JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

1986
XLI. új évfolyam

Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat
Budapest

JOGTUDOMÁNY KÖZLÖNY

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi
Bizottságának folyóirata

ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

Журнал Комиссии государства и права Венгерской Академии наук

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Zeitschrift des Ausschusses für Staats- und Rechtswissenschaften
der Ungarischen Akademie für Wissenschaften

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Periodical of the Legal and Administrative Sciences Committee
of the Hungarian Academy of Sciences

Főszerkesztő: Halász József
Szerkesztő: Vörös Imre

Szerkesztőség címe: Budapest, I. Országház u. 30. Tel.: 759-011/247
Felelős kiadó: a Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat vezérigazgatója

TART[illegible] JTATÓ

a Jogtudományi Közlöny XLI. új, 1986. évfolyamához

ÁLLAM- ÉS JOGELMÉLET

Tanulmányok

Szilágyi Péter: A jogi felelősségi rendszer sajátosságai alapkategóriái ... 597
Varga Csaba: A jog és érvényessége ... 1

Szemle

Hack Péter—*Polt* Péter: Kollokvium a büntetéshez való jogról ... 197

ÁLLAMJOG, ALKOTMÁNYJOG

Tanulmányok

Bodnár Zoltán: A Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenysége 530
Takács Albert: A jogállam és jogi feltételei ... 521
Zawadzka, Barbara: A szocialista választási rendszer demokratizálódásának útjai ... 473

Szemlecikkek

Karl Ucakar: Demokrácia és választójog Ausztriában *(Ijjas József)* ... 638
Matula, M. Alkotmányjog, az államhatalmi és államigazgatási szervek rendszere és struktúrája ... 41
Pap Gábor: Két tanulmány vitája a jogalkotás kérdéseiről ... 580
Pap Gábor—*Szalay* Péter: Az államjogi diákkörök miskolci tanácskozásán: választójog a gyakorlatban ... 151
Barbara Zawadzka: A helyi államhatalmi és államigazgatási szervek rendszere az európai szocialista államokban *(Sprém István)* ... 42
Turko, N. G.: A Szovjetunió tapasztalatainak felhasználása az európai szocialista országokban a helyi hatalmi szervek létrehozásánál és fejlesztésénél ... 562
Vargyai Gyula: Újabb munkák a Monarchia és a dualizmus alkonyáról ... 390

ÁLLAMIGAZGATÁSI JOG

Tanulmányok

Kara Pál—*Wiener* György: A népszavazás bevezetésének lehetősége a helyi tanácsoknál ... 224
Keresztes György: Más gondolatok az állami törvényességi felügyelet egységes rendszerének kidolgozásához ... 57
Kilényi Géza: A tudományos kutatóintézetek jogállása és irányítása ... 393
Lőrincz Lajos: Modernizáció és reform a közigazgatásban ... 207
Martonyi János: A társasági jog egységesítése az Európai Gazdasági Közösségben ... 485
Rácz Attila: A központi közigazgatási jogszabályalkotás ... 49
Timoránszky Péter: Az országos hatáskörű szervek ... 161

Szemlecikkek

Borbíró István: Lesznek-e reformok az intézetek irányításában? ... 97
Ficzere Lajos: Új államigazgatási jogi tankönyv ... 95
Matula, M.: Alkotmányjog, az államhatalmi és államigazgatási szervek rendszere és struktúrája ... 41
Prugberger Tamás: a KGST tagországok varsói környezetvédelmi konferenciájának magyar előadásai ... 511
Hanns Engelhardt: Bürger und Umwelt *(Sólyom László)* ... 510
Barbara Zawadzka: A helyi államhatalmi és államigazgatási szervek rendszere az európai szocialista államokban *(Sprém István)* ... 42
Szamel Katalin: Állampolgár és közigazgatás című kandidátusi értekezésének vitájáról *(Takács Albert)* ... 194
Trócsányi László: A svájci környezetvédelmi törvény ... 448

A NÉPGAZDASÁG JOGI KÉRDÉSEI

Tanulmányok

Csaba László: Időközi helyzetjelentés a reformfolyamat legújabb szakaszáról ... 268
Csécsy György—*Kenderes* György: Az innováció jogi szabályrendszere — az innovatív társulások elméleti és gyakorlati kérdései ... 126
Rittner, Fritz: Az alapjogok alkalmazása jogi személyekre, különös tekintettel a vállalatokra ... 557
Sárközy Tamás: A kínai gazdasági reform jogairól ... 605
Sárközy Tamás: A magyar gazdasági jog ötéves fejlődéséről ... 105
Török Gábor: Csődjogi vita az NSZK-ban ... 432
Várgedő Cs. Lajos: Elméleti viták a részvénytársaság eredetéről ... 410
Vida Sándor: Vállalatjelző, árujelző és védjegy versenyjogi oltalma ... 232
Wellmann György: Jogalanyiási kérdések a gazdasági munkaközösségekkel kapcsolatban ... 67
Wellmann György: Jogalkotási és jogalkalmazási kérdések a gazdasági munkaközösségekkel kapcsolatban ... 479

Szemlecikkek

Balásházy Mária: Valóban átalakul-e a jogi személy elmélete a szervezetek komplex jogalanyiságának tanává? ... 506
Faludi Gábor: A vállalat jogi struktúrája ... 503
Kecskés László: A gazdaságirányítási felelősség kérdéseinek jelentkezése a szovjet jogban ... 301
Kenderes György: Vitaülés a gazdasági társulások (társaságok) jogviszonyainak kérdésköréről ... 46
Kremer, Mathias-Gabriel: Privátautonómia és gazdasági jog . 91
Vékás Lajos: A gazdaság jogi alapjai I—II ... 449
Csaba László: Kelet-Európa a világgazdaságban *(Vörös Imre)* 452

POLGÁRI JOG

Tanulmányok

Bodnár Béla—*Bodnár* Zoltán: A terhesség kihordására irányuló szerződések egyes kérdései az in vitro fertilisatio és az arteficialis inseminatio különböző szociobiológiai kombinációiban ... 183
Brohm, Winfried: Szavatosság a tervezésért ... 492
Jobbágyi Gábor: Az orvos polgári jogi felelősségének újabb kérdései a bírói gyakorlatban ... 176
Jobbágyi Gábor: Elmegyógyászati gyakorlat és polgári jog ... 238
Törő Károly: A személyiségvédelem buktatói ... 461
Törő Károly: Hiányosságok és ellentmondások a személyiségvédelemben ... 537
Újlaki László: A méltányosság jogi konkretizálódása a magyar jogszabályokban és a bírói gyakorlatban a felszabadulás után ... 543
Wellmann György: Jogalanyiási kérdések a gazdasági munkaközösségekkel kapcsolatban ... 67

Szemlecikkek

Csillag György: A szellemi fogyatékosok joga 578
Fabó Tibor: Állami immunitás és kárfelelősség — Kecskés László kandidátusi értekezésének vitája 309
Sólyom László: A személyiségi jogok elmélete című könyvéről *(Kecskés László)* 574
N. N. Kutatási együttműködés a civilisztika körében 457
Solt Kornél: A polgári ítélkezés és a normalogika 190
Takáts Péter: Kerekasztal konferencia Varsóban a polgári jog forrásairól 48
Szalma József: A vagyoni jog alapjai *(Vörös Imre)* 509

MUNKAJOG

Kenderes György: Gondolatok egy egységes dolgozói felelősség indokoltságáról, kialakíthatóságáról 167

Szemle

Bittó Márta: Büntetőjogi felelősség a munkavédelmi szabály megszegéséért c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitája *(Papp László)* 101

CSALÁDJOG

Weiss Emília: A Családjogi Törvény tervezett módosításához 115

FÖLDJOG

Tanka Endre: Modernitás és földjogi rendezés 263

Szemle

Tanka Endre: A japán földviszonyok modernizációs gyökerei 628

SZÖVETKEZETI JOG

Tanulmányok

Keresztes György: Más gondolatok az állami törvényességi felügyelet egységes rendszerének kidolgozásához 57
Orbán Sándor: Szövetkezeti megújulás, szövetkezeti jogi rekodifikáció 212
Prugberger Tamás: A tagsági részjegy új szövetkezeti jogi szabályozása és az ennek alapján kialakult joggyakorlati tapasztalatok 61
Prugberger Tamás: A szövetkezeti tagok önkéntes működéstámogatási formáinak új jogi szabályozásáról 132
Simó Tibor: Két település — két szövetkezeti modell 620
Szilágyi Sándor: A szövetkezetek státusváltozásairól 614

Szemle

Prugberger Tamás: A szövetkezetek gazdaságirányítása és állami felügyelete *(Benkő András)* 305

BÜNTETŐJOG, BŰNÜGYI TUDOMÁNYOK

Tanulmányok

Bárd Károly: Legalitás és bűnüldözés 402
Békés Imre: Dogmatika és büntetőpolitika 593
Földvári József: A kriminálpolitika fogalmáról 253
Merényi Kálmán: A nemi erkölcs elleni bűncselekmények ponalizálásának fejlődése a felszabadulástól a hatályos rendelkezésekig 20
Nagy Ferenc—Cserháti Ágota: Áttekintés a közhasznú munkavégzésre kötelezésről, mint új, alternatív büntetőjogi szankcióformáról 417
T[illegible]ihamér: A bűnözés áldozatai kárának megtérítése 72
Wiener A. Imre: Nemzetközi büntetőjog — nemzetközi bűncselekmények 258

Szemlecikkek

Györgyi Kálmán: A büntetőjog fejlődése Európában „1982—1984" 191
Hack Péter: A bűnmegelőzés helyzete a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban 100
Hack Péter—*Polt* Péter: Kollokvium a büntetéshez való jogról 197
Merényi Kálmán: „A nemi erkölcs elleni erőszakos bűncselekmények kriminológiai vizsgálata" című kandidátusi értekezésének nyilvános vitája a Magyar Tudományos Akadémián *(Irk Ferenc)* 158
Kabódi Csaba: A büntetések és intézkedések utóbbi harminc éve néhol meghökkentő változásainak története 153
Kaiser—Kerner—Sack—Schellhoss: Kis Kriminológiai Szótár *(Korinek László)* 250
Bittó Márta: Büntetőjogi felelősség a munkavédelmi szabály megszegéséért c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitája *(Papp László)* 101

POLGÁRI ELJÁRÁSJOG

Tanulmányok

Kengyel Miklós: A jogvédelmi igény mint a polgári eljárásjog-tudomány „termékeny tévedése" 550
Törő Károly: Az elmebetegekkel szemben alkalmazott kényszerintézkedésekkel kapcsolatos bírósági eljárás 12

BÜNTETŐ ELJÁRÁSJOG

Király Tibor: A legalitás a büntetőeljárásban 201

NEMZETKÖZI JOG

Tanulmányok

Boytha György: Az irodalmi és művészeti alkotások védelmét szolgáló Berni Unió fogantatása és születése 587
Boytha György: A nemzetközi szerzői jogvédelem keletkezésének kérdései 515
Dunay Pál: A világűr katonai felhasználása a nemzetközi jog tükrében 6
Wiener A. Imre: Nemzetközi büntetőjog — nemzetközi bűncselekmények 258

Szemlecikkek

Görög János: A VI. (Jogi) Bizottság munkája az ENSZ Közgyűlés 40. ülésszakán 444
Kovács Péter: Az Emberi Jogok Európai Egyezményének érvényesülése a Közös Piac jogrendszerében 87
Kovács Péter: A szocialista országok nemzetközi jogászainak új tanulmánykötete 155
Láng Ildikó: A Világbank hatása a nemzetközi jogra 453
Fischer, Horst: Nukleáris fegyverek bevetése az 1949. évi genfi egyezményeket kiegészítő 1. Jegyzőkönyv 51. cikkének mérlegén *(Szalayné Sándor Erzsébet)* 310

NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK JOGA NEMZETKÖZI MAGÁNJOG

Tanulmányok

Burián László: A deliktuális felelősség nemzetközi magánjogi szabályozásának kialakulása 78
Burián László: A deliktuális felelősség kapcsoló szabályai az angol nemzetközi magánjogban 278

Enderlein, Fritz: Az ENSZ vételi jogi konvenciója és a KGST/ÁSZF. ... 27
Martonyi János: A társasági jog egységesítése az Európai Gazdasági Közösségben ... 485
Möschel, Wernhard: Kizárólagossági megállapodások az Európai Közösség kartelljogában ... 293
Müller, M.—*Schönfeld,* G.: Gondolatok a KGST-tagországok tudományos-műszaki együttműködése jogi alapjainak további tökéletesítéséhez és továbbfejlesztéséhez ... 139
Zoltán Ödön: A nemzetközi választott bíráskodás egyes kérdéseiről ... 467

Szemlecikkek

Kecskés László: Az „Internationales Privatrecht—Internationales Wirtschaftsrecht" című tanulmánykötetről ... 192
Király Miklós: Beszámoló egy megifjodott könyv vitájáról ... 304
Sándor Tamás: Nemzetközi kereskedelmi jogi szeminárium Dubrovnikban ... 456
Vékás Lajos: A nemzetközi magánjog elméleti alapjai *(Zoltán Ödön)* ... 635

ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET

Tanulmányok

Herczeg Géza: Magyarország és Európa (1683—1686) ... 353
Horváth Pál: A tudomány, illetve a tanszabadság fejlődéstörténetéhez ... 22
Kahler Frigyes: A török kiűzése és az 1687-es törvényhozás ... 376
Kállay István: Az úriszéki peres anyag feltárása Eckhart Ferenc munkájában ... 331
Kardos József: Eckhart Ferenc és a szentkorona-eszme ... 320
Mezey Barna: „Nemzetünknek Régi Szabadságát elérjük" ... 383
Molnár Imre: A társadalmi-gazdasági viszonyok változásainak tükröződése a preklasszikus római jogban ... 285
Rácz Lajos: Egy korszerű államkormányzat kiépítésének esélyei a török kiűzése utáni Magyarországon ... 360
Révész I. Mihály: Az eckharti örökség és a jogtörténetírás mai feladatai ... 342
Spiesz, Anton: Eckhart Ferenc, a gazdaságtörténész ... 337
Székely György: Eckhart Ferenc, az alkotmány- és jogtörténész ... 315
Trócsányi Zsolt: A Habsburg vezető elit és Erdély (1685—1699) ... 369
Vargyai Gyula: Bírálat, kihívás és program Eckhart Ferenc programesszéjének keletkezéséhez ... 327

Szemlecikkek

Coing: Az újabb európai magánjogtörténet forrásai és irodalma *(Csizmadia Andor)* ... 45
Sz. D. Szkazkin: A parasztság a középkori Nyugat-Európában *((Kávássy Sándor)* ... 44
Hőgye István: Zemplén vármegyei esküszövegek *(Kőhegyi Mihály)* ... 157
Kállay István: Úriszéki bíráskodás a XVIII—XIX. században *(Kőhegyi Mihály)* ... 579
Kállay István: Úriszéki bíráskodás a XVIII—XIX. században *(Pandula Attila)* ... 348
Kardos József: A szentkorona-tan története 1919—1944 *(Kőhegyi Mihály)* ... 347
R. Várkonyi Ágnes: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660—1711 *(Pomogyi László)* ... 388
Vargyai Gyula: Újabb munkák a Monarchia és a dualizmus alkonyáról ... 390
Vörös Imre: Remények és realitások Buda visszavételekor ... 388

RÓMAI JOG

Molnár Imre: A társadalmi-gazdasági viszonyok változásainak tükröződése a preklasszikus római jogban ... 285

Szemlecikkek

Nochta Tibor: „Él-e a római jog?" — Tudományos ülés Pécsett Benedek Ferenc professzor 60. születésnapja tiszteletére ... 582
Pólay Elemér: A közrend elleni magatartások megítélése a római jogban ... 502

JOGTUDOMÁNY, JOGI OKTATÁS VEGYES TÁRGYÚ CIKKEK

Tanulmányok

Bodnár Béla—*Bodnár* Zoltán: A terhesség kihordására irányuló szerződések egyes kérdései az in vitro fertilisatio és az arteficialis inseminatio különböző szociobiológiai kombinációiban ... 183
Bodnár Zoltán: A Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenysége 530
Boytha György: Az irodalmi és művészeti alkotások védelmét szolgáló Berni Unió fogantatása és születése ... 587
Brohm, Winfried: Szavatosság a tervezésért ... 492
Csaba László: Időközi helyzetjelentés a reformfolyamat legújabb szakaszáról ... 268
Horváth Pál: Eckhart Ferenc nyomdokain ... 313
Horváth Pál: A tudomány, illetve tanszabadság fejlődéstörténetéhez ... 22
Kengyel Miklós: A jogvédelmi igény mint a polgári eljárásjog-tudomány „termékeny tévedése" ... 550
Kilényi Géza: A tudományos kutatóintézetek jogállása és irányítása ... 393
Martonyi János: A társasági jog egységesítése az Európai Gazdasági Közösségben ... 485
Sárközy Tamás: A kínai gazdasági reform jogáról I. ... 605
Spiesz, Anton: Eckhart Ferenc, a gazdaságtörténész ... 337
Timoránszky Péter: Az országos hatáskörű szervek ... 161
Törő Károly: Az elmebetegekkel szemben alkalmazott kényszerintézkedésekkel kapcsolatos bírósági eljárás ... 12
Törő Károly: Hiányosságok és ellentmondások a személyiségvédelemben ... 537
Török Gábor: Csődjogi vita az NSZK-ban ... 432
Várady Tibor: A belső jogszabály-összeütközések jellegzetességei Jugoszláviában ... 424
Weisz Istvánné: Az „informatikai szabályozás" helyzete és lehetőségei ... 172

Szemlecikkek

Balásházy Mária: Valóban átalakul-e a jogi személy elmélete a szervezetek komplex jogalanyiságának tanává? ... 506
Bogdán Tibor: A jogforrási rendszer szabályozásának aktuális kérdései ... 584
Borbíró István: Lesznek-e reformok az intézetek irányításában? ... 97
Csillag György: A szellemi fogyatékosok joga ... 578
Domé Györgyné: Kalmár Sándor (1948—1985) ... 145
Prusák J.: A sport és a jog *(Drgonec, Ján)* ... 252
Az európai szocialista államok jogalkotásáról ... 34
Az európai szocialista államok jogalkotásáról ... 438
1985. július 31-i 173. t. sz. törvény a Lengyel Népköztársaság Szejm (országgyűlés) képviselőinek jogairól és kötelességeiről ... 85
Fabó Tibor: Állami immunitás és kárfelelősség — Kecskés László kandidátusi értekezésének vitája ... 309
Fazekas Judit: A fogyasztóvédelem újabb eredményei az Európai Gazdasági Közösségben ... 500
Feitl István: A haladó ügyvédi mozgalom történetéből ... 349
Gelard, Patrice: A decentralizálás Franciaországban ... 566
Horváth Pál: A szocialista jog fejlődése *(Hamza Gábor)* ... 247
Horváth Pál: Nemzetközi tudományos konferencia a szocialista állam és jog keletkezéséről és fejlődéséről ... 455
Kardos József: A szentkorona-tan története 1919—1944 *(Kőhegyi Mihály)* ... 347
Gazda I.—*Kövesdi* D.—*Vida* S.: Találmányok, szabadalmak *(Lontai Endre)* ... 634
Pap Gábor: Két tanulmány vitája a jogalkotás kérdéseiről ... 580
Pap Gábor—*Szalay* Péter: Az államjogi diákkörök miskolci tanácskozásán: választójog a gyakorlatban ... 151
Alois Troller: A jogi gondolkodás polgári és marxista—leninista perspektívából. Tárgy és módszerek *(Peschka Vilmos)* ... 577
Pólay Elemér: Személyi Kálmán emlékezete (1884—1946) ... 569

Schiffers, Reinhard: A birodalmi kamarai bíróságtól a szövetségi alkotmánybíróságig 146
Solt Kornél: A polgári ítélkezés és a normalogika 190
Stipta István—*Papp* Gábor: A miskolci jogi kar első tudományos ülésszaka 307
Szabó András: Nagy Lajos (1911—1986) 346
Nizsalovszky Endre: Tanulmányok a jogról *(Székely László)* . 570
Tallon, Denis: A Code Napoleon jelene 245
Hozl: Ütköző érdekek vizsgálata a német versenyjogban *(Vida Sándor)* 637
Visegrády Antal: A jogszabályok hatékonyságának értelmezési modelljei 298
Vörös Imre: A biztosításfelügyelet rendszerei — koncepciók .. 624
Csaba László: Kelet-Európa a világgazdaságban *(Vörös Imre)* 452

Melléklet

Névmutató a Jogtudományi Közlöny 1986. évi XLI. évfolyamához

Balásházy Mária 506
Bárd Károly 402
Benkő András 305
Békés Imre 593
Bodnár Béla 183
Bodnár Zoltán 183, 530
Bogdán Tibor 584
Borbíró István 97
Boytha György 515, 587
Brohm, Winfried 492
Burián László 78, 278
Csaba László 268
Cserháti Ágota 417
Csécsy György 126
Csillag György 578
Csizmadia Andor 45
Domé Györgyné 145
Drgonec, Ján 252
Dunay Pál 6
Enderlein, Fritz 27
Fabó Tibor 309
Faludi Gábor 503
Fazekas Judit 500
Feitl István 349
Ficzere Lajos 95
Földvári József 253
Gelard, Patrice 566
Görög János 444
Györgyi Kálmán 191
Hack Péter 100, 197
Hamza Gábor 247
Harmathy Attila 457
Herczegh Géza 353
Horváth Anna 36, 439
Horváth Pál 22, 313, 455
Ijjas István 38, 441
Ijjas József 638
Irk Ferenc 158
Jobbágyi Gábor 176, 238
Kabódi Csaba 153
Kahler Frigyes 376
Kara Pál 224
Kardos József 320
Kállay István 331
Kávássy Sándor 44
Kecskés László 192, 301, 574
Kenderes György 46, 126, 167
Kengyel Miklós 550
Keresztes György 57
Kilényi Géza 393
Király Miklós 304
Király Tibor 201
Korinek László 250
Kovács Péter 85, 155
Kőhegyi Mihály 157, 347, 579
Kremer, Mathias-Gabriel 91
Láng Ildikó 453
Lázár Miklós 40, 443
Lontai Endre 634
Lőrincz Lajos 207
Martonyi János 485
Matula, M. 41
Merényi Kálmán 20
Mezey Barna 383
Molnár Imre 285
Möschel, Wernhard 293
Müller, M. 139
Nagy Ferenc 417
Nochta Tibor 582
Orbán Sándor 212
Pandula Attila 348
Pap Gábor 151, 307, 580
Papp László 101
Peschka Vilmos 577
Polt Péter 197
Pomogyi László 388
Pólay Elemér 502, 569
Prugberger Tamás 61, 132, 511
Rácz Attila 49
Rácz Lajos 360
Révész I. Mihály 342
Rittner, Fritz 557
Salzmann Géza 39, 443
Sándor Tamás 456
Sárközy Tamás 105, 605
Schiffers, Reinhard 146
Schönfeld, G. 139
Simó Tibor 620
Sipos Katalin 34, 438
Solt Kornél 190
Sólyom László 510
Spiesz, Anton 337
Sprém István 39, 42, 442
Stipta István 307
Szabó András 346
Szalay Péter 151
Szalayné Sándor Erzsébet 310
Székely György 315
Székely László 570
Szilágyi Péter 597
Szilágyi Sándor 614
Takács Albert 194, 521
Takáts Péter 48
Tallon, Denis 245
Tanka Endre 263, 628
Timoránszky Péter 161
Tóth Tihamér 72
Török Gábor 432
Törő Károly 12, 461, 537
Trócsányi László 37, 440, 448
Trócsányi Zsolt 369
Turko, N. G. 562
Újlaki László 543
Varga Csaba 1
Vargyai Gyula 327, 390
Várady Tibor 424
Várgedő Cs. Lajos 410
Vékás Lajos 449
Vida Sándor 232, 637
Visegrády Antal 298
Vörös Imre 388, 452, 509, 624
Weiss Emília 115
Weisz Istvánné 172
Wellmann György 67, 479
Wiener A. Imre 258
Wiener György 224
Zawadzka, Barbara 473
Zoltán Ödön 467, 635

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 759-011/247. — Kiadja: a Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató. 87-2872. Szeged, 6720. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI). Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

Fq 5003 494/88 I/ET

XLI. új évfolyam 1. szám Budapest, 1986. január hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Telefon: 17 ... mkke h.
18.3 Budapest 5. P. 489

TARTALOM

VARGA CSABA
A jog és érvényessége 1

DUNAY PÁL
A világűr katonai felhasználása a nemzetközi jog tükrében 6

TÖRŐ KÁROLY
Az elmebetegekkel szemben alkalmazott kényszerintézkedésekkel kapcsolatos bírósági eljárás 12

MERÉNYI KÁLMÁN
A nemi erkölcs elleni bűncselekmények pönalizálásának fejlődése a felszabadulástól a hatályos rendelkezésekig 20

HORVÁTH PÁL
A tudomány, illetve tanszabadság fejlődéstörténetéhez 22

ENDERLEIN, FRITZ
Az ENSZ vételi jogi konvenciója és a KGST/ÁSZF . 27

Szemle

Az európai szocialista államok jogalkotásáról 34

MATULA, M.
Alkotmányjog, az államhatalmi és államigazgatási szervek rendszere és struktúrája 41

Jogirodalom — Jogélet

Barbara Zawadzka: A helyi államhatalmi és államigazgatási szervek rendszere az európai szocialista államokban (SPRÉM ISTVÁN) 42

Sz. D. Szkazkin: A parasztság a középkori Nyugat-Európában (KÁVÁSSY SÁNDOR) 44

Coing: Az újabb európai magánjogtörténet forrásai és irodalma (CSIZMADIA ANDOR) 45

KENDERES GYÖRGY
Vitaülés a gazdasági társulások (társaságok) jogviszonyainak kérdésköréről 46

TAKÁTS PÉTER
Kerekasztal konferencia Varsóban a polgári jog forrásairól 48

СОДЕРЖАНИЕ: *Чаба Варга:* Право и его действие. — *Пал Дунай:* Использование космоса в военных целях в свете международного права. —*Карой Тёрё:* Судебный процесс по применению принудительных мер к душебольным. — *Калмач Мерэньи:* Развитие пенализации половых преступлений в свете законодательства от освобождения до современности. — *Пал Хорват:* К истории развития свободы науки и образования. — *Фриц Эндерлайн:* Конвенция ООН о купле-продаже и Общие Условия Поставок СЭВ. — *Обвор:* О законодательстве европейских социалистических государств. — *М. Матула:* Конституционное право, система и структура органов государственной власти и управления. — *Юридическая литература-юридическая жизнь:* Барбара Завадзка: Система местных органов государственной власти и управления в европейских социалистических государствах *(Иштван Шпрэм)*. — С. Д. Сказкин: Крестьянство в средневековой Западной Европе *(Шандор Кавши)* — Коинг: Новые источники и литература по истории европейского частного права *(Андор Чизмадия)*. *Дьёрдь Кендереши:* Дискуссионное заседание о проблемах правоотношений хозяйственных товариществ. — *Петер Такач:* Конференция круглого стола в Варшава об источниках гражданского права.

INHALT: Csaba Varga: Das Recht und seine Geltung. — *Pál Dunay*: Die militärische Benutzung de Weltraum im Spiegel des Völkerrechts. — *Károly Törő*: Das Gerichtsverfahren betreffend die Zwagngsmassnahmen gegenüber Geistesgestörten. — *Kálmán Merényi*: Die Entwicklung der Pönalisation der Sittlichkeitsverbrechen seit der Befreiung von Ungarn (1945) bis zu den heutigen geltenden Rechtsvorschriften. — *Pál Horváth*: Zur Entwicklungsgeschichte der Wissenschafts-, bzw. Lehrefreiheit. — *Fritz Enderlein*: Die UN-Kaufrechtskonvention und die ALB/RGW. — *Rundschau*: Über die Gesetzgebung der europäischen sozialistischen Länder. — *M. Matula*: Das Verfassungsrecht — das System und die Struktur der Staatsmacht- (Vertretungs-) und der Verwaltungsorgane. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben*: Barbara Zawadska: Das System der örtlichen Vertretungs- und Verwaltungsorgane in den europäischen sozialistischen Ländern *(István Sprém)*. — S. D. Skaskin: Die Bauernschaft in der mittelalterlichen Europa. *(Sándor Kávássy)*. — H. Coing: Die Quellen und die Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte *(Andor Csizmadia)*. — *György Kenderes*: Diskussionssitzung über die Rechtsverhältnisse der wirtschaftlichen Unternehmenszusammenschlüsse — Gesellschaften. — *Péter Takáts*: Konferenz in Warschau über die Quellen des Zivilrechts.

CONTENTS: Csaba Varga: The law and its validity — *Pál Dunay*: The use of outer space for military purposes as reflected by international law — *Károly Törő*: The judicial procedure concerning concerning coercive means against the mentally ill — *Kálmán Merényi*: The development of the criminal law provisions prescribing punishment for sexual crimes in the period since 1945 — *Pál Horváth*: The freedom of scientific research and teaching in its development — *Fritz Enderlein*: The UN Convention on Contracts for the International Sale of Goods and the CMEA General Conditions of Delivery. *Review*. On the legislation of the European socialist countries — *M. Matula*: Constitutional law, the system and the structure of organs of state power and public administration. *Legal literature — legal life*. Barbara Zawadzka: The system of local organs of state power and public administration in the European socialist countries *(István Sprém)* — S. D. Skazkin: Peasants in medieval Western Europe *(Sándor Kávássy)* — Coing: The sources and the literature of the recent European history of private law *(Andor Csizmadia)* — *György Kenderes*: Discussion about questions of legal relations of economic partnerships — *Péter Takáts*: The Warsaw round-table conference about the sources of civil (private) law.

XLI. új évfolyam 1. szám Budapest, 1986. január hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Varga Csaba

A jog és érvényessége

*Ontológiai megfontolások**

A jogérvényesség kérdésköre túlhangsúlyozott az európai kontinens jogi gondolkodásában. Jogi tankönyvek, rendszeres művek és részmonográfiák úgy foglalkoznak vele, mintha kiindulópontja és leglényegibb magja lenne a jogot érintő bármilyen gondolkodásnak. Úgy tekintenek rá, mint a jogi jelenség magjára, mint olyan mellőzhetetlen összetevőre, mely a megkülönböztetetten joginak voltaképpeni sajátszerűségét adja. Végső soron úgy is kezelik hát, mintha a jog lényegének hordozója lenne.

A jelen írás olyasfajta ontológiai rekonstrukcióra tesz kísérletet, mely a történelmi fejleményeket ideológiáikkal szembesíti. Megkísérlem bizonyítani, hogy *az érvényességnek még az eszméje sem egyetemes jelenség*. Olyan történelmi produktum, mely csak bizonyos jogi kultúrákra jellemző. Szeretném kimutatni, hogy *az érvényesség a jog kritériumaként sem valóságos jelenség*. Olyan analitikus fogalomról van szó, melynek az a célja, hogy adott normarendszert joggá minősítsen. Többletminőség tehát legitimációs érv, melyet a jognak jogként való létezéséhez és működéséhez kapcsolnak, hogy ezáltal tárgyuk egyértelműen körülhatárolható és vitán felül álló legyen.

Történelmileg — legalábbis az európai fejlődés talaján — az érvényességnek háromféle típusa bontakozott ki. (1) A ma is élő primitív közösségek jogában felismerhető *funkcionális érvényesség* a legkezdetlegesebb, ugyanakkor a leginkább materiális. Jogként azt fogadja el, ami jogként fennáll és működik. (2) A középkori európai jogban ismert *tartalmi érvényesség* már felállít kritériumokat, ezeket azonban nem rögzíti. Jogként azt fogadja el, ami bizonyos (meghatározatlan, ám a joggyakorlatban folyamatosan újra megerősített értékekből és általános elvekből levonható) követelményeknek megfelel. (3) A modern formális jogban intézményesült *formális érvényesség* technikailag a legfejlettebb. Teljes egészében meghatározott, így mindenekelőtt a formalizáltság s az eljárási megközelítés a jellemzője. Jogként azt fogadja el, ami bizonyos (előzetesen formálisan rögzített normákból formálisan levonható vagy felépíthető) kritériumokat formailag kielégít.

Ha mindezeket a történeti típusokat összefüggő, egységes tömböknek tekintjük, úgy a különbség figyelemreméltó. Sőt, képünk egymásra következést is sejtetni enged. Úgy vélem mégis: ezek egybefüggő történelmi folyamatba ágyazódnak. Ebben a hangsúlyok, alkalmazási körök és helyzetek változhatnak, ám kölcsönösen nem zárják ki egymást; inkább a megszűnve megőrződés fokozataiban jelentkeznek. Természetszerűleg valamelyik uralkodó lesz köztük, ám konfliktushelyzetben vagy olyankor, amikor az uralkodó érvényességi forma elégtelennek bizonyul, a többiek kiegészítő (versengő) szerepet töltenek be. Ugyanakkor fejlődést láthatunk az érvényességi gondolat előformájától specifikus fogalma kialakulásáig, mely azután elsődleges rendező elvvé válik annak eldöntésében, hogy mit kell jogrendszeren és jogon értenünk. Ekkor a megelőző formák már csupán kivételesen csillámlanak fel, a normarendszerek ellentmondása vagy a jog szerinti igazság nyilvánvaló igazságtalansága határhelyzeteiben.

Miről is van szó? A jog azonosításának e lehetőségei a jog felépítésére és működésére vonatkozó bizonyos felfogásoknak és uralkodó vonásoknak felelnek meg. *Funkcionális érvényesség* esetében a jogot élő gyakorlatként fogják fel, és úgy is működik. *Tartalmi érvényesség* esetében a jog már értékhordozó, mely a gyakorlatba átültetendő. *Formális érvényesség* esetében pedig szabályozó erő, mely értékeket hordoz, amelyek a gyakorlatba átültetendők. A jogtörténetben az első két típus számos eleme felismerhető. Mindazonáltal — amiként ez a jogfejlődés hármas tipológiáinál lenni szokott — itt szintén a harmadik típus az érdekes, mely az épp elért vagy máris meghaladandó jelent jelzi.

Varga Csaba tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, (Budapest).

* A Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság osztrák és magyar nemzeti tagozatainak a jogérvényesség elméleteiről és problémáiról 1985 májusában Graz/Schloß Retzhofban rendezett szimpoziumának bevezetőjeként elhangzott előadás alapján.

A *modern formális jog* a formális racionalizálást a bürokratizálással célul tűző modern államiság terméke. Bizonyos vonásai előformákként már megjelennek a császárkori római jogban s a középkori városállamok jogában. Klasszikusan kifejlődött formája mégis a feudális abszolutizmusnak, s egyúttal a mélében bekövetkező polgári fejlődésnek köszönhető. És ilyen összefüggésben a formális racionalizálás és a bürokratizálás nem is választható szét egymástól: kölcsönös feltételezettségben, cél- és eszközként kapcsolódnak egymáshoz.

A modern formális jog kifejlesztett néhány jellegzetességet. Ezek a mai szemlélő számára nyilvánvalóak. Pedig távolról sem természetszerű velejárói, egyetemes jegyei a jognak. Hiszen egységükben az európai kontinentális fejlődés utolsó egy-két évszázadában jöttek létre.

Először is, *a jogot minden szegmentumában fogalmiasítják. Csupasz logikai művelet tárgyává teszik* — osztályozásában, rendszerezésében, következtetéslevonásban egyaránt. Ennélfogva a jogot egyre inkább nyelvi kifejezések halmazaként kezdik kezelni. Az erre támaszkodó nyelvi-logikai elemzés azután megveti egy sajátos irányú vizsgálódás, a jogdogmatika alapját is, mely a joghoz mint rendszerhez közeledik, eszményként az axiomatizmust tűzve ki.

Másodszor, mindazt, amit jogiként *(ius)* elfogadnak, visszavezetik az ilyenként tételezettre *(lex)*. Ezzel egyidejűleg *a jogi normativitást* is *visszavezetik* azokra a *normatételekre*, amelyek formálisan előzetesen rögzített (következésképpen: azonosítható) forrásból származnak, és formálisan előzetesen rögzített (következésképpen: azonosítható) módon nyertek megformálást (promulgálást).

Harmadszor, kifejlődik egy *ideológia*. Ez *a jogot hézagtalanul teljes szabályozási rendszernek tekinti, mely képes arra, hogy minden ügyet logikailag egyértelmű módon eldöntsön* és ezáltal a társadalmi cselekvést minden részletében előrelássa és minősítse mint jogkövetésből (jogsértésből) álló emberi magatartások sorozatát. Ezt az ideológiát a gyakorlatban nem csupán eszményként fogják fel, hanem megkísérlik valóságosan is érvényre juttatni. A jogász lesz felelős gyakorlatba ültetéséért, vagy legalább az elérhető megközelítéséért.

Negyedszer, intézményrendszer is létrejön e gyakorlati munkálkodás meghatározott mederbe terelésére —, vagyis hogy az említett ideológia optimálisan megvalósulhasson. Először is, intézményi hálózatra van szükség a *szabályok szakosított tömegtermelésére* és azért, hogy a *szakosított tömegméretű ügyeldöntés* lehetővé váljék a létrehozott szabályok alkalmazása révén. Ugyanakkor szükség van arra is, hogy a jogszabályok alkotását és alkalmazását illető hatásköröket és felelősséget megosszák egymástól független intézmények között úgy, hogy mindegyikük az ideologikus várakozások kielégítése érdekében önállóan tevékenykedhessék.

Ezek az eszmények többé-kevésbé valósággá is válhattak az európai kontinentális fejlődésben az utóbbi évszázadok során. Szélsőségeikkel jobbára csak kivételes helyzetekben találkozunk — pl. ókori önkényuralmi, feudális abszolutisztikus, vagy polgári forradalmakban a mézesheteket megtestesítő rendszerekben. Ezek törekvése arra irányul, hogy az igazságszolgáltatást csupasz végrehajtásra fokozzák le, arra késztetve a bírót, hogy mechanikusan ültesse át a mindennapi gyakorlatba az önmagát mindenhatónak s mindentudónak tekintő törvényhozó tételezéseit (amint ez Jusztiniánusz vagy Nagy Frigyes esetében, és a francia forradalom korai időszakában is megjelent).

Milyen módon épülnek is be e jellegzetességek a modern formális jog elméleti kifejtésébe, mint ennek építőkövei?

A fejlődés bizonyos fokán, a társadalmiasodás (vagyis a társadalmi folyamatokban a közvetettség és közvetítettség) előrehaladásával a (komplexusokból álló komplexusként felfogott) társadalomban a jog (ami az egyéb komplexusok között közvetítő részkomplexus-szerepet tölt be) szükségképpen *különnemű* jelenség lesz, élesen elkülönülve minden egyéb komplexustól. Annak érdekében, hogy e különnemőséget teljessé és kifejezetté tegye, a jognak szükségképpen *formálisan és szigorúan meg kell vonnia a maga határait*. Előzetesen rögzített kritériumokkal kezd élni tehát, melyek segítségével egyértelműen eldönthető, hogy mit kell a kérdéses rendszeren belülinek, ill. a rendszerhez tartozónak tekinteni. Saját meghatározása szerint bármi, ami ezeknek a kritériumoknak megfelel, érvényes lesz. Az érvényesség megállapítása tehát ugyanaz, mintha azt mondanánk: a kérdéses jelenség a jog szférájához tartozik, a jog rendszerén belülinek minősül. Az lesz az elsődleges funkciója, hogy minden áljogi vagy látszatjogi formát (mely úgy jelentkezik, mintha a jogot vagy részét testesítené meg) megkülönböztessen attól, amit valóban jognak kell tekintenünk. Olyan esetben, amikor különböző jelenségek (pl. normák, cselekvések) versengenek a jogi minőségért, egyértelmű, vitathatatlan, egyszer s mindenkorra szóló válaszra van szükség. Ezért az érvényesség kritériumait formalizálni kell. Saját meghatározása szerint bármely tétel jogként érvényes (és bármely normát és cselekvést jogot megtestesítőként fogadunk el, melyet egy érvényes jogtétel ilyenné minősít) — feltéve, hogy előzetesen meghatározott intézmény, előzetesen meghatározott formában, előzetesen meghatározott eljárás során tételezte azt. Látható: nemcsak az *érvényesség* kritériumai lettek itt formalizálva. A jogi normativitás hordozója is adott forma lett — a nyelvi objektiváció, az írott szöveg. Végső összegzés szerint a jogérvényesség nem más, mint *bármely jogrendszer képzésének önszervező elve és önminősítő eredménye*.

Az olyan kultúrákban, amelyekben a jogot a társadalom egyéb alrendszereitől megkülönböztetett rendszernek tekintik, a jog nevében hozott autoritatív döntéseknek a kérdéses rendszerből szigorúan levezethetőknek és igazolhatóknak kell lenniük. E levezetésnek és igazolásnak a lehető legteljesebben vitán felül állóvá, összefüggővé és formailag is meggyőzővé tétele érdekében olyan ideológiára (és gyakorlatra) van szükség, mely a döntést logikailag egyértelműen következő eredménynek tünteti fel. Így a formalizálás és formális ellenőrizhetőség követelményét is kielégítik. Saját meghatározása szerint tehát a jogban minden cselekvés jogszerűnek minősül, mely a jog érvényes tételeiből logikailag következik vagy jogászi logikával ezek alapján igazolható. Látható: nemcsak a *jogszerűség* kritériumai lettek itt formalizálva. Hiszen a jog

tényleges működtetésének gyakorlati folyamatát meghatározott érvelési láncolaton vezetik keresztül, és úgy mutatják be, mint eredményét. Sőt az eredményről egyenesen állítják, hogy a normatételekből logikai szükségképpeniséggel következik. E rendszerben ugyanis csupán *egyetlen döntési változat*hoz szabad eljutni, és ennek *jogszerű alternatívája nem létezik*. Végső összegzés szerint a jogszerűség nem más, mint *bármely jogrendszer működésének önszervező elve és önminősítő eredménye*.

Az elmondottakból következően az érvényesség és a jogszerűség az a két oszlop, amelyen (mint leginkább formalizálható, ennélfogva leginkább felismerhető és azonosítható jegyeken) a modern formális jog egész teoretikus felépítménye nyugszik. Sőt hozzátehetjük: mindez a modern formális jog berendezkedésének — teoretikus felépítésének s gyakorlati működésének — adekvát tükörképe és fogalmi megragadása. Pontosan azt írja le: milyen lenne a jogrendszer, *ha* valóban csupán a kellően tételezett normatételekből épülne fel, és valóban kvázi-axiomatikus rendszerként működne. Ugyanakkor bármely történeti-társadalmi elemzés tükrében, mely az alapfogalmak létjogosultságát és megalapozottságát is képes megkérdőjelezni, az egész teoretikus kép csupasz fogalmi játék lesz. Pontosabban: *ideáltipikus* leírás, mely rögtön tiszta *ideológiába fordul*, mihelyt a jog valamelyik valóságos és működő típusára kísérlik meg alkalmazni.

Jelesül: az egész fenti képnek van néhány hiányossága. Ezek az egész teoretikus konstrukció erősségét is, gyengeségét is mutatják. Erőssége, hogy a jog belső működési elveit tükröző megközelítés, mely logikailag végiggondolt és következetes. Ám gyengesége, hogy — amint ezt a tényleges működés ontológiai rekonstrukciója feltárja — mindezeket csak játékszabályokként, ideologikusan beépített elemekként tudja kifejezni.

Először is, a jogrendszer már önmagában eleve *több, mint kellően tételezett normatételek összesége*. A társadalom alrendszereként való létezése pedig csak *folyamatosan megújuló gyakorlati értelmezése révén* válik lehetővé, és ez mindig a társadalomban uralkodó gyakorlat szerint alakul. Azaz: a jogképzésnek az érvényesség által uralt egész felfogása tisztán teória. Ez bizonyos optimális mélységig ugyan befolyásolhatja, de semmiképp sem uralhatja vagy tükrözheti a valóságos gyakorlatot.

Másodszor, az érvényesség meghaladott történeti formái nem szűnnek meg létezni, sőt az uralkodó érvényességi formával versengeni. A formális érvényesség révén bármi érvényessé tehető, amit a jog külső formális módon ilyenné nyilvánít. Mégis: az egyéb érvényességi formák közreműködésének lehetősége az egész folyamatnak dinamizmust, sőt dialektikus jelleget kölcsönöz. Hiszen az *egyéb érvényességi formák* az uralkodó érvényességi forma szerinti érvényessé nyilvánítást vitathatják, az érvényeséget illető érveléseket társadalmilag érzékenyebbé tehetik, végső soron hozzájárulhatnak a formális érvényességi konstrukció meghaladásához is. Azaz: a jogképzésnek az érvényesség által uralt egész felfogása tisztán teória. Ezt tartalommal csupán olyan megfontolások telíthetik (támogathatják, megkérdőjelezhetik, tagadhatják), amelyek e formaiságokon túl immár a jog működésének tartalmaira és módjaira vonatkoznak.

Harmadszor, a jog tényleges működésében az érvényesség — amint folyamatosan megújulva megerősíti önmagát az egyre magasabb alapnormákból történő hierarchikus származtatás végnélküli folyamatában — csupán *tiszta beszámítás*nak bizonyul. És kizárólag egy hipotétikusan létezőnek állított legfelsőbb norma szolgálhat egy ilyen beszámítás kiindulási pontjául. A szigorúan hierarchikus levezetés gondolata egy zárt, statikus elméleti rekonstrukcióban szükséges lehet ugyan, ám itt sem gyakorlatias, hiszen az egész kép túlzottan logikai felépítésű. Nincs benne hely rendszerjellegű megközelítés, totalitás-szemlélet számára. Pedig tényleges megvalósulásai társadalmi gyakorlatában *az érvényesség* nem csupán vertikálisan származtatott, hanem *horizontálisan is folytonosan visszacsatolt jelenség*. Így van ez bármely összetett szerkezetnél, melynek felépítése, egységgé szervezettsége, belső feszültséghordozó s külső feszültségirányító képessége eleve olyan beépített keresztkötések révén van megoldva, amelyek szorító vagy lazító hatást gyakorolnak az optimális irányban, az optimális időben és optimális erővel annak érdekében, hogy a jog nevében véghezvitt cselekvésnek maximális társadalmi érzékenysége és igazolhatósága is biztosított legyen. A horizontális visszacsatolás a jog élete — az igazságszolgáltatási-igazgatási szervek gyakorlata, a politikai kihívások s társadalmi válaszok egyaránt közreműködnek benne. Azaz: a jogképzésnek az érvényesség által uralt egész felfogása tisztán teória, kivéve, ha a társadalmi gyakorlat szűrőjén keresztülvezetjük, és olyan rendszerként gondolkodunk róla, mely — mint az adott társadalomban tényszerűen uralkodó jog — folytonosan megújulóan megerősíti önmagát.

Negyedszer, minden elfogulatlan vizsgálódás számára nyilvánvaló: az igazságszolgáltatásban és igazgatásban szakadék van a döntés logikai dedukálhatóságának eszménye és a döntéshozatal valóságos gyakorlata között. Ez törvényszerű. Hiszen a *formális alárendelés* igénye a modern formális joggal született csak meg, és az alárendelés (gondoljunk bármely formális rendszer korlátaira, melyek rögtön kiütköznek, mihelyt a valóságos élet valóságos problémáira kíséreljük meg a rendszert alkalmazni) múlhatatlanul együttjár bizonyos *diszkrepanciák*kal. Ez abból ered, hogy az élethelyzetek gazdagságát lehetetlen a formális tételezések bármely rendszerébe, mesterséges osztályozási hálójába maradéktalanul betagolni, és így az élethelyzetekre egyszersmind rendszer-konformis és társadalmilag kielégítő megoldást találni. Következésképpen: a jogi folyamatok irányításában a logikum nem lehet kizárólagos tényező; sőt, nem is lenne kívánatos, hogy az legyen. A logika legfeljebb az ellenőrzés funkcióját gyakorolhatja — és mindez igaz bármely érvényességvitában elfoglalható álláspont igazolása vagy cáfolása tekintetében is.

Ötödször, az érvényesség önmagában való elégségességének teoretikus képével szemben a jog minden szegmentumában a társadalmi gyakorlat alakulásához kötött jelenség. Emlékezzünk csak Kelsenre, ki ifjúkorában Ehrlich jogszociológiájának elsőbbségigényével szemben a következőképpen érvelt: csakis a jog és tudománya állapíthatja meg, hogy a társadalmi jelenségek közül egyszersmind joginak mi minősülhet — és ez fordítva el nem képzelhető. Ám a Tiszta Jogtan Kelsene érvényességi elméletét már a hatékonyság elvére kényszerült építeni. Kompromisszumként bele

kellett építenie elméletébe a kívánalmat, hogy a kérdéses jogrend egészében társadalmilag hatékony legyen. Ám nem ördögi körről van itt szó? Azt állítva, hogy az érvényesség a *jogi hatékonyság*on nyugszik, ugyanakkor a *jogi érvényesség* az, amiből a hatékonyság levezethető? Vajon nem egyszerű szinonimák ezek, melyeknél a szociológia létfogalmát kijátsszuk egy analitikus fogalommal, amit a jog elvont tanulmányozásából nyertünk? Hiszen értelmesen az egész gondolati műveletet a következőképpen kellene értelmeznünk: ami szociologikusan bizonyos szabályossággal adott formában megjelenik, azt egy posztulált jogászi világképben érvényesnek nevezzük.

E pontnál szemügyre kell vennünk a jogi fogalmak természetét, hogy a modern formális jog érvényességfogalmának jelentését s jelentőségét, valamint jogrendszerbeli helyét és szerepét megérthessük.

Általánosan fogalmazva: mit csinál a jog? *Minősít*. Saját rendezési elveket és elemeket vetít bele a világba, a társadalmi létbe, hogy egy általa ellenőrzött kényszerapparátus mozgásba hozatalával, bürokráciájának megfelelő működtetésével ezeket társadalmilag elfogadtassa s érvényre juttassa. Olyan fogalmakat alkot és/vagy alkalmaz, amelyek az adott helyzetben ismeretelméletileg önkényesek. Nem leírnak. Nem tőlük függetlenül létező tulajdonságokat nevesítenek. Hanem előírnak. Helyzeteket minősítenek. És e minősítésnek csupán a rendszerben definiált többi minősítés, eljárási elv (stb.) egymásra vetítésével lesz teoretikusan egyáltalán értelmezhető, következetes gyakorlati alkalmazásukkal pedig a valóságban is értelmet hordozó jelentése.

Kívülről, a jogrendszer létesítése felől közelítve, ezek minősítéseket alkotó, ezáltal *mesterséges minőségeket létrehozó fogalmak*. Belülről, a már megalkotott jogrendszer nézőpontjából szemlélve azonban *elemző fogalmak*. Hiszen összetett helyzeteknek egyszerűbb helyzetek sorozatára történő felbontását, elemi összetevőkre visszavezetését célozzák. Jogosultság, kötelezettség, felelősség és így tovább — akár játékszabályokban pozíciókat kijelölő fogalmaknak, akár összetett helyzeteket a játékszabályok szerint rövidített kifejezésre tömörítő fogalmaknak (tehát bár valóságra alkalmazott, mégis intellektusunk által mesterségesen létrehozott konstrukcióknak) tekintsük is, egyértelmű: elvileg önkényesek, ismeretelméletileg értékelhetetlenek, belső kohéziójukat, viszonyíthatóságukat csak rendszerszerűségük (rendszerelméleti értelemben rendszerbe foglaltságuk) adja meg. Valóságos értelmüket pedig gyakorlatiasságuk: a valóságos élet valóságos befolyásolásában *eszközként alkalmazhatóságuk* bizonyíthatja.

Az a minőség, amivé minősítenek, imaginárius. Címke. És még mint ilyen is kizárólag a játékszabályoknak köszönhetően, követésük gyakorlatában létezik. Nem mutatkozik önmagában. Nem a jelenség mint olyan hordozza. Mi, a játék résztvevői címkézünk dolgokat, helyzeteket, pozíciókat — vagy embereket, akiket így ilyen pozíciókban állónak minősítünk. E minőségeket beszámításunk emberi aktusa ruházza rá a beszámítás alá vont jelenségre. Valóságosságát ennélfogva csakis az alapjául szolgáló játékszabályoknak a valóságos gyakorlat valóságos elvévé tétele, a kérdéses minősítésnek a társadalmi tudatban és gyakorlatban befolyásoló jelentőségű tényezővé válása adhatja. Következésképpen a minősítés gyakorlati aktusának társadalmi elfogadása és gyakorlat alapjául válása az, ami a minősítés kapcsán elsődlegesen érdekes.

A másik oldalról fogalmazva: az, hogy maga a minősítés aktusa a játékszabályoknak megfelel-e vagy sem, a minősítés által életre hívott minőség léte, valóságossága tekintetében csak másodlagos, alárendelt jelentőségű. Tehát az esetleg szabályszerűtlenül, a szabályok kijátszásával megejtett minősítés az általa életre hívott minőség létén (amennyiben ez gyakorlati értelmét, következményeit nem érinti) nem változtat. Annak szemszögéből nézve persze, hogy a játékszabály-rendszer és gyakorlati alkalmazása mennyire következetes, döntő lehet az a kérdés is, hogy a gyakorlatilag esetleg előforduló *inkoherencia* milyen következményekkel jár. Háromféle döntés képzelhető el: 1. a szabályszerűtlen minősítés visszahívása („hatálytalanítása"); 2. a szabályszerűtlen minősítés eseti kivételként eltűrése („jogellenes, de nem vitatott" döntésként érvényesítése); 3. a játékszabály-rendszernek a szabályszerűtlen minősítés szerinti (kifejezett vagy hallgatólagos) módosítása („bírói jogként" a szabályrendszerbe integrálása).

A különbség tehát nyilvánvaló: ha egy jelenséghez reálisan létező (reálisan létezőként felfogott) attributumot kapcsolok, kérdésem éles, tehát egyértelmű bizonyítást vagy cáfolást igénylő lesz. Igennel vagy nemmel kell válaszolnom a kérdésre: megvan-e a szóban forgó attributum a jelenségben, vagy sem? A normatív minősítés esetében nem ilyen egyszerű a helyzet. Minősítésem igaz semmiképp sem lehet. Legfeljebb a szabályrendszerből következtethető, arra visszavezethető, vagy legalább visszavezethetőségre hivatkozva igazolható vagy érvényesíthető. Mivel a minősítés a valóságra csak vonatkoztatott, lényegi meghatározása szerint azonban nem közvetlenül a valóságra, hanem a valóság minősíthetősége érdekében létrehívott szabályrendszerre támaszkodik, *a szabályrendszerből „következés", a szabályrendszernek „megfelelés" adja majd a minősítés igazolását* is. Azonban már láttuk: a szabályrendszer valódi létét társadalmi-politikai és jogi kontextusában megnyilvánuló jelentése adja. E kontextusban a szabályrendszer hivatalosan tételezett szabályanyaga értelmezési szabályok, általános elvek, értékstandardok, kulturális előfeltevések (hivatalos összetevőkként ugyan nem tételezett, de a szabályrendszer bármiféle gyakorlati működtetésébe beépülő) tömegével egészül ki. Mindezek alkalmazása nem logikai, hanem csak többé-kevésbé releváns, erős/gyenge érveknek konkrét hallgatóság meggyőzetését feltételező összecsapásában, több-kevesebb kompromisszumot eredményező gyakorlati értékválasztást jelentő döntésben lehetséges. Következésképp a szabályrendszerből egy és kizárólag egy „helyes" döntés mint logikai szükségképpeniség nem következik. Ezért a minősítés külső igazolása meg kell hogy elégedjék a szabályrendszerből „következés", annak „megfelelés" (esetleg csupán *ideologisztikus*) *állításával*, annak *gyakorlati elfogadtatásával*. Vagyis a szabályrendszeren belüli konzisztencia-viták feladata lesz, hogy a lehető legszorosabban logikai okfejtéssel kísérelje meg körülhatárolni a szabályrendszerrel összeférhető döntési változatok körét, ezzel járulva hozzá a minősítés elfogadhatósága körüli vitához.

A logika nézőpontjából ez ugyancsak bizonytalan terep. Hiszen a döntés *premisszái sem előre adottak*: maga a döntési folyamat során alakítandók ki. Ez pedig azt jelenti, hogy a döntés társadalmi kívánatossága vagy a szabályrendszerből „következő"-ként fenntartásához fűződő hatalmi érdek következtében hivatalosan vállalt (a döntés — mindig utólag szerkesztett — „indokolásában" felhozott) „premisszái" a döntés visszahatásaként *utólag is változhatnak*. Végső leegyszerűsítéssel mondhatjuk: bármi legyen a minősítés tartalma, ha a jog nevében a hatóság azt kikényszeríti — oly módon, hogy (eseti vagy ismételhetőségében korlátozott döntés esetén) a szabályszerűségéről folytatott vitát elfojtja, vagy a ma szabályaként a jövőben már alkalmazandó gyakorlattá teszi —, úgy azt mint a szabályrendszer *adott közegben aktualizált* megvalósítását kell elfogadnunk. A specialisták (jogászok s a politikai küzdőtér szereplői) feladata lesz ezután, hogy *1.* szabályszerűségét tagadva kieszközöljék a korábbi szabályszerűséghez visszatérést; *2.* szabályszerűsége vitatásával a szabályrendszerrel összeférhetőségét mint függő kérdést nyitva hagyják; vagy *3.* utólag olyan tételezéseket építtessenek bele a szabályrendszerbe, melyek a kérdéses minősítés következtethetőségét (rendszer-konzisztenciáját) meggyőzőbben megalapozzák.

Nos, e fogalmak jellegzetességeiben osztozik az érvényesség is. Létét — mint a jogrendszer formálódásának játékszabálya — a jog szabályrendszeréből eredezteti. Megvalósulása, igazolása — végső soron — az „érvényesség" minősítő pecsétjével a jog nevében folytatott gyakorlat társadalmi sikerétől függ. Egyetlen specifikus vonása van: a jog játékszabályrendszere önmagára vonatkoztatja.

Ezzel összefüggésben kell megjegyeznünk: a század neves oxfordi analitikusának, Hart-nak nyelvi-logikai kérdésfeltevése (H. L. A. *Hart*: Self-referring laws. — Festskrift tillägnad Karl Olivecrona. Stockholm, 1964.) — bár a jogot ő sem teoretikus, hanem gyakorlati rendszerként kezeli — Kelsennel szembeni kritikai állásfoglalásának megalapozottsága ellenére mégis kétszeresen félrevezető. Először is, az *önmagára vonatkozás* önreferenciát jelent. A jogban azonban ez nem egy tételt, nem is tételezést (jogszabályt), hanem az azonos szintű jogforrások összességét (belső rendezettségükben a *lex posterior* és a *lex specialis* sajátos státusát jelző dinamikával), s végső soron az egész érvényes jogrendszert mint jogi tételezések összességét (az előbbi rendező elveken túl a jogforrási hierarchia figyelembevételével) jelenti. Hiszen az érvényesség fogalmának egyik feladata pontosan az, hogy a jog különneműségén belül *homogenizálja* — egy önmagában megkülönböztetetlen rend alkotóelemeivé szervezze — az egyébként térben és időben eltérő tételezéseket mint konkrét társadalmi-politikai kihívásokra született válaszokat. A jogban az önmagukra vonatkozó és hivatkozó tételezések korántsem kivételesek. A jog szabályrendszerének tekintélyes hányada önmaga mint szabályrendszer belső rendezésével foglalkozik. Másodszor, a *lex posterior* és a *lex specialis* rendező elve kizárja, hogy bármely rendelkezés követése vagy módosítása a logikán kívülre — úgymond az „alogikum", a „társadalmi pszichikai tények", a „mágikus eszmék" körébe — utaljon. A követés és/vagy módosítás jogszerű lehetősége mindig adott. Legfeljebb arra derül fény, hogy a jogalkotó átlépte az értelmes (s a jog dinamikus folytonosságát biztosító tételezések számára adott) határokat. Annak kimondása például: „Ez a törvény örökérvényű" — értelmetlen, mert bármely későbbi közönséges törvény módosíthatja. Paradoxikus, hogy a gyakorlatban ennél keményebb lehet annak kimondása: „Ez a törvény csak a Parlament minősített többségi szavazatával módosítható" — hiszen a gyakorlatban követhető, irányadó útmutatást tartalmaz. Ezért a szigorítás ilyen vonalon végtelenül továbbvihető. Hiszen elképzelhető, hogy egyes rendelkezések módosítására ugyanez a szakasz (a *lex generalis*on belül *clausula specialis*ként) tovább minősített többséget írjon elő. Logikailag feloldhatatlan dilemmák persze így is könnyedén konstruálhatók. Például: miképp ítélhetjük meg, ha egy törvény ezzel a klauzulával zárul: „Ez a törvény vissza nem hívható"?

Tehát a játékszabály-rendszer maga fogalmaz meg szabályokat bármely szabály játékszabályként „fennállása", valamint a játékszabály tartalmának vagy terjedelmének módosítása feltételeiről. Azaz arról, hogy vita esetén ki, miként döntheti el: valamely szabály a játékszabályhoz tartozik-e, vagy sem. Bizonyítása, igazolása a logika szemszögéből nézve (az önmagára vonatkozó s hivatkozó szabályozás esetlegességei, a logikailag szügségképpeni következés hiánya, értelmezésének külső meghatározottságai miatt) gyakran szintén ingoványos terület. És egyébként is annak, hogy jogi érvényességről mennyire értelmes beszélnünk, a társadalmilag jogiként érvényesülő gyakorlat határt szab. (Szélső eset például a forradalmak során megbuktatott, ill. berendezkedő rezsimek jogrendszere, a jog„forrás"-ként elismerés körül zajló vitákban a „de lege lata" és „de lege ferenda", valamint a „pozitivisztikus" és „szociologisztikus" értelemben vett „jogforrás" megkülönböztetése, és így tovább.)

A fentebbiekből több következtetés levonható. Először is, gyakorlatilag minden szabályrendszer (és minél inkább formalizáltabb, kvázi-axiomatikus igényű alkotmányával hierarchikusan minél megalapozottabb, annál inkább) tartalmaz önmagára vonatkoztatott szabályokat. Ezek a rendszer integritását, a rendszerhez tartozás kritériumait, a rendszerváltozás feltételeit, az azonosítás módját határozzák meg. Másodszor, minden szövegértelmezés a társadalom kulturális berendezkedésétől feltételezett. Ezért bármilyen fogalmi (logikai) művelet társadalmi jelentőségre csupán társadalmi elfogadása révén tehet szert. A jogérvényességet ezért *is* csupán társadalmilag megalapozott érvényességként szabad felfognunk. Harmadszor, mindez különös súllyal mutatja a modern formális jog sajátszerűségét. Hiszen saját normatételezései révén önmaga kíván dönteni a jogrendszer fennállásáról s a rendszerhez tartozás feltételeiről, vagyis a rendszer és alkotóelemei érvényességéről.

Ez veti fel a jogdogmatikában a jogrendszer struktúrájára, strukturáltságára, egyedi struktúraképző elemeire vonatkoztatva a kérdést: érvényes a jog? miben rejlik érvényessége? mi alapozza meg érvényességét? e megalapozás miként bontja fel az érvényes struktúraegészt az egészen belül érvényes, de hierarchikusan alárendelt érvényességű, mert az egésznek vagy alapkövének érvényességéből származtatott részstruktúrákra? miben rejlik az érvényesség származtatása? mi alapozza meg azt?

E kérdések eleve Hans Kelsen *alapnorma*-elméletét és Adolf Merkl *lépcső*elméletét sugallják. Fel sem vetődik az *érvényesség pluralitása* (pluralizálhatósága), illetőleg az érvényesség felülről származtatása helyett *a joggyakorlat alapegységeiből felépítése*. A piramikus érvényességeszme egyébként sem más, mint gondolati játékként rekonstruálása bizonyos, a modern formális jog eszményeiül szolgáló elveknek. Így tehát hiányzik belőle az érvényesség dinamikája. Hiányzik a rendszer állandó fluktuálásában a *jogi mag és periféria*, az *inkább és kevésbé jogi* közötti, a *jogi felé tartó és a jogitól elvezető* mozgásban megnyilvá-

nuló szüntelen alakulás (képződés és újraképződés, megőrződés és mássá levés) folyamata.

Végső összegzésül tehát megállapítható: érvényességfogalmunk a modern formális jog létrejöttével alakult ki és nyert olyan alakot, hogy az európai kontinensen kifejlődött jogi berendezkedés eszményeinek optimálisan megfeleljen. Ennek köszönheti sajátos jegyeit. Így azt, hogy a reformtörvényhozást vállaló tudatos jogalkotást felszabadította a „régi, jó jognak" való megfelelés kényszerétől, azaz az érvényesség feltételeként a már hagyományosult tartalmakhoz való ragaszkodástól. (Hiszen gondoljuk csak meg: saját kritériumai szerint a francia abszolutizmus reformtörvényhozása is a *legis latio* eszközével visszaélésnek kellett volna minősüljön. Ez magyarázza, hogy számos királyi ordonnance úgy rendelkezett, mintha régi intézmények „visszaállítását" célozná, változott feltételek közt „újraintézményesítve" őket az időközben „romlott" magatartásmintákkal szemben.) Felszabadította az érdemi rendezést attól a kényszertől, hogy az eltérő élethelyzeteket a döntésre illetékes joghatóság megjelölésével, ill. eljárási kérdések szabályozásával közelítsék meg. (Így volt ez a kontinentális jogban a középkor során, s így maradt az angolszász jogban, sőt részben az iszlám jogfejlődésben is.)

Végezetül közhely arról szólni, hogy a kontinentális és az angolszász jogi kultúrák között napjainkban bizonyos közeledés tapasztalható. A nyelvi-logikai elemzés angol hagyományai terjedni kezdtek az európai (mindenekelőtt a skandináv) jogi gondolkodásban, míg a német klasszikus filozófiai hagyománytól megalapozott fogalmi kultúra és elmélyített jogdogmatika befolyást kezdett gyakorolni az angolamerikai gondolkodásban. Az ilyen kulturális, jog mentalitásbeli érintkezésben a formális érvényességfogalom megkülönböztetett szerepet játszik. Ám úgy vélem: ez az érvényességfogalom már nem ugyanaz. Ez már két irányban próbál gyökeret eresztení, valamelyes dinamizmust, *közvetlen társadalmi függőséget is érvényesítve a formális érvényességfogalom statikus formalizmusának már-már önmagát megsemmisítő tisztasága helyett.*

Dunay Pál

A világűr katonai felhasználása a nemzetközi jog tükrében

Az utolsó néhány év katonai fejlesztései között két olyan programmal is találkozunk, amely érinti a világűr felhasználását. Ez a két fejlemény a *műholdmegsemmisítő* (vagy műholdromboló) *eszközök*, valamint *a ballisztikus rakéták elhárítására szolgáló űrvédelmi rendszer kifejlesztése*. A programok különböző szakaszban tartanak. Míg az alacsony Föld körüli pályán keringő műholdak ellen bevethető műholdromboló eszközöknek folyik a gyakorlati kipróbálása, s a közeli jövőben sor kerül az amerikai eszközök rendszerbe állítására is, addig a világűrbeli ballisztikus rakétaelhárító rendszer még csak a kutatás szakaszában tart. S bár a világűrt már jelenleg is széles körben használják az államok katonai célokra, most mégis *csak ezekkel az újabb fejleményekkel*, pontosabban *ezeknek két nemzetközi szerződésre*, az 1967-es világűr-szerződésre és a SALT-I részét képező kétoldalú szovjet—amerikai ún. ABM szerződésre[1] *gyakorolt hatásával foglalkozom*. A katonai világűrtevékenységet ezen kívül is számos két- és többoldalú szerződés érinti. A többoldalúak a részleges atomcsendegyezmény kivételével a világűr helyzetét, vagy valamilyen ott folyó tevékenységet szabályoznak és ennek kapcsán érintik a katonai űrtevékenységet, a kétoldalú szovjet—amerikai megállapodások ezzel szemben általában fegyverkorlátozási kérdéseket rendeznek, s ennek keretei között foglalkoznak a világűr katonai felhasználásával.

Azért is fontos ezeknek az újabb fejleményeknek a nemzetközi jogi elemzése, mert a programok bejelentésekor általában azt is közlik, hogy a katonai program összhangban áll az adott állam nemzetközi szerződési kötelezettségeivel. Ronald *Reagan*, az Egyesült Államok elnöke, amikor 1983. március 23-án meghirdette az ún. hadászati védelmi kezdeményezést, amelynek központi elemét egy világűrbe telepített ballisztikus rakétaelhárító rendszer kifejlesztése képezi, a következőt mondta: „Ma este, *összhangban az ABM szerződésből származó kötelezettségeinkkel* és elismerve a szövetségeseinkkel való szoros konzultáció szükségességét, megtesszük az első fontos lépést... Olyan hosszú távú kutatási és fejlesztési programhoz kezdünk hozzá, amellyel elérjük végső célunkat, a hadászati atomrakéták által okozott fenyegetés megszüntetését."[2] Mint igen gyorsan kiderült, az amerikai kormányzat nehéz munkát adott azoknak a nemzetközi jogi szakértőknek, akikre azt a feladatot bízta, hogy bizonyítsák e programok összhangját az Egyesült Államok nemzetközi szerződési kötelezettségeivel.

I.

A békés célú felhasználás kötelezettsége az 1967-es világűr-szerződésben

A világűrtevékenység jogi szabályozásának igénye a világűr meghódításával egy időben jelentkezett. Az első *nem kötelező erejű* szabályokat a hatvanas évek elején az ENSZ Közgyűlése fogadta el. Ugyanek-

Dunay Pál egyetemi tanársegéd, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

[1] Az előbbi pontos megnevezése *Szerződés az államok tevékenységét szabályozó elvekről a világűr kutatása és felhasználása terén, beleértve a Holdat és más égitesteket*. Magyarországon 1967. évi 41. számú tvr. Az utóbbié *Szerződés a rakétaelhárító védelmi rendszerek korlátozásáról* (a továbbiakban *ABM szerződés*).

[2] Ronald *Reagan* beszédének szövege megjelent a *New York Times*, 1983. március 24-i számában A 20. old.

kor már vita folyt a nemzetközi jogi irodalomban arról, hogy mit kell érteni a világűr békés célú felhasználásán. A különböző nézeteket keretek közé szorította az 1967. január 27-én aláírt, és még abban az évben, október 10-én hatályba lépett világűr-szerződés. Ezt követően ugyanis a szerzők már elsősorban arról vitatkoztak, miként kell értelmezni az adott szerződés rendelkezéseit. Nem a vita tárgya változott meg tehát, hanem csak annak keretei módosultak. S bár az egyezmény szilárd alapot teremtett a jogi elemzésekhez, távolról sem vált a helyzet egyértelművé.

A szerződésben nyolcszor is előfordul a békére, a békés célokra, a békés kutatásra és felhasználásra vonatkozó utalás. Távolról sem biztos azonban, hogy mindenütt azonos értelmet kell tulajdonítanunk a kifejezésnek. A legtöbb vita a IV. cikk értelmezése kapcsán merül fel. Ebben az államok azt a kötelezettséget vállalták, hogy a Holdat és más égitesteket teljesen demilitarizálják, a világűr más térségeibe pedig nem juttatnak „nukleáris fegyvereket vagy bármely másfajta tömegpusztító fegyvert hordozó semmilyen objektumot". Vagyis míg az égitesteket teljesen fegyvermentesítették, addig az egész világűrt csak részlegesen demilitarizálták. Sőt a mesterséges holdakra vonatkozóan is csak a részleges demilitarizáció állapítható meg.[3] A békés célú felhasználás értelmezéséről folyó vitában több különböző álláspont alakult ki. A két legpontosabban körülhatárolható nézet egyike azt vallja, hogy a békés cél *nem katonai*, míg a másik vélemény szerint ez *nem agresszív felhasználást* jelent. Találkozhatunk az előbbiekbe nem besorolható, *közvetítő* álláspontal.

A békés célú felhasználást *a nem katonai felhasználással* azonosító nézet főbb érvei a következők. Mindenekelőtt hivatkoznak bizonyos *nyelvi, etimológiai érvekre*, miszerint a béke a háború hiányát jelenti, ugyanakkor azonban azt vallják, hogy a békés felhasználás ezen túlmenő pozitív kötelezettséget is jelent az államok közötti együttműködésre vonatkozólag. A IV. cikk 2. bekezdését összevetik a szerződés más rendelkezéseivel, s ennek kapcsán megállapítják, hogy az ellentétes az I. cikk 1. bekezdésével, mely szerint „a világűr kutatását és felhasználását... minden ország javára és érdekében kell folytatni...". A szerződés *belső egysége* érveik szerint úgy érhető el, ha a IV. cikk 2. bekezdésében a békés felhasználást tágan értelmezve, azt összhangba hozzuk az I. cikk 1. bekezdésével. Ebben az esetben a „nem katonai" elmélet alapján feloldható a szerződésben található ellentmondás. Hivatkoznak *analógiára* is. Ehhez két, a világűr-szerződés megkötését megelőzően létrejött egyezményt hívnak segítségül, a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség 1956-ban elfogadott Státutumát és az 1959-ben megkötött Antarktisz-szerződést. Az Ügynökség céljainak meghatározásakor a „békés" fogalmának jelentését a „katonaival" állították szembe. „Az Ügynökség arra törekszik, hogy az egész világon meggyorsítsa és szélesebb körűvé tegye az atomenergia felhasználását *a béke*, az egészség és a jólét érdekében. Lehetőségeinek határain belül biztosítja, hogy az általa vagy kérésére, illetve felügyelete vagy ellenőrzése mellett nyújtott támogatást ne használják fel *katonai célok* előmozdítására."[4] Hasonló megoldás érvényesül az Antarktisz-szerződésben. „Az Antarktiszt csak *békés célokra* fogják használni. Nevezetesen tilosak az olyan *katonai* jellegű intézkedések, mint katonai támaszpontok és erődítmények létesítése, katonai gyakorlatok tartása, valamint bármilyen fegyverrel végzett kísérlet."[5]

Kezdetben az elmélet integráns részét képezte a világűrből folytatott katonai kémtevékenység elutasítása, jogellenessé nyilvánítása. Az 1967-es világűrszerződés megkötését megelőzően nem álltak rendelkezésre érvek a más állam területét megfigyelő mesterséges holdak alkalmazásának tilalmára. Legfeljebb a szuverenitás felső határának bizonytalanságára hivatkozhattak mind a tevékenység megengedését szorgalmazók, mind az azt elutasítók. Az egyezmény világos helyzetet teremtett. Azzal ugyanis, hogy hallgatott erről a kérdésről, tulajdonképpen jogszerűvé tette működésüket, hiszen a kifejezett tilalom hiánya e tevékenység megengedettségére utal. Ezt bizonyítja az is, hogy az államok területe fölött a világűrben történő átrepülés mindennapos gyakorlattá vált, s az érintettek tiltakozásának hiánya arra utal, hogy ezt szokásjogi alapon megengedettnek tartották. Szovjet—amerikai viszonylatban a kérdés megítélése 1972-ben vált teljesen egyértelművé, amikor a SALT-I részét képező két szerződés is az ún. nemzeti technikai ellenőrző eszközökre bízta az egyezmény rendelkezései betartásának ellenőrzését,[6] ami legalizálta a megfigyelő mesterséges holdakat. A kérdéssel kapcsolatban problémát legfeljebb a légitér és a világűr elhatárolásának tisztázatlansága jelenthet, bár nehéz lenne sikerrel érvelni amellett, hogy 300—400 km-es magasság — ahol már található „föld figyelő" mesterséges holdak földközeli pontja — még a légitérhez tartozik.

A békés célú felhasználást a *nem agresszív* felhasználással azonosító nézet jóval szűkebb körre szorítja a tiltott katonai tevékenységet, azt vallva, hogy az agresszív cselekményeket kivéve a világűr katonai felhasználása megengedett. Érveik között egyaránt szerepelnek logikai, gyakorlati megfontolások, s ugyancsak alkalmaznak analógiát. Hivatkoznak arra, hogy amennyiben a békés célú felhasználást a nem katonai felhasználással azonosítják, akkor a IV. cikk 2. bekezdésének második része értelmét veszti.[7] Ez a rendelkezés teszi ugyanis lehetővé katonai személyek részvételét az űrkutatásban és a Hold és más égitestek kutatásához szükséges bármely felszerelés vagy eszköz használatát. A szerződés *gyakorlati* értelmezése kapcsán utalnak arra, hogy az államok magatartása az egyezmény megkötése óta teljesen eltér a nem katonai értelmezéstől. A békés célú űrtevékenység nem katonai tevékenységként való értelmezését nem támasztja alá az sem, hogy a kutatásokban katonai személyek részvétele is megengedett. Így eldönthetetlen és teljesen ellenőrizhetetlen, hogy mikor folyik békés, illetve

[3] Erre utal Morris D. *Forkosch*: Outer Space and Legal Liability. The Hague, Nijhoff, 1982., 44. old.

[4] *Statute of the International Atomic Energy Agency* Art. 2, 276 U. N. T. S. No. 3988, 3. old.

[5] *Antarctic Treaty* Art. 1, para 1, 402 U. N. T. S. No. 5778. 72. old.

[6] *Szerződés a rakétaelhárító védelmi rendszerek korlátozásáról*, XII. cikk; *Ideiglenes egyezmény a hadászati támadófegyverek korlátozását célzó néhány intézkedésről*, V. cikk.

[7] Vö.: Rüdiger *Wolfrum*: The Problems of Limitation and Prohibiton of Military Use of Outer Space. ZaöRV, 1984. (44. évf.) 4. sz. 788. old.

katonai tevékenység. Ezenkívül hivatkoznak az ENSZ Alapokmánya 2. cikk 4. pontjára, amely az erőszak tilalmának fogalmát határozza meg, mint az államok érintkezésének minimumát. Ez alapján valóban úgy tűnhet, hogy csak az agresszív cselekmények tilosak. Mindez talán bizonyítja, hogy mindkét nézet képviselőinek lehetnek megalapozott érvei saját álláspontjának védelmében, s a másik tábor véleményének cáfolatára.

Az utóbbi időben a jogirodalomban is egyre többen hajlanak az államok gyakorlatával összhangban álló kompromisszumos megoldás elfogadására. A logikai elemzést felhasználva megállapították, hogy a „katonai" nem ellentéte a „békés" jelzőnek, ezzel csak a „nem békés" állítható szembe, a demilitarizáció mértéke azonban bizonytalan. Vagyis a katonai tevékenység bizonyos mértékű korlátozásának tartalma a világűrjogban nehezen pontosítható.[8] A szovjet jogirodalomban pedig, ahol több mint húsz évig a békés célú felhasználást a nem katonai felhasználással azonosító nézet volt kizárólagosnak mondható, újabban ugyancsak megjelent a közvetítő álláspont. Eszerint az egész világűr-tevékenység békés és katonai tevékenységre osztható. A katonai tevékenység két fajtája az agresszív és a nem agresszív katonai világűr-tevékenység. A három kategória közül csak az agresszív katonai tevékenység tilos, a világűr békés és nem agresszív katonai felhasználása pedig megengedett.[9]

A világűr-szerződés — miként túlnyomóan a nemzetközi szerződések — kompromisszum eredményeként született. Feltehetőleg ez fejeződik ki abban, hogy az államok politikai, biztonsági érdekeit legközvetlenebb módon érintő kérdésekben maradt némi tisztázatlanság. Ennek feloldására több megoldás is szóba jöhet.

1. Megfontolást érdemel az a vélemény, hogy az 1967-es világűr-szerződés *keretmegállapodás*, s egyes rendelkezései újabb szerződésekben való részletezést igényelnek. Erre utal, hogy több rendelkezésének (V—VII. cikk) részletezésére már születtek újabb szerződések.[10] Ugyancsak ezt bizonyítja, hogy a világűr békés célú felhasználását veszélyeztető újabb fejlemények kiküszöbölésére született tervezetek egyike[11] a műholdromboló eszközök kérdésének szabályozását a világűr-szerződéshez fűzött kiegészítő jegyzőkönyvben kívánta megoldani.

2. Az előbbihez kapcsolódik az a nézet, mely szerint fel kellene hagyni a békés célú tevékenység fogalmának meghatározására tett meddő kísérletekkel, s ehelyett az egyes tevékenységekről kellene eldönteni, hogy az megengedett-e vagy tilos. A továbbra is megmaradó értelmezési problémák pedig úgy lennének leküzdhetők, ha egy létrejövő világűr-egyezményben a felek meghatároznák a főbb fogalmak jelentését.[12]

Az egyezmény értelmezésével kapcsolatban felmerül az a probléma, hogy a részleges demilitarizálás alapján milyen fegyverek világűrbe telepítése tilos. Feltétlenül tilos *az atom- és tömegpusztító fegyverek telepítése*, a szerződés azonban nem határozza meg ezek fogalmát. *A nukleáris fegyverek* körét viszonylag egyszerűbb meghatározni, s csak arra kell felhívni a figyelmet, hogy a tilalom minden nukleáris eszközre kiterjed, függetlenül annak hatóerejétől. Feltétlenül a tömegpusztító fegyverek közé sorolják *a bakteriológiai és a vegyi fegyvereket*, de ezen túlmenően már nincs elfogadott meghatározás. Mindenesetre megalapozott az az álláspont, miszerint semmiképpen sem a fegyver bevetésével konkrétan elpusztítottak száma, hanem a felhasznált eszköz *pusztító képessége* alapján határozhatjuk meg a tömegpusztító fegyver fogalmát.[13] A meghatározás azért is problematikus, mert a műszaki fejlődés újabb nagy pusztító erejű eszközök létrehozására vezet.[14] A jelenlegi katonai fejlesztések közül *sem a műholdromboló eszközök, sem a ballisztikus rakétaelhárító rendszerek kifejlesztése nem sorolható a tömegpusztító fegyverek közé, ezért ezek telepítésének tilalma a világűr-szerződés IV. cikke alapján nem megállapítható.* Mindenekelőtt azért nem, mert egyikük sem emberek, hanem a másik fél katonai berendezéseinek elpusztítását célozza.

A világűr-szerződés IV. cikkét az eddigiekben jogtudósok munkái alapján elemeztem. Mint köztudott, a jogtudósok értelmezése semmiképpen sem tekinthető autentikusnak. A világűr katonai felhasználására vonatkozó rendelkezések szemmel láthatólag nem egyértelműek. Ilyen esetben a nemzetközi jog erőteljesen védi az államok szuverenitását, s *autentikus* értelmezésként csak a szerződés megszorító értelmezését teszi lehetővé, vagyis azt, amelyik a legkevesebb kötelezettséget rója a felekre. Ebből pedig az következik, hogy mindaddig, amíg egy szerződésben részes fél nem fogad el egy több kötelezettséget tartalmazó értelmezést, addig autentikus értelmezésként csak a kötelezettségek valamennyi fél által elfogadott minimuma jöhet szóba. Vagyis — visszatérve a konkrét problémához — *a világűr-szerződés IV. cikkéből nem következik sem a műholdromboló eszközök, sem a ballisztikus rakétaelhárító rendszerek telepítésének tilalma.*

Véleményem szerint a világűrbeli ballisztikus rakétaelhárítás nemzetközi jogi értékeléséhez a világűrszerződés más cikkei sem visznek közelebb, a kérdés inkább az ún. ABM szerződés alapján ítélhető meg. Nem ez a helyzet a műholdromboló eszközökkel. Ebben az esetben ugyancsak nem a másik fél területének vagy lakosságának, hanem felderítésre, hírközlésre, navigációra szolgáló mesterséges holdjainak elpusztításáról van szó. Ez pedig nem csupán destabilizáló hatású, hiszen — mint azt katonai szakértők megállapítják — ha egy állam észleli, hogy mesterséges holdjait üzemképtelenné tették, ebből csak feltételezett ellenfelének közelgő nukleáris támadására, mint legrosszabb esetre következtethet. Ellentétes ugyanakkor a nemzetközi joggal is. Műholdromboló eszközök be-

[8] Erre a következtetésre jut *Bruhács* János: A világűr és a nyílt tenger jogi helyzete a katonai tevékenységek szempontjából. Pécs, 1985. kézirat, 6. old.

[9] L. Ju. M. *Koloszov*—Sz. G. *Sztasevszkij*: Borba za mirnüj koszmosz. Moszkva, Mezsdunarodnüje otnosenyija, 1984., 55—56. old.

[10] *Egyezmény az űrhajósok mentéséről, az űrhajósok hazaküldéséről és a világűrbe felbocsátott objektumok visszaszolgáltatásáról.* Magyarországon 1969. évi 22. számú tvr. *Egyezmény az űrobjektumok által okozott károkért való nemzetközi felelősségről.* Magyarországon 1973. évi 3. számú tvr.

[11] Olaszország javaslata. UN. Doc. CD/9, 1979. március 26.

[12] Stephen *Gorove*: Arms Control Provisions in the Space Treaty. In: Gorove: Studies in Space Law: Its Challenges and Prospects. Leyden, Sijthoff, 1977., 94. old.

[13] Uo. 86—87. old.

[14] Vö.: Ju. M. *Koloszov*—Sz. G. *Sztasevszkij*: I. m. 45—47. old.

vetése a világűr-szerződés számos rendelkezését sérti. Nem csupán a preambulum békés célú felhasználásra felhívó és a népek közötti kölcsönös megértés fejlesztését és baráti kapcsolataik erősítését szorgalmazó fordulataival, hanem több konkrét rendelkezésével is összeegyeztethetetlen. Ebből a szempontból elsősorban az I. cikk 1. bekezdése és a IX. cikk 1. bekezdése érdemel figyelmet. Az előbbi kimondja, hogy „a világűr kutatását és felhasználását... minden ország javára és érdekében kell folytatni...", míg az utóbbi szerint „a szerződésben részes államokat a világűr... kutatásában és felhasználásában az együttműködés és a kölcsönös segélynyújtás elvei vezérlik, és mindeń tevékenységüket a világűrben... a szerződésben részes összes többi állam megfelelő érdekeinek kellő figyelembevételével folytatják". Véleményem szerint aligha képzelhető el a szerződés olyan értelmezése, amely egy, a szerződésben ugyancsak részes állam mesterséges holdjának megsemmisítését össze tudja egyeztetni az összes többi állam — s így a sértett — érdekeinek kellő figyelembevételével. Meg kell azonban jegyezni, hogy ebből csak egy igen szűk körű tilalom, *az eszközök felhasználásának tilalma* következik, s ez alapján nem tilos a műholdromboló eszközök kifejlesztése, kikísérletezése és telepítése, Föld körüli pályán történő elhelyezése. Egy esetben azonban már a telepítést is érinti a világűr-szerződés, mégpedig akkor, ha műholdromboló műhold világűrbe telepítésére kerül sor. Ebben az esetben ugyanis „a Szerződésben részes azon államok, amelyek a világűrben... tevékenységet folytatnak, megegyeznek abban, hogy az Egyesült Nemzetek főtitkárát, valamint a közvéleményt és a nemzetközi tudományos közösséget a gyakorlatilag lehetséges legteljesebb mértékben tájékoztatják az ilyen tevékenység természetéről, lefolytatásáról, helyéről és eredményeiről" (XI. cikk). Az űrobjektumok lajstromozásáról szóló egyezmény szerint a regisztráló állam az ENSZ főtitkárát köteles tájékoztatni egyebek mellett az űrobjektum általános rendeltetéséről is.[15] Ugyanakkor gyakorlatilag teljesen valószínűtlen, hogy valamelyik állam bejelentse azt, ha műholdmegsemmisítési funkcióval rendelkező mesterséges holdat állít Föld körüli pályára, s így sérti az említett szerződési rendelkezéseket.

Összefoglalva az elmondottakat megállapítható, hogy míg *a világűr-szerződés nem tartalmaz tilalmat a ballisztikus rakétaelhárító rendszerekre*, addig — bár meglehetősen szűk körben, általában *csak a felhasználásra* vonatkozóan — *tiltja a műholdromboló eszközöket*. Egyértelműen megállapítható, hogy műholdromboló eszközök felhasználása nem csak az egyezmény szellemével, hanem több helyen betűjével is ellentétes.

Ezek a feltárt hiányosságok vezettek arra, hogy javasolták *a világűr-szerződés* olyan *kiegészítését*, amelynek megfelelően az egyezmény IV. cikke a világűrt teljesen demilitarizálná, megtiltva a hagyományos fegyverek világűrbe juttatását is. Ugyancsak meg kellene tiltani a műholdromboló eszközök kifejlesztését, kikísérletezését és telepítését.[16] Ezért *szükség lenne ezeknek az eszközöknek az eltiltásával foglalkozó speciális egyezményre.*

II.
A világűrbeli ballisztikus rakétaelhárítás és az ABM szerződés

A ballisztikus rakétaelhárító rendszerek korlátozása nem újkeletű problémája a nemzetközi jognak. Az 1960-as években, amikor a világ két vezető katonai hatalma képessé vált rakétaelhárító rendszerek kiépítésére, a Szovjetunió és az Egyesült Államok az enyhülés kedvező légkörét kihasználva megállapodott korlátozásukban. Ennek során a feleknek két-két ellenrakétás rakétaelhárító rendszert engedélyeztek, egyet a fővárosok körül, egyet pedig interkontinentális ballisztikus rakéták kilövő-állásainak körzetében. Az ABM szerződést 1974-ben úgy módosították, hogy mindkét fél csak egy-egy ilyen rendszerrel rendelkezhet. Az Egyesült Államok az interkontinentális ballisztikus rakéták silói körül a részére megengedett rendszert sem tartja karban, a Szovjetunió fenntartja a Moszkva körül telepített rendszerének üzemképességét.

Az ABM szerződést azonban jelenleg nem a megengedett védelmi rendszerek számának növelése teszi próbára, hanem a korábbitól minőségileg eltérő, részben vagy teljesen világűrbe telepítendő rakétaelhárító rendszer terve. A program jelenleg még csak az alapkutatás szakaszánál tart, vagyis a hadászati erőegyensúlyt ma még nem veszélyezteti, de — az Egyesült Államok kormányzatának véleményével ellentétben — már ma is fenyegeti az ABM szerződést. Ez az egyezmény minden kétséget kizáróan az Egyesült Államok és a Szovjetunió között hatályban lévő legfontosabb kétoldalú fegyverzetkorlátozási megállapodás. Megszegése azért is veszélyes, mert ha a kiépítendő rendszerre válaszul katonai ellenintézkedésekre — mindenekelőtt a támadó rakétaarzenál bővítésére — kerül sor, ez sérti a jogilag nem hatályos, de politikailag kölcsönösen tiszteletben tartott SALT-II szerződést. A továbbiakban azokat a kérdéseket tekintem át, amelyek körül az utóbbi években kiéleződtek a viták.

Az ABM szerződés a rakétaelhárító rendszerek korlátozását úgy oldotta meg, hogy minden rendszert megtiltott, majd ez alól kivételt téve engedélyezett a feleknek két-két, majd — mint említettem — 1974-et követően egy-egy műszakilag meglehetősen pontosan meghatározott képességekkel rendelkező rendszert. Ebből az következne, hogy további rendszerek létrehozását az egyezmény kategorikusan megtiltotta. Lehetővé tette azonban az engedélyezett rendszer, illetve egyes elemeinek korszerűsítését és cseréjét. A helyzetet azonban bonyolítja, hogy a felek ún. közös nyilatkozatokat fűztek a szerződés egyes rendelkezéseihez, többek között az említett tilalmat tartalmazó III. cikkhez is. Eszerint „annak érdekében, hogy biztosítsák annak a kötelezettségnek a betartását, mely szerint nem telepítenek ballisztikus rakétaelhárító rendszereket és azok elemeit, kivéve azokat, amelyekről a szerződés III. cikke rendelkezik, a felek megállapodnak, hogy abban az esetben, ha a jövőben *más fizikai elveken alapuló rakétaelhárító rendszereket hoznak létre*, amelyek rakétaelfogó rakéták, rakétaelhárító

[15] *Egyezmény a világűrbe felbocsátott objektumok lajstromozásáról*, IV. cikk 1. bekezdés (e) pont.

[16] L. erről Carl Q. *Christol*: The Modern International Law of Outer Space. New York stb., Pergamon Press, 1982., 34—35. old.

kilövőállások, illetve rakétaelhárító radarok helyettesítésére alkalmas elemeket foglalnak magukban, az ilyen rendszerek és elemeik a szerződés XIII. cikkének rendelkezéseivel összhangban *tárgyalás*, XIV. cikkével összhangban *megállapodás* alapjául szolgálnak".[17] Vagyis míg az egyezmény kategorikus tilalmat tartalmaz, a közös nyilatkozat azt az érdemi minőségi korszerűsítés vonatkozásában feloldja. Hiszen eszerint a feleket mindössze a *pactum de negotiando*, illetve a *pactum de contrahendo* kötelezettsége terheli. Ez pedig összehasonlíthatatlanul enyhébb kötelezettség, mint a kifejezett telepítési tilalom, hiszen az egyezménynek a közös nyilatkozatban idézett XIII. cikke az állandó konzultatív bizottság, XIV. cikke pedig az esetleges módosítások, kiegészítések kérdését rendezi.

Mivel a rendelkezések nem hozhatók összhangba egymással, meg kell vizsgálni, hogy ez alapján milyen kötelezettség hárul a felekre. Ehhez pedig el kell dönteni, hogy milyen jogi hatással rendelkeznek ezek a közös nyilatkozatok. A SALT-I delegáció egyik amerikai tagja szerint ezek jórészt a szerződés aláírását megelőző utolsó órákban keletkeztek, s formálisan csak azért nem váltak az egyezmény szövegének részévé, hogy még a szovjet—amerikai csúcstalálkozó befejezését megelőzően sikerüljön elfogadni. Ezért úgy vélik, hogy jogi erejük azonos a szerződésével, hiszen mindkét fél által elfogadott kötelezettségvállalásról van szó.[18] Nemzetközi jogilag valóban nem állapítható meg, hogy milyen jogforrás is ez valójában, de nem kétséges a felek szándéka, hogy *jogi kötelezettséget* kívántak vállalni.[19] Itt jegyzem meg, hogy ezzel szemben az egyoldalú nyilatkozatok az adott esetben jogilag nem kötelezőek, mivel azok többnyire úgy keletkeztek, hogy az egyik fél javaslatát a másik nem tartotta elfogadhatónak, s az ezért nem vált a szerződés szövegének részévé vagy közös nyilatkozattá. Mivel pedig ebben az esetben a nyilatkozatot az egyik fél a tárgyalások során kifejezetten elutasította, abból sem jog, sem kötelezettség nem hárulhat rá.

Rendkívül sokat vitatkoztak arról, hogy az idézett közös nyilatkozat mire vonatkozik. Az, hogy visszautal a III. cikkben engedélyezett rendszerekre, azt mutatja, hogy csak *a más fizikai elveken alapuló szárazföldi telepítésű rögzített rendszerek* vonatkozásában tesz lehetővé fejlesztéseket. Ebből pedig következik, hogy *nem ad lehetőséget részben vagy teljesen világűrbe telepített rendszerek elhelyezésére.*[20] S az említett *pactum de contrahendo* adott esetben, mint ez Gerard *Smithnek*, az amerikai SALT-I tárgyaló delegáció vezetőjének a szenátus katonai bizottsága előtt tett nyilatkozatából kitűnik, elég pontosan meghatározott kötelezettségvállalást takar. „A Felek megállapodtak, hogy más fizikai elveken alapuló rakétaelhárító rendszerek jövőbeni típusai csak akkor telepíthetők, ha a szerződést függelékkel látják el."[21] Ez azt jelenti, hogy legkésőbb a telepítést megelőzően a feleknek megállapodást kell elérniük ahhoz, hogy megkezdhessék az újabb típusok telepítését.

Az előbbi értelmezést támasztja alá az egyezmény II. cikke, amely meghatározza a rakétaelhárító rendszer fogalmát. Ebben ugyanis a felek nem egyszerűen felsorolták a rendszer elemeit, hanem két vonatkozásban túlléptek ezen. Egyrészt elsődlegesen a rakétaelhárítást mint célt korlátozták, amikor kimondták, hogy „rakétaelhárító védelmi rendszeren olyan rendszert értenek, amelynek *célja* a hadászati ballisztikus rakéták vagy azok elemei ellen azok röppályáján folytatott harc". Másrészt az elemek meghatározása a következő fordulattal kezdődik: „A rendszer *jelenleg* áll...". Ebből a két egymással összefüggő rendelkezésből következik, hogy a felek *tiltották a jövőbeni rakétaelhárítást célzó újabb rendszereket is*. Ezt támasztja alá Raymond *Garthoffnak*, a SALT-I tárgyaló delegáció tagjának megjegyzése. „A 'jelenleg' szót előre megfontoltan illesztettük be a II. cikk korábban elfogadott szövegébe... éppen azért, hogy elzárjunk egy kibúvót a (jövőbeni rakétaelhárító rendszerekre vonatkozó) tilalom alól."[22]

A rakétaelhárító rendszerek korlátozására vonatkozó szerződésben találhatók más olyan rendelkezések, amelyek értelmezése nem egyértelmű. Természetesen, amikor valamelyik állam nem kívánja betartani szerződési kötelezettségeit, igyekszik olyan értelmet találni, amellyel magatartása összhangban áll.[23] Ezt az teszi lehetővé, hogy az egyezmény számos fogalmat nem határoz meg, tartalmuk csak a feleknek a szerződés alkalmazása során követett gyakorlatából állapítható meg. Erre a célra is szolgál a szerződésben létrehozott állandó konzultatív bizottság, valamint a szerződés ötévenként sorra kerülő felülvizsgálata. Az állandó konzultatív bizottság ülésén sikerült például 1978-ban megállapodni arról, hogy mit jelent „a rakétaelhárítási célokra történő kikísérletezés", s ez még akkor is fontos fejlemény, ha az elfogadott meghatározást azóta sem hozták nyilvánosságra. Nem sikerült megállapodni abban, hogy a felek mit tekintenek a rakétaelhárító rendszer elemének. A jelenlegi amerikai kormányzat a kifejezésnek olyan értelmet tulajdonít, ami alapján a hadászati védelmi kezdeményezés részét képező világűrbeli ballisztikus rakétaelhárítási program összhangban áll az ABM szerződés rendelkezéseivel. Azt vallja, hogy csak az minősül „elemnek", ami magában képes betölteni rakétaelfogó rakéta, rakétaelhárító kilövőállás, vagy rakétaelhárító radar funkcióját. Mivel pedig a jelenleg folyó program során először a kísérleti szakaszban ezeknél kisebb elemeket fognak kipróbálni, az amerikai álláspont szerint ez nem ellentétes a szerződéssel.[24] Ezzel szemben azon-

[17] L. *Agreed Statements Regarding the ABM Treaty*, D. In: Jozef Goldblat: Agreements for Arms Control. Taylor and Francis, London, 1982. 199. old.

[18] John. B. *Rhinelander*: The SALT Agreements. In: M. *Willrich*—J. *Rhinelander*: SALT: The Moscow Agreement and Beyond. New York, Free Press, 1974., 125—126. old.

[19] E. *McWhinney*: The International Law of Détente. Alphen aan den Rijn, Sijthoff and Noordhoff, 1978., 77—78. old.

[20] Erre a következtetésre jut F. *Chappuis*: La limitation des armements en droit international public. Lausanne, Vaudoise, 1975., 240. old., valamint A. *Chayes*—A. H. *Chayes*—E. *Spitzer*: Space Weapons: The Legal Context. Daedalus, 1985. nyár, 200. old.

[21] 67 Department of State Bulletin 147 (1972). Idézi P. L. *Meredith*: The Legality of a High-Technology Missile Defense System: The ABM and Outer Space Treaties. AJIL 1984. (vol. 78.) 2. szám, 420. old.

[22] L. Raymond *Garthoff*: Correspondence. International Security, 1977. nyár, 107—109. old. Idézi: A. *Chayes*—A. H. *Chayes*—E. *Spitzer*: I. m. 199. old.

[23] Ennek számos példája található a Report of the Department of Defense to the Congress on the Strategic Defense Initiative c. kiadványban. Washington, 1985., Appendix Bl.

[24] Vö.: Thomas K. *Longstreth*— John E. *Pike*: A Report on

ban két ellenvetés is tehető. Egyrészt számos szakértő joggal veti fel, hogy ha ez az értelmezés valóban jogszerűvé teszi a programot, akkor miért tartalmazza a szerződés II. cikke azt a fordulatot, hogy a „rendszer jelenleg áll...". Ennek ugyanis egyértelmű célja az volt, hogy a jövőben más elemekből létrejövő rendszerekre állapítson meg tilalmat. Másrészt ez az értelmezés nem egyeztethető össze a szerződés V. cikkének 1. bekezdésével. Eszerint „mindkét fél kötelezettséget vállal arra, hogy *nem fejleszt ki, nem kísérletez ki* és *nem telepít* olyan rakétaelhárító rendszereket vagy azok elemeit, amelyek tengeri, légi, *világűrbeli* vagy mozgó szárazföldi telepítésűek". A felek nem azt a kötelezettséget vállalták, hogy nem fejlesztik vagy kísérletezik ki az egész rendszert vagy egyes elemeit, hanem azt, hogy bizonyos fajta rendszereket nem fejlesztenek vagy kísérleteznek ki. Vagyis a felek nem a megvalósítás módját, hanem a célt tiltották. Azt pedig az Egyesült Államok nem tagadja, hogy jelenlegi programja űrbeli ballisztikus rakétaelhárító rendszer létrehozását szolgálja.

A szerződés imént idézett rendelkezése (V. cikk 1. bek.) váltja ki talán napjainkban a legtöbb vitát, s nem is ok nélkül, mert a korábbiaktól eltérően itt az egyezmény súlyos fogyatékosságban szenved. Eltér ugyanis egymástól a szerződés hivatalos angol és orosz szövege. Míg az angol hivatalos szöveg azt tiltja, hogy bármelyikük kifejlesszen (develop), kikísérletezzen (test), vagy telepítsen (deploy) ilyen rendszereket vagy azok elemeit, addig az orosz szöveg, amely ugyancsak hiteles, azt tiltja, hogy bármelyikük létrehozzon (szozdavaty), kipróbáljon (iszpütüvaty) vagy telepítsen (razvjortüvaty) ilyen rendszereket vagy azok elemeit. Ahhoz, hogy megállapíthassuk, mire van joguk a feleknek, tisztáznunk kell a szövegek értelmét. Ilyen esetben azt az értelmet kell elfogadnunk, amely a szövegek közötti ellentéteket a legjobban összeegyezteti.[25] Ez az a szöveg, amely a felekre a legkevesebb kötelezettséget hárítja. A két szöveg egyaránt tiltja a kipróbálást, illetve a kikísérletezést, az eltérés a kifejlesztés, illetve a létrehozatal tilalma között van. A szavak hétköznapi értelméből az következik, hogy a létrehozatal hárít több kötelezettséget a felekre, hiszen az már a telepítést megelőző előállítást is tiltja. Vagyis ebben az esetben a kevesebb kötelezettséget tartalmazó angol szöveg az irányadó. Ha azonban az egész mondat értelmét vesszük figyelembe, akkor kitűnik, hogy a létrehozatal telepítést megelőző szakaszait már az orosz szöveg is külön tiltja, ezért véleményem szerint *a két szöveg közötti ellentét látszólagos, mindkettő alapján azonos terjedelmű tilalom kötelezi a feleket.*[26]

Az amerikai kormányzat azzal érvel, hogy az V. cikk alapján csak *a fejlesztés tilos, a kutatási tevékenység azonban megengedett.* Fömerül azonban a kérdés, hol ér véget a kutatás szakasza, s hol kezdődik a fejlesztés? A két szakasz elhatárolása azért is problematikus, mivel általában együtt használatos szakkifejezésről (kutatás *és* fejlesztés) van szó. Így használják ezt a katonai költségvetések rovataiban, s ezen túl sem tesznek különbséget a kettő között. Ez alapján arra kell következtetnünk, hogy *nem világos a határvonal a kutatás és a fejlesztés szakasza között.* Mivel azonban az egyezményben sehol nem találunk tilalmat a kutatásra vonatkozóan, feltételezhetjük, a felek a tárgyalásokon megállapodtak abban, hogy a kutatási tevékenységet nem korlátozzák. Ezzel kapcsolatban a következők érdemelnek megfontolást. Érdemes a megengedett kutatást minél szűkebb körre korlátozni, hiszen az nem eredményezheti az V. cikk említett tilalmának megkerülését. Politikailag pedig megfontolandó, hogy amennyiben az egyik fél a megengedhetőség határára kerül, ez a másikat is hasonlóképpen feljogosítja tevékenységének a kiterjesztésére.[27] Többé-kevésbé egységes az irodalom álláspontja, hogy ez *a megengedhető minimum a laboratóriumi kutatásra és kísérletekre* kell korlátozódjék, elsősorban azért, mert az egyébként is ellenőrizhetetlen. Ugyancsak megfontolást érdemel az a gondolat, hogy amennyiben tudatosítjuk azt, miszerint már a kutatási tevékenység sem összeegyeztethető az ABM szerződéssel, ezzel növeljük a valószínűségét az egyezmény felmondásának, mivel „tálcán nyújtunk" felmondási okot a feleknek.[28] Ezek az érvek feltétlenül megfontolást érdemelnek, sőt politikai bölcsességük sem vitatható, nem oldják meg azonban a nemzetközi jogi problémát, amit az V. cikk vet fel.

Ismeretes olyan vélemény is, amely szerint minden olyan kutatási tevékenység megengedett, amely az ABM szerződésben létrehozott ellenőrzési rendszerrel nem követhető nyomon. Ez az ellenőrzés az ún. nemzeti technikai ellenőrző eszközök működésén alapul, s világűrből történő műholdas megfigyelést jelent. Ez azért nem elfogadható, hiszen ad absurdum a feleket minden olyan jogellenes ténykedésre feljogosítaná, aminek leleplezésére a másik fél képtelen.

A hadászati védelmi kezdeményezéshez kapcsolódó fontos fejlemény, hogy az Egyesült Államok felhívta szövetségeseit a programhoz való csatlakozásra, az abban való részvételre. Ezt az egyezmény nem korlátozza. Behatárolja azonban annak lehetőségét, hogy más államok az elért tudományos eredményekből részesüljenek. A szerződés maga is korlátozza ennek lehetőségét a IX. cikkben, amikor kimondja, hogy „...mindkét fél kötelezettséget vállal arra, hogy nem ad át más államoknak... a jelen Szerződés által korlátozott rakétaelhárító védelmi rendszereket vagy azok elemeit". Ez a rendelkezés azonban nemcsak a kész rendszereknek és elemeinek átadását korlátozza, mivel egy közös nyilatkozatban a felek kiterjesztették érvényesülésének körét. „A felek megállapítják, hogy a Szerződés IX. cikke magában foglalja az Egyesült Államoknak és a Szovjetuniónak azt a kötelezettségét, hogy speciálisan a Szerződés által korlátozott rakéta-

the Impact of U. S. and Soviet Ballistic Missile Defense Programs on the ABM Treaty. Washington, 1984. június, soksz. 18—19. old.

[25] *Bécsi egyezmény a nemzetközi szerződések jogáról*, 33. cikk 4. bek.

[26] Az orosz és az angol szöveg közötti eltérésre rávilágít A. *Chayes*—A. H. *Chayes*—E. *Spitzer*: I. m. 218. old. Tévesen azonban arra a következtetésre jutnak, hogy az orosz szöveg alapján szűkebb körre korlátozódik a megengedett kutatás, mint az angol szöveg szerint.

[27] Erre hívja föl a figyelmet Julie *Dahlitz* két tanulmányában. ASAT and Related Weapons: Proposals for the Prevention of an Arms Race in Outer Space. Arms Control, 1983. (vol. 4.) 3. szám, 180. old., valamint The Option of Star Wars. Meaning and Consequences. Bulletin of Peace Proposals 1985. (vol. 16.) 2. szám, 101. old.

[28] Ezt hangsúlyozta például F. *Calogero* az 1985-ben Campinasban tartott Pugwash konferencián.

elhárító rendszerek, vagy azok elemeinek előállítása céljából kidolgozott *műszaki leírást vagy tervrajzot más államoknak nem biztosítanak.*"[29] Amennyiben a programban résztvevő nyugat-európai szövetségesek az ennek során létrejövő amerikai eredményekhez hozzá kívánnak jutni, ez idővel aligha lesz összeegyeztethető az idézett közös nyilatkozattal. Márpedig a nyugat-európai szövetségesek és Japán részvételének egyik elsődleges célja a legfejlettebb technikához való hozzájutás. Természetesen itt is felmerülhetnek értelmezési problémák, például az, hogy mennyire kell szűken vagy tágan értelmezni a *speciálisan* a rakétaelhárító rendszerekre vonatkozó információkat. Az Egyesült Államok feltehetőleg minél szűkebb körre kívánja ezt korlátozni, már csak azért is, hogy fenntartsa szövetségeseinek érdekeltségét a programban való részvételben. Másrészt előre láthatólag érvelésében fel fogja használni a jövőbeni rendszerek tilalmára vonatkozóan a szerződésben meglévő — már említett — bizonytalanságot.

Az Egyesült Államok és a Szovjetunió számos olyan fegyverzetkorlátozási megállapodást kötött, amely nem lépett hatályba, vagy lejárt. Elegendő csak az aláírt, de nem ratifikált, a föld alatti nukleáris fegyverkísérletek korlátozásáról, a békés célú föld alatti nukleáris robbantások korlátozásáról rendelkező szerződésekre vagy a SALT-II-re utalnom. Ugyancsak megemlíthetem a lejárt Ideiglenes Egyezményt a hadászati támadófegyverek korlátozását célzó néhány intézkedésről. Az ABM szerződést a felek határozatlan időre kötötték, s az ma is hatályos. Az egyezmény hathónapos felmondási idővel lehetővé teszi a szerződés egyoldalú megszüntetését, ha valamelyik fél „úgy ítéli meg, hogy a jelen Szerződés tartalmával kapcsolatos rendkívüli körülmények fenyegetik legfőbb érdekeit".[30] Bár még egyik fél sem szánta el magát erre a lépésre, úgy tűnik, fokozatosan létrejönnek azok a „rendkívüli körülmények", amelyek okkal fenyegetik legfőbb érdekeiket. Feltétlenül érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az adott rendelkezés legkisebb mértékben sem korlátozza a felek szuverenitását, hiszen a felmondási okot olyan általánosan fogalmazza meg, hogy arra bármikor sikerrel lehet hivatkozni.

A felek a szerződést hatálybalépését (1972. október 3.) követően ötévenként felülvizsgálják (XIV. cikk 2. bek.). Feltehetőleg ez lenne egyben a legalkalmasabb fórum arra, hogy a szerződést módosítsák. Az eddig lezajlott két értekezleten a felek értékelték az egyezmény hatályosulását, de míg első alkalommal, 1977-ben még azt állapították meg, hogy a szerződés hatékonyan működik, továbbá hogy az állandó konzultatív bizottságban folyó viták és megbeszélések termékenyek és hasznosak, addig 1982-ben, a második alkalommal már csak egy teljesen semleges tartalmú, hűvösen tárgyilagos kommünikét hoztak nyilvánosságra. Előre láthatólag az 1987-ben sorra kerülő harmadik felülvizsgálat sem fog kedvezőbb képet nyújtani.[31]

Mindezek után összefoglalóan a következő állapítható meg. Az ABM szerződés, amely a jogilag legpontosabban kidolgozott szovjet—amerikai fegyverzetkorlátozási megállapodás, a kétoldalú fegyverzetkorlátozás sarkköve. Oly módon befolyásolja a hadászati erőegyensúlyt, hogy megszegése más — hadászati támadófegyverekre vonatkozó — szerződések megszegésére vezethet. Az ABM szerződés normáinak elemzése azt mutatja, hogy több olyan rendelkezése van, amelyik eltérő értelmezéseket tesz lehetővé. Az egész egyezményből — betűjéből és szelleméből egyaránt — a világűrből történő ballisztikus rakétaelhárítás tilalma következik. Mint azt azonban nemzetközi szerződések értelmezése bizonyítja, *a felek által közösen végzett autentikus értelmezés lehetőségének kereteit akaratmegegyezésük határa jelöli.*

[29] L. *Agreed Statements Regarding the ABM Treaty*, G. In: Jozef Goldblat: I. m. 199—200. old.

[30] ABM szerződés XV. cikk 1. bek.

[31] Vö.: G. *Schneiter*: The ABM Treaty Today. In: Ashton B. *Carter*— David N. *Schwartz* (szerk.): Ballistic Missile Defense. Washington, Brookings Inst. 1984., 234—236. old.

Törő Károly

Az elmebetegekkel szemben alkalmazott kényszerintézkedésekkel kapcsolatos bírósági eljárás

Bevezetés: az elmebetegség jogi jelentősége

Az elmebetegség elsősorban orvosi kérdés, de sokfajta egyéb: így társadalmi, pszichológiai, nevelésügyi, sőt meghatározott körben jogi jelentősége is van.[1]

Az elmebetegség és a jog kapcsolata többrétű: az elmebetegségeknek jogi hatásuk van, de a jogi rendezés is visszahat az elmebetegekre.

Az elmebetegség befolyásolja az ember akarat- és tudatműködését. Gátolja saját magatartása jelentőségének, hatásának, következményeinek a felismerését. Ezért korlátozhatja polgári jogi szempontból általánosságban az ember cselekvőképességét, a polgári jogi és egyéb anyagi jogi (pl. munkajogi) felelősség körében a kártokozó vétőképességét, büntetőjogi szempontból az elkövető büntethetőségét. Az elmebetegségnek ezeket a jogi hatásait általában annak az eljárásnak a keretei között kell vizsgálni, amely eljárásban megállapítása a döntés előfeltétele. Így az elmebe-

Törő Károly bíró, Legfelsőbb Bíróság (Budapest).

[1] Az elmebetegség orvosi, társadalmi és jogi jelentőségére lásd: *Törő* Károly: Kényszerintézkedések az elmegyógykezelésben. Valóság, 1985. 5. sz. 38. old.

teg vagy elmebetegnek tartott személy cselekvőképességét valamely jogügylet, egyoldalú jognyilatkozat, szerződés, végrendelet érvényesítésével, illetve érvényességével kapcsolatos eljárásban. A vétőképességet a kártérítés iránti perben, a büntethetőséget a büntetőeljárásban.

A cselekvőképesség tekintetében külön eljárásra is lehetőség van. A bíróság az anyagi jogi szabályok szerint cselekvőképességet kizáró vagy korlátozó gondnokság alá helyezi azt a nagykorú személyt, akinek az ügyei viteléhez szükséges belátási képessége — elmebeli állapota, szellemi fogyatékossága vagy valamely kóros szenvedélye miatt — állandó jelleggel teljesen hiányzik, illetve tartósan vagy időszakonként visszatérően nagymértékben csökkent. (Ptk. 16. § (2) bek., 13. § (2) bek.) — A gondnokság alá helyezés polgári peres eljárás alapján történik. A jelenleg hatályos polgári perrendtartás a különleges eljárás keretei között a XVIII. fejezetben szabályozza akként, hogy megfelelő eltérésekkel alkalmazni rendeli a házassági perek szabályait, és a külön nem szabályozott kérdésekben a polgári peres eljárás általános rendelkezéseit. (Pp. 304. § (2) bekezdése, 276. § (2) bekezdése.)

Az a körülmény, hogy valaki elmebeteg, illetve valakit elmebetegnek tartanak, befolyásolja a személyiség társadalmi érvényesítését és társadalmi értékelését.[2] Az elmebetegség megállapításával, közlésével, állításával kapcsolatos személyiséget sértő cselekmények ellen jogunk részben polgári jogi, részben büntetőjogi, illetőleg államigazgatási jellegű védelmet tesz lehetővé. (A hírnév, a becsület, az emberi méltóság, a személyes titok, magántitok, orvosi titok védelme.) E védelem érvényesítése rendes polgári per, sajátos sajtó-helyreigazítási eljárás, illetve büntetőbírósági vagy szabálysértési eljárás szabályai szerint történhet.[3]

Az elmebetegség egyik legfontosabb jogi hatása, hogy meghatározott feltételek esetén kényszerintézkedések, sőt szabadságkorlátozás alkalmazását teszi lehetővé.

I.
Az elmebetegekkel szemben alkalmazott kényszerintézkedés

Az elmebetegekkel szemben sajátos kényszerintézkedés, szabadságelvonás alkalmazására van lehetőség, ha valamely bűncselekmény elkövetője elmebeteg állapota miatt nem büntethető. A törvény rendelkezése szerint azt az elmebeteget, aki meghatározott bűncselekményt követett el, de elmeműködésének a kóros állapota miatt nem büntethető, a bíróság ítélettel szabadságkorlátozással járó gyógykezelés tűrésére kötelezheti, ún. kényszergyógykezelést rendelhet el. Erre csak a büntetőeljárás szabályai szerint és garanciái mellett jogerős ítélet alapján kerülhet sor.[4]

Jogszabályaink ilyen feltételek és ilyen eljárás lefolytatása nélkül is lehetővé teszik az elmebetegekkel szemben kényszerintézkedések, szabadságelvonás alkalmazását gyógykezelési érdekből. A jog kényszerítő jellegénél fogva társadalmi védekezésül sokféle célra felhasználható. Amikor még az orvosi eszközök fogyatékossága miatt szinte egyáltalán nem volt lehetőség az elmebeteg gyógyítására, jogi kényszerítő eszközöket — elkülönítést, szabadságkorlátozást — alkalmaztak a társadalomra veszélyes, ún. ön- és közveszélyes elmebetegekkel szemben — gyógyítás helyett.

A régebbi korokban az elmebetegekkel meglehetősen mostohán bántak, embertelen körülmények között tartották őket, láncra verték, válogatott kínzásokat alkalmaztak velük szemben, talán még a bűnözőknél is rosszabb körülmények között tengődtek. A francia forradalmat megelőző és követő felvilágosultabb felfogás hatására kerültek le a láncok az elmebetegekről, szűntek meg — többé-kevésbé — a kínzó eszközök és a testi fenyítés. A szabadságkorlátozás mégsem szűnt meg teljesen a társadalomra veszélyes elmebetegekkel szemben.

Ma már rendelkezésre állanak sokféle — bár nem minden esetben alkalmazható és nem mindig eredményes — gyógyító eljárások, szerek, eszközök, ezért szűkebb körre kell szorulniok a kényszerítő eszközök alkalmazásának.[5]

Hazánkban az elmebetegek, elmebetegnek tartott, elmebetegségre gyanús személyek orvosi és kórházi kezelésére a legutóbbi időkig — az 1966. évi 12. számú tvr. hatályba lépéséig — a több mint 100 évvel ezelőtt született 1876. évi XIV. törvény rendelkezései vonatkoztak. Ezek a szabályok társadalmi védekezésül az ön- és közveszélyes elmebetegséggel szemben alkalmaztak szabadságkorlátozást. Jelenleg hatályos jogszabályaink[6] az egészségügyi törvény és végrehajtási rendeletei — ilyen feltételek nélkül is lehetővé teszik gyógyítási érdekből kényszerintézkedések és szabadságkorlátozás alkalmazását. A következő intézkedésekre van lehetőség.

1. Az elmebetegek orvosi vizsgálata[7]

A beteg vagy törvényes képviselője kívánságára vagy enélkül is ideggondozó intézeti kezelésre utalhatja az orvos az általa kezelt vagy vizsgált személyt, akinél elmebetegség tüneteit észleli vagy valószínűnek véli. Ha hozzátartozó vagy más személy jelenti be az elmebetegség gyanúját, az ideggondozó intézet vizsgálatát a körzeti orvos vizsgálatának vagy egészségügyi dolgozó által készített környezettanulmánynak kell megelőznie. Az első elmeszakorvosi vizsgálatot az idegbeteg-gondozó intézet kényszer alkalmazása nélkül köteles megkísérelni. Azzal szemben azonban, akinek az elmebetegségét szakorvos már megállapította, kényszerítő eszközök is alkalmazhatók, ha további vizsgálatra (ellenőrzésre) van szükség. Az intézet veze-

[2] *Törő* Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1979. 347. old.

[3] A polgári jogi személyiségvédelmet a Ptk. 75—85. §-ai, a büntetőjogi védelmét a Btk. 166—183. §-ai tartalmazzák. A sajtóhelyreigazítás eljárási szabályairól a Pp. XXI. fejezete rendelkezik.

[4] A Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény (Btk.) 74. §-a.

[5] Az embereknek nincs joguk kiközösíteni maguk közül az elmebetegeket. *Benedek* István: Aranyketrec, Gondolat Könyvkiadó. Bp. 1974. 5. old.

[6] Az elmebetegek gyógyító-megelőző ellátásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről rendelkező jelenlegi hatályos jogszabályok a következők: Az egészségügyről szóló 1972. évi II. tv. (Eü tv.) 33—34. §-ai a végrehajtása tárgyában kiadott 16/1972. (IV. 25.) MT számú rendelet 19. §-a, a 15/1972. (VIII. 5.) EüM számú rendelet 45—65. §§-ai, a 2/1972. (II. 27.) EüM számú rendelet.

[7] Eü tv. 33. § (1), 15/1972. (VIII. 5.) EüM sz. r. 46—47. §§-ai.

tője intézkedhet, hogy a beteget elmeszakorvosi vizsgálat végett a rendőrség közreműködésével szállítsák a kórházi elmeosztályra, ha a beteg felhívásra önként nem veti alá magát az orvosi vizsgálatnak, illetve azt megakadályozza.

2. *Az elmebetegek egészségügyi gondozása*[8]

Az orvosi gondozás eltér a hagyományos orvosi ténykedésektől. A hagyományos orvosi ténykedések célja az egyén, a beteg ember vizsgálata és gyógykezelése a saját érdekének és akaratának megfelelően. Az orvosi működés azáltal, hogy küzd a betegségek ellen, általánosságban mindig közérdekű, mindig társadalmi célokat, a társadalom tagjai életének, egészségének a megóvását szolgálja. Lebonyolítása során a közvetlen cél azonban nem általában a gyógyítás, hanem egy bizonyos ember meggyógyítása. Így az orvost tevékenységében soha nem vezethetik statisztikai szempontok. Az orvosi gondozás sajátossága, hogy ilyenkor az egyes ember gyógyítása mellett az orvos feladatává válik a lakosság egészség-színvonalának az általános növelése is. Ezért a gondozásnál az orvos tevékenysége nem korlátozódik azokra az esetekre, amikor a beteg jelentkezik az orvosnál vizsgálatra, kezelésre. Az orvosnak a beteg jelentkezése nélkül is intézkednie kell — pl. a beteg felhívása útján —, hogy a szükséges vizsgálat (ellenőrző vizsgálat) megtörténjen. Ennek érdekében az elmebetegekkel szemben kényszerítő eszközöket is lehet alkalmazni. A gondozás kiterjed a szokásos gyógyító-megelőző munkán kívül a betegségek felkutatására, a betegek nyilvántartására és időszakos ellenőrzésére. Az elmebetegek gondozásának a körébe tartozik az életkörülmények, az egészségi állapot, a lakóhely és munkakörülmények helyszíni tanulmányozása is. A gondozásra szoruló elmebetegek nyilvántartásába veszik azt, akit kórházi elmeosztályon gyógykezeltek, illetve akinél az intézet szakorvosa elmebetegséget állapított meg. A gondozás, illetve a nyilvántartásba-vétel a szükséges ideig tart, tehát a gondozóintézet dönt, hogy mikor szünteti meg a gondozást, mikor törli a beteget a nyilvántartásból.

A gondozás körében végzett orvosi munka — vizsgálat, gyógykezelés — egyébként azonos a rendes gyógyító-megelőző orvosi eljárással. A társadalmi érdekek szélesebb körű érvényesítése mellett az orvosi munka elsődleges célja ilyenkor is az egyes ember gyógyítása. Közvetlen cél a beteg érdekének a szolgálata, ilyenkor sem válhat a beteg az orvosi ténykedés puszta eszközévé.[9]

3. *Elhelyezés az elmeosztályon*[10]

Az elmeosztályon való elhelyezés történhet a beteg, törvényes képviselője, illetve hozzátartozója kérelmére. Ilyenkor írásbeli nyilatkozat szükséges arról, hogy a beteg aláveti magát az elmeosztály rendjének, és tudomásul veszi, hogy az elbocsátás időpontját az elmeosztály vezetője határozza meg. Külön kérelem nélkül is elmeosztályra lehet utalni azt, akinek az elmebetegségét elmeszakorvosi vizsgálattal már megállapították, ha a további vizsgálat, gyógykezelés, az állapotrosszabbodás megakadályozása végett erre szükség van. Kivételesen — vizsgálat (megfigyelés) céljából — be lehet utalni kérelem nélkül azt is, akinek szakorvosi vizsgálat még nem állapította meg az elmebetegségét, ha a gondozóintézeti vizsgálatot elutasítja vagy megakadályozza. Beutalásra jogosult az idegbeteg-gondozó intézet szakorvosa, a körzeti orvos és idegorvos, kórházban ápolt betegnél a kórházi osztály vezetője. Sürgős szükség esetén bármely orvos jogosult beutalásra, aki annak a szükségességét észleli. Az egyébkénti azonnali orvosi ellátás esetein kívül sürgős szükség esetén kell megállapítani akkor is, ha a beteg ön-, illetve közveszélyes állapotban van. Az ilyen beteget haladéktalanul elmeosztályra kell szállítani.

Az elmeosztályra beutalt beteget külön határozat nélkül, kényszer útján — a rendőrség közreműködésével — is be lehet szállítani a kórházi elmeosztályra, ha ez ellen a beteg vagy hozzátartozója tiltakozik, illetve ezt bárki akadályozza. Ez arra az esetre is vonatkozik, ha a sürgős szükség nem állapítható meg, ha a beteg nincs ön- vagy közveszélyes állapotban. Az elmeosztályon személyi korlátozásokat is lehet alkalmazni részben a beteg vagy környezete élete, egészsége, testi épsége, részben az anyagi javak védelmében, illetve vizsgálati vagy gyógykezelési érdekből. Lehet tehát kényszeríteni a beteget, hogy alávesse magát valamely kezelési módnak, pl. a hírhedt elektrosokk kezelésnek. Látogatási tilalom, a látogatóktól egyes tárgyak, eszközök átvételére vonatkozó tilalom is elrendelhető.

Az elmeosztályról elbocsátás — függetlenül attól, hogy a felvételt a beteg önként kérte vagy kényszer útján került az elmeosztályra — csak az elmeosztály vezetőjének az intézkedése alapján történhet, ha megállapítják, hogy a beteg meggyógyult, illetve további elmeosztályi kezelésre nem szorul. El kell bocsátani azt, akiről a felvételt követő 8 — kivételesen 15 — nap alatt megnyugtatóan nem lehet megállapítani, hogy elmebeteg. A vizsgálatok, illetve a megfigyelés eredménytelensége ellenére is visszatartható az ápolt, ha az elmeosztály vezetőjének a véleménye szerint csak elmeosztályon gyógykezelhető, illetve veszélyeztető állapotban van.

Kivételesen gyógyulás nélkül el lehet bocsátani azt az elmebeteget, aki nincs veszélyeztető állapotban, ha hozzátartozója írásban kéri, és felelősséget vállalt a gyógykezeléséért és felügyeletéért. Meg lehet követelni erre nézve az egészségügyi hatóság igazolását is.

4. *Az elmebetegek gyógyító célú foglalkoztatása*[11]

Az egészségügyi gondozás keretében gyógyító célú foglalkoztatásra kerülhet sor a gondozott hozzájárulásával. A foglalkoztatás módját, mértékét és időtartamát a gondozóintézet vezetője állapítja meg.

A kórházi elmeosztályon elhelyezett betegeket hozzájárulásuk nélkül is lehet az elmeosztályon szervezett foglalkoztatóban vagy külön munkaterápiás in-

[8] 15/1972. (VIII. 5.) EüM sz. r. 48—49. §-ai.

[9] Van olyan vélemény, hogy az orvoslás a társadalmi ellenőrzés eszköze, célja helyreállítani a társadalom üzemzavarát, amit a betegség idézett elő. *Illich* Iván: Orvosi nemezis. Az egészség kisajátítása. New York, 1976. Más nézet szerint küzdeni kell a beteg eltárgyiasulásának a veszélyével. *Overbeck*, Gerd: A betegség mint alkalmazkodás. Frankfurt a. M., 1984.

[10] Eü tv. 33. § (1), 15/1972. (VIII. 5.) EüM sz. r. 50—54. §§.

[11] 15/1972. (VIII. 5.) EüM sz. r. 49. §, 59. § (1), 9/1984. (VIII. 22.) EüM sz. r.

tézetben dolgoztatni. A foglalkoztatás módját, mértékét és időtartamát az elmeosztály vezetője, illetve a munkaterápiás intézet vezetője állapítja meg.

Az elmebetegek gyógyító célú foglalkoztatása körében a munkaviszony létesítése korlátozott. A gondozottal akkor lehet munkaviszonyt létesíteni, ha nem részesül táppénzben, az elmeosztályon ápolttal nem lehet munkaviszonyt létesíteni. Ha nincs munkaviszony, nem jár munkabér. A foglalkoztató vezetője jutalmat állapíthat meg a munka hasznossága, a tanúsított magatartás és az egészségi állapot együttes figyelembevételével.

II.

Jogorvoslat az elmebetegekkel szembeni intézkedések kérdésében[12]

Jogszabályaink széles körben teszik lehetővé az elmebeteggel szemben kényszerintézkedések alkalmazását anélkül, hogy megfelelő eljárási garanciákat teremtenének.

Az egészségügyi miniszteri rendelet lehetővé teszi, hogy bármiféle hivatalos eljárás és határozathozatal nélkül, illetve a jogorvoslati lehetőség megteremtése nélkül, orvosi intézkedés alapján kényszerintézkedést alkalmazzanak az elmebetegnek tartott személylyel szemben, őt szabadságától megfosszák, rendőrség útján szállítsák a kórházi elmeosztályra. Ezt azt jelenti, hogy a gyógyító-megelőző egészségügyi intézmény orvosa rendeltetésszerű tevékenységétől idegen feladatot végez. Összefonódik az egészség és testi épség védelmére szolgáló orvosi munka a személyiségi jogot korlátozó hatósági ténykedéssel anélkül, hogy bármiféle eljárási szabályok érvényesülnének.

Senki számára nem közömbös, hogy őt elmebetegnek ismerik, különösen ha hivatalosan is elmebetegként tartják nyilván. Ez a körülmény befolyásolhatja megbecsülését, önértékelését, munkájában való előrehaladását, a társadalom életében való részvételét. Az elmebeteg-gondozottak nyilvántartásával, a nyilvántartásból való törlésével kapcsolatban mégis hiányoznak a garanciális jellegű eljárási szabályok, hiányzik bármiféle jogorvoslati lehetőség.

A kórházi elmeoszályon elhelyezett betegek gyógyító célú foglalkoztatása tekintetében is hiányoznak a garanciális jellegű eljárási feltételek. Bármiféle eljárás, határozathozatal nélkül sor kerülhet az elmebeteg munkára kötelezésére, az elmeosztály vagy a munkaterápiás intézet vezetőjének az intézkedése alapján. A foglalkoztatás módját, mértékét és időtartamát is az elmeosztály vagy a munkaterápiás intézet vezetője állapítja meg. Ez akkor is így van, ha az egészségügyi gondozás keretében a gondozott hozzájárulásával történik a gyógyító célú foglalkoztatás. A kötelező foglalkoztatás elrendelésének, a foglalkoztatás módja, mértéke és időtartama meghatározásának nincsenek eljárási szabályai és eljárási feltételei. Nincs szükség határozatra, nincs lehetőség jogorvoslatra. Indokolatlannak látszik, hogy azt az alkoholistát, aki közösségellenes magatartást tanúsít, csak a bíróság kötelezheti — meghatározott eljárás lefolytatása után — fellebbezéssel megtámadható határozattal szabadságkorlátozással járó munkaterápiás intézeti kezelés tűrésére. Ezzel szemben a közösségellenes magatartást nem tanúsító elmebeteget ilyen eljárási feltételek nélkül is kötelezni lehet hasonló munkaterápiás intézeti kezelésre — az elmeosztály vezetőjének az intézkedése alapján.

Jogorvoslatnak és bírósági eljárásnak csak az elmebetegek elmeosztályon történő elhelyezése tekintetében van helye. Egészségügyi jogszabályaink az elmebetegekkel szemben alkalmazott szabadságkorlátozást gyógyító-megelőző célú intézkedésnek tekintik. Ezért érdemben csak orvosi felülvizsgálatot tesznek lehetővé annak ellenére, hogy a kényszerintézkedések alkalmazása kérdésében történő döntést nem lehet kizárólag orvosi kérdésnek tekinteni. Jelenleg jogszabályaink szerint a bírósági felülvizsgálat csak formális jellegű. Jogszabályaink az elmeosztályon történő elhelyezés orvosi és bírósági felülvizsgálatát a következők szerint rendezik.

1. Orvosi felülvizsgálat az elmeosztályi elhelyezés ügyében

Az orvosi felülvizsgálatnak abban a kérdésben van helye, hogy valakit az egészségügyi jogszabályok előírásainak megfelelően vettek-e fel az elmeosztályra, illetve hogy szabályosan tagadták-e meg az ápolt elbocsátása iránti kérelmet. A felülvizsgálat ezért kizárólag arra a kérdésre terjedhet ki, hogy szükség van-e az elmeosztályon végzett — végzendő — kezelésre. A felülvizsgálat során — minthogy az elmeosztályon való elhelyezésnek nem feltétele — teljesen figyelmen kívül marad az a körülmény, hogy a társadalom védelme szempontjából indokolt-e a beteggel szemben kényszerintézkedés, szabadságkorlátozás. Ha valakit saját kérelmére vettek fel az elmeosztályra, elbocsátásának a megtagadása esetén ugyanolyan orvosi felülvizsgálatot kérhet, mint akit kényszerrel helyeztek el. Azt, aki nincs veszélyeztető állapotban, megfelelő feltételek igazolása esetén gyógyulása előtt is el lehet bocsátani. Ilyen esetben, ha valakit e feltételek igazolása ellenére tartanak vissza, a felülvizsgálat nem terjedhet ki arra — a jogszabály rendelkezései szerint —, hogy elbocsátásának a megtagadása indokolt volt-e.

Az orvosi felülviszgálatot az ápolt vagy a hozzátartozója — törvényes képviselője — kérheti, illetve a bíróság, az ügyészség vagy a gyámhatóság kezdeményezheti. Az elmeosztály vezetője külön kérelem vagy kezdeményezés nélkül is köteles intézkedni a felülvizsgálatról, ha az ápoltat a felvételtől számított 8 hét alatt nem bocsátották el.

A jogszabály a felülvizsgálatot kizárólag orvosi kérdésnek tekinti, mert a döntés csak: arra terjedhet ki, hogy van-e szükség elmeosztályi kezelésre. Ezért a felülvizsgálatot orvosi bizottság végzi. Elnökét a megyei egészségügyi szakigazgatási szerv vezetője jelöli ki, elmeszakorvos vagy igazságügyi elmeorvostani szakorvos lehet. Előadója az elmeosztály vezetője, másik tagja a kórház helye szerint illetékes idegbeteggondozó intézet vezetője vagy helyettese. A bizottság tagjainak az elfogulatlansága intézményesen nincs biztosítva. A bizottság előadója lehet az elmeosztály vezetője, akinek az intézkedését kell felülvizsgálni. A felülvizsgált beteg közvetlen kezelőorvosa ugyan nem

[12] Eü tv. 33—34. §-ai, 15/1972. (VIII. 5.) EüM sz. r. 55—57. §-ai, 6/1972. (IX. 23.) IM sz. r.

lehet a bizottság elnöke, de nincs kizárva, hogy a bizottság tagja legyen.

A bizottság döntését — ülés alapján — zárt tanácskozáson szavazat többséggel hozza. A döntés alapja részben a rendelkezésre álló adatok, részben a bizottság eljárásának az eredménye (a beteg közvetlen megvizsgálása, az ülésen történő meghallgatás). Meg kell hallgatni a beteg által kért orvost is, az ezzel kapcsolatos költséget azonban a beteg viseli akkor is, ha a felülvizsgálat eredményes.

Ha a bizottság megállapítása szerint az ápolt nem szorul elmeosztályi kezelésre, el kell őt bocsátani.

2. *Bírósági eljárás*[13]

Az elmeosztályon történő elhelyezés, illetve az elmeosztályról, való elbocsátás megtagadásának a kérdésében bírósági eljárásra csak szűk körben és korlátozottan van lehetőség.

A bíróság vizsgálata a következőkre terjedhet ki: *a)* megtörtént-e az előírt határidőben az elmeosztályon elhelyezett valamennyi beteg orvosi felülvizsgálata; *b)* az elvégzett orvosi felülvizsgálat törvényesen történt-e.

A bíróság hivatalból — külön kérelem, kezdeményezés nélkül — jár el, kiküldött bírája útján, népi ülnökök közreműködése nélkül. Az eljárás az elmeosztály helye szerint illetékes városi (helyi, Budapest egész területén a Pesti Központi Kerületi) bíróság hatáskörébe tartozik.

a) Általános ellenőrzés

A bíróság kiküldött bírája a betegfelvételi napló alapján ellenőrzi, hogy nincs-e valaki az elmeosztályon, akinek a felülvizsgálata 8 héten belül nem történt meg. Az egészségügyi törvény határozott rendelkezése szerint ugyanis senkit nem lehet 8 héten túl orvosi felülvizsgálat és a felülvizsgálat törvényességének az ellenőrzése nélkül elmeosztályon tartani. Ezzel kapcsolatban a bírósági eljárás teljesen formális. A bíróság a törvényes előírás megsértésének az észlelése esetén nem rendelheti el a törvényellenesen fogva tartott személy elbocsátását. Hatásköre csupán az orvosi felülvizsgálat kezdeményezésére terjedhet ki (lényegében a törvénytelen állapot utólagos törvényesítése végett).

b) Az orvosi felülvizsgálat törvényességének ellenőrzése

A bíróság az orvosi felülvizsgálat törvényességét megtörténte után kiküldött bírája útján nyomban ellenőrzi. Ennek az elősegítése végett jelen lehet az orvosi bizottság tanácskozásán. A bíróság az orvosi felülvizsgálat törvényességét részben alaki, részben tartalmi szempontból ellenőrzi. Ha az eljárás alaki okból nem volt törvényes (a bizottság összetétele, az eljárás módja nem felelt meg a törvényes előírásoknak), új felülvizsgálatot kezdeményez. Tartalmi szempontból csak azt a kérdést vizsgálhatja, hogy az orvosi bizottság megnyugtató módon döntött-e az elmeosztályi kezelés szükségességének a kérdésében. Ha a bizottság döntését nem látja aggályosnak, végzéssel megállapítja, hogy a felülvizsgálat törvényesen történt. Ha a döntés aggályos, szakvéleményt szerez be az Egészségügyi Tudományos Tanácstól. A felülvizsgált személyt csak akkor lehet elbocsátani, ha a Tudományos Tanács megállapítja, hogy nincs szükség elmeosztályi kezelésre. A bíróság feladata a Tudományos Tanács véleményének az ismertetése és az eljárás törvényességének megállapítása. A bíróság az ügyben a polgári nem peres eljárás szabályai szerint jár el és végzéssel határoz. Részt vehet a felülvizsgálatot végző orvosi bizottság eljárásán és zárt ülésen, megtekintheti a kórházi feljegyzéseket, meghallgathatja az ápoltat, illetve azt, aki a felülvizsgálatot kérte, esetleg más érdekelteket. Az eljárásról szabályszerűen értesítettek elmaradása nem akadályozza meg az eljárást, azonban a bíróság szükség esetén új határnapot tűzhet. A szakértői felülvizsgálat és megfigyelés elvégzésére legfeljebb 60 napos határidőt szabhat. Határozathozatal előtt az Egészségügyi Tudományos Tanács véleményét a bíróság ismerteti, kivéve ha időközben a felülvizsgált személyt elbocsátották.

A bíróság a törvényesség ellenőrzésének a tárgyában hozott végzését a jelenlévő érdekeltekkel szóban, a távollevőkkel írásban közli. A végzés ellen fellebbezni lehet, a kihirdetésnél lévők erről kötelesek nyomban nyilatkozni. A szóban előterjesztett fellebbezés halasztó hatályú.

Ha az elmeosztályon elhelyezett személy törvényes képviseletéről kell intézkedni, a bíróság jogerős végzését megküldi a gyámhatóságnak.

III.
Ellentmondások az elmebeteg elmeosztályi elhelyezése kérdésében

Az elmebetegekkel szemben alkalmazott személyiségkorlátozás, szabadságkorlátozás kérdésében elsősorban a speciális egészségügyi jogszabályok rendelkeznek. Az ezzel kapcsolatos bírósági eljárás alapja az egészségügyi törvény 33. §-ának a (3) bekezdése, és az ennek a végrehajtásáról rendelkező 15/1972. (VIII. 5.) EüM számú rendelet 57. §-a. A részletes eljárási szabályokat a 6/1972. (XI. 23.) IM számú rendelet 1—7. §-ai határozzák meg.

Ezek a szabályok több vonatkozásban aggályosnak látszanak.

a) Aggályos a szabályozás módja. Az állampolgári jogokat jelentősen érintő szabadságkorlátozást nem lehet kizárólag orvosi kérdésnek tekinteni. Az állampolgárok személyhez fűződő jogait nem indokolt miniszteri rendelettel korlátozni. A polgári bírósági eljárást törvény szabályozza, indokolatlan ebben a körben az alacsonyabb szintű igazságügyminiszteri rendelet szabályozása.

b) Aggályos az elmeosztályon történő elhelyezés és elbocsátás feltételeit meghatározó anyagi jogi szabály, amely nem teszi lehetővé ezekben az ügyekben a bíróság részére, hogy érdemben vizsgálja a szabadságkorlátozást eredményező intézkedések indokoltságát. A szabadságkorlátozás megítélésénél ugyanis nem változtat a tényeken, ha egy intézményt nem elmegyógyintézetnek, nem tébolydának neveznek, a lé-

[13] Az elmebetegek felülvizsgálata bírósági ellenőrzésének az eljárási szempontjaira: Legfelsőbb Bíróság P. törv. 21 308 (1977) Bírósági Határozatok, 1978. 9. sz. 386. jogeset.

nyeg, hogy az elmeosztályon történő elhelyezés szabadságelvonással jár, és kényszerintézkedések alkalmazását teszi lehetővé: orvosi intézkedés alapján a beteget akarata ellenére, rendőri közreműködéssel az elmeosztályra lehet szállítani, erőszakkal ott lehet tartani, és vele szemben személyi korlátozásokat lehet alkalmazni. Az elmeosztályok ablakain rendszerint vasrács van, és az ajtókon nincsen kilincs, csak zár, mint a börtönökben.[14] Az a kívánalom, hogy a jogszabály az elmeosztálynak nevezett zárt osztályon való elhelyezést gyógyító célú, és nem szabadságelvonó intézkedésnek tekinti, nem szünteti meg azt a közfelfogást, amely az ilyen intézkedést megbélyegzésnek tekinti.[15]

Véleményem szerint ilyen szabadságkorlátozó, személyiségkorlátozó intézkedés alkalmazása csak azzal az elmebeteggel szemben lehet indokolt, aki a saját vagy — elsősorban — a mások életét, egészségét, testi épségét veszélyezteti, aki kóros magatartásával jelentős kárt okozhat. Ezt a körülményt az egészségügyminiszteri rendelet nem az elmeosztályon történő elhelyezés, csupán a sürgős intézkedés feltételeként jelöli meg, és csak kivételesen — további feltételek igazolása esetén — engedi meg a veszélyeztető magatartást nem tanúsító elmebeteg elbocsátását. E rendelkezések módosítása nélkül a bíróság megnyugtató módon nem dönthet, hogy az elmeosztályi elhelyezés valóban törvényes volt-e — tekintettel arra, hogy a szabadságjogokat az alkotmány, mint legmagasabb rendű alaptörvény védi.

Véleményem szerint a személyiség védelme, a szabadságjogok biztosítása szempontjából korszerűbb volt a korábbi — mintegy 100 évvel ezelőtt született — jogszabály, amely csak a közösség indokolt védelmében, közveszélyes állapot igazolása esetén tette lehetővé az elmebetegekkel szemben a kényszerelhelyezést a tébolydákban.[16]

Bizonyos esetekben és feltételek mellett ugyanis a kóros elmeállapot oly módon befolyásolhatja valakinek a magatartását, hogy ezáltal veszélyessé válhat a családja, munkatársai, környezete, a szűkebb vagy a tágabb társadalom számára.[17] Az ilyen (pl. a különösen agresszív, támadó, „tébolyult", vagy a teljesen passzív, felelőtlen) magatartás a beteg környezetét is hátrányosan érinti. Csak ez indokolhatja — véleményem szerint — az elmebetegekkel szemben alkalmazható különleges szabadságkorlátozó intézkedéseket. Ilyenkor is szükség van szigorú feltételekre, biztosítékokra, eljárási garanciákra.[18]

c) A kérdés szabályozásánál tekintettel kell lenni természetesen arra is, hogy az elmebeteg legtöbbször — éppen kóros elmeállapotánál fogva — nem képes felismerni a betegségét, nem tud a saját gyógyulása érdekében tevékenyen közreműködni. Ezért az elmebeteg saját érdekében is szükség lehet az akaratától független intézkedésekre. Ez azonban csak szabadságjogok sérelme nélkül és megfelelő biztosítékokkal történhet.

Ilyen biztosítékot jelenthet az elmebeteggel szemben a gondnokság alá helyezés iránti eljárás lefolytatása, és törvényes képviselőjének a közreműködése. Az elmeosztályon történő elhelyezés törvényességének az ellenőrzéséről szóló igazságügyi miniszteri rendelet csak az eljárás befejezése után teszi lehetővé az elmeosztályon elhelyezett személy törvényes képviseletéről szükséges intézkedést.[19]

Az egészségügyi törvény és a végrehajtásáról szóló miniszteri rendelet sem általánosságban, sem az elmebetegek vonatkozásában nem biztosít megfelelő szerepet a törvényes képviselet intézményének. Nagykorú beteg esetében pl. ugyanolyan megítélés alá esik bármely hozzátartozó — akkor is, ha esetleg érdekellentét van közte és a beteg között — mint a törvényes képviselő. A cselekvőképtelen vagy korlátozottan cselekvőképes nagykorú beteg hozzátartozója akkor is kérheti ezért az elmeosztályi elhelyezést, ha nincs törvényes képviseleti jogosultsága. Véleményem szerint indokolatlan a törvényes képviseleti joggal nem rendelkező hozzátartozót feljogosítani személyiségkorlátozást eredményező intézkedés kérésére. Ez ellentétes a Ptk. 85. §-a (1) és (2) bekezdésének a rendelkezésével.

Az orvosi felülvizsgálat és annak bírósági ellenőrzése során a beteg törvényes képviselőjét — mint hozzátartozót — csak akkor kell meghallgatni, az orvosi bizottság ülésére és a hozzákapcsolódó bírósági ellenőrzés végett szükséges meghallgatásra csak akkor kell meghívni, ha a felülvizsgálatot ő kérte. Távolmaradása ebben az esetben nem akadályozza sem a felülvizsgálatot, sem a bírósági ellenőrzést.

Az elmebeteg éppen sajátos állapotánál fogva nem képes a saját érdekei felismerésére és érvényesítésére. Ezért az elmebetegek elmeosztályi elhelyezésével, ennek a megszüntetésével és felülvizsgálatával kapcsolatban lehetővé kellene tenni, hogy az elmebeteg helyett és nevében törvényes képviselője járjon el. Ha nincs törvényes képviselő, a Pp. 307. § (1) bekezdésének megfelelően ügygondnok kirendelésére lenne szükség.

d) Az elmeosztályon való elhelyezés feltétele jelenlegi jogszabályaink szerint kizárólag az az állapot, amely elmeosztályi kezelést indokol. Ennek a megállapításához szükséges feltételek objektív meghatározásának a lehetősége azonban hiányzik. Így sem az orvosi felülvizsgálat, sem annak a bírósági ellenőrzése nem lehet kielégítő. A személyiségkorlátozó intézkedések biztosítékaként szükség lenne, hogy a jogszabály pontosan meghatározza: kikkel szemben, milyen feltételek mellett kell vagy lehet ezeket az intézkedése-

[14] Vannak azonban már elmeosztályok, ahol nincsenek zárt ajtók és hálós ágyak, és csak ott alkalmaznak kényszert, ahol a gyógyszeres kezelés elégtelen. *Bánki* M. Csaba: A beteg elme. Medicina Könyvkiadó, Bp. 1981. 74. old.

[15] Hollós István szerint vannak épelméjűek is a tébolydában, és ha ezek kiszabadulnak, a társadalom rögtön kideríti róluk, hogy elmebetegek. Idézi *Bakonyi* Péter: Téboly, terápia, stigma. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1983.

[16] Az 1876. évi XIV. törvény 71—76. §-a széles körben biztosította az elmebetegek védelmét a korabeli állapotokhoz képest. *Jobbágyi* Gábor: Személyiségi jogok — egészségügyi szerződés. Jogtudományi Közlöny, 1984. 1. sz. 17. old.

[17] Az elmegyógyászatban az ún. nyitott ajtó elve csak megfelelő zsilipekkel valósítható meg. A szabadság korlátozását az a veszélyeztető kóros állapot indokolja, amitől az egyént és a környezetet meg kell védeni. *Tariska* István: Az elmeorvoslás tendenciái Magyarországon. Magyar Tudomány, 1984. 6. sz. 453. old.

[18] Többször előfordult már, hogy rendőrrel elmeosztályra szállítottak olyanokat, akik nemcsak közveszélyesek nem voltak, de elmebetegek sem voltak. *Bakonyi* Péter: 15. sorsz. 348—350. oldal. A napi sajtó is beszámolt olyan esetről, amikor egészséges embert utaltak elmeosztályra. *Törő* Károly: Személyiségvédelem. (2. jegyzet.) 376. old. 33. jegyzet.

[19] A képviselet fontosságát hangsúlyozza *Jobbágyi*, 16. jegyzet, 20. old.

ket alkalmazni. Nincs is összhang az egészségügyi törvény és a miniszteri rendelet szabályai között.

Az egészségügyi törvény szerint a vizsgálat tűrésére vonatkozó kötelezettség az elmebetegségre gyanús személyeket, a gyógykezeltetési kötelezettség az elmebetegeket terheli. Az egészségügy-miniszter végrehajtási rendelete tágítja a kört. Előírása szerint az elmebetegekre vonatkozó intézkedéseket a következőkkel szemben lehet alkalmazni:[20]

a) elmebetegségük elmeorvosi módszerekkel végzett vizsgálat (megfigyelés) alapján bizonyítható;

b) elmebetegségük alapos indokok ismeretében feltételezhető;

c) gyengeelméjűségük következtében kóros reakció állapotában vannak;

d) kóros személyiségük következtében vannak kóros reakció állapotában;

e) tudatzavarban szenvednek.

Véleményem szerint ezek a rendelkezések egyrészt túl széles körűek, másrészt túl általánosak.

Aggályos önmagában tudatzavar esetében az elmebetegekre vonatkozó bármiféle intézkedés. A tudatzavar sokféle okból bekövetkezhet, és lehet csupán múló jellegű.

Nem indokolt személyiségkorlátozó intézkedés azon a címen, hogy valaki kóros személyiséggel kapcsolatos kóros reakció állapotában van. A személyiség elsősorban társadalmi jellegű, a személyiség alakítása, befolyásolása nem tartozik kifejezetten a gyógyító-megelőző orvosi ténykedések körébe, különösen nem indokolhat önmagában szabadságkorlátozást, még akkor sem, ha orvosi kezelésre van szükség.

Az elmebetegség feltételezése sem eredményezhet semmiféle személyiségkorlátozást eredményező orvosi intézkedést.

Az elmebetegekkel szemben alkalmazott intézkedések személyiség- és szabadságkorlátozással járó következményeire, társadalmi hatására tekintettel indokoltnak látszana — ha erre lehetőség van — egzakt módon meghatározni a kényszerintézkedést is megalapozó elmebetegség megállapításának a feltételeit és módszereit (amint pl. a szerv- és szövetátültetésekkel kapcsolatban a halál tényének a megállapítása tekintetében történt[21]). Természetesen nem jogi kérdés, hogy vannak-e ilyen egzakt módszerek. Jelenleg még az elmebetegség megítélése sem egyértelmű. Vannak akik az elmebetegséget csupán a szokásostól eltérő — deviáns — viselkedési módnak tekintik.[22]

e) Az elmebetegekkel szemben alkalmazott kényszerintézkedések nem tartozhatnak a gyógyító-megelőző orvosi tevékenység körébe, ellentétesek a beteg és a gyógyító-megelőző tevékenység végzésére hivatott orvos, illetve egészségügyi intézmény közötti jogviszony alapvető sajátosságaival.[23] A kényszerintézkedések alkalmazása és elrendelése államhatalmi tevékenységet jelent, és nem orvosi munkát. Az állampolgári jogok és érdekek maradéktalan érvényesítése végett szükség van a különböző feladatkörök elkülönítésére. Vitatható ezért, hogy indokolt-e az orvosi munkát végző, különleges orvosi szakfeladatot teljesítő orvosok, egészségügyi intézmények feladatává tenni a gyógykezeltetési szabadságot és személyes szabadságot korlátozó intézkedéseket.

Megfontolandó ezért — véleményem szerint —, hogy az elmegyógyászat körében nem kellene-e a szabadságkorlátozó intézkedéseket megfelelő hivatalos eljárás alapján hozott jogorvoslattal is megtámadható határozat alakjában elrendelni, és nem lenne-e indokolt, hogy ebben a kérdésben a gyógyítást végző egészségügyi intézménytől független szervek járjanak el. Az elmeosztályon való elhelyezés ugyanúgy korlátozza az elmebeteget jogainak a gyakorlásában mint a gondokság alá helyezés, amihez a bíróság jogerős ítéletére van szükség.

Azt az elmebeteget, aki meghatározott bűncselekményt követett el, de elmeműködésének a kóros állapota miatt nem büntethető, csak a bíróság kötelezheti — jogerős ítélettel — szabadságkorlátozással járó gyógykezelés tűrésére (kényszer-gyógykezelésre).[24] Ellentmondónak látszik, hogy azzal az elmebeteggel szemben, aki nem követett el bűncselekményt, bírósági ítélet nélkül is lehetőség van lényegében hasonló szabadságkorlátozás alkalmazására.

Indokolatlannak, illetve ellentmondónak látszik az is, hogy az alkoholistákat közveszélyes magatartásuk esetében is csak a bíróság kötelezheti szabadságkorlátozással járó munkaterápiás intézeti kezelés tűrésére,[25] viszont hasonló kötelezettség megállapításához a közveszélyes magatartást nem tanúsító elmebetegekkel szemben elegendő az elmeosztály vezetőjének az intézkedése.

Ellentmondó, hogy a betegség terjedése folytán a társadalomra veszélyes fertőző betegségek esetében a kényszer útján végrehajtható kötelező kórházi kezelést csak az egészségügyi hatóság rendelheti el és csak korlátozott időtartamra (általában 3 hónapra). Az elmebetegek kórházi kezelését hatósági határozat nélkül is ki lehet kényszeríteni, akkor is, ha az elmebeteg a társadalomra nem veszélyes, és a kórházi elhelyezés időtartama nincs korlátozva.[25/a]

f) Az elmeosztályi elhelyezés törvényességének az ellenőrzésével kapcsolatos ügyekben a bíróság az igazságügy-miniszteri rendelet szerint a polgári nem peres eljárás szabályai szerint jár el és végzéssel határoz. A döntés — függeltenül attól, hogy valójában formális — az ápolt szabadságkorlátozására vonatkozik, őt cselekvőképességének az érvényesítésében befolyásolja. Más esetekben ilyen jellegű kérdésekben csak peres eljárás alapján, jogerős ítélettel lehet határozni.

A bíróság eljárása formális. Érdemben valójában nem a bíróság dönt. A bíróság inkább az ügyész szere-

[20] Eü tv. 33. § (1), 15/1972. (VIII. 5) EüM sz. r. 45. § (2).

[21] 18/1972. (XI. 4.) EüM sz. r. 6. §-a.

[22] *Törő* Károly: Kényszerintézkedések. (1. jegyzet.) 40. old. *Bánki* M. Csaba: A beteg elme. (14. jegyzet.) 20—21., 27—28. old. Ugyanazon tüneti képpel „Schizophrenia" vagy más psychosis diagnozist kaphat a megfigyelt az egyik kórházban és „Bordorline személyiség". „Psychopatia", esetleg „Psychogén reakció" vagy egyéb kórismét a másikban. *Boda* Lívia: Hibák és tévedések az igazságügyi elmeszakértői gyakorlatban.

[23] Az ún. orvosi jogviszony sajátosságaira lásd: *Törő* Károly: Orvosi Polgári Jogi viszony. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1965. 14—28. old. és Az orvosi tevékenység polgári jogi minősítése. Magyar Jog, 1963. 2. sz. 73—78. old. Újabban: *Jobbágyi* Gábor: 16. jegyzetben idézett mű 25—26. old., továbbá *Törő* Károly: Orvosi jogviszony című, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál kiadásra váró könyve. I. fejezet, I. rész 1—4. pontok.

[24] Btk. 74. §-a.

[25] 1982. évi 41. sz. tvr. EüM. sz. r. 14. (2) — 15/1972. (VIII. 5.) EüM sz. r, 31. § (5) bek., 37. § (3) bek., 42. § (4) bek.

[25/a] 1972. II. tv. 16. § (2), 31. §, 32. § (2) 9/1972. (VI. 27.)

pét tölti be: vizsgálatot végez, kezdeményez. A döntés az orvosi szervek feladata. A bíróság még akkor sem rendelheti el a fogva tartott személy elbocsátását, ha megállapítja, hogy tövényellenesen — 8 héten túl, felülvizsgálat nélkül — tartották az elmeosztályon.

Az elmeosztályon elhelyezett személyt — a bírósági felülvizsgálat alapján — csak akkor lehet elbocsátani, ha a bíróság megkeresésére az Egészségügyi Tudományos Tanács megállapítja, hogy nincs szükség elmeosztályi kezelésre. A bíróság szerepe tehát csupán a Tudományos Tanács döntésének a végrehajtása. A vélemény előterjesztését követő napon kihirdeti a Tudományos Tanács véleményét. Ha a Tudományos Tanács véleménye szerint a felülvizsgált személy nem szorul elmeosztályi kezelésre, őt el kell bocsátani. Ilyenkor a bíróság hatásköre csak arra korlátozódik, hogy végzésben megállapítsa az eljárás törvényességét.

A polgári bírósági nem peres eljárásokra is irányadók a polgári perrendtartás általános szabályai. Ezért a bíróság jogosult a szakértői véleményt felülvizsgálni. Az Egészségügyi Tudományos Tanács véleménye is szakvéleményt jelent. A jogszabály azonban ennek a felülbírálatát nem teszi lehetővé. Lényegében ezekben az ügyekben a bíróság köti a szakvéleményt. Ez ellentétben áll a polgári perrendtartás elveivel. Alkotmányos elv, hogy a bírák függetlenek és csak a törvénynek vannak alávetve. Ezzel összhangban mondja ki a polgári perrendtartás, hogy a bíróság nincs kötve alakszerű bizonyítási szabályokhoz, meghatározott bizonyítási eszközök alkalmazásához.[26] Ezzel ellentétben rendeli el az egészségügyi miniszteri rendelet és az igazságügyi miniszteri rendelet, hogy ebben az esetben a bíróság az Egészségügyi Tudományos Tanács véleményét köteles beszerezni, és csak e vélemény alapján lehet a bírósági ellenőrzés során az elmebeteget elbocsátani.

IV.
A szükségesnek látszó szabályozás szempontjai és tézisei

A fenti ismertetésből megállapítható, hogy az elmebetegekkel szemben alkalmazható kényszerintézkedések és az erre vonatkozó eljárás, illetve jogorvoslati lehetőség szabályozása elvileg és gyakorlatilag egyaránt aggályos. Mindezek kiküszöbölése végett — véleményem szerint — a következő elvi szempontok érvényesítésére lenne szükség:

a) Lehetővé kellene tenni a bírósági utat mindazokban az esetekben, amikor erre az elmebeteg, illetve az elmebetegnek vélt személy személyiségi jogainak a megóvása végett szükség van.

b) Biztosítani kellene, hogy az elmebeteg érdekeinek a védelmében a törvényes képviselő nagyobb szerephez jusson.

c) Meg kellene valósítani azt az elvet, hogy szabadságkorlátozást eredményező kényszerintézkedésre az elmebetegek gyógykezelésével kapcsolatban is általában csak a bíróság jogerős ítélete alapján kerülhet sor, és csak akkor, ha erre a társadalom védelme érdekében szükség van.

d) Az elmebetegek, elmebetegnek tartott személyek kielégítő jogvédelméhez szükséges, hogy a bíróság eljárása az ilyen ügyekben se legyen formális.

e) Gondoskodni kellene arról, hogy a munka szabadsága, és általában a munkajogi elvek az elmebetegek gyógykezelése során is érvényesüljenek.

A felsorolt elvi szempontok gyakorlati megvalósítása szükségessé teszi a bíróság eljárásának az újra szabályozásán kívül az ezzel kapcsolatos egyes egészségügyi jogszabályi rendelkezések módosítását is.

* * *

A szükséges átfogó *jogszabályi rendezés téziseit* — véleményem szerint — a következőképpen lenne indokolt meghatározni:

I. Az elmebetegek kórházi elhelyezése

1. A nagykorú és gondnokság alatt nem álló elmebeteget a saját, a kiskorú vagy gondnokság alatt álló nagykorú elmebeteget (erre gyanús személyt) a törvényes képviselője kérésére lehet kórházi elmeosztályon elhelyezni.

2. Az elmebeteg kényszer útján történő kórházi elhelyezésének a feltétele — másként el nem hárítható közvetlen veszélyeztetés esetét kivéve — a bíróság határozata.

3. A bíróság akkor rendelheti el az elmebeteg kórházi elhelyezését, ha bizonyított, hogy elmebeteg és hogy a saját, illetve mások életét, egészségét, testi épségét, a környezetet, a közbiztonságot veszélyezteti.

4. A bírósági eljárás szabályait a gondnokság alá helyezési perre vonatkozó eljárásnak megfelelően kell meghatározni.

5. Sürgős szükség esetén ideiglenes intézkedést kell lehetővé tenni.

6. Ha az elmebeteg másként el nem hárítható módon közvetlenül veszélyezteti a saját vagy mások életét, egészségét, testi épségét, az ennek elhárítása végett szükséges intézkedést bírósági határozat nélkül is meg kell tenni. Utólag azonban — elmeosztályi elhelyezés esetében — az erre előírt bírósági eljárást ebben az esetben is le kell folytatni.

II. A kórházi elhelyezés megszüntetése

1. A saját kérelemre, illetve a törvényes képviselő kérelmére elmeosztályon elhelyezett elmebeteget a felvételt kérő, illetőleg — ha nem önjogú — törvényes képviselője kérelmére el kell bocsátani a kórházból, kivéve, ha saját vagy mások életét közvetlenül veszélyeztető magatartása miatt szükséges a visszatartása. Az utóbbi esetben haladéktalanul meg kell indítani a kórházi kényszerelhelyezés iránti bírósági eljárás.

2. A bíróság által elrendelt kórházi kezelés esetében az ápoltat további bírósági intézkedés nélkül el kell bocsátani a kórházból, ha meggyógyult.

3. Az elmebetegként kórházban elhelyezett személy, illetve törvényes képviselője, az ügyész vagy a gyámhatóság a bíróságtól kérheti az elmeosztályi elhelyezés megszüntetését, ha a kórház gyógyulása elle-

[26] A Magyar Népköztársaság Alkotmányáról szóló, az 1972. évi I. törvénnyel módosított és egységes szerkezetbe foglalt 1949. évi XX. törvény 50. § (2) bek. A polgári perrendtartásról szóló az 1972. évi 26. sz. tvr-el módosított 1952. évi III. törvény 6. §-ának az (1) bekezdése.

nére nem bocsátotta el, illetve enélkül is, ha bizonyítható, hogy magatartásával nem veszélyezteti sem a saját, sem mások életét, egészségét, testi épségét, sem a közrendet, sem a közbiztonságot.

III. Az elmbetegek munkaterápiás intézeti kezelése

1. Az elmebeteget elsősorban a saját — kiskorú, gondnokság alatt álló nagykorú esetében törvényes képviselője — kérésére lehet gyógyító célú munkával foglalkoztatni.

2. Azt az elmebeteget, aki magatartásával a saját, illetve mások életét, egészségét, testi épségét, a közrendet vagy a közbiztonságot veszélyezteti, a bíróság kötelezheti gyógyító célú munka végzésére.

3. A bíróság eljárására az elmebetegek kórházi elhelyezésére vonatkozó rendelkezések megfelelően alkalmazandók. A bíróság az elmeosztályi kötelező kezelést elrendelő határozatában azt is kimondhatja, hogy a beteg gyógyító célú munka végzésére kötelezhető a kórházi elmeosztályon vagy munkaterápiás intézetben.

4. A gyógyító célú munkával való foglalkoztatást — kérelem nélkül — meg kell szüntetni, ha orvosilag szükségtelenné vált, alkalmazásától nem várható eredmény.

5. Ha a gyógyító célú foglalkoztatást a beteg vagy törvényes képviselője kérte, megszüntetését az elmebeteg törvényes képviselője, illetve a törvényes képviselet alatt nem álló elmebeteg bármikor kérheti.

6. A bíróság által elrendelt gyógyító célú foglalkoztatás megszüntetését — ha erre a 4. pont alapján nem került sor — a bíróságtól kell kérni, ha feltételei megszűntek.

7. A gyógyító célú foglalkoztatás — ha rendes munka végzését jelenti — csak munkaviszony keretében történhet.

IV. Az elmebetegek nyilvántartásának felülvizsgálata

1. Az elmebetegként nyilvántartott személyt törölni kell a nyilvántartásból, ha meggyógyult, illetőleg ha további egészségügyi gondozásra, orvosi kezelésre nincs szükség.

2. Ha olyan személyt vettek fel a nyilvántartásba, akinek az elmebetegek egészségügyi gondozása keretében történő kezelésére nincs szükség, illetőleg ha a nyilvántartásból való törlést indokolatlanul tagadták meg, az I. fokú egészségügyi hatóságtól lehet kérni a törlés elrendelését.

3. Az egészségügyi hatóság határozata a bíróság előtt megtámadható.

Merényi Kálmán

A nemi erkölcs elleni bűncselekmények pönalizálásának fejlődése a felszabadulástól a hatályos rendelkezésekig

A Csemegi-Kódexnek a nemi erkölcs elleni bűncselekményekre vonatkozó rendelkezései lényegükben és alapvetően az 1961. évi V. tv. megalkotásáig és 1962. július hó 1-én történt hatálybalépéséig érvényben voltak.[1] A felszabadulást követő kevés számú változások közül igen lényeges rendelkezést tartalmazott az — üzletszerű kéjelgést és annak elősegítését büntetendővé nyilvánított — 1955. évi 17. sz. törvényerejű rendelet.[2] A rendelet szerint egyaránt bűntettet követ el, aki a nemi közösülést vagy a természet elleni, illetve egyéb fajtalanságot keresetszerűen folytatta, úgyszintén az is, aki fogalmilag bűnsegédi magatartást tanúsítva lakását bocsátotta rendelkezésre a kéjelgés céljára.

Az 1960. évi 14. tvr. 1. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezés 1960. június 1-től az üzletszerű kéjelgést — bizonyos feltétel fennforgása esetén — szabálysértésnek minősítette.[3]

Az 1962. július 1-én életbe lépett *Büntető Törvénykönyv* (a továbbiakban: *Btk.*) a szemérem elleni bűntetteket a család, az ifjúság és a nemi erkölcs elleni bűntettekről szóló XV. fejezet II. címében „A nemi erkölcs elleni bűntettek" elnevezéssel tizenöt §-ban szabályozta.[4] A Btk. büntetni rendelte az erőszakos nemi közösülést, a szemérem elleni erőszakot, a természet elleni fajtalanság két változatát, a megrontást, a vérfertőzést, az üzletszerű kéjelgést és járulékos cselekményeit, valamint a szeméremsértő bűntettet.

A korábbi szabályozáshoz képest több új rendelkezést is találunk. Így legelőször a megrontás bűncselekményének létrehozását, amely minden feltétel nélkül rendelte büntetni a tizennégy éven aluli gyermekkel elkövetett nemi tevékenységet. Túlmenően azon, hogy büntetendő a cselekmény — még ha a sértett be-

Merényi Kálmán egyetemi adjunktus, József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Szeged).

[1] Részletesen: *Merényi* Kálmán: A nemi erkölcs elleni bűncselekmények pönalizálásának fejlődése a Csemegi-Kódextől a felszabadulásig. Jogtudományi Közlöny, 1985. 7. sz.

[2] Az 1955. évi 17. sz. tvr. „A kihágás intézményének a kihágási bíráskodásnak megszüntetéséről". 6. § Bp. 1956. 28. old. Magyarországon a felszabadulást követő években a prostitúció jogilag megengedett tevékenység volt és csak 1950-ben szüntették meg e magatartás államilag engedélyezett gyakorlását. Hazánkban a bordélyházak létesítését, valamint az „igazolványos kéjnők" magatartását a 165 153/1923. B. M. sz. rendelet szabályozta. A reglementációs rendszer megszüntetésekor az előző jogszabályt helyezte hatályon kívül a 2300/1950. (VIII. 10.) B. M. sz. rendelet, amely egyidejűleg az erkölcsrendészeti központi hatóságokat is megszüntette. Vö. *Lukács* Tibor—*Traytler* Endre: A nemi erkölcs elleni bűntettek. Bp. 1963. 260—261. old. A prostitúciós cselekményekről lásd *Merényi* Kálmán: A prostitúciós jellegű cselekmények egyes kriminológiai kérdései. Acta Juridica et Politica. Tomus XXI. Fasc. 1. Szeged, 1974. 21. old.

[3] 1960. évi 14. tvr. 1. § (1) bek. Bp. 1960. 119. old.

[4] A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve. 1961. évi V. tv. 1962. 276—290. § 474—502. old.

leegyezett is — amikor az elkövető maga a „megrontó", védte a Btk. mindkét nembeli gyermeket az olyan támadásoktól is, amikor az elkövetési magatartás a mással történő közösülésre vagy egyéb fajtalanság véghezvitelére történő felbújtás, illetve annak kísérlete.[5]

A természet elleni fajtalanságot illetően a Btk. — alapul véve az emberrel foglalkozó tudományok legújabb eredményeit — elvetette azt a korábbi rendelkezést, mely szerint az azonos neműek közötti fajtalanság — minden megszorítás nélkül — csak a férfiak között elkövetett ilyen jellegű cselekmények esetében volt büntetendő.[6] A Btk. a cselekmény erőszakos változatát rendelte büntetni, valamint abban az esetben, amikor az elkövető huszadik életévét már betöltötte, a sértett életkora viszont tizennégy és húsz év között van, valamint amennyiben a természet elleni fajtalanságot másokat megbotránkoztató módon követték el. Mellőzte viszont az embernek állattal véghezvitt fajtalanság pönalizálását.[7]

Társadalomra való veszélyességének kiemelkedő fokára tekintettel a jogalkotó a büntetendőség körébe vonta az üzletszerű kéjelgésen kívül járulékos cselekményeit is, nevezetesen az üzletszerű kéjelgésre való rábírást, az üzletszerű kéjelgés elősegítését, a kitartottságot és a kerítést is. A rábírás és elősegítés esetében fogalmilag részesi — felbujtói, illetve bűnsegédi — magatartásokat rendelt büntetni sui generis bűntettként. A kitartottság, mint a prostitúció rendszerinti velejárója vált büntetendővé, a kerítés törvényi tényállása pedig csak kis mértékben tért el a korábbi szabályozástól.[8]

Az 1961. évi V. tv. hatálybalépése óta eltelt több mint tíz év felszínre hozta a törvény esetleges, már eredendően meglévő hibáit. A társadalom életében létrejött változások, az új gazdasági reform bevezetése és nem utolsósorban a való élet jelenségei, gyakorlata indokolttá tette a büntetőjogi rendelkezések felülvizsgálatát, kényszerű módosítását. Az Igazságügyi Minisztérium Törvényelőkészítő Főosztálya 1973-ban megkezdte egy új büntető törvénykönyv kodifikálásának előkészítő munkálatait. Az előkészítés keretében munkabizottságokat hozott létre az egyes fejezetek részletes szabályainak kidolgozására. Az előterjesztett javaslatok között több olyan vélemény is elhangzott, amelyek a nemi erkölcs elleni bűncselekmények rendelkezéseinek átalakítását szorgalmazták.

Problémaként merült fel, hogy a Btk. II. címében felvett bűncselekmények között találhatók olyanok is, amelyek jogi tárgyukat tekintve elsődlegesen nem a nemi kapcsolatok társadalmi rendjét, hanem a közrendet, a társadalmi rendet veszélyeztetik. Ezek a bűncselekmények elsősorban nem a nemi kapcsolatok társadalmilag helyeselt és követett rendje ellen irányulnak, hanem munka nélküli életmódra, munka nélküli haszonszerzésre törekednek. Ezek az ún. parazita, élősdi bűncselekmények közé tartozó prostitúciós jellegű cselekmények: az üzletszerű kéjelgés, rábírás, elősegítés, a kitartottság és a kerítés. Ezért e bűncselekmények jövőbeni elhelyezése inkább indokolt lenne a közrend elleni bűncselekmények körében.

Megállapítást nyert az a tény is, hogy a nemi erkölcs elleni bűncselekmények között a minősített eseteket is figyelembe véve, a vétségek számának a nyolcszorosa bűntett. Nyilvánvalóvá vált, hogy a bűncselekmények ilyen megoszlási aránya helytelen, annál is inkább, mert általánosságban is a törvényi büntetési tételek túl magasnak bizonyultak.

Az egyes bűncselekményeket sorra véve, az erőszakos nemi közösülésnél felmerült az a vélemény, hogy — ellentétben a bírói gyakorlattal — a bűncselekmény elkövetője tettesi minőségben kizárólag férfi lehessen, az esetleges nő résztvevőt csupán bűnsegédként lehessen felelősségre vonni. Ennek a megoldásnak az indoka abban rejlett, hogy a cselekmény passzív alanya csak nő lehet, és mivel nővel csak férfi tud közösülni, így tettesként csak férfi lehet az elkövető.

Igen komoly és alapos tárgyalás alá vonták a befejezettség kérdésében előterjesztett javaslatokat is. Felmerült ugyanis az a — egyesek által már régen követelt — megoldás, hogy a befejezettséghez ne legyen elegendő a külső nemi szervek puszta érintkezése, hanem szükséges legyen a részbeni vagy teljes behatolás. Ezzel ugyanis egybeesne a közösülés büntetőjogi és köznapi értelemben vett fogalma. A javaslat elfogadása esetén azonban különbséget kellene tenni a tekintetben, hogy a sértett gyermek vagy biológiailag fejlett nő. Gyermek sértett esetében csupán alkalmatlan tárgyon elkövetett kísérlet valósulna meg.

Volt olyan javaslat is, hogy a meglévők mellett új minősítő körülmény felvétele indokolt, amely akkor valósulna meg, ha a sértett tizennegyedik életévét nem töltötte be. Alternatív elhangzott — igen erősen támogatva —, hogy valamennyi tizennégy éven aluli személlyel szemben elkövetett nemi cselekmény erőszakosnak minősüljön.

A szemérem elleni erőszakos bűncselekménynél merült fel az a gondolat, hogy a nemi erőszak esetein kívül — a kényszerítés törvényi tényállásából kiemelve — létre kellene hozni egy olyan tényállást, amelynél a fenyegetés nem éri el az erőszakos nemi közösüléshez, illetve a szemérem elleni erőszakhoz megkövetelt szintet. Ezek közé tartoznának az olyan esetek, amikor — egyebek között — például egzisztenciális vagy a családi életet érintő hátrány kilátásba helyezésével kényszerítik ki a nemi kapcsolatot. Az ilyen cselekményeket önálló tényállásba kellene összevonni és szabályozni.

A megrontás esetéről hangzott el, hogy szükséges-e a cselekményt önálló tényállásban szabályozni. Elképzelés szerint az ifjúság elleni bűntett tényállásának szélesítésével, valamint a büntetési tételek felemelésével megnyugtató módon lehetne védeni a veszélyeztetett gyermekek erkölcsi fejlődését. Volt olyan nézet is, mely szerint csupán a közösülés legyen büntetendő, mert fajtalanság esetében elenyésző számban derül ki a cselekmény és indul büntetőeljárás. Indo-

[5] Btk. 280—281. § i. m.: 486—489. old.
[6] 1878: V. t. cz. 241. §.
[7] Btk. 278—279. § i. m.: 483—486. old.
[8] Btk. 283—287. § i. m.: 491—498. old. A Btk. témánkat érintő fejezetéről teljes körű kitűnő áttekintést, részletes elemzést nyújt *Schultheisz* Emil: A nemi erkölcs elleni bűntettek de lege lata. Bp. 1966. 11—390. old. Ld. még: *Lukács—Traytler*: i. m. 159—359. old.; Magyar Büntetőjog. II. Különös Rész. Szerk.: *Horváth* Tibor. Bp. 1973. 574—621. old. A büntető törvénykönyv kommentárja. II. köt. Szerk.: *Halász* Sándor: 1337—1436. old.; *Kádár* Miklós: Büntetőjog. Különös Rész. II. köt. 2. füzet. Bp. 1962. 75—97. old.; *Földvári* József: Büntetőjog. Különös Rész. Bp. 1969. 407—448. old.

koltnak vélték azt a megoldást is, hogy a tizennyolcadik életévét be nem töltött elkövető esetében csak a közösülés legyen büntetendő, felnőttkorúnál azonban mind a természet elleni, mind az egyéb fajtalanság is értékelendő legyen. A gyakorlatban alig jelentkező — fiú sérelmére elkövetett — cselekmény indokolta azt a javaslatot, hogy a megrontás sértettje csak leánygyermek legyen. Erősítette ezt a véleményt az is, hogy amennyiben azonos nemű személy követ el szexuális cselekményt tizennegyedik életévét be nem töltött fiúval, az természet elleni fajtalanságnak minősül.

Az előzőekben vázolt igen alapos előkészítés után született meg az *1978. évi IV. törvény* a Büntető Törvénykönyvről (a továbbiakban: Btk.), mely 1979. július 1-én lépett hatályba.[9]

A *Btk.* a szemérem elleni bűncselekményeket a házasság, a család, az ifjúság és a nemi erkölcs elleni bűncselekményekről szóló XV. fejezet II. címében, A nemi erkölcs elleni bűncselekmények címszó alatt tizenegy §-ban szabályozza. Büntetni rendeli az erőszakos nemi közösülést, a szemérem elleni erőszakot, a természet elleni és a természet elleni erőszakos fajtalanságot, a megrontás négy változatát, a vérfertőzést, az üzletszerű kéjelgést és annak elősegítését, a kitartottságot, a kerítést és a szeméremsértést.[10]

Az erőszakos nemi közösülés és a szemérem elleni erőszak eseteinél a Btk. a korábbi szabályozáson nem változatott, csupán a büntetési tételeknél hajtott végre módosításokat.

A természet elleni fajtalanság tényállásánál az elkövető életkorát tizennyolc évre szállította le, és úgy rendelkezik, hogy passzív alany csak olyan azonos nemű személy lehet, aki tizennyolc évnél fiatalabb.[11]

A megrontás változatainál bünteti a Btk. azt a személyt, aki tizennegyedik életévét be nem töltött — mindkét nembeli — személlyel közösül, valamint azt a tizennegyedik életévét be nem töltött elkövetőt, aki a fent meghatározott sértettekkel fajtalankodik. A befejezett cselekményeken kívül büntetendő még — önmaga vonatkozásában — az elkövető eredménytelen rábírási törekvése is. A megrontás kiemelkedő társadalmi veszélyességére figyelemmel — életkorára tekintet nélkül — elköveti a bűncselekményt az is, aki a tizennegyedik életévét be nem töltött — mindkét nembeli személyt — mással történő közösülésre, illetve fajtalankodásra bírja rá, úgyszintén az a tizennyolcadik életévét betöltött személy is, aki a mással való közösülésre vagy fajtalankodásra a sértettet rábírni törekszik.[12]

A vérfertőzés törvényi tényállása különbséget tesz egyenesági rokonok és testvérek között elkövetett szexuális cselekmények között. Felmenő és lemenő rokonok között tiltja a közösülést és a fajtalankodást, testvérek egymás közötti cselekményei közül csak a közösülést és a természet elleni fajtalanság elkövetését rendeli büntetni.[13]

Az ún. prostitúciós jellegű cselekményeket tekintve, az üzletszerű kéjelgésnél — mellékbüntetésként — a kitiltást is kilátásba helyezi, az üzletszerű kéjelgésre rábírást és elősegítését egy §-ban, üzletszerű kéjelgés elősegítése címén összevonja. A kitartottság megfogalmazása változatlan, a kerítésnél viszont mellőzte a természet elleni fajtalanságra történő megszerzés büntetendőségét, valamint az egyik minősített esetnél a sértett huszadik évben meghatározott életkorát tizennyolc évre szállította le.[14]

A szeméremsértő bűntett helyett szeméremsértést csupán az exhibicionista követ el.[15]

[9] Büntető Törvénykönyv. Összeáll.: *Kádár* Krisztina és *Moldoványi* György Bp. 1979; 1979. 5. tvr. Büntető jogszabályok. Összeállította és jegyzetekkel ellátta: *Kádár* Krisztina—*Moldoványi* György. Bp. 1980. 219—234. old.

[10] Btk. 195—210. § i. m. 265—277. old.

[11] Btk. 199. § i. m. 269. old.

[12] Btk. 200—202. § i. m. 270—272. old.

[13] Btk. 203. § i. m. 272. old.

[14] Btk. 204—207. § i. m. 273—276. old.

[15] Btk. 208. § i. m. 276. old. A tárgyalt fejezetekről részletes áttekintést és elemzést ad Magyar Büntetőjog. Szerk.: *Fonyó* Antal. BM Könyvkiadó, Bp. 1981. 195—221. old.; Ld. még Büntető Törvénykönyv. i. m. 265—277. old.; Büntető Jogszabályok i. m. 115—121. old.

Horváth Pál

A tudomány, illetve tanszabadság fejlődéstörténetéhez

A megkésett polgári átalakulások korában tűnt fel a „tanszabadság" rendszere, mint a modern oktatási-nevelési világmodellek egyike. A porosz-német Lern-, u. Lehrfreiheit-System (a tanulás és a tanítás szabadsága) fogalma alatt vált ismertté ez a szisztéma, amely közel egy évszázadon át hazánkban is meghatározó tényezővé vált főként a felsőoktatás (ill. a tudományegyetemek) életében. Valójában ugyanis a modell kiformálódásához egykoron szervesen hozzátartozott az az osztrák—magyar tanszabadság-rendszer is, amely az 1848—1849. évi forradalmak jogalkotásában, ill. a Leo Thun-Hohenstein (vallás- és közoktatásügyi miniszter) nevéhez tapadó 1855. évi tanügyi reformokban öltött testet. A 19. század második felétől persze a Lehrfreiheit-System megfelelői főként a kontinens keleti felében nagy gyakorisággal feltűntek, a szisztéma egyes elemei pedig a polgári társadalmak összeomlását is túlélték a közép- és kelet-európai térségben. A téma aktualitását mégsem ez utóbbi körülmény adja, hanem egy sor megválaszolatlan kihívás, amely szinte állandó reformtörekvésre kényszeríti a tudományegyetemeket az utóbbi negyedszázad folyamán.

Nem lehet kitérni tehát az elől, hogy a tudomány-, ill. a tanszabadság fogalmi köréhez, ill. a szisztéma történelmi szerepéhez tapadó védelmeket és

Horváth Pál tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

lehetőségeket végre a maga teljességében megragadjuk. Ennek érdekében alább a tanszabadság ősforrásaira irányítjuk a figyelmet, annak érdekében, hogy a modell mibenlétének megértését szolgáljuk.

Az ősforrások szerepe a modell mibenlétének a megértésében

A négy nagy világmodell (az angol college-rendszer, a francia szakemberképző rendszer, a Lehrfreiheit, ill. a korunkban kibontakozó tudományos nagyüzem) történelmi szerepének a vázlatos felidézése alapján is nyilvánvaló, hogy az utóbbi másfél évszázadban ismert, ill. funkcionálásában helyenként ennél is jóval rövidebb életű Lehrfreiheit szisztéma került a legkritikusabb helyzetbe az utóbbi fél évszázad folyamán. A technikai-tudományos forradalom korszakához érkezve ugyanis úgy tűnik, hogy a legfiatalabb világmodell en bloc átadja a helyét a modern felsőoktatási mammut-intézménynek, ill. a fejlett szocialista államokban kialakuló „tudományos nagyüzemeknek". Az ámenet szakadatlannak tűnő reformtörekvései azonban különösen az utóbbi negyedszázad folyamán egyre gyakrabban visszanyúltak a Lehrfreiheit szisztéma kimerítetlen lehetőségeihez, a letűnt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumának a megszüntetése pedig általában összefonódott a tudomány szabadsága előtt álló akadályok végleges felszámolásával.

Az európai szocialista országok megszilárdulásának a korszakára utalva tulajdonképpen egyetlen olyan példát sem látunk, amely a tanszabadság deklarált megtagadását jelentette volna. Ellenkezőleg, a késleltetett polgári átalakulás testére szabott modell nyilvánvaló torzulásainak a radikális felszámolása hazánkban és a környező országokban is összekapcsolódott az elmaradt polgári demokratikus vívmányok megvalósításával. Elbukott kísérletek egész sorát lehetne ilyen értelemben felidézni, amelyek a polgári jellegű tanszabadság közel egy teljes évszázadában sem oldódtak meg. A nagy történelmi igazságtétellel egyidejűleg a népi államhatalomnak tehát a tudomány és a tanulás szabadságát gátló torzulásokat is fel kellett számolnia. A szakemberképzés tervszerűbbé tétele és a növekvő állami irányítás kiépítése is a tudomány reputációjának a kiszélesítésével járt együtt, az új rend tehát a tanszabadság magasztos eszméjével lényegileg nem került szembe. Ez a sajátos történelmi szituáció adja a magyarázatát annak, hogy a valóban szocialista tartalmú reformok részleteinek a kimunkálása idején egyre gyakrabban visszanyúlunk a korábbi idők társadalmi tapasztalataihoz és nem egyszer a Lehrfreiheit szisztéma életképes elemeit is továbbfejleszteni igyekszünk.

A Lehrfreiheit szisztéma egykoron a polgári fejlődés különböző fokán álló társadalmak szellemi fegyverkezésének a jegyében született és a történelmi előképeket is merészen felhasználta létjogosultságának az igazolására. Így pl. valós történelmi hagyományok, merész illúziók és várakozások vegyültek főként a modell típusjegyeit hordozó porosz-német tanszabadság eszméjében. Szélesebb értelemben az ébredő nemzeti eszme hordozói, a romantikusok és természetesen a történeti-jogi iskolai alapozói törtek ily módon utat elsőként az ősforrásokhoz és elég nagy gyakorisággal el is jutottak a középkori egyetemek világának a szemrevételezéséig. Még a kor nagy didaktikusai sem tudták mentesíteni magukat a feltárt előképektől, a porosz mintákért rajongók pedig egyenesen a nemzeti géniusz ősforrásainak felfedezését védelmezték. Eme szélsőséges szakirodalmi exkurzusok részletes kritikai elemzése nélkül is mondhatjuk azonban, hogy a tanszabadság jellegű gyökerek ősforrásai valóban a történelmi középkor századaiba nyúlnak vissza.

A misztika és a romantikusok ködös axiómáit félretéve az universitas automón testületté formálódása pl. valóban középkori eredetű volt. Nem lehet figyelmen kívül hagyni persze, hogy az universitas autonómiájának a történelmi felfedezése a 19. század elején a polgári jellegű önkormányzati rendszerek hatása alatt keletkezett. A zárt naturális gazdálkodás világából csak fokozatosan kibontakozó középkori város és a műveltség monopóliumát eredendően kezében tartó keresztény egyház szembenállásából fakadt, hogy a világi kultúra képviselői legkorábban az északitáliai polgárosodás központjaiban rakhatták le az universitas magistrorum et scholarium alapjait. A polgári (városi) szabadság volt tehát a melegágya eredendően is annak a fajta tanítási szabadságnak, amelyből egyáltalán az universitas fogalmilag sarjadt. A közismert bolognai mintát megelőző időkben a tudós elmék gyakran változtatták helyüket és hallgatóikkal egyetemben vándoroltak oda, ahol a városi szabadság kellő védelmet jelentett számukra.

A studium generale, méginkább az universitas fogalma alatt persze ebben az időben is egyfajta autonóm tevékenység nyert védelmet azáltal, hogy a közösség tagjai együttesen léptek fel az egyházi és a világi hatalmasságokkal szemben és a városon belül is testületileg képviseltették magukat.

Az észak-itáliai, a dél-franciai, ill. a párizsi egyetemek első századai ezeken az alapokon épültek fel. Az universitas scholarium és az universitas magistrorum egyesülése alapján jött létre tehát az autonóm közösség, amely biztosította az egyházi és világi hatalmasságok gyámkodásától mentes szellemi szabadságot, ill. az universitas belső demokratizmusát. Tagjait erkölcsileg és anyagilag is védelmezte, amelynek jó példája a licentia ubique docendi, ill. az universitas tagja feletti önálló jurisdictio. A studium generale tanárai (magistri, doctores), ill. a hallgatói (scholares) a középkori (polgárosodó) városok egynémelyikének a védelme alatt már igen korán sajátos közösségekké (collegii) tömörültek. A hét szabad művészet és ezen belül a trivium (gramatica, a retorica és a dialectica), valamint a quadrivium (az aritmetica, a geometria, az astronómia, ill. a musica) körébe tartozó magiszterek hallgatóikat szorosan magukhoz kapcsolták és a velük együtt alkotott egyetem sajátos közösségi rendjét is kialakították. Könnyen érhető ez, ha meggondoljuk, hogy a studium generale által graduáltakat is egy életre magához kötötte a középkori egyetem, miután az erről szóló okmánnyal széles lehetőséghez (facultas) juttatta, vagyis a megszerzett tudás hirdetésére (ubique legendi) az arra alkalmas embereket.

Ezek a közösségek tehát eredetileg nem igényelték sem az államhatalmi, sem pedig az egyházi elismerést, miként hogy a szabad művészetek elsajátításához is csak egy sajátos szellemi szabadságra volt szükségük. A „városi levegő (pedig) szabadda tesz" — mi-

ként a történelmi kútfők is közismerten tanúsítják —, a középkorban nincs tehát szükség másra, mint a városi szabadságra az egyetemek őseredeti formájának a kialakulásához. Így a középkori olasz, ill. a dél-francia városok gazdasági megerősödése pl. a városi (laikus) iskolák kialakulásához vezetett és idővel ezek alakultak át demokratikus szervezetű egyetemekké. A pápaság és a császárság küzdelme, ill. eredendően a nagy egyházszakadás következményei is hozzájárulhattak persze ahhoz, hogy ezek a kibontakozó (középkori) szellemi központok hosszú ideig megőrizték szabadságukat. Az akkori idők világpolitikai erőtényezőinek a bonyolult harca mellett azonban aligha volna elhanyagolható, hogy a feudális társadalmi formáció kiteljesedésének a századai is kedveztek a közösségi viszonyok újraéledésének, a városi szabadság megerősödésének. Párizs és Bologna ugyanis ebben az időben válhatott a szellemi szabadság központjává, amikor egy ideig még sem a világi, sem az egyházi főhatalom nem tehetett szert az egyetemek feletti hatalomra.

A maga korában tehát szorosan egymásba fonódó gazdasági, társadalmi, ill. kulturális átalakulások gyömölcse volt a középkori universitas, ill. a benne eredendően jelentkező ősforrása a tanítás szabadságának. Ez volt persze az egyetemi szabadság szokásjogi úton (per consuetudinem) kifejlett korszaka, amely fő vonásaiban a 13—14. század fordulójáig nyomon kísérhető maradt. A polgárosodó város maga is élvezte az universitas jelenlétéből fakadó előnyöket, a szellemi élet pedig a káptalani, monostori iskolákkal, az ún. studium particularekkel szemben részesítette előnyben a studium generale-kat. Az egyházi alapítású, ill. államilag privilegizált egyetemek korszakát megelőző idők azok tehát, amikor még nem a „kulturális Róma eszméje", hanem sokkal inkább az itáliai kommunális mozgalom hívta életre az universitast. Helyenként tehát az egyetemi szabadságnak a hagyományok által megszentelt intézményei valóban az egész középkoron át megmaradhattak és ezek egyes elemei az idővel már csak ex privilegio keletkezett egyetemek életében is fennmaradtak.

Eredetileg tehát a középkori universitas kebelén belül valóban egyfajta sajátos (teljes) szabadság érvényesülhetett, mert ha a viszonyok netán erre kedvezőtlen fordulatot vettek volna, úgy a magiszterek hallgatóikkal együtt elvándorolhattak oda, ahol a studium generale szabadsága akceptáltatott. A jelentékenyebb szellemi központokban valóságos egyetemi városrész is kialakulhatott, amelynek a területén a választott egyetemi tisztségviselők (procuratorok, rectorok stb.), ill. a különböző nációk testületei végezték a közügyeket. Az önként vállalt kötelékekkel jól megfért akár a tanárválasztás szabadsága is, mivel az a hallgatók szabad vándorlásából természetszerűen következett. Le Goff joggal mondja tehát, hogy a céhpolgárság korporációival egyidejűleg jöhetett létre a studium generale autonómiája. A polgári szabadság ősforrásaival ölelkezik tehát itt a tanulás szabadsága, amely ezúttal az egyetem kapuin bebocsátást kérők előképzettség nélküli felvételét is természetesnek tartotta. Az értelmiség intézményesített „újratermelésének a mechanizmusát" tehát — képletesen szólva — a középkor kultúrtörténete hagyta ránk.

A korai reneszánsz hatása alatt (12. század) az itáliai és a spanyol, ill. dél-franciaországi városi iskolák magiszterei mentették át az antik kultúra értékeit és a móroktól kölcsönzött természettudományokkal (quadrivium) is felvértezték a születő világi értelmiség új nemzedékeit. A vándordeákság (goliardok, joculatorok) zabolátlan tömegét ez a változás késztette a rendszeres munkára, a szabad művészetek elsajátítására. Az elemeiben újjáéledő árutermelés és a munkamegosztás új lehetőségei most az „értelemből közvetlenül fakadó" mesterségeket (artes) emelték magasra. Ez tehát az első nagy történelmi lehetőség arra, hogy a tudomány áttörje a klérus műveltségi monopóliumát, a szabad művészetek műhelyei azonban még egészen közel állhattak a céhes polgárság, ill. a kézművesek közösségeihez.

A 13. század még ennek a középkori (autonóm) szabadságának az évszázada volt, amikor az universitas harca úgy a világi, mint az egyházi befolyás ellen jobbára sikeresen megvívható volt. Három alapvető egyetemi kiváltságról szoktak megemlékezni, amely a középkori egyetemi szabadság kiteljesedését eredményezte: a secessio jogát, amely az universitas gyakori elvándorlásával torolta meg az autonómia csorbítását, a már felidézett licentia ubique docendi jogát, ill. a tulajdonképpeni egyetemi autonómiát. Ez utóbbi kiváltságok igen nagy gyakorisággal statutumokban is lerögzítettek, ennek ellenére a század második felében, ill. a 14. században már a „pápaság fennhatósága" alatt találták magukat még az említett nagyhírű egyetemek is.

Róma oltalmat kínált a városi arisztokráciával, ill. a világi főhatalommal szemben, valójában azonban saját befolyását készítette elő. Kialakult ily módon az a helyzet, hogy az egyetemek továbbra is a helyi konkrét igények kielégítését szolgálták, autonóm szervezetük azonban nemzetközivé lett. A licentia ubique docendi ezzel pl. a keresztény világ egészére érvényes kiváltság lett. Az egyetemek tehát feladva a secessio jogát jogilag is a pápaság védelme alá menekült, de ezáltal a tanítás szabadságát formailag kiterjesztették. Az egyház fősége alá került, ill. az egyházi alapítású egyetemek persze maguk is törekedtek a régi szabadság átmentésére, valójában azonban a külsőségek talmi csillogása mögött a tudomány szabadsága háttérbe szorult.

A közép-európai térség nagy egyetemalapítási mozgalma a 14—15. század folyamán esik egybe a jobbára pápai megerősítéssel (ex privilegio) alapozott egyetemek keletkezésével. Az egyház a párizsi minta felhasználását szorgalmazta, miután ott már a 13. század első felétől megszilárdult a szentszék elvitathatatlan befolyása. Nem a magiszterek és a tanulók egyetemei voltak már ezek az egyetemek, hanem a tudományok egyetemei (Univ. litterarum, univ. scientiarum) és az adott társadalom jellegzetességei tükröződtek a különböző fakultások hierarchikus tagozódásában is. A kétéves artes facultas általában nácionként tagozódott, a tulajdonképpeni egyetemi karok között pedig a teológia került előtérbe. A nációk továbbra is jelentős képviseleti joggal rendelkeztek, az akadémiai nemzetek nagy gyűlésének a szerepe azonban már formálissá lett. A vizsgálatok külsőségeiben, még inkább az artesbe való belépéskor (gólyaavatás), ill. az ún. disputációk lebonyolításában stb. éltek határozott jelei a közösségi hagyományoknak. A mo-

dern polgári társadalom kibontakozásának egy késői stádiumából retrospektíve előképeket keresők azonban megtalálhatták akár az egyetem ítélkező joghatóságának a részleges továbbélését, ill. a magisztereket megillető tanpénz (beneficium) intézményes fennmaradását is. A keresztény egyház díszére válik, hogy ez ellen ismételten fellépett és a „gyalázatos nyereség"-gel szembeállította a javadalmazott hivatást (officium). Ez az officium azonban az universitas magisztereinek az anyagi függőségét is természetszerűen magával hozta.

Képletesen szólva a középkori három nagyhatalom (sacerdotium, imperium, studium) persze akkor is töretlenül megmaradt, ha a keresztény egyház műveltségi monopóliumának a törésvonalait már a 14—15. századi egyetemek életében felidézzük. Az „értelmet kereső hit" (fides querens intellectum) helyét ugyanis a dogmává merevedett szövegelemzés (exegetika) foglalta el, ami által pl. a felidézett egyetemi disputációk elvesztették az eredeti értelmüket. Mégis mennyire igaz az a megállapítás, hogy a középkori egyetemek exegetikusainak a „vállain" emelkedett (egykoron) elérhetetlen magasságba Dante és az ő iskolájukat járták a humanisták, ill. a reformáció vezéregyéniségei is.

A középkori egyetemek arisztokratizmusának a visszahatásaként a reneszánsz, ill. a humanista eszmék térhódítása ugyanis új távlatokat nyitott, miután ismét a polgárosodás eredményei ösztökélték a tudomány felszabadításához fűződő várakozásokat. A „polgárság fejlődése nem fért össze többé a hűbéri rendszerrel" (Engels), de még az adott társadalmi formáció gyökeres átalakításáról nem lehetett szó. Ebben a történelmi miliőben lépett fel az „újkort előkészítő szellemi átalakulás egyik hatalmas áramlata", a humanizmus, amely éppen a középkori egyetemek világában hatott talán a legerőteljesebb módon.

A lehanyatló Bizáncból, a hódítók primitív katonai feudális hatalmasságai elől menekült most a hellenisztikus kultúra emlőin nevelkedő tudomány előbb az észak-itáliai egyetemekre, majd pedig az általuk közvetített humanista eszmeáramlat szinte a kontinens minden valamire való szellemi központját rövidesen elérte. Ez az eszmeáramlat pedig jórészt éppen a humanista egyetemek falain belül maradva nemzedékek egész sorával tudatosította a tanítás (a tudomány) szabadságának a szükségességét. Igaz ugyan, hogy a mecénás hatalmasságok ettől még jottányit sem változtattak a fennálló társadalompolitikai állapotokon, a humanizmus és a középkori egyetemek történelmi találkozása mégis elégségesnek bizonyult a tanítás szabadságának az éberen tartására, hidat képezve az ősforrások, ill. a reformáció és a felvilágosodás eszmehordozói között.

Itáliában már a korai reneszánsz a szellemi megújulás hirdetőjévé vált és ennek eredménye lett pl., hogy a jogtudomány rövidesen a teológia vetélytársává lett a középkori egyetemeken. A polgárság ugyanis a megjelenő jogász értelmiség útján ébredt rá a szabad gondolkodás szükségességére. Ezek azok az idők (12—13. század) persze, amikor még a szokásjogi úton kifejlett egyetemi szabadság a feudális társadalom legnyugtalanabb (legforradalmibb) elemeinek a gyülekezését segítette elő és a hét szabad művészet fiatal mesterei vitték a fő szerepet a humanista eszmék terjesztésében is. Tipikusan a polgárosodás ideológiája volt ebben az időben még a humanizmus és mint ilyen, nem is állhatott meg az észak-itáliai térség határainál. Az adott eszmeáramlat különös kötődése a fejlettebb városokhoz, az udvari kancelláriákhoz, ill. a szellemi élet központjaihoz (az egyetemekhez) eleve szembetűnő volt.

Kedvező körülmények között ez az összetett kapcsolat tartósnak bizonyult és a tudomány szabadságát is előbbre vitte. Főként az állami központosítás megteremtői ismerték fel viszonylag korán az egyetemi szabadsággal összefonódó eszmék jelentőségét, mivel az új módon jelentkező állami feladatok művelt szakemberek közreműködését igényelték.

Lázas egyetemalapítási törekvések kora ez (a 14—15. század), amidőn szinte mindenütt feltűntek az Itáliából behívott neves humanista gondolkodók, akik jobbára az önálló államelméleti-jogi tudományosság megteremtésében, ill. az orvostudományok, a csillagászat stb. körében is gyakran iskolateremtő tevékenység kezdeményezői lettek. Ehhez pedig az egyetemi szabadság újjáélesztését kellett vállalniok. A „természetes tehetséget" megillető szellemi szabadság tűzhelyei lettek tehát a humanista egyetemek, ahol viszonylag rövid idő alatt felnevelkedett az a világi értelmiségi réteg (legisták) is, amely az állami központosítást elméletileg sikeresen alátámasztotta.

A tudomány szabadságának a történelmi előképei szempontjából a humanizmus azonban akkor is számottevő tényező lehetett, amikor és ahol az ismert társadalmi-politikai feltételek még hiányosak maradtak. Az adott esetben persze a humanizmus és általában a reneszánsz kultúra térhódítására főként a kedvezőtlen társadalmi feltételek hatottak bénítóan. Így főként a közép- és kelet-európai térségben ismeretes, hogy a humanista eszmék csak az állami (kormányzati) központokban, ill. a már ex privilegio szervezett egyetemeken hódítottak teret és a kétségtelenül kimutatható szellemi előrehaladást általában nem követte a polgárság nagy reneszánsz kori előretörése. A városi polgárság és a központi hatalom gyengesége következtében pl. hazánkban is a reneszánsz nem a polgárság, hanem a nemesség kultúrája lett. Ez a társadalmi elem és főként a kifejlődő új arisztokrácia pedig egyre jobban elvesztette az érdeklődést — az egyébként is polgári tartalommal telített eszmék iránt. Így a 16. század végén és a 17. században felbukkanó erőteljesebb államelméleti-jogi tudományosság az említett térségben már csak a nyugati humanista frazeológiával vonta magára a figyelmet. Ilyen feltételek között tehát a humanista eszmék hatását őrző tudományosság pl. a nemesi vezetés elismerésére kényszerült.

Valójában persze a humanista eszmék még így is pozitív tényezővé válhattak, amidőn pl. a reformáció szolgálatába állva a tudomány nemzeti nyelven történő hirdetésével soha nem látott, széles néprétegekben keltették fel a művelődés igényét. Ez volt egyébként a humanizmus nemzeti nyelvű (udvari) periódusa, amely nálunk is politikummá tette a nevelés ügyét. Az állami nevelésügy prioritásának a gondolata éledt tehát a késői humanizmus hatása alatt, és ez a kihívás a protestantizmussal szövetségben maga után vonta a katolikus főpapság ellenreformációs hadállásainak a kiépítését is. A katolikus főpapság ugyanazon fegyverhez nyúlt — mondta találóan Kornis Gyula — lét-

rehozva a jezsuiták tanulmányai rendszerét, amely egészen a felvilágosult abszolutizmus korszakáig alkalmasnak tűnt a nevelésügy alátámasztására. A protestáns főiskolák humanista talajon fogant tanszabadság-rendszerének a vonzását azonban a közel két évszázados erőfeszítések is csak részlegesen tudták megtörni. Sőt pl. az iskolaközösségi tisztségviselés (coetus), a szeminárium jellegű, kötetlen vitatkozások (collatio), ill. az önművelés sajátos eszközeként ismert vendég predikálás (legatio) és a külföldjárás stb. intézményesítésével a protestáns főiskolák gyakran a polgárosult angol oktatási-nevelési rendszer egyes elemeit is meghonosították.

Ilyen előzmények után nálunk az ugyancsak állami neveléspolitikát hirdető felvilágosult abszolutizmus kényszerült felszámolni a Ratio Studiorum hatályát (1773), a modern egyetemek kialakítását célzó udvari törekvések nyomán mégsem születhetett meg a tanszabadság Magyarországon. Pedig a jezsuita egyetemi szisztéma utolsó fél évszázadának a viszonylagos változatlanságával szemben a 18. század második fele az állami érdekekből fakadó nagy reformtörekvésekkel köszöntött be a Habsburgok hatalma alatt álló országok egyetemein. A nevelésügy az abszolutizmus számára végérvényesen állami üggyé lett, következésképpen a felsőoktatástól olyan eredményeket követelt most már a kormányzat, amely „minél nagyobb haszonnal jár a közre". Ez a kor azonban még az egyházi vezetés felszámolása nélkül követelt új tanítási rendet, amely helyet biztosított volna a felvilágosult abszolutizmus államelméleti tudományosságának, pl. a jus publicum universalenak, ill. az ún. politikai kamerális tudományoknak.

Az abszolutizmus igényei szerint átformált természetjog (jus naturae) meghonosítását jelentette tehát az a törekvés, amelytől a hivatalos állami politika népszerűsítését lehetett várni. Vagyis az állami szolgálatra nevelésben fejeződött ki ez a törekvés, ami tehát a szakképzés előtérbe állítását jelentette. „Érthető, hogy gyakorlativá akarom tenni azt a nevelést" — mondja a kor neves államférfia (Kaunitz) és a foganatosított rendelkezések nyomán valóban rendezettebbé lett az egyetemek élete és végleg háttérbe szorult pl. az ismeretek diktálás útján történt továbbítása.

A jezsuita vezetés átmeneti megtűrése azonban megnehezítette az állami érdekek maradéktalan megvalósítását, pedig a felvilágosult abszolutizmus már a 70-es évek elejétől új tanulmányi rendet (Norma studiorum) hirdetett és a tanári testületek kinevezési rendjében is az állami érdekeket igyekezett érvényesíteni. Új helyzetet teremtett továbbá az 1773. évi „Dominus ac Redemptor noster" kezdetű pápai bulla (XIV. Kelemen) megjelenése, amelynek alapján végre a jezsuita egyetemi vezetés felszámolására nyílt lehetőség. A kormányzat most már a világi hatalom érdekeit akadálytalanul érvényesíthette, ill. a karok tagjaitól általában a tudományos előrehaladást is megkövetelte.

Az állami akarat még korlátlanabb érvényesülését kellett érezni az egyetemeknek II. József korában, amidőn az egységes monarchia megteremtését célzó törekvés jelentős szerepet szánt a tudományos élet központjainak. Valóságos állami nevelésrendészet (Erziehungspolizei) szükségességét látta pl. a jozefinista kormányzat, hogy a jó állami hivatalnokok kinevelése zavartalan legyen. A szakemberképzés és a tudományos követelmények növelése mellett persze pozitív értelemben vett rendészeti lépés volt a képesítési rend kialakítása, az állami fogadalomtétel bevezetése, ill. vallásfelekezeti diszkriminációk kiküszöbölése, úgy a diploma megszerzésében, mint a tanári kinevezések területén. Kornis Gyula joggal mondta tehát, hogy a felvilágosult uralkodó „kora, szelleme fölé emelkedve" munkálkodott egy modern egyetemi rendszer kialakítása érdekében, de ez a birodalmi törekvések türelmetlen érvényesítése következtében a politikai ellenállást is felébresztette. A klasszikus (francia) polgári átalakulás szellemi hatástól való félelem pedig eleve lehetetlenné tett minden további előrehaladást.

Íme visszajutottunk ezzel ahhoz a felidézett történelmi jelentőségű kihíváshoz, amely a nagy francia forradalom, ill. a francia—olasz felvilágosodás hatása alatt érte a kontinens keleti felét. Az adott kor kettős (feudális és nemzeti) elnyomást szenvedő népei persze csak egy új forradalmi fellendülés korszakában válaszolhattak a kihívásra. Mindmáig ebbe a körbe soroljuk a magyarországi tanszabadság törvényes garanciáinak az első lakonikus megfogalmazását (az 1848 : 49. tc. formájában), ill. annak a neoabszolutizmus által történt gyakorlati alkalmazását a Leo Thun—Hohenstein-féle reformok (1855) alapján.

Enderlein, Fritz

Az ENSZ vételi jogi konvenciója és a KGST/ÁSZF

I.

Az 1980 áprilisában Bécsben elfogadott ENSZ vételi jogi konvenciót[1] már 21 állam aláírta, hat állam ratifikálta, ill. csatlakozott hozzá. A csatlakozást további államok is mérlegelik. Ezért számolhatunk azzal, hogy a konvenció belátható időn belül hatályba lép.[2]

A KGST-tagországok közül Csehszlovákia, az NDK, Lengyelország és Magyarország eddig már aláírta, az utóbbi ratifikálta is. Ezért kézenfekvő az ENSZ vételi jogi konvencióját (a továbbiakban az angol rövidítéssel jelölve: CIS) azzal a jogi szabályozással összehasonlítani, amely immár évtizedek óta jól bevált a KGST-tagországok között, és ez idő alatt ismételten kiegészült, és ma mint a KGST-tagországok szervezetei közötti áruszállítások Általános Feltételei a KGST 1968/1975. évi ÁSZF 1979. évi szövegezésben (a továbbiakban: ÁSZF) van érvényben. Az összehasonlítás megmutatja, hogy a CIS-ben és az ÁSZF-ben vannak olyan rendelkezések, amelyek

1. teljesen azonosak,

2. elvi szempontból azonos vagy nagyon hasonló megoldásokat tartalmaznak,

3. különböző és ellentétes megoldásokat tartalmaznak,

4. csak az egyik szabályozásban fordulnak elő és nem képezik másik szabályozás tárgyát.

Az azonos vagy hasonló megoldásokat indíciumnak tekinthetjük arra vonatkozólag, hogy itt mindkét esetben azonos követelményeket támaszt a nemzetközi gazdaság és kereskedelem, ezeket helyesen ismerték fel, és helyesen tükröződnek vissza. Érdekes lenne annak vizsgálata is, hogy milyen befolyást gyakorolt az ÁSZF a CIS kidolgozására. Amikor az UNCITRAL az egységes vételi jogra vonatkozó munkát megkezdte, az ÁSZF-et a leginkább figyelembe veendő példák egyikeként jelölték meg.[3]

A különböző vagy ellentétes megoldások esetében meg kellene vizsgálni, hogy ezek a különbségek véletlenszerűek-e vagy a szabályozás alapját képező különböző termelési viszonyok folytán szükségszerűek-e. A két szabályozás elemző összehasonlítása elméletileg bizonyára rendkívül érdekes és az ÁSZF továbbfejlesztése szempontjából gyakorlati jelentőségű lenne. Mindenesetre egy ilyen összehasonlítás, melyet részletesen kellene levezetni, meghaladná e cikk keretei. Ezért arra a kérdésre szeretnék összpontosítani, hogy mi lehet a CIS gyakorlati szerepe a KGST-tagországok csatlakozása esetén.

A KGST-tagországok CIS-hez való csatlakozása esetén is, köztük elsődlegesen az ÁSZF érvényesül továbbra is, mivel a CIS 90. cikke határozottan megállapítja, hogy más azonos tárgyú konvenciókat — ilyennek tekinthető az ÁSZF is — rendelkezései nem érintenek. De mi a helyzet a szubszidiárius alkalmazást illetően? Az ÁSZF 110. § (1) bekezdése kimondja, hogy a felek áruszállítással kapcsolatos viszonyaira azokban a kérdésekben, amelyeket a szerződések vagy az ÁSZF nem szabályoznak, vagy nem kimerítően szabályoznak, az eladó országának anyagi joga kerül alkalmazásra.

Felfogásom szerint a CIS rendelkezései egy állam csatlakozása esetén annak nemzeti jogába transzformálódnak, és ezzel az állam anyagi jogának alkotórészévé válnak. Azt, hogy ez az állam a CIS-t csak olyan szerződéses viszonyokra alkalmazza-e, melyeknél mindkét fél székhelye a CIS tagállamainak valamelyikében van (és ezt a CIS 95. cikke szerint egy fenntartással élve megteheti), vagy olyan szerződéses viszonyokra is, melyeknél csak az egyik fél székhelye van a CIS tagállamainak valamelyikében, ill. egyikük sem, ő dönti el. Habár a CIS kifejezetten a *nemzetközi* vétel szabályozását tartalmazza, még azt sem lehet kizárni, hogy ezt egy állam a CIS alkalmazási területének figyelembevétele nélkül oly módon vegye át nemzeti jogába, hogy ezzel kiszorítja az eddigi vételi jogi szabályozásokat, sőt a CIS-t belső adásvételi viszonyokra is alkalmazza.

Ha az ÁSZF 110. §-a egy olyan ország jogára utal, amely a CIS tagja lett, úgy *nézetem szerint*[4] szubszidiárius módon az eddig az eladó ország jogaként alkalmazandó mindenkori nemzeti jog helyébe a CIS lép, feltéve, hogy *mindkét* szerződő fél a CIS tagja (1. cikk 1/a. pont) vagy csak az eladó országa tartozik a CIS-hez (1. cikk 1/b. pont). A CIS mint szubszidiárius jog mindig akkor nyerne alkalmazást, ha egy bizonyos kérdést sem a szerződés, sem az ÁSZF nem szabályoz teljes mértékben, viszont a CIS rendelkezései erre megoldást adnának. Ha a CIS sem szól a nyitott kérdésről, akkor (harmadlagos jogként) továbbra is az eladó ország eddigi joga kerül alkalmazásra.

Ezzel a nézettel szemben az az ellenvetés, hogy az ÁSZF 110. §-ának (2) bekezdése kifejezetten meghatározza, hogy mit kell érteni az eladó ország anyagi jogán, ti. *a polgári jog általános rendelkezéseit*. Azt, hogy ez az előírás nem szó szerint értendő, az NDK és Csehszlovákia példája is mutatja. Ez a két ország külkereskedelmi szállítási szerződéseire nem általános polgári jogát alkalmazza, hanem a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra speciálisan alkotott törvényeit. Az ÁSZF 110. § (2) bekezdésében sincsenek szembeállítva a polgári jog általános rendelkezései a csehszlovák

---

Enderlein, Fritz egyetemi tanár (Potsdam-Babelsberg, NDK).

[1] Ld. United Nations Conference on Contracts for the International Sale of Goods, Vienna 10 March — 11 April 1980, Official Records, New York 1981. Ld. ehhez Jochen *Völter*—Hellmut *Wagner*: UN-Konvention über internationale Kaufverträge. Aussenwirtscahft 24/80, 47. Melléklet Recht im Aussenhandel, 1. és köv. old. Az ENSZ vételi, valamint elévülési egyezményének kommentárja 1985 elején jelenik meg az NDK-ban a Staatsverlag gondozásában (szerzői: F. Enderlein—D. Maskow—M. Stargardt).

[2] Ez az UNCITRAL megítélése is: Vö. A/CN. 9/257.

[3] Ld. az UNCITRAL 2. ülésszakáról szóló jelentést, UNCITRAL-Yearbook Volume 1: 1968—1970, New York, 1971. 98. old.

[4] Amikor itt saját véleményemet hangsúlyozom, ezt azért teszem, mert néhány kollégám ebben a kérdésben más álláspontot képvisel.

Nemzetközi Kereskedelmi Kódex-szel vagy az NDK Nemzetközi Gazdasági Szerződésekről szóló törvényével, hanem olyan „speciális rendelkezésekkel, amelyeket az eladó országának szocialista szervezetei és vállalatai közötti viszonyokra állapítottak meg". Az, hogy a CIS nemzetközi vételre vonatkozó speciális szabályozás nemhogy kevésbé, hanem még inkább alkalmassá teszi szubszidiárius szabályként történő alkalmazásra a külkereskedelmi szállítási szerződések esetében a polgári jog általános szabályai helyett. Mivel a CIS nem minden kérdést szabályoz kimerítően, és ezért, mint már említettük, végül is a polgári jog általános szabályai tercier szabályozásként alkalmazásra kerülhetnek, tagadhatatlan, hogy a jogalkalmazás minden bizonnyal nehezebb lesz, mivel az ÁSZF és a CIS rendszere és metodikai megközelítése alapvetően különbözik egymástól. Másfelől a CIS-nek általános mögöttes jogként történő alkalmazása jelentős jogegységesítő hatású lenne — mivel kizárná a különböző nemzeti jogok alkalmazását —, és ezért örömmel üdvözölnénk.

Hogyan kerülhetők el a jogalkalmazási nehézségek? A legbiztosabb út magának az ÁSZF-nek a továbbfejlesztése lenne. A CIS-nek azokat a rendelkezéseit, melyek szubszidiáriusan relevánsak lehetnek, *be kellene építeni az ÁSZF-be* annak rendszeréhez igazítva, és ezzel minden kétséget ki lehetne zárni. Ez az egyik lehetséges lépés lenne a szocialista gazdasági integráció jogi alapjainak továbbfejlesztése terén, és a jogbiztonság fokozását illetően ezekben a kapcsolatokban, és tovább szűkítené az ÁSZF 110. §-ának jelentőségét.

II.

Melyek tehát a CIS-nek azok a rendelkezései, melyeknek nincs megfelelője az ÁSZF-ben? Ehhez tekintsük át a CIS-t szakaszról szakaszra.

I. cím — Alkalmazási kör

Mivel az ÁSZF alkalmazási körét világosan, egyértelműen és mindenre kiterjedően szabályozza, legalábbis ami a szállításokat illeti, a CIS szubszidiárius alkalmazására itt nem kerülhet sor.

II. cím — Általános rendelkezések

A CIS 8. cikke a szerződések értelmezéséről olyan rendelkezéseket tartalmaz, melyeket az ÁSZF-ben nem találunk. A 8. cikk a következőképpen hangzik:

(1) Az Egyezmény alkalmazása szempontjából valamely fél nyilatkozatát vagy más magatartását a fél szándékai szerint kell értelmezni, feltéve, hogy a másik fél e szándékról tudott vagy tudnia kellett.

(2) Ha az előző bekezdés nem alkalmazható, valamely fél nyilatkozatát vagy más magatartását úgy kell értelmezni, ahogy egy ésszerűen gondolkodó, a másik félhez hasonló személy azt azonos körülmények között megítélte volna.

(3) A fél szándékának vagy az ésszerűen gondolkodó személy megítélésének megállapítása során megfelelően figyelembe kell venni az eset valamennyi jelentős körülményét, ideértve a felek által egymás között lefolytatott tárgyalásokat és a közöttük kialakított gyakorlatot, a szokásokat, valamint a felek bármely, későbbi magatartását.

Az (1) és (2) bekezdés korlátozás nélkül alkalmazható szubszidiáriusan és ebben vagy hasonló formában valószínűleg minden jogrendszerben előfordulnak rendelkezései. A (3) bekezdésből a felek kereskedelmi és egyéb szokásai, és mindenekelőtt azok későbbi magatartása lehet jelentős, valamint a felek közötti tárgyalások is bevonhatók a szerződés értelmezésébe. Ennek az ÁSZF 4. §-a nem áll útjában. Ott arról van szó, hogy a szerződés megkötésének időpontjától a szerződéssel kapcsolatos valamennyi megelőző *levelezés és tárgyalás* érvényét veszti, de ez csupán azt jelenti, hogy a szóbeli nyilatkozatok nem válnak a *szerződés részévé*.[5]

Adott esetben szerepet játszhat a 9. cikk, amely a következőképpen hangzik:

(1) A feleket köti minden olyan szokás, amelynek alkalmazásában megegyeztek, és minden olyan gyakorlat, amelyet egymás között kialakítottak.

(2) Ellenkező megállapodás hiányában a feleket úgy kell tekinteni, mint akik hallgatólagosan alkalmazni redeltek szerződésükre vagy annak megkötésére valamely olyan szokást, amelyet a felek ismertek vagy ismerniök kellett volna, és amely a nemzetközi kereskedelemben széles körben ismert és rendszeresen alkalmazásra kerül a kereskedelem szóban forgó ágában az azonos szerződéstípus körében.

Az ÁSZF-el ellentétben a kereskedelmi gyakorlat és szokások csak *kiegészítő* szerepet tölthetnek be. A GIW szabályozásával ellentétben, ahol a kereskedelmi szokások megelőzik a törvény diszpozitív rendelkezéseit,[6] az ÁSZF szabályai általában megelőzik a kereskedelmi szokásokat. Ez az ÁSZF preambulumából következik. A preambulum ugyanakkor megengedi a feleknek, hogy szerződésükben eltérjenek az ÁSZF egyes rendelkezéseitől, ha annak szükségessége *az áru sajátosságából és/vagy a szállítás különlegességéből* következik. Ezért jogos a kérdés, hogy milyen viszonyban állnak az egyes árukra vagy szállítási különlegességekre vonatkozó *speciális* kereskedelmi szokások az ÁSZF-fel. Ezek valószínűleg szintén elsőbbséget kaphatnának. Bonyolultabb a szokások és a szerződéses megállapodások közötti viszony, amennyiben ezek egymással ellentétben állnak. Ha a felek egy bizonyos tekintetben az eddigi szokásoktól eltérően állapodnak meg, úgy a megállapodás elsőbbséget élvez. Amennyiben azonban a megállapodás az eddigi szokásoktól nem tér el, de egy ezzel ellentétes gyakorlat alakult ki, úgy ez a továbbiakra mértékadó kell hogy legyen.

II. rész — A szerződés megkötése

A szerződéskötést az ÁSZF 1—4. §§-ai világosan és egyértelműen szabályozzák, így aligha szükséges szubszidiárius jogalkalmazás. A CIS 14—24. cikkeinek szabályozása sokkal részletesebb ugyan, de a CIS sok rendelkezése vagy magától értetődő, vagy a szocialista külkereskedelmi vállalatok közötti viszonyokban irrelevánsak (pl. a 14. cikk (2), a 15. cikk (1), a 17. cikk és a 18. cikk (3) bekezdései). A CIS rendelkezései részben szöges ellentétben állnak az ÁSZF-fel (pl. az ajánlat elfogadása ráutaló magatartással 18. cikk (1) bek., vö. a 2. §-sal).

Az ÁSZF-ben közvetlenül nem szabályozott kérdésekhez a következők tartoznak:

19. cikk (az ajánlat kiegészítése vagy módosítása).

(1) Az ajánlatra vonatkozó olyan válasz, amely elfogadásra utal, de amely kiegészítéseket, korlátozásokat vagy más módosítá-

[5] Hasonló álláspontot van M. *Kemper*—H. *Strohbach*—H. *Wagner*: Die Allgemeinen Lieferbedingungen des RGW 1968 in der Spruchpraxis sozialistischer Aussenhandelsschiedsgerichte — Kommentar —, Berlin, 1975. (továbbiakban ÁSZF-Kommentár), 116. old.

[6] Ld. D. *Maskow*—H. *Wagner*: Kommentar zum Gesetz über internationale Wirtschaftsverträge — GIW — 1976. február 5., 2. kiad. Berlin, 1983, 79. old.

sokat is tartalmaz, az ajánlat visszautasítását jelenti és új ajánlatnak minősül.

(2) Mindamellett valamely ajánlatra adott válasz, amely elfogadásra utal, de olyan kiegészítő vagy eltérő feltételeket is tartalmaz, amelyek nem módosítják lényegesen az ajánlat feltételeit, elfogadásnak minősül feltéve, hogy az ajánlattevő indokolatlan késedelem nélkül szóban nem kifogásolja az eltérést vagy nem tesz ilyen értelmű írásbeli közlést. Ha az ajánlattevő ilyen kifogást nem tesz, akkor az ajánlati felételek az elfogadásban tett módosításokkal együtt alkotják a szerződés feltételeit.

(3) Az ajánlat feltételeit lényegesen módosító jellegűnek tekintendők különösen az árra, a fizetésre, az áru minőségére és mennyiségére, a teljesítés helyére és idejére, az egyik fél másikkal szembeni felelősségének mértékére vagy a viták rendelkezésére vonatkozó kiegészítő vagy eltérő feltételek.

Az (1) bekezdés az 1. § (1) bekezdésének b. pontjából visszafelé levezethető lehet, mely szerint az elfogadásnak *fenntartás nélkül* kell bekövetkeznie. Az (2) és (3) bekezdés azonban csak annyiban lehet releváns, amennyiben a kiterjesztően értelmezett feltételek nélküliség csak a *lényeges* szerződéstartalomra vonatkozik.[7]

Az elfogadási határidő kezdetét az ÁSZF 1. § (1) bek. b. pontja csak a törvényes 30 napos határidő esetére szabályozza, amely az ajánlat elküldésétől kezdődik. Ezt a szabályozást analógiaként akkor is alkalmazni lehetne, ha az ajánlattevő ajánlatában elfogadási határidőt nevez meg. Más esetben a 20. cikk szabályozása lépne be:

(1) Az elfogadásra nyitva álló olyan határidő, amelyet az ajánlattevő táviratban vagy levélben határozott meg, attól az időponttól kezdődik, amikor a táviratot feladták vagy amely időpont a levélen fel van tüntetve, illetve — ha ilyen időpont nincs — a borítékon feltüntetett időponttól. Az elfogadásra nyitva álló olyan határidő, amelyet az ajánlattevő távbeszélő, telex vagy más azonnali kapcsolatot teremtő eszköz útján határozott meg, attól az időponttól kezdődik, amikor az ajánlat a címzetthez elérkezik.

(2) Az elfogadásra nyitva álló határidőre eső hivatalos ünnepnapokat és munkaszüneti napokat az időtartam számításánál figyelembe kell venni. Ha azonban az írásbeli elfogadásról szóló értesítés azért nem kézbesíthető az ajánlattevő címére a határidő utolsó napján, mert az a nap az ajánlattevő üzleti tevékenységének helyén hivatalos ünnepnapra vagy munkaszüneti napra esik, a határidő kitolódik az első azt követő munkanapra.

Ez a szabályozás elvi szempontból nem ellentétes az ÁSZF-fel, de részletesebb, és ennyiben kiegészítésül szolgálhat.

Az ajánlat visszavonása egybehangzóan nyert szabályozást az ÁSZF-ben és a CIS-ben (1. § (3) bek., ill. 15. cikk (2) bek.). Ezzel szemben hiányzik az ÁSZF-ben az ajánlat visszavonásának az a formája, ahogy azt a CIS 22. cikke szabályozza:

Az elfogadást vissza lehet vonni, ha a visszavonás az elfogadás hatályossá válását megelőzően vagy azzal egy időben érkezik meg az ajánlattevőhöz.

Ugyanezt az eredményt esetleg úgy is el lehetett volna érni, ha az 1. § (3) bekezdését analóg módon alkalmazták volna az elfogadásra.

III. rész — Adásvétel, I. cím — Általános rendelkezések

Ebben a részben a CIS részint olyan rendelkezéseket tartalmaz, amelyek nem egyeztethetők össze az ÁSZF rendszerével, ill. irrelevánsak, mint például a 25. cikk a *lényeges* szerződésszegésekről, vagy a 28. cikk a reális teljesítésről. A 26. cikknek lehet jelentősége: a szerződéstől történő elállásra vonatkozó nyilatkozat csak akkor hatályos, ha azt a másik féllel közölték.

[7] ÁSZF-Kommentár, 83. és köv., valamint 108. old.

Bár az ÁSZF 2. § (2) bekezdése szerint a szerződéstől való egyoldalú elállás általában nem megengedett, az ÁSZF speciális esetekre 70., 77. és 85. §§-aiban elállási jogot mond ki, ill. 75. §-ának (7) bekezdése is ilyen jogot enged.

Ugyancsak jelentősége lehet a 27. cikknek: ha egy fél ezzel a résszel összhangban és a körülményeknek megfelelő módon bármely értesítést, kérést vagy más közlést bocsát ki, akkor az Egyezmény e részében bekövetkezett késedelem vagy hiba, vagy pedig a közlés meg nem érkezése nem fosztja meg a felet attól a jogtól, hogy közlésre hagyatkozzék.

Az ÁSZF 72. §-a például a mennyiségi és minőségi kifogások bejelentésére határidőket állapít meg, de nem rendelkezik arról, hogy ki viseli a kifogások közlésének kockázatát.

II. cím — Az eladó közetelezettségei, I. fejezet — Az áru szolgáltatása és az okmányok átadása

Ebben a fejezetben két olyan rendelkezés van, amelyek esetleg szubszidiáriusan jelentősek lehetnek. Az ÁSZF 10. §-a szerint az eladó nem köteles a szállítandó árut biztosítani, hacsak a szerződés kifejezetten elő nem írja. Itt esetleg kiegészítőleg a 32. cikk (3) bekezdésének lehet jelentősége:

(3) Ha az eladónak nem kötelessége árufuvarozási biztosítást kötni, a vevő kérésére köteles minden rendelkezésre álló olyan információt megadni, amely szükséges ahhoz, hogy a vevő képes legyen ezt a biztosítást létrehozni.

Az ÁSZF 24. §-a igen részletesen szabályozza a műszaki dokumentációval és annak átadási határidejével kapcsolatos követelményeket. Erre vonatkozóan tartalmazza a CIS 34. cikke a szállítási időpont előtti hibakiigazítást:

34. cikk (Okmányok átadása). Ha az eladó köteles az árura vonatkozó okmányokat átadni, ezt a szerződésben meghatározott időben, helyen és formában kell megtennie. Ha az eladó az okmányokat korábbi időpontban adta át, a szerződéses időpontig bezárólag az okmányokban meglévő bármely hibát kiigazíthat, feltéve, hogy e jogának gyakorlása a vevőnek nem okoz indokolatlan kellemetlenséget vagy ésszerűtlen költséget. Ugyanakkor a vevőt továbbra is megilleti az Egyezményben biztosított kártérítés iránti minden igény.

II. fejezet — Az áru szerződésszerűsége és harmadik személyek igényei

Ez a fejezet egy sor olyan meghatározást tartalmaz, amelyek az ÁSZF szempontjából szubszidiáriusan a legnagyobb jelentőségűek lehetnek. Ez mindenekelőtt a jogszavatosságért való felelősségre vonatkozik, amelyet az ÁSZF nem szabályoz és melyek esetén csupán az eladó országa jogának alkalmazása nem kielégítő eredményekhez vezethet, mert az iparjogvédelem territoriális hatálya miatt a vevő nem az eladó országának megfelelő szabályozásban érdekelt, hanem a saját országának szabályozásában, vagy a dolog rendeltetésének megfelelő ország szabályozásában.[8]

A CIS releváns cikkei a következőket mondják ki.

41. cikk: Az eladó az árut harmadik személy mindennemű jogától vagy követelésétől mentesen köteles szolgáltatni, kivéve, ha a vevő beleegyezik az árunak ilyen jogokkal vagy követelésekkel együtt történő átvételébe. Ha azonban az ilyen jog vagy követelés ipari tulajdonon vagy szellemi alkotásokkal kapcsolatos más jogon alapul, az eladó kötelezettségét a 42. cikk határozza meg.

[8] Az ÁSZF-Kommentár 303. old.-án idézik itt *Kučera*: Die Haftung für Rechtsmängel bei Warenlieferungen zwischen den Mitgliedsländern des RGW c. cikkét. Recht im Aussenhandel, 1/1967.

42. cikk:

(1) Az eladó az árut harmadik fél minden ilyen ipari tulajdonon vagy szellemi alkotásokkal kapcsolatos más jogon alapuló jogától vagy követelésétől mentesen köteles szolgáltatni, amelyekről a szerződés megkötésének időpontjában tudott vagy tudnia kellett, feltéve, hogy a jog vagy követelés ipari tulajdonon vagy más szellemi tulajdonon alapul:

a) annak az államnak a joga szerint, ahol az árut továbbeladják, vagy ahol azt egyébként felhasználják, feltéve, hogy a felek a szerződés megkötésének időpontjában számításba vették, hogy az áru ebbe az államba kerül továbbeladásra vagy felhasználásra: vagy

b) bármely más esetben, annak az államnak a joga szerint, amelyben a vevőnek van üzleti tevékenységi helye.

(2) Az eladónak az előző bekezdésen alapuló kötelezettsége nem terjed ki olyan esetekre, amelyeknél:

a) a szerződés megkötésének időpontjában a vevő tudott vagy tudnia kellett az ilyen jogról vagy követelésről, vagy

b) a jog vagy kötelezettség abból adódik, hogy az eladó alkalmazkodik a vevő által adott műszaki rajzokhoz, formatervekhez, receptúrához vagy más hasonló adatokhoz.

43. cikk: (az értesítés elmulasztása).

(1) A vevő elveszti a 41. és 42. cikkre való hivatkozás jogát, ha az eladó nem értesíti a harmadik személyt megillető jog vagy követelés mibenlétéről az azt követő ésszerű határidőn belül, amikor az ilyen jogról vagy követelésről tudomást szerzett vagy tudomást kellett volna szereznie.

(2) Az eladó nem hivatkozhat az előző bekezdés rendelkezéseire, ha tudott a harmadik fél jogáról vagy követeléséről és annak mibenlétéről.

A CIS tehát egyrészt különbséget tesz harmadik személyek dologi jogai (tulajdoni jogok, pl. tulajdonfenntartás, birtokjogok, zálogjog) és kötelmi jogai (bér vagy haszonbér) között, amelyeket a 41. cikk szabályoz, másrészt iparjogvédelmi jogai között a 42. cikk szerint. Mindkét esetben nemcsak ténylegesen fennálló igényekről van szó, hanem a CIS szabályai vélt igényekre is vonatkoznak, amelyeknek a valóságban semmilyen jogi alapjuk sincs. Ennek az szolgál alapul, hogy a vevőt jogainak gyakorlásában *jogalap nélküli igények* is korlátozhatják, hogy harmadik személy jogalap nélküli igényei is érvényesíthetők bíróság előtt (ha nem is sikerrel), ami a vevőnek idejébe és pénzébe kerülhet. Az eladó ezért köteles ezeket az igényeket elhárítani.

A *különbségek* a következőkben foglalhatók össze:

	41. cikk	42. cikk
a) a 3. személy jogának fennállása a szerződéskötéskor szükséges	nem	igen
a 3. személy *igényének* fennállása a szerződéskötéskor szükséges	igen	igen
b) az eladó tudomása a szerződéskötéskor szükséges	jog: nem igény: igen	igen
c) 3. személyek jogai	területi korlátozás nélkül	a rendeltetési országban
d) 3. személy *jogának fennállása* vagy *fenn nem állása*	az eladó felelőssége fennáll annak ellenére, hogy a jog nem áll fenn (jogalap nélküli igény esetén)	az eladó felelőssége a fennállás ellenére sem áll fenn (az eladónak nincs tudomása róla, ill. a vevőnek tudomása van róla)
e) az eladó *felelősségének kizárása*	a vevő beleegyezése esetén	ha a vevőnek tudnia kellene a 3. személy jogáról

Megjegyzendő, hogy a 43. cikk a kifogás bejelentésére nem állapít meg határidőt (ellentétben az ÁSZF-fel, melynek 72. § (1) bekezdése pl. 6 hónapos kifogásolási hatáidőt állapít meg a minőségi kifogásokra). A vevő tehát az iparjogvédelmi jogok megsértését — a 42. cikkben megállapított előfeltételek fennforgása esetén — annak fennállása alatt bármikor bejelentheti. A 42. cikk (2) bekezdéséhez hasonlóan rendelkezik a CIS 40. cikke is.

40. cikk (az eladó rosszhiszeműsége). Az eladó nem hivatkozhat a 38. és 39. cikkek rendelkezéseire, ha a fogyatékosság olyan tényekkel kapcsolatos, amelyeket ismert vagy ismernie kellett és amelyeket nem tárt fel a vevőnek.

A 38. cikk az áru megvizsgálásának kötelezettségét szabályozza, amelyet az ÁSZF ugyancsak nem szabályoz, a 39. cikk pedig a kifogásokra vonatkozik.

Az ÁSZF 72. § (3) bekezdése szerint a vevő *elveszti* azt a jogát, hogy választott bírósághoz forduljon, ha a kifogást nem határidőben teszi meg. Ebből a jogvesztő határidőből következik tehát indirekt módon a vevőnek az a kötelezettsége, hogy az árut *megvizsgálja*. A választott bíróság a határidő elmulasztását *hivatalból* veszi figyelembe, az eladó kifogására nincs szükség.[9]

A jövő fogja eldönteni, hogy vajon a 40. cikket a választott bíróságok alkalmazni fogják-e a 72. § kiegészítéseként, mivel eszerint az *eladó* nem hivatkozhat a kifogás közlésének elmulasztására. Másképpen mind a 39. cikkben, mind pedig a 72. §-ban arról van szó, hogy *a vevő elveszti azt a jogát*, hogy az áru fogyatékosságára hivatkozzon, ill. választott bírósághoz forduljon.

A 40. cikk mellőzése, amelyet a Treu und Glauben alapelvéből vezettek le, a rosszhiszemű eladó védelmét jelentené, aki abban a reményben szállítja a hibás árut, hogy a vevő elmulasztja annak megvizsgálását, és ezért nem teszi meg határidőben kifogásait.

Fordított esetben, akkor, ha a vevő a szerződéskötéskor ismeri az áru hibás voltát, de ennek ellenére — anélkül, hogy jogait fenntartaná — későn kifogásolja meg azt, a 35. cikk (3) bek. irányadó:

(3) Az előző bekezdés *a)—d)* pontjai alapján az eladó nem felel az áru bármely fogyatékosságáért, ha a szerződés megkötésének időpontjában a vevő tudott, vagy tudnia kellett erről a fogyatékosságról.

Ezt az esetet az ÁSZF *nem* szabályozza. Kérdés, hogy ez vajon joghézag-e, amelyre vonatkozhat a 35. cikk (3) bekezdése, vagy a szabályozás hiánya itt azt jelenti, hogy az eladó minden esetben felelős a hibákért? Mindkét felfogás mellett találhatók érvek. Az a kérdés, hogy hogyan kell értelmezni ezt a joghézagot, ez már a múltban is nagy nehézségeket okozott.[10]

A dokumentáció hiányainak kiküszöböléséhez hasonlóan (ld. 34. cikk) szabályozza a 37. cikk a do-

[9] ÁSZF-Kommentár, 307. old.

[10] ÁSZF-Kommentár, 71. old.

log hibáinak kiküszöbölését a teljesítési határidőt megelőzően:

Ha az eladó az árut határidő előtt leszállította, a határidő elteltéig lehetősége van bármely hiányzó rész szolgáltatására vagy a szolgáltatott áruban meglévő mennyiségi hiány kiküszöbölésére, ill. nem megfelelő áru szolgáltatása esetén az áru kicserélésére vagy a fogyatékosság felszámolására, feltéve, hogy e jogosultság gyakorlása nem okoz a vevőnek ésszerűtlen kellemetlenséget vagy ésszerűtlen költséget. Ugyanakkor a vevőt továbbra is megilleti az Egyezményben a biztosított kártérítés iránti minden igény.

A hiba kiküszöbölése ezen módjának az ÁSZF kiegészítéseként is lehetségesnek kell lennie. Mivel a szállítási határidő még nem érkezett el, az ÁSZF 75. § (4) bekezdése szerint kötbér sem jöhet szóba. Egyébként a 37. cikk utolsó mondata (csakúgy mint a 34. cikké) alkalmazható, ha a vevőnek kára keletkezik. Az ÁSZF 67-C §-a nem akadálya a *kártérítési* igény érvényesítésének.

Térjünk vissza még egyszer a hiba *bejelentésének elmulasztására*. A 39. cikk (1) bekezdése és a 43. cikk (1) bekezdése úgy rendelkezik, hogy a vevő a bejelentés elmulasztása esetén elveszti jogait. Erre vonatkozik a 44. cikk:

Függetlenül a 39. cikk (1) és a 43. cikk (1) bekezdésének rendelkezéseitől, a vevő az 50. cikk rendelkezéseinek megfelelően csökkentheti az árat vagy kártérítést követelhet, ide nem értve az elmaradt haszon megtérítését, ha az előírt értesítés elmulasztására ésszerű mentsége van.

Itt például az ellenállhatatlan erő eseteire kell gondolnunk, amely a vevőt akadályozhatja abban, hogy kifogásolási kötlezettségének eleget tegyen. Azt a lehetőséget, hogy egy jogvesztő határidő leteltét figyelmen kívül hagyjuk, ha a határidőt „helytálló okokból" mulasztották el, már Popov is mérlegelte.[11]

A 44. cikk jogi kifogásokra — mivel ezt az ÁSZF nem szabályozza — minden esetben, de valószínűleg ténybeli kifogásokra is alkalmazást nyer.

A CIS szerint az értesítés elmulasztása a vevő részére következményekkel jár. *Egyes jogokat*, amelyek határidőben tett értesítés esetén megilletnék, *elveszít*. Így nincs többé joga pótlólagos szállításra, ill. kijavításra (46. cikk) és a szerződés felbontására sem (49. cikk). És ami a kártérítési igényeket illeti, az a közvetlen károkra korlátozódik, tehát az elmaradt hasznot nem érvényesítheti, és kárenyhítési kötelezettsége is fennáll (77. cikk).

III. fejezet — Az eladó szerződésszegésének jogkövetkezményei

Ez a fejezet is egy sor olyan meghatározást tartalmaz, amelyek tulajdonképpen maguktól értetődőek, és valószínűleg ezért nem nyertek szabályozást az ÁSZF-ben, mint a 46. cikk (1) bekezdése (a vevő ellentmondásos magatartása) vagy a 47. cikk (1) bekezdése (póthatáridő tűzése). Más meghatározások nem maguktól értetődőek, de talán nem illenek bele az ÁSZF rendszerébe, mint a 48. cikk (az eladó utólagos teljesítése) és a 49. cikk (a vevő joga a szerződés felbontására).

Az ÁSZF 75. § (7) bekezdésével összefüggésben (felbontás a minőségi kifogásokra tekintettel) az 51. cikk lehet releváns, amely a *részbeni nem teljesítést* szabályozza:

(1) Ha az eladó az árunak csak egy részét szolgáltatja vagy a szolgáltatott árunak csak egy része felel meg a szerződésnek, a hiányzó vagy a nem megfelelő rész vonatkozásában a 46—50. cikkek rendelkezéseit kell alkalmazni.

(2) Az egész szerződéstől a vevő csak akkor állhat el, ha a hiánytalan vagy szerződésszerű szolgáltatás elmaradása alapvető szerződésszegésnek minősül.

Eszerint tehát a vevő a nem szerződésszerűen teljesített rész tekintetében is elállhat, másfelől azt jelenti, hogy a részleges elállásra korlátozódnak jogai.

Az áru részleges szolgáltatása esetén a nem szolgáltatott részek tekintetében analóg szabályozással találkozunk az ÁSZF 85. § (1) bekezdésében, úgy, hogy az is lehetséges lenne, hogy a CIS 51. cikke szerinti eredményre jussunk az ÁSZF 85. §-ának analóg alkalmazásával.

Az ÁSZF *nem* szabályozza a többletteljesítést, ezt az 52. cikk fogalmazza meg:

(1) Ha az eladó a meghatározott időpontot megelőzően szolgáltatja az árut, a vevő elfogadhatja a szolgáltatást vagy megtagadhatja annak átvételét.

(2) Ha az eladó a szerződésben meghatározottnál nagyobb mennyiségű árut szolgáltat, a többletszolgáltatást a vevő elfogadhatja vagy visszautasíthatja. Ha a vevő a szolgáltatott többletmennyiséget egészében vagy részben elfogadja, annak árát a szerződéses áron kell megfizetnie.

Az ÁSZF ezzel szemben csak az előszállítást szabályozza (12. § és 53. § (5) bek.), úgy, hogy a többletteljesítésről szóló 52. cikk szubszidiárius alkalmazást nyerhet. Az ÁSZF 71. és következő §§-ai csak a szerződésesnél *kisebb* mennyiség teljesítésére vonatkoznak.

III. cím — A vevő kötelezettségei, I. fejezet — A vételár fizetése

A *vevő* fő kötelezettségeinek egyikét, a vételár megfizetését az ÁSZF és a CIS egymástól teljesen *eltérően* szabályozza. Az ÁSZF 49. és következő §§-ai szerinti azonnali inkasszó stabilitást és bizalmat tételez fel, ami csak a szocialista termelési viszonyokra jellemző belső sajátosság. A CIS 54., 58. és 59. cikkeiben szabályozott fizetési mód az ÁSZF rendszerétől idegen, és ezért szubszidiáriusan sem jöhet szóba, akkor sem, ha az ÁSZF-ben joghézag volna.

Jelentősége talán az 56. cikknek lehet: ha a vételárat az áru súlya szerint határozták meg, kétség esetén az árat a nettó súly alapján kell megállapítani. Ezt az esetet az ÁSZF nem szabályozza. Csupán az NDK/kubai kiegészítő jegyzőkönyv tartalmazza a következő megállapítást: „azon szerződések esetében, melyeknél a vételt súlyban állapították meg, alapként mindig a nettó súlyt kell figyelembe venni, amennyiben szerződésileg másban nem állapodtak meg a felek".

II. fejezet — Átvétel

Itt semmilyen, a szubszidiárius alkalmazás szempontjából releváns meghatározást sem találunk.

III. fejezet — A vevő szerződésszegéseinek jogkövetkezményei

Az eladó jogait az ÁSZF kimerítően szabályozza, szubszidiárius jogalkalmazást ez általában nem igényel. Releváns talán a 65. cikk lehet:

(1) Ha a szerződés szerint az áru formáját, méretét vagy más jellemzőjét a vevőnek kell közelebbről meghatároznia, és ő ezt a specifikációt akár a kölcsönösen megállapított időpontban, akár az eladó vonatkozó igényének kézhezvételét követő ésszerű határidőn belül nem adja meg, a specifikációt az eladó az őt megillető bármely más jogának veszélyeztetése nélkül maga is megadhatja, összhangban a vevő mindazon követelményeivel, amelyekről tudhat.

(2) Ha a specifikációt az eladó maga végzi el, annak részleteiről tájékoztatnia kell a vevőt, és meg kell jelölnie egy olyan ésszerű határidőt, amelyen belül a vevő eltérő specifikációt adhat. Ha ezt a

[11] *Popov*: Az áruk nemzetközi adásvétele az ÁSZF szerint. Szófia, 1973. (bolgár nyelven), 291. old. ld. ÁSZF-Kommentár, 307. old.

vevő a közlést követően a megjelölt határidőn belül elmulasztja, az eladó által készített specifikáció az irányadó.

IV. cím — A kárveszély átszállása

Az e címben szereplő meghatározások közül az ÁSZF-ből hiányzik annak szabályozása, hogy a kárveszély átszállásának hatásai nem következnek be, ha az áru megsemmisülése, ill. megrongálódása az eladó magatartására vezethető vissza.

A 66. cikk szerint:

Miután a kárveszély a vevőre átszállt, az áru megsemmisülése vagy megsérülése sem mentesíti a vevőt a vételár megfizetésére irányuló kötelezettsége alól, kivéve, ha a megsemmisülés vagy a megsérülés az eladó tevékenységének vagy mulasztásának következménye.

V. cím — Az eladó és a vevő kötelezettségeire vonatkozó közös rendelkezések, I. fejezet — A teljesítést megelőző szerződésszegés: részletvétel

A 71. cikk (a teljesítés felfüggesztése) és a 72. cikk (a szerződéstől való elállás a másik fél teljesítése előtt) eseteinek szocialista viszonyok között nincsen alapja. Ezzel szemben a részletszállításokról szóló szerződések esetén a 73. cikk szóba jöhetne a szerződés felbontása kapcsán. A 73. cikk a következőképpen rendelkezik:

(1) Ha részletekben szállítandó árukra vonatkozó szerződés esetén az egyik fél bármely kötelezettségét, bármely részszállítás vonatkozásában megszegi, és szerződésszegése alapvető szerződésszegésnek minősül, a másik fél a részszállítás vonatkozásában elállhat a szerződéstől.

(2) Ha valamely részszállítás vonatkozásában az egyik fél bármely kötelezettségének megszegése alapos okot ad a másik félnek olyan következtetésre, hogy jövőbeni részszállítások vonatkozásában alapvető szerződésszegésre kerül sor, a másik fél — feltéve, hogy azt ésszerű időn belül teszi — a jövőre vonatkozóan is elállhat a szerződéstől.

(3) Az a vevő, amely bármely részszállítás vonatkozásában a szerződéstől eláll, egyidejűleg elállhat már teljesített vagy jövőben teljesítendő részszállítások vonatkozásában is, ha ezek kölcsönös összefüggése folytán e részszállítások a felek által a szerződés megkötésének időpontjában elgondolt célokra nem használhatók fel.

Az (1) bekezdés a *részleges elállás* esetére vonatkozik, amellyel már az 51. cikk kapcsán foglalkoztunk. A (2) bekezdés esetét az ÁSZF 80. §-a másképpen szabályozza. Eszerint a vevőnek hibás árutételek *ismételt* szállítása esetén nincs joga elállásra, követelheti azonban a további árutételek szállításának felfüggesztését mindaddig, amíg az eladó a hibákat előidéző körülményeket nem küszöböli ki. A (3) bekezdés esete, amelyet sem az ÁSZF 85. §-a, sem pedig 75. és 80. §§-ai nem szabályoznak, bizonyos körülmények között releváns lehet.

II. fejezet — Kártérítés

Az ÁSZF-ben a 67. C., D. és E. §§ felvétele ellenére is vannak még a kártérítés vonatkozásában joghézagok, amelyek mindenekelőtt a kár kiszámítására vonatkoznak. A 75. cikk éppen ezért szubszidiárius jelentőségűvé válhat:

A szerződéstől való elállás esetén, ha azt követően a vevő ésszerű módon és ésszerű időn belül helyettesítő árut vásárolt, vagy az eladó az árut újra eladta, a kártérítést igénylő fél követelheti a szerződéses ár és a fedezeti ügylet ára közötti különbözetet, valamint a 74. cikk alapján megtéríthető egyéb kárai megtérítését.

Az utolsó félmondat „a 74. cikk alapján megtéríthető egyéb kárai megtérítését" nem alkalmazható, mert a 74. cikkel ellentétben a 67. E. § kizárja az indirekt károkat, és az elmaradt hasznot kétoldalú megállapodástól vagy a szerződésbeni megállapodástól teszi függővé. A 76. cikk, amely a szerződéstől való elállás esetére fedezeti ügylet hiányában a kárszámításnál a piaci árra utal, a KGST-országok között nem alkalmazható, mert az irányadó árképzési elvek szerint a szerződési ár és a szállítás helyének piaci ára között elméletileg nem lehet különbség. Ha a 75. cikk esetében fedezeti vételre kerül sor, úgy szintén csak akkor jelentkezhet különbség, ha ezt a fedezeti vételt nem a szállítás helyén foganatosították.

Különleges problémát jelent a *kártérítés maximális mértéke*. Az NDK irodalmában olyan nézetek jelentkeztek, hogy megengedhető-e az ÁSZF 67. E § (2) bekezdésének szubszidiárius szabállyal való kiegészítése. Egyrészről javasolták a kártérítésnek az előrelátható károkra való korlátozását (mint azt pl. a GIW 297. §-ában szabályozták),[12] másfelől ezt problematikusnak tartották.[13] A CIS 74. cikke is az *előrelátható* károkra korlátozza a kártérítést.

74. cikk (Általános szabályok a kártérítés kiszámításához):

Az egyik fél szerződésszegéséért járó kártérítés összege megegyezik azzal a veszteséggel, amely a szerződésszegés következtében a másik felet érte, ideértve az elmaradt hasznot is. A kártérítés nem haladhatja meg azt a veszteséget, amelyet a szerződésszegő a szerződés megkötésének időpontjában előre látott vagy amelyet előre kellett volna látnia azoknak a tényeknek és körülményeknek a fényében, amelyekről az említett időpontban mint a szerződésszegés lehetséges következményéről tudott, vagy tudnia kellett volna.

III. fejezet — Kamat

Az ÁSZF 106. §-a konkrétabban és kimerítőbben rendelkezik a kamatokról, mint a CIS.

IV. fejezet — Mentesítő okok

Azt a kérdést, hogy ez a rész olyan szabályokat tartalmaz-e, amelyek az ÁSZF-en túlterjednek, nehéz megválaszolni.

Az ÁSZF 68—70. §§-ai *ugyanazokat* a kérdéseket szabályozzák, mint a CIS 79. cikke. A szabályok mindenesetre nem hasonlóak. A 68. § (3) bekezdése szerint akkor is mentesülnek a felek a szerződésszegés következményei alól, ha ez az eladó országának anyagi jogából következik. A 79. cikk annyiban átfogóbb, hogy a harmadik személyek irányában fennálló felelősség kifejezett szabályozást nyert (az NDK—szovjet kiegészítő jegyzőkönyv ezt a kérdést is tárgyalja), és a 80. cikk szabályozza a szerződésszegés jogosultja által előidézett szerződésszegést, amelyet az ÁSZF nem tartalmaz.

79. cikk (A szerződésszegő fél ellenőrzési körén kívül eső akadályozó körülmények):

(1) A fél nem felelős semmilyen szerződésszegésért, ha bizonyítja, hogy azt általa el nem hárítható akadály okozta, és hogy a szerződés megkötésének időpontjában ésszerűen nem lehetett tőle elvárni az akadály figyelembevételét vagy következményeinek kiküszöbölését.

(2) Ha a fél szerződésszegése olyan harmadik személy szerződésszegésére vezethető vissza, akit a szerződés egészének vagy egy részének teljesítésére vett igénybe, a fél csak akkor mentesül a felelősség alól, ha:

a) az előző bekezdés alapján mentesül, és

b) az a személy, akit igénybe vett, maga is mentesülne, ha az előző bekezdés rendelkezései reá is irányadók volnának.

(3) Az e cikken alapuló mentesség addig tart, amíg az akadály fennáll.

(4) A szerződésszegő fél köteles a másik felet értesíteni az akadályról, és annak az ő teljesítési képességére vonatkozó hatásáról. Ha a másik fél ezt az értesítést nem kapja meg az azt követő ésszerű határidőn belül, miután a szerződésszegő fél tudomást szer-

[12] Dieter Kretzschmar—Jochen Völter: Die Rolle des GIW für die Vertragsbeziehungen zu sozialistischen Partnern. Aussenwirtschaft, 20/76, 12. melléklet. Recht im Aussenhandel, 3. old.

[13] Manfred *Kemper*—Hellmut *Wagner*: Die Regelung der AHLV nach Inkrafttreten der ALB/RGW 1968—1975. und des GIW. Aussenwirtschaft, 3/78, 33. melléklet. Recht im Aussenhandel, 5. old.

zett vagy tudnia kellett volna az akadályról, az értesítés elmaradásából eredő károkat a szerződésszegő fél viseli.

(5) E cikk rendelkezései egyik felet sem fosztják meg az Egyezmény alapján őt megillető, nem kártérítésen alapuló jogai gyakorlásától.

80. cikk

Egyik fél sem hivatkozhat a másik szerződésszegésére, amennyiben ezt az egyik fél magatartása vagy mulasztása okozta.

V. fejezet — Az elállás jogkövetkezményei

Ennek a fejezetnek szubszidiárius alkalmazására sor kerülhet, mert bár az elállási jogot az ÁSZF az elenállhatatlan erő eseteiben (70. §) a fix határidős szerződések eseteiben (77. §), szállítási késedelem esetén (85. §) és speciális esetekben, mint szavatossági jogot (75. § (7) bek.) szabályozza, az elállás lebonyolításáról azonban nem rendelkezik. A CIS rendelkezései részben magától értetődőnek tekinthetők, mint például a 81. cikk (1) bekezdése vagy a 83. cikk.

A CIS releváns rendelkezései a következők:

81. cikk (A szerződéses kötelezettségek alól mentesülés, a szerződéses viták békés elintézése; visszatérítés):

(1) A szerződéstől való elállás a kártérítési kötelezettség kivételével mindkét felet mentesíti az annak alapján őket terhelő kötelezettségek alól. Az elállás nem érinti a szerződésnek a viták rendezésére vonatkozó bármely rendelkezését, sem pedig a szerződésnek azokat a rendelkezéseit, amelyek a feleknek az elállásból következő jogait és kötelezettségeit szabályozzák.

(2) Az a fél, amely a szerződést teljes mértékben vagy részben teljesítette, a másik féltől mindazt visszakövetelheti, amit a szerződés alapján szállított vagy fizetett. Ha mindkét fél visszatérítésre köteles, egyidejűleg kell ezt véghezvinniük.

A vételár visszatérítését az ÁSZF 53. § (6) pontja közvetlenül szabályozza. Az áru visszaszolgáltatását illetően az ÁSZF egy sor olyan rendelkezést tartalmaz, amelyek bár nem az elállásra vonatkoznak, de analóg alkalmazást nyerhetnek. Én itt a 32. és 79. §§-okra gondolok.

82. cikk (A vevő elállási jogának vagy helyettesítő szolgáltatásra való jogosultságának elvesztése):

(1) A vevő elveszti a szerződéstől való elállás jogát vagy azt, hogy az eladótól helyettesítő áruk szolgáltatását követelhesse, ha nincs módja arra, hogy az árut lényegében olyan állapotban szolgáltassa vissza, mint amilyen állapotban azt átvette.

(2) Az előző bekezdés nem alkalmazható:

a) ha az áru lényegében az átvételkori állapotában való visszaszolgáltatásának a lehetetlenülése nem a vevő tevékenységének vagy mulasztásának következménye,

b) ha az áru vagy az árunak egy része a 38. cikkben előírt megvizsgálás következtében semmisült vagy hibásodott meg, vagy,

c) ha az árut vagy annak egy részét a vevő, mielőtt annak fogyatékosságát észrevette vagy észre kellett volna vennie, a szokásos kereskedelmi forgalomban értékesítette vagy a szokásos használat során felhasználta, vagy átalakította.

A vevő elállási jogának elenyészése a 75. § (7) bekezdése esetében is releváns lehetne.

83. cikk (A vevő egyéb jogosultságainak fennmaradása):

Ha a vevő a szerződéstől való elállás jogát vagy azt a jogát, hogy az eladótól helyettesítő áru szolgáltatását követelhesse, a 82. cikk alapján el is veszti, a szerződésben és az Egyezményben biztosított minden más — a jogsértés kiküszöbölésére szolgáló — jogát megtartja.

84. cikk (A visszatérítés folytán szerzett előnyök kiegyenlítése):

(1) Ha az eladó köteles visszatéríteni a vételárat, annak a vételár megfizetésének napjától számított kamatát is köteles megfizetni.

(2) A vevő köteles elszámolni az eladónak minden előnyről, amelyet az áruból vagy annak részéből szerzett:

a) ha az árut vagy annak egy részét visszaszolgáltatni köteles, vagy

b) ha nincs lehetősége arra, hogy az árut vagy annak egy részét visszaszolgáltassa vagy, hogy az árut vagy annak egy részét lényegében az átvételkori állapotában szolgáltassa vissza, de a szerződéstől mégis elállt vagy az eladótól helyettesítő áru szolgáltatását követelte.

A 84. cikkben szabályozott előnykiegyenlítés szintén hiányzik az ÁSZF-ből.

VI. fejezet — Az áru megőrzése

Az ebben a fejezetben szabályozott kérdéseket az ÁSZF hiányosan rendezi, úgy, hogy itt is sor kerülhet szubszidiárius alkalmazásra.

85. cikk (Az eladó megőrzési kötelezettsége):

Ha a vevő az áru átvételével késedelembe esik, vagy ha az áru szolgáltatása és a vételár megfizetése egyidejűleg esedékes és a vevő a vételár megfizetésével késedelembe esik, az áru pedig az eladó birtokában van, vagy az áru feletti rendelkezési jogát más módon gyakorolhatja, az eladónak az áru megőrzése érdekében mindazt meg kell tennie, ami az adott körülmények közepette ésszerű.

Az ÁSZF nem szabályozza az eladó árumegőrzési kötelezettségét, csupán azt a jogot, hogy azt beraktározza, ha nem kapja meg kellő időben a vevőtől a vasúton fuvarozandó áru feladására vonatkozó rendelkezést (40. § (4) bek.) és a hajótér késedelmes rendelkezésre bocsátása esetén (41. § (5) bek.).

86. cikk (A vevő átvételi kötelezettsége):

(1) Ha a vevő az árut megkapta és a vevő a szerződés vagy az Egyezmény alapján őt megillető jogok értelmében az árut vissza kívánja utasítani, köteles az áru megőrzésére a körülményeknek megfelelő ésszerű intézkedéseket megtenni. A vevő az árut mindaddig visszatarthatja, amíg indokolt költségeit az eladó meg nem téríti.

(2) Ha a vevőnek elküldött árut a rendeltetési helyen a vevő rendelkezésére bocsátották és a vevő visszautasítási jogát gyakorolja, köteles az árut az eladó részére birtokba venni, feltéve, hogy ezt a vételár megfizetése és aránytalan nehézség vagy ésszerűtlen kiadás nélkül megteheti. Ez a rendelkezés nem alkalmazható, ha a rendeltetési helyen jelen van az eladó vagy olyan személy, aki fel van hatalmazva arra, hogy az árut az eladó részére megőrzés céljából átvegye. Ha vevő e bekezdés alapján birtokba veszi az árut, jogait és kötelezettségeit az előző bekezdés határozza meg.

Az ÁSZF szerint a vevőnek csak ismételt kifogásolható részteljesítés (80. § (2) bek.), ill. jogosulatlan részelőszállítás (12. § (1) bek.) és többletszállítás esetén van joga a visszautasításra.

A költségek megtérítését illetően az ÁSZF 32. § (3) bekezdése olyan szabályozást tartalmaz, amely csak a visszaküldött árukra vonatkozik.

A 86. cikk (2) bekezdése annyiban tárgytalan, amennyiben a vételár megfizetésére vonatkozik.

87. cikk (Harmadik személynél történő beraktározás):

Az a fél, amely az áru megőrzése céljából intézkedni köteles, jogosult az árut harmadik személy raktárába a másik fél költségére letétbe helyezni, feltéve, hogy az így felmerülő költség nem ésszerűtlenül nagy.

Ez a rendelkezés magától értetődőnek tűnhet, azonban kétségtelenül hozzájárul az egyértelműséghez.

88. cikk (A megőrzendő áru eladása):

(1) Az a fél, amely a 85. vagy 86. cikk rendelkezéseinek megfelelően az árut megőrizni köteles, azt bármely megfelelő módon eladhatja, ha a másik fél ésszerűtlen módon késlekedett az áru átvételével, ill. az ár vagy őrzés költségeinek megfizetésével, feltéve, hogy a másik felet eladási szándékáról megfelelően értesítette.

(2) Ha az áru gyors romlásnak van kitéve, vagy az őrzése ésszerűtlen költségeket okozna, az a fél, amely a 85. vagy 86. cikkek értelmében az áru megőrzésére köteles, ésszerű lépéseket köteles tenni az áru eladására. A lehetőségeknek megfelelően a másik felet értesíteni kell eladási szándékáról.

(3) Az a fél, amely az árut eladja, az értékesítés eredményéből visszatarthatja az áru megőrzésével és eladásával felmerült ésszerű költségeit. A különbözettel pedig el kell számolnia.

Az önsegélynek, ill. a kényszereladásnak ezek a szabályai is hiányoznak az ÁSZF-ből, de nem is túlzottan gyakorlati jelentőségűek.

III.

A CIS azon szabályainak áttekintése után, amelyek a KGST-tagországok általi ratifikálás esetében az ÁSZF után szubszidiáriusan alkalmazhatók lennének, felmerül a kérdés, milyen változásokat eredményezne ez az eddigi jogi helyzetben. Ezt a kérdést a CIS-nek, a mindenkori eladó országa jogával való összevetése után lehet megválaszolni. Ami az NDK jogát illeti, általánosságban megállapítható, hogy a CIS sok rendelkezése többé-kevésbé megegyezik a GIW szabályaival.[14] A CIS egyes rendelkezéseinek a GIW-ben nincs közvetlen megfelelője, de annak más rendelkezéseiből a körülményektől függően levezethető.

Azoknak a rendelkezéseknek esetében, amelyek csak a CIS-ben, ill. a GIW-től eltérően nyertek szabályozást, felmerül a kérdés, melyik fél javára szolgálnak. Az elemzés azt mutatja (hely hiányában csak utalunk arra, hogy ezt egyenként kell megvizsgálni), hogy a GIW-től való eltérések részben a vevő, részben pedig az eladó javára szolgálnak, de mindent összevéve a CIS szubszidiárius alkalmazása a GIW helyett az NDK külkereskedelmi vállalatainak szerződési partnerei számára kissé előnyösebb. Miután a CIS az ÁSZF-ben nem szabályozott kérdésekben vevőpártinak bizonyult, ez a hatás valószínűleg más KGST-országok tekintetében is megmutatkozik.

[14] Ezt még a CIS tervezete vonatkozásában állapítottam meg, ld. F. *Enderlein*: La réglementation de la vente internationale de marchandises dans le droit de la R. D. A. (Une comparaison avec le project d'une convention sur la vente internationale de marchandises). Droit et pratique du commerce international, Avril 1977, tome 3, no. 2.

SZEMLE

Az európai szocialista államok jogalkotásáról

Sipos Katalin
Szovjetunió

Az 1985. év *első félévében* kiadott szovjet jogszabályok — jogágak szerinti csoportosításban — a következők:

Az *államjog* területét érintő jogszabályok közül az elsőként említendő köztársasági szinten jelent meg az OSZSZSZK Legfelsőbb Tanácsának állandó bizottságairól (Vedomoszti Verhovnogo Szoveta RSZFSZR — a továbbiakban R. V. V. SZ. — 1985. 14. sz. 511. t.). Ezek a következők: mandátumvizsgáló; törvényelőkészítő; külügyi; terv- és költségvetési; ipari; energiaügyi; közlekedés- és postaügyi; építési és építőanyagipari; agráripari; műszaki-tudományos; közszükségleti és szolgáltatási; lakásügyi és városgazdálkodási; egészségügyi; társadalombiztosítási és sportügyi; közoktatási és kulturális; a nők munka- és életfeltételeivel, valamint az anyaság és a gyermekek védelmével foglalkozó bizottság; ifjúsági; a természetvédelemmel és a természeti erőforrások ésszerű felhasználásával foglalkozó bizottság. Ugyancsak köztársasági szintű az a jogszabály, amely az OSZSZSZK *helyi tanácsaira* vonatkozó törvényekben eszközölt igen nagy számú részkiegészítést (R. V. V. SZ. 1985. 9. sz. 307. t.).

A II. világháborúban aratott győzelem 40. évfordulója alkalmából törvényerejű rendelet jelent meg a „Honvédő Háború" érdemrend alapításáról (Vedomoszti Verhovnogo Szoveta SZSZSZR — a továbbiakban SZ. V. V. SZ. — 1985. 12. sz. 198. t.). Ugyancsak tvr. formájában tették közzé „Az 1941—43. évi Nagy Honvédő Háborúban aratott győzelem 40. évfordulója" jubileumi emlékérem alapítására vonatkozó Szabályzatot (SZ. V. V. SZ. 1985. 16. sz. 270. t.). Köztársasági szinten az OSZSZSZK *állami kitüntetéseinek* átadási rendjéről adott ki határozatot a Legfelsőbb Tanács Elnöksége (R. V. V. SZ. 1985. 4. sz. 119. t.). A Szovjetunió állami kitüntetéseivel kapcsolatban elkövetett jogellenes cselekményekért viselt felelősségről megjelent tvr. (SZ. V. V. SZ. 1985. 10. sz. 167. t.) értelmében a kitüntetések jogtalan viselése pénzbírságot, a velük való kereskedés pedig akár egy évig terjedő javító munkára ítélést von maga után.

A vizsgált időszak *államigazgatási* jogszabályalkotása a legkülönbözőbb igazgatási területeket érinti. A legismertebb intézkedések az *iszákosság* elleni harc fokozását szolgálják. Az 1985. máj. 16-án megjelent össz-szövetségi tvr. (SZ. V. V. SZ. 1985. 21. sz. 369. t.) megtiltja a közterületeken és a munkahelyeken az alkoholfogyasztást. E tilalom megszegése jelentős államigazgatási bírság kiszabását vonja maga után. A közterületi alkoholfogyasztás ismételt felelősségre vonás esetén 1—2 hónapos javító munkával és bércsökkentéssel, vagy 15 napos elzárással büntethető. A szeszesitalok házi előállítása, vagy az erre a

célra alkalmas eszközök birtokolása két évig terjedő javító munkával büntethető. Az ezzel a témával kapcsolatban megjelent köztársasági tvr. (R. V. V. SZ. 1985. 21. sz. 738. t.) az említett intézkedéseken kívül tartalmazza a gépkocsivezetők felelősségét ittas állapotban történő vezetés esetén. Ez a cselekmény jelentős pénzbírsággal és a jogosítvány bevonásával jár. Az ittas vezetésért egy éven belül újból felelősségre vont személy egy évig terjedő szabadságvesztéssel, vagy két évre javító munkával büntetendő. A továbbiakban az ismételt elkövetés három évig terjedő szabadságvesztéssel jár. A fenti intézkedések összehangolására a minisztertanácsok mellett, illetve a helyi tanácsok végrehajtó bizottságai mellett alkoholellenes bizottságok megalakítására kerül sor. Az adott tárgykörben kiadott kormányrendelet (Szobranie Posztanovlenij Pravitel'sztva SZSZSZR — a továbbiakban SZ. P. SZ. — 1985. 17. sz. 82. t.) a népi ellenőrzési és a belügyi szervek előtt álló feladatokat tartalmazza. A rendelet értelmében az állami szervek feladata: az alkoholellenes propaganda fokozása, a kulturális és a sportlétesítmények hálózatának fejlesztése, a gyümölcsfelvásárlási rendszer javítása, valamint a szeszesitalok árusításának szűkítése. A kormány javasolja, hogy a jövőben a munkások, az alkalmazottak és a kolhoztagok bérének kifizetését a takarékpénztárak lássák el. A továbbiakban a 21 éven aluli személyek nem vásárolhatnak szeszesitalt.

A *természetvédelem* és a természeti erőforrások ésszerű felhasználására vonatkozó jogszabályok betartása terén észlelt hiányosságokról a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa határozatot adott ki (SZ. V. V. SZ. 1985. 27. sz. 479. t.), mely további gazdasági, szervezési és jogi intézkedések szükségességét, valamint az állami és a gazdálkodó szervek, illetve az állampolgárok felelősségének fokozását írja elő. Az össz-szövetségi Minisztertanács feladata lesz a természetvédelem hosszútávú állami programjának kidolgozása. Köztársasági szinten ebben a vonatkozásban több törvénymódosításra került sor. A műemlékvédelmi törvény módosítása (R. V. V. SZ. 1985. 4. sz. 118. t.) értelmében a kulturális és a történelmi emlékek környezetében engedély nélkül tilos mindenféle tevékenység, különösen pedig gazdasági munka folytatása. A föld méhének kincseiről, a légkör, illetve az állatvilág védelméről szóló, valamint a víz- és az erdőügyi törvénykönyvekben eszközölt módosítások a társadalmi szervezetek, a dolgozó kollektívák és az állampolgárok részvételét írják elő az egyes területeken folyó védelmi munkában (R. V. V. SZ. 1985. 4. sz. 117. t.)

Több jogszabály érinti a *honvédelmi* igazgatás körét. A Fegyveres Erők tiszti állományának katonai szolgálatára vonatkozó jogszabályok kiegészítését és módosítását előíró tvr. (SZ. V. V. SZ. 1985. 12. sz. 199. t.) az orvosi és egyéb szakképzettséggel rendelkező, 19—40 éves nők katonai szolgálatra rendelésének eseteit, valamint az alacsonyabb tiszti állományba tartozók rendfokozatuktól való megfosztásának rendjét szabályozza. Ugyancsak tvr. jelent meg a katonai nyilvántartás szabályainak megsértése esetén viselt államigazgatási felelősségről (SZ. V. V. SZ. 1985. 32. sz. 582. t.). Ez a rendelkezés elsősorban a katonaköteles személyek és az újoncok nyilvántartására kötelezett szervek és szervezetek vezetőinek felelősségét szabályozza. A katonai szolgálatot teljesítők jogait szabályozó kormányhatározatok módosításáról kiadott kormányrendelet (SZ. P. SZ. 1985. 13. sz. 55. t.) a tartalékos vagy nyugállományba vonult tisztek egészségügyi ellátását érinti.

Az *oktatási* igazgatás területét két, egymáshoz kapcsolódó kormányrendelet érinti. A középfokú szakmunkásképző iskolák Szabályzata (SZ. P. SZ. 1985. 10. sz. 41. t.) tartalmazza az oktató-nevelő munka szervezeti kereteit, a tanulók, a szakoktatók és a tanárok jogait és kötelességeit, az iskolavezetés jogosítványait, valamint az iskolák működésének pénzügyi feltételeit. Az említett iskolák bázisvállalataira vonatkozó Szabályzat (SZ. P. SZ. 1985. 11. sz. 43. t.) előírja a bázisszervezet feladatait a tanulók szakmai felkészítése terén, valamint az iskola kötelezettségeit a vállalat irányában.

Az *iparügyi* igazgatás területére vezet át az a kormányrendelet (SZ. P. SZ. 1985. 4. sz. 18. t.), mely a Szovjetunióban folyó szabványosítási munka javítását célozza. A műszaki-tudományos fejlődés meggyorsítása érdekében foganatosított intézkedés a következő szabványcsoportokat írja elő: állami, ágazati, köztársasági szabvány, valamint műszaki feltételek. Az *építőipar* területén megemlítendő, hogy kormányrendelet jelent meg az építőipari tervezés és költségvetés tökéletesítéséről (SZ. P. SZ. 1985. 7. sz. 26. t.), valamint a lakosság ellátását szolgáló építőanyagok és egyéb építkezési termékek előállításának további javításáról (SZ. P. SZ. 1985. 19. sz. 89. t.). A *mezőgazdasági* igazgatás terén ugyancsak egy kormányrendeletről kell szólnunk (SZ. P. SZ. 1985. 14. sz. 61. t.). A rendelet megerősítette a mezőgazdaság termelési és műszaki ellátásával foglalkozó Állami Bizottság Szabályzatát. Az említett Állami Bizottság szövetségi-köztársasági szintű államigazgatási szerv, amely a szovjet mezőgazdaság műszaki ellátásának ágazatközi irányítását látja el.

A *pénzügyi jog* területére áttérve elsőként egy köztársasági szintű törvényerejű rendelettel kezdjük (SZ. V. V. SZ. 1985. 14. sz. 537. t.), mely az OSZSZSZK, az autonóm köztársaságok és a helyi tanácsok költségvetési jogairól szóló törvény egységes szövegének közzétételét rendelte el.

A *bankhitelezésre* vonatkozóan megemlítjük azt a kormányrendeletet (SZ. P. SZ. 1985. 18. sz. 87. t.), amely a bankhitel alapszabályainak módosításáról intézkedett a mezőgazdaság termelési és műszaki ellátásával foglalkozó Állami Bizottság rendszerébe tartozó szervezeteknek nyújtható forgóeszköz-hitelek nagyságáról. A gazdálkodó szervezetek pénzügyeit érintő kormányrendelet (SZ. P. SZ. 1985. 13. sz. 54. t.) a népgazdasági könyvviteli munka továbbfejlesztését szolgáló intézkedéseket ír elő.

A *polgári jog* területén először az össz-szövetségi *lakásügyi* kerettörvény 36. cikkelyének alkalmazásáról kiadott rendelkezést említjük, mely az államigazgatási úton eszközölhető kilakoltatás eljárási rendjét szabályozza (SZ. V. V. SZ. 1985. 21. sz. 370. t.). Figyelmet érdemel az OSZSZSZK lakásügyi törvénykönyvének módosítása (R. V. V. SZ. 1985. 4. sz. 117. t.), mely a társadalmi szervezetek, a dolgozó kollektívák és az állampolgárok javaslatainak figyelembevételét írja elő a lakásalap védelme és hasznosítása terén.

A *családjog* terén megemlítjük, hogy először össz-szövetségi (SZ. V. V. SZ. 1985. 6. sz. 101. t.), majd köztársasági (R. V. V. SZ. 1985. 9. sz. 305. t.) szinten került módosításra a *gyermektartásdíjak* kiszabásának és fizetésének rendje peren kívüli, illetve kereseti eljárás keretében.

A *büntetőjog* és a *büntetőeljárási jog* területén is több jogszabály-kiegészítésre és -módosításra került sor. Az össz-szövetségi büntetőjogi és büntetésvégrehajtási törvényhozás Alapjaiban eszközölt kiegészítések és módosítások a szabadságvesztés-büntetésre ítéltek, valamint az említett büntetésnemhez kapcsolódó büntetésvégrehaj-

tási intézmények (általános, szigorított, szigorú és különlegesen szigorú javítómunka-telep; általános és szigorított nevelőmunka-telep) körét szabályozzák (SZ. V. V. SZ. 1985. 15. sz. 252. t.). Ezzel összhangban történt kiegészítés és módosítás az OSZSZSZK büntető törvénykönyvében (R. V. V. SZ. 1985. 15. sz. 564. t.). A büntetőjogi törvényhozás Alapjai 11. cikkelyének alkalmazásáról megjelent legfelsőbb tanácsi határozat az egészségügyi kényszerintézkedések foganatosításának lehetőségeit szabályozza (SZ. V. V. SZ. 1985. 25. sz. 444. t.). Az OSZSZSZK büntetőeljárási törvénykönyvében eszközölt kiegészítések és módosítások szabályozási köre: a vizsgálat lefolytatásának szabályai; az eljárás rendje; az ügyiratok bírósághoz áttétele; a tárgyalás rendje (R. V. V. SZ. 1985. 5. sz. 163. t.).

Az *igazságügyi szervezetre* egyetlen jogszabály vonatkozik. Az össz-szövetségi Legfelsőbb Tanács elnöksége által kiadott határozat értelmében a Szovjetunió Legfelső Bíróságának apparátusa 201 főből áll, ebből 16 a Legfelső Bíróság bírája (SZ. V. V. SZ. 1985. 32. sz. 585. t.).

A *termelőszövetkezeti jog* területén megemlítendő az a kormányrendelet, amely a kolhozok, a szovhozok és más mezőgazdasági vállalatok és szervezetek újonnan letelepült tagjai számára lakásépítés és háztáji állattartás céljából nyújtható munkahelyi hitelek feltételeit szabályozza (SZ. P. SZ. 1985. 15. sz. 69. t.).

A *munkajog* területére áttérve először a törvénykönyv kiegészítéséről és módosításáról szólunk (R. V. V. SZ. 1985. 4. sz. 117. t.). A köztársasági tvr-ben szabályozott kérdések a következők: a munkafegyelem megsértésével kapcsolatos ügyek elbírálása a dolgozó kollektíva, a társadalmi bíróság vagy a társadalmi szervezet előtt; a dolgozók részvétele a vállalatirányításban; a szakszervezeti bizottság részvétele a vállalati tervek kidolgozásában. A társadalombiztosítás kérdését érintő jogszabályok a következők: a tárgyalt időszakban két alkalommal jelent meg kormányrendelet a nyugdíjkiszabás rendjére vonatkozó Szabályzat módosításáról (SZ. P. SZ. 1985. 9. sz. 37. t.; 19. sz. 90. t.). Ugyancsak kormányrendeletben szabályozták a kiképzés vagy a szolgálattétel során megsérült, vagy megrokkant katonaköteles személyek nyugdíjellátását (SZ. P. SZ. 1985. 9. sz. 40. t.). Össz-szövetségi tvr. jelent meg a munkások, az alkalmazottak, a kolhoztagok és családtagjaik nyugdíjának további emeléséről (SZ. V. V. SZ. 1985. 22. sz. 391. t.). A háborús rokkantakat illetően rendelet jelent meg lakásviszonyaik, valamint az őket megillető egyéb kedvezmények további javításáról (SZ. P. SZ. 1985. 9. sz. 38., 39. t.). Ugyancsak kormányrendelet szabályozta az üdülőkbe szóló beutalók árkategóriáit (SZ. P. SZ. 1985. 17. sz. 83. t.).

Horváth Anna
Bulgária Népköztársaság

Az 1985. I. félévi bolgár törvényhozásban szinte valamennyi jogág képviselve van, átfogó szabályozás azonban csak a családjog területén került kibocsátásra.

Az *államigazgatási jogban* az állampolgárokat közvetlenül érintő kérdésben hozta a Minisztertanács az 1985. VI. 7-i 30. sz. határozatát, amely a telekparcellázások és nyaralóépítések tárgyában tartalmaz új rendelkezéseket.

Évek óta folyó gyakorlat Bulgáriában a lakosság nyaralóépítéseinek állami ösztönzése. Ennek célja kettős: az életkörülmények javítása, a dolgozók pihenőidejének egészséges eltöltése érdekében támogatni az egyéni nyaralóépítéseket, ugyanakkor a mezőgazdasági művelésre alkalmas földterületeket telekparcellázással hasznosítani. Ez a gyakorlat azonban több problémát vetett fel, nem minden az eredeti állami elképzelések szerint alakult. Ezeknek a negatív jelenségeknek felszámolását célozza az ismertetésre kiválasztott jogszabály.

A negatív jelenségek végső soron a törvényes rendelkezések figyelmen kívül hagyásával függenek össze, mégpedig a nyaralóövezetek területének kijelölése, a telekelosztás elvei, az állami földalap — és különösen az erdők védelme, valamint az építkezések engedélyhez kötöttsége tekintetében. Ahogy a határozat bevezetője hangsúlyozza, gyakran művelésre alkalmas állami föld- és erdőterületeket parcellázznak fel, amelyeken nem egyszer a környezetvédelem szempontjából is káros beruházásokat folytatnak, engedély nélküli építkezésekkel. Mindez az illetékes állami szervek munkájának hiányosságaira, az ellenőrzések elmulasztására vezethető vissza.

A minisztertanács szóban forgó határozata a hiányosságok megszüntetése érdekében új rendelkezéseket tartalmaz a nyaralóövezetek kialakítására, a hétvégi telkeken a nyaralás és a kertművelés összeegyeztetésére vonatkozóan, továbbá a jogellenesen kiosztott állami földek visszaállítására és az engedély nélküli építkezések felszámolására, ill. megelőzésére vonatkozóan. *(Dörzsaven Vesztnik — a továbbiakban Dr. Veszt. — 1985. VI. 21-i 48. sz.)*

A *családjog* területén hosszú évek előkészítő munkájával kibocsátásra került az új bolgár *Családjogi Kódex*. A Nemzetgyűlés 1985. május 17-i ülésén fogadta el, s egyidejűleg hatályon kívül helyezte az 1968. óta hatályban volt régi kódexet.

Az új szabályozásban a kódex bevezetőből, általános rendelkezésekből, 11. fejezetből és 28 paragrafust magában foglaló átmeneti és záró rendelkezésekből áll.

A bevezető hangsúlyozza a családnak mint a társadalom alapsejtjének jelentőségét, a gyermeknevelésben és a bolgár nemzet fenntartásában betöltött szerepét. Ennek megfelelően a bolgár család a társadalom és az állam védelme és gondoskodása alatt áll.

A kódex a házasság, származás, örökbefogadás, gondnokság és gyámság intézményeinek, ill. jogviszonyainak szabályozását tartalmazza. Céljául a család védelmét és erősítését, a személyiség sokoldalú fejlődésének elősegítését, a gyermekek védelmét és hazafias nevelését, a családon belüli kapcsolatok, egymásról való gondoskodás és kölcsönös tisztelet, felelősségérzet fejlesztését, valamint a gondnokság és gyámság alá helyezett személyek jog- és érdekvédelmét tűzte ki a kódex. Ezenkívül a szabályozás külön szakaszokban foglalja össze a családjog alapelveit, a család funkcióit és védelmét.

A kódex szerkezete némileg átalakult a korábbihoz képest, de ez nem jelent érdemi változást az előző szabályozáshoz képest. Az egyes fejezetek a házasságkötésre, a házastársak közötti kapcsolatokra, a származásra, a rokonságra, az örökbefogadásra, a szülők és gyermekek viszonyára, a tartásra, a házasság megszűnésére, a gondnokság és gyámság intézményeire, valamint a nemzetközi magánjog családjogi szabályaira vonatkozó kérdéskörőket tárgyalják.

A zárórendelkezések több törvény módosítását tartalmazzák: a személyekre és a családra vonatkozó és még hatályos 1949. évi törvény oly módon változik, hogy új lehetőségként biztosítja az örökbefogadott számára nevének megváltoztatását; a polgári eljárási kódexben végrehajtott módosítás a

házassági perek illetékességi és egyéb kérdéseire vonatkozik; az 1949. évi öröklési törvény az örökbefogadással kapcsolatos rendelkezést, míg az Állami Takarékpénztárról szóló törvény módosítása a mindkét házastárs nevére szóló betétek lehetőségét tartalmazza. *(Dr. Veszt. 1985. 41. sz.)*

A *büntetőjog* területén külön törvénnyel kerül módosításra a Büntető Kódex. Az új rendelkezések meghozatalának homlokterében a nemzetközi terrorizmus, kábítószer-kereskedelem és túszszedés megfékezése áll, amivel Bulgária növeli hozzájárulását a fenti bűncselekmények elleni világméretű küzdelemhez. Az ilyen cselekményekkel szemben kilátásba helyezett büntetések szigorúak, nem kizárt a halálbüntetés sem.

Egyebekben pedig a módosítások büntetőjogi védelem alá helyezik a bolgár nemzeti felségjeleket, és szigorítják több bűncselekmény szankcióját. Ezek a szigorítások a béke és a biztonság érdekeit szolgálják. A Különös Rész 11. fejezetében új, IV. Részt iktattak be, amely az „Egyéb közveszélyes bűncselekmények" címet viseli, amely bizonyos közveszélyes bűncselekmények előkészületét, ill. feljelentésének elmulasztását rendeli önálló bűntettként büntetni, továbbá megfogalmaz egy olyan új bűncselekményi tényállást, amely külföldi által és külföldön elkövetendő bűncselekmények Bulgária Népköztársaság területén történő előkészítését és szervezését rendeli szigorúan büntetni. *(Dr. Veszt. 1985. 41. sz.)*

Végül a *nemzetközi jogot* két aktus képviseli: a Ciprusi Köztársasággal kötött polgári és büntető *jogsegélyegyezmény* a hivatalos lap 4. számában, míg az Osztrák Köztársasággal a *kettős adózás* elkerülésére kötött nemzetközi egyezmény a hivatalos lap 6. számásban került közzétételre.

Trócsányi László
Csehszlovák Szocialista Köztársaság

1985 első felében Csehszlovákiában a Sbírka Zákonu című hivatalos lapban a következő fontosabb jogszabályok jelentek meg.

Az *államigazgatási jog* területét érinti az Állami Tudományos-Műszaki és Beruházásfejlesztési Bizottság 21/1985. Sb. sz. hirdetménye a tudományos, műszaki és gazdasági információk rendszeréről. A központi szervek, középfokú irányító szervek és szervezetek tevékenységéről rendelkezik a tudományos, műszaki és gazdasági információk gyűjtése és felhasználása területén. Meghatározza az információrendszer munkahelyeit, információs bázisait és felhasználásának feltételeit. Szabályozza továbbá az automatizálással és nemzetközi együttműködéssel összefüggő kérdéseket.

A szövetségi közlekedésügyi minisztérium 44/1985. Sb. sz. hirdetménye a városi közlekedési szabályzatról szóló 127/1964. Sb. sz. hirdetmény módosításáról és kiegészítéséről többek között a menetjegyváltás korábbi szabályait módosítja a városi villamosvasutakon és trolibuszokon.

A Cseh Szocialista Köztársaság kormányának 1/1985. Sb. sz. rendelete bővítette azoknak az eseteknek a körét, amelyekben állami érdekből lakás juttatható. A jogszabály az orvosok és gyógyszerészek elsőbbségi joggal való lakásszerzéséről rendelkezik.

A szövetségi munka- és szociálisügyi minisztérium 45/1985. Sb. sz. hirdetménye újólag szabályozta a munkaviszony kezdő és végződő időpontjának a személyi igazolványokba történő bejegyzését.

A Szlovák Szocialista Köztársaság egészségügyi minisztériumának 46/1985. Sb. sz. hirdetménye a haláleset bekövetkezésekor szükséges teendőkről és a temetkezésügyről rendelkezik. A haláleset bejelentésétől a temetésig, illetve hamvasztásig terjedő eljárást szabályozza.

Polgári jogi jellegű a szövetségi kohó- és nehézgépipari, általános gépipari és elektrotechnikai ipari minisztérium 13/1985. Sb. sz. hirdetménye, amely szabályozta a főszállítási formákban eszközölt gépipari és elektrotechnikai szállítások alapfeltételeit, ideértve a szerelőipari szállítási feltételeket. A jogszabály négy fő részből áll, amelyek közül az első általános szabályokat tartalmaz, a második a főszállítási formában történő szállítások részletes szabályait állapítja meg, a harmadik a szerelőipari munkálatok szállítási feltételeiről rendelkezik, míg a negyedik közös, átmeneti és zárórendelkezéseket tartalmaz.

A Szövetségi Statisztikai Hivatal 49/1985. Sb. sz. hirdetménye a munkák és szolgáltatások szállítási alapfeltételeiről rendelkezik az automatizált adatfeldolgozás területén és a tervdokumentáció kidolgozásával, az adatok automatizált feldolgozásával, a kimenő adatok szolgáltatásával és a gépidő biztosításával kapcsolatos polgári jogi kérdéseket szabályozza.

A szövetségi külkereskedelmi minisztérium 41/1985. Sb. sz. hirdetménye a nem kereskedelmi jellegű export- és importkapcsolatokról szabályozza a természetes és jogi személyek közötti behozatali és kiviteli jogviszonyokat, megállapítja az export- és importtilalmakat és a behozatali és kiviteli kérdésekben történő döntés szabályait.

A büntetőjog területéhez tartozik a Csehszlovák Szocialista Köztársaság elnökének az 1985. május 8-án kelt 38/1985. Sb. sz. közkegyelmi elhatározása. Egyfelől meghatározza azokat a bűncselekményeket, amelyekre az amnesztia kiterjed, másfelől azokat, amelyekre nem terjed ki, végül lehetőséget ad az utóbbi esetben is a kegyelemre, ha terhes nőről, két vagy több 15 évnél fiatalabb gyermekről gondoskodó anyáról, 65 évnél idősebb férfiről vagy 60 évnél idősebb nőről és gyógyíthatatlan betegségben szenvedő személyről van szó.

Igazságügyi szervezeti vonatkozású a Szlovák Szocialista Köztársaság igazságügy-minisztériumának 6/1985. Sb. sz. hirdetménye és a Cseh Szocialista Köztársaság igazságügy-minisztériumának 11/1985. Sb. sz. hirdetménye, amelyek újólag szabályozták a szakértői és tolmácsi díjakat.

A Szlovák Nemzeti Tanács 34/1985. Sb. sz. törvénye az ügyvédségről szóló 133/1975. Sb. sz. törvény módosításáról és kiegészítéséről úgy rendelkezik, hogy az ügyvédség alapszervei a kerületi ügyvédi társulások, Pozsonyban a városi ügyvédi társulás.

A munkajog és a társadalombiztosítás köréhez tartozik a 22/1985. Sb. sz. törvény a munka törvénykönyve 92. és 105. §-ának módosításáról és kiegészítéséről, amely a pihenőidő és szabadságidő egyes szabályait hozza összhangba az egyenlőtlen munkaidőbeosztásban dolgozók munkaidejével.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság 24/1985. Sb. sz. kormányrendelete az 54/1975. Sb. sz. kormányrendelet 11. §-ának kiegészítéséről lehetőséget ad a vállalatvezetőnek eltérő munkaidő megállapítására a jogszabályban megállapított esetekben.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság kormányának 25/1985. Sb. sz. rendelete különleges pótszabadságok bevezetéséről rendelkezik az építőiparban. Ehhez csatlakozik a Cseh Szocialista Köztársaság kormányának 26/1985. Sb. sz. rendelete és a Szlovák Szocialista Köztársaság kormányának 27/1985. Sb. sz. rendelete egyes dolgozóknak megszakítás nélküli heti pihe-

nőidő biztosításáról. Ennek időtartama legalább 24 óra és az idény- és kampánymunkákban résztvevők, úgyszintén a közlekedésben, kulturális, egészségügyi és szociális intézményekben és a folyamatosan üzemelő munkahelyeken dolgozók részére jár.

A 23/1985. Sb. sz. törvény az építőiparban járó különleges öregségi pótlék megállapításáról rendelkezik, amelynek összege az egyenlő járandóságokon kívül havi 300 Kčs. A törvény végrehajtásáról a szövetségi munka- és szociálisügyi minisztérium 40/1985. Sb. sz. hirdetménye intézkedik.

Ijjas István
Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság

1985 első felében 23 szövetségi törvényt hirdettek ki. A törvények és egyéb jogszabályok nagy része módosító és kiegészítő rendelkezéseket tartalmaz, Jugoszlávia jogi, politikai, társadalmi és gazdasági változásait, problémáit tükrözi.

Az *alkotmányjog* területén figyelmet érdemel az Alkotmánybíróság ügyrendje (Službeni List SFRJ — a továbbiakban Jhl. — 1985. 15. sz.), mely szabályozza az alkotmányosság és törvényesség elbírálására irányuló indítvány folytán, valamint az Alkotmánybíróság saját kezdeményezésére indított eljárást, valamint az állami szervek közötti hatásköri összeütközések megoldására irányuló eljárást, melyekben az Alkotmánybíróság ülésén vagy nyilvános tárgyalásán dönt. A jogszabály rendelkezéseket tartalmaz az Alkotmánybíróság és különböző szervek és szervezetek közötti kapcsolatokra és együttműködésre. Vonatkozásunkban is jelentősek az Alkotmánybíróság nemzetközi együttműködéséről szóló rendelkezések. Az Alkotmánybíróság szolgálatának teendői és feladatai megállapítására az Alkotmánybíróság titkárát jogosítja fel a jogszabály.

Az *államigazgatási* jogszabályok közül a szövetségi hatáskörbe tartozó belügyek ellátásáról szóló törvény (Jhl. 1985. 7. sz.) tételesen sorolja fel az e körbe tartozó ügyeket (állambiztonsági, külföldiek tartózkodásával kapcsolatos ügyek, határforgalom, szövetségi és diplomáciai szervek biztonsága, állambiztonsági tudományos ügyek, állampolgársági ügyek stb.), a belügyi szolgálati viszonyokat, dolgozók jogosítványait, munkaviszonyát, a Szövetségi Belügyi Titkárság eszközeit, az állambiztonsági szolgálat fejlesztésére létrehozott tudományos-kutató Biztonsági Intézet feladatait, működését szabályozza. A vonatkozó végrehajtási jogszabályok hozatalára a Szövetségi Végrehajtó Tanácsot jogosítja fel.

Fontos rendelkezéseket tartalmaz az államigazgatási rendszer alapjairól s a Szövetségi Végrehajtó Tanácsról és a szövetségi közigazgatási szervekről szóló törvényt módosító és kiegészítő törvény (Jhl. 1985. 18. sz.). Egyebek között elrendeli a Szövetségi Végrehajtó Tanács Koordinációs Bizottsága alapítását s feljogosítja a Végrehajtó Tanácsot, hogy állandó együttműködést hozzon létre nemzetközi szervezetekkel, összhangban a nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségekkel. Az államigazgatásban tölthető szolgálati idő 40 (nőknél 35) évben, s a korhatárt 65 (illetve 60) évben állapítja meg.

Törvénnyel módosították és egészítették ki a szövetségi közigazgatási szervek és szövetségi szervezetek szervezetéről és hatásköréről szóló törvényt is (Jhl. 1985. 18. sz.). Ez a jogszabály egyebek között meghatározza a Szövetségi Árutartalékok Igazgatóságának és a Különleges Rendeltetésű Termékek Forgalmi Tartalékolási Szövetségi Igazgatóságának feladatát és működését.

Új törvényt hoztak a szolgálatról a fegyveres erőknél (Jhl. 1985. 7. sz.), mely a hadseregi szolgálat mellett szabályozza a területi védelmi szolgálatot is. A tartalékos állományra vonatkozó rendelkezéseket külön szövetségi törvény tartalmazza.

Módosították és kiegészítették a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság kitüntetéseiről szóló törvényt (Jhl. 1985. 25. sz.), mely 17 kitüntetést ír elő.

Az önigazgatási rendszerre sajátos jogszabály a lakás- és kommunális politika közös elemeinek meghatározásáról szóló társadalmi megállapodás (Jhl. 1985. 2. sz.), melyben a Szövetség, a köztársaságok és tartományok képviselőházai, s az érdekelt országos szervezetek kötelezettséget vállalnak a jelzett égető országos problémák megoldására.

A *büntetőjog* területén három fontos törvényt módosítottak.

A gazdasági vétségekről szóló törvény módosításáról és kiegészítéséről szóló törvény (Jhl. 1985. 14. sz.) a gazdasági vétség új fogalmi meghatározását adja. Kivonta ez alól a csekély jelentőségű, s a káros következmények jelentéktelensége vagy hiánya miatt jelentéktelen társadalmi károsságot képező cselekményeket. A törvény szabályozza a gazdasági vétség elkövetésével szerzett vagyoni haszon elvonást, a törvényességi óvás jogorvoslatot, fontos hatásköri összeütközési eljárási rendelkezéseket tartalmaz, s jelentősen emeli az értékhatárokat és pénzbüntetéseket.

Egyidejűleg hirdették ki a szövetségi jogszabályokat sértő szabálysértésekről szóló törvény módosításáról és kiegészítéséről szóló törvényt (Jhl. 1985. 14. sz.). Ez többek között szabályozza a csőd alatt álló jogi személyek szabálysértési felelősségét, többszörösére (általában tízszeresére) emeli az értékhatárokat, módosítja a bírósági védelemre, rövidített eljárásra, vagyoni haszon elvonására, az ügyész szerepére vonatkozó rendelkezéseket.

Jelentős változásokat hoz a büntetőeljárási törvény módosításáról és kiegészítéséről szóló törvény is (Jhl. 1985. 14. sz.). Ez a jogszabály új rendelkezéseket tartalmaz a bíróságok és ügyészségek hatásköri és illetékességi összeütközésének megoldásáról, a Szövetségi Bíróság hatásköréről a törvényesség védelme körében, a kiadatásról, s figyelmet érdemelnek a külföldiekre vonatkozó módosító rendelkezések is.

A *gazdasági jog* területén a társultmunka-szervezetek szanálásáról és megszűnéséről szóló törvényt módosító és kiegészítő törvény (Jhl. 1985. 7. sz.) a veszteséges szervezeteknél tilos kifizetéseket gazdasági vétségként súlyosan bünteti, s egyéb szigorító gazdasági rendelkezéseket tartalmaz.

Közzétették a számunkra is figyelmet érdemlő, a külföldi személyek által hazai társultmunka-szervezetekbe való eszközbefektetésről szóló törvény egységes szövegét (Jhl. 1985. 5. sz.), mely jogszabály a nemzetközi munkamegosztást, korszerű technológia, kivitel és behozatal növelését s a hazai vállalatok fejlesztését tartja szem előtt rendelkezéseiben.

A *pénzügyi jog* területén is több törvényt módosítottak. Így törvényt hoztak a konvertibilis valutával történő fizetésről szóló törvény (Jhl. 1985. 25. sz.) s a vámtörvény módosításáról és kiegészítéséről (Jhl. 1985. 25. sz.). Az utóbbi törvény a határállomásokon szabad vámárudák létesítését teszi lehetővé bel- és külföldi utasok részére.

A Szövetségi Végrehajtó Tanács határozatot hozott a devizapiac bankközi értekezletének szervezetéről és tevékenységéről (Jhl. 1985. 12. sz.). Ez a

kormányhatározat az adott körben lebonyolított azonnali deviza-adásvételi ügyleteket szabályozza.

Fontos pénzügyi jogi kérdéseket szabályoz az egységes devizapiac működési feltételeiről, szervezetéről és működéséről szóló kormányhatározat (Jhl. 1985. 12. sz.), s egyben képet ad az adott helyzetről is e téren.

A jugoszláv adózás területén figyelmet érdemel az adópolitika alapjairól szóló megállapodás (Jhl. 1985. 11. sz.), valamint az adórendszer egyeztetéséről szóló megállapodás (Jhl. 1985. 10. sz.). A köztársaságok és tartományok képviselőházainak e jogi aktusai az egységet és összhangot hivatottak biztosítani az adózás terén.

Sprém István
Lengyel Népköztársaság

A Lengyel Népköztársaság 1985. első félévi jogalkotását több lényegbe vágó jogszabály kiadása jellemezte.

Az államjog vonatkozásában elsősorban a Lengyel Népköztársaság Szejmjének választási szabályzatáról szóló 1985. május 29-i 112. sz. törvény érdemel említést. (Dziennik Ustaw — a továbbiakban DzU. — 1985. 26. sz.). Több jogszabály is foglalkozik az ellenőrzés kérdéseivel, míg a Munkás-Paraszt Felügyelet hatékony működéséhez szükséges feltételei biztosításáról szóló, 1985. május 7-i 82. sz. államtanácsi és minisztertanácsi határozat, a Legfelsőbb Ellenőrzési Kamara alapszabályának módosításáról szóló, 1985. május 2-i 83. sz. államtanácsi határozat, valamint a Fegfelsőbb Ellenőrzési Kamara nemzeti tanácsokkal való együttműködésének alapelveit és módját szabályozó határozat módosításáról rendelkező, 1985. május 2-i 84. sz. államtanácsi határozat. (Monitor Polski — a továbbiakban MP. — 1985. 10. sz.)

Különös figyelmet érdemel a Lengyel Népköztársaság Alkotmányának módosításáról szóló, 1982. március 26-i 83. sz. törvény (DzU. 1982. 11. sz.) végrehajtásaként megjelent 1985. április 29-i 98. sz. törvény, amely az Alkotmánybíróságról rendelkezik. (DzU. 1985. 22. sz.)

A törvény értelmében az Alkotmánybíróság dönt a törvényhozási aktusoknak: a törvényeknek, valamint a Szejm által megerősített dekrétumoknak az alkotmánnyal való összhangjáról, valamint az Államtanács és a központi államigazgatási szervek és állami főhatóságok által kiadott normatív aktusoknak az alkotmánnyal vagy törvényhozási aktusokkal való összhangjáról.

Az Alkotmánybíróság megvizsgálja az elébe terjesztett aktusoknak nemcsak a tartalmát, hanem azt is, hogy az aktusok kibocsátására vonatkozó hatásköri és eljárási szabályokat betartották-e. Az Alkotmánybíróság előtti eljárás olyan törvények és más aktusok vonatkozásában folytatható le, amelyeket a hivatalos lapokban közzé kell tenni. Az Alkotmánybíróság a Szejm, vagy más jogalkotó szerv elé terjeszti azokat a megállapításait, amelyeket a jog hiányosságairól vagy hézagairól tett és amelyeknek kiküszöbölése a jogrendszer egységességének biztosítása céljából szükséges.

Az egyes törvényhozási aktusok alkotmánnyal való összhangjának hiányát megállapító döntést az Alkotmánybíróság elnöke a Szejm elé terjeszti, amely a kérdést a folyó vagy a legközelebbi időszakon teljes ülés keretében bírálja el. Ha a Szejm az Alkotmánybíróság döntését megalapozottnak találja, az érintett aktust módosíthatja vagy részben, illetve egészben hatályon kívül helyezheti. Ha a Szejm az érintett aktust az alkotmánnyal összhangban levőnek találja, az Alkotmánybíróság döntését elutasítja és az ügy ismételten az Alkotmánybíróság előtti eljárásban nem szerepelhet.

Az Alkotmánybíróság döntését elutasító határozatot a Szejm a képviselők legalább felének jelenlétében és kétharmados többséggel hozhatja.

Az államigazgatási jog területét érintette az Állami Területgazdálkodási Tanács szervezetéről, hatásköréről és működésének alapelveiről szóló, 1985. március 26-i 42. sz. minisztertanácsi rendelet (DzU. 1985. 11. sz.), az Állami Egészségügyi Felügyeletről szóló, 1985. március 14-i 49. sz. törvény (DzU. 1985. 12. sz.), a kistermelői tevékenységről szóló, 1985. január 31-i 11. sz. törvény (DzU. 1985. 3. sz.), továbbá a kóros kábítószerélvezet terjedésének meggátlásáról szóló, 1985. január 31-i 15. sz. törvény. (DzU. 1985. 4. sz.)

A pénzügyi jog területét két törvény érintette a helyi adókról és illetékekről szóló, 1985. március 14-i 50. sz. törvény és a jövedelemadóról kiadott törvény módosításáról szóló, 1985. március 14-i 51. sz. törvény. (DzU. 1985. 12. sz.)

A polgári jog vonatkozásában említést érdemel a földterületekkel való gazdálkodásról és az ingatlanok kisajátításáról szóló, 1985. április 29-i 99. sz. törvény (DzU. 1985. 22. sz.) és az áruvédjegyekről kiadott 1985. január 31-i 17. sz. törvény. (DzU. 1985. 5. sz.) A Minisztertanács 1985. február 6-i 20. sz. rendelete a közlekedési biztosítás kérdéseit szabályozta.

A büntetőjog kérdéskörét érintette az egyes büntetőjogi és szabálysértési rendelkezések módosításáról szóló, 1985. május 10-i 100. sz. törvény és a különleges büntetőjogi felelősségről kiadott 1985. május 10-i 101. sz. törvény. (DzU. 1985. 23. sz.)

A munkajog és a társadalombiztosítási jog vonatkozásában említést érdemel a bíróságok munkajogi és társadalombiztosítási ítélkezéseinek szabályairól szóló, 1985. április 18-i 85. sz. törvény (DzU. 1985. 20. sz.), továbbá a mezőgazdasági társadalombiztosításról kiadott törvény egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról szóló, 1985. március 11-i 54. sz. minisztertanácsi rendelet (DzU. 1985. 13. sz.), valamint a munkahelyi biztonság és a munkaegészségügy további javításának biztosításáról szóló 1985. március 4-i 42. sz. minisztertanácsi határozat. (MP. 1985. 6. sz.)

Salzmann Géza
Német Demokratikus Köztársaság

A Német Demokratikus Köztársaság jogszabályalkotási tevékenységének ismertetése során visszatérő jelenség az egy-egy jogterületre vonatkozó — évekkel, esetleg évtizedekkel korábban közzétett — alaprendelkezések újabb és újabb szabályokkal való kiegészítése, egyes rendelkezések módosítása, illetőleg hatályon kívül helyezése. Ezt tapasztalhatjuk a most ismertetett, az 1985. év első felében közzétett jogszabályok esetében is (zweite-, dritte-, vierte Verordnung). Ez a jogszabályszerkesztési technika megkönnyíti a rendelkezéseknek a változó körülményekkel és kívánalmakkal való rugalmas egyeztetését, azonban azok alkalmazása során szükségessé teszi az alap-, illetőleg megelőző rendelkezések átnézését is. Ezt a körülményt figyelembe kell vennünk a jelen ismertetésünkbe felvett jogszabályok (2., 3., 4. minisztertanácsi rendelet; a következőkben Mtr. 2. stb.) esetében is.

A tájékozódást megkönnyítendő a minisztertanács titkársága időnként közzéteszi az egy jogterület szabályozására vonatkozó — hatályba lépő, illetőleg hatályon kívül helyezett — jog-

szabályok jegyzékét. Ezeket a közleményeket (Bekanntmachung — a következőkben Mtk.) jelen kimutatásunkba szintén felvettük. Ugyancsak felvettük a minisztertanácsi határozat (Beschluss — a továbbiakban Mth.) útján hozott fontosabb rendelkezéseket is. Megjegyezzük, hogy az egy jogterületre vonatkozó hatályos rendelkezések egységes szerkezetbe foglalt szövegben való közzétételének nálunk szokásos gyakorlatával nem találkoztunk, s nem számolhatunk be törvény kibocsátásáról sem az ismertetett időszakban.

Az általunk kiemelt, jelentősnek minősíthető rendelkezéseket három főcsoportba bontva ismertetjük:

1. népgazdasági, illetőleg általában gazdasági;
2. szociális és érdekvédelmi;
3. tudományos és oktatási (továbbképzési) jellegüknek megfelelően.

A gazdasági jellegű jogszabályok közül fontosságuknak megfelelően az alábbiakat emeljük ki:

Mtr. 2. a fegyveres testület tagjai hozzátartozóinak anyagi felelősségéről (Gesetzblatt der DDR. I. — a továbbiakban GDDR. I. — 1985. 2. sz.).

Mtk. a kereskedelmi, gazdasági és egyéb szolgáltatások szabályozására vonatkozó rendelkezésekről (GDDR. I. 1985. 4. sz.).

Mtr. a földalatti üregek használatának szabályozásáról (GDDR. I. 1985. 5. sz.).

Mtk. a mező-, erdő- és élelmiszergazdálkodás szabályozására vonatkozó rendelkezésekről (GDDR I. 1985. 9. sz.).

Mtr. az áru- és személyszállítás gazdaságos lebonyolításának biztosítását célzó koordinációs intézkedések tárgyában (GDDR. I. 1985. 12. sz.).

Mtr. a termelési alapot terhelő beszolgáltatás szabályozásáról (GDDR. I. 1985. 13. sz.).

Mtr. 3. a népgazdasági terv végrehajtásával kapcsolatos gazdasági számlavezetés szabályozásáról (GDDR. I. 1985. 13. sz.).

Mtr. 3. a társadalmi alaphoz való hozzájárulás szabályozásáról (GDDR. I. 1985. 14. sz.).

Mtr. a gazdasági vezetés, a tervezés, valamint a tervezés gazdaságosságának előmozdítása tárgyában (GDDR. I. 1985. 15. sz.).

Szociális és érdekvédelmi tartalmú rendelkezések:

Mtr. 2. a magángyakorlatot folytató orvosok, fogorvosok, állatorvosok, valamint a szabad pályán működő kulturális és művészeti dolgozók kötelező szociális biztosításának szabályozásáról (GDDR. I. 1985. 2. sz.).

Mtr. 2. az állami biztosítási szervezet keretében működő szociális biztosítási ágazat szabályozásáról (GDDR. I. 1985. 2. sz.)

Mtr. a szakmunkáshivatás gyakorlásának szabályozásáról (GDDR. I. 1985. 4. sz.).

Mth. a Német Demokratikus Köztársaság minisztertanácsa, valamint a Német Szabad Szakszervezetek Szövetsége által az üzemi kollektív szerződések alkalmazásának módja tekintetében megállapított irányelvek közzétételéről (GDDR. I. 1985. 14. sz.).

Tudományos és oktatási (továbbképzési) tartalmú rendelkezések:

Mth. az Állam- és Jogtudományok Akadémiája jogállásának, működésének és feladatainak szabályozása tárgyában (GDDR. I. 1985. 6. sz.).

A határozat értelmében az Akadémia az NDK Tudományos Akadémiájával összhangban, azonban önálló intézményként működik. (Ld. még GDDR. I. 1984. 19. sz.) Feladata az állam- és jogtudomány művelői tudományos képzésének biztosítása, valamint a tudományos kutatás irányítása. Felelős az egyetemi és főiskolai oktatás és képesítés megfelelő színvonalának biztosításáért. A határozat részletesen szabályozza az Akadémia vezetésével, a tanácskozó testületek megalakításával és működésével, az Akadémia szervezeti felépítésével, a nemzetközi kapcsolatok biztosításával, valamint az Akadémia képviseletével kapcsolatos kérdéseket.

Mtr. 4. a főiskolai tudományos oktatók megbízásának és jogállásának szabályozásáról.

Kimutatásunkban az idézett jogszabályoknak csupán címét és feltalálási helyét tüntettük fel, — ez általában elegendő a tárgy iránt érdeklődő szakemberek eligazítására. Az Állam- és Jugtudományi Akadémia jogállását szabályozó minisztertanácsi határozat esetében azért tértünk ki a tartalom rövid ismertetésére, mert ezzel is fel kívántuk hívni a figyelmet a mi szabályozásunktól némileg eltérő rendelkezésekre.

Lázár Miklós
Románia Szocialista Köztársaság

Az 1985. év első felében Romániában nem alkottak különösebben jelentős jogszabályokat, csupán az alábbiak érdemelnek említést.

Az államigazgatási jog terén alkotott új jogszabály a 38/1985. sz. államtanácsi dekrétum, amelyet a Buletinul Oficial (a továbbiakban: Bul. Of.) 1985. évi 6. számában tettek közzé. Ez a jogszabály módosítja a Honvédelmi Minisztérium szervezetéről és működéséről szóló 444/1972. sz. államtanácsi dekrétumot néhány vonatkozásban. A módosítás szerint a 17. szakasz kimondja, hogy a minisztérium vezető tanácsának összetétele a következő: egy miniszter, két első miniszterhelyettes, négy miniszterhelyettes, utóbbiak közül az egyik a Hadsereg Politikai Tanácsának a titkára. A tanács elnöke a miniszter vagy az általa kijelölt első miniszterhelyettes. Az első helyetteseket és a miniszterhelyetteseket elnöki rendelettel nevezik ki.

Ebben az időszakban adták ki a Gépipari Minisztérium létesítéséről, szervezetéről és működéséről szóló 49/1985. sz. államtanácsi dekrétumot (közzétéve a Bul. Of. 1985. évi 7. számában). Ez a jogszabály elrendelte a Gépipari Minisztérium és a (korábbi) Szerszámgépipari Minisztérium fúzióját. A minisztérium irányítja a hozzátartozó, neki alárendelt egységeket, és országosan gyakorolja az irányítást más alárendeltségben álló egységeknek a Gépipari Minisztérium profiljába tartozó tevékenysége tekintetében. Az új jogszabály részletesen előírja a minisztérium teendőit a tervezés, az iparfejlesztés, a szakosítás, az export és a nemzetközi kooperáció vonatkozásában. Bizonyos ár- és bérmegállapítási funkciót lát el működési területe tekintetében. Az általános kérdésekben a minisztérium vezető tanácsa határoz, míg az operatív tevékenységet az Irodája fejti ki és végrehajtja a tanács határozatait. A minisztérium vezetőségében helyet foglal: a miniszter, két miniszteri rangú államtitkár, öt miniszterhelyettes és egy államtitkár.

Említést érdemel még a 42/1985. évi államtanácsi dekrétum, amelyet a Bul. Of. 1985. évi 6. számában tettek közzé. Ez a jogszabály ugyanis alapvetően szabályozza a postai bélyegek, az okmánybélyegek és egyéb postai értékek kibocsátásának, kezelésének és értékesítésének a kérdését. Megszabja a tárgy vonatkozásában a Nemzeti Bank jogkörét és teendőit, továbbá a Pénzügyminisztérium kapcsolatos jogkörét. A különböző értékek mennyiségét és fajtáit, ezeknek kibocsátását éves terv irányozza elő.

A polgári eljárási jog területét is érinti az Államtanács 81/1985. sz. dekrétuma, amelyet a Bul. Of. 1985.

évi 13. számában tettek közzé. Ez a jogszabály a szocialista egységek közötti peres ügyek intézésének a megjavítását célozza. Bizonyos módosításokat vezet keresztül az 58/1968. sz. Bírósági Szervezeti törvényen. E szerint a 250 000 Lei perértékű ügyekben egyes bíró jár el, a többi ügyben 2 bíró ítélkezik. Megfelelő rendelkezés van arra az esetre, ha a két bíró véleménye eltérő lenne. A jogszabály megfelelő módosításokat vezet keresztül a polgári eljárásjogi törvényen. A jogszabály megállapítja a Legfelsőbb Bíróság különös hatáskörét bizonyos ügyek intézése tekintetében.

Matula, M.

Alkotmányjog, az államhatalmi és államigazgatási szervek rendszere és struktúrája

Az alkotmányjog területén végbement változások 1982-ben csak a nemzeti bizottságokról szóló törvényre vonatkoznak (a Cseh Nemzeti Tanács 49/1982. és 137/1982. Sb. számú, továbbá a Szlovák Nemzeti Tanács 52/1982. és 139/1982. Sb. számú törvényei). A jelenleg hatályos törvényt egységes szerkezetben a Cseh Szocialista Köztársaságban 31/1983. Sb. szám és a Szlovák Szocialista Köztársaságban 35/1983. Sb. szám alatt tették közzé. Az alábbiakban röviden az említett módosítások lényegét kívánjuk bemutatni, kiegészítve az államigazgatási jogra vonatkozó külön összefoglalással.

A nemzeti bizottságok rendszerének szemszögéből nézve a legfontosabb változások a községi és a városi nemzeti bizottságok helyzetének differenciálásában mutatkoznak. A járási nemzeti bizottság javaslatára a kerületi nemzeti bizottság egy adott községet központi községnek nyilváníthat, illetve adott esetben úgy rendelkezhet, hogy az a községi nemzeti bizottság, amelynek hatásköre több községre terjed ki, a központi község nemzeti bizottságának jogállásával rendelkezik. Utóbbiaknak olyan többletjogaik vannak, amelyekkel a községi nemzeti bizottságok nem rendelkeznek. Így jogosultak kis üzemeket szolgáltató vállalatokat vagy házkezeléssel és karbantartással megbízott szervezeteket létesíteni, kezelni és tevékenységüket felfüggeszteni. Különösképpen hangsúlyozni kell, hogy a központi községek nemzeti bizottságai a járási nemzeti bizottságok egyes jogaival is rendelkeznek és a magasabb fokú nemzeti bizottságok által irányított szervezetek, illetve központilag irányított szervezetek egyes jogait is gyakorolhatják. Ez a jogkör mindenekelőtt feljogosítja a központi községi nemzeti bizottságokat, hogy véleményeket adjanak különböző elképzelésekről, illetve az egyes szervezetek által tett intézkedésekről és kifejtett tevékenységükről, amennyiben ez a tevékenység illetékességi területük általános fejlesztését érinti.

Meghatározott nemzeti bizottságok különböző csoportokba tartoznak. Az első csoportba azok a nemzeti bizottságok tartoznak, amelyek az egyes kerületek székhelyein levő városokban működnek, továbbá a kormány által kijelölt városok nemzeti bizottságai, a második csoportban a járások székhelyein levő nemzeti bizottságok és az olyan városi jellegű községekben működő nemzeti bizottságok foglalnak helyet, amelyeket a kerületi nemzeti bizottság határozott meg. Végül a harmadik csoport a többi városi nemzeti bizottságot öleli fel. Meg kell jegyezni továbbá, hogy Brnóban, Ostraván, Kassán és Plzenben közvetlenül a vonatkozó kerületi nemzeti bizottság alá tartozó városi nemzeti bizottságok működnek és különleges jogokkal rendelkeznek; ugyanez a helyzet Prága és Bratislava nemzeti bizottságainál, amelyek a két köztársaság kormánya alá tartoznak és legfelső szintű sajátos jogkörrel rendelkeznek. A második csoporthoz tartozó nemzeti bizottságok ezentúl olyan jogkörrel rendelkeznek, amely eddig a járási nemzeti bizottságokat illette; az első csoporthoz tartozó nemzeti bizottságoknak még más jogaik is vannak.

Az előző szabályozáshoz képest a módosított törvény hangsúlyozza a nemzeti bizottságok szerepét illetékességi területük általános fejlesztését illetően. Ez a felsőbb szintű nemzeti bizottságokra is vonatkozik. A nemzeti bizottságok szerepe különös hangsúlyt kapott az egyes koncepciókat tartalmazó tervek elkészítésénél, a beruházások elhelyezéséről szóló határozatok meghozatalánál és a kevéssé hatékony és távlattal nem rendelkező termelés háttérbe szorításánál. Ami a nemzeti bizottságok helyzetének megszilárdulását illeti a szocialista szervezetek vonatkozásában, az igazgatási jogról szóló összefoglalásra kívánunk utalni.

Az új szabályozásnak szélesebb rendelkezései vannak a nemzeti bizottságok közötti vertikális kapcsolatok tekintetében is. A törvény részletesebben határozza meg a kormány és a központi államigazgatási szervek szerepét a nemzeti bizottságok vonatkozásában, úgyszintén a köztársaság belügyminisztériumának hatáskörét, amely a kormány irányító és ellenőrző tevékenységét biztosítja a nemzeti bizottságok irányában. Ezenkívül a törvény úgy rendelkezik, hogy az ún. autonóm hatáskörben, a nemzeti bizottságoknak figyelembe kell venniök a kormány határozatait is. Eddig csak az általánosan kötelező jogszabályok szerint kellett eljárniok tevékenységük során. Ami egyfelől a kerületi nemzeti bizottságok és járási nemzeti bizottságok viszonyát, másfelől a járási nemzeti bizottságok és a központi községek nemzeti bizottságainak viszonyát illeti, az alsóbb fokú nemzeti bizottság ezentúl véleményt nyilváníthat a felsőbb fokú nemzeti bizottságok irányában a fejlesztési koncepciók, tervek és költségvetések tekintetében is. A kötelező feladatok és limitek terén a törvény ugyancsak meghatározza a kerületi nemzeti bizottságok és az első és második csoporthoz tartozó városi nemzeti bizottságok közötti jogi kapcsolatokat. Végül a nemzeti bizottságok ezentúl államigazgatási tevékenységet fejthetnek ki más nemzeti bizottság illetékességi területén is.

Az új törvény a nemzeti bizottságok és a társadalmi szervezetek közötti kapcsolatokat is megerősítette. A nemzeti bizottságok kötelesek figyelembe venni az utóbbiak indítványait és a Nemzeti Front és annak szervezetei elé terjeszteni együttműködési javaslataikat a választási programok kidolgozásához és megvalósításához. A Nemzeti Front és az abba tömörült szervezetek, úgyszintén más érdekelt állami szervezetek és szervek irányában fennálló kapcsolatok terén a nemzeti bizottság köteles plenáris ülésének előkészítésénél az említett szervezetekkel és szervekkel együttműködni. A társadalmi szervezetek irányában fennálló kapcsolatokat illetően az együttműködés új konkretizálásáról van szó, figyelemmel arra, hogy a nemzeti bizottságok és a társadalmi szervezetek együttműködését már a korábbi jogszabályok általánosságban feladatul tűzték ki.

A módosított törvény egy eléggé kiterjedt új szakaszt tartalmaz, amely a nemzeti bizottságok autónóm hatáskörével foglalkozik. A Csehszlovák Szocialista Köztársaság alkotmánya szerint általánosan kötelező érvényű rendeleteket adhatnak ki; ezt a hatáskört a nemzeti bizottságokról szóló törvény eddig nem konkretizálta. Az említett szakasz különleges figyelmet szentel az általánosan kötelező rendeletek kibocsátásának és hatálybaléptetésének. Úgy mint eddig, az általánosan kötelező rendeleteknek összhangban kell állniok azokkal az általánosan kötelező jogszabályokkal, amelyeket a központi szervek és a felsőbb fokú nemzeti bizottságok bocsátanak ki; közzétételükhöz azonban külön felhatalmazásra szükség nincsen.

A módosított törvény széles körben foglalkozik a nemzeti bizottságok különböző szerveivel, különösen a képviselők és a választott szervek helyzetével. A módosítás jelentős mértékben kiterjeszti a képviselők jogait, nevezetesen az érdekelt nemzeti bizottság illetékességi területén kívül levő állami szervek és szervezetek irányában. A nemzeti bizottságokról szóló törvény különösen hangsúlyozza a nemzeti bizottságokkal való együttműködést és a képviselők számára határidőket állapít meg tevékenységükről a választók előtt történő beszámolókat illetően.

A nemzeti bizottság plenáris ülésének kizárólagos hatáskörébe tartozó ügyek a jövőben sokkal számosabbak, mint korábban voltak és a törvény azokat pontosan meghatározza. A plenáris ülés hatásköre különösen felöleli a fejlesztési koncepciók és gazdasági tervek jóváhagyását és a beruházások finanszírozását.

A nemzeti bizottságok tanácsának (nálunk a végrehajtó bizottságnak megfelelő szerv — szerk. megj.) jogköre is jelentősen bővült különösen illetékességi területük általános fejlesztését és az ellenőrző tevékenységet illetően. A módosítás kiemeli a nemzeti bizottság tanácsának szerepét az államigazgatási tevékenység ellenőrzésével és értékelésével kapcsolatban. A nemzeti bizottság tanácsának felelőssége a plenáris ülés előtt megnövekedett annál a rendelkezésnél fogva, hogy a tanács köteles tevékenységéről minden plenáris ülés alkalmával beszámolni.

A törvény új szövege szabályozza a nemzeti bizottságokat, tisztségviselőinek helyzetét és azok funkcióit is. A nemzeti bizottság tanácsa megbízhatja a nemzeti bizottság elnökét, elnökhelyettesét és titkárát koordinációs és ellenőrzési jellegű feladatok teljesítésével, amennyiben azok nem kívánnak kollektív döntést. A nemzeti bizottság titkárát a törvény felhatalmazza többek között a különböző albizottságok és aktívák munkatervei előkészítésének koordinálásával, ezen kívül a titkár a szervezet vezetőjének feladatait is ellátja az apparátus dolgozóinak munkaviszonya tekintetében (a népi ellenőrzési bizottság apparátusa dolgozóinak kivételével).

A nemzeti bizottság albizottságainak szerepe jelentősen bővült az ellenőrzés terén, különös figyelemmel az igazgatási bizottságok és a nemzeti bizottság által irányított vagy igazgatott szervezetek tevékenységére. Az albizottság köteles ellenőrző tevékenységét az állampolgárokkal együttműködésben végezni.

Ki kell emelni az igazgatási bizottságok tevékenységére vonatkozó rendelkezések jelentős mértékű bővülését is. Az igazgatási bizottságokat ezentúl csak a törvényben maghatározott esetekben lehet létesíteni — szerepük a jelenlegi igazgatási bizottságokkal ellentétben határozathozatal igazgatási ügyekben; ezen kívül a nemzeti bizottságokról szóló törvény általános szövegezésben állapítja meg az igazgatási bizottságok szervezetei felépítését és határozathozataluk módját, amit eddig speciális szabályok tartalmaztak.

Bizonyos módosítások következtek be a nemzeti bizottságok különböző szakosztályainak külső viszonyait illetően. A szakosztályok kötelesek ezentúl a képviselőket tevékenységükről és a nemzeti bizottság által irányított vagy igazgatott szervezetek tevékenysége során szerzett tapasztalatokról tájékoztatni. A módosított törvény kifejezetten a szakosztályok kötelességévé teszi, hogy a nemzeti bizottságok által irányított vagy igazgatott szervezeteket és intézményeket szakmai szempontból irányítsák. A módosítás megszüntette a szakosztályok felelősségét az albizottságok irányában. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy ezt a felelősséget a szankciók tekintetében korábban sem rögzítette jogszabály; ezen kívül az albizottságoknak mindig megvan a lehetőségük arra, hogy befolyásukat a különböző szakosztályokkal szemben érvényesítsék.

A törvény új szövegének megfelelően a nemzeti bizottságok államigazgatási feladatok ellátása céljából mindig létrehozhatnak sajátos szerveket, amennyiben külön törvény erre azokat felhatalmazza. Az egyes nemzeti bizottságok által megalakított közrendvédelmi felügyelőségek szervei jogot kaptak bírságok kiszabására jegyzőkönyv formájában.

A nemzeti bizottságok elsőrendű szerepet betöltő intézmények az egymás között és az állampolgárok irányában fennálló kapcsolatok elmélyítése terén, amit konkretizál és megerősít az a tény is, hogy a törvény szerint egyedül a plenáris ülés és a tanács állapíthat meg feladatokat a polgári bizottságokkal szemben; ezen kívül a törvény a nemzeti bizottság tanácsának és más szerveinek és az általuk irányított és igazgatott szervezeteknek kötelességévé teszi, hogy foglalkozzanak a polgári bizottságok által előterjesztett javaslatokkal, kezdeményezésekkel és kérdésekkel és azokat tájékoztassák a szóban forgó kérdések elintézésének módjáról.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Sprém István

Barbara Zawadzka (szerk.): A helyi államhatalmi és államigazgatási szervek rendszere az európai szocialista államokban*

Ez az átfogó és terjedelmes mű egy 15 tagú szerzői közösség munkája, amelynek minden tagja a tudományterület kiemelkedő művelőjeként ismert. A kötet szerkesztője — Barbara Zawadzka — aki maga is az államjog és az államigazgatási jog kiváló tudományos kutatója és művelője, nemcsak szerkesztette ezt a kiemelkedő kötetet, hanem biztos kézzel fogta össze a széles alkotó kollektíva sokoldalú tevékenységét.

Barbara Zawadzka nem csupán a szerkesztés feladatát vállalta, hanem jelentős részt vett az egyes kutatási témákat magukban foglaló fejezetek kidolgozásában is, így a mű 12 fejezetéből hármat a szerkesztő maga írt meg. A helyi tanács szocialista államrendszeren belüli helyével foglalkozó első fejezet is Barbara Zawadzka munkája, s ebben a szerző a tanácsokat mint a

---

Sprém István csoportvezető, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* System ternowych organów władzy i administracji państwowej w europejskich państwach socjalistycznych. Warszawa, 1985. Ossolineum, 437 old.

néphatalom képviseleti formáit vizsgálja és egyben rámutat azok többfokozatú jellegére, demokratikus centralizmusára, az igazgatási szervekkel való fölérendeltségi viszonyára, valamint kettős — államhatalmi és önigazgatási — szervként való működésére is. Ugyancsak ebben a fejezetben fejti ki a szerző az állampolgároknak a hatalom gyakorlásában a képviseleti rendszeren túli formák útján történő részvételével kapcsolatos nézeteit, és világítja meg a marxista—leninista párt képviseleti rendszeren keresztül érvényesülő vezető szerepére vonatkozó álláspontját.

A második fejezet, amely a helyi alapegységek társadalmi-politikai életének megszervezésével foglalkozik, Tadeusz Fuks munkája. A szerző részletesen elemzi a politikai párt jelentőségét a társadalmi-politikai rendszeren belül, továbbá kitér a népfront jelentőségére, az egyéb társadalmi szervezetek szerepére és a lakókörnyezet különböző társadalmi aktivitási formáinak ismertetésére is.

Az európai szocialista államok területi beosztásának problémáit tárgyalja a harmadik fejezetben Zbigniew Leoński. Ennek keretében a szerző sorra veszi a területi beosztás hagyományos és újszerű elemeit és azt vizsgálja, hogy a területi beosztásban miként érvényesül a demokratizmus alapelve. Külön kiemelésre kerül e fejezetben a területi beosztás és a szocialista állam új funkciói közötti összefüggés úgy a népgazdaság, mint a szociális-kulturális élet területén, továbbá a nemzetiségi kérdés és területi beosztás közötti kapcsolat.

Zbigniew Leoński vizsgálja a képviseleti szervek felépítési fokai és területi beosztási egységek közötti viszonyt, a területi beosztás legkisebb egységeinek szerepét, a városok problematikáját, a területközi integráció kérdését és befejezésül a területi beosztás jogi szabályozásának módszereit.

A negyedik fejezetben Barbara Zawadzka a képviseleti elvvel és annak a nemzeti tanácsok útján történő megvalósulásával foglalkozik. Elemzi a szocialista típusú képviseleti rendszer sajátosságait, a választói érdekképviselet kérdéseit a klasszikus szocialista képviseleti rendszerben és a jugoszláv önigazgatási érdekképviseleti rendszerben, a képviselők és a választók kapcsolatát a különböző képviseleti típusok keretében, a választói utasításokat, a képviselői felelősséget, valamint a tanácsi munkában való közvetlen állampolgári részvétel problémáit.

Az ötödik fejezet, amely ugyancsak Barbara Zawadzka munkája, a helyi tanácsok választási rendszerével foglalkozik. Elöljáróban tisztázza a választási rendszerek politikai tartalmát, majd a fejezet első részében a klasszikus képviseleti rendszerű szocialista országok helyi tanácsainak választását vizsgálja meg. Szó esik itt a választási rendszer eredetéről, a választójog alkotmányos alapjairól, a választókerületekről, a választói névjegyzékekről, a választási bizottságokról, a képviselők jelöléséről, a jelöltek és a mandátumok számáról, a szavazás módjáról, a nemzetgyűlési és a helyi tanácsi választások kapcsolatáról és különválásáról, valamint a képviselők visszahívásáról.

A fejezet második részében a helyi szkupstinák létrejöttét vizsgálja a szerző a jugoszláv választási rendszer tükrében.

Egy négytagú szerzői kollektíva (Andrzej Antoszewski, Henryk Rot, Jerzy Surowiec, Eugeniusz Szymczak) írta a helyi képviseleti szervek felépítéséről és tevékenységi formáiról értekező hatodik fejezetet. Ebben szó esik a helyi képviseleti szervek jellegéről, funkcióiról és hatásköréről, munkamódszereiről, szervezeti felépítéséről és tevékenységének jogi formáiról.

A hetedik fejezetet Tadeusz Fuks a helyi képviseleti szervek társadalmi ellenőrzési rendszerében játszott szerepének szentelte. A szerző kitér a társadalmi ellenőrzés szervezeti előfeltételeire, fogalmára és fajaira, a helyi tanács és szervei által gyakorolt társadalmi ellenőrzésre, az ellenőrzés egyéb formáira, továbbá a társadalmi és az önigazgatási szervezetek által gyakorolt ellenőrzésre.

A nyolcadik fejezet Andrzej Antoszewski, Michał Kasiński és Eugeniusz Smoktunowicz műve, amely a tanács végrehajtó-rendelkező szervei és az igazgatási apparátus viszonyát taglalja. Szó esik itt a végrehajtó-rendelkező szervek szervezeti elhelyezkedéséről, összetételéről, létesítéséről, feladatairól és hatásköréről, valamint tevékenységének jogi formáiról és módszereiről. A fejezet befejező része részletesen tárgyalja a jugoszláv helyi igazgatás rendszerének sajátosságait.

Natalia Gajl, Włodzimierz Nykiel és Hanna Sochacka-Krisiak közös munkája a könyv kilencedik fejezete, amely a helyi tanácsok rendszerében folyó pénzgazdálkodás kérdéseivel foglalkozik. Elöljáróban a szerzők a helyi gazdálkodás terjedelmét vázolják, majd ismertetik a helyi tanácsok pénzgazdálkodásának jogi alapjait, az alkotmányban, a tanácstörvényben és a költségvetési jogban meghatározott elveket. A fejezet további részében a tanács pénzgazdálkodásának struktúráját, a költségvetési gazdálkodással kapcsolatos hatáskörét és pénzügyi forrásait vizsgálják és befejezésül külön elemzik a jugoszláv nagyközség pénzgazdálkodásának jogszabályi alapjait.

A helyi hatalmi és igazgatási szervek gazdasági funkcióját tárgyalja Michał Szpringer a tizedik fejezetben. Megvizsgálja a gazdasági funkció és a helyi tanácsi gazdálkodás viszonyát, a helyi gazdasági tervezés kérdéseit, a tervezés és a gazdasági igazgatási rendszer kapcsolatát, a gazdasági tervezés terjedelmét és módszereit, valamint a tervezés gazdasági bázisait, komplexitását és területi koordinációját.

A tizenegyedik fejezetben Stanisław Kraszewski és Eugeniusz Ochendowski a szociális és kulturális igazgatás problémáiról ír. A szerzők először a szociális és kulturális szükségletek kielégítését szolgáló intézmények általános jellegzetességeit tárgyalják, majd kitérnek az állami vállalatok általános jogi helyzetére, a helyi államhatalmi és államigazgatási szervek, továbbá a helyi állami vállalatok kölcsönös kapcsolatának jellegzetességeire, a központilag igazgatott állami vállalatokkal kapcsolatos helyi tanácsi hatáskör terjedelmére, valamint a szociális és kulturális igazgatás szocialista államokban tapasztalható fejlődési irányzatainak ismertetésére is.

Az utolsó fejezetet a helyi államhatalmi és államigazgatási szervek feletti felügyelet problémáinak szentelte Andrzej Filipowicz. Ismerteti a felügyelet fogalmát általánosságban, majd részletesen elemzi a felügyeleti szervek rendszerét, a különböző szocialista államok felügyeleti rendszerének közös ismérveit, a felügyeleti szervek rendszerében mutatkozó eltéréseket, a felügyeleti rendszer és tanácsi önállóság viszonyát, illetve a helyi tanács és államigazgatási szervek rendszere tevékenységének törvényességi biztosítékai és felügyelet közötti összefüggést. Befejezésül a felügyelet céljáról és eszközeiről ír a szerző és a felügyelettel kapcsolatos jugoszláv megoldásokat taglalja.

Végezetül Barbara Zawadzka mint szerkesztő összegzi az európai szocialista államok helyi államhatalmi és államigazgatási szerveinek rendszerében fellelhető azonosságokat és eltéréseket.

Kiemelkedő jelentőségű és igen elmélyült jogösszehasonlító művet hasznosan egészíti ki a kutatások során felhasznált és különböző országokból összegyűjtött joganyag dokumentációja.

Kávássy Sándor

Sz. D. Szkazkin: A parasztság a középkori Nyugat-Európában*

Szkazkin könyvét jogi fejtegetései, egészen pontosan, a feudális földtulajdonról és -birtoklásról nyújtott magyarázatai miatt érdemes olvasni elsősorban. Ám ahhoz, hogy könnyedén vehessük a lapot, Marx, részben Engels vonatkozó műveinek ismeretére van szükség.

Marx *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* c. művében *A tőkés termelést megelőző formák*-ról írott fejezetben három *fajtáját* különbözteti meg a tulajdonnak: 1. a földtulajdont, 2. a szerszámtulajdont és 3. a létfenntartási eszközök tulajdonát, egyben a leghatározottabb formában mutat rá, hogy a tulajdon „ősformái szükségszerűen a termelés feltételeit alkotó különböző objektív mozzanatokhoz mint sajáthoz való viszonyban oldódnak fel" (Karl Marx és Friedrich Engels művei 46/I. Bp. 1972. 378. o.). Tekintve, hogy e helyen csupán a feudális földtulajdon és -birtoklás kérdéseivel foglalkozunk, a továbbiakban Marxnak a földtulajdonra és -birtoklásra vonatkozó legfontosabb megállapításait idézzük.

Kezdetben, legőseredetibb formájában a földtulajdon — mutat rá Marx — nem egyéb, mint „készen találni rajta (ti. a földön — K. S.) nyersanyagot, szerszámot és nem a munka által, hanem maga a föld által létrehozott létfenntartási eszközöket". Ezt a megállapítást további, ugyancsak fontos megállapítások és megjegyzések teszik teljesebbé. Így az, hogy a tulajdon „eredetileg ingó, mert az ember először a föld kész termékeit keríti hatalmába, amelyek közé tartoznak többek között az állatok is, és az ő szempontjából sajátlag a szelíditheték. Ámde még ez az állapot is — vadászat, halászat, pásztorkodás, gyümölcsgyűjtögetésből élés stb. — mindig feltételezi a föld elsajátítását, akár állandó lakhelyül, akár kóborlásra, akár állatok legeltetésére stb." „Egyáltalában a föld tulajdonába beleértődik a föld szerves termékeinek tulajdona." „Ha a földdel együtt annak szerves tartozékaként magát az embert is meghódítják, őt is úgy hódítják meg, mint a termelési feltételek egyikét, s így rabszolgaság és jobbágyság keletkezik, amelyek csakhamar meghamisítják és módosítják minden eredeti közösség eredeti formáit és maguk lesznek a bázisává" (idézett mű 370—371. o.).

Mint egykor halász-vadász, majd nomád ősök leszármazottjai számára, feltétlenül érdekes lehet számunkra, amit Marx a vadász- és pásztornépek földtulajdonáról ír. „Vándorló pásztortörzseknél — és minden pásztornép eredetileg vándorló — a föld, akárcsak a többi természeti feltétel, elemi határolatlanságban jelenik meg, pl. az ázsiai sztyeppeken és az ázsiai fennsíkon. Lelegelik stb. elfogyasztják a csordák, amelyekből viszont a csordanépek élnek. Úgy viszonyulnak hozzá, mint tulajdonukhoz, jóllehet ezt a tulajdont soha nem rögzítik. Így van a vadászterülettel az amerikai vad indián törzseknél: a törzs egy bizonyos vidéket a maga vadászterületének tekint és erőszakkal megtartja más törzsekkel szemben vagy igyekszik más törzseket az általuk őrzött területről elűzni. A vándorló törzseknél a község valójában állandóan egyesítve van, utazótársaság, karaván, horda, és a fölé- és alárendelés formái ennek az életmódnak a feltételeiből fejlődnek ki. Amit itt valójában *elsajátítanak* és *újratermelnek*, az a csak a csorda, nem a föld, amelyet azonban mindig *közösségi módon* vesznek időleges használatba mindenkori tartózkodási helyükön." „Itt valójában beérhetjük azzal, hogy őseredeti földtulajdonról beszélünk, mert a pásztornépeknél a föld természettől készentalált termékeinek — pl. a birkának — a tulajdona egyszersmind annak a legelőnek a tulajdona is, amelyen átvonulnak" (idézett mű 370. o.).

Az ősi földtulajdon fő formáiként Marx a keleti vagy ázsiai, a szláv, az antik vagy klasszikus ókori (görög, római) és a germán földtulajdont említi. Az alapformának sejthetően a keleti vagy ázsiai formát tartotta, erre utal legalábbis az a zárójelbe tett megjegyzése, amikor is azt mondja: „*keleti forma*, módosult a szláv formában; az ellentétig kifejlődve, de mégis megvan még mint rejtett, bár ellentétes alapzat az antik és germán tulajdonban" (idézett mű 376. o.).

A keleti vagy ázsiai formában a földtulajdon „*csak* mint községi tulajdon létezik, ott az egyes tag mint olyan csak *birtokosa* egy különös résznek, örökletesen vagy sem, mivel a tulajdon egy-egy töredéke egyik tagé sem magáértvalóan". „...az egyes tehát csak birtokos. Csak *közösségi* tulajdon és csak *magánbirtoklás* létezik". A görög és a római (egyszóval a klasszikus ókori) formában „a földet a község foglalja el... egy része a községé mint olyané, mint a község tagjaitól megkülönböztetett valamié marad, ager publicus annak különböző formáiban; a másik részt elosztják és a föld mindegyik parcellája... egy polgár magántulajdona". „A germánoknál, ahol az egyes családfők erdőkben tanyáznak s nagy távolságok választják el őket egymástól... az alapzat az elszigetelt, önálló családi lakás." Itt is van „ager publicus, az egyes ember tulajdonától megkülönböztetett községi föld vagy népi föld. Ez vadászatra, legeltetésre, faizásra stb. szolgáló terület, az a része a földnek, ha ebben a meghatározott formában kell termelési eszközül szolgálnia, nem lehet megosztani". Ám a germánoknál „az ager publicus éppenséggel csak az egyéni tulajdon kiegészítéseként jelenik meg, és csak annyiban szerepel tulajdonként, hogy ellenséges törzsekkel szemben mint az egyik törzs közös birtokát védelmezik" (idézett mű 361., 363—364. o.).

Csak ezek előrebocsátása után foghatunk Szkazkin fejtegetéseinek tanulmányozásához, aki ott kezdi, ahol mi most abbahagytuk, ti. a germán formánál és szintén Marxot idézi, ezúttal a Vera Ivanovna Zaszulics levelére adandó válasz harmadik fogalmazványát (1881. február végéről — március elejéről). Marx itt arról beszél, hogy archaikus alakjában a germán formát is a köztulajdon jellemzi. Julius Caesar korában (i. e. 102. vagy 100—44.) azonban már évente osztják a földet a különböző csoportok között és valószínű, hogy még a művelés is csoportonként, közösen történt. Később a művelhető föld magántulajdonként a művelőké lett, az erdők, a legelők, a parlagföldek stb. továbbra is köztulajdonban maradtak. (Szkazkin, 79. o.)

Az utóbbi, ti. a művelhető földek magántulajdonának kialakulása, mint Marx is hangsúlyozza, meglehetősen kései fejlemény. Szovjet tudósok véleménye szerint az i. sz. V. és VIII. század közötti időkben ment végbe a különböző germán törzsek körében. Ám

---

Kávássy Sándor tanár, Bessenyei György Tanárképző Főiskola (Nyíregyháza).

* Gondolat Kiadó. Bp. 1979. 526 old. 3. t.

ahhoz, hogy bekövetkezhessen, jelentős változásoknak kellett történniök. Egyfelől a népesség növekedése nyomán általánossá kellett válnia a földfelosztás rendszerének, másfelől a nagycsaládszervezet felbomlása nyomán az individuális kiscsaládnak [= szülő(k) + gyermek(ek)] kellett előtérbe lépnie. Ezzel együtt került sor a művelhető földnek végleges felosztására, ami azt jelentette, hogy a falubeli ház és tartozékai határbeli szántóföldekkel egészültek ki. Így lépett színre az öröklődő földtulajdon intézménye, az *allódium*. A legelők, erdők, halászvizek, nádasok, füzesek stb. továbbra is köztulajdonban maradtak, ezeket mondták *Allmendé*-nek. Ezen az alapzaton jött létre a *Mark*, amelyet Marx mint a *földművelő közösségből* létrejött *új közösséget* jellemez, s amelynek lényege gazdasági tekintetben éppen az, hogy a házhely és a szántó örökölhető magántulajdont (allódium) képeznek, míg az erdők, legelők stb. (Allmende) köztulajdonban vannak (Szkazkin, 81., 83., 91., 104—109. o.).

Az *allódium*, a szabadon elidegeníthető földtulajdon is az lett, ami a mellette elterülő római földtulajdon már régen volt: áru. Megnyílt tehát a lehetőség, hogy a Markon belül induljon meg a föltulajdon koncentrálódása. A szegényedő allodiáriusok allódiumait szerencsésebb, ügyesebb, gazdagodó, vagy éppen gazdag társaik szerezték meg, így lassan nagy földtulajdonok jöttek létre, amelyek alapul szolgáltak, hogy felépülhessen a feudalizmus rendszere, lévén a feudális viszonyok megteremtésének előfeltétele, *alapja* a nagy földtulajdon. A nagy földtulajdon kialakulása persze korántsem csak a Mark keretében folyt. Hatalmas földterületeket osztottak szét a királyok a közelállók, a kíséret tagjai közt. A frank államban, majd szerte Európában általános gyakorlat lett a beneficiumok adományozása. A beneficium (javadalom) szolgálati időre, vagy élethossziglan adományozott birtok volt, melynek birtokosai katonai szolgálattal tartoztak a királynak. A IX—X. században azonban öröklődő birtokká változtatták.

A különböző úton-módon nagy földtulajdonhoz jutott egyháziak és világiak nem érték be ennyivel, még többre, még nagyobb vagyonra vágytak. Minden eszközt megragadtak hát, hogy kiterjesszék földtulajdonukat. Legelterjedtebb formája ennek a precariák rendszere volt. Már a római időkben is ismert volt, a frank államban a Merovingok (481—751) óta terjedt el. A precaria név a latin precor (kér, könyörög, imádkozik) ige származéka, szó szerinti jelentése: kéréssel nyert, kért, kérésre átadott. Az olyan feltételhez kötött földbirtokot nevezték így, amelyet a nagy földtulajdonos azzal a feltétellel engedett át, hogy a használó kötelezettségeket és szolgáltatásokat vállal. A precariának három fajtája volt: *1. precaria data* (adományozott precaria), *2. precaira oblata* (felajánlott precaria) és *3. precaria remuneratoria* (megjutalmazott precaria). Az első esetben a használó (birtokos) a precariát mindenestől a nagy földtulajdonostól kapta. A második esetben a föld eredendően a használó tulajdona volt, és elvileg „önként és dalolva" azt maga a tulajdonos adta át védelem fejében nagy földtulajdonnal rendelkezőknek, aki — vállalva az oltalmat — mint robotkötelezettséggel és szolgáltatásokkal terhelt birtokot adta vissza ugyanazt a földet. A harmadik forma szintén „felajánlás"-ból eredt, azzal a különbséggel, hogy az átadó nemcsak a maga földjét kapta vissza, hanem erdő- vagy láprész formájában valamivel többet is, amit művelésre kellett alkalmassá tennie. Az utóbbi elsősorban az egyház (monostorok) körében dívott.

A termelőerők alacsony fejlettségi szintje folytán „sok földre és sok dolgos kézre" volt szükség. A föld elragadása, kisajátítása így nem parasztok elűzését, elkergetését jelentette (mint később, pl. a XVI. századtól Angliában), hanem azt, hogy az allodiálisokat megfosztották tulajdonuktól, azaz pontos jogi terminológiával: *tulajdonosokból birtokosokká* tették őket. Ez a vitán felül nagy átalakulás a VIII—IX. század táján ment végbe, Nagy Károly birodalmában a IX. század elején már tömeges jelenség volt (Szkazkin, 113—114. o.).

Nagy föltulajdonos és földesúr nem azonos fogalmak, és a nagy földtulajdonosi állapot nem jelent automatikusan földesúri státuszt. A földesuraság és a földesúri hatalom — mint más szovjet történészekkel egyetértésben Szkazkin is hangsúlyozza — nem azonnal, hanem fokozatosan alakult ki és az ún. *immunistas*ban nyerték el végleges jogi megfogalmazásukat.

Szkazkin műve értékes, érdekes és a legnagyobb mértékben hasznos mű. Elismerés illeti a fordítót, Gödény Endrét, nem különben Niederhauser Emil professzort, aki a fordítás eredetivel való egybevetését és szakmai ellenőrzését végezte.

Csizmadia Andor

Coing: Az újabb európai magánjogtörténet forrásai és irodalma
II/1., III/1. és III/2. kötetek

A nemrégiben nyugalomba vonult *Helmut Coing* professzor, több egyetem honoris causa doktora és az európai jogtörténettel foglalkozó frankfurti Max Planck Intézet igazgatója gazdag életművének legjelentősebb alkotását teszi évek óta az asztalra. Ez a munka, a 3 részre és 11 részkötetre, valójában 11 hatalmas kötetre terjedő forrásgyűjtemény az európai magánjogtörténet forrásairól és irodalmáról (Handbuch der Quellen und Literatur der Neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. *C. H. Beck* müncheni cég kiadása). 1973-ban megjelent az I. középkori rész (1100—1500), 1977-ben az újkori (1500—1800) tudományt tartalmazó része. Ezeket a köteteket már recenzeáltam. Azóta megjelentek az újkori magánjogtörténeti tudományt bemutató II/1. kötet és legújabban (1982-ben) a 19. századi általános magánjogi törvényhozást tartalmazó (III/1.) és ugyancsak a 19. század általános magánjogi és eljárásjogi törvényhozását tárgyaló (III/2.) kötetek.

A kötetek előkészítéséhez Coing professzor saját munkatársain kívül segítségül vette más államok jogtörténészeit is s ezzel a kötetek teljessége és szakszerűsége széles körű biztosítékot kapott. Így a II/1. kötetben a mai németországi magánjogtörténészek (Knut Wolfgang Nörr, Gerhard Walter stb.) mellett a Lengyelországra vonatkozó anyagot *Leslaw Pauli* krakkói professzor, a magyar anyagot pedig e sorok írója dolgozta fel. A kötet bibliográfiai gyűjtése a német anyagon kívül kiterjed Olaszországra, Franciaországra, Spanyolországra, Portugáliára, Ausztriára, Csehországra, Schweizra, Németalföldre, Skóciára, Skandináviára, ezenkívül külön tárgyalja a kötet a kereskedelmi jog törvényalkotását és az egyházi törvényalkotást.

A gyűjtemény következő kötetei — éspedig legrészletesebben — a 19. századdal foglalkoznak. A III/1. kötetet Helmut Coing magistrális bevezető tanulmánya indítja el, aki a 19. századi jogtörténeti törvényalkotások kritikai összefoglalását adja. Az egyes országok törvényalkotásának ismertené-

Csizmadia Andor ny. egyetemi tanár (Budapest).

se előtt még Dieter Grimm bielefeldi egyetemi tanár, az intézet munkatársa közöl egy ugyancsak összefoglaló tanulmányt, a magánjogalkotás alkotmányjogi alapjairól. A kötet második része előbb Olaszország, majd Spanyolország, Portugália, Franciaország, Belgium, Luxemburg és Hollandia kodifikációit és jogalkotását mutatja be a 19. században az általános magánjog területén. A tanulmányokat a Max Planc Intézet tudományos munkatársai: Dieter Grimm, Ernst Holthöfer, Filippo Ranieri, Johannes-Michael Scholtz a tőlük megszokott alapossággal készítették.

Végül a harmadik kötet (III/2.) ugyancsak a 19. század kérdéseivel foglalkozik. A kötet tulajdonképpen tovább folytatja az európai államok 19. századi törvényhozásának bemutatását. Ez nemcsak bibliográfiai felsorolást jelent, hanem a bibliográfiai bemutatáson túl az egyes művek jogtörténeti értékelését is feldolgozza. Az egyes államok feldolgozását Barbara Dölemeyer, részben Stephan Buchholz intézeti tudományos munkatársak, Ausztriát, Lichtensteint, Svájcot ugyancsak Barbara Dölemeyer intézeti tudományos munkatárs, és Werner Kundert svájci jogtudós, a Baltikumot Kundert és Dölemeyer, Lengyelországot Leslaw Pauli krakkói egyetemi tanár, Magyarországot Zlinszky János most miskolci egyetemi docens, akkor ügyvéd, Angliát William R. Cornish, az angol jog tanára, a londoni egyetemen, végül az orosz jogot Norbert Reich, a hamburgi egyetem tanára dolgozták fel.

A kötetnek külön részét alkotja a polgári eljárási jogi rész, mely ugyancsak összefoglalja Olaszország (Filippo Ranieri), Spanyolország, Portugália (Johannes-Michael Scholz), Franciaország, Belgium, Németország, Ausztria, Svájc eljárásjogát (Gerhard Dahlmann). A lengyel fejezetet ismét Leslaw Pauli krakkói professzor, a magyar fejezetet pedig Zlinszky János egyetemi docens írták.

A munkák közül külön említést kívánunk tenni *Zlinszky János* tanulmányáról. Zlinszky e munkáját — kiegészítve a legközelebbi Coing-kötetekben közölt tanulmányával — benyújtotta kandidátusi disszertációként, amelynek alapján őt a Tudományos Minősítő Bizottság a jog- és államtudományok kandidátusi fokozatára minősítette. Mint *Weiss Emília* egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok doktora opponensi bírálatában említette, a disszertáns a szerkezetet ügyesen oldotta meg: az érdemi mondanivalót elválasztotta a bibliográfiától. Ez utóbbit — bár elsősorban a külföldnek készült — a magyar kutatók is jól használhatják. Zlinszky munkájában visszanyúl a 19. századot megelőző időre, és utal Erdély, Fiume, a Határőrvidék és a Tengermellék jogfejlődésére is. A magánjogtörténet minden tárgyalt kérdésében magában foglalja a kereskedelmi és váltójogot, a szerződési, a kiadói jogot, az iparjogvédelmet, a munkajogot és a nemzetközi magánjogot. Ezenkívül tartalmazza a speciális eljárásokat is. Ezek a feladatok a disszertánst széles körű forráskutatási feladatok elé állították, amelyeknek derekasan megfelelt.

Mindent összefoglalva: a Coing-kötetek igen jelentősek az európai magánjogtörténet-tudomány szempontjából és jelentősek a magyar kutatók számára is.

Kenderes György

Vitaülés a gazdasági társulások (társaságok) jogviszonyainak kérdésköréről

A Népgazdasági Jogi Kutatóhálózat szervezésében 1985. május 30-án a Magyar Tudományos Akadémia elnöki tanácstermében került sor a gazdaságunk szervezeti rendszere kutatási főirány keretében készült két végtanulmány vitájára. Domé Györgyné: Gazdasági társulások a mezőgazdaságban és Novotni Zoltán: A gazdasági társulások (társaságok) jogviszonyainak kérdései az ipar és a kereskedelem területén című tanulmányának vitáját Eörsi Gyula akadémikus a Népgazdasági Jogi Kutatóhálózat Igazgatótanácsának elnöke nyitotta meg.

Mindkét említett tanulmány vonatkozásában kiemelést érdemel, hogy a címben jelzett területet meghaladóan, lényegében bizonyos fokig *általános érvénnyel* dolgozzák fel a gazdasági társulások témakörét, s ebből kifolyólag — mint ez a továbbiakból is látható lesz — számos pontos, azonos vagy legalábbis hasonló megállapításokra jutnak. Mint további közös jellemzőt kell kiemelnünk a mindkét munkát átható *történeti* és *nemzetközi összehasonlítójogi* szemléletmódot is. A szerzők megállapításait a több éves kutató munkán túlmenően, a hazai és a nemzetközi jogirodalom figyelembevétele, valamint számos tényvizsgálat és céltanulmány felhasználása teszi megalapozottabbá.

Domé Györgyné elemzését a gazdasági társulásoknak, mint a kooperáció és integráció jogi formáinak bemutatásával kezdi, rámutatva, hogy a kooperáció természetes és jogi személyek között megvalósuló együttműködést jelenít meg a gazdálkodásban, a termelésben, a szerződéses és szerződésen kívüli kapcsolatokban, illetőleg a gazdaságirányítás minden formájában.

A termeléssel kapcsolatos *kooperációs kapcsolatok* közül kiemelt jelentőséggel bírnak a mezőgazdaság területén viszonylag korán (1961-ben) megjelenő társulások, melyeknek megjelenésüktől kezdve közös jellemzője, hogy olyan gazdasági tevékenység megvalósítását tűzik ki célul, amelyet egy termelőszövetkezet nem vagy nem gazdaságosan tudna megvalósítani. Az *integrációnak* bármilyen formában (vertikális vagy horizontális), bárkik között is jön létre, alapvető eleme a kooperáció, a kölcsönös előnyök és érdekek központba helyezése. A kooperáció és az integráció pedig szinte minden esetben összefügg a mezőgazdaságban egyre inkább megnyilvánuló *specializációval*, amelyeknek előfeltétele az anyagi eszköz — szellemi erők koncentrációja, amely utóbbi megvalósításának viszont egyik leghatásosabb (jogi) eszköze a társulás intézménye.

A társulási szerződést, mint a hosszú távú szerződés egyik formáját elemezve, Domé Györgyné annak előnyeként emeli ki, hogy az képes létrehozni: 1. a felek egyenjogúságán és mellérendeltségén alapuló szoros együttműködést; 2. a közös tevékenység együttes tervezését és szervezését; 3. a tevékenység összehangolását; 4. a különböző érdekek közös nevezőre hozását; 5. a kockázat közös viselését és a nyereség megosztását.

A vitában kifejtett — később ismertetendő — álláspontok, s véleményünk szerint is, a tanulmány szerzője igen helyesen mutat rá, hogy a termelésre-gazdálkodásra orientált társulási formák keretében a *jog nem biztosít megfelelő alternatívákat*, hiszen csupán a közös vállalati, illetőleg a gazdasági társasági forma az, amelyet a társulni kívánók reálisan alkalmazni tudnak. Ez feltétlenül felveti egy új jogi rendezés kapcsán olyan új jogi formák megalkotásának igényét, amelyek tényleges alternatívaként állnak majd rendelkezésre.

A következőkben a szerző az ún. *vegyes profilú társulásokkal* foglalko-

---

Kenderes György egyetemi adjunktus, MNE Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

zik, amelyek közé — álláspontja szerint — azokat a társulásokat sorolhatjuk, ahol a termelésre-gazdálkodásra-szolgáltatásra irányuló tevékenység mellett, a társulás keretében integrált profilokkal összefüggő koordinatív feladatokat is ellátnak. Domé Györgyné ilyennek tekinti a hazánkban 1976 óta működő agráripari egyesüléseket és azokat a társulásoknak — sőt a jogi személyeknek is — egy sajátos formájaként értelmezi, megállapítván azoknak népgazdaságunk szervezeti rendszerébe történő akadály mentes beilleszthetőségét.

A végtanulmány harmadik fejezete a gazdasági társulások vagyoni, tulajdoni és felelősségi viszonyainak kérdéseivel foglalkozik. A vagyoni hozzájárulás tekintetében a kiindulási alap az, hogy a részt vevő tagszervezetek vagyoni hozzájárulására vonatkozó szabályokat a társulási szerződésben kell meghatározni, így teljesen helyén való megállapítás, „hogy ahány társulási forma van, annyi féle szabály alakulhat ki". A hatályos szabályozást alapul véve eltérő rendelkezések érvényesülnek a közös vállalat, a betéti társulás, az egyesülés és a gazdasági társaság vonatkozásában. A részletszabályok bemutatását mellőzve, csupán a *betéti társulásnak* a szerző által kiemelt *problematikáját* említjük. E formációra érvényes, kötelező erővel előírt, *pótbefizetési kötelezettség* valóban a betéti társulás lényegét, differentia specificaját, azaz korlátozott felelősségű jellegét szünteti meg, s egyben — ahogy ezt a szerző is felveti — „olyan helyzetet idéz elő, hogy a felek akaratelhatározásán túli elemeket is szerződésbe iktat, amelynek következményeit a feleknek kell vállalniuk".

A tanulmány rendszerét követve a *társulási tulajdon* problematikáját szükséges kiemelni. A Ptk. 91. §-a ugyanis a társulási tulajdon vonatkozásában csupán annyit rögzít, hogy „a gazdálkodó szervezetek az állami és a szövetkezeti tulajdont a jogi személyiséggel rendelkező társulás útján egyesíthetik". E meghatározást Domé Györgyné — véleményünk szerint is helyesen — egyrészt elégtelennek, másrészt pontatlannak tartja. Elégtelennek, „mert nem határozza meg az alanyi kört", s pontatlannak, „mert a gazdálkodó szervezetek az állami és a szövetkezeti tulajdont, nemcsak jogi személyiséggel rendelkező, hanem az ilyen joggal fel nem ruházott társulások útján is egyesíthetik". Mindezek alapján osztjuk a szerzőnek azon álláspontját is, miszerint a társulási tulajdon létrehozásának nem a jogalapját kellett volna megteremteni, hanem pontosan kellett volna meghatározni a tulajdon alanyát és a vagyontárgyak körét.

A megoldás kereséséné a szerző abból indul ki, hogy napjainkban semmilyen akadálya sincs annak, hogy elismerést nyerjen az állami vállalat tulajdonjoga a rendelkezése alatt álló vagyonra és az állam tulajdonjoga pedig a vállalatra. Az előbbiek logikáját követve, abból szinte következne a jogi személyi *társulások tulajdonjogának elismerése* is. Így jogilag is deklarált formában kifejezésre juthatna a *társulást létrehozók tulajdonjoga a társulásra*, míg maga a társulás is tulajdonjogi jogalanyisággal lenne felruházható. A társulási tulajdont ugyanis — a szerző kifejezésével élve — mint „kettős fedelű jogviszonyt" kell kezelni, ahol a tulajdon az egyik oldalról úgy jelenik meg, mint *a résztvevők közös tulajdona*, a másik oldalról pedig, mint a létrehozott jogi személyi *társulás saját tulajdona*.

A társulások vagyoni-felelősségi viszonyaival kapcsolatosan — lényegében az előbbi gondolatmenetet folytatva — Domé Györgyné megállapítja, hogy a jogi személyi társulásoknál a *részt vevő szervezetek mögöttes helytállása megkérdőjelezhető*. Véleménye szerint az volna a helyes, ha a résztvevők helytállása elsősorban a társulással szemben állna fenn, és harmadik személyekkel szemben — az egyesüléstől eltekintve — csak akkor kerülne előtérbe, ha a társulás felszámolásra kerül.

Így amit a jelenlegi kezesi felelősség jogintézménye igyekszik megoldani, azt a tagszervezetek *pótfizetése* is teljes mértékben helyettesíthetné.

A társulások szanálása és felszámolása témakörben a szerzővel egyetértőleg emeljük ki azt a feltevést, miszerint a jogalkotás akkor járna el helyesen, ha a *megszüntetés jogát a szerződő felekhez* (társulást létrehozó szövetkezetekhez és vállalatokhoz), nem pedig egy, a szerződésben részt sem vevő önkormányzati szervhez, nevezetesen az igazgatótanácshoz kapcsolja.

A tanulmány utolsó fejezete — mely „a kooperációs és integrációs kapcsolatok hatása a részt vevő szervezetek belső viszonyaira" témakörrel foglalkozik — a társulás és a tagszervezetek közötti döntésmechanizmus viszonylatában azt a kérdést boncolgatja — mégpedig jogszabály-módosításokra is kiterjedően —, hogy a kooperációban és az integrációban a tagszervezetek *milyen mértékben tartják meg önállóságukat*, továbbá, hogy a kooperáció és az integráció mennyire befolyásolja a résztvevők döntési mechanizmusát.

A következőkben Novotni Zoltán végtanulmányának legfontosabb elemeit kívánjuk kiemelni, természetesen — az előzőekhez hasonlóan — csupán tézisszerű megfogalmazás formájában.

Az első részben a szerző az *angolszász és a kontinentális* jogrendszerekben fellelhető társasági *konstrukciók* helyét, szerepét és formációit elemzi, bizonyos fokig történetiségében is vizsgálva a kérdést. Ennek nem titkolt célja, hogy „az eltérő társadalmi berendezkedés, az eltérő — meghatározó — tulajdoni viszonyok nem zárják ki annak lehetőségét, hogy az eltérő viszonyok között kialakított, de az adott gazdaság körülményei között is használható, dogmatikailag kimunkált eszközöket a szocialista jog saját szükségletei szerint és saját gazdaságpolitikájába beillesztve felhasználja".

A továbbiakban a társulások és a társaságok tulajdonjogi kérdéseit bemutatva — véleményünk szerint helyesen — észleli a szerző, hogy a *gazdasági társaságok tulajdonjogi helyzete* — a jogi személyiség hiánya ellenére — *nem mutat lényegbeli eltérést a gazdasági társulásokhoz viszonyítva*. Ennek ellenére a hatályos jog szerint csak a gazdasági társulások esetében, és ott is csak ha állami és szövetkezeti tulajdon egyesítésével állunk szemben, lehet szó társulási tulajdonról.

A jogalanyiság területén mutatkozó problémák egyik elképzelhető és újszerű megoldása lehet a szerző által kidolgozott *„szocialista cég"*, amely olyan államilag elismert és nyilvántartott, a gazdasági életben elkülönült nevén részt vevő, önálló szervezettel és képviselettel rendelkező szervezet, amely az állami elismerés által meghatározott körben képes saját javára jogokat szerezni és saját terhére kötelezettségeket vállalni, kötelezettségeiért elsődlegesen saját vagyonával felelős, tehát *jogképessége korlátozott*. Társasági jogunkban jelenleg kétféle — noha nem az előbb vázolt szellemben szabályozott — cégjellegű társasági típus létezik:

a) a gazdálkodó szervek által létrehozott, főképpen a közös név alatt működő, gazdasági társaság;

b) az állampolgárok által létrehozott gazdálkodó jellegű, szintén közös név alatt tevékenykedő polgári jogi

társaság és a gazdasági munkaközösség.

A közgazdasági-jogi problémák körében — többek között — a *kartelljelenségek* és tendenciák, a társulások némelyikét jellemző *középirányító* szerepkörök, valamint a *societas leonina* jellegű társaságok jelenlétei nyernek kritikai élű megfogalmazást.

A társasági (társulási) jogviszony dogmatikai kérdései kapcsán Novotni Zoltán e jogviszonyok *gazdaságszervező* természetére mutat rá, hangsúlyozva, hogy ilyen természetű jogviszonyok egyrészt a *társasági tagok között*, másrészt pedig az *alapítók és a létrehozott szervezet között* is létrejöhetnek. Ennek megnyilvánulása pl. az előszerződési jelleggel bíró társulási szerződés, mely a felek között szerződéskötési kötelezettséget is létrehoz.

A társasági jogviszony elemzése során a szerző a jogi személyiséggel nem rendelkező gazdasági társulások *ellentmondásos felelősségi szabályait* teszi bírálat tárgyává. A törvényi szabályozás szerinti, a létrehozókat terhelő, közvetlen, korlátlan és egyetemleges felelősség a társaság külső jogviszonyai tekintetében nem érvényesülhet, hiszen az igényeket csakis egy társasági tag, a gesztor irányában lehet joghatályosan érvényesíteni. A belső jogviszonyban pedig az előbbi felelősségi szabályok nem is alkalmazhatók, mivel a gesztor által viselt terhek belső megosztása nyilvánvalóan a szerződés szerinti kockázati arányok alapján kerül rendezésre.

Az áliami elismerés és engedélyezés folyamatát bemutató részben a tanulmány megszívlelendő javaslatot tartalmaz a tekintetben, hogy a *cégeljárás* alkalmas eszköz lehetne *kettős funkció* betöltésére:

a) megoldhatná az egyértelműen *konstitutív hatályú* állami elismerést ahhoz, hogy egy társaság mint bejegyzett, államilag elismert szervezet törvényes keretek között működést folytasson;

b) közhitelű, nyilvános adatokat tartalmazhatna a társaság tagjai, tőkéje, eredményei, struktúrája és felszámolása tekintetében.

Ha ugyanis a cégjegyzék az előbbi funkciók ellátására alkalmassá tehető, akkor nem kizárólag a jelenlegi körben, hanem minden gazdasági társaság tekintetében alkalmazható lenne, feleslegessé téve ezzel minden egyéb állami engedélyezési (hatósági jóváhagyási) aktust és eljárást.

A fenti gondolatmenet tükrében talán nem véletlen, hogy Novotni Zoltán a társasági felszámolás államigazgatási rendezését nem tartja indokoltnak, mivel erre — álláspontja szerint — egyedül alkalmas fórum a bíróság. Természetesen az már egy külön kérdés, hogy egyes esetekben államigazgatási szervezet is jogosult lenne bírói eljárást indítani.

A tanulmányt javaslati rész zárja, ahol a szerző a társasági formák tekintetében a hatályos szabályozást messze meghaladó módon vázolja fel a *társaságok lehetséges jövőbeli alakzatait*, s azok lényegi vonásait.

A vita a mezőgazdaságban működő társulások témakörében készített tanulmány opponenseinek, Veres Józsefnek és Sipos Aladárnak a véleményével vette kezdetét, majd Novotni Zoltán munkáját Lontai Endre és Horváth Iván opponálta. Hozzászólás hangzott még el Zsohár András, Tóth Lajos, Mándy Endre, Prugberger Tamás, Fónagy János és Szép György részéről is.

Domé Györgyné tanulmányával kapcsolatosan vetődött fel az a — szerző által sem vitatott — probléma, hogy rendkívül nehéz a *kooperáció és az integráció egzakt definícióját* megadni, s kimutatni a köztük lévő azonosságokat és különbségeket. Ennek egyik oka, hogy sem a jogi, sem a közgazdasági irodalom nem munkált még ki általánosan elfogadott definíciókat. E tanulmányt érintően volt olyan álláspont is, amely az agáripari egyesülések jelenlegi formában működő változatait — a tanulmány készítőjével vitatkozva — nem találta gond nélkül beilleszthetőnek népgazdaságunk szervezeti rendszerébe.

Megfogalmazást nyert, hogy a vitára bocsátott végtanulmányokban leírtakon túlmenően is, különös figyelmet kell szentelni a jövőben a *társulások innovációt előmozdító szerepének*, s alaposabban szükséges megvizsgálni az ún. *innovációs orientált társulások* (kutatási-fejlesztési-termelési egyesülés társasági) jogi szabályozásának továbbfejlesztését.

A hozzászólások során egységes álláspont alakult ki a tekintetben, hogy mindkét megvitatott tanulmány rendkívül aktuális és *gyakorlatorientált*, a civilisztikában nélkülözhetetlen *közgazdasági szempontú megközelítés* pedig tovább erősíti a szerzők által tett megállapítások és javaslatok megalapozottságát, így a vitaanyagoknak a *jogalkotás terén történő felhasználása* kívánatos lenne.

Domé Györgyné és Novotni Zoltán munkái, majd azok vitája rávilágított arra, hogy az elméleti kérdésekben mutatkozó alapvető összhangon túl, a *gazdaság különböző területein* — így a mezőgazdaság vagy az ipar és kereskedelem területén — a társulások jogi szabályozása igen gyakran *azonos problémákat* vet fel. Csak a leglényegesebbeket kiragadva ide tartozik a jogi személyiség-jogalanyiság problematikája vagy a társulásokat érintő tulajdoni viszonyok ellentmondásossága és rendezetlensége. Ezen gondok megoldása a napjainkban egyre inkább felértékelődő — az egyes szervezetek között megnyilvánuló — társas kapcsolatok terjedése időszakában elodázhatatlan; a megoldáshoz pedig a két tanulmány és a vita eredményeinek hasznosítása feltétlenül közelebb visz.

Takáts Péter

Kerekasztal konferencia Varsóban a polgári jog forrásairól

A szocialista országok akadémiai állam- és jogtudományi intézetei között a jelen ötéves tervidőszakban közös kutatás folyik a polgári jog alapkérdéseinek — a polgári jog koncepciója, forrásai, a tulajdonjog és a kötelmi jog általános része — összehasonlító tanulmányozására. Ennek keretében részben egy közös monográfia készül (ennek megjelentetését a szovjet intézet 1987-re ígéri), részben pedig az egyes témakörökben konferenciákra kerül sor, amelyek közül az 1985. szeptember 30. és október 4. között Varsóban megrendezett kerekasztal konferencia immár a második.

A konferencia a polgári jog forrásai témakörében azokat a nemzeti referátumokat vitatta meg, amelyeket a résztvevők már az év elején elkészítettek, s amelyeket a rendező intézmény, a Lengyel Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete előzetesen valamennyi résztvevőnek elküldött. A konferenciára bolgár részről *V. Tadzser*, csehszlovák részről *V. Knapp* és *J. Pauly*, jugoszláv részről *M. Toroman*, lengyel részről *E. Letowska*, magyar részről *Takáts Péter*, az NDK-ból *G. Bley* és *G. Grieger*, szovjet részről *V. Szkripko* készített nemzeti anyagokat (V. Tadzser előadását — a referens betegsége miatt — K. Sztojcsev tartotta meg). Az említet-

Takáts Péter tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

teken kívül a konferencián részt vett *J. Göhring*, a berlini Humboldt egyetem professzora, a lengyel jogtudományi intézet munkatársai közül *J. Piatowski*, *L. Stepniak*, *B. Kordasiewicz* és *K. Piasecki*, valamint a lengyel Igazságügyi Minisztérium kutatóintézete képviseletében *K. Krzekotowska* és *I. Kleniewska*.

Az előadások elhangzását követően kialakult vita lényegében két fő kérdéscsoport körül forgott. A felszólalók egyrészt a polgári törvénykönyv és az alacsonyabb rangú jogforrások viszonyát, tényleges szerepüket érintették, másfelől csaknem valamennyi hozzászóló kitért a polgári jog forrásának mindenekelőtt szociológiai értelemben tekinthető bírói gyakorlat, illetve a kereskedelmi szokás jelentőségére.

Ami az első kérdéscsoportot illeti, a polgári jogi kódex szerepének csökkenését, alacsonyabb rangú jogszabályok, illetve normatív szerződési alapfeltételek általi „kiüresedését" elsősorban a konferencia lengyel résztvevői panaszolták. Az okok között egyfelől azt említették, hogy a lengyel ptk. rendkívül széles körben biztosít lehetőséget az eltérő tartalmú alacsonyabb szintű szabályozásra (Piatowski), másfelől azt, hogy a lengyel kódex általában meglehetősen absztrakt szabályozást ad, amitől a gyakorlat idegenkedik (Letowska). A szabályozás jellegét, annak lépcsőit illetően elméleti szempontból vetették fel az értekezleten, hogy a polgári jogi szabályozás struktúrája, az alacsonyabb szintű konkretizáló normák alkalmazásának szükségessége, illetve ennek hiánya elsősorban a gazdaság irányításának mindenkori módszerétől függ, minthogy a centralizált modell óhatatlanul maga után vonja a kogens természetű, igen részletes végrehajtási szabályokat, amivel szemben az indirekt gazdaságirányítás kevésbé részletes, diszpozitív jellegű, a jogalanyok számára nagyobb mozgási szabadságot nyújtó normákat látszik igényelni (Takáts).

Érdekes információt közöltek ezzel kapcsolatban a konferencia NDK-beli résztvevői. Emlékeztettek arra, hogy a ZGB megalkotásakor az volt a törvényhozói szándék, hogy a gazdálkodó szervezetek és az állampolgárok egymás közötti szerződéseit — éppen a fogyasztók érdekében — a törvény, a végrehajtási rendeletek és az egyes szolgáltatási fajtákra kiadott kötelező — miniszteri szinten kiadott — általános feltételek segítségével olyan mélységig szabályozzák, hogy ne legyen szükség a vállalatok egyoldalú általános szerződési feltételeire. Ez az elképzelés azonban nem igazolódott a gyakorlatban. Egyrészt nem bizonyult lehetségesnek valamennyi fogyasztó részére nyújtott szolgáltatás normatív szabályozása, másrészt a vállalatok a normatív általános feltételek által szabályozott területeken is alkalmaznak szerződési blankettákat, amelyek sok esetben tartalmaznak a törvénytől eltérő, a fogyasztóra hátrányos kikötéseket (Bley, Göhring).

A konferencia résztvevői e kérdéskörben véleményt cseréltek arról is, hogy miként lehet a magasabb rangú jogforrással ellentétes tartalmú alacsonyabb szintű normákat a jogrendszerből kiszűrni. Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban, hogy a Szovjetunióban és Bulgáriában a bíró jogosult az ilyen jogszabályok alkalmazásától eltekinteni, s helyettük a megfelelő törvényi szabályokat alkalmazni.

A vita második kérdéskörében általában az a kép alakult ki, hogy a kereskedelmi szokások a jogforrási rendszerben — de a gazdaság gyakorlatában is — akkor jutnak szerephez, ha a gazdaságirányítás a gazdasági egységek részére nagyobb mozgási szabadságot biztosít. Figyelemre méltó ehhez képest az az információ, hogy Jugoszláviában az usance-ok a törvény rangját élvezik, s a jogforrási hierarchiában (természetesen csak szubszidiárius jogforrásként) a kormány- és miniszteri szintű szabályokat megelőzik (Toroman).

Élénk vita bontakozott ki a bírói gyakorlat jogforrási minősítését illetően azok között, akik azt szociológiai jogforrásként értékelték (Knapp, Letowska, Takáts, Toroman), illetve azok között, akik az ezt tagadó véleményt képviselték (Szkripko, Bley). Ebben a körben többen is aláhúzták a határozatlan — bírói konkretizálást kívánó — jogfogalmak problematikáját (Bley, Göhring).

A konferencia zárónapján a résztvevők kölcsönösen informálták egymást az országukban a polgári jog területén jelentkező legújabb jogalkotási és jogirodalmi fejleményekről.

ÁRA: 55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 759-011/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Dobó József igazgató. 85-4285. Szeged, 1980. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI). Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

Fq 5003

XLI. új évfolyam 2. szám Budapest, 1986. február hó

F/E/

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Telefon: 7 Telax: 2241 h.
1823 Budapest 5. Pf.: 489

TARTALOM

RÁCZ ATTILA
A központi közigazgatási jogszabályalkotás 49

KERESZTES GYÖRGY
Más gondolatok az állami törvényességi felügyelet egységes rendszerének kidolgozásához 57

PRUGBERGER TAMÁS
A tagsági részjegy új szövetkezeti jogi szabályozása és az ennek alapján kialakult joggyakorlati tapasztalatok 61

WELLMANN GYÖRGY
Jogalanyisági kérdések a gazdasági munkaközösségekkel kapcsolatban 67

TÓTH TIHAMÉR
A bűnözés áldozatai kárának megtérítése 72

BURIÁN LÁSZLÓ
A deliktuális felelősség nemzetközi magánjogi szabályozásának kialakulása 78

Szemle

1985. július 31-i 173. t. sz. törvény a Lengyel Népköztársaság Szejm (országgyűlés) képviselőinek jogairól és kötelességeiről 85

KOVÁCS PÉTER
Az Emberi Jogok Európai Egyezményének érvényesülése a Közös Piac jogrendszerében 87

KREMER, MATHIAS-GABRIEL
Privátautonómia és gazdasági jog 91

Jogirodalom — Jogélet

FICZERE LAJOS
Új államigazgatási jogi tankönyv 95

BORBÍRÓ ISTVÁN
Lesznek-e reformok az intézetek irányításában? 97

HACK PÉTER
A bűnmegelőzés helyzete a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban 100

Bittó Márta: Büntetőjogi felelősség a munkavédelmi szabály megszegéséért c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitája (PAPP LÁSZLÓ) 101

СОДЕРЖАНИЕ: *Аттила Рац*: Центральное административное нормотворчество. — *Дьердь Керестеш*: К разработке единой системы государственного надзора за законностью. — *Тамаш Пругбергер*: Новое правовое регулирование пая члена кооператива и опыт практики. — *Дьердь Веллманн*: Вопросы правосубъективности в связи с хозяйственными трудовыми коллективами. — *Тихамер Тот*: Становление регулирования деликтной ответственности по международному частному праву. — *Обзор*: Закон No 173 от 31 июдя 1985 года о правах и обязанностях депутатов Сейпа ПНР. — *Петер Ковач*: Реализация Европейского соглашения о правах человека в правовой системе Общего Рынка. — *Матяс-Габлиэль Крэмер*: Приватная автономия и хозяйственное право. — *Юридическая литература — юридическая жизнь*: *Лайош Фицере*: Новий учебник по административному праву. — *Иштван Бордиро*: Будут ли реформы в управлении учреждениями? — *Петер Хак*: Предупреждение преступности в ЧССР — Обсуждение тежисов кандидатской диссертации Марты Битто »Уголовная ответственно за нарушение правил охраны труда« *(Ласлд Пал)*.

INHALT: Attila Rácz: Die zentrale Gesetzgebung im Bereich der öffentlichen Verwaltung. — *György Keresztes:* Gedanken zur Ausarbeitung des einheitlichen Systems der staatlichen Gesetzlichkeitsaufsicht. — *Tamás Prugberger:* Die neue rechtliche Regelung und die praktischen Erfahrungen der sg. Teiligungskarte in den Genossenschaften. — *György Wellmann:* Fragen der Rechtssubjektivität in Zusammenhang mit den sg. wirtschaftlichen Arbeitsgemeinschaften. — *Tihamér Tóth:* Die ersetzung des Schadens der Opfer der Kriminalität. — *László Burián:* Entfaltung der Regelung der Haftung für Delikte im IPR. — *Rundschau:* Gesetz No. 173. vom 31. Juli des Jahres 1985. über Rechte und Pflichten des Sejm in der VR Polen. — *Péter Kovács:* Die Geltung der Europäischen Konvention der Menschenrechte im Bereich des Rechtssystems der EG. — *Mathias-Gabriel Kremer:* Privatautonomie und Wirtschaftsrecht. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben: Lajos Ficzere:* Das neue Lehrbuch des Verwaltungsrechts. — *István Borbíró:* Wird es Reforme geben in der Leitung der Institute? — *Péter Hack:* Die Lage der Prävention der Kriminalität in der SR Tschechoslowakie. — Márta Bittó: Strafrechtliche Verantwortlichkeit für die Verletzung einer Arbeitsschutzvorschrift — die öffentliche Diskussion einer Promotionschrift *(László Papp)*.

CONTENTS: Attila Rácz: The contral administrative legislation — *György Keresztes:* Some thoughts to the elaboration of a uniform system of state legality control — *Tamás Prugberger:* The new regulation of the membership stock in co-operative law and the practical experiences of its application — *György Wellmann:* Questions of legal personality in view of economic partnerships — *Tihamér Tóth:* The indemnification of victims of criminal acts — *László Burián:* The development of the regulation of liability for torts in private international law. *Review.* The Act Nr. 173. of July 31st, 1985 on the rights and liabilities of the representatives of the Seym (Parliament) of the People's Republic of Poland — *Péter Kovács:* The enforcement of the European Convention of Human Rights in the legal system of the EEC — *Mathias-Gabriel Kremer:* Private autonomy and economic law. *Legal literature-legal life: Lajos Ficzere:* The new manual of administrative law — *István Borbíró:* Will there be reforms the management of institutes? — *Péter Hack:* The trends of the prevention of criminality in the Socialist Republic of Czechoslovakia — The public discussion of Márta Bittó's dissertation on criminal liability for the breach of rules of labour safety (*László Papp*).

XLI. új évfolyam 2. szám Budapest, 1986. február hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
Központi Könyvtára
Telefon: 170-827 Telex: 224189 mkke h.
1828 Budapest 5. Pf.: 489

Rácz Attila

A központi közigazgatási jogszabályalkotás

A közigazgatási jogszabályalkotás a jogfejlődés régi jelensége. A burzsoá forradalmi átalakulás idején általában úgy tűnt, hogy a társadalmi viszonyok parlamenti-törvényi szabályozásának előtérbe kerülése kizárja, vagy legalábbis igen szűk keretek közé szorítja a közigazgatás jogszabályalkotó tevékenységét. Ez az elképzelés azonban a valóságban nem realizálódott, sőt a jogalkotás tényleges súlypontja több országban már a múlt század utolsó harmadától kezdődően egyre inkább a közigazgatási jogszabályalkotásra tevődött át.[1] A tendencia azóta is erősödött, és napjainkra általánossá vált a burzsoá és a szocialista országokban egyaránt. Ennek a súlyponteltolódásnak a tényét szembetűnően bizonyítják a törvényhozás és a közigazgatási jogszabályalkotás mennyiségi arányai. A Bécsi Társadalomtudományi Kutatásokat és Dokumentációt Koordináló Európai Központ szervezésében a közelmúltban lefolytatott nemzetközi jogforrás-kutatás adatai szerint — csupán a mindenkire kötelező központi közigazgatási jogszabályokat figyelembe véve — Ausztriában pl. úgy értékelték, hogy a közigazgatási jogalkotás szövetségi szinten a kétszerese, tagállami szinten viszont már a háromszorosa a törvényeknek.[2] Az NSZK-ban a közigazgatási jogszabályok mennyisége mintegy a négyszerese a törvényhozásnak.[3] Franciaországban az 1979 végén hatályban levő jogszabályok között az ívterjedelem (1 ív = 40 000 betűhely) alapján 4,48-szor annyi közigazgatási jogszabályt, mint törvényt számláltak.[4] Vagy ami a szocialista országokat illeti, Magyarországon pl. az 1979 végén hatályban levő, mindenkire kötelező központi jogszabályok között az ívterjedelem alapján 62%-kal szerepeltek a közigazgatási jogszabályok.[5] Lengyelországban a központi jogszabályok között terjedelmüket alapul véve 67%-os,[6] az NDK-ban pedig 74%-os[7] volt a közigazgatási jogszabályok aránya. A közigazgatási jogalkotás mennyisége ilyen módon a törvényhozás kétszerese, háromszorosa. De a közigazgatási jogszabályalkotás volumene igen nagy az angolszász országokban is. Angliában pl. 1974-ben 58 törvényt adtak ki, 1875 oldal terjedelemben. Ugyanebben az évben viszont 2213 közigazgatási jogszabály jelent meg, mintegy 8600 oldal terjedelemben.[8] Mennyiségi szempontból tehát jóformán sehol sem vitatható a közigazgatási jogalkotás túlsúlya. Különösen így van ez a gyorsan változó államigazgatási és gazdasági jog esetében, jóllehet vannak olyan szabályozási tárgykörök is, ahol ez a jelenség egyáltalán nem jellemző, pl. a büntetőjog területén.

A közigazgatási jogszabályalkotás mennyiségi túlsúlyba kerülése döntő módon a szabályozási igények megnövekedésével magyarázható. A szabályozási tárgykörök szélesedése és a részletes jogi szabályozás mind általánosabbá váló követelménye mellett ugyanis a részletekbe menő szabályozásra még a „folyamatosan" ülésező parlament is képtelen lenne. Különösen arra, hogy az érdekeket intézményesen egyeztető, éppen ezért meglehetősen lassú parlamenti jogal-

Rácz Attila tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] Ld. erről: *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. Bp. Akadémiai Kiadó, 1965. 167. és köv. old.

[2] Ld.: Heinz *Schäffer:* Austrian National Report. Quantitative Analysis of the Sources of Law in Austria. Salzburg—Vienna, 1983. 44. old.

[3] Detlef *Merten:* Sources of Law in the Federal Republic of Germany. „The Sources of Law. National Systems of Sources of Law" c. kötetben. Szerk.: Chantal *Kourilsky*—Attila *Rácz*—Heinz *Schäffer*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1982. 75. old.

[4] Ld.: Denis *Tallon*—Catherine *Delage:* Sources of Law. Paris. Sokszorosított kézirat. 1984. 20. old.

[5] Ld. részletesebben: *Rácz* Attila: A hatályos jog és a jogszabályalkotás mennyiségi jellemzői Magyarországon. Jogtudományi Közlöny, 1981. 4. sz. 317. old.

[6] Ld.: Adam *Lopatka*—Anna *Szklennik:* Quantitative Analysis of the Sources of Law in the Polish Peoples Republic. Warszawa. Sokszorosított kézirat. 1982. 8. és köv. old.

[7] Ld.: Karl A. *Mollnau*—Niels *Kolle*—Angelika *Lübke*—Erika *Müller:* Report on the Quantitative Analysis of the System of Sources of Law in the German Democratic Republic. Berlin. Sokszorosított kézirat. 1981. 8. old.

[8] E. C. S. *Wade*—G. Godfrey *Phillips:* Constitutional and Administrative Law. Ninth Edition by A. W. *Bradley*. London, Longman. 1977. 565. old.

kotó eljárással gyorsan, rugalmasan reagáljon valamennyi, csak a részleteket érintő változtatási igényre. A tradicionális parlamenti jogalkotó eljárás drasztikus egyszerűsítése viszont semmivé tehetné a törvényi szabályozás alapvető garanciáit. Ennek a dilemmának a feloldására valójában csak az a lehetőség kínálkozik, hogy szűkebb vagy tágabb körben lehetővé kell tenni a részletszabályok közigazgatási szervek által történő megállapítását. Mindez azonban elvezethet és a gyakorlatban el is vezetett a közigazgatási jogalkotás igen nagy mértékű megnövekedéséhez, és ami ebből következik, ahhoz, hogy a konkrét magatartási szabályok manapság már főleg az igazgatási jogszabályokban találhatók. Ilyen helyzetben pedig az állami szervek dolgozói, közöttük is elsősorban az igazgatási hierarchia dolgozói ténylegesen nem is marasztalhatók el túlságosan abban, ha a törvényeknek csupán indikatív jelentőséget tulajdonítanak. Munkájuk során nem annyira a törvényeket, mint törvényi szabályozás esetén is inkább a végrehajtás—részletezés tárgyában kiadott igazgatási jogszabályokat és más igazgatási normatívákat veszik figyelembe.[9]

A közigazgatási jogszabályalkotás mennyiségének megnövekedése széles körű kritikát vált ki a szakirodalomban. Nem csupán azért, mert ez maga után vonja, vagy kifejezésre juttatja a törvényi szabályozás viszonylagos „leértékelődését", hanem azért, mert ennek révén tág tere nyílhat az érdekegyeztetés megkerülésének, a demokratikusan nem ellenőrzött állami akarat érvényesítésének. Még akkor is, ha ezt a veszélyt a jogszabály-előkészítés menetében bizonyos garanciákkal igyekeznek ellensúlyozni. Ezek mellett a törvények végrehajtása tárgyában kiadott igazgatási jogszabályok tömege áttekinthetetlenné teszi a jogrendszert. Sőt az is előfordul, hogy a részletszabályok kiadásával az igazgatás „átírja" a törvényeket. Hiba lenne azonban az igazgatási jogalkotás előtérbe kerülését — némely értékeléshez hasonlóan — egy „bürokratikus összeesküvés" részének tekinteni.[10] A keretszerű törvényi szabályozás ugyanis több alkalmat teremthet a bürokratikus megnyilvánulásra, mint az állami szervek „mozgásszabadságát" korlátok közé szorító igazgatási jogalkotás. Valójában az igazgatás sem feltétlenül törekszik a mérlegelési jogkörét korlátozó szabályok kiadására. Az Amerikai Egyesült Államokban pl. az európai kontinens államaihoz képest hosszú ideig elvileg-elméletileg elutasították a közigazgatási jogalkotást. Ez több szempontból megegyezett a közigazgatás érdekeivel is. Az alapvető kérdéseket szabályozó törvény keretei között biztosított mérlegelési jogkörben ugyanis az igazgatás szabadon mérlegelhet, az eseti döntésben megnyilvánuló „igazgatáspolitika" a későbbiekben minden nehézség nélkül megváltoztatható, s nagyobb lehetőség van a külső ellenőrzés elkerülésére is. A mérlegelési jogkört szűkítő igazgatási szabályozással viszont az igazgatás megköti saját kezeit, a jövőre nézve előre elkötelezi magát, és a jogszabályalkotás menetében vagy utólagosan is könnyen és részleteiben ellenőrizhetővé válik. Éppen ezért azután nem meglepő, hogy az állampolgári garanciák biztosítása érdekében szükségszerűen felmerült a végrehajtási-részletező jellegű közigazgatási szabályalkotás mind szélesebb körben való szorgalmazása.[11]

A közigazgatási jogszabályalkotás drasztikus növekedése nem feltétlenül teszi kétségessé a törvényi szabályozás elsődlegességét. Semmiképp sem vitatható ugyanis a közigazgatási jogalkotás másodlagos jellege akkor, ha az törvényi szintű jogszabályokon alapul, nincsenek kizárólag a közigazgatási szervek számára fenntartott szabályozási tárgykörök és a közigazgatási szervek törvényerejű rendeletek kiadására nem jogosultak. A mennyiségi növekedés azonban mindenképpen tükrözi a közigazgatási jogalkotó hatáskörök kiszélesítését. Azt, hogy mind több közigazgatási szerv egyre szélesebb körben adhat ki a társadalmi viszonyok rögzítésére, alakítására szolgáló jogszabályokat és más normatívákat. A közigazgatási jogi szabályozás köréből több országban ma már jóformán semmilyen — horribile dictu, még a büntetőjogi — szabályozás sincs kizárva. Ez a folyamat igen szembetűnő a rendeletalkotásban, de a szabályozási lehetőségek szélesedése tetten érhető más igazgatási szabályozási formákban, így a normatív határozatok és a normatív utasítások útján való jogalkotásban, sőt a jogi „iránymutatásokkal" történő szabályalkotásban is.

1. A törvényhozás mellett *rendeletalkotás* a jogi szabályozás legjelentősebb formája. A bizonyos elemeiben többször eltérő fogalommeghatározások[12] ellenére ugyanis a rendeletalkotás lényegileg azt jelenti, hogy a parlamenten kívül más szerv ad ki mindenkire kötelező jogszabályt. Ilyen jogszabályt egyébként kiadhatnak különböző állami, és egyes országokban esetleg az erre felhatalmazott társadalmi szervek is, mégis az mondható, hogy a rendeletalkotási jogkör központi szinten általában a közigazgatási szervekre van koncentrálva. Ezt még akkor is meg kell állapítani, ha a rendeletalkotási jogkör terjedelme történetileg, országonként vagy a különböző közigazgatási szerveket tekintve is igen változatos képet mutat.

a) A törvényi szabályozás kizárólagosságának eszmekörében elfogadott 1791. évi francia forradalmi alkotmány először még arra törekedett, hogy a végrehajtó hatalom csak a *szó szoros értelemben vett végrehajtási jogszabályokat* adhassa ki. Úgy rendelkezett, hogy a végrehajtó hatalom nem alkothat törvényt, még ideiglenes jelleggel sem, csak a törvényeknek megfelelő proklamációkat adhatja ki a végrehajtás elrendelésére vagy biztosítására.[13] A végrehajtó hata-

[9] Ld. erről: Danièle *Loschak:* Le principe de légalité. Mythes et mistifications. L'actualité juridique. Droit administratif, 1981. 9. sz. 389. és köv. old.

[10] Pl. az angol főbíró, Lord *Hewart* 1929-ben kifejtett felfogásáról ld. S. A. *de Smith:* Constitutional and Administrative Law c. munkáját. Third Edition Revised by Harry *Street,* Barbara *de Smith,* Rodney *Brazier.* Reprinted 1978. Penguin Books. 321. old.

[11] Ld. erről: David L. *Shapiro:* The Choice of Rulemaking or Adjudication in the Development of Administrative Policy. Harvard Law Review. 78. köt. 5. sz. (1965) 922. és köv. old.: Kenneth Culp *Davis:* A New Approach to Delegation. The University of Chicago Law Review. 36. köt. 4. sz. (1969); J. Skelly *Wright:* Beyond Discretionary Justice. The Yale Law Journal. 81. köt. 3. sz. (1972).

[12] Ld. erről pl. Georg *Jellinek:* Gesetz und Verordnung. Freiburg. Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). 1887. 366. és köv. old.; *Molnár* Kálmán: Kormányrendeletek. Eger, Az Egri Érseki Liceumi Könyvnyomda. 1911. 1. és köv. old.; *Csekey* István: A rendeletalkotási jog új irányai (Fejezetek a közjog és közigazgatási jog köréből c. kötetben. Szerk.: *Mártonffy* Károly. Bp. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadása. 1932. 36. és köv. old.); *Peschka:* i. m. 190. és köv. old.

[13] III. cím, IV. fejezet, 1. szakasz, 6. cikkely.

lom végrehajtási jogszabályok kiadására való felhatalmazása azonban rövid időn belül Franciaországban, majd másutt is ennél jóval többet, valódi jogalkotó hatáskört jelentett. Magában foglalta a törvények magatartási szabályainak „végrehajtására"— részletezésére hivatott jogszabályalkotást is.

b) A törvények végrehajtását—részletezését szolgáló közigazgatási rendeletalkotásra először az 1799. évi alkotmány teremtett alkotmányos alapot Franciaországban. A XIX. század második felére viszont ezt már a végrehajtó hatalom természetes, nyilvánvaló jogosítványának is tartották.[14] Az angolszász országokban hosszú ideig voltak ugyan fenntartások, de a tág értelemben felfogott végrehajtási rendeletalkotást a burzsoá alkotmányozás kezdeteitől fogva általában nem kérdőjelezték meg más európai polgári országokban sem. Lehetőség nyílt erre a szocialista államokban is. Tulajdonképpen ez lett az alapvető forrása azután annak, hogy évtizedek óta, de különösen ma már szinte mindenütt a közigazgatási jogszabályok mennyiségi túlsúlyáról lehet beszélni.

A törvényi szintű jogszabályok végrehajtására — részletezésére hivatott közigazgatási rendeletalkotás általános elismerése nem jelenti azt, hogy ne lennének, ne lehetnének ennek különböző korlátai. Nem beszélve arról, hogy az esetleg igen szűk körben megállapított kizárólagos törvényhozási tárgykörökben eleve kizárt a közigazgatási végrehajtási-részletező jellegű rendeletalkotás, igen jelentős korlátozás pl. az olyan megoldás, amikor lehetőség nyílik ugyan végrehajtási jogszabály kiadására, de csak a szabályozás alapjait tartalmazó törvény konkrét felhatalmazására. Olyan felhatalmazás alapján, amely a törvény szabályozási tárgykörén belül konkrétan megjelöli a végrehajtási jogszabály szabályozási tárgykörét. (Sőt elképzelhető, hogy a törvény ezen túlmenően kijelöli a végrehajtási jogszabály célját és körülhatárolja annak tartalmi kereteit is.) Nyilvánvaló, hogy a végrehajtási jogszabály kiadására való általános törvényi felhatalmazás ehhez képest már kevesebb korlátozást tartalmaz. A végrehajtási jogszabály kiadásához ilyenkor is szükség van a szabályozás alapjait rendező törvény felhatalmazására, mindamellett a törvényi szabályozás keretein bülül a végrehajtási jogszabály tárgyköre és tartalma nem korlátozott. De mód nyílhat arra is, hogy külön törvényi felhatalmazásra sincs szükség a törvények szabályait részletező jogszabály kiadásához, az igazgatási szervek, vagy meghatározott igazgatási szervek az alkotmányban, illetve a jogszabályokról rendelkező törvényben adott blanketta-felhatalmazás alapján általában jogosultak ilyen jogszabályok kiadására. Ebben az esetben tulajdonképpen már nem is a valódi értelemben vett delegált, vagy átruházott jogalkotásról, hanem az igazgatási szervek önálló szabályozási hatalmáról is lehet beszélni. Éppen ezért a parlament (vagy legalábbis a parlamentet helyettesítő szűkebb képviseleti testület) jogi szabályozó szerepének megőrzését, illetve erősítését szem előtt tartó törekvésekben ki is rajzolódik az az irány, hogy zárják ki a blanketta-felhatalmazáson alapuló végrehajtási rendeletalkotást, mi több, szorítsák vissza az általános törvényi felhatalmazások gyakorlatát. Akkor is, ha a felhatalmazások korlátai szerint történő fokozati eltérések önmagukban nem feltétlenül tükrözik a közigazgatás szűkebb vagy tágabb hatalmát. Ebből kiindulva pl. a konkrét törvényi felhatalmazás gyakorlata jelenti a közigazgatás legszűkebb szabályozó hatalmát. Akkor viszont, ha nincsenek megfelelő garanciák arra, hogy ennek alapján a felhatalmazást kapó közigazgatási szerv a végrehajtási jogszabályt ki is adja, a hatalma igen szélessé válhat. Időlegesen vagy véglegesen megakadályozhatja magának a törvénynek (valamely részének, rendelkezésének) a megvalósulását is. Erre azért lehet alkalma, mert konkrét törvényi felhatalmazás esetén a törvényt a végrehajtási jogszabály kiadása nélkül általában nem lehet végrehajtani. Biztosítani kell tehát a végrehajtási jogszabály kiadására való kötelezettség érvényesülését is, éspedig lehetőleg a minden részletre kiterjedő közvetlen szabályozással. A szabályozási jogkör alacsonyabb szintű szervekhez való továbbadása, a jogalkotó hatáskörök szubdelegálása csak jelentős megszorítások mellett ismerhető el. Nem csupán azért, mert ez a szabályozási kötelezettség alóli „kibújást" jelentené, hanem azért is, mert a több szintű szabályozás súlyos gondokat okozhat a jogrendszer egysége és áttekinthetősége szempontjából.

Végrehajtási rendeletalkotásra általában különböző típusú és nagyszámú közigazgatási szerv lehet jogosult. Ez még akkor is így van, ha kivételesnek mondható az olyan felhatalmazás, amit pl. a hatályban lévő, 1920. évi osztrák alkotmány használ. Az alkotmány rendelkezése szerint hatáskörének keretei között ugyanis a törvények alapján minden közigazgatási szerv jogosult rendeletalkotásra.[15] Az azonban nem vitatható, hogy a burzsoá országokban szűkebb vagy tágabb körben általában elismert az államfő, valamint a központi (esetleg szövetségi és tagállami szintű) közigazgatás általános hatáskörű és szakigazgatási szerveinek rendeletalkotó jogköre is. Néhol a központi közigazgatás dekoncentrált szervei rendeleteket adhatnak ki. De van példa arra — különösen az USA-ban —, hogy egyebek között a kormányzati igazgatástól leválasztott szervek (independent regulatory commissions) is hatáskört kaptak rendeletalkotásra és e rendeletek alkalmazására. Azt tartva szem előtt, hogy a szabályozás — főleg a gazdaságban — mentesüljön a napi pártpolitikától.

A közigazgatási rendeletalkotó tevékenységet a szocialista országokban is az igazgatás különböző szintjein az igazgatás különböző szervei gyakorolják. A föderatív berendezkedésű államokban beszélhetünk össz-szövetségi és szövetségi köztársasági (autonóm köztársasági, autonóm tartományi) közigazgatási rendeletalkotásról. De az egyes állami egységekben is lehet rendeletalkotó hatásköre a köztársasági elnöknek (a csehszlovák és a román alkotmány közül az utóbbi kifejezetten rendelkezik is a köztársasági elnök ilyen hatásköréről), a minisztertanácsnak, a minisztertanács elnökségének, a minisztertanács tagjainak, illetve a funkcionális (ágazatközi) és az ágazati szakigazgatás központi szerveinek egyaránt. A különböző típusú szervek rendeletalkotó hatáskörének azonban — épp úgy, mint a burzsoá országokban — lehetnek igen

[14] Ld.: A. *Esmein:* Éléments de droit constitutionnel français et comparé. Huitième édition par Henry *Nézard.* Tome II. Paris. Recueil Sirey. 1928. 77. old.

[15] 18. cikkely, (2) bek.

figyelemre méltó korlátai is. Ami a szocialista országokat illeti, említést érdemel pl. az a korlátozás, hogy a köztársasági elnök alkotmányos hatáskörében kiadhat ugyan törvényi rendelkezések végrehajtására szolgáló jogszabályt (pl. rendelkezéseket az amnesztiáról), de a szó szoros értelmében vett magatartási szabályok kibocsátása már nem az ő rendeletalkotó jogkörének a sajátja. A törvényi szintű jogszabályok végrehajtására—részletezésére szolgáló rendeletalkotási jogkör legmagasabb szinten mindig a testületi szervként működő, a társadalmi élet egészéről áttekintéssel rendelkező minisztertanácsra van koncentrálva. Ez a megoldás a végrehajtási rendeletalkotás szintjén a szabályozás megalapozottságának és érdekegyeztető szerepének a garanciája. Éspedig akkor is, ha a minisztertanácsi rendeletalkotást a szakigazgatási rendeletalkotás lehetőségével vetjük egybe. Tulajdonképpen ezzel, valamint az „önszabályozás" bürokratikus veszélyeivel magyarázhatók tehát azok a törekvések is, amelyek a központi szakigazgatási szervek rendeletalkotási jogkörét több országban korlátok közé szorítják. Magyarországon pl. nem minden központi közigazgatási szerv, hanem csak a Minisztertanács, a Minisztertanács tagjai, továbbá az 1983. évi alkotmánymódosítás alapján az országos hatáskörű szervek vezetésével megbízott államtitkárok jogosultak rendelet (rendelkezés) kibocsátására. Azoknak az országos hatáskörű szakigazgatási szerveknek a vezetői, akik nem tagjai a kormánynak, vagy nincsenek államtitkári rangban, rendeletet nem adhatnak ki. Lengyelországban a Minisztertanácson kívül csupán annak elnöke, helyettesei és a miniszterek jogosultak rendeletalkotásra. A központi szakigazgatási szervek rendeletalkotó hatáskörének korlátozására való törekvés azonban még szembetűnőbb a Szovjetunióban, ahol pl. a minisztériumok közül is — amelyek vezetői tagjai a kormánynak — csak egyes minisztériumok adhatnak ki speciális felhatalmazás alapján az állampolgárokra is kötelező jogszabályt.[16] Ezek ellenére azonban a mindenkire kötelező szakigazgatási jogszabályalkotás szervezete általában mindenütt erősen differenciált, a szakigazgatási rendeletek mennyisége pedig meghaladja a minisztertanácsi rendeletalkotást. Magyarországon pl. tíz év alatt, 1970—79 között összesen 487 minisztertanácsi rendeletet adtak ki, míg a Minisztertanács tagjai 2311 rendeletet alkottak. A miniszteri rendeletek ívekben számított terjedelme is több mint a háromszorosa volt a Minisztertanács rendeleteinek. Ez a jelenség jól magyarázható azzal, hogy a Minisztertanácsot mentesítsék a túlzottan részletező jellegű és a részletekben sűrű változtatást igénylő jogalkotási feladatok alól. A garanciális szempontok érvényesítése viszont a végrehajtási rendeletek között nyilvánvalóan a minisztertanácsi rendeletek fokozott előtérbe állítását kívánná.

c) A végrehajtási—részletező jellegű rendeletalkotásnál szélesebb jogalkotó hatáskörrel rendelkezik a közigazgatás akkor, ha az alapelvek törvényi szintű rögzítésének hiányában vagy saját hatáskörben autonóm módon, a legmagasabb szinten szabályozhatja a különböző társadalmi viszonyokat. Az *autonóm (önálló) közigazgatási rendeletalkotás* esetén szűkebb vagy tágabb körben már a törvények elsődlegességének az érvényesülése is kérdésessé válhat. Ennek ellenére a polgári alkotmányozás menetében viszonylag korán megjelent az ilyen rendeletalkotás elismerése. Az igaz, hogy erre először a Bourbon-restauráció 1814-évi oktrojált alkotmánya adott lehetőséget, amikor a 14. cikkelyében kimondta, hogy a király rendeletet alkothat a törvények végrehajtására, valamint az állambiztonság céljából. Később azonban mód nyílt az autonóm közigazgatási rendeletalkotásra más országokban is. Még akkor is, ha a közigazgatás célszerűségi okokból biztosított önálló rendeletalkotó jogkörét az alkotmányjogi közgondolkodás egyértelmű fenntartással fogadta. A parlament törvényhozó, illetve a közigazgatás végrehajtó szerepéből kiindulva a jogrendszerből való kiiktatását, de legalábbis igen szigorú korlátok közé szorítását szorgalmazta. Ezt fejezték ki azután azok az alkotmányba vagy rendes törvényekbe foglalt szabályok is, amelyek a kifejezett törvényhozási tárgykörökben kizárták az autonóm közigazgatási rendeletalkotást, sőt sok országban a központi közigazgatási szervek rendeletalkotó jogkörét eleve csak a végrehajtási-részletező jellegű szabályok kiadására korlátozták. Napjainkban egyébként ez az alkotmányos helyzet több burzsoá országban (pl. Ausztriában, az NSZK-ban) és az európai szocialista országok többségében is.[17]

Az autonóm közigazgatási rendeletalkotás jogalapja az egyes országokban, az egyes jogalkotó szervek tekintetében, illetve esetenként eltérő lehet. Ilyen rendeletalkotásról beszélhetünk akkor is, ha egy konkrét törvény felhatalmazást ad konkrét szabályozási tárgykörben a rendeletalkotásra anélkül, hogy a szabályozás alapjait maga rendezné. Ez a szabályozási technika azonban még formálisan a delegált közigazgatási jogalkotás követelményéhez igazodik. Valódi autonóm rendeletalkotásra van viszont lehetőség abban az esetben, amikor a kizárólagos (nálunk pl. a bűncselekmények statuálása), illetve a kifejezett törvényhozási tárgykörökön kívül a törvénnyel nem szabályozott területeken közigazgatási szervek, vagy meghatározott közigazgatási szervek eleve önálló jogalkotó hatáskörrel rendelkeznek. Vagy az alkotmány kifejezett rendelkezése alapján, vagy pedig azért, mert az alkotmány a közigazgatási rendeletalkotást nem korlátozza a végrehajtási-részletező jellegű szabályok kiadására. Az európai szocialista országok közül — szinte kivételként — az utóbbi említett megoldást választotta pl. a hatályos magyar alkotmány, aminek alapján a Minisztertanács és a Minisztertanács tagjai alkotmányos feladataik ellátása érdekében önálló rendeletalkotásra is jogosultak. Ez a helyzet összefügg azzal, hogy az 1949. évi Alkotmány elfogadása idején, a nagy társadalmi átalakulások időszakában nem vitásan szükség volt a társadalmi viszonyok gyors szabályozására. Nem lehetett akadálya annak, hogy pl.

[16] Ld. erről: A. K. *Kabatov:* Vedomsztvennüje normativnüje aktü v obscsenarodnom goszudarsztve: pontjatie i roly. Vesztnik Moszkovszkogo Universziteta. Szerija 11. Pravo, 1982. 3. sz. 83—84. old.

[17] Ami a szocialista alkotmányokat illeti, ld. pl. az 1977. évi szovjet alkotmány 133. és 135. szakaszát; az 1952. évi lengyel alkotmány 40, 41. és 42. szakaszát; az NDK 1968. évi alkotmányának 78. szakszát; a Csehszlovák Föderációról szóló 143/1968. sz. alkotmánytörvény 79. és 80. szakaszát; az 1965. évi román alkotmány 79. és 84. szakaszát; az 1974. évi jugoszláv alkotmány 347. és 365. szakaszát; az 1976. évi albán alkotmány 81. és 85. szakaszát.

törvényi szabályozás híján a közigazgatás meghatározott társadalmi viszonyokat akár önállóan is szabályozzon. A közigazgatás ilyen irányú tevékenysége azonban az idők folyamán évről évre szűkült. Ez szorosan összefüggött azzal is, hogy a törvényi szintű vagy „képviseleti" szabályozás a társadalmi viszonyok egyre szélesebb területeit fogta át. Az igaz, hogy az említett nemzetközi jogforráskutatás keretei között lefolytatott vizsgálat során az 1970—79 között kiadott 487 minisztertanácsi rendelet között is még 272 autonóm közigazgatási rendeletet találtunk. Ez az adat azonban nagy mértékben torzít, és egyebek között azzal magyarázható, hogy pl. a nemzetközi szerződések és megállapodások minisztertanácsi rendeletekkel való közzétételét szinte kivétel nélkül „autonóm" jogszabályként vettük figyelembe (az 1979-ben kiadott és autonóm jogszabályként felvett 32 kormányrendelet között pl. 25 nemzetközi szerződést becikkelyező kormányrendelet volt). De ezek között vettük számításba a kormány szervezetalapító, államigazgatási szervezést megvalósító, valamint külügyi vonatkozású rendeleteit is. Mindamellett már az adatok minden finomítása nélkül is nyilvánvaló az autonóm — törvényi szintű, vagy minisztertanácsi jogszabályra vissza nem mutató — rendeletek kivételes jellege a miniszteri rendeletek körében, hiszen 10 év alatt 2215 végrehajtási rendeletet és csak 96 autonóm rendeletet számláltunk. Vagy pl. az 1979-ben kibocsátott 267 miniszteri rendelet között csupán 3 volt önálló közigazgatási rendelet.[18] A helyzet tehát megérett arra, hogy az autonóm közigazgatási rendeletalkotást a stabilizált és rendszeres törvényhozás feltételei között — legalább miniszteri szinten — a jogszabályalkotásra vonatkozó szabályok nálunk is egyértelműen kizárják. Még akkor is, ha a legfelsőbb képviseleti szervek törvényhozó szerepét elsősorban nem a közigazgatás törvények hiányában, hanem a törvények intézményes kiiktatásával biztosított autonóm rendeletalkotási jogköre veszélyezteti.

Néhány burzsoá országban kivételesen a végrehajtó hatalom, illetve a közigazgatás előjoga lett, hogy egyes szabályozási tárgyköröket, vagy pedig általában a kifejezett törvényhozási tárgykörökbe nem tartozó területeket maga, és csakis maga szabályozza. Ilyen szempontból polgári demokratikus körülmények között példa nélküli az 1958. évi De Gaulle-féle francia alkotmány megoldása, amely a kifejezett törvényhozási tárgykörökön kívül megtiltotta a parlamenti törvényhozást és a legmagasabb szintű jogszabályalkotás rendes formájává tette a közigazgatási rendeletalkotást. Éppen ezért nem meglepő, hogy ezt a változást az alkotmányos tradíciókkal való éles szakításnak, a parlamenti szuverenitás megsértésének tartják.[19] Gyökeresen megváltozott ezzel a parlament szerepe, de igen erős érv született arra is, hogy a „végrehajtó hatalom" helyett ma már talán helyesebb a kormányzat igazgatási hatalmáról beszélni.[20]

d) Az autonóm közigazgatási rendeletalkotás egyik, de a törvényekhez való viszony szempontjából jól megkülönböztethető formája *a közigazgatási szervek törvényerejű rendeletalkotása.* A törvényerejű rendelet ugyanis a kifejezett törvényhozási tárgykörökben pótolhatja, vagy a törvénnyel szabályozott kérdésekben leronthatja a törvényi szabályozást. Törvénymódosító, a törvény végrehajtását felfüggesztő, illetve a törvényeket hatályon kívül helyező szabályokat is tartalmazhat. Nyilvánvaló, hogy ilyen esetben egyértelműen viszonylagossá válik a törvények elsődleges szerepe. Különösen akkor, ha nem csupán konkrét vagy általános törvényi felhatalmazásra, hanem blanketta felhatalmazás alapján is van erre lehetőség. Az európai szocialista országokban elvileg nem is fogadják el a közigazgatási szervek törvényerejű rendeletalkotó jogkörét. A törvényerejű rendeletek kiadása általában a képviseleti mechanizmus keretei között marad. (Csak kivételesen fordul elő, hogy a törvényi szintű jogszabályok — pl. az 1985. évi 17. számú tvr. 7.§-a Magyarországon — a jogforrási rendszer szellemével ellentétben külön felhatalmazást adnak a közigazgatási szerveknek törvény, illetve tvr.-módosító szabályok kiadására). A burzsoá országokban viszont a közigazgatási törvényerejű rendeletalkotás — többkevesebb korlátozással — széles körben elismert.

A közigazgatási rendeletalkotást értékelő elemzések szerint az a felfogás, hogy pillanatnyi állami szükség esetén a rendes törvényhozás körülményes formái félretolhatók és a gyorsabban, biztosabban működő rendeletalkotó hatalommal pótolhatók, már hosszú idő óta, az I. világháború előtt is elismerésre talált csaknem minden európai államban. A jelenség azonban a háború alatt még pregnánsabbá vált. Ezt a háború rendkívüli körülményei között a gyors akcióképesség és a hatalomegyesítés követelményeivel magyarázták.[21] De a háború utáni fejlődés is azt mutatta, hogy az államfő vagy a kormány részéről a törvényerejű rendeletekkel való kormányzás — most már a gazdasági krízis elleni küzdelem eszközeként — elharapózódott még a „legszabadelvűbb" országokban is.[22] Sőt a közigazgatási törvényerejű rendeletalkotás elő intézmény a legkülönbözőbb jogrendszerekhez tartozó burzsoá országok újabb gyakorlatában is. A törvényerejű rendeletalkotás lehetőségének érzékeltetésére azonban néhány konkrét példát érdemes külön is felhozni.

Angliában konkrét és általános törvényi felhatalmazás alapján a miniszterek kiadhatnak törvénymódosító, törvénykiegészítő rendeletet is.[23] Ausztriában külön alkotmányos felhatalmazás alapján mód van arra, hogy a végrehajtó hatalom szervei törvénymódosító, törvénykiegészítő rendeletet is alkossanak.[24] Franciaországban az 1958. évi alkotmány alapján a köztársasági elnök a körülmények által indokolt intézkedéseket, tehát törvényerejű rendeleteket is alkothat akkor, amikor a köztársaság intézményei, a nemzet függetlensége, területének integritása vagy a nemzetközi kötelességek teljesítése súlyos és közvetlen veszélyben

[18] Ld.: részletesebben: *Rácz:* i. m. 324. old.

[19] Ld. erről: Marcel *Prélot:* Institutions politiques et droit constitutionnel. Huitième édition. Revue et mise á jour par Jean *Boulouis.* Paris, Dalloz. 1980. 815—816. old.

[20] Ld. erről: Jean *Rivero:* Droit administratif. 3e Édition. Paris, Dalloz. 1965. 15. és 58. old.

[21] Ld. erről: *Csekey:* i. m. 44. és köv. old.

[22] *Martonyi* János: A közigazgatás jogszerűsége a mai államban. Bp. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T. 1939. 17. old.

[23] Ld.: Bernard *Schwartz*—H. W. R. *Wade:* Legal Control of Government. Oxford. Clarendon Press. 1972. 97. old.; *Wade—Phillips:* i. m. 569. old.

[24] Heinz *Schäffer*—Erwin *Melichar:* Sources of Law in the Republic of Austria. „The Sources of Law. National Systems of Sources of Law" c. kötetben. i. h. 29—30. old.

van és amikor az alkotmányos állami szervek rendszeres működése nem biztosítható (16. cikkely). Emellett a kormány normális körülmények között is meghatározott időszakra felhatalmazást kaphat a parlamenttől arra, hogy programjának megvalósítása érdekében törvényerejű rendeletet alkosson (38. cikkely). Az ilyen felhatalmazásra alkotott rendeletek mennyisége nem is hanyagolható el a hatályos jogszabályok között. 1979 végén pl. több mint 300 ebbe a körbe tartozó jogszabály volt hatályban, 50 ívet meghaladó terjedelemben.[25] Norvégiában pedig az alkotmány alapján a kormány arra jogosult, hogy a parlament ülésszakai közötti időben ideiglenes törvénypótló rendeleteket adjon ki bizonyos tárgykörökben, éspedig a kereskedelem, vám, ipar és a rendészet területén. Ezek addig maradnak érvényben, amíg a parlament felül nem bírálja őket (1970—79 között 1974-ben 2, 1976-ban 1, 1978-ban 3 ilyen rendeletet alkottak). A kormány és más rendeletalkotó szervek konkrét és általános törvényi felhatalmazás alapján ezen kívül arra is jogosultak, hogy törvénymódosító rendeletet alkossanak[26] stb.

2. A különböző jogrendszerekben széles körben elterjedt az a megoldás, hogy *a központi közigazgatási szervek a mindenkire kötelező rendeletek mellett más jogi normákat is kiadhatnak.* Olyan normákat, amelyek „belső" jellegűek, amelyekkel elvileg csak az irányítási jogkörök alá tartozó szervekre vagy tevékenységre vonatkozóan rendelkezhetnek. Közvetlenül nem érintik, nem érinthetik az állampolgárok jogait és kötelességeit. E normák közül egyesek kötelező erejét a jogrendszerben kifejezetten is elismerik, más esetekben viszont ezek kötelező ereje, illetve jogszabályi jellege is kétséges. Több esetben — mint pl. Magyarországon — ilyen normák kiadására a rendeletalkotó szervek is jogosultak, ilyenformán megkétszereződik, sőt megháromszorozódik azoknak a formáknak a száma, amelyben ugyanaz a szerv jogi magatartási szabályokat megállapíthat. Kérdés, hogy mi lehet ennek a magyarázata?

a) A kötelező erejű közigazgatási „belső" normák körébe tartozik az ún. *normatív utasításos jogszabályalkotás.* A közigazgatási jogszabályalkotásnak ez a formája igen régi keletű. Sokan még a feudális abszolutizmus „rendőrállamának" időszakából származtatják, azokból az időkből, amikor a közigazgatásra vonatkozó jogszabályok a közigazgatást csak a felettesével szemben kötötték. Az állampolgárok számára nem lehettek alanyi jogok és a jogvédelem forrásai.[27] A francia forradalomtól kezdődően azonban a burzsoá „jogállam" kiépítésének menetében előtérbe került és általánosan elterjedt a közigazgatás olyan szabályozásának követelménye, amely mindenkivel szemben kötelező. Ennek következtében azután már nem lehetett ugyanaz a „belső" szabályozás jellege és szerepe. A normatív utasításos jogszabályalkotás Németországban pl. az igazgatási „belső viszonyok" szabályozására maradt fenn, arra, hogy az igazgatás e viszonyokat törvényi szabályozás híján utasítással akár autonóm módon is szabályozza.[28] Németországban és másutt is általában az lett az idők folyamán mennyiségileg nagy tömegűvé duzzadt és esetleg eltérő elnevezésű normatív utasítások szerepe, hogy a közigazgatási szerv által irányított igazgatási és más (vállalati és intézeti típusú) állami szervekre nézve kötelezően megállapítsa a törvények és rendeletek végrehajtásának technikai szabályait, iránymutatást adjon a jogszabályok egységes értelmezésére és a jogszabályban biztosított mérlegelési jogkör gyakorlására, szabályozza a belső szervezeti, személyzeti, hatásköri és eljárási kérdéseket. „Külső" viszonylatban e jogszabályokban elvileg nem lehetett az állampolgárok terhére kötelező magatartási szabályokat megállapítani. Annak azonban már nem volt akadálya, hogy törvényi vagy rendeleti szabályozás híján esetleg közigazgatási utasítás alapján biztosítsanak az állampolgárok és külső szervek részére bizonyos állami juttatásokat is.[29] Mindezekre lehetőség adódott konkrét vagy általános felhatalmazásra, sőt igen széles körben külön felhatalmazás nélkül is, hiszen az utasításos jogkört elsősorban a közigazgatási szervek fölérendeltségi-irányítási jogosítványaiból származtatták.

Magyarországon a Minisztertanács a rendeletek mellett alkothat normatív határozatot is, amely a Magyar Közlönyben való kihirdetés esetén mindenkire kötelező. A normatív határozatok azonban elsősorban olyan tárgykörök szabályozására hivatottak, amelyek az állampolgárok jogait és kötelességeit közvetlenül nem érintik. Még pontosabban, a Minisztertanács különösen akkor hoz határozatot, ha az csak állami szervekre vonatkozik, vagy iránymutatást tartalmaz az állami munkára nézve. Ez a „belső" jellegük teszi lehetővé a minisztertanácsi határozatok utasításos jogszabályalkotáshoz való sorolását. A kormánybizottságok delegált hatáskörben biztosított jogszabályalkotási hatásköre viszont már eleve nem terjedhet ki az állampolgárok jogainak és kötelezettségeinek szabályozására. Ezért nem is lehet vitás az általuk hozott normatív határozatok „utasításos" jellege. A közigazgatási utasításos jogszabályalkotás mennyiségileg és minőségileg meghatározó csoportját mindamellett nem ezek a testületek által hozott, és éppen ezért határozatoknak nevezett jogszabályok, hanem a vezető közigazgatási funkcionáriusok normatív utasításai alkotják.

A központi közigazgatási funkcionáriusok közül a Minisztertanács 1063/1974. (XII.30.) számú határozata szerint a Minisztertanács tagjai, a minisztériumi államtitkárok, az országos hatáskörű szervek vezetésével megbízott államtitkárok és általában az országos hatáskörű szervek vezetői adhatnak ki saját jogon normatív utasítást (vagy esetleg más elnevezésű belső jogszabályt). Az utasítás — amely általában a magasabb szintű jogszabály végrehajtására irányul — a miniszternek, az államtitkárnak, illetőleg az országos hatáskörű szerv vezetőjének a saját hivatali szervezetére, valamint a közvetlen felügyelete, irányítása alá tartozó államigazgatási szervekre és állami gazdálkodó szervekre (vállalatokra), intézetekre, intézmények-

[25] *Tallon—Delage:* i.h.

[26] Magnus *Aarbakke*—Jan *Helgesen:* Sources of Law in Norway. „The Sources of Law. National Sytems of Sources of Law" c. kötetben. i. h. 201. és köv. old.

[27] Ld. pl. *Rivero:* i. m. 14. old., *Toldi* Ferenc: Jogalkotás és jogalkotási eljárás a kodifikációs gyakorlat nézőpontjából. Állam- és Igazgatás, 1982. 4. sz. 359. old.

[28] Ld.: Ernst *Forsthoff:* Traité de droit administratif allemand. Traduit par Michel *Fromont.* Bruxelles, Établissement Émile Bruylant. 1969. 210. és köv. old.

[29] Ld.: *Merten:* i.m. 78. old.

re, továbbá a tanácsi szakigazgatási tevékenységre és a tanácsi vállalatokra, intézményekre vonatkozóan rendelkezhet. Az utasítások érvénye tehát a hierarchikus és tanácsi irányítás viszonylatain túl nem terjedhet. Vannak azonban olyan közigazgatási funkcionáriusok, akik nem csupán ilyen „belső" utasításokat adhatnak ki. A jogszabályok kihirdetéséről és hatálybalépéséről szóló — 1984. évi 5. számú tvr-el módosított — 1974. évi 24. számú törvényerejű rendelet alapján utasításban szabályozhatják általában az állami szervek, szövetkezetek, egyéb gazdálkodó szervek viszonyait, sőt esetleg arra is jogosultak, hogy olyan utasításokat adjanak ki, amelyek az állampolgárok jogait és kötelességeit közvetlenül érintik. Az Országos Tervhivatal elnöke pl. a népgazdasági tervezés rendjével és módszereivel, a külkereskedelmi miniszter a külkereskedelmi tevékenységgel, a pénzügyminiszter az állami költségvetéssel, valamint a vállalatok pénzgazdálkodásával, alapképzésével, az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság vezetője a társadalombiztosítási feladatokat ellátó szervek társadalombiztosítási ügyvitelével kapcsolatban „általános" utasításokat is kiadhat. A munkaviszonnyal összefüggő kérdésekben a miniszterek, államtitkárok és a nem minisztériumi formában működő országos hatáskörű szervek vezetői pedig utasításban — jóllehet csak végrehajtási-részletező jelleggel — az állampolgárok jogait és kötelességeit közvetlenül érintő módon is rendelkezhetnek. Ezek miatt tehát csak fenntartásokkal mondható, hogy a szó szoros értelmében vett normatív utasítások is csak „belső", vagy akár az állampolgárok jogait és kötelességeit közvetlenül nem érintő jogszabályok. De egyébként is az egész normatív utasításos joganyag általános problémája, lehetséges-e a jogszabályok, pl. a rendeletek és utasítások tartalmi elhatárolása olyan alapon, hogy egyesek igen, mások pedig nem tartalmazhatnak olyan rendelkezést, amelyek az állampolgárok jogait vagy kötelezettségeit közvetlenül érintik, illetve amelyek ismerete jelentős az állampolgárok jogainak és jogos érdekeinek védelme, valamint kötelezettségeik teljesítése szempontjából. A magyar jog garanciális megfontolások alapján (csak kellően magas szintű szerv legyen jogosult ilyen rendelkezést kimondani, és csak olyan jogszabályi formában, amelyet a Magyar Közlönyben kötelezően ki kell hirdetni) bevezette ezt az elhatárolási ismérvet, mindamellett ez az egzaktság hiányában nem lehet teljes értékű. Értelmezés kérdése, hogy mit kell olyan rendelkezésnek tartani, amely az állampolgárok jogait vagy kötelezettségeit „közvetlenül" érinti, illetve amelynek ismerete „jelentős" az állampolgárok jogainak és jogos érdekeinek védelme, valamint kötelezettségeik teljesítése szempontjából. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy valamennyi jogszabály érinti az állampolgárok jogait vagy kötelezettségeit, hiszen azok emberek, nem pedig dolgok közötti viszonyokat szabályoznak.

akár az állampolgárok jogait és kötelességeit közvetlenül nem érintő jogszabályok. De egyébként is az egész normatív utasításos joganyag általános problémája, lehetséges-e a jogszabályok, pl. a rendeletek és utasítások tartalmi elhatárolása olyan alapon, hogy egyesek igen, mások pedig nem tartalmazhatnak olyan rendelkezést, amelyek az állampolgárok jogait vagy kötelezettségeit közvetlenül érintik, illetve amelyek ismerete jelentős az állampolgárok jogainak és jogos érdekeinek védelme, valamint kötelezettségeik teljesítése szempontjából. A magyar jog garanciális megfontolások alapján (csak kellően magas szintű szerv legyen jogosult ilyen rendelkezést kimondani, és csak olyan jogszabályi formában, amelyet a Magyar Közlönyben kötelezően ki kell hirdetni) bevezette ezt az elhatárolási ismérvet, mindamellett ez az egzaktság hiányában nem lehet teljes értékű. Értelmezés kérdése, hogy mit kell olyan rendelkezésnek tartani, amely az állampolgárok jogait vagy kötelezettségeit „közvetlenül" érinti, illetve amelynek ismerete „jelentős" az állampolgárok jogainak és jogos érdekeinek védelme, valamint kötelezettségeik teljesítése szempontjából. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy valamennyi jogszabály érinti az állampolgárok jogait, vagy kötelezettségeit, hiszen azok emberek, nem pedig dolgok közötti viszonyokat szabályoznak.

Nem kétséges, hogy a normatív utasítások jogszabályok. Nem csupán azért, mert a pozitív jog (1063/1974. számú minisztertanácsi határozat) ezeket jogszabályoknak tekinti. Azért is, mert állami szervek által alkotott általános magatartási szabályok, amelyek érvényesülését végső soron az állam kényszerítő ereje biztosítja. Közvetlenül nem, de szabályozási tárgykörükben — legalábbis közvetett módon — mindenkire (a szervek dolgozóira, a szervek utasításban szabályozott tevékenységével érintett állampolgárokra is) kötelezők. Közvetlen címzettjei nem lehetnek ugyan általában az állampolgárok, de a jogszabály mindig is „a tárgy szerint intézi parancsait mindenkihez, vagy csak kevesebbekhez". Ha abból indulunk ki, hogy a jogszabály kikhez szól, el lehetne vitatni a jogszabály-jellegét a törvények és rendeletek többségének is. Mint *Magyary* Zoltán kifejtette, ilyen alapon „nemcsak a közszolgálatban állókhoz szóló rendeleteket kell külön csoportba vennünk, hanem a földadóra vonatkozókat is, mert azok csak a földbirtokosokra, a házadóra vonatkozókat is, mert azok csak a háztulajdonosokra vonatkoznak stb".[30]

Mi az indoka mégis annak, hogy egyes közigazgatási szervek csak „belső" jogszabályok kiadására jogosultak? A magyarázat egyértelműen a jogszabályalkotó hatáskörük korlátozásában keresendő. De mi szólhat amellett, hogy pl. Magyarországon a rendeletalkotó hatáskörrel felhatalmazott szervek normatív utasításban is rendelkezhetnek? Hiszen rendeletalkotó hatáskörük átfogja az utasítások szabályozási tárgykörét is. Ennek okait — úgy tűnik — praktikus tényezőkben kell keresni. Az utasításos joganyagot — minthogy közvetlen címzettjeik elvileg az állampolgárok nem lehetnek — a rendeletekkel szemben nem kell a Magyar Közlönyben kihirdetni. Sőt az sem kivétel nélküli követelmény, hogy az utasításokat más nyilvános hivatalos lapban (vagy tárcalapban) közzétegyék. Ily módon lehetőség nyílik arra, hogy az állampolgárokat közvetlenül érintő, Magyar Közlönyben kihirdetett jogszabályok könnyebben áttekinthetők legyenek. A Magyar Közlönyt vagy a jogrendszer „első vonalát" ne terheljék — legalább formális megközelítésben — a „belső" jogszabályok. Az utasításos joganyag publikációs kötelezettségénél tett engedmények alkalmat teremtenek a titokvédelmi

[30] *Magyary* Zoltán: Magyar közigazgatás. Bp. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942. 584. old.

szempontok érvényesítésére. Nem hagyható azonban figyelmem kívül az sem, hogy a Magyar Közlönyben való kihirdetés alóli felmentés rugalmasabb szabályozást tesz lehetővé és természeténél fogva megfelel az igazgatás bürokratikus érdekeinek is, hiszen a normatív utasítások nyilvánosságának korlátozása csökkenti a jogszabályalkotás társadalmi ellenőrzésének lehetőségét. Mennyiségi és minőségi (szabályozástechnikai és tartalmi) tekintetben egyaránt.

Az utasítások korlátozott nyilvánossága miatt kézenfekvőnek látszik az a megoldás, hogy garanciális okokból számoljuk fel a normatív utasításos jogszabályalkotást. Különösen abban az esetben, amikor a normatív utasítás kiadására jogosult szervek (közigazgatási funkcionáriusok) rendeletet is alkothatnak. Annál inkább, mert a normatív utasítások egyre kevésbé alkalmasak az egyik igen jelentős korábbi funkciójuk, a gazdálkodó szervek és az intézetek egységes normatív irányítására. Hatókörük ma már a mind változatosabb magán-, szövetkezeti és állami gazdálkodási formák közül egyértelműen csak a közvetlen „államigazgatási felügyelet alatt álló" állami vállalatokra terjedhet ki. De az intézetek önállóságának növekedésével átértékelődik a normatív utasítások intézetirányításban betöltött szerepe is. Mindez pedig szükségszerűen oda vezethet, hogy a gazdaságirányításban és az intézetirányításban a „belső" jogszabályok helyét a mindenkire kötelező jogszabály veszi át.[31] A normatív utasítások fenntartása egyébként is talán csak a titokvédelemmel kapcsolatos területeken lenne kifejezetten indokolt. A normatív utasításos forma megszüntetése vagy ilyen korlátozása azonban a nemzetközi és a hazai tapasztalatok szerint nem reális elképzelés. Az utasítások mennyiségének csökkentésére irányuló társadalmi nyomáshoz hasonlóan[32] azt eredményezné, hogy az igazgatás növekvő mértékben olyan más rugalmas szabályozási formákhoz (nálunk pl. első lépcsőben a formalizált „jogi iránymutatásokhoz") „menekülne", ahol esetleg még kevesebb garancia van a szabályozás megismerésére és ellenőrzésére. Éppen ezért a „belső" jogszabályalkotás jövőjét célszerűbb inkább általában az igazgatási szervek „belső" irányítási kapcsolatainak visszaszorulásától tenni függővé.

b) Számos országban jól megfigyelhető jelenség, hogy a közigazgatási szervek a jogszabályok mellett az általuk irányított szervek felé formálisan nem kötelező általános magatartási szabályokat, a jelenlegi magyar terminológiával élve: *jogi iránymutatásokat vagy iránymutatásokat* is kiadnak.[33] Jogszabályban kapott kifejezett felhatalmazás alapján vagy anélkül teszik ezt azért, mert az érintett szervek felé jogszabályalkotó hatáskörrel nem rendelkeznek, illetve — ha van is ilyen hatáskörük — valamilyen praktikus okból megfelelőbbnek tűnik a magatartási szabály ilyen belső normákba foglalása. Épp úgy, vagy még inkább, mint a rendeletekkel szemben a normatív utasításos szabályozás. E magatartási szabályok egyébként általában csak a jogszabályok egységes értelmezésének és alkalmazásának biztosítását szolgálják. Paradox helyzet adódik azonban abból, hogy ezek a belső szabályok — akkor is, ha az értelmezés kereteit nem lépik túl — a gyakorlatban szükségszerűen a végrehajtási-részletező jellegű jogszabályokhoz hasonlóan funkcionálhatnak. Kifejezetten ugyan senkire sem kötelezők, de a kiadó szerveknek a jogalkalmazás jogorvoslati rendszerében, a törvényességi felügyeleti jogkör gyakorlása során, illetve az irányító és irányított szerv közötti függelmi kapcsolatok mechanizmusán általában lehetőségük van arra, hogy a megtartásukat a gyakorlatban kikényszerítsék. És miért ne tennék, ha a kiadásukat szükségesnek tartották? Ez a képlet csak ott és akkor módosulhat, amikor az említett normákkal szabályozott viszonyok körében bírói felülvizsgálatra is van lehetőség. Máshol és máskor azonban már alig vitatható az irányítási rendszerben kötelező erejük, sőt az sem, hogy az érintett szervek tevékenységén keresztül „kifelé", az állampolgárok felé is érvényesülnek. Ilyenkor nincs semmi túlzás abban, ha a jogi iránymutatásokat a jogszabályalkotás rejtett megnyilvánulásának tekintjük.[34] Azzal a fenntartással, hogy — közvetlen kötelező erő híján — megsértésük miatt elvileg az irányított szerv vagy annak dolgozója jogi felelősségre nem vonható.

Magyarországon a jogszabályok szerint különböző közigazgatási szervek, illetve közigazgatási funkcionáriusok adhatnak ki jogi iránymutatást. Jogosultak erre a Minisztertanács,[35] a Minisztertanács 1002/1982 (I. 16.) számú határozata alapján a kormánybizottságok és kormánybizottságok elnökei, a minisztériumok és más országos hatáskörű szakigazgatási szervek vezetői, helyetteseik és az általuk felhatalmazott magasabb vezető állású dolgozói. A jogi iránymutatásokról, a műszaki-technikai normákról és a mennyiségi rendelkezésekről szóló 1002/1982. számú minisztertanácsi határozat arról is kifejezetten rendelkezett, hogy az országos hatáskörű szakigazgatási szervek jogi iránymutatásai az ún. elvi állásfoglalások, az irányelvek és a tájékoztatók (még akkor is, ha értelemszerűen ide sorolhatók azok a központi közigazgatási szervek által kiadott „műszaki-technikai normát" tartalmazó közlemények is, amelyek kötelező alkalmazását nem rendelték el).

A minisztertanácsi határozat szerint az iránymutatások nem tartalmazhatnak jogot és kötelességet megállapító magatartási szabályt. Ha ilyenre van szükség, jogszabályt kell kibocsátani, illetőleg kezdeményezni. Elvi állásfoglalás a jogszabályok értelmezésére adható ki akkor, ha a jogszabályt a miniszter (országos hatáskörű szerv vezetője) bocsátotta ki, illetőleg ha a magasabb szintű jogszabály végrehajtásáért ő felelős, vagy annak értelmezésére felhatalmazást kapott. Az irányelv ajánlást ad valamely jogszabály végrehajtásának fő irányára és módszereire, a jogalkalmazásban követendő elvekre. A tájékoztató pedig olyan tényeket, adatokat közöl, amelyeket a végrehaj-

[31] Ld. erről: *Sári* János: A normatív utasítás jogforrási megítéléséhez. Jogtudományi Közlöny, 1983. 9. sz. 567. és köv. old.; *Madarász* Tibor: A jogalkotás problémái a népgazdaságban. A Népgazdasági Jogi Kutatóhálózat végtanulmányai. 6. Bp. 1985. 29. és köv. old.

[32] Ld.: *Verebélyi* Imre: A minisztériumi iránymutatások. Jogtudományi Közlöny, 1982. 3. sz. 155. old.

[33] Ld.: uo. 153. és köv. old.

[34] *Szamel* Lajos: Az államigazgatás cselekvési formái. Bp. A „Közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata" c. kutatási főirány Koordináló Tanácsának kiadványa. 1984. 73. és köv. old.

[35] Ld. az 1984. évi I. törvény 19.§ (1) bekezdésének c) pontját.

tásért felelős szerveknek feldataik teljesítéséhez ismerni kell. Az elvi állásfoglalások, irányelvek és tájékoztatók nem kötelezők. Az elvi állásfoglalásokat a tárcalapban ugyanúgy kell közzétenni, mint a normatív utasításokat. Az irányelvek és a tájékoztatók tárcalapban való közzététele viszont a kiadó szerv belátására van bízva.

Az országos hatáskörű államigazgatási szervek hosszú évek óta igen nagy mennyiségű jogi iránymutatást adtak ki. 1975—80 között csupán 14 központi szerv mintegy 1200 jogi iránymutatást tett közzé a főhatóságok közlönyeiben.[36] Éves átlagban tehát az utasításokénál (évi 300—350) mindenképpen nagyobb nagyságrendű lehetett már akkor is a jogi iránymutatások kibocsátása. Nagy számukat és különösen a belső normák nagy mennyiségét mutatja az is, hogy 1970—79 között éves átlagban mindössze 231 mindenkire kötelező miniszteri rendelet jelent meg.[37] De hogy a jogi iránymutatások kiadása valódi dömpingnormaalkotást jelent, azt valójában csak az újabb és teljesebb körű adatok bizonyítják. A minisztériumok ugyanis 1982-ben pl. 763, 1983-ban pedig 780 számozott iránymutatást tettek közzé. Az 1983-as mennyiségből 338 a jogi iránymutatásokról szóló minisztertanácsi határozat alapján formalizált jogi iránymutatás (30 elvi állásfoglalás, 101 irányelv, 207 tájékoztató), míg a többi ezek közé nem sorolható. Komoly probléma továbbá az is, hogy a jogszabályi tilalom ellenére a jogi iránymutatások némelyike még ma is jogokat, kötelezettségeket, illetve ilyen magatartási szabályokat állapít meg.[38] Ezekből, és az iránymutatások közvetett kötelező erejéből kiindulva azután egyáltalán nem indokolatlan az az aggály, hogy az alkotmányos jogforrási rendszer elmerülhet a jogi iránymutatások tengerében.[39] A jövőt tekintve hogy értékelhetők ezek a körülmények? Az nem is lehet kétséges, hogy a jogi iránymutatások garanciális okokból semmilyen szempontból, még a jogértelmező szabályok megállapítása terén sem „rivalizálhatnak" a jogszabályokkal. Megítélésük során azonban nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy egyértelmű jogszabályok híján a mérlegelési önkénnyel, illetve az egységes jogértelmezés érdekében a jogszabályok keretei között szükségszerűen kialakuló jogalkalmazói esetjoggal szemben viszont már jelenthetnek valamiféle alternatívát.

[36] Ld.: *Verebélyi:* i. m. 153. old.
[37] Ld. részletesebben: *Rácz:* i. m. 317. és 321. old.
[38] Ld.: *Uttó* György: Iránymutatások a gyakorlatban. Állam és Igazgatás, 1985. 2. sz. 115. old.
[39] Ld.: *Szamel:* i. m. 74. old.

Keresztes György

Más gondolatok az állami törvényességi felügyelet egységes rendszerének kidolgozásához

Bevallom: a gondolatsort Bosánszky Lajos kutatási feladatmeghatározó tanulmánya indította meg.[1] Erre utal a jelen dolgozat címe is. Kétségeim vannak ugyanis afelől, hogy a felvázolt kutatási irány aspektusai helyesek-e, igazak-e a mai viszonyokra a levont következtetések. Egyszóval: kételkedem. Ha pedig így van, és ez a kutatás, illetve ennek eredménye hosszú időre hivatott megszabni az állami szervek ilyen irányú tevékenységét, akkor — úgy gondolom — kétségeim közzététele kötelesség is.

I.

Az első kérdés így hangzik: vajon valóban „a múltból a jövőbe tekintve"[2] kell-e megoldani a „felügyelet" problémáját akkor, amikor a „törvényességi felügyelet" kérdéséről van szó?

Bosánszkynál a múltból a jövőbe tekintő aspektus ugyanis azt jelenti, hogy a szövetkezetek törvényességi felügyeletének előzményeit a szövetkezetekről szóló 1947. évi XI. törvényben, majd ennek utódaiban, az 1957. évi 9. tvr-ben, az 1967. évi III. tv-ben, végül a jelenleg hatályos 1971. évi III. tv-ben véli megtalálni.

Vajon figyelmen kívül hagyható-e az a Bosánszky által is megállapított tény,[3] hogy 1971-ig ezekben a jogszabályokban „állami felügyelet" szerepelt, és csupán 1971-től van szó a szövetkezetek „állami törvényességi felügyeletéről"? Elhanyagolhatók-e azok a változások, amelyek a hatvanas évek végén megindult gazdaságirányítási reform eredményeként keletkeztek és hatnak mind a mai napig? Nincs-e nagyobb jelentősége annak az ideológiai-politikai szemléletváltozásnak, amely a szövetkezetek szerepét ma már nem abban látja, hogy fejlődésük következtében beépüljenek az egységes össznépi állami tulajdonba?

Azt persze badarság lenne állítani, hogy a múlt vizsgálatának nincs szerepe a jövő feladatainak meghatározásában. Csakhogy: a dolgok megértése céljából korábbra kellene visszanyúlni a felügyeleti viszonyok tisztázása céljából és ebből a „felügyelet" és a

Keresztes György irodavezető jogtanácsos, Budapesti Könnyűipari Szövetkezetek Jogi Irodája (Budapest).
[1] *Bosánszky* Lajos: Gondolatok az állami törvényességi felügyelet egységes rendszerének kidolgozásához. Jogtudományi Közlöny, 1985. 6. sz. 319—327. old.
[2] I.m. 319. old.
[3] I.m. uo.

„törvényességi felügyelet" jogcímére kellene következtetni.

A földbirtokos felügyelte a tiszttartóját, a cégtulajdonos felügyelte a cégvezetőjét, a részvénytársaság felügyelte az igazgatóját és az állam is felügyelte (vagy felügyeli?) az állami vállalat igazgatóját, sőt a szövetkezet közgyűlése is felügyeli a vezetőséget! Nyilvánvaló ez a felügyelet, hiszen a tulajdonos gyakorolja. A tulajdonjogban pedig nem csak ez, hanem ennél sokkal több jogosultság van. Más kérdés, hogy ezen a jogcímen nyugvó felügyelettel a nem állami tulajdonban lévő szervezetek (pl. a szövetkezetek) és az állam viszonyának tisztázása során ma már semmire sem megyünk.

Volt idő, amikor azt hittük, hogy ez a jogcím is használható, mert hiszen úgyis „átmeneti kategóriáról" van szó: a szövetkezetnek az a „dolga", hogy megszűnjön, a társadalmasításnak magasabb fokozatát érje el, váljék állami össznépi tulajdonná. Előlegezzük tehát neki ennek a magasabb rendű tulajdonformának kijáró felügyeletet! Ez az ideológiai-politikai szemlélet tükröződik az imént említett jogszabályokban és ezzel szakít az 1971. évi III. törvény, (Szvt.) amikor ezt szögezi le: „a szövetkezet a szocialista gazdálkodás egyik — az állami vállalattal egyenrangú — vállalati formájává fejlődött."[4] Nagyon fontos, hogy ugyanez a törvény rendelkezett először „állami felügyelet" helyett „állami törvényességi felügyeletről" és adta meg a szövetkezeti önkormányzat lehetőségét.

II.

Az első dolog tehát, amit meg kellene állapítani, hogy van-e kontinuitás a korábbi „felügyelet" és a jelenlegi „törvényességi felügyelet" között. A magam részéről úgy gondolom, nincs.

A tulajdonjogból — a pallósjog megszűnése óta — csupán felügyeleti jog származik, törvényességi felügyeleti jog azonban nem. Ezt a funkciót a modern állam vette át a tulajdonostól: erre hivatott szervei útján felügyel arra, hogy a területén élő személyek — magán- és jogi személyek egyaránt — megtartsák az állam törvényeit, és az ezek keretei között kiadott egyéb jogszabályokat. Ebből magától értetődően következik, hogy a közhatalmi funkció egyik elemével van dolgunk, amihez valójában — közvetlenül — semmi köze sincs a tulajdonviszonyoknak.

Alátámasztani látszik ezt az álláspontot az is, hogy „felügyelet" az állam gazdaságszervező, a „törvényességi felügyelet" viszont a belső rendfenntartó funkciójához kapcsolódik.

A felügyeleti jog, mint tulajdonosi jogosultság ugyanis magában foglalja az irányítás, igazgatás, utasítás jogát. Ennek folytán a felügyeleti jog tette lehetővé a közvetlen tervutasításos gazdaságirányítást. A reformot megelőző időszakban az állami gazdaságszervezés szinte kizárólagos eszköze a felügyelet volt, a belőle származó részjogosítványok felhasználása útján. Ugyanez az eszköz szolgált a szövetkezetek irányítására is, ahol a felügyeleti szerveket (ne vizsgáljuk, hogy volt-e rá jogcímük!) az országos szövetségek helyettesítették.

[4] 1971. évi III. tv. (Szvt.) preambulum.

Úgy gondolom, hogy ettől határozottan és elvileg kell megkülönböztetni a törvényességi felügyeletet. A törvények és az ezek keretei között kiadott — tehát törvényes — jogszabályok az állam belső rendjének fenntartását célozzák. Az ezek megtartása feletti felügyelet ilyen módon nem lehet más, mint az állam rendfenntartó funkciójának egyik eszköze. Így semmiképpen sem lehet a gazdasági irányítás része, az állam gazdaságszervező funkciójához is csak annyiban kapcsolódhat, amennyiben a gazdaságszervezés érdekében kiadott jogszabály megtarttatására irányul. Ez utóbbi sem változtat azonban az alapvető szerepén.

III.

Mindezekből az is következik, hogy a törvényességi felügyelet nem az „akaratközvetítés", hanem az „akaratkövetés számonkérésének" az eszköze.[5] A felügyelet ugyanis, mint a tulajdonjog része egyértelműen az akaratközvetítés eszköze volt, viszont ha a felügyelet és a törvényességi felügyelet között nincs kontinúitás, mert ez utóbbi nem a tulajdonjogból, hanem az állam közhatalmi funkciójából származik, akkor a céljának is másnak kell lennie.

A modern államszervezetben az egyes állami szerveknek elhatárolható hatáskörüknek, tevékenységüknek, eszközrendszerüknek kell lenniök. Ez a tagozódás a magyar állami szervek rendszerében is kialakult. Ehhez képest az állami akarat jogszabályokban jelenik meg, amelyeket az erre felhatalmazott államhatalmi és államigazgatási szervek hozhatnak. Ilyen feltételek mellett számomra képtelenségnek tűnik az a feltételezés, amely szerint a törvényességi felügyeletnek az „akaratközvetítés" is tartalma lenne. Ha ez így lenne, akkor szükségtelen lett volna elnevezést változtatni.

A törvényességi felügyelet lényegéhez tartozik, hogy megállapításokat tegyen, és negatív megállapítás esetén — jogszabályba foglalt — intézkedéseket tehet és szankciókat alkalmazhat, vagy azokat kezdeményezheti. Egyet semmiképpen sem tehet: utasítást nem adhat még arra sem, hogy a felügyelt szerv milyen módon állítsa helyre működésének törvényességét.

IV.

Van persze még egy nagyon fontos különbség a felügyelet és a törvényességi felügyelet között. Az ugyanis, hogy a felügyelet mindenre kiterjed, a törvényességi felügyelet viszont kizárólag a törvényes működést vizsgálhatja.

Egyetértve Bosánszky Lajosnak azzal a megállapításával,[6] hogy igen nehéz megvonni annak a jogszabálykörnek a határát, amelyek megtartására a törvényességi felügyeletnek ügyelnie kell, azt a további problémát szeretném felvetni, hogy például a szövetkezetek milyen szabályokat kötelesek megtartani.

Az Szvt. 108. § (1) bekezdése szerint a szövetkezet szervezetére és önkormányzati szerveinek működésére csak törvény, törvényerejű rendelet, miniszter-

[5] Az alternatívát szintén Bosánszky Lajos veti fel (i. m. 320—321. old.) és sejteni engedi, hogy akaratközvetítésre is gondol.

[6] I.m. 321. old.

tanácsi rendelet és minisztertanácsi határozat tartalmazhat szabályokat. A szövetkezetek működését és gazdálkodását más — alacsonyabb szintű — jogszabályok is szabályozhatják: mondja a (2) bekezdés. Ez eddig világos: a garancia úgy szól, hogy a szövetkezet szervezetére és önkormányzati szerveinek működésére csak a legfelsőbb államhatalmi és államigazgatási testületi szervek írhatnak elő kötelezettséget, a szövetkezet működésére és gazdálkodására miniszter, illetve államtitkár is hozhat jogszabályokat. Erősíti a garanciát a 109. § (1) bekezdése, amikor azt mondja, hogy a szövetkezet működését, gazdálkodását, illetőleg a tagok helyzetét általánosan és alapvetően érintő miniszteri rendeletek és államtitkári rendelkezések kiadásához az illetékes országos érdekképviseleti szerv egyetértése is szükséges. E szakasz (2) bekezdésének első fordulata azonban már nem érthető számomra. Azt mondja ugyanis az Szvt. 109. §-ának (2) bekezdése, hogy „a szövetkezeteket érintő *más rendelkezések* kiadásához be kell szerezni az országos érdekképviseleti szerv véleményét". Ami nem érthető: ha a legalacsonyabb szintű jogszabály[7] az államtitkári rendelkezés és szövetkezetre csak *jogszabályban*[8] lehet kötelezettséget előírni, akkor vajon mi lehet, és mit tartalmazhat az a *más rendelkezés*, amelynek kiadását az Szvt. 109. §-ának (2) bekezdése lehetővé teszi?

A kérdésre a 30/1971. (X. 2.) Korm. sz. rendelet (Szvt. R.) 54/B §-a ad választ. (?) Eszerint ugyanis a szövetkezeteket érintő más rendelkezések (Szvt. 109. § (2) bekezdés) körében — az állami szervek irányelveinek és elvi állásfoglalásának a kiadásához — is szükséges az illetékes országos érdekképviseleti szerv véleményének a megszerzése.

Van tehát egy társadalmi vi ony, a szövetkezet, amelyre alapvetően meghatározó módon jellemző az önkormányzat. Ezt a demokratikus önkormányzatot csak jogszabály korlátozhatja. Az önkormányzatot és ennek határait — a jogszabályokat — ugyanaz a törvény garantálja a szövetkezetek számára. A garanciát tovább fejleszti azáltal, hogy még azt is megszabja, hogy milyen kérdéseket milyen szintű jogszabályok szabályozhatnak, aztán az egészet feloldja azzal, hogy megengedi bármilyen szintű állami intézkedés (irányelv, állásfoglalás stb., tehát nem jogszabály) kiadását a szövetkezetek tekintetében azzal a megkötéssel, hogy ezek kiadásához meg kell szerezni az országos érdekképviseleti szerv véleményét. Azon túl, hogy van némi gondom ennek a kormányrendeletnek a törvényességével, ráadásul az a furcsa helyzet állt elő, hogy minél magasabb állami szervről van szó, annál korlátozottabbak a jogai az ipari szövetkezetekre vonatkozó szabályozás tekintetében. A miniszter, illetőleg az államtitkár *a rendelet* vagy *a rendelkezés* kiadása körében korlátozva van azáltal, hogy az illetékes országos érdekképviseleti szerv *egyetértését* kell megszereznie. A *más rendelkezések* — az Szvt. R. 54/B §. szerint magyarul elvi állásfoglalások és irányelvek — körében, amelyeket minisztériumi főosztály is kiadhat, elegendő az országos érdekképviseleti szerv *véleményének* a meghallgatása.

Úgy tűnik, nemcsak az a baj, hogy túl sok a jogszabály, hanem a meglévő és igazán magas szintű jogszabályaink sem mindenben alkalmasak a szabályozni szándékolt társadalmi viszony rendezésére. Túl sok az egy jogszabályon belüli ellentmondás, még több az olyan szabályozás, ahol a magas szintű (törvény vagy tvr.) jogszabály végrehajtása céljából kiadott alacsonyabb szintű jogszabály a magasabb szintűvel ellentétes szabályokat tartalmaz, mégis a legtöbb az olyan miniszteri rendelet vagy államtitkári rendelkezés, amelynek alkalmazhatóságához az eredeti jogszabály terjedelmének sokszorosát kitevő „állásfoglalásra", „irányelvre" van szükség. Nem elhanyagolható azoknak az előírásoknak a száma sem, amelyek minden jogszabály vagy felhatalmazás nélkül „csak úgy" megjelennek és a kibocsátó szervek elvárják betartásukat.

Ha már az állami törvényességi felügyelet *egységes* rendszerének a kidolgozásáról van szó, akkor — úgy gondolom — ezek a tények sem hagyhatók figyelmen kívül. Az 1956-ot követő konszolidáció közel harmincadik évében nem lehet sommás megállapítást tenni a törvényesség helyzetével kapcsolatban pusztán azon az alapon, hogy nincsenek koncepciós perek és nincsenek „túlkapások" a begyűjtés terén. A törvényesség — önmaga jelentőségén túl — nagyon súlyos politikai kérdés is —, mert alapvetően befolyásolja az állampolgári közérzetet és biztonságérzést. Nem elegendő csupán a jogszabályok végrehajtása feletti törvényességi felügyelet, hanem legalább ilyen fontos a jogalkotás „törvényességének" a felügyelete is. A jogalkotó „törvénytelensége", gondatlansága, vagy pontatlansága szélesebb körű és súlyosabb károkat okoz, mint a végrehajtás körében hozott egy-egy rossz döntés. Éppen ezért célszerű itt is az Alkotmányból kiindulni.

Az Alkotmány 51. §-a az ügyészség feladatává teszi az államszervezet és a gazdálkodó szervek feletti törvényességi felügyeletet. Ennek konkrét hatásköri szabályait és eszközrendszerét az ügyészségről szóló 1972. évi V. sz. tv. tartalmazza. Ebből az állapítható meg, hogy az ügyészség hatásköre a miniszterekig terjed, nem éri el a Minisztertanácsot.[9] Az 1983-ban végrehajtott alkotmánymódosítás folytán a Minisztertanácsra, valamint a nála magasabb szintű hatalmi és igazgatási szervekre az Alkotmányjogi Tanács törvényességi felügyelete terjed ki.

Ennek dacára ma már lassan-lassan valamennyi államigazgatási szerv — alkotmányjogi felhatalmazás nélkül — különféle törvényességi felügyeleti jogokat gyakorol, ezeket a törvényességi felügyeleti jogokat különféle alacsonyabb, vagy magasabb szintű központi, vagy perifériku jogszabályok biztosítják számukra. Mindezek folytán az a helyzet alakult ki, hogy valóságos törvényességi felügyeletet valójában egyik szerv sem képes gyakorolni. Elsősorban azért, mert maga sem tudja, hogy mi a feladata és milyen eszközök állnak rendelkezésére, másrészt azért, mert maga a „törvényességi felügyelet" fogalma is tisztázatlanná vált. Az egységes szemlélet és irányítás ilyen feltételek mellett szóba sem jöhet.

Ennek a kautikus szervezetrendszernek a következményei vezethették Bosánszky Lajost annak a kérdésnek a feltevéséhez, hogy vajon a törvényességi fel-

[7] Alkotmány 37—38. §-ai.
[8] Szvt. 7. § (2) bek.
[9] Az ügyészségről szóló 1972. évi V. tv. 13. §-a.

ügyeletnek mely jogszabályok megtartása felett kell őrködnie.

Nézzünk ismét egy példát a szövetkezetek állami törvényességi felügyeletének jogszabályi rendezéséből. Az Szvt. 114. §-ának a) pontja szerint a szövetkezetek törvényességi felügyeletét a helyi *tanácsok* — tehát a helyi államhatalmi szervek — gyakorolják. Nem változtat ezen a felhatalmazáson az a mellékmondat, amely szerint a helyi tanácsok a törvényességi felügyeleti jogot a végrehajtó bizottság és a tanács más szervei útján gyakorolják. Ennek ellenére a végrehajtási jogszabály (az Szvt. R. 56. §-ának (1) bekezdése) azt állapítja meg, hogy a *végrehajtó bizottság* a törvényességi felügyeletet a szövetkezet tevékenysége szerint illetékes szakigazgatási szerve útján gyakorolja.

Mintha a végrehajtási jogszabály alkotója valamit félreértett volna: a törvény nem a végrehajtó bizottságra — tehát az államigazgatási szervre —, hanem a tanácsra, mint államhatalmi szervre bízta a törvényességi felügyelet gyakorlását. Csupán megengedte, hogy ezt a tevékenységet a tanács, a végrehajtó bizottsága, vagy más szervei útján gyakorolja. A végrehajtási jogszabály ezzel szemben a hatáskör-elosztást úgy értette, mintha a hatáskör a végreható bizottságot illetné meg, és amely végrehajtó bizottság ezt a jogosultságát a szövetkezet tevékenysége szerint illetékes szakigazgatási szerve útján gyakorolja. (Persze, mit jelent ebben az összefüggésben az „útján"? Azt-e, hogy a hatáskört — tehát a döntési jogosultságot — ruházzák át, vagy azt, hogy az „útján szerv" részt vesz a döntéselőkészítésben? Számomra a második lenne a magától értetődő, a gyakorlat mégis az első megoldást követi. De akkor miért kellett egy többszörösen összetett mondat a törvénybe és egy külön bekezdésbe foglalt végrehajtási szabály? Elengendő lett volna a törvényben annyit mondani, hogy a törvényességi felügyeletet a tevékenység szerint illetékes szakigazgatási szerv látja el. Így legalább egyértelmű lenne.)

Mindezek alapján nem lehet csodálkozni azon, ha ez a hatáskör a testületi szervektől valójában a szakigazgatási szervek hivatali apparátusához csúszott át.

Azt persze nyilvánvalóan senki sem gondolta, hogy a törvényességi felügyelet gyakorlásához szükséges vizsgálatot a helyi hatalmi szerv, tehát a tanács fogja elvégezni, erre nyilvánvalóan nem képes. Azonban a hatáskör a döntési jogot jelenti, és az már semmiképpen sem mindegy, hogy például az Szvt. 115. §-a (1) bekezdése f) pontjában meghatározott esetben a szövetkezet feloszlatását vajon a hivatali apparátusban alacsonyabb, vagy magasabb szinten működő egy személy rendelheti el, vagy pedig a terület „gazdájának" tekintendő helyi hatalmi szerv hoz olyan döntést, hogy a szövetkezet további működése — korábbi törvénysértései miatt — tűrhetetlen. A jogalkotó pontatlanságának „ostora" mindig a jogalkalmazó hátán csattan, és bizonytalanságot, alulszabályozottságot, tehát a törvényesség bizonytalanságát eredményezi.

Furcsa ez a megoldás azért is, mert a tanácsokról szóló 1971. évi I. sz. tv. a tanácsok, vagy tanácsi szervek számára törvényességi felügyeleti hatáskört nem ír elő. Mindezek folytán vetődött fel bennem az a gondolat, hogy nem lenne-e célszerű a törvényességi felügyeleti rendszert az Alkotmány idevonatkozó rendelkezései alapján oly módon kiépíteni, hogy ez a törvényességi felügyelet az állami hatósági tevékenység, valamint a gazdálkodó szervezetek törvényes működésére egyaránt kiterjedne, egységes egészet alkotna, és ezáltal ott tudna beavatkozni, ott tudna fellépni a törvényesség megtartása érdekében, ahol a törvénysértés, vagy az alkotmányellenes intézkedés kiadására sor került. Magától értetődik, hogy ezt a tevékenységet az ügyészi szervezetnek kellene ellátni. Az ügyészi szervezet a maga országos és területi tagoltságával alkalmas lenne arra, hogy a törvényességi felügyeletet egy kézben tartva, egységes elvek alapján irányítsa és hajtsa végre. Azokban a törvényességi kérdésekben pedig amelyek a Legfőbb Ügyész hatáskörét is meghaladják, módja lenne arra, hogy az erre hatáskörrel rendelkező szervezetnél — az Elnöki Tanácsnál vagy az Alkotmányjogi Tanácsnál — kezdeményezze a törvénysértés kiküszöbölését. Egészen bizonyos, hogy az ügyészi szervezetben a törvényességi felügyelet ellátásához szükséges szakértelem rendelkezésre áll. Lehetséges, hogy az ehhez szükséges létszámszükséglet nincs biztosítva, azonban az is bizonyos, hogy népgazdasági szinten a tevékenység koncentrálása szükségképpen létszám-megtakarítással járna, csupán a szükséges munkaerőt az ügyészségi szervezethez kellene átcsoportosítani.

V.

Úgy gondolom, hogy ha a törvényességi felügyelet egységes rendszerének kidolgozásáról van szó, akkor ennek feldolgozása során az ágazati szakmai felügyelet, a piacfelügyelet, a pénzügyi ellenőrzés kérdései figyelmen kívül hagyhatók. Ha sikerült egymástól elhatárolnunk a „felügyeletet" és a „törvényességi felügyeletet", és sikerült azt bebizonyítanunk, hogy a nem állami gazdálkodó szervek feletti törvényességi felügyeleti jog nem folytatása a korábbi állami felügyeleti jognak, akkor ezeknek a felügyeleteknek tárgyunk szempontjából nincs jelentősége. Tudniillik ezek a feladatok a különböző állami szerveket, a felügyelt szervek tevékenységének különféle gazdasági aspektusai tekintetében illetik meg és ehhez képest a törvényességi felügyelethez nincs közük. Az ágazati szakmai felügyelet — ha van még egyáltalában ilyen — az ágazati minisztériumot illeti meg. Végső soron az ágazati minisztérium ún. ellátási felelősségével van összefüggésben, ami a gazdaságirányítási rendszer fejlődését vizsgálva egyre inkább megszűnőben van. Sajátságos megfogalmazást kapott ez már 1971-ben az Szvt. 111. §-ának (2) bekezdésében úgy, hogy „a gazdasági ágazatokat vezető miniszterek gondoskodnak arról, hogy ágazatunk területén a szövetkezetek — mint vállalatok — társadalmi és gazdasági jelentőségüknek megfelelően fejlődjenek". Igazán nincs szándékomban megint a jogszabály-szöveget bántani, de valójában ezzel a jogszabállyal sem lehetett semmit sem kezdeni sem korábban, sem pedig a jelenlegi időszakban. A szövetkezeti önkormányzat mellett ugyanis meglehetősen furcsa a „gondoskodás" kifejezés használata, másfelől viszont az ágazatokat vezető miniszereknek valójában nem volt eszköz a kezükben már 1971-ben sem ahhoz, hogy az ágazatuk területén működő szövetkezetekről „gondoskodni" legyenek képesek.

A piacfelügyelet új kategória. Véleményem sze-

rint semmiképpen sem a törvényes működéshez kapcsolódik, hanem inkább ahhoz, hogy a gazdálkodó szervezetek gazdasági tevékenységük során „tisztességesen" járjanak el, ne tudjanak monopol helyzetet kialakítani, ne tudjanak diktált árakkal a piacra lépni, és egyáltalában megszüntethető legyen a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés.

A gazdálkodó szervezetek pénzügyi-gazdasági ellenőrzése hasonlóképpen nem törvényességi kérdés. Kétségtelen, hogy az adófizetési kötelezettségi jogszabályok írják elő. A gazdálkodó szervezetek és egyáltalában a gazdasági életben résztvevők könyvvezetési kötelezettségeit, illetve ennek módját ugyancsak jogszabályok írják elő. Azonban úgy gondolom, hogy abból, hogy a pénzügyi-gazdasági ellenőrzés ezeknek a jogszabályoknak a betartását, illetőleg az adófizetés mikéntjét vizsgálja semmiképpen sem következik az, hogy ez törvényességi felügyelet lenne. Egész egyszerűen arról van szó, hogy ezeknek a pénzügyi, számviteli ellenőrzéseknek az a célja — mint minden társadalmi rendben, nemcsak a szocializmusban —, hogy a gazdasági életben résztvevők teljesítsék e könyvvezetési kötelezettségeiket, és ebből megállapítható legyen, hogy az állami költségvetéssel szembeni kötelezettségeiknek eleget tettek-e vagy sem. Ilyen módon ennek a tevékenységnek a „felügyelet" körébe sorolása is kétséges számomra. Nem felügyeletről van szó ugyanis, hanem pénzügyi-gazdasági ellenőrzésről, amely az állammal szembeni kötelezettségek teljesítésének ellenőrzésére irányul.

Prugberger Tamás

A tagsági részjegy új szövetkezeti jogi szabályozása és az ennek alapján kialakult joggyakorlati tapasztalatok

I.
A téma időszerűsége

A Jogtudományi Közlöny 1983. évi 1. számában a szövetkezeti tagok vagyoni hozzájárulásának kialakuló új formáit és ezen belül a részjegy és a célrészjegy olyan főbb gazdaságpolitikai és jogdogmatikai-jogelméleti kérdéseit vizsgáltuk, amelyeket a magyar gazdasági reform továbbfolytatásával összefüggő, e témában is szükségessé váló tételesjog-fejlesztés megítélésünk szerint igényelt.[1] Nos: erre a tételesjog-fejlesztésre témánkat illetően sor került, mégpedig a Szövetkezeti Törvény (Szvt.), valamint az ágazati szövetkezeti kódexek (Mgtsz, Isz és Áfész.) 1983. év végével megalkotott módosítása során.

Most, e tanulmányban az azóta eltelt két év alatt kialakult gyakorlati tapasztalatok birtokában, kritikai éllel kívánjuk megvizsgálni, hogy az új jogi szabályozás miként valósította meg az általunk annak idején kifejtett és szerintünk indokolt elméleti kívánalmakat. Mindezt most csak a részjegy vonatkozásában elemezzük, előre bocsátva, hogy egy későbbi tanulmányban kívánjuk megvizsgálni a tagok önkéntes pénzbeli hozzájárulásait a szövetkezet működéséhez, ugyancsak az ide vonatkozó új jogi szabályozás és az annak alapján kialakult gyakorlat tükrében.

II.
A tagi részjegy szabályozása a ma hatályos tételes szövetkezeti jogban. Kritikai értékelés

Jelenleg a részjegy intézményét az Szvt., valamennyi ágazati szövetkezeti kódex a maga valódi vagy vélt ágazati sajátosságainak megfelelően, majd pedig ismét valamennyi szövetkezeti típusra és ágazatra egységesen egy pénzügyminisztériumi rendelet szabályozza. Ez utóbbi a részjegy pénzügyi és elszámolási vetületeit meglehetős konkrétsággal rendezi. Az Szvt. 63. §. (1) bekezdése felsorolva szövetkezetekben alkalmazható tagi hozzájárulási formákat, a részjegyet is megemlíti, a konkrét rendezést „az egyes ágazatokra vonatkozó jogszabályokra" hagyva. Az Szvt. 64. §. (4) bekezdése utal arra, hogy „a részjegy legalacsonyabb és legmagasabb összegét, továbbá a jegyezhető részjegyek számát — az egyes szövetkezeti ágazatokra vonatkozó jogszabályok keretei között — a szövetkezet alapszabálya állapítja meg".

Az *ipari szövetkezet*ekben az Isz. R. 12. §.-ának (1) bekezdése értelmében minden belépő tag egy részjegyet, a kisszövetkezetek esetében pedig a 25/1981. (IX. 5.) MT sz. rendelet 13. §-a szerint két részjegyet köteles jegyezni. Egy részjegy összegét, azaz névértékét az Isz. R. 12. §-ának (2) bekezdése a tag egyhavi átlagos munkadíjában állapítja meg. Ezt az egy, illetőleg kéthavi átlagos munkadíjat az OKISZ eredeti álláspontja szerint a tagoknak egy összegben kellett volna kifizetni. Erre azonban legtöbbjük nem volt képes. A szövetkezetek túlnyomó része ezért részletfizetést engedélyezett. Ez vonatkozott a normál ipari szövetkezetekből átalakuló kisszövetkezetek tagjainak második részjegyére vonatkozó pótbefizetésre is. A tagoknak e pótbefizetéstől való húzódozása miatt több 100 fő alatti ipari szövetkezet kért OKISZ felmentést a kisszövetkezetté történő átalakulás alól.[2]

Az itt leírtnál magasabb, a bedolgozóknál pedig ennél alacsonyabb összegű részjegyjegyzést az egyes szövetkezeti alapszabályok azonban előírhatnak. Sőt, alapszabályi úton kimondható, hogy minimum ötévenként a tagok az átlagos munkadíjukhoz igazodó

Prugberger Tamás tudományos főmunkatárs, Szövetkezeti Kutatóintézet (Budapest).

[1] *Prugberger* T.: A szövetkezeti tagok vagyoni hozzájárulásainak új formái, különös tekintettel a részjegyre és a célrészjegyre. Jogtudományi Közlöny, 1983. 1. sz.

[2] *Szántai* J. (ÉGSZI tud. kutató) közlése 1985. máj. 15.

részjegykiegészítés fizetésére kötelesek. E szabály a régi és az új tagok között az inflálódásból eredő feszültségek kiküszöbölését, illetve csökkentését hivatott megvalósítani. Mindez bizonyos fokú rugalmas szabályozásra való törekvést tükröz, de a gyakorlati élet igényeihez még sem tud a fent kimutatott merevségek miatt megfelelően alkalmazkodni. Szemléltetően mutatja ezt a MÜSZOR Nyomdaipari Kisszövetkezet alapításának esete, ahol az alapítók közül csak egy tag tudott 80 000,—Ft-ot a szövetkezet rendelkezésére bocsátani. Az érdekképviseleti szerv tanácsára — a törvényességi felügyeleti szervvel egyetértésben — olyként oldották meg a problémát, hogy ezzel az induló tőkével rendelkező tag kéthavi átlagrészesedés majdani mértékére kalkulált összegeket adott kölcsön részjegyfizetésre a többi alapítónak. Ők vállalták, hogy a kapott kölcsönt a részjegy után járó osztalékból törlesztik le a kölcsönadónak. A fennmaradó összeget pedig a „hitelező" fakultatívan jegyzett többletrészjegyként bocsátotta a szövetkezet rendelkezésére.[3]

A *fogyasztási, értékesítési és takarékszövetkezeti típusban* az Ftv. r., valamint a Tkvr. ugyancsak előírja a belépő tagok részjegyjegyzési kötelezettségét. Minden tag egy részjegyet köteles jegyezni. A jegyezhető részjegyek számának maximálását a jogi szabályozás az egyes szövetkezetek alapszabályaira hagyja, csak úgy, mint a részjegy névértékének konkrét meghatározását is. A részjegy összegének alsó és felső határát azonban 100 és 500 forintos keretben meghatározza. Kivételes esetben, a szövetkezet sajátos céljára tekintettel a törvényességi felügyeleti szerv jóváhagyásával a részjegy névértéke 100 forintnál alacsonyabb összegben is megállapítható. Ennek figyelembevételével az egyik Mátra környéki faluban az elöregedett lakosság szódavíz-ellátására 40,—Ft-os kötelező részjegybefizetéssel szamárfogatos szódavízkihordó szövetkezetet hoztak létre. Az akkor még járási szinthez kötött elsőfokú törvényességi felügyeleti szerv a részjegy alapösszegének alacsonyságára hivatkozással megtagadta az alapszabály jóváhagyását, a megyei szakigazgatási szerv azonban éppen a fenti kivétel lehetőségére való tekintettel hatályon kívül helyezte a Járási Hivatal határozatát, utalva arra, hogy e szűk körű és egysíkú tevékenységhez elegendő az ilyen alacsony összegű alaprészjegy is.[4]

A *mezőgazdasági termelőszövetkezet*ekben a részjegyjegyzés az új szabályozásban is csak fakultatív. Az Mgtsz R. 1982-ben kiegészített 59. §-ának új, (1) bekezdése értelmében „A termelőszövetkezet alapszabályában legfeljebb a tag kéthavi munkadíjának megfelelő összegű részjegy jegyzésére kötelezheti a tagot, kivéve, ha a termelőszövetkezet a tag tulajdonában lévő földet használja". Lényegében ez az utolsó fordulat célozza meg faluszociológiai elemzésében kimutatható annak az egyenlőtlenségnek a csökkentését, amely a földdel belépő régi és a föld nélküli belépő új tagok között egyfelől a beviteli megterhelés, másfelől viszont a földjáradék-juttatás következtében fennállott. A részjegy bevezetésével ily módon némileg csökkenthető a termelőszövetkezeti dolgozó tagsági kollektíván belül generációs ellentétként is megjelenő az az ellentét, amely a tulajdonosi dolgozó és a nem tulajdonosi dolgozó tagok között fennáll. Szépséghibája viszont ennek a szabályozásnak az a joghézag, amely abból adódik, hogy az Mgtsz R.-nek ez a szabálya egy szóval sem tesz említést arról, hogy minden olyan tag, aki földjét a szövetkezet közös használatába adta, mentesül az önkormányzati úton eldöntött részjegyfizetési kötelezettség alól, vagy a földbevitel a föld nagyságától és minőségétől függően csak kompenzációs tényezőként esik latba.

A jelenlegi uralkodó gyakorlat inkább az elsőnek említett variáció követésére hajlik, ugyanakkor — mint majd látni fogjuk — a komplikáltabb, de indokolt második variáns kidolgozására is találkozhatunk törekvésekkel. A régebben és az újabban föld nélkül belépett, illetve belépő tagok között az inflálódásból mind a részjegybefizetés, mind az osztalékkifizetés terén megnyilvánuló összegeltérésekből adódható feszültségek levezetésére itt is alkalmasnak kínálkozna az Isz R.-ben fellelhető, előbb tárgyalt *részjegykiegészítés*. Jóllehet az Mgtsz Kódex erről az intézményről egy szóval sem tesz említést, kiindulva azonban a szövetkezetek számára alkotmányjogilag és szövetkezeti jogilag (Szvt. preambulum) egyaránt deklarált önkormányzati jogosultságból, a szövetkezetek belső életét szabályozó jogforrások tartalmát relatíve diszpozitívként kezelve, külön jogszabályi felhatalmazás nélkül is szabályozható mindaz, amit jogi előírás nem tilt. Ez az osztalékkiegészítésen kívül vonatkozik még a *próbaidős tagsági részjegy*re is, jóllehet, az Mgtsz Kódex a próbaidős tagsági viszonyról — elég helytelenül — sehol sem tesz említést, holott — miként ezt más tanulmányainkban többször is kimutattuk — a szövetkezeti mezőgazdaság is igényelné ennek a meghonosítását. Egyéb vonatkozásokban a Mgtsz részjegyjegyzés szabályai megegyeznek az ipari szövetkezetekre vonatkozó részjegyjegyzés szabályaival. Ez következtethető ki az Mgtsz R. valamennyi szövetkezeti vagyoni hozzájárulásra vonatkozó, de a részjegyre is érvényes 59—61 §-aiban foglalt előírásokból.

Az Szvt. 64. §-ának (2) bekezdése a részjegy jogdogmatikai természetének megfelelően kimondja, hogy *az a tag személyéhez kötődik* és megtiltja másra való átruházását. A szövetkezeti tagsági viszonyhoz kapcsolódását az fejezi ki, hogy „mentes a tag tartozása miatti végrehajtás alól". Ez a szabály két szempontból vet fel problémát.

Az *egyik* az, hogy elsősorban a kisszövetkezeteknél jelentkezhető nagyobb tagmozgás szempontjából megkérdőjelezhető a részjegyforgalom abszolút tilalma. Sokkal helyesebbnek tartanánk egy olyan *korlátozott részjegyforgalom* lehetővé tételét, amelyben egyfelől a tagsági viszonyát megszüntető tag a szövetkezet vezetésének a hozzájárulásával olyan személyre átruházhatná a részjegyét, akit a szövetkezet vezetősége a tagok sorába felvesz, másfelől a kötelezően jegyzendő egy alaprészjegyen felül esetleg jegyzett további részjegyeit bármely tag a szövetkezet más tagjára a vezetés egyidejű értesítése mellett átruházhatná. E belső jogügyletek korlátozott formában történő lehetővé tételét az egyre élénkülő gazdasági mozgásokhoz való rugalmas igazodás szempontja kívánja meg. Jelenleg ugyanis az ilyen ügyleteket ugyancsak lebonyolítják, de palástolt ügylet formájában a szövetkezeti vezetés

[3] *Szántai* J. közlése.

[4] Heves megyei Tanács Kereskedelmi Osztály. 1981.

megkerülésével.[5] A kontroll hiánya pedig visszaélések melegágya lehet.

A *másik* problematikus kérdés a részjegy végrehajtás alóli mentességének lakonikus szabálya. Mint már fentebb idéztük, a részjegy mentes a tag tartozása miatti végrehajtás alól. Kérdés azonban: hogy ha a tag a tagsági viszonyból eredően tartozik a szövetkezetnek és ez a döntőbizottság vagy jogorvoslat folytán a bíróság által is jogerősen megítélve lett, a szövetkezet vezethet-e végrehajtást a tag részjegyére? Nézetünk szerint igen, és egyúttal a szövetkezet igényelheti a tagtól a kötelező alaprészjegy kiegészítését, melyet ha a tag nem teljesít, megszüntetheti a tagsági viszonyát. Ezt a kérdést helyes volna legalább elvi állásfoglalás formájában a bírósági-közjegyzői végrehajtási, valamint a szövetkezeti önkormányzati gyakorlat számára rendezni. Az előbb említett lakonikus jogszabályszöveg már nem tér ki a részjegy után járó osztalék végrehajthatóságára. Emiatt azonban nincs hiányérzetünk, mivelhogy jogelméletileg nem vitás, hogy a részjegy után járó osztalék elkülönül a részjegytőkétől és így végrehajthatóvá válik.

A részjegy összegének visszafizetésére az Szvt. 6. §. (3) bekezdése értelmében a tagsági viszony megszűnése esetében kerül sor. Vagyis a részjegy nem tartozik a szövetkezet fel nem osztható alapjának körébe. Mentesül azonban a szövetkezet a részjegy összegének visszafizetése alól akkor, ha veszteséges gazdálkodása miatt feloszthatóalapja nincsen. Az Szvt. nyitva hagyja a kérdést, hogy csökkent feloszthatóészjegyalap esetében mi a helyzet.

A megoldás csakis az lehet, hogy a tagnak, illetve az örökösnek a részjegyalapból a részjegy után arányosan csökkentett hányad jár. Ezt az Áfész-ek vonatkozásában az Ftvr. 22. §. (2) bekezdése egyértelműen kimondja. Nem ártana ezt a rendelkezést a félreértések elkerülése és az egységes szövetkezeti ágazatközi joggyakorlat érdekében az Szvt-be is átemelni. Ezzel kapcsolatban még felmerül a kérdés, hogy ha a részjegyalap idővel feltöltődik, a volt tag vagy örökösé igényelheti-e utóbb a ki nem adott részjegyének kiadását, vagy a csökkent összegben kiadott részjegy utólagos kiegészítését. A részjegy kockázattal járó jogi természete ezt kizárja. Nem is lenne igazságos, mivel a kiválást követően bekövetkező nyereségessé fordulásban a kivált tagnak már nincsen szerepe. A próbaidős tagnak viszont a próbaidő 6 hónapos és meg nem hosszabítható rövidsége miatt az általa jegyzett részjegy teljes összegben visszajár, mivel helyzete inkább tagjelöltséggel egybekötött alkalmazotti, nem pedig tagsági státus. Így a kockázatkiterjesztés reá nézve nem indokolt. Itt függő jogi helyzet áll fenn, ami ha nem teljesül, az eredeti állapot visszaállításának, azaz in integrum restitutionak van helye.

A tag nyugállományba helyezése a tagsági viszonyt automatikusan nem szünteti meg. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben eddig a nyugdíj a tagsági viszonyban nem okozott változást, csupán a munkavégzési kötelezettség alóli mentesülés következett be. Az ipari szövetkezeteknél a kialakult gyakorlat értelmében a nyugdíjazással a tagsági viszonyt is főszabályként megszüntették a részjegy kiadása mellett. Az 1972-ben hatályba lépett Iszt. azonban lehetőséget nyújtott, hogy a nyugdíjas tag kifejezett kérésére a tagsági viszony fennmaradjon és a részjegyét a szövetkezetben osztalék iránti igény mellett visszahagyhassa. Ennek megfelelően rendezi e kérdést ma is az Isz R. 13. §-ának (1) bekezdése, lehetővé téve, hogy az egyes szövetkezetek alapszabályai a nyugdíjas részjegy összegét csökkenthessék. Ez egyfelől méltányos, de ugyanakkor az osztalékcsökkenés miatt hátrányos is a nyugdíjasra. Ezért azokban a szövetkezetekben, ahol az alapszabály módot ad a nyugdíjas részjegy csökkentésére, meg kellene adni a lehetőséget arra, hogy a tag a teljes részjegy összegét kívánsága szerint a nagyobb osztalékhoz jutás érdekében visszahagyhassa. Analógiaképpen e szerint kell eljárni azoknak a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek a tagnyugdíjasai esetében, ahol a részjegyet bevezették. A jelenlegi jogszabályi hallgatás miatt azonban az egységes joggyakorlat kialakítása érdekében helyes volna, ha hasonló szabály átkerülne az Mgtsz Kódexbe is. Az Isz Kódexnek a nyugdíjasokra vonatkozó szabályozási szemléleletét azonban meg kell változtatni úgy, hogy a főszabály a tagsági viszonynak a nyugdíjazás utáni fennmaradása lenne és *csak a tag kérelmére* szűnne meg nyugdíjazás után a tagsági viszony.

Egy ilyen szabályozás összhangban állna azzal a későbbi fejezetekben kifejtésre kerülő szemponttal, hogy a termelőszövetkezetek a szövetkezeti munkaszervezethez tartozó tagokon kívül a munkaszervezetéhez nem tartozó kívülálló vállalkozók tevékenységét is esetleg egy sajátos tagsági viszony keretében beszerzéssel és értékesítéssel segítse, valamint integrálja. Ily módon lehetőség nyílna a termelőszövetkezetekben a dolgozó tagok mellé egy olyan tagsági kört is kialakítani, amely beszerző-értékesítési-integrációs kapcsolatokon keresztül kötődne akár a mezőgazdasági, akár az ipari szövetkezetekhez. A tagoknak ez a köre az Áfész tagokhoz hasonlóan az Áfész Vr. 1. §-ában meghatározott 100—500 Ft összegű alacsonyabb részjegyet jegyezne. Más munkáinkban szóltunk arról, hogy az Áfész-eknél is be lehetne vezetni az Áfész-tagok kívülállókkal szembeni alkalmazási elsőbbségét élvező olyan tagsági munkaviszonyát, amely nem munkaszerződésen, hanem szövetkezeti megállapodáson alapulna.[6] Az ilyen dolgozói Áfész-tagok a megemelt összegű termelőszövetkezeti részjegyet lennének kötelesek jegyezni, nyugdíjazásuk után pedig az Áfész Vr. 13. §-ában szereplő előbb közölt kisebbet. Helyes volna ezt az Szvt-ben elvileg is szabályozni, *meghatározva ott a tagi részjegy két formáját,* a *dolgozó tagi* és a *nem dolgozó tagi részjegyet,* és ennek megfelelően meghatározni a tagsági viszony két formájának a dolgozó és a nem dolgozó tagi kapcsolat tartalmát is.

Visszatérve ismét a mai tételes jogra, a 33/1983. (XI. 3.) PM sz. rendelet 2. §-a a részjegyről szólva előírja, hogy a szövetkezet a jegyzett részjegyek összegéből elkülönített részjegyalapot köteles képezni. Mint már erről szó esett, ebből a részjegyalapból kell visszafizetni a tagsági viszony megszűnése esetén a tagnak vagy örökösének a részjegy összegét. A részjegyek szakszerű nyilvántartása és a tagok jogainak biztosítása végett ez az előírás helyeselhető. Azon viszont

[5] Kisszövetkezetek jogi képviseletét ellátó ügyvédektől és jogtanácsosoktól kapott információ. 1983. II. félév.

[6] *Prugberger* T.: Tagsági megállapodások a szövetkezetekben. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp., 1979. 158. old.

már lehet vitatkozni, hogy a befizetett részjegyek után járó osztalék nagyságát a szövetkezet nem határozhatja meg a takaréklevélre elhelyezett összeg betéti kamatánál magasabb mértékben. Igaz, ez haladás a korábbi igen szűk, 5 százalékos törvényes kamati meghatározáshoz képest.[7] Az is igaz, hogy elvileg megalapozható ez az álláspont a korlátozott tőkekamat szövetkezeti elvével.[8] Ugyanakkor viszont az Mgtszekben nem serkenti a részjegy intézményének terjedését. Ez annál is inkább így van, mivelhogy az itt tárgyalt jogszabályhely értelmében az osztalékot a szövetkezet a városi és a községi hozzájárulás befizetésének elszámolása után az elszámolás (érdekeltség) alapjául szolgáló nyeresége — kisszövetkezeteknél az adózatlan bruttó jövedelem — terhére számolja el. Ebből kitűnik, hogy *nemcsak maga a részjegyalap, hanem az utána járó osztalék is kockázattal terhes,* ami a részjegynek már tárgyalt jogdogmatikai természetéből adódóan érthető. Ezzel szemben a takaréklevélre elhelyezett betét kamata a kölcsön jogi természeténél fogva mindig biztos.[9] Éppen ezért nem szerencsés elzárni a szövetkezeti önkormányzatot attól a lehetőségtől, hogy a részjegyből fakadó ezt a bizonytalanságot, azaz a kockázatvállalalást az OTP kamatánál magasabb osztalékkal honorálhassa.

III.

A tagsági részjegy alkalmazása a gyakorlatban

A részjegy alkalmazásának gyakorlatát hét megyében, úgymint Baranya megyében, Zala megyében, Nógrád megyében, Szolnok megyében Csongrád megyében, Szabolcs-Szatmár megyében, valamint Hajdú-Bihar megyében vizsgáltuk. Valamennyi vizsgált megyében felméréseink azt mutatták, hogy a törvényi rendelkezések folytán a részjegyjegyzés gyakorlata csak az Isz-ekben és az Áfész-ekben, valamint a takarékszövetkezeteknél teljes, ahol a tagokat a már tárgyalt jogszabályi előírások folytán részjegyjegyzési kötelezettség terheli. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben azonban a részjegy alkalmazása nemigen terjed. A fent említett megyékben átlag 3—4 mezőgazdasági termelőszövetkezetben vezették csak be, vagyis az egyes megyékben működő szövetkezeteknek 10 százalékában, holott a célrészjegyet és a termelésfejlesztési hozzájárulást, vagy a kettő közül valamelyiket a vizsgált megyék mgtsz-einek átlag 35—50 százaléka bevezette.[10] Nógrád megye 36 mgtsz-e közül csak 5 vette fel alapszabályába a részjegyet, míg a célrészjegyet és a termelésfejlesztési hozzájárulást több mint kétharmada azzal, hogy ha pénzgyűjtésre van szükségük a tagoktól, funkcionáltatják az önkéntes vagyoni kapcsolatok e két formáját.[11] A részjegytől való tartózkodás okát az mgtsz és a Teszöv vezetők, valamint az általunk meginterjúvolt jogtanácsosok, továbbá a törvényességi felügyeletet gyakorló hatóságok munkatársai szinte egyöntetűen abban látják, hogy egyfelől a tagság *sokallja* a *kéthavi átlagkeresetnek* megfelelő minimális *részjegyjegyzést,* másrészt *alacsonynak* tartja a PM rendelet alapján kifizethető *osztalékot.* A Zala megyei Teszöv munkatársainak álláspontja szerint a kötelező részjegy névértékének és a részjegyosztalék mértékének a meghatározását teljesen az egyes szövetkezetek önkormányzati hatáskörébe kellene adni. Ha a szövetkezetek közgyűlése döntene alapszabályba foglalva ezekben a kérdésekben, a Zala megyében kapott vélemények szerint a Tsz-ek a részjegyként begyűjtött pénzt megforgatva rövid időn belül annak háromszorosára növelnék.[12] Veszprém megyében olyan véleményt kaptunk, ha a részjegyet az mgtsz-ekben az 1960-as évek végén, vagy az 1970-es évek elején vezetik be, amikor a földdel való belépések leálltak, sokkal vonzóbb lett volna az intézmény, mint most. Akkor ugyanis még nagy volt a számaránya a földdel korábban belépett tagoknak, akik igazságtalannak érezték, hogy az újonnan belépők üres kézzel jönnek.[13] Hasonló véleményeket hallottunk a többi általunk vizsgált megyékben is.

Ezen túlmenően azonban a lassú terjedés okaként más, főleg *jogbizonytalansági* problémákat vetettek fel. Igen sok esetben éppen a törvényességi felügyeleti szervek azok, amelyek nem engedik a részjegyjegyzéssel kapcsolatos tagsági elképezelések érvényre juttatását, mire a szövetkezetek jelentős része lemond az intézmény bevezetéséről. Az előbb említett meginterjúvolt körök szerint eme összeütközések, és jogalkalmazási bizonytalanságok miatt jelentős mértékben a Pénzügyminisztérium hibáztatható, amely — szerintünk presztízs okokból — többek között a részjegynek az mgtsz területen való beindulását késleltető célzatból a tagok részjegyjegyzéséről és egyéb vagyoni viszonyairól a 70/1982. (XII. 10.) MT. sz. rendelettel kiadott alapjogszabályt követően csak egy év múlva adta ki a végrehajtásról szóló 33/1983. (XI. 3.) PM sz. rendeletet. Ebben az átmeneti időszakban az mgtsz-ek önkormányzati úton maguk állapították meg a részjegyjegyzés feltételeit, amit viszont igen sok esetben ugyancsak presztízs okokból a törvényességi felügyeleti szervek kontráztak meg.

Tipikusan ilyen kérdés volt és még ma is problematikus, hogy a részjegyet bevezető tsz-ek a részjegyjegyzési kötelezettséget visszamenőleg is kiterjeszthetik a földnélkül 1983. január 1-e előtt belépett tagokra, vagy pedig csak a jogszabály hatálybalépését követően földbeviteli kötelezettséget teljesíteni nem tudó belépők kötelezhetők részjegyjegyzésre.[14] A szövetkezeti önkormányzati hatáskörben vegyesen rendezik e kérdést.[15] A részjegy visszamenőleges hatályú bevezetése igazságossága miatt jogszociológiailag indokolt, mivel az újonnan föld nélkül a tsz-be lépők nem éreznék azt, hogy a korábban ugyancsak így belépett személyek méltánytalanul mentesülnek a teherviselés alól. Ugyanakkor a szigorú jogdogmatikai-jogforrástani szempont kétségtelenül a visszamenőleges hatály ellen

[7] Ld. a 23/1972. (VI. 3.) PM sz. rendeletet.

[8] Zsarnóczai Sándor hozzászólása. In: A magyar agrárjogi szabályozás jellege és kritikai elemzése. Tanulmány és vita. Szövetkezeti Kutatóintézet. Közlemények. 177. sz. Bp., 1984. 43. old.

[9] *Siklaky* I.: Belső vállalkozás. Ipargazdasági Intézet, Bp., 1984. 97. old.

[10] A fenti megyékre vonatkozó kutatási időszak 1983. februárjától 1984. decemberéig terjedt.

[11] Adatok a Nógrád megyei Tanács Mezőgazdasági és Élelmezési Osztályáról. (Percze Ágnes főea.) Salgótarján, 1985. V. 15.

[12] Telekiné M. Bertalan Rózsa, Zala megyei Teszöv jogtanácsos interjúközlése. 1983. november, Zalaegerszeg.

[13] Feketéné, Tóth Gabriella Veszprém megyei Teszöv jogtan. Interjú 1985. febr. 7.

[14] Az adat a Veszprém megyei Teszöv jogügyi főmunkatársától, Fekete Gy-nétól. Interjú, 1984. febr. Veszprém.

[15] Vö.: 11. sz. jegyzettel.

szól, mely csak akkor alkalmazható, ha a jogszabály kifejezetten így rendelkezik. Hibaként kell elkönyvelni, hogy e konkrét kérdésben ez elmaradt. Nézetünk szerint azonban a szövetkezetek számára az Szvt-ben (preambulum) biztosított önkormányzati jogosultság és a szövetkezeti jogszabályok ebből eredő diszpozitivitása áthidalja ezt a fogyatékosságot. Ennélfogva a szövetkezetek az itt tárgyalt két változat bármelyike szerint szabályozhatják alapszabályukban e kérdést.

A másik, ugyancsak az mgtsz-eknél jelentkező súlyponti probléma, hogy a részjegy összegének megállapításánál figyelembe veendő havi munkadíjba mi tartozik bele. Ezzel kapcsolatosan több kérdés is felmerült. Az első, hogy a havi keresetbe beleszámít-e az év végi részesedés egy hónapra eső része is, továbbá a havi munkadíj ugyanúgy tartalmazza-e a havi prémiumokat és jutalmakat, valamint az év végén járó prémium és jutalom egy hónapra eső részét, végül pedig, hogy átlagmunkadíjat, vagy csak az alapmunkadíjat kell-e a tag által fizetendő részjegy összegénél figyelembe venni. Ezzel kapcsolatosan speciális problémaként vetődött fel a TOT-ban tartott Teszöv jogtanácsosi értekezleten, hogy az Mgtsz R. 93. §-ában szabályozott pótlékot a részjegyalap megállapításánál munkadíjként figyelembe kell-e venni, vagy sem.[16] Az Mgtsz R. 93. §-a (2) bekezdése egyértelműen kimondja, hogy a tagsági pótlék munkadíjnak minősül. Ennélfogva a részjegy összegének meghatározásánál figyelembe kell venni. Atekintetben, hogy az Mgtsz R. 59. §-ának (1) bekezdése havi munkadíjról beszél, összevetve az Isz R. 12. § (2) bekezdésében havi átlagos munkadíj kitétellel és az ipari szövetkezetek gyakorlatával, az tűnik ki, hogy csak a havi munkadíjat kell figyelembe venni, az év végi munkarészesedések, prémiumok és jutalmak egy hónapra kiszámított részét azonban nem. Figyelembe véve azonban az ipari szövetekezetek gyakorlatát, a havi prémiumot és jutalmat bele kell számítani az ipari szövetkezetek átlagos havi munkadíjába és így kell megállapítani a részjegy összegét. Ebből az is következik, hogy a részjegy összegének megállapításánál nemcsak a havi munkadíj, hanem a munkadíjként figyelembe jövő havi átlagjövedelem is számításba jön. Az Mgtsz-tagok egy hónapra esedékes átlagrészesedését pedig ennek figyelembevételével az Mgszt Vhr. 71. § (1) bekezdése alapján kell kiszámítani.

Szigorú jogszabályértelmezés alapján így állapítható meg az egyes tagok által fizetendő részjegyek összege az Mgtsz-ekben és az ipari szövetkezetekben egyaránt. Az ipari szövetekezetekben több éve kialakult séma az OKISZ iránymutatása alapján egyértelműen ez is.[17] Az Mgtsz-ek gyakorlata azonban még bizonytalan. Figyelembe véve azonban azokat a jelenségeket, hogy igen sok Mgtsz-ben éppen azért nem vezették be a részjegyet, mivel a kéthavi átlagmunkadíjat soknak tartják és több kistaglétszámú ipari szövetkezet is — miként már erről szó esett — ugyancsak a kéthavi részjegyjegyzés miatt húzódzkodott kisszövetkezetté átalakulni, teszi indokolttá jogszociológiailag, hogy e strikt jogszabályértelmezés mellett történő részjegynévérték-kiszámítás csak felső határként esik latba, alsó határként viszont le lehessen menni az egyhavi alaprészesedésig is. Vagyis engedni kellene, hogy az előbb már kifejtett relatív diszpozitivitású szövetkezeti jog szabályozásnak megfelelően a szövetkezeti önkormányzati, azaz alapszabályi rendezés a részjegy összegének kiszámításánál a havi alapmunkadíjig is lemehessen. A joggyakorlat alakítására vonatkozó e javaslatunkat pedig ezzel szorosan összefüggésben állva kiegészítjük még azzal a jogalkotási javalattal, melynek értelmében a kötelezően jegyzendő alaprészjegyet, azaz részjegyminimumot a *mezőgazdasági termelőszövetkezetekben* és a *kisszövetkezetekben* is egyhavi munkadíjra kellene leszállítani.

Ez is azonban egy nagyon mérsékelt javaslatnak tűnik, ha jogszociológiailag vizsgáljuk a tsz-ek gyakorlatának egyes megnyilvánulásait. Szabolcs-Szatmár megyében több Mgtsz a nagyecseri Rákóczi Mgtsz mintájára nem a havi munkadíj figyelembevételével, hanem meghatározott fix összegekre bontva állapítja meg a részjegy névértékét. A nagyecseri Rákóczi Mgtsz-ben pl. az újonnan belépőknek egységesen 500,—Ft-ot kell befizetnie részjegyenként a tsznek. Az Mgtsz R. 59. paragrafusát ennek megfelelően úgy alakították át, hogy minden újonnan belépő két részjegyet, azaz 1000,—Ft-ot köteles jegyezni. A törvényességi felügyeleti szerv a közgyűlés e határozatát jogszabálysértés címén megtámadta. Az ügy konzultáció folytán a MÉM és a TOT által szervezett tájértekezlet elé került, ahol nem hivatalos jogszabály-magyarázatként elhangzott olyan vélemény, hogy a közgyűlésnek jogában áll az Mgtsz Kódex-ben meghatározott mértéktől lefelé eltérni.[18]

A már előbb említett joghézagkitöltés gyakorlati variánsaival kapcsolatosan ugyancsak Szabolcs megye több Mgtsz-ében felmerült az, hogy a kötelező befizetendő részjegy összegét egyénenként a földbevitel mértékétől és a bevitt föld minőségétől függően állapítsák meg. Az ilyenként gondolkodó Mgtsz-ek abból indultak ki, hogy a részjegyfizetési kötelezettséget minden tagra kiterjesztik, a földbevitel tényét azonban beszámítják a részjegy összegébe. Ez sem történne azonban mechanikusan, hanem figyelembe vennék a bevitt földterület mértékét, aranykorona értékét, valamint azt is, hogy a földterület tagi átadására tulajdonjog, vagy haszonélvezeti jog címén kerül-e sor. A törvényességi felügyeleti szerv megakadályozta ennek a tervnek önkormányzati határozattá emelését, arra hivatkozással, hogy az Mgtsz Kódex-ben található jogi szabályozás ilyen kérdésekre nem terjed ki.[19]

Bács-Kiskun megyében a részjegy bevezetésének gondolatával foglalkozó szakszövetkezetek közül néhány ugyancsak a hatályos jogi szabályozásban ismeretlen eredetű elképzelés megvalósítását tervezte meg. Az orgoványi Egyetértés Mgtsz-i szakszövetkezet elhatározta, hogy a célrészjegyekkel együtt az alaprészjegyen felül önként jegyzett részjegyek a tagok között forgathatók legyenek. Itt kell megjegyezni még, hogy e szakszövetkezet és a nagyecseri Rákóczi Mgtsz-szel együtt előbb felemlített Szabolcs megyei Mgtsz-ek egy csoportja kivételével sehol sem merült fel, hogy a tszek a kötelező alaprészjegyen felül még további részje-

[16] Fekete Gy-né a Veszprém megyei Teszöv jogtanácsosának interjúnyilatkozata, 1984. febr.

[17] Az OKISZ Elnökség 1/1984. (O. É.) sz. állásfoglalása az 1984. évi feladatokról. (Ebben a tagok részjegy, célrészjegyjegyzéséről és egyéb önkéntes vagyoni hozzájárulásairól is szó van.)

[18] *Bíróné* Vincze E.: A Szabolcs-Szatmár megyei Tanács Mezőgazdasági és Élelm. Oszt. törvényességi felügyeleti csoportja főelőadójának interjúnyilatkozata. Mátészalka, 1984. november.

[19] Somogyi Jánostól, a nyírbátori Rákóczi Tsz vezető jogtanácsosától kapott értesülés. 1984. december.

gyeket is önként jegyezzenek. Nem jegyeznek fakultatív részjegyet az ipari szövetkezeti és a kisszövetkezeti tagok sem. Így tűnik, hogy a szövetkezetek e típusaiban és ágazataiban a kötelezőn felüli további részjegyek jegyzését a célrészjegy helyettesíti. Ezzel szemben az ÁFÉSZ-eknél a kötelező alaprészjegy mellett jegyzett fakultatív részjegyeken kívül a célrészjegy is alkalmazásra kerül. Említést érdemel még a bugaci Aranykalász Mgtsz-i szakszövetkezetben kialakított részjegyjegyzési megoldás is. Itt mind a részjegy összegét, mind az osztalékot úgy határozták meg, hogy az értékálló, konvertálható legyen. Ezért egy részjegy összege 25 q búza mindenkori állami felvásárlási ára, az osztalék pedig az ennek az összegnek az OTP takaréklevélre járó megfelelő kamata. Ugyanígy a részjegyvisszafizetésnél is ez az értékállandósági kikötés érvényesül.

Jogszociológiailag értékelve a gyakorlat megnyilvánulásait, meggyőződésünk az, hogy az Mgtsz Kódex jelenlegi szabályozása e vonatkozásban egyrészt túl sablonos, másrészt elszakad a tagság akaratától és gazdasági jogtudatától. A bürokrácia jogi elképzeléseit, merev sémáit akarja ráerőltetni a falusi életre, a tsz önkormányzatra, amelynek ez viszont több vonatkozásban ellenáll. Mutatja ezt mindenekelőtt az, hogy éppen Szabolcs megyében a részjegy alig terjedt el és ahol bevezetését betervezték, a törvényességi felügyeleti szervek eltérő álláspontja és bíráló fellépése miatt elálltak a bevezetésétől.[20]

Az Mgtsz-ek jelentős része még azért is állt el a részjegy bevezetésétől, mert a már többszörösen hivatkozott PM rendelet szerint az osztalékot az eredmény terhére kell kifezetni. A Szolnok megyében gyakran jelentkező aszályok a nyereséget amúgy is lehúzták. Így nincsen garancia az esedékes osztalékok kifizetésére. Ezért a megyei tsz főkönyvelői értekezleten a főkönyvelők túlnyomó része — a szövetkezetük vezetésével egyetértésben — a részjegy bevezetésével szemben foglalt állást.[21]

Vizsgálva az itt tárgyalt gyakorlati törekvések tendenciáit, egyfelől egy nagyfokú igazságosságra törekvés, másfelől a fogyasztási típusú szövetkezetek részjegyjegyzési módozatainak átvétele tapasztalható. Mindebben a részjegy egyediesített alapszabályi rendezésére és alkalmazási gyakorlatának kialakítására irányuló törekvés húzódik meg. Ez megfelel annak a Szép György által elsőnek publikált elméleti törekvésnek, mely szerint az a kívánatos, ha a szövetkezet belső szabályzatai a helyi sajátosságaikat tükrözve sokszínűek és egyediek.[22] Kívánatos, hogy ez az elv a részjegykialakítás terén is érvényre jusson. Éppen ezért az volna a helyes, ha *a részjegyre vonatkozó jogi szabályozás az általunk fentebb már vázolt korrekcióval megváltoztatva, csak egy modellt adó ajánló szabály volna, amelytől közgyűlési határozattal bármilyen eltérés lehetséges lenne.* Ez felelne meg annak, az egyébként helyes, jogforrástani törekvésnek is, amely a gazdasági életben az ilyen irányú és tartalmú jogi normák elterjedését tartja kívánatosnak.[23]

Áttérve a *Szövosz-hoz tartozó szövetkezeti típusok* részjegyjegyzési gyakorlatának vizsgálatára, előre kell bocsátanunk, hogy a részjegyet csak az Áfész-ek és a takarékszövetkezetek alkalmazzák, a lakásszövetkezetek viszont nem. A lakásszövetkezeti ágazati jogszabály ugyanis — többek között — a részjegyet nem ismeri. A lakásszövetkezetekben a részjegy helyett a tagok által havonta fizetendő épület- és lakásfenntartási-karbantartási és üzemeltetési költséghozzájárulás alakult ki, amelyet a részjegyhez hasonlóan ugyancsak elkülönítve helyeznek el, kezelnek és használnak fel. A tagok üzemeltetési stb. költséghozzájárulási kötődésén felül azonban a nyugat-európai fejlett tőkés államokhoz hasonlóan a magyar lakásszövetkezetekben is ki lehetne alakítani a tagok egy bizonyos összegű részjegyhozzájárulási kötelezettségét, valamint az ezen felüli fakultatív részjegyjegyzési lehetőségét, amelyből képződő részjegyalapot a lakásszövetkezeti tagokat megillető általános kommunális, kulturális és infrastrukturális szolgáltatások, valamint létesítmények (úgymint klubhelyiség, háztömbuszoda, kondícionáló, sportpálya, étterem, büfé, könyv- és lemeztár, stb.) kiépítésére lehetne fordítani.

Ami már most az Áfész-ek és a takarékszövetkezetek célrészjegyjegyzési gyakorlatát illet, a Vas megyében végzett felméréseink szerint az Áfész-ekben egy-egy részjegy névértékét 300,— vagy 500,— forintban állapítják meg.[24] Kapott információink értelmében 100,— vagy 200,— forintos névértékű részjegy kibocsátására Áfész vonalon már alig kerül sor, a takarékszövetkezetekben viszont igen, ez a gyakori.[25] Ez annyit jelent, hogy a gyakrolatban az Áfész-tagok legalább egy 300,— 400,— vagy 500,— forint névértékű részjegyet, a takarékszövetkezeti tagok pedig ugyancsak legalább egy, de csupán 100,— vagy 200,— Ft névértékű részjegyet kötelesek jegyezni. Ezen túl fakultative további hasonló névértékű részjegyek jegyzésére van mód mindkét szövetkezeti ágazatban. Ezzel a lehetőséggel az osztalékból eredő rentábilis tőkebefektetés és az osztalék mértékének az OTP hitellevél kamattérítésével való egyenlő nagysága miatt élnek is a tagok. Ugyanakkor viszont egy Szövosz állásfoglalás a tagok által jegyezhető részjegyek számának felső határát húszban állapította meg.[26] Ennek megfelelően a Meszöv szövetkezetpolitikai főosztályokra beküldött és általunk áttanulmányozott Áfész alapszabályok mindegyikében a felső határ szerepel.

A takarészövetkezetekre nézve jelenleg még nincsen ilyen felső határ megállapítva. A Szövosz azonban itt is tervbe vette a részjegyjegyzés maximálását, azonban nem a jegyezhető részjegyek számában, hanem a jegyezhető részjegyek össznévértékének összegében, amit a Takarékszövetkezeti Főosztály kettőezer forintban tervez megállapítani.

A magunk részéről egyik korlátozást sem tartjuk szerencsésnek. Ma ugyanis, amikor a piaci viszonyok megélénkülése és a gazdasági verseny, valamint az

[20] Ld. az előbbi jegyzetet.

[21] Adatközlő: B. I. tsz jogtanácsos — K. I. Teszöv titkárh. 1984. április.

[22] *Szép* György: A szövetkezetek törvényességi felügyeletének továbbfejlesztése. Állam és Igazgatás, 1975. 422. old.

[23] *Sárközy* T.: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. Közg. és Jogi Kiadó, Bp., 1980. 464—467. old.

[24] Vas megyei Meszöv Általános Titkárság, Tájékoztató jelentés a Meszöv elnökségének az Áfész-ek és tagjaik vagyoni kapcsolatának, kötődésének helyzetéről. Szombathely, 1984. szept. 4. Soksz. 3. old. és 2. sz. melléklet.

[25] Sümeghy Lászlónak, a Vas megyei Meszöv Általános Titkársága vezetőjének interjúnyilatkozata. 1985. január.

[26] Az OFT 3/1980. (Sz. T. 49.) sz. irányelve a tagok részjegy, célrészjegy jegyzése, valamint egyéb önkéntes vagyoni hozzájárulási feltételeiről. E feltételek változásáról az OFT 1984-ben tájékoztatót adott ki. Sz. T. 3. sz.

árumozgás fellendülése egyre tökéletesebb és korszerűbb gazdaságvitelt, továbbá létesítményrendszert igényel, megnő a költségigényes beruházások jelentősége. A szervezési, a termelési és áruforgalmi technológia, valamint a gazdaságvitellel együttjáró kisegítő technika és könyvviteli adminisztráció tökéletesítése, már meglévő gazdasági létesítményrendszer korszerűsítése és újjal való kiegészítése jelentős és egyre növekvő saját pénzügyi erőforrások igénybevételét követeli meg az Áfész-ektől. Minderre egyre kevésbé elegendő a Szövosz és az egyes Meszöv-ök által központilag kezelt szövetkezeti kölcsönös fejlesztési és támogatási alap (KFA és KTA). Hasonló szempontok a takarékszövetkezeti hálózatban is fennforognak különösen azóta, hogy 1968-ban bevezetett, de az 1970-es évek közepén megrekedt gazdasági reformnak 1984 tavaszán elhatározott következetes továbbfolytatásával összefüggésben jogszabályilag is rögzítve[27] megnyílt a takarékszövetkezetek előtt a városi működés lehetősége. Mindez sajáterős városi kirendeltségek és takarékügyletek lebonyolítására alkalmas helyiségek építését, kialakítását igényli tőlük.[28]

E körülmények miatt mind az Áfész, mind pedig a takarékszövetkezeti vonalon, sőt a jelenleg kívül álló, de a már kifejtettek szerint egy *sajátos beszerző-értékesítési integrálási tagi kapcsolat*tal az Mgtsz-ekhez becsatolható termelőkre is kiterjesztve minél több részjegy jegyzésére kellene ösztönözni az érintetteket. Igen ötletes megoldást ismer erre a francia szövetkezeti jog, ahol a mezőgazdasági termékeket értékesítő szövetkezetek a tagok által jegyzett részjegyek arányában vásárolják meg és szállítják el a gazdaságukban megtermelt termékeket. A *részjegyjegyzés mértékének itt* tehát *a gazdasági élet szab korlátokat,* mert minden tag gazdasága várható termelési volumenének arányában jegyez részjegyeket. Ezt a megoldást alkalmazni lehetne az Áfész-eknél és az Mgtsz-eknél a kívül álló gazdák, esetleg a háztáji gazdaságok, a szakszövetkezeteknél pedig a taggazdaságok árufelvásárlása tekintetében, valamint a takarékszövetkezetek esetében a tagoknak nyújtható hitel felső határának meghatározása terén is.

[27] 54/1983. (XII. 24.) PM sz. rendelet.
[28] *Sümeghy* L.: Interjúnyilatkozat (25. sz. jegyzet).

IV.

Következtetések és javaslatok

Összefoglalva az eddigieket: álláspontunk az, hogy a részjeggyel kapcsolatosan egyrészt olyan jogalkotásra, valamint érdekvédelmi szervek részéről olyan iránymutatásra van szükség, amely a gyakorlatot nem korlátozza, hanem *ajánló-orientáló* megoldásaival megfelelő irányba tereli anélkül azonban, hogy az egyedi megoldásokat kiölné. Ebben az ajánló orientáló jogi szabályozásban és irányelvi rendezésben egy, a munkadíjhoz kötődő *munkaszövetkezeti részjegymodell* és egy *kereskedelmi-szövetkezeti részjegymodell* felkínálása a kívánatos a mai jogi helyzethez hasonlóan. Ezt azonban már helyes lenne az Szvt-ben is megtenni, nem pedig csak az ágazati szövetkezeti jogszabályokban. Ezek legfeljebb a további modell konkretizálását adnák meg ugyancsak ajánló jelleggel. Ebből egyúttal az is következik, hogy a bármely típusba tartozó szövetkezet a jogszabályban ajánlott modelltől eltérően bármelyik részjegyformát választhatná, sőt az említett két ajánlott modellt esetleg *kombinálhatná* és *saját megoldásokkal* is kiegészíthetné a maga számára. Az lenne fontos csupán, hogy a megoldást a tagság többsége minősített szavazással magáévá tegye és a szövetkezet alapszabályába felvegye.

Wellmann György

Jogalanyisági kérdések a gazdasági munkaközösségekkel kapcsolatban

I.

Az új kisvállalkozási formák által felvetett polgári jogi kérdések egy része nem oldható meg önmagában a jogalkalmazás vagy akár a jogalkotás szintjén, hanem *a jogtudomány, az elmélet szintjén* igényel megoldást. A kisvállalkozások — akár csak a gazdasági élet szabályozásának más új jelenségei — hatással vannak a jogi elméletre is. Annak illusztrálására, hogy a gyakorlati jelenségek egyes területeken hogyan feszítik szét a hagyományos jogi dogmatika kereteit, jó példa az, ahogy *új kisvállalkozási formák kiélezték a polgári jogban fennálló jogalanyisági problémákat,* felvetették a hagyományos jogalany fogalom, a jogi személy elmélete újragondolásának szükségességét.

A problémakör lényege — témám szempontjából — abban jelölhető meg, hogy a gazdasági életben — különösen a szervezeti formák differenciáltabbá válása folytán — egyre több az olyan új jelenség, amely a jogi személy hagyományos fogalmával és elméletével már nehezen magyarázható, annak keretei közé nehezen illeszthető. A gazdasági forgalomban realitásként jelentkeznek olyan közös név alatt működő gazdasági csoportok, amelyek a jogi személyiség szintjét nem érik el, de amelyek már nem tekinthetők egyszerűen magánszemélyek összességének, hanem *mint az áruforgalom alanyai adott körben jogképesek.* A gazdasági életnek ezek a jelenségei azt mutatják, hogy *a jogi személy—nem jogi személy merev duális felfogását egyre jobban átlépi a gazdasági fejlődés,* azt bizonyítják, hogy a jogképesség és a jogi személyiség elválhat egymástól. Az elmélet keresi is a jogi személyiség és a jogképesség teljes hiánya közötti jogtechnikai megoldásokat. Éppen a közös név alatt működő társasági formák, legfőképpen pedig a gazdasági munkaközösségek jogalanyi helyzete vetette fel legélesebben *a jogalanyiság különböző fokozatai elismerésének,* a jogi

Wellmann György ügyész, Legfőbb Ügyészség (Budapest).

személyiségtől elváló, szűkebb körű, részleges jogképességű formák kidolgozásának igényét.

E cikk keretében azt igyekszem vizsgálni, hogy a gyakorlatban milyen problémákat eredményez ha egy, a gazdasági forgalomban ténylegesen jelentkező formáció nem kapja meg az ennek megfelelő jogalanyi elismerést, illetve hogy a jognak miként kell, kellene reagálnia a forgalmi viszonyok által felvetett igényekre. Teszem ezt a *gazdasági munkaközösségek* példáján keresztül, mert ez az az új nem jogi személy társasági forma, amelynél mind a gyakorlat, mind az elmélet oldaláról a legélesebben felmerült jogalanyi helyzetének valamilyen formában történő megfelelő elismerése.

Jogalanyisági problémák — hasonló jeleggel vagy más aspektusból — más kisvállalkozási formáknál is fennálnak, így pl. a polgári jogi társaságnál vagy a különféle szakcsoportoknál. A jogalanyiságelmélet problémának pedig vannak más megnyilvánulási területei is, mint pl. a nagyvállalaton belüli önelszámoló egységek belső jogalanyiságának kérdése, vagy a rendszerek elkülönült jogalanyiságának elismerése — ezek tárgyalására azonban ezuttal nincs mód.

A gazdasági munkaközösségek jogi konstrukciójának kidolgozásakor meg volt a lehetőség a jogi személyiséggel rendelkező formáció kialakítására is, a jogalkotó mégis a polgári jogi társaság szabályainak alapulvétele, s így a jogi személyiséggel nem rendelkező szervezeti forma létrehozása mellett döntött. (Ezzel szemben jogi személyiséget kaptak az esetleg csak 3 fős jogtanácsosi munkaközösségek.) A jogalkotásban részt vett szerzők publikációiból megállapíthatóan a döntés mellett szóló legfontosabb érv a *hitelezővédelem szempontja* volt, vagyis az, hogy a tagok fokozott felelősségét a jogi személyiséggel nem rendelkező forma jobban biztosítja. Ez az érv azonban nem tűnik cáfolhatatlannak. Egyrészt azért, mert a tagok fokozott felelőssége jogi személyiség esetén is biztosítható lett volna pl. a vagyonbevitel minimális mértékének meghatározása vagy akár a kezesség konstrukciója útján. Másrészt pedig azért, mert ha más szempontokat is figyelembe veszünk, látni fogjuk, hogy a jogi személyiség megtagadása több területen is komoly nehézségeket okoz. A döntés helyességét megkérdőjelező legfontosabb szempont azonban a gazdasági szükségszerűség, célszerűség, a *gazdasági forgalomban való fellépés ténylegesen jelentkező igénye.*

Vizsgáljuk tehát meg a gazdasági munkaközösségek jogi jellemzőit a jogalanyiság szemszögéből, vagyis hogy mennyiben felelnek meg a jogi személyelmélet által kidolgozott kritériumainak, illetve, hogy jogi személyiségük vagy legalábbis szűkebb körű jogalanyiságuk elismerésének hiánya milyen problémákat okozott a gyakorlatban.

II.

Mielőtt rátérnénk a gazdasági munkaközösségek polgári jogi jogalanyisága egyes elemeinek tárgyalására leszögezhetjük, hogy a *gazdasági munkaközösségek jogalanyisága más jogágakban* már elismert. Így a gmk-k államigazgatási jogi, pénzügyi jogi, munkajogi stb. jogalanyisággal rendelkeznek, ami azt bizonyítja, hogy a magyar tételes jogban a polgári jogi személyiség és a más jogágak szerinti jogalanyiság a közös név alatt működő társaságok körében ténylegesen különvált. Ez felveti azt a kérdést, hogy szerencsés-e, ha éppen a gazdasági kapcsolatok szempontjából legjelentősebb vagyonjogi viszonyokat szabályozó polgári jog az, amely megvonja az önálló jogalanykénti elismerést e formáktól.

A jogi személy egyik alapvető kritériuma az *önálló vagyon* és az ehhez kapcsolódó *önálló vagyoni felelősség.* A gazdasági munkaközösségeknél az a tételesjogi alaphelyzet, hogy jogilag nem a gmk a tulajdonosa a közös rendeltetésű vagyonnak, mivel azon vitathatatlanul fennáll a tagok közös tulajdonjoga. Ugyanakkor azonban a társaságnak a vagyon feletti rendelkezési jogában számos, az egyszerű tulajdonközösséghez képest specifikus vonás jelentkezik. A tulajdonjog gyakorlása, a vagyon kezelése és felosztása a társasági szervezet rendjén előre szabályozott módon megy végbe: a kijelölt tag jogosult a tagok képviseletére, a társaság közös nevében jogok szerzésére, kötelezettségek vállalására. A társasági tagok egyénileg tulajdonosi jogosítványokat nem gyakorolhatnak, e jogosítványaik alárendelődnek a társaság közös céljának. A közös vagyon tehát e tagoktól elkülönült cél szolgálatára van lekötve és ennyiben a tagok vagyonától elkülönülten funkcionál, jogi sorsa is elkülönül a társasági tagok vagyonától (ami abban is megnyilvánul, hogy külön és elsődlegesen vonható végrehajtás alá). A gazdasági munkaközösség mint közös név alatt működő társaság tehát tulajdonjogi szempontból a közös tulajdonnál fejlettebb, a jogi személy tulajdonához közel álló fejlettségi szintet képvisel: szervezett tulajdonközösség, egy, a külső kapcsolatokban egységként jelentkező közösség csoporttulajdona.

Annak ellenére, hogy a gazdasági munkaközösségeknél tehát kimutatható egy több szempontból elkülönülten funkcionáló vagyon, a tételesjog és az ezen alapuló jogalkalmazói gyakorlat mégis *kizárja a gazdasági munkaközösségek tulajdonszerzésének lehetőségét.* Ez a gyakorlatban a legnagyobb problémákat a székhelyül, telephelyül szolgáló *ingatlanok* megszerzésénél okozta. Az egyes tagokra vonatkozó ingatlanszerzési korlátozások miatt ugyanis sok esetben gondot okoz a működéshez szükséges ingatlan megszerzése. Gyakran előfordul, hogy ingatlan vételekor vevőként a gmk egyik — tulajdonszerzési korlátozás alá nem eső — tagja szerepel, de a szerződésből kiderül, hogy a vétel közös pénzből a gmk javára történt. Ez színlelt szerződésnek minősül, s miután a gmk nem jogi személy, a leplezett szerződés semmissége is felvethető. A gmk tagok változása, esetleg éppen az ingatlant megszerző tag kiválása elszámolási problémákat is okozhat. Bizonyos mértékig megoldást jelenthetne ha maguk a tulajdonszerzést korlátozó jogszabályok biztosítanának felmentést erre az esetre, vagyis lehetővé tennék, hogy a gmk valamennyi tagja közös vagyonul szerezhesse meg a közös tevékenység végzéséhez szükséges ingatlant akkor is, ha már van a nevükön ingatlan. A Legfőbb Ügyészség ilyen értelemben kezdeményezte is az ÉVM-nél a vonatkozó jogszabályok kiegészítését, az ÉVM azonban a módosítástól elzárkózott. Jelenleg tehát a gmk-k számára csak két lehetőség adott: vagy a megyei (fővárosi) tanácselnökök által a 2027/1982 Mt. h. sz. határozat

felhatalmazása alapján adható eseti felmentés kérelmezése valamennyi korlátozás alá eső tag vonatkozásában, vagy pedig az említett színlelt szerződéssel történő vétel, amely azonban bizonytalan tulajdonjogi helyzetet teremt. Az igazi megoldást nézetem szerint az jelentené, ha a közös név alatt működő társaság bizonyos fokú polgári jogi jogalanyiságának keretében elismernénk annak lehetőségét is, hogy a közös tevékenység céljára szolgáló vagyontárgyak, ingók és ingatlanok ne csak közös tulajdonba, hanem *a társaság tulajdonába* is kerülhessenek.

A társasági tevékenység céljára lekötött vagyon elkülönültsége nyilvánul meg abban is, hogy bár a tagok felelőssége egyetemleges, közvetlen és korlátlan, mégis az esetleges *végrehajtás először az elkülönült közös vagyonra* terjed ki. A gyakorlatban azonban ezen tétel érvényesülését a közös pénzvagyonra vezetendő végrehajtás esetében komoly nehézségek gátolják. A gazdasági munkaközösségek a közös pénztőkéjüket vagy egyszerűen takarékbetétben, vagy OTP csekkszámlán tartják. Mivel a gmk-knak jogi személyiségük nincs, lényegében a magánszemélyekkel esnek egy tekintet alá, s így csekkszámlájuk is takarékbetétnek minősül. A Ptk. 535. § (2) bekezdése szerint ugyanis a magánszemélyek által bankszámlaszerződés keretében elhelyezett pénzeszközökre a takarékbetét szerződés szabályait kell megfelelően alkalmazni. Ez pedig azt jelenti, hogy a gazdasági munkaközösségek számláiról a takarékbetétekről szóló 1952. évi 9. sz. tvr. értelmében felvilágosítás nem adható és azok végrehajtás alá sem vonhatók. Nem nehéz észrevenni, hogy ez a helyzet milyen nagy lehetőséget ad visszaélésekre, a tőkének a végrehajtás alóli elvonására, a felelősségi szabályok kijátszására. A nem jogi személy társaságoknak lényeges fogalmi eleme a tagok közös vagyona, amelyet egyebek között éppen azért kötelező létrehozni, hogy a társaság tartozásainak elsődleges fedezetéül szolgáljon. Az egész társasági konstrukcióval ellentétes, hogy ezt ne lehessen végrehajtás alá vonni. A visszás helyzetet jogalkotói úton kell megszüntetni. Ennek első lépését jelenti a *411/1984. (PK. 6.) MNB-OTP számú,* 1984. VII. 1-től alkalmazható *együttes közlemény* a kisüzemi vállalkozások bankszámláiról és pénzforgalmáról. Ez ugyanis lehetővé teszi, hogy a gazdasági munkaközösségek *elszámolási számlát* is nyissanak, amely ugyanolyan fizetési módok használatára nyújt lehetőséget, mint amelyeket a gazdálkodó szervezetek is használhatnak. E szerint már lehetőség van arra, hogy beszedési megbízás útján jusson hozzá követeléséhez a jogosult. Ezzel azonban a probléma korán sincs teljeskörűen megoldva. Egyrészt mert ezzel a lehetőséggel az elszámolási számlával nem rendelkező természetes személy jogosultak nem tudnak élni, másrészt pedig mert a gmk-k számára az elszámolási számla nyitása nem kötelező, így nincs garancia arra, hogy továbbra is nem inkább a csekkszámlát fogják előnyben részesíteni, amely kamatozik, titkos és a végrehajtás alól is mentes. A gmk-k közös pénzvagyonának a végrahajtás szempontjából privilegizált helyzetének megszüntetése tehát továbbra is megoldásra váró feladat. Megoldást jelenthetne pl. a végrehajtás alá is vonható *elszámolási számla nyitásának kötelezővé tétele,* illetve általánosságban az, hogy a gazdasági munkaközösségek a pénzforgalmi szabályok szempontjából ne a magánszemélyekkel, hanem *a gazdálkodó szervezetekkel egy tekintet alá esőknek minősüljenek.* Ez a javaslat is indokolja és egyben feltételezi is a gazdasági munkaközösségek önálló jogalanyiságának elismerését. Enélkül nem várható, hogy megváltozik a jelenlegi helyzet, aminek visszásságát mi sem érzékelteti jobban, mint hogy tudomásom szerint gmk közös pénzvagyonára vezetett végrehajtásra a gyakorlatban még nem volt példa, a végrehajtás mindig egyénenként a gmk egyes tagjaival szemben folyt.

A gmk-k önálló vagyonjogi felelősségének hiányából fakad az a gyakorlatban — jogszabályi rendezés hiányában — szintén nagyon sok gondot okozó és máig sem eldöntött kérdés is, hogy *mely időpont szerinti tagok felelnek* a kívülállók követeléseiért, azok-e akik a szerződés megkötésekor, annak teljesítésekor, illetőleg a szerződésszegés bekövetkezésekor, vagy pedig a perindítás, esetleg a határozathozatal időpontjában voltak a munkaközösség tagjai. Valamennyi álláspont és azok kombinációi mellett és ellen is hozhatók fel érvek. Ezek kifejtésére ezen a helyen nincs mód, csak a probléma jelzésére vállalkozhattam, amelynek gyökere szintén a társaság jogalanyiságának hiányában, vagyis abban rejlik, hogy a társaság mint egység külső viszonyai nincsenek elválasztva tagjainak viszonyaitól.

A saját nevében való fellépés, a gazdasági forgalomban önálló név alatt történő megjelenés a jogi személyiség egyik kritériuma. Míg azonban egyes jogtudományi nézetek az önálló nevet összekötik a jogi személyiséggel és így önálló néven működő nem jogi személy társasági formát nem ismernek el, addig más nézetek szerint az önálló név önmagában még kevés a jogi személlyé nyilvánításhoz. A magyar tételesjog jelenleg az utóbbi álláspontón van. A gazdasági munkaközösségek nem jogi személyek, holott csak közös név alatt működhetnek, közös nevük alatt e társaságok jogokat szerezhetnek, kötelezettségeket vállalhatnak. Vagyis saját (és nem tagjaik) neve alatt léphetnek polgári jogi viszonyba. A jogi szabályozásnak ez a koncepciója meglehetősen ellentmondásos: egyrészről elismeri annak lehetőségét, hogy a társaság saját neve, cége alatt tagjaitól elkülönített formában jelenjen meg a külső kapcsolatokban, másrészről viszont nem biztosítja a társaság működéséhez a jogunk által pillanatnyilag egyedül elismert jogalanyiságí formát: a jogi személyiséget. Nézetem szerint a közös név alatti jogszerzés lehetősége arra utal, hogy az ilyen társaság kifelé a tagok személyétől és vagyonától relatíve elkülönült egységet alkot, a közös név alatt szerzett jogok és kötelezettségek alanyának tehát magát a társaságot kell tekinteni. A közös név tételesjogilag is biztosítja annak elvi lehetőségét, hogy — az egyéb jogi és gazdaságpolitikai feltételek megléte esetén — a gazdasági munkaközösségek bizonyos körű polgári jogi jogalanyiságát — akár a jogalkalmazói gyakorlat útján, a jogi személyiség deklarált megadása nélkül is — el lehessen ismerni.

A közös név alatti fellépés kérdéséhez kapcsolódik a gmk-k *szerződéskötési képességé*nek problémája. Köztudott, hogy a gmk-k a gazdasági forgalomban ténylegesen a legkülönbözőbb szerződéseket kötik. E szerződésekben maguk a gmk-k vannak közös cégnevük alatt szerződő félként megjelölve, aláíróként pedig általában a képviselők szerepelnek. Mivel a

gmk-k nem jogi személyek, jelenleg ezeket a szerződéseket egy fikció felállításával — a képviselő személyén keresztül — a tagok összessége által kötött jogügyletnek tekintjük. Kérdés azonban, hogy a jogi személyiség hiányának szükségszerű velejárója-e a szerződéskötési képesség megtagadása is e szervezetektől? A szerződéskötési képesség a jogi személyiség egyik eleme ugyan, ez azonban nem jelenti azt, hogy kizárt lenne az ügyletkötési képesség, a kötelmi jogalanyiság jogi személyiség nélküli elismerése. E nézetre szerintem alapot ad a Ptk-nak az a már hivatkozott rendelkezése, amely szerint a közös név alatt működő társaságok közös nevük alatt jogokat szerezhetnek és kötelezettségeket vállalhatnak. Ez ugyanis a kötelmi jog szférájára szűkítve éppen azt jelenti, hogy e társaságok önállóan lehetnek szerződések alanyai. Magában a gazdasági munkaközösségekről szóló jogszabályban is találunk olyan rendelkezéseket, amelyek a munkaközösségek szerződéskötési képességét támasztják alá. Az R. 16.§ szerint pl. a munkaközösség bérbe, haszonbérbe vehet állami és szövetkezeti tulajdonban lévő eszközöket; a 20.§ (1) bek. szerint pedig a vállalat és a munkaközösség kapcsolatát külön szerződésben kell meghatározni. Tehát maga a jogszabály, amikor egyik oldalról kifejezetten kimondja, hogy a gazdasági munkaközösségek nem jogi személyek, más rendelkezéseivel lényegében saját neve alatt szerződéskötési képességgel rendelkező egységként ismeri el a munkaközösséget. A munkaközösségek ügyletkötési képességének, kötelmi jogalanyiságának elismerése csak a tényleges helyzethez való utólagos alkalmazkodást jelentené. Erre nézetem szerint anélkül is meg van a lehetőség, hogy a gazdasági munkaközösségeket teljes körű jogi személyiséggel ruháznánk fel.

A jogi személyiség egyik legfontosabb kritériuma *az alapítóktól való függetlenedés,* aminek egyik jele, hogy a jogi személy létét a tagjai személyében beálló változások nem befolyásolják. Ezzel szemben a jogi személyiséggel nem rendelkező társaságok nem többek tagjaik szerződéses kapcsolatánál, így a tagok személyében bekövetkező mindenféle változás elvileg a társaság (a szerződés) megszűnéséhez vezet, ha csak a tagok ilyen esetre a szerződésben nem állapodnak meg a társaság továbbfolytatásában. Ilyenkor a gyakorlatban a szerződés módosításáról van szó, ami azonban ugyanolyan alakiságokkal és eljárással jár, mint az új szerződés kötése (valamennyi tag aláírása, ellenjegyzés, vgmk-nál igazgatói hozzájárulás, hatósági jóváhagyás, cégbírósághoz való bemutatás).

A gyakorlatban a szerződésszegéssel összefüggő *azonnali hatályú felmondással, illetve kizárással* kapcsolatban merültek fel vitás kérdések. A kizárási jogot a Ptk. társasági szabályai jelenleg nem ismerik, mivel az ellenkezne a társaságot a felek szerződésének tekintő koncepcióval. Az azonnali hatályú felmondás pedig minden esetben megszünteti magát a szerződést is, mivel a Ptk. csak rendes felmondás esetére teszi lehetővé a társaság továbbfolytatását. Ebből következően a jelenlegi szabályozás mellett a társaság nem tud megválni szerződésszegő magatartást tanúsító, a társaság tevékenységét veszélyeztető tagjától anélkül, hogy ez ne vezetne a szerződés megszűnéséhez. Megoldásként a kizárási jog biztosítása kínálkozik. A most készülő Ptk.-módosítás várhatóan lehetőséget fog biztosítani arra, hogy a tagok többsége kizárhassa a társaságból azt a tagot, aki erre jogszabályban írt szerződésszegő magatartásával okot adott. A tag a kizárással szemben 30 napos jogvesztő határidőn belül a bírósághoz fordulhat. Ez a megoldás az építőközösségnél már ismert megoldással lesz analóg. Nézetem szerint a szerződéses koncepcióból következik, hogy bár a kizáráshoz csak a tagsági viszony (és nem a szerződés) megszűnésének joghatása fűződik, ez mégis a szerződés módosítását jelenti és így az ennek megfelelő adminisztratív eljárást vonja maga után. Az, hogy dogmatikailag a tagok személyében bekövetkező bármely változás a társaság létét érinti — akár a szerződés megszűnése, akár módosítása formájában — az a jogi személyiség hiányának, a jogalanyiság el nem ismerésének következménye. Mivel a gazdasági munkaközösségek esetében nagyon gyakori a tagok személyének megváltozása, a társaságot pusztán a tagok szerződésének tekintő konstrukció rengeteg problémával, felesleges adminisztratív eljárással jár mind a tagok, mind az állami szervek számára, nagyon megnehezíti a gazdasági munkaközösségek számára a gazdasági forgalomban való részvételt. A résztvevők személyének változékonysága mindig is egyik alapvető elméleti indoka volt a belső és külső viszonyok elválasztásának, a jogalanyiság biztosításának. Így a vázolt problémák a gazdasági munkaközösségek esetében is ebbe az irányba hatnak.

Az eddigiekben a gazdasági munkaközösségek jogalanyi helyzetét, a jogi személyiség hiányából eredő problémákat anyagi jogi oldalról vizsgáltam. A gmk-k valóságos jogalanyi helyzetének megfelelő megoldás azonban eljárásjogi tekintetben is hiányzik. Éppen a gmk-k perképessége, pontosabban *a perképességük hiánya* az a kérdés, amely a bírói gyakorlatban a legtöbb problémát okozta. A jogalkalmazói gyakorlatot a perképességi problémakört illetően az álláspontok rendkívüli sokfélesége jellemzi. A bíróságok kisebb része elfogadja a gmk-t peres félként azon az alapon, hogy közös neve alatt jogokat szerezhet, kötelezettségeket vállalhat. A többségi vélemény szerint azonban sem peres, sem nemperes eljárásban maga a gmk félként nem szerepelhet. Megoszlanak azonban a vélemények abban, hogy valamennyi tagnak perben kell-e állni, vagy a tagok külön-külön is perelhetők; a tagokat név szerint fel kell-e tüntetni, vagy elég a képviselő név szerinti megjelölése; eljárhat-e a kijelölt képviselő önállóan peres félként vagy csak perbeli képviselőnek minősül a tagok perbenállása mellett; utóbbi esetben van-e szüksége a tagoktól külön meghatalmazásra; a perbenállástól függően kire terjed ki a marasztaló határozat, illetve kivel szemben lesz végrehajtható? A nem egységes bírói gyakorlatra figyelemmel e kérdésekkel a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának Tanácselnöki Értekezlete is foglalkozott. A cél a perindítás megkönnyítése, a képviselő elleni perlés jogi lehetőségének körvonalazása volt. a gyakorlatban ugyanis éppen a gmk-k tagságában bekövetkezett nagyon gyakori változások következtében az igények érvényesítése sok nehézséggel járt.

A meghozott *PK. 441. sz. állásfoglalás* tartalma a BH 1985. évi 3. számából mindenki előtt ismert. Az állásfoglalás leszögezi, hogy a munkaközösségnek jogi személyisége nincs, ezért a polgári eljárásban félként nem vehet részt. Utal a képviselő kettős minősé-

gére — egyrészt a többi tag kijelölt képviselője, másrészt mint tag maga is anyagi jogi jogosult, illetve kötelezett —, a hangsúlyt azonban a tagi minőségre helyezi. Ezért nem ad lehetőséget arra, hogy a képviselővel szemben valamennyi tagra kihatóan lehessen pert indítani. Önmagában a képviselő perlése tehát semmivel sem kedvezőbb a jogosultnak, mint bármely más tag perlése, hiszen a képviselő perlése esetén a marasztalás és végrehajtás csak a képviselő saját vagyonára és a gmk közös vagyonából reá eső tulajdoni hányadra terjed ki, de az egész közös tulajdonú vagyonra nem. Ha a jogosult valamennyi munkaközösségi tag felelősségére és marasztalására is kiterjedő, illetve a közös vagyon egészére is végrehajtható döntés meghozatalát kívánja, e tagok perbenállása is szükséges. Az állásfoglalás tehát — bár a perképesség hiányához mint kiindulóponthoz képest konzekvensen szabályozta a vitás kérdéseket — éppen célját nem érte el, mert semmivel sem könnyítette meg a perindítást. A jogosultnak változatlanul valamennyi tagot kell perelnie ahhoz, hogy követelése kielégítése teljeskörűen biztosítva legyen.

A megoldást a gazdasági munkaközösségek perképességének elismerése jelenthetné, vagyis annak kimondása, hogy a gmk közös cégneve alatt perben állhat. Korábban a Kereskedelmi Törvény 63. §-a is egyértelműen úgy rendelkezett, hogy a kereskedelmi társaságok felperesi és alperesi minőségben perben állhatnak. A gazdasági munkaközösségek perképességének elismerésére alapot adhatna a Ptk. 568. § (4) bek. már többször hivatkozott szabályának kiterjesztő értelmezése is. Megnyugtató megoldást azonban a jogszabályi rendezés jelentene. Perképesség megadása esetén is figyelemmel kellene lenni arra, hogy a marasztaló döntések az egyes tagokkal szemben is — egyetemleges és korlátlan felelősségük alapján — végrehajthatók legyenek.

III.

A felvázoltak összegezése után kialakítható *összkép* nézetem szerint azt mutatja, hogy a gazdasági munkaközösségek egyrészt működésük során a forgalomban *ténylegesen rendelkeznek bizonyos korlátozott polgári jogi jogalanyisággal,* másrészt *elméletileg is megfelelnek a jogi személyiség egyes kritériumainak,* ahhoz közelálló átmeneti formaként funkcionálnak. Erre utal, hogy:

— közös nevük alatt jogokat szerezhetnek, kötelezettségeket vállalhatnak,

— a társasági közös vagyon több szempontból elkülönülten funkcionál és alapja egy bizonyos értelemben vett önálló felelősségnek is,

— e társaságok a gazdasági forgalomban önálló jogalanyként jelentkeznek, szerződéseket kötnek,

— állami elismerésben részesülnek hatósági jóváhagyás és cégbejegyzés útján,

— különböző ágazati jogalanyiságuk más jogágakban már kifejezetten is elismert.

Láttuk azt is, hogy a jogi személyiség hiánya *számos gyakorlati problémát* is felvetett, gondoljunk csak az ingatlanszerzéssel kapcsolatos nehézségekre, a tagváltozásból eredő problémákra, a perképesség kérdéskörére, vagy arra — az eddig még nem említett — körülményre, hogy érdekképviseletük ellátására egyesületet sem alapíthatnak, mivel annak is feltétele a jogképesség.

Mindebből *milyen következtetések vonhatók le* általában és konkrétan a gazdasági munkaközösségekre? Fel kell adni a jogi személy—nem jogi személy merev duális szemléletét és el kell ismerni, hogy jogi személyként nem deklarált formák is rendelkezhetnek bizonyos szűkebb körű polgári jogi jogalanyisággal. Nem célszerű mereven felfogott jogi szabályokkal meggátolni a gazdasági tendenciák érvényesülését. Ha egy forma jogalanyiságára a gazdaságban ténylegesen meg van az igény, akkor a jognak megfelelő jogi formákkal ki kell elégítenie ezt az igényt. Egy új szervezeti formát tehát a jognak olyan „jogalanyisággal" kell felruházni, amilyet a gazdasági forgalomban való részvétele megkíván. A gazdasági munkaközösségek jogalanyi helyzetének megítélésekor is a realitásokból, a társadalmi—gazdasági viszonyok által meghatározott szükségességből, célszerűségből kell kiindulni. A gazdasági munkaközösség jogalanyiság szempontjából jelenleg egységes jogi formáján belül ténylegesen egymástól igen eltérő, jelentős különbségeket felmutató csoportosulások működnek. Vannak kis gazdasági volumenben, rendkívül egyszerűen működő 2-3 fős, szinte családi jellegű kisvállalkozások, amelyekre nyilvánvalóan felesleges lenne a tagoktól elkülönült szervezetet, jogi személyiséget telepíteni. Ugyanakkor működnek gazdasági munkaközösségi formában olyan, a jogszabályban a tagok és alkalmazottak létszámára megszabott keretet kimerítő, jelentős gazdasági forgalmat lebonyolító vállalkozások is, amelyek számára ez a nem jogi személy társasági konstrukció már nem kielégítő. Kiterjedtebb társulási üzleti forgalom esetén ugyanis nehézségeket okoz, ha a tagok belső viszonyai nincsenek elválasztva a harmadik személyekkel szemben fennálló külső viszonyoktól.

Nézetem szerint az állampolgárok egyre fokozódó magánjellegű gazdasági tevékenysége jogi személy és nem jogi személy társulási, társasági formák iránt egyaránt igényt támaszt. *Szükség van tehát a magánszemélyek által is igénybe vehető társulási formák bővítésére.* Egyrészről szükséges — a pjt. mellett — a jelenlegi *gazdasági munkaközösségi forma fenntartása,* oly módon azonban, hogy — a jogi személyiség deklarálása nélkül — *elismernénk* bizonyos szűkebb körű, célhoz kötött részleges *polgári jogi jogalanyiságukat.* E jogalanyiság véleményem szerint — a Kt. 63. § szerinti szabályozással lényegében azonosan — a tulajdonszerzési képességre, kötelmi jogalanyiságra, perképességre terjedhetne ki. Erre nézve a jogirodalomban Novotni Zoltán dolgozott ki nagyon értékes gondolatokat a „szocialista cég", mint relatív jogképességű jogalany fogalmának kialakításával.

Másrészről biztosítani kellene a *magánszemélyek számára jogi személy társulási formák* alakításának, illetve az azokban való részvételnek a lehetőségét is. A gazdasági tendenciák ugyanis az állampolgári vállalkozások már-már a kisvállalkozási kereteket is meghaladó növekedése irányába mutatnak. Jelenleg a szövetkezeti forma az egyetlen amely által magánszemélyek személyegyesülés útján jogi személy gazdasági formációt (kisszövetkezetet) hozhatnak létre. Ezáltal az állampolgárok a jogi személyiség elérése érdekében formailag „álszövetkezet" létesítésére vannak kény-

szerítve akkor is, ha magánvállalkozásuk valójában nélkülöz minden szövetkezeti jelleget és tartalmat. Várhatóan ezen a helyzeten is változtatni fog a gazdasági társulásokra vonatkozó jogi szabályozás már folyamatban lévő korszerűsítése. A szabályozás elvei, tézisei között szerepel a magánszemélyek által is létrehozható korlátolt felelősségű társaság és betéti társaság gondolata. A *korlátolt felelősségű társaság* — az elképzelés szerint — alkalmas lehet arra, hogy méreteit tekintve a gazdasági munkaközösséghez hasonló jogi személy jöjjön létre, amely a gmk-tól — többek között — abban is különbözik, hogy a tagok felelőssége csak a bevitt vagyon — minimum 100000-Ft. — erejéig terjed. (Az ilyen kft. tehát lényegében azonos megoldás lenne azzal, mintha a jelenlegi gmk formának adnánk meg a jogi személyiséget az ezzel járó korlátolt felelősséggel, de meghatározott vagyonbeviteli minimummal.) A *betéti társaság* újjáélesztendő formája pedig a munkát személyesen végző és korlátlanul felelős magánszemély beltagokból és a tőke egy részét biztosító, korlátozott felelősségű, jogi személy kültagokból álló, szintén nem nagy méretű és tőkeigényű szervezet lenne. A már meglévő kisvállalkozási formák, valamint a tervezett társulási lehetőségek együttesen már valóban minden igényt kielégítő szervezeti választékot biztosítanának az állampolgárok magánjellegű gazdasági tevékenysége számára.

Az új kisvállalkozási formák, különösen pedig a gazdasági munkaközösségek kiélezték a polgári jogban fennálló jogalanyiságí problémákat, felvetették a jogalanyiság különböző fokozatai elismerésének igényét. A szerző azt vizsgálja, hogy a gazdasági munkaközösségek mennyiben felelnek meg a jogi személy elmélet által kidolgozott kritériumainak, illetve, hogy jogi személyiségük vagy legalábbis szűkebb körű jogalanyiságuk elismerésének hiánya milyen problémákat okozott a gyakorlatban. A szerző végkövetkeztetése szerint feltétlenül szükség van — akár a jogi személyiség deklarálása nélkül is — a gazdasági munkaközösségek bizonyos szűkebb körű, részleges jogalanyiságának elismerésére. E jogalanyiság a tulajdonszerzési képességre, kötelmi jogalanyiságra, perképességre terjedhetne ki.

A témával kapcsolatban felhasznált fontosabb, újabb irodalom: *Fábián Ferenc:* Összekapcsolódás és elkülönülés a társasági szerződések körében. Jogtudományi Közlöny, 1985. 2. sz. *Komáromi Gábor:* A gazdasági munkaközösségekkel kapcsolatos jogi kérdések. Magyar Jog, 1984. 11. sz. *Novotni Zoltán:* Gazdasági életünk új formációi — polgári jogi gondolatok. Jogtudományi Közlöny, 1983. 1. sz. A vállalati gazdasági munkaközösségek polgári jogi kérdései. Jogtudományi Közlöny, 1984. 6. sz. A vállalaton belüli jogalanyiság kérdései. Jogtudományi Közlöny, 1984. 11. sz. A gazdasági társulások (társaságok) jogviszonyainak kérdései az ipar és kereskedelem területén. Népgazdasági Jogi Kutatóhálózat végtanulmánya. *Sárközy Tamás:* A jogi személy elméletének átalakulása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1985.

Tóth Tihamér

A bűnözés áldozatai kárának megtérítése

Az állampolgárok személye, illetve javai elleni *bűncselekmények sértettjei kárának megtéríttetése a büntető igazságszolgáltatás egyik legrégibb, sokoldalúan vitatott és lényegében napjainkban is megoldatlan problémája.* A büntetőjog teoretikusai mellett a kriminológia megalapítóinak munkáiban is megtalálhatjuk az ezzel összefüggő helyzetelemzéseket.

A viktimológia ismeretgazdagodásának eredményeként pedig mind erőteljesebben vetődik fel — a megoldásra törekvő igényességgel — a bűnözés áldozatai állami kártalanításának szükségessége.

A bűnözés áldozatainak biztosított elégtételszerzési lehetőségek története

Az emberek természetes igazságérzetével összhangban az állam és jog kialakulásakor és fejlődésének kezdeti szakaszában a társadalom mindazokért az egyéni sérelmekért, amelyeket igazságtalansága miatt a közösség is elítélt — megtorlásaként — *a sérelmet meghaladó, majd később azzal arányos mértékű elégtétel szerzésének* bosszúállás vagy *helyette kártérítés lehetőségét biztosította a szenvedő félnek* vagy a közvetlen közösségének.

A közbüntetés — szemben a naturális igazságszolgáltatással — annak a szemléletnek a kialakulásával jött létre, amely a bűncselekmények üldözését — mint az állami feladatok egyikét — fontos közügynek tekintette. Úgy vélték, hogy a *büntetőjogi represszió meghaladja a sértettnek,* illetve közvetlen közösségének *az elégtétel megszerzésére irányuló érdekeit* és társadalomvédelmi célokat, osztályérdekeket szolgál.[1]

Az állami büntetőhatalom kialakulásához vezető folyamatban a sértett fél szerepének, s a számára való kizárólagos elégtételszerzésnek a fokozatos visszaszorítása figyelhető meg. Ez végül is a sértetti érdekek teljes semmibevételét eredményezte. *Az egyéni sérelmek orvoslása* — függetlenül a büntetőeljárástól — *magánjogi üggyé vált, s kevésbé került reparálásra.*[2]

Az emberi felvilágosultság fejlődésével összhangban a jogbölcseleti felfogásokban — egyebek mellett — *mindinkább utat tör az a nézet,* hogy — mivel a bűncselekmények legnagyobb része egyszersmind magánérdekeket is sért — a büntetőjog közösségi céljainak érvényesítése során *nem szabad megfeledkezni a károsultak egyéni érdekeiről sem.*

A polgári társadalom gazdasági, társadalmi alapjainak kialakulásával párhuzamosan megváltoztak a politikai intézmények működésének alapvető elvei is. Kezdtek kibontakozni azok az új gazdasági, társadalmi viszonyoknak és a polgárság érdekeinek megfelelő filozófiai, politikai, valamint az erre épülő jogbölcseleti felfogások, amelyek az állami és a jogi intézmények szervezetének, működésének alapjául szolgáltak.

Közülük az egyik legjelentősebb a *hasznossági el-*

Tóth Tihamér rendőrezredes, Rendőrtiszti Főiskola (Budapest).

[1] *Horváth Tibor:* A büntetési elméletek fejlődésének vázlata. (Jogtudományi Értekezések.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. 13—28. old.

[2] *M. D. Sargorodszkij:* A büntetőjogi büntetés. I. A büntetés a kizsákmányoló társadalom büntetőjogában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1960. 15—192. old

mélet — az utilitarizmus —, amelynek egyik jeles képviselője az angol jogbölcsész, *Jeremy Bentham* volt. A bűncselekmények — az ő szóhasználata szerint vétkek — különböző fajtáinak, s az ellenük alkalmazott eszközöknek az elemzésekor különös figyelmet fordított a sértetté vált egyénekre, valamint a részükre nyújtott igazságszolgáltatás hatékonyságára. *Első között vetette fel a polgári társadalomban az állam anyagi jellegű felelősségét a bűnözés áldozatai által szenvedett károk, veszteségek megtérítésével kapcsolatban.*[3]

A *kriminológia* megalapítói és jeles művelői különös súllyal vetették fel a sértett bűncselekmény folytán keletkezett magánjogi igénye gyors és biztos rendezésének szükségességét. A bűnözés áldozatai kártalanításának gondolata az 1885-ben Rómában tartott *I. Klinikai Antropológiai Kongresszuson* is felvetődött. A problémát ezt követően többször is megtárgyalták, 1891-ben Firenzében a *III. Nemzetközi Jogi Kongresszuson,* 1895-ben Párizsban az *V.* és 1900-ban Brüsszelben a *VI. Nemzetközi Büntetésvégrehajtási Kongresszuson.* E kongresszusok állásfoglalásai és ajánlásai alapján mindinkább érvényesült az a felfogás, hogy a büntetőjog alkalmazásakor — a közösség védelmének változatlan elsődlegessége mellett — biztosítani kell a károsultak egyéni érdekeinek érvényesítési lehetőségét.[4] Ennek az irányzatnak a megteremtésében kiemelkedő szerepe volt a kriminológia azon jeles művelőinek, akik e bűnügyi tudomány kialakulásának kezdeti időszakától fogva hangot adtak annak, hogy a bűncselekménynek nem mellékes szereplője a sértett, és társadalompolitikai okokból sem közömbös a számára nyújtott igazságszolgáltatás hatékonysága. Ennek eredményeként egészült ki a büntető perrendtartás azokkal a rendelkezésekkel, amelyek az állami büntetési igény, valamint az *obligátió ex delicto* kapcsolatára (adhezio) vonatkoztak, vagyis a bűncselekmény elkövetéséből eredő magánjogi — elsősorban kártérítési — követelésnek a büntetőeljárásban való érvényesítésére lehetőséget teremtettek.[5]

A büntetőeljárás, a büntetőjogi büntetés sajátos célkitűzése, valamint *a sértettet megillető polgári jogi igény elbírálásával összefüggő perrendi kötöttségek és problémák, továbbá a megítélt követeléseknek az elkövetőtől való* behajthatatlansága hamarosan nyilvánvalóvá tette, hogy a bűnözés áldozatai kárának megtérítése csekély eredményességű. A büntetőeljárásban formálisan biztosított a sértett számára a kártérítési igény érvényesítésének lehetősége a teljesítés ténylegességének maradéktalan megoldása nélkül.

A viktimológia tudományos eredményeinek és gyakorlati tapasztalatának mind szélesebb körű elterjedésével az 1950-es évek közepétől merült fel több fejlett kapitalista országban, hogy fordítsanak *nagyobb figyelmet főleg az erőszakos bűnözés áldozatai kártalanítására* — szükség esetén annak az állami pénzügyi eszközökből történő megvalósítására. Ezt különösképpen az tette indokolttá, hogy a kapitalista országok többségében nincs minden polgárra kiterjedő, olyan általános érvényű társadalombiztosítási rendszer, amely kellően gondoskodna a személyiség elleni erőszakos bűncselekmények testi épségükben, egészségükben súlyosan sérült áldozatairól.[6]

Az elszenvedett sérelmek gyógyítása és gondozása rendkívül költséges, s ez nemcsak a sértett számára, hanem családtagjaiknak is súlyos gondokat, nyomasztó anyagi terheket jelentenek.

A bűnözés áldozatai kártalanításának állami eszközökből történő teljesítését *sokoldalúan megvitatták* az elmúlt időszakban:

— *a XI. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszuson* (Magyarország, Budapest, 1974),[7] továbbá

— *az európai igazságügyi miniszterek kilencedik konferenciáján* (Ausztria, Wien, 1974); továbbá

— *az I., a II., a III., és a IV. Nemzetközi Viktimológiai Szimpozionon* (Izrael, Jeruzsálem, 1973; USA, Boston, 1976; NSZK, Münster, 1979; Japán, Kioto-Tokió, 1982).[8]

A bűnözés áldozatainak állami pénzügyi eszközökből való kártalanítása mind több fejlett kapitalista országban kezd valósággá válni. E tényneк viktimológiai szempontból egyértelműen pozitív jellegű, humanista szemléletet tükröző vonásainak elismerése mellett azonban rá kell mutatnunk arra, hogy valójában ez az általános, minden állampolgárra kiterjedő szociálpolitikai jellegű ellátás még meglevő fogyatékosságaira is utal és annak bizonyos korrekcióját jelenti.

A bűnözés áldozatainak állami kártalanítása messzemenően találkozik a közvélemény elvárásaival. E téma *mind gyakrabban merül fel a büntetőjogi és viktimológiai jellegű tudományos üléseken,* a szakirodalmi közleményekben, mind pedig az *egyes kapitalista országok törvényalkotásában a jogintézmények modernizálásának alkalmából.*[9]

Az áldozat személyében, vagyonában keletkezett károk megtérülésének lehetőségei a magyar jogrendszerben

A *bűncselekmények* nemcsak a társadalomra, a jogrendre jelentenek veszélyt, de egy jelentős részük a személyiségükben, illetve jogaikban sértetté vált *állampolgároknak* is különböző *sérelmeket, vagyoni*

---

[3] *Jeremy Bentham:* Traites de legislation civile et penala. Párizs, 1802, Bentham Jeremiás munkái: Polgári és büntető törvényhozási értekezések. (Összeállította: Etienne Dumont) Kolozsvár, 1842.

[4] *Raffaelo Garafalo:* Crimonology. Boston, 1914. 420—435. old. Actes de 5-e 6-e Congres Penitentiaire Internationale de Paris 1895, de Bruxelles 1900. 91—127. old., 1—147. old.

[5] *Vámbéry Rusztem:* A bűnvádi perrendtartás tankönyve III. kiad. Bp. 1916. 116. old.

[6] *Margery Fry:* Justice for Victims. The Observer. London, 1957. július 7.; Compensation for victims of Criminal Violence. The Journal of Public Law, 1959. 1. sz. 191—194. old.

[7] *Cséka Ervin:* A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság (AIOP) budapesti kongresszusának várnai és freiburgi előkészítő kollokviuma. Jogtudományi Közlöny, 1974. április, 170. old. *Györgyi Kálmán:* XI. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus (Bp. 1974. szeptember). Jogtudományi Közlöny, 1975. január, 63. old.

[8] *Raskó Gabriella:* A mai polgári viktimológia helyzete a két nemzetközi szimpozion tükrében. Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok. XV. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1978. 134. old.; a III. Nemzetközi Viktimológiai Szimpozion, Belügyi Szemle, 1980. február, 39. old; A IV. Nemzetközi Viktimológiai Szimpozion Japánban. Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok. XXI. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1984. 373. old.

[9] *Report on Operation of the Criminal injuries Compensation Act.* 1953. december 31. (Wellington).; *Hiolfeleistung an Opfer von Verbrechen.* Öffentliche Sicherheit, 1973. március, 6—10. old; *Gesetz über die Entschabigung für Opfer Gewalttaten.* (OEG) Bundesgesetzblatt, 1976. 65. sz. (május 15.), 1181—1183. old.

jellegű károkat, hátrányokat s más veszteségeket okoznak.

Az állampolgároknak a Magyar Népköztársaság Alkotmányában garantált személyiségéhez fűződő és vagyoni jogait, továbbá törvényes érdekeit a Büntető Törvénykönyv mellett más jogszabályok — elsősorban a Polgári Törvénykönyv — is oltalmazzák.

A sértett az ellene irányuló bűncselekménnyel és annak következményeivel szemben nemcsak büntetőjogi védelemben részesül, hanem lehetősége van a büntetőeljárás keretében és azon túlmenően is a keletkezett személyiségbeli sérelmének, vagyoni jellegű kárának, hátrányának és más veszteségeinek orvoslására, megtéríttetésére. Az elkövető pedig bűnös magatartása, annak eredménye miatt nemcsak büntetőjogi, hanem egyéb — elsősorban kártérítési — felelősséggel is tartozik.

Az állampolgárok személyét, illetve javait sértő vagy veszélyeztető bűncselekmények sértettjeit akkor illeti meg kártérítés, ha:

— a testi épség, egészség és más személyiséghez fűződő jogaikban, elszenvedett sérelmeik reparálása anyagi jellegű kiadásokat igényel, bizonyos veszteségeket eredményezett;

— az elkövető magatartása — elsősorban az eltulajdonítás — vagyoni jellegű kárt, illetve hátrányt okozott.

A sértett a büntetőjogilag védett érdekeinek megsértése vagy veszélyeztetése esetén az elszenvedett sérelmekért, vagyoni jellegű károsodásokért, hátrányokozásért és más veszteségekért — azok természetének megfelelően — a jogszabályok és a jogalkalmazói gyakorlat alapján *különbözőképpen részesülhet ellátásban, illetve kártérítésben, kártalanításban.*

Az állampolgárok személye elleni — erőszakos, garázda jellegű — *bűncselekmények testi sérülést, illetőleg egészségkárosodást szenvedő áldozatainak gyógyító ellátásáról, gondozásáról az állami egészségügyi szolgálat gondoskodik.*

Hazánkban az egészségügy állami feladat, *a gyógyító ellátás térítésmentes igénybevétele* pedig *állampolgári jog.* Ennek megfelelően a bűncselekmények következtében testi épségükben, egészségükben károsodott személyek ingyen jogosultak:

— *az orvosi vizsgálatra;*

— a *szükséges* orvosi (indokolt esetben kórházban történő) *gyógykezelésre,* és

— *a mentőszállításra.*

A nemi erkölcs elleni bűncselekmények egy része — elsősorban az erőszakos közösülés és a megrontás — olyan terhességet eredményezhet, amely népességpolitikailag nem kívánatos, mivel mind az anya (a sértett), mind az utód egészségét, valamint szociális és státuszhelyzetét károsan befolyásolhatja. Ezért e bűncselekményfajták elkövetésének alapos gyanúja esetén — a bűnüldöző szerv igazolása alapján — *a terhesség művi megszakítására* az első fokú bizottság elnöke engedélyt adhat, amit a kijelölt gyógyintézetben díjmentesen végeznek el.

Magyarországon *a társadalombiztosítási ellátás* valamennyi munkaviszonyban álló dolgozóra, a különböző típusú szövetkezetek tagjaira, a szakmunkástanulókra, továbbá más biztosítottakra, valamint egyes fajtáit illetően ezek hozzátartozóira is kiterjed. A társadalombiztosítás — egyebek mellett — betegség, illetve keresőképtelenség esetén *táppénzre, rokkantsági nyugdíjra* halálesetnél *temetési segélyre* jogosít.[10]

A személyiséget súlyosan és tartósan érő fiziológiai, pszichikus, szociális, etikai jellegű sérelem az áldozatnak — nem vagyoni jellegű — *eszmei kárt* okoz, s ennek polgári jogi következményei is vannak. A Polgári Törvénykönyv bizonyos súlyosabb esetekben mérsékelt lehetőséget ad eszmei kár enyhítését szolgáló pénzbeli kárpótlásra. Erre akkor és olyan — főleg az élet, testi épség, egészség, a személyi szabadság, az emberi méltóság, a nemi erkölcs megsértésével okozott — sérelem elszenvedése után kerülhet sor, amikor *a sértettnél jelentkező káros következmények a társadalmi életben való megfelelő részvételét, illetőleg életmódját, életvitelét, társas kapcsolatait tartósan vagy véglegesen és súlyosan megnehezítik.* Ezért a megítélt pénzbeli kárpótlás alkalmas lehet a bűnös támadás folytán a személyiséget ért sérelem következményeinek könnyebb elviseléséhez, fedezheti a károsultnak az ezzel összefüggésben szükségesnek mutatkozó, illetve vélelmezett többletkiadásait.[11]

Az állampolgárok javai elleni bűncselekmények által keletkezett vagyoni jellegű kár, hátrány megtérítésére többféleképpen biztosította lehetőség.

A sértett a bűncselekmény folytán tőle tulajdonított vagy elsajátított — és a nyomozás során megtalált — vagyontárgyait, dolgait *eredeti állapotban visszakaphatja.*

Tulajdonjogát nem veszíti el, ezért az elkövető nem tagadhatja meg tőle a jogosulatlanul elvett dolog ellenszolgáltatás nélküli visszaadását. A bűncselekménnyel birtokba vett dologra sohasem lehet tulajdonjogot szerezni. A bűncselekmény útján szerzett dolog *nem szolgálhat kézi zálogtárgyként,* követelés fedezetéül.

A büntetőeljárásban a *nyomozó hatóság* a bűncselekmény elkövetésének tárgyi dolgait — mint tárgyi bizonyítási eszközt — *köteles felkutatni,* és szükség esetén kényszerintézkedés (személymotozás, házkutatás) alkalmazásával bűnjelként *lefoglalni.* A lefoglalt dolgot, amint arra az eljárás érdekében nincs szükség — a lefoglalást szenvedő írásbeli beleegyező nyilatkozata alapján — *kell kiadni annak, akinek a tulajdonjoga kétségtelen.* Vitatott esetekben (amikor a bűnjel megtartására más is bejelentett alaposnak látszó igényt) a visszaadásról a bíróság rendelkezik.[12]

A jogellenesen okozott kárt — amennyiben az eredeti állapot helyreállítása nem lehetséges vagy a károsult azt alapos okból nem kívánja — *a felelős személy pénzben köteles megtéríteni.*

---

[10] 1972. évi II. törvény az *egészségügyről.* 25. § (1) bek., 26. § (1) bek. 28. § (1) bek.; 7/1975. (VI. 24.) EüM számú rendelet a *magyar állampolgárok gyógyító megelőző ellátásáról.* 1. §; 4/1973. (XII. 1.) EüM számú rendelet a *terhességmegszakítás iránti kérelem elbírálásáról.* 2. § (1) bek. c. 9. § (1) bek., 13. § (1) bek. b.; Az 1983. évi 16. számú törvényerejű rendelettel módosított 1979. évi II. törvény *a társadalombiztosításról.*

[11] *Zoltán Ödön:* A nem vagyoni kárpótlás összege a fejlődés tükrében. Magyar Jog, 1983. augusztus, 685. old. Ptk. 355. § (1)—(2) és (4) bek. A Legfelsőbb Bíróság 16. számú irányelve *a nem vagyoni kárért való felelősségről.*

[12] A büntetőeljárás magyarázata. (Szerk.: *László Jenő*) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1982. 160., 618., 640., 847. old. Be. 55., 56., 102., 107. §, 146. § (2) bek., f., 170. § (3) bek., 198. § b. és c., 211. §, 212. § (2) bek., 214. § (4) bek, 215. §, 219. § (3 bek., 236. § (3) bek., 242. § II. b., 265. 282. §, 253. § (3) bek.

A sértett — mint magánfél — *a polgári jogi felelősség szabályai szerint az elkövetőtől kártérítést követelhet a bűncselekmény miatt keletkezett, a személyiségéhez fűződő jogok* (különösen a testi épség, egészség, a személyi szabadság, az emberi méltóság, a nemi erkölcs) *megsértése miatti veszteségeiért, valamint a jogtalanul* (elsősorban az eltulajdonítással) *okozott károkért, illetve vagyoni hátrányokért.*[13]

A bűncselekmény folytán keletkezett és a terhelttel szemben érvényesített polgári jogi igény előterjesztőjét tárgyi illetékfeljegyzési jog illeti meg.

A büntetőeljárásban csak a sértettet megillető, a bűncselekmény folytán keletkezett polgári jogi igény érvényesíthető.

Az érvényesített polgári jogi igényt a vádirat tartalmazza, amelyet a bírósági tárgyalás megkezdése után a tanács elnöke ismertet, s amelyről a magánfél akkor, majd a perbeszédek utáni felszólalás után nyilatkozhat. *A bíróság csak akkor utasíthatja egyéb törvényes útra a polgári jogi igényt, ha az elbírálás a büntetőeljárás befejezését jelentékenyen késleltetné.*

A kárigény biztosítása érdekében fedezetül vissza lehet tartani a terhelt részére kiadandó, lefoglalt dolgokat, továbbá a terhelt egész vagyonára vagy egyes vagyontárgyaira a magánfél külön indítványára zár alá vételt lehet elrendelni.

A magánszemélynek bűncselekménnyel okozott kár megtérítése nem tartozik a bírósági végrehajtás által kikényszeríthető legfontosabbnak tekintett követelések kielégítésének sorába. Ez abban fejeződik ki, hogy ha a terhelttel szembeni végrehajtás során befolyt összeg nem fedezi az összes követelést, akkor a kielégítés a jogszabályban előírt sorrendben történik. Ez a társadalmi tulajdonban okozott kárnál a negyedik (4.), a magánszemélynek bűncselekménnyel okozott kár esetén az utolsó előtti — azaz az egyéb tartozást követő — tizenegyedik (11.) helyen van.[14]

A bűncselekmény károsultja, s a helyébe lépő más jogosult személy *a Polgári Törvénykönyv kártérítésre vonatkozó szabályai szerint a polgári peres eljárásban is követelheti a kárért felelős személytől tényleges kárának megtérítését.* A kártérítési követelést az érdekelt fél kérelme alapján a polgári perrendtartás szabályai szerint a polgári bíróság bírálja el.[15]

A polgári jogi kártérítési felelősség alapjául szolgáló tényekre — vagyis a bűncselekményre, mint jogellenes kárt okozó magatartásra, elkövetőjének anyagi felelősségére — *vonatkozó jogerős büntetőbírósági megállapítások ez esetben nem vitathatók.*

A polgári perben szélesebb körű lehetőség nyílik a tényleges kár megtérítésének érvényesítésére mint a büntetőeljárásban.

Az Állami Biztosító szerződés alapján, díjfizetés ellenében vállalja, hogy meghatározott jövőbeli vagyon elleni, erőszakos és közlekedési bűncselekménynek — mint biztosítási eseménynek — az esetleges bekövetkezésekor a sértettnek mint jogosultnak bizonyos kártalanítási összeget fizet.

Biztosítási szerződési ajánlatot tehet a potenciálisan veszélyeztetett (vagy más érdekelt) személy kérve azt, hogy díjfizetés ellenében a biztosító egyes bűncselekmények (betöréses lopás, rablás, testi sértés, emberölés) *megtörténtekor pénzben térítse meg számára, vagy más kedvezményezettnek a keletkezett veszteségeket.*

A gépjármű üzemben tartója — mint potenciális károkozó, vagy az érte felelősséggel tartozó személy — kötelező felelősségbiztosítási szerződés alapján átháríthatja a biztosítóra *a közlekedési bűncselekmény sértettjét megillető* olyan *kártérítési* kötelezettséget, amelyért ő tartozik felelősséggel.

Ilyen esetekben a bűncselekmény sértettje nem a ténylegesen kárt okozó személytől, hanem a biztosítótól részesül az előzetesen megkötött szerződésben megállapított összegű kártalanításban.

A magyar Büntető Törvénykönyv a bűncselekmények miatti jogkövetkezmények szabályozásán keresztül mozdítja elő, hogy az elkövető bűnös magatartásával minél kevesebb sérelmet okozzon, illetve törekedjen a jóvátételre.

A bűncselekmény miatti felelősségre vonáskor *az elkövető javára a bűnösségi körülmények között nyomatékosan értékelik,* ha tevékeny megbánásának kifejezéseként *önként elhárítja a káros eredmény bekövetkezését,* illetve *törekszik az általa okozott sérelem csökkentésére, a kár megtérítésére, jóvátételére.* Ennek érvényesítését a Büntető Törvénykönyv, valamint a büntetéskiszabási gyakorlat sajátos eszközeivel igyekszik előmozdítani.

A sérültnek, valamint az életében és testi épségében közvetlenül veszélyeztetett személynek mindenki köteles a tőle elvárható segítséget nyújtani. E kötelezettség nem terheli azt, aki a sérülést szándékos bűncselekménnyel okozta. Az ugyanazon sértett sérelmére bántalmazással, tettlegességgel, illetve élet, testi épség, egészség elleni más támadással összefüggésben keletkezett hátrányos következmények elhárításának elmulasztását nem lehet az elkövető terhére róni. Viszont az állandó ítélkezési gyakorlat szerint *a büntetés mértékére kiható, lényeges enyhítő körülménynek számít az, ha a sértett életének megmentése az elkövető magatartásával is összefüggésben van,* illetve ha az elkövető a sérültet rövid időn belül szakszerű orvosi ellátáshoz juttatta. Kísérletért nem vonható felelősségre továbbá az sem, aki a bűncselekmény káros eredményének bekövetkezését önként elhárította.

A jogalkalmazási gyakorlat — összhangban a Büntető Törvénykönyv rendelkezésével — ily módon törekszik előmozdítani a szándékos bűncselekmények miatt sérült személyek számára a mielőbbi, megfelelő, adott esetben a káros eredményt elhárító vagy azt jelentősen enyhítő — elkövetőtől is elvárható — segítségnyújtás biztosítását.

Az erőszakos közösülés, a szemérem elleni erőszak esetén az okozott sérelem jóvátételének sajátos lehetőségét biztosítja a Büntető Törvénykönyv. *A büntetés korlátlanul enyhíthető, ha a tettes és a sértett az első fokú bíróság ítéletének meghozatala előtt házasságot köt.* E rendelkezés lehetővé teszi a sértett számára, hogy az erőszakosan létesített szexuális kapcsolatért a tettestől erkölcsi elégtételt szerezhessen.

---

[13] *Szabóné, Nagy Teréz:* A polgári jogi igény elbírálása a büntetőeljárásban. Magyar Jog, 1981. április, 193. old.

[14] 1979. évi 18. számú törvényerejű rendelet *a bírósági végrehajtásról.* 51. § (1) bek., (2) bek., c., 57. § (1) bek., 59. § (1) bek., 60. § (1) bek., 70. § (3) bek., 105. § K., 111. §

[15] *Gáspárdy László:* A büntetőjog és a polgári jog kölcsönös összefüggésének néhány kérdése. Magyar Jog, 1976. január, 8. old. A büntető-eljárásjog kapcsolata a polgári eljárásjoggal. Belügyi Szemle, 1976. május, 22. old.

A büntetőjog sajátos módon törekszik *a tartási kötelezettség teljesítésének előmozdítására,* elősegítve azt, hogy a rászorulót minél kevésbé érje emiatt veszteség. A Büntető Törvénykönyv rendelkezései szerint *az elkövető nem büntethető, illetve a büntetést nyomatékosan enyhíti, ha a terhelt kötelezettségének az első fokú ítélet meghozataláig eleget tett.* A büntetőeljárási törvény ennek érdekében lehetővé teszi, hogy az elmulasztott kötelesség várható teljesítése érdekében a nyomozást, illetve a bírósági eljárást egy ízben — de legtovább 6 hónapig — felfüggeszthessék. A tartási kötelezettség további teljesítésének elmulasztása esetén a büntetőeljárást folytatják.

A vagyon elleni bűncselekmények jelentős részénél *a büntetés korlátlanul enyhíthető* — különös méltánylást érdemlő esetben, kiszabása mellőzhető —, ha a *felfedezés előtt az elkövető a kárt megtéríti,* s a történtekről a károsultnak vagy a hatóságnak feljelentést tesz.

A kár megtérítése, az okozott hátrány utólagos kiküszöbölése a büntetés kiszabásánál tárgyi jellegű enyhítő körülmény, s befolyásolja a büntetés végrehajtásának felfüggesztésénél a *próbaidő tartamának meghatározását.* A büntetett előélethez fűződő hátrányok alóli *bírósági mentesítésnél,* az elítélt érdemességének elbírálásánál figyelembe veszik egyebek mellett azt is, hogy lehetőségeinek megfelelően jóvátette-e a cselekményével okozott sérelmet.

A sérelem csökkentésére, a kár megtérítésére, az önkéntes jóvátételi törekvésre kötelezett vagy érdekében fellépő más személy, amennyiben a sértettet vagy más tanút valótlan állításra rábírni törekszik, a tevékenységével a hamis tanúzásra felhívás bűncselekményét valósítja meg.

A bűncselekmény folytán keletkezett kárnak a sértett számára való megtérítését *az európai szocialista országok büntető törvénykönyvei* sajátos rendelkezéseikkel elősegítik.[16]

Ennek alapvetően két formája van. Az egyik szerint a büntetőjogi büntetési nemek közé tartozik *az okozott kár jóvátételére való kötelezés.* A másik *a büntetés korlátlan enyhítésének és az elkövetőt megillető mindennemű kedvezmény megítélésének feltételéül az okozott sérelem jóvátételét, illetve az arra irányuló törekvést szabja.*

A sértetti kártérítés hatékonyságának előmozdíthatósága

A modern, demokratikus államtól napjainkban már joggal elvárják, hogy különböző szervein, intézményein keresztül megfelelő mértékben gondoskodjék a közrendről, a köznyugalomról, az egyes állampolgárok személyének és vagyonának védelméről. A társadalmi jólét növekedésével összhangban az állampolgárok azt is igénylik, hogy megfelelő színvonalú legyen a szociális rend, az alkotmányilag elismert jogok gyakorlásának biztosítása. A bűnözés mindezek zavartalan élvezetét veszélyezteti, és sokak számára súlyos sérelmeket okoz.

A bűnüldözésben, a büntető igazságszolgáltatásban, a büntetésvégrehajtásban, az elkövető reszocializálásában mindinkább érvényesül a humanizálódás, s az ennek érdekében tett intézkedések minden állampolgárt érintő erőfeszítéseket (növekvő adóterheket) igényelnek. Mindezen okokból *természetes törekvés az, hogy a humanista szemléletmód a bűncselekmények áldozatainak irányában is érvényesüljön,* vagyis az állam megfelelő módon tevőlegesen járuljon hozzá a bűnös támadások miatt elszenvedett testi, lelki és egyéb sérelmek orvoslásakor keletkezett vagyoni jellegű károk, hátrányok és más veszteségek elviseléséhez. E szemlélet ténybeli kifejezője, hogy mind több fejlett kapitalista országban a személyiség elleni súlyos következményekkel járó, erőszakos bűncselekmények sértettjeit (jogutódait) az elszenvedett sérelmek reparálásával összefüggő kiadások részbeni pótlásaként az állami pénzügyi eszközökből kártalanítják, illetve segélyezik. Ez azokban az államokban teljes egészében indokolt, ahol a sértett testi épsége, egészsége helyreállításának költségei, munkaképességének ideiglenes vagy végleges elvesztése, halála nyomasztó anyagi terheket jelent az áldozatnak, illetve családtagjainak.[17]

A szocialista országok többségében — így Magyarországon is — *az állampolgárok egészségügyi gyógyító ellátása, gondozása* — függetlenül attól, hogy azt mi tette szükségessé — *térítésmentes állami feladatok közé tartozik. Ugyszintén a bűncselekmény folytán keletkezett nemkívánatos terhesség művi megszakítása* is. A széles körű *társadalombiztosítás szolgáltatásai* a testi épségükben károsodott, illetve munkaképességükben csökkent *sértetteknek* a teljes felépülésükig *megfelelő anyagi ellátást is nyújtanak.* Vagyis a bűncselekmények áldozatai testi épsége, egészsége sérelmének állami eszközökkel való reparálása, továbbá a munkaképességük csökkenése miatt keletkezett anyagi veszteségeiknek részbeni pótlása a fejlett szocialista társadalmakban alapjaiban rendezett. *Az állampolgároknak vagyonában a bűncselekmény folytán keletkezett anyagi jellegű károk, hátrányok és más veszteségek megtéríttetésére mind a büntetőeljárás, mind pedig attól függetlenül a jogszabályok és a jogalkalmazási gyakorlat a sértettnek sokrétű lehetőséget biztosít.* Ez azonban korántsem jelenti, hogy a sértett teljes kárpótlásának megteremtése érdekében ne lennének problémák és további tennivalóink.

Magyarországon a jogpolitikai irányelveknek megfelelő jogalkalmazási gyakorlat egyik fontos követelménye, hogy a büntetőügyekben eljáró hatóságok messzemenően részesítsék védelemben az állampolgárok személyi és vagyoni jogait, törvényes érdekeit. A jogellenes tevékenységgel előidézett sérelem esetén pedig a törvényes keretek között biztosítsák a tényleges károk teljes és mielőbbi megtérülését. Ennek általánosan érvényesülő elve, hogy a bűncselekmények áldozatai által elszenvedett sérelmek, anyagi jellegű károk, hátrányok, s más veszteségek miatt

[16] *Európai Szocialista Országok Büntető Törvénykönyvei.* (Szerk.: *Horváth Anna*) A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályának kiadványai. Bp. 1973.

[17] *Stephan Schefer:* The Victim and his Criminal. III. Compensation and Restitution to Victims of Crime. New York, 1968. 105—136. old. *Armin Schoreit:* Entschadigung ver Berbrechensopfer als offentliche Aufgabe. J. Schweitzer Verlag. Berlin, 1973. 1—112. old. *Hans Joachim Schneider:* Viktimologie. Wissenschaft vom Verbrechensopfer. 4. Opferschaden und Windergutmachung. Tübingen, 1975. 145—173. old.

kártérítés elsősorban az azt elkövetőnek a személyes kötelessége.[18]

A büntetőjogilag védett társadalmi értékek többségét a bűncselekmények oly módon sértik vagy veszélyeztetik, hogy közben az elkövető bűnös magatartása az egyes állampolgárok személyiségét sérti, illetve jogait is csorbítja. A sérelem természete, a vagyoni jellegű kár, hátrány és más veszteség súlyossága a bűncselekmények egyik lényeges — a büntetés kiszabását alapvetően befolyásoló — minősítő körülménye. A káros eredmény bekövetkezésének megakadályozását, a jóvátételre, a kártérítésre való törekvést különös nyomatékkal értékelik az elkövetővel szemben alkalmazott joghátrány nemének és mértékének meghatározásánál, az élet, a testi épség, az egészség, valamint a közlekedési és a vagyon elleni bűncselekményeknél.

A büntető igazságszolgáltatás folyamatában az elkövetővel meg kell értetni, hogy a jogrend, a társadalmi együttélés szabályainak megsértése a bűncselekmények útján személyiségében, illetve javaiban megtámadott állampolgárnak is sérelmet, anyagi jellegű kárt, hátrányt, s más veszteségeket okozott, ezért a büntetőjogi büntetésen túl felelőssége szükségszerűen kiterjed a sértett polgári jogi igényének teljesítésére is.

Ennek megvalósulását mind a nyomozó hatóság, mind pedig az ügyészség és a bíróság minden törvényes eszközzel tartoznak biztosítani. Vagyis kötelességük a bűncselekmény folytán keletkezett mindennemű káreseménynek, így közte a sértettet megillető jogi igénynek is a vizsgálata, ténybeliségének, tartalmának, összegének tisztázása, majd érdembeli elbírálása, s a teljesítés reális feltételeinek megteremtése.

E feladatuk valójában a sértetti igénytől független, mert a büntetés során — vagyonelkobzással, pénzmellékbüntetéssel, elkobzással — el kell vonni az elkövetőtől a bűncselekmény által szerzett nyereséget, illetve vagyoni előnyt anélkül, hogy ezzel a sértett polgári jogi igényének teljesülése meghiúsulna. Ugyanis ez állam az esetben elvont tulajdon értékének erejéig felel többek között a sértett számára az elkövető részéről fennálló kötelezettségek teljesítéséért.

Mindezek ellenére *a sértettek bűncselekmények folytán keletkezett sérelme miatti elégtétel, anyagi jellegű kárának, hátrányának, s más veszteségének megtérítése csekély mértékben* — alig egynegyed részben — *realizálódik.*[19]

Ennek okait a jogszabályok és a jogalkalmazási gyakorlat által biztosított lehetőségek büntetőeljárásbeli megvalósulásának problémáiban kell keresni. A bűncselekmények káros következménye miatt a sértetteknek nyújtott vagyoni jellegű elégtétel hatékony érvényesülésének, esetenkénti meghiúsulásának *okai visszavezethetők:*

— *a büntetőügyekben eljáró hatóságok intézkedéseinek sikertelenségére vagy elmulasztására,*

— *a sértett nem megfelelő* (a jogszabályokat nem ismerő, esetenként közömbös stb.) *magatartására;* valamint

— *a jogszabályok nem megfelelő alkalmazásából adódó egyéb körülményekre.*[20]

Az áldozatok kártérítése amiatt is meghiúsulhat, illetve lényegesen késedelmessé válhat, hogy hosszú ideig elhúzódik az elkövetők büntetőjogi felelősségre vonása, illetőleg a vagyontalan elítéltnek (mint adósnak) a szabadságvesztés büntetése idején vagy azt követően nincs olyan jövedelme, amelyből fedezhetné a magánszemélynek bűncselekménnyel okozott kár megtérítését.

Nem vitás, hogy a büntetésnek nem lehet elsődleges célja a sértett sérelmének orvoslása, anyagi jellegű kárának, hátrányának, s más veszteségének megtérítése. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a büntető anyagi jogszabályok sajátos eszközeikkel nem mozdíthatnák jobban elő a bűncselekménnyel okozott sérelmek mielőbbi helyreállítását, ne ösztönözhetnének a mielőbbi jóvátételre.

A bűncselekmény folytán keletkezett sérelem, anyagi jellegű károsodás, hátrány, s más veszteségek miatti elégtétel — kártérítés — *a büntetés kiszabásánál ma még nem kellő nyomatékkal értékelt enyhítő körülmény az elkövetőt megillető büntetőjogi kedvezmények megítélésénél.*

A büntető jogszabályoknak az elkövető számára elbírálási kedvezményt biztosító mindazon rendelkezéseinek alkalmazását célszerű lenne olyan követelményhez kötni, amellyel az általa okozott sérelem, kár jóvátétele a jelenleginél jobban megoldható. A sértettek vagyoni jellegű kártalanításának hatékonyabb és gyorsabb teljesítése céljából megfontolásra ajánlható a Büntető Törvénykönyv valamennyi olyan rendelkezésénél, amely az elkövető számára lehetőséget ad bizonyos kedvezményekre — a bűncselekmény társadalomra veszélyességének csekély foka, illetve megszűnése vagy csekéllyé válása miatt a büntetlenségére, a körülmények értékelése alapján a feltételes szabadságra bocsátására, megrovására, próbára bocsátására, büntetésének enyhítésére vagy végrehajtásának felfüggesztésére, a büntetett előélethez fűződő hátrányok alóli mentesítésre (ide sorolva a büntetőeljárás mellőzését is) — egyik jogalkalmazási feltétel legyen, hogy a szándékos bűncselekményekkel okozott vagyoni károkat az elkövető térítse meg, illetve kivételes elbírálás esetén fogadja el a bíróság a jóvátételre való reális törekvését.

Az okozott sérelem, károsodás jóvátételére való jogalkalmazói ösztönzés — a sértettnek nyújtandó elégtételen túl — alkalmas lehet a társadalomra csekély fokon veszélyesnek minősülő személyiség, közlekedés, illetve a vagyon elleni bűncselekmények elkövetőinek differenciáltabb felelősségre vonására is.

Amennyiben az elkövető vagyoni, jövedelmi viszonyai, valamint a bűncselekménye miatt kiszabott büntetésének végrehajtása vagy egyéb ok miatt a sértettnek teljesítendő kártérítésben akadályozott, úgy az államnak a pénzügyi eszközeiből kellene biztosítania az érintett állampolgár által elszenvedett sérelem miatt keletkezett anyagi jellegű kárának, hátrányának, más veszteségeinek mielőbbi felszámolását. Különösen indokolt ez akkor, ha a sértettnek személyes

[18] A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 14/1973. számú határozata a *jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről.* 11. 12. d. III. 18.

[19] *Somogyi József—Müller Gusztáv:* A kárbiztosítási arány, mint eredményességi mutató. Belügyi Szemle, 1984. február, 40. old.

[20] *Tóth Tihamér:* A sértett kártérítésének meghiúsulási okai a büntetőeljárásban. Belügyi Szemle, 1974. január, 20. old.

körülményei miatt a bűncselekmény következményeinek elviselése súlyos anyagi megterhelést jelent. Ez esetben az állam pénzügyi eszközeiből megelőlegezné a sértett javára jogerős bírói döntéssel megítélt kártérítést, amelyet az elítélt az állammal szemben fennálló adósságaként tartozna — mihelyst lehetséges — visszatéríteni.

A bűncselekmény sértettjének megítélt kártérítés állami megelőlegezésére tehát akkor kerülhet sor, ha nincsenek meg az elkövető részéről a teljesítés reális feltételei, illetve annak megvalósulása jelentősen késedelmessé válik. Vagyis, ha:

— az elkövető büntetőjogi felelősségre vonása büntethetőségét kizáró ok miatt akadályba ütközik (kivéve a jogos védelemnek és a magánindítvány hiányának fennforgását, amikor is a sértett magatartása nem problémamentes);

— a nyomozás adatai alapján nem állapították meg az elkövető kilétét, és a további eljárástól sem várható ilyen eredmény;

— a bűncselekmény miatt a nyomozást, a vádemelést és a bírósági eljárást mellőzték;

— a gyanúsított megszökött, elrejtőzött, tartózkodási helye ismeretlen, és a felkutatására tett intézkedések nem vezettek elfogásához;

— a büntetésvégrehajtás akadályozza az elítéltet a sértettel szembeni kötelezettségének időbeli teljesítésében;

— a bíróság a kárért felelős személyt rendkívüli méltányolást érdemlő körülmények alapján a felelősség alól mentesítette.

Az említett esetekben a sértett vagy helyette más jogosult (például törvényes képviselő) kérelmére, illetve az ügyész indítványára a bíróság elrendelhetné a kártalanításként megítélt összegnek és járulékainak az állami pénzügyi eszközökből való megelőlegezését. Ennek érdekében a bírósági végrehajtó — amennyiben ténybelileg megállapította, hogy a sértettnek megítélt kártérítés a kötelezettől behajthatatlan — megvizsgálná a jogosult vagyoni, jövedelmi viszonyait és az általa eltartottak szociális körülményeit. Megállapításairól tájékoztatná a polgári jogi igényt érdemben elbíráló bíróságot, amely — az eset összes körülményei alapján — peren kívüli eljárásban elrendelhetné a jogerős ítéletében megállapított kártérítési összeg állami megelőlegezését.

Az ismertté vált elkövető tehát nem mentesülhetne a sértettnek nyújtandó kártérítési kötelezettsége alól, mert az államnak tartozna és az, mihelyt lehetséges, behajtaná tőle. Ez alapján jobban biztosítható lenne a *jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiben meghatározott* azon *követelmény,* hogy a *Büntető Törvénykönyv alkalmazása feleljen meg* a társadalmi, politikai, gazdasági célkitűzéseknek, az inkriminált *állampolgár érdekeinek, fejlett szocializmust építő rendszerünk humanizmusának.*

A bűncselekmények magánszemély sértettjei időben mielőbbi, teljes kártalanítása nem elhanyagolható jelentőségű a bűnüldözés hatékonysága szempontjából sem. A feljelentés gyors megtételével, a bűncselekmények felderítésével, az elkövető leleplezésével: vagyis a büntetőeljárás sikeres teljesítésével a személyiségében, illetve javaiban megsértett vagy veszélyeztetett állampolgár közreműködése jobban elvárható akkor, ha a bűnös magatartás folytán keletkezett sérelmét orvosolják, a keletkezett kárának, veszteségeinek megtéríttetésére a büntetőügyekben eljáró hatóságok nagyobb figyelmet fordítanak. A sértettől a büntetőjogi felelősségre vonás tárgyát képező tények bizonyításában nagyobb aktivitás remélhető, ha az eljárás folyamatában a bűncselekmény káros következményeiért megfelelő elégtételre számíthat.

A bűncselekmények folytán létrejött sérelmek helyreállítását, a keletkezett vagyoni jellegű károk, hátrányok s más veszteségének megtéríttetését szükségszerű részévé kell tenni az elkövető felelősségre vonásának és a sértetteknek nyújtandó hatékony igazságszolgáltatásnak.

Burián László

A deliktuális felelősség nemzetközi magánjogi szabályozásának kialakulása

A deliktuális felelősség nemzetközi magánjogi problematikája különösen az 1960-as évektől kezdődően, váltakozó hevességgel ugyan, de szinte állandó témája a nemzetközi magánjogi irodalomnak.[1] Az a tény, hogy ez a kérdéskör azóta sem került le a napirendről, arra enged következtetni, hogy ezen a nemzetközi magánjog „különös részében" elfoglalt helyére nézve viszonylag szerény terjedelmű, de jelentőségét tekintve nem lebecsülendő jogterületen felmerült kérdéseket a meg-megújuló irodalmi viták ellenére máig sem sikerült megnyugtatóan megválaszolnia a nemzetközi magánjog tudományának, amely egyébként sem szűkölködik a fogas kérdésekben.

Ismeretes, hogy a deliktuális felelősség kapcsolóelve körül több mint egy évszázadon keresztül minden rendben lévőnek tűnt. Mint Mádl Ferenc egyik tanulmányában kifejti: „A felelősség és a kártérítés világában szinte dogmaivá erősödött a lex loci delicti commissi elve".[2] Idézi Rabelt, aki „Összehasonlító nem-

Burián László egyetemi adjunktus, NME, Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

[1] Ld. pl. *Binder:* Zur Auflockerung des Deliktstatuts. RabelsZ, 20 (1955) 401—499. old.; *Kropholler: Ein Anknüpfungssystem für das Deliktsrecht, RabelsZ, 33 (1969) 601—693. old.; Trutmann:* Das internationale Privatrecht der Deliktsobligationen. Helbing und Lichtenhahn, Basel und Stuttgart, 1973; *Hohloch: Das Deliktsstatut. Alfred Metzner Verlag, 1984.*

[2] *Mádl* Ferenc: Az összehasonlító nemzetközi magánjog elmélete. Állam- és Jogtudomány, 1972. 3. sz. 510. old.

zetközi magánjog"-ának II. kötetében így fogalmaz: „A kártérítési jogban ma is a lex loci delicti commissi az általánosan elfogadott elv, úgy, ahogyan azt a kanonisták és később a statutisták kimunkálták";[3] illetve: „a lex loci előnyei oly erősnek bizonyultak, hogy rajtuk keresztül ez az elv majdnem univerzális elismerésre jutott".[4]

A lex loci delicti commissi elvének ez az általános elismertsége valószínűleg az egyik oka annak, hogy a kapcsolóelv eredetét, fejlődését sokáig nem vizsgálták. A másik tényező, amely ugyancsak a fenti irányba hatott, általánosabb jellegű; a jogági történeti kutatások hiánya általában, amely talán a jogág viszonylag fital voltával is magyarázható. Vékás Lajos ezt a következőképpen fogalmazza meg: „...a modern nemzetközi magánjog — amelyhez akárhogyis csupán a Savignyval kezdődő korszak számítható — alig több mint 100 éves. Ez pedig nem túl sok egy olyan bonyolult feladatok megoldására hivatott és annyira összetett eszközrendszerrel operáló jogágnak, mint a nemzetközi kollíziós jog."[5] Genealógiával legfeljebb ha nagyapa korban szokás foglalkozni, márpedig a nemzetközi magánjog még a felnőtté válás nehézségeivel küzd.

A jogági történeti kutatásokról mondottak illusztrálására két példát szeretnék fölhozni.

Friedrich Meili, a zürichi egyetem professzora 1899-ben megjelent „Über das historische Debüt der Doktrin des internationalen Privat- und Strafrechts" című munkájának bevezető soraiban azt állapítja meg, hogy a nemzetközi magánjog átfogó történeti feldolgozására alig történt kísérlet, nem beszélve az egyes részkérdések ilyen jellegű elemzéséről, az utóbbiak ugyanis teljesen hiányoznak.[6]

Nos, a mű keletkezési idejének ismeretében ezen a megállapításon még nem csodálkozhatunk különösen. A másik példa azonban már a közelmúltból való és kissé elgondolkodtató. Max Gutzwiller 1977-ben kiadott „Geschichte des Internationalprivatrechts" című művének előszavában a nemzetközi magánjog történetének irodalmát áttekintve csak mintegy 6—8 átfogó műről és körülbelül ugyanannyi résztanulmányról tesz említést, melyek egy része azonban legalábbis erőteljes kritikai megközelítést igényel.[7]

Magától értetődő ezek után, hogy a magyar irodalomban sem más a helyzet. Leszűkítve a kört a deliktuális felelősség témakörére a következőket mondhatjuk. Mádl Ferenc a jogág általános elméleti kérdéseinek vizsgálata során a szerződésen kívüli felelősséggel is foglalkozik. Tanulmányaiban — azok céljánál és jellegénél fogva — természetesen csak érinti a lex loci delicti commissi eredetének kérdését. Ehrenzweig fórumelméletének bemutatása során annak kérdésfeltevéséből indul ki: „valóban ősi és általánosan elfogadott elv-e a lex loci delicti commissi elve?". Rámutat arra, amire Ehrenzweig nem utal, hogy „valójában Rabel is sejtet valamit abból, ami nála (ti. Ehrenzweignél — B. L.) már határozottan formulázott elméleti tételként jelenik meg. Rabel ui. tesz olyan megállapítást, hogy a lex loci elve a felelősségi jog körében nyilván a büntetőjogias szemléletből fakad; minden deliktuális cselekményt annak az országnak a joga szerint kell megítélni, amelynek a területén a cselekményt elkövették; mert hogy valami minek minősül jogilag, azt csak az adott területen érvényes jog szerint lehet megítélni. Ez viszont — már mint a közrendi szemlélet — ellentmond a nemzetközi magánjog szellemének".[8] Ehrenzweig ítéletét a következőkben foglalja össze: „a lex loci delicti commissi sohasem volt a kártérítési jog kizárólagos elve ... sem Bartolus, sem Savigny, sem Wächter számára a lex loci actus távolról sem volt a kártérítési jog egyértelműen megoldott kérdése. Bartolus-nál a kártérítési felelősséget mint quasi büntetőjogi kérdést kollíziós jogi kérdésfeltevés nélkül oldották meg a fórum joga szerint; tehát még az sem áll, hogy — miként sokan mondják — a büntetőjogi szemlélet folytán ebben a körben is mindenkor a lex loci delicti lett volna az uralkodó, ha igaz is, hogy a nem kompenzációs szankciók terén ez volt, ill. lett ennek az elvnek az éltetője. Ha abból indulunk ki, hogy az egységes és önálló, a büntetőjogi elemektől megtisztult polgári jogi felelősség intézménye végleg csak a nagy kapitalista kódexekkel (tehát a XIX. században) alakult ki, akkor *az is nyilvánvaló, hogy korábban az általános kollíziós szabály sem létezhetett a polgári jogi felelősségre vonatkozóan.*"[9] (Kiemelés tőlem, B. L.)

Azért tartottuk különösen fontosnak Mádl véleményének részletes idézését, mert megállapításai vizsgálódásunk kiindulópontjául szolgálnak, és ugyanakkor annak határait is megszabják.

Elfogadva azt a következtetést, hogy a „lex loci delicti mint általános tan, távolról sem kizárólagos érvényesüléssel, a lex loci contractus példájára csak a modern korban épülhetett be az átfogó elvekre törekvő jogi gondolkozás épületébe",[10] megkíséreljük az említett nemzetközi magánjogi kapcsolóelv kialakulásához vezető út bejárását, figyelembe véve a fenti alapvető megállapításokat.

Vizsgálódásunkat mégsem a nemzetközi magánjog kialakulásának idején (vagyis a XII—XIII. sz.-ban) kezdjük, hanem megpróbáljuk felvázolni az antik és kora középkori előzményeket is. A szerződésen kívüli károkozásra vonatkozólag kialakult szabályozás történetét a modern nemzetközi magánjog megjelenéséig, vagyis a XIX. sz.-ig, Wächter és Savigny fellépéséig követjük nyomon.

1. Antik jogok

Arra a kérdésre, hogy létezett-e az antik, elsősorban a római jogban „nemzetközi magánjog", vagy ismerte-e egyáltalán a római jog a kollíziós kérdésfeltevést, a tudomány máig sem adott egyértelmű választ, és ez a rendelkezésre álló források hézagos voltára tekintettel nem is meglepő. Valószínűleg erre a tényre

[3] *Mádl* Ferenc i. m. 510. old.; *Rabel:* The Conflicts of Laws: A comparative study. Chicago, 1947, II. 235. és köv. old.

[4] Uo.

[5] *Vékás* Lajos: A nemzetközi magánjog elméleti alapjai. Kézirat. Bp. 1983, 11. old.

[6] *Meili,* Friedrich: Über das historische Debüt der Doktrin des internationalen Privat- und Strafrechts. Leipzig, Verlag von Duncker und Humblot. 1899, 2. old.

[7] *Gutzwiller,* Max: Geschichte des Internationalprivatrechts. Helbing und Lichtenhahn, 1977, VII—XI. old.

[8] *Mádl* Ferenc: Vívódás a valósággal a nemzetközi magánjogban. Állam- és Jogtudomány, 1969. 1. sz. 74. old.

[9] Uo. 75. old.

[10] Uo. 75. old.

vezethető vissza az is, hogy a problematikát csak kisebb tanulmányok érintették, átfogó nagyobb mű ebben a témakörben nem született.

Sem a római jog, sem a nemzetközi magánjog kutatói nem jutottak egységes álláspontra az antik nemzetközi magánjogot illetően. Voltak olyanok, akik teljesen negatíve válaszolták meg a kérdést, mások annak létezése mellett érveltek.[11]

A magyar irodalomban Hamza Gábor önálló tanulmányban vizsgálja a problematikát.[12] Sorra veszi a nemzetközi magánjog kialakulásának előfeltételeit és összefoglalóan azt állapítja meg, hogy „...az antik Mediterráneumban — legalábbis a dokumentálható római „nemzetközi" kapcsolatok körében — kialakulnak a nemzetközi magánjog képződésének feltételei". A szerző ezt követően utal arra, hogy a római jogban a kollíziós jog nyomai több forrásban is kimutathatók, és ezek közül kettőt részletesen elemez.[13]

Anélkül, hogy az antik nemzetközi magánjog általános vonatkozásainak további boncolgatására vállalkoznánk, a témánk szempontjából fontos deliktumok területét szeretnénk közelebbről megvizsgálni. Ezzel kapcsolatban több szerző is, így például Wesenberg és Kaser Gaius IV. 37-re hivatkozik,[14] mely magyar fordításban a következőképpen hangzik: „Szintúgy költjük (létezőnek vesszük) a római polgárjogot peregrinus javára, ha olyan alapon perel vagy pereltetik, amely alapon törvényeink szerint keresetnek van helye, hacsak ama keresetnek peregrinusra leendő kiterjesztése jogilag megengedhető, p. midőn tolvajság, vagy tolvajságban való czimboraság, avagy arra való fölbújtás miatt perel vagy pereltetik a peregrinus: a formulát a peregrinus ellen az utóbbi esetben így formulázzuk: „Légy bíró! Ha kiderül, hogy Dio, Hermaeus fia L. Titiust meglopta, vagy ha kiderül, hogy Dio, Hermaeus fiának segítségével vagy az ő tanácsára Lucius Titiustól egy arany csészét loptak el, amiért, ha római polgár lenne, kártérítéssel tartoznék" stb.; továbbá, midőn maga a peregrinus perel tolvajság miatt, szintén a római polgárjogot költjük az ő javára. Hasonlóképpen, midőn peregrinus a lex Aquilia alapján kártétel miatt perel vagy pereltetik, a praetor a pert a római polgárjog fenforgásának költése mellett rendeli el."[15] Itt tulajdonképpen tehát arról van szó, hogy a római jogban a Kaser által „Zivitätsfiktion"-nak nevezett intézmény segítségével oldották meg azt a kérdést, hogy milyen jogot alkalmazzanak a nem római polgár által római polgár ellen elkövetett deliktum esetén, ill. fordítva, tehát, ha római polgár követett el deliktumot a peregrinus ellen.

Nyilvánvaló, hogy a megoldás nem nevezhető kollíziós joginak, bár egyes szerzők a lex loci delicti commissi érvényesülésére következtetnek belőle. Nézetünk szerint helyesen mutat rá Hohloch, hogy az elkövetés helyének irányadó volta nehezen lenne összeegyeztethető a római jog perszonális struktúrájával.[16]

Az idézett forrás arra enged következtetni, hogy attól függően, hogy a római polgár elkövetőként vagy sértettként szerepelt, az elkövető vagy a sértett jogát alkalmazták, ami egyenlő volt a jus civilevel. Ha minden áron modern kategóriákban akarunk gondolkodni, akkor azt mondhatnánk, hogy a lex fori érvényesült, azonban ez is erőltetettnek tűnik.

Érdemes megemlíteni, hogy Kaser szerint a „Zivitätsfiktion" alkalmazására nemcsak az actio furti és az actio legis Aquiliae esetén került sor, hanem az actiones rationibus distrahendis, a de tigno iuncto, az arborum furtim caesarum, valamint az actio de pauperie, az actio de pastu pecoris és az actio aquae pluviae arcendae esetén is.[17]

Kifejezetten a deliktumok „nemzetközi" elbírálására vonatkozik egy másik antik forrás, az i. e. I. sz. elején két görög város, Ephesus és Sardes között létrejött szerződés. E szerződés szerint, melyet egyébként kivételes jellegűnek tekinthetünk, az említett városok abban állapodtak meg, hogy az egyik város polgára által a másik város polgárával szemben elkövetett jogsértés elbírálása végett a sértett fél az elkövető lakóhelye szerinti bírósághoz fordulhat, amely a saját joga szerint dönt.[18]

E forráshely is azt a nézetet támasztja alá, hogy az elkövető személy lakóhelye, és nem az elkövetés helye volt irányadó.

Rövid fejtegetésünk *összefoglalójaként* — a teljesség igénye nélkül — azt állapíthatjuk meg, hogy bár az antik jogokban — legalábbis embrionális formában — kialakultak a „nemzetközi" magánjog előfeltételei, és egyes források arra utalnak, hogy a kollíziós problematika nem volt teljesen ismeretlen, mégis aligha beszélhetünk valamiféle kapcsolóelv kialakulásáról. Így van ez a deliktuális felelősség területén is, ahol túl merész következtetés lenne azt állítani, hogy akár a lex fori, akár a lex loci kapcsoló elve létezett volna.

2. A perszonalitás időszaka (V—X. sz.)

A kora középkori jogfejlődésre a hódító törzsek jogának és a meghódított népek jogának egymás mellett létezése, együttélése a jellemző. A nyugat-római területek elözönlése után az uralkodó törzsek meghagyták a meghódítottak jogát.[19] Ez a helyzet, vagyis több „jogrendszer" egymás mellett létezése, továbbá azok különbözősége azonban még nem elegendő a nemzetközi magánjog kialakulásához. Ugyanakkor azonban mindez megteremti a különböző jogok összeütközésének lehetőségét, vagyis megjelenik a kollízió problematikája.

A fenti időszakra — azon belül is elsősorban a frank korszakra — a jog perszonalitása volt

[11] A különböző álláspontokról ld.: *Hamza* Gábor: Nemzetközi magánjog és a római jog. ELTE Jogi Kari Acta, 1982, 260. és köv. old.

[12] *Hamza* Gábor i. m.

[13] *Hamza* Gábor i. m. 274. és köv. old.

[14] *Wesenberg,* Gerhard: Zur Frage eines römischen IPR. Labeo 3 (1967) 230. old.; *Kaser,* Max: Oportere und ius Civile. SavZ 83 (1966) 4. old.

[15] *Bozóky* Alajos: Gaius. Franklin-Társulat kiadása. Bp. 1886, 363. old.

[16] *Hohloch* i. m. 11. old.

[17] *Kaser* i. m. 39. old.

[18] Kivételesnek tekinti ezt a szabályozást Mádl és Vékás, ld. *Mádl—Vékás:* Nemzetközi magánjog és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. 2. kiadása. KJK, Bp. 1985, 51. old.

[19] Vö. *Réczei* László: Nemzetközi magánjog. Bp. 1961. 16. old.

jellemző.[20] Perszonalitás alatt azt értjük, hogy „az egyes jogok ... törzsi, személyi jellegűek voltak, amennyiben hatályuk nem bizonyos territóriumra, azon belül valamennyi emberre terjedt ki, hanem kirekire annak a népnek a joga volt érvényes, amelyhez tartozott."[21] Azt, hogy az emberre élete során melyik jog lesz irányadó, a születés, a származás döntötte el, de emellett mindenki maga is kinyilatkoztatta, hogy mely jog alapján ítélendő meg („professio iuris").[22]

Vannak olyan szerzők, akik a különböző személyes jogok szerinti megítélés folytán nem csupán a kollízió lehetőségére utalnak, hanem — bár idézőjelbe téve — a modern nemzetközi magánjog problematikájának felvetődéséről beszélnek.[23]

A személyes jog szerinti megítélésre klasszikus példa a Lex Ribuaria 31. § 3. bek., melyet több szerző is idéz. E törvényhely a következőképpen hangzik: „Elrendeljük, hogy a ripuári földön a frankok, burgundok, alemanok vagy más nemzet lakosai a bíróság elé idézve, ama hely törvénye szerint feleljenek, ahol születtek; s ha marasztalják őket, saját törvényük szerint viseljék a kárt és nem a ripuári törvény szerint".[24]

Réczeinek az a véleménye, hogy a Ripuári Kódex fenti rendelkezése — amely egyébként az általunk közelebbről vizsgálni kívánt deliktuális felelősség szempontjából is irányadó — „még nem tekinthető kollíziós szabálynak, mert nem »összeütközést« old meg. Minden személyre, születésétől a haláláig egy jog vonatkozott, s e törvénnyel más jogok nem versenyezhettek".[25]

A fenti állásponttal nem tudunk egyetérteni. Az, hogy valakire a születésétől a haláláig egy és ugyanazon (törzsi) jog vonatkozott, még nem mond ellent annak, hogy ez is voltaképpen kiválaszt egy adott jogot, amelyet a személlyel kapcsolatos valamennyi jogviszonyban alkalmaznak. Márpedig ez — elismerve, hogy az irányadó jog meghatározása kezdetleges — mégis kollíziós megoldás.

A deliktumok területén maradva a jog perszonalitásának elve még mindig *két* konkurráló jog (az elkövető és a sértett joga) figyelembevételét teszi lehetővé. A Lex Ribuaria idézett rendelkezése ugyan az elkövető jogát rendeli alkalmazni, emellett azonban a sértett joga is szerepet játszott. Kifejeződik ez a szankciók mértékének meghatározásában. A reparatív és represszív szankciók mértékére befolyást gyakorolt a sértett törzsi származása, ill. a reá irányadó jog. Ennek oka Oehler véleménye szerint valószínűleg az volt, hogy a mindenkori jogalkotó az idegen törzsből származót kevesebbre értékelte, mint a saját törzsbelit. Oehler erre számos példát is felhoz, így például egy ripuári egy frank megöléséért 50 solidust, egy burgundéért 80 solidust, egy rómaiért 50 solidust, egy aleman, egy fríz stb. megöléséért 80 solidust tartozott fizetni.[26]

Kis Pipin egy 790 körül kiadott capitulariajában[27] a jogkövetkezményekre egyöntetűen a sértett jogát rendeli alkalmazni egész Itáliában. Hohloch álláspontja szerint ez már a mai értelemben felfogható kollíziós jogi szabály. Ez a megállapítás nyilvánvalóan túlzott, mint ahogy túlzottnak érezzük a modern jogok megoldásával a szerző által vont párhuzamot is.[28]

A tárgyalt korszakra vonatkozó álláspontunkat a következőkben foglalhatjuk össze. A perszonalitás uralma következtében a kollízió *lehetősége* fennállott, ha nem is a modern értelemben. A szóba jöhető személyi jogok közül a deliktumok területén elsődlegesen az *elkövető* joga szerinti megítélés jellemző, de bizonyos vonatkozásokban a sértett joga is figyelembe jön. Kapcsolóelvekről semmi esetre sem lehet szó, csak a jogfejlődés egy sajátos szakaszának tükröződéséről és speciális kollíziós jogi hatásáról beszélhetünk.

3. A territorialitás időszaka (XI—XII. sz.)

A jog perszonalitásának uralmát a X—XI. sz. fordulójára lassan felváltotta a jog *territorialitásának* érvényesülése. A változás hosszabb folyamat eredménye volt, és a különböző területeken nem is egy időben zajlott le. Így például Itália római jog szerint élő területein már a XI. sz. közepére befejeződött az átalakulás, míg a longobárd területeken ez 100—150 évvel későbbre tehető.[29]

Ebben a folyamatban szerepet játszott a törzsi, nemzetségi szálak gyengülése, a különböző törzsbeliek keveredése, a városok fejlődése,[30] valamint a római jog reneszánsza is.[31] A territorialitás elvének érvényesülése azt jelentette, hogy egy személyre nem a származása szerinti jog volt irányadó többé, hanem lakóhelyének joga. (A folyamat kezdetét jelzi például, hogy a „professio iuris" kinyilvánítása gyakran nem a származás joga, hanem a lakóhely joga szerint történt.)

A territorialitásnak a hűbériség kialakulásával párhuzamosan megjelenő merev felfogása oda vezetett, hogy az ügyeket elbíráló fórum az idegenek vonatkozásában nem az idegenek lakóhelyének jogát, hanem szintén a *saját* jogát alkalmazta. Erre az időszakra nézve osztjuk Réczei felfogását, akinek véleménye szerint: „Ez a legszélső territorialitás ... egyszerűen kizárja a nemzetközi magánjog fejlődését, mert a kollízió problémáját nem engedi felmerülni."[32]

A vázolt fejlődés a deliktumok és elkövetőik megítélése terén is éreztette hatását. Általánossá vált a lex fori alkalmazása, amelynek dominanciáját „a saját jogrendszer túlsúlya"[33] alapozta meg.

---

20 Vö. *Mitteis—Lieberich:* Deutsche Rechtsgeschichte. 16. kiad. 85. old., továbbá *Mádl* Ferenc: A deliktuális felelősség. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964, 251. old.

21 *Mádl* 20. alatt i. m., 251. old.

22 *Mitteis—Lieberich* i. m. 85. old.

23 *Mitteis—Lieberich* i. m. 85. old.

24 Ld. pl. *Réczei* i. m. 16. old., *Mádl* i. m. 251. old. 28/ sz. lábjegyzet.

25 *Réczei* i. m. 17. old.

26 Vö. *Oehler:* Internationales Strafrecht. Carl Heymanns Verlag. Köln, 1973, 49. old.

27 Idézi *Oehler* uo., valamint *Hohloch* i. m. 14. old.

28 Ld. *Hohloch* i. m. 14. old.

29 Vö. *Kegel,* Gerhard: Internationales Privatrecht. C. H. Beck Verlag. München und Berlin, 1964, 2, kiad. 51. old.

30 Ld. *Neumeyer,* Karl: Die gemeninrechtliche Entwickelung des internationalen Privat- und Strafrechts. I. München, 1901, 143. és köv. old.

31 Vö. *Gutzwiller* i. m. 9. old.

32 *Réczei* i. m. 18. old.

33 *Gutzwiller* i. m. 11. old.

4. A nemzetközi magánjog kialakulása a XII—XIII. sz.-ban

A jogfejlődés természetesen nem állt meg az abszolút territorialitás szintjén. Minden nemzetközi magánjogi történeti munka aláhúzza e korszak fontosságát a kolliziós jog fejlődése szempontjából. A XII—XIII. sz. az az időszak, amikor a társadalmigazdasági fejlődés eljut arra a szintre, hogy létrejönnek a nemzetközi magánjog kialakulásának *előfeltételei.* Ettől az időszaktól kezdődik a nemzetközi magánjognak és — azzal szoros kapcsolatban — a nemzetközi magánjog tudományának története.

Melyek a nemzetközi magánjog kialakulásának előfeltételei? A magyar irodalomban egységesnek mondható az az álláspont, hogy ezek:

— fejlett rendszeres nemzetközi árucsere, vagyoni és személyforgalom,

— egymás jogát kölcsönösen egyenrangúnak elismerő,

— eltérő magánjogi berendezkedésű államok között.[34] Ismeretes, hogy ezek a feltételek együttesen először Észak-Itália városaiban jelentek meg a fent említett időszakban. A városok közötti kapcsolatok fejlődése újra és újra fölvetette a gyakorlatban a „joghatóság" és az „alkalmazandó jog" kérdéseit.[35] A kérdés felvetődése már önmagában is jelzi, hogy megtörtént a legfontosabb lépés az abszolút territorialitás uralmának megdöntése érdekében.

A kiindulópont természetesen továbbra is a lex fori, azaz a saját joghatóság elsődlegessége és kizárólagossága, „melynek félretétele annak az alapvető maximának mondana ellent, mely szerint egy meghatározott civitas „non potest facere legem non subjectis".[36] Végül a lex fori megértéséhez hozzá kell tenni, hogy az — éppen elvi jelentőségénél fogva — kivételek megjelenésére is lehetőséget nyújt."[37]

Már a XII. sz.-tól megjelentek, még a lex fori keretei között az első kivételek. Így a deliktumok megítélése kapcsán például az idegeneket is saját joghatóság alá vonták, ha a jogellenes cselekményt a város területén követték el. A kivételek egy másik csoportja a város területén fekvő dolgokra vonatkozó kérdések eldöntésénél játszott szerepet. A joghatóság kérdése tehát problematikussá vált.[38]

Neumeyer kutatásai szerint az idegenek per- és jogképességének biztosítása — amely nélkül megint csak nem létezhet nemzetközi magánjog — államközi szerződésekkel történt, melyekben a következő kikötés szerepelt: „A külföldi, aki igényt akar támasztani, jöjjön az alperes városába és ott a kötelezett lakhelyén részesül jogszolgáltatásban, amint azt e város törvényei előírják".[39] Elismerve, hogy ez még nem nemzetközi magánjog,[40] mégiscsak az első lépés az idegenek per- és jogképességének elismerése terén. A fent említett szerződések lehetővé tették az idegenek kölcsönös fellépését „külföldi" bíróság előtt, először csak alperesi minőségben, később felperesként is.

A joggyakorlatban kialakuló nemzetközi magánjogi csírák önmagukban még nem eredményezték volna a nemzetközi magánjog kifejlődését, ha az ebben az időszakban új lendületet kapott jogtudomány nem lett volna vele gyümölcsöző kölcsönhatásban. A nemzetközi magánjogi tényállások létrejöttét, problematikáját föl kellett fedezni és tudományosan földolgozni, ami elősegítette megoldásukat. Ebben nagy szerepe volt a glosszátorok iskolájának, mind a világi jogászoknak, mind pedig a kánonjog tudós képviselőinek.[41] Utóbbiak szerepéről — méltánytalanul — kevés szó esik a magyar irodalomban.

5. A glosszátorok

a) A legisták. Az alapkérdéseket a glosszátorok világi képviselői, a legisták tették fel, és válaszuk kezdetben egyértelműen a lex fori volt. Accursius például 1228-ban a következőket vallja: „iura et statuta ilius loci, ubi agitur iudicium sunt conservanda", azaz, a perlés helyének jogát és statutumait kell követni.[42]

Ez természetesen a deliktumokra nézve is irányadó, a korábbiakban említett differenciálódás csak később kezdődik el. Jellemző egyébként az eddig tárgyalt valamennyi korszakra — és ez még ezután is hosszú ideig áll —, hogy a deliktumok megközelítése *szinte kizárólag büntetőjogi jellegű.* Központi kérdés a deliktumok elkövetőinek megbüntetése. Ez elsősorban a büntető és polgári jogi felelősség differenciálatlanságából adódik. Mindez azonban nem ok arra, hogy a témát büntetőjoginak minősítve kitérjünk a vele való foglalkozás elől.

Neumeyer kutatásai szerint a deliktumok területén a differenciálódás jeleként megjelenik a lex loci delicti commissi „kapcsolóelve", amely azonban ebben az időszakban meg a forum delicti commissi-val azonos, tekintettel az anyagi és eljárási szabályok differenciálatlanságára.[43]

Az idegenek jogi megítélésének változását jelenti az a felfogás, mely szerint a joghatóság csak az alattvalókra (subditi) terjed ki. Accursius is ezt hangsúlyozza Glossa Ordinaria-jában: „Argumentum quod si Bononiensis convienatur Mutinae, non debet indicicari secundum statuta Mutinae, quibus non subest".[44] Ez a felfogás már lehetővé tette az idegenek által elkövetett deliktumoknak nem a lex fori szerinti megítélését, az is igaz viszont, hogy továbbra is érvényesült a büntetőjogi szemlélet, amely az előbbiekkel ellentétben éppen a lex fori alkalmazásának irányába hatott.

b) A kanonisták. Az előbbiekben vázolt képnél sokkal színesebb a kanonista irodalom. Bár természetesen az ő kiindulópontjuk is a lex fori,[45] de nálunk még a legistákat megelőzően felvetődnek *differenciáltabb* megoldások.[46] Így például a deliktuális felelősség területén Huguccio és Johannes Hispanus a felekre irányadó jog figyelembevételét hirdették, és a felek jogának különbözősége esetén az alperes jogát tekin-

---

[34] *Mádl—Vékás* i. m. 51. old.
[35] *Kegel* i. m. 52. old.
[36] *Gutzwiller* i. m. 11. old.
[37] Uo.
[38] Vö. *Kegel* i. m. 52. old.
[39] Ld. *Réczei* i. m. 16. old. 9/ sz. lábjegyzet.
[40] Uo.
[41] Ld. *Gutzwiller* i. m. 10. old., továbbá *Hohloch* i. m. 18. és köv. old.
[42] Idézi *Kegel* i. m. 52. old.
[43] Vö. *Gutzwiller* i. m. 11. old. 11/ sz. lábjegyzet, továbbá *Hohloch* i. m. 17. old.
[44] Ld. *Kegel* i. m. 52. old.
[45] Vö. *Kegel* uo.
[46] Vö. *Hohloch* i. m. 19. old.

tették alkalmazandónak („actor sequitur forum rei").[47] Huguccio a XII. sz. elején azt tanította, hogy a felperes jogát akkor kell alkalmazni, ha az alperes részére kedvezőbb, mert ez jobban szolgálja az igazság kiderítését.[48]

Önkéntelenül is felvetődik a párhuzam a fenti tanítás és Aldricus híres tétele között, mely szerint a bírónak a statutumok összeütközése esetén azt a jogot kell alkalmaznia, amelyik erősebbnek és hasznosabbnak látszik („consuetudo quae potior et utilior videtur; debet enim iudicare secundum quod melius ei visum fuerit").[49]

6. A kommentátorok

Ha a korábbiakban hangsúlyoztuk a jogtudomány megjelenésének és szerepének fontosságát a nemzetközi magánjog fejlődése szempontjából, méginkább ki kell domborítanunk annak jelentőségét a későbbi időszak vonatkozásában.

A glosszátorok fellépése adta meg az első impulzust a nemzetközi magánjogi kérdések tudományos vizsgálatához. A tudományos gondolkodás magasabb fokát képviselték a kommentárok (posztglosszátorok), akik először szemlélték összefüggéseiben a szétszórt kollíziós joganyagot, és fejlesztették a tanításokat általános elméleti rendszerré. Nézeteikben építettek a glosszátorok által kidolgozott tételekre, és hatottak rájuk a korai francia iskola olyan képviselőinek nézetei is, mint például Jacques de Révigny (Jacobus de Ravanis), Pierre de Belleperche (Petrus de Bellapetrica) és Cinus de Pistoja.[50]

A kommentátorok a deliktumokkal elsősorban büntetőjogi megközelítésben foglalkoztak — ennek okairól már korábban említést tettünk —, de nézeteiknek meghatározó jelentősége volt a nemzetközi magánjogi jogfejlődés szempontjából is.

Mind általánosságban, mind pedig a deliktumok vonatkozásában ki kell emelni Bartolus de Saxoferrato (1314—1357) munkásságát, aki a kollíziós problematikát két alapkérdésben fogalmazza meg, és ezekre keresi a választ. Az egyik kérdése, hogy kiterjed-e a statutum hatálya a belföldön tartózkodó idegenre („Utrum statutum porrigatur ad non subditos?"). A másik pedig, hogy kiterjed-e a statutum hatálya a törvényhozó területén kívül végbemenő tényállásokra („Utrum effectus statuti porrigatur extra territorium statuentium?").[51]

Az első alapkérdésre adott válaszában Bartolus a szerződésekkel („Quid de contractibus?"), a deliktumokkal („Quid de delictis?"), a végrendeletekkel („Quid in testamento?") és a dolgokkal („quid in his quae non sunt contractus, neque delicta, neque ultimae voluntates? ...est quaestio de aliquo iure descendente ex re ipsa") foglalkozik.[52]

Számunkra természetesen a második csoportnak van elsődleges jelentősége. Bartolus az idegen által belföldön elkövetett deliktumok esetén differenciált választ ad, mely mesterének, Cinusnak tanításain alapszik („...Ista quaestio tangitur per Cinum ...").

Ha az idegen olyan cselekményt követ el *a törvényhozó területén,* amely a ius commune-ba ütközik, akkor alkalmazni kell rá a statutum rendelkezéseit („...Dic latius: aut illud, quod commisit in hac civitate, est delictum de jure communi; et punitur secundum statuta, seu consuetudinem hujus civitatis..."). Ha tette a ius commune szerint nem minősül jogellenesnek („...Aut non est delictum de iure communis..."), akkor a válasz már nem ilyen egyszerű. Amennyiben elég hosszú időt töltött már az idegen a törvényhozó területén ahhoz, hogy megismerje az adott magatartást pönalizáló statutumot, akkor vonatkoznak rá a statutum előírásai. Ha nem régóta él a statutum hatókörében, akkor a válasz attól függ, vajon cselekménye általánosan tiltott-e Itáliában („...quod est communiter prohibitum per totam Italiam..."), úgy a statutum rendelkezései ismeretének hiánya nem elegendő a teljes kimentéshez („...non licet allegare ignorantiam ad totalem excusationem ut..."). Amennyiben a tilalom nem általánosan elterjedt, úgy az elkövető csak abban az esetben vonható felelősségre, ha a rendelkezést ismerte vagy nagyfokú gondatlanság folytán nem ismerte („...ubi ignorans non tenetur, nisi ignorantia fuerit crassa et supina.").[53]

A *második* kérdésre adott válasz is többrétű. Ennek keretében Bartolus külön szól a tiltó és megengedő statutumokról (statuta prihabitiva, statuta premissoria), majd ezt követően kerül sorra a külföldön elkövetett cselekmények megbüntetéséről, illetve az ilyen ítéletek külföldi hatályáról szóló fejtegetés.

A belföldi által külföldön elkövetett jogellenes cselekmény megítélésénél a joghatóságot Bartolus azzal indokolja, hogy az államok érdeke, hogy jó alattvalói legyenek, és az embereket ezáltal jóra nevelik, ami egyebek között a közrend értelme is („...Nam reipublicae interest habere bonos subditos ... Sed homines boni efficiuntur, si eis poena imponatur ex delicto ... quod expresse sit ratio publicae disciplinae ... sic statutum ad eos extenderetur.").[54]

Az alkalmazandó jog kérdését szerinte mindenekelőtt a szóban forgó statutum dönti el („Mihi autem videtur verba statuti diligentius esse intuenda..."). Ha ez nem orientál, akkor különbséget kell tenni az eljárási kérdések és az anyagi jogi megítélés között. Előbbire a belföldi jog, utóbbira a ius commune vagy az elkövetés helyének joga alkalmazandó („Aut quaeris de modo puniendi: et tunc puniatur vel de iure commune, vel secundum statutum loci, ubi deliquit: quia statuta, quae respiciunt litis decisionem, non porriguntur ad ea, quae extra territorium sunt commissa, sed debet inspici locus, ubi res est situata: ut supra dictum est, tam circa contractus quam circa delicta.").[55] Érdekes, hogy a lex loci indokául Bartolus a „székhely" kifejezést alkalmazza.

---

[47] Ld. *Kegel* i. m. 53. old. Mind Kegel, mind pedig Hohloch Neumeyerre hivatkozik.

[48] Kegel i. m. 54. old.

[49] Ld. *Kegel* uo.

[50] Személyüket és tevékenységüket illetően ld. *Gutzwiller i. m. 17. és köv. old., valamint Kegel* i. m. 54. old.

[51] Idézi *Kegel* i. m. 53. old., vö. még *Mádl—Vékás* i. m. 54. old.

[52] Ld. erről részletesen *Gamillscheg:* Der Einfluss Dumoulins auf die Entwicklung des Kollisionsrechts. Berlin, 1955. 53. és köv. old. továbbá *Hohloch* i. m. 22. és köv. old.

[53] Idézi *Hohloch* i. m. 23. old., valamint *Oehler* i. m. 67. old. 21/ számú lábjegyzet.

[54] Idézi *Hohloch* i. m. 23. old., valamint *Oehler* i. m. 69. old. 34/ számú lábjegyzet.

[55] Ld. *Hohloch* i. m. 23. old. 97/ számú lábjegyzet.

Itt jelenik meg tehát ismét a lex loci delicti commissi, amely a korábbiakban már előbukkant ugyan, de rendszeralkotóvá Bartolusnál válik. Jellemző, hogy ezen a helyen Bartolus egyértelműen szembekerül mesterének, az általa hivatkozott Cinusnak tanításával, aki ebben az esetben mindig a fórum jogát vélte alkalmazandónak.

Bartolus tanítványának, Baldus de Ubaldisnak (1319—1400) munkásságában felfedezhetők új — mestere tanításain túlmutató — vonások, nála fejlettebb formában jelenik meg a később általánossá váló hármas osztályozás.

A deliktumokat illetően nem mond lényegesen újat, megközelítése ugyanúgy büntetőjogi, mint nagynevű elődjéé.

Mindezzel le is zárhatjuk a kommentátorok munkásságának ismertetését. A tárgyalt időszakról röviden annyit állapíthatunk meg, hogy — bár alapvetően büntetőjogi megközelítésben — a korábbinál *részletesebben* tárgyalják e korszak képviselői a deliktumokra irányadó jog kérdését. Különösen Bartolus tanításai meghatározóak a következő 400 esztendő jogfejlődése szempontjából. Megjelenik a lex loci delicti commissi kapcsolóelve, és az anyagi és eljárási kérdések közötti különbségtétel is megszilárdul, utóbbira a lex fori vonatkozik.

7. Domoulintól a XIX. sz.-ig terjedő időszak

A kanonisták tanításai olyannyira rányomták a bélyegüket az őket követő korszak nemzetközi magánjog-tudományára, hogy egészen Dumoulin fellépéséig semmi jelentős előrelépés nem történt. Méltán nevezi ezt a korszakot a legtöbb szerző epigonális kornak.[56] A ritka kivételek (pl. Bartolomeus de Saliceto) sem alkottak jelentőset az általunk vizsgált területen.

Marginálisan foglalkozott a deliktuális felelősséggel Charles Dumoulin (1500—1566) és Bertrand D'Argentré (1519—1590) is, jelentőségük a nemzetközi magánjog fejlődése szempontjából általában azonban olyan nagy, hogy — a róluk alkotott kép kiegészítése érdekében is — érdemes szólni néhány szót a deliktuális felelősségre vonatkozó tanításaikról is.

Mind Dumoulin, mind pedig D'Argentré *büntetőjogi* megközelítésben vizsgálta a deliktumok problematikáját, csakúgy mint elődeik.

Dumoulin arra a kérdésre, hogy a külföldi alá van-e vetve az elkövetési hely statutumának, ha azt egyáltalán nem ismerte, igenlően válaszol, és válaszát arra alapítja, hogy az idegen önként aláveti magát a statutum rendelkezéseinek azzal, hogy a törvényhozó területén tartózkodik.

D'Argentré, aki Dumoulinnal ezen a téren sem értett egyet, Bretagne szokásjogához írott kommentárjában ezt az álláspontot és annak indokolását nevetségesnek (ridicula) nevezte. Nézete szerint a deliktumok területén a kötelezettség nem a konszenzusban gyökeredzik, hanem ex lege keletkezik („...In delictis obligatio non nascitur a consensu, sed a re ipsa id est malificio indita ex lege").[57]

Ennél több nemigen mondható el a két nagy francia jogtudós deliktumokat érintő fejtegetéseiről,[58] de ebből is látható, hogy alapvetően ők sem mondanak újat Bartolushoz képest. Ugyanez jellemzi a holland iskola képviselőit, valamint a XVI., XVII. és XVIII. sz.-i német és francia jogtudományt is.

Amit talán még érdemes kiemelni a tárgyalt korszakkal kapcsolatosan, az a deliktuál statutumoknak a vegyes (mixta) statutumok között történő elhelyezése. Mint tudjuk a statutumok *hármas* osztályozása D'Argentrénél vált egyértelművé. Ez az osztályozás (és a statutumelmélet általában) annyira rányomta a bélyegét a D'Argentré után következő időszakra is, egészen Wächter, illetve Savigny fellépéséig, hogy Kierulff pl. még a XIX. sz.-ban is a következőket mondja: „...ist eine Handlung, eine Willensäusserung das vorherrschende Moment eines Falles, so sind die entscheidenden Gesetze die am Ort der vollendeten Handlung (des ein- oder zweiseitigen Geschäfts, des Delikts, usw.) geltenden [statuta mixta]".[59] (Ha az eset döntő mozzanata egy cselekvés, egy akaratnyilvánítás, úgy azok a törvények alkalmazandók, amelyek a befejezett cselekvés helyén (az egy-vagy többoldalú jogügylet, a deliktum stb. helyén) hatályosak [statuta mixta].

Összegzés

Áttekintve a több jogrendszerrel kapcsolatot mutató deliktuális felelősség fejlődését a XIX. sz.-ig, azt állapíthatjuk meg, hogy *nem alakult ki egységes kapcsolóelv*. A lex loci delicti commissi megjelent ugyan a kommentátoroknál más kapcsoló szabályok mellett, de a deliktuális felelősség problémakörének megközelítése a XIX. sz.-ig *változatlan büntetőjogi jellegű* maradt és statutumelméleti gyökerekből táplálkozott. A lex loci delicti commissinak a polgári jogi deliktuális felelősség nemzetközi magánjogi kapcsolóelveként való „általános érvényű" megjelenésére azonban még várni kell. Ennek oka elsősorban az, amit Mádl megállapít, vagyis, hogy a nagy polgári kódexek megjelenéséig *nem alakul ki az egységes és önálló büntetőjogi elemektől megtisztult polgári jogi felelősség intézménye.*

Közrejátszik még valószínűleg az a tény is, hogy a XIX. sz.-ig nem jönnek létre — legalábbis tömegesen — „nemzetközi elemmel" rendelkező civiljogi deliktuális tényállások, amelyek termékenyítően hatottak volna a gyakorlatra és ezen keresztül az elméletre is.[60]

---

[56] Ld. pl. *Gutzwiller* i. m. IV. fejezet 49. és köv. old.

[57] Idézi *Oehler* i. m. 79. old. 5/ számú lábjegyzet.

[58] D'Argentrével kapcsolatban ld. még *Gutzwiller* i. m. 100. old.

[59] Idézi *Raape,* Leo: Internationales Privatrecht. 4. kiadás. Berlin, 1955, 158. old.

[60] Erre vonatkozólag ld. *Hohloch* fejtegetéseit, i. m. 30. old.

SZEMLE

1985. július 31-i 173. t.sz. törvény a Lengyel Népköztársaság Szejm (országgyűlés) képviselőinek jogairól és kötelességeiről

1. fejezet
Általános rendelkezések

(1.) cikk. 1. A Szejm (Országgyűlés) képviselői a városok és falvak dolgozó népének képviselői és választóik akaratának megfelelő küldötti megbízatást teljesítenek, a nép javának érdekében és a szocialista állam céljai által vezérelve.

2. A képviselők az ország sokoldalú társadalmi és gazdasági fejlődésének, valamint az állampolgárok egyre jobb kulturális, szociális és anyagi szükségleteinek kielégítése érdekében tevékenykednek.

3. A képviselők arra törekszenek, hogy a helyi érdekeket egyesítsék az össznépi érdekekkel.

(2.) cikk. A képviselők, érvényre juttatják a Szejm alkotmányos jogosítványait, részt vesznek az államhatalom gyakorlásában, különösen az alábbiakban való tevékeny részvétel által:

1. az állam alapvető tevékenységi irányainak és politikájának kialakítása,

2. olyan törvények alkotása, amelyek kifejezik a dolgozó nép akaratát és érdekeit, és a szocialista demokrácia fejlődését, valamint a jogrend és közfegyelem megszilárdítását szolgálják,

3. a hatósági és államigazgatási szervek munkája feletti ellenőrzés.

(3.) cikk. 1. A képviselők felelősek választóiknak és a választók őket visszahívhatják.

2. A képviselők megválasztásának, valamint a választók általi visszahívásának kérdéseit, valamint a képviselői mandátum megszüntetésének egyéb kérdéseit a választójog szabályozza.

(4.) cikk. A képviselői megbízatás teljesítésének megkezdése előtt a képviselő képviselői fogadalmat tesz: „Ünnepélyesen fogadom, hogy mint a Lengyel Népköztársaság országgyűlési képviselője becsületesen és lelkiismeretesen teljesítem képviselői kötelességemet, a lengyel nép javáért dolgozom, erősítem annak egységét, hozzájárulok az államhatalom valamint a városok és falvak dolgozó népe közötti kapcsolat erősítéséhez, elkövetek mindent a függetlenség és szuverenitás megszilárdításáért, a Lengyel Népköztársaság eredményes, szocialista fejlődéséért".

(5.) cikk. A képviselő köteles a képviselői mandátumot legfontosabb állampolgári kötelességének tekinteni.

(6.) cikk. A képviselő részére biztosítani kell a kötelességeik eredményes teljesítéséhez szükséges feltételeket, valamint azon jogaik védelmét, amelyek megbízatásuknak a legfelsőbb államhatalmi szervekben való gyakorlásából erednek.

(7.) cikk. A Szejm (Országgyűlés) belső szervezetét és munkarendjét, valamint a képviselők ezzel kapcsolatos jogait és kötelességeit részletesen a Szejm (Országgyűlés) szabályzata (házszabályok) határozza meg.

2. fejezet
A képviselők választók iránti kötelességei

(8.) cikk. 1. A képviselők kötelesek kapcsolatot tartani választóikkal.

2. A képviselők kötelesek kapcsolatot tartani a választókerületek szerint illetékes népi tanácsokkal és azok szerveivel, valamint az adott választókerületek területén működő politikai, szakmai, társadalmi-szakmai és társadalmi szervezetekkel és önkormányzati szervekkel.

(9.) cikk. A képviselő — különös figyelmet szentelve a Szejm és szervei munkájának tárgyát képező feladatoknak — köteles a választók elé tárni és megmagyarázni az állami politika alapvető céljait, a Szejm által elfogadott törvények és határozatok tartalmát, valamint beszámolni saját képviselői munkájáról és a Szejmnek, valamint azon Szejm-bizottságnak a tevékenységéről, amelynek tagja.

(10.) cikk. 1. A képviselők kötelesek megismerkedni választóik munka- és életkörülményeivel.

2. A képviselők átveszik választóiknak, valamint azok helyi szervezeteinek és intézményeinek véleményeit, követeléseit és javaslatait, megvizsgálják azokat és figyelembe veszik országgyűlési tevékenységük során és támogatást nyújtanak azokban az ügyekben, amelyek arra érdemesek.

3. A képviselő nem kötelezhető arra, hogy tájékoztatást adjon olyan személyről, aki neki, mint képviselőnek bizonyos tényeket feltárt vagy véleményt nyilvánított.

(11.) cikk. 1. A választók iránti képviselői kötelesség megvalósítására szolgálnak a képviselői nyilvános és lakóhelyi találkozások, üzemlátogatások és állandó fogadóórák (képviselői ügyeletek) megszervezése, a képviselői nyilatkozatok sajtóban, rádióban és televízióban való közzététele, valamint részvétel a nemzeti tanácsok ülésein, a helyi össszejöveteleken, konferenciákon és ünnepségeken.

2. Annak érdekében, hogy a képviselők részére lehetővé váljék választóik iránti kötelességek teljesítése, a megfelelő szervezetek, együttműködve a vajdasági képviselőcsoportokkal meghívják a Nemzeti Újjászületés Hazafias Mozgalmának, a nemzeti tanácsok elnökségének illetékes helyi szerveit, a területi államigazgatási szerveket, intézményeket, állami vállalatokat, valamint a sajtó, rádió és televízió szerveit.

(12.) cikk. 1. A választókerületekben megválasztott képviselők vajdasági képviselői közösséget alkotnak, amelybe azok a képviselők tartoznak, akik mandátumokat szereztek a vajdaság területén.

2. A vajdasági képviselői közösségek megteremtik a szervezeti feltételeket a kapcsolat tartására és szorosabbra fűzésére a Szejm és a képviselők, valamint a választók, a területi államhatalmi szervek, politikai, szakmai, társadalmi-szakmai és társadalmi szervek között a területen. A vajdasági képviselői közösségek segítséget nyújtanak a képviselőknek azon tevékenységeik végzésében, amelyek a képviselői megbízatás gyakorlásából erednek.

3. A vajdasági képviselői közösségek kiszolgálását biztosítják azok titkárságai, amelyeknek munkáját a vajdasági képviselői együttesek vezetői irányítják. A titkárságoknak, mint vajdasági szervezeti hivataloknak (Varsó fővárosi, Krakkó és Łódz városi hivataloknak) elkülönített egységei részére a technikai-szervezési és pénzügyi feltételeket az illetékes vajdák (Varsó fővárosi, Krakkó és Łódz városi tanácselnökei) biztosítják.

4. A vajdasági képviselői közösségek tevékenységének területét és formáit részletesen a Szejm szabályzata határozza meg.

3. fejezet
A képviselők jogai és kötelességei a Szejmben

(13.) cikk. A Szejm munkájában való aktív részvétel joga és kötelessége minden képviselőnek. A képviselő kötelessége, hogy jelen legyen és tevékenyen részt vegyen a Szejm, valamint a

Szejm azon szerveinek ülésein, amelyekbe beválasztották.

(14.) cikk. A képviselő köteles lelkiismeretesen és behatóan megismerkedni azokkal az ügyekkel, amelyeket a Szejm, valamint azok a szervek vizsgálnak, amelyekbe beválasztották, ezenkívül köteles elmélyíteni ismereteit ezen ügyekkel kapcsolatban és azok megvizsgálásánál felhasználni saját ismereteit és állampolgári tapasztalatait.

(15.) cikk. A képviselői kötelességek teljesítésekor a képviselőnek főleg az alábbiakhoz van joga:

1. kifejezésre juttatni saját álláspontját, valamint javaslatokat tenni azon ügyekben, amelyeket a Szejm tárgyal, valamint azon szervek ülésein, amelyekbe beválasztották,

2. választani és beválasztatni a Szejm szerveibe,

3. saját kezdeményezése alapján, vagy a választók javaslatainak és követeléseinek elemzése alapján a Szejm elnökségéhez fordulni, azzal, hogy a Szejm, illetve valamelyik Szejm-bizottság tárgyaljon meg bizonyos ügyet,

4. a Szejm szabályzatában meghatározott elvek szerint és módon részt venni a törvényhozói és határozathozói képviselői kezdeményezésekben, valamint a Szejm törvénytervezeteinek és határozattervezeteinek megvizsgálásában,

5. részt venni a vitákban minden olyan üggyel kapcsolatban, amelyet a Szejm vagy Szejm-bizottság megvizsgál,

6. a Szejm szabályzatában meghatározott elvek szerint és módon interpellálni és képviselői kérdéseket feltenni.

(16.) cikk. 1. A képviselőknek azokat a javaslatait és megjegyzéseit, amelyek a Szejm és a Szejm-bizottságok ülésein hangzottak el, az illetékes állami szerveknek, intézményeknek és szervezeteknek behatóan kell megvizsgálniuk.

2. A Szejm szabályzata határozza meg az eljárás módját azokban az ügyekben, amelyekről az 1. bekezdésben van szó, valamint meghatározza a képviselői interpellációkra és kérdésekre adott válaszok kötelező megadásának módját és formáit és azoknak a Szejm által történő megvizsgálását.

(17.) cikk. 1. A képviselők a Szejmben képviselői klubokat hozhatnak létre, a párthoz való tartozás elve alapján.

2. A Szejm Elnöksége a Szeniorok Konventje véleményének meghallgatása után hozzájárulhat ahhoz, hogy a képviselők körei vagy közösségei más elvek alapján alakuljanak meg, mint az 1. bekezdésben megjelölt elvek alapján.

3. A képviselői klubok, körök vagy közösségek vezető szervei közlik a Szejm Elnökségével személyi összetételüket, valamint ezen klubok, körök vagy közösségek tagjait kötelező belső rendszabályokat (statutumot). Ezen szabályzatok tartalmának elő kell segíteni a képviselők alkotmányos és törvényes jogainak, valamint kötelezettségeinek megvalósítását.

4. fejezet
A képviselők egyéb jogai és kötelességei

(18.) cikk. 1. Megbízatása teljesítésénél a képviselőnek joga van arra, hogy megszerezzen minden információt és anyagot, valamint betekintést nyerjen az államigazgatási szervek, üzemek, állami vállalatok és egyéb társadalmasított gazdálkodási egységek tevékenységébe.

2. Az olyan ügyekben, amelyek államtitkot és hivatali titkot tartalmaznak, információ adása vagy bizonyos tevékenységbe való betekintés lehetővé tétele az állami és hivatali titkok védelméről szóló előírásokban meghatározott elvek szerint és módon történik.

(19.) cikk. 1. A képviselőnek joga van azon választókerület szerint illetékes vajdasági tanács ülésein részt venni, amelyben megválasztották.

2. A képviselőnek ugyancsak joga van részt venni az 1. bekezdésben említett tanácsok ülésein és ezen tanácsok bizottságainak ülésein.

3. Ezen üléseken való részvétel alkalmából kifejezésre juttathatja saját megjegyzéseit és javaslatait.

4. A tanácsok kötelesek biztosítani azon jogkörök realizálásához szükséges feltételeket, amelyekről az 1. bekezdésben van szó, valamint — ha a képviselő hangoztatja ezen ügy iránti érdeklődését — az olyan jogkörök realizálásához szükséges feltételeket is, amelyekről a 2. bekezdésben van szó.

(20.) cikk. 1. A képviselőnek joga van képviselői kötelességei teljesítéseként intervenálni az államigazgatási szerveknél, állami üzemeknél vagy vállalatoknál, társadalmi szerveknél valamint nem állami szervezeti egységeknél olyan ügyek elintézése céljából, amelyet saját nevében, illetve egy vagy több választó nevében terjeszt elő és joga van megismerni az ügy megvizsgálásának folyamatát.

2. Azok az 1. bekezdésben említett szervezetek és egységek, amelyeknél a képviselő interveniált, kötelesek a képviselőt legkésőbb 14 napon belül értesíteni az ügy vizsgálatának állapotáról és a képviselővel egyeztetett határidőn belül kötelesek az ügyet véglegesen elintézni.

3. A hivatal vagy intézmény vezetője köteles haladéktalanul fogadni a képviselőt, aki képviselői megbízatásának teljesítésével kapcsolatos ügy intézése céljából jelent meg és köteles a képviselőnek megadni az ügyre vonatkozó minden tájékoztatást és magyarázatot.

(21.) cikk. Az államigazgatási szervek, az állami üzemek és vállalatok, valamint a társadalmi szervek kötelesek sokoldalú segítséget nyújtani a képviselőnek képviselői kötelességei teljesítéséhez. Ezen szervekben és szervezeti egységekben dolgozók képviselővel szembeni tiszteletlen magatartása a munkajog értelmében munkaköri kötelességszegést jelent.

5. fejezet.
A megbízatás teljesítésének feltételei

(22.) cikk. 1. A képviselő — a Lengyel Népköztársaság Alkotmánya 21. szakaszának 3. bekezdése értelmében — nem vonható büntetőbíróság által felelősségre és nem tartóztatható le a Szejm beleegyezése nélkül, ha pedig a Szejm nem tanácskozik az Államtanács beleegyezése nélkül. Ilyen beleegyezés megadásáról vagy elutasításáról az Államtanács a Szejmet annak legközelebbi ülésén értesíti.

2. A Szejm, illetve Államtanács beleegyezése nélkül letartóztatás tilalma a képviselői sérthetetlenség (immunitás) jogának bármilyen más módon történő visszatartása vagy korlátozása tilalmát is jelenti.

3. A büntetőbíróság által történő felelősségre vonásba vagy letartóztatásba való beleegyezés megadására vonatkozó ügyben a javaslatokat a Szejm plenáris ülésén tárgyalja le. Az eljárás módját ezekben az ügyekben a Szejm szervezeti szabályzata határozza meg.

(23.) cikk. 1. A képviselő munkahelye, a képviselő javaslatára fizetés nélküli szabadságot ad neki képviselői megbízatása teljesítésének lehetővé tétele céljából (képviselői szabadság).

2. A munkahely köteles a képviselőt a fizetés nélküli szabadság befejeződése után ugyanbban vagy azzal egyenrangú munkakörben foglalkoztatni.

(24.) cikk. 1. Az a munkahely, ahol

a képviselő dolgozik, köteles megfelelő feltételeket teremteni annak érdekében, hogy képviselői kötelességeit elláthassa: ezen kötelességek teljesítése miatti távollét idejére a képviselő olyan munkabért kap, mint amennyit szabadsága alatt kapna.

2. A képviselő munkaviszonyát a képviselő hozzájárulása nélkül megszüntetni, valamint a munka- és bérezési feltételeket megváltoztatni az ülésszak tartama alatt, illetve annak lejártától számított két év alatt a Szejm Elnökségének beleegyezése nélkül nem lehet.

(25.) cikk. 1. A képviselő képviselői megbízatásának teljesítése címén képviselői díjazásban részesül. A díjazás nem adóköteles.

2. A képviselői díjakat a központi költségvetésből kell fizetni, a Szejm Irodáját megillető részből.

3. A díjak összegét és a kifizetés alapelveit a Szejm Elnöksége határozza meg.

(26.) cikk. A képviselők a Szejm Elnöksége által meghatározott kimutatásnak megfelelően, ingyenesen megkapják a hivatalos közlönyöket és más hivatalos kiadványokat és publikációkat, valamint minden országgyűlési kiadványt és nyomtatványt.

(27.) cikk. A Minisztertanács a Szejm Elnökségének javaslatára határozza meg azokat az egészségügyi formákat és területeket, amelyeket az egészségügyi intézmények nyújtanak a képviselőknek, valamint a nyugdíj- és járadékellátás területén a Lengyel Népköztársaságban végzett képviselői munka címén nyújtott szolgáltatásokat.

(28.) cikk. 1. A képviselő jogosult az egész ország területén az állami közlekedési eszközökkel, valamint légiközlekedési eszközökkel való díjmentes utazásra, valamint a tömegközlekedési eszközök díjmentes igénybevételére.

2. Az illetékes miniszterek a Szejm Elnökségével egyetértésben megszabják ezen jogok igénybevételének részletes feltételeit.

(29.) cikk. A képviselő képviselői igazolványt kap. A Szejm Elnöksége határozza meg az igazolvány mintáját.

(30.) cikk. 1. A Szejm Elnöksége megadja a képviselőknek a szükséges segítséget munkájukban, őrködik afelett, hogy a képviselők teljesítsék képviselői kötelességeiket, valamint afelett, hogy az állami szervek és más szervezeti egységek teljesítsék a törvényben meghatározott kötelezettségeiket a képviselők iránt.

2. A Szejm Irodája biztosítja és szervezi meg a képviselők megfelelő kiszolgálását kötelezettségeik teljesítése érdekében, és érdemi segítséget nyújt főleg azon a téren, hogy hozzájuthassanak a szakmai munkákhoz, irodalomhoz és szakvéleményekhez, valamint biztosítja feladatuk realizálásának anyagi-technikai feltételeit.

3. A Szejm Elnökségének és a Szejm Irodájának feladatait az 1. és 2. bekezdésben említett területen részletesen a Szejm szervezeti szabályzata határozza meg.

(31.) cikk. A Szejm Elnöksége megteremti a feltételeket ahhoz, hogy a Szejm és szervei felhasználják a volt képviselők tudását és állampolgári tapasztalatait.

(32.) cikk. 1. A Szejm Irodája indokolt esetekben biztosítja a volt képviselőknek nyújtandó szociális támogatást.

2. Az 1. bekezdésben említett segítség alapelveit és formáit a Szejm Elnöksége határozza meg.

6. fejezet.
Zárórendelkezés

(33.) cikk. A törvény kihirdetés napján lép hatályba.

H. Jablonski, az Államtanács elnöke
J. Szymanek, az Államtanács titkára

Kovács Péter

Az Emberi Jogok Európai Egyezményének érvényesülése a Közös Piac jogrendszerében

Az Európai Közösségek sajátos jogalkotó mechanizmussal rendelkeznek, mely a létrehozott ún. közösségi jogot, mint sui generis jogrendszert fogja fel. Ezt a jogelmélet képviselői is határozottan megkülönböztetik mind a nemzetközi, mind a belső jogtól, azaz a jogrendszer-felfogásuk tulajdonképpen trichotom. Következésképpen ez a független jogrendszer öntörvényeinek megfelelően fejlődik — vallották hívei — melyre a nemzetközi jog klasszikus szabályai nem feltétlenül érvényesek. Az integráció rövidesen harmincöt éves története azonban a gyakorlattal szembesítette ezt a kezdeti közösségi jogi felfogást, és kiderült, hogy a belső jog — nemzetközi jog — közösségi jog kapcsolata sokkal bonyolultabb az eredetileg elképzeltnél. Ez a megítélésbeli változás nemcsak az elméletben, hanem a közösségi joggyakorlatban, az EGK-Bíróság ítéleteiben is tükröződött.

Az egyik „örök" kérdés, amelyre a közösségi jogelmélet időről időre válaszolni kényszerül, az ún. alapjogok kérdése, értve ezalatt egy olyan szabályrendszer keresését, mely bizonyos alapvető emberi jogi megfontolásokból kiindulva behatárolná, vagy esetleg irányítaná a közösségi jog fejlődését. Az alapjogok és a közösségi jog gyakori összeütközése során nyert egyre nagyobb súlyt az Emberi Jogok Európai Egyezménye (a továbbiakban: EJEE) mint az integráció jogát és a jogfejlődés lehetőségeit behatároló normarendszer.

A jelen dolgozat a közösségi jog és az emberi jogok nemzeközi joga konfliktussorazatának főbb csomópontjait kívánja bemutatni, valamint az EJEE-nek a közösségi jogban elfoglalt helyét kísérli meg körülírni.

Az Emberi Jogok Európai Egyezményének mint kisegítő jogforrásnak megjelenése a Bíróság ítéleteiben

Az 1951. ápr. 18-i ún. párizsi (Európai Szén- és Acélközösség), valamint az 1957. márc. 25-i ún. római (Európai Gazdasági Közösség és Európai Atomenergia Közösség) szerződésekkel létrehozott gazdasági integráció legjellemzőbb elve az ún. nemzetekfelettiség elve, amely érvényesül a döntéshozatali eljárásban éppen úgy, mint az alkotott jog érvényesítésében. A közösségi jog és a belső jog viszonylatában ez a közösségi jog primátusaként és bizonyos közösségi aktusok, elsősorban a „rendeletek" közvetlen alkalmazhatóságaként jelenik meg, azaz egy ilyen aktus belső jogi hatályosulásához a tagállamok transzformációs tevékenysége nemcsak nem szükséges, hanem tilos is. Ez azt jelentette, hogy a szerződések szerinti átruházott hatáskörökben (bányászat, kohászat, nukleáris energia használata, mezőgazdaság, ill. kereskedelmi, vám- és szállítási politika) a belső jog legfeljebb kisegítő jelleggel érvényesülhetett, ott és annyiban, amennyiben a közösségi jogi szabályozás még nem vagy csak részlegesen alakult ki.

Az integráció jogának érvényesítésében kiemelt szerep hárul a luxemburgi székhelyü ún. „Európai Közösségek Bíróságára", mely egyrészt szankcionálhatja a kötelességmulasztó

Kovács Péter tanársegéd, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

tagállamot vagy közösségi szervet, másrészt pedig kötelező erejű értelmezést adhatott a közösségi jogszabályok alkalmazásakor felmerült kérdésekben.

Érthető tehát a megdöbbenés, melyet a közösségi jogalkotó és jogalkalmazó szervek éreztek, amikor elsősorban az olasz és német bíróságok az alapjogok védelme címén kezdték vitatni bizonyos közösségi jogi aktusok jogszerűségét, azaz nemzeti kontrollt gyakoroltak a nemzetekfeletti döntéseken.

A Bíróság kezdetben mereven elutasított minden ilyen próbálkozást. Legnevezetesebb ilyen szemléletű ítéletei azok, amelyeket a Stork ügyben,[1] az első Nold ügyben[2] és a Sgarlata ügyben[3] hozott. Ezekben az ügyekben a felperesek a Főhatóság, ill. a Bizottság döntéseinek jogszerűségét vitatták azon az alapon, hogy azok ellentétesek bizonyos alapvető, a párizsi és római szerződésekben ugyan nem, ellenben a nemzeti alkotmányokban biztosított emberi jogokkal, mint pl. a tulajdon védelméhez, a vállalkozás szabadságához való joggal. Kiemelkedő jelentőségű és gyakran ismétlődő a Sgarlata ügy problematikája, azaz az egyén szükre szabott lehetősége arra, hogy megtámadhassa a közösségi aktusokat, s így a jogorvoslathoz való jog szenved csorbát.

Az ítéletek rendre úgy szóltak, hogy mivel a Bíróság nem jogosult belső jogi szabályok érvényesítésére és a közösségi jogalkotás pedig formális hiba nélkül zajlott le, nincs ok a perelt rendeletek érvénytelenítésére.

A Bíróság szemléletének változása az ún. általános elvek mind gyakoribb alkalmazásával kezdődött. „Az a tény, hogy a Bíróság a szerződések kifejezett rendelkezésein kívül is megállapítja olyan általános elvek létét, melyek a tagállamok közös jogi örökségébe tartoznak s ezért a közösség jogrendszerében is alkalmazhatók, olyan állásfoglalás, melyből az alapjogok védelmének elismerése is következik", állapította meg Christian Philips.[4]

A Bíróság új nézőpontja tükröződik a Stauder ügyben,[5] az Internationale Handelsgesellschaft ügyben,[6] a második Nold ügyben[7] és a Rutili ügyben.[8]

A Stauder ügyben, ahol a felperes a Bizottság egy döntését sérelmezte, mivel az állítólag indokolatlanul avatkozott be a magánélet szférájába, a Bíróság bár elutasította az érvénytelenítést, mégis a korábbiaknál sokkal kedvezőbben foglalt állást, amikor kijelentette, hogy „a vitatott rendelkezés nem tartalmaz olyan elemet, mely megkérdőjelezné az ember alapjogait, amelyek a Bíróság által védelmezett általános közösségi jogi elvek közé tartoznak".[9]

Az új koncepciót a Bíróság az Internationale Handelsgesellschaft ügyben (melynek lényege a Bizottság beavatkozási jogosítványai a külkereskedelembe kontra az állampolgár vállalkozási szabadsága volt) hozott ítéletében tovább finomította azzal, hogy „e jogok védelmét a tagállamok közös alkotmányos hagyományaitól ihletve kell a közösség szervezetének és céljainak keretei között biztosítani".[10]

A jogi vonatkozásait tekintve az elsővel szinte azonos második Nold ügyben hozott ítéletében a Bíróság azt is kimondta, hogy „azok az emberi jogok védelmével kapcsolatos nemzetközi szerződések, amelyekhez a tagállamok csatlakoztak vagy kidolgozásukban közreműködtek, szintén adhatnak támpontokat, amelyekkel a közösségi jog keretén belül is számolni kell.[11]

A munkavállalók mozgásszabadsága az EGK-n belül mennyiben korlátozható az állam közrendjének biztonságára való hivatkozással, volt a tárgya Rutili ügynek s a Bíróság ítéletében először hivatkozott kifejezetten az Emberi Jogok Európai Egyezményére, mint ami támpontot nyújt az alapjogoknak a közösségi joggal való összeegyeztetéséhez. Mint kitűnt, a Bíróság későbbi ítéleteiben ezt már nem fejlesztette tovább.[12]

Milyen következtetést lehet levonni a fentiekből?

Az Európai Közösségek Bírósága tulajdonképpen kitágította a közösségi jog jogforrási rendszerét, amennyiben lehetővé tette, hogy olyan elemek is a közösségi jog mércéjéül szolgáljanak, amelyek nem tartoznak sem az ún. eredeti jogba (alapító és módosító szerződések, jegyzőkönyvek stb.), sem pedig az ún. származékos jogba (a közösségi jogalkotó szervek aktusai közé).

Az alapjogoknak az általános elvek közé történt besorolásával a Bíróság igen messzire ment, jóllehet a közösségi jogban éppen úgy, mint a hagyományos nemzetközi jogban, valamint ezek szakirodalmában nem találunk kimerítő felsorolást, ha azt keressük, melyek is ezek az elvek. A tisztánlátást nehezíti a Bíróság következetlen szóhasználata is: a Stauder ügyben „a közösségi jog általános elvei", az Internationale Handelsgesellschaft ügyben és a második Nold ügyben „a jog általános elvei" kifejezés hangzott el, míg a Rutili ügyben azokról az „általános jogelvekről" esett szó, „amelyek az emberi jogok európai egyezményében is megnyilvánulnak".

A Bíróság szerint (lásd Internationale Handelsgesellschaft ügy) ezeket a jogokat tulajdonképpen a közösség keretein belül és céljainak megfelelően kell biztosítani, ami kiterjedt értelmezési lehtőséget biztosít arra, hogy a későbbi ítéletekben a jogvédelmet éppen úgy kiszélesíthesse, mint ahogy esetleg leszűkíthesse. Amikor pedig a Bíróság konkretizál és az alkományos tradíciókra utal (Internationale Handelsgesellschaft ügy, Nold ügy) azok csak mint „inspirációs források" jönnek számításba, amikor viszont nemzetközi egyezményekről esik szó, azokkal csak mint „jelzéstartalmú (indikációs) forrásokkal" számolhatunk, ha követjük a bírósági szóhasználatot. Míg általában az alapjogok összességükben az eredeti joggal egyenrangú jogforrásként, az általános elvek szintjén helyezkednek el, addig az egyes jogokra

---

[1] *Strok ügy*: n° 1/58, 1959. 2. 4. — Recueil de la Jurisprudence des Communautés européennes (Recueil). 1959. 43—87. old.

[2] *Nold ügy:* n° 36, 38, 40/59, 1960. 7. 15. — Recueil 1960/II.

[3] *Sgarlata ügy:* n° 40/64 Recueil 1965. 279—306. old.

[4] *Philips C.:* La Cour de justice des Communautés européennes et la protection des droits fondamenteux dans l'ordre juridique communautaire Annuaire Français de Droit International 1975. 386. old.

[5] *Stauder-ügy:* n° 29/69, 1969. 11. 12. Recueil 1969. 419—430. old.

[6] *Internationale Handelsgesellschaft ügy:* n° 11/70 1970. 12. 17. Recueil 1970. 1125—1158. old.

[7] *második Nold-ügy:* n° 4/73 1974. 5. 14. Recueil 1974. 491—516. old.

[8] *Rutili-ügy:* n° 36/75 1975. 10. 28. Recueil 1975. 1219—1244. old.

[9] Recueil 1969. 419. old.

[10] Recueil 1970. 1125. old.

[11] Recueil 1975. 1232. old.

[12] lásd *Prais-ügy:* n° 130/75 1976. 10. 27. Recueil 1976. 1589—1611. old. A közösségi adminisztratív apparátusba való felvételi vizsga napjának kitűzése vallási, faji stb, diszkriminációt jelent-e, ha a jelölt számára a nap kizárólagos istentiszteleti nap? *Hauer-ügy:* n° 44/79 1979. 12. 13. Recueil 1979. 3727. old. Az új szőlőültetvények létesítésének tilalma, ill. lehetetlenné tétele összeeegyeztethető-e a vállalkozási szabadsággal? *National Panasonic-ügy:* n° 136/79 1980. 6. 26. old. A Bizottság helyszíni ellenőrzési jogosítványainak gyakorlása a trösztellenes szabályok vállalati mgsértése esetén nem ütközök-e az üzleti titokhoz való joggal?

utaló források csak az esetlegesség és a másodrangúság szintjén találhatók.

Ami az Emberi Jogok Európai Egyezményét illeti, az csak a második Nold ügyben hozott ítélettől kezdve szerepelt, mint egyike azon szerződéseknek, amelyek kidolgozásában a tagállamok közreműködtek vagy amelyekhez csatlakoztak. A Bíróság feltehetően azért fogalmazott így, mert az ítélethirdetéskor a EJEE-t Franciaország még nem ratifikálta.

A Nold ítélet szerint nincs értékrendi különbség a tagállamok által az emberi jogok védelme tárgyában kötött nemzetközi jogi egyezmények között, azaz az EJEE-vel egyenlő súllyal eshet latba az Európai Szociális Charta, az 1966-os Egyezségokmányok, valamint számos olyan ILO-egyezmény, melyek tárgyi hatálya azon területekre terjed ki, amelyek egyúttal a közösségi jog hatálya alá is tartoznak.

Amikor a Bíróság kifejezetten hivatkozott az EJEE-re (lásd Rutili, Prais, Hauer, National Panasonic ügyek) az utalás csak példálozó jelleggel történt, azaz a Bíróság nem kötelezte el magát egyoldalúan az egyezmény mellett és magától értetődően a hivatkozás csak az EJEE jogokat leszögező s nem pedig intézményi részét érintette.

A fent jelzett, ún. praetori jogalkotási eredmények azonban nem elégítették ki a német alkotmánybíróságot, amely az Internationale Handelsgesellschaft ügy folytatásaként olyan döntést hozott, mely egyáltalán nem felelt meg az EGK-Bíróság szája ízének.

„Mindaddig, amíg az integrációs folyamat nem jut el addig, hogy a közösségi jogalkotásnak legyen egy parlament által elfogadott alapjogokból álló olyan katalógusa, melynek jogai hasonlatosak azokhoz, amelyeket az Alaptörvény tartalmaz, a Német Szövetségi Köztársaság igazságszolgáltatási szervei (...) megkereshetik a Szövetségi Alkotmánybíróságot, ha úgy vélik, hogy az Európai Közösségek Bírósága által adott értelmezésben a közösségi jogi rendelkezés (...) összeegyeztethetetlen az Alaptörvényben leszögezett alapjogok valamelyikével."[13]

Az alkotmánybíróság fenti döntése volt a legszigorúbb bírálat az EGK-Bíróság ítélkezése felett, és ugyanakkor nyíltan ellentmondott a közösségi aktusok primátusa elméletének, hiszen lehetővé tette a közösségi jogalkotás utólagos belső jogi felülvizsgálatát. Jóllehet a döntést a közösségi szervek egyértelműen elítélték, a német joggyakorlat nem tagadta meg. Kölcsönösen igyekeztek azonban elkerülni, hogy analóg esetben újból állást kelljen foglalni.

Az Emberi Jogok Európai Egyezményének, mint a Közösséget közvetlenül kötelező szerződésnek megjelenése a szakirodalomban

A Bíróság tehát lehetővé tette az EJEE érvényesülését, saját diszkrécionális jogának függvényében. Bizonyos elméleti megfontolásokból azonban az EJEE betartása, mint a Közösség közvetlen kötelezettsége jelent meg a szakirodalomban. Pierre Pescatore, a Bíróság egyik bírája már 1965-ben úgy vélte, hogy „ha a Közösség összes tagállama ratifikálta volna az Emberi Jogok Európai Egyezményét, kétség sem merülhetne fel, hogy a közös intézményeknek és a Bíróságnak az Egyezménnyel, mint jogi kötelezettséggel kell számolniuk".[14] Ugyanő tíz évvel később már úgy vélekedett, hogy mivel az EJEE „ezen államok jogrendszerének közös alkotó eleme, elfogadhatatlan, hogy figyelmen kívül hagyhassa egy olyan szervezetrendszer, amely ugyanezen államoknak sarjadéka és amely azt kapta feladatul, hogy velük közös célokat kövessen. Elfogadhatatlan továbbá, hogy a közösségre ruházott hatáskörök gyakorlása amiatt eshessen ki az Európai Egyezmény hatálya alól, mert az államok ezeket a hatásköröket autonom intézmények együttesére bízták. Más szóval az Egyezmény a tagállamok számára éppen úgy, mint a közösség számára egy közös jogot jelent."[15]

Paul Reuter más pontról kiindulva jutott ugyanerre az eredményre: „Ilyen egyezményeket nem lehet figyelmen kívül hagyni egy állam kötelezettségvállalása esetén, ha ezeket a szerződéseket még egy nemzetközi szervezetbe való belépése előtt kötötte. A Szervezet nem hagyhatja őket figyelmen kívül, s nem állíthatja, hogy ő csak harmadik fél lenne, miközben a Szervezet tagjává vált állam a maga részéről a hatáskörnek a Szervezetre történt átruházására hivatkozna, s nem lenne hajlandó a korábbi kötelezettségvállalások további hatályát elismerni. Ez arra vezetne, hogy azzal az ürüggyel, hogy nem létezik olyan utódlás mely az államról a szervezetre irányul, szabadulni lehetne harmadik államokkal szemben vállalt szerződéses kötelezettségek teljesítése alól."[16]

Az EJEE-ben való közösségi utódlást, azaz azt, hogy a közösségi alapító szerződésekben átruházott hatáskörök gyakorlása során az EGK az államok helyébe lép, s most már itt és helyettük köteles az EJEE rendelkezéseit betartani, a Bíróság eddig még nem erősítette meg, de nem is utasította el. Van azonban egy ítélet, melyet mintegy precedensként említenek a fenti elmélet hívei, s ez az, melyet a Bíróság az International Fruit ügyben hozott, abban a kérdésben, hogy az Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT) keretében vállat kötelezettségek mennyiben egyeztethetők össze az időben későbbi római szerződésből fakadóakkal. Az itélet megállapította, hogy a tagállamok nemcsak hogy nem akartak szabadulni a GATT-ból folyó terhek alól a római szerződés megkötésével, hanem éppen ellenkezőleg „kifejezték akaratukat, hogy azt (ti. a Közösséget — KP) e szerződéses kötelezettségekkel terheljék".[17]

Az International Fruit ítélet érvelésének az alapjogok kérdéskörében való felhasználása elvben indokolható, mint ahogyan ezt a szakirodalom több képviselője is hangsúlyozza, bár olyan álláspont is, mely az EJEE különleges, nem synallagmatikus jellegére figyelemmel eleve kizártnak tartja az utódlást ebben a körben. Az utódlásnak magától értetődő feltétele továbbá, hogy a kérdéses nemzetközi szerződések a tagállamokat a római szerződés megkötésekor már kötelezzék, hiszen az International Fruit ítélet érvelése kimondatlanul is a „nemo plus iuris transfere potest, quam ipse habet" elv sajátos érvényesülésén alapul, azonban Franciaországot az EJEE csak 1974 óta köti.

[13] idézi: Annexe n°l au rapport fait au nom de la Commision juridique du Parlament européen sur la primaute du droit communautaire et la sauvegarde des droits fondamentaux Document 390/75 du 26. 11. 1975. 23. old.

[14] *Pescatore I.:* in: Compte rendu de la séance de Bruges de 1965 sur le „Droit communautaire et droit national" Bruges 1965 De Tempel Cahiers de Bruges n° 14 326. old.

[15] *Pescatore P.:* La protection des droit de l'homme par le pouvoir judiciaire — VIIe Congres International de droit européen Bruxelles 1975. 32. old.

[16] idézi: *Ganshof van der Meersch:* Les droits de l'homme dans l'ordre juridique communautaire — Conférence a l'Institut International des Droits de l'Homme — Recueil des Cours 1978. 28. old.

[17] *International Fruit-ügy:* n° 21—24/72 1972. 12. 12. Recueil 1972. 1219. old.

Az, hogy a Közösség köteles az alapjogok tiszteletben tartására, s ebben a körben az EJEE jogokat statuáló rendelkezéseinek figyelembevételére, más elméleti megfontolásokból is megállapítható. A kiindulópont az ún. Rechtsstaatlichkeit, azaz a jogállamiság maximái, melyek a tagállamok belső jogi rendszerében és főleg jogirodalmában egyöntetűen elfogadottak. Ennek alapelveit, azaz az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartását és a politikai hatalon ún. demokratikus kontrollját szembesíti számos szerző az EGK intézményi és jogrendszerével az alábbi gondolatmenet alapján:

Mivel a tagállamok időbeli korlátozás nélkül átruházták bizonyos gazdasági szektorokban szuverén jogaik gyakorlását a Közösségre, azokon a területeken, ahol a kizárólagos közösségi jogalkotás folyik, a tagállamoknak nincs többé joguk sem pedig lehetőségük, hogy állampolgáraiknak alapjogaikban egyéni jogvédelmet nyújtsanak. Egyedül az EGK van abban a helyzetben hogy azt megteheti, hiszen az ő illetékessége alá esik. Mivel azonban a tagállamok alkotmányos tradíciói szerint (melyekre mint láttuk, a Bíróság sűrűn hivatkozott) az egyéni jogvédelem biztosítása a mindenkori közhatalom kötelezettsége, ezért mutatis mutandis a Közösséget is terheli, máskülönben *denegatio justitiae a priori* következne be. Az ún. jogállamisági kritériumoknak a Közösséggel szembeni érvényesíthetősége gazdag irodalom tárgya, s gyakori az a megállapítás, hogy ezeknek a követelményeknek a Közös Piac csak részben felel meg, s lényegesen kevésbé, mint a tagállamai.

Törekvések az Emberi Jogok Európai Egyezményének és a közösségi jogrendszernek formális összekapcsolására

Azt, hogy az Európai közösségek csatlakozzanak az EJEE-hez olyan kiemelkedő szakemberek, mint Ganshof van der Meersch,[18] Gérard Cohen-Jonathan[19] javasolták, de szerepelt az EGK-Bizottság 1979. 5. 2-i Memorandumában, ill. az Európa Parlament több határozatában is.[20]

A Bizottság azért helyezkedett erre az álláspontra, mert szerinte a Bíróság által az általános elvek alapján, a praetori jogfejlesztést eredményező eszközökkel biztosított egyéni jogvédelem nem tudja felszámolni azt a nehézséget, hogy „nem lehet előre látni, melyek azok a szabadságjogok, amelyeket a közösségi aktusok semmiképpen sem sérthetnek meg (...) Az egyénnek jogos érdeke füződik ahhoz, hogy tisztán lássa előre, melyek a jogai (...) s egy ítélkezési gyakorlat, mely csak a jogsértés bekövetkezte után fejti ki hatásait, nem képes a jogviszonyok biztonságának követelményét kielégíteni".[21]

A csatlakozás mellett a másik elméleti lehetőség, mely részben kielégíthetné a német alkotmánybíróság feltételeit, vagyis a közösségi alapjogok katalógusának megalkotása[22] továbbra is fennáll, de a tagállamok közötti nézeteltérések miatt „kidolgozása csak egy igen hosszú munka gyümölcse lehet",[23] s a csatlakozás addig is pozitív szerepet töltene be. A Bizottság már csak azért is sürgeti a csatlakozást, mivel közvetlen közeliként számol azzal, hogy „a közösségi aktusok a Strasbourg-i szervek ellenőrzése alá kerülnek anélkül, hogy a Közösség jogi érdekeit megfelelően képviselhetné, ha a tagállamok nem tesznek mást, mint alkalmazzák nemzeti jogrendjükben a kötelező erejű közösségi jogi rendelkezéseket anélkül, hogy azokon bármit változtatnának."[24]

Ez azonban a jelenlegi helyzetben inkább politikailag lenne kínos, hiszen az EGK nem szankcionálható az Emberi Jogok Európai Bírósága előtt az EJEE alapján, a Közösség ugyanis mint autónom jogalany az EJEE viszonylatában csak „harmadik fél", a szervezeti rendelkezések tekintetében mindenféleképpen, hiszen itt az utodlás sem érvényesül, azaz az intézményi kontroll alól mentesül. Jogi lehetőségként csak az kínálkozik, hogy a tagállamokat egyetemlegesen pereljék az EGK Tanácsban folytatott tevékenységük miatt.

Ha azonban el is marasztalná az EJEE Bíróság a tagállamokat, az ítélet aligha lenne érvényesíthető, mivel az EGK-Bizottságnak kell kezdeményeznie mindig az új közösségi aktus meghozatalát, ez azonban független személyiségekből áll, akiket az államok nem utasíthatnak. Ellene az EGK-Bíróság előtt is csak szűk körben lehet keresetet indítani, s így egyedüli szankcióként már csak az Európa Parlamenten belüli bizalmi kérdés felvetése marad.

Giussepe Sperduti, az Emberi Jogok Európai Bizottságának alelnöke terjesztette elő azt a javaslatot, hogy „valahányszor a (EGK) Bíróság előtt felmerül a kérdés, vajon a közösség egy intézménye által hozott intézkedés összeegyeztethető-e az EJEE-vel, s a kérdés megválaszolásához fontos az Egyezmény értelmezése, a Bíróság az Emberi Jogok Európai Bíróságához forduljon, hogy ez utóbbi értelmezze az Egyezmény rendelkezéseit. Az Emberi Jogok Európai Bírósága által adott értelmezés kötelezi az (EGK) Bíróságot".[25]

A javaslat tehát tulajdonképpen a prejudiciális kérdés intézményesítése a két bíróság között.

Az Európai Közösségeknek Európai Unióvá történő továbbfejlesztésének félhivatalos tervezete, az ún. Spinelli—terv,[26] melyet az Európa Parlament határozati rangra emelt, szintén számol az EJEE-vel: az Unió magára nézve eleve kötelezőnek tekinti a jogokat leszögező cikkelyeket, akárcsak azokat, amelyek az Európai Szociális Chartában találhatók, de az

---

[18] *van der Meersch:* 29. old.

[19] *Cohen-Jonathan G.:* La Convention européenne des droits de l'homme et la Communauté européenne — in: Mélanges Dehousse 168. old.

[20] 1979. 4. 27. lásd: Journal Officiel n° 127 du 21. 5. 1979. 69. old. 1982. 10. 29. lásd: Journal Officiel n° 304 du 22. 11. 1982. 253. old.

[21] Mémorandum de la Commission du 2. 5. 1979: L'adhésion des communautés a la Convention européenne des droits de l'homme. Bulletin des Communautés européennes — Supplément 2/79 7. old.

[22] Ez volt ti. a Bizottság korábbi elgondolása; lásd: Rapport de la Commission du 4. 2. 1976: La protection des droits fondamentaux lors de la création et du développement du droit communautaire Bulletin des Communautés européennes — suppl. 5/76 87—88. old.

[23] Mémorandum 8. old.

[24] Mémorandum 10—11. old. A Bizottság utalásának alapja, hogy a francia CFDT szakszervezet, mely nem kapott képviseletet az EGK Gazdasági és Szociális Tanácsában, az EGK Bírósághoz fordult jogorvoslatért, ez azonban megállapította joghatósága hiányát. Ezután az Emberi Jogok Európai Bizottságához fordult azzal, hogy a Közösség jogrendszere nem tartja tiszteletben az egyén jogát arra, hogy bírói úton keressen jogvédelmet. A EJE Bizottság elutasította a keresetet azzal, hogy nem minden tagállam fogadta el az egyéni fellépés jogát, Franciország sem, azaz egyelőre ilyen közös jog nincs. 1981 óta azonban már létezik, s kérdés, hogy lenne-e akadálya, hogy az EJE Bizottság a keresetet az EJE Bírósághoz felterjessze.

[25] *Sperduti G.:* Le rattachement des Communautés européennes a la Convention de Rome sur la sauvegarde des droits de l'homme et des libertés Revue du Marché Commun 1980. 173. old.

[26] Elfogadta az Európai Parlament 1984. február 14-én.

uniószerződés aláírásától számított öt éven belül dönteni kell az egyezményekhez és az 1966-os Egyezségokmányokhoz (Polgári és Politikai Jogok, ill. Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányaihoz) történő csatlakozásról. Amennyiben a döntés pozitív lesz, s feltéve hogy az államok nem gördítenek akadályokat a csatlakozás elé, az organikus kapcsolat, azaz az intézményi kontroll is megvalósul.

Összefoglalás és következtetések

Milyen helyet foglal el tehát az Emberi Jogok Európai Egyezménye a közösségi jog rendszerében? A Nold ítélet értelmében egyenrangú az emberi jogok védelmére vonatkozó többi nemzetközi szerződéssel, s a Bíróság diszkrécionális jogától függ, hogy melyek azok a benne foglalt konkrét jogok, melyek érvényesítését a közösségi jogban biztosítja.

Törekvések vannak azonban egy szorosabb kapcsolat létrehozására, hogy az EJEE egyes jogai közül azok, amelyeket a közösségi jogalkotás érinthet, már eleve kötelezzék a közösségi intézményeket, ez azonban nem nyert megerősítést a Bíróság joggyakorlatában.

A harmadik út, amely ma még csak a tervezetek szintjén található, a formális kapcsolat megteremtése, akár a csatlakozás, akár a prejudiciális kérdés révén.

Mennyire hatnak ki ezek a lehetőségek megvalósulásuk esetén a közösségi jog önálló voltára, avagy független jogrendszerként fejlődhet-e valóban tovább az integráció joga?

Ameddig csak a Bíróságon múlik, hogy mely konkrét jogokat tekint olyan alapjogoknak, melyek közösségi jogi *a posteriori* védelmét felvállalja, addig nyilvánvaló, hogy továbbra is a nemzetközi jog és a közösségi jog dualista kapcsolatát vallja.

Ha azonban a közösségi intézmények már eleve kötelesek figyelembe venni azokat az emberi jogokat, melyeket az EJEE tartalmaz, a közösségi (állam) utódlás érvényesülésével, akkor már olyan *a priori* jogvédelemről van szó, ahol a közösségi jog a nemzetközi jognak van alárendelve, más szóval egy olyan kapcsolatban áll, amely monista jellegű, a nemzetközi jog primátusával.

Ha pedig a szervezeti alárendeltség is megvalósul (Memorandum, Spinelli-terv, Sperduti-javaslat), akkor az integrációs szervek a hagyományos típusú nemzetközi jog által létrehozott nemzetközi jogi szervek ellenőrzése alá kerülnek, még ha csak egy viszonylag szűk területen is, ti. az emberi jogok védelme körében.

Mivel a közösségi jog úgy tűnik, saját körén belül nem tudja teleljesen kielégíteni a jogállamiság kritériumait, noha erre hangsúlyozottan igényt tart, az a sajátos helyzet áll elő, hogy az integráció továbbfejlesztéséhez (beleértve az Európai Unió Spinelli—féle legmerészebb, a szupranacionális hagyományokat megerősítő és továbbfolytató tervét is), az Európai Közösségeknek alá kell vetniük magukat a hagyományos nemzetközi jognak, amellyel pedig születésükkor szakítottak. Az integrációs jog további fejlődésének ára tehát a közösségi jog önállóságáról való lemondás, ha következtetéseinket *ad absurdum* visszük.

Hogy ez mennyiben helytálló, arra választ annak vizsgálata adhatna, hogy vagyunk-e, s ha igen, mennyiben hasonló folyamatok tanúi a nemzetközi jog egyéb területeinek és a közösségi jognak a kapcsolatrenszerében.

Kremer, Matthias-Gabriel

Privátautonómia és gazdasági jog

A) A privátautonómia

I. A privátautonómia fogalma

Privátautonómián azt az ember önrendelkezésének és önmaga iránti felelősségének általános elvéből eredő alaptételt értjük, hogy a jogviszonyok alakítása nem hatalmi rendelkezések, hanem a jogalanyok cselekedetei révén megy végbe, feltéve, hogy a jogrend ezeknek a cselekvéseknek jogi jelentőséget tulajdonít. A privátautonómia összetevői mindenekelőtt a szerződési szabadság, tulajdoni szabadság, az egyesülési szabadság, a végrendelkezési szabadság és a vállalkozás szabadsága. Mivel az egyéneket az autonóm cselekvési szabadság keretében rendszerint csak érdekeik irányítják, a privátautonómia önmagában nem arra irányul, hogy egy, a jognak megfelelő rendet valósítson meg. A privátautonómia ezért nem a jogalkotás értelmében vett autonómia, hanem az egyéni autonóm aktusok érvényességének alapja az, hogy azok hatályát a jogrend elismeri. A jogrend azonban előirányozhatja a jogviszonyok hatalmi szabályozását is, melynek keretében a privátautonóm cselekvési szabadság terjedelme attól a jogpolitikai kérdéstől függ, hogy szolgálja-e és ha igen, mennyiben szolgálja a jogrend a privátautonómiát vagy a hatalmi jogalakítást. Mivel ennek a kérdésnek később a gazdasági jog különleges aspektusából jelentősége lesz, mindenekelőtt a privátautonómia érvényesülésének általános kritériumait tárgyaljuk.

II. A helyes jogrend megvalósulása mint a privátautonóm jogalakítás kritériuma

1. A helyesség eszméjének megvalósítása mint a jogrend feladata. Ezeknek a kritériumoknak a jogrend feladatához kell igazodniuk, ami egy jogilag helyes rend megteremtését jelenti. A jogrend helyességét az etikai alapon nyugvó igazságosság, különösen egy emberhez méltó lét szavatolásának elvei határozzák meg, valamint egy olyan közös célszerűség, ami mind azt átfogja, amely egy konkrét jogközösség megteremtéséhez, fenntartásához és fejlesztéséhez, valamint a polgárok közösségbe integrálásához és az ezzel összefüggő közösségi célok eléréséhez szükséges. Ennek során a jogszerűség és az igazságosság elsőbbséget élvez a közös célszerűséggel szemben.

Mivel a jog a szabad emberi személyiséget feltételezi, a jogalkotásnak a szabadság eszméjét is figyelembe kell vennie, amit azonban a jogban a *jogszerűség* gondolata korlátoz és köt meg. A jogrend tehát az egyénnek *csak akkor és olyan mértékben* engedélyez privátautonóm szabadságot, amikor a privátautonómia a jogrend szempontjából helyes eredményt garantál, vagy legalábbis tipikusan valószínűsíti, hogy helyesség tartalma nagyobb, mint amit egy hatalmi szabályozás elérhet.

2. A privátautonómia alapvető helyességtartalma az egyének egymáshoz való viszonyában. Az ún. önmeghatározási elmélet tagadja a privátautonómia helyességtartalmát, mivel az egyéneket rendszerint csak érdekeik vezérlik. A privátautonómia jogi elismerése — ezen elmélet szerint — egyedül a szabad önrendelkezés értéke által indokolható. Az akarati uralom elvének ilyen hangsúlyozása miatt ez az elv azonban elhanyagolja a döntő kritériumot, az anyagi igazságosságra való irányultságot. Ezért az önmeghatározási elmélet nem legitimálja a privátautomóniát. A jogalanyok önző tö-

Kremer, Matthias-Gabriel, asszisztens, freiburgi egyetem (NSZK).

rekvéseiből adódik, hogy egyoldalú jogügyeleteik helyességét alapvetően nem garantálják, hanem pótlólag különleges jogszerűségi indokolást követelnek meg.

Másképp áll a dolog *szerződéseknél,* mint a privátautonóm jogalakítás egyik fő összetevőjénél. Itt ugyanis mindegyik fél a saját érdekét követi, és a jogviszonyok számára helytelennek tűnő szabályozását jellemző módon elutasítja. Mivel azonban a szerződés valamennyi fél akaratmegegyezését igényli, rendszeresen egyik szerződő fél sem idézhet elő olyan jogkövetkezményeket a másik partnerrel szemben, amelyek annak értékelése szerint jogellenesek. Az ellentétes érdekeknek ezzel a kiegyenlítésével a szerződési mechanizmus valószínűséggel az egyéni akaratok kölcsönös, általuk helyesnek vélt megkötésének irányába hat, ennyiben tehát elvileg materiális helyességtartalma van. A felek szubjektív értékeléséről van szó, mivel a szerződéses szolgáltatás és ellenszolgáltatás objektíve igazságos viszonyára, különösképpen a iustum pretiumra vonatkozóan nincs egységes mérce.

A szerződés lehetővé teszi az egyén individuális szükségleteinek kielégítését. Közhatalmi szabályozás ezt korlátozottan képes teljesíteni, mivel minden egyes esetben külön jogi normát kellene alkotnia, ill. érvényesítenie, ami a gyakorlatban lehetetlen. Következésképp a szerződés az érdekelt felek viszonyában nagyobb fokú helyességtartalomhoz vezet, a szerződésnek mint a jogalakítás eszközének elismerését támasztja alá. Mindenesetre a szerződés helyességének elismerése csak akkor adott, ha az semmiféle harmadik érdekkel vagy közösségi értékkel nem ütközik. Továbbmenve, nem szabad korlátozni sem a felek értékelő képességét, sem az elhatározás szabadságát, a felek közt bizonyos erőegyensúlynak kell lennie, minden félnek meg kell hogy legyen az elállási joga. Arra az esetre, ha a szerződés megkötése az egyik fél rögzített feltételei miatt nehézségekbe ütközik, elegendő, hogy ennek a szerződő félnek a másik fél reakciójával számolnia kell és ajánlatát ennek megfelelően módosítani kényszerül. A szerződés helyességtartalma a mondottakon kívül csak egy kiterjedt és funkcióképes verseny fennállása esetén jöhet létre. Ha az említett előfetételek fennállnak, a szerződés mint a privátautonóm jogalakítás egyik fő tényezője és ezzel maga a privátautonómia is, garantálja a materiális helyességtartalmat a résztvevő felek egyéni gazdasági viszonyában. Ezért az egyén autonómiáját ennek a viszonynak a szabályozására a jogrendnek alapvetően el kell ismernie. Amennyiben a helyességtartalom garanciái megszűnnek, a közhatalmi eszközök alkalmazása révén új helyes szabályozást kell bevezetni.

B) A gazdasági jog mint jogterület

I. A gazdasági jog történeti fejlődése a II. világháború végéig

Az ipari társadalom XIX. században fellépő problémáit a hagyományos jogrendszer a magánjogra és közjogra való merev széttagoltsága miatt nem tudta megoldani, még nem ismerte a gazdasági jogot. Sem a XX. század kezdetén kifejlődött „iparjog", sem az I. világháború hadigazdasági joga, amelyet a „gyűjtőelméletek" összegeztek és rendeztek, sem a „világnézeti alapon álló elméletek" nem voltak képesek a gazdasági jog jogrendszerbeli elhelyezését megoldani. A gazdasági jognak mint rendszerbeli fogalomnak a meghatározása korunk feladata maradt.

II. A gazdasági jog meghatározásának és rendszerének jelenlegi koncepciói

1. Gazdaságirányítási szempontok. Ma egyesek gazdasági jog alatt az önálló gazdasági tevékenység befolyásolására hozott törvények és állami intézkedések rendszerét értik, tehát az állami gazdaságirányítás jogát, vagy — ehhez hasonlóan — konfliktusfeloldó jogot, amely a gazdaság szabadságát és kötöttségét a közösség érdekeihez viszonyítva közhatalmi eszközökkel szabályozza. Ezek a felfogások a gazdasági jogot lényegében csak gazdasági igazgatásnak vélik, ezért a vállalatot és vállalkozókat csupán az állami szabályozás tárgyainak tekintik. Ebben a megközelítésben azonban a vállalkozások szervezeti jogi problémáit és azok gazdasági céljainak befolyásolását, valamint az állami gazdasági tevékenységgel kapcsolatos kérdéseket nem lehet megoldani.

2. A gazdasági jog kettéválasztásának elmélete. Mások a gazdasági jogot egyfelől vállalati jogra — a vállalatot szociális értelemben véve —, másfelől makroökonómiai keretfeltételek jogára osztják. Nem ismerik fel, hogy a jogtudomány, mint értéktudomány a jogterületeket nem elsősorban valóságoldalról, hanem értékelési elvek alapján tagolja.

3. A társadalom, illetve a gazdaságpolitikai vonatkozásoknak mint a gazdasági jog előfeltételének elméletei. Egy további megközelítés a gazdasági jog kérdésében a szociálpolitikai, egy másik a gazdaságpolitikai célszerűség szempontjai felé irányul. A jogszerűség elsődlegességét ezek a gondolatok mindenestre háttérbe szorítják.

4. A gazdasági jog mint az összgazdaság helyességének értékelése által hordozott értelmi összefüggés.

a) Az összgazdaság helyességének gondolata mint értékelési szempont. A következő meggondolásokból kell kiindulnunk: a joganyag különböző jogterületekre osztásának nem szabad sem ezen területek szigorú szétválasztását, sem a jogrend szétdarabolását jelentenie. Az egyes jogterületekre való beosztás értelme az egész joganyag tagolása az egyes jogterületeket mindenkor hordozó értékelések alapján. Ezért lehetséges, hogy egy jogi norma több jogterülethez sorolható, ha ui. több értékelési elven nyugszik. Ennek megfelelően a gazdasági jog mint jogterület meghatározásakor döntő, hogy az mely értékelési elvekre vezethető vissza. Ilyen jellegű értékelések a jogban mindig a *helyesség* szempontjából következnek, abból a célból, hogy az életviszonyok olyan rendjét teremtsék meg, amelyet elsődlegesen az igazságosság, nevezetesen egy mindenki számára emberhez méltó lét megvalósítása alapján érnek el, és ami emellett a közösségi célszerűségnek is megfelel. A gazdasági jog helyességtartalmának specifikus alapja az, hogy az állami jogrend vállalta a felelősséget a gazdaság, mint az egyes gazdasági folyamatok összefüggésének helyes szabályozásáért. A polgári, valamint a kereskedelmi és a társasági jogtól eltérően tehá a gazdasági jognak nem az érintett jogalanyok közti egyes jogviszonyok helyének kialakítása, hanem egy *összgazdaságilag helyes rend megteremtése* a feladata. Ezért gazdasági jog alatt azoknak a jogszabályoknak és intézményeknek az *értelmi összefüggését* érthetjük, amelyek az összgazdasági helyesség értékelésén alapulnak.

b) A gazdasági jog tárgyai. A gazdasági jog alkotmányjogi alapokra, valamint egy Általános és egy Különös részre tagolódik. Az Általános részhez a gazdasági jogban nemcsak a jogalkotás és a közigazgatás specifikus funkciói vagy a vállalati jog, a kartelljog vagy a tisztességtelen verseny elleni jog tartozik, hanem az általános gazdaságirányítási jog, különösképpen az általános felügyeleti jog, külgazdasági jog, árjog, szubvenciójog, és a gazda-

sági jogi törvényalkotás szükségállapot esetén a különböző biztonsági törvényeket is ideértve. A Különös rész külön előírásokat tartalmaz az egyes gazdasági ágak számára, tehát számos speciális szabályozásból áll, ezért itt csak néhányat tudunk megnevezni, mint pl. a hitelügyi törvény, a biztosításfelügyeleti törvény, az energiagazdasági törvény, a közúti áruszállítás, személyszállítás, gabona-, tej- és zsiradékforgalom, a malomrendszer törvénye, a kőszénbányászat racionalizálásának elősegítéséről szóló törvény, a kisipari törvény, a magánkereskedelmi hivatásgyakorlásról szóló törvény és sok más egyéb.

C) A privátautonómia és a gazdasági jog viszonya

I. A kérdésfeltevés

Ez az első áttekintés a gazdasági jog egyes tárgyairól azt mutatja, hogy a gazdasági jog *közhatalmi* alakító eszközök összgazdaságilag helyes rendjének megteremtésére szolgál. Most azt kell megvizsgálni, hogy ennek ellenére használhatók-e és milyen mértékben privátautonóm elemek egy összgazdaságilag helyes rend megvalósításához.

II. A privátautonómia — mint gazdasági jogi alakító eszköz — korlátozott funkcióképessége

1. Közhatalmi rend és önrendelkezés mint lehetséges gazdasági jogi alakító formák.

a) A közhatalmi rend. Egy tisztán közhatalmi irányításon alapuló rendben a gazdasági életet nemcsak az egyes gazdasági alanyok jogügyleti tevékenysége, hanem az állami irányító szervek közvetlen rendelkezései is alakítják. Kérdéses, hogy ezt a rendszert a jog legitimálhatja-e. A gazdaságnak egy jogügylet nélküli rendje, amely csak az állami szervek rendelkezéseiből áll, egyet jelent az egyének teljes mértékű külső meghatározottságával.

Mivel a jog egy magát meghatározó személyiséget feltételez, kizárólagos meghatározottság esetén értelmét vesztené. Egy tisztán közhatalmi rendet már ezért is ki kell zárni.

b) Az önrendelkezés. A tiszta önrendelkezés az előbbiekkel ellentétben a gazdaság menetének kialakítását teljes mértékben az egyének szabályozásának engedi át. Mindenesetre ez a rend — melyben az állam tartózkodik a gazdaság mindenféle befolyásolásától — sem nevezhető minden további nélkül gazdasági jogilag helyesnek. Ez már annak ismeretéből is következik, hogy a privátautonóm jogalakítási szabadság az egyes felek még áttekinthető viszonyában is csak meghatározott határokon belül vezet helyes eredményekhez. Mivel azonban az egyének gyakran egyáltalán nem tudják átlátni az összgazdasági összefüggéseket azok komplexitása miatt, vagy nem veszik figyelembe az összgazdasági értékeléseket ellentétes érdekeik miatt, valóban nem fogadhatjuk el, hogy az önrendelkezés állandóan egy összgazdaságilag helyes rend kialakítása értelmében hat.

c) A két forma kombinációjának kérdése egy összgazdaságilag helyes rend elérése érdekében. Amennyiben a két elvi rendszer egyike sem vezet automatikusan összgazdaságilag helyes eredményekre, és egy harmadik forma nem jöhet szóba, csak a két rendszer kombinációjának lehetősége marad, melyek közül problémakörönként azt kell előnyben részesíteni, amely az összgazdaságilag helyes rendet hatékonyabban képes megvalósítani. Egy meghatározott összgazdasági rend melletti döntéskor nem csupán az egyes csereviszonyok privátautonóm, ill. közhatalmi alakításának már bemutatott szempontjait lehet átvenni, mivel ezek csak az izolált gazdasági egyedi folyamatok helyességére, nem pedig az összgazdaságilag helyes rend megteremtésére vonatkoznak. Sokkal inkább azt kell tisztáznunk, van-e olyan központi jelentőségű összgazdasági rendezőelv, melynek léte vagy hiánya egyet jelent vagy az önrendelkezés, vagy a közhatalmi rend kialakításával. Ha ilyen rendezőelvet találunk, végül meg kell vizsgálnunk, hogy vajon tartalmazza-e ez a rendezőelv és milyen terjedelemben az összgazdasági helyesség követelményét és így a jogrend elismerheti-e azt.

2. A verseny mint a gazdasági jog rendezőelve.

a) A verseny jelentősége egy gazdasági rend kialakítása szempontjából és egy jogi versenydefiníció megengedhetetlensége. Közhatalmi rendben az áruk elosztását, tehát a keresletet és a kínálatot a vállalatok és a háztartások közreműködése nélkül állami központi terv határozza meg és irányítja. Ezzel szemben az önrendelkezés rendszerében a résztvevők a gazdasági forgalomban egyéni gazdasági terveket készítenek és mindenkor a piacon levő másik fél számukra kedvező kínálatához igazodnak. Ezért azt ajánlattevők és az ajánlatkérők mindig azon fáradoznak, hogy kedvezőbb kínálattal szolgáljanak, mint a többi ajánlattevő, ill. ajánlatkérő annak érdekében, hogy céljaiknak megfelelő üzleteket kössenek. Ez a kínálat és a kereslet piac által szabályozott koordinációjához vezet. Az ajánlattevők és ajánlatkérők ezen fáradozása az üzletkötésekért pedig nem más, mint verseny. A gazdaság résztvevőinek ez a versenye tehát az önkormányzati rend keresett jellemző elvét jelenti, míg a közhatalmi rend általában a versenyt kizárja. A szerződéssel ellentétben azonban a versenynél nem egy jogintézményről, hanem egy tisztán tényleges jelenségről van szó. Különféleképpen kísérelték meg a versenyt a jogalkalmazás számára definiálni. Ezekre a definíciós fáradozásokra vonatkozóan elsősorban az állapítható meg, hogy a versenyt mint komplex jelenséget minden érdekelt társadalomtudomány interdiszciplináris együttműködése révén közelebbről kellett volna megvizsgálni. Az azonban kérdéses, hogy a jogrendnek a versenyt — amennyiben azt mint jogi rendezőelvet elismeri — egyáltalán szabad-e pozitívan definiálni. Ez akkor lenne megengedhető, ha a verseny alatt egy, az állam által szabályozott szervezetet értenénk, amely bizonyos gazdaságpolitikai célok elérésére irányul. Akkor az államnak az egyének gazdasági tevékenységét átfogóan kellene meghatároznia. Mint már kifejtettük, a jog egy önmagát meghatározó személyiség gondolatát tételezi fel. Ezért a jogrend az egyéneknek nem szabhat meg egy versenyforgalom megállapítása révén pozitív versenykritériumokat. Ha a versenyt, mint jogi rendezőelvet ismerjük el, akkor a verseny határait annak összgazdasági helyességét illetően csak *negatívan* határozhatjuk meg.

A döntő kérdés mégis az, hogy a jogrend mennyire alkalmazhatja a versenyt egy összgazdaságilag helyes rend megteremtésére, ill. a verseny milyen mértékben enged egy közhatalmi rendnek. Ez azonos értelmű azzal a kérdéssel, hogy a verseny megvalósítja-e az összgazdasági helyességet.

1 *b) A verseny összgazdasági helyességének kérdése.* A közgazdaságtudomány ismereteiből adódik, hogy a verseny mechanizmusa úgy irányítja a termelési tényezőket, hogy azok a legkeresettebb áruk legkedvezőbb termelését szolgálják. A nyereségre való kilátás ui. a kínálat oldaláról erős ösztönzést ad az irányban, hogy azonos értékű termékeket olcsóbban vagy

azonos árak mellett értékesebb termékeket kínáljanak, mint versenytársaik, s ez állandóan új és kevésbé költséges termelési módszerek vagy termékek fejlesztéséhez vezet. Ezért a verseny a gazdaság fejlődését és a fogyasztók jobb ellátását eredményezi. Ezt a hatást a verseny *szelektív* funkciója támogatja, a kedvezőtlenebbül termelő eladókat veszteségek érik és tartós veszteségek esetén a versenyből ki kell válniuk. Amennyiben a verseny a gazdasági javakkal való lehető legkedvezőbb, a keresletnek megfelelő ellátáshoz vezet, teljesíti a közcélra irányultság feltételét.

A verseny *semmiképp sem felel meg mindig ennek a követelménynek.* Így lehetséges, hogy összgazdasági szempontból kevésbé fontos, de jövedelmező árukat, mint pl. luxuscikkeket termelnek elsősorban, míg az összgazdaság számára jelentősebb termékeket háttérbe szorítanak. Ezenkívül a verseny nem mindig biztosítja a polgárok átfogó és ár szempontból kedvező ellátását minden létfontosságú szolgáltatással, mivel ezen a területen esetleg nincsenek megfelelő profitkilátások. Lehetséges továbbá, hogy a verseny pozitív effektusai a konjunktúraingadozások miatt nem fejthetik ki hatásukat.

Végül a versenymechanizmus sem képes *önmagában* a gazdaság számára *optimális* kiegyenlítődést előidézni az árszínvonal stabilitásának az összgazdasági egyensúly eléréséhez szükséges, néha azonban egymással összeütköző céljai között, nem képes megvalósítani magas foglalkoztatottsági szintet, külgazdasági egyensúlyt, valamint optimális gazdasági növekedést. A verseny tehát *csak bizonyos határok közt* tekinthető általánosan célszerűnek. Mégis, a versenynek a közösségi célokat kielégítő hatásait összgazdaságilag helyesnek fogadhatjuk el, ha azok megfelelnek az igazságosságnak. Azáltal, hogy a verseny az ajánlattevőknek és az ajánlatkérőknek alapvetően szabadságot enged, figyelembe veszi a szabad emberi személyiségnek az igazságosság által feltételezett értékét is.

Kérdés azonban, hogy a verseny a gazdasági csereviszonyoknak egy összgazdaságilag igazságos szabályozásához, különösképp pedig egy összgazdaságilag igazságos *árképzéshez* vezet-e. A iustum preitum objektív meghatározása azonban, mint az kifejtettük, az objektív igazságosság mércéjének hiánya miatt már az egyéni gazdasági szerződéses viszony tekintetében sem lehetséges. Egy modern, munkamegosztáson alapuló gazdaságban előállított ipari termékek és szolgáltatások összes költségtényezője megállapításának és értékelésének jelentős gyakorlati nehézségei, valamint a más ajánlattevők gyakran csak kis mértékben különböző szolgáltatáskínálatával való összehasonlíthatóság problémája, s végül bizonyos áruk és üzletágak különböző, sokszor nemzetközi speciális és részpiacainak szoros összefonódása egy objektíve igazságos ár megállapítását összgazdasági szempontból lehetetlenné teszi. Ezért elegendő, ha a verseny révén keletkezett piaci árak a gazdaság résztvevőinek elképzelései szerint megfelelő viszonyt tükröznek a szolgáltatás és ellenszolgáltatás között.

A verseny a piaci árak képzését az ajánlattevőknek és az ajánlatkérőknek engedi át, amikor rendszerint az ajánlattevők és az ajánlatkérők elutasítanak egy számukra kedvezőtlennek tűnő árat. Mivel azonban minden versenytárs üzletkötésre törekszik, a verseny résztvevői kénytelenek mindenkori piaci partnereiknek szubjektíve egyenértékű engedményeket tenni. Ezért a verseny a részvevők értékelő magatartása révén lényegében az ajánlattevők és ajánlatkérők ellentétes árelképzeléseinek összgazdasági kiegyenlítődését eredményezi összgazdaságilag helyes piaci árak értelmében.

A verseny mindenesetre az igazságosság követelményeinek csak bizonyos határok között felel meg. Egy önmaga által szabályozott verseny keretein belül ui. azok, akik semmiféle értékelhető teljesítményt nem nyújtanak, és ezen kívül sem képesek kereső tevékenységre, nincsenek abban a helyzetben, hogy biztosítsák megélhetésük költségeit. A versenymechanizmus által kialakított jövedelem- és vagyonelosztás tehát nem felel meg szükségképpen az igazságos elosztás követelményeinek és ezzel állandó jelleggel az igazságosság céljának sem. Mivel a verseny csak akkor funkcionál, ha a résztvevők szerződési szabadsággal rendelkeznek, messzemenően figyelembe kell venni, hogy a verseny igazságtartalmának terjedelmét az említett intézmények helyességének határai befolyásolják.

Ezért meg kell határoznunk azokat a feltételeket, melyek mellett a verseny *összgazdaságilag helyes eredményre* vezet. A verseny egy erre irányuló funkciója megköveteli, hogy egyetlen ajánlattevő és ajánlatkérő se legyen abban a helyzetben, hogy feltételeit diktálja a piaci partnernek. Mindenekelőtt szükséges tehát *a szerződési mechanizmus helyes működése,* különösen a szerződő felek szerződési szabadsága és egyenrangúsága. A verseny megkívánja továbbá, hogy a versenytársak tulajdonukkal rendelkezhessenek. Ezt a tulajdont azonban sem a verseny kezdetén, sem annak folyamán nem szabad egyoldalúan elosztani, mivel az a piaci résztvevők hatalmi egyensúlyát veszélyeztetné. Bár a verseny fogalmát nem lehet pozitívan definiálni, és így bizonyos piaci formák tekintetében sem meghatározni, mégis negatív követelmény, hogy a versenyt *nem szabad megfosztani funkcióképességétől.* A verseny helyességének előfeltétele tehát bizonyos számú piaci résztvevő megléte a piaci részvétel alapvető szabadsága mellett. A verseny funkcióképességét a versenykorlátozásokról szóló megállapodás korlátozhatja vagy teljesen megszüntetheti.

A verseny tehát csak *meghatározott feltételek mellett és bizonyos határokon belül* vezet a gazdaság helyes működésére. Amennyiben a helyesség kritériuma teljesül, a verseny jogrendje alakító tényező lehet, míg ennek hiánya esetén a jogviszonyok *közhatalmi* szabályozásának kell bekövetkeznie.

3. A verseny és a privátautonómia összefüggése.

Mivel a verseny nem jogintézmény, a versenynek mint jogi rendezőelvnek alkalmazása vagy ennek elutasítása felveti azt a kérdést, hogy a törvényhozó a versenyt sem előindézni, sem megszüntetni nem képes. Jogi beavatkozás inkább csak közvetve, a verseny *előfeltételének* megteremtése, módosítása vagy megszüntetése révén következhet be.

A verseny tehát a szerződési szabadságon, és az iparűzés szabadságán, tehát az egyéni autonómia jelentős összetevőin alapul. Így a verseny és a privátautonómia között oly módon áll fenn korreláció, hogy mindkét rendezőelv szükségképpen kölcsönösen feltételezi egymást. Mint bemutattuk, az egyéni autonómiát mint a felek közti egyéni gazdasági viszonyok szabályozására elvileg alkalmas alakító eszközt ismerhetjük el. *A gazdasági jogban azonban az egyéni-vállalkozói autonómia számára az összgazdasági helyesség gondolata a döntő,* ezért itt az egyéni autonómia megengedését és kialakítását a verseny ezáltal elért összgazdasági *helyességének mértéke* szabhatja meg. A privátautonómiának így specifikus *gazdasági jogi funkciója*

van. A privátautonómia és a verseny között a következő *összefüggéseket* különböztethetjük meg.

Először is a privátautonómia mint gazdasági jogi alakító eszköz olyan mértékben alkalmazható, amennyire hozzájárul ahhoz, hogy a verseny összgazdaságilag helyes eredményekre vezessen. Ezzel szemben nem ismerhető el a privátautonómia szabadsága, ha a verseny helyes gazdasági hatásainak érvényesülését gátolja vagy teljesen megszünteti. Ez különösen a versenykorlátozásokra vontakozó megállapodásokra érvényes. Ha ui. az egyéni autonómia a verseny megszüntetésének szabadságát is tartalmazná, úgy a gazdaság néhány résztvevőjének hatalmában állna a törvényhozó által megállapított rendezési forma kizárása. Végül, a privátautonómia és a verseny közötti következő kapcsolat vehető figyelembe: a privátautonómia a versenyt oly módon is befolyásolhatja, hogy annak összgazdasági szempontból kedvezőtlen eredményeit is elősegíti, mint például a monopóliumok kialakulását. Ezekben az esetekben is ki kell zárni a privátautonómiát mint gazdasági jogi alakító eszközt.

Mégis megállapíthatjuk, hogy a privátautonómia jelentős, ha nem is korlátlanul alkalmazható eszköz egy összgazdaságilag helyes gazdasági rend megvalósítására.

III. Közhatalmi szabályozás a gazdasági jogban

A következőkben felsorolunk néhány példát arra, amikor kizárt a privátautonómia gazdasági jogi alakító eszköz szerepe. Itt nem egy természettől meglevő privátautonómia mintegy korlátozásairól van szó, ezeket az eseteket a privátautonómia szabadsága egyáltalán nem fogja át. Mint már bemutattuk, a privátautonómia nem a jogalkotás értelmében vett autonómia, inkább ott áll fenn, ahol azt a jogrend specifikus igazságossági szempontok miatt mindenkor megengedi. Korlátozásokat szenved tehát az egyének önrendelkezésének elve, de nem így a privátautonómia, melynek mértékét a jogrend határozza meg. Ha pl. a közlekedési ipart teljesen átengednénk a szabad versenynek, úgy — az ebben a gazdasági ágban viszonylag magas fix költségek miatt — egy romboló hatású verseny veszélye állna fenn a közlekedési vállalatok között. Ezenkívül a magántulajdonú közlekedési vállalatok nemcsak a nemjövedelmező fuvarszolgáltatásokat vagy vonalszakaszokat hárítanák a Német Szövetségi Vasútra, hanem a Német Szövetségi Vasutat kiszorítanák a versenyből az adófizetők rovására, a nyereséges szállítások érdekében. Ezért — biztonságos és kedvező árakkal történő szállítási lehetőségek biztosítása érdekében — a közlekedési vállalatok a privátautonóm szabadságnak csak egy nagyon szűkre szabott területét kapják meg. Így a Német Szövetségi Vasút és a már államosított közlekedési vállalatok védelmére objektíve korlátokat állítanak fel mindenekelőtt a gépjárműforgalom terén. Ezenkívül a vasút, a közúti személy- és áruszállítás körében *szerződéskötési kényszer* érvényesül. Továbbá csaknem minden közlekedési vállalat *díjszabását hatóságilag* engedélyezni kell.

Egy teljesítőképes *mezőgazdaság* funkcionálásához ezen a területen is a privátautonómia *korlátozása* szükséges. Például a tej- és zsiradéktörvény egy olyan eljárást rendel el, melynek alapján meghatározott importtermékeket egy állami szervnek az általa *megállapított átvételi áron kell felkínálni.* Amennyiben ez a hatóság elutasítja az ajánlatot, nem lehet az árut belföldön forgalomba hozni. Amennyiben elfogadja, úgy egyidejűleg meghatározza az árat, amiért az importőrnek az árut a behozatal előtt vissza kell vásárolnia. Ennek az eljárásnak védővám funckója van a belső mezőgazdaság védelmében. A külkereskedelmi törvény előírásai mind összgazdasági, mind pedig biztonsági és külpolitikai okokból lehetővé teszik az alapjában szabad külkereskedelem korlátozását, amennyiben egyes ügyleteket vagy engedélyhez kötnek, vagy teljesen megtiltanak.

Csaknem teljesen kikapcsolják a privátautonómia érvényesülését a gazdasági jogi *szükségállapot-törvények.* Lehetővé teszik, hogy feszült vagy rendkívüli esetben az energiabiztosítási törvény keretében már egy ellátási válság esetén mindenfajta állami beavatkozásra sor kerüljön, amennyiben a piaci intézkedések a gazdaság működésének biztosításához nem lennének elegendőek.

D) Végkövetkeztetés

Végkövetkeztetésként le kell szögeznünk, hogy a gazdasági jog feladatát, azt ui., hogy összgazdaságilag helyes rendet alkosson, döntően a privátautonóm és közhatalmi rend ellentéte befolyásolja. A gazdasági jogi rendezés eszközéül a privátautonómia funkciója, és a verseny alapvető összgazdasági helyességének garanciái szolgálnak. Ezért a privátautonómiát a gazdasági jogban elvileg is el kell ismerni, a közhatalmi szabályozásnak akkor kell bekövetkeznie, ha privátautonómia az összgazdaságilag helyes rend csorbítását eredményezi.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Ficzere Lajos

Új államigazgatási jogi tankönyv*

Az államigazgatás nemzetközi méretekben is megfigyelhető dinamikus változása és gyors fejlődése új követelményeket támasz az államigazgatási jog egyetemi szintű oktatásával szemben is. Az államigazgatás fejlődése szempontjából különösen jelentős a korunkban zajló tudományos-műszaki forradalom, amely egyaránt hatással van az államigazgatás működésére, szervezeti struktúrájára, annak személyi állományára, de az államigazgatási jogi szabályozás rendszerének egészére is. A másik mozzanat, amelyet indokolt szem előtt tartani, a nemzetközi kapcsolatok egyre szélesedő és intenzivebbé váló hatása az államigazgatás rendszerére. A nemzeti államok között fokozatosan kialakuló kölcsönös függőségi kapcsolatoknak és együttműködésnek kétségtelenül egyre erősödő befolyása van a nemzeti államigazgatási rendszerek működésére, a lehetséges és indokolt fejlesztési irányok meghatározására is.

A fentiekben említet általános érvényű tendenciák mellett Magyarországon az államigazgatás korszerűsítésének igényét támasztja alá egyebek között a szocialista demokrácia szélesedésének folyamata, valamint a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése is. Az államigazgatás, s azon belül az államigazgatási jog fejlődését meghatározó tendenciák és mozzanatok olyan tényezők, amelyekkel az államigazgatási jog tudományának egyetemi oktatása keretében is számolni kell.

Az ismertetésre kerülő új államigazgatási jogi tankönyv szerzői az államigazgatási jog általános részét az említett fejlődési tendenciákra figyelem-

---

Ficzere Lajos egyetemi tanár (Budapest).

*Magyar államigazgatási jog. Általános rész. BM Könyvkiadó, 1984. 867 old.

mel, tudományosan megalapozott módszerek alkalmazásával dolgozták fel. A tankönyv további érdeme, hogy a korábbi államigazgatási jogi tankönyvekkel összevetve szélesebb körben igyekszik érvényesíteni az interdiszciplináris megközelítési módszert. Ez egyebek között abban jut kifejezésre, hogy az egyes intézmények tárgyalása során a kifejezetten jogi-elméleti jellegű megközelítés mellett alkalmazásra kerül az igazgatástudományi, a szervezéstani, a szociológiai, sőt a közgazdaságtani megközelítési mód is. Ebből adódóan a tankönyv szemléletmódja komplex jellegű, jóllehet vizsgálódási középpontjában az államigazgatási jog alapvető intézményeinek elvi-módszertani kérdései állnak.

A tankönyv az egyes intézmények elemzését az elvi-tudományos megközelítés és a normatív jogi szabályozás egyensúlyára, szintézisére alpozva végzi el. Ebből adódóan a tételes jogi ismeretet nyújtó rész, valamint az elvi-tudományos elemezést tartalmazó fejtegetések között sikerült a megfelelő arányokat biztosítani, érvényre juttatni.

A tankönyv a korábbi államigazgatási jogi tankönyvekkel összevetve bátrabban és széles körben alkalmazza az összehasonlító módszert is. E módszer alkalmazására mind az egyes intézményekre vonatkozó ismeretanyag tárgyalása kapcsán, mind pedig az elméleti nézetek kifejtésével összefüggésben sor kerül. Ezzel kapcsolatban természetes a szerzőknek az a törekvése, hogy elsősorban a szocialista államigazgatási jog által kialakított megoldásokat, illetve a szocialista államigazgatási jogtudomány által kimunkált felfogásokat és nézeteket állítsák vizsgálódásuk középpontjába azzal, hogy egyidejüleg feldolgozzák azokat a legjelentősebb tudományos nézeteket is, amelyeket a polgári közigazgatástan és az igazgatási jogtudomány produkált.

Az összehasonlító módszer — ha nem is teljeskörűen — mégis számos intézmény bemutatása, tárgyalása kapcsán szerencsésen ötvöződik, vagy egészül ki történeti módszer alkalmazásával. A tankönyv hasznosítani igyekszik azokat az oktatási, didaktikai jellegű tapasztalatokat is, amelyek az államigazgatási jog, illetve államigazgatási jogtudomány felsőfokú oktatása során eddig felszínre kerültek.

A tankönyv *húsz* fejezetbe csoportosítva tárgyalja az államigazgatási jog általános részébe sorolt alapvető intézményeket. Az első kilenc fejezet tárgyalja az államigazgatási jog megértéséhez és elsajátításához kapcsolódó alapvető fogalmi elemeket és intézményeket. Ezt követően kerül sor az államigazgatás szervezeti rendszerének bemutatására (10—12. fejezet), majd az államigazgatás működésével összefüggő olyan lényeges kérdéskörök feldolgozása következik, mint az államigazgatás vállalat- és intézetirányító tevékenysége (13—14. fejezet), az államigazgatási aktustan, az államigazgatási szervek hatósági jogalkalmazó tevékenysége, valamint az államigazgatási eljárás (15—17. fejezet). Ezt követi az államigazgatási szankció és kényszer, valamint a szabálysértési jog alapjait tárgyaló rész (18—19. fejezet). Végül a tankönyv a polgári és a szocialista közigazgatástudományi irányzatokat tárgyaló résszel zárul (20. fejezet).

A tankönyv ismertetett szerkezeti felépítése úgy tudományos-módszertani, mint didaktikai szempontból egészében véve egyaránt megalapozottnak tekinthető. Ezzel kapcsolatosan csupán egyetlen dologra hívnám fel a szerzők figyelmét. Megítélésem szerint az államigazgatás-tudomány irányzatait tárgyaló fejezet olyan átfogó jellegű, szintetizáló természetű ismeretanyagot tartalmaz, amelynek alapján esetleg indokolt lenne, hogy az említett fejezet ne zárófejezetként, hanem a megalapozó jellegű első fejezetek között kapjon helyet.

A tankönyv *első* fejezete az igazgatás, mint társadalmi jelenség lényegi vonatkozásait, tartalmi elemeit és megkülönböztető vonásait tárgyalja. Az igazgatás fogalomkörének körvonalazását követően a történeti, a közigazgatástani, valamint a szociológiai vonatkozásokra is figyelemmel részletesen foglalkozik az igazgatás alanyának és tárgyának megkülönböztetésével, az igazgatással, mint folyamattal (igazgatási ciklus), majd az igazgatás, mint társadalmi viszony jellemző vonásait tekinti át. A fejezet az igazgatás, a vezetés, az irányítás kategóriáinak megkülönböztetésével, illetve az igazgatás eszközeinek áttekintésével zárul. Az egyébként színvonalas fejezethez egyetlen megjegyzésem van: a szükségszerű terjedelmi korlátokat is figyelembe véve a recenzens szívesen vette volna, ha az igazgatás eszközrendszere a mainál részletesebben és differenciáltabban kerül kifejtésre, még akkor is, ha az igazgatás jogi, pontosabban államigazgatási jogi eszközei a további fejezetekben bemutatásra kerülnek.

A tankönyv a szakirodalmi forrásokat is széles körben feldolgozó egyik legterjedelmesebb fejezete a *szocialista államigazgatás* rendszerét bemutató *második* fejezet. A fejezet szerzője először a szocialista államigazgatásnak a társadalomirányítás rendszerében elfoglalt helyét és betöltött szerepét vizsgálja, majd az államigazgatást az állami szervek rendszerében helyezi el. Egyebek között részletesen foglalkozik az államigazgatásnak, mint az államhatalmi-népképviseleti szervek végrehajtó-rendelkező tevékenységeként való jellemzésével, az államigazgatási feladatok rendszerével, az államigazgatás működési fajaival, illetve az államigazgatás jogalkotó, valamint jogalkalmazó tevékenysége általános vonatkozásaival stb. A fejezet az államigazgatási szervek irányító tevékenysége körébe tartozó alapkérdések elemzésével zárul.

A *harmadik* fejezetben kerül sor az *államigazgatási jog,* mint a szocialista jogrendszer egyik ága fogalmi ismérveinek, jellemző vonásainak tárgyalására. A szerző következtetései megalapozottak, kívánatos arányokat is szem előtt tartva elemzi az általános jogelméleti és kifejezetten államigazgatási jogi szempontú kérdéseket, intézményeket. Az államigazgatási jog fogalomkörének meghatározását követően a fejezet jelentős figyelmet szentel az államigazgatási jogforrástan, valamint jogszabályszerkesztés kérdéseinek, majd az államigazgatási jogi norma és az államigazgatási jogviszony sajátosságait mutatja be. E fejezethez egyetlen, megfontolásra ajánlott megjegyzésem van: talán indokolt lett volna az államigazgatási jogi normatan és jogviszony-elmélet kérdéskörével valamelyest részletesebben foglalkozni, különös tekintettel a szocialista államigazgatás szerepkörének változásaira, különösen a gazdasági élet és a szolgáltatások szférájában.

A tankönyv *negyedik* fejezete az államigazgatási szerv meghatározásával és alapvető jellemző vonásaival foglalkozik, részletesen elemzi az államigazgatási szerv alapvető ismérveit, megkülönböztető vonásait. Az állami vállalat és intézet jellegének vizsgálata kapcsán hangsúlyozza, hogy a vállalat és az intézet nem államigazgatási szerv, mivel e szervezetek igazgatási tevékenysége az adott szervezeten belül realizálódik és annak nincs közhatalmi jellege. Ezt követően az államigazgatási szerv jogképességének tartalmi elemeit, a testületei és egyedi vezetés problémakörét, az államigazgatási szerv belső igazgatásának folyamatát, illetve az igazgatástechnikai és

az államigazgatási ügyvitel kérdéseit mutatja be.

A munka *ötödik* fejezete foglalkozik az *államigazgatás személyzetének* témakörével. A személyzeti politika államigazgatásban való érvényesülésének áttekintését követően részletesen tárgyalja a kiválasztás, a minősítés és az előreléptetés rendszerét, valamint az illetményrendszert.

E fejezet keretében kerül sor az államigazgatási fellelőségi rendszer összetevőinek áttekintésére. A tankönyv helyesen abból indul ki, hogy az államigazgatási alkalmazottak (dolgozók) jogi felelősségre vonásának a következő formáiról lehet szó: az államjogi (alkotmányjogi), a munkajogi (fegyelmi és anyagi) és a bűntetőjogi felelősség. Az említett felelősségi formák tartalmi ismérveinek ellemzését követően az államigazgatási szervek kárfelelősségét tárgyalja, majd a közigazgatási szolgálat erkölcsi-etikai kérdéseinek bemutatásával zárul.

A tankönyv sokoldalúan elemzi az *államigazgatási rendszer* tagolását meghatározó tényezőket, ezen belül az ágazgati szerv és funkcionális szerv fogalmát, feladat- és hatáskörét, valamint a területi munkamegosztás érvényesülését a szocialista államigazgatás rendszerében (hatodik fejezet). Ezt követően a vizsgálat tárgyát a *centralizmus* és a *demokratizmus* államigazgatási szervezetben való érvényesülése képezi (hetedik fejezet). A tankönyv ebben a részben áttekintést ad a demokratikus centralizmus elvének az államigazgatás rendszerében való realizálódása sajátosságairól és módozatairól (alá- és fölérendeltségi viszonyok tartalma, az államigazgatási szervek önállósága stb.), majd az államigazgatás demokratizmusának érvényesülési formáit vázolja. Ez utóbbi körben a vizsgálat tárgyát olyan kérdések képezik, mint pl. a közvetlen demokrácia intézményei az államigazgatásban, az államigazgatás és a társadalmi szervek kapcsolata, az állampolgári részvételi jogok formái és módszerei, a tudományos-műszaki forradalom és az államigazgatás demokratikus jellegének alakulása, valamint az államigazgatás és bürokratizmus problémája.

A tankönyv *nyolcadik* fejezete tárgyalja az *irányítás és felügyelet* érvényesülését az államigazgatás rendszerében. A kormányzás és az államigazgatás legfelsőbb irányítása kérdéskörének vizsgálata kapcsán helyesen szögezi le, hogy „indokolt elválasztani a Minisztertanács kormányzati szerepétől az alárendeltség jegyében kifejtett azt a funkcióját, amelyet az államigazgatás legfelsőbb irányításának nevezünk..." (355. old). Ezt követik azok a megalapozó jellegű fejtegetések, amelyek az irányítás és felügyelet kapcsolatára, illetve fő típusaira és fajtáira, az irányítás eszköztárára (jogi és nem jogi eszközeire) vonatkoznak. Ez utóbbi körben meggyőzőek azok a fejtegetések, amelyek az utasítás, mint irányítási eszköz jellemző vonásainak feltárását, az irányítás eszközrendszerében helyének és szerepének kijelölését célozzák.

Az államigazgatásban az *ellenőrzés rendszerét* bemutató *kilencedik* fejezetet követően a tankönyv az államigazgatás *központi* és *helyi szerveinek* rendszerét vizsgálja *(tizedik* és *tizenegyedik fejezet)*, majd konkrét áttekintést nyújt a *társadalmi szerveknek* az államigazgatásban betöltött szerepéről *(tizenkettedik fejezet)*. Ezt követően kerül sor az államigazgatás *vállalatirányító* tevékenységének elemzésére *(tizenharmadik fejezet)*, valamint az *intézet* elhelyezésére és jogállásának körvonalazására az államigazgatás rendszerében *(tizennegyedik fejezet)*. A tankönyv ide vonatkozó fejtegetéseivel és következtetéseivel egészében egyetértek, azokat megalapozottnak tartom. Megjegyzem, hogy a tankönyv esetleges jövőbeni átdolgozott kiadása során különösen a vállalatirányító részt célszerű lenne kiegészíteni azokkal az új megoldásokkal, amelyek a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésével kapcsolatosak (pl. az új vállalatirányítási formák és ebből adódóan a vállalatirányítás jelentős változása stb.). A tankönyv a gazdaságirányítási rendszer korszerűsítésének irányait globálisan, a fő tendenciákat illetően most is figyelembe veszi, de annak folytán, hogy 1983-ban került lezárásra, a továbbfejlesztés konkrétabb irányait a dolog természeténél fogva nem vehette számba.

Az ismertetésre kerülő munka további fejezetei az *államigazgatás működésével,* valamint az *államigazgatási eljárással, a szankciók* rendszerével, illetve a *szabálysértési jog* intézményeivel kapcsolatos elvi-elméleti és alapvető tételes jogi kérdéseket tárgyalják *(tizenöt-tizenkilencedik fejezet)*. Ez utóbbi kapcsán külön is említést érdemelnek azok a fejtegetések, amelyek az államigazgatási aktusok rendszerére (fogalmára, fajtáira, osztályozásuk lehetőségeire stb.) vonatkoznak. A tankönyv, továbbá, színvonalas és jól áttekinthető képet nyújt az államigazgatási eljárás körébe tartozó intézményekről, jól érzékeltetve azokat a fejlődési tendenciákat, amelyek az 1957. évi IV. tv. 1981-ben történt módosítást követően egyre határozottabban kirajzolódnak, illetve érvényesülnek. Didaktikai szempontból is jól áttekinthetők és színvonalasak azok a fejezetek is, amelyek az államigazgatási szankció és kényszer fogalmi elemeit, a szankciók fajtáit, illetve a szabálysértési jog kialakulását, fejlődését, valamint mai tételes jogi alapintézményeit érintik.

A fentiekben csupán arra vállalkozhattunk, hogy az államigazgatási jog általános részét átfogó jelleggel tárgyaló tankönyvet vázlatosan bemutassuk. Tudatában vagyunk annak, hogy e tankönyv értékeinek megítélését illetően a fő szempont végül is az oktatás mindennapi gyakorlata, illetve az e területen szerzett tapasztalat lehet. Ez utóbbit szem előtt tartva a recenzens egyértelmű reflexiója, hogy az államigazgatási jog általános részét feldolgozó új tankönyv eredményesen és színvonalasan tölti majd be azt a feladatát, amely a tankönyvre az egyetemi szintű jogászképzésben és általában az államigazgatási jog felsőfokú oktatásában hárul.

Borbíró István

Lesznek-e reformok az intézetek irányításában?

Izgalmas és bizonyára szélesebb körben is számottevő érdeklődést kiváltó témáról, az intézetek és a közigazgatás kapcsolatáról, ill. annak továbbfejlesztési lehetőségeiről rendezett tudományos vitaülést a „Közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata" kutatási főirány Programirodája. A vita alapjául részben Trócsányi László „Az intézetek helye és szerepe egyes polgári jogrendszerekben", de főleg Madarász Tibor „Az intézeti önállóság és az államigazgatás" című tanulmánya szolgált. A téma iránti érdeklődést már önmagában az a tény is pregnánsan jelzi, hogy a vitaülésen a hazai államigazgatási jogtudomány művelőinek számos képviselője mellett az érintett minisztériumok és országos hatáskörű szervek gyakorlati szakemberei is nagy aktivitással vettek részt.

A gazdaságirányítás terén a közelmúltban lezajlott újabb reformok, a

Borbíró István egyetemi tanársegéd, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

vállalatok önállóságának nagyfokú növelése kapcsán az érintettek körében mind sűrűbben hangzik el az immár egyálatalán nem akadémikus kérdés: van-e lehetőség az intézeti önállóságnak az önkormányzó vállalatokét megközelítő, vagy esetleg azokéval azonos szintű megvalósítására; hosszú távon fenntartható-e az irányítás hagyományos, alapjában véve centrális jellegű módszere a társadalmi-gazdasági szféra egy másik jelentős körében, az intézetirányítás terén?

Madarász Tibor szintén az intézeti önállóságot állította a vizsgálódása középpontjába. Mint azt a vita során is elmondotta, a tanulmány megírásával a továbbgondolkodásra sarkallás volt a célja, s annak körvonalazása, hogy a jelenlegi hazai viszonyaink között az intézetek önállóságának mi a társadalmi indoka, mi az optimális mértéke, az államigazgatásnak pedig ehhez képest mi a jövőbeni szerepe.

A szerző abból a tényből indul ki, hogy az utóbbi idők fejlődésének eredményeként erős divergáló tendencia figyelhető meg az intézetek körén belül. Erre figyelemmel felteszi a kérdést: egyáltalán az intézetek jelenleg létező változatos fajai mellett van-e létjogosultsága még e szervezeteket összefoglaló „intézetek" elnevezésnek. Szerinte az „intézeti kategóriába" sorolt szervezeteknek két markáns közös jellemzője mutatható ki: *a gazdálkodásuk rendszere* és a *szakmai működési arculatuk*. E két közös ismérv megléte mellett — ill. azon belül — számos szempont alapján az intézetek különböző típusai alakíthatók ki, de a hagyományos értelemben vett „intézet" fogalom ezen a szinten már nem használható.

E tipizálás során az egyik legfontosabb ilyen osztályozási alap lehet az intézet által élvezett önállóság mértéke. Az intézeti önállóság optimális mértékének kialakításakor elsősorban az intézet méretére, s az ott végzett munkatevékenység jellegére, s az ott dolgozók kvalifikáltságára kell tekintettel lenni.

Ezzel kapcsolatban a hozzászólók szinte egyöntetűen osztották véleményüket a szerzővel. A probléma kapcsán Lőrincz Lajos elmondta, hogy az intézet jelenlegi általános fogalma a szocialista jogtudomány produktuma, s rengeteg bizonytalansági tényezővel szinte magában foglal minden, az állami vállalatok körén kívül eső, gazdasági, szolgáltató vagy egyéb tevékenységet végző állami szervezetet. Véleménye szerint az intézetek tipizálásánál az egyik meghatározó lehet az irányítás erőssége, s ezen belül valószínű, hogy kimutathatók lesznek a

— szinte államigazgatási szerv jellegű intézetek (pl. Köjál);

— szoros irányítás alatt álló intézetek (pl. általános iskolák);

— s a lazább irányítás alatt álló intézetek (pl. kutatóintézetek).

E tipizálás mellett valószínű, hogy szükséges lesz bevezetni a köz- és magánintézet fogalmát, de ehhez azonban előzőleg vizsgálni kell, hogy mely területeken szükséges az állami monopólium megtartása.

Verebélyi Imre az elhangzottak mellett lényegesnek tartja még annak vizsgálatát is, hogy az „intézet", mint fogalom miből származik. Véleménye szerint itt megkülönböztetendő egy tágabb és egy szűkebb kör. Először vizsgálni kell külön-külön az egyes intézetek, ill. intézettípusok jellemzőit, s csak ezt követően — ezekből absztrahálva — alakítható ki az intézet általános, a jogtudomány által is kezelhető fogalma.

Pécsváradi János és Szaniszló József utalt arra, hogy a magyar közigazgatás-tudományban már Magyary Zoltán kidolgozta az intézet általános fogalmi ismérveit, bár elismerték azt is, hogy ezek a jelenlegi szocialista intézetekre direkten nem alkalmazhatók.

Fenti problémakörhöz szorosan kapcsólodik annak a kérdésnek a megválaszolása is, mely szerint: a jelenlegi helyzetben, ill. a jövőben lehetséges-e egy *egységes intézeti törvény* megalkotása. Madarász Tibor a differenciált önállóság igényéből kiindulva, az egyes intézettípusok jogállásának megfelelő, eltérő jogi szabályozás mellett foglalt állást, s nem ért egyet az *egységes intézeti törvény* megalkotásával. Véleménye szerint: „Az ilyen szabályozás az erőltetett egységesítés jegyében, vagy magas szintű absztrakcióval kialakított, jogi normáknak már alig tekinthető „szabályokat" eredményez, vagy — s ez talán még rosszabb — egy, vagy néhány intézettípusra méretezett szabályok hatálya alá erőszakolja be az egészen más szabályozást igénylő szervezettípusokat. Optimális eredmény csak az intézettípusokra méretezett, differenciált szabályozástól várható, s úgy is csak akkor, ha a magas szintű jogszabály megalkotását megelőzi a szabályozni kívánt intézettípus önállóságának mértékét meghatározó poltitikai állásfoglalás."

A vitában résztvevők közül többen ettől eltérő véleményüknek adtak hangot; Paris György szerint az intézeteknek ma is vannak olyan közös jellemzőik, amelyek alapul szolgálnak egy ilyen kodifikációhoz. Ma még ugyan keveset tudunk az intézetekről, mondta Kolláth György, s nem találtuk meg minden téren a közös nevezőt, de elvileg elképzelhető egy intézeti törvény, bár nem tudni, hogy ennek az előnye vagy a hátránya lenne-e több. Toldi Ferenc és Pécsváradi János arra hívták fel a figyelmet, hogy bizonyos, az intézetekre vonatkozó jogi szabályozás jelenleg is fellelhető szinte minden ágazati törvényben, s egy esetleges kodifikáció során e szabályok kiinduló pontul szolgálhatnának.

Az önállóságot, mint az intézetek differenciáltságára meghatározóan ható körülményt alapul véve, Madarász Tibor felteszi a kérdést: reális koncepció-e az önkormányzat? Véleménye szerint a válaszadáshoz elengedhetetlenül szükséges annak elemzése, hogy az intézetek irányítása során milyen államigazgatási funkciók gyakorlására van szükség, s melyek azok, amelyek kiiktathatók. A szerző e szempontból az államigazgatás *finanszírozási funkcióját* tekinti meghatározónak, s fejtegetései eredményeként leszögezi: nem lehet önkormányzatról beszélni olyan szervezet esetében, amelynek a szakmai működését, fejlesztését, jövőjét a finanszírozó külső hatalom határozza meg. Tehát, az államigazgatás finanszírozási funkciója és a teljes önállóság kizárják egymást. Ugyanakkor e funkció szükségességét nem tartja egyszer és mindenkorra adottnak. A további kutatásoknak — egyebek között — éppen azt kell feltárni, hogy az egyes intézettípusoknál hol és milyen módon lehet ezen önkormányzati korlátot áttörni.

Már ma is vannak és a jövőben méginkább lesznek olyan intézetek, amelyek képesek az önfinanszírozásra és gazdálkodásuk inkább a vállalatokéhoz, mint az intézetekéhez közelít. Az önfinanszírozási képesség megvalósításának egyik módja lehetne a szolgáltatásuk áruként kezelése, azoknak valóságos értéken való biztosítása. Ennek általános szinten történő megvalósulása azonban nem reális perspektíva. De ugyanakkor nem feltétlenül szükséges, hogy a finanszírozás mindenütt államigazgatási funkció maradjon. Az intézeti önállóság elősegítésére — a finanszírozásból adódó korlátok gyengítéseként — e funkció gyakorlása, főleg a nagyobb intézetek tekintetében, átkerülhetne a népképviseleti szervek hatáskörébe, s így e

pénzügyi döntések függetlenebbé válhatnának az államigazgatástól. E változásnak azonban csak akkor lenne értelme, ha népképviseleti szervek munkája lényegesen érdemibb lenne.

Paris György szintén szükségesnek tartja az intézetek finanszírozás szerinti differenciálását, s valószínűnek tartja, hogy lesznek önfenntartó intézetek. Szerinte az önfinanszírozás az intézeti tevékenységek számos területén elképzelhető, s ennek megvalósítása talán az intézeteket is a racionálisabb működésre ösztönözné.

Lőrincz Lajos azt hangsúlyozta, hogy a vizsgált funkciót nem feltétlenül államigazgatás-intézet relációban, hanem inkább az állam és intézet kapcsolataként kell vizsgálni. Ténylegesen növelni kell e téren a képviseleti szervek szerepét és az államigazgatás valóban csak a döntéseket hajtsa végre.

Némileg eltér az előzőktől Verebélyi Imre véleménye, mivel ő elvileg elképzelhetőnek tart egy olyan normatív szabályozást, amivel az intézetek egy része önfinanszírozóvá válhatna. Ezt támogathatná még a jövőben az ún. *köztes finanszírozás* lehetőségének — vagyis az állam mellett más szervek fenntartói szerepének — a megteremtése is. Mindenképpen szükséges azonban különbséget tennünk alapszolgáltatások, és annak nem minősülő szolgáltatások között, mivel az előbbiek igénybevételét nem szabad attól függővé tenni, hogy az állampolgár meg tudja azt fizetni, vagy sem. Úgy véli, hogy ebben a megközelítésben a pénzügyi finanszírozás nem feltétlenül válik valamennyi intézet önállóságának korlátjává.

Kolláth György szintén a pénzügyi szabályozás terén történő előrelépés szükségességét hangsúlyozva kiemelte, hogy a teljes önfinanszírozás, s a szolgáltatások értékükön történő igénybevétele csak a lakossági jövedelemszabályozás lényeges megreformálásával együtt képzelhető el.

Prugberger Tamás a kutatóintézetek tekintetében arra hívta fel a figyelmet, hogy az önfinanszírozás megkíván egy bizonyos eredménycentrikus szemléletmódot is, ugyanakkor vannak olyan kutatások, ahol az eredmény nem szavatolható. Szerinte e körülményt, mint az önfinanszírozás egyik korlátját kell figyelembe venni, ami nem jelenti, hogy az önállóság korlátjává is kell, hogy váljon.

Madarász Tibor az intézeti önállóság másik lényeges korlátjának az államigazgatás *cél- és feladatmeghatározó* funkcióit tekinti. E körben a fő kérdés: az intézetek mindegyike képes-e önmaga kiszűrni a társadalmi szükségletekből szakmai működési céljait, feladatait, s lehet-e olyan mechanizmust kialakítani, amelyik képes ezeket hozzáigazítani a változó körülményekhez. Érvényesülhet-e szabadon a kereslet-kínálat szemlélet, s vajon az államigazgatási beavatkozás nélkül összhangba hozható-e a társadalmi szükséglet és az intézetek kapacitásbővítése. A szerző szerint e probléma szorosan kapcsolódik további két tényezőhöz: egyrészt a már korábbiakban tárgyalt önfinanszírozói képességhez, mivel ez meghatározóan hat az egyes intézetek önfejlesztési lehetőségére, másrészt az *intézeti érdekhez,* ami befolyással lehet az intézeti tevékenységre, ill. az esetleges fejlesztés módjára, irányára. E témákra vonatkozó szabályozás csak differenciáltan képzelhető el, mivel ma még kivételnek számítanak az olyan intézetek, amelyek alkalmasak a felmerült igények felmérésére, s kielégítésére. Különösen azokon a területeken, ahol a szolgáltatás széles néprétegek szükségleteit érinti, vagy igénybevételét törvény garantálja, ezek kielégítését nem lehet attól függővé tenni, hogy az intézetek érdeke egybeesik-e a társadalom érdekével vagy sem.

A dolgozat szerzője vizsgálata körébe vonta az intézeti önállóság társadalmi értékét is. Az intézeti önállóság a szervezetek természetesebb állapota, mint az alárendeltség, s az önállóságot csak a társadalom tényleges érdeke által megkívánt legkisebb mértékig szabad korlátozni. S bár kiemelkedő jelentőségű az intézeti érdek és a társadalmi érdek közötti viszony, de „téves az a nézet, mely szerint az intézeti önállóságra az *intézeti érdek* érvényesítése céljából van szükség. Az önállóságnak csak az optimális intézeti működés szolgálata ad értelmet. Ez az optimum azonban nem képzelhető el az intézeti érdek figyelembevétele nélkül".

Ezek megvalósítása érdekében szükségesnek tartja egyrészt az intézetek önállóságára vonatkozó magas szintű poltitikai állásfoglalást, majd ezt követően az intézettípusonként differenciált jogi szabályozást. E szabályozás során messzemenően figyelemmel kell lenni azokra az alapkövetelményekre, melyeket a magyar jogtudomány képviselői dolgoztak ki az irányítási viszonyok szabályozási követelményeként. (Az államigazgatási szerv jogai az irányítás során: jogalkotási, utasítási, aktusfelülvizsgálati jog, az intézetet minden jog megilleti, amit tőle a jogszabály nem von el stb.)

Javasolja továbbá az intézeti önállóság jelenlegi jogi garanciarendszerének kibővítését az *intézeti jogok bírói védelmével.* Mindez azonban csak akkor valósulhat meg, ha e jogok gyakorlásának megteremtjük politikai feltételeit és olyan közszellemet alakítunk ki, ahol természetesnek veszik ha az irányított szerv képviselői adott témában más véleményen vannak, mint az irányító szerv vezetői.

E gondolatokkal több hozzászóló egyetértett, s megjegyezték még, hogy az intézeti önállóságot csak úgy lehet elképzelni, ha az egyben a kívánt társadalmi célt is meg tudja valósítani.

Lőrincz Lajos szerint ebből a szempontból az intézeti önállóságnak nincs objektív korlátja, de van objektív korlátja az irányításnak, mivel számos olyan intézet van, amely jóval nagyobb szellemi kapacitással rendelkezik, mint az irányító államigazgatási szerv.

Verebélyi Imre úgy véli, hogy az intézetek *szakmai* irányítása terén az államigazgatásnak elsősorban azt kell szabályozni, hogy *mit* kell az intézeteknek megoldania, de a *hogyant* azt rá kell bízni az egyes intézetekre.

Egységesen foglaltak állást a vitában résztvevők az intézeti önállóság garanciái kiépítésének szükségességében. Paris György szerint jelenleg az intézet, ha érdeksérelem éri, legtöbb esetben csak az irányító szervéhez — vagyis majdnem mindig a sérelmet elkövetőhöz — fordulhat jogorvoslatért, s ez nem tekinthető megnyugtató megoldásnak. Egyetértvén Madarász Tiborral, az intézeti önállóság legfőbb garanciájának az intézeti jogok bírói védelmét tekinti.

Az intézeti önállóság növelése — mint azt a tanulmány, s a vitában közreműködők megállapították — maga után vonja az intézeti belső vezetés és ezen belül is a belső demokratizmus továbbfejlesztésének szükségességét. Ennek megvalósításában lehet hatékony eszköz a legfontosabb döntések — főként a személyi döntések — testületi hatáskörbe utalása, ill. az intézeti társadalmi szervek ellenőrző szerepének növelése. E belső biztosítékokhoz járulhat hozzá az államigazgatási ellenőrzés jól kiépített, s valóban garanciális jellegű megvalósítása.

Madarász Tibor tanulmányában is leírta, s a vita során is elmondta, hogy az intézeti önállóság legfőbb garanciáját az államigazgatási tevékenység jogi szabályozottsága mellett a politikai

meghatározottságban látja. „Ha az államigazgatásnak valamely intézettípus igazgatásában érvényesítendő politikája a népképviseletszerv álláspontjait fejezhetné ki, akkor — a népképviselet egészséges működése esetén — mód nyílna arra, hogy az intézetigazgatási politika a képviselt lakosság érdekének a szintéziseként jöhetne létre." Az idézett mondat egyben a vitaülés zárógondolataként is elfogadható.

Noha a vázolt témában a jelenlegi kutatások még kezdeti stádiumban vannak, az ülés megszervezése mindenképpen hasznosnak mondható, mivel Madarász Tibor tanulmánya, s a vitaülésen elhangzottak együtt, kitűnő alapot biztosíthatnak e további kutatások számára.

Hack Péter

A bűnmegelőzés helyzete a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban*

Az utóbbi években a hazai és a nemzetközi konferenciák, tudományos tanácskozások napirendjén mind gyakrabban szerepel a bűnözés megelőzésének kérdése, mind gyakrabban találkozhatunk úgy a külföldi mint a hazai irodalomban a megelőzés egy-egy aspektusának elméleti vagy gyakorlati igényű feldolgozásával. A téma nemzetközi méretekben is a tudományos érdeklődés középpontjába került.

A bűnözés megelőzésének lehetőségeit kereső kutatások eredményei a bűnügyi tudományok hazai művelői számára is értékes tanulságokkal szolgálhatnak. Különösen azon országok kutatóinak tapasztalatait, eredményeit érdemes figyelemmel kísérnünk, amelyek társadalmi berendezkedésük, a társadalmi fejlődés eddig elért szintje alapján hazánkhoz hasonló adottságokkal rendelkeznek egyéb tényezők mellett a bűnözés területén is. Jó lehetőséget teremt a tapasztalatszerzésre, az eredmények megismerésére Gustav Prenowil: A bűnözés megelőzésének elméleti alapjai a Csehszlovák Szocialista Köztársaság című művének ismertetése, amely munka a címben jelölt szűkítéssel igényes és átfogó elemzését adja a kérdésnek.

A mű szerkezetében a megelőzéssel kapcsolatos gondolkodás hagyományosnak mondható felépítését követi. A szerző gondolatmenete az általa tárgyalt kérdéskör lényegéből eredő logikai szerekezet szerint épül fel. Az első két fejezet a megelőzéssel kapcsolatos általános megfontolásokat, valamint a bűnözés és a megelőzés okaival kapcsolatos kérdéseket tárgyalja. Ebben a részben a szerző meghatározza a megelőzés elméleti alapjait, azáltal, hogy elhatárolja a tárgyat és a módszertant, meghatározza a kapcsolatot a megelőzés és az azzal összefüggő határ-diszciplínák között és meghatározza a megelőzés általános módszereit, valamint helyét és szerepét a társadalmi folyamatok és jelenségek rendszerében.

A megelőzést úgy értelmezi, mint a bűnözés elleni küzdelem szélesebb rendszerének részét. Véleménye szerint a megelőzés alpvető magját azok a hatások jelentik, amelyek egyáltalán nem engednek teret a bűnözési tevékenységnek, de a megelőzés koncepciójába olyan tevékenységeket is besorol, amelyek a visszaesés és/vagy az új, további bűnözési tevékenységek megelőzésére hivatottak.

A megelőzést az alanyok, tárgyak, tevékenységek, objektív feltételek kapcsolatainak rendszereként fogja fel, tartalmi alapjának a megelőzés alanyainak tevékenységét tekinti, amely alanyok megfelelően szervezett és koordinált tevékenységét a megelőzés hatékonysága szempontjából alapvetően fontosnak tartja.

A szerző a bűnözés általános okait a szocializmusban a kapitalizmus hatásában és a korábbi társadalmi formáció még meglevő hatásában látja. A kapitalizmus hatását véleménye szerint nem lehet pusztán az ideológiai diverzióra szűkíteni, mivel az tartalmában inkább a legkülönfélébb kapcsolatokban jelenik meg a két alapvető értékkoncepció közötti küzdelemben. A szerző ezen a területen az úgynevezett szociológiai propagandát tartja különösen hatékonynak, amely a szocialista és a kapitalista világ közötti nagyon széles kölcsönös kapcsolatok, a kereskedelem, a turizmus, a sport a kultúra stb. terén kerül alkalmazásra.

Ezután hozzáteszi, hogy bár a bűnözés a szocializmussal össze nem függő jelenség, de még a szocializmusban is léteznek általános társadalmi, bűnözési okok, létezik a társadalomban az ellentmondás általában a realitás és a különböző egyének és csoportok nézetei között. Fontosnak tartja, hogy felkutassuk azoknak az antagonizmusoknak mind szubjektív, mind objektív forrásait, amelyek — különböző intenzitással — a bűnözéshez vezetnek. Végeredményben tehát ezen utóbbi megállapításokból kiderül, hogy Prenosil is osztja azt a — magyar kriminológiában uralkodó — felfogást, hogy a szocializmusban is még a meglevő társadalmi igazságtalanságok eredményezik a bűnözést, tekinthetők a bűnözés okainak.

A mű harmadik részében a társadalmi megelőzés és a tásadalmi kontroll problémájának elemzésével találkozhatunk. A társadalmi megelőzést a szerző úgy határozza meg, hogy az jellemezze úgy a generális, mint a speciális prevenció megfelelő szempontjait, a megelőzés kapcsolatát az egész csehszlovák társadalmi rendszerrel, ennek kapcsolatát a társadalmi folyamatok tervezésével és irányításával. A társadalmi megelőzést a megelőzésen belül a legszélesebb fogalomnak tekinti.

A bűnmegelőzés típusainak és az összefüggő diszciplínákkal való kapcsolatának elemzése után a mű ötödik részében a szerző megfogalmazza a megelőzés alapelveit.

Véleménye szerint ezek az alapelvek olyan irányító eszmék, amelyek mind a jogi elintézést, mind a politikai és szervezeti koncepciókat kormányozzák, akárcsak a megelőzés valamennyi alanya tevékenységének végrehajtását.

Az alapelvek közé a következőket sorolja: az osztály- és pártjelleg, a párt- és jog- és a bűntető politika tiszteletben tartása, a megelőzés legalitása, a megelőzés humánus jellege, koordináltsága, megfelelősége, konkrétsága és a megelőzés gazdaságossága.

A hatodik részben a szerző a megelőzés információs biztosítékait fejti ki. Rámutat, hogy a hivatalos statisztikai adatok jelenleg még nem kellően kihasználtak, bár ezeken keresztül közelebbről megismerhető lenne a tényleges bűnözés. Az információ rendszerének jövőjét csak a modern számítástechnika alkalmazásával látja elképzelhetőnek, és kiemeli, hogy ez alatt nemcsak a nyilvántartás és adatfelhasználás módjait kell érteni, hanem annak lehetőségeit és funkcióit kell kihasználni. Egyidejűleg egy új adatbank kiépítését is szükségesnek tartja, amely megfelelően szelektált információkat képes adni az egyes használóknak.

A hetedik rész a társadalmi szervezetek és más állampolgári egyesületek feladataival foglalkozik. A munka ezen részének konklúziója az egyes egyesületek és szervezetek együttműködési lehetőségét próbálja feltárni a bűntetőeljárásban tevékenykedő szervezetekkel. A szerző rámutat, hogy a

---

Hack Péter tudományos továbbképzési ösztöndíjas, Tudományos Minősítő Bizottság (Budapest).

**G. Prenosil:* Teoretik zaklady preveno kriminality v CSSR. Praha, 1984.

Büntető Eljárási Törvénykönyv 3. és 4.§§ által előírt lehetőségek jelenleg még nincsenek teljesen kihasználva.

A nyolcadik rész az állami gazdasági szervezetek bűnmegelőzésben betöltött helyét tárgyalja. A szervezetek között különválasztja azokat, amelyek jogilag előírt, elkülönült feladatként látnak el megelőzési feladatokat, mint például a Nemzetbiztonsági Erők, az ügyészségek, a bíróságok és külön tárgyalja az egyéb szervezeteket. Az utóbbiak közül a Nemzeti Bizottságokat emeli ki, mint a dolgozó emberek legnagyobb tömegszervezetét. Véleménye szerint ez a szervezet alkotja a társadalmi megelőzés természetes bázisát és ez válhat a megelőzés és annak koordinálásának természetes bázisává is.

A kilencedik fejezet a közvélemény megelőzésben elfoglalt helyével, a tizedik és a tizenegyedik pedig a dolgozó kollektívák, illetve a lakóhelyi közösségek bűnmegelőzési tevékenységével foglalkozik.

Figyelemre méltó a szerzőnek az az álláspontja, hogy a bűnmegelőzés szerves részeként kell foglalkozni a prekriminalitás a fiatalkori bűnözés, valamint a visszaesés megelőzésének kérdéseivel is. Ezeket a kérdéseket a munka tizenkettedik és tizenharmadik részei tárgyalják.

A tizennegyedik befejező rész a jognak a megelőzésben elfoglalt szerepével foglalkozik. Ebben a részben a büntetőjog preventív feladatain túl az eljárási jog ilyen lehetőségeit is kifejti. Fontosnak tartja egy olyan törvény kihirdetését, amely a társadalomellenes tevékenységek megelőzéséről szólna és amely az egyes szervezetek tevékenységeinek alapelveit, a megelőzés alapvető irányait és a megelőzés alanyainak feladatait összegzi.

A munka tanulmányozása meggyőz arról, hogy korántsem egyszerű feladat a megelőzés összetett, sokirányú tennivalóinak, módszereinek összegzése. Prenosil kiválóan oldotta meg ezt a nehéz feladatot. Munkájában a bűnmegelőzés elméleti alapjainak kitűnő összefoglalását készítette el. A mű igazi értékét a szerző szemlélete, megközelítésmódja jelenti. Bár művének célja a megelőzés elvi alapjainak tisztázása, nem hagyja figyelmen kívül a gyakorlati megvalósítás, illetve megvalósíthatóság szempontjait sem.

Különösen figyelemre méltó, hogy a megelőzés alanyainak tevékenységét állítja középpontba és a megelőzés hatékonyságának zálogát ezen alanyok tevékenységének összehangoltságában látja. A szerző szemléletmódjának külön érdeme, hogy amikor a jövő útjait keresi, elsődlegesen a már meglevő erőforrások hatékonyabb kihasználását szorgalmazza. Úgy ítéli meg, hogy a bűnmegelőzés feladatainak ellátására hivatott állami és társadalmi szervek rendelkeznek olyan erőtartalékokkal, amelyek kihasználása növelné a megelőző tevékenység hatékonyságát.

Indokolt Prenosilnak az a megállapítása is, hogy a megelőzés alapelvei között különös jelentőséget kell tulajdonítani a megelőzés tervezettségének. Fontos felismerése, hogy a tervek viszonylag nagy heterogenitása, tekintettel a feladatok összetettségére, szükségszerű, de ez a sokféleség csak megfelelő egyeztetés, összehangolás mellett segítheti elő a hatékony megelőzést. Számunkra is hasznosítható az a következtetése, hogy a megelőzés terveinek elkészítése során kerülni kell a különböző általánosságokat és a már meglevő tervekből is célszerű ezeket kiiktatni.

A mű egészének értékéből semmit sem von le az, hogy elvétve ugyan, de találkozhatunk a munkában olyan megállapításokkal, amelyek törést jelentenek a szerző egyébként mindvégig következetes érvelésében. A mű első részében Prenosil megállapítja, hogy tényleges megelőzés, nemcsak annak szabályozására szorítkozva, csak a szocializmusban lehetséges, és ennek bizonyítékát a szocialista és a fejlett kapitalista országok bűnözési rendjében látja. Az eltérő bűnözési rendet azonban csak abban az esetben tekinthetnénk az eredményes bűnmegelőzés bizonyítékának, ha egyenlőségjelet tennénk a két eltérő társadalmi rendszer bűnözése közé, vagyis, ha a bűnözést mint társadalmi jelenséget azonosnak tekintjük mindkét társadalmi rendszerben, ami nyilvánvalóan nem igaz. Az eltérő bűnözési rend tehát inkább azt bizonyítja, hogy a bűnözést okozó társadalmi igazságtalanságok között van minőségi eltérés, semmint a megelőzés tényleges lehetőségeiben.

Természetesen a bíráló — ha éppen ez a célja — mindig találhat kifogásokat az általa elemzett munkában, mindig találhat olyan nézeteket amelyektől saját álláspontja eltér. Mindazonáltal ha valaki Prenosil könyvét elolvassa, megállapíthatja, hogy a mű igényes, magas színvonalú összefoglalását nyújtja a címben megjelölt témának, eredményei hasznosítható tanulságokkal szolgálhatnak a bűnözés megelőzésén fáradozó elméleti és gyakorlati szakembereknek.

Papp László

Bittó Márta: Büntetőjogi felelősség a munkavédelmi szabály megszegéséért c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitája

1985. november 4-én zajlott le a Magyar Tudományos Akadémián Bittó Márta, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete tudományos munkatársa „Büntetőjogi felelősség a munkavédelmi szabály megszegéséért" c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitája. Az értekezés opponensei Bócz Endre, a fővárosi főügyész helyettese és Györgyi Kálmán egyetemi docens, kandidátusok voltak. A Tudományos Minősítő Bizottság által kiküldött bíráló bizottságban Kertész Imre rendőrezredes, az állam- és jogtudományok doktora elnökölt.

Az értekezés rövid ismertetésében a jelölt elmondta, hogy az értekezés fő célja annak vizsgálata volt, hogy a különnormaszegés milyen szerepet tölt be a büntetőjogi felelősségben. A különnormák világában a jelölt a munkavédelmi szabályokra koncentrált, mert — mint mondotta — itt lehetett jól nyomon követni azt a folyamatot, amelynek során az igazgatási jog behatolt a büntetőjog rendszerébe, szétfeszítette a hagyományos büntetőjogi védelem kereteit és új megoldások keresésére kényszerítette a büntetőjog alkotását, alkalmazását és tudományát egyaránt. Az értekezés ugyanakkor egy szélesebb kitekintést is tett, mert vizsgálni kellet, hogy a munkavédelmi szabályszegéshez közvetlenül fűződő szankció miként érinti a közigazgatási büntetőjog alapkérdéseit.

A jelölt rámutatott, hogy a gondatlanságból elkövetett élet elleni bűncselekmények körében a sértő vagy veszélyeztető eredmény mellett a különnormaszegés és az objektív gondossági kötelesség megszegése (a gondosságsértés) tölthet be felelősséget konstituáló szerepet a büntetőjogban. Az értekezés ezt tárgyalja egyfelől a nyitott és a kerettényállások kapcsán, továbbá külön az általános, keretjellegű szabályok megszegésére, és külön a konkrét részletszabályok megszegésére vetítve. Az értekezés elemzi a foglalkozási szabályt és annak megszegését, mint a foglalkozási gondatlanságért való felelősség alapját, és ebben az összefüggésben vizsgálja a foglalkozási szabály személyi hatályának büntetőjogi jelentőségét.

Papp László főiskolai docens, Államigazgatási Főiskola (Budapest).

A büntetőjog bűnösségi problémái körében a dogmatikai rendszerképzésben kialakult szempontok ütköztetésével, az objektív gondossági kötelességre vonatkozó tanok egybevetésével dolgozta ki az értekezés azokat a válaszokat, amelyek a gondatlan bűnösség elemeivel és bizonyíthatóságukkal foglalkoznak. A szabályszegés, a gondosságsértés és a bűnösség összefüggéseinek tárgyalása során az ezekre vonatkozó dogmatikai felfogások kritikai elemzésével törekedett az értekezés arra, hogy meghatározza az objektív gondossági kötelesség szerepét a gondatlan bűncselekmény dogmatikájában.

Az értekezésben a közigazgatási kitekintést indokolta a jelölt részben azzal, hogy az enyhe represszív szankciót alkalmazhatja az államigazgatás, részben pedig azzal, hogy a büntetőjog tényállástani problémái a kerettényállási technika folytán kapcsolódnak az igazgatási joghoz. A jogi területeken túl az értekezés a munkavédelemmel foglalkozó tudományok alapvető megállapításait is áttekintette.

Bócz Endre opponensi véleményében kifejtette, hogy a dolgozatban jóval többről van szó, mint amit a címe ígér. A jelölt nem szorítkozott csupán a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés büntetőjogi szabályozásának és joggyakorlatának elemzésére — holott ez önmagában sem lenne kevés —, hanem a kérdést jóval szélesebb perspektívába helyezve tárgyalja, s ennek során jogrendszerünk olyan problémáit feszegeti, amelyek az utóbbi időben egyre inkább előtérbe kerülve elméleti síkon ígérik a gyakorlatban már hosszabb ideje érzékelhető feszültségeknek a feloldását. A tanulmány gondolati tartalma két fő vonulat mentén helyezkedik el, mondotta az opponens: az egyik a címben jelzett tárgyra közvetlenül vonatkozó anyag feldolgozása, a másik pedig a jog általánosabb kérdéseit — a felelősségi- és szankciórendszer összetevőinek egymáshoz való viszonyát, a büntetőjog és a közigazgatási jog határterületeinek célirányos felosztását, a közigazgatási büntetőjog létjogosultságát, az ezekhez kapcsolódó büntetőjog-dogmatikai és jogpolitikai megfontolásokat stb. — tárgyalja.

Az opponens felvetette, hogy a szerkezeti felépítés a büntetőjogi eszközöket elszakítja a komplementer egyéb jogi eszközöktől, s hogy a javasolt közigazgatási büntetőjog és a „valódi" büntetőjog érintkezési felülete nem teljesen kidolgozott. Az utolsó — dogmatikai — fejezet csak lazán, áttételesen kapcsolódik a fő mondanivaló gondolatmenetéhez, a dogmatikai kifejtések összegezése az értekezés végén mégsem lett volna felesleges, mondotta az opponens.

Új tudományos eredménynek tekintette Bócz Endre az értekezésben a munkavédelem körében kialakítható egységes jogérvényesítési és felelősségi rendszerre, ezen belül az államigazgatási, a szabálysértési, a munkajogi és a büntetőjogi eszközök egymáshoz való viszonyára vonatkozó gondolatokat; a közigazgatási büntetőjog mibenlétéről és kiépítésének lehetőségéről szóló fejtegetéseket, végül a foglalkozási szabálynak a büntetőjogi felelősség terén betöltött funkcióját és különösen a büntetőjogi gondatlansághoz való viszonyát érintő megállapításokat.

Györgyi Kálmán opponensi véleményében megállapította, hogy a jelölt az értekezés mindkét részében — mind a közigazgatási büntetőjogi, mind a büntetőjogi részben — az elmúlt évszázad második felétől napjainkig úgy tekinti át a törvényhozás és a jogalkotás fejlődését, hogy az esetlegességektől, lényegtelen technikai részletektől eltekintve a jogi megoldások elméleti szempontból lényeges, meghatározó jellegű vonásait emeli ki. Az irodalom és a joggyakorlat bemutatása ehhez az elméleti nézőpontú történeti áttekintéshez szolgál segítségként, bizonyítékul vagy éppen vitázó partnerként. Az értekezés első részével kapcsolatban az opponens elismerően értékelte a kihágási büntetőjog különállásához fűződő elméleti magyarázatok füzérbe fonását, a kihágási jog tényállásalkotási technikájának felvázolását, az alkotmányos horderejű kérdések felvonultatását, a szabálysértési felelősség továbbfejlesztésének körvonalazását.

Az értekezés második részével kapcsolatban Györgyi Kálmán rámutatott, hogy a büntetőjogi dogmatikai kérdéseket illetően tekintélyes korábbi feldolgozásokkal, elsősorban Viski László és Békés Imre monográfiájával kellett a jelöltnek szembenéznie. A két említett szerző vitájába a jelölt harmadikként kapcsolódott be, sőt bátran magára vállalta a döntőbíró(nő) szerepét, folytatta az opponens. A jelölt a különnormából indul ki és ekörül forgatja a gondatlan bűncselekmény dogmatikájának körhintáját. A találó megállapításokban gazdag elemzés végén azonban az opponens számára indokolatlannak tűnt az a tartózkodás, amellyel a jelölt nyitva hagyta az objektív gondossági kötelesség helyét az előbb említett rendszerben. Bírálta továbbá az opponens azt a megállapítást, amely szerint a jelölt elsősorban a negligentiánál tulajdonít jelentőséget a gondossági kötelességnek.

Új tudományos eredménynek tekintette az opponens a munkavédelmi szabály megszegéséért való igazgatási és büntetőjogi felelősség szabályozásának történeti-elméleti jellegű feldolgozását és a legidőszerűbb jogpolitikai, jogalkalmazási és elméleti kérdésekben való megalapozott állásfoglalást, nevezetesen: a szabálysértési jog továbbfejlesztésére vonatkozó javaslatokat, a foglalkozási szabály kiterjesztő értelmezésének bírálatát és a gondatlan foglalkozási veszélyeztetési tényállás dogmatikai elemzését.

A két opponens egybehangzó véleménye szerint a jelölt eddig tudományos munkásságával és a vitára bocsátott értekezéssel bebizonyította, hogy a tudományos kutatásra alkalmas; az értekezés a formai követelményeknek is mindenben megfelel. Ennek alapján az opponensek indítványozták, hogy a bírálóbizottság tegyen javaslatot a Tudományos Minősítő Bizottságnak a kandidátusi fokozat Bittó Márta számára történő odaítélésére.

A jelölt válaszában a szerkezeti felépítéssel kapcsolatban elmondotta, hogy a kihágási és a szabálysértési szankció tárgyalása nem függetleníthető az igazgatási normaszegéshez fűzött egyéb szankcióktól (munkajogi, végrehajtási, felügyeleti szankciók, egyéb bírságszankciók). Mindezektől a szankcióktól jól függetleníthetők azonban a szűkebben vett büntetőjogi szankciók, az értekezés ezért a büntetőjogi felelősséget külön, egymagában tárgyalja. Mint mondotta, az elszakítás vádjával akkor értene egyet, ha a sértő vagy veszélyeztető eredményért viselt felelősség nem „valódi" büntetőjogi, hanem közigazgatási büntetőjogi felelősség lenne. A kétféle büntetőjog érintkezési felületével kapcsolatban kifejtette, hogy a nyitva hagyott kérdések teljeskörű feldolgozása már egy másik disszertáció témája lehetne. A gondossági kötelességnek a negligentiában betöltött jelentőségét illetően a jelölt kifejtette: az alatt elsősorban annyit értett, hogy a negligentiánál a gondossági kötelesség mindkét eleme jelentőséghez jut: nem csak az eredmény elkerülését kívánjuk meg vele, hanem az eredmény előrelátását is. Amíg ugyanis a luxuriánál az eredmény előrelátása adott, addig a negligentiánál a gondossági kötelességgel fejezzük ki az előrelátás követelményét is.

A jelölt a továbbiakban hangsúlyozta, az értekezésben igyekezett bebizonyítani, hogy az a dogmatikai rendszer, amely elveti az objektív gondossági kötelességet, és annak megszegését — vagyis a gondosságsértés elemét — a különnormaszegéssel vagy foglalkozási szabályszegéssel helyettesíti, nem elfogadható, két okból sem. Egyrészt azért nem, mert ez a dogmatikai rendszer még a különnormákkal szabályozott, speciális életviszonyok körében sem alkalmazható kizárólagos érvénnyel. Másrészt azért nem, mert a büntetőjogi dogmatika alapvető elveibe ütközik e rendszernek az a megoldása, amely visszafelé, a bűnösségről következtet a jogellenességre, s amely szerint a felróhatóság konstituálja a jogellenességet. A jelölt olyan dogmatikai rendszer mellett foglalt állást, amely az objektív gondossági kötelességet is felhasználja a büntetőjogi garanciák érvényre juttatására, s arra, hogy megakadályozzuk a jogellenesség és a bűnösség összemosódását. Az objektív gondossági kötelességet bármely dogmatikai rendszerben úgy kell elhelyezni, mondotta, hogy a jogellenesség vagy a bűnösség objektív elemének vizsgálata feltétlenül megelőzze a szubjektív elemek vizsgálatát. Ennek hangsúlyozásával a jelölt a dogmatikai rendszerek garanciális jelentőségét kívánta kiemelni. Megjegyezte, hogy eddigi tanulmányai alapján az objektív gondossági kötelességet a jogellenességbe helyezné el, de a disszertáció adta keretek között e dogmatikai alapkérdés részleteinek a kifejtésére és az ezzel ellentétes nézetek részletesebb bírálatára nem volt tere.

Az opponensek a választ elfogadták, s a bírálóbizottság úgy döntött, hogy javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, ítélje oda Bittó Mártának az állam- és jogtudományok kandidátusa tudományos fokozatot.

Тамаш Пругбергер:

Новое правовое регулирование пая члена кооператива и опыт практики

В первой части статьи анализируется то, что изменения, внесенные в законодательство о кооперативах в 1983 году, в какой мере обновили положения о пае члена кооператива и условия подписания на пай. Автор высказывает критическое замечание в связи с тем, что приказ министра финансов об исполнении внесенных изменений в ряде случаев предусматривает ни теоретически, ни практически необоснованные ограничения относительно обращения с паевыми фондами и размера дивиденда. Это искажает и тормозит применение пая в кооперативе; детальный анализ этой проблемы дается во второй части статьи.

Tamás Prugberger:

Die neue rechtliche Regelung und die praktischer Erfahrungen den sg. Teiligungskarte in den Genossenschaften

Erster Teil der Studie Untersucht, in welchem Masse die Regelung der Beteiligungskarte der Mitglieder der Genossenschaften im Laufe der Modifizierung der genossenschaftlichen Regelung vom Jahre 1983 verändert wurde. Es wird kritisiert, dass die DVO in mehreren Hinsichten Begrenzungen auferlegt, die weder theiretisch, noch praktisch nicht begründet werden können. Dies betrifft insbesondere die Behandlung der Fonds, sowie das Mass der Dividende. Diese Regelungsweise bremst und verzerrt die Praxis der Anwendung der Beteiligungskarte.

László Burián:

Entstehung der Regelung der Haftung für Delikte im IPR

Die Studie schildert die Entstehung der Haftung für unerlaubte Handlungen im IPR. Der Verfasser geht davon aus, daß die lex loci delicti commissi erst in der modernen Zeit zur allgemeinen Regel geworden ist. Er befaßt sich mit der Frage einer Kollisionsregelung in den antiken Rechten, im Frühmittelalter, dann erörtert den Stand der Wissenschaft z. Z. der Statutisten, Kanonisten und der späteren Zeit bis zum Anfang des 19-ten Jahrhundrets. Er kommt auf die Folgerung, daß bis zum 19-ten Jahrhundert nicht von einer allgemeinen Regel gesprochen werden kann.

Tamás Prugberger:

The new regulation of the membership stock in co-operative law and the practical experiences concerning its application

The first part of the study analyzes the changes brought about by the 1983 amendment of the rules concerning co-operatives in the fields of the membership stocks and the conditions of the subscription for them. The author criticizes that the decree passed by the minister of finances on the enforcement of the new regulation contains unfounded restrictions in connection with the administration of stock funds and the measure of the dividend. This feature deforms and blocks the practice of the application of stocks at the co-operatives, as pointed out in the second part of the study.

László Burián:

The development of the regulation of liability for torts in private international law

The author deals with the development of the liability for torts in conflict of laws. He starts his analysis in the ancient period, examines the state of legal science in the early, mied and late Middle Ages and the development until the beginning of the XIX. century.

He comes to the conclusion that no general rule existed in the field of torts in conflict of laws on the continent until the XIX. century.

ÁRA: 55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 759-011/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Dobó József igazgató. 86-4745. Szeged, 1980. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI). Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

Fq 5003

XLI. új évfolyam 3. szám Budapest, 1986. március hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

TARTALOM

SÁRKÖZY TAMÁS
A magyar gazdasági jog ötéves fejlődéséről 105

WEISS EMÍLIA
A Családjogi Törvény tervezett módosításához 115

CSÉCSY GYÖRGY—KENDERES GYÖRGY
Az innováció jogi szabályrendszere — az innovatív társulások elméleti és gyakorlati kérdései 126

PRUGBERGER TAMÁS
A szövetkezeti tagok önkéntes működéstámogatási formáinak új jogi szabályozásáról 132

MÜLLER, M.—SCHÖNFELD, G.
Gondolatok a KGST-tagországok tudományos-műszaki együttműködése jogi alapjainak további tökéletesítéséhez és továbbfejlesztéséhez 139

Szemle

DOMÉ GYÖRGYNÉ
Kalmár Sándor 1948—1985 145

SCHIFFERS, REINHARD
A birodalmi kamarai bíróságtól a szövetségi alkotmánybíróságig 146

PAP GÁBOR—SZALAY PÉTER
Az államjogi diákkörök miskolci tanácskozásán: választójog a gyakorlatban 151

Jogirodalom — Jogélet

KABÓDI CSABA
A büntetések és intézkedések utóbbi harminc éve néhol meghökkentő változásainak története 153

KOVÁCS PÉTER
A szocialista országok nemzetközi jogászainak új tanulmánykötete 155

Hőgye István: Zemplén vármegyei esküszövegek (KŐHEGYI MIHÁLY) 157

Merényi Kálmán: „A nemi erkölcs elleni erőszakos bűncselekmények kriminológiai vizsgálata" című kandidátusi értekezésének nyilvános vitája a Magyar Tudományos Akadémián (IRK FERENC) 158

СОДЕРЖАНИЕ: *Тамаш Шаркези:* О развитии венгерского хозяйственного права за пять лет. — *Эмилия Вайс*: К предстоящему изменению Закона о браке и семье. — *Дьердь Чэчи—Дьердь Кендереш:* Система правового реглуирования инноваций: вопросы теории и практики товариществ, занимающихся инновациями. — *Тамаш Пругбергер:* О новом правовом регулировании форм добровольной поддержки, оказываемой членами кооперативов функционированы кооператива. — *М. Мюллер—Г. Шенфельд:* О дальнейшем совершенствовании и развитии юридических основ научно-технического сотрудничества между странами-членами СЭВ. — *Обзор: Мария Домэ:* Шандор Калмар (1948—1985) — *Райнхард Щифферс:* От общеимперского палатского суда до федеративного конституционного суда. — *Габор Пап—Петер Салаи:* Совещание студенческих кружков по государственному праву в г. Мишкольц: избирательное право на практике. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Чаба Кабоди:* История порой ошеломительных изменений наказаний и мер за последние 30 лет. — *Петер Ковач:* Новый сборник статей юристов-международников социалистических стран. — Хедье Иштван: Тексты присяги из комитата Замплен *(Михай Кехедьи)* — Защита кандидатской диссертации К. Мереньи по теме »криминологическое исследование преступлений против половой парали. совершенных путем применения насилия« *(Ференц Ирк)*.

INHALT: Tamás Sárközy: Über die fünfjährige Entwicklung des ungarischen Wirtschaftsrechts. — *Emilia Weiss:* Zur geplanten Modifizierung des Familiengesetzes. — *György Csécsy—György Kenderes:* Das Regelungssystem der Innovation — praktische und theoretische Fragen der Zusammenschlüsse für Innovation. — *Tamás Prugberger:* Über die Neuregelung der freiwilligen Unterstützungsformen der LPG's durch ihre Mitglieder. — *M. Müller—G.Schönfeld:* Gedanken zur Weiterentwicklung der rechtlichen Grundlagen der wissenschaftlich-technischen Zusammenarbeit der RGW-Mitgliederländer. — *Rundschau: Frau Maria Domé:* *Sándor Kalmár (1948—1985).* — *Reinhard Schiffers:* Von dem Reichskammergericht zum Bundesverfassungsgericht. — *Gábor Pap—Péter Szalay:* An der Tagesordnung der Studentenkreise für Staatsrecht: Wahlrecht in der Praxis. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben: Csaba Kabódi:* Die Geschichte der manchmal entsetzenden Veränderungen der Strafen und strafrechtlichen Vorkehrungen der letzten 30 Jahre. — *Péter Kovács:* Neuer Sammelband der Völkerrechtler der sozialistischen Länder. — István Hőgye: Eidtexte aus dem Gebiet des Komitates Zemplén *(Mihály Kőhegyi)*. — Öffentliche Diskussion der Promotionsschrift von Kálmán Merényi: Gewaltstraftaten gegen die Geschlechtsehre *(Ferenc Irk)*.

CONTENTS: Tamás Sárközy: On the five years' development of the Hungarian economic law — *Emilia Weiss:* To the planned amendment of the Family Code — *György Csécsy—György Kenderes:* The legal system of innovation — some theoretical and practical questions of innovative partnerships — *Tamás Prugberger:* On the new legal regulation of the valuntary forms of subsidization by co-operative members — M. Müller—G. Schönfeld: Some thoughts to the further development and improvement of the legal bases of scientific and technical co-operation between CMEA-countries. *Review. Mária Domé:* *Sándor Kalmár 1948—1985* — *Reinhard Schiffers:* From the Reichskammergericht to the Bundesverfassungsgericht — *Gábor Pap—Péter Szalay:* The Miskolc conference of students' scientific collectives on state law: elections in plactice. *Legal literature-legal life. Csaba Kabódi:* The sometimes astonishing story of the changes in the system of criminal punishments and measures in the last thirty years — *Péter Kovács:* The new collection of studies by socialist scholars of international public law — István Hőgye: Texts of oaths from Zemplén county *(Mihály Kőhegyi)* — The public discussion of the dissertation by Kálmán Merényi on the criminology of crimes against sexual morals at the Academy of Sciences *(Ferenc Irk)*.

XLI. új évfolyam 3. szám Budapest, 1986. március hó

KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM MARX KÁROLY

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Sárközy Tamás

A magyar gazdasági jog ötéves fejlődéséről*

Bevezetés

A Magyar Jogász Szövetség munkaértekezlete alkalmat ad az elmúlt öt év gazdasági jogi fejlődésének áttekintésére. Ez az időszak a gazdasági jog szempontjából rendkívül viharos volt. Az időszak elejére esett a kisvállalkozások beépítése a magyar jogba, az időszak végére pedig az állami vállalatok szervezeti-intézményi reformjának végrehajtása. Ezek a változások alapvetően jogon kívüli politikai-gazdaságpolitikai indíttatások voltak. Ugyanakkor azonban *messzemenő kihatással jártak* a gazdasági jog felépítésére, alapvető intézményeire.

Mint ez köztudott, politikai döntések alapján a vállalati törvény 1984-ben végrehajtott módosítása által meghatározott keretben 1985 és 1987 között az állami vállalatok kb. 80%-a alakul át önkormányzó vállalattá, tehát vagy vállalati tanácsos, vagy választott vezetőségű vállalattá, és mindössze 20% marad, amely az eddig megszokott állami vállalati formában, azaz államigazgatási irányítású vállalatként működik tovább. Ez a változás alapvetően megváltoztatta mind az állami vállalatok központi gazdaságirányítással való jogviszonyrendszerét, mindpedig az állami vállalat belső jogi felépítését.

Ez utóbbival kezdve az önkormányzó vállalatok létrejötte megszünteti az eddigi „kétféltekés" állami vállalati konstrukciót, amelyben a vállalatvezető az állami gazdaságirányítás megbízottjaként szerepel, és vele szemben az alkalmazotti kollektívát a szakszervezet képviseli. A *vállalatvezetés és a kollektíva egysége* jön létre, az igazgató egyértelműen vállalati szervvé válik, aki a vállalati kollektíva különböző szerveinek, így a vállalati tanácsnak, a közgyűlésnek vagy a küldöttgyűlésnek van alárendelve. Ebből következnek a vállalaton belüli szervezeti és működési viszonyok gyökeres átalakulásai. Másrészt az önkormányzó vállalatoknál *megszűnik az állam tulajdonosi jogainak államigazgatási úton történő gyakorlása*, az állam tulajdonosi jogait maguk a vállalatok gyakorolják, az állami vállalatokkal szembeni központi gazdaságirányítás közhatalmi irányítási jogviszonyokon keresztül érvényesül.

Úgy gondolom, hogy ez a gazdaságpolitikai alapon elhatározott állami szektorra irányított szervezeti reform alkalmas arra, hogy átépítse a magyar gazdaságirányítási és vállalati, tehát a gazdasági jogot. Ugyanakkor azonban a szervezeti reform megvalósítása *fokozatosan* megy végbe. A szervezeti modernizációnak egységes stratégiai koncepciója van, de részben a világgazdasági-világpolitikai helyzetből kifolyóan, részben a belső politikai stabilitás fenntartása érdekében a változtatások fokozatosan mennek végbe. A koncepció szerint az 1985—87-es időszak alapvetően az állami vállalatok szervezeti reformját célozza, és ehhez a kapcsolatrendszerhez a többi összetevőben csak annyiban mennek végbe változások, amennyiben ezt a vállalati szféra átalakítása megköveteli. Így például az új vállalati formák azonnal igényelték, hogy a gazdaságirányításban létrejöjjön a törvényességi felügyelet vagy a piacfelügyelet intézménye, de az ágazati irányításról szóló kormányrendeletet vagy a funkcionális, illetve ágazati minisztériumok hatásköréről szóló kormányhatározatokat 1984 végén, 1985 elején csak minimális mértékben módosították. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a vállalati átszervezések befejezése után ne kellene átfogó reformot végrehajtani a kormányzati gazdaságirányítás terén.

A hátralévő feladatok szerintem *három nagy területre* esnek. Az első, amelyre az előző példában utaltam, a kormányzati irányítás, a gazdasági minisztériumi szervezet hozzáigazítása az új vállalati formákhoz. Új típusú önkormányzó vállalatokat ugyanis nem irányíthatnak a régi típusú vállalatokkal konform szervezetű és apparátusú minisztériumok. A közigazgatás-tudományi irodalom egyben az elmúlt években igazolta, hogy a *kormányzati gazdaságirányítás strukturális modernizációját* egyben a közigazgatás fejlesztésének törvényszerűségei is megkövetelik. A második nagy terület az új vállalati formák to-

---

Sárközy Tamás tanszékvezető egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (Budapest).

* A Magyar Jogász Szövetség 1985. októberi siófoki munkaértekezletén elhangzott előadás alapján készült tanulmány.

vábbhatása, teljes értékű végigvezetése a politikai mechanizmusban és ezzel kapcsolatban elsősorban az *érdekképviseleti rendszer* korszerűsítése. Végül az új vállalati formákhoz, a dolgozók vállalatvezetésben való részvételéhez hozzá kell csatolni a *hosszú távú vagyonérdekeltséget és tőkeáramoltatási rendszert* kell felépíteni. E három nagy elméleti és gyakorlati feladat a 80-as évek végére nem szorulhat háttérbe, mert ha ez bekövetkezik, amennyiben az új vállalati formákra való átállás után rövid idővel e három alrendszer közgazdasági és jogi korszerűsítése nem történik meg, úgy az egész stratégiai elképzelés deformálódhat, az új vállalatvezetési kollektív fórumok formálissá válhatnak, egy hetvenes évek elejéhez-közepéhez hasonló visszarendeződés indulhat meg.

A gazdaságpolitikai fokozatosság természetszerűen a gazdasági jogrendszer átalakítására is kihatott. Ebből szükségszerűen belső ellentmondások, lemaradások és előreszaladások, a jogrendszeri komplexitás nem megfelelő foka származott. A jogalkotás meglehetősen későn kapcsolódott be a gazdaságpolitikai koncepció elkészítésébe, az új megoldások a hagyományos jogi ideológia szempontjából idegenek voltak, közismert felismerés a jog konzervativizmusra való hajlama. Emellett az időhiányból kifolyóan, az operatív közgazdasági koncepcióban előforduló, elsősorban a bevezetés megkönnyítését szolgáló kompromisszumokból származó belső ellentmondások következtében, valamint a gyakorlati tapasztalatok hiányában *nem teljes értékű jogi megoldások* származtak. Ezért általában megállapítható az 1984—85-ös gazdasági jogszabályok jogászi színvonalának meglehetősen közepes foka. Ezeket a jelenségeket érzékeltessék a következő példák.

a) Abból, hogy nem volt mód új szerkezetű vállalati törvény elkészítésére és a vállalati tanácsos vagy a választott vezetőségű állami vállalati formát a régi vállalati törvény kereteibe illesztették be, adódott az a következmény, hogy míg pl. a magyar gazdaságirányítási rendszerben háttérbe szorított szerepet játszó közüzemi vállalat vagy tröszt intézményének a vállalati törvény önálló fejezetet szentel, addig az új vállalati formák a törvény különböző fejezeteiben elosztva, szétszórtan, lényegében nem önálló vállalattípusként szerepelnek. Ez nemcsak az áttekinthetőségét rontja és a gyakorlati bevezetést nehezíti, de az a látszat is keletkezik, hogy akár a tröszt, vagy akár a közüzemi vállalat fontosabb forma, mint az 1987-ben már abszolút többségbe kerülő önkormányzó vállalatok. Mindez összefügg azzal, hogy az új vállalati formák vállalatvezetési formaként jelentkeznek, holott nem erről van szó, hanem a korábban intézménytípusú állami vállalatok önkormányzóvá való átalakításáról.

b) Míg a vállalati formák jogi kifejezése terén lemaradás tapasztalható, indokolatlan előreszaladások is észlelhetők. Köztudott például, hogy az új állami vállalati formák kapcsán ezekre a vállalatokra nézve törvényességi felügyeleti rendszer került kialakításra, amelyet a folytonosság biztosítása érdekében a gazdaságpolitikai döntés az alapító szervekhez, tehát az ágazati minisztériumokhoz, illetve a tanácsokhoz telepített. A szervezetek ún. vegetatív működésének törvényszerűsége alapján ez a megoldás visszarendeződésre ad lehetőséget, továbbá e törvényességi felügyelet tartalma nincs teljesen szinkronban a szövetkezeti vagy a társulási törvényességi felügyelet tartalmával. Elvileg mindenképp helyesebb lenne egy olyan megoldás, mely szerint a népgazdaságban az állami törvényességi felügyeletet valamennyi gazdálkodó szervezettel szemben *ugyanazon szerv, ugyanazon elvek* szerint gyakorolná, ha pedig ez az állami szerv nem államigazgatási szerv, hanem a bírósági szervezet keretébe tartozna, ez még progresszívebb lenne. Ugyanakkor azonban az állami vállalatok törvényességű felügyeletével kapcsolatos konstrukció fenntartása mellett aligha helyeselhető, hogy a leányvállalatokkal, illetve a társadalmi szervezetek és egyesületek vállalataival kapcsolatos törvényességi felügyeletet a közelmúltban az 1985. évi 15. sz. tvr. a cégbíróságokra bízta és ebben a körben a cégbíróságnak olyan jogosítványokat is adott, amellyel az állami vállalatok törvényességi felügyelete nem is rendelkezik (például, hogy a társadalmi szervezet vagy egyesület vállalatát, illetve a leányvállalatot a cégbíróság feloszlathatja). A megoldás már annál fogva is vitatható, mert ezeket a vállalatokat a cégjegyzékbe be sem kell jegyezni, létrejöttük nem a cégjegyzékbe való konstitutív hatályú bejegyzéshez fűződik. A bírósági jellegű törvényességi felügyelet esetében tehát a cél helyeselhető, de a megvalósítási technika erősen kifogásolható. Ha ehhez hozzátesszük azt, hogy a cégbírósági rendszer Magyarországon még a kisvállalkozások megfelelő nyilvántartásához szükséges személyi és tárgyi feltételekkel sem rendelkezik, akkor végképp megállapíthatjuk, hogy ez az elvben helyes lépés téves jogi megvalósítása visszavetheti a törvényességi felügyelet általános átalakítását.

c) A komplexitás hiányának ábrázolására talán a legjobb példa a vállalati jog és a munkajog ütközései. Az új vállalati formák bevezetésével egyidejűleg csak minimális változásokat lehetett végrehajtani a Munka Törvénykönyvében. Ennek következtében nem lehetett teljes értékűen érvényesíteni azt a gazdaságpolitikai elvet, amely szerint az önkormányzó vállalatoknál vállalatstratégiai kérdésekben kollektív fórumok döntsenek, a folyamatos vállalati gazdálkodásban erősödjön a vállalatvezetés operatív döntési lehetősége. A gazdaságpolitika tehát a *kollektív és egyszemélyi vezetés új arányainak kialakítására törekedett* a vállalatoknál, és nem volt célja az operatív vállalatvezetés elnehezítése. A gazdaságpolitikai koncepcióból következett volna tehát, hogy a stratégiai döntések kollektív testületekhez való kerülésével párhuzamosan az igazgatói jogokat megerősítsük a folyamatos vállalatvezetés terén. Ezt azonban a Munka Törvénykönyve átfogó strukturális reformja nélkül nem lehetett megvalósítani, ezért az önkormányzó vállalati típusok jogi felépítése és a munkajog egymást több területen ütik. Ezt a jogi komplexitási hiányosságot a szakszervezeti kongresszus után az új vállalatvezetési formákra való áttérés befejezésével kb. egyidejűleg a korábbi vállalatfelépítéshez igazodó szakszervezeti jogosítványok elvi alapon történő felülvizsgálatával, valamint egy új struktúrájú és szellemű Munka Törvénykönyve létrehozásával lehet megvalósítani. Azt ugyanis senki sem gondolhatja, hogy a régi hierarchikusan irányított állami vállalatra kialakított munkajogi technikák tartósan megfelelőek lehetnek az új önkormányzó állami vállalatok körében is, ahol az üzemi demokrácia átfogó vállalati demokráciává alakul

át. Ha tehát ezen a téren rövidesen nem lesz jelentős változás, úgy ez lehetetleníti az új vállalati formákat. A vállalati tanáccsal, közgyűléssel, küldöttgyűléssel *feleslegessé váló fórumokat, egyeztetéseket le kell építeni*, nem szabad megengedni, hogy az új vállalatvezetési kollektív fórumok behatoljanak a folyamatos vállalatvezetésbe (erre sajnos a választott vezetőségű vállalatoknál a jogszabály módot ad). A gazdasági növekedéshez, az intenzív gazdálkodásra való áttérés tényleges végrehajtásához szükséges a munkafegyelem és a munkaintenzitás megszilárdítása, és ehhez a vállalatvezetésnek meg kell kapnia a reális jogi lehetőségeket.

Néhány szót a *stabilitásról*. A folyamatos fejlődés eredménye az, hogy egyes intézményeket eleinte kompromisszumosan kezdetleges állapotban kell bevezetni, ez intézmények tehát rövidesen további fejlesztésre szorulnak. Amikor a közvéleményben már tudatosul az új intézmény, kezdenek megbarátkozni vele, a gyakorlati tapasztalatok kimutatják a kompromisszum, a felesleges beépített fékek hátrányait, mód van a tökéletesítésre. Ezeket a kisebb kiigazításokat nem lehet szerintem a nagyon is szükséges stabilitás sérelmének tekinteni.

Például a leányvállalatok alapításának javaslatát 1977-ben az állami vállalati törvény megalkotásánál még elvetették, 1981-ben be lehetett vezetni, de akkor csak az állami vállalatoknál. Ezt követően fokozatosan és egymástól függetlenül nyert jogi elismerésre a költségvetési szervek, majd a szövetkezetek, végül 1985-ben a jogi személy gazdasági társulások (közös vállalat, egyesülés) leányvállalat-alapítási joga. Nyilvánvalóan jóval helyesebb lett volna rögtön és nemcsak 1985-ben egységes leányvállalati szabályozást létrehozni, ugyanakkor azonban e jogfejlődés harcban ment végbe és az erőviszonyok ezt a fejlődésmenetet determinálták. Vagy 1981-ben az állami kisvállalatok létrehozása egyszerűsített szabályozási rendszerrel jelentős előrelépés volt. Ekkor azonban még az állami vállalatokra megállapított általános vezetési rendszer szerint intézményesítették ezeket, tehát minisztériumi (tanácsi) alapító jogokkal, az igazgató államigazgatási kinevezésével stb. — a radikálisabb elméleti javaslatok elutasításra kerültek. A kisvállalatok működésének tapasztalatai alapján lehetett bizonyítani, hogy ezeknél a vállalatoknál a dolgozói önkormányzat bevezethető, és így a kisvállalat volt az előhírnöke a választott vezetőségű vállalat formájának. A kisvállalat mint intézmény 1984-ben jogilag megszűnt, ugyanakkor azonban megkapta az adekvát jogi formát a választott vezetőségű vállalattal. Utolsó példa erre a jelenségre az 1981-ben nagyvállalatoknál bevezetett döntési jogkörű igazgatótanács, illetve az 1981-ben átalakított felügyelőbizottságok intézménye. Ezek a kollektív vállalatvezetés kísérleti terepei voltak, és a tapasztalatokat az 1984-es jogi szabályozás főleg a trösztök körében tudta hasznosítani. Emellett a döntési jogkörű igazgatótanács, illetve a felügyelőbizottság az államigazgatási irányítású vállalatoknál továbbra is fennmarad, a versenyszférában viszont az önkormányzó vállalatoknál megszűnik, és átadja helyét a vállalati tanácsnak. Ilyen típusú kisebb változásokhoz tehát hozzá kell szokni, mert az adott viszonyok között a jogfejlődés radikálisabb lehetősége nem áll fenn. Mindez azonban nem érinti azt, hogy azokon a helyeken, ahol a stabilitás már biztosítható, *az indokolatlan intézményi változásoktól tartózkodni kell*. Ez különösen a vállalatokat egyedileg érintő konkrét szervezeti változásokra áll — erre a későbbiekben fogok kitérni.

I.

Az új vállalati és gazdaságirányítási intézményekkel kapcsolatos tapasztalatok

Tapasztalat természetszerűen egyelőre még kevés van, hiszen az iparban az új vállalati formákba való átalakulás csak most kezdődött meg. Általában csak hipotézisekkel és megalapozottan nem általánosítható egyedi tapasztalatokkal rendelkezünk — bizonyos tanulságokkal azonban már ezek is szolgálhatnak.

1. Mint köztudott, a vállalati tanácsos vállalatoknál a tanács összetételét jelentős viták előzték meg. A gazdaságpolitikai döntés végül is elutasította külső szakértők részvételét a vállalati tanácsban, amelynek következtében olyan jogszabályi konstrukció alakult ki, hogy a vállalati tanácsban kizárólag a vállalattal munkaviszonyban lévők vehetnek részt, mégpedig legalább 50%-os arányban az alkalmazotti kollektíva küldöttei, továbbá a vállalati vezetők.

Az elkövetkező évek tapasztalatai fogják bizonyítani, hogy igaz-e az az eléggé elterjedt hipotézis, mely szerint ezen összetétel következtében e vállalatoknál a rövid távú érdekeltség a hosszú távú fejlesztési szempontok rovására meg fog növekedni. Véleményem szerint ez a veszély *nem reális* a kis-, illetve a középvállalatoknál, hiszen a szövetkezeti tapasztalatok azt mutatják, hogy a rövid távú jövedelemérdekeltség és a hosszú távú vagyonérdekeltség szempontjai egymással — kisebb-nagyobb konfliktusok árán természetesen — összhangba hozhatók. Ahol a vállalati tanácsos forma alkalmazása problematikusnak tűnik, *az a nagyvállalati szféra*. Ebből több következtetés adódhat. Részben az, hogy a vállalati tanácsos formára áttérő vállalatoknál növelni kell a vállalati kollektíva tagjainak, különösen pedig a vállalati tanácsban részt vevőknek az anyagi érdekeltségét a fejlesztésben, a vállalatstratégiai döntésekben, másfelől, hogy az egész kollektíva vagyonérdekeltségét is erősíteni kellene. Ezért kifejlesztendők azok az értékpapírtechnikák (nevezzük most részesedési jegynek, hogy a hatályos jogban ismert értékpapíroktól megkülönböztessük), amelyek elsősorban a dolgozói kollektíva saját tagjait igyekeznek a fejlesztésben érdekeltté tenni, lásd például a szövetkezeti részjegyet, vagy például a TAURUS hetvenes évek eleji kísérleteit. Ez a fejlődés a kibontakozó értékpapír-jognak adna sajátos új aspektust, hiszen ez eddig főleg a külső tőkebefektetéseket ösztönözte (ld. a kötvénykibocsátást). Számos nyugati példa van arra, hogy aki vállalatstratégiai döntésekben, vállalatvezetésben részt vesz, annak érdekeltnek kell lennie a vállalati tőke növelésében (pl. a francia részvényjog meghatározott mértékű részvénytulajdont tesz kötelezővé a vezető menedzsereknek stb.) és ezt a tapasztalatot nálunk is értékesíteni kellene. Ez azonban csak az egyik oldala a vállalati tanácsos forma hosszú távú vagyonérdekeltséggel való összekapcsolásának, legalább annyira fontosak azok a kísérletek, amelyek az egész kollektíva hosszú távú vagyonérdekeltségének kiépítésére irányulnak — ezek a javaslatok azonban egyelőre nem érik el a jogi szabályozáshoz szükséges kidolgozottságot.

Véleményem szerint a tőkeáramoltatási szempontok jelzik, hogy nem célszerű a vállalati tanácsos formát olyan területeken alkalmazni, amelyek jellegüknél fogva más kezelést kívánnak. A vállalati tanácsos vállalattípus ugyanis az *ipar* adottságaira lett modellezve, mégpedig elsősorban a középvállalatokéra. Ha ugyanis például egy belkereskedelmi vállalat jövedelmét túlnyomó többségében szerződéses üzletek termelik meg és ezek mögött csak egy igen kis létszámú vállalati központ van, akkor a vállalati tanács nem fejezheti ki e vállalat sajátos dolgozói kollektívának érdekeit, hiszen a szerződéses üzletek vezetőinek munkaviszonya szünetel, a *szerződéses üzlet vállalatba beépülő kisvállalkozás*. Ugyanez a helyzet a *külkereskedelmi vállalatoknál* is. E vállalatok többségének például a kereskedőházzá való tartalmi átalakulás kapcsán a részvénytársasági forma jobban megfelelne, amely jobban bevonná az ipari hátteret, a bankokat a jövedelem külgazdasági realizálásába. Hasonló konstrukció lenne célszerű több nagyvállalatnál, ahol a vállalati tanácsos forma eleve láthatóan nem lenne hatékony, a tröszttté átalakításnak nincsenek meg a feltételei, így marad erőltetetten az államigazgatási irányítás. Ezeknél a részvénytársasági forma választása mind a belső pénzintézeti eszközök, mind a külső működő tőke bevonását lehetővé tenné és ezáltal hozzájárulhatna a nagyvállalat fizetőképességi problémáinak megoldásához is. Ott pedig, ahol már kialakult egy jól működő konszernszerű nagyvállalati formáció, mint például a Volán Vállalatok Koordinációs Központja esetében, egyes tagvállalatok vállalati tanácsos vállalattá való erőltetett átalakításával nem szabadna az integráció egységét megbontani.

2. Látható talán az eddigi vázlatos fejtegetésekből is, hogy a hosszú távú vagyonérdekeltség vállalati önállósággal való összekapcsolásához szinte természetszerűen hozzátartozik a *kereskedelmi társasági formák új modern jogi szabályozása* is.

Az 1875-ös Kereskedelmi Törvény, illetve annak 1930-as novellája (ez utóbbi szabályozta a kft-t) ugyanis a mai technikai-gazdasági szervezeti körülményekhez viszonyítva még tőkés körülmények között is reménytelenül *elavult*, szocialista viszonyok mellett pedig alkalmazásuk végképp ideiglenes szükségeszközként fogható fel, amelyet hosszú távon tartani nem lehet. A részvénytársasági, illetve a korlátolt felelősségű, valamint a betéti társasági formára elsősorban azért lenne szükség, hogy állami vállalatok között a tőke áramolhasson. Betéti társaság esetében úgy, hogy jogi személyiség nem jön létre, de a tőkét befektető kültagok kockázatát korlátozza; kft. esetében viszonylag kis méretű jogi személy vállalatot létrehozva, ahol értékpapír nélkül történik a kockázat korlátozása, végül nagyobb vállalkozások esetén részvénytársaság alapítására kerülne sor. A most említett esetekben mind *másodlagos vállalatok* jönnének létre gazdasági társulás útján. Arra is gondolni kellene azonban elsősorban pénzintézetek, kereskedőházzá átalakuló külkereskedelmi vállalatok, illetve jelentős mértékben külföldi érdekeltségekkel rendelkező vagy vegyes vállalati jelleget is öltheto nagyvállalatok kapcsán, hogy az állami vállalat saját maga működhessen részvénytársasági formában. Ezeknél az eddigi alapító szervek, bankok, más vállalatok lehetnének a részvényesek, és a modern részvénytársasági tendenciáknak megfelelően azt sem kellene meggátolni, hogy a vállalat saját alaptőkéjéből részesedhessen (ld. az NSZK 1965-ös részvénytörvényét). Mindehhez a kereskedelmi társaságoknak a gazdasági társulások jogába való beépítésére van szükség, tudniillik eddig az 1978. évi 4. sz. gazdasági társulási tvr. belföldön lényegében nem tette lehetővé értékpapírral rendelkező vagy kockázatot betétre korlátozó társulási formák létrejöttét. Az eddigi magyar társulási jog *elsősorban kooperációs és integrációs jellegű, nem pedig tőkeáramoltatási jellegű volt*. Ezen sürgősen változtatni kellene és a gazdasági társulások jogát a tőkeáramoltatási szempontok erőteljesebb érvényesítésére célszerű átállítani.

Ugyanakkor a társasági jog fejlesztésénél szintén szem előtt kell tartani a fokozatosság elvét. Kétségkívül a jogi szabályozás egyetemlegességének egy olyan szabályozás felelne meg a legjobban, amely egy átfogó társulási törvényre épülne, amely nem tenne különbséget vállalati és állampolgári társulások között, lehetővé tenné vállalatok és állampolgárok közös társulásait, így állampolgárok részvételi lehetőségét — meghatározott feltételek között — betéti társaságban, kft-ban és az rt-ben is. Ugyanakkor azonban tényként kell elfogadni, hogy az eddigi magyar jogban az állampolgári társulások a vállalati társulásoktól intézményesen el voltak választva és a kisvállalkozások társulási formái is a vállalati társulási jogtól elkülönülten jelentkeztek. Annak érdekében, hogy az új vállalati formákat alátámasztó kodifikáció ne húzódjon el, véleményem szerint az első lépésben 1986-ban a jogi személyek gazdálkodó szervezetek társulásairól szóló 1978. évi 4. sz. törvényt kellene módosítani és a vállalatok számára a modern formákban való társulási lehetőséget megadni, így intézményesen bevezetni a betéti társulás helyett a kft-t, valamint a részvénytársaságot és a betéti társaságot. Ha ezen a módosításon az elmélet képviselőinek és gyakorlati szakemberek bevonásával fél évig kodifikációs bizottságok intenzíven dolgoznak, a kellő színvonalú jogszabály kibocsátása biztosítható.

Ettől független kérdés, hogy végig kell gondolni az *állampolgári tőkebefektetések lehetőségét*, s az erre vonatkozó politikai határozatok után ezt a kérdést is jogilag rendezni kell. E körben ugyanis számos jogi lehetőség van, például az egyszemélyi társaság intézményének bevezetése a kiskereskedelemben és a kisiparban, az eddigi lényegében tiltott csendes társaságok átalakítása betéti társasággá, az állampolgári tőkebevonás biztosítása szocialista vállalatokba. A jogi szabályozás előtt azonban számos elvi-ideológiai problémát kell megoldani, elsősorban abban az irányban, hogy a munkanélküli jövedelemszerzés és a kizsákmányoló tendenciák lehetősége szűk körre legyen visszaszorítható. Emellett az állampolgári tőkebefektetésnek nem társulási módjai is vannak, például olyan kötvénnyel, amely nem kamatozik, hanem a nyereségben való részesítéssel jár. Fel kellene továbbá hagyni állampolgári körben is a *közvetlen és egyetemleges felelősség túlzott előtérbe helyezésével*, amely az eddigi szabályozás egyik alapgondolata volt, mert ellenkező esetben jelentősebb befektetésekre aligha számíthatunk. Látható talán, hogy itt számos nyitott kérdés van, ezért nem célszerű, hogy az állampolgári társulások ideológiailag elnehezített problémái következtében elhúzódjon a vállalati társulási jog korszerűsítése.

3. Már említettem, hogy az 1984—85-ös szervezeti reform a kollektív és egyszemélyi vezetés új arányait teremtette meg, megszüntetve az egyszemélyi felelős vállalatvezetés fikcióját. Mind a vállalati tanácsos, mind a közgyűléses (küldött közgyűléses) vállalat önkormányzó vállalat, ahol a kollektíva és a vezetés egysége létrejött. Ebben a helyzetben ugyanolyan szakszervezeti jogok, ugyanolyan üzemi demokratikus fórumok, mint az államigazgatási irányítású vállalatoknál nem biztosíthatók, a munkajognak tehát az állami szektorban *erőteljesebben differenciálódnia* kell. A választott vezetőségű vállalatnál például ki kötne kollektív szerződést kivel, — erre a szövetkezetek esetében sem kerül sor. Ha a hagyományos formát választjuk, akkor az igazgató és a szakszervezeti bizottság megállapodását jóvá kellene hagynia a közgyűlésnek, ennél viszont hatékonyabb, ha a közgyűlés munkaügyi szabályzatban rendezi a más vállalatoknál kollektív szerződésre bízott kérdéseket.

Nem arról van szó, hogy az új vállalati formákban a vezetés és a végrehajtó munkát végzők között ne lennének ellentétek és arról sem, hogy a szakszervezetek munkavállalói érdekképviseleti tevékenységére e vállalatoknál ne volna szükség. Ugyanakkor azonban tudomásul kell venni, hogy a szakszervezeti jogoknak az állami vállalatok három alapvető formájánál *másként és másként* kell megnyilvánulniuk (például a vállalati tanácsos és az államigazgatási irányítású vállalatoknál egyaránt szükség van kollektív szerződésre, de másnak kell lennie megkötési módjának, illetve tartalmának), másrészt az önkormányzó vállalati jelleggel szinkronba kell kerülniük. A szakszervezet a munkavállalók érdekképviseletét látja el, mégpedig dolgozói és nem tulajdonosi mivoltukban. A dolgozóknak mint az állami tulajdon szociológiai értelemben vett résztvevőinek képviseletét szerintem makroszinten a Minisztertanács, mikroszinten pedig az állami tulajdonosi jogokat gyakorló vállalati fórumok, tehát a vállalati tanács, a közgyűlés vagy a küldöttgyűlés látja el. Ezért sem lehet helyeselni azt az eléggé egyértelmű tendenciát, hogy a vállalati tanács alkalmazotti küldötti blokkjába túlzott mértékben vezetők kerülnek, a vállalati tanács elnöke is pl. igazgatóhelyettes lesz. Itt a szakszerűségi szempontok ütköznek a dolgozói részvétel elvével, de a vállalati tanács politikailag elfogadott koncepciója az utóbbit helyezte előtérbe.

Ugyancsak nagyon lényeges a *vállalatvezetők státusának egyértelmű jogi rendezése* az új önkormányzó vállalatoknál. Ebben az irányban már jelentős lépéseket tettünk 1984-ben is és kisebb kiigazításra 1985-ben is sor került, de azért a teljes értékű jogi rendezés még hátra van. A vállalati vezetők ugyanis meghatározott időtartamra pályázati úton kapnak megbízást, a jelölt pályázata vállalatvezetési programját is tartalmazza. A kinevezés a program elfogadását is jelenti, ezért követelmény a joggal szemben, hogy a meghatározott (mondjuk ötéves) időtartam alatt a vállalati vezető felmentésére csak egészen szélsőséges esetekben, pl. köztörvényi bűncselekmény vagy vállalati felszámolás esetén kerülhessen sor és az öt év után történő megítélése (amelyben a kollektíván kívül természetszerűen a törvényességi felügyeletet gyakorló szerv, a piacfelügyeleti szerv, a vállalati párt és szakszervezeti szervek is részt vesznek) elsősorban a megbízáskor elfogadott vállalatvezetési program alapján történjék. A jogi szabályozásban erősödik a meghatározott időtartam alatti vállalatvezetőségi biztonság, de az alkalmatlanság kritériumának Munka Törvénykönyve végrehajtási rendeletébe — szerintem a vállalati törvénnyel ellentétesen — becsempészése a felmentési okokat sajnálatos módon relatívvá tette. Nagyon lényeges, hogy a korábbi tisztán államigazgatási szolgálati feletteshez telepített jogorvoslati rendszerrel szemben megnyílt a bírói út a vállalatvezetők alapvető munkajogi vitáiban és a Munka Törvénykönyve 1985-ös módosítása a vállalatvezető újbóli megbízása elmaradása esetén hathavi átlagkereset biztosításával nagyobb lehetőséget teremtett a vállalatvezető megfelelő elhelyezkedésére.

Jelenleg is problematikus azonban az igazgatókkal szembeni részmunkáltatói jogok gyakorlása, hiszen ezeket a vállalati tanács nem gyakorolhatja, és az is meglehetősen furcsa, hogy az eredeti szabályozás szerint a vállalati tanács elnöke engedélyezett volna például a vállalati igazgató részére három nap szabadságot. Az 1985-ös munkajogi szabály már azon a burkoltan kifejezett helyes elv alapján rendelkezik, hogy kisebb részmunkáltatói jogok a vállalatvezetőkkel szemben nem lehetségesek. Ezt sajnos a jogszabály megkerüli azzal, hogy a vállalatvezető munkajogi kérdéseiben saját maga „intézkedik" (?) munkáltatóként. Mindez azonban csak a jogszabályszövegezés tradíciókhoz kötöttségét fejezi ki és nem érinti azt, hogy itt alapvető változás ment végbe.

A vállalatvezetők érdekképviselete azonban még nem nyert megfelelő megoldást, a Magyar Kereskedelmi Kamara státusának 1985-ös, egyébként igen progresszív módosításánál ezt a kérdést háttérbe szorították. Nyilvánvaló, hogy a vállalatvezetői érdekképviseletre több megoldás is lehet, nem szükséges annak a Kamaránál maradnia, például a Hazafias Népfront keretében levő vállalatvezetői fórumból is kinőhet. Az azonban elvileg eléggé világos, hogy a vállalatvezetők érdekképviseletére a szakszervezet nem lehet alkalmas, mert a szakszervezet alapvetően alkalmazotti munkavállalói érdekek képviseletére hivatott. Szakszervezeti érdekképviselettől elkülönülő vállalatvezetői érdekképviseletre tehát perspektivikusan szükség van.

4. Az előzőek már felvetik az *érdekképviselet átfogó jellegű megoldásának témáját*. Ezen a területen is jelentős előrelépések történtek, így elsősorban a Magyar Kereskedelmi Kamara jogállásának 1985-ös megváltoztatásával. Az új jogszabályban kimondásra került, hogy a Kamara a továbbiakban nem országos hatáskörű államigazgatási szerv, hanem társadalmi szervezet, amely nyitott jellege és a saját tagságának nyújtott többletszolgáltatások ellenére nemcsak a tagjainak, hanem az állami vállalatoknak átfogó érdekképviseleti szerve. A Kamara a magyar munkáltatókat nemcsak nemzetközi viszonylatban, hanem belföldön is képviseli, mégpedig mind a központi gazdaságirányítással, mindpedig a szakszervezetekkel, mint munkavállalói érdekképviseletekkel szemben. Ugyanakkor azonban az érdekképviseleti szervek jelenleg vagy a társadalmi szervezetek, vagy az egyesületek kategóriájába vannak beleszorítva, a működő érdekképviseletek konkrét jogosítványai pedig a történeti fejlődés függvényében esetlegesen alakultak, például mások a szövetkezeti szövetségeknél, mások a

Kamaránál, vagy mások a kisiparosok, vagy a kiskereskedők érdekképviselete esetében. Felmerül ezért nagyobb távlatban egy olyan *érdekképviseleti törvény* alkotása, amely egyértelműen meghatározza az érdekképviseleti alapjogosítványokat, ettől függetlenül az egyes gazdasági érdekképviseletek specialitásait az egységes keretszabályozás keretében még biztosítani lehet, és egy ilyen rendezés nem zár ki egy szakszervezeti törvényt sem. Az ugyanis ma már nyilvánvaló, hogy az érdekképviselet magában foglalja az érdekfeltárást, az érdekközvetítést, az érdekegyeztetést és ütköztetést és az érdekvédelmet is — természetszerűen más szervezetekkel „szemben". Annak érdekében pedig, hogy a vállalati és általában a gazdasági érdekképviseletek az államigazgatással szemben kellően érvényesülni tudjanak, indokolt, hogy a legalapvetőbb gazdasági érdekképviseletek törvényességi felügyeletét ne a Minisztertanács egyes vezetői, illetve a miniszterek, hanem az Elnöki Tanács lássa el.

Az önkormányzó vállalatok megszilárdulása után háromirányú érdekegyeztetés alapján alakulhat a magyar gazdaságpolitika, mégpedig a központi gazdaságirányítás (a Kormány és a minisztériumok), a vállalati érdekképviseletek (Kamara, szövetkezeti szövetségek), illetve a szakszervezetek háromszögében, mégpedig a párt érdekintegratív tevékenységének keretében. Ennek a háromoldalú érdekegyeztetésnek természetszerűen a jogi eszköztára is kiépítendő. Például az egyenrangú partneri együttműködés keretében (amely persze nem érinti a Kormány közhatalmi irányítási jogait) szerződések megkötésére fog sor kerülni, mint ahogy eddig is erre több példa akadt. Ezek azonban nem lehetnek joghatály nélküli egyszerű ún. szocialista megállapodások, de ugyanakkor nem polgári jogi árucsere-szerződések sem. Ennek az eszköztárnak elméleti megalapozása a magyar jogtudomány fontos feladata.

5. Az új állami vállalati jogszabályok nem tisztázták megfelelően a *vállalatok megszüntetésének* lehetőségét. Mindenekelőtt egyelőre, bár a vállalati törvényt módosító 1984. évi 22. sz. tvr. a vállalati törvényben a felszámolásra és a szanálásra vonatkozó szabályokat hatályon kívül helyezte, az új felszámolási, illetve szanálási előírások még nem jelentek meg az állami szektorban. Tekintettel pedig arra, hogy az új önkormányzó állami vállalatok körében az államigazgatás vállalatmegszüntetési jogát a törvény nem ismeri, továbbá a vállalat saját magát sem szüntetheti meg (legfeljebb fuzionálhat vagy egyes szervezeti egységei kiválásáról rendelkezhet, de teljes mértékben jogutód nélkül nem szünhet meg), ezen a téren jelenleg jelentős *joghézag* áll fenn.

Véleményem szerint mielőbb szükség van a *vállalatok felszámolásának egységes szabályozására*, amely egységes szabályozás nem zárja ki, hogy az önkormányzó vagy az államigazgatási irányítás alatt lévő állami vállalatok felszámolásának tartalmi és eljárási szabályai, vagy a szövetkezetek és a gazdasági társulások, illetve az állami vállalatok felszámolása között jelentős különbségek maradjanak. A felszámolási eljárásban a bírói kontrollt megfelelően biztosítani kell és egyben a hitelezővédelmi szempontok is kellően érvényesítendők — erre a piaci viszonyok fejlesztéséhez egyértelműen szükség van. Ugyanakkor azonban módot kell adni a központi gazdaságirányító szerveknek, hogy a felszámolási eljárásban közbelépve a vállalatot szanálják. A szanálás és a felszámolás az 1977-es állami vállalati törvényben még egymástól elválasztott két intézmény volt, ebben a koncepcióban viszont a felszámolási eljárásnak lenne — esetleges — része. A felszámolási eljárás továbbá csak szélsőséges esetekben végződne a vállalat jogutód nélküli teljes megszűnésével, inkább akut fizetőképtelenségi problémákat oldana fel, a vállalat új alapokra való állítását szolgálná különböző technikai eszközökkel (pl. hitelezőkkel való ún. kényszeregyezség).

Felszámolásra természetszerűen csak veszteségesség esetén kerülhet sor. Ugyanakkor azonban önkormányzó állami vállalati megszűnésére *egyéb okokból* is sor kerülhet. Mindenekelőtt annak kimondására is szükség lenne szerintem, hogy a vállalati kollektíva is dönthet oly módon, hogy a vállalati tevékenységet tovább folytatni egyáltalán nem kívánja, tehát nem arról van szó, hogy fuzionál vagy részekre válik szét. Ebben az esetben felszámolási eljárás szabályainak megfelelő alkalmazásával kellene a vállalatot megszüntetni és a fennmaradó vagyon visszaszállna az állami költségvetésbe. Erre már azért is szükség lenne, hogy demonstráljuk: az önkormányzó állami vállalatok nem jelentenek csoporttulajdont, a jugoszláv önigazgatási rendszer átvételét.

Másik eshetőség, hogy az államigazgatás szünteti meg az önkormányzó vállalatot. Nyilvánvaló, hogy itt az államigazgatási irányítású vállalatoknál fennmaradt átszervezésre, összevonásra, beolvasztásra nem kerülhet sor, ugyanakkor azonban ha a szövetkezetet vagy gazdasági társulást is *feloszlathat* az állami gazdaságirányítás, ezt a lehetőséget önkormányzó állami vállalatnál sem lehet teljesen elvetni, mint ahogy ez az 1984-es jogszabályban történt. Alapvetően piacfelügyeleti jellegű probléma válthat ki szerintem feloszlatást, pl. ha a vállalat monopolhelyzetével visszaélve a piacon jelentős feszültségeket okoz és ezt a tevékenységét gazdasági bírság kiszabása, vagy piacfelügyeleti figyelmeztetés után sem szünteti be. Ilyen esetekben szoros jogszabályi feltételekkel körülbástyázva a törvényességi felügyeletet ellátó, vagy piacfelügyeleti szerv feloszlathatná az állami vállalatot, — ezen államigazgatási határozat ellen bírósághoz fordulhatna a vállalat. Másik lehetőség, amelyet távlatilag jobb megoldásnak találok, hogy a piacfelügyeleti szerv, vagy más állami társadalmi szervek bíróság előtt kérnék a vállalat felbontását. (Mindkét variáció a tisztességtelen gazdálkodás tilalmáról szóló törvény kiegészítésével megoldható.) Azt ugyanis kimondani, hogy amennyiben a vállalati tanács, vagy a közgyűlés a vállalat belső egységének kiválási szándékát nem fogadja el, akkor az egység valamifajta *fellebbezésszerű jogorvoslattal* fordulhat államigazgatási szervekhez vagy bírósághoz, nem lehet, mert az egység kifelé nem jogalany, hanem csak befelé az. A kis- és középvállalati kör bővítése piacépítési szempontból igen fontos, de az említett lehetőség biztosítása bumerángként ütne vissza a vállalati belső elszámolás és érdekeltség fejlesztésére. Ha ugyanis ezt a jogi lehetőséget megadjuk az egységek számára, a nagyvállalatok alapvető érdekévé válik, hogy önelszámoló egységeket ne alakítsanak ki, teljesen áttekinthetetlenné tegyék a belső elszámolást, olyan belső kapcsolatrendszert építsenek ki, amelyek egyszerűen gyakorlatilag teszik lehetetlenné az egységek kiválását.

6. A gazdaságirányítási jogosítványok körében a legalapvetőbb rövid távú feladat a törvényességi felügyelet terén már most tapasztalható *visszarendeződési kezdeményezések leállítása*. Politikailag világossá kell tenni, hogy a törvényességi felügyelet csak a vállalati szervezetre vonatkozó jogszabályok betartását vizsgálhatja. Tudniillik a vállalati gazdálkodás egyes részterületeire vonatkozó szabályok betartása nem a törvényességi felügyelet, hanem erre rendelt hatóságok (pl. a kereskedelemi felügyelőség, tűzvédelem stb.) feladata, ott pedig, ahol nincs ilyen hatósági szervezet, hatósági intézkedési lehetőség sincsen. (Lehet, hogy a hatósági kötelezések és ellenőrzésük terén vannak hézagok, de akkor ezeket rendeltetésszerűen és nem más intézmények deformálásával lehet pótolni.) Olyan értermezés pl. nem ismerhető el, mely szerint tekintettel arra, hogy a vállalati törvény alapján a vállalat köteles gondoskodni termelőerői gazdaságos felhasználásáról, a törvényességi felügyelet megvizsgálhatja a vállalati műszaki fejlesztést és ha szerinte ez nem megfelelő volt, ekkor törvénysértés címén kötelezheti a vállalatot az általa célszerűbbnek tartott műszaki fejlesztésre. Visszaélésre vezetne egy olyan felfogás, mely szerint a törvényességi felügyelet megvizsgálhatja a szervezeti és működési szabályzatokat a vállalatoknál és ha megállapítja, hogy szerinte az adott szabályzat nem felel meg a vállalati törvény azon alapelvének, mely szerint a vállalatnak a termelőerői kihasználását legjobban lehetővé tevő belső szervezetet kell képeznie, akkor kötelezheti a vállalatot a neki tetsző tartalmú szervezeti és működési szabályok elkészítésére. A vállalatfelügyeleti irányítás kiterjesztésére irányuló törekvéseket vissza kell verni, a törvényességi felügyeletet jogilag *szorosan* kell értelmezni.

A törvényességi felügyelet keretében tett hatósági intézkedésekkel szembeni *vállalati jogorvoslat* sincs megfelelően rendezve, mert az 1984-es jogszabály szerint kizárólag a szervezeti és működési szabályzat megsemmisítése esetén fordulhat a vállalat bírósághoz, a többi intézkedés kapcsán a jogorvoslat a levegőben lóg. Ez a kérdés nem rendezhető irányelvvel (ahogy szándékozzák), mert normatív magatartásszabályok meghozatalát igényli. Ugyancsak a jövő feladatát képezi a csökevényesen még megmaradt *alapító jogok teljes leépítése*.

A működő állami vállalatok vonatkozásában alapítói jogok elismerése szerintem értelmetlen, mert az önkormányzó vállalat felhatalmazást kapott az alapító határozatban megállapított tevékenységi körtől való eltérésre, a tulajdonosi ellenőrzés és utasítási lehetőség is megszűnt. Az utasítás tekintetében egy kivétel van, tudniillik a honvédelmi érdekből való utasítás az alapító szerveknél maradt. Tekintettel azonban arra, hogy a honvédelmi érdek tipikusan közhatalmi jogcím, amely nemcsak állami, hanem szövetkezeti gazdálkodó szervezeteknél is fennáll, nagyobb távlatban ez az ágazati minisztériumoknál maradt jogosítvány egy erre feljogosított főhatósághoz telepítendő. Az alapítói jogok címén van lehetősége az ágazati minisztériumoknak (tanácsoknak) az igazgatói jelölőlistára felkerülés, továbbá törvénysértés címén a vállalat fuzionálásának vagy szétválásának megvétózására. Az utóbbi esetben egy tipikusan közhatalmi jellegű jogosítványról van szó, amely megítélésem szerint a törvényességi felügyelethez csatolható. Az igazgatójelölések esetében a párthatáskörök megítélésem szerint a kellő politikai biztosítékot megadják, ezért erre az egyébként is jogilag rendkívül furcsa „előzetes vétóra" perspektivikusan szükség nincsen. (Először a közgyűléses kisvállalatoknál szüntetendő meg, majd a vállalati tanácsos vállalatoknál is utólagos vétóra alakítandó át.)

Végül az új gazdaságirányítási intézmények keretében került bevezetésre az egységes piacfelügyelet. Már az eddigi gyakorlat alapján is megállapítható, hogy a *piacfelügyelet tartalma a jogszabályokban nem teljesen világos*. Gazdaságpolitikailag alapvetően a három piac, a KGST, a belső ellátás és a nyugati export-import össszehangolását kell megoldani, az ehhez szükséges eszközökkel viszont a piacfelügyeleti szervezet nem rendelkezik. Továbbá az általános piacfelügyelet olyan szervhez való rendelése, mint az Országos Anyag- és Árhivatalhoz, amely alaprendeltetésénél fogva kellő mélységű termelési információkkal nem rendelkezik, aligha szerencsés kompromisszum és ez az oka annak, hogy a piacfelügyeleti jogok egy részét vissza lehetett delegálni a korábban ezeket gyakorló ágazati minisztériumokra. Elvi szempontból egyértelmű szerintem, hogy ágazati osztott piacfelügyelet nem lehetséges, hanem a piacfelügyelet csak *egységesen* oldható meg, ez azonban az Árhivatal keretében aligha lehetséges.

A piacfelügyeleti intézmény kétségkívüli hiányosságai ellenére abból a szempontból előrelépés, hogy a vállalatokkal szembeni utasítási jog belső ellátási zavarok esetén az Árhivatalhoz, államközi kötelezettségek végrehajtása esetén pedig a Külkereskedelmi Minisztériumhoz koncentrálódott. Ezáltal mód van a népgazdasági prioritások megállapítására, arra, hogy az utasítások távlati és más ágazatokban lévő következményeit kormányzati szinten mérlegeljék — ez a korábbi elkülönült ágazati utasítási jogok esetében nem állt fenn. Az is jelentős pozitívum, hogy az utasítási jog gyakorlása esetén a vállalat veszteségét szükség esetén bíróság előtt is érvényesítheti kártalanítási kereset formájában.

7. Véleményem szerint a piacfelügyelet elvibb szervezeti rendezése, a törvényességi felügyelet valódi tartalmának megszilárdulása és az alapítói jogok leépítése után teljesen világossá fog válni, hogy az önkormányzó állami vállalatok központi irányítása *közhatalmi címen* történik. Ebből azonban az állami gazdaságirányítás eszköztárára nézve az a következtetés adódik, hogy ki kell alakítani az indirekt tervgazdálkodás irányítási eszköztárát. A direkt tervgazdálkodás alapvetően közvetlen eszközökkel irányít, ezeket viszont jelentősen korlátozni kell egy indirekt mechanizmusban. A támadt űrt azonban be kell tölteni közgazdaságilag közvetettnek tekintett eszközökkel, amelyek jogilag nem is annyira közvetettek. Ebben a vonatkozásban különösen jelentősnek tartom az egyértelműen politikailag is megszüntetendő ágazati és vállalati ellátási felelősség részleges pótlását hatósági eszközökkel a versenyszektorban — a Kormány alapvető cikkekre vonatkozó ellátási felelőssége keretében. Emellett szükség van a szabályozó rendszer keretein belül maradó *gazdaságirányítási szerződések* intézményesítésére. Továbbá tekintettel arra, hogy egy közvetett rendszerben alapvetően a pénzügyi szabá-

lyozás az, amelyen keresztül a Kormány a vállalatokat a piacon tereli, valamint mert a vállalati jövedelemszabályozás és keresetszabályozás terén 87—88-ig jelentős változások lesznek a *vállalati pénzügyi jog*, a vállalati adójog jelentős jogdogmatikai fejlesztése kívánatos. A pénzügyi jognak nem szabad egyszerűen a közgazdasági kívánságokat lemásolnia, hanem olyan vállalati adójogra van szükség, amely a jog öntörvényű sajátosságait e területen érvényesíteni tudja és nem egyszerűen a szabályozás végén kullog.

A másik következtetés a *kormányzati gazdaságirányítás felépítését* és elsősorban az ágazati minisztériumok funkcióját érinti. A kormányzati irányításban erősíteni kell a koordináló funkciót. Ebből a szempontból alapvetően a Kormány saját „közös" apparátusának megerősítésére, a túlburjánzó kormánybizottsági és tárcaközi bizottsági rendszer leépítésére van szükség. A kormányzati gazdaságirányításban továbbá — anélkül, hogy a Minisztertanács folyamatos, egész népgazdaságot menedzselő operatív tevékenységének lehetőségeit csökkentenénk — az Országgyűlés és az Elnöki Tanács jóváhagyó és ellenőrző szerepét jogilag is erősíteni kell. Végül a termelőerők fejlődése, az intenzív gazdálkodásra való áttérés *erőteljesen megkérdőjelezi a gazdasági minisztériumok funkcionális és ágazati elkülönítését.* Többcélú komplex minisztériumi szervezetekre van szükség, amelyek alapvetően funkciókra orientáltak és ezen belül hagyományos értelemben vett funkcionális és ágazati tevékenységet egyaránt ellátnak. A mai ágazati minisztériumoknál a jogirodalomban többször kifejtettek szerint egyre jobban sürgető feladat a szakmai-funkcionális jelleg erősítése, az operatív vállalatirányítási teendők leépítése. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy e minisztériumok belső szervezete és személyi állománya tradicionálisan az operatív vállalatirányítás elsődlegességére alapított és ez összeegyeztethetetlen az új vállalati formák felépítésével. Erről a jelenlegi igen nehéz gazdasági helyzetben sem szabad elfeledkezni, amely a tradíciókat erősítendő operativitásra indikál.

8. A magyar közgazdaságtudományi irodalomnak szinte egységes megállapítása, hogy a magyar vállalatstruktúra túlzottan centralizált, még mindig hiányoznak a magyar vállalatstruktúrából a rugalmas kisvállalatok. Úgy gondolom, hogy a kisvállalatok elszaporodásához szükséges formakészletet a jogalkotás lényegében létrehozta, hiszen a közgyűléses vállalat az állami szektorban is tipikusan kisvállalati alakzat és a leányvállalattal, a társulásokkal, a vállalatba beépülő különböző kisvállalkozásokkal a *jogi keretek*, ha természetszerűen nem is tökéletesen, de *létrejöttek*. Ugyanakkor azonban nem szabad a ló túlsó oldalára esni: a magyar vállalati struktúrában nemcsak differenciálódásra, hanem *integrálódásra* is szükség van, szükség van korszerű vállalatcsoportosulásokra, ekképp létrejövő konszernszerű nagyvállalatokra. A fejlett nyugati piacgazdaságok bizonyítják, hogy megfelelő jogi és közgazdasági technikákkal a vállalati integráció és a piaci verseny egymással — konfliktusokkal természetesen, de — összeegyeztethető. E kérdéskörben különösen jelentős eredménynek tartom a *tröszti intézmény* 1984-es jogi korszerűsítését. A közüzemi trösztök kivételével ugyanis a trösztök vállalatcsoportosulás jelleggel akként kerültek jogi elismerésre, hogy döntési jogkörű igazgatótanáccsal rendelkező trösztökké alakulnak át, az igazgatótanács pedig a tröszti vállalatok igazgatóiból áll. Tulajdonképpen itt már nem korlátozott jogkörű trösztről van szó, hanem arról, hogy a tröszt jogkörének jelentős részét nem a vezérigazgató, hanem a vállalatcsoportosulás egészét kifejező érdekpluralista igazgatótanács gyakorolja, az igazgatótanács hatáskörébe tartozó ügyekben a vezérigazgató az igazgatótanácsnak alárendelt és „csak" a tröszt többi ügyeiben dönthet egyedül. Ezzel a jogi szabályozás, ha nem is tökéletesen, de kihangsúlyozta, hogy a tröszt a tröszt központi igazgatási apparátusát és a tröszti vállalatokat együtt jelképezi, a tröszt tehát nem azonosítható a trösztközponttal.

Nagyon lényegesnek tartom azonban, hogy a tröszti vállalatok jogilag lehetővé tett önálló költségvetési kapcsolatait ne hajtsuk túl. Nyilvánvalóan nem minden fennmaradt trösztre van szükség és egyes jelenleg tröszti vállalatok trösztön kívül talán mind a népgazdaság, mind pedig a tröszti és saját vállalati érdek szempontjából hatékonyabban fejtenék ki működésüket. (Bár szerintem a következő években — helyesen — ellentétes tendencia lesz az erősebb: egyes ipari nagyvállalatok átalakulása trösztté, mint a vállalati önállóságot erősítő trösztösítés — egy tröszti vállalat közvetlen költségvetési kapcsolat nélkül is önállóbb, mint egy gyáregység.) Ekkor azonban a trösztöt a Minisztertanács szüntesse meg és ne azt az utat válasszuk, hogy a tröszt belső irányítását működésképtelenné tesszük a közvetlen költségvetési kapcsolatú vállalatok túlerőltetésével. Lehetnek a trösztöknél közvetlen költségvetési kapcsolatú tröszti vállalatok is, de ezeknek általában az ún. külső körbe kell tartozniuk, mert az integráció szempontjából alapvető vállalatoknak továbbra is egy gazdálkodási egységet kell képezniük. A tröszt tudniillik akkor tröszt, ha konszernszerűen tőkét mozgat a trösztön belül a vállalatok között és ebben nem feltétlenül a rosszul működő tröszti vállalatok gazdálkodási hibáinak elpalástolását kell látni, hanem a tröszt integrált egység jellegét, az egységes vagyoni alap képződését. (Nem véletlen, hogy egyes jól működő *agráripari egyesülések* is erre tendálnak, pedig önkéntes szerződésen, tagi önkormányzaton alapulnak.)

Az sem helyes, hogy egyes trösztök még ma sem normatívan adóznak, hanem alapvetően egyedileg állapítják meg az adójukat, így tervszerűen gazdálkodni aligha lehet. Általában indokolt, hogy ott, ahol a tröszti forma fennmarad a trösztöhöz kutatás-fejlesztés-termelés-értékesítés és a külkereskedelem egyaránt hozzátartozzon, tehát a külkereskedelmi vállalatok valamilyen formában (pl. tröszti vállalat, közös vállalat, vagy leányvállalat) részei legyenek az integrációnak és arra is szükség lenne, hogy a trösztön belül fejlesztési jellegű pénzintézetek, alapok jöjjenek létre.

A tröszt közhatalmi jellegű vállalattömörülés, az *egyesülés* viszont önkéntes társulással keletkező vállalatcsoportosulás. Az egyesülések körében szükségesnek látom a gazdálkodási jelleg kiterjesztésére vonatkozó adminisztratív korlátok megszüntetését — tudniillik a leányvállalat-alapítási lehetőség biztosítása után ezeknek végképp nincs értelmük, aligha cél, hogy párhuzamos társulások jöjjenek létre, mint például az állami gazdaságok esetében, ahol a koordináló egyesülés, egy kereskedelmi kft és egy kölcsönös tá-

mogatási alap egymás mellett működik. A tagi önkormányzat teljes fokú biztosításával olyan integrált egységeket célszerű szerződéssel létrehozni, amelyben a vállalatcsoportosuláson belülre helyezkedik a közös pénzalap, a kutatás-fejlesztés és a külkereskedelmi tevékenység is.

Nagyon lényeges szerintem a *leányvállalati komplexumok* fejlesztése is. Az e tárgyú egyenlőtlenségre hivatkozó sajtóbírálatokkal kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy a leányvállalat az anyavállalat vállalata és ezért jogilag lehetetlen, hogy leányvállalat ugyanolyan önálló legyen mint az anyavállalat. Egy erre irányuló pénzügyi szabályozás csak azt eredményezheti, hogy a nagy állami vállalatok tartózkodni fognak a leányvállalatok alapításától. Az anyavállalat jogait a leányvállalattal szemben csökkenteni nem lehet, más kérdés, hogy módot kell adni olyan leányvállalatok alapítására is, ahol az anyavállalat pénzügyi kedvezmények fejében a leányvállalattal szembeni irányítási jogai jelentős részéről lemond és csak a leányvállalat jövedelméből részesedik. Ehhez azonban olyan jogi technikákra is szükség van, amelyek jelen pillanatban zömmel még nem állnak rendelkezésre. Valószínű, hogy a jogunkban eddig létrehozott leányvállalat-típus mellett *más leányvállalat-típusokra* is szükség van, pl. olyanra, ahol egy önállóan létrejött állami vállalati vagy szövetkezet szerződéssel saját magát teszi leányvállalatává egy másik vállalatnak (nyilván pénzügyi előnyök fejében). Erre eddig az alapítói jogok miatt nem volt lehetőség, az alapítói jogok elsorvadása azonban ezt az utat megnyithatja.

II.

Jogelméleti, jogintézményi következtetések

Az előző áttekintés talán meggyőzhet mindenkit arról, hogy az elmúlt évek gazdasági jogfejlődése alapvetően progresszív jellegű volt a költségtelenül megmutatkozó hiányosságok ellenére is. Ilyen átfogó változásnál ez másként aligha lehetséges. Jogunkban jelen pillanatban keveredik a múlt és a jövő, ezért a folyamatos jogalkotási-jogrendszer-korszerűsítési munkában a *jövőre orientáltságot*, a modern szocialista vonásokat kell erősíteni.

A múlt elsősorban abban nyilvánul meg, hogy jogunkban a modern tendenciák csírái mellett sajátosan keverednek egymással a szabadversenyes kapitalizmus és a direkt szocialista tervgazdálkodás jogi maradványai. Ebbe a körbe tartozik pl. a piaci egyensúlyra modellezett árucsere-szerződések favorizálása a Polgári Törvénykönyvben, majd ezek gyakorlati lerontására való tipikus pszeudó-tervutasításos reagálás a szerződéses fegyelem jelszavával, vagy azok a törekvések, amelyek a részvénytársaságnál, vagy a kft-nél a régi, 1945 előtti konstrukciókat kívánnak feleleveníteni, megkönnyítik a részvénytársaságot alapvetően a nevéhez fűződő álideológiai ellenszenv miatt általában ellenzők álláspontjának érvényesítését. Tudomásul kell venni, hogy a szocialista államosított gazdaságban egy-az-egyben nyugati piaci struktúrák nem alkalmazhatók, és amennyiben ezeket mégis erőltetjük, mint pl. a vállalati nyilvántartás tekintetében a cégbíróságnál, akkor azok bumerángként üthetnek vissza a progresszív kezdeményezésekre. Másrészt azért az is eléggé világos, hogy a modern kereskedelemben világtendenciák vannak, ehhez újfajta jogintézmények járulnak és ha ezekhez szocialista viszonyainkra adaptálva alkalmazkodni kívánunk, akkor ezeket és nem az elavult, 50—100 évvel ezelőtti jogi technikákat kell a gazdasági jogban alkalmazni.

Befejezésül néhány jogelméleti-jogintézményi következtetéssel szeretnék foglalkozni.

a) Ami a *jogalkotást* illeti, az évtized végén a gyakorlati tapasztalatok birtokában az új gazdasági jogi intézmények törvényi legitimálására kell sor kerülnie, amelyen elsősorban az önkormányzó vállalatok elsődlegességén alapuló *vállalati törvény* létrehozását értem, de a gazdasági átalakulások társadalmi-politikai továbbgyűrűzése elvezethet egy gyökeres alkotmánymódosításhoz, egy új szellemű és szerkezetű *szocialista alkotmány* létrehozásához is. Ezzel az előkészítő munkával párhuzamosan azonban a jogalkotási aprómunkát is el kell végezni. Az elmúlt 20—30 évben a magyar jogrendszer egy hierarchikus államigazgatási államiságon alapult, egy olyan feltételezésen, hogy minden gazdálkodó szervezetnek van felettes szerve és ez tevékenysége részleteit is kontrollálja. Ezért a *teljes jogrendszert* (nemcsak a gazdasági jogszabályokat) *felül kell vizsgálni* és azokat az eldugott részrendelkezéseket, amelyek az önkormányzó állami vállalatok létével ellentétben vannak, hatályon kívül kell helyezni. (Ilyen norma több ezer lehet.)

A jövőre nézve pedig a túlszabályozás csökkentése érdekében kell azt az elvet, hogy önkormányzó vállalatok gazdálkodásával szemben, éppúgy mint a szövetkezetekkel szemben a legalsóbb jogforrás a *miniszteri rendelet*, illetve *államtitkári rendelkezés* lehet, belső szervezetükre nézve pedig a legalacsonyabb szint a minisztertanácsi rendelet. Azt a jogelvet is végre egyértelműen alkalmazni kellene, hogy normatív rendelkezéseket vállalattal szemben irányelvben, vagy más iránymutatásban megállapítani nem lehet. Sajnos az elmúlt időszakban is többször előfordult, hogy normatívát kívánó rendelkezéseket irányelvek tartalmaztak, például az új vállalati formákra való átállás feltételeit is Mt-SZOT irányelv rendezte. Ez a módszer aligha helyes és a jövőben egyértelműen érvényesíteni kellene azt az elvet, hogy iránymutatás kötelező szabályokat nem tartalmazhat, ennek megfelelően be nem tartásáért sem lehet senkit felelősségre vonni.

b) Áttérve a *jogviszonyelméletre*, az állami tulajdonosi irányítás megszűnése és közhatalmi irányítássá való átalakulása a versenyszektorban ténnyé változtatta azt az elméleti gazdaságpolitikai igényt, hogy a vállalatok és a gazdaságirányító szervek között *egyenrangúság* van, amelyet a közgazdasági irodalom a partneri együttműködéssel, a jogirodalom pedig kölcsönös jogokból és kötelezettségekből álló jogviszonnyal fejez ki. A kétségkívüli előrelépés ellenére azt kell mondani, hogy a vállalati jogok szabályozása sokszor még mindig *deklaratív* jellegű. Ezen változtatni kell és előre kell lépni a *garanciák, jogvédelmi eszközök* effektív biztosítása területén. Arra azonban vigyázni kell, hogy ne adjunk a lehetőségeken túlmenő formális jogosítványokat, amelyre sajnos hajlamosak vagyunk. Például a vállalatoknak utasítás által okozott veszteség esetében a kártalanítás alanyi joggá tétele és bírói érvényesítési lehetősége kétségkívül előrelépés. Ugyanakkor azonban nyugati kormányok

sem biztosítanak a felmerült káron túlmenő kártalanítást, tehát az elmaradt hasznot a nemzetközi gyakorlat nem téríti. Az új magyar jogszabály az elmaradt hasznot is „felkínálja" a vállalatoknak, ugyanakkor azonban kimondja, hogy a közvetlen kormánydöntésen alapuló utasítás esetében semmilyen kártalanítás nem jár. Tekintettel arra, hogy utasításra szinte mindig a Kormány, vagy kormánybizottság döntése alapján kerül, véleményem szerint a látszólag kevesebb többet jelentett volna, tudniillik csak a felmerült kárt kellene téríteni, de azt minden esetben.

A vállalati jogok megállapításánál következetesebben kellene érvényesíteni azt a korábban már kimondott elvet, hogy ha a jog gyakorlását törvény nem tiltja vagy korlátozza, az a vállalat részére szabad. Nyilvánvaló, hogy ezt az elvet kellene fokozatosan alkalmazni a külkereskedelmi jogosítványok terén is, tehát a vállalatoknak alanyi jogot kell adni arra, hogy külkereskedjenek, de a személyi és dologi feltételek fennállását hatósági úton ellenőrizni lehessen. (Ez a rendszer egyébként a konkrét üzletek export-import hatósági engedélyezését sem érintené.) Másik oldalról azonban a gazdaságirányítási jogban is egyértelműen érvényesíteni kellene a *joggal való visszaélés* általános jogelvét, azt, hogy a joggal való visszaélés a jogellenesség speciális esete, amelyet megfelelően szankcionálni kell.

A *jogalkalmazás* körében az alapvető feladat a törvényekkel szemben álló államigazgatási normák hatályon kívül helyezésének intézményes biztosítása. Az az elv, mely szerint magasabb fokú jogszabállyal szembenálló alacsonyabb jogszabály automatikusan nemlétezőnek tekintendő, jogforrási és nem jogalkalmazási elv, éppen ezért fórumot kell teremteni a magasabb jogszabályba ütköző alacsonyabb jogszabályok, az alapjogszabályt lerontó álvégrehajtó rendelkezések intézményes megsemmisítésére. Erre az Alkotmányjogi Tanács döntéshozatalra való feljogosítása lehet az egyik lehetőség. Továbbá általános elvvé kell tenni, hogy a gazdaságirányító államigazgatás közhatalmi intézkedéseivel szemben a vállalatokat (az államigazgatási irányítású állami vállalatok kivételével) a bírói út megilleti, kivéve ha a törvény ezt kifejezetten kizárja. Más szóval a *jelenlegi helyzetet meg kellene fordítani* és módot kellene teremteni arra, hogy a vállalatok akár a piacfelügyelet, akár a törvényességi felügyelet határozataival vagy egyéb hatósági intézkedésekkel szemben bírósághoz forduljanak. Ez egy sajátos közigazgatósági bíráskodást jelentene, még akkor is, ha a már létrejött gazdasági bírói szervezetben oldjuk meg.

c) Sok problémát okoz a *gazdasági jogalanyiság,* illetve *szerződések korszerűtlen értelmezése.* Tudomásul kell venni, hogy a modern gazdaságban a szervezeti jogalanyiságot nem lehet a jogi személyiséggel azonosítani, a jogi személyiség nagyon fontos az áruforgalomban, ugyanakkor azonban egyéb alakzatok is szükségesek a szervezetek jogi perszonifikációjára. Így feltétlenül szükséges lenne elismerni a gazdasági rendszerek alkotóelemeiktől független jogalanyiságát: a trösztközpont és a tröszti vállalatok egyaránt jogi személyek, ugyanakkor a tröszt, mint integráció a maga egységében is jogalany. Továbbá a szervezetrendszerekben függő jogalanyiságok is vannak, pl. egy leányvállalat jogalanyisága nem egyenértékű az anyavállalattal, és ennek megfelelően egyenrangú felek aligha lehetnek gazdasági perekben. Emellett elengedhetetlen a belső jogalanyiság elismerése: erre főleg a nagyvállalatokon belüli belső egységek esetében lenne szükség. De például ha a jogalkotó kimondja, hogy egy szövetkezeti szakcsoport helyzetét a szövetkezettel való megállapodással rendezi a szövetkezeten belül, egyben a szakcsoport jogalanyiságát is elismer. Hasonló helyzet a vgmk-val is: jogalany, de nem jogi személy. Itt azonban belső és nem külső jogalanyiságról van szó, a belső egységek a központtal szemben, illetve egymás között rendelkeznek jogalanyisággal és ezt nem kifelé kell értelmezni, mint a jogi személynél. Aligha elképzelhető, hogy a belső egység bepereli bíróságnál a vállalatot, mint jogi személyt, mondjuk azért, mert megtagadta kiválási szándékának jóváhagyását. Végül vannak a jogi személyiség határát el nem érő jogalanyiságok, mint például a *szocialista cégek* esetében, mert nyilvánvaló, hogy egy gazdasági társaság, egy gazdasági munkaközösség, vagy polgári jogi társaság nem jogi személy, de ugyanakkor azért jogalanyisággal rendelkezik. Például a gazdasági munkaközösség perképességének egyértelmű elismerése aligha várhat már sokáig.

Egy ilyen jogalanyisághoz kell illeszteni a szerződéses intézményeket is. A gazdasági jog szempontjából a vállalatközi kooperáció terén az árucsere-szerződések mellett a *kooperációs, illetve érdekközösségi szerződések* intézményének erőteljesebb preferálása lenne célszerű. Másfelől el kell ismerni a *szervező szerződéseket is.* Az anyavállalat saját leányvállalatával való szerződése, amellyel viszonyukat általában rendezik, nem államigazgatási szerződés, mert a felek egyike nem államigazgatási szerv, de nem is polgári jogi szerződés, mert a felek között hierarchikus kapcsolat van. Ez a hierarchikus kapcsolat egyébként az anya- és leányvállalat „normál" árucsere-szerződéseire is kihat. Ugyanez a helyzet egyébként a tröszt vagy tröszti vállalatok egymás közötti viszonyában is. Az a hatályos jogi szabályozás, mely szerint trösztön belül ugyanolyan perek indulhatnak, mint külsők között, hogy egy integráció tagjainak ugyanolyan szerződéseket kell kötniük, mintha „idegenek" lennének, aligha reális. A másik ezzel ellentétes szituáció, amikor vállalaton belüli önelszámoló egységek kötnek egymással szerződéseket belső jogalanyiságuk alapján. A belső szerződésektől nem szabadna a jogi hatályt megtagadni, de nem is azonosak az autonóm mellérendelt partnerek szerződéseivel.

A jogintézményi tradíciók átértékelése, a jogintézmények modernizálása nem elvont elméleti feladat, a helyes elméleti megoldás a gyakorlati problémák rendezéséhez is hozzásegíthet.

Weiss Emília

A Családjogi Törvény tervezett módosításához

1. A társadalmi-gazdasági viszonyok változásai időről-időre szükségessé tehetik valamely jogág szabályainak újraátgondolását, ha indokolt, egészének átfogó újraszabályozását, máskor csak azt, hogy részkérdések változtatásával, újraszabályozásával kövesse a jogi szabályozás a társadalmi igények diktálta változásokat, vagy éppen azt, hogy a jogi szabályozás ne csak a változásokhoz utólag igazodó, hanem előremutató, a társadalmi viszonyok aktív alakítását is szolgáló legyen.

A társadalmi-gazdasági viszonyok változásai általában, s ezek körében a családi élet, a családi viszonyok változásai is az elmúlt néhány évtizedben számos — egy részében pozitív, más részében kétségtelenül negatív, s egy további részében sem egyértelműen kizárólag pozitívnak, illetve kizárólag negatívnak minősíthető — tényező hatására világviszonylatban, Európaszerte, s így nálunk is felgyorsultak.

Az 1894. évi Házassági Törvény, sőt az 1877. évi Gyámtörvény a bírói gyakorlat alakította valamelyes korrekciókkal egy fél, illetve háromnegyed évszázadon át jól-rosszul szolgálta vagy szolgálta ki annak a kornak a családi viszonyait, annak a kornak a társadalmi viszonyait, amelynek számára megalkották — s nagyban-egészben ez mondható el más európai országoknak a múlt század végén, vagy még régebben, vagy e század elején megalkotott családjogi szabályairól.

Az elmúlt 30—35 évben ez a kép jelentősen megváltozott. Az évszázadokra szóló kodifikálás ideje a családjogban és más jogágakban is lejárt. A családjog alapvető elveinek szilárd volta mellett alig van a családjognak olyan lényeges intézménye, olyan lényeges területe, amely ne kívánt volna részkérdésben vagy több mint részkérdésben akár a közvetlenül a felszabadulást követő, 1945—46 évi szabályozáshoz, akár a már későbbi, 1952. évi Csjt-ben való szabályozáshoz is valamilyen — kiegészítő, értelmező, módosító — „hozzányúlást". S ugyanezzel a jelenséggel, ha természetesen nem mindig azonos problémákkal találkozunk akkor is, ha akár Keletre, akár Nyugatra országhatárainkon kívülre tekintünk.

A magyar családjog 1952. évi első átfogó kodifikációjáról szokás azt mondani, vagy mondjuk az a „hivatalos" nézet, hogy az jelentősebb revízióra szorulás nélkül több mint két évtizeden át megfelelően szolgálta a családi viszonyok jogi szabályozását. Az első átfogó revízió gondolata csak az 1970-es évek elején merült fel, s a revízió eredménye azután 1974-ben kapott törvényi megfogalmazást.

Feltehetnők a kérdést: a családi élet területén annyira felgyorsult-e a változás, hogy most már alig egy évtized elmúlta is a családjogi szabályok újabb átfogó revízióját, reformját igényli?

A kérdés talán nem ilyen egyszerű.

Egyfelől — legalábbis nézetem szerint — erősen vitatható az az imént hivatalosként idézett nézet, hogy az 1952. évi Csjt. több mint két évtizeden át lényegesebb változtatás nélkül alkalmas volt a családi viszonyok helyes, a társadalmi igényeket kielégítő szabályozására. Pontosabban úgy fogalmazhatnánk, csak azért volt rá alkalmas, mert azzá tette egy, a változó követelményekhez, a változó igényekhez igazodó több mint rugalmas bírói gyakorlat és az, hogy e két évtized során a törvényi szabályok mellett, azok kiegészítőjeként, több lényeges kérdésben is megjelentek további jogszabályok.

S a másik oldalról: a családi viszonyokra az elmúlt évtizedben, tehát a Csjt. 1974. évi Novellája óta, valóban számos odafigyelést érdemlő változás jellemző. Vonatkozik ez — a teljesség igénye nélkül — a párkapcsolatok alakulására, a házasságok stabilitásának további értékvesztésére, a könnyebb, meggondolatlanabb bontásokra, az élettársi kapcsolatok elszaporodására, s ezzel nyilvánvalóan összhangban a házasságkötések számának csökkenésére, a születő gyermekek számának továbbcsökkenésére, a házasság felbontásával érintett gyermekek számának és problémáinak növekedésére, de hozzá kell tenni, a másik oldalon a házasság felbontásával a gyermekétől elszakított, gyermekéhez ragaszkodni kívánó szülők számának, elégedetlenségének, elkeseredettségének növekedésére, a vagyoni kérdéseknek a családi viszonyokban is bekövetkezett térnyerésére, a lakáshoz jutás lehetőségének és anyagi feltételeinek igen nagymértékű elnehezedésére, ebből folyóan is a bontás utáni lakáshasználat rendezésének nehezebbé válására, vagy más területről: a veszélyeztetett gyermekek és a velük kapcsolatban szükségessé váló intézkedések növekvő számára, az örökbefogadás körüli igények változására stb.

Mégis a felsorolt, és az itt most fel nem sorolt, a későbbiekben részben még említésre kerülő, számszerűségükben is megnövekedett problémákról azt is látnunk kell, hogy azok csak egy részükben találhatnak jogi eszközökkel, vagy legalább elsődlegesen jogi eszközökkel, vagy még szerényebben fogalmazva jogi eszközök igénybevételével, segítségével is orvoslást, más részüket illetően a családjogász, jogalkotó és jogalkalmazó is, szomorúan kénytelen konstatálni azt a tényt, hogy azok jogi, hatalmi, adminisztratív eszközökkel nem oldhatók meg, s a jog nevelő erejével is csak valamelyest segíthető elő megoldásuk.

Amikor a családi viszonyok változásaira figyelemmel alig 10 évvel az 1974. évi Csjt. Novella után újból sor kerül a családjogi szabályok — nyilvánvalóan nemcsak a Csjt szabályainak — átfogóbb felülvizsgálatára, a meghozandó új szabályoknak, a ma hatályos szabályok módosításának *előre kell vinniük a jogi eszközökkel megoldható problémák megoldását*, a családi viszonyoknak a változások figyelembevételével történő jobb, egészségesebb szabályozását, keresniök kell a gyermek, a család érdekeinek fokozottabb védelmét szolgáló jogi eszközöket, *de számolniok kell a jogi eszközök realitásának behatárolt voltával is* — hozzátenném akkor is, ha a laikus közvélemény a családi viszonyoknak a mindenki igazságát jobban szolgáló rendezésében többet vár el a jogászoktól, mint amennyit a jogi eszközök ezen a területen valóban

Weiss Emília egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

biztosítani képesek. A Csjt., vagy pontosabban a családjogi jogszabályok módosításához csak e két, részben nem vitásan ellenkező irányba ható szempont megfelelő figyelembevételével lehet hozzányúlni.

I.

2. A családjogi jogszabályok átfogóbb felülvizsgálatára irányuló igény ellenére jogos lehet annak megállapítása és előrebocsátása, hogy a családi élet kérdéseiben, a jogi szabályozás alá vont vagy az alá vonandó családjogi viszonyokban mégsem következett be sem 1952 óta, sem 1974 óta olyan gyökeres, a jogviszonyok többségének alapjait is érintő változás, amely a Családjogi Törvény teljes újrakodifikálását igényelné. Nagyban-egészben communis oppinio uralkodik ezért abban a kérdésben, hogy magát a Csjt-t illetően *csak novelláris változtatásra* van szükség, de ezzel párhuzamosan a Csjt-hez kapcsolódó más családjogi jogszabályok felülvizsgálatára is szükség van.

Nem ilyen egyezőek talán már a nézetek abban, hogy a családjogi szabályok revíziójának *e novelláris formájába* — éppen a módosítás novelláris formája miatt — *mi fér bele*, vagy a másik oldalról: elvi helyessége mellett is minek kell kimaradnia belőle azért, mert azt csak egy új törvény bírná el, egy novella nem.

A Novella már elkészült, jelenleg vita alatt álló Tervezete egyes kérdésekben vitathatatlanul bátran nyúl a novelláris kereteket egy hagyományosabb szemléletmód mellett talán meghaladó „újítások"-hoz, más kérdésekben ez a „bátorsága" hiányzik.

Meggyőződésünk szerint *a módosítás novelláris formája* — talán néhány kizárólag a törvény szerkezetét érintő kivételtől eltekintve, de ez sem áll minden szerkezeti változtatásra — *az indokoltnak ítélt változtatásoknak nem lehet akadálya.*

3. Emellett úgy ítéljük, hogy a családjogi jogszabályok revíziója, egy újabb Csjt Novella megalkotása, a családi viszonyok változásai folytán indokolttá váló tartalmi módosítások eszközlése mellett *további revíziós feladatok elvégzésére is alkalmul szolgálhat* — hadd tegyük hozzá arra tekintet nélkül, hogy az érintett kérdésekben tartalmi módosítás is tervezett-e, indokolt-e vagy nem. Így:

a) Annak *elvi tisztázására* és a családjogi jogszabályoknak erre figyelemmel való felülvizsgálatára, hogy *a családi viszonyok jogi szabályozása területén mi igényel törvényi szabályozást*, és milyen kérdések tekintetében elegendőek az alacsonyabb szintű jogszabályok. Ennek során természetesen annak vizsgálatára is, hogy az alacsonyabb szintű jogszabályokból, esetleg a családjogi tárgyú Irányelvekből, vagy PK állásfoglalásokból is milyen kérdések szabályai volnának — akár tartalmilag változatlanul, akár módosítva, akár teljes terjedelemben, akár csak alapvető fő kérdéseit illetően — a Csjt-be átemelendők.

b) Ezzel összefüggésben annak felülvizsgálatára is, hogy mi igényelne *alacsonyabb szintű jogforrásból*, ha nem is a Csjt-ben, de mégis *magasabb szintű jogszabályban való szabályozást*, és különösen a ma utasításokban vagy utasítások tárcalapban sem publikált mellékletében megállapított „szabályokból" mi igényelne legalább rendeleti szintű rendezést.

c) El lehetne gondolkozni azon, hogy egyes, alapvetően családi, *családjogi viszonyokat rendező, ma nem a családjogba tartozó szabályok nem volnának-e a családjogba is inkorporálandók*, s akár a Családjogi Törvénybe, akár alacsonyabb szintű családjogi jogszabályokba átemelendők. Ezt tervezi — nézetünk szerint helyesen — a Novella tervezete a bontás utáni lakáshasználat főbb szabályainak a családjogba, a Csjt-be való beemelésével.

d) S viszont, ezzel részben ellentétes irányban felül lehetne vizsgálni, hogy az egyes családjogi jogintézményeket illetően *milyen mértékig szabályozzanak a családi jog anyagi jogi szabályai alapvetően eljárási jogi kérdéseket*, és hol adják át a szabályozásra a terepet az eljárási jognak.[1]

e) S végül, de korántsem utolsósorban nemcsak a megalkotandó szabályok tekintetében kell majd odafigyelni a Csjt. és a más, alacsonyabb szintű jogszabályok közötti tartalmi összhang biztosítására, hanem a meglevő, változtatni különben nem tervezett szabályokat illetően is gondosan el kellene végezni *a Csjt. és a más, alacsonyabb szintű családjogi jogszabályok tartalmi összehangolását — ma fennálló ellentmondásaik kiküszöbölését.* Sőt kellő odafigyelés mellett magában a Csjt-ben is találunk, ha nem is elvi jelentőségű kérdésekben, olyan szabályokat, amelyek között anélkül hiányzik a kellő összhang, hogy annak védhető elvi alapja volna. A törvény szabályainak átfogó felülvizsgálata az ilyen, nem egyszer logikátlan ellentmondások megszüntetésére is alkalmul szolgálhatna.

A felsorolt feladatok elvégzése természetesen nem lehet a jelen cikk feladata, annál kevésbé, mert e körben ugyanúgy vannak a család, a gyermek jogait alapvetően érintő, adott esetben szélesebb körű jogirodalmi vitát is érdemlő kérdések, mint a jogirodalom nyilvánosságát nem igénylő, a munka elvégzését illetően csak a kodifikátorok asztalára tartozó, nem látványos, de korántsem lebecsülendő „aprómunkák".

4. Néhány, a vázolt feladatkörbe tartozó kérdésre mégis szeretnénk rámutatni.

Ezek közül elsőként arra, hogy a jogi szabályozást kívánó családi életviszonyok szabályainak meggyőződésünk szerint *a mainál szélesebb körben kellene alacsonyabb szintű szabályok helyett törvényi*, mégpedig *a Családjogi Törvényben való szabályozást kapnia.*

Így mindenekelőtt *az alapvető családjogi alanyi jogok és kötelezettségek* — illessék vagy terheljék ezek a házastársakat, a szülőket együtt vagy különkülön, vagy a gyermeket — *és ezek törvényi garanciái, vagy* éppen ezen alapvető alanyi jogok adott esetben jogos *elvonásának törvényes előfeltételei* meggyőződésünk szerint törvényi szabályozást kívánnak.

S akár érintenek ilyen alapvető alanyi jogokat, akár nem, de megjegyezzük, többségükben érintenek, a kérdéskör társadalompolitikai, jogpolitikai jelentőségére tekintettel is törvényben, mégpedig *a Csjt-ben volna a helye a veszélyeztetett gyermekekkel kapcsolatos gyámhatósági gyermekvédelem* főbb szabályainak, *alapvető jogi eszközrendszerének* (nyilván nem a védő- és óvóintézkedések teljes skálájának), ezek al-

[1] Ez a gondolat a polgári eljárási jog folyamatban levő átfogó újraszabályozása kapcsán is felmerült. (Ld. pl.: *Wellmann* György: A második Országos Polgári Eljárásjogi Konferenciáról. Magyar Jog, 1985. 860. old.)

kalmazása pontosabban meghatározott előfeltételeinek, ideértve természetesen azt is — amire különben ma is törvényi szabályok vannak —, hogy mi ezeknek az „intézkedéseknek" a szülői felügyeleti jogokkal való kapcsolata.

Hadd említsünk — hangsúlyozzuk, a teljesség igénye nélkül — *néhány olyan példát*, különösen a szülőt, de rajta keresztül a gyermeket is illető családjogi alanyi jogok közül, pontosabban a láthatás, az örökbefogadás, illetve a gyámhatósági gyermekvédelem területéről, *ahol ma a kérdések törvényben való rendezésében hiányérzetünk van.*

A *láthatás*, a gyermekével való érintkezés, ma a gyermekétől különélő szülőnek a gyermeke irányában fennálló, talán legjelentősebb joga, alanyi joga. Ezt a jogot — helyesen — törvény, a Családjogi Törvény biztosítja, sőt a kérdést, jelentőségének megfelelően, a bontóper olyan járulékos kérdésének tekinti, amelyben a közös megegyezéses bontóperben a házasfelektől (a szülőktől) megegyezést is követel. (Azzal a nézettel, mert van ilyen, amely ezt a követelményt eltörölni javasolja, semmiképpen sem tudunk egyetérteni.) S maga a törvény — ismét csak helyesen — figyelemmel van arra is, hogy a láthatási alanyi jog nem öncélú, hogy az a gyermek érdekeivel szemben nem gyakorolható, s ezért törvényben állapítja meg azt a lehetőséget, hogy olyan szülő esetében, aki ezt a jogot átmenetileg vagy huzamosabb időn át nem képes gyermeke érdekében gyakorolni, a gyermekével való érintkezés jogát a gyámhatóság korlátozhassa vagy megvonhassa. *De a kérdés másik oldala*, s tegyük hozzá, mai életünkben egyre inkább számonkért, gyakran joggal számonkért oldala, *hogy* nevezetesen *a gyermekét nevelő, gondozó szülő viszont köteles* a másik szülőnek a gyermekkel való *ezt az érintkezését biztosítani*, s hogy nemcsak a láthatási jognak a gyermek érdekével ellentétes gyakorlásához fűződhetnek jogi szankciók, hanem *a láthatási jog gyakorlásának* ma sajnos meglehetősen gyakran tapasztalható *akadályozása is olyan jogi kötelességsértés, amely szintén szankciókkal sújtott*, illetve sújtható, már nem törvényi szinten, hanem *csak* az amúgyis nehezen áttekinthető *Gyer-ben került kimondásra.* E szankciókat nézetünk szerint magasabb szintű szabályoknak kellene megállapítaniok — esetleg magának a Csjt-nek. Sőt a mai tapasztalatok birtokában el kellene gondolkozni azon is, vajon nem kellene-e a láthatási egyezséget jóváhagyó bíróságoknak kötelességévé tenni, hogy az egyezséget jóváhagyó végzésükben külön is figyelmeztessék a gyermeket ezentúl gondozó szülőt ezekre a szankciókra. (A láthatás szabályai egyébként — mint erről még szólunk — a családjogi jogszabályok közötti összhang hiányának vizsgálata körében is több vonatkozásban „fennakadnának a hálón".)

Az *örökbefogadás* jogi szabályai körében, különösen az *inkognitó örökbefogadás* körében találunk olyan szabályt, *amelynek egyik fele a Csjt-ben, a másik fele* szintén *csak a Gyer-ben került kimondásra.* A Csjt. 1974. évi Novellája bevezette azt a lehetőséget, hogy a szülő örökbefogadás céljából úgy mondjon le gyermekéről, hogy az örökbefogadó nevét, címét, személyi adatait sem fogja ismerni (ún. inkognitó örökbefogadás). Erre a szabályra, erre a lehetőségre nem vitásan társadalmi igény volt és van, és ilyen szabályok más országok jogalkotásában sem ismeretlenek. De, és ez az ahol hiányérzetünk van, *az, a gyermekéről lemondani kívánó szülő irányában minden bizonynyal garanciális szabály*, amely az elől hivatott megvédeni a szülőt, főleg a gyermeke felnevelésének vállalását vagy éppen nem vállalását illetően sokkal nehezebb döntés előtt álló leányanyát, *hogy ne a szülés, a gyermek megszületése utáni első stressz hatása alatt hozza meg többé vissza nem vonható döntését, vagyis a gyermek születése után biztosított gondolkodási idő* — jelenlegi szabályainak szerint hat hónap — *már nem* az inkognitó örökbefogadás lehetőségét bevezető *törvényben kapott helyet, hanem csak a Gyer-ben.*

Ami pedig a *veszélyeztetett gyermekek védelmével* kapcsolatos jogi szabályozást illeti, 1974-ben a Csjt Novella egyik vívmányaként került értékelésre az anyagi, erkölcsi, környezeti, esetleg egészségi okból veszélyeztetett gyermekekről való állami gondoskodás eszközrendszerének differenciáltabbá tétele. E vívmány értékét mégis legalábbis erősen csökkenti, hogy ezt maga a Csjt csak a 71. § egy új (3) bekezdésében engedi sejtetni, s a kérdés rendezésére hivatottnak ítélt MT rendelet is lényegében *a Gyer. hatáskörébe utalja annak jogi szabályozását, hogy a differenciált eszközrendszer köréből* — amelyek egy része, különben nem vitásan indokoltan jelentős szülői alanyi jogokat is érint, és szükségszerűen mindegyike érinti a gyermek jogait és további sorsát is — *milyen előfeltételek fennállása esetén kerüljön egyik vagy másik alkalmazásra.* Hadd tegyük fel a kérdést, *jelentős szülői jogok — adott esetben kétségtelenül jogos — elvonásának jogszabályi előfeltételeit nem törvénynek, nem a Csjt-nek kellene megállapítani*? Áll ez nézetünk szerint arra az esetre is, ha az állami gondozásnak a szülői felügyeleti jogokra gyakorolt hatása a mai körben marad, de méginkább áll elfogadása esetén a tervezet azon új elgondolása esetén, amely az állami gondozáshoz a jövőben nem a szülői felügyeleti jogok szünetelését, hanem bírói úton való megszüntetését kívánná fűzni. Ez az elgondolás — ha elfogadásra talál — az állami gondozás mai körének szűkítését — mégpedig nem a Gyer-ben, hanem a törvényben való szűkítését is — megkövetelné.

Az eddig elmondott kérdésekben a Családjogi Törvény újabb Novellájának vita alatt álló tervezetében nem láttunk előrelépést. *Két irányban is előrelép viszont a tervezet az általunk javasolt úton* a családjog ma egyik igen fontossá vált területén, *a házasság felbontása utáni lakáshasználat rendezésében.* Először is ezt a családjogi ítélkezést nap mint nap foglalkoztató kérdést odateszi, ahová már régóta való: a családjogba, s emellett a szabályok jelentékeny részét Kormányrendeletből, illetve a tulajdoni lakásokat illetően a Legfelsőbb Bíróság PK állásfoglalásából a Családjogi Törvénybe emelte át, illetve tervezi átemelni.

5. A Csjt és alacsonyabb szintű jogszabályok tartalmi ellentmondásai közül — ismét csak példákként — elég ha a már tárgyalt intézményeknél, a láthatás és az örökbefogadás egyes szabályainál maradunk.

A tartalmi összhang leggyakrabban hangoztatott ellentmondása az örökbefogadási jogban az, amely *az állami gondozott gyermekek szülői hozzájárulás nélküli örökbefogadását* illetően egyfelől a Csjt, és másfelől a kérdést részleteiben szabályozó MT rendelet és a Gyer, sőt újabban már a 115/1978. OM utasítás

mellékleteként publikált, a gyermek- és ifjúságvédő intézetek §-okba szedett rendtartása között is van.[2] A *Csjt. szabályai* ebben a kérdésben, legalábbis az állami gondozásbavétel mai feltételei mellett, *a vér szerinti szülőkkel szemben az indokoltnál merevebbek, az MT rendelet szabályai*, és az utasítással kihirdetett említett rendtartás szabályai viszont egyes esetekben *indokolatlanul türelmesek* az ezt a türelmet addigi magatartásukkal ki nem érdemelt szülőkkel, és ennyiben kétségtelenül hátráltatói, akadályozói az örökbefogadásnak.

A *láthatás szabályai két vonatkozásban* is a Csjt és az alacsonyabb szintű jogszabályok *összhangjának hiányáról tanúskodnak*. Az *egyik*, hogy míg a törvény nem kívánja korlátok közé szorítani a szülőknek a láthatásra vonatkozó megállapodását, vagy pontosabban csak ott vonná meg ennek határait, ahol azt a gyermek érdekei megkívánják, a Csjt-Novellát hatálybaléptető IM rendelet többször bírált szabálya e megállapodás tartalmát erősen korlátozza, lényegében csak olyan tartalmú és a láthatás olyan időtartamát biztosító egyezséget tekint elfogadhatónak, amilyent a gyámhatóság olyan szülők, olyan elvált házasfelek között hozhatna, akik a láthatás módjában, időbeli terjedelmében nem voltak képesek megegyezni. S a *másik*, ahol viszont az alacsonyabb szintű szabály, a Gyer a „bőkezűbb", mint a Csjt: a Csjt csak a gyermekétől különélő szülők láthatási jogát ismeri és szabályozza, a Gyer ezzel szemben a nagyszülőknek, valamint ha a szülők és a nagyszülők nem élnek, a gyermek nagykorú testvérének és szülője testvérének is biztosít láthatást.[3]

A szabályok revíziója esetén a magam részéről — addig a határig, amíg ez a kiskorú gyermek érdekét nem sérti — mind a két kérdésben *a „bőkezűbb" megoldás mellett* voksolnék, annál inkább, mert a gyermeknek, ha szülei, vagy más rokonai a láthatás jogával helyesen élnek, s mindenekelőtt ha a láthatást nem a gyermeket gondozó szülő elleni nevelésre használják fel, a hozzá közelálló rokonokkal való családi kapcsolat ápolása, fenntartása inkább hasznára válhat, semmint kárára.

Mind az örökbefogadás, mind a láthatás körében jelzett ellentmondások egyébként — talán a nagyszülői láthatás kivételével — a mindennapi gyakorlatot ismételten foglalkoztató, s már ezért is az ellentmondás feloldását igénylő kérdések, és, és ez már a nagyszülői láthatásra is vonatkoztatható, egyáltalán nem a családjog perifériáján álló kérdések.

Ezekhez képest inkább a családjog perifériáján állónak tűnhet, bár meggyőződésünk szerint nem ott áll, az a készülő Novellában *feloldani tervezett ellentmondás*, amely *a családtervezés*, a *gyermekvállalás szabadságát biztosító*, igaz, ma nem a családjog körébe tartozó *szabály és* a Csjt-nek aközött a *szabálya között feszül*, amely szerint a *gyámság elvállalása, viselése és gyámként a gyámság alatt álló kiskorú gyermek gondozásának, nevelésének ellátása állampolgári kötelesség*, amely alól csak a törvényben taxative felsorolt okok alapján lehet mentesülni. A saját gyermek vállalásában való tudatos, megfontolt döntés szabadsága értelemszerűen a más gyermeke feletti gyámság elvállalásában is ugyanilyen tudatos, megfontolt, szabad döntést kell hogy biztosítson. Ezt a gondolatot a készülő Novella — helyesen — magáévá is teszi.

6. Tallózhatnánk *a Csjt. szabályain belüli* — minden bizonnyal kisebb súlyú, kisebb gyakorlati jelentőségű — *átgondolatlan ellentmondások* között is. Példaként hadd emeljünk ki a több közül csak egyet, mégis olyant, amelyre a jogirodalom, részben legalábbis, már a Csjt. 1974. évi Novellájának megalkotása előtt is felhívta a figyelmet — úgy tűnik, akkor mégis eredménytelenül.

Példánkat a Csjt-ben biztosított *kétféle apai elismerés*: a teljes hatályú apai elismerés és az utólagos házasságkötés során történő elismerés szabályai köréből, pontosabban *szabályainak nehezen indokolható eltérései* köréből vesszük.[4]

Talán ott kezdenénk, hogy alighanem jogos lehet a kérdés, vajon azóta, hogy az 1974. évi Csjt. Novella utólagos házasságkötés esetén is pozitív nyilatkozatot kíván az apaság elismeréséhez, *szükség van-e még egyáltalán a kétféle elismerésre*? De még annak számára is, aki erre igennel felel, magyarázatot kívánhat, vajon *van-e bármiféle elfogadható indoka* annak, hogy *a teljes hatályú apai elismeréshez* az anya és *a 16. életévét betöltött gyermek hozzájárulása is kell, az utólagos házasságkötés során történő elismeréshez* viszont *még a nagykorú gyermeké sem*, s a már az elismerés időpontjában nagykorú gyermeknek is legfeljebb arra van lehetősége, hogy az ilyen, hozzájárulása nélküli elismeréssel keletkezett apasági vélelmet, akár rögtön keletkezése után bíróság előtt megtámadja.[5]

De ugyanilyen nehezen megmagyarázható ellentmondást tükröz az a szabály is, amely az apasági vélelem megtámadásának általános tényállása mellett *külön megtámadási okot biztosít* arra az esetre, ha az apasági vélelem teljes hatályú apai elismerésen alapul és a nyilatkozatnak a törvényes feltételek hiányában nincs hatálya, *anélkül, hogy ugyanilyen szabályt tartalmazna arra az esetre is, ha az utólagos házasságkötés során történő elismerésnek hiányoznak a törvényes előfeltételei.*

S egy, a kérdéskörhöz tartozó *szerkezeti észrevétel* is idekívánkozik: ha egyáltalán szükség van kétféle apai elismerő nyilatkozatra, az apasági vélelmek sorában a törvényben miért nem ezek az egymáshoz sokkal közelebbálló intézmények vannak egymást követően, egymás mellett szabályozva, *miféle elfogadható indoka lehet annak, hogy az apaság bírói megállapításának szabályai e kétféle elismerés közé kerültek beiktatásra.*

Igaz, az apasági vélelmekkel kapcsolatos szabályok ennél sokkal jelentősebb kérdésekben is felülvizsgálatra szorulhatnak és szorulnak is — ezekről az alábbiakban lesz is szó —, mégis az elmondottak is elgondolkozásra késztetnek — és késztethetik a Családjogi Törvényhez amúgyis hozzányúló jogalkotót is.

II.

7. A Családjogi Törvény novelláris változtatásának, a Novella kodifikációs előmunkálatainak az ed-

[2] Az ellentmondásra a jogirodalom ismételten rámutatott, így pl. *Somfainé* Filó Erika: JK, 1981. 620. old.

[3] Erre az ellentmondásra legutóbb *Lehoczky* Marietta hívta fel a figyelmet. JK. 1985. 69. és köv. oldalak.

[4] Ld. legalábbis az észrevételek egy részét illetően már *Csiky*: A gyermek családi jogállása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 208. és köv. oldalak.

[5] Ld. a Legfelsőbb Bíróság 121. sz. PK állásfoglalását is.

digiekben írt „revíziós feladatok", ha egy részük jelentős kérdést érint is, inkább csak mintegy a mellékkérdéseit, részben minden bizonnyal indokolatlanul elhanyagolt mellékkérdéseit képezik. A *főkérdés* természetesen az, a családi élet, a családi viszonyok már említett változásai *a családjog mely intézményei tekintetében teszik szükségessé vagy indokolttá a hatályos szabályozás felülvizsgálatát*, s ennek eredményeként *a kisebb vagy nagyobb arányú változtatást*, netán a teljes újraszabályozást.

Ilyen intézményekként elsősorban — ha nem is kizárólag — a házassági bontójog, a házassági vagyonjog, a bontással érintett családok szülő-gyermek kapcsolata, az apaság bírói megállapítása és az apaság megállapítása nélküli tartási kötelezettség, az örökbefogadás egyes szabályai és a veszélyeztetett gyermekkel kapcsolatos állami segítségnyújtás és állami beavatkozás egyes szabályai igényelhetnek legalább részbeni újraátgondolást.[6]

8. E kérdések, az ezeken való, egy cikk terjedelmi keretei között elférő „hangos gondolkodás" előtt egy, *a Csjt. mai szabályainak más irányú kiegészítésére irányuló javaslat megtételét* látjuk szükségesnek, vagy legalábbis indokoltnak.

Úgy ítéljük, hogy az 1952 óta eltelt több mint három évtized családjogi jogfejlődése eredményeinek birtokában elérkezett az idő arra, hogy *a családjog alapelvei* — az Alkotmányból átvett tételek családjogi nyelvre való áttételén túl is — *a törvény élére kerüljenek*.

Az 1952. évi Csjt-t a törvény preambulumában megfogalmazott célkitűzéseken túltekintő alapelvek törvényi megállapításának elmulasztásáért nem lehet elmarasztalni. Ez a törvény, a családjog első átfogó kodifikációja, voltaképpen még csak elindítója volt a magyar jogban a családjog önálló jogággá válásának, különösen a polgári jogról való leválasztásának.[7] Az azóta eltelt évtizedek alatt azonban a családjog önálló jogágisága megszilárdult, polgárjogot nyert, s a jelenleg a törvény élén álló célkitűzéseknél szélesebb körben volna képes alapelveit megfogalmazni. A kérdés elvi jelentősége mellett az alapelvek megfogalmazása minden bizonnyal a családjogi bírói és gyámhatósági gyakorlatot is több kérdésben is segíteni tudná.

A jogtudomány, ha képviselői az alapelvek körének megvonásában nem is követtek vagy követnek teljesen azonos utat, a családjog alapelveit már ismételten megfogalmazta, sőt megtette ezt már közvetlenül az 1952. évi Csjt. megalkotása után is.[8] S noha egyes, korábban alapelvi jelentőségűként megállapított tételek alapelvi jelentősége mai viszonyaink között már megkérdőjelezhetők is, a másik oldalról viszont, az alapelvek e korábbi megfogalmazása óta ismételten merült fel igény a családjog alapelveinek a mai igényeket kielégítő bővítésére[9] — így például több oldalról is arra, hogy a joggal való visszaélés tilalma a polgári jog és a munkajog mellett a családjog alapelvei között is kimondásra kerüljön.

A Csjt. Novellájának az a tervezete, amely ma vita alatt áll az alapelveknek a Novella élére állításával — egyelőre legalábbis — sajnos adós.

9. A házassági bontójog. A családjog *legneuralgikusabb kérdése* ma jogászok és kívülálló nemjogászok számára is a házasságok nagyszámú szétesése, *a nagyszámú válás* és ezzel szoros összefüggésben a bontás folytán széteső családok helyzetének, bontás utáni személyi és vagyoni viszonyainak jogi rendezése.

A felbomló, a felbontott házasságok össz-száma és az ezer lakosra jutó bontások aránya is, talán némi ingadozással, évről évre fokozatos növekedést mutat, és ezzel is párhuzamosan, bár hozzá kell tenni nem csak a bontások számának növekedése folytán, úgy tűnik évről évre nehezednek a felbomlott családok további életvitelének problémái, és ami szintén nem maradhat említés nélkül, veszélyeztetett gyermekek is feltűnően magasabb számban, arányban kerülnek ki felbomlott családokból, mint teljes családokból.

E tények, különösen a bontás társadalmilag is káros következményeinek, társadalmi méretekben is káros utóéletének ismeretében, a családjog reformja aligha volt elképzelt a bontójog akár anyagi jogi, akár eljárási jogi szabályainak felülvizsgálata nélkül, s ezek eredményeként ezek reformja nélkül.

A házasuló gyermekeik sorsáért aggódó szülők, a házasság stabilitásának értékvesztését elítélők széles tábora, az ezen értékvesztés következményeit közvetlenül érzékelő gyermek- és ifjúságvédelmi intézmények, vagy e következmények egy másik oldalát érzékelő demográfusok, népesedéspolitikusok, mondhatnók „a társadalom", a maga részéről érthetően, a bontás, a bontójog szabályainak szigorítását várná el a családjog reformjától, s a Családjogi Törvény módosításának elméleti előmunkálatai és a gyakorlat elemzése is éppen ezért ezekben a kérdésekben: a bontás és a bontással szorosan összefüggő járulékos kérdések vizsgálatában volt a legszélesebb körű, a legsokoldalúbb.[10] Jelentős figyelem jutott mind annak a kérdésnek, vajon a jogi szabályozás esetleges hibái vagy a jogi gyakorlat eltorzulása is okai-e a házassági kötelékek értékvesztésének, vajon ezek is hozzájárulnak-e a köztudatban is könnyűvé vált bontásokhoz, s ha igen, tehet-e valamit, és ha igen mit, a jogalkotó a mai helyzet „visszafordításában". *Vajon elsődlegesen jogi, adminisztratív eszközökkel szigorítható-e, szigorítandó-e a házasság felbontása*, vagy ehelyett vagy emellett kapjanak-e nagyobb szerepet más szakemberek — családtherapeuták, pszichológusok, családszociológusok — a házastársi konfliktusoknak a bontás megelőzését, a bontástól való visszalépést segítő feloldásában.

A kezdetben erősebben megoszló, részben talán szélsőséges nézetek fokozatosan közeledtek az élet diktálta realitásokhoz — igaz, ezzel talán fokozatosan távolodtak is attól az elvárástól, amit a jogot kívülről szemlélők a jogtól általában, s adott esetben a Család-

[6] Sajnálatos, hogy szemben a Pp újraszabályozásának sokkal nagyobb sajtónyilvánosságot kapó előmunkálataival, vitáival, a családjogi kodifikációit érintő kérdések többségéről csak az IM Tudományos és Tájékoztatási Főosztályának nyilvánosságot szinte egyáltalán nem élvező kiadványaiban jelentek meg eredményfelmérő, külföldi tapasztalatokról számotadó vagy a továbblépésre is javaslatokat tevő tanulmányok.

[7] Ld. pl. *Nizsalovszky*: A család jogi rendjének alapjai. 251. old.

[8] Így *Pap* Tibor már 1953-ban: Szocialista alapelvek a házasságról, a családról és a gyámságról. in: A magyar családi jog főbb kérdései 9—48. old. vagy *Bacsó* Jenő: A Családjogi Törvény első, 1955. évi kommentárja. 7—10. old.

[9] Így pl. *Nizsalovszky*: Állam- és Jogtudományi Enciklopédia. 590. és köv. old., *Csiky*: JK. 1981. 558—560. old., *Lehoczky*: JK. 1985. 65. old.

[10] Ld. az Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztálya három családjogi tárgyú tanulmánykötetét.

jogi Törvény bontójogi szabályainak reformjától elvárnának.

A jogot kívülről szemlélők és az általuk keltett közhangulat a reálisnál messze nagyobb mértékben várnák a bontójogi szabályok szigorításától a házasságok stabilitásának növekedését. A családjog elméleti és gyakorlati művelői ezzel szemben úgy ítélik, hogy a bontójog szabályainak olyan szigorítása, amely a bármely okból végleg megromlott házasságok felbontását kívánná jogi, adminisztratív eszközökkel megakadályozni, indokolatlan volna, és célját sem érné el. Pusztán a bontókereseteket elutasító ítéletekkel ugyanis, de facto legalábbis, nem lehet egyébként teljesen szétesett házasságokat fenntartani. Abban mégis, hogy valóban csak a végleg megromlott házasságok kerüljenek felbontásra, a bontójog szabályainak és a bontóperes gyakorlatnak is van tennivalója.

Talán kezdettől fogva egységes volt az álláspont abban a kérdésben, hogy *a bontójog olyan szigorítása*, amely *a kötelék kérdésében visszatérne a vétkességi elvre, nem jöhet figyelembe*. Hozzátehetnénk, annál kevésbé, mert a bennünket körülvevő világ bontójogi rendszereire, bontóreformjaira is az az általában jellemző, hogy akár megtartanak néhány régebbi vétkességi bontóokot, akár mindegyiket elvetik, tendenciájukban, a ma társadalmi igényeit is kifejezve, *a vétkességi elvtől a feldúltsági elv felé haladnak*. A ma társadalmi igényeit kifejező általános fejlődési tendenciával ellentétes irányban nyilván akkor sem léphetünk, ha a bontások száma nálunk magasabb, „riasztóbb", mint a bennünket körülvevő világ ha nem is valamennyi, de számos más országában.

Több *kritika* érte *a házasfelek egyező akaratnyilvánításán alapuló, a közös megegyezéses bontást*. Egyfelől olyan *elméleti* érvvel, hogy ez, szemben a házasság intézményjellegével annak szerződésjellegét erősíti: a házasság szerződés, amelyet a felek szabad akaratmegegyezéssel kötnek, és ugyanilyen, állami kontroll alá nem tartozó szabad akaratmegegyezéssel fel is bonthatnak. S másfelől olyan *gyakorlati* érvekkel alátámasztva, hogy ez a bontási lehetőség jelentősen növeli a meggondolatlan, könnyelmű bontások számát, hogy az ilyen bontóperek többsége rendkívül formális, s még az sem egyértelmű az egyes bíróságok gyakorlatában, hogy vajon ezekben is helye van-e békéltetésnek, vagy nem.

A magyar bontójogban — mint erről más alkalommal már bővebben írtunk[11] — a házasfelek közös megegyezésével való bontásra irányuló igény lényegében azóta élő, mint a bontójog állami elismerésére, állami szabályozására és az állam bíróságai előtti bontásra irányuló igény, és maga a közös megegyezésen alapuló bontás — akár, amikor másként nem volt megengedett, más bontóokba burkoltan, akár, amikor törvény erre lehetőséget adott, nyíltan — az 1894. évi HT óta mondhatnók folyamatosan élő. Az ilyen bontások ma, mint ez köztudott, a bontóperek mintegy 2/3-át teszik ki.

A bontójog olyan szigorítása, amely ezt a bontási lehetőséget elvetné, sem a realitásokkal, a létező társadalmi igényekkel, sem azzal nem számolna, hogy ez a bontás — még ha a lehetőség nem is minden esetben rejt magában valóságot — *a válás kulturáltabb, kevesebb ellenségeskedéssel járó lehetősége*.

A kérdés — legalábbis véleményünk szerint — reálisan csak úgy tehető fel, indokolt lehet-e a közös megegyezésen alapuló bontás *olyan „szigorítása"* — valószínűleg nem is a szigorítás a helyes kifejezés rá —, amely *a mainál szélesebb körben ad módot a meggondolatlanul kért bontások kiszűrésére, a még megmenthető házasságok megmentésére*. Erre *igennel* felelnénk akkor is, ha *a jog eszközei* és a bontóperes ítélkezés kultúrája ehhez *ma meglehetősen szegényesnek tűnnek*.

Abban a vitatott kérdésben, amely akörül folyik, hogy *legyen-e helye a közös megegyezéses bontóperben is békítésnek*, vagy ez ezekben a bontóperekben felesleges volna,[12] csak akkor tudnám az utóbbi, a békítést feleslegesnek ítélő álláspontot osztani, ha az ítélkezési tapasztalatok, vagy ennél szélesebben, a mindennapi élet tapasztalatai arról tanúskodnának, hogy közös megegyezéssel valóban csak a bontásra végleg elszánt, a bontást és annak járulékos következményeit mindkét fél részéről komolyan átgondolt házasfelek kérik házasságuk felbontását. Amíg a helyzet nem ez — s ma úgy tűnik messze nem ez — *egyetlen olyan meglevő eszközt sem szabad a jog eszköztárából törölni, amely a bontási szándék meggondoltságának feltárását elősegítheti*.

Az egyező akaratnyilvánításon alapuló bontás *szigorításának még két módja* is felmerülhet — és fel is merült. Az *egyik*: meghatározott idejű különéléshez, vagy meghatározott ideje fennálló házassághoz kötni ezt a bontási lehetőséget, a *másik*: növelni azokat a bontás során rendezésre szoruló járulékos kérdéseket, pontosabban a vagyonjogi kérdések rendezésére, a közös vagyon megosztására is kiterjeszteni azokat a kérdéseket, amelyekben való megegyezés az egyező akaratnyilvánításon alapuló bontás előfeltétele.

A szigorítás elsőként jelzett módja — úgy ítéljük — legfeljebb az egyező akaratnyilvánításon alapuló bontások számának csökkenéséhez vezetne, de a bontás másik fajtájától, a bontáshoz vezető okok feltárását is megkövetelő bontástól valóban kölcsönös bontási szándék esetén nem tartaná vissza a feleket. A házasfelek rövidebb ideje tartó különélése — akár egyező akaratnyilvánításon alapuló bontásról van szó, akár a bontóokok feltárását is megkövetelő bontásról — arra mégis jogosíthatja vagy kötelezheti is a bíróságokat, hogy behatóbban vizsgálják, vajon valóban véglegesen, helyrehozhatatlanul feldúlt-e a felbontani kért házasság.

A vagyonjogi kérdésekben való megegyezés követelménye mellett szólhatnak jogos, védhető érvek. Minden bizonnyal elfogadható lehet egy olyan álláspont, amely a házasfeleknek a házasságuk felbontására irányuló akaratmegegyezését csak akkor tekinti minden oldalról kölcsönösen átgondoltnak, ha valamennyi járulékos kérdésben készek a megegyezésre. Mégis inkább egy másik érvvel, egy másik oldalról közelíteném meg a kérdés jogosságát: olyan társadalmi-gazdasági viszonyok között, amelyben nemcsak a la-

[11] *Weiss*: Vétkesség, feldúltság és a házasfelek közös megegyezése a múlt és a ma magyar házassági bontójogában. I—II. JK. 1981. 7. és 11. sz.

[12] Ez utóbbi nézet a Pp reformja során is jelentősebb súllyal felmerült. Ezt képviselte a második Országos Polgári Eljárásjogi Konferencián Gáspárdy László és Szabó Sándor (ism. *Wellmann* György, Magyar Jog, 1985. 857—858. old.).

kástulajdonnak, de a lakások használatának, használati jogának is jelentős vagyoni értéke van, felemásnak tűnhet az olyan szabályozás, amely a közös lakás használata kérdésében megegyezést kíván a házasfelektől, más vagyoni, vagyonjogi kérdésekben nem. *A lakás, a lakáshasználat vagyoni értéke*, egyre jelentősebbé váló vagyoni értéke *indokolttá tenné a közös lakás jövőbeni használata és más vagyonjogi kérdések egymással összefüggésben való rendezését.* Ez pedig, legalábbis azokban az esetekben, amelyekben a házasfeleknek van olyan vagyona, amely a lakáshasználat rendezése folytán az egyik házasfél oldalán keletkezett hátrányt legalább valamelyest kompenzálni képes, a lakáshasználat és az egyéb vagyoni kérdések együttes elbírálását tenné indokolttá.

Olyan elgondolást — mert ilyen is van — amely szűkítené azt a kört, amelyben a ma hatályos szabályok szerint az egyező akaratnyilvánításon alapuló bontás esetén a feleknek meg kell egyezniök, nem tudnék helyeselni. Ez szükségszerűen még könnyebb bontásokhoz, és emellett számos esetben a bontóper lezárása után, a felek közötti újabb pereskedésekhez vezetne.

A bontójog reformja — talán mert szigorítást céloz vele, talán erre tekintet nélkül — ismételten felveti a kérdést, ha a bontásban nem is, a járulékos kérdések rendezésében, vagy elsődlegesen nevelő célzattal, a házastársak egymás és családjuk iránti felelősségének növelése érdekében *kapjon-e nagyobb jelentőséget* a bontásban való, a házasság feldúlttá válására vezető okfolyamat előidézésében való *vétkesség*.

A társadalom valószínűleg ezt várná el. A jogásznak mégis az ebből eredő hátrányokra is oda kell figyelnie, és arra is gondolnia kell, hogy különösen gyermekes családok esetén a felbomlott családok bontás utáni viszonylagos harmóniája, a gyermeknek mindkét szülője irányában megőrzendő kapcsolata, vagy gyermektelen házasságok esetén is a hosszabbrövidebb időn át, bár megosztott lakáshasználat mellett, de mégis egy lakásban maradás kényszere, adott esetben a vétkességet kevésbé kutató, a másik fél vétkességének bizonyítását kevésbé ösztönző, „békésebb" válás támogatását teheti indokolttá.

Ha az elmondottak után arra keressük a választ, van-e mégis olyan területe a bontójognak, ahol a szigorítás indokolt: azt válaszolnánk, *a szigorítás nem, a meggondoltabbá tétel, az arra való fokozottabb figyelemfelhívás, hogy a könnyű válást a járulékos kérdések egyáltalán nem könnyű rendezésének is követnie kell, igen.*

Azok a bírósági statisztikák, amelyek arról tanúskodnak, hogy a megindított bontóperek több mint 50%-a a keresetindítástól számított három hónapon belül eljut a jogerős bontóítéletig, vagy azok az egy-egy napra kitűzött békéltető tárgyalások, amelyekben az adatfelvétel, a kötelezően előírt statisztikai kérdőívek kitöltésével együtt 20—25 perc jut egy-egy ilyen „békéltetésre", azt valószínűsítik, hogy ebben a meggondoltabbá tételben lehetnek még ki nem aknázott lehetőségek, olyanok is, amelyekre a Csjt. vagy a házassági bontójog eljárási jogi szabályainak módosítása során is oda lehet figyelni. Ezeknek a szabályoknak a módosítása során indokolt lehet egy olyan új rendezés, amelyben a bontóperes eljárásban a mainál több idő jut a bontási szándék újraátgondolására, újraátgondoltatására, és annak tudatosítására, hogy a házasság felbontása messze nemcsak a jogerős bontóítélethez jutásból áll. És ebben a meggondoltabbá tételben lehet a jövőben nagyobb szerepük más szakembereknek, családtherapeutáknak, pszichológusoknak, családszociológusoknak is, akár a bontóper ülnökeiként, akár egy ma még hiányzó házassági, családi tanácsadó, családsegítő szolgálat keretében.

10. Házassági vagyonjog. Újraátgondolásra érettek lehetnek a családjog egyes házassági vagyonjogi szabályai is. Ezt az újraátgondolást több körülmény is indokolhatja. Végső soron talán valamennyi *az 1952. évi Csjt. vagyonjogi szabályai megalkotásának körülményeire*, illetve az azokban *azóta bekövetkezett változásokra vezethető vissza.* Az 1952. évi Csjt házassági vagyonjogi szabályai egy olyan korszak termékei, amelyben a családok, a házastársak (az egyes emberek) többségének vagy egyáltalán nem volt vagyona, vagy ha volt is vagyona, nem volt az életvitele szükségleteit fedezőnél nagyobb vagyona, s emellett a jövőt illetően olyan társadalomszemlélet és olyan családszemlélet is volt elképzelt, amelyben a személyi vagy a magántulajdon körébe tartozó vagyoni viszonyoknak, s így a házassági vagyonjogi kérdéseknek is csak nagyon sokadrendű szerep jut majd. Ezért *a házassági vagyonjogi szabályok megalkotása során csak az* az önmagában helyes, s alapjaiban ma is követendő *cél állt a jogalkotó előtt*, olyan házassági vagyonjogi szabályokat alkotni, amelyek *vagyoni téren is a házasfelek egyenjogúságát biztosítják.*

A vagyoni viszonyok, a vagyoni kérdések a fejlődés során az 50-es évek elején feltételezettnél a társadalom egészét illetően nagyobb jelentőséghez jutottak, s a vagyoni viszonyok jelentőségének növekedése a családon belüli, a házastársak közötti vagyoni viszonyok, a házastársak közötti vagyoni igények alakulására sem maradt közömbös. Ehhez járult az a részben már az 1974. évi Csjt. Novella megalkotásakor létezett, de azóta jelentőségében meghatványozódott változás, hogy a lakás, mégpedig mind a bérlakás, mind a tulajdoni lakás, jelentős vagyoni értékké vált, hozzátehetnénk, gyakran a házastársak egyetlen jelentősebb értékkel bíró vagyonává vált, amely megszerzőitől vagy megszerzőjétől, gyakran szülőjüktől is az esetek igen nagy többségében igen jelentős vagyoni, sőt életvitelbeli áldozatot kíván.

A vagyoni viszonyok jelentőségének növekedése, a vagyonelemek összetevőinek változásai, a családok egy talán nem kis hányadában jelentősebb vagyoni értékek felhalmozódása, és talán szintén nem kisszámú családnál a családi életvitel változásai is, a Csjt. viszonylag merev házassági vagyonjogi, házassági vagyonközösségi szabályai mellett ismételten eredményeztek konfliktust az ítélkezési gyakorlatban, és ismételten felvetették az elméleti igényt is *valamivel kevésbé merev szabályok alkotására*, sőt azt a kérdést is felvetették, vajon nem érett-e meg az idő arra, hogy *a házastársak vagyoni viszonyaik akár szerződéses rendezésében nagyobb szabadságot kapjanak.*[13] Ezeket az igényeket a kisvállalkozások különböző formái, a „magántőkének" a gazdasági életben való nagyobb részvétele, s ennek szükségszerű velejárói, mint pl. a jövedelem, a nyereség hováfordítását illetően a na-

[13] Ld. különösen *Hartai*: JK, 1981. 584—590. old., valamint uő. Magyar Jog, 1984. 735—746. old. és *Zoltán*: Magyar Jog, 1981. 22—38. old.

gyobb döntési szabadság, de a nagyobb vagyoni kockázat is, nem is szólva arról, amivel egy vagyonközösség megosztási perben a kisvállalkozás „értéke" felének kiegyenlítése, kifizetése járhat, úgy tűnik tovább fokozzák.

A házassági vagyonjogi szabályoknak a házastársak szerződési szabadsága, vagy e szerződési szabadság kiterjesztése irányába való fejlesztése, ha létjogosult lehet is, elismerésénél mégis arra is oda kell figyelni, hogy *a házastársi vagyonközösség teljes kizárhatásának ma még* — legalábbis általában, a családok jelentős többségét illetően — *nem értek meg a gazdasági feltételei.* S külön meggondolást igényel, mert ilyen elgondolás is van, hogy megengedett legyen-e egyáltalán egy előzetes, akár már a házasságkötéskor köthető megállapodás a lakáshasználat bontás utáni rendezésére.

A vita alatt álló tervezet elgondolásai a jelzett kérdésekben még *nyitottak*, a házassági vagyonjog hagyományos területén voltaképpen még abban is, hogy egyáltalán változtassanak-e a hatályos szabályokon. S a változtatni akarók is sokkal nagyobb súlyt fektetnének a házasságkötéskor meglevő vagyon vagy az ekkor már meglevő vagyonforrásból később származó jövedelem különvagyoni jellegének megerősítésére vagy kikötésére, mint a házasság fennállása alatt szerzett vagyon sorsának, a házasság fennállása alatt folytatott vagyoni jellegű tevékenységnek a maiétól eltérő rendezésére.

Ennél, úgy tűnik, mind a házassági vagyonjogi szerződések megengedett tartalmi körének megvonásában, mind szerződés hiányában is, egyes mai törvényi szabályok korrigálásában, kellő átgondolás után, s tegyük hozzá a családjogi jogkövetkezményeken túl is tekinthető odafigyeléssel, nagyobb lépések is indokoltak lehetnek.

Családjogi odafigyelést igényel például, hogy a vagyonközösség szélesebb kizárása *ne engedje* figyelmen kívül hagyni, *értékelés nélkül hagyni* a feleségnek a családban, a háztartásban, a gyermekek ellátása, gondozása, nevelése terén végzett munkáját, és adott esetben férje zavartalanabb munkakörülményeinek megteremtésében való közreműködését is. *A családjog területén túlra tekintést* igényelhet például, hogy házassági vagyonjogi szerződések a hitelezők kijátszására, fedezetelvonásra is vezethetnek és családon belül a kötelesrész sérelmét is eredményezhetik.

A törvényi szabályokon való túllépés lehetne indokolt a közös vagyonban *fele-fele arányban való osztozás* kivétel nélküli szabálya felülvizsgálatában, nemcsak és nem is elsődlegesen akkor, ha az egyik házasfél jelentősen többet szerzett a közös számára, mint a másik, de például akkor is, ha az egyik házasfél a „maga részénél" jóval többet tékozolt el, ivott el a közösből, mint amennyi az életközösség megszűnésekor, a megosztásnál egyáltalán maradt. De jogos lehet annak — nemcsak eseti bírói ítéleteken alapuló — elismerése is, hogy a *kizárólag a kiskorú gyermek szükségleteit szolgáló berendezési tárgyak vagy más vagyontárgyak az osztozásnál figyelmen kívül maradjanak.*[14]

[14] További kisebb, bár nem jelentéktelen korrekciós észrevételek megtételére a cikk keretei nem adhatnak lehetőséget.

11. Szülő-gyermek kapcsolat a felbontott házasságokban. — A szülő-gyermek kapcsolat családjogi szabályainak alapvető elvei, az nevezetesen, hogy a szülői jogok és kötelességek — ezeknek feltehetően szélesebb köre is, mint amennyit a Csjt-nek a szülői felügyelet címszó alatti szabályai magukban foglalnak — mindig a gyermek érdekében gyakorlandók, és az, hogy a szülőket a szülői jogok gyakorlásában és kötelességek teljesítésében — természetesen nem megfelelő munkamegosztás nélküli — egyenlő jogok illetik és egyenlő kötelezettségek terhelik, az együttélő, gyermekeiket közösen nevelő szülők többségénél nem jogi parancs teljesítéseként érvényesül, sőt rendszerint anélkül érvényesül, hogy egyáltalán tudatában lennének, vagy akár tudatában kellene lenniök annak, hogy ezzel jogi parancsot is teljesítenek.

De ezeknek az elveknek az érvényesülése, az érvényesítése széles körben veszélyeztetetté válhat akkor, amikor a szülők életközössége felbomlik, nemegyszer már akkor, amikor köztük a válás gondolata először felmerül.

A bontással érintett gyermekekre vonatkozó pszichológiai vizsgálatok, zajos gyermekelhelyezési perek, zajos láthatási ügyek, gyermekük nevelési lehetőségétől és ezzel rendszerint lakásuktól is megfosztott apáknak a sajtóban gyakran hangot kapó, részben nem tagadhatóan jogos elkeseredettsége, arról tanúskodnak, hogy ebben a fázisban, de rendszerint a bontóper lezárulása után is, a gyermekért való küzdelem jegyében olyan eszközök is szép számmal előtérbe kerülnek, amelyek a gyermek érdekének addigi feltétlen előtérbenállását feledtetni látszanak, s a szülők életközösségének megszűnése, válása szinte szükségszerűen változást hoz az addig együttgyakorolt szülői jogok és kötelezettségek mikénti teljesítésében is. S ha figyelembe vesszük, hogy egyre több az olyan bontóper, amely gyermeket vagy akár több gyermeket is érint, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy egyre több gyermek jut olyan sorsra, amelyben érdekeinek addigi előtérbenállása háttérbe szorul vagy szorulhat, amelyben esetleg éppen jelentős érdekei is csorbát szenvednek vagy szenvedhetnek, és egyre több az olyan szülő is, aki, noha gyermeke gondozásában, nevelésében addig ő is kivette a részét, e jogaiból és kötelezettségeiből is sokat veszít, nemegyszer a megmaradó tartási kötelezettségén kívül mindent elveszít.

Mit tehet, vagy pontosabban *mi újat tehet ebben a helyzetben a jogalkotó? Ha a felek között* gyermekük irányában, gyermekük további helyzetének alakítása, rendezése kérdésében *minimális együttműködési készség sincs* — az ilyen irányú társadalmi elvárás, és tegyük hozzá, a kodifikációs munkálatok kezdetén még nagyobb mértékben élő jogalkotói elgondolás ellenére — *sajnos elég keveset.* Elvált szülőknek a gyermek ügyeit érintő kérdésekben való együttműködését, vagy legalább minimális megértési készségét *elsődlegesen jogszabályokkal kiharcolni*, elsődlegesen jogszabályokkal biztosítani *aligha lehet. Az viszont nem áll, hogy a gyermek ügyeiben együttműködésre kész*, vagy legalább *a gyermeket érintő kapcsolatukat illetően* békés *megállapodással való rendezésre kész szülőket* ebben *jogszabályok ne segíthetnék*, ne erősíthetnék.

A házasság felbontása a szülői jogokat és kötelezettségeket — hagyományosan — úgy osztja meg,

hogy a gyermeket gondozó szülőnek juttatja a szülői felügyeleti jogokat és a gyermek természetben tartásának kötelezettségét, a másik „nem gondozó" szülő szülői felügyeleti jogait megvonja, pontosabban ipso iure szünetelteti, terheli őt a gyermek pénzbeni tartásának kötelezettségével és biztosítja számára a láthatást, valamint — még az érdekelt szülők körében is kevésbé ismerten — azt, hogy őt a másik szülő és a gyámhatóság a gyermek fontosabb ügyeiben való intézkedés előtt meghallgassa.

Kérdés, vajon indokolt lehet-e a hagyományos szabályok módosítása, vajon jogszabályi rendezés hozzájárulhat-e a bontás utáni szülő-gyermek kapcsolatnak a mainál jobbá tételéhez.

A Csjt. módosításának előmunkálatai során ez irányban több gondolat is megfogalmazódott, *döntően abban az irányban*, hogy a gyermekétől a házasság felbontása és a gyermeknek a másik szülőnél való elhelyezése folytán elszakított, a szülői jogok és kötelezettségek tekintetében is elszakított szülőnek *ez az elszakítottsága enyhüljön, csökkenjen,* természetesen csak akkor, ha addigi szülői magatartása a jövőben is a gyermek érdekében való cselekvési készségét, a gyermek ügyeiben való — a másik szülővel megosztott — felelősségvállalását valószínűsíti.

Ezek az elgondolások számos, a gyermekétől elszakított, de a gyermekével a mai kereteket jelentősen meghaladó kapcsolattartásra, a gyermeke ügyeiben a mai kereteket meghaladó mértékben való részvételre, a szülői felügyeleti jogokból és kötelezettségekből a mainál jelentősen többet vállalni kész szülők irányában jogos voltuk ellenére egy lényeges szempontot figyelmen kívül hagytak. Azt nevezetesen, hogy a gyermekétől különélő szülők jogkörének rendezésében az sem lehet közömbös, hogy a zajosan vagy kevésbé zajosan elvált, s a bontóper során, vagy esetleg már a bírósági eljárást megelőzően is a másik fél egymás vétkességét erősebben vagy kevésbé erősen kutató házasfelek képesek-e, alkalmasak-e legalább a gyermekük ügyeiben arra az együttműködésre, amelyet egy ilyen megoldás feltételez. Törvény parancsára, törvényi szóval kötelezővé tett, a mait lényegesen meghaladó együttműködési kötelezettség megvalósulásának, különösen az erre az együttműködésre nem alkalmas szülőknél, ma legalábbis, széles körben hiányoznak a reális előfeltételei, s az e törvényszabta többletegyüttműködés kikényszerítésének az esetek többségében a gyermekek feltehetően inkább az áldozatai lennének, semmint a nyertesei.

Hol lehet, hol indokolt tehát *továbblépni*? Úgy ítélem, *két irányban*. Az *egyik*, kétségtelenül *könnyebbik*, de korántsem felesleges (!) irány — s ezen az úton jár a vita alatt álló törvénytervezet is — *több bizalmat szavazni* a gyermekeiket érintő kérdéseket *megállapodással rendezni kész*, a gyermekeik ügyeiben a házasság felbontása ellenére *együttműködni kész szülőknek*. S a *másik, nehezebb, és kevesebbet is adó* irányban: mindenekelőtt hangsúlyt adni annak, hogy a különélő szülőt gyermekè irányában, nyilvánvalóan a gyermek érdekében is megillető, ma is biztosított jogok *a gyermeket gondozó szülő oldalán kötelezettségként jelentkeznek*, amelynek, mondhatnók a minimuma: *a különélő szülő jogai gyakorlásának tiszteletbentartása*, s ezzel párhuzamosan *odahatni*, hogy *jogi eszközök, jogi garanciák, jogi szankciók* a mainál *erősebben*, jobban segítsék a *különélő*, szülői jogait a gyermek érdekében gyakorolni akaró *szülő törvényben ma is biztosított jogainak gyakorolhatását*. Emellett ott, ahol ez ma még hiányzik, indokolt volna a különélő szülő jogainak és kötelezettségeinek pontosabb megfogalmazása.

A *könnyebb irányban* a törvénytervezet a házasság felbontása során rendezést kívánó három fő kérdésben: a gyermekelhelyezésben, a láthatásban és a gyermektartásban, ez utóbbit illetően a tartás mértékében és teljesítésének módjában — közvetlenül vagy letiltás útján — is, a mainál *nagyobb nyomatékkal kívánja első helyre tenni a szülők megállapodását*. E megállapodásoknak minden bizonnyal *csak egyetlen törvényes korlátját szabad, de egyben kell is elismerni*, hogy azok ne legyenek a gyermek érdekével szembenállók.

A *gyermek tartása vonatkozásában* a nagyobb bizalom — ha a gyermekről megfelelő gondoskodás történik — feleslegessé teheti a bíróság részéről a tartásra kötelezett jövedelmének krajcáros vizsgálatát — igaz, a nem letiltás útján teljesített tartás megfoszthat attól az előnytől, amit a tartásdíj %-os megállapítása biztosít, és ennélfogva gyakrabban teheti indokolttá a tartásdíj mértékének újabb megállapodással vagy perrel való módosítását.

A *láthatás vonatkozásában* a nagyobb bizalom az egymással nagyobb egyetértést mutató szülők számára lehetőséget adhat a gyermek és a különélő szülő egyedi körülményeihez jobban igazodó, hajlékonyabb szabályozásra, a láthatás időbeli határainak szélesítésére, sőt adott esetben, különösen ha a szülők változatlanul egy lakásban laknak, vagy a gyermek mindkét szülőjéhez változatlanul erősen kötődik, arra is, hogy a gyermeket gondozó szülő a másik szülő láthatási joga elé sem időbeli, sem más korlátot ne állítson, hogy a szülők a láthatási jog korlátozás nélküli, ésszerű gyakorlásában egyezhessenek meg, és ezt az egyezségüket a bíróságok is elfogadhassák.

A nagyobb bizalomnak ma — érthetően — itt van a határa. A szülői felügyeleti jogok, legalábbis általában, a gyermek ügyeiben nagyobb fokú megegyezésre, együttműködésre kész szülők között is kevésbé képezhetik megegyezés tárgyát, ezeket illetően aligha lehet más a főszabály, mint hogy ezek azt a szülőt illessék, akinél a gyermek el van helyezve. Hogy a gyermek érdekében magasabb fokú együttműködésre kész és alkalmas szülők irányában megérett-e már az idő *a bontás utáni közös szülői felügyelet* nálunk eddig ismeretlen, mindenképpen kivételes, és csak erre alkalmas szülőknek biztosítható elismeréséhez, erősen *kérdéses lehet*. Az utat — ha élő lesz és a szülők helyesen élnek vele — a korlátlan láthatás úgy ítéljük mégis egyengetheti majd felé.

A *nehezebbként jelzett irányban* csak jogi eszközökkel — sajnos — minden bizonnyal csak kis lépésekkel lehet előrelépni. A törvénytervezet az általunk jelzett kérdések közül egyet tesz magáévá. Pótolni tervezi a Csjt-nek azt a régóta fennálló hiányát, hogy az még exemplifikatív felsorolást sem ad arra nézve, hogy melyek lehetnek a gyermeket érintő azok a fontosabb ügyek, amelyekben való intézkedés előtt a szülő, illetve a gyámhatóság a másik szülőt köteles meghallgatni. A vita alatt álló tervezet e kérdésre nem is

exemplifikatív, hanem taxatív felsorolással válaszol, és a különélő szülő jogainak erősítését szem előtt tartva nem elégszik meg meghallgatásával, hanem a szülők közös döntését tervezi megkívánni, közös döntés hiányában bírói vagy gyámhatósági fórumot nyitva a kérdésben való döntésre.

És még egy más irányú kérdés, amely nemcsak a sajtót foglalkoztatja: Jogászok és az új családkezdés lehetőségeit vizsgáló családszociológusok körében is ismételten felmerült a kérdés, vajon *nem túl merevek-e* a törvénynek *a gyermektartásdíj mértékét és a tartásdíj alapjául figyelembe jövő jövedelemforrásokat meghatározó szabályai*, s vajon egyáltalán indokolt-e azzal a tartásra általában érvényes szabállyal szemben, amely szerint a tartás mértéke két szempont: a jogosult szükségletei és a kötelezett teljesítőképessége által meghatározott, a gyermek javára úgy eltérni, hogy az ő tartását illetően, ha nem is minden kivétel nélkül, de elsődlegesen a kötelezett jövedelme a döntő. A gyermek javát előtérbeállító ez utóbbi szabály megalkotásakor lényegében azt volt hivatott szolgálni, hogy a gyermek a házasság felbontása folytán legalább anyagilag ne kerüljön hátrányosabb helyzetbe.

A felmerült kérdések, részben legalábbis, az életfeltételek, az életvitel változásai folytán valóban újraátgondolásra érettek.

Ha a pénzben megítélt tartás mértéke nem is lehet annyira rugalmas, mint annak beosztása, *annak meghatározása, hogy az együttélő családokban a szülők keresetéből, jövedelméből mennyi jusson a gyermekek eltartására*, a szabályok újraátgondolásánál mégis abból lehetne kiindulni, hogy *ez az együttélő családokban is több olyan körülmény által befolyásolt, amelyeket a különélő családokban sem volna szabad teljesen figyelmen kívül hagyni.*

Hogy legalább két ilyen lényeges körülményt említsünk: a gyermekre fordított és fordítható anyagiak, és az ebből a házastársakra vagy az egyik házastársra háruló terhek az együttélő családokban is nyilván *másként oszlanak meg az egykeresős*, vagy döntően egykeresős *családokban, mint a kétkeresősekben*. Vagy, s ez mai viszonyaink között szintén nem elhanyagolható szempont, az együttélő családokban is *különbség van abban, hogy mi jut a gyermek tartására* attól függően, hogy *a család lakáshelyzete már megoldott-e*, vagy albérletben élnek, *lakáshozjutásra gyűjtenek, építkeznek* stb. És az építkezés, a lakáshoz gyűjtés folyamatában a túlmunka, a többletmunka, a különmunka is elsősorban az ehhez szükséges pénz, tegyük hozzá meglehetősen nehéz összehozását szolgálja, és nem a felélést, a mindennapi életvitel más céljaira fordítását. Igaz, a megszerzett lakás, az építkezés eredménye, a gyermekről való gondoskodásnak is eszköze.

Ha ezeket a körülményeket az elvált szülő tartási kötelezettségére alkalmazzuk, egyfelől az lesz megállapítható, hogy a gyermek tartási igénye elvált, különélő szülőjével szemben, és az elvált, különélő szülő tartási terhe is gyermeke irányában *magasabb lehet* akkor, illetve addig, amikor, illetve ameddig *a gyermeket gondozó szülő „nem kereső", viszont* eleve *kisebb lehet* akkor, ha a gyermek addig is kétkeresős családban élt, illetve *csökkenhet*, ha megszűnnek azok az okok, amelyek miatt a gyermeket gondozó szülő addig nem volt kereső szülő. A másik oldalról, *a tartásra kötelezett teljesítési képessége oldaláról* pedig az, hogy — noha ő a Csjt szabályai szerint, ha a kiskorú tartása másként nem biztosítható, saját szükséges tartásának rovására is köteles gyermekét eltartani — a terhére megállapítandó tartásdíj mértékénél, és különösen a tartásdíj alapjául figyelembe veendő jövedelemforrásainak számításánál mégsem volna szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy ő a házasság felbontása után rendszerint újból *abba a kategóriába tartozóvá válik, akinek lakáshelyzete nem megoldott*, aki albérletben lakik, aki újból lakásra gyűjt vagy építkezik, s *aki* a korábbi rendszeres keresete melletti *többletmunkát, különmunkát, másod- vagy mellékállást döntően ezért vállalja.*

12. Az apaság bírói megállapítása és az apaság megállapítása nélküli tartás. — Az apaság bírói ítélettel való rendezésének lehetősége a magyar jogban 1946-ban, az 1946. évi XXIX. törvényben kerül először elismerésre, s szemben a köztudatban széles körben élő nézettel nem az 1952. évi Csjté, hanem ugyanez a törvény rendelkezik már az apaság megállapítása nélküli tartásra kötelezés lehetőségéről is. Ezek az 1946-ban megállapított, az apaság megállapítását illetően hosszú időn át a kor követelményeit megfelelően szolgált szabályok 1952. óta a Csjt, illetve a Csjté szabályaiként *formailag* lényegében változatlanul élnek ma is, az apaság megállapítása nélküli tartási kötelezettség mégis már hosszabb idő óta bíráltan, éspedig nemcsak az érintett, ilyen alapon tartásra kötelezettek részéről, hanem a jogászok szélesebb köre részéről is bíráltan.

A *formai változatlanság* mögött mégis — főleg az apaság bírói megállapítása kérdésében — az orvostudomány, a biológiatudomány eredményei jelentős *tartalmi változást hoztak*. A származás megállapítása iránti vizsgálati eljárások és eredmények gazdagodásával sokkal közelebb jutottak a származás valóságának, vagy legalábbis a valóságot sokkal inkább megközelítő valószínűségének feltárásához, és ezzel a származásmegállapítási perekben ítélkező bírósági gyakorlatot is közelebb segítették az igazsághűbb, valósághűbb döntéshozatal lehetőségéhez.

Az orvostudománynak, a biológiatudománynak ezek a kétségtelenül jelentős eredményei jogossá tehetik a kérdést, vajon változatlanul indokolt-e az apaság bírói megállapítása tényállásainak közel négy évtizede fennálló hármas tagolása, s különösen, hogy változatlanul indokolt-e ezek körében olyan tényállás fenntartása, amely csak akkor jogosít az apasági kereset elutasítására, ha a körülmények szerint *lehetetlen*, hogy a gyermek a perbevont apától származik. Az orvostudomány eredményei — úgy ítélem — ma már olyan törvényt tennének indokolttá, amely ezeknek az eredményeknek a hasznosításával *a valósághűbb ítélkezést segítik*, s az ennek útjában álló, mai viszonyaink mellett már merevnek bizonyult szabályokat újrafogalmazzák.

De, és ezt is hangsúlyozni kívánjuk, a tudomány eredményei ma még *csak a valósághoz erősebben közelítő*, igaz, egyre inkább közelítő adatok feltárására nyújtanak lehetőséget — teljes bizonyosságot rendszerint csak az apaság kizártságát illetően tudnak nyújtani. A másik oldalon, a származás megállapításának tényét illetően a szakvélemények inkább csak „a származás nagyfokú valószínűségéről", vagy esetleg „az apaság gyakorlatilag bizonyított voltáról" mernek nyilatkozni. Erre figyelemmel a *Csjt mai sza-*

bályainak olyan szabállyal való felváltása, amely az apaság megállapításához ezentúl az apaság teljes bizonyosságát kívánná meg, ma még korai volna.

Emellett ha az apaság bírói megállapításában a valósághűbb ítélkezés felé akarunk közeledni (a Novella Tervezete is ezt akarja, talán még szélesebb körben mint mi javasoljuk), kérdés, nem kellene-e ugyanezt tenni az apasági vélelem megdöntésének szabályaiban is. Kérdéses lehet különösen, hogy nem kellene-e megkönnyíteni, akár az anya férjére vonatkozó apasági vélelem megdöntése iránti eljárást is akkor, ha ennek az apasági vélelemnek a megdőlése az útja annak, hogy a gyermek vérszerinti apja, rendszerint az anya élettársa, teljes hatályú apai elismeréssel jogilag is a gyermek apjává válhasson.

A származás bizonyításának, valószínűsítésének mai eszközei, mai eredményei mellett az apaság megállapítása nélküli tartási kötelezettség megállapítása (amely ráadásul tartalmában, mértékében, időtartamában el sem tér az apaként megállapított személyt terhelő tartástól) egyre inkább anakronisztikussá, és a mindennapi igazságérzetet is egyre inkább sértővé válik. *A Csjté. 43. §-ának eltörlésére* akkor is *régen megérett* volna *már az idő*, ha nem volnának ismertek azok a visszaélések, amelyekre ez a szabály tálcán kínálta, illetve kínálja a lehetőséget.

S hadd vessünk fel az apaság kérdéskörében egy megoldásra talán még nem érett, de a nem túl távoli jövőben feltehetően megoldásért kopogtató kérdést is. Akár tetszéssel fogadjuk, akár nem, akár odafigyelünk az ezt a jelenséget kifogásoló, kétségtelenül nemegyszer jogosan kifogásoló nézetekre, észrevételekre, akár nem, szembe kell néznünk azzal a valósággal, hogy vannak anyák — egyelőre szerencsére viszonylag szűk körben — akik tudatosan férj és apa (természetesen nem biológiai apa) nélkül akarnak gyermeket szülni és felnevelni.[15] A családjog hatályos szabályai semmilyen jogi védelmet nem biztosítanak ilyen esetben a gyermek „vérszerinti apjának" arra az esetre, ha az anya utóbb mégis meggondolná magát és mégis apai segítséggel és a gyermek apaságának rendezésével kívánná gyermekét felnevelni.

13. Az örökbefogadás. Az örökbefogadás 1952-ben megállapított szabályai az azóta eltelt időszakban többször is módosításra, változtatásra kerültek, több kérdésben a Csjt. 1974. évi Novellájában is. A változtatások több, addig nyitott, megoldásra váró kérdést megoldottak, s úgy tűnhet egyfelől már csak az a kezdettől fogva élő, jogos igény kíván megoldást, amely a kevésbé bürokratikus örökbefogadási eljárásokra, és másfelől az az ugyancsak kezdettől fogva élő, már nem mindig egyértelműen jogos igény, amely általában a gyorsabb örökbefogadási eljárásokra irányul.

Az örökbefogadás szabályainak most folyó felülvizsgálata ezért *az örökbefogadás törvényi szabályait rendbenlevőknek*, csak kisebb módosítást igénylőknek tartja, és *csak az örökbefogadási eljárást szabályozó alacsonyabb szintű jogszabályokat bírálja* azért, mert azok „a szülői jogok védelmét a gyermek érdeke elé helyezik, és hosszabb várakozási időt írnak elő akkor, amikor a gyermek érdekében gyors döntés meghozatalára lenne szükség".[16]

Ez a kifogás, ha egyáltalán indokolt lehet az örökbefogadás kérdésében való gyors döntés, valóban *jogos lehet* az örökbefogadások *egy jelentős csoportját*, az állami gondozottak örökbefogadását illetően, de — mint más összefüggésben már utaltunk rá — *nem lehet jogos akkor*, ha ezzel az inkognitó örökbefogadás esetére biztosított meggondolási időt akarja a vérszerinti szülőktől vagy egyedülálló anyáktól elvonni.

Korábban már bírált ellentmondásos szabályok mellett *hadd kérdőjelezzük meg* — nem először — az örökbefogadás rendbenlevőnek tűnő szabályait *egy másik vonatkozásban is.* Hadd vessük fel a kérdést, vajon az örökbefogadás titkosságát, az örökbefogadásnak a vérszerinti családtól való teljes elszakítását eredményező joghatásait illetően *minden vonatkozásban azonos szabályok kellenek-e* a gyermekéről annak örökbefogadása céljából lemondó, a vérszerinti szülőtől a gyermeknek a szülői környezetben súlyosan veszélyeztetett volta miatt állami gondozásba vett gyermekek rendszerint csecsemőkorban történő örökbefogadása esetére, és arra, az örökbefogadásoknak ma még több mint a felét kitevő esetcsoportra, *amikor az új házastárs fogadja örökbe házastársa korábbi házasságából született gyermekét*, vagy, ami ritkább, egyébként rokoni körből fogadnak örökbe gyermeket. *Vajon jogos-e*, s vajon valóban *a gyermek érdekét is szolgáló-e* ilyenkor is a *gyermeknek a másik oldali családtól*, a másik oldali vérszerinti szülőtől, vagy a gyermeket adott esetben addig nevelő, gondozó nagyszülőtől, vagy más, a gyermek számára addig értéket jelentő rokoni köteléktől *való teljes elszakítása*?[17]

14. Az a kérdés, hogy milyen irányban és milyen mértékben szükséges és lehetséges *a veszélyeztetett gyermekekkel kapcsolatos állami segítségnyújtás és állami beavatkozás* eszközrendszerének továbbfejlesztése, elsősorban differenciáltabbá tétele, ma több fórum előtt is vizsgálat alatt áll. Ez a kérdéskör, és ezzel párhuzamosan az is, hogy mi volna ennek jogi szabályozása köréből alacsonyabb szintű szabályokból a Csjt-be átemelendő, meghaladná e cikk kereteit.

E kérdéskörben — befejezésül — csak egy gondolatot vetnénk fel: Azok az egyre szélesebb körben feltárt adatok, amelyek ma életvitelüket, életkezdésük anyagi esélyeit, későbbi beilleszkedési képességüket, vagy a másik oldalról a gyermek- és fiatalkori bűnözésben való részvételüket illetően az intézetben nevelkedő állami gondozottak és az ún. intézeti elhelyezettek és a nevelőszülőknél nevelkedő, akár állami gondozottak közötti különbségekről számot adnak, mindenképpen indokolttá tennék *a nevelőszülői jogállás*, nemcsak, és nem is elsősorban a bevezetni tervezett hivatásos nevelőszülői jogállás, *körültekintőbb családjogi szabályozását*, ennek során *családjogi erősítését*, s általában a kérdésre a mainál sokkal nagyobb családjogi odafigyelést kívánna.

---

[15] *Sólyom* László: Mit szabad és mit nem? című cikkében nem megnyugtatóan eldöntött problémaként jelzi, hogy Magyarországon csak férjezett nő részesülhet mesterséges megtermékenyítésben (Valóság, 1985/8. sz. 14. old.).

[16] *Katonáné* Soltész Márta: A családjog tervezett módosításához. Társadalmi Szemle, 1985. 54—55. old.

[17] Az örökbefogadás kérdéseiről, a kodifikáció szempontjából is figyelembe jöhető kérdéseiről ld. részletesebben *Weiss*: Új vonások az örökbefogadásban és jogi szabályozásában (in: Beck Salamon Emlékkönyv).

Csécsy György—Kenderes György

Az innováció jogi szabályrendszere — az innovatív társulások elméleti és gyakorlati kérdései

I.

Az innováció fogalomkörének elméleti — közgazdasági megközelítése

Aligha vitatható, hogy az *innováció*, vagy innovációs tevékenység váltja ki napjainkban a tudományos-technikai haladás gazdasági és társadalmi hatásait érintő legtöbb problémát, éppen ezért a közgazdasági irodalomban — újabban azonban a jogi irodalomban is — nagyon sok szó esik e fogalomról, illetve az ezzel összefüggésben használt más jelenségekről.

Maga az innováció tágabb értelemben többnyire a kutatás és fejlesztés (konstrukció, technológia fejlesztése), továbbá a termelés valamint a marketing vállalati rendszerszemléletű integrálását, illetőleg az ún. *innovációs rendszer* létrehozását jelenti.

Legtágabb értelemben újításnak, vagy még helyesebben megújhodásnak is fordítják az innováció jelentését, ami egyet jelent az új tudományos-műszaki eredmények gazdasági hasznosítására irányuló megújító tevékenységgel.

A szűkebb értelemben vett innováció: új tudományos-kutatási eredmények tárgyiasítása konkrét használati értékben, a társadalmi szükségletek jobb kielégítése és a társadalmi termelés hatékonyságának növelése érdekében, lehetőleg társadalmilag káros mellékhatások nélkül.[1]

Ebből is kitűnik, hogy az innováció egyfelől folyamatot, másfelől tevékenységet jelent.

A közgazdasági irodalomban az innovációs fogalom kialakítása J. A. Schumpeter nevéhez fűződik. Schumpeter az innovációk öt fajtáját különböztette meg:

— új árufajta vagy új tulajdonságokkal rendelkező áru bevezetése,

— új gyártási eljárás vagy új eladási, illetve vásárlási rendszer bevezetése,

— új elhelyezési lehetőség piaci terület feltárására,

— új nyersanyagok vagy félkész termékek, gyártmányok felhasználása,

— új termelőszövetkezetek és gazdasági csoportosítások létrehozása (monopolhelyzet megteremtése, vagy megszüntetése a piacon).

Ezek az új kombinációk (ún. abszolút innovációk) szerinte sokkal inkább olyan vállalatokban testesülnek meg, amelyek általában nem a régiekből fejlődnek ki, hanem azok mellé lépnek.[2]

Az innovációs elmélet szakirodalmában egyes szerzők elvetik az innovációnak, mint abszolút újdonságnak Schumpeteri definícióját (új gép használata, teljesen új termék gyártása) és az innovációnak mint *viszonylagos újdonságnak* az értelmezése felé hajlanak. A relatív innovációk csoportja csupán annak a termelési organizmusnak a szempontjából változás, melynek *belső struktúrájában* új állapotot alakít ki.

Több külföldi szerző fejlesztette tovább a relatív innovációk fogalmának meghatározását,[3] e helyütt azonban ezzel részletesen nem foglalkozunk.

Hazai irodalmunkban *Bucsy László* innovációnak tekinti az új technika, az új irányítási módok, az új piacok, az új nyersanyagok, az új termékek (gyártmányok), az új termelésszervezés és az eddigi ember-gép kapcsolatok, súlyozottan az ember-ember kapcsolatok egymásra hatásának kifejezését és a visszacsatolás eredményeinek értékelését.[4]

Kádas Kálmán szerint pedig az innováció „többnyire a kutatás és a fejlesztés (konstrukció, technológiafejlesztés), a termelés, illetve a marketing vállalati rendszerszemléletű integrálását, valamint az innovációs rendszer létrehozását jelenti, minél nagyobb vállalati gazdasági eredmények elérése érdekében".[5]

Vele ide sorolhatjuk *Bujtás László* meghatározását, aki innovációknak egyrészt a vállalati rendszeren belüli, másrészt a környezet kapcsolatával egy műszaki-gazdasági cél (eredmény) érdekében megvalósuló komplex és minőségi jellegű változtatásokat tekinti.[6]

Általánosságban megállapítható az is, hogy az innovációnak van technikai oldala és társadalmi oldala, társadalmi összefüggésrendszere is. Az innovációnak vizsgálatát továbbá nem lehet a tudományos-technikai forradalomtól elszigetelten, elszakítottan vizsgálni.

Az innováció mint folyamat különböző *fázisokból* áll: kutatás-fejlesztés-bevezetés-termelés-elosztás. A különböző fázisok összekapcsolása sem egy szervezeten belül, sem a társadalom egészén belül nem egyszerű kérdés. Bárhol valósul meg az összekapcsolás,

---

Csécsy György egyetemi adjunktus, MNE Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

Kenderes György egyetemi adjunktus, MNE Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

[1] *Nagy* Aladár: Innovációs képesség — vállalati szempontból. Magyar Tudomány, 1981. 4. sz. 261. old.

[2] Ld. erről részletesen: Joseph. A. *Schumpeter*: A gazdasági fejlődés elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 111. old.

[3] Így pl.: F. *Valenta*, aki innovációnak nevez a termelési organizmuson belül, belső szervezetében és a reá ható külső körülményekben végbemenő minden változást. Ebben az értelemben a belső és külső körülmények „meglévő" állapotáról egy „új" állapotára való mindennemű „áttérés" innovációnak tekinthető. A. *Matejko* szerint az innováció fogalmán a munkahely rendszerének olyan tudatos megvalósítását kell érteni, amelynek szándéka a rendszer megjavítása és a lehetőségek megteremtése arra, hogy hatékonyabban valósítsák meg a rendszer elé tűzött célokat. L. *M. Gatovszkij* pedig az innovációk és a vállalati eredmény kapcsolatát kutatja.

[4] Ld: *Bucsy* László: Az innovációk rendszere és a vállalati fejlődés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.

[5] *Kádas* Kálmán: Az innovációk ciklusai és gazdasági élettartamaik. MIE Közlemények, 1976. 14. sz.

[6] *Bujtás* László: A vállalati struktúrák főbb innovációs hatásterületeinek gazdasági és iparjogvédelmi értékelése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. Vö. még: *Szántó* Borisz: A technológiai innováció gazdasági és társadalmi összefüggései. Magyar Tudomány, 1981. 4. sz.

jelentős késedelem van az újdonság felismerése és a társadalmi hasznosítás között.

A *zárt innovációs kör* azt jelenti, hogy a kutatás-fejlesztés-bevezetés-termelés-elosztás fázisok egymáshoz kapcsolódnak, közöttük kölcsönös információáramlás van, miközben az elosztás és kutatás fázisok között visszacsatolás működik. Az egyes fázisok a következőképpen jellemezhetőek:

A *kutatás* az új tudományos ismeretek, elméletek előállítását, létrehozását, és ezen újdonságoknak valamely területen való alkalmazhatóságát foglalja magában. Ehhez képest beszélhetünk alapkutatásról és alkalmazott kutatásról.

A *fejlesztés* a konkrét területen alkalmazható tudományos ismeretek műszaki megvalósításával foglalkozik, a kutatásból származó ötlet és a műszakilag működőképes modell (találmány) iparszerű előállításának feltételeit (prototípus) teremti meg.

Ezt követi a *bevezetés*, amelynek során létrejön a gyártásra érett termék (nullszéria) és előállításának üzemi feltétele. A *termelés* az újdonság rutinszerű előállítása egyedi gyártásban kis és nagy szériában, vagy tömeggyártásban. Végül az *elosztás* az új gyártmány esetleges helyben, de főleg mások által való felhasználásának lehetővé tételét és biztonságát teremti meg.[7]

Innováció és jogi szabályozás — a jog lehetséges szerepe az innovációs folyamat elősegítésében, illetve akadályozásában

Az előző fejtegetésekből kitűnik, hogy az innovációt, mint jelenséget a közgazdasági irodalomban is sokféleképpen közelítették meg, a jogi szabályozás azonban ehhez képest is sokszínűbb képet takar. Jelen esetben csupán arra vállalkoztunk, hogy nagyjábanegészében megpróbáljuk felvázolni az egyes innovációs elemekhez kapcsolódó jogi szabályokat. Ez természetesen azzal a következménnyel jár, hogy a jog saját belső felépítése törést szenved, mert a kötelmi jog vagy az iparjogvédelem egységes szabályrendszere többé-kevésbé szétdaraboltan jelenik meg. Azt is előre kell bocsátanunk, hogy az innovációval rendkívül sok és szerteágazó jogterület, jogágazat foglalkozik, amelyek közül legjelentősebbek: — a *polgári jog* (ezen belül főleg a szellemi alkotások joga, valamint a kötelmi jog); — a *pénzügyi jog* (pl. vállalati alapképzés és finanszírozás kérdései); — a *munkajog* (az ösztönzés munkajogi szabályai és a munkaviszony egyes kérdései); — az *államigazgatási jog* (pl. az engedélyhez kötött tevékenységek kérdései); — a *büntetőjog* (pl. a bitorlás szankcionálása).

A továbbiakban tehát — a teljesség igénye nélkül — próbáljuk a kutatás-fejlesztés-termelés-értékesítés elemeihez kapcsolni a hatályos jogi szabályozást.

1. A kutatáshoz kapcsolódó jogi kérdések

A kutatás eredményei megnyilvánulhatnak írásos formában (pl. cikk, tanulmány, jegyzet, könyv, tervdokumentáció) és lehetnek *szóbeliek* (pl. tudományos előadás), végül megjelenhetnek tárgyiasult formában (pl. termék, berendezés, eljárás stb.). A jogi szabályozás az első két megjelenési formára vonatkozó szabályokat a *szerzői jog* körébe utalja, míg a harmadik megjelenési formára az iparjogvédelmi szabályokat rendeli alkalmazni. Az iparjogvédelemmel szemben a szerzői jog nemcsak tipikusan innovációval kapcsolatos szellemi alkotásokat szabályoz — hiszen ide tartoznak az irodalmi és művészeti alkotások is —, mégis több közös vonás található a két szabályozási terület között. Mindkettőben meghatározást nyer a szerzők (alkotók) személyéhez fűződő és vagyoni jogainak rendezése és ezek megsértésének jogi konzekvenciája. Az innováció szempontjából jelentősebb *iparjogvédelmen belül* különbséget lehet tenni az általánosan kötelező, központilag kiadott rendelkezések és a gazdálkodó szervezetek szintjén jelentkező, a helyi viszonyokra adaptált szabályozás között.

Hatályos jogunk differenciál egy megoldás újdonságának szintje szerint újítás és találmány között. Előbbi csak vállalati szinten jelentkezik, tehát relatív jellegű, míg az utóbbi esetében a szabadalmaztatható találmányokkal kapcsolatban magas követelményeket támaszt az abszolút újdonság kritériumának meghatározásával.

Az újításokról szóló 10/1983. (V. 12.) MT. sz. rendelet az újítások fogalmának új meghatározásával kedvező változást hozott azáltal, hogy megszüntette a munkaköri kötelezettség hiányát az újítás fogalmi kritériumának kezelni, valamint bővítette a szervezési jellegű újítások körét. Ugyancsak pozitívan rendezte a közreműködőkkel kapcsolatos kérdéseket az újítási, valamint a közreműködők díjazásáról szóló jogszabály.

Ugyanilyen jellegű rendelkezések találhatók a találmányokról szóló új jogszabály rendelkezései között (pl. a fenntartási illeték nem fizetése miatt megszűnt szabadalom újra érvénybe helyezése, ha a mulasztást menthető ok idézte elő; vagy a szabadalmi bejelentések elbírálásának meggyorsítását szolgáló intézkedések: a gyors adatközlés, az elsőbbségi naptól számított 18 hónap elteltével való közzététel stb.).

Itt érdemes megemlíteni az ún. *kutatási (fejlesztési) szerződést*, amelyre vonatkozóan a Ptk. és a módosított 7/1978. (II. 1.) MT. sz. r. tartalmaz rendelkezéseket.

Ezzel kapcsolatosan három probléma emelhető ki:

a) az eredményorientáltság vállalásának,

b) a jogi oltalomban részesíthető szellemi termékek tulajdonjogának,

c) az e szerződéstípuson belül érvényesülő eltérő felelősségi szabályoknak a kérdése.

ad a) Az eredményorientáltság megvilágításához ismeretes, hogy kétféle szerződés köthető. Egyrészt *megbízási típusú* kutatási-fejlesztési szerződés, ahol a kutatásra vállalkozó csak ún. „gondos tevékenység" végzését vállalja, szemben a *vállalkozási típusú* szerződéssel, ahol meghatározott eredmény elérése is szerződési kikötésként szerepel. A megbízási típusú szerződések tekinthetők általánosabban elterjedtnek, noha az innováció szempontjából az utóbbi típus sokkal kedvezőbbnek minősíthető.

ad b) A jogi oltalomban részesíthető szellemi termékek tulajdonjoga, illetve a velük való *rendelkezés joga* fő szabályként a vállalkozót illeti meg, de ettől

[7] *Nagy* Aladár: i. m. 261—262. old.

eltérő szerződési kikötés is tehető. E kérdés rendezését minden esetben célszerű megfelelő részletességgel az adott szerződésben szabályozni.

ad c) Az általános szabályokkal szemben — a kutatási szerződések sajátos jellegére figyelemmel (bizonytalansági elem) — legális mód nyílik a *kártérítési felelősség korlátozására*. Így a „gondos tevékenységre" irányuló kötelezettség esetén (megbízási típus) a kikötött díj fele összegéig, eredmény szolgáltatására irányuló kötelezettség esetén pedig (vállalkozási típus) a kikötött díj összegéig korlátozhatja a felelősségét. Ezt azonban szintén szerződésbe kell és érdemes is foglalni.

2. *A fejlesztéssel összefüggő egyes jogi kérdések*

E témakörbe tartozik a know-how szabályozása, illetve szabályozatlansága, valamint két, tipikusan a fejlesztési szakaszhoz kapcsolódó szerződés. A *know-how*-nak mindmáig sem a nemzetközi, sem a hazai irodalomban nem alakult ki általánosan elfogadott meghatározása. Lényege, hogy valamilyen értéket képviselő gyakorlatban felhasználható tapasztalatot jelent, amelynek tehát árufunkciója van. Tartalma vonatkozhat eljárásra (technológiára), konstrukcióra, tervezői, üzemeltetői, anyagösszetételi és egyéb leírásra.

A know-how-nak 1977-ig intézményes jogvédelme nem volt hazánkban. Ennek ellenére a joggyakorlat a tisztességtelen versenyről szóló 1923. évi V. törvény szabályait adaptálva elismerte a know-how jogi oltalmát. Jelenleg védelmére a Ptk., valamint az Sz. t. tartalmaz — ha szűk körben is — rendelkezéseket. A tisztességtelen gazdasági tevékenység tilalmáról szóló 1984. évi IV. törvény néhány — bár nem kifejezetten csak ezt a témakört szabályozó — rendelkezése szintén szolgálhatja a know-how jogvédelmét is.

Problémát jelentett, végül azonban a szerzői jog keretein belül nyert szabályozást, a software-ek jogi védelme, amely így nagyjában-egészében összhangban áll a korábban kialakult bírói gyakorlattal.

E körbe sorolandó még a *kutatási (fejlesztési) eredmények* gyakorlati megvalósítására irányuló szerződés, amelyek tárgya általában a fejlesztési szakaszba eső tevékenység, prototípus, mintakészülék stb. legyártása. Szabályai — néhány szükséges eltéréssel — megegyeznek a más hasonló vállalkozási szerződések szabályaival. Ide sorolandó végül az *építési kísérletezési szerződés*, amely leginkább a korábban tárgyalt kutatási (fejlesztési) szerződéssel mutat rokon vonásokat.

3. *A termelés fázisához kapcsolódó jogi kérdések*

E témakörben a munkaviszonnyal kapcsolatos egyes szabályokat, illetve a termelési rendszerekre vonatkozó néhány kérdést említünk. Az alapvető munkajogi kérdések egységesen, magasabb szintű jogszabályban, a Munka Törvénykönyvében és annak végrehajtási rendeleteiben vannak meghatározva. A központi és a vállalati szabályozás határán helyezkednek el a bértarifák megállapításáról szóló szabályok, míg a vállalaton belül a kollektív szerződések rendelkezései az irányadóak. Az innovációs teljesítmények ösztönzése szempontjából fontos még az érdekeltségi alap képzéséről és felhasználásáról szóló, valamint a magasabb vezető állású dolgozók ösztönzésével kapcsolatos ÁBMH rendelkezések.

Végezetül a *termelési rendszerek* jogi szabályozása jelenleg nem megoldott, bár a megoldásra történnek kísérletek.[8] A termelési rendszerek a 70-es évek elejétől kezdtek elterjedni a mezőgazdaságban, mindenféle rájuk vonatkozó jogi szabályozás nélkül. 1976-tól kezdődően, majd 1979-ben történtek kísérletek a szabályozásra, de ez gyengének bizonyult. Mindemellett e formák előnyei és eredményei ma már közismertek és azt is bizonyítják, hogy kifejezett jogi szabályozás hiányában is képes az innovációs folyamat kibontakozni és fejlődni.

4. *Az értékesítési (hasznosítási) szakasz jogi vonatkozásai*

Az értékesítési szakaszhoz döntően a kötelmi jog, a különféle szerződésekre vonatkozó jogi szabályozás és részben a szellemi alkotások joga (pl. licenciaszerződések) kapcsolódik. Szükséges megjegyezni, hogy e területen gyakran találkozunk a különböző szerződéstípusok összemosódásával. Egyre gyakoriabbak a *vegyes* szerződések, amelyek több szerződéstípus elemeit egyesítik. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető az ún. innominát vagy *atipikus* szerződések elterjedése is, amelyek a tételesjogi szabályok egyik fajtájába sem sorolható be egyértelműen. Ilyenkor — jogvita esetén — a szerződések általános szabályai, vagy az analógia segíthet. A nem tipikusan innovációs, bár azzal összefüggő szerződések lehetnek: adásvételi, szállítási, megbízási, bizományi, kölcsön- és hitelszerződések. Az innovációs folyamattal *szoros kapcsolatban* levő szerződéstípusok a következők: — hasznosítási (licencia) szerződés; — know-how szerződés; — az újítás átadására kötött szerződés; — kutatási (fejlesztési) szerződés; — társulási szerződések; — együttműködési szerződések.

II.

Az innovatív társulások néhány elméleti és történeti kérdése

Az előző részben megkíséreltük meghatározni az innováció fogalmát, a jog és az innováció kapcsolatát, valamint a zárt innovációs kör jogi szabályozásának módozatait. A téma kellő áttekinthetősége miatt ez elengedhetetlenül szükséges volt, de a korábbiakban a gazdaság és a jog kölcsönhatásos viszonyrendszere miatt a gazdasági folyamatok elsődlegességét szem előtt tartva, elsősorban *a közgazdasági folyamatokhoz kapcsolva* vizsgáltuk a jogi szabályozást, most azonban már elsősorban *a jogi kategóriák* — ezen belül is az innovatív jellegű gazdasági társaságok intézménye — *figyelembevételével* folytatjuk elemzésünket.

Az innovációra vonatkozó korábbi fejtegetéseink már sejtetik, hogy az innovatív társulások — ezen be-

[8] Ld. részletesebben *Domé* Györgyné: A termelési rendszerek jogi szabályozásának továbbfejlesztése. Jogtudományi Közlöny, 1984. 6. sz. 316—320. old.

lül az innováció-orientált kutatási-fejlesztési-termelési (továbbiakban: K + F + T) társaságok és egyesülések[9] — gyakorlatilag meghatározhatatlan kört ölelnek fel, mégpedig a következő okok miatt:[10]

— az innováció, az innovációs folyamat (ciklus) meghatározása a közgazdasági irodalomban sem egységes: különböző — szélesebb és szűkebb — felfogásokkal találkozhatunk, így egységes, általánosan elfogadott és használt definíció nem áll rendelkezésünkre,

— ebből következik, hogy rendkívül nehezen dönthető el, mely társulási alakzat milyen alvariációját kezelhetjük innovatív formációnak (megjegyezzük, hogy a közgazdasági fogalommeghatározás bizonytalansága miatt elvileg bármelyiket),

— a K + F + T társaság vagy egyesülés pedig csupán elnevezésük folytán önmagában még nem biztos, hogy innováció-orientált formációként kezelhető.

Mindezek miatt a továbbiakban először a gazdasági társulásokra vonatkozó néhány általános kérdést kell áttekintenünk, egyrészt azért, mert — mint előbb említettük — elvileg bármely — jogi személy, vagy nem jogi személy — társulás hordozhat innovatív elemeket, hiszen *az innováció alapvetően gazdasági jelenség*, így adott esetben nem is kíván szükségképpen jogi formát,[11] illetőleg többfajta jogi — ezen belül társulási — formában is megjelenhet. Másrészt pedig, csak egy általános jellegű megközelítés teszi lehetővé azt, hogy ezt követően a K + F + T társaságot, illetve egyesülést — mint elvileg tipikusan innováció-orientált formációkat — el tudjuk helyezni a társulások rendszerében.

A társulás fogalmát illetően az irodalomban számos, némileg eltérő és más-más kritériumokat hangsúlyozó definíciókat találhatunk.[12] Figyelemmel elsősorban Sárközy Tamás által kimunkált fogalmi ismérvekre,[13] gazdasági társuláson legáltalánosabb értelemben:

— *gazdálkodó alanyok* közötti,

— speciális *árujellegű együttműködési* kapcsolatot értünk,

— amelyben a *tagok érdekegysége dominál* az érdekkülönbségek felett,

— a tagok együttműködése a társulások egyes formáiban különböző arányban, de egyaránt *gazdasági vállalkozásra* és a tagok *gazdálkodásának koordinálására* irányul,

— ez az *együttműködés intézményes*,

— szervezett és huzamos voltánál fogva kialakul valamifajta speciális társulási *szervezet* és ügyvitel,

— mindez *polgári jogi szerződési forma* keretében intézményesül.

Ugyanezt jogi aspektusból megközelítve úgy fogalmazhatunk, hogy a társulás a polgári jog egyik legbonyolultabb intézménye; a polgári jogon belül úgy jelentkezik, hogy *részben a kötelmi jogot érinti*, mivel a társulás sajátos szerződéssel jön létre, részben pedig a *polgári jog személyek részét*, mert a jogi személyiséggel rendelkező társulási formák a jogalanyok speciális fajtái. Ennek ellenére azonban hibás a társulást csupán a polgári jog jogintézményének tekinteni, szükségképpen be kell azt illeszteni a gazdaságirányítás államigazgatási rendjébe, a pénzügyi jogba, a munkajogba, vagyis mint „komplex jogi jelenséget" kell értelmezni, más szóval azt is mondhatjuk, hogy a társulási jog a magyar jogrendszernek egy sajátos interdiszciplinális területe.[14] Mi — terjedelmi okok miatt — elsősorban polgári jogi és közgazdasági szempontokat követve végezzük el elemzésünket.

A társulás keretében végbemenő *együttműködésnek* — bármilyen típusú társulásról legyen szó — vannak bizonyos sajátosságai, amelyek nélkül társulásról sem jogi, sem közgazdasági értelemben nem beszélhetünk, ezek a következők: — rendszerességi; — intenzivitás; — szervezetszerűség (ez lehet kiterjedtebb, vagy minimális, önálló szervezetet is létrehozó, vagy e nélküli); — más szerződéseknél jóval erőteljesebb érdekazonosság a tagok között (az érdekellentétek a társulási viszonyban — elvileg-jelentősen tompítottak); — huzamosság, azaz tartós kapcsolatok kiépülése.

Ezek azok az ismérvek, amelyek alapján — többek között — el tudjuk határolni az innováció-orientált szerződéseket (pl.: kutatási-fejlesztési szerződés) az innovatív jellegű társulásoktól (pl.: K + F + T egyesülés vagy társaság).

Végezetül, ha tézisszerűen is, de feltétlenül szükséges felsorolni a társulások gazdaságpolitikai funkcióit, mivel meglétük önmagában még nem biztosítja ugyan egy társulás innovatív jellegét, bármelyikük *hiánya viszont kizárja* azt. Ilyen funkciónak tekinthetjük az eszközáramoltató, a közös gazdasági vállalkozással összefüggő (kockázatkorlátozó), gazdasági integrációs, vállalati és vállalatirányítási struktúrát módosító funkciót.[15]

Az innovatív társulások *történeti fejlődését* illetően megállapítható, hogy a szocialista jog kezdeti kedvezőtlen megítélése után a társulások előtt az utat — a szocialista országok gyakorlatában is úttörőnek számító — 10/1961. (IV. 30.) FM. sz. rendelet nyitotta meg, mely már önálló jogi személyiségű formát is ismert, igaz ugyan, hogy csak a termelőszövetkezetekre vonatkozóan.[16] Az igazi *áttörés* a tervlebontás meg-

---

[9] A kutatási-fejlesztési-termelési társaság és egyesülés elnevezés — noha vonatkozó jogszabályok ezt tartalmazzák — nem szerencsés, sőt bizonyos fokig megtévesztő, mivel ha tartalmilag közelítjük meg e formációkat akkor ezeknek az értékesítés is integráns részét képezi.

[10] Félreértések elkerülése végett megjegyzendő, hogy nem egy nem létező dologról kívánunk a következőkben írni, hanem egy fogalmilag pontosan nem körülhatárolható kategóriáról.

[11] A külön jogi szabályozás nélkül megvalósuló innovációt jól példázza a mezőgazdasági termelési rendszerek 70-es évek elején történt jelentős elterjedése és sikeres gazdálkodása; a rendszerekre vonatkozó első jogszabály csak elterjedésük után több évvel, 1976. második felében jelent meg. Ld. erről *Kenderes*: A termelési rendszerek megalakulásának és működésének jogi szabályozása. Gazdálkodás, 1984. 2. sz.

[12] Ld. *Domé* Györgyné: Társasági jogunk néhány aktuális kérdése. Jogtudományi Közlöny, 1979. 9. sz. 541. old.; *Jogtudományi enciklopédia*, Akadémiai Kiadó, 1980. 1653. old.; *Sárközy—Fábián*: A vállalati társulások joga. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 18. old.; *Csizmadia* Ernőné: A vállalati struktúra új vonásai az élelmiszergazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 230. old.

[13] *Sárközy* Tamás: A szocialista vállalat elmélet jogtudományi alapjaihoz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1981. 323—324. old.; *Ficzere—Sárközy*: A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezeteinek alapvető jogi kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1978. 57—74. old.

[14] Ld. bővebben: *Nagy* László: A szövetkezeti jog alapkérdései. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977. 285. old. és *Sárközy*: A szocialista vállalatelmélet... 328. old.

[15] A társulások gazdaságpolitikai funkcióinak elemzését ld. *Sárközy—Fábián*: i. m. 29—46. old.

[16] A társulások jogi szabályozását illetően történeti értékkel bíró elemzést tartalmaz *Nagy* László: i. m. 283—293. old., *Sárközy—Fábián*: i. m. 60—85. old.

szűnésével, az *1968-as gazdasági reformmal* következett be. Nem véletlen, hogy éppen ebben az évben került először sor a kutatási-fejlesztési társulás jogi szabályozására az *1/1968. (I. 11.) OMFB sz. rendelet* és ahhoz kapcsolódó melléklet formájában, mely a szocialista szervezetek közötti kutatási-fejlesztési tevékenységre létrejövő szerződések általános feltételeiről szól.[17]

A következőkben bemutatandó hatályos szabályrendszerrel szemben a legfeltűnőbb különbség az egyes rendelkezésekből is kitűnő *erős diszpozitivitás*. De nem csupán az egyes rendelkezések voltak diszpozitívak, hanem maga az egész rendelet is, ugyanis a szerződő felek *az általános feltételektől* a szerződésben eltérhettek és az egyes szerződésfajtákat vegyesen is alkalmazhatták. A társasági szerződésekkel kapcsolatos azokban a kérdésekben, amelyeket sem a felek megállapodása, sem az általános feltételek nem rendeztek a Ptk. polgári jogi társaságról szóló rendelkezései kerültek alkalmazásra.

A jelenlegi szabályozás kogenciájától eltérő diszpozitivitáson túl további különbség, hogy a rendelet a hatályos szabályozástól eltérően nem tartalmazott külön adminisztratív kötöttségeket. (Pl.: véleménykérési, engedélyezési stb. kötelezettség.)

Az OMFB rendelet 1978. március 1-ig volt hatályban, és hatályon kívül helyezéséről — sajátos módon a társulási rész vonatkozásában is — a 7/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet — mely a gazdálkodó szervezetek szállítási és vállalkozási szerződéseiről szól — intézkedett.

A hatályos szabályozás[18] innováció orientáltságáról

Megítélésünk szerint már az is sokatmondó, ha csupán az előbbi lábjegyzetben feltüntetett *jogszabálytömeget* vesszük szemügyre. Különösebb viszonyítást — úgy véljük — nem igényel, hogy egy olyan gazdasági jelenséget, mint az innováció, amelyen belül a vállalkozás döntő elemként jelentkezik, effajta *bonyolult és többnyire kogens* jellegű „rendelkezéshalmazzal" inspirálni nem túlzottan lehetséges. A jogi szabályozás tartalmi kérdéseire áttérve először is hangsúlyozni kell, hogy *a kutatás-fejlesztési társaság nem azonos sem a K+F+T társasággal, sem a K+F+T egyesüléssel*, mivel a gazdasági társulásokról szóló tvr. 47. §-ában adott meghatározás szerint tevékenysége kutatási-fejlesztési feladatok végzésére, ilyen tevékenység meghatározott eredményének elérésére, bevezetésére vagy megvalósítására szóló együttműködésre irányul, természetesen az elért eredményben való közös részesedés mellett. Ebből jól látható, hogy a kutatási-fejlesztési társaság esetében elsősorban koordinatív jellegű társulással van dolgunk.

Ezzel szemben a *K+F+T egyesülés és társaság* esetében a társulás célja nem csupán kutatási-fejlesztési tevékenység végzése, illetőleg az ilyen eredmények elérése érdekében való együttműködés, hanem ezen túlmenően az elért eredmények *termelésben való alkalmazása* és/vagy *értékesítése*, a közös kockázat viselése és az elért eredményben történő részesedés alapján. Így belátható, hogy e típusú társulások esetében a *koordinatív és a vagyonegyesítő, gazdasági vállalkozásra irányuló elemek egyaránt* megtalálhatók, mégpedig oly módon, hogy a kutatási-fejlesztési szakaszt inkább koordinatív, a termelési-értékesítési szakaszt pedig inkább gazdasági vállalkozói tényezők jellemzik. További eltérés, hogy a K+F+T egyesülés jogi személyiséggel rendelkezik, a kutatási-fejlesztési társaság viszont nem.

Már az eddigiekből is kitűnik, hogy a K+F+T egyesülés és társulás esetében a jogalkotó a *zárt innovációs lánc* (kutatás-fejlesztés-termelés-értékesítés) létrehozatalára, az innovációs ciklus egyes elemeinek összekapcsolására törekedett. Más kérdés persze az, hogy ez pusztán a jog eszközeivel mennyire vezethet sikerre, hiszen közismert a jog szerepének korlátozott volta a gazdasági folyamatok szervezésében.

A K+F+T egyesülésre közvetlenül vonatkozó jogi szabályozást konkrétabban vizsgálva azt találjuk, hogy a vonatkozó *MT rendelet* — az általa nem szabályozott kérdések tekintetében — a *működést két részre osztja*, mégpedig a következők szerint:

— *kutatási-fejlesztési szakaszra*, mely esetben a társulásokról szóló tvr.-nek és végrehajtási rendeletének az egyesülésre,

— *termelési-értékesítési (hasznosítási) szakaszra*, ahol pedig a tvr. közös vállalatra vonatkozó szabályait rendeli alkalmazni.

Ebből újfent látható, hogy jelen esetben egy koordinatív és egy gazdasági vállalkozói szerepet betöltő társulás egyesítésére való törekvéssel állunk szemben.

Látszólag e kettősség a K+F+T társaság esetében nem áll fenn, mivel itt az MT. rendeletben nem szabályozott kérdésekre vonatkozóan a társulási tvr. és végrehajtási rendeletének a kutatási-fejlesztési társaságra vonatkozó rendelkezéseit kell alkalmazni. A valóságban azonban ez esetben is *mód nyílik az előbbi két fázis különválasztására*, mégpedig két okból:

ad 1/ A K+F+T társaságra vonatkozó MT. rendelet 12. §-a kimondja, hogy a társasági szerződés a társaság ügyeinek vitelére és tagjainak képviseletére vonatkozó jogokat a kutatási-fejlesztési és a hasznosítási tevékenység tekintetében megoszthatja, azaz a szétválasztás lehetősége itt is adott.

ad 2/ Mint említettük, a K+F+T társaság mögöttes joganyagát a kutatási-fejlesztési társaság szabályai képezik. Csakhogy, ez utóbbi vonatkozásában a gazdasági társulásokról szóló tvr. visszautal a gazdasági társaság szabályaira, ahol viszont a Ptk.-ra történő visszautalás található. A gazdasági társaság vonatkozásában pedig, mind a Ptk., mind pedig a társulási tvr. szabályoz egy koordinatív (Ptk. 586. § (2) bek. és tvr. 45. § (1) bek. b.) és egy gazdasági vállalkozási alakzatot (Ptk. 568. § (1) bek. és tvr. 45. § (1) bek. a. pont).

Így akár az egyesülés, akár a társaság jogi szabályozását vesszük szemügyre, mindkét esetben „vegyes" (koordinatív és vállalkozói) formációval talál-

[17] Megjegyezzük, hogy a rendeletben szereplő társulás szó némiképp megtévesztő, és terminológiailag pontatlan, mivel — összhangban a Ptk. ez időben hatályos rendelkezéseivel — távolról sem volt szó ez esetben jogi személyiséggel rendelkező alakzatról, így a társaság kifejezés lett volna helyénvaló.

[18] A K+F+T egyesülésre és társaságra vonatkozó főbb jogszabályok (a módosító rendelkezések felsorolását mellőzve): Ptk. 57—61. §, 568—572. §, 1978. évi 4. sz. tvr., 9/1978. (II. 1.) MT. sz. r., 30/1979. (IX. 27.) MT. sz. r., 2/1980. (II. 1.) PM.—MüM. együttes r., 22/1978. (IX. 19.) PM sz. r., 12/1978. (IX. 5.) MüM sz. r.

kozunk, azaz elvileg az innovációs lánc egyes elemeinek összekapcsolási lehetősége adottnak tekinthető.

A gyakorlat szemszögéből nézve a kutatási-fejlesztési és a termelési-értékesítési szakasz szabályozásbeli elválasztását felvetődik, hogy vajon megvalósítható-e ez. A problémát az okozza, hogy — mint köztudott — az innovációs lánc elemei egymáshoz szorosan kapcsolódva, sőt összefonódva, kölcsönhatásban érvényesülve fejtik ki hatásukat; szétválasztásuk az innovációs folyamat sikerességét veszélyeztetheti. Ennek alapján komoly problémát jelenthet, hogy pl. a K + F + T egyesülés esetében *meddig alkalmazandó az egyesülés és mikortól a közös vállalat szabályai*. E nehézségre ráérezve — bár azt távolról sem megoldva — írja elő az elemzett formációkra vonatkozó MT. rendelet, hogy a társulási szerződésben meg kell határozni a kutatási-fejlesztési feladatokat, azok elvégzésének ütemét és időtartamát, továbbá a kutatási-fejlesztési eredmény hasznosításának módját, kereteit, időtartamát. Belátva azonban, hogy ez a gyakorlatban nem mindig — lévén számos bizonytalansági elemről van szó, véleményünk szerint szinte alig — keresztülvihető, a jogszabály megengedi, hogy ha a megvalósítás feltételei az egyesülés vagy társaság alakításakor még nem állapíthatók meg, csupán a megállapítás határidejét kell szerződésbe foglalni.

Rendszerezve azokat — a részben már korábban is említett — okokat, amelyek a K + F + T egyesülés és társaság szélesebb körű elterjedése ellen hatnak, összefoglalva elmondhatjuk, hogy:

— *a jogi szabályozás* e formációk keretében *nem ad igazi új alternatívát*, mivel elvileg (és gyakorlatilag is) a korábbi szabályozás is lehetővé tette hasonló — csak más elnevezés alatt működő — társulások létrejövetelét,

— gyakran *társulás nélkül*, kötelmi (szerződéses) kapcsolatokban *is megvalósíthatók* ilyen jellegű feladatok (pl.: ún. együttműködési szerződések formájában),

— a K + F + T egyesülésre és társaságra az általánoson kívül még *további külön jogszabályok* is vonatkoznak, amely újabb részletszabályokat és ezen keresztül a kötöttségek növekedését eredményezik (pl.: a társasági szerződésben több olyan feltétel meghatározását kívánják meg a külön szabályok, amelyek időintervalluma a kutatási-fejlesztési szakaszban előre még nem láthatók),

— *nem alakult ki igazi önálló profil*, amelyre e formák, mint sui generis jogintézmény alkalmazhatóak lennének,

— a szabályozás olyan *széles vertikumot* rendel összekapcsolni (kutatást, mint kezdőpontot és az értékesítést, mint végpontot), amely a résztvevők (tagok) kockázatát rendkívül megnöveli.

Az előbbi fejtegetések alapján válik érthetővé, hogy a Magyarországon működő ezres nagyságrendet meghaladó társulások közül meglepően kevés (száz alatti számú) — a jogi szabályozás által kifejezetten innovációs célzattal létrehozott — K + F + T formáció. Ezzel kapcsolatban külön is hangsúlyozni kell, hogy a *hagyományos* — azaz az általános szabályok szerint létrehozható — gazdasági társulásban, sőt szerződéses kapcsolatok formájában is megvalósulhat, illetőleg megvalósítható a koordinatív és a gazdasági vállalkozásra irányuló elem, *összekapcsolhatók az innovációs lánc egyes részei*,[19] mégpedig a K + F + T egyesülést vagy társulást jellemző számos plusz kötöttség nélkül. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy a gyakorlatban az esetek túlnyomó többségében a felek a hagyományos formákat preferálják, a formailag innovatív társulások helyett.

Összegző megállapítások

Záró gondolataink között újból szükségesnek tartjuk kiemelni — bár bízunk benne, hogy az egész tanulmány hangvételéből is érezhető volt —, hogy az *innováció egy gazdasági jelenség* (folyamat), a társulási szabályozás pedig egy tipikusan jogi kérdés, bár vitathatatlan, hogy a kettő egymástól nem szakítható el és ez utóbbinak az előzőt figyelembe véve kell, vagy kellene alakulnia. Tisztában kell lenni azzal, hogy *a jog eszközei* a gazdasági folyamatokkal szemben *végesek* és korlátozottak. A jog csupán *kereteket és mozgásformát* képes adni a gazdaság működési mechanizmusai számára, így azt hinni, hogy jogi parancsokkal és kogens szabályok halmazával megoldható az innováció széles körű hazai elterjesztése, puszta illúzió; ehhez az első fejezetben részletesen leírt rendkívül széles körű tényezőegyüttesek megléte szükséges.

Az előbbiek szellemében csupán látszatmegoldásnak tekinthető, hogy a jogalkotó a K + F + T egyesülés és társaság formájában két innováció-orientált alakzatot alkotott, mivel ezek gyakorlatban való elterjedtsége nem mindenben igazolta a hozzáfűzött reményeket, míg más — elvileg hagyományos — formák innovatív tartalom hordozására is kiválóan alkalmasnak bizonyultak.

Lényegében egyetértve Domé Györgynének a társulások továbbfejlesztésére vonatkozó koncepciójával,[20] véleményünk szerint a jövőben is a *formagazdagság fenntartása*, de a jelenlegi *szabályozás egyszerűsítése* és egységes szerkezetbe foglalása indokolt, mégpedig oly formában, hogy a mainál jóval kevesebb kogens és messze több diszpozitív szabály kerüljön megfogalmazásra, segítve és nem korlátok közé szorítva a gazdálkodó szervezetek döntési alternatíváit.

Napjaink realitása — úgy érezzük — feltétlenül igényli az elemzett témakör eddig meglehetősen mostohán kezelt jogi szabályrendszerének teljesebb átgondolását. Tanulmányunkban elsősorban néhány kiemelt jelentőségű problémára igyekeztünk ráirányítani a figyelmet, azonban érzékeltetni kívántuk azt is, hogy az érintett terület átfogó feldolgozása és kimunkálása — az innováció hazai kibontakoztatása érdekében — egyre inkább *elkerülhetetlenné vált*.

---

[19] Erre utal *Lontai* Endre azon megállapítása is, mely szerint „a licenciaszerződésre jellemző feltételek nyernek gyakran megfogalmazást a szakosítási vagy kooperációs szerződésekben, s nem ritkán képezik társasági szerződések részét is". A licenciaszerződések alapvető kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1978. 129. old., vö. még *Kenderes*: A vállalati innovációs tevékenységhez kötődő egyes jogi kérdések. NME Közleményei, V. sorozat 28. köt. Miskolc, 1983. 87—89. old.

[20] *Domé* Györgyné: A gazdasági társulások kodifikációs kérdéseihez. Jogtudományi Közlöny, 1984. 5. sz.

Prugberger Tamás

A szövetkezeti tagok önkéntes működéstámogatási formáinak új jogi szabályozásáról

I.

Bevezetés és a téma aktualitása

Előző közleményünkben a szövetkezeti tagsági részjegy 1984-től hatályos új jogi szabályozásával és a részjegyjegyzésnek, felhasználásának, kezelésének, valamint visszafizetésének e jogi rendezés alapján kialakult gyakorlatával foglalkoztunk. Most ugyanezen az alapon és ugyanezzel a módszerrel egy másik, a részjegyhez közel álló rokonintézményt vizsgálunk meg: a tagoknak a szövetkezet működéséhez, fejlesztéséhez történő fakultatív pénzhozzájárulási módozatait, melyek közül az egyik intézmény *célrészjegyként*, a másik pedig *kölcsön* módjára funkcionál. Vizsgálatunk az előző cikkhez hasonlóan itt is a „de lege lata" joghelyzet és gyakorlat kritikájára irányul. A „sollen" kérdések tekintetében a részjegy és a célrészjegy elméleti problémáit e jogalkotás előkészületeit befolyásolni igyekezve a Jogtudományi Közlöny 1983. évi 1. számában tárgyaltuk.[1]

E tanulmány felépítésének rendszerével kapcsolatosan csak annyit, hogy először a célrészjegy jogalkotási és jogalkalmazási problémáit mutatjuk be, majd ezt követően térünk rá a tagsági kölcsön és az ugyancsak ilyenként funkcionáló ún. „termelésfejlesztési hozzájárulás" tárgyalására.

II.

A tagsági célrészjegy

1. A célrészjegyre vonatkozó hatályos jogi szabályozás

Vizsgálva a célrészjegy hatályos tételesjogi szabályozását, az SzVt-nek mindössze csak egy szakasza, a 64/A. § szól erről, amely lehetővé teszi, hogy a tag a közgyűlés (küldöttgyűlés) által meghatározott célra önkéntesen célrészjegyet jegyezhessen. A célrészjegy legalacsonyabb és legmagasabb összegét, befizetésének, felhasználásának, felmondásának, továbbá visszafizetésének módját ugyancsak a közgyűlésnek (küldöttgyűlésnek) kell meghatározni.

A közgyűlést e kérdések rendezése terén azonban pénzügyminisztériumi előírások bizonyos vonatkozásában megkötik. A 33/1983. (XI. 3.) PM sz. rendelet 4. §-a tartalmazza keretjellegűen e korlátozásokat. E korlátozások először is az egy tag által jegyezhető célrészjegy összegét maximálja, megállapítva, hogy a felső határ 200 000 Ft-ot nem haladhatja meg. A célrészjegy felhasználásának és visszafizetésének módjára a PM rendelet 3. §-a előírja, hogy a célrészjegy összegét a szövetkezetnek a részjegyalapba kell helyeznie és azt a részjegyalapon belül elkülönítve kell kimutatnia. A célrészjegyalapot a szövetkezet fejlesztési alap — kisszövetkezetnél az amortizációs alap, takarékszövetkezeteknél pedig a tartalékalap — szabályai szerint használhatja fel, és annak terhére is kell visszafizetnie. A PM rendelet a részjegybefizetésnek, valamint felmondásának módjára külön előírást nem tartalmaz. Mindkettőnek a rendezését teljesen önkormányzati hatáskörben hagyja. A szövetkezetek országos tanácsai azonban e két kérdésben is a belső szabályzati rendezéshez irányelveket adhatnak ki.[2]

A célrészjegy után fizethető osztalék[3] mértékét, valamint elszámolásának a módját a PM rendelet 5. §-a a szövetkezeti önkormányzati rendezésnek szinte semmit sem hagyva, részletesen meghatározza. Az osztalék mértékének meghatározására a szövetkezet két megoldás között választhat. Az első variáció szerint a tagot a *fejlesztés kamatától függetlenül* évenként az általa jegyzett célrészjegy összege után egyéves lekötés, illetőleg visszafizetés után 7%, három évnél 8%, hat éven túl 9%, hét évet meghaladó visszafizetésnél pedig évi 10% osztalék illeti meg. A választható második variáció értelmében a tag számára ugyancsak a fejlesztés hozamától függetlenül osztalékként a jegyzett részjegyösszegnek legfeljebb évi 8%-a fizethető ki, amely még 3 százalékkal növelhető a célrészjegy lekötési idejét is figyelembe véve. Ezt a megoldást a fejlesztés hozama alapján akkor lehet alkalmazni, hogy ha a szövetkezet az adott fejlesztést és hasznát számvitelileg el tudja különíteni. Ha pedig erre nincs módja, akkor az év végi eredményelszámolás alapján, a szövetkezet össznyereségének függvényében kell az osztalék mértékét megállapítani.

Ami pedig a részesedés elszámolását illeti, azt a szövetkezet a városi és a községi hozzájárulás levonása után az érdekeltség alapjául szolgáló nyereség — kisszövetkezeteknél az adózatlan bruttó jövedelem — terhére köteles elszámolni.

A jogi szabályozás eme előírásait ha kritikai éllel tételesen vizsgáljuk, számos jogdogmatikai-joglogikai következetlenség és olyan rendelkezés fedezhető fel, amely gazdaságilag ellene hat a célrészjegy elterjedésének, vagy amely a szövetkezeti önkormányzat magasszintű jogszabályokban biztosított elvét (alkotmány, SzVt.) sérti.

Prugberger, Tamás tudományos főmunkatárs, Szövetkezeti Kutatóintézet (Budapest).

[1] *Prugberger* T.: A szövetkezeti tagok vagyoni hozzájárulásának új formái, különös tekintettel a részjegyre és a célrészjegyre. Jogtudományi Közlöny, 1983. 1. sz.

[2] TOT Elnökségi állásfoglalás a tag és a tsz-ek vagyoni kapcsolatának továbbfejlesztéséről. — TOT Tájékoztató, 1981. 11. sz. — 3/1980. (Sz. T. 49.) sz. OFT Irányelv, kiegészítve az OFT 1984. évi Tájékoztatójával (Sz. T. 1984. 3. sz.) — 1/1983. (O. É. 2) sz. OKISZ Irányelv.

[3] A PM rendelet szóhasználatában az osztalék helyett részesedés szerepel. Mint majd ezt a későbbiekben részletesen kifejtjük, e megjelölés jogdogmatikailag pontatlan. Ezért nem követjük a jogszabályi terminológiát.

Az eddig tárgyalt sorrendet követve, teljesen szükségtelen a jegyezhető célrészjegy összegét jogszabályilag maximálni. A népgazdaságnak és a szövetkezetnek egyaránt az az érdeke, hogy ha szükség van rá, akkor minél több pénzeszközhöz nyúlhasson hozzá, mivel azt olyan fejlesztésre (beruházásra, korszerűsítésre, bővítésre) fordítja, amelyhez az állam a mai elnehezült gazdasági viszonyok között egyre kevesebb anyagi támogatást képes adni. Dotációról tehát egyre kevésbé lehet szó, legfeljebb csak állami hitelről. Az állami hitelek iránti igény viszont igen széles körben jelentkezik állami vállalatok, intézmények, helyi önkormányzati szervek, különböző társadalmi szervek, egyesületek és végül a lakosság részéről. Ezért a célrészjegy felső határának korlátozását teljesen szövetkezeti belügynek kellene tekinteni, amely legfeljebb amiatt kerülhet szóba, hogy a szövetkezet ne terhelje meg túlságosan magát. Egy szakszerű gazdasági vezetés ezt azonban még saját önszabályozási korlátozás nélkül is el tudja kerülni. Fékező erőként ugyanis az ilyen adminisztratív fékek helyett ismét a csődeljáráshoz közelítő fizetésképtelenségi eljárást kell előtérbe állítani,[4] annak valamennyi ilyen szempontból preventívként és szakszerű gazdaságvitelre késztető vagyoni, valamint erkölcsi természetű jogkövetkezményeivel együtt.[5] A maximálás kérdésében ennélfogva egyedül szűk állami pénzintézeti érdekek jelennek meg.

Ugyanez áll fenn a részjegy után fizethető osztalék mértékének tételes megkötése és bonyolult behatározása esetében is. Összekötve a kifizethető osztalék arányát az OTP takaréklevél után fizethető kamat mértékével, a célrészjegy után fizethető osztalék csak a második variációban közölt kiszámítás esetében és csak 1 százalékkal haladhatja meg a takaréklevél szerint fizethető legmagasabb kamatot. Itt kell megjegyezni azt is, hogy az osztalék kiszámításának a PM rendelet 5. §-ában közölt előírásai az első variáció esetén egyáltalán nem biztosítják a részjegy kockázattal terhes jellegét, mivel az ott meghatározott mértékek csak a lekötőtől függenek, a fejlesztés hozamától nem. Ennélfogva az osztalék mintegy kölcsönkamat formájában funkcionál, a célrészjegy pedig mintegy részjegyként. Mind a célrészjegy alaptőkéje, mind az osztaléka ennélfogva csak akkor kerül veszélybe, ha maga a részjegy és az utána járó osztalék is.

Ez a tagoknak annyiban jó, hogy biztonságot nyújt, a szövetkezeti vezetésnek pedig azért lehet előnyös, mert a tag nem néz utána annak, hogy miként gazdálkodik a vezetés célrészjegyekből összegyűlt azzal a tőkével, amelyben neki is érdekeltsége van. A szövetkezeti gazdálkodás automatizmuson alapuló ellenőrzése, valamint a tagok tulajdonosi és kollektív vállalkozói érdekeltségének erősítése szempontjából azonban ez egyáltalán nem előnyös. Éppen a célrészjegy kockázati érdekeltségével lehetne a szövetkezeti életnek ezt a két amúgy is gyenge és neuralgikus pontját[6] belülről gerjesztve feljavítani. Ahol az osztalék kockázati jellege valamennyire is megjelenne, az a kiszámítási mód második változata lenne. Itt viszont az a probléma, hogy a jogszabályban előírt komplikált kiszámítási mód miatt ezt a variációt a gyakorlatban nem alkalmazzák.[7] Veszprém megyében éppen ezért nem is alkalmazzák az Mgtsz-ek a célrészjegyet. A kapott információk szerint a célrészjegy bevezetését „a tagok leszavazzák, mivel nincs egy-egy üzemfejlesztésre irányuló célosztalék, a kamatmegoldásnak pedig nincsen ösztönző hatása".[8]

Szigorúan csak jogelméleti szempontból szükséges felvetni azt is, hogy a PM rendelet következetesen a magasabbrendű jogszabályokkal és saját részjegy szabályozásával is ellentmondva sem az elmélet, sem a kodifikáció, sem a joggyakorlat területén eddig nem ismert új szakmai terminológiát használ az osztalék helyett. Ez az új terminológia a részesedés. Semmi sem indokolja ennek bevezetését, csak megzavarja a fogalmakat és a jogalkalmazást, mivel a célrészjegy tulajdonképpen nem más, mint a részjegy speciális formája. Ezért azokban a kérdésekben, amelyek nem speciálisak, a részjegy szabályait kell alkalmazni. Speciális egyedül az, hogy a nagy kollektíva nagy közös veszélyviselésén belül egy kis kollektíva egy kis közös veszélyviselést vállal, ami a vagyon és az alvagyon egymáshoz való viszonyához hasonló. A célrészjegy után fizetendő részesedés önmagában mint intézmény nem ilyen. Formájában teljesen osztalékként viselkedik. A célrészjegynek mintegy cél osztaléka. Új fogalmak gyártását, és ezáltal — amikor van használható régi, jó és szabatos fogalom — az amúgy is egyre bonyolultabbá váló jog tovább bonyolítását célszerű elkerülni.

A célrészjegy mozgásba hozását legerőteljesebben lebénító szabály az, hogy az adózatlan bruttó jövedelem terhére engedi csak az osztalék elszámolását. Ez veszélyezteti a legerősebb mértékben az osztalék kifizetését. Vagyis a kockázati elem nem belső gazdasági tényezőben, hanem külsőben, az állami elvonás állandó erősödésében van. Ugyanis az osztalékot is adózás alá eső jövedelemként kezeli a jelenlegi állami elvonási rendszer, holott az osztalék nem jövedelem, nem új vagyonképződés, hanem valamilyen szolgáltatásnak a visszatérülése. Az ilyen jellegű gazdasági szabályozás nem lendítő, hanem bénító hatást vált ki. Ez a tagokat is visszatartja a célrészjegyjegyzéstől, ugyanakkor pedig a szövetkezetek sem mernek célrészjegyet meghirdetni. Viszont az intézmény mozgásba lendülésére különösen az elavult géppark megújítása végett lenne szükséges.[9]

Teljesen a szövetkezeti önkormányzat és önszabályozás hatáskörébe volna hagyható annak a rendezése, hogy a szövetkezet milyen alapokra helyezi el, tartja nyilván és milyen számviteli megoldásokat kö-

[4] Vö. *Török* G.: A csődeljárás esetleges szerepe és jelentősége hazai jogunkban. Szoc. Vállalat Orsz. Távlati Tud. Kutatási Főirány keretében készült tanulmány. Bp. 1983., továbbá: *Prugberger* T.: A szanálási eljárás a szövetkezetekben. A Közigazgatás Komplex Fejlesztési Programirodájának kiadása. Bp. 1985.

[5] Vö. *Kiss* György: A csőd közgazdasági és jogi megközelítése. A Szoc. Vállalat Orsz. Távlati Kutatási Főirány keretében készült tanulmány. Pécs, 1982.

[6] *Domé* Györgyné: Demokrácia a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Kossuth Könyvkiadó, 1976. *Prugberger* Tamás: A szövetkezetek állami felügyelete és annak vizsgálatából leszűrhető főbb szövetkezeti és gazdaságirányítási jogi problémák. Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények, 162. Bp. 1981. 136. old.

[7] Szerző helyszíni tapasztalatai a vizsgálat alá vont 6 megyéből.

[8] *Feketéné* Tóth Gabriella: Veszprém TESZÖV-interjú. 1985. február 7.

[9] A Szolnok megyei MESZÖV Közgazdasági Osztálya vezetőjének interjúnyilatkozata. 1984. október.

vetve használja fel a célrészjegyet. Teljesen felesleges pl. előírni azt, hogy a célrészjegyet a részjegyalapban elkülönítve kell kezelni, mivel igen sok szövetkezet a részjegyalap mellett külön célrészjegyalapot is létesítene. Valószínű, hogy ezt tennék, mert a jogszabályi előíráshoz viszonyítva ez lenne az egyszerűbb számviteli megoldás és ugyanakkor az ellenőrzést is épp olyan jól, sőt talán áttekinthetőbb volta miatt még jobban is biztosítaná. Azt kellene csupán előírni, hogy a célrészjegyek összegét a kitűzött célok szerint is elkülönítve kell kezelni és eme elkülönített alap mögött meghúzódó gazdasági tevékenység eredményétől függően kellene az osztalékot az érdekelt tagoknak kifizetni. Ezen túlmenően minden önkormányzati-önszabályozási hatáskörbe kerülne. Ha a tételesjog ebben a szellemben szabályozná a célrészjegyet, akkor a részjegyalap annak a tevékenységnek az eredményességétől, amelyre azt összehozták, állandóan változna és így változna az osztalék mértéke is. Ez esetben a célrészjegy valóban részjegyként funkcionálna, nem pedig tagsági kölcsönként. A PM-rendelet ugyanis az SzVt-ben megnevezett célrészjegyet fikcióvá, álrészjeggyé, valóságban *kölcsönné* változtatta át, amelynek részesedése nem osztalékként, hanem a jegyzett célrészjegytőkéhez fix módon viszonyulva *kamatként* viselkedik.

Itt említést kíván az is, hogy az SzVt-nek a célrészjegyre és egyéb önkéntes hozzájárulásokra vonatkozó szabályai (64/a. és 65. §) nem határozzák meg, hogy az önszabályozás milyen fokán kell a vele kapcsolatos normatív kérdéseket rendezni. Az SzVt-nek mind a 64/a, mind pedig a 65. §-ából az tűnik ki, hogy mellőzhető a közgyűlés (küldöttgyűlés) határozatának alapszabályba, vagy más belső szabályzatba foglalása. Ez érthető is, mivel ha a célrészjegyet különböző célokra hirdetik meg, a gazdasági célkitűzések, a pénz összehozásának fontosságára, vagy más körülményekre való tekintettel más és más feltételek állapíthatók meg. Még talán azt sem kell belső szabályzatba foglalni, hogy a szövetkezet él-e a célrészjegyjegyzés lehetőségeivel, mert egyszer él, máskor nem. Abban a közgyűlési határozatban, amelyben a célrészjegy jegyzését elhatározták — minthogy a tagok jelentős vagyoni jogait és kötelezettségeit tartalmazza — célrészjegy jegyzéssel kapcsolatos minden kérdést, úgymint a jegyzés feltételeit, az osztalék mértékét, a felhasználás és a visszafizetés módját részletesen rendezni kell. Erre az SzVt-nek kellene kötelezni a szövetkezeteket, kimondva még azt is, hogy éppen a tag és a szövetkezet vagyoni kapcsolatait jelentősen érintő hatása miatt az ilyen közgyűlési határozat hatályának időtartama alatt az alapszabály, vagy a szervezeti-működési szabályzat mellékleteként kell kezelni.

A célrészjegyet az SzVt-én kívül a szövetkezetek ágazati jogszabályai közül csak az mgtsz Kódex említi, megnevesítve. Az ipari szövetkezetekre, valamint a fogyasztási szövetkezetekre vonatkozó ágazati jogi szabályozás a tagsági kölcsönt nevesítve, csak homályos körülírással utal a célrészjegyjegyzés lehetőségére. Sőt: az ISzt 15. § (2) bekezdéséből mintha az tűnne ki, hogy célrészjegyet, vagy más önkéntes tagi hozzájárulást az ipari szövetkezetek gazdasági célra nem, csak kulturális, jóléti és sport célokra hirdetnek meg. Az ISzt e szakaszának megszövegezéséből az tűnik ki tehát, hogy gazdasági célokra az ipari szövetkezetekben a tagsági kölcsön van fenntartva. Itt tehát ez az elsődleges, nem pedig a célrészjegy, holott az SzVt-ben és az önkéntes tagsági hozzájárulásokról szóló 33/1983. (XI. 3.) PM sz. rendeletben éppen fordított a helyzet. Mindez azt mutatja, hogy az SzVt és az ágazati jogi szabályozás között ezen a téren is hiányzik a megfelelő összhang, ami azzal magyarázható, hogy az ipari szövetkezeti jogi szabályozás nem tudta átlépni a tagsági kölcsönhöz fűződött korábbi hagyományait. A tagsági kölcsönnek ugyanis az ipari szövetkezetekben már az 1960-as évek elejétől kezdve komoly gyakorlata alakult ki. Érdekes viszont és egyúttal kár, hogy az áfészek vagyoni hozzájárulásaira vonatkozó jogi szabályozás nem követte ugyancsak az 1960-as évek kezdetén az fmsz-ekben kialakult azt a következetes gyakorlatot, mely szerint a célrészjegyjegyzést állóeszköz-fejlesztésre hirdették meg, míg a forgóalapok feltöltésére a tagoktól történő kölcsönfelvételt alkalmazták.[10] Az Ftv. 22. § (2) bekezdésében foglalt hatályos szabályozás ezzel ellentétben a kölcsön mellett a célrészjegyet meg sem említi, holott a gyakorlatban az áfészek ma is országszerte ilyen elnevezés mellett alkalmazzák.[11] Jogszociológiailag vizsgálva a kérdést, itt tehát egy komoly ellentmondás húzódik meg a való élet és annak normatív rendezése, a „sein" és a „sollen" között. Vagyis más a szabályozás és más a gyakorlat. Talán megalapozottan vetődik fel ezért a kérdés, hogy nem kellene-e az ide vonatkozó jogi szabályozást a gyakorlathoz igazítani, mivel a jogi szabályozás nem tudta „megnevelni" azt a gyakorlatot, amely különben is jó.

2. A célrészjegy alkalmazása a szövetkezeti gyakorlatban

A célrészjegy bevezetésének kérdését ugyancsak abban a hét megyében vizsgáltuk meg, amelyekben a részjegy gyakorlatát is megnéztük. A tapasztalatok azt mutatták, hogy az egyes megyék *mezőgazdasági termelőszövetkezet*einek átlag 1/4—1/3-ában közgyűlési szinten a tagság elfogadta a célrészjegy bevezetését és alkalmazásának feltételeit alapszabályba foglalta, tényleges meghirdetésére és jegyzésére azonban mindössze a szövetkezetek néhány százalékában került csak sor. Ennek okaként azokban a területi szövetségekben és megyei tanácsi mezőgazdasági osztályokon, valamint a tsz-ekben, ahol interjúkérdéseket tettünk fel, azt közölték, hogy a szövetkezetek egy jelentős része már az SzVt és az mgtsz tv. 1983. évi módosításakor történt célrészjegyi szabályozás során elhatározta alkalmazásba vételét, azonban miután kijött a 33/1983. (XI. 3.) PM sz. rendelet, visszaléptek szándékuktól.[12] A visszalépés okát lényegében e jogszabálynak ugyanazon korlátozó és visszahúzó intézkedéseiben jelölték meg, amelyeket mi is az előző al-

[10] Az idevonatkozó adatok feldolgozását lásd szerzőtől: Tagsági megállapodások a szövetkezetekben. 346. és 375. old.

[11] Információ Szabó Lajostól, a SZÖVOSZ Jogi Osztályának vezetőjétől (Bp. 1984. január), továbbá a Vas megyei MESZÖV Ált. Titkárságáról és Kereskedelmi Osztályáról (1984. december.).

[12] Ilyen jelzéseket különösen a Szolnok megyei TESZÖV-ön, valamint a Szabolcs-Szatmár megyei TESZÖV-ön és a Megyei Tanács Mezőgazdasági és Élelm. Osztályán, a Veszprém és Zala megyei, a Bács-Kiskun megyei, továbbá a Hajdú-Bihar megyei TESZÖV-ön keresztül kaptunk 1984. év folyamán.

pontban tett jogszabály-kritikánkban felvetettünk. Azok a szövetkezetek is, amelyek elhatározták a célrészjegy intézményesítését, bevezetését azért halogatják, mert az osztalékfizetés a nyereség terhére megy, és minden olyan tényezőtől, ami a nyereséget rontja, presztízs okokból félnek a vezetők. Ebbe belejátszik a szövetkezetek adóterhének és üzemviteli költségeinek az eltelt időn belül bekövetkezett állandó emelkedése. Ezzel szemben utaltak arra, hogy fejlesztési alap önkéntes tagsági vagyoni hozzájáruláson kívül az amortizáció terhére is képződhet, amely viszont a nyereségtől független. Ezért inkább az amortizációt használják fel beruházásokra, nem pedig a nyereséget érintő vagyoni hozzájárulás lehetőségeit, mely a nyereség csökkenését és az önkéntes vagyoni hozzájárulásokban részt nem vevő és emiatt osztalék, vagy kamatrészesedésben nem részesülő tagok elégedetlenségét vonná maga után. Ezen túlmenően az amortizáció felhasználásának nincsen az előbbi alpontban részletesen felvázolt negatív kihatású adóvetülete.[13]

Ahol a célrészjegy bevezetését előirányozták, jegyzését nagyobb összegeket igénylő és tartós kihatású gazdasági tevékenységek finanszírozására vezették be. Szolnok és Bács megyében a gabonaprogram és a háztáji gazdasági üzemág fejlesztésére, a tagokból alakított sertéstenyésztő szakcsoport fejlesztésére, sertéstelep rekonstrukcióra, szövetkezeti bortárolók építésére és közös szőlők telepítésére, felújítására stb. jegyeztek célrészjegyet. Egyes helyeken tervbe vették, hogy a célrészjegyet a tagok között forgathatóvá, azaz adásvételi szerződéssel átruházhatóvá tegyék.[14]

Tolna megyében a paksi Halászati Tsz erőgépek és tehergépkocsik vásárlására hirdetett meg célrészjegyet. Az ország több mgtsz-ében elterjedt ezen kívül az egyes tagok pénzén történő olyan tehergépkocsi vásárlás, amely tehergépkocsikat azok a tagok használják, és saját költségükre, viszont a tsz-szel megosztva üzemeltetik, akik a vételárhoz szükséges pénzt rendelkezésre bocsátották. Az így rendelkezésre bocsátott pénzt aztán e tagok javára célrészjegyjegyzésként tartják nyilván. Egyes mgtsz-eknél a gépkocsi átadáskori teljes értékét veszik mind az osztalék, illetve a kamat mértékét, mind pedig a lejáratkori visszafizetést illetően figyelembe. Ebben az esetben azonban az amortizációt, vagyis az értékcsökkenést a tag viseli.[15] Ezzel szemben a másik megoldás esetében az amortizációs terheket a szövetkezet magára vállalja, de a gépkocsi értékét a célrészjegy összege szempontjából nem teljes, hanem a lekötési idő éveinek megfelelő amortizáció figyelembevételével, csökkentett összegben veszik figyelembe. Igen sok szövetkezetben átlagolással úgy oldják meg, hogy a gépkocsi bevitelkori értékének 1/5-től 1/3-ig terjedő értékét veszik figyelembe mind az esedékes osztalék megállapítása, mind a célrészjegy visszafizetése tekintetében.[16]

Baranya megyében a célrészjegy intézményének bevezetése mellett állást foglalt mgtsz-ek alapszabályai az összegyűlő részjegyalap felhasználását gépvásárlásra, beruházásra és bővítésre, meghatározott fejlesztések megvalósítására, állatállomány gyarapítására, valamint a tevékenységi kör szélesítésére tervezik.[17]

Az általunk itt felemlített mgtsz-ek alapszabályait áttanulmányozva, valamint jogi képviselőiket megkérdezve az állapítható meg, hogy a 33/1983. (XI. 3.) PM sz. rendeletben meghatározott alsó és felső határok, azaz 1000 és 200000,— Ft közötti összegekre hirdetik meg a célrészjegyjegyzést 1000, 5000 és 10000 Ft névértékű, előre sokszorosított, de a tsz vezetői által cégszerűen aláírt részjegyek kibocsátása mellett. A jegyzett részjegyek utáni osztalék nagyságát a PM rendelet korábban ismertetett sávokban kötött tőkeszázalékai szerint határozzák meg.[18]

A célrészjegyet Baranya, Vas és Győr-Sopron megyékben bevezető mintegy 35 mgtsz alapszabályát vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy valamennyiük az osztalék mértékének a megállapítását a 33/1983. (XI. 3.) PM sz. rendelet 5. §-ában meghatározott, korábban bemutatott két változat közül a gazdasági eredményt egyáltalán figyelembe nem vevő elsőt alkalmazza. Az általunk látott alapszabályokban szinte egyöntetűen az szerepel, hogy a szövetkezet osztalékként a fejlesztés eredményétől függetlenül a takaréklevélre elhelyezett összeg betéti kamata mindenkori legmagasabb mértékének a jogszabályban megengedett maximálisan (jelenleg 3%) növelt összegű részesedést fizet.[19] Vagyis a tagok a lekötési időtől függően az OTP kamatelőírásait követve a fejlesztés eredményétől függetlenül évi 9% kamatot kapnak, amit az mgtsz-ek egy jelentős része kiegészít még az év végi eredményelszámolás alapján 3% részesedéssel. Az osztalék tehát ily módon két részből tevődhet össze. A szövetkezeti gyakorlat itt a jogszabályi kogencia miatt tehát sablonos módon egységes.

Abban található némi egyedi megoldás, hogy néhány szövetkezet kikötötte, miszerint ha valaki alapos, azaz méltánylást érdemlő okból a lekötési idő előtt felmondja a célrészjegyét, az időtartamtól függetlenül csak egy évnek megfelelő legalacsonyabb kamat jár. Jóllehet ez a megoldás az OTP takaréklevélben foglalt feltételekkel egyezik, méltánytalan és egyúttal sérti a 33/1983. (XI. 3.) PM sz. rendeletnek azt az előírását, mely szerint a szövetkezet általi tényleges használati időt kell az osztalék százalékos mértékének megállapításánál figyelembe venni. Ez olvasható ki a jogszabályi szövegezésből. Különben is a már felvett magasabb osztalék visszafizettetése visszás helyzetet teremt már csak amiatt is, mert a felmondás kritériuma, hogy „alapos oka legyen". Ha ilyen alapos és komoly indok nem áll fenn, a szövetkezet nem köteles visszafizetni a célrészjegy összegét. Éppen ezért, ha ezt megteszi, jogról való önkéntes lemondás folytán a taggal szemben követeléssel nem léphet fel.

Ami a szövetkezeti önkormányzat részére megmaradt terület, az a részjegybefizetés módjának jogi rendezése. Az ide vonatkozó gyakorlat is azonban meglehetősen egységes, mivel a szövetkezetek többsé-

[13] Kapronczai Istvánnak, a Szövetkezeti Kutató Intézet munkatársának 1984. I. félévében Szabolcs megyében végzett kutatásai alapján.

[14] Barna Ildikó, igazgatási jogi csoportvezető (Szolnok megyei Tanács Mg. és Élelm. Oszt.). Szolnok, 1984. okt. és Baltás Géza elnökhelyettes közlése.

[15] A Győri Közlekedési Főiskola 1984. évi adatgyűjtése. Szalay Gy. Gazd. és Szervezési Oszt.

[16] S. J. jogtanácsos közlése. Nyíregyháza, 1984. jún. Szabó Ervin jogtan. (tsz) közlése, 1983. december.

[17] Adatok a Baranya megyei Tanács Mezőgazdasági és Élelm. Osztálya igazgatási és jogi csoportjából valók.

[18] Ld. az előző jegyzetet.

[19] A Baranya megyei Tanács Mezőgazdasági és Élelm. Oszt. 1984. júniusi nyilvántartása alapján. Adatközlő: Jászay Ilona.

ge a rendezés során a TOT ajánlásban foglaltakat elfogadva rendezte a tagok által megajánlott célrészjegyek befizetését. Eszerint az a tag, aki 5000 Ft összegig terjedő célrészjegyeket jegyez, egyösszegben köteles annak összegét befizetni, aki 5000 és 20000 Ft közötti összegű célrészjegyet jegyez, annak összegét 3 havi, aki 20000 Ft — 100000 Ft között, az 4 havi, aki 100000 és 150000 Ft között, az 5 havi, míg aki 150000—200000 Ft között az 6 havi részletben tartozik a jegyzett részjegyösszeget megfizetni.[20]

A Baranya megyei mgtsz-ek alapszabályainak vizsgálatából az is kitűnik, hogy azok túlnyomórészt megismétlik a részjegyalap felhasználására vonatkozó már tárgyalt PM rendelet előírásait, mely szerint a jegyzett részjegyek összegét a szövetkezet a részjegyalapba helyezi el és a fejlesztési alap szabályai szerint használja fel.[21]

Az általunk áttanulmányozott célrészjegyekre vonatkozó alapszabályi előírások és megállapodás blanketták szövegei a célrészjegy visszafizetését ugyancsak általában egységesen akként rendezik, hogy a szövetkezet a rendelkezésre bocsátott tőkét a lejáratot követő 30 nappal, de legkésőbb a tárgyévi zárszámadásig köteles visszafizetni a tagnak, az utána járó részesedéssel, osztalékkal, illetőleg kamatokkal együtt. Ezt a rendelkezési módot alkalmazzák a termelésfejlesztési hozzájárulás, illetőleg a tagsági kölcsön visszafizetésénél is.[22]

Az *ipari szövetkezetek*nél 4 megyére kiterjedően vizsgáltuk meg a célrészjegy helyzetét. Egy megye kivételével a többi megye ipari szövetkezetei még belső szabályzatba felvéve sem beszélnek róla. Egyedül Baranya megye az, amelynek 21 ipari szövetkezetéből 19 — mint lehetőséget — az alapszabályába felvette, de eddig egyikük sem vezette be. A kapott információk szerint ebbe belejátszik mindenekelőtt az, hogy az OKISZ sem szorgalmazza, mert a csak KFA-ra és KTA-ra történő támaszkodás esetén sokkal centralizáltabban tudja tervezni és irányítani az ipari szövetkezetek gazdasági tevékenységének fejlesztését, annak az OKISZ által jónak tartott irányvonalát. A célrészjegy negligálásában az is közrehat ezen túlmenően, hogy mind a szövetkezeti vezetők, mind pedig a tagok kevésnek tartják a 33/1983. (XI. 3.) PM sz. rendeletben megállapított osztalék mértékét és ezért nem látják értelmét a bevezetésnek. Ezen túlmenően azért sem látják értelmét, hogy bevezessék, mert a célrészjegy összegének maximálása, azaz korlátozása miatt nem tudnak annyi pénzt összegyűjteni, amennyi a beruházások, korszerűsítések és fejlesztések megvalósításához szükséges volna. Hitelt a szövetkezet nem kap. Ugyanakkor viszont a kapott vélemények szerint a tagok, valamint hozzátartozóik hajlandók lennének a hiányzó pénzt kedvezőbb feltételek mellett összeadni. Ezzel összefüggésben a Baranya megyei ipari szövetkezetek körében felvetődött olyan gondolat is, hogy célszerű lenne az áfészekhez hasonlóan bevezetni a munkaviszony nélküli vagyonbevivő tagsági viszonyt is, amely körhöz tartozók csak részjegy és célrészjegy jegyzéssel, vagy tagsági kölcsönnel kapcsolódnának a szövetkezethez.[23] Tovább vezetve ezt a gondolatot, a benne lévő reális mag aktualitását emeli az, hogy egyre nagyobb az igény a kisiparosok körében a ma hiányzó beszerző-értékesítő ipari szövetkezeti tevékenységre.

Az *áfészekben* a célrészjegyjegyzés országos mértékben elterjedt és a célrészjegyalap egyre növekvő összegű tendenciát mutat. A kevésbé élénk megyékhez tartozó Vas megyében pl. a célrészjegyállomány az 1980-tól eltelt három és fél év alatt 44 millióval, ebből 1984. I. félévében 16,5 millióval nőtt.[24] A célrészjegyalapot a szövetkezetek a fejlesztés, korszerűsítés pénzügyi alapjainak biztosításához használják fel.[25] Az állomány döntő része a fejlesztéseket szolgálja, kisebb része a forgóeszközök biztonságát.[26] Országos viszonylatban számottevő szerepe van a 3 éves rekonstrukciós program végrehajtásában is.[27] Vas megyében az 58 milliós programból 28,6 millió a szövetkezeti saját erő, ebből 14 milliót célrészjeggyel kívánnak fedezni.[28]

Az általunk áttanulmányozott áfész alapszabályok azt mutatják, hogy a célrészjegy jegyzését, befizetését, lekötési idejét, a lekötési idő tartamával összefüggésbe hozott osztalék mértékét, továbbá a részjegy felhasználását, visszafizetését és a tag részéről történő esetleges felmondását az áfészek is az mgtsz-ekhez hasonlóan rendezik.[29] Ennek oka az, hogy a SZÖVOSZ a saját szövetkezetei részére is hasonló ajánlást tett közzé, mint amilyent a TOT. Ugyanakkor mindkettő erősen függ a 33/1983. (XI. 3.) PM sz. rendelet korlátaitól.

Áttérve a *takarék-* és a *lakásszövetkezet*ekre, a célrészjegyet egyik típusban sem vezették be. A takarékszövetkezeteket érintően azonban a SZÖVOSZ Takarékszövetkezeti Főosztálya foglalkozik a bevezetés tervével. Ez összefügg azzal, hogy újabban a takarékszövetkezetek városokban is működhetnek. A városi működés objektív feltételét megadó beruházásokat a célrészjegyekből összegyűlt alap jelentősen megkönnyítheti.[30]

III.

Termelési-fejlesztési hozzájárulás és a tagsági kölcsön

1. A termelési-fejlesztési hozzájárulás és a tagsági kölcsön a szövetkezeti jogi szabályozásban

Ebben a körben az SzVt. 65. §-a annyit mond, hogy „...a tag és a szövetkezet vagyoni kapcsolatainak egyéb formáit a jogszabályok keretei között az alapszabály... stb. határozzák meg". Az SzVt. tehát a célrészjegy mellett a többi önkéntes tagsági pénzbeli

[20] Ld. a 17. sz. jegyzetet.

[21] Uo.

[22] Répcelaki Nagymező Mgtsz. Megállapodás 6. pontja, átvette Vas megyében 11 tsz és Győr-Sopron megyében több tsz. A tsz elnökének és jogtanácsosának közlése.

[23] Adatközlő: Loncsár István. Pécs, 1984. június.

[24] Vas megyei MESZÖV Általános Titkárság, Tájékoztató jelentés a MESZÖV elnökségnek az áfészek és tagjaik vagyoni kapcsolatának, kötődésének helyzetéről. Szombathely, 1984. szept. 4. soksz. 3. old.

[25] Uo.

[26] Uo.

[27] Uo.

[28] Uo.

[29] Vas megyei Áfész alapszabályok célrészjegyre vonatkozó előírásai. Rendelkezésemre bocsátotta: Sümeghy L. MESZÖV titkárságvezető. 1985. január.

[30] Sümeghy Lászlónak interjúnyilatkozata. Szombathely, 1985. január.

hozzájárulási lehetőségre „egyéb formákként" megjelölve csupán utal, tartalmilag és fogalmilag azonban még csak meg sem közelíti. Az ágazati jogi szabályozás síkján az mgtsz R. 56. §-a a részjegy mellett önkéntes tagsági-vagyoni hozzájárulásként a termelésfejlesztési hozzájárulást nevesíti és ezen keresztül még egyéb vagyoni hozzájárulások lehetőségeit is megemlíti. Az ISz. t. 15. § (2) bekezdése gazdasági célokra az ipari szövetkezetek számára a tagsági kölcsönfelvételt teszi lehetővé, amit a közgyűlésnek kell elhatároznia. A tagsági kölcsönszerződést a taggal a szövetkezetnek írásban kell megkötnie. Ezen kívül kulturális, jóléti és sport célokra a szövetkezet a vagyoni hozzájárulás egyéb formáit is bevezetheti. Az Ftrv. 22. §-ának (2) bekezdése értelmében az áfészek tagjaiktól kamatmentes, vagy kamatterhes kölcsönt vehetnek fel. Mint már előzetesen jeleztük, a takarékszövetkezetek, valamint a lakás-, garázs- és üdülőszövetkezetek esetében a tagsági kölcsön nem ismeretes sem az ágazati jogi szabályozás szintjén, sem pedig a gyakorlatban. A takarékszövetkezeti kölcsön felvételének előnyeiről a célrészjegy előzőleg történt tárgyalása során szóltunk. A lakás típusú szövetkezeteknél pedig a kamatmentes kölcsönfelvétel volna a járható út olyan kisebb beruházásokra, fejlesztésekre és korszerűsítésekre, amelyeknél vállalatszerű tevékenység nem jelentkezik, és ahol a tagok havi hozzájárulásaiból képződő fenntartási és üzemeltetési alap nem elegendő a költségek fedezésére, hanem kiegészítésre szorul.

A már többször említett 33/1983. (XI. 3.) PM sz. rendelet végrehajtási szinten valamennyi szövetkezeti típusra és ágazatra kiterjedően a 6. és 7. §-ában a termelési és fejlesztési hozzájárulásról, míg a 8. szakaszban a tagsági kölcsönről és az egyéb vagyoni hozzájárulásokról beszél.

A PM rendelet 6. és 7. §-a a termelési-fejlesztési hozzájárulást az mgtsz R. 59. §-ával összhangban csak az mgtsz-ekre, halászati- és mezőgazdasági szakszövetkezetekre vonatkozóan szabályozza. A szövetkezeteknek ebben a körében a termelési és fejlesztési hozzájárulás címén befizetett ideiglenesen átvett összegeket közvetlenül a szövetkezet fejlesztési alapjába kell helyezni és abból kell visszafizetni. Az egy tag által befizethető termelési és fejlesztési hozzájárulás alsó és felső határát a jogszabály nem korlátozza. E kérdés meghatározása tehát teljesen a szövetkezeti önkormányzat hatáskörébe tartozik. A termelési és fejlesztési hozzájárulás után fizethető kamat — a jogszabályi szóhasználat szerint: részesedés — mértéke azonban nem haladhatja meg a takaréklevél-betétek mindenkori legmagasabb kamatszintjét, ami jelenleg 8%. A termelési és fejlesztési hozzájárulás után fizethető részesedést a szövetkezet szintén csak a városi és a községi hozzájárulás elszámolása után, az érdekeltség alapjául szolgáló nyereség terhére fizetheti ki.

A tagsági kölcsönre és az egyéb vagyoni hozzájárulásokra vonatkozó 8. szakasz szerint a tagok által a szövetkezetnek nyújtott kölcsönök és az egyéb vagyoni hozzájárulások felhasználását és visszafizetését a forgóeszköz-hitelekre vonatkozó előírások szerint kell elvégezni. E megszorításon kívül további megszorítás az, hogy a szövetkezet a tagoknak nem fizethet magasabb kamatot, mint amennyi az egy évre tartósan lekötött takarékbetétek után járó mindenkori legmagasabb kamat.

2. A termelésfejlesztési hozzájárulás és a tagsági kölcsönfelvétel gyakorlata

Míg az 1970-es évek reformellenes gazdaságpolitikáját megelőzően az mgtsz-ekben, a mezőgazdasági szakszövetkezetekben és a halászati szövetkezetekben álló- és forgóeszköz-beszerzésre, fejlesztésre egyaránt a tagsági kölcsön volt az uralkodó, és a célrészjegyet csak néhány szövetkezet, elsősorban állóeszköz-beruházásokra és új üzemágak beindítására bocsátott ki,[31] addig ma a fenti jogi szabályozásból adódóan a célrészjegy az uralkodó. A tagsági kölcsönt az általunk vizsgált megyék mgtsz-einek csak egy része alkalmazza. Részben olyanok alkalmazzák, amelyek nem vezették be a célrészjegyeket, részben azonban néhány olyan szövetkezet is alkalmazza, amely a célrészjegyet alapszabályába felvette. E szövetkezetek túlnyomó része a banktól történő forgóeszközhitel-felvételt kívánja a tagsági kölcsönnel helyettesíteni.[32] Több mgtsz traktorok és gépjárművek vásárlásához vesz fel olyan időszakokban a tagoktól hitelt, amikor nyereségessége ellenére átmeneti pénzhiánnyal küzd.

Bács-Kiskun megye szakszövetkezeteinek jelentős része elsősorban avégett alkalmazza a célrészjegy mellett a tagsági kölcsönt is, mert felső határát jogszabály nem korlátozza. Ott, ahol azonban a 33/1983. (XI. 3.) PM sz. rendelet megjelenéséig a tagsági kölcsönt alkalmazták, e rendelet hatályba lépése után a kisebb kamatot jelentő tagsági kölcsönt a nagyobb részesedést biztosító termelési-fejlesztési hozzájárulásnak keresztelték el. Baranya megye mgtsz-einek túlnyomó része a célrészjegy mellett párhuzamosan a termelési-fejlesztési hozzájárulást is bevezette az éves, vagy középfokú tervekben meghatározott szövetkezeti termelésfejlesztési célok megvalósítására, valamint a tagok anyagi támogatására,[33] miként ez az alapszabályok megszövegezéséből kitűnik. A termelési-fejlesztési hozzájárulás bevezetése mellett állást foglalt Baranya megyei mgtsz-ek mindegyike a hozzájárulás alsó határát 1000 forintban állapította meg.[34] Legtöbbjük a felső határt nem maximálta. Egy részük azonban a TOT ajánlásának megfelelően az egy tag által adható hozzájárulás legmagasabb összegét 500000,— Ft-ban határozta meg.[35] Említést érdemel az is, hogy néhány szövetkezet a TOT által kiadott segédanyagba bekerült sajtóhiba folytán a termelési-fejlesztési hozzájárulás maximumát 500000 forint helyett 50000 Ft-ban állapította meg.[36] A sematikus mintamásolás eme viszonylag ritka és azóta már általában helyreigazított eseteinek kivételével az tükröződik, hogy a szövetkezetek a termelési-fejlesztési hozzájárulást hirtelen jelentkező nagyobb pénzszükségleteik fedezetének megteremtésére helyezik kilátásba és visszafizetési határidejüket is egyedileg állapítják meg. Ahol a termelési-fejlesztési hozzájárulás címén már sor került a tagoktól pénzfelvételre, ott írás-

[31] Balázs Géza elnökhelyettes (Orgovány, Bács-Kiskun megye) interjúnyilatkozata, 1983. június.

[32] A Szolnok megyei TESZÖV közgazdasági osztályvezetőjének interjúnyilatkozata. Szolnok, 1984. október.

[33] Szederkény, Karasica Gyöngye Mgtsz alapszabályi előírás.

[34] A termelési-fejlesztési hozzájárulást bevezető 11 Baranya megyei Mgtsz közül 8 így szabályozott.

[35] Uo.

[36] Uo. Hasonló a helyzet Vas megyében is. TESZÖV információ. 1984. október.

beli szerződést kötöttek, amelynek tartalmát bár a PM rendelet figyelembevételével, de a kölcsön szabályai szerint állapították meg azzal az eltéréssel, hogy a részesedés — szabatosan a kamat — mértékét a 33/1983. (XI. 3.) PM sz. rendelet 7. § (3) bekezdésében foglalt magasabb, nem pedig a 8. § (2) bekezdésében meghatározott alacsonyabb mérték figyelembevételével rögzítették.[37]

Az *ipari szövetkezetek* az 1970-es évek reform visszafogásáig a tagsági kölcsönt széles körben alkalmazták. Az 1970-es évek közepétől kezdve rövid időn belül szinte teljesen kiveszett. Abban, hogy ma sem tért vissza a gyakorlata és csak igen elvétve használják fel, az OKISZ eddigi centralizációs szövetkezetirányítási politikájának tudható be. A kisszövetkezeti szférában az érdekvédelmi szervekkel szemben fennálló csekélyebb kötődés következtében erőteljesebb szerephez jut. Az írásbeli kölcsönszerződések tanúsága szerint itt a PM rendelet 8. § (2) bekezdésében az alacsonyabb százalékos részarányú kamatot állapítják meg.[38] Az ipari szövetkezetek közül a nagyszövetkezetek a pénzbeli vagyoni hozzájárulásnak a sport- és kulturális célokra fenntartott egyéb formáival eddig nem éltek. Ez vonatkozik a kisszövetkezetekre is. A kisszövetkezeti szférában azonban gazdasági célokra megtalálható, de dologi eszközökkel való hozzájárulások formájában. Erről azonban e fejezet záróponjában fogunk szólni.

Az *áfész*-ekben a tagi kölcsön az 1970-es évek nagyméretű szövetkezetösszevonásáig a tagsági kölcsön forgóeszköz-felvételekre széles körben elterjedt intézmény volt.[39] Az intézmény azután az ipari szövetkezeteknél is az előbb említett okok miatt szintén kiveszett.[40] Az általunk áttanulmányozott 1984. őszén tartott MESZÖV elnökségi ülések jegyzőkönyvei szerint eddig nem alkalmazták, bár az alapszabályok többségükben — mint lehetőséget — felvetették. Nézetük szerint nemcsak a célrészjegynek, hanem a tagsági kölcsönnek is komoly szerep juthat az egyes kisközségek boltjainak korszerűsítésében, árualapjának és választékának bővítésében. E téren az egyes helyi körzetek és a kisboltok vásárlóközönségére lehetne elsősorban támaszkodni.

3. A tagsági kölcsönre és a termelési-fejlesztési hozzájárulásra vonatkozó hatályos jogi szabályozás és a jelenlegi gyakorlat kritikája a jogdogmatika ismérvei tükrében

Az előbbi két alpontban bemutatott jogi szabályozás és gyakorlat főbb vonalai — úgy véljük — megfelelőképpen mutatják azt, hogy jelenleg az intézmény jogi szabályozásában és alkalmazási területén egy elméleti-dogmatikai zűrzavar, összekuszáltság uralkodik. Először is az a szembetűnő, hogy az ágazati szövetkezeti jogszabályok minden áron való egyediesítésre való törekvése teljesen szétszabdalja az SzVt egységes vonalvezetését. Az ágazati jogi szabályozás ugyanis — véleményünk szerint presztízs okokból — olyan kérdésekben is minden áron ágazati sajátosságokat keres, ahol ilyenek nem is léteznek. Ez az mgtsz kodifikációból indult ki, amely az 1971. évi kodifikáció során lényegében a téeszek által korábban már alkalmazott tagsági kölcsönt nevezte el ilyennek. Az 1971. évi ipari szövetkezeti kodifikáció ezzel ellentétben átvette a ktsz-ek addig alkalmazott tagsági kölcsönét a terminológiáját illetően is, amit helyesen tett, mert így automatikusan utalt a kölcsönnek a Ptk-ban megfogalmazott szabályaira, az ott lefektetett jogok és kötelezettségek korrelációjára. Ezáltal a gyakorlatot jelentősen megkönnyítette. Ugyanez mondható el az áfész-ekre vonatkozó ágazati jogi szabályozásról is, amely szintén a korábbi kölcsöngyakorlatot kodifikálta. Ezzel szemben az mgtsz-ek kialakult gyakorlatában alkalmazott tagsági kölcsön szóhasználattól függetlenül — egy addig ismeretlen és közhasználatban nem állt műszót alkotva — *termelési-fejlesztési hozzájárulás*nak nevezte el a szövetkezeti életen belül kialakult e jogviszonyokat.[41] Ez a tény bizonytalanná tette a jogkövetkezmények rendszerében való eligazodást és a joghatások levonását, mivel az Mgtsz Kódex sehol sem utalt arra, hogy a termelési-fejlesztési hozzájárulásnál melyik jogintézmény szabályait kell irányadónak tekinteni. Ugyanakkor viszont a termelési-fejlesztési hozzájáruláshoz speciális jogkövetkezmény-rendszert nem fűzött.[42]

Az Mgtsz Kódex-hez hasonlóan az ipari szövetkezeti szabályozás is segít a jogdogmatikai tisztánlátást megkeverni, mivel nem lehet tudni, hogy a kulturális-tagjóléti célokra fenntartott egyéb vagyoni hozzájárulásokon csak a 33/1983. (XI. 3.) PM sz. rendelet 8. §-ában meghatározott egyéb vagyoni hozzájárulásokat érti, vagy pedig ugyane rendeletnek a 6. és 7. §-ában szabályozott termelési-fejlesztési hozzájárulást is. Az etimológiai jogszabályelemzés az előbbi mellett szól. Az azonban tény, hogy nemcsak a jogban laikus belső szövetkezeti döntőbizottsági jogalkalmazás, hanem még az általában jogász irányította szövetkezeti önigazgatás számára sem világos e megszövegezés. Jogdogmatikailag pedig teljesen zavaros.

Az ágazati jogi szabályozás mellett tovább bonyolította a helyzetet a 33/1983. (XI. 3.) PM sz. rendeletnek financiális és kincstári szemléletű prakticista funkcionális jellegű jogi szabályozása, mely az mgtszekre vonatkozó termelésfejlesztési hozzájárulásnál kamat helyett részesedésről beszél és a kamat szóhasználatot a többi szövetkezeti típusban és ágazatban használatos tagsági kölcsönre tartja fenn. Ezzel szemben a jogdogmatikai valóság az, hogy az mgtsz-ekben alkalmazott termelésfejlesztési hozzájárulás sem más, mint tagsági kölcsön. Egy különbség van a kettő között, mégpedig az, hogy az mgtsz-eknél alkalmazott tagsági kölcsön kamata magasabb lehet, mint az egyéb szövetkezeti típusokban és ágazatokban. Ezért valamennyi szövetkezeti típusra és ágazatra kiterjedő egységes funkcionális pénzügyi kölcsönszabályozást lett volna helyes megalkotni úgy, hogy az utalt volna

[37] A kapott adatok a Szabolcs-Szatmár, Bács-Kiskun és Zala megyék területi szövetségeitől valók.

[38] A szerző kutatásainak tapasztalatai Budapest főváros, Vas, Veszprém és Csongrád megyék 1982—83-ban általa nézett kisszövetkezetekben.

[39] Vö. *Prugberger* T.: Tagsági megállapodások a szövetkezetekben. 146. és köv. old.

[40] Vö. *Prugberger* T.: Az ipari szövetkezetek állami felügyeletének időszerű kérdései. Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények, 142. 66. old.

[41] Mgtsz R. 59. §.

[42] Uo.

arra, hogy az mgtsz-eknél magasabb kamat alkalmazható.

E jogdogmatikai szétzilálás terén azonban nemcsak a szövetkezeti ágazati jogi szabályozás, és az itt tárgyalt funkcionális pénzügyi jogi szabályozás a vétkes, hanem maga az SzVt is, mivel fent ismertetett ide vonatkozó keretszakaszai annyira tartalmatlanok és jogintézményelméleti irányvonalat meg nem adó jellegűek, hogy ez az ellentmondásos pontatlanná válás törvényszerűen következett be azért, mert a jogi-jogdogmatikai rendszer hiányában a közgazdasági-pénzügyi szemlélet adta meg a maga túldimenzionált ökonom- és monetpragmatista rendszerét. A megoldás egy olyan SzVt szabályozás volna, amely utalna a termelésfejlesztési hozzájárulás tagsági kölcsön tartalmára és arra, hogy a jogkövetkezmény-levonásoknál a Ptk. kölcsönszabályai szerint kell eljárni. Ezt követelné meg a szövetkezeti önigazgatás és belső jogalkalmazás biztonsága, mindenekelőtt a tagok biztonságérzete.

Müller, M.—Schönfeld, G.

Gondolatok a KGST-tagországok tudományos-műszaki együttműködése jogi alapjainak további tökéletesítéséhez és továbbfejlesztéséhez

I.

A KGST-tagországokban a társadalmi fejlődés megváltozott és bonyolultabbá vált belső és külső körülmények között folyik, melyek a létező szocializmust újabb kihívások elé állítják. A kommunista és munkáspártok és a KGST-tagországok kormányai stratégiájának megfelelően ezekkel a magasabb követelményekkel úgy birkóznak meg, hogy a szocializmus előnyei egyre inkább hatékonyabbá válnak és ezzel fölénye biztosítva lesz és továbbfejlődik.

A tagországok stratégiájának középpontjában a teljesítmények hosszú lejáratú, jelentős népgazdasági növekedése áll, e kardinális feladatok megoldásától ugyanis egyre inkább függ a szocialista társadalom továbbfejlődése és ezzel egyidejűleg a szocializmus helyzetének további megerősítése a nemzetközi osztályharcban.

Ilyen körülmények között a nemzetközi szocialista munkamegosztás előnyeinek egyre szélesebb körű és hatékonyabb kihasználása a tudományos-műszaki forradalom által kitűzött fő feladatok legésszerűbb megoldására fokozott gazdasági és politikai jelentőséggel bír. Ebből kiindulva a KGST 1982. június 8. és 10. között Budapesten megtartott XXXVI. ülése jelentős intézkedéseket határozott el, melyeknek célja a nemzetközi szocialista munkamegosztás lehetőségeinek jobb kihasználása a tudományos-műszaki haladás meggyorsítása érdekében és amelyek a jelenlegi kutatási potenciálokat a dinamikus, haladó irányok fejlesztésére koncentrálják. Ebben az összefüggésben kiemelendő mindenekelőtt a mikroprocesszor-technika fejlesztésében és széles körű alkalmazásában való együttműködésről és az ipari robotok specializált és közös gyártásának fejlesztéséről és szervezéséről szóló Általános Egyezmény.[1]

Mindebből levezethető az alapvető feladat, az integrációs folyamatok irányításának és jogi szabályozásának magasabb színvonalra emelése, ami a minőségileg megváltozott feltételeknek és követelményeknek megfelel.

II.

Elvileg megállapítható, hogy a szocialista gazdasági integráció e területe számára a jogi alapok megteremtésének a tudományos-műszaki együttműködés specifikumára tekintettel rendkívül bonyolult feladata koncepcionálisan és a szabályozást illetően módszeresen sikeresen megkezdődött. Ez egyrészt abban jut kifejezésre, hogy a létrehozott jogi alapok a tudomány és technika területén való együttműködés releváns folyamatait aktívan előmozdították és ösztönözték, másrészt abban, hogy ma már kirajzolódnak az együttműködés e területe számára egy önmagában zárt teljes szabályozás körvonalai és alapszerkezete.

Ez az összességében pozitív értékelés ugyanakkor nem zárja ki, hogy mind a jogi alapok jelenlegi alakulása, mind pedig a joggyakorlat — még ha különböző fokon is — elmarad az objektív követelményektől. Ennek oka mindenekelőtt a szabályozás tárgyának bonyolultsága és újdonsága, a tudományos-műszaki integráció viszonylag fiatal gyakorlata, sőt a jogtudományi kutatás állása is.

Az említett objektív tényezők, melyek a tudományos-műszaki együttműködés jogi alapjainak kialakításában az együttműködés más területeivel szembeni viszonylagos lemaradást eredményeznek, egyidejűleg negatívan befolyásolják az együttműködő szervezetek készségét arra, hogy a teljesítés biztosítására konkrét szerződéses kötelezettségeket vállaljanak. Ez aztán oda vezet, hogy a kutatási együttműködés még jelentős mértékben elmarad a szerződés adta lehetőségektől, illetve magának a szerződési formának a hatékonyságát alkalmazásakor többé-kevésbé csökkenti. Ennek következménye, hogy az együttműködésben végzett kutatás hatékonysága, mely az egész tudomá-

Müller, M. egyetemi tanár (Potsdam—Babelsberg).
Schönfeld, G. egyetemi tanár (Potsdam—Babelsberg).

[1] Vö. „Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa XXXVI. üléséről kiadott kommüniké" szövege.

nyos-műszaki együttműködés magvát alkotja, eddig saját potenciális lehetőségei mögött marad. Ezzel pedig a hatályos orientáló szabályozások határai együttal világossá válnak.

A tudományos-műszaki együttműködés szerződéseire vonatkozó hatályos jogi alapok és a releváns kapcsolatok tényleges alakulása közti ellentmondást még fokozza, hogy ezek a szabályozások lényegében már olyan színvonalat értek el, hogy a nemzetközileg egységes szabályozás első lépcsőfokának tekinthetők. Ebből viszont az következik, hogy a kötelmi jog területén egy magasabb szabályozási szintre való átmenet megérlelődött feladat, ami a tudományos-műszaki együttműködés hatékonyságának további növelése szempontjából összességében különleges jelentőségű.

A jogi alapok és a jogi gyakorlat színvonala kritikai értékelésének figyelembe kell vennie, hogy a tudomány és technika területén folyó együttműködés hatékonysága lényegében az értékkategóriák e kapcsolatok sajátosságának megfelelő következetes hasznosításától függ, ugyanakkor itt arról van szó, hogy az együttműködő partnereket anyagilag hatékonyan ösztönözzék, a közösen kitűzött feladatokat magas színvonalon, a legrövidebb idő alatt, a rendelkezésre álló erők ésszerű egyesítésével oldják meg. Az értékkategóriákat a tudomány és technika terén folyó együttműködés minden stádiumában következetesen alkalmazni kell, ahol a tudományos-műszaki teljesítmények és eredmények értékelésének további tökéletesítése különös figyelmet érdemel.

III.

Ha a fentiekben kifejezésre jutott, hogy a tudományos-műszaki együttműködés hatályos jogi alapjaiban az együttműködés e területe számára már egy önmagában zárt, teljes szabályozás körvonalai és alapstruktúrái rajzolódnak ki, akkor ezzel együtt felmerül a releváns jogi alapok további alakításának és tökéletesítésének tartalmi és szabályozás-módszertani megközelítésének központi kérdése, amit az alábbiakban közelebbről meg kell vizsgálni.

A szocialista gazdasági integráció és a tudományos-műszaki haladás annyiban jelent két objektíve egymással összefüggő folyamatot, hogy a tudományos-műszaki együttműködés a reprodukciós folyamat következő fázisaiban az integrációs intézkedések egészére vonatkozó lényegi feltételeket teremt és egyidejűleg a KGST-tagországok összehangolt tudományos-műszaki politikája elemeinek kialakítási folyamatát tervszerűen előrelendíti. A tudomány és technika területén folyó együttműködés lényege a tudományos és műszaki kutatások végrehajtásában való együttműködés, mivel itt a részt vevő országok együttes erőfeszítése révén tervszerűen új tudományos-műszaki eredmények születnek, melyek magas és legmagasabb színvonalat képviselnek, és ezáltal a tagországokban a népgazdasági teljesítmények további emelkedése szempontjából döntő jelentőségűek.[2]

Ebből következik egyrészt, hogy a tudományos-műszaki együttműködés az együttműködés viszonylag önálló területe a szocialista gazdasági integráció keretében, másrészt, hogy a tudományos-műszaki haladás kutatásának szoros összefüggésben kell lennie a termeléssel, valamint a hazai és külgazdasági szükségletekkel, hogy az új tudományos-műszaki eredmények kidolgozását, a népgazdaságban magas gazdasági hatásfokot lehessen elérni.

A tudományos-műszaki haladás fejlődése, amely különleges törvényszerűségeknek van alávetve, valamint a szocialista gazdasági integráció egész folyamatának integrális behatolása a tudományos-műszaki haladás tervszerű meggyorsítása révén megköveteli a tudományos-műszaki haladás fejlesztésére, végrehajtására és elterjesztésére irányuló folyamatok irányításának és jogi szabályozásának e kapcsolatok rendszerjellegű alapokon való alakítása. Ebből következik annak szükségessége, hogy a tudomány és technika területén folyó együttműködés jogi alapja rendszerszabályozásként kerüljön kialakításra, ugyanakkor azonban szervesen beágyazódjék a szocialista gazdasági integráció jogi alapjaiba és kompatibilissé váljék a tudomány és technika irányításának és tervezésének nemzeti szabályozásával. A tudományos-műszaki együttműködés hatályos jogi alapjait ez az alapkövetelmény formálja, ami tartalmi, strukturális és szabályozásmódszertani kialakításában válik érthetővé.

A rendszerszabályozás kidolgozása megköveteli, hogy az új szabályozási elemek létrehozására, valamint a már meglévő szabályozási elemek további tökéletesítésére vonatkozó minden lépés alapja egy egységes koncepció legyen, amely magában foglalja a lényeges tartalmi, strukturális és szabályozásmódszertani előírásokat, a teljes szabályozás, valamint annak a szocialista gazdasági integráció jogi alapjaiba való beágyazás és a tudomány és technika irányításának és tervezésének nemzeti rendszere érdekében.

Az ilyen koncepció kidolgozása ezért azon fő feladatok egyike, melyekkel az elmélet és gyakorlat ma szembe kerül. Egy ilyen koncepció kidolgozásának megkezdéséhez az alábbi vezérgondolatokat kell megvitatni, amelyek semmi esetre sem kívánják a teljes problematikát felvázolni vagy kimeríteni.[3]

A szabályozás rendszerjellegét különösen nagy mértékben hangsúlyozó első vezérgondolatot abban kell látni, hogy a szabályozás a KGST keretében a tudományos-műszaki haladás irányításának teljes folyamatát átfogja, amely egy koordinált tudományos-műszaki politika összehangolásától, a prognózisban, tervezésben és kutatásban való együttműködésen át az elért eredmények produktív értékeléséig, valamint a konkrét belső és külgazdasági követelmények figyelembevételéig terjed, hogy a „tudomány-technika-termelés-értékesítés" egységes ciklusának irányításszerű kézbentartása biztosítva legyen. A tudományos-műszaki együttműködés szempontjából itt az a fontos, hogy a reprodukciós folyamat következő fázisaival való irányításszerű összefüggés logikai kapcsolatában, de kölcsönhatásában is garantált legyen. Ebben egyidejűleg érthetővé válik, hogy a tudományos-műszaki haladás irányításának szabályozása komplex

[2] Vö. Szerzői kollektíva: Szocialista gazdasági integráció — alapelvek és feladatok. Berlin, 1977. 156. old., valamint Szerzői kollektíva: Szocialista gazdasági integráció — ma, a fejlődés alapkérdései és tendenciái. Berlin, 1982. 16. old. et seq.

[3] Vö. a következőhöz M. *Müller*—G. *Schönfeld*: A KGST-tagországok tudományos-műszaki együttműködése jogi alapjai további alakításának néhány alapkérdéséről. Staat und Recht, 1983. 32. old. et seq.

megközelítést igényel, amely ezt a folyamatot a tudomány és technika fejlődésének törvényszerűségeivel összhangban a maga egészében és dinamikájában úgy fogja fel, hogy a jogi szabályozás a folyamat irányításszerű kézbentartását aktívan befolyásolja és ösztönzi. A tudomány és technika területén folyó együttműködés rendszerszabályozása, a szabályozás tárgya specifikumára és rendkívül nagy átfogó erejére tekintettel implikálja, hogy a szabályozás differenciáltsága, az együttműködés különböző formái és módszerei sajátosságainak megfelelően, objektíven determinált.

További hordozó vezérgondolatot abban kell látni, hogy az államközi együttműködésre vonatkozó szabályozást — tehát mindenekelőtt az egyezmények eszköztárát —, valamint a kooperáló intézmények együttműködésére vonatkozó szabályozásokat úgy kell egymással összehangolni és összekapcsolni, hogy egy komplex, egységesen ható jogi mechanizmust alkossanak, melynél a nemzetközi jogi és gazdasági (illetve polgári) jogi szabályozások egymással integrálisan kapcsolódnak.

A tudományos-műszaki együttműködés a szocialista gazdasági integrációban csak olyan mértékben képes sajátos szerepének megfelelni, amennyire sikerül a koordinált tudományos-műszaki politikából levezetett kutatási feladatokat a legmagasabb színvonalon, optimális idővel megoldani. Ebből következik, hogy a rendszerszabályozással szembeni döntő követelményt abban kell látni, hogy ez hatékonyan járul hozzá a tudományos-műszaki alkotókészség ösztönzéséhez és széles körű kifejtéséhez. Itt nem egyedül a kutatásban tevékenykedő káderek ösztönzéséről van szó — bármilyen fontos is ez —, hanem különösen arról, hogy a kooperáló intézményeket és szerveket színvonalas műszaki-tudományos eredmények kidolgozásában gazdaságilag hatásosan érdekeltté kell tenni, hogy az együttműködő szervezeteknél az alkotókészség széles körű kifejtéséhez kedvező légkört teremtsenek. Itt különös figyelmet kell szentelni az időtényezőnek, mivel az együttműködéshez alapul szolgáló feladatot optimális időpontig meg kell oldani, hogy az elért tudományos-műszaki eredményt a legnagyobb gazdasági haszonnal lehessen értékesíteni. A tudományos-műszaki együttműködés jogi szabályozása szempontjából különösen jelentős az a körülmény, hogy a kutatás — fejlesztés — továbbadás folyamatánál lényegében bizonyos kockázatok immanensek, amelyek annál nagyobbak lesznek, minél igényesebb a megoldandó tudományos-műszaki feladat. Ebből származik a tudományos-műszaki együttműködés folyamatainak irányításában fellépő jellegzetes ellentmondás, hogy egyrészt a megállapodás tárgyát képező terv megfelelő minőségű és határidőre történő megvalósítása messzemenő hatást gyakorol az együttműködésben résztvevő államokra és intézményekre, másrészt azonban a tervszerű megvalósítást ilyen jellegű kockázatok veszélyeztetik, sőt esetleg kérdésessé teszik. Ennek az ellentmondásnak leküzdését célozza az a másik vezérgondolat, hogy a tudományos-műszaki együttműködés rendszerszabályozásának kidolgozásánál a tudományos-műszaki haladás ezen sajátosságát és az ezzel összefüggő konzekvenciákat sajátos módon tekintetbe kell venni.

Szabályozás-módszertani szempontból további vezérgondolat található abban — és az idevágó jogi alapok eddigi fejlődésénél szerzett tapasztalatok nem hagynak efelől kétséget —, hogy a tudományos-műszaki együttműködés rendszerszabályozását — legalábbis hosszabb időtartamra — egy differenciált szabályozási szint fogja jellemezni, ahol mindenesetre távlatilag a nemzetközi egységes szabályozások irányába történő fokozódó hangsúlyeltolódással lehetne számolni.

Egy rendszerszabályozás kidolgozásánál végeredményben számításba kell venni azt a körülményt, hogy a tudományos-műszaki haladás fejlesztésére és meggyorsítására irányuló folyamatok csak korlátozottan szabályozhatók, úgyhogy a tudományos-műszaki együttműködés jogi szabályozásának is objektív határokat kell szabni. Ebből levonható az a fontos végkövetkeztetés, hogy a tudomány és technika területén folyó együttműködés részfolyamatai és keresztmetszeti problémái szabályozhatóságának és szabályozása szükségességének rendszeres elemzése a rendszerszabályozás kidolgozásának elengedhetetlen előfeltétele, éspedig nem csak a szabályozás tárgyának újdonságára és bonyolultságára tekintettel, hanem mindenekelőtt azért, mert a vonatkozó jogi alapok további tervszerű alakításának és struktúrálásának a rendszerszabályozás irányában éppen egy ilyen elemzés eredményeiből kell kiindulnia.

IV.

A tudományos-műszaki együttműködés hatékonysága növelésére irányuló követelmény, legalábbis amennyiben az alkalmazott kutatáshoz való együttműködésről van szó, azonos azzal a törekvéssel, hogy a tudományos-műszaki együttműködésből származó tudományos-műszaki eredmények produktív hatékonyságát a résztvevő államok érdekében megerősítsék. Ez abból adódik, hogy a szocialista társadalom tudománya és technikája nem rendelkezik „önmagát kielégítő jelentőséggel", hanem a tudományos-műszaki haladás alkalmazásának kritériumai és vonatkoztatási alapja és hatékonyságának felülvizsgálata bonyolultabb szociális-gazdasági jellegű.[4] Ezeknek a társadalmi tényezőknek van a tudományos-műszaki haladás fejlesztése alárendelve. Ezekből lehet a tudományos-műszaki együttműködés feladatait is levezetni. Ezek jelentik a mércét a tudományos-műszaki együttműködés hatékonysága számára. A kutatási és fejlesztési együttműködésnek a társadalmi céljukkal való állandó összefüggése, különösen a materiális termelésben való együttműködés formáival való szoros kapcsolat alakjában, ennélfogva a tudományos-műszaki együttműködés lényeges jellemzője, ami mindenekelőtt a hatékonyság növelésével kapcsolatban nyer fokozott jelentőséget. Döntő mértékben függ ettől, vajon és milyen mértékben játssza a tudományos-műszaki együttműködés a neki kijáró progresszív és dinamikus szerepet a szocialista gazdasági integráció formáinak és intézkedéseinek egészében.

Ez aláhúzza a tudományos-műszaki együttműködésnek más integrációs folyamatokkal, különösen a materiális termelésben való együttműködés folyama-

[4] Ugyancsak W. G. *Afanaszjev*: Tudomány, technika és a szocialista társadalom vezetése. Berlin, 1971. 74. és 67. old.

taival való stabil és folyamatos kapcsolata megszervezésének szükségességét. Ez nem olyan folyamat, amely egyes jogi eszköztárra és intézetre redukálódik, hanem a tudományos-műszaki együttműködés jogi szabályozásának alakításához és további fejlesztéséhez való koncepcionális hozzáállásról együttesen rendelkezik.

Ez abban fejeződik ki, hogy a tudományos-műszaki együttműködésnek különösen a materiális termelésben való együttműködéssel való kapcsolata kialakítása és biztosítása különböző komponenseket mutat, melyeknek a tudományos-műszaki együttműködés jogi szabályozásának a szocialista gazdasági integráció jogi rendszerének egészébe való besorolását a tudományos-műszaki együttműködés specifikumainak egyidejű figyelembevételével végre kell hajtani.

Van egy *normatív komponense*, többek között az általános érvényű, azaz a különböző integrációs folyamatok számára érvényes, többek között a tudományos-műszaki együttműködésben is szokásos magatartási modellnek az elvi szabályozásokba (így az általános szerződési jogba) való felvétele, a tudományos-műszaki együttműködési szabályozásoknak a tudományos-műszaki együttműködés tipikus magatartásaira való egyidejű redukálásával, és a tudományos-műszaki együttműködésnek a termelési együttműködéshez való kapcsolódási szálainak szabályozása (mindenekelőtt a tudományos-műszaki együttműködés eredményeinek átadási és hasznosítási problémái). *Institucionális (intézményi) komponense* a megfelelő közös szervek létrehozására és ezeknek a szükséges hatáskörökkel és kötelezettségekkel való felruházására koncentrálódik, e kapcsolat állandó szervezése érdekében. Ebben az összefüggésben mindenekelőtt a meghatalmazottak tanácsainak kellene nagyobb figyelmet szentelni. Végül a *jogalkalmazó, illetve realizáló komponensek* keretében az egyezmények és szerződések gyakorlatának megfelelő struktúrái révén (pl. komplex egyezmények és egymással összekapcsolt szerződések) a tudományos-műszaki együttműködést és a termelési együttműködést kell egymással összekapcsolni.[5]

A tudományos-műszaki együttműködés a tagországok társadalmi és gazdasági szükségleteire vonatkozó terveinek és programjainak előkészítése és felülvizsgálata, ami a tudományos-műszaki együttműködésnek mindenekelőtt a termelési együttműködéssel való szoros kapcsolatát teszi szükségessé, elsődlegesen össztársadalmi dimenziójú feladat, ami sokszorosan meghaladja a tudományos-műszaki együttműködésben részt vevő partnereknek közvetlenül a megvalósításban való objektív lehetőségeit és jogi kompetenciáját. A tudományos-műszaki együttműködésnek a termelési együttműködéssel való összhangjának biztosítása a tudományos-műszaki és gazdasági együttműködés komplex felfogása révén ezért elsősorban az államok, illetve szerveik akarategyeztetését teszi szükségessé, melyeknek hatáskörébe tartozik mind a termelési folyamatok műszaki-technológiai megújításának irányítása, mind pedig ennek végrehajtása. Ennyiben jut az egyezményeknek a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés intézkedései egészének komplex felfogása során mint a tervezési együttműködés fázisa és a tudományos-műszaki együttműködés megvalósítása közti kapcsolat eszközének kulcsfontosságú funkció.[6]

Ez többek között abban jut kifejezésre, hogy egész sor egyezmény tartalmazza a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés egymással összefüggő elemeit egységükben. Ezzel szemben teljes mértékben a konkrét feltételektől függ, hogy az átadási és hasznosítási megállapodásokat felveszik-e közvetlenül a tudományos-műszaki együttműködési szerződésbe — aminek ugyan a tudományos-műszaki együttműködési szerződések partnerszerkezetét és a műszaki és gazdasági kockázatok sajátosságait tekintetbe véve a még rendelkezésre nem álló tudományos-műszaki eredményekre alkalmazásához gyakran nem szabadna lehetségesnek lennie — vagy a későbbi termelési együttműködéshez való csatlakozási szempontok kerülnek a tudományos-műszaki együttműködési szerződésbe (pl. a szerződéskötési kötelezettség), melyek alapján aztán az átadásra és a termelési együttműködésre vonatkozólag külön szerződéseket kötnek.

Tekintettel azoknak a kérdéseknek terjedelmére, bonyolultságára, társadalmi jelentőségére és hosszú lejáratára, melyeket az államközi kapcsolatok szintjén a tudományos-műszaki együttműködésnek a termelési együttműködéssel való összekapcsolása érdekében el kell dönteni és meg kell határozni, *ezek* a kapcsolatok csak korlátozott mértékben tűnnek normatíven szabályozhatónak. Szükséges és szabályozható az államoknak a tudományos-műszaki együttműködés és a termelési együttműködés közti kapcsolat létrehozására való irányítása a konkrét feltételek szerint ilyen megfelelő formákban. Ennek megfelelően a feladat-és szervezési normák (pl. az egyezmények formáiról, az egyezmények szükséges tartalmáról), ahogy azokat az 1973. évi „A KGST-tagországok tudományos-műszaki együttműködésének és a KGST-szervek ezen a területen kifejtett tevékenységének szervezési-módszertani, gazdasági és jogi alapjai" és a mintaegyezményeknek tekintendő bizonyos egyezmények már tartalmazzák.

A tudományos-műszaki együttműködés közvetlen megvalósítása fázisának formáira és folyamataira vonatkozó általános szabályozási normál kidolgozására vonatkozó koncepcióba mind tartalmilag, mind szerkezetileg és a szabályozásmódszer szempontjából fel kell venni a tudományos-műszaki együttműködésnek a termelési együttműködéssel való szükségszerű szoros kapcsolatát.

V.

A tudományos-műszaki együttműködés szervezési-módszertani, gazdasági és jogi alapjainak megfelelő jellegű alapszabályozásnak, mely kétségtelenül a

[5] Vö. még V. *Libánský*: A KGST-tagországok nemzetközi tudományos-műszaki együttműködése jogi mechanizmusának néhány kérdéséről. A KGST tagországok tudományos-műszaki együttműködésére vonatkozó egyezmények és szerződések c. anyagban. Aktuelle Beiträge der Staats- und Rechtswissenschaft. 193. füzet, Akademie für Staats- und Rechtswissenschaft der DDR, Potsdam—Babelsberg, 1978. 99. old. et seq.

[6] Vö. ehhez további fejtegetések G. *Schönfeld*: Egyezményi eszköztár a KGST-tagországok többoldalú tudományos-műszaki együttműködése jogi mechnizmusában. Staat und Recht, 1981. 10. sz. 896. old. et seq.

bevált módon betölti a jog fent vázolt irányítási funkcióját és az együttműködés formáinak és elemeinek kiválasztásánál jogi-szervezési kapocsként és tájékoztatási keretként hat, a szerződéskötés és a partnerek anyagi felelősségének ösztönzésére gyakorolt hatása természetesen korlátozott. Ezért tehát szükséges, főleg mivel a tudományos-műszaki együttműködés mennyiségileg és minőségileg figyelemre méltó fejlődési szintet ért el és emellett általánosan tipikus magatartásmódok jutottak kifejezésre, a tudományos-műszaki együttműködés jogi szabályozásának közvetlen folyamatalakító és szabályozó funkcióját a jövőben megerősíteni.[7] Emellett szól az is, hogy a terjedelmes és részben kazuisztikus mintaszabályzatok, bár jelentősen hozzájárulnak az általános és általánosításra alkalmas magatartásmódok kialakításához, most már azonban elérték az együttműködő partnerek jogi kapcsolatának ösztönzésére gyakorolt önálló hatásuk határait. Ez megmutatkozik a szervezetnek a tudományos-műszaki együttműködési szerződésekből adódó anyagi felelősségéről szóló 1981. évi mintaszabályok tartalmában és szerkezetében, melyek bár fakultatív mintaszabályzat jellegűek, absztrakciós szintet mutatnak, ami mindenképpen a tudományos-műszaki együttműködés feltételeinek normatív szabályozásához az első lépésként és mintaként szolgálhat.[8]

Mind a tudományos-műszaki együttműködésben, mind pedig annak jogi szabályozásában elért fejlődési szint lehetővé teszi és megköveteli egy *általános szabályozás* belátható időn belül történő *kidolgozásának* megkezdését, amely a lényeges, a tudományos-műszaki együttműködésre jellemző ismertetőjegyeket és feltételeket tükrözi és ezeket a gazdálkodó szervezetek közti szerződéses kapcsolatok számára jogi magatartási mércévé teszi a tudományos-műszaki együttműködés megvalósításánál.

Meg kell állapítani, hogy a *tudományos-műszaki együttműködés* mindkét *alapformája* céljára, a tudományos-műszaki eredményeknek a kidolgozásban részt vett partnerek számára való átadása és a kutatásban és fejlesztésben való együttműködés tudományos-műszaki teljesítmények elérésére és tudományos-műszaki eredmények kidolgozására, mindenkor egyedi tipikus struktúrák és feltételek alakultak ki a tudományos-műszaki haladás lényeges jellemzői tekintetében. Ez vonatkozik többek között a rizikófaktorra és az átvételi feltételekre. Ez igazolja azt, hogy a tudományos-műszaki együttműködés általános szerződési feltételeinek szabályozását ezeknek az alapstruktúráknak az absztrakciós szintjén kell elvégezni. A megfelelő részszabályozásoknak azonban a tudományos-műszaki együttműködés gyakorlatban előforduló vegyes formáira való alkalmazással összeegyeztethetőnek és kombinációra alkalmasnak kell lenniök.

A tudományos-műszaki együttműködés alapformáinak szabályozásmódszertani megfogalmazása során figyelembe kell venni, hogy ezek a formák szerkezetileg differenciáltan fejlődtek. Míg a tudományos-műszaki eredmények átadására és hasznosítására vonatkozó szerződés minden megjelenési formája hasonló szerződési funkciókat tölt be a jogokra és kötelességekre vonatkozó általános szerkezettel, melyet egy szerződéstípushoz, a licenciaszerződéshez lehet hozzárendelni, addig a kutatási és fejlesztési együttműködés több szerződéstípust, illetve -fajtát használ. Tudományos-műszaki teljesítményeknek a nemzetközi munkamegosztásban történő létrehozása köztudottan megbízási vagy kooperációs jogviszony keretében, vagy jogi személyiséggel rendelkező vagy nem rendelkező közös nemzetközi intézményekben, tehát a jogokra és kötelezettségekre vonatkozó differenciált szerkezetekben történik. A mindenkori, egymástól eltérő magatartási modelleket a szocialista gazdasági integrációban ismert, még ha nemzetközileg egységesen még nem is szabályozott szerződéstípusokhoz, mint amilyen a szolgáltatási és munkavégzési szerződés, a kooperációs szerződés és a társasági szerződés, lehet sorolni.

Míg az átadási és hasznosítási feltételek szabályozásának a tudományos-műszaki együttműködés általános feltételei keretében célszerűen a „licenciaszerződés" szerződéstípus, amely csak a tudományos-műszaki együttműködésben fordul elő, szabályozására szabadna koncentrálódnia, a kutatási és fejlesztési együttműködés feltételeire vonatkozó szerződéstípusok szabályozása nem látszik kívánatosnak. Az ilyen kapcsolatokban alkalmazandó szerződéstípusok általános jellegűek. Szabályozásukat meg kellene hagyni egy nemzetközileg egységes általános szerződési jog számára.[9]

Ehelyett a tudományos-műszaki teljesítmények nemzetközi munkamegosztásban történő létrehozására vonatkozó általános feltételek részszabályozásának azokkal az általános jellemzőkkel kell foglalkoznia, amelyek a kutatási folyamatok sajátosságából, különösen a kockázattal terhelt alkotói tudományos-műszaki munka kihatásaival kapcsolatosan, származnak. Ezek jelentős szerződési elemeket befolyásolnak, mint a szerződési kötelezettségek, a szerződés teljesítése, a felelősség és a szerződés módosítása egységes irányban a kutatási és fejlesztési együttműködésről szóló minden szerződésnél. A szerződés kialakítására való hatásukban mutatkozó különbségek nem annyira a munkamegosztás mértékének vagy módjának megfelelő tipikus magatartási modelleknek, mint sokkal inkább az együttműködés területének (alapkutatás, alkalmazott kutatás, fejlesztés) köszönhetőek. A kutatási és fejlesztési együttműködés nemzetközi szocialista kapcsolatai tipikus jegyeinek megfelel az ezen a területen előforduló valamennyi gazdasági szerződéses kapcsolatra vonatkozó alapfeltételek váza, melynek körvonalai már láthatóak az anyagi felelősségről szóló mintaszabályokban és amely a tudományos-műszaki együttműködés általános feltételeinek keretében szükségessé teszi a szabályozást, valamint szabályozhatónak tűnik.[10]

[7] A szerzők ezt részletesebben indokolták M. *Müller*—G. *Schönfeld*: A tudományos-műszaki együttműködési szerződések reális teljesítésének biztosítása a KGST keretében c. műben. Staat und Recht, 1982. 4. sz. 327. old. et seq.

[8] Vö. ehhez G. *Brandt*—G. *Schönfeld*: Az anyagi felelősség szabályozásáról a tudományos-műszaki együttműködés szerződéses kapcsolataiban a KGST keretében. Wirtschaftsrecht, 1982. 2. sz. 116. old. et seq.

[9] Mindenesetre amíg nincs egy általános nemzetközileg egységes szerződési jog és egyúttal hiányzik egy általános szerződési típusszabályozás, a tudományos-műszaki együttműködés általános feltételei szabályozásánál a kutatási és fejlesztési együttműködés fő formáinak jellegzetes megvalósítási feltételeit is fel kellene venni.

[10] Vö. *Brandt—Schönfeld*, fenti mű.

Az ezen szerződésekre vonatkozó egységes alapkövetelmények és az egymástól eltérő szerződési struktúrákban való megvalósításuk dialektikájának megfelelően, ezeket a feltételeket építőszekrény-szerűen be lehet illeszteni a mindenkori hagyományos, nem a tudományos-műszaki együttműködésre korlátozott szerződéstípusokba.[11]

A tudományos-műszaki együttműködés általános alapfeltételeiként, melyeknek egy nemzetközileg egységes szerződési jog fejlődési fokától függetlenül a tudományos-műszaki együttműködés általános feltételei lényegévé kellene válniok, az alábbiak alakultak ki:

1. Általánosítható átadási és hasznosítási feltételek a tudományos-műszaki eredményeknek a kidolgozásban részt nem vett partnereknek díjazásért történő átadására, a licenciaszerződés szerződéstípus tartalmának és struktúrájának megfelelően.

2. A tudományos-műszaki teljesítmények létrehozására szolgáló nemzetközi munkamegosztáson alapuló kutatási és fejlesztési együttműködés általánosítható feltételei, különösen

— az egymást kölcsönösen feltételező és befolyásoló információs, döntési és közreműködési kötelezettségek, valamint a kutatási és jogvédelmi kötelezettségek hálózata. A tudományos-műszaki teljesítmények létrehozásánál alkalmazott munkamegosztás jellege szerint vagy egyik szerződő fél egyik fajta kötelezettségei megfelelnek a másik szerződő fél másfajta kötelezettségeinek (megbízásos viszony), vagy mindkét szerződő félnek azonos jellegű kötelezettségei vannak (kooperációs jogviszony);

— a negatív eredmények szerződésteljesítésként vagy olyan lehetőségként való kezelése, hogy az anyagi felelősségtől mentesítsen, amennyiben a kötelezett a munkája minden szerződésileg meghatározott mennyiségi és minőségi követelményének eleget tett;

— a negatív eredmények elkerülésére és elhárítására való irányítás olyan kötelezettségek révén, melyek szerint a szerződés módosítását megváltozott körülmények között meg kell vizsgálni és arról dönteni kell;

— megfelelő kárcsökkentési és kiegyenlítési kötelezettségek, melyek a tudományos-műszaki teljesítmények és eredmények sajátosságának (alkotói jellegének, egyszeriségének, korlátozott összehasonlíthatóságának és pótolhatóságának, valamint jogi természetének) megfelelnek. Ez behatárolja az utólagos kijavításnak és a kártérítésnek a lehetőségét és fokozza az értékcsökkentés és szerződési kötbér funkcióját. Ebből következik az is, hogy a szerződés felbontásánál az elállással szemben a felmondás dominál.

A szerződés teljesítése folyamatjellegének felel meg, tudományos-műszaki teljesítmények elérésére vonatkozó szerződéseknél, hogy a tudományos-műszaki együttműködés szabályozása arra irányul és a bemutatott szerződési elemeket egy egységes jogi hatásmechanizmushoz kapcsolja.

VI.

A felek közötti jogilag kötelező felelősségi kapcsolat, ami a tudományos-műszaki együttműködés jogi szabályozásának alaptörekvése, a szubjektív jogok és jogosultságok egyértelmű hozzárendelését és korlátozását tételezi fel, amelyek a tudományos-műszaki eredmények immaterialitása következtében csak az iparjogvédelemmel, illetve a szerződéses oltalmi klauzulákkal érhetők el. Ez a besorolás köztudottan részben a nemzetközi egységes szabályozásokkal[12] érhető el, megvalósítása azonban a nemzeti jogvédelmi rendszerek igénybevételét teszi szükségessé, amikor is a vonatkozó eljárást ismét csak a nemzetközi egységes szabályozások könnyítik meg és ésszerűsítik.[13] A meglévő nemzetközi jogi alapok beváltak. Az alkalmazásukkal kapcsolatos tapasztalatok, elsősorban a tudományos-műszaki együttműködés megnövekedett fejlettségi fokának, formái egyre növekvő sokféleségének és differenciáltságának és az emellett fellépő jogi oltalmi problémáknak a feltételei között, megkövetelik azonban e részterület továbbfejlesztését a tudományos-műszaki együttműködés jogi mechanizmusa további kialakításának keretében és egységes alapkoncepció alapján, mely a következő elemekből tevődik össze:

1. A szerződéses megállapodások mindenütt szükségesek, ahol a normatív szabályozás a felek készségét expressis verbis megköveteli vagy implikálja (pl. a közösen finanszírozott kutatási kooperáció találmányi szintű eredményeinek közös találmányként való kezeléséről, a jogvédelmi egyezmény 2. cikk 2.c) bekezdése és a közös találmányok oltalmáról és harmadik országokban való értékesítéséről, 2. cikk 3. bekezdés).

2. Mivel a jogvédelmi egyezmény bevált szabályozásai jelenleg sem a kutatási együttműködés minden tipikus formájának eredményeire (pl. a megbízásos kutatásra sem), sem pedig a tudományos-műszaki eredmények minden megszerezhető fajtájára (pl. know-how) nem terjednek ki és ezenkívül a közös találmányokhoz való jogok meghatározásához fontos feltételeket hagynak nyitva (a találmány fogalma, a társfeltaláló definíciója), a szabályozások továbbfejlesztése és kiegészítése szükségesnek látszik. Ilyen feltételekkel kellene maguknak az egyezményi szabályozásoknak a kiegészítését és ezek nemzetközileg egységes értelmezését (pl. nemzetközileg egységes alkalmazási szabályok révén) megvizsgálni.

3. A találmányokra vonatkozó nemzetközileg szabályozott tulajdonosi jogosultságoknak az egyezményhez tartozó országokban való egységes megvalósítása feltételezi a találmányok oltalmi rendszereinek ezekkel a szabályozásokkal való kompatibilitását. Ez nemzetközileg egységes szabályozásokkal lenne elérhető, melyek a nemzetközileg egységes tulajdonosi pozíciónak az egyezményekhez tartozó országokban való érvényre juttatását lehetővé teszik és egyben a további nemzetközi hasznosítást ösztönzik (pl. a már többször javasolt feltételes szerződéskötési kötelezettség útján).[14]

[11] Hasonló eljárást javasol az NDK-ban többek között R. *Osterland*: Szerződések a tudományban és technikában. Berlin, 1980. (vö. különösen 57. old. et seq) az NDK-ban a szerződéses kapcsolatokra.

[12] Ilyen szabályozást tartalmaz a „Találmányok, ipari minták, használati minták és védjegyek jogi oltalmáról szóló egyezmény a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködésben". 1973. április 12. (2. cikk).

[13] Különösen az 1976. december 18-án kelt „A találmányokra vonatkozó szerzői tanúsítvány és más oltalmi dokumentum kölcsönös elismeréséről" szóló egyezmény.

[14] Vö. ehhez G. *Schönfeld*: A KGST-tagországok együttműködése a találmányi oltalom területén. Aktuelle Beiträge der Staats- und Rechtswissenschaft, 182. füzet, Akademie für Staats- und Rechtswissenschaft der DDR, Potsdam—Babelsberg, 1978. (különösen 60. old. et seq.).

SZEMLE

Domé Györgyné

Kalmár Sándor 1948—1985

1985. november 18-án 37 éves korában elhunyt Kalmár Sándor, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Mezőgazdasági Jogi Tanszékének adjunktusa.

Kalmár Sándor 1948. június 20-án, Jászapátiban született. Általános és középiskolai tanulmányait szülőfalujában végezte és 1966-ban itt tette le érettségi vizsgáit is kitűnő eredménnyel. Még ebben az évben felvételt nyert az Állam- és Jogtudományi Karra. Doktori diplomáját 1971-ben „summa cum laude" minősítéssel szerezte meg.

Kiváló képessége, sokrétű érdeklődése, a politikai és a jogi kérdések bonyolult összefüggéseinek keresése már hallgató korában kiemelte társai közül. Az 1966—71-es korosztály egyik legtehetségesebb tagja, a jogtudomány művelésének egyik nagy ígérete. Másodéves korától kapcsolódott be az Államigazgatási Jogi Tanszék mellett működő diákkörbe, amelynek később titkára és a Tanszék demonstrátora lesz. Diákköri tagként több dolgozatot írt, amelyek közül kiemelendők „A vb-titkárságokról" és „A nagyközségekről" szóló tanulmányai. A Diákkör egyik legaktívabb tagja volt, számos esetben opponált diákköri dolgozatokat, eredményesen vett részt Országos Diákköri Konferenciákon és szakmai vetélkedőkön.

A KISZ-be középiskolásként lépett be, betöltve az iskolai KISZ-szervezetben különböző funkciókat. Ezt a tevékenységét egyetemi évei alatt is folytatta: tanulmányi csoportvezető, tagja a Kari és az ELTE KISZ Bizottságnak, a Kollégium Diákbizottságának titkára, 1969-től pedig az MSZMP tagja. Több éven át dolgozott az Egyetemi Pártbizottság mellett is munkatársi minőségben, illetőleg a Pártépítési bizottság tagjaként.

Tanulmányai befejezése után a Statisztikai Tanszékre kap meghívást és nyert alkalmazást tudományos gyakornokként, miközben kollégiumi nevelőtanárként is megbízást kap. Munkáját mindkét helyen nagy odaadással kezdte meg. Már 1971-ben tanulmánya jelenik meg „A statisztika oktatása és a statisztikai gyakorlat követelményei" címmel. Otthoni indíttatásánál fogva azonban a Mezőgazdasági Jogi Tanszék által oktatott termelőszövetkezeti és földjogi szakanyagot közelebb állónak érzi érdeklődési köréhez, ezért szakterületet váltott. 1972. februárjától kapcsolódott be a Mezőgazdasági Jogi Tanszék munkájába, s kollektívájának alkotó tagja maradt élete végéig.

Kalmár Sándor jól felkészült, széles körű ismeretekkel és tárgyi tudással rendelkező, konstruktív oktató volt, aki soha nem keverte össze a lényegest a lényegtelennel, aki a hazai és a külföldi szakirodalmon és gyakorlaton túl, figyelemmel kísérte a közgazdasági és szociológiai szakirodalmat, akit érdekelt a szépirodalom, aki állandóan képezte magát. Ezt bizonyítja az is, hogy 1973—75 között elvégezte a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem Szocialista Gazdaságpolitikai szakát, ugyanezen időszak alatt megszerezte az állami orosz nyelvvizsgát bizonyító oklevelet is. Széles körű, naprakész szakmai tudását és politikai ismereteit maradéktalanul átadta hallgatóinak. Amilyen igényes volt önmagával szemben, olyan elvárásokat támasztott a hallgatókkal szemben is. Következetes volt az oktatásban és nevelésben, a számonkérésben és az értékek objektív megítélésében is.

Még nem volt 28 éves, amikor felkérést kapott a Budai Járási Földhivatal vezetésére, úgyhogy a jogi oktatásban való részvétele változatlanul biztosított volt. 1976 májusa és 1977 augusztusa közötti időszakban a Földhivatal vezetőjeként is igazolta, hogy nemcsak a termelőszövetkezeti és földjogi tudomány kiváló művelője, hanem e tudományok gyakorlati alkalmazásának is alapos ismerője. E rövid idő alatt szerezte meg és hozta létre a Földhivatal Érdi Kirendeltségét és nagy hozzáértéssel irányította a vezetése alatt álló hivatal munkáját is.

1977. szeptember 1-től, 29 évesen már adjunktus, aki nemcsak szemináriumokat vezet, diákokkal konzultál, szakdolgozatokra készít fel, vizsgáztat, hanem esetenként előadásokat is tart valamennyi tagozaton; aki társszerzője a Termelőszövetkezeti és Földjogi jegyzeteknek; aki közben éveken át tanít a Marx Károly Közgazdasági Egyetem Jogi Tanszékének keretében, aki az itt tanuló hallgatók számára, mint egy 20 íves tananyagot készít „A mezőgazdasági termelőszövetkezetek önálló gazdálkodásának jogi kérdései" címmel; aki rendszeresen tart előadásokat a Jogi Továbbképző Intézet által szervezett tanfolyamokon és felkérésre más intézményeknél is.

E sokrétű oktató-nevelő és gyakorlati munka mellett bekapcsolódott egy sor országos jelentőségű kutatásba is. Így „A közvetlen és képviseleti demokrácia érvényesülése a szövetkezetben" című kutatásban egy 70 oldalas tanulmánnyal; A „Szocialista Vállalat" c. kutatásban „A MÉM szövetkezetirányító-felügyelő tevékenységének tapasztalatai" című tanulmányával; „Az államigazgatás korszerűsítése" c. kutatáshoz pedig „Az államigazgatás szerepének módosulási tendenciái Magyarországon" címmel írt tanulmányt. Részt vett jogszabályt előkészítő munkálatokban is, így legutóbb a Földkódex kodifikálása kapcsán írt az Igazságügyi Minisztérium felkérésére „A mezőgazdasági termelőszövetkezetek használatában álló földek használati jogának átengedése" címmel tanulmányt. A felsoroltakon kívül azonban még más cikkeket és recenziókat is megjelentetett.

Az 1980-as években már kíséri súlyos betegsége, amelynek létéről nem akart tudomást venni. Kitartóan dolgozott szinte élete utolsó pillanatáig kandidátusi értekezésén, amelyet „Az agrárpolitika és földjog intézményrendszerének főbb összefüggései" címmel akart a TMB-hez benyújtani. Ezt a tervét azonban nem tudta valóra váltani, betegsége elhatalmasodott és életútját kettétörte az értelmetlen és visszavonhatatlan halál.

Kalmár Sándorról fiatal kora ellenére elmondható, hogy nem élt hiába. Maradandót alkotott tanulmányaival, oktatási tananyagaival, oktató-nevelő munkájával és a gyakorlati munka terén elért eredményeivel. Emlékét nemcsak családja, közvetlen munkatársai és barátai őrzik, hanem az utókor számára megmaradó munkássága is.

Domé Györgyné tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE Mezőgazdasági Jogi Tanszék (Budapest).

Schiffers, Reinhard

A birodalmi kamarai bíróságtól a szövetségi alkotmánybíróságig[1]

I.
Az alkotmánybíráskodás alapkérdései történeti nézőpontból

Az európai alkotmányokban szabályozott hatalmi ágak nem valamely előre megállapított terv alapján jöttek létre. Eltérő korúak és különböző gyökerűek lévén, egymással csak utólag kerültek meghatározott viszonyokba. Képletesen szólva: a három hatalmi ágat — a törvényhozót, a végrehajtót és a bíróit — nem szabad egy kávéskészlet darabjaival összetéveszteni. Ebben ugyanis minden résznek megvan a maga funkciója: „ugyanolyan stílusúak, fazonúak", „közös származásúak, egykorúak, homogének és strukturális rokonságban vannak, lényegük és funkciójuk teljesen egységes terven alapszik" (Rudolf Smend). Ezzel szemben az alkotmánybíráskodásnak egészen mások a gyökerei, mint mondjuk a parlamentnek, a törvényhozó testületnek.

Amikor 1948/49-ben a Német Szövetségi Köztársaság alaptörvényének megalkotói egy különös alkotmánybíróságot hoztak létre, nemigen gondoltak az intézmény eredetére. Őket inkább a közvetlen múlt tapasztalatai vezérelték, nevezetesen a jogelvek formális alkalmazása az 1919-ben létrejött első német köztársaság idején, és ezek teljes figyelmen kívül hagyása az 1933 utáni nemzetiszocialista rendszerben. A parlamentáris tanácsnak *(Parlamentarischer Rat)*, az 1948/49-i alkotmányozó gyűlésnek a célja ebből következően a jogállamiságnak mint alkotmányos alapelvnek a következetes megvalósítása lehetett. Ezért hozott létre alkotmánybíróságot, melynek hatáskörét más államok hasonló intézményeinél szélesebben határozta meg. Az 1949. évi alaptörvénynek a szövetségi alkotmánybíróságra *(Bundesverfassungsgericht)* vonatkozó rendelkezései és az ezt végrehajtó 1951. évi törvény szabályai abból az elképzelésből születtek, hogy általuk döntő lépést tesznek a jogállam megvalósítása felé, és a régebbi jogfejlődést lezárják. Valójában azonban a német alkotmánybíráskodás hagyománya sokkal régibb a weimari köztársaságnál. A kutatás megmutatta, „hogy a politikai hatalom jogi ellenőrzése legfelsőbb, ezzel foglalkozó bíróságok által a német történelem vissza-visszatérő problémája volt" (Th. Schieder).

E megállapítás kapcsán arra kell emlékeztetnünk, hogy az alkotmányos viták és nézeteltérések a különféle korokban éppen annyira különböztek, mint maguk az alkotmányok. Az 1806-ig fönnálló Német-Római Birodalom történeti alkotmányát az ún. alaptörvények *(jura fundumentalia)* alkották, nem volt tehát olyan kodifikált, kartális alkotmánya, mint a modern alkotmányos államoknak. Ugyanígy különböző fajtájúak voltak az alkotmányos ellentétek a következő korokban: a Német Szövetség *(Deutscher Bund)* idején (1815—1866), a császárság korában (*Deutscher Reich,* 1871—1918) és a weimari köztársaság *(Weimarer Republik)* időszakában (1918—1933). Ennek ellenére valamennyi korszakban beszélhetünk alkotmányról, persze csak a legtágabb értelemben. Ahol viszont az államnak van alkotmánya, ott vannak ellentmondások az intézmények között, viták az alapvető jogi normákról, és igény is van döntéshozó szerv létesítésére. Ebből jön létre aztán a követelés egy olyan semleges intézmény életrehívására, amely a szabályokat kötelezően értelmezi (interpretálja), és amely a felek között dönt, ha pedig a jogot megsértették, szankciókat szab ki.

Noha az alkotmányos viták a századok folyamán jogilag és politikailag nagyon különböző kérdéseket érintettek, a problémáknak volt és ma is van néhány fajtája, amely majdnem megszakítás nélkül változatlan maradt. Ilyen mindenekelőtt: *a)* az alkotmánybíráskodás függetlensége; *b)* erkölcsi és politikai autoritása; *c)* ítéleteinek végrehajtása; *d)* a bírói kollégium minősítése és politikai kiegyensúlyozottsága; *e)* a politikai kérdések bevonása avagy éppen kizárása; *f)* az alkotmánybíráskodás hatásköre s ennek elhatárolása más alkotmányos szervekétől; *g)* az összefüggés az alkotmánybíráskodás funkcióképessége és az egész politikai alkotmány funkcióképessége között.

E kérdések már a Német-Római Birodalom legfelsőbb bíróságainak jogalkalmazásában többé-kevésbé fölmerültek, és még manapság is időszerűek. Ennek megfelelően kell fölvázolnunk a következőkben a német alkotmánybíráskodás fejlődésvonalait, amennyiben ez tulajdonképpen szövetségi állambeli döntőbíráskodás volt.

II.
Alkotmánybíráskodás a Német Nemzet Szent Római Birodalmában (1495—1806)

A középkorból az újkorba való átmenet társadalmi nyugtalanságának egyik kifejeződése az ún. magánharc *(Fehde)* volt, a tényleges ellenségeskedés, magánháború egy-egy személy és család között. A jogi önsegély e kaotikus formájának megszüntetése végett hirdette ki a császár a wormsi birodalmi gyűlés nyomán 1495-ben az „örök országos békéket" *(Ewige Landfrieden)*. A magánharc tilalmának megvalósításához megfelelő hatóságot kellett alkotni. Aki a jogát kereste, annak ettől kezdve bírósághoz kellett fordulnia. Az erre hivatott intézmény éppen az 1495-ben létrehozott birodalmi kamarai bíróság *(Reichskammergericht)* lett. Alkotmányát rendtartásban *(Reichskammergerichtsordnung)* állapították meg. A királytól (császártól) kinevezett elnöke és ülnökei voltak; ez utóbbiak száma az évszázadok során tizennégy és ötven között ingadozott. Belső szervezetét itt nem vizsgálhatjuk. Szempontunkból az a fontos, hogy e birodalmi kamarai bíróság a birodalmi reformtörekvésekből született meg, és mint a birodalom igazságszolgáltatási hatóságának, a király (császár) személyétől elkülönültnek és függetlennek kellett lennie.

Ebben különbözik a birodalmi kamarai bíróság a birodalom másik legfelső bíróságától, a birodalmi udvari tanácstól *(Reichshofrat)*. Ez utóbbi létrejöttét nem a rendek reformtörekvéseinek köszönhette, hanem egyedül császári kezdeményezésből keletkezett. Ezenkívül a birodalmi udvari tanács kezdettől fogva nem tisztán bíróság, hanem a birodalomnak vegyes: kormányzati, közigazgatási és bírói hatósága volt, amelynek a székhelye az udvarban, később Bécsben, a császári székvárosban volt. Élén a császár állott, akit a birodalmi udvari tanácsi elnök képviselt. Kezdettől fogva minden olyan ügyben hatásköre volt, amely a birodalmat érintette. Így az igazságszolgáltatás hatáskörének csak egy részét alkotta. Majdnem minden vita, amelyre a birodalmi kamarai bí-

---

Schiffers, Reinhard egyetemi magántanár (Mannheim).

[1] A *Vom Reichskammergericht zum Bundesverfassungsgericht. Oberste Schiedsinstanzen in der deutschen Verfassungsgeschichte* címmel a Nehézipari Műszaki Egyetem Jogtörténeti és Jogelméleti Tanszékén 1984. október 10-én tartott előadás magyarított változata; stilizálásáért Péter Lászlónak, a Somogyi Könyvtár (Szeged) tudományos tanácsadójának mondok köszönetet. *(R. J.)*

róságnak hatásköre volt, ennek következtében a birodalmi udvari tanács elé is volt terjeszthető. E két szerv sokszor és hosszú időn át versengett egymással. Ez a hatásköri ellentét végül a westfaliai békében (1648) úgy rendeződött, hogy az a bíróság kapott hatáskört egy-egy ügyben, amely előbb foglalkozott vele. A gyakorlatban gyakran alkalomszerű és hatalmi szempontok döntöttek, vajon az ügy egyáltalán bíróság elé tartozik-e, s ha igen, a kettő közül melyikhez lehet vele fordulni.

Ami *a hatásköröket* illeti, sokféleségük miatt csak durván körvonalazhatjuk őket. Elvileg mindkettő eljárhatott a császár és a birodalmi rendek közötti, a birodalmi rendek, valamint a tartományurak és a tartományi rendek egymás közötti vitáiban. Ide tartozott még a közvetett birodalmi személyek, azaz az alattvalók védelme a territoriális hatalmakkal szemben.

A vitatárgyak tartalmi súlypontja eredetileg az országos béke megsértésén, azután a felekezeti ellentéteken, végül pedig a territoriális szuverenitásból származó igényeken nyugodott. Persze a határok közöttük nem voltak mindig élesek.

Összességében mindkét bíróság a Német-Római Birodalom jogrendjének, nem pedig hatalmi viszonyainak volt a kifejeződése. Mindkét legfelsőbb bíróságban „a birodalom jogban való és jog általi egysége testesedett meg, az (ti. a jog) a császár nevében került kiszolgáltatásra". Mindkét bíróság egyaránt fölléphetett a bíráskodásban, a törvényhozásban és a közigazgatásban előforduló jogsértések ellen.

Nem ellentmondás, ha más oldalról megállapítjuk, hogy egyik birodalmi bíróság sem látta el feladatait kellő mértékben. Az egyiknél a bíróság tevékenysége térbelileg volt korlátozva, mivel széles területek ki voltak véve illetékességéből. Ugyanakkor a bíróságok hatásköre tartalmilag is le volt szűkítve, mert azokat a fenntartásokat, kivételeket kellett figyelembe venniük, amelyeket törvények, kiváltságok és császári választási föltételek tartalmaztak. Ráadásul a birodalmi kamarai bíróságról pénzügyileg sem gondoskodtak, személyileg pedig majdnem mindig hiányokkal küszködött.

E két szerv ítélkezése a modern alkotmánybíráskodással csak föltételesen vethető össze. Jogállásuk nem az alkotmány elsőbbségén alapult, mint a 20. században. Noha voltak a régi birodalomban is ún. *jura fundamentalia,* melyeknek a fogalmát a 18. században már általánosan ismerték, sőt már a birodalom „alkotmányáról" is beszéltek. Ennek ellenére a birodalmi bíróságok tekintélye nem ezeknek az alaptörvényeknek a védelmén alapult. Ennek megfelelően az a kérdés föl sem merült, vajon az egyszerű birodalmi törvénynek a birodalom alaptörvényeivel *(jura fundamentalia)* való összhangja vizsgáltassék-e.

E két legfőbb fórum legitimációja sokkal inkább a birodalmi hatalomnak a birodalmi rendek fölé rendelésén alapult. Amikor e legfelső bíróságok a birodalmi rendek közötti vitákat döntöttek el, császári bíróságokként jártak el. Ha a rendek és az alattvalók panaszait a tartományból elfogadták, akkor a császár hivatalát teljesítették; abban az esetben is, ha a tartományi alattvalóknak jogvédelmet és segítséget nyújtottak.

A birodalmi bíróságok működése tehát a birodalom föderalisztikus szervezetén alapult, nem pedig az alkotmány elsőbbségén.

A modern alkotmánybíráskodással összehasonlítva további különbség van még abban is, hogy mindkét legfelsőbb bíróság ítéletei ellen a császárhoz vagy a birodalmi gyűléshez *(Reichstag)* lehetett föllebbezni. Nem ők mondták tehát ki az utolsó szót. A modern hatalmi ágak elválasztása értelmében nem voltak függetlenek, hanem a császárnak vagy a birodalmi gyűlésnek voltak „mögé rendelve". Nagy vonalakkal fölvázolva ez volt a helyzet 1806-ig, a régi birodalom végéig.

III.

Alkotmánybíráskodás a Német Szövetség idején (1815—1866)

A német alkotmánybíráskodásnak a bécsi kongresszus utáni vizsgálatára ugyanaz érvényes, mint a régi birodalomra: alkotmány és alkotmánybíráskodás a különféle korokban mindig valami mást jelentett, és a vizsgálat más ismereteket is megkövetel. A német alkotmánybíráskodás hagyományait ma többre becsüljük, mint korábban. A föderális viták eldöntése a 19. században is a német alkotmánybíráskodás magva maradt. A birodalmi jog és a tartományi jog *(Reichsrecht und Landesrecht)* közötti rangbeli különbség, amelyet már a 18. században is elismertek, döntően odahatott, hogy a 19. században már az alkotmány és az egyszerű törvény közötti rangkülönbség érvényesült („*Vorrang der Verfassung*" = „az alkotmány elsőbbsége").

A 19. századi német alkotmánybíráskodás fejlődésében két szint között kellett különbséget tennünk. a szövetségi és a tartományi fejlődés között. Figyelmünket ehelyütt a szövetségi szintre fordítjuk. (Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy 1806 és 1814/15 között a föderális ellentétek eldöntésére szolgáló fórum körüli viták nem jutottak nyugalomra. A Rajnai Szövetség *[Rheinbund]* kezdetekor, 1806-ban viták folytak a szövetségen belüli béke megteremtésére szolgáló szövetségi bíróságról *[Bundesgericht]*. A csak tervezett ellenszervezet, a porosz vezetésű Észak-német Birodalmi Szövetség *[Norddeutscher Reichsbund]* szerződéstervezetében [1806] ugyancsak szerepel a tagállamok közötti nézeteltérések eldöntésére közös szövetségi szerv.)

Szélesebb körű vita folyt a német alkotmánybíráskodás lehetőségeiről és formáiról a bécsi kongresszus környezetében. A német államszövetség ott elfogadott eszméje megkövetelte tagjaik között felmerülő nézeteltérések eldöntésének új megoldását is. Mindenekelőtt Poroszország küzdött azért, hogy a szövetségi intézmények között a föderális érdekellentétek elintézésére legyen szövetségi bíróság *(Bundesgericht)*. A délnémet államok viszont fölléptek ellene, mert a bírósági döntésektől önállóságukat féltették. Emlékezetben voltak még a régi birodalom legfelsőbb bíróságai ítélkezésének egységesítő („unitárius") hatásai is. Ennek ellenére a szövetségi bíráskodás gondolatát, bár csak korlátozott formában, keresztülvitték. A Német Szövetség a szövetségi felügyeletnek nem állandó formáját, az ún. döntőbíráskodást *(Austrägal-Gerichtstarkeit)* nyerte el. Csak azokban az esetekben, melyekben a szövetségi gyűlés *(Bundesversammlung)* a vitában álló felek (tagállamok) között sikeresen nem tudott közvetíteni, kapta meg e gyűlés annak lehetőségét, hogy *ad hoc* bírósággal vizsgálatot tartasson, és jogi döntést hozasson. Ezzel elkerülték egy állandó (permanens) bíróság fölállítását. A szövetségi viszony maga, azaz a szövetség *(Bund)* és a tagjai közötti viszony, a bírói ellenőrzésen kívül maradt.

1820 után a gyakorlatban figyelemre méltó frontváltás következett be. Poroszország, amely a bécsi kongresszusig az állandó szövetségi bíráskodásért szállt síkra, egyszerre a tagok közötti viták bírói eldöntésének ellen-

felévé vált. Azok a tagállamok viszont, amelyek a döntőbíróságot korábban elvetették, hirtelen fölfedezték „a jog védpajzsát a bíró kezében". A peres felek ebben az időben sokszor azon csatáztak, hogy a szóban forgó ügy egyáltalán politikai vagy jogi kérdés-e, és ennek megfelelően a szövetségi gyűlés avagy egy nem permanens, *ad hoc* bíróság elé tartozik-e. Az ún. politikai fenntartás *(Politikvorbehalt)*, tehát az az érv, hogy politikai kérdéseket jogilag nem lehet eldönteni, alkotmányjogi problémává vált. Ebből két nehézség származott : nevezetesen a szövetségi döntőbíróság eljárásához mind a két fél egyetértése volt szükséges. Ha egyikük nem volt hajlandó a vitát bíróság elé vinni, a bíróság nem kezdhette meg tevékenységét. Ezek és más kérdések elvétve már 1848 előtt is reformjavaslatokat hoztak felszínre, velük azonban ehelyütt nem foglalkozhatunk.

A bécsi kongresszus után az 1848. évi forradalom volt az a másik indítók, amely a szövetségi állambeli alkotmánybíráskodás kiépítésével kapcsolatos széles körű vitákhoz vezetett. A *Paulskirchében* ülésező frankfurti alkotmányozó gyűlésen kidolgozott alkotmány a hatalmi ágak elválasztásának tanát következetesen megvalósította. A törvényhozó és a végrehajtó hatalom mellett a bírói hatalom is önálló fejezetet kapott, és saját intézményben, a birodalmi bíróságban *(Reichsgericht)* testesült meg.

A frankfurti gyűlés 1848/49-ben az alkotmányban megkísérelt három elemet: a nemzeti államiságot, a szövetségi államiságot és a jogállamiságot tartalmilag és formailag összeegyeztetni. A nemzeti állam *(Nationalstaat)* a tagállamok fölötti birodalmi hatalomban csúcsosodott ki. A szövetségi állam *(Bundesstaat)* elve a tagállamok létezésének biztosítékát és a hatáskörökben való részesedését jelentette. A jogállam *(Rechtsstaat)* azt jelentette, hogy az állam egésze jogi ellenőrzés alatt áll. Ennek az ellenőrzésnek, benne az alkotmányvédelemnek, jogi úton kellett történnie, egy legfelső bíróság, a birodalmi bíróság által. Ezt az „alkotmányépület" betetőzésének szánták. Ez a jogi ellenőrzés nemcsak a végrehajtó hatalom tevékenységére, hanem — korlátozott körben — a törvényhozására is kiterjedt, ha a birodalmi alkotmányt megsértette. A birodalmi bíróság megvizsgálhatta, hogy valamely törvény nem ütközik-e az alkotmányba, mint magasabb jogi normába. E „normakontroll" *(Normenkontrolle)* bíróságilag gondoskodott az alkotmány elsőbbségéről *(Vorrang der Verfassung)*. Ez az intézmény már túlmutatott a régi birodalom ún. birodalomfelügyeletén *(Reichsaufsicht)*; így alkotmányjogilag valami újat jelentett.

A német állampolgárok számára nem volt egészen új „a birodalmi alkotmány által szavatolt jogok megsértése miatt" a birodalmi bíróság előtt vádat emelni. Ebben az egyéni (individuális) alkotmányos vádban a régi birodalmi bíróságok emléke éledt föl. E jogokon azok az alapjogok értendők, amelyeket a frankfurti birodalmi alkotmány az utolsó előtti fejezetben sorolt föl. Ez az alapjog-katalógus *(Grundrechtskatalog)* — mint az 1919. és 1949. évi alkotmányokban is — nagyon lényeges része volt az alkotmánynak. Amikor az alkotmány az alapjogok bírói védelmét a birodalmi bíróságra ruházta, ez e területre is alkotmánybírói funkciót kapott. Az 1849. évi alkotmány kinyilvánított célja az alapjogok érvényesítése, az alkotmánybíráskodás lényeges alapelve volt. E kimondott hitvallás az alapjogok mellett egyben az alkotmány zátonyra futásának is egyik okává vált, mert az alkotmányozó gyűlés ezzel az alapjogfelfogással a maga idejében korát meghaladva túl messze ment. Németország további alkotmányfejlődése azt mutatja, hogy az alapjogokban egységesítő erő *(„unitarisierende Kraft")* rejlik. A bíróilag érvényesíthető alapjogok katalógusával az alkotmány a főállam, a birodalom javára arra szorítja a tagállamokat, a tartományokat, hogy saját törvényhozásukat annak megfelelően egységesítsék. Ez az egységesítő jelleg az 1849. évi alkotmányban az alkotmány szervezeti részében megnyilvánuló központosító törekvés háttere, amely a hatásköröknek, a tagállamok kárára, szövetségi szintre emelésében nyilvánult meg.

Az 1849. évi birodalmi alkotmány a maga tizenhárom hatásköri területével korának valamennyi európai példáján túlmutat. Különbözik az amerikai Legfelső Bíróság *(Supreme Court)* akkoriban sokat idézett példájától is: mind eljárásában, mind alkotóelemeiben. Az utóbbiak voltak a „normakontroll" és az egyéni alkotmányvád. Noha az 1849. évi alkotmány soha nem lépett hatályba, mint tervezet is erősen befolyásolta a német alkotmánybíráskodás berendezéséről folyó vitákat. Ez vonatkozik már az Erfurti Unió 1850. évi alkotmánytervezetére is.

Ezúttal mellőzhetetlen egy kis történeti visszapillantás. A frankfurti birodalmi alkotmány forradalmi és reformista törekvések eredénye volt. A dogmatikus legitimisták ellenállásán, a valóságtól elrugaszkodó alkotmányos idealizmuson és a külpolitikai tényezőkön bukott el. Az 1848/49. évi forradalom bukása a német nemzeti állam kérdését a külpolitika problémájává tette. Nemzeti alkotmányos állam létesítése akkor volt lehetséges, ha a Poroszország és Ausztria közötti „dualizmust" fölszámolták. Az Erfurti Unió rövid életű kísérlet volt erre, a Poroszország és Ausztria közötti vetélkedés megszüntetésére. Az északnémet államok szövetkezése volt ez, porosz vezetéssel és azzal a céllal, hogy Ausztriát a Német Szövetségből kiszorítsák, és egy porosz—német államot hozzanak létre. Ennek a kisebb Németországnak az alkotmányos alapjairól volt hivatva gondoskodni az 1850. évi erfurti unióalkotmány.

Az 1849. évi frankfurti alkotmánnyal szemben ezt nem népképviselők, hanem a monarchikus kormányzati szervek kezdeményezték. Fölépítésében nagyon hasonlított a frankfurtihoz, mégsem volt puszta másolata. Az erfurti alkotmány mindenekelőtt sokkal föderalisztikusabb volt. A frankfurtival szemben, amely általános kikötést tartalmazott a törvényhozói hatáskörnek szükség esetén a birodalmi hatalom számára való átutalásáról, nem vett föl ilyen rendelkezést. A frankfurti alkotmány más, egységesítő irányú követelményeit is gyöngítette.

Ami bennünket az erfurti alkotmányból különösen érdekel, az alkotmánybíráskodással kapcsolatos vita. Ez az alkotmánytervezet szintén birodalmi bíróságot *(Reichsgericht)* tervezett, amelynek tevékenységét külön végrehajtási törvény szabályozta volna. Az 1848-tól 1850-ig terjedő időszakból számos, máig megoldatlan probléma maradt fönn. Így:

a) az a kérdés, hogy az állam jogi per rendelkezzék-e saját perjoggal (pl. a szóbeliség és a nyilvánosság elismerése vagy el nem ismerése);

b) az ítéletek végrehajtása (pl. a törvénylapban való közzététel);

c) annak fontolgatása, hogy a rendes „jogászi" bíráskodás mellett az inkább „politikai" jellegű kérdések elbírálása nem igényel-e különös állambíróságot *(Staatsgerichtshof)*, azért, hogy a rendes bíráskodás a politikától elkülönítve tisztán a jog körén belül tartható legyen.

Itt nem lehetséges a 19. század közepe táji jogdogmatikai vita érveit,

melyeket a liberális és a konzervatív államjogász-professzorok hoztak föl egymás ellen, részletesebben megvizsgálnom. Leegyszerűsítve: két eszme állott egymással szemben. Egyik oldalon a normaként ható alkotmánynak és bírói szavatolásának liberális elképzelése, a másik oldalon a monarchikus elv. Az 1848/49-i forradalom bukása után a „hatalmi állam" *(Machtstaat)* konzervatív és reakciós elképzelései jutottak előtérbe. A föderalisztikus alkotmánybíráskodásra való igény mindinkább az állam hegemóniára való törekvéseivel került szembe.

Összefoglalva: a Német Szövetség 1815 és 1866 közötti alkotmánybíráskodása a gyakorlatban gyöngén fejlett, és még a maga korlátozott hatókörében is vitatott volt. Gyöngesége nem volt véletlen; elvileg a monarchikus szuverenitásfogalom rendkívüli fölértékelése okozta. Ennek a helyzetnek alapvetően a pozitivizmus felelt meg, azaz a tényállások tüzetes jogi elbírálása, formális alapon. Miután ezt a szuverenitásfogalmat „hatalmi államilag" Poroszország kiterjesztette, ez szükségszerűen szétrobbantotta a Német Szövetséget. A bécsi kongresszus által meghatározott alkotmány abban a pillanatban válságba került, mihelyt Poroszország nem volt hajlandó tovább tiszteletben tartani. A szövetség két nagyhatalma, Poroszország és Ausztria érdekellentéteiket végül nem a frankfurti szövetségi gyűlésben, hanem a Sadova melletti csatamezőn döntötték el.

E kor alkotmánytörténetéhez tartozik Közép-Európa akkori legnagyobb politikusának, Otto von Bismarck porosz miniszterelnöknek a hatása is. Nélküle a Német Birodalom alkotmánybíráskodása sem volna érthető.

IV.
Alkotmánybíráskodás a Német Birodalomban (1871—1918)

Bismarck alapmeggyőződése az volt, hogy politikai ellentéteket hatékonyan csak politikai eszközökkel lehet megoldani; továbbá, hogy ebben lehetetlen másfajta eljárást bevezetni. Ha viszont a hatalmi és kompromisszumos politikát mint az ellentétek megoldásának egyetlen lehetséges módját elismerjük, nincs szükség döntőbíráskodásra. Ez visszatükröződött az alkotmányban is. Az érdekkülönbségek szabályozása nem annyira jogi normák szerint, mint inkább a mindenkori politikai-hatalmi viszonyok alapján történt.

Témánkat illetően ez a normáktól mentes államfelfogás nemcsak a konzervatív politikusokat jellemezte. A liberális erők is elismerték s többé-kevésbé föláldozták 1849-ből származó alkotmányos idealizmusukat az ún. reálpolitikáért. Az 1850-es évektől ezt az államjogi gondolkodást a történelem újraértékelése is támogatta. E megváltozott történeti kép következtében az államhatalom ereje fölértékelődött. Különösen áll ez Poroszországra, amely mint legerősebb állam, a német egységet saját vezetése alatt kényszerítette ki.

A normatív gondolkodás visszaszorítását és a normatív alkotmány lebecsülését tükrözte *a német császárság alkotmánya* is. Ez teljesen Bismarckra volt szabva, úgy mint később, 1958-ban az V. Francia Köztársaságé De Gaulle-ra. Az 1871. évi birodalmi alkotmány Bismarck három fő követelését valósította meg.

1. Az alkotmány pragmatikus volt; nem törekedett teljességre, számos részletében viszont már-már valóságos ügyrendnek *(Geschäftsordnung)* látszott.

2. Megteremtette a porosz hegemóniát.

3. Elismerte a monarchikus elvet mint az állami tekintély forrását.

Ennek megfelelően a bismarcki alkotmány nem tartalmaz sem alkotmánybíráskodást, sem alapjogkatalógust. Az alkotmány mondhatni „bíróságellenes" *(gerichtsunwillig)* volt. Államjogi ügyekben a bírói ítélkezés ugyanis jól érzékelhetővé tette volna az alkotmányszerződés jogi határait, ez azonban az állam hegemonisztikus törekvéseivel nem volt összeegyeztethető. Következésképpen a Bismarck-féle alkotmányban a bírósági elemek igen kis teret kaptak. A tagállamok közötti nézeteltéréseket a szövetségi tanács *(Bundesrat)* döntötte el, az a szerv, amely huszonegy monarchia és három szabad város képviselete volt. Nem volt tehát független bíróság; egyszerű többségi szavazással döntött afelől, hogy pl. egy tartomány alkotmánymódosítási eljárása helyes volt-e vagy sem.

Az a megoldás, hogy „normakonfliktusok" esetén a szövetségi tanács döntött, mind az államjogászok körében, mind a törvényhozó testületben, a birodalmi gyűlésben *(Reichstag)* elégedetlenséget keltett. A szövetségi tanács sajátos volta és állása oda vezetett, hogy akár többségi szavazattal, akár kölcsönös megegyezéssel, kompromisszummal döntötte el az ügyet a felek között, nem annyira a jogi normákat, hanem az erőviszonyokat vette alapul.

V.
Alkotmánybíráskodás a weimari köztársaságban (1919—1933)

Az 1919. évi weimari birodalmi alkotmány 1848/49 után a második kísérlet volt Németországban a demokratikus rendszer bevezetésére. Ennek elérésére az alkotmány különös állambíróságot *(Staatsgerichtshof)* hívott életre, amelynek mint valódi bírói fórumnak a birodalomban fölmerülő alkotmányos vitákról kellett döntenie. Alkotmányjogi jogalkalmazása 1921 és 1933 között négy fő területre terjedt ki:

1. a tartományokon (tagállamokon) belüli alkotmányos vitákra;

2. a miniszteri felelősségre vonásra;

3. a tagállamok közötti, föderális ellentétekre, valamint a közöttük és a birodalom között fölmerülő nézeteltérésekre és

4. a „normakontrollra" a birodalmi és a tartományi jog kapcsolatában.

E kiterjedt hatáskör ellenére még érezhető volt a császárság örökösége. Először is az alkotmány csak az első három hatáskört utalta az állambíróság elé; a *4.*, a „normakontroll" a többi felső bíróság, elsősorban a polgári és büntető ügyekben legfelsőbb fórum: a birodalmi bíróság *(Reichsgericht)* hatáskörébe jutott. A birodalom körében keletkezett alkotmányos összeütközéseket viszont kizárták az alkotmánybíráskodásból. A Német Birodalom állambírósága tehát nem járhatott el a legfőbb szervek — így az államfő és a birodalmi gyűlés — között felmerült ellentétben. Itt az a régi elképzelés hatott tovább, amely az alkotmánybíráskodást a birodalom fölérendelt helyzetével hozta kapcsolatba és a legfelső szervek nézetkülönbségeit nem vonta bírói hatáskörbe.

Az alkotmánybíráskodás bevezetése 1919-ben osztatlan egyetértéssel találkozott. Az állambíróság alkotmánybíráskodása különösen a tartományokon belüli belső alkotmányos érdekellentétek eldöntésében vált jelentőssé. E minőségében az állambíróság a szövetségi tanács helyébe lépett, és mint az (is) szubszidiárius hatáskört kapott.

Az elméleti vita az alkotmánybíráskodásról ebben az időszakban három

területre terjedt ki: a föderatív ellentétek nem kielégítő megoldására; a legfelső szervek egymás közötti nézeteltéréseinek esetében fórum hiányára és a bírói vizsgálati jog természetére.

A föderatív ellentétek elégtelen megoldása abból adódott, hogy a weimari köztársaságban a szövetségi állam szervezete a megelőző monarchiával szemben gyöngén volt kiképezve. Ezzel megváltozott a föderatív ellentétek minősége is. Ezek többé nem egynemű partnerek — uralkodók vagy „városállamok" — közötti érdekellentétek voltak többé, és a dolog lényege már nem a tartományok egymás közötti vagy egy tartomány és a birodalom közötti vitákban volt. Az ellentétek sokkal inkább a politikai alapfelfogás különbözőségeiből fakadtak. Ez különösen 1932-ben Poroszországnak mint a legnagyobb tagállamnak és a birodalomnak az ellentétében mutatkozott meg. Nem a föderális hatáskörökről volt itt már szó, hanem a demokratikus-parlamentáris köztársaság támogatásáról vagy elvetéséről. A pártok, mindenekelőtt a jobb- és baloldali szélsőséges pártok „befészkelték magukat a tartományokba, s azokat hatalmi eszközökként használták föl céljaiknak egész birodalomban való keresztülviteléhez".

A második hiány abból adódott, hogy az állambíróságnak nem volt hatásköre a birodalom legfőbb szervei — a birodalmi gyűlés, a kormány, a birodalmi elnök, a birodalmi tanács — közötti ellentétek elbírálására. A jogászi vita sokat foglalkozott e hiány pótlásával.

Harmadik vitatéma az volt, hogy a bírói vizsgálati jog *(das richterliche Prüfungsrecht)* „normakontrollá" fejlesztendő-e, s mint ilyen az állambíróság hatáskörébe tartozzék-e. Emögött az a régi vita húzódott meg, vajon a politikai ellentéteket politikai fórumok bírálják-e el, avagy jogi úton oldják meg őket. A teoretikus vita abban csúcsosodott ki, hogy a birodalmi elnök vagy az állambíróság-e az alkotmány őre.

Visszatekintve a weimari köztársaságra, jogi szempontból mindenekelőtt két gyöngeséget kell megállapítani. Először a jogalkalmazás pozitivizmusát, azaz a jogelvek tisztán formális szempontú alkalmazását. A második gyöngeség az államjogtant érinti; ennek alapfelfogása szerint ui. politikai nézetkülönbségek csak hatalmi döntéssel oldhatók meg (Carl Schmitt). Ebből a nézőpontból a politikai kérdések jogilag nem oldhatók meg. Az alkotmánybíráskodással szemben ilyen fönntartások gyöngítették a köztársaságot, és könnyítették az 1933. évi nemzetiszocialista hatalomátvételt. A „jogtalan állam" *(Unrechtsstaat)* tizenkét éve után csak 1945-ben jött el az újrakezdés lehetősége az alkotmánybíráskodásban is.

VI.

A Német Szövetségi Köztársaság alkotmánybíráskodása 1949 óta

Ami az NSZK alkotmánybíráskodását illeti, az 1949. évi alaptörvény majdnem mindent megvalósított, amit a teoretikus fölismerések és a gyakorlati tapasztalatok másfél évszázada összegyűjtöttek. Az alkotmányozók mindenekelőtt azt kísérelték meg, hogy tanuljanak a weimari köztársaság és a Hitler-rendszer rossz tapasztalataiból.[2] További két összetevő volt a nyugatnémet tartományok és a külföld példája. Bizonyos kérdésekben tájékoztató segítséget kínált Dél-Németország tagállami alkotmánybíróságainak, az osztrák alkotmánybíróságnak *(Verfassungsgerichtshof)* és a svájci szövetségi bíróságnak *(Bundesgericht)* a szervezete és gyakorlata.

A közvetlen múltból merített történeti tapasztalatok azt eredményezték, hogy nem a föderális rendszer áll az alkotmánybíráskodás középpontjában, hanem a demokratikus rendnek és a személyiség alapjogainak védelme. E célt szolgálja a szövetségi alkotmánybíróság *(Bundesverfassungsgericht)* hatásköre, amely az 1951. évi szervezeti törvény szerint *öt* fő területet fog át.

Az *első* ügycsoport a tág értelemben vett alkotmányvédelmet szolgálja. Ide tartozik az alapjogok védelme, a pártbetiltás, a választási bíráskodás *(Wahlprüfung)*, az elnökvád és a bíróvád elbírálása. E hatáskörök jogi és politikai jelentősége pl. pártbetiltáskor nyilvánult meg. 1952-ben egy jobboldali, 1956-ban egy baloldali pártot, Németország Kommunista Pártját (KPD) tiltották be.[3] Alkotmányjogilag újdonság az alapjogok elvonása és a bíróvád (a bírák felelősségre vonása).

A *második* hatásköri terület a „szervezeti alkotmányjogot" érinti, nevezetesen azt, hogy a szövetségi alkotmánybíróság dönt a szövetségi gyűlés *(Bundestag)*, a szövetségi tanács *(Bundesrat)*, a szövetségi elnök *(Bundespräsident)* és a szövetségi kormány *(Bundesregierung)* közötti ügyekben. Ezt az eljárást „szervezeti vitának" *(Organstreit)* nevezik. Az alaptörvény itt túllép a weimari alkotmányon, mert az ezt csak a tagállamokon belül ismerte. Ennek esetei eddig kényes kérdéseket vetettek föl a Szövetségi Köztársaságban. Ilyen volt pl. az Európai Védelmi Közösségbe való belépés ügye (1954); a pártok tartós pénzelése; az a kérdés, hogy szükséghelyzetben a szövetségi kormány jogosult-e a parlament helyett összegeket megszavazni. A szövetségi alkotmánybíróság minden esetben megoldotta e legfőbb szervek közötti ellentéteket.

A *harmadik* hatásköri terület a német alkotmánybíráskodás történeti magvát foglalja magában, nevezetesen a föderális ellentétek szabályozását. A szövetségi alkotmánybíróság jogosult a szövetség és a tagállamok közötti, a tagállamok egymás közötti, valamint a tagállamokon (tartományokon) belüli érdekellentétek elbírálására. Hogy a szövetségi állam és a tagállamok közötti ellentéteket bírói döntésre kell vinni, viszonylag új. Ez 1815-től 1919-ig elképzelhetetlen lett volna. E téren csak a weimari alkotmány vezette be az alkotmánybíráskodást. A szövetség és a tartományok közti ellentétek kapcsán 1951 óta pl. a következő kérdések vetődtek föl: hozhat-e egy szövetségi (tag-) állam a Német Birodalom és a Vatikán közötti konkordátummal ellentétes iskolai törvényt *(Konkordatstreit)*; lehet-e a szövetségnek saját tv-adórendszere *(Fernsehstreit)*. Mind a két esetben a tartományoknak alkotmány szavatolta kulturális felségjogából adódott az érdekellentét.

A *negyedik* helyen azokat az eljárásokat kell említeni, amlyek az alkotmány elsőbbségét teremtik meg a törvénnyel szemben *(„Vorrang der Verfassung vor dem Gesetz")*. Az ún. „normakontroll" esetei ezek, tehát a szövetségi és a tartományi jognak az alaptörvénnyel való egyeztetésére, valamint a nemzetközi jog utóvizsgálatára vonatkoznak. Ennek jelentősége abban áll, hogy a szövetségi alkotmánybíróság intézményesen a törvényhozással szemben ellenőrző szervként lép fel. Különös jelentősége van itt az „absztrakt normakontrollnak". Ilyen indítványok voltak pl. a Német Demokratikus Köztársasággal kötött alapszerződéssel, valamint a terhességmegszakítási törvénnyel kapcsolatban.

Az *ötödik* nagy hatásköri terület az

[2] Erre lásd a szerzőnek *A Német Szövetségi Köztársaság alaptörvényének létrejötte* című tanulmányát, amely az Állam és Igazgatásban jelenik meg. *(R. J.)*

[3] Ez utóbbit máig vitatják. *(R. J.)*

alapjogok szavatolására vonatkozik. Az alkotmányos panaszban *(Verfassungsbeschwerde)* jut ez kifejezésre. Ez természetes és jogi személyek jogainak a törvényhozás, a közigazgatás vagy a bíráskodás általi megsértése miatt emelt „magánvádja". Szövetségi szinten ez az intézmény 1949-ben új volt. Addig egyedül Bajorország alkotmányában szerepelt. Mivel itt a polgárok is panaszt tehetnek, ez az eljárás számszerűen minden mást meghalad: 1951 óta több mint 40 000 alkotmányos panaszt nyújtottak be, ám csak egészen kis részük (1980 végéig valamivel több mint 1%-uk) járt eredménnyel, azaz vezetett törvény hatálytalanításához, közigazgatási intézkedés föloldásához vagy bírói döntés fölülvizsgálatához. Politikai és lélektani hatása mégsem lebecsülendő. Politikailag jelentős lett az alkotmányos panasz pl. a munkavállalók üzemi egyetértési jogának *(Mitbestimmung)*, valamint a családjogi reformnak az ügyében.

A szövetségi alkotmánybíróság létrejötte, 1951 óta nem volt a Szövetségi Köztársaság belső és külső státuszát érintő olyan jelentősebb kérdés, amellyel ne foglalkozott volna. E bíróság röviddel megalakítása után a többi szövetségi szervvel egyenrangúvá vált. Az öt legfőbb szövetségi szerv közül éppen az alkotmánybíróság az, amelynek az a hatásköre, hogy a másik négy szerv hatásköri határait megállapítsa. Ez a szerv az egyetlen, amely nem áll semmilyen külső fegyelmi vagy fölülbíráló ellenőrzés alatt. Tekintélye a lakosság körében jóval nagyobb, mint magáé a szövetségi gyűlésé.

Ez a fejlődés csak azért lehetett lehetséges, mert 1949-ben az alaptörvény elfogadásakor egyetértés jött létre a szövetségi állam hatásköreinek fölosztásáról, és mert ez az egyetértés bekerült az alaptörvénybe. Összességében nézve az alapjogok védelméről folytatott vita és a legfőbb alkotmányos szervek közötti ellentétek megoldása éppen úgy a német alkotmánybíráskodás fejlődését szolgálta, mint maga a hatáskörfelosztás a szövetségi államban.

Felhasznált irodalom

Döhring, Erich: Geschichte der deutschen Rechtspflege seit 1500, Berlin 1953.

Grundlegung der Verfassungsgerichtsbarkeit. Das Gesetz über das Bundesverfassungsgericht vom 12. März 1951. Bearbeitet von *Reinhard Schiffers,* Düsseldorf 1984. (Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien, 4. Reihe, Bd. 2).

Kern, Eduard: Geschichte des Gerichtsverfassungsrechts. München—Berlin 1954.

Löwer, Wolfgang: Verfassungsgerichtsbarkeit im Bundesstaat. Eine verfassungsgeschichtliche und dogmenhistorische Studie. Habilitationsschrift der juristischen Fakultät der Universität Bonn 1983 (Manuskript).

Scheuner, Ulrich: Die Überlieferung der deutschen Staatsgerichtsbarkeit im 19. und 20. Jahrhundert, in: Bundesverfassungsgericht und Grundgesetz. Festgabe aus Anlaß des 25 jährigen Bestehens des Bundesverfassungsgerichts, hrsg. von *Christian Starck et al.,* Bd. 1, Tübingen 1976, S. 1—62.

Schieder, Theodor: Vom Reichskammergericht zum bundesverfassungsgericht. Das Problem der rechtlichen Kontrolle politischer Macht in der deutschen Geschichte, in: 25 Jahre Bundesverfassung 1951—1976, Karlsruhe 1976, S. 21—38.

Schiffers, Reinhard: Die Entstehung des Gesetzes über das Bundesverfassungsgericht und die Erfahrungen der Weimarer Zeit, in: Politische Parteien auf dem Weg zur parlamentarischen Demokratie in Deutschland, hrsg. von *Lothar Albertin* und *Werner Link,* Düsseldorf 1981, S. 277—300.

Wahl, Rainer/Rottmann, Frank: Die Bedeutung der Verfassung und der Verfassungsgerichtsbarkeit in der Bundesrepublik — im Vergleich zum 19. Jahrhundert und zu Weimar, in: Sozialgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Beiträge zum Kontinuitätsproblem, hrsg. von *Werner Conze* und M. *Rainer Lepsius,* Stuttgart 1983, S. 339—386.

Pap Gábor—Szalay Péter

Az államjogi diákkörök miskolci tanácskozásán: választójog a gyakorlatban

A diákkörök munkájáról a rendszeresen megrendezésre kerülő Országos Diákköri Konferenciákról, esetleg a szegedi Ifjúsági Jogásznapokról szóló beszámolókon kívül nem sok szó esik a lapok hasábjain.

Valószínűleg oka ennek az is egyebek mellett, hogy a jogi karok diákkörei szinte megalakulásuktól kezdve problémákkal küszködnek a tekintetben, hogy mi is tevékenységük célja, értelme, vajon elegendő-e, ha a karokon kívül dolgozó szakemberek meghívásával, a gyakorlatból vett vagy más irányú, elméleti előadások meghallgatásával bővítik a diákkörös hallgatók ismereteit, vagy ezeken kívül, az egyetem falain kilépve is ismerkedniük kell-e a jogi politikai valósággal, már egyetemistaként bele kell-e kóstolni a jogi-politikai munkába?

A tapasztalatok szerint azok a diákkörök, amelyek csupán az elmélet szintjén maradnak és megelégszenek a tananyag úgymond „továbbragozásával", nem eléggé vonzóak és tevékenységük sem elég jelentős ahhoz, hogy felkeltsék a szakma érdeklődését.

Az 1985. évi általános választások kapcsán merült fel a gondolat, hogy az „elméletből" való kilépés jó lehetősége lenne részt venni egy olyan társadalmi esemény vizsgálatában, amelyre csak ötévenként került sor, viszont annál nagyobb szerepet játszik társadalmunk életében. Különös aktualitást adott ennek, hogy ez az első választás az új választójogi törvény (az 1983. évi III. törvény) hatálybalépése óta, így — a törvény jelentős újításaira is tekintettel — páratlan lehetőség kínálkozik a jogszabály és a valóság együttes szemléletére.

A vizsgálatra a négy diákkör a Hazafias Népfront Országos Tanácsa Titkárságától kapott megbízást, és e szerv lett a kutatás erkölcsi és anyagi finanszírozója is.

A gyakorlati kivitelezés érdekében az Államjogi Tanszékek képviselői 1985 tavaszán Szegeden az Országos Tudományos Diákköri Konferencián kialakítottak egy egységes kérdőívet, megállapodtak a lebonyolítás technikai részleteiben, a kölcsönös tájékoztatás és a felmérés megvalósítása utáni együttműködés mikéntjében.

A kérdőív huszonhét pontban kívánta egy-egy jelölőgyűlés legfontosabb jellemzőit csokorba gyűjteni. Példálózva, a következőek voltak ezek: a jelölőgyűlés időpontja, színhelye, helyszínének megjelölése, a választókerület száma, székhelye, hányadik jelölőgyűlés: A jelenlévők száma, ebből a nemek aránya, a korösszetétel: ki volt a fő szónok és mi volt a felszólalás lényege, milyen volt az arány a különböző érintett kérdések között; ki és mely szervre hivatkozva tett javaslatot az előzetes jelöltekre, ebben hogyan érvényesült az esélyegyenlőség; felszólaltak-e, adtak-e programot az előzetes jelöltek; hány hozzászólás hangzott el, kik voltak a hozzászólók; volt-e észrevétel az előzetes jelöltekkel szemben; mi volt a hozzászólások tartalma; javasoltak-e a jelölő gyűlés résztvevői további jelölteket, ha igen, kinek a nevében, a további jelölt elfogadta-e a jelölést, hogyan reagáltak a további jelölésre; elfogadta-e a jelölőgyűlés a jelölteket és milyen arányban,

Pap Gábor egyetemi tanársegéd, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

Szalay Péter egyetemi tanársegéd, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

van-e szükség újabb jelölőgyűlés összehívására; mik a jelöltek adatai (név, munkahely, foglalkozás, párttag-e); felmerült-e kifogás a jelölőgyűlés levezetésével kapcsolatban, ha igen, milyen jellegű és hogyan oldódott meg; mennyi ideig tartott a jelölőgyűlés; milyen volt a jelölőgyűlés általános hangulata a kérdezőbiztos benyomása szerint; milyen vélemények hangzottak el az új választójogi törvénnyel kapcsolatban?

A tényleges vizsgálat úgy zajlott, hogy a megyei (fővárosi) HNF-bizottságok eljuttatták az egyes jelölőgyűlések idejéről és helyéről szóló kimutatásokat a diákkörök vezetőinek, akik ennek alapján osztották el a feladatokat a diákkörökben dolgozó hallgatóknak. A hallgatók ezután, élve állampolgári jogaikkal, meghallgatták az egyes jelölőgyűléseket, majd (általában a diákköri patrónusoktatók közreműködésével) összesítették a tapasztalataikat.

Az elméleti konzekvenciák levonására mindenütt tartottak diákköri üléseket, amelyek kapcsán zárótanulmányok készültek.

Ezek után 1985. október 16-án az NME Állam- és Jogtudományi Kara adott otthont az Államjogi Diákkörök Országos Munkaértekezletének. A munkaértekezlet — ahogyan azt Kalas Tibor tanszékvezető docens megnyitójában kiemelte — előzmények nélkül való, hiszen kötetlen szervezeti formában és egyetlen témakör megvitatására most első ízben találkoztak a jogi karok diákkörei.

A miskolci munkaértekezlet témája a fentiekhez igazodva a jelölőgyűlések, illetve a választások tapasztalatainak, valamint általában az új választójogi törvénynek az értékelése volt.

A vitaindítót Kukorelli István, a budapesti jogi kar adjunktusa tartotta. Kiemelte, hogy a választójogi reform az országos politikát alakító szervek döntései alapján került napirendre. A törvénytervezet társadalmi vitájának tanulságai nem érződtek az elfogadott törvényben, az 1983. év III. törvényben, nem utolsósorban a társadalmi vita és a kodifikációs munka közötti rövid idő miatt.

A törvény megvalósításában döntő szerepet játszottak a tanácsi és pártszervek, különösen a jelölő gyűlések előkészítésénél. Egyfajta társadalmi demokratizmusként értékelhető, hogy a kötelező kettős jelölés, illetőleg a többes jelölés eredményeként a jelöltek a társadalom széles rétegeiből kerültek ki. Ugyanakkor az apparátusokban a jelöltek kiválasztását „belső ügyként" kezelték, ezért a jelölést megelőző időszak nem kapott megfelelő társadalmi nyilvánosságot.

Tanácstagi jelöltet nehéz volt találni, különösen a kisebb településekben, az országgyűlési képviselőjelölteknél viszont sok volt a jelölt, önjelölt is szép számmal akadt. Ugyanakkor az előzetes kiválasztás mechanizmusa is hozzájárult ahhoz, hogy a jelölő gyűlések jóváhagyták az előzetes személyi elképzeléseket, sőt Budapesten általában az első helyen szereplő jelöltet választották meg. Ezt elősegítette, hogy az esélyegyenlőség elvét nem sikerült kifogástalanul érvényre juttatni.

A jelöltek nem tudtak egyéni programmal fellépni, mivel nem rendelkeztek megfelelő információkkal, így alternatívákat sem tudtak felvázolni.

Sajnos, ma is élő probléma a kisebb települések képviselete, amit — úgy tűnik — az egyéni választókerületi rendszerben nem lehet megoldani. Szintén nem megoldott a választások törvényességének garanciarendszere, ami egyrészt politikai kérdés, másrészt olyan törvényességi kérdés is, amelynek betartása az általános politikai morál fokmérője.

Balogh Zsolt, a pécsi jogi kar hallgatója a legitimáció és a társadalmi közbizalom szempontjából vizsgált meg egyes kérdéseket. Szerinte a választójogi törvénytervezet társadalmi vitája hozzájárult a választások iránti érdeklődés növeléséhez, de nem lehet eredményesnek nevezni a törvényhozást tekintve, mivel a vita konzekvenciáit az elfogadott törvény nem tükrözi. Ez leértékeli a társadalmi vita egészét és a közbizalom gyengülését vonhatja maga után. Az előzetes kiválasztás titkossága sem válik a közbizalom hasznára, az állampolgár gyanakvóvá válhat.

Páricsi Viktor, miskolci joghallgató hozzászólásában először a munkahelyi és a területi érdek keveredéséről beszélt. A törvény 8. §-ának (2) bekezdése a dolgozóknak kettős jelölési jogot biztosít azáltal, hogy a jelölő gyűlésen a választókerület lakosai és a választókerület területén levő munkahelyek dolgozóinak képviselői vehetnek részt. Ez a szabályozás pedig lehetőséget ad arra, hogy egy állampolgár egy jelölő gyűlésen mint választókerületi lakos jelöljön, egy másik kerületben szervezeti jelölő gyűlésen pedig, ahol a munkahelye van, szintén élhet jelölési jogával. B-A-Z megyei tapasztalatok szerint a jelölő gyűléseken (helytelen, de kifejező szóhasználattal élve) a hivatalos jelölt mellett gyakran munkatársai szólaltak fel, érezhetően előzetes megbeszélés alapján. A választókerületi lakosoknál ilyen szervezettség nem volt tapasztalható. A jelenség következménye lehet, hogy háttérbe szorul a területi érdekképviselet elve és helyette az egyes munkahelyek személyi elképzelései, érdekei érvényesülnek.

Az esélyegyenlőség elvének kirívó megsértése nem volt tapasztalható. Viszont nem megoldott a jelölési jogosultság megállapítása, ami lehetővé tette, hogy más választókerületből érkezett állampolgár jelölhetett és szavazhatott a jelöltre. Szintén nem nevezhető megnyugtatónak a szavazatok összeszámlálása és az ezzel kapcsolatban felmerült és a helyszínen bejelentett kifogások megoldása. Mindezek felvetik a jelöli gyűlések szervezésének és lebonyolításának pontosabb, garanciákkal jobban alátámasztott szabályozását.

Dezső Márta, a Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa hangsúlyozta, hogy választási rendszerünk a területi elvre épül, amiben a lakóhelyi érdeknek kell dominálnia. A törvény úgy próbálja ebbe beleilleszteni a munkahelyi érdekek érvényesítését, hogy a munkahelyek *képviselőinek* adja meg a jelölési jogot. Ezért — véleménye szerint — külön kell választani a törvény szellemét és a megvalósítást. A törvény jó megoldásokat ad, a baj a megvalósítás, a politikai gyakorlat területén jelentkezik, s így fordulhat elő, hogy a munkahely „képviselői" megtöltik a termet és más jelölésre jogosultak kintrekednek. Mindezt ki lehetne küszöbölni, ha a jelölő gyűlésre a jogosultak meghívót kapnának, aminek ellenőrzésével a részvételi jogosultságot pontosan meg lehetne állapítani.

Az esélyegyenlőségről szólván Dezső Márta helyesebbnek tartja, ha az egyenlő lehetőségek biztosítása lenne a vezérelv mind az agitációban, mind a jelölésben. A jelöltek esélyei nagyban függnek pozíciójuktól; egy exponált vezető lehetőségei pedig pozíciójából fakadnak. Márcsak ezért is kívánatos lenne a hivatalos jelöltek kiválasztásakor a politikai nyilvánosság biztosítása.

A többes jelölés értelme az eltérő programok, alternatívák közötti választás lenne. Csakhogy a jelöltek nem kapták meg a VII. ötéves terv irányszámait, ennek hiányában viszont reális alapokon nyugvó programot sem adhattak. Ezért inkább csak életrajzi adatokat tudtak elmondani program helyett. Ugyanakkor a spontán jelöl-

tek — kisebb szervezeti és káderpolitikai kötöttségeik miatt — bátran előállhattak a maguk elképzeléseivel.

A reform egésze pozitív folyamat felé mutat. Az országos lista kimozdította az érdekérvényesítés lehetőségeit az egyéni választókerületi rendszer kereteiből.

Molnár István, miskolci joghallgató szintén szóvá tette a jelölő gyűléseken való részvétel jogosultságának megállapítását. Szükség lenne a gyűlések körültekintőbb, az esélyegyenlőség elvét jobban garantáló szervezésére. Mivel több jelölő gyűlést kell tartani és az előző gyűlésen elfogadott jelöltekre újból szavazni kell, biztosítani kellene, hogy azok támogatói az új jelölő gyűlésen is ott lehessenek.

Gelesits Tibor, a pécsi kar hallgatója a baranyai tapasztalatokról beszélt. A gyűléseken kevés volt a fiatal, mindössze 8 spontán jelölés történt. A jelöltek program helyett nemzetközi és országos politikai kérdésekről beszéltek, nem szóltak választókerületi gondokról. A népfront nő jelölt mellett nőt, párttag mellett párttag jelöltet állított. Az Országgyűlésben kevés a fiatal, a nő, a munkás és a paraszti foglalkozású képviselő, csökkent a pártonkívüliek száma is.

Meg kellene állapítani a jelöltek közötti versengés eszközeit. Nem látja megoldottnak az országos listáról megválasztott képviselő helyének betöltését és visszahívását.

Tóth Károly, a szegedi kar adjunktusa elmondta, hogy a törvény szerint a jelölteknek nyilatkozniuk kell, elfogadják-e a népfront programját. Ám a népfront a választásokon nem tesz közzé programot, a népfrontnak választási felhívása van, a választási felhívás lényegében az MSZMP programjának az ismétlése. Márpedig a népfront és a párt két különböző szerv, tagjaik is különbözőek, ezért ne legyen teljesen azonos a programjuk.

Mivel a törvény nem ad a tanácsi választókerületek nagyságának meghatározására pontos útmutatót, a tanácsok nagy aránytalanságokkal állapíthatták meg a kerületek nagyságát. Ez sérti az arányos képviselet elvét. Tóth Károly szerint a legegyszerűbb garancia, ha a jelöltek megbízottakat küldhetnek a szavazatokat összeszámláló bizottságba.

Takács Albert, a miskolci kar adjunktusa hozzászólásában rámutatott, hogy a választójogi reform a népképviseleti szervek munkájának javítására irányult. E szervek munkájának minősége nagyban függ a képviselők személyétől. De a képviselő egyéni arculata nem alakulhat ki az Országgyűlésen sem, ha az csak 2 napig ülésezik. Ezért a képviselő jelenleg egyfajta érdekkijáró személy.

Jen Sándor, a budapesti kar hallgatója nem tartotta megfelelőnek a törvény propagandáját. Szerinte nem programok, csak egyének között lehetett választani. A tanácstagságra jelöltek sem tartottak igazi programbeszédet, lényegében az eddig elért eredményeket ismertették.

Szabados Gyula szegedi hallgató a választópolgárok közömbösségéről beszélt, amelynek fő okát abban látta, hogy nem lehet programok között választani. Véleménye szerint növekedne a politikai aktivitás, ha nem lennének hivatalos jelöltek.

Csefkó Ferenc, a pécsi kar adjunktusa kifogásolta, hogy a törvénytervezet társadalmi vitájában elhangzott észrevételekre, felvetésekre nem kaptak választ az emberek. Ezért az ilyen társadalmi vitákra elég időt kellene hagyni, hogy megfelelő dialógus alakulhasson ki. A társadalmi közbizalomhoz tartozik a jelöltek előzetes kiválasztásának titkossága is. A nyilvánosság megteremtésében a választások alatt fontos feladatok hárulnának a tömegkommunikációs eszközökre. Alaposabb, mélyebb és szélesebb körű tájékoztatásra van szükség.

Szalay Péter, a budapesti kar gyakornoka a képviselő személyéről szólván össztársadalmi szemléletből beszélt, amely szerint a jó képviselő az „erős ember", aki a lokális érdekeket „ki tudja járni", ezért nyilván olyan embert küldenek az Országgyűlésbe, aki rendelkezik valamilyen pozícióval. Ez a jelenség pedig a széles társadalmi képviselet ellen hat.

A törvény garanciarendszere a hozzászólásokban erős kritikát kapott. Figyelembe kell azonban venni, hogy a hiányosságok csak a gyakorlatban mutatkoztak meg, előtte fel sem merülhettek.

Denke Gergely, a szegedi kar hallgatója rövid felszólalásában az országos listáról szólva kifogásolta, hogy azon nem érvényesült a többes jelölés. Szerinte meg kellene állapítani azokat a szerveket, szervezeteket, amelyen az országos listára jelölteket állíthatnak.

Sükösd Ferenc, a pécsi kar adjunktusa is felhívta arra a figyelmet, hogy az „erős ember" szemlélete miatt a jelenlegi Országgyűlés nem eléggé reprezentálja az ország lakosságának különböző rétegeit, csoportjait. Az egyéni választókerületben megválasztott képviselői hely megüresedése esetén a pótképviselő belépése relatív képviseletnek számít. Szintén relatív képviseletet eredményezhet a pótválasztások jelenlegi szabályozása is.

Holló András, a miskolci jogi kar docense zárszavában hasznosnak és őszinte hangvételűnek tartotta ezt a munkaértekezletet. Az elhangzott nézetek, vélemények és javaslatok nemcsak a tudomány berkeiben hasznosíthatók. Jó lenne, ha a tudományos állásfoglalásokat a politika figyelembe venné. Hazánkban a politikai rendszer szilárd, már eltűrné a politikai alternatívák nyilvános megjelenítését és képviseletét.

A választójogi törvény garanciarendszerének jobb kimunkálása még megoldandó feladat. Ez pedig nemcsak jogi dogmatikai kérdés, mint ahogy a választások és a választójog sem csak jogi terület. A választások tisztaságát biztosító jogi garanciák kimunkálása a politikai demokrácia kérdése is.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Kabódi Csaba

A büntetések és intézkedések utóbbi harminc éve néhol meghökkentő változásainak története*

A honi könykiadás lassúságához szokott olvasó szinte meg sem lepődik azon, ha az olykor eredendően új jogintézmény bemutatására íródott munkákat könyvalakban leginkább csak mint tegnapi problémák jogtörténeti feldolgozásaként vehetik kézbe. Miért is tenné, ha már beletörődött abba is, hogy törvénykönyveink — módosítás nélküli — átlagéletkora tíz év körül mozog. Ennek ellenére kellemes csalódás éri, ha az idestova férfikora derekához közeledő Btk-ról szóló Györgyi-monográfiát olvassa. Jóllehet, öt évvel ezelőtt készült el az értekezés, mégsem megöregedett gondolatok holt betűvé meredt kövülete a könyv. A szerző szemléletében rejlő újdonság megőrizte mondanivalója frissességét. *Györgyi* Kálmán ugyanis arra vállal-

Kabódi Csaba egyetemi adjunktus, ELTE Büntető Eljárásjogi Tanszék (Budapest).

* *Györgyi* Kálmán: Büntetések és intézkedések. KJK. Bp. 1984. 439 old.

kozott, hogy olyan értékeket mutasson fel a hazai büntetőjog fejlődésének közelmúltjából, amelyek az egész másfél évszázados büntetőjogi gondolkodásnak is figyelemre méltó eredményei. Márpedig napjainkban ez nem igazán hálás feladat. Elvégre korunkban elég sokszor szakmailag is jóval kifizetődőbb a napi beccsel bíró igazságok forintra átválthatóságának kergetése.

A jogirodalomban e témakörben megszólalók — kevés kivételtől eltekintve — nagyrészt csak a nyugalmi állapotban levő, azaz a hatályos büntető szankciórendszer mindennapi jogi problémáival foglalkoztak. Györgyi Kálmán viszont a felszabadulástól vezeti végig olvasóját a büntetési és intézkedési rendszer — a szerző szavaival szólva — meghökkentő változásain. Mert ebben sem volt hiány az elmúlt harminc évben. A szerző mégsem csak az ez idő szerint különösebb merészség nélkül bírálható ötvenes évek vargabetűit rajzolja meg, de nyomon követi az azóta eltelt majd' emberöltőnyi időszak jogalkotása, jogalkalmazása és jogtudománya meglepő fordulatait is. Elég talán, ha csak a határozatlan tartalmú szabadságvesztés, a szigorított őrizet vagy a javító-nevelő munka körüli bonyodalmakra utalok.

A büntetések és intézkedések történetének Györgyi-féle feldolgozása egyszerre táplálkozik a múltból és nyújt mércét a jelen megértéséhez és értékeléséhez. Egy olyan korszak felfedezésének örömét adja, amely nem annyira a fiatalabb jogásznemzedék szorgalmatlansága következtében maradt ki tanulmányaiból, mint inkább tankönyvei történelmi „távollátása" miatt. Végre fény vetődik egy homályba veszett, vagy talán szántszándékkal elfeledett időszakra. Kiderült, hogy a Horthy éra végére a magából majdnem teljesen kiforgatott Csemegi-kódex és az első Btk között nemcsak a tagadás tagadása az összekötő kapocs. Ekkortájt is igen komoly tudományos nézetek, többféle irányzat elméletileg egyáltalában előre le nem futott küzdelme folyt. Következésképpen e kötetet haszonnal forgathatja miden fiatalabb jogász, ha a büntetőjogi kultúrájában mutatkozó esetleges hiányait kívánja pótolni.

Természetesen Györgyi szándéka szerint sem csak egy tansegédletet készített, hanem a magyar szankciórendszer utóbbi harminc évének olyan tudományos-történeti „regényét" írta meg, amely jóval többről és többekhez szól. Megfontolandó tanulságokkal szolgál értő olvasójának arról a fordulatokban bővelkedő jogfejlődésről, ami hazánkban végbement. Azt is képes megértetni, hogy a felelősségi rendszer módosításának — utólag legrosszabbnak minősített — pillanatai sem feltétlenül megtagadandók, hiszen egy éppen hatályos jogi szabály nem több, mint az adott büntetőpolitikai célkitűzések lehetséges megoldásának egyike. Ugyanígy nem törölhető ki nyomtalanul a szakmai emlékezetből egyetlenegy nyilvánosan megfogalmazott gondolat sem, mert továbbélnek abban a folyamatosságban, amelynek legutóbbi állomása az 1978-as Büntető Törvénykönyv.

Szememre lehet vetni, hogy ezt így, szó szerint sehol sem fogalmazta meg a szerző; mindez csupán önkényes itészi belemagyarázás. Tudom, gyengécske mentség a szöveg közé szántott gondolatok füzérjére, a könyv végigolvasása után összeálló képre hivatkozni. Meggyőzőbb, ha a könyv szerkezetét említem, amely a büntető jogkövetkezmények változásainak — száraznak tűnő — egymás mellé állításával nemcsak az időrend kényszerűsége miatt torkollik a hatályos törvénybe. Még inkább elfogadható, ha a bíráló még e felismerés felelősségét is a szerzőre hárítja. Györgyi ugyanis nem hagyományos szerkesztési megoldást választott. Nem a könyv- és mondanivaló-építés bevett útját járta, amikor nem a kötet végén, egy külön fejezetben foglalta össze a magyar szankciórendszer fejlődésének elméleti tanulságait, ahogy az szokás. Sajnos, a könyv utolsó hatvanhat sorát „Az új kódex értékelése" címmel látta el, mintha mégis a hagyományt követné és egy zárófejezetet írt volna. Igazán furcsállhatnánk — már csak terjedelme miatt is —, hogy ez lenne az az összefoglalás, amelyet a könyv egésze alapján sokoldalúan megalapozott elvi tisztaságra törekvő szerzőként megismert Györgyi Kálmán adna. Az elvi tisztázást, az elméleti általánosítást ténylegesen a felelősségi rendszer változásainak csomópontjaihoz kapcsolódóan végezte el a szerző. Innen a félreértés lehetősége.

Györgyi Kálmán leíratlan mondanivalójára való ráutalás nélkül, könyvének egész megközelítése védtelenné válik azokkal a kifogásokkal szemben is, amelyek a szerzőn a történelmi-politikai háttér bemutatásának hiányát kérik számon. Hiszen elhangzott már olyan vélemény, hogy Györgyi csak az egymásra következő kodifikációk állóképeinek bura alatti világát mutatja be. Az nem vitatható, hogy vizsgálódási körén kívül marad a változékony politikai széljárások miatt meg-megbicsakló büntetőjogi elmélet és gyakorlat oknyomozása, de szándékosan. Felismerte, hogy a politikai-szociológiai elemzés egy egészen másfajta tanulmány megírását követelte volna. Valójában Györgyi Kálmán akkor követett volna el hibát, ha mint a hazai büntetőjog dogmatikai gondolkodásának egyik legkiválóbb képviselője, nem egy olyan nézőpontot választ, amellyel „... a hazai jogfejlődés, a jogalkotás, a jogalkalmazás és jogirodalom múltbeli értékeit... összefoglaló munkában vonja meg a korábbi korszakok mérlegét, kiemelve azt, ami maradandó érték, s a feledésnek átengedve, ami mulandónak bizonyult."[1] Tehát ezzel a szerzői célkitűzéssel kell szembesíteni a könyv egészét, hogy becsületes véleményt lehessen formálni.

A könyv első negyede a büntetőjogi szankciórendszer fejlődését tárgyalja 1945-től az 1978-ban elfogadott Btk megjelenéséig. Rendkívül érdekesek azok a megállapításai, amelyeket a felszabadulás utáni első években a tettbüntetőjog és a tettes-büntetőjog kérdésében lezajlott vitával kapcsolatban mond.

A polémia ekkortájt szokásos, mind tartalmában, mind módszerében a szovjet mintát követő lezárásából valóban elhamarkodott lenne tanulságként csak annyit megjegyezni, hogy a magyar büntetőjog fejlődését 1945-ig a német, a felszabadulás után pedig a szovjet büntetőjog határozza meg. Györgyi elkerülte az egyszerűsítés csapdáját, jól látta meg, hogy a büntetőtudományi kutatás adós a változások mögötti jogi és jogon kívüli tényezők elemzésével, és talán éppen emiatt olyan sok a „meghökkentő változás" a tételes jogban. Kísérletet tett arra, hogy feltárja a büntetőjogi szabályozás főbb fordulatait meghatározó erőket. S talán mégis ez az a pont, ahol valamelyest túl kellett volna lépni a tisztán jogi összetevők vizsgálatán.

Györgyi azt a módszert követte, hogy a jogszabályi változásokat a jogirodalomban megjelent álláspontok visszfényében tükrözteti. Így azonban bármily csodálatos pontossággal és alapossággal is sorakoztatja fel a jogszabályok hivatalos indokolásától kezdve a tankönyveken keresztül a jogi szaksajtóban megjelent cikkek, tanulmányok tömegét, akkor is hiányérzete marad az olvasónak. Hiszen hal-

[1] I. m. 9. old.

lomásból vagy tapasztalatból tudják, hogy a tudományos nézetek, elképzeléseken kívül mily' sokféle társadalmi-politikai erő jelenik meg egy kihirdetett jogszabályban. Sőt az olvasó még egy olyan tévedés áldozata is lehet, mintha a szakirodalmi álláspontok és a jogalkotás között szoros okozati kapcsolat lenne. Pedig, hogy ez nem így van, a szerző igen jól tudja. Tapasztalhatta a 78-as törvény előkészítésének munkálataiban résztvevőként, hogy a kodifikáció boszorkánykonyhájába hány meg hány helyről kerül alapanyag. Hasonlóképpen azt is, hogy ezek közül a jogtudomány csak az egyik és nem is mindig a legfontosabb. A jogalkotás, jogalkalmazás, jogtudomány és a jogon kívüli tényezők kölcsönhatása számos kérdésének megválaszolását így jobbára az olvasó fantáziájára bízza a szerző.[2]

A könyv súlypontját kétségtelenül annak második része alkotja, ahol az 1978. évi törvény kapcsán egyrészről a büntetőjogi törvényhozás által felvetett elméleti kérdéseket veszi sorra, mint pl. az új Btk. és a tett-büntetőjog, a büntetések és intézkedések elhatárolása, a büntetés céljának problémája stb., másrészt pedig elemzi a szankciórendszer egyes elemeit, továbbá a büntetéskiszabás elméleti kérdéseit.

A második rész egyik legjelentősebb elméleti eredménye annak bizonyítása, hogy a tett-büntetőjog elvei mennyire és hogyan érvényesülnek a hatályos felelősségi rendszerben. A szerző a jogfejlődés történeti tényeire támaszkodva igen meggyőzően igazolja, hogy a szocialista büntetőjog is a törvényesség követelményéhez fűződő társadalmi-politikai érdekek biztosítékát a tett-büntetőjog elveinek érvényesítésében találta meg. Tehát amikor Györgyi a 78-as Btk. elemzése alapján azt állapítja meg, hogy „... az új Btk felelősségi — és büntetési rendszere tett-büntetőjogi elveken alapul, az intézkedések szabályozásában azonban jelentős mértékben más elvek érvényesülnek",[3] ez nem valamely múlt századi jogi formalizmushoz való ragaszkodását fejezi ki. Belátása ez csupán annak, hogy jobbat még nem találtak ki; csak a tett-büntetőjog szemlélete képes megfelelni annak a kettős elvárásnak, hogy igazságos legyen és egyben biztosítsa az állampolgárok személyi szabadságának alkotmányos garanciáit. Györgyi viszont világosan látja azt is, hogy a szankciórendszernek vannak olyan területei, különösen az intézkedések körében és elsősorban a fiatalkorúakkal, illetve a visszaesőkkel kapcsolatban, amelyek nem illeszkednek a tett-arányos felelősségi rendszerbe, mégha szükségességüket kriminálpolitikai megfontolások igazolják.

Györgyinek — alapvetően joglogikai megközelítése miatt — ez előbbi ellentét feloldása érdekében foglalkoznia kell a büntetések és az intézkedések elhatárolásával. Ez viszont elkerülhetetlenné teszi, hogy állást foglaljon az intézkedések sajátos vonásairól és az intézkedések általános fogalmáról. Fejtegetései világossá teszik, hogy míg a szankciórendszerben a legjelentősebb változások az intézkedések területén mentek végbe, addig az elméletben még mindig sok a tisztázatlan kérdés. Ő sem vállalkozik fogalmi meghatározásra, mégis úttörő jellegű az, ahogy különbséget tesz az intézkedések között, hogy melyek felelősségi és melyek nem felelősségi szankciók, mert ez a fajta felosztás már egész közel visz a probléma megoldásához.

A monográfia legkiérleltebb, ezért legértékesebb fejezete a büntetéskiszabásról írt rész. Györgyi hosszú évek kutató- és oktatómunkájának tapasztalatait összegezve, a büntetéskiszabás elméleti alapkérdéseinek bemutatása mellett a hangsúlyt a büntetéskiszabás dogmatikájára helyezi. Legfontosabb megállapítása az, hogy a büntetéskiszabás folyamatában az alapvető vonatkozási pont a tett-büntetőjogi elvnek megfelelően a cselekmény társadalomra veszélyessége, amelyhez képest minden egyéb büntetéskiszabási körülmény, így pl. a bűnösség vagy az elkövető társadalomra veszélyessége csak kisegítő és másodlagos jelentőségű. A büntetés arányosságával kapcsolatban kifejti, hogy „... a proporcionális büntetési rendszernek reális alternatívája az elmúlt három évtized jogfejlődése során nem volt, és azt gondoljuk, hogy belátható időn belül nem is lesz".[4]

A büntetéskiszabás dogmatikai elemzése során bírálja a ún. középméretű büntetés elvét és az új Btk.-nak a büntetés enyhítésére vonatkozó megoldásának következetlenségét. Kritikája nemcsak elméletileg megalapozott, de nagyban hozzájárulhat a törvény alkalmazásakor fellépő jogértelmezési problémák tisztázásához.

Feltétlenül méltánylást érdemlő a könyv stílusa, még akkor is, ha fenntartással fogadok minden olyan monográfiát — a ködösítés veszélyére is figyelemmel —, amely többes szám első személyben íródott. Mindezt feledteti azonban az, hogy Györgyi a büntetőjog-tudomány legnevesebb művelőire emlékeztető módon, szabatosan ír. Nem követi azt a sajnálatosan elterjedt divatot, amely a mű tudományosságát csak a szófejtők szűk köre számára érthető szakmai zsargonnal igyekszik igazolni.

Így aztán Györgyi Kálmán munkája nemcsak hézagpótló jellege és tartalma, hanem megírásának módja miatt is különösen becses darabja a bűnügyi tudományok irodalmának.

[2] Mindenféleképpen a szerző mentségére szolgál, hogy a jog- és államelméleti kutatók érdeklődése is csak a legutóbbi időben fordult a jogalkotás mélyebb vizsgálata felé. Pl. „A jogalkotás jogpolitikai elvei" IM Tanulmánykötet (sorozatszerkesztő: Lukács Tibor) Bp. 1983. vagy *Pokol* Béla: Törvény-előkészítésünk problémái. in: FIOK I. köt. Bp. 1981. 7—25. old. Az Igazságügyi Minisztérium is csak 1984-ben kezdte meg a Btk. előmunkálatainak forrásgyűjteményét kiadni. Ld. „Az 1978. évi IV. törvény. (Btk. előkészítése" I. köt.)

[3] I. m. 131. old.

[4] I. m. 266. old.

Kovács Péter

A szocialista országok nemzetközi jogászainak új tanulmánykötete

Az NDK Tudományos Akadémiájának Állam- és Jogtudományi Intézete *Bernhard Graefrath* professzor szerkesztésében 13 tanulmányt tartalmazó kötetet jelentetett meg. A „Probleme des Völkerrechts 1985" (Berlin, Akademie-Verlag. 1985. 334 o.) című kötet tanulmányai az elmélet ismert szakértőinek tollából származnak és e sorok írójának sajnálnia kell, hogy az alábbiak során gondolatokban gazdag fejtegetéseiknek csak töredékét mutathatja meg.

„A jus cogens helye és szerepe a nemzetközi jog rendszerében" címmel *L. A. Alekszidze,* a tbiliszi egyetem professzora foglalkozik a nemzetközi jog e felettébb vitás és bonyolult kérdésével. Álláspontja szerint nem az imperatív norma van a jogi hierarchia csúcsán, hanem egyrészt van a hierarchia (általános nemzetközi jogelvek, speciális területek univerzális elvei, a fentieket realizáló univerzális normák és mindezeknek alárendelten szerződések, a szokásjog helyi normái, elvei), másrészt pedig a kiemelt pozíció, amely mind a három felső szinten egy-

Kovács Péter egyetemi tanársegéd, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

aránt megjelenik: a kogencia. A legjelentősebb kogens normák: 1. önrendelkezés, egyenjogúság, non intervenció; 2. az erőszak alkalmazásának tilalma, viták békés rendezése; 3. humanitás békében (emberi jogok); 4. humanitás a hadviselés során; 5. a minden állam szempontjából létfontosságú területek (nyílt tenger, világűr, égitestek) kisajátítását tiltó elvek.

J. Barcz — a Lengyel Igazságügyi Minisztérium Jogi Intézetének munkatársa — a határok sérthetetlenségének elvét és annak gyakorlati jelentőségét elemzi az 1970. december 7-i lengyel-nyugatnémet szerződéssel összefüggésben. Megállapítja, hogy a szerződés megkötése óta az elv gyűjtőelv lett, magában foglalja az erőszak alkalmazásának tilalmát, a létező határok elismerésének kötelezettségét, a tartózkodást attól, hogy más állam területére igényt támasszanak, azaz a határok véglegeskénti elismerését is jelenti. Ebben az összefüggésben ítéli el a szerző az NSZK politikai életének egyes megnyilatkozásait, a „birodalmi határ", a „nagynémet állampolgárság" és a „német kérdés lezáratlansága" címszó alatt jelentkező igényeket.

Lengyel szerző munkája a kötet harmadik tanulmánya is. „A nemzetközi jogi normák érvényesülése a nemzeti jog rendszerében". Szerzője, *H. de Fiumel,* a Lengyel Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetének munkatársa, elsősorban a szovjet nemzetközi jogtudományt és a szovjet állami joggyakorlatot vizsgálta. Megállapítja, hogy bár a jogi szabályozás nem egyértelmű, mégis egybecseng az elmélet a gyakorlattal abban, hogy a nemzetközi szerződések rendszerint belső jogi normák közbeiktatása nélkül hatályosulnak. Ha születik is belső jogi norma, az már nem transzformáció, hanem sajátos értelmezés a végrehajtó felé, a lengyel bírói gyakorlat pedig többször leszögezte, hogy a nemzetközi szerződések „ex Proprio vigore" érvényesülnek a nemzeti jogrendszerben.

Graefrath professzor nemcsak szerkesztette a kötetet, hanem egyúttal „Az állam felelőssége a nemzetközi jogi bűncselekményekért" című tanulmány szerzője is. A nemzetközi bűncselekményekért való felelősség egyik sajátossága — állapítja meg többek között —, hogy a jogosított oldalon az egész nemzetközi jogközösség áll, ami azonban nem értelmezhető úgy, hogy az államok az ENSZ-től függetlenül léphetnének fel. Nemzetközi bűncselekmény esetében is akkor jogszerű a szankció, ha az ENSZ-re, elsősorban a Biztonsági Tanácstól származó határozatra vezethető vissza. Illúzió lenne azonban azt hinni, így a szerző, hogy a közeljövőben létre lehetne hozni egy büntetőjogi típusú felelősségi rendszert: az Emberiség békéje és biztonsága elleni bűncselekményekért való Felelősségről szóló szerződéstervezet is csak a parancs kiadóját és végrehajtóját bünteti, az állammal szemben elsődlegesen civiljogi jellegű szankciókat ír elő.

A soron következő tanulmány írója, *Herczegh Géza,* A Pécsi Tudományegyetem tanára, a humanitárius nemzetközi jog újabb fejlődését összegezi. Az 1977. évi két kiegészítő jegyzőkönyv jelentős eredményekkel gazdagította a humanitárius nemzetközi jogot — írja —, de egyben új problémákat is vetett fel. Az I. jegyzőkönyv a gyarmatosítók, a fajüldöző rendszerek és megszállók elleni háborúkat nemzetközi jellegű fegyveres konfliktusoknak minősíti, a gerillák (partizánok) nemzetközi jogi védelemben részesülnek és a humanitárius nemzetközi jog az emberek további csoportjait és polgári javak jelentős kategóriáit vette védelme alá. Az új jogszabályok azonban igen bonyolult meghatározásokat tartalmaznak, a hadműveleteket vezetők számára a „várható katonai előny" és az esetleges polgári veszteségek arányba állítása révén túlontúl széles mérlegelési lehetőséget biztosítanak. Azaz: a személyek és javak új csoportjaira kiterjedő védelem viszonylagos. Mindez azonban nem kérdőjelezi meg az elért eredményeket — összegezi megállapításait a szerző —, a háborúval együttjáró veszélyekre való figyelemfelhívás pedig a szó legnemesebb értelmében vett békepropaganda.

Mi a potsdami megállapítás jelentősége a nemzetközi jog fejlesztésében és az európai béke biztosításában? Erről a kérdéskörről *H. Kröger* professzor (Állam- és Jogtudományi Akadémia, Potsdam) értekezik. Cáfolja egyes nyugat-európai és amerikai jogászok érvelését, akik tagadják a potsdami megállapodások nemzetközi jogi jellegét vagy kötelező erejét pusztán a három résztvevő államra és a csatlakozó Franciaországra korlátozzák, illetve a megállapodás időbeli hatályának folyamatosságát vonják kétségbe. Az ENSZ tevékenységében is kimutatja a szerző a közvetlen kontinuitást, elég csak a nemzetközi jog új alapelveire gondolnunk. A megállapodás tartalma tükröződött a szocialista országok külpolitikájában, a Varsói Szerződés szervezete kezdeményezéseiben, a Szovjetunió magatartásában a BT állandó tagsági kötelezettségeinek teljesítésekor.

I. I. Lukasuk és *K. K. Dimitrieva,* a kijevi egyetem tanárai „A nemzetközi jog a nemzetközi normarendszerben" címmel a nemzetközi normarendszert az államok egyetértéséből született politikai, erkölcsi és egyéb normák szabályozó összességeként határozták meg, melynek célja a nemzetközi kapcsolatok közös és elvek alapján történő rendezése. Jellemzője, hogy nő a politikai normák súlya, a létező nemzetközi jog is gyakran átpolitizálódik. Új tendencia, hogy bár az erkölcs nem jogforrás, a jogalkotó gyakran morális normát tükröztet egy nemzetközi jogi dokumentumban. Egy pozitív jogszabály immorális végrehajtása az „estoppel" jogkövetkezményeinek beállását vonhatja maga után. Hasonló kölcsönhatás figyelhető meg a nemzetközi udvariasság, szokások körében, s növekszik a nemzetközi szervezetek ajánlás jellegű normáinak szerepe és súlya a pozitív nemzetközi jogszabályok keletkezésében.

Van-e az államokat terhelő tárgyalási kötelezettség és ha van, mi ennek a tartalma? — veti fel a kérdést *E. Oeser,* a berlini Humboldt Egyetem tanára a „Tárgyalások a nemzetközi jogban" című tanulmányában. A válasz attól függ, hogy a viták békés rendezése végett folynak-e a tárgyalások, vagy csak a nemzetközi együttműködés keretein belül. Az első esetben ti. létezik ilyen kötelezettség, s ez kogens elven alapul. Ilyen tárgyalások folytatása során érvényesülnek a nemzetközi jog alapelvei, elsősorban is a jóhiszeműség elve. Ez azt is jelenti, hogy a megegyezéstől alapos ok nélkül, a kompromisszumokat is rendre elutasító, szisztematikusan elzárkózó, rosszhiszemű tárgyalópartnerrel szemben a kötelezettség elenyészik, de a vita rendezésére továbbra is csak békés eszközök vehetők igénybe.

Három szerző: *W. Poeggel—Ch. Poeggel—R. Meissner* (Lipcse, Marx Egyetem) közös tanulmánya „Az államutódlás elméletéhez az ENSZ kodifikációs munkálatai eredményének tükrében" címet viseli. Az 1978-as egyezmény a szerződésekben való államutódlásról, illetve az 1983-as megállapodás az állami javak, archívumok és tartozások utódlása tárgyában már puszta létükkel is cáfolják a korábbi szkeptikus véleményeket. A szerzők megállapítják, hogy az egyezmények

megfelelnek a nemzetközi jog alapelveinek, kielégítik az újonnan függetlenné váló államok igényeit is, kellő időt hagyva nekik arra, hogy új jogrendszerüket a nemzetközi joggal összhangban kialakíthassák, és ugyanakkor a nemzetközi jogbiztonság követelményeinek is eleget tegyenek. Hiányosságaik közé tartozik azonban a szerzők szerint, hogy nem vonnak elég éles határt a társadalmi változás és a kormányváltozás, illetve katonai puccs között. Az eredmények így is vitathatatlanok.

Nagy érdeklődésre tarthat számot *E. Rüster* (Berlin) „A KGST-együttműködés nemzetközi jogi alapjai" című tanulmánya is. A szerző szerint a KGST-beli együttműködésben a hagyományos nemzetközi jogi elvek (be nem avatkozás, szuverenitás, egyenlőség, kölcsönös előnyök) a sajátságos, ún. szocialista internacionalista elvek (szolidaritás, barátság, kölcsönös segítség) mellett érvényesülnek. Jellemzőjük, hogy nemcsak államközi, hanem vállalatközi együttműködésekben is funkcionálnak. Alapvető „jogforrása" az ajánlások tulajdonképpen autonóm jogi jelenségek, melyek különböznek a hagyományos nemzetközi szerződésektől, ugyanakkor nemzetközi jogra emlékeztető kötelezettségeket keletkeztetnek, melyek közül sokat egyes tagállamok ratifikáltak is.

A külföldön talán legismertebbnek tekinthető szovjet nemzetközi jogász, *G. Tunkin* tanulmányának címe „A nemzetközi jog új dimenziója: egy globális nemzetközi rendszer modellje". Kiindulópontja a nemzetközi kapcsolatok globális rendszere, melynek magvát az államközi kapcsolatok alkotják. Ennek két modellje alakult ki, a szocialista és a kapitalista, de van egy általános demokratikus modell is, amelynek legjellemzőbb vonása a már a normák kialakulásában is érvényesülő általános demokratikus jellege, és amelyet a nemzetközi béke és békés egymás mellett élés a nemzetközi szervezeteken belül együttműködés alapelvei hatnak át. A békés együttélés azonban csak akkor valósul meg, ha az erőszaknélküliség mellett az együttműködés a kölcsönös előnyök alapján is létrejön. Ennek értelmében bírálja a szerző az USA külpolitikájának agresszív vonásait.

A minőségileg új nemzetközi joggal foglalkozik a kötet következő és egyben utolsó előtti tanulmányában *E. T. Uszenko* professzor (Moszkva, Jogtudományi Intézet). Címe „A szocialista közösség mint a béke erősítésének a nemzetközi jog fokozatos fejlesztésének legfőbb tényezője". Az új nemzetközi jog gyökerei az Októberi Forradalomig nyúlnak vissza — állapítja meg a szerző — és a Szovjetunió külpolitikai sikere, hogy alapelvei az ENSZ Alapokmányában tételes megfogalmazást is nyertek. A szocialista országok közösen lépnek fel megvalósításukért, a közöttük levő együttműködés azonban már egy más típusú nemzetközi jogon alapul, melynek fő elve a szocialista internacionalizmus, amely nemzetközi jogelvnek minősül, mivel államközi kapcsolatokat normatíve rendez. Az ezen az alapon egyeztetett külpolitikai, diplomáciai fellépés sikerekhez vezetett a szerződések jogának, valamint a diplomáciai és konzuli jognak a kodifikálásakor, továbbá a nemzetközi szervezetek joga és a környezetvédelem jogi szabályainak fejlesztésében.

„Az új tengerjogi egyezmény és az emberiség közös öröksége." Erről szól *H. Wünsche* (Állam- és Jogtudományi Akadémia, Potsdam) tanulmánya. Az emberiség közös örökségének elve — írja — egyelőre még nem az egyetemes nemzetközi jog elve, mely minden államot kötelezne. Az ENSZ közgyűlési határozataiban, valamint az új tengerjogi, illetve világűr- és Hold-egyezményekben található definíciók eltérőek, nem tükröznek egységes koncepciót, és így tartalmának egyöntetű meghatározása aligha lehetséges. Ezért a szerző csak az új tengerjogi egyezményt vizsgálja, és abban a fenti elv tartalmának fő elemeiként a következőket emeli ki: 1. békés célú felhasználás; 2. együttműködés; 3. szuverén egyenlőség a kutatásban és a kiaknázásban; 4. egyoldalú előnyök szerzésének tilalma; 5. valamennyi állam és nép érdekében történő kiaknázás; 6. fejlődő országok speciális érdekeinek figyelembevétele; 7. területszerzés tilalma; 8. a technológiaátadás speciális szabályai; 9. ésszerű hasznosítás és végül 10. speciális nemzetközi jogi felelősségi szabályok.

A kötet német, orosz és angol nyelvű tanulmányai tehát a nemzetközi jognak az érdeklődés középpontjában álló vagy közvetlen aktualitással bíró kérdéseire összpontosítanak, néhány esetben pedig régóta húzódó elméleti vitáról van szó, amelyhez minden újabb adalék csak hasznos lehet. Többször felvetették már annak szükségességét, hogy a kelet- és közép-európai szocialista országok nemzetközi jogászai gyakrabban találkozzanak egymással és közösen fejtsék ki álláspontjukat az állandó fejlődésben levő, egyre terjeszkedő nemzetközi jog kérdéseiről. E cél felé tett jelentős lépést a Graefrath professzor által összeállított tanulmánykötet, mely gazdag témaválasztékával és színvonalával egyaránt híven tükrözi a szocialista nemzetközi jogtudomány mai arculatát.

Kőhegyi Mihály

Hőgye István: Zemplén vármegyei esküszövegek*

Jogtörténetünk legelhanyagoltabb csoportját képezik a megyei, városi és falusi elöljárók hivatalba lépésekor mondott esküszövegek, hiszen feltárásuk csak hosszantartó és fáradságos levéltári kutatással lehetséges. Megtalálásuk is esetleges. Rendszerint évtizedes, a levéltárban végzett más irányú munka során, szinte csak mellékesen kerülnek elő. Az esetlegesen felbukkanó szövegek közreadásának is van értelme, de tudományosan azok elemezhetők igazán, amelyek egy szűkebb közigazgatási, vagy táji egység területéről származnak és történetiségükben is vizsgálhatók. Ezért örülünk különösen, hogy Zemplén megye XVII—XIX. századi esküszövegeit összegyűjtve tanulmányozhatjuk, hiszen ezek az *eskük, fogadalmak, meghitelések, hitnek letételei* az élet bonyolult, sokszínű képét páratlan közvetlenséggel tárják az olvasó elé. A szövegek természetesen nemcsak az esküvések tartalmi, formai követelményeit vizsgálóknak vagy a feudális korszak hivatalait, hivatalrendszerét kutatóknak nyújtanak értékes adatokat, de változatosságukból következően a társadalmi viszonyokra (alá-, fölérendeltség, hivatali kiszolgáltatottság), a gazdálkodásra, sőt a kor szokásaira, népi jogéletére nézve is sok tanulság meríthető belőlük.

S ha pusztán az lenne a nyeresége a kötetnek, hogy megismerjük, milyen jogi berendezkedésben, milyen jogi formák között élt népünk a nagy állami egység látszólag félre nem tehető s át nem hágható szabályainak, rendelkezéseinek keretein belül, esetleg azokon kívül, már ennek a tisztázása is elsőrendű fontosságú lenne. Ám a kérdéskörnek egyéb kapcsolatai is vannak

Kőhegyi Mihály tudományos főmunkatárs, Türr István Múzeum (Baja).

* (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek 19.) Miskolc, 1983. 98 oldal.

és éppen ezért a jogtörténet mellett a nyelvészeti, de különösen a néprajzi kutatás meríthet sokat belőle.

A betűhű közlés a hivatali piramis csúcsával, tehát az első és másodalispánnal kezdődik s úgy halad lefelé (jegyző, fiskális, számvevő, pénztáros, levéltáros, orvos, földmérő, szolgabíró, adószedők, tisztviselők, közbiztonságra ügyelő biztosok, úti felvigyázók, hajdúk, bábák). A mezővárosok tisztségviselőinek esküszövegei közül különösen az alacsonyabb beosztású hivatalbeliek (kisbíró, utcatizedes, árvagondnok, csendbiztos, bábaasszony, kvártélymester, erdőinspector, piaci bíró, vásárbíró, mezőbíró, borbíró, mezőkerülő, szőlőpásztor) anyaga figyelemre méltó, mert ilyen jellegűt viszonylag keveset ismerünk.

Az anyag összeállításánál a legjellemzőbbeket vette fel a közlő. Sajnáljuk, hogy a 250-ből így csak 150 került közlésre. A kiadvány végén betűrendben a fontosabb fogalmak, kifejezések és az idegen nevek magyarázata szerepel. Ez tovább könnyíti a jól áttekinthető és különösen jogtörténeti szempontból értékes könyv használatát és megértését.

Irk Ferenc

Merényi Kálmán: „A nemi erkölcs elleni erőszakos bűncselekmények kriminológiai vizsgálata" című kandidátusi értekezésének nyilvános vitája a Magyar Tudományos Akadémián

1985. szeptember 30-án került sor a fenti című kandidátusi disszertáció nyilvános vitájára és az értekezés megvédésére.

Mielőtt az értekezésben foglaltak és a vitában elhangzottak ismertetésére térnék, indokoltnak látom, hogy néhány szóban említést tegyek az értekezés készítőjéről.

Merényi Kálmán nem tartozik a leggyakrabban, legtöbbet publikáló szakemberek közé. Ezt azért látszik szükségesnek megemlíteni, mert vannak — nem kevesen —, akik valaki tudományos működését hajlamosak csak írásos megnyilatkozásaik alapján értékelni. Orvosi körökben már régóta kifogásolt ez a nézet. Közöttük ugyanis különösen nagy számban vannak olyanok, akik esetleg hosszú éveken keresztül alig publikáltak, a tudományt mégis elismerten a legmagasabb szinten művelik. Azzal, hogy új, és a korábbinál eredményesebb gyógymódokat elsőként alkalmaznak: bizonyítják, hogy saját közösségükben a legmegbecsültebbek között van a helyük.

Merényi Kálmán évtizedek óta oktatja az egyetemi ifjúságot, rajtuk keresztül, általuk terjeszti, adja át a tudomány új ismereteit a nagyobb közösségnek, a jövő generációnak. Ez már önmagában olyan értékű lehet, mint tucatnyi, csak a szakemberek számára való cikk, tanulmány. Szűkebb körben azt is tudjuk, hogy szervezőmunkája példa nélküli az országban. Elég arra utalni — noha neve nem szerepelt a nyilvánosan elismertek között —, hogy az 1974. évi, mindmáig a szocialista országokban egyetlenként megszervezett büntetőjogi világkongresszus az ő áldozatos munkája nélkül feltehetően nem aratott volna olyan egyértelmű sikert bel- és külföldi résztvevői körében, mint ahogyan még tíz év múltán is szívesen emlékeznek arra vissza. Merényi Kálmán kiváló személyes kapcsolatait kihasználva és a tudomány szolgálatába állítva ezen kívül is egy sor — részben nemzetközi — konferencia megszervezését irányította a háttérből. Évek óta menedzsel olyan kutatásokat, amelyek a Szegedi JATE Állam- és Jogtudományi Kara büntetőjogi tanszékéhez vannak rendelve, és amelyek jelentős új felismerésekkel segítették a tudományt. Ezekkel kapcsolatban neve csak elvétve kerül a köztudatba. Mindezek előrebocsátása után rátérek az érdemi ismertetésre.

A nemi erkölcs elleni bűncselekmények tudományos vizsgálata az utóbbi években az érdeklődés középpontjába került. Elegendő ezúttal csupán egy, a témakörrel foglalkozó és azóta sokat hivatkozott munkára utalni. Rózsa János: „Szexuális bűnözés" című monográfiája (KJK 1977.) rövid idő alatt elfogyott a könyvesboltok polcairól. E szerző több más, a témakörbe vágó tanulmányával együtt gyakran idézett forrásanyag. Ebben szerepet játszik az a tény, hogy a szexuális bűnözés társadalmi veszélyessége megnőtt, mivel a nemi erkölcs elleni bűncselekmények elszaporodtak. Számos esetben más bűncselekmények motívumaiként is szerepelnek. (Erről részletesen Bakóczi Antal: „Az emberölés" című monográfiájában olvashattunk a legutóbbi időben.)

A disszertáns a nemi erkölcs elleni bűncselekmények legnagyobb arányát képviselő cselekmények — az erőszakos közösülés, a szemérem elleni erőszak, valamint a természet elleni erőszakos fajtalanság — eseteit állította kutatása középpontjába.

Az értekezés olvasói többféle kutatási módszer alkalmazását követhették nyomon. Az első részben büntető anyagi jogi alapon vizsgálja a jelölt a nemi erkölcs elleni bűncselekmények fogalmi elemeit, bemutatva a törvényi szabályozásokat, a bírói gyakorlat álláspontjait, valamint a szakirodalomban feltalálható nézeteket. Végigkövethettük — az ókortól kezdve napjainkig — a nemi erkölcs védelmére szolgáló jogintézmények kialakulását és fejlődését, mind a külföldi, mind az itthoni szabályozás tükrében.

Az értekezés második részében a nemi erkölcs elleni bűncselekmények főbb morfológiai jellemzőiről szól a jelölt. Az adatok értékelése során figyelembe vett olyan szempontokat, mint a demográfiai tényezők (így a lakosság számának változása), vagy a társadalmi-gazdasági viszonyoknak tudatra gyakorolt hatása.

Az értekezés harmadik részében az empirikus kutatásoknak és ezek eredményeinek bemutatására került sor. A disszertáns 100 fős mintasokaságot vett elemzés alá, amely az alapsokaság 8,5%-a volt. Az empirikus kutatást komplex módszerrel, kérdőív segítségével folytatta le.

A disszertáció befejező része egyrészt a kiszabott bírói ítéletek elemzéséről, másrészt a kutatási eredmények hasznosítására vonatkozó javaslatokról szól.

A nyilvános vita során az opponensek nagyra értékelték a témakör átfogó feldolgozását. Több új tudományos eredményről szóltak elismerően.

Az álláspontját elsőként ismertető *Harmathyné Horváth Anna* külön kiemelte a téma jól sikerült körülhatárolását, a jogtörténeti részen belül pedig a szerzőnek a bűncselekménnyé nyilvánítás erkölcsi és valláserkölcsi meghatározottságára vonatkozó fejtegetéseit. A morfológiai sajátosságokkal kapcsolatban utalt arra, hogy a jelölt a bűnözés alakulását jól megválasztott idősorokkal tette érzékletessé. Felhívta a figyelmet arra, hogy a ténykutatás adatai szinte minden elképzelhető kapcsolatra kiterjednek. Külön érdemének tekintette, hogy a jelölt részletesen foglalkozott a társadalom fejlődése fő vonalától leszakadt, többszörösen hátrányos helyzetűeknek e bűncselekmény-csoportban (is) játszott kiemelkedő szerepével.

Irk Ferenc Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet (Budapest).

Bakóczi Antal opponensi véleményében elsőként ugyancsak a történeti szemlélet érvényesülését méltatta. Ezt követően annak a fontos összefüggésnek a feltárásáról szólt elismerően, amely a tettesi sikerélményt fokozó latencia magas aránya és az ismételt elkövetés valószínűsége között áll fenn. A kutatás fontos megállapításaként könyvelte el e bűnözési forma súlyos társadalmi, politikai, morális következményeinek feltárását, ezen belül a sértetti oldalon jelentkező pszichés körülmények tárgyalását, amelyeket ilyen mélységben még nem vizsgáltak és nem igazoltak. Fontosságot tulajdonított annak a ténynek, hogy e kutatás megerősítette a más erőszakos bűncselekményekkel összefüggésben kapott megállapításokat azáltal, hogy az elkövetői jellemzők lényegében azonosak az összes, imént említett bűncselekmény-kategóriában. Ő is utalt annak a megállapításnak a fontosságára, hogy az elkövetői kör alapvetően az alacsonyan szocializált, fiatal és fiatal-felnőtt korcsoportba tartozó férfilakosság köréből kerül ki. Lényegesnek mondotta annak kiemelését, hogy a vizsgált bűncselekmény-kategóriákban — az átlaghoz képest — nagy a szerepe az elkövetők ideg- és elmeállapotának, ún. „ösztönzavarainak". Felhívta a figyelmet arra, hogy a disszertáció sokoldalú bizonyítékát adja az iszákos életmód, az alkoholos állapot egyre növekvő szerepének a nemi erkölcs elleni erőszakos bűncselekmények oksági hátterében, ami jelentősen akadályozza a hatékony megelőzést.

Az opponensi vélemények nem nélkülözték a bíráló észrevételeket sem. Mindketten kifogásolták az értekezés első részében foglaltak túlzottan részletező tárgyalását. Harmathyné Horváth Anna a történeti rész értékelésében látott hiányosságokat. Nehezményezte, hogy a morfológiai részben feltárt összefüggések a dolgozat további részében nem kerültek hasznosításra. Nem helyeselte, hogy az érdemi mondanivaló gyakran átkerült az igen nagy számú és terjedelmű lábjegyzetekbe.

Bakóczi Antal — az előbbieken túl — kifogásolta a feldolgozás szerkezetét. Hiányolta, hogy az oksági kérdések az anyagban sehol nem találhatók meg egységes szerkezetben, csupán szétszórtan jelennek meg. Leglényegesebb hiányosságnak a megelőzéssel kapcsolatos elméleti koncepció kidolgozatlanságát, illetve a megelőzési ajánlások kimunkálatlanságát tartotta. Fontosnak mondotta, hogy a jelölt a további munkája során a kritikai észrevételek figyelembevételével — és új tudományos eredményei felhasználásával — dolgozatát fejlessze tovább.

Mindkét opponens javaslatot tett a Tudományos Minősítő Bizottságnak a kandidátusi fokozat odaítélésére.

Az opponensek véleményének kifejtését követően a jelölt válaszolt a felvetett problémákra. A terjedelmi arányeltolódásra tett kritikai észrevételeket lényegében elfogadta. Utalt ugyanakkor arra, hogy az oksági összefüggéseket szándékosan nem „gyűjtötte ki". Azáltal, hogy ezek a megállapítások a morfológiai összefüggéseket tárgyaló részekben nyertek elhelyezést, azt a célt kívánta szolgálni, hogy „ez a módszer az alapvető és lényegi összefüggések plasztikusabb feltárását és elemzését tegye lehetővé". Elismerte, hogy a megelőzéssel kapcsolatos rész tovább fejleszthető. Ennek legfőbb akadályát azonban abban látta, hogy „sokan és sokféle megközelítéssel próbálták a megelőzés irányát, általános stratégiáját meghatározni, azonban az egységes koncepció és útmutatás, a szükséges intézkedések kidolgozása még várat magára".

A bírálóbizottság — az opponensi véleményeket szem előtt tartva — elismerte az értekezés új tudományos eredményeit. Ugyancsak javasolta a TMB-nek, hogy a kandidátusi fokozatot ítélje oda Merényi Kálmánnak. Ennek alapján a TMB Merényi Kálmánt az állam- és jogtudomány kandidátusává nyilvánította.

ÁRA: 55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 759-011/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Dobó József igazgató. 85-4998. Szeged, 1986. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI). Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

Fo 5003

F/ET

XLI. új évfolyam 4. szám Budapest, 1986. április hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

MARX KÁROLY ... EGYETEM ... Telefon: ... 1088 Budapest 5. Pf. ...

TARTALOM

TIMORÁNSZKY PÉTER
Az országos hatáskörű szervek 161

KENDERES GYÖRGY
Gondolatok egy egységes dolgozói felelősség indokoltságáról, kialakíthatóságáról 167

WEISZ ISTVÁNNÉ
Az „informatikai szabályozás" helyzete és lehetőségei 172

JOBBÁGYI GÁBOR
Az orvos polgári jogi felelősségének újabb kérdései a bírói gyakorlatban 176

BODNÁR BÉLA—BODNÁR ZOLTÁN
A terhesség kihordására irányuló szerződések egyes kérdései az in vitro fertilisatio és az arteficialis inseminatio különböző szociobiológiai kombinációiban. 183

Szemle

SOLT KORNÉL
A polgári ítélkezés és a normalogika 190

Jogirodalom — Jogélet

GYÖRGYI KÁLMÁN
A büntetőjog fejlődése Európában „1982—1984" 191

KECSKÉS LÁSZLÓ
Az „Internationales Privatrecht—Internationales Wirtschaftsrecht" című tanulmánykötetről 192

Szamel Katalin: Állampolgár és közigazgatás című kandidátusi értekezésének vitájáról (TAKÁCS ALBERT) 194

HACK PÉTER—POLT PÉTER
Kollokvium a büntetéshez való jogról 197

СОДЕРЖАНИЕ: *Петер Тиморански:* Органы общегосударственной компетенции. — *Дьердь Кендереш:* Заметки к обоснованности и разрабатываемости единой ответственности работников. — *Иштванэ Вайс:* Место и возможности »информатического регулирования». — *Габор Иоббадьи:* Новые вопросы гражданско-правовой ответственности врача в судебной практике. — *Бэла Боднар—Золтан Боднар:* Некоторые вопросы договоров о вынашивании зародыша в различных социобиологических комбинациях in vitro festilisatio и arteficialis inseminatio. — *Обзор: Корнель Шолт:* Гражданское правосудие и логика нормы. — *Юридическая литература—юридическая жизнь: Кальман Цьердь:* Развитие уголовного права в Европе (1982—1984 гг.). — *Ласло Кечкэш:* О сборнике статей. »Internationales Privatrecht –Intenationales Wirtschaftsrecht» — Защита кандидатской диссертации Каталина Самела по теме »Гражданин и государственное управление». *(Альберт Такач)* — *Петер Хак—Петер Польт:* Коллоквиум по вопросам права на применение наказания.

INHALT: Péter Timoránszky: Die Organe mit Landesbefugnis. — *György Kenderes*: Gedanken über die Begründetheit und Schaffbarkeit einer einheitlichen Verantwortlichkeit des Arbeitsnehmers. — *Fau István Weisz*: Die Lage und die Möglichkeiten der „Informatikregelung". — *Gábor Jobbágyi*: Neuere Fragen der zivilredhtlichen Verantwortlichkeit des Arztes in der richterlichen Praxis. — *Béla Bodnár—Zoltán Bodnár*: Einige Fragen der Verträge über die Austragung der Schwangerschaft in verschiedenen soziobiologischen Kombinationen der in vitro fertilisatio, sowie der arteficialis inseminatio. — *Rundschau: Kornél Solt*: Die zivilrechtliche Gerichtsbarkeit und die Normlogik. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben: Kálmán Györgyi*: Die Entwicklung des Strafrechts in Europa (1982—1984). — *László Kecskés*: Über den Studienband „Internationales Privatrecht — Internationales Wirtschaftsrecht". — Katalin Szamel: Staatsbürger und die öffentliche Verwaltung — die Diskussion einer Promotionsschrift *(Albert Takács)*. — *Péter Hack—Péter Polt*: Kolloquium über das Recht zur Strafe.

CONTENTS: Péter Timoránszky: State organs with national competence — *György Kenderes*: Some thoughts about the necessity and the reality of a uniform workers' liability — *Mrs. Istvánné Weisz*: The present situation and the future perspectives of the regulation of informatics — *Gábor Jobbágyi*: Some recent questions of the civil law liability of the surgeon — *Béla Bodnár—Zoltán Bodnár*: Some questions of contracts to bear another's child in different combinations of in vitro fertilisatio and artificialis inseminatio. *Review. Kornél Solt*: Civil jurisdiction and normative logics. *Legal literature — legal life. Kálmán Györgyi*: The development of criminal law in Europe 1982/1984 — *László Kecskés*: On the studies of „Internationales Privatrecht — Internationales Wirtschaftsrecht" — *Albert Takács*: On the discussion of Katalin Szamel's dissertation about „Citizen and public administration" — *Péter Hack—Péter Polt*: Colloquium on the right to impose punishments.

XLI. új évfolyam 4. szám Budapest, 1986. április hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Timoránszky Péter

Az országos hatáskörű szervek

„Az ember kiváltsága a földön, hogy néven nevezze és rendszerbe állítsa a dolgokat", állapítja meg Goethe Thomas Mann egyik regényében és hozzáteszi: „a név hatalom".[1] Az országos hatáskörű szervek esetében ez a megállapítás éppen megfordítva érvényesül. Látszólag mindenki számára érthető, ha bizonyos szerveket országos hatáskörű szerveknek nevezünk. Jogszabályaink is gyakran élnek e megnevezéssel. A gazdaságirányító szervek feladatokat határoznak meg ezzel a terminológiával, rögzítve pl.: hogy X feladat végrehajtásáért felelősek „az érintett miniszterek és az országos hatáskörű szervek vezetői". Valójában a helyzet fordított: pontosan nem is tudjuk, hogy mely szerveket jelölünk ezzel a megnevezéssel. A név — ez esetben úgy látszik — még sem „hatalom".

Az országos hatáskörű szervek elhelyezkedése az államszervezet struktúrájában, elnevezésük és szervezeti formájuk, irányításuk és felügyeletük ma egyaránt tarka képet mutat, ezt tükrözik — többek között — a különböző megnevezések is: hivatal, felügyelőség, felügyelet, intézet, bizottság, tanács, főigazgatóság, központ stb. Az elnevezések különbözősége önmagában még nem okoz problémát, megvizsgálva azonban e szerveket azt tapasztaljuk, hogy a különböző megjelölések gyakran egyforma szervezeti, működési rendszert jelentenek, vagy egyáltalán nem fedik a tényleges tevékenységet, márpedig egy szerv megnevezésének összhangban kellene állnia tevékenységével, működési formájával stb. Mindez felveti annak szükségességét, hogy a rendszerezés érdekében megvizsgáljuk e szerveket.

I.

Az országos hatáskörű szervek a magyar közigazgatás rendszerében a XIX. század második felében jelentek meg. A kiegyezést követően alakultak ki a közlekedési szervek, a vasút- és postaigazgatóságok, valamint a Földművelésügyi Minisztérium egyes külső szervei.[2] A kapitalista termelési viszonyok kibontakozásának folyamatában hivatalok jöttek létre, melyek az egyes *miniszereknek közvetlenül alárendelve működtek*. Megalakultak — hogy csak néhány példát említsünk — a bankok, az Országos Nyugdíjfolyósító Intézet. Az Osztrák—Magyar Bank megszűnése után jött létre a Magyar Nemzeti Bank. A Bank feladata lett „az ország területén a pénzforgalom szabályozása, a fizetések lebonyolításának megkönnyítése, a hitelforgalomnak a piac és a tőkepiac gondozása útján való szabályozása és ellenőrzése, hogy a nemzetközi fizetések céljára, különösen pedig a fizetési mérlegben időnként előálló hiány kiegyenlítése végett aranyból és devizából álló készletet gyűjtsön".[3] Szövetkezetként jött létre 1916-ban a Pénzintézeti Központ, azzal a feladattal, hogy a Magyarország területén működő pénzintézetek és ezek révén a közgazdaság érdekeit ápolja és előmozdítsa. Az 1927. évi XXI. tc. hozta létre az Országos Társadalombiztosítási Intézetet, amely ma Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóságként működik.

E szervek létrehozása anélkül valósult meg, hogy az államszervezethez illeszkedésük elveit kidolgozták volna. Létrehozásuk „koncepciója" csupán egy-egy adott igény — pl. a pénzintézetek érdekeinek ápolása és előmozdítása — kielégítését szolgálta. Joggal mutatott rá e helyzet visszásságaira 1932-ben a közigazgatás racionalizálási javaslatának kidolgozása során Magyary Zoltán: „A közigazgatás a reá háruló gazdasági feladatokat újabban egyre többször oldja meg nyilvánjogi hitelintézetek útján... Így tehát a közigazgatás szervezetének a közüzemek mellett egy másik új szervezeti típusa is kialakulóban van, amely típusnak közös jogi vonásai tisztázandók, és a további fejlődésnek irányelvei az ötletszerű változatosság helyett, ami a megismerésüket és a velük való érintkezést a közigazgatás számára rendkívül megnehezíti, megállapíttassanak."[4]

Timoránszky Péter főosztályvezető-helyettes, Állami Tervbizottság Titkársága (Budapest).

[1] Thomas *Mann*: Lotte Weimarban. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1977., 242. old.

[2] Pl. a ma is működő Állatgyógyászati és Oltóanyag-ellenőrző Intézet, illetve az Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal elődei.

[3] *Csizmadia* Andor—*Karcsay* Sándor: Magyarország közigazgatása. Bp. 1946. 26. old.

[4] Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Közreadja Csizmadia Andor. Bp. 1979. Gondolat Kiadó, 446. old.

A felszabadulás után a magyar közigazgatásnak új szakasza kezdődött, „a minisztériumoknak alárendelt igazgatási (szakigazgatási) szervezetrendszer átalakítása elkerülhetetlenné vált".[5] Ebben a folyamatban az országos hatáskörű szervek száma, feladata és ezzel összefüggésben a jelentősége megnövekedett.

A szocialista állami struktúra kiépítésében azonban az országos hatáskörű szervek koncepcionális rendezésére nem került sor. A Magyary által megfogalmazott igény kielégítése ebben az időszakban szükségszerűen háttérbe szorult, hiszen más struktúra szervezési követelmények kaptak prioritást. Ebből adódóan a strukturális intézkedések csak részben érintették az országos hatáskörű szerveket, s nagyjából kétirányúak voltak:

— új szerveket hoztak létre, vagy a meglévőket összevonták, illetve megszüntették;

— a korábbi szervek hatás- és feladatkörét új szempontok szerint szabályozták.

Az első kategóriába tartozó szervekre példaként említhető az Állami Termésbecslési Felügyelőség létrehozása,[6] a másodikra a Pénzintézeti Központ hatás- és feladatkörének újraszabályozása.[7]

Új szervek főként a gazdaság szférájában létesültek (Áruraktározási Hivatal, Országos Munkabér Bizottság, Országos Növényfajta-kísérleti Intézet és Fajta Minősítő Tanács stb.). Az új szervek felállításánál előtérbe került a kollektivitás elve, ennek megfelelően alakult elnevezésük is: bizottság, tanács stb. (A már említetteken kívül utalunk az Országos Vízgazdálkodási Tanácsra.)

A szocialista állami struktúra intézményrendszerének kialakítása azonban a szükségesnél kevesebb jogszabályalkotást involvált. Az állami szervek rendszeréről, annak szervezési, tagolási elveiről, intézményeiről, az Alkotmány alapelveit kibontó és részletező jogszabály nem született. Így az országos hatáskörű szervek rendszerbeli elhelyezkedését, kapcsolódását a magasabb és az alacsonyabb államhatalmi és államigazgatási szervekhez, a társadalmi szervek rendszeréhez évtizedeken át semmilyen jogszabály nem rendezte. Részben ez a magyarázata annak, hogy államjogi, államigazgatási szabályozás nélkül munkajogi (bértáblázat) alapon történt meg az országos hatáskörű szervek egy részének „rendszerbesorolása" 1957-ben a minisztériumok és egyéb országos hatáskörű államigazgatási szervek alkalmazottainak bérrendezéséről szóló 26/1957. (14) MüM számú utasításban. Nem tekinthető átfogó szabályozásnak a sokkal később (1967-ben) közzétett minisztertanácsi határozat sem, amely csak a *Minisztertanácsnak* közvetlenül alárendelt, „országos hatáskörű állami szervek" *felügyeletével összefüggő kérdéseket szabályozta.*

Az országos hatáskörű szervekkel kapcsolatban az Alkotmány is csak azt rögzítette, hogy a Minisztertanács jogosult az államigazgatás bármely ágát közvetlenül felügyelete alá vonni és erre külön szerveket létesíteni (40. §. (3) bek.). További szabályozást már csak az egyes szerveket létrehozó jogszabályokban, illetve eljárási szabályokban találunk. Az utóbbiak különösen azért érdekesek, mert rávilágítanak arra, hogy a jogalkotók esetenként „érezték" az országos hatáskörű szervekre vonatkozó átfogó szabályozás hiányát. Így pl. az 1981. évi I. törvénnyel módosított 1957. évi IV. törvény a minisztériummal azonosnak minősíti — természetesen csak az eljárási törvény alkalmazásában — a Minisztertanács közvetlen felügyelete alá tartozó országos hatáskörű szerveket. A jogalkotó által alkalmazott hasonló — és szükségszerű — technikai „trükköt" találjuk a tanácsokról szóló 1971. évi I. tv-ben is. A tv. 74.§-a elé helyezett cím a miniszter és a tanácsok kapcsolatáról szól, az egyes paragrafusokon belül azonban a miniszter mellett „az országos hatáskörű szerv vezetője" is szerepel, mint a miniszterrel egy tekintetbe veendő vezető, anélkül, hogy ismert lenne azon szervek száma, amelyek e körbe tartoznak.

II.

Ha — egyelőre az elnevezés kérdésének vizsgálata nélkül — áttekintjük azokat a szerveket, amelyek ez idő szerint az országos hatáskörű szervek körébe tartoznak, azt tapasztaljuk, hogy különböző „dimenzióba" sorolhatók, részben államigazgatási szervek, részben költségvetési, vagy gazdálkodó szervek, illetve társadalmi szervek. E három csoporton belül — tevékenységük sokrétűségéből adódóan — az államigazgatási szervek vannak többségben, annál is inkább, mert az országos hatáskörű szervek körébe tartoznak olyan szervek is, amelyeknek tevékenysége az államigazgatás „határán" áll.

A Minisztertanácsnak, mint *általános hatáskörű központi* államigazgatási szervnek alárendelten működnek az államigazgatás központi *különös hatáskörű* szervei: a minisztériumok és az országos hatáskörű szervek. A két szervtípus között azonban jelentős eltérések mutathatók ki, melyeknek mindegyikével terjedelmi okok miatt nem foglalkozhatunk, a legfontosabbakat azonban röviden érintjük.

Az általánosan elfogadott nézet szerint a minisztérium normatív, az országos hatáskörű szerv pedig ettől eltérően empirikus fogalom. Ez az eltérés bizonyos hierarchikus elkülönítést is jelez. A *minisztériumok* a különös hatáskörű központi államigazgatási szervek magasabb rendű formái, elsősorban azért, mert vezetőik (a miniszterek) tagjai a Minisztertanácsnak, és rendeletalkotásra is jogosultak. Az országos hatáskörű szervek abból adódóan, hogy különböző „dimenzióba" sorolhatók, csak részben minősülnek különös hatáskörű központi államigazgatási szervnek és e kategórián belül is csak egy részük tartozik hierarchikusan a Minisztertanács közvetlen irányítása alá, vezetőik — eltekintve néhány szervtől, amely „állandó meghívott"-ként jelen van a Minisztertanács ülésein — közvetlenül nem vesznek részt a Minisztertanács munkájában, és általában nem rendelkeznek jogalkotói hatáskörrel sem. Az országos hatáskörű szervek tehát — a minisztériumokhoz viszonyítva — olyan szervtípust képviselnek, amelyeket alapvetően az államigazgatás szervezeti rendszerében elfoglalt helyük és jogosítványaik szerint különíthetünk el a minisztériumoktól.

Ismeretes olyan álláspont is, amely szerint a hazai adminisztráció legmagasabb szintjén két különböző szervezeti forma helyezkedik el: *a minisztériumi és*

[5] *Csizmadia* Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Akadémia Kiadó. Bp. 1975. 537. old.

[6] 1013/1953. (III. 16.) Mt. h. sz. határozat.

[7] Ez több lépcsőben valósult meg a 6200/1945. (VIII. 19.) 7600/1947. (VI. 21.) ME sz. rendeletekkel.

a főhatósági. Ebben a felfogásban az országos hatáskörű szervek olyan *főhatóságok,* amelyek — létrehozásukat tekintve — eltérnek a minisztériumi formától.[8] E helyen azonban már szükségszerűen megjelenik az elnevezés problémája is, és bizonyos mértékig összekapcsolódik más — a lényeget sokkal jobban érintő — kérdéssel. Az elnevezésbeli különbség jelentőségét a létrehozás „szervezeti formája" adja, nevezetesen az, hogy a Minisztertanács és a minisztériumok is országos hatáskörű szervek, ezért a nem minisztériumi formában létrehozott szervek megkülönböztetésére „az országos főhatóság, mint összefoglaló név szerencsésebbnek látszik".[9]

A „főhatóság" azonban olyan gyűjtőfogalom, amely a minisztériumra is érvényes, ily módon tehát az országos hatáskörű szerveket nem különíti el a minisztériumoktól, bár jelzi, hogy azoktól eltérő szervekről van szó. A probléma látszólag az elnevezésből, vagy a létrehozás módjából adódik, valójában azonban sokkal összetettebb, sokkal mélyebb okokra vezethető vissza. Látni fogjuk, hogy a „minisztériumi jogállás" és a „minisztériumi forma" sem ad speciális szempontot az elhatároláshoz.

A minisztériumi jogállás „magasabbrendűsége" az 1983. évi Alkotmánymódosítás előtt lényegében a kormánytagságot és a rendeletalkotási jogkört jelentette. Az Alkotmány módosítása óta ez a különbség azonban csökkent; az országos hatáskörű szervek vezetői közül néhány, a miniszteri rendelettel azonos államtitkári rendelkezést adhat ki, másrészt e szervek egyikének — a KNEB-nek — elnöke kormánytag lett.[10]

A különbözőségek mellett bizonyos konvergencia mutatható ki a szervek *feladatkörénél.* A minisztériumok feladatköre ágazati vagy funkcionális jellegű, ez pedig az országos hatáskörű szervek jelentős részénél szintén így van (pl. az OVH és az OTSH ágazati, a KSH és az OÁH funkcionális feladatokat lát el). Az ágazati és funkcionális feladatkörök keveredése ugyancsak mindkét szervtípusnál megfigyelhető.

Nem vezet jobb eredményre a minisztérium mint konstrukció, mint „forma" vizsgálata sem. Ebben a vizsgálati relációban is több eltérő vonás mutatható ki, de bizonyos azonosságok is felfedezhetők: az országos hatáskörű szervek belső felépítése — a főosztályokra és azon belül osztályokra történő tagolás — nem különbözik, sőt megegyezik a minisztériumokéval. (Ha pedig a szervezetben dolgozók létszámát tekintjük, egyes esetekben az országos hatáskörű szervben dolgozók száma azonos, vagy esetleg meghaladja egy minisztériumon belül dolgozók létszámát.) Ez a szempont tehát szintén nem lehet irányadó az országos hatáskörű szervek elnevezéséhez, meghatározásához. A minisztérium, mint szervezeti forma, egyébként is azokra az igazgatási ügycsoportokra jellemző, amelyeket a társadalom politikai mechanizmusa a legjelentősebbnek tart, az országos hatáskörű szervek pedig ebből az aspektusból nézve nyilván kevésbé fontos igazgatási feladatokat látnak el.[11]

Az országos hatáskörű szervek száma jelentősen nagyobb a minisztériumokénál, ennek megfelelően e szervek rendszere (feladatmegosztása) differenciáltabb, mint a minisztériumoké. Természetesen e megállapításoknál figyelemmel kell lenni arra is, hogy egy adott ügycsoport jelentősége mellett bizonyos szubjektív tényezők is indokolhatják azt, hogy a feladat ellátására minisztériumi[12] vagy más szervtípus jöjjön létre, s azt is, hogy egyes feladatokat akkor is országos hatáskörű szervek látnak el, ha időközben a feladat jelentősége megnövekedett (pl. Országos Anyag- és Árhivatal).

További szervezeti sajátosság, hogy minisztérium keretében működhet országos hatáskörű szerv, de megfordítva, minisztérium ilyen szerv keretében nem működhet.

Az országos hatáskörű szervek fogalma, rendszerbeli helye a rendszerezés elvei és a differenciálás szempontjainak hiánya miatt elvi megközelítésében, a minisztériumokkal párhuzamba álltíva, ily módon nem vizsgálható. Ehelyett pragmatikus megoldást célszerű választani, s abból kiindulni, hogy a gyakorlat e szervek megnevezésében a „hatáskörre" utalással a rendszer kontúrjait akarja kijelölni, vagyis azt, hogy e szervtípuson belül olyan szervek helyezkednek el, amelyeknek feladataik ellátásához hatósági jogkörre van szükségük, és *ez a tevékenység képezi működésük lényegét.* Az elnevezésben a hatáskörre utalás azonban téves, mivel az valójában csak azt jelöli, hogy az adott szerv az egész ország területén ellát valamilyen feladatkört.

Az országos hatáskörű szervek rendszerébe jelentős számban tartoznak jelenleg olyan szervek is, amelyek rendelkeznek hatósági jogkörrel, de tevékenységükre nem az a jellemző, mivel az elsősorban gazdálkodó, szolgáltató stb. és a hatósági ténykedés csak másodlagos. (Pl. Kereskedelmi Minőségellenőrző Intézet, Növénytermesztési és Minősítő Intézet.) A szakirodalom ezeket olyan „quasi" államigazgatási szerveknek tekinti, amelyek — hatósági jellegű kiegészítő feladataikra tekintettel — szintén az országos hatáskörű szervek rendszerébe tartoznak.

A ténylegesen kialakult helyzet azonban még e pragmatikus feltételezésnek is ellentmond, s azt mutatja, hogy az országos hatáskörű szervek közé több olyan szerv is besorolást nyert, amelyek működésének nem feltétele a hatósági jogkör. Példaként említhetjük a Magyar Rádiót, a Magyar Televíziót, a Magyar Távirati Irodát; ezeknek tevékenységük ellátásához nincs szükségük „állami közhatalomra", viszont kétségtelen, hogy az általuk végzett tevékenység „országos jelentőségű" s nyilván emiatt kerültek az országos hatáskörű szervek rendszerébe. E körbe tartoznak még azok a szervek is, amelyek sem államigazgatási, sem termelő (szolgáltató) tevékenységet nem látnak el, és természetesen hatósági jogkörrel sem rendelkeznek, csupán adott tevékenységi körben történő működésük jelentősége indokolta besorolásukat. E szervek másik közös jellemzője, hogy tevékenységük alapján a társadalmi szervek rendszerébe tartoznak. (Pl. Munkásőrség Országos Parancsnoksága, Magyar Kereskedelmi Kamara, Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa stb.)

---

[8] *Berényi—Martonyi—Szamel*: Magyar államigazgatási jog. Bp. 1978. 221. old.

[9] Ld. *Lőrinc* Lajos: A közigazgatás alapintézményei. Államigazgatási Főiskola. Jegyzet. 1983.

[10] 1983. évi II. tv. 2—3. §

[11] Vagy éppen olyan feladatokat, amelyek a tanácsok hatáskörébe tartozó feladatok közé nem voltak beilleszthetők, pl. állatgyógyászati és oltóanyag-ellenőrzési feladatok.

[12] Pl. bizonyos feladatköröket „tradícióból" minisztériumi formában látnak el.

Az a tény, hogy az országos hatáskörű szervek között társadalmi szerveket is megfigyelhetünk, lehetővé teszi, hogy különbséget tegyünk „állami" és „nem állami" szervek között. Ez azért jelentős, mert ilyet a minisztériumoknál nem tehetünk. Ha a korábban használt megnevezésbe beiktatjuk az „állami" jelzőt (országos hatáskörű állami szerv), ezáltal kétségtelenül rendezettebb képet kapunk, kizárva a különböző politikai, társadalmi, érdekképviseleti szerveket. De még így sem jön létre homogén rendszer, a szavak köznyelvi jelentése szerint ugyanis olyan szervek is országos hatáskörű állami szervnek minősülnek, mint a Legfelsőbb Bíróság és a Legfőbb Ügyészség.

III.

Az országos hatáskörű szervek problematikája nemcsak az államszervezetben elfoglalt helyzetükből, az elnevezés pontatlanságából, a tevékenység formális megítéléséből adódik, hanem irányításuk és felügyeletük rendezetlenségéből is. Eddigi következtetéseink alapján — a létrehozás problematikájának vizsgálatánál — abból indultunk ki, hogy az országos hatáskörű szervek jelentős része az államigazgatási szervek rendszerébe tartozik.

Az államigazgatás szervezeti rendszerének tagolása és irányítása a szocialista társadalom egységes társadalomirányításán alapul. Az államigazgatás szervezeti rendszere az államrendszer alrendszere, olyan összetett struktúra, amelyen keresztül valósulnak meg a társadalomirányítás funkciói. Ezt az alrendszert egyrészt a párt elvi-politikai irányítása, másrészt az államhatalmi, népképviseleti szerveknek való alárendeltség jellemzi. Mindezekkel összefüggésben az államigazgatás szervezeti rendszere tovább tagolható az általános és a különös, illetőleg a központi és a helyi hatáskörű államigazgatási szervekre. Az országos hatáskörű szervek többsége — amelyek államigazgatási tevékenységet látnak el — ebben a struktúrában a „különös" hatáskörű központi szervek alrendszerébe tartozik. E megállapítás témánk szempontjából megadja azokat a rendszerbeli koordinátákat, amelyeken belül az országos hatáskörű szervek többségét el lehet helyezni.

A létrehozás kérdései közül az előzőekben főként azokat vizsgáltuk, amelyek a konstrukcióra vonatkoztak, de nem érintettük azokat, amelyek a létrehozás (alapítás) jogával kapcsolatosak. Az irányítás és felügyelet vizsgálatához e terület áttekintése is szükséges, hiszen az irányítási jogkör enélkül nem vizsgálható.

Az állmigazgatási szervek létrehozásuk rendje szerint

— az államhatalmi-népképviseleti szervek által és

— más központi állami szervek által létrehozott szervek kategóriájába sorolhatók.

A létrehozás, mint jogi fogalom bizonyos differenciáltságot rejt magában, mivel „az államigazgatási szervtípus és a konkrét államigazgatási szerv létrehozása nem mindig esik egybe. Így pl. a minisztériumot, mint államigazgatási szervtípust az Országgyűlés az Alkotmány által hozza létre, de az egyes minisztériumok létrehozására törvény vagy törvényerejű rendelet elegendő".[13] Ebből következően a szervek között aszerint is különbséget tehetünk, hogy milyen jogforrással lehet őket létrehozni. Itt elsősorban az az Alkotmányban rögzített általános szabály érvényesül, hogy az államigazgatási szerveket csak a Kormány hozhatja létre.

Az országos hatáskörű szervek többségét az Alkotmány felhatalmazása alapján a Minisztertanács hozta létre. A „létrehozás" a jogforrási szint szempontjából eltérő volt. Egyes szervek létrehozását minisztertanácsi rendelet, másokat minisztertanácsi határozat deklarálta. A kialakult helyzet elemzésénél figyelemmel kell lenni azonban arra is, hogy az Alkotmány nálunk nem tartalmaz konkrét szabályokat arra vonatkozóan, hogy a Minisztertanácson kívül még milyen más központi állami szerv jogosult további államigazgatási szerveket létrehozni. Több ilyen szervet hozott létre az Országgyűlés és a NET is. Mivel a létrehozási jog kérdése szabályozatlan, ezért kizárólag eseti döntések által, sokszor rögtönző módon alakított gyakorlatból vonhatunk le következtetéseket.

Eszerint: országos hatáskörű szerv létrehozására az előzőekben említett szerveken kívül a miniszterek és az országos hatáskörű szervek vezetői is jogosultak. Ezt a helyzetet természetesen az is motíválhatja, hogy egy szerv létrehozása esetenként politikai döntésen is alapulhat, amely megelőzi a létrehozó jogi aktust (pl. az OTSH létrehozását egy 1971. évi MSZMP KB határozat tartotta szükségesnek). A gyakorlat azt mutatja, hogy a létrehozásra irányuló politikai döntések két megoldást tartalmaznak. A döntést hozó fórum valamely szerv létesítését szükségesnek tartja, de annak konkrét módozatára nem tér ki, vagy a döntést kezdeményező részére „felhatalmazást" is ad a létrehozásra. (Ez utóbbi már a létrehozás konkrét módját is befolyásolja, hiszen a döntést kezdeményező szerv csak saját hatásköri jogosítványai alapján hozhat létre új szervet.) Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a létrehozást megelőző politikai döntés befolyásolhatja a létrehozás konkrét jogi formáit is. Végül megemlítendő: a létrehozási jogkör szabályozatlansága tette lehetővé azt is, hogy az országos hatáskörű szervek a legkülönbözőbb szervezeti formában jöttek létre. A teljesség igénye nélkül csoportosítva őket, a következő képet kapjuk: — önálló szervként működők; — minisztériumon belül, többnyire főosztályi rendben működők; — vállalati formán belül működők; — társadalmi szerv államigazgatási jogkörrel történő felruházása által kialakítottak stb.

Mindebből szükségszerűen következik, hogy az országos hatáskörű szervek jelentős hányadát eltérő módon és eltérő eszközökkel irányítják. Bizonyos szerveket államigazgatási, másokat intézeti, illetve vállalati irányítási eszközökkel — egymástól tehát lényegesen eltérő tartalommal és módszerrel — irányítanak, miközben valamennyi szerv a maga területén „politikailag és államilag" felelős a ráháruló feladatok végrehajtásáért.

Irányítási szempontból az országos hatáskörű szervek egy kisebb csoportja az általánoshoz viszonyítva még sajátosabb képet mutat. A Minisztertanács közvetlen felügyelete alá sorolt Munkásőrség Országos Parancsnoksága pl. pártirányítás alatt áll, de felügyeletében — és következésképpen ezáltal irányí-

[13] *Berényi—Martonyi—Szamel*: i. m. 170. old.

tásában — a Minisztertanács is részt vesz.[14] A jogszabályokban, de még a szakirodalomban is gyakran előfordul, hogy az irányítás és a felügyelet fogalmakat azonos értelemben használják. Ez a jelenség megtalálható az országos hatáskörű szervekre vonatkozó szabályozásban is, itt azonban, tekintve e szervek több „dimenziójú" elhelyezkedését, az állami és társadalmi szervek rendszerében, fokozott probléma okozójává válik.

Az irányítás joga az egymás alá- és fölérendelt államigazgatási szervek rendszerében magában foglalja a felügyelet jogát is. Ebben a megközelítésben a felügyelet nem más, mint egy tevékenységi folyamat — az irányítás — résztevékenysége. Az irányítási folyamat egyes „résztevékenységei" azonban önállóan is funkcionálhatnak. Két ilyen résztevékenységet kell itt említeni: az ellenőrzést és a felügyeletet. Ebből következően az államigazgatási szervek rendszerében több olyan szervet is találunk, amelyek más államigazgatási szervek tekintetében ellenőrzést végeznek vagy felügyeletet látnak el. Ha ezen általános fejtegetéseket az országos hatáskörű szervekre konkretizáljuk, a következő képet kapjuk: a szervek egy része a Minisztertanács közvetlen felügyelete alá tartozik,[15] a többi miniszter vagy más országos hatáskörű szerv felügyelete alatt működik.

A Minisztertanács közvetlen felügyelete alá tartozó országos hatáskörű szervek felügyeletét a következők jellemzik. A Minisztertanács az országos hatáskörű állami szervek felügyeletét elnöke, elnökhelyettesei, illetőleg a kormánytagok útján látja el. A Minisztertanács a felügyelet gyakorlásával más személyt is megbízhat (pl. az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnökét, aki ilyen megbízás alapján gyakorol felügyeletet négy másik országos hatáskörű szerv felett).

A felügyelettel megbízott kormánytag feladata annak biztosítása, hogy az országos hatáskörű állami szerv az alapításáról intézkedő jogszabályban megállapított keretek között végezze munkáját és hajtsa végre feladatait. A felügyeletet ellátó kormánytag ehhez az országos hatáskörű állami szerv vezetője részére a szükséges segítséget köteles megadni. Ugyanakkor jogosult a vezetőt beszámoltatni az általa irányított szerv működéséről, munka- és ellenőrzési terve végrehajtásáról, a személyzeti munkáról, a gazdálkodási tevékenységről.

A felügyeletet ellátó kormánytag az országos hatáskörű állami szerv vezetőjét köteles tájékoztatni a szerv működésével összefüggő, időszerű kérdésekről, különös tekintettel azokra a minisztertanácsi döntésekre, amelyek az országos hatáskörű állami szervet közvetlenül is érintik.

Lényegében az előzőekkel áll összefüggésben a felügyeletet ellátó kormánytag véleményezési jogköre is, amely kiterjed az országos hatáskörű állami szerv munka- és ellenőrzési terve végrehajtásának értékelésére, a költségvetési elgondolások, valamint a káderutánpótlási és -képzési tervek véleményezésére is. A kormánytag az országos hatáskörű állami szervnél tapasztalható hiányosságok miatt felelősségre vonást kezdeményezhet, illetőleg jogköre kiterjed a hibák kiküszöbölésére vonatkozó iránymutatás adására is.

A felügyelet tartalmát vizsgálva megállapítható, hogy a Minisztertanács az általa felügyelt országos hatáskörű szervek tekintetében a felügyeleti jogokat általában meghaladó irányítási jogosítványokat gyakorol. Nem állapítható meg azonban az a szempont, amely magyarázatot ad arra, hogy miért éppen az adott szervet felügyeli a Kormány. Nyilvánvaló, hogy a Minisztertanács, mint az államigazgatás legfelső általános hatáskörű szerve, bármely különös hatáskörű államigazgatási szerv közvetlen felügyeletét elláthatja, ezen kívül pedig olyan szervekét is, amelyek nem látnak el államigazgatási tevékenységet. A Minisztertanács felügyeleti jogkörének e tág határok közötti megvonása azonban nincs összefüggésben a felügyelet konkrét tevékenységével, illetve azon alanyok körével, akikre ez a felügyeleti tevékenység irányul, és nem nyújt garanciát arra sem, hogy valamely kiemelkedően fontos tevékenységet ellátó országos hatáskörű szervet a Minisztertanács s nem pedig más szerv felügyeljen.

A felügyelet jelenlegi formájának az „empirikus sajátosságok" mellett van egy teoretikus problémája is: az országos hatáskörű szervek egy része több országban közvetlenül a Kormány elnökének segédszervként működik, információkat szolgáltat, ellenőrzi azokat a tevékenységi ágakat, amelyek a minisztériumokhoz (vagy több minisztériumhoz együtt, mint pl. a foglalkoztatás) tartoznak. Éppen ezért e szervek irányítása külföldön több helyütt a Kormány elnökéhez, vagy annak elnöki hivatalához tartozik (pl. Lengyelországban az Árhivatal vagy Angliában a Kabinet Hivatal részeként működő Statisztikai Hivatal).

Nálunk ezzel ellentétes tendencia valósult meg: korábban közvetlenül a Minisztertanács irányítása alá tartozó szervek „önállósultak", ugyanakkor „háttérbe szorultak". A Minisztertanács elnökének ily módon intézményesített keretek között nem adnak információt a Minisztertanács ülésén nem, vagy csak állandó meghívottként vesznek részt.

Az országos hatáskörű szervek másik csoportja miniszter vagy más „országos hatáskörű szerv" felügyelete alá tartozik. A felügyelet tartalma e körben sincs megfelelően tisztázva. Az ide tartozó szervek egy része — mint erre már utaltunk — minisztériumi szervezeti egységként működik, más része önálló szervként. Mindkét kategória vonatkozásában a felügyelet jogszabályilag rendezetlen. Azoknál, amelyek minisztériumi szervezeti egységként működnek, a felügyeleti tevékenységben keveredhet a hierarchikus és a hierarchián kívüli felügyeleti tevékenység elemei.

Összefoglalva az országos hatáskörű szervekkel kapcsolatban eddig áttekintett kérdéseket, azt állapíthatjuk meg, hogy: e szervek elnevezése „...kétfajta jelentést hordoz. Egyik jelentés alapján egy meghatározott jogkörrel rendelkező, központi irányító szervet

[14] 49/1978. (X. 19.) Mt. sz. r.

[15] A Minisztertanács ez idő szerint a következő országos hatáskörű szervek felügyeletét látja el: Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal, Állami Egyházügyi Hivatal, Központi Földtani Hivatal, Központi Népi Ellenőrzési Bizottság, Központi Statisztikai Hivatal, Magyar Nemzeti Bank, Magyar Posta, Magyar Rádió, Magyar Szabványügyi Hivatal, Magyar Távirati Iroda, Magyar Televízió, Magyar Tudományos Akadémia Központi Hivatala, Minisztertanács Tanácsi Hivatala, Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala, Munkásőrség Országos Parancsnoksága, Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége, Országos Anyag- és Árhivatal, Országos Bányaműszaki Főfelügyelőség, Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal, Országos Meteorológiai Szolgálat, Országos Mérésügyi Hivatal, Országos Munkavédelmi Főfelügyelőség, Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Országos Találmányi Hivatal, Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság, Országos Testnevelési és Sporthivatal, Országos Vízügyi Hivatal, Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat.

értünk alatta, a másik jelentése — a szó szerinti — viszont nem annyira a szervezeti jelleget tükrözi, hanem magát a tevékenységet, illetve annak jellegét. Olyan szerv, amely az egész országra kiterjedően lát el feladatokat."

Mindezek alapján arra a kezdeti következtetésre juthatunk, hogy közigazgatásunkban működik a központi szerveknek „egy bizonyos rendszere", amelynek nincs találó megnevezése. A megnevezés problémája azonban csak a jéghegy csúcsa. Az országos hatáskörű szervnek vagy főhatóságnak nevezett szervek, ugyanis az államigazgatás központi különös hatáskörű szerveinek rendszerén belül strukturális, irányítási, stb. szempontból egyaránt *rendezetlen alrendszert képeznek*. Rendszerbeli elhelyezkedésük tisztázatlansága miatt különböző aktusok olyan szerveket is e kategóriába soroltak, amelyek csak részben, vagy egyáltalán nem tartoznak ide. E szervtípus rendszerezése — Magyary szavaival élve — mindenképpen indokolt, alapvetően azért, hogy „a további fejlődésnek irányelvei az ötletszerű változatosság helyett ... a közigazgatás számára ... megállapíttassanak", irányításuk, ezen belül felügyeletük és ellenőrzésük, önállóságuk és ezzel összefüggésben felelősségük egyértelművé váljon.

IV.

Az intézményi rendszer nemzetközi összehasonlítása általában nem nyújt olyan eredményeket, amelyeket változtatás nélkül adaptálni lehetne hazai viszonyokra, modell értékű következtetésekre azonban lehetőséget adhat. Így pl. témánk szempontjából az európai szocialista országoknál megfigyelhető egy fejlődési tendencia — amelynek bizonyos jelei nálunk is kirajzolódnak —, nevezetesen: az államigazgatási szervek rendszerén belül a minisztériumok mellett kialakulóban van a központi különös hatáskörű szervek második generációja, amelyeket általában „központi államigazgatási szerveknek"[16] neveznek (Lengyelországban: szakigazgatási főszervek). E szervek rendszerén belül további differenciálódás is kimutatható, amely elsősorban a vezetők jogállásán mérhető. Ennek megfelelően a központi államigazgatási szervek között minisztériumi jogállású szerveket, „államtitkárságokat" és hivatal elnevezés alatt működő intézményeket találunk, például az NKD-ban és Csehszlovákiában.

A központi államigazgatási szervek közül a legfontosabbakat miniszteri rangú vezető irányítja, akinek ez a rangja egyben kormánytagságot is jelent. A második csoportba tartozók — általában államtitkár által vezetett szervek — közvetlenül a Kormány irányítása alatt működnek és fő feladatuk a Kormány elnökének munkáját információ adással segíteni (e körbe tartoznak a statisztikai hivatalok, a sajtó és tájékoztatási hivatalok stb.).

A harmadik kategóriába olyan hivatalok sorolhatók, amelyeknek felügyeletét a Kormány valamelyik tagja látja el. (Pl. Szabvány- és Mérésügyi Hivatal Csehszlovákiában vagy Vízgazdálkodási Hivatal az NDK-ban.)

A központi államigazgatási szervek intézményi struktúráinak fejlődési tendenciái — talán kevésbé karakterisztikus formában — nálunk is megfigyelhetők. Az országos hatáskörű szervek közül a legjelentősebbek vezetői például állandó meghívottként részt vesznek a Minisztertanács munkájában (OMFB, a KSH, az MTTH elnöke). A legfontosabb országos hatáskörű szerveket nálunk is államtitkárok vezetik.[17] A Minisztertanács megbízásából tagjai felügyeletet látnak el a Kormány felügyeleti hatáskörébe sorolt egyes országos hatáskörű szervek felett. Ily módon az országos hatáskörű szervek rendszerén belül nálunk is megfigyelhető a rendszerbe tartozó szervek többlépcsős differenciálódása, a társadalom politikai mechanizmusa szempontjából fontos és kevésbé fontos szervek hierarchikus rendjének kialakulása. Mindez ösztönzőleg hat arra a törekvésre, hogy az országos hatáskörű szervek rendszerbe, mégpedig az államigazgatási szervek egyik alrendszerébe integrálódjanak, ezáltal létrehozásuk, irányításuk, a feladataik ellátásához szükséges eszközrendszerük egyértelművé váljon.

Az előző fejtegetések alapján a rendezetlenség szimptómái mellett az is megállapítható, hogy az országos hatáskörű szervek a társadalmi méretű munkamegosztásban kialakult helyzetük és feladatkörük szerint igen szerteágazó tevékenységet látnak el és éppen ez a „szerteágazó" jelleg teszi nehézzé e szervek rendszerbeállítását. A rendszerezés elveinek kialakítása során ennek ellenére csakis a tevékenység — mint a legjellemzőbb szervezeti megnyilvánulás — lehet az a differencia specifika, amely azonos koordináták közé rendelhet egyes szerveket és másokat elkülöníthet közülük. Az országos hatáskörű szervek feladatkörének vizsgálata alkalmával a különféle tevékenységfajták közül ilyennek tekintettük az államigazgatási tevékenységet, amely a feladatkör szerinti strukturális tagozódás egyik alapvető szempontja lehet. Ez a szempont nemcsak a rendszerezést, de a rendszerbe tartozó szervezet egymáshoz való kapcsolódását, irányítását, felügyeletét és ellenőrzését is egyértelművé teheti. Azok a szervek, amelyek nem látnak el államigazgatási tevékenységet, nyilvánvalóan nem lesznek a rendszerbe sorolhatók, ugyanakkor az államigazgatási tevékenység jelentősége lehetővé teheti a rendszer belső struktúrájának kialakítását, a szervek rangsorolását. Ezt a folyamatot a tudományos munka a rendszerezés és differenciálás elveinek kimunkálásával maga is elősegítheti. A jelen dolgozat e tekintetben csak a helyzetelemzésre vállalkozhatott.

[16] A. Burda: Polskie prawo panstwowe. Warszawa, 1976.

[17] Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal, Állami Egyházügyi Hivatal, Központi Statisztikai Hivatal, Magyar Nemzeti Bank, Minisztertanács Tanácsi Hivatala, Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala, Országos Anyag- és Árhivatal, Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal, Országos Testnevelési és Sporthivatal, Országos Vízügyi Hivatal.

Kenderes György

Gondolatok egy egységes dolgozói felelősség indokoltságáról, kialakíthatóságáról

A félreértések elkerülése végett már most előre kívánjuk bocsátani, hogy a következőkben nem egy új munkajogi dolgozói felelősségi rendszer kidolgozására, de mégcsak nem is a létező ilyen kísérletek bemutatására vagy elemzésére vállalkozunk. Ez e tanulmány kereteit messze meghaladná, így célul csupán annyit tűztünk ki, hogy a hatályos felelősségi szabályok ellentmondásosságát érintve, ráirányítsuk a figyelmet a felelősséget is érintő *koncepcionális váltás* szükségességére. Mint jeleztük, a munkajogi felelősség rendkívül bonyolult és szerteágazó rendszerén belül a továbbiakban csak a *fegyelmi* és a gondatlan károkozásért fennálló *dolgozói anyagi felelősség* néhány — változást sürgető — problémáját villantjuk fel.

1. A társadalomra veszélyesség fogalmának értelmezéséről

A jogi felelősség minden alakzatának — így munkajogi felelősségnek is — alapvető kérdése a társadalomra veszélyesség fennállása. Kérdés viszont, hogy használható-e a társadalomra veszélyesség általános, illetőleg más jogágazatokban kialakult értelmezése a munkajogi felelősség aspektusából, avagy jelen esetben némileg eltérő, specifikus megközelítésre van-e szükség.

A jogi irodalom már jóval korábban is foglalkozott e kérdéssel, de csupán a fegyelmi felelősség témakörében jutott el olyan általánosítható következtetésekig, amelyek — álláspontunk szerint — az anyagi, mégpedig a dolgozói anyagi felelősségre is érvényesek. Kertész István az elemzett fogalmat a munkajog aspektusából „mint a társadalomra a munkafolyamat megzavarása révén veszélyes magatartást" értelmezi,[1] Molnár Imre pedig termelőszövetkezeti jogi vonatkozásban jut arra a következtetésre, hogy a társadalomra veszélyesség „a termelőszövetkezet rendjének és fegyelmének megbontása, illetve veszélyeztetése" formájában nyilvánul meg.[2] „Az a jogi tárgy, amit a fegyelmi felelősség oltalmaz: *a vállalati kollektíva keretei között végzett társadalmi munkafolyamat zavartalansága.* Ennélfogva a munkaviszonyból származó kötelezettség vétkes és beszámítható megszegése csak abban az esetben fegyelmi vétség (és véleményünk szerint anyagi felelősséget is csak akkor alapozhat meg — a szerző megjegyzése), ha az a társadalomra a vállalati kollektíva keretei között végzett munkafolyamat *közvetlen* vagy *közvetett* megzavarása útján idézi fel a veszélyeztetést."[3] Ha ugyanis az adott kötelezettségszegés veszélyes ugyan a társadalomra, de ez a veszély a konkrét esetben nem a munkafolyamat megzavarásában nyilatkozik meg, a dolgozó munkajogi felelősségre vonása céltalan és ezért helye sem lehet; annak természetesen ilyen esetben sincs akadálya, hogy — ha annak feltételei fennállnak — más jogág (polgári jog, büntetőjog stb.) felelősségi szabályai kerüljenek alkalmazásra.

A társadalomra veszélyesség fogalmának vázolt, s mint jeleztük általunk kiterjesztően (dolgozói fegyelmi és anyagi felelősség) értelmezett felfogása, munkajogi aspektusból lényegében *kollektívára veszélyességet* jelent, azaz azt, hogy ez a felelősség csak is a kollektíván (munkaszervezeten) belüli felelősség lehet. Ebből a munkajogi felelősség hatályos rendszerének megítélését illetően számos lényeges kérdés és következtetés adódik. Ezek közül a legfontosabb, hogy a munkajogi felelősséget ilyen értelemben fogjuk fel, akkor a felelősségi szankció is, csak mint kollektíva-szankció (az adott kollektíva keretein belül érvényesülő szankció) jelentkezhet, ez esetben pedig megkérdőjelezhető a hatályos rendszert illetően:

— a fegyelmi büntetés hatályának más kollektívára (munkaszervezetre) való kiterjesztése, nevezetesen az a szabály, hogy munkahely-változtatás esetén — tehát az esetben, amikor a dolgozó már kiszakadt azon kollektívából, amelynek rendjét megzavarta — a fegyelmi büntetést az új munkáltatónál (egy másik kollektíva keretei között) kell végrehajtani;[4]

— az előzőekkel összefüggésben vetődik fel az a megkötöttség is, hogy az új munkáltató a dolgozót csak a fegyelmi büntetés hatályának fele eltelte után mentesítheti,[5]

— az új munkáltatónak az a jogosultsága, mely szerint a korábbi munkáltató kérésére a dolgozót előző munkaviszonyában elkövetett fegyelmi vétségért felelősségre vonhatja,[6]

— a megelőző nevelő célt szolgáló fegyelmi felelősség és a lényegében ugyanezt a célt szolgáló korlátozott dolgozói anyagi felelősség, mint párhuzamosan érvényesülő felelősségi alakzatok fenntarthatósága (a reparációs elem háttérbe szorulására még visszatérünk).

Mindezeket figyelembe véve nem lehet csodálkozni azon, hogy a jogi irodalom — megítélésünk szerint is helyesen — felveti a fegyelmi *büntetés hatályának jövőbeli fenntarthatóságát,* és indokoltságát.[7]

A fenti elemzés — mely a munkajogi felelősség általános (minden formációjára, típusára érvényes) vonásai közül egyet és talán a legfontosabban igyeke-

Kenderes György egyetemi adjunktus, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

[1] *Kertész* István: A fegyelmi felelősség alapkérdései a munkajogban. KJK. Bp. 1964. 235. és köv. old.

[2] *Molnár* Imre: A termelőszövetkezeti tagok fegyelmi felelőssége. KIK. Bp. 1963. 118. old. Csupán megjegyezni kívánjuk, hogy *Mádl* Ferenc: A deliktuális felelősség (Akadémiai K. Bp. 1964.) című munkájában — bár az előző szerzőktől jóval kevésbé részletező kifejtés nélkül — szintén hasonló álláspontot van (vö. 515. old.).

[3] *Kertész* I.: A fegyelmi felelősség. 237. old.

[4] Vö.: Mt. 78. § (5) és (6) bekezdés.

[5] Vö.: Mt. V. 73. § (4) bekezdés.

[6] Vö. Mt. V. 78. § (2) bekezdés.

[7] Ld. *Hegedűs* István: A kollektíva-jogi felelősség a jogágak fejlődési távlataiban. Jogtudományi Közlöny, 1982. 6. sz. 457. old.

zett bemutatni — is jól bizonyítja, hogy már a jelenlegi rendszer alapján is felvethetők bizonyos közös alapok, *közös fő vonások,* amelyek — szemben a hatályos szabályozással — egy egységes dolgozói felelősség érvényesülését igénylik. Természetesen a közös jellemzők köre az eddigiekkel még távolról sem lezárt, elemzésünk folytatható lenne, sőt szükséges is, de mostanáig a *ténykérdésként* felvetendő momentumokra helyeztük a hangsúlyt, a többi ilyen tényező pedig elsősorban *problémaként* vetődik fel és általános jellege ellenére, több-kevesebb szállal kapcsolódik a fegyelmi vagy az anyagi felelősség témaköréhez, így ezekkel a következőkben foglalkozunk majd.

2. A fegyelmi felelőséggel kapcsolatos néhány problémáról

A fegyelmi felelősség lényege, hogy az egy tipikusan csoporttal szembeni felelősségi forma, olyan felelősség, amely többé-kevésbé szorosan egybekapcsolt közösségben érvényesül: *a közösség tagjainak a kollektívával szembeni jogi felelőssége.*[8] Eszközrendszere (szankció, eljárási és fórumrendszere) alapjában a kollektíva viszonyokhoz, közelebbről pedig az adott típusú kollektívához igazodik, pontosabban, kellene hogy igazodjon.

Hogy ez mégsem így van, annak alapvető okát a munkakollektívák fegyelmi felelősségi rendszere *történeti kérdéseiben,* a fegyelmi felelősség kialakulása körében kell keresni. A munkajogi fegyelmi felelősség kialakulásában jelentős szerepet játszott egy sajátos kategória, a *közhivatali felelősség* (közszolgálati alkalmazottak felelőssége), mely mint fegyelmi felelősség épült be a munkajog rendszerébe. Ennek okát az első Munka Törvénykönyv vonatkozásában Kertész István így világítja meg: „...az Mt. levonja annak következményeit is, hogy a szocialista társadalmi munkajogviszonyok kialakulásával a közszolgálati alkalmazottak és a vállalati dolgozók helyzetében csökkenek az eltérések és szaporodnak a közös vonások... a hatósági (igazgatási) és a vállalati (gazdasági) tevékenység gyakran összeolvad; vannak vállalatok, amelyek egyidejűleg igazgatási tevékenységet is végeznek."[9]

A kérdés csak az, hogy ami az ötvenes évek társadalmi-gazdasági viszonyainak, a direktirányításnak megfelelő felelősségi rendszer volt, *megfelelő-e még ma is.* Ugyanis az említett időszakban az áruviszonyok nagyobb mérvű korlátozottsága érvényesült és a direkt gazdaságirányítás logikájának megfelelően szinte szükségszerű volt a hatósági közhivatali elemek behatolása és térhódítása a vállalati belső viszonyok, így a felelősség területén is.

Napjainkban azonban — az előbbiekben csupán igen vázlatosan említett korábbi — társadalmi-gazdasági viszonyok erősen megváltozott formában jelentkeznek, maga a gazdaságirányítási rendszer is teljesen új formát öltött és előtérbe került a vállalatok valódi önállóságának, s ehhez kapcsolódóan vállalkozói magatartásának ösztönzése. Ez külön is hangsúlyt kapott a gazdaságirányítási rendszer — 1985. január elsejétől kezdetét vett — továbbfejlesztésében, amely során számos, a *dolgozói kollektívát érintő szervezeti módosításra* is sor került.

Mindezek alapján — véleményünk szerint — igen aktuális az a kérdésfelvetés, „hogy a szervezett keretek között folyó munkatevékenység mennyire viselheti el egy bizonyos típusú, igen sajátos arculattal bíró munkakollektíva: a közhivatal, pontosabban a hatóság történetileg stigmalizált belső (tevékenységi, függelmi stb.) viszonyára szabott felelősségi rendszert".[10] A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése és az új szervezeti formák (amelybe nemcsak az 1985. január 1-től létező, hanem az ezt megelőző néhány évben kialakított formációt — így pl. leányvállalat stb. — is beleértjük) kapcsán veti fel a jogirodalom, hogy „... *koncepcionális munkajogi módosulásokra* (a szerző kiemelése) van szükség. A Munka Törvénykönyve koncepciójának összhangban kell lennie a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének alapelveivel".[11]

A most kifejtettek magyarázzák, hogy bár égetően szükség lenne, *még sem alakult ki valódi specifikus dolgozói felelősségi rendszer.* Mint ahogy az ismeretes, a felelősség mindig másodlagos jogviszony, így természetes, hogy a felelősségi rendszer is csak akkor karakterizálódhat, ha az *alapjogviszonyban* ez a folyamat már végbement.

Az eddigiekkel összefügg, sőt azok egyenes következményének tekinthető a *munkajogviszony egyik alanyának sajátos ügydöntő pozíciója*: nevezetesen, a fegyelmi (és az anyagi!) szankciók alkalmazása során a munkáltató hatósági (fölérendelt) helyzete. Itt arra gondolunk, hogy gyakorlatilag a vélt vagy valós *sérelmet szenvedett fél* (a munkáltató) *jogosult* a fegyelmi vagy a kártérítési *eljárás lefolytatására* és az ügynek *határozattal történő eldöntésére* (más kérdés, hogy az esetleges döntőbizottsági vagy bírósági szakban ez az alá-fölé rendeltségi viszony mellérendeltségi viszonynyá szelídül, de az „alapeljárás" során — azaz a határozat meghozataláig — vitathatatlanul fennáll). A munkáltató eme pozícióját, amelyet véleményünk szerint semmi sem indokol, talán nem túlzó, ha ún. *„legalizált önhatalmú jogérvényesítésként"* fogjuk fel. Ezt erősíti az a tény is, hogy a jogszabály — szűk körű taxatíve meghatározott esetek kivételével — a munkáltató diszkrecionális jogkörére bízza, hogy egyáltalán indít-e eljárást a dolgozó ellen és alkalmaz-e valamilyen szankciót vele szemben. Teljesen nyilvánvaló és külön bizonyítást nem is igényel, hogy a munkáltató fegyelmező-büntető jogosítványainak intézményesítése, *még a jelenleg uralkodó,* a munkajogviszonyt mint szerződésen (munkaszerződésen) alapuló viszonyt kezelő *koncepcióval sem fér össze,* hiszen végső soron — e felfogás szerint — a felek mellérendeltségi pozíciója érvényesül. Megítélésünk szerint az alá-fölé rendeltségi viszonyok létjogosultságát kizárólag a munkavégzési (végrehajtási) viszonyok körében lehet elismerni.

A jogi szakirodalom a fegyelmi büntetéseket jellegük alapján általában három fő csoportba sorolja:[12]

---

[8] Ld.: *Hegedűs* István: Munkajogi előadások. (Rövidített szöveg.) NME Állam- és Jogtudományi Kar, Miskolc, 1984. 149. old.; a kifejtettekhez hasonló nézeten áll *Kertész* I.: A fegyelmi felelősség pl. 250. old.

[9] *Kertész* I.: A fegyelmi felelősség. 189—190. old.

[10] *Hegedűs* I.: A kollektíva-jogi felelősség. 456. old.

[11] *Sárközy* Tamás: A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséről. Jogtudományi Közlöny, 1984. 7. sz. 362. old.

[12] Vö.: *Ádám* Lóránt—*Pethő* Róbert: Munkajogi, kiegészítő jegyzet. Bp. 1981. 86. old.; *Kertész* I.: A fegyelmi felelősség. 293—300. old. *Hegedűs* I.: Munkajogi előadások... 163. old.

a) kizárólag *erkölcsi hátrányt* magukban foglaló szankciók (ezek ma a megrovás és a szigorú megrovás fegyelmi büntetések, de a magunk részéről idetartozónak érezzük a fegyelmi büntetésnek nem minősülő írásbeli figyelmeztetést is);

b) az *erkölcsi hátrányon kívül anyagi vonzattal* járó szankciók (meghatározott kedvezmények, juttatások csökkentése, megvonása, személyi alapbércsökkentés, és a magasabb vezető állású dolgozókkal szemben alkalmazható pénzbírság);

c) az *erkölcsi és anyagi* vetületeken túl a dolgozó kollektíván belüli *státuszát* érintő (megváltoztató) szankciók (ma idetartozik az áthelyezés és az elbocsátás). Megjegyezzük, hogy távlatilag e kategóriát látjuk fenntarthatónak és továbbfejleszthetőnek, mivel ez esetben az esetleges anyagi vonzatok a státuszváltozás következtében állnak be.

A problémát jelen esetben a *b) pont alatti* lényegében *pénzbírság* jellegű szankciók okozzák. A szakirodalom már régóta vitatja-támadja az ilyen jellegű fegyelmi szankciók *szükségszerűségét és fenntarthatóságát.*[13] Az ellenérvek sorában elsőként említhetjük a *visszaélésszerű alkalmazást,* vagy legalábbis annak kétségtelen lehetőségét, mely a korábbiakban bemutatott munkáltatói ügydöntő-hatalmi pozíción alapszik.

Az előzőnél érdemibb ellenvetés, hogy a pénzbírság jellegű fegyelmi büntetés egyrészt *sérti a munka szerinti elosztást,* mivel a dolgozó a már teljesített munkáért eltérő (kevesebb) díjazást kap, mint ami a munkajogviszony tartalma alapján megilletné, vagy pedig a jövőben ugyanazért a munkáért, amelyet korábban is végzett — meghatározott vagy meghatározatlan ideig —, kisebb díjazásban részesül. Jól látható másrészt, hogy mindez a munka szerinti díjazás *ösztönző hatására is hátrányos* befolyást gyakorol(hat).

Kertész István és Hegedűs István is egyetértőleg foglalt állást abban a kérdésben, hogy a bírság jellegű, közvetlen anyagi hátrányokozást tartalmazó szankció fő hibája az, hogy *személyi mozzanatot nem hordoz magában,* s nem függ össze a dolgozónak az adott kollektívában elfoglalt helyzete módosításával, nem azon keresztül jelentkezik a szankció esetleges anyagi vonzata is.[14] Nem arról van tehát szó, hogy a fegyelmi büntetésnek nem lehet anyagi vetülete is, hanem arról (s ez döntő különbség), hogy az mindig csak járulékos jellegű legyen, azaz a dolgozó megváltozott-megváltoztatott kollektívabeli helyzete folytán álljon elő, pl. alacsonyabb munkakörbe helyezés következtében.

3. A dolgozói anyagi felelősség hatályos rendszerének – fenntarthatóságairól

Az anyagi felelősség témakörében is — hasonlóan a fegyelmi felelősség kifejtése során követett gyakorlathoz — csupán néhány olyan momentum felvetésére kell szorítkoznunk, amelyek alátámasztják egy egységes dolgozói felelősség létrehozásának megalapozottságát és indolkoltságát. Így számos fontos, de a témával közvetlen összefüggésben nem álló kérdés taglalását mellőzni vagyunk kénytelenek.

A munkajogi anyagi felelősség a polgári jogi kártérítési felelősségből ágazott ki, számos téren merítve annak rendszeréből és a rendszeri-dogmatikai szempontból való elkülönülésük ellenére a mai napig számos közös vonás fedezhető fel közöttük. Erre tekintettel feltétlenül szükséges a két felelősségi alakzat összefüggéseit (eltéréseit-azonosságait) behatóbban szemügyre venni, mert — többek között — így lesz feltárható és bizonyítható, hogy a *munkajogi anyagi felelősség* a jelenlegi viszonyok között elhagyható, pontosabban célját tekintve *beolvasztható az egységes dolgozói felelősségi rendszerbe.*

A munkajogi irodalom, hasonlóan a jogirodalomban általánosan elfogadott állásponthoz, az *anyagi felelősséget kettős jellegű* jogintézményként fogja fel:

— egyrészt úgy, mint a jogellenes magatartás következményeinek eltüntetésére szolgáló *reparációs* eszközt,

— másrészt pedig megállapítván, hogy ezáltal a felelős személy vagyonában csökkenés áll be, azt reá nézve *szankciónak tekinti.*[15]

A fenti sorrend (reparáció-szankció) azonban — álláspontunk szerint — ha munkajogi aspektusból vizsgáljuk hibás, mivel akár a hatályos szabályozást, akár a gyakorlatot vesszük alapul, legjobb esetben is fordítva kellene szerepelni a két tényezőnek (*szankció-reparáció*), sőt a reparációs elem bizonyos esetekben gyakorlatilag fel sem merül. Szinte teljesen egységes a jogi irodalom a tekintetben, hogy a munkajogi anyagi felelősség nem annyira a reparációt szolgálja, mint inkább a nevelést-megelőzést.[16]

Az áruviszonyok, illetve az áruformában kifejeződő egyéb vagyoni viszonyok uralma alatt álló *polgári jogban* az említett viszonyok sérelme esetén, az adekvát szankciót a *teljes vagyoni jóvátétel* (reparáció) biztosítja, mivel az áruviszonyok körében az jár a leghatékonyabb megelőző hatással. Az árusajátosságokat tükröző polgári jogi anyagi felelősség egyértelműen a *károsultat* állítja a középpontba.

A kollektíva tagjaként szereplő dolgozó vonatkozásában — a továbbiakban részletezendő okok miatt — mind az elmélet, mind a gyakorlat megkérdőjelezi ezt az elvet. Kollektívaviszonyok között a *reparáció* elméletileg, sőt gyakorlatilag (a maga teljes — polgári jogi értelemben vett — fogalma szerint) *nem is lehetséges.* A dolgozó anyagi felelőssége körében ennek megnyilatkozása, hogy a dolgozót vétkes károkozás esetén nem az általa okozott kár megtérítésének kötelezettsége, hanem *korlátozott vagyoni felelősség* terheli. Ez fő szabályként a dolgozó havi átlagkeresetének 50%-áig — mint felső határig — terjedhet.[17] Megjegyezzük, hogy még azon kivételes esetekben is, amikor a dolgozó — az Mt. megfogalmazása szerint — a „teljes kárért" felel (tipikus esete a szándékos károkozás, valamint a felelősség felső határán aluli károk köre, de megemlíthető még pl. a megőrzési felelősség, az üzemanyaghiányért való felelősség is) a kár fogal-

[13] Vö.: *Hegedűs* I.: A termelőszövetkezeti tagsági viszony jogi alapkérdései. KJK Bp. 1973. 272—277. old. és A kollektíva-jogi felelősség, 457. old.; *Kertész* I.: A fegyelmi felelősség. 304—306. old.; *Lőrincz* György: Vállalkozás és munkaviszony. Magyar Jog, 1984. 1. sz. 36. old.

[14] Ld. *Hegedűs* I. és *Kertész* I.: előző lábjegyzetben feltüntetett munkáiban.

[15] Ld. *Nagy* László: Anyagi felelősség a munkaviszony keretében okozott károkért. KJK Bp. 1964. 10. old.

[16] Vö.: *Kertész* I.—*Hegedűs* I.—*Sárközy* T.—*Mádl* F.: hivatkozott munkáiban található álláspontokkal.

[17] A korlátozott anyagi felelősség tételes jogi szabályozását ld. Mt. 57. § (2) bekezdés Mt. V. 79. §, 94. § (3) bekezdés.

mának szűkítő értelmezése miatt' az elmaradt haszon teljes mértékben és indokolt költekezés egy jelentős része kizáródik belőle, *még a „teljes kárért" fennálló felelősség is korlátozott.*

A teljesség kedvéért szükséges röviden áttekinteni, hogy a munkajog tudománya a *felelősség korlátozásának* milyen módszereit dolgozta ki, és azt, hogy azok jogi természete miben áll.[18]

— A felelősség korlátozásának alapvető módszereként a munkabér hányadában (pl. havi átlagkereset korábbi szabályozás szerint 15, most 50%-a erejéig fennálló felelősség) vagy többszörösében (pl. magasabb vezetők gondatlan károkozás esetén 6 havi átlagkeresetükkel felelnek) történő korlátozást alakították ki. E korlátozás azonban csak *relatív* jellegű, mivel nem a kár összegéhez, hanem a dolgozó munkaköréhez és átlagkeresetéhez igazodik, így csak annyiban érvényesül, amennyiben a kár összege meghaladja a korlátozásként meghatározott összeget.

— A korlátozásnak egy másik módja a kár egy része (pl. elmaradt haszon) érvényesítésének megtiltása.[19]

További korlátozás a kár megtérítésének (levonásának) a dolgozó munkabérére való korlátozása. Ez is csak relatív, pontosabban ideiglenes korlátozás, mert csak arra kötelezi a munkáltatót, hogy a kártérítést a dolgozó munkabéréből — nem pedig más vagyontárgyból — hajtsa be (behajtási korlátozás).

Végül egy következő módszer a felelősség terjedelmének jogszabályi korlátozása helyett vagy a mellett a munkáltatónak és a munkaügyi vitában eljáró szerveknek a fölhatalmazása, hogy a kár összegénél kisebb, tehát csökkentett kártérítést állapítsanak meg. (A magyar munkajog az itt említett négy megoldás mindegyikét alkalmazza.)

Bármelyik felelősségkorlátozó módszert vesszük is szemügyre, látható, hogy ezek mindegyike végső soron a *dolgozó kollektívabeli helyzetére reagál* valamilyen módon, és mindegyikük egyértelműen a *reparációs elem háttérbe szorulását,* adott esetben kirekesztődését eredményezi.

Ezek után, az előzőekhez kapcsolódva érdemes megvizsgálni, hogy a munkajogi irodalom milyen *indokokat, érveket* sorakoztat fel a *teljes felelősségtől való eltérés vonatkozásában.*[20] A fontosabb indokok a következők:

a) a dolgozók megélhetésének alapja a munkabér. Ha ezt hosszú időn keresztül jelentős összegű kártérítés terheli, lecsökken a munkabér, amely megnehezíti a dolgozó és családja megélhetését, így esetleg éppen a célzott eredménnyel ellentétes hatásra fog vezetni. Ide tartozik, hogy egy nagyösszegű kártérítés esetén úgy sem lehet mód huzamos időn át újabb kártérítés levonására (a dolgozó keresete, a bírósági végrehajtás szabályai szerint max. 33, kivételesen 50%-ig terhelhető meg), ez pedig a dolgozót közömbössé teszi (teheti) az újabb károkozások vonatkozásában. Összegezve azt mondhatjuk, hogy a dolgozó teherbíró képességéhez mért *túlzott összegű kártérítésnek nem lenne (nincs) kellő nevelő hatása.*

b) A modern technika elterjedésével rendkívüli mértékben megnövekszik a *nagy károk okozásának lehetősége,* ezáltal teljesen felborul az egyensúly a vétkesség foka és a károkozó fizetőképessége, valamint a kár mértéke között. (Itt jegyezzük meg, hogy a polgári jog is erősen küszködik azzal a problémával, hogy „a felelősség ténye a vétkességtől függ, a felelősség mértéke azonban egy, a vétkességtől, a felelősség gondolattól idegen tényezőtől: a kártól".[21]

A polgári jogban érvényesülő reparációs elvtől való eltérést indokolja az is, hogy a munkaviszony keretében az állandó termelő munkában való részvétel során a nagymértékű károk bekövetkezésének lehetősége hatványozott. Míg a polgári jog relatíve autonóm jogalanyainak — legalábbis elvileg — számos lehetősége van a károkozások elkerülésére, addig a munkaviszony keretében a szervezeti és a munkavégzési viszonyokkal összefüggő alá-fölé rendeltségi (függőségi) kapcsolatok rendszerében a dolgozónak a reá kiosztott munkát el kell végeznie, az adott munkakört el kell látnia, a munkáltatói utasítást teljesíteni kell.

Mint létező realitást említjük meg azt is, hogy az esetek egy jelentős részében a reparáció (teljes kártérítés) amúgy is illúzió lenne (a polgári jogban is az), nevezetesen, ha több milliós kárt kívánnánk érvényesíteni egy dolgozóval szemben (pl.: ha az annak idején a Marx téren épült és némi gondatlanság folytán a közepénél jelentős szintkülönbséget mutató felüljáró kijavítási költségeit megpróbálnánk behajtani a felelős személyeken).

c) A munkaviszony általában egy hosszú, *tartós kapcsolat,* ebből következően pedig, elvileg (de gyakorlatilag is), *számtalan nevelőeszköz* áll rendelkezésre a dolgozók befolyásolására. Így a dolgozóra megfelelő nevelő hatást lehet gyakorolni akkor is, ha az anyagi felelősség terén kevésbé szigorú módszereket alkalmazunk.

d) Figyelembe kell venni azt is, hogy a *munkabérnek* a dolgozó megélhetésének biztosításán túl igen jelentős *ösztönző szerepe van* (vagy legalább is kellene, hogy legyen). Ha jelentős összegű kártérítés folytán a munkabér nagymértékben lecsökken, akkor ezzel együtt az *ösztönző funkció sem tud kellő mértékben érvényesülni.*

e) Végezetül az utolsóként említendő érvet szó szerint idézzük, mivel a véleményünk szerint — a lényeg itt fogalmazódik meg: „...a dolgozói anyagi felelősség esetében a *jóvátétel szerepe kevésbé jelentős... az anyagi felelősségen belül erőteljesebben jelentkezik a szankciós, nevelő oldal.* Ez viszont egyéb eszközökkel is elősegíthető, illetőleg helyettesíthető."[22]

Mint említettük az irodalom az *a)-e)* pontokban feltüntetett momentumokat mint a teljes felelősségtől való eltérés indokait sorakoztatja fel. Előre bocsátva, hogy az egyes érvekkel magunk részéről *tartalmi vonatkozásban* teljes mértékben *egyetértünk,* az ezekből levont *következtetéssel* azonban már *távolról sem.* Véleményünk szerint ugyanis ezekből — különösen az e) pontban említettre figyelemmel — távolról sem a

[18] E kérdéskör részletes kifejtését — ezen belül a dolgozó anyagi felelőssége terjedelmének meghatározása körében érvényesülő elveket ld. *Nagy* L.: Anyagi felelősség. 349—356. old.

[19] Ilyen jellegű jogszabályi korlátozás ma Magyarországon nincsen, de a bírói gyakorlat által kimunkáltan mégis érvényesül. Ld. erről: *Nagy* L.: A dolgozók anyagi felelőssége. Munkaügyi Szemle különkiadványa, 1983. 8. sz. 7—8. old.

[20] Vö. *Nagy* L.: Anyagi felelősség. 337—344. old. és 349—350. old.

[21] Ld.: *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 319. old.

[22] *Nagy* L.: Anyagi felelősség. 340. old.

teljes felelősségtől való eltérés következik, hanem sokkal inkább az a kérdés vetődik fel: *fenntartható-e* (fenn kell-e tartani) a *dolgozói anyagi felelősség* jelenlegi rendszerét?

A munkajog a reparációs elem háttérbe szorításával (bizonyos esetekben kiiktatásával) és ennek kapcsán a nevelési cél (megelőző-nevelő célzat) előtérbe állításával — a polgári joggal ellentétben — nem a károsultat, hanem a *károkozót* (a kollektíva tagját) *helyezi középpontba,* ennek további konzekvenciáit azonban csak hézagosan és kellő következetesség nélkül vonja le.

Csupán jelezni kívánjuk, hogy a dolgozói anyagi felelősség alakulásában alapvető szerepe van annak a ténynek, hogy a *kollektíva viszonyai között a kollektíva tagjának önálló cselekvési szabadsága erősen leszűkül*: lényegében a munkakörökhöz igazodóan alakul. Egy „átlagdolgozó" vonatkozásában ez a munkafolyamatok műszaki-technikai, illetőleg ügyviteli-adminisztratív viszonylatait érinti. A dolgozói akaratelhatározás jellegét és körét tekintve megállapítható, hogy abban minőségi meghatározottságot ad a munkaszervezet, a fölé-alá rendeltségi viszonyok és általában a munkaszervezeti mechanizmus: a vállalati kollektíván belül a hatáskörök, a beosztások területén más és más az egyes dolgozók helyzete. Ez *mint elhatároló ismérv* jelentkezik a polgári jog alanyainak egymással szembeni felelőssége és a kollektíva jogviszonyba lépő dolgozónak munkáltatójával szembeni felelőssége tekintetében.

Ahhoz, hogy megalapozottan eldönthető legyen mennyiben indokolt távlatilag, a jövőben is fenntartani a dolgozók párhuzamos és egymástól elkülönülő fegyelmi és anyagi felelősségét, tézisszerűen megvizsgáljuk, hogy a jelenleg hatályos rendszert figyelembe véve már ma is, *milyen közös vonások fedezhetők fel közöttük.* Megítélésünk szerint ilyennek tekinthetők a következők.

— A *vétkességi elem* (szándékos és gondatlan alakzatok formájában) mindkét felelősségi forma tekintetében, mint domináns elem, jelen van.

— A *védett jogi tárgyak közeledése* figyelhető meg oly módon, hogy az anyagi felelősség gyakorlatilag alkalmatlan a reparáció szolgálatára, így a nevelő célzat előtérbe állítása folytán végsősoron szintén az adott, *kollektíva rendjét,* a munkafolyamat megzavarásának kiküszöbölését *hivatott biztosítani.*

— Már ma is mind a fegyelmi, mind az anyagi felelősség *ugyanazon a tényálláson* alapul: a dolgozó munkaviszonyával kapcsolatos kötelezettségének vétkes megszegésén (az anyagi felelősség vonatkozásában a kár mint további tényező belép).[23] Ebből is jól látható, hogy a két felelősségi alakzat párhuzamos, egymás melletti érvényesülése nem kizárt, ezt a bírói gyakorlat is egy Legfelsőbb Bírósági állásfoglalásban elismeri.[24] Csak mint érdekességet jegyezzük meg, hogy a Legfelsőbb Bíróság — az általunk eddig elemzett — tényeket nem véve tudomásul leszögezi, hogy a fegyelmi és az anyagi felelősség együttes alkalmazása nem jelent „kétszeres felelősségre vonást"; ez de jure és kizárólag a hatályos jogot szűken értelmezve lehet hogy igaz, azonban — mint ahogy ezt eddig is bizonyítani próbáltuk — de facto távolról sem helytálló. A vonatkozásban azonban, hogy *mely esetben van helye együttes alkalmazásuknak,* már semmiféle utalást nem ad az említett állásfoglalás. Véleményünk szerint, ha következetesek akarunk lenni — figyelemmel a két tényállás azonosságára — elvileg főszabályként minden anyagi felelősségre vonást fegyelmi büntetésnek kellene követnie; mint ismeretes a gyakorlat — szerencsére — távolról sem ilyen következetes.

— A korlátozott anyagi felelősség folytán háttérbe szoruló reparációs elem miatt gyakran az anyagi felelősség szankciói is, hasonlóan a fegyelmi szankciókhoz, *büntető* (represszív) jelleget öltenek. Ezek után elméleti igénnyel is megállapíthatjuk, hogy általános jellegét tekintve az *anyagi felelősségi rendszer már ma sem tér el alapvetően a fegyelmi felelősségtől,* minthogy — a kifejtettek értelmében — ez az anyagi felelősségi rendszer sokkal kevesebb szállal kötődik a kártérítési felelősséghez, mint a büntető (megelőző-nevelő) elemek túlsúlyát megvalósító felelősségi formációkhoz.

Amikor a dolgozónak a munkaköri kötelezettsége körében felmerülő károkozását (vagy akár anélküli vétkes kötelezettség szegését) vizsgáljuk, nem indulhatunk ki másból, mint az *adekvát szankció kereséséből,* vagyis abból, hogy a represszionak adekvátnak kell lennie a megelőzéshez szükséges hatással. A *reparáció,* mint vagyoni kategória, e *témakörben fel sem merülhet,* minthogy az kifejezetten az elkülönült (relatíve autonóm) jogalanyok és az elkülönült érdekviszonyok kategóriája. Ilyen viszonylatok a munkajognál azon területek, amikor a károkozás nem csak e magatartási körbe, hanem azon kívüli területre irányul; itt két csoport fordulhat elő:

— az egyik az egyéb jogviszonyok tárgykörébe eső magatartások (munkaviszonyon kívüli károkozás),

— a másik a szándékos károkozások esete, mivel e magatartás nem a munkaviszonyban foglalt jogok-kötelezettségek gyakorlása-teljesítése összefüggésében állt elő.

Egy egységes dolgozói felelősségi rendszer *középpontjába a kollektívának* kell kerülnie, mely azonban nem polgári jogi értelemben tekintendő károsultnak, így a „reparációs" igény is teljesen más jellegű lesz, nevezetesen a megzavart, sértett kollektívaviszonyok helyreállítása.

Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a fegyelmi és az anyagi felelősséget egységes alapokra helyező dolgozói felelősség mellett a jövőben is mód nyílik a társadalmi tulajdont károsító dolgozói magatartások — amennyiben azok súlya indokolja — büntetőjogi vagy szabálysértési értékelésére.

4. Néhány záró felvetés

Befejezésképpen és nagyon röviden néhány további kérdéskörre szeretnénk utalni, melyek többékevésbé szintén érintik az eddig elemzett témakört.

A *munkaügyi viták* rendszerét terjedelmi okokból nem volt módunkban érinteni, így ezzel kapcsolatban most csak egyetlen felvetéssel kívánunk élni. A munkaügyi vita *megindulásának időpontját* távlatilag — szemben a hatályos rendszerrel[25] — nem a döntőbi-

[23] Vö.: Mt. 55. § (1) bek. (fegyelmi felelősség) és Mt 57. § (1) bekezdés (anyagi felelősség).

[24] Ld. Legfelsőbb Bíróság Munkaügyi Kollégiumának 20. számú állásfoglalását.

[25] Vö. Mt. 63. § (1) bekezdéssel és Munkaügyi döntőbizottságok közikönyve. Népszava, 1984. 15. oldalán kifejtettekkel.

zottsági eljárás megindulásával, hanem a jelenlegi fegyelmi, illetőleg kártérítési eljárás kezdetével azonosítanánk. Ehhez persze a munkáltató jelenleg fennálló és korábban már kifogásolt hatósági-ügydöntő pozíciójának felszámolására, valamint a vitának egy, a munkáltatótól független szerv előtti eldöntésére lenne szükség.

Az irodalomban már korábban is felvetődött, hogy az állami vállalatok és a vállalatként gazdálkodó szövetkezetek lényegében egynemű jelenséget képeznek, amelyből — többek között — következik az is, hogy a szövetkezeti jog és a munkajog egy általános vállalati jog részeként jelenjen meg.[26] Ennek a jogi felelősség oldalán jelentkező vetülete, hogy kialakítható lenne az előbbi ún. *kollektíva-jogágak egységes felelősségi rendszere.* Egységesség alatt itt azt értjük, hogy felesleges és célszerűtlen is a felelősségi szabályok külön munkajogi és külön szövetkezeti jogi megduplázása.[27] Ezt a jelenleg hatályos szabályozás is alátámasztja, amikor érdemi eltérések nélkül szabályozza egymás mellett a fegyelmi és az anyagi felelősséget a munkajogban és a szövetkezeti jogban is. Ebből következően, az általunk eddig kifejtetteket a szövetkezi jogi (tagi) felelősség vonatkozásában is érvényesnek tekintjük.

Mindezeket figyelembe véve bízunk benne, hogy elemzésünkkel sikerült ráirányítani a figyelmet a hatályos szabályozás olyan ellentmondásaira, amelyek egyértelműen *változást sürgetnek* a munkajogi felelősséget illetően. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy „az állami vállalatot nem lehet azonosítani a hierarchikus államigazgatási irányítás és az egyszemélyi igazgatói vezetés alatt álló, történetileg kialakult, direkt tervutasításos rendszer igényeire épült vállalattípussal",[28] akkor erősen megkérdőjelezhető az is, hogy ugyanezen igények szolgálatára hivatott felelősségi rendszer meddig tartható még fenn.

[26] Vö. *Sárándi* Imre—*Sárközy* Tamás: Távlati koncepció egy egységes vállalati törvényhez. Jogtudományi Közlöny, 1982. 9. sz. *Eörsi* Gyula: Jog-gazdaság-jogrendszer-tagozódás. Akadémiai Kiadó, 1977. 118—134. old. *Nagy* László: A vállalati és a szövetkezeti jog egységéhez és különbségéhez. Jogtudományi Közlöny, 1980. 5. sz. Megjegyzendő, hogy az említett szerzők álláspontja számos kérdésben eltér egymástól.

[27] Ld. *Hegedűs* I.: A kollektíva-jogi felelősség. 459. old.

[28] A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének joga, különös tekintettel az új állami vállalati formákra. Szerk. *Sárközy* Tamás. ELTE JTI, 1984. 188. old.

Weisz Istvánné

Az „informatikai szabályozás" helyzete és lehetőségei

Az 1970-es évektől kezdve Magyarországon — a számítástechnika elterjedésével párhuzamosan — egyfajta pezsgés indult meg, alapvetően specifikus területeken, annak érdekében, hogy a szabályozás a megjelent új technikai eszközrendszert „kezelje", elterjedését, befogadását elősegítse. E szabályozásnak a következő főbb elemei voltak.

a) A számítástechnikai központi fejlesztési programok első fázisai, amelyek még a gyártási kultúra megteremtését és a technológia alkalmazásbavételét célozták elsődlegesen, de irányítási, szervezési elemeket is tartalmaztak.

b) A számítástechnikával kapcsolatos tevékenységek, szolgáltatások árrendelkezése, árhatósági hatáskör megállapítása.

c) Egyes államigazgatási alapnyilvántartások létesítését, működését az ezzel kapcsolatos feladatköröket a vonatkozó intézményrendszert megalapító aktusok (egységes föld- és ingatlannyilvántartás, állami népességnyilvántartás, államigazgatási számítógépes bázis létrehozása, az állami statisztika egységes rendszerébe tartozó adatok számítástechnikai feldolgozásával, tárolásával, nyilvántartásával kapcsolatos előírások stb.).

d) A számítógépi programok (software) áruvá minősítése, ipari és szolgáltatói termékjegyzékbe sorolása, s ennek pénzügyi-számviteli konzekvenciái.

e) A Ptk. 1977. évi módosításának kiterjesztése a számítástechnikai környezetben a magánszféra védelmére, a hazai „privacy" törvényi megjelenése.

f) A számítástechnikai rendszerek titok-, vagyon- és tűzvédelmével kapcsolatos rendelet és az ehhez kapcsolódó jogi aktusok az adatvédelem, adatbiztonság szabályozásának megindulásaként.

g) A szerzői jog közvetlen kiterjesztése révén a software jogi védelmének deklarálása.

h) Legújabban pedig az elektronizálás társadalmi programja, a központi fejlesztési programok tartalmában újszerű fázisaként.

Az idő — valamint a technikai és alkalmazási kultúra — előrehaladásával egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy *a szabályozás a napi gyakorlatot támogató, alapvetően technika-orientált normatívák alapjáról elkezdett a társadalmi hatások tágabb körébe tartozó témák irányába fejlődni.* Ennek természetes következményeképpen egyre gyakrabban vetődik fel az igény, hogy már ne az eszközök oldaláról közelítve, esetleges elemekre nézve lépjünk tovább, hanem emeljük át a problémakört — rendszerszemléletben — a politikai, informa-politikai, szabályozási szférába, gondolkodjunk magasabb hierarchiában, „informatikai törvénykezés" szintjén. *Egy ilyen irányzat elfogadása vagy elvetése azonban nyilvánvalóan többoldalú vizsgálatot igényel,* éspedig annak megállapítását, hogy

— létezik-e valóban megoldatlan és megoldásra váró problémák halmaza;

— ezek jogi rendezést igényelnek-e;

Weisz Istvánné irodavezető, Számítástechnika Alkalmazási Vállalat (Budapest).

— ennek milyen a hazai jogrendszerbe illeszthetősége;

— mi egy eddig látens terület feltárásának és közfigyelembe állításának várható politikai és társadalmi hatásmechanizmusa;

— a megvalósíthatóság elemzése és pozitív eredmény esetén annak munkaprogramja, eszköz- és intézményrendszeri követelményei.

Ami miatt még messzemenőkig indokolt egy célraorientált komplex elemzés és a következtetések határozott levonása, az egyrészt a jövőre történő tudatos felkészülés, másrészt a már ténylegesen meglévő egyes feszültségek feloldása, nem utolsósorban nemzetközi tekintélyünk növelése, kapcsolatrendszerünk további könnyítése. Megszülető eredményeink pedig alkalmasak lehetnek a szocialista integráción belüli hasonló tárgyú fejlesztések mintájául is.

Mi lehet potenciális elemzési tárgykör, mi az ezekkel kapcsolatos nemzetközi és hazai helyzet rövid áttekintése, minek a vizsgálata látszik e percben időszerűnek.

Az informatika, mint szabályozási tárgykör

Már magának a terminológiának a meghatározásánál is a világ szakirodalma a bőség zavarával és ellentmondásaival küszködik. Tovább nehezíti a rendszerbe foglalást, hogy egyetlen országban sem létezik olyan „informatikai törvény", amely *egy* egységes kodifikációban rendezné a közvetve, vagy közvetlenül ide sorolt kérdéseket. A rendszer mindenütt egymással laza, vagy szorosabb kapcsolatban álló, a hierarchia különböző szintjein elhelyezkedő jogszabályok sorozata. Ezen túlmenően magának az „információs (informatikai) jognak" koncepciója, tematikája is kutatások tárgya. Általában úgy összegzik, mint: *jogi infrastruktúra teremtés az információ és kommunikáció számára, amely jogi környezet egyúttal* biztosítja az *elfogadott társadalmi értékeknek* a régebbi technikai környezet garanciális lehetőségeivel *ekvivalens és korlátlan védelmét.* Fő irányzata, hogy elszakadjon a konkrét műszaki bázisra épüléstől, mert olyan robbanásszerű a technológiai avulás, hogy képtelen a felépítmény e kihívásokra reagálni, rugalmasan változni. Tehát, ha megkísérelünk lépésről lépésre haladva előrejutni a szabályozásban, s nem a jogrendszeri összefüggést kutatni, egy praktikusabb kiindulási alapot kell választani a „mit" kérdés megválaszolására, fenntartva egy egyidejű elemzés szükségességét az elméleti szintű tisztázásra is.

Mellőzve a hosszas deffiníciós fejtegetést, a gyakorlatból visszavezetve a meghatározást, *szabályozási oldalról* jelenleg *az informatika a következő tartalmi területeket öleli fel.*

1. Az információt, amely itt a szabályozott társadalmi folyamatok kölcsönhatásában megjelenő cselekvések és azok formáinak mozgáspályáit, összefüggéseit jelenti, ezek viszonyát a politikai, gazdasági és társadalmi intézményrendszerekhez, jogrendszerekhez, a közéleti demokráciához. Nemzetközi és hazai vonatkozásban egyaránt az információ szabályozása *az állami törvénykezés legmagasabb szintjén valósul meg,* alkotmányban, illetve a különböző jogágakba épülve — államigazgatási törvény, tanácstörvény, statisztikai törvény, szakszervezeti törvény, sajtótörvény, stb. (Az USA-ban a különböző jogforrások változatlan érvénye mellett elkülönülten is megjelenik, a „FOI" — Freedom of Information — elsősorban az információ mozgások alapelveinek rögzítésére.)

Az informatika szabályozásának „határterülete" annak céljait, kereteit, lehetőségeit adja. Szabályozásának értékelése, átgondolása *nem informatikai szempontú,* hanem a mindenkori államhatalmi, társadalmi, jogpolitikai döntések függvénye. Kapcsolódás elsősorban az adatvédelem területén jelentkezik, amelynek kifejtését a 4. pont tartalmazza.

2. Nemzeti és nemzetközi informatikai programok, amelyek állami akaratból, jogi aktusként jelennek meg, s amelyek funkciója: az állami (nemzetközi), társadalmi informatikapolitika, stratégia kidolgozása; az ehhez rendelt preferenciák és prioritások kijelölése, erőforrások hozzárendelése; az ezt támogató kutatási-fejlesztési irányok meghatározása; az információs ipar központi elvárásai, az azt támogató főirányok kijelölése; az adott időszak tervszintű, műszaki, technikai, technológiai feladatainak definiálása a célok függvényében; a végrehajtás további feltételrendszerét jelentő módszertani, irányítási, végrehajtási, ellenőrzési szempontok rögzítése, intézményrendszer kialakítása; a szociális befogadást segítő, az elektronizációs kultúrát növelő társadalmi ráhatások, befolyásoló tényezők fejlesztése, teendői, ideértve elsősorban: — az alap-, tovább- és átképző oktatásokat; — a software-koordinációs programokat; — a nemzeti és nemzetközi szintű technológia összehangolások célkitűzéseit; — az egyéb társadalmi szempontok hatásmechanizmusának irányítását (foglalkoztatottság, a befogó infrastruktúra fejlesztése).

Elméleti szabályozási teendő e területen nem látszik szükségesnek. Magyarországon is kialakult hagyományai vannak a programoknak, kidolgozás, jóváhagyás, meghirdetés menetének. Tartalmi elemzésük nyilván felmerülhet igényként, ez azonban alapvetően szakma- és gazdaságpolitikai kérdés.

3. Jogágakba beépülő informatikai hatások kapcsán megjelenő kiegészítő, módosító, esetleg új jogalkotó aktusok, ilyenek pl: az elektronikus úton előállított, továbbított, tárolt dokumentumok közhitelessége, közokirati jellege, rekonstruálhatósága, eljárásjogi következményei; a számítógépes bűnözés terjedése kapcsán szükségessé váló büntetőjogi kodifikációs korszerűsítések; az iparjogvédelem és a szerzői jogvédelem körében megjelenő technológia — specifikus új elemek (határterületek, softwerek védelme); a gazdasági jogviszonyok sajátos szabályozása körében: egyrészt a szerződési tárgyból adódó különleges feltételek önállósodása, másrészt a kommunikációs technológia korszerűsödéséből adódó, új típusú érvényességi problémák (írásbeliség, alakszerűség stb.); az automatikus döntéshozatal megjelenése a jogalkalmazásban, illetve az államigazgatásban; a kibernetikai eszközök szerepének és bizonyító erejének kérdése a jog egyes szféráiban (pl. büntetőjog).

Az egyes konkrét anyagi és eljárásjogi szabályozásokban tehát a technika fejlődése törvényszerűen megjeleníti a maga konfliktusait. A jogi normatívák a tradícionális, manuális információelőállításra és cserére, a hagyományos kommunikáció szokásos elemeire építenek, ezekhez jogkövetkezményeket fűzve. Létezik ilyenformán legalább kétirányú feladat: egyrészről a jövő „információs társadalmára" felkészülő, a technika befolyásolására alkalmas elvi tézisek megfo-

galmazása, másrészről a jogszabályok folyamatos igazítása ezekhez igazodva. E folyamatok azonban világszerte *„evolúciós-típusúak”*, azaz egyenletesen fejlődő, de nem ugrásszerűen változó a jogalkotás ez irányú munkája. Egy általános, minden területre kiterjedő egyidejű revízió, esetleg valamennyi elem egységes kiemelése az „informatika” — mint rendező elv — égisze alatt nem látszik reálisnak. A belső jogági — e szempontú — korszerűsödés kiemelt figyelmet érdemel és kap, *de az adott, saját mozgásterületeken.* Itt inkább az informatikai szakemberekkel való egyeztetés igénye célszerű, hogy megfogalmazódjék.

4. Adatvédelem

Az informatikával foglalkozó kérdések, viták, szabályozási dilemmák fókuszába már az 1960-as években a számítástechnika segítségével történő, minőségben új, nagyságrendjében sokszoros lehetőségű adatfeldolgozás társadalmi számonkérhetősége és ellenőrizhetősége, az automatikus folyamatok humánkontrolljának igénye került. Ez — függetlenül attól, hogy jogági besorolását hogyan kezelték, vagy kezelik — egy világszerte létező jogterület, az „adatvédelmi jog” kialakulásához vezetett. Szabályozása szinte valamennyi fejlődő, vagy fejlett számítástechnikával rendelkező országban megszületett (skandináv országok, NSZK, Ausztria, Franciaország, Japán, USA, balkáni államok stb.). Ez ma a legdinamikusabban fejlődő ága az informatikai szabályozásnak és ez a magyar gyakorlat számára is a legkonkrétabb terület az előrelépésre.

A szabályozások e címszó alatt gyakorlatilag három, önmagában is összetett témakört ölelnek fel.

a) Az Adatvédelem: a magánszféra védelme („privacy”) az adatoknak az előírt korlátok mellett, az előírt cél keretei közötti gyűjtése és használata, az érintett személy hozzáférési jogának deklarálása, a valósághűség biztosítása, a jogosulatlan hozzáférés megakadályozása. (törvényi szabályozási szintű)

b) Az adatbiztonság: az adatok sérthetetlensége, titkossága, rendelkezésre állása és vizsgálhatósága (vegyes szabályozású, törvényi és alacsonyabb hierarchia szinten is);

c) Technikai védelem: műszaki-technikai normatívák, eszközvédelmi, vagyon- és tűzbiztonsági előírások. (Általában rendeletek, illetve standardok, hatósági előírások szintjén valósul meg.)

Az „adatvédelmi jog” felett — körülötte — és háttérként mindenütt ott állnak azok a legmagasabb szintű szabályozások, amelyek tartalmazzák a társadalmi-politikai elvárásrendszert, s amelyek adaptációit az adatvédelmi szabályozás az informatika sajátos körében megvalósítani törekszik. Bár az adatvédelmi szabályozásban már többféle „modell”-ről beszélnek (formális eljárásokhoz kötött svéd modell csak különleges adatokra formalizáló német modell stb.), *a szabályozási elvek* gyakorlatilag — *a felsorolt államokban közel azonosan — kialakultak.*

Ezek a következők. *a)* Terminológiák, definíciók meghatározása, a törvényekben előforduló fogalmak egyértelműsítésére.

b) Nyitottság elve — az állam nem tarthatja titokban, hogy milyen személyi nyilvántartási politikát folytat.

c) Az egyéni hozzáférés elve — minden személy jogosult arra, hogy az adatokról, melyeket róla tartanak nyilván — tudomással bírjon.

d) Az egyén közreműködésének elve (valósághűség) — az egyénnek joga van a nyilvántartásokban róla vezetett adatok javíttatására, módosíttatására.

e) Az adatgyűjtés korlátozottságának elve — a nyilvántartó intézmény által begyűjtött információk típusa, az adatgyűjtés, bizonyos ún. kényes információk esetében engedélyhez kötöttek.

f) Belső felhasználás korlátozásának elve — a jogszerűen rendelkezésre álló információkat az adott szervezeten belül sem használhatják fel bizonyos korlátozottság nélkül.

g) A közlés, az információk kiadása korlátozásának elve — a szervezeten belüli közlés is korlátozás alá esik.

h) Az információkezelés igazgatásának elve — az információrendszer kezelését, működését ügyrendileg szabályozni kell. Felelős személyt kell kinevezni az információrendszer jogszerű irányítására.

i) A visszaélések ellenőrzésének és megelőzésének elve — független testület vizsgálja felül és tesz javaslatot a törvény módosítására, a visszaélések kizárására.

j) Az információkhoz való szabad hozzáférés elve — amelynek korlátai az állam biztonsága és más személy jogos érdeke.

k) A jogi személyek védelme (nem általános) — a gazdasági titok kérdése.

l) A nemzetközi adatáramlás külön szabályai kapcsán az ekvivalencia elve — az engedély feltétele a küldő és fogadó ország azonos elvek szerinti adatvédelmi garanciái.

Az Európa Tanács 21 (és más meghívott) állam által elfogadott „Konvenciója” („Convention for the protection of individualis with regard to automatic processing of personal data”) lényegében — a nemzetközi megállapodásokban szokásos eljárási szabályok mellett — ezeken az alapokon épül fel. Bár a csatlakozás önkéntes és társadalmi jellegű, az együttműködést a tagállamok között jelentősen egyszerűsíti. E nagyszámú, magas szintű és látszólag egységesedő törvénykezés, valamint a funkcionáló intézményrendszerek ellenére az elégedetlenség igen nagy a nyugati országokban az adatvédelemmel szemben, amelynek okai a következők: a módszerek még mindig kialakulatlan volta; a technikai fejlődés hatására korábbi, jól bevált védelmi garanciák illúzorikussá váltak; új típusú informatikai kérdések jelentek meg, amelyekre még elvi szinten sincs válasz (pl. számítógépes személyiségprofil rendszerek, stb.).

Magyarországon a Minisztertanács 1979. évi határozata alapján a belügyminiszter 1981. évben adta ki a számítástechnikai rendszerek titok-, vagyon- és tűzvédelméről szóló rendeletet. Ezzel kialakult a hazai adatvédelmi szabályozás „ötlépcsős” rendszere. (Általános védelmi jogszabályok, 1/1981. (I. 27.) BM. sz. rend., KSH Eln. Irányelvek — 1981. aug., miniszteri végrehajtási utasítások, helyi adatvédelmi szabályzatok.) Általában megállapítható, hogy ez jelentős esemény volt a magyarországi informatikai életben, mert: megtette az első komoly lépést a problémafelismerésben, s ezek jogi eszközökkel történő megsegítésében; az adatfeldolgozási folyamatba „bevitte” az adatvédelem aspektusát, ezzel felhívva a figyelmet a veszélyforrásokra és rákényszerítette az e területen

dolgozókat, hogy egy másfajta szemlélettel közelítsenek a szakmai tennivalókhoz; megindította az adatvédelem eszköztárának fejlődését; számítástechnikai és kommunikációs környezetbe próbálta illeszteni a magánszféra védelmének, a biztonság megteremtésének hagyományos alapokon kialakult törvényi-jogszabályi garanciáit; komplex és átfogó módszerekkel törekedett a megoldásra; élénk érdeklődést keltett világszerte: a szocialista országok figyelmét ráirányította az adatvédelemre, amely csak szórványos elemekben került náluk szabályozásra (Csehszlovákia, NDK, kizárólag biztonsági kérdésekben). A nyugati országokban elismerést váltott ki egyrészről politikai jelentősége miatt, másrészt néhány tényezőjét a világszínvonalhoz képest is figyelemreméltónak tartották.

Természetesen a szabályozás már születésénél magában hordta korlátait is. A rendeletalkotás időpontjában (és változatlanul) az adatvédelem mögött nem állt megfelelő támpontokat adó kutatás, nincsenek jogelméleti, szociológiai, politológiai koncepciók, nem állt rendelkezésre a külföldi tézisek hazai adaptálhatóságának fenti szempontok szerinti vizsgálata. A jog bizonyos fokig „elélépett" a technikai és alkalmazói érettségnek, nem tudott egy, már egzisztáló eszközrendszerre építeni, hanem magának kellett megkreálnia a műszaki-szakmai elvárási környezetet, amelyet a gyakorlat csak több-kevesebb sikerrel tudott produkálni (beruházási és deviza szükségesség, embargó problémák, ez irányú tapasztalatok, ismeretek hiánya stb.). Nem volt alkalmazási gyakorlat (előzmények hiányában). Nem utolsósorban — a felsorolt okokból adódóan — nem alakult ki még az informatikai szabályozás speciális aspektusait ismerő „összeszokott" szakértői kör.

A pozitív és negatív szempontok egyaránt tükröződnek *a szabályozás színvonalában, érvényesülésében.* E megállapításnak azonban célszerűtlen lenne pejoratív értelmet adni: a nyugati, e téren legfejlettebb országok is — komoly energia- és költségráfordítás árán — már a jogalkotás második, harmadik fázisánál tartanak és a ciklikus elavulást törvényszerű és természetes jelenségnek minősítik világszerte. Elérkezettnek tekinthetjük az időt magunk is a továbblépésre a következő okokból. A szabályozást — elvi alapokra helyezve — tovább kellene fejleszteni. A meglévő normatívák helyenként ellentmondásosak, vagy nincsenek koncepcionális összhangban. A szabályozási hierarchia alacsony. Az adatvédelemnek nincs intézményrendszere. A második szabályozási fázisba lépve megfontolásra felmerülhetne a Konvencióval való valamilyen szintű kapcsolat lehetősége, amely nemzetközi tekintélyünket rendkívül megnövelné, nyílt külpolitikánk, humáncentrikus társadalmi rendünk további elismerését eredményezhetné.

Természetesen számolni kell a hátrányokkal, s éppen ezért nem puszta szólam egy komplex kutatási megalapozás igénye. Társadalmunk kevéssé érzékeny ugyanis a „privacy" terén, de ezt egy megkezdődő jogalkotás, az ezzel járó közfigyelem komoly mértékben felfokozhatja. Megindulunk továbbá egy olyan úton, amelyről már nem lehet letérni, vagy a haladást abbahagyni. Ha megkezdjük, számolnunk kell a továbbfolytatás (egyre magasabb színvonalú) igényével.

Mindezek összegzésével az alábbi, *konkrét vizsgálati,* illetve *szabályozási szempontok javasolhatók* elemzésre, megválaszolásra:

a) a különböző szintű és tárgyú jogszabályokban meglévő adatvédelmi elemek feltárása, szintetizálása, összhangba hozása és egységes egészbe foglalása;

b) az így kialakuló garanciarendszer összevetése egyrészt a hazai igényszinttel, másrészt a világban kialakult szabályozási elvekkel, a hiányok megállapítása, rendezése, az ellentmondások kiszűrése;

c) az elvi alapok meghatározása, a személyhez fűződő jogok védelmi előírásainak kialakítása és leválasztása a jelenleg használt adatbiztonsági megoldásokról (e két szempont összefonódása sem szakmailag, sem gyakorlatilag nem célravezető);

d) a jogi személyekkel kapcsolatos adatvédelmi koncepciók és normatívák megfogalmazása;

e) a szabályozás szintjének eldöntése a jogi hierarchiában;

f) a védelmi stratégia eldöntése (formalizálás, vagy kivételközpontú megoldás) és az ehhez kapcsolódó eljárási mechanizmus kialakítása;

g) az intézményrendszeri oldal tisztázása, éspedig: a szabályozás létrehozásáért, naprakészen tartásáért, továbbfejlesztéséért, végrehajtásáért való felelősség; független ellenőrző, tanácsadó konzultációs szerv megalapítása; a regisztrációhoz, engedélyezéshez kötött tevékenységek államigazgatási feladatmegosztása; a már kialakult adatvédelmi felelősi hálózat illesztése, kezelése kérdésében;

h) a személyi adatfeldolgozás törvényes céljainak keretbe foglalása, a korlátok megállapítása (szenzetív adatok), ezekkel összhangban a személyi adatbankokra már létrejött, kiegészítést kívánó szabályozások revíziója (pl. állami népességnyilvántartás). A személyi adatnyilvántartások strukturális felépítésének kérdései (rendszer-összekapcsolódások, továbbépítések, közös rendszerek létrehozása, stb.);

i) a nemzetközi vonatkozások kimunkálása (személyi hatály, adatáramlás stb.).

A jelenleg érvényes belügyminiszteri rendelet — amely jellegénél és forrásánál fogva egyébként is adatbiztonságra orientált — funkciója továbbra is fontos és érvényes, a megjelenése óta felgyülemlett gyakorlati tapasztalatok alapján végrehajtandó, *módosítás-jellegű fejlesztések mellett.*

5. A közigazgatás (államigazgatás) informatikapolitikája és struktúrája, mint szabályozási elem

Az informatika szabályozásán belül tekintélyes részt képeznek azok a normatívák, amelyek — részben kapcsolódva a nemzeti-nemzetközi programokhoz — a közigazgatás, államigazgatás szempontjából az alábbiakra terjednek ki:

a) a közigazgatás (államigazgatás) informatikapolitikájának kialakítása, informatikai struktúrájának meghatározása;

b) az alapnyilvántartások koordinált kialakításának, kapcsolatainak létrehozatala;

c) a közigazgatási számítógépesítés tervezésének, fejlesztésének, végrehajtásának feladatai és intézményrendszere;

d) az intézmények tevékenységeinek deklarálásain keresztül a teljes hatásköri, munkamegosztási, felelősségi rendszer definiálása, ideértve a centralizált, illetve osztott informatikai szervezést és ezek összefüggéseit.

E normatívák általában törvényi szinten jelennek meg a nyugati országokban és mind a Közös Piac,

mind más rendező elvek szerinti nemzetközi csoportosulások is felvették munkaprogramjukba a közigazgatási számítógépesítés koncepcionális szintű egyeztetését, ajánlások, konvenciók kidolgozását. Magyarországon e területen az államigazgatási alapnyilvántartások némelyikére vannak külön jogszabályok (egységes föld- és ingatlannyilvántartás, állami népességnyilvántartás, pénzügyi, illetve tanácsi rendszerelemek, statisztika stb.) és egyes előírások rendeznek hatásköri, felelősségi elemeket is. Kétségtelen azonban, hogy a teljes rendszert a stratégiai szempontoktól a végrehajtás ellenőrzéséig, az egyértelmű koordinatív koncepciót, az intézményrendszert egységes és integrált jogi keretben nem rögzítettük.

Felmerül azonban a kérdés, hogy ezt az informatikai szabályozás oldaláról közelítve lehet, vagy szabad-e megtenni. Jelenleg is folyamatban van Magyarországon az államigazgatás korszerűsítésének kutatása, a „közigazgatási jog" koncepciójának, anyagi és eljárásjogi részének vizsgálata, a lehetőségek elemzése. Az összefüggés kétségtelen, ha abból indulunk ki, hogy az információ rendszerek mozgástörvényeit, struktúráját alapvetően az állam és állampolgár, illetve az állam egymás szervei közötti viszonyai határozzák meg.

Az államigazgatási informatika-politikai és struktúra szabályozása ugyancsak aktuális elemzési tárgyköre tehát hazánkban. A vizsgálati szempontokat azonban *célszerűbbnek látszik a közigazgatási alapok oldaláról indítani* és azok tükrében megállapítani a szükséges teendőket. E potenciális jogág keretében kerülhetne ugyanis sor reálisan egy megfelelő hierarchia-szintű törvénykezésre, amely e tárgykört is magában foglalhatná.

Felhasznált irodalom

„Az informapolitika a világ 44 országában."A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata keretében. Szerk.: *Kertai* Éva—*Zeisler* József. KSH. 1984. márc.; „Privacy körkép I—II." Németh Lóránt. Számítástechnika 1982. okt.—nov.; „Számítógépes rendszerek ellenőrzése és biztonsága". Borda József. SKV. Bp. 1978.; „Informatika és hatalom". Gömbös Ervin. SKV. Bp. 1984.; „A mai magyar adatvédelmi rendszer közigazgatási vonatkozásai". Gömbös Ervin—Weisz Istvánné. A korszerű informatika könyvtára 13. SKV. Bp. 1983. „A számítástechnikai rendszerek védelmének egyes szempontjai". KSH. Módszertani segédlet. SKV. Bp. 1981.; „A mai magyar adatvédelmi szabályozás rendszere". Weisz Istvánné. Adatvédelmi tanfolyami jegyzet. SZÁMALK, 1983.; „New and complex regulation of data protection in the field of computing in Hungary". Weisz Istvánné. Congressz publ. SEDEP 1983. France; „Az adatvédelem új vonásai és aktuális kérdései". Adatvédelem' 82. Pécs. Konferencia kiadvány. SZÁMALK, Bp. 1982.; „Security, privacy and auditing of computer systems". The first international seminor. Konferencia kiadvány. SZÁMALK, Bp. 1984.; „Számítógépes információs rendszerek jogi szempontjai". Honeywell Computer Journal, Vol. 7'73. N°. 1.; „Az információs jog koncepciói a Német Szövetségi Köztársaságban". Herbert Burkert—Wolfgang Schimmel. Congress publ. SEDEP 1983. France; „French data law reaches arcross borders". Datamation, 1978. 3.; „Transnational data flow: the need for action". Computerworld. 1978. 13.; „Az új információs és kommunikációs technológia szabályozási aspektusai". Kutatási beszámoló az EGK kutatási projektjéről. Rövidített változat, belső anyag, 1983.; „Statment concerning the protection of privacy and the use of personal data for research". Adapted by ESF, 12. 11. 1980.; „Transborder data flow: Should it be regulated?". J. Freese. Computerworld 1978.; „The security of data commenications systems". L. P. Waring. Butterworth, Co. Ltd. 1983.

Jobbágyi Gábor

Az orvos polgári jogi felelősségének újabb kérdései a bírói gyakorlatban

I.

Általános megállapítások

Az orvos polgári jogi felelősségével kapcsolatos bírósági gyakorlat tanulmányozása különös nehézségekkel jár. Az utóbbi évekre kiindulópontot jelent az Igazságügyi Minisztérium felmérése,[1] valamint a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának néhány nyilvánosságra hozott határozata. Ezen túlmenően azonban az első és másodfokú bíróságok munkájának egész országra szóló áttekintése lehetetlen. Az ún. „orvosi műhibás" perek adminisztrációs szempontból beleolvadnak a „kártérítés" perkategóriájába, s ezen belül csak az ad némi segítséget, hogy az alperes egészségügyi intézmény. Ha ebből a kiindulási szempontból kezdjük a kutatást, bíróságonként évi több ezer perből kellene kiválasztani a tárgykörbe tartozókat, amely jelenleg megoldhatatlan feladat. Viszonylag könnyebb a kutatás a PKKB-n, mivel itt a nagyobb ügyforgalom mellett egy-két bíróra osztják a műhibás pereket, s így az adott bíró perkönyvének átvizsgálásával könnyebb kiválasztani a megvizsgálandó ügyeket. Már bíróságokon nagyobbrészt csak az egyes bírók emlékezetére, s szíves segítőkészségére lehet számítani. A vizsgálat alapjául így azok az 1978—1983 közötti perek szolgáltak, amelyeket nagyobbrészt véletlenszerű szerencsével, segítőkészséggel lehetett kiválasztani kb. 50% arányban a PKKB, 50% arányban más bíróságok ügyeiből. A megvizsgált ügyek száma a *véletlen minta* alapján így 62, mely már megfelelő nagyságú ahhoz, hogy néhány általánosítható következtetést lehessen levonni belőle. A vizsgálat során nagyobbrészt csak az ítéleteket tanulmányoztam át, s nem volt szempont a jogerő kérdésének vizsgálata, mivel az *adott* bíróság véleményének, munkájának megismerésénél véleményem szerint ez kisebb jelentőségű.

Bevezetőben néhány azonnal szembeötlő jelenségről. *1.* Nem felel meg a valóságnak, hogy az „orvo-

Jobbágyi Gábor egyetemi adjunktus, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

[1] Igazságügyi Minisztérium Bírósági Főosztály 33055/1981. Az orvosi műhiba miatt indított kártérítési perek vizsgálata.

si műhiba miatt indított perek száma nem nagy".[2] A PKKB-n egy bírói perkönyvet átnézve 1978-ban 15, 1980-ban 16, 1981-ben 9, 1982-ben 10 pert találtam. Kétségtelen, hogy ezek között kb. 50% a szünetelés, egyezség, elállás, ezt a magas arányt azonban nem szabad konfliktusmentességnek felfogni, mivel mögötte felderíthetetlen indokok lehetnek. (Alperes nyilvánvaló vétkessége, felperes felfogja bizonyítási nehézségeit, költségeit stb.) A Miskolci Városi Bíróságon évente átlag 10 orvosi műhibás ügy fordul elő. A fenti tájékoztató adatok alapján a tárgykörben évente *indított* perek számát országosan 100—500 közöttire tehetjük.

2. Az elbírált esetek többsége *súlyos,* ahol az igényt érvényesítő fél, vagy hozzátartozója elhunyt, megrokkant, vagy hosszasan beteg volt. Körülbelül 5%-ban, tehát kis számban szerepelnek az ügyek között nyilvánvalóan alaptalan igények. (Régen elévült vagy nyilvánvalóan perlekedési hajlamból eredő követelések: ilyennek tekinthető a Főv. Bír. Pf. 22 614/1980. számú ügye, ahol egy 1948-ban végzett beavatkozásra alapították 1978-ban a kárigényt, vagy az epehólyagműtét és halláskárosodás miatti okozati összefüggésre alapított igény a PKKB 88 516/1982. perében.) Szinte teljességgel hiányoznak a bírói gyakorlatból a „kis ügyek", ahol a per tárgya csak csekély jövedelemkiesés a végül eredményes de elhúzódó gyógykezelés miatt, vagy a személyiségi jogok megsértése miatti ügyek. Ez annál is érdekesebb, s elgondolkoztatóbb adat, mert a fejlett tőkés országok joggyakorlatában az ilyen relatíve kisebb súlyú ügyek jelentős hányadát alkotják a pereknek.[3]

3. A bíróságok által hivatkozott anyagi jogszabály szinte kizárólag a Ptk. 339. §, 348. § (1) bek. és 354. § a kártérítés mértékére vonatkozó szabályok mellett, de néha a legváratlanabb módon hivatkoznak a 345. §-ra is. *Kirívó,* hogy az 1972. évi II. tv.-t (Egészségügyi tv.) a Legfelsőbb Bíróságon kívül egyedül a Miskolci Városi Bíróság építi be joggyakorlatába, hivatkozást erre a jogszabályra összesen 2 más bíróságnál találtam 1—1 ügyben.

Mindössze két esetben tett kísérletet a bíróság az orvos-beteg viszonyának szerződésként való értelmezésére — így a korábbi, általában megbízásként való minősítés hiányzik —, ebből adódóan a szerződésen kívül okozott kár megtérítésének szabályait alkalmazták. Természetesen helyesen, de teljesen hiányzik a gyakorlatból az ügyeknek „államigazgatási ügyként" való elbírálása. Még az alperesek sem tettek kísérletet arra, hogy az államigazgatási jogkörben okozott kárért való felelősség szabályait kérjék alkalmazni, mikor erre lett volna némi elméleti alap. (Pl. a kár kötelező védőoltás során keletkezett, mint a Salgótarjáni J. B. 20 378/74., vagy a PKKB 85 865/1982. előtti perben.)

Teljességgel hiányzik a bírósági gyakorlatból a Ptk. *személyiségvédelmi* rendelkezéseinek az alkalmazása, ez miatt szembeszökő, mert a testi épség, egészség védelme külön is nevesítve van. (Ptk. 76. §) Nem alkalmazzák a Ptk. 84. §-ban felsorolt személyiségvédelmi eszközöket sem, pedig e szakasz (1) bek. a-d pontjában megjelölt védelmi eszközök alkalmazhatók lennének felróhatóság hiányában is. Ennek nyilvánvalóan alapvető oka, hogy érthetetlenül maguk a felperesek sem igényelték a védelmi eszközöket. Nem történik meg a perekben az orvosi titoktartás alóli felmentés vizsgálata sem,[4] pedig nyilvánvaló, hogy ennek vizsgálata a felperesek perbeli helyzetét erősítené. Ha ugyanis a felperes nem adja meg a titoktartás alóli felmentést, egy valószínűleg alperesi álláspontot osztó tanú esik ki. A kérdés vizsgálatánál nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a perben tanúként meghallgatott egészségügyi dolgozók egyrésze potenciális, jövőbeli peres félnek tekinthető, mivel az alperesek marasztalásuk esetén áthárítják a kártérítés egészét vagy egy részét munkaügyi úton. Így a tanú érdektelennek sem tekinthető, mivel alperes pernyertessége neki is érdeke.

II.

Néhány különleges szempontú vizsgálata a pereknek

A diagnosztikai tévedés szerepe

Az orvosi műhibának úgynevezett diagnosztikai és kezelési hibára való felbontása a Legfelsőbb Bíróság Pf. 20 844/1953. ítéletétől számítható.[5] Az ítéletet az elméletbe Zoltán Ödön ültette át.[6] Azóta elméleti munkákban nem találkozunk e megkülönböztetéssel. A gyakorlatban viszont, igaz kis számban, előfordul a fogalom, így elméletileg is foglalkozni kell vele. A tárgykörben 4 ítéletet lehetett feltalálni, ehhez járul még az IM felmérés 3 ítélete.[7]

A 7 ítéletből 5 elutasító, 2 helyt adó. Az igénynek *helyt adó* ítéletek közös jellemzője, hogy bár a bíróság diagnosztikai tévedést megállapított, a felelősség mégis az elmaradt vagy elkésett kezelés miatti kárért következett be. Az egyik esetben a törés mellett téves röntgenértékelés miatt későn vették észre a ficamot, melyet így nem kezeltek, s a következmény mozgáskorlátozottság lett. (PKKB P. 86 680/1979.) A másik esetben a felperes szemébe vasszilánk pattant, mely a szaruhártya áthatoló sérülését okozta. A körzeti orvos tévesen diagnosztizálva nem látta akutnak a beteg állapotát, aki így késve került kórházba, s a kialakult szemgyulladás miatt szemét el kellett távolítani. Azonnali műtét esetén erre nem került volna sor. (Miskolci Városi Bíróság P. 26 149/1983.) Mindkét esetben közös tehát, hogy a diagnosztikai tévedést *nem követte kezelés.*

Az összes többi esetben az elutasítás indoka az, hogy bár megállapítható a diagnosztikai tévedés, az nem okozott helytelen orvosi kezelést, így a kár helyes diagnózis mellett is bekövetkezett volna. A PKKB 87 186/1978. ügyében a felperes lába a villamosról lelépve megbicsaklott. Az orvosi vizsgálat a bokánál gyanított traumás eltérést, de mivel ezt a többszöri röntgenlelet kizárta, csak borogatták a sérült lábat. A négy hónappal később készült felvétel a lábközépcsontról heggel gyógyult törést mutatott, ekkor már

[2] Az 1. alatti vizsgálat 1. old.

[3] *Hacks—Ring—Böhm*: Schmerzengeld Beträge. ADAC Verlag, 1981. a 73, 92, 151, 157, 166, 194, 202, 235, 255, 291. alatti jogesetek.

[4] Az 1. alatti felmérés 16. old.

[5] Ismerteti *Eörsi* Gyula: Kártérítés jogellenes magatartásért. 1958. 72. old.

[6] *Zoltán* Ödön: Felelősség a szerződésen kívül okozott károkért. KJK, 1961. 29—30. old.

[7] Az 1. alatti felmérés 16. old.

gipszrögzítést nem alkalmaztak. A felperesi álláspont szerint a heggel gyógyult törés többszöri betegállományt s állandó panaszokat okozott. Az elutasító ítéletet helybenhagyó Fővárosi Bíróság szerint „az esetleges diagnosztikai tévedés feltételezése esetén sem vélelmezhető azonban, hogy a felperesnél azzal összefüggésben egészségkárosodás következett be, mivel ezeket az egyébként is esetleg létrejövő csont- és ízületi elváltozások okozzák". A Szabolcs-Szatmár megyei Bíróság Pf. 21 445/1983. ítéletében megállapítják, hogy diagnosztikai tévedés történt, mivel a röntgenképen nem ismertek fel egy csontdaganatot, de az igényt elutasítják, mert „a korábban megállapított diagnózis esetén is a végtag csonkolására került volna". Hasonló a helyzet a Keszthelyi JB. P. 20 305/1978. ügyében. Itt a felperes csonkolt lábát megütötte, de kórházi ellátást kapott. Később megállapították, hogy a lábcsonk eltört, ezért a felperes 1 évig betegállományban volt. A bíróság szerint a diagnosztikai tévedés nem okozott helytelen kezelést.

A helyt adó és elutasító ítéleteket felszínesen összevetve hiányérzet támad, hiszen a tényállások között nem sok a különbség. Határozottan érthető azonban a gyakorlatnak az az iránya, hogy diagnosztikai tévedésért felelősséget csak akkor állapít meg, ha a tévedést *semmilyen*, legalább valamennyire célirányos kezelés nem követi. Ez az irányzat azonban inkább az első-segítségnyújtási kötelezettség megsértése miatti felelősséget nevesíti, mintsem a diagnosztikai tévedésért.

A fentiekből megállapítható, hogy a bírói gyakorlat szerint bár a diagnózisban tévedni nem szabad, a tévedésnek *gyakorlati* jelentősége csak akkor van, ha semmilyen vagy teljesen helytelen kezelés követi. Ha ez a megállapítás helyes, akkor a jövőben mellőzni lehet a diagnosztikai tévedésért való felelősség fogalmát, s helyesebb egységesen orvosi műhibáért való felelősségről beszélni.

A kockázat viselése és a tájékoztatás

Gyakran visszatérő fogalma a műhibás pereknek a „műtéti kockázat", melynek a viselését egyértelműen a beteghez teszik a bíróságaink. Újabban előfordul a „műtéti katasztrófa" kifejezés, egyébként sehol nem értelmezett használata is, melyet már-már vis majorként kezelnek. A kockázat viseléséhez azonban *elválaszthatatlanul* kellene tapadnia, a kockázatról való *tájékoztatás* intézményének. Erre a jogszabályi lehetőség is megvan, a gyakorlat azonban érthetetlen módon vesz róla tudomást, még a felperesek sem! A 15/1972. (VIII. 15) Eü. M. számú rendelet 87. § egyértelmű, mikor a korházi műtéthez beleegyező nyilatkozatot kíván, s a „nyilatkozat megtétele előtt a beteget (hozzátartozóját) tájékoztatni kell a műtét szükségességéről... és arról, milyen műtét elvégzése szükséges, továbbá a műtéttel általában együttjáró, valamint a műtét elmaradása esetében várható következményekről". Külföldön teljesen egységes az elmélet és a gyakorlat abban, hogy csak ez a tájékoztatás eredményezi a kockázat átszállását, míg a tájékoztatás elmaradása önmagában megalapítja a felelősséget.

A bemutatott ítéletekben *közös*, hogy a kockázat (a bekövetkezett káros eredmény) viselését a betegre hárítja, mellette viszont a kockázatról való tájékoztatás — is így az erről szóló bizonyítás is — teljesen hiányzik. Bár van olyan eset, hogy „életmentőnek" minősítik a beavatkozást — ilyenkor a tájékoztatás elmaradhat —, a jelző használatának indoklása viszont hiányzik.

Néhány *elutasító* ítélet: *A.* Felperesnél foggyökér eltávolítás során állkapocstörés következett be. Ez az ítélet szerint a „beavatkozás ismert szövődményének tekinthető, így a törés kialakulása nem jelenti az orvosi foglalkozás szabályainak megsértését, szakszerűtlenségét vagy gondatlanságát." (PKKB 85 765/1978.)

B. Baleset utáni plasztikai műtétet hajtottak végre felperesen, mely után bal lábára sántít, s hosszabb ideig nem tud állni. Véleménye szerint átvágták, megrongálták lábának mozgatóidegét. A bíróság véleménye szerint „a kórlap adataiból nem állapítható meg, hogy felperes mozgatóidegét megsértették volna, de ha átvágták volna ez akkor sem tekinthető műhibának, illetve gondatlanságnak, csupán műtéti szerencsétlenségnek". (Soproni Városi Bíróság P. 20 945/1980.)

C. Felperesen epekőműtétet hajtottak végre. További panaszai miatt, más betegségek mellett megállapították, hogy hasüregében egy eltört sebészi varrótű van, ezt újabb műtéttel eltávolították. Ennek következtében granoluma (vadhús) és fonalgennyesedés lépett fel, mely újabb műtétet tett szükségessé. A bíróság szerint a „tűdarabnak a felperes hasüregében hagyása nem orvosi műhiba volt, hanem a műtétet végző orvos megítélése szerint a hasüregben hagyása kisebb kockázatot jelentett (tehát következményeit a betegnek kell viselnie! — a szerz. megj.) mint annak a műtét közbeni eltávolítása. Nem tekinthető orvosi műhibának a tű eltávolításával okozott és a felperes kérelmére végzett második műtétet követően fellépett fonalgennyesedés és granoluma sem". Az ítélet szakértői véleményekre alapoz, melyek szerint az első és második műtét minden komplikációja „ritkán előforduló, de ki nem zárható következmény, így tehát az ún. kockázat körébe tartozik. (Bp. IV. XV. ker. Bír. P. 20 769/1980.)

D. Felperes strúmaműtétjét követően jobboldali hangszalagbénulás állt be, ezért csak halkan tud beszélni. A bíróság szerint „Annak a körülménynek, hogy a jobb oldali hangszalag-mozgatóideg károsodása annak műtétkori megsértésekor, vagy pedig a későbbi hegesedés miatt következett be, ügydöntő jelentősége nincs. Ez az ideg nem vitásan műtéti területen helyezkedik el, amelynek műtétkori megsértése még a legnagyobb körültekintés mellett sem kerülhető el. Az adott esetben ezen idegi károsodás a műtéti kockázat körébe tartozik". (Fővárosi Bíróság Pf. 24 553/1983.) Az ítéletek egyes részeinek kiemelésével nem az ítéletek érdemi bírálatait akarom adni. Csupán arra a közös vonásra kívántam felhívni a figyelmet, mely a kockázatot teljesen a beteghez telepíti, ugyanakkor semmi figyelmet nem szentel annak, hogy erről a beteget a hatályos jog szerint *tájékoztatták-e*, illetőleg ha mérlegelni lehetett a beavatkozás elvégzésére, illetve elmaradása között ezt a *mérlegelést*, a beteg végezte-e el?

Természetesen a tényállásokat a polgári jogi szempontjából, egészen más szempontból, az „elvárhatóság" szemszögéből is meg lehetett, s meg kellett volna vizsgálni! Nevezetesen: elvárható-e, hogy foggyökér eltávolításánál ne törjék el a beteg állkapcsát, vagy az, hogy hasműtétnél ne hagyjanak orvosi

eszközöket a testben. A válasz a kérdésre, úgy vélem, egyértelmű: *igen, elvárható.*

Az *igénynek helyt* adó ítéletek. *A.* Felperesnek önkéntes véradása alkalmával súlyosan megsértették alkaridegét. Ezért hosszasan eredménytelen kezelés után meg kellett műteni, azonban karja így sem gyógyult meg teljesen. A bíróság szerint „ha a beavatkozásnak ilyen következménye lehet, arra a beteget, illetve jelen esetben a teljesen egészséges felperest feltétlenül *figyelmeztetni* (kiemelés tőlem!) kellene... ha a donorok semmilyen tájékoztatást, figyelmeztetést nem kapnak, hozzájárulásuk sem lehet a szövődményhez, illetőleg a szövődményből eredő károsodáshoz". (PKKB. P. 87052/1982.)

B. A kiskorú felperes tüszős mandulagyulladásának kezelése során antibiotikum injekciót kapott combjába, amelytől az részben megbénult, csak járógéppel tud járni a gyerek. „Az nem várható el egyik betegtől sem — állapította meg a bíróság —, hogy a gyógyítás kockázatát ő viselje, mert az orvosnak tudnia kell, hogyan kell az injekciót beadni. A beteg nem rendelkezhet arról, milyen kezelést kapjon, ő teljes mértékben megbízik a gyógyító orvosban." (Dabasi J. B. P. 20788/1981.)

A két kivételt képező ítélet azért tanulságos az elutasításokkal szemben, mert bizonyítja, hogy a *tájékoztatás e jelentősége,* illetve a *kockázatnak a beavatkozást végzőhöz való telepítése* korántsem ismeretlen a bíróságok előtt. Mindkét esetben közös azonban, hogy gyakorlatilag kockázatmentes beavatkozásoknál került sor alkalmazásukra. Így mintegy „ultima ratió"-ként kerültek alkalmazásra, hiszen azt nyilván nem lehetett állítani, hogy az abszolút rutinbeavatkozásoknál az alperes vétkesen járt el. Jó irányú fejlődése a bírói gyakorlatnak, hogy kockázatosabb beavatkozásnál a sikertelenségért való felelősséget önmagában megállapítja, hogy a beavatkozást gyakorlatlan orvos végezte. (Debreceni JB. P. 20914/1983., vagy Fővárosi Bíróság Pf. 24169/1981.) Az ítéletekre nyilván hatással volt a Legfelsőbb Bíróság P. törv. V. 21. 21050/1980. ítélete (B. H. 1981. 5. 187.), ahol kimondták: „nem minősülhet műtéti kockázatnak az sem, ha a szövődményt az idézte elő, hogy a beavatkozást „akaratlanul" nem megfelelő képzettségű és gyakorlati készséggel rendelkező orvos végezte."

Az objektív felelősségi alakzat alkalmazásának kérdései

A vétkesség nélküli felelősség, konkrétan a Ptk. 345. § alkalmazása a múltban is érzékeny pontja volt a bírói gyakorlatnak. A Legfelsőbb Bíróság a múltban sem alkalmazta az orvosi műhibás perekben e törvényhelyet, s mint Törő Károly rámutatott, lényegében nem fejtette ki a mellőzés indokát.[8]

Napjainkra rendkívül érdekesen alakult a helyzet két okból.

a) Az utóbbi két évtizedben a veszélyes üzemi tevékenység köre bővült: ide tartoznak többek közt a gépi erővel működő berendezések, elektromos berendezések, mérgező anyagok tartása és használata — kivéve ha orvosi tevékenység során alkalmazzák őket.[9] Így az elmélet.

b) Ennek ellenére a gyakorlat — kimondva vagy kimondatlanul — az orvosi tevékenység bizonyos területein nem vizsgálja a vétkességet, sőt esetleg vétkesség hiányában is alkalmaz egy lényegében kimentés nélküli felelősségi alakzatot.

A két jelenség együttes jelenléte rendkívüli érdekességeket, ellentmondásokat okoz a bírói gyakorlatban. Nehéz ugyanis magyarázatot adni olyan jelenségekre, hogy például miért veszélyes üzem az egészségügyben alkalmazott sugárhatású gép az azzal dolgozóra, s miért nem az a betegre? Vagy miért veszélyes üzem a növényvédőszer, mikor az esetleg hasonló összetételű s hatású gyógyszer nem az? Miért „veszélyesebb" a mentőautó vagy a kórházi felvonó a beteg részére, mint az altatógép vagy a röntgenkészülék? A korábban használt rövid magyarázatokat az orvosi technika mai állása mellett már nem tudja alkalmazni a bírói gyakorlat, ezért ellentmondásos. A korábbi elméleti válaszvonalat Törő Károly képviselte a Ptk. 339. § és 345. § között.[10] Eszerint ha az orvosi beavatkozástól függetlenül okoz kárt a gépi berendezés a 345. §, ha a gyógyítással kapcsolatban, akkor szövődmény és a 339. § alapján bírálandó el. Az ilyen szempontú különbségtétel jelentősége véleményem szerint azért szűnt meg az elmúlt 20 évben, mert a gépek szerepe rohamosan megnőtt a gyógyításban, s a beteg szempontjából semmi gyakorlati jelentősége nincs, hogy kárát a gépüzem zavara okozta, vagy a gép hibás kezelése, tehát emberi tényező okozta. Ezenkívül azért is megkérdőjelezhető az előbb különbségtétel, mert alaposan vitatható az ultramodern; bonyolult gépek, nagyhatású gyógyszerek korában, hogy elvárható-e az orvostól, hogy a kezelés során keletkező különböző rendellenességeket — melyek a gépek nagy hatásával vagy a nagyhatású gyógyszerek együtthatásával keletkeztek — felismerje.

A kérdés a következő a bírói gyakorlat oldaláról: fokozott veszélyt jelent-e a beteg szempontjából az orvosi beavatkozások bizonyos fajtája, a gépek s nagyhatású gyógyszerek használata — s ha esetleg igen, akkor indokolt-e egy objektív felelősségi alakzat alkalmazása? Az előforduló ítéleteket három csoportra lehet osztani:

1. A Ptk. 339. § alapján, de lényegében egy kimentés nélküli felelősség alkalmazásával adnak helyt az igénynek.

2. Az uralkodó joggyakorlat szerint a Ptk. 339. § alapján bírálják el az igényt, holott a tények alapján a 345. § felhívása lenne indokolt.

3. A 345. § alkalmazása úttörő módon.

ad 1. Ebbe a csoportba tartoznak az orvosi gyakorlat olyan esetei, melyek gyakran és tömegesen fordulnak elő, s az általános orvosi tapasztalat szerint elvileg kockázattal, károsodással nem járhatnak. Ilyennek tekinthető a gyógyszer- és injekcióbeadás és a véradás, vérvétel. A kockázatmentesség ellenére mégis előfordul, hogy az esetek egy elenyészően kis százalékában a beavatkozáshoz súlyos következmény járul: például az injekció ideget sért, gyulladást, bénulást okoz, a gyógyszert elcserélik, túladagolják. Mindezen eseteknek két közös jellemzője van. Egyrészt az eljáró egészségügyi személyzet vétkessége vagy hiányzik, vagy rendkívül alacsony fokú, így az „általában elvárhatóság" zsinórmércéje nem lenne alkalmazható. Másrész-

[8] *Törő* Károly: Az orvosi polgári viszony. KJK, 1965. 319. old. 670. számú jegyzete.

[9] A Polgári Törvénykönyv Magyarázata, 1571. old.

[10] *Törő* Károly: 8. alatt i. m. 318—322. old.

ről az ilyen esetekből eredő károknak a betegekhez telepítése rendkívül méltánytalan lenne, lévén ezen beavatkozások kockázatmentesek. A gyakorlatban tehát egyértelműen csak *eredményfelelősségről* lehetne szó a 345. § felhívásával. Bíróságaink mégsem ezt teszik. Bár minden ismert esetben megállapították a felelősséget, tették ezt úgy, hogy „megkeresték" a vétkességet a 339. § alapján vagy egyszerűen nem jelöltek meg Ptk. törvényhelyet, mint a példákból látható.

A. A Ptk. 339. § alapján marasztalt a bíróság mikor az önkéntes véradónak megsértették az alkaridegét, s ez súlyos következményeket okozott. A „vétkesség" itt a tájékoztatás elmaradásában állt (ld. korábban is, PKKB 87 052/1982.). Talán mondani sem kell mi történne, ha a gondolatmenetet a gyakorlatban alkalmaznák: ha az egészségügyi intézmény minden önkéntes véradót tájékoztatna a tízmillió esetből talán egyszer előforduló következményre, nem lennének önkéntes véradók. Ez a magatartás tehát véleményem szerint nem „általában elvárható".

B. Érdekes, de szintén vitatható a bíróság jogi okfejtése a következő ügyben. (PKKB. P. 85 865/1982.) A tényállás szerint a kiskorú károsultat kötelező védőoltás során érte a súlyos szövődményekkel járó kár, aki ezért az Egészségügyi Minisztériumot, s az oltást végrehajtó egészségügyi intézményt perelte. A bíróság csak az Egészségügyi Minisztériumot marasztalta, az Eü. tv. 22. § alapján, s *kártalanítást* állapított meg, mellőzve a Ptk. felelősségi szabályainak felhívását. Az ítéletet helybenhagyó Fővárosi Bíróság is kártalanítást említ. (Pf. 23 870/1983.) Helyesen állapítja meg a bíróság, hogy az oltást végző orvos vétkességének hiányában II. r. alperes felelősséggel nem tartozik. Vitatható viszont a kártalanítás jogintézményének felhasználása. Ezzel kikerülte ugyan a bíróság a Ptk. 339. § alkalmazásával járó nehézségeket, de egyben azt is állítja, hogy a védőoltással okozott rendkívül súlyos következményekkel járó magatartás *nem jogellenes*. Kétségtelen, hogy a jogszabály e kifejezést használja, de indokolt lett volna az intézményt a polgári jogi felelősségi rendszerben is elhelyezni, mert így pusztán államigazgatási jogviszonynak fogta fel a bíróság a felek kapcsolatát. Ha ez így lenne — bár a nézettel nem lehet egyetérteni —, indokolt lett volna az államigazgatási jogkörben okozott kár szabályait felhívni.

C. Szintén injekcióbeadás okozott súlyos következményeket a Dabasi JB. korábban említett ítéleti tényállása szerint. Bár itt a bíróság megállapította, hogy az „injekció beadása helytelenül történt", mégsem hívta fel a Ptk. egyik felelősségi szabályát sem. Egyébként sem derült ki, miért történt helytelenül az injekció beadása, az ítélet szerint „feltehetően mélyebben szúrta az orvos". A marasztalás oka itt az, hogy a gyógyítás kockázatát nem a beteg viseli.

D. Gyógyszercseréből eredő kár esetén a bíróság könnyen marasztal a Ptk. 339. § alapján, illetve az egészségügyi dolgozóval szemben az MT. 57. § szerint, nyilvánvalóan helyesen, hiszen a gyógyszer kezelésében, adagolásában mutatkozó gondatlanság végzetes lehet. Mégis feltűnő, hogy a jogellenesség nyilvánvalósága mellett, itt háttérbe szorulni látszanak a felelősség egyéb feltételei. Így vitatható az okozati összefüggés a PKKB 89 063/1982. ügyében, a bíróság mégis marasztalt. Nehezen tételezhető fel, hogy kettő és fél darab Leponex tabletta bevétele több mint 2 hónapos betegállományt indokoljon. Ez a mennyiség ugyanis a megfelelő betegségre alkalmazva nem jelent egy kiemelkedően magas adagot. Érdekes, hogy a bíróság *itt* figyelembe vette a beteg egyediségét, mikor megállapította: „a helytelen gyógyszer bevétele a felperes labilis vegetatív idegállapotát dekompenzálta". Egy munkaügyi perben a bíróság a felperes dolgozó részéről „kirívóan súlyos gondatlanságot" állapított meg a gyógyszercseréért, bár a büntetőügyben felmentették, fegyelmi büntetést nem kapott. (Győr-Sopron megyei Bíróság Mf. 20 564/1984.) Véleményem szerint az ismertetett ítéletek mindegyikében a bíróság tipikus *eredményfelelősséget* alkalmazott, függetlenül a felhívott jogszabályhelytől.

ad 2. Ebben a csoportban lévő ügyekben a tényállás alapján a veszélyes üzemi felelősség felhívása, s alkalmazása lenne indokolt. Közös jellemző ugyanis, hogy a beavatkozásnak kockázata, veszélyes jellege van, s a káros eredmény bekövetkezése *független* a beteg egyéni adottságaitól. A bíróságok különböző indokok alapján mégis eltekintenek a veszélyes üzemi felelősség alkalmazásától. Véleményem szerint iskolapéldája ez esetkörnek az irodalomból ismert azon eset, mikor a bíróság az elektrosokk berendezés alkalmazása során keletkezett csonttörést nem a 345. § körében bírálta el, „mivel a károsodás nem a berendezés veszélyes jellegéből eredt, hanem a gyógykezeléshez tapadó szövődmény miatt állt elő".[11] (?)

Néhány új ügy a gyakorlatból. *A.* Műtét során a felperes a lemosáshoz használt benzintől meggyulladt, s másodfokú égési sérüléseket szenvedett. (Egri JB. 21 005/1979.) A bíróság a Ptk. 339. § alapján marasztalt, holott az élet más területén úgy vélem egyértelmű lenne a 345. § szerinti marasztalás. Az alkalmazott szakasz alapján ugyanis némi malíciával azt a tanulságot lehet leszűrni: „általában elvárható" az egészségügyi intézménytől, hogy ne gyulladjon meg a beteg a kezelés során.

B. A felperes császármetszéses szülésénél gépi altatást alkalmaznak. E közben a felperesnél görcsroham, majd szívmegállás következik be. Az orvosok az altatógép hibájára gondolnak, ezért gépet cserélnek, közben 3—4 percet áll a keringés. Az oxigénhiány jelentős agyi károsodást okozott a felperesnek. A bíróság a Ptk. 339. § alapján marasztalt, bár egyértelműen nem lehetett a kár okát megállapítani. Az altatógép ugyanis később jól működött, valószínűleg „vélt hibája" volt. A bíróság az altatóorvos gyakorlatlanságára is hivatkozik — ez is nehezen állapítható meg, lévén 7 éve gyakorló orvos a beavatkozást végző. Viszont elfogadta a bíróság a szakértő álláspontját, mely szerint „a felperes jelen állapotáért az altatás alatt létrejött oxigénhiány okozta károsodás a felelős, mely egészséges, szülő nőnél, jól vezetett szülés esetén nem jöhetett volna létre". (Miskolci Járásbíróság, P. 24 452/1980.) Ha ezt a gondolatmenetet elfogadjuk — s el kell fogadni! — akkor ennek egyenes következményeként a 345. § alapján kellene marasztalni. Feltételezve persze, hogyha azt az uralkodó joggyakorlat lehetővé tenné, s nem kellene a bíróságnak a 339. § mögé „bújnia".

C. A következő eset érdekessége, hogy a 345. §-t alkalmazta ugyan a bíróság, de az igényt elutasította. A tényállás szerint az agyi károsodással született kk. felperes édesanyja terhessége idején sugárártalomnak kitett munkakörben dolgozott. Az orvosszakértő sze-

[11] Törő Károly: 8. alatt i. m. 321. old.

rint a magzatot a terhesség első három hónapjában érhette olyan károsító sugárártalom, amely egészségkárosodást eredményezett. A bíróság szerint azonban az édesanya terhességét az alperessel nem közölte időben, így a kárt az édesanya elháríthatatlan közrehatása okozta. (Fővárosi Bíróság Pf. 26256/1981.) Ha e helyen nem is kérdőjelezhetjük meg a bizonyítás eredményét — bár életszerűtlennek tűnik, hogy egy rendezett körülmények között élő nő munkahelyén ne közölje terhességét —, mégis felvethető, hogy a bíróság a 345. § helyes felhívása mellett miért nem alkalmazott *kármegosztást?* Ha elfogadjuk, hogy a magzatnak a sugárártalom szempontjából a fogamzástól számított 3 hónapos a veszélyeztettségi ideje, s ez alatt az édesanya valóban nem tájékoztatta az alperest, figyelmen kívül hagyjuk, hogy a fogamzástól számított kb. 1 hónapig az édesanya *sem* tudhatta, hogy terhes! Nyilvánvaló, általános élettapasztalat, hogy a terhességről meggyőződni csak a havivérzés elmaradását követően lehet; a szakértő szerint legkorábban a fogamzást követő 3 hét múlva. Elfogadhatjuk, hogy van egy intervallum, mikor egy esetleges terhességről *senki nem tudhatott,* s mivel ez arányosan beleesik a veszélyeztetettségi időbe, az ebből eredő károkat arányosan az alperesnek kellett volna viselnie véleményem szerint. Nem szabad figyelmen kívül hagyni az ítélet elvi jelentőségét, hiszen esetleges marasztalás esetén valószínűleg több hasonló igény lenne.

D. A következő ügyben a kár nem gépek vagy gyógyszer alkalmazásától keletkezett, így a tényállás alapján nem lehetne a 345. § felhívni. Mégis a tényállás alapján az ügy teljesen kiválik a „vétkességi" gondolatmenetből, s véleményem szerint a hasonló esetekben módot kellene találni egy vétkességtől függetleníthető felelősségi forma alkalmazására, mivel a jelenség nem egyedi példa. A Szolnoki JB 20404/1979. ügyében a felperesen, kérelmére, terhességmegszakítást végeztek. Mint később kiderült eredménytelenül, sőt felperesnek további terhességre utaló tünetei ellenére sem állapították meg a beavatkozás sikertelenségét. A felperesnek testi hibás gyermeke született. A bíróság elutasította a keresetet, mivel a sikertelen művi terhességmegszakítás és a gyermek testi hibája között nem kimutatható az okozati összefüggés. Az ítélet vitatható! A terhességmegszakítás azon kevés orvosi beavatkozásfajta közé sorolható, ahol a páciens elvárhatja biztos megszakítását állapotának, így *eredménykötelemnek* mondható. Megfelelően gondos ellenőrző vizsgálatokkal egyértelműen megállapítható a beavatkozás sikeres vagy sikertelen volta, s így sikertelenség esetén a beavatkozás megismételhető. A sikertelen művi megszakítás és a gyermek testi hibája között valóban nem valószínű az okozati összefüggés. Az azonban tény, hogy a felperes a sikertelen beavatkozás miatt volt kénytelen gyermeket szülni! Csak röviden utalok itt az egyre terjedő külföldi gyakorlatra, mely egészséges gyermek születése esetén is tartásdíj fizetésére kötelezi az egészségügyi intézményt, ha korábban sikertelen terhességmegszakítást végeztek.

ad 3. Az ide tartozó eseteket lényegében egyetlen körülmény különbözteti meg az 1. csoportba tartozóktól; az hogy a bíróságok úttörő módon a 345. § alapján marasztaltak. Ezt felfoghatjuk méltányosságként, de úgy is mint a bírói jogalkalmazásnak az élethez való közeledését. Teljesen új jelenségről, arról van szó, hogy egy új orvosi eljárást, beavatkozást teljes egészében fokozott veszéllyel járó tevékenységnek minősítettek. Két ügy ismert e körben, de mivel a tényállás teljesen azonos, s az ország különböző részén fekvő bíróságok jutottak ugyanarra a jogi következtetésre, megkockáztatható az a kijelentés, hogy új joggyakorlat csíráit látjuk. Mindkét tényállás szerint a felperes ún. plazmapheresises véradó programban vett részt, mely azt jelenti, hogy saját levett véréből a vörösvérsejt plazmákat visszajuttatják a donor szervezetébe. A visszajuttatott plazma mindkét esetben fertőzött volt, melynek következtében vérmérgezés, csontvelőgyulladás s egyéb szövődmények léptek fel, melyek miatt rokkantnyugdíjba kerültek a felperesek. Mindkét bíróság „veszélyes üzemnek" minősítette a beavatkozást (a Győri Városi Bíróság szerint, „mert az emberik szervezetbe, biológiai folyamatokba való beavatkozást jelent"). (Nyíregyházi Városi Bíróság P. 41352/1983. és Győri Városi Bíróság 22528/1983.)

A szakértő szerepe a perben

Nem vitatható, hogy e perfajtákban a megalapozott döntések nagy többségéhez igazságügyi orvosszakértő igénybevétele szükséges. Az már inkább aggodalomra ad okot, hogy a szakértő véleményével sok esetben szinte a per „főbírája" lesz, ugyanis „elvétve furdul elő, hogy a bíróság a szakértői véleménytől eltérően döntött".[12] Ez a gyakorlat az etikai bíráskodás hangulatát hozza a polgári peres gyakorlatba, ahol szintén orvosok ítélik meg orvosok cselekedeteit. Megállapíthatjuk azonban, hogy ezért a helyzetért döntő mértékben a bíróságaink hibáztathatók. A szakértői vélemény az esetek döntő részében nem egy a bizonyítékok közül, hanem a perdöntő bizonyíték! Megállapítható az olyan apróságokból is, hogy a vélemények olyan körülményekre is kitérnek, melyeknek nincs közük a jogvita eldöntéséhez, de ha lenne, a bíróságnak ezt nem a szakértői véleményből kellene megtudnia. (Például a PKKB, P. 87372/1982. ügyében a 45 éves felperes gégészeti beavatkozás alapján terjeszt elő kárigényt. A szakértői vélemény tartalmazza a személyi adatokat, a kórelőzményt — közte a gyerekkori fertőző betegségekre utalást —, a beteg jelen panaszait, fizikális vizsgálatát, majd a 6. oldaltól kezdve következik lényegében a vélemény. A szakértő védelmére mondom, a bíróság viszont a következő kérdésekre is választ vár: „Az idegsérülés az orvosi kockázat körébe tartozik, vagy ez megfelelő eljárással elkerülhető? Az orvosi műhibával összefüggésben a felperes ápolóra, gondozóra szorul-e, mettől meddig, közlekedési többletköltség indokolt-e?") Mint a példaként felhozott esetből is látható, bíróságaink szinte a teljes döntési jogkört átadják a szakértőnek, beleértve a tény- és jogkérdéseket is, s a szakértők élnek is a lehetőséggel. Néhány példa arra, hogy a bíróságok milyen kérdésekre várnak választ a szakértőktől.

A. Elképzelhető-e hogy a felperes terhessége — küllemét is figyelembe véve — 7 hónapig eltitkolható? (Győri Munkaügyi Bíróság M 351/1979.)

B. A műtét lefolyása közben történt-e foglalkozási szabályszegés a műtétet végző orvosok vagy az ápolószemélyzet részéről? Az első műtétet követően fellépő agyhártyagyulladás beletartozik-e a műtéti

[12] Az 1. alatti felmérés 11. old.

kockázat fogalmi körébe vagy valamilyen mulasztási tevékenység következménye? (PKKB. 87 240/1980.)

C. A szülés során vagy azt megelőzően történt-e olyan orvosi műhiba, mely a felperes gyermekének rendellenességét okozta? (PKKB P. 88 561/1978.)

D. A végtag mélyvénájának lekötése a felületi véna helyett beletartozik-e a műtéti kockázat fogalmi körébe? Ez a tévedés felróható-e (!!) a műtétet végző orvosnak, vagy olyan tényezőnek tekinthető, melynek felismerése kizárt? A műtét során kialakult állapot a felperes életét tartósan vagy súlyosan megnehezítette-e? (PKKB P. 86 941/1980.) A véletlenszerű kiválasztott kérdések, melyek majd minden kirendelő végzésre jellemzőek, véleményem szerint tény- és jogkérdések, melyek kizárólag a bíróság döntési-mérlegelési körébe tartoznak. A szakértő által eldöntendő probléma között sokszor szerepelnek az orvosi műhiba, foglalkozási szabályszegés, felróhatóság, műtéti kockázat kérdései, melyek elsődlegesen jogi fogalmak. Jogi kérdésekben viszont véleményem szerint az orvosszakértők tájékozatlannak tekinthetők, természetesen indokoltan, hiszen képzettségük orvos. E fogalmak értelmezését az orvostársadalom is a jogászoktól várja. Természetesen nem az a hiba, hogy a szakértők ilyen kérdésekre is nyilatkoznak, hanem az, hogy a jog- és ténykérdésekre adott szakértői válaszok már alapvetően meghatározzák a bíróság álláspontját, s így a lényegi szakkérdések már csak mint „alátámasztás" szerepelnek. Ennek eredménye, hogy az orvosi műhibás perek sokszor nem kívánt gyakorlatát látván a két foglalkozás képviselői egymásra hárítják a felelősséget; „rosszul döntött a bíróság" — állítják az orvosok, „nem dönthettünk másként a szakértői vélemény alapján" — mondják a jogászok. A kivezető út csak a feladatkörök világos elhatárolása lehet: a bíróság dönt a tény- és jogkérdésekben (e körben akár többször mellőzhető is a szakértő megkérdezése), a szakértő viszont az orvosi szakma kérdéseiben való bővebb véleményével bővítheti terét a különleges szakértelmet kívánó ténykérdések mellett (tankönyvekre, folyóiratokra, esetismertetésekre való hivatkozással, összehasonlítással — ezek a vonások jelenleg hiányoznak a szakértői véleményből).

A jogalanyiság kérdései

Az orvosi műhibás perek tipikus alperesi résztvevője a beavatkozást végző egészségügyi intézmény a Ptk. 348. § (1) bek. alapján. A nyilvánvalóan helyes gyakorlat alól csak elvétve akad kivétel. Így a Győri JB. P. 24 005/1977. ítélete, ahol a felperesnek külföldi gyógyszer okozta halláskárosodása miatt a Magyar Államot marasztalták, vagy a kötelező védőoltások során keletkezett károk miatti, Magyar Államot vagy vagy Egészségügyi Minisztériumot marasztaló korábban is említett ítéletek. (Salgótarjáni JB. P. 20 308/1974. és PKKB P. 85 865/1982.) Ezen ritkán előforduló ítéletek a jogalanyiság szempontjából vitathatók. Kétségtelen tény, hogy az egészségügyi ellátás túlnyomórészt állami keretek között történik, az ingyenes ellátás állampolgári jog, ennek alapján tehát *minden* kárt okozó tevékenységnél meg lenne található az Egészségügyi Minisztérium vagy a Magyar Állam mögöttes felelőssége. Ezzel a megoldással könnyen kikerülhető lenne a Ptk. 339. § alkalmazásával járó nehézség. A megoldás mégsem kívánatos. Egyrészről az igényt érvényesítő beteg egy még nagyobb súlyú alperessel állana szemben, másrészről az egész eljárás előbb-utóbb kikerülne a polgári perek hatóköréből, s áttevődne államigazgatási útra. Ezt azonban senki nem kívánja, célszerűtlen, jogi szemléletünkkel ellentétes lenne.

Az egészségügyi intézmények jogalanyisága a Ptk. 348. § (1) bek. alapján egy komoly konfliktusforrást is rejt magában. Az egészségügyi szerv vétkesen eljáró *alkalmazottjáért felel.* Így marasztalása esetén, munkaügyi úton gyakran a teljes marasztalási összeget áthárítja dolgozójára. Ennek összege az MT. V. 79. § (1) bek. b. pont alapján a dolgozó 6 havi átlagkeresetéig terjedhet. Annak eldöntése, hogy a jogszabályhely alapján mi tekinthető „kirívóan súlyos gondatlanságnak", teljességgel szubjektív vélemény kérdése. Ez viszont az egészségügyi dolgozók részére hátrányos helyzetet teremt! Marasztalják ugyanis az egészségügyi intézményt egy olyan perben, ahol az alkalmazott nem *fél.* Sőt! Esetleg nem is ítélettel történik a marasztalás, hanem a felek egyezséget kötnek (pl. a Mosonmagyaróvári Városi Bíróság előtt P. 20 496/1983./10. jogerős egyezség). Arra semmi adat nincs, hogy az egészségügyi szerv dolgozója beavatkozóként bárhol, bármikor is szerepelt volna az alapperben. A jogerős bírói ítélet vagy egyezség viszont az ő munkaügyi vitájában már ténylegesen „res judicata"-ként fog szerepelni, ahol a vétkesség tényét már egyáltalán nem, legfeljebb annak fokát lehet vitatni. (A fenti alapügy miatt indult munkaügyi perben eredménytelenül, mivel a bíróság 6 havi átlagkeresetre marasztalt. Győr-Sopron megyei Bíróság Mf. 20 564/1984.) A fenti ügy, és lehetőség tükrében már korántsem megnyugtató az általános megállapítás, hogy „a peres felek (értsd az egészségügyi intézményt s a beteget) több ügyben egyezséget kötöttek".[13] Így mondhatjuk, hogy míg a beteg s a polgári jog szempontjából helyes és indokolt a Ptk. 348. § (1) alkalmazása, ugyanez az esetleg vétkesen eljáró egészségügyi dolgozókra nézve perjogilag hátrányos. Természetesen a Ptk. 348. § (1) bek. alkalmazásával járó fenti problémával nemcsak orvosi műhibás perben találkozhatunk. A jelzett probléma valószínűleg *minden* alkalmazottért való felelősségi perben felmerülhet. E dolgozat kereteit meghaladja a kérdés átfogó vizsgálata, de a megoldást az jelenthetné, hogy a Ptk. 348. § (1) szerinti marasztalás felmerülése esetén, az alkalmazottat *kötelező* lenne perbehívni, jogvesztés terhe mellett.

Magánorvosok ellen per csak elvéte fordul elő.[14] Megemlíthető, hogy körükben előfordul, hogy felelősségbiztosítási szerződést kötnek az Állami Biztosítóval.

III.

Megoldási lehetőségek

A bírói gyakorlatból kiemelt néhány szempont vizsgálatával talán sikerült érzékeltetni, hogy az orvosi műhibás polgári perek országos tekintetben nem megnyugtató helyzetűek. Mondhatjuk e területet az elmélet és a jogalkalmazás szempontjából is perifé-rikusnak, elhanyagoltnak. Természetesen ezen nem az

[13] Az 1. alatti felmérés 3. old.
[14] Az 1. alatti felmérés 6. old.

első és másodfokon eljáró és sokszor hatalmas bizonyítási munkát lefolytató bíróságok, vagy a Legfelsőbb Bíróság eseti ügyekben történő ítélkezését értem. A perfajta társadalmilag és egyénileg kiemelkedően fontos szerepe egy, a jelenleginél sokkal szervezettebb *összmunkát* igényelne. Ennek több módja lehetne, így a Legfelsőbb Bíróság részéről indokolt lenne állást foglalni *irányelv* alakjában a napjaink által feladott problematikus kérdésekre. Véleményem szerint a jogterület jellege olyan, hogy a kérdések általában csak *keretjogszabályi* szinten szabályozhatók — erre az Egészségügyi Tv. alapvetően megfelel — természetesen az idők folyamán az alkalmazkodó módosításokkal. Ezeket az alapokat kellene a bíróságok joggyakorlatának — s ne féljünk a szót használni, mert e területen kivételesen indokoltnak vélem alkalmazását —, a bírói jogalkotásnak kitöltenie.

Nem vitatható, hogy ehhez „civil kurázsival" bíró *állampolgárok* kellenek, akik a perekben adják fel a kérdéseket a bíróságnak.[15] (Bár úgy gondolom, a „civil kurázsi"-val eddig sem volt baj, csak ez sokszor hajótörést szenvedett.) A kérdéskörben érintett *minisztériumok* (Egészségügyi, Igazságügyi) pedig a perek módszeres gyűjtésével, feldolgozásával, s a feldolgozások nyilvánosságra hozatalával segíthetnék az orvosokat, jogászokat, ezen kívül a Legfelsőbb Bírósággal együttműködhetnének az esetlegesen kiadandó irányelv kidolgozásában. Nem vitathatóan a feladatok nagyok, szerteágazóak, költségesek. Az ember élete, egészsége, testi épsége kiemelt társadalmi érték, s egyik legfontosabb egyéni értékünk. Így a jogterületre fordított munka és költség időszerű és hasznos befektetés lenne.

[15] *Sólyom* László: Mit szabad és mit nem? Valóság, 1985. 8. sz. 22—23. old.

Bodnár Béla—Bodnár Zoltán

A terhesség kihordására irányuló szerződések egyes kérdései az in vitro fertilisatio és az arteficialis inseminatio különböző szociobiológiai kombinációiban

Az extracorporalis megtermékenyítés, valamint az embryo transferrel kombinált arteficialis inseminatio különböző szociobiológiai kombinációi[1] közül a legtöbb ellenérzést, az etikai és jogi megítélés legösszetettebb problémáit — úgy tűnik — azok a módozatok váltják ki, amelyekben a terhesség kihordására és a gyermek megszületésére egy, a meddő házaspáron kívül álló személy vállalkozik.[2]

E harmadik személy igénybevételére az in vitro fertilisatios technika kifejlesztését megelőzően már az *arteficialis inseminatio* (a továbbiakban: AI), az úgynevezett mesterséges ondóbevitel mellett is sor kerülhetett, nevezetesen abban az esetben, amikor a meddő házaspár férjének spermájával arteficialis inseminatio útján megtermékenyítenek egy, a terhesség kihordására vállalkozó nőt, azzal a feltétellel, hogy a születendő gyermek a szülést követően a meddő párhoz kerül.[3]

Számos állam klinikai gyakorlatában korábban ez volt az egyetlen lehetőség a legalább felerészben — a steril nő férje, tehát a genetikai apa tekintetében — „saját", azaz a férj genetikai állományát hordozó gyermekhez jutásnak azon meddő házaspárok számára, akiknél a meddőség oka a feleségben rejlett, s az sem terápiás úton, különböző hormonális kezelésekkel, sem pedig sebészeti beavatkozással nem volt kiküszöbölhető. A hazai klinikai gyakorlatban erre nincs lehetőség, egyfelől mert a részletes jogi szabályozás kidolgozását megelőzően is a *heterolog arteficialis inseminatio* elvégzésénél általánosan elfogadott klinikai feltétel volt a donor anonymitása,[4] a terhesség kihordására vállalkozó nő szempontjából pedig a pótanyaságnak ez a variánsa donorspermával végzett arteficialis inseminationak (AID) minősült. Másfelől, míg korábban a heterolog arteficialis insematio egyébként az egyedülálló nők számára is nyitva álló lehetőséget jelentett, addig a meglehetősen pontatlan, a „művi megtermékenyítés" kifejezést használó, valójában a mesterséges ondóbevitelt szabályozó egészségügyminiszteri rendelet 1. §-a fölöttébb vitatható és társadalmi hasznosságát, indokoltságát megkérdője-

Bodnár Béla egyetemi tanársegéd, DOTE Szülészeti és Nőgyógyászati Klinika (Debrecen).

Bodnár Zoltán egyetemi tanársegéd, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

[1] A szociobiológiai kombinációk leírását lásd: *Bodnár* Béla—*Bodnár* Zoltán: Lehet-e az anya személye kérdéses? (Adalékok az in vitro fertilisatio és embryo transfer jogi szabályozásához de lege ferenda I.) Magyar Jog, 1985. 12. sz. 1088—1100. old.

[2] Az etikai kérdésekre nézve lásd többek között *Weinke, Kurt*: Gedanken zu künstlichen Befruchtungstechniken aus philosophisch-ethischer Sicht. In.: Lebensbeginn durch Menschenhand. Probleme künstlicher Befruchtungstechnologien aus medizinischer, ethischer und juristischer Sicht. Leykam Verlag Graz, 1985. 73—88. old.; *Wolkinger*, Alois: Lebensbeginn durch Menschenhand? Zur christlich-ethischen Verantwortung homologer und heterologer Besamung, zu extrakorporaler Zeugungshilfe und Leihmutterschaft. In.: uo. 89—107. old.; *Somfai* Béla: Az emberi élet kémcsőben. *Vigilia*, 1984. 1. sz. 38—43. old.; *Walters, LR.*: Ethical Aspects of Surrogate Embryo Transfer. Journal of American Medical Association Oct. 28. 1983. Vol. 250. No. 16. 2183—2184. old.; *Jones*, H. W.: The ethics of in vitro fertilization — 1982. Fertility and Sterility Vol. 37. No. 2. Feb. 1982. 146—148. old.; *Trounson*, A. O.—*Wood*, C.—*Leeton*, J. F.: Freezing of embryos. An ethical obligation. The Medical Journal of Australia. Oct. 2. 1982. 332—333. old.; *Wood, C.*; Kerin, J.: Ethics. In.: Clinical In Vitro Fertilization. Springer-Verlang. Berlin, Heidelberg, New York, Tokyo, 1984. 177—188. old.; *Wood*, C.—*Baker*, G.—*Trounson*, A.: Current Status and Future Porspects. In.: uo. 20—26. old.

[3] A pótanyaságnak ez a szociobiológiai kombinációja egyúttal a petedonáció egyik variánsa.

[4] Ld. erre nézve „az 'igényes' családtervezőnő esetét". Vö. *Czeizel* Endre: Egy orvosgenetikus etikai gondjai. Bp. 1983. 150—151. old.

lezhető módon az arteficialis inseminatio mindkét módozatát[5] kizárólag a házasságban élő nőknél engedélyezte, további megszorításként előírva, hogy donorsperma használata csak abban az esetben lehetséges, ha a férj spermája a megtermékenyítésre alkalmatlan (6. § (1) bekezdés).[6] Ugyancsak nehezíti a harmadik személy igénybevételét a hivatkozott jogszabály azon rendelkezése, amely szerint az arteficialis inseminatiora vonatkozó adatokat szolgálati titokként kell kezelni, s a beavatkozást végző orvost és az egészségügyi intézmény más dolgozóit titoktartási kötelezettség terheli (5. § és 6. § (3) bekezdés).

Steptoe és Edwards első sikeres human extracorporalis megtermékenyítését és embryo visszaültetését[7] követően immár közel évtizedes múltra visszatekintő új reprodukciós technika alapján több olyan biomedikális eljárást dolgoztak ki, amelyek során a terhesség létrehozásában és kihordásában a meddő házaspáron kívül egy harmadik személy is közreműködik.[8]

Az *in vitro fertilisatio és embryo reimplantatio — embryo transfer* (a továbbiakban: IVF és ER/ET) orvosi indikációi közül leggyakoribbnak a petevezetékek elzáródását tekinthetjük, amelyek ugyan kisebb hegek esetében az infertilis nők 70%-ával mikrosebészeti úton megszüntethetők, és így a termékenység visszaállítható,[9] a petevezetékek teljes elzáródásakor azonban az ilyen mikrohullámos technikák sikerességi rátája csupán 10—15%,[10] a különböző méhkürt operációk sikerességi rátája pedig 15—25% körüli értékre tehető.[11] A terhességet kihordó harmadik személy igénybevételének orvosi indikációi között említhetjük a női sterilitás/infertilitás azon eseteit, amikor a meddő házaspárban a feleségnek valamely genetikai rendellenesség (pl. ivarmirigy kifejletlenség) következtében nincs petefészke, vagy azt korábban sebészeti úton eltávolították,[12] továbbá azokat az eseteket, amikor a meddőség oka nem a petesejttermelés rendellenességeiben rejlik, hanem a terhesség kihordása akadályozott méheltávolítás, abnormális méh (pl. kétágú méh), születéstől fogva hiányzó méh (mullerian applasia)[13] vagy az egyébként fertilis asszony más irányú veszélyeztetettsége (pl. súlyos szív- vagy cukorbetegség) miatt.

Az in vitro fertilisatios technika ezeknek az eseteknek egy részében megszüntetheti a terhességet kihordó harmadik személy igénybevételének szükségességét, így a petevezeték-elzáródás esetében *homolog in vitro fertilisatiora és embryo reimplantatiora*[14] kerülhet sor; egészséges petesejtek vagy a petefészek hiányában, illetőleg hozzáférhetetlenségük esetén pedig donortól származó petesejt felhasználásával végzett *unilaterális vagy bilaterális heterolog in vitro fertilisatio és embryo transferre.*[15]

Mindazokban az esetekben azonban, amikor a meddő nő a terhesség kihordásában és a gyermek megszülésében akadályozott, változatlanul szükséges a terhességet kihordó és a gyermeket világra hozó pótanya (surrogate mother)[16] igénybevétele. Ennek elsődleges szociobiológiai kombinációi a *bilaterális homolog* — azaz a házaspár gamétáival végzett — *IVF és ET idegen uterussal,* valamint a donorspermiumot vagy a donor és a férj kevert spermáját és *a feleség petesejtjét felhasználó unilaterális heterológ in vitre fertilisatio és embryo transfer idegen uterussal.* Elvileg ide sorolható a petebankból származó petesejttel *és* idegen uterus közbejöttével végzett unilaterális heterolog IVF és ET, amelynél a meddő házaspár férjének spermáját használják. Ez az eset analóg az artificialis inseminatióval kombinált embryo transfer szociobiológiai kombinációjával.[17] Végül a technikai kivitelezés szempontjából ebbe az esetkörbe tartozna a petebankból vett petesejttel, spermabankból vett spermával és *idegen uterus igénybevételével végzett bilaterális heterolog in vitro fertilisatio és embryo transfer,* itt azonban a meddő házaspár egyik tagja sincs semmiféle genetikai vagy biológiai (szülészeti) kapcsolatban a születendő gyermekkel, ezért ez a szociobiológiai

[5] Az arteficialis inseminatiónak valójában három változatát lehet megkülönböztetni a klinikai gyakorlat alapján: 1. AIH — arteficialis inseminatio by husband — a feleséget a férj spermájával inszeminálják; 2. AID — arteficialis inseminatio by donor — az inszeminálást donorspermával végzik; 3. AIHD — a férj és a donor összekevert spermájával történik az inszeminálás — ez utóbbi variáns a meddő férjre nézve pszichés szempontokból előnyös. Ld. részletesen: *Bánk* Endre: Homológ művi inseminatio a meddő házasságban. Bp. 1980. 32. old.

[6] Vö. 12/1981. (IX. 29.) EüM. sz. rendelet.

[7] Vö. *Steptoe.* P. C.—*Edwards,* R. G.: Birth after the reimplantation of a human embryo. The Lancet August 12. 1978. 366. old.

[8] Vö. többek között a Buster által 1982-ben kidolgozott méhöblítéses eljárásra vonatkozóan: *Buster,* J. E.—*Bustillo,* M.—*Thorneycroft,* I. H.—*Simon,* J. A.—*Boyers,* S. P.—*Marshall,* J. R.—*Louw,* J. A.—*Seed,* R. W.—*Seed,* R. G.: Non-surgical transfer of in-vivo fertilised donated ova to five infertile Women: report of two pregnancies. The Lancet II: 223. old. 1983., valamint *Bustillo,* M.—*Buster,* J. E.—*Cohen,* S. W.—*Thorneycroft,* I. H.—*Simon,* J. A.—*Boyers,* S. P.—*Marshall,* J. R.—*Seed,* R. W.—*Louw,* J. A.—*Seed,* R. G.: Nonsurgical evum transfer as a treatment in infertile Women: preliminary experience. Journal of American Medical Association, 1984. 251. 1171. old.

[9] *Wallis,* C.—*Delyney,* P.—*Mehrtens,* G. R.—*Cronin,* M.: The New Origins of Life. How the Science of conception brings hope to childless couples. Time, No. 37. Sept. 10. 1984.

[10] Vö. *Brahams,* D.: In-Vitro Fertilization and Related Research. Wy Parliament Must Legislate. The Lancet, Sept. 24. 1983. 726. old.

[11] Vö. *Wood,* Kerin: hiv. mű 183. old.

[12] Vö. *Annas,* G. J.—*Elias,* S.: In Vitro Fertilization and Embryo Transfer. Medicolegal Aspects of a New Technique to Create a Family. Family Law Quarterly, Vol. XVII. No. 2. S. 1983. 214. old.; *Walters,* L. R.: hiv. mű 2183. old.

[13] Vö. *Annas—Elias*: hiv. mű 216. old.

[14] Homológ az IVF és ER, ha a meddő házaspár ivarsejtjeit használják. Vö. *Bodnár,* B.—*Bodnár,* Z.: hiv. mű.

[15] Unilaterális heterológ, amennyiben a meddő nő férjének spermáját használják és bilaterálisan heterológ, ha a spermium is donortól származik. Vö. uo.

[16] A szakirodalom az IVF és ER/ET terminológiájában nemcsak a szociobiológiai kombinációkat illetően nem egységes. *Andrews* például különbséget tesz pótanya (surrogate mother) és pót-hordozó (surrogate carrier) között, előbbi alatt az in vivo fertilisatiót követő embryo transfer — tehát AID-vel kombinált ET — esetében a meddő házaspárban steril feleséget érti, akibe a harmadik személyben arteficialis inseminatio útján megtermékenyített petesejtet, illetőleg a fertilisatiót követő néhány napon belül kimosott („lavage") zygotat transzferálják, s aki az idegen petesejtből származó embryót kihordja és a gyermeket megszüli; *póthordozónak* azt a személyt nevezi, aki egy meddő házaspár ivarsejtjeiből származó embryót méhében kihord és világra hoz. (Vö. *Andrews*: Legal issues raised by in vitro fertilization and embryo transfer. 27—29. old.) Az anyasági vélelmekre figyelemmel a donorpetét felhasználó steril recipienst nem tekintjük pótanyának. A pótanya (surrogatemother) kifejezéssel a továbbiakban kizárólag az idegen meddő házaspár részére intrauterinális szolgáltatást végző személyt tekintjük. In.: Human in Vitro Feutilization and Einbryo Transfer. red.; Wolf és Quigley/Plenum Press New York and London, 1984.

[17] Éppen ezért ennek gyakorlati alkalmazása nem valószínű, hiszen az eljárás technikai körülményeit, a lehetséges kockázatot tekintve az arteficialis inseminatióval kombinált embryo transfer lényegesen kedvezőbb. Ennek a szociobiológiai kombinációnak a választását legfeljebb eugenikai szempontok indokolhatják, aminek a megengedhetősége azonban legalábbis kérdéses.

kombináció gyakorlatilag kizárható az IVF problematikájából, hiszen csupán egy — IVF útján született — gyermek örökbefogadásáról van szó.[18]

Az említett okok miatt meddő párok számára ezeknek az eljárásoknak és ennek megfelelően a terhességet kihordó harmadik személy igénybevételének szükségességét alapvetően két tényező indokolja. Egyfelől az a tény, hogy az örökbefogadás lehetősége kivétel nélkül valamennyi fejlett országban rendkívül korlátozott,[19] másfelől pedig az az elsősorban pszichés szempontokból jelentős motívum, hogy ezekben az esetekben a születendő gyermek a választott, illetőleg lehetséges szociobiológiai kombinációtól függően genetikailag részben vagy egészben „saját", az ivarsejtek a gyermekre vágyó meddő pártól származnak. Érthető módon a steril/infertilis párok többsége a postnatilis adoptatióval (születés utáni örökbefogadással) szemben inkább az in vitro fertilisatios és arteficialis inseminatios technikák által nyújtott lehetőségeket részesítik előnyben.[20]

Igaz ugyan, hogy a magyarországi in vitro fertilisatios program még csupán a kezdeti, kísérleti stádiumban van, s feltehetőleg a „legegyszerűbb" szociobiológiai kombinációra, a meddő pár feleségének méhét felhasználó bilaterális homológ IVF és ER-re korlátozódik a kellő klinikai tapasztalatok megszerzéséig, az eljárás hazai standardizálásáig, mégis — remélhetőleg nem túl hosszú idő múlva — nálunk is sor kerülhet olyan típusú IVF-re, amelyben a terheség kihordására vállalkozó harmadik személy is közreműködik.

Számos államban a steril/infertilis párok már napjainkban is élhetnek ezekkel a lehetőségekkel, jóllehet az eljárás nem kevés költséggel jár,[21] s e költségek viselését illetően a biztosító társaságok meglehetősen tartózkodóak.[22] A magas költségek mellett jelentős mértékben gátolja az idegen uterust felhasználó in vitro fertilisatios és arteficialis inseminatios eljárások széleskörű elterjedését a kérdéskör átfogó jogi szabályozásának hiánya, az eljárásban érintett valamennyi személy jogi statusának és ezzel összefüggésben felelősségének rendezetlensége, a reájuk nehezedő jogbizonytalanság — még azokban az országokban is, amelyek az IVF kutatása és klinikai alkalmazása terén a legnagyobb tapasztalatokkal rendelkeznek.

Az in vitro fertilisatio általában, a donorpetét vagy intrauterinális szolgáltatást igénybe vevő szociobiológiai kombinációk pedig kiváltképp komoly ellenérzést vagy legalábbis aggodalmat és kétkedést váltanak ki a szakemberek körében és a közvéleményben egyaránt. A tradícionális etikai értékek és meggyőződések talaján állva valóban nehezen elfogadhatónak látszik az idegen uterus igénybevétele a meddőség kezelésében. A pótanyára mint fogalomra számos filozófiai és morális kifogás záporozik, Brahamsnak azonban kétségkívül igaza van abban, hogy ez a kevéssé szerencsés elnevezés mégsem szolgálhat elégséges alapul ennek a biomedikális technikának a betiltásához.[23]

Az említett szociobiológiai kombinációk valóban rendkívül összetett és szerteágazó erkölcsi problémákat vetnek fel, amelyek megoldásához, s egyben az idegen uterust is felhasználó IVF és ET etikai igazolásához egy olyan újfajta erkölcsiségre, új etikai szenzibilitásra van szükség, amely ebben a reprodukciós technikában mindenekelőtt olyan gyógymódot lát, amellyel kompenzálni lehet a mindaddig gyermektelenségre kárhoztatott meddő párok fertilitási zavarainak következményeit.

Ugyanakkor azonban ezek az eljárások a különböző jogrendszerek alapvető szabályait, jogintézményeit érintő problémákat is felvetnek, s a különböző államok jogalkotása meglehetősen eltérően reagál ezekre az új élethelyzetekre, s a jogalkalmazás is eltérő módon ítéli meg ezeket az eljárásokat és a reájuk vonatkozó szerződéseket, jogügyleteket.[24]

Az in vitro fertilisatioról és a hozzá kapcsolódó embryo transferről és embryo reimplantatioról több nemzeti és nemzetközi orvosi, jogászi vagy egyházi szervezet nyilvánított véleményt, s az Egyesült Államokból és Nagy-Britanniából néhány jogeset is ismeretes. Ezek között az etikai állásfoglalások között olyanokat is találunk, mint a *World Federation of Doctors Who Respect Human Life* (Az Emberi Életet Respektáló Orvosok Világszövetsége) 1982-es nyilatkozata, amelyben teljes mértékben ellenzik az in vitro

[18] Vö. *Bodnár,* B.—*Bodnár,* Z.: hiv. mű.

[19] Az örökbefogadási igény Magyarországon is meghaladja a rendelkezésre álló lehetőségeket: Budapesten 2—3 évet, vidéken egy évet kell várni. Különösen súlyosnak tekinthető a helyzet — az új örökbefogadási törvény ellenére is — Olaszországban. Az utóbbi két évtizedben jelentősen csökkent az örökbefogadható gyermekek száma Angliában is. Az NSZK államközi szerződést kötött Görögországgal örökbefogadható gyermekek „importjáról", hasonlóképpen Dánia a távolkeleti országokkal. Franciaországban 15 kérelmezőre jut egy örökbefogadható gyermek. A Fédération Nationale des Foyers Adoptifs 1979-es Caenbe tartott Kongresszusán nem kevés aggodalommal állapíthatták meg, hogy Olaszország után már Franciaországban is széles körben elterjedt a hamis szülői nyilatkozatok, anyakönyvi és más okiratok használata; „virágzik" a gyermekkereskedelem. Vö. *Czeizel* Endre: Genetikai tanácsadás. Elmélet és módszer. Bp. 1981. 194. old.; ő.: Egy orvosgenetikus etikai gondjai. Bp. 1983. 155. old.; A base dell' adizione i diritti bambinó. *Il. Popolo,* 1982. 35. sz.; Pier Paolo *Benedetto: Il* minore diventa protagonista. La Stampa, 1983. 123. sz.; Approvata la riforma della legge d' adozione. L' Osservatore Romano, 1983. 92. sz.; L' Expresse, 1984. január 15.; Le Figaro, 1980. október 13. valamint 1979. október 9.

[20] A 60-as évek végén az USA-ban 38 házaspárral végzett reprezentatív felmérés szerint a meddő házaspárok az örökbefogadással szemben előnyben részesítik az arteficialis inseminatiót, mert azt akarják, hogy a születendő gyermek legalább részben az ő örökletes tulajdonságaikkal rendelkezzék. Vö. *Beuerlein,* I.: Die künstliche Samenübertragung beim Menschen im englo-amerikanischen Bereich. *Beiträge zur Sexualforschung* 1963. Hf. 29. 39. old.; A Roy Morgan által Ausztráliában végzett felmérés szerint a megkérdezettek 69%-a értett egyet az IVF-technikával, bár az idegen uterust vagy idegen ivarsejteket felhasználó eljárásokat csupán 32% helyeselte és 44% ellenezte, a többi megkérdezettnek nem volt kialakult véleménye. Vö. *Wood—Kerin*: hiv. mű 185—186. old.

[21] Az első franciaországi pótanya a terhesség kihordásáért (AID) 52 000 francia frankot és egy gyémánt függőt kapott. Egy angliai esetben 13 000 angol font, az NSZK-ban pedig 30 000 márka volt az ellenszolgáltatás. Az USA-ban az idegen uterus igénybevételével végzett arteficialis inseminatio és in vitro fertilisatio esetén a pótanya ellenszolgáltatása 5—20 000 dollár között mozog.

[22] Vö. *Walters,* L. R.: hiv. mű 2184. old.; *Vallis—Delyney—Mehrtens—Cronin*: hiv. mű.

[23] Vö. *Brahams*: hiv. mű 727. old.

[24] Olyannyira, hogy míg az Egyesült Államokban több tucat intézmény hirdetések útján keres a terhesség viselésére vállalkozó nőket, addig az NSZK-ban, ahol még nincsenek jogszabályok sem a pótanyaság engedélyezésére, sem annak tiltására, Bad Oaynhausen bírósága pénzbüntetésre ítélt egy férfit, aki hirdetés útján keresett pótanyát. Az ítélet alapját az képezte, hogy az NSZK joga tiltja az adoptálással kapcsolatos bármiféle hirdetést. Vö.: *Friedrich,* O.—*Constable,* A.—*Samghbadi,* R.: „A Legal, Moral, Social Nightmare". Society seeks to define the problems of the birth revolution. Time, Vol. 37. Sept. 10. 1984. 41—43. old.; *Dallas,* R.—*Marshall,* R.—*Robinson,* C.—*Sewrd,* D.—*Vidmann,* L.: Making High-Tech Babies. Science's brave new world raises pressing medical, legal and ethical questions. Newsweek, 1985. March 18. 42—43. old.

fertilisatio koncepcióját, beleértve mindazokat a szociobiológiai kombinációkat is, amelyeknél idegen uterusban fejlődik az embryo, mert az IVF-t *immorálisnak* és *ijesztőnek* tartják.[25]

Az IVF-re vonatkozó etikai irányelveket megfogalmazó orvosi társaságok, miniszteriális bizottságok jelentős része tartózkodik attól, hogy a pótanyaság, az idegen uterus igénybevételének lehetőségéről vagy annak korlátozásáról egyértelműen nyilatkozzék. Az úgynevezett pótanyaság vagy „méhbérlet" — ez utóbbi kifejezés talán még kevésbé szerencsés, mert még inkább az üzletszerűségre utal — kérdésében véleményt nyilvánító bizottságok, orvosi társaságok többsége a várható jogi bonyodalmakra, a nehezen megválaszolható etikai kérdésekre, ellenvetésekre és főképpen az ilyen típusú in vitro fertilisatio kereskedelmi vetületének veszélyeire figyelemmel ellenzi ezeket a szociobiológiai kombinációkat. Ilyen értelemben foglalt állást a *Social Welfare Commission of the Catholic Bishops' Conference* (Katolikus Püspökök Konferenciájának Szociális és Jóléti Bizottsága), valamint a *Royal College of General Practitioners* (Általános Gyakorló Orvosok Királyi Kollégiuma) nem etikusnak ítélve, s ennek folytán elutasítva a pótanyaság minden formáját.[26]

Az üzletszerűség, a kereskedelmi szempontok lehetséges érvényesülésének veszélyeire figyelemmel az *American College of Obstetricians and Gynecologists* (Szülészek és Nőgyógyászok Amerikai Kollégiuma) a pótanyaságról kiadott nyilatkozatában felhívta az in vitro fertilisatióval foglalkozó klinikák orvosait, hogy „ne vegyenek részt semmiféle pótanyasági programban, amelynek során a pénzügyi feltételek következtében fennáll annak veszélye, hogy ezek kizsákmányolják valamelyik felet."[27] A terhesség kihordására irányuló szerződések jogi kikényszeríthetőségére nézve az irányelvek tartózkodóan csupán azt hangsúlyozzák, hogy az orvos legfőbb gondja a terhességet viselő személy egészsége kell hogy legyen, s a terhesség lefolyásával összefüggésben mindenféle beleegyezés forrásának a pótanyát kell tekinteni.[28]

Az idegen uterus igénybevételével végzett in vitro fertilisatio nem orvosi, hanem jogi és elsősorban társadalmi kockázatára hivatkozva tekinti nem etikusnak a megtermékenyített petesejtek pótanyákba történő beültetését a *Royal College of Obstetricians and Gynecológists* (Nőgyógyászok és Szülészek Királyi Kollégiuma).[29] Az angol orvosi társaság etikai bizottsága a fennálló jogi szabályozás megváltoztatásának igénylése nélkül, a lehetséges problémákat csupán a hatályos pozitív jogra vonatkoztatva 1983. márciusi irányelveiben álláspontját azzal indokolja, hogy egyfelől a pótanya megváltoztathatja állásfoglalását és úgy dönthet, hogy megtartja a gyermeket; másfelől a pótanya igénybevételével végzett in vitro fertilisatio esetén a meddő pár és a terhesség kihordására vállalkozó harmadik személy között kötött szerződés jogi szempontból — bírósági úton — nem kényszeríthető ki; végül megítélésük szerint könnyen bekövetkezhet a női önként jelentkezők, a gyermekszülésre vállalkozó pótanyák kereskedelmi kizsákmányolása.[30] Az ugyancsak angliai *Eugenics Society* — bár észleli a pótanyasággal, méhbérlettel együttjáró nehézségeket, a lehetséges etikai és jogi problémákat — a terhesség kihordására irányuló szerződések lehetőségét, a pótanyaság gyakorlati alkalmazását nem utasítja el.[31]

Az in vitro fertilisatio jogi kérdéseire vonatkozó törvényhozás előkészítésével megbízott angliai kormánybizottság, a *Warnock-Committee*[32] két évi előkészítő munka után az összegyűjtött javaslatok alapján 1984. júliusában közzétett jelentésében azt javasolta a jogalkotásnak, hogy a pótanyák igénybevételét mind az arteficialis inseminatioval kombinált embryo transfer, mind pedig az in vitro fertilisatio érintett szociobiológiai kombinációi esetén tiltsák meg, mert ezek az eljárások morális visszaélésekre adhatnak lehetőséget.[33]

Az Izraeli Egészségügyi Minisztérium Különleges Állami Bizottsága a rokoni kapcsolatok tekintetében különösen jelentős vallási szempontokat is figyelembe véve, 1983-ban megjelent irányelveinek 3. pontjában határozottan leszögezi, hogy az in vitro fertilisatio csak azokon a nőkön végezhető el, akik képesek az embryo kihordására. „Pótanya — akár zsidó, akár nem zsidó — használata tilos."[34]

Hasonló egyértelműséggel fogalmazza meg elutasító álláspontját az angol *Law Society,* s ez már kitűnik a pótanyaságnak a Jogász Szövetség által adott definíciójából is. Eszerint: „a méhbérlet egy törvénytelen gyermek szándékos nemzése azzal a (később tagadott vagy bevallott) céllal, hogy az (mármint a gyermek — a szerzők) alkalmas legyen egy jövőbeni, a gyermek genetikai apját vagy anyját magában foglaló pár által történő örökbefogadásra".[35] A meghatározásból egyértelmű e szociobiológiai kombinációk elutasítása, egyfelől mert az ilyen típusú arteficialis inseminatio vagy in vitro fertilisatio házasságon kívül született, illetőleg nem a terhesség kihordására vállalkozó pótanya esetleges férjétől származó — a Jogász Szövetség kifejezésével élve — „törvénytelen" gyermek nemzésére irányul. Ez az érvelés azonban nem áll, hiszen valójában a pótanya itt hasonló helyzetben van, mint az a nő, akin heterolog arteficialis inseminatiot végeztek. A pótanya férjének — már amennyiben férjezett — hozzájárulásával végzett heterolog arteficialis inseminatioból született gyermek „törvénytelen" voltát kimondó, a házasságból született gyermekkel

[25] Vö. *Brahams*: hiv. mű 726. old.

[26] Uo. 727. old.

[27] ACOG News Release. 1983. May 10. „Guidelines on Surrogate Mothering".

[28] Vö. uo. valamint *Annas—Elias*: hiv. mű 222. old.

[29] Vö. Report of the RCOG Ethics Committee on In Vitro Fertilisation and Embryo Replacement or Transfer. London Cameleon Press, 1983.; Internim report on human in vitro fertilisation and embryo replacement ad transfer. British Medical Journal, 1983. 286. 1894—1895. old.

[30] Vö. uo. valamint lásd még *Brahams*: hiv. mű 727.; *Annas—Elias*: hiv. mű 222. old.

[31] Vö. *Brahams*: hiv. mű 727. old.

[32] Hasonló feladatot lát el a Waller-Committee Ausztráliában.

[33] Vö. *Wells,* W. T.: Warnock report on human fertilization and embriology. The Lancet, 1984. Sept. 1. 2 (8401): 531. p. ld. még The Warnock Committee. British Medical Journal, (Clin. Res.) 1984. júl. 28. 289 (6439) 238—239. old., különösen a jelentés 8. pontját.

[34] Vö. *Schenker* J. G.—*Laufer,* N.—*Navot,* D.—*Mergalioth,* E. J.—*Yarkoni,* S.—*Rabinowitz,* R.—*Voss,* R.: In vitro fertilization and embryo transfer — legal and religious aspects in Israel, patient selection, and a modified technique for oocyte collection. Israel Journal of Medical Sciences, Vol. 19. 1983. No. 3. 219. old.

[35] Idézi *Brahams*: hiv. mű 728. old.

egyenértékű családjogi statust megtagadó bírói ítéletek[36] ma már meghaladottak, s az AI-ból való származást rendező jogszabályok döntő többsége az ilyen gyermekek számára is a házasságból született gyermek családjogi statusát biztosítja. Másfelől a Jogász Szövetség definíciója az üzletszerűséget feltételezi azzal, hogy a beavatkozás által célzott családjogi helyzeteket örökbefogadás útján látja megvalósíthatóknak.

Végezetül — és a Law Society állásfoglalásának ez a legfontosabb argumentációja —, minden olyan szerződés, amely olyan asszony férfi által történő megtermékenyítésére irányul, aki méhét bérbe adja abból a célból, hogy a férfi gyermekét kihordja, feltétlenül illegálisnak minősül. Ezt a minősítést a Jogász Szövetség arra alapozza, hogy az ilyen szerződéseket a nemi közösülésre irányuló szerződésekként értelmezi, ezek pedig a *közrendbe ütköznek*. Ezzel az értelmezéssel a Law Society az arteficialis inseminationak itt vizsgált esetét a *porstitúcióval* veszi egy tekintet alá, ami megítélésünk szerint legalábbis erősen vitatható. Talán nem szorul különösebb bizonyításra ennek az erőltetett jogi analógiának az alapvetően hibás volta. A hasonló, lényegében új jogot alkotó analógikus jogértelmezés[37] azonban nem példa nélkül álló az angolszász jogrendszerek gyakorlatában, bár ebben az esetben az említett két ügylet, az arteficialis inseminatiohoz kapcsolódó, a terhesség kihordására irányuló szerződés és a nemi közösülésre irányuló szerződés között még oly' csekély mértékben sem találhatók közös tényállási elemek, mint az *analógia legis* alkalmazásának közismerten híres, klasszikusnak tekinthető esetében, amikor a vaspályák által okozott károkért való felelősség szabályait azon megfontolásból alkalmazták az autómobilok által okozott károkért való felelősségre, hogy mindkettő veszélyes üzemnek tekinthető.[38]

A mesterséges ondóbevitel útján végzett megtermékenyítés azonban technikai kivitelezését illetően kétségkívül teljességgel nélkülözi mindazokat a mozzanatokat, amelyek a nemi közösülésre jellemzőek, de mindezek részletezésétől eltekintve is számunkra egyértelműnek tűnik a kétféle szerződés alapvető célja és rendeltetése közötti lényegi különbség, ami eleve kizárja e kétféle jogügylet egymásra vonatkoztatását, s egyazon jogi szabályozás avagy jogértelmezés alkalmazását. Mindez még határozottabban állítható a terhesség kihordására irányuló azon szerződések vonatkozásában, amelyek in vitro fertilisatio és embryo transfer elvégzésére irányulnak. Ezeknél a szociobiológiai kombinációknál még nyomaiba sem leljük fel a szexuális érintkezés mozzanatait, hiszen itt nem a pótanya petesejtjét termékenyítik meg donorspermával, hanem egy már megtermékenyített petesejtet, az infertilis házaspár gamétáiból származó zygotát transzferálnak a terhesség kihordására vállalkozó személy méhébe, bár ennek az alapvető különbségnek — úgy tűnik — a Law Society meghatározása nem tulajdonít különösebb jelentőséget.

Az erkölcsi elítéléssel, a szerződés közrendbe ütközőnek, ennélfogva kikényszeríthetetlennek minősítésével azonban még nem elégszik meg a Law Society állásfoglalása, hanem ezen túlmenően az ilyen szerződésekben való részvétel pönalizálását, bűncselekménnyé minősítését javasolja. E javaslat szerint büntetendő lenne az a nő, aki bármilyen formájú ellenszolgáltatásért arra vállalkozik, hogy kihordja egy másik nő gyermekét, továbbá az a férfi vagy nő, aki más részére ilyen ellenszolgáltatást felajánl, valamint azok a személyek, akik ilyen ügyletben ügynökként vagy közvetítőként szerepet játszanak.[39]

A terhesség kihordására irányuló szerződések büntetőjogi szankcionálására vonatkozó ilyen javaslat azonban — etikai és jogi indokolatlanságától függetlenül is — a gyakorlati kivitelezhetőséget illetően irreálisnak tűnik. Célzott preventív hatása könnyen megkerülhető az ellenszolgáltatás látszólagos mellőzésével, illetőleg amennyiben az IVF-klinikák megtagadnák az érintett beavatkozások elvégzését abban az esetben is, ha a pótanya az intrauterinális szolgáltatásokért semminemű díjazásra nem tartana igényt, azzal lényegében arra kényszeríthetnék az itt tárgyalt típusú sterilitásban szenvedő házaspárokat, hogy a csecsemőüzlet Posner-féle „szürke piacának"[40] arra a területre lépjenek, ahol a házasságon kívüli szexuális aktusból született gyermeket a születést követően az infertilis pár örökbefogadja. Nem szólva az ezzel járó bizonytalanságról és a pszichés traumák lehetséges veszélyeiről, ez a „megoldás" — úgy tűnik — etikailag sokkalta inkább kifogásolható, mint a pótanyaság bármely változata.

Másfelől a Law Society büntetőjogi javaslatában nem tisztázott, hogy kik tekintendők ügynöknek vagy közvetítőnek, illetőleg, hogy a beavatkozást elvégző orvos ilyenként minősítendő-e? Az IVF és AI pótanyasággal egybekapcsolódó szociobiológiai kombinációban résztvevő orvos jogi helyzete az USA több államában is bizonytalan. A pótanya és a meddő pár közötti közvetítés és a magánorvosi praxisban ezért felszámítható orvosi tiszteletdíj elfogadása büntetőjogi következményekkel járhat, több állam törvényhozása szerint ugyanis csak a szülő vagy a gyám működhet közre a gyermek adoptációra történő elhelyezésekor.[41] Egy nevadai törvény kifejezetten megtiltja az orvosoknak az adoptációban való közreműködést anélkül, hogy erre speciális engedélyük lenne.[42]

A Law Society konzervatív, túlzóan szigorú álláspontja eddig még sehol sem talált elfogadásra. Kétségkívül „van valami természetellenes, sőt erőszakos abban, hogy egy újszülöttet kivesznek az anya karjából és odaadják — a szerződés értelmében — egy másik nőnek. Mégsem lennék amellett, hogy ezt megtiltsák." — nyilatkozta Albert Gore képviselő,[43] aki már

[36] Példákat ld.: *Nizsalovszky* Endre: A születésszabályozás egyes változatainak jogi vonatkozásai. In.: Nizsalovszky: Tanulmányok a jogról. Bp. 1984. 299—303. old.

[37] A jogi analógia jogalkotó jellegére nézve lásd *Bodnár, Z.*: A jogi analógia és a bírói jogalkotás összefüggéséről. Jogtudományi Közlöny, 1985. 8. sz. 441—446. old.

[38] Ld. erről: *Peschka* Vilmos: Gondolatok a joghézagról és a jogi analógiáról. In.: Peschka: Jog és jogfilozófia. Bp. 1980. 525—526. old.

[39] Hivatkozza *Brahams*: hiv. mű 728. old.

[40] Vö. *Posner*, R. A.: A családjog. In.: A jog gazdasági elemzése (válogatott tanulmányok). Gazdasági-jogi tanulmányok. II. Bp. 1984. 146. p. valamint *Landes—Posner*: The Economics of the Baby Shortage. 7. Journal Legal Stud, 1978. 323. old.

[41] Vö. *Andrews*: hiv. mű 28. old.

[42] Vö. Nev. Rev. Stat. § 127—240 (1) (1979) — hivatkozza: *Andrews*: uo.

[43] Idézi *Friedrich—Constable—Samghbadi*: hiv. mű 40. old.

1981-ben javasolta egy elnöki bizottság létrehozását az IVF-programok figyelemmelkísérésére és a megfelelő jogi szabályozás előkészítésére.[44]

A jogirodalomban fellelhető nézetek is inkább a „tűrés", semmint a „tiltás" vagy „támogatás" talaján állnak, ami egyfelől abból a meghatározó erejű szemléletből következik, amely az állam és az individuális személyiség közötti viszonyok rendezését általánosságban is determináló sarkalatos tételen alapul. Eszerint ugyanis a „privacy", a magánszféra sérthetetlenségét a lehető legteljesebb mértékben védeni kell az állam beavatkozásától az egyén természetes szabadságának biztosítása érdekében, s ez az emberi reprodukció tekintetében azt jelenti, hogy az utódok számára, nemzésük idejére és — az in vitro fertilisatio és arteficialis inseminatio által nyújtott lehetőségekre is figyelemmel immár — a nemzés módjára, tehát általában a családtervezési döntésekre vonatkozó állami beavatkozást, a kötelező vagy tiltó jellegű jogi szabályozást a minimális mértékre kell korlátozni. Ugyanakkor azonban éppen a mesterséges úton történő megtermékenyítés körében egy paradox jelenséggel találjuk szemben magunkat, nevezetesen azzal, hogy ezek az életviszonyok *jogonkívüliségüket* úgy kívánják biztosítani, hogy a *ius*-ba törekednek, a jogbizonytalanság, s az ezzel járó változatos jogértelmezés — és indirekt állami beavatkozás — elhárítás érdekében pontos, egyúttal az állami beavatkozás korlátait is kijelölő jogi szabályozást követelnek maguknak.

Másfelől a „támogatás" megvonását a szakirodalomban egyfajta távolságtartás, óvatosság, a lehetséges veszélyek és ezek társadalmi méretű következményeinek számbavétele magyarázza. Annas és Elias szerint a pótanyasági szerződések nem képviselik sem a gyermek, sem a társadalom jól felfogott érdekét, és a Szülészek és Nőgyógyászok Amerikai Kollégiumának etikai irányelveivel egyetértésben úgy vélik, hogy támogatásuk mellőzendő mind az orvosok, mint pedig a jogászok által. Nem javasolják ugyan a terhesség kihordására irányuló szerződések jogszabályi tilalmazását, de minden törvényalkotási javaslat szigorú vizsgálatát ajánlják elsősorban az ilyen szerződésekben nem képviselt, de talán leginkább érdekelt harmadik fél, a gyermek érdekeinek védelme szempontjából.[45]

Brahams szintén nem tartja kívánatosnak a pótanyaság széles körű alkalmazását, elsősorban annak lehetséges kereskedelmi vetülete miatt.[46] Ugyancsak a terhesség kihordására irányuló szerződések korlátozása mellett foglalt állást a hatályos svájci jogra alapított értelmezésével Hegenauer is.[47]

Ez a távolságtartás, az egyértelmű állásfoglalás hiánya részben érthető, hiszen az arteficialis inseminatio és az in vitro fertilisatio és embryo transfer idegen uterussal kombinált szociobiológiai variációi nemcsak etikai szempontból vitathatók, hanem olyan élethelyzeteket eredményezhetnek, amelyekhez akárcsak hasonlót sem találunk napjaink joggyakorlatában, s amelyek analogikus jogalkalmazás útján történő megoldása számos nehézségbe ütközik. Az indokolt óvatosság és mértéktartás azonban nem jelentheti a lehetséges jogi kérdések rendezésének elhalasztását, hiszen legalábbis az arteficialis inseminatióval összekapcsolt pótanyaság körében már eddig is több jogvitát kényszerültek eldönteni a bíróságok,[48] s az in vitro fertilisatios technika gyors fejlődése egyre közelebb hozza annak a lehetőségét, hogy az IVF és ET pótanyát is felhasználó szociobiológiai kombinációi nyomán keletkező vitás helyzetekkel találja magát szemben a döntésre adekvát jogi szabályozás nélkül is kötelezett jogalkalmazó.

A jogi kérdések megoldása nem elsősorban az új eljárásokat, biomedikális technikákat kifejlesztő kutatóorvosok, biológusok feladata,[49] de nem hárítható át a denegatio iustitiae folytán a jogvitákat rendezni kénytelen bíróra sem.

A törvényalkotást még azokban az angolszász országokban is egyre határozottabban sürgetik,[50] amelyekben a bírói jogalkotás a precedensrendszer révén a jogrendszer szerves részeként funkcionál. Ausztráliában a Waller-bizottság készít törvényjavaslatot (Infertility Medical Procedures Bill) Victoria Állam parlamentje számára.[51] Az Egyesült Államok több tagállamában foglalkoznak már a pótanyaságra vonatkozó jogi szabályozással.[52] Többek között 1983. február 8-án Battle Creek képviselője, Richard Fitzpatrick a törvényhozás elé terjesztett egy javaslatot, „Törvényjavaslat a pótanyaság intézményének szabályozására" címmel (4114. sz.) A javaslat tisztázná a szülők személyazonosságát és legalizálná az eljárást.[53] Connie Binsfield szenátor a pótanyasági szerződések Michigan államban való betiltását javasolta a törvényhozásnak. Dél-Karolinában szintén napirendre kerültek a terhesség kihordására irányuló szerződések, Alabama államban pedig kifejezetten az ilyen beavatkozások betiltását tervezték.[54]

Az angliai Brahams az átfogó és részletes törvényi szabályozás helyett a bírói gyakorlat jogalakító szerepére támaszkodik. A „tűrés" elve alapján nem támogatja a Law Society azon javaslatát, amely a méhbérlet vagy pótanyaság igénybevételével bármilyen ellenszolgáltatás ellenében gyermek nemzésére irányuló ajánlatot bűncselekménnyé kívánja nyilvánítani, a pótanyaság intézményének széles körű elterje-

[44] Vö. *Grobstein, C.*: From Chance to Purpose: An Appraisal of External Human Fertilization. Science, 218. 1981. 141. old., valamint *Beardsley, T.*: US Congress plans to act. Nature, Vol. 310. 1984. August 16. 533. old.

[45] Vö. *Annas—Elias*: hiv. mű 216. old.

[46] Vö. *Brahams*: hiv. mű 728. old.

[47] Vö. *Hegenauer, C.*: Recht und künstliche Zeugung. Neue Zürcher Zeitung, 1984. 252.

[48] Ld. például a Malahoff v. Jidy Stiver esetet, Vö. *Newsweek* 1983. feb. 14. 76. old; Der Spiegel, 1983. 6. sz.; The New York Times, 1983. márc. 25. A 12. old.

[49] „Én például nem tudom megmondani, hogy laboratóriumban megtermékenyített petesejt, amelyet a magzat kihordására vállalkozó nő méhébe ültetnek, kinek a gyermeke lesz, azé-e, aki a petesejtet adta, azé-e, aki kihordta a magzatot, és mi köze mindehhez annak a férfinak, aki a már meglévő spermabankok céljára spermáját adta?" *Straub F.* Brunó előadása az MTA 1984. évi közgyűlésén. Magyar Tudomány, 1984. 5. sz.

[50] Ld. többek között: *Kean, P.—Breo, D.*: The Surrogate Mother. 1981. *Kean. P.*: Legal Problems of Surrogate Motherhood. *Ill. U. L. J.* 1980. 169. old.; *Black*: Legal Problems of Surrogate Motherhood. New. Eng. Law. Rev., 1981. 16. 373. old.; *Epivatianos, P.—Alexopoulos, L.*: In vitro fertilization and arteficial insemination new problems for the law and the legal medicine. In.: Fifth World Congress On Human Reproduction. Sbstracts. 22—26. September 1985. Athens-Greece.

[51] Vö. *Sellar, J.*: In vitro fertilization law too late. Nature, Vol. 309. 1984. May 105. old.

[52] Vö. *Andrews*: hiv. mű 28. old.

[53] Vö. *Annas—Elias*: hiv. mű 219. old.

[54] Vö. uo.

dését megakadályozandó azonban úgy véli, hogy a terhesség kihordására irányuló szerződéseknek — a közrendi esetekhez hasonlóan — meg kell maradniuk kikényszeríthetetleneknek.[55] Lényegében ugyanezt az álláspontot képviseli Hegenauer is, aki a hatályos svájci magánjogi szabályokat értelmezve arra a következtetésre jut, hogy minden olyan megállapodás, amely szerint egy nő egy másik nő számára ennek férje vagy harmadik személy ivarsejtjével megtermékenyített petesejtet mint kölcsön-, bér- vagy dajkaanya kihord, — eredendően semmis, következésképpen bírói úton nem érvényesíthető.[56]

Brahams javaslata szerint a terhesség kihordására irányuló szerződések kikényszeríthetetlenek, mert a közrendbe ütközőnek minősülnek. A közrend arra az alapelvre épül fel, hogy egyetlen bíróság sem nyújthat segítséget senkinek, aki keresetét immorális vagy illegális cselekményre alapítja. Véleménye szerint annak a lehetőségnek a kizárása, hogy a szerződő felek igényeiket bírói úton, állami kényszer segítségével érvényesítsék, önmagában is elégséges annak megakadályozására, hogy a pótanyasági szerződés, következésképpen az ilyen típusú arteficialis inseminatio és in vitro fertilisatio standard gyógykezelési eljárássá váljék. A kikényszeríthetetlenség ugyanis rendkívül nagy kockázatot ró a szerződő felekre. Ha a sikeres orvosi beavatkozást követően a terhesség kihordására vállalkozó harmadik személy abortusra határozza el magát, vagy elmulasztja, hogy az orvosi előírásoknak megfelelően általános kondíciójára ügyeljen, és ezáltal károsítja a gyermek egészségét, vagy spontán abortál, sem kártérítés, sem kártalanítás nem lesz fizethető, s a foglalóként vagy részteljesítésként kifizetett összeget a meddő házaspár nem követelheti vissza bírósági úton.

Ugyancsak komoly kockázatot jelent annak a lehetősége, hogy a pótanya megtagadhatja a megszületett gyermek átadását, vagy ellenkezőleg, az újszülött valamely fizikai vagy szellemi fogyatékosság miatt vagy bármely más megfontolásból a meddő házaspár megtagadja a gyermek átvételét. A Brahams által javasolt „megoldás" mellett sem a gyermek családi jogi státusa nem rendezhető megnyugtató módon, sem pedig a polgári jogi igények nem érvényesíthetők.[57]

Brahams kifejezésével élve a „házi baby-tenyésztőipar ötlete" valóban rémisztő és elfogadhatatlan,[58] afelől azonban már a legkevésbé sem vagyunk meggyőződve, hogy ennek megakadályozására az ilyen szerződések kötelező erővel való felruházásának megtagadása, a kikényszeríthetetlenség fenntartása a legjobb módszer. A „laissez faire, laissez passer" elve alapján megfogalmazott javaslata csupán a probléma megoldásának elhalasztását célozza, a bíróságokra hárítva a döntés felelősségét. Számunkra úgy tűnik, ez az út nem járható. Nem mintha a legkisebb mértékben is kételkednénk abban, hogy az esetjogot, a méltányossági jogot hivatalosan el nem ismerő jogrendszerek bíróságai, mint például a magyar bíróságok nem lennének képesek legjobb meggyőződésük szerint rendezni ezeket a jogvitákat, hiszen a Legfelsőbb Bíróság már számos esetben bizonyította, hogy alkalmas a jogalkotásra, a törvényhozás pontatlanságából vagy rugalmatlanságából adódó joghézagok és joghiányok pótlására.[59] Az itt felmerülő jogi problémák azonban alapvető személyiségi jogokat érintenek, amelyek — megítélésünk szerint — méltán tarthatnak igényt az átfogó kodifikációra, kiküszöbölve ezáltal azt a jogbizonytalanságot, amely az ilyen szerződések kikényszeríthetetlenségének elfogadása eredményezne.

A pótanyasági szerződésekkel kapcsolatban számos jogi kérdés vár megválaszolásra. Mindenekelőtt annak megválaszolása, hogy kik lehetnek az ilyen típusú szerződések alanyai? Egyedülálló férfiak, transzszexuális vagy homoszexuális párok, esetleg a terhesség kihordására az említett egészségügyi okok miatt képtelen infertilis egyedülálló nők hozzájuthatnak-e gyermekhez a pótanya szolgáltatásait is felhasználó arteficialis inseminatio vagy in vitro fertilisatio segítségével? Avagy az orvosi indikációkon kívül, pusztán kényelmi megfontolásból, a terhességgel és a szüléssel együttjáró fizikai fájdalmak, esetleg a testalkat nem kívánatos változásainak elkerülése céljából alkalmazhatók-e ezek a módszerek?

Kérdésessé válik, hogy vajon az arteficialis inseminatio és az in vitro fertilisatio ezen eseteiben alkalmazhatók-e és alkalmazandók-e a titoktartásnak, a donorok és a recipiensek anonymitásának a hasonló jellegű különleges orvosi beavatkozásoknál általánosan elfogadott szabályai, annál is inkább, mert a különböző IVF-klinikák ma is eltérő gyakorlatot folytatnak, s míg egyes intézetekben a meddő házaspár és a pótanya személye egymás számára ismeretlen marad, addig másutt az eljárás résztvevői között rendkívül szoros kapcsolat alakul ki.[60]

Az in vitro fertilisatio és az arteficialis inseminatio idegen uterussal kombinált eseteiben okozza a legtöbb problémát a családjogi statusok rendezése, s ezeknek a kérdéseknek a megoldása alapvetően meghatározza a további felelősségi és más polgári jogi kérdések megválaszolását.

A pótanyasági esetekben a gyermek megszülésére vállalkozó személy és a szolgáltatásait igénybe vevő személy vagy személyek közötti kapcsolatok szükségképpen *a szerződések jogi formáját öltik.* A fentiekben említett jogi problémák lehetséges megoldásaihoz előfeltételként nélkülözhetetlen ezen szerződések jogi természetének elemzése.

---

[55] Vö. *Brahams*: hiv. mű 729. old.
[56] Vö. *Hegenauer*: hiv. mű.
[57] Vö. *Brahams*: hiv. mű 728. old.
[58] Uo.

[59] Erre nézve ld.: *Bodnár, Z.*: Adalékok a bírói jogalkotás (elméleti) kérdéseihez. In.: Jogász Szövetségi Értekezések, II. 1984. 1—41. old.
[60] Vö. *Wallis, C.—Mehrtens,* R.: A Surrogate' s Story. Time, Vol. 37. 1984. September 10. 40. old.

SZEMLE

Solt Kornél

A polgári ítélkezés és a normalogika

1. Georg Henrik von Wright volt az, aki 1951-ben megalkotta a modern normalogika, az ún. *deontika* első (ún. standard) rendszerét.[1] Azóta ennek az új tudománynak jelentős irodalma keletkezett. Napjainkban világszerte számos kutató foglalkozik a deontika problémáival.

A Frege-Russell-féle klasszikus kétértékű logikában egy állítás vagy igaz, vagy hamis. (Ez egyben az „állítás" definíciója is.) Ez a logika kizárólag állításokra alkalmazható, viszont a normák (így pl. a jogi normák) nem állítások. Azok nem igazak, illetve nem hamisak, hanem érvényesek és köteleznek. Ez a körülmény sokáig az egyik döntő akadálya volt annak, hogy a normák logikai összefüggéseit és pl. a jogalkalmazás mint egy speciális következtetés menetét a modern matematikai logika eszközeivel lehessen tárgyalni.

Adva volt egy különös ellentét az *elmélet* és a *tények* között. Ez az ún. Joergensen-féle paradoxon.[2] Az elmélet szerint egy következtetési eljárás kizárólag igazság-összefüggéseken alapulhat, annak a komponensei csak állítások lehetnek. Minthogy a normák nem igazak és nem hamisak, ezért — mondja az elmélet — normák nem lehetnek logikai következtetéseknek sem premisszái, sem konklúziói. Ezzel szemben állanak a tények, a tényleges gondolkodás, amely nagy számban produkál „vegyes", tehát olyan következtetéseket, amelyekben különböző pozíciókban normák is fellépnek, nemcsak állítások. Ilyen minden „bírói következtetés", amely pl. egy ítélet meghozatalához vezet. Így egy polgári perben hozott marasztaló ítélet esetén a bírói következtetés komponensei: egy normatív jogi premissza (az ügyre alkalmazandó jogszabályok), egy nem normatív ténypremissza (a megállapított tényállás) és egy normatív konklúzió (a marasztaló ítélet rendelkezőrésze).

Vagyis a tények (ezek a „makacs dolgok") bizonyítják, hogy *vannak* normatív komponenseket tartalmazó vegyes következtetések. De bizonyára vannak köztük hibátlanok és vannak hibásak. Vajon melyek egy ilyen *hibátlan* következtetés logikai szabályai? A deontika egyik feladata az, hogy választ adjon erre a kérdésre.

2. Von Wright elhárította az 1. pontban említett akadályt. Talált egy olyan eljárást, amelynek segítségével a normákat jelentésőrző módon „le lehet fordítani" speciális állításokra, ún. deontikus állításokra. (Így pl. a „Ne ölj!" normának meg lehet feleltetni a „Tilos embert ölni" deontikus állítást.) Von Wright standard rendszerében négy ún. deontikus operátort alkalmazott. Ezek: *O*, *F*, *P*, *I*, amelyek jelentése rendre: „kötelező", „tilos", „megengedett" és „közömbös". (A jelek az angol „obligatory", „forbidden", „permitted" és „indifferent" kezdőbetűi.) Ezek segítségével lehet a normákat (parancsokat, tilalmakat) „lefordítani" állításokra. Egy deontikus állítás megőrzi a „lefordított" norma preskriptivitását, de az — ugyanakkor — vagy igaz, vagy hamis, tehát az állításlogika egyfajta bővítésének keretei között kezelhető. Ezzel elhárult az az elvi akadály, amely útját állta a jogi következtetések matematikai logikai elemzésének.

3. Nem szándékozom részleteiben vizsgálni azt, hogy miben áll a deontika fölénye a normalogikai problémák „hagyományos" megközelítése felett. Viszonyuk sokban hasonló a matematikai logika és a hagyományos logika viszonyához. Csupán azt említem meg, hogy a deontikát a pontosság, a szimbólumok széles körű használata, a matematizált módszerek, az egzakt kiszámítási eljárások, levezetések, bizonyítások jellemzik.

Szimbólumok alkalmazása, a vizsgált jelenségek kifejezése jelek segítségével nem öncélú törekvés, hanem *eszköze* a jelenség pontos megismerésének. Olyan eszköz, amely egyben biztosítéka a pontosságnak. Kissé sommásan fogalmazva: ha valamit már pontosan értünk, akkor szimbolizálni is tudjuk, ha pedig nem tudjuk szimbolizálni, akkor — valójában — még nem értjük pontosan magát a jelenséget.

4. Mi az, amit — érthető módon — a jogászok (pl. a bírák) a deontikától várnak? Azt, hogy nyújtson segítséget a jogalkalmazási feladatok megoldásához, így pl. a helyes bírói ítélkezéshez! Ez jogos elvárás! De sajnos, ez ma még csak elvárás, csak várakozás. A deontikának ténylegesen napjainkban még nincs semmilyen segítő szerepe a jogalkalmazásban. A deontikát nem alkalmazzák a bírói következtetések során. Ezért fel sem lehet tenni azt a kérdést, hogy könnyebbé, jobbá teszi-e a deontika az ítélkezést, nyújt-e egzakt eszközöket az ítélet helyességének ellenőrzéséhez! Hogy ez így van, az nem a bírák „hibája", valamilyen mulasztása,[3] hanem — ha „hibáról" egyáltalában szó lehet — a hiba a logikusok (deontikusok) oldalán van, minthogy a deontika ma még nem képes egy, a bírói ítélkezésben hatékonyan alkalmazható matematikai logikai rendszert a jogászok rendelkezésére bocsátani. Ennek oka a megoldandó logikai problémák magas nehézségi foka.

Tény azonban, hogy a jogalkalmazás logikájának megfelelő kidolgozásához mindkét oldal, a jogászok és a logikusok közös munkájára, közös erőfeszítéseire van szükség. Írásommal erre a megoldandó feladatra szeretném a figyelmet felhívni.

5. A továbbiakban szeretnék néhány gondolatot felvetni a logika szerepéről a polgári ítélkezésben. (Amikor röviden „jogalkalmazásról", „ítélkezésről" beszélek, azon mindig polgári jogi jogalkalmazást, illetve ítélkezést értek.)

Azt vizsgálva, hogy milyen szerepet tölthet be a logika a helyes ítélkezésben, egyaránt el kell kerülni két téves végletet: a logika szerepének indokolatlan túlértékelését, illetve jelentőségének alábecsülését.

Mire törekszik a bíróság, amikor ítéletet hoz a felek polgári jogi jogvitájában? Arra, hogy *helyes* döntést hozzon. Egy hibátlan, helyes ítélettel szemben számos követelmény érvényesül. Pl. kell, hogy megfeleljen a hatályos jogszabályoknak, a jogilag védett társadalmi és egyéni érdekeknek, a való tényállásnak, az igazságosságnak, és — nem utolsósorban — a logika szabályainak.[4]

A helyes ítélkezés során, természe-

Solt Kornél kandidátus (Budapest).

[1] G. H. von *Wright*: „Deontic Logic". Mind, 60, 1951.

[2] Ld. erről pl. *Földesi* Tamás: Igazság az igazságról. Bp. 1976. 119—143. old.

[3] Bár a logika (és a jogi logika) tanulmányozására kétségtelenül nagyobb súlyt kellene helyezni a jelenleginél a jogászok képzésében és önképzésében. — Utalok az Ohioi Egyetem kutatói, oktatói körében 1983-ban végzett empirikus felmérés eredményére. A vizsgált személyek 56%-a nem tudta, hogy az ún. modus tollens következtetési mód érvényes, és 25%-a helyesnek vélt érvénytelen következtetési módokat. (Ld. Fehér Márta: „Ideál vagy ideológia". Magyar Tudomány, 1985. 10. sz. 726-727. old.) — Vajon milyen eredménnyel zárulna egy ilyen felmérés hazai bíróságainkon?

[4] Amikor a Pp. 220. §-ának (1) bekezdése előírja az indokolási kötelezettséget, ezzel — egyben — a logika szabályainak alkalmazását is előírja.

tesen, van számos olyan tevékenység, amely nem logikai (illetve nem tisztán logikai) jellegű. Ilyen pl. az ügyre vonatkozó hatályos jogszabályok helyes kiválasztása, vagy a tényállás hibátlan megállapítása — még akkor is, ha ezeknek a tevékenységeknek is vannak logikai komponensei. — Tény továbbá, hogy minden bírói ítélet meghozatalában — ha eltérő mértékben is — nagy szerepe van a bírói *mérlegelésnek*. Az értékítéletek kialakítását pedig nem lehet logikai eszközökkel maradéktalanul modellálni. — Ezért a logika szabályainak kifogástalan alkalmazása csak *egyik* feltétele (sok más között) a bírói ítélet helyességének. (Mindebből az következik, hogy egy „teljesen komputerizált jogalkalmazás" nem más, mint agyrém!)

6. Általában helyesnek tekintünk egy ítéletet, ha megfelel a hatályos jog normáinak. Tény azonban, hogy egy olyan ítélet is lehet helytelen, amelynek meghozatalánál a bíróság „mindent jól csinált", így — többek között — megtartott minden, az ügyre vonatkozó jogszabályt és logikailag hibátlanul következtetve hozta meg ítéletét. Az ítélet lehet mégis helytelen, ha a bíróság ténymegállapítása téves, mert — pl. bizonyítékok hiányában — a bizonyítási teher, illetve a vonatkozó vélelmek alapján (tehát alakilag „hibátlanul") állapította meg a tényállást, — amely azonban nem egyezik a valósággal. (Nincs semmi garancia arra, hogy „a vélelmezett tényállás" azonos „a való tényállással".) Íme, egy „alakilag" hibátlan ítélet, amely mégis hibás!

7. Az ítélethez vezető útnak számos „stációja" van. Előfordulhat, hogy ebbe a processzusba — egy vagy több ponton — hiba csúszik be. Pl. a bíróság nem az ügyre vonatkozó hatályos jogszabályokból alkotja meg következtetésének jogi premisszáját. Vagy hibásan értelmezik az egyébként helyesen kiválasztott jogszabályokat, vagy tévesen állapítja meg a tényállást. Ilyenkor a jogi és a ténypremisszák konjunkciója (a tulajdonképpeni premissza) *hamis*. Hamis premisszából pedig tilos következtetni, mert hamisból bármi és annak a negációja is levezethető.[5]

Megtörténhet, hogy a bíróság — helyes intuíciótól indítva — ilyen hibák ellenére mintegy „ráérez" a helyes döntésre és hamis premisszáit félretéve, érdemben helyes ítéletet hoz. Ez csak újabb hiba árán lehetséges: félre kell tennie a következtetés logikai szabályait is! Ilyenkor hiányzik a „logikai kapocs" a premisszák és az ítélet között. Ez nem sérelmes arra nézve, akinek az ügyben igaza van. De az ilyen, „véletlenül helyes" ítélet[6] társadalmi érdekeket, a jogbiztonsághoz fűződő érdekeket sérti, mert meghozatalára *indeterminált* módon került sor. Holott a jogbiztonság azt kívánja, hogy a helyes ítélet meghozatalára logikailag garantált módon, *determináltan* kerüljön sor.

8. Egy logikailag hibátlan következtetésre az jellemző, hogy ha igazak a premisszák, akkor *szükségszerűen* igaz a konklúzió. A mérlegelést, a „tól-ig" döntést megengedő esetektől (pl. állam javára marasztalás) eltekintve, minden helyes ítélkezésre az jellemző, hogy a döntés igaz premisszái logikai szükségszerűséggel *egyetlen ítélethez*, „az" ítélethez vezetnek el. A „tól-ig" döntésektől eltekintve minden ügyben — helyesen — csak egy *egyetlen* döntés hozható. (De a logika a helyes ítéleteket a „tól-ig" döntések esetében is jól „behatárolja", azok lehetséges döntések valamely nyalábján belül helyezkednek el.)

Ezért világos, hogy a logika alkalmazásának *garanciális* funkciója van a szocialista törvényesség érvényesülése szempontjából.

9. Nem célom az, hogy kisebbítsem az *intuíció* szerepét a helyes ítélkezésben. Ellenkezőleg — pl. Selye Jánost követve — vallom, hogy az intuíció rendkívül értékes képesség, amelyet nem pótol semmilyen éles logika, amely nélkül nem képzelhető el semmilyen „rájövés", egyetlen magas szintű szellemi tevékenység, így ítélkezés sem. De az intuíciót mindig össze kell kapcsolni a logika eszközeivel, mind a „rájövés", mind az ellenőrzés fázisában. A logika szerepe főként az utóbbi fázisban jelentős: az intuitív megoldás helyességét utóbb mindig ellenőrizni kell logikai eszközökkel, meg kell vizsgálni, nem tévedett-e az intuíciónk.

10. Vannak olyan hagyományos logikai eszközök, amelyekkel ellenőrizni lehet, vajon logikailag hibátlan-e az a bírói következtetés, amely egy adott ítélethez vezet el. De ezek az eszközök nem korszerűek, nem egészen pontosak, mert azok nem matematikai logikai jellegűek.

Jogászoknak és logikusoknak közösen kellene felkutatnia azokat a — gyakorlatban jól használható (és ezért „bírói közkinccsé" váló) — matematikai logikai (deontikai) eszközöket, amelyek lehetővé tennék, hogy a bíróság nemcsak hagyományos logikai eszközökkel, hanem a matematikai logika teljesen egzakt eszközeivel is *szabatosan bizonyítani tudja* (az ítélet kihirdetése előtt — ellenőrzésként — önmaga számára és azt követően bárki kételkedő számára), hogy ítéletének rendelkező része logikailag hibátlan következtetésnek a konklúziója, hogy tehát — ha az ítélet premisszái igazak — akkor az a deontikus állítás, amelyre az ítélet normatív rendelkező részét „le lehet fordítani", *szükségszerűen igaz*. Így egzakt módon bizonyítható lenne egy ítélet helyessége!

Erre a kutatási feladatra kívántam a jelen írásban a figyelmet felhívni.[7]

[5] A hibák halmozódhatnak is! Pl. egyszerre hibás lehet a vonatkozó jogszabályok kiválasztása és a tényállás megállapítása. — Bármennyire extrém eset, de elvileg előfordulhat, hogy a hibák halmozása éppen az érdemben helyes döntéshez vezet. De az ilyen döntés nem a jogbiztonságot, hanem a jogbizonytalanságot szolgálja!

[6] Ha az első fokú ítélet ilyen „véletlenül helyes ítélet", akkor a másodfokú bíróság helybenhagyó ítéletét nem „az első fokú ítélet indokai alapján", hanem indokait félretéve hozza meg.

[7] Dolgozatomban — esetleg csekély tényleges előfordulási arányuktól függetlenül — azért vizsgáltam extrém eseteket, hogy segítségükkel megvilágítsam a logika teljesítőképességének határait a polgári ítélkezésben.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Györgyi Kálmán

A büntetőjog fejlődése Európában „1982—1984"*

Új sorozat első kötete indult útjára a freiburgi Max Planck Külföldi és Nemzetközi Büntetőjogi Intézet kiadásában, amely az európai büntetőjogfejlődés bemutatását tűzte ki céljául.

Albin *Eser* professzor, az Intézet igazgatója a kötethez írt előszavában

Györgyi Kálmán egyetemi docens, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

* *Eser*, Albin—*Huber*, Barbara: Strafrechtsentwicklung in Europa 1982/1984. Freiburg i. Br. 1985. A kötet a Beiträge und Materialien aus dem Max—Planck—Inatitut für ausländisches und internationales Strafrecht Freiburg i. Br. sorozatban jelent meg.

kiemeli, hogy míg korábban a külföldi büntetőjoggal való érintkezés ritka véletlennek számított, ma viszont éppenséggel tömeges jelenséggé vált, ami egyben a kölcsönös tájékozódás iránti igényt is fokozza, mind a törvényelőkészítés (a külföldi tapasztalatok felhasználása), mind a jogalkalmazás (a külföldi jogi szabályozás figyelembevétele a hatósági eljárásokban és a bűnügyi védői munkában), mind pedig a tudományos kutatás (jogösszehasonlító kutatások) területén.

Ezeknek az igényeknek megfelelően a kötet arra törekszik, hogy tájékoztasson a törvényhozás-jogalkotás újdonságairól, a reformelképzelésekről, a büntető jogalkalmazásban bekövetkezett változásokról, a tudományos szakirodalmat foglalkoztató kérdésekről és egyéb olyan újdonságokról, amelyek a büntetőjog szempontjából jelentőséggel bírnak.

A teljességre törekvés az egyébként tekintélyes terjedelem — 917 oldal — ellenére sem lehetett a közreadók célja, így hát válogattak az országok között, az időtartamot tekintve és a közölt információkban egyaránt.

A sorozat első kötetébe 16 európai országot vettek fel, a kötetbeli sorrendben a következőket: Dánia, NSZK, NDK, Franciaország, Görögország, Nagy-Britannia, Írország, Olaszország, Hollandia, Ausztria, Lengyelország, Portugália, Svédország, Svájc, Spanyolország és Törökország. *Eser* professzor közlése szerint a sorozat további kötetei az ezúttal kimaradt országokkal is foglalkozni kívánnak.

Az egyes országokról szóló tájékoztatókat a freiburgi Intézet referensei készítették el, egységes tematika alapján. A tematika négy fő részre tagolódik és az egyes fő részek lényegében azonos szempontok szerint tagolódnak tovább.

A fő részek: *1.* Törvényhozás, törvényi szintű szabályok. *2.* Reformmunkálatok, -tervek. *3.* Joggyakorlat *4.* Jogirodalom. Az egyes fő részeken belüli további tagolódás sémája a következő: 0. Általános megjegyzések. *1.* A büntetőjog törzsanyaga (Általános rész. Különös rész. Szankciórendszer). *2.* Mellékbüntetőjog (szabálysértési jog), közigazgatási büntetőjog. (Pl. fiatalkorúak (büntető) joga; közúti közlekedés (büntető) joga; kábítószer (büntető) jog; környezetvédelmi (büntető) jog; gazdasági (büntető) jog. *3.* Alaki büntetőjog. (Büntető eljárásjog. Bírósági szervezeti jog, Fiatalkorúak eljárásjoga). *4.* Büntetésvégrehajtási jog. *5.* Nemzetközi jogsegély bűnügyekben. *6.* Emberi jogok. *7.* Egyebek.

Az átfogó igényű tematika mellett természetesen törekedni kellett az önkorlátozásra. A teljesség igényével a büntetőjog törzsanyagának a feldolgozására kerülhetettt sor, de itt is csak a törvényhozás tekintetében. Egyéb vonatkozásban lényegében az adott országról szóló tájékoztatót készítő referensre bízatott, mit tart érdemesnek a közlésre, s mit nem, vállalva ezzel a mindenféle válogatásban bennerejlő kockázatot.

Tartalmi vonatkozásban a közreadókat az a törekvés vezette, hogy *többet adjanak, mint puszta bibliográfiát*, ugyanakkor persze nem volt lehetséges a teljesség sem az egyes törvények, sem a joggyakorlat dokumentálásában. A tudományos irodalom megtárgyalására ugyancsak nem volt mód, az egyes munkák tartalmára nézve mégis *rövid érdemi felvilágosítást* kap az olvasó.

Időbeli tekintetben az 1983. esztendő került a középpontba, figyelembe vették azonban az 1982. és az 1984. évet is. Az egységes eljárást megnehezítették az egyes országokban eltérő közzétételi szokások, s az anyagok megszerzésével összefüggő nehézségek is. Tekintettel arra, hogy korábban hasonló igényű munka az európai büntetőjog forrásainak és alapvető irodalmának közlésével 1972-ig bezárólag készült (*Jescheck,* H. H.— *Löffler,* K. H. A.: Quellen und Schrifttum des Strafrechts. Bd. 1. Europa. München, 1972. E kötet egész Európát átfogta, a magyar részt *Viski* László állította össze), az egyes országokról szóló tájékoztatók és az egyes főrészek élére illesztett „általános megjegyzések" feladata lett az, hogy a szorosan vett tájékoztatási időszakon (1982—1984) túlterjedő információkat közöljenek, részben az adott állam jogrendszerének, bírósági szervezetének felépítéséről, a büntető törvényhozás jellegéről (kodifikált jog, büntetőjogi résztörvények stb.), a joggyakorlat és a jogirodalom szerepéről, felsőbírósági döntések kötelező jellegéről, a jogirodalom általános jellemzéséről, részben pedig a kötetben szorosan vett „beszámolási időszakot" megelőző évekről. Ezek a gondok a sorozat első kötetét terhelik csupán, a következőket pedig csak annyiban, hogy azoknál az országoknál, amelyek az első kötetben nem szerepeltek, de a második kötetbe felvétetnek, ezeket az információkat ott kell majd közölni.

Az egyes országokra vonatkozó tájékoztatókat követi Barbara *Hubernak,* a kötet társszerkesztőjének az 1982—1984. évek európai jogfejlődését áttekintő, kitűnően sikerült összegező jellegű, közel 50 oldalas tanulmánya, amely a párhuzamos, illetőleg eltérő jellegű tendenciákra, figyelmet érdemlő eseményekre mutat rá a törvényhozásban, a reformtörekvésekben, a joggyakorlatban és a jogi irodalomban. Az összegező tanulmány a jogi matériát teszi a tagolás alapjává a következők szerint: büntetőjog általános része — büntetőjog különös része — mellékbüntetőjog — szankciórendszer — büntetőeljárási jog — büntetésvégrehajtási jog — nemzetközi büntetőjog. Az egyes témákon belüli további tagolás segíti az áttekintést. A kötetet jól használható tárgymutató egészíti ki.

„A büntetőjog fejlődése Európában" c. kötet a maga nemében egyedülálló munka, s remélhetjük, hogy a következő kötetek szélesíteni fogják a bemutatandó országok körét. Ebbéli szándékukban a szerkesztőket csak bátorítani tudjuk.

Kecskés László

Az „Internationales Privatrecht—Internationales Wirtschaftsrecht" című tanulmánykötetről

(Carl Heymanns Verlag, KG, Köln, Berlin, Bonn, München, 1985)

A nemzetközi magánjog tudománytörténetében mindig jellegadó, színvonalérzékeny tényező volt az, hogy a szakma művelői közül ki honnan jött, közben hol járt, hol és mit tanult. A XX. század két igazán nagytekintélyű nemzetközi magánjogászának; Ernst Rabelnek és Albert Ehrenzweignek az életében például megrázó és tragikus esemény volt az, hogy a fasizmus elől menekülve az USA-ba kellett emigrálniuk. A tudomány számára azonban ők mégis rendkívül hasznossá tudták tenni azt a helyzetet, hogy életútjuk két kultúrkört egyesített. Életművük csak értékesebbé vált azáltal, hogy a korábban német—osztrák egyetemeken tanultakat az amerikai modernséggel ötvözték.

Manapság szerencsére az ismeretek nemzetközi méretű bővítésének, gazdagításának már nem megvalósulási alternatívája az életutak tragikus kacskaringója. Vannak viszont mindjob-

Kecskés László egyetemi adjunktus, Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Pécs).

ban elterjedten olyan szervezett lehetőségek, ahol a különböző tudományos kultúrkörök érintkeztetése megoldható. A nemzetközi magánjog művelésében ennek a körülménynek különösen nagy a jelentősége.

1983. szeptember 26. és 30. között rendezték meg az NSZK-beli Ludwigsburgban az Alexander Humboldt alapítvány 8. szakmai szimpozionját. Ennek anyagát 1985-ben „Internationales Privatrecht—Internationales Wirtschaftsrecht" címmel egy 434 oldalas tanulmánykötetben kiadták. Az alábbiakban röviden bemutatásra kerülő könyv a ludwigsburgi szimpozionra 20 országból érkezett résztvevők 28 tanulmányát tartalmazza. A Humboldt alapítványnak nemcsak az a célja, hogy a magasan képzett kutatókat támogassa — ahogy ezt Heinrich Pfeiffer, a Humboldt-Stiftung főtitkára által írt előszóból is megtudhatjuk —, hanem ezen keresztül az is, hogy lehetővé tegye a nyugatnémet kutatók és a külföldi kutatók közötti intenzív együttműködést. Ezért vesznek részt az alapítvány által szervezett szimpozionokon házigazdaként és vitapartnerként német tudósok is a külföldiek mellett. A bemutatásra kerülő kötet tanulmányait egyrészt a tanácskozáson részt vett neves nyugatnémet szakemberek, másrészt pedig a külföldi résztvevők, azaz a Humboldt alapítvány ösztöndíjasai és díjnyertesei írták.

A Humboldt-Stiftung szakmai szimpozionjainak sorában ez, a nemzetközi magánjogi és nemzetközi gazdasági jogi kérdésekkel foglalkozó tanácskozás volt a harmadik jogi tárgyú. Korábban 1973-ban a büntetőjogászok, 1978-ban pedig a közjogászok tartottak nemzetközi rendezvényt. Ezeken is és az 1983-as nemzetközi magánjogi tanácskozáson is az *összehasonlítójogi szempont* kapott domináns szerepet. Az előadásokon is elhangzott nemzetközi magánjogi tanulmányok szerzői közül egyesek összehasonlítójogi szintézisre törekedtek, mások pedig hasznos nemzeti adalékokat igyekeztek nyújtani egy későbbi összehasonlításhoz. A tanulmányok elkészítésének módszerei különbözőek tehát, de az olvasónak ennek ellenére módjában van képet alkotni arról is, hogy a különböző országokban milyen irányban és mennyire jutottak az egyes nemzetközi magánjogi és nemzetközi gazdasági jogi kérdések megoldásában. Az olvasóban rögzülő képet az hitelesíti, hogy a tanulmányok szerzői noha koruk alapján tudósnak, fiatalnak számíthatók, mégis már most is többnyire hazájuk nemzetközi magánjogtudományának irányadó személyiségei.

Bevezetőnek feltüntetett exkluzív tanulmányában Gerhard *Kegel* kölni professzor „A nemzetközi magánjog mai helyzetéhez" címmel írt nagyvonalú, rendkívül jó arányérzékkel szerkesztett tanulmányt. Az elmélet és a jogpolitika útjait a tradícióktól indítva, a Currie és Ehrenzweig neveivel fémjelzett forradalmon keresztül a jelenkor praktikus kihívásainak soráig vezeti végig. Ernst-Joachim *Mestmäcker* hamburgi professzor előadásának a szövege következik ezután a kötetben „Egy világgazdasági rend jogi kérdései" címmel. Ez a tanulmány is az előzőhöz hasonlóan nagyon átfogó, globális kérdéseket tárgyal. Az új világgazdasági rend, az állam és vállalatok relációja, az államszuverenitás és a gazdasági verseny viszonya képezi e munka főbb elvi problémapontjait, majd pedig a világpolgárságról és világméretű társadalomról közöl filozofikus, az európai integrációról pedig gyakorlatias eszmefuttatásokat a szerző. Csak ezután következik a tanulmánykötet tulajdonképpeni első része „A nemzetközi magánjog alaphelyzete" címmel. Ebben a részben többnyire már a szimpozion külföldi vendégeié a szó, akik a nemzetközi magánjog legújabb fejleményeiről, jelenségeiről értekeznek.

Kurt *Lipstein* cambridgei, Klaus *Schurig* passaui és *Vékás* Lajos budapesti professzorok tanulmányainak valahol közös a gondolatbázisa. A belső anyagi jog, különösen a közjogi természetű belső anyagi jog nemzetközi magánjogi figyelembevételének módozataival foglalkoznak lényegében az említettek. Lipstein munkájának a címe: „Közjog és nemzetközi magánjog". Ez a téma a common law újabban strukturálódott jogági szemléletében különösen izgalmas. Lipstein részletesen elemzi a külföldi jogrendszerek feltétlen érvényesülést kívánó normáinak működését a nemzetközi magánjog világában és kitér a minősítés ilyen szempontból felvetődő kérdéseire is.

Klaus Schurig modern terminus technicusokkal megfogalmazott „Lois d'application immédiate és Sonderanknüpfung" című tanulmányának témája egyidejűleg új és régi tárgy a nemzetközi magánjogi gondolkodásban. A „lois d'application immediate" és a „Sonderanknüpfung" intézményei a kolliziós magánjog és a közjog törésvonalán virágoznak. Az előbbi az imperatív szabályok mintegy nemzetközi magánjogi újrafelfedezése folytán jött felszínre a szakirodalomban, az utóbbi pedig a kolliziós jogi gondolkodásban belépő kategóriaként a lex causae-hoz nem tartozó külföldi jogszabályok „különös kapcsolását", alkalmazását, illetve figyelembevételét javasolja. Ez az a két intézmény, amelyek segítségével a nemzetközi magánjog újabban egyre inkább törleszteni igyekszik régi deficitjét: a szociális eszmével és egyáltalán a közjogi normákkal szembeni érzéketlenségét. Sokak szerint a mai nemzetközi magánjog mindenekelőtt azért mond csődöt, mert nem képes a közjogi jellegű normák alkalmazását közvetíteni, pedig ezek a normák ma pótolhatatlan szerepet játszanak a magánérdekek egyeztetésében éppúgy, mint a magánérdekek és a közérdekek összehangolásában.

Ezt a nézetet osztja Vékás Lajos is. Tanulmányának „Az értékorientáció és annak határai a nemzetközi magánjogban" címet adta. Vékás professzor általánosabb összefüggésekbe állítva mutatja be és vizsgálja azt a jelenséget amit Schurig két jogintézmény kialakulásával kapcsolatban érzékeltet. Rámutat arra, hogy nemcsak a fórum értékrendje, nemcsak a fórum kolliziós szabályai által kiválasztott külföldi jogrendszer értékválasztása, hanem a konkrét tényállással szoros, érdemi kapcsolatot mutató esetleges további jog meghatározott értéktételezése is figyelembe jöhet a nemzetközi magánjogi jogalkalmazás során. Természetesen csak ésszerű határok között, amelyek megintcsak a fórum világának értékszűrőjén keresztül vizsgálva húzhatóak meg és mindenekelőtt az illető jogrendszerrel fennálló kapcsolat szorosságára tekintettel és a fórum közrendjének tiszteletben tartására ügyelve állapíthatóak meg.

Kurt *Siehr* (Hamburg—Zürich) „Anyagi jog a nemzetközi magánjogban, transznacionális jog és lex mercatoria" címmel közölt szinte összefoglaló jellegű tanulmányt. Az anyagi jog nemzetközi magánjogbeli funkciójának részletes elemzése mellett elsősorban a transznacionális jog kialakulásáról és képződéséről, valamint a lex mercatoria fogalmáról és jövőjéről közöl érdekes észleléseket. Problémafelvetései hasonlóak azokhoz a kérdésekhez, amelyeket a magyar jogirodalomban Mádl Ferenc korábban már részletesen tárgyalt. (Lásd: *Mádl* Ferenc: Összehasonlító nemzetközi magánjog — a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. Budapest, 1978, uő.: The Law of International Transactions. Budapest, 1982)

Két USA-beli szerző a nemzetközi magánjog legújabb fejleményeinek elméleti adaptálásával próbálkozott. Courtland H. *Peterson* művének a címe: „A modern amerikai nemzetközi magánjog", Friedrich K. *Juenger* pedig „A nemzetközi magánjog átalakulása és átalakítása" címmel jelentetett meg tanulmányt. A sapporoi Joshiaki Sakurada leközölt anyagának a címe: „A kollíziós jog hatóköre és funkciója". Ennek a tanulmánynak az értékei inkább jogtörténeti jellegűek. Elsősorban Savigny nemzetközi magánjogi életművének értékelésére szorítkozik ugyanis és kevés figyelmet szentel annak bemutatására, hogy a kollíziós jogi jogterület újabban miként mozdult el a korábbi gondolatoktól.

A nemzetközi magánjog általános kérdéseivel foglalkozó első fejezet tanulmányainak sorát egy török szerző, az ankarai Tuğrul *Ansay* műve zárja. Ő „Az új török nemzetközi magánjogi törvény" című írásában rövid előzményismertetést és kommentárt nyújt az 1982. évi török kódexről. E témának a tanulmánykötet „általános részében" való szerepeltetését a török jogfejlődés összehasonlító jogi szempontból rendkívül érdekes „szervetlen" európai orientációja indokolja. A török jogfejlesztés köztudott svájci relációin túlmenően a nemzetközi magánjogra specifikáltan elsősorban a francia állampolgársági elv adaptációjára és a vendégmunkások nagy NSZK-beli kiáramlása folytán az ottani joggyakorlattal kialakult interferenciákra hívja fel a figyelmet a török kodifikációt koncepcionáló Ansay professzor.

A tanulmánykötet további három fejezetének anyagáról az alábbiakban tartalomjegyzékszerű ismertetést adunk. A második fejezet „A nemzetközi kereskedelmi és gazdasági jog" címet viseli és lényegében *a nemzetközi kartelljog* kérdéseivel foglalkozik. Warren S. *Grimes* (Washington): A „Laker" ügy, avagy az amerikai kartelljog extraterritoriális alkalmazása. Akira *Shoda* (Tokió): Egységesítés a nemzetközi kartelljogban, Ulrich *Immenga* (Göttingen): A kartelljog extraterritoriális alkalmazásának alapelvei a német jog és az európai közösségi jog alapján, E. P. *Ellinger* (Clayton): Antitröszt-jogi nézőpont Ausztráliában, Paul B. *Larsen* (Washington): A tengeri fuvarozási jog revíziója, Velimir *Filipovic* (Zágráb): Fuvarozói felelősség a jugoszláv jog szerint és a Hamburgi Szabályok című tanulmányai szerepelnek itt.

A harmadik fejezet a *nemzetközi iparjogvédelemé és a nemzetközi szerzői jogé.* Itt a következő írások találhatók: Eugen *Ulmer* (München): A „Fremdenrecht" és a nemzetközi magánjog az iparjogvédelem és a szerzői jog területein, Stig *Strömholm* (Uppsala): A szerzői jogi szerződés és a nemzetközi magánjog, Hiroshi *Saito* (Niigata): A filmalkotások, a munkaviszony keretében létrehozott alkotások és a software szabályozási különbségei és ezek nenzetközi magánjogi megnyilvánulása, Friedrich-Karl *Beier* (München): Az iparjogvédelmi szerződések nemzetközi magánjogi megítélése, Frank *Gotzen* (Löwen): Iparjogvédelmi és szerzői jogi joggyakorlat az európai bíróságokon, Joseph *Straus* (München): A munkavállalói találmányok nemzetközi magánjogi megítélése az európai szabadalmi jogban.

A negyedik fejezet címe: *„Nemzetközi házassági és gyermekjog".* A tanulmányok pedig: Dieter *Henrich* (Regensburg): Egyéni igazságosság és típusképzés a házassági és gyermekjog területén a német nemzetközi magánjogi törvény tervezetében, Miguel *Betancourt* (Bogota): Házasságkötés és bontás a kolumbiai nemzetközi magánjogi törvényben, Andreas H. *von Wyk* (Stellenbosch): A nemzetközi házassági jog néhány problémája Dél-Afrikában, Ergun *Özsunay* (Isztambul): Török nemzetközi házassági és gyermekjog, Peter E. *Nygh* (Sydney): A gyermek a nemzetközi magánjogban, Carol S. *Bruch* (Davis): Új fejlemények a nemzetközi magánjogban: az interlokális és nemzetközi szülői felügyeleti jog.

Takács Albert

Szamel Katalin: Állampolgár és közigazgatás című kandidátusi értekezésének vitájáról

Ma már a közigazgatással, annak különböző vonatkozásaival és megközelítési módjaival foglalkozó munkák könyvtárakat töltenek meg. A tudományos érdeklődésnek ez a kiterjedése nagyon is érthető, hiszen a modern államban a legvirulensebben fejlődő szervezeti rendszerré a közigazgatás vált. A közigazgatás működése és minősége nemcsak a többi állami szerv tevékenységét érinti lényegbevágóan, hanem a társadalom „üzemét" is; sőt a társadalom elemi egységének: az egyénnek az életviszonyait a maguk konkrétságában az állami szervek közül a közigazgatás formálja a legkiterjedtebben és a leghatásosabban. A közigazgatás funkcionálásának megítéléséhez figyelembe kell tehát venni azokat a működési formákat és módozatokat, amelyekkel a többi állami szervhez kapcsolódik, de legalább ennyire jelentős ebből a szempontból az a tevékenysége is, amellyel és ahogyan a társadalmat irányítja, amellyel és ahogyan az egyénnel, az állampolgárral kapcsolatban áll. *Szamel Katalin* disszertációja — amelynek opponensei az Akadémia székházában 1985. november 22-én megtartott nyilvános vitán *Madarász Tibor* egyetemi tanár és *Nagy Endre* egyetemi docens voltak — a közigazgatás sokrétű kapcsolatrendszerének ezt a második nagy területét vizsgálja.

A modern államban a hatalmi viszonyok hálóját a nagy szervezetek feszítik ki, s ebben a hálóban az egyén nemegyszer tehetetlenül vergődik, de a legjobb esetben is olyan mellékszereplővé válik, akit az állam „lényeges" vonásainak meghatározásakor nem kell túl komolyan venni. Nos, Szamel Katalin értekezése éppen az *állampolgárt állítja vizsgálódásainak középpontjába,* s magát a közigazgatást is az állampolgár, az egyén helyzetének és közigazgatáshoz fűződő viszonyának elemzésén keresztül tárgyalja. A gondolatvezetés optikájának ilyen megválasztása nem egyszerűen a mondandó előadásának technikai kerete, hanem — a szó valódi értelmében — világnézeti állásfoglalás az egyén védelmében. Nem véletlenül mondotta Madarász Tibor — a disszertáció téma- és szempontválasztásával kapcsolatban —, hogy „nem túlzás korunkat olyannak minősíteni, amelyben az állampolgár és a társadalmat irányító bürokrácia közötti szakadékot veszélyes méretűvé teheti ... a közigazgatás nagyra nőtt és meghatározó befolyása a társadalomra ...". A közigazgatás megnövekedett befolyását a disszertáció is a modern államiság egyik alapvető vonásának tartja és abból a szükségszerűségből vezeti le, amely a liberális államkoncepció feladásához és a *beavatkozó állam* eszméjének megfogalmazásához vezetett. A beavatkozó államot megtestesítő, megerősödő közigazgatás mögött a „dologi meghatározások" kényszerítő ereje munkál,

Takács Albert tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

így nyilvánvaló, hogy a közigazgatással szemben hátrányos pozícióba kerülő egyén helyzetét sem lehet csak jogi szempontok és garanciák hatókörében megérteni. Noha az igazságosság, egyenlőség szempontjait érvényesítő jogi szemléletnek itt is megvan a maga jelentősége és haszna — hiszen a jog érvényesülése a törvényesség állapotán is mérhető —, Szamel Katalin értekezésében az állampolgári viszonyokat szabályozó tényezők szociológiai megmérettetését is múlhatatlanul fontosnak ítéli. A hagyományos felfogás az állampolgár és a közigazgatás viszonyának elemzését csak jogi keretben tudja elképzelni, s e keret tartalmát lényegében az állampolgári alapjogokban jelöli meg. A disszertáció szerint ez már önmagában is a jogi és nem jogi elemeket egyesítő komplex probléma leegyszerűsítése, de ehhez képest szokásos egy még végzetesebb hiba is, amely az állampolgári jogokat az alkotmányos jogokra redukálja. Szamel Katalin úgy véli, hogy nem lehet megelégedni csupán az alkotmányi garanciákkal, hanem azt is figyelembe kell venni, hogy milyen garanciát biztosít a jogi szabályozás többi területe. Az alkotmányos szabályozás konkretizálása az állampolgárok tényleges helyzetének kialakításában igen fontos szerepet játszik, sokszor fontosabbat, mint maga az alkotmányos előírások. Elegendő itt Marx híres megállapítására utalni, amelyet az alkotmányos alapjogok „széljegyzetben" való visszavonásával kapcsolatban tett a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" című munkájában.

Ezt követően Szamel Katalin sorra veszi az állampolgár és a közigazgatás kapcsolatával foglalkozó fontosabb és jellegzetes nézeteket, kimutatva azt, hogy ezekből mi hasznosítható az állampolgár védelmében és mi az, amely abszolutizálva csupán korlátozott vagy látszat garanciákat nyújthat. Elsőként azt a megközelítést említi, amely az állampolgár—közigazgatás viszonyt *eljárási kérdésként* kezeli. E nézetek a jogon belüli szférában igen lényeges szerepet töltenek be, korlátjuk azonban, hogy legfeljebb azoknak az alapjogoknak építheti ki a garanciarendszerét, amelyeket a jogrendszer már védelemre érdemesnek minősített. Az „eljárási szemlélet" így az állampolgár összes közigazgatással kapcsolatos gondjára nem hozhat megoldást. Az állampolgár—közigazgatás kapcsolat következő aspektusa a *szociálpszichológiai,* amely főként a konfliktushelyzetek megragadására alkalmas. Ez a tulajdonképpen interakcionalista irányzat a mikrokonfliktusok felismerésében és megoldásában adhat segítséget, ám a „nagy" társadalmi problémák megoldásában nem. Jól példázza ezt a nyugaton elterjedt „bürgerfreundliche Verwaltung" teória minden előnye és gyengesége. A *bürokráciafelfogások* ugyancsak kínálnak fogódzókat az állampolgár—közigazgatás reláció megértéséhez és zökkenőmentes megvalósításához, ám — mint erre a disszertáció rámutat — a bürokratikus negatívumok felszámolása önmagában nem oldhatja meg a reláció valamennyi gondját, különösen nem a beavatkozó állam közigazgatása esetében.

A közigazgatás és az állampolgár kapcsolat sokrétű megnyilvánulási formája és jelentéstartalma miatt a disszertáció szükségképpen érvényesített egyfajta interdiszciplinaritást, úgy azonban — mint ezt Madarász Tibor elismerően kiemelte —, hogy végül is a vizsgálódások eredményei az állam- és jogtudományokat gazdagítják. Az opponens véleménye szerint a téma ilyen komplex feltárása önmagában is új tudományos tett. Éppen a közigazgatás komplexitásának módszertani kifejezése okozhat azonban olyan értelmezési problémákat, amelyekben az azonos és a nem azonos — mint erre Nagy Endre rámutatott — differenciálatlan egységben olvad össze. Madarász Tibor is hangsúlyozta, hogy valamely jelenség globális problémakénti kezelése a hibás általánosítás veszélyével is járhat. Mindkét opponens úgy vélte, hogy a *túláltalánosítás* nyomán *az* állampolgár és *a* közigazgatás szembeállításában lényeges konkrét szempontok homályosodnak el: éspedig Madarász szerint a politikai rendszerek különbségeiből fakadó eltérések, Nagy szerint pedig az a társadalmi fenomén, amelyet Rickert nyomán „történeti individumnak" nevezünk. Szamel Katalin válaszában arra hivatkozott, hogy a társadalmi és történeti különbözőségek rejtenek magukban annyi közöset, amennyi bizonyos elméleti általánosítások elvégzéséhez szükséges. A különbségektől, specialitásoktól persze nem lehet elvonatkoztatni a következtetések levonásánál, a konkrét javaslatok megfogalmazásánál. Ilyen értelemben azonban a disszertáció a realitások talaján maradt.

Az állampolgár és a közigazgatás viszonyának hagyományos felfogásával szemben az értekezés új megközelítést választ: a dolgozat a kapcsolatot nem szűkíti le az állampolgár és a közigazgatás közvetlen interakcióira, amelyben az állampolgár eleve meghatározott jogokkal és kötelességekkel rendelkező ügyfél, akivel szemben a közigazgatás a jogosultságok és kötelezettségek megállapítója, hanem az értekezés értelmében *az állampolgár a közigazgatás partnere,* akinek a közigazgatás összes cselekvéseihez köze van. Biztosítani kell tehát számára azt a lehetőséget, hogy a közigazgatás cselekvésének előfeltételeit, magát a cselekvéseket előíró állami-hatalmi mechanizmust befolyásolni tudja. A hatóság—ügyfél kapcsolat szemléleti meghaladását a disszertáció értékes vonásának tartotta Madarász Tibor. E megoldással magyarázható, hogy az értekezés egyszerre képes az állampolgárt az elemzés középpontjába állítani és az összes közigazgatási jelenséget az állampolgárra vonatkoztatva vizsgálni.

Azt is látni kell azonban — írja a disszertációban Szamel Katalin —, hogy az állampolgár befolyásolási igénye csak *egy* a közigazgatásra ható *elvárásrendszerek* között, még abban az esetben is, ha ez a befolyásolás valóban hatékony. Csak elméletileg igaz, hogy a közigazgatás számára az állampolgár az egyedüli kiindulás és a végcél, mert a közigazgatásnak emellett tökéletes végrehajtónak, megújulásra késznek, de törvényesen következetesnek, hatékonynak, ám olcsónak is kell lennie. A sor folytatható. Az állampolgár szempontjai ebben az elvárásrengetegben csak akkor nem vesznek el, ha mögöttük az állampolgárok jogainak és érdekeinek érvényesíthetősége jelen van. Vagyis, ha a közigazgatás minőségének megítéléséhez, e minőség létrehozásához az állampolgárok objektív java és érdeke a valódi mérce, amely ennek ellenére a szubjektumtól sem vonatkoztatható el.

Az állampolgár számára az alapjogok — közéjük sorolva a „befolyásolás jogát" is — egyik *legfőbb garantálója* maga a közigazgatás. Ezt a megközelítési módot opponensi véleményében Nagy Endre igen pozitívan értékelte. Az opponens egyetértett Szamel Katalin okfejtésével, miszerint a közigazgatási garancia nemcsak azt jelenti, hogy a közigazgatásnak kötelessége a saját jogalkotó tevékenységével az alapjogok megvalósításában közreműködni, s ennek során — mint azt Nagy Endre külön is hangsúlyozta — az alkotmányos premisszákat a konklúziókban is megőrizni, hanem az is feladata a közigazgatásnak, hogy az állampolgári jogok megvalósításának szervezeti-intézményi feltételeit megteremtse. A materiális feltételek ezen aktív biztosítása különösen a szociális jo-

gok érvényre juttatásában nélkülözhetetlen. Ennek ismételt tudatosítása nem felesleges, mert napjainkban olyan tendenciák kezdenek lábrakapni, amelyek a közigazgatást szívesen felszabadítanák ilyen irányú kötelezettségei alól — mondotta Nagy Endre.

A disszertáció kitért arra a problémára is, hogy a közigazgatásnak elvileg valamennyi állampolgári jogot *egyidejűleg* kell érvényesítenie. Korlátozott lehetőségeire tekintettel a közigazgatás szükségképpen állapít meg prioritásokat ebben a körben, s ez a szelektálás a közigazgatást a társadalmi feszültséggócok jelzésében és feloldásában is fontos szerephez juttatja. Éppen ez a szelektálás vezet a közigazgatás „átpolitizálódásához", amely tovább növeli a közigazgatás társadalmi súlyát. Ebből az aspektusból érthető a disszertáció azon tétele, hogy mindenféle politikát befolyásolni kívánó tevékenység számára a közigazgatás az egyik legjelentősebb célpont kell legyen.

A közigazgatás midőn az állampolgári alapjogokat *konkretizálja,* maga is újabb jogokat állapít meg az állampolgárok részére. A disszertáció meggyőzően mutatja be, hogy e folyamatban az állampolgári jogok hipotézisszerűen megállapított terjedelme változik, az állampolgári jogok terjedelme kibővül. Az állampolgári jogok a szabályozás módjától függően különböző erősségűek lehetnek. Kétségtelenül legerősebbek az *alanyi jog* jellegű jogosultságok. Az alanyi jog jellegű jogosítványok így kiváltképpen alkalmasak arra, hogy az állampolgár közigazgatással szembeni kiszolgáltatott helyzetét megszüntessék, az állampolgárt egyenrangú partnerré tegyék. A közigazgatás is az alanyi jogok alapján kényszeríthető leginkább abba a pozícióba, hogy e jogok érvényesítésének előfeltételeiről gondoskodjon. Természetes kívánalom tehát, hogy minél több állampolgári jog alanyi jogosultság formájában fogalmazódjék meg, de ezt a megoldást abszolutizálni sem helyes, hanem — mint azt Madarász Tibor egyetértően kiemelte — az alanyi jog és a jogos érdek differenciált kezelésével kell a szabályozási lehetőségeket kialakítani. A *jogos érdek* formájában megjelenő állampolgári jog annál is inkább szükséges realitás, mert a jogérvényesítés feltételeinek szűkös volta miatt nemegyszer az alanyi jogok érvényesülése is csorbát szenved, s így az alanyi jogok tekintélye is károsodik. Ahol a jogalkotó a szituáció diktálta lehetőségekhez képest „felülígér", ott érvényesíthetetlen jogot alkot, amely mind az állampolgár, mind a közigazgatás szempontjából rendkívül torzító tényező. Ilyen esetekben — legalábbis átmenetileg — indokoltabb az igények jogos érdek formájában történő elismerése. Ekkor a közigazgatásnak mérlegelési és prioritás-felállítási lehetősége van, s ennek alapján jogszerűen dönt, amikor jogosultságot állapít meg vagy ezt megtagadja. A szükségesség azonban nem erény, s Szamel Katalin rámutat, hogy a közigazgatás ilyen típusú eljárása jóval kevesebb biztonságot nyújt az állampolgár számára, mint az alanyi jog érvényesítése során követendő processzus. E témakörben az értekezés még két állampolgári jogosultság jellegű területet tárgyal: éspedig a *jogilag nem tiltott érdekekét* és a *jogosultság jellegű kötelezettségekét.* Mindkét esetben az állampolgári jog érvényesülése a közigazgatás működésétől függ.

Az állampolgári jogosultságok — bármelyik előbb említett formájukról legyen is szó — csak akkor érvényesíthetőek, ha létezik egy e célra szolgáló, jogilag előírt *eljárási rend.* Az értekezés gondolatmenetéből az következik, hogy az állampolgári jogok összességének valódi garanciái nem a hatóság-ügyfél kapcsolatokat rendező eljárási törvényben keresendőek csupán, hanem az eljárás fogalmát kell *kiterjeszteni.* A disszertáció kiterjesztett eljárásfogalmát Nagy Endre opponensi véleményében új tudományos eredménynek ítélte. Erre annál is inkább szükség van, mert a mai közigazgatásban a hagyományos hatóság-ügyfél jellegű kapcsolatok az össztevékenységhez viszonyítva csökkennek — Nagy Endre szerint például az NSZK-ban csupán 2/5 részt tesznek ki —, s a közigazgatás politikaformáló szerepe éppen a nem hagyományos közigazgatási működési formákban bontakozik ki. Bár az eljárás kiterjesztése a közigazgatás összes cselekvési formájára a tradicionális jogdogmatikai kereteket néhány ponton szétfeszíti, ezt a kockázatot azonban mégis vállalni kell, mert az élet erre kényszerít. Az eljárás kiterjesztésének természetes következménye mármost — írja Szamel Katalin —, hogy az állampolgárnak minden olyan területen beleszólást kell engedni a közigazgatás működésébe, amelyeken az az ő viszonyait érintően, azokra kihatóan döntéseket hoz. A hagyományos eljárás garanciarendszerének önellentmondása — olvasható a disszertációban —, hogy *épp annak a szervezetnek* kell a garanciákat nyújtania az állampolgár számára, amellyel szemben azokat védelemnek szánták. Ez adja meg egyébként az értelmét az összes közigazgatás feletti külső kontrollnak. Ide kapcsolódva Nagy Endre idézte Engels ismert, ám kevéssé hivatkozott nézetét a közigazgatás bírói ellenőrzésének szükségességéről, s rámutatott az ehhez elengedhetetlen jogtechnikai formák kidolgozásának mindmáig tartó hiányosságaira.

Úgy tűnik, hogy a modern társadalomban a közigazgatás ugyancsak hasonlatos a palackból kiszabadult szellemhez, főként abban a tekintetben, hogy nehezen parancsolható vissza a helyére. Nos, Szamel Katalin értekezésében az *állampolgári részvétel* különféle módozataiban fedezi fel azt az intézményesíthető formát, amely alkalmas a közigazgatás egyes működésbeli fogyatékosságainak kiküszöbölésére, továbbá arra is, hogy a képviseleti szervek „kiegészítőjeként" kontroll alatt tartsa a közigazgatási szervek működését. A disszertáció e részét, különösen az állampolgári részvétel indokainak taglalását, Madarász Tibor opponensi véleményében igen figyelemreméltónak ítélte. Elméletileg nagyon érdekes a disszertációnak az a megállapítása, amely a részvétel lehetőségét az állami szervek megnövekedett legitimitás-igényével hozza összefüggésbe. Emellett nem lényegtelen természetesen az sem, hogy az állampolgári részvétel a közigazgatás tehermentesítésére, illetve szakszerűségének és demokratizmusának növelésére is alkalmas lehet. Számos példa idézhető — éppen ebben a tekintetben —, amikor maga a politikai vezetés ösztönzi a részvételi formák szaporítását vagy netán tartalommal való megtöltésüket. A tipikus azonban mégis az állampolgár és közigazgatás „együttműködésének" ún. *konfliktusos* formája. A disszertáció utal arra, hogy a többi részvételi forma is átfordulhat a konfliktusosba. Az állampolgári részvétel egyébként alapvető állampolgári érdek, hiszen ezen az úton elősegíthető az állampolgárok érdekeinek megfelelő közigazgatási döntések meghozatala. Mindemellett az állampolgári részvételi formákat gyakran fenyegeti a formalitás veszélye, amely tény arra utal, hogy a részvételi lehetőség megteremtése önmagában nem elégséges eszköz a részvételi jog érdemleges gyakorlására. A tényleges részvételnek a kulcskérdése a disszertáció szerint az *állampolgárok informáltsága.* Az állampolgári tudat fejlődése és a demokrácia tágabb összefüggései tekintetében csak az informáltság és a részvételi forma együttesének van hatása. Az

opponensek a részvételről szóló fejtegetéseket színvonalasnak, elméletileg szépen kimunkáltnak tartották. Madarász Tibor azonban az állampolgári részvétel hazai intézményesítése érdekében felhasználható konkrétabb koncepció kidolgozását hiányolta a disszertációból, míg Nagy Endre az állampolgári részvételnek a dolgozatban adott meghatározását tartotta két szempontból túlságosan tágnak. Egyrészt — érvelt az opponens — a részvétel fogalmába nem szabad felvenni a befolyásolást, másrészt elméletileg is jelentős a különbség az államhatalomban, illetve a közigazgatásban való részvétel között, s ezt a részvétel definiálásában is tekintetbe kell venni. Válaszában Szamel Katalin utalt arra, hogy az empirikus vizsgálatok tanúsága szerint az állampolgárok közigazgatást befolyásolni törekvő magatartása nemegyszer hatásosabb, mint a szociológiában „együtthatározás" névvel illetett részvételi formák. E konfliktusos befolyásolási forma egyébként az állampolgárok együttműködési készségének jobban megfelel, mint a különféle jogi előírásokon alapuló intézményes együtthatározási lehetőségek. Ezekre tekintettel a részvételből indokolatlan volna a befolyásolás mozzanatát kirekeszteni vagy éppen a két kategóriát szembeállítani egymással. Nagy Endre második kifogását illetően Szamel Katalin azzal érvelt, hogy az államhatalom és a közigazgatás határai ma már alig-alig vonhatóak meg. A definíció logikája csak az államszervezet logikájához igazodhat. Az elkülönített részvételi módozatok csak akkor őrzik meg garanciális jellegüket külön-külön is, ha az állami szervezetben nincsenek áthatások vagy átfedések a funkciók között. Ezekre tekintettel Szamel Katalin úgy vélte, hogy az állampolgári részvétel disszertációjában adott definíciója továbbra is fenntartható. Eszerint: „állampolgári részvételnek kell tekinteni az állampolgárok minden olyan jogszerű közrehatását, amely az állami (államigazgatási) szervek egyedi, konkrét vagy normatív döntéseinek előzetes vagy utólagos befolyásolására közvetlenül vagy közvetve irányul köz-, csoport- vagy magánérdek érvényesítése céljából, méghozzá függetlenül attól, hogy a jog a részvételt intézményesíti (előírja-e) vagy sem".

Az opponensek Szamel Katalin válaszait elfogadták. A Bíráló Bizottság indítványozta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Szamel Katalin részére az állam- és jogtudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.

Hack Péter—Polt Péter

Kollokvium a büntetéshez való jogról

Egy nemzetközi tanácskozássorozat utolsó eseményére került sor 1985. szept. 24 és 27. között a Heves megyei Noszvajon. Néhány évvel ezelőtt az Összehasonlító Kriminológia Nemzetközi Központja kezdeményezte, hogy a világ különböző nyelvi-kulturális régióiban szervezett konferenciákon a jogtudomány művelői vitassák meg azt a — napjainkban új választ igénylő — kérdést, hogy mi a büntetéshez való jog lényege.

A Magyarországon német nyelven lebonyolított regionális kollokvium a középkelet-európai térség rendezvényeként illeszkedett a sorozatba. Hét országból mintegy 40 résztvevő három napon keresztül tanácskozott a címben jelzett témáról.

A konferencia szervezését az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bűnügyi Tudományok Intézete, a Magyar Kriminológiai Társaság és a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság Magyar Nemzeti Csoportja vállalta. A rendezvény egyben része volt az Eötvös Lóránd Tudományegyetem fennállásának 350. évfordulója alkalmával megrendezett ünnepi eseménysorozatnak is.

A szervezők meghívását elfogadva részt vett a tanácskozáson Nyiri Sándor a Legfőbb Ügyész helyettese, Czili Gyula a Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettese, Ladvánszky Károly belügyminiszter-helyettes és Gödöny József az OKKrI igazgatója is.

A büntetéshez való jog problematikája nem újkeletű. Filozófusok és jogászok nemzedékei próbálták igazolni a büntetés jogát, megvonni korlátait. A kérdés vizsgálata azonban ma is épp oly időszerű, mint régen. Ahogyan arra Király Tibor vitaindító hozzászólásában rámutatott, a büntetőjogi tételek, értékítéletek az adott történelmi korhoz, feltételekhez kötődnek és ezek változása az értékek megítélésének változását eredményezi. Felhasználva a korábbi tapasztalatokat, eredményeket, valamennyi nemzedék elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt új elemekkel járulhat hozzá ennek az alapvető büntetőjogi problémának a tárgyalásához.

Az érdemi vitát előmozdítandó a kollokvium szervezői 3 altémát jelöltek meg. Ezek: „A büntetőhatalom korlátai", „A büntetéshez való jog igazolása" és „A bűncselekményekre való társadalmi reagálás" voltak. Természetesen az altémák — ahogyan azt *Denis Szabó* (Montreal) az Összehasonlító Kriminológia Nemzetközi igazgatója a konferenciát értékelő zárszavában is kifejtette — egymáshoz szorosan kapcsolódó, egymást helyenként átfedő problémákat jelentenek, amelyeknek mereven elkülönített megvitatása aligha képzelhető el. Így nem csekély terhek hárultak a vitaülések elnökeire és vitavezetőire, akiknek feladata volt a vitának az előre eltervezett menetrend szerinti irányba terelése.

Az első kérdéskör „A büntető hatalom korlátai" című altéma volt, amelynek keretében a büntetőjog által védett értékek, történelmi, kulturális, társadalmi változások és változatok, a büntetés helyettesítése, alternatívák és depönalizáció kérdéseit javasolták a szervezők megvitatásra. Az érdemi vita Király Tibor felszólalásával kezdődött, aki miután kifejtette álláspontját a büntető hatalom történelmi, kulturális kötöttségeiről, két általa lényegesnek tartott kérdést fogalmazott meg. Az első az volt, hogy az állam mint a büntető hatalom birtokosa bármely tárgy védelméről rendelkezhet-e? Másrészt megtehet-e az állam mindent azon a téren, hogy az egyes bűncselekményekre milyen büntetést alkalmaz? Válasza ezekre a kérdésekre igenlő, de azzal a megkötéssel, hogy az állam ilyen értelmű döntései a társadalom fejlettségi szintjétől függenek, a társadalom törvényei kötik az államot abban, hogy meddig mehet el.

A felszólalásban kifejtett gondolatok élénk vitát indítottak el. Wolfgang Naucke (Frankfurt a. M.) határozottan állást foglalt azon nézet mellett, hogy az állam számára feltétlen korlátot jelent az állam és társadalom viszonya, amely viszony meghatározó eleme az egyén állásfoglalása. Álláspontja szerint a büntetőjognak a személy elleni erőszakos bűncselekményekre kellene korlátozódnia, mivel ez az a terület ahol az államnak be kell avatkoznia. Szabó András támogatva Király Tibor véleményét, azt állapította meg, hogy az állam elhatározásai metajurisztikus büntetőjogon kívüli politikai elemektől függenek, így hiába hangoztatjuk fenntartásainkat, az állam azt tesz amit akar, hiszen a politikai hatalomnak vannak természetes és társadalmi korlátai, de nincsenek elvi határai. Király Tibor kérdésére tehát

---

Hack Péter tudományos továbbképzési ösztöndíjas, Tudományos Minősítő Bizottság (Budapest).

Polt Péter egyetemi adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

az a válasza, hogy az állam, illetve a jog bármit megtehet ami nem mond ellent a létező társadalmi feltételeknek.

Sajó András véleménye szerint a szembenálló álláspontok sokkal közelebb vannak egymáshoz, mint az első pillantásra tűnik. A feltett kérdésekre adott igenlő és tagadó válaszok ugyanis a megközelítés különböző szintjeit fejezik ki. Békés Imre hasonlóképpen hangsúlyozta, hogy a hatalom korlátainak kérdését csakúgy mint a dekriminalizációt a büntetőjog történetisége keretében kell vizsgálni.

A vitának ezt a vonalát folytatta Marian Cieslak (Gdansk) megállapítva, hogy először meg kell vizsgálnunk, milyen államról van szó. Véleménye szerint a diktatórikus állam mindent meg tud tenni, még az elképzelhetetlent is, bár ez csak igen rövid ideig tarthat. Csak a demokrácia, mégpedig az igazi demokrácia esetén veszi a társadalmat az állam figyelembe, így kizárólag a valódi demokráciában vizsgálható értelmesen az a kérdés, hogy meddig terjed az állam szabadsága.

Az első napi vita másik fő kérdése a büntető hatalom erkölcsi korlátja volt: Erich Bucholz (Berlin) úgy vélte, hogy a büntető hatalom korlátait a büntetőjog korlátain keresztül lehet megérteni és megvizsgálni. A büntetőjogi felelősségre vonásnak két tényezőn kell alapulnia, egyrészt hogy legyen egy konkrét, objektív bűncselekmény, másrészt az adott cselekmény azért legyen bűncselekmény, mert a magatartás erkölcsi normát sért. Erich Bucholz felszólalásához kapcsolódva Erdei Árpád a jogellenesség, illetve erkölcsellenesség egymáshoz való lehetséges viszonyát fejtegette, Gönczöl Katalin viszont arra hívta fel a figyelmet, hogy óvatosnak kell lennünk amikor az erkölcsöt valamiféle homogén kategóriának tételezzük, hiszen a társadalomban különböző szubkultúrák léteznek, amelyeknek erkölcsi rendje eltér vagy eltérhet a társadalom egészének erkölcsi rendjétől.

Denis Szabó e két utóbbi hozzászólásra válaszul fejtette ki, hogy a jog szerepét különböző társadalmi modellekben kell értelmezni. Véleménye szerint három alapvető modell állítható fel. Az első az integrált társadalom modellje, amelynek középpontjában az egyén áll, akinek normasértő magatartását a lelkiismeret szankcionálja az indivídum síkján. Az egyént a csoport veszi körül mint második szint, amely az elfogadással vagy elutasítással jelzi értékítéletét. A harmadik szint a jog és a törvény formalizált szintje.

A második modellben különböző szubkultúrák léteznek, ezeket a formális jogi szankció, a jog értékítéletének kifejezése fogja felülről egybe. Végül a harmadik modell a dezintegrált társadalom — erre példa napjainkban Libanon —, ahol a második modell többszöröződése figyelhető meg. Nyilvánvaló, hogy e modellek mindegyikében más és más a jog és az állam szerepének megítélése.

Földesi Tamás hangsúlyozta, hogy valódi egységnek a társadalmat mint totalitást kell tekinteni. A tiszta államhatalom mítosz, annak ellenére, hogy túlsúlya — manipuláció révén — lehetséges.

Fritz Sack (Hamburg) indítványozta, hogy a vita térjen ki a jog autonómiájának kérdésére, mégpedig egyrészt a jognak az állammal szembeni autonómiájára, másrészt pedig a társadalommal szembeni autonómiájára. Érdemes megvizsgálni az interpretációs hatalom kérdését a jogalkalmazásban, valamint azt, hogy mit értünk a jog, az állam, a társadalom fogalmán, mert ha eltérő tartalmú fogalmakkal dolgozunk, látszólag egybehangzó megállapítások is fejezhetnek ki különböző értelmet.

A büntető hatalom korlátaihoz tartozó következő vitatéma a dekriminalizáció és a büntetés alternatíváinak kérdésköréhez kapcsolódott. Az alapvető problémát Horst Schüler-Springorum (München) fogalmazta meg.

Feltette a kérdést, vajon miért foglalkozunk az alternatívákkal, mi lehet jobb, mint a büntetőjog. Szerinte az alternatívák nem jobbak, csak kevésbé rosszabbak mint a büntetőjog. A büntetés vitathatatlanul mindig okoz valamilyen kárt, ráadásul végrehajtása kevés eredménnyel jár. Haladásnak tartjuk, hogy nincs kegyetlen büntetés, de nem feledkezhetünk meg az általánosan alkalmazott szabadságvesztés számos hátrányos mellékhatásáról. A szabadságvesztés általában természetellenes és végrehajtása okozza a legtöbb kárt. A fejlődés helyesnek látszó iránya a felfüggesztett szabadságvesztés felé mutat, de ez nem jelenti azt, hogy a minden büntetésre alkalmazható alternatívát találtuk meg. Ugyanakkor a felfüggesztett szabadságvesztés is olyan Damoklesz-kard, amely bármikor lesújthat az elítéltre.

A felszólalás végül hangsúlyozta a garanciális alapelvek fontosságát, amelyeket a büntetőeljárás biztosít az elkövető számára.

Vigh József hozzászólásában elengedhetetlennek tartotta annak eldöntését, hogy korlátozhatjuk-e a büntetés fogalmát kizárólag a büntetőjogra, vagy szélesebb, társadalmi méretekben kell gondolkodnunk.

Denis Szabó az elítéltek személyiségének eltérő vonásaira hívta fel a figyelmet. Lényeges, hogy az elítéltek száma a deszocializált személyek között a legnagyobb, míg a szocializált bűnelkövetők gyakrabban maradnak büntetlenül.

Szabó András nagy vitát kiváltó hozzászólásában határozottan állást foglalt a különböző alternatívák, depönalizáció és elterelés abszolutizálása ellen. A büntetőjog mindenkori reformja a változó társadalmi feltételeknek megfelelően szükséges, de a büntetőjog valódi ultima ratio, amelyet ilyenformán nem helyettesíthet más. Képtelenség a büntetőjog szemére vetni, hogy nem elég hatékony, majd ennek alapján felváltását követelni. A büntetőjog nem vállalhatja át a szociálpolitika, az oktatáspolitika feladatait és kudarcait sem. A büntetőjog hatékonysága egyébként sem azonos a büntetőszankció hatékonyságával.

„A büntetés jogának igazolása" és „A bűncselekményre való társadalmi reagálás" című altémák megvitatása során több felszólaló reagált közvetlenül vagy közvetve Szabó András gondolataira. Többek között Günther Kräupl (Jena), Erich Buchholz, Horváth Tibor más és más oldalról közelítve, — de végső kicsengésében kiálltak a tradicionális büntetőjognak a társadalom igényeihez igazodó fenntartása mellett. Nézetük szerint a büntetés olyan, a történelem által igazolt és kényszerrel biztosított malum, amely igazságos, ha válasz arra a cselekményre, amely a társadalom erkölcsébe ütközik.

Dagmar Cisarova (Prága) a büntetőjogot mint az államhatalom eszközét jellemezte kiemelve osztályjellegét, míg Günther Kräupl amellett érvelt, hogy a konvencionális büntetőjog „visszaszorítása" nem mennyiségileg, hanem csak minőségileg képzelhető el.

„A bűncselekményre való társadalmi reagálás" altéma hozzászólásainak a tárgyát az igazságszolgáltatás működése, a bírósági út kizárólagossága, a közigazgatás reagálása, a társadalmi eszközök problémái alkották.

Király Tibor meghatározó követelményként jelölte meg, hogy büntetőjogi szankciót csak adott szervezetű, független, elvszerűen eljáró bíróság alkalmazzon. Ellenkező esetben a döntés nem a jog, hanem a tények világába tartozik. A rendőrség vagy a társa-

dalmi bíróság hatáskörét a predeliktuális cselekményeknél kell megvonni.

Fritz Sack figyelmeztetett arra, hogy a bűn fikció, míg a büntetőjog mindig valóságos. A szociológia ugyanakkor sosem a konszenzust, hanem mindig a konfliktust vizsgálja és a központi probléma mindig a konfliktus kiéleződése.

Gönczöl Katalin egyetértett azzal, hogy a büntetőjog valóban konfliktusélező szerepet játszhat, de figyelembe véve ultima ratio jellegét nem szabad átvállalnia a konfliktus megoldását is.

Horst Schuler-Springorum a büntetőjog változását elemezve rámutatott, a probléma gyökere abban rejlik, hogy csupán ítélkezünk, de nem ítélünk. A kor követelményeinek megfelelően az erkölcsi-társadalmi megítélés szerepét kellene nagymértékben növelni.

Wolfgang Naucke hasonlóképpen úgy vélte, hogy a fejlődés iránya a büntetéstől az alternatívákon keresztül a társadalmi reagálás felé mutat, és a büntetőjogot amennyire lehet korlátok közé kell szorítani.

Pusztai László a társadalmi reagáláson belül a tömegtájékoztatási eszközök által befolyásolt közvélemény szerepét taglalta a bűnözés megelőzésének folyamatában.

A büntetés jogának igazolása témakörében néhány filozófiai megközelítésű felszólalás tette teljesebbé a vizsgálódásokat.

Wolfgang Naucke Kant nézeteit elemezve arra a következtetésre jutott, hogy — számos véleménnyel ellentétben — Kant felismerései a tiszta jog keresése során máig érvényesek, Kant messze megelőzte korát.

Földesi Tamás úgy vélekedett, hogy az igazságosságnak alapértéknek kell lennie, de emellett más társadalmi értékeket is szükséges figyelembe venni. Az igazságosság végső fokon nem helyettesíthető az egyenlőséggel, mert van igazságos egyenlőtlenség is.

Terjedelmi okokból a sokoldalú vita minden felszólalásának még vázlatos ismertetésére sem kerülhet sor, hiszen ezek száma a félszázat is meghaladta. Példálódzva lehet csak említeni még Konsztantin Voujukasz (Athén), Cséka Ervin, Nagy Ferenc vagy Katona Géza hozzászólásait, akik értékes gondolatokkal járultak hozzá a konferencia sikeréhez.

Remélhetőleg azonban az idézett felszólalások is érzékeltetik azokat a legfontosabb kérdéseket, amelyek a konferencia során a vita tárgyául szolgáltak.

Természetesen a konferencia az egyes kérdésekre nem adott végleges válaszokat, ám ez nem is volt célja. Ahogy Denis Szabó zárszavában megfogalmazta, a vita értéke nem a konkrét ajánlásokban, hanem azoknak a továbbgondolkodásra serkentő véleményeknek a cseréjében rejlik, amelyeket a résztvevők kifejtettek.

A Magyar Kriminológiai Társaság a noszvaji konferencia teljes anyagát megjelenteti német nyelven.

György Kenderes:

Gedanken über die Begründetheit und Schaffbarkeit einer einheitlichen Verantwortlichkeit des Arbeitsnehmers

Die Analyse der fahrlässigen Form der Disziplinarverantwortlichkeit, sowie der materiellen Verantwortlichkeit des Arbeitnehmers beansprucht -infolge vielen Widersprüche- die Vereinigung der beiden Verantwortlichkeitstatbestände. Man sollte auch die „behördliche" Position des Arbeitsgebers im Prozess der Beurteilung dieser Formen in Zeifel ziehen. Man kann die Folgerung ziehen, dass die Lage auf dem Gebiet der arbeits-, wie genossenschaftsrechtlichen Verantwortlichkeit für ein konzeptionelles Wechseln reif ist.

Frau István Weisz:

Die Lage und die Möglichkeiten der „Informatikregelung"

Die Konzeption der „Informatikregelung" oder des „Informatikrechts und dessen Regelung" kann folgenderweise zusammengefasst werden. Es handelt sich um die Schaffung der rechtlichen Infrastruktur für die Information und Kommunikation, welche gleichzeitig die mit den garantiellen Möglichkeiten der früheren Umgebung aequivalenten und unbegrenzten Schutz der anerkannten gesellschaftlichen Werte sichert. Fünf Gebiete gehören dazu: die Information, die nationale und internationale Informatikprogramme, die sich in die Rechtszweige eingebauten technischen Wirkungen, den Datenschutz und die Informationspolitik und -struktur der öffentlichen Verwaltung. Zweck des Artikels ist über die hemische Möglichkeiten einen Durchblick zu geben.

Gábor Jobbágyi:

Neuere Fragen der zivilrechtlichen Verantwortlichkeit des Arztes in der richterlichen Praxis

Die Studie untersucht die neuesten Probleme der zivilrechtlichen Gerichtspraxis. Es stellt fest, dass die Zahl der wegen „ärztlichen Kunstfehlers" eingeleiteten Prozesse relativ hoch, die Mehrheit der Fälle schwerwiegend, die Rechtsanwendung einseitig ist. Die Studie untersucht auch einige spezifische Gesichtspünkte, wie z.B. die Rolle der Fehldiagnose, der Risikoübernahme, sowie die Information, im weiteren die Fragen der Anwendung der objektiven Verantwortlichkeit, die Rolle des Sachverständigen, und die Fragen der Rechtspersönlichkeit. Es wird schliesslich festgestellt, dass dieses Gebiet bisher vernachlässigt worden war — ebenso aus dem Gesichtspunkte der Praxis, wie aus dem der Theorie. In der Zukunft sollten die entsprechenden staatlichen Organe eine besser organisierte gesamtarbeit leisten.

György Kenderes:

Some thoughts about the necessity and the reality of a uniform workers' liability

The primary aim of the study is not the sketching up of a new concept about workers' (labour law) liability, but only the introduction of the factors making the former one necessary. Considering the notion of danger to society in labour law — which means here danger to a given collective — it is easy to see that the frames of liability of workers should also cope with the aspects of this collective. The number of the problems and antinomies in the

regulation of the financial (negligence) and the disciplinary liability of the workers urge the unification of this two institutions. The „authoritative" — decisive — role of the employer in the course of the application of the rules of these institutions is questionable, as well. The conclusion of the author is that the situation is ripe for a conceptional change in labour and cooperative law liability in order to unify the different forms of liability.

Mrs. Istvánné Weisz:

The present situation and the future perspectives of the regulation of informatics

The concept of the „legal regulation of information" may be summarized as follows: it is necessary to create a legal infrastructure for information and communication to lend a protection for the social values equivalent to the guarantees of the former circumstances. The author mentions five topics in the subject: the information itself, the national and international programs of information, the technical aspects inherent in the branches of the law, the data protection and the structure and the policy of public administration on informatics. The aim of the study is to give a review on the situation and the possibilities in Hungary, in order to pave the way for development.

Gábor Jobbágyi:

Some recent questions of the civil law liability of the surgeon

The study analyzes the more recent problems of the judicial practice. It states that the number of the lawsuits concerning doctors' liability seems to be rather high, most of the cases being serious, but the application of the law can be considered to be one-dimensional. The study deals with some special aspects, too, i. e. the role of the mistake in diagnostics, the bearing of the risk, the information, the questions of strict liability, the role of the expert in the suit, as well, as the problems of legal personality. As a conclusion the author states that this area of law was rather out of the interests of both the theory and the practice of law and thus deserves a more serious and complex approach by the state organs involved in the problems of this field.

Иштванне Вайс:

Место и возможности «информатического регулирования»

Концепция «информационного или информатического права и его регулирования» сводится к следующему: создание юридической инфраструктуры для информации и коммуникации, которая обеспечивает неограниченную охрану принятых социальных ценностей, являющуюся эквивалентной с гарантийными возможностями предыдущей среды.

К этой сфере автор причисляет пять областей: информацию; национальные и международные программы информатики; технические влияния, встраиваемые в отрасли права; охрану данных, политику и структуру административной информатики. Автор ставил себе целью дать обзор о положении и возможностях этой проблемы в стране в интересах продвижения вперед.

Габор Йоббадьи:

Новые вопросы гражданско-правовой ответственности врача в судебной практике

В статье проанализированы проблемы, возникшие в последнее время в практике рассмотрения гражданских дел. Автор констатирует, что относительно высоким является число о «врачебных ошибках», что большинство рассматриваемых дел оказывается тяжким, а применение законодательства — одноплановым. В статье рассматриваются некоторые специальные точки зрения, таковы, как например, роль диагностической ошибки, риск и информация, вопросы применения объективной ответственности, роль эксперта в разбирательстве дела, вопросы правосуоъектности. В заключение автор устанавливает, что теория и практика не обращали должного внимания на эту юридическую сферу, значение которой в дальнейшем потребует более согласованной и организованной работы со стороны соответствующих государственных органов.

ÁRA: 55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 759-011/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Dobó József igazgató. 86-4745. Szeged, 1980. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI). Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

Fo 5003

XLI. új évfolyam 5. szám Budapest, 1986. május hó

F/ET

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

TARTALOM

KIRÁLY TIBOR
A legalitás a büntetőeljárásban 201

LŐRINCZ LAJOS
Modernizáció és reform a közigazgatásban 207

ORBÁN SÁNDOR
Szövetkezeti megújulás, szövetkezeti jogi rekodifikáció 212

KARA PÁL—WIENER GYÖRGY
A népszavazás bevezetésének lehetősége a helyi tanácsoknál 224

VIDA SÁNDOR
Vállalatjelző, árujelző és védjegy versenyjogi oltalma 232

JOBBÁGYI GÁBOR
Elmegyógyászati gyakorlat és polgári jog 238

Szemle

TALLON, DENIS
A Code Napoleon jelene 245

Jogirodalom — Jogélet

Horváth Pál: A szocialista jog fejlődése (HAMZA GÁBOR) 247

Kaiser—Kerner—Sack—Schellhoss: Kis Kriminológiai Szótár (KORINEK LÁSZLÓ) 250

Prusák, J.: A sport és a jog (DRGONEC, JÁN) 252

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
Központi Könyvtára
Telefon: 176-827 Telex: 22411 gtmkk
1828 Budapest 9. Pf.: 489

СОДЕРЖАНИЕ: *Тибор Кирай:* Легальность в уголовном процессе — *Лайош Лёринц:* Модернизация и реформа в государственном управлении — *Шандор Орбан:* Возобновление кооперативов, новая кодификация кооперативного права — *Пал Кара—Дьёрдь Винер:* Возможности введения референдума в деятельности местных Советов — *Шандор Вида:* Охрана фирменного, товарного знака с точки зрения права конкуренции — *Габор Йоббадь:* Психиатрическая практика и гражданское право — *Обзор: Дэнис Таллон* Кодекс Наполеона и современность — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Хорват Пал: Развитие социалистического права *(Габор Хамза)* — Кайзер—Кернер—Шак—Шеллхосс: Краткий криминологический словарь *(Ласло Коринек)* — Й. Прушак: Спорт и право *(Иан Дргонец)*.

INHALT: Tibor Király: Die Legalität im Strafprozess. — *Lajos Lőrincz:* Modernisation und Reform in der öffentlichen Verwaltung. — *Sándor Orbán:* Erneuerung in Genossenschaftswesen — Rekodifikation im Genossenschaftsrecht. — *Pál Kara—György Wiener:* Die Möglichkeit der Einführung der Institution des Referendums bei den örtlichen Räten. — *Sándor Vida:* Wettbewerbsechtlicher Schutz von Unternehmenskennzeichen, Warenbezeichnung und des Warenzeichens. — *Gábor Jobbágyi:* Psychiatrische Praxis und das Zivilrecht. — *Rundschau: Denis Tallon:* Die Gegenwart des Code Napoleon. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben:* Pál Horváth: Die Entwicklung des sozialistischen Rechts *(Gábor Hamza)*. — Kaiser—Kerner—Sack—Schellhoss: Kleines Wörterbuch für Kriminoligie *(László Korinek)*. — J. Prusák: Der Sport und das Recht *(Ján Drgonec)*.

CONTENTS: Tibor Király: Legality in criminal procedure — *Lajos Lőrincz:* Modernization and reform in the public administration — *Sándor Orbán:* The renewal of the co-operatives and the re codification of co-operative law — *Pál Kara—György Wiener:* The possibilities of the introduction of the plebiscite at the local councils — *Sándor Vida:* The protection of trade names and trade marks under competition law — *Gábor Jobbágyi:* The pracitce of psychiatry and the civil law. *Review, Denis Tallon:* The Code Napoleon now. *Legal literature-legal life.* Pál Horváth: The evolution of socialist law *(Gábor Hamza)* — Kaiser—Kerner—Sack—Schellhose: Concise Criminological Dictionary *(László Korinek)* — J. Prusák: Sports and law *(Jan Drgonec)*

XLI. új évfolyam 5. szám Budapest, 1986. május hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Király Tibor

A legalitás a büntetőeljárásban

I.

1. A büntetőügyek kezelésében a legalitás (törvényesség) és officialitás (az eljárás megindítása és lefolytatása hivatalból) a büntetőeljárásnak két olyan — többnyire az alapelvek közé sorolt — követelménye, amelyeket egymással összefüggésben szoktunk bemutatni. Az összefüggés egyfelől azon alapul, hogy az officialitás által vezérelt büntetőeljárási rendszerben a legalitás megvalósítása éppen azon múlik, miként, milyen hatásfokkal érvényesül az officialitás, másfelől azon a felfogáson, hogy a legalitás legjobban az officialitás által érvényesíthető.[1] A magyar jog a legalitás képletét a Be.-ben, valamint a Jogpolitikai Irányelvekben (1973) fogalmazza meg, ami szerint „a bűncselekményeket" értve ezen „minden" bűncselekményt, fel kell deríteni és biztosítani kell a büntető törvények alkalmazását. Az officialitás pedig, ugyancsak e források értelmében, e tevékenységet a hatóságok feladatává teszi.

2. A legalitás és az officialitás elvként lassú történelmi folyamatban tudatosodott és fogalmazódott meg. A büntetőeljárás nem az officialitás csúcsán kezdődött és a legalitásnak jelszóként való megjelenését is igazán csak a legújabb korban ismerhetjük fel.

A sérelem megtorlása kezdetben a közösség (csoport, törzs) feladata volt és bosszúként (vérbosszú) öltött testet. Később meg lehetett váltani a bűnt engesztelő áldozattal,[2] majd pedig a büntetőjog következő korszakában az állam átvette a sérelmek, az erőszakos cselekmények, a hűtlenség megtorlásának terhét; mindazt az állam tekintélyén esett sérelemnek is nyilvánította és a „sérelemből bűncselekmény a bosszúból büntetés lett".[3]

Ezzel párhuzamosan nem épült még ki az officialitást érvényesítő specializált bűnüldöző szervezet, de az állam mégsem volt oly gyámoltalan, hogy ne talált volna módszereket önnön védelmére. Szükség esetén kirendeltek vádlót a polgárok közül, vagy hazaárulás felderítésére hivatalos személyeket jelöltek ki.[4]

3. Sokáig hatott és gátolta is az officialitás eluralkodását a bűncselekmények római jogból ismert felosztása magánüldözés alá eső vétségekre (delictum) és hivatalból üldözendő bűntettekre (crimen), ami pl. a magyar jogban még a múlt században is erőteljesen érvényesült.[5] A hivatásos, általános jogkörű bűnüldöző, különösen a vádlói testület kialakulása tehát váratott magára, és amikor kiteljesedett, összefüggött a bűncselekmények közjogi felfogásával, a centralizált hatalom mindenütt való jelenlétével, az eljárás inkvizíciós jellegének erősödésével.[6]

Király Tibor tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

[1] L. erről pl. *Szabóné* Nagy Teréz: Magyar büntetőeljárási jog. 1982. Tankönyvkiadó. 91. és köv. old. *Luther* Horst (szerk.): Strafverfahrensrecht, Staatsverlag. Berlin, 1982. 58. és köv. old. *Růžek*, Antonin (szerk.): Trestni řád, Kommentář, Panorama. Praha, 1981. 27. és köv. old. *Sztrogovics* M. Sz. (szerk.): Demokraticseszkije osznovi szov. szoc. pravoszugyja. Moszkva, 1965. 20. és köv. oldalak.

[2] Akkor, mivel, hogy vétkezett, ...vallja meg, hogy mi az amiben bűnössé lett: És vigyen az ő vétkéért az Úrnak, az ő bűnéért, amelyeket elkövetett, egy nőstény bárányt vagy kecskét a nyájból, bűnért való áldozatul. Eképpen szerezzen néki engesztelést a pap az ő bűnéért. Mózes III. könyve. 5. rész.

[3] *Summer*, William Graham: Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. Bp. Gondolat, 1978. 754. old.

[4] *Balogh* Jenő: Magyar bűnvádi eljárási jog. Bp. 1901. 29. old. Úgy véli, hogy a köztársasági Athénban a thesmothetes feljelentették az állam elleni bűncselekményeket és azután a népgyűlés jelölt ki vádlókat; Rómában a duum viri preduellionis hivatalból kutatták a hazaárulás bűnét.

[5] *Brósz* Róbert—*Pólay* Elemér: Római jog. Tankönyvkiadó, 1976. 457. és köv. old. *Vuchetich*, Matthias: Institutiones iuris criminalis hungarici. Buda, 1819. 47. old. *Szokolay* István: Büntetőjogtan. Pest, 1848. 60. old. *Kállay* István: Kelemen Imre az impensióról és a processus summariusról. 62., 66. old. in: Jogtörténeti értekezések. Szerk.: *Kovács* Kálmán. 12. sz. Bp. 1982.

[6] Az eretnekek és más tévelygők üldözésére a XIII. sz.-ban alakult ki a pápa fennhatósága alatt a szent officium és inkvizítori intézmény, amit többnyire a dominikánus rend tagjai láttak el. Habár ez is csak meghatározott bűncselekmények üldözésére vállalkozott, mégis oly kiterjedt volt a tevékenysége, hogy méltán emlegethetjük az officialitás megvalósításának mintái között. Általános az a vélemény, hogy Európában végül is a francia abszolutizmus adott példát a közvádlói szervezet, az ügyészség megalakítására, amikor

4. Magyarországon sokáig tartotta magát a „magánbűnök" csoportja, amelyek „vád és vizsgálat alá nem kerülnek, míg valaki azt nem követeli, melyeknél a magánosok kárpótlást keresnek, mivel egyenesen csak az ő jogaik sértettek meg". Közéjük sorolták pl. az erőszakoskodást, levelek elfogását, becstelenítést, magánhamisításokat stb.[7]

Az úriszéki eljárásban azonban a „vízválasztó vonal" nem a büntető- és polgári ügyek között, hanem a sommás és a formális perre tartozó ügyek között húzódott. A sommás büntetőperben a vádat az ügyész szóban terjesztette elő, a polgári perben pedig a felek léptek fel. A XVIII. század első feléig, különösen a lopás eseteiben, a károsult volt a vádló és a polgári per formái érvényesültek.[8]

Az úriszéken a vád képviseletére eleinte szintén nem működött specializált szervezet. Maga a sértett, emberölési ügyekben a legközelebbi hozzátartozó vagy helyette a földesúr (magistratus) emelt vádat (lépett fel keresettel). A XVI. század végétől alkalmaznak állandóan, vagy egy-egy alkalomra joghoz értő személyt, aki vádlóként, más esetben védőként lép fel. A törvényszék előtt a közvádló: a tiszti ügyész (fiscus magistratualis); a törvényben felsorolt hűtlenségi perekben (felségsértés, béketörés, bűntettes megszöktetése) a királyi ügyész (fiscus regius, jogügyigazgató).[9]

5. A bűnüldözés és a vádképviselet teljes államosítása és centralizálása — amikortól már az officialitás érvényesítéséről szólhatunk — azután következett be, hogy az 1871. évi XXXIII. törvénnyel felállították a királyi ügyészséget. Az 1881. évi III. törvény megszüntette a vármegyei közbiztonsági szolgálatot (pandúrság, pandúrok) és felállította a városokon kívül illetékes csendőrséget. Az 1881. évi XX. törvény államosította Budapest székesfőváros rendőrségét, és ezzel megkezdődött a városokban működő államrendőrségnek mint bűnüldöző szervezetnek az országos kiépítése. Ez a folyamat 1919-ben fejeződött be.[10]

A magyar szocialista állam kiépítése során tovább folytatódott az officialitás, és egyben a centralizáció igényeinek megfelelő bűnüldöző szervezet kiépítése. A csendőrséget az ismert okokból az 1690/1945. M. E. sz. rendelet már 1945-ben feloszlatták és létrehozták az egész országban az egységes, a belügyminiszternek alárendelt államrendőrséget.

Az ügyészség (államügyészség) szervezete egy ideig még érintetlen maradt. Az 1949. XX. tv., az alkotmány VII. fejezete már ugyan megfogalmazta a legfőbb ügyésznek alárendelt, az igazságügy-minisztertől független ügyészi szervezetet, de ez csak 1953-ban az 1953. évi 13. sz. tvr.-el valósult meg.[11]

A bűnüldöző szervezet ilyen következtetés kiépítése után semmi sem áll annak útjában, hogy a büntetőeljárásban az officialitás és vele karöltve a legalitás elve is korlátlanul uralkodjék.

II.

1. Az officialitás és a klasszikus büntetőjogi felfogásra alapított legalitás a büntetőeljárásban azonban soha sem vált igazán kivételt nem tűrő szabállyá.

Kisebb-nagyobb mértékben megengedték, hogy a sértett beleegyezése is szerephez jusson a büntetőeljárás megindításában és folytatásában. A magánindítvány volt az az intézmény — a magyar büntető törvények is ismerték, ismerik —, amely mint kivétel kizárta néhány bűncselekmény üldözését hivatalból, a sértett beleegyezés nélkül (az 1878. évi btk. huszonhárom bűntettet, ill. vétséget nyilvánított magánindítványra üldözhetőnek). Hasonló hatása van a magánvád intézményének, amely lehetővé teszi, hogy a vádfunkció ellátása hatóságtól magánszemélyhez kerüljön, vagyis nem az officialitás érvényesülésének kedvez. Ezeken felül is láthatunk intézményeket, jelenségeket, amelyek a legalitás és officialitás hatásait belátó árnyalt értelmezésre intenek.

2. A klasszikus irányzatnak hódoló büntető törvénykönyvek semmi kétséget nem hagytak afelől, hogy a tettest (elkövetőt) büntetni kell, aminek aztán a legalitás elvének olyan értelmezése felelt meg, amely szerint az elkövetett bűncselekményt feltétlenül üldözni kell és miatta büntetést kell alkalmazni. Az 1878. évi btk. is még csak büntetéseket ismert, és ha az annak idején sokat idézett 92. §-a meg is engedte a bűntett átminősítését vétséggé, mégis csak tettarányos büntetést követelt. Nem ismert intézkedést a fiatalkorú esetében, sem pedig dorgálást, feltételes elítélést.

Az első repedést a klasszikussá merevített legalitás értelmezésén a btk. I. novellája, az 1908. évi XXXVI. tc. okozta, a büntetés végrehajtásának feltételes felfüggesztésével, ill. a fiatalkorúak próbára bocsátásával. Hiszen ezek az intézmények megelégedtek azzal, hogy az elkövetőt a fenyegetettség állapotába helyezzék és megengedték, hogy ténylegesen büntetés nélkül maradhasson. A legalitás ezután immár nem értelmezhető úgy, hogy a bűncselekményt büntetésnek kell követnie, hanem szankciónak és a felelősségre vonás már nem egyértelmű azzal, hogy a bűnöst megbüntetik.

3. A materiális bűncselekmény-fogalom befogadása a kódexbe egyúttal a jelentéktelen súlyú ügyek

is az 1670. évi büntetőeljárási törvény csekély kivétellel teljességgel az ügyész kezébe helyezte a közvádlói tisztet. *Kulcsár* Zsuzsa: Inkvízió és boszorkányperek. Kossuth Kk. 1960. 27. és köv. old. *Balogh* i. m. 256. old. *Névai* László: Magyar törvénykezési szervezeti jog. 1961. Tkv. Kiadó, 190. old.

[7] *Szokolay* i. m. 61. old., 302—306. old.

[8] *Kállay* i. m. 66., 67. old. Ha az officialitást keressük a feudális magyar eljárásban, megnézhetjük, hogyan is folyt a nyomkövetés, a nyomozás. — Az állatok nyomát, maga a károsult követte és elküldte „követét előre a faluba, ahová a nyom vezetett, nehogy a falubeliek barmaikat kihajtván, eltapodják a nyomot, amit ha átalkodottan megcselekednének, fizessenek meg az elvesztett jószágért". — E törvényhez hozzáfűzi még *Eckhart* Ferenc, hogy a XVII. században is oly módon történt az elhajtott barmok nyomozása, mint fél évezreddel korábban, vagyis a szentlászlói törvények szerint. És hasonlóan magánszemélyek keresték ellopott jószágaikat, ha török hódoltsági területen hajtották el. *Eckhart* Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Bp. Akadémiai Kiadó, 1954. 96. old. *Hegyi* Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Bp. (Gondolat) 1982. 127., 148. old.

[9] *Eckhart* i. m. 43., 107. old., *Vuchetich* i. m. 333. old., *Szlemenics* Pál: Fenyítő törvényszéki magyar törvény. Pest, 1862. 150. old., *Kovács* Kálmán: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1972. (Tankönyvkiadó), 446. old.

[10] *Magyary* Zoltán: Magyar közigazgatás. Bp. 1942. 110. old.

[11] A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Az 1949: XX. törvény és magyarázata. Összeállította és a magyarázatokat írta *Beér* János és *Szabó* Imre. (JK. Törvények és rendeletek tára.) — Az ügyészségen és rendőrségen kívül egy ideig működött a népügyészség és államvédelmi hatóság.

elbírálásának újfajta lehetőségét hozta magával. Először az 1950. évi II. tv., a büntető törvénykönyv általános részéről (Btá) találkozott a feladattal. Az 56. §-ban kimondta: „Ha az elkövetett bűntett — az eset összes körülményeinek mérlegelése alapján — olyan csekély jelentőségűnek mutatkozik, hogy a törvény szerint alkalmazható legenyhébb büntetés is szükségtelen, úgyszintén akkor, ha akár a cselekmény, akár annak elkövetője a bűntett elbírálásakor nem jelentkezik a társadalomra veszélyesnek, a bűnösség megállapítását és a büntetés kiszabását mellőzni kell." Ez a § láthatóan valamelyik törvényi tényállásba tökéletesen beleillő cselekmény büntetlenségét általánosan fogalmazott feltételtől teszi függővé, amivel a hatóság számára széles mérlegelési lehetőséget nyitott meg.

E rendelkezésnek, valamint utódainak (1961. évi Btk. 60. §, 1978. évi Btk. 28., 36. §) kapcsolata a legalitással azért kézenfekvő, mert határesetekben mérlegelés tárgyává teszi a cselekmény bűncselekményi jellegének elismerését, ill. büntetlenségét. Megkérdőjelezhető tehát a társadalmi veszélyesség alsó küszöbénél, bűncselekmény-e és büntetni kell-e, ami a Btk. különös része szerint az volna. Felfoghatjuk ezt a legalitás jelentésének szükségszerű olyan módosulásaként, amely e fogalomba kifejezetten beveszi a társadalmi veszélyességet, vagyis: fel kell deríteni stb. „a társadalmi veszélyességet nem nélkülöző" bűncselekménynek minősülő cselekményeket —, de nem érvényes ez a szigorú követelmény, ha a cselekmény a társadalomra csekély fokban veszélyes, vagy már nem veszélyes. Ezt világosan kijelenti a Be. 13. §-a, kimondván, hogy büntetőeljárást nem lehet indítani, ha büntethetőséget kizáró vagy megszüntető körülmény áll fenn, márpedig a társadalmi veszélyesség csekély foka e kategóriákba tartozik.

4. A következő nagy lépést az officialitás és a legalitás új határainak megrajzolása felé a törvényhozások azzal tették meg, hogy különböző formákban megkísérelték a kisebb súlyú bűncselekmények miatt az igazságszolgáltatás társadalmasítását, az ügyek elbírálásának átadását a társadalmi bíróságoknak.[12] Ez az elterelés, mint a szocialista jogrendszerekben ismert forma (különösen, ha a társadalmi bíróságok igazán „társadalmiak") nem felelhet meg sem az officialitás, sem a büntetőjogi legalitás követelményeinek. Az állam bűnüldözésének ui. meg kellet, meg kell állnia a társadalmi eljárás küszöbén, a társadalmi szankció pedig nem lehet azonos a büntetőjogi szankcióval. Vagyis itt nem működik sem az állami bűnüldözés, sem az állami felelősségre vonás — az ügy más régióba kerül. Mindez kivált egy sor jogi-elméleti kérdést, köztük ezeket: ha a törvény által a bűncselekménnyé nyilvánított cselekmény miatt nem büntetőjogi szankciót alkalmaznak, vajon az (egyedi esetben) bűncselekmény-e; ha ilyen cselekményről nem bíróság dönt, vajon áll-e az a tétel, hogy igazságszolgáltatást kizárólag bíróságok végezhetnek? Ha az utóbbi tételt sérthetetlennek akarjuk látni, akkor azt kell vallanunk, hogy az ügy társadalmi bíróság elé kerülvén elveszti (jogi értelemben) bűncselekményi jellegét. Ha pedig ellenkezőleg azt vallanók, hogy bűncselekményi jellegét a társadalmi bíróság előtt is megtartja, akkor tagadnunk kell „az igazságszolgáltatás kizárólag bíróság útján" — tétel egyetemes érvényességét.[13] E jogdogmatikai és jogi-elméleti vitának eldöntése nélkül is most — itt elhihető, hogy az officialitás és a (büntetőjogi) legalitás a maguk klasszikus tisztaságában a társadalmi fórumok előtt nem juthatnak szóhoz. Olyan jelenséggel van dolgunk, amikor a jog a büntetőjog elé, ill. ez saját maga érvényesülése elé állít akadályt.

A bűncselekménynek, ill. az elbírálásának hasonló degradálásával találkozunk akkor is, amikor a törvény lemond a büntetésről (pontosabban: megengedi, hogy a hatóságok ne támasszanak büntetőjogi igényt) és ehelyett megelégszik a fegyelmi felelősségre vonással. A mai jogunk ezt a lehetőséget egyedül a katonai vétség esetén kínálja, felhatalmazva a parancsnokot, az ügyészt, ill. a bíróságot, hogy a feljelentéstől, a büntetőeljárástól tekintsen el, és elégedjék meg a fegyelmi fenyítéssel. (L. Be. 342., 342/A §§-at).

5. Az újabb jogfejlődés megteremtette a nyilvánvalóvá lett opportunitást a nyomozás, a vádemelés, a bizonyítás mellőzésének lehetőségével az olyan bűncselekmény miatt, „amelynek az elkövetett jelentősebb súlyú bűncselekmény mellett a felelősségre vonás szempontjából nincs jelentősége" (Be. 136. § stb.). Ebben az intézményben az ősi, a „minima non curat praetor"-elve, az eljárási célszerűség, a per ökonómia, az opportunitás ölt testet. Helyénvaló is, hogy az emberi erő, az idő ne fecsérelődjék el fölöslegesen, ha a büntetőjogi, társadalmi célok elérhetők a kis, a bagatell ügy felderítése, bizonyítása nélkül is.

III.

1. Az egységes rendőrségi és ügyészségi statisztika 1965 óta évenként számot ad az „ismertté vált" közvádas bűncselekményekről. Már a kifejezés maga is hírül adja, hogy vannak „ismertté nem vált" bűncselekmények (vagyis olyanok, amelyek a bűnüldöző hatóságok tudomására nem jutottak), amelyekről természetesen nem készül statisztikai kimutatás. Ez a latens bűnözés, vagy a bűnözés „homály mezeje, homály számai", ahogyan az irodalomban nevezik.[14] Meddő kísérlet volna bizonyossággal megállapítani a latens bűnözés tömegét. Erről megbízható számszerű adataink nincsenek, a külföldi becslések pedig számunkra a mi helyzetünkről semmit sem mondhatnak. Az általános tapasztalatok és az ezekből levonható következtetések alapján pedig legfeljebb néhány evidencia fogalmazható meg.

A hatóságok előtt ismeretlenül maradt bűncselekmények relatív száma:

a) fordított arányban áll a törvényi büntetés nagyságával (tehát pl. alacsony a szándékos emberölésen belül és magas a jelentéktelen súlyú lopásokon belül);

b) kisebb a helyszínen, a dolgokon, személyeken nyomot hagyó, mint az egyéb bűncselekményeken be-

[12] A társadalmi bíróságokról ld. *Révai* Tibor: A dolgozók részvétele az igazságszolgáltatásban. KJK, Bp. 1970. 375—392. old.

[13] Vö. A Magyar Jogász Szövetség VI. kongresszusa. MJSZ kiadás, 1963. 141. és köv. old.

[14] A latens bűnözésről részletesen ld. *Korinek* László: A latens bűnözés vizsgálatának módszertani kérdései, Pécs, 1985.

lül (pl. egyfelől gyújtogatás, testi sértés, másfelől csak veszélyeztető bűncselekmények);

c) nagyobb, ha a bűncselekményt az élet nélkülözhetetlen velejárójaként a társadalom számottevő rétegei (csoportjai) tudomásul vették (pl. a korrupciós cselekmények, vagy a társadalmi vagyon gondatlan kezelése) és kisebb, ha feltétlenül elutasítják (pl. a lakásokba a betöréses lopás).

Található feltehetően egy-két bűncselekmény, amelyeknél a homályszámok nagysága extrapolációval valószínűsíthető. Ide tartozik, ha valamely bűncselekmény kizárólag (vagy majdnem kizárólag) hatósági ellenőrzés eredményeként bukkan elő. Az ittas gépjárművezetés lehet a példa: ha országosan egy évben 100 ellenőrzött személyre X ittas vezetés jut, akkor valószínűsíthető, hogy 100 nem ellenőrzött személyre ugyancsak X ittas vezetésnek kell jutnia.

2. Ha az eddigi következtetések és példák iránt kétségek támaszthatók is, az nem tehető kétségessé, hogy a latens bűnözés létezik. A latens bűnözést azonban nem foghatjuk úgy fel, mintha ez a legalitás és officialitás elvének általános tagadása volna. Az csupán az elvek érvényesítésének természetes vagy a jogpolitika megszabta határait jelöli ki, amelyeket a hatóságok azért sem lépnek át, mert nem mindenhatók.

3. Számos okkal magyarázható, miért maradnak a hatóságok előtt ismeretlenül némely elkövetett bűncselekmények, itt azonban csak két feltételezett tényezőt jelölök meg: az ismeretszerzés bővítése beleütközik a korszak általános emberi tudásszintjének határvonalaiba, technikai, szervezeti adottságaiba; vagy a hatóságok a figyelmüket a jelenségek egy részére tudatosan nem irányítják rá, vagy ezt csak mértékletesen teszik.

A legalitás és officialitás érvényesítése ez utóbbi esetben kérhető számon. Vajon nem sérti-e az elveket, ha a hatóságok — bár tehetnék — nem akarnak érdeklődni, tudomást szerezni egyik vagy másik bűnözési típusról, mondjuk pl. a környezetrombolásról. — Ez a kérdés felhívja a figyelmet a következő jelenségre, amely a „szelekció" néven vált ismertté az irodalomban.

4. A büntetőügyek kezelésében a szelekciónak legalább három szintjét kell számításba vennünk.[15]

Az első a jogalkotás szintje, amikor is a törvényhozó dönt arról, mit nyilvánít bűncselekménnyé, mit vesz ki e kategóriából és sorolt át a szabálysértések közé vagy oda sem; amikor a bűncselekményeken belül — a szankciókkal is jelölve — a legsúlyosabb, a közepes súlyú vagy a legenyhébb súlyú kategóriákat megalkotja, avagy még ennél is tagoltabb rendszert hoz létre.

A második szint a hiteles jogszabály-értelmezésé, amelynek hatalmában áll némely esetben meghúzni a határvonalat a bűncselekmény és nem bűncselekmény között. Ezt igen jól lehet szemlélni pl. a jogos védelmi helyzet változó megítélésében. Pár évtizeddel ezelőtt ui. a megtámadottól még elvárták a menekülést, megfutamodást olyan helyzetben, amiben ma már nem, s ehhez képest ma felmentenék azt a védekezőt, akit korábban elítéltek. Ugyancsak erre a szintre helyezem a büntetőjogi keretnormákat konkretizáló háttérnormákat is. A vámbűncselekmény léte vagy nem léte pl. nem annyira a büntetőjogi szabályokon, mint a rugalmasan változó vámjogszabályokon múlik. — Mindezzel természetesen távolról sem akarom kétségbe vonni annak a tételnek az igazságát, amely szerint bűncselekmény csak az a cselekmény lehet, amelyet a törvény annak nyilvánít, mindössze rámutatok e tétel érvényességi területének rugalmasságára.

A harmadik — a minket tulajdonképpen most itt érdeklő — szint, a jogalkalmazásé. A büntetőeljárás megindítása, lefolytatása során a hatóságok szelektálják az ügyeket különféle jogpolitikai, jogi indítékokból. Nem gondolok most a Be. 13. §-ában meghatározott olyan eljárási akadályokra, amelyek egyszerűen és kétségtelenül felismerhetők, megállapításuk mérlegelést nem igényel, mint pl. a gyermekkor, az elévülés és más hasonlóak, vagy az országgyűlési képviselők mentelmi jogára. És nem gondolok a magánindítványra sem, mint a magánszemély akaratától függő eljárási feltételre.

5. A büntetőeljárás megindításától a vádemelésig érvényesülő szelekció valóban akkor nyer jelentőséget, amikor a hatóság jogi véleményétől, jogpolitikai meggyőződésétől függ annak megítélése, van-e helye bűnüldözésnek, büntetőeljárásnak. A jog nem kevés lehetőséget kínál, amelyek közül néhány példát ismertetek:

— a bűncselekmény és a szabálysértés határa nem egy esetben úszóhatár, mint pl. a garázdaság, árdrágítás, környezetkárosítás (vízszennyezés) esetében; az elhatárolás más esetekben is már az eljárás legelején mérlegelés tárgya;

— a bűncselekmény, ill. a büntethetőség alsó küszöbe a Btk. 28., 36. §-ra tekintettel (ahogyan már előbb említettem) ugyancsak mérlegelés tárgya lehet, és ugyanaz modható el némely büntethetőségi akadályokról, mint a jogos védelem, a sértett beleegyezése;

— az a kérdés, megállapítható-e a beszerzett adatok alapján bűncselekmény elkövetése, ill. hogy a bűncselekményt a gyanúsított követte-e el, ugyancsak mérlegelés tárgya.

6. A fölfedezett, följelentett bűncselekmények valamilyen hányadának elkövetői ismeretlenül maradnak. Ez a szám az utóbbi években — amint nőtt az ismertté vált bűncselekmények abszolút száma — feltehetően szintén növekedett. Habár az a kérdés, miért nem sikerül minden ismertté vált bűncselekmény elkövetőjét megtalálni, alig volt nálunk nyilvános tanulmány tárgya, e nélkül is eljuthatunk néhány plauzibilis következtetésre.

A bűnüldöző szervek saját presztizsük, a bizalom megőrzése végett is abban érdekeltek, hogy a legsúlyosabb, a közvélemény figyelmének középpontjába került, a közfelháborodást kiváltó bűncselekmények elkövetőit megtalálják. Emiatt az erőket, a szakembereket, a technikai eszközöket ezekre összpontosítják. Viszonylag kevesebb erőt, energiát fordíthatnak az apró lopások, az egyenként nem nagy kárt okozó közterületi garázda rongálások tetteseinek leleplezésére

[15] Ld. erről: *Sack* Fritz: Selektivität, Selektion, Selektions mechanismen. In: Kleines kriminologischewörterbuch, C. F. Müller Juristischer Verlag. Heidelberg, 1985. 387—395. old. *Zipf* Heinz: Kriminalpolitik. C. F. Müller Heidelberg, Karlsruhe, 1980. 131—140. old. *Ludwig* Wolfgang: Selektion und Stigmatisierung. In: Jugend und Kriminalität, Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1983. 50—61. old. *Korinek* László: Szelekció a rendőrségi munkában. Belügyi Szemle melléklete: Külföldi Figyelő, 1983. 39. sz., 29—33. old. és az ott közölt irodalmat.

(amelyek különben csak nagy apparátus bevezetése árán volnának feltárhatók). Valószínű, hogy súlyos tévedés kockázata nélkül feltételezhetjük, hogy az elkövetők felderítésének arányai e két pólus között helyezkednek el. Azt gondolom, hogy a bűnüldöző munkában is érvényesülnie kell annak a gazdasági törvénynek, amely szerint az ember a maximális eredményt a lehetséges minimális erőkifejtéssel igyekszik elérni, vagy fordítva fogalmazva, az erőket úgy használja fel, hogy az azokkal elérhető maximális eredményre jusson. Az ismert statisztikai adatok szerint a lopások elkövetőinek kiléte az esetek mintegy felében ismeretlen marad, az emberölések elkövetőinek pedig közel 100%-a ismertté válik.

7. Végül is levonható tehát az a következtetés, hogy az ügyek szelektálásának feltételei közé tartozik a bűnüldöző szervek erőinek elosztása, aminek eredményeként némely bűncselekményi kategóriák elkövetői ismeretlenül maradnak. Ez a szelekció nem nélkülözheti a jogpolitikai megfontolásokat, amelyeket a társadalmi érdekek, a társadalmi nyomás nem kis mértékben motivál. — Minderre természetesen nem volna szükség, ha egyfelől a felderítendő bűncselekmények és elkövetőik száma, másfelől a bűnüldöző szervezetek erői között állandó egyensúlyi helyzet volna. Ez azonban nincs meg, és meggyőződésem szerint nem is lehet, mert az állampolgárok jobban elviselik a kisebb súlyú magáninjúriát, mint a zaklató állami ellenőrzést.

A jogpolitikai megfontolások elméleti feltételezéseim szerint szerephez juthatnak az ügyek szelekciójában akkor is, amikor a bűnüldözés gazdasági-társadalmi pozitív vagy negatív hatásait kell mérlegre tenni. Vajon csak tisztán jogi érvek, szempontok alapján döntenének-e a bűnüldözésről, ha valamelyik neves vállalat vezérkarát gazdasági bűncselekmények miatt, győztes sportolókat vámbűncselekmény, vagy közkedvelt színészt gázolás miatt kellene a vádlottak padjára ültetni? — Nem kétséges, hogy a szelekciónak ez a személyre tekintő sávja volna a legkényesebb, és a törvényesség szempontjából a legkétségesebb része.

IV.

1. Találkoztunk íme több olyan intézménnyel, jelenséggel a magánindítványtól, a cselekmény bagatell jellegétől a latens bűnözésig és a szelekcióig, amelyek hallatán kíváncsian-aggódva kérdezzük, mi is van az officialitással és legalitással? Felállíthatók-e posztulátumként, és ha igen, igazán érvényesek-e vagy csak annyi kivétellel terhelten, hogy a kivételek alól már ki sem látszanak? Hiába hozott volna létre tehát az állam közhatalommal felruházott szervezeteket a meghirdetett elvek valóra váltására, ha ezek végül is csak hézagosan érvényesülnek?

2. A legalitás elvét mint a büntetőjogból — a büntetőjog általános és különös rendelkezéseiből, büntetési, szankcionális parancsaiból — általánosítás útján megformált elvet kell felfognunk. Az így értelmezett tétellel nincs ellentétben semmi, amit a jog, mint büntethetőségi akadályt, vagy eljárási akadályt eddig létrehozott és kifejezett: beillik ide a magánindítvány éppúgy, mint a Btk. 28. §, ill. 36. §, tehát a csekély súlyú cselekmények büntetlensége, ellentmondásmentesen beilleszthetők az elv keretei közé az olyan jelenségek, mint a feltételes elítélés, vagy a próbára bocsátás, ahol is a büntetőjogi szankció: a fenyegetettség állapotában tartás. Még azok az újabb jogi jelenségek is, mint a büntetőjogi felelősség felváltása mással, pl. fegyelmi felelősséggel, társadalmi bíróság elé állítással, a legalitás igényével összeegyeztethetők volnának, ha elismernők, hogy a büntetőtörvény néha feladja abszolút szankcionálási igényét, toleránsnak mutatkozik és ezért némely cselekményhez alternatív szankciót fűz: büntetőjogit és (fegyelmit) társadalmit és hogy a társadalmi elbírálás során a cselekmény nélkülözi a bűncselekményi jelleget. (A másik megoldás, ha egyszerűen elfogadjuk itt az opportunitás érvényesülését.)

Amit a jog nem számőzhet az érvényesülésének köréből, az a jelenségeket értékelő, mérlegelő ember. A legalizált mérlegelés: mekkora a cselekmény társadalmi veszélyessége; elegendő bizonyító tény szól-e a bűnösség mellett, és más hasonlók nem iktathatók ki a jogalkalmazásból — hacsak mindezt nem akarják gépesíteni — és ezért nem sorolhatók a legalitás cáfolatainak körébe.

Mindezt tekintetbe véve nem lesz arra szükség, hogy a legalitás válságáról szóljunk, hanem talán csak arról, hogy amiképpen megváltozott, humanizálódott a büntetőjog és ahogyan oldódott az intoleranciája, a merevsége, úgy alkalmazkodott ehhez a legalitás fogalma és terjedelme.

3. A legalitást végig nem azzal a felhanggal tárgyaltam, ahogyan az eljárás törvényességét a Be. 4. vagy 60. § értelmében felfogjuk, hanem mint a büntetőeljárásban megvalósítandó büntetőjogi követelményt. Az így felfogott legalitás jelentésének az elemzése legalább két elemet képes feltárni. Az egyik elem arra vonatkozik, hogy a bűncselekmények, vagyis *minden* bűncselekmény miatt alkalmazni kell a büntetőtörvényt, a másik pedig, hogy *csak bűncselekmény miatt.*

Ez a második elem fejezi ki azt a követelményt (amely különben is teljesen megfelel a nulla poena sine crimine klasszikus elvének), amelyhez megingás nélkül ragaszkodnunk kell, amelynek megvalósítása nélkülözhetetlenül szükséges. Tekintsük tehát e részben a legalitás elvét érintetlennek.

4. A „minden" elkövetett bűncselekmény üldözése, ez az amit mint posztulátumot megkérdőjelezzük. Ellenvethetjük azonban a kételkedőnek, hogy a legalitásnak ezt az elemét programnormaként fogjuk fel, amelynek elérését célul tűzzük ki, tudván, hogy ez a cél többé-kevésbé megközelíthető, de teljesen el nem érhető.

Ez a beismerés a teljes el nem érthetőségről meggyőződésem szerint helytálló, általános tapasztalatokkal és empirikus kutatásokkal egyaránt igazoltnak tekinthető. Kifejezi azt is, hogy egyfelől a követelmény, másfelől a lehetőség és valóság között ellentmondás van.

Mit is tegyen a jog ilyen helyzetben? Feladhatná egészen a követelményt, de ezzel csak légüres tért teremtene a jogi elvek között, miközben érvényben hagyta a Btk. általános részével együtt olvasott Különös részének egymástól elszigetelt parancsait a különböző bűncselekmények kötelező büntetéséről (szankcionálásáról). (A legalitás elvét ui. mint említettem

eredetileg még a klasszikus büntetőjog korában, éppen az egyedi büntetőjogi normák általánosításával nyerték.) A jog látszólag megteheti azt is: elhagyja, nem érti bele a „minden"-t és csak annyit mond, hogy a bűncselekményeket üldözni kell stb.) Ez azonban — ha a „mindent" nem értjük ide — menten megkérdezheti, vajon vannak-e olyan bűncselekmények és melyek azok, amelyeket nem kell felderíteni, üldözni?

5. A jogpolitikai indíttatású, vagy a célszerűség diktálta, de a jog által nem körvonalazott szelekció (l. III/6.7. pontot), ideértve a latensbűnözésnek a feltárható, de fel nem tárt részét (l. III/3. pontot) mellékhatásai közé tartozik, hogy igazságtalanság kíséri. Egyfelől a bűncselekmény sértettjei, akiknek ügyét félreteszik, hátrányosnak érzik a helyzetüket azzal szemben, akiét gondosan kezelik. Másfelől a leleplezett tíz bűnelkövető, akin példát statuálnak, ha közben kilencven mást futni hagynak, nemcsak szerencsétlennek érzi magát, hanem igazságtalanul üldözöttnek is. A szelekcióval ily módon beleütközünk a törvényelőtti egyenlőség kérdéskörébe, illetőleg átesszük ennek a hatókörébe.

6. A kérdés ezután az, szabad-e, lehet valami módon jogiasítani ezt a fajta szelekciót, segíthet-e valamit a jog?

A szelekciónak korlátok között tartására a büntetőjog, az eljárási jog és a jogpolitikai elvek együttesen alkalmasak lehetnek.

A büntetőjog meghatározza a bűncselekmények súly szerinti felosztását, amire felépülhet a bűnüldözéssel szemben támasztott követelmények, a prioritások rendszere. Ha olyan rendszert képzelünk el, amelyben a szabadságvesztési büntetés léte vagy nem léte, illetőleg ennek mértéke szerint húzzuk meg a bűncselekményi kategóriák között a határvonalat, ez segítheti a bűnüldöző hatóságok kötelező cselekvési normáinak a kialakítását, a prioritások meghatározását.

A büntetőeljárási jog az a jogág, amely az officialitás és a legalitás határvonalainak a meghúzására jogosult és a legalkalmasabb. Már ma is, mint tudjuk, meghatároz intézményeket, amelyek az officialitás kivételeként foghatók fel, mint a magánindítvány, a magánvád. Egyfelől ezeknek a kiszélesítése, másfelől a sértett jogosítványainak olyan további gazdagítására van elméleti lehetőség (pl. tevőleges megbánás esetén a felek hatóság előtti kibékülésre), ami az eljárás megszűnésének alapja lehetne, és ami ily módon szűkítené az officialitás érvényesülését. Megfontolandó módszer volna a büntetőeljárás mellőzésének kiterjesztése, amely ma (eltekintve az elnevezésüktől) a súlyosabb és csekélyebb bűncselekmény összefüggése (Be. 136., 147. §) a megrovás alkalmazása esetén, a tartás elmulasztása miatt indított eljárás felfüggesztésének, a katonai vétségnek fegyelmi útra terelése esetén megengedett. Aligha tagadhatjuk, hogy a javaslat az opportunitásnak a mainál szélesebb körű alkalmazását célozza. Ehhez ki kell kötnünk feltételként, hogy azt (a büntetőeljárás mellőzését) nyilvános jogszabály engedje meg kellő garanciát nyújtva mind a társadalomnak, mind a sértettnek, többek között azzal, hogy megjelöli a bűncselekményeket (amelyeknél az lehetséges), a döntésre jogosult hatóságot, és biztosítja a sértett számára a jogorvoslatot.

7. A Jogpolitikai Irányelvek mai szövegében túlzott, illetőleg nehezen vagy csak részben teljesíthető követelményt állít, amikor a 8. pontjában minden bűncselekmény „felderítését" teszi kötelezővé, ha ezen a nem ismert bűncselekmények leleplezését is érteni kell. Inkább kielégíthető követelménynek látszik az „ismertté vált bűncselekmények üldözése". Ha azonban csak ennyit mondanánk, marad két kitöltetlen sáv: egyrészt az ismertté vált bűncselekmények ismeretlen elkövetőinek a felderítése, másfelől az ismeretlenül maradt bűncselekmények felderítése. Ez az a két sáv, amelynek kitöltése a prioritások megjelölésével látszik indokoltnak.

Valamilyen prioritások valamilyen módon mindig is léteztek, nem függetlenül az általános követelményektől. Emlékezzünk csak néhány példára, mint volt az üzérkedés üldözése, a társadalmi tulajdon, a tervgazdálkodás, a hatóságok büntetőjogi védelme, a magzatelhajtás, a galeribűnözés üldözése. Ezek mellett mindig kiemelt szerepe volt az élet, a társadalmi rendszer védelmének. Természetesen ma is vannak prioritások, és a jogpolitika feladata és lehetősége meghatározásuk, korszerű szintentartásuk, miközben a büntetőjog rendszerét, az általa védett jogi tárgyak jelentőségét nem tévesztheti szem elől.

Minthogy az ilyen irányelvek befolyásolják a jog hatályosulását, szükséges, hogy időről időre nyilvános norma formájában lássanak napvilágot.

*

Mindaz, amit leírtam, sokkal inkább tekinthető problémavázlatnak, semmint megoldásnak és felkínált cselekvési programnak. A történelemtől indultam el, olyan koroktól, amikor sem legalitás, sem általánosan uralkodó officialitás nem volt, és amikor emiatt az egyén és az egyének alkotta társadalom védtelenebb volt. És eljutván a máig, amikor van az elvek szolgálatába állítható kiépített szervezet, azt látjuk, hogy az elvek — mert maradéktalanul nem teljesedtek — új értelmezésre szorulnak. Ne gondoljuk azonban, hogy a társadalom és az egyén védelme e szervezetek nélkül a mai hatásfokon biztosítható volna, és hogy ami elégtelenség van, az az elvek és a szervezetek válsága miatt van. Szükséges felismerni és elismerni, hogy a legalitás és az officialitás érvényesülésének vannak természetes határai, amelyeket a jog elismerhet és jogi határai, amelyeket a jog megrajzol. Ez minden.

Lőrincz Lajos

Modernizáció és reform a közigazgatásban*

1. Amennyire egyöntetű a szaktudományok álláspontja abban, hogy a településszerkezet modernizációja hosszan tartó folyamat, s az anyagi eszközök komoly mérvű átcsoportosítását és hatékony felhasználását igényli, annyira ingadozó a közigazgatás megújulási lehetőségeinek, a modernizáció ütemének és kiterjedésének megítélésében.

S valóban, a nehézségek, amelyekkel e kérdéskör elemzése során találkozunk, számottevőek. Azzal kezdődnek, hogy bizonytalanok vagyunk a korszerűsítés megítélésében, hiányzik az a mércénk, amellyel viszonyítási alapot teremthetnénk fejlődési irányaink értékeléséhez. Nyilvánvalóan túl kell lépnünk azon a leegyszerűsített felfogáson, hogy a modernség azonos a maisággal, s ennek alapján a napjainkban működő intézményeket, jelenségeket modernnek minősítjük, a korábbi korszakokat eleve avíttnak, korszerűtlennek, primitívnek deklarálva. Meglehetősen önkényesnek tűnik más tetszőleges szempont alapján is megítélni a korszerűséget.

Korszerű és a társadalom igényeit a legtökéletesebben szolgáló *centralizált* közigazgatásra hivatkozni éppolyan elfogadhatatlan, mint a teljes önkormányzatiságot zsinórmércének tekinteni. Nem valószínű az sem, hogy a közigazgatás korszerűségének a gépi irányítási eszközök elterjedtsége lenne az egyedüli értékmérője, mint ahogy hibás lenne a hatékonyságot, a gyorsaságot, tehát az igazgatástudományok oly nagyra értékelt és valóban jelentős kritériumait *kizárólagos* mutatónak elfogadni. Hiszen ismerünk nagyon is hatékony, gyorsan és gazdaságosan működő diktatórikus rendszereket, amelyeket korszerűnek azért mégsem nevezhetünk.

Ha az igazgatás, a szervezés és a gazdálkodás technikája és szervezeti keretei önmagukban nem adnak elégséges alapot a közigazgatás modernizáltsági fokának megállapításához, vajon a politikai és ideológiai kritériumok szerinti vizsgálódás előbbre visz-e bennünket? Elfogadhatjuk-e, hogy az a korszerű közigazgatás, ahol a lakosság, a dolgozók részt vesznek a döntések kialakításában, ahol tehát a demokratizmusnak széles tere nyílik? Mit tekintsünk korszerűbbnek: a politikailag elkötelezett funkcionáriusokból, avagy az igazgatás technikáját jól ismerő szakértőkből összeálló apparátust? Lehet-e valóban demokratikusnak nevezni azt a közigazgatást, ahol a részvétel elve a legszélesebb mértékben érvényesül, csak éppen az ügyek nem intéződnek el a szervezet és a működés konstrukciós hibái miatt?

A kérdéseket tetszés szerint lehetne szaporítani, álljunk meg annak rögzítésénél, hogy a közigazgatás korszerűsége csak a részelemek sokaságának együttes, sokoldalú elemzése alapján ítélhető meg. S levonhatjuk azt a következtetést is, hogy nem nevezhető modernebbnek valamely társadalmi intézmény pusztán azáltal, hogy időben később keletkezett vagy jött létre, vagyis a korszerűség nem deklaráció függvénye, hanem hosszas, szerencsés konstellációkban végbemenő társadalmi fejlődés eredménye.

Érdekes módon a szocialista szakirodalom tulajdonképpen soha nem is állította közigazgatásáról, hogy modern. Az általában alkalmazott jelzők — magasabbrendű, demokratikusabb — arról tanúskodnak, hogy az értékelés ideologisztikus paramétereket használ. Az is közismert, hogy a tankönyvekben kiválónak minősített szocialista közigazgatás *egyedüli* az állami szervezet elemei közül, amely politikai fórumokon, tömegtájékoztatási eszközöktől komoly és permanens kritikai értékelést kap, többnyire lassúsága, bürokratikus ügyintézése miatt. A hosszabb ideje elindított racionalizálási, ésszerűsítési kampányok számos változás előidézői lettek: helyi szinten nem lebecsülhető szervezeti koncentráció ment végbe, a túlbiztosított, ezért késedelmes döntési folyamat bizonyos területeken felgyorsult stb., stb. Az eddig elmondottakból azonban logikusan következik, hogy az ésszerűsítést, amely munkafolyamatok leegyszerűsítésére irányul, csak a modernizálás *egyik* elemének tekinthetjük. Aminthogy a hatékonyság növelését szolgáló intézkedések, a költségvetési, létszámgazdálkodási újítások mind beleilleszkednek a modernizálás eszköztárába, anélkül, hogy azt teljes mértékben kitöltenék. A modernizáció komplexebb folyamat, *az elmélet, a szervezet, a funkciók, a működés, az emberi tényezők folyamatos hozzáigazítását sürgeti a társadalom változó igényeihez.* Ebben a felfogásban a modernizáció nem öncélú, hanem szükségszerű lépés és cselekvéssorozat mindazokban az időszakokban, amikor a társadalmi körülmények lényegesen megváltoznak, amikor — divatos szóval élve — a társadalomnak új kihívásokkal kell szembenéznie. A nyolcvanas évek a gazdaság fejlődésében, a nemzetközi erőviszonyok alakulásában korszakváltás kezdetei, nem véletlen, hogy szerte a világban jelentős közigazgatási reformok kísérik. Hogy csak néhányat említsek közülük: a közigazgatási hatáskörök csökkentése, a megmaradók jelentős mérvű decentralizációja; az információshálózat teljes megújítása a számítógépek által nyújtott lehetőségekre építve; a területi tagozódás átszervezése, egyrészről a községi integráció, másrészről a regiók kialakítása útján; a költségvetés filozófiájának és technikájának lényegi átalakítása; a lakossági részvétel új lehetőségeinek alkalmazása a telekommunikáció segítségével, hosszasan lehetne sorolni a példákat. Hazánkban az ún. globális problémák megoldásán kívül a közigazgatásnak speciális, részben történelmi gyökerű, részben újabb keletű gondok megoldását is vállalnia kell, mint a népesség csökkenésének megállítása, a szociális gondozás minőségének javítása, a példák itt is szaporíthatók, mindez együttvéve indokolttá teheti annak kijelentését, hogy Magyarországon a közigazgatás modernizációjának mind a politikatudomány, szociológia, közigazgatástudomá-

Lőrincz Lajos tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* A Politikatudományi és a Szociológiai Társaság közös vándorgyűlésén elhangzott előadás. Szeged, 1985. október 29—31.

nyok, állam- és jogtudományok kutatási terveiben, mind a politika programjaiban szerepelnie kell.

A közigazgatás hazai modernizációjának indokoltságára az előbb említett okokon kívül még több érvet hozhatnak fel. Az első, ami talán vitát válthat ki az, hogy a szocialista magyar közigazgatás noha *állandóan változik, igazi reformon még nem ment keresztül.* A napjainkban fellelhető szervezeti keretek, a működés jelenlegi rendje, a technikai feltételek már az ötvenes évek elején kialakultak, csakúgy mint a közigazgatás társadalmi szerepére vonatkozó ideológia, s bár oldalakon keresztül lehetne sorolni az egyes részterületeket komolyan érintő változásokat, amelyek következményeit, hatását feltétlenül pozitívnak kell értékelnünk: a szakszerűség a képesítési előírások bevezetésével, követelményeinek fokozatos növelésével jelentős mértékben megnövekedett; a mai vezetés stílusát, az ügyintézés humanitását egyáltalán méltatlan összevetni a harmincöt évvel ezelőttivel; a kutatások tárgyszerűsége, objektivitása és ezáltal használhatósága nagyságrendekkel megnövekedett, mégis az a véleményem, hogy a koncentrált, felülről vezényelt és irányított, a közigazgatás minden szférájára kiterjedő reformnak a kidolgozása, amely a végrehajtás demokratizmusát és hatékonyságát egyaránt növeli, s alkalmassá teszi a megváltozott feladatok megoldására, vagyis arra a megújulásra, amit korszerűsítésnek is nevezhetünk, még előttünk álló feladat. A megújulás és megújítás követelménye semmiféleképpen nem érintheti olyan alapelvek megváltoztatását, amelyek érvényességét a szocialista társadalomfejlődés eddigi tapasztalatai megerősítenek. Gondolok mindenekelőtt a közigazgatás társadalmi kontrolljának elvére, a képviseleti szupremáció, az állampolgári garanciák, a törvényi szabályozás, a politikai akaratformálás elsődlegessége koncepciójának stabil elemeként való kezelésére. Itt is változhatnak és változnak is a technikai megoldások, az eljárások, a szervezeti formák anélkül, hogy az alapelvek érvényességét érintenék. Amikor a közigazgatás reformját felemlítem olyan struktúrák, módszerek felújítására gondolok, amelyek keletkezésük idején és helyén korszerűek lehettek, de itt és most már túlélték magukat, megmerevedésükkel akadályozzák vagy akadályozhatják társadalmi, gazdasági reformjaink bevezetését és irányítását, következésképp hatályosulását. Természetesen nincs idő arra, hogy mindegyiken végigmenjek, igyekszem tanácskozásunk témájához közelíteni, hadd utaljak mégis olyan távolinak tűnő elemekre is, amelyek — látni fogjuk — ha közvetve is, érintik a településszerkezet alakulását, településeink közéletének formálódását.

Kezdeném a szervezet felépülésének koncepciójával. E szerint a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele, a tervszerű gazdálkodás erősen centralizált közigazgatási struktúra felépítését követeli meg, amelyben a felsőbb szervek jelentős jogosítványokkal rendelkeznek mind a nekik alárendelt nem államigazgatási, mind az államigazgatási szervek irányában. A kettős irányítás elve, a bináris irányítás olyan instabilitást takar, amely gyakorlatilag a felettes szerveknek kedvez, lehetővé teszi számukra, hogy bármely ügy eldöntésébe beavatkozzanak, közömbösítve a helyi ügyek, a helyi önállóság elismertetésére irányuló törekvéseket. A kettős irányítás koncepciója a szocialista tőkefelhalmozás, iparosítás, állami egyöntetűség célkitűzéseit jól szolgálta, ma nálunk azonban már mind a helyi szervek, mind a központi szervek egyértelműbb, pontosabban meghatározott, a felelősség megállapításához, a kötelezettségek teljesítéséhez jobban alkalmazkodó feladatmegosztást igényelnek. A társadalom, a társadalomirányítás körülményei ugyanis jelentős mértékben megváltoztak, elég ha csak arra utalunk, hogy ma másképp fogjuk fel a társadalmi tulajdon kezelését, tartalmát, mint harminc évvel ezelőtt, a tervezésről és a tervgazdálkodásról, ennek társadalomalakító lehetőségeiről nem is beszélve. E módosult szemléletnek eredménye a vállalati szféra nagymérvű önállósága, pontosabban konkrét államigazgatási szervtől való függőségének nagymérvű csökkenése. Az államigazgatási szervek egymáshoz való viszonyában ilyen arányú változás nemigen figyelhető meg. Egyrészt még nem fejeztük be a tanácsi igazgatástól független ún. dekoncentrált típusú helyi szervek elkülönülésének felszámolását, noha pl. a közbiztonság, a rendészeti igazgatás több területén erre kézenfekvő lehetőség nyílna. A nagyobb siker mégsem itt kecsegtet, hanem az alá- és fölérendeltségi viszonyok átértékelésében. Ma már odáig jutottunk el, hogy a vállalatoknak sokkal nagyobb az önállósága, még az államigazgatási alárendeltségben működőké is, mint az alacsonyabb fokú közigazgatási szervé a felsőbb közigazgatási szervvel szemben. A végrehajtó bizottságok feladata az alsóbb fokú végrehajtó bizottságok közvetlen irányítása, indokolt esetben javasolhatják tagjaik visszahívását, utasíthatják az alárendelt végrehajtó bizottságot, megsemmisíthetik annak jogszabálysértő határozatát. A szakigazgatási szervek a vb-ék útján irányítják az alsóbb szintű szakigazgatási tevékenységet. Ebben a körben szakmai irányelveket, elvi állásfoglalásokat adnak ki, adatokat, beszámolókat kérnek, jogszabályban (törvényben, törvényerejű rendeletben, minisztertanácsi rendeletben) meghatározott esetben utasítást adhatnak. Azt hihetnők, hogy ez a helyzet kedvező az igazgatási szféra csúcsszerveinek, a minisztériumoknak és az országos hatáskörű szerveknek. Tudjuk azonban, hogy a tanácsrendszer kialakulásától kezdve, s a tanácsi integráció fokozódásával arányos mértékben növekszik a központi szervek törekvése a tanácstól független, dekoncentrált szervek láncolatának kiépítésére. Az indokok között elsődlegesen az ágazati felelősség érvényesítésének lehetetlenségére történik hivatkozás, amit így fenntartással kezelhetünk csupán, hiba lenne azonban nem látni, hogy ténylegesen akceptálható okok is motiválják a tendencia fokozódó erősségét. Jelenleg csaknem azonos jogkörű, hatáskörű és struktúrájú szakigazgatási szervezet épül ki mindegyik megyében, a megyék közti jelentős területi és népességi különbségek ellenére. Ez az állapot az igazgatási hatékonyság szempontjait háttérbe szorítja, hiszen így nyilván nem beszélhetünk optimális működési területről. Az egészségügyi igazgatásnak 19, a budapestivel együtt 20 megyei jogkörű igazgatási egysége működik, pedig nem elképzelhetetlen, hogy ennél kevesebb is elegendő lenne, egy nemrég megjelent tanulmány szerint pl. az országban található klinikákkal megegyező számú. De ugyanez a helyzet az oktatás, a művelődésigazgatás, az ipar, a kereskedelem igazgatásával kapcsolatban is: mindegyiknek a megyei határokhoz kell iga-

zodniok. Feltételezve, hogy a megyehatárok a legkényesebb tudományos igényeket is kielégítik, akkor is nehéz megérteni, miért azonos mindegyik ágazat igazgatási működési területe, hiszen egészen biztos, hogy a kereskedelem igazgatásának optimális határai nem eshetnek egybe az iparéval, a mezőgazdaságéval, az oktatáséval.

A másik oldalon — a helyi szervekről van szó — ugyanakkor megalapozott a tényleges, stabil önállóság hiányának hangoztatása. Ha ugyanis a felettes szerveknek jogi eszközeik lehetnek a helyi szervek utasítására, igen nehéz kibontakoztatni a tanácsi testületek önkormányzati szerepkörét. A kettős irányítás, kettős alárendeltség vertikális és horizontális ágainak pontos meghatározása technikailag úgy érhető el a legegyszerűbben, ha elkülönítjük a helyi ügyek csoportját, s annak intézésében — a jogszabályok megsértését kivéve — teljes körű autonómiát adunk.

Nem részletezve tovább a helyi igazgatás szervezetére vonatkozó problematikát, a konklúzióhoz szeretnék eljutni. E szerint a tanácsi típusú helyi igazgatás nemcsak a jelenlegi, lényegében 35 éve változatlan struktúrában látható el, hanem — mint azt Lengyelországban és Jugoszláviában láthatjuk — olyanban is, amelyben a helyi és központi nem olvad egybe, ezáltal a központinak nincs lehetősége tetszés szerint maga alá gyűrni a helyit, anélkül, hogy a tanácsi rendszer lényege: a képviseleti szervek dominációja, a központi igazgatás hatékonysága, a helyi önállóság csorbát szenvedne. Hozhatnánk példát a *központi igazgatás* struktúrájából is. A minisztériumi szervezet az ágazati elvet követi, vagyis — a végletekig leegyszerűsítve a kérdést — minden homogénnak tűnő, vagy annak tekintett materiális tevékenység igazgatására önálló szervezeti egység, osztály, főosztály alakul ki; az azonosnak tűnő, vagy annak tekintett főosztályokat egy-egy miniszterhelyettes, államtitkár felügyeli, koordinálja, irányítja. Ez a struktúra akkor formálódott meg, amikor a minisztériumoknak hatalmas volumenű termelő, szolgáltató és igazgatási szervezetek operatív irányítása volt a fő feladatuk. Ez a feladattömeg mára lassacskán kiürült, az operatív irányítás jogilag megszűnt, az alárendelt vállalatok száma huszadjára csökkent, a tanácsi szakigazgatás hierarchikusan nincs alárendelve a minisztériumoknak, mégis: a szervezet felépítésének koncepciója változatlan. Ez azt eredményezi, hogy a nem politikai jellegű minisztériumok többsége csak fikcióként létezik egységes szervként, mert ténylegesen egymás mellett tevékenykedő, de egymással érdekközösségben ritkán levő, kapcsolatot nem is mindig kereső alágazatok formális kerete.

A szervezeti megoldások megmerevedésének azonban távolról sem szabadna túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítani, sőt bizonyos előnyeit is el kell ismernünk. Sokkal fontosabbnak tartom a *személyi állomány szakmai struktúrája* felülvizsgálatának szükségességét. Az érdemi ügyintézőket tekintve azt tapasztaljuk, hogy — némileg eltúlozva — csaknem minden szakmának saját minisztériuma, főhatósága, igazgatási ágazata alakult ki és funkcionál. A jogászoknak az Igazságügyi Minisztérium, a rendőröké a Belügy, a katonáké a Honvédelmi, a tanároké a Művelődési, a mérnököké az Ipari, az orvosoké az Egészségügyi Minisztérium, illetve ágazat stb. A képesítési előírások a tanácsi szervezetben, a gyakorlat a minisztériumokban tulajdonképpen szakmai kooperációkat alakított ki, vagyis nagyjából azonos képzettségű szakemberek döntenek szakmájuk szakmai kérdéseiben, s végzik a döntések végrehajtásának megszervezését, ellenőrzését, a folyamatok igazgatását. Abban az időben, amikor az igazgatás közvetlenül igyekezett anyagi, termelési folyamatot alakítani, a személyi állományt az anyagi folyamatok irányításának szakértőiből kellett verbuválni. A megváltozott feladatokhoz, amelyekben a hatósági, a törvényességi felügyeleti, piacfelügyeleti, a korrekt és pontos jogszabályalkotási teendők dominálnak, a személyi állomány szakmai összetétele nemigen igazodott.

Egyetlenegy összehasonlítás: az osztrák kereskedelmi, kisipari és iparügyi szövetségi minisztériumban dolgozók 80%-a jogász és igazgatásszervező, a mi Ipari Minisztériumunkban ez évben érte el a jogászok száma a 10%-ot. Véleményem szerint mihamarabb választanunk kell: szakmai korporációként akarjuk-e fenntartani minisztériumunkat, tudományos intézetként, irányító trösztként vagy igazgatási csúcsszervként? Sokan várják érdeklődéssel, hogy lényeges átrétegződés, vagyis reform nélkül a gazdaság, egészségügy, művelődésügy, igazgatás jelenlegi személyi állománya miként idomul a már elrendelt és a még tervbe vett irányítási politika változásaihoz.

Hosszasan sorolhatnám az érveket — a költségvetésről nem beszéltem, a területi beosztásról, az ügyintézés technológiájáról szintúgy —, amelyekkel bizonyíthatnám, hogy az állandóan változó közigazgatás csak akkor és olyan mértékben hajlandó igazi megújulásra, reformra, amikor és amennyiben súlyos válsághelyzet kényszeríti erre. A dinamikus közigazgatás felkészül önmaga megújításához, fékeket épít ki a megmerevedés ellen, hiszen társadalmi reformokat csak az a közigazgatás hajthat végre sikeresen, amely önmaga is reformokon megy keresztül. Felvethető: nem ellentmondásos-e, hogy miközben panaszkodunk a lassacskán már nyomonkövethetetlen változások sokaságára, orvosságként még jelentősebb változtatást javasolunk? Úgy vélem, hogy nem, mivel valószínűsíthető, hogy az állandó változás a szükséges, de elodázott reform kényszerűségéből fakad, annak pótlásaként, stabilizáló tényezőként éppen a problémakör következetes végiggondolása, a reform megvalósítása szolgálhatna.

2. A közigazgatás modernizálása persze csak számos akadály leküzdésével mehet végbe, így volt ez történelmünk egész folyamán és más országokban is. Csizmadia professzor tekintélyes terjedelmű kötetet szerkesztett és állított össze azokból a reformtervezetekből, amelyek előterjesztésük idején *nem* valósultak meg, a Kollonics-féle, 1688-ban kidolgozott tervezettől kezdve a Nemzeti Parasztpártnak a magyar közigazgatás reformjára vonatkozó 1946-os javaslatáig. E közigazgatási reformtervezetek, valamint azoké is, amelyek később születtek, közös vonása, hogy ha nem is előterjesztésük idején, nem is teljes egészükben, nem is pontosan eredeti formájukban, de mégis hatottak a közigazgatás fejlődésére. A II. József által elrendelt képesítési követelményeket a Magyar Törvényhozás 1883-ban erősítette meg, s a két világháború között szereztek érvényt hatályosulásuknak. A közigazgatás ügyintézésének általános szabályait a

harmincas években dolgozták ki, 1957-ben született róla törvény, az államigazgatási eljárási törvény. Az Erdei—Bibó-féle tervezet bizonyos elemei felsejlenek a tanácstörvény 1983-as módosulásaiban a járások megszüntetését, a középfokú igazgatási szint funkcióinak a városokhoz, illetve megyékhez történő települését illetően.

Nem vázolva még csak nagy vonalakban sem a modernizálás végrehajtásának stratégiáját, bevezetésének szubjektív és objektív akadályait, az ellenállás érthető és érthetetlen okait, hiszen ezekről a kérdésekről számtalan külföldi könyv és esszé után néhány kiváló magyar tanulmány is született, itt csupán azt vetném fel: adnak-e elégséges segítséget társadalomtudományaink a reformok, a megújulás politikai döntésekké való transzformálásához, operacionált végrehajtásához? A válaszadásnál nem árt, ha figyelembe vesszük: az amerikai, francia, nyugatnémet szakirodalom önkritikusan elismeri, hogy nem képes kellő mélységű és igazoltságú reformjavaslatok kidolgozására, a gondok érzékelésén és jelzésén túlmenően legfeljebb a reform körvonalának vázolására mer vállalkozni. Nagy merészség lenne azt állítani, hogy mi többre vagyunk képesek, s ha áttekintjük a legkülönbözőbb publikációkat, erről meg is győződhetünk. Ennek az a következménye, hogy: vagy lecsökken a javaslatok meggyőző ereje, a politika és a gyakorlat felfedezi a következmények kiszámíthatatlanságát, s a választási lehetőségek körülhatárolatlansága miatt elutasítja az egyébként tetsző koncepciók realizálását is; vagy a koncepciót a gyakorlat, esetünkben a minisztériumok, országos főhatóságok operativizálja, s tudna rá mindegyikünk példát mondani, hogy ennek során észrevétlenül, vagy olykor nem is észrevétlenül miként lúgozódnak ki a reform eszméi. A kutatóknak fel kellene tehát készülniök a reform filozófiájának kidolgozásán túlmenő, az alkalmazás részkérdéséig elvezető komplex szemlélet elsajátítására és érvényesítésére, a megvalósítást pedig — más oldalról — nem szabadna kizárólag a részérdekeltségekkel mozgásszabadságában visszafogásra kényszerített hivatalnokokra bízni.

3. A közigazgatásnak a mindennapossága, vagyis tevékenységének döntően legnagyobb része a jogalkalmazás, a lakossági szolgáltatások megszervezése, a döntések végrehajtása, ha szükséges kényszer alkalmazásával, a *településeken, városokban, falvakban* megy végbe. Másképpen úgyis mondhatjuk, hogy a közigazgatás működésének igazi színterei a települések.

A közigazgatás viszonyulása a településekhez kettős: egyrészt objektív tényként tudomásul veszi az adott településhálózatot, szerkezetet, s ehhez igazodóan építi ki hálózatát, másrészt igazgatási tárgyként kezelve őket területükön fejti ki szervező munkáját.

Közigazgatásunk saját hálózatának felépítési koncepciója csak az utóbbi harmincöt évben is több ízben megváltozott. A koncepcióváltás mélyen érintette a községeket, felületesebben a városokat. A közigazgatás hálózatrendszere 1951-ben a legsűrűbb, minden 300 főnél nagyobb településen létrehozza alsófokú szervezeti egységét. Az állampolgárokhoz, a településekhez közelítő közigazgatás indokoltságára több variáció olvasható a szakirodalomban. Egyesek szerint a célkitűzést a demokratizmus kiszélesítése motiválta, a szakszerű, a helyi viszonyok ismeretében hozott döntéshozatali mód pártfogolása. Mások szerint éppenhogy a centralizáció fejeződik ki az igazgatás térfoglalásában, a központi hatalom a legkisebb településre is kihelyezte megbízottjait a gazdálkodási folyamatok közvetlen irányítására és ellenőrzésére, a termékbegyűjtés megszervezésére, a közvélemény közvetlen befolyásolására. Bármi is volt az igazi ok, megállapíthatjuk, hogy *igazgatásgazdasági és hatékonysági szempontok* ebben a felállásban nem kerültek mérlegelésre. Az államigazgatás létszáma a magyar állam történetében nem véletlenül ekkor a legnagyobb: 86 ezer fő. E hatalmas létszám képesítettségére és képzettségére egyetlen adat: 1951-ben a községi elnökök közül alig 8—9% rendelkezett általános, vagy ennél magasabb iskolai végzettséggel, de még 1960-ban is, amikorra a középiskolák, egyetemek, főiskolák már többszázezer szocialista szakembert képeztek ki, a községi vb-titkároknak, tehát az igazgatási szakértőknek 35%-a maximum általános iskolai végzettséggel rendelkezett. Az is tény viszont, hogy több mint háromezer település közvetlen igazgatási ellátását nem vállalta fel korábban soha a magyar közigazgatás. Az 1962-ig terjedő korszak után, szinte napjainkig tartóan, egy újabb tendencia erősödik meg: a közigazgatás eltávolodása a településektől. Legérezhetőbben a községekben érződik a tendencia hatása: a körzetesített községekben átlag csak minden harmadik faluban található igazgatási apparátus, amelynek ugyan kompetenciája a körzetesített községek mindegyikére kiterjed, térben azonban sokszor 15—20 kilométerre működik a körzetbe társult falvak lakosságától. A lakosságtól való eltávolodás azonban a nagyvárosokban, különösen a fővárosban is észlelhető, ahol 50—60 ezres lakótelepek igazgatási szükségleteinek ellátását annak a kerületi tanácsnak a gondjaira bízzák, ahol a lakótelep, vagy nagyobbik része található. Az alapállás megváltozásának indokai között leggyakrabban *igazgatásgazdasági-hatékonysági szempontokra* találunk utalásokat. A kevesebb igazgatási „telephely" létszámigénye kisebb, a költségek csökkennek, ugyanakkor a szakértelem növelhető, ezáltal a hatáskörök decentralizálhatók. Szerepelt az érvek között a gazdaság és az igazgatás területének, esetünkben a termelőszövetkezetek és a községi igazgatás területe egybeesésének követelménye, majd később a fejlesztési lehetőségek koncentrálásának lehetősége. Bárhogyan is értékeljük ezt a folyamatot s az argumentációt, meg kell állapítanunk, hogy a magyar közigazgatás az Európa-szerte érvényesülő megoldásokat vette át, másrészt azokhoz a tradíciókhoz nyúlt vissza, amelyek a körjegyzőségek formájában jóval a felszabadulás előtt kialakultak. Egy tényező mellőzésével, ennek hatása azonban jelentősnek bizonyult. Nemcsak az igazgatást koncentrálta, hanem ennek mintegy származékaként a képviseletet is. Míg máshol — pl. Franciaországban — az igazgatás nálunknál is erőteljesebben koncentrálódott, addig a képviseleti választott szervek, önkormányzati testületek szerepét a törvényhozás továbberősítette minden kisközségben. A *harmadik szakasz* kezdetének most lehetünk szemtanúi: az elöljáróságok nemcsak a korábban hiányzó képviseleti elemet állítják vissza a kisfalvakban, hanem bizonyos igazgatási feladatok ellátásával részben az igazgatás decent-

ralizációs folyamatának is megvalósítói. A legújabb koncepció kialakításánál — mindnyájan tudjuk — a demokratizmus igénye munkált legerősebben, a falusi közélet elsorvadása iránt érzett aggodalom, mindazonáltal nem szorultak háttérbe az igazgatás ésszerűsítésének szempontjai sem.

A fejlődés újabb szakaszának életbe lépésekor az eddigi ellentmondásos elképzelések lezárása után néhány tanulság levonása nem maradhat el. Az első, legfontosabb tanulság, hogy *településeink sorsát nem lehet az igazgatás sajátos belső igényeitől, szükségleteitől függővé tenni.* A technokratikus, menedzseriális szempontok nem szoríthatják háttérbe a politikai igényeket, elsőként azt, hogy a területi-szervezeti beosztás mindenekelőtt a lakosságra legyen tekintettel, az igazgatás könnyű és olcsó megközelítésére. Az eddigi igazgatáscentrikus hatékonyság a lakosság költségeinek alakulását egyáltalán nem vette figyelembe. Saját költségeit úgy csökkentette, hogy az állampolgárokra hárította, hárítja át, az utazási költségekkel, a munkából való távolmaradás időtartamának megnövekedésével az ingyenes igazgatási szolgáltatások elve szenved csorbát, azzal együtt, hogy a szakigazgatási kirendeltségek, a helyi ügyintézési napok a kritika élét tompítják.

A másik tanulság az, hogy a központi, egységes, felülről irányított igazgatás merevségét célszerű és hasznos oldani a szabad és önkéntes *társulások kiterjesztésével.* Az igazgatási társulás nemcsak azért pártfogolandó, mert valamit kifejez a települések önállóságából, szabad akaratából, hanem igazgatási racionalitása miatt is. Megtöri az egységesség korlátait, s a konkrét ágazathoz, feladathoz térben és időben igazodó, változó és ezért ésszerű, a települések sajátos érdekeit messzemenően figyelembe vevő igazgatási hálózat kialakulásához járulhat hozzá. Gazdasági társulások eddig jóval nagyobb számban jöttek létre Magyarországon, mint igazgatásiak, s abban a néhányban is a megyei elképzelés erősebben érződik, mint az autonóm szervezeti egységek szabad akarata.

Végezetül az utolsó tapasztalat: területi tagozódás kanonizált alapelvei közül az élet jónéhányat túlhaladott. Ilyen mindenekelőtt a gazdasági vonzáskörzetek és az igazgatási határok egybeesésének sokat hangoztatott követelménye. A hatvanas években a kisközségek önállóságának halálharangját a termelőszövetkezettel való területegyezés eszméje kongatta meg. A városkörnyékiség elterjedésében a hetvenes években a gazdasági vonzáskörzet volt a leggyakrabb hivatkozási alap, a regionalizmus előkészületi munkái a hatvanas években szintén a gazdasági vonzáskörzet határait kutatták. És nem találták, mert ez az eszme csak az autark gazdasági rendszerben érvényesülhet, nyitott gazdaságban az egész világ beletartozhat a vonzáskörzetbe. Székesfehérvárnak az Ikarus gyártásán keresztül Budapest, Győr, Moszkva és Szófia beletartozik a vonzáskörzetébe, ha a termelési, értékesítési folyamatok egész vertikumát vizsgáljuk, ha csak a gyárba bejáró dolgozók lakóhelyét, a kör leszűkül, de ilyen szűken értelmezhetetlen a vonzáskörzet tartalma. A kisközségek és a termelőszövetkezetek esetében is hasonló a helyzet, azzal kiegészülve, hogy itt érezhető a legtisztábban milyen deformációkat eredményezhet a gazdálkodás és a közigazgatás területi egybeesése.

4. A közigazgatás — amint arra utaltam — a meglevő településekhez igazodva építi ki hálózatát. Az igazgatás azonban nem önmagáért való — legalábbis elvileg —, hanem a jogszabályok által meghatározott keretekben aktívan formálja környezetét, leginkább a településeket. A települések fejlesztésére vonatkozóan a kormány 1971-ben olyan koncepciót tett kötelező erejűvé, amely hosszútávra szólóan jelölte ki a városok és városjelölt községek körét, sőt a tanácstörvény végrehajtásaként ugyanebben az évben kiadott rendeletében előírja, hogy a tanácsok területszervezési javaslatainak kidolgozásánál figyelemmel kell lenni az országos településhálózat-fejlesztést tartalmazó kormányhatározatra is. Ezt a határozatot több bírálat érte, a legautentikusabb az Országgyűlés ez évi határozata, ezeket nem kívánom elismételni. Arra utalnék csupán, hogy a településhálózat fejlesztési tervvel ellentétben a közigazgatás területi beosztásának mind a mai napig nem készült el sem rövid, sem hosszútávú modernizálási terve. Bibó István 1975-ben írt tanulmányában vetette fel, hogy e két egymással összefüggő kérdés — településfejlesztés és közigazgatási területi beosztás — mennyire eltérő kezelésben részesül. Hogy mennyire ingadozó a közigazgatási beosztásra vonatkozó politikai koncepció, példaként lehetne megemlíteni, hogy egy évvel a járások megszüntetése előtt jelentette ki egy nagyaktíva ülésen magasrendű politikai funkcionárius: a járásokra még hosszú ideig szükség lesz. A járások megszűnése után a területi beosztás kérdése leegyszerűsödött: mi lesz a megyékkel? 1949 óta, amikor viszonylag jelentősebb megyehatár-kiigazításokra és az ún. töredékmegyék megszüntetésére került sor, lényegében változatlanok a megyék határai és funkciói s ezáltal a közigazgatási területi beosztás és szervezés súlypontjai maradtak továbbra is. A megyék szerepkörére, működési területére vonatkozóan csak a legutóbbi évszázadot áttekintve három jelentősebb reformjavaslat készül. A Szapáry-javaslat 1873-ban, a Hantos-féle javaslat 1931-ben, az Erdei-féle javaslat 1946-ban. A legeredetibb kétségkívül Erdei Ferenc tervezete, amely az előző kettőtől eltérően a vármegyéket nem pusztán reformálni akarta, hanem megszüntetni s helyette városmegyéket javasolt létrehozni. Elgondolkodtató, hogy mi az oka, hogy a javaslatokat, még a Szapáry törvénytervezetét sem, amelyet pedig a kormány felkérésére készített és a kormánypárt támogatásával terjesztett elő, nem fogadták kedvezően, azzal együtt, hogy senki sem vitatta a vármegyei rendszer elavultságát? Miért kísérte ugyanilyen sors Bibó István későbbi javaslatát, aki a jelenlegi megyerendszer helyett több variációt is kidolgozott: 6 országos területre, 13—15 nagymegyére, 24 középmegyére, 30—40 kismegyére, illetve 88 nagyjárásra vagy városkörnyékre tagozódó közigazgatást. Nyilvánvalóan számos okot sorolhatnánk fel, de a legmeggyőzőbbet Erdei írta le 1965-ben: „A gyakorlati tapasztalat az, hogy az államigazgatási területi reform tekintetében csak önkényes elhatározással lehet elhatározásra jutni...": majd (a kérdést)... „ne tudományos megalapozottsággal megoldható problémának, hanem gyakorlati lépésnek fogjuk fel, s komplex praktikus megítélés, illetőleg ésszerű megegyezés alapján oldjuk meg". Valóban, van-e ténylegesen valamilyen objektív, elháríthatatlan kényszer, amely a megyék területi tagozódásának megváltozta-

tására serkenthetne bennünket? Vajon azokban az országokban, ahol az elmúlt negyven évben 3—4 gyökeres területszervezési, megyei reformot hajtottak végre jobban összhangba kerültek a termelés területi elhelyezkedésének és az állam igazgatásának szempontjai, harmonikusabban fejlődnek a termelőerők, jobban kibontakoznak a helyi kezdeményezések, mint nálunk? Lehet-e komolyan állítani, hogy Magyarországon a megyék területi aránytalanságának bármilyen szerepe lenne gazdasági nehézségeinkben, vagy ellenkezően, a sikeres években elősegítette a tervszerű fejlődést? A megyei tagozódás — ahogy Erdei írta, s később mások ismételten bebizonyították — intézményesült, rögzült, olyan realitássá vált, amely ahelyett, hogy hagyta volna átalakítani magát a termelő erők fejlődése által, ő maga formálta azokat nem egy helyen, valóban ezeréves időtartam alatt, saját keretei és korlátai közé.

A megyéknek véleményem szerint kialakult sajátos identitása, sajátos önálló érdekeltsége, s ez mind a megyei állami tagozódási szint magatartása mellett szól. Szeretnék utalni arra is azonban, amit korábban jeleztem: a megyei *igazgatás* szervezete, funkciói a helyi igazgatás korszerűsítésének egyik részeként természetesen komoly változtatásokra szorul.

Orbán Sándor

Szövetkezeti megújulás, szövetkezeti jogi rekodifikáció

Örvendetes, hogy — mintegy haladó hagyományként — a szövetkezeti jogszabályok felülvizsgálatának tervezett időpontját már jóval megelőzően megindult a gondolkodási folyamat, s ennek eredményeként a szakirodalmi tevékenység, kialakulóban van egy alkotó vita. Bizonyára nem véletlen, hogy valamennyi eddigi szerző a téma ismert elméleti művelője, és hasznos, hogy nézeteik nyilvánosságra és ütköztetésre kerültek.[1]

A tanulmányok, cikkek többségéből nagy felkészültség, felelősség, átgondoltság sugárzik, de előfordul egyes szerzőknél a tényeket, érveket, ellenérveket nélkülöző, ötletszerű javaslat is, amelyből inkább arra lehet következtetni, hogy a szerző milyennek szeretné látni a szövetkezeteket.

Az eddigi állásfoglalások nagyon sok értékes gondolatot és figyelmet érdemlő javaslatot tartalmaznak. Ami belőlük hiányolható, az a szövetkezeti valóság feltárásának és analízisének a hiánya, amelyet Nagy László is joggal igényel tanulmányában.[2] Ide kívánkozik annak megjegyzése is, hogy az eddigi publikációk kapcsán két veszélyforrás érződik. Egyik a hagyományostól, megszokottól való elszakadás bátortalansága, másik a mindenáron való újításra törekvés. Úgy gondolom, e veszélyektől valamennyiünknek óvnunk kell magunkat.

Szükségesnek látszik a figyelmet felhívni arra is, hogy amikor a szövetkezetek rekodifikációs kérdéseit elemezzük, nem nélkülözhetjük a szövetkezetpolitikusok és közgazdászok állásfoglalásait, javaslatait sem, minthogy gazdasági-társadalmi szervezetről van szó.[3]

Egy rövid tanulmány keretében talán merész és kockázatos a szövetkezeti valóság és abból a jogi szabályozással szembeni igények feltárására történő vállalkozás, amely az elvi és gyakorlati kérdések sokaságát érinti. E tanulmány természetesen nem törekszik a teljeskörűségre, a szerző szükségképpen csak a főbb elvi kérdésekre szorítkozhat, amelyekre a szövetkezeti valóság tükrében keresi a választ.

A tapasztalatszerzést a szövetkezeti mozgalommal való több évtizedes együttélés, a napi munkakapcsolat, gondjaik, problémáik, igényeik, lehetőségeik és azok korlátainak ismerete biztosította, és a merészséget is ez táplálja. Lényegében reláció reformnak is tekinthető a vállalkozás, minthogy a szerző azt igyekszik megfogalmazni, amit másoktól — főleg szövetkezeti vezetőktől — hallott. A szakirodalmi vitába való bekapcsolódásra pedig a szövetkezetek nagyrabecsülése, féltése és az a meggyőződés készteti, hogy — megfelelő feltételek mellett — képesek a megújulásra a még bennük rejlő tartalékok mozgósításával.

A szövetkezetek gazdasági és szervezeti megújulása általános — nevezetesen társadalmi, szövetkezeti és tagi — érdek. E „követelmény" már több gazdaság- és társadalompolitikai dokumentumban és még több közgazdasági és jogi tanulmányban, cikkben megfogalmazódott.[4] A követelménynél is fontosabb azonban, hogy a szövetkezeteket a szövetkezeti való-

Orbán Sándor egyetemi docens, Agrártudományi Egyetem (Debrecen).

[1] Ld. különösen *Sárándi* Imre: A szövetkezeti szocialista tulajdonjog. Jogtudományi Közlöny, 1982. 5. sz.; *Sárándi* Imre—*Sárközy* Tamás: Távlati koncepció egy egységes vállalati törvényhez. Jogtudományi Közlöny, 1982. 9. sz.; *Sárándi* Imre: Gondolatok a tsz-törvény felülvizsgálatához. Jogtudományi Közlöny, 1982. 11. sz.; *Nagy* László: Szövetkezetelmélet-szövetkezetpolitika-szövetkezeti jog történeti megközelítésben. Jogászszövetségi Értekezések. Magyar Jogászszövetség, 1985.; *Veres* József: A szövetkezetek és a jogalkotás. Magyar Jog, 1985. 5. sz.; *Bak* József—*Prugberger* Tamás: Adalékok és javaslatok egy új szövetkezeti törvényhez. Jogtudományi Közlöny, 1985. 5. sz.; *Bosánszky* Lajos: A földjogi kodifikáció és a szövetkezeti jogi szabályozás perspektivái. Állam és Igazgatás, 1985. 9. sz.; *Dögeiné* Kozák Erzsébet: A termelőszövetkezeti tagsági viszony specifikus vonásai és továbbfejlesztésének lehetőségei. Magyar Jog, 1985. 11. sz.

[2] *Nagy* László i. m. 1. sorsz. 28. old.

[3] Ld. különösen *Szabó* István, az OSZT soros elnökének előadása a „Vita a gazdaságirányítás továbbfejlesztésének szövetkezeti vonásairól" rendezett tanácskozáson. Szövetkezés. Tudományos tájékoztató folyóirat. 1984. 2. sz. Szerkeszti a Szövetkezeti Kutatóintézet.; *Stark* Antal: A gazdaságirányítás mai rendszerének kialakulása és dilemmái. Közgazdasági Szemle, 1985. 7—8. sz.; *Vági* Ferenc: A szervezeti megújulás szükségessége a szövetkezetekben. Közgazdasági Szemle, 1985. 7—8. sz.

[4] *Szabó* István i. m. 3. sorsz. 18. old.: A szövetkezeteknek címzett feladatok, ajánlások egyértelműen a megújulásra ösztönöznek.

ság — jelenük és jövőjük — erre kényszeríti. Nyilvánvaló, hogy ennek számos — mindenekelőtt gazdasági- és társadalompolitikai — feltétele van, és nem kizárólagos, mégcsak nem is elsődleges eszköze a jogi szabályozás korszerűsítése. Tény azonban az is, hogy mindemellett rendkívül fontos eszköz, megújulásuk elképzelhetetlen újraszabályozásuk nélkül. Ezért nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a megújulást szolgáló szövetkezeti jogi szabályozás csak akkor érheti el célját, ha széleskörűen és részletekbe menően feltárjuk és elemezzük a szövetkezeti valóságot, amelyben jelentős szerep hárul a közeljövőben az érdekképviseleti szervekre, de nagymértékben elősegíthetik ezt a remélhetőleg majdan jelentkező és megnyilvánuló gyakorló szövetkezeti jogászok is.

A szövetkezetek megújulását elősegítő újraszabályozást számos körülmény indokolja, talán elegendő utalni arra, hogy a szövetkezetek ma nem azok, amelyek 1967-ben vagy 1971-ben is voltak, környezetük is alaposan megváltozott, és mások a velük szemben támasztott igények is. Mindezek a változások a kérdések tömegét vetik fel, számos korábbi tétel, nézet felülvizsgálatát igénylik, amely felvetődő kérdésekre a jognak is választ kell adnia.

1. A szövetkezeti mozgalom léte, jelene, jövője

Talán meglepő a kérdés felvetése az olvasótöbbség számára, mint ahogy számomra is az volt. Azért kell mégis felvetni, mert vannak, akik megkérdőjelezik létét, jelenét, jövőjét. A kérdés egyébként jogi szempontból is jelentős, mert a válaszadásnak jogi konzekvenciái is vannak. Ha ugyanis létezik — szerintem igen — szövetkezeti mozgalom, akkor ezt egyrészt a szövetkezeti működési elveknél, ill. a jogi szabályozás alapelveinél is figyelembe kell venni, másrészt el kell határolni a mozgalomra háruló és mozgalmi eszközökkel megoldandó feladatokat a jogi szabályozást igénylő kérdésektől.

A mozgalom meglétét csak az kérdőjelezheti meg, aki nem ismeri azt a tevékenységet, erőt, lehetőséget és sok tartalékot sem, amely a szövetkezésben és a szövetkezetek együttműködésében rejlik.

A mozgalom etimológiai értelemben társadalmi méretű, szervezett (politikai) tevékenység (pl. munkásmozgalom). A felvetés mentségéül szolgáljon, hogy a szövetkezeti mozgalomnak korábbi, hagyományos értelmű tevékenysége háttérbe szorult, ugyanakkor számos más tevékenysége előtérbe került. Így van ez más mozgalmakkal — pl. a nem vitatott szakszervezeti mozgalommal — is. A mozgalmakat mindig is jellemzi, kell hogy jellemezze, hogy együtt fejlődnek a korral, annak mindenkori követelményeit kell kielégíteniük.

A szövetkezetek többé-kevésbé azonos érdekeltségűek, egymással mellérendeltségi viszonyban állnak, önállóan tevékenykednek, éppen ezért egymásra utaltak. A szövetkezetek társadalmi szervezetek is, enélkül nem lennének szövetkezetek, s amíg ez létezik, addig sem a szövetkezetek, sem tagjaik nem nélkülözhetik a szervezett mozgalmi tevékenységet sem. Aligha létezhetne elszigeteltségben együttműködés, kölcsönös támogatás, egymástól való tapasztalatszerzés a szervezett kapcsolatot biztosító közös szerveik nélkül. Csak így váltak képessé számos társadalmi jellegű (szociális, kulturális, üdültetési, verseny, sport stb.) feladataik megoldására. A közeljövőben is számos mozgalmi jellegű feladatot kell még megoldaniuk, és minden bizonnyal később újabbak jelentkeznek. Ilyenek: a kölcsönös támogatás és a tagok érdekképviseletének továbbfejlesztése, az üdültetés széles körű szervezetté tétele, vagy a mozgalom saját pénzintézetének megteremtése, de felmerülhet a saját biztosítási rendszer létrehozásának igénye is. Számos olyan reális igénye, feladata van a szövetkezeteknek, amelyek csak szervezett mozgalom keretében elégíthetők ki. Ezért nemcsak volt, hanem van jelene és jövője is a szövetkezeti mozgalomnak — amely aligha vitatható-an társadalmi méretű, szervezett tevékenység —, enélkül a szövetkezetek perspektívájukat veszítenék.

2. A szövetkezet fogalma

A szövetkezet lényegét, fogalmát az 1971. évi III. tv. (Szvt) határozza meg, kifejezésre juttatva célját, funkcióit, kettős jellegét — vállalati és társadalmi oldalát — is.

A fogalmat tartalmilag legpregnánsabban Nagy László bontotta ki több ismert művében.[5] A fogalomra vonatkozó, értelmező megállapításai ma is helytállóak. Kérdésként nem ez, hanem sokkal inkább az vetődik fel, hogy a törvényi fogalom meghatározása — amelyből a szerző is kiindult — időálló-e napjainkban is, vagy esetleg módosulás következett be a szövetkezet lényegében, amelyet a fogalomban is szükséges vagy célszerű kifejezésre juttatni.

A fogalom meghatározása — szövetkezetelméleti jelentőségén túl — társadalompolitikailag is rendkívül fontos a szövetkezetek számára, nevezetesen, hogy valóságos tartalma szerinti szervezetként kerüljenek elismerésre. Jogi szempontból a szabályozás alapjául szolgálva sok tekintetben meghatározó. Egyébként is elvárt a jogtól, hogy tisztázza fogalmát annak, amit szabályozni kíván.

Vizsgálva a hatályos törvényi fogalmat, összevetve a szövetkezetek lényegi valóságával, az állapítható meg, hogy a szövetkezetek leglényegesebb jellemzőit ma is kifejezésre juttatja. Mégis úgy tűnik, hogy a társadalmi és szövetkezeti fejlődés, a szövetkezetek mai állapota a fogalom továbbfejlesztését igényli, mert vannak lényeges ismérvek, amelyeket a fogalom nem, vagy nem eléggé fejez ki.

Az egyik legfontosabb, hogy a fogalomból csak következtetni lehet arra, miszerint a szövetkezetek szerves részét alkotják politikai, gazdasági, társadalmi rendszerünknek, de magában a fogalomban nem jut kifejezésre, hogy a szövetkezet a társadalomnak társadalmilag elismert, szerves része és alakító szervezete is. Úgy gondolom, hogy a szövetkezeteknek fontos, perspektivikus érdeke fűződik ahhoz, hogy a fogalom ezt is juttassa kifejezésre. A szövetkezés jogának alkotmányi elismerése és támogatásra vonatkozó rendelkezése ezt megalapozza.

A fogalom másik vizsgálandó kérdése, hogy napjainkban kielégítő-e, ha a szövetkezeteket társadalmi

[5] *Nagy* László: A szövetkezeti jog alapkérdései. Bp. Akadémiai Kiadó, 1977. 59—82. old. Vö. i. m. 1. sorsz. 10. old.

oldalról ragadja meg, nevezetesen, csak mint közösséget, amelynek jellemzői a kettős tevékenység, a szövetkezeti tulajdonnal való gazdálkodás és a szövetkezet célja. A szövetkezet ma nemcsak szervezeti közösség, ennél több, olyan közösség, amelynek van közös gazdasága, azaz tulajdonosi és vállalkozói közösség is, a tagok gazdasági vállalkozása.[6]

Valljuk, hogy a szövetkezet vállalat is, de a szövetkezetnek, mint vállalatnak nem a szervezeti közösség, hanem a tagok közös gazdasága az alapvető bázisa, amellyel, céljai elérésére, a tulajdonosi kollektíva vállalkozik.

Lényegében azt ajánlom megfontolásra, hogy az eddigi társadalmi-szervezeti megközelítésű közösségi jelleg mellett a fogalom a szövetkezetnek a kollektív gazdasági-szervezeti, tulajdonosi, vállalkozási oldalát is juttassa kifejezésre. A mezőgazdasági szövetkezeti törvény a termelőszövetkezetekre nézve mindezt jobban kifejezi, újrafogalmazását azonban az Szvt-vel való összhang indokolná.

Ezt nemcsak a szövetkezeti valóság igényli, hanem jogalkotási és gyakorlati kérdések egész sora. Így pl. jelentős mértékben megalapozná számos további fontos kérdés (tulajdonnal való rendelkezés, önállóság, önkormányzat, érdekeltség, részesedés stb.) szabályozását.

3. A szövetkezetek működési elvei

A magyar szövetkezetek működési elveinek a kimunkálása Nagy László érdeme.[7] Az alapelvek jól szolgálták mind a szövetkezeti mozgalmat, mind a szövetkezetek jogi szabályozását, és ma is korszerűek.

Két kérdés mégis felvetődik. Egyik, hogy szükségesek- és érvényesülnek-e a gyakorlatban, jellemzők-e a szövetkezetekre. Másik, hogy a szövetkezeti viszonyok nem alakultak-e még annyira át, vagy nem fejlődtek-e oly mértékben, hogy azok az alapelvek továbbmunkálását igényelnék. Az utóbbi kérdésre adandó válasznak különösen rekodifikáció szempontjából van jelentősége.

A szakirodalomban — úgy gondolom — szükségtelen az elvek felsorolása, kibontása, minthogy általában ismertek. Enélkül is megállapítható, hogy az elvek többsége a szövetkezeti működésben érvényesül. Természetesen időnként változó, eltérő súllyal került egyik-másik elv előtérbe. Így pl. a tagsági közreműködés elvének az utóbbi időben a vagyoni oldala, a tag és szövetkezet közötti vagyoni kapcsolatok növelésének igénye fontos, sürgető feladat. A szövetkezetek társadalmi tevékenysége növekvő, részben a szövetkezetek erkölcsi magatartásából, részben kényszerhelyzetből is adódóan. A demokratikus önkormányzat érvényesül, bár a jogosítványok tekintetében ellentmondás van a szervezeti és gazdasági működés között. Előtérbe került a kölcsönös támogatás és együttműködés is, gondolva a KTA létrehozására, az „Erős segítse a gyengét!" mozgalomra. Az állam és a szövetkezetek viszonyában a „kölcsönösség" a szövetkezetek hátrányára háttérbe került. Mindezen megjegyzések mellett is egyértelmű azonban az elvek érvényesülése.

A megfogalmazott és kimunkált elvek közül talán a fokozatosság elve az, amely új értelmezést és következtetések levonását igényli. Célszerűnek látszik tudomásul venni ugyanis, hogy a szövetkezők a számukra legalkalmasabbnak tartott formát választják, s ennélfogva nem szerencsés a formák között fokozatossági különbséget tenni. Megfontolandó ezért a fokozatosság elvének a formagazdagság elvével való kiváltása, bár igaza van Nagy Lászlónak, hogy a fokozatosság formagazdagságot is jelent.

A második kérdés megválaszolásához célszerűnek látszik úgy közelíteni, hogy nem alakultak-e ki, nem intézményesedtek-e olyan viszonyok, amelyeknek megfontolandó lenne működési elvként való elismerése, ezek körébe történő beiktatása. A gondolatot az is ébresztgeti, hogy vannak a kidolgozott működési elvekhez hasonlóan meghonosodott olyan intézményes megoldások, amelyek perspektivikusan is tartósnak bizonyulnak, és elvi jelentőségűek a szövetkezetek működésében. Különösen három kérdés vetődik fel ezzel összefüggésben. Ezek — a mezőgazdasági ágazatban — *a)* a közös és háztáji gazdaság szerves egységének, míg — valamennyi ágazatban — *b)* a részesedés elvének és a szövetkezeti érdekképviseletnek a működési elvek rangjára emelése.

ad a) A közös és a háztáji gazdaság szerves egységét, a háztájinak a közös gazdaság által történő integrálását a mezőgazdasági szövetkezeti törvény deklarálja. Ha összevetjük a kölcsönös támogatás elvével, az is megállapítható, hogy a törvény a háztájira — nyilvánvalóan népgazdasági érdekből — nagyobb súlyt helyez, mint utóbbira. Ez a körülmény és az a tény, hogy belátható ideig szükség lesz a háztáji gazdaságra, és ennek érdekében a tagok kollektív gazdaságának, és ma már kisárutermelő háztáji gazdaságának a szervezett együttműködésére, megfontolandó működési elvként is elismeri ezt.

ad b) A magyar szövetkezetek egyik sajátossága a tagok részesedésének elve. A részesedési elv következik a tagok személyi és vagyoni társulásából, amely utóbbinak személyes jövedelem elérését is lehetővé kell tennie. Ennek gyakorlati érvényesülése az utóbbi időben háttérbe szorult, nem utolsósorban a munkajogi megoldások átvétele, indokolatlanul erőteljes közelítése következtében. Nem a garantált munkadíjazás szükségességének és jelentőségének megkérdőjelezéséről van szó, hanem arról, hogy az emellett is érvényesíthető részesedési elv mellőzése vagy feladása gyengíti a tag tulajdonosi minőségét, elhomályosítja tulajdonosi tudatát és érdekeltségét.[8]

Az MSZMP KB 1984. április 17-i állásfoglalása is kiemelten hangsúlyozza a tulajdonosi kötődés és tudat erősítésének feladatát. E feladat csak a vagyoni kapcsolatok bővítésével és az érdekeltség növelésével oldható meg, amely a gyakorlatban a részesedési elvnek a jelenleginél fokozottabb érvényesítését igényli. Ebből következő igény az is, hogy az újabb vagyoni kapcsolódásokban (részjegy, célrészjegy stb.) a szö-

[6] *Szabó* István i. m. 3. sorsz. 18. old.: „a szövetkezet a tagságé s ez a gazdasági formáció a tagság kollektív, szocialista vállalkozása".

[7] *Nagy* László i. m. 4. sorsz. 163—404. old.

[8] *Szabó* István i. m. 3. sorsz. 19. old.: „A garantált munkadíjazás a jövedelemből való részesedés munkabérjellegűvé válása valóban gyengítette a vállalkozói jellegű érdekeltséget, a részesedési elv kibontakozását."

vetkezet tagjai vagyonrészük után ne kamatjellegű juttatást, hanem részesedést élvezzenek. Ezt mind a tulajdonosi minőség, mind a remélhetőleg bővülő vagyoni részvétel és kötődés indokolja. Következik ebből az is, hogy mind a vagyoni kapcsolatok, mind a részesedés szabályozása alapvetően a szövetkezetek belső ügyének tekintendő, s mint szövetkezeti jogintézménybe való beavatkozást, korlátozni indokolt. Nevezetesen felülvizsgálandó a pénzügyi kormányzatnak a jelenlegi részesedésre vonatkozó, részletekbe menő, merev szabályozása.

Elősegítené ezt a részesedési elvnek a működési elvek közé való felvétele, ill. egyértelmű kapcsolása. Elképzelhető olyan megoldás is, hogy a „tagsági közreműködés" elve egészüljön ki a részesedés elvével.

Az érdekképviselet olyan feladat és tevékenység, amelyet — a szövetkezetek lényegéből fakadóan — csak a szövetkezeti mozgalom láthat el. Indokoltnak látszik ezért az érdekképviselet mozgalmon belüli megszervezésének és ellátásának feladatát is a működési elvek szintjére helyezni. Ezzel együtt a működési elvek — a szövetkezeteken kívül — a szövetkezeti mozgalomra is kiterjesztésre kerülnének. Gyakorlati szempontból azért lenne nagy jelentőségű, mert működési elvként való elismerése, és ennek törvényben történő deklarálása egyértelművé tenné, hogy ez a szövetkezetek, ill. mozgalmuk kizárólagos joga és feladata.

4. Szövetkezeti ágazatok és formák

A szövetkezeti formák analizálásának és felülvizsgálatának igényét joggal veti fel Nagy László, ajánlást is téve egyes kérdések tanulmányozására.[9] Javaslatai figyelmet és megfontolást érdemelnek. A magam részéről egyértelműen indokoltnak tartom a kommunális (lakás-, garázs-, üdülő-) szövetkezetek önálló ágazatként való elismerését, tekintettel elterjedtségükre (1983-ig már közel 250 ezer szövetkezeti lakás épült), további várható terjedésükre és speciális, jellemző vonásaikra és feladataikra.

A kulturális szolgáltatást végző szövetkezetek létrehozhatóságának megengedésével kapcsolatos gondolatát azzal tágítanám, hogy elképzelhető más olyan tevékenységre is, amelyek nem kizárólag gazdasági cél megvalósítására alakulnak. Így a kulturálison kívül szociális, jóléti célú tevékenységet végző szövetkezetek alakulásának megengedését sem tartanám kizártnak. Olyan tevékenységre vállalkozhatnának ezek a szövetkezetek, amelyek jól kiegészíthetnék, vagy pótolhatnák az állami szerveknek és szövetkezeteknek ilyen irányú — kielégíthetőnek közel sem tekinthető — tevékenységét.

A szövetkezetek ágazataival, típusaival, formáival, s ezen belül a mezőgazdasági szövetkezetek modellformáival Bak József—Prugberger Tamás foglalkoznak mélyrehatóan.[10] Fejtegetéseik elgondolkoztatók, de a mezőgazdasági szövetkezeteket illetően nem elég világosak és meggyőzőek.

A szerzők tanulmányuk VII. fejezetében törvénybe javasolják foglalni a szövetkezetek számára ajánlott főbb vállalati modellformákat, az önkormányzat és vezetésszervezet oldaláról közelítve. Ezen, lényegében vezetésszervezeti formákból tanulmányuk VIII. fejezetében szövetkezeti formákra következtetnek, ill. azokat ilyenként kezelik. Nem hiszem, hogy az eltérő önkormányzati vezetésszervezeti megoldások önálló szövetkezeti formákat hoznának létre, minthogy az eltérő formák tekintetében lényegbeli eltérések vannak. Az egyes formák különösen a szövetkezet és tagjai közötti kapcsolatban, a közös tevékenység végzésében, az elsajátításban mutatnak eltéréseket, amelyek természetesen az önkormányzatban és vezetésszervezetben is kifejezésre jutnak. Megítélésem szerint az önkormányzaton belüli eltérések és vezetésszervezeti megoldások önmagukban nem hoznak létre új szövetkezeti formákat.

Szükséges megjegyezni azt is, hogy a szerzők által tárgyalt vezetésszervezeti formák kétségtelenül kialakultak, még a vázoltnál is gazdagabban. Nyilvánvaló, hogy csak azért alakulhattak ki, mert nem volt erre nézve merev szabályozás, törvényi ajánlás, a jogalkotó nem szabott meg választékot. Következtetésként az látszik helyesnek, ha a törvényi szabályozás ezt továbbra is mellőzi, tiszteletben tartva azt a helyes elvet, hogy önkormányzati szervezetüket a szövetkezetek maguk alakíthatják ki, és azt a törvényi rendelkezést, hogy az üzemi és igazgatási szervezetet a szövetkezetek maguk határozhatják meg. Annál is inkább, mert modellformák esetleges törvénybe iktatásával és azok nevesítésével szükségképpen együtt jár a beszűkítés és merevítés.

Nem nevesített, hanem tartalmi formagazdagságra van szükség. A differenciálódás, a sajátosságok, a rugalmas változtatás igénye is amellett szól, hogy a modellformákat nem szabad jogszabályban szabályozni. Sokkal inkább az szükséges, hogy a jogszabály oldja fel az önkormányzati struktúra merevségét, biztosítson tágabb lehetőséget a szövetkezeteknek arra, hogy a működési elvnek megfelelően önkormányzati és vezetésszervezetüket valóban maguk alakíthassák ki. Más kérdés az, hogy az üzemszervezéssel, vezetésszervezéssel foglalkozó tudományos és oktatási intézmények vagy a TOT gyűjtsék össze, értékeljék a tapasztalatokat, és esetleg ezek közreadásával alternatív megoldásokat javasolhatnak.

A kísérleti megoldásokban résztvevő mezőgazdasági szövetkezetekben máris van formagazdaság az önelszámoló egységeknek, üzemegységeknek, üzemágaknak az önkormányzati szervezetbe való beépítése tekintetében, amelyeket tovább tágíthatna a törvényi megengedés és ösztönzés. Ami a mezőgazdasági szövetkezeti mozgalomban is jelentkezik igényként, az az ipari kisszövetkezethez hasonló forma. Valójában nem is az önállósult forma az igény, hanem, hogy a kisebb mezőgazdasági szövetkezetek számára is legyen megengedett az egyszerűbb önkormányzat és vezetésszervezet szerinti működés. Ennek megoldása is elképzelhető nevesítés nélkül. Így például kézenfekvőnek látszik megengedni a 300 fő taglétszám alatti — küldöttgyűlés létrehozására nem kötelezett — szövetkezetek esetében az ipari kisszövetkezetekéhez hasonló, egyszerűbb szervezetet és működést. Lényegében már az is engedmény, hogy küldöttgyűlés létrehozására nem kötelezettek. Az engedmények, az eltérések körének további bővítésére van szükség.

---

[9] *Nagy* László i. m. 1. sorsz. 30—31. old.

[10] *Bak* József—*Prugberger* Tamás: Adalékok és javaslatok egy új szövetkezeti törvényhez. Jogtudományi Közlöny, 1985. 5. sz.

Hivatkozott szerzők többször utalnak az összevonások (egyesítések) hátrányos következményeire. Ennek preparációját igénylik, s ennek eszközéül tekintik egyrészt az általuk javasolt egyes modellformákat, másrészt a szétválás és kiválás lehetőségének megkönnyítését eladdig, hogy az erőltetett szövetkezeti összevonások preparációjaként a kisebbség a többség hozzájárulása nélkül is kiválhasson.

Megállapításaik nélkülözik a bizonyítást, tapasztalataim szerint megalapozatlanok, legalábbis az utóbbi évekre vonatkoztatva. Köztudott, hogy az egyesülés, beolvadás ágazati miniszteri hozzájárulásához kötött, amelyre a szerzők is hivatkoznak. A tapasztalatok szerint ez kielégítő védelmet nyújt, és még ennél is fontosabb az a tapasztalat, hogy ez — az esetek többségében — a gyenge, veszteséges, vagy gazdaságilag lehetetlenülő szövetkezeteknek az erősekbe való beolvadásában realizálódik. Ez legalább annyira érdekében áll a gyenge szövetkezeteknek, azok tagságának, mint az erős szövetkezeteknek. A tapasztalat azt is bizonyítja, hogy az eddigi beolvadások többsége minden szempontból elérte célját, csökkent a veszteséges szövetkezetek száma, kedvezőbb helyzetbe került a beolvadó szövetkezetek tagsága. Tény az is, hogy az egyesült szövetkezetek méretnagysága többségében középméretű üzemi szintű maradt.

A szerzőknek az úgyszólván feltétel nélküli kisebbségi elhatározás alapján történő kiválására irányuló javaslata — elfogadás esetén — komoly veszélyeket rejtene magában. Gyakorlatilag azt eredményezhetné, hogy a szövetkezet egyik-másik, esetleg egyetlen jövedelmező ágazatban dolgozó tagsága kiválhatna, megakadályozhatná a termelésszerkezet korszerűsítését, az ágazatok jövedelmezősége közötti kiegyenlítődést, lehetetlenné téve ezzel a szövetkezet további működését.

Ennek megelőzése érdekében törvényi garanciára van szükség. Helyesnek látszik továbbra is fenntartani az 1982-ben módosított Tsztv. 129. § (2—3) bekezdéseinek azon rendelkezéseit, amelyek a kiválást a tagság legalább 1/3-ához és a közgyűlés titkos szavazással hozott hozzájárulásához kötik, kimondva, hogy ez csak akkor tagadható meg, ha a szövetkezet gazdálkodása a kiválás folytán lehetetlenné válna, vagy elháríthatatlan nehézségekbe ütközne.

5. A jogi szabályozás rendszere és módszere

A szövetkezeti jogi szabályozás rendszerére és módszerére a sokféle közelítés a jellemző. Erre nézve különösen igaz a régi bölcsesség: „quot capita, tot sensus". Érdemes és hasznos röviden áttekinteni, és összevetni a fejek megannyi véleményét, gondolatát.

Vannak, akik egy egységes vállalati és szövetkezeti törvény hívei, mások kielégítőnek tartanának egy egységes szövetkezeti törvényt ágazati szabályozás nélkül, ismét mások a jelenlegi egységes és ágazati szabályozás mellett voksolnak. Továbbszínezik az állásfoglalásokat, hogy vannak akik a jelenlegi szabályozási rendszert elsősorban a MÉM végrehajtási rendelet mellőzésével, mások az egységes szövetkezeti törvény helyett a szövetkezésről alkotandó törvénnyel látják korszerűsíthetőnek.

Legalább ennyire eltérnek az álláspontok a törvény módosítása, vagy új törvény alkotása és a szabályozás tárgyi köre tekintetében is.

a) Nagy visszhangot váltottak ki Sárándi Imre—Sárközy Tamás az egységes vállalati törvény távlati koncepciójával.[11] Mélyreható elemzésük sok izgalmas és valóban megoldást igénylő kérdést vet fel. Ilyennek tekintem pl. az állami vállalatok és szövetkezetek azonos státusba helyezését, egyes állami vállalatok még ma is fennálló, monopolhelyzetéből eredő fölényének megszüntetését.

A szerzők az 1980-as évek közepére gondolták megérlelődni a feltételeket az egységes vállalati törvény megalkotásához. Az időközben bekövetkezett változások — gondolom — beláttatják velük, hogy bár túlvagyunk az 1980-as évek közepén, ennek feltételei közel sem érettek meg, a koncepciót inkább távlatibbá tették. Gondolok mindenekelőtt a vállalatirányítási rendszer korszerűsítésére, amely még nem fejeződött be, nincsenek még értékelhető tapasztalatok, annyi már érzékelhető, hogy a vállalatokra, de közvetve a szövetkezetekre is jótékonyan hatott.

Bizonyos ugyanis, hogy közzétett koncepciójuk és a bekövetkezett változások egyik pozitív mellékhatása, hogy a szövetkezeteket összehasonlító vizsgálatokra és lépéskényszerre ösztönzik. Így például érdemes és szükséges vizsgálni — összehasonlító módszerrel — a két vállalati forma közötti közelítést és eltérést, különös tekintettel a szövetkezeti sajátosságokra. Kényszerítőleg hat a szövetkezetek sajátos vonásaiban még meglévő tartalékok feltárására, amelyeknek kibontakozását beszabályozottságuk jelenleg gátolja. Úgy gondolom, érdemes vizsgálni az állami vállalatok új irányítási és felügyeleti rendszerét, összevetni a szövetkezetek felügyeleti rendszerével, azok tartalmával, módszerével. Érdekesnek ígérkezik a vállalatok részére átengedett tulajdonosi joggyakorlás összevetése is a szövetkezeti tulajdon valós tartalmával és a tulajdonosi kollektíva jogosítványaival.

Mindamellett tehát, hogy a szövetkezet nem illik bele az olyan vállalatfogalomba, amely alapítóitól, dolgozóitól még ma is viszonylag elkülönült gazdálkodó szervezet, számos olyan közös kérdés van, amelyeknek együttes, összehasonlító vizsgálata szükséges.

A szövetkezeteket adott helyzetük arra kényszeríti, hogy sajátosságaik kibontásával és fokozottabb érvényesítésével, a fogalomban kifejezésre jutó lényegük és működési elveik gazdagításával fejlődjenek tovább, csak így újulhatnak meg, ha ezt környezetük — mindenekelőtt a feltételrendszer — lehetővé teszi. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az állami vállalati és szövetkezeti szektor párhuzamosan egymás mellett fejlődik, és egységes vállalati törvényben való szabályozásuk lehetősége és időpontja döntően attól függ, hogy fejlődésük milyen irányú és ütemű. De, ha el is érkeznék ez az idő, akkor is csak kerettörvényben lenne megvalósítható, meghagyva a vállalati és szövetkezeti törvényt.

b) Az egységes, átfogó és minden szövetkezeti ágazatra, típusra és formára kiterjedő szövetkezeti törvénykönyv mellett különösen Bak József—Prugberger Tamás foglalnak állást.[12] Kevésbé világos azon

[11] *Sárándi* Imre—*Sárközy* Tamás: Távlati koncepció az egységes vállalati törvényhez. Jogtudományi Közlöny, 1982. 9. sz.

[12] *Bak* József—*Prugberger* Tamás i. m. 7. sorsz. 236. old.

véleményük, hogy „a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek az Szvt-én kívüli állását meg kell szüntetni"!?

Nyilvánosan elhangzott tájékoztatás szerint a kérdést az igazságügyi kormányzat is mérlegeli, fontolgatja.

Nagy László szerint minden társadalmi alapot nélkülöző kodifikációs illúzió volna csak egységes szövetkezeti törvénybe kényszeríteni az egyre gazdagodó szövetkezeti formákat.[13] Veres József kivihetetlennek tartja az egyetlen átfogó szövetkezeti törvény konstrukcióját.[14]

Sárándi Imre — igaz 1982-ben — az akkor folyó szövetkezeti kodifikációval kapcsolatban úgy ítélte meg, hogy nincs szükség új, átfogó, jogi szabályozásra, de nem lehet megelégedni a szokásos foltozgatással sem. Véleménye szerint akkor nem volt időszerű a nagy kódexek alkotása, a kis lépések taktikájának volt az ideje. Egyébként a mindenféle gazdálkodó szervezetre kiterjedő, átfogó és differenciáltan egységes jogi szabályozás idejét az 1985—90 közötti évekre vélte elérkezni.[15] Sokan osztottuk akkor Sárándi Imre véleményét, azóta a körülmények alaposan megváltoztak, a szövetkezeti valóság a szövetkezetek átfogó újraszabályozását igényli.

Bosánszky Lajos szerint a Szvt. helyett inkább arra lenne szükség, hogy a szövetkezésről készüljön törvény, mégpedig olyan, amely a szövetkezés lényegét, kereteit határozná meg tartós jelleggel, általánosan, mellőzve bizonyos kérdések részletes szabályozását.[16]

A kérdésben való állásfoglaláshoz nélkülözhetetlen a szövetkezeti gyakorlatot és igényt különösen a következő két tényezőre nézve vizsgálni:

— Jöttek-e létre olyan változások, körülmények, tények, amelyek szerint vagy csökkentek az ágazatok közötti eltérő vonások, és ezek mellőzhetővé tennék az ágazati szabályozást, vagy fennállnak-e olyan — a jogi szabályozásból eredő — indokolatlan eltérések, amelyeknek felszámolására az egységes szabályozás kínálja a lehetőséget. Az elképzelést ugyanis eddig gyakorlati igénnyel senki sem indokolta.

— Az előbbi kérdésre adandó igenlő választól függően egy egységes szövetkezeti törvény kielégíthetné-e az ágazati igényeket, különös tekintettel arra is, hogy újabb önálló ágazatok létrejöttének elismerése indokolt.

A gyakorlati tapasztalatok azt a meggyőződésemet támasztják alá, hogy a három ágazat között lényegbeli közeledés nem jött létre. Maradtak a Szvt-ben deklarált közös vonások, bár ezek egyikét-másikát az ágazati törvények nem is mindig követik, az ágazati sajátosságok érdekében attól eltérnek. A gyakorlatban még kevésbé tapasztalható közeledés, annak ellenére, hogy a tevékenység tekintetében ma már valóban nincs tiszta profil.

Tény ugyanis, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek is végeznek szolgáltatást, ipari tevékenységet, beszerzést-értékesítést, de azt is látni kell, hogy elsősorban az állami szektor és a másik két ágazat által ellátatlanul hagyott területeken, ill. szolgáltatási hiányok és hiánycikkek kielégítésére. Tény azonban az is, hogy továbbra is mindhárom ágazatban az alaptevékenység a meghatározó. Az alaptevékenységben pedig sokkal inkább közelít az ipari ágazat tevékenysége az állami iparéhoz, a fogyasztási ágazaté az állami kereskedelemhez, mint a három ágazaté egymáshoz. A szervezeti működésre sem a közelítés, hanem a távolodás inkább a jellemző (pl. ipari kisszövetkezetek). Ezek az eltérések — minthogy a sajátosságokból erednek — indokoltak. Mindezek a körülmények az egy egységes szövetkezeti szabályozás ellen szólnak.

Arra a kérdésre, hogy az egységes törvény kielégíthetné-e az ágazati igényeket, egyértelmű nemmel lehet csak válaszolni. Ha ki akarná elégíteni, ezt csak úgy érhetné el, ha végül is a három ágazati törvényt egységes szerkezetbe foglalt törvénnyé változtatná. Egy ilyen törvény — az újabb ágazatokat is figyelembe véve — valamennyi ágazat viszonylag részletes, sajátosságaikat is kifejező szabályozására aligha alkalmas, még kevésbé alkalmas a fejlődés igényelte későbbi módosításokra.

Az egységes törvényi szabályozásra egyedüli csábító az, hogy tágabb teret engedne a szövetkezeti belső szabályozásnak, amelyet a szövetkezetek örömmel fogadnának. A veszély csak az, hogy feltehetően ezt a teret jelentős mértékben alsóbb szintű jogszabályok töltenék ki. Ehelyett sokkal inkább kielégíti a gyakorlat igényét egy-egy korrekt ágazati törvény.

Mindezekből következik, hogy — egyetértve Nagy Lászlóval és Veres Józseffel — az Szvt. és ágazati törvényi szabályozást tartom továbbra is célravezetőnek.

c) Más kérdés a jelenlegi szabályozási rendszer korszerűsítése. Meggyőződésem szerint az eltelt idő, a szövetkezeti fejlődés, a jogszabályi módosítások nagy száma, a változtatások minőségi és mennyiségi igénye, a szövetkezeti megújulás feltételeül szolgáló követelmények kielégítése csak új szövetkezeti törvény megalkotásával lehetséges. Az új alatt új szerkezetű és szövegezésű, áttekinthetőbb jogi szabályozást értek, amely természetesen nem jelent tartalmilag is minden tekintetben újat, minthogy az új egyébként soha sem vadonatúj.

Továbbra is alapul szolgál a változatlan gazdaság- és szövetkezetpolitika, jó kiindulási pont a jelenlegi szabályozás és bő forrás a jogalkalmazó szerveknek, különösen a szövetkezeteknek a gyakorlati működés és jogalkalmazás körében felhalmozódott tapasztalata. De figyelmet érdemlők a kisszövetkezetek, szakcsoportok és más kisszervezeti formák működése során szerzett tapasztalatok is. Utóbbiak főleg olyan szempontból érdemelnek figyelmet, hogy melyek azok a kedvező tapasztalatok, amelyek méretnagysága tekintet nélkül valamennyi szövetkezetben hasznosíthatók (pl. a rugalmasabb szabályozás terén).

A jogi szabályozás rendszerére és módszerére nézve azokkal értek egyet, akik az Szvt-nek még elvibbé, keretjellegűbbé tételét igénylik. Az Szvt-be tartozónak lényegében a következőket tekintem: a szövetkezés jogának és konzekvenciáinak; a szövetkezet fogalmának; a működési elvek jogi definiálásának; a szövetkezeti tulajdonnak és tulajdonosi jogosítvá-

[13] *Nagy* László i. m. 1. sorsz. 29. old.

[14] *Veres* József i. m. 1. sorsz. 414. old.

[15] *Sárándi* Imre: Gondolatok a tsz-törvény felülvizsgálatához. Jogtudományi Közlöny, 1982. 11. sz. 842—843. old.

[16] *Bosánszky* Lajos i. m. 1. sorsz. 799—800. old.

nyoknak; a gazdasági és szervezeti önállóságnak; az önkormányzati működésnek és garanciáinak; a tagsági viszony tartalmát képező alapjogoknak és kötelezettségeknek; az érdekképviselet megszervezéséhez való jognak; az állami tevékenység helyett az állam részére fontos garanciális követelményeknek (nem lehet társadalomellenes, társadalmi érdeket sértő, kizsákmányoló stb.) a megfogalmazását.

A felsoroltakon kívüli kérdések szabályozását már ágazati törvénybe tartozónak tekintem, mert már tartalmaznak ágazati sajátosságokat. Ilyenek: a tagsági viszony, a vagyoni kapcsolatok, az önkormányzati szervezet és működés, a munkavégzés sajátosságai, a munkadíjazás, a szövetkezeti juttatások, a sajátos intézmények (pl. háztáji) az adott ágazatban. Ez azt is jelenti, hogy az Szvt. által jelenleg szabályozott egyes kérdéseket ágazati törvénybe indokolt utalni.

Az ágazati törvénynek legfeljebb minisztertanácsi szintű végrehajtási rendelete indokolt, miniszteri szintű Vhr-re nincs szükség. Ami a Vhr-ben általános érvényű, tartósan érvényesülő és társadalmi szempontból jelentős, az átvihető a MT rendeletbe. A jelenlegi Vhr. által szabályozott kérdések többsége pedig a szövetkezeti belső szabályozás körébe utalható.

d) Az egységes szövetkezeti törvénnyel kapcsolatban eldöntendő kérdés, hogy mit kell átfogjon, milyen szervezetekre és intézményekre terjedjen ki.

Felvetődik például kérdésként, hogy a szövetkezeti leányvállalatok, ipari-szolgáltató szakcsoportok, mezőgazdasági szakcsoportok, egyes szövetkezeti társulások — pl. az ilyenként működő termelési rendszerek — beépíthetők-e az egységes, vagy ágazati szövetkezeti törvénybe. Felmerül az is, hogy a törvényességi felügyelet szövetkezeti törvénybe tartozó, speciális szövetkezeti szabályozás-e.

Úgy gondolom, hogy a szövetkezeti jogi szabályozás akkor lesz igazán szövetkezeti és stabil, ha a már kialakult, tartós és jogi személyként működő szövetkezeti formákat és azok sajátos vonásait ragadja meg, ezek továbbfejlesztését tűzi ki célul, és mellőzi a nem kizárólagosan szövetkezeti, másodlagos és változó formációkat. Leegyszerűsítve: az alapformákra épülő, tiszta profilú szövetkezeti törvényre van szükség.

A feltett kérdésre válaszolva ez azt jelenti, hogy a ma már bármely gazdálkodó szerv által létrehozható leányvállalati formának önálló, külön szabályozása indokolt. A vállalati és szövetkezeti törvényben elegendő a gazdálkodó szerveknek a leányvállalat létrehozására vonatkozó alanyi jogát deklarálni.

Köztudott az is, hogy a szakcsoportok sem csak szövetkezetekben létrehozható szervezetek, még a mezőgazdasági szakcsoport sem. Egyik érdekes sajátossága éppen az, hogy amíg az ipari szövetkezetekben nem jöhetnek létre, az állami gazdaságokban, erdőgazdaságokban, élelmiszeripari vállalatoknál működésük megengedett. Indokolt ezért külön szabályozásuk fenntartása.

A termelési rendszerek egy része állami vállalat (gazdaság) rendszergazdaságával működik. A ma már alig előforduló, kizárólag szövetkezeti részvétellel működő termelési rendszer is gazdasági társaságként működik, ezért nem kerülhet a szövetkezeti törvénybe, annál inkább megfontolandó a társulási törvénybe való beépítése.

A törvényességi felügyelet hovatartozását illetően a kérdést az dönti el, hogy külön magasszintű jogszabály születik-e általános érvénnyel a gazdálkodó szervek törvényességi felügyeletére, létrejön-e ennek egységes szervezete, megvalósul-e azonos tartalma és módszere. Ennek igényét és feltételeit a fejlődés megérlelte. Ha ez bekövetkeznék, és eredményeként a vállalatok törvényességi felügyelete kikerülne a vállalati törvényből, akkor természetesen a szövetkezetek törvényességi felügyeletének is ki kell kerülnie a szövetkezeti törvényből. Tény az, hogy a törvényességi felügyelet ma már nem speciális szövetkezeti sajátosság.

Felmerül még, és egyre élesebben merül fel az a kérdés, hogy a szövetkezeti tagsági munkavégzés szabályozása szövetkezeti jogszabályokba tartozó-e, vagy az egységes szabályozás érdekében kikerülhet abból és átvihető, lényegében beolvasztható-e a most készülő új Munka Törvénykönyvbe. Ismertek azok az elképzelések és törekvések, amelyek erre irányulnak.

A kérdésben csak a helyzet alapos elemzése után helyes érdemben állást foglalni.

Azt vizsgálva, hogy miben közelített a szövetkezeti jog a munkajoghoz, könnyen megállapítható, hogy főleg azokban a társadalmi juttatásokban (szabadság, nőket, kisgyermekes anyákat megillető kedvezmények, betegségi segély mértéke stb.), amelyek az alkalmazottakat is megilletik. A szövetkezeti mozgalom jelentős terheket vállalt magára azért, hogy e jogok, juttatások, kedvezmények tekintetében a szövetkezeti tagok is azonos jogú állampolgárokká váljanak. Ugyanakkor nem közelített az alapvető szövetkezeti sajátosságok tekintetében: tagsági viszony létrehozása, megszüntetése, munkavégzési formák sokszínűsége, részesedési elv, háztáji munka beszámítása stb. Ez az egyik, ami ellentmond a beolvasztási elképzelésnek.

Az előbbieknél is fontosabb azonban az, hogy a szövetkezetek éppen a szövetkezeti sajátosságok érvényesítése terén szeretnének továbbfejlődni, amelyet az egységes szabályozás gúzsba kötne. A munkajog továbbfejlesztésétől alapvetően eltérnek a szövetkezeti elképzelések és igények. A szövetkezetek megújulásának napjainkban fontos kérdései és feltételei pl. a tulajdonosi minőség, tudat, döntési jog erősítése és érdekeltség fokozása; a vagyoni kapcsolatok és ebben való érdekeltség növelése; a kölcsönös támogatás kibontakoztatása; a háttérbe szorult részesedési elv fokozottabb érvényesítése; a szervezeti egységek vállalkozói egységekké fejlesztése, nem munkajogi vagy vállalkozói szerződéses megoldással, hanem önkormányzati megállapodásos rendszerrel, ahogy az tulajdonosok között illik.

Egyébként a politika is helyesen arra ösztönzi a szövetkezeteket, hogy őrizzék meg, ha lehet, erősítsék sajátosságaikat, mert ebben még sok tartalék rejlik. Mindez nem fér bele a készülő új Munka Törvénykönyvbe, annak változatlanul két pólusú koncepciójába, gátolná a szövetkezeti elképzelések megvalósítását. Természetesen ez továbbra sem zárja ki az egyes kérdésekben történő közelítést. Célszerűbb megoldásnak — a jelenlegitől eltérően — sokkal inkább az látszik, hogy ezekben a kérdésekben a szövetkezeti jog ne vegye át a munkajogi szabályozást, kielégítő, ha csak utal a vonatkozó munkajogi rendelkezésre.

6. A szövetkezetek gazdasági-szervezeti önállósága

A törvényi meghatározás szerint a szövetkezet önálló, tervszerű vállalati gazdálkodást folytat. Egyre feszítőbben jelentkező kérdés, hogy ezen deklarált gazdasági önállóság mennyiben érvényesül a gyakorlatban. Nézzük, hogyan látják ezt általában és konkrétan a szövetkezetpolitikusok, a közgazdászok és a szövetkezeti vezetők.

Szabó István lényegében a jogszabályok közötti ellentmondást tárja fel, amikor arra utal, hogy a törvényi szinten minden rendben lévőnek látszik, hiszen eszerint a szövetkezetek önállóan gazdálkodnak, megilleti őket a gazdálkodás eredménye, és viselik a gazdálkodás kockázatát. Az alacsonyabb szintű rendelkezésekben viszont törést szenved ez az elv.[17]

Stark Antalnak az a megállapítása, hogy „a gazdasági fejlődés dinamizálásához a hatékony gazdálkodás feltételrendszerének a kialakításán keresztül vezet az út, az intenzív és dinamikus gazdasági fejlődés pályára állásához nélkülözhetetlen a vállalati gazdálkodás szocialista tulajdonviszonyokon alapuló valódi önállóságának, a vállalatvezetés és vállalati kollektíva felelősségének az erősítése". Ugyanő másutt: „irreális lenne a gazdasági fejlődés dinamizmusát célul kitűzni a gazdaságirányítás jelentős átalakítása nélkül".[18] A szerző ezen, a vállalatokra általában vonatkoztatott megállapítása súlyozottan igaz a szövetkezetekre, amelyeknél adva vannak a vállalati önállóság elvi, tulajdonosi, jogi alapjai, lényegében ezek érvényesülését kell biztosítani.

A szövetkezetekre nézve Vági Ferenc arra a megállapításra jut, hogy a szövetkezetek gazdasági környezetében erős túlsúlyban van az állami szabályozás. Szükségesnek tartja a szövetkezeti tag, mint tulajdonos „gazda módon" való érdekeltségének növelését, amely nemcsak a tagnak nyújt előnyt, hanem a szövetkezeti közösségnek és az egész társadalomnak is. Szerinte a részesedés „béresítése" felerősítette a szövetkezeti tulajdon korlátozását. Javaslatai lényegében: fejleszteni kell a tagok vállalati bruttó jövedelméből való részesedését új vállalkozási módok bevezetésével; meg kell szüntetni a szövetkezeti tulajdon erős állami korlátozottságát, amelyek megakadályozzák, hogy a tagok gazda módon legyenek részesei a közös tevékenységnek.[19]

A hivatkozott szerzők megállapításainak megalapozottságát a szövetkezeti gyakorlat bőségesen bizonyítja. A gazdálkodás számos kérdésében (bérgazdálkodás, alapképzés és -felhasználás stb.) visszaszorult a tulajdonosi döntési jog. Úgy látszik, hiába fejtette ki és hangsúlyozta Sárándi Imre már 1982-ben a szövetkezeti tagság tulajdonosi jogait, a folyamat nem állt meg. Sárándi Imre megállapításai változatlanul helytállóak, ezért szükséges a fontosabbakra emlékeztetni. Főbb, lényegi megállapításai: a szövetkezeti szocialista tulajdon az elsajátítás és demokratikus önigazgatás egységét megvalósító társadalmi tulajdonforma; a szövetkezet a dolgozó tulajdonosok szervezete, ennélfogva a tulajdonosi és gazdálkodási döntések egybekapcsolódnak.[20]

Azon gazdaságpolitikai követelmény kielégítése, hogy növekedjék a szövetkezetek jövedelemtermelő képessége, a szövetkezetek jövője szempontjából is kulcskérdés. Ehhez azonban olyan gazdasági-szervezeti szabályozási feltételek megteremtése szükséges, amelyek a szövetkezeteket is a teljesítmények, az eredmények növelésére ösztönzik, szabadabb mozgásteret engednek érdekeltségi rendszerük alakításához, önkormányzati működésüknek a szövetkezeti viszonyokkal összhangban lévő rugalmas fejlesztéséhez.

A szabályozó rendszerrel kapcsolatban a szövetkezetek részéről a következő kritikai észrevételek és javaslatok merülnek fel:

— A jelenlegi szabályozó rendszer nem erősíti a tulajdonosi viszonyt, inkább gyengíti azt, amikor a törvényben biztosítottnál szűkebb körben engedi érvényesülni a tulajdonosi döntési jogot. A szabályozók inkább a munkavállalói tudatot erősítették, és nem a tulajdonosit.

— Nem megoldott az érdekeltségi rendszer sem, nem elég mozgató erő, a dolgozóknál érdektelenség, közömbösség tapasztalható. A megújulásnak alapvető kérdése a tulajdonosi érdekeltség növelése, s ezáltal a dolgozók aktivizálása.

— A szabályozó rendszer okozta döntési korlátok az önkormányzat érdemi, tartalmi kibontakozását is gátolják. Nyilvánvaló ugyanis, hogy amely kérdésekben a szövetkezeteknek sem érvényesülhet a döntési joga, ezekben nincs lehetőség a gazdasági döntések decentralizálására, a kérdések eldöntésének alsóbb szintű önkormányzati szervek részére történő átengedésére sem. Hiába ismeri fel ma már a szövetkezetek többsége a munkahelyi közösségek kiemelten fontos szerepét, rendkívül szűk körű a döntési hatáskör átruházhatóságának lehetősége.

A szabályozó rendszer jogszabályaira egyébként jellemző, hogy elsődlegesen költségvetési, másodlagosan jövedelemszabályozási, csak ezt követően gazdálkodási szemléletűek és célzatúak. Kivételt képez, amikor gond keletkezik (pl. sertésállomány csökkenése). Még kevésbé számol a szervezetek létére, működésére gyakorolt hatásával, amelyeknek esetenként stabilitását ingatja meg. Példa erre, hogy az ipari-szolgáltató szakcsoportokra vonatkozó szabályozó egyetlen módosítása (10% különadó) olyan folyamatot indított el, hogy ezek egy része kivált az anyaszervezetből — különösen a mezőgazdasági szövetkezetekből —, és ipari kisszövetkezetté alakult át. Egyik ágazatból és formából másik ágazatba és formába lépve kereste, és találta meg a működés kedvezőbb feltételeit. A mozgás önmagában véve nem baj, de az már gondot okoz, hogy ezek a szövetkezetek szervezetében és anyagi támogatásával, érdekegyeztetés eredményeként létrejött szervezetek meghiúsították a szövetkezetek céljait és reményeit.

Mindezekre tekintettel a szövetkezetek az elvek és érdekeik (pl. fejlesztés) fokozottabb tiszteletben tartását és érvényesülését igénylik és remélik.

A szövetkezeti jogi kodifikáció szemszögéből mindez azt támasztja alá, hogy az egyre összetettebbé,

[17] *Szabó* István i. m. 3. sorsz. 18. old.

[18] *Stark* Antal i. m. 3. sorsz. 782—793. old.

[19] *Vági* Ferenc: A szervezeti megújulás szükségessége a termelőszövetkezetekben. Közgazdasági Szemle, 1985. 7—8. sz. 880—888. old.

[20] *Sárándi* Imre: A szövetkezeti szocialista tulajdonjog. Jogtudományi Közlöny, 1982. 5. sz. 350—358. old.

bonyolultabbá váló gazdasági-társadalmi viszonyaink között a jogalkotásnak szélesebb körben kell körültekinteni, ha meg akar felelni a korszerűség és a jövőbe mutatás követelményének. A példa azt is jelzi, hogy a szövetkezeti érdekek védelmében a törvénybe garanciális szabályok beépítése is megfontolandó.

7. *A szövetkezetek önkormányzati szervezete*

Az önkormányzat rendszere és szervezetének működése a tagsági vezetés alapelvéből, mint a tagok elidegeníthetetlen jogából következik. Alaposabb elemzés nélkül úgy tűnik, hogy a demokrácia gyakorlásának mind közvetlen (közgyűlés, munkahelyi tanácskozások, tagértekezletek), mind közvetett (küldöttgyűlés, vezetőség, bizottságok) fórumai alapvetően ma is alkalmasak a tagsági vezetés elvének érvényesítésére. Általában ez így igaz is, mégsem szabadulhatunk attól a tapasztalattól és kérdéstől, hogy akkor miért válik mégis egyre formálisabb ezeknek a fórumoknak a működése.

a) Úgy gondolom, abból kell kiindulni, hogy *mi jellemzi* a jelenlegi önkormányzati szervezetet.

aa) Egyik jellemzője, hogy a szervezet az 1967-ben működő kisszövetkezetekre szabódott, és azóta 1977-ben csak a munkahelyi tanácskozások (közösségek) kötelező létrehozásával korszerűsödött. Utóbbiak — ismert okokból — még nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A méretnövekedés, a szövetkezeti belső viszonyok alakulása szétfeszítette a hagyományos önkormányzati struktúra kereteit. Azért feszítette szét, mert az egységes struktúra napjainkban merevnek bizonyult.

ab) Másik jellemző — a szervezet merevsége mellett —, hogy az önkormányzati szervezet nem volt képes követni a szövetkezetek üzemi vezetésének és munkaszervezetének korszerűsödését, amely mindenkor rugalmasan igazodott a mérethez és feladatokhoz. Bizonyos mértékig ennek korszerűsítését még akadályozta is, mert utóbbi volt kénytelen az önkormányzati szervezethez igazodni. Következményeként csorbát szenved az egymásraépülés, külön úton fejlődik az üzemi vezetés- és munkaszervezet.

ac) Jellemzője a helyzetnek — erről már korábban esett szó —, hogy a szövetkezeti önkormányzat döntési lehetőségei beszűkültek, különösen a gazdálkodási kérdésekben, amely kizárja, vagy korlátozza a hatáskörök decentralizálását.

ad) Végül jellemző, hogy a döntési jogok felsőbb szerveknél történő jogszabályi koncentrálása akadályozza az érdekeltségi viszonyok szövetkezetekben végbemenő polarizálódásának figyelembevételét, kielégítését.

Az önkormányzati szervezettel kapcsolatban a szövetkezeteknek csaknem egyöntetű véleménye, hogy egységességénél és kötelező voltánál fogva nem képes igazodni a szövetkezeti belső viszonyok változásához, az egyes szövetkezetek sajátosságaihoz, ill. az üzemi szervezet korszerűsödéséhez.

Ha az elemzés és megítélés helytálló, már csak le kell vonni a következtetéseket. Nevezetesen azt, hogy a szövetkezetek az önkormányzati szervezetnek a jelenleginél rugalmasabb szabályozását igénylik. Lényegében azt, hogy e kérdésben kapjanak nagyobb döntési jogot, szűnjön meg a kötelező egységesség, tekintettel a szövetkezetek differenciáltságára, beleértve azt is, hogy a munkahelyi közösségeknél átfogóbb önkormányzati szervek is létrehozhatók és beépíthetők legyenek a szövetkezet fórumrendszerébe.

Az igény kielégítésének jogszabályi megoldásaként az kínálkozik, hogy az önkormányzaton belül a kötelező és fakultatív szervek rendszerét célszerű kialakítani, hogy ez rugalmas, a mérethez, sajátosságokhoz igazodó, üzemi szervezetre építhető legyen.

Természetesen alapelvként kell továbbra is érvényesíteni a tagsági vezetés elvét. Ebből fakadóan kötelező szervként kell szabályozni a közgyűlést, mint a közvetlen demokrácia legfőbb fórumát, a felügyelő (ellenőrző) bizottságot, mint a tagok tulajdonosi ellenőrző szervét, a döntőbizottságot, mint a tulajdonosi kollektíva és tagja közötti jogviták eldöntésének fórumát, és kötelező kell hogy maradjon a vezetőség és a tisztségviselők választása.

Minden más önkormányzati szerv létrehozását a szövetkezetek hatáskörébe indokolt utalni, beleértve a küldöttgyűlést is, amelyet a közgyűlésnek részközgyűlés formájában történő gyakoribb megtartása szükségtelenné tehet. Ez azt jelenti, hogy — megítélésem szerint — a szövetkezeti önkormányzatra lehet bízni annak a vitának az eldöntését is, amely a küldöttgyűlés körül valóban csak az elméletben kialakult.[21] A magam részéről nem kérdőjelezem meg, vagy vetem el a küldöttgyűlés intézményét, a szövetkezetekre ruházható rugalmas szabályozás híve vagyok. Egyértelmű, ill. azzá fejleszthető közgyűlésként ismerem el a részközgyűléseket, minthogy a nagyobb szövetkezeteket adottságaik, körülményeik egyébként is ennek intézményesítésére kényszerítik. Az természetes, hogy ha a szövetkezetek a küldöttgyűlést a részközgyűlésekkel váltanák ki, nem lehet megelégedni azok évenként egyszeri megtartásával.

b) Az önkormányzat másik nagy kérdése a termelésszervezeti egységek relatív gazdasági-szervezeti önállóságának előtérbe kerülése, és ennek szövetkezeti érdekből történő kielégítése. A szövetkezetpolitikus és aktív szövetkezeti vezető szerint jobban kell építeni az üzemegységek, ágazatok önállóságára, döntési jogára és felelősségére, az önelszámolás feltételeinek megteremtésére. A termelés és szolgáltatás belső egységei az önkormányzati döntési mechanizmus rendszerében is kapjanak önállóságot.[22]

A kérdést érintő szakirodalmi szerzők a jogi megoldáshoz eltérően közelítenek. Nagy László — erőteljesen felvetve az igényt — az üzemen belüli kisszervezetek viszonylagos önállóságának és a szövetkezet jogalanyiságától elkülönülő jogalanyiságnak a kialakítását hangsúlyozza. Felhívja azonban a figyelmet három alapvető körülményre, nevezetesen, hogy: a relatív elkülönültség nem bonthatja meg a szövetkezet gazdasági és jogi egységét, de tegye lehetővé, hogy a részegység a külső kapcsolatokban jogalanyként szerepeljen; a munkahelyi közösségek váljanak az önelszámoló egység önkormányzati vezető testületévé; célszerű, ha a szerződés rögzíti az adott egység jogait,

[21] *Bak* József: Elméleti viták a küldöttgyűlés körül. Szakirodalmi áttekintés. Jogtudományi Közlöny, 1985. 7. sz. 379—383. old.

[22] *Szabó* István i. m. 3. sorsz. 19. old.

kötelezettségeit, felelősségét, amelynek csírája az ún. kollektív munkamegállapodás.[23]

Bak József—Prugberger Tamás azt hangsúlyozzák, hogy szakítani kell a bérmunkás típusú foglalkoztatási formákkal, és előtérbe kell állítani a szövetkezeten belüli kiscsoportos és egyéni vállalkozási formákat. Eredménykötelmi kapcsolati formát javasolnak, a vállalkozási szerződéshez hasonló tartalommal, de utalva arra, hogy e munkavállalás nem polgári jogi, autonóm struktúrájú jogviszony, hanem státusviszony keretében bonyolódik.[24] Egyetértve Bak József—Prugberger Tamás célra irányuló elképzeléseivel, kissé bonyolult közelítésük a megoldás módjára konkrét javaslatot nem tartalmaz.

Szerény nézetem Nagy Lászlóéhoz áll közel. Messze egyetértek vele abban, hogy az elkülönültség és önállóság nem bonthatja meg a szövetkezet gazdasági és jogi egységét. Osztom azon nézetét is, hogy az önelszámoló egységeknek a rájuk épülő önkormányzati szervek váljanak vezető testületeivé. A magam részéről ezt tartom egyik legfontosabbnak, a már kifejtett azon igényből kiindulva, hogy meg kell teremteni az önállósult munkaszervezetek, mint vállalkozói szervezetek és az önkormányzati szervek egybeesését, mert egyidejű és együttes fejlődésük csak így biztosítható. Ezekből kiindulva a termelés és szolgáltatás szervezeti egységei jogalanyiságára és a szerződéses megoldásra vonatkozó javaslatát már nem tudom maradéktalanul magamévá tenni.

Célszerű abból indulni ki, hogy a szövetkezeti tulajdon oszthatatlan tulajdon, és a tulajdonosi kollektíva gazdasága is oszthatatlan gazdaság. Ezért csak a szövetkezet, mint a tulajdonosok szervezete által megengedett körben érvényesülő relatív önállóságról, gazdasági tevékenység céljára átengedett termelőeszközökről, az egész tevékenységéhez kapcsolódó viszonylagosan önállósult tevékenységről, valamint a nagy kollektíva érdekeit nem sértő, sokkal inkább azt is szolgáló, kisszervezeti érdekeltségről lehet szó.

Nézetem szerint a termelésszervezeti egységek (ágazatok, üzemegységek, szakosított telepek stb.) önelszámoló egységekké fejlesztése alapvetően az érdekeltség növelésének eszköze, amely szövetkezeti érdek is. A relatív önállóság, érdekeltség csak érdekegyeztetés eredményeként jöhet a szövetkezeten belül létre, ezt jogszabály ennél fogva nem is kényszerítheti ki. Ebből eredően az erre irányuló megállapodás csak önkormányzati jellegű és vállalkozási tartalmú lehet, célszerű kizárni a polgári jogi, kötelmi jogi, munkajogi jelleget egyaránt. Lényegében a nagy közösségen belüli kis közösségi vállalkozásról van szó, amely több és más, mint a munkamegállapodás, de nem éri el az önálló jogalanyiságot. Több abban, hogy ez a vállalkozás — túl a vállalkozó közösség érdekeltségén — a nagy közösség, a tagság, mint tulajdonosi közösség érdekében álló is kell legyen.

Megoldásként a hagyományos tartalmú és bonyolult szerződés helyett ezért kínálkozik szerencsésebbnek az önkormányzati megállapodás. A kollektív munkamegállapodástól való eltérést abban látom, hogy nem munkaviszony vagy státusviszony jellegű, továbbá abban, hogy nem az üzemi vezetés és a dolgozó tagok csoportja, hanem a tagok összességének valamely önkormányzati szervezete (pl. vezetőség), és az érdekelt tagok önkormányzati szervezete — mint vállalkozói közösség — között jön létre. Következik ebből az is, hogy az ilyen megállapodásból származó jogvita eldöntése nem utalható külső szervek hatáskörébe, azt csak a szövetkezet valamely magasabb szintű önkormányzati szerve (pl. küldöttgyűlés) döntheti el.

Amennyiben ez az okfejtés elfogadható, akkor ebből az is következik, hogy elkülönült jogalanyiság sem keletkezhet. Ez természetesen nem zárná ki, hogy a vállalkozói közösség jogviszonyt is létesíthessen. Jogalanyisága azonban csak szűk körben érvényesülhet, konkrétabban az önkormányzati megállapodásban meghatározott körben, minthogy a megállapodásban feltétlenül szükséges meghatározni, hogy — megengedés és felhatalmazás alapján — milyen jogviszonyokat létesíthet, végezhet pl. beszerzést, értékesítést. Ez egyúttal garanciául szolgálna arra is, hogy a relatív önállóságú kisszervezet külső szervekkel csak olyan jogviszonyokat létesíthessen, amelyek a szövetkezet egészének, vagy más relatív önállóságú szervezetének az érdekeit nem sérti. Így pl. kézenfekvő annak kikötése, hogy termelvényeit, termékeit elsődlegesen a szövetkezet részére legyen köteles biztosítani, és csak a szükségletet meghaladót értékesíteni. Nyilvánvaló az is, hogy vállalt kötelezettségeiért kifelé a szövetkezetnek kell helytállnia és felelősséget viselnie, mivel perképességgel nem rendelkezhet. Ez a külső kapcsolatokban nyújt garanciát partnerei számára.

Fenti nézeteimből az is következik, hogy nem helyeselném, ha a jogi szabályozás e kérdésben részletekbe menő lenne. Arra van csak szükség, hogy ezt tegye lehetővé, ösztönözze, tisztázza a megállapodás jellegét és vonja le a konzekvenciáit.

A téma befejezéseül — mintegy összegezésként — azt hangsúlyoznám, hogy a termelőeszközök működtetésére alapozott olyan típusú önkormányzati szervezetre van szükség, amely továbbra is biztosítja a tagsági vezetést, de érdemibbé teszi, s ezáltal aktivizálja az önkormányzati fórumok működését, növeli a tagok érdekeltségét, felelősségét és kockázatvállalását. Ebbe kell beilleszteni a kis kollektívák relatív önállóságú és érdekeltségű vállalkozásait és ezek önkormányzati szerveit.

8. A szövetkezetek önkormányzati belső szabályozása

A szövetkezetek jogi szabályozásának keretjellegűbbé válása eredményeként továbbnő az önkormányzati belső szabályozás lehetősége és jelentősége. A szabályozási területek átengedésével szükségképpen bővül a három kötelező — alapszabály, szervezeti és működési, valamint munkaügyi — szabályzat tartalma, és nő a velük szembeni követelmény.

Jogos az a megállapítás, hogy az önszabályozás lehetősége ma szűkebb körű a szükségesnél. Emiatt nehezen érvényesíthetők a szövetkezetek eltérő sajátosságai, a helyi adottságok. Vonatkozik ez különösen az üzemi szervezetre; a háztájiban végzett munka közös munkavégzésként való elismerhetőségére; a tag és a szövetkezet közötti vagyoni kapcsolatra; az eredményfelhasználásra; a saját gépkocsihasználatra; a

[23] *Nagy* László i. m. 1. sorsz. 32—33. old.

[24] *Bak* József—*Prugberger* Tamás i. m. 7. sorsz. 230—238. old.

reprezentációra stb. Felül kell ezért vizsgálni mindazokat a jogszabályokat, ill. jogszabályi rendelkezéseket, amelyek a belső szabályozási lehetőséget korlátozzák, és a gazdaságirányítás mai rendjével sincsenek összhangban.

Régóta húzódó, megoldatlan, feszítő probléma az ún. szakmai szabályzatok indokolatlanul nagy száma (mintegy 30). Ezek programba vett felülvizsgálatát most már nemcsak a túlszabályozás teszi halasztthatatlanná, hanem sokkal inkább az a tény, hogy a szakmai szabályzatok elrendelése és lényegében kötelező tartalma tömeges beavatkozást eredményez a szövetkezetek működésébe. Valójában többségük csak formailag belső szabályozás, minthogy tartalmuk szerint vagy jogszabályi rendelkezések, vagy a kibocsátott minták lepecsételt másolatai.

A probléma megoldására nézve több lehetőség kínálkozik. Egyik ilyen lehetőség annak kimondása, hogy amit jogszabály tételesen szabályoz, arra nézve nem kell belső szabályozás. Ilyen esetekben kielégítő megoldás, ha a szövetkezet vezetősége arra hoz mindössze határozatot, hogy a kérdéses jogszabályt hogyan kell a szövetkezetben alkalmazni, végrehajtani. Elképzelhető olyan megoldás is, a szövetkezetek dönthessenek abban, hogy egyes kérdések szabályozására külön-külön, vagy összevont szabályzatot készítenek. Kívánatos az is, hogy törvény mondja ki, miszerint szakmai szabályzat készítésének kötelezettségét csak minisztertanácsi rendelet rendelhessen el.

A szakmai szabályzatok számának jelentős csökkentése csak erősítené a belső szabályzatok rangját és megalkotásuk demokratizmusát.

9. Az érdekképviselet szervezete és tevékenysége

Az érdekképviseleti szervezet, vagy más néven szövetségi rendszer létrehozásának és működésének elvei helyesnek bizonyultak. Így változatlanul helyes szervezeti-működési elvek, hogy: a szövetkezetek hozzák létre, irányítják és tartják fenn; a belépésnél az önkéntesség elve érvényesül; tevékenysége társadalmi jellegű; az országos és területi szervezetek kapcsolatában a mellérendeltség elve érvényesül.

Érdemi tevékenységüket és hatékonyságukat illetően már nem ilyen egyértelmű a megítélés. Vannak, akik funkcionálását nem tekintik kielégítőnek, és úgy ítélik meg, hogy eltértek eredeti feladataiktól, államosított szervekké váltak, és irányító szervként viselkednek.[25] Mások megelégednének az érdekképviselet tartalmának fejlesztésével, szerveiknek a hatósági, igazgatási jogköröktől való mentesítésével.[26] Ismét mások — kifogásolva joggal a hatósági jellegű funkciók gyakorlását — a szövetségi rendszer funkcióinak szabatos meghatározását igénylik, és megfontolásra javasolják jobban figyelembe venni a szövetkezeti igényeket annak eldöntésénél, hogy milyen szövetségi rendszert kívánnak létrehívni.[27]

Tekintettel arra, hogy joggal érhet az elfogultság gyanúja, a kérdésben senkivel nem kívánok vitába bocsátkozni. Ehelyett néhány gyakorlati tapasztalatból merített *ténymegállapításra* szorítkozom. Ezek a következők:

a) Mindenekelőtt tény az, hogy az érdekképviseleti szervekre szükség volt, van és lesz a jövőben is, amíg lesz szövetkezeti mozgalom. Következésképpen javítani kell munkájukat, szükséges fokozni tevékenységük hatékonyságát. Ismert az is, hogy az érdekképviseleti szervek feladatai szélesedtek, és az egyre növekvő — esetenként ellentmondásosnak tűnő — feladatoknak csak erőfeszítéssel tudnak megfelelni.

b) A szövetségi rendszer mai legfőbb kérdése, hogy kinek az érdekképviseleti szerve, nevezetesen, hogyan képes eleget tenni a szövetkezet, mint gazdálkodó szervezet a tagok kollektív és egyéni érdekképviseletének. Meggyőződésem szerint a kettő nem ellentmondásos, egymást nem zárja ki. Csak látszólagosan van ellentétes érdekekről szó, lényegét tekintve a szövetkezet érdeke a tag érdeke is, és fordítva, a tag jogos érdekeinek kielégítése szövetkezeti érdek is. Kétségtelen, nagy körültekintést, felelősséget igényel e kettős feladat egyidejű ellátása, különös tekintettel arra is, hogy csak mozgalmi eszközökkel lehetséges. Jogos az az igény, hogy ki kell munkálni a tagsági érdekképviselet szervezetét és jogosítványrendszerét, és e tekintetben a szövetségekre is több feladat hárul. Mindenekelőtt meg kell nevezni e feladat főbb címzettjeit (pl. munkahelyi közösségek) és tovább kell fejleszteni az e feladatot is ellátó intézményeket (pl. jogsegélyszolgálat).

c) A szövetségek jövőjét meghatározó kérdés a szövetkezet gazdasági érdekképviseletének és a tagok érdekképviseletének a jelenleginél hatékonyabb ellátása. A gazdasági érdekképviselet előtérbe kerülését a szövetkezetek egyre nehezülő gazdasági helyzete váltotta ki, és igényli a hatékonyság növelését. A tagi érdekképviselet nem jelentkezik ugyanilyen feszítően, de mert van rá belső igény, és különösen, mert külső szervek részéről tapasztalható megkérdőjelezés és beavatkozásra törekvés, jobban ki kell munkálni ennek intézményes megoldását, és bizonyítani funkcionálását.

d) Szakmai körökben gyakori vitakérdés, hogy szükséges-e a szövetségi rendszer funkcióinak meghatározása, tekintettel arra, hogy feladatai a szövetkezetek mindenkori igényeihez igazodva változnak, módosulnak. Véleményem szerint sokkal inkább a funkciók kimunkálására, mint tevékenységüknek tételes jogszabályi meghatározására van szükség.

A funkciók meghatározása — példák felsorolásával — tágabb és rugalmasabb lehet a feladatok és jogosítványok tételes jogi szabályozásánál. Más kérdések azok, amelyekhez a szövetségi rendszernek jogszabályban biztosított, konkrét jogosítványra, felhatalmazásra van szüksége (pl. a TOT jogalkotásban való közreműködése, vétójoga, vagy a tisztségviselők minősítése stb.). Felmerül igényként a szövetségek jogállásának a TOT-éhoz hasonló jogszabályi rendezése is.

e) A tevékenység oldaláról vizsgálva tény, hogy nem mindig azok a funkciók érvényesülnek erőteljesen, amelyeket a szövetkezeti gyakorlat igényelne. Így pl. nem erősödött kellő mértékben a gazdasági érdekképviseleti funkció, és egyes szövetségek a szükségesnél is jobban a szolgáltatási funkciót részesítették előnyben. Véleményem szerint a súlyt az érdekképviselet hatékonyságára kell helyezni, és kevésbé a szol-

[25] *Sárándi* Imre i. m. 12. sorsz. 854—859. old.
[26] *Veres* József i. m. 1. sorsz. 418. old.
[27] *Nagy* László i. m. 1. sorsz. 36—37. old.

gáltatások végzésére, amely egyébként is elhomályosítja a társadalmi szervezeti jelleget. A szolgáltatások végzése ugyanis gazdasági tevékenység, és a szövetségek elsődlegesen nem ilyen tevékenység végzésére jöttek létre. A szolgáltatásokat esetenként nem is az általuk átfogott szövetkezetek többsége, csak az abban érdekelt szövetkezetek veszik igénybe. Célszerűbbnek látszik, ha az érdekelt szövetkezetek ezt társulás keretében oldják meg, és a szövetség ennek létrehozását, működését segíti elő, kivéve azokat a szolgáltatásokat — pl. belső ellenőrzés segítése, áruátvételek, minősítések ellenőrzése stb. —, amelyet a szövetkezetek többsége igényel, és társulás keretében nem oldható meg.

f) Egyik legfontosabb kérdés eredeti jellegük megőrzése, amelynek eltorzulását Sárándi Imre joggal kifogásolja. Tény ugyanis, állami funkciók is kerültek feladatkörükbe, látni kell azonban, hogy a szövetségi rendszer ezt nem igényelte, az állami szervek ezeket rájuk testálták. A szövetségi rendszerre háruló feladat, hogy a jövőben állami funkciókat ne vállaljon magára, és ne gyakoroljon, a jogi szabályozásra hárul viszont az a feladat, hogy szabadítsa meg őket a rájuk ruházott állami funkcióktól. Az ez irányban már megtett kezdeti lépések folytatására van szükség.

10. A szövetkezetekkel kapcsolatos állami tevékenység

A szövetkezetekkel kapcsolatos állami tevékenység köréből a szövetkezetek jogi szabályozásáról és gazdasági szabályozó rendszeréről a korábbi 5—6. pontokban már bőven esett szó, azokat megismételni nem kívánom.

Nem esett azonban még szó a szövetkezetekkel kapcsolatos hatósági, igazgatási tevékenységről és a szövetkezetek felügyeletéről. E két kérdésben észrevételeim, javaslataim a következőkben összegezhetők:

a) A szövetkezeti tapasztalatok azt mutatják, hogy az utóbbi időben indokolatlan mértékben nőtt a szövetkezetekben a hatósági beavatkozás. Különösen az új szervek (munkavédelmi, növényvédelmi felügyelőségek) sepernek jól. Hangsúlyozandó, hogy a szövetkezetek ezen hatóságoknak sem jogosítványait, sem az általuk támasztott, jogszabályban előírt követelményeiket nem vonják kétségbe, bár azt meg kell jegyezni, hogy esetenként a jogszabályi követelmények is eltúlzottak.

Kifogás tárgyát többnyire a módszereik képezik, amelyek nem mindig elfogadhatók, és esetenként a szövetkezeti vezetőket — elsősorban az elnököket — már-már a lemondás fontolgatására késztetik.

Gondot okoz az is, hogy egyes jogszabályi követelmények vitatottak, értelmezést igényelnek, valamint, hogy a fokozott követelményeket egyik napról a másikra kérik számon, jóllehet, még nem teremtődtek meg azok teljesítésének anyagi és személyi feltételei. Gyakran hiányzik a türelem, belátás, megértés. Az már a hatalommal való visszaélés, amikor a szövetkezet elnökét azzal fenyegetik — előfordult, hogy meg is tették —, hogy ha vitatkozik, felemelik a kiszabott büntetést.

Elgondolkodtató az is, hogy mindez főleg a szövetkezetekkel szembeni fellépésükre jellemző. A szövetkezetek levonták a következtetést, tudomásul vették, hogy a munkavédelemre és környezetvédelemre a jövőben nagyobb gondot kell fordítani, pótolni kell a mulasztásokat. Ehhez azonban a feltételek megteremtődéséig több belátást és türelmet igényelnek.

A jog a tapasztalható túlhajtást azzal fékezheti, ha ezen szakhatóságok határozatai ellen független jogorvoslati fórumot biztosít.

b) Az állami felügyelettel kapcsolatban azokkal értek egyet, akik a törvényességi és az ágazati-szakmai felügyelet elhatárolását és utóbbinak tartalmi tisztázását igénylik.

A törvényességi felügyelet egységes rendszerének, módszerének kialakítása elkerülhetetlenné teszi annak megvizsgálását, hogy célszerű-e továbbra is a mezőgazdasági szövetkezetek felügyeletét az ágazati szakigazgatás hatáskörében tartani, vagy megfontolandó ennek ellátását egy egységes szervezet hatáskörébe utalni. Utóbbi mellett szól a felügyelet azonos tartalmának, egységes módszerének a biztosítása és a kettős felügyeleti tevékenység keveredésének, a beavatkozás lehetőségének kizárása. Ez azonban alaposabb vizsgálódást igényel.

A szövetségek törvényességi felügyeletére nézve azokkal értek egyet, akik azt kizárólagosan a megyei tanácsok végrehajtó bizottságainak hatáskörébe javasolják utalni. Ehhez mindössze azt kívánom megjegyezni, hogy a vb felügyeleti jogát a szövetség időközönkénti beszámoltatása útján is gyakorolhatná. Ez arra tekintettel is megoldásnak látszik, mert ismert tény, hogy a szövetségek gazdasági és szervezeti működésének szabályszerűségét a TOT is ellenőrzi és tevékenységüket is értékeli.

Befejezésül: „Quod Scripsi, Scripsi" és nem is változtatok rajta. Nézeteim voksolásnak tekinthetők a felmerülő főbb kérdésekben és vitára szántak.

Kara Pál—Wiener György

A népszavazás bevezetésének lehetősége a helyi tanácsoknál

I.
Történeti és nemzetközi áttekintés

A társadalmi fejlődés során a közvetlen demokrácia, a népreszvétel intézményei különböző történeti korszakokban, egymástól gyökeresen eltérő feltételek mellett működtek. Az őstársadalom alsó szintjén a vadászó-gyűjtögető területi csoportokban a közösség egésze még közvetlenül foglalkozott saját ügyeivel s így semmilyen elkülönült szervezet, az állami lét egyetlen csírája sem alakulhatott ki. Közhatalmi jellegű intézmények először a neolit forradalmat követően, a termelő gazdálkodás elterjedésekor jöttek létre, amikor a papi, a katonai és a bírói funkciók bizonyos fokig már elváltak a gazdasági tevékenységtől, de hosszú ideig még a közösség közvetlen ellenőrzése alatt maradtak. E törzsi-nemzetségi társadalmakban a főnöki intézményt a nemzetségfőkből álló tanács, illetőleg a vérségi kötelékrendszerbe tartozó férfiak gyűlése korlátozta s ily módon egy három elemből álló hatalmi szervezet fejlődött ki. Ezt a berendezkedést Morgan és Engels katonai demokráciának nevezte s működésében az állam előképét látta.

Az első osztálytársadalomban, a föld köztulajdonán és magánhasználatán nyugvó ázsiai termelési módban a katonai demokrácia közösségi jellegű intézményei, a népgyűlés és a tanács egy átmeneti időszakban még fennmaradtak. A népgyűlés a faluközösségek, illetőleg az azok egyesítése nyomán létrehozott kisebb „városállamok" szervezeteként működött s a teljes jogú polgárokat tömörítette. Döntései eleinte az állami tevékenység minden területére kiterjedtek, s hatalma csak fokozatosan csökkent az uralkodó helyzetének erősödése következtében.[1] Az „ázsiai" társadalmak akkor alakultak át despotikus monarchiákká, amikor az uralkodó a közvetlenül közösségi használatban maradt földeket saját tulajdonává nyilvánította és a közösségi célú adóbevételeket elsődlegesen az államapparátus fogyasztásának fedezésére fordította. E változás eredményeként a népgyűlés állami intézményből az egymástól elszigetelt faluközösségek helyi szervezetévé süllyedt le s szerepe tovább csökkent a „városállami" kereteket meghaladó nagy birodalmak kialakulásakor. A későbbi fejlődés során a demokratikus formák teljesen eltűntek, bár kivételes esetekben egyes kereskedővárosok önkormányzati jogosítványokat kaptak s így belső igazgatási ügyeiket a tanács, illetőleg a városi gyűlés intézte.

Az antik társadalmakban a katonai demokrácia korszakából örökölt intézmények más fejlődési utat futottak be. E termelési módban, bomlásának kezdetéig a három elemből álló hatalmi szervezeten belül sajátos egyensúly alakult ki. A monarchikus szakaszban az uralkodó, az arisztokratikus fejlődési fázisban a tanács, a poliszdemokrácia létrejöttekor pedig a népgyűlés jutott vezető szerephez, de a másik két elem is — noha többnyire módosult formában — mindig fennmaradt.[2] A népgyűlés eleinte még a törzsi-nemzetségi szervezet részeként működött: a szavazást vérségi-leszármazási egységenként folytatták le, s így a döntésekben a közösségi-nemzetségi arisztokrácia meghatározó szerepe érvényesült. Később alapvető szerveződési elvvé a vagyoni kategorizálás vált s az arisztokratikus állami berendezkedésnek megfelelően a gyűlések határozatait a patríciusokból álló tanács (areiospagos, senatus) hagyta jóvá. Az antik demokrácia kifejlődésekor a népgyűlést a területi elv alapján hívták össze s megszüntették döntéseinek utólagos felülvizsgálatát. Az e fórumokon hozott határozatokat azonban még az athéni demokráciában is megkülönböztették a törvényektől, melyeket általában a korábbi, monarchikus, illetőleg arisztokratikus korszakban hoztak s arra törekedtek, hogy e határozatok összhangban legyenek a régebbi szabályokkal. (Rómában a legmagasabb rangú jogforrást, a lexet kizárólag a népgyűlés alkothatta, a törvényhozási folyamatban azonban vitathatatlanul a senatus politikai túlsúlya érvényesült.) A nagy birodalmak létrejöttekor aztán az antik népgyűlések és tanácsok is fokozatosan helyi intézményekké változtak át, majd szinte teljesen elvesztették jelentőségüket. A föld kettős, állami és magántulajdonán alapuló antik termelési módban azonban e változás már a felbomlás kezdetét, a poliszközösségek belső válságát jelezte, szemben az „ázsiai" társadalmakkal, melyekben a despotikus berendezkedés több évezreden keresztül fennmaradt.

Az „ázsiai" és az antik társadalmakban a nép-

Kara Pál tudományos főmunkatárs, Államigazgatási Szervezési Intézet (Budapest).

Wiener György tudományos főmunkatárs, Államigazgatási Szervezési Intézet (Budapest).

[1] Az „ázsiai" társadalmak közül a népgyűlés és a tanács különösen a mezopotámiai, illetőleg az indiai államfejlődésben játszott jelentős szerepet. Az ősi Sumerben „kezdetben a vezetők a város véneinek gyülekezeteként mint városatyák — sumerul abba uru — léptek fel. A faluközösség többi fegyverforgató tagja alkotta a gyűlést, amely elfogadta vagy elutasította a vének döntéseit. A sumerek a gyűlést ugkennek, az akkádok puhrumnak nevezték. Ez a gyűlés azonban csak kivételes esetekben változtathatta meg vagy utasíthatta el a város véneinek határozatait". Josef *Klima*: Mezopotámia. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1983. 84—85. old. Az ó-asszír államban „a legfelsőbb hatalmi szerv a vének tanácsa volt" s az uralkodó „hatáskörébe valószínűleg csak vallási ügyek és az ezekkel összefüggő kérdések tartoztak". Világtörténet. I. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1962. 307. old. (A hivatkozott részt I. M. *Djakonov* írta; a mezopotámiai képviseleti szervek korabeli létezését a szovjet Djakonov és az amerikai Th. Jacobsen egymástól függetlenül fedezte fel.) Az ókori India egyes „városállamaiban" a közösségi földtulajdon bázisán köztársasági államforma is létrejött, amely nemcsak oligarchikus, hanem esetenként demokratikus hatalomgyakorlást is lehetővé tett. Az ó-ind. köztársaságokról ld. K. A. *Antonova*—G. M. *Bongard—Levin*—G. G. *Kotovszkij*: India története. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1981. 78—80. old.

[2] Tőkei Ferenc a görög városállamok fejlődési sajátosságait vizsgálva kifejti, hogy a föld kettős tulajdonán nyugvó polisz szervezeti formáját először a nemzetségi-törzsi felépítésben és a „katonai demokráciát" végre valósággá tevő „basileia" királyságban találta meg. „Később az eredeti forma külsődlegesen arisztokratikus köztársasággá, majd demokratikus köztársasággá válhatik, közben — ha szükséges — ismét királysággá alakulhat (görög tyrannisok, hellenisztikus királyságok, római császárság), ám e formák között csak a tekintetben van lényeges különbség, hogy a „katonai demokrácia" háromhatalmi modelljének melyik mozzanata kerül túlsúlyra a másik kettő fölött". *Tőkei* Ferenc: Antikvitás és feudalizmus. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1969. 122—123. old.

gyűlés még bizonyos fokig a módosult törzsiség intézményeként működött, ami elsősorban abban fejeződött ki, hogy a polgárjoggal rendelkező (a közösségbe beleszületett, illetőleg különleges eljárással felvett) férfiak vehettek csupán részt a népgyűléseken. Ez az elv kezdetben a feudalizmusban is érvényesült, hiszen a korai nyugat-európai királyságok gyűlései is a fegyveres szabadokat fogták össze. Az eredeti közösséghez tartozás szerepét azonban a feudális fejlődésben mindinkább az egyes egyének közötti függőségi kapcsolatok vették át, melyek eltérő rendi helyzetű földmagántulajdonosok — a lovagok és a parasztok — között alakult ki. E társadalmi különbségek következtében állami szinten a népgyűlések valamennyi funkciójukat elvesztették s hosszas történelmi átalakulás következményeként helyükbe a rendi gyűlések léptek. A magán-földtulajdonos parasztokat átfogó faluközösségekben viszont az eredeti szervezeti formák továbbra is fennmaradtak, de a gyűléseken való részvétel jogát egyre inkább a földtulajdon közvetítette. A középkori városokban a magántulajdon meghatározó szerepe még egyértelműbben megvalósult; a széleskörű önkormányzattal rendelkező városokban politikai jogokkal hosszú időn keresztül kizárólag a kereskedő patríciusok, illetőleg a gazdagabb céhek tagjai rendelkezhettek s a céhes kézművesek többsége csupán kiélezett küzdelmek nyomán válhatott teljes jogú polgárrá. A rendi tagozódás, mely a városi önkormányzati szervezet belső felépítését is többnyire közvetlenül megszabta (nem egyszer külön „ház" tömörítette a nemeseket, a kereskedő patríciusokat és a céhpolgárokat), szinte teljesen kizárta az antikvitásra jellemző közösségi demokratikus formák kifejlődését.[3] Kivételesen azonban a középkori városokban is megjelent a népgyűlés intézménye, mely — az egyes országokban fennmaradt szabadparaszti közösségek ősgyűléseihez hasonlóan — a polgári társadalom közvetlen demokrácia felfogásának egyik kiindulópontját képezte.

A közvetlen demokrácia polgári elméletét legátfogóbban Rousseau dolgozta ki, aki szerint svájci mintára minden törvényt a népnek kell jóváhagynia nyilvános gyűléseken, amelyeken — városállamok esetében — az egész lakosság, illetőleg nagyobb államokban az egy adott terület népessége vesz részt.[4] E felfogás tehát a népgyűlés klasszikus formáját építi be a polgári államba, amit éppen a polgári társadalom és a politikai állam szétválása s ezáltal a népgyűlések bázisát alkotó eredeti közösségek végleges felbomlása jellemez. A rousseau-i elképzelés megvalósítását azonban ennél is jobban nehezítette az, hogy a tőkés termelési módban intézményi szinten is a polgári társadalom, a gazdaság elsődlegessége érvényesült, vagyis a magánérdek és az abból kifejlődő osztályérdek teljesen maga alá rendeli az államot, a „közakaratot". A francia forradalom jakobinus szakaszában ugyan kísérletet tettek arra, hogy a közösségi ősválasztói gyűlések formájában a közvetlen demokrácia egy elemét is a törvényalkotási folyamat részévé tegyék, azonban a tőkés rendszer gazdasági „burzsoá" oldalának felülkerekedése évszázados időtartamra visszaszorította a polgári demokratikus törekvéseket. A liberális-oligarchikus állam — különösen a kapitalista fejlődés vezető országában, Angliában — teljesen elzárkózott a parlamenten kívüli politikai módszerektől, a választójogot pedig a cenzus és az ún. plurális szavazati jog kombinálásával a társadalom földtulajdonos és tőkés osztályára korlátozta. (Az 1840-es évek elején az angol parlament az általános választójogot követelő, több mint 3 millió ember által aláírt petíciót érdemi tárgyalás nélkül elutasította.) Ahol a közvetlen demokrácia egy új formája, a népszavazás mégis megjelent, nem a nép tényleges politikai szerepének kialakítását szolgálta, hanem a polgári körülmények között megjelenő egyeduralom igazolását. Napóleon mind örökös konzuli, mind császári hatalmát népszavazással erősítette meg s ugyanehhez az eszközhöz nyúlt III. Napóleon is. Ezek az akciók is hozzájárultak ahhoz, hogy a polgári liberális gondolkodók és politikusok a népszavazást kifejezetten diktatórikus intézményként, az egyszemélyi uralom módszereként értékelték s a közvetlen demokráciát élesen szembeállították a szabadságjogokat garantáló cenzusos képviseleti berendezkedéssel.[5] A XIX. században

[3] Az igazgatási szervezeten belül rendi tagozódás a legfejlettebb középkori kézműves központokban, a flandriai „jó városokban" is fennmaradt. Így például Ypernben „a 13—13 échevin és tanácsos... mellett megtalálhatók a nemesek és a patríciusok (élükön a kapitánnyal), valamint a céhek képviselőinek tarka testületei. Az 1539—40-es felkelés előtt Gentben is a városi vezetőség három „tagja" a patríciátusból (porterij), a takácsok céheinek, valamint egyéb céheknek a képviselőiből tevődött össze és ezek mellett működött a magistratus két szekciója... A „tagok" testületileg szavaztak az egyes eléjük kerülő határozati javaslatok felett, éppúgy, mint a „házak" Brugge-ban; a döntéshez elég volt a szavazattöbbség". *Wittman* Tibor: Németalföld aranykora. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1965. 21—22. old.

[4] Rousseau gondolatrendszerében „a közakarattal szemben áll a csoportakarat, amely maga már torzítás — beleértve azok akaratkifejezését, akik a népet „képviselik". Ennek következtében a népszuverenitás megvalósítása egyetlen reális és helyes formájának a közvetlen demokratikus intézményeket ismeri el svájci mintára. A rousseau-i elképzelés szerint (amelyet elsősorban A társadalmi szerződés c. művében, de hasonlóképpen Alkotmánytervezet Korzika részére c. munkájában fejtett ki) minden törvényt magának a népnek kell jóváhagynia nyilvános gyűléseken. Ezeknek a gyűléseknek rendszeresen, törvényben meghatározott időpontban kell összegyűlniük s az időszerű kérdésekben határozniuk." *Bihari* Ottó: Összehasonlító államjog. Tankönyvkiadó, Bp. 1967. 30. old.

[5] A XIX. századi és a századforduló körüli liberális felfogást jól jellemzi Max Weber álláspontja. „Az aktív tömegdemokratizálódásnak az a jelentősége, hogy a politikai vezér jelöltségét már nem annak eredményeképpen proklamálják, hogy az illetékesek elismerik a honorácior-réteg szűk körén belüli helytállását, hogy azután parlamenti fellépése révén csakugyan vezérré váljék, hanem maguknak a tömegeknek a bizalmát és hitét szerzi meg, tehát a tömegdemagógia eszközeivel vívja ki hatalmát. Ez voltaképpen cezarisztikus fordulatot jelent a vezérek kiválasztódása terén. És valóban, minden demokrácia hajlamos erre. A specifikusan cezarisztikus eszköz a népszavazás. Ez nem valamiféle közönséges „szavazás" vagy „választás", hanem a közfelkiáltáshoz folyamodó személy vezéri elhivatottságába vetett „hitnek" a kinyilvánítása." Max *Weber*: A racionális állam s a modern politikai pártok és parlamentek. (Államszociológia.) In. Max *Weber*: Állam, politika, tudomány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1970. 450. old. Weber erős fenntartásokat hangoztat a törvények referendum alá bocsátásával kapcsolatosan is. „A népszavazás csak „igennel" vagy „nemmel" válaszol. Egyetlen tömegállamban sem bízzák rá a parlament legfontosabb funkcióját, a költségvetés jóváhagyását. De a népszavazás bármelyik nagy tömegállamban a legaggasztóbb módon gátolná minden olyan törvény létrejöttét is, amely ellentétes érdekek összeegyeztetésén alapul... A referendum ti. egyvalamit nem ismer, a kompromisszumot, márpedig minden tömegállamban, ahol egymásra halmozódnak az éles regionális, társadalmi, felekezeti és egyéb, a belső struktúrából fakadó ellentétek, elkerülhetetlenül kompromisszumon alapul a törvények abszolút többsége. Nem lehet elképzelni, hogyan lehetne például éles osztályellentétek marcangolta tömegállamban népszavazással fogadtatni el adótörvénye-

a közvetlen demokrácia intézményei csupán a középkori megoldásokhoz ragaszkodó Svájcban, a rousseau-i koncepció mintaországában működtek, a kantonokban és a községekben a jogszabálytervezetekről a gyűlések résztvevői nyílt szavazással döntöttek. (Ez a rendszer a XX. században is fennmaradt.)

A századfordulót követően, jórészt a szabadversenyes kapitalizmus eltűnése és a munkásmozgalom megerősödése következtében a tőkés társadalomban különféle politikai és gazdasági reformokkal kísérleteztek, amelyek esetenként a közvetlen demokrácia egyes formáinak bevezetését is magukban foglalták. Ebben az időszakban a népszavazás, az ún. plebiscitum mellett megjelent a referendum intézménye is, mely a parlament által már elfogadott törvények utólagos, népszavazáson történő felülbírálatát jelenti. A korszak polgári demokratikus forradalmai és a fasiszta kormányzatokat felváltó rendszerek elsősorban az újonnan kidolgozott alkotmányokat, illetőleg azok egyes alapintézményeit vetették referendum alá. A 30-as években Spanyolországban az érintett régiók többször is szavaztak az adott terület autonómiájának kérdéséről, s az 1946-os francia, valamint az 1978. évi spanyol demokratikus alkotmányt is utólagos népszavazással, referendummal hagyták jóvá. 1946-ban Olaszországban, a 70-es évek közepén pedig Görögországban a lakosság az államforma kérdéséről döntött s mindkét esetben a köztársasági berendezkedés mellett foglalt állást. Ugyanakkor a népszavazás személyi uralmat igazoló funkciója sem tűnt el teljesen, amit az V. köztársaság alkotmányának 1958-ban történt elfogadása bizonyít.[6] A fasiszta rendszerek is viszonylag gyakran éltek a népszavazás eszközével; Hitler 1934-ben e formában erősítette meg elnöki funkcióját, míg Franco és Pinochet az alkotmány tervezetéről rendelt el referendumot. A népszavazást, különösen az I. világháborút lezáró béke után, a területek hovatartozásának eldöntésére is alkalmazták, ami hazánkat is érintette, mivel 1921-ben Sopron is plebescitum eredményeként maradt magyar államterület.

A II. világháború után született új polgári demokratikus alkotmányok egy csoportja részletesen szabályozta a referendum kiírásának feltételeit. Így például az 1947. évi olasz alkotmány, melynek kidolgozásában egyébként a szocialisták és a kommunisták jelentős szerepet játszottak, úgy rendelkezik, hogy amennyiben fél millió szavazó, illetőleg 5 régió tanácsa javasolja, a már elfogadott törvényt, illetőleg törvényerejű rendeletet referendum alá kell bocsátani. (Az adó- és költségvetési jogszabályokról, az amnesztiatörvényekről és a nemzetközi szerződésekről azonban nem tarthatnak szavazást.)[7] Ezen előírás alapján szavazott a lakosság a 70-es évek közepén a házasság felbontását engedélyező ún. Fortuna-törvényről, 1985-ben pedig a mozgóbérskálát korlátozó törvényerejű rendeletről. Az alkotmány szerint a parlament is elhatározhatja, hogy az elfogadott törvényt referendumra bocsátja, új régiók kialakításakor, a meglévők összevonásakor, illetőleg a régiókon belül új községek létrehozásakor pedig köteles népszavazást elrendelni. Referendum kiírása esetén az érintett jogszabályt akkor tekintik elfogadottnak, ha a választójogosultak többsége részt vett a szavazáson és az érvényes szavazatot leadók többsége jóváhagyta a parlament, illetőleg a kormány döntését. Az olasz alkotmány ezen túlmenően az ún. népi kezdeményezés intézményét is ismeri; ennek lényege az, hogy 50 ezer választópolgár indítványára a parlamentnek a benyújtott törvénytervezetet tárgyalnia kell. A népi kezdeményezés azonban, más parlamenti előterjesztésekhez hasonlóan, tartalmi kérdésekben nem köti a törvényhozást.

A polgári alkotmányos gyakorlatban a népszavazások egyik legjelentősebb tárgykörét az állami területbeosztás megváltoztatására, illetőleg a nemzetiségi, regionális autonómia bevezetésére irányuló javaslatok alkotják. E referendumok egyfelől az alkotmányozás folyamatába illeszkednek, illetőleg az alkotmány végrehajtásának szerves részét képezik. Spanyolországban — mint erre korábban már utaltunk — a 30-as évek elején népszavazással döntöttek a nemzetiségi autonóm területek intézményesítéséről s az 1970-es évek végén is e forma alkalmazásával állították helyre Baszkföld és Katalónia különleges jogi státuszát. Másrészt egyes alkotmányok alapelvként kimondják, hogy a területbeosztás egyes elemeit csupán népszavazás kiírása útján módosíthatják. Olaszországban — mint előbb említettük — új régiók kialakításáról, a meglevők összevonásáról, valamint az egyes régiókon belül új községek létrehozásáról végső soron, referendum keretében, a lakosság dönt, a Német Szövetségi Köztársaságban pedig az állami jogállással rendelkező tartományok határait védik a plebiscitum intézményével. Az állami területbeosztás átalakítására irányuló kormányzati javaslatokat egyes esetekben kötelező alkotmányi előírások nélkül is népszavazásra bocsátották. Ezek közül legismertebb az 1969. évi franciaországi szavazás, mely elvetette a regionalizálás tervét, s ezáltal de Gaulle visszavonulását idézte elő. A területi tagozódással kapcsolatos referendum egyébként — a tervezett változtatás jellegétől függően — nemcsak országos méretű lehet, hanem helyi-területi szintre is korlátozódhat. Így például Spanyolországban mindkét alkalommal az egyes nemzetiségi régiók autonómiájáról kizárólag az érintett területek lakossága határozott.[8]

ket, hacsak nem progresszív jövedelem- és vagyonelkobzásról és „államosításról" van szó. Lehet, hogy egy szocialista számára ez a következmény nem is olyan ijesztő." Max *Weber*: Ua. 455. old. Weber álláspontja azonban annyival hajlékonyabb az osztályharc jelentőségét fel nem ismerő liberális teoretikusoknál, hogy végül is a népszavazás intézményét teljesen nem utasítja el. „Mindezzel egyáltalán nem akartuk azt mondani, hogy megfelelő esetekben ne lehetne alkalmazni a népszavazást mint ultima ratiot, annak ellenére, hogy a tömegállamokban mások a feltételek, mint Svájcban." Max *Weber*: Uo. 457. old.

[6] Az V. Köztársaság alkotmányának az érvényes szavazatok 80%-ával történő elfogadásában vitathatatlanul „nagy súllyal esett latba egyrészt a lakosság széles rétegeinek kiábrándultsága a II. világháborút követő kormányzati rendszerből, a rettegés a politikai-gazdasági bizonytalanságtól és de Gaulle nagy személyi tekintélye, ami az ellenállás éveiből származott". *Bihari* Ottó: uo. 35—36. old. E népszavazási eredményben azonban az is nagymértékben közrejátszott, hogy de Gaulle a szavazást megelőzően, az 1958 májusi algériai katonai megmozdulás következtében már megszerezte a tényleges hatalmat.

[7] Napjainkban egyes polgári demokratikus államok már nem zárkóznak el attól, hogy jelentős külpolitikai kérdéseket is népszavazásra bocsássanak. Ez év március 12-ére — igaz, erős lakossági politikai nyomásnak engedve — a szocialista párti spanyol kormány népszavazást írt ki az ország NATO-tagságáról, Dániában pedig a közeljövőben a közös piaci szerződés módosításának jóváhagyásáról döntenek a választópolgárok.

[8] Az 1978-ban elfogadott spanyol alkotmány azonban az autonómiatervet csak akkor tekinti elfogadottnak, ha az a régió vala-

A szocialista állam marxi-lenini elmélete — a rousseau-i felfogástól eltérően — a képviseleti szervek elsődlegességének elvét vallja s a kommünformához kötődve a közvetlen demokrácia szerepét elsősorban a kötött mandátumban és a küldöttek visszahívásának jogában fogalmazza meg. Mindamellett Marx a „primitív demokrácia" egyes elemeit beépíthetőnek vélte a szocialista államszervezetbe, különösen akkor, ha az új termelési mód a kapitalista fejlődéstől még alig érintett országokban jön létre. (A Zaszulics fogalmazványokban ugyanis lehetségesnek tartja, hogy az orosz forradalom viszonylag rövid időn belül, győzelme esetén a földközösségek fennmaradjanak és a szocialista társadalom gazdasági és igazgatási intézményei e bázison szerveződjenek meg.) A népszavazás intézménye viszont meglehetősen távol áll a klasszikus marxista nézetektől, ami szorosan összefügg azzal, hogy az eredeti kommün, illetőleg szovjet formában a központi szervezetet alulról felfelé kiépítve alkotják meg s ily módon a közvetlen néprészvétel a legmagasabb szintű szervek esetében is a visszahívás jogában testesül meg.[9] Az eddigi szocialista fejlődés — jórészt az eredeti szocialista felhalmozás kényszere, a hierarchikus gyári üzemforma fennmaradása és a viszonylag szűk osztályszövetség következtében — lényegesen eltért az állami berendezkedés marxi-lenini elveitől, s ennek következtében — formálisan — néhol polgári államjogi megoldásokat is átvett. Ezek körébe tartozik a népszavazás is, melyet először az 1936. évi szovjet alkotmány intézményesített, majd ennek hatására a referendum az 1947. évi bolgár és az 1949. évi magyar alaptörvénybe is bekerült. A szovjet és a magyar előírások szerint a népszavazást a prezídium (Elnöki Tanács) rendelheti el, míg Bulgáriában a nemzetgyűlés. E megoldásoktól bizonyos fokig eltért az NDK 1949. évi alkotmánya, amely a népszavazást és az ún. népi kezdeményezést egyaránt ismeri. A Népi Kamara köteles népszavazást kiírni, ha tagjainak legalább 1/3-a indítványozza, a népi kezdeményezés pedig a lakosság 1/10-ének javaslatát feltételezi. A költségvetési és adótörvényeket azonban — az olasz szabályozáshoz hasonlóan — az NDK alaptörvénye is kizárja a népszavazásra bocsátható kérdések köréből.

A szocialista társadalom- és államfejlődés során a népszavazásra vonatkozó előírások is bizonyos fokig módosultak. Az 1977. évi szovjet alkotmány már valamivel részletesebb szabályozást tartalmaz s ugyanakkor a referendumot élesen elhatárolja az ún. össznépi vitától. Az új rendelkezések szerint népszavazást elsősorban akkor írhatnak ki, ha a Szövetségi és Nemzetiségi Tanács között a második, most már együttes ülésen sem jön létre megegyezés. A Legfelsőbb Tanács azonban ilyenkor sem köteles a vitatott tervezetet népszavazásra bocsátani, hanem úgy is dönthet, hogy a tárgyalást következő ülésszakán folytatja. Hasonló megoldást alkalmaz az 1963. évi jugoszláv alkotmány is, amely szerint az alkotmánymódosító javaslat tárgyalása során, amennyiben a Szövetségi Tanács és a Népek Tanácsa két egymást követő ülésen sem jut megegyezésre, a vitás kérdést referendum elé vihetik. Ezek az alkotmányos előírások nyilvánvalóan a két állam föderatív jellegéből fakadnak s arra tesznek kísérletet, hogy a jogi intézményesítés síkján összehangolják az össz-szövetségi és a föderális szint érdekeit. A sajátos társadalmi és állami fejlődést képviselő jugoszláv modellben egyébként nemcsak a központi törvényhozó testület, hanem bármely képviseleti szerv jogosult arra, hogy népszavazást rendeljen el. Bizonyos fokig módosultak a népszavazásra vonatkozó bolgár előírások is: az 1971. évi alkotmány ugyanis a népi tanácsokat is felhatalmazta arra, hogy helyi ügyekben népszavazást írjanak ki, 1983-ban pedig külön törvényt fogadtak el a népszavazás intézményéről.[10]

A szocialista államok eddigi történetében sem az országos méretű, sem a helyi népszavazás nem vált általános gyakorlattá. (1946-ban Bulgáriában népszavazással döntöttek az államforma jellegéről, 1971-ben pedig az új alkotmányt referendum alá bocsátották.) Ennek alapvető oka az, hogy azok a társadalmi, gazdasági folyamatok, melyek megakadályozták az eredeti marxi-lenini államelmélet elveinek megvalósulását, a formális alkotmányos intézmények egy részének tényleges működését is korlátozták. Az objektív okok

mennyi provinciájában többséget kap. „...az autonómiafolyamat elindítására az alkotmány többféle megoldást is kínál, ugyanakkor jelentős fékeket is tartalmaz. Andalúzia esetében derült ez ki világosan, amikor a nyolc andalúz provincia közül hétben az autonómiaterv megkapta a szükséges kétharmados többséget a népszavazáson, de egyben nem: ez azonban az egész autonómiaügyet öt évre elhalaszthatja. Ám ha a kormány hozzájárul — az alkotmány itt ad lehetőséget a madridi központnak — a municípiumok is kezdeményezhetik az autonómiafolyamat elindítását". *Anderle* Ádám: Megosztott Hispánia. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1985. 204. old.

[9] Ez azonban nem jelenti azt, hogy a népszavazás intézményét elvileg elvetették. Engels az erfurti program kritikájában ugyan egyfelől olyan álláspontot foglalt el, hogy „vannak még más fontos politikai kérdések is a nép által gyakorolt közvetlen törvényhozáson és az ingyenes jogszolgáltatáson kívül, amelyek nélkül végül is csak megleszünk valahogy", a népszavazásra irányuló konkrét politikai követelést azonban mégsem utasította el, hanem csak a megfogalmazást pontosította. „A nép javaslattételi és javaslatelvetési joga" — mire vonatkozóan? Hozzá kellene tenni, hogy minden törvényre vagy a népképviselet határozataira vonatkozóan". F. *Engels*: Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához. MEM. 22. köt. 222. old. Engels fenntartásai egyébként jórészt abból fakadtak, hogy a tervezet hallgatott az államforma kérdéséről és az államilag kinevezett helyi és tartományi hatóságok felszámolását sem követelte; ezekhez képest a programban megfogalmazott igényeket másodlagos jelentőségűnek ítélte.

[10] A bolgár törvény is különbséget tesz vitára bocsátás és referendum között. „A vitára bocsátás során az állampolgárok állást foglalnak, illetve javaslatokat tesznek a Nemzetgyűlés, az Államtanács és a népi tanácsok aktustervezeteire. A referendum útján pedig szavazással közvetlenül és véglegesen döntenek a Nemzetgyűlés, az Államtanács, illetve a helyi tanácsok hatáskörébe tartozó kérdésekről." Törvény a népszavazásról Bulgáriában. Fordította és a bevezetőt írta Mihajlov *Dobromir*. Állam és Igazgatás, 1983. 7. sz. 667. old. Országos szinten vitára bocsátásra, illetőleg referendumra a központi állami szerveken és a társadalmi szervek országos központjain kívül a választópolgárok is tehetnek javaslatot, amennyiben az indítványt 30 ezer választójogosult támogatja. A lakossági kezdeményezést a törvény helyi szinten is lehetővé teszi, kimondva, hogy a népi tanácsok elé népszavazásra irányuló javaslatot a választópolgárok legalább egytizede is előterjeszthet. A népszavazás kiírásáról azonban a Nemzetgyűlés (vitára bocsátásról az Államtanács), illetőleg a népi tanács dönt, vagyis a lakossági kezdeményezések nem kötelezik a képviseleti szerveket sem a vitára bocsátás, sem a referendum lebonyolítására. A referendum alá vetett javaslatot egyébként akkor tekintik elfogadottnak, ha a részvételi joggal rendelkező állampolgároknak több mint a fele igennel szavazott. A bolgár-törvény ezen túlmenően a lakossági közgyűlés intézményét is ismeri, melyen infrastrukturális beruházások megvalósításáról s ehhez kapcsolódóan arról döntenek, hogy a lakosság pénzzel vagy munkával hozzájárul-e ezekhez a fejlesztésekhez. A lakossági közgyűlést a helyi népi tanács határozata alapján hívják össze, melyen nyílt szavazással döntenek az előterjesztésről. A javaslat elfogadásához a választójogosultak legalább felének igenlő szavazata szükséges.

mellett szubjektív politikai hibák, voluntarista döntések is számottevően gátolták a szocialista demokrácia érvényesülését, különösen az ún. személyi kultusz időszakában, de később is. Az átmeneti társadalom kezdeti időszakában, a „politikai szocializmus" korában bizonyos fokig a népszavazás funkcióit is betöltötték az általános választások, melyek nem annyira a jelöltek közötti tényleges választást, inkább a társadalmi berendezkedés egészének elfogadását vagy elutasítását fejezték ki. A szavazások e szerepének visszaszorulásával, a többes jelölés intézményének elterjedésével párhuzamosan azonban egyre jobban nyilvánvalóvá válik, hogy az általános választás és a népszavazás politikai funkcióját is élesen el kell határolni egymástól. A különféle választójogi reformok csakúgy, mint a képviseleti és a közvetlen demokrácia továbbfejlesztésének más kísérletei lényegében a szocialista fejlődésen belüli szakaszváltás közeledését jelzik, egy olyan időszakét, melyben a társadalmi önigazgatás mind a gazdaságban, mind az államéletben a korábbinál jóval jelentősebb szerephez jut. A gazdasági egységeken belüli társadalmi munkamegosztás korábbi formáinak fennmaradása, a népgazdaság szabályozásának, irányításának megoldatlan problémái, valamint az átmeneti társadalomban kialakult réteg- és csoportellentétek természetesen nehezítik a szakaszváltást; napjaink egyik legnagyobb ellentmondása éppen a társadalmi-politikai demokratizálódás igénye és a tényleges társadalmi önigazgatás alapját képező objektív feltételek fejletlensége között feszül. Ezen ellentét bizonyos fokú feloldásához járulhat hozzá a népszavazás egyes formáinak helyi tanácsi szinten történő bevezetése, amely az új vállalatvezetési formák és az elöljáróság mellett számottevő funkciót tölthet be a társadalompolitikai reformfolyamat kibontakozásában.

II.

A helyi demokratizmus érvényesülése a tanácsoknál

Szocializmust építő társadalmunk politikájának egyik sarkalatos alapelve — mint erre az előző fejezetben már utaltunk — a *szocialista demokrácia szélesítése*, minél több ember bevonása a döntések előkészítésébe, illetve végrehajtásába és a végrehajtás ellenőrzésébe.

Mindez fokozott jelentőségű kérdés a tanácsrendszerben, különösen helyi tanácsszinten. Csak úgy végezhető színvonalas és eredményes testületi és szakigazgatási tevékenység, ha a munka megfelelő *társadalmi bázison* alapul, nyitott, a lakosság által ellenőrizhető.

Kiindulópontunk a tanácstörvény azon rendelkezése, amely a tanácsokat és szerveiket a nép hatalmát megvalósító szocialista állam részeként deklarálja, kifejezve ezzel, hogy mind a feladatmeghatározásban, mind azok végrehajtásában és a végrehajtás ellenőrzésében a fő cél a lakosság állandó, tevékeny közreműködésének fokozása.

A tömegek részvételét, a részvétel „hatásfokát" dialektikusan kell értékelnünk, tehát mint folyamatot, amelynek több állomását sikerrel magunk mögött tudhatjuk, de amelynek állandó vizsgálata, a továbbfejlődés útjainak, módszereinek keresése *permanens* feladat. A XIII. Kongresszus határozata leszögezte, hogy a szocialista demokrácia fejlesztése, elmélyítése pártunk történelmi programja. Ennek megfelelően fogalmazott a továbbiakban úgy, hogy: „folytatni kell a szocialista demokrácia fejlesztését a társadalmi élet minden területén, az államéletben, a munkahelyen, a társadalmi szervezetekben, mozgalmakban, a lakóhelyi közösségekben".

A tanácstörvény hatályba lépése óta eltelt közel másfél évtized *gyakorlati* tapasztalatai alapján utalni kívánunk azokra a területekre, ahol a tágabb értelemben vett tanácsi munkában — megítélésünk szerint — sikerült előrelépni a demokratizmus szélesítésében, a lakosságnak a közügyek intézésébe való bevonásában.

1. Mindenekelőtt ilyennek tartjuk a kérdéses időszakban magának a *választási rendszernek* a fejlődését.

A *jelenlegi* végeredményt tekintve is egy rendkívül demokratikus választási rendszer alakult ki, amelyben — mint közismert — a választópolgároké a helyi tanácstag és az országgyűlési képviselők kettős, vagy többes jelölésének jogán túlmenően az érdemi közvetlen választás. Vagyis annak eldöntése, hogy személy szerint ki képviselje, kit bíz meg ezzel a helyi népképviseleti-önkormányzati testületben, illetve legfőbb államhatalmi-népképviseleti szervünkben.

A megválasztott személyek kötelesek választóiknak rendszeresen beszámolni, közérdekű megbízásaikat teljesíteni, illetve az ilyen ügyekben eljárást kezdeményezni. Ezen túlmenően a választók adott esetben élhetnek visszahívási jogukkal is.

Ennek megfelelően értékelhető úgy, hogy az 1985. évi általános választások során — többek között — fokozódott az állampolgárok érdeklődése, mégpedig nemcsak a népképviseleti szervek testületi munkája, hanem az egyes képviselők és tanácstagok személyes tevékenysége iránt is. Ugyanakkor a korábbinál jóval erőteljesebben és nyíltabban jelentkeztek a helyi és a területi érdekek.[11]

2. Az új választási törvénnyel, valamint a tanácstörvény módosításával és kiegészítésével összefüggésben említjük az *elöljáróságok* létrejöttét.

E helyen természetesen még az előzmények rövid ismertetésére sem vállalkozhatunk. Az új intézményt röviden úgy értékelhetjük, hogy a községi közös tanácsok kialakításakor kétségtelenül helyes volt a szakigazgatási apparátusok összevonása, a társközségi tanácsi testületek megszüntetése azonban nem bizonyult megalapozottnak. Ezért a hibát korrigálandó szükségessé vált az érintett községekben az elöljáróságok létrehozása.[12]

Az elöljáróságok főbb feladata a társközségek hatékony érdekképviselete, ugyanakkor e falvak közéletének szervezése, valamint a közös tanács rájuk is vonatkozó döntései végrehajtásának segítése, szervezése.

Az elöljáróságoknak jogszabályban biztosított konkrét *döntési* jogosítványai, továbbá a közös tanács által meghatározott körben *egyetértési és véleményezési* jogkörei vannak.

---

[11] Bővebben ld. *Horváth* István: A megújuló népképviseletek. Pártélet, 1985. 10. sz.

[12] Elöljáróságok kézikönyve — a HNF Országos Titkársága és az MTTH együttes kiadványa — Bp. 1985.

A működés kezdeti, kétségtelenül pozitív tapasztalatai azt mutatják, hogy e testületek nemcsak jogi eszközökkel, hanem jelentős politikai-erkölcsi súllyal is rendelkeznek. Főként azért, mert különösen a sokszáz kis településen kapcsolatuk igen szoros, valóban napi az emberekkel, közvetlenül megismerik a véleményüket, elképzeléseiket.

3. A tanácstörvény egyik jól bevált jogintézménye a *falugyűlés*, amely községeinkben a közvetlen demokrácia gyakorlásának jelentős eszköze, illetve színtere.

Ezen alkalmakon nemcsak a lakosság kap részletes tájékoztatást az illetékes tanácsi és nem tanácsi szervek vezetőitől, hanem véleményt nyilvánít olyan alapvető kérdésekről, mint pl. a tanács középtávú pénzügyi terve, a település általános rendezési terve, illetve annak végrehajtása.

A működési tapasztalatok általában kedvezőek, többnyire élénk az érdeklődés e rendezvények iránt. Különösen örvendetes az, hogy az elmúlt év őszén országszerte megtartott falugyűléseken már nem elsősorban a korábbi feladatok végrehajtásáról való *tájékoztatás* dominált, hanem a jövő közös formálása, konkréten a VII. ötéves tervi célkitűzések megvitatása, ezen belül a rendelkezésre álló anyagi erőforrás tisztázása, létesítmények sorrendiségében való állásfoglalás stb.

4. A tanácstörvény rendelkezése értelmében minden olyan *tanácsrendelet-tervezetet* társadalmi vitára kell bocsátani, amely közvetlenül érinti a lakosság széles körét.

Szükségtelen bizonyítani e szabályozás célját és jelentőségét. Mégis a gyakorlatban a rendelkezés ma sem érvényesül kellően — hozzátéve azonban, hogy nem az állampolgárok „hibájából".

A problémák egy részét magukra a tanácsrendeletekre vezethetjük vissza. Ezek ugyanis többnyire valamely központi jogszabály helyi végrehajtására irányulnak, sokszor azonban mechanikusan. (Elég itt a tanácsi bérlakásokkal kapcsolatos, többszörösen módosított és kiegészített, de a községek nagy részében soha nem „használt" különböző tanácsrendeletekre utalnunk.)

Nem egy esetben viszont a tanácsi vezetés nem vállalta — vagy csak formálisan — a lakossági véleménykéréssel kétségtelenül együttjáró többletmunkát. A hivatkozás többnyire az volt, hogy a tervezet, illetve a szabályozás *nem érinti* a lakosság széles körét.

Megítélésünk szerint az olyan tárgyú tanácsrendeletek, mint pl. az állattartásról, a piacról, a köztisztaságról, vagy éppen az út- és közműfejlesztési hozzájárulás mértékéről szólók feltétlenül ebbe a körbe tartoznak — nem beszélve a tanács és szervei szervezeti és működési szabályzatáról, vagy különösen a rendezési tervről.

Talán az utóbbi téren tapasztalható az elmúlt években pozitív jellegű „frontáttörés" — elsősorban a városokban és a nagyközségekben. Beigazolódott, hogy az embereket nagyon is érdekli a településük jövője, mikénti fejlesztése. Nem véletlen, hogy az e tárgyban tartott falugyűlések, városrészi fórumok, ankétok stb. az átlagosnál is látogatottabbak és aktívabbak voltak, számos felelősségteljes, megszívlelendő vélemény, érv hangzott el. Közülük jónéhány megfelelően realizálódott is a terv véglegezésekor. A hiba tehát nem a jogi szabályozásban van, az emberek igénylik és egyre inkább el is várják, hogy ilyen horderejű kérdésekben legalábbis véleményt nyilváníthassanak, lehetőleg *előzetesen*.

5. Figyelemreméltó tapasztalatokat lehetett (sőt kellett) szereznünk a *településfejlesztési hozzájárulás* megállapítására vonatkozó törvényerejű rendelet végrehajtása során.

Nem feladatunk a szabályozás és a végrehajtás hiányosságainak elemzése és értékelése. Ezzel együtt a helyi tanácsok többségénél — igaz ugyan, hogy elsősorban a községekben és a kisebb városokban — az átlagosnál feszítőbb gondok ellenére ismét beigazolódott, hogy a lakosság hajlandó konkrét anyagi áldozatvállalásra is, ha részt vehet a célok meghatározásában, állást foglalhat a teherviselés mértékében.

6. A helyi-területi közigazgatás 1984. január 1-től jelentősen változott. Az elkövetkező években szükséges a megfelelő stabilizáció, a városkörnyéki igazgatási rendszer megszilárdulása, előnyeinek a jelenleginél sokkal nagyobb mérvű kihasználása. (Gondolunk itt elsősorban a tág értelemben vett igazgatási társulásokra, a különböző tanácsok gazdasági jellegű együttműködésére.)

Ehhez képest nem kívánatos a községi tanácsok rendszerének jelentősebb változása, pl. a közös tanácsok nagy részének „visszaszervezése". Előfordulhatnak viszont olyan helyzetek is (község várossá nyilvánítása esetén, vagy egy település elnéptelenedésének veszélye miatt stb.), amikor felmerülhet a *közigazgatási egység jogállásának megváltozása* vagy éppen *megszűnése*, esetleg más városkörnyékhez való csatolása, illetve a helységnév problematikája stb.

7. A lakossági véleménynyilvánításnak és a tanácsi munkában való konkrét részvételnek még számos területét, pozitív példáját említhetnénk. Elég talán olyan tényekre utalnunk, mint a közreműködés nem tanácstagként a tanácsi bizottságok munkájában, a társadalmi ellenőrök tevékenysége a kereskedelemben, a hasznos közérdekű bejelentések és javaslatok sokasága, a lakó- és utcabizottságok eredményes működése, részvétel a szavazatszedő bizottsági munkában stb.

Mindezek azt igazolják, hogy az emberek nagyobbik része *fogadókész további feladatvállalásra* a helyi közösség érdekében. *Igényli* az érdemi közéleti részvétel fokozott lehetőségét, és *képes élni* az adott esetben biztosítandó *plusz döntési jogosítványokkal.*

III.

A helyi népszavazás bevezetésének lehetőségei

A helyi demokratizmus továbbfejlesztése érdekében reális lehetőség a népszavazás jogintézményének bevezetése helyi tanácsainknál.[13] A cél az, hogy a tanácsok kapjanak a jelenleginél hatékonyabb lakossági támogatást a közösségi célok meghatározásában, illetve minden olyan kérdésben, amely szükségszerűen feltételezi a településen élők többsége elképzelésének ismeretét vagy egyetértését. Ezáltal érdemibbé válhat

[13] Egyes vélemények szerint helyesebb lenne „a lakosság helyi szavazása" elnevezés, tekintettel arra, hogy a népszavazás fogalom „foglalt", országos méretekben értendő.

a végrehajtási tevékenység is, hiszen a többség állásfoglalása erre eleve biztosíték. Végül az sem elhanyagolható, hogy erősödhet a tanácsi feladatvégzéseknél a társadalmi kontroll.

A.

A következő területeken, illetőleg ügyekben tartjuk kívánatosnak vagy lehetségesnek a helyi népszavazás[14] bevezetését.

1. A helyi tanácsok középtávú pénzügyi tervén belül a jelentősebb fejlesztési célok, illetve a megvalósítás sorrendiségének meghatározása.

A korábbi időszak egyik problémája volt, hogy a helyi tanácsok lényegében „készen" kapták a tervjavaslatot. Különösen kétfordulós tanácsülések hiányában a testületek nem tehettek mást, mint változtatás nélkül elfogadták az előterjesztést. Érdemi módosításra igen ritkán került sor. Az alulról fölfelé való építkezés elve alapján készültek ugyan előzetes felmérések, ezeket azonban általában a hivatali apparátus és a tisztségviselők munkálták ki. A tervkészítési — és véglegezési — mechanizmus során azonban ezek is többször és nagymértékben változtak. Mindezek eredményeként a lakosság csak utólag értesült a település középtávú fejlesztési lehetőségeiről.

2. A település általános rendezési tervének elfogadása, illetve módosítása.

A népszavazásnál természetesen nem konkrét jogi vagy műszaki stb. normatívák kérdésében foglalna állást a lakosság, hanem az alapvető *koncepcionális* témákban, a *reális alternatívák eldöntésében.* (Pl. hová kerüljön valamely közösségi létesítmény.)

3. Minden, a település közigazgatási jogállását érintő központi vagy megyei döntés kezdeményezése.

Ebbe a körbe tartozik: község várossá, községi (közös) tanács nagyközségi tanáccsá nyilvánítása, nagyközségi (közös) tanács közvetlen megyei irányítás alá helyezése, közös tanács alakítása, illetve kiválás a közös tanácsból, a település községgé nyilvánítása, községegyesítés, a városkörnyéki besorolás megváltoztatása, megyék közötti területátcsatolás, városi tanács megyei városi tanáccsá nyilvánítása és minden helységnévváltozás.[15] Nem szükséges a feltételeket stb. illetően a hatályos jogi szabályozás megváltoztatása, hiszen *elvileg* eddig is az érintett települések tanácsai kezdeményezték a megyei tanács, illetve az MTTH, az MT vagy a NET döntését.[16] (Elsősorban célszerűségi megfontolásból elképzelhető olyan megoldás is, amikor a közigazgatási jogállásváltozást nem minden esetben kell megelőznie népszavazásnak — pl. várossá nyilvánításkor, vagy a helységnév megváltoztatásakor.)

4. A településfejlesztési hozzájárulás céljának és mértékének megállapítása.

Itt is az alternatív lehetőségek kimunkálása kerül előtérbe mind a közösségi létesítményekben való döntést, tehát a célmeghatározást, mind a sorrendiséget és a konkrét összeget illetően.[17]

5. Tanácsrendelet alkotásának kezdeményezése, illetve a tanácsrendelet-tervezet alapvető kérdéseiben való állásfoglalás.

Népszavazással döntene tehát a lakosság egyrészt arról, hogy valamely fontos helyi életviszony szabályozására tanácsrendelet szülessen, és milyen főbb tartalommal. Idetartozik másrészt a központi jogszabályok végrehajtására kimunkált tanácsrendelet-tervezet lényeges vagy vitás, a lakosságot valóban széles körben érintő rendelkezéseiben való előzetes állásfoglalás (pl. az állattartás korlátozása vagy megszüntetése a település egyes részein).

6. Minden olyan egyéb kérdés, amelyet a) a későbbiekben valamely jogszabály a népszavazás körébe utal, illetve *b)* amelynek eldöntése egyébként a tanácsi szervek hatáskörébe tartozik, de a *testület döntése alapján* népszavazásra *kell* bocsátani.

B.

Az előző fejezetrész 6. pontjában felsorolt két variáns egyben azt is jelzi, hogy a tényleges jogi szabályozás a népszavazás két alapvető esetét különböztetné meg (és az értelemszerűen vonatkozna az 1—5. pont alatt felsorolt ügyekre is).

1/a. Nevezetesen: a népszavazást vagy valamely központi jogszabály tenné egyes ügyekben *kötelezővé* (pl. az 1—2—3. és 4. pontban foglaltak esetében), vagy a tanács döntésére bízná, hogy szükségesnek tartja-e a lakosság megszavaztatását. (Tehát az 5. és a 6/b. pont alatt felsoroltaknál.)

1/b. Elképzelhető olyan megoldás is, mely szerint a központi szabályozás csak a helyi tanácsi népszavazás *lehetőségét* biztosítaná, és a kezdeményezőkre, a lebonyolításra stb. vonatkozó főbb szabályokat. Vagyis ennél az alternatívánál a népszavazás elrendelésére csak a helyi tanács lenne jogosult, illetve köteles.

2. Alapvető kérdésnek tekintendő a helyi szavazást *kezdeményezők* körének meghatározása. Az előző pontban foglalt alternatívának megfelelően kezdeményezheti ezt valamely központi jogszabály, illetőleg maga a helyi tanács. Ezen túlmenően kezdeményezők lehetnek:

— a település társadalmi és tömegpolitikai szervei, különös tekintettel a Hazafias Népfront helyi bizottságára és a KISZ-szervezetre, illetve

[14] A nemzetközi jogi kitekintés alapján elvileg felmerülhet a referendum jogintézményének bevezethetősége is. A magunk részéről ezzel nem értünk egyet a következők miatt. Álláspontunk szerint a cél alapvetően nem az, hogy — társadalmi viszonyainkra figyelemmel — arra biztosítsunk lehetőséget, hogy a lakosság intézményesen *utólag* ne érthessen egyet a népképviseleti-önkormányzati testület döntésével és *felülbírálhassa* azt. Javaslatunk éppen arra irányul, hogy a település életét érintő valamennyi lényeges kérdésben *maga a lakosság döntsön*, a választott testület és annak szervei pedig ezt a többségi döntést öntsék formába, illetőleg juttassák érvényre a végrehajtás során.

[15] A korábbinál összehasonlíthatatlanul nagyobb gondot kell fordítani ilyen esetekben a tervezett változtatással érintett település lakossága mérvadó véleményének előzetes, kellő időben történő megismerésére.

[16] Fenntartjuk viszont korábbi véleményünket arra vonatkozóan, hogy szükséges központi jogszabályi rendelkezés adott esetben valamely elnéptelenedő falusi település községi státuszának *megszüntetésére.*

[17] Utóbbinál elképzelhető olyan megoldás, hogy pl. a hozzájárulás 1000—2000 vagy 3000 Ft összegű lehet. Ilyenkor a magasabb összegre szavazók az alacsonyabb összeggel értelemszerűen egyetértenek. A problémafelvetésnek a szavazatok értékelésénél lehet jelentősége.

— maga a lakosság, amennyiben meghatározott részük (pl. a választásra jogosultak 10 vagy 20%-a) így foglal állást.

3. Hangsúlyozni kell, hogy éles különbségtétel szükséges a népszavazás és a lakosság véleményének — jelenlegi szabályozás szerinti — kikérése között.

a) A népszavazás szabályai *szigorúan kötöttek* (erre még részletesebben visszatérünk), eredménye döntésként *kötelező* a tanácsra és szerveire; a tanács nem hozhat azzal ellentétes határozatot.

b) A véleménykérés — mint társadalmi gyakorlat — ettől függetlenül fennmaradhat, itt azonban továbbra sem lennének különösebb jogszabályi megkötések, tehát az pl., hogy hány állampolgárnak kell véleményt nyilvánítani, hogyan állapítható meg a többségi álláspont. De magának az állásfoglalásnak nem lenne továbbra sem kötelező ereje a tanácsra nézve.

4. Ami a népszavazásban *résztvevőket* és a *technikai lebonyolítást* illeti,

a) célszerű alapul venni a tanácstagok választásánál már többszörösen kipróbált szabályozást. Tehát azok szavazhatnak, akik szerepelnek a választók nyilvántartásában, ami viszont ennek megfelelően naprakészséget, folyamatos „karbantartást" igényel az apparátus részéről. A szavazás lebonyolításával kapcsolatos költségek a helyi tanácsot terhelik.[18]

b) Megfontolandó és kidolgozandó a *tartózkodás* és az *érvénytelen szavazatok* problematikája, az azonban evidens, hogy a népszavazásban részt kell vennie a szavazásra jogosultak *többségének*, a javaslat elfogadásához pedig több mint 50%-os állásfoglalása szükséges.

Reális alternatívaként az is felmerülhet, hogy mind a részvételhez, mind pedig a döntéshez legyen szükség minősített — konkrétan kétharmados — többségre, mert ez a megoldás jobban kifejezné az állampolgárok valódi többségének akaratát.

c) Adott esetben nem lenne célszerű, sőt kifejezetten értelmetlen volna a csupán igennel vagy nemmel való szavazás. A közigazgatási jogállás megváltoztatása pl. kétségtelenül kategorikus döntést igényel, de már a helységnév meghatározásánál reálisan elképzelhető alternatíva. Ugyanez — a dolog jellegéből adódóan — fokozottan vonatkozik a rendezési terv elfogadására vagy a településfejlesztési hozzájárulás megállapítására.

d) A népszavazásban általában a településen élő választópolgárok vennének részt. Felmerülhet azonban olyan speciális eset, amikor ennek az egyébként helyes alapelvnek a *merev* alkalmazása más állampolgárok relatíve nagy többségét *méltánytalanul hátrányos helyzetbe* hozná. Ilyen lehet pl. az üdülőhelyi díjátalány megállapítása, amely a jogi szabályozás alapján meghatározott értékhatáron belül az üdülőterülettel rendelkező tanács hatáskörébe tartozik ugyan, a döntés azonban nem elsősorban a településen élőket érinti (őket mindenekelőtt bevételi oldalról), hanem az üdülőingatlan-tulajdonosokat, akik viszont ott nem állandó lakosok, adott esetben tehát nem vehetnének részt a népszavazásban.

Ilyen és hasonló esetekben célszerűnek látszik a népszavazásban résztvevők körének bővítése. A lebonyolítás „technikai" része viszonylag egyszerűen megoldható.

e) A nem székhely társközségekben a népszavazás helyett elképzelhető a falugyűlésnek a megfelelő döntési jogkörrel való felruházása. Ilyen megoldás esetén viszont ki kell munkálni a megfelelő jogi garanciákat (a résztvevők minimális száma, a határozatképesség szempontjából a lebonyolítás rendje stb.).

f) Egyéb, a választás lebonyolításával kapcsolatos szabályozandó kérdések:

— a szavazást a helyi tanács rendeli el, minősített többséggel, tanácsrendeleti formában;

— a választás kitűzése és a szavazás napja között legalább 30 nap legyen. Ezt a lakosság érdemi állásfoglalása, a megfelelő előkészítés igényli;

— a végrehajtó bizottság — a HNF helyi bizottságával — köteles olyan anyagot összeállítani, amely tartalmazza a javaslat mellett és ellen szóló érveket. Ezt a lakossággal meg kell ismertetni, meg kell vitatni (rétegtalálkozókon, választói gyűléseken stb.);

— a szavazást a választási szervek, a választójogi törvény előírásai szerint szervezik meg. Az eredményt a választási elnökség állapítja meg, a tanács határozatában rögzíti.

5. Különös figyelmet kell fordítani a népszavazás *törvényességének* kérdésére. Viszonylag egyszerű a probléma akkor, ha olyan ügyekről van szó, amelyekben a népszavazást valamely központi jogszabály rendeli el. Ilyenkor a cél és a tartalom törvényes voltával kapcsolatban nem merülhet fel kétely, „mindössze" a tényleges előkészítés és lebonyolítás rendjét és törvényességét kell biztosítani, ideértve a szavazás eredményének megállapítását is. (Ezekben a kérdésekben érdemi szerepet kaphatnának az ügyrendi bizottságok is.) Részben más a helyzet, ha a népszavazás elrendelése a tanács döntésén alapul. Feltétlenül elkerülendő, hogy *utólag* egyáltalán *vitatható legyen* a döntés, illetőleg a népszavazás keretében elfogadott döntés törvényessége.

a) Ezt megelőzendő szükségesnek látjuk minden helyi tanács esetében az *előzetes megyei törvényességi kontroll* biztosítását. A gyakorlatban ez azt jelentené, hogy ilyen döntés előtt a helyi tanácsnak kérnie kell a megyei tanács vb-titkárának (vagy a végrehajtó bizottságnak) — a megyei főügyésszel egyeztetett — előzetes egyetértését a népszavazásra bocsátandó tervezettel (alternatívákkal) kapcsolatban. Ennek főként tanácsrendelet népszavazással való elfogadásakor van különös jelentősége.

b) A másik megoldás szerint elegendő a jelenlegi törvényességi kontroll, vagyis a körzetközpontok vb-titkárai, illetve a megyei tanácsok vb-titkárai a jelenlegi rendszer szerint a felterjesztett dokumentumok alapján foglalnának állást a törvényesség kérdésében.

[18] Elképzelhető olyan megoldás is, hogy a helyi tanács csak akkor viseli a költségeket, ha a népszavazást ő rendelte el. Vagyis, ha központi jogszabály által elrendelt népszavazásról van szó, annak költségei a központi igazgatást terhelnék. Megfontolandó és gondos előzetes felmérést igényel, hogy a hagyományos szavazólapos megoldás helyett a modern technika alkalmazásával egyszerűbb és gyorsabb lebonyolítást alkalmazzanak, könnyebbé téve az alternatívák közötti választást.

Vida Sándor

Vállalatjelző, árujelző és védjegy versenyjogi oltalma

Vállalatjelző alatt rendesen a kereskedelmi nevet értjük, a vállalatjelző fogalma azonban nem szükségszerűen azonosul a kereskedelmi névvel, e fogalom valamivel tágabb.[1]

Árujelző alatt ehelyütt az olyan — áruk vagy szolgáltatások egymástól való megkülönböztetésére szolgáló — megjelöléseket értjük, amelyeket az Országos Találmányi Hivatal nem lajstromozott védjegyként; míg védjegy alatt a lajstromozott ilyen megjelölést értjük.

1. Történelmi visszapillantás

Árunak megkülönböztető megjelölésekkel való ellátása olyan régi, mint az árutermelés és az áruforgalom; alig van olyan védjegyjogi kézikönyv, amely ne emlékeznék meg a több mint ezer éves kínai porcelánokon található előállítói jelekről, vagy a pompeji ásatások alkalmával feltárt téglákról, amelyek szintén az előállító kézműves jelével voltak ellátva.

Továbbmegyünk: az ókorban használt árujelzők között olyan értékesek is akadtak, amelyeket utánozni is érdemes volt: a párizsi Védjegybitorlási Múzeumban külön vitrin mutatja be azokat a tenger fenekéről feltárt és hamisított megjelöléssel ellátott amforákat, amelyekben a borkereskedő silány portékáját értékes görög borként akarta eladni, amiben csak a hajótörés akadályozta meg.

Magyarországon a Szentgotthárdi Kaszagyár 1351 óta használta a kígyóábrás vállalat- és árujelzőt, a bécsi Kunsthistorisches Múzeumban pedig több termet töltenek meg olyan magyar eredetű, XV. századbeli arany dísztárgyak, amelyek ugyancsak az előállító aranyműves kézjegyét viselik. Ezek a körülmények kézzelfogható bizonyítékai a hazai feudális viszonyok között is jelentkező annak a társadalmi-gazdasági szükségletnek, amely az árujelzők iránt megnyilvánult. Ez a társadalmi szükséglet akkoriban normatív formában is kifejezést nyert: a középkorban szinte valamennyi országban olyan előírás volt érvényben, mely szerint a kard-, kasza- és fegyverkovácsok, arany- és ezüstművesek áruikat jelvényeikkel kötelesek ellátni. Ennek az előírásnak gazdasági, ill. stratégiai célja is volt: az a fegyverekkel szemben támasztott minőségi elvárások biztosítását, az értékes aranytárgyak előállítóinak felelősségvállalását volt hivatva biztosítani. A gazdasági érdekeknek a jog szférájába való oda- és visszacsatolása állapítható meg tehát ezen a többszáz éves példán.

Az árujelzők e sok évszázadra visszanyúló használatáról szóló ez a rövid megemlékezés egyben arra is rávilágít, hogy az árujelző, s a védjegy gazdasági, metajurisztikus jelenség,[2] amely sokszáz évvel megelőzte mind a bíróságok által nyújtott eseti jogvédelmet, mind a jogi szabályozást, s amely mai napig is megtartotta elsődlegességét a jogi szabályozással, az oltalommal szemben. Ebből pedig az következik, hogy az árujelző s a védjegy társadalmi-gazdasági jelenség, amelynek bevezetése közvetlenül a gazdasági élet igényeire vezethető vissza. Sőt, míg a múlt században felvirágzott kapitalizmus a védjegyjog kibontakozását eredményezte, ma a védjegyjog „felfutását" és az ezzel együtt járó, a védjegy lajstromozásának helyenként fetisizáló megnyilvánulásait követően úgy tűnik, az utóbbi évtizedekben e téren bizonyos reális visszalépés jelentkezik: a védjegyhasználati kényszernek szinte minden iparilag fejlett országban történt bevezetése arra enged következtetni, hogy egy olyan új időszakhoz érkeztünk, amikor a jogi oltalom biztosításánál a *vigilantibus jura* elve háttérbe szorul, s azt a valóságos viszonyok figyelembevétele váltja fel. Ez a tendencia jelentkezik az utóbbi tizenöt esztendő szocialista jogalkotásában is: Magyarország, a Szovjetunió, Kuba, Lengyelország egymás után tértek rá a védjegyhasználati kényszer bevezetésére.[3]

Visszatérve az árujelzők korabeli oltalmának kérdésére úgy tűnik, hogy az azokra vonatkozó — akárcsak később a védjegyekre, találmányokra, szerzői művekre vonatkozó — normatív szabályozás igényét az a társadalmi szükséglet vetette fel, amely a vállalatjelző, valamint az árujelző jogosultját az utánzásokkal szemben védelemre tartotta érdemesnek.

E téren az angol ítélkezési gyakorlat játszotta az úttörő szerepet: az első ilyen tárgyú angol bírói döntés 1742-ben hangzott el, s természetesnek vehető, hogy a világ akkoriban vezető ipari országában 1833-ra már olyan szilárd joggyakorlat alakult ki, hogy megszülethetett a *passing off* tilalmát kimondó mai napig is sokat idézett angol ítélet, amely szerint

a) senki sem jogosult üzleti tevékenységét olyan módon folytatni, hogy azzal azt a látszatot keltse, mintha az más valakinek az üzleti tevékenysége volna,

b) senki sem jogosult saját áruját úgy ismertetni vagy megjelölni, hogy azzal azt a látszatot keltse, mintha az másnak az áruja volna.[4]

Az angol jogban — amelyet méltán hasonlítanak a praetori joghoz — a vállalatjelző, valamint az árujelző utánzásával szemben ma is a *passing off* kereset, ill. az ilyen ügyekben követett bírósági gyakorlat nyújtja a megfelelő biztosítékot az árujelző jogellenes

Vida Sándor szaktanácsadó, Danubia Szabadalmi Iroda (Budapest).

[1] Olyan jelentős vállalat, mint a győri Magyar Vagon és Gépgyár RÁBA vállalatjelző alatt folytatja tevékenységét. Kézenfekvő, hogy a RÁBA szó, amely a vállalat kereskedelmi nevében nem szerepel, ugyanakkor embléma formájában védjegyként is be van jegyezve, szó alakjában vállalatjelző, s így versenyjogi oltalomra is igényt tarthat. — Másfajta vállalatjelzők a vendéglátóiparban terjedtek el: MÁTYÁS PINCE, APOSTOLOK, PILVAX egyike sem vállalati név, mint vállalatjelző azonban versenyjogi oltalomra tarthat igényt.

[2] Bővebben: *Troller*, Alois: Immaterialgüterrecht. 3. Kiadás. Helbing-Lichtenhahn. Basel-Frankfurt a. M., 1983. I. köt. 205. old.

[3] Bővebben vö. *Vida* Sándor: Védjegy és vállalat. Bp. 1982. 130—147. old.

[4] a) No man is entitled to carry on his business in such a way as to represent that it is the business of another. b) No man is entitled to describe or mark his goods as to represent that the goods are the goods of another. Vö. Reports on Patent, Design and Trade Mark Cases. 41. köt. (1924) 291. old.

utánzásának szankcionálására. (A tételes védjegyjog persze Nagy-Britanniában is ismeri a védjegybitorlás tilalmát és szankcionálását, e szankció igénybevételéhez azonban a védjegy lajstromozása szükséges.)

A többi európai ország, így elsősorban Franciaország és Németország a versenyjogi kérdések rendezésére, s így a vállalatjelzők és árujelzők oltalmára is, más utat, nevezetesen a tételes jogi szabályozást választották. Erre kényszerült[5] Magyarország is, amely a tisztességtelen versenyről szóló 1923. évi V. törvénnyel (Tvt), pontosabban annak 9. §-ával tiltotta meg az árujelzők jogosulatlan felhasználását. E korábbi törvény alapján kialakult joggyakorlat, amely az 1968. évi gazdasági reformot követő időben bizonyos fokig újra megélénkült, fő vonásaiban ma is irányadónak tekinthető.

2. *A hatályos jogi szabályozás*

A vállalatjelzők, valamint az árujelzők jogosulatlan felhasználását, utánzását a tisztességtelen gazdasági tevékenység tilalmáról szóló 1984. évi IV. tv. (TGT) 4. §-a tiltja. Eszerint:

„Tilos az árut, ill. szolgáltatást olyan... megjelöléssel vagy elnevezéssel forgalomba hozni, továbbá az áru hirdetésében olyan nevet, megjelölést vagy árujelzőt használni, amelyről a versenytársat, ill. annak áruját szokták felismerni."

A törvény indokolásának szóhasználata meglepő és örvendetes hasonlóságot mutat az angol bírósági gyakorlatban kialakult *passing off* tilalmával. Az indokolás szerint „...tilos az árut oly módon forgalomba hozni, ill. hirdetni, amely *azt a látszatot kelti* (aláhúzás tőlem), hogy az áru a versenytársé..." Köztudott, hogy a törvény indokolásának funkcionális célja a jogalkalmazó, a bíróság orientálása. Ezért akár véletlen egybeesésről, akár tudatos recepcióról van szó, a tapasztalatokban gazdag angol joggyakorlattal azonos megoldás, nézetem szerint, mindenképpen szerencsés.

A jogszabály-előkészítést szolgáló, ún. „alapozó" irodalomban, valamint a törvény indoklásában (ad 9—11. §) használt „megtévesztő tájékoztatás" tilalma kifejezés általánosabb, elvontabb jellegénél fogva nézetem szerint erre a törvényi tényállásra is vonatkoztatható, s azt *Vörös*[6] nem teljesen egyértelműen megfogalmazott álláspontjával szemben a magam részéről nem korlátoznám a fogyasztók megtévesztésére, hiszen a megtévesztő tájékoztatás következtében a versenytárs is érdeksérelmet szenved, ami gyakran súlyosabb lehet, mint a fogyasztót ért érdeksérelem. Így például más árujelzőnek jogosulatlan használata — azonos termékminőség mellett — a fogyasztóra nézve nem vagy alig jelent érdeksérelmet, e megtévesztő árujelző használata ezzel szemben a versenytárs értékesítési tevékenységét kedvezőtlenül befolyásolhatja, bevételeit csökkentheti.

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy a jogszabály által meghatározott elvont tényállás figyelembevételével valamivel bővebben kifejtsük a vállalatjelzők, ill. árujelzők oltalmának tartalmát.

A TGT 4. §-a alapján megállapítható, hogy az *oltalom tárgya*

— a vállalatjelző (kereskedelmi név, megjelölés, amelyről a versenytársat magát szokták felismerni),

— árujelző (megjelölés, amelyről a versenytárs áruját szokták felismerni).

Megjelenési formáját tekintve az oltalom tárgyát képező vállalatjelző, ill. árujelző lehet:

— ábra, embléma,

— szóbeli megnevezés, fantáziaszó,

— a kettő kombinációja.

Az *oltalom feltétele*, hogy a védeni kért vállalatjelző vagy árujelző ismert legyen (ez alatt korántsem közismertség értendő — ami szociálpszichológiai kategória). A törvény ezt az igényt úgy juttatja kifejezésre, hogy arról „versenytársat vagy áruját szokták felismerni". Nézetem szerint elegendő tehát bizonyos szűk körű ismertség, a szekszárdi vagy paksi étterem nevét elegendő, ha ezekben a helységekben ismerik — következik ebből, hogy Budapesten vagy Debrecenben már nyitható azonos vagy hasonló nevű étterem. (Persze ha a Budapesten üzemelő „Szekszárdi Borozó" vagy „Paksi Halászcsárda" semmi kapcsolatban sincs az említett helyiségekkel, nevezetesen az áruellátást nem a vendéglátóipari egység nevében szereplő helyiségből biztosítják, akkor megtévesztő tájékoztatás miatt tiltható el az ilyen névhasználat.)

Az *oltalom terjedelme* vonatkozásában irányadó a tájékoztatás megtévesztő jellege: akárcsak a védjegybitorlásnál itt sem szükséges a jogellenesség megállapíthatóságához, hogy a közönség tényleges megtévesztése megtörténtének bizonyítása, elegendő, ha az összetévesztés lehetősége megállapítható. A megtévesztés fennforgása vagy hiánya olyan releváns tény, aminek feltárásában a közvéleménynek lényeges szerepe lehet. A külföldi bírósági gyakorlatban ezért az ilyen tárgyú versenyjogi perekben a bíróság segédeszközként egyre gyakrabban veszi igénybe a fogyasztói véleménykutatást.[7] Ugyanakkor — ellentétben a védjegyügyekben folytatott ítélkezéssel — a versenyjogilag releváns megtévesztés fennforgásának megállapíthatóságához nézetem szerint nem szükséges, hogy a megtévesztő vállalatjelzővel vagy árujelzővel ellátott áruk azonosak vagy hasonlóak legyenek az eredetihez. A TGT 4. §-ának szövegezésére tekintettel nézetem szerint mód van az áruhasonlóság kérdésének sokkal tágabb körben való értelmezésére, mint a védjegyjogban. A védjegyjog ugyanis gazdasági funkciójánál fogva elsődlegesen az ipari jellegű tevékenység identifikálását hivatott védeni, a versenyjog pedig elsődlegesen a kereskedelmi jellegű tevékenységet.

A fenti feltételek fennforgása esetén a versenyjog a vállalatjelzőre, árujelzőre ugyanúgy *abszolút szerkezetű jogot biztosít*, mint amilyen a lajstromozott védjegyet, a szabadalmazott találmányt megilleti. E *jog keletkezése* az ipari vagy kereskedelmi tevékenység gyakorlásával veszi kezdetét és a használatbavétel abbahagyásával szűnik meg. (Nincs tehát a megszűnésre öt éves türelmi idő, mint amilyent a védjegytörvény 16. § c. pontja a használat hiánya megállapíthatóságára előír.)

[5] A trianoni békeszerződés kötelező rendelkezése alapján.

[6] *Vörös* Imre: A gazdasági verseny, a piaci magatartás tisztessége jogi szabályozásának vázlata. JTK. 1983. 136. old.

[7] *Gál* Gyula: Magyar szinek német szalámin — és a közvélemény. Újítók Lapja, 1982. 13. sz. 12. old.; *Vida* Sándor: A védjegy pszichológiai és jogi megközelítésben. Bp. 1985. 190 old.

A TGT 4. §-ában meghatározott elvont tényállás és rendelkezés tartalmának e rövid elemzését követően, a teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy az árujelző megtévesztő használatát a törvény a fogyasztóvédelmi rendelkezések körében is tiltja (TGT 9—10. §). Nézetem szerint különös súlya van e rendelkezések közül a TGT 9. § (1) bekezdésének, az ún. „kis generálklauzulának", amely az áruval való megtévesztés minden fajtáját tiltja, valamint a TGT 10. §-ában foglalt értelmező szabálynak, amely szerint

„Annak megállapításánál, hogy a tájékoztatás a fogyasztók megtévesztésére alkalmas-e, a használt kifejezéseknek a mindennapi életben, illetőleg a szakmában elfogadott általános jelentése irányadó."

Bizonyára nem véletlen, hogy a jogszabályalkotó ezt az értelmező szabályt a fogyasztóvédelmi intézkedések között helyezte el. Nézetem szerint azonban ez mégsem zárja ki, hogy adott esetben a bíróság a tisztességtelen verseny tilalma alá eső vállalatjelző vagy árujelző utánzása esetén is alkalmazza ezt az értelmező szabályt. Hiszen olyan normáról van szó, amelyet a józan ész szabályai alapján a bírónak akkor is alkalmazni kellene, ha a törvény erre külön nem kötelezné.

Véleményem szerint nagyobb gondot jelenthet ezzel szemben, hogy a TGT 9. § (1) bekezdése csak az árujelzővel való megtévesztéssel szemben védi a fogyasztót, de nem tiltja a vállalatjelzővel való fogyasztói megtévesztést. E vonatkozásban már nem látok lehetőséget arra, hogy a fogyasztóvédelmi szervezetek a vállalatjelzővel való megtévesztéssel szemben fellépjenek.

E körülményre, valamint arra is tekintettel, hogy a TGT fogyasztóvédelmi rendelkezései a magyar jogban előzmény nélkül állnak, miért is e tárgyban joggyakorlat sem alakulhatott még ki, a továbbiakban csak arra teszünk kísérletet, hogy a hagyományos versenyjogi ítélkezés alapján adjunk rövid áttekintést az utóbbi évek bírósági gyakorlatában előfordult és jellegzetesnek tekinthető, az általunk vizsgált témakörbe tartozó jogvitákról.

3. Elhatárolás a versenyjogi és védjegyjogi oltalom között

A magyar védjegyjog nagy úttörője, *Beck Salamon* monográfiájának előszavát azzal kezdi, hogy „a könyv úgy fogja fel a védjegyjogot, hogy az része a versenyjognak". Ismereteim szerint e felfogás helyességét sohasem vitatták, e nézet a külföldi szakirodalomban is széles körben elterjedt. Ha pedig ezt a nézetet vesszük mi is kiindulópontul, akkor valahogy úgy vagyunk a védjegyjog és a versenyjog egymáshoz való viszonyával, mint a szabadalmi jogász a know-how oltalmával: amit a szabadalmi jog nem véd, bizonyos feltételek fennforgása esetén know-how-ként a polgári jog erre vonatkozó általánosabban megvont szabályai alapján oltalomban részesülhet.

Az utóbbi évek bírósági gyakorlatában a téma más aspektusból merült fel: a bíróságnak a védjegyjogi és versenyjogi oltalom közötti elhatárolás kérdésében kellett állást foglalnia. Erre az utóbbi néhány évtized bírósági gyakorlatában tudomásom szerint először az ismert TUNGSRAM perben került sor. A Legfelsőbb Bíróságnak ugyanis a felperesi igény elévülése kérdésében történő állásfoglalás céljából a védjegybitorlás, valamint a tisztességtelen versenynek minősülő utánzás közötti elhatárolást kellett elvégeznie. Az elsőfokú bíróság ugyanis a kétféle cselekményt halmazatként kezelte és alperest mind védjegybitorlás, mind tisztességtelen utánzás miatt marasztalta. A Legfelsőbb Bíróság ezzel szemben a versenytársi minőség hiánya miatt (a védjegy jogellenes használata rádiók vonatkozásában valósult meg, ilyeneket pedig a felperes nem gyártott) a Tvt. 30. §-ának ilyen tárgyú követelményére tekintettel, az alperes védekezésében hivatkozott és a Tvt. által megállapított rövidebb elévülési időt nem látta alkalmazhatónak, s a védjegybitorlásra irányadó, a Ptk. 324. §-ában megállapított rendes elévülési időből indult ki.[8]

Ez az eseti döntés azonban véleményem szerint korántsem jelenti azt, hogy ha a versenytársi minőség konkrét esetben megállapítható lenne, akkor a versenyjogi oltalom csupán azért nem volna biztosítható, mert a felperes bejegyzett védjegy jogosultja, aki védjegybitorlás miatt is felléphet. A külföldi joggyakorlatban mindennapos, hogy — ha ennek előfeltételei fennforognak — úgy a bitorlással szembeni oltalmat két jogcímen: mind védjegyjogi, mind versenyjogi alapon igénylik. Ez a pertechnika nagyobb biztonságot nyújt a jogaiban sértett felperes számára: ha a védjegyjogi oltalom feltételei valamilyen okból megdőlnek, szerencsés esetben fennmaradnak a versenyjogi szankcionálás lehetőségei. Ez a gyakorlatban leginkább akkor fordul elő, ha a védjegyet nem pontosan abban a formában használják, amint az be van jegyezve (a szóvédjegyet más tipográfiával, vagy nem szó, hanem embléma alakjában, az ábrás védjegyet korszerűbb grafikával stb.). Ez az eljárás minden reklámtechnikai előnye mellett komoly védjegyjogi veszélyekkel járhat (a bejegyzett védjegynek használat hiánya miatti megszüntetését eredményezheti), adott esetben azonban, ha a védjegy a megváltoztatott formában a tényleges használat következtében a forgalomban kellőképpen ismertté vált, ez az ismertség elegendő alapot biztosíthat arra, hogy az utánzót versenyjogi alapon elítéljék.

A jogi eszközök kumulált igénybevételét polgári eljárási jogunk ugyancsak lehetővé teszi, s a keresethalmazat szabályára tekintettel ezért a magam részéről csak helyeselni tudom, hogy ha a tényállás ezt indokolttá teszi, úgy az utánzástól való eltiltást, kártérítést, sajtó útján való közzétételt mind védjegyjogi, mind versenyjogi alapon kérik. Egyéb olyan szankció (pl. a bitorolt árujelzővel ellátott áruk megsemmisítése — amilyent a versenyjog nem ismer) alkalmazása azonban persze csak védjegyjogi alapon történhet.

Az utóbbi tíz-tizenöt év tapasztalatai alapján azt mondhatjuk, hogy a vállalatjelzők, valamint az árujelzők használata a gazdasági versenyben, a hozzátartozó marketingtevékenység keretei között különösen az alábbi vonatkozásban vetett fel problémákat a bírósági gyakorlat számára:

— ha a vállalatjelző vagy árujelző megtévesztő,

— ha a megtévesztő reklámozás vállalatjelző vagy árujelző felhasználásával történik,

[8] B. H. 1968. 457 old.

— ha a szolgáltatásjelző megtévesztő,
— ha a kereskedelmi név megtévesztő,
— ha a védjegyet meg nem engedett célra használják: útonálló védjegy.

Bár az alábbiakban ismertetendő jogvitákról a jogi irodalom beszámolt, összefoglaló áttekintésük és értékelésük a vizsgált témára tekintettel nem látszik érdektelennek.

4. *Vállalatjelző, valamint árujelző megtévesztő használata*

a) Ugyancsak a Tvt. hatálya alatt, azonos termék tekintetében történt jogosulatlan névhasználatot tiltott el a bíróság, amikor az alperes által gyártott cimbalmokat BOHÁK SYSTEMA BUDAPEST elnevezéssel hozta forgalomba, s így a felperes által BOHÁK LAJOS BUDAPEST elnevezéssel árusított cimbalmokkal az összetéveszthetőség fennforgását megállapította. Fokozta még az összetévesztés veszélyét, hogy a két kisiparos által gyártott cimbalmok külső formájukban is alig mutattak eltérést. A peres felek versenytársi minősége folytán a meg nem engedett névhasználat sértette a felperes névjogát és üzleti érdekeit. — E határozattal kapcsolatban *György Ernő* helytállóan jegyzi meg, hogy a BOHÁK név használata csak a felperes hozzájárulásával lett volna megengedett, s az alperes által használt SYSTEMA toldat alkalmazása nem volt elegendő a két árujelző közötti megkülönböztetésre.[9] A magam részéről ezt még annyival toldom meg, hogy alperes valójában mind a termék külalakját, mind megjelölését utánozta, így az eltiltásnak kettős jogcíme is lehetett volna: szolgai utánzás, valamint névbitorlás miatt.

b) E jogeset kapcsán *Vörös* egy másik vállalat árujelzőjének (fantázianév) jogosulatlan felhasználása miatt hozott további bírósági ítéletről is beszámol, sajnos nem közli azonban a per tárgyát képező fantáziamegjelölést.[10]

c) Külföldi (import) terméknek hazai termék benyomását keltő fantázianévvel történő forgalomba hozatalát ugyancsak eltiltotta a bíróság REGE importcigaretta esetében.[11] — Ennek a bírósági határozatnak helyessége vitatható. Helytállónak tartom azt a kritikát, miszerint önmagában az a tény, hogy belföldi vállalat külföldi árut saját védjegyével ellátva hoz forgalomba, nem elegendő a Tvt. által meghatározott „megtévesztés", ill. a megtévesztésre alkalmasság megállapításához.[12]

d) Magyar vállalatjelzőnek külföldi árujelzőként való jogellenes használata külföldön ugyancsak előfordul, sőt gyakrabban, mint idehaza. Az 1985. évben fejeződött be a CAOLA vállalatjelzőnek az arab országokban, konkrétan Bahreinben történt utánzása miatt folyamatba tett peren kívüli eljárás, ahol is nemcsak a magyar vállalatjelzővel összetéveszthető árujelző (CAOLA c/a COALA), de megtévesztően azonos belső és külső csomagolás is motiválta az utánzást. Az utánzott termék a „Made in West Germany" feliratot is viselte, a gyártó cég megjelölése nélkül. Kézenfekvő, hogy az utánzó nyugatnémet céget a CAOLA kozmetikumoknak az arab világban szerzett jó hírneve késztette e tisztességtelen cselekményre, de talán az is, hogy a CAOLA védjegy a 80 000 lakosú Bahrein szigetén nem áll oltalom alatt. Az előállító azonosítását követően, erélyes hangú levélváltás eredményeként sikerült az utánzás abbahagyását biztosítani.

Bármelyik esetet vegyük is, az utánzás vagy megtévesztés szankcionálásához az volt vagy lett volna szükséges (ha például a CAOLA c/a COALA ügyben per indult volna), hogy a későbbi árujelző összetéveszthető legyen a korábbi árujelzővel. E vonatkozásban a védjegyjogi ítélkezésből elég gazdag tapasztalat áll rendelkezésre, amely adott esetben analógiaként felhasználható, ennek tulajdonítható többek között, hogy a koala-mackó ábrás COALA árujelző használója a bitorlást szinte azonnyomban abbahagyta, amint a jogkövetkezményeket kilátásba helyező levelet kézhez vette.

5. *Megtévesztő reklámozás, amelyben a vállalatjelzőnek vagy árujelzőnek különböző funkciói lehetnek*

A reklámszédelgést már a Tvt. is nevesített és tiltott magatartásként említi, a TGT pedig 9. §-ában fogyasztóvédelmi kategóriaként való besorolás segítségével a megtévesztő tájékoztatás fogalomkörben szélesebb keretek között tiltja a megtévesztő reklámozást.

Minthogy a megtévesztő reklámozás tényállásának alaposabb kifejtése meghaladná e tanulmány kereteit, így arra nem is törekszünk. Az alábbiakban ezért csupán két olyan jogesetet mutatunk be, ahol a reklámszédelgés során, vagy korszerűbb kifejezést használva megtévesztő tájékoztatás tényállásának megvalósítása alkalmával, a jogvita alapját olyan tényállás képezte, amelyben a vállalatjelző vagy az árujelző is kisebb vagy nagyobb szerepet játszott.

a) A vállalatjelző szempontjából jellegtelenebb esetet az képezi, amikor az a megtévesztő reklámban csak informatív funkciót tölt be. Klasszikus példája ennek az a jogeset, amelynek alapjául az szolgált, hogy utcai plakáton ábrázolt, televíziós képernyő a következő szöveget mutatta be: „A közönség szavazott, a zsűri döntött, a legjobban költöztet a FŐSPED!" A bíróság a hirdetést meg nem felelőnek minősítette, mivel sem a közönség nem szavazott, sem semmiféle zsűri nem létezett, s így a hirdetésben hivatkozott döntést sem hozhatta meg. „Mivel a reklám megtévesztő, az ilyen reklám a versenytársak körében joggal kelt megütközést" állapította meg a bíróság,[13] szerintem kissé óvatosan, mivel e reklám a bíróság által hivatkozott negatív jellegű emocionális hatáson túl komolyan sértette a versenytársak érdekeit. (Félrevezette persze a fogyasztókat is, de ne feledjük, hogy az

[9] *György* Ernő: A gazdasági verseny jogi kérdései. Bp. 1976. 99. old.

[10] *Vörös* Imre: A szocialista piaci magatartás joga. Bp. 1981. 348 old.

[11] *Vörös*: A szocialista piaci magatartás joga. 333. old.

[12] *Vörös*: A gazdasági verseny, a piaci magatartás tisztessége jogi szabályozásának vázlata. 136. old.

[13] *Bognár* Istvánné—*Takáts* Endre: Védjegy és ipari mintajog, versenyjog. MIE Tanfolyami jegyzet. Bp. 1980. 114. old.; *Vörös*: A szocialista piaci magatartás joga. 332. old.

ítéletet 1985 előtt hozták, amikor a TGT fogyasztóvédelmi intézkedései még nem voltak hatályban.)

b) Az árujelzőnek a megtévesztő reklámozás alkalmával való felhasználása nézetem szerint akkor képez igazán súlyos jogellenességet, amikor a leíró jellegű árujelző, amely éppen ezért védjegykénti lajstromozásra alkalmatlan is volna, leíró tulajdonságánál fogva még alá is támasztja a megtévesztő reklámot, s így a megtévesztő reklám és a szuggesztív árujelző hatása halmozottan jelentkezik. Ez volt a tényállás a SUPERFILT cigarettaszipka esetében, ahol is a reklámfilm szövege a következőként hangzott: „A dohányost sok ártalom fenyegeti, de csak a SUPERFILT egészségvédő szipka védi." Aligha szorul fejtegetésre, hogy ez a reklámszöveg (beleértve az árujelzőt is) azt a benyomást keltette, mintha a SUPERFILT cigarettaszipka kizárná a dohányzás egészségre káros hatását. Minthogy pedig alperes ezt a körülményt orvosilag bizonyítani nem tudta, a bíróság ezt a reklámozást megtévesztőnek, tehát tisztességtelennek minősítette.

Befejezésül csupán annyit jegyzünk meg, hogy eredményes reklámozás (s a megtévesztő reklámozás rendszerint az — hiszen különben senkit sem zavarna) alig képzelhető el árujelző vagy vállalatjelző használata nélkül, hiszen a reklám ezek nélkül alig vagy csak igen nehezen asszociálható, a reklám „kemény magja" szinte mindig a védjegy, árujelző vagy vállalatjelző, vagy az ezekre épülő reklámmondat.

6. Szolgáltatásjelző megtévesztő használata

Az ipari és kereskedelmi tevékenység mellett a szolgáltatási tevékenység súlya, részaránya az egész világon rohamosan növekszik. Ez a társadalmi-gazdasági jelenség az iparjogvédelem terén azzal a hatással járt, hogy a második világháborút követő időben a legtöbb ország jogszabályalkotója biztosította a szolgáltatási védjegy oltalmát is.

Nálunk kevesen ismerték még fel a szolgáltatási védjegy nyújtotta lehetőségeket, s így a legtöbb szolgáltatás árujelző felhasználása mellett történik. Még az olyan közismert szolgáltatás, mint az Állami Biztosító CASCO szolgáltatása is hosszú ideig védjegylajstromozás nélkül történt, többek között ez is az oka lehetett, hogy az időközben megszűnt GELKA elektromos gépjavító vállalat — feltehetőleg tudatlanságból — az átalánydíjas szolgáltatások keretében a CASCO fantázianév hárombetűs toldattal való használatát kívánta bevezetni üzleti gyakorlatában. A GELCASCO megjelölés használatát azonban a bíróság eltiltotta és ítéletében azt mondotta, hogy a magyar társadalom a CASCO elnevezésben az Állami Biztosítónak a saját károk megtérítésére irányuló autóbiztosítás-szolgáltatás jól bevált típusát ismeri, a gépjavító vállalat viszont ezt az elnevezést kis toldalékkal vállalkozási jellegű szolgáltatások propagálására kívánja felhasználni. Ez olyan hatásokkal járhat, hogy a két vállalatot az ügyfelek összetéveszthetik, de alapot adhat a biztosítás fogalmának összetévesztésére is. A CASCO megjelölés hazánkban szinte fogalommá vált, mert egy fontos és megbízható biztosítási szolgáltatás ment át ezzel a köztudatba. E szolgáltatás jelentősége a jövőben fokozottan növekedni fog, emiatt indokolt, hogy a megjelölés presztizsét csökkentse egy egészen más jellegű szolgáltatás. A rövid toldalékszó pedig nem zárja ki az összetéveszthetőséget a közismert CASCO elnevezéssel.[14]

Az ítélet helyességét annakidején többen vitatták, arra hivatkozva, hogy egyrészt a két megjelölés nem téveszthető össze, másrészt hogy a GELCASCO egészen más szolgáltatás (gépjavítás és nem biztosítás) megjelölésre szolgál, mint a CASCO szolgáltatásjelző.

Ezt a bírálatot ma is alaptalannak tartom. A két megjelölés összetéveszthetőségét azt hiszem a világ legtöbb bírósága megállapította volna. A CASCO megjelölés az utánzás időpontjában közismert volt, hiszen éppen ez motiválta annak utánzását. Márpedig a közismert megjelölések védelmére (a védjegyjogban is) szélesebb körű oltalom biztosítása indokolt mint a sokszáz vagy többezer ismeretlen, közönséges megjelölés (védjegy) számára. Ezért a német jogrendszerű országok bírósági gyakorlatához hasonlóan, amely az oltalmi kör meghatározása alkalmával az ún. erős védjegy javára különbséget tesz az ún. gyenge védjeggyel szemben, mindkét fokon indokoltan tette magát túl a bíróság a szolgáltatások különbözőségén. Egyébként is — amint azt már korábban jeleztük — a versenyjogi oltalom keretei, terjedelme valamivel szélesebb körű, mint a védjegyjogi oltalomé.

7. Kereskedelmi név megtévesztő használata

Jogi irodalmunk csak néhány szóval emlékezik meg a HUNGAROFRUCT kereskedelmi név jogosultja által az ezzel összetéveszthető INTERFRUCT kereskedelmi név használatának eltiltása miatt indított perről, ahol is a védelem alapja egyrészt az volt, megakadályozza a munka nélküli jövedelemszerzést, amelyet az utánzott kereskedelmi név használata biztosíthatott volna, másrészt, hogy a hírnévrontás veszélyét is kiküszöbölje.[15]

Amennyire szokatlan az ilyen magatartás hazai viszonylatban, annál inkább előfordul a tőkés világban: a világpiacon is hírnevet szerzett kereskedelmi nevek utánzására sajnos egyre gyakrabban kerül sor. Így a VIDEOTON a Német Szövetségi Köztársaságban rövid idő alatt két pert volt kénytelen lefolytatni ottani kisvállalatok ellen, amelyek az ő nevét vették fel. E perek, amelyek a Bad Kreuznachi, ill. a Müncheni Törvényszék (Landgericht) előtt folytak, a magyar felperesre nézve sikerrel zárultak.

8. Oltalom útonálló védjeggyel szemben

A védjegytörvény célja és feladata, hogy a védjegyre való jog megszerzésével, megszűnésével kapcsolatos szabályokat meghatározza, valamint megállapítsa a védjegyből fakadó jogok gyakorlásának szabályait. A dolog természetéből folyik, hogy mindazoknak a kérdéseknek vonatkozásában, amelyeket a védjegytörvény nem szabályoz vagy a polgári jog általános szabályai (licenciaszerződések megszegése,

[14] *Bognárné—Takáts* i. m. 117. old.; *György* i. m. 99. old.; *Vida* i. m. 327. old.

[15] *Vörös*: A szocialista piaci magatartás joga. 337. old.

visszaélés a védjegyjoggal stb.), vagy a versenyjog szabályai (a védjegy felhasználásával folytatott tisztességtelen verseny) kisegítőleg alkalmazhatók.

Az utóbbi időben ugyanazon jogvita kapcsán bíróságunk több esetben (a Legfelsőbb Bíróság három határozatában) foglalkozott egy olyan tényállású üggyel, amelyben a védjegy használatának abbahagyását, ill. törlését nemcsak védjegyjogi, de versenyjogi alapon is kérték. E jogvitáról, még annak folyamatban léte alatt a Magyar Kereskedelmi Kamara által rendezett Védjegykonferencián is szó esett.[16]

A versenyjogi szempontból releváns tényállás röviden a következőkben foglalható össze. Az USA-ban működő A. vállalat által a hetvenes évek közepén bevezetett új cigarettafajta és annak KENT GOLDEN LIGHTS védjegye rövid idő alatt mind az USA-ban, mind Nyugat-Európában nagy népszerűségre tett szert. Amikor versenytársa, az ugyancsak az USA-ban működő B. vállalat ezt észlelte, több országban, így Magyarországon is, saját nevére bejelentett egy, az A. vállalat védjegyével összetéveszthető GOLDEN LIGHTS védjegyet, amelyet a külföldi szakzsargonban „útonálló védjegynek" neveznek. B. vállalat az ún. útonálló védjegyet sem az USA-ban, sem Európában soha nem használta, ilyen védjeggyel elátott cigarettát nem hozott forgalomba, ezért kézenfekvő volt, hogy kizárólag abból a célból szerzett védjegyjogot, hogy megakadályozza, hogy versenytársa, az A. vállalat formális védjegyjogi oltalmat tudjon szerezni, továbbá, hogy Magyarországon védjegyként oltalom alatt nem álló árujelzőjéből folyó jogait gyakorolni tudja.

A. vállalat a védjegytörlési eljárás „kérelmezője" az ún. útonálló védjegy törlését négyféle jogcímen kérte. Nevezetesen:

— a kérelmező Magyarországon üzleti ajánlattétel és reklámozás keretében korábban használta már saját árujelzőjét, mint ahogy B. vállalat az ún. útonálló védjegyet bejelentette,

— az útonálló védjegy az adott tényállás mellett megtévesztő, különös tekintettel A. vállalat árujelzőjének világpiaci pozíciójára is, amely utóbbi a turizmus következtében a magyar közönség előtt is ismert volt,

— az útonálló védjegy ilyen céllal történő bejelentése tisztességtelen magatartás tényállását valósítja meg,

— B. vállalat eljárása megvalósítja a joggal való visszaélés tényállását is.

A Legfelsőbb Bíróság, a jogvitát lezáró határozatában a GOLDEN LIGHTS védjegy törlését az első két jogcímen rendelte el. Ugyanakkor határozatában iránymutatásul azt is mondotta, hogy helye lett volna a tisztességtelen versenycselekmény, valamint a joggal való visszaélés tényállása megvalósulásának vizsgálatára is, ezt azonban a bíróság szükségtelennek tartotta, mivel a másik két jogcím is elegendő volt a védjegy lajstromképtelenségének, vagyis a törlési ok fennforgásának megállapíthatóságához. (Pkf. IV. 20 885/1984; 1985. április 26.)

A jelen cikk témaválasztására tekintettel persze a Legfelsőbb Bíróság határozatának ezt a kitanítását látjuk a legfontosabbnak. — Igaz ugyan, hogy az útonálló védjegy az iparilag fejlett tőkés országok gazdasági életében sem olyan mindennapos jelenség, mint például a zárószabadalom (amely meghatározott műszaki terület lezárását célozza, anélkül, hogy a szabadalom jogosultja a szabadalmat maga hasznosítani tervezné), nem tudható azonban, hogy a magyar jogalkalmazó mikor kerül megint olyan helyzetbe, hogy a Legfelsőbb Bíróság e versenyjogi útmutatását hasznosítani tudja.

Mindenesetre, ha ilyen tényállású jogvita újból felmerül, akkor nézetem szerint a gondot nem annyira a tényállás megállapítása, hanem a polgári jogi szankció kiszabása okozhatja: a TGT 18. § b. pontja ugyanis csak abbahagyási, eltiltási szankciót tartalmaz. Ha viszont az útonálló védjegy jogosultja a védjegyet nem használja (és ez a tipikus — hiszen különben nem lehetne a védjegyet útonállónak minősíteni), akkor nincs mitől eltiltani nevezettet. Nézetem szerint azonban ilyen sajátos tényállás mellett a bíróság eltiltás helyett a védjegy törlését is elrendelhetné,[17] hiszen a csak a papíron létező védjegy törlésével még az útonálló védjegy jogosultját is kisebb hátrány éri, mintha a piacon már bevezetett védjegy használatától, marketing munkája gyümölcseinek élvezetétől tiltanák el.

Összefoglalás

A hatályos tételesjogi szabályozás, valamint az utóbbi évek magyar bírósági gyakorlatának bemutatása azt szemlélteti, hogy még a jelenlegi meglehetősen korlátozott gazdasági verseny viszonyai között is, a vállalatjelzőknek, árujelzőknek a marketingtevékenység keretében való felhasználása többször vet fel olyan konfliktushelyzeteket, amikor a jogalkalmazó közbelépése szükséges.

A bíróság által eldöntött jogviták azonban véleményem szerint — akárcsak védjegyügyekben — csak kis hányadát alkotják a ténylegesen megvalósult jogellenes tényállásoknak. Ennek persze nemcsak az az oka, hogy az utánzást, bitorlást rendszerint már az első felszólításra abbahagyják, hanem az is, hogy amint arra a jogi irodalom már több mint tíz esztendővel ezelőtt rámutatott, egyrészt a jogtanácsosok ébersége sem kielégítő, másrészt a versenyjogi tényállású ügyeket nehéz jogilag minősíteni.[18]

Attól tartok, hogy ez a több mint tíz esztendővel ezelőtt tett megállapítás ma is helytálló.

Az itt ismertetett tényállástípusok a TGT hatály-

[16] *Szentpéteri* Ádám előadása „A védjegy tájékoztató funkciója a marketing tevékenységében" c. konferencián. MMK. Bp. 1984. 31. old.

[17] Megjegyzendő, hogy lényegileg azonos tényállás mellett ugyanezen felek között Svájcban folyó perben a Svájci Legfelsőbb Bíróság 1984. augusztus 22-én kelt ítéletével ugyanígy rendelkezett, amikor a GOLDEN LIGHTS védjegy törlését ugyancsak elrendelte. Az ítélet indokolása többek között azt mondja, hogy „ha egy kereskedő úgy jelent be védjegyet, hogy nem áll szándékában azt használni, s a bejelentés egyedüli célja az, hogy megakadályozza versenytársát, hogy ezt a védjegyet használhassa, akkor egy jogintézményt rendeltetésétől eltérő célra kíván igénybevenni, miért is nem érdemes arra, hogy oltalmat élvezzen, mivel joggal való visszaélést valósít meg". Vö. Schweizerische Mitteilungen für Immaterialgütterecht. 1985. 95. old.

[18] *Medvigy* István: Néhány szó a tisztességtelen versenyről. Magyar Jog, 1971. 154. old.

balépése előtt csak a versenytárs támadása esetén voltak szankcionálhatók, a TGT 21. § (1) bekezdése azonban az ilyen ügyek túlnyomó többségére széles körű jogokat biztosít a fogyasztóvédelmi és érdekképviseleti szerveknek.

Az itt tárgyalt téma ezért a jövőben alighanem a jelenleginél szélesebb körű érdeklődésre tarthat számot, hiszen kis zugkereskedők, hónaljkereskedők hazánkban is egyre-másra utánozzák a világcégek védjegyeit, vállalatjelzőit, árujelzőit. Ha nálunk e vonatkozásban lényegesen jobb is a helyzet mint akár az iparilag fejlett, akár a fejlődő tőkés országokban, a TGT létrehozása ugyanakkor azt is jelzi, hogy reális társadalmi igény van a helyzet rendezésére, a visszás jelenségek kiküszöbölésére, ami szép, de nem könnyű jogalkalmazói feladat.

Jobbágyi Gábor

Elmegyógyászati gyakorlat és polgári jog

A pszichiátria átalakulóban — ez a mondat így soha nem hangzott el. A századforduló környékére a kétségtelen *gyengeelméjűek* és az egyértelműen *beszámíthatatlan, „közveszélyes őrültek"* sorsát úgy-ahogy elrendezték a liberalizálódó társadalmak. A gyakran állati kiszolgáltatottságnak kitett embereket kulturáltabb körülmények között helyezték el, jogi sorsuk is némi keretet kapott. A társadalmak — köztük a magyar is — hosszú évtizedekre megnyugodtak; úgy vélték, az elmebetegségek ügye megnyugtatóan rendeződött orvosilag és jogilag is. A csalóka képpel kezdetben csak néhány orvospszichiáter hadakozott. Egyrészt bizonyították, hogy a társadalomból kirekesztett, klasszikus értelemben vett „elmebetegek" némely esetben a társadalomba visszavezethetők. Másrészt rámutattak, hogy az embereknek „normálisokra" és „őrültekre" való felosztása mennyire hibás; a két csoport között létezik egy rendkívül nagyszámú embercsoport, amely nem osztható a klasszikus „őrült" kategóriába, viszont kisebb-nagyobb személyiségzavara, pszichiátriai betegsége miatt már nem sorolható a régi „normális" kategóriába sem, annak ellenére, hogy a társadalomnak teljes értékű tagja is lehet. Példájukat először a művészetek, az irodalom, s a szociológia követték; felfedezték a pszichiátriában a társadalmi problémát az orvosi mellett. (A hazánkban is megjelent elég nagyszámú külföldi mű közül többek közt említhető Plath: Az üvegbúra, Casey: Száll a kakukk fészkére vagy a Madárijesztő című film.) A sort a jogelmélet és a jogalkotás zárta; felfedezték, hogy a pszichiátriában lényegesen *komplexebb, elsősorban polgári jogi és büntetőjogi problémák keletkeztek, mint kezdetben hitték.*

Hazánkban is megfigyelhető egy hasonló kibontakozási irányzat. Kezdődött a folyamat pszichiáterek egy csoportjának sokoldalú, figyelemfelhívó, szépirodalmi, ismeretterjesztő, publicisztikai tevékenységével (többek között Benedek, Buda, Bánki, Gerevich, Juhász, Pethő, Tariska munkássága), melyeknek néhány megrázó irodalmi, szociográfiai párja van. (Többek közt Hajnóczy, Bakonyi.) Mindez az elég széles publicitás még nagyon csekély hullámokat vert a polgári jogi irodalomban. (A polgári jogászok közül Asztalos, Harmathy, Sebestyén, Törő, a pszichiáterek közül Huszár, Karczag és Ungvári foglalkozott a kérdéssel, nagyobbrészt szakkiadványokban. *A pszichiátria átalakult* — ez napjainkra elég észrevehetően kirajzolódott hazánkban is a társadalom, s az egyes emberek tudatában.

1. Az elmegyógyászat sajátosságai. A pszichiátria (elmegyógyászat) az orvostudományok egyik ága, művelői orvosok. A pszichiátria beteg helyzetét így alapvetően az orvos-beteg általános polgári jogi viszonyából lehet megközelíteni. A polgári jogi szempontból az orvos-beteg általános viszonya is számtalan súlyos problémát rejt. Ezeknek azonban közös jellemzője, hogy nagyjából mindegy melyik orvosi jogi területen keletkeztek, körülbelül hasonló polgári jogi problémákkal kell szembenéznie a sebésznek, belgyógyásznak, s a többi szakterület művelőinek — természetesen úgy értve ezt, hogy a szakterületek specialitásaiban meg lehet találni az általános, közös polgári jogi gyökeret. Így nem beszélhetünk például külön sebészi, belgyógyászati orvosi jogról. Kérdés, elmondható-e ugyanez a pszichiátriáról? Az Egészségügyi tv.-nek az elmebetegekre vonatkozó rendelkezései, s az elmebetegek gyógyításával kapcsolatos jogszabályok *rendszerbelileg* egyértelműen egységben állnak előttünk a többi területtel, így kétségtelen vonatkoznak a pszichiáter—pszichiátriai beteg viszonyára az általános szabályok. Vitathatatlan, hogy a pszichiátriai ellátás *szervezetileg* is az általános egészségügyi ellátás körében valósul meg. E mellett azonban a pszichiátriai orvos-beteg viszonyt olyan polgári jogi sajátosságok is jellemzik, melyek nem találhatók meg más területeken. A sajátosságokat csak *az elmeosztályra felvett személy esetében* vizsgálva, s a jelen dolgozatban figyelmen kívül hagyva az önkéntes ambuláns kezelést, s az alkoholisták gyógykezelését, a sajátosságokat a következőkben lehet megjelölni:

A. Megállapítható, hogy az elmegyógyintézeti kezeléseknél alapvetően kérdéses a beteg *cselekvőképességének* megítélése. Egyértelműnek látszik a helyzet a beutalt, akut pszichotikus állapotban lévő betegek esetében; őt környezete és minden pszichiátriai orvosi iskola egyértelműen betegnek tartja — ő a Ptk. 17. § alapján *cselekvőképtelen.* Sokkal nehezebb a kérdés az elmeosztályra saját kérelmére felvett beteg, vagy már feltisztult tudatú, de még kezelés alatt álló beteg esetében. Egy elmeosztályon készült szerződést vagy végrendeletet, ha ez az ápolttól származik, a joggyakorlat minden valószínűség szerint érvénytelennek minősítene, függetlenül a beteg pillanatnyi álla-

Jobbágyi Gábor egyetemi adjunktus, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

potától, betegségétől. *Asztalos* László helyesen állapítja meg a cselekvőképtelenségi okok között az „altatást" vagy az „egyéb orvosi beavatkozást".[1] Bár kifejezetten a pszichiátriai kezelésre nem hívja fel a figyelmet, az elmeosztályra felvett beteg véleményem szerint besorolható a két kategória valamelyikébe, lévén a nagyhatású nyugtatókkal való „altatás" a pszichiátriai gyógymódok egyike. Ugyanő megállapítja, hogy a gondnokság alá helyezés nélkül is cselekvőképtelen személy esetében a szerződés tartalmából és körülményeiből állapítható meg a szerződés érvényessége, az, hogy teljes cselekvőképesség esetén is indokolt lett volna-e a jognyilatkozat megtétele.[2] Az elmeosztályon való tartózkodás véleményem szerint jelenleg olyan *körülmény*, amely ténylegesen érvénytelenné teszi a jognyilatkozatot. Ilyen ítéletet elemez kritikusan *Harmathy* Attila.[3] Nem biztos azonban, hogy az érvénytelenség oka a cselekvőképtelenség lenne, konkrét bizonyítási esetekben felmerülhetnének például a tévedés, a fenyegetés érvénytelenségi okként. A betegnek hasonló cselekvőképtelenségét kell érzékelnünk orvosával, a gyógyítás folyamatával szemben. Míg más beteg általában bármikor saját akaratával megszakíthatja a kezelést, tájékoztatást igényelhet állapotáról, s a műtéti és a műtéti jellegű beavatkozásokba beleegyezését kell kérni, mindez a pszichiátriai beteg esetében hiányzik; az elmeosztályra való *felvétele és elbocsátása* egyértelműen és kizárólag az orvosoktól függ, *tájékoztatása* a körülményekre tekintettel orvosi mérlegelés alapján mellőzhető, és semmilyen gyógyszeres vagy műszeres beavatkozásnál *nem feltétel a beleegyezés*. Természetesen ez a két utóbbi körülmény nem jogszabályi felhatalmazás, pusztán a körülményekből következik! Véleményem szerint ezen a minden irányú cselekvőképtelenségen csak az első pillanatban lehet csodálkozni, hiszen nyilvánvalóan az esetek nagyobb részében az elmeosztályi kezelés *oka* a betegnek a Ptk. 17. § szerinti cselekvőképtelensége.

Meg lehet állapítani, hogy ez a „quasi cselekvőképtelensége" a betegnek hazai jogunk sajátossága. Külföldi jogokban két eset fordulhat elő az elmeosztályi kezelés során: *a)* vagy megőrzi a páciens teljes cselekvőképességét a kezelés során, de ilyenkor helyzete teljesen azonos a többi betegével, (így a kezelést bármikor megszakíthatja, gyógymódot visszautasíthat, kényszereszköz nem alkalmazható), *b)* vagy „pszichiátriai szükséghelyzet" esetén a beteg elveszti időlegesen cselekvőképességét, de ennek megállapítására kizárólag a bíróság jogosult orvosi vagy hozzátartozói kérelemre, rendkívül rövid határidővel. (Ekkor már nem szükséges beleegyezés, tájékoztatás, kényszereszköz alkalmazható.)[4]

B. A következő sajátosság, hogy a *nagykorú*, s a fentiek szerint *cselekvőképtelen* személynek a gyógyítás általában hosszabb folyamata alatt *nincs törvényes képviselője*. Betegsége idején ez a legegyszerűbb jogcselekményeknél (például pénzfelvétel vagy kiadás) is elméletileg és gyakorlatilag problémát jelenthet, de a nagyobb gond, hogy a beteg kezelésének idejébe és módjába még képviselő útján sem szólhat bele érdemben. Mint arra *Törő* Károly rámutatott, a bíróság is alapvetően — és példátlan módon — *függ* az orvosi szervezetrendszertől,[5] s véleményektől az elmeosztályon való *elhelyezés* tekintetében, de a kezelés *módjáról* még a bíróságnak sincs ellenőrzési, véleménynyilvánítási lehetősége jogszabályaink alapján. Ezt a problematikát nagyszerűen feloldhatná a Ptk. 225. § (2) bek. a) pontja alapján az *eseti gondnok* eljárása. A fenti, pszichiátriai betegek esetében alkalmazhatónak látszó jogszabályhelyet azonban érthetetlenül alkalmazhatatlanná teszi az 1960. évi 11. tvr. 44. § (1) bek., amely kimondja, hogy *ideiglenes gondnokrendelésre* akkor kerülhet sor, ha a nagykorú személynek a belátási képessége *állandó jelleggel* hiányzik!!! Lelkiismeretes orvos néhány hetes vagy hónapos kezelés esetén nem ad ki ilyen értelmű nyilatkozatot, mivel tudja, hogy ezzel betegének állandó gondnokság alá helyezésének lehetőségét teremtené meg. A jogszabályi ellentmondást valószínűleg az okozta, hogy a tvr. keletkezésének idején a pszichiátria — a korábban vázoltak szerint — még gyermekcipőben járt a jogi problematikák szempontjából.

Meg kell említeni, hogy a 15/1972. (VIII. 5.) Eü. M. számú rend. (a továbbiakban R.) 60. § visszautal ugyan az Eü. tv. 43., 44., 47., 48. §-ra — így az általános orvos-beteg jogszabályok különös tekintettel a hozzátartozó jognyilatkozataira — elvileg alkalmazhatók lennének, de ennek csak elméleti jelentősége van, mivel a kezelés nagyrészt gyógyszeres, s a hozzátartozókkal egyébként is problematikus lehet a kapcsolattartás. (Pl. az R. 60. § szerint a látogatás ideiglenesen megtiltható vagy korlátozható.)

C. Mindezek alapján állítható, hogy az elmeosztályra felvett beteg helyzete orvosaitól, az elmeosztály vezetőjétől *függő*, szemben az „általános" beteg mellérendeltségével. A függőség alapvetően az elmeosztályra való felvétel, elbocsátás, s a gyógykezelés módja tekintetében nyilvánul meg, s biztosít az orvosnak *abszolút jellegű* jogokat.

D. Ezen jogok érvényesítésére az orvosokat *kényszerintézkedések* igénybevételének lehetősége illeti meg. (R. 52. § (5) bek.) A kényszerintézkedések lehetősége nemcsak az elmeosztályra való felvétel, illetve az oda való visszaszállítás esetére, hanem értelemszerűen a gyógyítás folyamatára is kiterjed. Ez egyértelműen következik abból, hogy a pszichiátriai beteg esetenként *ön- és közveszélyes* lehet. Ez a nyilvánvalóan esetenként szükséges jogosultság azonban értelemszerűen és gyakorlatilag minden betegre kiterjeszthető, hiszen az elmebetegség fogalma — mint a későbbiekben látható lesz — meglehetősen bizonytalan. Így például a sok pszichiáter által vitatott értékű és veszélyes ún. „elektrosokk-kezelés" akár kényszer útján is végrehajtható, csakúgy, mint a sok pszichiátriai osztály gyakorlatában alkalmazott „zárt osztályrendszer", „fürdetés", „hálóság",[6] melyek nyilvánvalóan a személyes szabadság korlátozását jelentik. Különösen problematikus az elektrosokk vagy az elmeosztályi kezelés alatt felmerülő más orvosi műtéti

[1] *Asztalos* László: A cselekvőképesség. Ptk. Magyarázat. KJK, 1981. 139. old.

[2] *Asztalos* László: 1. alatt idézett m. 145. old.

[3] *Harmathy* Attila: Az elmebetegek polgári jogi jogállása. Jogtudományi Közlöny, 1985. 9. sz. 519. old.

[4] Robert T. *Simon*: Psychiatric Interventions and Malpractice. Illinois Springfield, 12—13. és 75. old.

[5] *Törő* Károly: Kényszerintézkedések az elmegyógyászatban. Valóság, 1985. 3. sz. 45—46. old.

[6] *Bakonyi* Péter: Téboly, terápia, stigma. Szépirodalmi Könyvkiadó, 221—256. old. részletesen.

vagy műtétnek minősülő eljárás jogi helyzete. (Például sebészeti műtét.) Ezen beavatkozásokhoz az „általános" beteg esetében egyértelműen *beleegyezés* szükséges (személyesen vagy hozzátartozó útján). Itt a betegtől cselekvőképtelensége miatt nem kérhetnek jognyilatkozatot, a hozzátartozói tájékoztatást, beleegyezést viszont a körülményekre tekintettel általában mellőzik. Így az elmeosztályi kezelés alatt álló személyen akár fizikai kényszer alkalmazásával, belegyezés nélkül, minden műtét vagy műtéti jellegű beavatkozás elvégezhető. Különösen ellentmondásos a helyzet az elektrosokk esetében, mivel bírói gyakorlatunk szerint a kezelés során elszenvedett *törés a kezelés szövődménye*,[7] így az intézmény felelőssége a kezelés során bekövetkezett kárért nem állapítható meg. (Természetesen az egészségügy egyes más területein is találkoztunk kényszerintézkedéssel. (Pl. járványügy.) Ezek a kényszerintézkedések azonban napjainkban az orvostudomány általános fejlődése miatt a gyakorlatban kisebb jelentőségűek, s alkalmazásuk sokkal egyértelműbb.)

E. Különbözik az elmeorvosok *titoktartási kötelezettségének* problémája is az általános kérdéskörtől. Egyértelmű, hogy egy pszichiátriai kezelés tényének és részleteinek nyilvánosságra jutása sokkal súlyosabban érinti az egyén munkahelyi megítélését és magánéletét, mint például egy sebészi vagy belgyógyászati beavatkozás. Így a titoktartási kötelezettségeknek egyrészről szigorúbbnak kell lennie az átlagosnál. Másrészről ha a beteg esetleg az elmeosztályról történt elbocsátása után is veszélyes lehet önmagára és környezetére, erre az orvosnak kell felhívni a figyelmet, mivel ellenkező esetben elvileg felelős lehet a beteg által okozott kárért. Különösen problematikus az ismert, esetleg elhunyt személyiségek életének, kórtörténetének pszichiátriai szemléletű feldolgozása. Ez véleményem szerint egyértelműen a *titoktartási és kegyeleti jog* sérelmét jelenti.

F. Mindezen sajátosságok mellett hazánkban nem létezik külön nevesített *elmegyógyászati műhiba fogalom* és *elmeorvosi felelősség*. Mindkettő beleolvad az általános műhiba és orvosi polgári jogi felelősség fogalmába, holott ezek a formák a pszichiátria területén jóformán nem fordulhatnak elő. Előfordulhat viszont a felelősség a személyes szabadság jogellenes korlátozásáért (Ptk. 76. §), a jóhírnév sérelme (Ptk. 78. §), és a titoktartás különös sérelme (Ptk. 81. §), továbbá a képviseleti jogok kötelezettségének megsértése, s a jognyilatkozatok érvényességének kérdése.

G. Az elmeorvoslásnak további különlegessége, hogy *társadalmi* vonatkozások is felmerülnek. „Az elmeorvoslás is — amióta erről mint ismeretek rendszeréről beszélni lehet — mindig a történelmi kornak, az adott morális felfogásnak és saját tudásszintjének megfelelően járt el."[8] S ez természetes is. Míg egy vakbél- vagy tüdőgyulladás megítélésében s gyógykezelésében valószínűleg egységesnek mondható a világ orvostársadalma, s valószínűleg az 50 évvel ezelőtti helyzethez képest is csak a gyógykezelés módja változott. Nem így az elmeorvoslásban, ahol koronként és társadalmanként, sőt a társadalmon belül is eltérések vannak — az eddigi diagnosztizálási és kezelési egységesítésre irányuló törekvések véleményem szerint kevés eredményt hoztak — éppen azért, mert az adott társadalom pszichiátereinek véleményei is élesen megosztottak. „A kapucinus páter szemében a világtörténelem csak játék, s a valóság az ördög, az Isten, az ítélet s az örökkévalóság. A tábornok részére a páter elmebajos civil, mert álomvilágban él, s ahhoz a Jézus nevű analfabétához imádkozik, akivel szintén csak bajok voltak, mert valami sötét almaevési ügyet jött elintézni Jeruzsálembe. A matematikus szerint mindkettő jelentéktelen eseményekkel foglalkozik, mert egyetlen valóság a számoké. A lélekbúvár mind a háromról kimutatja, hogy bolond..."[9] — írja egy orvos, s lényegében igaza van. Bár a világ elmegyógyászai az egységes orvostársadalom részei, tény és nem tagadhatjuk le, hogy a különböző korok, társadalmak, s maguk az egyes orvosok is esetenként mást minősítenek elmegyógyászatilag kórosnak. Mindezek alapján e területen az *összehasonlító jogi módszer* kevésbé alkalmazható, de ez nem jelenti mellőzhetőségét. Mindezen jellemzők alapján állíthatjuk, hogy az elmeosztályon ápolt személyre, bár vonatkoznak az orvos-beteg viszony általános jellemzői, *helyzete sok szempontból alapvetően más, speciális* polgári jogi szempontból. Ha ezeket a különlegességeket nem vesszük észre, ezzel lényegében az elmeorvoslásból adódó nagyszámú problémát nemlétezőnek tekintjük!

2. A pszichiátriai betegségfogalomról. Alapvető és kiinduló probléma, hogy a világ s hazánk elmegyógyászai is alapvetően megosztottak abban, mit tekintünk elmebetegségnek, azt hogyan diagnosztizálják és gyógyítják. Természetesen e helyen nem lehet a vitában véleményt mondani, pusztán azokra a polgári jogi következményekre lehet a figyelmet felhívni, melyek az ellentéteknek a következményei.

Először az *általános betegségfogalomról*. Beszélhetünk orvosi,[10] filozófiai[11] és jogi betegségfogalomról. A jogi betegségfogalom helyzetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ilyen a törvény által definiáltan, elméletben meghatározottan nem létezik, s nem is létezhet, mivel az egyes jogágak eltérő szempontokat érvényesíthetnek a perekben, konkrét ügyekben, a lefolytatott bizonyítási eljárás függvényeként. Mégis megállapíthatjuk, hogy ez a fiktív, nem létező jogi betegségfogalom jóval szélesebb alapokon áll az orvosi betegségfogalomnál. A jogi betegségfogalom — ha elméletileg egyáltalán megfogalmazható lenne — három tényezőből tevődhetne össze: *a)* orvosi betegségfogalom, *b)* a környezet, a társadalom betegnek véli-e az egyént, *c)* az egyén szubjektív érzése: betegnek érzi-e magát. A három összetevő együttes vizsgálatánál sok változat lehetséges a jog szempontjából. (Például: az egyén betegnek érzi magát, környezete nem tartja

[7] *Törő* Károly: Az orvosi polgári jogviszony. KJK, 1965. 321. old.

[8] *Tariska* István: Az elmeorvoslás tendenciái Magyarországon. Magyar Tudomány, 1984. 6. sz. 454. old.

[9] *Lénárd* Sándor: Völgy a világ végén és más történetek. Magvető, 1985. 346. old.

[10] Orvosi lexikon. Akadémiai Kiadó. 1967. 402. old. *Betegség*: „A szervezet normális működésének zavara, mely különböző szervek, illetve szervezetrendszerek működési zavarából tevődik össze — és a modern orvostudomány tanai szerint mindig az egész ember somatikus és pszichikai functióinak megváltozását jelzi és jelenti. A betegség eredője különböző külső és belső tényezők hatásának, és összefügg a szervezet világrahozott és szerzett tulajdonságaival."

[11] Például Susan *Sontag*: A betegség mint metafora. Európa Könyvkiadó. 1983.

annak, az orvosi vizsgálatok negatívak: ha az egyén mégis meghal, a jog szempontjából volt betegség, ha tovább él nem. Vagy: a környezet betegnek vél valakit, akinek szubjektív panasza nincs, az orvosi vizsgálat is negatív: a jog szempontjából nincs betegség.) A három összetevő változásaiból adódik, hogy nem lehet egy *általános absztrakt, jogi betegségfogalmat* alkotni. Valami azonban a jog szempontjából az *általános betegségmegítélésnél jellemzőnek látszik*: az, hogy a korábban említett *három összetevő nagyobbrészt egyhangú, egybehangzó*. (Tehát: az egyénnek panasza van, ezt a környezet és a társadalom reálisnak tartja, s az orvos szervi kórokat talál. Vagy: az egyén egészségesnek érzi magát, a környezet is annak tartja, s orvosilag diagnosztizált betegsége nincs.)

Ha megkíséreljük ezt a három összetevőből álló voltaképpen fiktív fogalmat a *pszichiátriai betegségfogalomra* a jog szempontjából alkalmazni, rögtön éles különbségeket érzékelhetünk. Ezek a következők:
a) az egyén betegségtudata komoly pszichiátriai betegségeknél hiányzik, ez betegségének egyik tünete.[12] Némi paradoxonnal ezt úgy érzékelhetjük, hogy a pszichiátriai beteg több esetben akkor kezd gyógyulni, ha belátja, hogy beteg. *b)* A korábbiak szerint az elmebetegség környezeti, társadalmi megítélése változik. *c)* Egységes orvosi pszichiátriai betegségfogalom — szemben az általánossal — nincs. A pszichiáterek szerte a világban, így hazánkban, végletesen megosztottak abban a kérdésben, hogy *ki tekinthető pszichiátriai betegnek*. Egy pszichiáter észlelte, hogy „az orvosi betegségfogalom túlságosan szűk, a jogi betegségfogalom rendkívül tág,... a jog a betegségfogalmat beszűkíteni... az orvostudomány a betegségfogalmat kiterjeszteni igyekszik".[13] Valójában ez a tény csak a pszichiáter — orvos — szempontjából igaz. Absztrakt, a jog által megfogalmazott betegségfogalom sem az általános, sem a pszichiátriai beteg esetében nincs jogszabályi szinten.

A jogalkalmazás viszont a korábban említett három betegségtényező együttes vizsgálatánál alapvetően az orvosi betegségmegítélésre épít az egyes perekben. Így amikor pszichiátria szempontjából úgy tűnik, hogy a jogi betegségfogalom tág, ez igaz, de annak a következménye, hogy az orvosok az egyes perekben mást és mást minősítenek kórosnak, illetve egészségesnek, s ehhez a jogalkalmazás általában alkalmazkodik. S itt érkeztünk el a jogi pszichiátriai betegségmegítélés napjainkra kialakult egyik legnagyobb problematikájához: a világ és benne hazánk pszichiáterei végzetesen megosztottak az elmebetegség minősítése, oka és a kezelésmódok tekintetében. Ismételten meg kell állapítani, hogy e helyen nyilvánvalóan nem lehet véleményt mondani e *szakkérdésben*, mégis vázlatosan meg lehet említeni az ellentéteket, melyek a következők szerint csoportosulnak: az ún. *biológiai pszichiátria* azt állítja, hogy az elmebetegségeknek — hasonlóan a többi betegséghez — biológiai, szervi oka van, akkor is, ha ezt az okot napjainkban még sokszor nem ismerjük. A cél ezen biológiai okok feltárása, s általában huzamos gyógyszeres befolyásolása. Az ún. *antipszichiátriai* irányzat szerint eddig a pszichiátriai betegek többségénél nem sikerült szervi elváltozást felderíteni, a pszichiátriai betegségek oka alapvetően külső környezeti, társadalmi ok következménye; véleményem szerint ezt az okot kell a kezelés folyamán felderíteni, s kiküszöbölni. Mindkét irányzat egyetért abban, hogy a pszichiátriai betegségek akut szakaszában feltétlenül szükségesek a jelenlegi nagyhatású nyugtató gyógyszerek. A későbbi kezelésre vonatkozóan, a betegségmegítélés tekintetében azonban már gyökeres az ellentét. „A harc tétje a pszichiátriai betegek ellátásának, gyógykezelésének humanizmusa"[14] — állítja egy magyar pszichiáter. E tudományos vitában nem indokolatlan a „pszichiátria létkérdéséről" beszélni.[15]

A rendkívül éles tudományos vitából a jogász számára feltétlenül érzékelhető az elmebetegségek fogalmi meghatározása körüli, a diagnosztizálási s prognosztizálási kérdésekben való nagyfokú bizonytalanság, az orvosok közötti ellentét. Feltétlenül utalni lehet itt egy nagy vitát kiváltó kísérletre. Az USA-ban egy pszichiáter nyolc önként jelentkező *egészséges* személyt különböző pszichiátriai intézetekbe küldött, ahol azok az orvosokkal történt *első beszélgetés során* hallucinációkról panaszkodtak, s gyakorlatilag a társadalom minden tagjában meglévő, a tömegtájékoztatás alapján is táplált egzisztenciális szorongásukat fejezték ki. Nevüket, foglalkozásukat nem közölték pontosan, de élettörténetüket egyébként teljesen hűen adták elő. Az első beszélgetést követően, amikor felvették őket az osztályra, többet nem panaszkodtak hallucinációról, s bár a nekik szánt gyógyszereket nem vették be, egyébként teljesen alkalmazkodtak az elmeosztály rendjéhez. A kísérlet célja az volt, hogy felismerik-e a pszichiáterek a kísérletben részt vevő *szimulánsokat*? Nos, a szimulánsok mindegyikét 7—52 napig kezelték, s végül mindegyiket „szkizofrénia" vagy „javult szkizofrénia" jelzővel bocsátották el. A kísérlet hatalmas vitát kavart, s ebben egy jóhírű elmegyógyintézet dolgozói, akik nagy tapasztalattal rendelkeztek a diagnosztizálásban, kijelentették, hogy náluk ilyen tévedés nem fordulhatna elő. Erre a kísérlet megismétlését jelentette be a pszichiáter, figyelmeztetve az intézmény dolgozóit, hogy szimulánsok jönnek, holott *egyetlen álbeteget sem küldött be az intézetbe*. Mégis három hónap alatt a felvett 193 beteg közül 41-et egy orvos vagy ápoló szimulánsnak tartott, 19-nél gyanakodtak erre![16]

Hozzátehetjük még, hogy a pszichiátriai betegségfogalom bővül. A korábban jelzett különbség a jogi és pszichiátriai betegségfogalom között *szűkül*. „Pszichiátriai betegnek a mindennapi élet normáitól súlyosan elütő, érthetetlen és indokolatlan viselkedése miatt minősül valaki" — írja *Pethő* Bertalan.[17] Ez a

[12] A pszichiátriai betegségfogalom végleges polarizálódása előtti, akkor egységesnek mondható meghatározás szerint: „Elmebeteg az, akinek kóros észrevevései vannak, és ezeknek az észrevéseknek kórosságát felismerni nem tudja, az említett kórosság miatt a külvilág követelményeihez, elsősorban a társadalom feltételeihez általában hosszabb időn át megfelelően alkalmazkodni nem tud." *Nyirő* Gyula: Psychiátria. Medicina. 1962. 14. old.

[13] *Huszár* Ilona: Kísérlet a beszámíthatóság korszerű meghatározására. Kandidátusi értekezés. 1969. 98. és 102. old.

[14] Kazimierz *Jankowski*: Pszichiátria és humánum. Gondolat, 1979. *Buda* Béla előszava, 15. old.

[15] *Pethő* Bertalan: A pszichiátria létkérdése. (Mentálpsichiátriai vizsgálatok az antipszichiátria kapcsán.) Valóság, 1983. 3. sz. 62—75. old. s a cikkben található részletes irodalomjegyzék.

[16] Kazimiers *Jankowski*: 13. alatt i. m. 47—51. old.

[17] *Pethő* Bertalan: 15. alatt i. m. 65. old.

közelítés azonban azzal a veszéllyel jár, hogy a beteg minősítése a kezdeteknél, s a gyógyítás folyamán mindinkább elmeorvosi kérdéssé válik. Az orvosszakértő és a gyógyítás folyamán a szakértő orvos szerepe így meghatározóvá válik.[18] Ez a polgári jog szempontjából azonban súlyosan aggályos, hiszen, ha a diagnosztizálási rendszer a fent idézett kísérlet szerint ingatag alapokon áll, az elmeorvos-társadalom viszont súlyosan megosztott a betegség minősítésében, akkor mondhatjuk, hogy a pszichiátriai kezelés alá kerülő egyén sorsa részben az őt kezelő pszichiáter nézeteitől függ, legalábbis, ami polgári jogi helyzetét jelenti. Nem túlzás a pszichiátriai betegek esetében a „joghalált" emlegetni, s mindez egy olyan polgári jogi kísérőfolyamattal, mely „sablonos",[19] illetve a bíróság, végső fokon az orvosi véleményeknek „alárendelt".[20] Itt utalhatunk röviden arra a talán egyedülálló jogi helyzetre, melyben a jogszabály kifejezetten felhívja a szakértőt, hogy elmeorvosi területen *jogkérdésben* mondjon véleményt. (9/1965. (VIII. 23.) IM. sz. r. 43. §.)

Összevetve: a pszichiátriai betegségfogalom jelenlegi rendkívüli labilis határai alapvetően megkövetelik a betegség pontos minősítésének, s az elmegyógyászati kezelés során a feleket megillető jogoknak és kötelezettségeknek a jelenleginél sokkal precízebb polgári jogi szabályozását, és útmutató, nem „sablon" jogalkalmazást. Csak kiragadott példaként idézzük Ausztráliát, ahol valamennyi tartomány megalkotta saját elmegyógyászatáról szóló *törvényét* 1958—1979 között, melyet igen élénk bírói gyakorlat egészít ki, mindenütt széles körű „Patiens Rights"-szal.[21] Ennek a folyamatnak semmiképpen nem jogászok kontra pszichiáterek alapon kell lezajlania, hiszen a pszichiáterek maguk hívják fel a figyelmet a polgári jog fehér foltjaira, a szabályozás ellentmondásaira, a jog által szinte rájuk kényszerített hatalmas hatalom és felelősség súlyára. Mint az előzőekben látható volt, a pszichiátriai betegség alapvetően *más* polgári jogi szempontból mint az orvostudomány többi betegsége, de ehhez a mássághoz jelenleg hiányzik a megfelelő jogszabályanyag és joggyakorlat.

3. Az elmeorvoslás tekintetében különösen élesen vetődnek fel a *képviseleti jog* problémái. Fő probléma, hogy a nagykorú pszichiátriai beteg elméletileg és gyakorlatilag cselekvőképtelen, tövényes képviselője viszont nincs. Az R. több lehetőséget ad a hozzátartozónak például az elmeosztályra való felvétel, felülvizsgálat, elbocsátás kérdésében. A jogalkotó viszont *törvényes képviseleti joggal* egyetlen hozzátartozót sem ruházott fel, s ebből rendkívül súlyos gyakorlati problémák keletkezhetnek. Előfordulhat, hogy több hozzátartozó kíván élni jogaival, tesznek vagy tennének jognyilatkozatot. Ezek ellentétesek is lehetnek, akár különböző, akár egyenlő fokú hozzátartozók esetén. A jogszabályok semmiféle eligazítást nem adnak erre a helyzetre; kinek a nyilatkozatát vegyék figyelembe az orvosok, s miért, véleményeltérés esetén.

A másik, a gyakorlatból ismert probléma, hogy a hozzátartozónak néha érdeke az elmebeteggé minősítés. („Bevitetlek az elmére" — pszichiátriai tapasztalat szerint nemegyszer elhangzik.)[22] A hozzátartozó és a pszichiátriai betegjelölt érdekösszeütközésének számtalan polgári jogi oka lehet, így: végrendelet megtámadása, a „beteg" vagyonának birtoklása, gyerek elhelyezése, lakáshoz jutás. (Ld. *Hajnóczy* Péter szociográfiáját.) Mindezeket az eljáró orvos általában *nem tudhatja*. Ennek ellenére ő alapvetően és sokszor a hozzátartozó nyilatkozataiból indul ki, melyet csak a cselekvőképtelen pszichiátriai beteg tud cáfolni. Az orvos részére *indokolatlanul hosszú*, nyolc napos idő áll rendelkezésre ahhoz, hogy az elmeosztályi felvételt követően nyilatkozzék a tekintetben, hogy a felvett személy elmebeteg-e? A *nemleges megállapítás* semmi hátrányos következménnyel nem jár sem az orvosra, sem a felvételt kérő bármelyik hozzátartozóra. Így kockázat nélkül megismételhető! Elképzelhető, hogy az ismétlődő, eredménytelen felvétel előbb-utóbb eredményessé fog válni, márcsak a pszichiáterek korábban említett megosztottsága miatt is. Feltétlenül megemlítendő, hogy a „manipuláló" hozzátartozó ismert a külföldi gyakorlatban is. Fontos, hogy pl. az USA jogában ezt a konfliktusszituációt a pszichiáternek fel kell ismernie, s a „beteg" érdekeit védenie, ellenkező esetben műhibáért felelős.

A *„bejuttató"* hozzátartozó gyakorlatilag felelősség nélküli, súlyos jogkövetkezményeket okozó cselekedeteivel szemben, a kezelés ellen *„tiltakozó"* hozzátartozót már korántsem illetik meg ilyen jogok. A vizsgálatot, vagy az elmeosztályra való beszállítást akadályozó hozzátartozóval szemben — ugyanúgy, mint a beteg esetében — rendőri segítség vehető igénybe. (R. 46. § (4) és 52. § (5) bek.) A gyógykezelés módjára vonatkozóan csak tájékoztatást kaphat a hozzátartozó, a kezelés módjára, a személyes korlátozásokra vonatkozóan semmilyen fórum előtt jognyilatkozati lehetősége nincs. (R. 60. § (3) bek.) Az elmeosztályra felvett személy hozzátartozója a felülvizsgálatot kizárólag orvosi szervek előtt kezdeményezheti. (R. 55—57. §.)

Egyfelől így a hozzátartozót felelősség nélküli, széles jogosultságok illetik meg a kezelés kezdeményezésében, ugyanezt a hozzátartozót viszont más szemszögből vizsgálva jóformán semmi tényleges jog nem illeti a kezelés módja és megszüntetése tekintetében. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az egészségügyben a *hozzátartozói kör* rendkívül szélesen meghúzott. (R. 89. §.) Jognyilatkozati képesség illeti meg például az élettársat, mely minőség bejelentését az orvos kénytelen kételkedés nélkül tudomásul venni, ugyanakkor polgári bíróságainkon adott perben hosszan vitatható lehet, volt-e egyáltalán élettársi kapcsolat a felek között.

A külföldi joggyakorlat egyértelműen foglal állást a hozzátartozói képviselet ügyében. Egyrészről élesen megkülönbözteti minden szempontból az *önkéntes gyógykezelést* a *pszichiátriai szükséghelyzet* fogalmától. Az előbbi esetben semmiféle hozzátartozói képviselet nincs, a beteg teljes cselekvőképességgel rendelkezik a kezelés folyamán. (Tehát visszautasíthatja, bármikor megszakíthatja a kezelést, amihez

[18] *Ungváry* Gábor—*Karczag* István: Igazságügyi szakértői tapasztalatok a gondnokság alá helyezés rendszerével kapcsolatban. Jogtudományi Közlöny, 1984. 10. sz. 586—587. old.

[19] A 18. alatt i. m. alapján.

[20] *Törő* Károly 5. alatt i. m.

[21] Mental Heath the Law by John O *Sullivan*. Sydney-Melburne, 1981. 1—187. old.

[22] *Bánki* M. Csaba: A beteg elme. Medicina. 1981. 13. old.

egyébként is tájékoztatáson alapuló beleegyezés szükséges.) A második esetben azonban automatikusan a *legközelebbi* hozzátartozó képviseleti joga áll be. (Parham v. J. R. ügyben az USA Legfelsőbb Bíróságának döntése.)[23] Hazánkban — mint *Törő* Károly hatásosan kimutatta[24] — az elmeosztályi felvétel pillanatától teljesen összemosódik az önkéntes felvételt kérő, s a sürgős szükség esetével felvett beteg sorsa. Ennek következtében mindkét esetben belép az összes hozzátartozó bizonytalan alapú és tartalmú képviseleti jogosultsága. Ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy egy ország jogi kultúrájának egyik mértéke a képviseleti kör terjedelme, kiépítettsége, biztosítékai,[25] akkor az elmegyógyászat terén meglehetősen rossz képet adunk magunkról. (Természetesen észlelnünk kell, hogy a hivatalos gondnokság alá helyezési eljárás is gondokkal súlyosan terhes. A gyámhatóságok megfelelő számú és képzettségű munkaerő híján rendkívül nehezen képesek érdemi érdekképviseletre.)[25/a]

4. Titoktartási jog problematikája. Az orvosi titoktartás egyébként is nagy jelentőségű kérdése az elmegyógyászat területén megkülönböztetett jelentőségű. Nyilvánvaló, hogy egy pszichiátriai betegség részletei, a betegség lefolyása, prognózisa alapvető kihatással lehet az egyén közéleti, magánéleti, munkahelyi helyzetének megítélésére. Így a titoktartási jog e területen összefonódik a *jóhírnév védelmével.* (Ptk. 78. §.) Ugyanakkor a pszichiáter orvost tájékoztatási kötelezettség is terheli némely esetben a környezettel szemben, a beteg várható magatartását illetően. Hazánkban ennek csak csírái fedezhetők fel. (Pl. R. 63. §.) Külföldi jogokban a pszichiáter felelősségét a környezetnek okozott kár tekintetében megalapíthatja, ha a beteg esetleges károkozó magatartásának lehetőségéről nem tájékoztatta a környezetet. A két jog és kötelezettség együttes fennállása rendkívül kényes és problematikus határhelyzetek sokaságát teremti. A határproblémák feloldására külföldön célszerű jogásszal tanácskozni.[26] A pszichiátriai titoktartás és dokumentáció fontosságát érzékelteti, hogy a Watergate ügyben többek között egy pszichiáterhez is betörtek, hogy ellenzéki politikusokra vonatkozó pszichiátriai dokumentumokat szerezzenek meg!

Egyértelműnek látszik a beteg joga arra, hogy betegsége ne kapjon illetéktelenek előtt nyilvánosságot. Ilyennek tekinthető a lakókörnyezet, a munkahely, a szélesebb körű rokonság, de a beteg elvárhatja, hogy személye ne kapjon felismerhető tudományos, irodalmi, művészeti feldolgozást betegsége szempontjából. A titoktartási jog megsértésének tekinthetjük például egyes betegek betegségének irodalmi vagy ismeretterjesztő feldolgozását.[27] E tekintetben véleményem szerint semmi jelentősége nincs, hogy az elemzett személy él-e vagy elhunyt. Elhunyt személy esetén a *kegyeleti jog* (Ptk. 85. § (3) bek.) korlátlan ideig való továbbélése indokolja, hogy senkinek a betegsége ne válhasson „irodalmi csemegévé". Kétségtelen tény, hogy az ilyen feltáró jellegű, nagyközönséghez eljutó tanulmányok, irodalmi művek rendkívül népszerűek. Ez azonban nem lehet ok arra, hogy névtelen emberek vagy kiemelkedő személyiségek betegségének, egyéniségének orvosi elemzését kapjuk meg. Úgy is mondhatjuk, hogy az ember emberi-társadalmi tevékenysége, annak értékelése, másik oldalról pedig betegsége elválik egymástól. Ez utóbbi mindvégig szigorúan meg kell, hogy maradjon az orvosi titoktartás keretei között. Az orvos-szerző egyébként is privilegizált helyzetben van a közléskor; *szakértelme* mellett az *orvosi iratokhoz való hozzájutás lehetősége* is mellette van. Ebből a szempontból erősen aggályosnak kell tekinteni az orvosi szakcikkeket is, melyek egy-egy neves személyiség pszichiátriai elemzését adják. Kétségtelen tény, hogy a szaksajtó elsődlegesen és főként szakemberekhez jut el, így a nyilvánosság szűkebb. Azonban a szaksajtóban való, felismerhető személyekről való publikálás megteremti a laikusok által való hozzájutást, feldolgozási lehetőséget.[28] Jellemző, hogy ezekben a munkákban azokat az intézményeket vagy személyeket akik megtagadják a szerzőkkel az együttműködést, elmarasztalás éri.[29] Pedig az ő magatartásuk véleményem szerint az etikus és a *jogszerű.* Az Eü. tv. ugyanis egyértelműen kimondja a titoktartási kötelezettség körében, hogy „tudományos célt szolgáló közlés csak olyan módon történhet, hogy a közlés alapján a beteg személyét nem lehet felismerni". (78. § (3) bek.) A titoktartási kötelezettség egyértelműen kiterjed orvosok által írt szépirodalmi művekre, s a védelem körébe az elhunytak is beletartoznak.

5. A pszichiátriai műhiba, a pszichiáter felelőssége. A korábbiakban bemutatott különlegességek az elmeorvosi munkában mintegy kiemelik a pszichiáter orvost a többi orvos közül. Hiszen mint látható volt egyetlen más területen nem korlátozható ennyire a beteg személyes szabadsága, sehol nem érintheti ennyire jóhírnevét, magánéletét az orvosi beavatkozás, mint itt, miközben a beteg cselekvőképessége, s ezzel kapcsolatban képviseletet vitatott, s mindezen kérdésekben alapvetően függő orvosainak véleményétől. Ennek ellenére a magyar jogirodalomban ez ideig nem merült fel a *pszichiáter felelősségének*, s a *pszichiátriai műhibának a kérdése.* A pszichiáter orvos felelőssége teljesen beleolvad az általános orvosi felelősségbe, holott nyilvánvaló, ez a kategória az elmeorvosra nem illik. A pszichiátriai beavatkozás közvetlen következményeként valószínűséggel nem következhet be halál, s a beteg megrokkanása, hosszan tartó, elhúzódó betegsége sem köthető olyan egyértelműen az orvosi beavatkozáshoz, mint más területeken. Jellemezhetjük tehát a pszichiáter orvost — szemben orvos kollégáival — szinte felelősségi korlátok nélkül mozgó személyként, márcsak azért is, mert a magyar joggyakorlatban ismeretlen a pszichiátriai intézmény

[23] Robert T. *Simon*: 4. alatt i. m. 69. old.

[24] *Törő* Károly: 5. alatt i. m.

[25] *Erőss* Pál véleménye a Jogpolitika 1982. 2. számában ismertetett kerekasztal megbeszélésen.

[25/a] Ld. részletesen *Ungvári—Karczag*: 17. alatt i. m.

[26] Robert T. *Simon*: 4. alatt i. m. 121. old.

[27] Lásd például *Benedek* István: Aranyketrec. Gondolat, 1974. Az író lelke. Magvető, 1978. és Semmelweis című műveit, vagy *Czeizel* Endre: Orvosgenetikus szemével. Minerva, 1980.

[28] *Bókay—Jádi—Stark*: Köztetek lettem én bolond. Magvető, 1982. József Attila teljes életművét e betegség szempontjából elemzik, korábbi pszichiátriai szaksajtóban megjelent cikkek alapján.

[29] Így például a 27. alatt id. Semmelweis című műben a kórrajz kiadásától mereven elzárkózott osztrák orvosi szerveket, vagy Illyés Gyulánét a 28. alatti műben.

ellen megnyert műhibaper a polgári jogban. Ez semmiképpen nem megnyugtató állapot, mivel külföldi jogokban is elismert a pszichiáter *speciális felelőssége*[30] és a pszichiáterek elleni *műhibaperek* gyakoriak, meglehetősen nagyszámú marasztalással.

Az orvos pszichiáterek felelősségét az alábbi speciális jegyek jellemzik:

A. A diagnosztikai tévedés kiemelt szerepe. Míg más orvosi területeken a diagnosztikai tévedés mindinkább összemosódik a kezelési hibával, ez a folyamat itt éppen fordított. Az első diagnózis meghatározó és döntő jelentőségű a beteg sorsára, mivel személyes szabadságkorlátozások és kényszerintézkedések követhetik. A betegségmegállapító diagnózist általában nagyhatású gyógyszerekkel történő kezelés követi az elmeosztályon, melyek nagy gyógyító hatásuk mellett önmagukban is pszichiátriai tüneteket okoznak. Csak példaként kiragadva a pszichiátriában gyakran használatos Imap nevű gyógyszert, amely a következő mellékhatásokkal jár többek között: kóros mozgásszegénység, mozgászavar, soványodás, gyengeség, álmatlanság, súlyos depresszió.[31] Mindezek a *mellékhatások* már önmagában is pszichiátriai betegség érzetét kelthetik egyrészt a kívülállókban, másrészt a kezelés alá vont személyben abban az esetben is, ha egészséges, csak téves a diagnózis. Ezért támasztandók igen magas követelmények a gyors és pontos diagnózissal szemben, melyben a tévedés már önmagában is megállapíthatja a *pszichiátriai műhibát*, amennyiben személyes szabadságkorlátozás vagy kényszerintézkedés a következménye. Ki kell emelni a diagnózis *gyorsaságának* garanciális követelményét, hiszen a pszichiáter orvos részére véleményem szerint jelenleg indokolatlanul hosszú, nyolc napos megfigyelési idő áll rendelkezésre, hogy nyilatkozzon a felvett személy elmebeteg-e? (R. 54. §.) Ez alatt a nyolc nap alatt — bár a betegség megítélésében még nyilatkoznia nem kell — már megilletik a személyes szabadságot korlátozó és kényszerintézkedések. Természetesen a diagnózis pontosságának abból az irányból is döntő szerepe van, hogy a pszichiáter esetleg nem ismeri fel a betegséget, s a beteg kárt tesz magában vagy a környezetében. A pszichiáter felelősségét természetesen ez az eset is megalapozza.

B. Pszichiátriai műhibának tekintendő a beteg személyi szabadságának korlátozása, s a kényszerintézkedések indokolatlan igénybevétele. Nem szükséges részletezni, milyen anyagi és erkölcsi károkat okozhat a betegnek a környezetéből való rendőri eltávolítása vagy egy indokolatlan elektrosokk kúra.

C. Mivel a beteg az elmeosztályi kezelés során általában nincs cselekvőképes állapotban, ezért a pszichiátert felelősség illeti a kezelés során elmulasztott más orvosi beavatkozásért, ha a mulasztás kárt okozott. (Pl. fel nem ismert belgyógyászati, sebészi beavatkozás szüksége.)

D. Mivel a beteg helyzete orvosához képest fokozottan *függő* a többi szakterülethez képest, ezért különös felelősség érvényesül a beteggel kialakított szexuális kapcsolat, illetve a betegtől vagy hozzátartozójától elfogadott nagyobb értékű ajándék esetén.

A pszichiátriai műhiba, a pszichiátriai felelősség megalapítása, pillanatnyilag csak elméletileg lehetséges. Jórészt anyagi és személyi lehetőségek híján az elmegyógyászat hazánkban csak az elmúlt évtizedben kezdett ébredezni a teljes visszaszorítottságból. Olyan körülmények között, melyeket *Bakonyi* Péter vázolt szociográfiájában, egyrészt tömegével lehetne indítani a műhibapereket, másrészt valószínű, hogy ezek csekély eredményt hoznának a gyakorlatban. Egy hatékony pszichiátriai felelősség kiépítéséhez először a megfelelő anyagi és jogi kereteket kellene kiépíteni. Mindenesetre orvosaink alapjában etikus és jogilag helyes magatartását igazolja, hogy a korlátozott anyagi és korlátlan polgári jogi lehetőségek mellett nem került sor nagy hatást kiváltó műhibaperre.

A polgári jog lehetőségei a jövőben. Találóan állapította meg *Harmathy* Attila, hogy a magyar polgári jogban nincs meg az elmebetegek érdekeit *védő* jogszabályok rendszere, ehelyett inkább a köz érdekeit oltalmazó jogszabályokat alkottak eddig.[32] Ez az állapot nem tartható fenn sokáig, mikor a pszichiátriai betegek száma 13 év alatt a kétszeresére emelkedett és számuk 1983-ban meghaladta a 160 000-t.[33] A jelenlegi polgári jogi szabályozás a szerzők egybehangzó véleménye szerint nem tekinthető jónak, megnyugtatónak.

A polgári jogi továbblépés a következőkben jelölhető meg az elmeosztályokra felvett személyek tekintetében.

A. Fokozatosan meg kellene szüntetni azt a jelenlegi gyakorlatot, hogy az elmebetegség, a gyógyítás folyamata csak orvosi kérdés. Valójában ez a kezelés első pillanatától kezdve orvosi és polgári jogi probléma. Ennek megfelelően az elmeosztályra való felvétel pillanatától kezdve ki kellene építeni a *polgári bíróságok ellenőrző és jogorvoslati funkcióját* a felvétel, a gyógykezelés és az elbocsátás kérdésében.

B. Tisztázni kellene az elmeosztályra felvett személy *cselekvőképességének* kérdését. Két eset lehetséges: a) a felvett személy megőrzi teljes cselekvőképességét. Erre főként akkor kerülhet sor, ha a felvétel a beteg kérelmére történt. Ekkor személyi korlátozás, kényszerintézkedés nem alkalmazható vele szemben, megilleti a kezelés visszautasításának joga, az elmeosztályról szabadon távozhat. b) Akut beteg esetében, sürgős szükség esetén a beteg ideiglenesen, meghatározott rövid időre elveszti cselekvőképességét. Ennek megállapítására azonban *orvosi javaslat* alapján kizárólag *bíróság* lenne illetékes a legrövidebb időn belüli határozattal. (Megjegyzendő, hogy különös túlmunkát ez nem jelentene a bíróságoknak, mivel jelenleg is jogosultak ellenőrizni a betegfelvételi naplót és az iratokat. R. 65. § (1) bek.) Ebben az esetben alkalmazhatók lennének a kényszerintézkedések és személyi korlátozások.

C. A beteg cselekvőképtelensége esetén ex lege belépne a legközelebbi hozzátartozó eseti gondnokként való fellépésének lehetősége minden orvosi és bírói fórum előtt.

---

[30] A pszichiátriai műhiba fogalmáról a külföldi irodalomban részletesen szól Thomas G. *Gutheil*—Paul S. *Appelbaum*: Clinical Handbook of Psychiatry and the Law. New York, 1982. 144—157. old.

[31] Útmutató a gyógyszerkészítmények rendelésére. Medicina, 1980. Imap címszó alatt.

[32] *Harmathy* Attila: 3. alatt i. m. 514—515. old.

[33] *Szabó* András: Az elmebetegek helyzete a magyar büntetőjogban. Jogtudományi Közlöny, 1985. 9. sz. 521. old.

D. Kidolgozandó lenne jogszabályi szinten a jelenleginél sokkal alaposabban a pszichiátriai titoktartás kérdése.

E. Jogszabályi nevesítést igényelne a pszichiátriai műhiba és a pszichiátriai felelősség esete. A törvényi meghatározás után a fogalomnak a joggyakorlat által történő kitöltése lenne kívánatos.

Mindezen célok feltételezik, hogy a jogászok és a pszichiáterek kölcsönösen jobban megismerjék egymás szempontjait, nézeteit, *együttműködjenek*. Ez a feltétlenül szükséges együttműködés megvalósulhatna közös publikációs fórumokon, közös egyesületekben. Csak az ilyen együttdolgozás lendíthetne előre a jelenlegi helyzetből.

SZEMLE

Tallon, Denis

A Code Napóleon jelene

A francia polgári jog jelenkori kérdései közül a polgári jog forrásainak[1] vizsgálata az a terület, amely átfogóan érinti a jogág több vonatkozását, s ezért választottuk előadásunk témájául.

Ebből a szempontból legelőször is arra keresünk választ, hogy milyen helyet foglalhat el manapság egy 1804-ből származó polgári jogi kódex, a világszerte Code Napóleon néven ismert törvénykönyv.

Az 1804 és 1810 között szerkesztett öt napóleoni kódex közül valójában csak a polgári törvénykönyv maradt élő, s képezi még ma is a polgári jog alapját. (Megjegyezzük, hogy a polgári jog fogalmát tradicionális, azaz a családi jogot is felölelő értelmében használjuk mindvégig.) Bár érvényben van még a kereskedelmi kódex, de csak mint kiüresedett váza az eredetinek, hiszen 648 §§-ából mindössze 200 maradt hatályban, s ezek többsége is erősen túlhaladott; a kereskedelmi jog főbb intézményei pedig mint pl. a kereskedelmi társaság, az üzleti tőke, csőd, cégjegyzék stb. nem kerültek be a kereskedelmi kódexbe. A két eljárásjogi kódex is módosult azóta, hogy a büntetőeljárásé 1959-ben, a polgári eljárásé 1969-től kezdődően fokozatosan.

Ami a büntető törvénykönyvet illeti, szintén még az 1810-es van hatályban, de csak töredéke maradt meg az eredeti szövegnek, új kódexszel való felváltását már rég napirendre tűzték. Hosszú és fáradságos előkészítő munka nyomán a végleges tervezet most már rövidesen a Parlament elé kerül.

S ha egyszer a Code civil mégis valóban él, ez nem lehet csupán egy mesterséges konzerválás eredménye. Ez a kódex mégcsak nem is múzeumi darab, mint pl. az 1734-es svéd törvénykönyv vagy a dániai V. Christian kódexe 1683-ból. Ez a kódex még ma is a francia civiljog lényegi részét foglalja magában, szigorúan összefüggő, „katonás" rendben.

Hogyan magyarázható tehát az, hogy az 1804-es törvényszöveg a mai jogrendszer e jelentős ágának továbbra is alapkövét képezi? Talán nem lenne indokolatlan feltételezni a törvény szükségszerű avulását, ha a 172 év alatt bekövetkezett gazdasági és társadalmi változásokra gondolunk. Valóban, a kódex sem vészelhette át ezt az időt alapvető módosítások nélkül, de ezek ellenére is képes volt megőrizni identitását, szellemét és stílusát.

A jelenség megvilágításához először meg kell találnunk e szokatlan fennmaradás okait és bemutatni, miként alakult a kódex korszerűsítése.

I.
A Code Napóleon életben maradása

A túlélés nem volt könnyű: nyílt támadások és lappangó veszélyek nem kímélték (A); a kódex ellenállt (B).

A) A túlélés nehézségei

A XIX. század folyamán osztatlan uralmat gyakorol a code civil Franciaország-szerte és növekvő presztizse külföldön is ragyogó hírnevet szerez számára. Az egész polgári jog a kódexszel azonosítja magát, mint ahogyan azt Beugnot, az exégese-i iskola egyik képviselőjének híres mondása mutatja „Nem ismerheted a polgári jogot, ha nem a Code civil-t tanítod".

A század végefelé meginduló támadások azonban, amelyek eredetileg egy bizonyos törvényfelfogást képviselő exégese-i iskola (Geny, Saleilles) ellen irányultak, már magát a Code civilt is érintették. A kódex százéves fennállásának ünneplésekor erőteljes érvek hangzanak el egy új törvénykönyv szükségességéről. Ez a BGB. iránti elragadtatás korszaka, hódítását a tudományosabb megközelítésnek, fegyelmezett szerkezetének és közismert általános részének köszönheti. Ugyanakkor nyilvánvalóvá válik a Code Napóleon bizonyos rendelkezéseinek archaikus volta, néhol elavult megfogalmazása (ezek közül még ma is hatályos: 524. § vagy az 1966. §). Kiderül, hogy a forradalomból győztesként kikerült földbirtokos burzsoázia által és számára szerkesztett törvény nem felel meg többé a XX. század eleje iparosított társadalmának. Individualizmusát ugyancsak sok kritika éri. Bár ez az ellenséges mozgalom semmi eredményt nem ér el — a második világháború végéig — amikor is 1945-ben reformbizottság jön létre a kódex módosítására (ugyanez történik a kereskedelmi kódex vonatkozásában).

De további aggasztó jelek is mutatkoznak; számos fontos törvény lát napvilágot, de a polgári törvénykönyvön kívül: az egyesülésekről szóló tv. 1901. július 1-én, 1930. július 13-i tv. a szárazföldi biztosításról, 1955-ben rendelet a földnyilvántartásról, 1957-ben pedig a szellemi alkotások tulajdonáról.

Vajon ez már az elmúlást megelőző végső hanyatlás? Dehogy, hiszen annyi év hiábavaló erőfeszítései után a reformbizottság — bár számottevő és hasznos munkát is hátrahagyott — képtelennek bizonyult az új kódex megalkotására. 1962-ben a bizottságot meg is szüntették. 1958-tól egy új politikának köszönhetően új döntés született: megújítva megtartani a régit, az 1804-es kódexet. Mivel magyarázható tehát a kódex fennmaradása?

B) A továbbélés okai

Három fő okot lehetne kiemelni: a törvény kiváló szövegezése; joggyakorlat szerepe; a kódex hírneve, tekintélye.

1. A kódex megszövegezése valóban kiváló mind formai, mind pedig tartalmi szempontból. Stílusát nemcsak jogászok, de irodalmárok is nagyra tartják. Ennek magyarázata

---

Tallon, Denis egyetemi tanár, a Jogösszehasonlító Intézet igazgatója (Párizs).

[1] Sur les sources du droit francais en général, v. J. *Ghestin*: Traité de droit civil, Introduction générale, par. J. *Ghestin* et G. *Goubeaux* 2éme éd., Paris, 1983. n°225 á 518.

az, hogy a szerkesztők megtalálták az egyensúlyt a túl filozofikus megfogalmazás (mint amilyen a megelőző három Cambacérès által szerkesztett tervezet volt) és a túlrészletezett agyonszabályozás között (ez utóbbi gyakran hibája mai törvényeinknek). A siker tulajdonképpen az ún. „termékenyítőleg ható alapelvek"-nek köszönhető, mint ahogyan arra híres bevezetőjében Portalis is hivatkozik.[2]

Ezek az elvek pedig a francia forradalom ideológiai tételezéseiből fakadnak, egy olyan ideológiából, amelyhez a mai francia társadalom nagyrésze még ma is kötődik. Azt mondhatjuk tehát, hogy habár bizonyos avultsági tünetek ellenére, de a Code civil a polgári jog alapvető kereteként napjainkban is használható maradt.

2. Másodsorban nem szabad figyelmen kívül hagyni a jogalkalmazás révén megvalósuló adaptációt, a kódex szerkesztői is tudatosan számítottak hatására, bár az őket követő generáció megpróbálta korlátozni a bírói hatáskört.

A jogalkalmazás igen jelentős szerepet játszott a törvényszöveg új helyzetekre való adaptálásában. Több példa is van erre: a képviselet általánossá tétele (Code civil 1121. §); vagy a törvényben szétszórtan elhelyezett rendelkezések alapján a jogalap nélküli gazdagodás általános elméletének kimunkálása. Az is igaz, hogy bizonyos esetekben a törvényszöveg csupán ürügy, s a teória hozzárendelése meglehetősen önkényesnek tűnhet. A veszélyes üzem átfogó felelősségi elméletének kialakítása a kódex egyik nem túl jelentős szabályából, az 1384. § első bekezdéséből kiindulva jó példa erre. De ez a problémakör messzire vinne. Itt inkább az érdekel bennünket, hogy az ítélkezési gyakorlat a maga rugalmas interpretációs készségének köszönhetően fennmaradhattak olyan rendelkezések, amelyek szó szerinti értelmezés szerint már nem illeszkedtek volna az elvárásokhoz.

3. Végül, a kódex fennmaradásának harmadik okát említjük, J. Carbonnier figyelemreméltó megfogalmazásában: „Tiszta lappal újrakezdeni, vagy egymást követő reformokat beépíteni az 1804-es építménybe, amelyek a történelem nyugvó legfőbb legitimitás részeseivé lennének ezáltal, a kormányok ez utóbbit választották. S ez nem volt rossz ötlet. Egy olyan országban, ahol a közügyeket a különböző elnevezések, programok, és szimbólumok szakadatlanul változó kuszasága jellemzi, igen bölcs dolog volt megkímélni e viszontagságoktól azt, ami a legalapvetőbb a honpolgár számára, azaz a polgári jogot, oly módon, hogy hivatkozási területet adott e jog számára, menedéket nyújtott neki, és a misztikus múlt, az ősök korának szimbólumává emelte."[3]

A Code civil fennmaradt, mert mítosszá vált. De megújulása azért nem maradhatott el.

II.
A polgári jogi kódex modernizálása

Hogyan zajlott e megújítási folyamat? Meddig lehet elmenni ezen az úton? E két kérdésre keressük a választ.

A) A korszerűsítés módozatai

Az 1958-ban meghirdetett jogpolitikát a következőképp foglalhatjuk összsze: Megőrzendő az 1804-es kódex struktúrája, de tartalmát meg kell fiatalítani belülről és ott, ahol ez szükségesnek látszik — egy előre kidolgozott terv szerint. (Éppúgy mint a régi épületek renoválásakor megőrizzük az épület eredeti aspektusát, de belsejébe modern berendezések kerülnek.)[4]

A kódex eredeti felépítésének megtartását célozza a szakaszok számozására vonatkozó döntés, miszerint a kódex egészén belül fenn kell tartani az eredeti számozást, különösen a mindenki által ismert, alapvető rendelkezések esetében. Az új szövegrészek vagy az eltöröltek helyére kerülnek, vagy kiegészítő szakaszként a régiek közé, indexszel ellátva. Így pl. a családi jogállásról szóló 1972. január 3-i törvény módosítva megtartotta a 311. §-t, amely a terhesség időtartamának vélelmét szabályozza és a 312. §-t a férjre vonatkozó apasági vélelemről. De a két szakasz közé beiktatott még további 18 darab alszámmal jelölt rendelkezést: 311^1—311^{18}-ig, többek között az állam birtoklásának új szabályait, vagy jogérvényesítési és kollíziós szabályokat is. Ez a technika valóságos szerkesztési akrobatamutatványt igényelt a szerkesztők részéről.

A kódex korszerűsítése előzetesen kidolgozott terv alapján történt, a módosítások túlnyomó része a családi jogot érintette s szinte teljes egészében új szabályozás lépett életbe: a gyámság és a nagykorúság szabályai 1964-ben, házassági vagyonjog 1965-ben, az örökbefogadás 1966-ban, a nagykorúak cselekvőképtelenségére vonatkozó rendelkezések 1968-ban, szülői felügyelet 1970-ben, a gyermek családi jogállásáról 1972-ben és 1975-ben a válásról szóló új szabályok kerültek megalkotásra. E hatalmas törvényalkotói munka csaknem egésze egy egyedülálló reformátor: J. Carbonnier nevéhez fűződik, munkája során nagyban támaszkodott szociológiai felmérések és jogösszehasonlítás eredményeire. Az öröklési jogot — némi ingadozás után — mégsem dolgozták át teljesen, csupán néhány változtatásra került sor.

A családjogi részen kívül a törvénykönyv számos más fontos területét érintette még a módosítás,: ilyenek: a közös tulajdon, a bizonyítási teher, jogügylet távollevők között, a birtoklás, a kötbér, társasági szerződés stb.; de ami a legjelentősebb e megújulási folyamatban az az, hogy sikerült elérni azt, hogy a főbb módosítások bekerüljenek magába a kódexbe (kivéve a későbbiekben B) pont alatt említett eseteket).

Hogyan is néz ki már most a módosított Code civil? A 2400 szakaszból (a kiegészítő rendelkezésekkel együtt, mivel a számozás 1—2283-ig terjed) csaknem a fele, körülbelül ezer lett módosítva, helyettesítve vagy kiegészítve, de ennek a fele a családjog területét érinti. Ezzel szemben a 286-ból álló harmadik könyv III. és IV. címéből, amely a kötelmi jog általános részét foglalja magában, mindössze 22 módosult és kettővel egészült ki.[5]

Megemlítjük még, hogy milyen nagy gondot jelentett a megújítók számára a törvény egységes stílusának megőrzése (archaizmus elkerülése) és a megfelelő szerkesztési technika használata annak érdekében, hogy elkerüljék a túl részletes, túlszabályozott szöveget. (E sikeres törekvésre példa a 2283. §.) Mindent összevéve azt mondhatjuk, hogy Portalis még ma is ráismerne művére... De kérdés marad továbbra is, hogy meddig élhet a múlt, hol vannak a megújulás határai.

B) A megújulás határai

Bármekkora is a francia jogászok érzelmi kötődése az 1804-es kódex világához, egy bizonyos ponton túl már nem lehet tovább „kozmetikázni".

---

[2] Discours préliminaire au Code civil, *Locré*: La législation civile de la France, I. p. 260.

[3] Essais sur les Lois, p. 8. 1979.

[4] B. *Audit*: „Recent Revisions of the French Civil Code", 38 Lousiana Law Review, 747. 1978.

[5] G. *Cornu*: La lettre du code á l'épreuve du temps, Mélanges R. *SAVATIER*, 157. 1965.

1. Formai szempontból sem szerencsés tovább növelni a kiegészítő paragrafusok számát és az alszámozást; az eddigiek miatt is már a kódex veszített eredeti egyszerűségéből.

Ezen túlmenően, az 1958-as alkotmánnyal csökkent a törvény „birodalma". Az Alkotmány 34. és 37. §-a megosztja a normaalkotás feladatát a Parlament — mint törvényalkotó — és a végrehajtó hatalom, a rendeletek és határozatok kibocsátója között. Következésképp az újabb törvénykönyvek, mint pl. a büntetőeljárási, ill. a biztosítási kódex már két színű szabályokból tevődik össze: egyrészük törvényi (ezek a szakaszok „L" = legislatíve jelzést viselnek), másrészük rendeleti (R = reglementaire). A polgári törvénykönyv ezzel szemben kizárólag törvényszintű szabályokat tartalmaz, a rendeletek a kódexen kívüli jogszabályként jelentek meg. Ez a nem jelentéktelen terjedelmű joganyag tehát technikai okokból a törvénykönyvön kívül rekedt.

2. Egyéb okok is indokolttá teszik a Code civil teljes újjáalkotását. Az ok a polgári jog tulajdonképpeni fogalmában rejlik.

A polgári jog bizonyos fokú szétesésének lehetünk szemtanúi napjainkban: a specializált jogágak fokozatosan autonómmá váltak; a munkajog már korábban, a mezőgazdasági jog, a biztosítási jog (a biztosítási kódex magában foglalja az 1930. július 13-i törvény nyomán a szárazföldi biztosítás) szabályait, valamint a tengeri biztosítást, amely addig a kereskedelmi kódex része volt (fogyasztóvédelem joga), amelynek jelentősége egyre nő, olyannyira, hogy törvényelőkészítő bizottság alakult a kodifikálásra.

Különben is elég, hogy kinyissunk bármely kereskedelmi vonatkozású kiadványt, s máris felfedezünk benne számos polgári jogi rendelkezést, méghozzá olyanokat, amelyek nem szerepelnek a polgári törvénykönyvben. Felvetődik tehát a kérdés mármost, mi tartozzék a kódexbe, s mi nem? Mit kell tartalmaznia egy polgári törvénykönyvnek végső soron? Vajon el kell-e határolnunk az általános polgári jogot a speciális polgári jogi szabályoktól? Két példa hivatott illusztrálni a problémát: az ingatlanbérlet és a deliktuális felelősség kérdése.

A polgári törvénykönyv szabályozza a bérletet általában. De a bérlő védelmét célzó különszabályok a mezőgazdasági bérleti szerződés szabályai között a mezőgazdasági kódexben találhatóak, valamint a lakásbérlet szabályai között. A lakásbérletre vonatkozó rendelkezés eredetileg mint ideiglenes és átmeneti szabályozás született meg az akkori komoly lakásválság következtében. Mégis az 1982. június 22-i, a bérlők és bérbeadók jogait és kötelezettségeit szabályozó törvény az ingatlanbérlet önállósulását látszik elismerni, s szövege ténylegesen ellentmond a polgári törvénykönyv általános bérleti szabályainak. Egy esetleges új polgári jogi kódex vajon beépítenée a lakásbérletet vagy sem?

A másik példa a közúti balesettel kapcsolatos kártérítési jog köréből való. Mint tudjuk, a veszélyes üzemért való felelősség intézményét a joggyakorlat alakította ki a polgári törvénykönyv 1384. § (1) bek. alapján. Jogviták sokasága táplálta az ez irányú bírói gyakorlatot. Hamarosan nyilvánvalóvá vált a tényállás az általános jogi szabályozottságának elégtelensége, különösen a kötelező felelősségbiztosítás bevezetésétől, 1958-tól kezdődően. Így a „Tunc"-féle tervezet (1964) végül is 1985. július 5-i törvényként „a közúti baleset károsultjainak helyzetén igyekszik javítani". A tervezet számos változtatáson ment keresztül (l. nevezetesen „Desmares" által jelzett bírói gyakorlat nyomán, Cass. civ. 21. juillet 1982). Ez a törvény nem vált a kódex részévé. Ha új kódexet hoznánk létre, vajon beiktatnánk-e ezt a törvényt?

Vagy pedig speciális jogterületnek tekintjük e különszabályokat (annak ellenére, hogy minden állampolgárt érint)?

Ilyen jellegű kérdések merülhetnek fel jelenleg a polgári jogi kódex újjászületése kapcsán.

A megújulás többféleképpen képzelhető el. Az egyik, s tegyük hozzá, legnehezebb megoldás nulláról indulva egy teljesen új törvénykönyv megalkotása: hogy ez milyen nehéz feladat, példa rá a holland polgári jogi reform, amely 1946-ban vette kezdetét és még a mai napig sem fejeződött be.

Másik megoldásként adódik a jelenlegi kódex teljes „tatarozása" a szocialista országokban bevett időszakos revideálás példáját követve. Ez szintén igen kényes munka, mivel a kódex jelentős mértékben megváltozna, s ezt egyesek szentségtörésnek vennék.

És még egy új tényezővel is kell számolnunk: európai integráció. Nem újdonság ma már, hogy egy csomó területen egységes polgári jog megalkotása van napirenden. S az ötlet egyáltalán nem tartozik az utópiák világába: már néhány éve jogászok sokasága dolgozik a szerződésjogi harmonizáció kérdésében. A terv végleges megvalósítása nem várható maholnap. De addig is megállapíthatjuk, hogy az öreg Code Napóleonnak nehéz sorsa van ma már, mert egy kicsit megöregedett, de egy életerős öregúrról van szó, aki még nem siet rögtön nyugdíjba.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Hamza Gábor

Horváth Pál: A szocialista jog fejlődése*

A jogtörténet és az összehasonlító jog nemzetközileg is jól ismert művelője újabb monográfiájában az *interdiszciplináris* kutatásokon felépülő téma átfogó feldolgozására vállalkozik. A szocialista jog fejlődésének a széles körű elemzése mind ez ideig adóssága a hazai és a nemzetközi jogtudománynak. Igen különös módon eddig a burzsoá jogtudomány művelői — mintegy kívülről szemlélve a szocialista jogrendszer alakulását — tekintették feladatuknak a jelzett téma egyfajta conspectus formájában történő analízisét. Ebben a vonatkozásban, a teljesség igénye nélkül, hadd utaljunk René David néhány évvel ezelőtt magyar nyelven is közzétett munkájára.[1] A polgári összehasonlító jogtudomány legtöbb képviselője számára a szocialista jog csupán *egyike* a világ jogterületeinek. Konrad Zweigert és Hein Kötz egyébként igen színvonalas összefoglaló munkájának (kézikönyvének) második kiadásában[2] sem képvisel a szocialista jogterület (Rechtskreis) polgárjogának áttekintése 61 oldalnál nagyobb terjedelmű részt. Persze, nincs szó arról, hogy ne születtek volna a burzsoá irodalomban önálló tanulmányok és monográfiák a szocialista jogról. Csak jelzésszerűen utalunk ebben a vonatkozásban Berman,

---

Hamza Gábor egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 575 old.

[1] *David*, R.: A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog. Bp. 1977.

[2] *Zweigert*, K.—*Kötz*, H.: Einführung in die Rechtsvergleichung auf den Gebiete des Privatrechts. I—II. Bd. 2. neubearb. Aufl. Tübingen, 1984.

Böckeförde, David-Hazard, Dekkers, Schlesinger és Westen munkáira. Ezeknek a munkáknak azonban egyike sem közelíti meg olyan komplex módon a szocialista jog kialakulásának és fejlődésének kérdéseit, mint azt Horváth Pál teszi könyvében. Módszertani vonatkozásban is kifogásolható ugyanis az olyan típusú ábrázolás, amely a történelmi összefüggésekből *kiszakítva* tárgyalja ezt a témakört. Hamis kép rajzolódik ki az olvasó elé továbbá abban az esetben, ha a differenciálódó jogágakat egymástól függetlenül vizsgálja valamelyik tanulmány, vagy monográfia szerzője. Tipikus példája ennek az ábrázolásmódnak Zweigert és Kötz fentebb már említett munkája, amely — bár ez a kézikönyv tárgyából is adódik, hiszen a szerzők a magánjog terrénumába kívánják olvasóikat bevezetni — a politikai struktúrára való kitekintés *nélkül* ad áttekintést a szocialista „jogterület" (Rechtskreis) polgári jogának főbb sajátosságairól.[3]

Horváth Pál szakít ezzel a „tradícióval". A szerző ugyanis munkája első fejezetében a szocialista jogtípus — tehát nem „jogterület" — kialakulásának előtörténetét tekinti át a Párizsi Kommüntől a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. Hangsúlyozza könyvének ebben a részében azt, hogy a szocialista jogtípus *minőségileg* jelent újat a korábbi jogrendszerekhez képest. Ez a novum vonatkozik az angolszász joggal való összevetésre éppúgy, mint a Nagy Francia Forradalom nyomán keletkezett burzsoá jogrendszerek — értve a jogrendszer fogalma alatt ebben a konkrét esetben egy adott állam pozitív jogát — körével történő összehasonlításra. Nem óhajtja természetesen ezzel a szerző tagadni azt, hogy nem jelentéktelenek a különbségek a Common Law rendszere és a romanista jogrendszerek között. Elég ebben az összefüggésben utalni arra, hogy míg a Commom Law esetében kétségtelenül a Judge made Law a prevalens, addig az *origo* területén — ami a római jogot jelenti — a jogtudósi jog (német terminus technicusszal „Juristenrecht") a vezető szerep letéteményese.[4] Erre az igen lényeges különbségre vezethető vissza a kazuisztika, vagy más megfogalmazásban a kazuisztikus *módszer* területén mutatkozó ugyancsak nem lényegtelen eltérés. A praecedens problémája egészen másként jelentkezik a római jogban és másként az angolszász jogban, amire különben oly szemléletes formában mutatnak rá az irodalomban Buckland, McNair, Schiller, Stein, Dawson, Pringsheim és Peter.

Sajátos vonásokkal rendelkezik jogi relációban is Európa keleti része. Ennek a régiónak a joga, jogrendszere magán viseli a megkésett társadalmi fejlődés számos bélyegét.[5] A közép- és kelet-európai területeken formálódik ez a specifikus vonásokkal rendelkező burzsoá jogcsoportrégió, amelynek része, vagy pontosabban egyik altípusa az orosz birodalmi terület különben heterogén joga. A hazai kutató számára különös jelentőségű az orosz birodalom jogának feltérképezése, mivel az Osztrák—Magyar Monarchia területének az eltérő jogrendszerek tényéből adódó heterogén joga — még utalni lehetne ebben a körben a porosz—német jogterületre is — nem egy tekintetben paralel vonásokat mutat a cári Oroszország jogával. A modern burzsoá jog elemeivel igen szorosan összefonódnak ebben a régióban a feudális jog intézményei.

Igen jellemző különben a múlt század Oroszországának jogrendszerére a jog kodifikálásának egészen sajátos módja. I. Miklós uralkodásának idején kerül sor a Szperanszkij-féle Törvénygyűjtemény (Polnoje Szobranyije Zakonov Russzijszkoj Imperiji) publikálására. Ez a hozzávetőleg 35 000! törvényt (jogszabályt) magában foglaló gyűjtemény az 1649-től (a Szobornoje Ulozsenije hatályba lépésének esztendeje) I. Miklós trónralépéséig (1825) terjedő periódus jogszabályait tartalmazza nem kevesebb, mint 45 kötetben. A „kodifikálás" lényegén nem sokat változtatott az a tény, hogy 1835-ben Szperanszkij nem túlságosan szigorú szempontok alapján egyfajta rendszerbe foglalva és egyúttal elhagyva a már avíttá vált jogszabályanyagot, közzétette a hatályos kodifikációs művet (Szvod Zakonov Russzijszkoj Imperiji). A 15 kötetből álló és mintegy 40 000! cikkelyt (paragrafust) magában foglaló „collectio legum" — modern terminus technicust használva — szinte valamennyi *jogág* szabályait felöleli. Magában foglalta a közjog szféráját éppúgy, mint a közigazgatási jogot, és a magánjogot éppúgy, mint az eljárási jogot. Tartalmazta a büntetőjogot is. Tulajdonképpen csupán a „ius militare" és a „ius ecclesiasticum" maradtak ki ebből a gyűjteményből. A magánjog területén azonban egyre nagyobb mértékben vált nyilvánvalóvá a változtatás, módosítás követelménye. Ennek sajátos eszközét a megfelelő bírói fórumok által kibocsátott „vigor legis"-szel rendelkező megjegyzések (primecsanyija) jelentették. A jogalkotásnak ez a módja nézetünk szerint nagy mértékben emlékeztet az Imperium Romanum principátusának és abszolút császári korszakának korábbi korszakokkal összevetve újszerű jogalkotási mechanizmusára, amennyiben ott is a „hivatali apparátus" által inspirált uralkodói döntések, „elvi iránymutatások" válnak szerves részeivé a jogforrások rendszerének.[6] Formailag a folyamatosan kiegészített „Szvod Zakonov" egészen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelméig hatályban maradt, alapját képezve az orosz jognak.

A Szvod Zakonov kapcsán — anélkül természetesen, hogy ennek a törvényműnek (törvénygyűjteménynek) az elemzésébe részletesebben belebocsátkoznánk — felvethető az újkori (kapitalista korszakbeli) jog analógiáinak kérdése is. A válasz nem nehéz erre a kérdésre: a legközelebbi „szellemi rokona" ennek a gyűjteménynek az 1794-es Preussisches Allgemeines Landrecht, amelyre szintén az irracionálisan túlhajtott kazuisztika a jellemző.[7] Ez a párhuzam nyilvánvalóan nem a véletlen műve. Mindkét „törvénymű" esetében a *talaj* azonos, ugyanabban a régióban keletkezett „kódexről" van szó. Ez a konkrét eset szinte paradigmája lehetne annak, hogy miért helyénvaló a szerző által szorgalmazott közép-kelet-európai régió kategóriájában való gondolkodás, mely koncepció elfogadásának jelei egyébként — ha nem is ennyire explicit formában — már más kutatóknál is (például Geilke) mutatkoznak. A burzsoá jogtípus „leggyengébb láncszemeként" aposztrofált orosz jogra és annak (a kodifikáció sajátosságai által

[3] Ld.: *Zweigert—Kötz*: i. m. I. Bd. 332. skk. old.

[4] Ld. összefoglalóan az újabb irodalomból: *Vacca*: Contributo allo studio del metodo casistico del diritto romano. Milanó, 1982. passim.

[5] Ld. Horváth P.: A kelet- és középeurópai népek jogfejlődésének főbb irányai (különös tekintettel a környező népek jogfejlődésére). Budapest, 1968. 353—374. és 395—426. old. Uö: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. Bp. 1979. 301—315. old.

[6] Ld. *Vacca*: i. m. 37. és köv. old.

[7] A Preussisches Allgemeines Landrecht-re nézve összefoglalóan ld. *Wieacker*, F.: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung. 2. neubearb. Aufl. 331. skk. olv.

determinált) bizonytalansága irányában a múlt század utolsó harmadában további tényezők hatnak. Ezeket a szerző meghatározása szerint döntően a monopóliumok megjelenése befolyásolja.

A hazai és a nemzetközi monopóliumok térnyerése jelentős mértékben befolyásolja még azoknak az államoknak a jogrendszerét is, amelyek egyébként többé-kevésbé alkotmányos berendezkedésre támaszkodnak. Fokozottabb mértékű ez a hatás az egyértelműen negatív tendenciákat magában rejtő közép- és kelet-európai régiókban. Nem véletlen ilyen módon az, hogy Oroszországban ez a folyamat igen hátrányosan befolyásolja a feudálkapitalista jog haladó irányban való formálódását.

Horváth Pál szemléletes formában utal arra, hogy milyen széles körű gazdasági és társadalmi változásokkal jár együtt ez a monopolizálódás. Rámutat egyúttal arra is, hogy milyen konkrét politikai feladatok megoldásának a hathatós eszköze ez a folyamat. Az európai viszonyok Oroszországot előnyösen érintő átrendeződése a múlt század utolsó harmadában azzal jár együtt, hogy a cárizmus kitörni szándékozva a nagymértékű gazdasági elszigetelődésből, fokozottabb mértékben támaszkodik a külföldi tőke (elsősorban a francia tőke behatolásáról van szó) nem egy esetben súlyos feltételekhez kötött segítségére. Ez értelemszerűen maga után vonja a megfelelő diplomáciai konzekvenciákat. A krími háborút lezáró párizsi békekonferencia hátrányos feltételeket tartalmazó cikkelyeinek az érvénytelenítése kétségtelenül igen jelentős *impulzus* az orosz gazdasági fejlődés számára. A gazdasági behatolás ugyanis a külpolitikai orientáció függvénye. A jogfejlődés relációjában azonban nem mutatkozik különösebb jele annak, hogy bizonyos általános szimptómákon kívül a konkrét gazdasági orientáció szereppel bírna. A francia tőke behatolása nem eredményezi pl. a francia jog intézményeinek „recipiálását", még a gazdasági szférával talán a legközelebbi kapcsolatban lévő kereskedelmi jog terrénumán sem. A Code de Commerce recepciójára tehát annak ellenére sem kerül sor Oroszországban, hogy az orosz állam éppen Franciaországgal fűzi a legszorosabbra a kapcsolatait.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmét követően alapvető jelentőségű követelménye lett a túlnyomó többség joghoz való (szemléletbeli) viszonyának megváltoztatása. Az orosz történelem sajátossága ugyanis, hogy az agrárnépesség körében a *ius scriptum* csak egészen kivételes esetben ismert. További probléma, hogy a társadalom nagy többsége számára a joghoz való kapcsolat eleve *negatív* volt. Az orosz irodalom nem egy nagy alakjának munkájában (gondolunk azonban itt elsősorban Tolsztojra) expressis verbis megfogalmazódik az a gondolat, miszerint a jog a rossz, a gonosz *igazolásának* valamiféle eszköze. Az Októberi Forradalom győzelmét követően tehát valójában kettős feladattal kellett a jogalkotónak megküzdenie: egyrészt új, mégpedig nem is csupán néhány jogintézmény megreformálására szorítkozó jogot kellett alkotnia, másrészt a társadalom joghoz való tudati kapcsolódását kellett diametrálisan átformálnia. Ilyen értelemben két vonatkozásban is minőségileg újat kellett a forradalom győzelmét követő periódusban a jogalkotónak alkotnia.

Ez a forradalomhoz kötött folyamat elválaszthatatlanul kapcsolódik össze az állami struktúra megváltozásával. Horváth Pál könyve második, a szovjet állam és jog kialakulásával foglalkozó részében ennek az igen komplex természetű folyamatnak a főbb sajátosságait mutatja be. Hangsúlyozza pl. az V. Össz-oroszországi Szovjet Kongresszus jelentőségét, amely megalkotja az I. szovjet alkotmányt. Részletesen foglalkozik továbbá a szerző a föderatív jellegű állami mechanizmus kialakulásával.

A népi tanácsrendszer és a szocialista jog térhódításának lehetőségeivel foglalkozó részben a szerző különös figyelmet szentel a konkrét politikai eseményeknek. Így figyelemmel van a nemzetközi politika alakulására is. Ebben a körben például utal az 1922-es Génuai Konferencia gazdaságpolitikai jelentőségére. Az olvasó ilyen módon megfelelő információkat kap az 1924. évi szovjet alkotmány politikai előkészítésének a folyamatáról. A továbbiakban részletesen elemzi a szerző a szovjet polgári jog e szakaszban lezajló fejlődését. A céltudatos jogrendező tevékenység teljes mértékben történő kibontakozását az 1922-es évre teszi, melynek eredményeként egyre több kódex megalkotására kerül sor. Ebben az évben kerül kibocsátásra — a hatálybalépés napja 1923. január 1. — az Orosz Köztársaság polgári törvénykönyve, bár a Ptk. létrejöttét a NEP-re való áttérés hátráltatja.

A kodifikált szovjet polgári jog jellemzőit vizsgálva ki kell emelnünk, hogy a Ptk. nem szakít teljes mértékben a hagyományos, bizonyos értelemben véve a *modellt* jelentő polgári (magánjog) törvénykönyvek rendszerével. Ennek jó dokumentuma az, hogy a szovjet-orosz Ptk. is tartalmaz általános részt, amely lényegében a pandekta-hagyománynak megfelelően például a jogalanyokra, a jogi tárgyakra és a jogügyletekre vonatkozó szabályokat foglalja magában. A dologi jogi rész igen lényeges új vonásokat foglal magában annyiban, hogy a szocialista gazdasági-társadalmi átalakulásnak megfelelően szabályozza az új tulajdoni kategóriákat. A kötelmi jogi rész foglalja magában továbbá a kereskedelmi társaságokra vonatkozó cikkelyeket is. Jóval kisebb terjedelmű a Ptk. öröklési jogi része, amely az Októberi Forradalom öröklési jogot érintő reformjaival összhangban rendezi az öröklési jognak a hagyományostól eltérő intézményeit. A recenzióban is hangsúlyoznunk kell végül a *generálklauzulák* kiemelkedő szerepét, amely új jelenség — jelentőségük megnövekedése mellett — annyiban, hogy döntően politikai alapra helyezkedve (például a Ptk. 1. §-a és 30. §-a) rendezi a jogok rendeltetésszerű gyakorlását. Látványos módon szakít ennek megfelelően a szovjet-orosz Ptk. a kanti apriori formalizmussal, mely lényegében a jogi formalizmusnak abszolút jelentőséget tulajdonítva elemzi a generálklauzuláknak a törvényművekbe történő beépítését. Ebben a vonatkozásban utalunk arra, hogy a polgári jogtudomány nem egy képviselője szakít ezzel a kiváltképpen Kant nevéhez fűződő tétellel (például Savigny).[8] Ennek következménye többek között az, hogy a BGB is ismeri a generálklauzula fogalmát (például a 242. §). Mindez természetesen a legcsekélyebb mértékben sem változtat azon, hogy a generálklauzula éppen a szovjet polgári jogi törvényhozásban kap *minőségileg* is új szerepet.

A szerző munkája további részeiben is („A szovjet állam és jog a szocializmus társadalmi-gazdasági alapjaink a lerakása időszakában", „A szovjet állam és jog a második világháború, a helyreállítás, illetve a szocialista építés befejezésének az időszakában",

[8] Kant és Savigny generálklauzulával kapcsolatos felfogására nézve az újabb irodalomból ld. *Behrends*, O.: Geschichte, Politik und Jurisprudenz in. F. C. v. Savignys System des heutigen römischen Rechts. In: Römisches Recht in der europäischen Tradition. Ebelsbach, 1985. 298. sk. old.

és végül „A fejlett szocializmus állam- és jogrendje") ugyanazt a munkamódszert követi, mint a viszonylag részletesebben recenzált fejezetekben. Ilyen módon a történelmi események áttekintését követi az állami struktúra főbb sajátosságainak az elemzése és csak ezt követően kerül sor az egyes jogágak főbb sajátosságainak a bemutatására. A polgári jog területét áttekintve, kiemelkedő jelentőségű a fejlett szocializmus periódusában (1961-ben) a polgári törvényhozási Alapelveknek a törvényerőre emelése. Impulzust adnak ezek az Alapelvek az egyes szovjet köztársaságok polgári jogának az újrakodifikálására, amelyek közül kiemelkedik az OSZFSZK 1964-ből származó Ptk.-ja. Fölvetődik persze a Szovjetunióban is az ún. belső jogegyesítés kérdése, amelynek kétségtelenül a legkiemelkedőbb területe a polgári jog. Összevetve például az Egyesült Államok ugyancsak föderatív állami berendezkedésen nyugvó jogfejlődésével eltérő vonásokat mutat a szovjet jog, miután a Szovjetunió köztársaságai megőrzik nemzeti sajátosságaikat a jog szférájában is. Az „Alapelvek" jellegű, egyébként kétségtelenül a jogegyesítést szolgáló jogforrási forma nem vethető össze tehát az Egyesült Államokban ismert „uniform laws" konstrukcióval. Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy az ilyen típusú jogegyesítés nem éri el célját, amit jól dokumentál az, hogy még az egyébként nagy gazdasági jelentőségű Uniform Commercial Code (UCC) sem tárgya a „recepciónak" valamennyi tagállamban. A szovjet jogegyesítés *más utat* követ továbbá, mint pl. Franciaország a Polgári Forradalmat követően, vagy Németország 1871 után, ahol a jogi széttagoltság felszámolása a magánjog területén is nagy törvényművek megalkotása útján történik. A jogegyesítés nemzeti sajátosságokra tekintettel történő szorgalmazása tehát kétségtelenül az új típusú (szocialista) állam létrejöttének derivátuma.

Egy recenzió, viszonylag kötött terjedelméből adódóan, nem adhat Horváth Pál (kézikönyvnek is tekinthető) monográfiájában foglalt valamennyi állami és jogi konstrukcióról még csak vázlatszerű áttekintést sem. Ezért a recenzens sem vállalkozhatott a teljes kép felvázolására. E vázlatszerű áttekintés alapján is megállapítható azonban, hogy a hazai és a nemzetközi irodalomban egyaránt *újszerű* monográfiáról van szó, amely joggal tarthat számot az olvasó figyelmére.

Korinek László

Kaiser—Kerner—Sack—Schellhoss: Kis Kriminológiai Szótár*

A német nyelvű jogi irodalmat — ezen belül a kriminológiát is — mindig jellemezte egyfajta enciklopédikusságra való törekvés, ami abban nyilvánult meg, hogy időről időre, mintegy leltárt készítve, végigtekintenek koruk legfontosabb szaktudományi helyzetén.

Már 1932—36-ban a berlini Elster és az esseni Lingemann professzorok közzétették a kétkötetes „Kriminológiai Kéziszótár"-ukat (Handwörterbuch der Kriminologie), ami több mint 2000 oldalas mű volt, utódaik: Sieverts és Schneider 1965 és 1979 között két kiadásban, három fő-, és eddig további két kiegészítő kötetben ismételték meg a jelenleg már 2600 oldalas azonos című munkájukat.

Ezzel mintegy párhuzamosan folyik a — legföljebb csak a méretében és címében, de semmiképpen igényességében — kisebb méretű vállalkozás, a „Kis Kriminológiai Szótár" (Kleines Kriminologisches Wörterbuch) kiadása. Ezt az egykötetes művet a freiburgi Kaiser, a regensburgi—hamburgi Sack, a düsseldorfi Schellhoss és a heidelbergi Kerner professzorok szerkesztik, és már két kiadást ért meg: az elsőt 1974-ben a másodikat 1985-ben.

Érdekes kísérlet, ha ezt a két — céljaiban hasonló — vállalkozást egymással, és az azonos kiadványokat az időben korábban megjelent párjukkal vetjük össze. Az első összehasonlításból képet kapunk arról, hogy az eltérő irányzatokat képviselő iskolák az azonos problémákra milyen válaszokat adnak, a másodikból pedig arra, hogy a többnyire azonos, vagy alig változó szerkesztői, szerzői csoport nézetei, kutatási irányai mennyit változtak az idők folyamán, és a kiadást megelőző időben mit éreznek problémának.

Itt kell említést tenni a két vállalkozás egyik legkarakterisztikusabb különbségéről, nevezetesen arról, hogy a „kéziszótárat" inkább jellemezte és jellemzi az enciklopédikusság; teljes képet és kimerítő válaszokat igyekszik adni (hasonlóan az angol nyelvterületen használt Glaser: Handbook of Criminology-hoz) minden aktuális kérdésre, és a folyamatos kiegészítő köteteivel a permanencia az egyik fő célja. Addig a „Szótár" kisebb terjedelemben, de gyorsabban szállítja az ennélfogva sűrített és időszerűbb információit.

Fontos tulajdonsága mindkét sorozatnak, hogy a „Kéziszótár" kiegészítő köteteiben, a „Szótár"-nál pedig a megismételt kiadásban a szerzők újraírják az egyes szócikkeket, azokat pedig amelyek időközben vesztettek aktualitásukból vagy nem egészítik ki az újabb kötetekben („Kéziszótár"), vagy egyszerűen kihagyják („Szótár"). Éppen ezért, ha ajánlani akarjuk a két művet azoknak, akik sok apró monográfiát akarnak olvasni a „Kéziszótárt" javasoljuk — ami képletesen az állóképekhez hasonlítható —, akik viszont a mozaikszerű, gyorsan felvillanó, friss információkat keresik, a fiatalabb kriminológus generáció által írt „Szótárat", mely inkább a mozgófilmre elmékeztet.

Ezzel az összehasonlítással le is zártuk a „Kéziszótárra" való hivatkozást és összevetést, a továbbiakban — abból az alkalomból, hogy 1985-ben jelent meg a „Szótár" második kiadása — ennek szenteljük figyelmünket.

Ha az elkészült művet olyan szándékkal vesszük kezünkbe, hogy abból a szerkesztők szándékait próbáljuk meg kifürkészni, a következő kép tárul elénk: mint minden összefoglaló szándékkal megírt mű, így a „Szótár" is törekszik arra, hogy lehetőleg az egyes területeket leginkább ismerő specialisták írják a szócikkeket. Az viszont, hogy kit tekintenek a szerkesztők az adott időpontban a legjobbnak, kétségkívül szubjektív válogatás és mérlegelés eredménye. Végigtekintve a szerzők során meg kell állapítani, hogy a „Szótár" zömmel a Günther Kaiser-féle „freiburgi iskola" műve, mely már csak a vele kapcsolatban álló kutatók száma alapján is méltán tekinthető a '70-es, '80-as évek első számú kriminológiai „műhelyének" a Szövetségi Köztársaságban.

A freiburgi Max-Planck Nemzetközi és Külföldi Büntetőjogi Intézet — mely a „Szótár" összeállításában döntő szerepet vitt — hangsúlyozottan a fiatal büntetőjogászok és kriminológusok „műhelye". De míg az 1974-es kiadásban a többségükben még aktív freiburgiak működtek közre, addig — és ebben áll Freiburg iskolateremtő szerepe — a már kirajzott, egykori freiburgi kutatók is. (Intimitás, de részben innen adódik, hogy a szerzők

---

Korinek László egyetemi adjunktus, Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Pécs).

* Günther *Kaiser*—Hans-Jürgen *Kerner*—Fritz *Sack*—Hartmut *Schellhoss* (Hrsg.): Kleines Kriminologisches Wörterbuch. 2., völlig neubearbeitete und erweiterte. Auflage. C. F. Müller Juristischer Verlag. Heidelberg. 1985.

átlagos életkora az első kiadásnál még csak 35, addig a másodiknál már 44 év.)

A szerzők létszáma 20-ról 39-re nőtt, mellyel lehetőség nyílott a Szovetségi Köztársaság szinte valamennyi jelentős — továbbá a szerkesztők tudományos koncepciójába beleillő — szakemberének bevonására. Szemléltomást törekedtek a különféle kriminológiai irányzatok minél alaposabb reprezentálására, így még a „balos"-nak számító mindhárom brémai professzor (Feest, Haferkamp, Schumann) is bekerült a szerzők közé. Megjelent ugyanakkor két külföldi is: a leideni Buikhuisen és a bécsi Pilgram, akiknek szaktekintélye az általuk írt szócikkek témájában vitathatatlan.

Ami a tematikus átrendeződést illeti, a húsz címszóval gyarapodott második kiadásban szépen nyomonkövethetjük a német kriminológiában az utóbbi tíz év alatt lezajlott változásokat, súlypontáthelyeződéseket. Mint azt a tetemes oldalszámkülönbség is jelzi — 200 oldallal bővült az új kiadás — jóval több a felvetett probléma mint korábban, illetőleg alkalmasint a nagyobb számú problémára átfogóbb választ tud adni a tudomány.

Ha először azt vizsgáljuk, mit hagytak el a kötet szerzői, akkor ezek között olyanokat találunk, amik a '70-es évekhez képest veszítettek újdonságukból, jelentőségükből (pl.: „Törvényszéki szociológia", a „Fehérgalléros bűnözés", „Kriminálpedagógia"), találunk olyanokat, amik beépültek más címszavakba (pl. „Makro-mikrokörnyezet", „Kisebbségek, előítéletek") és végül olyat is, amely speciális tartalmánál fogva talán már az első kiadásból is „kilógott" a kötet egységéből (pl. „Személyiségdiagnosztika").

Ha viszont az új témákon tekintünk végig, gyakorlatilag elénk tárul a kriminológia utolsó tíz évben mutatott fejlődésének minden ígéretes tendenciája. Sikerrel áll ellen ugyanakkor a „Szótár" azoknak a kriminológiai „dogmatikai" törekvéseknek, amelyek az utóbbi években megjelentek a kriminológiában, ebben a fiatal és nagyrészt empirikus tudományágban is.

A kötet elméleti részének erősségeihez sorolható bizonyos kapcsolatok újraértékelése, újratárgyalása, így értékes anyag a kriminológia és a büntetőjog egymásrahatásának megvizsgálása, a „Kritikai Kriminológia", vagy éppenséggel az ígéretes „Prizonálás" önálló címszóvá való előléptetése. Némileg szubjektivitást tételez, hogy kibővült olyan jelentős új címszavakkal a „Szótár" mint az „Ölési-" vagy a „Környezeti-kriminológia", de nem kapott ugyanakkor helyet — legalábbis önálló címszóként nem — a „Terrorizmus".

Mindenesetre az új címszavak többsége, már mint utalás, megtalálható volt a korábbi kiadásban is, így érdekes feladatnak ígérkezik megnézni a tíz év múlva esedékes harmadik kiadásban, hogy mi állta ki az idők próbáját, vagy mi hullott ki az idő rostáján.

Dicsérendő az az önmérséklet is, amivel a szerkesztők szétosztották a témákat. Kaiser professzor legalább annyi joggal tarthatta volna magánál a szót a „Büntetésvégrehajtás", a „Gazdasági bűnözés" vagy a „Kriminológia-Büntetőjog" résznél. Mint ahogy Kerner professzor is írhatta volna, a „Büntetésvégrehajtás", az „Elterelés" vagy Sack professzor a „Deviáns cselekedetek" fejezeteket, hisz e területek elismert szakemberei. Azt lehet végül is e jelenségre mondani, hogy itt-ott már a bőség zavara észlelhető, mert néha szinte kár, hogy az adott témánál nem tudja kifejteni egy másik — ugyancsak a kötet szerzői közt megtalálható — szakember a véleményét.

A magyar olvasó számára talán témájánál fogva újdonság az „Elterelés" és a „Prizonizálás" fogalmak, amelyek önálló címszavakban jelennek meg a kötetben. Az itt „Elterelésnek" fordított „Diversion" voltaképpen egyaránt jelenti a nem büntetésként alkalmazott proaktív stratégiákat, mint a „nem beavatkozás" kriminológiai elgondolását is, ha azt a stigmatizálás elkerülése miatt alkalmazzák. A „Prizonizálás" címszó alatt pedig azt a főleg angolszász országokban kialakult kriminológiai kutatási ágat tárgyalja a „Szótár", amely az értékeknek, a társadalmi szerepeknek a börtön hatása alatt átrendeződő negatív szocializációs folyamatát vizsgálja.

Az, hogy a „Szelekció" és a vele összefüggő mechanizmusok kérdésének 8 oldalt szentel a kötet, mondhatni természetes és érthető az utolsó 8—10 évben lefolytatott szelekciós kutatások ismeretében, ami egyúttal felveti a „hálás és hálátlan" témák kérdését is, mert kétségkívül a szelekció is azon témák közé tartozik, ahol volt miből válogatnia a fejezet szerzőjének és józan önmérséklettel kellett korlátozni a terjedelmet.

Vitathatatlanul stiláris egyenetlenségek is felfedezhetők, mert — legalábbis a nem német anyanyelvű olvasó számára — egyes fejezetek megértése nagyobb nehézséget jelentett (pl. a „Gazdasági bűnözéselmélet", vagy a „Norma és keletkezése"), mint a többieké, bár lehetséges, hogy ez a jelenség a szerzők egyéni stíluskülönbségein túl az adott téma bonyolultságára is visszavezethető.

Ide kívánkozik még az a megjegyzés is, hogy bizonyos címszavak szerzői nem tudtak ellenállni a közhangulatnak és nem törekedtek a német jogi irodalmat, de mindenekelőtt a kriminológiai irodalmat elárasztó angol szakkifejezéseknek megfelelő német megfelelőjével való helyettesítésre. Az a sajnálatos jelenség, hogy a két német állam modern jogi terminológiája egyre jobban eltávolodik egymástól, e kötetben is tovább folytatódott.

Helyesnek mondható viszont az az igyekezet, hogy a szerzők nem akartak tankönyvet írni, nem törekedtek tévedhetetlen definíciók megfogalmazására, viszont még a laikus olvasót is elvezetik addig a pontig, hogy ha kíván a címszavak végén levő bőséges irodalomjegyzékben folytathatja a téma felderítését, és ebben érzem kiemelendőnek a kötet egyik fontos érdemét: elindíthatja a laikust, a fiatal kutatót, vagy még az idősebb — de a témát kevésbé ismerő — szakembert is egy-egy részterület megismerésében. Ettől függetlenül nem nélkülözheti a kötet az összefüggő, általános fogalmak ismertetését, mint például a „Szótárban" újdonságként megjelenő „Alkalmazott kriminológia", ami a „specialitások általánosítása", a kriminológia technológiája, vagy az olyan átfogó címszavak tárgyalását, mint a „Kriminológia", „Pönológia", „Viktimológia", amelyek alapossága méltó szerzőikhez.

Nagyon hasznos, hogy a kötet végén még egyszer (51 oldalon) megismétlik a szerkesztők az idézett szakanyagnak a komplett felsorolását. Ezt végigfutva elénk tárul nemcsak az utolsó tíz év legfrissebbb kriminológiai irodalma, de jó lehetőséget ad e rész tudományos munka során más források pontatlan vagy hiányos idézeteinek korrigálására is, és ez egyben az egyik gyakorlati erénye is a műnek. Az alapos szerkesztés H. J. Albrecht érdeme.

Egy összefoglaló szándékkal megírt műnél mindig gond, hogy a szerkesztők hol húzzák meg a határtudományok eredményeinek tárgyalását, értékelését. Nagy kísértés ez különösen

akkor — miként a „Szótár"-nál is —, ha a szerzők között akad jó néhány a határtudományok művelőiből, akiktől az ilyen alkalom nagy önmérsékletet követel. Dicsérendő mértékletességgel oldották meg a kötetben ezt a feladatot a kriminálpszichológusok, kriminálszociológusok, de példaszerű és kiemelkedő az a tárgyilagos szűkszavúság is, ahogy a kriminálstatisztika legfontosabb jellemzőit és fejlődési tendenciáit kevesebb mint négy oldalba összefoglalta e címszó szerzője.

Itt érdemel említést a kötet „módszertani blokkjaként" értékelhető „Kriminálstatisztika", „Szankció-", „Látens mező-", Igazságszoltáltatási" stb. kutatások kérdésköre. Nagyon helyesen ezekből — és a hasonló empirikus tudományterületekből — szublimálva önálló címszóként kap helyet a kötetben a „Kriminológia módszerei" fejezet, ahol minden lényeges eljárás és eszköz ismertetésre kerül, amit a kriminológusok alkalmaztak, vagy alkalmazhatnának.

Kiemelt hangsúlyt kap a műben a kitekintés, mert noha ez az egyik alapvető cél — mint azt a szerkesztők az előszóban rögzítik is —, hogy megkísérlik a szaktudomány állását és főbb fejlődési vonalait felvázolni, nem marad el a perspektívák ismertetése sem. Az hogy ezekből a kitekintésekből mi valósul meg, remélhetőleg a tíz év múlva esedékes kötetből meggyőződhetünk.

Összefoglalva: könnyű dolga van a recenzensnek, ha méltatni akarja a „Szótárt", amely formájában ugyan kicsi, de tartalmában annál jelentősebb alkotás. Ha ajánló szándékkal közelítem meg, mindenképpen a németül olvasó kriminológusok, büntetőjogászok, de a bűnözéssel csak mint határtudománnyal foglalkozó szakemberek kezébe ajánlhatom ezt a tudományos alapossággal megszerkesztett hasznos segédkönyvet, amelyhez hasonló összefoglaló „leltárkészítés" a magyar kriminológiának is az időszerű feladata lenne.

Drgonec, Jan

Prusák, J.: A sport és a jog (Sport a právo)*

A sportolás a XX. század társadalmának széles körű kedvtelését élvezi, fontos szerepet tölt be a szabad idő kihasználásában, elősegíti az emberi egészség megszilárdítását. Csakhogy a sportviszonyokhoz nagyon sok más, társadalmi jellegű viszony is fűződik. Ezek között jelentős szerepet játszanak a jogi viszonyok. A sporttal összefüggő jogi viszonyok az aránylag nem eléggé kutatott jelenségek közé tartoznak. A szakembereket különösen érdekelheti ezért minden olyan irodalmi mű, amely a sport jogi viszonyait tárgyalja.

Könyvében a szerző ismerteti a sportolás jogi szabályozását az ókortól a napjainkig, tárgyalja a sportszabályok és a jogszabályok viszonyát és külön figyelmet fordított a jogi felelősség érvényesítésére a testnevelés és a sport területén.

A sporttal összefüggő jogi viszonyokat általában négy csoportra lehet osztani, mégpedig a testnevelés és sport szervezésével és a sportrendezvények előkészítésével összefüggő jogi viszonyokra; a sportolók jogi helyzetével összefüggő viszonyokra; a nézőkkel összefüggő viszonyokra; végül a sportbíráskodással összefüggő viszonyokra. Természetesen ezek között a legfontosabb helyet a sportolás fő résztvevőinek, a sportolóknak a jogi viszonyai foglalják el. Gyakran a nézők szeme előtt történő súlyos testi sérülések, sőt halálesetek, amelyeknek évente nemcsak az ökölvívásban, esetleg a birkózó vagy a labdarúgó-mérkőzéseken, de sok más sportágban is tanúi lehetünk, arra késztetik a joggyakorlatot, hogy maga oldja meg a sportoló jogi felelősségének sokszor tisztán elméleti kérdéseit is. Létezik tehát valamiféle sportolói mentesség (immunitás)? Mondhatjuk tehát, hogy minden, ami a sportstadionokban történik, az csak a sportbírák ügye, illetve esetleg a sportszövetségek központi szerveinek az ügye lehet. E kérdések megválaszolása tette indokolttá az ún. sportjog elméletének kialakulását. A sportjog szabályai ugyanis merőben eltérnek az általánosan érvényes jogszabályoktól. Csakhogy az általános jogi szabályoknak az állam egész területén érvényesülnie kellene, míg a sportjog szabályai csak a sportstadionokon és a sportintézményeken belül, a sport- és testnevelési viszonyok rendezésénél érvényesülhetnek, ahol tehát az általános jogszabályok hatályon kívül kerülnének?

Ilyenfajta elgondolás ellentétes a szocialista jog elveivel és Prusák Jozef docens éppen ezért elveti az ún. sportjog elméletét. A sportjog elméletének tagadásával ugyanakkor jelentős jogelméleti kérdésekkel ütközünk. Ezeken belül a legfontosabb a jogszabály és a sportszabály közötti különbség, ettől függően lehet ugyanis a jogi felelősséget is érvényesíteni a sport területén. Az első változat, a jogellenes állapot egyszerre jön létre a sportszabály megszegésével, a második változat esetében a jogi felelősség a jogellenes cselekményért a sportszabály megszegésétől függetlenül jön létre.

Az első helyen említett változatra a szerző példaként a prágai városi bíróság R. 16/1980. sz. ítéletét említi, amely szerint „A sportjátékok szabályainak olyannemű megszegése, amely olyan játékformában valósul meg, amelyet a játékszabályok nem engedélyeznek (tiltanak), a Polgári jogi törvénykönyv 415. §-a szerint kezelendő, vagyis ez olyan cselekmény, ami ellentétben áll azzal a kötelességgel, hogy mindenkinek úgy kell viselkednie, hogy az egészségben ne essék kár. Ezért jogszabálysértésről van szó, mégpedig úgy, hogy ez jogi felelősséget is von maga után (kártérítési kötelezettség a Csehszlovák Polgári Jogi Törvénykönyv 420. §-a szerint).

A másik változatra a szerző példaként a Bírósági döntvénytár R. 15/1963. számú ítéletét hozta fel. E szerint „A játékos mindig felelős az ellenfelének okozott testi sértésért. E felelősség alól kimentheti magát, ha bebizonyítja, hogy a sportbíró, vagy más testnevelési szerv a játékszabályok értelmében úgy ítélte meg a játékos játékát, hogy ez megengedett (nem tiltott), tehát illetékes és a játék szabályaival nem ellentétes".

A szerző a csehszlovák joggyakorlat első helyen említett példájával ért egyet, míg a második helyen említett példát helytelennek ítéli. Nézete szerint a játékszabályok betartása még nem zárhatja ki a jogellenességet és ezáltal a felelősségre vonást sem, és ezért a sportbíró által hozott ítélet nem lehet azonos, illetve nem helyettesítheti a jogi megítélést. Ezért:

a) a bíróságok az ítélethozatalkor a törvények és más jogi szabályok szerint határoznak, vagyis az egészségromlásért, vagy testi sértésért történő felelősség megállapításakor nem a sportoló sportszerű játékmódjából, hanem a jogszabályból indulnak ki;

b) a bíróságot nem köti a sportbíró vagy sportszervezet szervének a döntése, kivéve, ha az a törvény alapján államigazgatási szerv feladatát tölti be;

c) az említett oknál fogva a sportbíró, vagy sportszervezet szervének a

---

Drgonec, Jan tudományos főmunkatárs, Állam- és Jogtudományi Intézet (Pozsony)

* Bratislava, 1985. Sport Kiadó, 247 old.

döntését nem kezelhetik a bíróságok előzetes kérdésként sem.

Hogy a bíróság meghozhassa bizonyos fontos valóságok létezéséről vagy nemlétezéséről a helyes döntését, szükséges hogy:

— azonosítsa a sportszabályt és ennek alkalmazását a gyakorlatban;

— áttekintse a sportszabály és a jogi szabály viszonyát, főként abban az értelemben, hogy a sportszabály összhangban van-e a jogszabály tartalmával, illetve, hogy a sportszabály ugyanakkor azonos-e a szocialista együttélés szabályaival; és végül,

— hogy a testi sértés megengedett vagy tiltott játékmód alkalmazásával történt-e.

A nézők jogviszonyaival kapcsolatban külön figyelmet érdemelnek a szerző azon elemzései, ahol a néző a bujtogatása, vagy a bűncselekmény helyeslésért történő büntetőjogi felelősségre vonását tárgyalja. Az ilyen cselekmények gyakorta okoznak a nézőtéren komoly viszálykodásokat, növelik a játszótéren az agresszivitást, sőt megesik, hogy a bujtogatás talajra talál nemcsak a nézőtéren, hanem egyidejűleg a játszótéren is.

A stadionokban rendkívül szoros viselkedési mód alakul ki a résztvevők között. A nézőtéren kialakult agresszivitást gyakran a játszótéren végbemenő agresszivitás váltja ki és fordítva. Megesik, hogy a játékvezető az ilyen agresszivitást a játszótéren nem észleli, vagy pedig az egyik félnek elnézi. Ilyen esetben a valóságban bűncselekmény végrehajtását segíti elő. Milyen oknál fogva lehetne az ilyen játékvezetői toleranciát az egyik fél javára, a legalkalmasabban a jogi felelősség szemszögéből nézni? Egyáltalán a játékvezető felelősségre vonása elősegítené-e a megelőzést, javítaná-e a sportolók egészségi védelmét? Még sok ilyen kérdést lehetne feltenni. A szerző ugyan nem tesz fel minden lehetséges kérdést magának, de igyekszik a feltett három kérdésre kimerítő választ adni. Átfogóan tárgyalja a testnevelés és sportolás szervezésének, valamint a sportolók és nézők jogi helyzetének különböző összefüggéseit.

Megérdemli ezért, hogy e kérdésekkel foglalkozó jogászok és a sportszervezés szakemberi is felfigyeljenek megállapításaira és következtetéseire.

Шандор Орбан:

Возобновление кооперативов и новая кодификация кооперативного права

Исходя из общего требования хозяйственного и организационного возобновления кооперативов и опираясь на их практический опыт автор изучает правовые условия возобновления кооперативов и те требования, которые предъявлены к правовому регулированию. В ходе этого анализу подвергаются следующие вопросы: оценка кооперативного движения; определение понятия кооператива; принципы функционирования кооперативов; отрасли и формы кооперативов; система и методы правового регулирования; хозяйственная и организационная самостоятельность кооперативов; организация самоуправления в кооперативах; внутреннее регулирование кооперативов; система и деятельность их органов, представляющих интересы; государственная деятельность, связанная с кооперативами. Автор представляет соответствующие взгляды, отражающиеся в специальной литературе, а также свою точку зрения и предложения.

Шандор Вида:

Охрана фабричного клайма, товарной марки и товарного знака по конкурентному праву

Согласно ст 4 Закона № IV 1984 г. о запрете ведения недобросовестной хозяйственной деятельности запрещено использование такой товарной марки, которую можно перепутать с товарной маркой конкурента. Концепция этой статьи соответствует подобным запретительным предписаниям других европейских стран, сводящимся к запрету passing off, сложившемуся в английской судебной практике. В венгерской судебной практике последних 15 лет такие правовые споры выдвигали проблему, которые были связаны с обманчивым характером фабричного клейма или товарной марки, либо же обманчивое рекламирование осуществилось путем использования фабричного клейма или товарной марки. Были и такой случай, когда знак обслуживания или фирменное название оказались обманчивыми. В судебной практике бывало и то, что пришлось решить дело об использовании регламентарно зарегистрированного товарного знака в недопущенных целях и суд вынес решение об аннулировании т. н. плутовского товарного знака (Wegelagerermarke, picary).

Габор Иоббадьи:

Психиатричаская в практика гражанское право

Автор в гражданско-правовом аспекте анализирует положение психиатрического больного, являюшеся специфическим по сравнению с другими больными. Плоказы вается, что специфическое поожение вытскает из единичности и противоречивости понятия психиатрической болезни. Автор занимается также положением родственника, представляющего больного, а также характерными для этой области чертами обязанности врача по сохранению тайны. Автор недосчитывается того, что несмотря на указанные особенности нет номинальной психиатрической ответственности и психиатрической врачебной ошибки. В заключение автор выдвигает предложения по развитию правотворчества и применения права.

Sándor Orbán:

Co-operate renewal and the re-codification of co-operative law

The author deals with the legislative conditions of a general renewal in the economic activities and the organization of the co-operatives on the basis of the experiences of the practice. The main questions which are dealt with in the study are as follows: the general opinion about co-operatives; the definition of the notion of co-operative; the principles of the operation of co-operatives; the branches and forms of co-operatives; the system and the methods of legal regulation; the economic and organizational independence of co-operatives; the self-governing features of co-operatives; the inner regulation of co-operatives; the organization and the activity of the bodies representing co-operative interests; state activity concerning co-operatives.

Sándor Vida:

The protection of trade names and trade marks in competition law

Section 4 of the Act No. IV of 1984 on the prohibition of unfair economic activities prohibits the use of trade names and trade marks which are similar to those of the competitor. The basic idea of this rule is analoguous to the prohibitive rules of other European countries, as well, as to the prohibition of passing off in the common law. In this respect such cases caused problems in the judicial practice in Hungary in the last decade, in which the trade names or trade marks themselves were apt to deceive consumers, or advertising was done in such a manner by the use of trade marks or trade names. There were cases, too, in which service marks were apt to deceive consumers. At last, there was a case, as well, when the court had the regularly registered trade mark cancelled, as it was used for illegal purposes (Wegelagerermarke, piracy).

ÁRA: 55,— Ft

Gábor Jobbágyi:

The practice of psychiatry and the civil law

The study analyzes the special status of the mentally ill among the persons under medical treatment, from the point of view of the civil law. This speciality is the consequence of the particularity and the contradictory nature of the notion of disease in the psychiatry. The study deals with the legal status of the relative acting as the representative of the insane, too, further it points out the characteristic features of the duty of the psychiatrist to keep professional secrets in this field. The study considers the civil law regulation of this field to be mistaken, as there is no special psychiatric civil law responsibility for malpractice. At last the author elaborates proposals for the improvement of the legislation and the jurisdiction.

Sándor Orbán:

Erneuerung in den Genossenschaften, Rekodifikation auf dem Gebiet des Genossenschaftsrechts

Der Autor stellt fest die Notwendigkeit der wirtschaftlichen und organisationellen Erneuerung der Genossenschaften. Auf Grund dieser Feststellung werden die rechtlichen Voraussetzungen einer solchen Erneuerung untersucht. Die wichtigeren Fragen sind die folgenden: die Beurteilung der genossenschaftlichen Bewegung, die Definition des Genossenschaftsbegriffes, die Zweige und die Formen der Genossenschaften, das System und die Methode der rechtlichen Regelung, die wirtschaftliche und organisationelle Selbstständigkeit der Genossenschaften, die Selbstverwaltungsorganisation, die Regelung der innergenossenschaftlichen Verhältnisse, die Struktur und die Tätigkeit der Interessenvertretung, sowie die die Genossenschaften betreffende staatliche Tätigkeit. Es werden die diesbezüglichen Standpünkte der Rechtsliteratur erörtert, sowie die eigenen Meinungen dargelegt.

Sándor Vida:

Unternehmenskennzeichen, Warenbezeichnung und der wettbewerbsrechtliche Schutz der Warenzeichen

Das § 4 des Gesetzes No. IV vom Jahre 1984 über die unlautere Wirtschaftstätigkeit verbietet die Anwendung einer Warenbezeichnung, welche mit der des Mitbewerbers verwechselbar ist. Die Konzeption des Gesetzes stimmt in dieser Hinsicht mit den ähnlichen Verboten anderer europäischer Länder überein, die alle auf das Verbot des angelsächsischen *passing-off* zurückzuführen sind. In der richterlichen Praxis der letzten fünfzehn Jahre verursachten hauptsächlich solche Rechtstreitigkeiten Probleme, bei denen selbst die Warenbezeichnung oder das Unternehmenskennzeichen irreführend war, oder aber wenn die irreführende Reklame durch Anwendung von Unternehmenskennzeichen oder von Warenbezeichnung erfolgte.

Gábor Jobbágyi:

Psychiatrische Praxis und das Zivilrecht

Die Studie untersucht aus zivilrechtlichem Gesichtspunkte die spezifische Lage des psychiatrisch Erkrankten in Zusammenhang mit anderen Krankheiten. Es wird der Widerspruch dargestellt, welcher seinen Grund in der Einzelheit des Krankheitsbegriffes auf dem Gebiet der Psychiatrie hat. Es wird auch die Lage des, den Kranken vertretenden Angehörigen, sowie die Spezifik der Geheimhaltungspflicht des Arztes dargestellt. Die Studie vermisst das Dasein einer spezifischen psychiatrischen Verantwortlichkeit für Kunstfehler. Schliesslich werden Vorschläge für die Kodifikation und für die Rechtsanwendungspraxis erörtert.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 759-011/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató. 86-1158. Szeged, 6720. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI). Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

F/ET

XLI. új évfolyam 6. szám Budapest, 1986. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

TARTALOM

FÖLDVÁRI JÓZSEF
A kriminálpolitika fogalmáról 253

WIENER A. IMRE
Nemzetközi büntetőjog — nemzetközi bűncselekmények 258

TANKA ENDRE
Modernitás és földjogi rendezés 263

CSABA LÁSZLÓ
Időzöki helyzetjelentés a reformfolyamat legújabb szakaszáról 268

BURIÁN LÁSZLÓ
A deliktuális felelősség kapcsoló szabályai az angol nemzetközi magánjogban 278

MOLNÁR IMRE
A társadalmi-gazdasági viszonyok változásainak tükröződése a preklasszikus római jogban 285

MÖSCHEL, WERNHARD
Kizárólagossági megállapodások az Európai Közösség kartelljogában 293

Szemle

VISEGRÁDY ANTAL
A jogszabályok hatékonyságának értelmezési modelljei 298

KECSKÉS LÁSZLÓ
A gazdaságirányítási felelősség kérdéseinek jelentkezése a szovjet jogban 301

Jogirodalom — Jogélet

KIRÁLY MIKLÓS
Beszámoló egy megifjodott könyv vitájáról 304

Prugberger Tamás: A szövetkezetek gazdaságirányítása és állami felügyelete (BENKŐ ANDRÁS) 305

STIPTA ISTVÁN—PAPP GÁBOR
A miskolci jogi kar első tudományos ülésszaka 307

FABÓ TIBOR
Állami immunitás és kárfelelősség — Kecskés László kandidátusi értekezésének vitája 309

Fischer, Horst: Nukleáris fegyverek bevetése az 1949. évi genfi egyezményeket kiegészítő I. Jegyzőkönyv 51. cikkének mérlegén (SZALAYNÉ SÁNDOR ERZSÉBET) 310

СОДЕРЖАНИЕ: *Йожеф Фёльдвари:* Об уголовной политике. — *Имре А. Винер:* Международное уголовное право — международное преступление. — *Эндре Танка:* Современность и урегулирование земельного права. — *Ласло Чаба:* Сводка о положении нового этапа хозяйственной реформы. — *Ласло Буриан:* Соединительные правила деликтной ответственности по английскому международному частному праву. — *Имре Молнар:* Отражение социально-экономических измерений в преклассическом римском праве. — *Вернхард Мёшель:* Соглашения об исключительности по картельному праву Европейского Сообщества. — *Обзор: Антал Вишегради:* Модели толкования эффективности правовых норм. — *Ласло Кечкэш:* Проявление вопросов ответственности за управление хозяйством в советском праве. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Миклош Кирай:* Дискуссия омолодившейся книги. — Пругбергер Тамаш: Управление хозяйством кооперативов и государственный надзор за ним *(Андраш Бенкё).* — *Иштван Штипта—Габор Пап:* Первая научная сессия юридического факультета в г. Мишкольце. — *Тибор Фабо:* Защита кандидатской диссертации Ласло Кечкэша »Государственный иммунитет и ответственность за вред«. — Хорст Фишер: Применение ядерного оружия в свете ст. 51 Протокола № 1 к Женевских соглашений от 1949 г. *(Эржебет Салаи-Шандор).*

INHALT: József Földvári: Über die Kriminalpolitik. — *Imre A. Wiener:* Internationales Strafrecht — internationale Straftaten. — *Endre Tanka:* Modernität und die Kodifikation im Bodenrecht. — *László Csaba:* Lagebericht über die neueste Phase der ungarischen Wirtschaftsreform. — *László Burián:* Die Kollisionsregeln des englischen internationalen Deliktsrechts. — *Imre Molnár:* Die Wiederspiegelung der gesellschaftlich-wirtschaftlichen Verhältnisse im praeklassischen römischen Recht (iuris consultus Alfenus Varus). — *Wernhard Möschel:* Ausschliesslichkeitsbindungen im EG-Kartellrecht. — *Rundschau: Antal Visegrády:* Interpretationsmodelle der Effektivität der Rechtsregel. — *László Kecskés:* Die Erscheinung der Fragen der Verantwortlichkeit der Wirtschaftslenkung im sowjetischen Recht. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben: Miklós Király:* Bericht über die Diskussion eines jünger gewordenen Buches. — Tamás Prugberger: Die Wirtschaftslenkung und die staatliche Aufsicht der Genossenschaften (*András Benkő).* — *István Stipta—Gábor Papp:* Die erste wissenschaftliche Sitzung der Juristischen Fakultät der Universität Miskolc. — *Tibor Fabó:* Staatliche Immunität und Staatshaftung. — Die Diskussion über die Promotionsschrift von László Kecskés. — Horst Fischer: Die Anwendung von Nuklearwaffen im Spiegel des Art. 51. des Ergänzungsprotokolls No. I. zu den Genfer Abkommen von 1949 *(Frau Szalay, Erzsébet Sándor)*

CONTENTS: József Földvári: On criminal policy — *Imre A. Wiener:* International criminal law — international crimes — *Endre Tanka:* Modernization and land law regulation — *László Csaba:* Report about the recent period of the economic reform — *László Burián:* Choice of law rules in the English torts of conflict of laws — *Imre Molnár:* The reflection of the changes in society and economics in preclassical Roman law (Alfenus Varus iuris consultus) — *Wernhard Möschel:* Agreements about franchising in the cartel law of the European Economic Community. *Review. Antal Visegrády:* Interpretation models of the efficiency of legal rules — *László Kecskés:* The beginnings of the questions of liability for economic management in the Soviet law. *Legal literature — legal life. Miklós Király:* Report about a discussion on a revived book — Tamás Prugberger: The economic management of co-operatives and their state supervision *(András Benkő)* — *István Stipta—Gábor Papp:* The first scientific session of the faculty of law in Miskolc — *Tibor Fabó:* State immunity and liability for damages — the discussion of the dissertation of László Kecskés. Horst Fischer: Aplying nuclear weapons on the base of the Protocol No. I. of the Geneva Agreements of 1949 *(Mrs. Szalay, Erzsébet Sándor)*

XLI. új évfolyam 6. szám Budapest, 1986. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYET.
Központi Könyvtára
Telefon: 176–827 Telex: 224186 mkke h.
1828 Budapest 5. Pf.: 489

Földvári József

A kriminálpolitika fogalmáról

1. Ha a XIX. század a büntetőjog dogmatikájának az évszázada volt, és ezen belül is a bűncselekménytan kérdései álltak az érdeklődés előterében, akkor a XX. század a kriminálpolitikai gondolkodás időszaka, amelyben a büntetéstani kérdések játszák a fő szerepet.

Az érdeklődés megváltozásának természetesen megvannak a sajátos okai. Ezek közül az alábbiak érdemelnek kiemelést:

1/ A legalapvetőbb *a bűnözés helyzetének az alakulása* és a vele kapcsolatos felfogás átalakulása.

A múlt században a bűnözés mennyiségi és minőségi szempontból értékelt rosszabbodása új tudományág, a kriminológia kialakulását eredményezte és elősegítette a büntetőjog tudományában a klasszikus iskola felváltását új irányzatokkal.

A bűnözés helyzetének alakulására ma is szinte ugyanazok a tünetek jellemzők, mint egy évszázaddal ezelőtt: a mennyiségi és a minőségi rosszabbodás tünetei. Érthető tehát annak az igénynek a felerősödése, hogy a bűnözéssel szemben hatásosabb fellépésre kerüljön sor.

2/ Másodikként említem annak a meggyőződésnek a kialakulását, mely szerint *a bűnözés befolyásolható jelenség:* lehet rá hatni, mivel az okozatosság törvényei az egyes bűncselekmények elkövetésében is érvényesülnek. A feladat tehát az, hogy feltárjuk az egyes bűnelkövetéseknél szerepet játszott körülményeket, majd ezek megfelelő szintű általánosítása után megkeressük a közömbösítésükre legalkalmasabbnak tűnő eszközöket és módszereket. Ezt követően kerülhet sor annak megvizsgálására, hogyan önthetők mindezek az elképzelések jogi formába. E vonatkozásban számtalan variációs lehetőség képzelhető el, ez azonban nem érinti magát az alapkérdést, azt, hogy a bűnözés befolyásolására — kisebb vagy nagyobb mértékben — a jogi és ezen belül a büntetőjogi eszközök is alkalmasak. Megbocsáthatatlan bűn lenne ezért ezekről az eszközökről lemondani.

3/ A kriminálpolitika előtérbe kerülésénél szerepet játszik az a körülmény is, hogy a XX. században a természettudomány területén — de általában az emberrel foglalkozó tudományok területén is — igazolt *ismereteink olyan mértékben elszaporodtak,* hogy azok alapján reálisan lehet számolni a társadalmi élet egyes jelenségei alakulásának a befolyásolásával. Ma, amikor a fizika, a biológia, a kémia tudománya korábban nem is sejtett hatások előidézésére képes — közöttük sajnos az emberi élet kipusztítására is földünkön —, el kell gondolkodnunk a tudományos eredményeknek a káros társadalmi jelenségek befolyásolására való felhasználásán is.

4/ Végül, de nem utolsósorban, hivatkozunk arra a *világméretű kodifikációs hullámra,*[1] amely szinte az egész XX. századot jellemzi, de a legfigyelemre méltóbb jellegzetességeit a század második felében tapasztalhatjuk. Újabb és újabb törvényhozási kísérleteknek lehettünk tanúi az elmúlt évtizedekben, ami kétségtelenül mutatja a korábbi módszerek eredménytelenségét is. Valószínűleg ez az eredménytelenség is szerepet játszott abban, hogy sok kodifikációs kísérlet később megalapozatlannak, a korábbiakhoz hasonlóan hatástalannak bizonyult. De éppen az ilyen eredménytelen próbálkozások segítették elő a kriminálpolitikai kérdések iránti érdeklődés erősödését, e tudományág intenzívebb fejlesztésének igényét.

2. De mit is értünk kriminálpolitikán? Hogyan határozhatjuk meg ennek az ismeretrendszernek a fogalmát?

Előre kell bocsátanunk, hogy a pontos és egyértelmű fogalommeghatározásra már csak amiatt is szükség van, mivel még napjainkban is találkozhatunk eltérő megfogalmazással.

Feladatunkat megkönnyíti az, ha röviden áttekintjük a *kriminálpolitika fejlődésvonalát.*

Kriminálpolitikát tulajdonképpen azóta folytatnak az egyes államok, amióta büntetőjogi eszközöket alkalmaznak a bűncselekményt elkövető személyekkel szemben. E nem tudatos kriminálpolitika után a XVIII. században találkozunk tudatos kriminálpolitikával, vagyis a bűnelkövetések csökkentésére, megakadályozására, leküzdésére irányuló tudatos törek-

---

Földvári József tanszékvezető egyetemi tanár, JPT Állam- és Jogtudományi Kar (Pécs).

[1] Vö.: Hans—Heinrich *Jescheck:* Die Bedeutung der Rechtsvergleichung für die Strafrechtsreform. Festschrift für Bockelmann, 1979. 133. old.

vésekkel. A büntetőjog alkalmazásának meghatározott, jövőben elérendő célja van: a megtorlást felváltja a célbüntetés. És itt megint csak eljutunk a determinizmus eszmevilágának elterjedéséhez, annak elismeréséhez, hogy az emberi magatartás kialakulásában és lefolyásában is érvényesülnek az okozatosság törvényei.

Közismert, hogy a kriminálpolitika kifejezést 1800 körül kezdik használni.[2] Ebben az időszakban azonban mai értelemben vett kriminálpolitikáról alig lehet beszélni. A bűnelkövetésekre történő büntetőjogi reagálás — reagálás volt a szó legszorosabb értelmében, hiszen a jogalkalmazót a megtorlásra való törekvés vezette. Ilyen múltba néző szemlélet érvényesült a büntetőjogi felelősség érvényesítésénél.

Jövőre irányuló tudatos szemlélet érvényesítése csak a század későbbi évtizedeire volt jellemző. Az ilyen szemlélet térhódítása a kriminológiai irányzatok elterjedésével párhuzamosan ment végbe. *Ihering*nek a jogot általában jellemző célgondolatát *Liszt* — és a legnagyobb mértékben általa befolyásolt és irányított Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület — terjesztette el a büntetőjogban.[3]

Ebben az időszakban már nem annyira azt vitatták, van-e a büntetés alkalmazásának a jövőben elérendő valamilyen célja — ez a későbbi évtizedekben már általánosan elfogadottá vált. Véleményeltérések és viták már abban a kérdésben folytak, *mi* ez a cél.

Kezdetben — még *Feuerbach*ra visszavezethetően — a társadalom tagjainak az elrettentését célozták a büntetés alkalmazásával (generálprevenció), később, *Liszt* hatására, a bűnelkövetőre történő „individualizáló ráhatás" (speciálprevenció) vált uralkodó gondolattá.

Az eszmék harca, a kriminálpolitikai koncepciók megmérettetése kétségtelenül az ún. büntetőjogi iskolák múlt században folyt harcában történt meg. Ekkor a klasszikus iskola merev dogmatizmusát, a megtorlás gondolatán nyugvó büntetési rendszerét fokozatosan, de feltartóztathatatlanul felváltották a kriminológiai irányzatok reálisabbnak tűnő — és éppen ezért több sikert igérő — koncepciói.

A bűnözés helyzetében azonban ezt követően sem következett be alapvető változás.

Ennek szükségszerű következménye volt az olyan nézetek kialakulása és elterjedése, amelyek a bűnelkövetőket a társadalom áldozatainak tekintették. A bűnös tehát nem annyira az egyes bűnelkövető, hanem maga a társadalom, amely tagjainak egyre nagyobb számát teszi bűnözővé. Ilyen körülmények között a hagyományos büntetőjogi intézmények aligha alkalmasak a bűnözés csökkentésére. Terjednek a büntetőjogi intézmények felváltására irányuló törekvések. Még a korábban szentnek és sérthetetlennek tartott bűnösség helyére is új intézményt: a tettes veszélyes állapotának fogalmát akarták állítani. Büntetés helyett javító-, gyógyító-, biztonsági intézkedésekről beszélnek. A feladat most már nem egy *jobb büntetőjog* alkotása, hanem *valami jobbnak* az alkotása, *mint a büntetőjog.*[4]

Természetesen e törekvések nem maradtak meg az elmélet szintjén: törvényhozási kísérletek is történtek a büntetőjog „jogiatlanítására", a büntetőjognak mással történő felváltására. Kétségtelen, hogy e kísérletek közül a jelen század középső időszakában jelentkezetteket kísérte a legnagyobb figyelem, különösen a skandináv államok kriminálpolitikáját övezte élénk érdeklődés.

Kiemelésre kívánkozik kérdésünk vonatkozásában a svéd kriminálpolitika alakulása, amelynek hatása alól az egyébként komoly hazai hagyományokkal rendelkező Német Szövetségi Köztársaság kriminálpolitikusai sem tudták magukat kivonni.[5] Már a jelen század első felében, pontosan szólva 1934-ben adta ki az akkori svéd igazságügyminiszter a híressé vált jelszót: *népteleníitsétek el a börtönöket!* E próbálkozások teljesedtek ki századunk 50-es, 60-as éveiben, hogy már a 70-es években bekövetkezzék a csalódás, a kiábrándulás is.

Hazánkat szerencsére elkerülték a szélsőséges, a radikális irányzatok. A jelenleg hatályos Büntető Törvénykönyvünk előkészítési munkálatai is már a kijózanodás utáni időszakra esnek. Így nem volt szükség 180°-os fordulatra a fent idézett *Radbruchi* jelszó módosításához: *büntetőjogot, de jobbat!*

Egy jobb büntetőjog megalkotásának, majd sikeres alkalmazásának azonban elengedhetetlen feltétele a bűnözés tényleges helyzetének, alakulásának, elősegítő körülményeinek ismerete, tudományos elemzése és ennek alapján egy reális célokat kitűző kriminálpolitika kidolgozása, e kriminálpolitikai koncepcióknak a büntető törvényben és a büntető jogalkalmazásban történő realizálása.

3. A kriminálpolitika *lényegének a feltárásához, fogalmának a meghatározásához* a szó etimológiai értelmezésével juthatunk a legegyszerűbben el.

A szó összetett jellege mutatja, hogy a szóban forgó tudományág egyrészről kriminál*politika,* másrészről *kriminál*politika.

„Tudományág" — mondjuk. Igen, *tudományág* a kriminálpolitika, amikor mint „ismeretrendszert" vizsgáljuk. De *gyakorlat* is a kriminálpolitika, gyakorlati tevékenység, amelyet az arra hivatottak meghatározott célkitűzések megvalósítása végett folytatnak.

A kriminálpolitika legalapvetőbb jellemzője tehát a két vonatkozásban is megmutatkozó *Janusarca:*

— egyrészről tudományág — másrészről gyakorlat;

— egyrészről politikai jellegű — másrészről kriminális jellegű.

A félreértések elkerülése végett megemlítjük, hogy a továbbiakban a kriminálpolitikát mint tudományágat vizsgáljuk. Arra törekszünk, hogy kidolgozzuk, feltárjuk azokat az elvi tételeket, amelyek egy kriminálpolitikai gyakorlat alapját képezhetik.

---

[2] *Kaiser—Kerner—Sach—Schellhoss:* Kleines Kriminologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1985. 249. old.

[3] *Ihering:* Der Zweck im Recht. Leipzig, 1883., amelynek a mottója: Der Zweck ist der Schöpfer des ganzen Rechts; *Liszt:* Der Zweckgedanke im Strafrecht, Marburger Universitätsprogramm 1882. Strafrechtliche Aufsätze und Vorträge. Berlin, 1905. I. k. 126—179. old.

[4] Gustav *Radbruch:* Rechtsphilosophie. Stuttgart, 1950. 269. old.

[5] Vö.: Hans—Heinrich *Jescheck:* Der Einfluss der neuren schwedischen Kriminalpolitik auf die deutsche Strafrechtsreform. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft. 1978. 777—803. old.

Az elmondottakból levonható első következtetésünk az, mely szerint a kriminálpolitika *az állam általános politikájának az a része, amelyik a kriminalitással, a bűnözéssel kapcsolatos.*

E meghatározás két kérdés tisztázását teszi szükségessé, az egyik: mi a politika, a másik: meddig terjed „a bűnözéssel kapcsolatos rész".

Nem a jelen tanulmány feladata a politika fogalmának eredeti meghatározása, sem az egyes politikafogalmak áttekintése és értékelése.

A különböző fogalom-meghatározások egyébként abban megegyeznek, hogy a politika lényegét az államhatalom tudatos tevékenységében látják,[6] amelynek alapvető célja a társadalmi együttélés biztosítása.

Kétségtelen, hogy a bűnözés olyan jelenség, amely zavarja annak a társadalmi együttélésnek a rendjét, amelynek biztosítása éppen az államhatalom alapvető feladata. Feladata tehát az is, hogy alapvető törekvéseivel összhangban kidolgozza és érvényesítse a bűnözés elleni harc elvi és módszertani koncepcióját is.

A kriminálpolitika tudománya ezek szerint *azoknak az ismereteknek a rendszere, amelyek alapján szervezheti az államhatalom a bűnözés elleni küzdelmet, meghatározván e küzdelem eszközeit, ezen eszközök alkalmazásának feltételeit és módjait, összhangban az általános politikai célkitűzésekkel.*

Aligha vitatható, hogy egy ilyen ismeretrendszer feltétele egy tudományos előrelátást tükröző kriminálpolitikai gyakorlatnak. Viszont az sem kétséges, hogy a szóban forgó ismeretrendszer ma még távolról sem képes betölteni azt a szerepet, amelyet méltán várhatnánk. A jelen munka szerény hozzájárulás kíván lenni a kriminálpolitika tudományának felépítéséhez.

A bűnözés is, az ellene folytatott küzdelem is összetett és szerteágazó jelenség; kérdés, meddig terjed a kriminálpolitika területe?

A legszembetűnőbb ellentét abban a vonatkozásban állapítható meg, hogy egyesek korlátozzák a kriminálpolitikát a törvényhozásra, mások idevonják a jogalkalmazás körét is.

De a törvényhozáson belül is elkülöníthetők a bűnözés csökkentését célzó intézkedésektől azok az eljárások, amelyek célja közvetlenül nem a bűnözés csökkentése ugyan, de az ilyen jellegű hatásuk általánosan feltételezett.

A korábban már hivatkozott *Feuerbach* lényegében a törvényhozásra korlátozta a kriminálpolitikát, amikor azt „törvényhozói államb ölcsességnek" nevezte.[7]

Napjainkban a legelterjedtebbnek tűnő felfogást *Jescheck* úgy fogalmazta meg, hogy szerinte „a kriminálpolitika azzal a kérdéssel foglalkozik, hogyan alakítható a büntetőjog a legcélszerűbben, hogy társadalomvédelmi feladatát teljesíthesse".[8]

A súlypont tehát *Jescheck*nél is a törvényhozó tevékenységen van, érthető, hogy a legtöbb szerző a kriminálpolitikát szinte a büntetőjogi reformokhoz köti.[9] Ez érthető, hiszen a bűnözés elleni küzdelem legfontosabb jogi eszközeinek, alkalmazásuk feltételeinek a meghatározása alapvetően a büntető kódexekben történik. Minden kódex megalkotása — vagy módosítása — során éppen a kriminálpolitikai koncepciók ütközése a legszembetűnőbb.

Nem tekinthető azonban az sem véletlennek, hogy a tőkés államok vezető büntetőjogászai és kriminológusai vagy teljesen kizárják a kriminálpolitika köréből a jogalkalmazás területét, vagy rendkívül szűkre szabják az itteni érvényesülési kört.

A magyarázat: a bírói függetlenség varázsszava! A bírói függetlenség elvének a megsértését látnák abban, ha az államhatalom meghatározná a jogalkalmazásban érvényesíteni kívánt jogpolitikai elveket.

Hazánkban sohasem vitatta senki sem azt, hogy a kriminálpolitika felöleli a törvényhozás területét is és a jogalkalmazásét is. Talán az sem véletlen, hogy éppen a jogalkalmazás jogpolitikai elveit rögzítette előbb magas szintű jogforrás.[10]

De hogyan is korlátozhatnánk a kriminálpolitikát a törvényhozásra? Hogyan azonosíthatnánk azt a „törvényhozói államb ölcsességgel"? És hogyan alakulna a „jogalkalmazói államb ölcsesség"? Ez nem olyan államhatalmi tevékenység, amely éppen úgy a társadalmi együttélés biztosítására hivatott, mint a törvényhozói tevékenység? Úgy hisszük a válasz aligha kétséges!

Állásfoglalásunkat a törvényhozói és a jogalkalmazói tevékenység funkcionális összekapcsolódására alapozzuk.

A társadalmi együttélés biztosítása csak e két fajta tevékenység tudatos csatlakoztatásával történhet meg. Nem térhet el e két tevékenység egymástól alapvetően a céljukban. Magától értetődik, hogy közvetlen céljuk — és különösen módszerük — eltérhet egymástól. De az alapvető célkitűzés egysége funkcionális összefüggést teremt e két tevékenység között. A jogalkalmazó tevékenysége sem mentes valamilyen tudatos kriminálpolitikai elképzeléstől.

Annyiban igazat adunk *Zipf*nek, hogy a kriminálpolitikai koncepciók a jogalkalmazásban korlátozottabban érvényesülhetnek.[11] De a korlátokat azok a jogszabályok alkotják, amelyeket a törvényhozó ugyanezeknek a célkitűzéseknek a megvalósítása végett alkotott. A törvényhozó akaratának a megvalósítása tehát csak e kriminálpolitikai koncepciók figyelembevételével történhet meg.

De találunk felfogásbeli eltérést abban a kérdésben is, meddig terjed a kriminálpolitika: korlátozódik-e az a jogalkotás (és szerintünk a jogalkalmazás) területére, avagy kiterjed az a nem büntetőjogi eszközökkel vívott küzdelemre is?

Véleményünk szerint *célszerű a kriminálpolitikát korlátozni a büntetőjogi eszközökkel vívott küzdelem területére.*

---

[6] Szotáczki szerint „az államhatalom felépítésében, vezetésében és gyakorlásának módjában megnyilvánuló és — másrészről — mindezek befolyásolására törekvő tudatos emberi tevékenység". *Szotáczki* Mihály: A marxista párt helye és szerepe a szocialista társadalom politikai rendszerében. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jubileumi Évkönyve. Pécs, 1975. 204. old.

[7] Anselm *Feuerbach:* Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen peinlichen Rechts. 1847. 40. old.

[8] Hans—Heinrich *Jescheck:* Lehrbuch des Strafrechts. Berlin, 1978. 16. old.

[9] Így Hans *Göppinger:* Kriminologie. München, 1971. 16. old., de *Kaiser* is: Kriminoligie. Heidelberg—Karlsruhe, 1981. 25. old.

[10] Az Elnöki Tanács 14/1973. sz. határozata a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről. Magyar Közlöny, 39. sz. 1973. június 7.

[11] Heinz *Zipf:* Kriminalpolitik. Heidelberg—Karlsruhe, 1980. 7. old.

Aligha vitatható ugyan, hogy a bűnözés csökkentése nem büntetőjogi eszközökkel nagyobb sikerrel történhet, mint a büntetőjogiak alkalmazásával. Hiszen önmagában a társadalmi rendszer mikénti kiépítése is kedvezhet, illetve gátolhatja a bűnözés alakulását. De hivatkozhatunk gazdaságpolitikai, szociálpolitikai döntésekre is, amelyek szintén hatással lehetnek a bűnözésre. Aligha lenne azonban helyes ezeket is a kriminálpolitikába foglalni. Még abban az esetben sem, ha az ilyen jellegű döntések meghozatalánál az illetékes államhatalmi szervek figyelmét nem kerülték el a bűnözés alakulásánál várható hatások. A lakosság jobb életkörülményeinek biztosítását, a kedvezőbb lakáshelyzet megteremtését, a kulturális színvonal emelését célzó intézkedések nem kerülnek át a kriminálpolitika területére csak azért, mivel hatásuk megmutatkozhat a bűnözés alakulásában is. A magunk részéről tehát *korlátozzuk a kriminálpolitikát a bűnözés ellen büntetőjogi eszközökkel vívott küzdelemre, de e vonatkozásban ide soroljuk a törvényhozó és a jogalkalmazó tevékenységet egyaránt.*

4. Röviden érintjük a *kriminálpolitika tudománya önállóságának* kérdését is. Az a nagyon kevés irodalmi megnyilatkozás, amely a hazai irodalomban megjelent, e vonatkozásban tagadó jellegű. *Szalay* József, *Horváth* Tibor, *Vermes* Miklós egyaránt tagadják a kriminálpolitika önálló tudományági jellegét.[12] Az elutasítás indoka mindegyik esetben az önálló tárgy és a feldolgozási nézőpont hiánya.

Lényegében ezt az álláspontot foglalta el a jelen sorok szerzője is a Kriminológiai alapismeretek című tankönyvben.[13]

Érdemben nehéz lenne vitatni a vázolt felfogások helyességét. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy az e körbe vágó ismereteink egyre gyarapodnak. Nincs messze az az idő — ha éppenséggel már nem érkezett el! —, amikor ismereteinket képesek leszünk rendszerbe is foglalni. Az ismeretek rendszerbe foglalása pedig nagy lépést jelentene diszciplínánk önállósodásának útján.

Kérdésünk vonatkozásában nem hagyható figyelmen kívül a tudományok világában — és bennünket itt elsősorban a bűnügyi tudományok érdekelnek — végbemenő fejlődés. Századunk az egyes tudományok szétrobbanásának, speciális tudományágak kialakulásának az évszázada. Ismereteink rohamos növekedése, újabb és újabb kutatási eredmények megszületése szétfeszíti a korábban egységes tudományágak kereteit: egyre több ismeretrendszer kerül ki az „anyatudomány" köréből és válik önálló tudományággá.

Lényegében ez történt a bűnügyi tudományok területén is. A korábban egységes büntetőjog-tudomány mellett önállóságot ért el a kriminológia, a kriminalisztika is, mely tudományágakat azonban a cél azonossága egy magasabb egységbe, rendszerbe foglalja.

Úgy vélem, a fejlődés ilyen szakaszában van a kriminálpolitika is. A kriminálpolitika már ma sem csak gyakorlat: olyan gyakorlat, amelynek tudományos alapjai vannak. Ezek az elméleti alapok lassan rendeződnek és relatív önállóságot mutatva foglalnak helyet a bűnügyi tudományok rendszerében.

5. Az elmondottak alapján próbáljuk meg tisztázni a kriminálpolitikának *egyes tudományágakhoz való viszonyát és jelöljük meg helyét* egyrészt a politikai tudományok, másrészt a bűnügyi tudományok rendszerében.

A feladat első része tűnik egyszerűbbnek, bár nem kevés problémával találjuk magunkat itt is szemben.

Azt már fentebb láttuk, hogy a kriminálpolitika része az állam általános politikájának: alaptételei, célkitűzései ezért csak ez utóbbira figyelemmel határozhatók meg. A politika speciális területe tartozik a kriminálpolitikához, amelynek további érintkezési pontjai vannak más speciális politikákkal. Ezek közül talán a legszorosabb a kapcsolat a *szociológiával* és a *szociálpolitikával.*

A szociológia is foglalkozik a bünözéssel kapcsolatos kérdésekkel, de szélesebb spektrumban: a szociológia foglalkozik általában az ún. *deviáns magatartásokkal*, tehát a társadalmilag elvárttól eltérő viselkedési formákkal, amelyek közé soroljuk a bűncselekménynek minősülő cselekményeket is. Nyilvánvaló, hogy a szociológia sok segítséget adhat a bűnöző viselkedési formák kialakulásának a megmagyarázásához is, akkor, amikor a deviáns magatartások létrejöttének okait, körülményeit próbálja feltárni.

Aligha lenne célszerű és lehetséges a szóban forgó két tudományterület merev szétválasztása. Egyrészről ugyanis a kriminálpolitika körében sem hagyhatók teljesen figyelmen kívül a bűncselekménynek nem — vagy *még* nem — minősülő deviáns cselekmények, másrészről a szociológia sem zárhatja ki vizsgálódási köréből a bűnöző viselkedési formákat. A két tudomány itt is csak együttműködve, egymás eredményeit felhasználva járulhat hozzá a valóság e szegmentumának jobb megismeréséhez.

Ami a *szociálpolitikával* való összefüggést illeti, ez adódik a társadalmi jelenségeknek a bűnözésben játszott szerepéből. De ahogy a társadalmi életben jelentkező ellentmondások vizsgálatát sem igényelheti a kriminálpolitika magának, elvonva azt a szociológiától, ugyanigy nem sorolható a szociális problémák vizsgálata a kriminálpolitika körébe, jóllehet ezek kriminogén hatásai aligha vitathatók. Ha van is némi túlzás abban a *Liszt*-i kijelentésben, mely szerint a *legjobb kriminálpolitika a jó szociálpolitika,* mégsem a kriminálpolitika irányítóira és művelőire vár a szociális problémák megoldása. A kriminálpolitikával foglalkozó csak felhívhatja a figyelmet a kriminogén hatású szociális problémákra, de ezek megoldása csak a szociálpolitika keretében mehet végbe.

Úgy gondoljuk, szükséges még egy megjegyzés az általános politika és kriminálpolitika közötti összefüggés vonatkozásában.

A kettő között ugyanis van még egy összekötő kapocs is, és pedig a *jogpolitika.* Az általános politika célkitűzései először egy általános jogpolitikai koncepció kialakítását eredményezhetik. A jogrendszer ugyanis egy *egységes* rendszer is, amelynek mindenekelőtt van egy olyan célja, amelyet valamennyi jogágnak szolgálnia kell: ez a cél a társadalmi együttélés

[12] *Szalay* József: Büntetőpolitika és büntető ítélkezés. Magyar Jog, 1959. 10. sz. 291. old. *Horváth* Tibor: A szocialista állam büntetőpolitikájának alkotó tényezői. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, Bp. 1960. 426. old. *Vermes* Miklós: A kriminológia alapkérdései. Bp. 1971. 160. old.

[13] *Vigh—Földvári:* Kriminológiai alapismeretek. Bp. 1982. 29. old.

biztosítása jogszabályok alkotásával és alkalmazásával. A kriminálpolitika is erre törekszik, a rá jellemző, lényéből fakadó eszközeivel.

A jogpolitika egységesítő funkcióját szükségesnek tartjuk külön is hangsúlyozni azért, hogy ezzel is felhívjuk a figyelmet a jogrendszer egységességére és arra, hogy a jogi felelősség rendszerének a kiépítésénél valamennyi felelősségi forma csak a többire tekintettel alakítható ki. A büntetőjogi felelősség csak egyike a jogi felelősségi formáknak, egyike és nem is feltétlenül a legfontosabbika. Általános jogpolitikai feladat az egyes felelősségi formák egymáshoz kapcsolódó rendszerének a kialakítása meghatározott rendszerező elvek segítségével.

Mindezek alapján a jogpolitika lényegéről összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy e körben arról van szó, *milyen társadalmi célok milyen jogi eszközökkel érhetők el.*[14]

A kriminálpolitikának *az egyéb bűnügyi tudományokhoz* való viszonyának kérdésében tulajdonképpen csak a közelmúltban tisztult ki a kép. Korábban sem a kriminológiához, sem a büntetőjog-tudományhoz való viszony kérdésében nem sikerült mindenki által elfogadható álláspontot kialakítani.

A kérdés megoldásához e tudományágak funkciójából kell kiindulni:

A kriminológia feladata — általánosan elfogadott felfogás szerint — a bűnözés helyzetének, alakulásának reális számbavétele, okainak feltárása, az ellene folytatott küzdelem eszközeinek vizsgálata.

Természetes, hogy a kriminológiai vizsgálatok nem öncélúan folynak. A feltárt adatokból le kell vonni a megfelelő következtetéseket és meg kell tenni a szükséges intézkedéseket. A jövőre irányuló e feladat-meghatározás elengedhetetlen feltétele megbízható, igazolt ismeretek birtoklása arról, *mi van* — ezt követően dönthető el — *mi legyen.* Az első megállapítása a kriminológia, a második a kriminálpolitika feladata.

A kriminálpolitika feltételezi tehát a megbízható ismereteket a bűnözésről, a bűnelkövetőkről, a sértettekről, a büntetőjogi eszközök hatékonyságáról. Sikert igérő kriminálpolitika kialakításához azonban ez távolról sem elég: az eddigiek tulajdonképpen a *„kriminál-"* jellegnek felelnek meg. A kriminálpolitika kialakítása igényli ezért az általános politikai célkitűzések, módszerek, az egyes ágazati politikai koncepciók (szociál-, gazdaság-, kultúr- stb. politikai elképzelések) ismeretét éppen úgy, mint az egyes célkitűzések realitását. A realizmus igénye ugyanis a kriminálpolitika szempontjából is alapvető jelentőségű. Kriminálpolitikát is csak a valóság talaján, a fennálló és a várható lehetőségek figyelembevételével szabad kidolgozni és folytatni.

Az elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy *a kriminológia szolgáltatja a kriminálpolitika számára az alapvető ismereteket,* amelyek értékelése alapján — az össztársadalmi-politikai célkitűzésekkel összhangban — dolgozható ki olyan kriminálpolitikai koncepció, amelynek megvalósításától reálisan várható eredmény a bűnözés csökkentéséért folytatott küzdelemben.

[14] Heinz *Zipf:* i.m. 6. old.

És itt jutnak el a kriminálpolitika és a büntetőjog-tudomány közötti kapcsolat tisztázásához.

A kriminálpolitika kidolgozza ugyan az elérendő célokat, a feladatokat, de ezeket nem csak jogi formákba kell önteni, de bele kell ágyazni egy jogdogmatikai rendszerbe is. Csak olyan kriminálpolitikai célkitűzéseket kívánatos jogszabályba önteni, amelyek dogmatikailag is képviselhetők, beágyazhatók a dogmatika rendszerébe is. A jogdogmatikailag elfogadhatatlan feladatok jogi megfogalmazása aligha menne át a jogalkalmazásba, a joggyakorlatba.

A büntetőjog-tudomány dogmatikai rendszere lehet tehát korlátozó hatású a kriminálpolitikai elképzelések realizálására. Az első feladata a büntetőjog tudományának tehát a kriminálpolitikai elképzelések értékelése dogmatikai szempontból.

A tárgyalt összefüggés nem tekinthető azonban „egyirányú utcának"; a dogmatika nem csak gátolja a kriminálpolitikai elképzelések megvalósulását, hanem azok hatására maga is változik, gazdagodik — kisebb-nagyobb mértékben átalakul, módosul.

A büntetőjog-tudomány következő feladata a szükséges jogszabály-változások előkészítése. Nem véletlen az, hogy a jogszabály-alkotások előkészítésének időszakában mennyire fellendül a tudományos érdeklődés, mennyire megszaporodnak az irodalmi megnyilatkozások. Csak az ilyen széles körben lezajló véleménycsere segítheti elő az egyébként elképzelhető lehetőségek közül a legcélravezetőbb megoldás megtalálását.

Mindezek lezárásaképpen kerülhet sor a kriminálpolitikai célkitűzéseknek a jogalkalmazásban történő realizálására, az elméleti koncepciók gyakorlatba történő átültetésére.

Elgondolkodtató Marc *Ancel* témánkkal összefüggésben tett megállapítása: „a bűncselekmény modern tudománya a valóságban három főágból tevődik össze: a kriminológiából, amely valamennyi nézőpontja alatt vizsgálja a bűnözés jelenségét, a büntetőjogból, amely magyarázza és alkalmazza azokat a pozitív előírásokat, amelyekkel a társadalom szembeszáll e jelenséggel, és végül a kriminálpolitikából, ami művészet és tudomány is egyszerre, amelynek gyakorlati feladata végső soron az, hogy lehetővé tegye a pozitív törvényi rendelkezések legjobb megfogalmazását, hogy ily módon megfelelő irányvonalat adjon a törvényhozónak, akinek a törvényt kell alkotnia, a bírónak, akinek azt alkalmaznia kell, valamint a végrehajtási apparátusnak, amelynek a bírói ítéletet a valóságba kell átültetni."[15]

Világos tehát, hogy a kriminológia, a kriminálpolitika és a büntetőjog-tudomány — ismerjük el vagy tagadjuk ezek önálló tudományági jellegét — csak egymással a legszorosabb összefüggésben fejlődhet és töltheti be társadalmi rendeltetését. Látnunk kell tehát azt a *funkcionális egységet,* amelyet e három tudományág alkot. Egyetértünk *Zipf*-fel, aki az alábbiakra hívta fel a figyelmet: „A büntetőjog kriminológia nélkül életidegen; a kriminológiának büntetőjog nélkül nincs szilárd tárgya és vonatkoztatási pontja; a büntetőjog kriminálpolitika nélkül megmereve-

[15] Marc *Ancel:* Die neue Sozialverteidigung. Stuttgart, 1970. 5. old.

dik; a kriminálpolitikának a büntetőjogi lehetőségek ismerete nélkül hiányzik az az alap, amelyen felépíthető; a kriminálpolitika kriminológia nélkül légüres térben mozog; a kriminológia kriminálpolitikai perspektívák nélkül a puszta ténygyűjtés veszélyébe kerül."[16]

Így jutunk el az uralkodónak tekinthető felfogással ahhoz a belátáshoz, hogy *a kriminálpolitika közvetítő funkciót tölt be a kriminológia és a büntetőjogtudomány között. Zipf*-fel együtt ebben látjuk relatív önállóságának az alapját is, a kriminológia eredményei ilyen közvetítéssel kerülnek be a büntetőjog rendszerébe: elméletébe és gyakorlatába. Csak az ilyen együttműködéstől várható némi eredmény a bűnözés elleni küzdelem büntetőjogi eszközeinek alkalmazása terén.

[16] Heinz *Zipf:* i.m. 15. old.

Wiener A. Imre

Nemzetközi büntetőjog — nemzetközi bűncselekmények

1. Jogirodalmunk nem bővelkedik a nemzetközi büntetőjog elméleti kérdéseit tárgyaló munkákban. Az utóbbi időben felmerült gyakorlati problémák ösztönözték azokat az írásokat, amelyek az elmúlt években elsősorban a Belügyi Szemle hasábjain megjelentek.[1] Ezek némelyike — az elméleti alapvetésre vonatkozó mai hazai büntetőjogi irodalom hiányában — kénytelen volt saját maga fogalom-meghatározásokat adni. E meghatározások elsősorban nem a nemzetközi büntetőjogra, hanem a nemzetközi bűnözés, nemzetközi és nemzetközi jellegű bűncselekmények fogalmára vonatkoztak (amelyekre később térek vissza). Nem tárgyalták viszont azt az elméleti kérdést — nem is lehetett feladatuk —, hogy mit takar a nemzetközi büntetőjog fogalma. Ahhoz viszont, hogy valamely tudományterületen behatóbb tanulmányokat lehessen folytatni, elengedhetetlen az alapvető fogalmi kérdések tisztázása.

Már elöljáróban ki kell emelni, hogy amennyire egyetértés alakult ki a jogtudományban arra nézve, hogy mit kell a büntetőjog és a nemzetközi jog alatt érteni, annyira eltérnek a nézetek — nem itthon, hanem a külföldi irodalomban — a tekintetben, hogy mi is az a nemzetközi büntetőjog. Az eltérések részben koncepcionálisak, részben nyelviek. E tanulmánynak nem célja a különféle koncepciók részletezése és kritikája. Célja csupán annyi, hogy a további vizsgálódáshoz kialakítsa azt a fogalmi rendszert, amelyet a nemzetközi büntetőjog tanulmányozása során használhatónak tartok. A fogalmi rendszer mögött természetesen koncepció húzódik meg, s egy monográfia végén a koncepció tudományos konklúzió lehetne. Enélkül csupán hipotézis, amely igazolást igényel, de úgy vélem, még hipotézis szintjén sem felesleges — talán vitát kiváltó hatása miatt — közreadni.

2. Büntetőjogi irodalmunkban alig több, mint fél évszázada megjelent egy monográfia, amelyben a következőket olvashatjuk: „A nemzetközi büntetőjog azoknak az általános elveknek az összeségét foglalja magában, amelyeket az államoknak a büntetőhatalom gyakorlásánál arra való tekintettel kell szem előtt tartaniok, hogy a büntetőhatalmat nem elszigetelten, hanem az államok közösségében élve és egymás segítségére utalva gyakorolják. A nemzetközi büntetőjog útmutatást nyújt abban a tekintetben is, hogy a nemzetek közössége részéről általánosan elfogadott elvek keretén belül az egyes államoknak milyen megoldási módok állanak rendelkezésükre az anyagi és alaki büntetőjog nemzetközi vonatkozásainak szabályozásánál. A nemzetközi büntetőjog ehhez képest az összes államokat kötelező általános elvek meghatározásán kívül kiterjeszkedik az egyes nemzeti törvényhozások tételes rendelkezéseinek az ismertetésére abból a szempontból, hogy azok büntetőtörvényeiknek hatályát mely személyek által és mely területen elkövetett cselekményekre terjesztik ki, az idegen büntetőtörvényeket és azok értelmében hozott büntetőbírói intézkedéseket belföldön is mily mértékben fogadják el irányadónak, a büntető-jogszabályok tartalma szempontjából mily mértékben tesznek eleget nemzetközi jogi kötelezettségeiknek és a nemzetek közötti szolidaritás követelményeinek és végül, hogy egymást mily mértékben segítik a büntetőhatalom gyakorlásában."[2]

Majdnem fél évszázaddal később az Állam- és Jogtudományi Enciklopédia közöl olyan meghatározást, amelyet egy nem publikált monografikus feldolgozás konklúziójának is tekinthetünk. Ez a meghatározás azt mondja, hogy a nemzetközi büntetőjog fogalmában bizonyos ellentmondás tükröződik. Az ellentmondást a büntetőjog imperatív jellegére és a nemzetközi együttműködés kívánalmára vezeti vissza, majd így folytatja: „A büntetőjog imperatív jellege ellenére a büntető igazságszolgáltatás területén is kialakul és a fejlődés során mindinkább elmélyül az államok közötti együttműködés. Ezen az együttműködésen alapul a nemzetközi büntetőjog fogalma. Ez a fogalom kettős értelmű. Egyrészt azokat a belső szabályokat fejezi ki, amelyek a külföldi elemeket tartalmazó tényállások és helyzetek megoldására irányulnak a büntetőjog körében. Az ilyen szabályok lehetnek kizárólag a belső jog szabályai, de alapulhatnak nemzetközi szerződéseken. Másrészt a nemzetközi

Wiener A. Imre tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] A Belügyi Szemlében az utóbbi években megjelent cikkek közül lásd: *Diós* Erzsébet: Az idegenforgalom jogi útvesztői. 1983. 7. sz.; *Balla* Zoltán: A menedékjog intézménye a szocialista törvényesség tükrében. 1984. 2. sz.; *Siklói* György: A nemzetközi bűnözés időszerű kérdései. 1984. 4. sz.; *Zsiga* József: A nemzetközi bűnözés elleni harc időszerű kérdései. 1984. 9. sz.; *Orbán* Sándor: Külföldi állampolgárok közútjainkon. 1985. 9. sz.; *Lányi* Tamás és *Vasák* Dóra: A nemzetközi bűnözés és a törvényesség. 1985. 11. sz.; *Polt* Péter: Az Európa Tanács és a bűnözés. 1985. 11. sz.

[2] *Szondy* Viktor: Nemzetközi büntetőjog. I. köt. Centrum Kiadó, Bp. 1933. 7. old.

büntetőjog magában foglalja a büntetőjog körébe tartozó nemzetközi szabályokat."[3]

A nemzetközi bűncselekmények joga cím alatt pedig a következőket találjuk: „A nemzetközi büntetőjognak a nemzetközi bűncselekmények kérdéseit tárgyaló része a jellegénél fogva minőségileg különbözik az úgynevezett hagyományos nemzetközi büntetőjogtól. Ez a minőségi különbség abban van, hogy az itt tárgyalt bűncselekményeket közvetlenül a nemzetközi jog szabályai nyilvánítják bűncselekményekké. Éppen ezért a nemzetközi bűncselekményeket úgy határozhatjuk meg, mint közvetlenül a nemzetközi jog szabályai alapján büntetőjogilag büntetendő cselekményeket."[4]

A két szerző felfogása közötti különbség mögött nagyon jelentős történelmi változás húzódik meg. A tudomány művelői már több, mint fél évszázaddal ezelőtt is foglalkoztak a nemzetközi bűncselekményekkel, de ezt a tényt a hivatkozott monográfia szerzője annyiban vette figyelembe, hogy az emberiségre egyetemes jogsérelmet jelentő bűncselekményeknek az anarchista és kommunista bűncselekményeket tekintette.[5]

A hivatkozott monográfiával azonos évben megjelent tanulmány szerzője legalább őszintén megmondta, hogy a magyar büntetőjog tudománya miért nem lehet érdekelt a nemzetközi bűncselekmények fogalmának kialakításában és miért nem csatlakozhat — az elsősorban a román Pella professzor nevével fémjelzett — nézetekhez. Ez a tanulmány indokolásában többek között rámutatott arra, hogy „a törvényhozó a belső államjog keretein belül, a bűncselekmény tényálladékainak megkonstruálásakor népének erkölcsi felfogásából merít, amikor annak szocialetikai értékelését fogadja el. Nem lehet ez másként a nemzetközi viszonylatokban sem. Nemzetközi kötelezettségek megsértéséből tehát csak úgy lehet a nemzetközi bűncselekmény különféle tényálladékait kialakítani, ha a fennálló nemzetközi szabályokat a világ valamennyi népe egyformán tiszteli, ha azokat igazságosaknak tartja és így az azokkal biztosított rendet valóban jogrendnek ismerheti el. Ha a népek egyenjogúságának elismerésével az államok nemzetközi elhelyezkedése megfelel a történelmi tradícionális, kulturális, ideális és gazdasági reális adottságoknak és szükségleteknek s így valóban nemzetetikai felfogásával ítélné el s büntetésre érdemesnek minősítene minden olyan magatartást, mely e rend megbolygatására irányul. De amikor a jog tesz különbséget győző és legyőzött államok között, s amikor ez utóbbiakra bizonyos államok autarkiája terpeszkedik rá s teszi őket életképtelenné, nem várható az utóbbi államok népeitől, hogy a rájuk egyoldalúan kényszerített szabályokat sérthetetlennek tekintsék, hogy azok megsértését nemzetközi bűncselekményként elítéljék".[6]

Az első világháborút követő békeszerződések már tartalmaztak rendelkezéseket büntetőjogi felelősségről: a versaillesi békeszerződés a német császár büntetőjogi felelősségre vonásáról szólt, s a többi, párizskörnyéki békeszerződésben is találunk büntető rendelkezéseket. Ezek a rendelkezések azonban elsősorban nemzetközi szerződések kidolgozását és nemzetközi büntető kódex tudományos megfogalmazását ösztönözték, de büntetés alkalmazására nem került sor.

A második világháborút követően viszont a nemzetközi bűncselekmény már olyan fogalom lett, amelynek alapján büntetést alkalmaztak. A nürnbergi és a távol-keleti perekben nemzetközi bűncselekményekért ítélték el a vádlottakat, s az ítéletet nem egy-egy állam büntető kódexére alapították. Később az ENSZ közgyűlése is tudomásul vette a nemzetközi bíróság ítéletében érvényesített elveket. Az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága 1950-től foglalkozik az emberiség békéje és biztonsága ellen elkövetett bűncselekmények kódexének tervezetével. A bizottság 1954-es kódex tervezete a nürnbergi elveknek megfelelően három kategóriát használ: *a)* a béke elleni bűncselekmények, *b)* a háborús bűncselekmények és *c)* az emberiség elleni bűncselekmények.

Közben a bizottság foglalkozott az állam felelősségével is. Ennek során kialakították az állam felelősségére vonatkozó tervezetet. Ez a tervezet az államok nemzetközi jogot sértő cselekedeteivel foglalkozik, s a nemzetközi kötelességek legsúlyosabb megsértését — a nemzetek közössége alapvető érdekeinek megsértését — nemzetközi bűncselekménynek minősítette. E mellett az általános meghatározás mellett kiemelt négy olyan magatartásformát, amelyet nevesítve is nemzetközi bűncselekménynek lehet minősíteni. Ezek az olyan nemzetközi kötelezettségek súlyos — és emellett az alábbi *c)* pontban széles körű — megsértései, amelyek *a)* a nemzetközi békére és biztonságra, *b)* a népek önrendelkezésére, *c)* az emberi lény védelmére, *c)* az emberi környezet védelmére vonatkoznak.[7]

Az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságában tehát párhuzamosan folyik az állam felelősségével foglalkozó tervezet, valamint az emberiség békéjét és biztonságát sértő bűncselekmények kódex-tervezetének a kidolgozása. Az előbbi a nemzetközi bűncselekmény (international crime), az utóbbi a nemzetközi jog szerinti bűncselekmény (crime under international law) terminológiát is alkalmazza. Az emberiség békéjét és biztonságát sértő bűncselekmények kódex-tervezetének kidolgozása során — az utóbbi időben — közelítenek az állam felelősségével foglalkozó tervezetben írt négy bűncselekmény-kategóriához. A bizottságban felmerült problémák részletezése nélkül is világosan látható, hogy a nemzetközi bűncselekmény fogalmának kialakítását nemzetközi jogi szempontok is befolyásolják.

3. A második világháborút követően — a technikai fejlődéssel összefüggésben — olyan társadalmi változás ment végbe, amely a gazdasági és kulturális kapcsolatokban, valamint a turizmusban a korábbiakhoz képest jelentős változásokat hozott. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok és a turizmus fejlődése a bűnözés területén is éreztette hatását. A bűnügyek nemzetközi vonatkozásai már nem egy-egy elszigetelt ügy elintézését követelték meg, hanem az együttmű-

[3] *Márkus* Ferenc: Nemzetközi büntetőjog. Állam- és Jogtudományi Enciklopédia. Akadémiai Kiadó, 1981. 1182. old.

[4] *Márkus:* i.m. 1192. old.

[5] *Szondy:* i.m. 362. old.

[6] *Irk* Albert: A nemzetközi bűncselekmény és a nemzetközi büntetőbiróság eszméje. Különlenyomat az „Angyal Pál Emlékkönyv"-ből. Bp. 1933. 7—8. old.

[7] *Posta—Dunay—Kardos—Nagy:* Nemzetközi jogi dokumentumgyűjtemény. Egységes jegyzet. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp. 1984. 406. old.

ködés — az egyébként is szoros kapcsolatban álló államok között — rutinná vált. Megnőtt tehát a nemzetközi együttműködés jelentősége a bűnözés elleni küzdelemben, és ezzel a hagyományos értelemben vett nemzetközi büntetőjog a korábbihoz képest jelentősebb szerephez jutott.

Az elmondottak alapján nem nehéz észrevenni, hogy a nemzetközi büntetőjognak az Enciklopédiában használt elnevezése *társadalmi tartalmát és jogi természetét tekintve különböző jelenségeket foglal magában.* Az Enciklopédiában nemzetközi bűncselekmények jogának nevezett területen a megoldásra váró kérdések alapvetően különböznek azoktól a problémáktól, amelyek a hagyományosnak tekintett nemzetközi büntetőjogban jelentkeznek. A nemzetközi bűncselekményekkel kapcsolatban vita folyik — többek között — arról, hogy ki lehet a bűncselekmény alanya, milyen cselekményeket nyilvánítsanak nemzetközi bűncselekménnyé, s ezt ki teheti meg. Ezen a területen vitatott kérdés, hogy egy adott állam, annak egy-egy szerve (pl. a kormány) vagy az egyén lehet-e a nemzetközi bűncselekmény alanya. Hosszú viták folynak az ENSZ keretében arról is, hogy milyen cselekményeket lehet és kell nemzetközi bűncselekménnyé nyilvánítani, és ha valamilyen cselekmény (pl. a terrorizmus) elítélésében megegyezés is születik, akkor hiányzik az a pontos definíció, amely a büntetőjogban megszokott.

Az előbb említett kérdéseket jórészt nemzetközi jogi szempontból tárgyalják. A büntető jogász számára azonban nem kisebb gondot okoz az a probléma sem, hogy milyen szerv alkalmazza majd a szankciót, ha arról egyáltalán határozni fognak. A második világháború utáni perektől eltekintve erre a kérdésre nem kaptunk választ, mert a Nemzetközi Büntető Bíróság felállítására vonatkozó elméleti elképzeléseket egyelőre nem valósították meg. Ezt természetesen megelőzi a szankciók meghatározása, ami összefügg a bűncselekmény alanyának problémájával is, mert más szankciókat lehet alkalmazni természetes személyekkel szemben, mint az államokkal szemben.

A nemzetközi bűncselekmények elkövetőjét — az eddigi tapasztalatok szerint — nemzetközi bíróság ítéli el, sajátos jogforrás, s nem a belső büntetőjog alapján. Az elítélésben számos büntetőjogi elv érvényre jut ugyan, de az elítélés jogalapja mégis inkább nemzetközi, mint büntetőjogi. Az sem tisztázott azonban, hogy a nemzetközi bűncselekmények jogforrása azonos-e a bűnügyekben folytatott nemzetközi együttműködés szabályaira vonatkozó jogforrásokkal. Gondolok itt arra, hogy az együttműködésre az állam önként — rendszerint szerződésben — vállalkozik, a nemzetközi bűncselekmény elkövetésétől való tartózkodásra pedig esetleg akkor is köteles lesz, ha majd az elkészült tervezeteket az államok többsége — a nemzetek közössége — elfogadja.

Mivel foglalkozik viszont a hagyományos értelemben vett nemzetközi büntetőjog? Mint a korábbi meghatározásokban láttuk, azokat a kérdéseket vizsgálja, amelyek abból adódnak, hogy az államok egymás mellett léteznek, s a bűncselekmény valamilyen módon több államot érint: nevezetesen a bűncselekmény elkövetése, annak következménye vagy elkövetője keresztezi az államhatárokat. Ilyen esetben a bűncselekmény elkövetőjének elítélését az aut dedere aut punire elvre lehet visszavezetni. A „kiadni vagy megbüntetni" elv érvényesítése feltételezi legalább két állam együttműködését, s az együttműködés különféle intézményeit. Ezek az intézmények azonban csupán annyiban nemzetköziek, hogy minimum két állam közötti nemzetközi szerződésen vagy viszonossági gyakorlaton alapulnak, de az együttműködés területén a belső büntetőjog maradéktalanul érvényesül. Ennek az állításnak a legfőbb bizonyítéka, hogy a nullum crimen sine lege elve megelőzi az aut dedere elvet. Ez utóbbi elv csak akkor érvényesülhet a legteljesebb együttműködés mellett is, ha az adott cselekményt mindkét állam büntetőjoga bűncselekménnyé nyilvánította. Ezen alapul egyébként a kettős inkriminació elve is, tehát kiadni csak azt a személyt lehet, akinek a cselekményét mind a kiadást kérő, mind a megkeresett állam büntetőjoga bűncselekménnyé nyilvánította.

E büntetőjogi elvek vezettek az olyan szerződések megkötéséhez, amelyben az államok vállalják, hogy bizonyos cselekményeket bűncselekményként üldöznek, hiszen ez az előfeltétele annak, hogy a meghatározott cselekmények üldözésében együttműködjenek.

Mi tehát az úgynevezett hagyományos értelemben vett nemzetközi büntetőjog tartalma? Egyrészt az államok kötelezettségvállalása arra nézve, hogy valamilyen cselekményt a belső jogban bűncselekménnyé nyilvánítanak, másrészt ha ez (akár a kötelezettségvállalásból eredően, akár ettől függetlenül) megtörtént, akkor kialakítják a belső jogban azokat az intézményeket, amelyekkel a bűncselekmények üldözésében együttműködnek. A nemzetközi büntetőjognak ez a területe azonban nem vet fel olyan kérdéseket, mint azt például, hogy az állam vagy annak valamilyen szerve a bűncselekmény alanya lehet-e, mi a büntetendő magatartás, ki határozza meg a bűncselekményt, milyen szerv alkalmazza a szankciót és milyen szankciót alkalmazzanak, mert mindezeket a kérdéseket a belső jog rendezi.

A fentiek figyelembevételével óhatatlanul felmerül az a kérdés, hogy helyes-e az eltérő társadalmi tartalmú és jogi formájú jelenségeket egy fogalom alá vonni pusztán azon az alapon, hogy mindegyikben szerepel valamilyen nemzetközi elem és mindegyiknek köze van a büntetőjoghoz. Mielőtt e kérdésre válaszolnék, nem látszik feleslegesnek legalábbis az áttekintés szintjén néhány külföldi megközelítést megszemlélni.

4. A nemzetközi büntetőjognak széles körű nemzetközi irodalma van,[8] s ebben vita folyik a nemzetközi büntetőjog számos alapkérdéséről, így többek között önállóságáról, tárgyáról, hovatartozásáról stb. E viták az előző pontban említett kérdéseket is érintik, s bizonyos nyelvekben már az elnevezéssel meg tudják különböztetni az említett két kérdéscsoportot. A német nyelvterület szakirodalmában megtaláljuk az internationales Strafrecht és Völkerstrafrecht megkülönböztetést.[9] Az előbbi a büntetőjog (Strafrecht)

[8] A vonatkozó irodalom tartalmazza: Bart De *Schutter*: Bibliography on International Criminal Law (A. W. Sijthoff — Leiden. 1972.) és a Selected Bibliography on International Criminal Law in: Bassiouni: International Criminal Law. A Draft International Criminal Code. (Sijthoff and Noordhoff. 1980.)

[9] A fogalom fejlődését elemzi O. *Triffterer*: Dogmatische Untersuchungen zur Entwicklung des materiellen Völkerstrafrechts seit Nürnberg. Freiburg: Albert, 1966.

nemzetközi jellegét fejezi ki, míg az utóbbi a nemzetközi jog (Völkerrecht) büntető jellegére utal, vagy a nemzetek büntetőjogaként értelmezhető. A tudományos irodalomban e két elnevezés nem mindig válik el pontosan egymástól, mert olvashatunk olyan kategorizálást is, amely szerint a Völkerstrafrecht a materielles internationales Strafrecht szinonimájaként szerepel.[10]

Az előbbihez hasonló különbséget fejez ki a francia nyelvű irodalomban a Droit Pénal International és a Droit International Pénal, a spanyol nyelvű irodalomban pedig a Derecho Penal Internacional és a Derecho Internacional Penal. Meg kell azt is állapítani azonban, hogy az említett elnevezéseket az újabb — elsősorban büntetőjogászok által írt — művekben olvashatjuk, s a fogalmak tartalma vitatott. Angol nyelven általában az International Criminal Law elnevezést használják, de olvasható az International Penal Law és a Penal International Law megnevezés is. További pontosítást jelent az „international legal aspects of municipal criminal law", amely kifejezi a belső jog nemzetközi vonatkozásait.

A magyar nyelven olvasó számára hozzáférhető e témában írt szovjet monográfia szerint a „nemzetközi büntetőjog olyan normák rendszere, amelyek szuverén államok, vagy nemzetközi szervek és szervezetek közötti együttműködés eredményeként alakultak ki. Azon országok és szervezetek közötti együttműködés eredményeképpen, amelyeknek célja a béke, a népek biztonsága, a nemzetközi jogrend védelme mind a legsúlyosabb, a béke és az emberiség ellen irányuló nemzetközi bűncselekményektől, mind azoktól az egyéb nemzetközi bűncselekményektől, amelyeket nemzetközi egyezmények, konvenciók vagy egyéb államközi jellegű dokumentumok határoznak meg, és amelyeket olyan sajátos okmányok (szabályzatok, konvenciók, megegyezések) alapján büntetnek, amelyeket különböző államok kötöttek a belső büntetőjogukkal összhangban".[11]

E definíció különbséget tesz a nemzetközi és a nemzetközi jellegű bűncselekmények között, s rámutat arra is, hogy e fogalmak alá nem vonhatók s ezért „nem tartoznak a nemzetközi büntetőjog hatálya alá azok a köztörvényes bűncselekmények, amelyek az államok belső büntetőjogában bennfoglaltatnak, mégha más országok területén vagy más országok polgárai ellen követték is el azokat.

Az ilyen bűncselekményekért letartóztatott bűnözőket a belső büntetőtörvény, vagy pedig az érvényes egyezmények, vagy az ide vonatkozó megállapodások szerint kell felelősségre vonni. A törvényekben megállapított esetekben ki kell adni őket annak az államnak, amelynek polgárai, hogy büntetőjogilag felelősségre vonják őket vagy büntetést szabjanak ki rájuk".[12]

A szerző felfogása szerint nemzetközi bűncselekmények az emberiség elleni bűncselekmények, amelyek magukba foglalják egyrészt a nürnbergi per statutumában megnevezett bűncselekményeket, másrészt a szerző által nemzetközi bűncselekménynek tekintett néhány más cselekményt.

„A nemzetközi jellegű bűncselekmények olyan, a nemzetközi egyezmények (konvenciók) által meghatározott cselekmények, amelyek nem tartoznak az emberiség elleni bűncselekmények közé, de sértik az államok közötti normális kapcsolatokat, a békés együttműködésnek a különböző területeken (gazdasági, társadalmi, kulturális, vagyoni stb.) csakúgy kárt okoznak, mint a szervezeteknek és magánszemélyeknek; s vagy a megállapított módon ratifikált nemzetközi egyezményekben (konvenciókban) meghatározott normák szerint, vagy pedig a nemzeti (belső) törvényhozás normái szerint, az ide vonatkozó egyezményekkel összhangban kell őket bűntetni."[13]

A monográfia részletesen tárgyalja a nemzetközi jellegű bűncselekményeket, amelyek a következők:

a) A békés együttműködést és a normális nemzetközi kapcsolatok megvalósulását akadályozó bűncselekmények (a terrorizmus mint a nemzetközi jellegű bűncselekmények sajátos fajtája; repülőgép-eltérítés; tiltott rádióadás).

b) Az államok és népek gazdasági, valamint szociális-kulturális fejlődését veszélyeztető bűncselekmények (a kábítószer-élvezet terjesztése és a tiltott kábítószerkereskedelem; csempészet és tiltott bevándorlás; pénz- és értékpapír-hamisítás; az emberi környezetet veszélyeztető bűncselekmények; a nemzeti és népi kulturális értékek veszélyeztetése).

c) A személy elleni, a személyi és a társadalmi tulajdon, valamint az erkölcsi értékek elleni bűncselekmények (az emberkereskedelem; kalózkodás; pornográfia terjesztése).

d) Egyéb nemzetközi jellegű bűncselekmények (tenger alatti kábel eltépése vagy megrongálása; tengeri hajók összeütközése és segítségnyújtás elmulasztása a tengeren; légi jármű fedélzetén elkövetett bűncselekmények).

Anélkül, hogy bármiféle részletesebb összehasonlítást tennék, az elnevezés alapján az állapítható meg, hogy számos nemzetközi jellegű bűncselekmény hasonló ahhoz, amelyet a nemzetközi büntetőjogi kódex tervezete[14] nemzetközi bűncselekményként javasol kodifikálni. Ebben ugyanis a következő bűncselekmények szerepelnek: agresszió, háborús bűncselekmények, jogtalan fegyverhasználat, népírtás, emberiség elleni bűncselekmények, fajüldözés, rabszolgatartás és kapcsolatos bűncselekmények, megkínzás (mint háborús bűncselekmény), jogtalan orvosi kísérletezés (mint háborús bűncselekmény), kalózkodás, a nemzetközi légiforgalom elleni bűncselekmények, nemzetközileg védett személyek elleni erőszak és fenyegetés, túszszedés, posta jogtalan használata, kábítószer bűncselekmények, pénz- és bélyeghamisítás, nemzeti és régészeti kincsekre elkövetett lopás (háború idején), tenger alatti kábelek megrongálása, szeméremsértő kiadványok nemzetközi forgalmazása, megkínzás (külön egyezmény alapján), megkínzás (mint az emberi jogok megsértése), jogtalan orvosi kísérletezés (mint az emberi jogok megsértése), nemzeti és régészeti kincsekre elkövetett lopás (béke idején mint kulturálisan védett jog megsértése), jogta-

[10] Ld. D. *Oehler*: Internationales Strafrecht. (Köln: C. Heymann, 1973.) 2. old.

[11] I. I. *Karpec*: A nemzetközi jellegű bűncselekmények. (Nyersfordítás. Rendőrtiszti Főiskola, 1983.) 32—33. old.

[12] *Karpec:* i.m. 33. old.

[13] *Karpec:* i.m. 51. old.

[14] *Bassiouni:* i.m. 41—42. old.

lan orvosi kísérletezés (béke idején), idegen közhivatalnok megvesztegetése.

5. Az előbbiekben ismertetettek kritikai értékelése nélkül azt a hipotézist látom kialakíthatónak, hogy már elnevezésében is indokolt különbséget tenni a *nemzetközi büntetőjog és a büntető nemzetközi jog* vagy más elnevezéssel nemzetek büntetőjoga között. (A továbbiakban a büntető nemzetközi jog elnevezést fogom használni.) E megkülönböztetésnek megfelelően a nemzetközi büntetőjog a hazai jog nemzetközi vonatkozásait vizsgálja. A vizsgálódás kiindulópontja az a kérdés, hogy a belső jog valamilyen magatartást bűncselekménnyé nyilvánít-e, akár nemzetközi szerződés alapján, akár ettől függetlenül. A nemzetközi büntetőjog bűncselekmény fogalma tehát a belső jogra épül.

Ezzel szemben a büntető nemzetközi jog a nemzetközi bűncselekmény problémáit vizsgálja. Így többek között, hogy *a)* melyek azok a magatartások, amelyeket nemzetközi bűncselekménynek kell nyilvánítani; *b)* mi a nemzetközi bűncselekmények kodifikálásának rendje; *c)* ki e bűncselekmények alanya; *d)* melyek a szankciók; *e)* a szankciókat hogyan lehet alkalmazni. E felfogásnak megfelelően a büntető nemzetközi jog nem csupán anyagi jogi, hanem az anyagi jog alkalmazásának a szabályait, tehát eljárásjogi kérdéseket is kell, hogy tárgyaljon. Anélkül, hogy a jogági hovatartozás kérdésében állást foglalnék, megállapítható, hogy a büntető nemzetközi jog a nemzetközi joghoz hasonló vonásokkal rendelkezik, mind a kodifikálását, mind pedig a kikényszerítését illetően.

Az előbiekkel szemben viszont nemzetközi büntetőjog elnevezés alatt lehet foglalkozni az államok együttműködésére vonatkozó joganyaggal a bűnözés elleni küzdelemben. Ez utóbbi joganyagot a belső jog — anyagi büntetőjog és büntetőeljárási jog esetleg elkülönített — részeként kell kezelni akkor is, ha a szabályokat nemzetközi egyezmények vagy viszonossági gyakorlat írja elő.

A nemzetközi büntetőjog vizsgálja tehát *a)* azokat a kötelezettségeket, amelyeket az állam nemzetközi szerződésben vállal arra nézve, hogy valamilyen magatartást bűncselekménnyé nyilvánítson; *b)* az aut dedere aut punire elvének végrehajtására vonatkozó anyagi és eljárási rendelkezéseket (joghatóság, kiadatás, eljárás felajánlása és átvétele, külföldi ítélet végrehajtása stb.); *c)* az előző pont alá nem vonható együttműködést a bűnüldözésben (különféle eljárási cselekmények, jogsegély stb.).

Az elmondottak alapján a *nemzetközi bűncselekmény* és a *nemzetközi vonatkozású bűncselekmény* elnevezés használatát látom indokoltnak. A nemzetközi bűncselekmény a büntető nemzetközi jog, a nemzetközi vonatkozású bűncselekmény pedig a nemzetközi büntetőjog kategóriája. A nemzetközi vonatkozású bűncselekményt a belső jog alapján kell megítélni akkor is, ha a szankciót nem magyar bíróság alkalmazza, tehát ha kiadatásra vagy az eljárás felajánlására kerül sor.

Egy adott magatartás a konkrét körülményektől függően lehet közönséges bűncselekmény, nemzetközi vonatkozású bűncselekmény vagy nemzetközi bűncselekmény. Ha például a légi jármű eltérítője magyar állampolgár, magyar területen fogják el, és cselekményéhez nemzetközi kapcsolat nem fűződik, közönséges bűncselekménnyel állunk szemben. Ha a légi járművet külföldi állampolgár téríti el, vagy a magyar állampolgár külföldre jutott, vagy az ügynek egyéb nemzetközi vonatkozása van, akkor nemzetközi vonatkozású bűncselekményről beszélhetünk, mert alkalmazni kell a nemzetközi büntetőjog szabályait. Ha viszont a repülőgép eltérítés mögött külföldi állam (vagy annak szerve) áll, akkor nemzetközi bűncselekmény is megvalósul,[15] de a nemzetközi bűncselekmény miatti szankció alkalmazását már a hazai jog nem biztosítja. Ugyanez a modell alkalmazható más bűncselekményeknél is, gondolok itt például a hírhedt frankhamisítási botrányra, amelyet az tehetett nemzetközi bűncselekménnyé, hogy mögötte a magyar állam szervei húzódtak meg.

A vázolt hipotézis szerint a nemzetközi büntetőjog a belső (büntető) jog részét képezi, és a nemzetközi vonatkozású bűncselekmény elbírálásakor a belső jog szabályait kell alkalmazni. A belső jog részének tekintem azokat a nemzetközi szerződéseket is, amelyeket az államok ezen a területen kötnek, s az már egy-egy állam jogrendszerétől függ, hogy a nemzetközi szerződéseket miként kell a belső jog részévé tenni. Mindaddig azonban, amíg a szerződés nem lett a belső jog része (nem ratifikálták vagy hirdették ki), legfeljebb a viszonosság megállapítására adhat alapot. A viszonosságról viszont szintén a belső jog tartalmaz rendelkezést.

A nemzetközi vonatkozású bűncselekmény mint fogalom, csupán azt fejezi ki, hogy az elkövetett bűncselekménynek az adott körülmények között valamilyen nemzetközi vonatkozása van. Ez a fogalom tehát nem absztrakt kategória és ezért nem hasonlítható a nemzetközi jellegű bűncselekmény fogalmához. A vázolt hipotézis szerint ugyanis csak két jogforrás nyilváníthat valamilyen magatartást bűncselekménnyé. Az egyik jogforrás a belső jog, még akkor is, ha a bűncselekménnyé nyilvánítás nemzetközi szerződésen alapul. Ebből a szempontból nincs annak jelentősége, hogy a jogalkotó milyen indokok alapján nyilvánított egy magatartást bűncselekménnyé. A de lege lata büntetőjogot szemlélve közömbös az az előkészítő folyamat, amely a bűncselekménnyé nyilvánításhoz vezetett. Abban a pillanatban ugyanis, hogy egy adott magatartást a jogalkotó bűncselekménnyé nyilvánított, ennek megítélésére alkalmazni kell mindazokat a szabályokat, amelyeket a büntetőjog általában tartalmaz.

A nemzetközi jellegű bűncselekmény kategóriája legfeljebb büntetőpolitikai jelentőséggel bír, tehát de lege ferenda javaslatokat rejt magában arra nézve, hogy az államok mindegyike vagy legalábbis többsége milyen magatartást tekintsen bűncselekménynek. Ilyen szempontból a nemzetközi jellegű bűncselekmény kategóriája jelentőséggel bírhat, mert alapját képezheti annak a — talán nemzetközi méretű — küzdelemnek, amely a kiemelkedő fontosságú jogtárgyak védelméről minden állam büntetőjogában gondoskodni kíván. Ez a közös tevékenység, tehát a magatartás bűncselekménnyé nyilvánítása, az alapja az államok együttműködésének a nullum crimen sine lege elvére tekintettel.

Az előbbiekkel szemben egészen más társadalmi

[15] Az már az elkövetett bűncselekmény súlyától és egyéb körülményektől függ, hogy az állam részvételét nemzetközi bűncselekménynek kell-e tekinteni.

és jogi jelenség a nemzetközi bűncselekmény kategóriája. Ha egy adott magatartást valamilyen nemzetközi szerv határozata — mint másik jogforrás — nyilvánít bűncselekménnyé, akkor az ettől való tartózkodást a nemzetközi közvélemény és — ha ilyen létezik — valamilyen nemzetközi szerv kényszerítheti ki. A hatályos Btk. XI. Fejezetében kodifikált emberiség elleni bűncselekmények azonban a magyar büntetőjog hatálya alá tartozó területeken és személyekkel szemben már nem nemzetközi bűncselekmények akkor sem, ha a Btk. miniszteri indokolása szerint az „e Fejezetben foglalt tényállások túlnyomó többségének a Büntető Törvénykönyvbe való felvétele a Magyar Népköztársaság nemzetközi jogi kötelezettségeiből is folyik".

Azt nem kívánom vitatni, hogy a jogirodalomban kifejtett nézeteknek csakúgy, mint a különféle nemzetközi szervezetekben elhangzottaknak nagy politikai jelentősége van. A nézetek és vélemények büntetőpolitikát formálhatnak, s a büntetőjogot és a nemzetközi jogot egyaránt alakíthatják. Fontos tehát javaslatokat tenni arra nézve, hogy az államoknak milyen cselekmények ellen kell fellépniük, akár a belső jogukban írt rendelkezésekkel, akár a nemzetek közösségeként. Véleményem szerint azoban ez a fellépés csak kétféle jogi formában jelenhet meg. Az egyik jogi forma a belső jogban megfogalmazott bűncselekmény, a másik pedig valamilyen nemzetközi szerv által kodifikált nemzetközi bűncselekmény formáját öltheti.

Végül ismételten hangsúlyozni kívánom, hogy az elmondottak a további vizsgálódás hipotéziseként értékelhetők csupán. Számos kérdést nem érintenek, így többek között nem tartalmaznak állásfoglalást a büntető nemzetközi jog jogági hovatartozását illetően vagy a nemzetközi bűnözés kriminológiai fogalma tekintetében. Azt ugyanis elvileg nem tartom kizártnak, hogy a kriminológia a nemzetközi bűnözés fogalmával a bünözésnek azt a részét jelölje, amely elkövetésében, következményében vagy elkövetőjében nemzetközi elemeket tartalmaz.

Tanka Endre

Modernitás és földjogi rendezés

1. A felszabadulás után létrejött földjogi viszonyaink 40 év elteltével a jogalkotási folyamat új létszakába léptek: egységes, átfogó törvény, a *földkódex* normatív szabályozási tárgyává válnak. E tény önmagában provokálja a kérdést: mennyiben jelent fejlődést az új jogi rendezés, érinti-e az a földjogi viszonyok modernizációját, és egyáltalán, mi a reális mércéje a jognak ezen a területen? A kodifikáció „végtermékével" szembeni kihívás a fenti általános szemponton túl egy sajátság miatt is figyelmet érdemel. A kelet-közép-európai régió egyik ismert jogtörténeti jegye a *tényleges* jogfunkció és a jognak *tulajdonított* funkció eltérése.[1] Jóllehet, a magyar jogfejlődés a szocialista normatívizmust korszakosan meghaladta, azonban a jog *helyettesítő-eszközként* felhasználásával, illetve a jogi szabályozás *szimbólikus funkciójával* jogi szemléletünk és jogalkotási gyakorlatunk — a történelmi hagyomány „folytonosságőrző" ellenhatásai miatt — máig sem szakíthatott következetesen.[2] Hogy a jogszabálynak a társadalom alakításában való tudatos felhasználása olykor inkább szimbólum, a „Sollen" igénye, semmint a valós társadalmi-gazdasági relációk érvényesítése, az jól mérhető pl. a föld *„nemzeti kincs"* értékrendjének a szocialista földjogban történt megjelenítésén.[3] Egyet kell értenünk azzal a felismeréssel, hogy „a jognak a fejlesztés céljaira való felhasználása, illetve az ebből adódó problémák maguk is az *alulfejlettség* egyik aspektusát jelentik".[4]

2. A napjainkig kísértő jogi „atavizmusok" az új földtörvénnyel szembeni társadalmi elvárásokat nemcsak színezik, hanem tévhiteket kelthetnek, sőt a tudományos tisztánlátást is zavarhatják. Emiatt célszerű, ha földjogi viszonyainkat a modernitás mércéjével szembesítjük. A szociológia a *modernizáció* fogalmáról ugyan eltérő nézeteket vall, ezek közös nevezője azonban a társadalmi környezethez való adaptív és innovativ alkalmazkodás.[5] *Eisenstadt*[6] felfogásából kindulva — amely szerint a társadalmi változások az *intézményesülés* folyamatával mérhetők — a modernizációt a földre vonatkozó társadalmi viszonyokban olyan *fejlődésváltozatnak* tekintjük, amely *formailag* a felzárkózás stratégiája, tehát a megkésettség gyorsított behozását célozza, *tartalmában* viszont nem külső forrásokra épít, hanem a saját mintájú adaptációt és innovációt érvényesíti, vagyis a valós földviszonyok „saját gyökerű" fejlődését hivatott megvalósítani.

Tanka Endre tudományos csoportvezető, Igazságügyi Minisztérium (Budapest).

[1] *Kulcsár* Kálmán: A jogászság helyzete és szerepe társadalmunk 40 éves fejlődésében. (MJ. 1985. 3—4. sz. 196. old.)

[2] *Kulcsár* K.: A politika és a jogalkotás Közép-Kelet-Európában. (Magyar Tudomány, 1983. 2. sz. 93—96. old.) Hasonlóan: *Kulcsár:* A jogrendszerek fejlődési problémái. (Gazd. és Jogtud. 1981. 3—4. sz. 304—305. old.)

[3] A szocialista országok zöme — akár az alkotmányban is (pl. NDK—1968, Bulgária—1971) — még akkor nyilvánította a földet tulajdoni formájától függetlenül nemzeti kincsnek, amikor annak hasznosítása naturálgazdálkodás (esetleg direkt tervlebontás) keretében történt és társadalmi használati értékének érvényesítésére nem nyílt esély. Az új értékrend puszta deklarációján túl (1975) csak fokozatos szemléletformáló hatást válthatott ki e lépés nálunk i. (Pl. az indokolatlan termőföldcsökkenés a „föld nemzeti kincs" tudata mellett is évekig folytatódott.)

[4] Idézi *Kulcsár:* 1. sz. i.m. (*Baxi,* Upendra: The Crisis of the Indian Legal System. Delhi. 1982. 32. old.)

[5] Ld. pl. *Kulcsár* K.: A modernizáció problémája a magyar társadalomfejlődésben. (Társadalomkutatás, 1985. 1. sz. 11. old); *Kiss* Gy. Kálmán: Gondolatok a modernizációról. (Tájékoztató, Műv. Min. Marx—len. Okt. Főoszt. 1984. 5. sz. 145. old.); *Farkas* János: Elméletek a társadalmi modernizációról. (Valóság, 1985. 9. sz. 23. old.)

[6] *Eisenstadt,* S. N.: Revolution and Transformation of Societies. (The Free Press New York, 1978. 4—15. old.)

I.

1. A jog, mint elkülönült innovációs mechanizmus társadalmi hatékonysága felől nem sok illúziónk lehet. Már *Engels* arra figyelmeztette kortársait, hogy önmagában az intézményi forma gazdaság- vagy társadalomformáló ereje csak a mechanikus determinizmus vágyálma lehet. Maró gúnnyal ostorozta az erre épült történelemfelfogást, amely a merkantilizmust meghaladó fiziokrata gazdasági korszakváltást pusztán a „gondolat győzelmének", az intézményesített gazdasági forma diadalának tüntette fel. „Ha Oroszlánszívű Richárd és Fülöp Ágost bevezették volna a szabadkereskedelmet, ahelyett, hogy keresztesháborúkra adják a fejüket, ötszáz év nyomorát és butaságát takarították volna meg" — jellemezte Engels ellenfelei szemléletét.[7] A marxizmusnak tehát évszázados tanulsága, hogy a gazdasági, különösen az *áruviszonyokban* való előrelépés és így a társadalom innovációs szükségleteinek kielégítése nincs korrelációban e viszonyok szereplőinek akaratával.

2. A földviszonyok modernizációs közege számára azokban a társadalmi viszony alrendszerekben végbemenő interakció a meghatározó, amelyek tudatos (sőt innovatív) befolyásolására a földjog elsődlegesen irányul. E szempontból két részrendszer hatásmechanizmusa a legfontosabb. Az egyik a *gazdaság,* amelynek (termelő erőként és viszonyként egyaránt) részeleme a földviszony és amelyre a földjog teleologikus szabályozási elveinek megfelelően kíván hatni. A másik a *politika,* amely a földjoggal szemben is a primum agens és amely részéről érvényesített determináltsághoz képest a jogi viszonydetermináció másodrendű hatóerő. Gazdaság és politika kölcsönhatásos kapcsolatrendszerében a földjogi rendezés esélyei szempontjából három tényező szerepét tartjuk különösen lényegesnek. Nevezetesen:

a) Mindkét társadalmi viszony alrendszer eltérő racionalitást hordoz. A gazdaság döntően *célracionális,* mivel alapkategóriája a hatékonyság,[8] amely a ráfordítás-hozam törvényét követi, tehát eredménycentrikus: a legnagyobb haszon (nyereség) elérésével törekszik a szükségletkielégítésre. A politika viszont *értékracionális,* hiszen fő célja az adott társadalmi-politikai struktúra fenntartása. A földjog, amikor egy földviszony normatív rendezésére vállalkozik, ezeket az eltérő racionalitásokat kénytelen ütköztetni és egyeztetni. A közgazdaságtan elméletileg bizonyította, hogy lehetetlen megalkotni olyan zárt, konzisztens társadalmi-gazdasági normatíva rendszert, amelyben a politikai és a gazdasági racionalitás *egyidejűleg* és *maradéktalanul* érvényesíthető.[9] E tételt a földjogra adaptálva nyilvánvaló, hogy a normatív rendezés számára az *optimum* már elvileg is kizárt (azzal, mint eredménnyel a szubjektív intencionalitás sem eshet egybe), hiszen az ütköző racionalitások egymást kölcsönösen korlátozzák.

b) Az *Arrow*-féle híres „impossibily tétel"-ként ismert fenti tendenciatörvényhez járul a jogalkotói döntési mechanizmus egyik további szociológiai ténye. Éspedig az, hogy lehetőség és valóság a jogalkotói döntéshez szükséges alternatíváknál sem esnek egybe. A döntéshozó legfeljebb elméletileg választhat a lehetséges alternatívák össztömegéből, valójában azonban be kell érnie a „kézenfekvőkkel", vagyis *kényszerhelyettesítésre* szorul. Így eleve nem az optimális megoldást keresi, hanem a *„másodlegjobbat"* (the second best), amely a realitásokkal inkább számol.[10] Végeredményben az ütköző racionalitások szükségképp kompromisszumhoz, *szuboptimális döntéshez* vezetnek.

c) A kelet-közép-európai régió egyik történelmi jegye a *politikai rendszer „túlsúlyának"* hagyománya. Ez — *Kulcsár* szerint — a történeti fejlődésben „..különösképpen kifejezett a modernizációs folyamat megindulása óta".[11] A jognak a politika részéről történő közvetlen (esetleg helyettesítő) eszközkénti vagy szimbólikus funkciójú igénybevételével tehát a földjogban is számolni kell. A „jogi elmozdulásoknak" — akár nyers voluntarizmus, akár a gazdaságfejlődést követő „jobbító szándék" motiválja azokat — a földviszonyokban is áttörhetetlen sorompót állít a *politikum.* A földjog helyzete e szempontból még *sajátos* is. Mivel a föld termelőeszközkénti elsajátítása a társadalom osztályainak mindenkori létérdeke, nemzetgazdasági (élelmiszertermelési stb.) szerepe pedig a relatív földszűkösség kiterjedésével egyre nő, mind nyilvánvalóbbá válik, hogy a földjog nemcsak történetileg, hanem a jelenben is az egyik „legpolitikusabb" jogág. Amikor egyes szerzők szocialista társadalmi fejlődésünk legfontosabb modernizációs feladatai közé sorolják az „élenjáró típusú makrogazdálkodási modell" kialakítását és ezzel összefüggésben felvetik a gazdaság „depolitizálásának" igényét, közelebbről „a politika más módszerű szerepvállalását",[12] aligha tévedünk, amikor úgy gondoljuk, hogy e prognosztizálás a földjog jövőjére nem érvényes. Ui. nemcsak a „követő", hanem a szerves fejlődési utat járó társadalmakban is általános tendencia a földviszonyokban az állami beavatkozás térnyerése, a politika szükségszerű behatolása és — a szükségletkielégítés regulátoraként — fokozódó tevékenysége.

3. A jelzett interakciós összefüggést a *teljes körű földhasznosítás* példájával próbáljuk megvilágítani. Ez az optimalizációs igény gazdasági szempontból azt parancsolja, hogy a relatív földszűkösséget *árujellegű* mechanizmus csökkentse,[13] tehát a földtőkének az egyes tulajdoni szektorok közötti szabad áramoltatásával a társadalom a termőföldet ahhoz a gazdálkodó egységhez telepítse (legyen az akár egyéni, akár kollektív földhasználó), amelyik annak ésszerű hasznosítására a leghatékonyabban képes.[14] Az agrárökonó-

[7] *Engels* levele F. Mehringnek. (London, 1893.) MEM Vál. II. Kossuth K. 1963. 486. old.

[8] Az általánosíthatóság kedvéért el kell tekintenünk attól, hogy a *hatékonyság* fogalmát a közgazdaságtudomány nem egyértelműen értelmezi. Vő. *Kornai* János: Hatékonyság és szocialista erkölcs. (Valóság, 1980. 5. sz. 21. old.)

[9] *Arrow,* K. J.: Egyensúly és döntés. Vál. tanulmányok. (KJK, Bp. 1979) és *Kornai:* 8. sz. i.m. 20. old.

[10] Vö. *Kornai:* Közgazdaságtudomány és pszichológia. (Pszichológia, I. évf. 1981. 128—130. old.)

[11] Ld. *Kulcsár:* 2. sz. i.m. (Magy. Tud. 85. old.)

[12] Ld. *Kiss* Gy.: 5. sz. i.m. 150—151. old.

[13] A föld-árupálya korszerűsítési lehetőségeire ld. *Tanka* Endre: Föld-árujelleg — földtulajdoni rendszer — racionális földhasználat. (JK, 1984. 7. sz. 389—400. old.)

[14] Megjegyzendő, hogy a földhasznosítás matematikai optimalizációs modellezése már — hazánkban is — megoldott. Ez viszont korántsem jelenti azt, hogy egy adott termőhely a számára optimális növényeket termelhetné. Ennek, mint soktényezős inde-

mia kritériumai szerint így *célracionális* lehet a nagyüzemi művelésre alkalmatlan földeknek (akár térmértéki korlátozás nélkül is) az állampolgárok tulajdonába adása. A gazdaság célracionalitásával azonban itt ütközik legélesebben az állami politika és jogrend által manifesztált *értékracionalitás,* tehát a földviszonyok megszilárdult szocialista értékrendjének statikus védelme.

A földpolitika (az MSZMP XI. Kongresszusán elfogadott Programnyilatkozattal) az állami földtulajdont „befagyasztotta": olyan jogi helyzetet teremtett, hogy az állam más szektoroktól szerezhet földtulajdont, azok viszont tőle nem. Ezzel hosszabb történelmi távra azt kívánta elérni, hogy más tulajdoni formák — főként az egyéni tulajdon — ne bonthassák meg a nagyüzemi földkoncentráció társadalmi szektorális hegemóniáját. A döntést jórészt az a felfogás motiválta, amely e tilalom következetes megvalósítását tekinti a *magánelsajátítás kizárása* legfőbb biztosítékának. Ma már mind szélesebb körben terjed annak felismerése, hogy a szocialista állam a földviszonyokban a társadalom értékrendjébe ütköző kizsákmányolást (és más elsajátítási-elosztási diszfunkciókat) jóval eredményesebben gátolhat meg egyéb indirekt szabályozó eszközeivel, semmint a föld-árupálya kiiktatásával. A földpolitika gazdasági korszakváltást *megelőzően* kialakított értékracionalitása nem számolhatott a gazdálkodás *mai minőségi* követelményeivel. Ezért nem megbízható műszer annak eldöntéséhez, hogy a jog az állami és szövetkezeti földtulajdon átszállását az állampolgárok javára megengedheti-e és ha igen, milyen feltételekkel, milyen mértékben. Ha pedig a földpolitika „lemerevül" és ideológiája nem tükrözi hitelesen az új történelmi helyzet valós értékeit, úgy a tulajdonjogi rendezést megszabó kényszerű kompromisszum a szükségesnél jóval nagyobb arányban háttérbe szorítja az agrárgazdaság célracionalitását, vagyis önmagával kerül ellentétbe: gyengíti a makrogazdaság stratégiáját. Végeredményben a földforgalom kizárása még az állami és a szövetkezeti földtulajdon „egyenértékűségének" kivívása mellett is sokáig gátolhatja a földhiánynak a földtőke reallokációjával való csökkentését és azonos okból az ésszerű földhasznosítás is törést szenvedhet.

4. Összegezve: ha eltekintünk a *földviszonyok modernizációjának* társadalmi-gazdasági, illetve technikai-gazdasági relációitól és e fogalmat a jogi szférára, tehát a *földviszonyok jogi korszerűsítési folyamatára* szűkítjük, ennek elsődleges meghatározói között minimumként számolni kell a következőkkel:

a) A gazdasági célracionalitás és a politikai értékracionalitás elkerülhetetlen ütközésével, amely a jogintézményi megoldásoknál — hosszabb történelmi távon is — fogalmilag kizárja az optimalizációt, ezért a reális rendezés a két érdekszférát csak részeiben ötvözni képes, *szuboptimális választás* lehet;

b) A földjog *eszközszerepéből* eredő korlátozottsággal, tehát azzal, hogy sajátos intencionalitását (magatartásszabályozó irányultságát) csak a földpolitika által részére kijelölt sávon belül valósíthatja meg.[15] (Így a föld „nemzeti kincs" értékrendjét vagy az ésszerű földhasznosítás követelményét csak a földpolitika által meghatározott föld-árujelleg alapján érvényesítheti.)

c) A földpolitika megszabta kereteken belül a *föld,* mint *termelőeszköz árusajátosságaival,* amelyek a földviszonyok jogi rendezésénél kirekesztik az egyéb népgazdasági termelőeszközök és javak áruútjának mechanikus követését, illetve jogintézményi másolását. (Pl. a vállalati önállóság és vagyonkezelői jogállás önmagában nem oldja meg az állami földtulajdon működtetését.)

Aki tehát az új földkódextől a földjogi viszonyok korszerű szabályozását kérné számon, tárgyilagos értékítéletet csak annak belátásával alkothat, hogy erre a kodifikációra különösen áll — a *Kosztolányitól* kölcsönzött metaforával kifejezve — az önnön korlátjaiba ütköző kihívás: „táncolj — gúzsbakötve!"

II.

1. Gazdaság és politika rendszerkapcsolatainak *tendenciális* érvényessége, továbbá az a tény, hogy a joghatékonyság csak *ex post* mérhető, együttesen behatárolják a földjogi modernizáció vizsgálati lehetőségét. Nyilvánvaló, hogy — bármely egyéb jogi eszköz eredményességi elemzéséhez hasonlóan — a földjog számára sincs egyetlen, szigorúan objektív alapú, axiomatikus *modernizációs mutató.* Ehelyett csupán a földviszonyok egyes csomópontjai kínálnak olyan ismérveket, amelyek — tágabb időhorizontra — a fejlődésváltozat trendjét is felismerhetővé teszik. Ezek közül a következőket emeljük ki: *a)* az *állam* tulajdonosi és közhatalmi irányításához fűződő viszony, *b)* a *földtulajdon* és *földhasználat* kapcsolatának, *c)* a földviszonyokon belül a *technikai-gazdasági relációk*nak az alakulása.

Lássuk ezeket kissé közelebbről.

2.1. A magyar földviszonyokban a két agrárreform eredményezte *nagyüzemi földkoncentráció* döntően az állam — főként politikai közvetítéssel gyakorolt — közhatalmi irányításával valósult meg. Az agrárstruktúra átalakítása és a szocialista földviszonyok megteremtése történetileg idegen minta és mérték (a korábban létezett egyetlen szocialista modell) követésével indult, vagyis nem „saját gyökerű" fejlődési utat kezdett. A történeti-nemzeti tradíciók, agrársajátosságaink és a gazdasági valóság feszítő ereje azonban a földviszonyok fejlődését ha nem is szervessé, de saját mintájúvá változtatták. Ez az alaptény jól mérhető azon a megtett úton, amely az állami földtulajdon kizárólagosságától majd szupremáciájától oda vezetett, hogy a *földviszonyok tulajdoni többszektorúsága* „túlélte" az időszakos politikai engedmények korát és ma már — a politikában és gazdaságban egyaránt — történelmi távú realitás. A nagyüzemi földkoncentráció és a különböző földtulajdoni formák (ha nem is következetes mellérendeltségben kiépült) konziszten-

terminháltságnak az eldöntését ui. már az eltérő racionalitások (pl. településfejlesztés, foglalkoztatási kényszer, nyereségérdekeltség, stb.) kompromisszuma szabja meg. Vö. *Pillis* Pál: Mezőgazdasági modellek. (KJK, Bp. 1978. II. fej.)

[15] Ha a földpolitika „túlsúlya" a földjog relatív autonómiáját és benső racionalitását elsodorja, a földjog annak a követelménynek sem tehet eleget, hogy „...egy önmagában összefüggő kifejezés legyen, amely nem csapja arcul saját magát belső ellentmondásokkal." (Vö. *Engels* K. Schmidtnek. 1890. MEM Vál. II. Bp. 1963. 483. old.)

ciája a mezőgazdasági földalap geomorfológiai előnyeivel társulva olyan jegyek, amelyek a jelenben és a jövőben is lényeges *pozitívumai* földviszonyaink modernizációjának.[16]

2.2. Jórészt történelmi okokból *sajátossá* vált földviszonyainknak az *állami közhatalomhoz* fűződő kapcsolata. A politikai állam és a polgári társadalom múlt századi kettéhasadásához képest Nyugaton ma az állami beavatkozás modern formái mint „refeudalizálódás", újrapolitizálódás jelennek meg — illúzórikussá téve a klasszikus közgazdaságtan régi tételét, amely a gazdaságot az árugazdasággal azonosította.[17] A *tőkés állam* gazdasági intervenciója különösen kiterjedt a földviszonyokban, ahol az élelmiszertermelés stratégiai fegyverré válása és a meg nem állítható földcsökkenés mindennél erősebb katalizátorai a magántulajdon bomlásának. Számos példa közül egy: a *japán* mezőgazdaság számára a „túlélés" függ — többek közt — attól, hogy az állam sikerrel felszámolja-e a földtőke allokáció szabadpiaci ármechanizmusát. Így *Ogura* szerint a növekvő relatív földszűkösség a „csillagos égig" szökő földárak letöréséhez és a kisfarmok üzemméretének bővítéséhez megköveteli a földbérek állami maximálását, ill. azt, hogy a földtulajdon átszállás hatósági jóváhagyása a kiköthető árat a föld tőkésített nettó jövedelmében rögzítse.[18]

A szocialista állam szerepének növekedését a földviszonyokban, mint történelmi tendenciát az *elmélet* nálunk is egyetértően vallja. *Pragmatikusan* viszont merőben más a viszony ehhez az alapkérdéshez. A „túlsúlyossá vált politikai rendszer" *(Kulcsár)* a földviszonyokban olyan történelmi hagyaték,[19] amely a gazdálkodó alanyok zömét az állami beavatkozással szemben olyannyira irritálja, hogy többször annak szükségszerűségét sem ismerik fel avagy azt elvetik. Másfelől a tulajdoni többszektorúságban a kisebbséghez tartozó (a földalap 1/3-ára terjedő) *állami földtulajdonjog* szervezetszociológiailag az *állami közhatalommal összefonódva*, azzal monolitikus egységben jelenik meg. Az állam földviszonyokra gyakorolt befolyását, ill. azokban való szereplését — sem jogilag, sem ténylegesen — aligha lehet megkülönböztetni aszerint, hogy tulajdonosként avagy a népszuverenitás letéteményeseként lép-e fel. (A sztálini termelőeszköz- és társadalmi tulajdonkoncepció ideológiai rögzítettségén felül ez a fő forrása az állami földtulajdon privilegizált helyzetének.) Mivel a szövetkezeti, a személyi és a magánföldtulajdonnak puszta létéért kellett az állami földtulajdonnal hosszas „szabadságharcot" vívnia, az elmélet és a gyakorlat nem jutott el annak tisztázásához, hogy földviszonyainkban mi az *állami beavatkozás optimális mértéke, melyek az állami intervenció ésszerű határai, eszközei és módszerei* Paradoxia, hogy a burzsoá földmagántulajdon dogmatikája számára ma ez — retrográd színezete ellenére — jóval egyértelműbbnek tűnik, noha a termelőeszköz koncentráció és társadalmasítás minőségileg magasabb szintje a mi társadalmunkban ezt inkább alapevidenciaként igényli.

A modernizáció egyik kulcskérdése a fentiek intézményes megoldása. Hasonló súlyú — több vonatkozásában földjogi — feladat az állami földtulajdonjog olyan „újjáteremtése", amely lebontja annak történetietlenné vált kiváltságait és — ha nem is érheti el állami tulajdon és közhatalom intézményes szétválasztását — biztosítékok rendszerét hozza létre annak meggátlására, hogy az állami földtulajdonjog az állami közhatalom köntösében léphessen fel.

3.1. A *földtulajdon* és *földhasználat* modernitási összefüggései szintén a történetiség és a szerves fejlődési úthoz mért összehasonlítás alapján tárhatók fel. Lássuk előbb — ezúttal sematikusan egyszerűsítve — a *kapitalista* modellt.

Az árutermelés kifejlődésével és a munkamegosztás differenciálódásával már a múlt század közepén megkezdődött a *munka* és *tulajdon* szétválása, amelyet *Marx* a tőkés gazdaság szerkezeti átalakulásaként észlelt.[20] E folyamatot a *vállalkozói* és *tulajdonosi funkciók* intézményes *elkülönítése* tetőzte be. Mindez elméletileg is lecsapódott az 1870-es évek szubjektív közgazdaságtanában.[21] A tőketulajdon és tőkefunkciók manifeszt megkülönböztetése a monopolkapitalista állam földviszonyokba beavatkozása során már a *tulajdonlás funkcionális szociológiai alapmódszereként* szolgálta a hagyományos tulajdonosi triász tartalmi átalakítását. Ez az ideológiai folyamat tettenérhető olyan jogdogmatikai részleteknél is, mint a *földhasználat* fogalmi változása. Pl. az angolszáz agrárjogban a 30-as években a szerzők zöme a földhasználatról még formális — a földfelszín ember által alakítását középpontba állító (pl. Marion *Clawson*, Dudley *Stamp*) — avagy földrajzi szemléletű (pl. *Fox*) definíciókat adott. A 70-es évekre viszont uralkodó lett a *funkcionális* szemlélet. Így pl. *Best* a földhasználat tudatos emberi tevékenység oldalát és társadalmi szükségletkielégítő szerepét emeli ki.[22] A holland *Vink* a földhasználatot az ökoszisztéma lényeges ellenőrző eszközeként fogja fel és úgy határozza meg, hogy az a földszűkösség következménye, az emberi erőfeszítéssel kiaknázható források és emberi szükségletek közötti folytonos feszültség eredője.[23] Az átértékelt vagy új funkcióktól már csak egy lépés a földhasználatnak a tulajdonosi autonómiából kiszakítása. Pl. ilyen radikalizmusra kényszerül a földhiány miatt különösen

[16] Vö. előnyünket azokkal a történelmi lépéshátrányokkal, amelyek a földkoncentráció elmaradása miatt egyes szocialista és kapitalista országokat tartósan sújtanak. (Ld. pl. a *lengyel*, ill. a *japán* földviszonyokat.) Növeli előnyünket, hogy teljes termőterületünk 73%-a szántó és kert, vagyis a legértékesebb növénytermesztési ágak hazai aránya nemzetközi mérce szerint is igen kedvező.

[17] Vö. *Habermas*, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. (Gondolat K. 1971.)

[18] Ld. Takekazu B. *Ogura:* Toward Structural Reform of Japanese Agriculture. (Food and Agriculture Policy Research Center. Tokyo, 1983. 1—7. old.)

[19] Gondoljunk pl. arra, hogy a magyar *földtulajdonjog* története a magántulajdon forradalmi felszámolásának története lett.

[20] A részvénytársaságok elterjedését *Marx* úgy jellemzi, hogy az „a tőkés magánipar megszüntetése magának a tőkés rendszernek az alapján..."; ...átmenet egy új termelési formához." (*Marx:* A tőke. III. Szikra, 1951. 489. old.)

[21] J. B. *Say* elsőként különböztette meg a termelési tényezőket kombináló *vállalkozót* a tőketulajdonos *pénztőkéstől*. Az osztrák iskola (pl. F. *Wieser*) még következetesebben „kivonta" a tőkést a termelési folyamatból, amely helyett a fogyasztást választott kiindulópontnak és a termelési eszközök, mint tőkejavak értékét — a részvény analógiájára — tőkésített hozadékként határozta meg. (Az utóbbira ld. *Mátyás* Antal: A polgári közgazdaságtan története az 1870-es évektől napjainkig. KJK, 1979. 21. old.)

[22] Robin H. *Best:* Land use and living space. (Methuen and Co. Ltd. London, New York, 1981. 19—21. old.)

[23] A. P. A. *Vink:* Land use in Advancing Agriculture. (Springer—Verlag. Berlin, New York, 1975. 2—4. old.)

szorongatott *japán* mezőgazdaság agrárelmélete. *Ogura* — a földtulajdon „kettős természetéből", a magán- és közjogi elemek együttlétéből kiindulva — a tulajdonosnak az ésszerű földhasznosítás terén a társadalommal szemben fennálló fokozott felelősségét emeli ki, majd leszögezi: „...a földtulajdont alá kell rendelni a földhasználatnak."[24]

3.2. A tulajdonlás *szocialista modellje* a tulajdonosi funkciók fejlesztéséhez, differenciált életterük kiépítéséhez — történelmi tapasztalatok híján az útkeresés vargabetűjét bejárva — történelmi fáziskéssel lát hozzá. Amíg a termelőeszköz hatékony működtetéséhez a tőkés a tulajdonát már *kívülről* irányította és az innovatív vállalkozó vértjét a menedzser öltötte fel, addig a *társadalmi tulajdont* jórészt politikai-jogi kategóriaként (semmint termelőeszköz-koncentrációval) létrehozott szocialista állam még arról az *intézményi rendszerről* sem gondoskodott, amelynek a tulajdonosi funkciókat kell gyakorolnia.[25] Másrészt a társadalmi tulajdon „mindenkié, tehát senkié" formulája a gazdaságban az *egyénnek nem juttathatott tulajdonosi funkciót.* Valójában az állam paternalista tulajdonlása az egyéneket és kiscsoportokat ideológiailag feloldotta az elvont közösségben s ezzel kizárta őket a társadalmi tulajdonból. A „homogén köztulajdon", mint „össznépi tulajdon" képzetével kimerevített, monolitikus szocializmuskép a tulajdonosi funkciómegosztás helyett kizárólag a munkavállalói érdekeltségre épített. Emiatt a tulajdonelmélet csak napjainkban érvényesítheti a termelési hatékonyság és a termelő, mint *vállalkozó* tulajdonosi funkciója közötti összefüggést, tehát azt, hogy *nincs vállalkozás közvetlen tulajdonosi pozíció nélkül:* tulajdon és vállalkozás szoros kölcsönhatása a statikus eszköz és dinamikai cél viszonyát fedik.[26] A történelmi megkésettség miatt ma még csak a „Sollen" igénye, hogy gazdasági fejlődésünk az *egyént* tegye társadalmi tulajdonossá.[27]

3.3. A szocialista tulajdonviszonyok fejlődésjegyeit *földtulajdon* és *földhasználat* is magán viseli, míg egyes vonásaik e minőségen belül sajátosak. Nevezetesen:

a) A szerves fejlődést jellemző folytonosság helyett földviszonyaink evolúcióját a megszakítottság, sőt a termőföld árujellegének alakulásában a *tagadás tagadásának* törvénye uralta.[28]

b) Földtulajdon és tulajdonlás *lényegi funkciói* nem tisztázódtak, ill. a létezők közül csak egyik — az állami földtulajdon szupremáciájának erősítése végett — nyert polgárjogot. Ez a *termelői biztonság* szavatolása. A funkcionális torzulás kettős. A tulajdonnak kizárólag állami formájához tapadt pozitív funkció, míg más szektor — köztük a szövetkezeti tulajdon — az állammal szemben nem élvezett termelői biztonságot. Másrészt fel sem merült, hogy a gazdálkodás hatékonysága a földtulajdon egyéb rendszerképző funkcióinak működtetését is követeli, így a földtőke áramoltatást: a *relatív földszűkösség tulajdoni mozgással csökkentésének funkcióját.*[29]

c) A föld áruminőség „bakugrásai", majd az árujelleg ésszerűtlenül merev „egyeniránya", a nem állami tulajdonformák kezdeti elvetése, későbbi megtűrt léte és az állami földtulajdonnal szemben mindvégig alárendelt helyzete, továbbá az a tény, hogy a nem állami tulajdonformák az állami földtulajdonhoz kizárólag a forrásfelhasználás oldaláról tapadnak — ezen belül is történetileg változó szerepcserével[30] —, míg funkcióik alulfejlettsége miatt egyéb tartós rendszerkapcsolataik nem alakulhattak ki, összeségükben az eredői annak, hogy *földviszonyaink tulajdoni többszektorúsága nem fejlődött földtulajdoni rendszerré.* A rendszer ui. az egymással *kölcsönhatásban* álló elemek komplexuma (Ludwig von *Bertalanffy*), amely mint totalitás az új, integratív minőségek jelenlétét feltételezi *(Afanaszjev). Elméletileg* tehát a földtulajdoni rendszer — legalábbis a termőföld *termelőeszköz*-funkciója szerint — a földviszonyok makro-, mezo-, és mikroszintjén folyó társadalmi elsajátításnak a statikus kerete, amely termelői biztonságot és az ésszerű földhasznosítás által megkívánt földtőke-áramoltatást nyújt a gazdálkodás során viszonylagos önállósággal elkülönült, ugyanakkor a kooperációs viszonyokkal egymásra utalt és szimbiózisban összekapcsolt nagy-, közép- és kisüzemi földhasználóknak. *Valós* földviszonyainkban azonban a földtulajdon ilyen minősége nem jut szerephez. Kifejlett és sokoldalúan (jogi eszközökkel is) intézményesített *funkciók komplexuma nélkül,* valamint az árukapcsolat fogalmi elemét adó *mellérendeltség* hiányában a földtulajdoni formák *struktúrája* az eltérő tulajdoni szektoroknak csak szorosabb-lazább halmaza lehet, amely nem működhet integratív rendszerként. Jelenleg az állami földtulajdon „túlsúlya" tölti be az integrátor kohéziós szerepét. E kényszerhelyettesítés azonban — a földtulajdoni funkciók további differenciálásáról és megjelenítéséről lemondva, ill. az egyes földtulajdoni formák kölcsönös érdekeltségi viszonyainak kiépítését mellőzve — hosszabb távon aligha válhat életképessé és nem bíztat a földtulajdoni rendszer kialakulásával sem.

d) A *földhasználat* fejlődésjegyei főként a földtulajdon történeti trendjéből erednek, kisebb részt pedig sajátosak. Az előbbi determináltság következménye a földhasználat kategóriális létének és jogi önállósulásának hiánya: az elmélet meghagyta a tulajdonosi triász részjogosítványaként, míg a gyakorlat csak olyan önálló jogcímét fejlesztette ki (a *tartós földhaszná-*

---

[24] Ld. *Ogura:* 18. sz. i.m. 2. old.

[25] Az államosított vagyon értékének megőrzése és hozamának maximalizálása egyetlen szervezetnek sem lett számonkért feladata.

[26] E tételt a neoklasszikus polgári gazdaságtan korábban bizonyította. (Vö. J. A. *Schumpeter:* A gazdasági fejlődés elmélete. KJK, Bp. 1980. „...Az új kombinációk megvalósításához a *termelési eszközök fölötti rendelkezésre van szükség*". I.m. 114—115. old. kiem. T. E.)

[27] Vö. *Hámori* Balázs—*Szabó* Katalin: Az egyén „társadalmi tulajdonossága" és a társadalmi tulajdon személyessége. (Közg. Szemle, 1985. 6. sz. 709—723. old.)

[28] Ld. *1.* feudál-kapitalista földtulajdon szétzúzása, helyette kisárutermelői földmagántulajdon; *2.* szocialista gazdálkodók nagyüzemi földtulajdona a föld áruformájú (tulajdonátszállással járó), de nem árutartalmú (csereérték nélküli) mozgásával; *3.* a föld áruformájának felszámolása (a tulajdonátszállás kizárása) és sajátos árutartalmának (társadalmi használati értékének) érvényesítése. Vö. *Tanka* Endre: A termőföld áruminőségének kérdése és árujellegének jogtudományi tükröződése. (Gazd. és Jogtud. 1981/XV. k. 1—2. sz. 257—285. old.)

[29] Ld. *Tanka:* 13. sz. i.m. 391. old.

[30] T.i. kezdetben a kisárutermelői földmagántulajdon volt az állami földalap bővítésének forrása, majd az utóbbi szolgált a szövetkezeti földtulajdon egyik forrásául, végül ma az állami földalap felhasználóként jelentkezik a többi tulajdonformával szemben.

*lat*ot), amely — mint tulajdonpótló intézmény — diszfunkciókkal terhes. A földtulajdoni szektorok hosszas érlelődési folyamata — a nem állami tulajdonformák létbizonytalansága, ill. életterük beszűkítettsége — kedvezőtlenül hatott a földhasználati intézménytípusok kiépítésére. Így ahelyett, hogy a tulajdoni többszektorúság tartós rendszerkapcsolatainak hiányát a földhasználati formák differenciált rendszerré szerveződése ellensúlyozná, a földjogban elmaradt a földhasznosítás nem tulajdoni alakzatainak korszerűsítése. *Jogi sajátság,* hogy a földjog a *hagyományos földhasználati intézményeket* (pl. ilyen a haszonbérlet) sem vonta rendezési körébe, hanem meghagyta a polgári jog számára, noha az merőben más szabályozó elveket követ.[31] A földhasználat másik vonása, hogy *alapkérdései* nemcsak a jog, hanem elsősorban a közgazdaságtan számára is megoldatlanok. Így a földhasznosítás makroökonómiai rendszerkutatása máig sem tisztázta a földhasználat hosszú távú folyamatszabályozásának törvényszerűségeit, ill. a ráhatás lehetőségeit és eszközrendszerét.[32] Modernitási szempontból tehát a jog lemaradása itt még nagyobb, mint a földtulajdon terepén.

4. A földviszonyok technikai-gazdasági relációi a TTF agrártermelési térhódítását és ezen át a modernizáció technikai előfeltételeit elsődlegesen tükrözik. A bonyolult összefüggések elemzése helyett két megállapításra szorítkozunk. Egyrészt tény, hogy az e körbe eső változások látványosabban és gyorsabban törnek maguknak utat, mint a földviszonyok társadalmi-gazdasági elemei. (Ld. pl. a *földvédelem* mennyiségi-minőségi követelményrendszerét vagy a számított *földár* esélyeit.) Ebből fakad viszont az a szemléleti egyoldalúság, amely esetenként a földviszonyok modernizációját a technikai innovációra kívánja szűkíteni. Másrészt a felszínen technikai kérdésnek tűnő egyes jelenségek — pl. az *üzemméret* hatékonysági problematikája — oly szorosan kötődnek a földtulajdon-földhasználat „mozgásához", hogy korszerű megoldásuk csak annak modernizálódási folyamatában lehetséges.[33]

Összegezve: a vázlatos áttekintés alapján úgy tűnik, hogy földviszonyainkra nem jellemző korunk legelterjedtebb közhelye, a válság. *(Kulcsár)* Ilyen fejlődési anomália jobbára kifejlődött rendszerállapot sajátsága, semmint a rendszertotalitás szervezettségét még el sem ért viszonystruktúráé, amely minőség földviszonyainkat és azok jogi megjelenítését ma meghatározóan uralja. Ezt az alapténytt akár „alulfejlettségnek", akár „okos elkésésnek" is tekintjük, az értékítélet nem változtat azon, hogy a magyar földviszonyok az eddigi útkeresésből a megújulás olyan szakaszába lépnek, amelyben a *modernizációt alapvetően nem öntörvényű fejlődésüktől, hanem a széles értelemben vett társadalmi innovációtól várhatják.* A földjogi rendezés pedig e folyamatot azzal segítheti elő, ha a földviszonyok tartalmi változásait nem szorítja zárt struktúrákba, hanem — mint rugalmas keret — nyitott marad a gazdasági jelenségvilág új tényeinek adekvát jogi tükröztetéséhez.

[31] A Ptk 452. szakaszában írt haszonbérletet a jogalkotó nem a gazdálkodó szervek, hanem az *állampolgárok életviszonyaira* modellezte és az nem számol a föld, mint *termelőeszköz* kritériumaival, az ésszerű *földhasznosítás* funkcionális feltételeivel. (Így nem nyújt a haszonbérlőnek termelői biztonságot és ellene hat a beruházásoknak, ill. a talajerő utánpótlásnak.)

[32] Ld. *Szűcs* István: A földhasznosítás makroökonómiai rendszerei. (Dokt. ért. Bp. 1985. Kézirat. — „...A földgazdálkodási modell egyik nagy kérdőjele ...lehet-e gyorsítani vagy lassítani és egyáltalán hatékonyabbá tenni a földhasználat (bizonyos áttételeken keresztül a regionális jelentőségű mozgások) folyamatát." I.m. 57. old.)

[33] Az újabb kutatások szerint a mérettel növekvő hatékonyság csak a komplexen gépesített, *iparszerű* termelésben érvényesül, míg a *munkaigényes* termelés kisebb üzemméret mellett hatékonyabb. További tény, hogy a nagy üzemméretek a földtulajdonosi érdekeltség ellenében is hatnak. (Vö. *Burgerné* Gimes Anna: Érdekeltség és a termelési tényezők hatékonysága a mezőgazdaságban. Valóság, 1984. 6. sz. 26. és 31. old.) E közgazdasági tendenciatörvény azonban még nem adhat automatizmust a kis- és középüzem ésszerű életterének megteremtéséhez.

Csaba László

Időközi helyzetjelentés a reformfolyamat legújabb szakaszáról

Mivel az 1979—1984 közötti időszak ellentmondásos fejleményeinek leíró elemzésére és ezzel kapcsolatos álláspontom kifejtésére már korábban volt alkalmam,[1] továbbá a jelenlegi reformszakasz körvonalait fölvázoló politikai dokumentumok és államigazgatási határozatok bőséges szakirodalmi és sajtóismertetéssel kiegészítve közismertnek tekinthetők, legyen szabad a téma közepébe vágva az áprilisi állásfoglalást követő időszak eddigi és várható fejleményeinek tárgyalására térnem. E rövid tanulmány összegző jellege folytán nem törekedhet minden egyes benne érintett részkérdés kimerítő tárgyalására, bár az lehetséges és szükséges is. Ehelyütt azonban az összkép felvázolása a célom, ami bizonyára vitatható, de talán valamelyest hozzájárulhat a reformfolyamat jelenlegi szakaszának jobb megértéséhez, a közgazdasági gondolkodás és a jogi szabályozás közötti, ma még távolról sem teljes, sőt akár elfogadható mértékű összhang kialakításához.[2]

Csaba László tudományos főmunkatárs, MTA Világgazdasági Kutató Intézet (Budapest).

[1] E folyóirat 1984. 7. számában és a Magyar Tudomány 1985. 5. számában.

[2] Antal László észrevételei sokban segítették e tanulmány megfogalmazását. Mindazonáltal e cikkben saját álláspontomat fejtem ki. Ez semmilyen más személynek vagy szervezetnek nem tulajdonítható.

1985 sajátos paradoxonát a messzetekintő tervek, a koncepcionális viták és az összgazdasági teljesítmény ezzel párhuzamos visszaesése jelentette. Ez utóbbi, 1956-ot leszámítva, még 1980-ban sem fordult elő ilyen mértékben 1945 után a magyar gazdaságtörténetben, miközben a döntési központ, sőt már az éves terv is a gazdasági teljesítmény szerény, később pedig nagyfokú javítását irányozta elő.[3] Érthető tehát, ha az általános politikai kérdések, az eltérő koncepciójú tervváltozatok, a gyorsítás mértéke és realitása, valamint az elképzelttől nemcsak arányában, de irányában is eltérő reálfolyamatok okai (néha okozói), valamint az eredményes gyógymód eszközei fölötti vita vált meghatározóvá. Nagy jelentőségű volt, hogy az áprilisi állásfoglalás szerint sokhelyütt megalakultak az állami vállalatok kollektív vezető szervei. Ezen élénk közérdeklődést kiváltó (és határozati úton végeredményben már korábban eldöntött) előrelépés mellett azonban viszonylag háttérbe szorultak és le is lassultak azok a további előrehaladást megformáló és így további (újabb) döntéseket is előfeltételező kormányzati és törvényalkotó munkálatok, amelyek az elvi-politikai jellegű általános állásfoglalást a gazdaságirányítás napi gyakorlatának nyelvére fordítják le.

Ez részben azzal a ténnyel függ össze, hogy az áprilisi állásfoglalás az 1966—1968-as eredeti reformcsomagterv leggyengébb oldalaihoz: az *intézményi rendszerhez* és a *káderpolitikához* nyúlt hozzá. E — politika és gazdaság határterületén mozgó — kérdések tudatos megkerülése előfeltétele volt annak, hogy a gyökeres reform 1957 nyarán még vita nélkül félretett koncepciója kilenc évvel később némileg átdolgozva az MSZMP politikájának sarkallatos elemévé válhatott. Másfelől az azóta eltelt két évtized azt is kétségkívül igazolta, hogy e kompromisszum természetéből adódóan gátolta meg azon társadalmi és gazdasági folyamatok teljes értékű kibontakozását, amelyek valóban mélyrehatóan átformálhatják a magyar gazdaság működési módját, és amelyek kézzelfogható teljesítménytöbblettel igazolják: e gondolkodási mód minőségileg hatékonyabb, eredményesebb a tervgazdaság hagyományos rendjénél. Mint ismeretes, a magyar gazdaságnak nem pusztán a belső fogyasztói piaci egyensúlya, hanem a világpiaci mércével mért teljesítménye is jobb volt 1968—1981 között, mint a KGST többi tervgazdaságáé.[4] Az is kitűnik azonban a nemzetközi összehasonlításokból, hogy ez az előny nem akkora, mint lehetne, és mértéke semmiképp sem alkalmas arra, hogy pusztán ennek alapján a magyar reform sikeréről a reálteljesítmények érvével győzhessen meg minden kétkedőt.

Elhamarkodott lenne azonban a reformelképzelés és az irányítási gyakorlat egybemosása, ami érthető okokból gyakran szokásos. A reformnak csak az első szakaszát vezették be 1968-ban, ami utólag sem minősíthető hibának, mert a fokozatosság és a részlegesség minden felülről indított és valóban nagy hatóerejű változás szükségszerű velejárója. 1968 őszétől, de még inkább 1969 nyarától kezdve azonban az eredetileg tervbe vett második és harmadik szakasz bevezetésének már nem volt valós esélye, és ezáltal az első szakasz önmagában indokolt belső kompromisszumai és egyensúlyviszonyai is irányzatukban átértékelődtek. Abban a helyzetben, amikor széles körben csak a már bevezetett változtatásokat minősítették létjogosultnak, és lényegében minden a hagyományos tervmodelltől való eltérés külön magyarázandóvá vált, a reform ideológiai defenzívába szorult.[5] A mentegetőzés időszakában már alaptalanná vált az önmagát erősítő reformfolyamatra vonatkozó feltételezés, más szóval a folyamat elveszítette társadalmi dinamikáját. A „szabályozósdivá" való lefokozódás pedig lehetővé tette, hogy a részben a gazdaságirányítási, részben a gazdaságon kívüli szférában felélénkülő ellentábor az átmeneti helyzet természetéből fakadó valós feszültségeket egyoldalúan értelmezve és sokszor el is túlozva már 1969-től a szabályozásban, 1972-től pedig az általános irányvonal szintjén is az első nagyobb reformlépéssel megbontott hatalmi viszonyokat fokozatosan visszarendezze. Erre a gazdasági helyzettől, a visszalépés következményeitől és a világgazdasági alkalmazkodás objektív követelményétől függetlenül, sőt ezek ellenére került sor, elsősorban az irányítási gyakorlat mindennapjaiban, a fontos pontokon ellenkező tételeket hangoztató elvi irányvonal mellett és a reformpárti erők nem is egészen sikertelen folyamatos ellenállása közepette. Mivel a recentralizáció szélsőségesen szakszerűtlenné váló makrogazdasági politikával párosult és hatásukra a külgazdasági egyensúly vészesen megbomlott, a politikai stabilitás csak a fizetési mérlegegyensúlyt minden más elé helyező politikával vált megőrizhetővé. Így viszont az irányítás is az 1966—1968-as alapállásra tért vissza (hiszen a visszarendeződés a sikertelen növekedési politikához kötődött). Fontos és az egy évtizeddel korábban még csak tervezett, de meg nem valósított intézményi változásokra került sor 1979 után, de az 1981—1983 során különösen égetővé vált nemzetközi fizetőképességi nehézségek közepette objektíve is *csekély maradt a további átfogó reformintézkedések mozgástere*. A szabaddevizás kivitel szinte bármiáron való növelésének kényszere[6] mellett egyszerűen nem volt elviselhető, hogy akár az exportban, akár a belső piac ellátásában szabad szemmel még észlelhető szerepet játszó gazdálkodók akárcsak átmenetileg is kiessenek. Még kevésbé jöhettek szóba a gazdaságossági szempontból fölöttébb kívánatos nagyobbszabású visszafejlesztések, vagy olyan, szintén szükséges jelentősebb átszervezések, amelyek még egészségesebb gazdasági helyzetben is számottevő átmeneti alkalmazkodási költséggel járnak. Ekkortájt ezen intézkedések komolyan föl se me-

[3] Jól mutatja ezt a munkatermelékenység és az eszközhatékonyság együttes hatását kifejező népgazdasági komplex hatékonysági mutató előirányzatának törésszerű irányváltása. 1981—1985 közt a terv szerint 12%-kal kellett volna javulnia, valójában csak 6%-kal javult. 1986—1990-re viszont a terv 17—19%-os, vagyis a megelőző időszakban elérthez képest háromszoros javulást tűz ki célul. Az éves tervben az 1984-ben már jelentkező extenzív vonások megtörését lényegesebb ösztönzőrendszerbeli változások nélkül irányozták elő, ami valójában erős tervfeszítésnek és egyben valószerűtlennek is bizonyult.

[4] *Inotai* András: Nem OECD országok iparcikk-exportja az OECD országokba. I—III. rész. Iparpolitikai Tájékoztató, 1983. 10, 11. és 12. sz.

[5] *Bognár* József: Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági tényezői és ellentmondásai. Közgazdasági Szemle, 1980. 7—8. sz.

[6] Ebben a helyzetben szinte groteszknek tűnik a kivitel *fajlagos* nyereségességének javítására, vagyis egy az általános gazdaságpolitikáétól gyökeresen eltérő célfüggvény szerinti tevékenységre késztető ún. versenyárrendszer mesterkélt és a közgazdászok döntő többsége által már bevetése előtt/óta csak bírált megoldásának a fönntartása.

rülhettek a gazdaságpolitikai döntéshozatal szintjén. Másfelől az idő előrehaladtával az is szembeötlővé vált, hogy a rövid távú alkalmazkodás azon operatív, a kényszerelemeket sem nélkülöző irányítási és szabályozási eszközei, amik végül is elkerülhetővé tették az adósságok átütemezését, már közép, sőt rövid távon is maguk akadályozzák meg azt, hogy a fizetési többlet és az ehhez szükséges teljesítmény a magyar gazdaságban létrejöhessen. Ekkor még nem is szóltunk arról, hogy a világgazdasághoz való alkalmazkodás szerkezeti és minőségi jellegű feladat, ami messze túlmutat azon, hogy az egyszer már létrehozott bruttó hazai terméket célszerűen osszuk fel a hazai és külföldi felhasználók között. Ez ugyanis a belföldi gazdálkodási rendnek a világpiaci versenykövetelményekkel való általános jellegű összehangolását igényli.

Az elmondottakból következően objektív adottság az, hogy a jelenlegi reformszakasz szervezeti-intézményi irányultságú, s a tervezésben meg a szabályozásban is olyan változásokat igényel, ami által az új intézményekkel való összhangban fejthetik ki hatásukat. Az 1984—1986. évi gyakorlati intézkedések az összhangkövetelmények mellett, sőt azok előtt a *rövid távú gazdaság és konjunktúrapolitikai célok* és az *átmenet menedzselésének kényszere* jegyeit viselik magukon.

A reform intézményi irányultságából adódóan természetes, hogy a korábbinál nagyobb mértékben váltja ki az *ellenérdekelt erők/csoportok* szembeállását. Ezek vagy „ideológiai", vagy nagyonis földhöz ragadt, a korlátokat és a valós lehetőségeket (túl)hangsúlyozó, pragmatikus ellenérvekkel/lépésekkel törekednek a gyökeres változások elkerülésére, vagy ha ez nem lehetséges, hatásuk minimalizálására. A reform politikai alapjául szolgáló pártdokumentum már formájával is — ti, hogy állásfoglalás és nem kötelező határozat — csakúgy mint a tartalom megfogalmazásával azt a törekvést is tükrözi, hogy a közmegegyezés megbontása mindenképp elkerülendő. Számos érdemi kérdés eldöntése az államigazgatásra maradt, néhányról pedig nem is esik szó benne. Az államapparátus pedig világszerte stabilitásra orientált, különösen akkor, ha saját érdekéről is szó van. Így a Magyar Nemzeti Bank, a reformgondolat egyik gyakorlati élharcosa a gazdaságpolitikai vitákban meglehetősen tartózkodó álláspontot vall/ott a független üzleti bankhálózat kiépítésével kapcsolatos javaslatokkal szemben. Bár már eddig is számos leánypénzintézet és kisbank jött létre, ezek sem egymással, sem az MNB-vel nem versenyezhetnek. Az MNB-t ugyan ipari és mezőgazdasági tagozatra bontották, vezetőjük azonban a bank egy-egy elnökhelyettese. Ez a perszonálunió jól mutatja az 1984—1986. évek átmeneti állapotát: a hosszú évek óta az MNB-ben dolgozó bankigazgatóknak személyükben kell(ene) összeegyeztetniük a nyereségvágyó üzleti bankár szerepét a népgazdasági egyensúlyi feladatokat szem előtt tartó jegybanki irányítóéval. Még a személyes tapasztalat, az életkor a hosszabb távú karrierlehetőségek és a személyi jövedelmi érdekeltségi rendszer vizsgálata nélkül is világos, milyen valóságidegen föltételezés lenne arra számítani, hogy ebből a konfliktusból az üzleti bankárlélek kerülhetne ki győztesen. Valószínűleg nem is közeledhetne a magyar bankrendszer a kétszintű modell felé, ha e fejlődés akadályait politikai szintű döntés nem hárította volna el 1985 folyamán.

Az áprilisi pártdokumentumban érintett kérdések súlya és érzékenysége indokolhatta azt, hogy az állásfoglalásban végül is egyértelműen eldöntött kérdések megvalósítása során is a fokozatosság elve jutott érvényre. A nagyszabású átszervezések természetét ismerve az is érthető, hogy miért kapott — különösen a tömegtájékoztatásban — kiemelt hangsúlyt a folyamatosság eleme, valamint az, hogy senki sem válik fölöslegessé. A teljes foglalkoztatottságot az alapvető vívmányok közt gyakran említették első helyen. Másfelől úgy tetszik, hogy a tájékoztatáspolitika e szükséges kiegyensúlyozó lépése talán egy kicsit túl jól sikerült. A változás mozzanata ugyanis olyannyira háttérbe szorult, hogy a döntés- és törvényelőkészítés szinfalai mögé be nem látók nemritkán fölvetik: van-e még hitele annak, hogy bármi lényegi kérdés érdemben megváltozhat? Még ha e kérdésben van is túlzás, az kétségtelen: kemény, valós részérdekeket, különösen ha azok intézményesültek, szinte sosem lehet széles körű társadalmi támogatás híján leküzdeni. Még helyes ügyhöz sem igen lehet világos, hiteles és a nyilvánosság által támogatott porgram nélkül megszerezni az objektíve érdekelt társadalom aktív támogatását. Így az is elképzelhető, hogy az egyik területen elért győzelem a másikon vereséggé válik.

A fokozatosság nyilvánul meg abban, hogy a *jelenlegi reformszakasz eleve két részre oszlik:* az 1984—1987-es első és az 1988—1990-es második etapra. Ezért a gazdasági mechanizmus és a középtávú terv egymással párhuzamosan alakul, ugyanígy két szakaszban. Ezt az elképzelést fogalmazza meg az ötéves tervtörvény, ami szerint az ötéves dokumentumot a tervidőszak közepén a törvényhozás értékeli, a központi tervező szerv pedig új, részletes tervszámításokkal ellenőrzi mi helyes és mi módosítandó a „második félidő" eredeti előirányzataiból. Irányadó tervezők fogalmazták meg a tervkészítés fázisában azt a gondolatot is, hogy a magyar gazdaságfejlődés föléléknkítése teljes mértékben a gazdaságirányítási program előrehaladásától és eredményességétől függően válik lehetségessé vagy lehetetlenné.[7] Ezért eleve csak az időszak második felére, a radikálisabb intézményi változások bevezetése utánra terveztek gyorsabb fejlődést.

A *növekedésgyorsítás* szándéka mint tervcél világosan a politikai szférából származtatható. Az persze aligha meglepő — a világ más részein is így van —, hogy egy hat éve tudatos visszafogó politikát folytató gazdasági kormányzat népszerűsége csökken, még ha a keserű pirulák bevételét sokan elkerülhetetlenként is fogadják el. Így szinte szükségszerűnek tekinthető, hogy felerősödtek azok a hangok, amelyek gyorsabb béremelést és egyidejűleg kisebb áremelést, több hazai célra fordítható fejlesztési pénzt és kisebb fizetési mérlegtöbbletként, azaz külföldön felhasznált nemzeti jövedelmet követelnek. E társadalompolitikai ihletettségű felvetések inkább az igények mint az ország reális lehetőségei felől közelítik meg a gazdaságpolitika célrendszerét. Mivel a pártkongresszusnak mindig is a fejlődési távlatok felvázolása a feladata, az érthetően olyan alkalom, amit nem túl nehéz az említett igények hangoztatására is felhasználni. Így is történt: már az előkészítő vitákban, de magán a XIII. kong-

[7] *Balassa* Ákos: A tervezők felelőssége (Karsai Gábor interjúja). Figyelő, 1985. 37. sz.

resszuson is hangot kapott a restriktív gazdaságpolitikával való elégedetlenség, a gyorsabb növekedés és kisebb infláció ellentmondó követelménypárjának egyidejű fölvetése, főként — de nem kizárólag — az országos politikában (és különösen a gazdasági kérdések eldöntésében) nem meghatározó szerepet játszó nagyszámú felszólalónál. Bíráló szellemben esett szó a láthatóbbá váló és növekvő jövedelemkülönbségekről, ezeket megfékezendőnek minősítve. Összességében a pártkongresszus előkészítése és lebonyolítása jelentette a középtávú tervezés és a reformtörvénykezés meghatározó politikai környezetét. Határozatainak megfelelően a VII. ötéves terv fő célkitűzései: a növekedési ütem élénkítése, az áremelkedés lelassítása, a reálbérek némi emelése, továbbá a külső adósságállomány csökkentése mindkét viszonylatban (ami a külső környezet követelményeiből fakad). Ezen négy alapcél, valamint néhány jövedelemkiegyenlítő intézkedés szolgálatában alakultak ki a gazdaságirányítás módosításai is.

A tervezés változásai

A tervezés két oldala közt érdemes megkülönböztetést tenni. Egyfelől a különféle részérdekek összeegyeztetésére kerül sor a tervkészítés során, másfelől a népgazdasági terv elvileg a szocialista állam rövid- vagy középtávú gazdaságpolitikáját számszerűsítve és belsőleg összehangolt formában kifejező dokumentum. Az első mozzanatot érintő reformintézkedéseket az 1984-ben módosított törvények tartalmazzák: a népgazdasági tervezésről, az állami költségvetésről és a tanácsi gazdálkodásról szólóak.[8] A módosítások újraszabályozzák a népgazdasági terv, az állami költségvetés és a tanácsi pénzgazdálkodás kölcsönkapcsolatát. E magas szintű jogszabályok a tervezés korszerű, rugalmas felfogását intézményesítik. Kiinduló tételük az, hogy a vállalati és a tanácsi tervek a népgazdasági tervrendszerben a központi tervvel egyenértékű alkotórészei. Intézményesítik a központi terv és az állami költségvetés közti korábbi alá-fölérendeltséget fölváltó mellérendeltségi viszonyt. Mivel mindkettőjük a gazdaságpolitika mérvadó kifejeződésének tekinthető, természetes, hogy a központi költségvetés és a jegybank törvény szerint többé nem kötelezhető arra, hogy a népgazdasági tervben feltüntetett összes (bármely) naturális célkitűzést automatikusan, vagyis forráshiány esetén is finanszírozzon. A tervek időtávlatát az általuk előirányzott folyamatok természetéhez kell igazítani, vagyis mindkét irányban eltérhetnek a hagyományos öt, illetve egyéves szakaszolástól. A terveket kötelező, nemcsak tanácsos több változatban elkészíteni, s mindegyikben részletesen ki kell mutatni azt, hogy miként hozhatók összhangba a monetáris politikával és a pénzügyi szabályozással. A *nyitott tervezés* törvénnyel is megerősített felfogása azt jelenti, hogy a tervvel kapcsolatos számos fontos döntést nemcsak hogy nem szükséges, hanem nem is szabad a tervidőszak kezdetén meghozni. Ez a szabályozás a hagyományos túlköltési hajlam egyik oka ellen lép fel, amikoris a tervidőszak elején egyszerre túlzottan nagyszámú beruházás indítását engedélyezik a naturális szükségletekre hivatkozva, ámde az összesített pénzügyi lehetőségekre/következményekre való tekintet nélkül. A tervkészítéskor figyelembe vett körülmények jelentős megváltozása nemcsak a szabályozók, hanem a tervcélok módosítását is megkövetelik. Összességében e törvények az 1979 utáni időszak gazdaságpolitikai módosulásait tükrözik, így a pénzügyi szabályozás fölértékelődését a naturálisan meghatározott folyamatokkal szemben és az egykor kissé túlhangsúlyozott központi tervdokumentum reális értékelését is.

Rá kell azonban arra is mutatni, hogy az említett gazdaságpolitikai és törvényi változások természete negációs jellegű. Ez nem úgy értendő, mintha kedvezőtlenül hatnának a valós gazdasági folyamatokra. Ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy a tervezők föladták egykor túltengő növekedési ambícióikat, mert ez bizonyíthatóan közvetlen kiváltója volt a korábbi, 1978 előtti évek számos fejlődési hiányosságának és hibájának. Negációsak e változások amennyiben arra irányulnak, hogy előzetes biztosítékokat építsenek ki a 70-es években egyszer már elkövetett gazdaságpolitikai tévedések megismétlődésével szemben. Ekkor, mint ismeretes, a mereven értelmezett népgazdasági terv és annak elvileg csak tájékoztatásul szolgáló számítási anyaga egyoldalúan maga alá rendelte a pénzügyi szabályozást, szinte kiszorította a konjunktúrapolitikát, túldeterminálta a beruházási folyamatot (benne a formailag tisztán vállalati döntésű fejlesztéseket is) és így végeredményben teljesen alkalmatlannak bizonyult arra, hogy az időközben gyökeres fordulatokat vett külső környezet fejleményeihez való alkalmazkodást vezényelje és ösztönözze. Ezért a központi tervező szervekben józan mértéktartás alakult ki. 1986—1990 között szinte alig lesz olyan központi fejlesztési program, ami szerkezetmeghatározó állami döntéseket közvetítene, vagy olyan struktúrapolitikai célokat tűzne ki, ami naturálisan meghatározott termelési feladatok elérését ösztönözné; olyan feladatokét, amelyek elérését szinte bármi áron szorgalmazni kellene, mert az az általános gazdaságpolitika próbakövének minősülne.[9] Mi több, maguk a központi tervező szerv vezetői óvtak e hibás gyakorlat megismétlésétől. Rámutattak arra, hogy a nagy szerkezetátalakító állami beruházási programok kora lejárt, a külgazdasági alkalmazkodást a piacorientált kis rekonstrukciós beruházások segítségével lehet felgyorsítani.[10] Az elmúlt évek tapasztalatainak birtokában a tervezők azzal is tisztában vannak, hogy a jelenlegi gazdasági viszonyok és az ezeket jellemző bizonytalanság sem segíti az előrelátást, ezért ha a népgazdasági tervet túlságosan mereven értelmezik, akkor a gazdaságpolitika egyszerűen átlép rajta és a legfontosabb döntéseket a terv keretein kívül hozzák meg.[11] Az idézett cikkből az is kitetszik, hogy a tervhivatali vezetők jól ismerik a jelenlegi tervmódszertan legfőbb gyengéit, így azt, hogy nincs kialakult módszere a külpiaci jelzésekből kiinduló tervezésnek, és nincs olyan eszköz, amivel a

[8] II/1985. tv.; III/1985 tv.; IV/1985 tv és indoklásuk. Magyar Közlöny, 1985. 20. sz.

[9] Ez a megállapítás természetesen nem vonatkozik az agrárszabályozásra, ahol a tervcélok és eszközök viszonya továbbra is a korábbi gyakorlat egyoldalúságát és nem az új törvények szellemét idézi.

[10] *Faluvégi* Lajos: Fejlesztéspolitikánk és a készülő ötéves terv. Pártélet, 1985. 8—9. sz. 6. old.

[11] *Hoós* János: A tervezés szerepe a népgazdaság irányításában. Társadalmi Szemle, 1985. 7. sz. 4—5. és 9. old.

bizonytalanságot kellőképp figyelembe lehetne venni. Ezek az önkritikus megállapítások nézetem szerint a tervezők nagyfokú szakszerűségét mutatják, aminek nincs szüksége arra, hogy tartalmatlan apologetikus tételek és „törvények" ködébe burkolózzon. Másrészt viszont, úgy tűnik, nem alakult ki arra vonatkozó alternatív elmélet sem, hogy akkor hogyan is kellene tervezni azon túlmenően, hogy a múlt hibáit nem ismételjük meg. Részben ez az elbizonytalanodás jelenik meg az Országos Tervhivatal mint makrogazdasági irányító szerv szerepének viszonylagos leértékelődésében a kormány Gazdasági Bizottságával, az Országos Anyag- és Árhivatallal és a Magyar Nemzeti Bankkal szemben, amikor a gazdaság napi — de a különböző döntéshozó szervek hatalmi helyzetét és befolyását közvetlenül érintő — kérdéseinek eldöntésére kerül sor. Igaz, hogy az OT elnöke által vezetett másik kormánybizottság, az Állami Tervbizottság továbbra is nem lebecsülendő döntési hatáskörrel rendelkezik, egyebek közt a vállalati veszteségek rendezése, a válságiparágak helyzetének kezelése és a fejlesztési irányok megszabása, közvetlen támogatása kérdéseiben. Ez azonban tárcaközi szerv, ahol az elnök témaválasztási szabadsága és döntéselőkészítési lehetőségei/apparátusa csak viszonylag kisebb helyzeti előnyt kínál az OT számára.

A fentebb vázolt általános helyzet jórészt meghatározta a *VII. ötéves terv* kidolgozásának menetét is. Bár maga a terv nem tárgya e cikknek, mert elemzése külön tanulmányt kívánna, a gazdasági rendszer változásai szempontjából elégséges arra rámutatni, hogy a terv négy fő célkitűzése közül bármely kettő egyidejű érvényesítése közgazdaságilag objektíve bizonyos ellentmondásban áll egymással. Mivel a népgazdasági terv az a dokumentum, amiben a különféle — nemritkán ellentétes — törekvések összesítve és számszerűsítve szerepelnek, nem is meglepő, hogy a tervezők vannak — a Pénzügyminisztérium mellett — a leginkább a tudatában annak, milyen veszélyekkel terhes a túlzott beruházásindítás, vagy az, hogy ha túlságosan sok és aprólékos részcél konkrét megfogalmazásával a terv a gazdaság folyamataiba a túlzott meghatározottságokat visz (és ezzel saját későbbi manőverezőképességét beszűkíti), vagy ha túlságosan engedékenyen kezelik az importot, mert a túlzott várakozások alapján kialakított kiviteli előirányzatokat már teljesülésük előtt megvalósult ténynek tekintik, esetleg ha az áremelkedéseket hatósági-adminisztratív eszközökkel és nem a versenyviszonyok kibontakoztatásával kísérlik meg féken tartani (ami súlyos hiányhelyzetek gyors kialakulását valószínűsíti), vagy éppenséggel ha semmi vagy majdnem semmi sem történik a gazdasági ösztönzés és az egész mechanizmus gyökeres átalakítása érdekében. A tervhivatal vezetői kezdettől fogva élére álltak annak a küzdelemnek, ami a gyakorlatban valóban jelentkező összes, imént említett veszélyeket hordozó törekvés megzabolázását célozta.[12] E törekvéseket — mint várható — elsősorban a szakszervezetek, az ágazati tárcák — különösen az Ipari Minisztérium —, valamint egyes nagylétszámú és igen befolyásos, dinamikus új vezetésű területi társadalmi szervek támogatták. Összességében, úgy tűnik, sem a középtávú terv, sem a tervezők nem hibáztathatók ezért, ha az ötvenes és hatvanas évtized döntési gyakorlatának egy rossz öröksége látszik feléledni azáltal, hogy több fontos beruházásról végeredményben a terv és az általa egybehangolt érdekegyeztetési és forráselosztási rendszer keretein kívül születik döntés. Mivel azonban a beruházások és a tőkeáramlás intézményi rendszerének reformja jelenleg még csak a tervezetek szakaszában van, nem meglepő ha a korábbi időszakból már ismert és a közgazdasági irodalomban részletesen leírt beruházási tervalku termelődik újra összes kedvezőtlen mellékhatásaival együtt.

Ugyancsak a korábbi szakaszok gyengeségeit látszik felidézni az az egyre markánsabbá váló tény, hogy a mezőgazdaság mind a gazdaságpolitika, mind a gazdasági mechanizmus szempontjából elkülönülten kezelt és a fő vonal korábbiakban vázolt irányzatai által szinte érintetlenül hagyott terület marad. A kizárólag a termelés mennyiségére összpontosító és a növekedést lényegében az ország és a gazdaságok pénzügyi helyzetétől igen nagymértékben függetlenedő fejlesztési irány tervidőszakbeli továbbfolytathatósága elsősorban a két fő külső piac oldaláról kérdőjeleződik meg. Így egyre kevésbé meggyőző az ágazati sajátosságokra hivatkozó hagyományos érvrendszer, ami az összmechanizmustól szinte hermetikusan elzárt alrendszerként kezeli — tervezi és szabályozza — a mezőgazdasági ágazatot. Egyre kevésbé látható ugyanis, hogy a gazdaság mely területén jön létre az a nem jelentéktelen többletjövedelem, aminek elvonásával az állami költségvetés a mennyiségközpontú agrárfejlesztés további finanszírozását képes lesz megoldani.

Végül — de az előzőektől nem függetlenül — egyre közvetlenebb összefüggés alakul ki a konvertibilis külkereskedelem szerkezete és az ország adóssághelyzetéből adódó exportkövetelmények teljesíthetősége között. Az igencsak szembeszökővé vált, hogy az ipari és mezőgazdasági feldolgozatlan és félkész tömegtermékekre összpontosuló magyar kivitelt a világpiac drasztikusan leértékeli, mégpedig az energiaáraktól független cserearányromlás formájában. A kiviteli szerkezet javítása az egyetlen útja e folyamat megállításának, ehhez pedig mind a külkereskedelemben, mind a termelésben átfogó intézményi változások szükségesek. Itt a legkézzelfoghatóbb az, amit a középtávú tervtörvény indoklása úgy fogalmaz, hogy a gazdaságirányítási rendszer jelenleg még felemás állapotban van, így nem kellően képes az előrevivő kényszerítő és ösztönző hatások kibontakoztatására, amiért is átfogó átalakítása az előfeltétele a feszített hatékonyságjavulási előirányzatokon alapuló tervcélok elérhetőségének.[13]

A szabályozás változásai

A szabályozásban a piaci célmodell és ennek elvei világosak, azonban épp ez az a terület, ahol a hosszabb távú elképzelések a legközvetlenebbül ütköznek a *rövid távú* (konjunktúrapolitikai és szabályozástechnikai) *követelményekkel*, és ahol épp ezért az *átmeneti megoldások* kialakítása a legégetőbben szükséges. Épp ez utóbbi két megfontolás folytán ez a leg-

[12] *Faluvégi:* i.m.; *Balassa:* i.m. *Hoós* János: Növekedési variánsok és prioritások a VII. ötéves tervben. Pénzügyi és Közgazdasági Szemle, mindkettő 1985. 9. sz.

[13] VII/1985. sz. tv. indoklása (a XII—XIV. ponthoz). Magyar Közlöny, 1985. 54. sz.

többet bírált és egyben a legmesszebbmenő reformjavaslatok megfogalmazására alkalmas terület. Mivel úgy vélem, a tiszta piacszabályozási modell elvei és működési szabályai ehelyütt nem igényelnek bővebb kifejtést,[14] inkább a bevezetését korlátozó gyakorlati szempontok részletesebb bemutatását látom célszerűbbnek.

Kiindulópontnak az tekinthető, hogy egy központi tervgazdaságban mind a lakossági, mind a vállalati önkéntes *megtakarítások*, mind ezek összege szükségképp elégtelen ahhoz, hogy rendszeres fizetési mérlegtöbblet jöhessen létre. Ez még inkább így van, ha az ország kivitelének szerkezete a külpiacok értékítélete szerint kedvezőtlen és így adott többlethez még nagyobb mennyiségű áru/szolgáltatás kivitele szükséges. Másodszor a *pénzügypolitika* intézményei és eszközei a tervgazdaságokban hagyományosan erélytelenek, és mind a népgazdasági tervvel, mind az állami költségvetéssel szemben alárendelt helyzetben vannak. Ebből is adódóan, meg a hiánygazdasági vonások folytán is igen csekély tere marad annak, hogy a megtakarítási hajlandóságot kamatlábpolitikával és más monetáris eszközökkel növelni lehessen. Következésképp egész addig, amíg az említett összefüggések szervezeti és motivációs föltételei nem alakulnak át, addig a fizetési mérlegtöbblet forrását csak a költségvetési politika meglehetősen durva eszközeivel lehet megtakarítatni és a belső gazdasági körforgásból kiszivattyúzni. Az említett eszközök alkalmazását vállalati és politikai oldalról gyakran bírálják két érvvel: *(1.)* a vállalati jövedelmek túlzott költségvetési központosítása jelentősen mérsékli a gazdálkodók tényleges önállóságát; *(2.)* a visszamenőleges adóztatás, a játékszabályok menetközbeni változtatása és a likvidforrások gyakori befagyasztása kivételből szabállyá vált és ez lehetetlenné teszi a vállalati gazdálkodáshoz szükséges előrelátást. Meg kell azonban érteni, hogy amíg az önkéntes megtakarításhoz fűződő érdekeltség és ennek formái, valamint a hatékony monetáris politika intézményei és eszközei nem alakulnak ki, a központi gazdaságirányítás képtelen más módon az összeresletet a nemzetközi fizetési helyzet által indokolt szintre korlátozni. Mivel egyetlen központi irányító szerv sem képes a vállalatok információmonopóliumát megtörni, elkerülhetetlen az, hogy a normatív szabályozók minden nagyobb általános szigorítása után gyakorlatilag a népgazdasági jövedelem decentralizálódása, vagyis a központi költségvetés hátrányára történő újraelosztása megy végbe, méghozzá népgazdasági szinten kimutatható több százalékpontos nagyságrendben.[15] Így nincs más választásuk: vagy utólagosan avatkoznak be, vagy föladják a fizetési mérlegtöbbletre vonatkozó célkitűzést — ez utóbbi természetesen föl sem merülhet. Harmadik lehetőségként a költségvetési kiadások visszafogása, mindenekelőtt a *„bajba került" vagy éppen fizetésképtelenné vált vállalatok és válságiparágak kimentését szolgáló támogatások megvonása* is fölmerülhetne. Ilyen döntést azonban sem a költségvetési, sem a pénzügypolitika nem hozhat saját hatáskörben, a politikai szervekkel és szakszervezetekkel, az ágazati tárcákkal és a területi irányítással való egyeztetés nélkül. A tartós fizetésképtelenség kezelése egyelőre nincs szabályozva, a csődeljárást a közvélemény a jogutód nélküli felszámolással azonosítja és ilyenként ellenzi, és a teljes foglalkoztatásra hivatkozva a vállalati stabilitás a legutóbbi időkig előbbre sorolt cél volt a veszteségek/fizetésképtelenségek megszüntetésénél. Így összességében nemcsak mindig egyszerűbbnek tűnt kimenteni a „bajban levőket", mint „keménykedni", hanem komoly megfontolás tárgya se lehetett az, hogy a költségvetési kiadásokat a támogatások erőteljes mérséklésével csökkentsék. A dolgokat tovább bonyolítja az, hogy nem csupán arról van szó, hogy a fizetőképességet mind nagyvállalati vezetők, mind bankszakemberek huszadrangú kérdésnek tekintették, hanem hogy *maga a fizetőképesség sem lehet jó iránytűje a mai viszonyok közt a pénzügyi kormányzat döntéseinek.* Az elmúlt években egyre hosszabb sorokban álltak a vállalatok, akik egymásra vártak, hogy már leszállított termékeik ellenértékéhez hozzájuthassanak. Ebben a helyzetben a fizetésképtelenséget adottan mások gyenge teljesítménye vagy egy fizetésképtelenség továbbgördülése is előidézheti. Mi több, a fizetési nehézségek az elmúlt 20 évben sosem okoztak nagyobb megrázkódtatást, az állandó — és a sajtóban „megkönnyebbülést hozó" döntésekként ünnepelt — átütemezési döntések hatására az adósságok összege is erőteljesen megnövekedett.

További tényezőként jelentkezik az, hogy 1976 óta az állami nagyberuházások is visszterhessé váltak és központi hatékonysági kritériumoknak kellett (volna) megfelelniük. Ez az intézkedés az állami nagyprogramok gyakorta önkényes célválasztását próbálta meg korlátozni. Mivel egyrészt egy formális előírás természetesen nem volt képes arra, hogy a döntési rendszerből fakadó következményeket elhárítsa, másrészt az állami pénzek jórészt a szigorúan vett versenyszférán kívülre, így az energiatermelésbe és az infrastruktúrába irányultak, a vállalati adóssághegy még tovább nőtt.

Végül számos területen, mindenekelőtt a mezőgazdaságban és a külkereskedelemben sajátos ágazati szabályozás érvényesül. Előbbiben az ágazati határköltségek feltétlen elismerése mellett minden termelő megélhetésének biztosítása, utóbbiban főleg a KGST szerződéses árak sajátosságai és a konvertibilis valuták árfolyamszintje, valamint a belső adózási rendszer torzulásai igényelnek széles körű pénzügyi hídrendszert. A felsorolt tényezők miatt gyakorlatilag nem képzelhető el a harmadik fő elvi lehetőségként említett termelési támogatások leépítése, mint általános irányvonal. Így pedig nem marad más lehetőség, mint hogy a költségvetés a fizetési mérlegtöbblet forrását a hatékony vállalatokkal takaríttatja meg.

Látszólag ördögi körbe jutottunk. A gyenge teljesítmény és a pénz elégtelen gazdasági szerepe állandó állami beavatkozásokat vált ki, ezek tovább gyöngítik a meglévő pénzügyi szabályozók hatékonyságát, így a többletteljesítmény ösztönzöttségét is, amit azután újabb központi beavatkozás próbál meg kikényszeríteni, és a folyamat kezdődik elölről. Hol itt a kiút? A jelenlegi középtávú elképzelés[16] szerint a *költségvetési jövedelem-újraelosztás mértéke* nem válto-

[14] *Tardos* Márton: A szabályozott piac kialításának feltételei. Közgazdasági Szemle, 1985. 11. sz.

[15] Az 1976—1983-as időszak konkrét adataival plasztikusan elemzi e folyamatot Antal László: Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján. KJK. 1985. c. könyvében.

[16] *Hetényi* István: Megújuló pénzügyek. Pénzügyi Szemle, 1985. 4. sz.

tai egymástól elválnak. A központi döntésű beruházásokat részben közvetlenül, részben járadékfizetéshez kötött állami alapjuttatás formájában az állami költségvetés finanszírozza, mindenekelőtt az energiatermelésben. Beruházási kedvezményt e körön kívül általában nem adnak (kivétel a társadalompolitika néhány kiemelt célja, mint a lakásépítés), hanem a fejlesztéseket a rövidesen kialakuló üzleti bankrendszer megtérülési szempontok szerint nyújtott hiteleiből kell finanszírozni. A költségvetés korlátozni kívánja a tartósan fizetésképtelen és a krónikusan eladósodott vállalatok „megsegítésében" betöltött szerepét. Ez fogalmazódik meg a középtávú tervtörvény szövegében is, ami szerint a gazdálkodás eredményeként létrejövő pénzügyi hiányt a vállalatok maguk kötelesek viselni és megszüntetésükről gondoskodni, az állam pedig csak kivételes esetben, népgazdasági érdekből térhet el e szabálytól és nyújthat támogatást.[17] Megjegyzendő, hogy a törvény és magyarázata nem tartalmazza annak elvi körülírását sem, hogy milyen feltételek esetén áll fenn „fontos népgazdasági érdek". Ez pedig — amint az 1986 első negyedévi kohászati átütemezések is szemléltethetik — nagyvonalú értelmezés esetén a korábbi engedékeny gyakorlat számára nyit további lehetőségeket. Másfelől, mivel az Alkotmányjogi Tanács 1/1985. sz. határozatával a veszteséges vállalatok megszüntetésének korábbi államigazgatási módszereit megalapozó pénzügyminiszteri rendeletet hatályon kívül helyezte, a csődeljárási törvény ez évben (ismét) várható elfogadásáig nem is maradt jogi alap másfajta magatartásra, mint a hiteltörlesztések átütemezése; sőt még nagyösszegű tartozások egyszerű leírására is sor került.

A pénzügypolitika fontos törekvése a jelenleg túlzottan differenciált *adórendszer* egységesítése és korszerűsítése. Jelenleg az adóztatás — elvi megalapozás nélkül — továbbra is különbözik ágazati besorolás, vállalati formák, jövedelemszabályozási kategóriák, sőt tulajdonformák szerint is. Másfelől számos gazdasági és társadalmi zavar forrása az, hogy különböző adózási rendszerben működő tevékenységek versenyeznek egymással sokszor azonos piacért. Így rövid távon belül szükséges egy versenysemleges adózási gyakorlat kialakítása, ahol a központi elképzelések 3—4 forgalmi adókulcs segítségével lennének kifejezhetők. Reálisan 1988-ban várható ilyen irányú előrelépés. További fontos feladat az adóvisszatérítések szerepének átalakítása. Jelenleg az adóvisszatérítést többnyire a folyó termelés támogatására adják, ami konzerválja a fennálló termelési szerkezetet. Várhatóan 1987—1988-tól ez a szerkezet megváltoztatása függvényévé válik, a külön támogatásokat pedig általános jelleggel előfeltételekhez kötik.

Amikor kialakul az üzleti bankok rendszere és a monetáris politika fejlettebb eszközrendszere, akkor a bankszféra fokozatosan átveheti a költségvetéstől az összkereslet szabályozását. További cél az, hogy a jelenlegi egészségtelen adószerkezet, ahol a vállalatok és a lakosság által fizetett adók aránya nagyságrendben 90 : 10 úgy módosítják, hogy az a vállalati adóztatás csökkentését és így a reálönállóság növelését segítse elő. Ennek érdekében merült fel a személyi jövedelemadó bevezetésének gondolata is.

Ebben a kérdésben igen éles viták alakultak ki, mivel a reformtörvénykezés érezhetően erőteljes lelassulása mellett bevezetendő személyi jövedelemadó (önmagában is kétséges) koncepciója egészen más gyakorlati hatásokkal járna, mint ahogy azt az előző bekezdés logikája sugallná. Különösen elszigetelt intézkedésként bevezetése esetén áll fenn a veszélye annak — és erre akadémiai tudományos fórum is fölhívta a döntéshozók figyelmét —, hogy csupán sajátos büntetőadóként működhetne, ami a lakosság azon részét sújtaná, amelyik eddig is minden fillér többletkeresetét igazolható módon szerezte. A jövedelemkülönbségek pedig jórészt nem itt, hanem az ellenőrizhetetlen pénzmozgások keretében jönnek létre. Az adóapparátus mai fejletlensége mellett különösen nagy társadalmi többletfeszültség keletkezne abból, hogy az adózás korszerűsítését jövedelempolitikai célokra használnák fel, miközben a vállalati adókulcsok mérséklését ily módon ez a lépés nem is szolgálhatná.

Közgazdaságilag meglehetősen problematikusnak látszik az 1985—1986. évi szabályozási gyakorlat azon vonása, ami a jövedelmi különbségek mérséklését — egy korábbi szakaszra emlékeztetően — az adóprés működtetésével és nem a versenyviszonyok korábbiaknál sokkal gyorsabb kibontakoztatásával kísérli meg elérni. Elég, ha a vgmk-kat indokolatlanul sújtó 10%-os különadót vagy az igazságügy-minisztertnek a kisvállalkozások szigorúbb korlátozásáról, beszámoltatásáról, működésük részletekbe menő ellenőrzéséről szóló éveleji irányelvét[18] említeni, ahol számos, a jogszabály által nem említett korlátozó intézkedés meghozatalát javasolja elsősorban az „anyaszervezeteknek". Ehhez járul még a tömegtájékoztatás bizonyos részének a gazdasági rendőrség tevékenységét és a — sokszor még le sem zárult — kisvállalkozások elleni bírói eljárásokat szenzációhajhászó módon beállító tevékenysége. Mindezek részben magyarázatot adnak arra a számos kedvezőtlen jelenség forrásának tekinthető tényre, hogy a kisvállalkozásokban az első három évi tapasztalat szerint főleg épp a vállalkozás eleme, azaz a saját vagyon kockáztatása hiányzik, s a korlátozó intézkedések hatására a még kevésbé ellenőrizhető formákba való átszerveződés gyorsult fel.[19] Így a társadalom széles köreit joggal ingerlő olyan jelenségek, mint a túlzott haszonkulcsok, a rövidnél is rövidebb távú szemlélet, a gyakori monopolhelyzetek és monopolista egyezkedések, a minőség szempontjainak háttérbe szorulása a bizonytalan légkör szükségszerű következményeinek tekinthetők.

A kisvállalkozásokról sajnos többnyire inkább érzelmi mint statisztikai alapon kialakított kép nem lenne teljes, ha a jogszabályalkotás során figyelmen kívül maradnának az alapvető gazdasági tények. Miközben a szocialista nagyüzemek profil szerinti tevékenységének betudható nemzeti jövedelem 1978 és 1985 közt egyáltalán nem nőtt, addig a „második gazdaság", azaz a hagyományos magánszektor, a háztáji, az új kisszervezeti formák és a lakosság kiegészítő tevékenysége dinamikusan bővült, és 1985-ben már becslés szerint a nemzeti jövedelem 17—19 százalékát adta, így az *hogy 1979—1985 közt egyáltalán gyara-*

[17] VII/1985. tv. a népgazdaság VII. ötéves tervéről. XIV. fejezet. Magyar Közlöny, 1985. 54. sz.

[18] Az igazságügyminiszter 7002/85. sz. irányelve egyes kisvállalkozások működéséről. Magyar Közlöny, 1985. 55. sz.

[19] *Lakatos* Mária: Kockázat nélkül. Magyar Hírlap, 1985. május 14.

podott a nemzeti jövedelem, az egyértelműen e formáknak köszönhető. Ezt mutatja más oldalról az, hogy míg a nettó termelés 6 év alatt 26 százalékkal, a magánszektoré két és félszeresére bővült.[20] Így jogos az az igény, hogy a nemzeti termék ily jelentős részét adó tevékenységet a gazdaságszabályozás egészébe integrálni kell. Annál kevésbé lenne szerencsés viszont, ha ez a túlszabályozott nagyüzemi gazdálkodás viszonyaihoz való közelítés útján történne, mivel akkor növekedési hatásukat és egyben értelmüket is veszítenék e formák. Fordítva kellene inkább eljárni: a nagyüzemi szférában lenne célszerűbb a teljesítménytöbbletre ösztönző és késztető formákat bevezetni, és a kisszervezetek „kínálatának" erőteljes ösztönzésével, valamint a pénzmennyiség és az összkereslet szigorú kézbentartásával áraikat és haszonkulcsaikat gazdasági módszerekkel letörni. Ha pedig a kisszervezetek stabilitását törvényi és politikai úton egyaránt szavatolnák, mód nyílna a lakosságot jelenleg joggal irritáló pazarló fogyasztás forrásainak gazdasági célú befektetésére és hasznosítására is.

A jövedelemszabályozási rendszer nagyobb részét a vállalati adóztatás adja, s itt a lényegi előrelépés a tartós fizetésképtelenség kezelési módjainak kialakításától függően várható. Az erre szolgáló *csődtörvényt* eredetileg már az országgyűlés 1985 nyári ülése elé kellett volna terjeszteni. A szaksajtóban, de a napisajtóban is már részletesen bemutatták a korábbi államigazgatási szanálási és felszámolási gyakorlat súlyos ellentmondásait, s azokat a problémákat, amelyek tisztán tapasztalati úton vezettek el a nemzetközi gyakorlattal összhangban lévő szabályozás igényéhez. Az előkészítő munkákban különös figyelmet szenteltek az adós szempontjait a legmesszebbmenően védő osztrák és francia gyakorlatnak.[21] Az is fölvetődött, hogy a csődeljárás különleges bírói szakértelmet is igényel, ezért a két háború közt már létezett csődbíróság intézménye is hasznos szolgálatokat tehetne. A kérdéskör vitájának hevességét és a törvényalkotás elhúzódását jól magyarázza az a tény, hogy a Nemzeti Bank szakértőinek megítélése szerint 1985-ben körülbelül 150 magyar vállalat ellen lehetett vagy kellett volna csődeljárást kezdeményezni, köztük 50 országos jelentőségű nagyszervezet ellen is.[22] Másrészt a nemzetközi gyakorlattal összhangban álló szabályozás bevezetése a „bajba jutottak" ügyeinek rendezésében érdekelt szervek közt a hatalom jelentős újraelosztását eredményezné a hitelezők és a bírói szervezet javára, az államigazgatás és a területi szervek rovására. Ezért — mint azt az általában igen jól informált gazdaságpolitikai hetilap már jóval az eredeti határidő lejárta után kelt belső vezércikkében megjegyezte[23] — nem sikerült olyan törvénytervezetet kialakítani, amely minden érdekelt döntési fórum támogatását elnyerte volna. Eszerint azért (volt) szükséges gyökeresen átdolgozni a javaslatot, „mert nem a bajba jutott vállalatok fölszámolása, hanem fizetőképességük helyreállítása lehet csak a cél". Ez az érvelés — bár a döntési folyamatot jellemző viták jellegét bizonyára jól mutatja — közgazdaságilag nem is értelmezhető, hiszen mint közismert és a gazdag vonatkozó jogirodalom mellett a közgazdaságiban is félreérthetetlenül kifejtették,[24] pont a felszámolás elkerülése és ezáltal a hitelezők követeléseinek legalább részbeni megőrzése az a cél, amit az eljárás még klasszikus formájában is lehetőleg el kíván érni.

Az egész pénzügyi szabályozó rendszer legtöbbet vitatott pontjai, sőt működésének jellege szempontjából is — mint láttuk — kardinális jelentőségű a tartós fizetésképtelenség rendezésének mikéntje. Enélkül megtakarítási hajlam a vállalati szférában nem alakítható ki. A vállalati motivációs rendszer — ami jelenleg saját vállalatba naturális, tehát elvonhatatlan formában történő befektetésre serkent — sosem változhat piacgazdasági irányba, ha a fizetőképesség megőrzése nem válik egzisztenciális kényszerré és ezért a likvid formában történő pénztartáshoz fűződő érdek nem jön létre. Az utólagos elvonások gyakorlata csak úgy szüntethető meg és a veszteséges tevékenységek támogatása csak úgy építhető le, ha a pénz a vállalati gazdálkodásban központi szerepet kap, és a mindenkori előteremthetőségének szempontja a vállalatvezetés *létérdekévé* (fennmaradása feltételévé) válik. Ezért nem igazán szerencsés, hogy a csődtörvény kialakulóban levő megszelídítése az említett társadalmi és politikai érdekeket az intézmény lényegével ellentétes „fogalomértelmezéssel" kívánja kielégíteni. Ha a tartós fizetőképtelenséget *nem* a 30 (vagy x) napon belüli likvid teljesítőképesség hiányaként, hanem másképp — például az adósságok és a lekötött eszközök könyv szerinti értéke arányaként — határozzuk meg, akkor az egész szabály értelme kérdőjeleződik meg. Könnyen belátható, hogy így ugyanis nem képes a föntebb említett változási láncolatot elindítva a gazdálkodás egész motivációs rendszerét átformáló erőket mozgásba hozni, sőt a mostani reformszakasz központi új fogalma, a vagyonérdekeltség is talajtalanná válik.

Az *árpolitika* tekintetében a VII. ötéves terv két fő célt követ. Egyrészt a mesterkélt és napjainkra jórészt már amúgyis szétzilálódott „versenyárrendszert" fokozatosan piaci árrendszernek kell fölváltania a feldolgozóiparban, az építőiparban, a belkereskedelemben és a közlekedésben, sőt még a mezőgazdaságban is törekedni kell az ágazati átlagköltség elismerése mellett a nemzetközi piaci értékítélet erőteljesebb kifejezésére is. E célkitűzések árliberalizálást kívánnak, ami csak a versenyfeltételek kialakulása függvényében lehetséges, és ezt a terv hangsúlyozza is. Másfelől fontos(abb) gazdaságpolitikai súlypont a kongresszusi határozatok szellemében az áremelkedések visszaszorítása is. Ennek megfelelően az 1986. évi terv a bérek növekedési ütemét is a korábbiaknál mérsékeltebbre fogja, a szabályozásban pedig a 10 százalékot meghaladó béremelést sújtó prohibitív adó a vásárlóerőkorlátozás legfontosabb új eleme. 1985-ben többségben voltak az árrendszer mesterséges korlátait oldó intézkedések. Ilyen volt az árelőírások alól mentesített vállalatok árklubjának bővítése (bár ez is a hierarchikus alkuviszonyok függvényében alakult). Fontos árintézkedések voltak a belföldi jövedelmezőségnek az exportáraktól való merev függőségét csökkentő

[20] *Illés* Iván: Szerkezeti változások a magyar gazdaságban (1979—1985). Tervgazdasági Fórum, 1985. 1. 6—7. és 12. old.

[21] *Török* Gábor: Csőd és felszámolás. Jogtudományi Közlöny, 1985. 6. sz.

[22] *Petschnig* Mária: A veszteségesen működő tőke felszámolása. Bankszemle, 1985. 7. sz. 17. old.

[23] B. M.: Hullámtörés. Figyelő, 1985. 36. sz.

[24] *Komlós* János: Csőd vagy csődület? Pénzügyi Szemle, 1985. 6. sz.

rendeletek.[25] A jelenlegi viszonyok közt érthető, hogy miért nem kötelező többé a csökkenő exportárak automatikus követése a belföldi árképzésben, továbbá hogy a kritikus 5%-os szabaddevizás exportrészesedési hatást újonnan átlépő termelőkre nem alkalmazzák a „versenyrendszer" sokkal szigorúbb árkalkulációs szabályait. Másfelől már tavaly is erősödtek a deflációs irányzatok, ami elsősorban az áremelést korlátozó és engedélyhez kötő, valamint az árellenőrzést fokozó előírások és gyakorlati formáját ölti. Így csökkenő kiviteli ár ellenére tartott belföldi árat újabb exportáremelés esetén is csak azután lehet emelni, ha az előző évi „tartalékot" a vállalat bepótolta. Kiterjesztették térben és időben a „szabad" árak emelésének előzetes bejelentési kötelezettségét. Az 1986. évi módosítások elsősorban az építőipari árszint mérséklését kívánják elérni a kalkuláció igen aprólékos előírásával, a költségelszámolás tételes szabályozásával és a szinte tételkénti ellenőrzés számviteli lehetőségeinek szigorú előírásával.[26] Miközben újabb liberalizáló intézkedésekre nem került sor, és a termékforgalmazási korlátok se lazultak, az árhivatal viszont fönntartja magának az áremelést kívánó vállalatokkal való „konzultáció", a költségszámítások részletes ellenőrzése, sőt a már bejelentett áremelés hat hónapra történő felfüggesztésének jogát is. Nehéz egyet nem érteni azokkal az elemzőkkel,[27] akik rámutatnak: adminisztratív módszerekkel csak igen rövid ideig lehet eredményre jutni, mivel a vállalatok az „új" helyzethez a tervalku évtizedes taktikai módszereivel alkalmazkodnak: költség vagy piaci alapon két-háromszor akkora áremelésre kérnek engedélyt, mint amekkorát valójában szükségesnek tartanak. Szerencsés esetben így ennél többre is kaphatnak engedélyt, miközben az árhatóságnak is megvan a maga sikerélménye, hisz elhárított egy még nagyobb áremelés iránti kérelmet.

Szervezeti változások

A szervezeti változásoknak két mozzanata említhető. Egyfelől az évtized elejének központilag kezdeményezett szétbontási és felszámolási intézkedései szinte megszűntek és — a vidéki gyáregységek leválását ösztönző pénzügyminisztériumi kezdeményezést leszámítva — szinte csak a kisszervezetek száma gyarapodott. Másfelől az eredeti reformcsomag egyik leggyengébb pontját, a káderpolitikát jelentősen érintő változásra került sor a *kollektív vállalatvezetői testületek* megválasztásával és a vezetői érdekeltségi rendszer módosításával. A módosítás politikai jelentőségét jól mutatja a gyakorlati lebonyolítás kissé túlfűtöttnek tűnő légköre és az eredmények fogadtatása: előfordult például, hogy a szabályosan megválasztott igazgatóval szemben — aki a társadalmi szervek jelöltjével szemben „jött be" — új választási eljárást kívánt kezdeményezni a szakszervezet, arra hivatkozva, hogy a vállalati tanács nem képviselte a dolgozók többségének véleményét. Összességében azonban nem ez, hanem a régi vezetők újraválasztása bizonyult jellemzőnek.

A két legfontosabb ágazati minisztérium eltérő taktikát választott. Az Ipari Minisztérium sikeres halogató taktikát követve a választások aprólékos előkészítésével, és a közvetlen ágazati irányítás alatt maradó vállalatok köréről folytatott elhúzódó vitával igyekezett saját helyzetét (és embereit) megerősíteni. A MÉM ezzel szemben igyekezett „elébe menni a kor követelményeinek" és inkább sietette az állami gazdaságok vezetőségválasztását. A sok huzavona nélkül lebonyolított választások döntően a régi bevált vezetők megerősítését hozta; a kiesők száma fél tucat körül volt. Ez egyfajta formális megközelítés jele is lehet, bár sajtójelentések az ipari választások egy részénél is erre utalnak. Ha ehhez hozzávesszük azt, amit agrárszakértők a tsz-ek félállami jellegéről, illetve a szövetkezetek elemzői a vezetőség tagság általi hatékony ellenőrzésének intézményes hiányosságáról kifejtenek,[28] világossá válik, mennyire alaptalan volt az a gyakorta megfogalmazott túlzó aggodalom, illetve túlzó várakozás, ami a kollektív vállalatvezetések megválasztását megelőzte.

Hogyan befolyásolta a kollektív vállalatvezetési szervek kialakítása az irányítás különféle szervei közötti erőviszonyokat? Miközben a funkcionális szervek helyzete nem változott, az ágazati tárcák szerepe — különösen dinamikájában és a részletkérdésekben való beavatkozás lehetősége tekintetében — némileg csökkent, míg a területi pártszerveké megnőtt. Pontosabban ez az ágazatokkal szemben nagyobb, a központi funkcionális szervekhez viszonyítva némileg csökkenő befolyást jelent. Bár a területi pártszervek hatáskori listája, vagyis a kizárólag az ő jóváhagyásukkal betölthető vezetői állások köre csökkent, de a vt elnöke és az igazgató mellett számos további munkakör is rajta maradt. A vezetőségválasztásokat értékelve a KB illetékes osztályvezetője pozitív tapasztalatként kiemelte a területi szervek aktív befolyásoló szerepét és elmarasztalta a helyenként tapasztalható passzivitásukat, valamint a személyi kérdések esetenkénti nem kellő előkészítését: csak ilyenkor fordulhatott elő, hogy a vállalati tanácsban „törzskari puccsal" nem a pártszervezet által támogatott jelöltet választottak igazgatóvá.[29] Nem elhanyagolható szerepet játszottak a vezetőségválasztásokat megszervező és lebonyolító szakszervezetek sem.

A PM említett decentralizáló kezdeményezése azért volt fontos, mert bizonyos lendületbe hozott egy 1984-ben már lényegében leállt kedvező folyamatot, másfelől nem központi döntés, hanem helyi mérlegelés alapján kívánta a szétválásokat előmozdítani (amit adókedvezményekkel is ösztönzött). A vállalatközponttól nyilván akkor volt lehetséges sikerrel leválni, ha a vállalatnyi vidéki „gyáregység" számíthatott a megyei szervek aktív támogatására. Ez a PM-mel együtt több esetben elégséges volt az egyeztetésből természetesen ki nem hagyható ágazati minisztériummal szemben: a csaknem 90 kiválási kérelem nagyobbik

[25] OAÁH (3)1985. Magyar Közlöny, 1985. 21. és OAÁH 4/1985. Magyar Közlöny, 1985. 27. sz.

[26] 67/1985. sz. PM—OAÁH rendelet az építőipari önköltségszámítás rendjéről (és mellékletei). Magyar Közlöny, 1985. 56.

[27] *Karcagi* László: Úszunk az árral? Népszabadság, 1985. szept. 14.

[28] *Vági* Ferenc: A szervezeti változások szükségessége a magyar mezőgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1985. 7—8. sz. *Bak* József: A küldöttgyűlés jogi szabályozásának problémái. Jogtudományi Közlöny, 1985. 6. sz.

[29] *Petrovszki* István: Káderpolitikai elveink a gyakorlat mérlegén. Társadalmi Szemle, 1985. 12. sz.

fele kedvező elbírálást kapott, így a menetközbeni beolvasztások ellenére nem csökkent az állami iparvállalatok száma.

Tovább folyik a vita a *kül- és belkereskedelem, valamint az építőipar szervezeti rendszeréről* is, lényegében arról, hogy általános jeleggel föl kell-e számolni a monopolszervezeti rendszert, vagy pedig a meglévő szervezeti struktúra mellé *kiegészítésként* kisebb, illetve rugalmasabb jövedelemszabályozású szervezeteket is kell alakítani. E témakörök külön tanulmányt igényelnek, de világos: az 1968-ban elkezdett, de megakadt folyamat befejezéséről van szó. A forgalom területének szervezeti-intézményi rendszerében meglévő monopilisztikus vonások fölszámolása nélkül a verseny és így a liberalizált piaci árrendszer a termelés szférájában is szükségképp működőképtelen marad. Hasonlóképpen a beruházási döntések ésszerű piaci decentralizálása sem képzelhető el a kivitelező építőipar jelenlegi monopolszervezete és az ebből is adódó költségérzéketlensége (korlátlan áthárítási képessége) mellett. Az elmúlt két évtizedben sajátos ellentmondás alakult ki: a gazdálkodási modell egészének felemássága következtében e három politikailag érzény területen úgy tünt (és az ágazati irányítás ezt meg is játszotta), hogy minden decentralizáló lépés csak a költségek növekedéséhez és a folyamatok összekuszálásához vezet (építési infláció, exportárak egymás alá kínálása, ellátási hiányok). Épp e tapasztalatokra hivatkozva törekedtek sikeresen a szaktárcák a pénz- és a gazdasági körforgás szabad mozgását korátozó intézményi-szervezeti viszonyok konzerválására. Ma már azonban e külön tanulmányokat érdemlő részterületek elemzése nélkül[30] is világos: szabályozott piaci rendszer, benne valódi piaci árrendszer, monetizált gazdaság és az ehhez tartozó (a szabályozásról szóló részben kifejtett) közgazdasági jellegű állami irányítás nem létezhet úgy, hogy közben az egész forgalom és a beruházások területe más — monopol — szervezési elvek alapján működik. Tehát a tervezés és szabályozás nagyobbléptékű eredményes változtatása csak a szervezeti rendszer egészének megreformálása esetén lehet sikeres.

Jól mutatja ezt az *1986. évi* változtatások alapvetően a mértékeket módosító és a konjunkturális célkitűzéseket, valamint a politikai szempontokat közvetítő jellege. A szervezeti kérdések adott állapota mellett még a reformtörvénykezés lelassulása nélkül is szinte szükségszerű *a rövid távú szempontok túlsúlya*. Ezek: a mezőgazdasági és bányászati termelésnövekedés ösztönzése ágazati preferenciákkal, a beruházási folyamat élénkítése a felhalmozási adó július 1-től történő leszállításával, az exportösztönzés 10%-os felhalmozási adókedvezménnyel, valamint a már említett árszintkorlátozó és a második gazdaság jövedelemszabályozását szigorító, továbbá néhány, a vagyonosokat sújtó intézkedés.

Menetközi mérleg és kilátások

Az elmondottakból kitűnik, hogy 1984—1986 során a harmadik reformszakaszban előirányzott intézkedési csomagnak csak igen kis része valósult meg, az is lassan és ellentmondásosan. Márcsak ezért is nehezen érthető az az újabban ismét hallható vélekedés, amely az ország gyenge teljesítményét a reform következményeként állítja be. Ellenkezőleg: az ösztönző és motivációs rendszert meghatározó tényezők összegző áttekintése után valójában az nem érthető, hogy voltaképpen milyen alapon lett volna elvárható a gazdasági hatékonyság törésszerű fordulata, javulása, amikor az össztönzés és a motiváció a népgazdaság meghatározó területein még nem változhatott meg, sőt a változások helyenként még csak a megvitatás szakaszában vannak. Egyre szembetűnőbb a VII. ötéves tervtörvény már idézett tétele: a gazdaságfejlődés az intézményi reform előrehaladásának közvetlen függvényévé vált.

A kezdetleges és be sem vezetett változások alapján tehát indokolatlan lenne átfogó ítéletet mondani a harmadik reformszakaszról. Két tényező azonban bizonyos derűlátásra ad okot, olyan értelemben, hogy az 1985. évi gyenge realteljesítményből tőkét lehet kovácsolni a továbbhaladáshoz.

1. A gazdaságdinamizálás egyoldalúan a társadalmi elvárásokra épített elképzelése lényegében meghiúsult. A kezdeti felismerés jele, hogy a párt központi lapja adott helyet a vonatkozó alapösszefüggéseket egyértelműen föltáró és a növekedést csak harmadik prioritásként (a hatékonyság és az egyensúly függvényében) tárgyaló tervezői elemzésnek.[31]

2. Az is világossá vált, hogy a gazdasági reformot általánosságban méltató állásfoglalások kifejtése és terjesztése szükséges, de nem elégséges feltétele a változásnak. A gazdasági teljesítmény ugyanis nem a tervbe vett, hanem a ténylegesen bevezethetőnek bizonyult intézkedések arányában alakul. Ha az intézményi és szabályozási változások csak az 1984—1986 közt tapasztalt ütemben és módon haladnak előre, nem várható az a teljesítménytöbblet, amire a magyar társadalom számít és amit a nemzetközi piacok megkövetelnek. Mivel ez egyre szélesebb körben osztott belátás lesz, a gyökeres változást hordozó intézkedések politikailag a korábbinál könnyebben keresztülvihetőkké válnak. Másfelől azt sem lehet kizárni, hogy bizonyos ideig csak a gazdálkodási mód egészét nem érintő részintézkedések születnek. Ez esetben föl kell készülni arra, hogy az előreszaladt szabályozási vagy intézményi elemek nem azt az eredményt hozzák, mintha egy átfogó csomagterv részeként vezetnék be őket, sőt az elszigetelt előrelépés konkrét hatásaiban esetleg a kedvezőtlen vonások juthatnak túlsúlyra. Ennek ellenére remélhető, hogy mind többen ismerik föl: nem a lépés iránya, hanem részlegessége a baj oka, így segíteni nem hátrálással, hanem a lemaradó területek mielőbbi fölzárkóztatásával lehet. A nemzetközi verseny éleződése, a KGST-beli föltételek szigorodása, a hagyományos megoldások kimerülése mellet már csak egy értelmes alternatívája maradt az elhúzódó stagnálásnak, sőt lassú, de tartós visszaesésnek: menekülés előre.

[30] A részterületek „ágazati" sajátosságokat elemző, könyv terjedelmű vizsgálatai az egyes szakmák sajátosságainak alapulvételével, „szerves" érveléssel is igazolják ezt a fent csak közvetetten bizonyított tételt. Vö. *Karsai* Gábor: Ellátási felelősség vagy piacorientáció? 1985. december. 298. old.; *Salgó* István—*Pete* Péter: A külkereskedelmi szervezet: eredet, jelleg, kívánatos fejlődési irány. Bp. 1986. február. 234. old. Mindkettő a Gazdaságunk szervezeti rendszere c. OKKFT kutatási főirány keretében folyt munkacsoportos kutatás zárótanulmánya. Az építőiparról lásd *Bauer* Tamás: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. KJK, 1981.

[31] *Balassa* Ákos: Várakozások-lehetőségek. Népgazdaság, 1986. március 15.

Burián László

A deliktuális felelősség kapcsoló szabályai az angol nemzetközi magánjogban

A nemzetközi magánjogi deliktuális felelősség kapcsolóelvéről szólván valószínűleg legtöbben először a károkozó tevékenység vagy mulasztás elkövetése helyének irányadó voltára, azaz a lex loci delicti commissi-re gondolnak. Ennél mi sem természetesebb, hiszen a most már kodifikált magyar nemzetközi magánjog is főszabályként a fenti kapcsolóelvet deklarálja.[1]

Sok szó esett az irodalomban a lex loci delicti előnyeiről és hátrányairól, de akár pozitívumait, akár negatívumait hangsúlyozták, általában abból indultak ki, hogy a lex loci delicti commissi a nemzetközi magánjog általánosan elfogadott kapcsolóelve, vagy legalábbis az volt egészen a legutóbbi időkig.

A lex loci delicti-nek ezt az általános elfogadottságát támasztja alá Rabel is, aki Összehasonlító nemzetközi magánjogának II. kötetében a lex loci delicti-t a „the Dominant Principle" címszó alatt tárgyalja,[2] és a következőképpen fogalmaz: „the principle unamimously established by the canonists and later the statutists since the 13. th century and generally adopted today is, that the lex loci delicti governs",[3] azaz „az elv, amelyet egyhangúlag dolgoztak ki a kanonisták és később a statutisták a 13. sz.-ban, és amelyet ma általánosan alkalmaznak, a lex loci delicti commissi elve".

Rabel azt is hangsúlyozza azonban, hogy bár a lex loci delicti commissi a domináns, mégsem az egyetlen a deliktuális felelősség kapcsolóelveinek sorában. Másodikként a lex fori következik, amelyről Rabel megállapítja, hogy a lex fori elve a 19. sz. első felében vált — Wächter és Savigny munkássága nyomán — a deliktuális felelősség egyik kapcsolóelvévé, és hozzáteszi, hogy a lex fori a büntetőjoggal szoros kapcsolatban alakult és hatással volt a bíróságok gyakorlatára Angliában, Spanyolországban és másutt is.[4]

A lex fori-nak jelentős szerepe van az angol jogban. Rabel e szerepről szólván elemzi az angol jognak a mű megírása idején irányadó jogesetét, a *Phillips v. Eyre*-t és annak „double rule"-ját.[5]

Az alábbiakban az angol nemzetközi magánjogi deliktuális felelősség jelenlegi szabályaival kívánunk foglalkozni, amelyek az utóbbi évtizedek jogfejlődésének eredményeképp nem teljesen azonosak a Rabel által vázoltakkal. Figyelemmel kísérjük a szabályok kialakulásának folyamatát a legkorábbi jogesetektől egészen a Boys v. Chaplin ügyig és annak következményeiig. Ahol szükséges, kitérünk általánosabb történeti összefüggésekre és érintünk anyagi, eljárási és joghatósági kérdéseket is.

Általános kérdések

A kontinentális jogász számára természetesnek tűnik, hogy a nemzetközi magánjog kialakulását a glosszátorok és a kommentátorok munkásságára, ill. a 11—12. sz.-i társadalmi-gazdasági fejlődésre vezeti vissza.[6] Az angol jogra azonban a kontinentális fejlődés a nemzetközi magánjog történetének első időszakában nem volt hatással. Hogy miért, arra igen egyszerű a magyarázat. Ha közelebbről szemügyre vesszük azokat a tényállásokat, amelyek a nemzetközi magánjogi fejlődést elindították, láthatjuk, hogy a konfliktusok nem a szó mai értelmében vett nemzetközi jellegű jogszabály-összeütközések voltak, sokkal inkább egy területen érvényesülő különböző jogok összeütközéséről volt szó.

Nemzeti és ezzel nemzetközi jelleget a fejlődés csak a 17. sz.-ban a holland iskola képviselőinek fellépése után öltött. Tulajdonképpeni modern nemzetközi magánjogról azonban nézetünk szerint csak a 19. sz.-ban, a nemzetállamok létrejötte után lehet beszélni.

Angliában hiányoztak azok az előfeltételek, vagy legalábbis azoknak egy része, amelyek a kontinensen a nemzetközi magánjog kialakulásához vezettek, a kontinens jogi sokszínűségével szemben ugyanis angol földön a jog, a common law már korán egységesedett az egész országban.[7] Valódi nemzetközi kapcsolatok híján konfliktusok nem merültek fel, és így azok megoldása sem alakulhatott ki.

Ezt a lehetőséget a tengeri kereskedelem fejlődése elvileg ugyan megteremtette, de a gyakorlatban a Court of Admiralty sem szembesült a jogszabályválasztás kérdéseivel, lévén, hogy ítélkezésében a „general maritime law"-t, ill. tisztán kereskedelmi ügyekben a „general law merchant"-et alkalmazta.[8]

A common law bíróságok többek között azért sem foglalkozhattak nemzetközi jellegű tényállásokkal, mert a jury szerepe ezt sokáig kizárta. A jury tagjai ugyanis kb. a 16. sz.-ig a tanúk szerepét töltötték be, tehát személyes tudomásuk kellett hogy legyen a tárgyalt ügy körülményeiről. A felperesnek meg kellett jelölnie azt a területet, ahol a tényállás lejátszódott, és ez állapította meg a bíróság illetékességét. Ily módon lehetetlen volt nemzetközi vonatkozású, külföldi tényálláselemeket tartalmazó ügyek elbírálása, sőt kezdetben még a nem kizárólag egy grófság területén lezajlott tényállások elbírálását is gátolta ez az illetékességi szabály.[9]

A jury szerepe a 16. sz.-ra megváltozott, tagjai többé nem a saját maguk által tapasztalt tényekre voltak utalva, hanem a tanúk által elébük tárt tényállás

Burián László egyetemi adjunktus, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

[1] Ld. az 1979. évi 13. tvr. 32. § (1) bekezdését.

[2] *Rabel,* Ernst: The conflict of laws. A comparative Study Chicago, 1947., II. köt. 235. old.

[3] Uo.

[4] Uo. 237. old., ld. még pl. Cheshire: Private International Law, 6. kiad. Oxford, 1961. 277. old.

[5] *Rabel:* i. m. 239. old.

[6] Ld. pl. *Kegel,* Gerhard: Internationales Privatrecht, 2. kiad. München, 1964. 52. és köv. old.

[7] Vö. *Cheshire* i. m. 38. old.

[8] Ld. uo. 39. old.

[9] Vö. uo. 39. old., továbbá *Holdsworth:* A history of English Law. 2. kiad. London, 1937. V. köt. 117. old.

alapján döntöttek. Ez lehetővé tette az addigi merev szabályok fokozatos lazulását.

Először az ún. „vegyes ügyek"-ben alakult ki az illetékesség, amikoris egyes tényálláselemek az egyik grófság területén, mások pedig a másik grófság területén játszódtak le. Mindezek következményeként befejeződött a már a 14. sz.-ban elkezdődött folyamat, amely az ún. „transitory" actions, vagyis a nem kizárólag helyi jellegű ügyek kategóriájának kialakulását eredményezte.[10]

Ezekben az ügyekben a juryt nem egy bizonyos, az üggyel kapcsolatban álló körzetből hívták egybe, ellentétben az ún. helyi ügyekkel („local" actions), ahol a régi szabály tovább élt.

Holdsworth a transitory action-re példaként a szerződést, a local action-re a trespass to the land esetét hozza fel. A felperesnek az előbbi kategóriában szabad kéze volt az illetékesség meghatározását tekintve („he might lay it in any county he pleased").[11] Mindamellett a kizárólag a birodalmon kívül lejátszódó tényállások esetén a common law bíróságok illetékességét, és ezzel együtt tulajdonképpen joghatóságát csak hosszabb folyamat eredményeképpen állapították meg.

A joghatóság ilyen értelmű kiterjesztése azonban még mindig csupán eljárási lehetőséget jelentett, de nem következett ebből az idegen anyagi jog alkalmazása, vagyis a nemzetközi magánjog egyik alapvető kritériumának megvalósulása. Bár a holland iskola tanait skót közvetítéssel befogadó angol elmélet a comitas alapján elvileg elismerte a külföldi jog alkalmazását, ez nem jelentette az elv gyakorlati megvalósulását. Nem véletlenül beszél Kahn-Freund a 19. sz.-i angol gyakorlatot jellemezve olyan nemzeti tendenciáról, amely az idegen jog alkalmazásától elzárkózik.[12]

A deliktuális felelősség joghatósági kérdései

A local és transitory actions közötti, korábbiakban vázolt különbségtétel a deliktuális tényállások eldöntésénél is szerepet játszott. Az első olyan eset, amelyben erre sor került, az 1665-ös *Skinner v. East India Co.*-ügy volt.[13]

A tényállás szerint a Kelet-Indiai Társaság elkobozta a felperesnek a Kelet-Indiákon lévő kereskedelmi állomását és egyéb javait, őt magát pedig a Társaság emberei tettleg bántalmazták. Az ügyben ítélkező bírói kollégium különbséget tett a tényállás két része, a birtok elkobzása és a személy elleni erőszak között, mondván, hogy az előző (trespass to foreign land) nem tartozik a bíróság joghatósága alá, lévén, hogy az ún. local action.

Ezt az ítéletet követte az 1726-os *Shelling v. Farmer* ügy, amelyben a bíróság a Skinner ügyben hozott precedenssel megegyezően foglalt állást a joghatóság kérdésében.[14]

A bírói gyakorlat a későbbiek folyamán — némi ingadozás után (lásd Lord Mansfield ítéletének indokolását a *Mostyn v. Fabrigas* ügyben)[15] — véglegesen a trespass to foreign land perelhetőségének kizártsága mellett foglalt állást (*Doulson v. Matthews,* 1792).[16]

A helyzet az 1873—75-ös bírósági reform, a *Judicature Acts,* ill. az ennek alapján megalkotott *Rules of Court* hatálybalépése után sem változott, annak ellenére, hogy az említett jogszabályok eltörölték a local actions kategóriáját. Erre tekintettel jegyzi meg Foote 1878-ban megjelent könyvében: „the question again appaears open for discussion", azaz a bíróságoknak az új helyzetben ismét állást kell foglalniuk a joghatóság kérdését illetően.[17]

Erre az állásfoglalásra az 1893-as *Britisch South Africa Co. v. Comphanhia de Mocambique* ügyben került sor, mégpedig újra negatív előjellel.[18]

Lord Herschell az ítélet indokolásában megállapítja, hogy a bíróság álláspontja szerint a Judicature Acts nem teremthetett olyan joghatóságot, amely azelőtt sem létezett: „...the grounds upon wich the courts have hithero refused to exercise jurisdiction in actions of trespass to lands situate abroad were substantial and not technical, and that the rule of procedure under the Judicature Acts has not conferred a jurisdiction wich did not exist before ...".[19]

A bírói gyakorlat ily módon még hosszú időn keresztül oda hatott, hogy a külföldön lejátszódó deliktuális tényállások egy jelentős csoportja továbbra sem volt peresíthető a common law bíróságok előtt. Ez a helyzet egészen 1982-ig állt fenn, amikoris a *Civil Jurisdiction and Judgments Act* törvényhozási úton változtatta meg a korábbi gyakorlatot.[20]

Anyagi, ill. eljárási jogi kérdések

A külföldi jog angol bíróságok előtti figyelembevételét, az idegen anyagi jogon alapuló igény érvényesítését és egyáltalán a külföldi fél által angol bíróságok előtt indított per eredményes lefolytatását nagymértékben gátolta, sokáig szinte lehetetlenné tette az angol jog merevsége, formalizmusa.

Ez a megállapítás különösen irányadó a deliktuális felelősség jogára, azaz a *Law of torts*-ra. Nem véletlen, hogy az angol jogban a tort-nak, ill. a tortous liability-nek máig sem alakult ki egységes fogalma.[21] A kérdésben a különböző jogtudósok eltérő véleményen vannak, a gyakorlat azonban azok álláspontját támasztja alá, akik negatíve válaszolják meg a kérdést. Ugyanakkor az is igaz, hogy az utóbbi 100 évben

[10] Ld. *Holdsworth* i. m. V. köt. 118. és 140. old.

[11] Uo. 118. old.

[12] Otto Kahn-*Freund:* The Growth of internationalism in English Private International Law. Jerusalem, 1960. 12. old.

[13] (1665) 6 St Tr 710, ld. még Foote, John Alderson: Foreign and domestic law. London, 1878. 389. o., továbbá *Winterfeld,* Achim von: Das englische Deliktsstatut in seiner geschichtlichen Entwicklung. Diss., Göttingen, 1971., 8. old.

[14] (1726) 1 Strange 646, 93 Eng. Rep. 756, ld. még *Winterfeld* i. m. 8. old.

[15] (1774) 1 Cowp. 161, 98 Eng. Rep. 1021, vö. még Winterfeld i. m. 9. old.

[16] (1792) 4 T. R. 503, 100 Eng. Rep. 1143, ld. Foote id. m. 390. old.

[17] Foote i. m. 390. old.

[18] (1893) 2 Q. B. 358 (C. A.); (1893) A. C. 602 (H. L.), az ítéletet közli még Morris and North: Cases and materials on Private International Law. London, 1894. 535. és köv. old.

[19] Ld. Morris and North i. m. 540. old.

[20] Közli Morris and North i. m. 540. old. A kérdést a törvény 30. § (1) bekezdése szabályozza.

[21] Ld. bővebben *Sólyom* László: A polgári jogi felelősség hanyatlása. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 119. old., továbbá ifj. *Szladits* Károly: A magánjogi tiltott cselekmények az angol jogban. Bp. 1942. 8. old.

tapasztalt fejlődés a torts fogalom általánosodásának irányába mutat.[22]

A Law of torts előbb említett merevsége, formalizmusa a torts történeti fejlődésében gyökeredzik. Számos szerző utal arra, hogy a Law of torts az a jogterület, amely a többivel összehasonlítva a leginkább történelmileg meghatározott.[23]

A jogterület eredetét — a torts szó jelentésétől függetlenül — trespass intézményében kell keresnünk, amelyről Maitland joggal állapított meg, hogy az „akciók termékeny anyja".[24] Ez eredetileg mindenféle jogellenes cselekményt magában foglalt, csak a 13. sz. második felében vált ún. writ-té, és valószínűleg a feudális anarchia leküzdésének egyik eszköze volt.[25]

A trespass a fejlődés során hamar szétvált különböző writ-fajtákra aszerint, hogy a jogsértés mi ellen irányult. Az egyes writ-fajtákon belül további differenciálódás figyelhető meg, ily módon már a 13. sz. végére rengeteg kereseti forma lakult ki, és ezek egészen a 19. sz.-ig, a nagy jogi reformtörvények hatálybalépéséig fennmaradtak.[26]

A helyzetet még bonyolította, hogy a *II. Westminsteri Statutum,* amely meghatározta a writek számát, felhatalmazta a kancelláriát a meglevő writekhez hasonló tényállás esetén új writ formulák kiadására. Ez volt az *„on the case"* formulák keletkezésének alapja, amelyből egy sor újabb kereseti forma sarjadt ki.[27]

Ez a kettőség, vagyis a trespass és a case eljárás egymás mellett létezése, szintén a 19. sz. második feléig maradt fenn, és véglegesen csak az *1873—75-ös Judicature Acts* hatálybalépésével szűnt meg.

Mindez azt jelentette, hogy a külföldi felperes csak akkor perelhetett sikeresen, ha a formulát helyesen választotta meg, ami egyúttal oda vezetett, hogy a bíróságok sokáig szinte automatikusan alkalmazták az angol jogot.[28]

Az említett reformok sem vetettek véget egycsapásra a korábbi gyakorlatnak, amit jól illusztrál Lord Atkin mondása az 1941-es United Australia Limited v. Barclays Bank Limited ügyben: „When these ghosts of the past stand in the path of justice clancing they medevial chains, the proper course for the judge is to pass torugh them undeterred".[29]

A kapcsoló szabályok

Az angol jog jelenlegi kapcsoló szabálya három részből áll. Általános szabályként egy külföldön elkövetett deliktum (tort) miatt akkor lehet pert indítani angol bíróság előtt, ha

a) az angol jog szerint is magánjogi vétkes cselekménynek minősülne és

b) az elkövetés helyének joga szerint is annak minősül. Végül:

c) a felek közötti kapcsolatra tekintettel annak az országnak a joga is figyelembe jöhet, amely a legszorosabb kapcsolatban van a per tárgyával és a felekkel.[30]

A *c)* pont alatt említett szabály a legutóbbi fejlődés eredménye, az *a)* és *b)* pont alattiak, ha nem is teljesen ebben a megfogalmazásban, már több mint százéves szabályok. Történeti áttekintésünket ezekkel kezdjük.

E szabályokat Willes bíró fogalmazta meg általános érvénnyel a Phillips v. Eyre ügyben hozott ítéletében a következőképpen: „As a general rule, in order to found a suit in England for a wrong alleged to have been committed abroad, two conditions must be fulfilled. First, the wrong must be of such a character that it would have been actionable if committed in England... Secondly, the act must not have been justifiable by the law of the place where it was done."[31]

Először a szabály második felének történetét vizsgáljuk meg. Rabel erről a következőket mondja: „The second part of this rule has an old history. In its oldest phase, this rule was intended to excuse a defendant, who would be liable to damages under English law — for seizure or capture of a ship, detention or arrest of a man — in view of the lawfulness of such act in the instant case as done under a foreign souvereign".[32]

A *„justification doctrine"* eredete az 1673-as *Blad's case*-ig nyúlik vissza.[33] Az ügyben a dán alperest kártérítésre perelték trespass és trover, azaz birtokháborítás és jogtalan elsajátítás miatt, mert angol kereskedőknek a dán fennhatóság alá tartozó Izland szigetén lévő raktárát — az angol jog szerint jogellenes — elkobozta.

A dán alperes az ügyet elbíráló Privy Council előtt az eljárás megszüntetését kérte, arra hivatkozással, hogy cselekedete a dán jog szerint nem volt jogellenes, mert azzal a dán kormánytól nyert halászati privilégiuma megsértéséért vett elégtételt.

A felperes hiába hivatkozott ezek után arra, hogy az elkobzás megsértett egy a dán és a brit kormány között fennálló szerződést.[34] Lord Nottingham ugyan nem adott helyt ítéletében a dán alperes pergátló kifogásának, mégis megteremtette az ún. „justification doctrine" alapjait, amikor így fogalmazott: „...whatever was law in Denmark, would be law in England in this case, and would be allowed as a very good justification in the action", vagyis bármit mondjon is a dán jog, azt figyelembe kell venni, mint a cselekmény jogosságát megalapozó tényezőt.

A joghatósági szabályok kapcsán már említett *Mostyn v. Fabrigas* ügyben a justification más megfogalmazásban ismét előkerül, nem véletlenül, hiszen bizonyos hasonlóság figyelhető meg a két tényállás

[22] Ld. *Sólyom* i. m. 117. old.

[23] Ld. *Szladits* i. m. 2. old., továbbá Clerk and *Lindsell:* On Torts. London, 1982. 2. old., továbbá *Sólyom* i. m. 118. old.

[24] *Maitland:* Equity. London, 1909. 342. old.

[25] *Maitland* i. m. 343. old., *Szladits* i. m. 4. old.

[26] Ld. Winfield and *Jolowicz:* On Tort. London, 1971. 9. kiad. 23. és köv. old., továbbá *Sólyom* i. m. 127. old.

[27] Ld. *Sólyom* i. m. 127. old., továbbá *Szladits* i. m. 5. old., valamint *Maitland* i. m. 345. és köv. old.

[28] Vö. *Winterfeld* i. m. 17. és köv. old., hasonlóképpen *Hohloch:* Das Deliktsstatut. Frankfurt am Main, 1984. 61. old.

[29] Idézi *Weir,* Tony: A Casebook on Tort. London, 1974. 268. old.

[30] Ld. Dicey and *Morris:* The Conflict of Laws. 10. kiad. London, 1980. II. köt. 935. és köv. old.

[31] Az ítéletet közli (kivonatosan) Morris and *North* i. m. 467. és köv. old., ld. még pl. *Rabel* i. m. II. köt. 239. old. Phillips v. Eyre (1870) L. R. 6 Q. B. I.

[32] *Rabel* i. m. II. köt. 239. old.

[33] Blad's case (1673) 2 Swans. 603, 36 Eng. Rep. 991, ld. *Rabel* i. m. 239. old. 35. lábj., továbbá *Foote* i. m. 394. old., ld. még *Winterfeld* i. m. 15. és köv. old.

[34] Ld. Foote i. m. 394. old.

jellegében is. Lord Mansfield megfogalmazásában: „Whatever is a justification in the place where the thing is done, ought to be a justification where the cause is tried".[35]

Az 1836-os *Dobree v. Napier* ügyben ismét felvetődik a kérdés, mennyiben igazolható az alperes cselekménye az elkövetés helyének joga szerint.

Napier admirális ugyan megsértette az angol jogot, amikor idegen hatalom — a portugál királynő — szolgálatába állt, cselekménye, a Portugália által elrendelt blokádot áttörő angol hajó elfogása és zsákmánybíróság elé állítása a portugál jog szerint azonban kétségtelenül igazolható, ill. jogos volt.[36]

Hasonló eredményre jutott a bíróság — valószínűleg a hasonló tényállási elemek hatására — az 1860-as *Regina v. Lesley* ügyben, ahol a chilei kormánnyal kötött szerződés alapozta meg az egyébként az angol jog szerint polgári (false imprisonment, trespass to the person) és büntető (criminal indictment) szabályokba ütköző cselekmény jogosságát.[37]

Ezek az ügyek jól példázzák, hogy a justification szabálynak mi volt a lényege. Az angol jog szerint jogellenesnek minősülő, külföldön elkövetett cselekményekért az alpereseket az angol jog szerint minden egyes esetben felelősségre lehetett (volna) vonni, de az esetek sajátos körülményei folytán az akárcsak utólag hatályba lépett elkövetési helyi jogszabály fennállásának bizonyítása esetén az alperesek mégis mentesülhettek a felelősség alól.

A lex loci delicti commissi ilyen jellegű figyelembevétele mindaddig nem okozott különösebb gondot, amíg általános szabályként nem nyert megfogalmazást. Ennek következtében azután olyan esetekben is alkalmazásra került, amelyekben azt a körülmények nem indokolták.

Mindez ugyanakkor arra a sajátosságra is ráirányítja a figyelmet, hogy a negatív formában alkalmazott lex loci delicti a lex fori-nak igen tág érvényesülési lehetőséget engedett.

A lex fori

Ez a tág érvényesülési lehetőség, azaz az általános szabály első fordulatának dominanciája különösen ott szembeötlő, ahol a lex loci delicti commissi szerint fennállt a felelősség — nem úgy, mint az eddig tárgyalt esetekben, ahol a cselekmény jogosságát támasztotta alá —, azonban a lex fori szerint a felelősség nem volt megállapítható.

Az a jogeset, amely a lex fori alkalmazásának ilyen tág teret nyitott az angol jogban, az 1868-as *„The Halley"* volt.[38]

A Halley nevű gőzhajó a Schelde torkolatában — tehát belga felségvizeken — manőverezve összeütközött egy norvég hajóval. Az összeütközés a révkalauz hibájából történt. A révkalauz igénybevétele a belga kikötői szabályok szerint kötelező volt, és a belga jog értelmében annak cselekményeiért a hajó tulajdonosait terhelte a felelősség. Az angol jognak az eset eldöntésének időpontjában érvényben lévő szabálya, az 1854-es *Merchant Shipping Act* szerint a kötelezően igénybe vett révkalauz nem minősült a hajótulajdonos megbízottjának (agent), és ezért a tulajdonos a révkalauz hibájáért nem volt felelős.[39]

Az első fokon eljáró High Court of Admiralty a felperesek javára döntött, a belga jog, mint a lex loci delicti commissi felelősségi szabályát alkalmazva.

Az alperes fellebbezése folytán az ügyet másodfokon elbíráló Privy Council hatályon kívül helyezte az elsőfokú ítéletet, és döntésében a lex fori-t alkalmazta figyelemmel az angol jognak a tulajdonos felelősségét kizáró említett szabályára.

Sokan kritizálták és sokféleképpen magyarázták a Privy Council fenti ítéletét. Az indokolás lényege kitűnik Lord Selwyn szavaiból: „...it is, in their Lordships'opinion, alike contrary to principle and to authority to hold, that an English Court of Justice will enforce a Foreign municipal law, and will give a remedy in the shape of damages in respect of an act which, according to its own principles, imposes no liability on the person from whom the damages are claimed".[40] Eszerint, az angol bíróság nem állapíthat meg felelősséget olyan esetben, amikor saját elvei szerint az alperesek nem követtek el jogellenes cselekményt, és nem lehet ellenük Angliában keresetet indítani.

Nem egyértelmű, vajon a bíróság a konkrét eset eldöntésén túl mennyire óhajtott általános szabályt felállítani. Tény az, hogy a szabály általános értelemben való megfogalmazására csak néhány évvel később került sor.

Kahn-Freund mindenesetre lehetségesnek és kívánatosnak tarja az ítélet felülbírálatát.[41]

Az irodalomban rendkívül élénk vita folyt arról, mit tartalmaz tulajdonképpen a The Halley szabálya, vajon pusztán az eset sajátos körülményei folytán a lex loci delicti commissi alóli kivétel megkonstruálásáról volt-e szó, vagy a lex fori-t kívánta-e megtenni a bíróság a deliktuális felelősség fő szabályának.[42]

Ez a vita jól rávilágít arra a körülményre, hogy a precedensjog rendszerében az egyes esetek sajátosságai olyan ítéletek meghozatalára vezethetnek, amelyeket a későbbi generációk átvesznek anélkül, hogy figyelembe vennék az ítéletek megalkotásának sajátos, egyedi körülményeit. Így lesz a dictumból általános szabály, miközben elveszti eredeti értelmét.

Nem tisztázottak a döntés indokai sem. Pusztán az angol jog egy speciális törvényi szabályának, a Merchant Shipping Act-nek az érvényesítése volt-e a cél, vagy pedig a public policy általánosabb védelméről van szó, mint ahogy Kahn-Freund állítja?[43] Mennyiben tulajdonítható a döntés a Lord Selwyn által az ítéletben is hangoztatott felfogásnak, amely az idegen jogot nem mint jogszabályt veszi figyelembe, hanem pusztán a tényállás részeként értékeli?

---

[35] Idézi *Winterfeld* i. m. 16. old.

[36] Dobree v. Napier 2 Bing. N. C. 781, 132 Eng. Rep. 301 (1836) ld. *Foote* i. m. 394. old., továbbá *Rabel* i. m. II. köt. 239. old. 36. lábj.

[37] Regina v. Lesley (1860) Bell CC 220, 29 LJMC 97., ld. Foote i. m. 394. old., továbbá *Rabel* i. m. II. köt. 239. old. 37. lábj.

[38] The Halley (1867) L. R. 2 A and E. 2; (1868) L. R. 2 P. C., ld. *Cheshire* i. m. 281. old.

[39] Ld. *Cheshire* i. m. u. old.

[40] Idézi *Winterfeld* i. m. 24. old.

[41] Ld. *Kahn-Freund:* Selected Writings. London, 1978. 241. old.

[42] Ld. pl *Cheshire* i. m. 282. old., *Kahn-Freund* i. m. 241. és köv. old., továbbá *Lorenzen:* Selected Articles on the conflict of laws. London, 1947. 360. és köv. old., valamint *Rabel* i. m. II. köt. 242. old.

[43] Ld. *Kahn-Freund* i. m. 241. és köv. old.

Azt hiszem, túllépné e munka kereteit az egyes irodalmi álláspontok részletes ismertetése. Számunkra a Kahn-Freund által képviselt nézet a leginkább meggyőző, ha ugyanis nem akarjuk a tekintélyes Privy Council-t a nemzetközi magánjog alapvető szabályainak félretételével vádolni, el kell fogadnunk, hogy a lex fori-ra a közrend védelmében, az eset sajátos körülményeire figyelemmel alapította ítéletét. Ez annál inkább elfogadhatónak látszik, mert a közrend ilyen jellegű védelme a modern jogoktól — többek között a magyar jogtól — sem idegen.[44]

A leading case: a Phillips v. Eyre

Korábban már hivatkoztunk az angol jog nemzetközi magánjogi deliktuális kapcsoló szabályának kialakulásában domináns szerepet játszó *Phillips v. Eyre* ügyre, amelynek general rule-ja egyrészt összefoglalása volt a korábbi ítéleteknek, másrészt — talán az ítélet megalkotóinak szándéka ellenére — a jövőre nézve is meghatározóvá vált.

A tényállás nem volt alapvetően új a deliktuális esetek körében, mert sokban hasonlított a mintegy 100 évvel korábbi Mostyn v. Fabrigas ügyre.[45]

Jamaica kormányzója egy felkelés leverése során jogellenesen börtönbe vetette a felperest, aki assault és false imprisonment címén kártérítési pert indított ellene Angliában. A kormányzó védekezésében arra hivatkozott, hogy intézkedéseit egy utólag hozott és a királynő által szentesített jamaicai törvény legalizálta, és ezért ő nem vonható felelősségre.[46]

A bíróságnak tehát olyan ügyben kellett állást foglalnia, amelyben a lex fori szerint a cselekmény jogellenes volt, a lex loci szerint viszont — igaz, hogy csak az utólagos törvényhozói aktus folytán — nem volt annak tekinthető.

Az Exchequer Chamber figyelemmel volt a lex loci delicti commissi felelősségét kizáró szabályára, és a keresetet elutasította.

Az a tény, hogy a bíróság a lex loci delicti commissi-t tekintette irányadónak, kitűnik az indokolásból. Willes bíró ugyanis a következőképpen fogalmazott: „... The civil liability arising out of a wrong derives its birth from the law of the place, and its character is determined by that law".[47]

Talán más irányt vett volna a jogfejlődés, ha Willes bíró ezt követően — bizonyos fokig az eset eldöntésétől függetlenül — nem fogalmazza meg a már a korábbiakban ismertetett általános szabályt. Ez két feltételről szól, melyek az angliai perlés előfeltételei:

a) a jogsértésnek (wrong) olyan jellegűnek kell lennie, amely perelhető (actionable) lenne, ha azt Angliában követték volna el *(actionability)*,

b) a cselekmény a lex loci szerint nem lehet jogszerű *(unjustifiability)*.

Érdekes módon a jogfejlődésre csak az így megfogalmazott általános szabály volt hatással, az azt megelőző fejtegetések, ti. hogy a lex loci a meghatározó a polgári jogi felelősség fennállása szempontjából, a bírói gyakorlatban elsikkadtak.

Az általános szabály vagy más néven *„Willes formula"* első feltételét heves támadások érték a jogirodalomban.[48] Ezek a támadások ugyanazokon az érveken nyugszanak, mint amelyek a The Halley-t kritizáló vélemények alapjául szolgáltak. Ez nem véletlen, hiszen Willes bíró kifejezetten a The Halley-re hivatkozik az actionability szabályának megfogalmazásakor. Találóan jegyzi meg Kahn-Freund, hogy ez a szabály tulajdonképpen nem is Phillips v. Eyre első szabálya.[49] A bíróság ugyanis csak obiter foglalkozott a kérdéssel, a konkrét ügy elbírálása a második feltételen, az unjustifiability szabályán alapszik.[50]

A második feltétel a jogirodalomban talán nem kavart akkora vitát, mint az első, azonban a későbbi bírói döntéseknek köszönhetően értelme kérdésessé vált.[51]

Végülis a Willes formula egészét illetően két fő irányzat alakult ki, ezeken belül pedig további különbségek figyelhetők meg.

Az egyik irányzat szerint az első feltétel *nem kollíziós szabály*. Ezt az álláspontot képviseli Yntema, aki az „actionable" kifejezést a joghatóság feltételével azonosítja.[52] Hasonló ehhez az az álláspont, amely a perlés elengedhetetlen feltételét látja a fenti szabályban.[53]

A vélemények másik csoportja *kollíziós szabálynak* tekinti az első feltételt, de azt vagy a public policy megnyilvánulásaként értékeli,[54] vagy a lex fori érvényesülését látja benne.[55]

A második csoportba sorolható az az álláspont is, mely szerint az elsődlegesen irányadó kollíziós szabály a lex loci delicti commissi. Ezt a következtetést nem kizárólag a formulából, hanem az ítélet egészéből vonják le egyes szerzők.[56]

Bármilyen hévvel érveljenek is a fenti nézetek képviselői álláspontjuk védelmében, a gyakorlat leginkább a lex fori irányadó volta mellett kardoskodókat látszott alátámasztani, és a lex loci-nak csak a korábbiakban említett negatív szerep jutott, tehát csak akkor vették figyelembe, ha a felelősséget kizárta.[57]

A Willes formula korántsem egyértelmű voltát mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a kü-

[44] Ld. az 1979. 13. tvr. 34. § (1) bekezdését.

[45] Ld. Lord *Donovan* indokolását a Boys v. Chaplin ügyben. Közli Morris and North id. m. 479. old.

[46] A tényállást ld. az ítéletben. Közli *Morris* and *North* i. m. 467. és köv. old.

[47] Uo. 468. old.

[48] Ld. pl. *Cheshire* i. m. 290. és köv. old., továbbá *Kahn-Freund* i. m. 240. és köv. old., valamint *Dicey* and *Morris* i. m. 937. old.

[49] *Kahn-Freund* i. m. 241. old.: „It ought not really to be called the „First Rule" in the Phillips v. Eyre at all, because that case was decided on the so called „Second Rule" and what Willes J. said in his famous judgement about the so called first rule, was obiter dictum."

[50] Uo.

[51] Ld. Machado v. Fontes, Boys v. Chaplin.

[52] *Yntema:* „Dicey, an american commentary". International Law Review, 1951. 1. sz. 1—20. old.

[53] Ld. *Pearl,* David: „Conflict of laws — tort — sill a „troubled area". The Cambridge Law Journal, 1969. 27. sz. 201. és köv. old., ld. továbbá a szerzőnek a folyóirat 1968. évfolyamában megjelent cikkét is.

[54] *Kahn-Freund* i. m. 241. és köv. old.

[55] Ld. pl. *Cheshire* i. m. 281. és köv. old., továbbá *Thomson:* Delictual liability in Scottish Private International Law. International and Comparative Law Quarterly, 1976. 25. sz. 873. és köv. old.

[56] *Lorenzen* i. m. 375. old., továbbá *Strömholm:* Trots in the Conflict of Laws. Stockholm, 1961. 97. old.

[57] Ld. a későbbi ítéleteket.

lönböző irodalmi vélemények születését jóval megelőzően a gyakorlat azt a saját képére kezdte formálni.

A „The Mary Moxham"

Az első, a general rule-ra alapított döntés az 1876-os *The Mary Moxham* volt.[58] Párhuzamba leginkább a The Halley-vel állítható, a hasonló tényállási elemek és a harmadik személyek cselekményeiért való felelősség (vicarious liability) felvetődése miatt. Míg azonban a The Halley-t a lex fori alapján döntötte el a bíróság, addig a The Mary Moxham esetében a lex loci delicti volt a döntés alapja.

A felperes angol társaság keresetet indított egy angol hajó tulajdonosai ellen, mert hajójuk egy spanyol kikötőben a személyzet hibájából megrongálta a társaság mólóját. Az angol jog szerint a tulajdonosok felelőssége fennállt, a lex loci szerint viszont nem.

A bíróság a Willes formula második feltételének hiánya miatt elutasította a keresetet. Van olyan álláspont, mely szerint a megoldás erőltetett, és a formulát ebben az esetben nem lehetett volna alkalmazni.[59]

Nézetünk szerint a döntés inkább a lex loci delicti commissi pozitív figyelembevételére utal.[60] Az is igaz ugyanakkor, hogy az ítélet a lex fori szerinti actionabilityt is kiterjesztően (a tényállás minden elemére vonatkoztatva) értelmezte.[61]

Machado v. Fontes

A lex loci delicti commissi jelentőségét alátámasztó The Mary Moxham-mel ellentétben a következő jelentős ítélet az 1879-es *Machado v. Fontes* a lex loci szerepét erőteljesen csökkentette azáltal, hogy az unjustifiability követelményét átértelmezte.

A tényállás szerint a felperes rágalmazás (libel) címén indított keresetet, mert az alperes őt rágalmazó tartalmú írást tett közzé Brazíliában.

Az alperes védekezését azzal kérte kiegészíteni, hogy a brazil jog — az angol joggal ellentétben — a becsületsértést és a rágalmazást csak büntetőjogilag szankcionálja, civiljogi kártérítés követelése azonban a brazil jog szerint nem lehetséges. Kérelmét a bíróság elutasította, és a keresetnek helyt adott.[62]

Az indokolás szerint a cselekmény jogszerűségének megalapozásához nem elegendő az, hogy a polgári jog nem szankcionálja, amennyiben büntetőjogilag üldözendő a lex loci delicti commissi szerint, úgy a Willes formula második követelménye megvalósul.

Lopes bíró a fenti okfejtést azzal támasztotta alá, hogy egyenlőségjelet tett a *justifiability* és az *innocence*, azaz a *jogszerűség* és az *ártatlanság* fogalmai közé.[63]

Feltételezhető, hogy a bíróság méltánytalannak tartotta volna a kereset elutasítását,[64] ezért folyamodott a fenti megoldáshoz. Az egyedi eset igazságos eldöntéséért azonban azt az árat kellett fizetni, hogy *a Phillips v. Eyre general rule-ját annak megalkotása után viszonylag rövid idővel átértelmezték. A justifiability lehetőségének szűkítésével a lex loci delicti commissi szerepét tovább csökkentették, és a lex fori addig sem elhanyagolható súlya méginkább megnövekedett.*

A heves irodalmi viták itt sem maradtak el,[65] ugyanakkor Rabel pl. felhívta a figyelmet arra is, hogy a méltányos megoldás más — szerencsésebb — módon is elképzelhető lett volna.[66] A Machado v. Fontes ítélet sokáig éreztette hatását az angol bíróságok ítélkezésében.[67]

Lehetőség az újraértelmezésre: Boys v. Chaplin

Miközben Skóciában és Ausztráliában a 20. sz. közepe táján a Machado v. Fontes precedensétől eltértek a bíróságok,[68] addig Angliában egészen az 1960-as évekig nem merült fel olyan eset, amelyben a Court of Appeal, ill. a House of Lords állást foglalhatott volna a deliktuális felelősség nemzetközi magánjogi kapcsoló szabályát illetően.

Amikor erre az állásfoglalásra lehetőség nyílt, a deliktuális felelősség „forradalma" Amerikában és a kontinensen is erőteljesen éreztette hatását. A jogászi közvélemény nem kevesebbet várt a *Boys v. Chaplin* ügy eldöntésétől, mint a *deliktuális felelősség nemzetközi magánjogi kapcsoló szabályának új alapokra helyezését.*

Az eset, amelyben a Court of Appeal 1968-ban hozott ítéletet, 1963 októberében, Máltán játszódott le,[69] ahol a brit állampolgárságú és állandó lakhellyel Angliában rendelkező felek katonai szolgálatukat töltötték. Mindketten szolgálaton kívül voltak, amikor az alperes gépkocsijával összeütközött azzal a motorkerékpárral, amelyen felperes utazott. A balesetet az alperes gondatlan vezetése okozta, amelyet el is ismert.

A máltai jog szerint a felperes csak dologi kárát, költségeit és bizonyított elmaradt jövedelmét követelhette (ez 53 fontot tett ki), míg az angol jog „general damages" címén fájdalomdíj megítélésére is lehetőséget biztosított.

---

[58] The Mary Moxham (1876) 1 P. D. 107 (C. A.)

[59] Ld. Dicey and *Morris* i. m. 939. és köv. old.

[60] Ugyanigy *Hohloch* i. m. 70. old.

[61] Ld. *Winterfeld* i. m. 55. és köv. old., továbbá *Hohloch* i. m. 70. és 71. old.

[62] Machado v. Fontes (1897) 2 Q. B. 231 (C. A.), ld. *Cheshire* i. m. 286. old.

[63] „The innocency of the act in the foreign country is an answer to the action. That is what is meant when it is said, that the act must be „justifiable" by the law of the place where it was done", idézi *Cheshire* uo.

[64] A későbbi kommentárok nem egységesek abban a kérdésben, vajon mindkét fél brit állampolgár volt-e. A döntést a méltányosság címén védelmezők ezt tételezik fel. Valószínű azonban, hogy nem ez volt a helyzet. Megjegyzendő, hogy hasonló volt az 1862-es *Scott v. Seymour* ügy tényállása, de ott mindkét fél angol állampolgár volt, és a döntést a bíróság — amelynek Willes bíró is a tagja volt — arra alapozta, hogy a nápolyi jog szerint a büntetőeljárás keretében követelhető kártérítés.

[65] Ld. *Cheshire* i. m. 287. old., *Hancock:* Torts in the Conflict of Laws. Chicago, 1942. 17. old.

[66] *Rabel* i. m. II. köt. 240. old.

[67] Ld. Walpole v. Canadian National Ry Co. (idézi *Rabel* i. m. 241. old.), ill. McLean v. Pettigrew, (idézi Cheshire id. m. 287. old.). Megjegyzendő, hogy az 1903-as Carr v. Fracis Times and Co. ügyben a bíróság nem hivatkozott a Machado v. Fontes ügyre (ellenkezőleg *Hohloch* i. m. 71. old. névelírással).

[68] M'Elroy v. M'Allister (1949) S. C. 110, ill. Koop v. Bebb (1950) 84 C. L. R. 629.

[69] Boys v. Chaplin (1968) 2 Q. B. 1 (Q. B. D.); 11 (C. A.); (1971) A. C. 356 (H. L.). Az ítéletet kivonatosan közli *Morris* and *North* i. m. 470. és köv old.

A bíróság első fokon a Machado v. Fontes precedensére tekintettel a lex fori alapján megítélte az 53 fontot „special damages" címén, míg fájdalomdíjként 2250 font megtérítésére kötelezte alperest. Milmo bíró szerint irreleváns volt, hogy a lex loci delicti commissi nem tette lehetővé „general damages" megítélését.[70]

A Court of Appeal többségi döntéssel helybenhagyta az elsőfokú ítéletet, de különböző érvek alapján.[71]

Lord Denning az angol jogot mint a „proper law of the tort"-ot alkalmazta,[72] Lord Upjohn azért alkalmazta az angol jogot, mert szerinte a Machado v. Fontes precedensét kellett követni, és a kártérítés kérdése olyan eljárási kérdés, amelyet a lex fori alapján kell megítélni.[73]

Diplock bíró a lex loci delicti-t, tehát a máltai jogot alkalmazta volna, ennek folytán elutasítva a „general damages" iránti igényt, de egyetértett Lord Denninggel a Machado v. Fontes felülbírálatának szükségességét illetően.

Az ügy ezután a House of Lords elé került, ahol Hodson, Guest, Donovan, Wilberforce és Pearson lordok ítélkeztek az ügyben.[74]

Ítéletükben a korábbi fórumokkal megegyező eredményre jutottak, és az angol jogot alkalmazták, azonban különbözőképpen indokolták döntésüket,[75] ami nem segítette elő az olyannyira óhajtott elméleti tisztaságot. Jellemző egy korabeli kommentátor véleménye: „... The combined effect of the five House of Lords speeches is to throw the leading cases of Phillips v. Eyre and Machado v. Fontes into a legal kaleidoscope. Wichever way one shakes this „troubled area of the conflict of laws" a different result appears".[76]

A kesernyés hangvétel nem véletlen. A döntés indokául felhozott érvek ugyanis a következők voltak: Lord Pearson és Lord Donovan azért alkalmazta a lex fori-t, mert szerintük alperes cselekménye a máltai jog szerint nem volt „ártatlan", azaz *egyetértettek a Machado v. Fontes féle értelmezéssel.*[77]

Lord Guest úgy értelmezte a Willes formula második feltételét, hogy a justifiability nem jelent ártatlanságot, hanem a lex loci delicti szerinti polgári jogi jogellenesség hiányát, szerinte tehát a formula helyes értelmezéssel *„double actionability"*-t jelent.[78] Tehát, bár kifejezetten nem nyilatkozott a Machado v. Fontes precedensről, mégis elvetette azt.

Lord Hodson és Lord Wilberforce szintén elvetette a Machado v. Fontes féle értelmezést, de szerintük az angol jog alkalmazását *nem a Phillips v. Eyre ortodox értelmezésére, hanem rugalmasabb felfogására kell alapítani.*[79]

Figyelemreméltó, hogy Lord Guest kivételével valamennyi bíró állást foglalt amellett, hogy a Phillips v. Eyre szabályát *nem lehet kivétel nélkül alkalmazni* minden külföldön elkövetett deliktum esetében.[80]

Az ítélet a Phillips v. Eyre szabályának újraértelmezésén és a kivételek elismerésének lehetőségén kívül megváltoztatta (ld. Lord Hodson, Wilberforce és Pearson véleményét) a kártérítés természetéről vallott klasszikus nézetet, ti. hogy az eljárási kérdés, amelyet a lex fori szerint kell megítélni, azzal, hogy *a kártérítés jogcíme* (heads of damage) *anyagi jogi intézmény* és ezért a *lex causae* szerint ítélendő meg, míg a lex fori csak a kártérítés mértékére vonatkozik.[81] Más kérdés, hogy a szóban forgó ügyben a lex causae és a lex fori megegyezett.

Összegezve a Boys v. Chaplin ítélet hatását az angol nemzetközi magánjogi deliktuális felelősség kapcsoló szabályának fejlődésére, elmondhatjuk, hogy bár a *Phillips v. Eyre general rule-ját nem váltotta fel alapvetően új szabály,* a második fordulat szerinti *unjustifiability helyére az actionability kifejezés került,* melynek folytán megszűnt a Machado v. Fontes okozta zűrzavar.

Ennél jelentősebb változás viszont az, hogy a formula *kiegészült egy rugalmasságot biztosító szabállyal,* amely a Boys v. Chaplin ítéletben hivatkozott Restatement Second megoldásán alapul, és a *Phillips v. Eyre* szabályát *valóban general rule*-lá, azaz *nem kivétel nélkül alkalmazandó szabállyá* tette.[82]

---

[70] Ld. *Dicey* and *Morris* i. m. 941. old.

[71] Ld. *Morris* and *North* i. m. 470. old.

[72] *Morris* „Proper law" elméletét ld. Harvard Law Review, 1951. 64. sz. 881. és köv. old.

[73] Ld. *Morris* and *North* i. m. 470. old.

[74] Ld. uo.

[75] Vö. *Dicey* and *Morris* i. m. 941. és köv. old.

[76] Ld. *Pearl* i. m. 201. old.

[77] Ld. Lord Pearson indokolását. Közli *Morris* and *North* i. m. 484—488. old., különösen a 488. oldalon, ill. Lord *Donovan* indokait uo. 477. old.

[78] Lord *Guest:* „I am content to accept the position that to justify an action in England for a tort committed abroad the conduct *must be actionable by English law and by the laws of the country in wich the conduct occurred, the lex loci delicti", uo. 476. old.*

[79] Hivatkozással az új amerikai elméletekre is. Ld. *Morris* and *North* i. m. 470—476. old. (Lord *Hodson*), továbbá 478—484. old. (Lord Wilberforce).

[80] Az ítélet részletes kommentárját ld. Winterfeld i. m. 109. és köv. old.

[81] Vö. *Winterfeld* i. m. 133. és 134. old., továbbá *Karsten:* Chaplin v. Boys: another analysis. International and Comparative Law Quarterly 1970. 19. sz. 35. és köv. old., különösen 44. old.

[82] Vö. Dicey and *Morris* i. m. 943. old., továbbá *North—Webb:* Foreign Torts and English Courts I, The Effect of Chaplin v. Boys. International and Comparative Law Quarterly, 1970. 19. sz. 24—35. old., valamint Karsten i. m.

Molnár Imre

A társadalmi-gazdasági viszonyok változásainak tükröződése a preklasszikus római jogban

I.

1. Mindannyian hajlamosak vagyunk arra, hogy a klasszikus jog fényében megfeledkezzünk azokról a köztársaságkorabeli jogászokról, akik tevékenységükkel, alkotásaikkal lerakták a fejlődő árucserejog alapjait, s századokra megszabták a jog fejlődését. Sőt a köztársaságkor végefelé respondeáló tevékenységükkel egyre szélesebb körben alkották meg a részletszabályokat is.[1] A köztársaság magánjogának fejlesztése a praetor kezébe volt letéve. Figyelemmel azonban arra, hogy a praetorok nagyobb része a jogban járatlan politikus volt, szükségképpen rászorultak az adott korszak jogtudósainak segítségére, akik így közvetlenül vagy közvetve döntő befolyást gyakoroltak a jogélet fejlődésére. A jogban laikus praetorok helyett ők készítették el a praetor által kibocsátott kereseti formákat, perenkívüli jogsegélyeket, megszabván ezzel a magánjogi igények kielégítésének rendjét, irányvonalát (Pomp.D.1.2.2.44.), sok esetben közvetlenül irányítva a jogfejlődést. Természetszerűleg még közvetlenebb volt a hatás, ha valamelyik jogtudós praetori, vagy consuli tisztet töltött be.[2] Ilyenkor még az esetlegesen aggályoskodó hivatali hatalommal felruházott laikus tisztviselőt sem kellett meghallgatni. A jogtudósok másik fontos tevékenysége a hozzájuk forduló felek, esetleg a laikus bíró szakszerű kioktatásában nyilvánult meg.[3] Ilyenkor a véleményük csak közvetve hatott. A bíró azt vagy elfogadta, vagy nem, de legtöbb esetben a joghoz nem értő bírónak nem volt más választása: jogszabály hiányában csak a jogtudósok véleményére támaszkodhatott.

A pun, majd a keleti háborúkat követő rabszolga-dömping hatására robbanásszerű változás következett be a gazdasági életben. A fokozódó piacra termelés maga után vonta a kereskedelmi élet fellendülését is. Ennek a társadalmi rendnek az igényeit már nem tudták kielégíteni a XII táblás törvény, illetve az abból deriválódó szabályok. A praetori ediktális jogképzés ellenére is — éppen a gyors társadalmi-gazdasági fejlődés következtében — szabályozatlan területek maradtak a hétköznapi jogi életben. Ezek pótlására immáron a görög filozófián iskolázódott jogtudomány volt a legalkalmasabb, sőt talán egyedül alkalmas.[4] Róma gazdasági, társadalmi fejlődésének a leggyorsabb szakasza az i. e. II. század közepétől az i. e. I. század utolsó harmadáig eltelt 120—130 év volt. Az augusztuszi Pax Romana már a kialakult rend konzerválása felé mutat.

2. E változó korszak végén működött Alfenus Varus[5] aki tevékeny részese kellett, hogy legyen a megváltozott életkörülmények között kialakuló új jogrendnek. Alfenus hátramaradt munkái reprezentálják legjobban a préklasszikus jogtudományt, s így kézenfekvő, hogy rajta keresztül mutatjuk be a köztársaság végének jogrendjét. De azért sem érdektelen Alfenus tevékenységét megvizsgálni, mert a modern romanisztika eléggé mostohán kezelte, hiszen többnyire úgy beszéltek róla, mint Servius discipulusáról.[6] Az irodalom általában a préklasszikus jogtudomány legjelesebbikének Serviust tartja, míg Alfenusról csak mint jelentős tanítványról esik szó.[7] Ez az álláspont két körülményre vezethető vissza. Részben Cicero Serviust dicsérő kijelentéseire, részben pedig arra, hogy Alfenus állásfoglalásainak megerősítésére gyakran idézi tanítómesterének, Serviusnak a véleményét. Ami a Cicero által adott értékelést illeti (De leg.2.47.), nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy Cicero Serviusnak legjobb barátja volt, Rhodoszban a rhétoriskolában iskolatársak voltak (Cic: Brut. 151.), s a rhétor Cicero és a jogtudós Servius Rómában is szoros kapcsolatot tartott fenn.[8] Cicero szónokias hévvel a valóban kiváló Serviust a jogtudomány egyetlen művészének nevezte (Brut. 152.). Feltehetőleg Cicero megállapítása a saját korában igaz is volt (Pomp. D.1.2.2.43.). A náluk fiatalabb Alfenus ez idő tájt valóban a tanítvány szerepét tölthette be. Az ő munkássága későbbiek során bontakozott ki.

Molnár Imre egyetemi docens, JATE Állam- és Jogtudományi Kar (Szeged).

[1] *Pólay E.:* Privatrechtliche Denkweise der römischen Juristen. Acta Juridica et Politica Univ. Szeged, Tom. XXVI. Fasc. 6. 1979.—F. *Schulz:* Geschichte der römischen Rechtwissenschaft. Weimar, 1961.55.61.71.94. old.

[2] Így pl. az M. Junius Brutus praetor (D.1.2.2.39. továbbá *Schulz* idézett műve 55. old. (P. M. Scaevola consul i. e. 133-ban, Qu. M. Scaevola consul i. e. 95-ben (D.1.2.2.43.). M. Manilius consul i. e. 149-ben (D.1.2.2.39.) P. Rutilius consul i. e. 105-ben (D.1.2.2.40.) C. Aquilius Gallus praetor i. e. 66-ban, Servius consul i. e. 51-ben. (*Schulz* i. m. 56. old. P. Alfenus Varus consul i. e. 39-ben (D.1.2.2.44).

[3] M. Kaser: Römische Rechtsgeschichte. Göttingen, 1967. 164. old.—F. Wieacker SZ 84 (1967) 442. old. D. *Nörr:* Spruchregel und Generalisierung SZ 89 (1972) 38. és k. oldalak. *Pólay* i. m. 53. és k. oldalak.

[4] *Pólay E.:* i. m. 78—79. oldalak ezzel kapcsolatban a következőket mondja: a bonae fidei iudiciumok megjelenése a civiljogban és az idegenekkel való árucsere jogi szabályozása megteremti a szükségességét a civiljog forradalmasításának. Mindez a dialektikus módszernek a jogászok tudatába való behatolásával történik, s az ehhez szükséges ideológiát a görög filozófia kategóriái szolgáltatják a köztársaság utolsó szakában. Vö. még *Schulz* i. m. 73. és k. old.

[5] I. e. 39-ben consul volt (Pomp. D.1.2.2.44.).

[6] Ennek eredete valószínűleg Gelliusra vezethető vissza (Noct. Att. 7.5.1.). *„Alfenus iureconsultus Servii Sulpicii discipulus...”* nem elhanyagolható ebből a szempontból az sem, amit Pomponius ír (D.1.2.2.43.). Eszerint Servius hátrahagyott responzum-gyűjteményét két tanítványa, Aufidius Namusa és Alfenus hozta nyilvánosságra. Lásd: *Schulz* i. m. 108—109. o., továbbá *L. Wenger:* Die Quellen des römischen Rechts. Wien, 1953. 484. old.

[7] Vesd össze: *Schulz* i. m. 82. és 113. old. Serviusról elég sokat beszél az irodalom, Alfenusról lényegében csak *De Sarlo* írt monográfiát.

[8] *Pólay* (i. m. 69. old.) kifejti, hogy Cicero Serviust állítja példaképül, amikor a jogtudósokról beszél. Vagyis jogtudós csak az lehet, aki az arisztotelészi gondolkodási normák, a dialektikus módszer birtokában van és azt alkalmazza. *Schulz* (i. m. 113. old.) sem hagyja figyelmen kívül Cicero elfogultságát.

Sokszor találkozunk Alfenusnál egy-egy tétel, egy-egy jogeset eldöntése kapcsán Servius nevével. Ez nem meglepő, hisz tanítványa volt Serviusnak. Feltehetően nagyon sok kérdésben tanítómesterének álláspontját vette át, s a tudós mesterre való hivatkozás csak erősíti az adott vélemény helyességét. Ebből azonban nem következik az, hogy Alfenus másolója lett volna Serviusnak. Sokkal inkább arra lehet következtetni, hogy tudósmesterének véleményét tiszteletben tartotta, esetenként hivatkozva is rá. Egyébként a klasszikus korszak jogászainál is igen gyakori volt, hogy egy-egy nagy elődre hivatkoztak különösen Ulpianus és Paulus (pl. D.19.2.15.2. — 39.2.24.4.) forráshelyeken Ulpianus éppen Serviust citálja; a D.39.3.2.5.-ben Paulus viszont Alfenusra hivatkozik. Ebből azonban senkinek sem jut eszébe, hogy ezeket a jogtudósokat a nagy klaszikusok elé helyezze.

Az elmondottakból nincs szándékunkban valamiféle rangsort felállítani a két tudósra vonatkozóan — ami egyébként sem lehetséges —, de még egyenlőségi jelet sem kívánunk tenni kettőjük közé, csupán csak azt szerettük volna érzékeltetni, hogy az igen sok írást hátrahagyó Alfenus tevékenységének a vizsgálata látszik legalkalmasabbnak a köztársaságkor végi jogtudomány bemutatására, mivel írásai elég nagy terjedelemben maradtak hátra.

3. Mielőtt azonban közelebbről rátérnénk Alfenus tevékenységének a vizsgálatára, vessünk néhány pillantást „e változó világ" jogászainak tevékenységére. Az i. e. IV.—III. század szunnyadó társadalmának jogi igényeit még bőven kielégítette a XII táblás törvény, illetve ennek interpretálása. Ez viszont már nem mondható el a II. századról, amikor is a robbanásszerű gazdasági változásokat magának a jognak is nyomon kellett követnie.[9] A rómaiak formakonzervativizmusa miatt szükségszerűen új utakon, új módszerekkel kellett az élet által megkívánt jogrendet kialakítani.[10] Róma ezt a praetori edictum formájában találta meg elsődlegesen, majd ehhez járult a jogtudósok tevékenysége, amely különösen az i. e. I. század közepére éri el csúcspontját.[11] A jogi változásokat előidéző gazdasági, társadalmi változások mellett döntő befolyást gyakorolt a jog fejlődésére a görög filozófiának Rómába történt első beáramlása, amely lehetővé tette a merev civiljog és a rugalmas praetori jog közötti határok fellazítását az *aequitas* (felek formális jogegyenlősége a bíróság előtt), a *ius naturale* (a természeten — a természetes észen — alapuló jog), a *ius gentium* (a népek közös joga) kategóriák segítségével.[12] A görög filozófia — elsősorban a dialektikus módszer — hatására megváltozott a jogászok gondolkodásmódja. A merev formákhoz ragaszkodó jogászok helyett rugalmas, az élet szükségleteihez igazodó jogászi tevékenység bontakozott ki.

Kérdés, milyen mértékben tette magáévá Alfenus a korszellemnek megfelelő elveket, mennyire mutatható ki nála a dialektikán iskolázódott Servius hatása,[13] valóban olyan szinten művelte-e a jogot, mint ahogy a dolgozat elején ezt feltételeztük, a következőkben ezekre próbálunk választ keresni.

II.

1. Alfenus életéről viszonylag keveset tudunk. Csak néhány utalás található róla az ókori íróknál. Arra nincs pontos adat, hogy mikor született, illetve mikor halt meg:

> „ut Alfenus vater omni obiecto instrumento artis clausaque taberna sutor erat Porphyrio: urbane Alfenum Varum Cremonensem deridet, qui obiecta sutrina, quam in municipio suo exercuerat, Roman petit magistroque usus Sulpicio iuris consulto ad tantum pervenit, ut et consultatum generet et publico funere efferretur"
>
> (Horatius: Satir.1.3.—130.)

Poryphyrio szerint Cremonából származott: eredeti foglalkozása cipész volt. Majd Rómába kerül és Servius *iuris consultus* tanítványa lesz. Ez utóbbit megerősíti Gellius (Noct. Att.7.5.1.), aki Alfenus *iureconsultus* digesztájának 34. könyvéből idéz, de azt is megemlíti, hogy az író Servius tanítványa volt. Ugyancsak Servius tanítványai sorában találjuk Pomponiusnál is (D.1.2.2.44.). Mint Caesar híve[14] i. e. 39-ben consuli tisztséghez jutott (Pomp. D.1.2.2.44.). Ezen kívül még egy életrajzi adat áll rendelkezésünkre. 41-ben Gallia Transpadanában — Asinius Pollióval és Cornelius Gallussal együtt — a veteránok részére szétosztásra kerülő földek földosztó bizottságának vezetőjeként megvédte Vergilius vagyonát.[15] Ezért több helyen is dicsérte őt Vergilius (Ecloga 7.9.; Aeneis 6.264.), akivel állítólag közösen hallgatta az epicureus Sironton.[16] Így feltehetőleg, mint diáktársak barátságban voltak, egyással épúgy, mint Cicero Serviussal.

A rendelkezésre álló néhány adatból az derül ki, hogy a vidéki cipészből Rómában jogtudós lett, sőt mint *homo novus* igen magas állami tisztséget is elért. Az irodalomban egyedül csak a foglalkozás a vitatott. *Klebs* és *Kunkel*[17] feltételezik, hogy nem mint cipészmunkás tevékenykedett, hanem a lovagrendhez tartozó olyan vállalkozó volt, aki egy vállalkozást tartott fenn, ahol rabszolgákat alkalmazva cipőket készíttetett. *Kaser* szerint csak egy nagyüzem volt arra képes, hogy biztosítsa Alfenusnak a tanulást, illetve az állami hivatalnokoskodást. *Schulz* véleménye szerint cipész mivolta éppoly valószínűtlen, mint az, hogy Augustus dédapja egy szabadon bocsátott kötélverő, Cicerónak az apja pedig posztóványoló munkás volt.[18] Horatius szatírájából csak az derül ki, hogy cipész

[9] Gondoljunk csak pl. arra, hogy a II. század végére Róma lakossága megközelíti az egy milliót. Ez maga után vonja a lakásbérlet kialakulását, s az ipari, kereskedelmi tevékenység felvirágzása folytán a különféle szerződéstípusok kialakulását.

[10] Részletesen tárgyalja a kérdést *Pólay* (i. m. 33. és köv. old.) *Schulz* (i. m. 44. és köv. old.) ezt az időszakot a római jogtudomány hellenisztikus korszakának nevezi.

[11] Aligha vitatható *Pólaynak* az a megállapítása (i. m. 73. old.), hogy Servius idején tette a római jogfejlődés a legnagyobb lépést előre.

[12] *Pólay* i. m. 79. old.

[13] *Schulz* i. m. 73. és köv. old. *Pólay* i. m. 72. old.

[14] W. *Kunkel:* (Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen. Köln—Graz—Wien, 1967. 55. old.) megjegyzi, hogy az itáliai jogtudósok (tehát a nem római születésűek) egy-két kivétellel a lovagok közül származtak. Ilyen kivétel volt Alfenus hasonlóan más itáliaihoz, mint Ceasar követője politikai pályafutása során a konzulságig jutott. Egyezően A. *Guarino:* Storia del diritto romano. Napoli, 1975. 312. old.

[15] W. *Kunkel* i. m. 29. old. 62. jegyzet, továbbá E. *Klebs* RE 8. köt. 1472. hasáb.

[16] E. *Klebs* RE 8. köt. 1472. hasáb.

[17] E. *Klebs* RE 8. köt. 1472., valamint *Kunkel* i. m. 29. old. Velük szemben *Wenger* (i. m. 484. old.) egyszerűen iparosnak nevezi.

[18] *Schulz* i. m. 49. old.

volt (sutor erat). Kérdés, mit jelent a szövegben az *excerceo* ige? Kétségtelen, hogy jelentheti valaminek a gyakorlását, de jelentheti valakinek a foglalkoztatását is.[19] Ezt a szövegből egyértelműen eldönteni nem lehet. Minden bizonnyal az eredeti foglalkozása cipész volt. Nem kizárt azonban, hogy bérmunkásokat, vagy rabszolgákat alkalmazott. Az persze semmit sem változtat a származásán, hogy egyedül készítette, vagy bérmunkásaival együtt csinálta a cipőket. A *sutor erat* kitétel mindenképpen foglalkozását jelölte meg.

A polgárháborúk idején nem volt nehéz politikai pályát befutni, ha valakiben meg volt a rátermettség. Abból a tényből, hogy 39-ben consul volt, levonható az a következtetés, hogy jogi tanácsadói működése a preklasszikus kor legvégére esett. Egyesek már a principatus jogászai közé számították mondván, hogy Augustus alatt is élt. Teljesen egyetértünk *Schulz*-cal az álláspont tarthatatlanságát illetően.[20]

2. Alfenus egy digesztát írt, ami az Index Florentinus tanúsága szerint 40 könyvből állt.[21] Igaz, hogy a jusztiniánuszi digesztákban csak a 39. könyvre találunk hivatkozást (D.3.5.20.pr.) Paulusnál, ez persze nem jelenti azt, hogy a digesztája nem állhatott 40 könyvből, mert hisz a közbeeső könyvek mindegyikéből sem került be szöveg a jusztiniánuszi törvényalkotásba. Gellius alapján (7.5.1.) azt is feltételezték, hogy a digesztán kívül volt Alfenusnak még egy műve: a *Coniectanea.*[22] De Gellius szövegét figyelembe véve legfeljebb csak arra a következtetésre lehet jutni, hogy a *Coniectanea* valamilyen másféle összeállitása a digesztának, mert Gellius is úgy idéz Carthago és Róma közötti szerződés szövegéből, hogy az Alfenus digesztájának 34., a Coniectaneának pedig a 2. könyvéből való. Vagyis a két könyvben egy és ugyanazon szöveg szerepel. Mivel Gelliuson kívül senki sem hivatkozik a Coniectaneára, legfeljebb azt lehet feltételezni, hogy ez a mű a digesztának valamilyen kivonata lehetett, de semmi esetre sem önálló alfenusi alkotás. A communis oppinio egyértelműen elvet még egy másik alfenusi mű létezését.[23]

Az irodalomban az az uralkodó álláspont, hogy a jusztiniánuszi kodifikátorok Alfenus digesztájából származó szövegeket három helyről vették.[24] *Schulz* szerint[25] ismerniök kellett Alfenus digesztájának eredeti szövegét is, továbbá rendelkezésükre állt Paulus Epitomae-ja, valamint egy ismeretlen szerző kivonata. A kompilátorok háromféleképpen idézik Alfenust:

a) Alfenus Libro...digestorum,
b) Alfenus Libro...digestorum a Paulis epitomatorum,
c) Paulus Libro...epitomarum Alfeni degestorum.

Az utóbbi kettő a paulusi átdolgozást mutatja, ha különböző módon is van formulázva. Az első idézési mód szerint feltüntetett szövegek, vagy az eredeti digesztából, vagy az anonym feldolgozó művéből valók.[26] Néhány klasszikus szerzőnél előfordulnak olyan szövegek is, amelyek Alfenus véleményét idézik a forráshely megjelölése nélkül. Ezek mindenképpen az eredeti műből kellett, hogy származzanak.

Egyetlen kérdés látszik csak vitásnak; nevezetesen az a) pontban feltüntetett idézésmód szerinti szövegek honnan erednek? Kétségtelen származhattak magából az eredeti műből, vagy egy kivonatból. Az általános felfogás eléggé bizonyítottnak látja, hogy létezett egy ilyen anonym kivonat,[27] annak ellenére, hogy Index Florentinus nem tesz erről említést. *Ferrini*[28] álláspontja szerint a kivonatoló ragaszkodott Alfenus stílusához és korabeli szóhasználatához, ellentétben Paulussal, aki csak az esetmegoldásokat veszi át Alfenustól. Szerinte a kivonatoló közvetlenül Hadrianus császár uralkodása utáni időkben dolgozhatta fel az anyagot. Schulz szerint a feldolgozó Paulus után élt.[29] *Lenel* a Palingenesiában (I. 38—54.) a jusztiniánuszi digesztában talált összes töredéket bemutatja.[30] A jusztiniánuszi digesztában 90 helyen található idézet Alfenustól. Lenel szerint az első három hely Alfenus eredeti művéből, a 4—30.-ig az anonym feldolgozó kivonatából, a 31—74.-ig Paulus kivonataiból, míg a 75—95.-ig terjedő résznél nincs megjelölve a mű, csak Alfenus neve szerepel.

Az utóbbi rész mindenképpen Alfenus eredeti munkájának tekintendő, mert ha Paulus ismerte az eredeti digesztát, akkor az összes többi idézőnek is ismerni kellett azt, mivel nem éltek később Paulusnál. Legkevésbé Lenel álláspontja tűnik valószínűnek. Természetesen azt egyértelműen eldönteni, hogy a kompilátorok válogatták-e ki Alfenus eredeti művéből az egyes töredékeket, vagy az anonym kivonatoló által készített, Alfenus rövidített szövegét tartalmazó műből merítették a példákat, elég nehéznek látszik. De ez a végeredmény szempontjából nem is lényeges. Az egyes szövegek vizsgálatánál látni fogjuk, hogy Alfenus responsumai igen kevés postklasszikus, illetve kompilátori változtatással kerültek be a digesztába. Így tehát annak nincs jelentősége, hogy a kompilátorok magát az alfenusi művet, vagy az alfenusi gondolatokat tartalmazó kivonatot dolgozták fel, mivel mindkettő Alfenus által leírt döntéseket tartalmazta.

Alfenus digesztájával kapcsolatban eléggé vitatott kérdés, hogy az egyes responsumok Alfenus, vagy Servius véleményét tartalmazzák-e? *Ferrini* kifejezetten azt próbálta bizonyítani, hogy a responsumok többnyire Serviustól származtak.[31] Vele szemben De Sarlo inkább az ellenkezőjéről győz meg bennünket.[32] *Jörs, Schulz* és *Guarino* arra az álláspontra helyezkednek, hogy mindkettőjük véleménye megtalálható Alfenus eredeti művében, azonban ezek arányát ne-

---

[19] *Finály H.:* A latinnyelv szótára. Bp. 1884. 734. old.

[20] *Schulz* i. m. 359. old. 9. jz., P. *Jörs* RE 8. köt. 1473. hasáb.

[21] *Schulz* i. m. 254. old. *Guarino* i. m. 312. 1.

[22] Így elsősorban *Lenel, Palingenesia* Iuris civilis. Lipsiale, 1889. 38. old.

[23] *Jörs* (i. m. 1473.) *Lenel* álláspontját kizártnak tartja — Krüger és Karlowa véleményével egyezően — mivel szerinte ez inkább Aufidius Namusa gyűjteményéből való, akivel együtt tanultak Serviusnál.

[24] *Jörsnek* (i. m. 1473.) bizonyos kételyei vannak az ismeretlen feldolgozó tekintetében. Lásd még továbbá *Wenger* i. m. 484. *Lenel* Pal. I. 38. és köv. old. Opere C. Ferrini II. Intono ai Digesti di Alfeno Varo. Milano, 1929. 169. és köv. old.

[25] *Schulz:* i. m. 254. és k. W. *Kalb,* Roms Juristen nach ihrer Sprache dargestellt. 1890. 36—42. old. A szöveg nyelvezetét vizsgálva arra a megállapitásra jut, hogy a kodifikátorok ismerték Alfenus eredeti szövegét.

[26] Vö. *Jörs* i. m. 1473. hasáb, *Schulz* i. m. 254., *Ferrini* i. m. 169. és k.

[27] *Lenel Paling.* I. 38. — *Ferrini* i. m. 169. — *Schulz* i. m. 255.

[28] *Ferrini* i. m. 174. és k. old.

[29] *Schulz* i. m. 255. old.

[30] *Lenel,* Paling. I. 38—54. old.

[31] *Ferrini* i. m. 173. és k. old.

[32] L. *De Sarlo:* Alfeno Varo ei suvi Digesta. Milano, 1940. 2. és köv. old.

héz eldönteni.[33] Minden bizonnyal ez utóbbi álláspont jár közelebb az igazsághoz. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Pomponius (D.1.2.2.43.) az adott korszak jogtudósai közül — nyilván Cicero hatására is — az első helyre helyezi Serviust. A digesztaszerkesztők viszont önálló szerzőként nem veszik fel a digesztába, hanem csak más jogászokon keresztül idézik véleményét. Feltehetőleg nem maradt fenn semmi írásaiból (ez is közvetett bizonyíték arra, hogy Alfenus digesztáját viszont láthatták a kompilátorok). Alfenus, mint tanítvány, sok vonatkozásban magáévá tette mestere álláspontját, sokszor hivatkozik is rá, éppen a nagy tekintélye miatt. Azonban sokkal több az a töredék, ahol nincs megemlítve Servius.[34] Itt feltehetőleg eltérő volt Servius véleménye, vagy az adott kérdésben nem nyilatkozott, vagy esetleg nem tartotta szükségesnek az azonos véleményen levő mesterére való hivatkozást a jogtétel igazolása esetében. Forrásellenesen cselekednénk, ha ebben a kérdésben merev álláspontot alakítanánk ki. Egy biztos: a jusztiniánuszi digesztában sokkal több az olyan töredék, ahol nem szerepel Servius. Hogy ezt a kompilátorok hagyták-e el, vagy Alfenus sem hivatkozott rá, talán sohasem lehet megtudni. Az viszont tény, hogy Alfenus munkája bekerült a digesztába — és nem is kevés helyen — s ez egymagában fémjelzi a szerző értékét, még akkor is, ha ebben mesterének az elismerése is benne van. Q. Mucius Scaevolával együtt közvetlenül csak ketten képviselik a digesztában preklasszikus kor jogtudományát. Nyilvánvalóan nem véletlenül választották ki írásait a kodifikátorok, mint ahogy Paulus sem véletlenül dolgozta fel Alfenus digesztáját. A nagyszámú responsum kiválóan használható volt még Paulus korában is. Így van ez még akkor is, ha Paulus — a megváltozott viszonyoknak megfelelően — hozzáírta saját jogi véleményét is. A mindvégig kazuisztikán[35] felépülő római jog hasznos jogesettárat talált a iureconsultus Alfenus digesztájában, amely a preklasszikus kor végének egész jogtudományát foglalta magában lényegében.

III.

1. A források több helyen is iuris consultusként említik Alfenust. Nézzük meg digesztája alapján mennyire lehet őt annak tekinteni. Cicero szerint (De.orat 1.212.) az a *iuris consultus,* aki a magánjogot a *respondere*-(véleményosztogatás), *cavere*-(szerződési formák, kereseti formák készítése) vagy *agere*-tevékenység (a felek kioktatása a perbeli cselekmények vitelére) valamelyik formájában műveli. A tágabb értelembe vett respondere-tevékenységben lényegében az *agere* és *cavere* tevékenység is benne foglaltatik. Utóbbi kettő a köztársaság végére összeszűkül, ezzel szemben a *respondere*-tevékenység kiszélesedik.[36] Ezt figyelembe véve — prima facie — a digesztája alapján kimondható Alfenus *iuris consultus* mivolta, mert hisz csak a jusztiniánuszi digeszta töredékeiben több mint száz casus található, amire Alfenus válaszolt. E formai ismérv mellett természetesen szükségesnek látszik a töredékek közelebbi vizsgálata a jogtudós tevékenységének megismeréséhez.

2. Lenel[37] elsősorban azzal argumentál az anonym kivonat létezését illetően, hogy az ismeretlen kivonatoló az edictum-rendszer szerint állította össze a kivonatot, míg Paulus megmaradt az eredeti digeszta rendszer mellett. Ezt a nézetet *Schulz* is osztja.[38] *Jörsnek* viszont kétségei vannak e kétféle rendszert illetően.[39] Nézetünk szerint sem állítható egyértelműen a kétféle feldolgozási rend közti alapvető különbség. A *Lenel* által kétfelé bontott töredékrendszerben lényegében ugyanolyan rendben — ha úgy tetszik rendszertelenül — követik egymást a cazusok. Így az ismeretlen feldolgozó *Lenel* által rekonstruált művében az egyes jogesetek az actio negatoriával és a szomszédjogokkal kezdődnek, majd utána rögtön rátér a lex Aquiliával kapcsolatos jogesetek taglalására, majd a rabszolgák általi bűncselekményekkel folytatja, s ezután következnek a szerződések és az öröklésről szóló rész. A *Lenel* által megjelölt sorrendben viszont olyan eltérések vannak, hogy a kivonat 75. töredéke után a 62. következik, ami mindenképpen a keresetek elé kerülne, holott ebben a töredékben egy rosszra csábított rabszolgáról van szó, aki ellopta a gazdája által rábízott pénzt.

Az ugyancsak *Lenel* által összeállított Paulus-féle kivonatolás a szolgalmakkal kezdődik, majd egy regula-szerű részt tartalmaz az elbirtoklással kapcsolatban, ehhez kapcsolódik az örökléssel összefüggő rész. Egy-egy témán belül viszont mindkét rendszerben ugyanaz a sorrend. Vagyis az ismeretlen szerző kivonata elkezdi az örökléssel kapcsolatos részt tárgyalni akkor ezt többé-kevésbé végigviszi, de Paulus is ezt a szisztémát követi. Kétségtelen el lehet jutni Lenel álláspontjáig is, de azt sem lehet elvetni, hogy az ismeretlen feldolgozó Alfenus digesztájának a rendszerét vette figyelembe, Paulus viszont az általa használt rendszerbe illesztette be Alfenus responsumait. Ez utóbbi sokkal inkább valószínűnek tűnik, mert ha pusztán csak egy kivonatot készítünk egy műről, akkor megtartjuk az eredeti rendszert. De ha a responsumokat használjuk fel egy könyv rendjébe beleillesztve — lényegében ezt tette Paulus — akkor jobban elképzelhető bizonyos rendszerbeli módosítás.

Az összes jogesetet összevetve lényegében a következő csoportosítás tehető. Öröklési témával foglalkozik 24, kötelmekkel 40, tulajdoni viszonyokkal 10, szomszédjogok, szolgalmak 13, keresetekkel 11, személyekkel 9, a *ius publicum* területére tartozik 3 töredék. E csoportosítás néha önkényesnek mondható —

[33] *Jörs* RE 8. köt. (1473 hasáb) véleménye szerint Alfenus nagy tisztelettel viseltetett tanítójával szemben, de erőltetett lenne Alfenus művét Serviusra visszavezetni. *Schulz* (i. m. 255. old. 1. jegyzet) szerint a paulusi feldolgozás alapján elmosódik a különbség Servius és Alfenus responsumai, ill. Paulus megjegyzései között. A respondi és respondit igealak használatából nem lehet lényeges következtetéseket levonni, ezek rövidítések lehettek, de erőszakos törlés sem elképzelhetetlen. Lásd továbbá még *Guarino* i. m. 312. old.

[34] *Ferrini* (i. m. 173. old.) igyekszik a forrásokból ott is kimutatni Serviust, ahol nincs rá hivatkozás.

[35] A római jog kazuisztikájára nézve lásd *Pólay* i. m. 62. és 79. old.

[36] *Pólay* (i. m. 9., 26., 49., old.) ugyan az *agere* és *cavere* tevékenység zsugorodását a klasszikus kor elejére teszi. Feltételezhetjük azonban, hogy ezek a jelenségek már a preklasszikus kor legvégén is megvoltak. (Vö. *Kaser* Rechtgeschichte 162. old). Kifejti továbbá *Pólay* azt is, hogy a köztársaság végén a *respondere*-tevékenység lényegében 4 összetevőből áll: regula, definitio, filozófikus jogtudomány, dialektikus jogtudomány.

[37] *Lenel:* Paling. I. 38. old.

[38] *Schulz* i. m. 256. old.

[39] *Jörs* RE 8. kötet (1473. hasáb).

különösen a perjog vonatkozásában, mert sok esetben más területhez tartozó példákat a keresetekhez is lehetett volna sorolni, mert a vita esetén valamely kereset megadásának lehetőségével zárja le Alfenus a kérdést. Feltűnő, hogy viszonylag kevés eset van a tulajdonjog, ill. a személyi jog köréből. Persze ez nem zárja ki azt, hogy Alfenusnál sokkal több ilyen jellegű responsum lehetett, de a későbbiek során ezek már idejét múlttá váltak, és a kodifikátorok nem használták fel.

3. A jusztiniánuszi digesztába felvett alfenusi töredékekből kitűnően széles körben adta Alfenus jogi szakvéleményét a hozzá fordulóknak. Kérdés mennyire voltak ismertek előtte a preklasszikus jogtudományban kialakított jogi fogalmak.

„Si ex plagis servus mortuus esset neque id medici inscientia aut domini neglegentia accidisset, recte de iniuria occiso eo agitur". (D.9.2.52.pr).

A megsebesített rabszolga esetén különbséget tesz az orvos tudatlansága (inscientia) és a rabszolga gazdájának hanyagsága (neglegentia) között,[40] ami a vétkesség árnyalataira enged következtetni.

Hasonló árnyaltságra utal az *operis vitium* kifejezés (D.32.2.43.2.). Az *operis vitium* a munkavégzés során felmerülő hanyagságra utal, de esetleg kockázatvállalást is magában foglalhat.[41] Ismeri Alfenus a feltételhez kötött végrendelet készítését (*„condicionem implesset"*;—D.28.5.45.) éppúgy, mint a végrendelet részleges érvénytelenségét (*„ea perinde sunt ac si scripta non essent, reliqua autem perse ipsa valent"*; —D.34.8.2.) arra az esetre, ha a végrendelet egy része nem világos; a végrendelet többi része természetesen érvényes marad. Semmis az a végrendelet, amely lehetetlen feltételt köt ki (*„quis id quod impossibile in testamento scriptum esset nullam vim haberet"*; —D.28.5.46.) mondja Alfenus Servius tanítása alapján. Ugyancsak avatott kézzel alkalmazza az elhárithatatlan események folytán keletkezett károk viselésére vonatkozó szabályokat (*„aliqua vi extrinsecus admota"*;—D.39.2.43.pr. — *„quamvis periculum vere non fuisset"*; D.19.2.27.). A merev civiljogi szabályokkal szemben a kialakuló szavatossági szabályokat juttatja érvényre exceptio formájában — az arisztotelészi filozófiából átkerült aequitas segítségével[42] — amikor megtagadja a vételár kifizetését a hibássá lett rabszolga esetén (*„placuit aequum esse in factum exceptionem eum obicere"*—D.44.1.14.). E fogalmak biztos kézzel való kezelésének bemutatása után nézzük meg kissé részletesebben Alfenus definiáló tevékenységét.

4. A definíció ismérveit hordja magán[43] a Gelliusnál található alfenusi szöveg, amely azt vizsgálja, hogy a karthagóiak által Rómának fizetendő ezüstnek milyennek kell lennie:

„...populo Romano darent certum pondus argenti puri puti. Quaesitum est, quid esset purum putum. Respondi, inquit, ego putum esse valde purum, sicut novum novicium dicimus et proprium propicium..." (Gell. 7.5.1.).

Ma is időtálló Alfenusnak az a regulaszerű megjegyzése, amely a köz- és magánérdek ütközésére vonatkozik:

„Non vere dicitur rei publicae causa abesse eum, qui sui privati negotii causa in legatione est". (D.4.6.42.).

A jusztiniánuszi digeszta „De verborum significatione" titulusában található a következő, Paulus által Alfenus művéből vett töredék:

„Pueri appellatio tres significationes habet, unam cum omnes servos pueros appellaremus: alteram cum puerum contrario nomine puellae diceremus tertiam, cum aetatem puerilem demonstraremus". (D.50.16.204.).

A mondat *divisio* formáját öltő definícióként is felfogható. A *„pueri"* szónak három jelentése van: minden rabszolgát így hívnak, másodszor megkülönböztetésül szolgál a lányoktól, harmadszor a gyermekkort jelenti. A diót, a fügét és a nem bor céljára termelt szőlőt Alfenus a gyümölcshöz sorolja:

„...Qui fundum vendidit pomum recepit: nuces et ficos, et uvas dumtaxat duracinas et purpureas et quae eius generis essent, quas non vini causa haberemus". (D.50.16.205.).

Definíció jellegű, de inkább filozofálgatásnak tűnik a D.50.16.203-ban és a 34.2.28-ban felvett egy-egy töredék:

„Questiones primam quid esset domum ducere, alteram quid esset suo uso ducere" (D.50.16.203.),
„...uso suo magnam habuisse dubitationem".

Hosszú példálózás után zárja le a vitát. Ezekből a forrásokból egyértelműen kitűnik a görög filozófia hatása. Az interpolációs irodalom a 203. töredékben felvett részt interpoláltnak tartja.[44] Kétségtelen sok az eszmefuttatás, de az állandó példálózás ellentmond a későbbi korok szövegmódosításának. Nem hisszük, hogy a posztklasszikus korban írták volna be a sokféle variációt.

Ugyancsak bölcselkedő jelleget mutat a D.32. 60.2.-ben felvett szöveg is a bíborgyapjú hagyományozásával kapcsolatban. Ami Alfenus mellett szól, a felhozott példák sokféle változata és az, hogy a döntést más esetekből levezetve hozza meg.[45] Annak ellenére, hogy az interpolációs irodalom nem lát utólagos módosítást a D.5.1.76. alatt felvett szövegben, megállapíthatjuk egyezően *De Sarloval,*[46] hogy az egész töredék filozófiai fejtegetés. Azonban ebben is kiütközik a tipikus alfenusi kép: a hozott döntést — az általános tételt — példák sokaságával támasztja alá. Mindig a casusokból jut el az általánosokhoz, még akkor is ha közben a filozófusokra hivatkozik *(„ut philosophi dicerent").*

A recuperatorok ítélkezésének vizsgálatánál felmerül a kérdés, hogy egy ügy kapcsán ha a bíróság személyi összetétele megváltozik, vajon a bíróság ugyanaz marad-e. Alfenus véleménye szerint igen.

---

[40] M. *Kaser:* Das römische Privatrecht I. München, 1971. 612. old.

[41] Vö. M. *Kaser:* Periculum locatoris SZ 74 (1957) 189. old., E. *Betti:* Periculum problema del rischio contrattuale in diritto classico e giustinianeo. St. De Francisci I. Milano, 1956. 188. old.

[42] G. *Beseler:* St. Bonfante 2. köt. 65. old. Éppen az ominózus részt tartja interpoláltnak. Az aequitas fogalma viszont — mint ahogy azt *Pólay* kimutatta (i. m. 74. old.) — már a köztársaság II. századában ismert volt, így ezt Alfenusnak is ismernie kellett. A jogeset nem kerülhetet volna bele a jusztiniánuszi digesztába, ha Alfenus másirányú döntést hozott volna. Nehezen képzelhető el, hogy csak magát az alapesetet használták fel a kompilatorok egészen más jogi döntéssel. Lásd továbbá F. *Pringsheim:* Bonum et aequum SZ 52. (1932) 88. old.

[43] *Pólay* (i. m. 64.) a *quid est*-meghatározást tartja az originális római definíció formának, amely a dialektika hatására, a preklasszikus jogtudomány végén tovább finomodott. A kérdéssel kapcsolatban érdekesen fejti ki véleményét B. *Schmidlin:* Die römischen Rechtsregeln. Köln—Wien, 1970. 165. old.

[44] Lásd Index Interp. III. k. 588. old. *Beseler* úgy véli, hogy nem eredeti. *De Sarlo* (i. m. 199. és k. old.) mértéktartóbb a kérdésben, lényegtelen interpolációt feltételez csak. Azonban a „magnum habuise dubitationem" kifejezést ő is megkérdőjelezi.

[45] Az már viszont nem meglepő, hogy az interplatio gyanú — jóllehet alaptalanul — felmerül. Index Interp. II. 270. old. Vö. még *De Sarlo* i. m. 189. old.

[46] I. m. 43. old. azt írja „essensialmente filosofico"

Mert a dolog ugyanaz marad, ha részei kicserélődnek is. Így pl.: ugyanaz a légió, ha az elesetteket másokkal pótolják, a nép is ugyanaz marad 100 év múlva is, habár már senki sem él közülük, a hajó is ugyanaz, ha minden deszkáját is felújítják apránként. A filozófusokra hivatkozva mondja Alfenus, hogy a részecskék cserélődésével az egyed nem változik, így a dolgok is ugyanazok maradnak („rem quoque eandem esse existimari").

A bemutatott forrásokból egyértelműen leszögezhető, hogy Alfenus magas szinten ismerte a görög filozófiát — feltehetően Serviuson keresztül — és az esetek eldöntésénél alkalmazta is.

5. Visszatérve definiáló tevékenységének vizsgálatára a következő példákat szeretnénk bemutatni:

„Lumen id est, ut caelum videretur, et interest inter lumen et prospectum: nam prospectus etiam ex inferioribus locis est, lumen ex inferiore loco esse non potest"

— mondja Paulus Alfenus digesztájából készült epitomae-jában. A lakásszolgalommal kapcsolatban pontosan megjelöli mi a világosság fogalma, továbbá elkülöníti egymástól a világosságot és a kilátást.[47]

Együtt található a fogalom és a példák a D. 33.10.6.pr. és 1.-ben a háztartási felszerelés fogalmának meghatározásánál. A szövegből kitűnik, hogy idetartoznak mindazok a tárgyak, amelyek a családfő kényelmét szolgálják, de nem művészi munkák *(„quae ad usum communem patris familias paratae essent").*

Az *instrumentum* körének megjelölésénél ellentétbe kerül Serviussal (D.33.7.16.), viszont a D. 39.2.9.2.-ben Ulpianusnak van más véleménye az instrumentumot illetően, mint Alfenusnak. Széles körben világítja meg a szántóföldi műveléssel kapcsolatos *instrumentum* körét (D.32.60.2.—3. és 18.1.40.4.—5.).

Nagy jártasságot mutat a *periculum* fogalmi körét illetően a D.40.1.6.-ban tárgyalt jogeset kapcsán adott vélemény tanúsága szerint.

Különbséget tesz a hajó és a csónak között („*Scapham non* videri navis esse"?).

Érdekesen színezi az eddig mondottakat az, amit Róma városáról, illetve amit a városról mond definíciós jelleggel. Marcellus digestájában a következő olvasható:

„Ut Alfenus ait, 'urbs' est 'Roma', quae muro cingeretur, 'Roma' est etiam, qua continentia aedificia essent: nam Roman non muro tenus existimari ex consuetudine cotidiana posse intellegi, cum diceremus Roman nos ire, etiamsi extra urbem habitaremus" (D.50.16.87.).

„...et Varus ait urbum appellari curvaturam aratri, quod in urbe condenda adhiberi solet" (D.50.16.239.6.).

A bemutatott forráspéldák egyértelműen alátámasztják, hogy Alfenus korának neves *iuris consultusa* volt, aki rendszeresen konstruált definíciókat, regulákat, s a filozófiai fejtegetések sem hiányoztak nála, ami a hellenisztikus hatás tükröződése.

IV.

1. Úgy véljük, hogy Alfenus megállapításai mégis a szerződéses és szerződésen kívüli felelősség tekintetében adott kazuisztikájukkal játszanak legnagyobb szerepet a modern jogrendszerek polgári jogi felelősége tekintetében. E témakörben alkalmazott megoldásai jól reprezentálják az adott jogász jártasságát korának jogában. Gaius szerint a XII táblás törvény idejében már ismeretes volt a szándékosság *(sciens prudensque)* és a véletlen *(casus)* fogalma (D.47.9.9.). A gondatlanság *(culpa)* fogalma P. Muciusnál jelenik meg az i. e. II. század vége felé (D.24.3.66.pr.). Servius már mint kialakult felelősségi lépcsőként használja a dolust a culpaval (D.24.3.66.pr.), ill. számot ad a vis maior-jellegű eseményekről is (D.9.2.15.2.—39.2.24.).

2. A közös tulajdonban levő rabszolga lábtörésénél Alfenus mérlegelve a körülményeket, a véletlent kizárva a tulajdonostárs gondatlanságát állapítja meg. (*„si quid culpa illius magis quam casu"* —D.10.3.26.), addig a labdaszedő gyerek lábtörésénél az eseményt véletlennek minősíti és a gondatlanságot elveti (*„cum casu magis quam culpa"*— D.9.2.52.4.).[48] Alfenus meditációja arra enged következtetni, hogy a felhozott példákban csak az eset összes körülményeinek vizsgálata alapján lehet dönteni affelől, hogy fenn áll-e a gondatlanság vagy nem. A culpát nem a vis maiorral veti össze, hanem a casusnak egy másik fokozatával. Alfenus is tudta, hogy a vis maior és a culpa között van valami közbenső terület. Ez derül ki a két töredék vizsgálata kapcsán. Itt olyan véletlenről van szó, ami balesetet jelent, a casus kisebbik fordulatát. A lopás kapcsán ítélkező bíró tevékenységével kapcsolatban mondja Alfenus, hogy nem lehet felelősségre vonást foganatosítani, mert sem gondatlanság, sem szándékosság nem merült fel (*„quoniam nihil eius culpa neque dolo contigisset"*—D.6.1.58.).

3. Úgy tűnik, kedvenc témája volt Alfenusnak az elháríthatatlan eseményekkel kapcsolatos károk vizsgálata. A szélvihar által lesodort cserepek okozta károk tárgyalása során hasonló álláspontot képvisel mint tanítómestere.[49] Ha a keletkezett kár az épület elhanyagoltságának következménye, akkor a tulajdonos felelős, de ha a szél ereje okozta azt akkor nem (*„sed si tanta vis venti fuisset, ut quam vis firma aedificia convelleret non debere;"* — D.39.2.43.). A szövegben előforduló *„vi extrinsecus admota"* kifejezés vitán felül Alfenustól származik.[50] Viszont nem minősíti vis maiornak azt az esetet, amikor a bérbe vett villánál a tűzvész a rabszolga hibájából keletkezett.[51] („Non fortuito casu...sed extrariam vim" —D.19.2.34.).

A *vis maior* két tipikus esetét mutatja be a hajótörés és a tűzvész megjelölésével, mint azt Paulus epitomaeiból látjuk:

„Cum depressa navis aut deiecta esset, quod quisque ea suum servasset, sibi servare respondit, tamquam ex incendio" (D.14.2.7.).

[47] *De Sarlo* i. m. 74. old.

[48] *Visky* K.: A vis maior a római jog forrásaiban. Budapest, 1942. 57. és k. oldalak. A szerző arra az álláspontra helyezkedik, hogy Alfenus korában a *casus* és a *culpa* közti határvonalak még nem voltak tisztázva, ezért meditált mindkét esetben Alfenus.

[49] A. Díg. 39.2.24.4.-ben Servius elháríthatatlan égi erőnek tekinti a szélvihart.

[50] S. *Condenari*, Michler: Vis extrinsecus admota. Festschrift L. Wenger I. München, 1944. 243. és k. old. Alfenus eredeti kifejezésnek tartja.

[51] *Vyski* (i. m. 113.) a vis maiorra vonatkozó kifejezéseket eredetinek tartja.

Érdekes példát hoz fel egy tutajosnak adott kölcsönnel kapcsolatban:

„Qui ratiario crediderat, cum ad diem pecunia non solveretur, ratem in flumine sua auctoritate detinuit: postea flumen crevit et ratem abstulit. Si invito ratiario retinuisset, eius periculo ratem fuisse respondit: sed si debitor sua voluntate concessiset, ut retineret, culpam dumtaxat ei praestandam, non vim maiorem" (D.13.7.30.4.).

Nem vitás, hogy a kárt adott esetben *vis maior* okozta. A folyók áradásának emberi erő nem tud ellenállni. Ha az adós akarata ellenére tartotta vissza a tutajt a hitelező, akkor vétkessége miatt a vis maiorért is helyt kell állnia.[52]

A bemutatott példákból megállapítható, hogy Alfenus éles különbséget tesz az elháríthatatlan erő által okozott károk, illetve valakinek a gondatlansága között. Ebből nyilvánvaló, hogy a preklasszikus kor végének felelősségi rendjében egyaránt érvényesülnek az objektív és a szubjektív elemek. Érdekesen színezi az itt mondottakat Alfenus két responsuma:

„Agaso cum in tabernam equum deduceret, mulam equus olfecit, mula calcem reiecit et crus agasoni fregit: consulebatur, possetne cum domino mulae agi, quod ea pauperiem fecisset, respondi posse" (D.9.1.5.),

és

„Duo secundum Tiberim cum ambularent, alter eorum ei, qui secum ambulabat, rogatus anulum ostendit, ut respiceret: illi excidit anulus et in Tiberim devolutus est. Respondit posse agi cum eo in factum actione" (D.19.5.23.).

Az első esetben egy lovász a lovat a kocsmánál levő istállóba kötötte be. Az istállóban levő öszvér hátrarugott és eltörte a lovásznak a lábát. Alfenus döntése szerint a sértett kártérítéssel fordulhat az öszvér gazdája ellen.

A másik példa szerint ketten sétáltak a Tiberis partján. Az egyikük kérte a társát, hogy mutassa meg gyűrűjét. A gyűrű azonban kiesik a szemlélő kezéből és a Tiberisbe hull. Alfenus felelőssé teszi az illető személyt.[53] *Haymann* az első textust interpoláltnak, az utóbbit eredetinek véli. Mindkét esetben szerződésen kívüli kárról van szó. Az utóbbi példánál a döntés indoka nem lehet vitás; az illető személy gondatlan volt, s így esett ki kezéből a gyűrű. Az első példában viszont az állattartó objektív felelősségével állunk szemben. Nagyon nehéz eldönteni, hogy Alfenus mire alapozza döntését. A lex Aquilia eredményfelelősségét tartja-e szem előtt, avagy döntésében az a modern szemlélet tükröződik, hogy aki olyan állatot tart amelynek tartása fokozott veszéllyel jár, az vétkességétől függetlenül köteles a kárt megtéríteni.[54]

4. Szorosan kapcsolódik a vis maior fogalmi köréhez a veszélyviselés problematikája is. Alfenus több esetben foglalkozik a kérdéssel a bérletnél és az adásvételnél.

A bérlő adott esetben félelmében elköltözött a lakásból. Kérdés az, hogy tartozik-e bért fizetni vagy sem? Alfenus szerint, ha volt oka félelemre úgy nem (D.19.2.27.1.).[55] Másik eset: a városi lakosság részére bérelt fürdő leégett. Kérdés, hogy arra az időre, amíg használni nem lehet, a bérlő köteles-e bért fizetni? A válasz nemleges (D.19.2.30.1.).[56] Alfenus az elhárithatatlan erő miatt bekövetkezett szerződési lehetetlenülés esetében a bérveszély viselését a bérbeadóra hárítja.[57]

Az adásvételnél felmerülő veszélyviselés kérdése kissé összetettebb. Itt célszerűnek látszik a források tüzetesebb vizsgálata:

„Lectos emptos aedilis, cum in via publica positi essent, concidit: si traditi essent emptori aut per eum stetisset quo minius traderentur, emptoris periculum esse placet" (Paul.D.18.6.13.),

„Quod si neque traditi essent neque emptor in mora fuisset quo minus traderentur, venditoris periculum iert. Materia empta si furto perisset, postquam tradita esset, emptoris esse periculo respondit, si minus, venditoris: videri autem trabes traditas, quas emptor signasset" (Paul.D.18.6.15.).

E szöveg alapján jut el *Haymann* a *„periculum est venditoris"* — elvhez.[58] Vele szemben helyesen mutat rá *Seckel* és *Levy,* hogy itt a *periculum custodiae*ról van szó.[59] Az első töredékben az utcára kitett és összetört ágyak esetében valaki felelősséggel tartozik. Mivel az ágyakat már megkísérelték átadni, de az átadás meghiúsult, az eladó custodia-felelőssége megszűnt. Pont az ellenkezőjét mondja ki a 15. fragmentum. Ha az átadás nem történt meg, az adásvételi szerződésből kifolyólag az eladónak az átadásig őrzési kötelezettsége van. Ezt igazolja a 15. fragmentumban felvett másik példa is, amely az eladott tárgy ellopásáról beszél. Alfenus a felhozott példákban nem a *periculum vis maioris*-ról beszél, ezért ebből logikusan következik, hogy az eladó periculuma a felelősség körébe tartozik. Annak ellenére, hogy a *custodia* fogalmát feltehetőleg Labeo teremtette meg, amikor az exculpációs lehetőséget megadta a *vis maior* esetében (D.4.9.3.1. —39.2.24.3. stb.), de a fogalom körvonalaiban amint láttuk Alfenus előtt is ismert volt.[59/a]

A D.18.6.12.-be felvett töredék — amely egy eladott bérház tűzvész általi pusztulásáról ír — a nyilvánvaló interpoláció miatt[60] nem sok bizonyító erővel bír. Ebből csak azt lehet megtudni, hogy Alfenus az adásvétel kapcsán felmerülő *vis maior* jellegű károkkal is foglalkozott.

5. Két esetben Alfenus a teljesítési segédekért való felelősséggel foglalkozik. A D.19.2.30.4.-ben arra az álláspontra helyezkedik, hogy a bérlő felelősséggel tartozik az esetben, ha a rabszolgája hanyagsága következtében a bérbe vett villa leég. *Watson* szerint Alfenus döntése alátámasztja a segédek felelősségéről szóló egyéb döntéseket.[61] Ugyancsak felelőssé teszi a

[52] Vö *De Sarlo* i. m. 134. old. A szöveg második felét interpoláltnak tartja F. *Haymann:* Textkritische Studien zum römischen Obligationrecht SZ 40 (1919) 201. old. 2. jegyzet.

[53] F. *Haymann:* Textkritische Studien zum römischen Obligationenrecht Sz 42 (1921) 386. old. és SZ 40 (1919) 178. old.

[54] Vö. *De Sarlo* i. m. 35., 117., és 127. old.

[55] *Th Mayer—Maly:* Locatio—conductio. Wien—München, 1956. 217. old.

[56] A szöveg elemzését lásd *Molnár* I.: Verantwortung und Gefahrtragung bei der locatio conductio zur Zeit des Prinzipats. ANRW 14. kötet. Berlin—New York, 1982. 662. és következő oldalak.

[57] Egyezően E. *Betti:* SZ 82 (1965) 18. old. G. *Provera:* St. Betti III. Milano, 1962. 693. és köv. oldalak.

[58] *Haymann:* SZ 41 (1920) 75. és köv. oldalak.

[59] E. *Seckel*—E. *Levy:* Die Gefahrtragung beim Kauf im Klassischen römischen Recht SZ 47 (1927) 248. és k. old. Ugyancsak custodiát lát fennforogni *De Sarlo* i. m. 91. és köv. oldalak.

[59/a] Lásd ezzel kapcsolatban V. Aringio *Ruiz:* Responsalibita contrattuale in diritto romano[2] Napoli, 1933 105. old., továbbá *G. Luzzatto:* Caso fortuito e forza maggiore. Milano, 1938 163. és köv. oldalak. *Kaser:* RPR I.[2] 508. oldal 36. jegyzet.

[60] Az interpolációs irodalomban afelől semmi kétség nincs, hogy a szöveget teljesen átalakitották. Index Interp. I. 336. oldal.

[61] A. *Watson:* The Law of Obligationes in the Later Roman Republic. Oxford, 1965 118. és köv. oldalak. Hasonlóan *De Sarlo* i. m. 106. oldal.

bérlőt Alfenus *ex locato* az esetben, ha a bérbe vett öszvéreket egy harmadik személy túlterhelte, aki a bérlő megbízásából hajtotta azokat (D.19.2.30.2.). A szerződés alapján felelős conductor a harmadik személy mulasztásáért.[62] Ezek szerint Alfenus a teljesítési segédek esetében a szerződéskötőt teszi felelőssé.

Az utóbbi töredékből az is kiderül, hogy az öszvéreket hajtó személy ellen is lehet keresetet indítani a *lex Aquilia* alapján. A kérdés, hogy a hajtó felelőssége objektív felelősség-e, vagy a vétkességen nyugszik. Ennek eldöntésére nézzük meg a *lex Aquilia* körébe illeszkedő néhány alfenusi töredéket.

6. Az irodalomban uralkodó az a nézet, hogy a *culpa Aquiliana* a postklasszikus kor terméke. Ezzel szemben nagyon valószínű, hogy az i. e. 67-beli *lex Cornelia* és i. sz. 130-ból származó *Edictum perpetuum* közt keletkezett.[63] Az utóbbit próbáljuk valószínűsíteni Alfenus töredékein keresztül. Alfenus a D.9.2.52.1.-ben a lámpát elvivő tolvaj és a boltos közti verekedést írja le, melynek során a tolvaj szeme kifolyt *(oculum effoderat)*. Az a gontatlan, aki előbb ütött mondja Alfenus *(culpam enim penes cum, qui prior flagello percusset)* tipikusan a *damnum iniuria datum*-ról van szó, ami a *lex Aquilia* alá esik. Az ügy eldöntése vétkességi alapon történt. A szöveg eredetiségét az irodalom eléggé vitatja.[64]

A második paragrafusban a Capitolium lejtőjén öszvérek által vontatott két szekér összeütközéséről van szó, amelynek következménye, hogy a hátsó szekér rabszolgáját elgázolták. Kérdés ki ellen lehet pert indítani? A példában sokféle variációt ismertet Alfenus. Végkicsengésében mégis csak arra az álláspontra jut, hogy a kár visszavezethető-e a hajtók, vagy az öszvérek magatartására.[65]

Ugyanezen szöveg harmadik paragrafusában egy ökör adásvételével kapcsolatos káresetet tárgyal. Az ökör szarvától a rabszolga megsérül. A vevő csak akkor perelheti az eladót, ha nem a rabszolga gondatlansága *(si culpa hominis factum esset)*, hanem *vitio bovis* következett be a kár.[66] Természetszerűleg ha az átadás már megtörtént, fel sem merül a kártérítés kérdése (saját állat, saját rabszolga).

A már fentebb tárgyalt negyedik paragrafusban olyan kérdést intéznek a jogtudóshoz, hogy a játék közben lábát tört labdaszedő rabszolgagyereknél lehet-e a *lex Aquilia* alapján perelni. A válasz elutasító, mert nem lát gondatlanságot fennforogni *(cum casu magis quam culpa videretur factum)*. A culpa szó eredetinek tűnik.[67]

A bemutatott jogesetekből valószínűnek látszik, hogy a P. Mucius által először említett *culpa* kifejezés Alfenusnál nemcsak a szerződéses kötelmekben nyert állandó használatot, hanem a *damnum iniuria datum* körében is. Így minden bizonnyal Alfenus tette meg az első lépéseket a culpa Aquiliana kialakításához. Válaszaiban a döntést az alapján hozta meg, hogy történt-e gondatlanság vagy nem. A culpa Aquilianának a megjelenése nála keresendő.

Összefoglalásként a következőket szeretnénk kiemelni: Alfenus Varus a preklasszikus kor végének jogtudósa, akinek tevékenysége már előre mutat a klasszikus jogtudomány felé. Mint Servius tanítványa ismerte mindazokat a jogintézményeket, amelyeket a preklasszikus jogtudomány kimunkált, sok esetben ezeket tovább is fejlesztette. Az általa használt jogi fogalmaknál, definícióknál, reguláknál felismerhető a görög filozófia hatása. A szó legszorosabb értelmében *iuris consultus* volt. Még a filozófiai fejtegetéseknek tűnő megállapításait is egy-egy eset kapcsán ismerteti. Megtalálhatók nála mindazok a fogalmak, amelyek a klasszikus kor felelősségi rendjét alkotják. A *dolus* és a *culpa* mellett egy speciális vétkességi fogalmat is használ már, a teljesítési segédekért való felelősséget (az úgynevezett *culpa in eligendo*-t). Úgy tűnik a casu kétfelé osztódása már nála megindul. A vis maior mellett ismeri a casu egy enyhébb változatát is. Meglepő biztonsággal foglal állást a veszélyviselés kérdésében. A *custodia*-terminológiát még ugyan nem használja, de döntése a *periculum custodiae*-ra utal. Nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy a *damnum iniuria datum* esetében ő az első, aki a gondatlanság figyelembevételével dönti el a kérdést, ezzel megteremti a *culpa Aquiliana*-nak a fogalmát.

Távol áll tőlünk azt állítani, hogy Alfenus volt a preklasszikus kor legnagyobb jogásza, hisz sok esetben alig lehet eldönteni, hogy véleménye Servius véleményét foglalja magában, vagy továbbfejlesztése a serviusi-tanoknak. Egy azonban biztos! Ha Servius volt a preklasszikus kor legnagyobb jogtudósa, akkor Alfenus digesztájáról méltán el lehet mondani, hogy a preklasszikus kor legjelentősebb írott jogi emléke, mert magában foglalja Servius véleményét is és rendszere az edictum-rendszerhez igazodik, tehát a kor élő joganyagának vitás kérdéseiben írja le véleményét, magában foglalva e korszakban alkalmazott magasszintű jogi megoldásokat. Így Alfenus tevékenysége a preklasszikus jog csúcsának tekinthető, s amely már a klasszikus korba mutat. Sőt azt is megkockáztathatjuk, hogy a klasszikus kor jogászaihoz számítjuk, elsősorban a jusztiniánuszi digestába felvett — immár klasszikussá vált — nagyszámú döntése alapján. Híd volt a preklasszikus és a klasszikus kor között, hiszen még Augustus alatt is élt. Irodalmi munkássága a klasszikusok közé emeli.

---

[62] *Watson* i. m. 236. old., továbbá De Sarlo i. m. 102. old.

[63] *Kaser:* RPR I[2] 620. és következő old., továbbá *U. Wesel:* Retorische Statuslehre und Gesetzesauslegung der römischen Juristen. Köln—Berlin—Bonn—München, 1967 45. és köv. oldalak.

[64] Lásd Index Interp. I. Suplementum 156. oldal. *De Sarlo* i. m. 125. és köv. old. szerint a culpát már ismerni kellett ebben a korban, de azt nem technikus értelemben használták. Szerinte Paulus éppen Alfenus példája alapján szövegezett meg egy másik esetet.

[65] *De Sarlo* (i. m. 128. old.) szerint végig Alfenustól származik.

[66] *De Sarlo* i. m. 131. old.

[67] *Visky* (i. m. 58. old.) ezen a véleményen van, amikor kijelenti, hogy a klasszikus culpa-fogalom gyökerét éppen a lex Aquiliával kapcsolatos kötelmek körében kell keresni. *Arangio Ruiz* (i. m. 243. old. 1. jz.) a szöveget eredetinek tartja.

Möschel, Wernhard

Kizárólagossági megállapodások az Európai Közösség kartelljogában

Áttekintés

Témámat négy fejezetre osztottam:
1. a kizárólagossági megállapodások megjelenési formái és versenypolitikai problematikájuk;
2. az EGK-t megalapító Római Szerződés 85. szakasza 1. bekezdésének alkalmazása ezekre a tényállásokra;
3. a Római Szerződés 85. szakaszának 3. bekezdése szerinti mentesülési lehetőségek, különösen az ún. csoportmentesítési rendeletek formájában és
4. kizárólagossági megállapodások biztosítása iparjogvédelmi jogokkal.

I.

Megjelenési formák és versenypolitikai problematika

1. Megjelenési formák

A kizárólagossági megállapodások megjelenési formái nagyon változatosak. A szerződés résztvevői között tényleges vagy lehetséges versenyviszonyok szerint lehet őket felosztani, tehát lehetnek horizontálisak, vertikálisak vagy diagonálisak.

a) Az elsők közé tartoznak például a klasszikus területi kartellek, de a gyártók és a kereskedők szövetségei közötti átfogó megállapodások is, amelyek egy saját nemzeti piaci rendtartásra irányulnak.[1] Ezek a Római Szerződés 85. szakaszába ütköznek, alapvetően nem mentesülnek a tilalom alól és itt nem foglalkozom többet velük.

A horizontális kizárólagossági kikötéseknek természetesen lehet alárendelt célja is, azaz eszközként alkalmazhatóak egy jogilag adott esetben megengedett főcél elérése érdekében.[2] A szakosodás tartalmazhat olyan kötelezettségvállalást, hogy a szerződő fél meghatározott termékek gyártását átengedi a másik szerződő félnek, nem köt párhuzamos szerződést harmadik személlyel, vagy ha olyan alkatrészeket, amelyek a specializáció tárgyai, kizárólag a másik szerződő felektől szerez be. Hasonló található a kutatási és fejlesztési közösségeknél. Ezeknél gyakran még olyan kizárólagossági kikötések is fellelhetők, amelyek a közös kutatási és fejlesztési eredmények felhasználására vagy a bevitt szabadalmak, vagy know-how-k továbbadására vonatkoznak.[3]

b) A kizárólagossági kikötések fő alkalmazási területét természetesen az értékesítési szerződések alkotják a kereskedelemben. A legfontosabb típus itt az ún. egyedárusítási szerződés, ahol az előállító kötelezi magát, hogy meghatározott szerződési területen belül csak egy kereskedőnek szállít. Az ilyen szerződések széles körben elterjedtek, különösen az olyan kiváló minőségű, ill. nagyértékű fogyasztási cikkeknél, mint a gépkocsik, a luxus kozmetikai cikkek, elektronikai készülékek és hasonlók. Ritkábbak a kizárólagos beszerzési szerződések. Ebben az esetben a kereskedő kötelezi magát, hogy meghatározott árut vagy árucsoportot csak egy szállítótól szerez be. Ilyen szerződések találhatók különösen a benzinkút-iparban és a vendéglátóiparban az italok, különösen a csapolt sör beszerzésénél. Egy harmadik megjelenési forma az ún. szelektív forgalmazás, amely szerint csak meghatározott típusú kereskedőknek lehet szállítani, rendszerint szakosodott kereskedőknek, ellentétben az áruházak, kedvezményes üzletek és hasonló forgalmazási formákon keresztül való értékesítéssel.[4]

c) Végül széles körben találhatók kizárólagossági kikötések iparjogvédelmi jogok, nevezetesen szabadalmak értékesítésénél és titkos technikai tudás, tehát ún. know-how átadásánál.[5] Emlékeztetünk a területi korlátozásokra, amelyek vagy a licenciát adóra vonatkoznak (harmadik személynek nem adhat át felhasználási engedélyt, a védett területen maga nem gyárthat, vagy akár oda még szállítania sem szabad), vagy a licenciát megszerzőre vonatkoznak (ő az első forgalomba hozatalnál meghatározott földrajzi területre korlátozott). Kizárólagossági kikötések találhatók emellett gyakran ún. szabadalmi közösségeknél. A harmadik személy kizárása a licencia piacról ebben az esetben szerződéses kötelezettségekből adódhat szabadalmak cseréjénél, kizárólagos licenciák cseréjének eredménye lehet vagy megvalósított szabadalmi közösségnél következhet a harmadik személyek felé való licencátadás korlátozásából. Végül ezen a területen megint utalni kell a beszerzési megkötésekre.

2. Versenypolitikai problematika

Az említett kizárólagossági megállapodások versenypolitikai problematikája abból adódik, hogy hatásukban — konkrét piaci viszonyoktól függően — ismeretesen ambivalensek. Gyakran elősegítik a versenyt.[6] A vertikális korlátozások a gyártónak hatékony forgalmazási politikára adnak lehetőséget a más termékekkel szembeni versenyben (interbrand compe-

---

Möschel, Wernhard egyetemi tanár (Tübingen).

[1] Pl. Bizottság 2.12.1977., ABl. 1978. L 20 szám, 18 oldal Rijwielhandel = WuW/E 737; 15.7.1982., ABl. 1982. L 232 szám, 1. old. Zigarettenmarkt in den Niederlanden; megalapozóan EuGH Slg. 1980, 3125 Fedetab = WuW/e EWG/MUV 494.

[2] Ehhez a gondolathoz *Möschel:* Recht der Wettbewerbsbeschränkungen. 1983., 204. s köv. széljegyzet.

[3] Vö. *Möschel:* Technologische Zusammenarbeit nach deutschem und europäischem Kartellrecht, in Strukturanpassung durch Wettbewerb oder Staatshilfen? XVIII FIW—Symposion, 1985., ... old.

[4] Vö. *Hootz:* Die Durchsetzung zulässiger selektiver Vertriebssysteme nach deutschem Wettbewerbsrecht. BB 1984., 1648. s köv.; *Pawlikowski:* Die Distributionsform des Selektivvertriebs im Lichte des deutschen GWB, des EWG—Kartellrechts und des amerikanischen Antitrustrechts: — Ein Überlick —, Swiss Review of Int. Antitrust Law 1984. évi 20. szám, 35. s köv. old.; mindegyik nagy mutatóval.

[5] Ehhez *Möschel* 2) lábjegyzet 46. s köv. széljegyzet.

[6] Vö. *Kapp:* Wettbewerbsbeschränkung durch vertikale Vertriebsbindungen?, 1984.; *FIW—Dokumentation*, Neue Ent-

tition versus intrabrand conpetition), különösen az ún. free rider (szabad záradék) problémát oldják meg. Iparjogvédelmi jognál a licencia megszerzője gyakran csak akkor hajlandó a nagymérvű beruházásokra és az ezzel kapcsolatos kockázatvállalásra, ha kizárólagosságot biztosítanak neki stb. A német törvényalkotó ezért — még ha inkább történelmi véletlenből adódóan is, mint jobb belátásából — kezdettől fogva megkülönböztetést tett horizontális és vertikális korlátozások között. Ez utóbbiaknál megkülönböztetett ún. tartalmi megkötéseket és megállapodási megkötéseket. Az előbbi lényegében az árbeli megkötésre vonatkozik, amely 1973 óta abszolút tilalom alá esik (a könyvekre és az egyes iparjogvédelmi jogokra és know-how-kra vonatkozó licenciaszerződések kivételével). Megállapodási megkötések — mint az egyedárusítási és a kizárólagos beszerzési szerződések — a versenykorlátozási törvény (GWB) 18. §-a szerint ezzel szemben megengedettek. Ezeket konkrét esetben a kartellhatóság hatályon kívül helyezheti, ha túlzottan versenyt korlátozó hatásuk van. Ez azonban gyakorlatilag alig fordul elő (1958-tól 1984-ig csak négy esetben).[7] A szabadalmakra, használati mintákra, állat- és növényfajták oltalmi jogára és know-how-kra vonatkozó licenciaszerződések a versenykorlátozási törvény (GWB) 20. és 21. §-a szerint külön szabályozás alá tartoznak, amely a licenciát megszerzővel szembeni hagyományos korlátozásokat messzemenően megengedi (mennyiségi, ár-, területi korlátozások).[8]

Az amerikai jogban az 1980. évi Sherman Act 1. szakasza ezzel szemben felöleli mind a horizontális, mind a vertikális versenykorlátozásokat. Ez utóbbiaknál a viszonteladói árbeli megkötésre (resale price maintenance) egy 1911-re visszavezethető joggyakorlat alapján abszolút tilalom vonatkozik.[9] A többi vertikális korlátozásra egy rule of reason (az eset összes körülménye figyelembevételét előíró)szemléletmód vonatkozik. A leading case a Legfelsőbb Bíróság 1977-es híres Sylvania-esete.[10] 1985. január 23-án az amerikai Igazságügyi Minisztériumon belüli Trösztellenes Osztály Vertikális Korlátozásokra vonatkozó Irányelvet (Vertical Restraints Guidelines) adott ki, amelynek alapján ezeket a fajta korlátozásokat rendszerint versenyt elősegítőnek minősíti.[11] Ez csak akkor van másként, ha résztvesz benne egy piacon uralkodó vállalat vagy ha ez szűk oligopólián belül horizontális versenytkorlátozó megegyezésekre csábít. 1984 tavaszán a Trösztellenes Osztály beavatkozóként (amicus curiae) egy konkrét versenyjogi perben a Legfelsőbb Bíróság előtt még azt is megkísérelte, hogy a vertikális árbeli megkötésre vonatkozó abszolút tilalmat megtorpedózza.[12] A Kongresszus természetesen megálljt parancsolt, méghozzá a költségvetési jog segítségével: az Igazságügyi Minisztérium azzal a feltétellel kapta meg költségvetését, hogy egyetlenegy dollárt sem költhet ilyen tevékenységre. Természetszerűen ott ebben a dologban azonnal elhallgattak. Az Európai Közösség joga ezzel szemben szigorúbbnak bizonyul.

II.

A Római Szerződés 85. szakasza 1. bekezdésének alkalmazásához

A Római Szerződés 85. szakasza 1. bekezdésének tilalma tényállása különbségtétel nélkül vonatkozik mind a horizontális, mind a vertikális versenykorlátozásokra. Ez az Európai Bíróság 1966-os Grundig/Consten ítélete óta állandó joggyakorlat.[13] A szabály — ellentétben az amerikai joggal — alapjában véve nem ismer rule of reason (az összes körülmény figyelembevételével megítélendő) korlátozást.[14] Ez utóbbira sokkal inkább a Római Szerződés 85. szakaszának 3. bekezdése szerinti külön mentesítési eljárás áll rendelkezésre. Ebből a rendszerből adódik a Római Szerződés 85. szakasza 1. bekezdésének különleges hatóköre az említett kizárólagossági megállapodások szempontjából. Alkalmazása csak konkrét esetben három különböző szempont alapján maradhat el.

1. A mennyiségi küszöbök

A Római Szerződés 85. szakasza 1. bekezdésének megsértése kétszeres érzékelhetőséget feltételez. A versenykorlátozásnak érzékelhetőnek kell lennie és az államközi kereskedelem befolyásolására való megegyezés esetén ugyanúgy ennek a befolyásolásnak is. A Bizottság erre vonatkozó politikáját az 1970-es ún. Bagatellközleményben (új megfogalmazásban 1977-ben) tette közzé.[15] Ennek alapján rendszerint megállapítja az érzékelhetőség hiányát, ha a megállapodás által érintett piaci rész az összpiac lényegi részében nem haladja meg az 5%-ot és ha a résztvevő vállalatok összforgalma egy üzleti évben az 50 millió ECU-s (kb. 120 millió DM) határt nem lépi túl. Ez a küszöb nem magas. A Bíróság ezen felül nem kötelezte el magát hasonló módon, hanem a versenyviszonyok összességét értékeli gyakorlatában. Ennél nemcsak a konkrét szerződés a meghatározó, hanem az ilyen megállapodások hálója, adott esetben más gyártók párhuza-

wicklungen des Antitrustrechts zu vertikalen Beschränkungen, 1983.; *Easterbrook:* Vertical Arrangements and the Rule of Reason, Antitrust L. J. 1984/53. évfolyam, 135. s köv. old.; *Joerges:* Selektiver Vertrieb und Wettbewerbspolitik: Eine konzeptionelle Analyse der Entscheidungspraxis von Kommission und Gerichtshof zu Art. 85 EG—Vertrag — 1. rész, GRUR Int. 1984., 222. s köv. old.

[7] Utoljára KG WuW/E OLG 3254 Gasbeton; lásd ehhez *Niederleithinger:* Praxis und Grenzen der Ausschliesslichkeitsverträge nach deutschem udn europäischem Kartellrecht, 1984., 1. s köv. old.

[8] Ehhez *Möschel* 2) lábjegyzet, 460—477. széljegyzet.

[9] Miles Medical Co. v. John D. Park Sons Co., 220 U. S. 373 (1911); lásd legújabban Monsanto Co. v. Spray—Rite Service Corp., 104 S. Ct. 1464 (1984) = 84—1 Trade Cases 65. §, 906 (1984).

[10] Continental T. V., Inc. v. GTE Sylvania, Inc., 433 U. S. 36 (1977); a német irodalomban ehhez *Hölzler;* Vom per se—Verbot zur rule of reason, WuW 1979., 105. old.

[11] Nyomtatásban a Trade Regulation Reports 1985. január 30-i 687. számában, II. rész.

[12] Monsanto Co. v. Spray—Rite Service Corp., 104 S. Ct. 1464 (1984) = 84—1 Trade Cases 65. §, 906 (1984). Lásd ehhez *William F. Baxter,* A Trösztellenes Osztály akkori vezetőjének 1982. augusztus 17-i levelét, Trade Regulation Reporter, Transfer Binder, Current Comment 1969—1983., 50. §, 442.

[13] EuGH Slg. 1966., 322 = WuW/E EWG/MUV 125.

[14] Ehhez utoljára *Steindorff:* Article 85 and the Rule of Reason, CMLR 1984/21. évfolyam, 639. s köv. old.

[15] ABl. 1977. C 313 szám, 3. old., többek között nyomtatásban *Langen—Niederleithinger—Ritter—Schmidt:* Kommentar zum Kartellgesetz, 6. kiadás, 1982., 2.2.1 függelék.

mosan fennálló kizárólagossági rendszereinek figyelembevételével is. Az elemzők kötegelméletről beszélnek.[16]

2. Hierarchia

A Római Szerződés 85. szakaszának 1. bekezdése továbbá akkor nem vonatkozik a kizárólagossági megállapodásokra, ha azok egy hierarchikus kapcsolat kifejeződései. Ez rendszerint az anyatársaságnak a leánytársasághoz való vagy a leánytársaságok egymás közötti viszonyára vonatkozik. Ezek ekkor egy gazdasági egységnek számítanak.[17] Ugyanez vonatkozik a valódi kereskedelmi képviselőkre, ellentétben az ún. sajátszámlás kereskedőkkel. Természetesen feltétel ennél, hogy a kereskedelmi képviselő valóban csak segítő funkciót gyakoroljon, különösen, hogy ne kelljen a kereskedelmi ügyletből származóan anyagi kockázatot viselnie (a Bizottság 1962. XII. hó 24-i közleménye).[18]

3 A tilalmi tényállás célszerűségi okból való megszorítása

Az Európai Bíróság egy sor esetben a Római Szerződés 85. szakasza 1. bekezdésének alaptényállását ezen felül — a rule of reason-szemléletmódhoz hasonlóan — célszerűségi okból megszorítóan értelmezte.

a) Ez egyrészt érvényes a kizárólagos bemutatási licenciára filmek esetében (a filmipar sajátosságai — a szinkronizálás, a televízióban való sugárzás lehetősége — és annak finanszírozásának sajátosságai miatt). Ez volt a Coditel ügyekben mindkét döntés (1980 és 1982).[19]

b) Az 1982. júniusi híres kukoricavetőmag-ítéletben hasonlóan ítélt egy ún. nyitott, kizárólagos növényvédelmi licencia mellett.[20] Feltétel ennél, hogy ilyen kizárólagosság nélkül a licenciát átvevő nem venné át az újonnan kifejlesztett termékek termesztésének és piaci értékesítésének kockázatát, így a hasonló termékekkel való verseny ezáltal gyöngülne és feltétel az is, hogy harmadik személyeknek — különösen más területek párhuzamos importőreinek és licencia átvevőinek — a piaci helyzete érintetlenül kell maradjon. Abszolút területi védelemben tehát nem lehet megállapodni. Véglegesen nem tisztázott, hogy ugyanennek nem kellene-e érvényesülnie a kizárólagos szabadalmi licencre. A Bizottság 1984 júliusi Csoportmentesítési Rendeletében az ilyen tényállásokat előrelátóan szintén mentesítette.[21]

c) A legfontosabb korlátozás a szelektív fogalmazási rendszerekre vonatkozik. Ezeknél az Európai Bíróság felfogása szerint ugyan nem egyoldalú praktikákról van szó, hanem legalábbis összehangolt magatartási módokról a Római Szerződés 85. szakasza 1. bekezdésének értelmében.[22] A szelektív forgalmazási kötöttség mégsem esik már a tilalmi tényállás hatálya alá, ha a viszonteladók kiválasztása objektív minőségi szempontok alapján történik, amelyek a viszonteladónak, személyzetének és tárgyi felszereltségének szakmai alkalmasságára vonatkoznak, és amennyiben ezeket a feltételeket egységesen minden szóba jöhető viszonteladóra megállapítják és diszkrimináció nélkül alkalmazzák. Az ún. mennyiségi szelekció, azaz az engedélyezett kereskedők abszolút számának megállapodott korlátozása, versenykorlátozás marad. Döntő jelentőségű ítéletek voltak e tekintetben az 1977-es Metro/Saba eset és az 1983-as AEHG/Telefunken eset.[23]

III.

A Római Szerződés 85. szakaszának 3. bekezdése szerinti mentesülés

A kizárólagossági megállapodások a Római Szerződés 85. szakasza 1. bekezdésének hatálya alól egyébként akkor mentesülnek, ha a rendelkezés 3. bekezdése alapján mentesítve vannak. Itt ezen a helyen kevésbé érdekes az egyedi esetben való mentesítés variációja. Ez mindig a brüsszeli Bizottság speciális eljárását teszi szükségessé. Ennek erre vonatkozó gyakorlata tendenciájában inkább nagyvonalú.[24] Sokkal inkább az automatikusan érvényesülő ún. csoportmentesítési rendeletekről szeretnék beszélni. Ezekből időközben már hat van. Ezek mind a legkorábbi időkből származnak.

1. Specializációs megállapodások

A specializációs megállapodásokra vonatkozó új mentesítési rendelet 1985 március 1-ével lépett hatályba.[25] Ez három kizárólagossági kikötést is mentesít, mégpedig azt a kötelezettségvállalást, hogy a kötelezettséget vállaló nem köt harmadik személyekkel azonos fajtájú termékekre vonatkozóan specializációs megállapodásokat, az egyedüli beszerzési kötelezettségvállalásokat a szerződő fél részéről, amíg másrészről nincsenek előnyösebb beszerzési feltételek, valamint az egyedárusítási megállapodásokat a szerződési termékekre vonatkozóan, amennyiben a közvetítő kereskedők és a fogyasztók számára a szerződésben foglalt áru akadálytalan beszerzésére más szállítóktól le-

[16] Például EuGH Slg. 1967., 543 Brasserie de Haecht I = WuW/E EWG/MUV 187; Slg. 1977., 65 Concordia = WUW/E EWG/MUV 413.

[17] Lásd ehhez utalásokkal *Koch* in Grabitz (szerk.): Kommentar zum EWG—Vertrag, 1984., 85. szakaszhoz 40. s köv. széljegyzet.

[18] ABl. 1962., 2921 old., többek között nyomtatásban *Langen—Niederleithinger—Ritter—Schmidt* 15 lábjegyzetnél, 2.2.6.4. függelék.

[19] EuGH Slg. 1980., 833 és 1982., 3381 = WuW/E EWG/MUV 578; ehhez továbbá *Deringer:* Wandlungen des Urheberrechts unter dem Einfluss des Europäischen Gemeinschaftsrechts. NJW 1985., 513. s köv. old.

[20] EuGH Slg. 1982, 2015 = WuW/E EWG/MUV 551; ehhez *Albrechtskirchinger:* Zur Patentlizenzpolitik der Gemeinschaft nach Maissaatgut und Coditel II, WuW 1984., 109. s köv. old.; *Königs:* Europäischer Gerichtshof zur Zulässigkeit ausschliesslicher Lizenzverträge. DB 1982., 1811.

[21] Vö. alább III 5 b)-vel.

[22] EuGH Slg. 1983. 3151 AEG—Telefunken = WuW/E EWG/MUV 600.

[23] EuGH Slg. 1977. 1875 Metro—Saba = WuW/E EWG/MUV 400; az AEG-Telefunkenhez vö. 22 lábjegyzettel.

[24] Vö. például az 1983. XII. 5-i ítélettel, ABl. 1983. L 376 szám, 11. old. VW—MAN = WuW/E EV 1003, és az 1983. XII. 8-i ítélettel, ABl. L 376. szám, 17. old. Carbon Gas Technologie = WuW/E EV 999.

[25] ABl. 1985. L 53. szám, 1—4. old.

hetőség nyílik. Ebben az esetben feltétel, hogy a résztvevő vállalatok a közös piac lényegi részében nem rendelkeznek 20%-os piaci részesedésnél többel (korábban a határ 15% volt) és hogy összforgalmuk nem haladja meg az 500 millió ECU-t (= 1.125 milliárd DM, korábban 700 millió DM volt). E forgalmi küszöb túllépése esetén most lehetőség van egy egyszerűsített mentesítési eljárásra (bejelentés kell, és ne legyen ellentmondás a Bizottság részéről hat hónapon belül).

2. *Kutatás és fejlesztés*

Ugyanebben az időpontban lépett hatályba a kutatási és fejlesztési megállapodásokra vonatkozó Csoportmentesítési Rendelet.[26] A korábbi tervezetektől eltérően ez lemond arról, hogy a mentesítést meghatározott forgalmi határok túllépésétől tegye függővé. Csak a versenytársak közötti kooperációra írja elő, hogy ezeknek a szerződéskötés időpontjában azokra a termékekre vonatkozóan, amelyeket a közös kutatás révén kell jobbá tenni vagy helyettesíteni, ne legyen 20%-nál nagyobb piaci részesedésük. A kartelltilalom alól mentesítve vannak mind a közös kutatás, mind a kutatási termékek értékesítése, ideértve a közös licencpolitikát is harmadik vállalatokkal szemben. Ugyanez érvényes arra a kötelezettségvállalásra,[27] hogy sem önállóan, sem harmadik személlyel nem folytatnak kutatást és fejlesztést a programban meghatározott területen, hogy a kutatási termékeket kizárólag a másik szerződő féltől vagy közösségi vállalattól szerzik be, a szerződési termékek gyártását meghatározott territoriális területekre korlátozzák, valamint arra a kötelezettségvállalásra, hogy öt éves időszakban nem folytatnak aktív eladási politikát olyan területeken, amelyek a másik szerződési feleknek vannak fenntartva. Field of use (használati területi)-korlátozások csak egymással konkurrenciában nem lévők között lehetségesek. Továbbá nem megengedett az újonnan kifejlesztett és javított termékek közös forgalmazása. Egy úgynevezett feketelistán fel vannak sorolva azok a versenykorlátozások, amelyek a mentesítést már eleve kizárják. Ide tartoznak többek között a mennyiségi, ár- és vevőkör elosztási megállapodások.

3. *Egyedárusítási és kizárólagos beszerzési megállapodások*

Már 1983 júliusában két csoportmentesítési rendelet lépett életbe az egyedárusítási és a kizárólagos beszerzési megállapodásokra vonatkozóan.[28] Ezek a korábbi 67/67-es Rendeletet váltották fel.

a) Az egyedárusítási megállapodásnak csak két vállalat lehet részese, mindamellett a szerződési terület most felölelheti az egész Európai Közösséget. A szállítóra egyébként csak azt a kötelezettséget lehet róni, hogy a szerződési területen fogyasztóknak nem szállít a szerződési áruból. Az egyedárusítóknál még a következő kizárólagossági megegyezések lehetségesek:

— az a kötelezettségvállalás, hogy konkurráló árukat nem állítanak elő vagy nem árusítanak,

— az a kötelezettségvállalás, hogy szerződési árut csak a másik szerződő féltől szereznek be,

— az a kötelezettségvállalás, hogy a szerződési területen kívül nem toboroznak vevőket, nem állítanak fel lerakatot és nem tartanak fenn készenléti raktárat, röviden: nem folytatnak aktív forgalmazási versenyt. A passzív forgalmazási verseny ezzel szemben nem zárható ki.

A konkurrensek közötti kölcsönös egyedárusítási megállapodások abszolút tilalomba ütköznek, az egyoldalúak csak akkor mentesülnek, ha a szerződő felek egyike szert nem tesz 100 millió ECU-s összforgalomnál többre. Minden olyan megállapodás vagy akár csak törekvés, hogy abszolút területi védelmet biztosítsanak, azaz az úgynevezett párhuzamos behozatalt megakadályozzák, lehetetlenné teszi a mentesítési rendelet alkalmazását. Ez a Római Szerződés 85. s köv. szakaszainak integrációs-politikai célkitűzéséből adódik.

b) A kizárólagos beszerzési megállapodásokra messzemenően azonos szabályok vonatkoznak. A kötelezettségvállalás maximális tartama azonban öt évre korlátozott. Azoknak az áruknak a választéka is, amelyre a kötelezettségvállalás vonatkozik, olyan termékekre kell korlátozódjék, amelyek objektíven vagy a kereskedelmi szokás szerint egymással kapcsolatban vannak. A sörszállítási szerződések és a benzinkútszerződések gyakorlatilag különösen fontos eseteire bonyolult külön szabályozások léteznek.[29] Ezek tendenciájukban nagyvonalúbbak, de még mindig megszorítóbbak, mint a Német Szövetségi Köztársaságban ez ideig uralkodó gyakorlat.

4. *Gépjárművek*

1985 július 1-ével végül külön mentesítési rendelet lép hatályba a gépjárművekre vonatkozó forgalmazási és vevőszolgálati megállapodások csoportjaira.[30] Ez nemcsak személygépkocsikra, hanem haszonjárművekre és autóbuszokra is alkalmazandó. Különösen széleskörű kizárólagossági megkötéseket tesz lehetővé gépjárművek forgalmazásánál, beszerzésénél és karbantartásánál. Az árbeli megkötések azonban abszolút tiltottak maradnak. Az ún. eredeti alkatrészek kizárólagos felhasználására vonatkozó kötelezettség is kizárt, kivéve ha a harmadik személy által szállított alkatrészek nem felelnének meg azonos minőségi követelményeknek. Személygépkocsiknál a határokat túllépő megrendeléseknek lehetségesnek kell maradniuk. Ez azt jelenti, hogy a német gyártónak például le kell szállítania a német kereskedőnek egy külön a francia piac számára felszerelt modellt, ha a kereskedő azzal egy Franciaországból jövő megrendelést akar kielégíteni (5. szakasz 1. bekezdés 2 d) pont).

---

[26] ABl. 1985. L 53. szám, 5—12. old.; ehhez *Möschel:* Die EG—Gruppenfreistellungsverordnung für Forschungs- und Entwicklungsgemeinschaften. RIW 1985.

[27] 1984 januári tervezet, ABl. 1984. C 16. szám, 3—8. old.

[28] ABl. 1983. L 1973. szám, 1—4. és 5—11. old.; ehhez a Bizottság 1983. VI. 22-i Közleménye, ABl. 1983. C 355. sz. 7—15. old., 1984. IV. 13-i módosítással, ABl. 1984. C 101. sz. 2—10. old.; az irodalomban *Korah:* Exclusive Dealing Agreements in the E. E. C. Regulation 67/67 replaced, 1984.

[29] Ehhez *Niederleithinger* 7 lábjegyzet, 73. s köv. old.

[30] ABl. 1985. L 15. szám, 16—24. old.

5. Szabadalomra vonatkozó licenciamegállapodások

Végül utolsóként meg kell említeni az 1984 júliusi, szabadalmi licenciamegállapodásokra vonatkozó mentesítési rendeletet.[31] Ez év január 1-én lépett életbe és ezzel egyelőre egy, már 25 éve tartó jogalkotói vitát zárt le. Rövid áttekintésben a bonyolult szabályozás az alábbiak szerint írható le.

a) Hatály

A csoportos mentesítés olyan szabadalmi licenciamegállapodásokra érvényes, amelyekben csak két vállalat vesz részt, néhány korlátozással a szabadalmi licenciákra és titkos know-how-kra vonatkozó ún. vegyes megállapodások tekintetében. Nem öleli fel ezzel szemben a tiszta know-how-licenciaszerződéseket. Ugyanez érvényes — kellő tapasztalat hiányában, ahogy azt a Bizottság megjegyzi — a szabadalmi közösségekre is. Kölcsönös licenciákra a rendelet csak akkor alkalmazható, ha azok nem tartalmaznak megegyezést semmilyen területi korlátozásra. A rendelet allicencia adására, szabadalom átruházására is csak akkor vonatkozik, ha az ellenérték a felhasználási cselekmények forgalmától vagy számától függ a megszerzőnél.

b) Megengedett megállapodások

A Római Szerződés 85. szakaszának 1. bekezdése többek között az alábbi megállapodásokra nem alkalmazandó (1. cikk):

— kizárólagos licenciában való megállapodás (1. és 2. pont),

— a licenciát megszerző olyan kötelezettségvállalása, hogy a licenciát átadó által fenntartott területen nem használja az engedélyezett találmányt, amíg ezen a területen még párhuzamos szabadalomoltalom áll fenn (3. pont); ugyanez lehetséges más licenciát megszerzők fenntartási területeire (4. pont),

— a licenciát megszerző azon kötelezettségvállalása, hogy a többi licenciát megszerző licencia-területén nem folytat aktív forgalmazási politikát (5. pont), a passzív verseny tilalma is csak öt évi időtartamra lehetséges (6. pont). Az abszolút területi védelem minden esetben meg nem engedett marad.

A jogbiztonság okából további olyan megállapodások vannak mentesítve, amelyek szabály szerint már nem tartoznak a Római Szerződés 85. szakaszának 1. bekezdése alá (2. szakasz). Ide többek között az alábbiak tartoznak:

— beszerzési kötelezettségvállalások, amennyiben azok a találmány technikai szempontból kifogástalan használatához szükségesek (1. pont),

— field of use (használati területi)-korlátozások (3. pont),

— az allicenciába adás vagy az átruházás tilalma (5. pont),

— a közölt technikai tudás titokban tartásának kötelezettsége a szerődés megszűnése után is (7. pont),

— a kölcsönös tapasztalatcsere és a fejlesztési és használati találmányok *nem kizárólagos* licenciája átadásának kötelezettsége (10. pont).

c) Meg nem engedett megállapodások

A rendelet 3. szakasza alapján a csoportos mentesítés teljes egészében kiesik, ha a megállapodás tartalmazza az alábbi versenykorlátozások egyikét:

— megnemtámadási kikötés (1. pont),

— a szerződés tartamának új szabadalom bevonásával való automatikus meghosszabbodása (2. pont),

— versenytilalmak (3. pont),

— nem teljesen a szabadalom által védett termékek vagy köztudomásúvá vált know-how licenciájának fizetésére vonatkozó kötelezettség (4. pont),

— az előállítandó termékek mennyisége tekintetében felső határ megállapítása (5. pont),

— árszabályozások (6. pont),

— vevőkör-felosztás (7. pont),

— a licencet megszerző kötelezettsége a felhasználási vagy fejlesztési találmányok *átruházására* (8. pont),

— nem szükségszerű kapcsolási kötelezettségek (9. pont),

— párhuzamos behozatal meghiúsítására irányuló cselekmények (11. pont).

Azokra a versenykorlátozásokra vonatkozóan, amelyek nem esnek e feketelista hatálya alá, szintén van egy egyszerűsített egyedi mentesítési eljárás. A Bizottság — mint mindig — felügyeletet gyakorol. Összességében ez a rendelet megszorítóbb, mint a Bizottság 1962. XII. 24-i, közben visszavont, a szabadalmi licencia-szerződésekre vonatkozó ún. Karácsonyi Közleménye;[32] valamint a német versenykorlátozási törvény (GWB) 20. és 21. §-ainál is szűkebb területre szorítkozik. Számos, jelenleg fennálló szabadalmi licencia-megállapodást ezért hozzá kell majd igazítani.

IV.

Iparjogvédelmi joggal való biztosítás

A Római Szerződés 85. szakaszának 1. bekezdése csak akkor alkalmazható, ha létezik egy megállapodás vagy legalábbis egy összehangolt magatartásmód. Ez az előírás egyoldalú eszközök alkalmazása esetén kiesik. Ez ismeretesen olyan próbálkozásokhoz vezetett, hogy tényleges kizárólagossági helyzeteket iparjogvédelmi jogok (szabadalmak, védjegyek, szerzői jogok) felhasználása vagy a tisztességtelen versenyről szóló általános előírások alkalmazása révén biztosítsák.[33] Tipikus helyzetek például a következők: Egy német hanglemezgyártó megpróbálja nemzeti szerzői jogára támaszkodva az olyan hanglemezek importját megakadályozni, amelyeket ő Franciaországban olcsóbban hozott forgalomba. Vagy egy angol gyógy-

[31] ABl. 1984. L 219. szám, 15—24. old.; ehhez *Königs:* Die EG—Gruppenfreistellung für Patentlizenzvereinbarungen, DB 1984. 2442. s köv. old.; *Albrechtskirchinger:* Die Gruppenfreistellung Patentlizenzverträge, GRUR Int. 1984. 565. s köv. old.

[32] ABl. 1962. 2922. old.; az 1979-es tervezethez lásd ABl. 1979. C 58. szám, 12. old., többek között nyomtatásban *Langen—Niederleithinger—Ritter—Schmidt* 15 lábjegyzet, 2.2.6.5. függelék.

[33] Áttekintés *Fikentscher:* Wirtschaftsrecht, I. kötetben, 1983. 627. s köv. old.

szergyártó angol védjegyére támaszkodva olyan gyógyszerek re-importja ellen védekezik, amelyeket Hollandiában forgalmaztatott. Az ilyen próbálkozások a mára elért joghelyzet szerint meghiúsulásra ítéltek. Az Európai Bíróság e vonatkozásban ismeretesen a Római Szerződés 30. s köv. szakaszait alkalmazta: a 30. szakasz az állami kereskedelembefolyásolások, méghozzá a mennyiségi behozatali korlátozások, valamint minden, azonos hatású intézkedés ellen fordul. A Bíróság vakmerő jogalkalmazási aktussal ezt az előírást a szubjektív magánjogi helyzetek állami biztosítására is alkalmazta és az iparjogvédelmi jogok magánalkalmazását ezért korlátozza, ha ez a Közösségen belüli szabad áruforgalmat akadályozza. Az alapelv az, hogy egy nemzeti iparjogvédelmi jog birtokosa nem gátolhatja meg az áruk körforgását, ha ezeket valahol az Európai Közösségen belül ő vagy hozzájárulásával harmadik személy hozta forgalomba.[34] Így döntöttek 1971-ben a szerzői jogokra vonatkozóan (Metro/Deutsche Grammophon),[35] 1974-ben a szabadalmakra vonatkozóan (Centrafarm I/Sterling Drug)[36] és ugyanebben az évben a védjegyekre vonatkozóan (Centrafarm/Winthrop).[37] A védjegy birtokosa még az áru átcsomagolása ellen sem tiltakozhat, ha az áru védjegy-megjelölése és belső csomagolása megmarad és az átcsomagolásra utalás történt (Hoffmann La Roche/Centrafarm, 1978; Centrafarm/American Home Products, 1978; Pfizer/Eurim—Pharm, 1981).[38] Az iparjogvédelmi jogokra való hivatkozással azonban a harmadik országokból való importot meg lehet akadályozni, mivel a Római Szerződés 30. szakasza csak a közös piac védelmét szolgálja (EMI) CBS, 1976).[39]

V.

Záró megjegyzés

Ha összességében áttekintjük az itt adott vázlatos leírás alapján, hogy az Európai Gazdasági Közösség kartelljoga hogyan kezeli a kizárólagossági megállapodásokat, akkor az a végkövetkeztetés adódik, hogy a Bizottság azoknak a verseny szempontjából ambivalens jellegét csoportmentesítési rendelettel próbálja érvényre juttatni. Az „európai jog" ezen eszköze megengedi számára a differenciált, különböző szempontokra figyelemmel való szabályozást részben hosszú évek gyakorlati tapasztalatai figyelembevételével. Itt nem ismer elnézést — ebben támogatja a Bíróság — a közös piac egymástól elkülönülő részpiacokra való felosztása esetén. Az integrációs-politikai alapcélból adódóan érthetővé válik, ha az Európai Közösség kartelljoga bizonyos szempontokból már szigorúbb, mint az amerikai trösztellenes jog gyakorlata. Természetesen elképzelése a versenyszerűen szerveződő magángazdasági rendről a maga magátólértetődőségében máig nem valósult meg.

[34] Ld. ehhez *Matthies* in Grabitz 17 lábjegyzet, 36. szakaszhoz a 17. s köv. széljegyzet; *Wägenbaur* in Groeben—Boeckh—Thiesing—Ehlermann: Kommentar zum EWG—Vertrag, 3. kiadás, 1983. a 36. szakaszhoz a 42. s köv. széljegyzet.

[35] EuGH Slg. 1971. 487 = WuW/E EWG/MUV 263.

[36] EuGH Slg. 1974. 1147 = WuW/E EWG/MUV 327.

[37] EuGH Slg. 1974. 1183 = WuW/E EWG/MUV 331.

[38] EuGH Slg. 1978. 1139 = WuW/E EWG/MUV 442; EuGH Slg. 1978. 1823 = WuW/E EWG/MUV 510. EuGH Slg. 1981. 2913 = WuW/E EWG/MUV 533.

[39] EuGH Slg. 1976. 811 = WuW/E EWG/MUV 396.

SZEMLE

Visegrády Antal

A jogszabályok hatékonyságának értelmezési modelljei

Az utóbbi két évtized marxista jogelméleti kutatásaiban magától értetődően került előtérbe a jogszabályok társadalmi hatékonyságának az elemzése. E tendenciát több kitűnő monográfia, illetőleg számos tanulmány megjelenése fémjelzi, melyek sorában újabb jelentős állomásként értékelhető a közelmúltban napvilágot látott, a vonatkozó szovjet elméleti nézeteket és empírikus vizsgálatokat szintetizáló „A jogszabályok hatékonysága" címet viselő kötet.*

Jelen cikkünkben — e könyv ismertetése kapcsán — kísérletet teszünk a szóban forgó témakör feltárásában a szocialista országokban született eredmények összegzésére, illetőleg néhány további kutatási feladat megfogalmazására is.

I.

A jogszabályok hatékonyságának fogalma

A szocialista irodalomban a jogszabályok hatékonyságának fogalmával kapcsolatban az alábbi főbb felfogások alakultak ki.

Borucka—Arctowa a jogszabályok hatékonyságát szélesebb értelemben mint meghatározott jogszabály hatása társadalmi eredményeinek összhangját fogja fel a törvényhozó akaratával, szűkebb értelemben pedig mint a jogi norma címzettje magatartásainak összhangját a szabállyal.[1]

Mollnau szerint a jog akkor hatékony társadalmilag, ha szabályai a kívánt mértékben hozzájárulnak a jogalkotó által megjelölt társadalmi célok eléréséhez.[2]

Prusák nézete az, hogy a jogi normák hatékonyságának érvényesülése olyan meghatározott magatartásokban jut kifejezésre, amelyeket a szabály feltételez, valamint az ilyen magatartás meghatározott eredményeiben, a valóságban.[3]

Visegrády Antal egyetemi docens, (JPTE) Állam- és Jogtudományi Kar (Pécs)

* *Kudrjavcev,* N. N.—*Nyikitinszkij,* V. I.—*Szamoscsenko,* I. C.—*Glazürin,* V. V.: Effektivnoszty pravovüh norm. Izd. Jurid. Lit. Moszkva, 1980. 280 old.

[1] *Borucka—Arctowa,* M.: O spoleznum dzialinu prawa. Warszawa, 1967. 11. old.

[2] Staats- und Rechtstheorie. Berlin, 1980. 457—462. old.

[3] *Prusák,* J.: Právo v spolocnosti. Bratislava, 1980. passim.

Szabó Imre rámutat arra, hogy ahhoz, hogy a jog hatékony legyen, nemcsak a társadalmi célnak kell általánosságban megvalósulnia, hanem a jog önmagában vett céljának is, és a társadalmi cél ezen keresztül valósul meg.[4]

Kulcsár Kálmán szerint a jog hatékonysága azonos a társadalmi viszonyokban való megvalósulásával.[5]

Kudrjavcevék álláspontja is az, hogy a jogszabályok hatékonysága nem más, mint érvényesülésük tényleges eredménye és ama társadalmi célok közti viszony, amelyek elérésére megalkották őket.

Ezzel összefüggésben az alábbi feltevéseket vetítik ki.[6]

1. A jogszabályok hatékonysága érvényesülésük sajátossága

2. A jogszabályok céljai kritériumok hatékonyságuk értékeléséhez

3. A jogszabályok hatékonysága céljukról és érvényesülésük eredményeiről való információk hiányában nem határozható meg

4. A jogszabályok jogi hatékonyságát el kell határolni társadalmi hatékonyságuktól

5. A jogszabályok hatékonysága a legkülönfélébb jelentőségre tehet szert, s végül

6. A jogszabályok hatékonyságát el kell határolni más érvényesülésükbeli sajátosságuktól.

ad 1. A normák belső sajátosságai meghatározzák lehetőségeiket a társadalmi viszonyok reális szabályozásában. Erre tekintettel lehet beszélni prognosztikus hatékonyságukról.

ad 2. A jogszabályok céljait többféle módon lehet tipizálni, illetőleg katalogizálni — mutatnak rá a szerzők. Az egyik lehetséges tipizálás szerint különbséget kell tenni az állam- és jogrendszer, a jogágazatok, valamint a konkrét jogszabályok céljai között. Egy másik tipizálás értelmében vannak funkcionális és tárgyi (tartalmi) célok. A praxeológiában igen elterjedt a céloknak lépcsőzetesre (pl. a szocialista tulajdon védelme), illetőleg nem lépcsőzetesre való felosztása. Végezetül materiális (gazdasági, politikai, ideológiai) és jogi célokról (pl. törvényesség védelme) is beszélhetünk.

ad 3. A jogszabályok érvényesülésének eredményei — hangsúlyozzák a szerzők — nem a Sollen, hanem a Sein világába tartoznak. A jog mint speciális irányítási eszköz, hatásának tárgyai a társadalmi viszonyok, beleértve azok alanyainak érdekeit, magatartását, az azokat vezérlő értékeket is. Ebből fakad, hogy a jog hatásának eredménye — mint a társadalmi viszonyok egyik szabályozójáé — nemcsak a címzettek magatartásában mutatkozik meg, hanem sokkal szélesebb közegben. A jog hatásának eredménye függ a szabályozás tárgyát képező társadalmi viszonyoktól, az abban résztvevők tudatától és akaratától. A jog hatása a társadalmi viszonyokra tehát igen *komplex* folyamatként értelmezendő: a jogi norma mellett számos más tényező összjátékaként.

ad 4. A jog azért szabályozza a társadalmi viszonyokat, hogy az emberek magatartását kedvező irányba befolyásolja. A monográfia szerzői éppen ezért a jogszabályok hatékonyságának két szintjét különböztetik meg. Egyfelől a *jogi hatékonyságot,* másfelől pedig a *társadalmi* hatékonyságot. Előbbi azt jelenti, hogy a címzettek magatartása megfelel a jogi normákban előírtaknak. Utóbbinak pedig nem egyedüli mértéke a címzettek jogszerű magatartása, hanem a jogi szabályozás által elérni kívánt társadalmi cél megvalósulása.

ad 5. A szakirodalomban a jogszabályok hatékonyságának különféle szintjeiről tesznek említést. Így maximális, magas, közepes, illetőleg alacsony, továbbá optimális, legeredményesebb, illetőleg adekvát hatékonysági szintekről.

ad 6. Kudrjavcevék szerint a jogszabályok hatékonyságát el kell határolni az olyan rokon jelenségektől, mint hasznosságuk, gazdaságosságuk, illetőleg társadalmi értékük.

II.

A jogszabályok hatékonyságának feltételei és az azt befolyásoló tényezők

A jogszabályok hatékonyságának általános feltételei és befolyásoló tényezői témakörével kapcsolatosan a marxista jogelméleti kutatások igen jelentős eredményeket értek el. Mollnau szerint a jogszabályok hatékonyságának általános feltételei az alábbiak.

A makroszociális feltételek körébe tartozik például az osztályharc állapota, a kollektív és egyéni érdek, valamint a társadalom objektív szükségletei közti viszony stb. A politikai szervezetekkel kapcsolatos feltételek körében említi a marxista—leninista pártnak a jogpolitikáját, a jogalkotás minőségét, valamint a dolgozók és más társadalmi szervezetek részvételét a jogalkotó és jogalkalmazó tevékenységben. A mikroszociális feltételek közé tartoznak a kollektívában kiscsoportokban, családban való elismertsége a címzetteknek, valamint az állampolgárok viszonya a munkahelyi kollektívákhoz és a szakszervezetekhez. Végezetül a személyi feltételeket a szülői karakterek, az oktatásképzés színvonala, valamint az egyéni értékorientáció, ill. tapasztalatok képezik.[7]

Kulcsár Kálmán magában a társadalomban, a politikai, gazdasági rendszerben, a jogalkotás „technikai értelmű" helyességében, a jogi adaptációs folyamatban, a jogrendszer konzisztenciájában, a jogtudatban, valamint a végrehajtó és jogalkalmazó szervezet hatékonyságában jelöli meg a jogszabályok hatékonyságát befolyásoló tényezőket.[8]

Prusák pedig a jogalkotás minőségét és mennyiségét, a jogtudatot, a szociális, pszichológiai, gazdasági, ideológiai, valamint politikai tényezőket említi ebben az összefüggésben.[9]

Kudrjavcevék monográfiája a következő három feltételét határozza meg és fejti ki a jogszabályok hatékonyságának.[10]

1. A törvényhozás tökéletessége, optimális volta.

2. A jogalkalmazó tevékenység hatékonysága.

3. A jogtudat színvonala.

ad 1. A törvényhozás tökéletességének alapvető kritériuma szerzők szerint, hogy helyesen tükrözze, legyen szinkronban a szocializmus társadalmi, gazdasági és politikai törvényszerűségeivel. A szocialista jogalkotás fontos feladata tehát, hogy felismerje és felhasználja eme objektív törvényszerűségeket.

A jogalkotásban ugyanakkor figyelembe kell venni az úgynevezett irányítási törvényszerűségeket is, mint például a külső és önszabályozás kombinációjának törvényszerűségét a szabá-

[4] *Szabó* Imre: A jog és elmélete. Bp. 1978. 61. old.

[5] *Kulcsár* Kálmán: Gazdaság, társadalom, jog. Bp. 1982. 165. old.

[6] *Kudrjavcev* et alii: i. m. 21—75. old.

[7] *Mollnau,* K. A.: Probleme der Bestimmung der gesellschaftlichen Wirksamkeit (Effektivität) des sozialistischen Rechts. In: Die gesellschaftliche Wirksamkeit des sozialistischen Rechts — Probleme ihrer Begriffsbestimmung und Messung. Berlin, 1978. 9. old.

[8] *Kulcsár* Kálmán: A jog hatékonyságának társadalmi tényezői. Jogtudományi Közlöny, 1977. 6. sz. és A jog hatékonysága a társadalomban. Jogtudományi Közlöny, 1977. 8. sz.

[9] *Prusák,* J.: Effektivne posobenie právnej normy. Právny obzor, 1977. 7. sz.

[10] *Kudrjavcev* et alii: i. m. 76—139. old.

lyozási módszerek, szankciók, hatásmechanizmusok megválasztásánál. Emellett nem hagyhatók figyelmen kívül a specifikus jogi törvények sem. Már Engels rámutatott arra, hogy „A modern államban a joggal szemben nemcsak az a követelmény, hogy megfeleljen az általános gazdasági helyzetnek, hogy e helyzet kifejezése legyen, hanem az is, hogy egy önmagában összefüggő kifejezés legyen, amely nem csapja arcul saját magát belső ellentmondásokkal." Ennyiben tehát a jogszabályok hatékonyságának egyik alapvető feltétele a jogrendszer konzisztenciája is. Ugyanígy a törvényhozási technika, illetőleg stílus is szerephez jut a jogszabályok hatékonyságának biztosításában.

ad 2. A jogalkalmazó tevékenység tökéletessége is egyik fontos feltétele a jogszabályok hatékonyságának. Ezt megint csak számos faktor befolyásolja. Hogy csak a legfontosabbakat említsük: a jogszabályok minősége, szervezeti tényezők, a mikroklima, a jogalkalmazó szubjektív vonásai, valamint materiális-technikai tényezők.

A jogalkalmazás mechanizmusa azon általános célok elérésének eszköze, amelyek az adott jogszabályok, illetőleg jogintézmények előtt állnak. Ezért — mutatnak rá a szerzők — a jogalkalmazás hatékonysága azon mérhető, hogy mennyiben érte el a fenti főcélokat szolgáló alcélokat.

A jogalkalmazás hatékonyságának biztosításában kiemelkedő szerepe van a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságainak, azok iránymutatói magyarázatainak. Ezen, a bírói gyakorlat által kimunkált jogelvek közül azután számosat jogszabályi rangra is emelnek.

Könnyen belátható tehát, hogy a bírói szervek jogfejlesztő tevékenysége keretében még lehetőség nyílik a jogalkotás technikai és bizonyos értelemben tartalmi jellegű hibáinak, fogyatékosságainak a kiküszöbölésére, a jogi norma és az alapját képező társadalmi viszony kongruenciájának a megteremtésére. Ezáltal pedig a bírói jogfejlesztés hozzájárulhat a szocialista jog hatékonyságának a fokozásához.[11]

ad 3. Valamely társadalom osztályainak, rétegeinek és egyéneinek jogtudata, annak fejlettsége, színvonala — mint a jogi előírások realizálódása — a jogszabályok hatékonyságának legfontosabb feltételei közé tartozik.

A jogtudat ugyanis egyfajta viszonyt fejez ki a jogi normákhoz az osztályok, rétegek, illetőleg egyének részéről.

A joghoz való pozitív viszony persze nem jelenti azt, hogy valamennyi konkrét jogszabály is mindig pozitív értékelést nyer az állampolgárok körében. A jogszabályok hatékonyságának érvényesülésében nagyon fontos tényezőként kell figyelembe venni a jogalkalmazók, s különösen a bírák jogtudatának állapotát, melyet bizonyos társadalmi tényezők (pl. közvélemény) adott esetben deformálhatnak. A jogtudat, jogi kultúra szakadatlan fejlesztése a szocialista országokban a párt, az állami és társadalmi szervek kitüntetett feladata.

A jogalkotásnak figyelemmel kell lennie a jogalkalmazók és a lakosság jogtudatának esetleges defektusaira is, mert különben könnyen veszélybe kerülhet az alkotandó jogszabály hatékonysága.[12]

III.

A jogszabályok hatékonyságának vizsgálati módszerei

A szovjet monográfia szerzői rámutatnak arra, hogy szociológiai, jogi és filozófiai módszerek együttes alkalmazásával elemezhetők csak a jogszabály hatékonyságának szintjei.[13] Mindenekelőtt át kell tanulmányozni a párt- és állami dokumentumokat (pl. ötéves terv) a társadalmi-gazdasági fejlődés perspektíváira vonatkozóan. Így azután előállnak azok a társadalmi kérdések, amelyeket a jog hatékonysága szempontjából később vizsgálni akarunk.

Mint arról már szó volt, a jogszabályok hatékonysága úgy mérhető, ha egymásra vetítjük az eredetileg kitűzött célokat és az általuk elért eredményeket. Eme célok rögzítésére a praeambulumokban vagy a jogszabályok szövegében kerül sor. A jogszabályok céljai vagy közvetlenül, vagy közvetve vannak megjelölve (pl. a kibocsátási okok részletezésével), illetőleg valamilyen más forrásra való hivatkozással, pl. egy politikai döntésre utalva.

S természetesen egy jogszabály vagy normatív aktus céljának a megállapítása, kihámozása alapos elméleti munkát, teleológiai értelmezést igényel.

Szerzők szerint az operacionális meghatározások segítségével állapítható meg az érvényesülő jogi normák hatékonyságának kategoriális tartalma, mibenléte. Ha példának okáért az adott jogszabály célja a munkafegyelem erősítése, akkor e cél teljesítésének szintjét olyan operacionális mutatókkal mérhetjük, mint az igazolatlan távollétek a munkahelyekről, késések stb.

Az ún. „hatékonysági kritériumok" terminus technicust a jogirodalom különféleképpen értelmezi.

Az viszont egy percig sem vitás, hogy az emberi magatartások bizonyos típusait tiltó, illetőleg az azokat megerősítő jogi normák hatékonyságát más és más mutatókkal lehet mérni.

Etekintetben kiemelést érdemel egy, a leningrádi kutatók által kidolgozott mérési módszer a büntetőjog hatékonyságára vonatkozóan.

A szovjet monográfia szerzői végezetül a jogszabályok minőségének fejlesztésében, a jogi előírások realizálódásának tökéletesítésében, valamint a jogtudat fejlesztésében jelölik meg a jogszabályok hatékonyságának emelését szolgáló legaktuálisabb és legfontosabb teendőket.[14]

Nézetünk szerint e célok eléréséhez nagymértékben hozzájárulhatna a szakmai és társadalmi közvélemény szerepének a jogszabályok előkészítésének mechanizmusában való érdemibbé válása, illetőleg a tudomány eredményeinek és a jogalkalmazói tapasztalatoknak az intenzívebb hasznosítása.

IV.

A jogszabályok hatékonyságának átfogó szocialista koncepciója kialakítása érdekében, szabad legyen befejezésül néhány aktuális kutatási feladatot körvonalaznunk.

---

[11] *Visegrády* Antal: A bírói gyakorlat szerepe a jog fejlesztésében. Kandidátusi értekezés. (Kézirat) Pécs, 1983. 197—198. old.

[12] Ld. ehhez legújabb hazai empírikus adalékként *Visegrády* Antal—*Schadt* Györgyné: A pécsi egyetemi hallgatók jogtudatának néhány vonása. Felsőoktatási Szemle, 1985. 12. sz. Vö. továbbá: *Szotáczky* Mihály: A jog lényege. Bp. 1970. passim — *Naschitz,* A.: Constiinta juridica socialista. Bucuresti, 1964. — *Lukaseva,* A. E.: Szocializszticseszkoje pravoszoznanyije i zakonnoszty. Moszkva, 1973. — *Podgórecki,* A.: Law and Society. London, 1974. — *Sajó* András: Társadalmi szabályozottság és jogi szabályozás. Bp. 1978. 90—152. old. — *Dojcák,* P.: Právne vedomie a zákonnost v socialistickej spolocnosti. Bratislava, 1979. — *Svensson,* R.: Konkretisierung von Rechtsnormen. Berlin, 1982. 51—57. old. — *Peschka* Vilmos: Gondolatok a jog sajátosságáról. Bp. 1984.

[13] *Kudrjavcev* et alii: i. m. 147—192. old.

[14] Uo. 192—276. old.

$$\text{Büntetőjog hatékonyságának koeficiense} = \frac{\text{Büntetőjog hatása}}{\text{A (gazdasági helyzete)} + \text{B (dolgozók kulturáltsága)} + \text{C (tudatossága)}}$$

Tehát ha példának okáért 1300 elítéltből 1200 nem válik visszaesővé, mert

$$\frac{\text{200 fél az újabb büntetéstől}}{\text{700 jobb anyagi helyzetbe került} + \text{300 kulturáltabbá, ill. tudatosabbá vált}}$$

akkor a büntetőjog hatékonysági koeficiense 20%.

1. Jogáganként és intézményenként ki kell és ki lehet dolgozni a jog hatékonysága — akár hozzávetőleges — mérésének komplex módszerét és hatékonysági koeficiensének a rendszerét.

2. Konkrét empírikus és elméleti kutatásokkal szükségesnek mutatkozik a jogszabályok hatékonyságát kondícionáló társadalmi folyamatok, tényezők szerepének a feltárása, figyelemmel a jogpolitikai aspektusokra is.

3. Végezetül, de nem utolsó sorban — úgy véljük — eredménnyel kecsegtethet a helyi jogszabályok, illetőleg jogalkalmazói gyakorlat hatékonyságának a vizsgálata is.

Kecskés László

A gazdaságirányítási felelősség kérdéseinek jelentkezése a szovjet jogban

Az állami kárfelelősség szovjet intézményének újabb fejlődési sajátosságai közé tartozik, hogy bizonyos elemeit a gazdaságirányítási tevékenység jogi szabályozásánál is felhasználják. Ennek során jól észlelhetően megmutatkozik az, hogy bár a gazdaságirányításért való kárfelelősség bizonyos fokig illeszkedik az állami kárfelelősség általánosabb témájába, mégis problémáinak külső determinánsai annyira specifikusak, hogy vizsgálatuknál az állam delktuális felelősségének hagyományos intézménykörét meg kell haladni. A téma viszonylag elkülönített tárgyalási módját az is indokolja, hogy a gazdaságirányítási felelősség kérdései csak újabban vetődtek fel és így egészen tág értelemben vett történetük is legfeljebb csak két évtizedet ölel fel ez ideig.

A gazdaságirányítási felelősség kialakulási folyamatának beindulásakor az alapmozzanat az volt, hogy a szocialista törvényesség követelményeit a gazdasággal kapcsolatos állami tevékenységekre is vonatkoztatni kezdték. Noha Venediktovnak már 1948-ban voltak ilyen próbálkozásai,[1] mégis a törekvések tendenciaszerű jelentkezését legfeljebb csak a 60-as évektől kezdődően észlelhetjük. A gazdaságirányítási felelősség kialakításának szükségességét indukáló — később tárgyalásra kerülő — gazdaságpolitikai háttérjelenségek ekkorra kezdtek ugyanis összeállni. Hatásukra olyan igények jelentkeztek a jogi elméletben, hogy az állami kárfelelősség intézménye haladja meg a korábbi fejlődésére kizárólagosan jellemző állam- állampolgár képletet és terjedjen ki károsult védelmi köre a vállalatokra is, hiszen azok is lehetnek kárvallottai a hibás állami döntéseknek.

A téma a gazdaságirányító szervvállalat kapcsolatszálon jött mozgásba, elméleti megközelítésére, módszertanára azonban egyideig a — 70-es évek közepéig — továbbra is a régi polgári jogi jellegű képlet nyomta rá bélyegét. A „tárgy" és a „módszer" diszharmonikus kapcsolódását ez esetben az magyarázta, hogy az állami kárfelelősség témája a szovjet jogban régről eredően annyira erősen polgári jogi beágyazódású volt, hogy azt a gazdasági jogias gondolatok megkísérteni is csak nehezen tudták.

Az e területen ható államigazgatási szankciós rendelkezések halmaza és a kártérítés alapvetően polgári jogias megközelítési módja között funkcionális kapcsolódás nem volt. Így aztán a viszonylag nagy számban vonatkozó jogszabályi rendelkezések tényleges hasznosulási aránya is alacsony maradt. A téma erős polgári jogi, illetve államigazgatási jogi polarizáltsága — mint elmélettörténeti körülmény — nézetünk szerint bizonyos fokig determinánsa is annak, hogy a gazdaságirányítási felelősség a szovjet jogban csak lassan, apró léptekkel és mind a mai napig csak részeredményeket hozó módon fejlődhetett. A polgári jogi és az államigazgatási jogi elemeket átfedőbben, a kölcsönhatásokra érzékenyebben vizsgáló gazdasági jogi megközelítésnek itt nagyobb intézményalakító esélyei lehetnek.

A gazdaságirányítási kárfelelősség szovjet intézményfejlődési rendje jelenleg is azt mutatja, hogy a témát az állam polgári jogi kárfelelősségének szerkezeti keretei közé igyekeznek bevinni. Feltűnő módon azonban ezen művelet során nem az Alapok 89. cikkének felelősségi, hanem a már hatályát vesztett 1922-es orosz Ptk. 407. szakaszának immunitási aspektusa jelenti a meghatározó szemléletet.

A szovjet civiljogi gondolkodást is jellemzi az — ami egyébként a polgári jogi felelősség egyik klasszikus fejlődési sajátosságának is tekinthető —, hogy az új problématikus kárjelenségeket a maguk tényállási típus-specialításaiban ragadja meg. Ennek megfelelően a felelősségi szabályozás speciális jogalapokat nyújt, de azok esetleges integrálhatóságának nem tulajdonít különösebb jelentőséget mindaddig, míg a szórt jogalapok a jogalkalmazást túlzottan nem zavarják. Az állam deliktuális felelőssége is lényegileg ilyen úton alakult a szovjet jogban, minek során a szabályozás technikája az 1922-es orosz Ptk. 407. szakaszának „kivételes felelősség" módszeréről az 1961-es Alapok 89. cikkének „általános felelősség" módszerére változott. Ugyanilyen fejlődési irány látszik

Kecskés László egyetemi adjunktus, JPTE Állam- és Jogtudományi Kar (Pécs).

[1] A gazdaságirányító szervek vállalatokkal szembeni károkozási tényállásaiból több példát is felsorolt Vendediktov. Ld. *Venediktov*, A. V.: Goszudarsztvennaja szocialiszticseszkaja szobsztvennoszty. Moszkva—Leningrád, 1948. 632. old.

kibontakozni a gazdaságirányítási felelősség körében is. Itt is — mint ahogy a 20-as években az állami kárfelelősség intézményénél — első lépésként a speciális kártérítő jogalapok kezdenek tételeződni. Ilyen mozzanatok főként a jogszerűtlen utasítások, az irányított gazdálkodó szervezetek szerződésszegésére vezető gazdaságirányítói aktusok és a tervkárok konzekvenciáinak rendezésére irányuló törekvésekben figyelhetők meg. Jelenleg a gazdaságirányítási kárfelelősség szovjet „jogtörténete" ennyi és nem több. A gazdaságirányítási kárfelelősség csak halvány (alanyi jogot nem involváló) jogalapokon létezik. Úgy azonban mint integrált egész, mint generális elv egyelőre még egyáltalán nem működik. A gazdaságirányítási felelősség a szovjet jogban ez ideig tehát csak a régi hatálytalan 1922-es orosz Ptk. állami kárfelelősségről rendelkező 407. szakaszának szerkezeti (kárigények csak speciális jogalapok megléte esetén) és lényegi (immunitási) szemléletig jutott. Az Alapok 89. cikkének szintjéig viszont nem. Úgy tűnik, hogy a gazdaságirányítási felelősség intézményének fejlődése, irányát és jellegét tekintve az állami kárfelelősség intézményalakulását ismételheti, azzal a lényeges eltéréssel, hogy a gazdaságirányitási kárfelelősség problémáinak megoldásánál a gazdasági jogi szempontoknak várhatóan nagyobb szerepe lesz, mint amilyen az állami kárfelelősség kialakulásánál lehetett.

A jogalapok szerkezeti-elvi kérdése a szovjet gazdaságirányítási felelősség egyik fontos problémapontjaként a 60-as évek első felében jelentkezett. Braginszkij például már 1960-ban hangsúlyozta, hogy a gazdaságirányító szerveket a jogszerűtlen utasítás kiadásáért, illetve az ebből származóan alsóbb szinten lecsapódó kárért csak akkor lehet felelősségre vonni, ha van rá speciális jogszabályi alap.[2]

Puskin pedig 1965-ben azt konstatálta, hogy az irányítás területén működő jogi személyek felelősségi alapja szűkebb annál, mint amit a jogi személyek magatartásának megítélésénél általában használnak. Rámutatott arra is, hogy mivel a gazdaságirányításban résztvevő jogi személyek magatartásának jellege az általános jogi személy képtől elütő specifikumokat tükröz, tevékenységük felelősségi vonzatait is külön jogszabályokban kell rendezni. Ilyen megfontolásból állítja ő is azt, hogy a gazdaságirányítási felelősséget csak speciális jogszabályi tételekkel lehet megalapozni.[3] Az elmélettörténeti tényezők mellett egy sor gazdasági-strukturális elem is problémaként jelentkezett és közrehatott abban, hogy a gazdaságirányítási felelősség témájában a haladó változtatásokra hosszan kellett várni. Ide tartozik mindenekelőtt az, hogy a szovjet gazdaságirányítás rendszere hosszú időszakon át soklépcsős szerkezetű volt. A vállalatok, az egyesülések az állam gazdaságszervezeti centrumával szemben sokáig nem képeztek olyan ellenpontot, amelyek alapulvételével a gazdálkodó szervezetek viszonylatára is ráépülhetett volna az állami felelősség. Ellene hatott egyrészt az a direktív szellemű felfogás, amely a vállalatokat is állami szerveknek tekintette, másrészt pedig az a jellegzetesség is, hogy a gazdálkodó szervezetek jelentős része (pl. egyesülések) a vállalati gazdálkodási tevékenységen kívül gazdaságirányítási funkciókat is megvalósított.

A gazdaságirányítási felelősség tételes joga a Szovjetunióban a 60-as évek eleje óta élénkült meg Az SZSZSZK Minisztertanácsának 1962. június 30-án kiadott 10. számú, „A vállalatok és szervezetek anyagi-technikai ellátását szolgáló szállítási szerződések megkötési rendjének továbbfejlesztése" címet viselő rendelete tartalmazott egy, a gazdaságirányító tevékenységre vonatkozó speciális, adminisztratív felelősségi alakzatot. Kimondták ebben a rendeletben azt, hogy a gazdaságirányító szervek (a népgazdasági tanácsok, a minisztériumok és a különböző alapok kezelésével megbízott hivatalok, illetve ezek gazdaságirányítási feladattal megbízott részlegei) 250 rubel büntetéssel sújthatók, ha nem a mindenkori, időszerű követelményeknek megfelelően osztják el a termékeket a nekik alárendelt vállalatok és szervezetek között.[4]

Az SZKP KB 1965 szeptemberi plenáris ülésével indult be a Szovjetunióban az a gazdaságpolitikai reformfolyamat, amely során többek között érzékennyé vált az a helyzet is, hogy a gazdaságirányításban résztvevő szervezetek tevékenységének elbírálására nem léteztek megfelelő hatékonyságú felelősségi intézmények. Az ilyen helyzetből adódó anomáliák a szovjet jogászi problémalátásban a törvényesség kategóriája körül sűrűsödtek. Szükség is volt arra, hogy a törvényesség szempontjait az állam gazdasági tevékenysége vonatkozásában is felvessék, hiszen a népgazdaságban a jogszerűség-jogellenesség megítélési standardjai erősen megváltoztak annak hatására, hogy a gazdaságirányítási tevékenységben 1965 után egyre nagyobb mértékben alkalmaztak közgazdasági módszereket is a korábban csaknem kizárólagos adminisztratív-hatósági jellegű eszközök mellett. A törvényesség kérdése a kézenfekvő szociológiai okok mellett azért is problematikusabb a gazdaságirányítás területén, mint a gazdasági élet más szféráiban, mert itt komoly lemaradás adódott abból, hogy korábban, a direktív gazdálkodási rendszerben egész egyszerűen nem illett „törvényességi-felelősségi" kontextusba állítani a gazdaságirányítási tevékenységet. Márpedig a hajdani direktív gazdaságirányítási rendszer szemléleti következményei még ma is éppen elég erősek. Így azokkal jelen körülmények között is és várhatóan még a későbbiekben is számolni kell. A direktív szemlélet teljes száműzését a Szovjetunióban egyébként is nagyon megnehezíti az a körülmény, hogy a gazdálkodás szigorúan központosított rendszere már a harmincas évek eleje óta funkcionált — és ennek a rendszernek a szellemében nőtt fel a gazdasági vezetők és tervezési szakemberek több, még ma is aktív nemzedéke. Ráadásul a harmincas években kialakított, direkt utasításokra épített gazdaságirányítási rendszer roppant eredményesnek bizonyult a Nagy Honvédő Háború időszakában ugyanúgy, mint azt követően a helyreállítás során. A sikerek pedig konzerválták a régi szemléletet. A II. világháborút követő években sem változtatták lényegileg a harmincas években kialakított gazdaságirányítási módszereken. Hoztak ugyan bizonyos intézkedéseket, de az irányítás, a tervezés, az ösztönzés alapelvei változatlanok maradtak. Sőt a fényes eredmények — a háborús győzelem, az újjáépítés gazdasági sikerei — és az 50-es évek gyors gazdasági fejlődése is azt a nézetet látszott igazolni, hogy a direktív irányítás és tervezés a szocializmus építésének egyetlen lehetséges és minden körülmények között alkalmazható módszere.

[2] *Braginszkij,* M. A.: Grazsdanszkaja pravoszubjektnoszty otgyelnüh zvenyeb upravlenyija promüslennosztyu i sztroityelsztvom ekonomicseszkogo adminisztrativnogo rajona. In.: Ekonomicseszkije i pravovüje voproszü organizacii upravlenyija promüslennosztyu. VIII. Moszkva, 1960. 174. old.

[3] *Puskin,* A. A.: Szovjetszkoje goszudarsztvo kak szubjekt grazsdanszkogo prava. Harkov, 1965. 21. old. Ezen a helyen Puskin utal a gazdaságirányítás felelősségi problematikájának és az Alapok 89. cikkének szemléleti összefüggéseire is.

[4] Ld.: *Puskin:* i. m. 20. old.

Az 1965-ös reform orientációs köréből fontos kiemelni azt a felelősségi jog számára sem közömbös körülményt, miszerint a gazdaságirányítási centralizáció nem csökkent. Sőt az ágazatiság védelmében a reform inkább erősítette a központi irányítást. A népgazdasági tervezés centralizált és direktív jellege megmaradt, csupán módszerei idomultak az új követelményekhez. Az állami gazdaságirányítás direktív jellegével továbbra is számolni kellett tehát. Egyébként is, az irányítási struktúra magasabb régiójára a minisztériumok és az országos hatáskörű szervek szintjére csak 1973-ban, az ipari és a termelési egyesülések létrehozatalát követően kezdték el kiterjeszteni a gazdasági reformot. Csak ezt követően vetődött fel az, hogy esetleg az irányító szervekre nézve is alkalmazni lehetne a gazdasági önelszámolás elveit.[5]

A szocialista jogtípus egészére vonatkoztatva is állíthatjuk, hogy a gazdaságirányítási impulzusokkal is befolyásolt gazdasági folyamatok felelősségi megítélése csak egy olyan felelősségi jogi rendszerben képzelhető el, amely az adott gazdasági folyamatokban résztvevő összes alany magatartását összekapcsolja és azokat okozati relevanciájuknak megfelelő súlyozottsággal képes értékelni. Ilyen felelősségi jogi rendszert csak úgy lehet kialakítani, ha abba bekapcsolható a gazdasági folyamatokban eredményformálóan közreműködő összes döntési szint. A gazdaságirányítási szint is.[6]

Márpedig a szovjet gazdaságirányítási praxisban és a jogi elméletben a gazdasági jogalkotás arányos fejlesztésének követelménye, különösen pedig az a kívánalom, hogy a tételes jog a gazdálkodási tevékenység minden alanya vonatkozásában a „külső", társadalmi-gazdasági tényezők diktálta dinamikával fejlődjön, csak a gazdaságirányítási reformot követően vált fontossá.[7]

A reform óta több alkalommal rámutattak magas értékelő szinteken arra, hogy bár a gazdaságirányítási jogsértések száma magas, mégis felelősségre vonásra csak elvétve kerül sor. Ilyen tapasztalatok alapján adott ki közös rendeletet az SZKP KB és az SZSZSZK Minisztertanácsa 1965-ben „Az ipari termelés tervezésének tökéletesítéséről és gazdasági szabályozásának erősítéséről", melyben a gazdaságirányítási munka színvonalát az irányító szervek dolgozói munkajogi felelősségének fokozásával próbálták meg feljavítani.[8]

A Szovjetunió Minisztertanácsa a gazdasági reform továbbfejlesztéséről 1967-ben kiadott rendeletében a túlszabályozásból eredő törvényességi problémákra hívta fel a figyelmet.[9] Az 1968. évi Összövetségi Gazdasági Tanácskozáson pedig azt mondták ki, hogy a gazdaságirányító szerveknek feltétlenül és maradéktalanul tiszteletben kell tartaniuk a vállalatok jogait.[10]

Az SZKP KB 1969. évi decemberi plénumán azt fogalmazták meg, hogy az állami szervek gazdasági tevékenységében fokozni kell az állami fegyelmet és a munkafegyelmet egyaránt.

Az SZKP KB és a Szovjetunió Minisztertanácsa 1970. december 23-án közös rendeletet is kiadott „A jogi munka feljavítása a népgazdaságban" címmel, amelyben a gazdaságirányítással szemben is igényesebb követelményeket támasztottak.[11]

Brátusz 1971-ben a szovjet gazdasági reform bevezetését követő öt év tapasztalatai alapján olyan értékelést adott, hogy a népgazdaságban a törvényesség kérdése a szükséges mértékben még nem rendeződött. Főképpen azt kifogásolta, hogy nem alkottak olyan speciális jogszabályt, amely a gazdaságirányító szervek dolgozói által más gazdálkodó szervezeteknek okozott károk megtérítését rendezné.[12] Rámutatott Brátusz arra is, hogy a tapasztalatok szerint az ellenőrzési és ügyészségi szervek kontroll tevékenysége nem elegendő a gazdaságirányítási jogsértések felszámolására. Szerinte hatékonyabb lenne egy olyan megoldás, amely az arbitzázs számára biztosítana lehetőséget arra, hogy törvényességi szempontból elbírálhassa a gazdaságirányító szervek tevékenységét. Utalt Brátusz arra az ellenvéleményre is, amely attól tart, hogy az arbitrázs kontrolltevékenysége zavarná az irányító szerveknek a tervteljesítések kikényszerítésére irányuló törekvéseinek sikerét.[13]

A 70-es évek második felében a gazdaságirányítási immunitás problémái a gazdasági jogi irodalomban is érzékennyé váltak. Főként az a gyakran előforduló tényállás kapott élénk érdeklődést, amelyben valamely vállalat szerződésszegése mögött okként gazdaságirányító szervi aktus húzódik meg. Laptyev szerint az ilyen esetekben a gazdaságirányító szerveket a vállalatokkal szemben felelősségre kellene vonni.[14]

Jelentkeztek ezzel szemben olyan vélemények is, a jogirodalomban melyek szerint nincs különösebb értelme annak, hogy az állam — mint a vállalat tulajdonosa — kifizetést teljesítsen a vállalat felé kártérítés formájában, ha azt más pénzügyi csatornákon keresztül a későbbiekben úgyis elvonhatja. Laptyev kritizálja ezt a nézetet. Szerinte nem abból kell kiindulni, hogy vállalat és állam közötti viszonyról van szó, hanem abból, hogy a vállalat és a gazdaságirányító szerv (minisztérium) kapcsolatában két állami gazdálkodó szervezet vesz részt, és mindkét szervezettípus az önálló gazdasági elszámolás elvén működik. Azok tehát, akik a gazdaságirányító szervekkel szembeni kárigény-érvényesítés biztosítását az „egyik zsebből a másikba" politika fonákságaira hivatkozással nem tartják indokoltnak, tulajdonképpen az önálló gazdasági elszámolás elvét is kétségbe vonják. Laptyev Nyemcsinov alapján rámutatott arra, hogy akkor járunk el helyes szemlélettel, „ha az egyes zsebekben önálló erszényeket is látunk." Csak ilyen felfogással biztosíthatjuk ugyanis a szocialista gazdaságok és gazdasági folyamat szabályozásához nélkülözhetetlen differenciált megközelítést.[15]

Újabban megélénkülni látszanak a tervkárok kérdései a gyakorlatban és az elméletben egyaránt. A gazdaságirányító szervek tervkár-felelősségének bizonyos intézménytöredékei „halvány" formában benne vannak már a tételesjogban.[16]

Az intézmény általános koncepciójának áttöréséről azonban ez ideig

---

[5] Vö: *Abalkin,* L. I.: K voproszu o hozjajsztvennom mechanyizma szocialisztiteseszkogo obsesztva. Voproszi Ekonomiki, 1973. 4. sz. 159—160. old.

[6] Ld. *Kecskés* László: Az állam gazdasági tevékenysége és az immunitás. Az immunitás-problémák átfogóbb szemléletéért. Gazdaság- és Jogtudomány, MTA IX. Oszt. Közl. 1—2. sz. 1981. 212. old.

[7] Vö. *Brátusz,* Sz. N.: Rol prava v razvütyii szovjetszkoj ekonomiki. Moszkva, 1971. 47. old.

[8] *Brátusz:* Rol prava... 47. old.

[9] Resenyija partii i pravityelsztva po hozjajsztvennüm voproszam. 6. köt. Moszkva, 1968. 557. old.

[10] Ekonomicseszkaja gazeta. 1968. 31. sz. *Brátusz:* Rol prava... 46. old.

[11] *Brátusz:* Rol prava... 44, 46. old.

[12] *Brátusz:* Rol prava... 44, 46. old.

[13] Ld. erről *Brátusz:* Rol prava... 46. old.

[14] *Laptyev,* V. V., Ekonomika i pravo. Moszkva, 1981. 205. old.

[15] *Laptyev:* i. m. 206. old.

[16] Ld. Polozsenija o posztavkah produkcii proizvodsztvennotyehnyicseszkogó naznacsenija 54. és 76. pont.; Obsego polozsenije o vszeszojuznom i reszpublikannszkom promüslennüh obegyinyenijah. 44. pont; *Laptyev:* i. m. 206. old.

még nem beszélhetünk. Úgy tűnik, hogy a téma egyelőre közgazdasági oldalról sincs megfelelően előkészítve. A jelenség jogi formája tulajdonképpen nem is kártérítés, hanem dotáció, amit az állami költségvetésből folyósítanak. Alapját nem a vállalat alanyi joga képezi. Folyósításáról a gazdaságirányító szerv dönt. A vállalatok olyankor kaphatnak tervkár címén dotációt, ha gazdasági célszerűségi okokból szenvednek károkat.[17] A dotáció rendkívül korlátozott összegű és célirányos rendeltetésű. Főként az olyan vállalatok kaphatják, amelyek rossz természeti vagy technikai-gazdasági feltételek között termelnek, illetve amelyeknél az időleges károk a termelés rekonstrukciójával, illetve modernizálásával összefüggésben keletkeztek.[18]

[17] Ld. *Guszeva,* V. V.: Predprijatyije i bjudzset. Moszkva, 1979. 108. old.

[18] A tervkár-dotáció mértékének meghatározásánál a termék tervezett önköltségi ára és a nagykereskedelmi ára közötti különbségből indulnak ki, de kiszámításánál figyelembe veszik a nem teljesített és a teljesített késztermékszállítások arányát is. Ld.: *Guszeva* i. m. 108. old.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Király Miklós

Beszámoló egy megifjodott könyv vitájáról
(Mádl Ferenc—Vékás Lajos: Nemzetközi magánjog és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga.)*

1981-ben jelent meg a szerzőknek a nemzetközi magánjogot s a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának fő kérdéseit áttekintő tankönyve, amely rövid időn belül elfogyott, bizonyítva az olvasóközönség lelkesedését és a problémakör elemzése iránti társadalmi igényt. A két hatalmas jogterület párhuzamos kifejtését célul tűző nagy vállalkozás eredményesnek bizonyult. E bíztató tény a könyv továbbfejlesztésére ösztönzött, amely során lehetővé vált a sokasodó bírói döntések s az új jogi szabályozás további földolgozása is. Az elmélet és gyakorlat nem lankadó érdeklődését tanúsította, hogy idén januárban az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, valamint a Magyar Jogász Szövetség megrendezte a korábban öt éve megjelent munka második, átdolgozott kiadásának vitáját. A referátumok tartására Réczei László professzort, a nemzetközi magánjog tudományának doyenjét, Szász Iván professzort, a külkereskedelmi jogi gyakorlat avatott ismerőjét és alakítóját, valamint Zoltán Ödönt, a Legfelsőbb Bíróság bíráját, jogirodalmunk neves szerzőjét kérték föl, de az ő alapos értékelésükön túl is még számosan gazdagították észrevételeikkel e bemutató pillanatait. A commedia dell'arte szép hagyományaihoz híven a cselekményt jórészt a szereplők formálták, a szerzők által megírt történet inkább csak vezérfonalul szolgált. Mégis bizonyára nem véletlen, hogy jól érzékelve az anyag természetes súlypontjait, a konfliktusok a könyv egy-egy rendkívül izgalmas fejezete körül bonyolódtak.

Az est folyamán központi szerep jutott az állam külkereskedelmi monopóliumáról folytatott dialógusnak. Fölvetődött, hogy az állami monopólium kifejezés használata megkérdőjelezhető, mert nem tükrözi kellően a jogintézmény tartalmában bekövetkezett változásokat. A külkereskedelmi jogosultság ma már távolról sem korlátozódik csupán az állami szektorra, a külkereskedelmi jog nagy mérvű kiterjesztése pedig tényleges versenyhelyzetet teremtett a külgazdasági kapcsolatok területén. Így az állam inkább csak az „iparűzés jogának megadásáról" határoz (Réczei). E nézethez kapcsolódott az a vélemény is, amely szerint a külkereskedelmi monopólium kifejezés használatát mindössze a külkereskedelmi törvény szövege iránti hűség magyarázhatja (Szász). Ma már nyilvánvaló, hogy minden kormányzat beavatkozik a nemzetközi forgalom folyamatába a külső és belső feltételek alakítása útján. A magyar állam pusztán az alanyok körét határozza meg szigorúbban, ám ez a merevség is eltűnik az egyre rugalmasabb szabályozás nyomán.

A hozzászólások megerősítették az érintett fejezet szerzőjének (Mádl) szóban is körvonalazott álláspontját, amely szerint a külkereskedelmi monopólium genezisének föltárásához fontos adalékot szolgáltat Lenin, Sztálin és Buharin a feledés homályából napjainkban előbukkant vitája. Lenin itt ellenfelei nézeteit cáfolva kifejtette, hogy a gyenge hazai gazdaságot nem elég csak vámokkal védelmezni, hisz a nemzetközi árucsere szabályozásának e hagyományos módja főként a kölcsönösen fejlett országok kapcsolataiban működőképes, hanem a külkereskedelmi monopólium eszközére is szükség van. E gondolat ugyanakkor nála az állami engedélyezés, valamint a külföldi vállalatoknak adott koncessziók úgymond „liberális" monopólium koncepciója volt, szemben ismét mások „abszolút" szigorával. A 30-as években aztán az ismert „abszolút" monopólium vált általánossá, s később ez lett uralkodó a többi szocialista országban is.

E korai szakaszhoz viszonyítva számos elmozdulás következett be a vázolt képen. A termelés fejlődése mellett a klasszikus külkereskedelem átnőtt a külgazdaság bonyolult komplexitásába az erős tőkemozgás, a nemzetközi beruházások, a speciális ügyletek megjelenésével. Az így kialakult dinamikus egyensúlyokon nyugvó rendszert pedig nem lehet merev monopolisztikus jogosítványokkal hatékonyan kormányozni. Hasonló eredményre vezetett a szocialista vállalati struktúra kiformálódása, a gazdálkodó egységek szélesedő autonómiája, amelynek alapján az állam már csak alakítja — s nem létrehozza — a külgazdaság szervezeti rendszerét. Jelentős körülmény az elmúlt évtizedekben kibontakozott, s a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kiegyenlítettebb alakulását segítő nemzetközi intézményrendszer (GATT, IMF, WB, integrációk, bilaterális egyezmények stb.). A külkereskedelmi monopólium mindezek fényében a külgazdaság korszerű állami szervezésének alárendelt részeként fogható föl adekvátan. Ez ma döntően a külkereskedelmi jogosultság adásának kompetenciáját, illetve a KGST-kapcsolatok erősebben állami szintű — itt monopólium-specifikus — vitelét jelenti.

Az előző problémán túl is több észrevétel foglalkozott a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogával, javasolva a tankönyv anyagának kiegészítését. Így, figyelemmel a külföldi bankokkal, pénzintézetekkel folytatott ügyletek jelentőségére, bővítendő volna a pénztartozások jogát bemutató egység (Meznerics). Más megjegyzés szerint árnyaltabbá tenné a hazai államosításokról alkotott képet, ha egy újabb kiadás részletesen földolgozná a kompenzációk ügyében kötött nemzetközi vagyonjogi egyezményeket (Ustor).

Király Miklós egyetemi tanársegéd, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 494 oldal.

Érzékelhető volt, hogy a nemzetközi magánjog kristálygömbje, amely megmutathatja az alkalmazandó anyagi és eljárási szabályokat, szintén sok titkot rejt még magában: kérdéses, hogy a hazai kamarai választottbíróság eljárási szabályai között megmegnyíló joghézag esetén milyen módon hidalható át a jog hallgatása? Más oldalról megfogalmazva: lehet-e a Pp. rendelkezéseit mögöttes jogként alkalmazni? Elhangzott, hogy erre a perrendtartás nem ad lehetőséget, illetve a kamarai szabályzat sem utal rá (Szász). Ezzel rokon gondolat, hogy olyan komplex, egységes egészt képező normarendszerrel állunk szemben, amelynek inkább a kibővítésére kell törekedni sem mint a rendes bírósági eljárás szabályaira hivatkozni (Zoltán Ö.). Mérlegelendő elméleti kétely viszont, hogy a választottbíróság végső soron éppúgy alá van vetve a jogalkotó állam szuverenitásának, miként a többi ítélkező fórumok (Bauer). Az aggályokat szaporítja a választottbírósági gyakorlat is, hisz a Pp. nyomdokain haladva elutasítja ugyan a marasztalási és megállapítási kereset együttes emelését, de a perújítás intézményét mégsem veszi át előbbi mintaképétől, hanem tagadja annak lehetőségét (Mádl). Más észrevétel a joghatóság fogalmának megszorítását javasolta, hangsúlyozva, hogy a könyv differenciáltabb megközelítésével szemben célszerű azt egyöntetűen nemzetközi illetékességként jelölni (Németh).

Többen utaltak a szerződő felek akarati autonómiájának néhány megoldatlan feladványára: jogválasztás-e a jognélküliség választása? Reális lehetőség avagy szép ábránd önszabályozó szerződések alkotása? (Bauer). Feldolgozást igényel a nemzetközi gyakorlat új jelensége, amely nyomán nemcsak egy-egy jogot, de egységes kódexeket, sőt hatályba nem lépett törvényeket, illetve tervezeteket is ki lehet kötni irányadó normaként (Szász).

A kollíziós jogi elméletek immár évtizedes vízválasztója a nemzetközi magánjogi, illetve az anyagi jogi igazságosság szempontjainak értékelése. Elegendő-e a tényállásra legmegfelelőbb jog kiválasztása, avagy a kapcsolás gondjain túllépve, e jogágnak is a méltányos érdemi döntés megtalálása az alapvető célja? A legplasztikusabban a deliktuális felelősség eldöntésére hivatott jogrendszer meglelését szolgáló normák nyertek új alakot az elméletek öntőformáiban, generálklauzulákkal biztosítva a károsult érdekvédelmét. A magyar kódex megoldását a tankönyv mértéktartóan modernnek látja, más nézet ellenben elutasítja a károsultra kedvezőbb jog alkalmazásának alternatíváját: nem éri a károsultat hátrány, ha olyan mértékben kártalanítják, mintha lakóhelyén honfitársa okozta volna sérelmét (Réczei). Azaz a lex loci delicti commissi elve inkább a károsult személyes jogának axiomatikus szabályával váltható föl.

Ahogy a hozzászólások tartalma is jelzi, a tankönyv egyként törekszik a nemzetközi gazdasági kapcsolatok ősrobbanásának s a kollíziós jog szigorú dogmatikájának ábrázolására. Az összetett elemzést a két normaanyag egymásrautaltsága, vállalati szinten jelentkező összefonódása indokolja (Mádl). Ugyanakkor e diszciplínák fejezetről-fejezetre eltérő jelentősége olyan rugalmas szemléletet követel, amelyben hol a nemzetközi magánjog vezérfonalához kötődnek a gazdasági kapcsolatok normái, hol éppen ellenkezőleg az utóbbi jogterület nyer prioritást. Így lesz megvalósítható a két összeférhetetlen testvér harmónikus együttműködése (Szász). A mű sokoldalúságát növeli, hogy a nemzetközi egyezményeken túl a külföldi jogrendszerek anyagi és kollíziós jogára is figyelemmel van. Az árnyalt jogösszehasonlító szemlélet következetes érvényesítése nyomán új, eddig ismeretlen világok nyílnak az olvasó előtt, segítve a hazai szabályozás gyökereinek alaposabb föltárásában is (Mátyus).

Az észrevételek sora természetesen nem zárult le e ponton, s a vita teljes gondolatköréhez képest e rövid híradás csak töredék. A könyv nyomán kifejtett gondolatok színes palettáját szemlélve mindenesetre úgy tűnik, nem csalóka remény, hogy diákhoz és tanítóhoz, elmélethez és gyakorlathoz egyszerre szólni — mégis lehet.

Benkő András

Prugberger Tamás: A szövetkezetek gazdaságirányítása és állami felügyelete

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1985-ben jelentette meg Prugberger Tamásnak, a Szövetkezeti Kutató Intézet főmunkatársának legújabb művét. A könyv lektorai a szövetkezeti jog jeles művelői és a téma avatott szakértői: Szép György és Zsohár András.

Ismeretes, hogy a szövetkezeti jog nem bővelkedik monográfiákban. Márcsak emiatt is üdvözölni lehet a szerzőnek e jogág alapintézményeinek tudományos feldolgozására irányuló szakadatlan törekvését.

A recenzált mű megjelenését több, és különböző jellegű tényező is rendkívül aktuálissá teszi. Úgy vélem, elég utalni ezzel kapcsolatban arra a körülményre, hogy a könyv olyan időszakban látott napvilágot, amikor gazdaságirányításunk rendszerének mondhatni átfogó, az alapintézményeket is érintő fejlesztésének vagyunk részesei.

A mű általános értékelésekor külön is hangsúlyozni kell a vizsgált problémakör interdiszciplináris megközelítési módját, a széles körű empíriára való épülését éppenúgy, mint történeti szemléletét és kitekintésre ösztönző jogösszehasonlító jellegét.

A könyv szerves kiegészítése és továbbfejlesztése a szocialista vállalatelmélet jogtudományi vizsgálódásainak. Nemcsak támaszkodik az e körben folyó nagyjelentőségű tudományos kutatások eddigi eredményeire — amit a szerző szerényen jelez is műve bevezetőjében —, hanem azokat a téma szempontjából jelentősen tovább is fejleszti.

A mintegy 330 oldalas könyv *öt fejezetre* tagolódik, mégpedig a következők szerint: I. A szocialista szövetkezetirányítás és felügyelet fejlődése napjainkig, II. A szövetkezetek állami irányításának és felügyeletének rendszere, tartalma a mai magyar tételesjogban és jogtudományban, III. A szövetkezetek gazdasági célú felügyeletének gyakorlati tapasztalatai, IV. A szövetkezetek állami törvényességi felügyeletének gyakorlata, s végül V. A szövetkezeteket érintő államigazgatási tevékenység korszerűsítése.

Az *első fejezetben* a szerző a szocialista szövetkezetirányítás és felügyelet kialakulását és fejlődését vizsgálja. Nagy hangsúlyt helyez annak bemutatására, hogy az egyes szövetkezetek és a szövetkezeti szövetségek milyen módon épültek be a szocialista népgazdasági tervezés direkt utasításos-tervlebontásos rendszerébe. Helyes következtetésre jut a szerző abban a megállapításában is, miszerint a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és az állam viszonyában a centralizált tervgazdálkodás időszakában az állami irányítás és felügyelet üzemgazdasági és az azzal módszereiben is összekapcsolódó mezőgazdasági szakigazgatásból állt; míg az általános hatósági igazgatás és a felügyelet ekkor csak másodlagosan jelentkezett. Ugyancsak ebben a fejezet-

---

Benkő András egyetemi adjunktus, JPTE Állam- és Jogtudományi Kar (Pécs).

ben elemzi a szerző az indirekt gazdaságirányításra való áttérés hatását a szövetkezetek állami felügyeletére, majd összefoglalóan bemutatja az ún. „decentralizált indirekt tervgazdálkodási modell", a jugoszláv „piacszabályozási modell", s végül a magyar gazdaságirányítás szövetkezeteket érintő főbb jellemző vonásait.

A *második fejezetben* a könyv írója a szövetkezetek állami irányításának és felügyeletének rendszerét, tartalmát elemzi, hangsúlyozottan a mai magyar tételesjogra és jogtudományra koncentráltan. Az alapstruktúra vizsgálatánál — helyesen — az alkotmány ismert alaptételéből indul ki, azonban helyenként vitatható következtetések levonásáig is eljut. Így például a szerző szerint beszélni lehet „a gazdaságirányítás joganyagának és ezen belül a gazdaságirányítási ellenőrzésnek, sőt magának az állami ellenőrzés egészének egy általános és egy különös részéről is, mely utóbbinak egyik szelvénye a szövetkezeti irányítás és ellenőrzés". Nézetem szerint a szövetkezeti irányítás nem lehet része sem a gazdaságirányítási ellenőrzésnek, sem pedig az állami ellenőrzésnek, lévén az irányítás szélesebb körű fogalom az ellenőrzésnél. Jóllehet az irányítás, a felügyelet és az ellenőrzés fogalmak jelentéstartalma a jogtudományi vizsgálódásokban — szerintem — a mai napig sem tekinthető végérvényesen lezártnak, mégis talán helyesebb lett volna e működési kategóriákat a szaktudományban uralkodónak tekinthető nézetek szerint alkalmazni; elismerve azt a tényt is, hogy a tételesjogi rendelkezések — sajnos — még ennyire sem következetesek a szóhasználatban.

Ebben a fejezetben elemzi a szerző a kormányzati irányítás és a termékforgalmazás rendjét, a funkcionális irányítás és az ágazati irányítás belső rendszerét, az állami törvényességi felügyeletet, s végül a szövetkezetek állami irányításának módszereit és szankciórendszerét. A felügyelet és az ellenőrzés gyakorlásának eljárásjogi kérdéseit a gyakorlat és a tételesjog oldaláról vizsgálva a szerző helyesen érzékeli a törvényességi felügyelet és az ágazati-szakmai felügyelet egybemosódásának veszélyét. Egyet lehet érteni azzal a következtetéssel is, hogy e téren megnyugtató megoldás szervezeti jellegű intézkedés megtétele volna.

Figyelemreméltó része a monográfiának a szövetkezetek állami felügyelete szankciórendszerének felvázolása. Jóllehet a szerző nem végzi el az egyes felügyeleti szankciók jogi természetének részletes feltárását, a pénzbírság intézményének bevezetésére, illetve kiterjesztésére irányuló fejtegetései és javaslatai kezdeményezőek és előremutatóak.

A könyv *harmadik fejezete* a szövetkezetek gazdasági célú felügyeletének gyakorlati tapasztalatai címet viseli. Külön érdeme a szerzőnek, hogy elsőként vállalkozott a szövetkezetek költségvetési kapcsolati rendjének szövetkezeti jogi aspektusból történő feldolgozására, mégpedig a tényleges gyakorlat tapasztalatainak figyelembevételével. Érdekes megállapítása és kritikai észrevétele a szerzőnek e fejezetben az is, hogy „a PM Ellenőrzési Főigazgatóság megyei igazgatóságai a takarékszövetkezetek helyszíni ellenőrzését az OTP felkért dolgozóival végeztetik el", mely megoldás etikailag is kifogásolható.

A szövetkezetekkel kapcsolatos egyéb funkcionális igazgatási tevékenység és ellenőrzés gyakorlati tapasztalatait elemezve a szerző kutatása kiterjedt az *árhatóságok*, a *munkavédelmi felügyelet*, a *közegészségügyi és járványügyi felügyelet*, a *tűzrendészeti igazgatás*, valamint a *vízügyi és a környezetvédelmi igazgatás* szövetkezeteket érintő gyakorlatának kritikai számbavételére is.

Talán az egyik legértékesebb része a monográfiának a gazdaságpolitikai orientációjú *ágazati-szakmai irányítás* szövetkezeti jogi nézőpontú vizsgálata. Nem tűnik erőltetettnek a téma három jól elkülöníthető, rövidebb időszakokra történő bontásával megvalósuló bemutatása sem. Az 1968—1974 közötti időszakot összegezve Prugberger Tamás arra a következtetésre jut, hogy az ágazati gazdaságirányítás előnyösen befolyásolta, felélénkítette és fokozta az egyes ágazatok, s az azokban működő szövetkezetek gazdasági életét. Viszont az elmúlt évtized második felének (1975—1979) fő jellemzőjeként a szerző a tervszerű piacszabályozási mechanizmus korlátozását emelte ki. Megállapította, hogy az ágazati-szakmai felügyeletnek a törvényességi felügyelettel való részleges összevonására irányuló gyakorlat teljesen megfelelt a gazdaságirányítás ebben az időszakban alkalmazott „szorító" módszereinek.

Figyelemreméltó adatokat tár fel a könyv szerzője az indirekt gazdaságirányítási rendszer korlátozásával súlyponti kérdéssé váló üzemméretnöveléssel összefüggésben is. Talán kissé túlzóak azok a megállapítások, melyeket a szerző a szövetkezeti összevonásokkal összefüggésben a társadalmi és az állami szervek külső inspirációival kapcsolatban, általános tapasztalatként leszögez. Viszont maradéktalanul osztani lehet azt az álláspontot, amelyet Prugberger Tamás az optimális szövetkezeti üzemméretekről könyvének ebben a részében kifejt.

A fejlődés jelenlegi és közeljövőben megvalósuló aspektusából a szerző — szerintem is helyeselhető — alábbi következtetését lehet kiemelni: „az ágazati irányítás a jövőben fokozatosan kivonul a szövetkezetek alakításának és átalakításának előkészítési, szervezési munkáiból, ami szövetkezeti és szövetségi, azaz érdekképviseleti feladattá válik".

Több figyelemreméltó megállapításra és következtetésre jut a szerző az ágazati-szakmai előírások megtartásának részletes taglalása kapcsán is. (Pl. a szövetkezeti munkadíjazási rendszer és annak felügyeleti megítélése.)

A könyv terjedelmének közel egyharmadát a *negyedik fejezetben* részletezett, a szövetkezetek állami törvényességi felügyelete gyakorlati problémáinak feldolgozása teszi ki. A rendkívül széles körű empíriára épített „előtanulmányok" adatainak felhasználásával Prugberger Tamás arra a végső megállapításra jut, hogy a lefolytatott felügyeleti ellenőrzések a törvényességi felügyelet elvi kereteit tendenciózusan túllépték, kiterjesztve annak határait. A túllépések esetenkénti ténye — magam is úgy vélem — aligha vonható kétségbe. Viszont a hatáskörtúllépés „tendenciózus" jellegét vitatnám; legalábbis az általam vizsgált jelentős számú dokumentum adatai ezt a megállapítást semmiképp sem támasztották alá. Mindemellett e vaskos fejezet két szempontból is tanulságos és hasznos olvasmány: 1. a felügyeleti vizsgálatok tapasztalatait átgondolt rendszerezésben foglalja össze, 2. az empírikus vizsgálatok megállapításait szövetkezeti típusok és ágazatok szerinti részletezésben, összehasonlító módon vizsgálja a könyv írója.

A kutatások összegzését és fejlesztési javaslatokat tartalmaz a könyv *ötödik fejezete*, amely a szövetkezeteket érintő államigazgatási tevékenység korszerűsítése címet viseli. Prugberger Tamás ebben — többek között — felveti a „gazdasági alkotmány" megalkotásának szükségességét éppenúgy, mint az ún. közigazgatási szerződés adaptálhatóságának lehetőségét a szocialista állam és a szövetkezetek kapcsolatában.

Azt hiszem maradéktalanul egyet lehet érteni azzal az itt megfogalmazott szerzői javaslattal is, miszerint a

törvényességi felügyeleti elsőfokú hatáskört — valamennyi szövetkezet esetében — megyei szintre kellene már a közeljövőben telepíteni. S végül megalapozottnak látszik az a szerzői javaslat is, amely a bírósági felülvizsgálati hatáskörnek — a törvényességi felügyeleti aktusokat érintő — kiterjesztésére irányul.

*Összefoglalás*ként megállapítható, hogy Prugberger Tamás legújabb könyve időszerű, színvonalas alkotás. Tanulmányozását és hasznosítását melegen ajánlani lehet mindazoknak, akik hivatásuknál fogva, vagy érdeklődésükből eredően figyelmet szentelnek a szövetkezetek problémái, illetve a korszerűsödő gazdaságirányításunk törekvései iránt.

A kézikönyvként is használható alkotást részletes név- és tárgymutató, valamint orosz és német nyelvű tartalomjegyzék teszi teljessé.

Stipta István—Pap Gábor

A miskolci jogi kar első tudományos ülésszaka

A hazai műszaki felsőoktatás kezdetének, a selmeci *Berg—Schola* alapításának 250. évfordulóját a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem egész tanévre szóló rendezvénysorozattal ünnepeli. Ennek keretében 1985. november 29—30-án a jogi kar is tudományos ülésszakot tartott.

Horváth Tibor tanszékvezető egyetemi tanár, dékán megnyitójában áttekintette a miskolci jogi kar alapításának a körülményeit, mai helyzetét, teendőit.

Az Állami Tervbizottság döntése alapján az Oktatási Minisztérium 1976-ban dolgozta ki a tudományegyetemek távlati fejlesztési elveinek előzetes tervét. Ekkor fogalmazódott meg egy új jogi kar létesítésének gondolata. Eszerint a jogászképzés bővítését új, az észak-keleti országrészben alakítandó *negyedik jogi kar* létrehozásával kell megoldani, a korábbi felmérések szerint ugyanis Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Szolnok megyékben volt a betöltetlen jogászállások mintegy 40%-a. Az évi 120 nappali és 60 levelező tagozatos hallgatóval induló kar megoldhatja e nagy területi egység jogászellátását, és az akkori 52:48-as fővárosvidék arányt 36:64-esre módosítva területileg is arányos képzési rendszert alakíthat ki. Először Debrecen jött szóba, ahol 1949-ig működött jogi kar is, így „csak" a *szünetelő* jogászképzést kellett volna felélesztení. Az illetékesek anyagi, oktatás- és művelődéspolitikai érvek alapján mégis Miskolc mellett döntöttek. A Nehézipari Műszaki Egyetem megfelelő kollégiumi férőhellyel rendelkezett, a leendő szakkönyvtár elhelyezése nem tett szükségessé külön beruházást. Az egyetem vezetői késznek mutatkoztak arra, hogy belső átcsoportosítással lehetővé tegyék az 1981. szeptemberi kezdést, és — már azóta teljesült — ígéretet tettek egy külön kari épület megépíttetésére. A miskolci tanácsi szervek is támogatták az észak-keleti régió első humán egyetemi karunk gondolatát, és vállalták az itt letelepülő oktatók lakással való ellátását. Egyesek persze szokatlannak, sőt természetellenesnek tartották a jogi képzést műszaki egyetemi keretek között. Elterjedtek aztán olyan hírek is, hogy a miskolci kar „mérnök-jogász" képzésre specializálódik.

Időközben az általános jogi képzést nyújtó intézet, majd 1983-tól kar — saját oktatási, kutatási önállóságának sérelme nélkül — beilleszkedett az NME szervezetébe. A műszaki környezet és a rendelkezésre álló technikai eszközök jótékonyan motiválhatják a környezetvédelmi, iparjogvédelmi, szervezéstudományi oktatást és kutatást.

A kar dékánja szólt az 1919-től 1949-ig Miskolcon működő jogakadémiáról is, sürgetve az ott végzett oktató tevékenység feltárását, amely a diákhagyományok, az oktatás módszertana, a tudományos munka egyes részeredményei terén ma is tanulságokkal szolgálna.

Pólay Elemér szegedi tanszékvezető egyetemi tanár „A verespataki viaszostáblák bányamunka-szerződései" című előadásában a római Dáciából ránkmaradt három bányászmunkabérszerződés alapos elemzése során a korabeli aranybányák munkásainak életviszonyait, jogi helyzetét vázolta fel. A megkötött szerződés értelmében a bányamunkás köteles volt a bányamunkával kapcsolatos minden munkát „hibátlanul és derekasan" elvégezni, magát a munkaadó fegyelmezési hatósága alá helyezve. A felelősség, a veszélyviselés összehasonlító elemzéséből az is kiderül, hogy ezen verespataki bányamunkások kedvezőtlenebb helyzetben voltak, mint osztályos társaik a birodalom belső területein.

Huszti Vilmos nyelvtanár, meghívott előadó a magyar középkori bányajog forrásait ismertette.

Kahler Frigyes egyetemi adjunktus a pizetum jogáról beszélt. Ez a jog az esztergomi érseket illette, aki köteles volt a pénzverdékben ellenőre útján felügyelni a pénzverő szerszámokra, a pénzverésnél használt nemesfémrudakra és a nemesfém törvényes finomságára is. Cserébe a vert pénz 1/48-ad részét *(pizetum)* kitevő összeget kapott. A történettudományban vitatott ezen jog eredete. Az előadó szerint az oklevelek kifejezetten csak 1239 óta említik a pizetárius tevékenységét, és más forrásokat egybevetve is valószínűnek látszik, hogy ettől az időtől beszélhetünk erről a jogosultságról. Az intézmény 1892-ben szünt meg.

Zlinszky János egyetemi docens a 19. századi magyar bányajogi reformtörekvésekről tartott előadást. Áttekintette a bányajogi tulajdon fejlődésének hazai történetét, részletesen elemezve a reformkori polgári tendenciájú átalakítási terveket. Az 1849-ben kidolgozott osztrák bányatörvény királyi bányaregálé jogot kiterjesztette a fémek és a só mellett a kőszénre is. Megszüntette a föld méhének kincseivel kapcsolatos korábbi földesúri előjogokat, a bányakutatási jog és a bányatulajdon adományozása a király diszkrecionális joga lett. Az osztrák törvény biztosította a bányaszabadságot; a földesúraknak csak arra maradt lehetőségük, hogy a bányakutatási és használati jog gyakorlása közben elszenvedett káraik térítését kérhessék, vagy ingatlanaik kisajátítási értékét teljes igénybevétel esetén igényelhessék. Az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok (1861) a régi magyar állapotokat igyekezett helyreállítani. Az új magyar törvény születéséig a szénbányászati jog adományozását a földtulajdonos hozzájárulásához kötötték. 1884-ben az ipartörvény novellájával egyidejűleg készült el a magyar polgári jellegű bányatörvény-javaslat, amelyet azonban nem sikerült elfogadtatni. Így az ITSZ átmenetinek szánt szabálya túlélte azt a Magyarországot, amelynek bányajogát egységesíteni akarta.

Ruszoly József tanszékvezető egyetemi docens „Választók és választások a bányavidéken 1848—1872" címmel tartott előadást. Kimutatta, hogy a népképviseleti választójogot bevezető 1848: V. tc. nem vette figyelembe azokat a sajátosságokat, amelyek a bá-

Stipta István egyetemi adjunktus, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).
Pap Gábor egyetemi tanársegéd, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

nyavidékeket jellemezték. A régi vármegyeközpontú szemlélet érződött pl. a Krassó megyei bányahelységek megyei választókerületi betagolásában és érzéketlen szétszabdalásában. Az átgondolatlan beosztásnak aztán az a — nyilvánvalóan nem szándékolt — következménye lett, hogy a jobbára német bányászválasztókat a környékbeli román parasztválasztók majorizálták.

A bányászok aktív választójoga településeik közigazgatási beosztásától függött. A városi lakosok 300 forint értékű házuk, a falusiak csakis földtulajdonuk alapján kaptak szavazati jogot. Az ellentmondásos szabályozásra talán a bányatisztek esete a legjellemzőbb. Hiába rendelkeztek ugyanis az előírt 100 forint biztos évi jövedelemmel, mivel az nem a törvényben kitűzött saját földbirtokból vagy tőkéből eredt, elvileg nem kaphattak volna szavazati jogot. Szemere Bertalan belügyminiszter Krassó vármegyében intézett rendeletében mégis tágabban értelmezte, lényegében *contra legem* magyarázta a törvényt: úgy vélte, hogy az adott bányahelyek városoknak minősülnek, így a bányászokat házaik után, az „álladalmi tiszteket" pedig egy éve élvezett legalább 100 forint fizetés alapján megilleti a választójog. Azt is ajánlotta vármegyéknek, hogy a helységeket lehetőleg egyetlen választókerületbe vonják össze. A rendelet késve érkezett; a választókerületi beosztás egyébként is a megye hatásköre volt és Krassó bizottmánya nem változtatta meg korábbi döntését. Az ország többi bányavidékén hasonló értelmezésbeli bizonytalanságok fordultak elő nemcsak 1848-ban, hanem az 1860-as években is. A bányászok választójogának célszerű reformja 1874-ben történt meg. Az 1874: XXXIII. tc. szerint a bányamunkások már jövedelmi adó, az okleveles bányászok — más értelmiségiekhez hasonlóan — végzettségük alapján kaptak választójogot.

*

A második napon két előadás hangzott el, amelyek az élő jog problémáival foglalkoztak.

Elsőként *Novotni Zoltán* tanszékvezető egyetemi docens „A környezetszennyezéssel összefüggő kártérítés" címmel tartott előadást. Megfontolandónak vélte az eddig alkalmazott „kemény jogi" eszközök helyett vagy mellett a „puha jog" alkalmazását, mely szélesebb mozgásterével jobban alkalmazkodna az adott jog- és társadalmi viszonyok követelményeihez. A jelenlegi szabályozás „kemény jogi" eszközeinek merev keretei miatt néha fontos társadalmi érdekek ütköznek össze, a megfelelő konszenzus kialakítása helyett. Éppen itt lenne jelentős szerepe a polgári jognak, amelyben a „puha jog" kialakításának a feltételei adottak.

A polgári jog ma is sok ponton kapcsolódik a környezetvédelemhez. A tulajdonjog és a használati jogok területén a kérdés kettős: 1. megengedheti-e e tulajdon abszolút volta a környezet szennyezését; 2. nyújthat-e védelmet a szennyezéssel, károsítással szemben? A problémakört tovább színezi az állam közhatalmi és tulajdonosi szerepe. Az egyes tulajdonosi jogok ütköztetése helyett itt is a konszenzus elérésének lehetőségeit kellene megteremteni. A szerződési rendszeren belül — ugyancsak külföldi tapasztalatok alapján — ki kellene dolgozni a fogyasztót, az emberi környezetet károsító termékek előállítóinak, vagy forgalmazóinak közvetlen és korlátlan felelősségét.

A polgári jogot jelenleg elsősorban a kártérítés terén érintik a környezetvédelem kérdései. A környezeti károk heterogén jellegűek, hatásuk is sokrétű, ami megnehezíti a kártelepítési módozatok kidolgozását. Nálunk erre egy alapot képeznek, ám az egyén számára ez nem jelent garanciát. A környezetvédelmi jogviszonyok területén napjainkban fokozott felelősségi alakzat érvényesül, ám még ez sem objektív felelősség.

A kártérítési joggyakorlatunkban problémát jelent, hogy a veszélyes üzemi felelősség során is az általános felelősségi alakzat elemeit vizsgálják bíróságaink, holott a jogellenes magatartás a fokozott felelősségnek nem fogalmi eleme. A veszélyes üzem üzembentartójának személye, vagyis a felelősség hordozója nehezen állapítható meg; ennek perbeli tisztázása indokolatlanul késlelteti a kárigények kielégítését. Szintén nehéz, ha nem lehetetlen, a károsultak személyének azonosítása, ami felveti a közérdekű igényérvényesítés rendszerének bevezetését. Bonyolult feladat a környezeti károk mértékének meghatározása is, ami gyakran nem is lehetséges. A kártérítés reparációs funkciója is jobban érvényesülne, a számítási gondok mellőzése pedig gyorsítaná az eljárást, ha a környezeti ártalmakkal kapcsolatos perekben az általános kártérítést alkalmaznák.

A felelősségbiztosítási szerződések rendszerének kialakítása is jelentős eszközzé válhat a környezetvédelmi károk megtérítésében, amelyek így nem a termelési költségeket növelnék, hanem a közös kockázati alapot.

Gáspárdy László egyetemi tanár „Az urbanizáció hatása a polgári perre" címmel tartott előadást. Vizsgálódásainak első gondolatköre az urbanizációs folyamat felgyorsulásának hatását vette számba a perjog-politikában és azon keresztül a perjogi szabályozásban.

Számos polgári peres ügy áll valamilyen összefüggésben az urbanizáció ártalmaival; különösen a szabadalmi, környezetvédelmi, kisajátítási ügyek. Felettébb hasznos segítséget nyújt ezen ügyek szakszerű elbírálásában az igazságügyi műszaki szakértői irodák országos hálózata. Célszerű lenne megfontolni a „szakülnöki" rendszer bevezetését az iparjogvédelmi ügyek mintájára, amelyekben *ex lege* mérnökbírák is tagjai az eljáró tanácsnak. Egyébként a szakkérdésekben járatlan bíróság általában szakértőket rendel ki az „urbanizációs" perekben.

Az urbanizációval összefüggő kisajátítási, kártalanítási perek illetékességi szabályait az urbanizálódás ténye közvetlenül is befolyásolta (Pp. 35. § (2)), bár ilyen terminológiát nem tartalmaznak a perjogi szabályok.

Az előadó a budapesti ítélkezési gyakorlatra támaszkodva néhány jelenséget emelt ki, a szociológiai megközelítés perjogi sajátosságaira helyezvén a hangsúlyt. A városiasodás árnyoldalai, a zaj, az építkezések stb. olyan tényezők, amelyek egyes polgári perek hátterét szolgáltatják. Ezekben az „urbanizációs perekben" a felperes általában magánszemély, az alperes magánszemély vagy jogi személy. Ez a magánszemélyek fokozottabb expozíciójára és kisebb tűrőképességére enged következtetni. A pereskedő magánszemélyek többnyire a társadalmi presztízsrangsor felsőbb fokain levő személyek, amíg az alperes jogi személyeknél az építettői minőség dominál.

Újnak számító jelenség a birtokháborítási vitákban a lakótelepi építési módból fakadó vertikális szomszédság. Jellemző az „urbanizációs perekre", hogy tulajdon áll szemben tevékenységgel, amely birtokvédelmi vagy vagyoni igényben jelenik meg. A bíróság általában határozatlan jogfogalmak értelmezésével dönt ezen perekben, reagál a szubjektív érdeksérelmekre. Ezek átérzése támasztja a bírósággal szemben azt a társadalmi követelményt, hogy az „élet minőségét", jobban mondva: a „minőségi életet"

az urbanizáció káros hatásai ellenében is megóvja.

Az ülésszak anyaga a kar most indult „Publicationes" sorozatának *Jubileumi tanulmányok* c. III/B kötetében jelenik meg.

Fabó Tibor

Állami immunitás és kárfelelősség — Kecskés László kandidátusi értekezésének vitája

Izgalmas gondolatokat sejtető című disszertáció megvédésére került sor a Magyar Tudományos Akadémia Kistermében 1985. november 20-án a Bíráló Bizottság (elnöke: Mádl Ferenc az állam- és jogtudományok doktora, tagjai: Lontai Endre, Szamel Lajos az állam- és jogtudományok doktorai, Bérczi Imre, Novotni Zoltán az állam- és jogtudományok kandidátusai) és Sólyom László, Vékás Lajos opponensek, az állam- és jogtudományok doktorai, valamint a termet megtöltő hallgatóság előtt.

Az állam gazdasági szerepvállalásának növekedése folytán a liberálkapitalizmus hanyatlásától az állam mind nagyobb gyakorisággal vált a polgári jogi jogviszonyok alanyává, anélkül azonban, hogy igazodott volna a civiljogi szabályozás equilibrista szemléletéhez. Közhatalmiságát megtartva felelősségre vonhatóságának elkerülésére, immunitásra törekedett. Kecskés László szerint nem állíthatjuk még ma sem, hogy az állam gazdasági ténykedéseit kísérő jogi jelenségek között a felelősségnek számottevő szerepe volna, és ez elsősorban a jogalany státusz minőségével, a jogalanyi „külsővel" összefüggő kérdés. Éppen ezért tartotta szükségesnek, hogy témája vizsgálatánál az állam civiljogi jogalanyiságának általános problémájához is viszszanyúljon. Jogtudományi, elméleti szempontból annak bizonyítását tűzte ki célul, hogy bár az állami immunitás és az állam kárfelelősségének problémája jogágilag (polgári jog, államigazgatási jog, nemzetközi magánjog) és a polgári jogon belül is (szerződési jog, deliktuális jog) széttöredezett, mégis lehetséges egységes szemlélettel, komplex módszerrel tárgyalni a különböző jogterületekhez tartozó problémaszelvényeket. Kiindulópontjának helyességét, törekvéseinek irányát és időszerűségét mindkét opponense elismerte és megerősítette. Vékás Lajos és Sólyom László is kiemelte a disszertáció módszertani értékeit: az angol, a német, a francia, a szovjet, illetve a magyar jog állami immunitást és kárfelelősséget illető alakulásának intézmény- és elmélettörténeti bemutatását, az összehasonlító jogi módszer alkotó alkalmazását, a téma politikuma által is megkövetelt politológiai és szociológiai nézőpont érvényesítését. A választott módszerek az állami immunitás alakulását meghatározó külső (jogon kívüli) tényezők megragadását, változásaik immunitási vonatkozású bemutatását célozzák, így az értekezésben érdemi funkciót töltenek be. Vékás Lajos szerint a szerző szuverén gondolatmenetét támasztják alá. Hiányolta ugyanakkor az egyes nemzeti fejezetek feldolgozása alapján elvárható szintézisalkotást. Sólyom László is megjegyezte, hogy a disszertációban valódi összehasonlítást nem kapunk. A bírálatok jogosságát elismerve, Kecskés László válaszában arra utalt, hogy az összehasonlító jogtudomány módszertana napjainkra még nem forrta ki magát, az ismérvek monizmusát gyakran azok eklektikus pluralizmusa váltja fel. Az állami immunitás és kárfelelősség körében ezt a problémát még az is tetézi, hogy a rá vonatkozó jogi megoldások az egyes jogrendszerekben eltérő jogágazati szemléletben alakultak ki. Az állami felelősségnek a jogrendszerenként eltérő arányú magánjogi, illetve közjogi szabályozása az összehasonlítást végzők elé gyakorta állít a lényegi kérdést takaró strukturális jogi problémákat. Mindezek arra intették, hogy óvakodjék a feltárt fejlődési sajátosságok modellszerű összegzésétől, élesebb képletekbe sűrítésétől. Arra törekedett inkább, hogy az egyes jogrendszerek anyagát olyan arányokkal és súlypontokkal tárgyalja, ahogyan azok az illető ország jogi elméletében és joggyakorlatában problematikussá váltak, illetve ahogyan azokat az illető ország jogi életében kezelik.

Milyen eredménnyel járt disszertáns fenti célkitűzése? A történetileg különböző ütemű és időnként eltérő irányú fejlődés egyes országok jogrendszerében végzett vizsgálata az állami immunitásnak — mint évszázadokon át vitathatatlanul létező jogintézménynek — a fokozatos kiszorulását, leépülésének tendenciáját mutatta ki. Különösen az államok belső jogában adta át helyét a felelősségnek, míg a nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal összefüggő jogterületen, bár módosult, enyhébb formában, még megmaradt jogintézményi jellege. Az egyes országok belső jogából való kiszorulás értékét azonban gyengíti, hogy — mint a jog szempontjából már informális jelenség — az állami immunitás továbbra is él, illetve újratételeződik. E második tendencia inkább az állami tevékenység diszfunkcióival és nagyrészt informális elemekkel függ össze, de arról sem feledkezhetünk meg, hogy az immunitás jelenségként való fennmaradása bizonyos korábbi jogi kultúrértékekkel, jogintézményekkel is kapcsolatot mutat. A fenti tendenciákat meghatározó tényezők kutatása vezette el a szerzőt arra a következtetésre, hogy akár történetileg, akár aktuális szemlélettel közeledünk a témához, a vizsgálódás szükségszerűen politikai kérdésekhez is elvezet. Tézisében arra mutatott rá, hogy az adott korszakokban érvényesülő politika jellege és az állami immunitás—állami kárfelelősség körébe tartozó jogi jelenségek aktuális minősége között általában közvetlen kapcsolat mutatkozik. A jogtörténeti és politikatörténeti irányok párhuzamba állítása az etatista tendenciák immunitást gerjesztő, a liberalizmus felelősségi gondolatoknak kedvező hatására enged következtetni. Sólyom László szerint a tézis igazsága nagyon valószínűnek látszik, de megkérdőjelezte, hogy helyes-e olyan specifikálatlan terminussal dolgozni, mint általában a „liberalizmus". Véleménye szerint a tézis igaza nem áll az angol és a magyar liberalizmusra sem, ha egyáltalán volt ilyen. Válaszában Kecskés László is sokkal bonyolultabbnak ítélte meg etatizmus és liberalizmus viszonyát annál, mintsem pontosító magyarázatok nélkül egyszerűen szembeállíthatók lennének. Szándéka szerint a liberalizmust az úgynevezett liberalista pártok politikai gyakorlatától elvonatkoztatva, megtisztított fogalomként használta, tudván azt, hogy a kutatott jelenséget etatizmus és liberalizmus párhuzamba állításával magyarázni nem lehet, ő is csupán ábrázolni kívánta azt. Ilyen értelmezésben tért ki részletesebben etatizmus — liberalizmus, állami immunitás — kárfelelősség történeti alakulásának felvázolására az angol, a francia, a német és a magyar jog vonatkozásában, válaszolva egyben Vékás Lajosnak a magyar burzsoá jog államképéről adott disszertánsi jellemzést túlzottan summásnak megítélő észrevételére is.

Sólyom László kiemelte, hogy a disszertáció az állami immunitás és felelősség igazi elvi problémáit tárgyalja, melyek különösen két témában

Fabó Tibor egyetemi tanársegéd, JPTE Állam- és Jogtudományi Kar (Pécs).

késztették továbbgondolásra. Elsőként a felelősségi jog általános tendenciáinak és az állami felelősségnek a viszonyát érintve szellemesnek ítélte meg Kecskés László azon megállapítását, miszerint ma már nem az objektív vagy szubjektív felelősség, hanem a felelősség elmaradásának objektív vagy szubjektív alapja a fő kérdés, hiányolta azonban a jelzett fejlődési vonal részletesebb kifejtését. A felelősségi jog tendenciáját tekintve az uralkodó eszme szerinte mindenképpen az, hogy a károsultnak térítéshez kell jutnia. Ebből a szempontból pedig a felelősség és az egyéb kárviselési módok munkamegosztása közömbös. Azt emelte ki, hogy az állam marasztalásával járó megoldások a károk megtérítésének technikai optimumát célozzák, miközben a felelősség gondolata és minden hozzá kapcsolódó etikai eszme is közömbössé válik. A továbbgondolás másik lehetséges irányát a hatalom kivételes helyzetének jogi megjelenítésében látta. Ebből a szempontból a fő kérdés: ki reprezentálja a hatalmat, másként fogalmazva: mi a viszony az állam és a hatalom között a felelősségi jog szempontjából. A napjainkra kialakult jogi megoldások jellemzője az, hogy a hatalom az államot tolja maga elé, vagyis az állam a mindenkori hatalom semleges technikai homlokzataként fogható fel. Ebből kiindulva bírálta Kecskés László azon törekvését, hogy a felelősség telepítésénél — mintegy a tükör mögé behatolva — az államapparátuson túl kíván lépni azzal, hogy az esetlegesen kárt okozó gazdasági döntések meghozatalában résztvevő pártfunkcionáriusok anyagi felelősségét is feszegeti. A továbbgondolás két, egymással összefüggő irányát összekapcsolva Sólyom László azon a véleményen volt, hogy mivel károsulti szempontból a kár valamilyen módon való megtérítésén, a kártelepítésen van a hangsúly, és ha van olyan állami szerv, amely kártérítést vagy kártalanítást fizethet, akkor nincs szükség a felelősségi fonalnak az államon túli továbbgombolyítására. Kecskés László válaszában vitába szállt opponense gondolatmenetével és végkövetkeztetéseivel. Hangsúlyozta, hogy az állami kárfelelősség nem illeszkedik teljesen a deliktuális jogi idomokra, mivel számos körülmény hívja fel a figyelmet az állami kárfelelősség specialitásaira. Ezen túlmenően ideológiai okokból is fontos, hogy az állami kárfelelősség több legyen puszta kártérítésre vagy kártalanításra marasztalásnál, mivel az állam felelősségre vonhatóságához nemcsak kompenzációs érdekek fűződnek, hanem politikai-garanciális érdekek is. A hatalom és állam viszonyának felelősségi jogi megítélésével kapcsolatban pedig azon a véleményen volt, hogy nem célszerű továbbra is fenntartani azt a kettőséget, amelyben míg a politikai gyakorlat szempontjából intézményesült jelenség a pártirányítás, addig a jog szempontjából csaknem teljesen informális. A gazdaságirányítási döntéshozatalban meghatározó módon résztvevő pártfunkcionáriusoknak is osztozniuk kell a döntésekért való politikai és jogi felelősségben. Felvethető még a párt szervezeti felelősségének gondolata is. Az állami felelősség szempontjából ez azért fontos, mert az állam számára a felelősségnek — adott esetben — a pártra háríthatósága életszerű kimentési lehetőséget jelentene. Ez a lehetőség azonban — főként politológiai szempontból — még pontosításra szorul.

A dolgozat — az opponensek által is elismerten — valóban időszerű és lényegi kérdéseket tárgyal egységes szempontok szerint. Sólyom László azzal indította opponensi hozzászólását, hogy a felelősség témája az igazi elméleti tehetség és eredetiség próbája. Az opponensek közös véleménye volt, hogy a disszertáció magas színvonalon tett eleget a vele szemben támasztható követelményeknek. A feldolgozás módja és eredményei újdonságnak számítanak, a disszertáció eredetiségét bizonyítják. Nemcsak a pályázó tudományos munkára való alkalmasságáról, hanem tehetségéről tanúskodnak. A munka egészében jogtudományunk nyeresége.

A Bíráló Bizottság egyhangúlag, maximális pontszámmal javasolta a kandidátusi fokozat odaítélését.

Szalayné Sándor Erzsébet

Fischer, Horst: Nukleáris fegyverek bevetése az 1949. évi genfi egyezményeket kiegészítő I. Jegyzőkönyv 51. cikkének mérlegén

(A nemzetközi jog az emberiesség követelménye és a katonai szükségesség kereszttüzében.) Berlin, Duncker und Humblot, 1985. 267 old.

A Hirosimára ledobott atombomba óta a tömegpusztító fegyverek bevetésének lehetősége megkérdőjelezte a háborúban alkalmazandó jogszabályok értékét. Az 1949. évi genfi egyezményeket kiegészítő és a nemzetközi jellegű fegyveres összeütközések áldozatainak védelméről szóló 1977. évi I. Jegyzőkönyv megkísérelte, hogy megerősítse a polgári lakosság védelmét az ellenségeskedésekből eredő veszélyekkel szemben, ami felelevenítette a nukleáris elrettentés stratégiai koncepciójának jogellenes volta körüli régi vitát. Az 1977. évi jegyzőkönyvek ratifikációjáért folyó küzdelemben e vita érveinek és ellenérveinek fontos szerep jut.

Horts Fischer erről szóló disszertációját a bochumi Ruhr-egyetem jogi karán dicsérettel fogadták el. Az értekezés első része a nukleáris fegyverek technikai sajátosságairól szól, a második rész pedig a nukleáris fegyverek bevetését korlátozó nemzetközi jogszabályokról. Részletesen foglalkozik az I. Jegyzőkönyv 51. cikkével, mely a polgári lakosság ellen irányuló közvetlen és megkülönböztetés nélküli támadással szemben kíván védelmet nyújtani. A szerző nagyító alá helyezi azokat a nemzetközi jogi problémákat, amelyek egyrészt a fegyvertechnikai és stratégiai szempontok, másrészt a nemzetközi jog előírásainak viszonyából adódnak. Alkalmazható-e a Kiegészítő Jegyzőkönyv a nukleáris hadviselésre? Mi a várt, konkrét és közvetlen katonai előny, illetve a polgári lakosság körében eshetőlegesen okozott áldozatok és károk közötti arányosság elvének tartalma? Megengedhetők-e az 51. cikkel szembeni fenntartások? Mindezen túl a szerző a megkülönböztetés nélkül ható fegyverekre és hadviselési módokra vonatkozó, az 51. cikkből következő tilalom politikai és stratégiai következményeit is tárgyalja.

Az 51. cikk — amelynek igen terjedelmes szövegét nem szó szerint, hanem csak rövidítve, értelemszerűen idézzük — kimondja, hogy a polgári lakosság és az egyes polgári személyek védelemben részesülnek a hadműveletekből eredő veszélyekkel szemben. E védelem hatékonysága érdekében a polgári lakosságot mint olyat és az egyes polgári személyeket tilos támadás célpontjává tenni. Tilosak az olyan erőszakos cselekmények — és a velük való fenyegetés —, amelyek elsőrendű célja a polgári lakosság terrorizálása. Tilosak a megkülönböztetés nélküli támadások. Megkülönböztetés nélküli támadásnak minősülnek azok, amelyek nem irányulnak meghatározott katonai célpont ellen, amelyek olyan hadviselési módokat vagy eszkö-

Szalayné Sándor Erzsébet egyetemi tanársegéd (Pécs).

zöket használnak, amelyek hatásai nem korlátozhatók a jegyzőkönyv által előírt módon. Megkülönböztetés nélküli támadásnak minősül továbbá az, amely lakott területen egyetlen katonai célpontnak tekint több világosan elkülönülő katonai célpontot, valamint az is, amely esthetőlegesen a polgári jellegű javakban olyan veszteségeket idéz elő, amelyek aránytalanok a várt konkrét és közvetlen katonai előnyhöz képest. A polgári lakosság és az egyes polgári személyek ellen represszália (megtorló intézkedés) címén indított támadások tilosak.

Az 51. cikk alapos vizsgálata után a szerző megállapítja, miszerint tilos a nukleáris fegyverek hadviselési eszközként való felhasználása; megengedhetetlen a nukleáris fegyverek megtorló intézkedésként való bevetése az ellenfél polgári lakossága ellen; a nukleáris első csapás („der nukleare Erstschlag"), mód a megkülönböztetés nélküli támadások iskolapéldája — tilos.

Annak érdekében, hogy az ellenfelet minden győzelmi esélytől megfosszák, a nukleáris fegyvereket a lehető leggyorsabban és minél nagyobb terjedelemben kell bevetni, ezt azonban az I. Kiegészítő Jegyzőkönyv 51. cikkéből levezethető korlátozások, amelyeket a szerző sorra megvizsgált, nem engedik meg.

Az ezeket a jogi korlátozásokat tiszteletben tartó államoknak minden támadó hadviselésre irányuló tervet eleve el kell vetniök. Elméletileg — mondja a szerző — elképzelhető ugyan olyan szelektív „első bevetés", amely az 51. cikk rendelkezéseivel összeegyeztethető lenne, de ennek csak akkor lehet elrettentő hatása, ha az eszkalációval való fenyegetés ténylegesen kivitelezhető, ami azonban a nukleáris fegyverek Közép-Európában való bevetése tekintetében nem áll fenn, mert — tehetjük hozzá — ez a fajta eszkaláció már az 51. cikk rendelkezéseibe ütközik.

Az 51. cikk (6) bekezdésében megfogalmazott represszália — tilalom „a visszaütéssel elérhető egyensúlyt" (Zweitschlagsbalance) kérdőjelezi meg. Az agresszor ugyanis bízva a megtámadottnak „jog iránti hűségében" — fejtegeti a továbbiakban a szerző — bevetheti nukleáris fegyvereit anélkül, hogy ezzel saját lakosságát veszélyeztetné. Az I. Kiegészítő Jegyzőkönyv többi szabályának korlátozó hatásával szemben, a represszália tilalma a nukleáris fegyverek bevetésére csábíthat. Ezért a szerző azt ajánlja, hogy a szerződő felek ezt a — szerinte „más összefüggésben dicséretes" — rendelkezést a Jegyzőkönyvhöz fűzött fenntartások által hozzák összhangba a reális feltételekkel.

Az 51. cikk elemzése megmutatta, milyen mértékben korlátozza az atomnagyhatalmak stratégiai szándékait az új jogfejlődés. A politikai döntéshozók — Horst Fischer szerint — választút előtt állnak. A már megszövegezett korlátozó rendelkezéseket ratifikálás útján kötelezővé teszik, vagy pedig fenntartások megtétele által visszafogják a humanitárius nemzetközi jog fejlődését és fenntartják a nukleáris fegyverek alkalmazását illető bizonytalan jogi helyzetet. A döntés nemcsak az emberiességi szempontokat érvényesítő előírások terjedelmét tisztázná, hanem — amennyiben a döntés a Jegyzőkönyv ellen szólna — a nemzetközi jog egészét hátrányosan érintené. Ha ugyanis egy atomnagyhatalom nem határolja el magát a jogi korlátozások nélküli biztonságpolitikától, akkor lebecsüli saját és az ellenfél lakosságának humanitárius érdekeit, valamint az emberiség fennmaradása tekintetében fennálló felelősségét. Ez a gondolat hatja át a szerző fejtegetéseit, aki arra is rámutat, hogy az atomháború korlátozhatóságát, irányíthatóságát és megnyerhetőségét illető veszélyes illúziók ellengségei mindenféle emberiességi szempont érvényesítésének.

Az Alamogordo-sivatagban negyven évvel ezelőtt felrobbantott első atombomba óta semmit sem vesztett időszerűségéből a szelencéből kiengedett és oda többé vissza nem zárható szellem története. E ténnyel számolva a szerző hangsúlyozza, hogy ha a politikai vezetés a veszélyes tendenciákat korlátozni akarja, biztonságpolitikai koncepcióját felül kell vizsgálnia. Ha az államok közösségének sikerülne az I. Kiegészítő Jegyzőkönyv alapján a biztonságpolitikai együttműködést újból mozgásba hoznia, ez a humanitárius nemzetközi jogi megállapodás — vagyis a Jegyzőkönyv — már békében is rendkívül értékes lehet.

A szerzőnek a nukleáris elrettentés szerepével és jelentőségével kapcsolatos jónéhány megjegyzésével aligha érthetünk egyet, de legfőbb megállapítását maradéktalanul elfogadhatjuk. Nevezetesen azt, hogy a nukleáris (és általában a tömegpusztító) fegyverek alkalmazása semmiképpen sem egyeztethető össze a I. Kiegészítő Jegyzőkönyv 51. cikkében foglalt rendelkezésekkel, amiből az is következik, hogy a Jegyzőkönyv ratifikációja kedvezőbbé tehetné a nemzetközi légkört, erősíthetné a nemzetközi békét és új biztonságpolitikai koncepciókat helyezhetne előtérbe.

Йожеф Фёльдвари:

Об уголовной политике

В последнее время в Венгрии также возрос интерес к некоторым вопросам уголовной политики. В интересах содействия дальнейшему развитию необходимо раскрыть сущность уголовной политики, определить ее однозначное понятие и выяснить ее отношение со сходными науками. Данная статья служит осуществлению этих целей. Автор рассматривает причины становления и развития уголовной политики и ее роль в борьбе с преступностью. Автор высказывается за то, что уголовная политика имеет характер научной дисциплины, она осуществляется в законодательстве и применении права. В заключение автор намечает теоретические основы принципов, вырабатываемых в указанных двух областях.

Имре А. Винер:

Международное уголовное право — международные преступления

Автор различает понятие международного преступления от понятия преступления, имеющего международное отношение. Преступление, имеющее международное отношение, различается от других преступлений только в условиях совершения, но они имеют общий источник права: внутреннее право. Конкретные обстоятельства совершения преступления и гражданство преступников или место их нахождения вызывают необходимость в сотрудничестве государств в уголовном преследовании. Совокупность принципов и предписаний, относящихся к указанному сотрудничеству, автор считает международным уголовным правом. Однако международное преступление регулируется другим источником права, а именно-международным правом. В связи с международным преступлением возникают специальные правовые вопросы (например, кто считается его исполнителем, какая санкция должна применяться и какой орган применяет санкцию). Эти специальные правовые проблемы в основном отличаются от тех вопросов, которыми занимается международное уголовное право. Кажется, что правильнее называть правовой материал, относящийся к международным преступлениям, уголовным международным правом или уголовным правом наций.

Ласло Чаба:

Сводка о положении нового этапа хозяйственной реформы

В статье анализируется практика управления последних двух лет, происшедших со времени опубликования принципиальной установки ЦК ВСРП (апрель 1984 г.). Автор устанавливает, что реформа замедлилась вследствие сложного исходного положения, сложившегося в период между 1979—1984 годами, неоднозначности административных решений, конкретизирующих принципиальную установку, избытка краткосрочных задач и активизации частных интересов. Этим объясняется и слабое экономическое достижение 1985 г. Планирование характеризуется, наряду с положительными изменениями, отсутствием альтернативной концепции. Самыми желательными шагами в области регулирования были бы закон о несостоятельности и создание двухступенчатой банковской системы. Наряду с демократизацией руководства, организационная система характеризуется замедлением децентрализации. Административные выступления против мелких организаций и инфляции могут привести к результатам, противоположным поставленным целям.

Ласло Буриан:

Соединительные правила деликтной ответственности по английскому международному частному праву

Автор в настоящей статье разрабатывает историю соединительных правил деликтной ответственности в английском международном частном праве. Показано становление нынешних правил, начиная с первых правовых споров международного характера до дела Бойс/Чаплина. Наряду с указанными правлами автор изучает также роль юрисдикции, материального и процессуального права. Он приходит к выводу, что соединительное правило дела Филипс/Эйр, правда, в измененной форме, но и в настоящее время существует, но в исключительных случаях есть возможность для отступления от него.

Имре Молнар:

Отражение социально-экономических измерений в преклассическом римском праве

(Alfenus Varus iuris consultus)

Самый быстрый этап экономического развития Рима составил 120-летний период, начавшийся в середине II века до н. э. Право также должно было приспособляться к бурным изменениям, возникла необходимость создать требуемый жизнью правовой порядок; все это, в конечном счете, привело к революционизации цивильного права. Наряду с правообразованием путем преторских эдиктов самой подходящей к этому была юриспруденция, основанная на греческой философии. Одним из ее выдающихся представителей был А. Варо, который приноровился и системе эдиктов и на такой основе написал свое мнение о спорных вопросах живого правового материала своего времени. Его высокого уровня решения казусов были включены также в Дилесты Юстиниана и этим он поднялся в ряды правоведов-классиков.

József Földvári:

Über die Kriminalpolitik

Neuerdings kann man eine Zunahme der Interesse über einige Fragen der Kriminalpolitik feststellen. Man muss deshalb das Wesen der Kriminalpolitik, sowie deren Begriff entdecken, sowie ihr Verhältnis zu anderen Wissenschaftszweigen. Die Studie untersucht die Ursachen der Entwicklung und Entstehung der Kriminalpolitik. Sie nimmt Stellung in Zusammenhang des Charakters, sowie der Rolle der Kriminalpolitik in der Gesetzgebung, sowie in der Rechtsanwendung.

Imre A. Wiener:

Internationales Strafrecht — internationale Straftaten

Die Studie unterscheidet zwischen dem Begriff der internationalen Straftat, und dem der Straftat mit internationalem Zug. Die Straftat mit internationalem Zug unterscheidet sich nur bezüglich der Begehungsumstände von anderen Straftaten, aber ihre Quelle ist dieselbe: das heimische interne Recht. Die konkreten Umstände der Straftat, sowie die Staatsangehörigkeit, oder der Wohnort der Täter macht eine Zusammenarbeit der Staaten notwendig. Die Prinzipien und Vorschriften dieser Zusammenarbeit werden durch die Studie als internationales Strafrecht betrachtet. Über die internationale Straftat selbst verfügt dagegen das Völkerrecht. In Zusammenhang mit der internationalen Straftat erscheinen speziellen Rechtsfragen (wer kann als Täter betrachtet werden, was soll die Sanktion sein, welcher Organ wendet diese Sanktion an). Diese Probleme können von den Fragen, mit denen sich das internationale Strafrecht befasst, grundlegend unterscheiden.

László Csaba:

Lagebericht über die neueste Phase der ungarischen Wirtschaftsreform

Die Studie untersucht die Wirtschaftsleitungspraxis der letzten zwei Jahre, die seit der Stellungnahme des ZK der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei, welche über die Weiterentwicklung der Wirtschaftsreform entschieden hat, vergangen sind. Die Reform hat infolge verschiedener Ursachen an Intensität nachgelassen. In der Planung kann man neben beachtenswerte Veränderungen auch den Mangel einer alternativen Konzeption beobachten. Die Regulierung (Lohn- und Preisregelung, Kreditpolitik usw.) macht infolge der kurzfrsitigen Betrachtungsweise, und des Schutzes der uneffektiven Unternehmen Zwangsschritte. Die Lage bedarf einiger konzeptionellen wirtschaftspolitischen Entscheidungen. Die wichtigsten wären die Herausbildung eines zweischichtigen Banksystems, sowie ein Gesetz über die Konkurs.

László Burián:

Die Kollisionsregeln des englischen internationalen Deliktsrechts

Die Studie bearbeitet die Geschichte des englischen Deliktsstatuts. Der Verfasser analysiert die Entstehung der heutigen Regeln, mit den ersten internationalen Rechtsfällen beginnend, bis zum Rechtsfall Boys v. Chaplin.

Ausser den kollisionsrechtlichen Fragen befasst sich der Autor auch mit den relevanten Problemen der Gerichtsbarkeit, des materiellen und Prozessrechts. Die Schlussfolgerung ist, dass — wenn auch nicht unverändert — die Regeln von Phillips v. Eyre immer noch existieren. Es gibt aber eine Möglichkeit, von diesen Regeln in ausserordentlichen Fällen abzuweichen.

Imre Molnár:

Die Wiederspiegelung der gesellschaftlich-wirtschaftlichen Verhältnisse im praeklassischen römischen Recht (iuris consultus Alfenus Varus)

Die schnellste Phase der gesellschaftlichen Entwicklung von Rom war jene 120 Jahre ab Mitte des II. Jh. v. Chr. Die explosionsähnliche Veränderungen verursachten eine Revolution im Zivilrecht. Dafür war neben der ediktischen Rechtsschaffung durch den Praetor die auf Grund der griechischen Philosophie geschulte Rechtswissenschaft am meisten geeignet. Hervorragender Vertreter der Rechtswissenschaft war A. Varus, wer seine Meinung -sich dem Ediktum—System anpassen däussert in Zusammenhang mit den Rechtsstreitigkeiten des lebenden Rechtsmaterials.

József Földvári:

On criminal policy

The public interest in the questions of criminal policy has grown recently in Hungary, as well. The study was written in order to clarify the essence of criminal policy, its notion and its relation to some connected subjects. The author investigates the reasons of the development of criminal policy as well, as its role in the struggle against criminality. He takes a stand for the scientific nature of criminal policy to be enforced both in the legislation and the judicial practice. The study draws the outlines of the principles and their theoretical bases for these fields.

Imre A. Wiener:

International criminal law — international crimes

The study makes a distinction between the notion of international crime and that of the crime with international aspects.

The latter one is only differing from the ordinary crimes in the circumstances of its commitment, but their source of law is common, i. e. it is the national law of the state. On the other hand, the circumstances of the commitment of the crime and the nationality or the residence of the tortfeasor make the co-operation of the states necessary in the field of the struggle against criminality. The study considers the principles and rules concerning this co-operation to be international criminal law. As for international crimes, their source of law is international public law. International crimes raise a number of special questions (e. g. the special attributes of the tortfeasor, the nature of the sanction, the organ to impose sanctions). These special problems are basically different from those dealt with by international criminal law. According to the author, it would be more correct to call the legal material concerning international crimes the criminal law of the nations or criminal international law.

László Csaba:

Report about the recent period of the economic reform

The study analyzes the practice of the economic management of the two years, having expired since the decision of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party in April, 1984. It states that the process of reform has slowed down, because of the complicated situation created by the development of the years between 1979 and 1984, up to the start, because of the sometimes dubious administrative acts enforcing the mentioned decision, as well, as the short-time tasks put down by them, and because of the activization of some particular anti-reform interests. In the field of the planning the lack of alternative conceptions is still a characteristic feature. The regulation of the economy badly needs a bankruptcy law as well, as the creation of a twofold banking system. The organization of the economy is characterized, beside the fundamental democratization of the management, by the slowdown of the decentralization. The administrative measures taken aginst inflation and at the burden of the small organizations may lead to results opposite to the aims.

László Burián:

Choice of law rules in the English torts of conflict of laws

The article deals with the history of the rules of tort liability in the English conflict of laws. It describes the development of the present rules, beginning the analysis with the first international cases and follows the growth of choice of law rules up to the famous case of Boys v. Chaplin.

The author also discusses some relevant issues of jurisdiction, substantive and procedural law. The conclusion of the study is, that the rule of Phillips v. Eyre, — although somewhat altered — still exists. In exeptional cases there is a possibility of applying more flexible rules.

Imre Molnár:

The reflection of the changes in society and economics in pre-classical Roman law (Alfenus Varus iuris consultus)

The most rapid period in the development of the society and the economics of Rome was the 120 years beginning with the middle of the 2nd century B. C. The law was compelled to cope with the explosive changes, it had to be constructed by new ways and methods, which led to a revolution in the civil law. The most efficient means to this end were the aedictal law-making of the praetors and the jurisprudence that was based on the Greek philosophy. One of the excellent representatives of this jurisprudence was A. Varus, who put down his opinions according to the system of the aedicts. His high-level legal solutions were also built into the Digesta of Justinian, qualifying him as one of the classics of Roman jurisprudence.

ÁRA: 55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 759-011/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató. 86-1564. Szeged, 6720. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI). Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

XLI. új évfolyam 7. szám Budapest, 1986. július hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

TARTALOM

HORVÁTH PÁL
Eckhart Ferenc nyomdokain 313

SZÉKELY GYÖRGY
Eckhart Ferenc, az alkotmány- és jogtörténész 315

KARDOS JÓZSEF
Eckhart Ferenc és a szentkorona-eszme 320

VARGYAI GYULA
Bírálat, kihívás és program Eckhart Ferenc programesszéjének keletkezéséhez 327

KÁLLAY ISTVÁN
Az úriszéki peres anyag feltárása Eckhart Ferenc munkájában 331

SPIESZ, ANTON
Eckhart Ferenc, a gazdaságtörténész 337

RÉVÉSZ I. MIHÁLY
Az eckharti örökség és a jogtörténetírás mai feladatai 342

Szemle

SZABÓ ANDRÁS
Nagy Lajos (1911—1986) 346

Jogirodalom — Jogélet

Kardos József: A szentkorona-tan története 1919—1944 (KŐHEGYI MIHÁLY) 347

Kállay István: Úriszéki bíráskodás a XVIII—XIX. században (PANDULA ATTILA) 348

FEITL ISTVÁN
A haladó ügyvédi mozgalom történetéből 349

СОДЕРЖАНИЕ: Пал Хорват: По следам Ференца Экхарта. — *Дьёрдь Секей:* Ференц Экхарт — специалист по истории конституции и права. — *Йожеф Кардош:* Ференц Экхарт и идея святой короны. — *Дьюла Вардьяи:* Критика, вызов и программа: генезис программного эссе Ференца Экхарта. — *Иштван Каллаи:* Разработка дел, рассмотренных помещичьими судами, в труде Ференца Экхарта. — *Антон Шпис:* Ференц Экхарт — историкэкономист. — *Михай И. Ревес:* Наследство Ф. Экхарта и современные задачи истории права. — *Обзор: Андраш Сабо:* Лайош Надь (1911—1986) — *Юридическая литература:* Кардош Йожеф: История идеи святой короны, 1919—1944 гг. (*Михай Кёхедьи*) — Каллаи Иштван: Помещичье правосудие в XVIII—XIX вв. (*Аттила Пандула*) — *Иштван Фейтл:* Из истории движения прогрессивных адвокатов.

INHALT: Pál Horváth: In Spuren des Ferenc Eckhart. — *György Székely:* Ferenc Eckhart, der Verfassungs- und Rechtsgeschichtsforscher. — *József Kardos:* Ferenc Eckhart und die Idee: „Heilige Krone". — *Gyula Vargyai:* Kritik, Forderung und Programm. Entstehung der Programmidee des Ferenc Eckhart. — *István Kállay:* Die Enthüllung des patrimonialgerichtlichen Prozessmaterials in Ferenc Eckhart's Werk. — *Anton Spiesz:* Ferenc Eckhart, der Wirtschaftshistoriker. — *Mihály I. Révész:* Die Erbe von Eckhart und die heutigen Aufgaben der Rechtshistorie. — *Rundschau: András Szabó:* Lajos Nagy (1911—1986). — *Rechtliteratur:* József Kardos: Die Geschichte der Idee „Heilige Krone" zwischen 1919—1944 *(Mihály Kőhegyi).* — István Kállay: Die Patrimonialgerichtsbarkeit im XVIII.—XIX. Jh. *(Attila Pandula).* — *István Feitl:* Aus der Geschichte der fortschrittlichen Advokatenbewegung.

CONTENTS: Pál Horváth: Following Ferenc Eckhart. — *György Székely:* Ferenc Eckhart, the historian of constitution and law. — *József Kardos:* Ferenc Eckhart and the thesis of the sacred crown. — *Gyula Vargyai:* Critics, challenge and programme. The development of the conceptual essay of F. Eckhart. — *István Kállay:* The research of trials before the manorial courts in the works of Ferenc Eckhart. — *Anton Spiesz:* Ferenc Eckhart, the historian of economics. — *Mihály I. Révész:* The heritage of Eckhart and the present tasks of legal historiography. *Review: András Szabó:* Lajos Nagy (1911—1986). *Legal literature:* József Kardos: The history of the thesis of the sacred crown 1919—1944 *(Mihály Kőhegyi).* — István Kállay: Manorial jurisdiction in the 18th and 19th centuries *(Attila Pandula).* — *István Feitl:* On the history of the progressive lawyers'movement.

XLI. új évfolyam 7. szám Budapest, 1986. július hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Eckhart Ferenc akadémikus, egyetemi tanár születésének 100. évfordulója alkalmából az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete 1985. november 28-án ünnepi ülést tartott. Az ülésen tartott előadásokkal tisztelegtek a magyar állam- és jogtörténet kiemelkedő művelője, a jogásznemzedékeket oktató tudós emléke előtt. Lapunk e számában az ünnepi ülés előadásai túlnyomó részét közzé tesszük.

Szerkesztőség

Horváth Pál

Eckhart Ferenc nyomdokain

Az utóbbi negyedszázad folyamán két nagy történelmi évforduló hívta magára a jogi historizmus művelőinek a figyelmét. Ilyenként tartjuk számon a nagyszombati alapítású magyar universitas Jog- és Államtudományi Facultásának a három és negyedszázados évfordulóját (1967), ill. az egyetem fennállásának a 350 éves jubileumát. A hazai kultúrhistoriánk eme kiemelkedő jelzőkövei — miként ismeretes — gyakran szólásra bírták a jogtudományok képviselőit, a magyar jogi historizmus fejlődéstörténetének a módszeres áttekintését pedig kifejezetten ösztönözték. Az idevágó kutatások nagy gyakorisággal támaszkodnak az Eckhart-életmű számos alkotóelemére, Eckhart Ferenc 1936-os kartörténeti szintézisét[1] pedig nem egyszerűen kézikönyvként idézik, hanem immár a magyar jogtudomány újkori történelmének a sok tekintetben forrásműként kezelhető kútfőjeként aposztrofálják. Még a kapcsolódó művelődéstörténeti vizsgálódások is[2] ilyenként idézik fel az időközben megritkult kultúrhistoriai értékeinknek az utókorra való átmentését, miután ez az alkotás számos vonatkozásban olyan történelmi kútfőkre támaszkodik, amelyek az időközben lezajlott viharos átalakulások martalékaivá lettek. Nem véletlen tehát, hogy a hazai állam- és jogtudományok újkori és legújabbkori történelmét vizsgáló kutatásaink[3] legfrissebb eredményei is közvetlenül tapadnak Eckhart Ferencnek az egyetem fennállása 300 éves évfordulója (1936) alkalmával megjelent, ma már valóban forrásértékű munkájához. Hasonlóan természetes ma már, hogy a magyar jogi historizmus fejlődését elemző kutatások gyakran kiinduló pontként kezelik ezt az alkotást, amely a maga korában is kitűnt[4] a vele párhuzamosan közreadott egyetemtörténeti monográfiák sorából. Érthető tehát, hogy a magyar jogi historizmus fejlődéstörténetét tárgyaló újabb vizsgálódásaink az itt komplex módon felkínált lehetőségeket szintén nem téveszthették szem elöl az utóbbi évtizedek folyamán.

„A tudományos igazsághoz vezető út történetiségéből"[5] természetszerűen fakad persze a historiográfia különös jelentősége a szocialista jogtudomány egész történelmi korszakában. Lényegében eme fontos felismerés ébredésének a jele, hogy a jogi historizmus fejlődéstörténetét tárgyazó vizsgálódás is viszonylag korán felszínre tört a modern marxista jogtudományok kibontakozása idején. A felhalmozódó társadalmi tapasztalatok számbavétele, a magyar jogi gondolkodás haladó hagyományainak a feltárása és sok más kortünetként is felfogható törekvés tapadt természetesen ezekhez a korai törekvéseinkhez. Egy ideig a figyelem középpontjába került pl. a meghaladott, polgári jellegű magyar jogi historizmus kritikai vizsgálata, amelytől egyfajta eszmei tisztázódást, ill. a megoldásra váró feladatok tervszerű regisztrálását reméltük[6] egykoron.

A megtett út számbavételét persze didaktikai szempontok is determinálták, miután hazánkban mindmáig csak az egyetemi katedrák kutató bázisai,

---

Horváth Pál tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

[1] Ld. A Jog- és Államtudományi Kar története 1667—1935. A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története II. köt. Bp. 1936.

[2] Ld. *Sinkovics* István: Az érseki egyetem 1635—1769 in: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635—1985. Szerk. Sinkovics I. Az alapítás 350. évfordulójára kiadja az Egyetem Tanácsa. Bp. 1985. 27—58. old., *Ladányi* Andor: A felsőoktatás — történeti kutatások in: Magyar Tudomány, 1967. évf. 4. sz. 245—260. old. alapján.

[3] Ld. Az Állam- és Jogtudományi Kar szerepe a magyar jogtudomány fejlődésében. A Munka Vörös Zászló Érdemrendjével kitüntetett Eötvös Loránd Tudományegyetem 350 éves évfordulójára. Szerk. Horváth Pál. Bp. 1985. 428. old., ill. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945—1970. Szerk. Sinkovics I. Bp. én. 760 old.

[4] Ld. *Csóka* Lajos: A kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története in: Egyetemi Élet, 1939. 49—50. old.

[5] Ld. a találó megállapítást *Kulcsár* Kálmán: A történeti szemlélet a XX. század jogtudományában in: Állam- és Jogtudomány, V. köt. (1962) 3. sz. 351. old.

[6] Ld. a szerzőtől: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1974. 8. old. alapján.

ill. a kapcsolódó történettudományi ágazatok eredményei adnak alapot a módszeres jogtörténeti vizsgálódások kiterjesztésére. A kutató bázisok elsődleges (oktató—nevelői) feladatai ösztönözték tehát permanens módon a jogi historikusokat, hogy az adott tudományágazat historiográfiáját rendszerbe foglalják, hogy a polgári jellegű jogtudomány maradandó eredményeinek a felhasználását eszmeileg is tisztázzák. A felidézett kritikai vizsgálódások[7] és akár a legkorábbi módszeres historiográfiai eredmények nyomán[8] azonban viszonylag hamar tudatosult minálunk, hogy a megoldásra váró problémák nem egy kutató testére szabottan jelentkeznek. A módszeres jogtörténetírás közel két teljes saeculumot átívelő fejlődésének a ténye, ill. a jogi historizmusnak egy ennél is (időben és térben) jóval kiterjedtebb jelenléte tehát eleve a megközelítési pontok sokféleségét is kitermelte.

A világnézeti alapjaiban megújult jogi történetírás életrevalóságát jelzi mindenek előtt, hogy ez alól a munkaigényes (ill. egykoron még politikailag szaturált) feladat elől nem tért ki és a témakör komplex megközelítését célzó törekvéseket is eleve bátorította. Így a részletkutatások hiánya által is ösztönözve az utóbbi negyedszázad folyamán jószerével minden aktív jogtörténész hallatta szavát a historiográfia tárgykörében és az imigyen gyarapodó eredmények egyre gyakrabban bekerültek a magyar—csehszlovák jogtörténeti tudományos együttműködés talaján fogant nemzetközi fórumaink anyagaiba is. A Smolenicén (1971), Krakkóban (1973), Berlinben (1978) és a hazai rendezésű (Pécs, Szeged, Budapest) nemzetközi jogtörténeti tudományos konferenciákon ilyen előzmények után kerülhetett sor nem egy erőteljes és termékeny tudománytörténeti párbeszédre (esetenként polémiára is), amely mindenképpen előbbre vitte a hazai jogi historizmusunk fejlődéstörténetének az ügyét. Mindez persze gyökereivel sokrétűen visszanyúlik az Eckhart Ferenc által végzett úttörő vállalkozáshoz és főként annak[9] a maradandó értékeihez.

Két jelentős felismerés ösztönözte és egyben gazdagította ezt a törekvést még az 50-es 60-as évek eredményei nyomán, miután a megalapozatlan (tudománytalan) előítéletek feloldására, ill. a magyar jogi gondolkodás haladó hagyományainak a feltárására való törekvés egyaránt a témakör sokoldalú vizsgálatát igényelte. Egyik oldalról nyilvánvalóvá vált, hogy a jogi historizmus hazánkban immár két teljes évszázadra visszavezethetően szerves alkotóeleme a közgondolkodásnak, és ilyen értelemben a módszeres jogtörténetírás kezdeteit is nyomon követhetjük a 18. század utolsó harmadába visszanyúlva. Másrészről elvitathatatlanul indokoltnak tűnt, hogy a letűnt uralkodó osztályok érdekeit kifejező különféle eszmeáramlatok hatásának az útvesztőit a maga valóságában fel kell tárni ahhoz, hogy a mindenkor közgondolkodást formáló magyar jogi historizmus időtálló eredményei szervesen beintegrálhatók legyenek a modern marxista jogtörténettudomány világképébe. Íme ezért van az, hogy az Eckhart által megkezdett úton vizsgálódásaink messze az újkor századaiba visszanyúlnak anélkül, hogy egyfajta egyedülvaló, netán idealizálható képet akarnánk festeni a magyar jogi kultúra történetéről.

A magyar jogi historizmus fejlődését vizsgálva megalapozottnak tűnik tehát az a törekvés, amidőn a hazai jogtörténetírás aktív képviselői egyre gyakrabban vallalják a különös munkaigényességgel járó tudománytörténeti vizsgálódásokat.[10] Nem egy ezek sorából a szorosabb értelemben vett tudománytörténeti összefüggések eleven valóságáig (a jelenkorig) vezeti el a figyelmet.[11] Eme felidézett tudománytörténeti kutatások alapján és az itt elhangzott historiográfiai állásfoglalások nyomán mondhatjuk viszont, hogy a magyar jogi historizmus előrehaladásának valóban az újkor századaiba visszanyúló története van,[12] érthető tehát, hogy a modern jogtörténetírás növekvő érdeklődést tanúsít egészében a magyar jogi historizmus újkori történelme iránt.[13] Így van az, hogy a magyar jogi historizmus fejlődését a maga természeténél fogva koncentráltan kifejező jogtörténettudományról lassan átfogó és megbízható historiográfiai képet tudunk alkotni.[14] Ilyen értelemben a hazai jogtörténettudomány közel két teljes évszázadát tudjuk átfogni és a kiterjedt történelmi tapasztalatok, ill. az eszmetörténeti kútfők nyomán a modern marxista jogtörténettudomány kifejlődését megelőző tudományos irányzatok (és iskolák) legmarkánsabb típusjegyeit is módszeresen tudjuk láttatni. Mindezek alapján mondjuk, hogy hazánkban a polgári jellegű jogi tudományosság egész történelmi korszakát kíséri egy szakadatlanul változó, gyakran a különböző irányzataiban egymást is keresztező, módszeres jogtör-

[7] Ld. *Székely* György: Tudományos vita a szellemtörténet szerepéről a magyar jogtörténetírásban in: Felsőoktatási Szemle, 1985. 281—286. old. alapján.

[8] *Szabó* Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1955. 64—68. old.

[9] Az ún. kartörténeti monográfiájának, 1936.

[10] *Bónis* György, *Degré* Alajos, *Csizmadia* Andor, *Kovács* Kálmán, *Pólay* Elemér, *Both* Ödön, *Nagyné,* Szegvári Katalin és mások idevágó részletkutatásai képezik ezt a témánkhoz kapcsolódó historiográfiai gondot. vö. *Csizmadia Andor*: A magyar állam- és jogtörténet-tudomány. In: *Csizmadia—Révész—Asztalos*: Magyar Állam- és jogtörténet. Szerk. Csizmadia. Bp. 1972. 28—51. old.

[11] Ld. pl. *Kovács* Kálmán: A magyar jogtörténeti kutatások útja és jelenlegi feladatai. In: Gazdaság és jogtudomány, III. (1969). 55—76. old. György, Bónis: Fünfundzwanzig Jahre ungarische Rechtsgeschichtsschreibung. (1945—1969) Erster Teil: Die Zeit bis 1526. In: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanische Abteilung LXXVII (1970). 559—570. old. Zweiter Teil: Die Zeit nach 1526 bis 1918. ld. uo. LXXVIII (1971). 475—485. old., Hasonlóan *Nagyné,* Szegváry Katalin: A jogtörténettudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után (helyzetelemzés). In: Jogtörténeti Értekezések, 7. sz. Szerk. Kovács K. Bp. 1975. 127. old. stb.

[12] Miként találóan mondja *Földesi* Tamás, hogy a marxista tudomány „figyelembe véve Hegel idevágó gondolatait, a jelenségek megértéséhez elengedhetetlennek tartotta genezisük tanulmányozását" is. A tudományok történetét illetően ld. A megismerhetőség modern problémái. Bp. 1971. 263. old.

[13] „Alig támad fel ugyanis az emberben az érdeklődés a társadalmi fejlődés tényeinek és törvényeinek a tanulmányozása iránt, amikoris (szinte ezzel egyidőben) egy másik érdeklődés is hatalmába keríti, megkísérli feltárni azokat a körülményeket, amelyek között a történelmi megismerés lehetséges." Ld. *Aszmusz,* V. F.: Marx és a polgári historizmus. Bp. 1973. 7. old. vö. *Gorodeckij,* E. N.: Isztoriografia kak szpecial'naja otraszl' isztoricseszkoj nauki. In: Voproszü Isztorii, 1974. évf. 4. sz. 96—117. old., *Kulcsár* Kálmán: Történelmi szemlélet a XX. század jogtudományában. In: Állam- és Jogtudomány, II. 1962. 3. sz. 350—351. old.

[14] Ld. a felidézett kézikönyv (Magyar állam- és jogtörténet, 1972) tudománytörténeti prológusán túl pl. a szerzőtől a Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből (Bp. 1974. 502. old.) c. monográfia, ill. a Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe (Bp. 1979. 469. old.) c. mű I. fejezete (9—44. old.) alapján.

ténettudomány, amelynek a legmarkánsabb összetevői (gyökereikkel) esetenként a politikai kameralizmushoz, a felvilágosodás eszméihez, a magyar reformkor nemesi, ill. polgári liberális gondolkodásához, az ébredő (jobbára romantikus) racionalista, ill. az ún. történeti jogi szemlélethez tapadnak. A kifejlett katedra-jogtörténettudományt azonban már a történeti-jogi iskola másod-és harmadvirágzása, a pozitivizmus, az ún. retrospektív modernizálás,[15] ill. a szellemtörténet tanai orientálták. Íme ezek azok a főbb tudományos áramlatok tehát, amelyek nálunk közvetve és közvetlenül is hatottak a magyar jogi közgondolkodás fejlődésére.

[15] A témakör módszeres vizsgálataként ld. továbbá a szerzőtől: Eckhart Ferenc nyomdokában in: Történelmi Szemle (megjelenés alatt).

Székely György

Eckhart Ferenc az alkotmány- és jogtörténész

A professzor, akire műhelyében, a Magyar Jogtörténeti Szemináriumban emlékeztünk és akinek alakját most az Egyetem aulájában, testületi működése helyén elevenítjük fel, igen ellentétes vonásokból ölt alakot emlékezetünkben. Magatartásában, beszéde megfontoltságában, emberi érintkezése távolságtartásában a nyugodtság testesült meg, de gondolatait a szenvedély, az új kutatása, az igazság harcos keresése, a gyarló megállapítások és magatartások iránti gúnyorosság, a hallgatói előtt sem titkolt, legalább iróniába burkolt tudományos bírálat jellemezte. Látszólag a szaktudományba rejtőzött, de kritikus pillanatokban megmutatta a benne rejlő erkölcsi tartást, érzékeltette, mi a civilkurázs. Szeretetreméltó embert ismertünk meg benne, akik hallgathattuk jogtörténeti és egyetemes újkori történeti óráit, dolgozhattunk körülötte szemináriumában, ismerhettük álláspontját, kesernyés megjegyzéseit különféle rendszerek, változó politikai koncepciók idején. De talán még nagyobb ellentmondásosságot éreztünk törékeny alakja és hihetetlen munkabírása között. Igazi tekintélyét ez adta meg: az óriási mennyiségű és értékű tudományos teljesítmény, aminek ellenfeleit is le kellett bilincselnie. Nem számítva ragyogó vitairatait, mindig szellemes tudományos előadásait, művének az a vonulata, ami nem utolsó sorban szemináriumi irányítása folytán a középkor iránti érdeklődést bontakoztatta ki bennem, önmagában is figyelemreméltó teljesítmény. Kutatási eredményeit tette közzé tanulmányokban és könyvekben.[1] A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig, Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter, Néhány kiadatlan árpádkori oklevél, Bevezetés a magyar történelembe, Magyarország története. Ezek első pillantásra azt mutatnák, hogy szerzőjük nem döntötte el, vajon a történeti segédtudományokat vagy a magyar köztörténetet műveli-e? A kettő azonban nála mindig az alkotmány- és jogtörténet anyagát gyarapította, tágabb keretét nyújtotta. Tisztában volt a diszciplinák sajátos lehetőségeivel és szerepével: A történeti szemlélet dinamikus, a fejlődést nézi, míg a jogi statikus, a meglévőt rendszerezi. Önmagának és minden olvasója számára tette fel a kérdést és felelt rá: ... adhat-e a jogtörténet annak a nagy, összefüggő folyam eredetének, keletkezésének ismeretéhez, melyet magyar művelődésnek nevezünk, van-e hivatása a magyar nemzeti történettudomány keretében is? ... minden alkotmányváltozás csak kimondott, vagy ki nem mondott, de érvényes jogi tételek változásából áll, de a régi jog elmúlása és az új jog keletkezése e téren a társadalmi szervezet megváltozásának eredménye. Alkotmányfejlődés semmiképpen sem magyarázható... a jogi fogalmak fejlődéséből. Társadalmi elváltozások, gazdasági és művelődési eltolódások sokkal fontosabb előidéző okok e téren...[2] Ez a mindvégig következetesen vallott kutatói program valóban módszertani elv volt oktatói és kutatói működésében. Nem tehetjük itt az időbeli korlátok miatt rendszeres elemzés tárgyává, hogyan álltak meg kutatásai, tanításai a kor és az utókor kutatása fényénél, csak néhány ponton vizsgálódhatunk.

A maga korában különös politikai fontossága volt — a birodalmi német expanzió ideológiai-történeti kifejeződése folytán — a magyar államalakulás felfogásának a kutatásban és az oktatásban. Ezzel a kérdéskörrel indította a középkori alkotmányfejlődés bemutatását. Az alkotmány történetét ebben a korai korszakban a királyi hatalom történetével egynek tekintette. Igen sokoldalúan, néhol ellentmondásosan mutatta be a királyság jelvényeinek eredetét, szerepét, sorsát. Ezáltal igen óvatosan, de határozottan írta körül a létrejött királyság lényegi függetlenségét. Ez talán eklektikusnak mutatja az ellentétes álláspontot és módszert képviselő korabeli történeti irodalom (Deér József és Tóth Zoltán) kiaknázása és idézése szempontjából, de önállónak a források értékelésében. Leírja, hogy Szent István, mint a kereszténységhez csatlakozó uralkodó hatalmának elismerését csak az egyháztól kérhette. Mikor Rómához fordult, ezt nem valami politikai számításból tette, hogy a császárral szemben függetlenségét hangoztassa. III. Ottó császár és II. Szilveszter pápa a legjobb egyetértésben fáradoztak a római birodalom eszményi megújításáért, amelynek élén a császár és a pápa állottak. István, miután előbb apostoli áldásban részesült, a pápától a császár kívánságára koronát kapott, mint előtte más

Székely György főigazgató, Budapesti Történeti Múzeum (Budapest).

[1] A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. (Arad, 1908. 106 old.); Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter (Innsbruck, 1914. 166 old.); Néhány kiadatlan árpádkori oklevél (Fejérpataky-emlékkönyv, 1917. 75—81. old.); Bevezetés a magyar történelembe (Pécs, 1924. 169 old.); Magyarország története (Bp., 1933. 325 old.).

[2] *Eckhart* Ferenc: Jog- és alkotmánytörténet. *Hóman* Bálint szerk.: A magyar történetírás új útjai (Bp., 1932. 2. kiad. 270. old.).

uralkodók is. A szentkorona felső részét, zárt koronát, amelyet tetején ma ferdén álló kereszt ékesít, tartják annak, amelyet II. Szilveszter pápa küldött Szent Istvánnak. Különösen újabban több oldalról kétség merült fel hitelességével szemben. Ez a korona azt jelképezte, hogy viselője Isten vikáriusa és mint akire a hatalmat Isten ruházta, szuverén uralkodó. Ezzel nem állt ellentétben, hogy István, mint a kortárs angol és francia királyok, a keresztény világ fejének, az akkor még a pápánál magasabban álló császárnak felsőbbrendűségét elismerte. Szent István hasonlóan a Rómával összeköttetésbe lépett más uralkodókhoz felajánlotta országát a szentszéknek. A Szilveszterbullát azonban Eckhart későkori tudatos hamisítványnak tartotta. Ez korántsem jelentett hűbéri alávetést, hanem csak a pápai áldás fejében járó elkötelezést, ugyanakkor egyházpolitikai jogokkal járt. Eckhart a koronázás (1000-re tette) utáni címhasználatban (kerál, király) azt látta, hogy a korábban a császárokra alkalmazott szláv uralkodónév használata jelzi: alattvalói a császáréval egyenrangúnak tarthatták hatalmát. A kitűnő jogtörténész szerint nem igazolható a kritikát kiálló módon, hogy Szent István lándzsát kapott III. Ottótól s így a birodalom patríciusává lett volna. Lándzsa az első koronázásnál, de a későbbi koronázási jelvények közt sem szerepel és csak Szent István halála után jutott jelentőségre. Nem oldotta fel viszont Eckhart az ellentétes felfogásokat a most említett időre: VII. Gergely pápa nem ok nélkül hangoztatta, hogy Magyarország Szent István felajánlása folytán a római egyház tulajdona s ezért III. Henrik császár Aba Sámuel legyőzése után annak koronáját és lándzsáját a pápának küldte el. Másutt leírja, hogy miután III. Henrik legyőzte Abát és helyébe Pétert visszaültette trónjára, ez lándzsa átadásával elismerte a német császárt hűbérurának (1045). Még később ezekből azt az általánosítást vonta le, hogy első királyaink uralmi jelvényeihez tartozott a lándzsa. Némelyek szerint a lándzsa volt a lényegesebb, a független királyság jelvénye.[3] De hogyan is dönthette volna el egy tankönyv különféle témájú részein a forráselemző ezt a bonyolult, ma sem egyöntetűen elbírált kérdést, aminek éppen tanítása az érdeme. Jól érezte meg, hogy a királylándzsa nem megkerülhető probléma, s ezt azóta numizmatikai leletek csak jelentősebbnek mutatják. Ugyancsak Eckhart művei jelzik a korona felfogásának sokoldalúságát, hiszen szemináriumában külföldi koronázási szertartások, ordók új irodalmát frissiben referáltatta, hiszen az eszmei magyar korona mellett a hányattatások miatti más koronák alkalmazására maga mutatott rá ismételten, későbbi időre látva a korona fordulatos jelenségét (vegyesházi királyok). Ezek az esetek mindig reális szinten tartják Eckhart fejtegetéseiben a koronaeszményt és fő szereplőnek a királyokat mutatja. István a bonyolult kötöttségi viszonyok közt a legaktívabb és legönállóbb egyéniség nála. A kettős jubileum évében talán nem jogosulatlan hangsúlyozni, hogy ilyen volt Pázmány Péter felfogása is: „... minekutána Szent István az angyali koronát és az királyságot országunkra hozta, az ő nemzetségében maradott... az királyság..."[4]

Eckhart Ferenc bőségesen elemezte legrégibb törvényeinket. Ezek alapján volt az a véleménye, hogy: A középkori törvényhozásnak nem az volt a feladata, hogy jogot alkosson, hanem hogy pillanatnyi jogszükségletet elégítsen ki.[5] De még ebben a körben is kereste a jogot alkotó erőket. Úgy fogalmazta meg, hogy a király személyes kormányzásában legfeljebb szűkebb környezetének, udvarának, országa előkelőinek tanácsát hallgatta meg. Felidézte, hogy Kálmán törvényének bevezetésében olvasunk az ország tanácsának bomladozásáról. Ennek a bizonytalan szervnek a létét az egyetemes filológia igazolta Lietbert cambrai-i püspök életrajzából, aki 1054. évi zarándokútján Magyarországra került s a király ott meghívta a consistoriumba. Eckhart Ferenc viszont nem sorolta ebbe a kategóriába Szent István Intelmeit, ez tulajdonképpen nem törvény, hanem politikai mű, kis királytükör, a korabeli egyházi felfogást mutatta be a keresztény királyokról.[6] A professzor a törvények időrendjének, a forrásszövegek rétegeinek kutatását is jogosultnak tartotta, ezért fogadta el egy hallgatójának Szent László III. törvénykönyve keletkezése időpontjáról, a jogtörténeti kutatásban való jelentőségéről, társadalomképéről, perjogáról és büntetőjogáról írt, ráadásul Marczali Henrik emlékének szentelt doktori dolgozatát.

Már korán feltűnik a gazdasági tényező szerepének nemcsak elismerése, de a maga helyén előtérbe állítása Eckhart Ferenc felfogásában. Abban a máig húzódó vitában, vajon a honfoglalás előtti nemzetségi szervezet egy darabja, folytatója-e az árpádkori nemzetség, önállóan foglalt állást a jogtörténész. Külön érdekessége, hogy éppen Hóman Bálint szerkesztésében megjelent kötetben elemezte a mi felfogásunk szerinti úri nemzetségek társadalmi eredetét. Vallotta, hogy nem a nemzetség szerzett vagyon, hanem valamely vagyonszerző leszármazottai alkottak nemzetséget. Valamely ősi birtok felosztása, osztálya révén a birtokos új nemzetség megalapítójává válik, mert jogi szempontból család, ág és nemzetség között nem volt különbség, hacsak a nemzetség fogalmát nem akarnók az ősi foglaló családokra szorítani, ami azonban ellentmondana történeti emlékeinknek. Az adományon kívül osztály révén keletkeznek új és új „nemzetségek", illetőleg vagyonjogi alapon álló családok. A nemzetségi, családi összetartozás forrása a birtok, nem pedig az egy őstől való leszármazás. Ez magyarázza meg, hogy Gut—Keled és Hont—Pázmány nemzetségről olvasunk, vagyis olyanokról, akik *közösen birtokló* testvérek vagy esetleg távolabbi rokonok leszármazói.[7] Ez a helyére visszaállított valóságos összefüggés teszi érthetővé a Hóman felfogásával szemben éppen erre az eckharti helyre való hivatkozást a korai magyar marxista történeti irodalomban. Molnár Erik még a féllegális kiadásban megjelent művében,[8] a második világháború idején dicsérte és tekintette fő bizonyítéknak Eckhart felfogását az úri

[3] *Eckhart* Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. (Bp. 1946—1947.); A továbbiakban: Tankönyv, 22—24., 93—94., 298. old.

[4] Beszéd II. Ferdinánd megválasztása érdekében. *Barta* János—*Klaniczay* Tibor szerk.: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész. (Bp., 1951. 499. old.)

[5] Jog- és alkotmánytörténet, 283. old.

[6] Tankönyv, 23., 185—186. old.; *Eckhardt* Sándor: I. Endre francia zarándokai. Magyar Nyelv, 1936. január-február, 38—40. old.

[7] Jog- és alkotmánytörténet, 294—295. old.

[8] *Szentmiklósy* Lajos: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. (Debrecen, 1942.) 63. old.

nemzetség eredetéről, s emelte ki, hogy mint alapítók ikerapák nem lehettek, csak ikergyerekek. Eckhart felfogását a rokonsági egységekről a mai magyar történeti kutatás egyes családok, vagy egyes helységek története elemzésével igazolta. A Gut—Keled nemzetség Dorog alágának e falu (Hajdúdorog) volt a központja, utalva névadójára, talán már a XII. század előttre. Az Anonymus tollán még Kölcse-genus, a XII. század közepén élt Kölcse comes neve alapján, 1229-ben már új, kettős nevű változatban, mint Szente-Mágocs nemzetség tűnik fel. Egyértelműen szól Eckhart mellett, hogy nem egy kettősnevű ősről, hanem kettőről van szó, a Senta et Maguch névalak. Ha még arra is figyelmet fordítunk, vajon a Hóman-kötetben az ilyen nemzetségfelfogás mennyire terjedt a szerkesztő nézeteivel szemben, akkor inkább jogtörténészünk magányosságát érezhetjük. A társadalomtudós Dékány István a konzervatív történetszemlélet és a polgári szociológia fogalmait összeolvasztva tekintett a múltba. Dékánynál a nagycsalád („família") a központi hatalom egyik igazi támogatója. A „fegyveres család" központja a kiscsalád, de kiegészítői különböző szolganépek, fegyveres és nem fegyveres, munkás elemek. Az előbbieknek miniszteriális, servitor, familiáris, serviens, miles a nevük, akik „elszegődnek" a családba, mégis mintegy „nemes" szolgálattevők.[9] Az ilyen kronológiai fogalomrendre nem ügyelő felfogás annál súlyosabb következményekkel járhatott jogászévfolyamok történetszemléletére, mert Illés József és Dékány István órái az egyik, tömegesebb variánst jelentették a tanrendi lehetőségek közt.

A maga idején nem talált osztatlan elismerést Eckhart tanítása az egyház és a földesuraság viszonyáról. A királyoknak az egyházi ügyekben gyakorolt befolyása, hatásköre egyik gyökereként a földesúr és birtokán levő egyház viszonyáról alkotott germán felfogást jelölte meg (a 'magam egyháza', Eigenkirche). Akinek földjén valamely egyház van, az az ő tulajdona. Ha földesúr olyan földet szerzett, amelyen templom vagy kolostor állott, illetve ha templomot épített, annak tulajdonosává vált. Ez a tulajdonjog magában foglalta az épületet, a templom felszerelését, a tizedet és a hívők adományait. A szentet, akinek védelme alatt a templom állt, a földesúr képviselte. A templomot birtokával együtt eladhatta, örökségbe hagyhatta, de hivatásától nem vonhatta el. Egyházának papját a földesúr nevezte ki és ha úgy tetszett neki, mozdíthatta el. Ezzel a felfogással találkozunk nálunk is, vallotta a professzor. A magyar földbirtokos is magáénak tekintette egyházát (a XIII—XIV. századi oklevelekben: ecclesia sua, monasterium suum). Birtokeladáskor éppúgy felsorolják az egyházat, mint egyéb haszonvételeket, osztály alkalmából osztoznak rajta. A földesurak a lelkészt a püspök megkérdezése nélkül nevezték ki vagy alkalmazták rövid időre, apátságot, prépostságot adományoztak. Hiába tiltották az 1279. 1309. évi zsinatok határozatai, hogy egyháziak világi kegyuraktól javadalmakat fogadjanak el.[10] Ez a felfogás a jogtörténeti módszerre is rávilágít: az okleveles gyakorlat valóságadatait erősebbnek tartotta a határozatokban foglalt jogigénynél. Ezáltal a hazai egyház reális hatalma kisebbnek tűnik, mint az egyházat dicsőítő, majd bíráló írók feltüntették. A történeti segédtudományi elemzés (Szentpétery Imre, Kumorovitz L. Bernát) megerősítette Eckhart felfogását, feltárva monostoralapításkor és -felszenteléskor kiadott okleveleket. Kumorovitz inkább a 'sajátegyház' fogalmát ajánlja, mint a 'magánegyház'-at, mert az utóbbi egyházjogi szempontból nem nyilvános jellegű, míg a sajátegyház (ecclesia propria) az, s éppen ezért jövedelmező intézmény volt.[11] XIV. századi krónikaszerkesztésünk az abasári kolostort mutatja be mint Aba Sámuel saját kolostorát.[12]

Eckhart Ferenc szívesen mutatta be az intézmények átalakulásán, új jelenségein át a mély változásokat az államéletben. Így az interregnum esetei köré csoportosította a királyi tanács önállósulása, esetleg sajátos elnevezései példáit. Mária királynő fogsága idején, 1386-ban a tanács országgyűlést hívott össze. A köznemesség felismerve a tanács fontosságát, be akart abba jutni. Ez eredménytelen kísérlet volt a tanács rendi szervvé válására. Mikor azonban Zsigmondot bárói 1401-ben hónapokon át fogságban tartották, a tanács urai (főpapok, bárók és Magyarország királysága összes előkelői) okleveleket adtak ki, s azokat megerősítették a szent korona ez időre megvésetett pecsétjével. A hatalmat ugyanis a szentkorona joghatóságának tekintélyéből gyakorolták, mint amelyből a királyi jogok erednek. A legtovább önálló hatáskörben a királyi tanács, illetve akkor országtanács (consilium regni) I. Ulászló hősi halála (1444) után működött. A testület elkészíttette az ország pecsétjét (Magyarország királysága főpapjainak, bárói-nak és nemeseinek pecsétje), a királyt megillető módon vörös viasszal pecsételt és a királyi rendeletek külső formáit alkalmazta. A tanács Hunyadi János kormányzósága idején önállóan, sajátos módon működött. Az interregnum és a kormányzóság idejének vezető testületéről korábban Knauz Nándor értekezett, országos tanács néven. Hunyadi az országtanács közreműködésével nevezett ki egyházfőket és terjesztett fel a pápának megerősítés végett.[13] Ezek a tanítások egybeestek Csánki Dezső eredményeivel az országrendek tanácsának Zsigmond fogsága idején, illetve 1444 után mutatkozó összetétele bővüléséről, ti. a köznemesség részvételéről.[14] Az egyházpolitikai lépésekben körülírva hasonlókat fejtegetett Mályusz Elemér: Hunyadi nem egyedül a maga nevében szerkesztette meg a Rómához intézett tiltakozásokat.[15]

A történeti kutatás akkori állapotához, a forrásfeltárás mélységének fokához képest Eckhart Ferenc igen differenciáltan, mégis világos módon jellemezte a Mátyás-kori központi állami intézményeket. Mátyás előtt működött a kancellár főkancellári címmel (summus cancellarius) s a titkos kancellár (secretarius cancellarius). A kancellária pedig két osztályra oszlott: a nagyobb (maior) és a titkos (secreta) kancelláriára. Az utóbbiban a „titkos pecséttel" erősítették meg az okleveleket. A kettő élesebben vált el egymástól, ha az uralkodó külföldön tartózkodott. Ilyenkor a titkos

[9] Gazdaság- és társadalomtörténet. *Hóman* Bálint szerk. i. m. 196. old.

[10] Tankönyv, 160—161. old.

[11] A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. Tanulmányok Budapest múltjából. XVI. köt. (Bp., 1964.) 49., 78. old.

[12] In proprio monasterio, SRH. I. k. (Bp., 1937.) 332. old.

[13] Tankönyv, 100—101., 115—116., 166. old.

[14] A renasissance és Mátyás király. Budapesti Szemle, 1891. 66. k. 230. old.

[15] A magyar állam a középkor végén. Magyar Művelődéstörténet, 2. k. 32. old.

kancellár kísérte el útjára. Mátyás idejében a tanács állandóbb szervezethez jutott s egyszersmind megkezdődött a bürokrácia felé való fejlődése is. A főpapokon kívül mindig ugyanazon méltóságok és tisztségek viselői az ügyek előadói, míg régebben gyakran szerepeltek az udvaron kívül állók. Ugyancsak Mátyás alatt léptek fel a kancelláriai titkárok (secretarii). Ők juttatták el az előadóhoz a benyújtott kérvényeket, majd egyre több ügyet maguk adtak elő, amire nagyobb képzettségük tette alkalmassá őket. A nagyobb kancelláriát a királyi tanáccsal szorosabb kapcsolatba jutása egyre jelentősebb szerephez juttatta a kormányzatban. A király 1464-ben egyesítette a fő- és a titkos kancellári méltóságot. A kancellár ettől fogva aláírta a fontosabb okleveleket. A kancelláriában a főkancellárral szemben most már visszaszorult az alkancellár. A protonotáriusok hivatásos bírák lettek, kancelláriai szerepüket átvették a secretariusok (2—4). A titkos kancellár addig gyakran helyettesítette az uralkodót a nagyobb hatalmaskodási ügyek királyi ítélkezésében, s ő vett fel panaszokat, jelölt ki illetékes bírót. A titkos kancellária élére új tisztviselőt, a királyi jelenlét helytartóját (personalis praesentiae regiae [in iudiciis] locumtenens) állította Mátyás, aki az udvar egyik főbírája is volt. Ez a személynök, akinek tisztét Zsigmond uralkodása végén tűnteti fel, miután a kancellár bíráskodása a király különös jelenlétében (specialis praesentia regia) megszűnt. A személynök bíróságát már Mátyás idejében kezdték királyi ítélőtáblának hívni. Hozzá fellebbeztek azok a városok, amelyek nem akarták a budai jog szerinti ítéletet (személynöki városok). A kancelláriához tartoztak még a királyi könyveket vezető conservatorok vagy registratorok, végül az okleveleket leíró notariusok. A kancelláriáról és az ahhoz tapadó igazságügyi, politikai fejlődésről adott élénk rajzban Eckhart már felhasználta Szilágyi Loránd, Szentpétery Imre, Kumorovitz L. Bernát kutatási eredményeit.[16] A későbbi kutatás azt is helyesnek találta, hogy Eckhart hallgatott a személynöki iroda kis kancellária nevéről, mert ez csak Jagelló kori név.[17]

A kiváló jogtörténész külön egyetemes tantárgy híján a magyar alkotmányfejlődéssel vetette egybe a külföldi fejlődési fogalmakat. Mátyás, amikor 1462-ben a korona visszaszerzésére kívánt nagyobb adót kivetni, tanácsán túl is kért véleményt mint az állam egészét érdeklő kérdésről, mivel azok az ügyek, amelyek a közhasznot illetik, mindenki közös tanácsával döntendők el.[18] A későbbiekre Rachfahl németországi képviselet-kutatása alapján alkalmazta a rendi dualizmus fogalmát. Kifejtette, hogy a rendi állam lényegesen különbözött a modern államtól. A rendiség nem ismerte az állam személyiségét. Benne az uralkodó és a rendek, mint a közjognak két különálló, egyenrangú tényezője állt egymással szemben, mint két egymástól független jogalany. A rendek éppúgy tárgyaltak, szerződtek az uralkodóval, mint valamely idegen fejedelemmel vagy idegen állam rendjeivel. A „do, ut des" elvét alkalmazták, akár magánfelek. Ha az ország érdekében áldozatot vállaltak, adót szavaztak meg, azt feltételekhez kötötték, azért engedményeket vártak, legalábbis szabadságjogaik biztosítását. Ez bizonyos dualisztikus színezetet adott az államnak. A professzor megállapította, hogy a rendiségnek ez a dualisztikus jellege a magyar alkotmány fejlődésében is megfigyelhető. Ilyen a XVI. század elején a kettős diplomáciai megbízatás (Miksa császárhoz küldés 1506), s a pénzügyi dualizmus jellegzetes formája: a király és az ország, a rendek kincstárának a megkülönböztetése. 1511-ben az ország, az országlakosok kincstárnokai és a királyi kincstartó elkülönítése. Csánki Dezső ebből az állami és udvari jövedelem, mint kétféle háztartás szétválasztását észlelte. Erre a főpapok, főurak s az ország nemeseinek egyetemessége által megajánlott adó kapcsán került sor. Eckhart fontosnak tartotta, hogy az 1518. évi Szt. György napi országgyűlésnek egy rendi kiállítású példánya ismert. Megemlékezett egy olyan megbízólevélről, amelyet 1525. június 12-én a rendek állítottak ki a követnek küldött Dóczi Ferencnek, holott e mandátum előtt már II. Lajostól kapott megbízatást. A Habsburgok újkori magyarországi kormányszerveinek jelentőségét Eckhart Ferenc abban a tekintetben is kiemelte, hogy az állami életben a régi rendi dualizmus helyett a fejedelmi önkényuralmat tették lehetővé.[19] Ha a rendi dualizmus fogalmat nem is vette át a mai magyar történetírás, igen méltányolja a felfedezett jelenséget. Az intézménytörténet észlelte változások ugyanis a politikai harcok olyan hevességét fejezik ki, amelyek a hagyományos keretben nem voltak levezethetők. Már 1510-ben a váci püspök arról tájékoztatta Pasqualigo követet, hogy milyen a köznemesség: „Ez a nép, amely az országgyűlésre jön, barbár és esztelen; érvekkel nem lehet rá hatni.[20]

Ismeretes, hogy a régibb magyar jogtörténet kardinális kérdése volt a Werbőczi Hármaskönyvéhez való viszonya. Kritikai véleményével Eckhart Ferenc sem ronthatott ajtóstul a házba. Ezért méltatta a jogtudós műveltségét, tehetségét és magánjogi összeállítását. Ehhez a pozitív értékeléshez sem ragasztott nemzeti címkét, sőt alátámasztásul a magyarul tudó cseh Karel Kadlec monográfiáját[21] hozta fel, aki rendszerbe foglalta a Hármaskönyv magánjogi tételeit. Általában is érthetjük Eckhart véleményét, hogy a Hármaskönyv, mint jogszabálygyűjtemény, mint kodifikáció elsőrangú jogtörténeti kútfő, különösen, ha azt a jogi tényeket megörökítő oklevelek igazolják. A Hármaskönyv keletkezését szervesebb folyamat gyanánt látta egy esztergomi kéziratból, amely Werbőczi erdélyi ítélőmesteri irodájában készült. Különösen érdekelte azonban az alkotmánytörténészt a Hármaskönyv tana a szentkorona eszméjéről és a nemesek közti egyenlőségről, méltatta mint a kettő összefüggését megalapozó rendszerezést. Kiemelte, hogy Wer-

[16] Tankönyv, 75., 102—104., 169. old.

[17] Bónis György hozzászólása az egyetemi tankönyvhöz, 1954.; u. ő.: Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás. Jubileumi tanulmányok. A pécsi egyetem történetéből. (Pécs, 1967.) 240., 255. old.; Albertus de Bellyen minoris cancellarie notarius, *Nagy* I.—*Deák* F.—*Nagy* Gy.: Hazai Oklevéltár. 372. sz.

[18] F. *Eckhart*: La Diète corporative hongroise (in: L'Organisation corporative du Moyen Age à la fin de l'Ancien Régime, III. k. (Louvain, 1939.) 216—217. old. és Tankönyv, 184. old.

[19] Tankönyv, 41., 233. old.; *Eckhart* Ferenc: A magyar alkotmányfejlődés. Válasz Tomcsányi Móric és Molnár Kálmán bírálatára. (Bp., 1931.) A továbbiakban: A magyar alkotmányfejlődés, 15—16. old.; vö.: *Csánki* D.: Harminchat-pecsétes oklevél 1511-ből. (Turul, 1887.) 1 s. köv.; *Bónis* György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. (Kolozsvár, é.n.) 525. old.

[20] *Fraknói* Vilmos: Magyarország és a cambrayi liga. Századok, 1882. 368. old.

[21] Verbőczyovo Tripartitum (Prága, 1902.)

bőczi jogászi zsenialitást mutatott s feltételezte a jogtudós római jogi tanultságát, valamint hogy úgy látszik, kora politikai irodalmát is ismerte. Bátran kifejtette viszont Eckhart Ferenc, hogy a Tripartitum nem történeti, nem alkotmánytörténeti kútfő. A későbbi szankcionálás sem szentesíthette Werbőczi történeti állításait. A Hármaskönyv csak azt mutatja, hogyan gondolkodott a királyi hatalom eredetéről egy nagy jogi műveltségű magyar, aki — s ezt ne feledjük el! — egyszersmind politikai pártnak is vezére volt. Ha a Hármaskönyvet kritika nélkül alkotmánytörténeti forrásnak elfogadjuk, el kellene hinnünk Werbőczinek, hogy a magyar jobbágyság úgy keletkezett, hogy a vitéz magyar elődök hadbahívó szónak nem engedelmeskedett nagy tömegét gyávasága miatt szolgaságba taszították. Tagadta a szent korona tanának érvényesülését a középkori alkotmányfejlődésben úgy, ahogyan azt Werbőczi megfogalmazta. Nem látta az akkori magyar rendi alkotmányban az állam személyiségének, az államnak mint jogalanynak az érvényesülését.[22] Ehhez a témához kapcsolódik tanári munkájának egy érdekes mozzanata. 1942-ben megjelent Kolozsvárt, Balás P. Elemér felelős kiadásában egy gyűjteményes kötet „Werbőczy István" címmel. Ennek a műnek egyik fontos tanulmányát (Bónis György: Törvény és szokás a Hármaskönyvben) kiadta referálni egyik hallgatójának. A bemutatásra 1943. november 22-én került sor a Pázmány Péter Tudományegyetem jogtörténeti szemináriumának ülésén. A referens ismertette a tanulmányt és végére hagyta fenntartásának kifejezését Werbőczi működése tanulmánybeli megítélése iránt. Nemcsak a jogtudóst látta a nemesi vezérben és talált annál „tudatosan gyakorlati indítékokat is". Eckhart Ferenc professzor összegezése szerint a referens hallgató igen helyesen mutatott rá Bónis tévedésére, a középkor jogi fikciója a régi jog reformációjáról nem vihető át Werbőczire.

Néhány kiválasztott témán mutathattam be Eckhart Ferencet, a kutatót és a tanári egyéniséget. Számos más izgalmas téma is kínálkozott volna, az Aranybulla mozgalmak kora, a nemesség kialakulása, a jobbágyság kialakulása, a városok és városi jog kibontakozása. De ideje a tanulságok levonásának. A nagy tudós világosan és ha kellett, harcosan szét tudta választani a közjogot a jogtörténettől, ehhez bírálnia kellett kora múltat idealizáló, a történeti tényezőket elhanyagoló, örök kategóriákban gondolkodó íróit, sokszor saját tanárkollégáit. Azokkal szemben fölényét nem utolsó sorban az egyetemes jogtörténet elmélyült ismerete biztosította. Így a vitákban Molnár Kálmánnak, Tomcsányi Móricnak megfelelő érvei nem lehettek. Eckhart professzor művéből kibontakoznak a nagy összefüggések a társadalom és a jog, a társadalmi mozgások és a jogszabályváltozások között. Tudott rendekben és osztályokban gondolkozni, nem tévesztette szem elől a rendeken kívülrekedtek jogi helyzetének bemutatását. Ez nem jelenti azt, hogy mellőzte volna az eszmei tényezőket, s bár ezeket valóságos helyükre szorította vissza, konkrét elemzései mégis gazdagabban ábrázolják a jogi áramlatokat, tudományos iskolák, a germán és a római jog bizonyos hatását, mint a szellemtörténeti eszközöket alkalmazott, de az anyagban nem elmélyült vitapartnerei. Gondoljunk csak a középkori korporatív tanok, a Werbőczi munkájában kifejeződő tanultság elemzésére. Mivel a jogszabály ilyeténképpen történeti jelenség volt szemében, behatóan elemezte létesülése körülményeit, okait, a jogot alkotó intézmények fejlődését, az egyes intézmények társadalmi jellegét vagy küzdőtér jellegét a társadalmi erők harcaiban. A királyi tanács, a rendi képviselet fejlődése a különféle korokban ezért állott érdeklődése középpontjában. Talán még jobban izgatta a jogszabályok érvényesülése. Rámutatott ismételten a gyakorlatot tükröző oklevelek fontosságára, az oklevéladó szervek szerepére. Különösen fontos volt számára, hogy a Corpus Jurisba bekerült törvénysoron túlnézzen és ezért aknázta ki a kimaradt törvényeket, a Kovachich-féle kiadványokat. Előfordult, hogy még a szövegben is kiemelte, hogy valamely diplomáciai okmányt Hajnik levéltárbeli hagyatékából vett, másutt, hogy a jogszabályok mellett oklevelek a bizonyítékok. De programszerűen kiemelte, hogy: Itt-ott közvetlen forrásokra is hivatkozom, így Hajnik Imrének a Nemzeti Múzeum kézirattárában őrzött oklevélkivonat-gyűjteményére és Fejérpataky Lászlónak a Magyar Tudományos Akadémia történeti bizottságánál fekvő Zsigmond-kori oklevél másolataira. Hajnik hagyatékából már idézett darabokat Mátyás király kegyúri adományozásaira.[23] Remek érzékkel nyúlt ezekhez a forrásokhoz, megelőzve Mályusz Elemér részben ezekre a Fejérpataky-másolatokra alapozott oklevéltár-kiadását, Kardos Tibor egyházpolitika történeti elemzését. A kor színvonalán állását jelzi, hogy ő már hivatkozott a királyi kegyúri jognak a konstanzi zsinaton történt megerősítésénél Mályusz Elemér egy meg nem jelent akadémiai előadására,[24] ami csak jóval később válhatott publikált szöveggé. Eckhart a jogszabály érvényesülését külön is figyelemmel kísérte a peres eljárásokban. Ezért nála a perjog nemcsak függelékként, hanem tényezőként szerepelt a jogi oktatásban, sőt a szemináriumi munkában is figyelmet fordított erre. Számomra feledhetetlen maradt az ilyen későfeudalizmuskori témának szentelt 1944. március 20-i ülés a Jogtörténeti Szemináriumban, ahol Varga Endre eredeti levéltári peres anyagokon elemezte a magyar feudális birtokjog bonyolult tartalmi és perjogi kérdéseit, a birtokos családok érdekeinek sokáig húzódó érvényesítését. Aki átélte ezt a tudományos megbeszélést és légkörét, a professzor aggódó féltésének kifejezését fiatalabb kollégája és tanítványai sorsa iránt, s aki olvashatja néhány mondatos összefoglalását az 1944-es esztendő jogfejlődési töréséről a Tankönyvben, a teljes embert ismerhette meg, aki a világtörténeti változásokat is a tudós higgadtságával és szenvedélyes igazságkeresésével tudta látni.

[22] *Eckhart* Ferenc: Bevezetés a magyar történelembe (Pécs, 1924.) 38. old.; uő.: A magyar alkotmányfejlődés, 5., 7 , 11. old.; Formuláskönyv Werbőczy István hivatali működése köréből. Illés József Emlékkönyv. (Bp., 1942.) 151—160. old.; Tankönyv, 184. old.

[23] A magyar alkotmányfejlődés, 16. old.; Tankönyv, 4., 100., 167. old.

[24] Tankönyv, 167. old.

Kardos József

Eckhart Ferenc és a szentkorona-eszme

Eckhart Ferenc munkásságában sajátos szerepet játszott a szentkorona-eszmével való foglalkozás. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ezzel a feladattal kénytelen volt megbírkózni. Nem csupán a tudományos érdeklődés kényszere hajtotta, hanem a témával kapcsolatban elszenvedett goromba támadásokra és vádakra adandó válasz belső indulatoktól fűtött igénye is.

A ma már tudománytörténeti jelentőségű összetűzés 1931-ben robbant ki. Ekkor jelent meg A magyar történetírás új útjai című tanulmánykötetben Eckhart Ferenc vihart kavaró dolgozata: a Jog és alkotmánytörténet.[1] A Hóman Bálint által szerkesztett gyűjteményes kötet a szellemtörténeti módszer elterjesztését, általános érvényességének bizonyítását kívánta szolgálni. A cél az volt, hogy a különböző szakterületekről származó tanulmányok szemléltető példát nyújtsanak a „szellemtörténeti újraértékelés" metodikájából.

E feladatból kellett volna részt vállalnia Eckhart Ferencnek is. Formailag ennek tesz eleget akkor, amikor tanulmányában helyeslő elismeréssel szól arról az igényről, amely több szellemtörténetet kívánt a jogtörténetbe bevinni. A tartalmi kifejtés azonban azt mutatja, hogy ő másképpen értelmezte az ezzel járó — többek között a szerkesztő Hóman Bálint által is megfogalmazott — feladatokat.

A reprezentatív kötet adta lehetőségek felhasználásával Eckhart Ferenc a jogtörténetírás számára olyan új programot kívánt megfogalmazni és elfogadtatni, mely e tudományágat az általa felismert, közel háromévtizedes zsákutcából kimozdíthatta volna. Eckhart ezt saját pályájának programjául is szánhatta, hiszen nem egészen két esztendeje, 1929. augusztus 21-én nevezték ki a budapesti egyetem Alkotmány- és Jogtörténeti Tanszékére tanszékvezető egyetemi tanárnak. Ez alkalomból — történeti áttekintéssel és korrektséggel — felmérte tudományága kutatásának és oktatásának helyzetét. E számvetés során Eckhart Ferenc felismerte,[2] hogy a századforduló idején a jogtörténetírásban, ill.-oktatásban törés következett be. A tudományos igényű forrásfeltáráson és elemzésen alapuló kutatói és oktatói törekvéseket, népszerűségeket kereső hazafias jelszavak, frázisok és dogmák váltották fel. Eckhart szerint e közkeletű jogtörténeti felfogás alapját az adta, hogy a magyar nép jogfejlődése tökéletesebb minden más népnél, melynek oka az a „közjogi irányú jogérzet" és gondolkodásmód, amit a magyarság az őshazából hozott magával.[3] E nézet szerint a magyar nemzet csak saját talajából, saját jogalkotó képességének kibontakoztatásával fejlesztette jogintézményeit. A magyarság olyan ősi, egyenletes és magasrendű alkotmányos fejlődést mutathat fel, amilyennel a kontinens egyetlen állama sem rendelkezik.[4] Ezzel kapcsolatban jegyzi meg Eckhart: „Meglepő biztonsággal és csalhatatlanul hivatkoznak jogtörténészeink és közjogászaink alkotmányunk ezer évére, amely jelszót a század elején lefolyt közjogi küzdelmek parlamenti harcosai hihetetlenül gyorsan vettek át, a hírlapok, ezen küzdelmek visszhangja gyanánt ezerszer hangoztatták, úgy, hogy ma is mélyen gyökeredzik a köztudatban.[5] E jelszavas jogtörténetírás alapját nem a „tudományos kritikát kiálló források adatai" adják, hanem a „jogtörténeti iskola keblét feszítő sovinizmus" határozza meg.[6] Mindezt Timon Ákossal kapcsolatban mondja Eckhart, őt idézi, őt és az ő hatását ítéli el.

A jogtörténetírás zsákutcáját, tudománytól távoleső prakticizmusát, a magyar nacionalizmus mindennapi érdekeit kiszolgáló szűklátókörűségét nem volt nehéz összekapcsolni Timon Ákos nézeteivel és munkásságával. Timon több mint 30 esztendőn keresztül uralta-birtokolta a jogtörténetírást és az oktatást is. Hosszú egyetemi tanársága alatt (1895—1925) vezető szerepet játszott abban a munkában, mely az alkotmány- és jogtörténet tanítását nacionalista jelszavak hangoztatásával a birodalmi törekvések, a faji magasabbrendűség, a hungarocentrizmus jegyében kívánta megváltoztatni. A közéletben fontos szerepet elfoglaló jogásznemzedékek sora, a nacionalizmushoz történelmi gyökereket és díszleteket kereső publicisták hada és az ezek által befolyásolt közvélemény tömege nevelkedett közvetve vagy közvetlenül Timon számos kiadást megért alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvein, melyekkel elárasztotta és eltorlaszolta a jogtörténetírást és tanítást.[7]

Eckhart Ferenc ezek szerint nem alaptalanul vélhette azt, hogy a problémakör gyökerét ragadta meg, mikor Timon ellen irányította kritikájának fő tűzét. Nemcsak utólag kívánta bírálni a jogtörténetírás és -oktatás „elkanyarodását". Ezért utal a század elején játszódott vitára, mely a jogtörténet tanításáról folyt Timon és ellenfelei között. Ennek megfelelően idézi Balogh Jenő 1905-ben elhangzott nézeteit, melyek szerint Timon és hívei a „Magyar globus" az „Extra Hungariam non est vita" bűvöletében élve leegyszerűsítik, megcsonkítják és meghamisítják a jogtörténel-

Kardos József egyetemi docens, ELTE Bölcsészettudományi Kar (Budapest).

[1] *Eckhart* Ferenc: Jog- és alkotmánytörténet. A magyar történetírás új útjai (szerk. Hóman Bálint). Bp. 1931.

[2] E kérdéskör részletes elemzését adja *Horváth* Pál: A keleti és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai (Bp. 1968) c. könyvében. A századforduló retrográd-nacionalista jogtörténetírásáról szólva többek között megállapítja, hogy „míg a korábbi évtizedek hazai jogtörténet-írását a fejlettebb nyugati tudományosság szintjéhez való felzárkózás igénye őszintén vezette, a századforduló reakciós áramlata a teljes befelé fordulást jelentette. I. m. 38. old.

[3] *Eckhart*: i. m. 305. old. *Timon* Ákos: Jogállam. 1904. 443. old.

[4] „A magyar alkotmány történeti alkotmány, több mint ezeréves fokozatos fejlődés eredménye, melynek gyökerei és alaptételei még az őshazába nyúlnak vissza. Hasonló fokú, egyenletes alkotmányos fejlődést, mely a nemzet szabad tagjainak a közügyek intézésében való részvételét állandóan biztosította volna, a kontinens egyik állama sem mutathat fel." *Timon* Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet. 5. kiad. Bp. 1917. III. old. *Eckhart*: i. m. 305—306. old.

[5] *Eckhart*: i. m. 305. old.

[6] Uo.

[7] Timon Ákos szerepének értékelése megtalálható Horváth Pál idézett munkájában. 3—4. old. és részletes kifejtést találunk *Vargyai* Gyula: Adalékok a magyar nacionalista állam- és jogtörténetírás kritikájához, *Timon* Ákos: Állam- és jogtörténet-írása c. tanulmányában. Történelmi Szemle, 1970. 4. sz. 451—479. old.

met, és az ifjúság jogi ismereteit „nemzeti színűre mázolt tudományos kínai fallal" óhajtanák körülvenni.[8]

Egy negyedszázaddal később Eckhart Ferenc úgy vélte, hogy hozzá lehet fogni a „nemzeti színűre mázolt tudományos kínai fal" lebontásához. A tudomány igazába vetett hittel, de meglehetős politikai naivitással jelentette ki dolgozatában: „Túl vagyunk azon az időn, mikor politikusok is fontosnak tartották és nagy buzgalommal, de kevesebb szakértelemmel művelték közjogunk fejlődésének történetét. Ma már szigorúan tudományos alapon lehet tárgyalni azon kérdéseket, melyek tegnap még politikai küzdelmek középpontjában állottak és a nálunk tudományos kérdésekben is sokszor hangoztatott hazafiatlanság vádja nélkül beszélhetünk arról is, amiben egy-két évtized előtt kétségtelenül nem volt igazunk."[9] Nem sok időnek kellett eltelnie tanulmánya megjelenése után, hogy keserűen tapasztalja: tévesen ítélte meg a politika és a tudomány helyzetét.

Eckhart Ferenc politikai és tudományos vihart kavaró dolgozatában a jogtörténet — ahogyan ő mondta — már „régen megérett" és szükséges „átértékelését" kívánta elvégezni, pontosabban megkezdeni. Úgy gondolta, hogy támogathatja őt ebben a szellemtörténet térnyerése is, hiszen erre hivatkozva, ezt a maga elképzelése szerint alkalmazva, a forrásokhoz ragaszkodva, a „politikai és gazdasági rugókat" figyelembe véve, szigorú kritika alá veheti a jogtörténetben gyökeret vert felszínes, tudománytalan, hazafias szólamokat és dogmákat.

A tanulmánykötet koncepciója iránti gesztus gyanánt beszél dolgozatában a népszellem, a nemzeti szellem jogot tápláló szerepéről, de azt is hangsúlyozza, hogy „Nem kívánatos természetesen a jogtörténelemben a szellemtörténeti elem túlzásbavitele".[10] Ezt húzza alá az az állásfoglalása, amelyben a jogtörténeti kutatás módszerét illetően egyértelműen a tényekhez ragaszkodó induktív eljárást tartja elfogadhatónak és célravezetőnek, ellentétben Hóman Bálintnak a kötet bevezetőjében írt felfogásával, ami az egyéni és szubjektív természetű intuíciót tartotta elsődlegesnek. Eckhart tanulmányában elítéli azokat, akik „jobban szeretik fantáziájukat szabadon engedni, mint az adatok tömegének feldolgozására adni magukat". Hangsúlyozza, hogy „az egyes korokat a maguk gondolatkörében, a maguk szemüvegén át" kell nézni, nem szabad idegen fogalmakat vinni a múltba.[11] Elképzeléseit néhány, éppen csak vázolt példa segítségével kívánja illusztrálni. Ennek során körvonalazza, hogy hol és milyen módon tartja szükségesnek a jogtörténetben mutatkozó torzulások megszüntetését. Egyebek között foglalkozik a magyarországi öröklési jog alakulásával, szembeállítja a törvényeket és az okleveleket, mint a jogi program és a jogi élet hordozóit, vázolja a hűbérjogi felfogás hatását a magyar alkotmánytörténetben, tagadja a rendi korszakban tételezett modern értelemben vett közjogi egység meglétét, helyette az uralkodók és alattvalók viszonyának hűbéri eredetű szerződéses felfogását tartja elfogadhatónak. Támadja a magyar és az angol alkotmányfejlődés hasonlóságáról alkotott mítoszt, mely nézete szerint a dolgok lényegét nem ismerő nemzeti önhittségből táplálkozó fantázia szüleménye. Ezzel kapcsolatban kijelenti: „ha tudjuk, hogy az angol gazdasági viszonyok és az angol társadalmi fejlődés kialakulása lényegesen eltérő a magyartól, már eleve is feltehetjük, hogy a két nép jogi fejlődése nem lehet azonos.[12] Szemléletmódját tekintve — mint látjuk — Eckhart Ferenc nem azonosult Hómanék elképzeléseivel. Fejtegetései közben azonban az előzőeknél még súlyosabb „eretnekséget" is elkövet akkor, amikor a magyar alkotmánytörténet analógiáját, gazdasági és társadalmi tényezők azonosságaira hivatkozva a lengyel és a cseh közjogi fejlődésben találja meg. Tetézi ezt azzal, hogy nézete szerint a „cseh rendi felfogás is eljutott a legfőbb állami hatalomnak a király személyétől elvonatkoztatott fogalmára és a „corona regni" Magyarországon és a cseheknél is egyidőben jelent meg, mint az államhatalom szimbóluma, az állam egész területének ezen szimbólum alatt való egyesülése.[13] Végső soron a szentkorona-tan „szentélyének" megsértését jelentette ez, hiszen kétségbevonta a tan sajátosan és kizárólagosan magyar voltát, a magyar közjogi géniusz egyedülállóságát. Ráadásul mindezt éppen cseh párhuzam kimutatásával tette. Várható ezután a „történelmi Magyarország" harcos és hivatalos képviselőinek felháborodott visszautasítása. Nem is maradt ez el.

Eckhart Ferenc ellen intézett heves támadások középpontjában a szentkorona-tannal kapcsolatos nézetek álltak, annak ellenére, hogy kifejezetten és közvetlenül ez nem is képezte tárgyalt dolgozatának témáját. Eckhart egyik védekező válaszcikkében ezt világosan meg is fogalmazta: „A korona, mint az állami szuverénitás szimbolumának tanáról nem írtam, mert ez már kiesett tanulmányok keretéből."[14] Ennek ellenére a vitázók továbbra is a szentkorona-tant és az ezzel kapcsolatos közjogi fejlődést tartották a vita lényegének. Pl. az egyik bíráló, Tomcsányi Móric elismerte ugyan, hogy Eckhart Ferenc dolgozata a szentkorona-tant külön nem tárgyalja, de sietve hozzáteszi: „a tanulmány alapmegállapításai élesen beleütköznek a szent korona egész koncepciójába".[15] Hasonló értelemben nyilatkozott Molnár Kálmán is, aki szintén kijelentette, hogy Eckhart nagyon keveset írt közvetlenül a szentkorona-tanáról, de amit e kérdéssel szorosan kapcsolatban levő dolgokról mondott, az egyenlő a szentkorona-tan legteljesebb negligálásával.[16] Ez pedig hatalmas vihart és felháborodást kavart a Horthy-Magyarország hivatalos „nemzeti közvéleményben".

Mint ismeretes a Horthy-rendszer idején különös hangsúlyt, új szerepet kapott a feudális indíttatású szentkorona gondolat. Az elvesztett háború, az Osztrák—Magyar Monarchia széthullása, a levert, de mégis fenyegető forradalmak veszélye, az új körülményekhez igazodó közjogi berendezkedés igénye határozták meg a magyar koronaeszme legújabbkori út-

[8] *Balogh* Jenő: A jogtörténet tanítása hazánkban. Budapesti Szemle, 1905. február. *Eckhart*: i. m. 304. old.

[9] *Eckhart*: i. m. 278. old.

[10] *Eckhart*: i. m. 273. old.

[11] *Eckhart*: i. m. 281. old.

[12] *Eckhart*: i. m. 298. old.

[13] *Eckhart*: i. m. 303. old.

[14] *Eckhart* Ferenc: Vita a magyar történetírás új útjairól. Budapesti Hírlap, 1931. március 10.

[15] *Tomcsányi* Móric: Új magyar alkotmánytörténet. Magyar Jogi Szemle, 1931. június. Klny. 3. old.

[16] *Molnár* Kálmán: Alkotmánytörténeti illúzió-e a magyar alkotmányfejlődés jellegzetes közjogi iránya? 1931. 27. old.

ját. Az uralkodó osztályok ideológusai és politikusai a társadalmi, állami és politikai rend változatlanságát, töretlenségét kívánták bizonyítani. Hirdették, hogy a forradalmak csak múló betegségek voltak, mint ahogy csak átmeneti jelenség az egykori országterületek elszakadása is. Bizonyítékot erre is a szentkorona-tan ideológiájában találtak. A magyar nemzet, a magyar állam, a történelmi Magyarország a szent koronában él tovább változatlan egységben és harmóniában. Az osztályuralmat alapjaiban megrendítő eseményekre, a jogfolytonosságnak, az alkotmányosságnak a szent korona eszmevilágából szőtt fátylát kívánták borítani. És ezzel a jogfolytonossággal, a korona eszmével próbálták bizonyítani a „történelmi osztályok" államszervezetének és társadalmi berendezésének jogszerűségét. A forradalmak által létesített államformával és jogrendszerrel az „ezeréves történeti alkotmányt" állították szembe, amelynek az ellenforradalom törvényességét kellett volna igazolnia. A királynélküli királyság valóban sajátos államformáját is a szentkorona-eszmére hivatkozva legitimálták, és az országterület kiegészülését is a tan misztikus erejétől várták.

A szentkorona-tan körül ilyen módon kialakult hivatalos ideológiai és politikai közhangulatban egy félreérthető megjegyzés, az általánostól eltérő nézet is elég volt ahhoz, hogy a nemzeti öntudatra, közvéleményre hivatkozó tiltakozások viharát kavarja fel. Ez történt Eckhart Ferenc tanulmányának esetében is. Szinte egyszerre három oldalról került a bírálatok pergőtüzébe: tudományosságra igényt tartó dolgozatok, a napi sajtó cikkei, a parlamentben elhangzó tiltakozások ítélték el. A kritikai megállapítások tartalma, tudományos megalapozottsága tekintetében azonban nem sok különbséget lehet felfedezni. Sekélyesen vádaskodik szinte valamennyi. Különbség legfeljebb a formai megoldásokban és a bírálatok hangnemében mutatkozik. Megegyeztek a bírálatok abban is, hogy a történetiség leple alatt, vagy leplezetlenül, a rendszer adott ideológiai, politikai céljait szolgálták. Eckhart tanulmányát elsősorban ebből a szempontból kritizálták, minden más megállapítás csak járuléka ennek. E tudományos objektivitás pártatlanságot mutató álarca mögül minduntalan előtűnik a Horthy-rendszer ideológusainak igazi arca. Nem véletlenül került a vita középpontjába az Eckhart Ferenc által éppen csak érintett szentkorona-tan. Ez az államra vonatkozó tantétel az uralkodó osztályok legalapvetőbb érdekeit rejtette magában, hiszen a történelem által „bizonyított" örökkévalóság és alkotmányosság illúziójával fonta be az osztályuralom realitását. Másrészt a trianoni békeszerződés nyomán előállott helyzet realitását a szent korona által jelképezett országegység illúziójával pótolta, „történetileg bizonyítva" az irredentizmus jogosságát és szükségességét.

Eckhart Ferenc — bírálóinak kimondott vagy ki nem mondott véleménye szerint — épp ezeket az illúziókat kezdte ki tanulmányában. A Budapesti Hírlap 1931. március 8-i számában Kálnoki Bedő Sándor parlamenti képviselő óvatlan őszinteséggel és hevességgel jelenti ki: Eckhart tanulmányával azt éri el, „hogy a magyar ifjúság lelkéből megint letörünk elég durva kézzel egy darab szép illúziót".

A magyar alkotmány ősi, egyedülálló, sehol másutt nem észlelhető sajátos voltának kritikájában is a szentkorona-eszme illúziója ellen intézett támadást ítélték el. Aki az ősi, sajátosan magyar alkotmányosságot vonja kétségbe — mondták Eckhart bírálói —, a szentkorona-tant támadja, hiszen az alkotmányjogunk középpontjában áll, annak gerincét adja.[17] Tulajdonképpen Timon Ákos nyomdokain haladva próbálták — Eckhart illúziókat romboló nézeteit cáfolva — bizonyítani alkotmányunk ősi és individuális[18] jellegét, mely a magyar nép „különösen erős közjogi irányú gondolkodásának"[19] köszönhető. Egy szabadságszerető, bátor nép sajátja ez az alkotmány — mondja Molnár Kálmán —, amely ősidők óta biztosította a nemzet tagjai számára, hogy sorsuk intézésében részt vegyenek.[20] Egyed István szerint a sajátságos „alkotmánybiztosítékok halmazával"[21] biztosított magyar alkotmány töretlen és egyenes vonalú fejlődést tett meg a vérszerződéstől, az aranybullákon, az 1848-as reformokon keresztül a jelen korszakig. Ezen a ponton derül ki egészen világosan, hogy miért szükséges alkotmányunk ősi voltát hangsúlyozni. A töretlen fejlődést felmutató ősi alkotmánynak történelmi alapot kellett nyújtania a Horthy-korszak alkotmányosságának bizonyításához. „Magyarország az alkotmányosságnak ősi földje... alkotmányos állam alatt értve azt az államot, amelyben tagjainak, az egyeseknek emberi szabadságjogi és politikai jogai, vagyis az állami hatalom gyakorlásában való részvétele intézményesen biztosítva van." „Hazánk alapjellegét tekintve ősidőktől fogva ilyen állam[22] — jelenti ki Tomcsányi Móric; nem hagyva kétséget afelől, hogy nézete szerint az emberi szabadságjogokat, politikai jogokat a Horthy-rendszer is biztosítja.

A rendszer ideológiai, politikai érdekeit vették védelmükbe Eckhart bírálói akkor is, mikor az általa tulajdonképpen csak a rendi korszakra vonatkoztatott szerződéses államfelfogást kritizálták. E felfogás — nézetük szerint — lehetőséget adhat arra, hogy az államberendezkedést szerződéses alapon megváltoztassák. Ez pedig elvezethet a népszuverenitás elvéhez, amely — mint Molnár Kálmán írja — az államot a „tömegerős teremtményének, eszközének, játékszerének tekinti". Ezzel szemben a szentkorona-tan „örökérvényű eszmerendszere" megvédi az államot a tömeghangulat szertelenségeivel szemben. Ha az államot a polgárok mesterséges alkotásának tekintjük — mondja Molnár Kálmán —, akkor valóban nincs elvi akadálya, hogy egy „összetört államszervezet és alkotmány helyébe újat készítsünk. Ez az út „a szent korona eszmekörében nem járható. Ebben az eszmekörben egyáltalán nem lehet alkotmányt csinálni. Itt az alkotmány nem készül, hanem előáll, megterem..." Ennek megfelelően a szentkorona-tanhoz ragaszkodó, „a jogfolytonosságon nyugvó nemzetszuverenitás gondolatköre minimumra csökkenti a jog-

[17] *Molnár* Kálmán: Alkotmánytörténeti illúzió-e... 24. old.

[18] Kérészy Zoltán szerint régi hazai jogunk egész rendszere a magyar nemzet jogalkotó tevékenységének eredménye, s ezért individuális sajátszerűségeket, magyar nemzeti jelleget tükröz vissza. *Kérészy* Zoltán: Hűbéri eszmék és a magyar jogfejlődés. Bp. 1931. 56. old.

[19] *Molnár*: i. m. 46. old.

[20] *Molnár*: i. m. 2. old.

[21] *Egyed* István: Az alkotmánytörténelem írásának új útjai. Jogállam, 1931. 236. old.

[22] *Tomcsányi* Móric: A magyar közjog és jogtörténet téves szemlélete. Magyar Jogi Szemle, 1931. Klny. 11. old.

rendi zavarok lehetőségét".[23] A „jogrendi zavarok" kifejezés a rettegett forradalmat takarja; veszélyének említése a legerősebb tudományos érvnél is hatásosabbnak bizonyult.

Mint már említettük, a „legszentebb nemzeti célok" (ti. az irredentizmus) megsértését látták abban Eckhart kritikusai, hogy a szentkorona-tan egyedülállóságának cáfolata éppen cseh analógiával történt. (Ebben sem nehéz felfedezni az aktuális célok szolgálatát.) Egy-két bíráló elismerte ugyan, hogy a koronát használhatták más országokban is az állam megjelölésére, de sietve hozzáteszik: a hasonlóság legfeljebb formális, de a szellemiség tartalma egészen más, ilyen kicsiszolt és tiszta közjogi konstrukciót nem találhatunk egyetlen más államnál sem.[24]

Kérészy Zoltán egyértelműbben fogalmaz: „Alig képzelném el, hogy a koronának, mint közjogi fogalomnak jelentősége a cseheknél ilyen értelemben (ti. mint Magyarországon) feltalálható lenne." Később nyíltan kimondja: ez azért nem képzelhető el, mert így nem tudnánk mivel „kultúrfölényünket" bizonyítani, területi követeléseinket indokolni. „Rendkívül ártalmas Eckhart dolgozata — mondja Kérészy Zoltán —, mivel a magyar nemzet államszervező képessége felől helytelen nézetek és kételyek elterjedéséhez ad alapot itthon és külföldön egyaránt."[25]

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Balla Antal is a Pesti Hírlap 1931. március 1-jei számában. „Eckhart Ferenc minden illúziónkat lerontja" — mondja letargikusan. „Egyik nemzeti büszkeségünk az volt — folytatja —, hogy a jogban nagy, önálló és eredeti dolgokat alkottunk. A trianoni gyászos békediktátum óta sok egyéb érveink között ezt is belekiáltottuk a világ fülébe."[26] Ennek alapján nyílt javaslatot tesz a kultuszminiszternek: a jogtörténeti tanszéket (Eckhart Ferenc tanszéke ez) mielőbb szüntessék meg.

1931. április 26-án a Szent Korona Szövetség székesfehérvári és fejérmegyei csoportja gyűlést tartott. A felszólaló Ugron Gábor szintén azt követelte, hogy vonják meg Eckhart Ferenctől a tanítás jogát, mivel megsértette a szentkorona-tant, és így alkalmatlanná vált arra, „hogy a jövő nemzedéket a magyar alkotmány alapelemeire tanítsa".[27]

Kálnoki Bedő Sándor — már említett cikkében — drámai előadásban közli, hogy Eckhart tanulmánya, miután elolvasta azt, a szó teljes értelmében kiesett a kezéből. „Egyszerű székely lelkem minden erejével kell tiltakoznom — írja a Nemzeti Hitelintézet ügyvezető alelnöke, Kálnoki —, hogy a magyar ifjúság ezen az új úton vezettessék tovább. Én ezen az új úton a történelmi materializmus borzongató szelét érzem fújdogálni, amelynek fuvallatától a magyar ifjúságot féltem, s inkább az alkotmánytörténeti katedrát megszüntetendőnek tartom, minthogy annak tekintélye alatt engedélyezzék meg az ilyen rombolást.[28]

Kálnoki Bedő Sándor parlamenti felszólalásában is elítélte Eckhart tanulmányát. Erre reagálva Zsitvay Tibor igazságügyi miniszter a képviselőház 1931. április 29-én tartott ülésén kioktatta Eckhart Ferencet: „A tanszabadság, az igazság és nem a tévedések hirdetésére vonatkozik." Timon Ákos nagyságát hangoztatva, védelmébe vette az ősi magyar alkotmány egyedülállóságát, elítélte az alkotmánytörténeti analógiák keresését, csupán az angol jog „rokonságát" fogadta el. „Nem nézhetem nyugodtan és elismeréssel azt a működést — hangoztatta fenyegetően —, amely olyan szellemet visz a magyar jogtörténet tanításába, amely a magyar jogászi lelkülettől és az általános jogászi gondolkodástól idegen."

E felszólalással kapcsolatban interpellációt nyújtottak be a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez az egyetemi oktatás és tudományos kutatás szabadságának védelme tárgyában.

Gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter az április 30-án tartott ülésen válaszolt az interpellációra. Diplomatikus válaszában ugyan nem mondott ellent az igazságügy-miniszternek, de kijelentette, hogy nem kíván főfelügyeleti joggal fellépni az illető professzorral szemben, nem akarja őt tanításában korlátozni. Ugyanakkor szellemeskedő fordulattal közölte, hogy nézete szerint az is a szabadság korlátozása lenne, ha az igazságügy-miniszter nem bírálhatná Eckhartot.

Klebelsberg Kunó válasza lényegében védelmet nyújtott Eckhartnak, legalábbis egzisztenciális téren. Különböző okok játszhattak ebben szerepet. Klebelsberg felismerte, hogy Eckhart Ferencnek nem állt szándékában megsérteni alapvető nemzeti vagy államérdeket. Ugyanakkor észrevette azt, hogy Eckhart eredményei ronthatják a századforduló jelszavas nacionalizmusának hitelét; erre ő maga is törekedett. Nem azért, mintha a nacionalizmust ellenezte volna, hanem azért, hogy annak hatékonyságát megsokszorozza. Úgy látta: a függő helyzetből adódó, nemzeti sérelmekre hivatkozó nacionalista demagógia, a nemzetiségek beolvasztását célzó „birodalmi gondolat" a világháború utáni új helyzetben elvesztette tartalmát. Üres jelszavakká váltak ezek, melyeket Klebelsberg új, „korszerű" tartalommal kívánt feltölteni, új nacionalizmust, a „neonacionalizmus"-t igyekezett létrehozni.[29] Ennek során harcot kellett folytatnia azokkal, akik a régi jelszavakhoz, beidegződésekhez ragaszkodtak. Ezekkel szemben Eckhart egyes megállapításai megfelelő kritikai alapot adhattak.

A szinte azonnali reagálást jelentő támadások után valamivel később — elsősorban történészek köréből — pártfogó hangok is megszólaltak. Domanovszky Sándor, a Századok 1931. évfolyamának VII—VIII. füzetében[30] „A magyar történetírás új útjai" c. kötetről adott ismertetésében a szellemtörténetről szólva kijelenti, hogy nem célja annak hitelét kisebbíteni, de tiltakozik kizárólagossága, monopolhelyzetbe kerülése ellen. Mint mondja, egy bizonyos momentum előtérbe kerülése miatt nem lehet pálcát törni egyéb törekvések fölött. Ennek megfelelően túlságosan kiélezettnek látja a könyv vezető cikkeinek megállapításait, a pozitivizmus, az adatközlő előké-

[23] *Molnár* Kálmán: Államelméletek lecsapódásai a tételes alkotmányjogban. Klny. a Német Károly Emlékkönyvből. Bp. 1932.

[24] *Molnár* Kálmán: Alkotmánytörténi illúzió-e... 29. old. *Tomcsányi* Móric: A magyar közjog. 7. old.

[25] *Kérészy* Zoltán: Hűbéri eszmék... 38., 64. old.

[26] *Balla* Antal: A magyar történetírás új útjai. Pesti Hírlap, 1931. március 1.

[27] Pesti Hírlap, 1931. ápr. 28.

[28] *Kálnoky* Bedő Sándor: A magyar történetírás új útjai. Budapesti Hírlap, 1931. márc. 8.

[29] Ld. Balogh Sándor: Bethleni konszolidáció és magyar „neonacionalizmus". Történelmi Szemle, 1962. 3—4. sz.

[30] *Domanovszky* Sándor: A magyar történetírás új útjai. Századok, 1931. 273—279. old.

szítő munka, a liberális történetszemlélet ellenében. Hómant és Szekfűt idézi; ez utóbbitól különösen rossznéven veszi, hogy a korábbi irányzatok kapcsán „néma történészekről" beszél. Ezzel szemben védelmébe veszi Eckhart Ferenc tanulmányát, melynek — mint mondja — nem az volt a célja, hogy új elméleteket állítson fel, csupán összegezte az eddigi fejlődést, felhívta a figyelmet a megoldandó problémákra és a jelentkező új módszerekre. Ezzel tulajdonképpen már régebben elhangzott kívánságokat állított előtérbe. Egyetértően állapítja meg Domanovszky, hogy nem lehet hermetikusan elzártnak vélni a magyar fejlődést. Különösen kiemeli a sajátos kelet-európai szociális, gazdasági, jogi fejlődés figyelembevételének jelentőségét. Hangsúlyozza, hogy Eckhart a jogtörténetben a spekulatív jogászi szempontok helyett a szellemtörténetieket kívánta érvényesíteni. Az Eckhart feje felett gyülekező viharfelhőket azzal is igyekszik eloszlatni, hogy ezek okát csupán Eckhartnak a Timon-iskolával szemben alkalmazott túlságosan éles kifejzéseire redukálja.

Mályusz Elemér — a Századok 1931. évf. IX—X. füzetében megjelent — „Az Eckhart-vita"[31] c. írásában a tárgyalt kötetből csupán a „Jog- és alkotmánytörténet" c. tanulmánnyal és a körülötte felkavart vitával kívánt foglalkozni. Ő is megállapítja, hogy a tanulmány elképzelései sok esetben csak a már kialakult felfogást tükrözik vissza. Szerinte is a programadás volt az elsődleges célja Eckhart Ferencnek, mellyel a további feladatokra és a megoldás módjaira kívánta felhívni az érdeklődők figyelmét. Hangsúlyozza Mályusz, hogy Eckhart tanulmányának egyik legfőbb érdeme a szellemtörténeti és pozitivista irányok összekapcsolásában mutatkozik meg. A mai szellemtörténet — mondja — a pozitivizmus részeredményei nélkül nem fejlődhetett volna ki. Mályusz szemére veti Eckhart bírálóinak, hogy nincsenek tisztában azzal: tulajdonképpen mi is a szellemtörténet; ezért bírálták olyan hevesen Eckhart Ferencet. Megütköztek azon, hogy a szellemtörténeti irány követője avult módszerüket, teoriájukat, elképzeléseiket egyszerűen félredobta. Különösen megdöbbentették őket Eckhartnak az „ezeréves magyar alkotmányra" vonatkozó megállapításai. Ezek a megjegyzések — mondja Mályusz — éppen hogy csak súrolták a szentkorona-tan Timon-féle magyarázatát, mégis alkalmasak a tisztultabb fogalmak kialakításához. Maga Mályusz is e fogalmak tisztázásához akar hozzájárulni. Nézete szerint a szentkorona-tan a magyar rendiség államszemlélete volt, amelyet tudatosan Werbőczy fogalmazott meg. Az alap a középkori rendiség, melynek produktura a Werbőczy által rendszerbe foglalt tan. „A szentkorona-tan — olavashatjuk egyebek mellett Mályusznál — nem más, mint a késő középkorban mindenütt uralkodóvá lett organikus államtannak egyik válfaja. Ez pedig tudvalevőleg Páduai Marsilius nevéhez fűződik... Ez a tan sok más gondolati elemmel, így pl. a középkori társadalomszerződéses felfogással együtt egyik része volt az akkori világnézetnek; sokan ismerték tehát, mondhatni, „benne volt a levegőben". A magyar talajról megindult rendi fejlődés és az említett gondolatelemek párhuzamosan haladtak, közben időnkint találkoztak is, míg végül Werbőczy, a politikai események hatása alatt, tudatosan összeolvasztotta őket."[32] Mályusz e nézetei bizonyos fokig programot adtak Eckhart számára, aki több vonatkozásban ezen a nyomon haladt tovább, ami megfigyelhető „A szentkorona-eszme története" című, 1941-ben megjelent könyvében.

Eckhart Ferencet 1931-ben láthatólag váratlanul érte és bizonyára megrázta a tanulmányát és személyét ért bírálatok nagy száma és hevessége. Áldozata lett azoknak a közjogi-politikai illúzióknak, amelyek ellen úgy vélte már felveheti a küzdelmet. Áldozatává vált annak, hogy hitt a „tiszta tudományban" és annak hivatalos elismerésében. Ezért állt kiszolgáltatottan a viták forgatagában. Hiába hangoztatta és magyarázta, hogy a szellemtörténet érdekében írta tanulmányát, még a történelmi materializmus és a hazafiatlanság bélyegét is rásütötték, tanári működésének megakadályozását követelték.

Eckhart Ferenc, 1946 nyarán, a Magyar alkotmány- és jogtörténet című könyvének előszavában a következőképpen emlékezik vissza az őt ért támadásokra: „a »hazafias« sajtó teljes dühével támadt ellenem és a »nemzeti felháborodás« vihara, amely a képviselőházban is megnyilvánult, majdnem elsöpört tanszékemről. A leghevesebb vádak voltak: kétségeket ébresztett fel az ifjúságban alkotmányos intézményeink ősi jellege iránt, jogi és társadalmi viszonyainkat a szlávokéval hasonlítom össze és — a legnagyobb borzasztóság! — kételyeket támasztok a szentkoronaeszmével szemben." Majd így folytatja: „A támadások után nem hátráltam meg, ha nem is tettem közzé a jogtanárt szinte kötelező »tankönyvet.« Tovább tanítottam mindazt, amit tudományos tárgyilagossággal helyesnek tartottam."[33]

Eckhart Ferenc azonban nemcsak oktatott, hanem az igazságkeresés belső indulatától fűtve kutatott is. A tények, a tudomány szavával kívánt választ adni támadóinak. Így látott napvilágot 1941-ben a szentkoronaeszme történetét bemutató, hatalmas forrásanyagra épülő, összefoglaló munkája. A könyv bevezetőjében olvashatjuk: „Ahol csak lehetett, magukat az adatokat szólaltattam meg, mert úgy gondoltam, hogy így kerülhetem el leginkább az értékítélet kimondását."[34] Az adatok tömege valóban imponáló; 333 oldalon 825 lábjegyzet, megannyi eredeti forrás, fontos utalás. A források feltárása, gondos válogatása és rendszerezése egy nagy tehetségű tudós alapos munkájáról vallanak.

Eckhart Ferenc 1941-ben megjelent könyvében feldolgozta a szent koronával kapcsolatos nézetek történetét az Árpádok korától a XX. század elejéig. Kimutatta a koronaeszme antik és keresztény alapjait és azt, hogy ezek a nézetek az európai jogtörténetben máshol is fellelhetők, tehát nem kizárólagos, vagy sajátos magyar gondolatokról van szó. Az is kiderül a munkából, hogy a koronához fűződő elképzelések változtak, alakultak, annak megfelelően, hogy kik szereztek befolyást az ország ügyeinek intézésében. A koronaeszme így, az adott politikai-hatalmi érdekek kiszolgálójának szerepét vette fel. E gondolattal Eckhart, ha nem is közvetlenül, de cáfolta a szentkorona-

[31] *Mályusz* Elemér: Az Eckhart vita. Századok, 1931. 406—419. old.

[32] Uo. 416. old.

[33] *Eckhart* Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. 3—4. old.

[34] *Eckhart* Ferenc: A szentkorona-eszme története. Bp. 1941. 3. old.

tan örök, állandó és megváltoztathatatlan létét, hatályát, misztériumát.[35] Mindezt a források hatalmas tömegének megszólaltatásával, meggyőző elemzéssel tárta az olvasó elé.

A szentkorona-eszme története című könyvet mai szemmel olvasva — a jogtörténeti, történeti kutató munka impozáns eredményeinek elismerése mellett — megállapítható, hogy a szerző nem tudta — talán nem is tudhatta — teljesen kivonni magát kora uralkodó gondolatainak hatása alól. Ezt érezzük a koronaeszme és az organikus államelmélet meghatározott, egyházi formájának („corpus mysticum Christi") párhuzamos vezettetése, majd ezeknek Werbőczy gondolatvilágában való egyesítése esetében, ami egyúttal a szentkorona-tan létrejöttét tételezi. Úgy tűnik, hogy itt a szerző „tiszta gondolkodás" körén belül marad, egyes utalásokból olyan gondolatfolyamatosságot, olyan elméletet rekonstruál, ami saját adatai alapján is inkább beleérzésnek látszik.

Eckhart Ferenc kutatásai azt meggyőzően bizonyítják, hogy a XV. századra Magyarországon új jelenségek mutatkoznak a koronával kapcsolatos nézetekben. Az erősödő rendek egyre nagyobb részt követelnek az államhatalomból, korlátozzák egymás és a király hatalmát. Ez politikai küzdelmek sorozatán keresztül nyilvánul meg, amelyhez politikai-ideológiai érvet találnak a koronára történő hivatkozásban. A XIV. század végétől a királyi korona mellett gyakrabban kezd szerepelni az ország koronája.[36] Az ország, a regnum kifejezés egykorú értelme a területen kívül a lakosság bizonyos csoportjainak közösségét is jelentette, akik e terület felett uralommal rendelkeztek, az állam ügyeinek vitelében részt vettek, az államhatalomból részesedtek. A XV. század legelején a bárók, a prelátusok tartoznak ide, a század közepére viszont az országgyűlésen összegyűlt rendek összessége alkotja az „országot", vagy az „ország egész testét".

Ez az időpont érhető módon egybeesik a magyarországi rendiség kialakulásával. A rendek az állami főhatalom szimbólumával, a koronával való rendelkezést is magukénak kívánják tudni. A koronára történő hivatkozás tehát valóságos hatalmi érdekeket, hatalmi helyzetet, vagy törekvést fejezett ki. A gyakran ellentétes érdekű hivatkozások azonban államböl-cseleti rendszerré nem álltak össze.

Eckhart Ferenc és mások megállapításaiból tudjuk, hogy a XV. századi magyarországi forrásanyagban találhatunk organikus államelképzelésekre utaló kifejezéseket. Például rendelkezünk olyan okmányokkal, amelyekben kiállítóik magukat vagy másokat az ország testének (corpus regni), vagy az ország tagjának (membrum regni) nevezik. A szóhasználat azonban nem utal átgondolt, kidolgozott rendszerre. Erre jó példa egy, az 1941-ben megjelent könyvből vett idézett: „Bár úgy látszik — írja Eckhart Ferenc —, hogy amikor törvényeink a megjelent rendekről, mint az ország egész testéről emlékeznek meg, megfeledkeznek a fejről, a királyról, de a középkor általánosan használt képe megkívánja, hogy az ország test képébe a királyt mint fejet is ideértsük."[37] De az a kitétel hiányzott a forrásokból, ha önkényesen mégis beleértjük, akkor esetleg „rekonstruálhatunk" egy organikus államböl-cseleti rendszert, ez azonban nem a tények, hanem saját intuiciónk terméke lesz.

Az organikus államelmélettel kapcsolatban úgy gondoljuk megállapítható a következő: a XV. században Magyarországon rendszerezett, tételes tanná nem álltak össze az organikus elképzeléseket idéző kifejezések. Jelentőségük azonban volt: a rendek valóságos hatalmi érdekeit fejezték ki különböző utalások formájában. További kérdést jelenthet az, hogy ezek az elképzelések honnan eredtek? Lehet ez itáliai hatás, vagy aquinista törmelék, vagy a marsiliusi rendszer morzsái, vagy valamennyi együttvéve. Az emberi test államra vonatkozó analógiáját már az ókori görög filozófusoknál is megtaláljuk. Ez az elképzelés — inkább mint hasonlat — nálunk is jelentkezhetett a XV. században. A lényeges az, hogy mit tükröznek ezek a kifejezések, kik, mikor és milyen célból használják, milyen érdekeket vagy ellentéteket fejeznek ki segítségükkel.

A forrásokban talált szóhasználat mellett tehát nem mehetünk el szó nélkül. Ezek, ha nem is forrtak össze rendszeres elméletté, de olyan nézeteket, felfogásokat tükröztek, amelyek az államhatalomban való nagyobb részvételért folytatott harcok ideológiai vetületei voltak, és kifejezési formájukat tekintve organikus nézetekre utaltak. E jelentőségük miatt nem érthetünk egyet Sarlós Mártonnal, aki Eckharttal vitatkozva a sűrűn használt kifejezéseknek nem tulajdonít fontosságot, azokat egyszerű „gondolatlan szóvirágoknak" nevezi,[38] és elveti, hogy jelentkezésükből valami is megállapítható.

Ezzel szemben a valóság az — nézetünk szerint —, hogy a rendek — a XV. században — keresik helyüket az államban, részt követelnek maguknak a hatalomból, és az elért eredményeket, ill. törekvéseket ki akarják fejezni, vagy meg akarják fogalmaztatni. Így telítődnek fontos tartalommal az ún. szóvirágok, szólásformák.

A nemesi rend szemléletének, vagyis inkább érdekirányának megfogalmazásával találkozhatunk Werbőczi István Hármaskönyvében. A szerző a köznemesi rendnek aktív harcosa volt. Jogkönyvével pártjának politikai érdekeit kívánta szolgálni, ennek megfelelően a nemesi jogok köznemesi szemléletű, köznemesi érdekeket szolgáló összefoglalását adta. Joggal állapíthatta meg róla Mályusz Elemér: „... a jogszokásoknak abból a halmazából, amelyet a magyar társadalom élete folyamán a XVI. század elejéig kitermelt, egészen más rendszert is fel lehetett volna építeni, mint amilyent a Hármaskönyv foglal magában."[39]

Werbőczi, aki a „köznemesi pártnak harci ideológiát"[40] kívánt szolgáltatni, az „una et eadem libertas" elvét hangoztatva azonos jogokat és kiváltságokat követelt a báróknak, főpapoknak és a nemeseknek. E törekvését a koronával kapcsolatos nézetekkel próbálta bizonyítani. A készen talált gondolati anyagot használta fel, illetve alakította át, amikor az azonos hatalmi helyzetet azzal fejezte ki, hogy minden

[35] *Eckhart* Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. 4. old.

[36] *Eckhart*: A szentkorona-eszme. 72. old.

[37] *Eckhart*: i. m. 187—188. old.

[38] *Sarlós* Márton: Jogtudományi Közlöny, 1959. 360. old.

[39] *Mályusz* Elemér: Társadalmi viszonyok. Magyar Műveldéstörténet. II. 97. old.

[40] *Molnár* Erik: A magyar társadalom története az Árpádháztól Mohácsig. Bp. 1949. 343. old.

nemes egyformán tagja a szent koronának. Korábban a rendek az államhatalomban való részesedést azzal nyilvánították ki, hogy kijelentették, ők alkotják az országot, az egész ország testét, és övék az állami főhatalom jelvénye a korona és a koronázás joga is. Werbőczi az állami főhatalomból való közvetlen részesedést azzal juttatta érvényre, hogy az említett elképzeléseket bizonyos mértékig átalakította: szerinte minden nemes a szent korona tagja, ebből adódnak azonos kiváltságaik, és hatalmat felettük csak az ő akaratukból megkoronázott király gyakorolhat.

Werbőczinek ez az eszmefuttatása egy politikai küzdelem járuléka volt, amely a hatalomban való azonos részesedésért folyt. Ezzel tovább gazdagította a koronával kapcsolatos elképzeléseket, de nem adott új állambölcseleti rendszert. Ezért érezzük eltúlzottnak az 1941-es könyv, „A koronaeszme és az organikus szemlélet összeolvadása. Werbőczi szentkoronatana"[41] című fejezetének megállapításait. Eckhart 1946-ban megjelent jogtörténeti összefoglalójában maga is reálisabban fogalmaz: „Erre a tételre nem mint közjogi tanra, hanem a nemesi egyenlőség, a nemesi „demokrácia" bizonyítása végett volt Werbőczinek szüksége."[42]

Az az állítás, hogy minden nemes a szent korona tagja Werbőczi előtt sehol sem fordult elő. Werbőczi hatása azonban kimutatható. A kiváltságokat jelképező korona tagsághoz évszázadokig ragaszkodott a nemesség. Ezt bizonyítja az is, hogy Kossuth Lajos 1833-ban, amikor ezeket a kirekesztő jogokat, kiváltságokat oldani kívánta a polgári jogegyenlőség érdekében, a következőképpen fogalmaz: „De kérdem én, mit veszít mindezek igazaiból a magyar nemes, ha törvény által azt nyilatkozhatnók: hogy a magyar parasztot személyében, vagyonában szintén senki sem háborgathatja, hogy ő is birtoki tulajdonnal bír, hogy ő is tagja a nemzetnek, a *Szent Koronának*..."[43]

Ez az idézet nemcsak a nemesi korona tagság köztudatban való fennmaradását bizonyítja, hanem a korona gondolat egy új fejezetére, a polgári átalakulásban játszott szerepére is utal.

Eckhart Ferenc könyve a Werbőczit követő időkben is részletezi a koronával kapcsolatos nézetek történetét. Ennek során nagyívű áttekintést ad a rendek és a király politikai küzdelméről, a hatalmi, politikai harcokról, az alkotmánytörténet fontos kérdéseiről. Végezetül Eckhart részletesen elemzi, hogy a korona gondolat hogyan jelentkezett az alkotmánytörténeti, közjogi, politikai irodalomban. Ennek tanulmányozása során a figyelmes olvasó levonhatja magának a tanulságot: a polgári jogtörténet és közjogírás munkája nyomán kerekedett ki valójában a szentkorona-tan, mint historizált közjogi-politikai ideológia. E tan sajátos szerepet játszott a dualizmus, de főleg a Horthy-rendszer idején. Ezt utóbbival való foglalkozást azonban Eckhart nem vállalja. Egyetlen mondattal hárítja el ezt magától: „feladatom a magyar korona-eszme történeti ismertetése és nem a közjogi dogmatika ismertetése volt, úgy érzem, hogy ezzel a legújabb közjogi irodalommal nem kell foglalkoznom."[44]

A szakkritika — egy-egy ellenvetés mellett — általában elismeréssel fogadta Eckhart Ferenc 1941-ben megjelent könyvét.[45] Az 1931-es ún. Eckhart-vita nem újult fel.

Eckhart Ferencet a szentkorona-eszmével kapcsolatban az 1950-es évek közepén érte újból jelentősebb bírálat. Úgy véljük, hogy a kritikát félreértések, félrehallások indították, és a korszak leegyszerűsítő, címkéket ragasztó vitamódszerei élezték.

Sarlós Márton a budapesti jogi kar professzora 1955-ben egy kari tanácsi ülésen támadta meg a szellemtörténeti módszert és ennek kapcsán kollégáját, Eckhart Ferencet. Sarlós vitamódszere aligha fogadható el. Úgy bírálja Eckhartot, hogy gyakran másokról beszél, másoktól idéz, de oly módon, hogy az elítélő szavakat Eckhartra is lehet érteni. Azonosítja Eckhartot az 1931-es kötettel. Kijelenti, hogy a szellemtörténeti irány „Timonon is túlment és a tannak (szentkorona-tan) vallás-mitológiai és ultranacionalista, soviniszta továbbfejlesztéséig jutott." Majd később hozzáteszi: „Eckhart Ferenc egykori egyéni kritikáját a közjogi és jogtörténeti sovinizmussal szemben ma is magunkévá tesszük, de nem úgy, hogy ezt a teljességében vészes sovinizmussal fertőzött szellemtörténeti irány javára írjuk."[46]

Furcsa kritikai módszer amikor az 1931-es esztendőről — ekkor jelent meg Eckhart tanulmánya — a következőket mondja: „A Magyar Kommunista Párt föld alá kényszerült... a börtönök tele voltak politikai foglyokkal. Statáriumot hirdettek 1931 szeptemberében..."[47] A kérdésünk az, hogy mi köze ehhez Eckhart Ferenc tanulmánynak? Az említett kari tanácsi ülésen Eckhart Ferenc is ezt kérdezte Sarlóstól.[48]

Eckhart Ferenc védelmében még a következő is elmondható: az, hogy ő a középkorban erős egyházi hatásról beszélt, még nem jelenti a klerikális reakció szolgálatát, és önmagában az sem irredentizmus, ha olyan feudáliskori forrásokat idéz, amelyek az ország területének növekedésénél a szent korona testének kiegészüléséről szólnak.

Úgy gondoljuk, hogy Eckhart Ferenc munkássága már 1955-ben is sokkal differenciáltabb és hitelesebb elemzést és megítélést érdemelt volna. Igaz, a kari tanácsi vitából nem lett újból „Eckhart-ügy" — ebben talán szerepet játszott az MDP kari vezetőségének elvszerű állásfoglalása is, ami elítélte Sarlós Márton vitamódszerét —, de az idős, 70 esztendős tudóst bizonyára alaposan megviselte az érdemtelen kritika.

Az elmondottakból talán kiviláglott, hogy Eckhart Ferenc munkásságában a szentkorona-eszme valóban sajátos szerepet játszott: viták, támadások, elismerések és gondok kapcsolódtak hozzá. Eckhart válasza ezekre a kihívásokra valamennyiünk számára időtállóan példaadó: kutatás, oktatás, tudományos teljesítmény.

---

[41] *Eckhart* Ferenc: i. m. 192. old.

[42] *Eckhart* Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. I. m. 120. old.

[43] OL Kossuth Gyűjtemény I 59/b. Idézi *Barta* István: A fiatal Kossuth. Bp. 1966. 221. old.

[44] Eckhart: i. m. 333. old.

[45] *Szekfű* Gyula: A Szent Korona Eszme. Magyar Nemzet, 1941. március 30. *Deér* József: Eckhart Ferenc: A szentkoronaeszme 1941. Könyvismertetés. Századok, 1942. 201—206. old.

[46] *Sarlós* Márton: A szellemtörténeti irány és a magyar jogtörténetírás. Jogtudományi Közlöny, 1956. február. (Ezt a tanulmányt vitatták meg az ELTE ÁJK kari tanácsának ülésén.) 88—89. old.

[47] *Sarlós*: i. m. 95. old.

[48] ELTE Levéltár. ÁJK kari tanács ülése. 1955. május 14. (855—11/6—1955. d. n.)

Vargyai Gyula

Bírálat, kihívás és program Eckhart Ferenc programesszéjének keletkezéséhez

Eckhart Ferenc tudományos tevékenységének, teljesítményének egésze sem az első, sem a „második" Eckhart vitában nem kapott értékelést. Míg az első vita — ismert ez — az 1931-ben megjelent programtanulmány megállapításai körül gyűrűzött, a „második" iniciátora bár nem kizárólagosan, de elsősorban az a Sarlós Márton volt, aki Eckhart munkásságához az ötvenes évekre oly jellemző, s szinte vádiratban fogalmazott prekoncepcióval közelített, amely nemhogy Eckhart egész munkásságát tette volna mérlegre, de ezt a kiragadott részek tekintetében is fragmentekként kezelte csupán. Vádja, mert inkább erről beszélhetünk, mint kritikáról, amely a szellemtörténettől meglehetősen távol álló Eckhartot a szellemtörténész epiteton ornánsával illette, ma már meghaladottnak tekinthető, s elnyerte epizód helyét a magyar állam- és jogtörténetírás historiográfiájában.[1]

Az első és a „második" Eckhart vitában egyébként — azok alapvetően különböző jellege ellenére — néhány közös momentum is feltűnik, így az Eckhartot ért kritikák politikai motiváltságán túl a bírálók ismét csak politikai motivációktól beárnyékolt türelmetlensége.

A feladat ma már könnyen formulázható: Eckhart munkásságának egészét kell szemügyre vennünk, amikor pályájának egy szakaszáról vagy annak egy alkotásáról szólunk.

Ismert: Eckhart programesszéje nem a legszerencsésebb helyen jelent meg, hanem — a Minerva előzmények után — a magyar — alighanem provinciális — szellemtörténeti iskola zászlóbontását jelző kötetben.[2]

Köztudottnak tekinthető az is, hogy a magyar alkotmány- és jogtörténet-írásról diagnózist adó Eckhart Ferenc közvetlenül támaszkodott — egyebek mellett — Harold Steinacker, Felix Stoerk, az egyházjogász Kováts Gyula, a büntetőjogász Balogh Jenő, a civilista Szászy-Schwartz Gusztáv Timon Ákost ért bírálatára. Ezek között a legjelentősebb importot Eckhart számára Steinacker jelentette,[3] aki olyan helyzetben vette megsemmisítő bírálat alá Timon szintézisét, amelyben az osztrák alkotmánytörténet-írás a létező legkedvezőbb pozíciókból mondhatta el észrevételeit a magyar állam- és jogtörténet-írásról. E véleménymondás számára elsősorban a timoni tankönyv olykor már enciklopédikus tudománytalansága, deduktív módszere, politikai publicisztikára emlékeztető jellemzői biztosították az optimális pozíciót. A Steinacker bírálat, a szintézis német nyelvű megjelenését követő kritikai észrevételek a már sokszor pertraktált kérdések újabb megvitatásának keretébe illeszkedtek — ha tetszik Lustkandl, Turba és Tezner az egyik, Deák és Apponyi a másik oldalon —, de a magyar fél álláspontja talán soha ennyire nem volt védhetetlen. Steinacker nem csupán Timonról, hanem a nacionalista jogtörténeti iskoláról összefoglalóan állapította meg: „Sie verstehen das Wort Verfassung in dem engeren Sinn des modernen Konstitualismus und nehmen für ihre Verfassung eine Rechtskontinuität in Anspruch, wie Sie keine andere Verfassung des Kontinents aufweisen könne...", s erről az ezerévesnek deklarált konstitucionalizmusról úgy vélekedett, hogy ez a magyar tudomány axiómájává vált. Steinacker egyébként elismerte, hogy Timon szintézise a speciális jogi megközelítésben, a modern jogtörténet eredményeinek értékelésében, a forráskritikában vitathatatlanul bizonyos előrelépést jelent. Ezzel kapcsolatban már itt szeretnék utalni arra, hogy a programesszé steinackeri inspirációi Eckhart credoját nem fosztották meg szuverénnek tekinthetőek papírra vetésétől: Steinacker Timont illető elismerő szavai Eckhartnál pl. nem kaptak ismétlést.

Steinacker Timon hadállását különben több helyen is áttörte: a fellelhető ellentmondások regisztrálása során pl. arra mutatott rá, hogy Timon a III. Endre féle „tanácstörvényt" említve szólt a tanács felelősségéről, de maga is kénytelen volt elismerni, hogy ennek közvetlen megfogalmazását a törvényalkotó nem adta. Steinacker e kérdésről szólva azért is bírálta Timont, mert a törvénycikk tényleges utóéletét nem vette figyelembe. Steinacker bírálatában jelentős szerepet kapott a szentkorona-tan timoni interpretációja is, s ide kapcsolódott egy konkrét megjegyzése: elvárható lenne, hogy az európai állam és jogfejlődés élén haladó állam rendkívüli teljesítményeket produkált... S mi volt a tényleges helyzet — kérdezte a bíráló — s válaszában Mohácsra hivatkozott. Steinacker bírálatában a nyugati jogfejlődés analógiáit a magyar specialitások vetületeiben előadó timoni megállapítások kapcsán merült fel a módszer deduktív jellegének a kérdése. Emellett Steinacker úgy vélekedett, hogy a magyar jogtörténet-írásnak ez az állítása kettős vonatkozásban is hamis, mert egyrészt hamis premisszákon nyugszik, másrészt mind a nyugati, mint a magyar fejlődés teljesen helytelen értelmezésén áll. Amikor Steinacker a fantázia termékeiként jellemezte az egész korai alkotmánytörténetet, felfedte Timon modernizálásának funkcióit is. Timon bírálója hangsúlyozta, hogy a korai fejlődésre vonatkozó analógiákat nem a német históriából kell keresni, hanem a pásztortársadalmak jellegzetességeinek összevetése révén. Steinacker érdekes megjegyzéseket tett még az államalapítás korának joganyagáról, az 1848-ig fennálló magyar állam rendi jellegéről, a törvények és a jogélet ellentmondásairól, a

---

Vargyai Gyula egyetemi docens, ELTE Bölcsészettudományi Kar (Budapest).

[1] Vö. pl.: *Sarlós* Márton: A szellemtörténeti irány és a magyar jogtörténetírás. Jogtudományi Közlöny, 1956. 87—103. old. Ld. még: *Kovács* Kálmán: A magyar jogtörténeti kutatások útja és jelenlegi feladatai. Gazdaság és Jogtudomány, MTA Gazdaság és Jogtudományok Osztályának Közleményei. 1—2. sz. 1969. 57—58. old. Vö. még: Századok, 1969. 4. sz. 911—917. old.

[2] Jog és alkotmánytörténet. A magyar történetírás új útjai. Szerk.: Hóman Bálint. Bp. 1931. 269—320. old.

[3] Harold *Steinacker*: Über Stand und Aufgaben der ungarischen Verfassungsgeschichte. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 1907. 276—347. old.

magyar jogtörténetírás feudalizmus fogalmának hibáiról. Timon bírálatának záróakkordjait azzal fogalmazta meg, hogy rámutatott a cseh és a lengyel fejlődésnek a magyar állam- és jogtörténet alakulásával közös momentumaira. Steinacker a magyar jogfejlődés egyedi sajátosságaival szemben helyesen érvelt egy nagyjábanegészében vett európai fejlődés közös jellegével. Így pl. szólt arról, hogy a 13—14. század Magyarországon is létrehozta azokat a politikai és társadalmi jelenségeket, amelyek a kifejlődött feudalizmust karakterizálták. Hangsúlyozta, hogy az Árpádok állama nem azért alakult át, mert a nyugat feudális államgondolata nyert befogadást — ezt a belső fejlődés alakította.

Steinacker bírálatában hangot kaptak az egymástól alig különböző osztrák centralizmus koncepciók talajáról fogalmazott korábbi ítéletek is. Ami viszont számunkra érdekesebb: Eckhartnak a szellemtörténet frazeológiájával visszaadott nézetei közül egyik-másik ugyancsak Steinackerre ment vissza — Steinacker úi. azt írta, hogy a jog és az alkotmány „... nicht der Ausdruck einer bestimmten volklichen Eigenart sind, sondern eine Kulturerscheinung..." Szellemtörténeti megközelítéssel értékelte egyébként a török hódoltság következményeit is.[4]

Felix Stoerk Timon szintéziséről írott bírálata[5] nemcsak kevésbé volt használható Eckhart számára, de további komplikációkhoz is vezethetett volna — Stoerk kritikai kifogása mindössze az volt, hogy Timon álláspontja kevésbé veszi figyelembe az idegen jogok hatásának szerepét, így pl. a német városjogokét.

Ami a Timon-féle szintézist ért s Eckhart programesszéjét is inspiráló magyar megnyilvánulásokat illeti: az ún. párbérvitában az altera pers nézetét kifejtő Kováts Gyula véleménye Eckhart számára csak áttételesen válhatott alkalmazhatóvá pl. akkor, amikor az egyházjogi tanszéket 1886-ban éppen Timon elől megszerző kánonjogász így vélekedett: „...a szerző történelmi intézményeket modern szemüvegen át néz, mitől pedig munkája több helyén kifejezetten óvja az olvasót..."[6]

Több történeti anyagot tartalmazott — így Eckhart számára is jelentősebbé válhatott — az a pengeváltás, amely Timon és Balogh Jenő között zajlott le. Balogh reagálását nem Timon szintézise provokálta, hanem annak — fogalmazhatunk talán így — logikus „alkalmazása." Timon ui. 1904-ben elérkezettnek látta az időt az európai egyetemes jogtörténet című kollégium végérvényesnek szánt törléséhez. Elképzeléseit a Jogállam c. folyóirat számára fogalmazta meg. Szokott nagyképűségével jelentette ki, hogy „... tudományos meggyőződésem szerint, amelyet immár csaknem 30 éves kutatásaimra alapítok, a jogtörténet tanítása és tudományos művelése Magyarországon a jövőben csakis arra irányulhat, ama módszer és rendszer alapján történhetik sikeresen, amelyet idevágó könyvemben érvényre emelni törekedtem". Argumentálása novumot nem adott. Hivatkozott a magyar nép ezeréves nemzeti és állami önállóságára, az államalkotó népek sajátosan fejlődött jogéletére, és a másik oldal állásfoglalását eleve olyannak minősítette, ami túlment a diszkreditáláson, szinte diszkriminatív jellegűvé vált. Cikkében több vonatkozásban filológiai értelemben is megismételte tankönyvének szavait.[7]

Timonnak az egyetemes európai jogtörténet c. studium eltörlését sürgető írására legélesebben Balogh Jenő reagált. Válaszát a szakjogág történeti anyagát elég jól ismerő megközelítés jellemezte, de ez is elég volt Timon érveinek lerontásához. A személyeskedő intonáció után már a szakjogász kifogásolta, hogy mennyire felfoghatatlan Timon izolacionista álláspontja, amelynek talaján pl. érthetetlenné válik az esküdtszék keletkezése, de azt is megkérdezte, hogy „...mivel bizonyítja... Timon úr ezen önálló és ősi államszervezetben gyökerező, a külföldinél tökéletesebb magyar büntetőjogi és perjogi fejlődést". Balogh ezzel kapcsolatban saját tankönyvét olvasta Timonra: a régi magyar perjog és büntetőjog nem ismert.[8]

Csupán röviden említjük, hogy e vitához — Timon nevének említése nélkül — Szászy-Schwartz Gusztáv is hozzászólt: nem a jogtörténeti kollégiumok kapcsán bírálta Timon programját, hanem a jogtörténet erősen politizált jellegét vitatta. Szászy-Swartz úgy jellemezte a közjogi és alkotmánytörténeti kézikönyveket, hogy azokat a lélektelen tételesség és a hazafias szavalás karakterizálja. „...amit közjog- és alkotmánytörténeti könyveink a szentkorona tanáról mondanak, az kétségtelenül becsületesen és hazafiasan van érezve, de jogi fogalom tudományos elemzéséül el nem fogadható... több a hazafias lelkesedés, mint a jogászi analízis..." — írta.[9]

Nincs viszont nyoma annak, hogy Eckhart merí-

[4] *Steinacker* i. m. 277—283., 285—289., 291—294., 299., 301—314., 317—318., 321—326., 330—333., 335—337., 340., 342—347. old. Steinackerre vö.: Jogállam. 1910. 271. old.

[5] Literarisches Zentralblatt für Deutschland. 1904. október 8. 1364—1366. old.

[6] *Kováts* Gyula: A párbér Magyarországon, a jog történeti fejlődése és jelen állása szerint. Magyar Igazságügy, 1885. 269. old. A vitáról vö.: *Timon* Ákos: A párbér Magyarországon. Bp. 1885. ua.: A párbér jogi természete. Válaszul Kováts Gyula királyi táblai pótbíró bírálatára. Bp. 1885., ua.: Zárszó a párbérvitához. Bp. 1886., *Kováts* Gyula: A párbér jogi természete. Bp. 1886. A vitáról ld. *Csizmadia* Andor: A magyar állam és az egyházak kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp. 1966. 209—210., 213—214. old., *Kollányi* Ferenc: A párbér jogi természetéhez. Religio. 1908., *Várady* L. Árpád: A párbér kérdésről. Klny. a Katholikus Szemle 1908-as évfolyamából. Ld. még Kérészy Zoltánnak a Timon—Kováts vitával kapcsolatos közvetítő koncepcióját. Jogállam, 1908. 148—156. old. Kováts Gyula állásfoglalásának motivációs értelmét abban kell keresnünk, hogy ő a kérdés megoldását nem a congrua irányában kereste, s végső rációjában így a párbér magánjogi természetének hangsúlyozása révén a katolikus egyház bonifikációs törekvéseit nem részesítette jogi támogatásban szemben Timonnal, akinek egyházjogi, illetve egyházjogtörténeti művei többségükben responsum jellegűek, jogi állásfoglalást jelölnek egyházi és valláspolitikai kérdésekben, amelyekben Timon teljes egyértelműséggel vállalta a katolikus egyház legmagasabb köreinek jogi tanácsadását.

[7] Az alkotmány és jogtörténet tanítása Magyarországon. Jogállam, 1904. 441—455. old.

[8] *Balogh* Jenő: A jogtörténet tanítása hazánkban. Budapesti Szemle, 1905. 161—197. old. Vö. különösen: 162—163., 168—181. old. Timon viszontválasza: Még néhány szó az alkotmány és jogtörténet tanításáról. Klny. a Jogállam 1905-ös évfolyamából. Bp. 1905. 14., 16., 26. old. Viszontválaszát illetően utalunk a törvény contra oklevél Eckhart programesszéjét is foglalkoztató kérdésében vallott nézetére. Timon Baloghnak válaszolva azt állította, hogy a jogtörténésznek nem feladata azt vizsgálni, hogy a törvények egyes tételeit hogyan alkalmazták. A feladat az, hogy „...a régi magyar büntetőjog a középkorban minő alapelveken nyugodott és a magyar nemzet jogalkotó szelleme a nyugati behatások érvényesülése mellett milyen önálló büntetőjogi rendszert létesített." A Balogh—Timon vita egy vonatkozását lásd még: Jogállam, 1906. 629—631. old.

[9] *Szászy—Schwartz* Gusztáv: Jog és közjog. Jogállam, 1905. 21., 26—28. old.

tett volna Szende Pál Timont érintő bírálatából,[10] amely egyben utalhat az eckharti programesszé, de munkásságának jellegére is.

Eckhart Ferenc programesszéjében Steinackert és Kovátsot nem említette, csupán Balogh Jenőt.[11] Timon kritikájának megfogalmazását azonban siettette, hogy véleményét olykor készen találhatta Steinackernél.[12] Steinacker nyomdokain haladt pl. Eckhart, amikor azt írta: „...a merev közjogi dogmatika fegyvereivel a múlton csak erőszakot követhetünk el, de nem arathatunk győzelmet. Nem szabad pl. a priori konstruált államfogalomból kiindulni, s azt a múltba helyezni, a múltban keresni..."[13] Szinte ismételte Steinackert, amikor ezt állította: ha ősi államszervezetünkben már tökéletes alkotmányintézményeket látunk, úgy Szent István korát és az utána következő egy-két századot nagyfokú visszaesésnek kell tartanunk.[14]

Az elmondottak ellenére Eckhart programtanulmányának legfőbb inspirálóját Timon tankönyvében véljük felfedezni, amellyel közvetlenül kellett szembetalálkoznia kinevezése után. Timon tankönyve ui. csak újrafogalmazta, hogy annak szerzője nem volt monográfikus kutatója a magyar jogtörténetnek. Forrásapparátusa okleveles anyagon meglehetősen szegényes, ötletszerű volt, nyilvánvalóan a könyvészeti utalások alapján készült. A magyar történettudomány eredményeit sem hasznosította kellő mértékben, s bár a kutatások irányait nagyjából ismerte, tényközléseikkel szemben makacsul ellenállt. Mindez fokozottan jelentkezett a tankönyv későbbi kiadásaiban.

A timoni tankönyv eckharti bírálatának legdöntőbb megállapítása egyébként ez volt: „...a jogtörténet módszere induktív..."[15] A következményt pedig így fogalmazta meg: „...közjogi tankönyveink a legmagasabb fokon adnak az ifjúságnak hamis alkotmánytörténeti szemléletet."[16]

Eckhart programesszéjében egyébként csupán elvétve jelentkezett megkülönböztethetően a diagnózis és a terápia. Amikor kijelentette, hogy „...csak a dolgok lényegébe nem hatoló történeti tudatlanság és nemzeti önhittségből táplálkozó fantázia beszélhet az angol és a magyar parlamentáris fejlődés hasonlóságáról...", ezt azonnal követte az egyébként közvetlen Steinackertől származtatható importnak minősülő megállapítás: „...a magyar alkotmánytörténet analógiáját megtaláljuk a lengyel, de különösen a cseh közjogi fejlődésben".[17]

Csupán említésképpen: mindez nagyjából egy évtizeddel később arra szolgáltatott alkalmat, hogy Németh László Szekfű bírálatának kemény magját körvonalazza.[18]

Eckhart programesszéjével kapcsolatban további megközelítési lehetőséget kínálhat, ha választ arra keresünk: programtanulmánya mennyiben következett addigi történetírói tevékenységéből, illetve 1931-et követően mit valósított meg programjából?

E kérdéskör önállósítható ága, hogy a programesszé tartalmazott-e hibás vagy vitatható megállapításokat, szinkronban volt-e kora kutatási eredményeivel?

Eckhardt 1931-es programjában olykor idegenül mozgott a jogtörténet területén,[19] az angol alkotmány és jogfejlődést zömében német közvetítéssel ismerte. Ennek volt egyrészt a következménye, hogy a common law-t történetileg és dogmatikailag egyaránt félreértette.[20] Német közvetítéssel ismerte a lengyel és a cseh közjogi fejlődés bizonyos elemeit is.[21]

További kutatásokkal lehetne csupán eldönteni, hogy a várható visszhangnak tett-e preventív célú koncessziót, vagy meggyőződésének eredményét közvetítette, amikor „specifikusan magyar intézményt" látott a nemesi vármegyében és a loca credibiliában.[22] Az utóbbi mellett lehet érv, hogy Eckhart Ferenc a hiteles helyek monográfusa volt,[23] bár az a közlése, hogy eme institúciónak köszönhető, hogy „...a magyar jog már a 13. században egységes rendszert alkotott és fel bírta venni a küzdelmet minden idegen hatással...",[24] nyilván nemcsak egyértelműen minősíthető koncessziónak, de ellentmondásnak is programesszéje egyéb helyeit illetően.

Ami viszont a nemesi vármegyét illeti: ennek Eckhart nem volt közvetlen értelmű kutatója, a megyék politikai és közigazgatási gyakorlatának egyes részleteit azonban ismerhette a 18. századot érintő, döntőbben gazdaságtörténeti kutatásaiból.[25] A vármegyék politikai és közigazgatási dualizmusának egymástól távolodó összetevőit viszont éppen abban az időszakban — a 19. század első felében — ismerhette kevésbé, amikor állítását néhány szimptóma talán indokolhatta volna.

Utaltunk már az ún. „második" Eckhart-vita néhány momentumára — ebben Sarlós Márton nemcsak a programesszé egyébként joggal szellemtörténeti jellegűnek tekinthető frazeológiáját támadta, hanem Eckhartnak azt a későbbi véleményét is, hogy fellépése a Timon iskola meghaladása volt — akár a Geistesgeschichte eszköztárának alkalmazásával is. Úgy véljük: amit Eckhart Ferenc a „második" vitában védelmében adott elő egy kari ülés keretében tartott diszkusszió során, azt ui., hogy ő maga alig értett meg valamit Dilthey, Windelband és Rickert nézeteiből, azt a programesszé néhány idevonatkoztatható megállapítása is alátámaszthatja. Eckharthoz közelebb állt a német történeti iskola inkább Savigny, mint követői által alkalmazott esztétikája. Amikor a szellemtörténészek felfedezték a népszellemben és a napi célokra

[10] *Szende* Pál: Nemzeti jog és demokratikus fejlődés. Klny. a Huszadik Század című folyóiratból. Bp. 1911. Timonról: 51. old. Szende írásáról ld.: Jogtudományi Közlöny, 1911. 310—311. old. Jogállam, 1911. 557—559. old.

[11] *Eckhart*: i. m. 304. old.

[12] Eckhart konkrét Timon-bírálatát lásd a programesszében: i. m. 279., 290., 305—307., 309. old.

[13] *Eckhart*: i. m. 281—282. old.

[14] *Eckhart*: i. m. 282. old.

[15] *Eckhart*: i. m. 282. old.

[16] *Eckhart*: i. m. 309. old.

[17] *Eckhart*: i. m. 300., 301. old.

[18] *Németh* László: Szekfű Gyula. II. kiadás. 1940. 30—32., 87. old. Németh László — egyebek mellett — így vélekedett: „...én a magyar történetet összehasonlító kelet-európai történetnek szeretném látni..."

[19] *Eckhart*: i. m. 284—286. old.

[20] *Eckhart*: i. m. 300. old.

[21] *Eckhart*: i. m. 302—304. old.

[22] *Eckhart*: i. m. 309—310. old.

[23] *Eckhart*: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter.

[24] *Eckhart*: i. m. 310. old.

[25] Vö. pl.: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922., Die Handels und Zahlungsbilanz Ungarns unter der Regierung Maria Teresias. Ungarische Jahrbücher. III. 1923. 157—190. old. A közös vámterület történetéről. Századok, 1915. 465—478. old. Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. sz.-ban. Századok, 1918. 356—391. old.

is devalválható jogfejlődésben rejlő lehetőségeket, az Eckhart Ferenc számára egész munkásságát kérdőjelező megfogalmazásokhoz adhatott csupán inspirációkat: „...a szellemtörténet ép a legszorosabb kapocs a jog és a történelem között..."[26] Eckhart egyébként még ilyen jellegű frázisait is igyekezett racionalizálni, amikor pl. ezt írta: „...nem kívánatos természetesen a jogtörténelemben a szellemtörténeti elem túlzásba vitele, mert ez csak a rendszerezés rovására lenne, de helyeselnem kell egyes német jogtörténészeknek az újabb időben hangoztatott követelését: Több szellemtörténetet a jogtörténetbe..."[27]

E kérdéskör persze továbbvihető: úgy véljük, hogy a politikai értelemben zászlót bontó Hóman sem értett meg sokat a szellemtörténet teoretikus vagy később azzá vált és tett alapvetéseiből, s nála sem csupán az elméleti érzék hiánya volt az ok — korábbi munkássága aligha predesztinálhatta vállalt feladatára.

A már feltett kérdést, hogy Eckhart programesszéje mennyiben következett történetírói tevékenységéből, illetve 1931-et követően mit valósított meg programjából, csak úgy lehetne maradéktalanabbul megválaszolni, ha e teljesítmény totálját vizsgáljuk.

Ez itt és most aligha lehetséges, így csupán néhány összefüggésre utalhatunk.

A nem csupán pillanatfelvételt eredményező Eckhart portréról hiányoznak még azok a vonások, amelyeket a ma már szakkörökben is feledett műveinek felidézése rajzolhat.

A Szekfűvel rokonvonásokat mutató Bevezetés a magyar történelembe[28] s az ennek második kiadásaként tekinthető szintézis[29] közvetett és bizonyos értelemben prelüd a programesszéhez: Eckhart innét — ha a jogtörténeti kérdéseket nem vesszük figyelembe — könnyen eljuthatott a timoni iskola bírálatához.[30] Idesorolható egyébként alapjaiban elhibázott tanulmánya is az urbárium genezisének motivációiról.[31] Csupán szorzott áttételekkel tekinthető a programesszé előzményének az a responsum jellegű munkája, amelyet végkövetkeztetése ellenére is az egyre parttalanabbá váló legitimizmus talajára helyezhetünk.[32] A legitimisták és királyválasztók közjogi vitájába viszont beilleszthetetlen a családi törvényről értekező Eckhart Ferenc véleménye, amely a programesszével nagyjából egyidőben készült,[33] s amellyel az érintkezések ismét áttételekkel mutathatók csak ki.

Bár megállapításaink dokumentálásához nem használtuk ki a rendelkezésre állóak teljességét, talán így is megfogalmazható: Eckhart programesszéje monográfikus értelemben nem volt szerves folytatása addigi kutatási eredményeinek, ahhoz inkább a magyar történettudomány azon irányzatához való lazább kötődése vitte, amelyet elsődlegesen Szekfű neve fémjelezhet. Ez azonban azonnal továbbfinomítható: ez az összefüggés inkább kitapintható Eckhart Ferenc diagnózisában, mint az általa javasoltakban.

A kérdésünk második részére adható válasz — mit valósított meg programjából — ezeknél érdekesebbnek tűnhet. A magyar alkotmány- és jogtörténetet most már az ország első katedrájáról előadó Eckhart kutatási eredményei alig tükrözték, hogy az általa javasolt utak valamelyikének bejárására készült volna — igaz, a „több szellemtörténetet a jogtörténetbe" sürgetés megvalósítására sem tett lépést.

Az egyházjog-történethez nyúló Eckhart is régi önmaga maradt, így a program induktív módszert sürgető követelését már nem kellett megvalósítania.[34] Fakultástörténete sem mutatott deviáns vonásokat, hacsak nem tekintjük visszalépésnek 1931-hez képest azt az óvatosságot, amellyel a nehezebbnek tekinthetőekhez, így pl. az egyetemes európai jogtörténet című kollégium eltörléséhez nyúlt.[35]

Nyilván még a legszabadabb asszociációval sem kereshetünk kapcsolatot a programesszé és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank felkérésére írott mű — egyébként Eckhart talán leggyengébb munkája ez — között.[36]

Ami pedig 1945-öt követő munkásságának ebből a szempontból való megközelítését illeti, jogosnak tűnhet egy 1949-es cesura alkalmazása. Szintézise[37] szolgálhat leginkább példaként, hogy Eckhart 1931-ben megfogalmazott programjának csupán töredékét valósította meg, inkább azt, ami munkásságának már korábban kialakított jellegzetességeivel volt összhangban. Tankönyve alig vagy semmit sem váltott be a sürgetett, Közép-Kelet-Európára vonatkozó komparatisztikai lehetőségekből, elmaradt az újabb időszak mélyebb elemzése is. Didaktikailag talán bocsánatos, ám szakmailag nem az a logikai salto mortale, amellyel megmagyarázta: ha Werbőczyt interpretáljuk, a magyar jog történetéhez nyúlunk.

1848-ról írott műve önálló kutatást nem tartalmazott, ám megállapítható, hogy korábbi, történetírói tevékenységének politikailag is mérhető koordinátáit csak fékezve vette revízió alá.[38] 1951. december 11-én a II. osztály ülésén tartott előadása[39] nyilván vesszőfutás volt számára, mint ahogy kérdőjelezhető prekoncepciókból kiindulva írta meg — jogtörténetet adva inkább gazdaságtörténészként — utolsó műveit.[40]

Az utolsó művek természetesen egy sor egyéb kérdést vetnek fel, így pl. azt is, hogy korábbi, döntőbben gazdaságtörténeti indíttatása mellett nem azért nyúlt-e ismét ilyen kérdésekhez, mert ezek adtak

[26] *Eckhart*: i. m. 272. old.

[27] *Eckhart*: i. m. 273. old. Meggyőződésünk: Eckhart Ferenc programesszéjében mindezek ellenére is szívonalasabban mondta el mindazt, amit Szekfű Gyula körvonalazott, amikor „alkalmazta" a már csak Magyarországon újnak tekinthető eszközöket. Vö.: *Szekfű* Gyula: A magyar bortermelő lelki alkata. Bp. 1922.

[28] Pécs, 1924.

[29] Magyarország története. Bp. 1933.

[30] Vö.: Bevezetés a magyar történelembe. i. m. 90., 93., 97. old. Magyarország története. i. m. 104., 139., 140—141. old.

[31] Mária Terézia és a magyar parasztkérdés. Klebelsberg Emlékkönyv. Bp. 1925. 449—512. old.

[32] A volt monarchia udvartartásának vagyona. Bp. 1928.

[33] A Habsburg-Lotharingiai ház családi törvénye. Bp. é. n.

[34] Vö.: A püspöki székek és a káptalani javadalmak betöltése Mária Teréziától 1918-ig. Theológia. 1935.

[35] A jog és államtudományi kar története. 1667—1935. old. 1936. Vö. pl. 618—620. old.

[36] A magyar közgazdaság száz éve. 1841—1941. Bp. 1941.

[37] Magyar alkotmány és jogtörténet. Bp. 1946.

[38] 1848, a szabadság éve. Bp. 1948.

[39] Sztálin tanítása és a magyar állam- és jogtörténet. Hazai társadalmi és történettudományunk időszerű kérdései. A MTA 1951. december 10—13 között tartott előadásainak anyagából. Eckhart előadását ld.: 123—131. old.

[40] A földesúri büntetőbíráskodás a 16—17. században. Bp. 1954., Vö. pl. 56—57., 90—91. old. A bécsi udvar jobbágypolitikája a 18. sz. második felében. Századok, 1956. 69—125. old. A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon. 1780—1815. Bp. 1958.

lehetőséget számára ahhoz, hogy úgy tűnjék quasi-marxistának, hogy valójában még azzá sem kellett lennie.

Megállapításainkat természetesen módosíthatják azok a megközelítések, amelyek egy-egy nagyobb lélekzetű eckharti teljesítmény elemzését végezték el.

Eckhart Ferenc 1931-ben írott programesszéjének több vetülete — mutatis mutandis — máig sem vesztette el aktualitását. S ha a halála óta eltelt időszakot nem is tekintjük „Zwischenzeit"-ként, a kontinuitás szálainak újratalálása ma is alkalmat teremt: diagnózisra és terápiára egyaránt.

Kállay István

Az úriszéki peres anyag feltárása Eckhart Ferenc munkájában

„Úriszék, dézsma, bot, ez volt a rend ezer évig", énekeltük több mint 30 évvel ezelőtt; kifejezve, hogy a magyar történelem egyik sarkalatos, az egész feudális koron végighúzódó intézményéről van szó. Ennek ellenére a történeti irodalom korábban nem sokat foglalkozott vele. Ennek oka azonban nem az érdeklődés hiánya, hanem sokkal inkább az úriszéki iratanyag hozzáférhetetlensége volt.

Ez nem jelenti azt, hogy 1945 előtt ne foglalkoztak volna az úriszékkel. Az Eckhart-Szeminárium értekezései sorában látott napvilágot Szoika Kamill műve, a Földesúri bíráskodás az Árpád-kori Magyarországon,[1] amely az úriszék kora-középkori gyökereit vizsgálja. Mint az intézmény eredetét kidolgozó és az úriszékkel foglalkozó első monográfia, különös figyelmet érdemel.[2] Jelentőségét növeli, hogy Eckhart Ferenc útmutatása nyomán született meg és került publikálásra.

A megindult kutatásoknak csaknem kizárólag a forrásanyagra kellett támaszkodniuk, mivel az úriszékről a kortársak keveset, vagy éppen semmit sem tudtak. A XVIII—XIX. század nagy jogtudósainak a műveiben hiába keressük az úriszékre való utalásokat, és ha találunk is ilyeneket, nem terjednek túl a jogszabályok idézésén; jogeseteket egyáltalán nem hoznak. Mindezért nem őket kell elmarasztalnunk, hiszen nem álltak rendelkezésükre az uradalmi levéltárak, amelyek abban az időben inkább elrejtették, mint feltárták az úriszék működését bemutató jegyzőkönyveket és iratokat.

A földesúri bíráskodás kezdeteiről, kibontakozásáról az utolsó harminc év kutatásai nyomán egységes kép alakult ki. A témával foglalkozó kiváló szerzők — Eckhart Ferenc, Varga Endre és Degré Alajos — a kérdést sok oldalról vizsgálták. Mindhárman igyekeztek átfogó képet adni az általuk vizsgált kérdésről. Legrészletesebb mégis Eckhart Ferenc immár klasszikussá vált munkája,[3] amely A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században címet viseli. Az úriszék büntető jogszolgáltatásán kívül mindazokkal a viszonylatokkal foglalkozik, amelyekben a jobbágy a földesúri jogszolgáltatás szervezetével, annak különféle közegeivel csaknem három évszázadon keresztül szemben állott.

Ugyanezt az időt, a XVI—XVII. századot fogja át a Varga Endre szerkesztette forráskiadvány. Témája nemcsak az úriszék büntetőbíráskodása, hanem bemutatja az úriszék egész működését mind büntető, mind magánjogi, mind úrbéri jogszolgáltatását. Figyelmét elsősorban, a közölt peranyag megoszlási arányából következőleg, az úrbérire összpontosította.[4]

A téma időbeli határait Degré Alajos az Úriszéki peres eljárás a Dél-Dunántúlon a XVIII—XIX. században című munkájában igyekezett tágítani. Ő mutatott rá a hanyatló feudalizmus másfél évszázada — ahogy ő nevezi — jobbágyi magán- és büntetőjogának a jelentőségére. A két előző szerzőhöz hasonlóan hangoztatja, hogy a földesúri bíráskodás e korban átalakul, korábbi széles, szinte korlátlan hatáskörét a felvilágosult abszolutizmus centralizáló, jobbágyvédő politikája egyre inkább igyekezett ellenőrizni.[5]

Eckhart Ferenc könyve mindhárom szerző (Szoika, Varga, Degré) munkásságán maradandó nyomokat hagyott, így megérdemli, hogy kiemelten foglalkozzunk vele. Jelentőségét mutatja, hogy az első, a XVI—XVII. századi úriszéki bíráskodást tárgyaló munka. Forrásbázisa ugyan földrajzilag korlátozott — hiszen elsősorban csak a nyugat-magyarországi úriszékekkel tudott foglalkozni —, tartalmilag azonban mélyrehatoló. Mint Varga Endre forráskiadványa lektorának alkalma volt mindazokkal a dokumentumokkal szembesülni, amelyeket Varga Endre összegyűjtött és publikált. Varga Endre a XVI—XVII. századi perszövegek közléséhez részletes bevezetést készített, Eckhart munkája azonban túlmegy ezen, közvetlenül a forrásokon alapszik.

Az úriszéki peres anyag feldolgozásában és főleg értékelésében Eckhart Ferenc sem tudta túllépni korának korlátait. Nyilvánvalóan a kiadás feltételének tartotta, hogy csatlakozzék a divatáramlathoz, amely az

Kállay István egyetemi tanár, ELTE Bölcsészettudományi Kar (Budapest).

[1] *Szoika* Kamill: Földesúri bíráskodás az Árpád-kori Magyarországon. Bp. 1944. Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából. 8. sz.

[2] *Varga* Endre: Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Bp. 1958. 8.

[3] *Eckhart* Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Bp. 1954.

[4] *Varga:* 1958.

[5] Degré Alajos: Úriszéki peres eljárás a Dél-Dunántúlon a XVIII—XIX. században. Levéltári Közlemények, 1961/32. 101—126. old.

osztályharcot nemcsak a jelenben, hanem a múltban is állandóan élezte. Eckhart művén végigvonul a kizsákmányolás, elnyomás és ezzel párhuzamosan az osztályharc állandó éleződése.[6] Ez viszont sok minden másról elterelte a figyelmet. Pl. Eckhart észreveszi, hogy nem mindig a jobbágy-földesúri, hanem a jobbágy és cselédje közötti viszony jelentkezik, de nem tud vele mit kezdeni.[7] Vagy a néhány általa ismertetett öröklési ügy között van néhány olyan is, amelyben az úriszék nem a földesúr, hanem a jobbágy javára döntött. E fölött azonban szó nélkül siklik el, mert nem illik bele „az úriszék, mint a földesúri elnyomás eszköze" képbe.[8] Ehhez járul, hogy a divatáramlatnak megfelelően végső fokon mindent két tényezőre, a fejlődő árutermelésre és az eredeti tőkefelhalmozásra vezet vissza. A kérdés annál érdekesebb, mivel ezt már a kortársi recenzió[9] is szóvátette. Sinkovics István vitatja, hogy a bírságok a felhalmozást mozdították volna elő, sőt kimutatja az ellentmondást Eckhart megállapításaiban. Eckhart az egyik helyen ui. elfogadja Pach Zsigmond Pál akkor érvényben volt megállapítását a földesúri tőkefelhalmozásról és a bírságrendszer kiszélesítését ezzel hozza összefüggésbe. A következő lapon azonban azt írja, hogy a kisajtolt pénz kincs, fényűzés és uzsora formáját öltötte, így nem vonható a marxi eredeti tőkefelhalmozás fogalma alá.[10] A kortárs nem mondta ki, ami mindebből kiolvasható: Eckharttól idegen volt ez a megállapítás és főleg nem következett az általa vizsgált forrásanyagból.

Mindez megmutatkozik Eckhart könyvének a szerkezetén. A szervezet és az eljárás bemutatása után a *földesúri tőkefelhalmozásról* szól. Ezt követik a különböző bűncselekmények, majd az *úriszéki bíráskodás a földesúri jövedelmek biztosításának szolgálatában* című fejezet. Mindez azonban még mindig nem elég, mert a következő fejezetcím így hangzik: *Az úriszék a földesúri vagyon gyarapításának szolgálatában.* A földesúri alkalmazottakról szóló fejezetet ismét egy átpolitizált rész követi: *Az úriszék a földesúri ideológia szolgálatában* címmel. A kilenc fejezetből tehát csaknem a fele (négy) visel olyan címet és foglalkozik nem mindig a forrásanyagból következő kérdésekkel. Ennek az eredménye azután az, hogy Eckhart végkövetkeztetése szerint az úriszék jövedelmező volt. Nem veszi észre az általa is idézett[11] jövedelmi sorrendet, ahol a mulcta és a birsagia a földesúri jövedelmek között mindig az utolsó helyen szerepel. Ő ezt azzal magyarázza, hogy kronológiailag utolsóként jött létre ez a bevételi forrás. A számvitel azonban akkor sem ismert időrendet, hanem sokkal inkább a jövedelmek nagysága volt a mérvadó a csoportosításuknál és felsorolásuknál.

Vagy egy másik példa: helyes-e a kártyajátékot, a kockavetést, a parasztok fonóházi összejövetelét megakadályozó tilalmakat úgy felfogni, mint amelyek a jobbágyok kisajátítását mozdították elő. Nem egyenértékű ui. a robot mértéktelen fokozásával, a piactól való elvágással, ami azután esetleg a jobbágy szökéséhez vezetett.[12]

Nem hallunk viszont semmit sem az úriszéki bíráskodás lényegéről, az *impensioról.* Nem véletlen, hogy Szegedi (akit Eckhart nem idéz) az impensioval kezdi a földesúri ítélkezés ismertetését. Ez tágabb értelemben az egész földesúri jogszolgáltatást jelenti, amit a földesúr a maga területén gyakorolt az alattvalói felett. A jogszolgáltatást gyakorló, úriszéket tartó földesurat ezért impendensnek, dominus impendensnek, vagy impensornak nevezték. Szűkebb értelemben az impensio a jobbágyok által elkövetett, kisebb vagy nagyobb hatalmaskodás esetében szolgáltatott elégtételt (Genugtuung) jelentette, amit uruk adott a sértettnek.[13]

Egy másik fontos kérdése az úriszéki peres anyag feldolgozásának a *pallosjog* (jus gladii). A korábbi irodalom — köztük Szoika, Varga — azon a véleményen volt, hogy a vérhatalmat királyi privilégium alapján gyakorolták a földesurak. Mások — Szabó István, Sinkovics István és Meznerics Iván — szerint a nagybirtokosok kiváltságlevél nélkül is éltek a pallosjoggal uradalmaik területén.[14]

Szegedi szerint a jus gladiit királyi privilégium vagy *hosszas usus* alapján gyakorolták, bizonyításához azonban elég volt az usus legitimus. Szegedi írta le azt is, hogy ha az uradalmat vagy a nemesi kúriát — amihez a pallosjog gyakorlása tartozott — felosztották, a jus gladiit csak a közös birtokosok tudtával lehetett gyakorolni. Az uradalmak ezt is tették: ha a jus gladiit bizonyítaniuk kellett, a hosszú ususra és a pallosjog különböző jeleire (akasztófa, tömlöc stb.) hivatkoztak.[15]

Varga Endre a XVI—XVII. századi peranyagról írva megállapította: az egész ország területéről származó úriszéki anyagban egyetlen olyan jegyzőkönyv sincs, amely nem pallosjogú úr birtokán folyó ítélkezésről adna számot. De már nála felmerül a kérdés: voltak-e olyan úriszékek, amelyek nem vérhatalmú urak birtokain működtek, és hol volt a vagyon, hatalom, társadalmi befolyás határa, ameddig a nemesség az ítélkezés jogát gyakorolta. Saját kutatásaim alapján a határt a főúri rang jelentette. Az összes főúri úriszék, amelynek iratanyaga megmaradt, pallosjogot gyakorolt. Az általam megvizsgált nem főúri családok úriszéki anyaga alapján bizonyos általánosan jellemző vonások megállapíthatók. Ezeket az úriszékeket sok családtag részvételével, nemesi kúriákban tartották, valamelyik családtag elnökölt és a perekkel vegyesen családi ügyeket is tárgyaltak (családülés). Nem vonakodtak a köznemesi úriszékek azoktól a főbenjáró ügyektől sem, amelyekben előreláthatólag nem kellett halálos ítéletet („öldöklő per") hozni. Ez lehetett lopás (halmazat), istenkáromlás, verekedés, emberölés (kiegyezéssel, homagiummal), de a tettest minden

[6] *Eckhart:* 1954. 3., 56., 73., 88. stb.
[7] *Eckhart:* 1954. 35. old.
[8] Uo. 166. old.
[9] *Sinkovics* István recenziója Eckhart Ferenc fenti könyvéről. Századok, 1957. 429. old.
[10] *Eckhart:* 1954. 56., 57. old.
[11] *Eckhart:* 1954. 57. old.
[12] *Sinkovics:* 1957. 430. old.
[13] *Szegedi* János: Tyrocinium. Nagyszombat, 1734. III. 250. köv. old. *Kelemen* Imre: Darstellung des Ungarischen Privatrechtes. Wien, 1818. III. 1470. old.
[14] *Szoika:* 1944. 66.; *Varga:* 1958. 10., 13.; *Meznerics* Iván: A megyei büntető igazságszolgáltatás a XVI—XIX. században. Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából. 1. sz. Bp. 1933. 32. old.; *Szabó* István: Az 1351. 18. tc. Szentpétery emlékkönyv. Bp. 1938. 436., 437. old. *Sinkovics* István: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Bp. 1933. 17. old.
[15] *Szegedi:* 1734. III. 283. old.

esetben megfenyegették, hogy a következő cselekménynél a földesúr vagy tisztje halállal bünteti.[16]

A *falu füstje* nem száll többé az ősi faluközösség igazságszolgáltatásának szimbólumaként a falu felett, és ezzel a falusi bíráskodásnak ez az ősi elnevezése is feledésbe megy — írja Eckhart Ferenc a falusi bíráskodásról, amelynek hanyatló tendenciáját a XVI. század végétől számítja. Rég elmúlt már az az idő, amikor a jobbágyközségek bíráskodását a földesúr által rájuk ruházott joghatóságnak lehetett tekinteni, és amikor az uradalmi alattvalók egymás közti pereit még a falu szinén intézték el.[17]

A falusi bíró elé kerülő bűncselekmények köre nem volt pontosan megszabva. Eckhart szerint csak a kihágások tartoztak ide, a gyakorlat azonban ennél szélesebb körű. A nagykárolyi uradalmi gazdasági bizottság 1759-ben pl. úgy intézkedett, hogy ha a bűnösöket a bíró meg nem büntette és az uradalmi tisztek hamarább érték, ne csak a bűnöst büntessék meg, hanem a bírót is. Itt tehát nem határozták meg a bűnöst közelebbről, hanem általában minden bűnösről beszéltek. Ugyancsak a falusi bírót tették felelőssé a homagialis büntetések eltitkolásáért. A szentmiklósi cigányvajdát arra utasították, hogy két verekedőn vegye meg a 12 Ft büntetést és engedje el őket, nehogy katonának vigyék őket.[18]

Degré Alajos azt állapítja meg, hogy a dél-dunántúli gyakorlat szerint az úriszék a községi bíró vagyonjogi ügyekben hozott ítéleteit megsemmisítette. Közelebb jár a valósághoz Eckhart Ferenc, aki szerint a falusi bíróság foglalkozott a pénzkövetelésekre irányuló keresetekkel is. Ilyen ügyekben a bírák anyagi felelősséggel tartoztak. Ha a követelés abból adódott, hogy a bírák nem az előírás szerint jártak el, nekik kellett a kárt megfizetniük.[19]

Nagyobb volt a falu füstjénél a mezővárosi bíróság hatásköre, ami egyrészt azzal függ össze, hogy itt gyakrabban akadt írástudó — néha jogtudó — személy, másrészt a mezővárosok a földesúrtól bizonyos, a bíráskodási hatáskört is magában foglaló autonómiát kaptak. A mezővárosok bírósági hatáskörüket privilégiumaik és a praxis szerint gyakorolták. Eljárhattak büntető- és polgári ügyekben egyaránt, habár a mérleg az utóbbiak javára billen. Nem terjedt ki viszont a hatásköre a magistratualis ügyekre, ez mindig úriszéki hatáskörben maradt.[20]

Az úriszéki *peres eljárás* jórészt szokáson alapuló szabályainak rögzítése sohasem történt meg. A kortársak nem igényelték, vagy nem volt érdekükben azt megtenni. Az utókor — eltekintve Degré Alajos fentebb idézett munkájától — nem vállalkozott a hihetetlenül nagy forrásanyag áttekintésére. Nem kaptunk választ arra a kérdésre sem, hogy eltérő volt-e a földesúri bíráskodás perrendje az országos gyakorlattól.

Az Eckhart Ferenc által tárgyalt korszakban (habár ezt ő seholsem mondja ki), egészen az 1730-as évekig összefolyt a büntető- és a polgári eljárás. Különösen megmutatkozott ez a lopás esetében, amelynek gyakoriságát és szétágazását az eljárás is követte. Összefolyt a bűnvádi eljárás és a polgári per: a károsult volt a vádló, és a civiljogi külsőségek (kereseti követelés, alperes válasza, viszontválasz stb.) érvényesültek. A büntető perek vádlóját (uradalom, földesúr, esetleg uradalmi ügyész) felperesnek, a vádlottat alperesnek titulálták. Hasonló volt a városi gyakorlat is.[21]

Az úriszéki peres eljárás vízválasztója tulajdonképpen nem a büntető- és a polgári ügyek, hanem a perek két: sommás és formális alaptípusa között húzódott. A *sommás eljárás* (processus summarius) nem volt ismeretlen a magyar perjogban. Kelemen Imre jellemzése szerint: „ahol nem veszik figyelembe a törvényes formaságokat (lásd úriszék)". Vagyis a sommás eljárást csaknem teljesen a földesúri bíráskodással azonosítja. Ez nem véletlen, hiszen az úriszéki perés eljárást a sommás procedura jellemezte. Ez nem jelentette, hogy az úriszék „lomposabban" járt el, mint a sedria vagy hogy egyesítette volna magában a sommás és az írásbeli per összes hibáit. Sokkal inkább a formalizmustól való szabadulás útja az, amely már a XVII. században megjelent a néphez a sedriánál lényegesen közelebb álló úriszék gyakorlatában. Ugyanezt mondhatjuk el különben a szabad királyi városok joggyakorlatáról.[22]

A sommás (szóbeli) per tárgyalása az írásbeli per lefolyását tükrözi, annak a rövidebb, egyszerűbb változata. Itt minden tömörítve zajlott le, sokkal kevesebb alakisággal és az ügy rendszerint egy-két ülésen véget is ért. Ahhoz az eljáráshoz állt legközelebb, amelyet az 1836:20. tc. a szóbeli perek bírósága címen emelt jogszabályi szintre, az 1840:11. tc. a 200 forintos értékhatárig terjesztett ki és amelynek Zsoldos Ignác külön fejezetet szentel művében. A sommás perben nem volt ügyvédi képviselet, illetve az ügyvédvallás önmagában is a formális perre való átalakulást vonta maga után. Az úriszék általában a sommás eljárásra törekedett, és csak a felek vagy az egyik fél kérésére tért át a formális perre.[23]

Az alperest a sommás tárgyalásra az uradalmi hajdú idézte, ahol kihallgatták. Az ügyész előszóban terjesztette elő a vádat, illetve az alperes a védekezését és a kifogásait. Ezután azonnal kihallgatták a tanúkat, sőt autentikálták is a vallomásukat, majd a bíróság ítéletet hozott, ami azonnal életbe is lépett (a jogerőt nem ismerték); fellebbezésre nem volt mód. Az ügy rendszerint az úriszék egy ülésén befejeződött. A tárgyalás elnapolására, az ítélet elhalasztására csak olyankor került sor, ha a bizonyítás kiegészítésre szorult.[24]

Az irodalom egybehangzóan állítja, hogy a sommás eljárás a polgári ügyekben teljesen háttérbe szorult és még az úriszéken is csak az írásbeli perrel vegyesen alkalmazták. A nagyszámú úriszéki forrás át-

[16] *Kállay* István: Úriszéki bíráskodás a XVIII—XIX. században. Bp. 1985. 20. old.

[17] *Eckhart:* 1954. 8—13. old.

[18] OL P 397. Károlyi család levéltára. Acta oeconomica. 1759. dec. 19.; 1760. febr. 4.

[19] *Degré:* 1961. 114.; *Eckhart:* 1954. 10.; OL P 1531. Károlyi család levéltára. Nagykárolyi ügyészi hivatal. 1780. máj. 18.; 1783. dec. 9.; P 397. 1760. márc. 24.

[20] *Ember* Győző: Az újkori magyar közigazgatás története. Bp. 1946. 567—568. old.; *Eckhart:* 1954. 19.; *Degré:* 1961. 114—115. old.

[21] *Varga:* 1958. 5—6., 19., 43—45. old.; *Degré:* 1961. 118., 124. old.; *Bónis* György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686—1708. Bp. 1962. 155. old.

[22] *Kelemen:* 1818. V. 428. old.

[23] *Bónis—Degré—Varga:* A magyar bírósági szervezet és perjog története. Levéltári szakmai továbbképzés. Felsőfok 13. sz. Bp. 1961. 125. old.; *Zsoldos* Ignác: A szolgabírói hivatal. Törvénykezési rész. Pápa, 1844. 38. old.

[24] *Bónis—Degré—Varga:* 1961. 125—126. old.; *Georch* Elias: Jus patrium. Pozsony, 1817. 278. old.

tekintése azonban ennek éppen az ellenkezőjét, a sommás eljárásnak a polgári ügyekben való elterjedését mutatja. Ezt különben a kortársak is tudták, hiszen Kelemen még repositiós perben is lehetségesnek tartotta a sommás eljárást.[25]

A sommás polgári per úgy kezdődött, hogy a felek a földesúr vagy az úriszék előtt szóban adták elő (oraliter exponit) pro és contra a követelésüket, argumentumaikat, de beadhatták kérvényben (ope instantiae) is. Ez utóbbi esetben ezt közölték az alperessel, válaszadás céljából. Ha megvolt a válasz, mindkét felet az úriszék elé idézték (ez rendszerint az uradalmi ügyészség dolga volt), ahol kikérdezték őket a körülmények felől. Az alperes válaszára a felperes csak egyszer válaszolhatott. Ezt követte az ítélethozatal és itélethirdetés. Az ítéletet a keresetlevél (kérvény) hátoldalára írták, amit a felek visszakaptak. Az úriszék a sommás pereket is jegyzőkönyvezte, de a levata után rögtön a sententia következett.[26]

Az ország törvényei, szokásai és gyakorlata szerint vezetett pereket (processus formalis, ordinarius, solemnis) *formálisnak* vagy írásbelinek nevezték. Az úriszék nem a cselekmény súlyosságát, a perérték nagyságát, vagy a felperes személyét mérlegelte a sommás vagy formális eljárás kiválasztásakor, hanem — ha lehetősége volt — mindig a sommás megoldásra törekedett. Valamely fél ellentmondása esetén azonban a sommásból formális per lett.[27]

Külön fejezetet szentel Eckhart Ferenc a *frángnak,* amely az úriszéken az elrendelt békesség megzavarását, a hatalmaskodást, az uradalmi alkalmazottak, falusi elöljárók elleni támadást jelentette. A fráng lehetett egy helységre, a bíró házára, a kocsmára, a szőlőhegyre, a malomra, a vásárra (beleértve az onnan hazatérőket is) megállapítva. De pönáleként is megtaláljuk arra az esetre, ha a felek valamelyike a megállapodást felbontotta. Eckhart szerint a határos német területek hűbéri jogából származik és az ország nyugati részén fordult elő.[28]

A német eredetet bizonyítja, hogy a városi, közelebbről a fehérvári bíráskodás is ismerte ezt az intézményt. A korábbi kifejezés Burgfried, amely már a török utáni időkben előfordult. Erre eskettek meg pl. egy parázna nőt, hogy a bűncselekményt többet nem követi el. Egy gyilkossági ügyben azért nem hoztak a kihallgatásra egy tanút, mert „az itteni Burgfriedent nem tudja elviselni". Egy debreceni nő egy szegény szolgáló ruháját ellopta. Ezért két nap egy-egy órát állt a pellengéren, majd a városból kitiltották (den Burg Fridt meiden).[29]

A fráng első városi említése 1714-ből való. A kőművescéh a tanácshoz intézett levelében egy himpellér ellen tett panaszt. A magistratus 24 Ft frángja alatt tiltotta meg a céhenkívüli iparűzést, inasok tanítását és felszabadítását. Mivel a frángot nem tartotta meg, a város a 24 Ft-ot beszedte tőle. „Ha többször cselekszi, duplán megadja" — írták neki.[30]

1715-ben Kurti Erzsébet tett panaszt Vörös Pál ellen, aki őt a házában háborgatta. Az alperes fráng alatt kötelezte magát, hogy nem perturbálja az özvegyét. 1731-ben egy másik özvegyasszony elleni perben a bíróság súlyosbító körülményként értékelte, hogy öt évvel korábban a dehonestatiot már egyszer elkövette, így a frángot megszegte.[31]

A fráng utolsó városi jelentkezése 1751-ből való: a bírósági jegyzőkönyv bejegyzése szerint Rosa István eltökélt gonoszságból a szőlőhegyen néhány gyümölcsfát levagdalt és így szándékosan kárt okozott. Megfizette a gazdák 2 Ft 75 d-os kárát, a hegymesternek 80 d becsűpénzt és a hegynek frángját (4 Ft-ot). Amíg a pénzt le nem tette, aristomban tartották.[32]

A *bűncselekmény fogalmának és ismérveinek* az absztrahálását a kor büntetőjog-tudománya az utókorra hagyta. Bűncselekménynek tekintették az úrbéri kötelezettségek be nem tartásán, hanyag végzésén, az urasági tilalmak megvetésén, a monopóliumok megsértésén kívül a tízparancsolat (ne lopj, ne ölj, ne paráználkodj stb.), az „isteni törvények", vagy az erkölcsi közfelfogás megsértését. „Emberi törvény" megsértése alatt legfeljebb a Hármaskönyvben, vagy a Praxis Criminalisban kifejtett cselekményeket értették. Ehhez járult a valóságos praxis, ami a cselekmények széles körét vonta a törvénysértés fogalmába. Ilyen volt pl., ha a bába téves szakvéleményt adott, amiért 11 heti tömlöccel sújtották. Van viszont olyan cselekmény (a kerítés), amely a XVIII. századi joggyakorlatból teljesen eltűnt.

A bűncselekmények sorrendje: istenkáromlás, káromkodás, hitehagyás, ünneprontás, boszorkányság, emberölés. Igen tarka képet mutatnak a paráznaság címszó alatt összefoglalt cselekmények. Ide tartozott a házasságtörés, a kettős házasság, a vérfertőzés, a nemi erőszak és az állattal való fajtalankodás. Ezt követi sorban a gyújtogatás és a tűzokozás, majd a büntetőügyek között a legnagyobb számban előforduló lopás és rablás következik. A lopáson belül megkülönböztethető az állat-, a gabona- és terménylopás, a különböző ingóságok lopása, a pénzlopás, a pince-, ház- és boltfeltörés (betöréses lopás) és a szentségtörő lopás. Minősített eset volt a rablás és az útonállás. Ritkábban fordult elő hamis levelek készítése, a csalárdság és a kincsásás, gyakoribb a csavargás, a szökés, a szöktetés, valamint a hatóság elleni erőszak.

Az úriszéken ítélkezők nem a jus theoreticum szerint gondolkoztak, hisz az általuk ismert egyetlen rendszeres büntetőjogi kódex, a Praxis Criminalis, sem emelte ki ezeket az általános büntetőjogi fogalmakat. Ezt először az 1795. évi büntetőjogi javaslat tette meg, még mindig felemás módon. Rendszeres, kitűnő tárgyalásra csak az 1843-as büntetőjogi javaslatban került sor, de tudjuk, hogy az 1795-ös javaslat csekély publicitása miatt a jus practicumra alig hatott, az 1843-as javaslat hatása pedig csak 1861-gyel kezdődött, és Pauler Tivadar híres büntetőjogi könyvének köszönhette széles körű alkalmazását.[33]

---

[25] *Kelemen:* 1818. III. 316., 159. old.; V. 210. old.; *Bónis—Degré—Varga*: 1961. 109. old.

[26] Carolus *Pfahler:* Jus Georgicum. Keszthely, 1820. 299—301. old.; OL P 1769. Balassa család levéltára. Kékkői uradalom. 1727. dec. 5.

[27] Pl. OL P 1531. Nyírbátor, 1812 jún. 1. No 2.

[28] *Eckhart:* 1954. 77. köv. old.

[29] *Juhász* Viktor: Közlemények Székesfehérvár 1848. előtti közigazgatásából. Almanach. Székesfehérvár, 1931. 227. old.; Székesfehérvár város levéltára. Acta politica et juridica. No 61. 1713. júl. 14.; Protocollum judiciale 1730. jún. 26.; szept. 1.

[30] Acta politica et juridica. No 48. 1714. nov. 13.

[31] Acta politica et juridica. 1715. júl. 16.; Causae criminales et civiles. No 105. 1731.

[32] Protocollum judiciale. 1751. ápr. 20.

[33] *Pauler* Tivadar: Büntetőjogtan. Pest, 1864—1865.

A büntetések az elrettentést és a megtorlást szolgálták, ezért a büntetőjogi felelősség nemcsak az elkövetőre nehezedett, hanem a szülő is felelt a gyermekéért (pl. lólopásnál). Kollektív felelősség érvényesült — középkori maradványként — állatlopás esetén a nyomkövetésnél, ha a falu a nyomot elrontotta, vagy a feltételezett orgazdát nem adta ki. Ilyen esetben az úriszék a falu bíráját tette felelőssé, neki kellett további gyanúsítottakat megneveznie. Az állatoknak a gazdaságban játszott szerepe indokolja (ahogy azt Eckhart Ferenc is hangsúlyozza), hogy ellopásukra különös figyelmet fordított az úriszék.

A culpabilitas fogalmát az úriszék is alkalmazta. A feleségével sokat veszekedő uradalmi alattvaló, ha nem is volt rá tanú, gyanúsítható és culpabilis volt a felesége megölése miatt (hathónapi közmunkán töltött áristomot kapott). Gabonalopás esetén nem tettek viszont különbséget, hogy a károsult az uradalom vagy magánszemély volt-e. Igyekeztek az uradalmi alattvalókat „a nyári szorgos munkák idején", a munkaerő biztosítása érdekében, nem tömlöcre vetni, „mert egész elromlások nélkül nem lehet őket elfogni".[34]

A bíróság elsősorban azt mérlegelte, hogy a bűncselekmény bebizonyult-e, szándékos és befejezett volt-e. Ha nem látta bizonyítottnak, az nem a felmentést, hanem az enyhébb büntetést jelentette. A be nem bizonyított gyermekgyilkosságból pl. paráznaság lett; a csak egy tanúval bizonyított istenkáromlásért csak 25 pálca járt; a sodomiáért egyévi, vasban és közmunkán töltött tömlöc, heti két nap böjttel és negyedévenként 20 korbáccsal. A be nem bizonyított kisebb lopásért is 30 botot vertek a gyanúsítottra. Az úriszék a teljes büntetőjogi felelősséget a szándékhoz kapcsolta. A szándékos (animo deliberato) kifejezés gyakran szerepel a bűnösség megállapításában. A szándékosság elsősorban az emberölés megítélésében játszott szerepet, a dolosum homicidiumot minden esetben nyilvánvaló gyilkosságnak minősítették.[35]

Szándékos volt a gyilkosság, ha a tettes közben szitkozódott, ha a halálosan megsebesítettet a helyszínen hagyta, ha az eszközt (pl. baltát, kést, fokost) magával vitte, ha a sértettet lefogták és úgy mérték rá a halálos ütést. A szándékos emberölés lehetett közvetlen (ha a tettes maga emelt kezet), vagy közvetett (ha csak okozója volt a halálnak). E megkülönböztetésnek a büntetés kiszabásánál volt jelentősége.

Szándékos volt a gyújtogatás, ha a tettes előre fenyegetőzött vele, ha nem segített oltani, vagy ha közben átkozódott. A szándékos gyújtogatás büntetése az akasztófa.

A véletlen vagy a vigyázatlan emberölést nem választotta el az úriszék egymástól. Casuale homicidiumról beszélt, ha a gyilkos eszköz nem volt előkészítve, ha részegen és verekedés közben történt, ha csoportosan követték el és nem lehetett megállapítani, hogy ki mérte a halálos ütést, ha a tettes a sértettel (vagy szüleivel) jó viszonyban volt („nem volt harag köztük"), ha csak egyet ütött és az áldozat az eséstől halt meg. Véletlen emberölésnek értékelte az úriszék, ha azt a sértett becsmérlése váltotta ki. Felmentés járt, ha bebizonyult, hogy baleset történt (pl. kocsival való gázolás). Véletlen volt, ha a kerülő egy gombázót az erdőben meglőtt (és csak kétévi tömlöcöt kapott érte). Véletlen emberölést állapított meg az úriszék minden olyan esetben, amikor a szándékosságot nem sikerült bizonyítani. Ez nem jelentette a büntetlenséget, mert „véletlen, de mégis bűnös" volt a megjegyzés.

A felelősség megállapítása összefüggött a cselekmény kifejlődési szakaszainak az értékelésével. Az előkészület fogalma nem volt elterjedt, mindössze néhány esetet ismerünk. Egyikben a férj és szeretője a feleség „megétetésére" szövetkezett, de csak a mérget hozták meg, az asszonynak nem adtak belőle. A férfi 100 pálcát, a szeretője 100 korbácsot kapott. Előkészületként értékelte a bíróság a halállal való fenyegetést is, amiért pálca, bot vagy korbács járt.

Gyakoribb volt a kísérlet, a megkezdett, de be nem fejezett bűncselekmény büntetése. Nem fejezte be a lopást, aki levágta a fát, de nem tudta elvinni (20 Ft büntetés járt érte). Egy be nem fejezett mérgezési ügy: ebben az esetben a férjet akarták megmérgezni, de nem ő halt meg, hanem az anyós, aki evett a mérgezett ételből. Fővétel járt érte.

Különös jelentőséget kapott a kísérlet értékelése a nemi erőszak és az állattal való fajtalankodás esetében. Mindkét esetben a döntő az emissio seminis bizonyítása. A legény, aki „tettét végbe nem vihette", nemi erőszakért háromszori kemény megcsapást és a vármegyéből való kitiltást kapott. A tehénnel fajtalankodást elkezdett béreslegény a tehén ellenállása és gazdája közbelépése miatt „nem vihette végbe a tettét". A magömlést a tortúra alatt sem vallotta be, így mindössze 30 botot vertek rá és az uradalomból örökre száműzték. Kétévi tömlöcöt és a piacon kétszer 80 vesszőt kapott viszont egy másik, kancával fajtalankodó legény, „aki a tettét nem fejezhette be". A befejezett sodomiáért elégetés járt (ez lett az állat sorsa is).

A büntetés célja elsősorban az elrettentés és a példaadás (in exemplum et terrorem aliorum), ezért hajtották gyakran végre a tett színhelyén vagy a templom előtt, a kijövő nép szeme láttára (pl. a botozást). Felbukkan néha a büntetés céljaként a correctio is, de csak abban az esetben, ha pl. a lopás vagy a csavargás még nem vált szokásává és természetévé. Van példa arra is, hogy a fővételt azzal indokolták, hogy „jobban készülhessen a másvilágra", vagyis „a hátralévő idejében (a kivégzésig) még megjavulhasson".

A büntetési rendszert időbeni és térbeni aránytalanság és szélsőségesség jellemezte. A megmutatkozó különbségek oka az illető uradalomban előfordult bűncselekmények gyakorisága, megítélése és fontossága volt. Ha pl. sok volt a lopás a vásárban, már a gyanúért is 100 bot járt. Vagy keményen büntették a pincefeltörést, mivel a borból az uradalomnak és a lakosságnak egyaránt jelentős bevétele volt. A lopás nagyságát áitalában nem azon mérték, hogy mennyi jutott belőle a tolvajoknak, hanem a kár nagyságán. Aránytalanság lehetett a különböző uradalmak között, de egy uradalmon belül is.

Igen gyakori, mondhatnám általános volt, hogy a büntetéseket nem egyedül, hanem másik büntetéssel párosítva mérték ki: a tömlöcöt vagy áristomot közmunkával (esetleg vasban eltöltéssel szigorítva), a pálcát bírsággal (pl. a behajtott állatok „hatalmas elvite-

[34] OL P 274. Festetics család levéltára. Központi birtokigazgatás. Rubr. XXIII. Fasc. A. No 42. Keszthely, 1809. szept. 11.; OL P 210. Esterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás. Tata, 1807. júl. 11. No 1.

[35] *Bónis:* 1962. 174—175. old.

léért" 40 pálcát és 12 Ft-ot), de még arra is van példa, hogy a vérdíjat bottal (pl. tiltott irtásért 20 Rft élődíjat és 12 botot) párosították.

Jellemzője a büntetési rendszernek az alternatív nem és az átválthatóság. Át lehetett váltani a börtönt pénzre, tömlöcre, gyertyára, de a pénzt is botra, munkára, kalodára vagy a robotot botra.

Nem volt büntethető a kóros elmeállapotú (maniacus, freneticus) személy. Ezek őrzéséről a községeknek kellett gondoskodniuk. A tatai úriszék előtt pl. egy többszörös lótolvaj arra hivatkozott, hogy bolond és néma. Azonban a tanúk bizonyították, hogy „az anyja fenyegetésére azonnal megszólalt és a korbács mutatására megegyenesedett". A büntetést (3 évi tömlöc) nem kerülte el.[36]

Nem volt jogellenes a cselekmény, ha az jogos védelemből (in defenso) történt. Önvédelemnek értékelték, ha a sértett kezdte a verekedést, ha a rajta kapott csábítónál fegyver volt, vagy ha tolvajt üldöztek. Nem volt szabad a már földön fekvőt megütni, mert ilyen esetben az önvédelem nem mentesített a háromhavi rabságtól, a vérdíjtól és a 60 kemény pálcától.

A test vagy a személy biztonsága érdekében elkövetett emberölést necessarium homicidiumnak, de Werbőczi állásfoglalásával ellentétben nem büntetést kizáró oknak, hanem enyhítő körülménynek értékelték. Kizárta azonban a büntethetőséget, delicta privata esetében, a magánvád, illetve egyes bűncselekményeknél a feljelentés hiánya.

Minősített cselekménynek vette az úriszék a hitves-, a testvér-, a szülő- és gyermekölést, a különös kegyetlenséggel vagy bandában elkövetett gyilkosságot. Ide számítható, ha a cseléd megölte a jobbágygazdát vagy tőle lopott.

A büntetés kiszabásának tárgyi körülményei közül az úriszék az elkövetés módját, eszközét, következményeit, a kár megtérülését (refusio damni), a sértettel vagy a rokonaival való kiegyezést és a megbocsátást mérlegelte. Súlyosabban ítélte meg a bíróság a lopást, ha azt könnyebb volt elkövetni, mert az illető tárgyat nem lehetett bezárva tartani (pl. méhkast). Ugyancsak súlyosbító körülmény volt, ha a lovat este vagy éjjel az istállóból kötötték el, amikor azok már a jászolhoz voltak kötve, könnyebben lehetett hozzájuk férni, vagy az istálló messze volt a lakóháztól, ezért a tolvajoknak könnyű dolguk volt. Enyhítő körülmény volt azonban, ha a gazda maga hagyta nyitva az ajtót (pl. a mészáros a boltot).

Befolyásolta a büntetés kiszabásának tárgyi körülményeit, ha a lopott jószág megkerült, a kárt megtérítették vagy kiegyeztek. 40 bot helyett 20 járt pl. állatlopás esetén, ha az állat visszakerült. Ugyanígy enyhítő körülményként értékelték, ha a tettes a kárt megtérítette. Még rablásnál is figyelembe vették, ha a rabolt dolgokat visszaadták. Ezért nem halált, hanem 10 Ft vérdíjat, másfél évi rabságot (vasban, közmunkán és negyedévenként 25 bottal) szabtak ki. Enyhítő körülmény volt, ha a tettes maga hívta fel a károsult figyelmét a lopásra, igazította a lopott lovak után és a kárt megfizette. Ebben az esetben csak 60 pálcára és 12 Ft keresési költségre ítélték.

A büntetés kiszabásának alanyi körülményei között az előélet, az életmód, a gazdag gyermekáldás, a vagyoni helyzet, a korábbi büntetések, a részegség, a tudatlanság (együgyűség), a fiatal vagy az öreg életkor, a beismerés (vagy visszavonás) és a megbánás, valamint az önfeljelentés szerepelt.

Súlyosbító körülmény a rossz életmód és természet, valamint ha a tettes a korábbi büntetéséből vagy büntetéseiből nem tanult (a korábbi büntetés lehetett rabság, de végre nem hajtott halálbüntetés is). Súlyosan, háromévi rabságra ítélte az úriszék azt a tettest, aki alig két éve szabadulván a rabságból, tűzzel fenyegetőzött. De elég volt, ha az illetőt korábban tortúra alá vetették, hogy ügyét súlyosabban ítéljék meg. A korábbi büntetéseket, megfelelő nyilvántartás hiányában, majdnem kizárólag a vádlott vallomásából tudta az úriszék megállapítani. A kihallgatás kérdései között ezért mindig ott állt, hogy „voltál-e már valahol büntetve és miért".

A részegség, mint a városi gyakorlatban is, a büntetés súlyát enyhítette: istenkáromlásnál halál helyett egyévi tömlöc, káromkodásnál 12 bot járt. Enyhítő körülmény lehetett emberölésnél is: csak félévi tömlöcöt, heti két nap bőjttel és kétszer 25 pálcával, szabtak ki érte. A legkülönösebb értékelést egy bigámista ügyében olvashatjuk: enyhítő körülménynek tudták be a vádlott állandó részegségét. Ugyancsak enyhítő körülmény volt a részegség verekedés esetén. Szerepel ítéletben a borivástól való eltiltás vagy a kocsmárosok eltiltása attól, hogy az elítéltnek bort adjanak. Nem méltányolta viszont az úriszék a vádlott védekezését, hogy azért lopott, mert részeges és az italra kellett a pénz.

A társtettesség és részesség kérdésében az úriszék, a városi bírósághoz hasonlóan, ösztönösen és nem elméleti meggondolások alapján járt el. Tettestársnak tekintették azt, akivel a tettes közösen követte el a cselekményt. A tettestárs gyakran enyhébb megítélés alá esett. Egy lótolvaj pl. az akasztófára került, míg társa 100 bottal szabadult. Egy másik esetben a tehenet lopó tettestársat az akasztófa alatt megcsapták. Van példa arra, hogy a tettes maga nevezte meg a társait, hogy a kiszabott bírság megfizetésében segítségére legyenek.

Súlyosbító ítéletet mondott ki az úriszék *halmazat* (cumulata delicta) esetén. Ez lehetett csavargás és lopás, ami külön-külön csak pálcával járt volna, a kettő együtt azonban fővételt vont maga után. A leggyakoribb a halmazat megvalósítása az úrbéri ügyeknél. Pl. ha az alattvalók a robotot megtagadták, vagy ha jöttek, de későn. Esetleg a déli pihenőt megnyújtották, előbb hazamentek, kevesebbet raktak fel a szekérre, vagy nem vitték az udvarig. Ilyenkor a bíróság halmazati büntetést szabott ki. Szigorúbban büntették a visszaesőket.

A *büntetési nemek* közül az úriszék a halált, a tömlöcöt és az áristomot (közmunkával súlyosbítva), a testi fenyítést, a megszégyenítést (bélyegzést), a kiutasítást, a pénz- és az egyéb büntetéseket alkalmazta. Ezek közül első helyen a halálbüntetés állt.

A halál nem számított kivételes vagy különleges büntetési nemnek, hiszen az úriszék gyakran élt vele. A gyakorlat szerint hosszabb (pl. tízhónapi, egyévi) carcer után már nem lehetett kiszabni, ezért az úriszék igyekezett minél előbb meghozni a halálos ítéletet. Az Eckhart Ferenc által jelzett büntetési nemek közül a következő (XVIII.) századra megszűnt a horogra ve-

[36] P 210 1810. jan. 26. No 2.

tés és az elítélt rablógyilkos hátából a szíjhasítás. A karóba húzás viszont túlélte az idők múlását. 1692-ben a zborói lázadó jobbágyok ezt a büntetést kapták, de felbukkan még 1763 körül is a nagykárolyi úriszék gyakorlatában egy lótolvaj „törvényes felnyársalása".

A halálbüntetés módjai közül az első helyen az akasztófa állt. Pallos járt a szándékos emberölésért, a nyilvános gyilkosságért, a rablásért és az útonállásért, az ismételt lopásért, a házfeltörésért (visszaesés esetén), a házasságtörésért (ha a házastárs nem kért kegyelmet az elítélt számára), a kettős házasságért, a vérfertőzésért, a súlyosabb tűzzel való fenyegetésért. Csaknem mindig máglyára ítélték, tortúra után, a boszorkányokat. Kerékbetörés a XVIII. század elejéig fordult elő. Ezzel büntették a szentségtörő lopást és a rablógyilkosságot. Jellemző, hogy ehhez viszonyítva az akasztófa kegyelemnek számított. A testcsonkítás a testi büntetések közé tartozott, de csaknem minden esetben a fővétellel párosítva alkalmazták.

A szabadságvesztés büntetésnem (poena temporalis) az úriszéki gyakorlatban a XVII. század közepétől figyelhető meg. Az uradalmak azonban még a XVIII. század első felében sem szívesen alkalmazták, mivel nem volt alkalmas helyük az elítéltek fogvatartására, még a megyei börtönök is csak a század közepén, akkor is elképesztően primitív berendezéssel jöttek létre.

A testi fenyítés (poena corporalis) nagy szerepet játszott az úriszék büntetési rendszerében. Degré Alajos szerint a Dél-Dunántúlon úgyszólván az egyetlen büntetőeszköz a bot volt, amit II. József felvilágosult intézkedései sem tudtak eltörölni. A testfenyítő bot, pálca, korbács büntetéseket rendszerint nyilvánosan hajtották végre (pl. az akasztófa alatt), így megszégyenítő jellegük is volt.[37]

A büntetési nemek között említendő a tartózkodási hely szabad megválasztási jogának a korlátozása abban az esetben, ha szoros összefüggés volt a bűncselekmény elkövetése és az elkövető tartózkodási helye között. Ilyen esetben a kitiltás, a kiutasítás vagy a száműzés az újabb bűncselekmény elkövetésének megelőzését szolgálta, rendszerint azzal a fenyegetéssel történt, hogy „visszatérés esetén a súlyos büntetést nem kerülheti el".

A pénzbüntetés, mint a büntetési rendszer központi intézménye már a XVIII. század elejére megszűnt, jelentősége, kiszabásának szabályszerűsége és gyakorisága csökkent, már nem tartozott a fontos jövedelmi források közé. A bírság azért nem tűnt el az úriszéki bíráskodásból, elsősorban megistratualis és magánvádas ügyekben találkozunk vele. A teljes bírság 12 Ft volt. Vagyoni jellegű hátránnyal járt az elkobzás. Ez lett a sorsa pl. a saját szükségletre behozott, de másnak eladott bornak, vagy a hamisan mérő kereskedő és iparos árujának. Elkoboztatta az úriszék a romlott árut (pl. dohányt, húst stb.).

A vérdíj (homagium) összege 40 Ft volt. Ezt fizette a tettes emberölés esetén, de mindig a sértett és nem a saját vérdíját, ha az özveggyel vagy a rokonokkal kiegyezett. Vérdíjat szedhetett az úriszék házasságtörésért, ökörlopásért, falopásért vagy testi sértésért. A vérdíj fizetését az úriszék néha (pl. ötévi) részletben is engedélyezte, más esetben mindaddig tömlöcben tartották az elítéltet, amíg a vérdíjat meg nem fizette.

Végezetül feltesszük a kérdést: mit tanulhatunk Eckhart Ferenctől? Elsősorban a feldolgozás módszerét állíthatjuk példaként. Ez a széles körű forrásanyag pontos feltárását, az összegyűjtött anyag tematikai csoportosítását, az ebből levont megállapításokat, majd ezt követően a jogesetek felsorolását jelenti. Ez az a módszer, amelyet egy osztrák recenzens a kézikönyv és forráskiadvány keverékének nevezett.

[37] *Degré:* 1961. 125. old.

Špiesz, Anton

Eckhart Ferenc, a gazdaságtörténész

A gazdaságtörténet mint tudományos diszciplína csak a 19. század második felében indult jelentősebb fejlődésnek, azonban ennek ellenére aránylag rohamosan nőtt a jelentősége. Ez nemcsak azzal magyarázható, hogy az ipar, a kereskedelem, a bankhálózat fejlődésével, valamint a városok növekedésével, illetve más hasonló, a tőkés fejlődés velejárójaként megnyilvánuló jelenségek hatására megnőtt az ezek iránt való érdeklődés, hanem azzal is, hogy az egyre inkább tért hódító materialista világnézet szempontjából rendkívül fontosnak bizonyult az anyagi világ minél tökéletesebb megismerése.

Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó az a tény, hogy a gazdaság-történetírás úttörői nem is a történetírók voltak — tehát nem ennek, egészen az antik világban gyökerező tudománynak a képviselői —, még csak nem is a nemzetgazdászok, akiknek tudományos munkássága épp a 18. században volt fellendülőben, hanem a jogászok. Nemcsak olyan országok vonatkozásában helytálló ez a megállapítás, mint amilyen például Németország volt, ahol két jogász, F. C. J. Fischer és K. G. Anton[1] már a 18—19. század fordulóján összefoglaló módon feldolgozta a kereskedelem és mezőgazdaság történetét, hanem hasonló volt a helyzet Magyarországon is. A gazdaság-történetírás úttörői közé itt Acsády Ignácot, Kováts Ferencet és Eckhart Ferencet — mai ülésünk ünnepelt személyét — soroljuk, akik mindhárman jogi műveltséggel rendelkező tudósok voltak. Acsády már a 19—20. század fordulóján megírta a magyarországi parasztság összegező történetét, amelyet mindmáig nemcsak nem haladott meg más hasonló jellegű munka, hanem azóta újabb kiadásokat is megért, sőt több mint fél évszá-

Špiesz, Anton tudományos munkatárs (Bratislava).

[1] *Aubin, H.—Zorn, W.:* Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. 1, Stuttgart, 1971. 2—4. old.

zaddal megírása után oroszra és szlovákra is lefordították. Kováts az 1900—1904. években kiadta a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle című folyóiratot, amely az első ilyen jellegű szaklap volt Magyarországon. Tudományos érdeklődésének skálája a középkortól a 18. századig terjedt; írt mind elemző, mind összegező tanulmányokat, s egyben szolíd botanikus is volt. Ennek megemlítése nemcsak azért szolgál örömömre, mert Kováts Ferenc Pozsony város szülötte volt, hanem azért is, mert aránylag hosszú ideig fejtett ki pedagógiai és tudományos tevékenységet.

Tudományos érdeklődési körének széles skálájával, valamint kutatásai során elért tartós vagy ideiglenesnek bizonyuló tudományos eredményeivel semmilyen tekintetben nem szorul háttérbe a két említett gazdaságtörténész mögött a magyar gazdaságtörténetírás harmadik kiemelkedő úttörő alakja sem, aki szintén jogászból vált gazdaságtörténésszé. Ennek mai ünnepi megemlékezésünk is ékes bizonyítéka.

Én, mint a kései feudalizmus gazdaságtörténetével foglalkozó szlovák történész azt a megtisztelő feladatot kaptam, hogy beszámolómban értékeljem Eckhart gazdaságtörténeti koncepciójának és tudományos kutatásainak jelentőségét. Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt szeretném leszögezni, hogy Eckhart a gazdaságtörténeten belül főleg a bécsi udvar 1740—1815 közötti magyarországi gazdaságpolitikájának problémáival foglalkozott. A vállalt feladat rendkívül nehéz volt.

A téma körülhatárolását illetően különbséget kell tennünk aközött, hogy a korszak Habsburg uralkodóinak mint magyar királyoknak mit kellett vagy mit kellett volna tenniük a magyar országgyűlés határozatainak végrehajtóiként, illetve mit tettek vagy nem tettek meg, valamint mit kellett volna tenniük és mit tehettek saját kezdeményezésükből. Ugyanis például az 1723. évi 117. sz. törvénycikknek a végrehajtását, amellyel a magyar országgyűlés törvénybe iktatta, hogy Magyarországra külföldről kell iparhoz értő mesterembereket behívni és itt kell megteremteni számukra a megélhetésük feltételeit, egészen más szemszögből kell megítélni, mint azt, hogy a bécsi udvar támogatta-e vagy nem a magyarországi manufaktúrákat, mivel a magyar országgyűlés ezzel kapcsolatban nem fogadott el semmilyen törvényt, arról már nem is beszélve, hogy az 1765—1790 közötti években az országgyűlést össze sem hívták; ezekben az években mind Mária Terézia, mind II. József Magyarországon is az uralkodás abszolutisztikus formáit részesítette előnyben.

Az említett időszak gazdaságának adatfeltárása Eckhart tudományos tevékenységének idején még aránylag kezdetleges volt. Vonatkozik ez mind Magyarországra, mind a Habsburg-birodalom örökös tartományaira. Mert hiszen a manufaktúrák keletkezéséről és fejlődéséről, az ipar, a bányászat, a kohászat állapotáról, de a 18. század, illetve a 19. század első negyede gazdasági életének más területeiről is csak akkor jelentek meg az első tanulmányok, amikor Eckhart már a második munkáját is megírta ebben a témában. Ugyan milyen konkrét ismeretei lehettek például a csehországi manufaktúrákról — Csehország az ausztriai gazdasági termelés jelentős területe volt —, amikor azokról csupán 1955-ben[2] jelent meg az első tudományos feldolgozás. A bécsi udvar gazdaságpolitikájáról az örökös tartományokban csupán Beer és Přibram munkái állhattak rendelkezésére,[3] azokból azonban nem tudható meg, hogy e politikának milyenek voltak a konkrét eredményei, milyen pozitív és milyen negatív velejárói voltak.

Ilyen körülmények között Eckhart mint a gazdaságtörténet-kutatás úttörője, a bécsi udvar magyarországi gazdaságpolitikájának vizsgálója több vonatkozásban is kénytelen volt a régtől fogva hagyományosan továbbélő nézetekre támaszkodni, illetve azokból a viszonyokból kiindulni, amelyek jellemzőek lehettek az ő korára, a manufaktúrák idejében azonban egyáltalán nem voltak érvényesek.

Eckhart egyik ilyen tévhitének azt a meggyőződését tarthatnánk, miszerint az alpesi és a cseh tartományok manufaktúra-ipara szerinte már a 18. században — tehát még jóval a gőzgépek és szövőgépek üzembe helyezése, s legalább fél évszázaddal a vasúti forgalom beindulása előtt — elárasztatta termékeivel a magyarországi piacot, úgy, mint ahogy az a fejlett kapitalizmus és imperializmus idejében valósággá válhatott, tehát abban az időben, amikor ő élt és alkotott. Ma már tudjuk, hogy ez nemcsak azért volt így, mert „a manufaktúra nem hódíthatta meg teljes egészében a termelést, sem azt gyökerestől át nem alakíthatta. Oly módon ékeskedett mint egy művészi díszítés a gazdasági épületen, amelynek széles alapzatát a városi kézműipar és a vidéki háziipar alkották",[4] hanem azért is, mert a hozzáférhető konkrét adatokból ma már jól tudjuk, hogy az osztrák és cseh manufaktúrák termelési kapacitása — annak ellenére, hogy azokat már büszkén „gyáraknak" nevezték — még messze elmaradt az igazi gyárak kapacitásától vagy az adott kor kézműveseinek össztermelésétől. Igazat kell azonban adnunk Eckhartnak abban, hogy az osztrák merkantilista gazdaságpolitikusok írásaiban már a 17. század végén és a 18. század elején[5] felfedezhető a magyarországi felvevőpiac meghódításának gondolata, s hogy azt a bécsi uralkodók is magukévá tették; a manufaktúrák idejében ennek eshetősége azonban semmiképpen sem volt reális. A tárgyalt korszakban mindez csak vágyálom maradt, gyakorlati megvalósítása az elgondolás korai megszületése ellenére 1867 előtt kivihetetlennek bizonyult.

Eckhart másik alaptézise az volt, hogy a feudalizmus korában Magyarország rendkívül gazdag ország volt, amelynek különösen kedvezőek voltak a feltételei a manufaktúrák és az ipar egyéb formáinak kifejlesztésére. Szerinte a magyar ipar termékei elárasztották volna a külföldi piacokat, ha annak fejlődését Bécs készakarva nem hátráltatta volna. Mert lám mit is írt Magyarországról már 1684-ben az „Osterreich über alles, wenn es nur will" című munkájában Filip Wilhelm Hörnigk,[6] a legnépszerűbb osztrák merkanti-

[2] *Klíma,* A.: Manufakturní období v Čechách. Praha, 1955.

[3] *Beer,* A.: Studien zur Geschichte der osterreichischen Volkswirtschaft unter Maria Theresia I., Die österreichische Industriepolitik, in: Archiv für österreichische Geschichte, 1894, 1 — 1'34, Die osterreichische Handelspolitik unter Maria Theresia und Josef II., Archiv für österreichische Geschichte, 1898, 1—204. *Přibram,* K.: Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860. I. 1740—1798. Leipzig, 1907.

[4] *Marx,* K.: Kapitál. I, Bratislava, 1954. 396. old.

[5] *Otruba,* G.: Philipp Wilhelm von Hornigk. Leben und Werk. Inführung zu seinem Werk Österreich über alles, wenn es nur will, Bergland Verlag. Wien, 1964. 31 f.

[6] O. cit. 76. old.

lista — osztrák szóhasználattal: „kameralista" —, amikor Európa Ígéret Földjének nevezte ezt az országot: „Földje oly termékeny, hogy helyenként évente kétszer is gyönyörű búza terem benne, fűje oly magas, hogy csaknem elrejti a benne legelésző marhát, folyóvizei halban oly gazdagok, hogy egyáltalán nem vehető oktalan tréfának az az állításom, hogy a felső-magyarországi Tisza folyónak csak két harmada víz és egy harmada hal. Egyes vidékek bora, mint például Tokajé, a világon a legjobbak közé tartozik, a réteken rengeteg szarvasmarha legel, a gazdasági udvarok annyira tömve vannak baromfival, hogy a levegő szinte hemzseg a sok tolltól és pihétől. Summa summárum, Magyarország a kenyérnek, zsírnak és húsnak valóságos aranybányája, de inkább abbahagyom ezt a felsorolást, mert még úgy tűnhet, hogy a levegőbe beszélek."

Az idézett könyv száz év alatt 16 kiadást ért meg. Erős hatást gyakorolt magára Mária Teréziára is (II. Józsefre azonban már nem)[7] és kétségkívül hatással volt valamennyi magyarországi publicista és „statisztikus" gondolkodására a 18—19. század fordulóján, sőt már magára Bél Mátyásra is. Nem meglepő tehát, ha ezeknek a nézeteknek egy része még 30—40 évvel ezelőtt is hatott az emberek gondolkodására. Ma azonban már tudatában vagyunk annak, hogy az elegendő gyapjúmennyiség önmagában még nem feltétele fejlett textilipar létrejöttének, és azt is tudjuk, hogy a magyarországi posztókészítés a feudalizmus egész időtartama alatt messze elmaradt az ausztriai, csehországi és morvaországi posztókészítés színvonalától, a nyugat-európai színvonalról nem is beszélve. Magyarországon nem volt elegendő szabad tőke, főleg olyan nem volt, amelyet tulajdonosaik ipari beruházásokba lettek volna hajlandóak befektetni. A magyarországi arisztokrácia — s vajon ki más rakhatta volna le itt az ipar alapjait? — ha egyáltalán felépített valahol egy-egy vashámort, üveghutát vagy papírmalmot, nem szívesen vállalta az ezzel járó gazdasági kockázatot, s inkább keresett valakit, akinek azokat egy előre meghatározott összeg lefizetése fejében bérbe adhatta. Meg aztán azt is tudjuk, hogy Magyarországon egészen a 19. század harmincas, negyvenes éveiig teljesen megoldatlan volt a hitelpolitika is.

Eckhart Ferencnek a bécsi udvar gazdaságpolitikájáról kialakult véleményére szerintem hatással volt Marczali Henrik álláspontja is ebben a kérdésben, akit véleményem szerint Eckhart tanítójának és példaképének tekintett. Marczali II. Józsefről írott munkájában Bécs magyarországi gazdaságpolitikáját Anglia indiai gazdaságpolitikájához hasonlította — természetesen az ő korában és nem a manufaktúrák idejében —, amikor ugyanis az angolok Indiában még csak egy szeget sem engedélyeztek előállítani, s minden árut az anyaországból szállítottak ide.[8] Marczali nézeteinek a nyomai Eckhartnál is jól kimutathatóak.

Ezzel magyarázható, hogy a bécsi udvar 1745—1815 közötti magyarországi gazdaságpolitikájának értékelése Eckhart Ferenc műveiben túlzottan negatív kicsengésű. Egyáltalán nem titkolom, hogy az én nézetem eltér az ő értékelésétől, illetve bizonyos tekintetben árnyaltabb. Ennek már az Eckhart második munkájáról írt bírálatomban[9] is tanújelét adtam, majd ezt az álláspontot képviseltem a „Manufaktúrne obdobie na Slovensku 1725—1825"[10] című munkámban, valamint a „Die Wirtschaftspolitik des Wiener Hofes gegenüber Ungarn im 18. Jahrhundert und in dem Vormärz"[11] című tanulmányomban is.

A felvetett téma jellege, valamint annak a nemcsak gazdasági, hanem létező politikai aspektusai, de maga az a tény is, hogy erről már aránylag eleget publikáltunk, nem teszi lehetővé a számomra, hogy egy előre megszabott terjedelmű előadás keretén belül minden részletkérdésre kitérjek. Ennek ellenére azonban mégiscsak le kell szögeznem néhány tényszerű megállapítást, amelyek — feltételezésem szerint — meggyőzően bizonyítják majd, hogy a bécsi udvar magyarországi gazdaságpolitikáját az 1740—1815-ös években ma már másképpen kell értékelnünk, mint azt Eckhart Ferenc tette. Tény, hogy a magyar marxista történetírás már többé-kevésbé elejtette eredeti álláspontját Bécs — úgymond — magyarországi gyarmati gazdaságpolitikájával kapcsolatban. Ez a nézet a személyi kultusz éveiben azonban szinte általános volt, s ennek kialakulásához Eckhart is hozzájárult.

Mindenekelőtt szeretnék rámutatni arra a körülményre, hogy Mária Terézia uralkodása alatt és az azt követő években Magyarországon is létrejöttek manufaktúrák, sőt számuk nem is volt jelentéktelen. Köztudott például, hogy 1765 után fejlődőképes manufaktúrák kezdték meg működésüket Gácson (Nógrád megye), Cseklészen (Pozsony megye), Teplicskán (Trencsén megye) stb.,[12] s ez egyáltalán nem Mária Terézia akarata ellenére történt, hanem éppen jóindulatú támogatásával. Az alakuló manufaktúrákat a királynő kiváltságokkal ruházta fel. Ha ezt elmulasztotta volna megtenni, a kapitalista ipari fejlődés hazai ellenségei — itt mindenekelőtt a céhekre gondolok — már csíráiban elfojtották volna ezt a kezdeményezést, mert hiszen őket támogatták a törvények, csakis ők voltak a kézműipari cikkek elhivatott termelői. A manufaktúrának tehát feltétlenül szüksége volt bizonyos kiváltságokra, hogy egyáltalán létezhessen.

Természetesen, nem csupán a manufaktúráknak adományozott kiváltságok bizonyítják Mária Terézia magyarországi ipartámogató politikáját, hanem a kamarának küldött leirata is, amelyben nyíltan erre az álláspontra helyezkedett. Konkrétan az 1765. március 5-i leiratról van szó.[13] Hadd mutatok rá ezzel kapcsolatban, hogy nem kis fáradozásomba került, amíg erre rábukkantam, mivel nem valamilyen pátensről, mandátumról vagy revolúcióról van szó, mint ahogyan azt az intézkedés fontossága megkívánná, hanem mindössze egy leirat tizenkettedik, ha jól emlékszem utolsó pontjáról van szó. A leirat szövegéből kiérződik, hogy a királynő ezt nem szívesen tette, nem saját meggyőződéséből határozta el magát erre a lépésre, valami őt erre mintegy rákényszerítette, valószínűleg az épp akkor ülésező pozsonyi országgyűlés lefolyása.

Egyáltalán nem lep meg, hogy Eckhart ezt a le-

[7] O. cit. 33. old.

[8] *Marczali* H.: Magyarország története II. József korában. I., Bp. 1881. 94. f.

[9] Historický časopis. 1960. 648—652. old.

[10] Bratislava, 1961.

[11] Ungarn Jahrbuch. I., 1969. 60—73. old.

[12] *Špiesz*, A.: Manufaktúrne obdobie, o. c., 41—52. old. *Endrei* W.: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Bp. 1969.

[13] *Špiesz* A.: o. c., 61. old.

iratot nem ismerte, illetve nem találta meg. Azt is szükségesnek tartom kihangsúlyozni, hogy a királynő mindössze 1770-ig folytatta ezt a politikát, akkorra ugyanis kénytelen volt belátni, hogy a magyarországi manufaktúrák nem a gazdag, adósággal nem terhelt szabad királyi és bányavárosokban keletkeznek, mint ahogy ezt ő elvárta volna, hanem a földesurak kezdeményezéséből és a falvakban, akik adófizetésről persze hallani sem akarnak.

Mária Terézia kezdeti jóindulatú magyarországi gazdaságpolitikájának bizonyítékául szolgál többek között az a tény is, hogy a bécsi udvar nem akadályozta az örökös tartományok képzett szakembereinek az elvándorlását a magyarországi manufaktúrákba, holott az ilyen szakembereknek a birodalmon kívüli külföldre való távozását tiltotta; az Osztrák-Sziléziából való elvándorlásnak pl. halálbüntetés is lehetett a következménye.[14] Magyarországon pedig egyetlen manufaktúra sem jöhetett létre az ilyen képzett szakemberek nélkül! Ezeknek a termelési kultúrája jóval magasabb szintű volt a honi mesteremberek termelésénél. A Forgách grófok gácsi manufaktúrája mellett Nógrád megyében szinte önálló szakmunkás-kolónia létesült. Az itteni szakembergárda — a családtagokkal együtt 211 fő — a linzi posztókészítő manufaktúrákból, Ausztria legrégibb és legnagyobb ilyen jellegű létesítményeiből költözött ide.[15]

Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy Mária Terézia aránylag gyorsan felhagyott ezzel a politikájával, mindezt azonban szélesebb összefüggéseiben kell látnunk. 1770-től a bécsi udvar hátat fordított az örökös tartományokban működő manufaktúráknak is, mivel azok közül több csődbe jutott, s így képtelen volt visszafizetni a kamarától felvett kölcsönt. Továbbá ezek a manufaktúrák drágán termeltek és gyenge minőségű árut állítottak elő, amelyek nem vehették fel a versenyt a külföldi manufaktúrák termékeivel.[16] Az udvar újból megnyitotta a birodalom piacait a külföldi behozatal előtt. Ez a lépés azonban az ausztriai, csehországi és morvaországi manufaktúrákat, de a magyarországiakat is fokozottabb mértékben károsította, mint bármi más a világon.

A bécsi udvar a birodalom nyugati felében egy sor ipartámogató intézkedést hozott már a 17. század végétől, de főleg Szilézia elvesztésétől kezdve. Ezek az intézkedések kedveztek a manufaktúráknak, a céhek jogait azonban erősen megnyírbálták. Már 1674-ben megtiltották bizonyos luxusáruk behozatalát Franciaországból, majd 1689-ben ezt a tilalmat újból megismételték. 1702-ben[17] megtiltották a vászon- és a bőráruk behozatalát. 1749-ben Mária Terézia uralkodási pántenssal rendelkezett a manufaktúrák alakításának szükségességéről, s ezzel kapcsolatban egy sor intézkedést léptetett életbe a céhek ellen,[18] pl. a „komersz" céhekben eltörölte a termelés korlátozását kimondó szabályokat;[19] 1755-ben a vászonkészítést, 1765-ben pedig a posztókészítést „nem céhjellegű" termelésnek nyilvánították.[20] Mindezt tudatosítva joggal tehetjük fel a kérdést: miért nem tette meg az udvar ugyanezt Magyarországon is?

Joggal feltételezhetjük, hogy a magyar rendek bizonyos mértékig ismerték ezeket az intézkedéseket, és ha azok kívánatosak lettek volna előttük, az országgyűlésen módjukban lett volna kezdeményezően fellépni azok érdekében. De képzeljük csak el, vajon hogyan reagáltak volna, ha a királynő azzal az ötlettel lepte volna meg őket, hogy Magyarországon is korlátozza a céhek befolyását, engedélyezi a termelés szabadabb formáinak terjedését és nem tűri el a létrehozandó manufaktúrák elleni támadásokat! Meggyőződéssel állíthatom, hogy a magyarországi rendek akarata ellenére ilyen intézkedéseket a királynő sem foganatosíthatott volna. Hiszen Magyarországon — a birodalom nyugati tartományaitól eltérően — nem győzedelmeskedett az abszolutizmus, az országgyűlési követek itt nem voltak az uralkodóház engedelmes eszközei és nem szavaztak vakon annak elvárásai szerint. No és mit szóltak volna az ilyen intézkedésekhez a konzervatív nemesi vármegyék, amelyek ezeket a követeket az országgyűlésekre küldték?

Eckhart második gazdaságtörténeti munkája a bécsi udvar 1780—1815 közötti magyarországi gazdaságpolitikájával foglalkozik. Szeretném hangsúlyozni, hogy a bécsi udvar gazdaságpolitikáját a tárgyalt időszakban még az előzőnél is szélesebb összefüggéseiben kell látni és értékelni. E korszak gazdaságpolitikájának az volt a legjellemzőbb új vonása, hogy az udvar ekkor már nem valamilyen különleges kiváltságokkal, illetve hitelekkel segítette a manufaktúrák fejlődését, hanem inkább arról gondoskodott, hogy a céhekkel azonos feltételek mellett termelhessenek, valamint gondoskodott róla, hogy termékeik értékesítése a belső piacon zavartalan legyen. Ezt mindenekelőtt a külföldi iparcikkek behozatalának teljes kiiktatásával szerették volna elérni. Bécs egész a feudalizmus végéig hű maradt ehhez a politikájához.

Mária Terézia halála után, de különösen II. József uralkodása idején, a bécsi udvar gazdaságpolitikájának egyéb jellegzetes vonásai is voltak. Az udvar ekkor megkísérelte összehangolni az egyes tartományok gazdasági érdekeit és lehetőségeit a birodalom érdekeivel. Mindenütt a termelés azon ágazatainak fejlődését támogatta, amelyek megfelelő nyersanyag- és szakemberbázissal rendelkeztek.

A birodalmi érdekeket és összefüggéseket szem előtt tartva a bécsi udvar Magyarországon mindenekelőtt a vászon- és selyemkészítés feltételeit látta biztosítottnak. A vászonkészítés főleg a mai Szlovákia keleti területein volt jelentős, a selyem előállításáé pedig a Bánságban, de a Budától délre eső vidékeken is. II. József uralkodása alatt külföldi szakemberek is érkeztek hozzánk. 1786-ban például Kelet-Csehországból, a birodalom legfejlettebb vászonkészítő vidékéről hívtak Szlovákiába öt szakembert. A selyemkészítés fellendítéséről az olasz Mazzucato-nak és más itáliai mestereknek kellett volna gondoskodniuk. Nem volt ez csak üres gesztus vagy a körülmények által kikény-

[14] Uo. 62. old.
[15] Uo. 80., *Endrei* W.: o. c., 26. old.
[16] *Beer*, A.: Industriepolitik. o. c., 11—12., *Přibram*, K.: o. c., 228. old.
[17] *Klíma* A.: o. c. 114. old.
[18] *Špiesz*, A.: o. c. 53. old.
[19] *Přibram*, K.: o. c., 43., 65. old.
[20] Uo. 57—58., 164—165. old. *Slokar*, J.: Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Forderung unter Kaiser Franz. I., Wien, 1914. 317—318. old.

szerített engedmény, amelyeket az uralkodó bizonyos kételyekkel telve tétovázóan kezelt volna, mint ahogy az 1765-ben a manufaktúrák alapítását szabályozó rendelkezések esetében is volt. Ez leginkább azzal bizonyítható, hogy a manufaktúrák szakembereit maga az uralkodó, II. József is személyesen meglátogatta, munkájukat figyelemmel kísérte és örült sikereiknek. Országjárása folyamán többek között Szepes megye székvárosába, Lőcsére is elvetődött, ahol abban az időben évente száz- és százezer méter vásznat készítettek. Itt Lőcsén felfigyelt egy Csizs András nevű rendkívülien ügyes és vállalkozó természetű takácsmesterre, akinek finom damasztszövetei a lengyel királyi udvarban is ismertek voltak. Fennmaradt írásos emlékek bizonyítják, hogy az uralkodó buzdító szavakkal mesterségbeli tudása fejlesztésére bátorította a takácsmestert, mivel azzal a haza üdvét szolgálja.[21] Hasonló eset játszódott le az uralkodó és az olasz Mazzucato között is.[22]

A Szepességben a Csehországból származó szakemberek fokozatosan kb. 700 asszonyt és leányt[23] vezettek be a minőségi vászon készítésének titkaiba, akik aztán tudományukat továbbadták falvaik és városaik lakóinak. Mindez a vármegye felügyelete alatt történt. A vármegye arra is felügyelt, hogy a szövőmunkások a Csehországból behozott tökéletesebb munkaeszközöket használják az addig használatban levők helyett.[24]

A külföldi áruk behozatalát korlátozó rendeletek foganatosítása, azaz 1784 után a magyarországi manufaktúrák is fejlődésnek indultak, sőt 1787-ben Pozsonyban két gépesített gyapjúfonóműhelyt létesítettek, összesen több mint 7000 mechanikus orsóval.[25] Az angliai ipari forradalom is így kezdődött. A 18. század nyolcvanas éveiben Csehországban és Morvaországban ilyen gépi berendezések — tudomásom szerint — még nem voltak üzembe helyezve, csupán Bécsben és Bécs közelében. Mindezt tudatosítva valóban eléggé nehezen érthetőek Eckhart egyes tételei a bécsi udvar magyarországi gazdaságpolitikájának értékelésével kapcsolatban II. József korában.[26] Az a benyomásunk, hogy bizonyos tekintetben itt csak annak az álláspontnak a tükröződéséről van szó, amelyet akkoriban az egész magyar marxista történetírás magáévá tett, amelyek azonban napjainkban nagyrészt már meghaladottakká váltak. Ennek az elméletnek a forrása azonban Marczali volt. Szeretném újból kihangsúlyozni, hogy Eckhart rendkívül nehéz feladat előtt állt, gondolok itt elsősorban a téma módszertani tisztázására. Hisz még én jómagam sem vagyok képes világosan megválaszolni például olyan kérdéseket, mint a Bánság újratelepítése. Vajon e tartomány gazdag németországi parasztokkal és iparosokkal való betelepítése II. József korában az udvar magyarországi gazdaságpolitikájának részét képezi-e vagy nem? Mert hiszen a telepítés anyagilag a magyar kamarát terhelte, annak javaival azonban a bécsi udvar rendelkezett. Eckhart ezt például nem tette kutatása tárgyává. Hasonló a helyzet a Mária Terézia uralkodása idején 1767 és 1773 között foganatosított agrárreformmal, az ún. úrbéri rendezés problémájával. Joggal vagy nem?

A bécsi udvar 1790 utáni magyarországi gazdaságpolitikájának elemzése már más hozzáállást igényel. Ettől kezdve ugyanis már újból ülésezett a magyar országgyűlés, méghozzá meglehetősen rendszeresen, így aztán a magyarországi gazdaságpolitikáért és az ország gazdasági fejlődéséért az is felelősnek mondható. A bécsi udvar 1813-ban önszántából kiadott egy aránylag haladó intézkedést a céhek generális artikulusai címen, amelyek az ipari termelést lettek volna hivatottak szabályozni; 1818-ban pedig a „gyárak" alapításának engedélyezését teljes egészében a Magyar Helytartótanács hatáskörébe utalta.[27] A gyáralapítás engedélyezésének feltételei mind Magyarországon, mind az örökös tartományokban azonosak voltak. S ha az iparfejlődés a birodalom két része között eltérően alakult, az nem csupán a bécsi politikának róható fel, hanem a magyarországi viszonyoknak is. Magyarország besorolása a birodalom gazdasági struktúrájába ezáltal vált adottá.[28]

Tehát, ha végezetül azt konstatáljuk, hogy Eckhart egyes megállapításai nem kellőképpen bizonyítottak, illetve az azóta feltárt újabb adatok azokat már meghaladottakká teszik, ez még nem jelenti azt, hogy talán módosítanunk kellene a róla alkotott képünket, miszerint a magyar gazdaságtörténet-írás úttörőihez tartozik. Vonatkozik ez mindenekelőtt Eckhartnak az első, még 1923-ban megjelent munkájára. Azonban kisebb gazdaságtörténeti tényfeltáró tanulmányai is értékesek. Hadd említsem meg ezek közül például Magyarország balkáni származású kereskedőiről írott elgondolkodtató tanulmányát.

---

[21] *Špiesz*, A.: o. c. 131. old.

[22] *Endrei*, W.: Az Óbudai selyemfilatórium. MTA Műszaki Tud. Oszt. Közl. 1958. 233. old.

[23] *Špiesz*, A.: o. c., 22. old.

[24] Uo.

[25] Uo. 168—170. old.

[26] *Eckhart* F.: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon. 1780—1815. Bp. 1958. 122—144. old.

[27] *Špiesz*, A.: o. c. 174. old.

[28] *Eckhart* F.: Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században, in: Századok, 1918.

Révész T. Mihály

Az eckharti örökség és a jogtörténetírás mai feladatai

„Valójában csak az hal meg, aki nem hagy örökséget maga után ... A lét hosszú láncokból áll, s ezek minden egyes szeme többé-kevésbé híven és világosan tükrözi az elhalt szülőink jellemvonásait..." E gondolat — mely egyébiránt Joliot Curietől származik — bizonyára minden különösebb erőszakoltság nélkül elmondható tudós elődeinkről, tanítómestereinkről is, akiknek vállalásával, munkásságuk eredményeinek hasznosításával jobban és hívebben valósíthatjuk meg eszményeinket.

Eckhart Ferenc a XX. századi magyar jogtörténetírás mestere végül is olyan örökséget hagyott írásaiban, hogy csupán azok kontúrszerű felvillantásával újólag gazdagabbá válhat a jogtörténet tudományterülete.

E példás életmű előtti tisztelgés mindenki számára jó indokot szolgáltathat arra, hogy Eckhart azon mondatait, állásfoglalásait idézze fel, melyekkel belső meggyőződése, irányultsága vagy egyszerűen életfelfogása okán önként azonosulhat.

Jómagam sem cselekszem másként, midőn arra keresem a választ mi volt az állandó, s mi az ami változott e csaknem öt évtizedes történetírói út ars scientiájából, s a negyedszázadnál is hosszabb tanári pálya hitvallásából, vagy akár csupán e sokesztendős aratás sommázatából. A gazdag életmű helyének kijelölését, a tudósi teljesítmény alapos, részletező elemzését a tudománytörténészre bízva, s az iménti korlátozott feladatvállalást követve Eckhart két, igencsak eltérő korszakban, s indíttatástól megfogant programtanulmányát vetem össze, hogy megkeressem a netán összecsengő mondatokat, s kimutassam a szembetűnő eltéréseket.

„A magyar történetírás új útjai" című tanulmánykötetben publikált, nagy vihart arató — mondhatni tudományos botránykővé váló — programadó írás[1] és aztán az éppen két évtizeddel későbbi, rövidebb tudományelméleti jellegű cikk[2] szembesítése a tudósi eltökéltség, következetesség és tárgyilagosság mérlegének megvonására ösztönözheti a kései utódot.

1. Programtanulmányok és módszertani kérdések

Napjainkban ma már szinte tudományos közhely a huszadik század első három évtizedének jogtörténet-írására a dekadens, a retrográd és a soviniszta jelzőket ráaggatni.

E „nemzetiszínűre mázolt tudományos kínai fallal"[3] behatárolt tudománytalan, frázisos és jelszavas[4] jogtörténet ellen, de a jogtörténetért eltökélten lépett a színre 1931-ben Eckhart Ferenc. Tudományágának betegágyánál készítette el a kór pontos diagnózisát, s jelölte meg a biztos felépüléshez szükséges remediumokat. A kínált terápia máig érvényes eszközeinek és területeinek aktualitása — akár a kutatandó vagy vizsgálatra ajánlott korszakokról, akár a preferálható jogterületekről, akár az elvégzendő feladatok módszerbéli kérdéseiről lett légyen is szó — aligha vitatható.

A jogtörténeti kutatások majd ezeresztendős időszakát következetesen vállaló harmincegyes program megfelelő megállapításainak újragondolása a jelenkori tennivalók prioritási listájának összeállításakor sem hiábavaló.

Ezért is idézem fel mindazt, amit minderről máig hatóan vallott: „A jogtörténet csak akkor tölti be hivatását, ha kimutatja, hogy azon folyók, amelyeknek eredetét, forrását a múltban kikutatta, hogyan torkolnak a jelen jogába, hogyan fejlesztik tovább azt. A fejlődési folyamatot pedig csak úgy érthetjük meg, ha azt a kort, mely a jelent közvetlenül megelőzi, nem hagyjuk ki a jogtörténet keretéből. Ha a jogtörténet a jelen jogán, a jog mai állapotán csüng, úgy nem elég a tegnapelőtt ismerete, hanem a tegnapé is szükséges... A magyar jogtörténetnek nemcsak közép, hanem újkora is van, mely éppoly fontos, sőt számos vonatkozásban fontosabb ránk nézve, mint az előbbi."[5]

E meggyőző, csaknem sodró hatású érvelés azonban a feladatkijelölésnél nem takart semmiféle aránytévesztést, még kevésbé valamiféle szubjektív elkötelezettséget az újkori jog- és alkotmányfejlődés javára. A teljes magyar históriai, jogtörténeti múlt vállalásának szüksége mondhatta vele: „A jogi gondolkodás, a nemzet szellemi életének megismerése szempontjából szükséges és nem hanyagolható el teljesen oly intézmények kutatása, és tárgyalása sem, melynek közvetlen folytatása a mai jogéletben fel nem ismerhető."[6]

E gondolatok, látszólag az akkor divatozó történetírói frazeológiát nem elvetve a magyar jogi és állami múlt teljes megismerését sürgették. S tették ezt olyan módszerek, s történetírói „fogások" ajánlásával, melyek valójában a szellemtörténeti irány teljes tagadását jelentették.

A tudományos objektivitás,[7] a politikamentes kutatás[8] magatartásának és igényének hangsúlyozása

---

Révész T. Mihály tanszékvezető egyetemi docens, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

[1] *Eckhart* Ferenc: Jog- és alkotmánytörténet. Hóman Bálint szerk.: A magyar történetírás új útjai (Bp. 1931. 269—320. old.) Továbbiakban: Jog- és alkotmánytörténet.

[2] *Eckhart* Ferenc: Sztálin tanítása és a magyar állam- és jogtörténet. Jogtudományi Közlöny, 1951. 751—755. old.

[3] *Balogh* Jenő: A jogtörténet tanítása hazánkban. Budapesti Szemle, 1905. 171. old.

[4] *Kardos* József: A szentkorona-tan története 1919—1944. Bp. 1985. 155. old.

[5] Jog- és alkotmánytörténet. 277. old.

[6] Uo. 272. old.

[7] Uo. 280—281. old. „a magyar oklevelek a 13. században ... de még inkább a 14-ikben annyira egyformák, hogy a nagy tömegű oklevél átnézése szükséges ahhoz, hogy új jogi tételt tudjunk levonni, valamivel előbbre vigyük a tudományt. Ez azonban nem menti fel a jogtörténészt attól, hogy oklevelek ezreiből ki ne keresse azokat, melyek felhasználhatók egy-egy monográfia megírására... Csak a jogi tények felkutatása útján lehet a jogelveket, magát a jogot megismerni. Itt is áll a régi mondás: primum vivere, deinde philosophari".

[8] Uo. 278. old. „Ma már szigorúan *tudományos alapon* lehet tárgyalni azon kérdéseket, melyek tegnap még politikai *küzdelmek középpontjában* állottak és nálunk tudományos kérdésekben is sokszor hangoztatott hazafiatlanság *vádja nélkül beszélhetünk* arról is, amiben egy-két évtized előtt kétségtelenül nem volt igazunk." (Kiemelés: Révész T. Mihály)

bizonnyal nem ok nélkül kapott hangsúlyt mondandójában, mint ahogy nagyon is célzatosan ostorozta azt a történészi gyakorlatot, mely régmúlt idők jogintézményeinek láttatására modern terminus technikusokat alkalmazott, s idegenítette így el a valóságtól a vizsgált kort és intézményt.[9]

Eckhart egyik igencsak megfontolásra méltó gondolata, ami akár még napjaink nem egy — levéltári kutatásokat fetisizáló — joghistórikusa számára is megszívlelhető tanács, a kreativitás jelentőségét húzza alá. „A tudományos haladás nem függ csupán új anyag esetleges felmerülésétől — hangoztatta — hanem történhetik a már ismert anyagnak újból való átgondolása, új gondolatokon alapuló csoportosítása útján is."

„Ily ... „átértékelésre" a magyar jogtörténetnek szüksége van ... s elengedhetetlen feltétele, hogy a legszigorúbb kritikai alapon történjék és ne törődjék dogmákkal, ha azok az eddigi irodalom szerint még oly mélyen is gyökereznek. Minden tudományos dogma szűkíti a látókört ... Dogma és kritika kizárják egymást..."[10]

A látókör tágításának óhaja, az európai horizont kiteljesedésének sürgetése Eckhart számára magától értetődővé tette az összehasonlító módszer igenlését is. Egyike volt azoknak, akiknél először tudatosodott a regionális összehasonlítás jelentősége.[11] Nyilvánvalóan minden szellemtörténeti koncepcióval ellenkezően szögezte le: „Valamely nép jogéletét saját emlékeiből kell megismerni, de hasonló művelődési fokon álló, hasonló gazdasági és társadalmi fejlődésen keresztülmenő népek jogéletének megismerése a mi jogéletünk kutatásában rendkívül becses segítőeszközt nyújthat ..."[12]

A gazdasági és társadalmi viszonyok jogot determináló, teremtő szerepéről a tanulmány más helyein is fel-feltűnő megállapítások azonban a kutatót aligha jogosíthatják fel arra, hogy a jeles elődben már ekkor a marxi történetírói módszerek felismerését, s mi több részleges alkalmazását tételezze fel.[13]

Az ünnepi ülések szereplői, a kortársi visszaemlékezők vagy a kései utódok amúgy is gyakorta engednek a csábításnak, hogy a visszapillantásra okot adó tudósokról a dicshimnuszok stílusában szóljanak.

Ez a feldicsérő eltévelyedés azonban éppen Eckhart szellemiségének, tudósi alázattal viselt habitusának mondana ellent, aki egész pályáján kikezdhetetlen tekintélyeknek, s megkövült dogmáknak egyaránt hadat üzent. Bizonyos, hogy egynémely tévedését, ellentmondásos, vagy nem eléggé következetes gondolatsorát — ha megtehetné — ő maga korrigálná helyettünk. Mert hisz ma már nem túl nehéz programtanulmányának néhány ellentmondására, következetlenségére is rábukkanni. Jóllehet következetességet, s mi több a történetírás marxi magaslatainak megközelítését nyilvánvalóan maximalizmus lenne számonkérni a katedráját két éve alig elfoglaló, lényegében új területre érkezett tudóstól, aki ekkortájt a marxizmus klasszikusainak történetfilozófiáját egyszerűen nem interiorizálta. Így aztán nem is csodálható, hogy néhány megjegyzése ehelyütt is jogos kritika alá vehető.[14]

Ezek kimutatása helyett azonban az érdemelhet inkább hangsúlyos kiemelést, hogy Eckhart, a folytonos fejlődés képességét magában hordozó jogtörténész, nem ragadt le korábban hangoztatott tételeinél. Legújabbkori történelmünk nagy cezúrája, a korszakos jelentőségű 1945-ös esztendő, számára is választóvonalat jelentett. Mondják, megismerkedett a marxista történeti módszerekkel, sejtetve ezzel, hogy el is jutott e világnézet befogadásáig. S ha ezt némileg kétkedve is fogadom, szükségesnek tartom hozzátenni: egy életmű értékeinek igazolásához, az életpálya legitimálásához nekünk sem kell „jelszavas" megoldásokhoz folyamodnunk.

Úgy hiszem az ötvenes években, élete alkonyán a marxi fogalmak alkalmazásával, s nemegyszer a sztálini szóhasználat köntösébe rejtve vélte elmondhatónak tudományos igazságát. Ekkori szerepvállalásai jószerivel önnönmagán tett erőszaktételnek is tűnhetnének. Ám még a legtendenciózusabb, „legpártosabb" írása, a „megrendelésre"[15] készült „Sztálin tanítása és a magyar állam- és jogtörténet" című rövid cikk sorai közül is kiolvasható a korábban hangoztatott nézeteivel való kontinuitás.

E jellegénél fogva is kis terjedelemre szorított előadás — az akkoriban kötelező (nála azonban eléggé visszafogottan jelentkező) „tiszteletkörök" megtétele után — felvázolta azokat a marxi-lenini, s sztálini megnyilatkozásokat, amelyekkel az azonosulás nem korábbi énjének megtagadása volt.

A korabeli szovjet szakirodalomban is tájékozott[16] tudós nem csupán visszhangozta a citált megállapításokat, hanem, ha szükségét érezte, finom — de a sorok közül jól kivehető — pontosításokat is végre-

[9] Uo. 281. old. „A történeti kritika legfontosabb kelléke, melyet itt sem mellőzhetünk, hogy az egyes korokat a maguk gondolatkörében, a maguk „szemüvegén át" nézzük és ne vigyünk a múltba fogalmakat, melyek teljesen idegenek tőle..."

[10] Uo. 281. old. Ugyancsak érvényes e körben egy másik kontextusban fellelhető mondata is: „...A pusztán intézmények történetének tárgyalására szorítkozó jogtörténet nem kelthet szélesebb körű érdeklődést". Uo. 273. old.

[11] Igaz „anélkül, hogy az akkor már számottevő nemzetközi tapasztalati anyagra támaszkodhatott volna". Vö. *Horváth* Pál: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből. Bp. 1974. 446. old.

[12] Jog- és alkotmánytörténet. 295. old.

[13] Uo. 301. old. „Fejlődési hasonlóságok sokkal nagyobb mértékben találhatók meg hozzánk földrajzilag közelebb fekvő, velünk szomszédos országokban ... A jogfejlődés legfőbb tényezői, a gazdasági és társadalmi, ezen országokban megegyezőek voltak.", vagy uo. 298. old.: „Jogi fejlődés és gazdasági, társadalmi fejlődés mindig karöltve járnak egymással, utóbbiak részben az előbbiek okozói.", vagy uo. 270. old.: „Alkotmányfejlődés semmiképpen sem magyarázható ... a jogi fogalmak fejlődéséből. Társadalmi változások, gazdasági és művelődési eltolódások sokkal fontosabb előidéző okok e téren".

[14] A vitára ingerlő megállapítások közül csupán példálózva az alábbiakat idézem: „A történelem az esetlegességek világa, amelyben legfeljebb típusokról lehet szó, de nem törvényszerűségekről." Uo. 269. old., vagy „A középkorban s azután is még sokáig nem az állam volt a jogalkotás élén, hanem a társadalom. Ez a szokásjog jóval távolabbi időkbe nyúlik vissza, mint a törvények." Uo. 283. old.

[15] A cikk keletkezéséről szólva a szerző előljáróban mondta el: „A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának elnöksége felkért arra, hogy e nagygyűlés alkalmából a sztálini államelméletnek a jogtudományban való jelentőségéről tartott előadások keretében tartsak előadást ennek az elméletnek a jogtörténet, illetőleg az állam- és jogtörténet területén megállapítható fontosságáról." Jogtudományi Közlöny, 1951. 751. old. (továbbiakban J. K.)

[16] Az oroszul is olvasó Eckhart e cikkéhez nem csupán a magyarul is elérhető műveket használta fel, hanem idézett a Voproszy Isztorii 1951-es évfolyamból is.

hajtott azokon. Így tette ezt az általános történettudományi feladatok meghatározásánál is, ahol igencsak egyetérthetett azzal a Sztálintól származó okfejtéssel, hogy e tudományágnak „elsősorban az anyagi javak termelőinek történetével"[17] kell foglalkoznia, s a társadalmak fejlődéstörténetét királyok, s hadvezérek tetteivel aligha lehet megmagyarázni. Ám e tételhez sietett hozzáfűzni, hogy a magyar jogtörténetírásban a feudális korra vonatkozóan e posztulátum megvalósításának meg vannak a maga nehézségei is. A joghistória sokezres oklevélhalmaza ugyanis alapvetően az uralkodó osztály jogviszonyainak lehet a tükörképe. „A tömegekre, a jobbágyságra vonatkozó összefüggő emlékek egy-két kivételtől eltekintve csak a XVI. századtól vannak. Meg kell tehát elégednünk a középkorra nézve apró adatok mozaikszerű összegyűjtésével, ami persze szervezett munkát igényel..."[18]

A kutatás Eckhart jelezte buktatói, a forrásanyag egyoldalúsága azonban nem adhat okot a korai századok joganyagától történő elfordulásra. S hogy egy ilyenfajta fordulatnak akkortájt tudományos életünkben meg voltak az esélyei, azt Eckhartnak a Pokrovszkij-iskolával[19] szembeni állásfoglalása is mutatta. A mély intellektusú tudós bizonyára nagyon is célzatosan idézte föl azt, hogy a forradalom után Szovjet-Oroszországban is voltak történészek, akik a kutatási feladatokat aktuálpolitikai szempontok alapján vélték meghatározhatónak, mondván minél közelebbi a történés, annál aktuálisabb annak feltárása. A teljes történelmi múlt vizsgálatának szükségességét mindvégig következetesen hangsúlyozó Eckhart ezúttal sem mulasztotta el leszögezni: „Természetesen nem szabad a történészeknek csak a régi korokkal foglalkozni az újabb kor elhanyagolásával, de másfelől a jelenkor sem részesülhet előnyben a régi korokkal szemben. A történettudománynak az emberiség egész történeti fejlődéséről alapos, tudományos képet kell adnia."[20]

Egy másik, szintén neuralgikusnak számító ponton, a pártosság értelmezésén meditálva pedig már csaknem a harmincegyes programadó professzor vitázott — igaz Sztálint visszhangozva, de legbensőbb meggyőződésének is helyet adva — a nihilistának aposztrofált Pokrovszkijjal, aki — mint azt mások is felrótták neki — „a tényleges anyag kutatásának" fontosságát becsülte alá. A pokrovszkiji gondolat ugyanis meglehetősen vulgarizálva, ám igencsak megkérdőjelezhetően azt hangoztatta, hogy „a történelem politika, a múltra fordítva". S minthogy a politika érdekorientáltsága nem vitatható, így a történetírás objektivitása számára burzsoá óhaj, de egyúttal megvalósíthatatlan posztulátum is maradt. Elég csupán idézni e szovjet történeti iskola Központi Bizottsági határozattá emelt kritikáját ahhoz, hogy belássuk, az azzal való egyetértés végül is nem lehetett idegen a magyar jogtörténetírás mestere számára. Ezen irányzat tévedése az, hangoztatta az 1938-ban megfogalmazott testületi állásfoglalás, „hogy elferdítve magyarázta a történeti tényeket, a történeti materializmussal ellentétben világította meg azokat a mai idők nézőpontjából, és nem azon feltételek nézőpontjából, melyek között a történeti események lefolytak, s ezzel egyszersmind eltorzította a valóságos történetet".[21]

A két világháború közötti Magyarország hivatalos történet- és jogtörténet-írásának bátor, de hűvösen elfogulatlan kritikusa,[22] két évtized múltán is saját tudósi hitvallásához konzekvensen ismételhette el a sztálini mondatot: „Nem lehet előrehaladni és a tudományt előrevinni anélkül, hogy bizonyos tekintélyek elavult tételeit és megjegyzéseit ne vessük alá kritikai vizsgálatnak." A dogmákkal már korábban is harcban álló Eckhart ugyancsak ebben a kontextusban, de még mindig Sztálint idézve hangsúlyozta: „Mindenki tudja azt, hogy semmiféle tudomány sem fejlődhet és érhet el sikereket a vélemények harca, a kritika szabadsága nélkül."

Eckhart miközben ehelyütt is alkalmazta az állam és jog lenini definícióját, megismételve az állam- és jogtörténet által vizsgálható területeket, vélhetően nem minden él nélkül hangsúlyozta: „A legelső követelmény e téren is a tények tisztázása, az objektív igazság megállapítása, amely nélkül következtetéseket levonni helytelen volna".[23]

A tényekre alapozott következtetések módszerét követve vette bírálat alá a kor egyik elismert történészének, Molnár Eriknek néhány kellően nem bizonyítható tételét.[24] A kritika szabadságáért nem csupán szavakban harcoló, de a kritikát gyakorlatban is alkalmazó tudós később is, az 50-es évek közepén, a várható veszélyeket nem mérlegelve szállt szembe a körülötte, munkásságának értékelése körül kialakult tudományos érvekkel. S tette ezt olyan légkörben, melyben a vitakultúrának és a politikai nyilvánosságnak igen csak voltak gyenge pontjai. E személyével és munkásságával kapcsolatos polémia azonban sem hatását, sem tekintélyét nem befolyásolta, hiszen amint az a Kari Tanács jegyzőkönyvéből kiolvasható, 25 éves tanári működésének évfordulóján a dékán a kar egészének szeretetét tolmácsolhatta. S minthogy az idős mester meghatott válasza nem nélkülözte a tanulságokat, így annak rekapitulálása napjainkban sem felesleges. Amikor a bécsi levéltárat elhagyva „erre a karra jöttem a feladatom ekkor az volt, hogy a történelemtudománynak és a jogtudománynak szétágazását megszüntessem, illetőleg a jogtörténet tanításának elmaradt elveit és módszereit megreformáljam és a történelem eredményeit a jogtudományba is bevigyem". „...Itteni működésem alatt két szempont vezetett: az egyik a fiatalság szeretetének megszerzése ..., a másik pedig, hogy a kartársakkal lehetőleg

[17] J. K. 751. old.

[18] J. K. 752. old.

[19] „A forradalom utáni korszakban ... a történettudomány likvidátoraként szerepelt M. N. Pokrovszkij és „iskolája". „Szubjektív idealista, machista nézetek szellemében torzították el a marxizmust, megpróbálták, hogy a marxista elméletet vulgáris „ökonomiai materializmus"-sal helyettesítsék." *Grekov,* B. D.: Sztálin és a történettudomány. Bp. 1950. 4. old.

[20] J. K. 752. old.

[21] J. K. 751. old. E kritika nagyon sokban hasonlít Eckhartnak Timonról, illetve irányzatáról adott jellemzéséhez: „... a tudományunkkal foglalkozók jobban szeretik a fantáziájukat szabadon engedni, mint az adatok tömegének feldolgozására adni magukat...". Jog- és Alkotmánytörténet. 279. old.

[22] „Alle diese Werke tragen die Merkmale, die man von den Werken eines in den Archivbeständen Wiens bewanderten Gelehrten mit Recht erwartet: die Breite der Forschung, die Strenge der Kritik, die Kühle Unbefangenheit des Vortrages und die unbestechliche Wahrheitsliebe." Julius *Miskolczy:* Franz Eckhart (1885—1957). Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 10. Bd. Wien, 1957. 548. old.

[23] J. K. 752. old.

[24] J. K. 753. old.

egyetértésben élhessek ..."[25] E meghatott, őszinte mondatok — hitem szerint — nemcsak a nagyhatású tanáregyéniség, de a tudós és az ember alakját is elénk vetítik.

2. A jogtörténetírás feladatai hajdan és ma

A jeles elődd imént idézett, gazdagon hömpölygő állásfoglalásaiból, a történetírói termés két sajátos műfajú írásának kissé vázlatos összevetéséből szándékaim szerint Eckhart Ferenc legmarkánsabb tudósi, tanári és emberi vonásai rajzolódhattak ki. E portré megfestése azonban távolról sem volt öncélú, mint-ahogy nem volt az a tudományág harmincegyes és ötvenegyes eckharti tablójának kinagyítása sem. E képeken ugyanis, a nagyvonalúan, ám ugyanakkor értőn kezelt ecsetvonásoknak köszönhetően jól kirajzolódtak a jogtörténetírás hiányosságai, ellentmondásai, az érintetlenül hagyott „fehér foltok", a fel nem tett, vagy a válasz nélkül hagyott kérdések, a kutatás aránytalanságai.

A centenáris ünnepség jó alkalmat kínál arra is, hogy megkeressem e kontradikció-halmaz legszembetűnőbb elemeit, jelezve egyúttal azt is, hogy melyeket sikerült némiképpen feloldani ezek közül az elmúlt évtizedekben.

„A magyar jogtörténeti irodalmat jellemzi, hogy a közjog jobban érdekli, mint a magánjog, pedig a magyar jog sajátos tulajdonságai, esetleges népjogi eredete jobban kiderülne a magánjogi fejlődésből, mint az alkotmánytörténetből..." — panaszolta Eckhart 1931-ben. Másutt — de még mindig ebben az írásban — arról szólt, hogy az agrárjog történetének, a földesúr-jobbágy viszony átalakulása monografikus feldolgozásának „a jogtörténetben okvetlenül helyet kell találnia".[26] A magánjog feltáratlan voltát úgy hiszem mi sem jelezhette jobban, mint az, hogy e ponton maga a tudós kutató is elbizonytalanodva rögzítette: „a Tripartitum jogrendszeréhez való ragaszkodás mellett is kellett történeti fejlődésnek lenni a magánjog különben konzervatív anyagában".[27]

Ám nem mutatott kedvezőbb képet a másik nagy jogterület, a büntető-jogalkotás és jogalkalmazás históriájának, fejlődésvonalainak átfogó feltérképezésének állapota sem. Eckhart a boszorkányperek megérthetőségének problémáit boncolgatva, teljesen megalapozottan, lakonikus tömörséggel sommázta az e téren regisztrálható helyzetet: büntető jogtörténetünk „teljesen parlagon" hever.[28]

A fenti szakadéknyi területeket elsoroló lista azután húsz esztendővel később két újabb elemmel — a nemzetiségi kérdés[29] és a jobbágymozgalmak[30] jogtörténeti vetületei feldolgozásának sürgetésével — bővült tovább, miközben a korábbi hiányok csupán részlegesen[31] vagy egyáltalán nem tűntek el.

Az 1956-os súlyos társadalmi krízis, majd később Eckhart halála tovább mélyítette e tudományterület válságát, melyből a kiút megtalálása hosszú éveket igényelt. Pedig a társadalmi, politikai konszolidáció a jogtörténet számára is kedvező feltételeket teremtett, fokozódott a jogtörténészek és szakjogászok közötti intenzív együttműködés, elhárult a korábbi esztendőkben divatozó dogmatikus látásmód követelése, s a tudományért, illetve a felsőoktatás irányításáért felelős szervek fokozott figyelemmel, s anyagi támogatással siettek a jogtörténet-tudomány segítségére. E periódust egyfajta nemzedékváltás kísérte. Ekkor került a jogtörténet parancsnoki pozícióiba Both Ödön Szegeden, Csizmadia Andor Pécsett, Kovács Kálmán, Horváth Pál Budapesten. A jogtörténet-tudomány e négy munkása, ha nem is egyenlő mértékben, s nem minden területen azonos intenzitással, de jelentősen hozzájárult a tudományág eredményeinek elmélyítéséhez, a vizsgálat alá vett terület kiszélesítéséhez.

Különösen kiemelkedett Csizmadia professzor gazdag, szerteágazó publikációs tevékenysége, aki olyan jelentős területek monografikus feldolgozását vállalta és teljesítette, mint az állam és egyház viszonyának kérdése Magyarországon,[32] az újkori magyar közigazgatás nagyívű fejlődése,[33] az 1848-as választójog[34] s annak gyakorlata.

Ugyancsak kiemelést érdemel Horváth Pálnak az összehasonlító jogtörténet kutatási módszereinek kidolgozása,[35] az összehasonlító metodus tudományterületünkön történő érvényre juttatása,[36] illetve tudománytörténeti munkássága.

Both Ödön, s Kovács Kálmán sokat tett a magyar feudális,[37] illetve utóbbi különösen a burzsoá jogfejlődés[38] egyes intézményei fejlődéstörténetének megbízható, példásan precíz kimunkálásáért. Kovács professzor tudományszervezői tevékenysége, illetve a tudományos utánpótlás bővítéséért tett erőfeszítései is elismerést érdemelhetnek.

Külön említést érdemel Csizmadia Andor, Kovács Kálmán és Asztalos László együttmunkálkodásának eredményéből született magyar állam- és jogtörténeti tankönyv, amely első marxista igénnyel megírott tananyag.[39] Ez a munka nemcsak a jogászképzésben tölt be fontos funkciót, hanem kézikönyv jellegéből adódóan a szélesebb nagyközönség számára is gazdag ismereteket nyújt.

A tudományág eme irányítói mellett az elmúlt évtizedekben felnőtt és beérett a tudományterület jónéhány kiemelkedő munkása. E sorban említendő Hajdú Lajos, aki elismerésre méltó alapossággal és nagy szakmai felkészültséggel munkálta ki a Jozefinizmus Magyarországon végrehajtott közigazgatási reformja-

[25] Jog- és Alkotmánytörténet. 278. old.
[26] Uo. 278. old.
[27] Uo. 278. old.
[28] Uo. 276. old.
[29] J. K. 754. old.
[30] J. K. 753. old.
[31] A magam részéről ilyen részeredménynek tekintem például Bónis György 1947-ben megjelent „Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban" c. munkáját.

[32] A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatának kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp. 1966.
[33] A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976.
[34] A magyar választási rendszer 1848/49-ben. Bp. 1963.
[35] Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből. Bp. 1974.
[36] A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp. 1968.
[37] *Both* Ödön: A beszámítást kizáró és büntetést megelőző okok Szeged város reformkori büntetőjogában (1790—1848). Szeged. 1963.
[38] *Kovács* Kálmán: A magyar állam és jog fejlődése. (Válogatott tanulmányok.) Bp. 1981.
[39] Magyar állam- és jogtörténet. Szerk.: Csizmadia Andor Bp. 1978.

it,[40] illetve az 1795-ös büntetőjogi kódex megfogalmazására tett törekvéseit.[41]

Kiemelést érdemel Nagyné Szegvári Katalin professzor munkássága is, aki a nők jogi helyzetének fejlődését vázolta több munkájában,[42] illetve egy e kérdésről megjelent monográfiájában, valamint jelentős eredményeket ért el a numerus clausus törvények kutatásában.

A jogtörténettudomány számára jelentős, új fejlődési törvényszerűségeket tárt föl Kállay István professzor, aki több munkájában vázolta gazdag forrásanyagra támaszkodva a feudális magánjog egyes intézményeit.[43]

A feudális jogrendszer jobb megismeréséhez járult hozzá egész életművével[44] a nemrégiben elhunyt Bónis György, akinek tudományos tevékenységét csupán néhány mondatban értékelni kegyeletsértés lenne.

A fentieken túlmenően nem lehet elfeledkezni Máthé Gábor monográfiájáról, aki a magyarországi bírói szervezet burzsoá fejlődésének legizgalmasabb szakaszát elemezte,[45] Ruszoly Józsefről, aki adatokban gazdag monográfiájában a magyar választási bíráskodás mérlegét vonta meg.[46]

A tudományterület legutóbbi 3 évtizedének terméseit áttekintve, ha csak summásan is, de megállapítható, hogy számosan a marxista tudományosság módszereit alkalmazva, az Eckhart-i mintavétel lehetőségét felhasználva elérték vagy megközelítették az Eckhart-i magaslatokat. Áll ez akkor is, ha ma néhányan számunkra szomorú veszteségként, már szintén a tudománytörténet szereplői lettek. Ha van tennivaló tudományterületünkön a fehér foltok eltüntetésében, azt Eckhart Ferenc óta, s különösen neki köszönhetően tudjuk. Hogy ehhez milyen eszköztárral és elhivatottsággal kell rendelkeznünk, ehhez szintén az Ő munkássága adott támpontot. S ha még az eckharti programhoz méltó módon akarunk munkálkodni, akkor a nagy elődszóhasználatát kissé módosítva, ekként formulázhatunk:

Az alapos, oknyomozó jogtörténészi aprómunka mellett még több szellemet a jogtörténetbe.[47]

[40] II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp. 1982. A közjó szolgálatában. (Tanulmányok a jozefinizmus igazgatási és jogi reformjáról.) Bp. 1983.

[41] Az első (1795-ös) magyar büntető-kódex-tervezet. Bp. 1971.

[42] A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777—1918). Bp. 1969. Út a nők egyenjogúságához. Bp. 1981.

[43] Úriszéki bíráskodás a XVIII—XIX. században. Akadémiai Kiadó kiadása. Bp. 1985. 485. old.

[44] Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686—1708. Bp. 1962. A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat-és Közép-Európában. Bp. 1972. Középkori jogunk elemei. Bp. 1972.

[45] A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867—1875. Bp. 1982.

[46] A választási bíráskodás Magyarországon 1848/1948. Bp. 1980.

[47] Jog- és alkotmánytörténet. 273. old. „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!"

SZEMLE

Szabó András

Nagy Lajos (1911—1986)

Szerencséje, áldott sorsa van annak, aki ott búcsúzik el csillagaitól, ahol azokat bölcsőjéből megpillantotta: szülőföldjén. Mert abban nevelődünk fel, mert ő a pihenőhelyünk, örök nyugodalmunkban derékaljunk és a világban ő a megtartó helyünk is. Mert a szülőföld az, ahol utoljára emlegetik a nevünket. Amikor már mindenütt elfelejtettek, a szülőföldnek még mindig akad mondanivalója rólunk.

A kis hazában formálódtak a sorok: „kívánhat-e ember többet, derékaljnak szülőföldet s két cserefa tömött árnyát szemfedőnek..." Sorsod nem teljesítette be ezt a kívánságot. A csillagok felőled a nagyobb haza egén hunytak ki, ez lesz pihenő és megtartó helyed. Amikor már nem lesz, ki emlegessen, hazádnak még mindig lesz mondanivalója rólad.

Születtél Marosvásárhelyen 1911-ben, életed kilobbant Budapesten 1986-ban.

Nem voltál te ünnepekre termett, sem farsangos természetű ember. Az ünnepélyességeknek is mindig ellene voltál. A tényeket szeretted, a puszta tényeket. Ezekre és ezekből építkeztél. Ha most szólhatnál, rendre intenél: lássuk a tényeket!

Akárhogy is akarom magam rendtartásodhoz igazítani, a tények nem puszta tények. Lelkük, emberi természetük van, mert emberélet történései. Édesapád Nagy Endre volt. Számomra Igazgató Úr, a Marosvásárhelyi Református Bólyai Kollégium nagytekintélyű igazgatója. Az ő halkszavú szigora őrizte a nagyhírű kollégium hagyományait; megalkuvásmentes tisztessége mentette meg az Alma Mater nyilvános tanintézeti jogállását a királyi Romániában. Tanár ősödet, talán dédapádat tisztelte meg Bólyai Farkas és Bólyai János a Tentámen és az Appendix egy példányával. Amit te híven megőriztél a múlt tárgyiasult szellemeként. Testvéröcséd, Ernő, aki itt áll ravatalod mellett, a második világháborút követő idők kollégiumának kormányosa és navigátora volt.

Kényes, csak a maga lelkiismeretére tekintő kálvinista tisztesség, a cselekvés következetessége és életutat építő makacs szilárdság, a becsületben és a munkában örömét lelő kálvinista puritánság — íme ezt hoztad magaddal születésed családi fészekaljából.

Téged a hűség bordájából szőttek. Alakban, alkatban is őseidet formáztad, szellemi örökséged abroncsait soha nem feszegetted, mindig elfogadtad. Erdély szellemi élete mindig kedvezett — éppen mostoha viszonyai miatt — az egyszemélyes tudományos intézményeknek. A Bólyaiaknak, Brassai Sámueleknek, Szabó T. Attiláknak és Nagy Lajosoknak. Akik közösségi hevülettel, de ha másként nem megy, hát egymaguk őrzői értékeinknek. A Te szikárbetűs, kézzel írott pontos céduláidból született a magyar jogi irodalom bibliográfiája. Címében ez bibliográfia, holott joggal viselhetné „a magyar jogi művelődés századai" — titulust.

A hűséges értékőrzők sorsa, hogy értékteremtők is legyenek. Értékteremtők, mert tárgyukhoz visszatérve mai szemmel nézik azt. Így lett belőled, a magyar történelmi jogi bibliog-

Szabó András tudományos osztályvezető, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, címzetes egyetemi tanár, az állam- és jogtudomány doktora (Budapest).

ráfia cédulázó sziszifuszából a jogi informatika megteremtője és c. egyetemi tanára.

Téged a részleteiben is pontos egyetemesség igénye vezetett. Az 1945 utáni magyar állam- és jogtudományi bibliográfia megteremtőjéből a jogi könyvészet és informatika egyetemesen elismert szakembere lettél. A Nemzetközi Dokumentációs Szövetségben Te voltál kezdeményezője és reformere az állam- és jogtudományi osztályozási rendszernek. Tagja voltál az Országos Könyvtári és Dokumentációs Tanácsnak, igazgatósági tagja a Jogi Könyvtárak Nemzetközi Szövetségének. Úgy látszik és hűséges életed azt példázza, hogy az egyetemeshez a nemzetitől vezet az egyenes út.

A részleteiben is pontos teljesség igénye és értékőrző, értékteremtő hűséged életed végén visszavezetett pályád kezdetéhez. Első munkád a romániai magyar kisebbség kollektív nemzetiségi jogait tárgyalta. 1986-ban pedig befejezted a „Nemzetiségekre vonatkozó jogi szabályozás és irodalom Európában" című művedet.

Ha valakiben kétség támadna: nemzeti értékőrzés és progresszió nincs egymás nélkül. Nagy Lajos életében e kettő összetartozott. Fiatalon hivalkodás nélküli nagy szerepe volt annak a Vásárhelyi Találkozónak a létrejöttében, amely Szárszóhoz hasonlóan a haladó elmék seregszemléje volt.

Tamási Áron szülőföldjétől elszakadt Ábelje sóhajtotta: „azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne". Az otthonteremtés, a közösségbe kapaszkodó fészekrakás ösztöne ott munkált Nagy Lajos egész életében. A hadifogságban a sakktáblára egész kis hazát faragott: Istvánarcú királyt, katonarendbéli székely parasztokat.

Az otthonépítő Nagy Lajosnál menedéket, kvártélyt, szeretetet és támogatást talált bármelyikünk, ha fészkéből kiesett. Valóságosan és képletesen, szellemiekben is. Ott vagyunk valamennyien, intézetiek és mások, akik itt összesereglettünk, az Állam- és Jogtudományi Bibliográfiában és ott vagyunk az Állam- és Jogtudományi Enciklopédiában is, aminek bája, szerkesztője, lektora, olvasószerkesztője és korrektora volt egy személyben. Nagy Lajos másokban is megörökítette önmagát. Legyünk bár jelen, vagy távol, avagy örökre távol, valamenynyien egy kicsit belőle élünk és egy kicsit őáltala. Könyvészete eligazít, ha forrásokat keresünk és megőrzi munkáinkat a jövő számára. Pontosabban és hűségesebben, mint arra mi magunk képesek lennénk.

Ezt a munkát vállalta, de ez kiosztott szerep volt. Gályarabság, hogy a hajó haladjon. A kényszerűségből nagy virtussal formált erényt: gályapadból alkotóműhelyt. Igazi, vonzalommal vállalt feladata a büntető perjog művelése volt. Tudta, hitte és megtapasztalta, amit példaképe, a magyar reformkor auktora: Szalay László mondott, hogy a büntető, fenyítő eljárásból megismerszik egy nemzet, annak kultúrája, irányadó értékei és civilizációjának színvonala. A cseppben a tenger tükröződik. Vezérlő elve itt is a pontos részletekből építkező teljesség volt. Következetesen vette sorra a büntetőper minden lényeges építőkövét: „Tanúbizonyítás a büntetőperben" — „Ítélet a büntetőperben" — „Fellebbezés a büntetőperben". Életműve kedves részéért, az „Ítélet a büntetőperben" című átfogó monográfiájáért kapta meg a jogtudományok doktora címet, majd az Akadémiai Nagydíjat. Ezt a tárgyat is a teljesség igényével kezelte, hogy a részlet is egész legyen. A büntető ítéletet nemcsak jogi aktusként elemezte és nemcsak jogi következményeiben, hanem ismeretelméletileg is — a megismerés folyamataként, a megismerő elme logikai ítéleteinek rendszereként és lélektanilag, az ítéletalkotó ember ténykedéseként.

Két dologban biztos felettünk állt: magyarságában és emberszeretetében. Hűsége folytán magyarsága sohasem szenvedett egyensúlyzavarban: nemzeti önismeretünk úgy munkált benne, hogy nemzeti önértékelésünk ne szenvedjen soha csorbát. Emberszeretete nem volt hivalkodó a segítőkészségben és nem volt elvont, hanem mindig személynek szóló. Akinek szüksége volt rá, annak kérés nélkül is segített feleségével, Margitkával együtt. Ahogyan egyek voltak jóságban és szeretetben, úgy pihennek mostantól együtt békességben.

Drága Barátunk! Ama nemes harcot megharcoltad, futásodat elvégezted, a hitet megtartottad: végezetre eltétetett néked az igazság koronája.

Szeretetünk őrzi emlékedet.

JOGIRODALOM

Kőhegyi Mihály

Kardos József: A szentkorona-tan története 1919—1944.*

A Tanácsköztársaság leverése után a magyar uralkodó osztályok körében a forradalmak egységes tagadása mellett zavar és bizonytalanság mutatkozott a kialakítandó politikai és közjogi berendezkedést illetően. A forradalmak elutasításában teljes volt az egyetértés, de abban, hogy hogyan és honnan kezdjék vagy folytassák a közjogi rendszer kiépítését, már kevésbé vallottak egységes, illetve azonos nézetet. Kétségtelen viszont, hogy nemcsak az uralkodó osztály társadalmi egységtörekvései fokozódtak, hanem az addig külön utakon járó szellemi áramlatok közeledése, majd találkozása is mihamarabb bekövetkezett. Így jött létre egy új ideológia, melyet meghirdetésekor „szegedi gondolatnak", uralomra jutása után „keresztény-nemzeti" államelvnek neveztek. Ez már születésének pillanatában szélsőjobboldali elemeket tartalmazott, sőt — bár nem letisztult és világosan felismerhető formában, de hajlandóságában egyértelműen — a fasizmus csíráit is magában hordozta. A közös jelszó, a közös államelv értelmezése azonban — politikai és gazdasági tekintetben — az uralkodó csoportok egyes rétegein belül más és más volt. A feszítő belső ellentmondásokat valamilyen közös, mindenki számára elfogadható, a széles néprétegek tetszését és támogatását elnyerő ideológiában kellett feloldani és azt végül a „szentkorona-eszmében" találták meg. Lényegében tehát egy igen régi, a XIII. század derekától forrásokban is nyomon követhető tanhoz nyúltak vissza s megkísérelték azt a kor igényeihez idomítani. Hogy ez meglehetősen gyorsan és zökkenőmentesen sikerült, azt azoknak a jogtörténészeknek (Korbuly Imre, Boncz Ferenc, Csiky Kálmán, Lechner Ágoston, Hajnik Imre, Timon Ákos, Concha Győző) köszönhették, akik a koronához kapcsolódó nézetek közjogi

Kőhegyi Mihály tudományos főmunkatárs, Türr István Múzeum, (Baja).

* Bp. Akadémiai Kiadó, 1985. 247 old.

tantételként való meghatározásában fontos szerepet vállaltak és akik rendszerbe szedték a koronához fűződő feudális eszmei hagyatékot.

A szerző az ő munkásságuk számbavételével és elemzésével kezdi könyvét, tehát — nagyon helyénvalóan — historiagráfiai áttekintést ad az általa vizsgált kérdéskörről s csak ezután tér át a könyvének gerincét képező vizsgálódásra. Az időrendben történő haladás kézenfekvő, bár ezt nem értelmezi túl mereven. Jól látja, hogy a Tanácsköztársaság leverése után az állami főhatalom megszerzése volt a döntő kérdés az uralkodó osztály hatalmi rendszerén belül elhelyezkedő különféle csoportok számára. Az 1920-as években a legitim megoldás hívei és ellenzői egyaránt a szentkorona-eszmében találták meg a nézeteik igazolásához szükséges történelmi ideológiát. Ennek felhasználásával született meg a Horthy-rendszer sarkalatos törvénye, az 1920:I. tc., amely az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom „ideiglenes" rendezéséről szólt, s amely a király nélküli királyságot hozta létre. Az érv a szentkorona-tanban megtestesülő ősi magyar alkotmány volt, az ellenérv pedig a forradalmak rémével való ijesztgetés. A legitimisták ezen felül még azt is hangoztatták, hogy a határrevízió csak és kizárólag a legitimizmusból fakadhat, mert hiszen ez a történelmi országterület helyreállításának egyetlen biztosítéka. Az első, de különösen a második királypuccs alkalmat adott Horthynak, hogy kierőszakolja a Habsburgház trónfosztását. Megerősítették tehát és törvényessé tették a király nélküli királyságot. Az eszmei alapot, a történelmi alátámasztás lehetőségét ismét a szentkorona-eszme adta, amely ebben az esetben is igazolta a „jogfolytonosságot".

A szerző számos olyan kérdést érint könyvében (alkotmányos közhatalom, történelmi alkotmány, közjogi gondolkodás, közjogi provizórium, sarkalatos törvények, a szent koronáról elnevezett szövetségek, felsőház életrehívása, ítélkezés a korona nevében, a korona őrzése stb.), melyek eddig nem, vagy súlyuknak nem megfelelően kaptak hangot történeti és jogtörténeti irodalmunkban és ezzel olyan könyvet adott a kezünkbe, amely hézagpótló a maga nemében.

Pandula Attila

Kállay István: Úriszéki bíráskodás a XVIII—XIX. században*

Nagy jelentőségű munkával gyarapodott a magyar jogtörténeti szakirodalom. Kállay István tanszékvezető egyetemi tanár monográfiájában a XVIII—XIX. századi magyarországi úriszéki bíráskodás átfogó bemutatását adja.

Az úriszékről a kortársak alig tudtak. A felszabadulásig a levéltári források döntő része sem volt kutatható. A témáról csak ezt követően születtek átfogó feldolgozások. (Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Bp. 1954.; Varga Endre szerk.: Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Bp. 1958.; Degré Alajos: Úriszéki peres eljárás a Déldunántúlon a XVIII—XIX. században. Levéltári Közlemények 1961. 101—126.) Ezek azonban egy korábbi időszakot mutatnak be, illetve az országnak csupán egy-egy részéről való forrásanyagot dolgoznak fel. A jelenlegihez hasonló, átfogó, mintegy másfél évszázad úriszéki gyakorlatát bemutató munka, melynek forrásanyaga az ország egész területét reprezentálja, eddig még nem került publikálásra. A kötet impozáns levéltári kutatómunka eredményeit hasznosítja. Feldolgozásra kerültek úriszéki jegyzőkönyvek, végrendeletek, szerződések, osztálylevelek stb. Az idézett anyagok döntő része a Magyar Országos Levéltárban található, többnyire különböző családi levéltárak anyagában (pl. a Balassa-, Batthyány-, Csáky-, Esterházy-, Festesics-, Kállay-, Károlyi-, Madách-, Nádasdy-, Széchenyi-, Zichy- stb. családok levéltáraiban).

Az úriszéki bíráskodás — mint ismeretes — a XIII. századtól kezdődően érvényesült. Rendszere az évszázadok során bizonyos változásokon ment át. Különösen vonatkozik ez a szerző által feldolgozott késői időszakra, amikor egyre inkább éreztették hatásukat a gazdasági, társadalmi változások, a pénzgazdálkodás, a tulajdonviszonyok fejlődése. E kérdések szoros kapcsolatban vannak a birtokkormányzat szerveinek kiépülésével, a szakképzett uradalmi vezetők megjelenésével. A birtokigazgatási változások a jogszolgáltatásban is éreztették hatásukat, hiszen az alsó- és középfokon szorosan egymásba szövődött.

Úriszéket mindig a földesúr nevében, érdekeit képviselve tartották. A bíráskodás lényege az impensio, amely tágabb értelemben az egész földesúri jogszolgáltatást, szűkebb értelemben a jobbágyok által elkövetett kisebb és nagyobb hatalmaskodás esetén szolgáltatott elégtételt jelentette. A vérhatalmat a földesurak vagy királyi privilégium, vagy usus alapján gyakorolták. Gyakorlása elsődlegesen a főrangúak körében általános, köznemesek és közbirtokosok nem gyakorolták.

Az úriszéki szervezet a földesúr joghatóságának területi egysége volt. Az nem volt helyhez kötve, hanem a szükségnek megfelelő helyen ülésezett. Az úriszékek közvetlenül a földesúrtól függtek, neki feleltek. Ez az intézmény az ország egész területén megtalálható volt, a források alapján mintegy 150 helységet lehet azonosítani, ahol ilyen tevékenységet folytattak.

Az úriszék tartása nem volt időhöz kötve, a korszak végén — még a nagyobb uradalmak is — egyre ritkábban tartottak úriszéket. A két ülés közötti időszakban az uradalmi apparátus tagjai előkészítették a következő sessiót, végrehajtották az előző ítéleteit. A korábbi időszakokhoz képest jelentősen csökkent a tárgyalásokon részt vevők száma is. A XVIII. század közepétől egyre nagyobb szerepet kaptak az uradalmi ügyészi hivatalok. Érdekesség, hogy ezek az intézmények túlélték az úriszéket, hiszen módosult hatáskörrel a szabadságharc bukása után is tovább működtek.

A kötet részletesen bemutatja az úriszékkel kapcsolatos valamennyi kérdéskört. Átfogó képet kapunk a korban működő más jogszolgáltatási fórumokról, azoknak az úriszékkel kapcsolatos viszonyáról (pl. a falusi, mezővárosi, hegyközségi bíráskodásról, az úriszék szerepéről a különböző egyházakkal (katolikusok, protestánsok, zsidók) összefüggő jogi ügyekben.

Eddig még nem került sor az úriszéki peres eljárás részletesebb vizsgálatára. Kállay professzor ezt is elvégzi munkájában. E kérdéskörben a leglényegesebb a perek sommás és formális alaptípusának szétválasztása. A szerző — a széles körű forrásanyag alapján — megállapítja, hogy az úriszéki eljárásban egyöntetűség figyelhető meg, ez bizonyos jogi ismereteket feltételez.

Pandula Attila egyetemi tanársegéd, ELTE Bölcsészettudományi Kar (Budapest).

* Bp. Akadémiai Kiadó, 1985. 485 old.

Ez az egységesség az ország egész területére jellemző volt, megnyilvánult az eljárásban, a terminológiában, a jogi nyelvben, az alkalmazott joganyagban stb. A változások sem elszigetelten, hanem a különböző úriszékeknél párhuzamosan jelentkeztek.

A büntetőeljárás az 1730-as évekig nem különült el élesen a polgáritól. Ettől az időszaktól kezdve a nyomozóelv előretörése volt a jellemző. A polgári peres eljárás nagy hasonlóságot mutatott a vármegyei eljárással. A magistratualis ügyek nehezen választhatók el a büntető- és a polgári ügyektől, mivel köz-, büntető- és magánjogi elemek keverednek bennük. Ilyen ügyekkel a birtokkormányzat más szervei (így a tisztiszék) is foglalkoztak.

A kötet részletesen bemutatja az úriszékek előtt szereplő bűncselekményi kategóriákat, a gyakorlatban előforduló büntetési nemeket. A monográfiának ez az igen érdekes, színes része jól mutatja a korabeli általános viszonyokat is. Bűncselekménynek tekintette az úriszék az úrbéri kötelezettségek be nem tartását, a tízparancsolat, az „isteni törvények" vagy az erkölcsi közfelfogás megsértését. „Emberi törvény" megsértése alatt legfeljebb a Hármaskönyvben vagy a Praxis Criminalisban kifejtett cselekményeket értették. Ehhez járult a valóságos praxis, ami a cselekmények széles körét vonta a törvénysértés fogalmába. A feldolgozott időszak úriszéki gyakorlatára — a korábbi időszakhoz képest — enyhülés a jellemző. Több bűncselekményi kategóriát (állatlopás, házasságtörés, paráznaság) korábban halállal büntettek, a tárgyalt korszakban azonban az elkövetők már tömlöcöt, korbácsbüntetést kapnak.

Igen érdekes a kötetnek az úriszékek gyakorlatában előforduló polgári ügyeket bemutató része is. Az úriszékek gyakorlatában a teljes ügyforgalmat tekintve a polgári ügyek álltak az első helyen. A kor úriszéke gyakrabban foglalkozott az ország lakosságának túlnyomó többségét kitevő uradalmi alattvalók legkülönbözőbb magánjogi ügyeivel. Sokszor találkozhatunk — zsellér statusban levő — jómódú kereskedők, iparosok ügyeivel is. A közfelfogással ellentétes képet mutat az úriszékek tényleges gyakorlata. Nem érvényesült a Hármaskönyvnek az a kitétele, hogy a jobbágyot munkája bérén kívül más nem illeti meg. Igen élénk az adott időszakban a jobbágyingatlanok adásvétele, cseréje stb. A nem nemesek birtokképtelenségét elsősorban a nemesi föld megszerzésére értelmezték.

A betáblázás is előfordult az úriszék praxisában. Ez a városi gyakorlathoz állt a legközelebb: az okiratot felolvasták és beírták az úriszéki jegyzőkönyvbe. Ismeretesek úriszéki ügyek vállalkozási szerződésekből is. Az úriszékek joggyakorlatában nagy szerepet kaptak a házassággal kapcsolatos ügyek is. Így a házassági vagyonjog ismerte a törvényes és a szerződés szerinti hitbért, móringot stb. Igen jelentős az örökléssel kapcsolatos ügyek csoportja. Fontos megjegyezni, hogy a közfelfogással és a Hármaskönyvvel szemben a tényleges gyakorlat az úriszékeknél döntően a nemesi öröklési rend követése volt. Ezen még az 1840. évi törvény sem tudott változtatni.

A hagyatéki eljárásban az úriszéken kívüli uradalmi szerveknek volt nagy szerepe.

A kötet függelékében megtalálható a felhasznált forrásanyag részletes felsorolása, az úriszéki gyakorlatban legtöbbet idézett jogszabályok jegyzéke. A munkát személy- és helységnév, valamint tárgyszó mutató zárja.

Feitl István

A haladó ügyvédi mozgalom történetéből...*

Gergely Ernőnek hazánk felszabadulása negyvenedik évfordulója alkalmából az Országos Ügyvédi Tanács és a Budapesti Ügyvédi Kamara kiadásában megjelent több mint négyszáz oldalas monográfiája nem egyszerű intézménytörténet és nem száraz híradás a munkásjogvédelem történetének egy rövid szakaszáról. A legnemesebb értelemben vett kegyeletadás a haladó, elsősorban szocialista ügyvédi mozgalom azon generációinak, akik a két világháború között karrierjüket és egzisztenciájukat kockára téve vagy esetleg feláldozva dolgoztak a társadalmi igazságtalanságok enyhítéséért a progresszív mozgalmak részeseiként és védelmezőiként. Nemes ez a kegyeletadás, mert nem jelzőkre épít, hanem tényekre, az elvégzett munka tiszteletet parancsoló nagyságrendjeire, a legtöbbször nehéz, olykor tragikus sorsokká összeálló életutak állomásainak számbavételére.

Talán recenziónál szokatlan, mégis a kötetet záró életrajzi kiegészítésről kívánkozik először szólni, amely ugyan közel sem a teljesség igényével, mégis képet ad a mozgalom legfontosabb résztvevőiről. Három generáció találkozott az Országos Munkásjogvédő Iroda körül a munkásjogvédelem ügyének vállalásában a harmincas évek elején. Az elődöket, Schulhof Gézát, Pikler Gyulát leszámítva a múlt század hetvenes, nyolcvanas és kilencvenes éveiben születtek nemzedékei. Nem véletlenül. Mint ahogy nem véletlen — ha a magyar történelem szélesebb horizontjára tekintünk —, hogy a legkorábbi, a hetvenes években születettek közül kerültek ki a régi provincializmustól megszabadult modern Magyarország úttörői, Károlyi, Jászi, Ady, Szabó Ervin, Landler Jenő és mások. Nagy szellemiségű generáció ez, akiknek hatása máig ér, de különösen az utánuk következő, egy évtizeddel későbbi, „nyolcvanasokon" hagyott maradandó nyomokat. Az 1880-as években születetteket ugyanakkor a századelő politikai-szellemi válságvilágával és a tömegméretűvé váló hazai és forrongó nemzetközi munkásmozgalommal való találkozás is formálta és tette elkötelezett hívévé a progresszió valamely áramlatának. Sokan közülük már alig húsz évesen szociáldemokrata vezetőkké váltak vagy a polgári radikális mozgalomban találták meg helyüket. Az OMI névsorára pillantva meglepődve tapasztalhatjuk, hogy a „nyolcvanasok" között ott a neve a századelő szocialista diákmozgalma sok vezetőjének. Bánóczi Dénesnek, Bárd Imrének, Gonda Bélának, Ladányi Árminnak, Mérő Gyulának, Révész Mihálynak. Ezt a generációt ötvözte legerősebben össze a századelő első évtizedének forradalmi sodra, várakozásainak, harcainak, kudarcainak kohója. Az Iroda gerincét is ennek az évjáratnak a képviselői adták. Maga Bárd Imre, az élharcos szinte reprezentánsa a nyolcvanasoknak. A Szabó Ervin hatás majd a trade-unionizmus és a szindikalizmus bírálata, az újságírás és a népszerűsítő munka, a széles körű nemzetközi tájékozottság, a nyelvi, szakmai, marxista műveltség mind-mind jellemzője a századelő egyetemről indulók jobbjainak.

Más, de azért követője a nyolcvanasoknak a kilencvenes években született vagy későbbi évjárat. Szellemiségében

---

Feitl István, tudományos munkatárs, MSZMP KB Párttörténeti Intézete (Budapest).

* Gergely Ernő: Az Országos Munkásjogvédő Iroda története. Budapest, 1985.

nyugtalanabb a háború apokalipszisét ifjan látó „sinkó ervini" nemzedék. Részarányában is szerényebb az Országos Munkásjogvédő Irodában, de azért olyan név reprezentálja, mint Molnár Erik. Csak mellékesen jegyzem meg, ha már bekerült a kötet kislexikonába, jogi pályafutásáról annyit illett volna említeni, hogy 1922-ben szerzett jogi doktorátust, majd ügyvédi és bírói vizsgát tett, 1924-ben ügyvédi irodát nyitott Kecskeméten és a jogakadémián tanított a felszabadulásig.

Így állt össze tehát a gárda, ötvenes, negyvenes, harmincas évüket taposó kemény, határozott jogászokból, akikre összefoglalóan valóban találó a szerző egyik kötetindító idézete Bárd Imrétől: „Az elcsigázott, éhes munkatársainknak, kik fáradtan feladni készülnek a harcot, kiáltsuk oda a nagy rómaival, ki az éhségtől evezőiket kezükből kiejtő hajósainak ezt mondta: „Navigare necesse est sceo rivere — non!" Nem élni kell, hajózni kell, előre kell menni!

Mert a haladás, a törhetetlen előremenés maga az Élet!"

S milyen volt ez az élet? Nos, a kötet több mint háromszáznegyven oldala erről szól. Dióhéjban a következők mondhatók erről:

A „Bevezetés. Az Országos Munkásjogvédő Iroda megalakulásának előzményei" című rész alaposan, jogszabályok konkrét értelmezésére kitérve mutatja be a Tanácsköztársaság veresége utáni kivételes hatalom jogalkotásának drákói szigorát, a joggyakorlat önkényességeit, sőt terrorisztikus jellegét. A kép szemléletesen érzékelteti a korszak büntetőjogának alapvetően megtorló funkcióját (statárium, terrorbíróságok). A szerző részletesen ír az SZDP-ben a húszas évek elején végzett jogvédelmi tevékenységről Budapesten. Érdeme a fejezetnek az is, hogy nem feledkezik meg a Szociáldemokrata Párt parlamenti képviselőinek és a szakszervezeteknek ebben az időszakban kifejtett munkájáról.

Az első fejezet (Az Országos Munkásjogvédő Iroda megalakulása) gazdagon dokumentálva mutatja be az Iroda életrehívásának eseményeit, részletesen tájékoztat az intézmény lényegében német—osztrák mintára kialakított szervezeti szabályzatáról és működési rendjéről, de tágabban céljairól, funkcióiról, a munkásmozgalomban elfoglalt helyéről és megalakulásának fogadtatásáról is.

A második fejezet „Az Országos Munkásjogvédő Iroda törekvése a munkásjogvédelem egyesítésére" címet viseli. A többi fejezettől eltérően itt egyetlen, szervezeti probléma körüli vitát emel ki a szerző az Iroda történetéből és azt igyekszik bizonyítani, hogy az anyagi gondok enyhítése mellett a szakszerűségi — a specializációból adódó — előnyök miatt az Iroda vezetői képviselték a valóban korszerű álláspontot, amikor a szakmai, szakszervezeti és az OMI jogvédelmének egyesítésére törekedtek, amikor az egységes munkásjogvédelem megteremtéséért szálltak síkra. De ahhoz, hogy érvei meggyőzően csengjenek, fel kellett volna tárni az autonom szakszervezeti jogvédelem esetleges hiányosságait, és azt, voltak-e politikai okai annak, hogy a pártvezetőség a centralizáció ellen foglalt állást. Annál inkább, hiszen a Bárd Imre személyében baloldali szociáldemokrata gondolkodó által vezetett OMI, jogtanácsadói szerepkörével, munkáselőadásaival komoly agitációs lehetőségekkel rendelkezett. Meg kellett volna vizsgálni azt is, jogos volt-e az OMI vezetőinek az a sommásnak tűnő véleménye, amely szerint a polgári ügyvédek kezéből teljesen a szocialista ügyvédek kezébe kellene adni a munkások jogvédelmét. Annál inkább kérdésként merülhet ez fel, mert a szerző később nemcsak részletesen foglalkozik a polgári ügyvédek munkájával, de igen helyesen az elismerést sem tagadja meg tőlük.

A második fejezet elhelyezése mindenképp problematikus, hiszen csak a mozgalom később ismertetett gyakorlati tevékenységének ismeretében győződhet meg az olvasó arról, az egyesítésnek valóban megvoltak-e a feltételei.

A harmadik fejezet foglalkozik az Országos Munkásjogvédő Iroda tevékenységével hét alfejezetben. Ezen belül a szerző kitér a politikai elítéltek védelmére, a Politikai Üldözötteket Védő Bizottság tevékenységére, a börtönviszonyok kérdésére, a rendőrségi, csendőrségi atrocitások elleni fellépésekre, a munkaügyi, lakóvédelmi-lakásfelmondási ügyekre, az állampolgári és illetőségi kérdésekre és a sajtóperekre. Feltétlen ki kell emelni azt, milyen jól jellemzi a kötet a Szociáldemokrata Pártnak a politikai elítélteket védő tevékenységét, ismerteti a Politikai Üldözötteket Védő Bizottság minden fontos akcióját és a parlamenti frakció tevékenységét. Nem feledkezik meg a perekről, hanem főként a sajtó alapján a legfontosabbakat (például a Sallai—Fürst-pert), természetesen a védőügyvédek munkáját középpontba állítva ismerteti. Érdemes lett volna azonban egy-egy esetben a peranyagokba is betekinteni. A kötet egyik legnagyobb érdeme az, hogy éles fényt vet egy olyan általános munkásmozgalom-történeti kérdésre, amely eddig nem kapott elég hangsúlyt. Ez pedig az, hogy viták és harcok ellenére a szociáldemokrata-kommunista szolidaritás egyes területeken és kérdésekben még a harmincas évek elején is megmaradt. Nem hallgathatjuk el azonban azt sem, hogy a kötetben a jogesetek laza egymásutánja ezzel kapcsolatban félreértésekre adhat okot. Így például a főként a Népszava és részben néhány szakszervezeti lap ellen indított eljárással foglalkozó sajtóperekről szóló alfejezet végén a szerző részletesen megemlékezik az Új Harcos című kommunista lap 1933-as meghurcoltatásáról. A perben Domokos József volt a védőügyvéd. A szerző azonban megfeledkezve arról, hogy Domokos József nem az OMI, hanem az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék jogászaként vállalta a védelmet, azt a látszatot kelti, mintha ebben az esetben is az Iroda lépett volna fel jogvédőként, mintha meg lett volna az illegális KMP és a legális SZDP közötti együttműködés. Sajnos ebben az esetben nem erről volt szó.

Az alfejezetek kidolgozottsága egyenetlenséget mutat. Az állampolgári és illetőségi ügyekkel foglalkozó szakasz például a befejezetlenség benyomását kelti. Másrészt viszont önállóan megállná a helyét a „Harc a börtönviszonyok megváltoztatásáért" címet viselő rész, amely a múlt századra visszapillantva állítja az olvasó elé az 1919 utáni időszak kegyetlenségét, a börtönviszonyok rosszabbodását. Az egész fejezet érdekessége, hogy nem marad szűken vett tárgyánál, hanem kitér a szervezet legkülönfélébb funkcióira is (a marxista jogtudomány művelésében, a jogászok érdekvédelmében és politikai nevelésükben, a propagandamunkában vitt szerepére), és más, rokon intézmények, például a Vörös Segély tevékenységére és az iroda egyéb (például az orvosszervezettel való) kapcsolataira.

Gergely Ernő befejezésül röviden kitér az OMI megszüntetésének körülményeire. A jogásszakszervezet taggyűlése 1933. május 29-én határozta el az Országos Munkásjogvédő Iroda feloszlatását. Az eredménytelenségből származó elégedetlenség hátterében a szerző szerint elsősorban a párt anyagi támogatásának szinte teljes hiánya állt. Mindazonáltal az utolsó fejezet

olvasása hiányérzetet hagy maga után, mert az idézetsorok csak homályos betekintést engednek a kulisszák mögé anélkül, hogy minden okot — például az Irodával szembeni párton belüli politikai bizalmatlanság magyarázatát — tisztázták volna. (Így kérdés, hogy Bárd Imrének az MSZJSZ 1934. április 19-én tartott taggyűlésén elmondott beszédében említett munkás-értelmiségi ellentét, amit ő, mint századelei szocialista diák már akkor saját bőrén érezhetett, mennyire befolyásolta az Iroda sorsát, volt-e köze az Iroda körül kialakult közömbösséghez?)

A nyitott, vitatott és ezért egy későbbi mű számára továbbgondolásra érdemes kérdések ellenére Gergely Jenő monográfiája nemcsak az ügyvédi hivatás történetének fontos fejezete, de tényfeltáró ereje révén szerves része a hazai munkásmozgalom történetéről összegyűlt ismereteinknek. Részben levéltári forrásokra, így a Párttörténeti Intézetben őrzött dokumentumokra építő, alapos kutató munkára támaszkodó részletes monográfia, amely talán nagyobb érdeklődésre is számot tarthatott volna, mint amit egy belső kiadvány kielégíthetett.

Пал Хорват:

Ференц Экхарт и исторические опорные точки венгерского юридического историзма

В 1936 году отмечалось 300-летие образования Университета им. Петера Пазманя. По этому поводу появилась книга Ференца Экхарта «История факультета юридических и государствоведческих наук». Данная работа является значительным историческим источником нового юридического историзма, ведь ее автор опирался на такие источники, которые с тех пор уничтожились.

Современная марксистская юридическая наука также осознала необходимость исследования венгерской юридической мысли. Историки-юристы приняли на себя кропотливую задачу юридической историографии, ведь в течение последнего двадцатипятилетия почти все активные историки-юристы отозвались в области историографии.

Толчком для новых исследований послужили два момента. С одной стороны, исследователи показали, что юридический историзм уже два столетия является составным элементом общественного мышления. С другой стороны, явственно выявилось, что необходимо раскрыть также идейные течения, выражающие интересы бывших господствующих классов.

Дьёрдь Сэкей:

Ференц Экхарт — специалист по истории конституции и права

Будучи участником историко-правовых семинарий Ф. Экхарта, автор данной статьи лично знал его.

По мнению Экхарта, конституционное развитие обосновывается развитием общества, экономики и культуры, а не правовых понятий. На основе этого в статье проанализированы деятельность Экхарта как историка конституции и права, его взляды на становление венгерского государства и на анализ племен. По мнению Экхарта, средневековое законодательство не имело своей целью создать право, оно только удовлетворило птребность того времени в праве. Наряду с подходом к хозяйственным точкам зрения, Экхарт показал также общественные изменения.

В трудах Ференца Экхарта получили отражение главные взаимосвязи между обществом и правом, между социальными сдвигами и изменениями в правовых нормах.

Йожеф Кардош:

Ференц Экхарт и идея святой короны

Ференц Экхарт принял только формальное участие в пропагации истории духа, представленной именем Балинта Хомана. В своей статье «История права и конституции», опубликованной в 1931 году, он попытался вывести из тридцатилетнего тупика историю венгерского права, куда наука истории права попала посредством националистического направления, ставшего господствующим под руководством Акоша Тимона.

В своих методах по исследованию истории права Экхарт предпочитал иддуктивный прием, придерживающийся фактов (вместе с духовно-историческим направлением). Вместо мифа аналогии конституционного развития Англии и Венгрии, он обратил внимание на параллель с публично-правовым развитием Польши и Чехии.

Все это, естественно, вызвало возмущение представителей «исторической Венгрии». Целый ряд инвектив в печати и парламентских наступлений обрушился на тезисы научных исследований Экхарта, особенно же на идею святой короны. Автор данной статьи подробно показывает ход дискуссии и интересы, притаивавшиеся за аргументами. На все это Экхарт дал научно обоснованный ответ в своей книге «История идеи святой короны» (1971 г.). Критики-специалисты большей частью отозвались о книге с одобрением.

«Вторая полемика вокруг Экхарта» позднее, в середине 1950-х годов, вспыхнула в результате схематических, упрощающих атак Мартона Шарлоша. К счастью, эта дискуссия не привела к новому «делу Экхарта», но незаслуженная критика сильно действовала на старого ученого.

Дьюла Вардьяи:

Критика, вызов и программа: генезис программного эссе Ференца Экхарта

Вся научная деятельность Ференца Экхарта не получила соответствующей оценки ни в первой, ни во второй «полемики вокруг Экхарта». Первая полемика велась вокруг программного эссе, содержавшегося в сборнике «Новые пути венгерской историографии», вышедшем в свет под редакцией Балинта Хомана в 1931 году. Вторую дискуссию вызвала критика Мартона Шарлоша.

При разработке своей программной статьи в 1931 году Экхарт опирался главным образом на труды австрийского историка конституционного права, Гарольда Штайнакера, но на него воздействовали также историк церковного права Феликс Штекер, криминалист Дьюла Ковач, Йенё Балог и цивилист Густав Саси-Шварц. Однако главным его инспиратором был учебник Акоша Тимона.

По мнению автора данной статьи, программное эссе содержит также оспоримые утверждения; исследовательские результаты Экхарта скорее являются близкими к направлению Д. Секфю и только фрагментарно осуществилась его программа.

Иштван Каллаи:

Разработка дел, рассмотренных помещичьими судами, в труде Ференца Экхарта

В последние 30 лет завершилась разработка раньше закрытых материалов поместных архивов и в разультате получилась единая картина о помещичьем правосудии. Раньше именно Ференц Экхарт дал самую подробную разработку этой темы. Его труг «Уголовное правосудие помещиков в XVI—XVII веках» оказал большое влияние на его современников. Несмотря на бесспорные ценности этого труда, Экхарт все-таки не мог выйти из пределов своего времени. Он отобразил обострение классовой борьбы в прошлом, поэтому он обошел все такие факторы, которые не приходились по концепции «помещичий суд, как средство крепостного угнетения». В настоящей статье рассматривается также процессуальный порядок рассмотрения дел помещичьими судами; автор статьи обращает внимание на методы разработки источников, применённые Экхартом в своей деятельности.

Антон Шпис:

Ференц Экхарт — историк-экономист

Ференц Экхарт занимался в первую очередь экономической политикой венского двора по отношению к Вен-

грии в период 1740—1815 гг. В первой половине XX века раскрытие хозяйственных данных изучаемого им периода было еще неполным, поэтому он был вынужден опираться на традиционные взгляды, исходить из тех условий, которые были характерны для его времени, но которые не существовали в мануфактурный период.

По мнению автора настоящей статьи, Экхарт ошибился, утверждая, что мануфактуры альпийских и чехских провинций уже в XVIII веке завалили Венгрию своими продуктами, хотя во взглядах австрийских экономистов-меркантилистов можно найти такое стремление. По другому основному тезису Экхарта, Венгрия эпохи феодализма обладала благоприятными условиями, но политика Вены воспрепятствовала ей в экономическом развитии. Данная, слишком отрицательная оценка также привела к тому, что в годы культа личности марксистская венгерская историография подчеркнула колониальную хозяйственную политику Вены. По мнению Шписа, сегодня уже по-другому следует оценивать указанный период. Нельзя вменить экономическую отсталость Венгрии только в вину австрийской политики, а надо иметь в виду также специфические условия.

Михай И. Ревес:

Наследство Ф. Экхарта и современные задачи истории права

По поводу столетия рождения выдающейся фигуры историографии венгерского права XX века, автор данной статьи попытается раскрыть влияние крупного ученого как создателя школы. В статье изучаются труды Экхарта, отмечавшие задачи данной дисциплины, а также его учения о методологии исследования. Автор дает краткое описание о двадцатипятилетнем развитии науки истории венгерского права и высказывает свое мнение в связи с задачани, стоящими перед этой дисциплиной.

Pál Horváth:

In Spuren des Ferenc Eckhart, die historischen Anhaltspunkte des ungarischen Rechtshistorismus suchend

1936, zum 300 Jahrestag des Bestehens der „Pázmány-Péter"—Universität erschien das Buch des Ferenc Eckhart: „Geschichte der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät". Das Werk ist eine bedeutende historische Quelle des neueren Rechtshistorismus, da es sich auf ein Quellenmaterial stützt, das inzwischen vernichtet wurde. Auch die moderne marxistische Rechtwissenschaft hat die Notwendigkeit der Enthüllung des ungarischen rechtlichen Denkens erkannt. Zwei Erkenntnisse haben die neueren Forschungen angeregt. Einerseits wurde offenbart, dass der Rechtshistorismus schon seit zwei Jahrhunderten ein Element des allgemeinen Denkens ist. Anderseits wurde offenbar, dass auch die Enthüllung der die Interessen der herrschenden Klassen zum Ausdruck bringenden Gedankenströmungen nötig ist.

György Székely:

Ferenc Eckhart, der Verfassungs- und Rechtsgeschichtsforscher

Laut Eckhart ist die Verfassungsentwicklung nicht mit der Entwicklung der Rechtsbegriffe, sondern mit der Entwicklung der Gesellschaft, der Wirtschaft und der Kultur zu begründen. Der Verfasser analysiert die Verfassungs- und Rechtsgeschichtsforschungstätigkeit von Eckhart, seine von der Entfaltung des ungarischen Staates erklärten Auffassungen und seine über die Stammesanalyse verkündeten Auffassungen. Nach Eckhart war die Aufgabe der mittelalterlichen Gesetzgebung nicht um Recht zu schöpfen, sondern um den augenblicklichen Rechtsbedürfnissen zu entsprechen. Nebst der Annäherung der wirtschaftlichen Gesichtspunkte verwies er auf die gesellschaftlichen Änderungen ebenfalls. Von den Werken des Ferenc Eckhart entfalteten sich die grossen Relationen zwischen Gesellschaft und Recht, zwischen den gesellschaftlichen Bewegungen und den Rechtsnormänderungen.

József Kardos:

Ferenc Eckhart und die Idee: „Heilige Krone"

Ferenc Eckhart hat an den, durch Bálint Hóman gekennzeichneten geistesgeschichtlichen Propagierungen nur formell teilgenommen. In seinem 1931 erschienenen Werk „Recht und Verfassungsgeschichte" wollte er die ungarische Rechtsgeschichte von einem drei Jahrzehnten dauernden Holzweg herausführen. In den Forschungsmethoden der Rechtsgeschichte hielt Eckhart das, auf die Tatsachen beharrende, induktive Verfahren für richtig. An Stelle des Mythos der Ähnlichkeit der ungarischen und englischen Verfassungsentwicklung lenkte er die Aufmerksamkeit auf die Paralellen der polnischen und tschechischen staatsrechtlichen Entwicklung. Selbstverständlich hat dies alles in den Vertretern des „historischen Ungarns" eine grosse Empörung herbeigeführt. Eine ganze Reihe von Presse- und Parlamentsangriffen strömte auf die Thesen der wissenschaftlichen Forschungen von Eckhart, besonders auf die Doktrin der Heiligen Krone. Danach legt der Verfasser des Essays den Ablauf der Debatte ausführlich dar, und auch die hinter den Argumenten steckenden Interessen. All' dies hat Eckhart in seinem, mit wissenschaftlicher Gründlichkeit geschriebenen Buch (1941) beantwortet. Dieses Werk hat schon die Fachkritik zumeist mit Anerkennung empfangen. Die „zweite Eckhart-Debatte" hat sich nicht damals, sondern zu Mitte der fünfziger Jahre, zurzeit der vereinfachenden, Etiketten erzeugenden Angriffe des Márton Sarlós entfaltet. Zum Glück ist hiervon keine neue „Eckhart-Sache" geworden, jedoch hat die unverdiente Kritik den bejahrten Wissenschaftler sehr stark hergenommen.

Gyula Vargyai:

Kritik, Forderung und Programm. Entstehung der Programmidee des Ferenc Eckhart

Die Gesamtheit der wissenschaftlichen Tätigkeit des Ferenc Eckhart hat weder in der ersten, noch in der zweiten Eckhart-Diskussion eine entsprechende Schätzung erhalten. Die erste Diskussion handelte sich um den, in der Redigierung des Bálint Hóman 1931 erschienenen Band: „Neue Wege der ungarischen Geschichtsschreibung" auffindbaren Programmessay, und die andere hat die Rezension des Márton Sarlós hervorgerufen. Bei der Verfassung des Programmessays vom Jahr 1931 war der Haupt-Inspirator von Eckhart das Lehrbuch des Ákos Timon. Nach dem Verfasser der Abhandlung enthält der Programmessay bisweilen bestreitbare Behauptungen, seine Forschungsergebnisse sind eher der, mit dem Namen des Szekfü garantierten Tendenz nahe und hat sein eigenes Programm bloss in seinen Bruchstücken verwirklicht.

István Kállay:

Die Enthüllung des patrimonialgerichtlichen Prozessmaterials in Ferenc Eckhart's Werk

In den vergangenen 30 Jahren hat sich mit der Durchforschung des Materials der bisher verschlossenen herrschaftlichen Archive von der Patrimonialgerichtsbarkeit ein einheitliches Bild gestaltet. Früher hat sich meist ausführlich Ferenc Eckhart mit diesem Thema beschäftigt. Sein Werk: „Die Patrimonial-Strafgerichtsbarkeit in den XVI—XVII Jahrhunderten" hat auf seine Zeitgenossen einen grossen Effekt ausgeübt. Trotz seiner unbestrittenen Werte konnte Eckhart doch die Schranken seiner Epoche nicht überschreiten, er hat nämlich die Verschärfung des Klassenkampfes in die Vergangenheit projiziert. Er glitt deshalb über alle jene Faktoren hinweg, die nicht in die Konzepzion „Das Patrimonialgericht, als Mittel der gutsherrlichen Unterdrückung" hineinpassen. Der Essay behandelt das Prozessverfahren des Patrimonialgerichts und lenkt die Aufmerksamkeit auf die Quellenverarbeitungsmethode von Eckhart.

Anton Spiesz:

Ferenc Eckhart, der Wirtschaftshistoriker

Ferenc Eckhart hat sich in erster Reihe mit der Wirtschaftspolitik in Ungarn des Wiener Hofes zwischen 1740 und 1815 befasst. Nach dem Autor hat sich Eckhart geirrt indem er behauptete, dass die Manufakturen der alpinischen und der tschechischen Provinzen Ungarn schon im XVIII. Jahrhundert mit ihren Produkten überschüttet haben, obzwar bei den österreichischen merkantilistischen Wirtschaftspolitikern derartige Strebungen erkennbar sind. Laut der anderen Grundthese Eckharts, verfügte Ungarn in der Epoche des Feuda-

lismus über günstige Gegebenheiten, die Wiener Politik hat jedoch die wirtschaftliche Entwicklung gehindert. Diese übertrieben negative Beurteilung hat dazu beigetragen, dass in den Jahren der Persönlichkeitskultur die ungarische marxistische Geschichtsschreibung die Kolonial-Wirtschaftspolitik von Wien betonte. Nach der Meinung von Spiesz muss die erwähnte Epoche heute schon anders beurteilt werden. Man kann daher das wirtschaftliche Zurückbleiben von Ungarn nicht eindeutig der österreichischen Politik zuschreiben, sondern muss die charakteristischen Verhältnisse auch in Betracht nehmen.

Pál Horváth:

Following Ferenc Eckhart, in the search of the historical bases of Hungarian historism

Ferenc Eckhart's „The history of the faculty of state and law" was published in 1936, for the 300th anniversary of the establishment of the Péter Pázmány University. It is a significant historical source of recent legal historism, as it is based on a material, that has perished in the meantime.

The necessity of the research of the Hungarian legal thinking has been accepted by the modern Marxist theory of law, as well. In the past quarter of the century, almost every expert in the history of law took a stand in the theme of historiography.

The recent research was inspired by two circumstances. On the one hand, it was observed, that legal historism has become an integral part of public thinking for the last two centuries. On the other hand, the necessity of research about trends of thinking expressing interests of the ruling classes was also accepted.

György Székely:

Ferenc Eckhart, the historian of constitution and law

The author of the study knew Ferenc Eckhart personally, too, as one of the participants of his seminar.

According to Eckhart, the development of the constitution has its reasons in the development of the society, the economy and the culture, and not in that of the concepts of the law. The author analyzes the activity of F. Eckhart, as a historian of constitution and law, his views about the establishment of the Hungarian state and the research of the Hungarian tribes. According to Eckhart, it was not the task of medieval legislation to make law, it only satisfied actual legal needs.

József Kardos:

Ferenc Eckhart and the thesis of the sacred crown

Ferenc Eckhart took part in the history-of-ideas trend propagated by Bálint Hóman only formally. With his 1931 study about the history of the constitution and the law he tried to drive the Hungarian science of history of law out of the deadlock, made mostly by the nationalist school, led by Ákos Timon.

Eckhart considered the inductive research method, the sticking to the facts, correct. (Even with his participation in the history-of-ideas movement.) Instead of the myth about the similarities between the English and the Hungarian constitutional development, he stressed the parallell lines in the development of the Czech and the Polish public law.

The views of Eckhart were, of course, shocking to the forwarders of „historical Hungary". Critics were in great numbers made not only in the press, but also in the Parliament, concerning especially Eckhart's views about the thesis of the sacred crown. The author of the study gives a picture about the debate and the interests behind the critics, pointing out, that Eckhart answered these with his scientifically well-founded book on „The history of the thesis of the sacred crow" (1941), which was mostly highly evaluated by the critics, too.

The second „Eckhart-debate" was already not the consequence of this, but that of the simplifying, dogmatical attacks by Márton Sarlós in the fifties. Fortunately, these did not lead to another „Eckhart-case", but the old scholar was deeply depressed.

Gyula Vargyai:

Critics, challenge and programme. The development of the conceptual essay of F. Eckhart

The whole of the work of Ferenc Eckhart was neither in the first, nor in the second „Eckhart-debate" properly evaluated. The first debate was the consequence of his conceptual essay, published in 1931, in the collection of studies edited by Bálint Hóman, under the title „New ways in Hungarian historical writing", whereas the second one was based on the critics written by Márton Sarlós.

The main source of Eckhart's 1931 essay was the work of the Austrian constitution-historian Harold Steinacker, but it was also affected by Felix Stoerk (an expert in clergy law), Gyula Kováts (a criminalist), as well, as the scientist of civil law, Gusztáv Szászy-Schwarz. The essay in question was, further, mostly inspired by the manual written by Ákos Timon. According to this study, the conceptual essay contained sometimes disputable statements, its results come near rather to the school of Gyula Szekfü, thus the essay could only partly realize its own programme.

István Kállay:

The research of trials before the manorial courts in the works of Ferenc Eckhart

With the procession of the material of the archives of manors that had been sealed from the public earlier, a uniform picture was drawn about the manorial courts of the landlords. Earlier it was Ferenc Eckhart, who dealt with this topic in the most detailed way. His study about the manorial criminal jurisdiction in the 16th and 17th centuries had a great effect on his contemporaries. Eckhart, however, could not pass the limits of his age, in spite of his undisputable merits. He reflected the thesis about the keen class struggle back into the past. Therefore he did not properly evaluate those facts that did not fit into the conception about the „manorial courts, as means of the repression by the landlords". The study deals with the procedure before the manorial courts and with the method of Eckhart in tackling with the sources.

Anton Spiesz:

Ferenc Eckhart, the historian of economics

Ferenc Eckhart dealt with the economics policy of the court in Vienna in Hungary between 1740 and 1815. He was then necessarily using traditional methods, accepting traditional views and starting from circumstances, that may be characteristic for his age, but not for the time of the manufactures. This is due to the lack of scientific data concerning the economy of the period mentioned, at the beginning of the 20th century. According to the author of the study, Eckhart was mistaken when mentioning, that the Alpian and Czech manufactures produced large quantities of products for Hungary, already in the 18th century, however, there were such efforts made by Austrian mercantilists. It was another thesis of Eckhart, that Hungary had good perspectives in the economics in the feudalism, which could, however, not be exploited because of the policy of the Habsburgs. This view of his had a great effect on the Hungarian Marxist historians of the fifties, who stressed the colonizing tendencies of Vienna in this period of time. According to the author, one has to revaluate the age concerned. The backwardness of Hungary in the economy must not be regarded as the exclusive effect of Austrian economic policy, but special Hungarian circumstances should be taken into consideration, as well.

Mihály I. Révész:

The heritage of Eckhart and the present tasks of legal historiography

This study undertakes the evaluation of the school-creating activity of Ferenc Eckhart, the excellent scholar in the Hungarian history of law, at the 100th anniversary of his birth. The autor analyzes the studies by Eckhart about the tasks of this branch of science and touches upon his methodological concepts, too. The study also deals with the development of the research of Hungarian history of law in the last twenty-five years and its future tasks.

ÁRA: 55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 759-011/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató. 86-2103. Szeged, 6720. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI). Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

XLI. új évfolyam 8. szám Budapest, 1986. augusztus hó

IIH B 1246

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

TARTALOM

HERCZEGH GÉZA
Magyarország és Európa (1683—1686) 353

RÁCZ LAJOS
Egy korszerű államkormányzat kiépítésének esélyei a török kiűzése utáni Magyarországon 360

TRÓCSÁNYI ZSOLT
A Habsburg vezető elit és Erdély (1685—1699) 369

KAHLER FRIGYES
A török kiűzése és az 1687-es törvényhozás 376

MEZEY BARNA
„Nemzetünknek Régi Szabadságát elérjük" 383

Szemle

VÖRÖS IMRE
Remények és realitások Buda visszavételekor 388

Jogirodalom

R. Várkonyi Ágnes: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660—1711 (POMOGYI LÁSZLÓ) 388

VARGYAI GYULA
Újabb munkák a Monarchia és a dualizmus alkonyáról 390

СОДЕРЖАНИЕ: Геза Херцег: Венгрия и Европа (1683—1686 гг.) — *Лайош Рац:* Шансы создания современного государственного правления после изгнания турков из Венгрии — *Жолт Трочаньи:* Руководящая элита Габсбургов и Трансильвания (1685—1699 гг.) — *Фридьеш Калер:* Изгнание турков и законодательство 1687 г. — *Барна Мезги:* »Мы достигнем старой свободы нашей нации...« — *Обзор: Имре Вёрёш:* Надежды и реальность при повторном отвоевании Буды от турков — *Юридическая литература:* Р. Варконьи Агнеш: Изменения в Трансильвании. Трансильванское княжество в период изгнания турков (1660-1711 гг.) *(Ласло Помодьи)* — *Дьюла Вардьяи:* Новая литература о закате Монархии и дуализма.

INHALT: Géza Herczegh: Ungarnd und Europa (1683—1686). — *Lajos Rácz*: Chancen des Ausbaues eines modernen Regierungssystems in Ungarn nach der Vertreibung der Türken. — *Zsolt Trócsányi*: Der führende Habsburg-Elite und Siebenbürgen (1685—1699). — *Frigyes Kahler*: Die Vertreibung der Türken und die Gesetzgebung vom Jahre 1687. — *Barna Mezey*: „Alte Freiheit Unserer Nation werden wir erreichen". — *Rundschau: Imre Vörös*: Hoffnungen und Realitäten anlässlich der Zurückeroberung von Buda. — *Rechtsliteratur*: Ágnes R. Várkonyi: Veränderungen in Siebenbürgen. Das Fürstentum in Siebenbürgen im Zeitalter der Vertreibung der Türken (1660—1711). *(László Pomogyi)*. — *Gyula Vargyai*: Neuere Werke über den Untergang der Monarchie und des Dualismus.

CONTENTS: Géza Herczegh: Hungary and Europe (1683—1686) — *Lajos Rácz*: The chances of the establishment of a modern administration in Hungary after the expulsion of the Turks — *Zsolt Trócsányi*: The Habsburg governing elite and Transsylvania (1685—1699) — *Frigyes Kahler*: The expulsion of the Turks and the 1687 legislation — *Barna Mezey*: " We'll reach the old liberties of our nation". *Review. Imre Vörös*: Hopes and realities the re-occupation of Buda. *Legal literature.* Ágnes R. Várkonyi: Changes in Transsylvania. The Principate of Transsylvania in the time of the expulsion of the Turks 1660—1711 *(László Pomogyi)* — *Gyula Vargyai*: Some recent books on the decline of the Monarchy and the dualism.

XLI. új évfolyam 8. szám Budapest, 1986. augusztus hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Herczegh Géza

Magyarország és Európa (1683—1686)

Egyesek számára talán meglepő, pedig igaz, hogy a török uralom akkor érte el legnagyobb kiterjedését Magyarországon, amikor közvetlenül az összeomlás előtt állt, miként az is tény, hogy azt a nagy háborút, amelynek során a Habsburg-ház Magyarország egészét megszerezte, nem ő kezdeményezte, hanem a törökök a szó szoros értelmében rákényszerítették. A bécsi kormány a város felszabadításáig nem hitte, hogy a törökre döntő csapást lehetne mérni — sőt, mi több — nem is tartotta szükségesnek.

1683 tavaszán a nyugat-magyarországi főurak csapataikkal a Rába partján Körmendnél és a Vág alsó folyása mentén gyülekeztek, hogy a császári seregekkel együtt megpróbálják feltartóztatni a közeledő törököt, de amikor látták, hogy Bécsben nem gondolnak a maradék Magyarország megvédésére, elszántságuk ugyancsak megcsappant, s a katonák oszladozni kezdtek. A nádor, Esterházy Pál, június 30-án kétségbe esve kérdezte: „Képes-e Felséged őket (ti. az ország lakosait. *H. G.*) megoltalmazni, vagy sem? Ha igen, akkor mielőbbi védelemért esedeznek, mert az ellenség küszöbünkön áll és már-már ránk tör. Ha pedig nem, akkor Felséged ne vegye tőlük rossz néven, ha engednek a kényszerűség tanácsának s — hogy a magyuk, feleségük és gyermekeik megmaradását biztosítsák — Thököly hatalmának hódolnak."[1] Másnap a császári fővezér, Lotharingiai Károly, feladta a Rába vonalát és Bécs alá vonult vissza. A magyar főurak egymás után jelentek meg Thököly táborában, hogy a hűségesküt letegyék, vagy a tőle kapott menlevéllel a nagyvezér előtt hódoltak. A nádor és vele együtt néhány maroknyi magyar elhagyta az országot. Thököly tábora ugyancsak megnőtt, ő azonban — noha a korábbi évszázadok szerint a törököt Bécs megtámadására unszolta — nem engedelmeskedett a nagyvezér utasításainak. Félrehúzódva várta a nagy küzdelem kimenetelét, tudva, hogy ha bármelyik fél döntő győzelmet arat, az csak ront az ő helyzetén.

Mind a „kuruc király", mind a nyugat-magyarországi főurak magatartását másfél évszázad történelmi tapasztalatai határozták meg. Mohács után a Habsburg-ház hívei abban a reményben választották királlyá I. Ferdinándot, hogy nagyhatalmú dinasztiája, mindenekelőtt pedig bátyja, V. Károly császár, képes és hajlandó lesz megvédeni az országot a töröktől. Csalódniuk kellett, V. Károlyt birodalmának számtalan gondja-baja mellett nem érdekelte Magyarország sorsa, Ferdinánd erejéből pedig csak néhány vármegye elfoglalására és megtartására tellett. Csalódtak a török orientáció képviselői is. Szulejmán szultán nem tudott döntő csapást mérni a Habsburgokra — 1529. évi támadása Bécs ellen kudarccal végződött —, Szapolyai János halála után pedig elfoglalta Budát, hogy megakadályozza a Habsburgokat az ország egyesítésében.

Mohács után nem főuraink viszálykodása miatt szakadt három részre az ország, *valójában a Habsburg-ház és a Török Birodalom osztotta fel egymás között.* A török a neki jutó terület egészét nem vette közvetlenül birtokba, hanem Erdély és a vele határos magyarországi részek önkormányzatát meghagyva, azokat hűbéres fejedelemségként illesztette birodalmának hatalmi rendszeréhez. Erdély is, a Habsburg-uralom alatt álló magyar királyság is, gyenge volt ahhoz, hogy a megosztottságon változtasson és a két nagyhatalom valamelyikével szemben kiharcolja az újraegyesítést. A Habsburgok nem tettek komoly kísérletet a török kiűzésére és amikor a XVI. század végén mégis megindult az ún. 15 éves háború, azt nem ők, hanem a törökök kezdeményezték, de az is igaz, hogy abbahagyására a magyar felkelés kényszerítette őket.[2]

Sokan abban látták a Habsburg-ház történelmi szerepét, hogy összefogja és megvédelmezze a Duna

---

Herczegh Géza akadémikus, JPTE Állam- és Jogtudományi Kar (Pécs).

[1] *Bartha J.*: Budavár visszavétele. Bp. Kossuth Kiadó, 1985. 2. old.

[2] A 15 éves háború szörnyű pusztításokat okozott, egész vármegyék néptelenedtek el, az adózó porták száma a királyi Magyarországon harmadára csökkent. Az ellenreformáció és a hűtlenségi perek által kiváltott Bocskay-felkelés ezért a törökkel való békekötést is szorgalmazta. Hogy Bocskay fellépése nélkül kedvezőbb feltételek mellett lehetett volna befejezni a háborút (ld. *Nagy L.*: Erdély és a 15 éves háború. Századok, 1982. 4. sz. 676. és köv. old.) nem bizonyítható.

menti népeket a török hódítástól. A Mohács utáni időszak eseményei azonban azt bizonyítják, hogy ennek a feladatnak a Habsburg-ház és a vezetése alatt kiépült államszervezet nem tudott, de nem is akart megfelelni. Magyarország számára végzetes következményekkel járt az a tény, hogy a Habsburg-háznak előbb sikerült örökletessé tennie a német-római császári címet, hamarább szerezte meg a gazdag burgundi örökséget és a hatalmas Spanyolország trónját, mint Szent István koronáját, amely — amikor több mint két évszázad erőfeszítései nyomán valóban az övé lett — már nem volt igazán fontos számára és hasznot alig, terhet annál többet jelentett.

Magyarország, Csehország, sőt még az osztrák tartományok is háttérbe szorultak a velük összekapcsolt, gazdagabb és — a dinasztia nagyhatalmi állása szempontjából — fontosabb nyugati országok mögött. Az osztrák Habsburgok magatartását a jóval hatalmasabb spanyol ág és az annak vezetése alatt álló szövetségi rendszer célkitűzései szabták meg, amelynek politikai és anyagi támogatásától függtek és amelynek birtokait — annak kihalása esetén — megörökölték volna. Nekünk a Habsburgokról elsősorban Bécs és Ausztria jut eszünkbe, pedig világpolitikát igazában mint Spanyolország uralkodói csináltak, vagyis nem Bécsben, hanem Madridban! A Habsburgok fő ellenségüket nem a törökben, hanem Franciaországban látták (mely mindent megtett azért, hogy széttörje a Habsburg-birtokok fojtogató gyűrűjét), és ezért Magyarország egészének védelméről lemondva, csupán a nyugatabbra fekvő országok pajzsát jelentő területsáv megtartására szorítkoztak.

Saját szempontjukból helyesen és ésszerűen jártak el, amikor nyugati birtokaik és érdekeik védelmét Magyarország megtartása elé helyezték. Nem csodálkozhatunk azon, hogy Antwerpent vagy Milánót fontosabbnak tartották Budánál vagy Egernél, de mint magyarok csak sajnálhatjuk, hogy olyan birodalom kötelékébe kényszerültünk, amelyben alárendelt szerepünk volt és amelyben alapvető érdekeinket sorozatosan feláldozták más érdekek oltárán. Érthető tehát, hogy a XVII. század magyarjai elégedetlenek voltak helyzetükkel és a törököt, a németet egyaránt ellenségnek tartották.

„Török, német között vagyunk elepedve.
Egyik házikörészt, másik merő fene.
Ezzel, mint kígyóval van kebelünk tele.
Másik vérünk szopó, telhetetlen medve." — szólt egy korabeli röpirat.[3] Bécsben viszont a magyarokat tekintették megbízhatatlan, rebellis fajzatnak, mely nem akarja híven szolgálni született urait és velük szemben idejétmúlt, ósdi jogokra hivatkozik. Montecuccoli írta 1677-ben: „A magyarok állhatatlan, ki nem elégíthető, hálátlan, féktelen és lázadozó természetét józan értelemmel nem lehet kormányozni, sem szelídséggel megnyerni, sem törvények által vezetni. Egy néptől mindig félni kell, ha ez nem fél semmitől, ezért akaratát vaskorbáccsal kell uralomnak alávetni és szigorral korlátok között tartani."[4]

A két felfogás bemutatását felesleges lenne vábbi idézetekkel bővíteni. Olyan objektív érdekell tétről volt szó, amit semmiféle igyekezet nem hidall tott át és semmiféle jóakarat sem békíthetett ki. magyarországi hangulatra jellemző az a keserű ac ma, amit a költő Zrínyi mesélt el halála előtt arról emberről, akit az ördögök a pokolba vittek, de a ra sajnálkozónak azt felelte, hogy lehetne még rossza bul is, ha az ördögök megnyergelnék és magukat is le vitetnék. „Applicálá Magyarország s Erdélyre é törökre, németre" — jegyezte fel Zrínyiről a végze vadászatra vele tartó Bethlen Milós.[5]

Ez 1664. november 18-án történt, két és fél h nappal a császári seregeknek a törökön aratott szer gotthárdi diadala és a vasvári béke megkötése utá amelynek feltételei akkor sem lehettek volna rossza bak, ha Szentgotthárdnál a török győz. Már az nagy csalódást keltett, hogy Bécs nem lépett fel Erd védelmében, holott arra igényt tartott és a magyar f fogás szerint kötelessége lett volna, hogy megakac lyozza Várad elestét, a gyors békekötés és ann előnytelen feltételei azonban az elkeseredést a vég kig fokozták. Nálunk nem értették, vagy ha meg is tették, beletörődni nem tudtak abba, hogy a bécsi u var politikájának irányvonala a harmincéves hábo után sem fordult kelet, azaz Magyarország felé. K zéppontjában a Habsburg-háznak a Német-Római I rodalomban elfoglalt helyzete és az egyre fokozó francia befolyás ellensúlyozása állt. 1658-ban I. I pótnak nagy nehézségek árán sikerült a császári kor nát megszereznie, amit pedig már két évszázadon megszakítás nélkül az ő családjának tagjai viseltek. mainzi érsek vezetése alatt álló Rajnai Szövetség útj állta a császári hatalom megerősödésének, ez ped több gondot okozott Bécsben, mint Erdélynek II. R kóczi György lengyelországi kalandja nyomán bek vetkezett katasztrófája. A Rajnai Szövetség politiká mögött Bécs nem ok nélkül kereste XIV. Lajos kez A francia király a Szövetséget használta fel befolyás nak erősítésére, a Rajnai Szövetség súlyát pedig a n met földön népszerű törökellenes háború meghirdet sével akarta fokozni. Franciaország és a Török Bir dalom potenciális, olykor formális szövetségesek vo tak. Ennek ellenére XIV. Lajos megengedte, ho hatezer francia vegyen részt a törökellenes hábor ban, akik Szentgotthárdnál derekasan verekedtek, ez Bécsben csak további érv volt a sürgős békeköt mellett.

Az a vezető szerep, amit a XVI. században Sp nyolország vitt Európában, 1648 óta Franciaország illette meg, népességénél, gazdagságánál és királyi h talmánál fogva. Az akkori Európa százmillió lakos ból 20 millió — vagyis minden ötödik — francia vo (Ma — minden tizenötödik.) Az ország hagyomány san gazdagnak számított. „Úgy él, mint az Isten Fra ciaországban" járta a régi szállóige. Ezt a gazdags got Colbert merkantilista politikája jelentősen me növelte, s az most már teljes egészében a királyt szo gálta. Richelieu és Mazarin megtörte a francia neme ség hatalmát, engedelmességre kényszerítette a hug nottákat és a király 1661-ben saját kezébe véve a ko mányzást, joggal mondhatta: „Az állam én vagyok

[3] „Thököly haditanácsa" c. énekből. *Varga* I.: A kuruc küzdelmek költészete. Bp. Akadémiai Kiadó, 1977. 212. old.

[4] *Montecuccoli*, R.: Ausgewählte Schriften. Bd. 3. Wien—Leipzig, 450. old. Idézi: *Mayer*, Th.: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Sigmaringen, Thorbecke, 1980. 15—16. old.

[5] *Bethlen* M.: Önéletírása. Bp. Szépirodalmi Kiadó, 1955 köt. 206. old.

Uralkodása alatt szervezték meg Európában az első nagylétszámú állandó hadsereget. 1672 táján már 120 ezer katonája állt fegyverben, akiknek egyenruhával, fegyverrel való ellátása a manufaktúrák százait foglalkoztatták. A francia király udvartartása, kormányzása követendő például szolgált Európa uralkodói számára, akik közül többen rendszeres járadékot húztak a francia kincstártól, hogy megbízható szövetségesei legyenek a kontinenst behálózó francia külpolitikának. A latin helyett mindinkább a francia vált a diplomácia nyelvévé, a francia udvar szertartásai pedig a diplomáciai érintkezés normái lettek.

A kezében összpontosuló hatalmat a francia király hódító politikára használta fel. Ellenfelei az univerzális monarchia megteremtésének szándékával gyanúsították, ami túlzás, de bizonyos hogy Franciaország határait keleten a Rajnáig akarta előretolni. Spanyol feleségének állítólagos jogait érvényesítő ún. „devoluciós" háborúban beérte 12 határerőd megszerzésével, de a hadsereg létszámának növelése további hódító szándékról tanúskodott.

XIV. Lajos törekvései a Habsburgok és a francia uralkodóház közötti évszázados vetélkedés új szakaszát jelentették. A spanyol világhatalom hanyatlása, a Német-Római Birodalomnak a westfáliai békével megpecsételt felaprózódása miatt a Habsburgok osztrák ága volt az a kontinentális hatalom, mely leginkább útját állhatta a francia terjeszkedésnek. Ezt a feladatot — amire véleményük szerint a császári korona kötelezte őket — szívesen vállalták. A nuncius 1674 januárjában méltatlankodva jelentette a pápának, hogy a Bécsben általánosan elterjedt vélemény szerint sokkal kisebb baj, ha a török egész országokat lhajt igájába, mint ha a francia egy tenyérnyit is előrehalad. „Keleten (vagyis a törökkel szemben) elvesztünk néhány vármegyét — mondogatták Bécsben —, de nyugaton a császári korona kerül veszélybe." Magyar várak eleste, a hódoltság kikerekítése nem okozott aggodalmat, amíg Bécs nem került közvetlen veszélybe. 1529 óta azonban török sereg nem jelent meg a főváros előtt és ez a veszély — úgy látszott — gyakorlatilag megszűnt. Lipót császár tehát engedékeny volt a török irányában, hogy sikeresen szállhasson szembe a franciákkal.

Az európai politika szemszögéből a Bourbon—Habsburg antagonizmus volt a fő, a meghatározó ellentét, amelyhez képest a többi konfliktus másodlagosnak és helyi jellegűnek minősült. Az 1659. évi pirreneusi békében Spanyolország megőrizte ugyan németalföldi és itáliai birtokait, de Franciaország mögé került az európai ranglistán. A pápa — hiába szorult az egyházi állam az itáliai spanyol birtokok közé — nem hagyhatta figyelmen kívül a legnépesebb katolikus ország uralkodójának érdekeit. A Stuartok restaurációját követően az angol udvarban is francia befolyás érvényesült és Franciaország szövetségesének számított a svéd király is, akinek katonáit a legjobbaknak tartották akkor Európában. A Jagello-ház kihalása óta a lengyel királyválasztások az osztrák-, ill. a franciabarát párt mérkőzései voltak és a hanyatlásnak induló „nemesi köztársaság" mind gyakoribb külső beavatkozás színterévé vált. Oroszországban viszont a Romanovoknak sikerült megszilárdítaniok a cári hatalmat, de miután az európai politikai életben kevéssé vettek részt, a francia diplomácia nem őket, hanem a törököt tekintette legfontosabb partnerének keleten.

A XVII. század derekán három világrészre kiterjedő török birodalomnak félelmetes katonai ereje volt, de gazdasági helyzete már kevésbé látszott kedvezőnek. Kézműipara elmaradt a nyugati manufaktúrák fejlődésének üteme mögött, kalmárai sem tudtak bekapcsolódni a táguló világkereskedelembe és a nehézkes bürokrácia meg a terjedő korrupció fokozatosan aláásta a pénzügyeket. Az erőszakos trónváltozások, a janicsárlázadások és az egymást sűrűn váltogató nagyvezérek — 1650 és 1657 között nem kevesebb, mint 13 kormányváltozásra került sor — a politikai vezetést gyengítették. A gazdasági lemaradás és a politikai vezetés zavarai a birodalom katonai erejére sem maradtak hatás nélkül. A janicsárok száma megnőtt, de már nem alkottak olyan fanatikus és egyúttal hallatlanul fegyelmezett csapatot, mint akkor, amikor hírnevüket megalapozták.

A Török Birodalom épp úgy nem bírta el a kétfrontos háborút, mint a kisebb területű európai országok. Valahányszor keleten a perzsákkal hadakozott, Magyarországon viszonylagos béke honolt. A XVII. század első évtizedeiben Perzsia fénykorát élte, míg a török számára ellentmondásokkal terhes korszakot jelentettek. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György ezért élvezett viszonylag nagy cselekvési szabadságot, mert a török részint saját belviszályaival, részint a perzsákkal volt elfoglalva. A kormányzást 1656 végén átvevő Köprili Mohamed nagyvezérnek azonban sikerült a belső rendet helyreállítania és miután erőinek zöme nem volt másutt lekötve, kegyetlenül leszámolt Erdély engedetlen fejedelmével. A Porta megőrizte valamennyi hódítását, sőt azokat még növelni is tudta és haderején csak a legélesebb szemű megfigyelők vehették észre a hanyatlás jeleit, amelyeket a 60-as és a 70-es évek sikerei általában eltakarták az emberek elől.

A nagy ellenfeleket az őket elválasztó ellentétek mellett bizonyos érdekek össze is kötötték. A spanyol Habsburgok várható kihalása miatt az örökségükre igényt tartó osztrák ág és a francia Bourbon-dinasztia szeretett volna békésen megosztozni egymással. Ami pedig a Török Birodalmat és a Habsburgokat illeti, miután felosztották egymás közt Magyarországot, érdekeltek voltak a megosztás fenntartásában. Ezért helytelenítette Bécs a magyarok törökellenes akcióit és ugyanakkor a török veszélyt alkalmas eszköznek tartotta a sorsukkal örökké elégedetlen magyarok megfékezésére. A XVI. századvégi kísérlet kudarca óta sem a Habsburgok, sem minisztereik nem mondtak le arról, hogy nálunk is bevezessék az uralkodói abszolutizmus rendszerét. A század harmadik negyedében ennek kedvezőbbek voltak a feltételei, mint azelőtt bármikor, mert Erdély romlása megfosztotta a magyar rendeket legfőbb támaszuktól. Ezt a helyzetet a bécsi kormány ki is használta.

A vasvári békekötés után ugyanis néhány végsőkig elkeseredett főúr titokban a bécsi francia nagykövethez, majd a törökökhöz fordult, tőlük kérve segítséget az ország alapvető érdekeit elhanyagoló dinasztia megdöntéséhez. Grémonville azonban a spanyol birtokok felosztása ügyében akart megállapodásra jutni a bécsi udvarral és nem kívánta tárgyalásait magyar bonyodalmakkal terhelni, a velenceiekkel háborúzó török pedig nem akarta megszegni a számára

kedvező vasvári békét. Az összeesküvők üres ígéreteknél egyebet sehonnan sem kaptak és maguk sem tudták, mitévők legyenek. A mozgalom elszigeteltsége, kilátástalansága mutatkozott meg Zrínyi Péter és társainak következetlen kapkodásában, akik bűnbocsánat reményében maguk árulták el az összeesküvést az udvarnak.

A kor magyarjai az ország felosztását végleges megoldásként sohasem tudták elfogadni, még ha időnként úgy tűnt, kényszerűségből beletörődnek abba, amin változtatni nem tudnak. Nem láthatták előre, hogy melyik hatalom, milyen módon fogja az országot újra egyesíteni és ezért alkalmazkodásukat a fennálló viszonyokhoz nem egyszer helytelennek és következetlennek tarthatjuk. Nem rendelkeztek mai ismereteinkkel, saját felettébb hézagos híreikre és a belőlük levonható következtetésekre voltak utalva. Ők csak azt látták, hogy Bécs nem gondoskodik védelmükről és még akkor is, ha győz, kiszolgáltatja őket a töröknek. Miért legyenek ennek az országvesztő politikának passzív áldozatai, ha önkéntes meghódolással kedvező feltételeket érhetnek el? „Ha hódolnunk kell, jobb hatalmasabbnak!" mondták és szentgotthárdi veresége dacára a török látszott hatalmasabbnak. Amennyire kegyetlen volt a török hadviselés, annyira elviselhető a török uralom — legalábbis annak közvetett formája — béke idején és ebből adódott az új célkitűzés: — Erdély státusához hasonló feltételek biztosítása a „királyi" Magyarország számára.

Csak a vasvári béke traumája, a török kiűzésének vérmes reményeit hirtelen lelohasztó sokkhatás magyarázhatja meg azt a fordulatot, mely főurak és közrendűek gondolkodásában egyaránt véghezment, s az addigi politikai értékrend megzavarodását vonta maga után. A fennálló helyzetet — éppen mert felcsillant gyors megváltoztatásának lehetősége — nem lehetett elviselni, a kívánatos nem volt elérhető, cselekedni kellett, de ésszerű teendő nem akadt.[6]

A bécsi kormány könyörtelenül felszámolta a mozgalmat. A vezetőket kivégeztette, százakat tartóztatott le — köztük számos protestáns prédikátort — és annyi adót rótt ki, amennyi messze meghaladta az ország fizetőképességét. A végvárak magyar katonáit szélnek eresztették.

A kegyetlen elnyomás miatt évről évre több „bujdosó" húzódott Erdélybe és a török hódoltsággal határos területekre, hogy megkísérelje a fegyveres ellenállást. Számuk 1672 elején több ezer főre rúgott, de ahhoz nem voltak elég erősek, hogy a császári katonasággal sikeresen megmérkőzzenek, külső segítséget pedig sehonnan sem kaptak. Apafi Erdélye nem mert fellépni érdekükben és az ekkor Lengyelországgal hadakozó Portához is hiába fordultak.

Franciaország azonban 1672-ben megtámadta Hollandiát, amellyel a következő évben a spanyol és az osztrák Habsburgok egyaránt szövetséget kötöttek. XIV. Lajos ezért 1674-ben a Habsburg-ház ellen fordította fegyvereit és ilyen körülmények közöttt francia diplomácia is érdeklődni kezdett a magyarországi események iránt. Béthune marquis, Franciaország varsói nagykövete (és az 1674-ben megválasztott lengyel király, Sobieski János, sógora) kormányának a felkelők megsegítését javasolta. Megbízottja a következő évben Erdélyben járt, ahol a magyarországi mozgalom vezetőivel megállapodást kötött. Vezérnek Teleki Mihályt, Apafi fejedelem kancellárját szemelték ki, aki azonban cunctatornak bizonyult. Amikor 1677 őszén Béthune pénzt és háromezer főnyi segélyhadat küldött Magyarországra Boham ezredes vezetése alatt, fellépett a fiatal Thököly Imre, aki 1678-ban a császári sereg hátában merész hadművelettel elfoglalta a felső-magyarországi bányavárosokat és noha azokat nem sikerült megtartania, a bécsi udvart fegyverszünet kötésére tudta kényszeríteni, ami a következő években újra meg újra megismétlődött. Thököly személyében tehetséges, tetterős vezére támadt a mozgalomnak, viszont elidegenítette Telekit, majd Apafit, aki saját trónját féltette az Erdélyben is birtokos Thökölytől. Thököly tehát Erdély segítségére nem számíthatott, sőt francia támogatásra sem. XIV. Lajos 1679-ben megkötötte a nymwegeni békét és érdeklődése a kuruc mozgalom iránt erősen csökkent. Bohammal jött francia tisztek egymás után tértek haza. Sobieski közben szakított a franciákkal és Lipót császárhoz közeledett, ami Thököly Lengyelországon át vezető kapcsolatait is elvágta.

A kuruc sikerek hatására a bécsi udvar engedmények kényszerült. 1681-ben országgyűlést hívott össze, Esterházy Pál személyében nádort választott, az önkényuralmi intézkedések nagy részét megszüntette, de Thökölyvel nem volt hajlandó megegyezésre, csupán amnesztiát ígért.

Thököly tehát folytatta a küzdelmet. Felső-Magyarország jelentős részét elfoglalta, Kassán fejedelmi udvart tartott, de messze volt attól, hogy saját fegyvereivel kierőszakolhassa a döntést. Elszigeteltségében nem maradt más választása, mint behódolás Lipót császár előtt, vagy a törökök segítségének igénybevétele, akik támogatását pedig eredetileg egyáltalán nem kereste. A Porta az erdélyi követek intrikái dacára végül mellette foglalt állást és 1682. szeptember 16-án a budai pasa átadta Thökölynek a szultán atnaméját. Az okirat Thökölyt magyar királynak nevezte, megígérte, hogy a török a magyar területet nem dúlja és minden vár, amelyet a magyarok török segítséggel elfoglalnak, magyar kézen marad. A magyar terület után 40 ezer tallér adót fizet a szultánnak, amelyt összeget később sem fogják emelni.

Thököly — akárcsak annak idején Bocskai — a királyi címet nem fogadta el, hanem fejedelemnek neveztette magát, hogy a Habsburgokkal való kibékülés útját ne zárja el. Politikája következetlennek tűnhet, pedig nagyon régi meggondolásokon alapult. Egyetlen birodalom sem szerette, ha hűbéresei megerősödnek — a Porta sem! —, a hűbéres államok vezetői viszont, ha tehették, más kapcsolatok útján próbáltak lazítani függőségükön. Erdély különállását az biztosította, hogy a török megvédte a Habsburg-ház hatalmától, a törökkel szemben viszont a Habsburg Birodalom „védelmezte". Fejedelmeinek nemcsak szultáni megerősítésre volt szükségük, hanem arra is,

[6] „A hosszú felőrlődés — írta Kosáry Domokos — a reménytelenség és újabb sokkhatások következtében a magyar rendi politika kezdett eltorzulni és valami kényszerpályára futni. Szereplőin mindinkább a sérelmek miatti „jogos" felháborodás vett erőt. S ez egyre fokozódott a továbbiak során, amikor mindig újabb ellencsapásokat kellett elszenvedniök az akciók és ellenakciók reménytelen dialektikája közben. Magában véve minden lepés „jogosultsága" indokolható, csak éppen a folyamat egésze nem." *Kosáry D.*: Magyarország Európa újabbkori nemzetközi rendszerében. Bp. Akadémiai Kiadó, 1985. 28—29. old.

hogy uralmukat a mindenkori Habsburg-uralkodóval elismertessék.[7] Az, hogy az erdélyi fejedelemnek fenn kell tartania kapcsolatait Magyarországgal, épp úgy az akkori politika ABC-jéhez tartozott, mint az, hogy Buda visszafoglalása előtt nem szakíthat a szultánnal. Ha ugyanis a török Magyarországtól „és a keresztény fejedelmektől nem fog tartani — mondották — úgy bánik vele (ti. Erdéllyel), mint a Bosznasággal..."[8]

Ezt a politikát akarta folytatni Thököly és a szultáni atnámé birtokában, legfőbb gondja az volt, hogy fejedelemségét a Habsburgokkal elismertesse. Követeit ismét Bécsbe küldte, abban a reményben, hogy akárcsak Bethlennek vagy I. Rákóczi Györgynek, neki is átengedik Felső-Magyarország vármegyéit, talán többet is a hagyományos hétnél. Fejedelemsége tovább csökkentette volna I. Lipót hatalmát, amit az nyilván nehezen fogadhatott el, de ugyanakkor felmentette volna az uralkodót az országrész megvédésének gondjától és terhétől, oltalmazva egyúttal a mögötte fekvő örökös tartományokat is. Nem a területi kérdés volt azonban az igazi probléma. Thököly ott tévedett, hogy figyelmen kívül hagyta, miszerint az uralkodói abszolutizmus szemszögéből egyezkedés lázadónak tekintett alattvalóval nagyobb áldozat, mint hadászatilag kevésbé fontos területek átengedése. Már pedig ő és vele együtt az egész mozgalom egy ilyen abszolút hatalomra törő uralkodóval került szembe.

A Habsburg-ház nyugati lekötöttségét és a török nyomás fokozódását tekinthetjük ez új fejedelemség két nemzetközi előfeltételének. A nymwegeni béke átmenetileg enyhített Bécs nyugati lekötöttségén — bár teljesen nem szüntette meg, mert XIV. Lajos „újraegyesítő" politikájával folytatta a területszerzést, a cél elérését tehát a török nyomás fokozásától várhatták. Csak az lehetett kérdéses, vajon e nyomás mögött igazi erőfölény áll-e vagy sem? A többség, mely nem a hanyatlás, hanem a növekedés jeleit látta, azt hitte, igen. „A török potentia már Isten rendeléséből annyira elöl ment, hogy emberi mód szerint alig resistálhatni neki" — írták a kurucok 1678 őszén.[9]

A Porta 1664-ben területi nyereséggel zárta le a magyarországi háborút, 1669-ben Krétát, 1672-ben a Lengyelországhoz tartozó Podoliát hódította meg, 1681-ben pedig az oroszokkal vívott háborút fejezte be. E sikersorozat, amely mellett a szentgotthárdi kudarc véletlen balesetnek tűnt, a Porta önbizalmát az elbizakodottságig növelte.

Így került sor 1683-ban a török utolsó hódító hadjáratára. A háborús készülődések láttán Bécs diplomáciai akciókkal próbálta a fenyegető veszélyt elhárítani, mert haderőinek java továbbra is nyugaton maradt, de Kara Musztafa nagyvezér nem akarta kihasználatlanul hagyni a kedvezőnek látszó alkalmat és ezért a békekísérletek sorra meghiúsultak.

Az eseményeket fő vonásaikban bízvást ismertnek tételezhetjük fel. A hatalmas török sereg a visszavonuló császáriakat követve július 17-én zárta körül Bécset, de a nagyvezér erélytelenül vezette az ostromot és időt engedett arra, hogy Sobieski János és Lotharingiai Károly vezetése alatt — részben a német fejedelmeknek a franciák ellen toborzott hadaiból — 80 000 főnyi nagy felmentő sereg gyűljön össze, mely szeptember 12-én megtámadta a Bécset körülzáró törököt és döntő győzelmet aratott. A nagyvezér Győrig futott, egész tábora, pénztára, tüzérsége a győztesek kezébe került. A győzelem nagysága a támadókat is meglepte, mert ekkora diadalt keresztény sereg még sohasem vívott ki a török felett.

Most is akadtak Bécsben, akik a mielőbbi békekötést javasolták, sőt szeptember 24-én elküldték a megegyezésre vonatkozó ajánlatukat a Portára és megkezdték az összegyűjtött haderő feloszlatását. A nagyvezér azonban nem érezte magát legyőzöttnek. Azt hitte, kiköszörülheti a fegyverein esett csorbát és nem fogadta el a bécsi kormány ajánlatát. A harc folytatódott és október 9-én ütközetre került sor Párkánynál, ahol a török újból vereséget szenvedett és Esztergom is a császáriak kezére került. Thököly — hiába rendelte Párkányhoz a nagyvezér — szándékosan elkésett a csatából. Előzőleg jelezte, hogy kész minden erejével a török ellen fordulni, ha a császár békét köt vele és Sobieskivel folytatott titkos tárgyalások útján próbálta helyzetét menteni.

A nem várt győzelmek hatása alatt — és a pápai nuncius unszolására — Lipót császár elhatározta a háború folytatását. Thököly fejedelemségéről szó sem lehetett és a lengyel közvetítésnek elejét vette az, hogy a császár vérig sértette a lengyel királyt. A nyugat-magyarországi főurak, akik a nyár folyamán Thökölyhez álltak, vagy behódoltak a töröknek, a bécsi győzelem után sürgősen visszatértek Lipót hűségére. Thököly pártja bomladozott, de régi hívei kitartottak mellette.

A további eseményeket most már a pápai diplomácia által összekovácsolt nagyszabású törökellenes szövetség határozta meg. A Szent Liga tagjai voltak a pápa mellett Lipót császár, a lengyel király és a Velencei Köztársaság. Miután XIV. Lajos egyelőre nem mozdult, a szövetség nem engedte ki kezéből a kezdeményezést és akkora haderőt állított talpra, amely a törökkel szemben több fronton — Magyarországon, Moldvában, a Peloponézoszon — támadóan léphetett fel. Lépéseket tett Oroszország megnyerésére, sőt a perzsa sahot és Etiópiát is a Török Birodalom megtámadására akarta — sikertelenül — rávenni.

A hadműveletek évről évre rendszeresen megindultak. A félhold ereje észrevehetően meggyengült, mégis hosszú, elkeseredett harcokra volt szükség ahhoz, hogy a törököt Magyarországból kiűzzék. 1684-ben Buda 109 napos ostromát a védők még visszaverték, mire a császári hadvezetés a Felvidék és Erdély megszerzésére fordította erejét.

Az ország lakossága megosztva, ellentmondásosan fogadta a bécsi kormány politikájában bekövetkezett fordulatot. Kiderült, hogy a török katonailag igenis legyőzhető, de vajon lesz-e Bécsnek elegendő ereje és elszántsága a hosszúnak ígérkező küzdelemhez, amely még nem dőlt el, hiszen Buda a töröké? Mi történik, ha a török új s az addiginál jobb sereget állít talpra, vagy ha a francia király mégis támadásba lendül a Rajnánál?

---

[7] Már János Zsigmond egyezséget kötött Miksa császárral, Báthory István hűségesküt tett neki, Bethlen Gábor pedig az 1615-ös nagyszombati egyezség megkötésével — titokban persze — elismerte II. Mátyást Magyarország királyának, Erdélyt a magyar korona elválaszthatatlan részének és kötelezte magát arra, hogy a korona jogai ellen nem vét. *Szilágyi* S.: Bethlen Gábor trónfoglalása. Pest, 1867. 73. old.

[8] Idézi *Szekfű* Gy.: Bethlen Gábor. Bp. Helikon Kiadó, 216. old.

[9] *Benczédi* L.: Thököly Imre és fejedelemsége. Vaja, 1975. 18. old.

Bécs akkor szánta el magát az évszázados magyar követelés teljesítésére — a török elleni támadó háborúra —, amikor a magyar alattvalók többségét végleg elidegenítette magától és mind többen gondolkoztak úgy, hogy aligha érdemes sokat kockáztatniok azért, hogy a török uralmat egy másik, talán még nehezebb idegen iga váltsa fel. Amíg bármilyen kis valószínűségét látták annak, hogy a nemzetközi erőviszonyok alakulása a bécsi kormányt egyezkedésre készteti, nem volt szabad feladniok a Thököly által vezetett mozgalmat, hiszen annak katonasága nélkül védtelenül ki lettek volna szolgáltatva Lipót császár hatalmának.

A magyarság dilemmáját a török oldotta meg. A katonai vereségek a Török Birodalomban fejetlenséget, zűrzavart idéztek elő. A Porta most már békét akart, aminek kedvéért Thökölyt is feláldozta volna, aki valóban sokat „vétett" a török hűség ellen. A váradi pasa 1685. október 15-én vasra verette azzal, hogy a béke megkötése fejében kiszolgáltatja a császáriaknak. Bebizonyosodott, hogy Bécs és Sztambul között nincs hely egy csak félig is önálló magyar politika számára, de ez a felismerés az adott esetben kizárólag a császáriak malmára hajtotta a vizet. Thököly elfogatásának hírére Kassa megnyitotta a kapuit Lipót hadai előtt, a fejedelem katonái pedig tömegesen álltak át a császáriakhoz és több kisebb erősséget, palánkot foglaltak el a töröktől. Bécsnek kapóra jött, hogy legveszélyesebb magyar ellenfelét éppen a török teszi tönkre, és még kevésbé hajlott a békére. „Csak nem a Thököly fejére kitűzött vérdíjat akarta a váradi pasa megkapni?" — kérdezték csúfondárosan. A török is felismerte, mekkora hibát vétett, de hiába helyezte vissza Thökölyt előző méltóságába, a fejedelem politikájának már nem volt, nem lehetett hitele a magyarok előtt.

Vajon javította-e Thököly bukása a helyzetünket a másik oldalon? 1686-ban a császári hadvezetőség Buda visszavételét tűzte ki célul.[10] Ekkor már vagy 20 ezer magyar harcolt különböző helyeken császári zászlók alatt, később zömüket — 15 ezer embert — a budai táborba rendelték, hogy a vár felmentésére igyekvő török visszaverésében vegyenek részt. A 15—20 ezer fő tekintélyes szám volt, ha figyelembe veszszük, hogy az országnak mindössze egyharmada állította őket, mégis kevés szó esett róluk a későbbiek során, ami egyáltalán nem volt véletlen.

A háború a politika folytatása más eszközökkel — tudták ezt már a XVII. században is. Egy olyan nagy kiterjedésű háborúban, mint amilyen 1686-ban dúlt, Bécs a törökkel szemben nem nélkülözhette a magyar könnyűlovasságot, sem a gyalogos hajdúkat, de gondosan ügyelt arra, hogy ezeket ne vonják össze nagyobb egységekbe és ne álljon élükön magyar parancsnok. A Habsburg-ház politikája Magyarország megszerzésére irányult, hogy azután a császár személyes hatalmát, az uralkodói abszolutizmus rendszerét erősítse — úgy, amint az Csehországban a Fehérhegy csata után történt. „Mindenekelőtt arról volt szó, hogy az újonnan szerzett területek a hadijog értelmében a császár teljes és korlátlan birtokává lesznek — vagy pedig — mint ellenséges hatalom által csak idő iglenesen megszállt, de mindég magyarnak maradó terület — hajdani tulajdonosaié és ezért nékik átadandó."[11] A háborút tehát úgy kellett irányítani, hogy a magyar rendek — de mondhatjuk egyszerűen: a magyarok — ne szerezhessenek politikai érdemeket, amelyekre utólag hivatkozhatnak és amelyekért bele nyújthatják a számlát. A magyar csak maradjon az, aminek előzőleg elhírresztelték: megbízhatatlan, rebellis fajzat, akit a kollektív felelősség elve alapján elmarasztalhatnak és Thököly követése miatt vele együtt a kereszténység ellenségének nyilváníthatnak. Utólag úgysem kérdezi senki, hogyan és miért kerültek magyarok a török táborába?[12] Noha nemcsak magyarokból, hanem császári tábornokok is ajánlották önálló, állandó magyar hadsereg megszervezését és a pápai nuncius is szorgalmazta, sőt a haditanács is foglalkozott az üggyel és a parancsnokok személyéről is szó volt már,[13] Bécsben elhalasztották a döntést, majd 1686-ban végleg levették a napirendről. Hivatalosan nem indokolták meg, de nem kétséges, hogy politikai meggondolásból történt.

Budát 1541-ben mi, magyarok vesztettük el, a törökök nagyhatalomtól viszont csak egy másik nagyhatalom foglalhatta vissza, egy nemzetközi koalíció, amelynek seregei között ott voltak a magyarok is, de politikailag súlytalanul. Lipót császár számtalan címe között előkelő helyet foglalt el a „Magyarország királya" megjelölés, de sohasem volt inkább császár és kevésbé magyar király, mint éppen Buda ostroma idején. Magyar alattvalónak akaratától, pénzétől teljesen függetlenül nagy hadsereggel rendelkezett, amelynek révén viszont könnyűszerrel kényszerítette rá akaratát a magyarokra, sőt azt is megengedhette magának, hogy — kivételesen — azok közül is aránylag sokat tartson fegyverben. Az idegen katonaság így is a több mint háromszorosa volt a magyarnak.

A törökök utolsó leheletükig védték Budát, amely három hónapos ostrom után 1686. szeptember 2-án füstölgő romhalmazként került a császáriak kezére. Amit a török nemtörődömsége Zsigmond és Mátyás valaha oly sokat dicsért palotájából meghagyott, azt az ágyúk tüze szinte teljesen megsemmisítette. Az ostrom bebizonyította Buda óriási hadászati jelentőségét, elestével a török magyarországi uralma összeomlott, császáriak a még török kézen lévő várakkal nem sokat törődve, messze délre helyezték át a hadműveletek súlypontját. Egy részük Erdélybe vonult, mely a császár fegyvereinek árnyékában — de ezúttal későn — valóban elszakadt a töröktől, anélkül, hogy a fejedelemség jogi helyzetét rendezték volna. Bécs-

[10] Lotharingiai Károly közvetlen parancsnoksága alatt Buda ellen vonuló sereg 40 123 főből állt, köztük császári katona 24 230, brandenburgi 7680, sváb 4000, frank 3000, svéd 1300 volt. Miksa Emánuel bajor választófejedelem vezetése alatt 21 150, ezek közül bajor 8000 fő (parancsnokuk a magyar származású Serényi János volt), szász 4700, császári 7350. Ld. Sugár: A budai vár és ostromai. Bp. Zrínyi Kiadó, 1979. 200—201. old. A császári zászlók alatt küzdő magyar katonák fenti számát a források minimumnak tekintik, amelyeket a valóság inkább meghaladott.

[11] *Mayer* i. m.: 18—19. old.

[12] Kiterjedt panflet-irodalom irányult arra, hogy Thökölyt Európa közvéleményével elítéltesse. Bűnéül azt rótták fel, hogy keresztény létére „pogánnyal" szövetkezett, no meg azt is, hogy törvényes ura ellen lázadt fel, vagyis az uralkodói abszolutizmus szemszögéből helyezték vád alá, mely azonban nemsokára az angol forradalomban végzetes sebet kapott. Ld. *Köpeczi* B.: „Magyarország a kereszténység ellensége." A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 385 old.

[13] A magyar mezei hadak parancsnokává Pálffy Jánost jelölte a haditanács, a végvári erők fölé Csáky Istvánt. Ld. Magyarország története. Bp. Akadémiai Kiadó, 1986. 3/2. köt. 1597. old.

nek már nem volt sürgős a dolog és nem lehetett kétséges, hogy minél több győzelmet aratnak seregei a törökön, Erdély önkormányzata annál szűkebbre szorul — ha egyáltalán marad belőle valami. Munkács várát közel három évi ostromzár után 1688. január 17-én adta fel Zrínyi Ilona, miután nemcsak a török, de a lengyel és a francia kombinációkhoz fűzött remények sorra szétfoszlottak. A franciák saját érdekeik szempontjából azt tartották a legmegfelelőbbnek, ha a Habsburgok minél nagyobb háborúba bonyolódnak a török ellen és keleti lekötöttségüket vértelen területszerzésre használhatják fel. „Nincs kedvezőbb dolog a kereszténység megtartása szempontjából — írta XIV. Lajos sztambuli követének — mint e háború folytatása Magyarországon."[14]

Bekövetkezett tehát az, amit a XVI. század derekának magyarjai hasztalan kértek, követeltek I. Ferdinándtól és V. Károlytól, amiben az ország lakossága a vasvári béke óta egyáltalán nem hitt és aminek folytán egyre inkább beletörődött a szultán uralmába: a Habsburgok Közép-Európa erőinek összefogásával kiverték Magyarországból a törököt!

Óriási jelentőségű esemény volt ez, a legnagyobb változás Közép-Európa történetében a mohácsi vész és az I. világháború között. A török visszaszorult azokra a balkáni területekre, amelyek hajdan Bizánchoz tartoztak, de 1686-ot követően nem a Mohács előtti, sajátos színezetű cseh—lengyel—magyar Kelet—Közép-Európa állt helyre, hanem egy inkább nyugat—közép-európai, főleg németekre támaszkodó, az ellenreformációt, az uralkodói abszolutizmust képviselő államszervezet nyomult előre kelet felé — „Ausztria", mely ennek a háborúnak a következtében vált igazi európai nagyhatalommá. A Német-Római Birodalom fejedelmei megakadályozták a Habsburgokat a Birodalom egyesítésében, de hozzásegítették ahhoz, hogy a régi határain kívül új birodalmat szerezzen. A nem önzetlenül küldött bajor, szász és brandenburgi segélyhadak nélkül nem győzhették volna le a törököt. Az alpesi tartományok, Csehország és Szilézia után most már Magyarország Erdéllyel és Horvátországgal együtt az ő hatalmukat gyarapította. A dinasztia tekintélyének növekedését mi sem jelezte jobban, mint az, hogy míg Lipót császárrá választása 1658-ban — láthattuk — erősen kétséges volt, fiának III. Józsefnek a megválasztása már semmi nehézséggel sem járt.

A nagy háború egyúttal XIV. Lajos törekvéseinek kudarcát is jelentette. Ahhoz, hogy Franciaország döntő befolyást gyakorolhasson Európa életére, szüksége volt Keleten egy tőle független, de vele szövetséges nagyhatalomra, a török veresége nyomán tehát csökkent a franciák politikai súlya is. A következő lengyel királyválasztáson a franciák jelöltje alulmaradt a Habsburgok pártfogoltjával szemben és a francia külpolitika másik hagyományos partnerét, Svédországot, dán—lengyel—orosz szövetség fenyegette. A francia diplomácia már nem keríthette be Ausztriát.

Buda visszavételét díszlövésekkel, harangzúgással, tűzijátékokkal ünnepelték Európa legtöbb nagyvárosában. Az 1687-es pozsonyi országgyűlés a dinasztia érdemeinek elismeréseként lemondott a szabad királyi választás jogáról, eltörölte az Aranybulla ellenállási záradékát, amelyre a korábbi rendi mozgalmak hivatkoztak. A hivatalos ünneplés mögött azonban nem volt őszinte lelkesedés. Pápai-Páriz Ferenc enyedi tanár közönyösen írta naplójába: „Június, július, augusztus hónapokban vitette a német császár Budát, mög is vette sok vérrel, szeptember havában. Több egyéb sok triumphusi is löttenek Magyarországon."[15] Az ország nem szabadult fel, csupán gazdát cserélt. Hiába állt helyre területi egysége, az nem járt együtt a függetlenség visszaszerzésével. Egy nagyobb birodalomnak lett része, amelyhez való viszonya, önkormányzatának mértéke kérdéses maradt és az új birodalom vezetői úgy gondolták, hogy annak megszilárdítása érdekében Magyarországot — és a magyarokat — kisebbre kell zsugorítani. „A Habsburgi Monarchia államrezonja természetes ellensége volt a magyar állam autonómiájának, amennyiben saját létéhez feltétlenül szükséges volt a magyar állam alárendelt helyzete."[16]

Az országnak a birodalomba való beilleszkedése kedvezőtlen körülmények között, előnytelen feltételek mellett történt. Nagy árat kellett fizetnie, cserébe vajmi keveset kapott. A bécsi kormány a háború költségeinek aránytalanul nagy részét rótta Magyarország egyébként is tönkretett, kifosztott lakosságára, amelyet az itt telelő katonaság fosztogatásai is sújtottak. — Mi haszna lesz annak — kérdezte a nádor az általános elnyomorodás láttán —, ha Felséged egyedül erdők és elhagyott hegyek felett fog uralkodni.[17]

A visszafoglalt Budán mindössze három magyar vehetett házat: a nádor, a prímás és az országbíró. „A hajdan oly büszke és pompás vár és város a rettenetes ágyúzástól teljesen romhalmazzá volt lőve, az egész városban egyetlen ép házat sem találtam..." — írta 1687-ben a Budára látogató Tollius Jakab és az érdektelen külföldi tárgyilagosságával jegyezte fel a számunkra vérlázító tényt: *„Budára magyar embernek nem szabad a lábát betennie*, a rácoknak, különösen pedig az asszonyoknak meg volt engedve a ki- és bejárás."[18]

Ha szó szerint nem is volt helytálló az a mondás, hogy az udvar koldussá, katolikussá, végül németté teszi az országot, sok igazság rejlett benne. Kolonics Einrichtungswerk-je elejét akarta venni a katonai túlkapásoknak, az erőszakos rekvirálásoknak és az adót az ország tényleges fizetőképességének megfelelően kívánta megállapítani, de tény, hogy a protestánsok életét ugyancsak megkeserítette volna, a németek betelepítését pedig azért szorgalmazta, *„hogy ezáltal a királyság* vagy legalábbis annak nagy része *fokról fokra germanizáltassék* és a magyarországi forradalomra, nyugtalanságra hajló vér a német által megszelídítessék és ily módon természetes és örökös királya iránti hűségre és szeretetre neveltessék".[19] Ha koldussá nem is, bizonyos, hogy katolikussá és németté akarta tenni az országot. A „labanc" Cserei, aki „Erdély históriájában" a kurucokról csak rosszat tudott

[14] *Köpeczi* i. m.: 26. old.

[15] *Pápai-Pariz* F.: Békességet magamnak, másoknak. Bukarest, Kritérion, 1977. 175. old.

[16] Esterházy nádor az ország haditerheit 1683—90 között 30 millióra becsülte. *Szekfű* Gy.: Magyar történet. Bp. KMENY, 1935. IV. köt. 223. old.

[17] *Szekfű* i. m.: V. köt. 177. old.

[18] *Szamota* I.: Régi utazások Magyarországon és a Balkánfélszigeten. 1054—1717. Bp. Franklin Kiadó, 1891. 288—289. old.

[19] *Mayer* i. m.: 2. old.

mondani, az új helyzetben így összegezte életfilozófiáját: „Ha magyar vagy s sokáig élni akarsz, okos ne légy, vitéz ne légy, s pénzed se legyen sok."[20]

A bajokat súlyosbította, hogy a nagy háború Buda visszavételét követően még több mint tíz esztendőn át dúlt. 1688-ban a császári csapatok elfoglalták Belgrádot és mélyen benyomultak a Balkán félszigetre, olyan helyekre, ahol Hunyadi János hadjáratai óta keresztény sereg nem járt, de ekkor a háború menetében fordulat következett be. A francia király seregei benyomultak a Rajna vidékre, Sztambulban pedig az új nagyvezérnek sikerült rendet teremtenie és ellentámadásra összevonni a Birodalom erőit. Bécsnek választania kellett és mint már annyiszor, most is nyugati érdekeinek biztosított elsőbbséget. A császári haderő javát a Rajna mellé, egy részüket Itáliába vezényelték és az itt maradó haddal az offenzívát folytatni nem lehetett. A törökök 1690-ben visszafoglalták Belgrádot és noha a következő évben Szalánkeménnél újból vereséget mértek rájuk, csak Savoyai Jenő zseniális diadala tette őket hajlandóvá a békére, miután a 1697. évi rijswiki szerződés a nyugati háborúnak véget vetett. A törökkel a békeszerződést Karlócán, 1699-ben kötötték meg, magyarországi uralma — a Temesi köz kivételével — véget ért, az európai nagyhatalmak pedig készen álltak a spanyol örökösödési háborúra.

Ez a háború, Ausztria, Franciaország és szövetségeseik új, nagy összecsapása alkalmat nyújtott arra, hogy Magyarország megkísérelje függetlenségének visszaszerzését. A küzdelem — tudjuk — vereséggel végződött, a franciák nem tudtak komoly segítséget nyújtani a magyar felkelésnek, de az mégsem volt hiábavaló. Az önállóságot nem sikerült kivívni, de a belső önkormányzatot megőriztük és azzal együtt, hogy nem is egy szabad fejlődés, hanem a fennmaradás, a későbbi kibontakozás feltételeit. Ez pedig nem történhetett volna meg az ország újraegyesítése nélkül és így 1683 és a rákövetkező évek végül mégis a felemelkedés útját nyitotta meg előttünk.

[20] *Cserei* M.: Erdély története. Bp. Európa Kiadó, 1983. 195. old.

Rácz Lajos

Egy korszerű államkormányzat kiépítésének esélyei a török kiűzése utáni Magyarországon

„Mikor nincs mennyei látás, a nép elvadul";
(Példabeszédek. 29. 18.)

Amikor 1686 szeptemberére felszabadul Buda vára százötven esztendős török megszállás alól, szinte maguk a felszabadító seregek sem akartak hinni a váratlan nagy sikernek. Még ezen esztendő őszén visszaveszik a töröktől a Dél-Dunántúlt Péccsel, míg a Duna—Tisza közét Szegeddel. Két évvel később már nem csak Szlavónia és Belgrád, hanem olyan területek is visszakerülnek, ahol „Hunyadi Mátyás óta először" járnak keresztény seregek.[1]

E hirtelen bekövetkező területgyarapodások óhatatlanul előtérbe állítják a korábbi hódoltsági terület újra megszerzését, valamint szükségképpen Magyarország jövőbeni kormányzásának mikéntjét. Az tény, hogy a magyar királyság két kisebb kísérlettől eltekintve nagyjából át tudja menteni az 1600-as évek végére azt a rendi államszervezetet, amely fő vonalaiban Mátyás idején alakul ki, s Mohács előtt és utáni évtizedekben állandósul, mindenesetre figyelemre méltó, s meggondolkoztató.[2] Ezt a kormányzati anakronizmust felületes szemlélő nyugodtan magyarázhatná azzal, hogy Magyarország csak a védősávszerepet játszhatta a Habsburg Birodalom számára. Holott ha Magyarországon túl más Habsburg-uralom alatti országokra is figyelemmel vagyunk, akkor azt láthatjuk, hogy egy-egy európai állam megszerzése után általában megmaradhatnak az új Habsburg-uralkodó alatt is a korábbi rendi korszakban kialakított, s most már az új uralkodóval szemben talán „nemzetinek" is tekintett igazgatási intézmények, s a Habsburg-uralkodók megelégszenek annyival, hogy e rendi kellő tartalmat mutató adminisztráció fölé kiépítsék a maguk központi kormányzati intézményeit, vagy a már meglévő ilyen intézményeik hatáskörét kiterjesszék e korábbi rendi intézményekre. Szerencsés esetben, ha csak politikai mozgalmak avagy netán túlzott gazdaságfejlődési érdekek nem sürgetik a modernizálást, azt így kialakított kompromisszumos adminisztráció megjó hosszú ideig elvegetálhatott. Hogy ezen túlságosan az általánosság szintjén mozgó kijelentések érthetőbbek legyenek utalnánk rá, miszerint a Spanyol koronaországainak egybegyűjtése a híres házasságkötés révén — Aragóniai Ferdinánd és Kasztiliai Izabella — hosszú ideig csak szimbolikus egyesítése volt az Ibérfélsziget kisebb-nagyobb államainak, mivel azok között egészen II. Fülöp uralkodásáig, az uralkodó személyén túl más közös intézmények nem nagyon voltak. II. Fülöp kiépít ugyan Európa-szerte, így az osztrák Habsburgok számára is irányadó adminisztrációt, de ez egyáltalán nem jelentette az egyes spanyol államok rendi államszervezetének felszámolását. Sőt, úgy tűnik azzal a ténnyel, hogy az egyes államai számára az általa kimunkált ügyek szerint kialakított tanácsrendszerben külön tanácsokat alkot, mint: Kasztilia, Aragónia, Flandria, Portugália, Itália, végül India

Rácz Lajos tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] *Hóman* Bálint—*Szekfű* Gyula: Magyar történet. IV. k. Bp. Egyetemi Nyomda, 1935. 214—215. old.

[2] *Szilágyi* Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban. 1458—1526. Turul. 1930. 45. old. és köv. old.

tanácsa, amelyek egyúttal az adott területekről fellebbezett ügyekben a legfelsőbb bíróság funkcióját is ellátták,[3] központi szinten az összefogás igényét ugyan hangsúlyozták, de az intézmény jelzett megkonstruálásával a különállás fennmaradását elősegítették.

Hasonlóképpen látunk, ha részleteiben nem is, de a lényeget illetően a spanyolhoz közelítő megoldást az osztrák Habsburg uralta területekről. Már korábban rámutatott a magyar történetírás,[4] hogy I. Ferdinánd a Jagelló örökségben trónra jutva, magyar—cseh—osztrák területei, illetve országai számára közös szerveket hoz létre (nagytanács, titkos tanács, kancellária, kamara, majd jóval később haditanács). Ám az egyes országok rendeinek ellenállásán a dolog megbukik, mivel e szervekben mindenütt idegen uralmat láttak. Mégis e kudarctól függetlenül az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács hatásköre végül is mindhárom országcsoportra megállapítást nyer. Ebben viszont ismét hasonlít az osztrák területek igazgatása a spanyolhoz, amennyiben a Spanyol korona országait is leginkább a közös Haditanács, ennek megfelelően önálló, az uralkodónak alárendelt zsoldos hadsereg, illetve a közös pénzügyek tartották egybe. Már másutt utaltunk rá, hogy a pénzügyek közös irányítása, mint a legkülönbözőbb országok együttes adminisztrálásának alkalmas eszköze, a mondott időnél, II. Fülöpnél, legalább száz évvel korábban a burgundiai udvar igazgatásában kikristályosodott gyakorlat volt. Feltehetőleg a burgund örökséggel együtt kerül át a Habsburgok kormányzati gyakorlatába, s jut el ily módon azok Kelet—Közép-Európában lévő országaiba is.

Viszont, ahogy említettük, a különböző országok kormányzati egybefogásának ilyetén megoldása, a központi közös igazgatásnak csak a leglényegesebb kérdésekre koncentrálásával lehetővé tette, hogy az egyes alávetett országok külön megoldásai sokáig fennmaradhassanak. Ebből következtethető nagy valószínűséggel az is, hogy ha a cseheknek a Fehérhegyi csatában kicsúcsosodó rendi ellenállásuk nem következik be, s ily módon szeparációs tendenciájuk nem veszélyezteti a dunai Habsburg-uralom széthullását, úgy a rendi alkotmányosság fennmaradásával, illetve a külön cseh adminisztráció fennmaradásával is számolni lehetett volna, ahogy azt a magyar példa is mutatja.

Az előbb jelzett kormányzati módszer (könnyebbség kedvéért talán nevezhetnénk Burgund-Habsburg módszernek) több dolog miatt is figyelemre érdemes. Ugyanis a módszer egyik lényeges elemét tekintve, miszerint eltérő berendezkedésű területek igazgatásának egyik alapelve, hogy a belső igazgatását a területnek érintetlenül hagyjuk, már az ókorban kialakult kormányzati axióma, s rendszerint hódítások kapcsán kerül sor újrafogalmazására. Így alkalmazzák azt a rómaiak is a nem romanizált hódításaikkal kapcsolatban. A középkorban viszont amellett, hogy a politikai tanításokba is bekerül, s így Machiavellinél is olvasható, leginkább a burgund hercegi udvarban nyer látványosabb alkalmazást. Itt ugyanis nem csak egymástól etnikumban, politikai berendezkedésben lényegesebben különböző vagy inkább sokféle országocskát kell összefogni, hanem lényeges különbség az eddigiekkel szemben, hogy területileg alig, vagy egyáltalán össze nem függő hercegségekről és grófságokról volt szó, ahol az összefogásnak a legracionálisabb formájaként jelentkezik az egyes országok pénzügyeit, különösen állami bevételeit közösen kezelő kamarai adminisztráció. Bár ily módon kétségkívül egy fejlett, korszerűnek mondható módszert adaptáltak a burgund ősöktől a Habsburg-unokák, mégis alapvetően más szituációban kezdték azt alkalmazni. Hiszen az ő országcsoportjaik két nagy centrum köré csoportosíthatóak voltak — spanyol és osztrák területek —, de ezentúl az általuk különböző utakon megszerzett országok jórésze egymással területileg szomszédos volt, így az egész Ibériai félsziget, továbbá a Duna menti országok. Igaz különösen a Duna menti országcsoportban hatott ez a módszer az adott ország szempontjából kedvezően, amennyiben saját igazgatási struktúrájának a Habsburg-uralom utáni fennmaradása csak erősíthette mai kifejezéssel a „nemzeti identitástudatot". Viszont szintén a különállás s nem az együvé tartozás irányába hatottak éppen a Duna-medence országainak etnikai, nyelvi és a reformációtól kezdve vallási különbségei. Így a polgári nemzettéválás feltételei megmaradtak, megőrződtek a burzsoá korszakra, de az egységes összbirodalom kialakításának a lehetősége is úgy tűnik ezzel elsikkadt még a kezdet kezdetén.

Ebből a szituációból továbblépésre elsősorban egy intenzívebb gazdaságfejlődési időszak mozdíthatta volna elő a Habsburg-kormányzatot. Ám ez az intenzív gazdaságfejlődés századokat váratott magára, leginkább az európai fejlődés végén kullogott, így a Habsburg politikai kormányzat korszerűsítés sem szerepelt első helyen a megoldandó feladatok között. Természetesen a szituációnak magyarázata valahol ott keresendő, ahogy azt az utóbbi évek történetírása megállapította, hogy amikor az 1500-as évek elején létrejön a Habsburgok európai nagyhatalma, „Németalföld kivételével a Habsburgok csupa európai peremvidéket szereztek meg... olyan területeket, amelyek gazdaságilag viszonylag fejletlenek voltak... Abban a történelmi pillanatban tehát, amelyben Európában megjelenik a kapitalizmus első csíráiban, a Habsburgok kezében csupa olyan terület van, amely ebből a fejlődésből még jó sokáig kimarad".[5]

Még egy szempont érdemel említést a kormányzás fejlesztésének elmaradása szempontjából, s ez az európai politika, amely erősen foglalkoztatja a kor uralkodóit. Különösen a Habsburgokat, hiszen az általuk uralt területek Spanyolországtól Magyarországig terjednek, nem is beszélve a Spanyol korona óriási tengerentúli birtokairól, tulajdonképpen ez már önmagában egy birodalom. Nyilván csak a családi lojalitás, az osztrák Habsburg rokonságra tekintettel nem nevezi magát császárnak a spanyol király. Mindez az óriási területi kiterjedés annyira előtérbe állítja a külpolitikát, s annyi pénzbe is kerül, hogy érthetően nincs lehetőség a Habsburg birodalmakon belül, akár a spanyol, akár az osztrák területeket is nézzük, hogy birodalmuk belső reformjával foglalkozzanak.

[3] E. N. *Gladden*: A history of Public Administration. II. volume. London, Frank Cass. 1972. 107. old.

[4] *Makkai* László: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Történelmi Szemle, 1960. 2—3. sz. 196—197. old.

[5] *Gonda* Imre—*Niederhauser* Emil: A Habsburgok. Bp. Gondolat Kiadó, 1977. 31—32. old.

Végül az egyesítés és az adminisztráció fejlesztése viszonylatában értékelhetőnek látszik még egy első látásra belső családi momentum is. Nevezetesen a Habsburg-család birtokainak megoszlása, illetve megosztása. Ugyanis a Habsburg-család Európát behálózó birtokait már elég korán, V. Károly uralkodása alatt megosztja, ahonnan datálódik a Habsburgok spanyol és osztrák ága. A spanyol ág annak ellenére, hogy tetemes birtokokhoz jut, nem beszélve a gyarmatokról, mégsem osztja tovább az uralma alatt lévő területet. Ellenben az osztrák ág ausztriai birtokait három részre bontja: Alsó- és Felső-Ausztria Béccsel a mindenkori uralkodóé, azaz a császáré, míg Belső-Ausztria (Karintia, Krajna, Stájerország stb.) az úgynevezett stájer ágé lesz, míg egy harmadik ága a Habsburgoknak egészen 1600 közepéig Tirolban regnál.[6] Amikor az 1600-as évek közepétől Ausztria ilyen feldarabolása megszűnőben van, akkor az nem feltétlenül csak egy racionálisabb, koncentráltabb politikának köszönhető, hanem főleg annak, hogy erre az időre a Habsburgok osztrák ágán is kevesebb a fiú. Mindenesetre egy ilyen családi birtokmegosztó tradíció, amely mintegy másfélszáz évig állott fenn, nem hat inspirálólag a Duna menti Habsburg-országok adminisztrációs egységesítése irányába. Sőt úgy tűnik, hogy rendszeresen külső okoknak kell bekövetkezniök ahhoz, hogy a bécsi székhellyel regnáló Habsburgot és tanácsosait a Duna-medence országai kormányzásának a reformjára sarkallja. Így látjuk ezt a cseh rendek Fehér-heggyel végződő veresége kapcsán, de hasonlóan egy magyar főúri összeesküvés — a Wesselényi-féle — készteti a bécsi kormányzatot a magyar ügyek intézményi átstrukturálására, az ún. Ampringen-féle kormányzóság institutálására. Világosan bizonyítja viszont átgondolatlanságát és egyúttal életképtelenségét is, hogy megszervezése után pár évvel meg is szüntetik Ampringen kormányzóságát. A Habsburg vezető elit pedig mintha mit sem szűrt volna le az időközben pergő századok tapasztalataiból, mivel birodalma egységesítése az osztrák ágnak is igen későn jut eszébe (Mária Terézia és II. József). Viszont mihelyt az 1700-as évek fordulóján a család kihalásának veszélye elmúlik, úgy a Habsburg-Lotharingen ágon tovább bővülő família fiú tagjait házasságok révén sorra kihelyezik kis itáliai fejedelemségekbe, az ún. olasz Habsburg secundogenitúrákat alapítva meg.[7] Ilyen értelemben még az 1700—1800-as években is a családi birtokfelosztás középkori tradíciójának, s nem egy korszerűbb állam követelményeinek megfelelően jár el a bécsi kormányzat. Természetesen ezen utólag nincs mit csodálkoznunk, hiszen a kor Nyugat-Európájában a Német Birodalom területén ez volt az általános szokás, azaz ha egy fejedelmi család kezén sikerült nagyobb birtokokat felhalmozni, továbbá öröklésre képes fiági utódokkal is rendelkeztek, akkor különálló hercegségekké darabolták fel családi birtokaikat. Így tettek többek között a szász here[illegible] család tagjai is, akiknek családja 1700-as évekre to[illegible] ágban virágzott.[8]

Viszont Nyugat-Európa olyan államaiban, m[illegible] Franciaország és Anglia már a XIV. századra megg[illegible] lárduló elv, hogy az országot nem osztják fel. Ígg[illegible] francia trónörökös apanage-t kap, de huzamosa[illegible] időre területi különkormányzatot csak elvétve. H[illegible] sonlóképpen az angol trónörökös viseli a Wales here[illegible] ge címet, de kormányzati jogokat különöseket n[illegible] gyakorol. Úgy tűnik, hogy az Ibér-félsziget egyesít[illegible] nek szinte hétszáz éven keresztül húzódó nehézsé[illegible] sarkallhatják arra Aragóniai Ferdinánd és Kasztil[illegible] Izabella utódait, akik születésükre nézve bármenny[illegible] is német Habsburgok, hogy a németországi csal[illegible] birtokfelosztási tradíciót elfelejtsék és a spanyol koo[illegible] na óriási nehézségek árán egybegyűjtött birtokait [illegible] osszák fel. Bár az egyes spanyol államok jogi külön[illegible] lásukat még hosszú ideig megtartják, azokat egy id[illegible] csak a király személye fogja össze,[9] ennek ellenér[illegible] spanyol Habsburgok fiú leszármazóit nem ültetik[illegible] külön országok élére kormányozni. Igaz e külön [illegible] ságok, így többek között Itália, Németalföld vagy[illegible] gyarmatok élére hercegi rangú alkirályokat (Vicero[illegible] neveznek ki, ám azok egy-két németalföldi kivétel[illegible] eltekintve nem kerülnek ki az uralkodó házból. Sőt[illegible] családfát nézegetve azt látni, hogy ha bőségesebb f[illegible] áldás volt a spanyol Habsburgok egy-egy generáció[illegible] ban, akkor abból egyházi embert képeztek inkább[illegible] mintsem világi trónra ültessék.

Egy haszon mindenképpen származott a Hab[illegible] burgok óriási, egész Európát behálózó birtokaiból, [illegible] letve a családi birtokfelosztási tradícióból. Tudni[illegible] lik ahhoz, hogy Bécs—Németalföld—Madrid—N[illegible] poly—Milánó között tehát a Habsburg dominium[illegible] között normális információs kapcsolat legyen, ahh[illegible] elengedhetetlen volt a pontos és gyors hírszolgálat [illegible] postaszolgálat instituálása és egész Európát behálóz[illegible] rendszerének kifejlesztése. Hasonlóképpen élenjá[illegible] nak a pontos postaszolgálat megszervezésében a sp[illegible] nyol Habsburgok külön is, amennyiben új gyarmat[illegible] lágukkal építenek ki, a közigazgatás-történet szerint[illegible] figyelemre méltóan jó postaszolgálatot.[11] Ugyan[illegible] közvetlen másolás ténye nehezen bizonyítható, de ú[illegible] tűnik, a Habsburgok igen korai és egyre hatékonyab[illegible] postaszervezete reánk is kedvező hatással vo[illegible] amennyiben már Bethlen Gábor, de különösen a R[illegible] kócziak fejedelemsége idejére Erdély is élenjár a po[illegible] ta, de különösen a hírszerzés, a hírszolgálat fontoss[illegible] gában. A kis Erdélyország esetében annak különleg[illegible] stratégiai fekvése és a túlélés útjainak szükségszer[illegible] keresése viszi a fejedelmeket a postaszolgálat tökéleti[illegible] sítése irányába. E korai felfutás kapcsán a hírszerzé[illegible] nek már olyan jegyei is előtűnnek és nyilvánvalóbbai[illegible] ká lesznek, amit leginkább csak jelen századunk ke[illegible] dett hangsúlyozni, hogy a hír, az információ hatalom[illegible] Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy közigaz[illegible] gatás-történetünk nem csak az erdélyi fejedelmi po[illegible] taszolgálat európai színvonalára emlékeztet, hane[illegible]

[6] *Gonda—Niederhauser*: 1977. 68. old.

[7] The New Encyclopaedia Britannica. 15. kiadás. Macropaedia 2. volume, 454—455. old. a XV—XVII. századi családi osztozásokra; 8. volume 531. old, míg az 1700-as évek újabb secundogenitúráira ld. *Gonda—Niederhauser*: 1977. 131. és 332—333. old. táblázat, továbbá a The New Encyclopaedia Britannica. Macropaedia. 15. kiadás. 8. volume 534. old., míg az osztozások részletesebb politikai kihatásait lásd *Wandruszka*, Adam: Das Haus Habsburg. Die Geschichte einer europäischen Dynastie. Stuttgart, Friedrich Vorwerk V. 1956. 86—87.; 113—115. old.; világos megkülönböztetése a spanyol és osztrák ágnak. 116. old., továbbá 65—166. old.

[8] The New Encyclopaedia Britannica. Micropaedia. VIII. 936—937. old.

[9] E. N. *Gladden*: II. köt. 1972. 106. old.

[10] The New Encyclopaedia Britannica. Macropaedia. 15. k[illegible] adás. 8. volume. 532. old.

[11] E. N. *Gladden*: II. k. 1972. 130. old.

együttal arra is figyelmeztet, hogy nem lehet véletlen jelenség, miszerint a kései fejedelmi kor (főleg Apafi) udvari postamesterei előbb-utóbb az erdélyi hierarchia csúcsára jutnak fel, tanácsurak lesznek (öreg Teleki Mihály, majd Székely László),[12] s ezzel párhuzamosan komoly birtokokat szereznek, gyermekeik már az erdélyi arisztokráciával házasodnak össze.

Új irányok a XVI—XVII. században a központi igazgatás fejlesztésére

A közép-európai Habsburg-hatalom fejlődését hátráltató jelzett objektív tényezők — gazdaságilag elmaradott körzetek, emellett családi birtokfelosztási politika — arra késztetnek bennünket, hogy vessünk egy pillantást olyan államokra is, ahol ilyen akadályozó tényezők híján elindulhatott egy újabb, már fejlettebb irányba a még feudális állam központi igazgatása. A klasszikusnak számító angol és francia példa mellett a közigazgatás-történet nemzetközi művelői az európai szférában még a porosz fejlődés, mint esetleges követendő minta sajátosságaira figyelmeztetnek, illetve előtérbe helyeznek egy olyan irányt, mégpedig a gyarmatok igazgatásának alakulását, amire mi itt Kelet—Közép-Európában alig vagy egyáltalán nem figyelünk. Anélkül, hogy itt a keretek engedte lehetőségeken túl részleteznénk a jelzett irányok újításait, a fő vonalakra mégis felhívnánk a figyelmet. Ugyanis ezen újnak tűnő igazgatási irányzatok, nem egyszer olyan elemekkel operálnak, amelyek már korábban a középkor nem kései szakaszában ismertek voltak, s most új lehetőségek között, így elsősorban a gyarmati igazgatásban ismét előveszik és haszonnal alkalmazzák azokat. Érdekes ebből a szempontból a spanyol kormányzat megoldása az Indiákon, ahol is az „encomienda" szisztemával érik el az új alávetettek az indiánok adóztatását és munkaszolgáltatását. Egyébként ezt az ellenőrzési és az alávetett réteg kihasználására szolgáló jogintézményt a spanyolok a móroktól visszavett területek pacifikálása kapcsán kezdték még jóval előbb alkalmazni.[13]

Ennek az új gyarmati igazgatásnak a kiépítése több dolog miatt is figyelmet érdemel. Egyrészt olyan korai időben következik be ez a Spanyol korona új tengerentúli szerzeményeiben, amikor Európa-szerte még az egyes feudális államok alig lépték túl azt a korai fejlődési szakaszt, amikor az uralkodó még csak egy időnként összehívott nagytanáccsal kormányzott. Az 1400-as évek második felében kezd terjedni az az új kormányzási módszer, hogy a király mellett egy állandóbb jellegű és a réginél jóval szűkebb ún. titkos tanácsot alakítanak ki, ahol már a tanácsosok állandó szakreferensekké kezdenek vállni, s mellettük segítségükre kezd intézményesülni a királyi titkárok sora, akik gyakran a király melletti kancelláriába nyernek eredendően beosztást. Külön érdekessége e fejlődésnek, hogy először a burgundi udvarban válik állandó gyakorlattá, miszerint a tanács mellett az adminisztráció hagyományos posztját megőrizni tudó kancellárok már nem egyházi, hanem világi értelmiségiek közül kerülnek ki.[14] Tehát az európai államok maximum idáig jutnak csak el az 1500-as évek fordulójára, amikor a spanyol korona számára hirtelen óriási lehetőség nyílik gazdasági helyzete megjobbítására a frissen megszerzett gyarmatok kincseivel, ugyanakkor kötelességet is ró, amennyiben előbb-utóbb gondoskodni kell e területek adminisztrálásáról is.

Ebből a szempontból nagyon érdekes és lényeges folyamatnak vagyunk tanúi, hiszen ez az új gyarmati igazgatás nem máról holnapra épül ki, hanem fokozatosan a hódítások gyarapodásával terjed ki új és új területekre a spanyol királyi hatalom s ezt követi lassabban az adminisztráció kiépítése. Jól jelzi ezt a folyamatot többek között az 1503-ban Sevillában alapított „Casa de la Contratacion de las Indias", amely eredendően csak a kereskedelmet és hajózást irányította a közigazgatás-történeti kutatások szerint.[15] Nyilván ott lehet a fordulópont ennek a főleg kezdetben csak irányító szervnek a szerepében, amikor gondoznia kellett a gyarmatokon elhalt személyek vagyonát, illetve az örökösök érdekeit is képviselnie kellett.[16] Ilyen jogi feladatok mellett a „Casa" más funkciókat is kapott, mégpedig a kor kormányzati gyakorlatára oly jellemző igazságszolgáltatási funkciót, éppen a vízi kereskedelem, a hajózás kapcsán elkövetett szabályszegésekkel kapcsolatosan. Hogy még jóval később is mennyire hozzátartozott a korabeli politikai-kormányzati felfogáshoz egy igazgatási szervnek egyúttal bíráskodási jogosítvánnyal való felruházottsága is, azt jól érzékelteti a Magyarországon 1673-ban felállított kormányzóság példája. E szervezetet szintén csak adminisztratív feladatok ellátására hozták létre, mégis a királyi udvar szándékai ellenére a magyar alattvalók kezdettől fogva megpróbálták bizonyos ügyekben bírói funkciók végzésére szorítani a guberniumot.[17] De hasonló elképzelések bukkannak fel a magyar helytartótanács felállítása kapcsán is, s III. Károly bármennyire is igyekszik különválasztani az igazságszolgáltatást a közigazgatástól, végül a helytartótanács, még ha szűk körben is, de bíráskodik.[18]

Pedig, hogy egy elsősorban adminisztratív testületnek még a munkáját is mennyire megterhelheti a bíráskodás párhuzamos és folyamatos ellátása, arra eleink nem igen gondoltak. Valószínű, hogy ilyen probléma rejlik azon rendezés mögött, hogy a spanyol király az emlegetett „Casa" igazságszolgáltatási funkciójának egy részét egy másik kereskedő testületnek átadta.[19] A „Casa" alapítása és a funkcióátrendezés között éppen 40 év telt el, ami elég világosan mutatja, hogy a spanyol kormányzat nem átfogó, hatalmas tervekkel, hanem csak a pillanatnyi szükségnek engedve kezdte a gyarmati igazgatás kiépítését. További példák erősíteni látszanak ezt a feltevésünket. Ugyanis magában a királyi udvarban eleinte a bevált ügyinté-

[12] *Trócsányi* Zsolt: Erdély központi kormányzata. 1540—1690. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 250—252. old.

[13] E. N. *Gladden*: II. köt. 1972. 131. old.

[14] A hazai kezdetekre lásd *Mályusz* Elemér: Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon. Történelmi Szemle, 1960. 2/3. sz. 179—181., 186. old.

[15] E. N. *Gladden*: 1972. 128. old.

[16] E. N. *Gladden*: 1972. 129. old.

[17] *Felhő* Ibolya—*Vörös* Antal: A helytartótanácsi levéltár. Bp. Akadémiai Kiadó, 1961. 9. old.

[18] *Felhő* Ibolya—*Vörös* Antal: 1961. 15., 28. old.

[19] E. N. *Gladden*: 1972. 129. old., ahol is a szerző az 1543-ban szintén Sevillában alapított „Consulado" nevű testületet nevezi meg a „Casa" bírói funkciói egyrészének örököseként.

zési formával irányítják a gyarmati ügyeket: egy királyi tanácsos egy titkár segítségével referálja az uralkodónak az ügyeket. Hosszabb időnek kell eltelni, míg az említett Casa és egyéb szervek egyáltalán kezdenek kiépülni. Kint a gyarmatokon is hasonló hesitálás tapasztalható. Hiszen Hispaniolában eleinte maga az alkirály (viceroy), aki egyúttal admirális, viszi a polgári és katonai ügyeket egyaránt. Majd külön kormányzót neveznek ki a polgári adminisztráció vitelére. Később a gyarmati spanyolok kérésére külön bíróság kerül felállításra, amely a fellebbezések elbírálására hivatott, s végül a kormányzótól függetlenül szervezik még meg a pénzügyeket, a kincstárat is.[20] Mindezek a szervek egymástól függetlenül a spanyolországi központ alárendeltségében működtek, s így bár látszólag a gyarmati területnek is adtak valamiféle önállóságot, de a közvetlen spanyolországi központnak való alárendeléssel adva volt a lehetőség a hatékony központi irányításra. Tulajdonképpen összegezve a spanyol gyarmati igazgatásnak az 1500-as évek elején elért eredményeit, azt mondhatjuk, hogy valószínűleg a spanyol központi szervek eleinte, hosszú ideig nem tudták világosan felmérni, mekkora területek birtokába segítette őket Columbus, Cortes, Pizarro. Ezért első lépésként a hagyományos megoldásokkal kísérleteznek az igazgatásban: alkirály teljhatalommal. Később a többi spanyol koronatartomány mintájára külön fellebbezési bíróságot is szerveznek, de ez érdekes módon kint a gyarmaton működik. A pénzügyi ágazat külön megszervezése viszont olyan sajátosság, ami az egész Európában ekkorra már érvényesülő gyakorlat, hogy a normál közigazgatás mellett, velük párhuzamosan, de elkülönítve szervezik meg. A gyarmati igazgatásnak egyébként a továbbtökéletesítése már II. Fülöp, a nagy adminisztrátor uralkodásának idejére esik. Fülöp, aki a források szerint csodagyereknek indult, hiszen olyan korán megtanult írni és olvasni latinul, nemkülönben állítólag nagy fogékonyságot érzett a matematika, utóbb az építészet iránt,[21] ami a kor uralkodói között később is méltán kiemelkedővé tette. Ez párosulva közismert adminisztrációs hajlamaival, s szigorú kormányzati fegyelmével, hosszú időre stabilizálta egy nem is alacsony szinten a spanyol korona országainak igazgatását. Alatta már a gyarmatok igazgatására is központi tanácsokat állandósítanak az ún. Indiák tanácsát, amely felügyeli a gyarmatokon kialakított szervek tevékenységét: kormányzót, önálló bíróságot. A pénzügyek külön a kincstári tanácshoz fognak tartozni,[22] de Fülöp idejére teljesedik ki a gyarmati igazgatás az egyházi ügyek szférájának kiterjesztésével. Ezen gyarmati egyházügyi igazgatást még Fülöp elődje kezdte forszírozni a pápától kapott patrónusi jognál fogva. Érdekessége, hogy az beépül a rendes gyarmati igazgatásba, amennyiben az Indiák tanácsa jogosított felső szinten a patrónusi jog felügyeletére.[23] Ebből az intézkedésből ugyan korai lenne levonni valamiféle szekularizációs tendenciát, inkább annak a jeleként fogható fel, hogy Európa-szerte, még a katolikusnak maradó országokban is erősödni fog a központi adminisztráció differenciálásának igénye, s ennek során előbb-utóbb kialakul e olyan központi szerv, amely az államnak az egyházzal kapcsolatos jogosítványait érvényesíti.

II. Fülöp uralkodása alatt óriási birodalomm váik a spanyol Habsburgok uralta területek együtt se. Hatalma csodált és irigyelt. Ez persze magát uralkodót is nagy önbecsüléssel tölti el. Úgy hogy m kor nagybátyja Ferdinánd császár (egyúttal magyar cseh király) halála után nem sikerül megszereznie osztrák ággal szemben a német-római császári cím úgy érzi méltán fordulhat a pápához a császári cím Ám a pápa a cím megtagadja.[24] Ennek ellenére az á tala stabilizált szervezet később is kellő figyelemre t lált, amit angol példákból tudunk, miszerint Samu Pepys II. Károly angol király tanácsadója még 1688 ban tanulmányozza Sevillában az említett szerv, „Casa" működését.[25] Éppen a később is adott esetb használható mintaként való felfogás miatt részlete tük jobban az 1500-as évek spanyol gyarmatügyi igaz gatását. Attól függetlenül, hogy egy konkrét adm nisztrációs minta követése tetten érhető-e, minde esetre megjegyezzük, hogy a közigazgatás-történ szerint az angol gyarmatügyi igazgatás kezdetei (Kelet-Indiában) szintén elsősorban az igazgatás k reskedelmi jellege dominál[26].

Ám II. Fülöp Spanyolországa, illetve birodalm az 1600-as évekre tulajdonképpen defenzívába szor s az európai fejlődés élvonalába olyan országok kerü nek, amelyek megtudják valósítani a feudális állam fejlődés utolsó szakaszát, a feudális abszolutizmus Franciaország, Anglia és Poroszország olyan hatalm koncentrációkat hoz létre, amelyek döntő mód szólnak bele a kor politikájának alakításába, az az á lamszervezet pedig, amely e hatalom mögött áll újít saival, már a polgári államszervezet számára készítg ti a talajt. A feudális állam e kései szakaszát ért kih vások válaszra sarkallják az egyes országok politik rendszereit. És bár e „válaszok" még mindig feudáll keretek között zajlanak le, mégis nemegyszer vagyu tanúi olyan fejlődési kiugrásoknak, amelyek a köve kező társadalmi formáció nem egy kései államába még mindig csak elérendő célként szerepelnek.

Ha sorban végigtekintünk, e kihívásokon elsőne talán ott kell megállnunk, amely az államszerkezet éri. Ugyanis a korábbi időszakok feudális államá jellemző a feudális széttagoltság, amelyből való k emelkedés, s nagyobb területi egységek kialakítás felé vezető út, már a XIV—XV. századtól megfigye hető. Ilyen széttagoltságból nő ki, ahogy azt elmon tuk, korszakunkra Spanyolország, valamivel korá ban egységesül Franciaország, de ilyen apróbb össz tevők kohéziójaként alakul ki az 1600-as évek más dik felére Anglia, mint az Egyesült Királyság címet v selő állam, nemkülönben a német birodalom kele peremén Poroszország. E folyamat érdekességét a ban kell látnunk, hogy ezen egységesedési folyama ban arra a két nagy kérdésre adott válasz, miszerin mi történjék a korábban önálló alkotórészek függet lenségével, illetve az egységesedés és feudális abszolu

[20] E. N. *Gladden*: II. köt. 1972. 130. old. a külön bíróságot „Audiencia"-nak hívták.

[21] E. N. *Gladden*: II. köt. 1972. 105. old.

[22] E. N. *Gladden*: II. köt. 1972. 136. old.

[23] E. N. *Gladden*: II. köt. 1972. 133. old.

[24] *Wandruszka*, Adam: 1956. 123. old. Állítólag az „Emperador de las Indias" címet igényelte Fülöp.

[25] E. N. *Gladden*: II. köt. 1972. 180. old.

[26] E. N. *Gladden*: II. köt. 1972. 242—243. old.; a kereskedelem biztosítását hangoztatja: W. S. *Holdsworth*: A history of English Law. VI. k. London, Methuen. 1924. 326. old.

tizmus kiteljesedése során megmaradjon-e a rendi képviseleti szervek ülése, vagy valami torzabb formája, a minderre adott válaszok egészen különbözőek. Spanyolország, mint Fülöpnél jeleztük, fenntartja az egyes országai korábbi önállóságának látszatát, azokat még hosszú ideig csak a király személye kapcsolja össze, s a közösség kialakításába mutató tanácsok rendszere éppen az egyes országokból való perek fellebbezésének külön elbírálásával még a további szeparáció fennmaradását sugallja. Éppen e különállás segít ahhoz, hogy az egyes országok rendi gyűléseit sem lehet máról holnapra felszámolni, sőt a katalánok Generalidad-ja, amit éppen a rendi gyűlés helyettesítésére instituálnak, képes arra, hogy ha csökkentett mértékben is, de a rendi gyűlésnek az uralkodóval szembeni oppozíciós szerepét bizonyos keretek között átvegye.

A francia válasz sem egyértelmű. Különböző öröklésekkel és az uralkodó család házassági politikájának kellő intenzitásából következően az 1400-as évekre összeáll a mai Franciaország. A feudális abszolutizmus útjára csak az 1600-as évekkel lép az ország, de még mindig őrzi a korábbi államalkotó kisebb egységeket, amennyiben a volt önálló részekben változatlanul megmarad a tartományi parlament,[27] mint a korábbi önálló jogszolgáltatási szerv utóda. E forma egy kicsit emlékeztet II. Fülöp említett módszerére. Ugyanígy bár a tartományok önállósága megszűnik, mégis a tartományi rendi gyűlések sokáig fennmaradnak, még az ominózus 1614-dátumot, azaz az Etats generaux utolsó előtti összehívását követően is. Sőt az egyháziaknak tartományi rendi gyűlése egészen a forradalom időszakáig gyakorlatban volt. Bár nagy előszeretettel hivatkozunk a feudális abszolutizmus kapcsán a francia példára, hogy annak egyik fő jellemzője a kormányzásban a rendi gyűlés működésének szüneteltetése, ez az ítéletünk csak korrekcióval érvényes. Ez irányba mutat még az ország irányítását az abszolutizmus idején legfelsőbb szinten ellátó tanácsadó szerv, a Conseil d'Etat et Privé összeállítása, illetve működése. Mivel a 24 tag mellett további tagok is jelen lehettek hivatalból, továbbá egy 80—88 tagú szakértői gárda „maitres des requétes" segítette a tanács munkáját,[28] azt sejteti, hogy esetleg ebben egy valóban a rendi gyűlést helyettesítő szervet lássunk. Erre utalna szerintünk éppen a megnövelt létszám. Tovább erősíti vélekedésünket az is, hogy a király az 1600-as évek közepétől bevezeti egy másik szűkebb taglétszámú tanácsnak a működését.

Anglia egységének létrejötte ugyan a Stuartok trónrakerülésével megindul, de Skócia és Anglia még jogilag mintegy 100 évig külön ország. A Stuartok alatti törvényhozás még csak a kívánatos egységről beszél,[29] s végül az 1707-es törvényhozás mondja ki az uniót. Ez az unió azonban nem teljes, mivel itt is a külön joghoz való tartozás elismerést nyer,[30] ily módon a külön bíráskodás is, akárcsak az eddigi példákból láttuk. Sőt még napjainkban is gyakran külön szól a törvényhozás arról, hogy egy-egy jogszabálya területileg Skóciára vagy Írországra kiterjed-e.[31] Az a tény viszont, hogy a rendi gyűlés, a parlament végig a Stuartok egész abszolutizmusa alatt működik, éppen e különössége, az általánostól való eltérése miatt avatja az angol államfejlődést tanulságos példává.

Hasonló időszakban, de eltérő körülmények között lép az egységes állam kialakításának útjára Poroszország. Már az a tény, hogy két törzsterülete: a Rajna menti birtokok és az észak-keleti fekvésű Brandenburg egymástól jó messzire fekszenek, kellőképpen megnehezíti valamiféle egységes kormányzás kialakítását. Nyilván elősegítette az egység létrejöttét, hogy a Hohenzollernek megszerzik Brandenburg mellé Kelet-Poroszországot is. Így már egy nagyobb és egymás mellett fekvő területen kezdődhettek meg a lépések. Ám itt alapvető nehézségeket okozott, hogy Kelet-Poroszország megszerzésével a Hohenzollernek olyan országhoz jutottak, amely bár részben német szervezésű ország, mégsem tartozott a birodalom kereteibe. Így a jogi egységesítésnek akadályai voltak.[32] Történelmi példák mutatják, hogy a német-római birodalom peremterületein nem volt teljesen ritka az ilyen vegyes államalakulat, de egyúttal azt is jelzik, hogy belőlük egységes államalakulat kialakítása nem volt egyszerű. Időben elsőként a Burgund-hercegség mutatkozik ilyen vegyes államalakulatnak, amelynek ugyan törzsmagja a német birodalomban van, de a burgundiai hercegségével (Franche-Comte) átnyúlt a francia területre is. Ezzel szemben Dánia a birodalmon kívül helyezkedett el, s ahhoz bírta Holstein hercegséget, ami a birodalmon belül volt. E sorba illeszkedik az osztrák Habsburgok esete, akik a birodalmon belüli területek — Ausztria, Csehország — mellé szerezték meg a magyar koronát.

Mindenesetre a porosz egyesítés fonalán a kutatások szerint azt jelentősebb előrelépésnek kell tekintenünk, amikor a birodalomhoz tartozó országrészek számára megszünteti az uralkodó a birodalmi bírósághoz való fellebbezés jogosultságát,[33] s így a peres ügyek egyenlően intéződnek el a kialakuló porosz államon a birodalmi részek és Kelet-Poroszország számára egyaránt. Az államszerkezet jelzett átstrukturálódása, illetve a feudális abszolutizmus kiépülése komolyabb változásokat kíván az adminisztrációtól is. Talán a leglátványosabbak központi szinten következnek be, különösen a királyi tanács szerepének az ismételt növekedésével, ahogy azt a francia példa kapcsán említettük, míg egyes szakigazgatási ágazatok vonatkozásában nemcsak a központi szervezet fejlődik és differenciálódik, hanem a központnak alárendelt irányító szervezet is kezd kiépülni a hagyományos helyi igazgatás mellett, avagy azt teljesen lefedve.

Éppen az egyes szakigazgatási ágaknak ilyen módon való felfutása változást eredményez a központi irányításban, illetve a helyi szerveknél is valamilyen módon megjelennek, késztetnek bennünket arra, hogy főleg e szempontból jelezzük a XVII. század feudális államának adminisztrációs újításait. Elsőként a *külügyi igazgatás* fontossága az, ami mindenképpen szembetűnő. Ez óhatatlanul következik abból a tényből, hogy a XVI. században az európai politikai

[27] *Bónis* György—*Sarlós* Márton: Egyetemes állam- és jogtörténet. Bp. Tankönyvkiadó, 1957. 118. old.

[28] E. N. *Gladden*: II. köt. 1972. 151. old.

[29] W. S. *Holdsworth*: VI. k. 1924. 388. old.

[30] E. N. *Gladden*: II. k. 1972. 261. old.

[31] R. J. *Walker*: The English legal system. London, Butterworth, 1976. 89. old.

[32] *Bónis—Sarlós*: 1957. 177. old.

[33] *Bónis—Sarlós*: 1957. 178. old.

horizont óriásira tágul, hiszen ez az idő a nagy földrajzi felfedezések kapcsán a tengerentúli területek nagyságának és fontosságának felismerése, illetve ekkor tesz egyre hatalmasabb lépteket Európában az oszmán hódító hatalom. Mindezek a tények mozgásba hozva az európai politikát, óhatatlanul a diplomáciai ügyek irányításának felfejlesztését involválják. Mindez olyan tényekben jelenik meg, mint az állandó diplomáciai szolgálatok kiépítése, illetve a korábban ezt a szférát uraló főpapok mellett gyakran polgári származású „szakemberek" megjelenése. Magában a külügyi szolgálatba lépés pedig az alacsonyabb származásúak számára, ha megvan a képzettségük és adottságuk, mindig a leggyorsabb karrier befutására ad lehetőséget. Ennek ellenére még sokáig kísért a külügyek irányításában a kora középkorból örökölt személyes jelleg, amennyiben a központi irányításban az uralkodó mellett csak egy vagy két tanácsos van befolyással az ügyekre. Jellemző ebből a szempontból Richelieu,[34] ahogy majorizálja a külügyekben való döntéshozatalt. Hasonlóképpen van Bethlen Gábor kis erdélyi államában is, ahol az uralkodó leginkább maga írja követeiknek az utasításait. Mindezen túl a kor uralkodói és kormányzati szakemberei elég hamar eljutnak arra a felismerésre, hogy az állandó követségeket adatszerzéssel és egyéb módon aktívabban be lehet kapcsolni a külpolitikai döntéshozatalba. E változások a francia adminisztráció szintjén úgy csapódtak le, hogy egyre növekedett a XVII. század elején a központi adminisztráción belül is a királyi titkárok szerepe, akik közül néhányat már III. Henrik kinevezett államtitkárnak. Bár még mindig ők voltak a király tényleges íródeákjai is, ám azzal, hogy bizonyos specializáció kezdett köztük kialakulni, illetve, hogy a tanácsosok munkáját is támogatniuk kellett, így végsőfokon ők voltak azok a személyek, akik a király és az egyéb adminisztráció között közvetítettek. Konkrét differenciálódásuk a közigazgatás-történet szerint úgy ment végbe, hogy országonként, tartományonként osztották be őket a munkára. Mindez a külügyi igazgatás terén is éreztette hatását, ugyanakkor elég korán felmerült a veszélye egy-egy idegen országgal vagy tartománnyal való jó kapcsolatnak, ami miatt cserélgették őket.[35]

A külügyekkel párhuzamosan jelennek meg a hadsereg igazgatásának kérdései. Már II. Fülöp központi adminisztrációjában külön haditanáccsal találkozunk.[36] Fontosságát jelzi, hogy a szakirodalom az államtanáccsal és Szent Inkvícióval emlegeti egy sorban. E fontosság korai kialakulásában valószínűleg közrejátszott az is, hogy Aragóniai Ferdinánd elég határozottan kezdte a maga zsoldos hadseregét kifejleszteni, amihez az egyháziak megadóztatását is igénybe vette. Sőt a három spanyol lovagrend: a Santiago, az Alcántara és a Calatrava nagymesteri címét is megszerezte, ami lehetővé tette a lovagrendek vagyonának és katonai tudásának az állam érdekében való hatékonyabb felhasználását, s ezt a gyakorlatot utódai is folytatták.[37] Franciaországban már a XVII. századra a hadügyek felettébb fontossá válnak, úgy annyira, hogy a hadügyek és külügyek részlege az, amely az első önálló ügycsoportként jelentkezik a régi, nagyjából egységes királyi titkári szisztémával szemben. Tulajdonképpen a későbbi ágazatonként tagolt szakigazgatás csíráját látja benne a szakirodalom.[38] Míg a franciáknál az igazgatás differenciálódása és a külügyekkel való szoros kapcsolata dominál hadügyi kérdésekben, addig a korszak Angliája, éppen a folyamatosan parlamenti ülések miatt sorra gyártja a hadseregre vonatkozó szabályozást, s ebben az egyik legfontosabb szakasz a forradalom alatti időszak jogalkotása lesz, amely szabályozást a hajózásra is kiterjeszti.[39] Legintekább azért a korszakban Poroszország jár majd élen a hadügyi igazgatás kifejlesztésében és tökéletesítésében. Feltehetően erre az ország kezdeti területi szétaggoltsága sarkalja, de nem lehetetlen, hogy Kelet-Poroszországban az egykori német lovagrend valamiféle kései reminiszcenciájának is van szerepe. Az viszont mindenképpen figyelemreméltó, hogy a XVII. század végére abból a szempontból kiindulva, hogy a hadsereg ellátásáról helyi szinten gondoskodni kell, az egész helyi igazgatást felügyelik a hadügyi biztosok, sőt az adóügyi igazgatás, amely a központi hadügyi szerv a Generalkriegs komissariat alá tartozott, már a városok egész élete felett is ellenőrzési jogot gyakorolt. Ily módon az egész ország a hadügyi igazgatás felügyelete alá kerül közvetlenül vagy közvetve. Ahogy az egyik szakíró mondja: „Prussia was then not a land with an army, but an army with a land."[40] Ez a porosz gyakorlat úgy tűnik már geográfiailag is túl közel volt hozzánk, illetve a bécsi kormányzati központhoz abban, hogy netán mintául is szolgáljon. Ugyanis a török kiűzése kapcsán, illetve utána tapasztalhatjuk, hogy az ország katonai igazgatás alá kerül, a hadsereg ellátásának fontosságát hangoztatva, még az adóbehajtásra is ráteszik a német parancsnokok a kezüket.[41]

Mint ahogy az eddigi nagyobb szakigazgatású kérdéskörökben a fejlődés adta kihívásra adott válaszok az egyes országok szerint eltérőek, de legalább olyan sokszínű a harmadik nagy igazgatási problémakörre, a pénzügyi igazgatásra adott válasz is. Különleges fontossága az államéletben a reneszánsz időkre nyúlik vissza, amikor is a kiteljesedő rendiség és gazdasági fejlődés lehetővé teszik az uralkodók számára, hogy a régi élelmet termelő királyi birtokok és adók helyett a kincstári bevételeket más forrásokra (adó, nemesfém, bányászat, vámok stb.) helyezzék át. A kialakuló állandó udvarok eltartása nem kis feladatot ró a kincstári ügyeket kezelőkre,[42] azért rövidesen bekövetkezik egyfajta differenciálódás Európa-szerte a kincstári igazgatáson belül, úgy mint a szorosabban vett udvartartás költségei és az elkülönülő állami pénzügyek. Ez utóbbi előtérbe kerülése pedig főleg a zsoldos hadsereg létrejöttének köszönhető, ami szintén a reneszánsz államok egyik nagy közkedvelt újítása volt. Viszont e zsoldos hadseregeknek a harminc éves háborút követő állandó hadsereggé alakulása volt az, ami lökésszerű terhet rótt egy-egy állam budget-jére.

[34] E. N. *Gladden*: II. köt. 1972. 143. old.
[35] E. N. *Gladden*: II. k. 1972. 144—145. old.
[36] E. N. *Gladden*: II. k. 1972. 107. old.
[37] *Wandruszka*, Adam: 1956. 111., 117. old.
[38] E. N. *Gladden*: II. k. 1972. 145. old.
[39] W. S. *Holdsworth*: VI. k. 1924. 226—229. old.
[40] E. N. *Gladden*: II. köt. 1972. 160. old.
[41] *Hóman—Szekfű*: IV. k. 1935. 222—227., 243. old.
[42] A hazai udvartartás adminisztrációjára lásd *Kubinyi* András: A budai vár udvarbírói hivatala (1458—1541). Levéltári Közlemények, 1964. 1. sz. 67—98. old.

Itt is — ha az egyes országok adta megoldásokat végig akarjuk nézni — mindenképpen Spanyolország és II. Fülöp a kezdet. Ő az aki külön pénzügyi vagy kincstári tanácsot szervez. Bár nem az első hely illeti a három kategóriába sorolt tanácsrendszerében, de az ügy fontosságát mutatja, hogy az alárendelt szervezet felügyeletének révén még az egyéb tanácsokon is képes átnyúlni, így az amerikai gyarmatok pénzügyeinek hatósága közvetlenül a madridi kincstári igazgatás alá fog tartozni.[43]

Kiugró pénzügyigazgatási szempontból a francia példa. Lényegében itt látszik meg a francia abszolutizmus államszervezeti újításainak igazi eredménye. Maga a rendszer ily módon Colbert, mint pénzügyi főintendáns és Controleur Général vezetése alatt szilárdul meg. Legfelső csúcsszervét egy királyi tanács adja, a: *Conseil des Finances*. Fontosságát nem elsősorban attól kapta, hogy benne e király elnökölt, vagy helyette a rendes középkori államszervezeti módszer szerint a kancellár, hanem attól, hogy e tanács hatáskörébe tartozott az adók kivetése a jövedékek megállapítása, illetve az arányos elosztás az egyes területek között, nemkülönben a végrehajtás, illetve behajtás ellenőrzése. Hatékonnyá a tanács munkája többek között azáltal válhatott, hogy egy ütőképes helyi szervezet is kialakul az adó- és pénzügyek igazgatására, mégpedig úgy, hogy az országot felosztják 26 adóigazgatási körzetre, amelyeknek végső kis egységeik az egyházközségek. Maguknak az adóigazgatási körzeteknek az élén intendánsok álltak, akiket az uralkodó nevezett ki.[44] Ilyen vagy hasonló külön területi beosztás létezett katonai ügyekben is, amennyiben e kerületek a kormányzóságok, élükön majd kormányzók, intézik hadügyi igazgatás helyi kérdéseit. Azonban e rendszerben a domináns elem az intendáns intézménye, akinek elsődlegesen pénzügyi feladatai voltak, ám idővel felügyelete alá tartozott a helyi államélet többi ága is, így az igazságszolgáltatás, rendőri ügyek.[45] Ily módon, hasonlóan a porosz rendszerhez egyetlen egy szervezet révén sikerül áttekintést nyerni a kormányzatnak az intendánsok révén, de éppen a porosztól eltérően a pénzügyigazgatás fonala az, amihez a többi ágazatot is hozzáköti, anélkül, hogy az egész államszervezetet militarizálná. Ez különös pénzügyi szemlélettel, illetve az ezzel való ügyes államszervezeti operációval, mintha a XV. századi burgundi hercegi udvar kormányzási tapasztalatait örökítette volna át Colbert irányzata, hiszen közismert a közigazgatás-történetben és államtörténetben, hogy a burgundi hercegi udvar igazgatása az eléggé szétszórt területeit a pénzügy-igazgatás, a kamara rendszerével tudta összefogni.

Már a francia példa is mutatja, nemkülönben a porosz katonai igazgatás, hogy a jelzett igazgatási ágazatokban bekövetkező változások olyan mérvűek, hogy az egész kései feudális államszervezet átstrukturálását eredményezik. Így nem csak központi szervek hagyományos több évszázados rendje változik meg, s a középkori udvar valamikori tisztségviselői, mint pincemester, lovászmester, ajtónálló stb., lesznek valóban csak címek, s a tényleges állami irányító hatalom átkerül egy új forma, a királyi tanácsok szélesen kiépülő rendszerének kezébe, de végül is mindezek a változások olyanok, hogy szükségképpen struktúraváltást igényelnek a *helyi igazgatás* szervezetébe is. Erre azonban már nem minden a feudális abszolutizmus útjára lépett ország képes, azt főleg csak a két említett helyen — Poroszországban és Franciaországban — lehet tapasztalni. Mindenesetre a helyi igazgatás ilyen gyökeres megváltozása előkészíti a talajt a majdani polgári forradalom utáni új államszervezet e kiépítéséhez, így többek között Franciaországban a tartományok megszüntetéséhez és a departementek kiépítéséhez. Egyébként ott is, ahol ilyen területi átstrukturálás nem valósul meg, az egész felvilágosodás időszakában az a levegőben lóg. Úgy tűnik ebből az aspektusból sokkal érthetőbbek II. Józsefnek is többek között a magyar helyi igazgatás és egyúttal területi beosztás irányába tett radikális reformkísérletei.

Még egy nagy tanulsága és haszna van a kései feudális államszervezetté ért eddig jellemzett kihívásoknak: nevezetesen az, hogy ettől az időszaktól számítható a *hivatalnokok tömegessé válása*, s velük szemben központi elvárások előírása, mai szóval a minősítési rendszer csírája, a *közigazgatási szakember* képzése. Ennek részleteivel nem kívánjuk az olvasót untatni, csak megjegyeznénk, hogy úgy tűnik, itt is az első komolyabb nekifutás II. Fülöpé, aki részletesen előírja hivatalnokai számára a teendőket.[46] Ide kívánkozik, hogy II. Fülöp kortársa, Báthori István lengyel király is királyságából instruálván az erdélyi hármas helytartótanácsot, az ügyek viteléről részletes leírást ad. Hasonló jellegű Ghyczy Jánosnak adott kormányzói diplomája is. Úgy látszik a kormányzati teendők részletes előírása már a korban általános elvárás volt. Ilyen ügyintézési precizitás az angol igazgatástól sem volt idegen, mivel az még például a Kelet-Indiában megszervezett gyarmatügyi igazgatás hivatalnokainak is igen részletes[47] ügyviteli és a kornak megfelelően viselkedési előírást adott. Ezek után nincs mit csodálkoznunk, ha a magyar helytartótanács hivatalnokainak szintén hasonló szellemben és hasonló részletességű leírást adtak egy fél évszázaddal később.[48]

E hivatali munka előírásainál talán fontosabb eredmény az újításoknak, hogy a hivatalnok szakember legyen. Már sorra találjuk az 1500-as esztendők királyi tanácsainál, hogy tagjai főleg jogászok. Jellemző ez II. Fülöp kormányzatára éppen úgy, mint száz évvel később XIV. Lajoséra. Az európai fejlődésből a vizsgált időszakunkban az 1500—1700 közötti időben leginkább kiemelkedik ebből a szempontból a porosz igazgatás. Ugyanis az 1700-as évek elejére már nem csak azt érik el, hogy fejlett akadémiai rendszerben oktatják a leendő szakembereket, hanem már fejlett minősítési rendszert is kidolgoznak.[49] Ebben igen fontos szerepet játszik a tanulmányok után tett minősítési teszt, ami még mai szemmel is meglepő. Úgy hogy nincs mit csodálkoznunk, hogy a politikai döntés Németország porosz vezetéssel való egyesítése után a porosz államszervezet nagyobb nehézségek nélkül meg tudott felelni száz évvel később az államszervezetére hárult hatalmas unifikációs feladatnak.

[43] E. N. *Gladden*: II. k. 1972. 107., 136. old.
[44] E. N. *Gladden*: 1972. 152. old.
[45] E. N. *Gladden*: II. k. 1972. 153. old.
[46] E. N. *Gladden*: II. köt. 1972. 106. old.
[47] E. N. *Gladden*: II. k. 1972. 243. old.
[48] *Ember* Győző: A Magyar Kir. Helytartótanács ügyintézésének története. (1724—1848) Bp. 1940. 10. old.
[49] E. N. *Gladden*: II. k. 1972. 162—163. old.

Magyarország lehetőségei a XVII. sz. végén

Ezek után önkéntelenül felvetődő kérdés, hogy ha itt állt akkortájt Európa fejlettebb része, hol álltunk mi, illetve a Habsburgok Duna menti országcsoportja. Már a bevezetőben jeleztük, hogy a Habsburgok nyugat-európai elkötelezettségeit, továbbá a családi birtokmegosztás objektíve hátráltatta a Duna menti országcsoport unifikálási törekvéseiben, s arra I. Ferdinándon túl nem is nagyon volt példa. Pedig az eddigi minták azt mutatták, hogy egy egységesítettebb államszervezet mindenképpen feltétele a modern abszolutista kormányzásnak, illetve az ennek megfelelő modern államszervezetnek. Most már csak az a kérdés, hogy erre a felismerésre eljutottak-e a bécsi kormányzati körök. Úgy tűnik, hogy egészen II. Ferdinánd idejéig ennek nincs jele, ő az aki végrendeletként hagyja, hogy a Duna-medence országait nem szabad feldarabolni, azok együtt örökítendők.[50] Viszont ezentúl más nem történt. Csak I. Lipót idejére következik be változás, de ez az uralkodótól független. Ugyanis ekkorra az osztrák Habsburg-ág is fogyóban van, s 1600-as évek második felére nincs már külön grazi és tiroli Habsburg-ág, azok elfogynak, csak Bécsben székelnek az uralkodó Habsburgok. E kedvező objektív tény, amely adminisztratív beavatkozás nélkül elősegíti legalább az osztrák tartományok egy kézben való egyesítését, olyan lehetőség, aminek az elhalasztása nagy vétek. Mégis hosszú ideig nincs nyoma, éppen a külpolitikai elkötelezettségek miatt, hogy aktívabban foglalkoznának Bécsben legalább az osztrák terület kormányzásának fejlesztésével. Fehérhegy óta (cseh önállóság eliminálása) arra sincs példa, hogy az osztrákon túli Habsburg uralta területek, így Magyarország kormányának korszerűsítésével foglalkoztak volna. Így azután nem véletlen, hogy itthon írogatnak, mégpedig Zrínyi Miklós megérezve a kor szelét az új magyar államról beöltöztetve azt Mátyás nagy államába, illetve a nemzeti hadsereg mielőbbi szükséges felállításáról. Mindez azt mutatja, hogy azért a nyugat-európai országokat ért kihívások hozzánk is eljutnak, s talán a török veszély miatt a két nagy kérdés, úgymint a hadsereg és a pénzügyek modernizálása még sürgetőbb szükség, mint Nyugat-Európában.

Hol állnak ekkor a Habsburgok saját bécsi kormányzati apparátusuk korszerűsítésével, vetődik fel óhatatlanul a kérdés. Ennek kiderítésére a legtöbbet az osztrákok mellett mindmáig a magyarok tették.[51] Ez óhatatlanul következik a többszáz esztendős perszonál-, majd reálunióból. E kutatások eredményeként nyilvánvalóvá lesz, hogy a bécsi központú igazgatás kiépítése még Ferdinánd elődje, Miksa idejében intenzíven beindul, s kamarai-pénzügyi igazgatásában már korszakát megelőző eredményekre jut, amennyiben már differenciálja a pénzügyeket: irányításra, pénztári kezelésre és ellenőrzésre.[52] Ám ezt a differenciált kamarai igazgatást még maga Miksa eliminálja, s helyette kincstartóságot intézményesít. E kicsiny példa is jól érzékelteti, hogy a Habsburgok igazgatásában a mérföldekre való előrefutással jól megfért a rövid időn belüli többszörös visszalépés. Hasonló jelenség ugyanis a központi igazgatás más szerveinél is feltűnő. Így az uralkodó melletti tanácsok fejlődése példázza ezt. Elég végigfutnunk e tanácsadó szervek során: udvari tanács, titkos tanács, titkos konferencia, miniszteri konferencia, udvari kancellária,[53] hogy a részletesebb vizsgálódás még inkább meggyőzzön bennünket, hogy bár létrehozataluk idején a szervek valóban a korabeli államkormányzati igényeknek megfelelően jöttek létre, így például az udvari tanács eleinte nem csak hatáskörében terjed ki az összbirodalomra, illetve a Habsburgok uralta területekre, hanem összetételében is igyekszik a kormányozandó területek érdekeit kifejezésre juttatni, amennyiben ugyan eltérő számban, de még magyarok is szerepelnek eleinte e tanácsban a csehekkel együtt;[54] ám azzal ily módon korszerűnek tekinthető testületet az uralkodói kormányzásban való részvételre előbb-utóbb alkalmatlanná teszik az igazságszolgáltatási jogkör legfelső szinten való reáruházásával. Ugyanilyen sorsra jut a kezdetben lényegesen hatékonyabbnak tűnő titkos tanács is, mivel a titkos tanácsosi titulus osztogatása, nemkülönben szintén bizonyos perek felülvizsgálatának hatáskörébe utalása eltéríti e szervet iszi eredeti feladatától. Nem járt másképpen ezen időben az udvari kancellária sem.[55] Ugyan 1558-ban Ferdinánd egységes birodalmi kancelláriát épít ki, amely azzal összes, a Habsburgok osztrák ága által uralt területre kiterjed, ám az egységesítés terén ezen fontos lépés iszi lényegesen veszít jelentőségéből. Különösen akkor-tájt, midőn Rudolf Prágába teszi át székhelyét, akkor a központi igazgatás szinte tudathasadásos állapotra emlékeztet, hiszen az uralkodót Prágába is elkísérik szervek, de bizonyos hivatali töredékek Bécsben is maradnak.[56] Ez a ziláltság ugyan Rudolf után megszűnni látszik, de az egység ismét időleges, mivel az udvari kancelláriából lassan szeparálódik az osztrák, majd a cseh kancellária, de meghagyják, ha alacsonyabb szinten is, a magyar kancellária működését. Mindez a feldarabolás, továbbá az a tény, hogy a mainzi érsek, mint főkancellár a birodalmi kancelláriától távol tartózkodott, azt eredményezi, hogy a kancellária működése változóban van, s igazságszolgáltatási jogkörrel való felruházása[57] inkább számít ismét egy lépésnek hátra, mint az adminisztráció fejlesztését jellemző döntésnek, s ez a döntés 1683-ban születik meg.

Valamivel jobb helyzetben van az eddigiekhez képest a pénzügyigazgatás szerve, az udvari kamara. Ezt Ferdinánd építi ki. Részleteiről viszonylag keveset tudunk, a magyar kutatás is főleg a kamarának adott utasításokból próbálta meg a működés rekonstrukcióját.[58] Mindenesetre hatékonyságának egyértelmű jele, hogy egyrészt eléri, miszerint más kamarai egységek, így a magyar kamara felettes fóruma lesz, másrészt, miszerint az udvari kamara a lényeges kérdésekben

[50] *Gonda—Niederhauser*: 1977. 82. old.

[51] *Ember* Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. In: Magyar Országos Levéltár kiadványai. III. Hatóság- és hivataltörténetek. 1. Bp. Bp-i Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, 1946. 627. old.

[52] *Ember* Győző: 1946. 61. old.

[53] *Ember* Győző: 1946. 49—60. old.

[54] *Ember* Győző: 1946. 49—50. old.

[55] *Buzási* János: A birodalmi levéltárak magyar vonatkozású iratai. II. köt. Mainzi Főkancellári Levéltár. M. O. L. Kézirat. 1979. In: Levéltári Leltárak. 76. sz. 5. old.

[56] *Ember* Győző: 1964. 60. old.

[57] *Ember* Győző: 1946. 60. old.

[58] *Ember* Győző: 1946. 64—70. old.

mindig véleményezésre lett felszólítva. Ez a szervezet hatékonysága mellett feltehetően szakértelmének köszönhető. Szakszerű ügyintézése mellett tulajdonképpen ez volt az a szerv, amelynek részletekre, helyi szintre is lebontott egységei révén, mint az uralkodó közvetlen alárendeltségében működő szervnek lehetősége volt a központi utasítás hatékonyabb és gyorsabb megvalósítására. Így magyarországi adatokból tudjuk, hogy még akár felségsértési perekbe is befolyt, s több más olyan ügyet is intézett, ami nem feltétlenül pénzügyi természetű volt. Ilyen aspektusból elmondható, hogy csírájában a bécsi kamarai igazgatás is magában hordta annak a lehetőségét, hogy az egész államapparátust behálózó rendszerré váljék, mint a francia pénzügyi igazgatás kereteiben kibomlott intendáns rendszer. Ám hiányosságai érzékeltetésére álljon itt egy példa. A leírás szerint az 1600-as évek végén a nagy török és francia háborúk után zárszámadást kívántak Bécsben készíteni: „...s amikor a háború végeztével 1700-ban össze akarta írni az adósságokat (ti. a kamara) ez nem sikerült neki: csak hozzávetőleg lehetett megállapítani, hogy 14—40 millió között van az utóbbi évtizedek adóssága."[59]

Bizonyos esetekben előbb-utóbb konkurráló vagy legalábbis oppozíciós szervévé vált a kamarának a szintén még Ferdinánd által felállított haditanács. Érthetővé válik ez az összeütközés a katonai ügyek pénzügyi vonzatai miatt. Különösen azután, hogy egy adat szerint a XVII. század elején „A pénzutalványozás joga csak 150 forintig illette meg a haditanácsot, azon felül már az uralkodón keresztül a kamarához kellett fordulnia".[60] Valószínűleg a haditanács pénzügyi lehetőségének korlátozottságában rejlik az a korabeli alacsony hatásfokúnak értékelt haditanács-működés, amiről több helyen is olvashatunk. Mindenesetre a hadsereg pénzügyi fedezetének, illetve e fedezet hiányosságainak legékesebb bizonyítéka, hogy a török kiűzése kapcsán és utána komolyabb előzetes terv nélkül széthelyezik azt a nagylétszámú idegen katonaságot Magyarországon, aminek ráadásul a folyamatos eltartására kényszerül az ország, különösebb központi összehangolás nélkül. Említettük, hogy ez a katonai kizsákmányolási rendszer odáig fajul, hogy szinte teljes katonai igazgatás alá látszik kerülni az ország. Bár ez első látásra hasonlítható lenne a porosz igazgatás mondott eredményeihez, de ott a katonai hálózat által való lefedése a helyi igazgatásnak, teljesen tervszerűen központi irányítással és kellő kiegyensúlyozottsággal, szervezettséggel történt. Az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk: lehet a bécsi szempontú kormányzati felfogás szerint a töröktől felszabaduló, immáron jelentősen megnagyobbodott Magyarország igazgatása Bécshez való felzárkózásra kényszerült, de tulajdonképpen az európai példák alapján az is világos, hogy e folyamatban Bécs is felzárkózásra kényszerül az említett mintákhoz. Ám az is tény, hogy mindkét irányú felzárkózás alapjai, s a Duna-medence országainak átfogó megújítása Bécsben még sokáig hiányzó koncepció.

Így csak a tervekkel lehet számolni, s e tervek nem elsősorban a Habsburg Birodalom, hanem csak Magyarország korszerűsítésével foglalkoznak. Magyar történetírásunk már alaposan vizsgálta e terveket, s élesen megkülönböztette a két csoportot: a magyar arisztokrácia által kimunkált, a magyar rendiség szempontjából alkotott elképzeléseket, s bécsi és nyugat-európai példákon fogant igazgatási koncepciókat.[61]

A megújítás külső és belső politikai feltételeinek hiányában a nagy tervezetekkel induló magyar államszervezet fejlesztését még jó pár évtizedre háttérbe szorítja a spanyol örökösödési háború és a Rákóczi szabadságharc. Így tehát jó darabig még a középkorban megszilárdult rendi kormányzati egységek végezhetik az ország kormányzását.

[59] *Hóman—Szekfű*: IV. k. 1935. 221. old.
[60] *Ember* Győző: 1946. 72. old.
[61] *Hóman—Szekfű*: IV. k. 1935. 237—249. old: *Felhő* Ibolya—*Vörös* Antal: 1961. 9—10. old.; *Kónyi* Mária: Az 1715—22. évi rendszeres bizottság javaslatai (systema politico oeconomicomilitare). In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. Bp. 1932. II. évf. 138—145. old.

Trócsányi Zsolt

A Habsburg vezető elit és Erdély (1685—1699)

A törökellenes felszabadító háború Erdély helyzetében is gyökeres változást hoz. Az addig török főség alatt viszonylagos önállóságot élvező kis ország Habsburg-uralom alá kerül; *laza integrációból* egy *keményebb integrációba*. Erdély számára a török főség vége egészen mást jelent, mint a volt hódoltság számára a török uralom alól való felszabadulás, vagy a 16—17. századi királyi Magyarországnak a török veszély megszünte.

De *mit jelent*? Azt hisszük: ma már senki számára sem elfogadható, ha e kérdésre akár „kuruc", akár „labanc" *általánosságokkal* felelünk. Tanulmányunk reális, tényszerű választ kíván adni erre a kérdésre, ill. lényegében ennek arra a fontos aspektusára: mit akar a Habsburg-birodalom politikai vezetése Erdéllyel, milyen koncepció él benne a megszerzendő, ill. katonailag már megszerzett (nemzetközi jogilag csak a karlócai békével a Birodalomba integrált) kis országról?

Trócsányi Zsolt tudományos munkatárs, Országos Levéltár (Budapest).

I.

Előbb arra a kérdésre válaszoljunk a lehető tömörséggel: kik teszik a Habsburg-birodalom politikai vezető elitjét,[1] s milyen szerveken keresztül válik gyakorlattá Erdély-koncepciójuk?

Ez a vezető elit két eltérő típusba tartozó tisztségek viselőiből tevődik össze. Az első típusba középkori *udvari* tisztségek viselői tartoznak: a főudvarmester, a főkamarás, az udvari főmarsall és a főistállómester. E tisztségek jórészt már elvesztették eredeti funkciójukat, de esetleg, mint látni fogjuk, új tartalmat kaphatnak. Mindenesetre a Birodalom Lajtán-túli részének legnagyobb arisztokratái töltik be őket: a legfontosabbat, a főudvarmesterséget *1527 és 1740 közt* összesen 8 család tagjai, de azok egyrésze többször is: a Dietrichsteinek 4 ízben, a Liechtensteinek 3, a Harrachok és a Trautsonok 2-2 esetben (a Salm-, Lamberg-, Königsegg-, Lobkowitz-család tagjai 1-1 ízben). Ezeknek a családoknak a tagjait (a Liechtensteinek kivételével) megtaláljuk a másik 3 udvari főtisztségben is. A főkamarásságig rajtuk kívül még két család jutott el: a Waldsteinek (e család tagja volt a hadvezér Wallenstein is) és a Mollartok. A főmarsallságot mint legmagasabb tisztséget viselő családok közül kettő emelkedik ki: a Schwarzenbergek (4 főmarsallal) és a Martinitzok (a birodalmi vezető elitbe való feltörésüket a 30 éves háborúnak köszönhetik: 1618-ban egy Martinitz is repült ki a prágai kancellária ablakán); nekik 3 udvari főmarsallság jutott. A többi 4, a főmarsallságig jutott családból 3 (a Starhembergek, a Breunerek és a Colloredók) már inkább tartoznak a vezető elit másik csoportjába.

Az első típust *hatalmi elitnek* nevezhetjük; tagjaik a Birodalom Lajtán-túli részének legnagyobb arisztokratái, pozícióik elsősorban hatalmi pozíciók. A vezető elit másik típusa a *kormányzati elit*. Ide a Birodalom (ill. részben csak annak Lajtán-túli része) kormányhatóságainak vezetői tartoznak: az osztrák udvari kancellár, a cseh főkancellár, a birodalmi alkancellár (a birodalmi főkancellár hagyományosan a mainzi érsek), a birodalmi udvari tanács elnöke, az Udvari Kamara elnöke és az Udvari Haditanács elnöke. Két csoportra oszthatjuk őket: az osztrák-német és a cseh csoportra. Az első csoportot olyan specifikus sorsok hordozói teszik, mint a Sinzendorffok (közülük való egy udvari kamaraelnök és egy osztrák főkancellár), a Pfalzból császári szolgálatba kerülő Seilernek (2 osztrák főkancellársággal); de félig-meddig ideszámítanak az előbbiekben már említett Starhembergek (Bécs védője, Ernst Rüdiger Starhemberg később a Haditanács élére kerül, féltestvére, Gundaker Starhemberg különböző kormányzati pozíciókban, fél évszázadon át a Birodalom egyik vezető pénzügyi tekintélye), a Breunerek (4 Breuner visel udvari kamaraelnökséget és 1 birodalmi főhadbiztosságot), s végül a Colloredók (2 birodalmi alkancellársággal). A kormányzati elit cseh csoportjának kiemelkedő családja a Kinskyek; 4 cseh főkancellárt találunk ebből a családból.

Ez a jó egytucatnyi család teszi a Habsburg-birodalom vezető elitjét Buda felszabadulása korában s az azt követő évtizedekben. Hatalmát pedig a későbbi minisztertanács ősformájában, az 1527 óta működő titkos tanácsban gyakorolja. Ez a titkos tanács differenciálódik úgy I. Lipót uralkodásának végére, hogy a szerv plénumát nem hívják össze, hanem egyes ügycsoportok (többek között Magyarország, ill. Erdély ügyei) megtárgyalására külön konferenciákat hívnak össze a (nagylétszámú) titkos tanács egyes tagjaiból.

A Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicisszal legelőször 1687-ben (augusztus, szeptember) találkozunk.[2] Ez a Konferenz 2 személyből áll: Strattmann osztrák udvari kancellárból és Kinsky cseh főkancellárból. Theodor Athlet Heinrich Strattmann „új ember" a Habsburg vezető elitben: egy kisebb német államból kerül Bécsbe, ott fut nagy karriert s szerez arisztokrata rangot. Franz Ulrich Kinskynek már apja is a császár cseh udvarmestere (a rang nem azonos a főudvarmesterséggel), maga Csehország különböző főméltóságait viseli 1664 óta, s egyben a Birodalom egyik vezető diplomatája.

Kinsky lesz a vezetője az erdélyi konferenciának az utólag sorsdöntőnek bizonyuló 1690—91. években. A szerv tagjai ekkor: Karl Ferdinand Waldstein főkamarás, Wolfgang Andreas Rosenberg-Orsini udvari kamaraelnök, Strattmann, Heinrich Ernst Rüdiger Starhemberg (Bécs egykori védője ekkor még csak állam- és konferenciaminiszter, 1692-ben nyeri el a Haditanács elnökségét), Carafa (a magyar történelemből „jól ismert" tábornok Erdélyben is működött; feltehetőleg ennek révén, mint katonai szakértő kerül be az erdélyi konferenciába); egy esetben vesz részt ülésén Leopold Wilhelm Königsegg-Rothenfels birodalmi alkancellár.

1692-ből nem ismeretesek az erdélyi konferencia résztvevői. 1693-tól viszont évekre előtérbe kerül Kollonics Lipót esztergomi érsek, 1692 novembere és 1694 márciusa közt az Udvari Kamara vezetője. Ő 1695 áprilisáig az erdélyi konferenciák elnöke, Kinsky a második helyre szorul mögötte a Konferenz rangrendjében, 1694 januárja után nem is vesz részt annak munkájában. A korábbi tagok közül Strattmann 1693 októberében meghal. Új állandó tagokul kerül a testületbe Gottlieb Windischgrätz (régi arisztokratacsalád tagja; pályájának egy korábbi magyar vonatkozása: tagja a Zrínyi Péter, Frangepán és Nádasdy Ferenc ügyében kiküldött bíróságnak), Wolfgang Öttingen, a Birodalmi Udvari Tanács elnöke, Julius Friedrich Bucelleni (Strattmann utóda az osztrák udvari kancellárságban), 1694 szeptemberétől Seifried Christoph Breuner, az Udvari Kamara vezetője, majd elnöke. Rajtuk kívül alkalmilag vesznek részt a konferencián egyes katonai vezetők: Caprara, Veterani, Heisler.[3]

A „Kollonics-korszak" után évekre nincs állandóság az erdélyi konferencia vezetésében. 1695 októbere és 1697 áprilisa közt 8 ismert összetételű ülésen 4 személy elnököl: előbb (1 ízben) Windischgrätz, majd 3 esetben Breuner udvari kamaraelnök, aztán ismét Kollonics tűnik fel e funkcióban, majd 2 esetben Ferdinand Dietrichstein főudvarmester, s végül ismét Kollonics. A többi résztvevők: Kinsky (1696 áprilisától a rangrendben stabilan a második helyen), Wald-

[1] A vezető elit összetételére ld. a Habsburg-birodalom főtisztségviselőinek és központi kormányhatóság-vezetőinek és ÖZV 1. kötete függelékeként (275—88. old.) közölt jegyzékét.

[2] Vortr. Karton 7.

[3] Uo. Karton 8—9.

stein, Öttingen, majd (eléggé vegyes rangrendben a konferenciák névsoraiban) Bucelleni, Windischgrätz (1695 december legvégén meghal), Heinrich Ernst Rüdiger Starhemberg, Breuner (mikor nem ő elnököl), Seilern, majd a katonai szakértők: Caprara és Heisler. Itt tűnnek fel a konferenciában az első erdélyiek: előbb Bethlen Miklós kancellár, majd az uralkodó mellett, más udvari kancelláriák mintájára létrehívott erdélyi udvari kormányszerv, az Erdélyi Udvari Kancellária alkancellári rangú vezetője, Kálnoki Sámuel.[4]

Külön kell szólni 1698 első hónapjainak Konferenz-üléseiről. Ezeken részt vesz Erdély *országos* kormányzatának három legnagyobb súlyú vezetője: Bánffy György gubernator, Bethlen Miklós kancellár és Apor István kincstartó. Most ismét Kinsky személye kerül az előtérbe: a 6 ilyen ülés közül 4-en elnököl (1 ülésen Breuner udvari kamaraelnök, 1-en Kollonics érsek). A további résztvevők: Bucelleni, Heinrich Ernst Rüdiger Starhemberg, a Haditanács elnöke, Maximilian Breuner birodalmi főhadbiztos (s egy esetben Kinsky egyszerű tagként). Nem szerepelnek viszont a „hatalmi elit"-nek azok a tagjai, akik korábban jelen voltak az erdélyi konferencia ülésein. Egy ízben azonban ott találunk az ülésen két, Erdély ügyeiben járatos kincstári szakembert: Aichpichl-t és Komornikot (az utóbbi később mint br. Kleinburg szerepel a Birodalom központi pénzügyigazgatásának különböző funkcióiban).[5]

Ezek az erdélyi konferenciának azok az utolsó ülései a karlócai béke előtt, amelyeknek összetétele még ismeretes. 1699 eleje egy más vonatkozásban is korszakváltás a Konferenz működésében: 1699 februárjának legvégén meghal a régóta betegeskedő Kinsky, akivel az *erdélyi vezető elit* addigra már láthatólag jó kapcsolatokat épített ki.

Ezek hát azok a személyek, akik az 1684 és 1699 közti másfél évtizedben Erdély sorsáról a Birodalom szintjén döntenek — csak alkalomszerűen vonva be a tárgyalásokba az erdélyi vezető elit tagjait. Egy-két személy a birodalmi hatalmi elitből (csak kivételképpen maga a főudvarmester), többen a kormányzati elitből (cseh főkancellár, az Udvari Kamara különböző címeket viselő vezetői mint elnökök vagy csak résztvevők, osztrák udvari kancellárok, haditanácsi elnök, birodalmi főhadbiztos — s mellettük katonai szakértőként tábornagyok vagy más magasrangú tisztek, kincstári szakértőként pedig még alacsonyabb rangú, de hozzáértő személyek).

II.

A Habsburg vezető elit 1684 és 1695 közti Erdély-koncepciójának vizsgálatát olyan jelenségek számbavételével kell kezdeni, amelyek konferenzi tárgyalásának nincs nyoma: Dunod küldetésével és az ún. Haller-diplomával.

Antidius Dunod, ez a veszélyes küldetéseket sokszor vállaló jezsuita 1685 kora tavaszán tűnik fel Erdélyben, azzal a megbízatással, hogy ajánlja fel Erdélynek, amelynek a törökellenes Szent Liga katonai sikerei következtében már éreznie kell a változást, a császár védelmét. Szerződéstervezetet visz magával. Ez Erdély helyzetét részben a Mohács előtti Erdély és vajdája, részben az erdélyi fejedelemség és uralkodója helyzetének megfelelően határozza meg: Erdély Magyarországhoz tartozik mint annak része, a fejedelmek elismerik a magyar király főhatalmát, csak annak hozzájárulásával köthetnek szerződést külállamokkal (a meglévő szerződések semmisek). A fejedelmet a rendek választanák, de a magyar király erősítené meg, hűségesküvel tartozna neki. Tisztségük életükre szólna, de a király és a rendek többsége vagy *sanior pars*-a[6] igen súlyos okok alapján elmozdíthatta őket (felkelés a magyar király és ausztriai uralkodó ellen, összejátszás a kereszténység, a Habsburgok és szövetségeseik ellenségeivel, a nép „szerfelett való" elnyomása, alkalmatlanság az uralkodásra). A fejedelem (mint egykor az erdélyi vajda) és rendjei helyet és szavazatot kapnának a magyar országgyűlésen. Külön szabályozta a szerződéstervezet I. Apafi Mihály s ekkorra már fejedelemmé választott hasonló nevű fia helyzetét. I. Apafi Mihályt *külön királyi diplomával* erősítenék meg fejedelemségében (életére), fiát hasonló oklevéllel nyilvánítanák apja utódává. Ha az idősebb Apafi (aki 50-es éveiben járt akkor) fia 25 éves kora előtt meghalna (az ifjabb Apafi 1676-ban született), administratornak nevezett kormányzó választandó (királyi rendelkezésre s a rendek többségének vagy ismét csak sanior parsának akaratával), aki a fejedelmi tanácsurakkal együtt kormányozzon.

Már az országnak és fejedelmének az új integráción belüli helyzetének meghatározása is túl előnytelennek tűnhetett az erdélyi vezető elit előtt; méginkább a továbbiak. A tervezet elcsatolta volna Erdélytől a Partiumot. Erdély jogrendjéből csak azt hagyta volna meg érintetlenül, ami a törökkor előtt keletkezett, a fejedelemségkori törvényeket *szükség esetén az érdekeltek egyetértésével, a nép javára, királyi határozattal és a rendek többsége vagy* (immár sokadszor) *sanior pars-a hozzájárulásával* átalakítják. A tervezet tehát elvként mondja ki Erdély 1685-i jogrendjének megváltoztathatóságát — s a változtatás a Habsburg-uralkodótól függ. Az sem volt szerencsés a tervezetben, hogy (egy olyan országban, amelynek fejedelme csakúgy református volt, mint vezető garnitúrájának nagy többsége — s épp legtekintélyesebb emberei, s az evangélikusok helyzete is többszörösen körül volt bástyázva, szász natio és evangélikus felekezet majdnem teljesen egybeesvén) katolikusokról és akatolikusokról beszélt — még ha az utóbbiak szabad vallásgyakorlatát biztosította is.[7]

Nem tanúskodott tehát különösebb politikai tapintatról a Dunod által levitt tervezet. A törökellenes háború sikeres és közeli végére ekkor még nem lehe-

[4] Az 1695—1697-i ülések jegyzőkönyvei: 1695. október 1.: MKanc.: H et Tr. 19. csomó; 1695. december 2., 19., 28.: Vortr. Karton 9.; 1696. április 18.: EK: AG 1696: 153.; 1696. augusztus 14., 21.: Vortr.: Karton 9.; 1697. április 16.: MKanc.: H et Tr. 19. csomó.

[5] Az 1698 eleji ülésekre ld.: 1698. március 22.: EK: AG 1698: 36.; 1698. március 24.: Uo. 1698: 37.; 1698. április 3.: Uo. 1703 [!]: 176.; 1698. április 8.: Uo. 1698: 51.; 1698. április 11.: Uo.; 1698. április 25.: Uo. 1698: 73.

[6] A *sanior pars* a feudális közjog egy igen „hajlékony" fogalma. Egy testület „egészségesebb", azaz „egészségesebben gondolkodó" részét jelentette. Olyan helyzetben tehát, amelyben az uralkodó vagy a hatalmat ténylegesen birtokló csoport támogatói nyilvánvaló kisebbségben voltak álláspontjaikkal a testületben, az őket támogató kisebbséget deklarálhatták sanior parsnak.

[7] A Dunod által Erdélybe vitt diplomatervezetet ld.: Sz:S 1—9. old.

tett számítani (annál is kevésbé, mert tartani kellett attól, hogy a Habsburgoknak esetleg újból franciaellenes háborút is kell viselniük — ez pár év múlva be is következett); I. Lipót még nem beszélhetett a végleges győztes pozíciójából. Erdély pedig jogrendben élt, rendezett kormányzata volt — ugyan miért fogadta volna el tiltakozás nélkül uralkodójának vajdává (azaz királyi főtisztségviselővé) való lefokozását, törvényeinek a király tetszése szerinti megváltoztathatását?

Azzal azonban az erdélyi vezető elit is tisztában volt, hogy szükséges felkészülni egy esetleges Habsburg-integrációra — tárgyalni, alkudozni kell. 1685 novemberében tekintélyes követséget küldenek Bécsbe, élén Haller János fejedelmi tanácsúrral. Haller katolikus, így a Habsburg vezető elit számára ebben az erősen ellenreformációs időszakban jobb partner az erdélyi fejedelmi tanács tulajdonképpeni vezető tekintélyeinél, akik reformátusok; szükség esetén dezavuálni is lehet, nem tartozván a vezető elitnek ahhoz a csoportjához, amely az 1660-as évek második fele óta lényegében töretlenül gyakorolta a hegemóniát Erdélyben. Erre nem volt szükség: a küldöttek 1686. június 28-án a Dunod által vitt tervezetnél jóval előnyösebb megállapodást, az ún. Haller-diplomát eszközölte ki Erdély számára. Erdély ugyan eszerint a császár védelme alá kerülne, ennek fejében adót fizetne, de jóval kevesebbet Erdély Apafi-kori török adójánál. I. és II. Apafi Mihály megkapná fejedelemsége elismerését, haláluk után pedig Erdély rendeinek megmaradna fejedelemválasztó joguk. A fejedelmeknek még külügyi felségjogaik is jórészt megmaradnának: szerződést köthetnének (bár azzal a korlátozással, hogy ennek a közös ellenség elleni harcot, a kereszténység, a császár és birodalma javát kell szolgálnia). A fejedelem és a rendek jogai változatlanok maradnának, a 4 bevett vallásfelekezet rendszere is. A Partium Erdélynél marad. A császár belefoglaltatja Erdélyt a törökkel kötendő fegyverszünetbe vagy békébe.[8]

A félig-meddig vajdasági helyzet helyett a császár szuverénitását elismerő fejedelemség, az 1685-i török adónál kedvezőbb adó, Erdély fejedelemségkori területének megtartása, jogrendjének (nem utolsósorban a 4 bevett felekezet rendjének) érintetlenül hagyása: ez az, amit Hallerék elértek. Minden ilyen siker azonban a törökellenes háború *pillanatnyi* állásának függvénye. Mire a szerződést aláírják, az ország már a császári hadak megszállása alá kerül, s a Haller-diplomát Habsburg-részről már nem tekintik megoldásnak. 1687 őszén egy megszállási szabályzatjellegű megállapodás rögzíti Erdély helyzetét; Kinsky és Strattmann 1687. szeptember 27-én tárgyalja meg Lotharingiai Károly főparancsnoknak a szerződésre vonatkozó kérdéseit,[9] s az ő állásfoglalásuk és a császár döntése jelenti a Habsburg álláspontot az 1687 októberi balázsfalvi szerződés megkötésénél. Ez ugyan, az erdélyi rendek követelésére, kimondja azt, hogy I. és II. Apafi Mihály fejedelmi tekintélye megőrzendő, a császári hadak nem avatkoznak Erdély belügyeibe, a 4 bevett felekezet rendszere, az erdélyi fejedelmek adományai (azaz a földbirtoklás rendje) és az általuk adott kiváltságok érvényben maradnak, s a fejedelem továbbra is élhet adományozási jogával — a lényeg azonban az ország erődített helyeinek megszállása és a császári hadak tartására rendelt készpénzadó és élés mértéke; ez kb. a *17-szerese* a Haller-diplomában foglaltaknak.[10] A Haller-diploma megerősítését 1688 januárjában I. Lipót elutasítja,[11] azzal a diplomatervvel pedig, amelyet az erdélyi rendek 1688 tavaszának végén készítenek (1688. június 1-jei kelettel), s amely lényegében a Haller-féle szerződéssel egybehangzó, a Habsburg vezető elit nem is foglalkozik komolyan.[12]

A kérdés 1690-ben válik akuttá. Az év áprilisában meghal I. Apafi Mihály, fia még kiskorú — s a törökellenes Habsburg-front gyenge, a nyár folyamán jó másfél hónap alatt összeomlik: az Erdélybe törő Thököly Zernyestnél megveri a császári és erdélyi hadakat, Teleki Mihály, Erdély vezető politikusa, elesik a csatában, Thökölyt rövidesen megválasztják Erdély fejedelmévé. A frontvonal többi részein is teljes a katasztrófa: újra török kézre kerül Vidin, Nis, de október elején Belgrád is. Badeni Lajos, a törökellenes koalíciónak ekkor talán legtehetségesebb hadvezére, 1690 októberének végére kiszorítja ugyan Thökölyt Erdélyből, de a front helyzete ettől még nem a korábbi.

Ebben a helyzetben indítja az országot kormányzó fejedelmi tanács Habsburg-orientációjú többsége az akkor tanácsúri rangban lévő Bethlen Miklóst I. Lipóthoz Erdély státusának rendezésére: II. Apafi Mihály megerősítésére, a diploma kieszközlésére (fenntartva azt az igényt, hogy Erdélyt foglalják bele a Habsburg—török békébe). A követ képességei, európai tájékozottsága ismeretesek tanácsúrtársai számára; politikai tapasztalatai is idestova jó két és fél évtizedből valók (még ha ebből 1676 után kb. egy évtizedet tölthetett is előbb rabságban, majd politikai passzivitásban).

A Habsburg vezető elitet nem a legfelkészültebben éri az Erdélyben kialakuló helyzet. Mikor a Konferenz 1690 áprilisában értesül Apafi haláláról, arra utasítja az Erdélyben állomásozó császári hadak főparancsnokát, a helyzetet eléggé reálisan érzékelő Heisler tábornokot, hogy kerítse hatalmába II. Apafi Mihályt — ha azonban a rendek már követelik az ifjabb Apafi fejedelemségébe iktatását vagy új fejedelem választását, „anyagi eszközökkel" kell Habsburg-barát csoportosulást kialakítani köztük, ugyanígy kell megnyerni az ellenpárt embereit is. Egyetlen józan elem van ebben az utasításban: megfelelő felekezeti politikát kell folytatni.[13] 1690. augusztus 4-én a Habsburg-párti erdélyi rendek segélyt kérnek I. Lipóttól Thököly ellen, akinek támadási előkészületei már világosak — a levelet megvitató augusztus 31-i Konferenz-ülést azonban az érdekli, hogy milyen szándékkal írták azt (nyilván politikai zsarolásra vagy elszakadási kísérletre gondoltak).[14] Ezek után érkezik Bécsbe Bethlen és a zernyesti csatavesztés híre.

A Ministerialkonferenz 1690. szeptember 16-án kezd el tárgyalni Bethlen Miklóssal. Az beterjeszti a fejedelmi tanács kívánalmait. *1.* I. Lipót verje ki Thökölyt Erdélyből. *2.* II. Apafi Mihályt, akit I. Lipót

[8] A Haller-diplomát ld.: Uo. 11—17. old.
[9] Ld. a 2. sz. jegyzetet.

[10] A balázsfalvi szerződés: Sz: S. 24—36. old.
[11] Uo. 23. old.
[12] Uo. 45—49., 56. old.
[13] Vortr. Karton 7.
[14] Uo.

Bécsben akart neveltetni, hagyják Erdélyben, neveltetését s az ország kormányzását a fejedelem nagykorúságáig a tanácsra bízva. *3.* Minthogy Thököly olyan török atnámét ígér Erdélynek, amely annak helyzetét és adóját a Bethlen Gábor alattihoz hasonlóan szabályozza,[15] I. Lipót is adjon diplomát Erdélynek, mentesítve az 1685 óta szörnyű háborús terhekkel gyötört országot a portio és a kvártély terhétől, s biztosítva az erdélyi rendeket arról, hogy nem idegenek fogják kormányozni, nem állítják vissza a katolikus püspökséget, nem hozzák be a jezsuitákat (ezeket törvény tiltotta ki Erdélyből) s nem törlik el a fejedelmek donatióit.[16] Ennek az előterjesztésnek a folyománya a Diploma Leopoldinum első tervezete, amelyet Bethlen 1690. szeptember 30-án terjeszt az erdélyi konferencia elé: *1.* a 4 bevett vallásfelekezet helyzete változatlan marad. A katolikusoknak Kolozsvárott és Gyulafehérvárott templomot adnak át. *2.* A császár megerősíti Erdély törvényeit és szokásait, a Tripartitumot, a szászok municipális jogait. *3.* Megerősíti a királyok és fejedelmek adományait. *4.* Ugyanezt teszi az egyházak és a fejedelmi tanács immunitásaival. Nem létesít kamarákat Erdélyben.[17] *5.* Erdélyt csak erdélyiek igazgassák, idegenek ne (magyarországi magyarok sse). *6.* Az ottani császári főparancsnok *helyettese* legyen erdélyi.[18] Az előterjesztés további néhány pontja arról szól: hogy kell létrehozni a Guberniumot (a rendek tesznek rá felterjesztést, a császár minden bevett felekezetből 3—3 személyt erősít meg), s hogy a főbb tisztségek általában választással töltendők be. A 10. pont követeli országgyűlések évenkénti tartását és az octavalis törvényszakok megtartását. A 11. pont szerint a diploma hatálya alól való kivételezések érvénytelenek. Az utolsó (12.) pont szerint Erdély évi adója békében 50 000, háborúban 400 000 Frt.[19]

Annak nincs nyoma a Konferenz 1690. szeptember 30-i üléséről szóló feljegyzésben, hogy mi történik II. Apafi Mihály fejedelemségével. A Habsburg vezető elit ellenzése azonban láthatólag erre koncentrálódott. Így 1690. október 2-án egy szűkebb konferencia (Strattmann, Kinsky és Bethlen) vitatta meg újra a tervezetet. Bethlen azt javasolja a két kancellárnak, hogy *amennyiben az ifjú Apafit nem akarják fejedelemnek nyilvánítani* (s a Haller-diplomát sem hajlandók megerősíteni), az alábbiak szerepeljenek az új diplomában: *1.* a 4 bevett vallásfelekezet és tagjaik jogai változatlanok (a katolikusok kapjanak Kolozsvárott és Gyulafehérvárott templomot), *2.* a magyar királyok és a fejedelmek adományai, kiváltságai, nemesítései, méltóságadományai maradjanak érvényben (kivéve az általuk eltörölteket), *3.* a katolikus püspök és a szerzetesrendek (beleértve a jezsuitákat is) javait törvényesen birtoklók maradjanak meg jogaikban, *4.* az ország törvényei, szokásai s a szász municipális jog megerősítendők.[20] A Konferenz 1690. október 10-i ülésén legalább is elkezdik a Diploma Leopoldinum felolvasását.[21] Október 17-én (tehát a Diploma elfogadott kelte, október 16. *után*) még azon vitatkozik a Konferenz: elfogadható-e Bethlen tervezete, a legrosszabb esetben további pontok hozzáadásával? Az erdélyi követ azonban közli, hogy ilyen kiegészítésről csak megbízói dönthetnének.[22] Közben az alapkérdéshez más ügyek vitája is kapcsolódik: a katonaság kihágásai és visszaélései ügyében beadott erdélyi panaszaiké, az erdélyieknek a Neoacquistica-területen való birtoklásáé.

Valamikor 1690 októberének második felében születhetett meg a Diploma Leopoldinum első változatának végleges formája. Ez II. Apafi Mihály fejedelemsége kérdésében elnapolja a döntést (arra hivatkozva, hogy az csak 14 éves, s az adott helyzetben kiskorú fejedelem regnálása nem ajánlatos). Megfelelő nevelést kell hogy kapjon, s majd ha felnőttként világos lesz lelkialkata, az uralkodó kegyet gyakorolhat vele szemben. Addig is I. Lipót megerősíti a magyar királyok és a fejedelmek adományait (az egyházi birtokok eladományozását is), kiváltságait, Erdély törvénykönyveit (az Approbatae és a Compilatae Constitutiones-t), a Hármaskönyvet (kivéve a *Magyarországon* 1687-ben eltörölt ellenállási záradékot) s a szász municipális jogokat. Változatlanul marad a 4 bevett vallásfelekezet rendszere (de a katolikusok újjáépíthetik a kolozsvári templomukat és Gyulafehérvárott a Báthory-templomot). Az ország kormányzatát az újonnan szervezendő Gubernium fogja ellátni, élén a gubernatorral; rajta kívül főtisztségviselő még az ország generálisa és a kancellár. A Gubernium 12 tagjából, a királyi tábla ugyanannyi ülnökéből *legalább* 3-3 katolikus legyen, az ítélőmesterek közül 1. A gubernator évente újjáválasztható, ha a közjó és a 3 natio nyugalma ezt kívánja. Évente tartandó országgyűlés; ezt a gubernator és a Gubernium hirdeti meg, előterjesztéseit (azaz napirendjét) azonban a király adja, törvényeit is ő erősíti meg. Erdély adója békében 50 000 birodalmi tallér, Magyarország és Erdély elleni háború idején évi 400 000 RFrt. Ehhez a kincstár is hozzájárul. A *szabad* székelyek (a jobbágyok nem) adó-, kvártély-, tized- és más szolgálatmentesek, de saját költségükön kötelesek katonáskodni. Az erdélyi hadakat *részben* a hagyományos katonaság teszi majd ki; parancsnokuk német (germanus) lesz, az minden hadügyben kapcsolatot tart a gubernatorral, a Guberniummal és az ország generálisával, más ügyekbe nem avatkozik.[23]

Ezzel az alkotmánylevéllel indul Erdélybe Bethlen Miklós. Közben a Birodalom központi kormányzata valószínűleg híreket is vár az erdélyi hadi eseményekről. Onnan Badeni Lajos 1690. november 3-án küld jelentést azzal, hogy az Erdélyből kiszorított Thökölynek azért nagy serege van, a legjobb lenne tárgyalni vele, s meg kellene határozni Erdély kormányzatát.[24]

Közben azonban Bethlen leérkezik Erdélybe, s a fejedelmi tanácsban a tőle kapott tájékoztatás nyomán óriási a felháborodás. Az erdélyi főrendek kijelentik: inkább kimennek hazájukból, mint hogy kormányzót engedjenek oda behozni! Közben Thököly

[15] Bethlen alatt a török adó összege 10 000 arany. Ez még 1690-ben is 40 000 Frt, pedig a forint értéke az aranyéhoz képest közben erősen romlott.

[16] Uo.

[17] Ez a magyar rendek állandó követelése a XVI—XVII. században.

[18] Az a követelés ti. nem lett volna reális, hogy *maga a főparancsnok* legyen erdélyi.

[19] Uo.

[20] Uo.

[21] Uo.

[22] Uo.

[23] Sz: S 67—78. old.

[24] Vortr. Karton 7.

Havaselvén áll hadaival, Badeni Lajos pedig *maga* szeretne országgyűlést tartani Erdélyben, hadai ellátására! Végül is az 1691. januári—februári országgyűlés elfogadja a Diploma első változatát, leteszi a hűségesküt I. Lipótnak, megválasztja a Guberniumot,[25] egyben azonban követeket küld Bécsbe, valódi álláspontjának jelzésére. A követek instructiója leszögezi, hogy Erdélyt nem lehet fejedelem nélkül kormányozni, II. Apafi Mihály meg nem erősítése csak Thököly malmára hajtja a vizet, jó gubernator csak akkor volt Erdélyben, ha olyan erőskezű fejedelmeket képviselt, mint Báthory István, Bocskai és Bethlen Gábor. A rendek álláspontja szerint II. Apafi Mihály nagykorúságáig a fejedelmi tanács kormányozzon. Végső soron (ha a Habsburg vezető elit nem enged) Apafi nagykorúságáig (6 évig) legyen gubernator, de az a tanáccsal együtt kormányozzon. A kincstári jövedelmek maradjanak az ifjú Apafi és a tanács kezén. A Partium maradjon Erdélynél.[26]

A rendi követség (élén Bethlen Gergellyel, akit az 1691 eleji országgyűlés az ország második főméltóságára, a generálisságra jelölt) 1691 július végén érkezik Bécsbe. Tárgyalásaik eredménye ismét a törökellenes háború pillanatnyi állásának függvénye. Amikor az erdélyi konferencia (csak Kinsky és Waldstein részvételével) 1691. szeptember 11-én tárgyalja az erdélyi rendek követeléseit, a Habsburg vezető elit a szalánkeméni győzelem lázában ég. Vagy békét kötnek most a törökkel — határoznak Kinskyék —, s akkor Erdély az uti possidetis-elv alapján I. Lipótnak jut, s az, *fegyverjogon*, tetszése szerint rendezkedik be Erdélyben; vagy ha nem lesz békekötés, el kell venni az erdélyiek kedvét a lázadástól. 1691 novemberére már elül a diadalmámor, a Konferenz józanabbul tárgyal.[27] Most már pontról pontra vizsgálják meg a Diploma szövegét és az erdélyiek módosító javaslatait.

A Diploma Leopoldinum végleges szövegének lényeges eltérései az 1690-i variánssal szemben: *1.* azzal egészíti ki az ország törvénykönyveit s a szász municipális jogot érvényben hagyó 3. cikket, hogy vallásügyekben (katolikusok és protestánsok közt), ill. a kiváltságok tekintetében (itt a szászok várják privilégiumaik határozottabb védelmét) viták állván fenn, ezeket az ellentéteket a rendek oldják fel barátságos megegyezéssel, s ezt az uralkodóhoz terjesszék jóváhagyásra — ha nincs megegyezés, az érdekeltek s a Gubernium meghallgatásával *az uralkodó dönt*. A Habsburg-uralkodó tehát módot kap az erdélyi jogrendszer alapvető elemeinek megváltoztatására. *2.* A törvényhatóságok *választott* tisztjeit (szász és székely királybírók, megyei főbírák, alispánok és polgármesterek) fel kell terjeszteni királyi megerősítésre. *3.* Az uralkodónak, főtisztségek betöltésénél, joga van idegeneket honfiúsítani vagy *nem honfiúsítani* (tehát megadni *a rendek által javasolt honfiúsítást*). *4.* A kincstár csak akkor járul hozzá Erdély adójához, ha annak összege nagyobb az első változatban szereplő 50 000 birodalmi tallérnál vagy 400 000 Frt-nál.[28]

Azt 1691 decemberében még a Diploma Leopoldinum körül ügyködők sem sejthették, hogy ez a hadiesemények ilyen vagy olyan alakulása nyomán létrejött okmány lényegében 1848-ig fogja meghatározni Erdély közjogi helyzetét a Habsburg-birodalmon belül, az ország rendeinek jogait és kormányzatát. A szereplők számára Erdély kérdése annál is kevésbé lezárt, mert a törökellenes háború még folyik, s a francia háború miatt bizonytalan: hogy lesznek kénytelenek a Habsburgok emezt befejezni.

Mindenesetre 1694 közepétől 1695 márciusáig újabb gondokat okoz a Habsburg vezető elitnek II. Apafi Mihály házassága. Az erdélyi vezető elitet mozgó egy családi szövetség fogja össze: Bethlen Ferencnek, I. Rákóczi György egykori udvarmesterének két fia ül a Guberniumban, az ország generálisának (a hagyományos erdélyi hadfelkelés parancsnokának) tisztét viselő Bethlen Gergely és Bethlen Elek; Bánffy György, a Habsburg-Erdély első gubernatora Bethlen Gergely veje. Ebbe a szövetségbe vonnák bele a Bethlenek az akkor 18 éves Apafit; 1694 júniusában eljegyzik Bethlen Gergely másik leányával. Az erdélyi konferencia 1694 szeptemberétől jó fél éven át csak ezzel az üggyel foglalkozik. Az 1694. szeptember 5-i konferencia azzal kívánja keresztülhúzni a házasságra tervet, hogy I. Lipót lévén a kiskorú fejedelem gyámja, annak hozzájárulása kell a házassághoz — ezt pedig nem kell megadni. Veterani tábornokot, az erdélyi császári főhadiparancsnokot pedig arra kell utasítani, hogy megfelelő módon akadályozza meg a házasságot — szükség esetén nyúljon keményebb eszközökhöz.[29] I. Lipót tisztes őrizetben Bécsbe vitette volna az ifjú Apafit, Bethlen Gergelyt és Eleket; végre is az az enyhébb megoldás született, hogy Apafi maga jószántából ment fel Bécsbe, a tárgyalóképes Veteranivaval együtt.[30] A császárvárosba való felérkezésük után 1695. február 3-án már Veterani részvételével tartanak konferenciaülést az ügyben. Ott egyenesen az ellenvád merül fel II. Apafi Mihály ellen, hogy Franciaországot vagy a porta támogatását kérte — ezt láthatólag elejtik. Abban a kérdésben, hogy ezek után vissza lehet-e engedni Erdélybe a fiatal fejedelmet, csak az elnöklő Kollonics álláspontja ismeretes; ő külföldi utazásra küldené a császár gyámfiát.[31] Ez az álláspont, a későbbiek ismeretében, még konciliánsnak tűnik. A Konferenz 1695. március 11-i ülésén ti. a résztvevők többsége (Waldstein, Öttingen, Windischgrätz, Ernst Rüdiger Starhemberg, Breuner s a két alkalmi résztvevő, Veterani és Heisler tábornok) azon az álláspontomon van, hogy I. Lipót *fegyverjogon* bírja Erdélyt, fegyverrel is kell hogy megtartsa, s ezért II. Apafi Mihály házasságának vagy Bécsben tartóztatásának nincs jelentősége. Felmerül az a kérdés is: ha már házasodik az ifjabb Apafi, a Bethlen-lányt vegye-e el vagy németh hercegnőt? Öttingen, Windischgrätz, Starhemberg, Breuner és Bucelleni az utóbbi megoldást látnák jónak, Waldstein nem foglal állást, csak három tábornok (Caprara, Veterani és Heisler) érzi problematikusnak a német hercegnővel való összeházasítást. Magyar olvasónak talán különösnek tűnik, hogy Kollonics álláspontja élesen eltér a többiekétől. Nála szóba sincs a fegyverjogról. Habozik az iránt, hogy Bécsben kell-e tartani Apafit; házasságát mindenképpen nagy-

[25] EOE 20. k. 436—7. old.
[26] A követség instructiója: Sz: S 89—99. old.
[27] Vortr. Karton 7.
[28] A Diploma Leopoldinum végleges szövege: Sz: S. 116—29. old.
[29] Vortr. Karton 8.
[30] EOE 21. k. 26—27. old.
[31] Vortr. Karton 9.

korúságára halasztaná.[32] Végül is azoknak az álláspontja győz, akik a fegyverjog alapján állva, nem látják jelentőségét Apafi házasságának. Az hazautazhat Erdélybe, megtartja esküvőjét — a császár csak nyilvánosan jelzi rosszallását emiatt.

A későbbiekben először 1696 augusztusában (a Konferenz augusztus 21-i ülésén) merül fel olyan kérdés, ami Erdélynek a Habsburg-birodalomban elfoglalt egész státusát illeti: Eszterházy Pál nádor azt követeli, hogy az 1695-ben létrehozott Erdélyi Udvari Kancelláriát egyesítsék a Magyar Udvari Kancelláriával, amit Erdély vezető elitje (elsősorban a protestánsoknak és köztük is a reformátusoknak a magyarországiakénál aránytalanul előnyösebb volta miatt),[33] de egyáltalán a náluk aránytalanul gazdagabb magyar főrendek túlsúlyától félve az egyesített országban nem tart kívánatosnak. A vitában Kinsky álláspontja dönt; szerinte közölni kell a nádor memorandumát a kérdésben érdekelt főhatóságokkal, s aztán kellene vele részletesen foglalkozni; Starhemberg és Breuner (két nagysúlyú központi kormányszerv, a Haditanács és az Udvari Kamara vezetői) őt támogatják.[34] A Magyar és Erdélyi Udvari Kancelláriát nem egyesítik; Erdély megőrzi különállását.

A kis országot onnan tehát nem fenyegeti veszély, hogy a magyar rendek integrálják s ezzel megrendítsék alapjogait. A 2 kancellária összevonását aztán közel 100 év múlva II. József teszi meg, s halála után lesz a rendek programja Magyarország és Erdély *egybeolvadása* (s nem Erdély bekebelezése) ha egyelőre csak rövid időre is, s az 1790 utáni helyzetben már a Habsburg vezető elit ellenzésével. („Divide et impera!" — idézi a régi elvet Kaunitz a birodalmi államtanácsban.) Egy vonatkozásban azonban Erdélynek érzékelnie kell, hogy ez a különállás egyben saját gyengeségét hangsúlyozza ki: adója ügyében. A Birodalom egyes országai, tartományai adójának összegét 1697 őszén állapítja meg egy Ministerialkonferenzülés (ez esetben nem az erdélyi konferenciáról van szó). A kétfelé való hadakozás egyre súlyosabbá teszi a Habsburg-birodalom pénzügyi helyzetét, nőnek az államadósságok, így szigorú adópolitika szükséges — s Erdélyre 1 millió Frt adót vetnek ki a Birodalom 12 millió adójából, jóval többet, mint Alsó-Ausztriára, amelybe Bécs is tartozik! Hangsúlyozzuk: itt nem valami „Erdély-ellenes" (vagy éppen „magyarellenes") gonoszságról van szó, hanem egyszerűen csak arról, hogy a török háború még folyik, a Habsburg vezető elit nem lehet biztos abban, hogy Erdélyt meg tudja tartani a békében — nyugodtan folytathat hát ott rablógazdálkodást. S arról is, hogy a magyar rendek, erősebb helyzetükben, jócskán le tudnak faragni a rájuk kivetett 4 millió Frt-os adóból; Erdély ehhez gyenge.

Kísérletet azért tesznek rá az erdélyi rendek, hogy könnyebbítsenek ezen a terhen (amely a 2,5-szerese a Diploma Leopoldinumban háború idejére meghatározott adónak — s a jó hatszorosa az Apafi-kori török adónak, hogy a Bethlen—I. Rákóczi György-kori adóról ne is beszéljünk; azzal egybevetve névértékben kb. 1 : 25-ös arány jönne ki). Amikor 1698 első felében Erdély három vezető politikusa, Bánffy György gubernator, Bethlen Miklós kancellár és Apor István kincstartó Bécsben tartózkodik, az 1698. március 22-én részvételükkel tartott konferencián be is nyújtják a rendek emlékiratát az adó ily magasan történt megállapítása miatt.[35] Eredményt nem érnek el vele.

A karlócai béke Habsburg-részről való előkészítése természetesen nem a titkos tanács erdélyi konferenciáin történik. A béke azután nemzetközi jogilag is a Habsburg-birodalomba integrálja Erdélyt, amelynek palladiuma a hadihelyzet pillanatnyi változásainak folyamányaképpen létrejött Diploma Leopoldinum (a továbbiakban is a hatalmi viszonyok határozzák meg, hogy mit tartanak meg belőle, mit változtatnak meg közjogi úton vagy csak hagynak figyelmen kívül), funkciója a Habsburg-birodalom számára a keleti védőbástyáé (ezért is akkora a súlya a hadsereg irányítóinak Erdély ügyeiben még békében is), megterhelése pedig lényegében (csak a békeidőkben némi könnyítésekkel) olyan marad, amilyennek 1697 őszén, a Habsburg-birodalom különösen nehéz pénzügyi helyzetében meghatározták.

A rövidítések feloldása:

EK: AG	=	MOL — Erdélyi Udvari Kancellária levéltára: Acta Generalia
EOE	=	Erdélyi Országgyűlési Emlékek (1—21. k., szerk. Szilágyi Sándor; Bp. 1875 — 98.)
MKanc.: H et Tr	=	Magyar Udvari Kancellária levéltára: Hungarica et Transylvanica
MOL	=	Magyar Országos Levéltár
ÖZV	=	H. Kretschmayr — Th. Fellner: Die österreichische Zentralverwaltung I. Abth. (1. k. Wien, 1907.)
Sz: S	=	Szász Károly: Sylloge tractatuum Diplomatis Leopoldini Resolutionis item quae Alvinciana vocatur illustrantium (Kolozsvár, é. n.)
Vortr.	=	Österreichisches Staatsarchiv — Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Vorträge an den Kaiser

[32] Uo.

[33] Erdélyben ekkor a Diploma Leopoldinum-ban megnevezett négy főtisztség (gubernator, az ország generálisa, kancellár, kincstartó) közül 3-at töltenek be reformátusok, csak a kincstartó katolikus; egyébként is még alig bomlott meg az Apafi-korból örökölt református hegemónia.

[34] Vortr. Karton 9.

[35] MKanc.: H et Tr. 19. cs.

Kahler Frigyes

A török kiűzése és az 1687-es törvényhozás

I.

„Quam dolo malo Solymanus rapuit, Leopoldus martia virtute Mahometi quarto eripuit".

Még el sem takarították Budán az 1686. július 22-én felrobbantott lőporraktár romjait, még Európaszerte visszhangozták a „Te Deum..." dallamát a templomfalak és alig csípte meg a dér az első füvet az ostromlók és ostromlottak elesettjeinek — jelzett és jeltelen — sírjain, amikor I. Lipót (1657—1705) —, akit „Victor — Turcis pafligit" jelzőkkel kezd dicsőíteni a keresztény világ, az eddigi győzelmek értékének tudatában (és a Szent Liga koalíciós haderejének várható sikereire támaszkodva) összehívatta Pozsonyban a magyar rendeket.

A rendek 1526. december 17-e óta — amikor is I. Ferdinánd, Szép Fülöp (1478—1506) és Aragóniai Johanna kisebbik fia — a Habsburg-ház osztrák (egyelőre kevésbé előkelő, de életerősebb) ágának megalapítója személyében olyan uralkodó házat juttattak a magyar trónra, amelytől európai összefogáson alapuló anyagi és katonai segítséget reméltek a hódító török nagyhatalom ellen. Hiszen Szent István koronája elnyerésének előfeltétele a koronázási eskü kötelezte a magyar királyt: „...Magyarországunk határait és mindazt, ami bármiféle jogon és címen ahhoz tartozik, el nem idegenítjük. Sem meg nem kissebbítjük, hanem tehetségünkhöz képest növeljük és minden egyebet megteszünk amit csak az összes rendeknek és egész Magyarországunknak közjavára, becsületére és gyarapodására igazságosan megtehetünk"[1] — s az esküt Ferdinánd, aki e néven első lett a magyar királyok sorában, ugyancsak letette.

Mohács esztendeje december 17. napján a Pozsonyban országgyűlésre megjelent magyar rendek a Habsburgokat nem csak azért látták szívesen a magyar trónon, hogy támogatásuk fejében újabb birtokadományokhoz jussanak, de elsősorban nem is II. Lajos (1516—1526) és I. Ferdinánd (1526—1564) házassági szerződése döntött. A felismerés, amely szerint Magyarország mozgósítható ereje nemcsak nem elégséges a török hatalommal szemben, de még csak azonos nagyságrendet sem képvisel, kézenfekvővé tette olyan uralkodót ültetni a trónra, akinek nagyrészt anyagi-katonai lehetősége nyílik a török haderővel szemben, az ellenséggel felérő hadakat felvonultatni, másrészt érdekében is áll megtenni a szükséges erőfeszítéseket. Erre a szerepre leginkább a Habsburgok látszottak alkalmasnak. Egyrészt azért mert a család fontos birtokai határosak Magyarországgal, másrészt mert bízni lehetett általuk a nyugat-európai erőforrások mozgósításában, nem utolsósorban Ferdinánd bátyjának — Károlynak — segítségében, aki V. a német-római császári méltóságban (1519—1556), de ami talán ennél is fontosabb, I. Károlyként a spanyol és nápolyi trón birtokosa (1516—1556), s ezáltal mesés gyarmatbirodalom fejedelme. Ha ehhez hozzátesszük; *V. Károly* — 1526. november 2-án — *biztosította a magyar rendeket*, hogy *Ferdinánd meg fogja védeni az országot a török ellen*, a rendek reménysége megalapozottnak tűnt. Hogy a spanyol báttyának mennyivel fontosabb az óceán túlsó partja, I. Ferenccel (1515—1547) francia királlyal folytatott vetélkedése az európai hegemóniáért, Róma elfoglalása vagy az vallási viszály ügye, mint a keleti végek, s hogy Nyugat-Európa ténylegesen mennyit tesz Magyarországgal védelmében, természetesen még a jövő titka. Amikor az öccs Magyarország trónjára lép és kirobban a harc a másik, november 10-én Székesfehérvárott megválasztott magyar királlyal, akinek a rangidős Podmaniczki István nyitrai püspök tette a fejére a koronát, s ami kritikus az adott helyzetben — inter duo mitigantes tercius gaudet — a nagy hódító Szulejmán (1520—1566) pártfogol.

Ahogy azonban a jövő jelenné vált az idők múlásával, kiderült, hogy a nyugati segítség sem pótolja a magyar erőforrásokat és sem a spanyol király mesés tengeren túli kincsei, sem a Német Nemzet Szent Római Birodalma erőforrásai nem a magyar határok védelmét szolgálják. Az itt-ott előteremtett hadak — akár az Erdély birtokbavételére vezényelt *Gian Battista Castaldo* (1500—1562) őrgróf 6000 főnyi és *Pallavicini Sforza* (?—?) 5000 katonát számláló csapatára, akár a nagy üggyel-bajjal létrehozott, Pestet 1542-ben sikertelenül ostromló 55 000 főnyi Joachim brandenburgi választó vezette, vagy a következő évben harc nélkül Győrnél feloszlott birodalmi hadsereg — elégtelennek bizonyult Magyarország védelmére. Amellett, hogy nem feledhetjük el: 1526-ban nincs egyetlen olyan európai hatalom sem, amelyik önmagában elégséges lett volna visszavetni a szultán haderejét, s ez a stratégiai fölény csak a tizenötéves háború idején inog meg.[2]

Mégis: a török nagyhatalom — s ebben a rendek nem csalatkoztak sok számításuk és reményük kudarca ellenére sem Ferdinánd megválasztásakor — nem csak Magyarországgal szemben, hanem egy olyan uralkodóházzal, amelynek magyar király tagjai nem is olyan sokára magukénak tudhatják Nyugat császári koronáját is. Persze a császár magyar királysága nem csak katonai előnyt jelentett a magyar földnek, a török hadicélokra is figyelemmel, de egyet kell érteni *Nagy László* megalapozott véleményével: „...a királyi Magyarország végre nem önként, hanem a *történelmi kényszernek* engedve vívta a török elleni harcot és fogadta el az eredményes harchoz elengedhetetlenül szükséges Habsburg fensőbbséget..."[3] Így volt csak biztosítható, hogy a magyarság ne süllyedjen e két román fejedelemség szintjére.

Kahler Frigyes egyetemi adjunktus, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

[1] Corpus Iuris Hungarici — Magyar Törvénytár 1000—1895. (Szerk.: *Márkus* Dezső) Bp. 1899. (továbbiakban: CIH.) II. 7. old.

[2] *Nagy* László: Erdély és a tizenötéves háború. Századok, 1982. 4. sz. 680. old.

[3] *Nagy* László: A rosszhírű Báthoryak. Bp. 1984. 92. old. Kiemelés az eredetiben.

Természetesen — ezt a kortársak is sejtették — a Habsburg védelemnek ára van. Jól érzékelte ezt a kor politikus-katona-tollforgatója, Zrínyi Miklós (1620—1664), aki írásban épp úgy, mint politikai és nem utolsósorban katonai tevékenységében mindent megtett, hogy a török elleni védelem és az ország felszabadítása legalább túlnyomó részt önerőből történjen. Más oldalról közelítve: Zrínyi és a vele többé-kevésbé egyetértők politikai törekvése objektíve arra irányult, hogy a Habsburgok birodalma és Magyarország viszonya közelebb álljon a *personális únióhoz*, mint a reálúnióhoz. *Elvileg* a rendek a Habsburg-királyokat mindig olyan magyar uralkodóknak tekintették, akiknek egyéb uralkodói funkcióik — így a német-római császári méltóságuk is — quasi alárendelt a magyar királysághoz képest, s így a magyar korona viszonya a Duna menti birodalom más részeihez csak perszonális úniót jelent, a magyar királyság prioritásával. Noha a magyar törvényhozás szabályai, amely a magyar királyok magyarországi lakhelyen való tartózkodását, vagy legalább is az év egy részében magyarországi lakást írták elő[4] éppúgy óhaly maradt, mint maga a perszonálúnió. Ugyanakkor a rendek — miközben ragaszkodtak a perszonálúnió fikciójához, s ennek alkotmányos védelméhez — egyre inkább igényt tartottak mindenre, ami a *reálúnióból* számukra előnyt jelent, különösen a katonai és pénzügyi segítségre. Amióta az önálló magyar hadsereg széthullott a mohácsi csatamezőn — Zápolya hadseregét nem számítva — megszűnt az önálló magyar haderő és a magyar katonaság csak részét képezte a Habsburgok hadszervezetének. Hasonló sorsra jutott a magyar diplomácia is. Így a legfontosabb kérdésben a törökökkel folytatott minden tárgyalást *kizárólag a Bellicum* irányított.[5]

Bár a magyar pénznek egy része megmaradt madonnás hátlappal és magyar felségjelvényekkel s a Camera Hungaricá-t Lipót sem tudta alárendelni az udvari kamarának — sem 1672-ben, sem 1696-ban —, ténylegesen mégis az udvari kamara ismerte és irányította a magyar pénzügyeket. Így a magyar állam legfontosabb ügyei jórészt „birodalmiakká" váltak.[6]

Így *de iure sem igaz* tehát, amit a „tiszta" personális únió kérdésében szerettek volna a rendek, hiszen az önálló hadsereg- és hadügyi igazgatás, valamint a külügyi hivatali szervezet nélkül legalábbis kérdéses a personális únió, a szabad király választás és az 1222. évi 31. art. 2. §-ban foglalt jog ellenére is. *De facto*: Mohács után a Magyar Királyság olyan körülmények között került a Habsburgok birtokába, amikor önmagában a védelem elemi szükségleteinek a biztosítása kénytelen-kelletlen megszülte a „közös ügyeket" a legfontosabb kérdésekben. Ezzel Magyarország *eltérő jogállással* része lett a Habsburg-birodalomnak, amelynek létrejöttétől kezdve az volt a sajátossága — s évszázadok múltán széthullásának oka —, hogy nem a középkor rendező elvének megfelelően *tartományokból, hanem önálló államokból* alakult ki. S mert a haderő mindenekelőtt a birodalom érdekeit szolgálta — az 1634/35-ös országgyűlésen a főkapitányságok fölötti rendelkezés joga is a Haditanácshoz utaltatott s a nádortól csak az egyetértést kívánta meg a törvény — a hadereg költségeinek és a háború terheinek viselését is a birodalmi szempontok határozták meg. *Magyarország teherviselő képessége 1526-tól* a felszabadító háborúk megindításáig *sem volt alkalmas a védelem anyagi fedezetét előteremteni.* Ez tükröződik az 1548. február 22-én szentesített 1547. évi (XI.) dec. 1. art.-ban: E szerint: „De hogy azok a várak és erősségek, amelyek szét nem bontandók és őrség nélkül vannak, a szükséghez képest megerősíthetők és fönntarthatók legyenek, minden esetre szükség van a szent császár és királyi felség meg a birodalmi fejedelmek segélyére vagy pénzére és csapataira, amint ez az e részben Őfelségéhez küldött lajstromból könnyen ki fog világlani. 1. §. Mert, hogy mindezekre a magyar segély egy magára semmi szín alatt sem lesz elégséges, azt Őfelsége már jól tudja."

Ez a törvényszöveg nem kíván kommentárt. De nem jobb a helyzet a XVI. század végén sem. Magyarország 1591. évi teljes adóbevétele 400 000 forint volt, szemben az 1 300 000 forint hadikiadással.

A legtragikusabb tények azonban számokban alig fejezhetők ki, „csak" a végkövetkezményekben érzékelhetők: a termelőerők — elsősorban a népesség — példátlan pusztulásában.

A felszabadító háborúk költségeit[7] illetően ugyancsak „birodalmi" méretekről beszélhetünk. Az államadósságok sokaságában az udvari kamara sem ismerte ki magát, de a háború utolsó évtizedében felhalmozódott államadósságot 1700-ban 14 és 40 millió forint között becsülték, s ehhez járult a holland és a pápai segély. 1682-ben az örökös tartományokból, az ausztriai főhercegségből és a cseh királyságból 4 millió, 1690-ben 8 millió forint szolgálta a felszabadító háborúk célját. Ez a magyar bányák és tartományokra kirótt rendkívüli bevétellel együtt mintegy 7—10 millió forintra rúg. Az 1671-től alkalmazott porciórendszer számaiból kiindulva — 8 téli hónapra 5 600 000, 4 nyári hónapra 2 800 000 forintot emészt fel a hadsereg — egy 50—55 000 fős hadsereg havi fenntartása 120—140 000 forint. S ezek a költségek nem tartalmazzák a fegyverek árát. A felszabadító háborúk első periódusának költségei évi 12 millió forintot igényeltek. Bár ez a költség a háború második felében mérséklődött, de mindvégig meghaladta a Duna menti monarchia egy évi teljes állami bevételét. E hatalmas pénzügyi teher egy részét a bécsi kormányzat igyekezett — amennyire ez lehetséges volt — a magyar vármegyékre hárítani. Így 1685-ben a költségek 70%-át, 1686-ban pedig — Felső-Magyarország Thököly kezén van még — 51%-át. A porciók fejében beszedett évi 2—4 millió forint olyan megterhelést jelent a *hadszíntér ország*nak, amely a feltétlen Habsburghű nádor tiltakozását is kiváltotta.[8] *Eszterházy Pál* (1635—1713), aki 1683—90-ig 30 millióra tette az ország pénzügyi terheit, ezt úgy értékelte, hogy a teher meghaladja a teljesítőképesség határát. Így ír az ural-

[4] Az uralkodó magyarországi lakásáról: 1439. évi decr. 22. art.; 1942. évi (i) decr. 5. art.; 1536. évi (III) decr. 57. art.; 1546. évi (X) decr. 18. art.; 1547. (XI) decr. 5. art.; 1548. évi (XII) decr. 22. art.; 1550. évi (XIII) decr. 4. art.; 1563. (XXI) decr. 3. art., 4. §.; 1567. évi (II) decr. 46. art.; 1608. (k. e.) 18. art.

[5] *Ember* Győző: Az újkori magyar közigazgatás története. Bp. 1946. (továbbiakban: Ember) 105. old.

[6] Vö. 5. alatti műben részletesen.

[7] *Hóman* Bálint—*Szekfű* Gyula: Magyar történet. Bp. 1935. I—V. (Továbbiakban: Hóman—Szekfű) IV. 221—222. old. Vö.: Adolf *Wolf*: Hifkammer unter Kaiser Leopold I. Wien, 1853. 440. old.; *Torsch*: Materialen zu einer Geschichte der Österreichische Staatsschulden. Berlin, 1891.

[8] *Bulics* Zsigmond—*Merényi* Lajos: Herceg Eszterházy Pál nádor. Magyar történelmi életrajzok. Bp. 1895. 213. old.

kodónak: „...mi haszna lesz annak, ha Fölséged egyedül erdők és elhagyott hegyek között fog uralkodni?"

Magyarország teherbíró képessége tehát olyan mértékben csökkent, hogy a védelmére és felszabadítására szükséges hadsereg fenntartási költségeinek — nem beszélve a fegyverzetről — fele részét sem tudta előteremteni teljes elnéptelenedésének veszélye nélkül. Hasonlóan elégtelen az ország a védelemhez szükséges katonaság személyi állományának kiállítására is. Zrínyi elképzelése az önálló magyar hadseregről nem csak a császári politika érdekei miatt hiúsult meg. Aligha vitatható, hogy a Habsburgoknak nem volt érdeke önálló magyar hadsereg felállítása, de tény, hogy a felszabadító háborúkban résztvevő magyar katonaság létszáma 12—15 000 fő között mozgott.[9]

Ez a haderő — bármilyen jó minőségű ezredeket lehetett kiképezni a magyar „katonaparasztokból" — nem lehetett elégséges a török haderővel egyenértékű hadsereghez képest, még a török birodalom hanyatló korszakában sem. A Bécstől Budáig győzelmesen harcoló császári csapatok igazolták az előzetes várakozást — már a tizenötéves háborúban érlelődött a fordulat —, amelyet Aeneas Livius Caprara gróf (1631—1701) 1683-ban, de korábban *Walter Leslie* gróf — később tábornok — császári követ 1665-ben — a török katonai erő hanyatlásáról jelentett a Bellicumnak. A *Lotharingiai Károly* (1643—1690) főparancsnoksága alatt álló Bécset felmentő erők — a Szent Liga (1684) keretei között *Miksa Emanuel* (1662—1726) — társparancsnokságával kivetették a török birodalmat az 1541 óta elfoglalt pozícióból, s ez előrevetítette a hódoltság végérvényes felszámolását. Így jogosan írhatta az ismeretlen művész Buda visszavételének győzelmi érmére:

„Herorum tumulus clare et Buda uda cruere
caesareo tandem fumine strata iacet."

II.

Buda véráztatta sáncai tehát elestek és 1687. augusztus 12-én Lotharingiai Károly mohácsi — nagyharsányi — győzelme, valamint Eger visszavétele stabilizálta a Buda megvívása utáni helyzetet. Ez volt a pecsét az 1687. augusztus 22-i keltezésű meghívón, amely a magyar rendeket Pozsonyba hívta országgyűlésre — leszedni a Szent Liga hadviselésének eddigi gyümölcseit. A Habsburg-politika célja: hogy „A dunai monarchia most már, legalábbis jogi szempontból, minden részében a Habsburgok birtokává" változzon.[10]

A magyar rendi törvényhozás gépezete a „király által nyújtott segítség fejében" hozzákezdett Magyarország alkotmányos rendjének átalakításához, vagy ha tetszik az illuzorikus personalis únió reálúnió elemeinek elismeréséhez a törvényalkotás síkján is. Október 26-án megkezdődött az alsó tábla tanácskozása és 30-án megjelent a király-császár 9 éves *József* fiával (1678—1711), azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a gyermek — s személyében a Habsburg-dinasztia — fejére új jogcímen kerüljön a magyar királyi koronát: „...s magunk is azon jelen lévén, fenséges főherceg József első szülőtt fiúnkat leendő örökös urukká s királyukká koronáztassuk..." írja az 1687. évi IV. decretum bevezetőjében. Jelen volt a koronázáson Lipót kisebbik fia a későbbi III. *Károly* (1685—1740) főherceg is.

Az *új jogalapon* álló koronázás fejében az október 31-i királyi leirat az alkotmány helyreállítását ígéri. Persze az örökös királyság kérdését a politikai erőviszonyok eldöntötték. Jól tudták a rendek, s ezért arra szorítkoztak, hogy a legdurvább sérelmet, az eperjesi rendkívüli bíróság megszüntetését elérjék. *Antonio Caraffa* (1646—1693) eljárása — aki Thököly összeesküvésében való részvétel címén 24 felvidéki nemest és vagyonos városi polgárt végeztetett ki és kobozta el vagyonukat — olyan országos felháborodást váltott ki, amelynek lecsendesítését Lipót a meg-gy béklés meghirdetésekor nem nélkülözhette. A rendek november 3-i tiltakozását tehát Lipót „a győző", „kegyes jóindulattal" tudomásul vette s így a főrendek javaslatára a rendek elfogadták az örökös királyságról szóló törvényt (november 7.), amelyet három napja múlva a főrendek is megerősítettek. Lipót pedig december 1-én kihirdette a *közkegyelmet* mindazoknak, akik a „felség hűségére térnek". Bár a törvénymű szentesítése majd két hónapot várat még magára — 1688. január 25 —, december 9-én József fejére tették a koronát elsőként — mellőzve a szabad királyválasztást — az elsőszülöttség jogán, örökletesen az ellenálláli záradék törvényi hatályon kívül helyezése mellett.

Az 1687. évi IV. decretum Praefatioja a Szent Liga eddig elért sikereit, mint Lipót érdemeit magasztalja — külön kiemeli, bár nem nevesítve, Thököly „kuruc királyságának" veszedelmeit és a császár érdemeit annak elhárításában: „...az ő Magyarországával, mint az egész kereszténység legrégibb védőbástyájával... Bécs városával... saját és övéinek legfelségesebb személyével... az országnak szent koronájával... az országot hű lakosaival... az annyira súlyos veszély hajótöréséből a biztonságos megmenekülés kikötőjébe vezethesse..." A Thökölyt elítélő kemény szavak: „...melyet a haza némely nyugtalan és törvénysértő, önző és irigykedő s a kereszténység végromlására fondorul törekvő veszedelmes pártosai, lázító bújtogatásaikkal s a felingerelt török hatalomnak részükről célba vett csábos felhívásával vagy kiindításával nyílt és örökké siralmas veszélynek tették ki".

Kétségtelen tény, hogy az 1683-as Bécs elleni támadás felidézésében Thököly sikerei éppen úgy közrejátszottak, mint az a tény, hogy megszerezte a Porta számára Bécs erődítési rajzait. A török hatalom felingerlésében azonban nem csak Thökölynek volt szerepe, hanem a „legkeresztényibb" címet használó *XIV. Lajosnak* (1643—1715) is, aki egy Habsburg-birodalom ellenes hadjárat esetén be nem avatkozást, míg Lengyelországot érintő háború kirobbanásakor intervenciót helyezett kilátásba.

A 2. art. ezt követően rögzíti: „És minthogy ő, császári és királyi legszentebb felsége, dicsőséges és győzelmes fegyvereivel, a keresztény név iszonyú ellenségét, a törököt számos véres és döntő ütközetben megverte Isten segítő hatalmával, az ő naponként élet-halálra kínzott nyakukról elűzte s annak torkából, melyben akkorig, oly hosszas időtől fogva, az egész nemzetnek legnagyobb veszélyével nyögének, ez

[9] *Hóman—Szekfű*: Magyar történet. IV. 229. *Nagy* László: A végvári dicsőség nyomában. Bp. 1978. 218—220. old.

[10] *Nagy* László: „Kuruc életünket megállván csináljuk". Bp. 1983.

országnak legnevezetesebb erősségeit, s ezek közt az egykor legvirágzóbb királyi székhelyet Budát, s az annyiszor említett országnak védbástyáját, ennek nagyobb részével együtt kiragadta, e legédesebb hazának felszabadítására ezeket, s a még fentebb bővebben elszámlált áldozatokat hozni méltóztatott:

1. §. Ez oly nagy s örökké hálával említendő jótéteménynek emlékezetére, s alázatosan kedveskedő lelkünknek mindenkorra felismerhető hálája jeléül e Magyarországnak s kapcsolt részeinek összes karai és rendei kinyilatkoztatják, hogy mostantól jövőre s örök időkre senkit mást, mint fenn címzett ő császári és királyi felségének saját ágyékából származott fiúörökösei közül az elsőszülöttet (ugyanezt határozván az 1547-ik évi 5. s más e felől alkotott törvénycikk) fogják törvényes királyuknak s uruknak ismerni és azt mindenkor és annyiszor valahányszor ily felavatás újból bekövetkezik, a fentebb kijelentett hitlevélben foglalt cikkelyek előrebocsátandó elfogadása vagy királyi biztosítása s e felől oly alakban mint elődei teljesítették, leteendő eskü után, országgyűlésileg e Magyarországon belül meg fogják kormányozni."

A 2. art. sajátos kitétele — amellett, hogy nevesíti a szabad királyválasztás jogáról való lemondás okát — az 1547. évi 5. art.-ra való utalással *úgy állítja be a jogi helyzetet, mintha az örökös királyságot már korábbi törvény biztosítaná a Habsburg-háznak.* Ez a hivatkozás azonban alig tekinthető másnak, mint a késerű pirula ostyájának. Az 1547. évi (XI.) decretum 5. art.-a a királynak az országban tartózkodásával kapcsolatos sérelemmel összefüggésben született és így rendelkezik: „...a király ő szent felségének Magyarországból való hosszú távolléte alatt a féktelenség sok embernél nagy mértékben növekedett...", ezért így rendelkezik, „...hogy Magyarország királya az idő nagyobb részét az országban töltse". S miután az . § bizonygatja, hogy a magyar királyok „...ámbár a római birodalom és több ország meg tartomány fölött uralkodtak... mégis jobbára Magyarországban tartózkodtak..." s a 4. §-ban legalább azt próbálják elérni, hogy ha I. Ferdinánd nem is, legalább Miksa főherceg tartózkodjon Magyarországon. Itt, ezzel összefüggésben tartalmazza az 5. §: „Mert miután az ország rendei és karai magukat nemcsak ő felsége, hanem örökösei uralmának és hatalmának is örök időkre alávetették az összes rendek és karok annak, *ha Magyarországban marad nem kisebb hűséggel, ragaszkodással és tisztelettel fognak engedelmeskedni,* mint magának ő felsége személyének".

A hangsúly tehát itt az uralkodó, illetve a trón *várományosának* Magyarországon tartózkodásán van, miként azt már *Albert* 1439. évi decretumának 2. art.-a is tartalmazza. Az örökös királyság azonban a szóban forgó 5. art.-ra nem alapítható, amit bizonyít, hogy — mint erre még visszatérünk — *1563-ban Miksa megkoronázásakor a magyar rendek ragaszkodtak a királyválasztás aktusához* — s így I. Ferdinándtól I. Lipótig valamennyi Habsburg a *szabad királyválasztás eredményeként került a magyar trónra.*[11]

Mindenki — elsősorban a kortársak — komolytalannak tekintették az 1687. évi IV: decretum 3. art.-át, amely a *spanyol követ kifejezett kérésére* került a törvény szövegébe. E szerint: „...ő császári és királyi felsége fiúágának megszakadása bekövetkeznék, akkor az ilyen átszállandó s felveendő uralkodásban való utódlás... háruljon és menjen át Spanyolország királyának, II. Károly úrnak hasonlóképpen fiágú magvára, s így csak abban az esetben ha... fimagva kihalna nyerjen helyt a mondott karok és rendek ősi és régi helybenhagyott szokása, s előjoga a királyok választására és koronázására nézve."

A Habsburg-ház spanyol ágának igénye a magyar trónra természetesen illúzió volt, hiszen már az 1660-as évek elején, amikor „IV. Fülöp halálát már mindenki várta, utána egy öt éves fiú maradt 1665-ben, II. Károly gyenge testalkatú, erőtlen, mint már közvetlen elődei is. Nem is biztos, hogy megéri-e a felnőtt kort, és akkor a spanyol örökség kerül szóba".[12]

II. Károly azonban megérte a felnőtt kort, de családfája nem hajtott ágat. A várható spanyol örökség volt egyébként egyik tényezője az 1664. augusztus 10-én megkötött — nagy felháborodást kiváltó — vasvári béke megkötésének,[13] amely egy vesztett csata után se lehetett volna rosszabb, s amelynek eredményeképpen „A török vesztésre álló főserege megmenekült a pusztulástól, a szultán pedig attól, hogy belebonyolódjék egy nagyszabású európai háborúba, amelyre sem katonailag, sem diplomáciailag nem készült fel."[14] Ha ehhez hozzászámítjuk még a császár és a szultán kereskedelmi szerződésétől várható kétes előnyöket is, igen nagy árat fizetett a Duna menti monarchia — és különösen Magyarország — a várható spanyol örökségért. 1668-ban II. Károly még gyermek — elkészült az első felosztási terv a várható spanyol örökségről. „E szerint Lipót kapta volna Spanyolországot az amerikai gyarmatokkal és a milánói hercegséggel, Lajosnak jutott volna Németalföld, a Franche-Comté, a nápoly-szicíliai királyság, Navarra meg az afrikai birtokok és a Fülöp-szigetek."[15]

Az 1668-as évben létrejött az első megállapodás is Lipót és XIV. Lajos között a spanyol örökség felosztásáról, s a spanyol örökség — amely voltaképpen soha sem került le a napirendről — aktuális probléma volt 1687-ben is, amikor *II. Károly* — (1661—1700) — még csak 26 éves volt és még 13 év volt hátra beteges, gyermektelen életéből. A tényekkel ekként szembesítve a törvénycikkben foglaltakat, aligha tekintette bárki is a 3. articulust akként, hogy az valóban a spanyol ágat juttatja a magyar trónra. Lipót azonban ragaszkodott a spanyol követ kívánságának teljesítéséhez, mondván, hogy „a spanyol király is nagy érdemeket szerzett az ország visszafoglalásában, amelyre 1683-ban nagy összeg pénzt adott s újabban ismét tetemes segélyt ígért a hadviselés folytatására".[16] Ezt az érvet elég nyomósnak lehet tekinteni és úgy véljük, valós magyarázata is a 3. art. megszületésének.

A magyar közjog szempontjából formális — csak az udvari kamara szemszögéből ígéretes — articulusnál sokkal fontosabb a *4. articulus*, amely az *1222. évi aranybulla nevezetes ellenállási záradékának hatályon kívül helyezéséről rendelkezik.*

[11] *Fraknói* Vilmos: A magyar királyválasztás története. Pest, 1921. 186. old.

[12] *Gonda—Niederhauser*: 90. old.

[13] *Hóman—Szekfű*: IV. 169. old.

[14] Magyarország története tíz kötetben 3/2 (Főszerkesztő: *Pach Zsigmond* Pál; szerk.: *R. Várkonyi* Ágnes) 1140. old.

[15] *Gonda—Niederhauser*: 97. old.

[16] *Tóth* Lőrinc: I. Lipót uralkodása és törvényei. CIH. III. p. 70. old.

Az 1222. évi aranybulla 31. art.-a sajátos szerepet töltött be a magyar közjogban és a magyar nemesség közgondolkodásában. Mint látni fogjuk — bár az ellenállási záradék eredetileg nem a köznemességet illette meg — az una et eandem nobilitas elve alapján a négy sarkallatos nemesi szabadság egyike lett. A 31. art. bevezetője rendelkezik a bulla hét példányának őrzéséről, majd az 1. § intelme után, amely a királyt és a nemeseket a bulla betartására inti, „hogy ők is örüljenek az ő szabadságuknak... és a királyi koronának tartozó engedelmes szolgálatukat ne tagadják"[17], a 2. § tartalmazza a bullában foglaltak legfőbb biztosítékát: *az ellenállási záradékot*, következő szöveggel:

„Hogyha pedig mi, vagy az utánunk következő királyok közül valaki ezen mi szerzésünknek ellenére járna valaha, ez a levél adjon szabad hatalmat mind a püspököknek, mind más jobbágyuraknak és országunkbeli nemeseknek mindnyájan és egyen-egyen, jelenvalóknak és jövendőbelieknek és az ő maradékoknak, hogy mind nekünk, mind az utánunk következendő királyoknak *minden hűtlenség szégyenvallása nélkül ellenállhassanak* és ellentmondhassanak *mindörökké*." (Kiemelések tőlem: *K. F.*)

A 3. § a keltezéssel és a püspökök aláírásával zárja a bullát. A CIH. jegyzete az ellenállási záradékkal kapcsolatban megjegyzi: „E §-t hatályon kívül helyezte az 1687. IV. tc... E t. cikk *alkotása óta* a királyi hitlevél és eskü a 31. c. 2. §-át mindig kifejezetten kiveszi az aranybullának esküvel megerősített többi cikke alól: 1715. II. tc.; 1741: II. tc.; 1791. II. tc.; 1792: II. tc.; 183: I. tc.; 18. 7: 00 tc." (Kiemelés tőlem: *K. F.*)

Nos tény, hogy az 1687-es törvények után a jegyzetben írtak szerint kimaradt „kifejezetten" az ellenállási záradék mint azt később ismertetjük. De az a kitétel, hogy az aranybulla 31. articulusának *megalkotása óta* a 31. art. 2. §-át kirekesztették volna a királyi hitlevélből és esküből, részletes felülvizsgálatra szorul, már csak azért is mert a Tripartitum I. 9. négy alapvető nemesi kiváltsága közül egyik éppen az ellenállási jog. Ahhoz, hogy a nemesi szokásjog integráns része legyen egy ilyen alapvető jog aligha lehetséges, ha évszázadokig nem volt része a magyar jogrendszernek.

Vizsgáljuk meg azokat a fontos jogi aktusokat, amelyek eligazítást adnak, miként viszonyultak az uralkodók az ellenállási zárakékhoz. *I. Lajos* (1342—1382), akinek 1351. évi decretuma így kezdődik: „Incipit confirmatio decretorum Andreae II. regis Hierosolymitani dicti, anni 1222: facta per Ludovicum primum, anno domini millesimo trecentesimo quinquagesimo primo", azaz: „Kezdetét veszi a jeruzsáleminek nevezett II. András király 1222. évi decretumáinak megerősítése, amely I. Lajos király részéről az úrnak 1351. esztendejében történt..." 10. §. „II. András király úrnak előbb említett, s aranypecsétjével megerősített minden gyanútól egészen mentes, szórul szóra ide beiktatott levelét, az abban foglalt *minden szabadsággal egyetemben elfogadván*, s helyeselvén és jóváhagyván..." Ki kell emelni, hogy az aranybulla — amelynek eredeti példánya nem maradt ránk, 1318. évi esztergomi érseki levéltárban lévő másolat mellett — éppen az 1351. évi decretumhoz is csatolt másolati példányban maradt ránk, tartalmazva az ellenállási záradék szövegét. I. Lajos tehát élő jogként ismerte el az ellenállási záradékot.[18]

Mária (1382—1387/1395/) 1384. évi decretumának „Confirmatio decretorum Andreae II. et Ludovici I. regum Per Matiam reginam sub pendenti sigillo dupplici, facta" (II. András és I. Lajos királyok végzeményeinek Mária királynő részéről kettős függő pecsét alatt történő megerősítése) melléklete az aranybulla teljes — ellenállási záradékot tartalmazó szövege — szövegét tartalmazza és erősíti meg.[19] *Zsigmond* (1387—1437) törvényei az ellenállási záradékot éppúgy nem érintik, mint *Albert* (1437—1439) 1439. évi decretumának 1. art-a — de reformatione consuetudinum regni — az ország szokásainak visszaállításáról, ugyancsak nem zárja ki az ellenállási záradékot a megerősített országos törvények közül. Így a magyar trónon — öröklési szerződés és családi kapcsolat alapján — ülő *első Habsburg* országlása is az ellenállási záradék életben tartása mellett történt.[20] *Mátyás* (1458—1490), aki a magyar história egyik igen zavaros korszakát lezárva lépett a trónra, az 1464. évi (II) decretumának bevezetőjében sem tesz kísérletet az ellenállási záradék kirekesztésére, amikor így szövegezi az 1. art. 1. §-át: „...hogy a néhai Lajos és Zsigmond király úr részéről megerősített decretumával együtt megerősítjük".[21]

II. Ulászló (1490—1516) 1490. évi uralkodási feltételei 2. § az ország alattvalóinak és lakosainak „régi jogaiban, kiváltságaikban és jóváhagyott szokásaiban, amelyekben tudniillik a néhai megdicsőült királyok megtartottak és amelynek birtokában és élvezetében voltak, meg fogjuk tartani".[22] Ezzel kapcsolatban helyesen utal a CIH. jegyzete a később általunk is tárgyalandó Tripartitum I. 9...-ben felsorolt négy alapvető nemesi szabadságban foglaltakra, melynek negyedike éppen az ellenállási záradék.

II. Lajos (1516—1526) hasonló tartalmú hitlevelének részleteibe e helyen nem bocsátkozunk,[23] annál fontosabbak a magyar nemesség jogtudatát meghatározó *Werbőczy Hármaskönyvében*[24] foglaltak. Tény, hogy a Hármaskönyv nem foglalja ugyan össze külön fejezetben a magyar nemesi közjogot — a *szokásjog* —, amely teljes értékű, állami kényszerrel biztosított normaerejére támaszkodva meghatározza a nemesség alapvető „szabadságait". *Ez a négy szabadság nem csak az írott jogban, hanem a szokásban gyökeredzett.* Márpedig — figyelemmel a szokás Triparti-

[17] CIH. I. p. 144—145. old. Az aranybulla letétbe került a pápánál, az Ispotályos és Templomos lovagrendnél, a királynál, a nádornál, az esztergomi és a kalocsai káptalannál; pecsétjével ellátta az esztergomi és kalocsai érsek, a csanádi, veszprémi, egri, zágrábi, váradi, pécsi, győri, váci és nyitrai püspök.

[18] *Marcali* Henrik: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. (Euchiridon) Bp. 1902. 134. old. Facsimile: Történeti Tár. X. (1861).

[19] CIH. I. p. 186—189. old.

[20] CIH. I. p. 271—299. old.

[21] CIH. 1464. évi (II) decr. 1. art. 1. §: Et quod decreta condam dominorum Ludovici, et Sigismundi regum; simul cum decreto olim domini Andreae similiter regis, per ipsum dominum Ludovicum rege confirmatio; confirmabimus, et cum his infrascriptis articulis observabimus.

[22] Conditiones Uladislai. II. 1490. 2. §.

[23] II. Lajos hitlevele: *Kovachich* József Miklós: Sylloge decretarum comitialium unclyti regni Hungariae.

[24] *Werbőczy* István: Nemes Magyarország szokásjogának hármaskönyve — Tripartitum opus iuris conseuetudinarii inclyti regni Hungariae (CIH. sorozatban) — II. Ulászló 1514. november 19-én szentesíti, de a megyéknek nem küldik szét, így nem emelkedett törvénnyé. (Továbbiakban: Trip.)

tumban definiált fogalmára — a szokásjog előfeltételei: az *okszerűség*, „amely a jog célja felé tör és halad", az *idősült* volta, vagyis „kellő időn át tartson és az elévülésre megkívánt időnek folyása alatt megerősödjék" és „a tudósok közös vélekedése szerint szükséges a cselekvés ismétlődése". A Trip. I.9.6. § „negyedik és utolsó (hogy a többit mellőzzem) az: hogy ha bármelyik királyunk vagy fejedelmünk, a néhai második vagy melléknevén Jeruzsálemi András király úr és fenséges fejedelem országos végzeményében (amelynek megtartására minden magyar király, mielőtt a szent koronát fejére tennék meg szokott esküdni) kinyílvánított és kifejezett nemesi jogok ellenére tenni merészelne, akkor örök időkre szabadságukban áll, annak ellene szegülni és ellene mondani anélkül, hogy a hűtlenség vétkébe esnének." Az aranybulla ellenállási záradéka tehát, amelyre 1222 óta, tehát a Tripartitum megszerkesztéséig eltelt mintegy 300 év alatt a magyar királyok: az Anjouk éppúgy mint a Luxemburgi ház, vagy az ekkor még csak „vendégszereplő" Habsburgok letették az esküt, akként ivódott a nemesség jogi és politikai tudatába, mint a négy sarkalatos jogának egyike *s ez a jogtudat* — éppen a Tripartitum tekintélyénél fogva — *többet nyomott a latban, mint maga a tételes törvény*, amelyet mint az köztudott nem egy esetben hatástalan maradt, ha nem állt mögötte a szokásjog megerősítő és elfogadtató ereje. Így bár a törvényrontó szokás ellen nem egyszer tiltakozik a törvényalkotó. A gyakorlatban nem mellőzhető Werbőczy okfejtése, amelyet a Trip. 10.4. §-ban ad elő, hogy tudniillik „a jognak alapja a szokás: úgy látszik, hogy a joggal ellenkezésben, semmi szokás nem lehet okszerű. A különböző okok tekintetéből azt kell állítanunk, hogy valamely szokás okszerű lehet még okszerű törvény ellenére is".

Ismert az a folyamat, amely az aranybullát hosszú küzdelmek eredményeképpen létrehozta — s arra is utalunk, hogy az ellenállás joga sem a köznemességet illette meg eredetileg — törvényhozói aktussal és nem szokásjog alapján. Mégis az idők folyamán az ellenállási záradék — amelyre a nemesség legalábbis igényt tartott — nem csak része lett a nemesség jogfelfogásának, de *beépült a nemesi szokásjogba* oly szervesen, hogy az a négy alapjog egyike lett. *Ez* a tény emelte valójában *arra az erőre*, hogy századok múltán — amikor erre az alkalmas erő is rendelkezésre állt — Thököly fejedelemségének (1682—1685) „alkotmányjogi alapját" képezhette.

A kettős királyválasztás eredményeként közel 400 évig uralkodó Habsburg-királyok elsője tehát letette az esküt az ellenállási záradékra, és hogy nem zárta ki hitleveléből sem nyilvánvalóan nem I. Ferdinánd óhajára történt így, hanem a Tripartitum jogfelfogását tükröző — e kérdésben egységes — nemesi tudattal szemben a magyar trónra számot tartó — bizonyos szempontból a — Habsburg-ős nem tehetett másként.

Az első, a CIH.-ba iktatott hitlevél (1622. évi I. decr. 2. art.) tizenkét feltétele ugyancsak *kivétel nélkül* biztosította a rendi jogokat, és hasonló tartalmú hitlevelet bocsátottak ki I. Lipóttal bezárólag a szabad királyválasztás jogán trónra lépő Habsburg-uralkodók is (vö.: 1638. I. tc.). Így a koronázási eskü (CIH. II. 7.) kifejezetten tartalmazza: „a néhai fenséges András király decretumait tiszteletben fogjuk tartani" — „omnibusque iustitiam faciomus: serenissimi aondam Andreae regis decreta abservabimus..."[25] Nem volt ez másként *Miksa* (1564—1576) koronázásánál sem.[26] Ugyanúgy nem nyúlt az ellenállási záradékhoz az elődje életében magyar királlyá koronázott *Rudolf* (1576—1608), akit a magyar rendek „Magyarország királyául kijelenteni kértek".

Az ellenállási záradék megalkotásától Lipótig ténylegesen egy olyan *biztosíték szerepét* töltötte be, amelyre egyetlen — a rendek és az uralkodó között kiéleződött — konfliktus megoldásával kapcsolatban sem történik hivatkozás. *Thököly Imre* (1657—1705) alkalmazza elsőként akként, hogy ezzel igazolja Európa előtt: a török szövetségben folytatott Habsburg-ellenes fegyveres harca miatt nem a „kereszténység ellensége".[27] Kiáltványában így ír: „megvan az ország törvényében a Jeruzsáleminek nevezett II. András király oklevele: csakhogy a Római Szent Széknek szentélyében és szekrényében elrejtve őrzik. Minthogy azonban a magyar szabadság szelleme és koronája a jelen ellentét alapja, az uralkodók igazi és üdvös szabályzata, az országlakók bírája és büntetője, s a bővebb felvilágosításért, az ócsárlók zavarba hozásáért magát az oklevelet jelen írásunkba beiktatjuk, amely szó szerint következik..."[28]

Thököly érvelését tartalmilag természetesen az a tény határozza meg, hogy a magyar társadalom csaknem minden rétege elégedetlen volt és sérelmeket szenvedett a Habsburg-királyok — elsősorban Lipót — uralkodása alatt. Ez az eleddig legjelentősebb és legnagyobb társadalmi bázissal rendelkező Habsburg-ellenes mozgalom elsődlegesen indítja Lipótot, hogy a törvényalkotásban oly nagy súlyt fektessen Thököly és hívei elítélésén túl arra is, hogy az *ellenállási záradék törvény által hatályon kívül* helyeztessen. A törvénymódosítás másik fontos célja, hogy átalakítsa a *nemesség jogtudatát*, amelyben az ellenállási záradék — Werbőczy jóvoltából is — századok óta élt, mint a „nemesi alkotmány" biztosítéka.

Habsburg oldalról szemlélve: az ellenállási záradék hatályon kívül helyezése *objektíve* — a saját joga szerint kormányzott — Magyarországot *közelebb hozta a Duna menti monarchia többi államához*. És még valami: a *törvénycikk nem szól hatályon kívül helyezésről*, hanem (1687. évi IV. tc. 4. art.) „Secundi Andreae, regis Hierosalymitandi articulus 31. de anno 1222 certa sui iu parte *explanatur* — azaz a jeruzsáleminek nevezett II. András király 1222. évben kelt 31. törvénycikkét bizonyos részben *megmagyarázzák*".

„...II. Endre király 1222-ik évben kelt 31-ik cikkelyében foglalt ennek az egyetlen záradéknak, vagyis inkább a királynak való ellentmondás s ellenállás szabadságának az ugyanott felsorolt okokból, a kijavítást célozza, noha ugyane cikkelynek említett részében a helyes értelmet csak némely egyeseknek *rosszakaratú magyarázása törekedett netán más elrontott értelemre csavarni*, s ő legszentségesebb felsége józanabb hű karainak és rendeinek soha sem volt eszükbe,

[25] *Kovachich*: I. 370. old.

[26] Koronázás 1563. IX. 8. Vö.: 1563. évi (XXI) decr. art. 4. § art. 64. 1572. évi (IV. decr. art. 2.) Koronázás 1572. szeptember 25.

[27] *Köpeczi* Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége", A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp. 1976. Vö.: *Nagy* László: 10. alatt idézett műve.

[28] Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek. (Kiadja: Prónai Dezső) Bp. 1905. 153—186. old.

Mezey Barna

„Nemzetünknek Régi Szabadságát elérjük"

Az abszolutizmus berendezkedése és a Rákóczi-szabadságharc jogalkotása

1. „A nemesek kiváltságos jogairól s az ország szabadságairól alkotott és királyi hitlevéllel megerősített törvényeket, jelesen pedig a Hármaskönyv első részének 9. címét, jeruzsálemi Endre király 2. cikkelyét, az 1536. évi 41. tc., 1613. évi 24. t.cikkelyét, 1618-ik évi 14-ik t.cikkelyét és Magyarország egykori dicső királyaitól engedett, s Ő felségétől is megerősített összes kiváltságokat s az ország szabadságainak kedvező statutumokat megújítják, s az ugyanazon királyi hitlevél 1. feltételéhez képest,[1] azok használatában az országlakókat meg kell tartani, s mostantól jövőre, azok ellenére, senkinek folyamodására semmi módon nem szabad őket háborgatni és károsítani." Így szólt az 1681-re, Sopronba egybehívott országgyűlés 10. articulusa, melyet rendre követtek a nemesi szabadságokat és kiváltságokat részleteiben is megerősítő, a korábbi esztendők sérelmeit orvosolni hivatott cikkelyek. A külpolitikai helyzet kedvezőtlen alakulása, de legfőképp Thököly kurucainak hadi sikerei (a magyarországi bujdosók Morvaországban portyáztak, Sziléziában kalandoztak; áprilisban pedig már elnyerték a szultán beleegyezését Erdély katonai segítségnyújtásához is) arra késztették a bécsi kormányzatot, hogy abszolutista célkitűzései kudarcának nyílt beismeréseként összehívja a rendi országgyűlést. A diéta az abszolutizmus meghátrálásának és a rendi restaurációnak egyértelmű bizonyítéka volt.[2] 1681. június 13-án újra van nádora Magyarországnak, ígéri az uralkodó az elkobzott javak visszaadását, a jogtalannak talált adókivetésből még fennálló hátralékok eltörlését, a magyar kamara függetlenségét az udvaritól, a kamarai visszaélések megszüntetését, Kollonich elmozdítását a kincstárnoki tisztségből, a katonai atrocitások felszámolását, szabad vallásgyakorlat biztosítását, az igazságszolgáltatás törvényességének helyreállítását, s így tovább. Függetlenül a decretum jövőjétől, az írásba foglalt rendelkezések betartásától és betartatásától, ez az országgyűlés az udvar hadállásainak gyengülését tanúsítja; a cikkelyeket szentesítő I. Lipót már alig emlékeztetett a hetvenes évtizedek abszolút hatalomra törő uralkodójára.

2. 1686. szeptember 2-án, este hét órakor 145 évi megszállás után ismét szabad az ország hajdani központja. Buda felszabadítása az európai összefogással zajló nagy török elleni háború egyik katonai mozzanata csak; Magyarország számára azonban jelképes erejű. Ekkor dőlt el ugyanis, hogy a török kiverésével vajon valóban felszabadult-e Buda, vajon a régi Magyarország támad-e föl a pusztulásból a romokon? Az ország rövidesen választ kapott a kérdésre. Egy esztendőre rá, 1687. augusztus 22-én I. Lipót országgyűlési meghívókat küldött főpapoknak, bárónak, vármegyéknek. A regális Pozsonyba rendelte a köznemesség, szabad királyi városok követeit, a főrendeket. Annak ellenére, hogy az articulusok egy részének hangvétele összecsengett a nemesi követelésekkel, hogy több intézkedés látszatkedvezményt biztosított a rendek számára, az ország képviselői jócskán alárendelt szerepet játszottak a döntésekben. Jól előkészített diéta volt az 1687-es: katonai sikerek sorozata, Buda felszabadítása előzte meg a tárgyalásokat, közben működött Eperjesen Caraffa tábornok törvényszéke, Lotharingiai Károly megszállta Erdélyt, Thököly mozgalma széthullott. A hála és a félelem között hányódó rendekkel szinte mindent el lehetett fogadtatni. Az udvar követelései között voltak látványos, nagy jelentőségűnek tűnő deklarációk (mint az ellenállási jogról történő lemondás, vagy a 2—3. cikkely a Habsburgok örökösödéséről), s ennél jóval mélyebbre ható, a rendi jogokat jobban megnyírbáló intézkedések (vagy éppen azok elhagyása). Ez utóbbiakhoz tartozott József koronázási hitlevele, melyből kimaradt számos garanciális követelés, így a háromévenkénti országgyűlés, a magyar ügyek magyarok általi intézése, a városokra és vallásügyre vonatkozó gondolatok, az idegen zsoldosok kivitelét szorgalmazó passzusok. A törvénycikkekből az 1681-es diéta minden lényegesebb döntése hiányzik. A kialakult helyzetre majdnem találóan fogalmazta meg Acsády Ignác: „Az 1687-i törvénykönyvben csaknem teljesen elmosódik Magyarország önállóságának képe, s a felszabadított Magyarország nem állam, hanem bécsi kormányzat alatt álló tartomány lett."[3] A király ismét kemény hangon szólt: a török ellen diadalra jutott, hatalmát ismét erősödni érző, abszolutisztikus rendeletsorozatra készülő államfővel állt szemben a magyar nemesség.

3. „...nem az országgyűlésen tárgyalták többé a segélyeket és hozzájárulásokat, hanem az udvar határozta meg azok mennyiségét, és a hadbiztos tetszése szerint hajtotta be ezt a német katonasággal: kikényszerítette a nyomorult népből... hallatlan és barbár módokon... A fizetésképtelenek feleségén ugyanis erőszakot követtek el úgy, hogy az adósság törlesztése érdekében arra kényszerítették a férjeket, hogy engedjék át nekik az asszonyokat, és a gyalázatot a férfiak jelenlétében hajtották végre. Másokat megkorbácsoltak, olykor némelyek meg is haltak korbácsolás közben. Még a jelentéktelen sérelmek és olykor a nyomorúság fakasztotta panaszok is okot adtak a halálbüntetésre. Ezekkel, és más ezekhez hasonló, gonosz lélekkel kiagyalt kínzóeszközökkel támadt a közkatonaság a népre, a tiszt a nemességre..." Ez a kép fo-

Mezey Barna egyetemi adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

[1] „Hogy az ország szabadságait, mentességeit, kiváltságait, statutumait, jogait és szokásait, összesen és egyenként... minden pontjaikban, záradékaikban s czikkeikben Ő fensége állandóan és szentül megtartandja és más mindenkivel sértetlenül megtartani fogja." Az 1655. június 25-én keltezett hitlevelet az 1659: 1. tc. foglalta articuláris formába.

[2] *Benczédi* László: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. századvégi Magyarországon. Bp. 1980. 101. old.

[3] *Acsády* Ignácz: Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657—1711). Bp. 1898. 470. old.

gadta II. Rákóczi Ferencet magyarországi birtokaira való visszatérésekor.[4] A legközvetlenebb tapasztalatokat, a katonai visszaélések, jobbágyai és alattvalói sérelmei, az adóztatással kapcsolatos erőszakoskodások után észre kellett vennie az udvar gazdaságkorlátozó intézkedéseit is, melyek földbirtokosi elképzeléseit húzták keresztül.[5] Találkoznia kellett a magyar uralkodó osztály jogait sértő intézkedésekkel, törvénytelen eljárásokkal, a politikai életből történő kizárásuk tényével.

A fiatal herceg éppen a lipóti abszolutizmus második, intenzívebb kísérlete — ifjabb Bartha János szavaival élve —[6] „a berendezkedés első szűk látókörű változatának erőszaktételei" idején ismerkedett hazája viszonyaival, tapasztalta meg a császári hadsereg által támogatott jogtalan visszaélések sorozatát. II. Rákóczi Ferenc hiteles szemtanú; későbbi szereplésének tükrében pedig — állampolitikai feladatai által diktált éleslátása okán — kiváló összegzője a bécsi udvar által okozott sérelmeknek.

Érvelésének középpontjában — a szabadságharc eseményei idején is, mint utóbb szerkesztett és írt műveiben — a nemesség két nevezetes jogosítványának, az ellenállási jognak és a szabad királyválasztásnak eltöröltetése állott. Valóban, mint korábban mondtuk, ezek voltak a rendi állások leglátványosabb területvesztései az 1867-es diétán; jelentőségük azonban meg sem közelítette számos másikét. Az ellenállási jog megszületése pillanatától inkább deklaratív juss volt, értéke viszonylagos. A király ellen lázadók (az ellenállási jog birtokában vagy anélkül), ha erősebbnek mutatkoztak: az uralkodóra kényszeríthették akaratukat. S fordítva: ha meggondolatlanul bocsátkoztak a királyi hatalmat megkérdőjelező vállalkozásokba: lázadóként, hűtlenként végezték, az ellenállási jog ellenére. II. András bullájának záradéka talán egyetlen utólagos jogosítványt rejtett magában: a király ellen támadó, s győztes ellenfél számára utóbb mintegy közjogi-politikai indoklást jelenthetett e jog. A szabad királyválasztást pedig már amúgy sem gyakorolta a nemesség: „az ország rendei és karai magukat nem csak Ő Felsége, hanem örökösei uralmának és hatalmának is örök időkre alávetették..." mondották a rendek 1547-ben, I. Ferdinánd nagyszombati diétáján.[7] A 140 esztendővel későbbi passzus ettől csak az örökösödési rend meghatározásában különbözik. Az ún. szabad királyválasztásról történő lemondás körüli tiltakozás, a későbbi történetírás felértékelése jobbára magának a diétának körülményeiből származtak.

A nemesség protestálását, későbbi tettleges ellenállását nem is ezek a törvénycikkek alapozták meg, hanem azok a konkrét intézkedések, melyeket a bécsi abszolutizmus foganatosított Magyarországon adópolitikai elképzeléseinek megvalósítására, kereskedelem- és iparirányítási terveinek valóra váltására, az abszolút államgépezet francia mintájú kiépítésére — mindezt a nemesi praerogatívák jelentős részén átgázolva, Magyarországot a jus armorum érvének hangsúlyozásával a végletekig kihasználva.

4. A szabadságharc zászlói alá sereglő nemesek természetesen nem politikai struktúrákban gondolkodtak (s főként nem a lehetséges jövő esetleges előnyeiben), hanem hétköznapi sérelmekben. Nem az abszolutizmus állt velük szemben, mint a társadalomirányítás egyik lehetséges modellje (amely ez idő tájt a modern államigazgatás csúcspontját jelentette), hanem a bécsi udvar intézkedéssorozata, egyedi rendelkezések halmaza, melyeket ősi nemesi kiváltságaik megtépázása gyűjtött fókuszba. Az abszolutista újításokkal, amelyek a gazdálkodó nemest, izmosodó polgárságot egyaránt szolgálták volna — R. Várkonyi Ágnes mutatta ki —, nem voltak teljesen elutasítók a rendek.[8] Sőt, számos kérdésben kifejezetten kezdeményezőleg léptek föl: indítványozták a jogrendszer egységesítését, az igazságügy reformját, a hadügyi kérdések rendezését, továbbá a pénz- és hitelviszonyok normalizálását. Bizonyos korszerű újítások egynémelyikét szívesen látták volna a társadalom szerkezetében. Igaz, nem egészen úgy, ahogyan azt a bécsi kormányzat elképzelte, s még kevésbé úgy, ahogyan az a valóságban történt. A sajátos körülmények között megvalósuló közép—kelet-európai abszolutizmus előnyeinek és hátrányainak mérlegéből Magyarországnak a XVII. század utolsó évtizedeiben az utóbbi serpenyő jutott. A Habsburg-politika összehasonlíthatatlanul nagyobb terhet hárított Magyarországra, hogysem az arányban lehetett volna az újítások előnyeivel.

Aligha vitatható, hogy a kor haladó állam- és kormányformája az abszolút monarchia, ebből azonban a korszak magyar honos lakója vajmi keveset tapasztalhatott. A nemesség, a polgárság, a jobbágyság az új kormányzati módszerből a durva terrorral, a törvénytelenségekkel és a növekvő adóterhekkel találkozott csupán: számára ezt jelentette az abszolutizmus. Mégis hiba lenne leszűkíteni az udvar és a magyar társadalom ellentétét a rendiség és az abszolutizmus szembenállására.[9] Éppen a Rákóczi-szabadságharc bizonyította az ellentétrendszer bonyolultságát és sokszínűségét. A szabadságküzdelemben résztvevő nemesek nem közvetlenül a Burg által képviselt abszolutista modellel álltak szemben, hanem a Neoaquistica Commissio eljárásával, az ország közigazgatási földarabolásával, az Einrichtungswerk magyarországi terveivel és a rendi alkotmány egyes tételeinek konkrét megsértésével, vagyis az abszolút kormányzati koncepció valóságos megnyilvánulásaival voltak elégedetlenek. Ezek ellen szálltak hadba. Erre pedig a szabadságharc politikusainak messzemenő figyelemmel kellett lenniük, ha a harcoló tábor gyakran megingó egységét meg akarták őrizni. Úgy is fogalmazhatunk: a szabadságharc állampolitikáját egyik döntő dimenzióként határolta be a módszerek (mint rendi sérelmeket okozó jelenségek) elleni tiltakozás. A fejedelmi kormányzat (melyben olykor az abszolutizmus elméletének egyes vonatkozásai csillantak föl) nem számolhatott Bécs elleni harcában számos olyan, egyébként szükségesnek látszó intézmény alkalmazására, amely a szabadságharc résztvevőit a Habsburgok politikájára emlékeztette volna.

[4] *Rákóczi* Ferenc: Vallomások. Bp. 1979. 72. 88—89. old.

[5] *Köpeczi* Béla—*R. Várkonyi* Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1976. 86. old.

[6] *ifj. Bartha* János: Budavár visszavétele. Bp. 1986. 240. old.

[7] 1547: 5. tc.

[8] A Habsburg-abszolutizmus a XVII. század második felében Magyarországon. Történelmi Szemle, 1965. 1. sz. 14. old.

[9] Legalapvetőbb, átfogó és részletes kiáltvány a „Recrudescunt" néven ismert Manifestum 1704-ből. OSZK. RMK. I. 1697.

A szabadságharc első dokumentumai a háború okául ezeket a sérelmeket, céljául pedig felszámolásukat jelölték meg. Ezen a behatárolt irányon később csak a szorongató szükség és a szabadságharc táborának polarizálódása változtathatott néminépp.

„Nem lehet oly Magyar, hogy az eddigh Magyarországon törvénytelenül Isten és Igasságh ellen hatalmaskodó és minden rendet képtelenül sanyargató idegen Nemzetnek kegyetlenségit, portioztató s képtelenül adóztató zaklatásit, Szabados Törvényünk Szakadásit elégségessen nem érezhette s értette volna; el annyira, hogy már országunknak s régi szabadságunknak gyökeres veszedelmével egyebet senki nem reméllhet vala" — állapította meg II. Rákóczi Ferenc a szabadságharc legelső jogi dokumentumában, a brezáni pátensben.[10] Mint ahogyan azt Esze Tamás alapos elemzésében kimutatta,[11] a bizonytalan bázissal induló háború mozgósító pátense mindenkihez szólt, aki érezhette a bécsi politika súlyát, nemeshez és nemtelenhez egyaránt. Így kapott közel azonos hangsúlyt a rendelet indoklásában a nemesi szabadság sérelmével a jobbágyságot sújtó adóteher és porció.

A panaszcsokor összegyűjtése nem nehéz feladat. A Habsburgok elleni társadalmi összefogás alapjait a bécsi abszolutizmus gazdaságpolitikai rendelkezései vetették meg. Magyarország az új berendezkedés anyagi alátámasztására szolgált csupán. Ennek a koncepciónak gerince az ugrásszerűen megnövelt adóteher (1697 és 1698 között a különbség 2 millió, az emelkedés 100%). Kiegészítő megoldások voltak továbbá: a kereskedelmi és bányamonopóliumok, a szabad kereskedés eltiltása, birtokelvételek a fegyverjogra hivatkozva, vagy felségsértési perek ítéleteiben, továbbá a kamarai igazgatás manőverei, a „kényszersegélyek". A közvetlenül a jobbágyságot, az adózó népet sújtó intézkedések áttételesen a nemesi gazdálkodáson is éreztették hatásukat, nem is beszélve a nemesség megadóztatásának kísérletéről.

A jobbágyság szemében egyre nagyobb ellenséggé vált az osztrák politika: az jobb híján (polgársága nem lévén) eltérve a nyugati modelltől, a jobbágyság az adóalap védelme helyett a földesúri hatalom megerősítésének útját választotta. Így az örökös jobbágyság egyik fő képviselőjeként jelent meg. A terhek elől menekülő jobbágyot katonai és vármegyei karhatalommal kényszerítette vissza földjére. Az uralkodó osztály elleni gyűlölet szinte második helyre szorult vissza a jobbágyi értékrendben az államhatalommal szembeni ellenérzéshez képest. (A nemes számos esetben kifejezetten védelmezte jobbágyát — természetesen saját érdekében — a vármegyével, a császári executióval szemben.)

A jobbágyok gazdasági helyzetét rendkívül megnehezítették a háborús terhek (porció, quartély, forspont), valamint a császári hadsereg visszaélései, erőszaktételei. A nemesek szabadságjogaik védelmében tiltakoztak a törvénytelen perek, birtokelkobzások, az újszerzeményi eljárás ellen; sérelmezték kiszorulásukat a politikai döntésekből, az országgyűlés hiányát, a kormányszinten kivetett adókat.

Az elégedetlenség eleinte külön csatornákon próbált kitörni. A népi mozgalmak egymást érték. Vármegyéről vármegyére terjedt a lázadás lángja, kisebb-nagyobb fegyveres megmozdulások sorát verte le a hadsereg Báttól Hídvégig, Hegyaljától Ugocsáig. A nemesség vármegyei közgyűléseken, nádori konkurzusokon protestált. A két osztály találkozása 1703-ban következett be. Ekkor a szabadságharc keretet adott az egységes program átmeneti megfogalmazásához és érvényesítéséhez; egyfajta érdekegyesítés átmeneti életrehívásához. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy ennek lehetőségét maga az udvar teremtette meg, amikor a Buda visszafoglalását követő években sikerrel vívta ki valamennyi társadalmi réteg tiltakozását abszolutista intézkedéssorozatával. A kérdés csupán annyi volt: mennyi időnek kell eltelnie ahhoz, hogy a bárók képviselői, a nemesség széles rétegei is csatlakozzanak a paraszti fölkelések valamelyikéhez; mikor válik a számos fegyveres megmozdulás egyikéből országos méretű szabadságharc a Habsburg-berendezkedés ellen.

5. A kiinduló helyzet lényegében meghatározta a szabadságharc állampolitikáját. Mondhatjuk, két érdek eredőjeként született meg a végső gyakorlat: egyrészt a szabadságharcot megelőző sérelmektől szenvedettek (rendkívül különböző) elvárásai, amelyek orvoslást reméltek; másrészt a küzdelem, a mindennapos államszervezés szükségletei szabtak keretet politikai teóriáknak és politkai gyakorlatnak egyaránt.

A szabadságharc politikai struktúráját három intézmény legitimálta: *függetlenség, jogfolytonosság és jobbágypolitika* (vagy inkább: hajdúszabadság). Mindhármat a résztvevő rétegek közvetlen gazdasági érdekei kapcsolták az egységes politikához.

II. Rákóczi Ferenc politikai indokolásának, közjogi érvelésének két jól elkülöníthető szintjét figyelhetjük meg. „Nem szükséges nékem az idegen rajtunk uralkodó nemzetnek eleitül fogva többire színes practikákkal, és a' midőn módgyát látta, erőszakos utakon véghez vitt mindenféle törvénytelenségét elő számlálnom..." kezdte a fejedelem a szécsényi országgyűlésben megjelent rendek előtt propositioiban az „Ausztriai Ház" törvénytelenségeinek fölsorolását.[12] Szólt kiáltványaiban az idegen nemzetről, annak elnyomásáról Magyarország fölött, magyar nemzetről; vagyis mintegy külsővé tette a kapcsolatot és az ellentéteket. Érvelésében a magyar államiság kapott döntő szerepet, a magyar nemzet *függetlensége* a némettől, „az ausztriaitól". Elméletileg ez volt a legerősebb pillére a közjogi indokolásának; a természetjog e következtetése, mely jogossá és természetessé tett minden idegen elnyomás elleni föllépést a szuverenitás megőrzése vagy visszaszerzése érdekében, nem ütközött össze a tételes törvényekkel, független volt az eltörölt ellenállási jogtól is.[13] Ez az argumentáció szervesen illeszkedett a mindennapi tudatba mindinkább beivódott magyar nemesi nemzet és haza fogalomképéhez,[14] s egyaránt megtalálható a nemesi közvéleményhez, vármegyékhez vagy paraszti közösségekhez, a vitézlő rendhez intézett pátensek indokolásaiban. E függetlenséget gyakran alkalmazza szino-

[10] OL. Rszh. lt. G. 19. II. 3. e. 1703. május 6., Brezán.

[11] *Esze* Tamás: II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. Századok, 1954. 285. old.

[12] 1705. szeptember 12., Szécsény. Ráday Pál iratai. I. köt. Bp. 1955. 335. old.

[13] *Polner* Ödön: II. Rákóczi Ferenc közjogi szempontjai. Rákóczi Emlékkönyv (szerk.: Lukinich Imre). I. köt. Bp. 1934. 365., 372. old.

[14] *Nagy* László: Nem jöttünk égi hadak útján. Bp. 1982. 101. old.

nímaként a szabadsággal („Nemzetünknek Régi Szabadságát elérjük..."), ami természetesen nem tévesztendő össze a szintén alkalmazott nemesi szabadság rendi előjogok és mentességek értelmében citált fogalmával.

„...megh nyomorodot Hazánk sok keserve törvéntelen szenvedését és az idegen Nemzettül Törvényinknek, Diplomáinknak, igazságunk ellen való sanyargatását" hozta föl magyarázatképpen a szabadságharc kirobbanására, s főként a küzdelem jogosságára indokul.[15] A Polner által „belső alkotmányjogi" érvnek nevezett, az ellenállási jogra való hivatkozás komoly problémát rejtett. Az ellenállási jog eltörlése kizárta az indokolás (és a háború) jogosságát; ezért kellett a fejedelemnek rendkívüli figyelmet fordítania minden egyes kiáltványban az ellenállási záradék hatálytalanításának érvénytelenné nyilvánítására, az 1687-i országgyűlésen született articulusok semmisségére, a körülmények törvénytelenségére. Mindenesetre az érvcsokorra szüksége volt: a nemesi-rendi előjogok helyreállításának hirdetése állította pártjára a köznemesség jelentős részét, és néhány főurat. A függetlenség eszméje a rendi jogok sérelmének felszámolásában, mint konkrét követelményben testesült meg számukra. A fejedelem rászorult a nemességre; ez a körülmény pedig — kisebb kivételektől eltekintve — kizárta az ősi nemesi szabadságokra vonatkozó jogok eltörlésének vagy módosításának programját. Vagyis programja csakis a *jogfolytonosság* talaján állhatott.

A háborút azonban nem a köznemesek kezdték meg, hanem a Pap, Bige és Esze vezette paraszthadak, a föld agyonhajszolt, kizsákmányolt népe. A számukra megfogalmazott program — a *hajdúszabadság* — is szorosan kapcsolódott a függetlenség gondolatköréhez. Mint ismeretes, a fejedelem a jobbágyok felszabadítását két feltételhez kötötte. A szabadságküzdelemben való, győzelemig tartó részvételhez és a függetlenség kivívásához (ami természetes feltétele volt a döntés végrehajtásának). A hajdúszabadság a jobbágypolitika egyik dimenziója volt csupán: a fegyvert fogott jobbágyokra, a vitézlő rendre vonatkozott, s nem érintette az otthonmaradottak státusát és kötelezettségeit. A jobbágypolitika formálódása ez idő tájt minden államban természetes jelenség; a Rákóczi-szabadságharcban pedig — mivel a fegyverre kelt jobbágyok képezték a hadsereg zömét — egyenesen szükségszerűség volt.[16]

Első olvasásra is szembetűnő: mindhárom legitimációs intézmény szoros összefüggésben áll a felszabadító háborúk nyomán kiépülő abszolutista rendszer okozta sérelmekkel, törvénytelenségekkel. A függetlenség kivívása garancia lehet a későbbi idők jogtalan fellépései ellen; a jogfolytonosság biztosítja a rendeket szabadságjogaik helyreállításáról; a hajdúszabadság kiút az államhatalom és földesuraik által örökös szolgaságba kényszerített jobbágyok számára az úrbéri elnyomás alól.

Természetesen mindhárom program megjelent a szabadságharc államának jogszabályaiban; azok tartalmát alapvetően befolyásolta. Legközvetlenebb hatása azonban kétségkívül a jogfolytonosságnak volt a jogalkotásra és a jogalkalmazásra.

6. „...Ki adattyuk csak hamar nyomtatásban az egész folyt Tractának valóságos Series-sét, és az Ausztriai Háznak Punctuminkra tött Törvénytelen és ravasz Replicáját 's abbul látható mirigyes szándékát kinek kinek szeme eleiben terjesztyük..." — ígérte kiáltványában a fejedelem,[17] s mintegy előlegképpen rövid fölsorolását adta az Ausztriai Ház által elkövetett törvénytelenségeknek. Az ilyen és ehhez hasonló pátensekben, manifestumokban megfogalmazott sérelmek és körvonalazható célok azonban lehettek volna akár egy jól megtervezett propaganda egyes lépései is. A rendi gravamenek orvoslása, a régi törvények sérelmeinek megszüntetése politikai-manipulációs ígérgetés is lehetett volna az érdekegyesítési koncepció megvalósítása érdekében oly módon, hogy mindenkit figyelmeztetett sérelmeire. Ám ha alaposabban szemügyre vesszük Rákóczi és politikaformáló híveinek tevékenységét, nem csak a hazai közvélemény és az európai udvarok megnyerése volt a cél. A diplomáciai eszköztár éppen úgy tartalmazta ezt az érvet, mint a törvényalkotás. „...szándékunk az, hogy megbosszuljuk az igazságtalanul elnyomott szabadságot, és megszabadítsuk a szolgaság nyomorúságától a népet, amely nyög a teher alatt és csak erre a pillanatra vár"[18] — próbáltak még XIV. Lajostól segítséget szerezni a lengyelországi száműzöttek. A memorandum 1701-ben megfogalmazott tételei mindvégig irányadók maradtak a célok meghatározásánál. Ugyanígy vállalta a fejedelem a kuruc háborúk hagyományait.[19] Ez esetben azonban már nyesegetett a thökölyánus mozgalom politikai hajtásaiból, korszerűsítette a korábbi elképzeléseket és megoldásokat.[20]

A jogfolytonosság valós létének beszédes bizonyítékai a magyar királyság törvényeinek citálásai. Az ónodi országgyűlés propozíciói a magyar dekrétumok alapos elemzésével készültek, „megh visghalván Hazánk írott törvényeit...". A 6. cikkely tárgyalásait bevezető előterjesztés húsznál is több hivatkozást tartalmaz az adóztatásra, állami jövedelmek illusztrálására, a hadviselés és az anyagi tehervállalás arányára vonatkozóan, közöttük Szent István (II. 21.), Kálmán (I. 78.), I. Lajos (1331: 4.), Zsigmond (1405: 4., 1435: 1., 2.), V. László (1454: 4.) és II. Ulászló (1498: 15., 18., 20.).[21] Maguk a szentesített törvények is számos utalást tartalmaztak. A szécsényi gyűlés vallásügyi rendelkezései a religiok ügyét a bécsi béke, s az azóta szokásban lévő törvényes megoldások nyomán kívánták megoldani. Így kerültek a törvényszövegbe az 1608 (ke.): 1., az 1647: 5., 7. és az 1659: 1. „articulusok és diplomák" megnevezései, amelyek a bécsi béke, a linzi pacificatio és Lipót 1655. évi hitlevelének szellemében szóltak a megoldás szabályairól. (1705: 13., 14.)[22] A trónfosztó döntés 1707-ben Szent István

[15] OL. Rszh. lt. G. 19. II. 3. e. 1703. július 18., Namény.

[16] *R. Várkonyi* Ágnes: A vetési pátensek. A jobbágykatonaság védelme és tehermentessége Rákóczi államában. Rákóczi-tanulmányok (szerk.: Köpeczi B., Hopp L. és R. Várkonyi Á.). Bp. 1980. 13. old.

[17] OL. Rszh. lt. G. 35. VII. 2. 1706. július 30., Érsekújvár.

[18] *Köpeczi* Béla: II. Rákóczi Ferenc, az államférfi, az író. Bp. 1976. 13. old.

[19] *Nagy* László: i. m. 55. old.

[20] *Nagy* László: Kurucok és labancok a magyar történelemben. Hadtörténeti Közlemények, 1979/2. sz. 250—274. old.

[21] Az ónodi gyűlésre egybe gyülekezett Magyar Országhi Statusok előtt való Propositiok. OL. Rszh. lt. G. 15. Caps. D. Fasc. 85.; OL. Barkóczi család levéltára. P. 21. 771. vagy OSZK Kézirattára, Fol. Hung. 1031, 1163.

[22] OL. Rszh. lt. G. 27. V. 1. a., OSZK. Kézirattára, Fol. Hung. 664.

Imre herceghez intézett Intelmeinek 4. fejezetére (a törvényben: „Szent István király első decrétumának 4. részében") támaszkodva azonosítja I. Lipótot a „haragos, kevély, irigy és békétlen" uralkodóval, mely tulajdonságok következtében „a vitézlő rendnek erőssége, s 'királyi méltóságnak megtompulására 's csökönésére válik".[23] A zálogos jószágok kiváltásáról szóló törvény a zálogot rézpénzért kiadni nem akarók elleni processus szabályai gyanánt az 1647: 125. és az 1652: 52. articulusok előírásait rendeli betartani, akárcsak a megtagadók bűntettének mértékét.[24] A Tripartitum[25] több alkalommal fölbukkan az ónodi cikkekben, így a 15. végzés a Prologust, a 18. pedig az Első Rész 98., 99. és 102. Titulusát idézi.

A kor szokása azonban többnyire egy általános hivatkozással oldotta meg a törvények felidézését. Az igazságszolgáltatás rendezését célzó articulusok „Hazánk írott törvényeinek sérelme nélkül" írják elő az eljárás lefolytatását, néhány kisebb módosítással kiegészítve. A Fejedelmi Tábla assessorainak ítélkezése „a törvény folyásának szokott módgya" szerint történjék tehát.[26] A bírókkal szembeni elvárás, hogy „Hazánk írott törvényeit szükséges jól tudni".[27] S így tovább: „Hazánk leghelyesebb törvényei szerint" ítéljenek a bírák, a bírói parancsokat „Hazánk írott törvényeivel egyező módon" bocsássák ki, a jószágfoglalókra „a rövid processusról való articulusok erejével" szabjanak büntetést. A fellebbezésről szólva: „a melly causák hazánk törvényei szerint vármegyékben szoktak ekkorig folyni", az Ország Törvényes Táblájára apellálhatók.[28]

A vallási ellentéteket szítók, a vallási türelmet előíró rendelkezéseit be nem tartók, ennek nevében visszaéléseket elkövetők elleni pátensében a fejedelem a tényállás megfogalmazásába szőtte bele „...valakik parancsolatunk, s a Nemes Ország ez ily hatalmasságok iránt ki adott Törvénye ellen" cselekednék, „példás halállal büntetendő".[29] Az ónodi országgyűlésen törvényerőre emelt (bár törvénybe nem foglalt) Regulamentum Universale záradékában a hadi törvénykezésről szólva rendelte a fejedelem: „A' mi pedig illeti a' particularis observatiokat avagy rendtartásokat, kiknek a' hadi törvénykezésnek rendiben sive in certificatione, sive in proponendo, vel defendendo [vagy a perbehívásban, vagy az előterjesztésben, vagy a védelemben] kelletik lenniek, nem vólt szükséges itten specificáltatnunk, minthogy országunk régi írott törvényétől... nem igen különböztetnek."[30]

A jogalkalmazás gyakorlatában a megyei törvényszékek és városi bíróságok a régi jogok és szokások értelmében ítélkeztek (amelyben esetleg a szabadságharc államának jogszabályai kisebb módosításokat hoztak). Ezzel szemben lényeges volt meghatározni a törvénykezés alapjául szolgáló joganyagot, az újonnan fölállított Tabula Regni Judiciaria számára, mely az országos felsőbíróságok helyébe lépett. Az idevágó utasítás szerint az assessoroknak „esküjükre tekintettel", „mindig Istent tartva szem előtt", „az ország jóváhagyott és elfogadott egyéb törvényeihez", valamint „az ónodi országgyűlés rendelvényeihez" igazodva kellett ítéletet hirdetni.[31]

Egyéb tekintetben is ugyanezt a következtetést vonhatjuk le a jogalkotás mindennapi gyakorlatából úgy a bíróságok működésekor, mint a közigazgatási szervek tevékenysége alkalmával. Példaként két eset álljon csupán itt mondandókat illusztrálandó: 1704 áprilisában a fejedelemnek kincstári birtokok jobbágyai ügyében kellett döntenie, kik megtagadták a törvényes járadékok teljesítését rokonaik katonáskodására hivatkozva. A fejedelem jobbágypolitikája szellemében határozott: az otthonmaradottak kötelesek továbbra is szokásos szolgáltatásaik teljesítésére; „...hadakozásunktól magokat elvonó jobbágyok s sellérek hogy azokban praeficiált tiszt híveink által többire semmi szolgálatra szokott adójoknak megfizetésére nem adigáltathatnak... Parancsoljuk azért... elébbeni mód szerint praestálják mind szolgálatjokat s mind pedig szokott taxájokat...", különben karhatalommal kényszeríti ki a teljesítését.[32] Ám nemcsak a jobbágysággal kapcsolatosan ragaszkodott a régi törvények megtartásához: 1705 nyarán kemény hangon intette Szabolcs vármegye közösségét, hogy „országunk törvényei szerént" kötelesek a hívó szóra a nemesek felülni, s szükség esetén harcolni.[33]

Röviden összefoglalva mondanivalónkat: a Rákóczi-szabadságharc legitimációs rendszerét jellemző három intézmény: a függetlenség, jogfolytonosság és hajdúszabadság hatékonysága (ugyanakkor szükségszerű megfogalmazódása) a Habsburgok felszabadító háborújának egyenes következménye. A szabadságharc jogalkotására leginkább befolyással bíró jogfolytonosság a rendi szabadságjogok sérelmére épülő koncepció, mely érvrendszerében szorosan tapad Bécs abszolutista intézkedéseinek sorozatához. Ehelyütt nem lehet célunk sem a szabadságharc jogalkotása számos haladó hajtásának elemzése, sem pedig annak vizsgálata, hogy milyen jövőbeli tendenciák húzódtak meg akár a lipóti abszolutizmus egyelőre durva megoldásai, akár a szabadságharcban rejlő nemzeti abszolutizmus csíráinak átalakulásában. Mi egy kérdést tettünk csupán föl magunknak: mennyiben határozta meg a szabadságharc jogalkotásának jellegét a törökellenes harcokban győztes Habsburg-abszolutizmus XVII. század végi magyarországi berendezkedése.

---

[23] OL. Rszh. lt. G. 35. VII. 2., OSZK. Kézirattára, Fol. Hung. 59.

[24] 1707: 9. tc.

[25] A törvény Decretumnak nevezi!

[26] 1707: 12. tc.

[27] 1707: 13. tc.

[28] 1707: 16., 17., 18. tc.

[29] OL. Rszh. lt. G. 19. II. 3. e. 1704. január 23., Miskolc.

[30] OL. Rszh. lt. G. 19. II. 2. e.

[31] OL. Rszh. lt. G. 23. II. 5.

[32] OSZK. Kézirattára, Fol. Hung. 1389. 3. 1704. április 29., Apostag.

[33] *Bánkúti* Imre: Rákóczi hadserege 1703—1711. Bp. 1976. 104. old.

SZEMLE

Vörös Imre

Remények és realitások Buda visszavételekor

Buda visszafogialása a magyar államszervezet történetében korszakos, több évszázadra kiható változásokat hozott. Impériumváltozásról volt szó a szó valódi értelmében, igaz, a magyar állam történetében nem az elsőről és nem is az utolsóról, mely történelmi kihívást intézett a magyar államisághoz és fennmaradási készségét tette próbára.

Az *első* impériumváltozás kétségkívül Mohács. Voltaképpen meglepő, ahogyan a magyar államszervezet folyamatossága — ha erről nagyon tág értelemben egyáltalán beszélni lehet — a három részre szakadó ország körülményei között fennmarad. A katasztrófa által közvetített kihívásra meglepően jó, sőt az adott körülmények között feltehetően optimális válasz születik: nyugaton a királyi Magyarország, mely államszervezetében, intézményeiben — igaz, esetenként inkább csak a hagyomány erejéig és szimbolikusan, korlátozott szuverenitással, sokszor formálisan, mégis — fenntartja a középkori, szuverén ország államszervezetének nem elhanyagolható részét. Keleten pedig megszületik Fráter György és Bethlen Gábor zseniális találmánya: az Erdélyi Fejedelemség, mint a korabeli Európa számottevő, időnként pedig kifejezett jelentőségre is emelkedő államalakulata.

A *második* impériumváltozás: a török kiűzése és ennek immár kétségbevonhatatlan előjele: Buda visszafoglalása. Nem kevesen voltak, akik — nem úgy, mint néhány évtizeddel korábban Zrínyi Miklós — biztosra vették, hogy a középkori Magyarország helyreállításáról van csupán szó. Bethlen bizonyára nem kergetett volna illúziókat, hanem sürgősen hozzákezdett volna egy új, a megváltozott körülményekhez igazodó stratégia és államszervezet kiépítéséhez. Buda visszafoglalása ugyanis nem csak azt jelezte, hogy nem a középkori szuverén magyar államiság és államszervezet helyreállításáról van szó, hanem azt is, hogy a felszabadításért, a török kiűzéséért a Habsburgok azonnyomban be fogják nyújtani a számlát. Az Aranybulla ellenállási záradékát eltörlő és a szabad királyválasztás jogáról lemondó pozsonyi országgyűlés már kézzelfogható, állam- és jogtörténetileg értékelhető, törvényben megfogalmazott jelét adta ennek.

De az impériumváltozás eléri az Erdélyi Fejedelemséget is. Bethlen Miklós önéletírásából, de a császári generális, Rabutin memoárjából is tudjuk, hogyan hívatta Rabutin egyenként magához a fejedelmi hatalom magját, a folyamatosság zálogát képező fejedelmi tanács tagjait, hogyan hintette el köztük fenyegetéssel, ígérgetéssel a bizalmatlanság magvát. Az okos gyülekezet egymásra féltékeny, egymás iránt bizalmatlan, egymással marakodó és az új hatalom kegyeiért (egyelőre nagyon is bizonytalan körvonalú kegyeiért) marakodó főurak együttesévé hanyatlik, akiket Rabutin és nyomában — már lényegesen súlyosabb következményekkel — a császári politika kedvére játszhat ki egymás ellen. Persze a Fejedelemség nem ettől szűnik meg (formailag fenn is marad), hanem az európai hatalmi konstelláció teszi feleslegessé.

Ám az újabb impériumváltozás újabb kihívást jelent: hogyan tovább? És a válasz ismét meglepően helyes, bár — mint a Mohács utáni évtizedekben is — időigényes, és a Mohácsra adottól *lényegileg eltérő*. Buda visszafoglalása nyílegyenesen vezet a Rákóczi-szabadságharchoz, azon át pedig a szatmári békéhez. Negyedszázadra van szükség ahhoz, hogy az erőviszonyok tisztázódjanak, egyensúlyba kerüljenek ahhoz, hogy a magyarság egy voltaképpen elbukott küzdelemből kikovácsolja azt a reális kompromisszumot, mely — mint másfél évszázadra rá az 1848-as szabadságharc és az azt követő kiegyezés — alkalmas alapot képezzen egy új államszervezet számára, megteremtse a magyar államiság új kereteit két évszázadra.

A Habsburg-hatalom katonai erejével és Buda Habsburgok általi „elfoglalásának" realitásával szembe szálló Rákóczi-szabadságharc utólag nézve a maga európai összefüggéseiben, de a belső erőforrásokat nézve is nyilván eleve reménytelen küzdelem volt. Az impériumváltozás kihívására a válasz most nem egy, a hagyományos államszervezet töredékeit fenntartó és egy másik új, fejedelmi hatalmat teremtő államszervezetben testesül meg, hanem egy olyan politikai kompromisszumban — Károlyi Sándor nevéhez fűződő, a modern történetírás által egyértelműen okosnak tartott kompromisszumban —, amely voltaképpen az eleve reménytelen küzdelem reálisan learatható gyümölcseit józanul és reálisan mérlegelve azért mégis csak betakarítja (erre persze a küzdelem vállalása teremtette meg a lehetőséget). A szatmári béke helyreállítja az ország szuverenitását, amennyire az az adott körülmények közötti legvégsőig lehetséges, és létrehozza — a kiegyezés korai előfutáraként — egy olyan Magyarország államszervezetének kereteit, amely ugyan a Habsburg-birodalom részeként, de annak el nem hanyagolható súlyú részeként messzemenően különbözik attól, amely szerepet Magyarországnak Buda felszabadításakor szántak.

Impériumváltozás — reménytelen küzdelem — okos kompromisszum: kéz a kézben, egymástól nyilván el nem szakíthatóan jelzi a magyar államiság lehetőségeit és kényszerpályáit 1848-ban is. Látható: a nagy ellenpárok nem Kossuth és Széchenyi, hanem Rákóczi és Károlyi, Kossuth—Széchenyi és Deák, ők állíthatók, de nem egymással szembe, hanem egymás mellé, mint két ikerpár.

Buda visszafoglalása így válik az új i történelmi kihívás, nagy jövendő események — jelentőségében sem le-, sem túl nem becsülhető — nyitányává.

Vörös Imre tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

JOGIRODALOM

Pomogyi László

R. Várkonyi Ágnes: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660—1711.

R. Várkonyi Ágnest, történelmünk tudós művelőjét aligha kell bemutatni az olvasónak, hiszen 17—18. századi históriánkról szóló könyvek, tanulmányok egész sora került már ki a keze alól. Érthető hát, hogy egyik legutóbbi munkája is ehhez a korhoz kapcsolódik: a Principatus Transylvaniae, az erdélyi állam utolsó öt évtizedén kalauzolja végig a téma iránt érdeklődőt. Azon az ötven éven, amelynek kezdetén Váradba beült a török, Marosvásárhelyen pedig fejedelemségre lépett Apafi Mihály, és amelynek végén II. Rákóczi Ferenc, az utolsó választott fejedelem figyelmet és jó szót remélve

Pomogyi László tudományos munkatárs, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

Erdélynek, elindult Európa hatalmasságaihoz, hogy aztán — jóval később — csak a koporsója kerüljön haza.

A könyvet lapozó mai ember szomorúnak látja ezt a félszáz esztendőt. Az akkor élő minden bizonnyal szörnyűnek találta. A kicsiny, védtelen Erdély is elmondhatta volna a magánlevelezésből kölcsönzött megrendítően szép sort: „sírtam annyit, hogy megfürödhettem volna benne". Pestisjárványok, vérfürdők kora ez, török dúlásé, osztrák betörésé s mire valamelyest is igazodott volna az ország állapota, újra kardcsörtetés zaja hallatszott mindenfelől.

Apafi Mihály országlásának ideje is ekkorra esett. Azé az Apafi Mihályé, akiről a még ma is általánosan elfogadott véleményt szavakba öntve azt írta Makkai László 1944-ben, hogy „Az akaratán és érdemén kívül felülmaradt fejedelem... tehetetlen, minden politikai koncepciót és elképzelést nélkülöző ember volt s egykedvűségéből csak részeg felindultságában ragadtatta magát cselekvésre. A nem kívánt hatalom azonban, mellyel nem tudott élni, megmérgezte életét, a megoldhatatlan problémák elől a részegségbe menekült, míg végül a borital szenvedélyévé vált s minthogy legnagyobb vágyát, a nyugalmat a politika mindennap új veszélyt hozó, vagy legalábbis állandó lelki készenlétet igénylő fordulatai közt elérni nem tudta, eredetileg jóindulatú kedélye ingerlékennyé, gyanakvóvá vált. Mindenkiben riválist látott, kósza pletykák alapján is bárkiről elhitte, hogy fejedelemségére tör... Ideális vazallus volt ő a török számára, önálló terveket, kényelmetlen, veszedelmes ambíciókat nem táplált s nem kellett félni, hogy kinő alárendelt szerepéből". Sommás és súlyos szentencia. Várkonyi Ágnes könyvének aligha túlbecsülhető érdeme, hogy megkérdőjelezi az egyoldalú megítéltetés igazságát: „Igaz, hogy Erdély életképessége 1657—1660 között erősen megcsorbult, de a pusztulás idejét a szolid konszolidáció évtizedei követték. Nagyrészt Apafinak és kormányzókörének az érdeme, hogy a nagy veszteség után sikerrel menthette át a fejedelemség államiságát. Felmérte a belső és külső helyzetet, és az adott lehetőségek között nem kis eredményeket ért el. Megóvta, sőt építette az országot, és beleillesztette a korabeli európai nagypolitikába. Apafi a török és a Habsburg-hatalom közé ékelt kis országban a megnehezedett viszonyok között is tudatos folytatója volt az erdélyi történelmi hagyományoknak, és nagy felelősséggel próbált Erdély és Magyarország számára kibontakozást keresni."

Ezeket a mondatokat még könyve előszavában írja le a szerző, hogy aztán a későbbi lapokon igazolja állítását. Ehhez mindenekelőtt a fejedelemség gazdasági viszonyait elemzi. Erdély ökonómiája a hatvanas—hetvenes években nemcsak hogy újjászerveződött, hanem életképes, helyenként egyben ígéretes új gazdálkodási formákat is létrehozott. A bányászatból, malom- és üvegiparból, a vámokból és adókból származó jövedelmek azonban javarészt egy szűk réteg kezébe folytak. A századvég fejedelemsége éppen ezért bevételeit nem a mezőgazdaság és a jobbágyság rovására növelte, hanem megcsapolta a legdinamikusabban fejlődő területet, a kereskedelmet és a társadalom tehetősebb rétegeit is. (Gyakori eset volt például, hogy a főuraknak kényszerkölcsönökkel kellett összeadniok a csak hosszadalmasan — és épp ezért bizonytalanul — behajtható állami adókat.) Változást a kilencvenes évek hoztak, amikor a vég nélküli osztrák követelések teljesen kimerítették és ezzel összeroppantották az erdélyi gazdaságot.

A gazdasági rendszer vizsgálata mellett nagy hangsúlyt kap a műben a társadalmi mozgások, a demográfiai helyzet és az etnikai bázis elemzése is. Épp ezekben az évtizedekben kezdett megbomlani Erdélyországban a hagyományos társadalmi kategóriák rendszere és indult meg valamiféle belső mobilizáció. Az átrétegződés uralkodó tendenciáját elsősorban a katonai viszonyokban beállott változások szabták meg: az 1657—1664 közötti vereségek, a hajdúvárosok és a Várad környéki katonatelepek elvesztése, továbbá az, hogy a székelység fegyverforgató rétegét a lengyelországi hadjárat és a tatár büntetőportyák több mint megtizedelték, kis híján megsemmisítették. Ám a vasvári békével beköszöntő kétes nyugalmú napok is egyre sürgetőbben bizonygatták: Erdélynek — ha élni akar — gyorsan mozgósítható hadseregre s ehhez katonára van szüksége. Apafi tehát tömegesen szaporította a fiskális birtokokon élő, csak katonai szolgálattal tartozó szabadok számát és igyekezett intézményesen rendezni jogállásukat. Ugyanakkor jobbágyok sokasága, magyarok és románok egyaránt, szereztek katonai szolgálat fejében szabadságot: nemegyszer egész falvak kaptak a fejedelemtől nemességet. Megélhetésüket a mindennemű úrbéri szolgáltatás alól mentes föld biztosította, amit szabadon használhattak, fiaik örökölhették, de nem idegeníthették el, mert a kincstár tulajdona volt. Fegyvert, lovat, felszerelést viszont maguknak kellett előteremteniök. A katonáskodó réteg kialakításának másik oldalaként felelevenítették a még Bethlen Gábor idejéből ismerős tilalmat, azt, hogy fegyverviselésre kötelezett szabad ember jobbágynak álljon, jóllehet a megváltozott körülmények miatt ennek a rendelkezésnek nehezen lehetett érvényt szerezni.

Jubileumi aktualitást kölcsönöz a kötetnek, hogy a Szent Liga hadai kerek háromszász esztendeje verték ki a törököt Buda várából, s erről a szerző nemcsak megemlékezik, de részletesen tárgyalja a nagy jelentőségű eseményt, illetőleg annak előzményeit. Ez persze természetes is, hiszen éppen ezekre az évtizedekre esik a török magyarországi uralmának vége. Az oszmán uralom bukását azonban nem csak a győzedelmes keresztény fegyverek, hanem a diplomáciai események is siettették. Még 1661. április 23-án, Kemény János fejedelemsége alatt mondta ki a besztercei országgyűlés, hogy Erdély elszakad a Portától és a Habsburg császár és a magyar király védelme alá helyezi magát. Az elhamarkodott döntésre adott kegyetlen válasz élete végéig kettős játékra kényszerítette az új fejedelmet, Apafi Mihályt: engedelmeskedett a Porta parancsainak, ugyanakkor titkos összeköttetésben állt Béccsel, Versailles-al majd utóbb a lengyel királlyal, segítségüktől remélvén Erdély államiságának átmentését a török utáni időkre. A fejedelemség aktívan politizált egy nemzetközi törökellenes szövetség létrejötte érdekében. A történések azonban mégsem engedték, hogy Erdély a szövetség cselekvő részese legyen: 1664-ben a Porta és Bécs hirtelen megegyezése, a 80-as években pedig Apafi és kormányzóköre félelemből időhúzó taktikája azt eredményezték, hogy a török kiűzésénél Erdélyországot nem mint szövetségest számították, hanem — némi túlzással — legfeljebb mint a császári sereg teleltetésére alkalmas területet. Zrínyi, Lipót császár, Thököly és a többi szereplők bukkannak elő sorban, hogy cselekedeteiket elemezve kikerekedjék az akkori idők „nagypolitikája": békekötések, hadjáratok, titkos szerződések. Várkonyi Ágnes szakértelemmel segít eligazodni ezek között, miközben természetesen nagy és rendszerezett ismeretanyagot is átnyújt az olvasónak.

A történelem iránt érdeklődők manapság egyre több olyan kiadványt találnak a könyvesboltok polcain, ame-

lyek régmúlt idők szürke hétköznapjairól és egyszerű polgárairól mesélnek. Elég legyen hirtelenjében csak Fernand Braudel világhírű művére, Paul Zumthor „Hollandia hétköznapjai Rembrandt korában" című monográfiájára vagy Zolnay László szemre és tartalomra egyaránt becses munkáira utalnunk. Várkonyi Ágnes szintén élt a gazdag forrásanyag nyújtotta lehetőségekkel s a jelentéktelennek tűnő adatokat csokorba gyűjtve több rövid fejezetet áldozott az egykori mindennapoknak, a háromszáz év előtti életmódnak. Segítségükkel lenyűgözően érdekes-színes képet kapunk a névtelen elődök napi életéről: megtudhatjuk például, hogy milyen házakban, milyen bútorok közt laktak, mit ettek-ittak, vagy akár azt is, hogy milyen ruhákat viseltek.

Külön szerkezeti egységet alkotnak az „Erdélyi változások"-ban a korszak művelődésével foglalkozó fejezetek. Érthető ez, hiszen „a művelődéstörténeti dokumentumok a fejedelemség nagy korszakának mutatják ezt az időszakot. Maroknyi értelmisége — magyarok, szászok, románok — bevitte Erdélybe Európát, és megvetette az anyanyelvi műveltség korszerű alapjait. Igényeik, kezdeményezéseik megvalósítására egy évszázad sem lesz majd elegendő".

Pedig segítő kezekben nem volt hiány. Különösen a „részeges" fejedelem igyekezete volt példamutató. A hatvanas évek elején, amikor még harcok dúltak, amikor még fejedelmi hatalma is bizonytalan volt, Apafi már Erdély iskolarendszerét szervezte újjá. Később is az iskolák megőrzését, gyarapítását és a tudomány intézményeinek kifejlesztését tekintette legfontosabb uralkodói feladatának. 1662-ben a gyulafehérvári főiskola menekült tanárait és diákjait Enyedre telepítette és gazdag adományokkal segítve, megvetette a Bethlen Gábor Kollégium alapjait. Nincs rá adat, hogy hosszú országlása alatt egyetlen felekezetet is korlátozott vagy betiltott volna. Toleráns valláspolitikája révén indult fejlődésnek a külhonból támogatott katolikus egyház, kapott új erőre az unitarianizmus és a szászok evangélikus egyháza. Ezek után nehezen érthető, hogy „az Apafi alakját eltorzító vélemények a kortársi elismerések ellenére a művelődéspolitikus fejedelem portréjára is a feledés fátylát borították".

A szellemi pezsgést hozó „maroknyi értelmiség" valamennyi tagját ehelyütt felsorolni nem lehet. Csak példálózó iránymutatásul kerül ide Apáczai Csere János neve, aki a korszak elején meghalt ugyan, de szelleme, elképzelései túlélték őt; Pápai Páriz Ferencé, a híres-nevezetes gyógyászati könyv és latin—magyar szótár megalkotójáé; Misztótfalusi Kis Miklósé, az európai hírű nyomdászé. De mellettük a kevésbé hírnevesek, a majdhogynem névtelenek is nagyon sokat tettek azért, hogy Erdély művelődése a korabeli európai áramlatokhoz kapcsolódva a magyar vagy akár az egyetemes kultúra fejlődése szempontjából is időt álló értékeket teremtett.

Feltétlenül meg kell említeni mint ritkaságszámba menő érdemet azt is, hogy Várkonyi Ágnes művének nem csak tartalmi részével törődött, de igényes volt annak nyelvezetével szemben is. Szép magyarsággal írt soraival — olyanokkal például, hogy Béldi Pál „a Jedikulában kapott holtig tartó lakást", hogy „az adófizetést botra és vasvillára kelve megtagadó Béld lakosai", hogy „nincs család, ahonnan ne szedett volna vámot a lengyelországi hadjárat" — követendő példát állít a tudományok művelői elé.

Vargyai Gyula

Újabb munkák a Monarchia és a dualizmus alkonyáról*

A Habsburg-monarchia utolsó fél évszázadának kutatásában jelentős eredményekkel vette ki részét a magyar történetírás is: leginkább akkor, amikor figyelme már nem csak a szűkebb magyar fejlődés, de a birodalom egészének megragadására irányult. Kézenfekvő, hogy az 1867 és 1918 közötti időszak történetének aligha lehet olyan kérdése, amely autonóm módon illeszthető a magyar nemzeti történetírás keretei közé.

Már ebből a szempontból is üdvözölhető az ELTE Bölcsészettudományi Kara két professzorának szinte egy időben megjelent műve, míg Galántai József a legközvetlenebbül oldott meg állam- és kormányzattörténeti kérdéseket, Pölöskei Ferenc a politikai életrajz műfajának keretei között fogalmazott olyan válaszokat, amelyek az állam- és jogtudomány érdeklődésére is számot tarthatnak.

A két munka egy sor kérdésben érintkezik. Leginkább úgy, hogy az intézmények működésének vizsgálatát, a praxis kitapintását a politikatörténet eszközeivel végezték, s az így kapott eredmények nyilván egyértelműen mutatnak túl egy-egy anatómiai jellegű metszet mozdulatlanságán.

Egyik szerző sem kis feladatra vállalkozott, s ami ismét közös a teljesítményükben: nem csak a monarchia utolsó fél évszázadának kis- és nagyléptékű feltérképezésére, de a korábbi politikai viták felújításaitól is befolyásolt ábrázolásmód meghaladására vállalkoztak.

Igen figyelemreméltó Galántai könyvének expozíciója: „...a négyszázéves dunai birodalom — s benne a soknemzetiségű Magyarország — ezen utolsó fél évszázadában nem csak figyelemreméltó gazdasági és kulturális fejlődést mutatott fel, hanem integrációs képességéről is bizonyosságot tett. Mégis, ez a fél évszázad nem megújuláshoz, hanem felbomláshoz vezetett, a Habsburg-monarchia alkonya lett." A lényeghez közelítő válasz pedig ez: „...inkább kifejezi a valóságot, ha a dualizmust két külön állam szoros, külállamokkal szemben többnyire egy államban megjelenő egybekapcsolódásának tekintjük."[1]

A szerző egyébként szinte szórja a korábbi kutatásokon túllépő megállapításait: „...a középbirtokos nemesség nem volt érdekelt abban, hogy végleg elszakadjon Ausztriától... Fel kellet vetnie: vajon az elszakadás Ausztriától nem juttatja-e még súlyosabb függésbe Magyarországot?"[2] Míg új értékelést kap az októberi diploma — „...kiegészíthető volt föderalista és centralista irányba is..."[3] — s demitologizál egy beidegzettséget — miért nem kívánt többet Deák a königgrätzi vereség után?[4] —, találóan személyesíti meg a magyar liberális nemzetiségi koncepció három irányzatát akkor is, ha az elsőt nem tudta valamely névhez kapcsolni. Így került Deák és Eötvös mellé a nemzetiségi vidékek magyar megyei birtokossága.[5]

Szakított a szerző a hagyományos külpolitika-, illetve diplomácia-történetírás ma már gyakran féket jelentő megoldásaival is.[6]

Az összefüggések egész sorát tárta fel egyébként, amikor a kivételes hatalom alkalmazása és a nemzetiségek

---

Vargyai Gyula egyetemi docens, Bölcsészettudományi Kar (Budapest).

* Galántai József: A Habsburg-monarchia alkonya. Kossuth Kiadó, 1985.; Pölöskei Ferenc: Tisza István. Gondolat Kiadó, 1985.

[1] Galántai. 154. old.
[2] Galántai. 18—19. old.
[3] Galántai. 25. old.
[4] Galántai. 70. old.
[5] Galántai. 175. old.
[6] Galántai. vö.: 227—263., 264—278. old.

magatartása között kereste a kölcsönösen ható tényezőket.[7]

A könyv legérdekesebb fejezete ezt a címet viseli: „...a közös ügyek rendszere."[8] Ebben a szerző olyan elemzést nyújt, amelynek legfőbb értékét a jogszabályanyag és a kormányzati, politikai gyakorlat együttes vizsgálata adja. Amit Horváth Boldizsár, a későbbi igazságügyminiszter fogalmazott meg — „...éppen az lehetne legtermészetesebb szövetségesünk, aki eddig legnagyobb ellenségünk volt..."[9] —, azt a szerző összefoglaló igénnyel így állítja az olvasó elé: „...a... vitában határozottan kirajzolódott, hogy a kiegyezést szövetségkötésnek tekintik, amelyben Magyarországnak egyrészt a közös külpolitikai veszélyekkel, a szomszédos nagyhatalmak — a cári Oroszország és a porosz vezetésű Németország — expanziójával szemben, másrészt a Monarchián belül a magyar és az osztrák-német vezető erők hegemóniáját egyaránt fenyegető szláv nemzetiségi törekvések miatt van szüksége Ausztria szövetségére..."[10] Kiolvasta ezt a szerző a később elfogadott magyar törvény szövegéből is: „...itt két önálló ország... rendezi a viszonyát, illetve állapítja meg a közösség mértékét és módját."[11] Galántai e koncepció próbáját az uralkodói udvartartás költségeiről intézkedő jogszabályok elemzésével is elvégezte.[12] S bár nem ment bele a magyar és az osztrák közjogászok vitájának részleteibe — „...az osztrák közjogi felfogás szerint egy birodalom két részelemének egyenrangú, paritás kapcsolatáról van szó, a magyar közjogi felfogás szerint két külön ország paritásos kapcsolatáról..."[13] — a recenzens bizonyítottnak tekinti azt az állítását, hogy a kormányzati és a politikai gyakorlat inkább a magyar felfogásnak felelt meg.

A szerző e fejezetben egyébként működésében mutatja be a közös intézményeket, különös figyelmet fordítva arra a rendkívül sajátos, többpólusú döntési mechanizmusra, amelynek a bonyolultsággal együttjáróak mellett is voltak előnyei.

A szerző éles különbséget tesz a döntések meghozatalát illetően a külügyek és a hadügy között.

Az előbbit illetően bemutatja: a közös külügyminisztert az uralkodó nevezte ugyan ki és a politikai vonalvezetésért is az államfőnek tartozott felelősséggel, ám teendőit mindkét fél minisztériumával egyetértésben és azok beleegyezésével kellet végeznie. Ez pedig magában foglalta az előzetes tanácskozás szükségességét és az egyetértésre jutás kötelezettségét. Így a magyar miniszterelnök bekapcsolódhatott a közös külügyminiszter tevékenységébe. Ez egyébként — különböző mértékben — meg is valósult.[14] S hogy mindez — bár áttételekkel — elvezethetett a magyar törvényhozáshoz is, az a külpolitikának az ún. delegációk hatáskörébe való távolról sem egyértelmű utalását még tovább bonyolítja. A gyakorlatot vizsgálva a szerző megállapítja: a magyar delegáció a külpolitikai viták egyik forumává és közvetve a külpolitika egyik befolyásoló tényezőjévé vált.[15] Az pedig, hogy a Monarchia diplomáciai testületében a magyarok milyen arányt jelentettek, megállapíthatóvá teszi: „...a külügyi apparátus összetétele is tükrözte... a Monarchia külügyi vezetésének dualista szerkezetét."[16]

Lényegesen eltér ettől a hadügyek kérdése. Az uralkodói jogok a hadügyet illetően igen széles körűek voltak, ám az alkotmányos szervek még ezen a területen is fontos jogkört tudtak biztosítani a maguk számára: az uralkodó szuverénül rendelkezett a hadsereg felett, de katonáért és pénzért a törvényhozáshoz kellett fordulnia. Így — az ellentmondásokat felsorakoztatva — jogos a szerző következtetése: a hadsereg kohéziója a birodalom belső békéjétől függött.[17]

A közös intézmények kormányzattörténeti szempontoknak is megfelelő áttekintése után — miként nyomultak be a parlamentáris intézmények az uralkodói hatalom területére és hogyan alakult mindennek a viszonossága — a szerző a legteljesebb egyértelműséggel szögezi le: a dualizmus időszakát az alkotmányos monarchia ismérvei jellemzik.[18]

A szerző egyébként intézménytörténeti fejtegetéseit gyakran helyezi a politikatörténet kereteibe. Így kapunk pl. két igen jól sikerült trónörökösportrét: Rudolfét és Ferenc Ferdinándét — mindkettőt letisztítva a tévedésektől, a szenzációhajhászás és a szándékos manipuláció következményeitől.[19]

A hatalmas ismeretanyagot felsorakoztató mű többtízezer információja között — ez egyébként a legtermészetesebb — a recenzens olyat is talál, amely kérdőjelezhetőnek tűnik. Így megemlítjük: a Verwirkungstheorie gyökerei korábbra nyúlnak vissza, mint azt a szerző állítja — a 17. század abszolutizmusa már erre hivatkozott, így ezt Schwarzenberg csupán felújította.[20]

A szerző maga is érezte az integrációs és dezintegrációs folyamatok összefüggéseivel kapcsolatos kutatási nehézségeket, ám mindez továbbgondolhatónak tűnik, ha e bonyolult és egymással is érintkező mozgásokban elhatároljuk a gazdasági, a politikai, a társadalmi és a nemzetiségi kérdéseket.[21] S végül: továbbfinomíthatónak tűnnek azok a sorok is, amelyek a katonai és a politikai vezetés viszonyrendszerének tipizálását adják.[22]

Galánti József könyvét a recenzens nem méltathatja hagyományosan.

Eltérítik ettől a mű új megközelítéseket, összefüggéseket feltáró adatsorai, amelyek szinte egyetlen esetben sem váltak öncélúvá, faktográf jellegű felsorolássá. Adatait a szerző maximálisan kizsákmányolta: ez azonban olyan kutatási eredményekhez vezette, amelyek döntőbb hányada novumnak tekinthető.

S hogy a recenzens is szakítson a tradicionálisnak mondhatóakkal: a mű egy fejezetét — „a közös ügyek rendszere" címűt — még csak nem is kötelező olvasmányként, ám tananyagként látná szívesen ott, ahol a magyar állam és a kormányzat történetét a legmagasabb szinten (ám nem biztos, hogy a legmagasabb fokon) oktatják.

Pölöskei Ferenc arra is választ keres könyvében: miért nem állított az ércből készült mellé életrajzi vagy monográfia-emlékművet a két háború között Magyarország annak a politikusnak, akire oly gyakran hivatkozott, írásait és politikai megnyilvánulásait pedig több kötetben kiadta.[23]

Pölöskei Ferenc könyvével egyébként a modern magyar történetírás is adósságot törleszt: a szerző írásával olyan személyiség portréját rajzolta meg, akinek útját évtizedeken át egyszerre övezte rajongás és gyűlölet.

A mai magyar történetírás már nem politikai értelmű vádiratokat fogalmazva szól azokról a személyekről,

---

7 Galántai. 314. old.
8 Galántai. 87—160. old.
9 Galántai. 72. old.
10 Galántai. 79. old.
11 Galántai. 91. old.
12 Galántai. 91—94. old.
13 Galántai. 94. old.
14 Galántai. 96—98. old.
15 Galántai. 99. old.
16 Galántai. 100. old.
17 Galántai. 100—106. old.
18 Galántai. 140. old.
19 Galántai. 141—149. old.
20 Galántai. 44. old.
21 Galántai. vö.: 220. old.
22 Galántai. 301—307. old.
23 Pölöskei. 7—8., 274—276. old.

akiknek a magyar progresszió Pantheonjában nem adhat helyet. Ezt teszi a szerző is, aki nem csak újrajárta Tisza István politikai életpályáját, de bepillantott alkotóműhelyébe is — sorra véve a tartóoszlopokat, vizsgálva a meghatározó, ám a Tisza által olykor fanatikusan semmibe vett környezetet.

A szerző Tisza-képe igen árnyalt. Gyakran él a kontrasztok, az elválasztó törésvonalak hangsúlyozásának eszközével. Amikor pl. Tisza politikai programjának kemény magjához közelítve állapítja meg, hogy annak „...lényege... a dualizmus rendszerének megmentése..." volt,[24] hangot kap ez is: koncepciójában „...a konzervativizmussal sajátos módon keveredtek a liberalizmus egyes elemei."[25] Könyvének másik helyén a szerző ezt írja: „...Tisza az első világháború előestéjén felismerte a dualizmus közjogi és társadalmi rendszerével szembeforduló nemzetiségi irányzatok sorsdöntő erejét. Belátta, hogy a jogfosztó intézkedésekkel inkább olajat önt a tűzre, s a nemzetiségeket testvéreikkel való egyesülésre ösztönzi, ezért az engedmények útjára kívánt lépni. Azonban elképzeléseit eleve meggyengítette antidemokratikus belpolitikája, amely visszahatott a nemzetiségekkel kapcsolatos magatartására is."[26] A politikai életrajzban gyakran ütközik a helyzet reális elemzésére, a diagnózisra alkalmas Tisza István az arra válaszoló, már terápiában gondolkodó utópistával. Tisza analíziskészségének korlátai sem maradnak említés nélkül: a Szerbia esetleges annexiója ellen tiltakozó[27] Tisza István gondolatrendszerében a területszerző, illetve a népességszám-növelő elképzelések alakították a prioritásokat.[28] Analíziskészségének tere egyébként annál szűkebb lett, minél nagyobb dimenziókat vizsgált, s ha kilépett a közép-európai keretekből, úgy elemzései olykor az átlagpolitikuséra emlékeztettek.[29] Ez folyamatként is megfigyelhető: az 1917-ben a miniszterelnöki széktől lassan búcsúzni kényszerülő Tisza István az elhúzódó háború s annak súlyos belpolitikai következményeit már nem volt képes felmérni. Pártját, politikáját legyőzhetetlennek tartotta. Úgy vélte, hogy a radikalizmus térhódításának hiányoznak a feltételei, a választójog kiszélesítésének hívei, a szocialisták és a radikálisan gondolkodó, főleg városi rétegek elszigeteltek a magyar társadalomban. Ezért apellálhat a magyar nép józan eszére és a létükben fenyegetett nemzetiségi vidékek úri köreire.[30]

Tisza 1918. október 17-én ismerte be a képviselőházban a háború elvesztését, de még ezután is operettforradalmároknak nevezte az állandósuló utcai tüntetések résztvevőit. A Nemzeti Tanács október 25-i megalakulásának sem tulajdonított különös jelentőséget, miként a munkás-, paraszt- és katonatanácsoknak sem.[31]

A politikai biográfiát készítő szerző nem elégedett meg azokkal a kutatási eredményekkel, amelyeket csak „alkalmaznia" kellett volna, amikor együtt szólt Tiszáról és Adyról. A szerző — bejárva a forrásvidéket — demitologizál, manipulált és közhírré tett hiedelmeket cáfol, igazít helyre. Csupán egy vetületében tartjuk továbbgondolhatónak, amit kettőjükről ír: a magyar szociáldemokrata párt felkészületlenségét korrigáló Ady egyben — a polgári radikalizmus talaján — a magyar polgári radikalizmust is meghaladta: s nem csak költőként.[32]

Pölöskei Ferenc igen fontos információkat ad egy olyan kérdésről, amelyet a magyar történetírás elég sokáig félreértett: magyar miniszterelnökként miért ellenezte Tisza István a Szerbiával való azonnali katonai leszámolás tervét a trónörökös meggyilkolása után, miért követelt az 1914. július 7-i közös minisztertanácsi ülésen erélyes, de Szerbia számára nem elfogadhatatlan feltételeket. A szerző felfedi a motívumot is: nem csak a háborút ellenzőnél, de a véleményét módosító miniszterelnöknél is.[33]

Pölöskei Ferenc művének legérdekesebb részei közé az a megközelítés tartozik, amikor a végrehajtóhatalom súlyát és szerepét parlamentáris keretek között növelni akaró Tisza Istvánról szól. Folyamatot vizsgál. Előrebocsátva állapítja meg: „...élete végéig vallotta — ha véleménye változott is róla —, hogy Magyarországon a politikai élet legfontosabb szintere csak a parlament lehet..."[34] Ám megszólaltatja Tiszát is: „...nálunk sokkal több dolgot kell rendeletre bízni, mint más államokban..."[35] Idézi a közigazgatás államosítását, a vármegyei közigazgatás végrehajtó közegeinek állami kinevezését és alkalmazását[36] követelő Tisza véleményét a törvényhozásban megvalósítandó összeférhetetlenség mikéntjéről: „...lehet valami dologgal összeférhetetlen és tisztességes, és az összeférhető és tisztességtelen."[37] Áttételesen ugyan, de e kérdéskörhöz kapcsolható az 1904-es vasutassztrájkot megítélő Tisza véleménye is: a magyar állam eskü alatt szolgáló alkalmazottai tagadták meg hivatalos kötelességük teljesítését, így a büntető törvénykönyv rendelkezéseit sértették meg.[38] A szerző összegzése igen találó: Tisza „...választás elé került: vagy lemond a dualizmus megszilárdításának elsősorban általa kidolgozott programjáról, vagy túlteszi magát a parlamenti szabályokon, a kialakult kormányzati szokásokon. A második lehetőséget választotta."[39]

A szerző — akinek a terjedelem korlátaival vívott küzdelme több helyen is érződik[40] — inkább csak felvetésekig jutott, amikor a kormányzati hatalom zavarmentes biztosítására rendelt, ám csak részben újnak mondható tiszai kormánypárt-koncepció — elsősorban a Nemzeti Munkáspárt megteremtése — megvalósítását elemezte. Így aligha járhatta körül azokat a trendeket, amelyek az inas- és segédéveit Tisza politikai környezetében töltő Bethlen Istvánhoz, az egységes párthoz, a törvényhozásban Bismarckot revideálva idéző — „Macht ist stärker als Recht" — miniszterelnökhöz vezetnek.

A szerző Tisza-portréja a modern történetírás teljes eszköztárának alkalmazásával, sőt fogalmazhatunk talán így: „bevetésével" történt. Pölöskei azonban nem csak a Tisza Istvánra vonatkozó forrásokat tárta fel és értékelte, de elemzi — utaltunk már erre — azt a környezetet is, amelyben az életmű megvalósult. Így válik lehetővé az első olvasásra frazeológiának tűnő tiszai megnyilvánulások „dekódolása", közelhozása. A szerzőnek e „környezettanulmánya" egyben azt is eredményezte, hogy leírást kapunk a dualizmus utolsó évtizedeinek politikatörténetéről.

A szerző nem szentelt külön fejezetet Tisza István személyiségének, ám mozaikjaiból az mégis összerakható: kora formálta akkor is, amikor azt kihívta és szembefordult vele — új esz-

[24] Pölöskei. 51. old.
[25] Pölöskei. uo.
[26] Pölöskei. 202. old.
[27] Pölöskei. 252. old.
[28] Pölöskei. 241—242. old.
[29] Pölöskei. vö.: pl.: 249. old.
[30] Pölöskei. 261. old.
[31] Pölöskei. 268. old.
[32] Pölöskei. 222—234. old.
[33] Pölöskei. 235—238. old.
[34] Pölöskei. 9. old.
[35] Pölöskei. 39—40. old.
[36] Pölöskei. 46. old.
[37] Pölöskei. 64. old.
[38] Pölöskei. 94. old.
[39] Pölöskei. 142. old.
[40] Pölöskei. vö.: pl.: 184. old.

közök alkalmazását, új kormányzati gyakorlatot sürgetve: a még liberálisaknak nevezhetőektől a neokonzervativizmus irányába távolodva olyan célokért, amelyek akkor már megvalósíthatatlanok voltak.

A két háború közötti hivatalos Magyarország olyan magasra emelte Tisza Istvánt, amelyet akkor sem érdemelt volna, ha csak a céljaitól elvonatkoztatott, a pusztán eszközöket alkalmazó politikust tekintjük. Ami ezt követően történt, az nem csak érzelmileg, de értelmileg is magyarázható volt: Tisza az ellen-Pantheonban is a legelmarasztaltabbak közé került. Megvalósulni látszott, amit Tacitus írt az Annales-ben Nero-ról: történetét nem lehet megírni, mert azt hol a hízelkedés, hol a gyűlölet akadályozta.

Meggyőződéssel mondhatjuk: nem ez történt.

Pölöskei Ferenc Tisza-portréja a dualista időszak magyar politikai arcképcsarnokának egyik legkiemelkedőbb egyéniségét idézi. Az pedig, hogy ez a személyiség a mindennemű magyar és egyetemes progresszióval történő szembefordulás szinte összes szerepét nem csak vállalta, de ezekre alkalmas is volt — olyan további ellentmondás, amely a dualistakori magyar történeti fejlődés egészének példájaként is önmagát kínálhatja.

A két mű kutatási eredményeinek „integrálására" a recenzens természetesen nem vállalkozhat. Így csupán arra utalhat, hogy Tisza miniszterelnökként, házelnökként és pártpolitikusként nem csak kísérte, de fel is gyorsította azokat a folyamatokat, amelyek a struktúra alapvetően liberális jellegét — akár e keretekben maradva — kérdőjelezték, kétségbevonták, majd részben meghaladták.

ARA: 55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerk
Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 759-011/2
Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felel
adó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató. 86-2465. Szeged, 6720. — Terjeszti: M
gyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI
dapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszá
Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezh
Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166

INDEX 2

Fq 5003 F/ET

XLI. új évfolyam 9. szám Budapest, 1986. szeptember hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Kontó Könyvt... Telefon: 176-827 Telex: 2... 828 Budapest 5. Pf.: 4... ...kke h.

TARTALOM

KILÉNYI GÉZA
A tudományos kutatóintézetek jogállása és irányítása ... 393

BÁRD KÁROLY
Legalitás és bűnüldözés ... 402

VÁRGEDŐ CS. LAJOS
Elméleti viták a részvénytársaság eredetéről ... 410

NAGY FERENC—CSERHÁTI ÁGOTA
Áttekintés a közhasznú munkavégzésre kötelezésről, mint új, alternatív büntetőjogi szankcióformáról ... 417

VÁRADY TIBOR
A belső jogszabály-összeütközések jellegzetességei Jugoszláviában ... 424

TÖRÖK GÁBOR
Csődjogi vita az NSZK-ban ... 432

Szemle

Az európai szocialista államok jogalkotásáról ... 438

GÖRÖG JÁNOS
A VI. (Jogi) Bizottság munkája az ENSZ Közgyűlés 40. ülésszakán ... 444

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ
A svájci környezetvédelmi törvény ... 448

Jogirodalom — Jogélet

VÉKÁS LAJOS
A gazdaság jogi alapjai I—II. ... 449

Csaba László: Kelet-Európa a világgazdaságban (VÖRÖS IMRE) ... 452

LÁNG ILDIKÓ
A Világbank hatása a nemzetközi jogra ... 453

HORVÁTH PÁL
Nemzetközi tudományos konferencia a szocialista állam és jog keletkezéséről és fejlődéséről ... 455

SÁNDOR TAMÁS
Nemzetközi kereskedelmi jogi szeminárium Dubrovnikban ... 456

N. N.
Kutatási együttműködés a civilisztika körében ... 457

СОДЕРЖАНИЕ: Геза Киленьи: Правовое положение научно-исследовательских институтов и руководство ими. — *Карой Бард:* Легальность и уголовное преследование. — *Лайош Варгедё Ч.:* Теоретическая дискуссия о происхождении акционерных обществ — *Ференц Надь—Агота Черхати:* Принуждение к выполнению общеполезной работы как новая альтернативная форма уголовно-правовых санкций .— *Тибор Варади:* Характерные черты коллизии норм внутреннего права в Югославии — *Габор Тёрёк:* Дискуссия о конкурсном праве в ФРГ. — *Обзор:* Новое в законодательстве европейских социалистических стран. — *Янош Гёрёг:* Деятельность УI (Юридической) комиссии на 40-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. — *Ласло Трочаньи:* Швейцария: закон об охране окружающей среды. — *Юридическая литература—юридическая жизнь: Лайош Векаш:* Правовые основы хозяйства, I—II. — Чаба Ласло: Восточная Европа в мировой экономике *(Имре Вёрёш).—Илдико Ланг:* Влияние Мирового банка на международное право. — *Пал Хорват:* Международная научная конференция о генезисе и развитии социалистического государства и права. — *Тамаш Шандор:* Международный семинар по торговому праву в Дубровнкике. — Научное сотрудничество по цивилистике.

INHALT: Géza Kilényi: Die Rechtsstellung der wissenschaftlichen Forschungsinstituten — *Károly Bárd:* Legalität und Strafverfolgung — *Lajos Cs. Várgedő:* Theoretische Diskussionen über die Ursprung von Aktiengesellschaften — *Ferenc Nagy—Ágota Cserháti:* Eine Übersicht über die neue alternative Strafrechtssanktionsform: Verurteilung auf Arbeit von Gemeinnutz — *Tibor Várady:* Die Eigenartigkeiten der internen Rechtsnormskollisionen in Jugoslawien — *Gábor Török;* Diskussion über das Konkursrecht in der Bundesrepublik Deutschland. *Rundschau.* Über die Rechtsgebung der europäischen sozialistischen Staaten — *János Görög:* Die Tätigkeit des VI. Komittees an der 40. Tagung der Generalversammlung der Vereinten Nationen — *László Trócsányi:* Umweltschutzgesetz in der Schweiz. *Rechtsliteratur—Rechtsleben. Lajos Vékás:* Die rechtliche Grundlagen der Wirtschaft, Bd. I—II. — László Csaba: Osteuropa in der Weltwirtschaft *(Imre Vörös)* — *Ildikó Láng:* Die Wirkung der Weltbank auf das Völkerrecht — *Pál Horváth:* Internationale Konferenz über die Entstehung und Entwicklung des sozialistischen Staates und Rechts — *Tamás Sándor:* Internationales Handelsrechtsseminarium in Dubrovnik — N. N.: Forschungskooperation im Bereich der Zivilistik.

CONTENTS: Géza Kilényi: The legal status and the direction of scientific research institutes — *Károly Bárd:* Legality and criminal policy — *Lajos Cs. Várgedő:* Theoretical disputes about the origins of joint stock companies — *Ferenc Nagy—Ágota Cserháti:* A review on the community service orders, as a new alternative criminal sanction — *Tibor Várady:* The characteristic features of the internal conflicts of laws in Yugoslavia — *Gábor Török:* Debates in the FRG on bankruptcy law. *Review.* On the legislation of the European socialist countries — *János Görög:* The activity of the 6th Committee at the 40th session of the UN Assembly — *László Trócsányi:* Swiss law on the protection of human environment. *Legal literature—legal life. Lajos Vékás:* The legal foundations of economy, Vol, I—II. — László Csaba: Eastern Europe in the world economy *(Imre Vörös)* — *Ildikó Láng:* The impact of World Bank on international law — *Pál Horváth:* International conference on the development of socialist state and law — *Tamás Sándor:* Seminar on international commercial law in Dubrovnik — N. N.: Research co-operation in the fields of civil law.

XLI. új évfolyam 9. szám Budapest, 1986. szeptember hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Kilényi Géza

A tudományos kutatóintézetek jogállása és irányítása

Tamás Pál figyelemreméltó gondolatokat fogalmazott meg a közelmúltban a Magyar Tudomány hasábjain a tudomány önigazgatásának, önszervezésének kérdéséről, különös tekintettel a társadalomtudományokra. Egyebek között a következőket írta: „A tudomány önszervezése vagy önigazgatása részben egy sajátos irányító, értékmegadó elit, részben pedig a kutatóközösség szakmai etikában és más, normatív tényezőkben megjelenő hagyományos rendjében alakult ki, s lett a tudomány, mint tevékenység, s mint társadalmi intézmény működésének alapjaivá. Alapvető formai kritériumok szerint tulajdonképpen ez a rendszer érvényben maradt a legközvetlenebb politikai ráhatás időszakaiban is. Ugyanakkor nyilvánvalóan számos formai megoldásnál, s különösen a működés során az önigazgatás már korlátok közé szorult, csak parciálisan érvényesült, vagy helyenként szituációként teljesen el is tűnt, leépült."[1]

Magunk ugyanezt a kérdést kifejezetten jogi aspektusból és a tudományos kutatóintézetekre leszűkítve igyekszünk megközelíteni e tanulmány keretei között. Két kiinduló tételünk, hogy

— a tudományos kutatóintézetek, mint tudományos műhelyek, kiemelkedően fontos helyet foglalnak el a tudományos kutatás szervezetrendszerén belül, továbbá

— régen rossz, ha a tudomány és ezen belül a kutatóintézetek önigazgatása — vagy más kifejezéssel élve: önállósága — kizárólag a szakmai etikából menti létjogosultságát, s jogi garanciákkal nincs megfelelően körülbástyázva.

Úgy tűnik, hogy ezzel a felfogással nem állunk teljesen egyedül. Ennek alátámasztásául két, viszonylag újkeletű kormányzati dokumentumra szeretnénk hivatkozni. A tudományos kutatás hosszú távú irányzatairól szóló munkaokmány — amelyet a 2003/1985. Mt. h. számú határozat erősített meg — mintegy a jelen tanulmány inspirálásaként írta elő: „A kutatás intézményrendszerének, *a kutatóintézetek státuszának jogi rendezését ugyancsak indokoltnak látszik elvégezni. A jogi rendezésnek ki kell terjednie a létesítés, a működés, a kapcsolatrendszer, a döntési és gazdálkodási önállóság, a vállalkozási tevékenység, az állami intézményrendszerbe való illeszkedés kérdéseire."*

Rámutatott a munkaokmány arra is, hogy a kutatás intézményrendszerének fejlesztésében — a gyorsütemű tudományos haladás miatt — számítani kell mind új intézetalapításra, mind pedig a meglévő struktúra módosítására.

„A kutatóhálózat távlati fejlesztésének irányelvei" — amelyeket a Minisztertanács 1985 februárjában fogadott el — már konkrét irányokat is megjelöltek a szervezeti keretek továbbfejlesztésére nézve. E dokumentum szerint „A kutatóintézeti hálózat átalakításának folytatása indokolt. *A kutatóintézet elnevezést csak színvonalas, nemzetközileg is értékelt tudományos kutatómunkát végző szervezetek viselhessék.* Az alapfunkciók teljesítése és a teljesítmények megítélhetősége érdekében differenciáltan kell szabályozni az alaptevékenységet, valamint a termelő és a K+F munkájával nem szorosan összefüggő szolgáltató tevékenységi formákat".

Mindazonáltal ha valaki azt gondolja, hogy teljes nézetazonosság van a kutatóintézetek jogállásának átfogó jogi szabályozását, pontosabban e szabályozás indokoltságát illetően, az erőteljes tévedés áldozata. Az előkészítés során ugyanis épp a legtöbb kutatóintézetet irányító országos hatáskörű szerv részéről volt tapasztalható bizonyos fanyalgás, majdhogynem értetlenség a tervezett szabályozással kapcsolatosan. Magunk meglehetősen értetlenül álltunk eme értetlenséggel szemben, éppen ezért az alábbiakban azt igyekszünk bebizonyítani, hogy messze nem a kormányzat által elrendelt, s ekként kötelezően elvégzendő házi feladatról van szó csupán, hanem a szabályozás ténylegesen meglévő, és a tudomány fejlődése szempontjából korántsem lebecsülendő jelentőségű, valós társadalmi igényt hivatott kielégíteni.

A szabályozással kapcsolatos aggályok jórészt abból eredtek, hogy a kutatóintézetek profilja, tevékenységi köre, létszáma, gazdálkodási rendje elég nagy eltéréseket mutat. Emiatt azok, akik kevéssé járatosak a jogfejlődésben, esetenként problematikus-

---

Kilényi Géza, az MTA Államtudományi Kutatások Programirodájának vezetője (Budapest).

[1] *Tamás* Pál: A társadalmi modernizáció és a társadalomtudomány. Magyar Tudomány, 1985. 12. sz. 900. old.

nak tartották: vajon egyáltalán lehetséges-e ennyire eltérő sajátosságokat felmutató szervek tevékenységének átfogó szabályozása, illetőleg egy ilyen szabályozás nem bizonyul-e túlzottan merev kötöttségnek akár az intézetek, akár az irányító szervek szempontjából.

Ezzel kapcsolatban nem árt emlékeztetni rá: annak idején pontosan ugyanilyen aggályok hangzottak el az állami vállalatokra vonatkozó átfogó jogszabály kidolgozásával összefüggésben. Azóta kiderült — s ezt ma már hosszú gyakorlati tapasztalatok bizonyítják —, hogy az állami vállalatokról szóló törvény megalkotása, s ennek keretében a vállalati önállóság jogi garanciáinak kialakítása, illetőleg az irányító vagy törvényességi felügyeletet ellátó szervek jogkörének szabályozása nem csupán lehetséges, de nélkülözhetetlen volt. És noha a vállalatok kétségtelenül sok tekintetben különböznek a tudományos kutatóintézetektől, az előbbiekre vonatkozó átfogó jogi szabályozás nem tartalmi, hanem *szabályozás-technikai szempontból modellértékű* lehet, mivel kijelöli mindama tárgyköröket, amelyekkel egy ilyen típusú jogszabálynak feltétlenül foglalkoznia kell, illetőleg mellőzi ama tárgykörök szabályozását, amelyek jellegüknél fogva nem viselik el a hosszabb távra szóló, időtálló szabályozást. (Nem bocsátkozik pl. a törvény a vállalati gazdálkodás, jövedelemszabályozás, adózás stb. témájának rendezésébe.)

Mivel a tudományos kutatóintézetek a vállalatokhoz képest viszonylag homogénebb szervtípusnak tekinthetők, jogállásuk, tevékenységük és irányításuk átfogó szabályozása kodifikációs szempontból kétségtelenül lehetséges.

I.

A kutatóintézet fogalma

1. A kutatóintézet fogalma a jogszabályokban

Ha valaki arra tenne kísérletet, hogy a hatályos jogszabályok alapján megállapítsa: mely szervek minősülnek kutatóintézetnek, úgyszólván reménytelen feladatra vállalkozik. Jogszabályaink ugyanis vagy evidenciaként kezelik a kutatóintézet fogalmát és meg sem kísérelnek erre nézve valamiféle — legalább támpontul szolgáló — definíciót adni; vagy pedig csupán egy bizonyos konkrét jogszabály alkalmazása szempontjából jelölik meg a szervi hatályt, amely ilyen módon semmiképpen sem fogható fel a kutatóintézet általános érvényű definíciójaként.

Átfogó jogi szabályozás hiányában a tudományos kutatóintézetekre vonatkozó hatályos rendelkezések a legkülönbözőbb időszakokból származó és különféle szintű jogszabályokban lelhetők fel; egyikmásik rendelkezés annyira régi, hogy noha formálisan ma is hatályos, gyakorlatilag régen feledésbe merült. (Ilyen pl. az 1951. évi 26. számú törvényerejű rendelet ama szabálya, amelynek értelmében a kutatóintézeti igazgatókat a Minisztertanács nevezi ki.)

Ekként a hatályos joganyag szétszórt, nehezen áttekinthető, nem csupán nem alkot egységes rendszert, de az egységes elvi koncepciót is nélkülözi, s szabályozatlanul hagy a kutatóintézetek irányítása (és önállósága) szempontjából fontos kérdéseket. A szabályozás eme hézagai bizonytalanságot keltenek és fékezik az intézeti önállóság szükséges mértékű kibontakozását.

A hatályos jogszabályok közül feltétlenül említést érdemel az 1010/1967.(V.28.) Korm. számú határozat a Tudományos és Felsőoktatási Tanács megszűnéséről és feladatainak ellátásáról. E határozat 5. pontja szerint *„tudományos kutatóintézet alapítását — tekintet nélkül a pénzügyi forrásra — továbbá az ilyen megszüntetését, illetőleg összevonását a Tudománypolitikai Bizottság előzetes hozzájárulása alapján a felügyeletet gyakorló miniszter engedélyezi.* Tudományos kutatóintézetekben új részlegek (osztályok) létrehozását, meglévők megszüntetését vagy összevonását a felügyeletet ellátó miniszter saját hatáskörébe vonhatja".

Mindezek igen fontos rendelkezések, kár, hogy nem derül ki belőlük: tulajdonképpen mi tekinthető tudományos kutatóintézeteknek. (Egyébként a Tudománypolitikai Bizottság idézett jogosítványát legutóbb a 1070/1985.(XII.28.) Mt.h. számú határozat erősítette meg.)

A későbbiek során az 1969. évi 34. számú törvényerejű rendelet elrendelte egyes kutatói munkakörökben dolgozók határozott idejű munkaviszonyban való foglalkoztatását. A törvényerejű rendelet hatálya kiterjedt a kutatóintézetek, a felsőoktatási, valamint az egészségügyi intézmények kutatói munkakörben foglalkoztatott dolgozóira. (Ez ismét csak nem fogalmi definíció, hanem az adott jogszabály szervi és személyi megjelölése.) Az említett törvényerejű rendelet végrehajtása tárgyában kiadott 7/1969.(XI.4.) MüM számú rendelet megkísérelt bizonyos, közelebbi támpontot is, ami a szervi hatály tekintetében, egyebek között azáltal, hogy utalt a kutatóintézetek dolgozói bérezéséről szóló 127/1967.(23) MüM számú utasításra. Ez az utasítás ismét csak nem fogalmi definíciót adott, hanem saját szervi hatályát próbálta körülhatárolni — némi leegyszerűsítéssel — abból a logikából kiindulva, hogy kutatóintézet

— minden olyan szerv, amelynek hivatalos elnevezésében a „kutatóintézet" szó szerepel, továbbá

— az olyan szerv is, amelynek más ugyan az elnevezése, de amelyet a felügyeleti szerv kutatóintézetnek minősít. (Ezzel kapcsolatban célszerű utalni rá: az intézet elnevezése semmiképpen sem lehet támpont az intézet jellegének megítéléséhez, hiszen optimális esetben az elnevezésnek kellene igazodni a jelenleg nem létező jogszabályi definícióhoz, nem pedig fordítva. Egyébként a Magyar Tudományos Akadémia több intézete, amelynek kutatóintézeti jellegéhez semmi kétség nem fér, hivatalos elnevezésében nem viseli a „kutató" jelzőt.)

Visszakanyarodva mármost az idézett — és 1974. évi április hó 1. napjával hatályon kívül helyezett — utasításhoz, annak rendelkezéséből egyértelműen kitűnik, hogy a hajdani jogalkotó még viszonylag éles különbséget tett a költségvetési rendszerben gazdálkodó és a vállalatszerű gazdálkodást folytató kutatóintézetek között.

A kutatóintézetekre vonatkozó későbbi — jelenleg is hatályos — jogszabályok közül említést érdemel a vállalati gazdálkodási rend szerint működő kutatóintézetek jövedelemszabályozási rendszeréről szóló 81/1982.(XI.30.) PM számú rendelet. Ez is mellőzi a fogalmi definíciót, ugyanakkor hatálya alá vonja az 1—7. népgazdasági ágak kutatási-fejlesztési szakága-

zataiba sorolt, vállalati formában működő kutatóintézeteket, a 3131. mezőgazdasági kutatás-fejlesztési szakágazatba sorolt vállalatokat, a 7417. szakágazatba sorolt műszaki fejlesztő vállalatokat, szövetkezeti vállalatokat, szövetkezeti közös vállalatokat, kisvállalatokat, szövetkezeteket és kisszövetkezeteket.

Végül, de nem utolsósorban figyelmet kell fordítani a kutatóintézeti dolgozók alapbérének megállapításáról szóló 23/1983.(XII.17.) ÁBMH számú rendelkezésre, amelynek hatálya kiterjed

— a költségvetési gazdálkodási rend szerint működő önálló kutatóintézetekre (kutatócsoportra, kutatóközpontra, kutatólaboratóriumra, kísérleti fejlesztési intézetre, felsőoktatási intézmények kutató részlegeire), valamint

— a vállalati rendszerben gazdálkodó önálló kutatóintézetekre.

Ezen túlmenően a felügyeletet gyakorló miniszter

— költségvetési szervek esetében a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárával,

— vállalatok esetében az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnökével egyetértésben

engedélyezheti a kutatási-fejlesztési részlegekben tudományos kutatómunkát végzőkre a hivatkozott rendelkezés alkalmazását.

Az utolsóként említett két jogszabály *egyértelműen jelzi a kutatóintézetek fogalmára vonatkozó korábbi felfogás változását*, s a jogfejlődés ama irányát, amely *ma már nem a gazdálkodási rendet tekinti elhatárolási ismérvnek*, s ehhez képest mind a költségvetési szervként működő, mind a vállalati gazdálkodást folytató önálló kutatószerveket a kutatóintézet fogalmi körébe vonja.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy e vázlatos áttekintés inkább csak tallózás a kutatóintézetekre vonatkozó jogszabályok és szórványrendelkezések dzsungelében, semmint azoknak a teljesség igényével való számbavétele. Ezzel az elemzéssel egyrészt jelezni akartuk a jogszabály definícióhiányát, másrészt az elég markánsan kirajzolódó szemléletváltozást a kutatóintézetnek tekintett szervek körét illetően.

2. *Az intézet fogalma az államigazgatási jogtudományban*

Az intézet, mint szervtípus fogalma egyáltalán nem újkeletű az államigazgatási jogi tárgyú tudományos publikációkban; a szocialista államigazgatási jogtudomány is évtizedek óta használja. Éppen ezért nem meglepő, hogy *az idők folyamán az intézetekről vallott tudományos felfogás is bizonyos változáson ment át.*

Egy hosszú időn át használt egyetemi tankönyv pl. úgy vélte, hogy „az állami vállalatok és intézetek, mint állami szervezetek alapvető sajátosságai megegyeznek. Ezek:

a) Tevékenységük nem közhatalmi értelemben vett állami tevékenység, hanem társadalmi munkatevékenység, gazdasági, kulturális, egészségügyi stb. jellegű.

b) Vagyonuk az állami össznépi tulajdon egységes alapjához tartozik.

c) Elkülönült vagyonnal rendelkeznek, amely felett az állam korlátozott rendelkezési jogot biztosít számukra.

d) Az állam hozza létre őket.

e) A vállalat és az intézet a dolgozók kollektívája, amelyet saját belső állami jellegű igazgatási szervezete igazgat, de az igazgatásban képviseleti szerve útján és közvetlenül részt vesz maga a kollektíva is.

f) Az állam igazgatási szervei útján irányítja őket".[2]

A vállalat és az intézet közötti *alapvető különbséget* a szerzők abban jelölik meg, hogy amíg a vállalatok áruként értékesítik termékeiket és saját bevételeikből fedezik kiadásaikat, addig *az intézetek költségvetési rendszerben gazdálkodnak.* Egy későbbi fejezetben a tankönyv rámutat: az intézetekre az átfogó tételes jogi szabályozás ugyan hiányzik, de egy-egy igazgatási ágazatban működő intézeti szervre, pl. a kórházra, művelődési otthonra van részletes, csak *az adott intézetfajtát rendező tételes jogi szabályozás.* Ezzel kapcsolatban azonban a szerzők már ekkor szükségesnek tartották megjegyezni: egy-egy intézet feladata és jogi helyzete az intézettípustól annyira eltérhet, hogy „tartalmilag" tulajdonképpen vállalatnak tekinthető. Így tehát egy-egy intézet és a vállalatszervtípus között esetenként több hasonlóság, közös vonás lehet, mint az adott intézet és az intézettípus között.[3]

Lényegében a gazdálkodási rendszerben véli fellelni az intézetet a vállalattól elhatároló differencia specificat egy másik, csaknem tíz évvel későbbi tankönyv is, nyomban hozzáfűzve azonban: azt, hogy valamely szervezet intézeti vagy vállalati típusú szervezet, *szaktevékenysége, társadalmi rendeltetése és gazdálkodási rendszere* alapján lehet megállapítani. E tankönyv érdeme, hogy elemzi az intézetirányító tevékenységet, s *különbséget tesz az intézetek közvetlen irányítása, felsőbb szintű irányítása, központi ágazati szakirányítása, valamint az intézetekkel kapcsolatos hatósági tevékenység között.* A szerzők úgy vélik, hogy az intézetek és közvetlen irányító szerveik között teljes irányítási jogviszony, vagyis alá-fölérendeltség áll fenn. Ebből eredően az intézetek irányító szervei jogosultak az intézet lényeges szervi és szakmai ügyeiben *konkrét döntésekre. Utasításadási jog* illeti meg őket, s az intézet vezető szerveinek *aktusait korlátozás nélkül* felülvizsgálhatják. (Nemcsak a jogszabálysértő, hanem a célszerűtlennek minősített intézeti döntéseket és intézkedéseket is megsemmisíthetik és meg is változtathatják.) E tankönyvben — a tényleges helyzetnek megfelelően — még csupán a jámbor óhaj szintjén jelenik meg az intézeti *önállóság fogalma.* A szerzők szerint ugyanis „az intézeti önállóság szabályozásának hatályos jogunkban ma még ritka módja az irányító szerv *utasításadási jogának korlátozása.* Elméletileg az a helyzet, hogy az utasításadás jogát meghatározott ügyekre és tevékenységekre a jogszabályok kizárhatják. *Az ilyen szabályozás az intézeti önállóság erőteljes növelését, az irányítói hatáskör szűkítését jelentené".*[4] A tankönyv egyébként a tudományos életben a tudományos kutatóintézeteket tünteti fel legfontosabb intézettípusként és a szerzők megítélése szerint *valamennyi tudományos intézet*

[2] *Berényi—Martonyi—Szamel—Szatmári:* Magyar államigazgatási jog. Tankönyvkiadó, Bp. 1966. 158. old.

[3] Idézett munka 246. old.

[4] *Berényi—Madarász—Toldi:* Államigazgatási jog. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség. Bp. 1975. 290. és következő old.

központi ágazati szakirányító szerve a Magyar Tudományos Akadémia.[5]

A legújabb — 1984-ben megjelent — államigazgatási jogi tankönyv szerzői részben a nemzetközi összehasonlítás, részben a hazai fejlődés tükrében már érzékelik, hogy a *gazdálkodási rendszer egyre kevésbé meghatározó jelentőségű* valamely szervezet kategorizálása, a vállalati vagy intézeti típusba való besorolása szempontjából. Mint írják „egyes országokban a bevételek jelentősége, illetve a takarékos gazdálkodásra való ösztönzés olyan mérvű lehet, hogy *nem intézeti, hanem vállalati formában szervezik meg az adott* tevékenységet (pl. a színházak a Lengyel Népköztársaságban).

Nem szabad tehát lebecsülnünk az áru- és pénzviszonyok szerepét az intézetek gazdálkodásában. Előfordul, hogy *átmeneti típusokkal állunk szemben* (az intézeti és a vállalati szervezet között). Vannak olyan szervezetek, amelyek bizonyos vonatkozásban intézetnek minősülnek, a gazdálkodási rendszerük azonban a vállalati típushoz áll közelebb".[6]

Figyelemreméltó amit a szerzők a kutatóintézetekről írnak. Úgy tűnik időközben revízió alá vették a korábbi tankönyv „akadémiai omnipotenciáját" és árnyaltabb helyzetképet festenek. Eszerint „A tudományos kutatóintézetek bonyolult szervezeti rendszert alkotnak. Ide tartoznak a Magyar Tudományos Akadémia által irányított és fenntartott, alapkutatással foglalkozó intézetek, de az államigazgatás központi szervei által fenntartott tárca-kutatóintézetek, valamint az egyetemek keretében működő kutatószervezetek is. A tudományos kutatóintézetek alapításának joga megilleti a társadalmi szerveket is, illetve az állami gazdálkodó szervezetek, vállalatok, állami intézetek is jogosultak kutatóintézetek, szervezetek létrehozására. Ezekben az esetekben ezek a kutatóintézetek nem önállósult szervezeti formában működnek, hanem az alapító szerv részeként". (Nem tudni, min alapszik e kategórikus szerzői megállapítás. — *K. G.*)

„A tudományos kutatóintézetek irányítása az államigazgatási szervek feladata. Az államigazgatás központi szervei közül elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia és az egyes minisztériumok ágazati irányítást, a kormány Tudománypolitikai Bizottsága pedig a tudományos kutatás összehangolt irányítását látja el."[7]

3. A kutatóintézet fogalma a statisztikai adatgyűjtés szempontjából

A Központi Statisztikai Hivatal rendszeresen közzéteszi a tudományos kutatásra és fejlesztésre vonatkozó adatokat. (A legutóbbi ilyen kiadvány a Tudományos kutatás és fejlesztés 1983. címmel 1985 februárjában jelent meg a Hivatal gondozásában.) Az adatgyűjtés érdekében — jogszabályba foglalt hivatalos definíció híján — a Hivatal kénytelen volt „önellátásra" berendezkedni és kialakítani egy, kifejezetten az adatgyűjtés célját szolgáló fogalmi rendszert. Noha ez egy átfogó jogi szabályozásnál semmiképpen sem irányadó és magunk sem értünk egyet vele maradéktalanul, megismerése mindenképpen hasznos, hiszen impulzusokat nyújthat a majdani jogszabályi definícióhoz. Ezért az alábbiakban szó szerint ismertetjük a témánk szempontjából legfontosabb statisztikai fogalommeghatározást.

„A kutató-fejlesztő intézet önálló jogi személy, amelynek alaptevékenysége a kutatás, fejlesztés; tevékenységében a K + F túlnyomó hányadot képvisel, jelentős feladatokat végez valamely tudományos probléma megoldásában, ellátja valamely tudományterület (tudományágazat, diszciplína) hazai kutatóintézeti művelését és elfogadott kutatási témái alapján részt vesz a prioritások és (vagy) kiemelt programok teljesítésében. Lehet vállalati vagy költségvetési gazdálkodási rend szerint működő szerv."

Az ismertetett fogalom kétségtelenül figyelemreméltó. Az alapvető gondunk az vele, hogy *elmossa a K és az F tevékenység közötti határokat,* mintegy egyenlőségi jelet tesz a kétféle tevékenységfajta közé. Vitathatatlan, hogy a K és az F tevékenység között esetenként meglehetősen „úszó" határok húzódnak, de *húzódnak*. Egy olyan kodifikációnál, amely kifejezetten a kutatóintézetekre vonatkozó átfogó jogi szabályozás kialakítására irányul, megítélésünk szerint hiba lenne az említett határokat nemlétezőnek tekinteni és egy alkalmazott szervezési intézetet azonos kategóriába vonni a tudományos kutatóintézettel. Itt természetesen nem valamiféle értékrend felállításáról van szó, hanem mindössze arról, hogy a *tervezett szabályozás a tevékenység jellege* (de természetesen nem tudományági profilja) *szempontjából homogén intézet-kategóriára terjedjen ki*. Ez irányú gondolatainkat azonban a következő pontban fejtjük ki részletesen.

Ami mármost magát a statisztikai adatgyűjtést illeti, az némi kívánnivalót hagy maga után. A hivatkozott KSH-kiadvány szerint pl. az állam- és jogtudományok körében összesen 23 kutató-fejlesztő hely van, éspedig egy kutató-fejlesztő intézet és 22 felsőoktatási kutatóhely. Ami az utóbbiakat illeti: pl. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán a statisztika szerint 7 kutatóhely működik összesen 7 kutatóval, azaz kutatóhelyenként egy fővel. Kutatóhelynek számít tehát egyfelől a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete a maga 53 munkatársával, másfelől az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Állam- és Jogtörténeti Tanszékcsoportja egyetlen kutatóval. Ugyanakkor teljesen hiányzik a statisztikából az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet (irányító szerve a Legfőbb Ügyészség), az Államigazgatási Szervezési Intézet, valamint az Államigazgatási Főiskola (Minisztertanács Tanácsi Hivatala), noha e három kutatóhelynek több kutatója van, mint a statisztikában szereplő 22 felsőoktatási kutatóhelynek együttesen. Hát ennyit a statisztikáról és arról a fogalomrendszerről, amely elfedi a kutatóhelyek között ténylegesen kimutatható — egyáltalán nem elhanyagolható jelentőségű — különbségeket.

4. Javaslatok

Az intézet olyan szervtípus (munkaszervezet), amelynek megvannak az általános érvényű jogi szabályozáshoz alapot teremtő sajátosságai. A közigazgatás-tudomány művelői között egyelőre megoszlanak a

[5] Idézett munka 301. old.

[6] *Berényi—Szamel—Baracka—Ivánczics:* Magyar államigazgatási jog. BM Könyvkiadó, Bp. 1984. 548—549. old.

[7] Idézett munka 555. old.

vélemények egy átfogó intézeti jogszabály megalkotásának lehetőségéről. (Ugyanez volt a helyzet az állami vállalatok átfogó jogi szabályozása előtt: egyesek kételkedtek a szabályozás lehetőségében, mivel még nem próbáltuk ki.) *Abban azonban semmiféle vita nincs, hogy az egyes intézettípusokra vonatkozó jogi szabályozás nem csupán lehetséges, de szükséges is.* Ez egyébként egyáltalán nem teoretikus kérdés, hiszen jóméhány intézettípusra nézve ténylegesen létezik ilyen szabályozás, sőt magas szintű jogszabály bizonyítja a szabályozás létjogosultságát. (Elegendő ilyen vonatkozásban a levéltárakról szóló 1969. évi 27. számú törvényerejű rendeletre, a könyvtárakról szóló 1976. évi 15. számú törvényerejű rendeletre vagy a muzeális emlékek védelméről szóló 1963. évi 9. számú törvényerejű rendeletre utalni.)

A tudományos kutatóintézet egy viszonylag önálló intézettípus, amely egyfelelől általános intézeti jellemvonásokat, másfelől ezen belül bizonyos sajátos jellemvonásokat tükröz. Határozott véleményünk, hogy ki lehet dolgozni a kutatóintézetekre vonatkozó átfogó jogszabályt. Mivel ez a maga nemében előzmények nélküli, a kodifikáció nem egyszerű feladat. Ám mindenképpen vannak bizonyos „fogódzók", amelynek a munkához segítséget adnak. Ilyen mindenekelőtt az állami vállalatokról szóló törvény a szabályozási tárgyköröket illetően. Nem véletlenül ismertettük azt a tudományos felfogást, amely a vállalatok és az intézetek bizonyos közös jellemvonásait domborítja ki. Nos, kétségtelen, hogy a vállalat és az intézet egyaránt munkaszervezet és — legalábbis *az átfogó jogi szabályozás tematikáját illetően — a két szervtípus között sok a hasonlóság.* Így pl. egy kidolgozandó jogszabálynak mindenképpen meg kell határoznia a kutatóintézet fogalmát, szabályoznia kell alapítását (az alapítással kapcsolatos eljárást, az alapításra jogosultak körét, az alapító szerv jogait és kötelességeit), vezetését (a vezetői tisztség betöltésének módját, a vezető jogkörét, a vezetésben részt vevő testületi szerv jogállását), az intézet gazdálkodását és vagyonát, az intézet irányítását (a közvetlen és a központi irányító szervek jogkörét és ezzel összefüggésben az intézeti önállóság mértékét) stb. Hangsúlyozzuk: *tartalmi vonatkozásban* sok különbség van a vállalatokra és az intézkedésekre vonatkozó szabályozás között, ezek az eltérések azonban a *szabályozási tárgykörök katalógusában csak kis mértékben érzékelhetők.*

A magunk részéről *kutatóintézetnek csak az olyan, önálló jogi személyiséggel rendelkező szervet tekintjük, amelynek alapvető feladata egy (vagy több, egymáshoz kapcsolódó) tudományág magas színvonalú művelése új tudományos eredmények feltárása érdekében.*

Az önálló jogi személyiség bizonyos nagyságrendet és szervezeti elkülönültséget feltételez. Ezért nem tekintjük kutatóintézetnek a vállalatok vagy felsőoktatási intézmények belső szervezeti egységeit (főosztály, kutatólaboratórium, tanszék stb.), amelyek *kutatóhelyek ugyan, de nem kutatóintézetek.*

Felfogásunk szerint nem kutatóintézet az a szerv, amelynek *alapfeladata* „ismert tudományos eredmények alkalmazási lehetőségeinek keresése, illetőleg a gyakorlati tevékenység ismert tudományos eredményeken alapuló fejlesztése". (A „tudományos kutatás, fejlesztés" statisztikai fogalmából való idézet.) *Ezen a ponton indokoltnak látszik határt vonni a K és az F tevékenység között,* noha e tevékenységi formák — miként erre már utaltunk — többnyire nem „vegytiszta" formában jelentkeznek. A K többnyire kiegészül az F-fel, de ugyanez fordítva nem áll: az F jól megáll önmagában. A minősítésnél tehát az *alapfeladatból kell kiindulni,* amely természetesen kiegészülhet — sőt kívánatos is, hogy kiegészüljön — olyan *járulékos* tevékenységi fajtákkal, mint a posztgraduális képzés, a „gyakorlati tevékenység ismert tudományos eredményeken alapuló fejlesztése", a tudományos ismeretterjesztés, a nemzetközi tudományos kapcsolatok ápolása stb.

Nem tekintjük definícióképző ismérvnek az adott szerv gazdálkodási rendszerét, azaz — a korábbi tudományos felfogással szemben — nem kizárólag a költségvetési szerveket fogadjuk el intézeteknek. A tipikus ugyan feltehetően továbbra is a költségvetésből való gazdálkodás lesz, de hiba lenne ennek kizárólagosságát feltételezni. Az intézeti munkaszervezetek körében ugyanis terjedőben van a vállalatszerű gazdálkodás vagy legalábbis az átmeneti formák keresése, s eme általános tendencia alól a kutatóintézetek sem jelentenek kivételt.

Az ismertetett definícióval kapcsolatban azt is hangsúlyozni szeretnénk, hogy az *kizárólag a kutatóintézetekre vonatkozó jogi szabályozás szempontjából* lenne — elfogadása esetén — irányadó. Továbbra sem volna azonban akadálya annak, hogy az egy-egy részkérdésre (pl. a kutatók bérezésére vagy munkaviszonyára) vonatkozó jogszabályok ennél szélesebben vagy szűkebben vonják meg szervi, illetőleg személyi hatályuk körét, tehát pl. bérezési szempontból a kutatóintézeti dolgozókkal azonos elbírálás alá vegyék a felsőoktatási és vállalati kutatóhelyek munkatársait. Az átfogó jogi szabályozás alapvető tárgykörei ugyanis a szervezeti létre és szervezeti működésre (létesítésre, irányításra, vezetésre, önállóságra), nem pedig a működés egyes részletkérdéseire vonatkoznak.

II.

A kutatóintézet alapítása

1. Az alapításra jogosult szervek köre

Mivel korábban jeleztük, hogy megítélésünk szerint a *kutatóintézet fogalma lényegesen szűkebb a kutatóhely fogalmánál, ennek szükségképpen kihatása van a potenciális alapító szervekre.*

Kutatóintézetet — sok más szervtípushoz hasonlóan — kétféle módon lehet alapítani: normatív aktussal (jogszabállyal) és egyedi aktussal. Míg egyes külföldi országokban viszonylag széles körben alkalmazzák az előbbi módszert, s ez kétségtelenül növeli az intézetek presztízsét, nálunk szinte egyeduralkodó a másodikként említett módszer. Ez azonban csupán a *gyakorlat* — amely az idők folyamán módosulhat —, de elméletileg semmiképpen sem zárható ki a jogszabályban történő intézetalapítás.

Gyakorlati szempontból az alapító szervek legfontosabb csoportja: a Magyar Tudományos Akadémia, a miniszterek és az országos hatáskörű szervek vezetői. Az alapítók most tárgyalt csoportjában ugyancsak nevesítve kell feltüntetni a legfőbb ügyészt is (Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai

Intézet). A teljesség kedvéért e kategóriába tartozna a Legfelsőbb Bíróság elnöke is.

Állásfoglalást igénylő elvi kérdésként merül fel, hogy más típusú intézet jogosult legyen-e tudományos kutatóintézet alapítására. Ennek főként a felsőoktatási intézmények relációjában van jelentősége. Itt sem tehetünk mást, mint visszautalunk a kutatóintézet javasolt fogalmi definíciójára, amelyre tekintettel a magunk részéről az önálló jogi személyiséggel nem rendelkező tanszéki és egyéb felsőoktatási kutatóhelyeket még akkor sem tekintjük kutatóintézetnek, ha egy néhány főből álló belső szervezeti egység viszonylagos önállósággal rendelkezik és elsődleges (vagy akár kizárólagos) feladata nem az oktatás, hanem a tudományos kutatás. Ezzel természetesen nem kívánjuk kizárni annak a lehetőségét, hogy valamely felsőoktatási intézményhez kapcsolódóan jogi személyiséggel rendelkező és a kutatóintézeti definíciónak teljes mértékben megfelelő szervezeti egység működjék. Az ilyen szervezeti egység létrehozását azonban — a szükséges létszámra és a tevékenység jelentőségére tekintettel — olyan súlyúnak tekintjük, amelyben a döntési jogot indokolt az illetékes miniszter, országos hatáskörű szerv vezetője hatáskörébe utalni.

Megfontolandó volna azonban lehetővé tenni, hogy állami vállalat, illetőleg tröszt — akár egyedül, akár a PTK. 685. §-ának c) pontjában meghatározott más gazdálkodó szervezetekkel együtt — kutatóintézetet alapíthasson. Gyakorlatilag ez a nagyvállalatok, egy-egy iparágat átfogó trösztök, illetőleg a jelentősebb termelési rendszerek, valamint kifejezetten a kutatás elősegítésére létrehozott társulások esetében válhat indokolttá. E jog megadása összhangban áll a vállalati önállóság kibontakoztatására irányuló törekvésekkel, míg a létrehozandó új kutatóintézeteknek a kutatóintézeti hálózatba való harmonikus beillesztését az alapítást megelőző eljárás megfelelő szabályozásával biztosítani lehet. (Ezzel kapcsolatban megjegyezzük: jelenleg az 1010/1967.(V.28.) Korm. számú határozat szerint kutatóintézet létesítését, összevonását és megszüntetését a felügyeletet gyakorló miniszter engedélyezi. Javaslatunk elfogadása esetén e jogköre megszűnne, ám véleményező szervként továbbra is részt venne az alapítást megelőző eljárásban.)

Az állami vállalatokról szóló törvény a tanácsokat is feljogosítja vállalatalapításra. Ugyanez a kutatóintézetek esetében nem tűnik indokoltnak.

2. Az alapítást megelőző eljárás

Egy-egy jelentősebb új szerv létrehozása általában nem az alapító szuverén akaratelhatározásán múlik, hanem az alapító bizonyos mértékig kötve van más szervek akaratához (véleményéhez, egyetértéséhez) is.

Mivel a kutatóintézetek fogalmi körét szűken javasoltuk megvonni, e körbe csak — intézeti vonatkozásban — számottevő létszámú, országos és nemzetközi szempontból is figyelemreméltó tevékenységet folytató szervezetek tartozhatnak. Éppen ezért a kutatóintézetek alapítását megelőzően is *szükség van bizonyos központi koordinációra*, ami természetesen némileg korlátok közé szorítja az intézetalapításra egyébként feljogosított szervek döntési jogát. Részben a hatályos jogszabályok kifejezetten rendelkezései alapján, részben az illetékes központi szervek jogállását és feladatkörét meghatározó normák elemzése alapján az a véleményünk, hogy új kutatóintézet egyedi aktussal való alapításánál elő kellene írni: az alapító szerv köteles megszerezni

— a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárának előzetes egyetértését, valamint

— a Tudománypolitikai Bizottság előzetes hozzájárulását.

Ezen túlmenően és az eljárás időrendjében már az említett egyetértés és hozzájárulás kérése előtt ki kellene kérni

— *nem társadalomtudományi* kutatóintézet létesítése előtt az intézet tevékenységi köre szerint illetékes ágazati miniszter véleményét, továbbá

— *műszaki* kutatásokat végző intézet létesítése előtt az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnökének véleményét.

Úgy véljük, nem lenne szerencsés a kutatóintézet alapítását az ismertetetteken túlmenő, túlzottan bürokratikusnak tűnő, egyéb eljárási előfeltételekhez kötni, annál kevésbé, mivel a Tudománypolitikai Bizottságnak — lévén testületi szerv — a döntéselőkészítés során a szükséghez képest módjában áll a felsoroltakon kívül egyéb véleményeket is figyelembe venni. Annak érdekében tehát, hogy eme vélemények ne eshetőlegesen, hanem megfelelő időben és módon eljussanak a testülethez, elegendőnek látszik a jogszabályban annyit előírni: az alapító szerv a korábban említett előzetes egyetértés (hozzájárulás) iránti kérelmének egy példányát *tájékoztatás céljából* köteles egyidejűleg megküldeni a pénzügyminiszternek, valamint a kutatóintézet tervezett székhelye szerint illetékes fővárosi, megyei tanács végrehajtó bizottságának. Ez az előírás ugyanis egyfelől nem késlelteti az eljárást és nem hárít semmiféle külön megterhelést az alapító szervre, másfelől viszont mégis abba a helyzetbe hozza az ekként tájékoztatott szerveket, hogy esetleges fenntartásaiknak vagy eltérő véleményüknek még a Tudománypolitikai Bizottság állásfoglalása előtt az eljárás rendes menetében hangot tudnak adni.

3. Az alapító határozat tartalma

Korábban utaltunk rá, hogy kutatóintézetet vagy jogszabállyal vagy egyedi aktussal lehet alapítani. Az egyedi aktus az adott esetben olyan államigazgatási határozat, amely jellegénél fogva nem esik az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1981. évi I. törvény hatálya alá, s amelynek kötelező tartalmát éppen ezért a kutatóintézetekről szóló átfogó jogszabályban kell meghatározni. A Tudománypolitikai Bizottság előzetes hozzájárulása birtokában kiadott alapító határozatban meg kell jelölni

a) az intézet nevét és székhelyét annak feltüntetése mellett, hogy jogszabályi minősítés szempontjából az intézetet tudományos kutatóintézetnek kell tekinteni,

b) az intézet tevékenységi körét,

c) az intézet induló vagyonát és gazdálkodási rendszerét,

d) az intézet engedélyezett induló létszámát,

e) az intézetben kötelezően létrehozandó tudományos testületet (mint az intézet vezetését elősegítő szervet),

f) az alapító szervet.

Az állami vállalat létrejöttéhez a vállalati nyilvántartásba való bejegyzés szükséges. A kutatóintézetek esetében nem lenne indokolt konstitutív hatállyal hasonló bejegyzési kötelezettséget előírni. Ugyanakkor — már csak a tudományos kutatásra vonatkozó statisztikai adatgyűjtés korábban említett „fehér foltjainak" felszámolása érdekében is — hasznos volna a tudományos kutatóintézetek központi nyilvántartása.

III.

A kutatóintézet irányítása

1. A szabályozás jelentősége

Aligha tévedünk, ha az irányítás szabályozását tartjuk a kidolgozandó jogszabály központi, mondhatnánk kulcsfontosságú kérdésének. Ennek több oka is van. Az egyik az, hogy amíg a „vállalati önállóság" fogalma — döntő mértékben éppen az átfogó jogi szabályozás nyomán — polgárjogot kapott és benne él a köztudatban, ugyanez az „intézeti önállóság" tekintetében nem következett be. Pedig nem szorul bővebb bizonyításra, hogy *az intézeti típusú munkaszervezeteknél is létezik a szervezeti jogoknak egy olyan minimuma, amelyet a szervtől nem szabad elvonni,* mert ha ez bekövetkezik, intézetről nem, legfeljebb az államigazgatás „kézi vezérlésű" részlegéről, szolgáltató egységről beszélhetünk. A probléma éppen az, hogy az elvonhatatlan intézeti jogoknak ez a minimuma — amely az intézeti önállóság tartalmát adja — intézettípusonként változik. Egy óvoda esetében pl. egészen más az alapító szerv és az intézet közötti irányítási kapcsolat tartalma, mint a levéltárnál.

A vállalati önállóságnak megvannak a törvénybe foglalt jogszabályi garanciái. Ugyanezek a garanciák az intézetekre vonatkozó átfogó jogi szagályozás, sőt bizonyos intézettípusoknál a különös szintű szabályozás hiányában kevésbé kimunkáltak, sőt hellyel-közzel úgyszólván teljesen hiányoznak. Ez a helyzet megkönnyíti az államigazgatás számára a már említett „kézi vezérlést": az intézeti belügyekbe való operatív beavatkozást (nyílt vagy burkolt módon), amelyről jogi szabályozás híján még csak azt sem lehet állítani, hogy jogszabálysértő. Vannak tehát olyan intézet-típusok, amelyeknél ma jószerével az irányító szerven múlik, hogy milyen jogokat vindikál magának, milyen eszközök segítségével irányít, s milyen jogokat „enged át" az intézet vezetőjének (helyesebben: nem von el tőle).

Ilyen körülmények között még egy és ugyanazon intézettípusnál is gyakran irányító szervenként más és más az irányítási kapcsolat tartalma, sőt már az is lényeges változást hozhat, ha új vezető kerül az irányító szerv élére. (Természetesen nem csupán a „túlvezérlés" veszélye áll fenn, hanem az „alulvezérlésé" is, amit az jellemez, hogy az irányító szerv viszonylag tág mozgásteret ad az intézetnek, amely azonban nem él a lehetőséggel, mivel a korábbi időszakban túlságosan hozzászokott az operatív irányításhoz. Amíg a rosszul működő vállalat csődbe kerül, a rosszul működő intézetet ilyen veszély nem fenyegeti.)

A jelenlegi helyzet tehát a legkevésbé sem kedvez az intézetvezetői felelősség és öntevékenység kibontakozásának, hiszen ennek talaja az intézeti önállóság. Amíg azonban az intézeti önállóság fogalma (határai, tartalma) tisztázatlan, lényeges változás nem várható.

A központi irányítás különböző részjogosítványai nincsenek egy szervhez koncentrálva, s az ilyen koncentráció a jövőt illetően sem látszik indokoltnak. Ekként a központi irányítás is összetett rendszert alkot, amelyen belül meghatározott munkamegosztás érvényesül. A kidolgozandó jogszabály feladata ennek a rendszernek a teljes körű számbavétele és a hatáskörök elhatárolása.

A Minisztertanács feladatkörébe tartozik mindenekelőtt a kutatóintézetekre vonatkozó átfogó jogszabály kibocsátása. (Elvileg elképzelhető lenne e tárgyban magasabb szintű norma is, de a jogalkotási tapasztalatok szerint az ilyen jellegű, előzmények nélküli szervezeti szabályok legalábbis első alkalommal többnyire minisztertanácsi rendelet formájában jelennek meg.) Ugyancsak a Minisztertanács feladata az ország szempontjából legfontosabb kutatási feladatok közép- vagy hosszú távra szóló meghatározása és prioritásokhoz kapcsolódó anyagi érdekeltségi, illetőleg támogatási rendszer kialakítása. Az Alkotmány 35. § (1) bekezdésének f) pontjában biztosított jogkörében a Minisztertanács határozza meg a tudományos fejlesztés irányát, biztosítja az ehhez szükséges személyi és anyagi feltételeket. E hatáskör a kutatóintézeti hálózat továbbfejlesztési irányainak kijelölésétől a tudományos káderutánpótlás szervezett képzésének biztosításáig egész sor részjogosítványt foglal magában. Értelemszerűen e hatáskörbe tartozik a tudománypolitika időszerű feladatainak kijelölése.

A kutatómunka központi irányításában, összehangolásában, ellenőrzésében és értékelésében kiemelkedően fontos feladatok hárulnak a Tudománypolitikai Bizottságra, a Magyar Tudományos Akadémiára, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságra és ezek szerveire (pl. a Magyar Tudományos Akadémia Központi Hivatala, a Műszaki Kutatásokat Koordináló Tanács).

Prekoncepcióként annyit szeretnénk előrebocsátani, hogy a *tudományos kutatóintézet* — megítélésünk szerint — *olyan intézettípus, amelynél szinte fogalomképző ismérv a széles körű intézeti önállóság*, s ez határozza meg az irányítás eszközeit és módszereit egyaránt. Ennek megfelelően az alábbiakban részletezendő javaslataink a főként indirekt módszerekkel megvalósított elvi irányítás előtérbe állítására, a vezetői felelősség és döntési jogkör kibontakoztatására, s az operatív irányítás lehetőség szerinti visszaszorítására irányulnak, a megfelelő jogi garanciák kialakítása útján.

2. A központi (ágazatközi) irányítás

Az intézeti típusú munkaszervezetekre általában az jellemző, hogy irányításuknak több absztrakciós szintje van, s ebből eredően az irányítás tartalmát kitevő részjogosítványok több irányító szerv között osztanak meg. Noha a tudományos kutatóintézetek irányítási rendszere a kevésbé bonyolultak közé tartozik, feltétlenül indokoltnak látszik a központi és a közvetlen (alapítói) irányítás elhatárolása.

A „központi" jelző ebben az esetben nem az irányító szerv illetékességi területének országos voltára

utal — hiszen a közvetlen irányítást is többnyire országos szintű szervek: minisztériumok és országos hatáskörű szervek gyakorolják —, mint inkább azt juttatja kifejezésre, hogy az *irányításnak ez a válfaja a tevékenységi körtől és az alapító szervtől függetlenül valamennyi kutatóintézetre kiterjed,* ennyiben tehát ágazatközi. E feladatokat egész sor, különböző időpontokból származó hatályos jogszabály, így mindenekelőtt az 1010/1967.(V.28.) Korm. számú határozat, az 1016/1978.(VI.10.) Mt.h. számú határozat, az 1045/1978.(XII.30.) Mt.h. számú határozat és az 1979. évi 6. számú törvényerejű rendelet állapítja meg. A hatályos joganyag nagy terjedelme miatt — mivel nem akarjuk e tanulmányt parttalanná tenni — kísérletet sem teszünk az egyes irányítási részjogosítványok teljes körű számbavételére. Azt azonban mindenképpen jeleznünk kell, hogy az említett jogszabályok nem alkotnak összefüggő rendszert, s néhol ellentétben is állnak egymással. Súlyos fogyatékosság az is, hogy az említett jogszabályok evidenciaként kezelnek bizonyos fogalmakat, s nagyvonalúan mellőzik pl. annak meghatározását, hogy mi a koordináció tartalma, azaz milyen konkrét intézkedéseket lehet tenni az említett felhatalmazás birtokában, holott ez sem az intézeti önállóság, sem a kutatóintézetek központi irányításában részt vevő többi szerv jogköre szempontjából a legkevésbé sem közömbös.

Mindezekre figyelemmel *a jogszabályelőkészítés során nem egyszerűen a központi irányításra vonatkozó hatályos rendelkezések összegyűjtése a feladat*, hanem azokat a legjobb esetben is csak kiindulópontnak lehet tekinteni, de mindenképpen alapos kritikai elemzésnek kell őket alávetni. Ennek eredményeként egységes rendezőelvek alapján és a *lehető legkonkrétabb formában kell meghatározni az egyes szervek feladat- és hatáskörét,* részben a felesleges átfedések kiküszöbölése, részben az érintett szervek — nem utolsósorban a kutatóintézetek — jogkörének megfelelő garanciákkal való körülbástyázása érdekében. (Szabályozás-módszertani szempontból ismét csak az állami vállalatokról szóló törvény szolgálhat támpontul, amely nagyon precízen törekszik meghatározni az irányítás egyes részjogosítványait.)

Az eddigiek során a központi irányítás „általános részével", a kutatóintézetek jogállásának rendezésével, a kutatómunka prioritásainak kijelölésével és összehangolásával foglalkoztunk. Van azonban a központi irányításnak egy „különös része" is, amely a kutatóintézeti tevékenység egy-egy részterületét vagy aspektusát érinti. Ebbe a körbe tartozik a kutatóintézetek központi funkcionális irányítása, így pl. munkaügyi tevékenységük, bérgazdálkodásuk, nyereségérdekeltségi rendszerük, költségvetési gazdálkodásuk, tervezésük stb. *jogszabályok segítségével történő ágazatközi irányítása.* (Az ágazatköziséget azért hansúlyozzuk, mert a funkcionális irányításnak rendszerint van egy „második vonulata" is, amely már érvényre juttatja az ágazati sajátosságokat, ezzel azonban a következő alcím keretében foglalkozunk.)

A központi funkcionális irányítást általában a megfelelő funkcionális tárca (PM, ÁBMH, OT stb.) látja el, de a döntéselőkészítésben fontos szerephez jut a TPB, az MTA és az OMFB is. Az utóbbi szervek közreműködésének módját (előzetes állásfoglalás, véleményezés stb.) a korábban már említett jogszabályok úgy-ahogy meghatározzák, bár néhol olyan fogalmak segítségével, amelyek meglehetősen elasztikusak és homályban hagyják az érintett szerv jogállását.

Kivételként az is előfordul, hogy a központi funkcionális irányítást nem a szaktárca, hanem az általában közreműködői szerepet játszó szervek valamelyike látja el. Így pl. a kutatás-fejlesztés közép- és hosszú távú tervezésének rendjét — a népgazdasági tervezés rendjével összhangban — a TPB állapítja meg és ellenőrzi betartását (1016/1978.(VI.10.) Mt.h. számú határozat 4/c. pontja).

A kutatóintézeti tevékenység központi funkcionális irányítására értelemszerűen ugyanaz vonatkozik, mint amit a központi irányítás „általános részével" kapcsolatban mondottunk: az e körbe tartozó rendelkezéseket össze kell gyűjteni, egységes rendszerbe kell foglalni és egyértelműen meg kell határozni a különböző irányító szervek részjogosítványait.

3. A közvetlen (alapítói) irányítás

Mint az eddigiekből kitűnik, *a kutatóintézetek központi irányítása elsődlegesen és túlnyomórészt normatív aktusok révén realizálódik*, bár kétségtelenül vannak — el nem hanyagolható jelentőségű — olyan elemei is, amelyek egyedi aktusban öltenek testet. *Csaknem fordított a helyzet a közvetlen irányítás esetében*, amelynek tipikus eszköze az egyes kutatóintézetekkel létesített direkt kapcsolat, a szükséghez képest egyedi aktusok segítségével történő ráhatás a tevékenységre, bár bizonyos körben ez az irányítási fajta sem nélkülözi a normatív elemeket.

A közvetlen irányítás legfontosabb részterületei a következők:

a) Az intézet szervezetével és tevékenységi körével kapcsolatos alapítói jogok gyakorlása. Ebbe a körbe tartozik új tudományos kutatóintézet alapítása, meglévő intézetek összevonása, vagy egy intézet szétválasztása önálló intézetekre, intézet megszüntetése, az intézet jellegének megváltoztatása (pl. kutatóintézetté nyilvánítása vagy e jogállásának megszüntetése), tevékenységi profiljának bővítése vagy szűkítése. E tárgykörön belül állásfoglalást igényel, hogy milyen jogai legyenek az alapító szervnek az intézet szervezetével kapcsolatosan. Ezzel összefüggésben helyesnek látszik elhatárolni egymástól az intézet egészének belső tudományos vezetését elősegítő szerveket (tudományos tanács, igazgató tanács), valamint a belső szervezeti egységeket. Az első szervtípust a kutatóintézetekről szóló átfogó normában kell szabályozni, megszabva e szervek hatáskörét. Az alapító szerv az alapító határozatban rendelkezzék róla, hogy az adott intézetben milyen — a jogszabályban intézményesített — tudományos testületet kell létrehozni. Ugyanakkor a belső szervezeti egységek kialakításánál és az esetleges átszervezésnél — megítélésünk szerint — érvényre kell jutnia az intézeti önállóságnak, egészen odáig menően, hogy az intézet esetleg a mindenkori feladatokhoz rugalmasan alkalmazkodó, változó összetételű kutatócsoportokra is tagozódhassék, a viszonylag merev osztály- és főosztály-struktúra helyett (vagy amellett). Az igazgató megállapodhat más szerv vezetőjével abban, hogy bizonyos szolgáltatásokat (pl. leírás, sokszorosítás, könyvtári szolgáltatás) eme más szerv belső szervezeti egysége vagy közösen fenntartott szerv nyújt az intézet számára. A kifejtetteknek

megfelelően az intézet szervezeti és működési szabályzatát — az irányító szerv és az intézeti tudományos testület véleményét figyelembe véve — az igazgató állapítja meg és módosítja.

b) A vezetőkkel kapcsolatos személyzeti feladatok ellátása. E körbe tartozik: a vezetői munkakörökkel kapcsolatos pályázat kiírása, az igazgató, az igazgatóhelyettes(ek) megbízása, e vezetők alapfizetésének, pótlékainak és jutalmának megállapítása, a velük kapcsolatos kitüntetési javaslat megtétele, minősítésük, a fegyelmi és kártérítési jogkör gyakorlása stb.

c) A központi funkcionális irányítás „lebontása" az intézetre. Mint korábban jeleztük, a kutatóintézetek funkcionális irányítása elsődlegesen a központi irányítás része. Bizonyos szakterületeken azonban szükséges lehet az átfogó jellegű funkcionális normák egyéniesítése az adott ágazatra vagy intézetre. Ha az irányító szerv miniszter vagy országos hatáskörű szerv vezetője, ez az egyéniesítés a dolog természete szerint vagy normatív aktusban (az adott tárca valamennyi kutatóintézetére kiterjedő érvénnyel), vagy egyedi aktusban (egy-egy intézetre korlátozódó érvénnyel) történik. A közvetlen irányítás részeként ellátott funkcionális irányítás terjedelme attól is függ, hogy az adott intézet költségvetési szervként vagy vállalatszerűen gazdálkodó szervként működik-e. (Az előbbi esetben a közvetlen funkcionális irányítás — és annak keretében gyakorolt ellenőrzés — lényegesen szélesebb körű.)

d) Az intézeti tevékenység tartalmi meghatározása. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük: *a tervezett szabályozás egyik legfontosabb kérdése annak eldöntése, hogy milyen jogai legyenek az irányító szervnek az intézet konkrét feladatainak kijelölésénél.* Itt is jó analógiával szolgál a vállalatokra vonatkozó jogi szabályozás fejlődéstörténete, amely a merev tervutasításos rendszertől napjainkig eljutott odáig, hogy egészen szűk körben alkalmazott kivételes eszközként ismeri csak el a vállalatnak meghatározott gazdasági tevékenységre való utasítása létjogosultságát.

Ami mármost a kutatóintézeteket illeti: szilárd meggyőződésünk szerint *alapvetően indirekt irányítási eszközökkel* megnyugtató módon biztosítani lehet, hogy az intézetek a társadalmi, gazdasági és műszaki fejlődés által felvetett fontos feladatoknak megkülönböztetett figyelmet szenteljenek munkájuk során.

Ilyen indirekt irányítási eszköz:

— bizonyos feladatoknak a Minisztertanács által történő kiemelése és preferálása a tudományos tervezés keretében,

— más feladatok megoldására pályázat kiírása a megfelelő anyagi támogatással összekapcsolva,

— az alapító szervnek az a joga, hogy maga is határozhasson meg kiemelten támogatott kutatási témákat, anélkül, hogy elvégzésükre utasítást adna,

— a kutatóintézeti vezetőkkel kapcsolatos — a b) pontban tárgyalt — személyzeti jogkör gyakorlása, amelynek keretében lehetőség van a kiemelt kutatásokban való részvétel értékelésére is.

Az a véleményünk, hogy a felsorolt eszközök a maguk összességében alkalmasak bizonyos kutatási prioritások érvényre juttatására. Az pedig mindenképpen hibás koncepció lenne, ha arra törekednénk, hogy a kutatóintézetek teljes kapacitását az irányító szervek által — akár csak indirekt módon is — meghatározott feladatok megoldása kösse le. A kutatóintézetek ugyanis meghatározott tudományágak magas szintű művelésére hivatott szellemi centrumok, amelyeknek — benne élve a nemzetközi tudományos életben és figyelembe véve a társadalmi változásokat — alkalmasaknak kell lenniök saját tevékenységük körültekintő tervezésére. Az intézetek tehát semmiképpen sem központi „megrendeléseket" teljesítő szervek, hanem rendelkezniük kell azzal a tervezési önállósággal és kapacitással, amely lehetővé teszi az irányító szervek által akár az anyagi eszközök szűkössége, akár a kellő tudományos előrelátás hiánya miatt nem preferált, de az intézet által kiemelkedő jelentőségűnek ítélt tárgykörök tudományos vizsgálatát.

Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az intézetek egy része vállalatszerű gazdálkodást folytat, amellyel nehezen lenne összeegyeztethető a direkt utasításos rendszer.

A kifejtettekre tekintettel a kialakítandó szabályozásra nézve *két alternatívát* terjesztünk elő. Az egyik elegendőnek tartja a felsorolt indirekt irányítási eszközöket és ezért az intézet középtávú kutatási tervének elfogadását — az irányító szerv és az intézeti tudományos testület véleményének figyelembevétele mellett — az igazgató hatáskörébe utalja, anélkül, hogy a kutatási feladatok meghatározását illetően utasítási jogot adna az irányító szervnek. A másik alternatíva — mintegy biztonsági szelepként — biztosítja ugyan az irányító szerv nyílt vagy a kutatási terv jóváhagyásának jogkörébe burkolt direkt utasítási jogát, ám azt az intézeti kutatási kapacitás jogszabályban maximált részére (pl. 10 §-ára) korlátozza. Az utasítási jog csak a szükséges feltételek biztosítása — vállalatszerűen gazdálkodó intézeteknél a megfelelő anyagi érdekeltség megteremtése — mellett gyakorolható.

Magunk az első alternatíva elfogadását javasoljuk.

e) Az irányítási jogkörből eredő ellenőrzés. Ennek terjedelme alapvetően az intézet gazdasági rendszerének függvénye. A vállalatszerű gazdálkodást folytató intézeteknél az ellenőrzés központi eleme az állami vállalatokról szóló törvényben szabályozott *törvényességi felügyelet,* azokkal az értelemszerű változásokkal, amelyeket a tudományos kutatóintézeti tevékenység sajátosságai indokolttá tesznek. A költségvetésből gazdálkodó intézeteknél ehhez járul a költségvetési revízió joga is. Az intézet gazdálkodási rendszerétől függetlenül nem vitatható el az irányító szervnek az a joga sem, hogy mérlegre tegye az intézet tudományos eredményeit, a végzett munka hatékonyságát, szervezettségét. Ezt azonban az irányító szerv nem bízhatja kizárólag saját hivatali szervezetére, márcsak ama egyszerű ok miatt sem, mert a hivatalnokok — felkészültségüknél fogva — általában nem képesek a tudományos eredmények reális értékelésére. Ha tehát az irányító szerv a kutatóintézet tudományos tevékenységét kívánja értékelni — amit már csak a vezetők minősítése és jutalmazása érdekében is meg kell tenni — *a kutatóintézetek központi irányításában közreműködő testületek javaslatát is figyelembe véve magasan kvalifikált tudósokat kell felkérni az ellenőrzésben, illetőleg az értékelésben való részvételre.*

*

A közvetlen irányítás ismertetett korlátaiból egyben kirajzolódnak az intézeti önállóság kontúrjai.

Az intézeti önállóság fontosabb tartalmi elemei:

a) az alapító határozatban megszabott tevékenységi kör keretei között — a központi irányító szervek és az alapító szerv által kijelölt prioritásokat tekintetbe véve — a kutatómunka fő irányainak meghatározása a középtávú kutatási tervben,

b) a tevékenységi körön belül vállalkozási (kutatási szerződési) szabadság és a jogszabályok megtartása mellett döntés a szerződéses munkák bevételének felhasználásáról,

c) a belső szervezeti tagozódás meghatározása szervezeti és működési szabályzatban,

d) a költségvetés keretei között, illetőleg a vállalatokra irányadó jogszabályok szerint önálló gazdálkodás,

e) az igazgató és az igazgatóhelyettes kivételével a munkáltatói jogok gyakorlása az intézet munkatársait illetően,

f) nemzetközi tudományos kapcsolatok fenntartása, hazai és nemzetközi tudományos konferenciák szervezése, illetőleg ilyeneken való részvétel; a tudományos eredmények megfelelő formában történő közzététele.

Bárd Károly

Legalitás és bűnüldözés

1. Bevezetés

A büntető eljárásjog irodalmában egyre szaporodnak az olyan reformjavaslatok, amelyek a racionalizálás, a hatékonyság nevében, sőt olykor a terhelt érdekeire hivatkozva sürgetik a büntető igazságszolgáltatás gyorsítását és egyszerűsítését. A reformelképzelések között jelentős helyet foglalnak el azok, amelyek az előkészítő eljárás szerepének növelésével, a legalitás elvének lazításával kívánják a büntetőeljárás bajait orvosolni. Úgy tűnik, ezek a javaslatok korántsem megalapozatlanok, sokkal inkább a büntetőeljárás újabbkori történetének egyik tendenciáját fogalmazták meg: azokban az országokban, amelyek a legalitás elvét fogadják el a büntető igazságszolgáltatás sarkköveként, egyre több kivétel szelíditi a hatóságok feltétlen bűnüldözési és vádemelési kötelezettségét.

A bűnüldözés, a vádemelés mellőzésével[1] az előkészítő szakaszban eljáró hatóság ítéletet mond a bírósági eljárásról: deklarálja, hogy az adott ügyben a bíróság működésére nincsen szükség. Ám a vádhatóság jogköre sokhelyütt nem merül ki pusztán annak kinyilvánításában, hogy a bírósági eljárás felesleges. Az ügyész (és néhol a nyomozóhatóság is) felhatalmazást kap arra, hogy hatásköröket osszon el, hogy kijelölje az állami büntetőigény érvényesítőjét. Sőt némely jogrendszerben az ügyész arra is jogosult, hogy önmagát ültesse a bírói székbe, döntsön a terhelt felelősségéről, szankcióval sújtsa őt és ily módon megkérdőjelezze azt a korábban megingathatatlannak hitt tételt, hogy az ítélkezés egyes-egyedül a bíróság dolga lehet.

2. Az elvek háborúja

Azt a kérdést, hogy vajon a bűnüldöző hatóság jogosult-e a büntetőügy érdemi elintézésére és ily módon elzárhatja-e a bíróságot az ítélethozataltól, a különböző jogrendszerek aszerint válaszolják meg, hogy a legalitás, illetőleg az opportunitás elvei közül melyiknek adnak elsőbbséget.

A vita a két elv előnyeiről és hátrányairól régóta tart és ma is sokszor a spekulációk szintjén, inkább retorikai párbajra emlékeztető módon folyik. A vitázó felek leggyakrabban úgy érvelnek, hogy méltatják azokat az értékeket, amelyek — feltételezéseik szerint — szükségszerűen következnek az általuk választott elvből. Ily módon értelmes dialógus nehezen jöhet létre, hiszen mindkét tábor hívei meggyőző érvekkel hozakodhatnak elő, — olyan argumentumokkal, amelyek legalábbis önmaguk számára igencsak meggyőzőek.

Az opportunitás elvének szószólói például büszkén állítják, hogy a célszerűség elve „a modern, a haladó, a humánus tettes-büntetőjogi elképzelések" szükségszerű eljárásjogi megfelelője és egyben az igazságszolgáltatás racionalizálásának az eszköze: lehetővé teszi az erőforrások ésszerű elosztását és módot ad arra, hogy a hatóságok a társadalomra kiváltképpen káros bűncselekmények megfékezésére összpontosíthassanak.[2]

Ezzel szemben a legalitás elvének támogatói bizalmatlanok mindenfajta mérlegelési lehetőséggel szemben, mert úgy vélik: „a mérlegelési jogkör az önkény és a jogegyenlőtlenség veszélyét hordozza magában és ezért az opportunitás a jogállami felfogás számára eleve kétséges fogalom."[3] Az ügyészi diszkrécio-

Bárd Károly egyetemi adjunktus, ELTE Büntetőeljárási Tanszék (Budapest).

[1] A vádemelés mellőzését nem abban az értelemben használom, ahogyan azt hatályos eljárási törvényünk a 147. §-ában teszi („Az ügyész mellőzheti a vádemelést az olyan bűncselekmény miatt, amelynek a vád tárgyává tett jelentősebb súlyú bűncselekmény mellett a felelősségre vonás szempontjából nincs jelentősége".) A vádemelés mellőzésének fogalmába sorolok minden olyan esetet, amikor az ügyész nem viszi a bíróság elé az ügyet, noha a bírósági felelősségre vonás feltételei megvannak. Így természetesen e körbe tartozik a Be. említett rendelkezése alá eső, pergazdaságossági szempontokat szem előtt tartó eset is.

[2] Ld. pl. Helge *Röstand*: The Principle of Opportunity (of Expediency). Considerations on Waiving of Prosecution Related to the Procedural System of Norway. Cahiers de Défense Sociale. Edition franco—anglaise 1984/85. 27. old.; Ulrich *Hansen*: Die Tätigkeit der Anklagebehörde in Norwegen. In: H. H. *Jescheck*—R. *Leibinger:* (Hrsg) Funktion und Tätigkeit der Anklagebehörde im ausländischen Recht. Nomos Verlagsgesellschaft Baden-Baden, 1979. 509. old.

[3] A. O. *Germann*: Zum strafprozessrechtlichen Legalitäts-

nális jogkör elismerésének elvetése mögött ezenkívül az az elképzelés húzódik meg, hogy a mérlegelés alapjául szolgáló szempontok jogon kívüli, rendszerint gazdaságossági vagy politikai természetűek. A financiális megfontolások figyelembevételét könnyen azonosítják piaci alkudozással, méricskéléssel és ez nyilván összeegyeztethetetlen a büntető igazságszolgáltatás méltóságával, a büntetőjog és az ítélkezés morális küldetésével.

A politikai szempontok elismerését azért tartják aggályosnak, mert ez megbonthatja a hatalmi ágak közötti egyensúlyt és így a végrehajtó hatalom (legalábbis ott, ahol az ügyészség az igazságügy-miniszternek alárendelten működik) a törvényhozás és az igazságszolgáltatás rovására terjesztheti ki hatókörét. „Hogy az anyagi jog alkalmazását nem szabad egyéni tekintetektől, vagy a célszerűség alkalmi okaitól függővé tenni, oly elemi igazság, melynek bizonyítása felesleges" — olvashatjuk az 1896. évi Büntető Perrendtartáshoz fűzött indokolásban, majd a szöveg így folytatódik: „A törvény feltétlen végrehajtást követel, rendeleteinek megvalósítása nem függhet senkinek szubjektív véleményétől. Ha a törvényhozó oly szempontok számbavételét óhajtja, melyek nem jogiak, ennek kijelentése, az esetek meghatározásával együtt, a törvénybe tartozik és nem bízható az állam vagy egyes államközegek belátására. A jogrendnek legerősebb támasza és a jogegyenlőségnek igazi tartalma éppen az, hogy a bűncselekmények megítélésének szempontja és mértéke mindig és mindenkire nézve változhatatlan. Azért a büntető törvény alkalmazásának egyéni okokból való mellőzhetőségét kizárja a jogállam eszméje."[4] A Bp. indokolásának szövegét azért idéztem ily hosszasan, mert a legalitás mellett manapság kifejtett érvek egyeznek az ott csaknem egy évszázaddal ezelőtt leírt argumentumokkal.

3. A két rendszer közeledése

A legutóbbi időszakban azonban a két szembenálló tábor tagjai kezdik józanabbul és kevesebb elfogultsággal megítélni saját rendszerüket. Nyilván szemléletbeli változás állott be: a vitázó felek felismerték, hogy a további spekuláció helyett okosabban teszik, ha előítéletmentesen szemügyre veszik, miképpen is bánnak a jogalkalmazók nap mint nap azokkal az elvekkel, amelyek magasabbrendűségét bizonyítandó, a tudomány oly sok érvet felsorakoztatott.

Empirikus vizsgálatok eredményei többeket meggyőztek arról, hogy a gyakorlat nem mindig hajlandó megfelelni azoknak a feltevéseknek, amelyeket a teoretikusok az egyik vagy a másik elv szükségképpeni velejárójaként megfogalmaztak. Némely hipotézis helytállóságának megkérdőjelezéséhez pedig mégcsak tényvizsgálatokra sem volt szükség. Elég volt elfogulatlan pillantást vetni a törvényhozási fejleményekre és a jogalkalmazás gyakorlatára.

Így az *opportunitás* elvét vizsgáló szerzők közül többen arra a felismerésre jutottak, hogy *más az elv és más a jogalkalmazási gyakorlat.* Ulrich *Hansen* pl. azt írja, hogy a hetvenes évekre a norvég bűnüldöző szervek gyakorlatában az opportunitás elve nemcsak a felnőttek, de még a fiatalkorúak ügyeiben is elveszítette korábbi erejét. A vádemelő hatóság egyre inkább hajlik arra, hogy az ügyet — amennyiben azt egyszer már felderítette, a bizonyítékokat összegyűjtötte — a bíróság elé vigye és a szankció kiválasztásának a gondját meghagyja a bírónál.[5] Holott a törvény szerint a vádhatóság diszkrécionális jogköre igen széles: az ügyész eltekinthet a vádemeléstől, „ha az ügy körülményeinek átfogó értékelése alapján arra a következtetésre jut, hogy azok túlnyomó többsége a vád mellőzését indokolja".[6]

Ugyancsak az elv és a gyakorlat eltérésére figyelt fel A. A. G. *Peters* a holland igazságszolgáltatás változásait vizsgáló tanulmányában. Azt írja, hogy bár az eljárási törvény csaknem teljes szabadságot ad az ügyész számára, hogy kíván-e vádat emelni, vagy sem, hosszú időn keresztül a gyakorlatban a vádemelés volt a szabály és annak mellőzése csak kivételesen fordult elő. Amíg az ügyészségek ezt a gyakorlatot folytatták, amíg tehát ténylegesen a legalitás elvének szellemében jártak el, addig a holland igazságszolgáltatás viszonylag súrlódásmentesen, a lakosság támogatását és rokonszenvét élvezve működött. Ám mihelyt az ügyészség kezdett élni a törvény adta széles diszkrécionális hatalmával és így a vádmellőzések aránya megnőtt, a rendőrségre és az ügyészségre ruházott diszkrécionális hatalomban egyre inkább „a holland igazságszolgáltatás gyanús és problematikus vonását" vélték felfedezni. Vagyis, meglehetősen paradox módon az ügyészség akkor került a támadások keresztüzébe, amikor belefogott, hogy a törvényhozó elvárásainak megfelelően járjon el.[7]

Kiderült az is, hogy az opportunitás elvéhez kapcsolt kriminálpolitikai célkitűzések nem kizárólag a széles diszkréció útján valósíthatók meg. Szóltam már arról, hogy a kiterjedt mérlegelési hatalom védelmében gyakran hozzák fel érvül, hogy ily módon az igazságszolgáltatás jobban alkalmazkodhat a társadalmi változásokhoz és nem kényszerül arra, hogy idejétmúlt, a közvélemény által nem támogatott tilalmak megsértőivel szemben fellépjen. Ám jogalkotási fejlemények bizonyították, hogy az igazságszolgáltatást e kényelmetlen feladat alól a törvényhozás is feloldhatja, ha folyamatosan szemmel kíséri a társadalmi morál alakulását, a büntetőjogi rendelkezések érvényességét és az elavult előírásokat időről időre eltávolítja a büntetőjogból.

Ugyancsak a jogalkotásban bekövetkezett változások hatására látták be az ügyészi diszkréció szószólói, hogy nincs szükségszerű logikai kapcsolat az opportunitás elve és a relatív büntetési teóriák között. Ilyen összefüggés csupán az abszolút büntetési elmélet és a legalitás elve között mutatható ki. A jogrendhelyreállítás feltételezi a bírósági büntetés kiszabását, ez utóbbi pedig a minden esetre kiterjedő vádemelést. Ebből azonban nem következik, hogy hasonló módon fonódna egybe az opportunitás elve a relatív büntetési teóriákkal. Ezek ugyanis jól megférnek a legalitás el-

prinzip Schweizerische Zeitschrift für Strafrecht, 1961. 1. sz. 9. old.

[4] Indokolás a M. Kir. Igazságügyi Miniszter által az 1892/97-iki országgyűlés negyedik ülésszakában a Képviselőház elé terjesztett Bűnvádi Perrendtartás törvényjavaslatához. Bp. Pesti Könyvnyomda RT, 1895. 155. old.

[5] *Hansen*: i. m. 530. old.

[6] Az 1887. évi norvég Bp. 85., ill. az azt felváltó 1981. évi törvény 69. §-a.

[7] Antoine A. G. *Peters*: Authority in the Dutch Administration of Criminal Justice. Essays in Honour of Professor Shigemitsu *Dando*. Yuhikaku. Tokio, 1983. 180. old.

vével is. Legyen bár kötelező a vádemelés, a célszerűség követelményeinek a bíró is szerepet juttathat a tételhatárokon belül a büntetés megállapításakor, esetleg intézkedések alkalmazásával vagy akár úgy is, hogy mellőzi a büntetés kiszabását — ha erre az anyagi jog lehetőséget ad számára. A két rendszer között „csupán" a jogkörmegosztásban van különbség: az opportunitás elve az ügyészt, a legalitás elve pedig a bíróságot hatalmazza fel arra, hogy a büntetés hasznosságát, célszerűségét mérlegelje és döntésénél ezt figyelembe vegye.[8]

Nem bizonyult helytállónak az az elképzelés sem, hogy az opportunitás elvében szükségképpen és mindenkor a humánum jut kifejezésre és hogy a méltányos ítélkezés a feltétlen vádemelési kötelezettséggel összeférhetetlen. Az kétségtelen, hogy az opportunitás elvének kialakulásában szerepet játszottak a humánus, a méltányos jogalkalmazásra irányuló törekvések.[9]

Ám az opportunitás születésének a körülményei legfeljebb azt igazolják, hogy az anyagi jog *egykori* szigora és merevsége miatt *akkoriban* a méltányosság szempontjai csak az eljárási jog közvetítésével, a vádemelés elkerülése útján juthattak szerephez. Ebből azonban semmiképpen sem vezethető le a célszerűségi elv immanens értéke, humanizmusa. Sőt, a megszülets körülményeiből sokkal inkább az következik, hogy az anyagi büntetőjog átalakulásával az opportunitás elve értelmét, funkcióját veszítheti.

Az opportunitás és a bűnelkövetők méltányos és enyhe kezelése közötti összefüggés mítoszát egyébként sokhelyütt megcáfolta a gyakorlat. Ismeretes, hogy a vádemelés-mellőzés nem minden esetben mentesíti a bűnelkövetőt a szociális kontroll beavatkozása alól. Sokszor csupán annyit jelent, hogy a terhelt ügyében nem bíróság, hanem más szerv fog eljárni. Azt pedig tudjuk (ha máshonnan nem, úgy a treatment ideológiával szemben felhozott vádakból), hogy a bírósági út elkerülése önmagában még egyáltalán nem biztosítja az elkövetővel szemben enyhébb, emberibb bánásmódot.

Végül kiderült az is, hogy a bűnüldöző szervek adott széles diszkrecionális jogkör sem képes a bűnüldözési politika racionalitását önmagában biztosítani. Még az opportunitás elvén építkező eljárási rendszerekben is javarészt „keményebb", a bűnüldöző szerveken kívül álló tényezők döntik el, hogy végül is milyen típusú bűncselekmények kerülnek napvilágra és jutnak el a bírósági szakba. Ilyen tényezők pl. a cselekmény vizibilitása, bizonyíthatóságának esélyei és mindenekelőtt a lakosság feljelentési kedvét befolyásoló faktorok. Az üldözhető (és üldözött) cselekmények körét tehát nem kis mértékben az határozza meg, hogy a nyomozó szervek milyen típusú jogsértésekről szereznek tudomást a sértettek, a lakosság bejelentéseiből.[10]

Ugyanakkor megintcsak főképpen empirikus kutatások eredményeiből fény derült arra is, hogy a *legalitás elvéhez kapcsolt hipotézisek sem mindig érvényesek a gyakorlatban,* mert a feltétlen bűnüldözés jogszabályi előírása sem zárhatja ki a büntetőeljárás lefolytatásáért felelős hatóságok diszkrécionális hatalmát. Először is, nem kell a szabadjogi iskola fanatikusának lenni ahhoz, hogy belássuk: a büntetőjog kellő számú bizonytalan, homályos jelentésű fogalmat tartalmaz és ezek értelmezése nyilván utat nyit a mérlegelés számára.

A diszkréció igazi színtere azonban a bizonyítási eljárás. A legalitás elve ugyanis (legalábbis abban az értelemben, ahogyan ez ma használatos) csupán abban az esetben írja elő a vádemelési kötelezettséget, ha az ügy „érett" a bírósági eljárásra. Ám az, hogy a cselekmény milyen mértékben tekinthető bizonyítottnak, az a bűnüldöző hatóság megítélésétől függ. Először is e hatóságok tagjai döntik el azt, hogy milyen erőfeszítéseket tesznek a különböző bűncselekményfajták felderítésére, milyen intenzitással gyűjtik a bizonyítékokat. Másrészt, a bizonyítékok értékelésének a szabadsága nagy és alig ellenőrizhető hatalommal ruházza fel őket annak megítélésénél, hogy az ügy „érett-e" a bírósági eljárásra. A felderítési intenzitás meghatározásának és a bizonyítékok mérlegelésének a folyamatát pedig az ügyészség kriminálpolitikai elképzelései irányíthatják.

Az ügyészség bizonyítási tevékenységét elemző kutatások azt is sejtetik, hogy a legalitás elve nem garantálja a hatalmi ágak jogkörének különtartását sem. Az ügyész ugyanis elvonhatja a jogalkotó hatáskörét akkor, amikor bűnüldözési monopóliumával élve (visszaélve?) a bizonyítási eljárás irányítására kapott felhatalmazását sokhelyütt arra használja, hogy a „bűnüldözés alsó régióit dekriminalizálja.[11] (Sessar)

Gyakorlati tapasztalatok igazolják azt is, hogy a vádemelési kötelezettség előírása önmagában még nem biztosítja az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét. Sőt arra is van példa, hogy a legalitás elvéhez való fanatikus ragaszkodás éppen a szándékolt hatás ellentétét váltja ki. Ez történt Olaszországban, ahol a legalitást 1947-ben alkotmányos elvvé emelték és ahol az eljárási törvény szerint az ügyész még a bizonyítékok elégtelensége esetén sem jogosult önállóan megszüntetni az eljárást, csupán indítványozhatja a vizsgálóbírónak az eljárás lezárását.

A rugalmatlan szabályozás itt azt eredményezte, hogy a bíróságok képtelenek voltak a rájuk zúduló munkateherrel megbirkózni. Végül is, az igazságszolgáltatás működőképességét úgy tartották fenn, hogy számos eljárást megszüntettek, mert az elévülési idő lejárt, a parlament pedig a terhelteket csaknem válogatás nélkül kegyelemben részesítette. Így viszont az eljárás alá vont személyek helyzete még bizonytalanabbá vált, a jogegyenlőség elve törést szenvedett.[12]

Ugyancsak Olaszország példája figyelmeztet arra, hogy a legalitás elvének formális megtartása olyan intézmények bevezetésére kényszerítheti a törvényho-

[8] Frank *Heyden*: Begriff, Grundlagen und Verwirklichung des Legalitätsprinzips und des Opportunitätsprinzips. Verlag Winterthur, 1961. 15—16. old.

[9] Példaként gyakran hozzák fel a legalitás és az opportunitás küzdelmét Franciaországban. Elterjedt vélemény, hogy a gyakorlat végül azért foglalt állást az opportunitás mellett, mert ily módon enyhítette a Code Penal szigorát. Ld. *Germann*: i. m. 10. old.

[10] *Hansen*: i. m. 512. old.

[11] Ld. pl. Finnországra: Matti *Joutsen*—Jorma *Kalske*: Prosecutorial Decision-making in Finland. National Research Institute of Legal Policy. 67. Helsinki, 1984. 23. old. az NSZK-ra: Klaus *Sessar*: Legalitätsprinzip und Selektion. Zur Ermittlungstätigkeit des Staatsanwalts. In: H. *Göppinger*—G. *Kaiser* (Hrsg): Kriminológie und Strafverfahren, 12. Ferdinand Enke Verlag. Stuttgart, 1976. 155—156. old.

[12] Vladimiro *Zagrebelsky*: Alternatives to Criminal Proceedings and within Criminal Procedure in a System Where Prosecution is Mandatory. Effective, Rational and Humane Criminal Justice HEUNI Publications No. 3. Helsinki, 1984. 257. old.

zót, amelyek tán még kevésbé illeszkednek az adott jogrendszerbe, mint az opportunus szempontoknak tett óvatos engedmények.

Az olasz büntetőtörvénykönyv ugyanis 162. cikkében módot ad arra, hogy a kisebb súlyú bűncselekmények gyanúsítottjai a jogszabályban rögzített *pénzösszeg felajánlásával* „megváltsák" a további eljárással járó kellemetlenségeket. Ha a bíró az ajánlatot elfogadja, úgy az eljárást megszünteti. 1981-ig az intézmény csupán a pénzbüntetéssel fenyegetett bűncselekmények egyszerűbb elbírálására adott módot, ám ekkor alkalmazási körét kiterjesztették azokra az esetekre is, ahol a törvény a pénzbüntetés mellett alternatív büntetésként elzárást ír elő.[13] Gondolom, nem szorul bővebb kommentárra, hogy ez az angolszász jogban ismert plea-bargainingre emlékeztető alkuszerű büntetéskiszabási modell mennyire idegen a kontinentális eljárásjogi gondolkodástól.

Mindezen fejlemények és felismerések eredményeképpen a két ellentétes elven nyugvó eljárási rendszer a közelmúltban kissé közelebb került egymáshoz.

Az opportunitás szempontjait elismerő rendszerekben erre utalnak azok az erőfeszítések, amelyeknek célja a vádemelési gyakorlatban mutatkozó szeszély megzabolázása. Angliában, Walesben, Dániában, Luxemburgban, Hollandiában egyaránt különféle irányelvek, köriratok születtek az ügyészi hierarchia csúcsain, amelyek a vádemelési gyakorlat egységesítését hivatottak szolgálni az igazságosság és a törvény előtti egyenlőség nevében.

Ugyanakkor a másik oldalon is egyértelműen megállapítható az önvizsgálat. Én úgy látom, hogy a két elv válsága közül a legalitásé a mélyebb. Ezt igazolja, hogy a feltétlen bűnüldözés kötelezettségét előíró országokban nem csupán tervezgetik a legalitás elvének lazítását, hanem csaknem mindenütt már jogszabályi rendelkezések tesznek kisebb-nagyobb engedményeket a célszerűség szempontjainak.

Másrészt, azokban az eljárási rendszerekben, melyek az ügyész belátására bízzák a vádemelés célszerűségének az eldöntését, bár ráébredtek az opportunitás elvének gyengéire és ezért kísérletek születtek a vádemelési gyakorlat egységesítésére, magának az opportunitás elvének az értékességét nem kérdőjelezik meg. Ezért — bár igyekeznek a bűnüldöző hatóságok esetleges önkényének korlátokat állítani — tudomásom szerint, sehol sem tervezik az opportunitás felváltását a kötelező vádemelés rendszerével.

Ezzel szemben nem ritkaság a legalitás elvét elismerő országok jogtudósainak körében sem az olyan álláspont, hogy valamennyi bűncselekmény üldözése és a minden esetre kiterjedő kötelező vádemelés nemcsak hogy kivihetetlen, de egyenesen elviselhetetlen következményekkel járna. Ezekben az elméletekben tehát erénnyé lesz az, amit korábban tökéletlenségnek ítéltek meg. Vagyis ezek a teóriák magának a legalitás elvének az alapgondolatát nyilvánítják értéktelennek. És találkozunk olyan állásponttal is, amely nem kérdőjelezi meg ugyan azoknak a célkitűzéseknek az értékét, amelyeknek az elérése végett a jogalkotó a legalitás elvét megfogalmazta, ám — bármily furcsán hangozzék is — e célkitűzések megvalósítására az opportunitás elvét alkalmasabbnak véli. Idézem Klaus Sessar már idézett tanulmányának zárógondolatát: „...kérdéses, hogy vajon tényleg a bűnüldözés szükségképpen szelektív jellegének felismerésén alapuló opportunitás elve hordozza-e magában az egyenlőtlen szankcionálás veszélyét, ahogyan ezt újra és újra állítják. Elképzelhető, hogy fordítva, éppen az opportunitás elve tenné az ügyész számára lehetővé, hogy a formálisan azonos elbíráláson túlmenően tartalmilag is egyenlő módon ítélje meg az ügyeket."[14]

4. *Legalitás-officialitás*

A legalitás elve parancs a bűnüldöző hatóságok számára, amely azt írja elő, hogy a büntető törvényeket alkalmazni kell. A legalitás tétele tehát kötelezettséget állapít meg, a büntető igény érvényesítésének a kötelezettségét.[15]

Ezzel szemben a legalitással gyakorta együtt tárgyalt officialitás (hivatalbóliság, ex officio eljárás) jogosultságot fogalmaz meg. Felhatalmazza az államnak erre a célra létrehozott szerveit arra, hogy a büntető igényt mások beleegyezésétől függetlenül, akár azoknak akarata ellenére is érvényesíthessék.

A legalitás, akárcsak a hivatalbóliság elve létét annak a változásnak köszönhette, amelynek eredményeképpen a büntető rendszer a közjog részévé lett. Mindkét elvről csak azóta beszélhetünk, amióta „az állam a társadalmi sérelem eszméjét kapcsolja a bűntetthez",[16] azt tehát többé nem magánsérelemként fogja fel.

Talán a keletkezés e közös feltétele felelős azért, hogy mind a törvényhozás, mind pedig a jogirodalom hajlamos szükségszerű összefonódást feltételezni a legalitás és az officialitás elvei között, sőt e két elvet gyakran úgy kezelik, mintha azok egy és ugyanazt jelentenék. Hatályos eljárási törvényünk pl. 2. §-ában azt rögzíti, hogy „a büntetőügyekben eljáró hatóságok az e törvényben megállapított feltételek fennállása esetén kötelesek a büntetőeljárást lefolytatni". A törvény tehát *cselekvési kötelezettséget* ír elő — ám ezt a hivatalból való eljárás címszó alatt teszi, azaz a legalitás elvét az officialitással helyettesíti. A jogalkotó itt nyilván azt az elméleti álláspontot tette magáévá, amely a bűnüldözési jogosultság és kötelezettség egységét vallja. Az irodalomban valóban fellelhető ez a nézet, a levezetés pedig kissé sommásan így hangzik: ha az állam egyszer magához ragadta a bűnüldözés kizárólagos jogát, úgy egyben kötelessége is a büntető igény érvényesítéséről gondoskodnia. Csakhogy ez a tétel nem alkalmas az officialitás és a legalitás egybemosását igazolni. Csupán morális parancs vagy inkább ajánlás, akárcsak az a tétel, hogy aki A-t mond, az mondjon B-t is. Az, hogy a bűnüldözés jogából szükségszerűen következik a bűnüldözési kötelezettség annyira igaz, mint az, hogy aki A-t mondott az B-t is fog mondani. Azaz, vagy igen, vagy nem.

Úgy gondolom, hogy indokolt az officialitás és a legalitás elvét külön tartani. Erre nem kizárólag a büntetőjogászoknál gyakorta mániává fajuló rendszerezési hajlam késztet, hanem az a felismerés, hogy a két elv nemcsak, hogy nem fonódik szükségszerűen egybe, de bizonyos vonatkozásban egyenesen ellentétei is egymásnak. Míg ugyanis az officialitás elve az

[13] Ennio *Amodio*: Diversion and Mediation (Italy). Revue Internationale de Droit Penal, 1983. 3—4. 964. old.

[14] *Sessar*: i. m. 164. old.

[15] *Szabóné*, Nagy Teréz: A büntető igazságszolgáltatás hatékonysága. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1985. 35. old.

[16] Az 1896-os Bp. indokolása, 148. old.

állam bűnüldöző apparátusának a hatalmát alapozza meg, addig a legalitás tétele a hatalomnak állít korlátot.

Ismert, hogy a hivatalbóliság, mint a nyomozó elvű per egyik szükségszerű sajátja, az egyházi eljárásban lett általánossá abban az időben, amikor III. Ince az egyház világuralmának feltételeként a pápai hatalom és tekintély erősítését tűzte célul.[17] Ince két bibliai idézetet hívott fel az officialitás igazolására. Az egyik a Mózes I. könyvéből való: „Monda aztán az Úr: Mivelhogy Sodomának és Gomorának kiáltása megsokasodott, és mivelhogy az ő bűnök felettébb megnehezedett: Alámegyek ezért és meglátom, vajon teljességgel a hozzám felhatott kiáltás szerint cselekedtek-e vagy nem? tudni akarom." A másik Lukács evangéliumában a hűtlen sáfárról szóló példabeszédben található: „Mondá pedig tanítványainak is: Vala egy gazdag ember, kinek sáfára vala: és ezt bevádolták nála, hogy eltékozolja az ő javait. És előhíván őt, mondá neki: Mit hallok felőled? adj számot sáfárságodról, mert tovább nem lehetsz az én sáfárom."[18]

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy akárcsak a két bibliai idézetben, úgy az ezekre alapozott egyházi inkvizícióban is csak a bűnüldözés joga fogalmazódik meg, ennek kötelezettségéről nem esik szó.

Később az officialitás elve a világi igazságszolgáltatásban is gyökeret vert, mert itt is alkalmasnak tűnt a politikai hatalom megerősítésére. És ahogy az egyházon belül a központi hatalom, úgy a középkor végén kifejlődött abszolutizmus is csupán a bűnüldözés elé emelkedő akadály elmozdításának az eszközét látta a hivatalbóliság elvében. Önmaga számára azonban semmifajta korlátot nem ismert el, ezért csupán a bűnüldözés monopóliumát sajátította ki, anélkül, hogy ennek gyakorlására kötelezettséget vállalt volna.[19]

Az officialitás elve már hosszú ideje uralta a büntetőeljárást, amikor a 19. században a törvények a legalitást is felvették a büntető igazságszolgáltatás alapvető elvei közé. Mindez pedig cáfolja azt a nézetet, hogy az officialitás és a legalitás szükségképpen egybefonódnak.

A legalitás megszületésének körülményei merőben eltérnek azoktól a feltételektől és törekvésektől, amelyek a hivatalbóliságot életre hívták és tartalma is egészen más. A legalitás a jogállam eszméjének velejárója, szigorúan elkülöníti a jogalkalmazást a jogalkotástól és a bűnüldöző szervek hatáskörét korlátok közé szorítja. A legalitás deklarálásával az állam azt ígéri, hogy a bűnüldöző apparátusát a jognak, a törvényhozónak rendeli alá. A legalitás tétele ugyanis azt mondja ki, hogy ha egyszer a jogalkotó valamely cselekményt büntetni rendelt, úgy a jogalkalmazó szervek e cselekmény gyanúja esetén kötelesek bűnüldözési monopóliumokkal élni, hogy ily módon a törvényhozó akarata teljesüljön. A büntetőeljárás lefolytatásának kötelezettsége, amely alól kivétel nem lehet, kizárja azt, hogy a bűnüldöző hatóságok saját érdekeiktől vagy egyéb jogon kívüli tényezőktől tegyék függővé azt, éljenek-e a hatalmukkal, vagy sem.

A két elv eltérő tartalmát igen szemléletesen mutatják be az alóluk tett kivételek (noha ezeket is szokásos egy kalap alá venni).[20] Ha az officialitás a bűnüldöző szerveket hatalommal ruházza fel, akkor a kivételek nyilván e hatalmat csorbítják. A magánindítvány intézményével például a törvényhozó saját maga és a sértett számára hasít ki egy darabot a bűnüldöző apparátus hatásköréből. A törvényhozó ugyanis megmondja, hogy melyek azok az érdekek, amelyek érdemesek arra, hogy kizárják az állam büntető igényét, ezzel pedig korlátot állít a jogalkalmazó szervek cselekvése elé. A büntető igény érvényesítése mellett és az ellene szóló érvek mérlegelésének és a végső döntésnek a jogát pedig a sértettre ruházza. A büntető igény érvényesítése tehát a sértett elhatározásától függ. Mindaddig míg hozzájárulását nem adja, a bűnüldöző szervek tétlenségre vannak ítélve.

Ezzel szemben a legalitás elvének megtörésével a bűnüldöző szervek hatalma a jogalkotó rovására növekszik. A kivételek ugyanis feloldják őket az engedelmesség alól és felhatalmazást kapnak arra, hogy a jogalkotó döntését, amellyel a káros magatartásformák közül egyeseket bűncselekményeknek ítélt, figyelmen kívül hagyják.

A két elv alóli kivételek vizsgálatából arra juthatunk, hogy az officialitás és a legalitás egymást helyettesítő, de semmiképpen sem egymással összefonódó princípiumok. Az előzőekből nyilván kitűnt, hogy a két elv közül bármelyiket is korlátozza a törvényhozó, ezzel a büntető igényt kizáró szempontokat, érdekeket ismer el. A különbség abban van, hogy kire bízza a bűnüldözés mellett és az ellene szóló érdekek összevetését.

Nos, ha a jogalkotó úgy foglal állást, hogy a magánindítvány, felhatalmazás stb. formájában a döntést azokra bízza, akik számára a büntető igény érvényesítése esetleg sérelmes lehet, úgy kitarthat a szigorú legalitás mellett. És fordítva, ha ragaszkodik az officialitás tételének sérthetetlenségéhez, úgy a büntetőrendszer merevségén azzal enyhíthet, hogy a bűnüldöző hatóságra bízza az érdekek mérlegelésének jogpolitikai természetű teendőjét és a bűnüldözési kötelezettség, a legalitás szigorán lazít.

Hogy nem csupán elméleti konstrukcióról van szó, azt igazolja a jogrendszerünkben egyébként sok hasonló vonást felmutató skandináv országok közötti összehasonlítás. Közülük ugyanis Finnország ragaszkodik legkövetkezetesebben a legalitás elvéhez, ennek „ára" azonban az, hogy az északi országok büntető törvénykönyvei közül a finn tartalmazza a legtöbb magánindítványra üldözendő bűncselekményt. A magánindítványos bűncselekmények számát tekintve Svédország következik. Itt az eljárási törvény szabályként a legalitás tételét fekteti le, ám ennek szigorát nagyszámú kivétel enyhíti. (Érdemes megemlíteni, hogy az opportunus szempontoknak tett engedményekkel párhuzamosan szűkítették Svédországban a magánindítványra üldözendő cselekmények körét.) Végül, Dánia és Norvégia zárja a sort. Az eljárási törvények ezekben az országokban az opportunitás elvét

[17] A hivatalbóliság és az inkvizitórius eljárás kialakulásának összefoglaló ismertetését ld. *Móra* Mihály és *Kocsis* Mihály: Magyar büntetőeljárási jog c. tankönyvében. Bp. Tankönyvkiadó, 1961. 67—68. old.

[18] Werner *Schulz*: Die geschichtliche Entwicklung des Akteneinsichtsrechts im Strafprozess. Marburg, 1971. 10. old.

[19] *Germann*: i. m. 2—3. old.

[20] *Szabóné*, Nagy Teréz: (szerk). Magyar Büntetőeljárási jog. Egységes jegyzet. Tankönyvkiadó, Bp. 1982. 92—94. old.

[21] Matti *Joutsen*: Comparative Approaches to Crime Victim Policy in Europe. Az Amerikai Kriminológiai Társaság éves gyűlésére (San Diego, Kalifornia, 1985. nov. 13—17.) készített, sokszorosított anyag. 5. old.

fogalmazzák meg, a magánindítványos bűncselekmények száma ezért itt a legalacsonyabb.[21]

5. *A felderítési kötelezettség*

A legalitás tétele a bűnüldözés kötelezettségét rója a hatóságokra. Már a bevezetőből kiderülhetett, hogy e kötelezettség egymástól elválasztható elemekből áll össze. A legalitás tétele ugyanis a legszélesebb (és legszigorúbb) értelemben azt a parancsot tartalmazza, hogy

— a nyomozó szervek leplezzenek le minden jogsértést és minden elkövetőt;

— az ügyész minden esetben emeljen vádat, ha a bírósági eljárás ténybeli és jogi feltételei fennállnak, minden esetben követelje a bíróság döntését és merítse ki a jogorvoslatokat;[22]

— a bíróság szabjon ki büntetést minden bűntettesre.

E részkötelezettségek egymásra épülnek, de címzettjük más és más, és tartalmukban sem azonosak. Ezért a bűnüldözési kötelezettség egyes elemei elkülönítve is vizsgálhatók.

A legalitás elve először is azt parancsolja, hogy bűncselekmény felderítetlenül, megtorlatlanul nem maradhat. Azt írja elő a hatóságok számára, hogy bukkanjanak minden jogsértés nyomára és leplezzenek le minden elkövetőt.

Ma már tudjuk, hogy e követelmény mennyire irreális és amikor a legalitás elvéről mint „programnormáról" beszélnek, úgy emögött az a felismerés húzódik meg, hogy itt a törvények parancsa és teljesítésének valóságos lehetősége között mély a szakadék.

Bizonyos, hogy ismereteink a látens bűnözés tömegéről, azoknak az elkövetőknek az arányáról, akiket nem sikerül azonosítani és így kibújnak a felelősségre vonás alól, nagyban hozzájárultak a legalitás elértéktelenedéséhez. A parancs és teljesítésének a kilátástalansága közötti feszültség a legalitás minden további elemét gyengíti. Ha ismert, hogy a bűncselekmények számottevő tömege sohasem jut a hatóságok tudomására és a bűnelkövetők jó része elkerüli a felelősségre vonást, mert személyüket nem azonosítják, úgy az ügyészt a vádemelésre, a bírót pedig a büntetéskiszabásra szólító parancs veszít meggyőző és kötelező erejéből, hiteléből.

Első pillantásra talán meglepő, hogy az eljárásjogi irodalom a bűnüldözési kötelezettség említett aspektusáról alig vett és vesz tudomást. A legalitás elve alatt ugyanis hagyományosan a vádemelési kötelezettséget tárgyalja, holott igen valószínű, hogy a látens bűnözés mértéke és szerkezete nem független a bűnüldöző apparátus ténykedésétől (tétlenségétől?) sem. A bűncselekmények egy része azért marad ismeretlenül, mert a hatóságok tudatosan nem kívánnak tudomást venni róluk.[23]

Az eljárásjogászok távolmaradása e területről mégis érthető. Először is, a processzualisták szemében, a büntetőeljárás hosszú időn keresztül egyet jelentett a büntető *perrel*. Ebbe pedig a bírósági tárgyaláson és a fellebbviteli eljáráson kívül az előkészítő szakasz fázisai közül legfeljebb a vizsgálat tartozhatott, mert csupán ezt vezette pártatlan bíró, csak ez volt kontradiktórius, azaz perjellegű, a nyomozás nem. Márpedig a vizsgálat elrendelésekor az eljárás tárgya már többé-kevésbé szilárd, a feltételezett bűntettes személye is ismert, felderítő, kutató, leleplező jellegű tevékenységre ezért itt már nem kerül sor.

Az eljárásjogászokat azonban aligha érheti szemrehányás választásuk miatt: azt vizsgálták, amit a tételes jog vizsgálatra felkínált számukra. A felszabadulás előtti processzualistáknak pl. nemigen róható fel, hogy a nyomozás kérdéseire kevés sort szántak, amikor az 1896-os Büntető *perrendtartás* hat fejezetben és 153 paragrafusban tárgyalta a vizsgálatot, a nyomozást pedig elintézte 18 szakasszal.[24]

De később, a vizsgálat visszaszorulása, a nyomozás jelentőségének elismerése sem hozott változást: az eljárásjog tudománya továbbra sem érdeklődött aziránt, van-e összefüggés (és ha igen milyen) a legalitás és a hatóságok felderítő-leleplező jellegű tevékenysége, a homályos mező és a bűnüldöző szervek eljárásmódja között.

A közöny oka azonban itt is világos. Igaz, a nyomozás mind időben, mind pedig módszereiben közelebb áll a jogsértések felkutatására, kipuhatolására irányuló felderítő tevékenységhez, mint a vizsgálat. De a büntetőeljárás tárgya „az államnak valamely büntetendő cselekmény elkövetése folytán előállott igénye az illető cselekmény elkövetőjének megbüntetésére".[25] Az eljárás feltétele ezért valamely bűntett elkövetése, azaz az állam büntető igényének a léte, pontosabban az a feltételezés, hogy ilyen létezik. A büntetőeljárás normái tehát csak akkor lépnek működésbe, amikor már gyanítható, hogy bűncselekmény történt. Az eljárásjogot a gyanú csak mint „végtermék" érdekli, kialakulásának a folyamata nem (és ezért ezt nem is vonja szabályozási körébe). Így nem tudakolja azt sem, hogy az ún. hatósági észlelés esetében a rendőrség milyen előzmények után, milyen körülmények között jutott a gyanút megalapozó információkhoz.[26]

A büntetőeljárási jog szabályai tehát nem terjednek ki a felderítő, kutató jellegű „proaktív" tevékenységre, amelynek célja, hogy a hatóságok egyelőre még ismeretlen jogsértésekre bukkanjanak. Ezért nem is marasztalható el az eljárásjog tudománya amiatt, hogy mellőzte a sötét mező és a hatóságok működésmódja közötti feltételezhető kapcsolat elemzését.

A tudomány természetesen itt is túlléphet a tételes jog vonta kereteken. Ám ebben az esetben csak-

[22] Az ügyész kötelezettségével kapcsolatban ld. *Lukács* Adolf: A bűnvádi per előkészítő része. Kolozsvár. Lepage L., 1904. 82. old.

[23] *Király* Tibor: A legalitás a büntetőeljárásban. Kézirat, Bp. 10. old.

[24] *Lukács*: i. m. 174. old.

[25] *Finkey* Ferenc: Büntetőeljárás k. ny. é. n. 5—6. old.

[26] Hogy milyen akkurátusan ügyel az eljárásjog működésének kezdő időpontjára, azt jól példázza hatályos eljárási törvényünk. Az alapvető rendelkezések között az eljárás megindításának feltételeként a bűncselekmény alapos gyanúját jelöli meg. Ugyanakkor a 121. § szerint az eljárás feljelentés, bejelentés vagy a hatóság észlelése alapján indulhat meg. A két rendelkezés között nem teljes az összhang, a feljelentés ugyanis nem mindig elégséges az alapos gyanú kialakításához és így az eljárás megindításához. Vitathatatlan, hogy a két rendelkezés összeütközésekor a törvénynek az eljárás megindításának ténybeli feltételét rögzítő alapelvi jelentőségű szabályát illeti az elsőbbség. A lehetséges konfliktust maga a törvény oldja fel, amikor módot ad a feljelentés kiegészítésére. Ennek során különböző eljárási cselekmények végezhetők a gyanú megerősítésére, illetve eloszlatása céljából. Mivel azonban büntetőeljárás még nem indult, így a feljelentés kiegészítése sem képezheti a nyomozás, a büntetőeljárás részét. Ezért a cselekmények elvégzésénél nem az eljárás általános szabályai, hanem speciális rendelkezések irányadók (ld. a 4/1980. BM sz. ut. 51. pontját).

nem áthághatatlan akadályokba ütközik. Olyan területre lép, amelyen képtelen tájékozódni. Itt alig talál publikus szabályokat, amelyek eligazítanák — talán ez a siker feltétele. Olyan szövevényes, kényes terület ez, ahol a prevenció, a köznyugalom, sőt magának a bűnüldözés sikerének az érdekei is könnyen szembekerülhetnek a legalitás parancsával. És paradox módon, minél szigorúbb feltételekhez köti a jog a büntetőeljárás működése kezdő időpontját, hogy ily módon csökkentse az állampolgárok indokolatlan zaklatásának lehetőségét, annál inkább bővül a hatósági tevékenységen belül e szabályozatlan, a megismerés és az ellenőrzés elől elvont terület.

A hatósági szelekcióval szembeni érdektelenség bizonyára visszavezethető arra is, hogy a *látens bűnözés módszeres kutatása* csak a közelmúltban indult meg. Igaz, korábban is tudták, hogy a bűncselekmények és a bűntettesek egy része ismeretlen marad. Hiteles kutatási eredmények hiányában azonban szilárdan tarthatta magát „a konstans viszonyok törvénye", amely szerint az ismertté vált kriminalitás reprezentálja az összbűnözést.[27] Ha pedig a regisztrált és a rejtve maradó bűnözés szerkezetében megegyezik, ha a leleplezett és az ismeretlen bűnelkövetők jellemzői azonosak, úgy a legalitás — legalábbis „programnormaként" — érvényben marad. A homályos mező a bűnüldözés tökéletlenségével magyarázható és ezért eltávolítható szépséghiba csupán. A legalitás parancsának maradéktalan teljesüléséhez nem kell más, csak a bűnüldözés színvonalának az emelése, esetleg elegendő a létszám növelése is. „A konstans viszonyok törvénye" azt mondja, hogy a bűnözés tömegéből véletlen kiválasztás útján kerülnek felszínre az ismertté vált deliktumok. A kriminalitás tényleges struktúráját hatósági szelekció nem torzítja, a tudomány tehát megmaradhat a kriminálstatisztikában nyilvántartott adatok elemzésénél. Nincs értelme annak, hogy a legalitás tételét a bűnüldöző hatóságok eljárásmódjával szembesítse, hiszen szabályszerűségekre nem fog bukkanni.

A 60-as évektől kezdődően azonban egymás után jelentek meg a „konstans viszonyok törvényét" megkérdőjelező kutatási eredmények. A látens bűnözéssel foglalkozó újabb vizsgálatok, amelyek most már nem „a mindennapi szakmai tapasztalaton nyugvó becslésekre" hagyatkoztak, hanem igénybe vették az empirikus társadalomtudomány módszereit,[28] azt jelezték, hogy a homályos mező és a nyilvántartott bűnözés szerkezete eltérő. Ezek a vizsgálatok cálfolták azt a tézist is, hogy a regisztrált és az ismeretlenül maradó bűnelkövetők jellemzői azonosak. Különösképpen azt a közkeletű elképzelést kérdőjelezték meg, hogy szoros az összefüggés a réteghelyzet, a társadalmi státusz és a bűnelkövetés között.[29]

A látens bűnözés és a kriminálstatisztikában nyilvántartott bűnözés közötti különbség érthetően a bűnüldöző szervekre terelte a gyanút. Megalapozottnak látszott a feltételezés, hogy amennyiben a regisztrált bűnözés nem reprezentálja a teljes kriminalitást, úgy eltérésük oka részben a bűnüldöző szervek szelektív eljárásmódjában keresendő. A szociológiai megfigyelés módszerével végzett vizsgálatok megerősítették a gyanút. Azt jelezték, hogy a bűnüldöző szervek — kellő kontroll hiányában — nem kizárólag jogszabályi ismérvek alapján válogatják ki a lakossági bejelentések közül azokat, amelyek a büntetőeljárás megindításához vezetnek, hogy viszonylag szabadon, ellenőrzés nélkül dönthetnek arról, vajon egy adott szituációban valamely magatartás normasértésnek minősül-e vagy sem, és hogy proaktív tevékenységük célpontjainak megválasztásával az ún. bűnüldözési súlypontok kijelölésével előre meghatározzák azt a bűncselekményi kört és bűnelkövetői réteget, amely majd a kriminálstatisztikában szerepelni fog.[30]

A jogalkalmazók, az eljárásjogászok körében — beállítódástól függően — a hatósági szelekció gondolata vagy sértődött visszautasításra lelt, vagy lelkifurdalást keltett. Ám azokban akiket bűntudat gyötört, segített naiv optimizmusuk. A torzító szelekció tényének a felismerése — így érveltek — az első lépés megszüntetése felé. Ezután már csak jószándékon és tisztességen múlik, hogy az igazságszolgáltatásban részt vevők ne szelektív hanem „kompenzáló" módon alkalmazzák a jogszabályokat és ilymódon felszámolják az alsó rétegek diszkriminációját.[31]

A jogszociológusok válasza a látens bűnözést kutató vizsgálatok eredményeire viszont nem volt ilyen naiv. Tárgyilagosan, szenvtelenül kijelentették, hogy a szelekció és a hátrányos helyzetű rétegek aránytalanul magas képviselete a regisztrált bűnelkövetők között a hierarchikusan tagolt társadalmak igazságszolgáltatásának szükségszerű velejárója. Álláspontjukat a legfrappánsabban talán Heinrich *Popitz* foglalta össze „A nem tudás preventív hatása" című munkájában.[32]

Popitz kiinduló tézise, hogy az olyan társadalom, amely minden jogsértésre fényt derít, nemcsak elviselhetetlen, de egyúttal saját normáit is romba dönti. A büntetőjog, az igazságszolgáltatás, a büntetés ugyanis csak addig tölthetik be hasznos funkcióikat (a szolidaritás növelését a csoporton belül, a kollektív érzések intenzitásának fenntartását stb.), amíg a normaszegés kivételes jelenségként tűnik fel, amíg tehát nem lesz közismert általános elterjedtsége.

Popitz elméletében tehát a látens bűnözés, azaz a nem tudás nem csupán szükségszerű, de egyenesen áldásos jelenség. A nem tudás oldja fel a normák szükségképpeni merevsége és a jogalkalmazástól elvárt rugalmasság közötti feszültséget: ha szemet hunyunk az elöregedett normák megszegése felett, úgy élettarta-

[27] Ld. *Korinek* László: A látens bűnözés vizsgálatának módszertani kérdései. Dolgozatok a közgazdaságtudományok köréből. Pécs, 1985. 3. old. Fritz *Sack*: Dunkelfeld. In: *Kaiser—Kerner—Sack—Schellhos* (Hrsg): Kleines Kriminologisches Wörterbuch. C. F. Müller, Heidelberg, 1985. 81. old., Konrad *Schima*: Entwicklungstendenzen in der Kriminologie. In: Strafrechtliche Probleme der Gegenwart. 4. Wien, 1976. 91. old.

[28] A látencia kutatások kétféle alapvető módszerére ld. *Sack*: i. m. 80. old.

[29] Ld. *Sack*: i. m. 83. old., Dietmar K. *Pfeiffer*—Sebastian *Scheerer*: Kriminalsoziologie. Kohlhammer. Stuttgart, 1979. 23. old. Nils *Christie*: Scandinavian Criminology Facing the 1970's *Scandinavian Studies in Criminology*. 1971. Vo. 3. 126. old.

[30] Ld. *Schima*: i. m. 94. old. Johannes *Feest*: Die Situation des Verdachts. In: J. *Feest*—R. *Lautmann*: Die Polizei. Soziologische Studien und Forschungsberichte. Westdeutscher Verlag Opladen. 1971. 71—92. old.

[31] E felfogásra ld. Hans Wilhelm *Schünemann*: Selektion durch Strafverfahren? Die Bedeutung des labeling approach für unser Strafverfahren. *Deutsche Richterzeitung*. 1974. szept. 278—285. old.

[32] Heinrich *Popitz*: Über die Präventivwikung des Nichtwissens Recht und Staat. 350. old. J. C. B. Mohr. Tübingen, 1968.

mukat meghosszabbíthatjuk. Nem kényszerülünk arra, hogy nyíltan visszavonjuk a kimúlóban levő szabályokat és ily módon gyengítsük az egész normarendszer tekintélyét. A nem tudás gondoskodik arról is, hogy a társadalomban kedvező kép alakuljon ki a normák érvényéről. A normaszegések gyakori szellőztetése, „a nyilvános affér" viszont elárulná, hogy a szabályok a kívánatosnál jóval érzékenyebbek, sérülékenyebbek.

A szankcionálás — Popitz szerint — nyilvánvalóan státuszkérdés. A normák tekintélye ugyanis egyáltalán nem független a pellengérre állított normaszegők presztízsétől. A magas státuszú jogsértők megbüntetése talán növeli a büntetőrendszer jóhírét, de mindenképpen árt a megsértett norma tekintélyének.

Összefoglalva tehát: a szankció mihelyt alkalmazásának gyakorisága egy bizonyos határt átlép, már képtelen hasznos funkcióit ellátni. Társadalmi hatékonyságát tehát csak addig őrizheti meg, amíg kivételes marad, amíg a többség *nem* kapja meg amit megérdemelne. A szankciók perentív ereje csak addig áll fenn, amíg a homályos mező, a nem tudás preventív hatása is megmarad.

6. Tanulság

Magyarországon a látens bűnözés empirikus felmérése csak a közelmúltban indult meg,[33] a hatósági szelekció pedig hosszú időn keresztül tabunak számított. Igaz, *Viski* László csaknem másfél évtizede meghirdette integrált bűnözéselméletét és ennek keretében a hatósági szelekció, a minősítési eljárás elemzését a bűnözővé válás folyamatában.[34] Elképzelései termékenyítőleg hatottak a kriminológia tudományának elméletére, a szelekcióból fakadó jogpolitikai, alkotmányjogi kérdések, büntetőpolitikai konzekvenciák elemzésébe azonban a hazai bűnügyi tudomány éppen csak, hogy belekezdett. Ezek közül most csak a törvényhozás és a jogalkalmazás viszonyát érintő dilemmát veszem szemügyre.

Szó volt már arról, hogy a legalitás elve a törvények uralmát, a jogalkotó primátusát hirdeti meg. A jogalkalmazó szervek a törvényhozónak alávetettek, kötelesek a jogalkotó akaratát teljesíteni, a jogszabályok érvényesítését nem tehetik mérlegelés tárgyává. Láttuk azt is, hogy az opportunitás elve ehhez képest lazít a jogalkalmazó szigorú alávetettségén. A törvényhozó azonban még akkor is megtartja domináns szerepét, ha engedményeket tesz a célszerűségi szempontoknak. Fenntartja a jogot arra, hogy maga vonja meg a diszkréció kereteit (még akkor is, ha ezt sokszor homályos fogalmakkal, a közérdekre, az ügy összes körülményeire stb. utalással teszi).

Ezzel szemben a törvényhozó magát szorítja háttérbe, ha a legalitás parancsát írja ugyan elő, de a parancsot a jogalkalmazó szervek nyilvánvalóan képtelenek teljesíteni. A legalitás deklarálásával a jogalkotó lemond arról, hogy a ténylegesen létező, sőt elkerülhetetlen diszkréció határait maga vonja meg. Ebben a helyzetben a bűnüldöző szervek kénytelenek maguk eldönteni, hogy melyek azok a bűncselekményfajták, amelyek különös intenzitással üldözendők és melyek azok a jogsértések, amelyek felett szemet lehet hunyni. Igazságtalan volna hibáztatni őket ezért, hisz a törvényhozó teljesíthetetlen feladatot írt elő számukra — ugyanakkor pedig elhárította magától a felelősséget a prioritások meghatározásáért.

Mindebből azonban semmiképpen sem következik, hogy a leírt állapot kívánatos vagy akárcsak elfogadható lenne. Először is, szakmai fenntartások szólnak az ellen, hogy a bűnüldöző hatóságok ellenőrzés nélkül, egyedül döntsék el, hogy erőforrásaikat milyen bűncselekményfajták üldözésére összpontosítják. Szakmai kompetenciájukat nem vonhatjuk kétségbe, a kriminalitás egészéről alighanem ők tudják a legtöbbet. Ám szervezeti érdekek, a teljesítményre orientáltság, a gyors és könnyű siker ígérete vagy a közvélemény elvárásai sokszor képtelenné teszik őket annak tárgyilagos megítélésére, hogy melyek a társadalomra kiváltképp káros magatartásformák.[35] Márpedig a hibás döntés utóbb alig korrigálható. A bűnüldöző hatóság ugyanis ha egyszer cselekvésre szánja el magát, önmaga szállítja a döntésének helytállóságát igazoló bizonyítékokat, működésbe lép az „önbeteljesülő jóslat" szabálya: a felderítés intenzitásának növelésével az üldözésre kiválasztott bűncselekmények aránya a regisztrált kriminalitáson belül megnő, és így látszólag igazolja a választás helyességét.

A szakmai fenntartásokon túl az ellenőrizhetetlen bűnüldözői szelekció ellen szól az is, hogy a jogalkotás, az igazságszolgáltatás szakszerűségének növelése és demokratizálásának terén elért eredmények viszonylagos értékűvé lesznek. Hiába előzik meg a jogszabályalkotást szakmai és társadalmi viták, ha a tényleges hatályosuló normák kiválasztása kikerül a jogszabályalkotásra jogosultak, a társadalom, a szakmai közvélemény ellenőrzése alól.

Mindebből pedig az következik, hogy nyíltan szembe kell nézni a legalitás korlátaival és a döntési folyamatot, amelynek során a „bűnüldözési súlypontokat" kialakítják, publikussá és ily módon ellenőrizhetővé kell tenni, annak eredményét pedig nyilvános normában kell rögzíteni.

Tudom, hogy ez igen kényes és nehéz feladat, mert rögzült reflexek bénítanak. Hiszünk abban, hogy a büntetőjogi normák puszta létükkel, tényleges működtetésük nélkül is hatnak és tartunk attól, hogy a szelektív bűnüldözés nyílt deklarálásával a feltételezett generális preventív hatást gyengítjük.

Megoldást mégis kell találnunk. Mert ha továbbra is ámítjuk önmagunkat, ha továbbra sem vagyunk hajlandók nyíltan szembenézni azzal, hogy a legalitás parancsa teljesíthetetlen, akkor óhatatlanul Popitznak adunk igazat. Elfogadjuk tételét, azt, hogy a társadalmi rend csak önámítással, a nyilvánosság félrevezetésével tartható fenn. És elfogadjuk azt is, hogy a törvényhozó és a jogalkalmazó ebben cinkosok: a jogalkotó deklarálja a legalitás parancsát (holott tudja, hogy minden jogsértés üldözése lehetetlen és nem is kívánatos), a bűnüldöző szervek pedig gondoskodnak arról, hogy a büntetőjog alkalmazása „töredékes" maradjon, a normaszegés kivételes jelenségnek tűnjék, hogy a többség ne kapja meg, amit megérdemelne.

[33] A látencia vizsgálatok történetére is ld. *Korinek* László: A látens bűnözés vizsgálata. Pécs, 1984.

[34] *Viski* László: Integrált bűnözéselmélet és közlekedési kriminológia. Jogtudományi Közlöny, 1973. 9. 449—458. old.

[35] Ld. *Feest:* i. m. 71. old.

Várgedő Cs. Lajos

Elméleti viták a részvénytársaság eredetéről

Hazánkban a tőkeallokációs mechanizmus rugalmasabbá tételére vonatkozó elképzelések kapcsán átértékelődőben van az azt legtökéletesebben megvalósítani képes vállalati formára, a részvénytársaságra vonatkozó ideológiai, közgazdasági és jogi felfogás is. Napirenden van a részvénytársaságokra vonatkozó szabályok korszerűsítése, amelyek felváltanák a már több mint százéves Kereskedelmi Törvény rendelkezéseit. Az elképzelések szerint az új törvény lehetővé tenné kizárólag magyar vállalatok részvételével működő részvénytársaság megalakulását is.

A jogtudomány számára a részvénytársaságot nemcsak az előzőekben ismertetettek tolták az érdeklődés homlokterébe, hanem az a tény is, hogy a jogtudomány nagy elméleti kérdéseinek jelentős része mögött a részvénytársaság problémája húzódik meg, vagy azt legalábbis színezi pl.: a jogalanyiság, jogi személyiség problematikája, midőn a tagokat elválasztotta a társaságtól; a későbbiekben a felelősségelméletben megjelenő korlátolt felelősség problémájának egyik gyökere is a részvénytársaságokba nyúlik. A tulajdonjogi elméletet új problémák elé állította a forgalomképes részvény, értékpapír megjelenése: a tulajdonjoghoz tapadó triászban elvált a használati érték az értéktől,[1] a tulajdonos rendelkezési joga pedig eleve korlátozott volt. A későbbiekben pedig a tag és a társaság tulajdonjogi viszonyai tisztázásának szükségessége adott új lendületet a tulajdonelméleti fejlődésnek: megjelent a polgári jogi árutulajdon — mint taktikai tulajdon — mellett a stratégiai tulajdon, illetve az árutulajdon nélküli gazdaságirányítási tulajdon.[2]

A legújabb fejlemények pedig a korlátolt felelősségből adódó joggal való visszaélés — disregard — sajátos esetei és a jogi személyiség hagyományos fogalmának bomlása, melyet nagymértékben siettetett a konszernjog kialakulása.[3] Úgy véljük ezért, hogy nem érdektelen megvizsgálni azt a kérdést, hogy tulajdonképpen honnan is ered a részvénytársaság intézménye, hol alakult ki a jogtörténetben. Annál is inkább érdekes ez a magyar jogász számára, mert ezzel foglalkozó publikáció ez idáig nem látott még napvilágot hazánkban; a kérdésre vonatkozóan mindössze csekély, általában tényekkel alá nem támasztott utalásokat találhatunk a szakirodalmunkban, így ez a kérdés jogtudományunkban egyelőre megválaszolatlan. Noha a részvénytársaság előzményei az idő múlásával egyre inkább a történelem homályos messzeségébe tűnnek, e tanulmány — tisztában lévén a vállalkozás korlátaival — mégis megkísérli az eredetre vonatkozó, hozzáférhető adatok és tények feltárásával a részvénytársaságok eredetére vonatkozó elméletek differenciáltabb megítélését elősegíteni.

Az elméletek áttekintése

A részvénytársaságok történetét tárgyaló szakirodalom egyvalamiben egyetért: abban, hogy a részvénytársaságok gyökereit a középkori kereskedelem jogában kell keresni. Arra vonatkozóan viszont, hogy melyik jogintézményből fejlődött ki a későbbi részvénytársaság, erősen megoszlanak a vélemények, és erre vonatkozóan egymással ellentétes nézetek fogalmazódtak meg, amelyek négy csoportba oszthatók: az itáliai recepció elméletére, az angol—holland evolúciós elméletre, a hajóstársasági eredetet hirdetőkre, végül pedig egy erősen kisebbségi felfogás szerint azok az ércbányatársulatokból fejlődtek ki.

Az itáliai recepció elmélete szerint a részvénytársaság az itáliai városokban alakult ki, párhuzamosan azzal, ahogy a tőkebefektetési lehetőségek kinőtték a társaságot és a kamattilalom fokozatos megszűnésével. A kereskedelem közvetítésével azután észak felé is kezdett terjedni és a XVII. században már ismert volt Franciaországban, Hollandiában és Angliában. Ezt az elméletet vallja az angol Holdsworth, Carr, Mitchell, a német Gierke, Goldschmidt.[4]

Az angol—holland evolúciós elmélet szerint a részvénytársaság az óceáni kereskedelemmel foglalkozó országok — Anglia, illetve Hollandia — belső kereskedelmi jogfejlődésének a termékeként jött létre a különféle európai és ázsiai területekkel folytatott kereskedelmet lebonyolító „társaságokból" és azok előzményeiből.[5] Sajátos álláspontot foglal el a kérdés-

---

Várgedő Cs. Lajos akadémiai ösztöndíjas, MKKE Gazdasági Jogi Tanszék (Budapest).

[1] *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 231. old.

[2] *Eörsi* Gyula: 290—306. old, valamint *Sárközy* Tamás: Indirekt gazdaságirányítás — vállalati árutermelés és a tulajdonjog. Akadémiai Kiadó. Bp. 1973. 68., 89., 113. old.

[3] Ld. bővebben: *Sárközy* Tamás: A jogi személy elméletének átalakulása. Vizsgálódás a szervezetek komplex jogalanyiságáról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1985. 154—158. old., 229—268. old.

[4] W. S. *Holdsworth*: History of English Law. Vol. VIII. 207. old., C. T. *Carr*: Select Charters of Trading Companies 1530—1707, Selden Society. London, 1913. XXVIII. köt. XXI. old.; W. *Mitchell*: Early Forms of Partnership. in: Select Esseys in Anglo-American Legal History. Boston, 1909. III. köt. 194. old.; Levin *Goldschmidt*: Universalgeschicte des Handelsrecht. Stuttgart, 1891. 292—295. old.; Otto von *Gierke*: Das deutsche Genossenschaftsrecht, I. köt. Rechtgeschichte der deutchen Genossenschaft, 991. old. A magyar szakirodalomból: *Bozóky*: Magyar kereskedelmi jog. I. köt. Bp. 1928. 23—25. old.; *Nagy* Ferenc: A magyar kereskedelmi jog. Bp. 1913. I. köt. 233. old.; *Világhy* Miklós: Gazdaságpolitika és polgári jog. Akadémiai Kiadó. Bp. 1978. 51. old.; *Világhy* Miklós: A társulási formák a mai magyar jogban. Jogtudományi Közlöny, 1968. 7—8. sz. 353. old.; *Csillag* István—*Lengyel* László: Vállalkozás, állam, társadalom. (Fejezetek a vállalkozás, vállalati szervezetek típusainak kialakulásáról.) Kandidátusi értekezés. Bp. 1984. 41. old.

[5] W. Robert *Scott*: The Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint-Stock Companies to 1720. Cambridge, 1912. I. köt. 7—12. old.; A. A. *Berle*: Studies in the Law of Corporation Finance. Chicago, 1928. 2—15. old.; H. W. *Ballantine*: Manual of Corporation Law and Practice. Chicago, 1930. 2—7. old.; C. *Hundhausen*: Festschrift für Eugen Schmalenbach.; Leipzig, 1933. 259. old.; A. St. *Dewing*: A Study of Corporation Securities. New York, 1934. 15. old.; M. *Schmitthoff*: The Origin of the Joint-Stock Company. The University of Toronto Law Journal, 1939. 1. sz. 95. old.; G. *Sicard*: Aux origines des sociétés anonymes. Les Moulins de Toulouse au Moyen Age. Paris, 1953. 341—348. old.; *Gower*: Modern Company Law. London, 1957. 23. old.; R.

ben Max Weber, aki szerint a részvénytársaságnak egyaránt itáliai és angol—holland gyökerei vannak.[6]

Az általunk harmadikként említett, a részvénytársaság genezisét a hajóstársaságokban látó felfogás a részvénytársaság jogintézményének földrajzi eredetére szükségképpen nem tud határozott választ adni, hiszen az általa előzményként megjelölt hajóstársaság (societas nauticum, shipping company, Reederei, société d'armateurs) a tengeri kereskedelmi tevékenységet folytató államok kereskedelmi jogában és a nemzetközi kereskedelmi jogban is ismert volt, így az itáliai jogokban és az angol, holland jogban is. Ezért ez az elmélet — az előzőekben ismertetett, egymásnak teljesen ellentmondó elméletek összekapcsolásának lehetőségét nyitva hagyva — eltérő síkon vizsgálja a kérdést.[7]

Végül létezik olyan felfogás, amely a részvénytársaságokat a középkori bányatársaságokból származtatja, amelyek már a XIII.—XIV. században működtek Olaszországban, Svédországban és Németországban. A XV.—XVI. században már a kereskedelemben és a vaskohászatban is működnek ezek a társaságok. Ezen elmélet szerint a részvénytársasági forma az ércbányászati vállakozás formájaként terjedt tova Franciaországba és a mai Svájc területére.[8]

A továbbiakban ismertetjük azokat a történelmi tényeket és jogintézményeket, amelyekre az egyes elméleteket szerzőik felépítették.

Az itáliai recepció elmélete

A XIII.—XV. században igen élénk gazdasági tevékenység folyt Itália szabdalt területén, sorra alakultak a manufaktúrák, virágzott a kereskedelem, fellendült a pénzforgalom, az államok hódító háborúkba kezdtek, egyszóval ideális környezet a gazdasági vállalkozásokhoz.[9] A kockázatos, már akkor is tőkeigényes vállalkozások új jogi forma iránti igényei serkentőleg hatottak a kereskedelmi jogra: az egyszerű társaság (societas, compagnia) mellett kialakult a korlátolt felelősséggel a kockázatkorlátozás lehetőségét is magában foglaló betéti társaság, a commenda.[10] A vonatkozó elmélet szerint azonban nem ezek a részvénytársaság jogi előzményei, hanem az olasz államkölcsön-hitelezők egyesülései, társaságai, melyeknek kialakulásuk sorrendjében három fő típusa volt: a maona, a compera és a casa di San Giorgio. Az államkölcsönöket az államok háborúik és más hadivállalkozásaik finanszírozására vették fel, technikai lebonyolításuk pedig úgy történt, hogy polgáraik meghatározott összeget jegyeztek aláírásukkal.

Az első forma a maona volt. Az arab ma'unahból származó maona a hódításban aktív szerepet játszó csoportot jelent.[11] Az azonos alkalommal meghirdetett államkölcsönöket különféle címletekben lehetett jegyezni, a hitelezőket néha hivatalos regiszterben is nyilvántartották. Kezdetben a kötelezvény személyre szóló volt, később azonban forgalomképessé vált.[12] Az első maonát Genovában hozták létre a XIII. században Ceuta meghódítására, a jegyzett kölcsönből szerelték fel a hadiflottát. A hitelezőket eleinte a hadizsákmányból elégítették ki, a XIV. század során viszont egyre jobban terjedt az a gyakorlat, hogy a hitelezők jutalmul a kölcsönért, annak viszafizetéséig a meghódított területeken földet kaptak használatba. A maona önálló szervezettel rendelkezett, jövedelemszerző tevékenységet folytatott a meghódított területeken, sőt azon a hódító állammal együtt gyakorolta a közigazgatást és a bíráskodás jogát. [13] A maonában részt vevők éppen ezért annak cselekményeiért nem tartoztak felelősséggel, anyagi helytállásuk a befektetett tőkére korlátozódott.[14] Megállapítható tehát, hogy az állammal és hódítással összefonódott maona félig-meddig politikai szervezet volt, a maonát létrehozó szerződést egyfelől Genova duxa és consiliuma, másrészt a sisakosok védői és résztvevői (patroni et participes galearum) kötötték meg. Ezért azt sokan nem is tartják valódi társaságnak,[15] míg mások viszont a részvénytársaság előzményeként emlegetik.[16]

A későbbi észak-itáliai fejlődés eredménye az, hogy az államkölcsönöket *egyenlő névértékű részekre* osztották, amelyet loca-nak neveztek. A *loca* a regiszteri nyilvántartáson átvezetve szabadon átruházható, forgalomképes papír volt, melyet a XIV. században már ingónak tekintettek. Mindez lehetőséget adott a mai tőzsdeihez hasonló üzleti tranzakciók lebonyolítására.

Gyakran erőszakkal jegyeztettek kölcsönt az államok, viszont azok visszafizetése számos alkalommal veszélybe került, ezért az adós államok *pótlólagos biztosítékot* adtak a hitelezőknek a közjövedelmekből, adókból: pl. a sómonopóliumból származó bevételt átengedték. Ez volt a *montes*, vagy *mons*, amely a kikényszerített kölcsönökből származó közadósságot jelentette.[17] A kölcsön pótlólagos biztosítása a kölcsönszerződés megkötése után történt, ezért vállalkozási tevékenységről nem beszélhetünk és így a montes társaság jellege is kizárt.

A továbbiakban a biztosítékot, garanciát már a kölcsönszerződés *megkötésekor* nyújtotta az adós állam, vagyis egyesítették a maonát és a montest. Ennek a neve compere volt, mely már nem kamatra adott kölcsönszerződést jelentett, hanem az *adóbehajtási jog eladását*. Ezzel a vállalkozás gazdasági célja teljes egészében átalakult, formája pedig a montes-hez képest annyiban változott, hogy önálló, időszakos szervezettel rendelkezett, amelynek irányításában a vállalkozók képviselőiken keresztül részt vehettek.[18]

L. *Raymond*: The Genesis of the Corporation. in: Corporations, Selected Essays... Cambridge, 1963. 1—15. old.; Karl *Marx*: A politikai gazdaságtan alapvonalai. Marx—Engels Művei 46/I. köt. Bp. 1972. 33. old.; A magyar irodalomban: *Kuncz* Ödön: A magyar kereskedelmi- és váltójog vázlata. Grill, Bp. 1922. 171. old.

[6] Max *Weber*: Gazdaságtörténet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1979. 212. és 226—228. old.

[7] Karl *Lehmann*: Die geschichtliche Entwicklung des Aktienrechts bis zum Code de Commerce. Berlin, 1895.

[8] J. *Strieder*: Studien zur Geschichte Kapitalistischer Organisationsformen: Kartelle, Monopole und Aktiengesellschaften im Mittelalter und zu Beginn der Neuziet. Leipzig, 1914. 127—128. old.

[9] A korszak politikai és gazdasági viszonyairól lásd bővebben: *Weber*: 163—222. old. és I. *Wallerstein*: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Gondolat, Bp. 1983. 312—430. old.

[10] Ld. bővebben: *Weber*: 186—187. old.; *Sicard*: 328—330. old.

[11] *Serge*: Storia del commercio. Genes, 1923. I. köt. 129. old.

[12] R. *Cessi*: Studi sulle „Maone" medioevali. Archivo Storico italiano, 1919. LXXVII. köt. 84. old. és *Schmitthoff*: 76. old.

[13] *Cessi*: 9—17. old.

[14] *Sicard*: 331. old.

[15] *Lehmann*: 14. old. és *Cessi*: 45., 57. old.

[16] *Goldschmidt*: 295. old.; *Nagy* Ferenc: 233. old.; *Bozóky*: hasonlóságról beszél: 25. old.; *Weber* pedig hajózási részvénytársaságnak tartja azt: 212. old.

[17] *Sicard*: 332. old.

[18] *Sicard*: 333. old.; *Schmitthoff*: 76—77. old.

A fejlődés további fonala a pénz- és kölcsönügyletek egy kézben történő összefogása, a bankügyek monopolizálása volt. Ebben Genova járt élen, ahol 1407-ben a város comperáit egy kézben fogták össze és egyesítették a genovai maonákkal egyetlen szervezetben, a *Casa di San Giorgio*-ban, amely most már az egész államadósságot kézben tartotta és kezelte, valamint beszedte a közadókat is. A kölcsönök 100 livre értékű loca-kra oszlottak, amelyek a közadóssági nyilvántartásba történt bejegyzéssel átruházhatók voltak, arra eleinte egységesen 7%-os kamatot fizettek és az árfolyamuk az állam hitelképessége függvényében napról napra változott.

A Casa di San Giorgio-nak önálló szervezete volt, amelyet a hitelezők irányítottak, a szervei pedig az általános vezetést ellátó, a nagyhitelezők közül egy évre választott nyolc prokurátor és az őket ellenőrző 25 tanácsos. Rendkívüli körülmények esetén összehívták ülésezésre a 300 legnagyobb érdekeltséggel rendelkezőket. A kormánnyal szemben több privilégium is megillette, így a Casa valóságos állam volt az államban, ezért Weber azt politikai szervezetnek tartja.[19] A Casa alapítása után röviddel kiderült, hogy annak bevétele nem fedezi a rögzített 7%-os kamat megfizetését, ezért 1419-ben a fix kamatfizetésről áttértek a jövedelem alapján fizetett osztalék elvére, amely Schmitthoff szerint „a kölcsöntípustól a joint-stock elve felé vezető nagy jelentőségű lépés volt és ez volt az első ilyen elven működő kooperáció", egyetemes jogelv magja.[20] A már hivatkozott szerzők a Casa di S. Giorgio-t a részvénytársaság ősének tekintik emiatt.[21] Schmitthoff viszont kiemeli, hogy annak működési elve magában Itáliában is elszigetelt maradt, ezért az olasz recepciót valló elméleteket az itáliai fejlődéstörténet nem erősíti meg.[22]

Előzményként a bányatársaságot megjelölő elmélet

A részvényvtársaság eredetét a középkori bányatársaságokban felfedezni vélő elméletet — követőinek számát tekintve — nem lehet a szakirodalomban széles körben elfogadottnak tekinteni, az mindössze az itáliai és angol—holland eredetet vallók közötti frontvonalat színesíti anélkül, hogy az eredetre vonatkozó vitára különösebb hatást gyakorolna. Ez az elmélet azonban a XI.—XVI. században megjelent bányatársaságokra építi nézeteit, ezért történeti és kronológiai okok miatt az itáliai recepció elmélete után célszerű azt bemutatni. A középkorban a viszonylag korán — Németországban pl. már a X. században — megindult ércbányászat sajátos szervezeti-intézményi és jogi kereteket alakított ki, amelynek megközelítőleg egybeeső európai fejlődéséről számol be Max Weber és Sicard.[23]

A bányák az ott dolgozó munkások bányatársaságának közös tulajdonában voltak akképpen, hogy mindegyik bányatársasági tagnak a használatában természetben meghatározott aknagödre volt, ezt Németországban kuxe-nek nevezték. A bányagödröt a tag köteles megművelni, ha akár rövid időre is abbahagyta a kitermelést elveszítette tulajdonosi jogcímét, a bányaaknát más jelentkezőnek adták ki. A művelési kötelezettséggel együtt maximálták az egy tag tulajdonában tartható bányagödrök számát is. Mindezek a korlátozások akadályozták azt, hogy a bánya nagyüzemi vállakozássá fejlődhessen.

A bányászat szervezeti formája a bányatársaság volt, amely kezdetben inkább a munkástagok kooperatív testületét, semmint valódi társaságát jelentette, ugyanis tevékenysége a bányaművelés felügyeletére, az adószedésre és annak kincstári befizetésére terjedt ki, gazdasági tevékenységet nem végzett. A későbbiekben az említett korlátok oldódtak: a közös tulajdonrész, a kuxe már nem meghatározott akna tulajdonjogát, hanem egyre inkább eszmei hányadrészt jelentett, amely elidegeníthető és megterhelő mint az ingatlan, sőt Weber azt mint „eszmei bányarészjegyet" említi.[24] A társtulajdonosok a bányatársaság adósságaiért a ráeső részük arányában feleltek.

A bányatársaság jellege is változott, kialakult állandó szervezete, egyre inkább átvette a bányaüzemeltetési funkciót a tagoktól, önálló vagyont halmozott fel, amelyből beruházott és munkásokat alkalmazott, míg végül a bányászati tevékenység irányítását teljes egészében kézbe vette. Kialakult tehát a bányanagyüzem, ezzel együtt pedig a bányatársasági tag jogi helyzete is átalakult: már csak a vagyoni hozzájárulás befizetésére volt köteles, a joga pedig a nyereségből őt illető részre terjedt ki.[25]

Ezért a bányatársaságot Strieder a részvénytársaság előzményének tartja, ugyanakkor a részvénytársaság többféle eredetét is valló, a bányatársaságok erősen vállalkozási, kapitalista jellegét hangsúlyozó Max Weber nem említi ennek a lehetőségét. A közös vagyon eszmei részekre osztásával kapcsolatosan pedig Sicard azt vallja, hogy az a középkorban széles körben elterjedt intézmény volt, így pl. azt használták a malmok, sóbányák és kohászati társaságok is. Ezért ez önmagában nem alapozhatja meg azt, hogy a részvénytársaság a bányatársaságokból fejlődött ki, csak annyit mondhatunk, hogy a tulajdoni részek forgalomképessége a tőkeegyesülés típusú társaságokhoz közelíti azokat.[26]

Az angol—holland evolúciós elmélet

A XIV.—XV. században virágzó Itália, Velencét is beleértve a XVI. században stagnálás után lassan, de biztosan elindult a hanyatlás útján. Ezt a folyamatot általában a nemzetközi kereskedelemnek az Atlanti óceán partvidékére áttevődéssel szokták magyarázni és kevéssé ismert az az európai államok között lezajlott gazdasági átrendeződés, amely az 1550—1620 közötti időszakban gyökeres termékstruktúra-váltást eredményezett az ipari termelésben Európa jelentős államaiban. A XVI. századig az ipar földrajzi elosztása Európában hozzávetőlegesen kiegyensúlyozott, homogén volt, Európa minden részén voltak ipari központok. Az ipari tevékenység kb. 1550-től kezdődően

[19] *Weber*: 213. old.
[20] *Schmitthoff:* 78. old.
[21] Ld. a 4. lábjegyzetet
[22] *Schmitthoff*: 79. old.
[23] *Weber*: 152—161. old. Itália, Svédország, Németország és Franciaország vonatkozásában: *Sicard*: 335—340. old.; Részletes történeti leírást ad: *Strieder* i. m.

[24] *Gierke*: 972—973. old.; *Sicard*: 335—337. old.; *Weber*: 158—159. old.
[25] *Weber*: 158—160. old.
[26] *Strieder*: 127—128. old.; *Weber*: 152—161. old.; *Gierke*: 972—973. old.; *Sicard*: 340. old.

fokozatosan Nyugat-Európa államaiban összpontosult, míg a dél-európai és közép-európai országokban szembeszökő hanyatlásnak indult, illetve délen a luxus és művészeti ágazatok, valamint a kézművesipar fejlődött tovább. Ezzel szemben a brit sziget államaiban, Hollandiában, Dániában és Svédországban „kiterjeszkedett a nehézipar, és a termelési eredmények olyan mértékben növekedtek, amilyenre még nem volt példa", ezek közül is Angliában és Hollandiában „messze a legszámottevőbb a fejlődés". Anglia fejlődése több mint imponáló volt, hiszen 1547-ben még azt írták iparáról, hogy az a kontinens többi országához — így Franciaországhoz — képest kezdetleges: míg 1620-ra a „két ország viszonya az ellenkezőjére fordult".[27] Ez a hatalmas gazdasági fejlődés átformálta a gazdaság szervezeti-intézményi rendszerét, számos újdonságot hozott magával, melyek közül azokat mutatjuk be, amelyek témánk szempontjából érdekesek.

Az evolúciós elmélet szerint a kontinens első részvénytársasága a Holland Kelet-Indiai Társaság volt, amely 1602. március 20-án alakult meg. Ezt követte a néhány 1600—1601-ben alakult tiszavirágéletű francia társaság után az 1604-ben megalakult Francia Kelet-Indiai Társaság,[28] amelyet Colbert a holland társaság mintájára 1664-ben átszervezett. Az 1664-es alapító okirat preambuluma kifejezetten utal a holland tapasztalatok átvételére.[29] Az 1604-es francia társaságot követte az 1615-ben alapított svéd társaság, majd az egy évvel később létrehozott dán társaság. A Brandenburgi Választófejedelemség 1651-ben alakította meg a társaságát.[30] Az itt felsorolt tényekből ezen elmélet szerint egyértelműen következik az, hogy a kontinens részvénytársaságai a Holland Kelet-Indiai Társaságra vezethetők vissza, annak modellje szolgált alapul létrehozásukkor. Ezért azt a kérdést kell megválaszolni, hogy a holland társaságnak mi volt az előzménye, az miként jött létre. Erre egyértelmű válasz nem adható, az evolúciós elmélet szerint kétféle megoldás is elképzelhető: az egyik az, hogy a hollandok az angoloktól vették át ezt a formát (angol recepció), míg a másik válasz szerint annak formája a németalföldi kereskedelmi intézmények belső fejlődéséből alakult ki (holland evolúció). A két nézet azonban — mint az majd a későbbiekben látható — nincs szöges ellentétben egymással, ugyanis az angol recepciót feltételezők is azt vallják, hogy a kereskedelem intézményrendszerének belső fejlődése vezetett el a részvénytársaságok kialakulásához, de ők ezt az evolúciót nem a Németalföldön, hanem Angliában vélik felfedezni. A továbbiakban elsőként az angol fejlődést ismertetjük, majd ezt követően a németalföldi előzményekre térünk ki.

A normann hódítás után (1066) röviddel kialakultak Angliában a kereskedőcéhek, amelyek a feudális céhszerveződés elvén működve bonyolították le a városi kereskedelmet, míg a külkereskedelem a korai középkorban a kereskedelmi központok szerepét betöltő legfontosabb városokban koncentrálódott olymódon, hogy az azokat látogató idegen, külföldi kereskedők szállították oda és adták el a külországok áruit, illetve vásárolták fel az angol árukat. A külkereskedelem lebonyolításában az angol kereskedők háttérbe szorultak, mivel a korona az adóbevételek csökkenésétől tartva akadályozta a honi kereskedők külföldön történő üzletkötéseit.[31] A kereskedőcéhek intézménye ennek megfelelően a belföldi kereskedelem szabta igények szerint fejlődött.

A későbbi századokban a korona kereskedelempolitikája megváltozott, az állam támogatni kezdte az angol kereskedőket abban a törekvésükben, hogy az ország exportját ők bonyolítsák le. Kemény gazdasági harcok árán a XV. századra sikerült is kiszorítani az itáliai kereskedőket, míg a hanza kereskedők kiszorítása a XVI. századra történt meg.[32] A külföldiek helyébe lépő hazai kereskedők exporttevékenységének a lebonyolítására a kereskedőcéhek alkalmatlannak bizonyultak, azért kereskedelmi monopóliummal felruházott új, jogi személyiséggel rendelkező intézményt vezetett be 1505-ben VII. Henrik Merchant Adventurers néven.[33]

Ezt a formát Weber egyszer külkereskedelemmel foglalkozó céhnek tartja, míg más helyen kereskedelmi társaságnak tekinti, a valósághoz legközelebb talán Wallerstein megjelölése áll, aki azokat Kereskedelmi Vállalkozók Társasága Egyesületének nevezi; az angolok maguk regulated company néven jelölik ezt a jogi formát.[34] Az angol külkereskedelemnek a szigetországról a kontinensre, különösen Flandriára áthelyeződése folytán a külföldi kikötővárosokban folyó kereskedelem felügyeletének kézbentartása miatt a regulated company alapszabályai a kereskedőkre nézve az *angol belső jog szerinti normáknál szigorúbb* rendelkezéseket tartalmaztak. Noha változatlanul a regulated company minden egyes kereskedője a saját számlájára és saját kockázatára folytatta tevékenységét, ahogy Sicard mondja „chacun ... pour soi",[35] mégis a company kormányzóinak kezében addig nem látott jelentős hatalom koncentrálódott a belső ügyek vonatkozásában. Erre azért volt szükség, hogy a company monopóliumának körébe eső kereskedelmi tevékenységet a tagok csak a saját maguk részére folytathassanak. Létezett ugyanis egy „colouring" néven leírt kereskedelmi tevékenység, amely azt jelentette, hogy valamely tag egy külső, nem tag kereskedő „titkos" ügynökeként eljárva a company kereskedelmi monopóliumát felhasználva a nem tag kereskedő áruját sajátjaként értékesíti, kijátszva ezzel a monopóliumszabályt.[36] Az akkori általános szokásjog

[27] *Wallerstein*: 433. old. A korszak gazdasági és politikai viszonyainak részletes ismertetését ld.: *Wallerstein: 431—575. old.*, valamint *Weber*: 223—269. old.

[28] 1600-ban egy Afrikai Társaság, míg 1601-ben egy Kelet-Indiai Társaság alakult. Az 1604-es Kelet-Indiai Társaság után alapították meg az Amerikai Szigetek Urainak Társaságát (kb. 1625-ben), a Száztagú Társaságot (1627), a Francia Antilla Társaságot (1635), valamint az Északi Társaságot (1644), *Sicardi*: 344. old.

[29] A preambulum ezzel kapcsolatban a következőket tartalmazza: „...étant certain et par le raisonnement ordinaire et naturel et par l'experiance de nos voisins que le profit surpasse infinitement la peine et le travail..." (P. *Bornier*: Conférences des Ordonnances de Louis XIV., ed. 1735, 476—477. old.), idézi *Schmitthoff: 93. old.*

[30] *Schmitthoff*: 93. old.

[31] *Schmitthoff*: 81. old.

[32] *Wallerstein*: 435—436. old.

[33] *Sicard*: 341. old. A Merchant Adventurers londoni kereskedőket tömörített. 1506-ban megalakult nagy riválisa, a newcastle-i. (Schmitthoff: 83. old.)

[34] *Weber*: 192. és 179. old.; *Wallerstein*: 436. old.; *William—R. Scott*: I. köt. 7. skk. old.; *Schmitthoff*: 81. old.; *Sicard*: 341. old.; *Gower*: Modern Company Law. London, 1957. 23. old.

[35] *Sicard*: 341. old.

[36] *Schmitthoff:* 82. old.

szerint a colouring nem volt jogellenes, ezért azt a regulated company-n belüli belső jogviszonyok keretében tiltották meg a kormányzók.

Minthogy az egyes tagok megőrizték önálló jogállásukat és függetlenségüket, a regulated company közös cselekvése addig terjedhetett, amíg az nem sértette az egyes tagok önálló kereskedéséhez fűződő előjogát. A viszonylag laza szerveződésű hatalmas társaságon belül több kisebb szervezet, ún., suborganization alakult, mégpedig kétféle szerveződési elv szerint. Az egyik a lakóhely elve volt, az ezen az alapon alakult kisebb szervezetek az azonos városban lakó kereskedőket tömörítették. Egy ilyen belső kisebb szervezet egyúttal valamely külföldi kikötővárossal való kereskedés monopóliumával is rendelkezett, ott raktárat és irodát tartott fenn és bíráskodási jogot is gyakorolt saját tagjain kívül az abban a városban tartózkodó valamennyi angol kereskedő felett, sőt azokat bírságolhatta is. Különösen ez utóbbi jogukkal éltek igen gyakran, ami hamar elmérgesítette a kisebb szervezetek közötti viszonyt. A regulated company-n belüli kisebb szervezetek másik fajtája a tagok önkéntes egyesülésével jött létre a company kereskedelmi monopóliuma körébe eső meghatározott kereskedelmi tevékenység lebonyolítására. Ezek az egyesülések, melyeket partnershipeknek is neveztek, egy vagy több kereskedelmi utazás és ügylet lebonyolítására jöttek létre és két fajtájuk volt. A partnership by contract — ami nem azonos a mai angol jog partnershipjével — fogalmi eleme volt a közös vagyon, a joint stock képzése, amellyel az üzleti tevékenységet bonyolították. A tagok a készlethez nyújtott részarányukban részesedtek a nyereségből, illetve viselték a veszteséget. A partnership by contract akár több évre is létrejöhetett a tagok között. A másik forma a partnership by employment volt, amely gyakorlatilag a commenda egy változatát jelentette, ahol a külföldön élő kereskedő több más kereskedő pénzével folytat vállalkozást. E formának is eleme volt a közös vagyon, a „common stock".[37] A partnership by contract típusú kisebb szervezetek már a későbbi részvénytársaság felé mutató sajátosságokkal rendelkeztek: feltétel volt az, hogy minden tagja egyúttal ugyanannak a kereskedőtestületnek (regulated company) is tagja legyen; a tagok egyikének cselekvésére épültek, közös vagyont, készletet (stock) hoztak létre a kereskedelemre a tagok és végül a partnership előre meghatározott, általában hosszabb időre állt fenn, nem volt tehát bármikor megszüntethető. A részvénytársasággal összevetve két lényeges különbség fedezhető fel közöttük: a tagok személyétől elkülönült, önálló jogalanyiság hiánya — mivel az a regulated company-t illette — és az ügyviteli szervezet hiánya.[38]

A lényeg azonban az, hogy a társasági elv meghódította lassanként a regulated company-kat, amelyek így a korábbi kereskedelmet védő-irányító, félig közhatalmi szerepük mellett egyre inkább a tagok közös kereskedelmi vállalkozásainak szervezeti keretéül is szolgáltak. A részvénytársaságok kialakulását egy másik folyamat is elősegítette, mégpedig az, hogy a Tudorok kereskedelemre szóló monopóliumot adtak új kereskedelmi útvonalak felkutatására vállalkozó egyéneknek.[39] Hamarosan nyilvánvalóvá vált azonban, hogy ennyire kockázatos vállalkozások csak több ember együttes erőfeszítésével valósíhatók meg. Ezeket a társas vállalkozásokat az eddigiektől megkülönböztető „company"-nak nevezték el; közülük három kívánkozik kiemelésre: a Moszkvai vagy más néven Orosz Társaság (Moscovy, ill. Russian Company), amelyet 1555 februárjában alapítottak királyi aktussal, a Levantei Társaság (Levant Company — 1581.) és a híres Kelet-Indiai Társaság (East-India Company — 1600).[40]

A következőkben ezen társaságokat nem a létrejöttük sorrendjében tárgyaljuk, hanem Schmitthoff logikája szerint, aki azokat a részvénytársaságok (Joint-Stock Company) irányába való átmenet fokozatai szerint mutatja be.

A Levantei Társaságot Scott szerint eredetileg joint-stock company-ként alapították, viszont 1599-től, vagy 1600-tól a régebbi regulated company-ként működött tovább,[41] amelyen belül néhány tag kisebb szervezetet, partnership by contract-ot hozott létre a moreai kereskedelemre 1616-ban (Morea Adventurers), melyet más hasonló szervezetek létrehozása követett 1622-ben, 1624-ben és 1633-ban. Ezek közös készlettel (joint-stock) rendelkeztek, években meghatározott időtartamra jöttek létre és — ami újdonság az eddigi partnership by contract-hoz képest — a regulated company-n belül kereskedelmi monopóliummal rendelkeztek adott területre. Ezt a monopóliumot nem a társaság királyi szentesítése tartalmazta, hanem a regulated company-n belül szerkesztett okirat, az ún. by-law, amelyben a regulated company lemondott a királyi szentesítési okiratban elnyert kereskedelmi monopóliumáról egyik kisebb szervezete javára. A Morea Adventurers rendelkezett még egy új vonással: önálló kereskedelmi monopóliuma mellett az üzleti forgalomban saját neve alatt lépett fel, azaz jogalanyiságot nyert el, amely a regulated company-tól függő jogalanyiság volt, mert a királyi okirat által a regulated company számára jóváhagyott tevékenységet nem léphette túl az ultra vires tilalom miatt. A joint-stock jellegű kisebb szervezetek számára két út kínálkozott ezért a továbbfejlődésre, az önálló jogalanyiság (corporation) elnyerésére: az egyik az, hogy a saját regulated company-jukat megillető jogokat a maguk számára szerzik meg, azaz lényegében magukba olvasztják az anyaszervezetet (ez nyilvánvalóan csak ott volt járható út, ahol nem volt több egyenlő erőben lévő, egymással a jogokért rivalizáló kisebb csoport), vagy pedig saját maguk számára megszerezni közvetlenül az állami, királyi szentesítést, inkorporációt. Az elsőként felvázolt utat járta be a Kelet-Indiai Társa-

[37] *Schmitthoff*: 83—86. old.

[38] *Gower*: 23. old.; vö. *Schmitthoff*: 86—87. old., aki szerint a különbség az önálló jogalanyiság — a corporation — hiányán túlmenően abban állott fenn, hogy a partnershipek tagjainak felelőssége korlátlan volt. Álláspontunk szerint ez a különbség elhanyagolható, mert a korlátolt felelősség a részvénytársaságoknál Angliában jóval később alakult ki, mégpedig két lépcsőben. Elsőként a királyi szentesítéssel bejegyzést nyert és önálló jogalany corporation társaságok vonatkozásában mondta azt ki a bíróság a Salamon V. The Hamborough Co. ügyben 1671-ben (1 Ch. Cas. 204. HL.). A többi társaság vonatkozásában ezt csak az 1855-ös Limited Liability Act teremtette meg. (*Gower*: 25. old. és 43. old.) Franciaországban szintén hasonló helyzetről számol be Ripert (George *Ripert*: Aspects juridiqus du capitalisme moderne, Paris 1946., 55. old.).

[39] C. T. *Carr:* XXVII. old.

[40] *Scott*: I. köt. 18—19. old.; II. köt. 91. old.; *Schmitthoff*: 88. old.

[41] *Scott*: III. köt. 464—465. old.

ság, míg az Orosz Társaság az utóbb jelzett utat választotta.[42]

A Kelet-Indiai Társaságot megalapítók annak királyi jóváhagyása, szentesítése iránti kérelmüket 1599. szeptember 25-én terjesztették be a Privy Councilhoz, előadván, hogy a távoli Indiával a kereskedelmet csak egyesített és közös készlettel (joint stock) lehet lebonyolítani, és ezért szükséges az, hogy a tagok tartózkodjanak az egyéni kereskedelmi tevékenység folytatásától.[43] Politikai megfontolásokból a korona az előterjesztett kérelem szentesítését elhalasztotta és arra csak jóval később, egy év múlva, 1600 decemberében került sor, amikor is a társaság elnyerte az Indiával folytatandó kereskedelem monopóliumát.[44] A királyi szentesítés szerint viszont a társaság tagjai jogosultak voltak egyénileg kereskedni, ezért az eredetileg regulated company-ként alakult meg. A királyi szentesítés elhúzódása miatt a társaság igazgatói az aláíróktól nem követelhették a közös vagyon beszolgáltatását, ennek ellenére egyes kereskedők már a királyi jóváhagyás előtt is szerettek volna kereskedni, ezért a még nem létező társaságon belül létrehoztak egy elkülönült szervezetet azok számára, akik hajlandóak voltak már ekkor teljesíteni a tagságból folyó kötelezettségeiket. Ehhez a szervezethez aláírással lehetett csatlakozni és az így összegyűlt vagyonból finanszírozták az utazások költségeit, melyeknek nyereségén és veszteségén kizárólag az azt finanszírozó tagok osztoztak. A királyi szentesítés után regulated company-ként működött a társaság, azaz a tagok önálló tevékenységet folytattak, bár az aláírásokkal létrehozott közös árukészlet intézményét a továbbiakban is fenntartották. Eleinte még a közös árukészletet külön-külön szervezték minden egyes útra, amely után azt és az abból származó profitot szétosztották az aláírók között. 1614-től kezdődően viszont bevezették azt, hogy a közös készletre vonatkozó aláírás *meghatározott időszakra*, mégpedig évekre érvényes, majd pedig 1653-ban létrehozták az *állandó közös* készletet, a joint-stock-ot. A Kelet-Indiai Társaság igazi részvénytársasággá alakulása 1692-ben történt meg, amikor is megvonták a tagok önálló kereskedelmi tevékenységének folytatására vonatkozó jogát.[45] Ettől kezdve nevezik ezt a formát joint-stock companynak, azaz részvénytársaságnak. A társaságot igazgatók vezették, őket pedig asszisztensek segítették. Maga a társaság királyi előjogokkal rendelkezett: flottát és hadsereget tartott, az ellenőrzése alatt álló területeken gyakorolta a közigazgatást és megillette az igazságszolgáltatás joga, pénzt verethetett és megillette a háborúindítás és a békekötés joga is. Aláírással jegyzett, részekre osztott tőkéjének a nagysága 55 ezer fontsterling volt.

Végül utolsóként az időrendileg az előzőleg ismertetett társaságokat megelőzően létrejött Moszkvai Társasággal (Moscovy vagy Russian Company) foglalkozunk, amelynek alapító okiratát 1555 februárjában hagyta jóvá a korona. Scott ezt a társaságot a regulated company-tól a joint-stock company felé vezető fejlődés képviselőjének tartja. Az alapító okirat ugyanis nem engedélyezi a tagoknak az önálló kereskedelmi tevékenység folytatását, hanem arra közös vagyont (common stock) rendel létrehozni. A common stock 240 db egyenlő értékű — 25 fontsterling — részre oszlott, amit shares-nek neveztek.[46] A joint-stock és az állandó szervezet ellenére Schmitthoff a tagok önálló kereskedési tilalmát az előzőekben már említett colouring jelenség — tag nem tag kereskedő részére a saját nevében köt üzletet — radikális megoldására irányuló kísérletnek és nem a közös vállalkozásnak tulajdonítja. Szerinte ezt alátámasztja az is, hogy később, 1669-ben a társaság átalakult regulated company-vá, amelyen belül aztán 1670-ben létrejött egy elkülönült joint-stock önálló név alatt (Greenland Company). Ezekből a tényekből Schmitthoff azt a következtetést vonja le, hogy a részvénytársaság a kereskedőcéhekből kialakult regulated company-okból fejlődött ki és ezért az önálló angol belső gazdasági fejlődés terméke.[47]

A Kontinens első részvénytársasága, mint említettük a Holland Kelet-Indiai Társaság volt, amelynek alapokiratát az Egyesült Tartományok Rendi Országgyűlése 1602. március 20-án erősítette meg. Megalakulása lényegesen különbözött az angol társaságok kapcsán ismertetettektől, mégpedig két vonatkozásban is. Egyrészt tagjai nem természetes személyek voltak, hanem a kereskedők által alapított regionális kereskedőtársaságok: az amszterdami, a zealandi, a maasi, az észak-holland és a nyugat-frieslandi társaságok. Másrészről a Holland Kelet-Indiai Társaság nem az előbb említett kerskedőtársaságok önkéntes elhatározásával és egyesülésével jött létre; ez fel sem vetődhetett, ugyanis a regionális társaságok egymással éles versenyben voltak, jelentős érdekellentét feszült közöttük.[48] Ezért annak megalakítása állami parancsra, felülről jövő kényszer hatására történt meg az említett tartományi országgyűlési határozattal, amely szerint a kormány hosszas megfontolás után arra a következtetésre jutott, hogy az Egyesült Tartományok és polgárai legjobb érdekében az áll, ha a kelet-indiai kereskedelmet egységes szabályokba, politikába és közösségbe foglalják.[49] A társaságot a kormányzótanács (Bewindhebbers) irányította, amely testületbe minden egyesült regionális kereskedőtársaság tagot küldött. Az egyesült társaságnak eleinte nem volt közös vagyona, az árukészlet és a hajók az egyes regionális társaságok tulajdonában maradtak. A társaság kormányzótanácsa tulajdonképpen kereskedelmi utakat szervezett és bonyolított le az abban részt venni kívánó tagok számára: összegyűjtötte a pénzbefizetéseket, melyekből finanszírozta a hajó és felszerelése bérletét. Az üzleti út nyereségét pedig a vállakozásban részt vevő regionális társaságok között hozzájárulásuk arányában szétosztotta, akik azután a nyereséget kereskedőik között osztották tovább. Mindebből az a következtetés adódik, hogy a Holland Kelet-Indiai Társaság saját vagyon hiányában nem üzleti vállalkozással, hanem vállalkozás-koordinálással foglalkozott és ezért alapításakor még nem részvénytársaságként működött, azzá csak később alakult át. Ezt támasztja alá az is, hogy a közös vagyon egy részének jelölésére

[42] *Schmitthoff*: 89. old.

[43] J. *Bruce*: Annals of the Honorable East India Company from 1600 to 1707-8. London, 1810. I. köt. 112—113. és 13. old. alapján idézi: *Schmitthoff:* 90. old.

[44] *Scott*: II. köt. 89—91. old.

[45] *Schmitthoff*: 90—91. old.; *Sicard*: 341—342. old.; *Gower*: 24. old.

[46] *Scott*: I. köt. 18. old. és II. köt. 21. old.

[47] *Schmitthoff*: 91—92. old.

[48] *Wallerstein*: 436. old.

[49] A Holland Kelet-Indiai Társaság 1602-es engedélye, idézi: *Lehmann*: 29—30. old.

szolgáló aktien fogalmát csak 1607-től használják.[50] Mindezek miatt Schmitthoff a különleges alapítás ellenére is inkább az angol típusú regulated companyhoz érzi közelebb állónak a Holland Kelet-Indiai Társaságot, mert az csak kifelé jelent meg önálló egységként, belső viszonyaiban viszont nem volt egységes tulajdona a vagyontárgyak felett. Ugyanakkor belső viszonyaiban a regionális társaságok voltak azok, akik közös vagyonnal vállalkoztak, ezért csírájában a részvénytársasági eszme már a kezdetben is megjelent, és a további fejlődésben ez egyre jobban erősödött. A társaság hatalmas, félállami monopolszervezetté vált, 21 évre megkapta az indiai kereskedelem monopóliumát, kereskedelmi ügynökségeket alapíthatott, önálló lobogót használhatott, rendelkezett a pénzverés, a háború és a béke jogával és gyakorolta a közigazgatást a megszállt területeken. Részvényei értékpapírok lettek, amelyek a társaság regiszterébe bejegyzéssel átruházhatók voltak és azok a tőzsdén is megjelentek hamarosan.[51]

Az angol—holland evolúciós elméletet összefoglalva megállapítható, hogy az egységesen a részvénytársaságok eredetét a középkori kereskedő egyesülésekre, kereskedő társaságokra vezeti vissza. Eltérő felfogásra ad lehetőséget viszont a Holland Kelet-India Társaság története abban a vonatkozásban, hogy az a németalföldi belső fejlődés eredményeként jött-e létre vagy pedig a nagy rivális, az Anglia által létrehozott kelet-indiai társaság másolásával.

Az utóbbi nézet mellett az szól, hogy Angliában a hasonló társaság a hollandot megelőzően két évvel jött létre, de ha az angol Orosz Társaság vonatkozásában nézzük a kérdést, akkor a részvénytársasági elv csírája angol földön fél évszázaddal hamarabb jelent meg, mint a Németalföldön. Ezenkívül Angliában a részvénytársaság kialakulása folyamatának részletei jól nyomonkísérhetők, míg ugyanez a holland fejlődésre nézve nem áll. Egy gazdasági-politikai érv is alátámasztani látszik ezt a felfogást: az angol tengeri hatalom erősödését érzékelve a nagy rivális, Németalföld is kénytelen volt hasonló formát létrehozni, ha nem akart a versenyben alulmaradni. Ugyanakkor a holland belső fejlődés eredményeként létrejött Kelet-Indiai Társaság gondolatát sem lehet kizárni, hiszen abban a saját vagyonnal saját kockázatra vállalkozó, kereskedő regionális társaságok az állami parancsra történt alapítás miatt kezdettől fogva jelen voltak és a részvénytársasággá fejlődés csíráit alkották. Talán nem is lehet egyértelműen eldönteni, hogy a két elgondolás közül melyiknek van igaza, hiszen mindkét állam hasonló gazdasági fejlettségi szinten állt, ugyanazokra a földrajzi területekre akarta gazdasági hatalmát kiterjeszteni — ami miatt konfliktusba is kerültek egymással — ezért valószínű, hogy a két állam között fennálló szoros gazdasági függőség és viszony miatt ezt a kérdést nem lehet ennyire mereven szétválasztva szemlélni, hanem azt a kölcsönös összefüggések hálójába beágyazottan kell felfogni.

A hajóstársasági eredetet valló elmélet

Tulajdonképpen ez az elmélet a Holland Kelet-Indiai Társaságot tekinti az első részvénytársaságnak, így az evolúciós elmélethez szorosan kapcsolódik; attól azonban elválasztja az, hogy a holland társaság előzményét a tengeri hajóstársaságokban véli felfedezni, elutasítván az ismertetett belső holland fejlődést. A tengeri hajóút olyan nagy kockázattal járt, hogy azt egyetlen vállalkozó nem tudta lebonyolítani, ezért a különféle vállalkozók egymásra voltak utalva: a hajótulajdonosok, az utazó kereskedők, a hajókapitány és a legénység minden egyes útra alkalmi hajóstársaságot (societas maris, Reederei, société d'armateurs) hoztak létre közös kockázatvállalásra. Ennek megfelelően az elszámolás is — nyereségosztás, ill. veszteségviselés — az egyes hajóutak után történt meg. Emellett kialakult a más kereskedő vagyonával, saját kockázatra történő vállalkozás társasági formája, a commenda is. (Ez a forma Angliában az említett partnership by employmentből fejlődött ki.) A későbbiekben a tengeri hajóstársaság állandó viszonnyá alakult, amelyben minden egyes tagnak részesedése volt a közös vagyonból és üzletből: a társaság tartozásaiért a tagok felelősséggel tartoztak. A társaságból történt kilépést nem korlátozták, így azt a tag bármikor megtehette. Ezt Lehmann a részvénytársaság irányába mutató jogintézménynek tartja, és erre alapítja azt a nézetét, hogy a részvénytársaságok eredetét a közös vagyonnal rendelkező, közös kockázatra vállalkozó tengeri hajóstársaságoknál kell keresni.[52]

Bármily tetszetősen hangzik is ez az elmélet, a szakirodalom azt egyáltalán nem fogadta el, az továbbra is elszigetelt maradt az uralkodó két elmélet, az itáliai recepció és az evolúciós mellett, amelyek mindegyike súlyos érveket hozott fel a maga álláspontjának támogatására, amiket a lehmanni elmélet nem tudott megcáfolni.

Az eredetre vonatkozó elméletek értékeléséről

Mint látható volt, a fő frontvonal az itáliai recepció és az evolúciós elmélet között húzódik, ennek ellenére a két elmélet hívei között látványos vita nem bontakozott ki.

Ennek az lehet az oka, hogy a XIX. században uralkodó itáliai recepciós elmélet tételeit a tudomány fejlődése lépésenként megcáfolta és fokozatosan alakította ki az evolúciós elméletet. Ezért tulajdonképpen csak egyoldalú kritika alakult ki, az itáliai recepciót valló nézeteket bírálták az evolúciós elmélet hívei, mondván, hogy az itáliai maona, montes stb. soha nem tudott elszakadni a kölcsönformától; az tulajdonképpen nem kollektív vállalkozás volt, hanem kölcsönpapír-tulajdonosok egyesülése. Szerintük az itáliai formáknál hiányzott a szervezet tagoktól elkülönült, önálló jogalanyisága és a tagoknak a társaságban akkumulált, annak rendelkezése alatt álló közös készlete, a közös vagyon.[53] Mindezekre a később megjelent bírálatokra a korábban az általános felfogást reprezentáló itáliai recepció hívei már nem tudtak (vagy akartak) választ adni, így a nemzetközi szakirodalomban egyre inkább az evolúciós elmélet vált az uralkodó felfogássá.

Joggal kérdezheti az olvasó, hogy mi értelme van annak, hogy a ma jogtudománya többszáz évre visszanyúló, jogtörténeti kérdésekkel foglalkozzon? Ál-

[50] *Sicard*: 342. old.
[51] *Scmitthoff*: 94—95. old.; *Sicard: 342. old.*
[52] *Lehmann*: i. m. *Weber*: 171—172. old.
[53] *Schmitthoff*: 79—80. old.

láspontunk szerint a részvénytársaság eredetére vonatkozó angol evolúciós elmélet a mára nézve is fontos tanulságokkal szolgálhat a jogtörténettel foglalkozókon kívül a jogösszehasonlítást művelők számára is, mégpedig a részvénytársasági és a kereskedelmi társasági vonatkozásokon túlmenő, annál jóval általánosabb érvényű, az angolszász jogrendszer és a kontinentális jogok közötti viszonyt érintő tanulsággal. Az angol és a kontinentális jogról elmondható, hogy „bizonyos részeiben igen mélyreható elvi különbségek" mutatkoznak közöttük, és „a meglehetősen inzuláris fejlődés magyarázza azt is, hogy az angol jog a kontinens jogásza számára valami idegenszerűt, különlegeset jelent, amelyet megérteni, amelynek sajátosságaiba behatolni nehezebb, mint a kontinens jogrendszereibe, amelyek egymás közt minden különbözőségük mellett, a közös római jogi eredet következtében mégsem teljesen idegenek".[54]

A kontinentális jogok közös vonása, a római jogi recepció elmaradt Angliában — bár a római jog megjelent Anglia kapuinál és bebocsátást kért, kivéve a római jogon alapuló nemzetközi kereskedelmi jogot, amelyet az angol jog befogadott.[55] A hivatkozott művekből kitűnőleg a szakirodalomban széles körben ismert a római jogi alapokon álló kontinentális jogok hatása az angol jogra, amelynek kialakulását egy sajátos belső fejlődési folyamat eredményeként tartanak.[56] Ugyanakkor nem beszél a szakirodalom az angol jognak a kontinentális jogfejlődésre gyakorolt hatásáról, illetve azt nem létezőnek véli. Pedig az angol részvénytársasági forma németalföldi recepciójának a lehetősége elismert, ez viszont *feltételezi* azt, hogy az európai kontinentális tőkés jogok egyik legfontosabb, a gazdasági hatalom nagyfokú koncentrációját megvalósító szervezetének jogintézményét, a *részvénytársaságot az angolszász jogból vettük át.* Ezt a lehetőséget, valószínűséget alátámasztja a jelenkori jogösszehasonlítás eredménye is, melyből kitűnik az, hogy az európai jogok között a részvénytársaság belső viszonyaira vonatkozó ideológia és tételes jogok vonatkozásában a francia jog nagyon hasonló az angolhoz,[57] sőt azok közelebb állnak egymáshoz, mint a francia jog és az ugyancsak kontinentális, római jogi alapokon álló német jog. Nem szabad tehát kategorikusan elzárkóznunk attól a gondolattól, hogy *a kontinentális és angolszász jogok* egymás mellett élése nem egyirányú, hanem *kölcsönös egymásrahatást* eredményezett.

[54] ifj. *Szladits* Károly: Az angol magán- és kereskedelmi jog vázlata. Bp. 1948., 189. és 3. old.

[55] *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. 116—118., 132., 143—146. old. René *Dávid*: A jelenkori nagy jogrendszerei KJK. Bp. 1977. 39—57. old.; René *Dávid*: a római jog recipiálásának lehetetlenségéről beszél 265—267. old. A szerződési jogban a római jog angliai hatására nézve ld.: *Vékás* Lajos: A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 39—43. old. A common law és a law of merchant összeolvadására a XVIII. sz.-ban került sor (René *Dávid*: 271. old.)

[56] René *Dávid*: erről így írt: „Az angol jog különböző szempontokból közelebb áll a római joghoz, mint a romanista jogok; fejlődésében nagy vonalakban és önállóan reprodukálta a római jog fejlődését: a keresetek formáinak elsődleges jelentősége, a jogszabály kauzisztikus jellege, bizalmatlanság minden általános formulával és rendszerezéssel szemben". René *Dávid*: 37. old.

[57] Vö. Le *Gall*: French Company Law. Oyez. London, 1974. 130—140. old. és *Hadden*: Company Law and Capitalism. London, 1972. 33—34. old.; H. *Würdinger*: German Company Law. Oyez. London, 1975. 37—63. old.

Nagy Ferenc—Cserháti Ágota

Áttekintés a közhasznú munkavégzésre kötelezésről, mint új alternatív büntetőjogi szankcióformáról

A büntetőjogi szankciórendszer keretében világszerte határozott törekvés figyelhető meg a szabadságelvonás alternatíváinak a kifejlesztésére és szélesebb körű alkalmazására. E tekintetben a büntetőjogi reakciólehetőségek „klasszikus" repertoárjának olyan minőségi és mennyiségi bővítéséről van szó, hogy a szabadságvesztés csak a kriminálpolitikailag kívánatos és nélkülözhetetlenül szükséges körben nyerjen alkalmazást. A treatment-ideológia krízise, a bűnözés szakadatlan növekedése következményeként új kriminálpolitikai irányváltás történt, elsősorban a nyugati államokban. A váltás mögött — többek között — a szabadságvesztéssel szembeni növekvő elégedetlenség, a büntetésvégrehajtási intézetek túlzsúfoltsága és a szabadságvesztéssel járó állandóan növekvő anyagi, pénzügyi teher ugyancsak meghúzódik. Ebben a helyzetben a büntetésvégrehajtás liberalizálása, a börtönnépesség csökkentése éppúgy, mint a feltételes elítélések gyakorlatának kiszélesítése, a szabadságvesztésbüntetésnek pénzbüntetéssel és más szankcióformákkal való helyettesítése humánus és kriminálpolitikai nézőpontból kívánatos fejlődésnek tekintendő.[1] Szabadságelvonással nem járó önálló büntetőjogi jogkövetkezményként a — kijelölt munkahelyen munka végzését és a munkabérből való meghatározott százalékú levonást magában foglaló szabadságelvonással nem járó — *javító munka* már hosszabb ideje különböző formában az európai szocialista országok szankciórendszerének fontos alkotóeleme.[2] A nyugati államokban a munkára kötelezést magában foglaló önálló vagy kiegészítő büntetőjogi szankciókról — ez

Nagy Ferenc egyetemi docens, JATE Állam- és Jogtudományi Kar (Szeged).

Cserháti Ágota egyetemi tanársegéd, JATE Állam- és Jogtudományi Kar (Szeged).

[1] Lásd erről *Nagy* Ferenc Az észak-amerikai és a svéd kriminálpolitikai irányváltásról. Jogtudományi Közlöny, 1983. 11. sz. 726—732. old.; *Gönczöl* Katalin: Újabb büntetőpolitikai törekvések a polgári államokban. Magyar Jog, 1985. 11. sz. 988—1003. old.

[2] *Teichler*, G.—*Willamowski*, H.: A szabadságelvonás nélküli büntetések fejlődése a szocialista államokban. Magyar Jog, 1984. 1. sz. 65. old.

ideig legalábbis — többnyire csak vitatkoztak. Először Angliában és Wales-ben került sor ilyen munkabüntetésnek, nevezetesen a Community Service-nek (CS) önálló főbüntetésként a törvényi szabályozására,[3] amelynek hatása ma már az angolszász jogkörön messze túlnyúlik.

I.

A) *Community Service Orders (CSO) Angliában és Wales-ben*

Az angol CSO bevezetése közvetlen előzményének tekinthető a Wootton-Bizottság (Wootton-Committee) 1970. évi jelentése. Az Advisory Council on the Penal System *Wootton* vezetése alatt a szabadságvesztést helyettesítő új szankcióformák kutatását követően terjesztette elő a „Non-custodial and semi-custodial Penalties"-ről szóló beszámolójában a legreménytelibb és leginkább megvalósítható javaslatnak jelölve a CS bevezetését.[4] A CS-t az 1972. évi Criminal Justice Act vezette be és az 1973. évi Powers of Criminal Courts Act erősítette meg és szabályozta részleteiben. A CS 1972. évi bevezetése hat kiválasztott bírósági, illetve pártfogó felügyeleti körzetre, ún. próbaterületre (Belső-London, Kent, Notting-Hamshire, Durham, South-West Lancashire és Shropshire) korlátozódott és Londonban a Home Office Research Unit kutatócsoportja gondozta és értékelte ezt az új jogintézményt. Néhány kezdeti nehézség mellett is a kutatócsoport 1974-ben járható útnak értékelte a kísérletet és 1974. augusztus 22-én a projektum kiszélesítését jelentették be Anglia és Wales minden bírósági körzetére 1975 április elsejével kezdődően.[5] Eddig az időpontig mindenütt munkahelyeket, munkát és szervezeti struktúrát kellett találni, ami egyes körzetekben nehézségeket okozott. 1975 után azonban az elrendelések száma gyorsan nőtt és lényegében az egész országban a CSO végrehajtásának a lehetősége is adott volt. A bevezetett új büntetés lényege, hogy a CSO keretében az elkövetőnek meghatározott óraszámú közösség érdekében végzendő, ingyenes munkát kell teljesítenie. A CSO-ra vonatkozó részletes szabályozást az 1973. évi Powers of Criminal Courts Act 14—17. §-ai tartalmazzák.[6]

1. *A CS kritériumai*

A CS-t a törvényhozó a szabadságvesztés alternatívájának szánta, mindez a törvény szóhasználatából is kitűnik, amely szerint e büntetést „a börtönbüntetéssel fenyegetett" cselekményekre írja elő. Habár a törvény kifejezetten nem mondja ki, mégis nyilvánvaló, hogy a CS-t nem lehet alkalmazni, ha az elkövetőt gyilkosság miatt ítélték el, mivel ebben az esetben a büntetés az életfogytig tartó szabadságvesztés. Miután a törvényben nem egyértelműen meghatározott e büntetés alkalmazási köre, a joggyakorlat a bevezetése utáni első években kidolgozott bizonyos szabályokat a bűncselekményeket és az elkövetői csoportokat illetően. Így CSO-t nem rendelnek el szexuális, erőszakos, kábítószerélvező elkövetőkkel szemben, hasonlóképpen nem alkalmazzák az alkoholistákra és a szellemileg zavart személyekre. A CSO fő alkalmazási köre a vagyon elleni bűncselekmények.[7]

Milyen tényezőket kell a bíróságnak továbbá figyelembe vennie, amikor fontolóra veszi a CS elrendelését? Az egyik lehetséges válasz erre, hogy tekintettel kell lennie az elkövetett bűncselekmény súlyosságára, természetére, a bűnelkövető személyiségére, jellemvonásaira, továbbá a pártfogó felügyelő (probation officer) jelentésére.[8] A CS kiszabásának törvényi előfeltételei között szerepelnek még a következők:

A bűncselekmény elkövetőjének el kell érnie a 16. életévet. 1982 előtt az alsó korhatár 17 év volt, de az 1982. évi Criminal Justice Act módosította a Powers of Criminal Courts Act idevonatkozó szabályát, kimondván, hogy a 16. életévét elérő személy már alkalmas a CS teljesítésére.

Az elkövető beleegyezése szükséges a munkára kötelező ítélet végrehajtásához. Ezt a feltételt kifejezetten egy másik módosítás tartalmazza, amelyet a Powers of Criminal Courts Actet változtató 1982. évi Criminal Justice Act hajtott végre. Persze még az 1982 előtti időszakban is valószínűtlen volt, hogy a bíróság kiszabhatott az elkövető hozzájárulása nélkül ítéletet, hiszen az elkövetőnek hivatalosan ki kellett jelentenie, hogy hajlandó a CS-t elvégezni, miután a pártfogó felügyelő ezt megkérdezte tőle. Ennek a kritériumnak a gyakorlati jelentősége az, hogy ily módon könnyebben elkerülhető a szabályszegés és ezáltal az, hogy az elítélt ismét a bíróság elé kerüljön. Mielőtt azonban megkérdeznék az elkövetőt, hogy hajlandó-e teljesíteni a közhasznú munkát, fel kell világosítani, el kell számára magyarázni az ítélet következményeit és azt, milyen konzekvenciákkal jár, ha nem vállalja és nem teljesíti a munkavégzést.[9]

A bíróságnak meg kell győződnie arról, hogy az elkövető alkalmas-e arra, hogy a CS alapján munkát végezzen. Mindez olyan módon történik — és ez egyben a CS törvényhozási szerkezetének szokatlan vonása is —, hogy a bíróságnak figyelembe kell vennie a pártfogó felügyelő jelentését, és ha szükségesnek látja, személyesen is meg kell őt hallgatnia. A pártfogó felügyelő véleménye a CS alkalmazhatóságáról rendkívül nagy jelentőségű. Néhány ún. próbációs osztálynak (probation departments) listája van azokról a bűnelkövetői típusokról, akik valószínűleg alkalmasak a CS teljesítésére, továbbá olyan tényekről, körülményekről, amelyek miatt az elkövető alkalmatlannak tűnik a munka teljesítésére. Így pl. az állandó lakás, lakcím hiánya, az alkoholizmus vagy a kábítószerélvezet, elmebetegség, „olyan törvénysértések,

[3] Hazánkban erről *Nagy* Ferenc: A szabadságvesztéssel nem járó büntetések és intézkedések jogpolitikai problémái. Kriminológiai Közlemények, MTA Magyar Kriminológiai Társaság. Bp. 1985. 58. old.; majd *Gönczöl* Katalin: i. m. 995—997. old szólt.

[4] *Young*, W.: Community Service Orders. London, 1979. 136. old.

[5] *Ashworth*, A.: Sentencing and Penal Policy. London, 1983. 398. old.; *Pfohl*, M.: Gemeinnützige Arbeit als strafrechtliche Sanktion. Berlin, 1983. 122—123. old.

[6] *Young*, W.: i. m. 26. s köv. old.

[7] *Huber*, B.: Die Freiheitsstrafe in England und Wales (Gestalt und Krise einer Sanktion). Köln—Berlin—Bonn—München, 1983. 126—128. old.

[8] *Ashworth*, A.: i. m. 399. old.

[9] *Emmins*, Ch. J.: A Practical Approach to Sentencing. London, 1985. 234. old.

amelyekből komoly erőszak, vagy szexuális aberráció következik", az ítélet végrehajtására irányuló motiváció teljes hiánya. Ez utóbbit azért is különösen fontos megvizsgálni, mert előfordulhat, hogy az elkövető csak névleg vállalja a munka végzését, hogy ily módon meneküljön meg a fenyegető börtönbüntetéstől. Ahhoz, hogy a pártfogó felügyelő fel tudja mérni és becsülni az elkövető alkalmasságát, tekintettel kell lenni annak a személyiségére, jellemére és az általa elkövetett bűncselekmény természetére, súlyára.[10]

A bíróság köteles továbbá megtenni a szükséges előkészületeket ahhoz, hogy az elítélt a kijelölt helyen munkát tudjon végezni.

2. *A munkaórák száma*

A bíróság állapítja meg a munkaórák számát, amelyet a bűnelkövetőnek teljesítenie kell. A minimum 40, a maximum 240 munkaóra lehet (vagy 120 óra, ha az elítélt 16 éves). Ahol a bíróság figyelembe veszi az elkövető által jelenleg vagy korábban elkövetett két vagy több bűncselekményét, elrendelheti, hogy a munkaórák száma megegyezzen vagy hozzájáruljon az egyéb ítéletekben előírt órák számához, de gondoskodnia kell arról, hogy a teljes összeg nem haladhatja meg az említett maximumot.[11] Mivel a CSO tulajdonképpen választási lehetőséget jelent a szabadságvesztéssel szemben, *A. Ashworth* párhuzamba állítja a CS alapján végzendő munkaórák számát és a vele egyenértékűnek tekintendő szabadságvesztés időtartamát. Ennek alapján:

100—135 óra	„pótolhat"	3 hónapos börtönbüntetést
135—170 óra	„pótolhat"	3—6 hónapos börtönbüntetést
171—205 óra	„pótolhat"	6—9 hónapos börtönbüntetést
206 fölött	„pótolhat"	9—12 vagy még több hónapi börtönbüntetést.

Mivel az elsőfokon eljáró magistrátusok bírósága (Magistrates' Court) egy vétség esetében 6 hónapnál hosszabb időtartamú szabadságvesztést nem szabhat ki, így legfeljebb 40—170 közötti munkaórát tud megállapítani, kivéve ha több bűncselekmény miatt került az elkövető a bíróság elé.[12]

3. *A CSO gyakorlata*

A CSO-t mint választási lehetőséget alkalmazzák a szabadságelvonással járó büntető ítélettel szemben azokban az esetekben, amikor rövid vagy középtartamú szabadságvesztés lenne indokolt. Az ilyen esetekben a teljesítendő munkaórák száma 200 lehet. A CSO második alkalmazási lehetősége, ha a bűncselekmény természete, vagy az elkövető jelleme, személyisége nem igényli a szabadságvesztés-bütetést, de a pénzbüntetés nem alkalmazható, mert pl. az elkövető vagyontalan, jövedelemmel nem rendelkezik. A munkaórák száma ekkor kevesebb, azaz 50—100 óra között lehet.

Mielőtt a bíróság kiszabja a közhasznú munkára kötelező ítéletet, köteles az elítéltnek elmagyarázni:

— a büntető ítélet célját és következményét;

— azt a tényt, hogy az elkövető köteles lesz egyrészt jelentkezni a pártfogó felügyelőnél, következésképpen időről időre értesíteni köteles bármilyen (cím) változásról, másrészt olyan munkát végezni, olyan időben és olyan formában, amelyre a pártfogó felügyelő kötelezi;

— a szabályszegés következményeit;

— azt, hogy a bíróságnak jogában áll felülvizsgálni a kiszabott ítéletet az alkalmazás során, akár az elítélt, akár a pártfogó felügyelő vonatkozásában.

Az előírt munkát az ítélet meghozatalától számított 12 hónapon belül kell teljesíteni, kivéve ha a bíróság meghosszabbítja azt.[13] Amennyire ez lehetséges, a pártfogó felügyelő köteles olyan utasítást adni, amely nincs összeütközésben az elítélt fizetett alkalmazásával, iskola vagy tanintézet látogatásával, azaz képzésével. Az utasítások és az elítélt vallásos hite közötti konfliktusokat szintén el kell kerülni (pl. egy ortodox zsidó elkövetőt nem szabadna szombaton munkára kötelezni). A „klasszikus" példák az egyes munkatípusokra: idős emberek, testi fogyatékosok otthonában végzendő munka, pl. kertjeiknek felásása; idős emberek számára végzendő lakásrenoválási munka; templom vagy kastély rendbehozatala, újrafestése; játékok készítése, javítása, amelyet később eladnak, hogy jótékony célra pénzt gyűjtsenek; közparkokban, kórházakban, játszótereken, köztemetőkben végzendő (pl. tisztántartási) tevékenység; részvétel régészeti ásatásoknál. A CS rendszerében végzett munka egyik lényegi jellemzője az, hogy nem válhat fizetségen alapuló üzletté, a CS-nek ugyanis tilos megengednie azt, hogy aláássa az átlagos kereskedelmi vállalkozásokat.[14]

Egy oxfordi tájékoztató tanulmány azt állapította meg, hogy néhány bíró alkalmatlannak tekinti a CS-t a munkanélküli elkövetőkkel szemben, mert olyan valakit megfosztani a szabadidejétől, akinek az bőségesen a rendelkezésére áll, nem igazi büntetés. Más bírák viszont ideálisnak tartják ezt a szankciót a munkanélküli elkövetők számára, mivel ezzel arra kényszerítik őket, hogy hasznosan, konstruktíven használják fel idejüket és — legalábbis ideiglenesen — megszüntetheti azt az unalmat, céltalanságot, amely a bűnelkövetéshez vezethet. *Goldstone* bíró véleménye ezzel szemben a következő: „rendeletekkel nem lehet ösztökélni a dolgozni nem akarókat, vagy megmutatni útjuk ürességét, hibáját. Ezek büntető alternatívák, nem pedig szociális reformok."[15]

1981-ben a felnőtt férfi elkövetők kb. 5%-a, a fiatalkorú férfi elkövetők kb. 11%-a kapott CS-t. A felnőttek esetében a CS emelkedése egybeesik a pénzbüntetések csökkenésével, a fiatalkorúaknál a CS kiszabása a próbára bocsátás és a pénzbüntetés egymással arányosan növekedett. 1983-ban az esküdtszékből

[10] *Ashworth*, A.: i. m. 400. old.

[11] *Morrish*, P.—*McLean*, J. I.: The Crown Court. (An Index of Common Penalties and Formalities...) L. London, 1983. 66. old.

[12] *Ashworth*, A.: i. m. 402. old.

[13] *Morrish*, P.—*McLean*, J. I.: i. m. 66. old.

[14] *Emmins*, Ch. J.: i. m. 236—237. old.

[15] Idézi *Ashworth*, A.: i. m. 403. old.

és hivatásos bíróból álló koronabíróság (Crown Court) által elítéltek 10%-a volt CS-re kötelezve. A magisztrátusok bíróságánál 6% volt az átlag.[16]

A CS gyakorlati alkalmazását illetően azonban területenként mind a munkavégzés megszervezésében, mind adminisztrációjában jelentős eltérések mutatkoznak. Így pl. vitatott, hogy az utazási idő beleszámítható-e a munkaórába, az utazási költségek megtéríthetők-e. *Young* hat magisztrátusok bíróságához tartozó 5 területen végzett felmérése azt mutatja, hogy a gyakorlati megvalósítások széles skálája létezik. Véleménye szerint mindez 3 tényező együttes következménye:

— kettősség megnyilvánulása az elítélés céljában, vagyis a CS önálló büntetés avagy kizárólag csupán választási lehetőség a börtönbüntetéssel szemben;

— az a gyakorlat, hogy valamennyi pártfogó felügyelőnek önálló utasításadási joga van;

— az ítélet végrehajtásának sokfélesége már a kísérleti szakban megrögződött és mindeddig nincs egységes gyakorlat az ország valamennyi területére kiterjedően.[17]

4. *A CS kombinálása más ítéletekkel*

A CS-t a bűncselekmény miatt kiszabható egyéb büntetés helyett alkalmazzák az elkövetővel szemben, így nyílik lehetőség arra, hogy a bíróság olyankor, amikor börtönbüntetést kiszabhatna, de nem él ezzel a jogával. A törvény megfogalmazása ugyanakkor eleve eredményesen kizárja, hogy az elkövetőt egyidejűleg CS-re és egyéb büntetésre, pl. pénzbüntetésre is ítéljék. *Emmins* véleménye szerint nem helyes felfüggesztett szabadságvesztést sem kiszabni a CS-vel egy időben. A törvény kifejezetten előírja, hogy milyen mellékbüntetések alkalmazhatók a CS mellett. Így pl. kártérítés vagyoni jogokról való lemondás, járművezetéstől eltiltás, restitúció. Ha egy elítéltet egy eljárásban két vagy több bűncselekménnyel vádolnak, nincs törvényes tilalom arra, hogy az egyik bűncselekményre tekintettel CS-t, a többi bűncselekmény(ek)re más büntetési formát alkalmazzanak. Általában azonban helytelen lenne a CS-t kombinálni bármely más közvetlen büntető ítélettel még akkor is, ha az elég rövid tartamú ahhoz, hogy az elítélt letöltse a kiszabott időt, majd szabadon bocsátása után teljesítse a közhasznú munkát. Az viszont, hogy a pénzbüntetésen kívül valamilyen anyagi jellegű büntetésben (financial penalty) és CS-ben részesüljön az elkövető, nem látszik helytelen megoldásnak. Az a gyakorlat azonban, amely ugyanabban az ügyben A-nak CS-t szab ki, B-nek pedig felfüggesztett szabadságvesztést, szintén helytelennek tekintendő.[18]

CS módosítására a magisztrátusok bírósága jogosult olymódon, hogy:

— kiterjeszti azt az időszakot, amelyen belül a munkát végre kell hajtani, vagy

— megfelelő esetben más területet jelöl ki.

Meghatározott körülmények fennállásakor (betegség, költözködés, új elítélés) a CS elrendelése az 1973. évi Powers of Criminal Courts Act szerint megszüntethető, változtatható, vagy más szankcióval helyettesíthető. A bíróság e módosításokat az elítélt kérelmére vagy a pártfogó felügyelő indítványára egyaránt megteheti.[19]

5. *A CSO megszegése*

A CSO megszegésének következményei hasonlóak a próbára bocsátás megszegésének konzekvenciáival. Ha az elítélt nem alkalmazkodik azokhoz az utasításokhoz, nem teljesíti azokat a kötelezettségeket, amelyeket a pártfogó felügyelő határozott, ill. adott neki, vagy nem dolgozik megfelelően, a pártfogó felügyelő erről jelentést küldhet az adott terület magisztrátusok bírósága számára. Ennek következtében idézést vagy elfogató parancsot adnak ki, amelylyel az elítéltet arra kötelezik, hogy jelenjen meg a bíróság előtt. Ha a munkavégzés megszegését bebizonyították, a magisztrátusok bírósága 400 fontig terjedő bírsággal sújthatja az elítéltet és a CSO-t hatályában fenntarthatja, vagy ha a rendelkezést a Magistrates' Court szabta ki, visszavonhatja azt, és elítélheti az elkövetőt az eredeti bűncselekményért.[20]

Ha a rendelkezést a Crown Court szabta ki, két lehetőség adódik: a magisztrátusok bírósága megbírságolja az elkövetőt és az ítéletet hatályában fenntartja, *vagy* az ügyet átadják a koronabíróságnak. Ha az meggyőződött a szabályszegésről (nem az esküdtszék határozata alapján!), 400 fontig megbírságolhatja az elítéltet, vagy elítélheti az eredeti bűncselekményért. Mivel a CS kiszabásánál fontos körülmény az elítélt életkora, úgy tűnik, ez azt is jelenti, ha a bíróság a szabályszegés miatt az eredeti bűncselekmény alapján hoz ítéletet, köteles az elítéltet még mindig olyan korúnak tekinteni, mint a CS kiszabása idején. Így pl. ha az elítélt 20 éves volt, amikor A) bíróság CS-re kötelezte, de 21 éves volt, amikor B) bíróság az eredeti bűncselekmény miatt elítélte, a B) bíróság kiszabhat a fiatalkorúakra vonatkozó (Custody) büntetést, de nem szabadságvesztést, mint ahogy A) bíróság elítélhette a fiatalkorúakra vonatkozó büntetésre, de nem szabadságvesztésre. A CSO megszegésére vonatkozó törvényhozás ebben a tekintetben különbözik a próbára bocsátásra vonatkozó törvényhozástól. Ha a bíróság a próbára bocsátottal szemben az eredeti bűncselekmény miatt jár el, elítélheti úgy, mintha most követte volna el a bűncselekményt.[21]

1981-ben közel 4500 embert ítéltek el a bíróságok a CSO követelményeinek megszegéséért, mivel nem tettek eleget a jelentkezési kötelezettségnek vagy nem teljesítették a kötelezően előírt óraszámot. A szám minden évben növekedett 1978-tól, amikor számuk még valamivel 2000 alatt volt. Másként kifejezve: 1977-ben tíz elrendelésből egy esetben sértették meg az előírt kötelezettségeket, 1980-ban pedig ez az arány hatból egy. Ilyen esetekben helyettesítő büntetésként a magisztrátusok bírósága túlnyomórészt pénzbünte-

[16] *Emmins*, Ch. J.: i. m. 237—238. old.

[17] *Young*, W.: i. m. és *Ashworth*, A.: i. m. 401. old.

[18] *Emmins*, Ch. J.: i. m. 237. old.

[19] *Morrish*, P.—*McLean*, J. I.: i. m. 68. old; *Huber*, B.: i. m. 130. old.

[20] *Emmins*, Ch. J.: i. m. 236. old. (Több irodalomban 50 fontig terjedő bírságösszeg szerepel, míg Morrish és McLean idézett munkájában 200 font bírság található.)

[21] *Emmins*, Ch. J.: i. m. 236. old.

tést szabott ki, míg a koronabíróság többnyire igen rövid tartamú szabadságvesztést.[22]

6. *A CSO hatékonysága és értékelése*

Az újraelítélés viszonylatában csak kevés adat van arra, mennyire hatásos a CSO. Egy Home Office vizsgálat azt mutatta ki, hogy az elítéltek 44,2%-a egy éven belül visszaesett. Ez a magas ráta felveti a végrehajtásért felelős személyek felelősségét is. Mint ahogy a gyakorlati végrehajtást illetően is eltérések mutatkoznak, ugyanígy a szabályszegés következményeire nézve is következetlenségek alakultak ki. Egyes területeken 12 igazolatlan (de nem szükségszerűen egymást követő) hiányzás még nem jelent többet, mint a CS megszegésének fenyegetettségét. Ehhez hozzájárul az ellenőrző személyzet hanyagsága, az, hogy nem jelentik a hiányzást.[23]

A CS alkalmazásának egyik lényegi fogyatékossága, hogy a fellebbviteli bíróság hiába ösztönzi a bíróságokat a CSO minél gyakoribb elrendelésére, ha hiányoznak azok az irányelvek, amelyek az egységes ítélkezési, végrehajtási gyakorlatot megalapoznák. Ezzel a hiányossággal közvetlenül összefügg a másik probléma: a büntetéskiszabási praxis jelentős eltérései országos szinten. Így aránytalanságok érvényesülnek a munkavégzés, az utazási költségek és a munkidő tartama tekintetében. Nem nehézség nélküli a megfelelő munkahely, illetve munka találása. Negatív vonásként szokás újabban megemlíteni a munkavégzési kötelezettség emelkedő arányú megszegését és a relatíve emelkedő visszaesési arányt, jóllehet a CS jogintézményt összességében egyértelműen pozitívan ítélik meg és értékelik.[24]

A CS önálló büntetéskénti alkalmazásának ugyanis több nagy *előnye* is van. Mindenekelőtt ki kell emelni, hogy szabadságelvonás nélküli ambuláns büntetésről van szó, ami kevésbé súlyos beavatkozást jelent az elkövetővel szemben. Lényeges előny, hogy a CS alkalmazása és végrehajtása jóval csekélyebb költségkihatású, mint a szabadságvesztés-büntetés végrehajtása. Előny az szintén, hogy a társadalom, a közösség még hasznot is húz a CS alapján végzett munkából, hiszen lényegében az elítélt az ingyenes munkavégzésével „visszafizeti tartozását" az államnak. A munkára kötelezés révén az elítéltek számára lehetőség nyílik új képességek felfedezésére és fejlesztésére. A közösség javára végzett tevékenység révén pedig az elítélt tulajdonképpen a társadalmon, a közösségen belül integrált marad és a közösség könnyebben és jobban vissza, illetve befogadhatja újból. A már említett egyes előnyös vonásokhoz kapcsolódik az elkövető olyan jellegű büntetése, hogy — adott esetben — szombatonként és hétvégeken, vagy esténként a „semmiért" — ti. nem kap fizetést — köteles dolgozni, amit csak egy nagyon önzetlen ember hajladó általában megtenni.[25]

A CS alkalmazásával és végrehajtásával különböző büntetési célok kombinálása valósítható meg. E büntetés punitív aspektusa a társadalomban mind nagyobbra értékelt szabadidő büntetésként való elvonása, továbbá az ingyenes munkavégzés. A CS reparatív vonása az előbb említett ingyenes munkavégzéshez kapcsolódik, mert a közösség érdekében végzett tevékenység legalább szimbólikus jelentőségű jóvátételt foglal magában. De egyértelműen kimutatható ezen új büntetés reszocializáló, nevelő eleme is, ugyanis a közösség, a leginkább rászoruló és elesett réteg számára végzett hasznos tevékenység nevelési eszköz, amely hozzájárulhat a felelősségérzet kialakításához és növeléséhez, az önértékelés erősítéséhez (rájöhet pl. arra, hogy mások még rosszabb helyzetben vannak), továbbá a munka révén — esetleg új — készségek és képességek fejlesztéséhez.[26]

B) *A szankció alkalmazása más országokban*

Az angolszász jogkörön belül *Írország*ban az 1983. évi Criminal Justice Act tartalmazza a közszolgálati büntetés bevezetését. Ez a szankció azzal az elkövetővel szemben rendelhető el, aki legalább 16 éves és olyan bűncselekmény miatt ítélték el, amelyre szabadságvesztés rendelhető el. A további feltételek is lényegében azonosak az angol szabályozással.[27]

Az USA-ban több tagállamban, de Ausztráliában is az angol mintához hasonlóan bevezetésre került a közhasznú munkára kötelezés. Az *USA*-ban részint szankció-, részint végrehajtási alternatívák a különböző formában kialakított munkabüntetések. Mind a két lehetőséget ismeri Illinois állam, ahol az angol CS-hez hasonlóan a közösség javára végzendő munkára kötelezésről is található szabályozás.[28] *Ausztráliában* pedig az 1972. évi Community Work Orders rendelkezik ilyen jellegű büntetésről.[29]

II.

Az angol CSO-reform és szabályozás az angolszász jogkörön kívül is több — főként nyugat-európai — polgári állam számára követendő mintává vált.

1. Portugáliában a törvényhozás átfogó modernizálása az 1974 áprilisi fordulat után kezdődött meg, elsők között az új alkotmány megalkotásával, majd revíziójával. Az anyagi büntetőjog területén már az 1960-as évek óta folytatták a Btk reformmunkálatait. Végül az új 1982. szeptember 23-i portugál Btk 1983. január 1-jén lépett életbe. Az 1982. évi Btk 60. cikke tartalmaz előírást 9—180 munkaóra tartamban a három hónapig tartó börtönbüntetés helyébe a közösség érdekében végzett munkára kötelezésről (trabalho a favor da comunidade).[30]

2. Franciaországban a büntetőjogi szankciók megválasztásánál a nagyobb rugalmasság biztosítása, a büntetés egyéniesített kiszabása, valamint további

[22] Criminal Statistics England and Wales 1981. London, 152. old.; *Huber*, B.: i. m. 129. old.

[23] *Ashworth*, A.: i. m. 405—406. old.

[24] *Ashworth*, A.: i. m. 407. old.

[25] *Emmins*, Ch. J.: i. m. 237. old.

[26] *Pfohl*, M.: i. m. 168. old.

[27] *Hohlfeld*, U.: Irland. In: Eser, A.—Huber, B. (Hrsg.): Strafrechtsentwicklung in Europa. Freiburg i. Br., 1985. 423. old.

[28] *Plagemann*, D.: USA In.: Jescheck, H. H. (Hrsg.): Die Freiheitsstrafe und ihre Surrogate im deutschen und ausländischen Recht. Baden-Baden, Bd 16/2; 1985. 1708—1709. old.

[29] *Scutt*, J. A.: Australien. In: Jescheck, H. H. (Hrsg.): Die Freiheitsstrafe und ihre Surrogate im deutschen und ausländischen Recht. Baden-Baden, Bd. 16/2. 1985. 1043—1045. old.

[30] *Hünerfeld*, P.: Neues Strafrecht in Portugal. Juristenzeitung, 1983. 17. sz. 673—674. old.

szabadságelvonással nem járó új szankcióforma megalkotása volt a célja az 1983. június 10-i törvénynek. A napi tételes rendszerű pénzbüntetés bevezetése mellett fontos rendelkezés született a bűnelkövetőnek a közösség szolgálatában ingyenes munka végzésére kötelezésével (travail d'interet général). Az 1983. június 10-i törvény idevonatkozó szabályait a Code Penal 43. cikkébe iktatta a jogalkotó.[31] Az újonnan bevezetett 43-3-1—43-3-5 cikkek értelmében a bíróság *főbüntetésként* írhatja elő az elkövető számára a közérdekű munka végzését, ha a megállapított bűncselekmény szabadságvesztéssel fenyegetett és az elbírálandó cselekményét megelőző 5 éven belül bűntett vagy vétség miatt nem volt elítélve az elkövető akár büntetőjogi büntetésre, akár 4 hónapot meghaladó szabadságvesztésre. A főbüntetésként kiszabott ingyenes közhasznú munka a közösség érdekében, illetve hasznára, vagy közintézményben, avagy más testületnél teljesíthető, amelynek tartama nem lehet 40 óránál kevesebb és nem haladhatja meg a 240 órát. (Ez a szankció a 16. és 18. év között fiatalkorúakkal szemben is alkalmazható, azonban a munka tartama a felnőtt bűnelkövetőknél kiszabható keret fele, azaz minimum 20 és maximum 120 óra teljesíthető.)

E büntetés alkalmazásának sajátos feltétele az elkövető jelenléte a tárgyalás folyamán. Ugyanis a bíróság elnökének tájékoztatnia kell az elkövetőt a kiszabandó munkabüntetésről, amelyről ki kell kérnie az elkövető válaszát, hogy elfogadja-e azt, vagy megtagadja. Tehát szükséges az elrendeléshez az elkövető hozzájárulása. Lehetőség nyílik maximum 18 hónapon belül a munka teljesítésének elhalasztására, valamint személyi okok (pl. betegség) miatt az ideiglenes felfüggesztésre is. A közérdekű munka végrehajtási módozataira, tartalmi kialakítására, a felfüggesztésre az elkövető állandó lakóhelye szerint illetékes bv. bíró rendelkezései az irányadóak. Ha az elkövető vállalja és felveszi az ingyenes közhasznú munkát, de a bíró által meghagyott kötelezettségeket, az időtartamot nem teljesíti, akkor utólag 2 évig terjedő szabadságvesztésre ítélhető. Amennyiben az elkövető egyidejűleg bérmunkát is végez, akkor a napi munkaideje — a közhasznú munkát beleértve — a 12 órát nem lépheti túl. A munkavégzés során a munkavédelmi előírásokat természetesen figyelembe kell venni. A közhasznú munkavégzés említett rendelkezései 1984. január 1-jén léptek életbe.[32]

3. Önálló, főbüntetési ranghoz jutott a *javító munka* a *Szovjetunióban*, majd később az európai szocialista országok legtöbbjében, így 1950-től hazánkban is, ha először intézkedés formájában is. A szocialista országok közül ki kell emelni a *lengyel* Btk-t, mert a szabadságkorlátozás elnevezésű büntetés szabályozásával új megoldásra is törekedtek. Az 1969. évi lengyel Btk 33—34. cikkei értelmében a szabadságkorlátozás egyik szankcióváltozata a közcélú munka ingyenes végzése havonta 20—50 óra tartamban, felügyelet mellett.[33] Az utóbbi időszakban megnőtt a felügyelet melletti ingyenes munkára kötelezett elítéltek száma és kevesebb lett a szabadságkorlátozáson belüli másik — a szocialista országokra általában jellemző — szankcióforma, azaz a munkabérből való levonást kimondó büntető ítélet.[34]

III.

A közhasznú munkavégzésre kötelezés nem csupán önálló büntetés formájában alkalmazható, hanem vannak olyan országok, ahol *helyettesíthető*, vagy *kiegészítő szankció* szerepet tölt be.

A)

1. A *svájci szövetségi Btk* 49. cikke értelmében adott az a lehetőség, hogy a bűnelkövető a kiszabott pénzbüntetést meghatározott határidőn belül az állam vagy egy meghatározott helység számára szabad munkavégzéssel keresse meg, illetve egyenlítse ki.[35] Az erre vonatkozó szükséges végrehajtási rendelkezéseket ez ideig csak Zürich kanton tette közzé és a gyakorlatban a svájci tapasztalatok azt mutatják, hogy csupán papíron maradó rendelkezésről van szó.[36]

2. Olaszországban az 1981. november 24-i törvény (Modifiche al sistema penale) 102. cikke értelmében a pénzbüntetés behajthatatlansága esetében a pénzbüntetés helyébe ellenőrzött szabadság (libertá controllata), vagy az elítélt kérelmére helyettesítő munka végzése (lavoro sostitutivo) engedélyezhető, amely a hét egy munkanapján a közösség számára végzett ingyenes tevékenységet jelent. A közhasznú munka nemének meghatározását, felügyeletének a kérdéseit és végrehajtásának a részleteit a büntetésvégrehajtási bíró állapítja meg.[37]

3. Az *NSZK-ban a Btk* 1966. évi alternatív tervezete az 52. §-ban beiktatta a közhasznú munkát a pénzbüntetés helyettesítéseként. Az 1974. március 2-i, a Btk-hoz kapcsolódó bevezető törvény 293. cikke a tartományi kormányokat felhatalmazza olyan rendelkezések alkotására, amelyek szerint a végrehajtási hatóságok az elítéltnek megengedhetik, hogy a behajthatatlan pénzbüntetést szabad munkával törlessze le, egyenlítse ki. E felhatalmazással először Hamburg és Berlin élt, majd Bremen, valamint Hessen bátorító kísérletét kell kiemelni.[38] A hesseni projektum fennállása, azaz 1981. szeptember 15-e óta kettő év során 330 elítélt teljesen és 213 elítélt részben ledolgozta a pénzbüntetését és ezáltal 10 125 nap helyettesítő szabadságvesztés-büntetést nem kellett elrendelni. Mindez megfelel 708 750 DM végrehajtási költségnek, amennyiben 70 DM a kiadás elítéltenként és naponta. Ezzel pedig 110 szabadságvesztési férőhelyet lehetett

[31] *Spaniol,* M.: Zur Strafrechtsentwicklung in Frankreich: Die Abschaffung des Gesetzes „Sécurité et liberté". Juristenzeitung, 1985. 13. sz. 618—619. old.

[32] Code Pénal (Petits Codes Dalloz). Paris, 1984—1985. 24—26. old.

[33] Európai szocialista országok büntető törvénykönyvei. (Szerk.: Horváth Anna) Bp. 1973. II. 16—17. old.

[34] *Skupinski,* J.: A szabadságkorlátozás büntetési nem a Lengyel Népköztársaság büntetőjogában. Magyar Jog, 1980. 8. sz. 750—751. old.

[35] Schweizerisches Strafgesetzbuch. 9. Aufl. Zürich, 1978. 58. old.

[36] *Schultz,* H.: Einführung in den Allgemeinen Teil des Strafrechts. 4. Aufl. 2. Bd. Bern, 1982. 126. old.

[37] Codice Penale e di Procedura Penale. Padova, 1982. 30. old. (Codice Penale); *Stile,* M. A.: Neue italienische Kriminalpolitik nach dem Strafrechtsreformgesetz von 1981. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft. 1984. 1. sz. 178—179. old.

[38] *Schädler,* W.: Das Projekt „Gemeinnützige Arbeit" — die nicht nur theoretische Chance des Art. 293 EGStGB. Zeitschrift für Rechtspolitik, 1983. 1. sz. 5—10. old.

„megtakarítani". A legújabb adat szerint 1981. szeptember 15-től 1984. október 30-ig összesen 1536 elítélt dolgozta le a pénzbüntetését egészben vagy részben és ezáltal 29 829 nap helyettesítő szabadságvesztést nem kellett letölteni. Mintegy 500 elítélt áll állandóan munkában, 1984. október 1-jén pontosan 508.[39]

4. Az *NDK Btk* 29. §-a szerint — a nevelő intézkedések között — a polgár arra kötelezhető, hogy az okozott kárt saját munkával tegye jóvá, vagy ha ez nem lehetséges, a kártérítést pénzben teljesítse. A társadalmi bíróságokról szóló 1982. március 25-i új törvény érinti az említett 29. §-t, hiszen a szabad idejében a 20 óráig terjedő ingyenes közhasznú munkára kötelezés elrendelése a társadalmi bíróságok hatásköre.[40]

B)

1. A közhasznú munkára kötelezés *kiegészítő szankciószerepet* általában a feltételes elítélésekkel kapcsolatban tölt be. Az *NDK Btk* 33. §-a értelmében a próbára ítélést kimondó ítélettel a bíróság az egytől három évig terjedő próbaidő alatt az elítéltnek meghatározott kötelezettségeket írhat elő, ezek között az ingyenes közhasznú munkát is, szabad időben 10 munkanapig terjedően. Ilyen meghagyás írható elő a Btk 45. § 6. pontja értelmében is. A közhasznú munkára kötelezés előírása kifejezi, hogy a bűncselekmény a munkafegyelem, vagy a közrend és a közbiztonság megsértésével kapcsolatos. Eszerint ilyen meghagyás csak meghatározott bűncselekmény-típusoknál értelmes. Olyan munkára való kötelezésről van szó e téren, mely a közjó számára hasznos és szükséges: így pl. szépítő-díszítő munkák végzése közlétesítményekben; utcák, terek, parkok tisztántartása városokban, községekben; közreműködés közfeladatok biztosításánál.[41]

2. A *lengyel büntető törvény* 75. cikkének 2. és 4. §-aiban a büntetés végrehajtásának feltételes felfüggesztésénél a különböző előírható kötelezettségek között található a munkavégzés vagy szolgáltatás társadalmi célzattal történő teljesítése 20 óra tartamig.[42]

3. Az *NSZK Btk*-ban is a büntetés végrehajtásának felfüggesztésénél a bíróság az elítélt számára meghagyásokat írhat elő, amelyek között a közhasznú teljesítmények végzése szintén szerepel, mint pl. kórházakban, öregek otthonában, napközi otthonokban és más közcélú intézményekben.[43]

4. Franciaországban — az önálló főbüntetésen kívül — a büntetés végrehajtása felfüggesztésénél új meghagyásként vezették be a közcélú munkára kötelezés lehetőségét, s az újonnan alkotott rendelkezést beiktatták a Code de Procédure pénale 774-1—774-3 cikkébe. A munka tartamára, nemére, az igénybe vehető intézményekre, valamint a munkatörvények érvényességére, az előbbiekben, a főbüntetésnél említett szabályok vehetők figyelembe.[44]

IV.

Vannak olyan országok is, amelyekben jogszabályi formában még ugyan nem találkozhatunk az ingyenes közhasznú munkára kötelezéssel mint szankcióformával, de a *reformelképzelések,* ill. a *kísérletezések* szintjén állnak és törvényi bevezetésük is várható a közeljövőben.

1. Ezen országok közül elsőként kell szólni *Hollandiáról,* ahol már 1978-ban egy szakbizottság javasolta a közszolgálati büntetés bevezetésének a kipróbálását. 1981-ben ezek után az Igazságügyi Minisztérium utasítására 8 bírósági körzetben a rövid tartamú szabadságvesztés helyébe feltételes felfüggesztés vagy más eljárási döntés keretében ingyenes munka meghagyásokat rendeltek el. Ilyen módon megállapíthatóvá vált, hogy ez a szankcióforma célszerű-e és a végrehajtásával milyen nehézségek járnak együtt. Három év után az Igazságügyi Minisztérium erről a kísérletről jelentést tett közzé. E szerint ez a büntetési forma a szabadságelvonás valódi alternatívája lehet és javasolták, hogy ezt a szankciót a börtönbüntetés, a fogházbüntetés és a pénzbüntetés mellett negyedik főbüntetésként a holland Btk-ba iktassák. Ugyanakkor kizárólag a hat hónapig terjedő végrehajtandó szabadságvesztés helyébe léphetne és csak a vádlott beleegyezésével lenne kiszabható. A tartama a 240 órát nem léphetné túl és hat hónapon belül kellene teljesíteni a közösség érdekében végzett szolgálatot, ill. munkát. Hollandiában azzal lehet számolni, hogy a parlamentben törvénytervezetet terjesztenek elő erről a kérdéskörről.[45]

2. Dániában is kísérleti stádiumban áll a közhasznú munkavégzésre ítélés bevezetése. 1982 ősze óta egyes régiókban a bírák számára lehetőség nyílik a feltételes ítélet hozatalával összefüggésben meghagyásként legalább 40 és legfeljebb 200 munkaóra közhasznú szolgálat teljesítésének az elrendelésére. Ez a szankcióforma a végrehajtandó szabadságvesztés helyébe lépne. Előfeltétel itt is az elkövető beleegyezése, továbbá a bíróság csak a munkára kötelezés tartamát adná meg az ítéletében, míg a meghatározott munkahely kijelölése és a felügyelet ellátása az ún. Kriminalforsorgen feladata lenne. A kísérlet nyomán már gyakorlati példáról is be lehet számolni egy 1983. május 6-i ítélet nyomán. Ennek az ügynek a 22 éves vádlottja, akit 1978-tól négy ízben ítéltek már el vagyon elleni bűncselekmény miatt, a legutóbbi tette elbírálásakor a bíróság a vádlottat (több vagyon elleni bűncselekmény elkövetése miatt) 8 hónapi börtönbüntetésre ítélte. Egy évre azonban felfüggesztette a büntetés végrehajtását és azt a meghagyást írta elő, hogy 80 óra ingyenes közhasznú szolgálatot kell teljesítenie.[46]

3. Belgiumban, Norvégiában és még több országban, pl. Kanadában is — az angol minta nyomán — a szabadságvesztés-büntetés szurrogátumaként be kí-

[39] *Schädler,* W.: Der „Weisse Fleck" im Sanktionensystem. Zeitschrift für Rechtspolitik, 1985/7. sz. 188. old.

[40] Strafgesetzbuch der DDR. Berlin, 1980. 16. old.; *Lammich,* S.: Deutsche Demokratische Republik. In: Eser, A.—Huber, B. (Hrsg.).; Strafrechtsentwicklung in Europa. Freiburg i. Br., 1985. 229. old.

[41] *Györgyi* Kálmán: Az ingyenes közhasznú munkára kötelezés alkalmazása az NDK-ban. Magyar Jog, 1977. 5. sz. 430—436. old.; Strafrecht Allgemeiner Teil. Lehrbuch. Berlin, 1978. 460. old.

[42] *Andrejew,* I.: Das polnische Strafrecht. In: Das ausländische Strafrecht der Gegenwart. VI. Bd. Berlin, 1982. 61. old.

[43] *Blei,* H.: Strafrecht I. Allgemeiner Teil. 18. Aufl. München, 1983. 393. old.

[44] *Spaniol,* M.: i. m. 619. old.

[45] *Scholten,* H. J.: Niederlande. In: Eser/A.—Huber, B.(Hrsg.): Strafrechtsentwicklung in Europa. Freiburg i. Br., 1985. 509. old.

[46] *Klages,* J.: Dänemark. In: Eser/A—Huber, B. (Hrsg.): Strafrechtsentwicklung in Europa. Freiburg i. Br., 1985. 11. old.

ványák vezetni az ingyenes közhasznú munkára kötelezést.[47]

*

Az ingyenes közhasznú munkára kötelezésnek a magyar büntetőjogba való bevezetése — megítélésünk szerint — elsősorban *helyettesítő és kiegészítő* jellegű szankcióként jöhetne reálisan szóba. Nevezetesen mind a pénzbüntetés behajthatatlansága esetén helyettesítő büntetésként, mind kiegészítő jelleggel (főként a feltételes elítélésekkel összefüggésben) a pártfogó felügyelettel előírt kötelezettségek körébe lenne beilleszthető. Ez a javaslatunk megfontolást érdemel azért is, mert a legújabb kriminálpolitikai törekvésekben nem csupán a szabadságvesztés-büntetés alternatíváinak a kutatása a fő cél, hanem azon új megoldások keresése is, amelyek a pénzbüntetést értelmesen helyettesítik vagy kiegészítik.

[47] *Jescheck*, H. H.: Die Freiheitsstrafe und ihre Surrogate in rechtsvergleichender Darstellung. Baden-Baden, 1985. Bd. 16(3) 2124—2131. old.; különösen 2131. old.

Várady Tibor

A belső jogszabály-összeütközések jellegzetességei Jugoszláviában

1. Bevezető megjegyzések

A második világháborút követő első két évtizedben a jugoszláv törvényhozás egyik célja a háború előtti időszakból átöröklött partikularizmus meghaladása. A két világháború között, Jugoszlávia területén több polgári jog van érvényben. Alkalmazandó az Általános Osztrák Polgári Törvénykönyv (egyes területeken lényegében még az 1811-es megszövegezésben, más területeken a későbbi módosításokkal), az 1844-es Szerbiai Polgári Törvénykönyv, az 1888-as Crna Gorai (Montenegro) Általános Vagyonjogi Törvénykönyv, a magyar szokásjog és más források is.[1] Egy 1946-ban meghozott törvényszövegben[2] az új Jugoszlávia állást foglal a korábban érvényben levő tételes jogi rendelkezésekkel szemben. E törvény igyekszik eleget tenni két nehezen összeegyeztethető igénynek: hangsúlyozni a forradalmi változást azáltal is, hogy megszűnik a jogfolytonosság a régi és az új Jugoszlávia között; de egyszersmind valamilyen jogbiztonságot szavatolni addig is, míg ki nem alakul egy új jugoszláv jog. A megoldás lényegében a következő: a megszállás alatt hozott jogszabályok érvényüket veszítik és semmilyen körülmények között sem alkalmazhatók. A háború előtti jogszabályok azonban bizonyos feltételek mellett alkalmazhatók[3] azzal, hogy érvényességük már nem a háború előtti törvényhozó akaratára, hanem az 1946-os törvényre támaszkodik. Az új jugoszláv polgári jog kialakulásával párhuzamosan, a háború előtti jogszabályok jelentősége és alkalmazási területe fokozatosan csökken. 1946 és 1948 között a családjogot, 1955-ben az öröklési jogot kodifikálja a jugoszláv törvényhozó. Új jogszabályok fedik a dologi jog egyes területeit; és a hatvanas években folyamatban van egy egységes jugoszláv polgári törvénykönyv tervezetének kidolgozása.

A fejlődésnek új medret szabnak azonban az 1971-es Alkotmányfüggelékek, melyeket megerősít az 1974-es új (ma is érvényben levő) Szövetségi Alkotmány. Az alkotmányos normák az önigazgatás fejlődésének új stádiumát jelzik, és ezzel összhangban csökkentik a Föderáció hatáskörét. Az 1971-es és 1974-es normák egyik jellegzetessége a köztársaságok és tartományok önállóságának és hatáskörének jelentős növekedése. Számunkra különösen fontos, hogy a polgári jog és családi jog is jelentős részben a köztársaságok és tartományok törvényhozói hatáskörébe kerül.

A Föderáció és a föderális egységek (hat köztársaság és két tartomány) törvényhozói hatáskörének elhatárolását a Szövetségi Alkotmány 281-es szakasza végzi. E szakasz felsorolja azokat a területeket, melyeket — maradéktalanul, vagy részben — a Föderáció hivatott szabályozni. A 281. szakaszban meg nem említett jogviszonyokat a köztársaságok, illetve tartományok törvényhozói szabályozzák,[4] ezen a jogterületen jelentkeznek a belső (Jugoszlávián belüli) jogszabály-összeütközések is. Ily módon a területközi kollíziók a családi jogban és az öröklési jogban jelentkeznek a legnagyobb intenzitással, kisebb a jelentőségük a dologjog területén, míg a kötelmi jogban területközi kollíziók alig vannak, mert az 1978-as szövetségi Kötelmi Viszonyokról szóló Törvény kevés kivétellel a teljes kötelmi jogot felöleli.

A belső kollíziók jelentkezése egy sor problémával szembesíti a jugoszláv — és nemcsak a jugoszláv — jogászokat. A problémák számottevő része lényegében azonos a nemzetközi magánjogban szimmetrikus helyzetekben jelentkező problémákkal; és a megoldást is a nemzetközi magánjog megoldástárá-

Várady Tibor egyetemi tanár (Újvidék).

[1] Bosznia-Hercegovinában, például, egy ideig iszlám-török eredetű szabályok rendezték a családjogi viszonyokat.

[2] Az 1941. április 6. előtt, valamint az ellenséges megszállás alatt hozott jogszabályok érvénytelenségéről szóló törvény. JSZSZK Hivatalos Lapja, 86/1946.

[3] Feltéve, hogy nincsenek ellentétben a jugoszláv alkotmánnyal, az alkotmányos rend alapelveivel és az új (háború után hozott) tételesjogi szabályokkal.

[4] Lásd részletesebben *Blagojevic*: Les nouvelles lois relatives aux conflits internes de lois en particulier dans les rapports de statut, de famille et de succession. Droit Yougoslave, 2. 1979, 2—26. old.

ban kell keresnünk. Vannak azonban kérdések, melyek a jugoszláv jogrend sajátos összefüggései közt fogalmazódnak meg, és amelyek sajátos, eredeti válaszokat is igényelnek.

A megoldásokat egyelőre legnagyobb részt maga a törvényhozó szolgáltatja. Figyelemreméltó az elmélet hozzájárulása is, a gyakorlat viszont még nem bontakozott eléggé ki. Vannak ugyan, természetesen, ítéletek melyekben a bíróság dönt a Jugoszlávián belül irányadó jog kérdéséről is, de ezekben legtöbbször csak a kézenfekvő megoldások igenlését találjuk, nem pedig szembesülést a megoldatlan problémákkal. Meg kell azt is állapítani, hogy minden valószínűség szerint lényegesen nagyobb azon jogesetek száma melyek több köztársasághoz, illetve tartományhoz kapcsolódnak — és amelyekben fel *kellene* vetni az irányadó jog meghatározásának kérdését is —, mint azon esetek száma, melyekben kifejezetten megállapítást nyer, hogy mely köztársaság vagy tartomány joga irányadó. A gyakorlat mindeddig szerény szerepét több tényező magyarázza. Mindenekelőtt figyelembe kell venni, hogy a probléma jelentkezése óta alig egy évtized telt el, az első területközi kollíziós normák meghozatala óta pedig még annyi sem.[5] Emellett a bíróságok hajlamosak automatikusan a lex forit alkalmazni, a kollíziós kérdés felvetése nélkül. E jelenség jól ismert a nemzetközi magánjog területén is; azzal, hogy nemzetközi szinten erősebbek az indítékok melyek megbontani igyekeznek ezt az — egyébként szabálytalan[6] — automatizmust. Egyes *országok* jogai között gyakoribbak és jelentősebbek a különbségek, gyakrabban függ a jogvita kimenetele attól, hogy az egyik vagy a másik jog lesz-e irányadó, és így a felek gyakrabban követelik érvelésükben egy külföldi jog alkalmazását — ezután pedig elkerülhetetlen a kollíziós kérdés felvetése és valamilyen megoldása. Jugoszlávián *belül* egyes jogterületek normái között jóval ritkábbak a per kimenetelét meghatározó különbségek[7] és így a felek is ritkábban késztetik az eljáró bírót arra, hogy csak kollíziós normák figyelembevételével alkalmazzon anyagi jogot. Érdekes módon, ha külföldön eljáró bíró alkalmaz jugoszláv jogot, nemigen tudja elkerülni a területközi jogválasztás problémáját — még akkor sem, ha a felek érdekei szempontjából közömbös, hogy melyik jugoszláv föderális egység normái nyernek alkalmazást. Azért nem tudja elkerülni ezt a kérdést, mert nem áll mögötte — és az inercia irányában — lex foriként valamely jugoszláv föderális egység joga.

E bevezető megjegyzések közt meg szeretnénk még említeni azt is, hogy Jugoszlávián belül jogszabály-összeütközések nemcsak a magánjog területén jelentkeznek. Az irányadó köztársasági, illetve tartományi jog problémája felvetődik adójogi, társadalombiztosítási, büntetőjogi, valamint egyéb normák kapcsán is. E cikk keretein belül azonban csak a nemzetközi magánjoggal párhuzamos (tehát a magánjog területén jelentkező) belső kollíziókkal foglalkoztunk, melyek relevánsak a külföldi jogalkalmazó számára is. (Külföldi bíró vagy más jogalkalmazó szerv kerülhet, ugyanis, olyan helyzetbe, hogy Jugoszlávián belül érvényes öröklési jogok, családi jogok, vagy más magánjogi normák között kelljen választani; de nemigen merülhet fel előtte a Jugoszlávián belül irányadó adójog, vagy esetleg büntetőjog kérdése.)

2. A területközi kollíziós normák elhelyezkedése és ennek következményei

A nemzetközi magánjog normái egyazon szinten vannak azon egyes jogterületek normáival, melyeknek „összeütközését" rendezik. Ez az elv Wachter óta az alapigazságok előjogait élvezi. Nem vitás, hogy ha meg kell állapítani, hogy melyik az irányadó öröklési jog egy jugoszláv állampolgárságú örökhagyó esetében akinek az állandó lakhelye Angliában volt, vagyona pedig Ausztriában van, a megoldást nem egy Ausztria, Anglia és Jugoszlávia felett álló jogszabály nyújtja, hanem az érintett államok egyikének a kollíziós normái — azon államé, melynek bírósága eljár az ügyben.

A területközi kollíziók esetében ez nem alapigazság, és csak egyike a lehetséges megoldásoknak. A jugoszláv belső kollíziós jog jelentős sajátossága, hogy a kollíziós szabályok nem az egyes jogterületek (a köztársaságok és tartományok) szintjén vannak, hanem ezek az egységek *fölött*, föderális szinten. A JSZSZK Alkotmánya 281. szakaszának 15. pontja szerint:

> „A föderáció a szövetségi szervek útján... szabályozza a köztársasági, illetve a tartományi törvények más köztársaságok, illetve tartományok törvényeivel való összeütközésének megoldását (kollíziós szabályok), valamint a különböző köztársaságok területén levő köztársasági, illetve tartományi szervek közötti hatásköri összeütközések megoldását;"

Ha tehát egy jogviszony több köztársasághoz, illetve tartományhoz kapcsolódik, *szövetségi kollíziós szabályok* határozzák meg, hogy melyik köztársaság, illetve tartomány anyagi joga irányadó. Ennek az alapelvnek első pillantásra ellentmond az a tény, hogy a Szerb SzK Alkotmányának 300. szakasza (első bekezdés 1. pont), a Vajdaság SZAT Alkotmányának 294. szakasza (első bekezdés 1. pont), valamint a Koszovó SzAT Alkotmányának 284. szakasza szerint a Szerb SzK törvényhozója is hivatott kollíziós szabályokat alkotni. E kollíziós normák azonban csak azokra a jogesetekre vonatkozhatnak, melyek a Szerb Szocialista Köztársaságon *belül* kapcsolódnak több jogterülethez (tehát Vajdaság és Koszovó tartományok területéhez, valamint Szerbiának a tartományokon kívül eső területéhez). A Jugoszláv föderális rendszer sajátosságaiból tehát az a megoldás következett, hogy *két párhuzamos területközi kollíziós rendszert* tételeznek az alkotmányos normák. Mindkét kollíziós szabályrendszer azon anyagi jogi szabályok szintje felett helyezkedik el, melyek összeütközését rendezni hivatott. Ha a jogszabályösszeütközés a Szerbián belüli három jogterület között jelentkezik, a

[5] Területközi kollíziós normákat tartalmaz az 1977-es Tengeri és Belvízi Hajózásról szóló törvény, majd az 1978-as Kötelmi Viszonyokról szóló Törvény, de igazán komoly gyakorlati jelentősége csak az 1979-es Jogállás Kérdéseiben, valamint Családi és Öröklési Jogviszonyokban Jelentkező Jogszabály és Joghatóság Összeütközéseit Rendező Törvénynek van.

[6] Ld. a kollíziós normák alkalmazásának kötelező voltáról *Várady*: Foreign Law Before Domestic Authorities. Realities and Gestures. Festschrift für Imre Zajtay. Tübingen, 1982, 489—508. old.

[7] Habár a fejlődési tendencia azt mutatja, hogy a különbségek szaporodnak.

megoldást Szerbia kollíziós normái nyújtják. Ha érintett egy Szerbián kívüli köztársaság területe is, a szövetségi területközi kollíziós normák alkalmazandóak. Igen lényeges hangsúlyozni azt is, hogy azokban az esetekben amikor ugyanaz a jogviszony Szerbián kívül és Szerbián belül is több jogterülethez kapcsolódik, a megoldást nem a két belső kollíziós rendszer egymásra következő alkalmazásában keressük. E „kétlépcsős" megoldás helyett az irányadó jogot *közvetlenül* a *szövetségi* területközi kollíziós szabály határozza meg. Ha tehát a kollízió nem szorítkozik a Szerb SzK területére, Szerbia, Vajdaság és Koszovó külön jogterületekként mutatkoznak a szövetségi kollíziós normák előtt, csakúgy, mint Szlovénia, Macedónia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, vagy Crna Gora.

Abból az elvből és tényből, hogy a kollíziós normák az érintett anyagi jogok „fölött" helyezkednek el, néhány gyakorlatilag igen fontos és elméletileg is érdekes következtetés adódik:

a) A kollíziós normák ilyen elhelyezése nagyobb kohéziót feltételez, és nagyobb megoldásharmóniát, valamint jogbiztonságot szavatol. Ha a köztársaságoknak és tartományoknak saját kollíziós szabályai lennének, akkor ezek eltérő kapcsoló elveket tartalmazhatnának, és az irányadó jog kijelölését számottevően befolyásolná az a körülmény, hogy melyik köztársaságban, illetve tartományban székel az eljáró bíróság. Végeredményben az ügy kimenetele is eltérő módon alakulhatna, attól függően, hogy melyik föderális egységben vetődik fel a kérdés. Más a helyzet, ha a kollíziós normák az érintett jogterületek feletti szinten állnak. Ebben az esetben, valamennyi föderális egység hatósága ugyanazokból a mércékből indul ki az irányadó jog meghatározásakor. Tehát — feltéve, hogy a jogalkalmazó nem téved — a jogvita kimenetele azonos lesz, függetlenül attól, hogy Belgrádban, Újvidéken, Zágrábban, Ljubljanában, Titográdban vagy másutt székel a bíróság. Azonos tényállásokra azonos jog lesz irányadó és ezzel jobban előreláthatókká válnak meghatározott tényállások következményei, ami kétségtelenül fokozza a jogbiztonságot.

b) A területközi kollíziós normáknak a jugoszláv jogban meghatározott helye kizárja a renvoi-t. A visszautalás és továbbutalás több egyszinten levő kollíziós rendszer összhatását feltételezi és ez a feltétel Jugoszlávián belül nincsen megadva. A Szerb SzK kollíziós normái arra hivatottak, hogy a Szerbián belüli három jogterület közül jelöljenek ki egyet. Nem utalhatnak vissza, vagy tovább, Szerbián kívüli jogterületre, mint ahogy a föderális kollíziós normák sem utalhatnának, például Jugoszlávián kívül eső jogterületre — ezt csak a jugoszláv nemzetközi magánjog normái tehetik. Mindemellett — amint már említettük — a szövetségi területközi kollíziós szabályok, a szövetségi Alkotmány értelmében, nemcsak a köztársaságok jogai közötti kollíziókat rendezik, hanem a köztársaságok *és tartományok* jogai közt hivatottak választani. Ily módon, az irányadó jog meghatározása folyamán nem is kerülhet sor két kollíziós szabályrendszer között vissza- vagy továbbutalásra.

c) Sajátos módon jelentkezik a jugoszláv területközi jogszabály-összeütközésekben a minősítés kérdése. A nemzetközi magánjogban (különösen a gyakorlatban) uralkodó nézet szerint a minősítési összeütközéseket a lex fori szerint kell eldönteni. E megoldást a következő kulcsfontosságú érv támogatja: a minősítés lényegében a jogszabály-magyarázatnak egy sajátos válfaja, és a jogszabályokat — így a kollíziós normákat is — annak a jogrendszernek a fogalmaira támaszkodva kell értelmeznünk, amelyhez tartoznak. Mivel a nemzetközi magánjog kollíziós szabályai részét képezik a fórum jogrendszerének, fórum fogalomtárából kell merítenünk az értelmezést is, mindaddig, míg a kollíziós normák révén el nem jutottunk az irányadó jogig. Jugoszláviában — a szövetségi és a szerbiai kollíziós szabályrendszerben egyaránt — az a sajátos helyzet, hogy a kollíziós normák *nem* az eljáró bíróság jogterületének normái. Ha Horvátország és Szlovénia családjogi normái kerülnek, például, összeütközésbe, és a bíróság Zágrábban székel, a lex fori a horvát jog, de ennek nem része az alkalmazandó és minősítést igénylő kollíziós szabály, mivel az föderális szinten van. Ily módon a lex fori szerinti minősítés végeredményben ellentétbe kerülhetne azzal az alkotmányos megoldással, miszerint a kollíziós normák egységes szövetségi szabályok. Ha például a lex loci delicti commissi alatt az egyik köztársaságban tiltott cselekmény elkövetésének helyét értenénk, egy másik köztársaságban, illetve tartományban pedig a kár bekövetkezésének helyét, vis facti partikuláris, köztársasági, illetve tartományi kollíziós normákat teremtenénk alkotmányellenes módon.

Felvetődött az a kérdés is, hogy nem lenne-e alkotmányellenes az ellenkező megoldás, tehát szövetségi minősítés olyan kérdésekben, melynek rendezésére a köztársaság, illetve tartományi törvényhozó jogosult. Véleményünk szerint nem. A kollíziós normákban foglalt fogalmak szerepe, de tartalma is eltérhet és eltér a megfelelő anyagi jogi fogalmak céljától és tartalmától. Az állandó lakhely szabályozása, például a köztársasági, illetve tartományi törvényhozó feladata. De ez nem jelenti azt, hogy szövetségi kollíziós norma nem tartalmazhatja az „állandó lakhely" fogalmának autonóm minősítését, hisz ennek a jogi fogalomnak nem az lenne a feladata, hogy a lakhellyel kapcsolatos problémákat szabályozza, hanem kizárólag az, hogy utat mutasson az irányadó joghoz. A nemzetközi magánjog kollíziós normáinak jelentésterülete nem azonos ugyanazon jogrendszer anyagi jogában használt, megfelelő fogalmak jelentésterületével. Amikor a Jugoszláv nemzetközi magánjog kollíziós normája „tulajdonjogi viszonyokat" említ, ezalatt nemcsak a Jugoszláviában ismeretes tulajdonjogi viszonyokat érti, hanem azokat is, melyek más államokban jelentkeznek. Nyilvánvaló az is, hogy e szélesebb jelentésterület semmiképpen sem befolyásolhatja azt, hogy milyen tulajdonjogi formák ismertek el Jugoszláviában; hanem csak az a szerepe, hogy besorolhatóvá tegyen egy problémát mely a jugoszláv bíróság előtt jelentkezik és hogy elvezessen az irányadó jogig.

Elvileg lehetséges és alkotmányszerű tehát a szövetségi kollíziós normák szövetségi szintű minősítése, akkor is, ha a minősítendő intézményt köztársasági, illetve tartományi törvények hivatottak szabályozni. A gyakorlati probléma azonban abban van, hogy — ha maguk a kollíziós szabályok nem tartalmazzák a fogalmak és intézmények pontos minősítését — nemigen akad más szövetségi jogszabályban támasz ilyen értelmezésre. Ebben a helyzetben, az 1979-es Jogállás Kérdéseiben, valamint Családi és Öröklési Jogviszonyokban jelentkező Jogszabály és Joghatóság Össze-

ütközéseit Rendező Törvény (mely a jugoszláv területközi kollíziós jog legjelentősebb jogforrása) mégis a köztársasági, illetve tartományi lex fori szerinti minősítést választotta megoldásként.[8]

d) Végül még egy sajátos problémát szeretnénk megemlíteni, mely két párhuzamosan fennálló (és versengő) területközi kollíziós normarendszer kapcsán jön létre. A felmerülő probléma azon külső (köztársaságon vagy tartományon kívüli) kapcsolat meghatározásának kérdése, mely szükségessé teszi a kollíziós szabályok alkalmazását.

A nemzetközi magánjog elmélete mindmáig igen kevés figyelmet szentel ennek a kérdésnek, valószínűleg azért, mert a lehetséges válaszok gyakorlati következményei az esetek túlnyomó részében[9] *nem* eltérőek. Ha például a kollíziós szabály szerint a házasság érvényességének anyagi feltételeit a házasulók lex nationalis-a szerint kell elbírálni, felvetődhet a kérdés, hogy alkalmazni kell-e egyáltalán ezt a kollíziós szabályt ha a házasulók hazai állampolgárok, de egyikük (vagy mindkettőjük) lakhelye külföldön van. A kollíziós norma megmondja ugyan, hogy milyen külföldi kapcsolat követeli külföldi jog alkalmazását, de nem ad választ arra a kérdésre, hogy milyen külföldi elem követeli *magának a kollíziós szabálynak az alkalmazhatóságát.* Amint mondottuk, a probléma rendszerint latens marad, mert a végeredményt nem befolyásolja. A vita eldöntése szempontjából közömbös, hogy relevánsnak tartottuk-e a házasulók külföldi lakhelyét, mely esetben az alkalmazandó kollíziós norma a hazai anyagi jogra utalna mint lex nationalis-ra; vagy pedig nem tartottuk a külföldi lakhelyet elegendő indoknak a kollíziós mechanizmus beindítására, és minden előzetes kollíziós meggondolás nélkül alkalmaztuk — ismét csak a hazai jogot.

Az a kérdés, hogy melyik külső kapcsolat *releváns* olyan értelemben, hogy megköveteli a kollíziós probléma felvetését és kollíziós szabály alkalmazását, nem maradhat azonban latens és elhanyagolható abban az esetben, ha *több kollíziós rendszer alkalmazása jöhet számításba.* És éppen ez a jugoszláv területközi jogszabályösszeütközések sajátossága. Ha például a házasulók állandó lakhelye Belgrádban, illetve Újvidéken van, de a belgrádi vőlegény tartózkodási helye Horvátország területén lenne, gyakorlatilag sem mindegy már, hogy a (tegyük fel belgrádi) bíróság e tartózkodási helyet a kollíziós normák alkalmazása szempontjából relevánsnak, vagy jelentéktelennek tartja. Ha ugyanis ez a kapcsolat elhanyagolható, akkor a jogviszony csak Vajdaság és a tartományokon kívül eső Szerbia jogterületeihez kötődik, tehát következésképpen az irányadó jogot a *szerb* kollíziós normák határozzák meg. Ha pedig kollíziós szempontból releváns a Horvátországi tartózkodási hely, akkor a *szövetségi*, nem pedig a szerbiai kollíziós normák hivatottak kijelölni az alkalmazandó családjogot. Elvben lehetséges, hogy különböző mércéket fogad el a számításba jövő szerb, illetve föderális kollíziós szabály, tehát lehet, hogy az adott esetben nem ugyanazt a jogot tartanák irányadónak. Végeredményben tehát az érdembeni megoldásra is kihat, hogy kollíziós szempontból relevánsnak, vagy elhanyagolhatónak tartjuk a horvátországi tartózkodási helyet.

A két párhuzamos belső kollíziós rendszer fennállása szükségessé teszi tehát azt, hogy állást foglaljunk abban a kérdésben, hogy milyen köztársaságon illetve tartományon kívüli kapcsolatok relevánsak, elegendőek a kollíziós mechanizmus beindítására. Elméleti írásokban tettünk már néhány részletes megoldási javaslatot;[10] az eddigi gyakorlat azonban még nem találkozott a problémával, mivel nem lettek még meghozva a szerbiai kollíziós szabályok.

3. A jugoszláv területközi kollíziós normák forrásai

A nemzetközi magánjognak nem minden problémája jelentkezik Jugoszlávián belüli szinten is. Országon belül nem mutatkozik, például, az a kérdéskör, mely a külföldiek jogainak felelne meg; nem vetődnek fel a külföldi ítéletek elismerésével és végrehajtásával kapcsolatos problémák sem.

A Szövetségi Alkotmány 249. szakaszának 3. bekezdése szerint, „Az egyik köztársaság állampolgárának másik köztársaság területén ugyanazok a jogai és kötelességei vannak, mint az illető köztársaság állampolgárainak". Ennek az elvi álláspontnak az a következménye, hogy egy („hazai") köztársasághoz tartozó személyeket megillető jogok nem lehetnek elérhetetlenek, vagy csak külön feltételek mellett elérhetőek más köztársaságokhoz, illetve tartományokhoz tartozó személyek számára. Nem alakulhatnak ki tehát olyan tényállások, melyek a külföldiek jogaira vonatkozó normákkal analóg szabályokat igényelnének.

Alkotmányos rendelkezések teszik tárgytalanná a „külföldi" határozatok elismerésére vonatkozó szabályokat is, országon belüli szinten. A Szövetségi Alkotmány 234. és 250. szakasza értelmében a bírósági ítéletek, más szervek határozatai, okiratok és más egyedi aktusok azonos érvénnyel bírnak a JSZSZK egész területén, függetlenül attól, hogy mely köztársaságban vagy tartományban hozták meg őket.

Joghatósági kollíziók jelentkezhetnek országon belül is, de az a probléma korántsem olyan jelentőségű, mint a joghatóság kérdése nemzetközi viszonylatban — vagy mint a jogszabály-összeütközés kérdése, akár belső, akár nemzetközi viszonylatban. Érdekes módon mégis a joghatósági kollíziók szférájában adódott az első belső kollíziós jogeset, melynek komolyabb visszhangja volt. Egy hagyatéki eljárás folyamán felvetődött a területközi joghatóság kérdése, mivel az örökhagyó utolsó állandó lakhelye Petrinjen volt (Horvátország), ingatlan vagyona pedig szintén Petrinjen, valamint Tetovóban (Macedónia) maradt. A petrinjei bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy nincsen joghatósága és a tetovói bíróságnak

[8] A 7. szakasz szerint: „Ha az irányadó jog meghatározása során olyan ténybeli kérdésekben vagy egy jogviszony, illetőleg jog fennállásáról vagy nem létezéséről keletkezett vita, amelynek alapján meghatározzák az illető jogviszony szabályozására alkalmazandó köztársasági, illetve autonóm tartományi jogot, e tényekről, illetőleg egy jogviszony vagy jog fennállásáról vagy nem létezéséről folyó vitát az adott viszonyban döntő szerv szerinti köztársaság, illetőleg autonóm tartomány joga szerint kell eldönteni."

[9] Kivéve ha nemzetközi szinten több kollíziós szabályrendszer „verseng"; pl. a fórum általános nemzetközi magánjoga és egy nemzetközi szerződés kollíziós normái.

[10] Ld. *Várady*: Internal Conflict of Laws in Yugoslavia, Netherlands International Law Review, 2/1976, 137—150., különösen a 140—142. oldalak; valamint, Strani elemenat kao pretpostavka za primenu kolizionih normi, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, 1974, 65—81. old.

utalta át az ügyet. Ezt az álláspontot megerősítette — fellebbezést elvetve — a Sisak-i kerületi bíróság is. A horvát Köztársasági Ügyészség azonban a törvényességi óvással élt, hivatkozva arra, hogy a bíróságok tévesen alkalmazták a szövetségi területközi kollíziós normákat, valamint a macedón illetékességi szabályokat. Az Ügyészség szerint a petrinjei bíróság kellett volna, hogy lefolytassa az eljárást. A Horvát Legfelsőbb Bíróság részben helyt adott az Ügyészség érvelésének. Elvetette az Ügyészség azon érvét, miszerint alkalmazni kellene az 1979. évi Jogállás Kérdéseiben, valamint Családi és Öröklési Jogviszonyokban Jelentkező Jogszabály és Joghatóság Összeütközéseit Rendező Törvény[11] 34. szakaszát, mely az örökhagyó utolsó állandó lakhelyére mutat. A Horvát Legfelsőbb Bíróság helyesen veszi észre, hogy a 34-es szakasz csak az irányadó anyagi jog kérdésére vonatkozik. A Horvát Legfelsőbb Bíróság az idézett törvény 37. szakaszának második bekezdését tartja mérvadónak, mely szerint ha ingatlanokról van szó, a hagyatéki eljárást csak annak a köztársaságnak, illetve tartománynak bírósága előtt lehet lefolytatni, melynek területén fekszik az ingatlan. Az adott esetben ez ahhoz a konklúzióhoz vetetett, hogy *két párhuzamos eljárást* kell folytatni horvát és macedón bíróság előtt, a horvát, illetve macedón területen fekvő ingatlanok ügyében.[12] A jugoszláv irodalomban Dika ezt az interpretációt logikusnak és törvényszerűnek tartja ugyan, de az a véleménye, hogy maga a törvényes rendelkezés nem logikus, és még kevésbé praktikus.[13]

Visszatérve a jogforrások kérdésére, hangsúlyozni szeretnénk még egyszer, hogy Jugoszlávián belül nem igényel szabályzást valamennyi probléma, mely előfordul a nemzetközi magánjog területén. Elsősorban az irányadó köztársasági, illetve tartományi anyagi jog kijelölését kellett szabályozni, és — sokkal kisebb mértékben — a joghatóságok összeütközésének kérdését. E szabályok kodifikációja legnagyobb részt megtörtént már a magánjog területén. A törvényhozó úgy igyekezett ezt a kérdést megoldani, hogy az anyagi jogi vagy eljárásjogi viszonyokat rendező szövetségi törvényekbe kollíziós szabályokat is épített. E hozzáállás természetesen csak azokkal a jogviszonyokkal kapcsolatosan volt lehetséges, melyeket részben a szövetségi törvényhozó hivatott szabályozni. Azokon a területeken, melyeket nem szabályoz szövetségi törvény — és amelyek gyakorlati szempontból a legfontosabbak — külön szövetségi törvény született, mely csak a jogszabály-összeütközésekkel foglalkozik.

Az elmondottak után a következő jugoszláv törvényeket kell felsorolni, melyek területközi kollíziós szabályokat tartalmaznak:

— az 1979. évi Jogállás Kérdéseiben, valamint Családi és Öröklési Jogviszonyokban Jelentkező Jogszabály és Joghatóság Összeütközéseit Rendező Törvény, mely kétségtelenül a legfontosabb idevonatkozó jugoszláv jogszabály (a továbbiakban, *„törvényként"* fogjuk említeni);

— az 1978-as Kötelmi Viszonyokról szóló Törvény[14] (1099-től 1105-ig terjedő szakaszok);

— az 1976-os Polgári Perrendtartásról szóló Törvény[15] (87. szakasz);

— az 1976-os Törvény a JSZSZK Állampolgárságáról[16] (22. szakasz);

— az 1977-es Törvény a Tengeri és Belvízi Hajózásról[17] (az 1015-től 1017-ig terjedő szakaszok);

— az 1980-as Alapvető Tulajdonjogi Viszonyokról szóló Törvény[18] (86-tól 88-ig terjedő szakaszok).

A Szerb SZK szintjén még nem születtek kollíziós szabályok.

4. A jugoszláv területközi kollíziós szabályok néhány jellegzetes megoldása

Amint ez a források áttekintéséből kitűnik, a jugoszláv területközi kollíziókat ma már egy többékevésbé kialakult normarendszer szabályozza és ennek szabályai természetesen nem tekinthetők át egy cikk keretein belül. A továbbiakban csak néhány jellegzetességre és tendenciára szeretnénk rámutatni.

1. Ellentétben az angolszász országokban uralkodó megoldással, mely szerint a nemzetközi és a belső kollíziós normák néhány kivételtől eltekintve azonosak, és ellentétben a hasonló spanyol megoldással,[19] *a jugoszláv törvényhozó abból a tételezésből indult ki, hogy a területközi jogszabály-összeütközések más talajról indulnak, mint a nemzetközi síkon jelentkező kollíziók és ezért külön megoldásrendszert követelnek.*[20]

Ennek az elgondolásnak következményeképp a jugoszláv nemzetközi magánjog, illetve a területközi kollíziós jog megoldásai lényegesen különböznek. Így például a területközi kollíziós jogban, a jogállás kérdéseiben, valamint a családi és öröklési viszonyok terén az alapvető kapcsolóelv a *lex domicilii* nem pedig a lex nationalis, mint a nemzetközi magánjogban. Ez a különbség a jugoszláv nemzetközi, illetve belső kollíziós jog között logikus. A nemzetközi magánjog területén meghatározó súlya van annak a körülménynek, hogy igen nagy a száma a külföldön élő jugoszláv vendégmunkásoknak, és természetes a jugoszláv törvényhozó azon törekvése, hogy ezen jugoszláv állampolgárok jogállását, családi és öröklési problémáit a jugoszláv jognak vesse alá. Jelentőséggel bír természetesen az is, hogy a lex nationalis prioritása közös hagyománya a kontinentális Európa nemzetközi magánjogainak. A belső kollíziók szintjén ezek az indítékok és befolyásoló körülmények nem léteznek, és más meggondolások kerülnek előtérbe. Logikussá válik azon környezet szabályainak alkalmazása, melyben

[11] A JSZSZK Hivatalos Lapja, 9/1979.

[12] Ld. a Horvát Legfelsőbb Bíróság 1983. augusztus 30-án hozott ítéletét, Ügyszám Gzz 41/83. — Pregled sudske prakse 24/1984, 117—119. old.

[13] *Dika*: Sukob nadležnosti u nasljednim stvarima, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 3—4/1984, 461—468. old.

[14] JSZSZK Hivatalos Lapja, 29/1978.

[15] JSZSZK Hivatalos Lapja, 4/1977.

[16] JSZSZK Hivatalos Lapja, 58/1976.

[17] JSZSZK Hivatalos Lapja, 22/1977.

[18] JSZSZK Hivatalos Lapja, 6/1980.

[19] Spanyolországban a nemzetközi magánjogi szabályok alkalmazandóak belső jogszabályösszeütközésekre is, azzal, hogy van néhány külön belső kollíziós szabály is, melyek a nemzetközi magánjog normái mellett, vagy azok helyett nyernek alkalmazást. Ld. a Spanyol Ptk. (1974-es módosításokkal) V. címének (Capitulo V) 16. szakaszát.

[20] Vö. *Blagojević*: Neposredni zadaci u radu na pripremi normi o unutrašnjem i medjunarodnom sukobu zakona. Zbornik Provnog fakulteta u Zagrebu, 1—2/1972, 71. old.

az a személy él, akinek jogállásával, vagy családi viszonyaival kapcsolatban merül fel jogvita; ha pedig öröklésről van szó, annak a környezetnek a normái kerülnek elsősorban alkalmazásra, melyben az örökhagyó lakhelye volt. A Jugoszláv föderáció sajátosságai is azt követelik, hogy a lex domicilii mint kapcsolóelv előnyben részesüljön a (köztársasági) lex nationalis-sal szemben. Ha a lex nationalist fogadnánk el kapcsolóelvként, a JSZSZK területén fennálló nyolc jogterület közül kettőt eleve kizárnánk, mivel nem létezik tartományi állampolgárság és a lex nationalis mint kapcsolóelv sohasem mutatna a két tartomány jogára.

A nemzetközi magánjog normáitól eltérő megoldást találunk a szerződésekre irányadó jog kérdésében is. Arra az esetre, ha a felek nem választottak irányadó jogot, a területközi kollíziós normák a lex loci contractus alkalmazását írják elő, míg a jugoszláv nemzetközi magánjogi szabályok két másik elv (a legszorosabb kapcsolat elve és a jellemző teljesítés hordozójának lakhelye) kombinálásával keresnek megoldást. Ez a különbség — véleményünk szerint — nem következik szükségszerűen a jugoszláv belső jogszabály-összeütközések sajátosságaiból. A törvényhozót inkább az a meggondolás vezérelte, hogy egyszerűbb szabályokat fektessen le egy olyan területen, melynek a gyakorlati jelentősége kicsiny (tekintve, hogy a szerződésekre vonatkozó jogszabályok túlnyomórészt föderális szinten vannak, nem pedig a köztársasági és tartományi törvényhozók hatáskörében).

Nagyobb a megegyezés a deliktumok és a dologjogok területén, legalábbis ami az alapmegoldást illeti. A deliktumokkal kapcsolatban a jugoszláv nemzetközi magánjog és területközi jog is a lex loci delicti commissi elvét helyezi előtérbe, és külön védelemben részesíti a sértett félt. A dologi jogok területén pedig a lex rei sitae az alapmegoldás mindkét szinten. Az alapmegoldásokon túl mutatkoznak azonban különbségek.

2. A családi jogi kollíziós normák tekintetében — és a külföldi jogalkalmazó szempontjából valószínűleg ez a legfontosabb részterület — jellemző és sajátságos a jugoszláv törvényhozónak az a törekvése, hogy elsősorban olyan kapcsolóelveket keressen, melyek *a kiválasztott jogterület és valamennyi érintett fél (férj és feleség, szülők és gyermek) azonos kapcsolatát tükrözik*. Ily módon az első megoldás rendszerint arra a jogterületre mutat, melyen állandó lakhelye van a férjnek és feleségnek, illetve szülőknek és gyerekeknek, vagy örökbefogadóknak és örökbefogadottaknak is. Természetesen ilyen megoldás nem mindig adódik, és így ez az elv több lépcsőzetesen felállított megoldást követel, melyeket a törvényhozó igyekszik továbbra is közös érintkezési pontokra építeni — ameddig ez lehetséges. Ez a hozzáállás a jugoszláv nemzetközi magánjogra is jellemző, de eltérnek a konkrét megoldások.

Ha nincsen közös érintkezési pont, a törvényhozó esetről esetre más megoldást választ. Így például: a házastársak személyi és vagyoni jogi viszonyaira vonatkozóan az elsődleges kapcsolóelv a házastársak közös lakhelye. Ennek hiányában a közös köztársasági lex nationalis az irányadó, majd pedig harmadik alternatívaként a felek által választott jog. (Ez egyébként egyike azon ritka eseteknek, melyekben az akarati autonómia nem mint elsődleges kapcsolóelv szerepel.)[21] Ha a felek sem tudnak megegyezni az irányadó jog kérdésében, a házasságkötés helye szerinti jog irányadó, vagy pedig azon köztársaság, illetve tartomány joga, melynek jogszabályai alapján kötötték a házasságot. A lépcsősort záró alternatív megoldás (a házasságkötés helyének joga, illetve az a jog, melynek szabályai alapján kötötték a házasságot) a TÖRVÉNY több szakaszában is ismétlődik[22] — és magyarázatra szorul. Mindenekelőtt nem egészen világos, hogy milyen viszonyban vannak a „házasságkötés helyének joga" és „azon köztársaság, illetőleg tartomány joga, melynek jogszabályai szerint kötötték a házasságot": vajon további *két* lépcsőfokról, vagy mellérendelt kapcsoló tényezőkről van-e szó. Véleményünk szerint a törvényhozó azt tartotta szem előtt, hogy a házasságot külföldön is köthették, akár jugoszláv külképviseleti hatóság, akár az illető ország megfelelő hatósági szerve előtt. Ebben az esetben a „házasságkötés helyének joga" nem lehet egy jugoszláv köztársaság vagy tartomány joga — de az alkalmazott jog igen. Ilyen értelmezésben sem teljesen kielégítő megoldás azonban az „azon köztársaság, illetőleg tartomány joga melynek jogszabályai szerint kötötték a házasságot". Feltehető ugyanis, hogy a házasságkötés részben külföldi, részben jugoszláv jog figyelembevételével, vagy pedig *több* jugoszláv jogterület szabályainak figyelembevételével történt. A külföldi jogtól eltekinthetünk (ha a nemzetközi magánjog szintjén már eldőlt, hogy a jugoszláv jog az irányadó), de tisztázatlan marad, hogy a házasságkötésnél alkalmazott több jugoszláv jog közül melyikre mutat az idézett kapcsolóelv. Ezt pedig el kell dönteni, ha például tartásról van szó, és „azon köztársaságok, illetve tartományok joga melyeknek szabályai alapján kötötték a házasságot" közül az egyik megalapozottnak tartja a tartási igényt, a másik pedig nem. Nincsen megoldás akkor sem, ha a házasságot még a 15 évvel ezelőtt érvényben levő *egységes* jugoszláv családjog alapján kötötték. Az itt elemzett kapcsolótényező tehát nem képes lezárni a kört, nem nyújt minden esetben megbízható megoldást, és ezt de lege ferenda figyelembe kellene venni. Ennek a fogyatékosságnak gyakorlati jelentőségét azonban lényegesen csökkenti az a körülmény, hogy az a kapcsolótényező csak azokban a — nyilván ritka — esetekben kerül alkalmazásra, ha a tények sajátos elrendezése előzőleg lehetetlenné tette két vagy három alternatív kapcsolóelv alkalmazását.

3. A jugoszláv területközi jog, és különösképpen a törvény sajátos jellemvonása, hogy a kollíziós szabályok hipotézisében megkülönbözteti és körülírja azokat a helyzeteket, amelyekben a jogviszony nemcsak Jugoszlávián belüli jogterületekhez kapcsolódik. Ilyen tényállásokat a törvény rendelkezéseinek többségében találunk.[23] A külföldi elem jelenléte kétségtelenül leszűkíti a Jugoszlávián belül választható kapcsolatok körét. Ha például külföldön él az a személy, akinek a cselekvőképességére keresünk Jugoszlávián

[21] A törvény 18. szakaszában, az akarati autonómia elesik mint kisegítő kollóziós szabály, ha a házastársak közül az egyik nem jugoszláv állampolgár (bár itt is a házastársak személyi és vagyoni viszonyairól van szó). A 15. szakasz, mely a házasságkötés érvényességének alaki kellékeivel foglalkozik, a kapcsolóelvek lépcsőzetének utolsó fokára helyezi az akarati autonómiát.

[22] 16., 17., 18. szakasz.

[23] Ld. a 4., 9., 11., 12—17., 19—21., 23—28., 30—34., 36. és 37. szakaszt.

belül irányadó jogot, nyilvánvalóan elesik a lex domicilii mint megoldási lehetőség. Ha talán nem is tökéletes minden részletmegoldás, erről a hozzáállásról elmondhatjuk, hogy hozzájárul a pontosabb problémalátáshoz, valamint a jogbiztonsághoz.

4. A nemzetközi és területközi kollíziós szféra nem különíthető el teljesen. Ugyanaz a tényállás egyidejűleg beindíthatja a nemzetközi és a területközi kollíziós mechanizmust is, tehát felvetődik elhatárolásuknak és kölcsönhatásuknak kérdése. Kétségtelen, hogy amikor egy jogviszony több államhoz kapcsolódik, amelyek közül egynek vagy többnek összetett jogrendszere van, először a nemzetközi magánjogi szabályokat kell alkalmaznunk. Ha azok több jogterülettel rendelkező államra mutatnak, igen bonyolult feladat annak a jogterületnek a meghatározása, melynek szabályai irányadók lesznek.

A *törvénynek* két szakasza (a 2. és 3.) foglalkozik külön *a nemzetközi magánjog és a területközi kollíziós jog kölcsönös ráhatásának elveivel*, azokban az esetekben, amikor a tényállás mindkét szinten kollíziós problémákat vet fel.

A törvény 2. szakasza és a Jugoszláv Nemzetközi Magánjogi Törvény[24] 10. szakaszának megfogalmazása közt bizonyos ellentétet fedezhetünk fel. A törvény 2. szakasza előírja a törvény rendelkezéseinek alkalmazását azokban az esetekben, amikor a nemzetközi magánjog kollíziós szabálya jugoszláv jogra utal. A Nemzetközi Magánjogi Törvény 10. szakaszának normája nem lát el minden esetben ilyen „kétlépcsős" megoldást, hanem csak azokban az esetekben, amikor a nemzetközi magánjog kollíziós szabálya nem alkalmas arra, hogy közvetlenül egy jogterületre utaljon. A nemzetközi magánjogban alkalmazott kapcsolóelvek túlnyomó többsége alkalmas arra, hogy közvetlenül utaljon a nem egységes jogrendű állam (adott esetben Jugoszlávia) valamely jogterületére. A dolog fekvési helye, az eladó székhelye, a szerződéskötés helye stb. mind olyan kapcsolótényezők, melyek természetszerűen képesek kötődni az államnál szűkebb területhez is, tehát utalhatnak egy meghatározott föderális egység jogára. A Nemzetközi Magánjogi Törvény csak akkor látja el a területközi kollíziós szabályok beiktatását a jogválasztás folyamatába, ha a nemzetközi magánjogi kollíziós szabály nem alkalmas arra, hogy közvetlenül utaljon egy belső jogterületre — és ez gyakorlatilag akkor fordul elő, ha a nem egységes jogrendű államra a lex nationalis kapcsolóelv mutat. Ésszerűbbnek és praktikusabbnak a Nemzetközi Magánjogi Törvény megszövegezése tűnik.[25]

Érdekes, hogy a törvény 3. szakasza — mely arról az esetről rendelkezik, amikor *külföldi* kollíziós szabály utal jugoszláv jogra[26] — már összhangban van a Nemzetközi Magánjogi Törvény megfogalmazásával. A 3. szakasz ugyanis szűkebben fogalmazza meg a problémát, és arra a hipotézisre korlátozódik, mely szerint a jugoszláv joghoz a lex nationalis kapcsolóelv vezet. A 3. szakasz egy általános megoldást is lát: ezekben az esetekben annak a köztársaságnak, illetve tartománynak a joga irányadó, melyben az illető jugoszláv állampolgárnak lakóhelye van, ha pedig nem lenne lakóhelye Jugoszlávia területén akkor az állampolgársága szerinti köztársaság joga lesz irányadó.

5. Sajátos — és egyelőre részben megoldatlan — probléma a *tartományok helyzete ha az irányadó jogot köztársasági állampolgárság határozza meg.*

A törvény egyetlen egyszer sem teszi első helyre a köztársasági állampolgárságot mint kapcsolóelvet. (Más jogforrások egyáltalán nem is használják ezt a kapcsolóelvet.) Igen sok esetben[27] használja azonban a törvény a köztársasági állampolgárságot kisegítő megoldásként, ha nem alkalmazható egy (vagy több) előzetes alternatív megoldás. Ha ezekben az esetekben a felhívott jog a Szerb Szocialista Köztársaság joga, melyen belül három jogterület létezik (különösképpen azon jogviszonyok tekintetében melyeket a törvény szabályoz), felvetődik a kérdés, hogy milyen ismérvek alapján jelöljük ki e három jog egyikét.

Erre a kérdésre választ a törvény 8. szakasza igyekszik adni. E szakasz szerint:

> „Ha a természetes személy jogviszonyainak szabályozására e törvény szerint irányadó jogként az állampolgársága szerinti köztársaság joga van előírva, a Szerb Szocialista Köztársaságnak az autonóm tartományok valamelyikében lakó vagy tartózkodó állampolgárára irányadó jogként az autonóm tartomány jogát kell alkalmazni, ha az illető viszonyt az autonóm tartomány joga szabályozza és az autonóm tartomány törvényének más köztársaság törvényével való összeütközéséről van szó."

E megoldással kapcsolatban néhány megjegyzést szeretnénk tenni. Először is, a 8. szakasz azokra a jogszabály-összeütközésekre vonatkozik, melyekben egy tartomány és egy „más köztársaság" (tehát nem a Szerb Szk jogszabályai közt kerül sor választásra. Ezt a megszorítást csak úgy lehet magyarázni, hogy a törvényhozó a szerb kollíziós normákat tartja kompetensnek azokban az esetekben, amikor a Szerbián belüli jogterületek közt kell meghatározni az irányadó jogot. Így érthető ez a megszorítás, de pillanatnyilag csak joghézaghoz — és nem megoldáshoz — vezet, mert nem születtek még meg a szerb területközi kollíziós normák. Továbbá azt szeretnénk megjegyezni, hogy a 8. szakasz által kínált megoldás gyakran nem vezet kézenfekvő eredményhez. A köztársasági állampolgárság ugyanis leggyakrabban akkor kerül alkalmazásra mint kapcsolóelv, ha az érintett személynek nincsen Jugoszláviában lakóhelye — tehát Szerbia három jogterületének egyikén sincsen. A 8. szakasz felhozza ugyan a tartózkodási helyet is, mint további lehetőséget, de igen gyakran tartózkodási helye sincs Jugoszláviában annak, akinek itt nincsen lakóhelye. Ezzel a kérdéssel gyakran szembe kell nézniök külföldi bíróságoknak is, hisz a probléma pontosan akkor jelentkezik, amikor a tényállásnak a nemzetközi magánjogot is érintő elemei vannak (külföldi lakóhely), és amikor a jugoszláv joghoz elvben a jugoszláv, vagy külföldi nemzetközi magánjog normái vezetnek.

A jugoszláv tételesjogi szabályok alapján a problémának két megoldása mutatkozik. A 8. szakasz nyelvtani értelmezése alapján védhető az az álláspont,

[24] JSZSZK Hivatalos Lapja, 43/1982.

[25] Ld. erről a problémáról részletesebben, *Várady*: Kolizione norme pred nejedinstvenim pravnim poretkom, Jugoslavenska revija za medjunarodno pravo, 1—3/1974, 108—129. old.

[26] Sajko szerint ide kell sorolni azt a szituációt is, amikor a külföldi kollíziós jog *visszautal* a jugoszláv jogra. *Sajko*: Propisi o uredjivanju odnosa s medjurepubličkim i s medjupokrajinskim obilježjem. Zagreb, 1981, 4. old.

[27] 3., 9., 11., 12., 16., 18., 21—24., 26—31., 33—35. szakasz.

hogy ha az érintett szerb köztársasági állampolgárságú személynek nincsen lakóhelye vagy tartózkodási helye valamelyik tartomány területén, akkor a tartományokon kívül eső Szerbia jogszabályai alkalmazandók, függetlenül attól, hogy az illető személynek van-e lakóhelye vagy tartózkodási helye ezen a jogterületen. Ez a magyarázat azonban alkotmányos szempontból vitatható lenne, mert egy olyan kollíziós szabályt szentesít, mely *nem mutathat* autonóm tartomány területére olyan jogviszonyokkal kapcsolatban sem, melyeket tartományi törvények szabályozni hivatottak.

De lege ferenda, valószínűleg a legszorosabb kapcsolat elve lenne a kérdéses esetekben a megfelelő megoldás. Ez a kapcsolóelv a külföldön élő jugoszláv vendégmunkások esetében rendszerint arra a jogterületre mutatna, melyről külföldre költözött a vendégmunkás, és mellyel az esetek túlnyomó többségében kapcsolatot tart fenn. A legszorosabb kapcsolat elvét mint megoldást a jugoszláv területközi kollíziós jogon belül használja a Kötelmi Viszonyokról szóló törvény 1105-ös szakasza, mégpedig hasonló szövegkörnyezetben: abban az esetben ha a jogok és kötelezettségek külföldön jöttek létre és a teljesítés pedig szintén külföldhöz, vagy pedig több köztársaság, illetve tartomány területéhez kötődik.

Azokban a (tipikus) esetekben, amikor a nemzetközi magánjog talajáról jutunk el ahhoz a kérdéshez, hogy melyik jogterület szabályai irányadóak ha a köztársasági állampolgárság mint kapcsolóelv Szerbiára mutat, *talán de lege lata is lehetséges legszorosabb kapcsolat elve alapján való választás.* A jugoszláv Nemzetközi Magánjogi Törvény 10. szakasza szerint ugyanis, ha a külön jogterületekre osztott államon belül nem állapítható meg az irányadó jog, sem a nemzetközi magánjogi szabály közvetlen alkalmazásával, sem pedig az illető állam területközi kollíziós normáinak figyelembevételével „az illető állam azon jogterületének joga irányadó, mellyel a legszorosabb kapcsolat áll fenn". Szerintünk védhető lenne az az álláspont, mely szerint a legszorosabb kapcsolat elve alapján kell a Szerbián belüli egyik jogterülethez való kötődést megállapítani akkor, amikor a megoldást a szerbiai belső kollíziós szabályok lennének hivatottak szolgáltatni (melyek még nem léteznek), vagy pedig amikor a 8. szakasz nem sugall alkotmányos szempontból is megbízható megoldást. Ilyenkor ugyanis megállapítható, hogy a belső kollíziós szabályok nem vezettek kielégítő megoldáshoz, figyelembevételükkel sem állapítható meg véglegesen a mérvadó jogterület.

6. Végül, néhány mondat erejéig, *a lex fori szerepéről* szeretnénk szólni a jugoszláv területközi kollíziós jogon belül. A lex fori-nak, mint kapcsolóelvnek, lényegesen nagyobb szerepe van a jugoszláv területközi kollíziós jogban, mint a jugoszláv nemzetközi magánjogban. Ennek magyarázata valószínűleg abban rejlik, hogy a lex fori egyszerű, praktikus megoldás, és ezért a törvényhozó úgy vélte, hogy jobban támaszkodhat rá egy olyan helyzetben, melyben nagyobb a kohézió a jogterületek között, kisebbek az anyagi jogi különbségek, és talán valamivel kevésbé kell „diplomatikusnak lennie". Annál is inkább, mert — tekintettel arra, hogy Jugoszláviában a kollíziós normák az „összeütközésbe kerülő" jogterületek fölötti szinten vannak — a lex fori mint megoldás, nem minden esetben ugyanazon jogterületet részesíti előnyben.

Így a törvény 6. szakasza egy általános vélelmet állít fel a lex fori javára azokban az esetekben, melyekben a törvény által szabályozott jogviszonyokról van szó, de sem a törvény, sem pedig más szövetségi jogszabály nem lát megoldást. Ezen az általános szabályon kívül a törvény még néhány esetben[28] használja a lex fori-t mint kisegítő kapcsolóelvet, azokra az esetekre, amikor egy vagy több előzetes alternatív kapcsolóelv nem alkalmazható.

A lex fori ilyen szerepe és jelentősége vita tárgyát képezi a jugoszláv szakirodalomban. Sajko és Sarčević[29] felróják, hogy ez a megoldás gyakorlatilag megoldhatatlan feladat elé állítja a *külföldi* jogalkalmazót vagy a jugoszláv külképviseletet, mert ezek számára a lex fori nem jelenti az egyik jugoszláv jogterület jogát, tehát nem jelent megoldást. Sajko és Šarčević is a házasságon kívüli életközösséget hozzák fel az érzékelt problémát bemutató példaként. A törvény nem tartalmaz ugyanis a házasságon kívüli életközösségre vonatkozó szabályokat. Ezért azt javasolják, hogy a joghézagok problémáját először analógia alkalmazásával kellene megkísérelni megoldani, és csak ha ez sem járna sikerrel, jönne számításba a lex fori alkalmazása.

Egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy a lex fori szerepének kijelölésekor a jugoszláv törvényhozó nem vette eléggé figyelembe azokat az eseteket, melyekben *nem* egy Jugoszláviában székelő hatóság alkalmazza a törvényt. A felemlített problémáknak azonban, a törvénnyel összhangban, más úton való megoldása is elképzelhető: A 6. szakasz azokra az esetekre rendeli el a lex fori alkalmazását, melyekben *a törvény által rendezett jogviszonyokról van szó* (de hiányzik a megfelelő kollíziós szabály). A törvény — amint ezt az 1. szakasz lefekteti — a fizikai és jogi személyek jogállásával, házastársi jogviszonyokkal, szülő és gyermek közti jogviszonyokkal, örökbefogadással, gyámsági viszonyokkal, valamint öröklési viszonyokkal foglalkozik. Ez a megfogalmazás úgy is értelmezhető, hogy a törvény *nem foglalkozik a házasságon kívüli életközösséggel*, tehát nem a megfelelő kollíziós norma hiányzik, hanem maga a probléma is kívül esik a törvény hatáskörén. Ha ez így van, nincsen semmi szükség arra, hogy a 6. szakasz sok erőfeszítést igénylő és nem éppen szöveghű értelmezésével kerüljük ki a lex forit mint kollíziós megoldást. Mivel nem a törvény által szabályozott komplexuson belül mutatkozik joghézag, a 6. szakasz normái nem relevánsak, és a joghézagok betöltésére vonatkozó általános szabályok kerülnek alkalmazásra — így az analógia is.

A külföldi jogalkalmazó számára, szerintünk, még egy lehetőség mutatkozik, hogy kikerülje a 6. szakasz által sugallt megoldást. Figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy a besorolás problémáját a külföldi jogalkalmazó egyszer már megoldotta a saját kollíziós rendszerén belül, és ezek után jutott el a jugoszláv joghoz mint irányadó joghoz. A törvény ál-

[28] 4., 7., 8., 19., 20., 30. és 35. szakasz.

[29] *Sajko*: Medjunarodno privatno pravo i pravo koje uredjuje situacije s medjurepubličkim i s medjupokrajinskim obilježjem — neke tipološke poredbe, Zbornik radova o stranom i uporednom pravu. 6/1981, 259—266, különösen 264—266. old.; *Šarčević:* Zur nichtehelichen Lebensgemeinschaft im internationale Privatrecht — unter besonderer Berücksichtigung der jugoslawischen Teilrechte. STAZ 1981, 176—182. old.

tal figyelembe vett jogviszonyok területén rendszerint a lex nationalis kapcsolóelv vezet a jugoszláv joghoz. A törvény 3. szakasza pedig előírja, hogy:

„Ha a külföldi jog előírja, hogy a JSZSZK állampolgárainak jogaira és kötelezettségeire irányadó jogként a JSZSZK jogát kell alkalmazni, a JSZSZK irányadó joga az illető személy lakóhelye szerinti köztársaság, illetőleg autonóm tartomány joga, ha pedig a JSZSZK területén nincs lakóhelye, irányadó jog, ha e törvény vagy más szövetségi törvény nem rendelkezik eltérően, az állampolgársága szerinti köztársaság joga."

E szakasz által körülírt esetekben tehát nincsen szükség arra, hogy a 6. szakaszra támaszkodva (vagy annak megkerülésével) kutassuk az irányadó jogot, még akkor sem, ha a kérdéses jogviszonyra a törvényben nincsenek megfelelő kollíziós normák. Elég, ha a kollíziós probléma megoldását attól a ponttól folytatjuk, hogy az irányadó lex nationalis jugoszláv jog, és a 3. szakasz szerint járunk el.

Török Gábor

Csődjogi vita az NSZK-ban

I.

A szanálás-felszámolás kérdéskörével foglalkozó — egyébként meglehetősen csekély számú — magyar irodalom[1] több alkalommal felhívta a figyelmet arra, hogy az új magyar szabályozásnak, a hitelezői érdekek védelmén túl, elsősorban a nehéz helyzetbe került gazdálkodó szervezet talpraállítását kell elősegítenie.

Az ilyen és ehhez hasonló jellegű törekvések nem számítanak újdonságnak nemzetközi vonatkozásban: alapját minden esetben a fokozódó belső gazdasági nehézségek, illetőleg a megváltozott világgazdasági szituáció szolgáltatja.

Jól tükröződik ez a folyamat az egyes országok csődjogi megoldásában is: a megreformált törvények (pl. Ausztria, Franciaország) igyekeznek mindent megtenni annak érdekében, hogy a vállalat felszámolására csak a legvégső esetben kerüljön sor. Ezt főleg *egyezséget elősegítő módszerekkel* (Ausztria), illetőleg erőteljesebb *közigazgatási eszközökkel* (Franciaország) próbálják megvalósítani.[2]

Nagyon érdekes képet mutat ebben a vonatkozásban az NSZK „csődjogi helyzete", amely a magyar irodalomban — lényegében — még földolgozatlan területnek számít.[3] Az alábbiakban kísérletet teszünk a német—nyugatnémet jogfejlődés bemutatására és a mára kialakult helyzet felvázolására.

II.

1. Németországban 1877-ben vezették be — több módosítással — a máig hatályos csődtörvényt (Konkursordung, a továbbiakban: KO.), majd ezt 1898-ban összhangba hozták a BGB rendelkezéseivel. A későbbi módosítások közül feltétlenül említést érdemel, hogy — hasonlóan az általános nemzetközi fejlődéshez[4] — 1935-ben önállósult a csődeljáráson belüli egyezség intézménye, *csődönkívüli kényszeregyezség* formájában. (Az 1935. február 26-i Vergleichsordnung, a továbbiakban: Verglo.)

2. A II. világháborút követően először 1955-ben bontakozott ki széles körű reformvita az NSZK-ban. *Berges* az intézmény teljes átalakítását sürgette, beleértve a KO és a Verglo különállásának megszüntetését és egységes dogmatikai alapokra való helyezését.[5] Egy 1959-ben tartott szakmai kongresszuson *Weber* a hitelezői *kielégítési előjogok korlátozása* mellett érvelt,[6] más résztvevőknek viszont csak kisebb módosításokra voltak javaslatai, rámutatva arra, hogy a két jogintézmény lényegében betölti gazdasági funkcióját.[7]

A 60-as években bekövetkező gazdasági fellendülés nyomán a kérdés lekerült a napirendről és csupán az első olajárrobbanás (1973) utáni években, s recessziós gazdasági folyamat első eredményeinek tükröződésekor került ismét a figyelem középpontjába. (Amíg 1972-ben a KO És a Verglo alapján indult eljárások száma 4575 volt, addig 1975-ben ez a szám már több, mint a duplájára, 9195-re nőtt!)

Az 1975-ben Nyugat-Berlinben tartott 38. német ügyvédi kongresszuson *Kilger* — a nyomasztó gazdasági tények hatására — egyenesen a csődeljárás csődjéről beszélt és kijelentette, hogy a KO nincs többé abban a helyzetben, hogy betöltse feladatát, mivel az eljárások megindítását az adós *vagyonhiánya* miatt, meg kell tagadniuk a bíróságnak.[8] A KO szerint ugyanis — hasonlóan más csődtörvényekhez — a bíróság nem adhatott helyt az eljárás megindítására vonatkozó kérelemnek, ha nyilvánvaló volt, hogy az adós vagyona *még az eljárási költségek fedezésére*

Török Gábor tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] *Németh* János: Javaslat az egységes fizetésképtelenségi eljárásra. Magyar Jog, 1985. 6. sz. *Prugberger* Tamás: A szanálási eljárás a szövetkezeti szektorban. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata c. kutatási főirány részére készített tanulmány. Bp. 1984. *Sándor* Tamás: Az európai csődjogi rendszerek összehasonlító áttekintése. Kézirat. Bp. 1985. *Török* Gábor: A csőd gazdasági jelentőségének vizsgálata történeti és nemzetközi összehasonlítás alapján. A népgazdaság jogi kutatóhálózata részére készített tanulmány. Bp. 1983. Csőd és felszámolás. Jogtudományi Közlöny, 1985. 6. sz.

[2] Vö.: *Prugberger* és *Török* idézett tanulmányaival.

[3] *Sándor* idézett művében a jelenlegi hatályos nyugatnémet jogot tárgyalja, *Németh* ugyan utal a vitákra, de részletes ismertetésbe nem megy bele.

[4] Vö.: *Török*: A csőd gazdasági jelentőségének... 26—28. old.

[5] *Berges*: Grosse oder Kleine Insolvenzrechtsreform Konkurs-, Treuhand- und Schiedsgerichtswesen. (KTS) 1955. 49. old.

[6] F. *Weber*: Fragen der Gestaltung des Konkursverfahrens in rechtspolitischer und rechtsvergleichender Sicht. KTS. 1959. 80. old.

[7] Ld. pl.: *Böhle—Stamschrader*: Reformbedürftigkeit des Konkursrechts. KTS. 1959. 66. old.

[8] *Kilger*: Der Konkurs des Konkuses. KTS. 1975. 142. old.

sem elegendő. (A statisztikai adatok tanúbizonysága szerint a helyzet a 80-as évek első felére sem változott meg: a vagyonhiány, mint elutasítási ok, 1983-ban 76%-a volt az összes benyújtott kérelemnek; ez a szám 1950-ben: 27%; 1960-ban: 35%; míg 1970-ben már 47%-ra nőtt. A hitelezői követelések megtérülési arányszámai, ha lehet, még rosszabbak: a nem biztosított hitelezők (egyszerű csődhitelezők) követeléseik 3—5%-ához jutnak hozzá átlagosan.)[9]

Az irodalmi vita felélénkül,[10] az 51. német jogászkongresszuson pedig már külön bizottság foglalkozik a KO és a Verglo problematikájával.[11] 1977-ben Kölnben a KO 100 éves évfordulójának tiszteletére külön konferenciát rendeztek, a résztvevők azonban egyértelműen mihamarabbi reformot követeltek.[12]

Végül 1978 elején a szövetségi igazságügy-miniszter független, tudósokból és gyakorlati szakemberekből álló bizottságot állított fel, amelynek feladata volt egy — minden részletre kiterjedő — átfogó reformjavaslat kidolgozása. A munka eredményeképpen 1985-ben napvilágot látott a bizottság jelentése.[13]

3. A bizottság által javasolt egységes eljárás felépítése a következő:

— *előzetes eljárás*, amely magában foglalja az „elővizsgálati eljárást" (a, b és c pont), a tárgyalási szakaszt (d, e és f pont), valamint magát a döntést (g pont);

— az ún. *reorganizációs eljárás*, amely magában foglalja a tervkészítési (h pont), a szavazási (i pont), valamint a végrehajtási-befejezési szakaszt (j, k és l pont).

A javaslat fontos nóvuma, hogy a KO és a Verglo különállását megszünteti és — mint látni fogjuk — szoros egységbe vonja össze a két eljárást, mégpedig oly módon, hogy a Verglo helyébe — felhasználva annak egyes elemeit — egy új típusú eljárást, az ún. *reorganizációs* eljárást vezet be, amelynek lényegében egyetlen célja az adós gazdálkodó szervezet megmentése a felszámolástól.

a) A kérelem benyújtása. Az eljárás csak és kizárólag kérelemre indul. A kérelem benyújtására az adós és hitelezői jogosultak. A hitelező „kérelem benyújtási jogosítványa" független követelése nagyságától, vagyis mindenki hitelezőnek minősül, akinek az adóssal szemben megalapozott vagyoni igénye van. Ez alól — ebből a szempontból — csak egyetlen kivétel van: az adós dolgozója nem nyújthat be saját vállalata ellen eljárás megindítása iránti kérelmet a bírósághoz.[14]

Felmerült olyan javaslat is, hogy — hasonlóan a francia gyakorlathoz — a bíróságnak biztosítani kellene a hivatalból való eljárás megindításának jogát. A bizottság hosszas vita után a javaslat ellen foglalt állást, mert — amint azt *Uhlenbruck* hangsúlyozta — „nincs rá semmilyen igazán nyomós ok, hogy korlátozzuk az adós és hitelezői rendelkezési szabadságát".[15]

Az alapvető megnyitási ok a fizetésképtelenség, amely magában foglalja a *tényleges fizetésképtelenséget* (az adós *nem tudott* lejártakor eleget tenni kötelezettségeinek) és a *valószínű fizetésképtelenséget* (az adós *előreláthatólag* nem tud fizetni esedékességkor). Kisegítő megnyitási ok lehet a *túladósodás* (a likvidációs értékek felvételénél a vagyon nem fedezi a kötelezettségeket) is. Természetesen mindegyik esetben a kérelmezőnek bizonyítania, illetőleg valószínűsítenie kelle, hogy a megnyitási okok valamelyike fennáll.

b) Az „elővizsgálati eljárás" megindulása. Ebben a szakaszban a bíróság — belátásától függően — végrehajtási zárlatot rendelhet el az adós vagyonára. A zárlatnak igazi jelentősége a reorganizációs eljárás szempontjából van: olyan „nyugalmi helyzet" teremtődik ugyanis ezáltal, amelyben lehetőség kínálkozik a reorganizáció esélyeinek felmérésére.[16]

c) A kérelem sorsáról való döntés. Az „elővizsgálati eljárás" befejezésekor a bíróság dönt a kérelem elfogadásáról, vagy elutasításáról.

Lényeges szabály, hogy a bíróság a kérelmet csak akkor utasíthatja el, ha abban *formai hibát* talál (a kérelmet pl. nem az arra jogosult terjesztette elő), illetve, ha a fizetésképtelenséget, vagy a vagyonhiányt megállapítani nem lehet.

A javaslat kifejezetten hangsúlyozza, hogy *vagyonhiány címén* a bíróság csak akkor utasíthatja el a kérelmet, ha *nyilvánvaló*, hogy az adós vagyona még az elővizsgálati eljárás költségeinek fedezésére sem elegendő.

A kérelem elfogadása az eljárás érdemi megindulását jelenti.

d) Az eljárás érdemi megnyitása. Az eljárás érdemi megnyitásának adóst érintő legfontosabb joghatása kétségkívül az, hogy — hasonlóan a klasszikus csődjogokból ismert „csődnyitás joghatályához" — az adós ekkor *veszíti el kezelési és rendelkezési jogosultságát.* Ugyancsak ekkor kerül sor az eljárás tényének *nyilvánosságra hozatalára* is.

A javaslat ugyanis abból indul ki, hogy az elővizsgálati eljárás kimenetele bizonytalan, ezért méltánytalan lenne az adóssal szemben, ha már ebben az időszakban elveszítené kezelési és rendelkezési jogosultságát (egyébként nem is lenne kire a jogosultságokat átruházni, tekintettel arra, hogy a vagyonfelügyelő kinevezésére még csak most fog sor kerülni). Lényegében ugyanez motiválja a nyilvánosságra hozatal ily módon való szabályozását: az eljárás megindítására vonatkozó kérelem elutasítása esetén az adós üzleti goodwilljét sértené, ha az előzetes eljárás ténye szélesebb körben ismertté válna.

e) Vagyonfelügyelő kirendelése. A bíróság az eljárás érdemi megnyitása után kirendeli a vagyonfelügyelőt, vagy vagyonfelügyelőket. A vagyonfelügyelő jogállása tulajdonképpen megegyezik a klasszikus csődjogokból megismert feladatkörrel; vagyis átveszi az adóstól a vállalat vezetését, megkísérli az adós követeléseinek behajtását és általánosságban felméri az adós vagyoni helyzetét.

---

[9] Statistisches Jahrbuch. Bonn, 1984. 137. old.

[10] Ld. pl.: *Uhlenbruck*: Zur Kriese des Insovenzrechts. (NJW) 1975. 897. old.

[11] Vö.: *Drobnig*: Empfehlen sich gesetzliche Massnahmen zur Reform der Mobiliarsicherheiten c. szakértői véleményével.

[12] A konferencia anyaga megjelent a Festschrift „Einhundert Jahre Konkursordnung 1877—1977" c. kötetben. Köln, 1977.

[13] Erster Bericht der Kommission für Insolvenzrecht. Köln, 1985.

[14] Ld.: J. *Düttmann*: Die Rechts der Arbeitnehmer und des Betriebsrats im Sanierungsverfahren. Zeitschrift für Wirtschaftsrecht und Insolvenzpraxis. (ZIP) 1982. 787—793. old. és H. *Arnold*: Modell eines insolvenzrechtlichen Sanierungsverfahren. Beilage Nr. 8. zum Bundesanzeiger. Nr. 34/1982. 7. old.

[15] W. *Uhlenbruck*: Grundzüge einer Insolvenzrechtsreform Zeitschrift für Betriebswirtschaft. (ZfB) 1983. 356. old.

[16] *Uhlenbruck*: Zum Stand der Insolvenzrechtsreform Betriebswirtschaftliche Forschung und Praxis. (BFuP) 1983. 138. old.

Ezzel egyidejűleg a bíróság felhívja a hitelezőket egy ún. hitelezői tanács megalakítására, amely megvizsgálja a reorganizáció lehetőségét és tanácsadói szerepet tölt be a vagyonfelügyelő mellett. Ugyancsak ezzel egyidejűleg, de legkésőbb a reorganizációs szakasz megnyitásáig, a bíróságnak ki kell rendelnie a „csődválasztmányt", amely testület felügyeli a vagyonfelügyelő tevékenységét.[17] Lehetőség van a hitelezőkből — ha azok nagy száma ezt indokolttá teszi — egy harmadik csoport alkotására is, akik további tagokat tudnak a tanácsba, vagy a csődválasztmányba delegálni. A három hitelezői csoport között az ún. hitelezői tanácsban nemcsak maguk a hitelezők vesznek részt, hanem képviselteti magát az adós vállalat üzemi tanácsa is, tekintettel arra, hogy a hitelezői tanácsnak — mint látni fogjuk — lényeges funkciói vannak a reorganizációs terv végrehajtása során is, s ezért célszerű, ha a testületben vállalati belső emberek is részt vesznek.

f) A vállalati válság okai, prognózis. A tárgyalási szakasz utolsó momentumaként a vagyonfelügyelők a hitelezők tanácsának, avagy esetlegesen külső szakértők segítségével igyekeznek feltárni a gazdasági válság okait. Ezek feltárásán és elemzésén kívül egy stratégiai jellegű, *általános gazdasági prognózist* kell felállítaniuk arra vonatkozóan, hogy a vállalatot lehet-e egyáltalán — a mi fogalmaink szerint — szanálni, vagyis sikerrel járhat-e egyáltalán egy reorganizációs eljárás.

g) A döntési szakasz. A bíróság az f) pontban jelzett helyzetfeltárás, illetve prognózis alapján dönt a vállalat reorganizálásáról. Hangsúlyozni kell, hogy bár a bíróság döntését kétségkívül a vagyonfelügyelő álláspontja befolyásolja alapvetően, de a döntést az eljárás összes adatára alapozva kell meghoznia. Amennyiben a bíróság negatívan ítéli meg a reorganizáció lehetőségét, akkor az eljárás felszámolási (csődeljárás) szakaszba kerül. Ennek eredményeképpen az adós vagyonát eladják és a privilégizált követelések kielégítése után, a fennmaradó részt a hitelezők között arányosan felosztják. Ezzel kapcsolatban kell rámutatnunk arra, hogy a javaslat szakít a ma hatályos csődjog hitelezői osztályaival és helyébe a biztosított követeléssel rendelkező hitelezők, illetve az ilyen biztosítással nem rendelkező hitelezők két csoportját állítja fel. Az első csoport jelenti a privilégizált követeléseket és ide kell számítani az adós azon dolgozóit, akiknek hátralékos bérkövetelése van az adóssal szemben.

Amennyiben a bíróság a reorganizáció mellett dönt, kezdetét veszi ez az eljárás.

h) A terv elkészítése. A bíróság igenlő döntése esetén a vagyonfelügyelő elkészíti a pontos reorganizációs tervet. A terv elkészítése során természetesen belátása szerint támaszkodhat a hitelezői tanács segítségére, avagy külső szakértőket is igénybe vehet. A javaslat nem ad időhatárt a terv elkészítésére, viszont nyilvánvaló, hogy a terv elkészítésének folyamata nem lehet túlságosan hosszú, ugyanis ez már veszélyeztetné magának a végrehajtásnak a sikerét is, hiszen hosszabb idő eltelte a prognózis és a terv között már könnyen túlhaladottá tehetné a prognózisban foglaltakat. Éppen ezért a bíróságnak — az összes körülmény mérlegelésével — kell döntenie, hogy milyen időtartam alatt készítendő el a terv.

A javaslat részletesen megszabja a terv felépítését. Ennek értelmében a terv két nagy fejezetből áll, az ún. feltáró és alakító részből.

A feltáró résznek mindenképpen tartalmaznia kell a pénzügyi és strukturális változtatásokra vonatkozó javaslatokat, a szükséges szervezeti módosításokat, illetve a személyi kérdésekben való állásfoglalást. Ezenkívül tartalmaznia kell az adós aktíváiról és passzíváiról szóló pontos kimutatást is.

Az alakító részben már a konkrét — elsősorban a hitelezői igények kielégítésére vonatkozó — javaslatok szerepelnek. Ennek értelmében tehát meg kell jelölni a követelések kielégítésének időpontját és a kielégítés nagyságrendjét. A reális felmérés biztosítékát szolgálja az a szabály, amely szerint a vagyonfelügyelőnek a terv e részében nyilatkoznia kell arról, hogy az általa elismert követelések kielégítésére milyen biztosítékokat tud nyújtani.

Az alakító rész zárófejezetében meg kell jelölni a terv végrehajtásához minimálisan szükséges pénzügyi eszközöket.

A tervhez mellékelni kell az adós egyetértő nyilatkozatát. Ennek hiánya csak az egyéni cég esetében akadályozza meg a reorganizációs eljárás lefolytatását, azonban nyilvánvaló, hogy az adós akarata ellenére már sokkal kevesebb esélye van a gazdasági talpraállításnak, ezért az adós nyilatkozata az esetek többségében gyakorlatilag a vétó tartalmával bír.

i) Szavazás. A terv benyújtása után a bíróság meghatározza azt az időtartamot, amely alatt a még be nem jelentett követeléseket be lehet nyújtani, illetve kitűzi a szavazási időpontot. (Egy követelés akkor tekinthető elismertnek, ha sem az adós, sem a vagyonfelügyelő, sem pedig más hitelező nem emel ellene kifogást.)

A szavazás ún. szavazócsoportokban történik, amelyek lényegében megegyeznek a kielégítéskori „rangsornál" megismertekkel.

Az I. csoportba a biztosított követelések hitelezői tartoznak, a II. csoportot a nem biztosított követelések hitelezői alkotják, míg végül a III. csoportban foglalnak helyet azok a dolgozók, akiknek munkabérkövetelése van az adóssal szemben. Ez utóbbiak kapcsán feltétlenül ki kell emelni, hogy csak azok a dolgozók jönnek számításba ebben a körben, akikkel a terv is úgy számol, hogy a reorganizációs időszakban és azt követően is, a vállalatnál fognak dolgozni.

A terv akkor tekinthető elfogadottnak, ha az I. és III. csoportba tartozó hitelezők legalább 80%-a, illetőleg a II. csoportba tartozó hitelezők legalább 60%-a ért azzal egyet. Amennyiben az első szavazás eredménytelen volt, új szavazási időpont kitűzésére is mód van. Ha a kitűzött új időpont egy hónapon belüli, akkor csak abban a csoportban kell a szavazást megismételni, amelyben a tervet nem fogadták el, ellenkező esetben viszont mind a háromban.

A szavazás kapcsán a hitelezőknek módjuk és lehetőségük van arra, hogy a tervvel kapcsolatos kritikai észrevételeiket megtegyék. Ezeknek az észrevételeknek az alapján a vagyonfelügyelő a két szavazási időpont között is módosíthatja a tervet, ilyenkor azonban mindegyik csoportban meg kell ismételni a szavazást.

[17] H. *Rick*: Insolvenzrechtliche und steuerliche Ansätze zur Lösung des Finanzierungsproblems in einem insovenzrechtlichen Reorganisationsverfahren. Frankfurt am Main, 1985. 34. old.

Az eljárás „parttalanná válását" gátolja meg az a szabály, amelynek értelmében összesen csak kétszer lehet szavazást tartani. Amennyiben ugyanis a második szavazás során sem kerül a terv elfogadásra, a reorganizációs eljárás megszűnik és felszámolási eljárásként folytatódik tovább.

A terv elfogadása esetén a következő szakasz a terv végrehajtása.

j) A terv végrehajtása. A terv végrehajtásának irányítója a vagyonfelügyelő, azonban ebben az időszakban döntő mértékben támaszkodik a hitelezői tanácsra, hiszen abban — amint arra már fentebb utaltunk — nemcsak a hitelezők, hanem az adós üzemi tanácsának képviselői is részt vesznek, ezáltal elérhető a gazdaságilag mindenképpen indokolt folyamatosság biztosítása. Maga a bíróság „nem lép ki" az eljárásból ebben a szakaszban, sőt még háttérbe húzódásáról sem lehet beszélni. A bíróság ugyanis figyelemmel kíséri a terv végrehajtási szakaszát is és amennyiben úgy látja, hogy akár külső, akár belső körülmények miatt a reorganizációt nem lehet többé megvalósítani, akkor *hivatalból* dönt a felszámolási eljárás megindításáról. Döntési szabadságának „korlátozása" csupán annyi, hogy előzetesen meg kell hallgatnia a feleket, vagyis az adóst és a hitelezőket.

k) A végrehajtás sikertelensége. Amennyiben a reorganizációs eljárás nem vezetett a kívánt eredményre és a bíróság sem rendelte el a felszámolási eljárást, akkor a vagyonfelügyelő, egyetértésben a hitelezői tanáccsal, jelentést tesz a bíróságnak. A bíróságnak jogában áll felszámolási eljárást elrendelnie, de ha az adóst még mindig bizonyos fokig életképesnek ítéli, ami másik oldalról nézve azt jelenti, hogy a végrehajtás kudarcát főleg szubjektív hibákban látja, akkor a hitelezőket új felszámolási kérelem benyújtására utasítja.

l) Az eljárás befejezése. A reorganizációs terv végrehajtása után a bíróságnak jelentést tesz a vagyonfelügyelő, és a bíróság végzéssel befejezettnek nyilvánítja az eljárást. Ez anyagi jogilag azt jelenti, hogy a vagyonfelügyelő tiszte és szerepköre megszűnik, az eddig általa gyakorolt kezelési és rendelkezési jogosultságok visszaszállnak az adósra, természetszerűleg azokkal az esetleges korlátozásokkal együtt, amelyek magában a tervben voltak.

4) Már magának a javaslatnak a kidolgozása során is számos észrevétel érkezett a Bizottság címére, ezeket jórészt figyelembe is vették az előterjesztés megfogalmazásánál. Több kérdést azonban a javaslat további vizsgálódásra ajánl. Ilyenek pl.: az eljárások meghatározott bíróságnál való koncentrációjának kérdése; a bíróságok döntési lehetőségeinek bővítése; a vagyonfelügyelő felelősségének precíz és pontos kidolgozása; speciális adószabályozás kidolgozása a reorganizációs eljárásban annak érdekében, hogy ez az eljárási forma minél nagyobb számban vezessen sikerre; a nemzetközi csődjogi szabályozással való összhang megteremtése. Ezekről a kérdésekről a második javaslat fog beszámolni, ami egyben azt is jelzi, hogy korántsem fejeződött még be az NSZK-ban a csődjogi vita. (Az első javaslatot készítő Bizottság sem oszlott fel.)

Gazdasági vonatkozásban vitathatatlan a közgazdasági szakirodalomnak az a megállapítása, hogy a reorganizációs eljárás, illetve mindenfajta „talpraállítási" törekvés sikere nagymértékben azon múlik, hogy milyen korán veszi kezdetét az ilyen tevékenység. Ebből a szempontból tehát tulajdonképpen már a prosperitás időszakában meg kellene kezdeni ezt a munkát.

Jogi szempontból a törekvés érvényesítése azt jelenti, hogy az eljárás megnyitási okai között szerepelnie kellene az „előzetes elhárítás" címén való megnyitási lehetőségnek is. Könnyen belátható azonban, hogy e körülmények jogi megfogalmazása rendkívül problematikus és nagyon nehéz lenne a döntési szerepek kiosztása. A kétségtelen gazdasági realitások következtében azonban ez a javaslat is felmerült a reformvita során. Maga a javaslat és a szakirodalom is lényegében egységesen, az előzetes elhárítás ellen foglalt állást, mivel — amint arra többen rámutattak[18] — egy ilyen jellegű intézmény túlzott beavatkozást jelentene a társaságok ügyeibe, sértené a hitelezők és a társaságok jogait és ezáltal alkotmányellenes is lenne.[19]

Főleg az osztrák irodalom hatására,[20] ahol a reorganizációt és a szanálást szinonimaként használják, az NSZK élesen elkülöníti egymástól a két formát. Az e tekintetben alapdokumentumnak számító munkájában *Kirsch* — szerzőtársaival együtt — hangsúlyozza, hogy a reorganizáció csődjogi értelemben egy teljesen új terminus technikus és a fő hangsúly a szervezési kérdéseken van. Ezzel szemben a szanálásban, elsősorban gazdaságpolitikai megfontolások alapján, állami beavatkozás történik, pénzügyi eszközökkel. Bár a szanálás esetében is kétségkívül történnek szervezési intézkedések, kötelezően előírt gazdálkodási-módszertani szabályozás, ez azonban csak felületesen hasonlít a reorganizációs eljáráshoz, hiszen ez utóbbiban alapvetően *állami beavatkozás nélkül,* maga az adós, a hitelezők és a külső harmadik személynek számító vagyonfelügyelő együttes döntése következtében történik a vállalat talpraállítása.[21]

Teljes összhangban azzal a folyamattal, amelynek során a csődjog funkciójában a hitelezői érdekek kielégítésének hátrányára változás áll be és előtérbe kerül a vállalat megmentése, megnő a jogi szakirodalom mellett a közgazdasági szakirodalom jelentősége is. A kérdés olyannyira jelentőssé vált, hogy mára már, némi túlzással, akár egy új közgazdasági szakág megszületéséről is beszélhetünk, amely az „Insolvenzprophylaxe" nevet viseli.

E tudományág lényegében két fő területre oszlik, egyrészt a fizetésképtelenség okait igyekszik elemezni, másrészt pedig a gazdaságpolitika ezzel kapcsolatos lehetőségeit.

Számos gyakorlati ténytanulmány áttanulmányozása után *Endress* arra az elég pesszimisztikus megállapításra jut, hogy „a fizetésképtelenség okai esetről esetre változnak és még tényvizsgálatok után sem lehet valamifajta fő okot egzakt módon megállapítani.[22]

A klasszikus felfogás szerint a fizetésképtelenség fő okai vállalaton belüliek. *Mortsiefer* azon a véleme-

[18] J. *Kilger*: Die Reorganisation insolvelt er Gesellschaften Zeitschrift für Rechtspolitik. (ZRP) 1984. 46—52. old. és hasonlóan H. *Arnold*: i. m.: 6. old.

[19] H. *Rick*: i. m.: 142. old.

[20] R. *Holzhammer:* Österreiches Insolvenzrecht Konkurs und Ausgleich. Wien—New York, 1983. 192. old.

[21] W. *Kirsch*—W. M. *Esser*—E. *Gabele*: Reorgasitation. München, 1978.

[22] R. *Endress*: Insolvenz — und Risikofaktoren in Mittel — und Kleinbetrieb. Frankfurt am Main, 1979. 23. old.

nyen van, hogy a vállalatok nagy része többé-kevésbé saját felelőtlensége miatt került csődbe.[23]

Ezzel szemben mára már a következő csoportosítás tekinthető többségi álláspontnak:

A vállalatok fizetésképtelenségének oka három nagy területet ölel fel, az üzemen belüli, az üzemek közötti, illetve az üzemen kívüli tényezőket.

a) Üzemen belüli okok. Ebbe a csoportba alapvetően a vezetéssel kapcsolatos kérdések tartoznak és ezen belül is lényeges szerepet játszik az információs rendszer kiépítési szintje, illetve a vezetési koncepció léte, vagy nemléte.[24] Ezen túlmenően vizsgálni kell a számviteli, könyvviteli rendszert, a vállalati pénzügypolitikát, az értékesítési és forgalmazási koncepciókat, valamint a szakemberellátottsági és ezzel összefüggésben az egész személyzeti politikát. Ez utóbbi kérdés a múltban a kis- és középvállalatoknál relatíve alárendelt szerepet játszott, mára azonban jelentősége megnőtt, hiszen fokozottan előtérbe került az innovatív lépések megtételének szükségessége.[25]

b) Üzemek közötti okok. Az üzemek közötti okoknál elsődlegesen a vizsgált vállalat szerződéses kapcsolatrendszerének egészét kell feltérképezni, mégpedig abból a szempontból, hogy a partner gazdálkodó szervezetek milyen minőségű munkát végeznek, illetve mennyiben tekinthetők stabilnak. *Brehmer* vizsgálati adatai szerint a szállítási határidők be nem tartása, illetve más üzemek csődje az esetek 40%-ában az alapvető csődokok szerepét játszotta.[26] Természetesen a kérdéskörhöz tartozik annak a vizsgálata, hogy milyen lehetőségei vannak az üzemnek, megbízhatatlannak ítélt partnerei szolgáltatásait más szolgáltatásokkal helyettesíteni. Ezzel összefüggésben vizsgálni kell mind a bel- mind pedig a külföldi lehetőségeket.

c) Üzemen kívüli okok. Ebben a körben az okok taxatív felsorolása szinte lehetetlen, hiszen azok rendkívül szerteágazóak és folyamatosan változóak. A szerzők általában a konjunkturális helyzetet, a piaci struktúra felépítésének változását, a fizetési morál helyzetét, a keményebb ár- és feltételversenyt és az adóhivatalok — korábbiakhoz képest — szigorúbb eljárását sorolják ide. Az egyéb politikai tényezők közül kiemelik a pénzpolitika és az adó- és hitelpolitika jelentőségét. Összességében tehát a gazdaságirányítás céljainak és az ezekhez alkalmazott eszközöknek a megvalósulásáról, illetve változásáról van szó.

A gazdaságpolitika lehetőségei tulajdonképpen rendkívül korlátozottak a csőd megelőzése tekintetében. E korlátozottság azonban nem jelenti azt, hogy a gazdaságpolitikának csupán szemlélődő szerepre kellene szorítkoznia és nem tehetnek semmit beavatkozása eredményének javítása érdekében. *Ertel* a kérdésnek szentelt monográfiájában[27] kimutatja, hogy a hagyományos értelemben vett gazdaságpolitika a fizetésképtelenségi okok közül általában csak a fent a) és c) alatt jelzett kérdések megoldására és figyelemmel kísérésére összpontosít. Holott a tényvizsgálatok adatai szerint az üzemek közötti okok számszerűségükben kb. ugyanolyan súlyt képviselnek, mint a másik kettő együttvéve.[28] Persze rendkívül nehéz a direkt gazdaságpolitikai beavatkozás az üzemek közötti okok felszámolása tekintetében és ezt maga a szerző sem tanácsolja. A szállítási fegyelem — különösen ami a határidők betartását illeti — javítására azonban megfelelő eszköznek látja a jogi és közgazdasági feltételek *együttes* kialakítását.

III.

Az előzőekben — a terjedelem szabta korlátok között — megkíséreltük áttekinteni és röviden összefoglalni az NSZK-ban jelenleg folyó csődjogi vita eredményeit és pillanatnyi állását. Erre nemcsak azért volt szükség, mert a tudományos kutatás számára szinte nélkülözhetetlen egy-egy jogterület nemzetközi helyzetének ismerete, hanem azért is, mert — megítélésünk szerint — az ismertetett javaslatban számos olyan vonás van, amelynek figyelembevétele a magyar szabályozás számára sem lenne felesleges. A magunk részéről ebben a vonatkozásban az alábbiakat emeljük ki:

1. Az eljárás megindításakor még nem dől el, hogy reorganizációs, vagy felszámolási eljárás fog-e a későbbiekben lezajlani. A megnyitási okok általánosak, még aközött sincs különbség, hogy a kérelmet az adós saját maga, vagy pedig valamelyik hitelezője terjesztette elő.

2. Az eljárás egész folyamata során a fő célkitűzés lényegében az adós vállalatának újjászervezése és csak ennek sikertelensége esetén kerül sor a felszámolásra, azonban — mint láttuk — az adósnak számos lehetősége nyílik arra, hogy a felszámolási eljárást a *végsőkig* elkerülje.

3. Az eljárás egész időtartama alatt az adós *jogilag is érdekeltté van téve* a reorganizáció sikerében.

4. Az eljárás alanyai — a hatályos szabályozással szemben — a BGB szerinti egyszerű társaságok is lehetnek, a javaslat tehát szakít a hagyományos jogi személy—nem jogi személy kategorizálással és minden, az üzleti forgalomban saját neve alatt megjelenő és így jogokat és kötelezettségeket szerezhető vállalkozást a „csődalanyisággal" ruház fel.

A magyar irodalomban legutóbb Németh János vázolta javaslatait egy egységes fizetésképtelenségi jog megteremtése érdekében.[29] Elképzelése szerint az eljárást két jól elkülönített szakaszra kellene bontani, vagyis az effektív megindulás után meg kellene keresni az illetékes állami szervet annak közlése végett, hogy kívánja-e a gazdálkodó szervezetet szanálni. Az állami szervnek harminc nap állna rendelkezésére a kérdés eldöntésére és nemleges válasza esetén kezdődne tulajdonképpen az érdemi felszámolási eljárás, ahol ugyan szanálásról már nem lehetne szó, de egyezségről és kényszeregyezségről még igen.

Megítélésünk szerint ez az elképzelés bár kétségkívül nagyban elősegítené a terület egységes jogi szabályozottságának elérését és magas színvonalra eme-

[23] H. J. *Mortsiefer*: Insolvenzursachen und Insolvenzprophylaxe in mittelständischen Betrieben. Göttingen, 1981. 14. old.

[24] R. *Ertel*: Aktionsspielräume wirtschaftspolitischen Insolvenzprophylexe. Forschungsberichte des Niedersächsisches Institut für Wirtschaftsforschung (NIW), 7. sz. Hannover, 1984. 14. old.

[25] H. J. *Mortsiefer*: i. m.: 23. old.

[26] C. *Brehmer*: Diagnose: Konkursgefahr — Therapie? Ein empirische Untersuchung der Industrie- und Handelskammer zu Münster Münster, 1982. 18. old.

[27] R. *Ertel*: i. m.: 76—77. old.

[28] Vö.: *Ertel* és *Brehmer* hivatkozott munkáival.

[29] *Németh* János: i. m.: 488—489. old.

lését, mégsem valósítja meg a szanálás és felszámolás között azt a szoros kapcsolatot, amelyek megfelelnek a gazdaság igényeinek.

A magunk részéről — figyelemmel az elemzett külföldi tapasztalatokra is — a *megoldást* az alábbiakban látjuk.

a) Az egységes szabályozás hatálya minden gazdálkodó szervezetre és minden olyan szervezetre kiterjed, amely cégjogi jogalanyisággal bír.

b) Az eljárás megindítását kérheti az adós, a hitelezők, az alapító szerv, szövetkezeteknél a törvényességi felügyeletet gyakorló szerv, a számlavezető pénzintézet és a Központi Szanálási Alap kezelője.

c) Az ügyben kizárólagos illetékességgel a Fővárosi Bíróság jár el a nem peres eljárás szabályai szerint, de tanácsban. Összetételüket illetően az elnöklő bíró mellé feltétlenül célszerűnek látszik két gyakorló és magas szakmai tudással rendelkező gazdasági szakembert bevonni. Megjegyezzük, hogy távlatilag elengedhetetlennek tűnik önálló eljárási szabályok kidolgozása, annál is inkább, mivel a történelmi tapasztalatok is egyértelműen azt bizonyítják, hogy a csődjog bármelyik formája önálló és speciális eljárást kíván.[30]

d) Az eljárás megindulásának előfeltétele:

1. A hitelezőknek lejárt és igazolt pénzkövetelésel kell rendelkezni és bizonyítaniuk kell, hogy

— az adóst a fizetésre felszólították,

— a felszólítástól 90 nap már eltelt és

— követelésüket egyéb módon nem tudták (pl. inkasszó) behajtani.

2. Az alapító szerv, szövetkezeteknél a törvényességi felügyeletet gyakorló szerv, a számlavezető pénzintézet, a Központi Szanálási Alap kezelője és az *adós* akkor is kérheti az eljárás megindítását, ha az adós tartozásai vagyonát meghaladják és a folyó gazdasági évben veszteségessé vált, vagy valószínűsíthető, hogy egy éven belül veszteségessé válik (szanálás).

d/1. Az adós *köteles* önmaga ellen „csődöt" kérni, ha esedékes fizetéseit nem tudja 90 napon belül teljesíteni és hitelezőitől fizetési haladékot nem kapott. A bíróság az első tárgyaláson megállapítja, hogy fennállnak-e a fizetésképtelenség előfeltételei, s ha igen, kinevezi a vagyonfelügyelőt. Az adós *részlegesen* elveszti kezelési és rendelkezési jogosultságát, ami azt jelenti, hogy kifizetéseket és eszközátruházásokat csak a vagyonfelügyelő engedélyével teljesíthet. A vagyonfelügyelő 30 nap alatt méri fel az adós vagyoni helyzetét és felszólítja a hitelezőket követeléseik bejelentésére.

A második tárgyalás előtt a vagyonfelügyelő megkísérel a felek között egyezséget létrehozni. Az egyezség sok mindenre vonatkozhat: pl. a felek fizetési moratóriumban állapodnak meg, a hitelezők lemondanak követeléseik egy részéről, a hitelezők követeléseikkel „beszállnak" az adós vállalatába, vagyis ők maguk mentik meg a céget — az „alávetéses" vállalat egyik kialakulási formája ez is lehetne, stb. Ha nem sikerül egyezséget kötni, a bíróság a második tárgyaláson elrendeli a gazdálkodó szervezet felszámolását és felhívja a feleket kényszeregyezség kötésére. A felszámolást a vagyonfelügyelő vezeti, s ha a felek között kényszeregyezség sem jött létre, az adós vagyonát eladják és a céget felszámolják. A kielégítési rangsor: eljárási költség és a dolgozók munkabére teljes egészében és privilégizáltan, minden egyéb követelést aránylagosan egyenlítenek ki.

A bíróság az eljárás megindulásáról hivatalból értesíti a Központi Szanálási Alap kezelőjét, aki az eljárás bármely szakaszában *adósi beavatkozóként* beléphet.

Ha az adós önhibájából nem kérte önmaga ellen az eljárás megindítását, akkor az igazgató és a főkönyvelő öt évig nem tölthet be ilyen funkciót.

d/2. Ebben az esetben a bíróság azt a személyt köteles vagyonfelügyelőnek kinevezni, akit az eljárás megindítója indítványoz. (Kivéve, ha az eljárást az adós kezdeményezte.)

Ezt követően a bíróság az eljárást 6 hónapra felfüggeszti, amely időszakra fizetési moratórium lép életbe. A Központi Szanálási Alap részvétele az eljárásban kötelező. Ha a feleknek 6 hónap alatt sem sikerül megegyezni, az eljárás az 1. pont alatt leírtak szerint folytatódik.

Amennyiben az adós kért ezen az alapon önmaga ellen „csődöt", a bíróság értesíti erről a Központi Szanálási Alap kezelőjét és a kérelemnek csak akkor adhat helyt, ha ezzel az Alap kezelője egyetért. E rendelkezés felvételére azért van szükség, mert mindenképpen el kell kerülni, hogy az adós a szanálásról saját maga dönthessen.

A felvázolt rendszer *egyesíti a szanálási és felszámolási eljárást.* Az államot képviselő Központi Szanálási Alap kezelőjének mindkét esetben az eljárás teljes időszaka alatt joga van abba belépni és végső soron megmenteni a céget.

A rendszer előnyeit abban látjuk, hogy az adós érdekeltté van téve a felszámolás elkerülésében, nem kell megvárni a tényleges csőd bekövetkezését, hanem azt meg lehet előzni (erre hazai gazdasági viszonyaink között mindenképpen szükség van) és valószínűleg a szanálás maga is „olcsóbb" lenne, mert egy eljárásjogilag is elkülönülő szanálási eljárás — amely eleve meggátolja a felszámolást — azzal jár, hogy a szanálás végrehajtása esetén az összes követelést ki kell fizetni, itt viszont az adós jelenlétében a hitelezőkkel kötött egyezségre is lehetőség van.

[30] *Török* Gábor: i. m.: 340—341. old.

SZEMLE

Az európai szocialista államok jogalkotásáról

Sipos Katalin
Szovjetunió

Az alábbiakban *az 1985. év második felében* elfogadott jelentősebb össz-szövetségi és köztársasági (OSZSZSZK) jogszabályokat ismertetjük, jogágak szerinti csoportosításban. Az *államjog* területén két köztársasági tvr. emelendő ki, ezek *a lakosság és a helyi tanácsok* közötti kapcsolat erősítését szolgáló szervezeti formákra vonatkoznak. *Az állampolgárok lakóhely szerinti közgyűléseinek* szabályzatát megerősítő tvr. (Vedomoszti Verhovnogo Szoveta RSZFSZR — a továbbiakban R.V.V.SZ. — 1985. 36. sz. 1269. t.) aktualitását bizonyítja, hogy az új szabályzat egy 1927-ben elfogadott aktust váltott fel. A lakóhely szerinti közgyűlések feladata: a lakosság társadalmi öntevékeny szerveinek és a társadalmi bíróságoknak a megválasztása, a tanácsi rendelettervezetek és a lakosságot érintő gazdasági, kulturális és szociális kérdések megvitatása. A területi elv érvényesül az OSZSZSZK településein működő *falusi, lakótelepi és utcabizottságok* munkájában. A vonatkozó szabályzatot megerősítő tvr. (R.V.V.SZ. 1985. 37. sz. 1308. t.) értelmében az ilyen jellegű társadalmi bizottságokat az állampolgárok közgyűlésein választják két és fél évre. Fő feladatuk: a tanácsi munka segítése és a lakosság bevonása a helyi és az országos jelentőségű kérdések megoldásába.

Az *államigazgatás* változatlanul a szabályozás fő területe. A *központi igazgatást* érintő jogszabályokat említjük először. A Szovjetunió Minisztertanácsáról szóló törvényben eszközölt kiegészítés (Sz.V.V.SZ. — Vedomoszti Verhovnogo Szoveta SZSZSZR — 1985. 44. sz. 838. t.) értelmében az azonos népgazdasági ágazatok nagy ágazatközi komplexumainak és csoportjainak irányítását a Minisztertanács speciális állandó szervei útján látja el. Új központi szerv létesítésére is sor került: tvr. írta elő a Szovjetunió egészségügyi és mikrobiológiai ipari minisztériumának a létrehozását (SZ.V.V.SZ. 1985. 48. sz. 937. t.).

A tárgyalt időszakban a legjelentősebb strukturális változások a *mezőgazdasági igazgatás* területén, pontosabban az agráripari komplexum irányítási rendszerében mentek végbe. A vonatkozó össz-szövetségi tvr. (SZ.V.V.SZ. 1985. 48. sz. 938. t.) értelmében öt korábbi minisztérium és egy állami bizottság összevonása útján került sor *a Szovjetunió szövetségi-köztársasági szintű agráripari állami bizottságának* a létrehozására. Az erről kiadott közös párt- és kormányhatározat (SZ.P.SZ. 1985. 34. sz. 160. t.) értelmében az említett bizottság az agráripari komplexum állami irányításának központi szerve, mely teljes körű felelősséget visel a mezőgazdasági termelés és termékfeldolgozás terén. Munkáját a Minisztertanács irányítása alatt végzi, a hatáskörében hozott határozatok végrehajtása kötelező valamennyi minisztérium és főhatóság, illetve vállalat és intézmény számára. Az OSZSZSZK agráripari komplexumának irányítási rendszerében eszközölt változtatásokról az 1985. nov. 23-án megjelent tvr. rendelkezik (R.V.V.SZ. 1985. 48. sz. 1649. t.).

A vizsgált időszakban került jóváhagyásra a Szovjetunió 1986. évi gazdasági és szociális *fejlesztési terve* SZ.V.V.SZ. 1985. 48. sz. 914. t.). Az össz-szövetségi tervtörvény előirányzataival összhangban került elfogadásra az OSZSZSZK 1986. évi állami fejlesztési terve (R.V.V.SZ. 1985. 50. sz. 1738. t.). A tervgazdálkodást illetően említést érdemel még az a kormányrendelet, amely a szovjet népgazdaság alapjait érintő, új amortizációs normák kidolgozását írja elő (SZ.P.SZ. 1985. 25. sz. 130. t.).

Az *iparigazgatás* területén két kormányrendelet érdemel figyelmet. Ezek közül az egyik a bonyolult, hazai berendezésekre épülő vállalatok üzembe helyezésének rendjét pontosítja annyiban, hogy az állami átvevő bizottságok előtt a megrendelő által kijelölt munkásbizottságok veszik át a létesítményeket (SZ.P.SZ. 1985. 23. sz. 117. t.). A másik rendelet a lakossági szolgáltatásokra nem kötelezett vállalatok ilyen irányú tevékenységének fejlesztését célzó intézkedéseket tartalmazza (SZ.P.SZ. 1985. 25. sz. 128. t.).

További lépésekre került sor a *környezetvédelem* terén. Közzétették a Szovjetunió gazdasági övezetéhez tartozó tengeri környezet védelméről szóló szabályzatot, melyet kormányrendelet erősített meg (SZ.P.SZ. 1985. 22. sz. 112. t.). Fokozott a figyelem a légkör védelme terén. Ezzel kapcsolatban több kormányhatározat kiegészítésére és módosítására került sor (SZ.P.SZ. 1985. 23. sz. 118. t.).

Áttérve a *honvédelmi igazgatás* területére, először azt az össz-szövetségi törvényerejű rendeletet említjük, amely a Fegyveres Erők zászlósaira vonatkozó törvényerejű rendeletet módosítja (SZ.V.V.SZ. 1985. 41. sz. 779. t.). A szárazföldi és a tengerészzászlósok katonai szolgálatának letöltésére vonatkozó szabályzatot kormányrendelet erősítette meg (SZ.P.SZ. 1985. 32. sz. 153. t.).

Az *oktatásügy* területén először arról kell említést tenni, hogy az általános, illetve a szakképzést nyújtó iskolák reformja során eszközölt kiegészítések és módosítások figyelembevételével új, egységes szövegezésben tették közzé a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok oktatási törvényhozásának alapjait (SZ.V.V.SZ. 1985. 48. sz. 918. t.). Az Alapok 19., 21. és 25. cikkelyének (szakképzés; általános képzést nyújtó középiskolák; az általános képzést nyújtó iskolák területi megoszlása) alkalmazási rendjét a Legfelsőbb Tanács Elnökségének határozata részletezte (SZ.V.V.SZ. 1985. 49. sz. 967. t.). Ugyancsak az iskolareform kapcsán került sor néhány össz-szövetségi kerettörvény (Alapok) kiegészítésére és módosítására. Erről 1985. nov. 27-én tvr. jelent meg (Sz.V.V.SZ. 1985. 48. sz. 919. t.).

Korábban már említettük *az iszákosság elleni harc* fokozását célzó törvényerejű rendeletet. Ennek alkalmazási rendjéről most újabb összszövetségi tvr. jelent meg (SZ.V.V.SZ. 1985. 41. sz. 777. t.), mely szabályozza a helyi tanácsok végrehajtó bizottságai és a társadalmi bíróságok elé kerülő, illetve a büntetőjogi felelősséggel járó ügyek körét. Köztársasági szintű tvr. jelent meg az iszákosság elleni harc érdekében a vállalatoknál, intézményeknél létrehozandó bizottságok szabályzatának megerősítéséről (R.V.V.SZ. 1985. 40. sz. 1397. t.) és az iszákosság elleni harccal foglalkozó bizottságokra vonatkozó szabályzat egységes szövegének közzétételéről (R.V.V.SZ. 1985. 40. sz. 1399. t.).

Még mindig a vizsgált területet érinti az, hogy a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége határozatot adott ki a *postai* szolgáltató vállalatok számának növelése és a szolgáltatások minőségének javítása terén az összszövetségi postaügyi minisztérium előtt álló feladatokról (SZ.V.V.SZ. 1985. 36. sz. 659. t.). A *gyámügy* területét érintő köztársasági tvr. (R.V.V.SZ. 1985. 40. sz. 1400. t.) a fiatalkorúak ügyeivel foglalkozó bizottságokra és a fiatalkorúak társadalmi nevelőire vonatkozó szabályzatok

kiegészítéséről és módosításáról intézkedik. *Ifjúságpolitikai* jelentőséggel bír az ifjúsági lakásépítés továbbfejlesztését szolgáló intézkedésekről kiadott kormányrendelet (SZ.P.SZ. 1985. 22. sz. 111. t.). *Szociálpolitikai* jellegű az a kormányrendelet, amely a rokkantaknak juttatott járművek generáljavítását szabályozza (SZ.P.SZ. 1985. 33. sz. 156. t.). Ugyancsak kormányrendelet jelent meg az erdők *tűzrendészeti* biztonsági szabályainak módosításáról, mely az erdészek jogosítványaira és a helyszínen kiszabható pénzbírságokra vonatkozik (SZ.P.SZ. 1985. 20. sz. 101. t.).

Végezetül megemlítjük, hogy egyetlen köztársasági tvr. keretében került sor, egyebek közt, az *államigazgatási szabálysértési kódex*, illetve az *egészségügyi törvénykönyv* kiegészítésére és módosítására (R.V.V.SZ. 1985. 40. sz. 1398. t.). Az első esetében környezetvédelmi és honvédelmi igazgatási szabályokról van szó, a második törvénykönyv pedig a krónikus alkoholisták gyógykezelésére vonatkozó szabállyal bővült.

A *pénzügyi jog* területére áttérve, a *költségvetési jog* keretében kiemelendő a Szovjetunió 1986. évi költségvetési terve (SZ.V.V.SZ. 1985. 48. sz. 914. t.), valamint az OSZSZSZK hasonló időszakra szóló költségvetése (R.V.V.SZ. 1985. 44. sz. 1740. t.). A *bankhitelezésre* vonatkozóan megemlítjük azt a kormányrendeletet, amely a tartós fogyasztási cikkek magánszemélyek részére, hitelben történő értékesítését szabályozza (SZ.P.SZ. 1985. 20. sz. 99. t.).

A jogszabályok következő csoportja már a *büntetőjog és a büntetőeljárási jog* területére vezet. A korábbiakhoz hasonlóan, az új jogszabályok többsége kiegészítő és módosító jellegű. A büntetőjogi és büntetésvégrehajtási törvényhozás Alapjainak kiegészítéséről és módosításáról (a szabadságvesztésre ítéltek és a kapcsolódó büntetésvégrehajtási intézmények köre) 1985. ápr. 2-án kiadott tvr. alkalmazási rendjét az össz-szövetségi Legfelsőbb Tanács Elnökségének határozata szabályozza (SZ.V.V.SZ. 1985. 39. sz. 715. t.). Az Alapok említett módosításával összhangban került sor az OSZSZSZK büntetésvégrehajtási törvénykönyvének kiegészítésére és módosítására (R.V.V.SZ. 1985. 39. sz. 1353. t.). A büntetőjogi törvényhozás Alapjaiban ezúttal a katonai bűncselekmények körét illetően történt módosítás (SZ.V.V.SZ. 1985. 41. sz. 780. t.). Ezzel összhangban módosítás történt az OSZSZSZK büntető törvénykönyvében is (R.V.V.SZ. 1985. 43. sz. 1500. t.). A köztársasági büntető törvénykönyv kiegészítésére és módosítására több esetben is sor került. Új szakasz szabályozza a hivatalos személyek felelősségét arra az esetre, ha az őket érintő bírálatok reakciójaként megsértik az állampolgárok jogait (R.V.V.SZ. 1985. 45. sz. 1572. t.). Ugyancsak új cikkelyek szabályozzák az állami kitüntetésekkel való visszaéléseket, valamint a műszaki vezetők felelősségét az ittas vezető tetteiért (R.V.V.SZ. 1985. 40. sz. 1398. t.). Részkiegészítés történt a köztulajdont képező, talált tárgyak jogtalan elsajátítását, illetve a nemesfémek kitermelésére és beszolgáltatására vonatkozó szabályokat illetően (R.V.V.SZ. 1985. 49. sz. 1697. t.).

A következő vizsgálandó jogszabály az *igazságügyi szervezetre*, nevezetesen a *társadalmi bíróságokra* vonatkozik. Az iszákosság és az alkoholizmus elleni harc fokozásáról 1985. máj. 16-án kiadott, össz-szövetségi tvr. kapcsán került sor az OSZSZSZK-ban a társadalmi bíróságokra, valamint a munkájukat segítő társadalmi tanácsokra vonatkozó szabályzatok kiegészítésére és módosítására (R.V.V.SZ. 1985. 40. sz. 1401. t.).

Befejezésül a *munkajog* körét érintő, új jogszabályokat tekintjük át. Ezek első csoportja a *fegyelmi* felelősség kérdését érinti. Megerősítésre került a vasutasok fegyelmi szabályzata (SZ.P.SZ. 1985. 24. sz. 123. t.), a folyami közlekedés területén dolgozók fegyelmi szabályzata (SZ.P.SZ. 1985. 27. sz. 139. t.), valamint a Szovjetunió kontinentális talapzatán és a tengereken a szilárd ásványkincsek geológiai feltárásával foglalkozók fegyelmi szabályzata (SZ.P.SZ. 1985. 24. sz. 124. t.). A *káderképzést* és a továbbképzést szolgáló intézkedésekre került sor a közszükségleti cikkeket előállító iparágak vonatkozásában (SZ.P.SZ. 1980. 20. sz. 99. t.). A bérezés kérdését szabályozza az a kormányrendelet, amely az egészségügyi dolgozók részére fizetési pótlékot irányoz elő (SZ.P.SZ. 1985. 21. sz. 108. t.).

Horváth Anna
Bulgária Népköztársaság

1985. II. félévének bolgár jogalkotását áttekintve néhány jogszabály feltétlenül felkelti a figyelmünket.

Az *államigazgatási jog* területén törvény kibocsátására került sor, amelyben a bolgár törvényhozó hangsúlyozza az ország elhatározottságát az *atomenergia kizárólag békés célokra történő felhasználásával* kapcsolatban.

Az atomnak fegyverkezésre való felhasználását a törvény tiltja, s etekintetben Bulgária együttműködik más országokkal az atomfegyverkezés korlátozására vonatkozó nemzetközi egyezmények szellemében. Az atom a törvény rendelkezései szerint állami tulajdon, a vele való gazdálkodást és rendelkezést a törvény részletesen szabályozza.

Az atomenergia felhasználásával kapcsolatban az emberek élete és egészsége, valamint a természeti környezet védelme az elsődleges szempont, amely minden más gazdasági és társadalmi érdeket megelőz.

Az állam ellenőrzi az atomenergia felhasználását, amelynek egyetlen alapja egyébként a törvénnyel elfogadott népgazdasági terv.

Külön rendelkezés szól arról, hogy az emberek egészségügyi kivizsgálása során ionsugarak alkalmazására csak az érintett személyek beleegyezésével kerülhet sor, ugyanakkor az emberek tudományos, műszaki és egyéb irányú felvilágosítása az atomenergia felhasználásával kapcsolatban az államnak és szervezeteinek fontos feladata.

A törvény részletes szabályokat tartalmaz az atomenergia felhasználásának állami ellenőrzésére, a felhasználás engedélyhez kötöttségére vonatkozóan. Az engedélyezés külön Felügyelőség hatáskörébe tartozik.

Az atomenergia felhasználásával kapcsolatos károkozások tekintetében széles körű polgári jogi felelősséget ír elő a törvény. E felelősségnek érdekes részlete, hogy véletlenség megállapítására nem kerülhet sor, és hogy szándékos károkozás esetén a károkozó kára nem térítheto meg. Mások kára tekintetében pedig a károkozó vagyonát meghaladó kártérítés esetén az állam száll be fedezetként. A törvény ezenkívül szabálysértési felelősséggel kapcsolatos rendelkezéseket is tartalmaz, végül zárórendelkezései új normákat iktatnak be a büntető kódexbe, a Különös Rész XI. Fejezete IV. Címeként. A törvény hatályon kívül helyezi az atombiztonságról szóló 1980. évi törvényerejű rendeletet. (Dörzsaven Vesztnik — továbbiakban Dr. Veszt. 1985. X. 11-i 79. sz.)

A másik államigazgatási jogszabály a *lakosságnak államigazgatási jogi kiszolgálásá*ról szól. Az igazgatási okiratok kiadása az állampolgárok igényei alapján az eljáró hatóságoknak hiva-

tali kötelessége, a lehetőség szerint az érdekeltek személyes megjelenése nélkül intézendő. A feladat elvégzését segíti elő az a törekvés, hogy a szükséges információk integrált rendszerét megteremtsék Bulgáriában.

Az ügyintézés rendjének részletes szabályain kívül a tvr. a hivatalos személyeket terhelő szabálysértési felelősségről is rendelkezik. (Dr. Veszt. 1985. VIII. 6-i 61. sz.)

A *polgári jog* eszközeinek bővülő alkalmazásáról tanúskodik a Minisztertanács 1985. nov. 27-i 68. sz. határozata a *gazdasági szerződések szerepének növeléséről.*

A határozat értelmében a gazdasági szervezetek tervfeladatainak teljesítése írásban megkötött gazdasági szerződések alapján történik. A szerződéskötésre a felek egyenjogúsága, a tervfeladatok egyensúlya és realitása alapján került sor.

Az ellenőrzés az ágazati minisztériumok, főhatóságok, ellenőrző szervek és az állami döntőbizottságok feladata.

A szerződéskötés egyes tervfeladatok prioritásának megtartásával, a fogyasztói szükségletek kielégítésére történik. A határozat felsorolja ezeket a prioritásokat és meghatározza az eljáró szervek és hivatalos személyek kötelezettségeit.

Részletes rendelkezések rendezik a szerződéses viták elintézésének fórumait, a szerződésszegő fél felelősségét, a kötbér és kártérítés szabályait, egészen a vállalat megszüntetésével járó szankció alkalmazásáig. (Dr. Veszt. 1985. XII. 6-i 94. sz.)

A *családjogot* ebben a félévben 2 jogszabály is képviseli.

Az elmaradt tartásdíjak állami előlegezését a Minisztertanács 1985. szeptember 14-i 54. sz. határozatával elfogadott rendelet szabályozza. Eszerint a bíróság által jogerősen megítélt, de a kötelezett által rendszeresen nem fizetett tartásdíjak esetén a jogosult kérelmére a végrehajtó bíró intézkedik, hogy a környezeti tanács végrehajtó bizottsága folyósítsa a tartásdíj összegét. Ugyanakkor a bíró az ügyészséghez szignalizál a kötelezettnek büntetőjogi felelősségre vonása érdekében. A tartásdíj folyósítása a fizetésre kötelezett számlájára történik, amit az köteles a tanácsnak kamatokkal együtt megtéríteni. A kötelezettől a tartásdíj összegét a végrehajtó bíró büntető parancs útján hajtja be. (Dr. Veszt. 1985. IX. 27-i 75. sz.)

Az egészséges utódok érdekében az Egészségügyi Minisztérium 1. számú utasítása úgy rendelkezik, hogy a *házasulandóknak* a legalaposabb *egészségügyi vizsgálaton* kell átesniük, ehhez az illetékes orvosnak teljes dokumentációt kell összeállítania a korábbi orvosi leletek és az aktuális vizsgálat alapján.

Az ily módon kiállított orvosi bizonyítványban fel kell tüntetni több különböző betegségjegyzék alapján a házasulandók betegségeit, amelyek vagy még nem képezik a házasságnak akadályát, vagy teljesen kizárják azt, vagy pedig csak a másik házasfél tudomására hozásával teszik lehetővé a házasságkötést. (Dr. Veszt. 1985. IX. 27-i 75. sz.)

Trócsányi László
Csehszlovák Szocialista Köztársaság

1985 második felében alkotott jogszabályok közül az alábbiakról szeretnénk megemlékezni:

Az *államigazgatási jogi* vonatkozású jogszabályok sorában mindenekelőtt a 115/1985. Sb. sz. törvényt kell említeni az 1986. évi állami népgazdaságfejlesztési tervről. A törvény megállapítja a terv főfeladatait, amelyek sorában a nemzeti jövedelem növekedését, a tudomány és kutatás feladatainak további fokozását, a munka termelékenységének növekedését, a nyersanyagok és anyagok, energiafogyasztás terén a maximális gazdaságosság biztosítását, külkereskedelmi téren az export növelését kell kiemelni. Ehhez csatlakoznak az egyes köztársaságok népgazdaságfejlesztési törvényei.

Az állami árirányítás kérdéseit a szövetségi kormány 112/1985. Sb. sz. rendelete szabályozza, meghatározza az irányítás elveit és az árszabályok megszegése esetében a szervezeteket terhelő pótbefizetéseket. A Szövetségi Árhivatal, a Cseh Árhivatal és a Szlovák Árhivatal 113/1985. Sb. sz. hirdetménye az árakról többek között az árak fajtáit határozza meg. Az árban történő szabad megállapodások csak szűk körben lehetségesek, elsősorban a mezőgazdasági kistermelők termékeire.

Az oktatásügyi igazgatás körébe tartozik a Cseh Szocialista Köztársaság iskolaügyi minisztériumának 60/1985. Sb. sz. és a Szlovák Szocialista Köztársaság iskolaügyi minisztériumának 68/1985. Sb. sz. hirdetménye a főiskolai hallgatók és a főiskolát, illetve középiskolát végzett növendékek kiegészítő tanulmányairól pedagógiai képesítés elnyerése céljából. Kiegészítő pedagógiai képesítést azok szerezhetnek, akik nem oktatói jellegű szakmát végeztek, éspedig olyan tantárgyakra vonatkozóan, amelyeknek tartalma az érdekeltek szakterületeihez és profiljaihoz kapcsolódik.

126/1985. Sb. sz. alatt a Szlovák Nemzeti Tanács törvényt hozott a tűzvédelemről. A törvény első része az egyes szervezetek, szervek és állampolgárok kötelezettségeit állapítja meg a tűzvédelem területén, a második az ezzel kapcsolatos államigazgatási teendőket állapítja meg, a harmadik a tűzvédelmi testületről rendelkezik, a negyedik a tűzvédelmi egységeket határozza meg, az ötödik a társadalmi szervezetekkel való együttműködésről rendelkezik, míg a hatodik és hetedik rész bírságolási, illetve kártérítési rendelkezéseket tartalmaz.

A *pénzügyi jog* körébe tartozik a föderáció 1986. évi állami költségvetésről szóló 114/1985. Sb. sz. törvény és az ehhez csatlakozó köztársasági törvények. A föderáció költségvetéséről szóló törvény kimondja, hogy a kormány vagy felhatalmazása alapján a pénzügyminiszter kötelező feladatokat és limiteket állapíthat meg, éspedig különösen az állami terv módosításaival, ár- és szervezeti változásokkal a külkereskedelmi gazdasági eszközök szabályozásával összhangban.

Egységes szerkezetben került közzétételre 106/1985. Sb. sz. alatt a Csehszlovák Szocialista Köztársaság kormányrendelete a termelő gazdasági egységek és vállalatok pénzgazdálkodásáról. A jogszabály kimondja, hogy a gazdasági egységek és vállalatok fő pénzforrásai az elért nyereség és az állóeszközleírások. Meghatározza, hogy a nyereséget milyen célokra és sorrendben lehet felhasználni, milyen alapokat kell létesíteni, milyen befizetéseket kell teljesíteni, a gazdasági tevékenységet miként kell értékelni. Külön szabályok vannak a központi szervek, mezőgazdasági igazgatóságok és a nemzeti bizottságok által irányított vállalatok pénzgazdálkodására.

A szövetségi pénzügyminiszter 109/1985. Sb. sz. hirdetményével szabályozta a termelő gazdasági egységek és vállalatok forgóeszköz-ellátását. Meghatározza a forgóeszközök fogalmát, a forgóeszközök fedezésének forrásait és rendelkezik a forgóalapról.

Munkajogi vonatkozásúak a csehszlovák kormány és a Szakszervezetek Központi Tanácsának 119/1985. Sb. sz. irányelvei a kollektív szerződések megkötéséről, tartalmáról és ellenőrzéséről. A kollektív szerződések a

dolgozók kollektívái és a szervezetek között jönnek létre. A dolgozók kollektívái nevében a szakszervezet illetékes bizottságai járnak el. Kétféle kollektív szerződés ismeretes: a szakági és az üzemi kollektív szerződés. Az üzemi kollektív szerződések a tervfeladatok biztosításáról, anyagi érdekeltség elősegítéséről, a dolgozókról való gondoskodásról, a nevelés és képzés elősegítéséről és a kulturális és szociális szükségletek alapjának létrehozásáról és felhasználásáról rendelkeznek.

A dolgozók közreműködésének újszerű szabályozása található a Csehszlovák Szocialista Köztársaság kormányának és a Szakszervezetek Központi Tanácsának 107/1985. Sb. sz. irányelveiben. Szabályozzák a dolgozók részvételét az ötéves és éves végrehajtási tervek kidolgozásában az ún. ellentervek érvényesítésénél, az ötéves terv és éves végrehajtási tervek teljesítésénél és a tervteljesítések ellenőrzésénél.

A bérgazdálkodás irányításáról a szövetségi munka- és szociálisügyi minisztérium 98/1985. Sb. sz. hirdetménye rendelkezik. Megállapítja a munkabéreszközök normatíváit és limitjeit, rendelkezik továbbá a béralapról és a bérellenőrzésről. Az ellenőrzés elsősorban a felettes szervek feladata.

Nemzetközi jogi vonatkozásai vannak a 116/1985. Sb. sz. törvénynek, amely a nemzetközi társulással létrejött szervezetek tevékenységének feltételeit szabályozza. Az ilyen szervezetek a törvény alapján adott engedély révén létesíthetők és fejthetnek ki tevékenységet. E szervezeteknek jogi személyiséggel kell rendelkezniük.

Ijjas István
Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság

Jugoszláviában 1985 második felében 38 szövetségi törvényt hirdettek ki, ezek többsége módosító és kiegészítő jogszabály.

Az államjog területén a társadalmi tervezési rendszer alapjairól és Jugoszlávia társadalmi tervéről szóló törvény (JSZSZK Hivatalos Lapja, a továbbiakban Jhl. 1985. 46. sz.) szerint a tervezés a dolgozók joga, mellyel szervezeteikben élnek. Ennek megfelelően szabályozza a törvény a tervezést az önigazgatási szervezetekben és közösségekben, a társadalmi-politikai közösségekben, s a tervek megvalósítását. Külön részletezi a törvény a jugoszláv társadalmi tervre vonatkozó szabályokat.

Átfogó jelentős államjogi szabály Jugoszlávia hosszú távú terve az 1986-tól a 2000. évig terjedő időszakra (Jhl. 1985. 39. sz.), mely meghatározza a közös fejlesztési érdekeket és célokat, a fejlesztéspolitikát, a külfölddel való együttműködés gazdasági és egyéb alakzatait, a fejlesztési arányokat és irányokat, az életszínvonal emelését, a terület- és honvédelem-fejlesztési célokat és megvalósításuk módozatait.

A hosszú távú terv kereteiben, részletezve az ott megadottakat, készült Jugoszlávia 1986—1990. évi társadalmi terve (Jhl. 1985. 75. sz.), amely meghatározza a Föderáció együttes fejlesztéspolitikájának feltételeit, korlátait és a vonatkozó feltevéseket, a társadalmi-gazdasági fejlesztés közös érdekeit és céljait, s ennek körében külön részletezi a szocialista önigazgatási társadalmi-gazdasági viszonyok fejlesztését, az ország gazdasági hatékonyságának, gazdasága nemzetközi helyzetének jelentős javítását, a foglalkoztatás és a munkanélküliség problémáinak sikeresebb megoldását, összehangoltabb területi fejlesztés megvalósítását, a gazdaságilag elégtelenül fejlett köztársaságok és tartományok gyorsabb fejlesztését, az emberi és munkakörnyezet fejlesztését és védelmét, a honvédelem és társadalmi önvédelem rendszerének további korszerűsítését, erősítését és társadalmasítását. Meghatározza a terv a fejlesztési előirányzatokat és anyagi kereteiket, a termelési orientációt és a strukturális változtatásokat, a külfölddel való gazdasági kapcsolatokat, a tudomány, technológia és tájékoztatás feladatait, az energetikai és nyersanyag, s a mezőgazdasági termelés, forgalmi és közlekedési, kisipari, lakás- és kommunális tevékenységi, ár-, hitel-, árutartalék- és adópolitikát.

A Szövetségi Képviselőház a társadalmi terv megvalósításáról külön rezolúciót is hozott (Jhl. 1985. 75. sz.), mely a vonatkozó szükséges intézkedésekről szól.

Az 1986. évi költségvetés (Jhl. 1985. 72. sz.) s a szövetségi költségvetésről szóló törvény (Jhl. 1985. 75. sz.) határozza meg a szövetségi bevételeket és kiadásokat, s irányozza elő az esetek közötti hiány térítésének összegét a köztársaságok és tartományok részéről.

Az államigazgatási jogi törvények közül számunkra is figyelmet érdemlő a vámövezetekről szóló törvény (Jhl. 1985. 58. sz.), mely egyebek között meghatározza a külföldi jogi személyeknek nyújtható szolgáltatások lehetőségét is.

Rokonjellegű a külkereskedelmi forgalomnak vámövezetekben történő ellátása külön feltételeiről szóló törvény (Jhl. 1985. 59. sz.), mely megállapítja a vámövezet behozatali és kiviteli szabályait azzal, hogy a vámövezetben gyártott termékek kivitele szabad.

Figyelmet érdemel a tömegtájékoztatási rendszerről szóló törvény (Jhl. 1985. 39. sz.), mely meghatározza a tájékoztatás elveit, a tájékoztatási források és eszközök jogait, kötelességeit és felelősségét, a tömegtájékoztatási közlönyök alapításának és kiadásának feltételeit, alapítóik alapjogait, kötelmeit és felelősségét, s külön rendelkezik a nyilvános közlönyökben történő közlésekről. A törvény tiltja tömegtájékoztatási eszközök kiadását külföldi anyagi fedezetből.

Biztonsági célokat szolgál a robbanóanyagok forgalmáról szóló törvény (Jhl. 1985. 30. sz.), mely jogszabály ezek forgalmazását engedélyhez köti, szabályozza a tárolásuk és forgalmazásuk módját, a vonatkozó felügyeletet, s a törvény megsértéséhez szigorú büntetéseket fűz.

Új törvényt hoztak a hadkötelezettségről (Jhl. 1985. 64. sz.), mely 12 havi sorkatonai szolgálatot ír elő. Önkéntességi alapon nők is teljesíthetnek katonai szolgálatot. Szabályozza a törvény a tartalékos állományi hadkötelezettséget is. A környezetvédelem fokozását célozza a Szövetségi Képviselőház Szövetségi Tanácsa mellett Emberi Környezetvédelmi és Fejlesztési Bizottság alapításáról, összetételéről és hatásköréről szóló határozat (Jhl. 1985. 64. sz.), amely szerv indítványozó, vizsgáló és tájékoztató feladatokat lát el.

A gazdasági jog területén számos árszabályozó és áruforgalmi jogszabály jelent meg. Ezek között igen jelentős a külfölddel való áru- és szolgáltatásforgalomról szóló törvény (Jhl. 1985. 66. sz.), mely szabályozza a külkereskedelmi forgalmat, ellátásának feltételeit, a kivitelt és behozatalt, az ideiglenes intézkedéseket, gazdasági szolgáltatásokat s a külkereskedelmi forgalom egyéb alakzatait, a társultmunka-szervezetek külkereskedelmi együttműködését. Külön rendelkezik a fizikai személyek behozatali és kiviteli tevékenységéről, s a tekintély megőrzéséről a külkereskedelmi fogalom ellátásánál.

A gazdasági viszonyok alakulása tette szükségessé a társadalmi-politikai közösségek és önigazgatási érdekkö-

zösségek társadalmi eszközeinek fogyasztásra történő felhasználása részbeni ideiglenes tilalmáról szóló törvény meghozatalát (Jhl. 1985. 58. sz.), mely jogszabály az 1984. évi jövedelmekhez viszonyítottan vezet be korlátozásokat.

A gazdasági élet megszilárdítását célozza a társadalmi megállapodás a szándékolt beruházások társadalmi és gazdasági indokoltságáról való véleményadásról (Jhl. 1985. 68. sz.), mely megfelelő jogszabály-módosításokat határoz meg, s országos szinten a véleményezéssel a Szövetségi Társadalmi Tervezési Intézetet bízza meg, az illetékes szövetségi bizottságokkal, a Jugoszláv Gazdasági Kamarával és a megfelelő egyesületekkel való együttműködése mellett.

A pénzügyi jogi szabályok szintén az ország gazdasági viszonyait tükrözik, s különösen a külfölddel kapcsolatosan jelentősek. Így a külfölddel való hitelviszonyokról szóló törvény (Jhl. 1985. 66. sz.), mely részletesen meghatározza a vonatkozó fogalmakat, az ügyletek ellátására jogosult társultmunka-szervezeteket, bankokat, társadalmi-politikai közösségeket és egyéb szerveket, feladataikat, jogosítványaikat, a hitelügyletek nyilvántartását, s a törvényt sértő gazdasági vétségeket szigorúan bünteti.

Igen jelentős a dévizaügyvitelről szóló törvény (Jhl. 1985. 66. sz.), mely a társult munka dolgozóinak önigazgatáson alapuló társadalmi újratermelése részeként szabályozza a devizaügyviteli viszonyokat. Rendelkezéseket tartalmaz a jugoszláv fizetési mérlegről, egységes devizapiacról és dinárárfolyamról, a külfölddel való fizetésforgalomról, a bankok devizaügyleteiről, a devizatartalékokról, a polgárok és polgári jogi személyek rendelkezésére álló devizáról, a dinár, deviza- és értékpapír-kivitelről és behozatalról, az arany forgalmáról, a devizaellenőrzésről, s igen szigorúak a törvény büntető rendelkezései.

Jelentős pénzügyi jogszabály a meghatározott devizakövetelések kiegyenlítésére vonatkozó ideiglenes intézkedésekről szóló törvény is (Jhl. 1985. 63. sz.), mely a társultmunka-szervezetek és egyéb jogi személyek, valamint a Jugoszláv Nemzeti Bank közötti kielégítetlen devizakorlátozások rendezését szabályozza.

Ugyancsak fontos hitelpolitikai jogszabály a törvény a Föderáció felelősségéről a Jugoszláv Nemzeti Bank és meghatározott más jugoszláv bankszervezetek, mint kötelezettek, a hitelezők képviselői és külföldi kereskedelmi bankok, mint a hitelezők között, a többéves refinanszírozási rendezésről kötött szerződés szerinti kötelezettségekért (Jhl. 1985. 63. sz.), mely meghatározza az állami jótállás összegét, ennek feltételeit, tartamát, kamatlábát, s a haladékot.

Szövetségi törvény rendelkezik a konvertált külföldi hitelekkel kapcsolatos árfolyamkülönbségek fedezetének ideiglenes rendezéséről a Jugoszláv Nemzeti Banknál (Jhl. 1985. 38. sz.).

A dinár értékváltozásával kapcsolatos az új bankjegyek és vertpénz kiadásáról szóló törvény módosítása (Jhl. 1985. 39. sz.), mely szerint a végelszámolások és kifizetési utalványok parában kifejezett számát le-, illetve fel kell kerekíteni egész dinár összegre.

Módosították a termékek és szolgáltatások forgalmi adójáról szóló törvényt is (Jhl. 1985. 39. sz.), mely egyben felhatalmazza a Szövetségi Végrehajtási Tanácsot arra, hogy forgalmiadó-mentességet adjon bizonyos termékekre, ha az eladásuk külföldi fizikai személyek részére történik.

A polgári jog területén a kötelmi viszonyokról szóló törvényt módosító és kiegészítő törvény (Jhl. 1985. 39. sz.) az ügyészt feljogosítja ügyletek semmissége megállapításának indítványozására. Korszerű új rendelkezés, hogy az alkotmányos társadalmi rend megbontására irányuló erőszakos vagy terrorcselekmények, nyilvános tüntetések és megnyilvánulások szervezői, résztvevői, felbujtói és támogatói az e cselekményből eredő káruk megtérítésére nem jogosultak. Az ilyen személytől viszont a társadalmi-politikai közösség kártérítésre jogosult, mely igény a kártérítési igényekre meghatározott idővel évül el. Módosítja a törvény a törvényes kamatra vonatkozó rendelkezéseket is.

A társadalombiztosítási jogban jelentős a rokkantsági és nyugdíjbiztosítási alapjogokról szóló törvény módosításáról és kiegészítéséről szóló törvény (Jhl. 1985. 73. sz.), mely szerint 1990. január 1-ig a járadékokat valorizálni fogják, éspedig úgy, hogy az előző évi átlagos személyi jövedelmet veszik alapul.

Sprém István
Lengyel Népköztársaság

A Lengyel Népköztársaság 1985 második félévi jogalkotásában elsősorban néhány *államjogi* vonatkozású jogszabály érdemel említést. Ebben az időszakban fogadták el a Szejm képviselőinek jogait és kötelezettségeit szabályozó törvényt (Dziennik Ustaw PRL — a továbbiakban DzU. — 1985. 37. sz. 173. t.), valamint az Alkotmánybíróság eljárásának részletes szabályairól rendelkező Szejm-határozatot. (DzU. 1985. 39. sz. 184. t.) A Szejm határozattal módosította saját működési szabályzatát is. (Monitor Polski — a továbbiakban M. P. — 1985. 33. sz. 220. t.

Az *államigazgatási jog* területét az időszakban több rendelkezés érintette. Módosításra került a felsőoktatási törvény, a tudományos fokozatokról és tudományos címekről, valamint a kutatási-fejlesztési egységekről kiadott törvény (DzU. 1985. 36. sz. 167., 168. és 170. t.), illetve az egyetemi hallgatók anyagi támogatásáról szóló rendelet (DzU. 1985. 36. sz. 171. t.).

Törvény szabályozta a rendőrség és a biztonsági szolgálat tisztségviselőinek szolgálati viszonyát (DzU. 1985. 37. sz. 181. t.), belügyminiszteri rendelet pedig az útlevelekre és más útiokmányokra vonatkozó szabályokat, eljárást és illetékességet (DzU. 1985. 43. sz. 208. és 209. t.).

A minisztertanács határozatot hozott az 1986—1990 közötti évek anyagi-műszaki ellátásának alapfeltételeiről és megszervezéséről (M. P. 1985. 22. sz. 164. t.), továbbá a vállalati gazdasági munkaközösségekről (DzU. 1985. 48. sz. 248. t.), a vegyesvállalatok kérdését pedig külön törvény rendezte (DzU. 1985. 32. sz. 142. t.). Jogszabályi keretet kapott az a gazdasági tevékenység is, amelyet a különféle társadalmi szervek fejtenek ki (DzU. 1985. 51. sz. 265. t.

Az egészségügyi igazgatás területét, valamint a testnevelés és sport kérdéseit több jogszabály is érintette. Szabályozták a kábítószer-függőségben szenvedő személyek gyógykezelését és rehabilitációját (DzU. 1985. 45. sz. 226. t.), kábítószerek és pszichotróp anyagok ellenőrzését (DzU. 1985. 53. sz. 275. t.), a távol-keleti küzdősportok űzését (M. P. 1985. 27. sz. 196. t.), az alpinizmust és a vízisportokat (M. P. 1985. 27. és 29. sz. 197. és 201. t.

Említést érdemel végezetül az a törvény is, amely az egyes központi és vezető államigazgatási szervek szervezetét és hatáskörét módosította. (DzU. 1985. 50. sz. 262. t.).

A *törvénykezési szervezet* területét három fontosabb rendelkezés érintette az általános bíróságok felépítéséről és a Lengyel Népköztársaság ügyészségéről szóló törvények (DzU. 1985. 31.

sz. 137. és 138. t.), valamint a vajdasági és körzeti polgári és büntetőbíróságok működési szabályzatáról kiadott igazságügyminiszteri rendelet. (DzU. 1985. 28. sz. 122. t.).

A *munkajog* területére tartozik a szakszervezeti törvény módosításáról kiadott törvény (DzU. 1985. 35. sz. 162. t.), valamint a munkaügyi és társadalombiztosítási bíróságok létesítéséről, továbbá munkaügyi egyeztető bizottságokról szóló (DzU. 1985. 28. sz. 121. és 123. t.) igazságügy-miniszteri rendelet.

Salzmann Géza
Német Demokratikus Köztársaság

Az NDK 1985 második felében alkotott jelentősebb jogszabályait az alábbiakban tárgyuknak megfelelően négy csoportra bontva soroljuk fel. Előljáróban megjegyezzük, hogy ez alkalommal nem számolhatunk be különös jelentőségű — az ország társadalmát, a gazdasági vagy kulturális életmenetét mélyebben érintő — új rendelkezésekről.

Felsorolásunkba a tárgyidőszakban kibocsátott törényeket (Törv.), államtanácsi határozatokat (Áth.) és minisztertanácsi rendeleteket (Mtr.) minden esetben, a szakminiszteri rendeleteket viszont csak akkor vettük fel, ha ezek tárgyuknál fogva jelentősebb érdekeket érintenek. A jogszabály tárgyának megjelölése után feltüntetjük, hogy azt az NDK hivatalos lapjának (Gesetzblatt der DDR., a továbbiakban GDDR. I.) melyik számában tették közzé.

1. *Államjog*

Törv. az NDK helyi népképviseletéről (GDDR. I. 1985. 18. sz.);

Mtr. a jogszabályok rendelkezéseinek az NDK helyi népképviseletéről szóló törvény rendelkezéseivel való összhangba hozataláról (GDDR. I. 1985. 24. sz.);

2. *Gazdasági jog*

Mtr. a beruházások előkészítéséről (GDDR. I. 1985. 17. sz.);

Mtr. az NDK Bányatörvényének (GDDR. I. 1969. 5. sz.) végrehajtásáról (GDDR. I. 1985. 24. sz.);

Az építésügyi miniszter rendelete az ésszerű energia-felhasználásnak az épületek műszaki berendezéseinél való továbbfejlesztéséről (GDDR. I. 1985. 28. sz.);

Mtr. a lakásgazdálkodásról (GDDR. I. 1985. 27. sz.);

Törv. az 1986. évi népgazdasági tervről (GDDR. I. 1985. 30. sz.);

Törv. az 1986. évi állami költségvetésről (GDDR. I. 1985. 30. sz.);

3. *Igazgatás*

Áth. a helyi népképviseleti szervek tagjainak igazolványáról, utazási kedvezményéről és költségtérítéséről (GDDR. I. 1985. 19. sz.);

Mtr. az állami környezetvédelmi felügyeletről (GDDR. I. 1985. 19. sz.);

Mtr. a tűzvédelmi törvény (GDDR. I. 1974. 62. sz.) egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról (GDDR. I. 1985. 28. sz.);

4. *Egyéb*

A fő- és szakiskolák miniszterének rendelete a diákotthonok házirendjének újabb szabályozásáról (GDDR. I. 1985. 25. sz.);

Mtr. a számvitelről és a statisztikáról (GDDR. I. 1985. 23. sz.);

Törv. a postáról és a távközlésről (GDDR. I. 1985. 31. sz.);

Mtr. a postáról és a távközlésről szóló törvény végrehajtásáról (GDDR. I. 1985. 31. sz.).

Végül megemlítjük, hogy az 1985. év végén az NDK és az NSZK kormányai között új kulturális egyezmény jött létre. Az egyezmény szövegét a Frankfurter Allgemeine Zeitung 1985. évi 292. számában teljes terjedelemben közli. Az egyezmény tartalmáról annak hivatalos közzététele után — előreláthatóan a következő alkalommal — lesz módunkban beszámolni.

Lázár Miklós
Románia Szocialista Köztársaság

Romániában az 1985. év második felében alkotott jogszabályok közül az alábbiak érdemelnek megemlítést.

Az *államigazgatási jog* terén alkotott új jogszabály a területi államigazgatási egységek önigazgatásáról, önálló gazdasági-pénzügyi ügyviteléről és önfinanszírozásáról szóló 1985. november 15-i 1. sz. törvény. (Közzétették a Buletinul Oficial — a továbbiakban Bul. Of. 1985. évi 62. számában.) A törvény I. fejezete általános kérdéseket tárgyal a tervvel kapcsolatban. A II. fejezet intézkedéseket tartalmaz a gazdasági önállósági elemek biztosítása érdekében. Kimondja, hogy a területi államigazgatási egységek saját fejlesztési tervek és költségvetések alapján működnek. Rendelkezik az adózási kötelezettségről általában. A lakások az államigazgatási egységek ügykezelésében állnak, a lakbérek az állami költségvetésbe folynak be és az államot terheli a lakások karbantartása és javítása. A III. fejezet rendelkezik a lakosság pénzzel és munkával való hozzájárulásáról közérdekű munkálatok kivitelezése érdekében. A pénzbeli hozzájárulás összege évi 400 és 1100 Lej között van megállapítva. A munkával való hozzájárulás 18 évnél idősebb férfiakra és nőkre egyaránt vonatkozik. A hozzájárulásokra vonatkozó javaslatokat a lakossági gyűlések elé viszik. A választókerületi gyűlés akkor határozhat, ha a családok képviselőinek a fele plusz egy személy van jelen. A határozathozatal egyszerű szótöbbséggel, nyilvános szavazással történik.

Egy további jelentős jogszabály a termelékenység növeléséről, valamint a termelés és a munkaszervezés tökéletesítéséről szóló 1985. évi 1. sz. törvény. (Közzétették a Bul. Of. 1985. évi 71. számában.) A törvény I. fejezete kimondja, hogy a termelés és a munka megszervezésének biztosítania kell a műszaki, az anyagi és az emberi potenciál maximális hatékonyságát. A II. fejezet felvázolja az ezzel elérhető eredményekre vezető módszereket; iránymutató rendelkezéseket tartalmaz a termelés és a termelékenység növelésével kapcsolatos feladatokról. A III. fejezet szabályozza a tárggyal kapcsolatosan a jogköröket és a felelősségi rendszert. Így meghatározza elsősorban a Tudomány és Technika Országos Tanácsának a feladatait és jogkörét. Úgyszintén rendelkezik az Országos Tervhivatal és a Munkaügyi Minisztérium jogköréről. Végül kitér a dolgozók és a szakszervezeti szervek feladataira, illetve felelősségére is.

Nyilván a lakossági ellátási gondokkal függ össze néhány, ebben az időszakban hozott jogszabály. Így megemlíthető az Élelmiszer-ipari és Mezőgazdasági Termékfelvásárlási Minisztérium létesítéséről, szervezetéről és működéséről szóló 392/1985. sz. törvényerejű rendelet (a továbbiakban tvr.), amelyet a Bul. Of. 1985. évi 77. számában tettek közzé, de ekkor jelent meg a 401/1985. sz. tvr. is, amely speciális szervek felállítását rendeli a megyékben és Bukarestben. Ezek feladata gondoskodni a mezőgazdasági termékek beszerzéséről és felvásárlásáról.

Általában érdekli az utazóközönséget az útlevélrendszer. Ebben az időszakban került sor az útlevélrendszerről szóló 156/1970. sz. tvr. módosításáról és kiegészítéséről a 381/1985. sz. tvr. útján. A jogszabályt, a módosításokkal egységes szövegezésben közzétették a Bul. Of. 1985. évi 75. számában. A módosítások tekintetében kiemeljük azt a rendelkezést, amely sze-

rint „...határátlépési okmányok: a diplomáciai oklevél, a szolgálati oklevél, a rendes útlevél, az utazási jogosítvány és az állampolgárság nélküli személyek útlevele". Az utazási jogosítvány hat hónapra szól, de a kibocsátható szervek ezt meghosszabbíthatják további tizenkét hónapra.

Romániában különös adóra kötelezettek a gyermektelen személyek. A tárgyalt időszakban a vonatkozó tárgyat újra szabályozták a gyermektelen személyek hozzájárulásának emeléséről szóló 409/1985. sz. tvr. útján. (Közzétették a BuL. Of. 1985. évi 76. számában.) Az új rendelkezés szerint az állami vállalatoknál, intézményeknél, szövetkezeteknél foglalkoztatott 25 évesnél idősebb személyek — a táblázat szerint — évi hozzájárulást kötelesek fizetni, keresetük nagyságától függően, 80 és 900 Lej közötti összegben. A mezőgazdaságban dolgozók e hozzájárulása 60 és 750 Lej közötti összegben van megállapítva. A jogszabály számos kivételt állapít meg egyes személyek javára. Az egyéb kategóriákba eső személyeknél a táblázat 60 és 6000 Lej közötti összegeket állapít meg. Ide tartoznak például az iparosok, a fuvarosok, a művészek, az írók stb.

Végül megemlítjük még, hogy ebben az időszakban módosították a terhesség megszakításáról szóló 770/1966. sz. tvr.-t a 411/1985. sz. tvr. útján. (Közzétették a Bul. Of. 1985. évi 76. számában.) Az új rendelkezés néhány könnyítést hozott — anélkül, hogy a lényegen változtatott volna. A terhesség megszakítható a terhes nőre életveszély fennforgása esetén, 5 gyermeket szült nők és a 45 évnél idősebb nők esetében.

Görög János

A VI. (Jogi) Bizottság munkája az ENSZ Közgyűlés 40. ülésszakán

Az ENSZ Közgyűlésének 1985 őszén tartott 40. ülésszakára a világszervezet megalapításának négy évtizedes évfordulója és az egyidejűleg zajlott genfi szovjet—amerikai csúcstalálkozó nyomta rá bélyegét. Közvetve éreztették hatásukat a genfi és stockholmi leszerelési tárgyalások eseményei, valamint a Földközi tenger térségében ebben az időben elkövetett terrorista cselekmények, amelyek szovjet, amerikai és más állampolgárokat egyaránt érintettek.

Mindezek együttesen azt eredményezték, hogy a világ békéjét és a nemzetek közösségének legalapvetőbb érdekeit érintő számos kérdésben — amilyenek pld. a leszerelés, a nemzetközi feszültség csökkentése — a résztvevők többségének kiváró, másoknak pedig a propagandisztikus elemeket előtérbe helyező álláspontja miatt nem volt érdemi előrehaladás. Ugyanakkor jó néhány területen érezhető volt a megegyezés keresése, a konfrontáció csökkentésére való törekvés. Sőt, egyes kérdésekben — ilyen volt a terrorizmus problémája — korábban nem látott együttműködési készség volt tapasztalható a vitában résztvevők között.

A Közgyűlés Jogi Bizottsága a 40. ülésszakon összesen 18 napirendi ponttal foglalkozott (Program of Work A/c. 6/40/2).[1] Ezek közül voltak meghatározó jelentőségűek, de olyanok is, amelyekben érdekeltségünk igen csekély, vagy amelyekben — legalábbis a jelenlegi szakaszban — valódi, érdemi vitára nem került sor. Az alábbiakban a szűkre szabott terjedelem miatt részletesen csak azokról a témákról számolunk be, amelyeket a VI. Bizottság érdemben tárgyalt és amelyeknek ismerete a hazai jogásztársadalom számára hasznos és fontos lehet. A többi témának csupán címszerű felsorolását adjuk.

1. A nemzetközi terrorizmus leküzdése érdekében teendő intézkedések

A téma 1972 óta, Kurt Waldheim akkori ENSZ-főtitkár javaslatára szerepel a közgyűlés napirendjén. A terrorizmus elítélésével „általában" mindig és minden tagállam egyetértett, annál kevésbé viszont abban, hogy miként határozható meg a terrorizmus és ki minősül elkövetőjének. Kidolgozott definíció ma sem létezik. Ha eltekintünk az ENSZ keretein kívül létrejött, részkérdésekkel foglalkozó olyan megállapodásoktól, mint pld. a légijárművek jogellenes hatalombakerítésével kapcsolatos tokiói, hágai és montreali egyezmények, akkor a legátfogóbb tartalmú dokumentumnak mindmáig a terrorizmus kérdéseivel foglalkozó, a VI. Bizottság által létrehívott Ad Hoc Bizottság 1979. évi ajánlásait tekinthetjük,[2] amelyeket a Közgyűlés határozattal fogadott el. Ezek lényege: el kell ítélni a terrorizmus minden formáját; vizsgálni kell kiváltó okait; az államok fokozzák együttműködésüket leküzdésére; tartózkodjanak más államok elleni terrorista akcióktól.

Bár a téma kétévenként megtárgyalásra kerül, számottevő előrehaladásról nem beszélhetünk. Az idei ülésszak abban különbözött az eddigiektől, hogy az elmúlt év eseményei — köztük elsősorban a terrorista cselekmények növekvő száma, és az áldozatok súlyossága — miatt fokozott érdeklődés és bizonyos együttműködésre való törekvés jellemezte a vitát.

A szocialista országok egységesen a terrorizmus minden formájának, az indítékokra tekintet nélkül való kategorikus elítélése mellett érveltek, hangsúlyozva, hogy ebbe az ún. állami terrorizmus is beletartozik. Rámutattak ugyanakkor a nemzeti felszabadítási mozgalmak harcának jogosságára és elutasították azt a felfogást, amely elmossa a különbséget e jogos harc résztvevői és az egyéni vagy csoportos terrorakciók elkövetői között.

A NATO-tagállamok a terrorizmus általános — az állami és egyéni akciók között különbséget nem tevő — elítélése mellett átfogó, szankciókat is kimondó nemzetközi egyezmény kidolgozását javasolják, aminek természetesen előfeltétele volna az alapvető elvi kérdések és fogalmak kidolgozása. Sürgetik a tagállamok rendőri szervei közötti együttműködést, a menedékjog megadásának eltiltását és a meglévő részegyezmények résztvevői körének bővítését.

Az el nem kötelezett országok a hangsúlyt a terrorizmus kiváltó okainak megszüntetésére helyezik és a felszabadító mozgalmak harcának törvényességét bizonyítják.

A már elmondottak folytán végül a „terrorizmus minden válfaját" elítélő Közgyűlési Határozat született,[3] amely ugyan nem tartalmazta „az állami terrorizmus" kifejezett elítélését, azonban fogalmazása lehetőséget ad a szocialista országok nézeteinek megfelelő értelmezésére is. A mai helyzetben ez tűnik annak a határnak, amely a Közgyűlésen elérhető, mert egy átfogó, szankciókat is tartalmazó nemzetközi egyezmény létrehozására csak a nemzetközi feszültség jelentős csökkentése esetén volna kilátás.

Görög János főosztályvezető, Külügyminisztérium (Budapest).

[1] Programme of work A/C.6/40/2.

[2] General Assembly, Official Records A/34/37.

[3] A/AC. 193/L.3.

2. Az erőszak tilalma elve hatékonyságának növelése

1976-ban a Közgyűlés a Szovjetunió javaslatára úgy döntött, napirendre kell tűzni az erőszak tilalma elvét újólag megerősítő világszerződés megkötésének kérdését. A következő évben 35 főből álló különbizottságot hoztak létre a téma kidolgozására, amelynek — más szocialista országokkal együtt — hazánk is tagja.

A Szovjetunió által benyújtott első szövegjavaslat szerint[4] a szerződésben részt vevő államok megállapodnak, hogy egymás közötti, illetve a nemzetközi kapcsolatokban nem használnak erőszakot, vagy azzal való fenyegetést más állam területi integritása vagy politikai függetlensége ellen, illetve bármely olyan cél érdekében, mely ellentétes az Egyesült Nemzetek célkitűzéseivel. Arra is kötelezettséget kell vállalniok, hogy nem használnak semmilyen fegyveres erőt — ideértve a nukleáris és más tömegpusztító fegyvereket is — sem szárazföldön, sem tengeren, sem pedig a világűrben; nem támogatnak és nem ösztönöznek más államot erőszak alkalmazására; megerősítik elkötelezettségüket a viták békés rendezésére.

Bár a Különbizottság 1977 óta évente ülésezik és a téma megszakítás nélkül szerepel a VI. Bizottság napirendjén is, a vitában felmerült ellentétek mindmáig áthidalhatatlannak tűnnek.

A könnyebb áttekinthetőség érdekében kezdjük az ellenérvekkel. A NATO-tagországok és a fejlett tőkés országok többsége szerint a világszerződés létrehozása felesleges és szükségtelen, mert a tárgyát képező tilalom az ENSZ Alapokmányában és számos más dokumentumban is rögzített, a nemzetközi közvélemény által soha nem vitatott alapelv, amelynek nem megismétlésére, hanem hatékonyabb érvényre juttatására kellene koncentrálni. Az utóbbi években arra is hivatkoznak, hogy az európai biztonságról és a bizalomerősítő intézkedésekről Stockholmban folyó konferencia napirendjén azonos témájú — de konkrétabban körvonalazott — szerződés létrehozása szerepel. Szerintük a különbizottsági vität csak ennek eredményétől függően kellene folytatni.

A fejlődő országok a vitában csak mérsékelt érdeklődést mutattak, és főként arra láttak benne alkalmat, hogy saját sérelmeiket felsorolják.

A szocialista országok a világszerződés mellett érvelve elsősorban arra mutattak rá, hogy az erőszak tilalmának hatékonyabbá tétele ma, a nukleáris és más új típusú tömegpusztító fegyverek korában különösen időszerű, mivel ezek alapvetően megváltoztatták az erőszak alkalmazásának követelményeit. A szerződés több, mint az Alapokmányban szereplő elvek megismétlése, mert a tilalmat összeköti a bizalom légkörének megteremtésével és ez kedvező hatással lenne a fegyverkezési verseny csökkentésére és a leszerelésre.

A Közgyűlés mostani ülésszakán a VI. Bizottság előtt folyó vitában a szovjet küldöttség azzal adott új lendületet a kérdés megtárgyalásának, hogy bejelentette; továbbra is világszerződés létrehozását tartja a végső célnak, de közbenső lépésként az erőszak tilalma elvének közgyűlési határozatban való rögzítését is elfogadhatónak tartja. Bár ez az új megközelítés az eddig mereven ellenzők csoportját részben megosztotta, gyors előrehaladásra az ügyben nem számíthatunk.[5]

3. Az emberiség békéje és biztonsága elleni bűncselekmények kódex-tervezete

A Közgyűlés 1947-ben határozta el a Nürnbergi Törvényszék Alapokmányában és ítéleteiben foglalt jogelvek kodifikálását, illetve az emberiség békéje és biztonsága elleni bűncselekmények kódex-tervezetének kidolgozását. A téma azóta is az NJB napirendjén szereplő, politikailag legfontosabb kérdések közé tartozik. Ennek elismerése abban is tükröződik, hogy — a szocialista országok javaslatára — a VI. Bizottság évek óta külön napirendi pontként tárgyalja, annak ellenére, hogy az NJB a többi témával együtt közös jelentésbe foglalja.[6]

Nincs terünk itt arra, hogy a munka egész folyamatát szemléltessük, az 1954-ben elkészült első tervezetről mégis említést kell tennünk. Nemcsak azért, mert a maga nemében az első, teljes körű szabályozásra törekvő jogalkotási kísérlet, hanem mert a ma folyó munkának is ez képezi a viszonylag szilárd kiindulópontját.

A tervezet nem csupán a számba jöhető bűncselekmények tételes felsorolását tartalmazza, de foglalkozik olyan kérdésekkel is, mint az állam- és kormányfők felelőssége és a „parancsra tettem" kifogás érvényesíthetősége. A kodifikáció 1954 után azért szakadt meg, mert — egyebek között — az agresszió fogalmának nem volt kidolgozott és elfogadott meghatározása.

A kódex munkálatai 1977-ben ismét megindultak és ha lassan is, de haladnak. Az NJB az utóbbi években elsősorban a szabályozás keretében feldolgozandó bűntettek listájának összeállításával foglalkozik. Ez évi jelentésében a rapporteur már előterjesztette a jövőbeni kódex szabályozási irányát magában foglaló vázlatos tervezetét.

Általános egyetértés van abban, hogy a kódex az 1954. évi első tervezet alapulvételével úgy kerüljön kidolgozásra, hogy emellett tartalmazza a nemzetközi jog által azóta elismert, valamennyi súlyos nemzetközi bűncselekményt. Mind az NJB, mind pedig a VI. bizottsági vita résztvevőinek döntő többsége egyetért abban is, hogy a kódex csak az egyének büntetőjogi felelősségét állapítsa meg; tételes rendelkezései ne valamennyi, hanem csak az emberiség békéjét és biztonságát alapvetően veszélyeztető, legsúlyosabb bűncselekményeket sorolják fel.

A részleteket illetően azonban jelentős eltérések vannak. A fejlődő országok egy része — köztük India, Algéria és Egyiptom —, valamint a szocialista országok közül Románia, az általános ellenzés dacára kitart amellett, hogy a kódexnek az egyének mellett az állam büntetőjogi felelősségét is meg kell állapítania, minthogy szerintük a legtöbb cselekményt eleve csak állam követheti el. A nagy többség — köztük a szocialista és a fejlett tőkés országok — e nézet jogi és politikai képtelenségét hangoztatja. Nem azért, mintha az állam vagy valamely képviselője nem volna felelőssé tehető, hanem mert a kérdésre szerintük nem itt, hanem az „államfelelősség" szabályai között kell választ keresni.

A szocialista országok és számos fejlődő ország képviselői az utóbbi évtizedekben kialakult legsúlyosabb bűncselekmények közül néhánynak a felvételéhez határozottan ragaszkodnak. Ilyenek: az atomfegyver elsőként való használata, a gazdasági agresszió, az állami terrorizmus, az emberi környezet súlyos veszélyeztetése. Néhány ország (Japán, Brazília, Chile) állandó jogintézmény létrehozását javasolja az elkövetett cselekmények megállapítására.

4. Az állam felelősségének kérdése

A több mint 30 éve „csordogáló" téma ezúttal sem haladt lényegesen előbbre. Mint ismert, az NJB 1980-

[4] A/40/1003.

[5] A/40/1001.

[6] Official Records, Supplement No. 10/A/40/10/Chapter II.

ban fogadta el a tervezet I. részét, amely „Az államfelelősség eredete" címet viselte.[7] Alapgondolata, hogy „az állam minden nemzetközileg hibás ténykedése megalapozza felelősségét". A tevékenység akkor hibás, „ha valamely ténykedés vagy annak elmulasztása felróható, illetőleg ha az állam nemzetközi kötelezettségét megszegi".

1980 óta már a II. Rész előkészítése folyik, címe: „Az államfelelősség tartalma, formája, foka". Lényegében azon következményekről van szó, amelyek a hibás tevékenységből erednek.

1985-ben az NJB mindössze a tervezet újjáalkotott 5. cikkét tárgyalta, amely a sértett állam fogalmának meghatározását adja.[8] A Bizottság jelentése ezenkívül tartalmazza a rapporteur „elképzeléseit" a tervezet leendő III. Részét illetően is. Ez a végrehajtás körében olyan — a nemzetközi jogban, de a VI. Bizottságban is széles körben vitatott — szabályt vesz fel a tervezetbe, mint a harmadik fél igénybevételével történő kötelező vitarendezés.

A tervezet említett 5. cikkét a VI. Bizottságban a felszólalók többsége — bár különböző nézőpontokból — negatívan ítélte meg. A szocialista küldöttségek — egyebek között — nem fogadták el az emberi jogok kiemelt szerepeltetését az államot érő jogsértések forrásaként.

A rapporteur elképzeléseivel kapcsolatban a magyar felszólalás külön kitért arra, hogy a vitákat az abban részt vevőknek elsősorban maguknak kell rendezniük. A harmadik fél kötelező igénybevételével járó vitarendezés elvének kategorikus kimondása eleve kudarcra ítélheti a tervezetet, mint ahogy az már korábbi egyezmények esetében is történt.

A téma mélyén fekvő alapvető társadalmi és politikai ellentmondások, az államok homlokegyenest eltérő nézetei miatt csak igen lassú előrehaladásra lehet számítani.

5. A diplomáciai futár és az általa nem kísért futárpoggyász státusza[9]

Ez a témakör áll legközelebb a befejezéshez. Az évek óta folyó szívós viták eredményeként csökkent azok száma, akik szerint a kérdés szabályozása a már meglévő intézményekre tekintettel szükségtelen (Ausztrália, Franciaország). Ma már a nyugat-európai államok többsége elfogadja, hogy a bécsi egyezmények bizonyos továbbfejlesztése, illetve a szétszórtan létező szabályok összefoglalása új dokumentum kidolgozását indokolttá teheti (Anglia, Ausztria, NSZK).

A részletkérdések vitájában az államok hozzáállását láthatóan az határozza meg, hogy kommunikációs technikájuk fejlettségének függvényében mennyire szorulnak rá futárok igénybevételére a külképviseleteikkel való kapcsolatokban.

A szocialista országok és a fejlődők nagy többsége az abszolút megközelítés híve és a futár és a futárpoggyász maximális sérthetetlenségét hangsúlyozza. Felfogásuk szerint a futárnak teljes joghatóság alóli mentességet kell élveznie. Nézetük szerint a futár szállása — még az ideiglenes is — sérthetetlen, a poggyász külsőleges elektronikai vizsgálatnak sem vethető alá, és pl. elfogadhatatlan az is, hogy a futárt tanúvallomásra kényszerítsék.

A fejlett tőkés országok majdnem egységesen csak a futár funkcionális mentességét fogadják el. Elutasítják a teljes joghatóság alóli mentességét, elfogadhatónak, sőt a visszaélések csökkentése érdekében szükségesnek is tartják az elektronikus ellenőrzést a repülőtereken és határátkelőhelyeken. Nem fogadják el az ideiglenes szállás mentességét. Általában úgy vélik, hogy a bécsi egyezményekben biztosított kiváltságok körének bővítése nem indokolt.

6. Az állam és vagyonának mentessége[10]

A hosszú idő óta húzódó témának az a sajátossága, hogy az egész kérdéskör elméleti alapjának, az állam mentessége fogalmának meghatározására a kezdeti sikertelenségek óta a Nemzetközi Jogi Bizottság nem vállalkozik. Az erről szóló 6. cikk elhatározott újravizsgálatát évről évre halogatják. Ehelyett egyre növekszik a mentesség alóli kivételekkel foglalkozó cikkek száma és a rapporteur legutóbbi jelentése már a végrehajtás kérdéseit tárgyaló zárófejezet lehetséges tartalmával foglalkozik.

Több küldöttség — köztük a magyar felszólalás is — rámutatott, hogy az alapkérdések tisztázása nélkül nincs remény sikeres befejezésre, de még érdemi továbblépésre sem.

Az állam mentességének kérdésében az ellentétek változatlanul áthidalhatatlannak látszanak. A küldöttségek nagy többsége — köztük a fejlett tőkés országok kivétel nélkül — a korlátozott (limitált) mentességet ismerik el. Alkalmazása azt jelenti, hogy amennyiben az állam közvetlenül kereskedelmi vagy nem a szuverenitás gyakorlása körébe eső, ún. nem kormányzati tevékenységbe bocsátkozik, akkor nem illeti meg az egyébként más vonatkozásban elismert mentesség más állam joghatósága alól.

A szocialista országok — közöttük elsősorban a Szovjetunió, NDK, Lengyelország — az abszolút, kivételt nem ismerő immunitás mellett érvelnek. Szerintük az állam funkciói közül a kereskedelmi tevékenység éppolyan fontos, mint a szuverenitás gyakorlása. Ezért például a „társadalom javára használt állami tulajdon" (így a kereskedelmi hajó) mentes bármilyen, más állam által eszközlendő kényszerintézkedés alól.

Küldöttségünk felszólalásában hangsúlyozta, hogy az állam immunitásának elve a nemzetközi jog legrégibb, legalapvetőbb szabályai közé tartozik, amely szabályt a magyar gyakorlat maradéktalanul alkalmazza.

7. Az ENSZ Alapokmánya és a szervezet szerepének erősítése, a viták békés rendezése

Az összevont téma kidolgozására a Közgyűlés 1975-ben Különbizottságot hozott létre, amely azóta is évente ülésezik és munkájának eredményét a VI. Bizottság elé terjeszti.

A Különbizottság ez évi jelentése[11] feletti vita ismertetése előtt a következőket kell előrebocsátanunk: A téma azon országok — elsősorban a fejlődők — követelésére került napirendre, akik ezzel az Alapokmány módosítását, de különösen a nagyhatalmak egyetértésén alapuló vétórendszer megváltoztatását szerették volna elérni. Miután világossá vált, hogy ezt a törekvést a tagországok többsége — közöttük természetesen a BT tagjai — határozottan ellenzik, az eredetileg kezdeményező országok fokozatosan elveszítették érdeklődésüket a téma iránt.

A szocialista országok kezdettől fogva azt az álláspontot képviselték, hogy mind az Alapokmány, mind pedig az ENSZ szervezete a felmerült problémák ellenére is kiállta az idők

[7] Yearbook of the ILC-Vol.II. (Part Two).

[8] Official Records (A/40/10) Chapter III.

[9] Official Records (A/40/10) Chapter IV.

[10] Official Records (A/40/10) Chapter V.

[11] Official Records (A/40/33).

próbáját, életképesnek és alkalmasnak bizonyult a vele szemben támasztott követelmények teljesítésére. Megváltoztatásukra tehát nincsen szükség. Ez a fő oka annak, hogy a Különbizottságban kezdeményezően nem lépünk fel. Ezzel a nézettel — habár a részletekben van eltérés — a fejlett tőkés országok is egyetértenek.

A Különbizottság egy 1984. évi Közgyűlési Határozat alapján[12] jelenleg két témakört vizsgál. Ezek egyike a „Nemzetközi béke és biztonság fenntartása" címet viseli. A vita hat nyugati ország (Belgium, NSZK, Olaszország, Japán, Új-Zéland, Spanyolország) munkaokmánya alapján folyik. Ez a szocialista országok véleménye szerint egyrészt a megelőzésre szűkíti a béke fenntartásának kérdéseit, másrészt nemcsak hogy túlzottan előtérbe helyezi a főtitkár és a Közgyűlés tevékenységét, de egyúttal összemossa a főszervek kialakult hatásköreit és megbontja a kialakult kényes egyensúlyt.

A másik téma a viták békés rendezésével foglalkozik. Alapja az a Románia, a Fülöp-szigetek és Nigéria által előterjesztett munkaokmány, amely „Jószolgálati közvetítő és békéltető Állandó Bizottság" létrehozását javasolja. Az elgondolást nemcsak a BT állandó tagjai, de a felszólalók döntő többsége — így mind a szocialista, mind a fejlett tőkés országok — elvetik és az Alapokmánnyal ellentétben állónak tartják. Elsősorban azért, mert olyan új, a Közgyűlésnek alárendelt, de annál voltaképpen szélesebb hatáskörrel rendelkező új szerv jönne létre, amely súlyosan csorbítaná a BT-nek a nemzetközi béke és biztonság fenntartásával kapcsolatos kizárólagos hatáskörét. Másodsorban azért is, mert elkötelezné a viták részeseit a harmadik fél igénybevételével zajló vitarendezés mellett.

8. A legnagyobb kedvezményes záradékra vonatkozó szabályok kodifikációja

Eredetileg az NJB előtt, a nemzetközi szerződések jogának kodifikációs munkálatai során merült fel az a gondolat, hogy a szerződési jog szabályai terjedjenek ki e záradékra is. A Bizottság azonban úgy foglalt állást, hogy a kérdést külön tanulmány tárgyává kell tenni és így az NJB 1967-ben megkezdte a záradék feletti vitát. A téma első rapporteurje a magyar Ustor Endre volt. 1976-ra elkészült az első, majd 1978-ban a második szöveg, amely megvitatásra a VI. Bizottság elé került.[13] A tervezetet egyaránt méltatták és vitatták, egyetértés sorsát illetően ma sem alakult ki. A fejlett tőkés országok túlságosan megszorítónak tartották, a szocialista országok pedig a záradék feltételhez vagy viszonos elbánáshoz való kötését vélik elfogadhatatlannak. Az is vitatott, hogy a kérdést szerződésben kell-e rendezni, vagy elegendő a Közgyűlési Nyilatkozat formája is.

Évtizednél hosszabb viták után ma úgy tűnik, hogy valójában már egyik országcsoport sem érdekelt a kérdés megvitatásában, illetve a záradék kodifikálásában. A fejlett tőkés országok véleménye szerint az NJB tervezete nem alkalmas megállapodásra, rendelkezései nem felelnek meg a mai nemzetközi kereskedelem érdekeinek és követelményeinek. Habár nem fejtették ki, de feltehetőleg ez utóbbi értékelés, vagy annak elemei motiválják a szocialista országok passzív részvételét is a vitában. Végül olyan kompromisszum született, hogy a témát három év múlva kell újra napirendre tűzni.[14] Ha addig újabb kedvező fejlemények nem születnek, akkor kérdéses, hogy a téma a 43. Közgyűlés után is napirenden marad-e.

9. Az államok közötti jószomszédság fejlesztése és erősítése

A téma megtárgyalását még 1979-ben Románia kezdeményezte. Az 1983-ban első változatban, majd 1985-ben rövidített formában újra előterjesztett román munkaokmány a[15] jószomszédságra vonatkozó legfontosabb nemzetközi jogi alapelvek kidolgozását célozza, természetesen tükrözve a kérdéskörrel kapcsolatos, néhol sajátos álláspontot.

Az ülésszakon a VI. Bizottság négy ülésre korlátozott Albizottságot állított fel a téma megvitatására, amelynek elnökéül Honduras képviselőjét kérték fel. Az Albizottságban érdemi vitára nem került sor, egyelőre még a megvitatandó kérdések körében sincs egyetértés.

A nyugati országok véleménye szerint az sem tisztázott, hogy a román elképzelés politikai koncepció, vagy nemzetközi jogi alapelvek kidolgozását javasolja-e. Utóbbit illetően úgy vélekedtek, hogy a javaslat csupán már kodifikált és létező elvek összegyűjtésére, illetve újracsoportosítására irányul.

Az el nem kötelezett országok nem zárkóztak el a jószomszédi kapcsolatok elveinek megvitatásától, de nem vállaltak tevékeny szerepet az Albizottságban. Többen közülük bilaterális problémáik megvitatására alkalmas további fórumot látnak benne.

A szocialista országok úgy vélekednek, hogy jószomszédi kapcsolataik államaik jellege folytán rendezettek és nem igénylik az ENSZ fórumain való megtárgyalást. Ezért mindeddig visszafogott magatartást tanúsítottak és felszólalásaikban főként arra szorítkoztak, hogy országaink ismert politikai kezdeményezései szerepeljenek az albizottsági anyagban.

Annak ellenére, hogy a javaslat kidolgozásának intézményes keretei részben kialakultak, úgy látjuk, hogy a tagállamok nagy többsége — ilyen vagy olyan indokból — nem érdekelt dokumentum kidolgozásában.

A kép teljessége kedvéért felsoroljuk azokat a további témákat, amelyek a VI. Bizottság napirendjén szerepeltek, de a fenti ismertetésben nem kaptak helyet:

— Jelentés az UNCITRAL 18. ülésszakáról.

— Diplomáciai és konzuli képviseletek és képviselők védelmét és biztonságát szolgáló intézkedések hatékonyságának növelése.

— Zsoldosok toborzását, felhasználását és kiképzését tiltó egyezmény kidolgozása.

— Az új nemzetközi gazdasági renddel kapcsolatos nemzetközi jogi alapelvek és normák fokozatos fejlesztése.

— Az államok és nemzetközi szervezetek, illetve a nemzetközi szervezetek egymás közötti szerződéseinek jogáról szóló ENSZ-konferencia előkészítése. (1986. II. 18.—III. 21. között sorrakerült.)

— Gyermekek nevelőszülőkhöz adása és örökbefogadására vonatkozó elvek nyilatkozattervezete.

— Letartóztatott és bebörtönzött személyek védelmére vonatkozó alapelvek tervezete.

— ENSZ-konferenciák egységes eljárási jogi szabályainak tervezete.

— Az ECOSOC jelentése.

— A Székhely-Bizottság évi jelentése.

---

[12] GA. Resolution 39/88 A.

[13] Report of the ILC. (A/33/192).

[14] G. A. (A/40/977).

[15] A/C.6/40/SC/CRP.1.

Trócsányi László

A svájci környezetvédelmi törvény

A környezetvédelem, mint követelmény Svájc alkotmányában gyökerezik. A szövetségi alkotmány 24. septies cikkét 1971-ben iktatták törvénybe a következő szöveggel: „(1) A szövetség rendelkezéseket bocsát ki az ember és természet környezetének védelmére a káros és terhes behatásokkal szemben. Különösen küzd a levegőszennyezés és a zaj ellen. (2) A rendelkezések végrehajtása a kantonok feladata, amennyiben a törvény azt nem tartja fenn a szövetség számára."

A környezetvédelmi törvény előkészítése az alkotmány felhatalmazása alapján viszonylag rövid időn belül kezdetét vette. A belügyminisztérium megbízásából több előtervezet készült, így többek között az erre a célra kiküldött szakértőbizottság által 1973. december 18-án előterjesztett tervezet, amelyet a belügyminisztérium 1974. június elején a kantonoknak, pártoknak, gazdasági szövetségeknek megküldött meghallgatási eljárás céljából. A tervezetet illetően az állásfoglalások nagy részben negatívok voltak. Nagy szerepet játszott ebben a tervezethez csatolt kérdőív, amelyet a különböző minisztériumok igazgatási szervei állítottak össze. Így a kérdőívből az volt kivehető, hogy a törvény végrehajtása a szövetségnek nagy pénzügyi terhet fog jelenteni, az adókat emelni kell, a szövetségi hozzájárulásokat pedig más területeken csökkenteni fogják. Ez a szemléletmód azonban téves volt, mert a tervezett intézkedések túlnyomóan preventív jellegűek voltak, amelyek költségeit már eredetileg is az okozókra akarták hárítani. Hasonló szellemben kérdezték meg a kantonokat a szakképzett személyzet rendelkezésre bocsátását illető lehetőségeiket illetően és hogy hány új állást tudnak biztosítani mennyi idő alatt. A kérdőívet az előtervezetet készítő bizottság elnöke joggal nevezte „perfid"-nek. Azt a kérdést viszont nem vetették fel, hogy az előtervezet összhangban áll-e az alkotmánnyal.[1]

Ezek után a belügyminisztérium azt a megbízást adta, hogy közigazgatási apparátusán belül dolgozzanak ki új tervezetet. A kormány közben az 1975—1979. évi kormánypolitika irányelveiben kifejezte azt a felfogását, hogy az alkotmány 24. septies cikke végrehajtásának első szakaszában „a legfontosabbra és a ma lehetségesre" kell szorítkozni. Világosabban és részletesebben a visszalépés a szövetségi belügyminisztérium által 1976 októberében nyilvánosságra hozott tézisekből derült ki („Tézisek az új szövetségi környezetvédelmi törvényhez"). Ezek szerint a törvény a „levegőtisztaság, zajleküzdés, hulladékgazdálkodás és az egész környezetre kiható anyagok" részterületére fog korlátozódni. Nem történt említés a talaj védelméről és más létalapokról. Ez a kétségtelenül regresszióként elkönyvelhető merő immisszióvédelem az ökológiai szempontokat elhanyagolja. Aggályokat támasztott, hogy a szövetség keretszabályok, határértékek, anyagokra és létesítményekre vonatkozó rendelkezések, irányelvek és ajánlások kibocsátására fog szorítkozni. Ilyen értelemben pedig az alkotmány 24 septies cikke lex imperfecta lenne.[2]

Ilyen előzmények után készült el végül is a törvény végleges tervezete, amelyet 1979. október 31-én terjesztettek a parlament elé. A Szövetségi Tanács 1979. évi üzenetében diplomatikus módon annyit mond, hogy az 1973—1974. évi tervezet azért bukott meg, mert „túl perfekcionista és ambiciózus volt és az intézkedések és hatáskörök körülírásában kevéssé volt pontos". Az 1979. évi javaslat számot vet továbbá Svájc időközben megváltozott gazdasági és pénzügyi helyzetével is.

Az új tervezet a parlamentben többoldalú, hosszú viták tárgya volt. A vitának csak legfontosabb pontjaira szeretnénk utalni. A Kantonok Tanácsának környezetvédelmi bizottsága a környezetvédelmi szervezetek panaszjogát törölni kívánta, amire a legkülönbözőbb ökológiai csoportok élénken tiltakoznak. A szakbizottság állásfoglalását azzal indokolta, hogy magánszervezetek kapnának jogot — a hatóságok és hivatalos szervek helyett és feje felett — állami felügyeleti vagy ellenőrzési funkciók ellátására, ami a parlament, a községi gyűlések vagy a választók irányában felelős szervek feladata. Emellett — mondották — a környezetvédelmi szervezetek panaszjoga a jogegyenlőség elvét is sértené. Ilyen módon más szövetségek, pl. az autósok szövetségei is közlekedési ügyekben hasonló privilegiumot igényelhetnének.[3] A parlament Népképviseleti Kamarája viszont kitartott a környezetvédelmi szervezetek panaszjoga mellett. Mind a szövetségi igazságszolgáltatásról szóló törvény, mind az igazgatási eljárásról szóló törvény ezt az intézményt elvileg már magáévá tette. A szervezetek panaszjoga a végrehajtásnál értékes eszköz lehet és az arról való lemondás negatívan hatna a törvény által kitűzött célok szempontjából. Így a Népképviseleti Kamara 141:38 szavazati arányban a környezetvédelmi szervezetek panaszjogát magáévá tette.[4] Erre a Kantonok Tanácsa is 6:5 arányban megszavazta a környezetvédelmi szervezetek panaszjogát.[5]

A másik vitakérdés a „gazdasági elviselhetőség" szövegjavaslat volt, amely a törvény 2. §-ába került volna bele a környezetvédelmi bizottság javaslata alapján olyan fordulattal, hogy az érdekek bírálatába be kell vonni a gazdasági elviselhetőség kérdését is. Az ún. arányosság elvét a Szövetségi Bíróság több évtizedes gyakorlatában fejlesztette ki általános jogelvként, ami azt jelenti, hogy egy intézkedés nem mehet tovább annál, ami a cél eléréséhez szükséges. Az állami beavatkozásnak tehát a védendő érdekekre figyelemmel arányosnak kell lennie. A környezetvédelmi törvény alkalmazásánál tehát mérlegelni kell egyfelől azt, hogy mi szükséges az emberek és a környezet védelmében és mire van igénye az intézkedés által érintett vállalatnak, hogy üzemét folytathassa. A gazdasági körök kívánságára tehát ennek a jogelvnek bele kellett volna kerülnie az alapelvek közé. Az ellenérv az volt, hogy ha magasabb érdek, pl. az ember egészsége forog kockán, nem lehet tekintettel lenni a gazdasági elviselhetőségre.[6] Végül is a Kantonok Tanácsa törölte a 2. cikkből az arányosság elvét, amivel kapcsolatban azonban a környezetvédelmi bizottság elnöke kijelentette, hogy a törlés nem jelenti az arányosság elvétől

---

Trócsányi László tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] *Rausch*, H.: Die Umweltschutzgesetzgebung. Zürich. Schulthes Polygraphischer Verlag, 1977. 154. old.

[2] *Rausch*: i. m. 155. old.

[3] *Stucky*, G.: Zum Beschwerderecht der Umweltschutzorganisationen. Neue Zürcher Zeitung, 1985. 136. sz.

[4] Nationalrat beharrt auf Verbandsbeschwerde im Umweltschutz. Neue Zürcher Zeitung, 1983. 222. sz.

[5] Ständeratskommission bereinigt Differenzen beim Umweltschutzgesetz. Ja zur Verbandsbeschwerde. Neue Zürcher Zeitung, 1983. 225. sz.

[6] Verwässerung des Umweltschutzgesetzes. Neue Zürcher Zeitung, 1983. 125. sz.; R. *Müller-Wenk*: Notwendiges Beschwerderecht, Neue Zürcher Zeitung, 1983. 125. sz. Magyarul ism.: *Sprém* István: A környezetvédelmi törvény lazítása. Jogi Tudósító, 1983. 21/22. sz. 12—14. old.

való eltérést, hanem az mint általános jogelv továbbra is érvényben marad.[7] A törvény egyes fejezeteiben a konkrét intézkedések kapcsán hivatkozás is történik erre, így pl. a levegőszennyezések, zaj, rezgések és sugárzásról szóló fejezet 11. cikk (2) bekezdésében „függetlenül a fennálló környezetterhelésektől, az emmisziókat a megelőzés keretében oly mértékben kell korlátozni, amennyire ez műszakilag és üzemileg lehetséges és gazdaságilag elviselhető".

A parlament a környezetvédelmi törvényt 1983. október 7-én végül is megalkotta és az 1985. január 1. napján lépett hatályba.

A törvény I. címe alatt tárgyalja az alapelveket és az általános rendelkezéseket. Ezek szerint a törvény célja emberek, állatok, növények azok életközösségeinek és élettereinek védelme a káros és terhes behatásokkal szemben és a talaj termőképességének megőrzése. Ennek érdekében a káros és terhes behatásokat idejében kell korlátozni. A törvény szerint szükségessé váló intézkedések költségeit az okozónak kell viselnie és ezek nem mehetnek a köz terhére.

A környezetvédelmi törvény rendelkezései kiterjednek a levegő tisztaságára, a zaj- és rezgésvédelemre, a környezetszennyező anyagokra és számos terület hulladékaira. Ezek a kérdések nagyrészben már eddig is különböző szövetségi szabályozások tárgyát alkották, e szabályok azonban a szóban forgó kérdést elsősorban saját szakterületük szempontjából tárgyalják és csak korlátozottan a környezetvédelemre tekintettel (pl. közlekedési, mezőgazdasági, erdőgazdasági szabályok). A törvény szerint a radioaktív anyagokra és ionizáló sugárzásra továbbra is a sugárvédelmi törvény rendelkezései irányadók.

A környezetvédelmi szervek kötelesek a közvéleményt tájékoztatni a környezetvédelemről és a környezetterhelés helyzetéről. A hatóságokat és a magánszemélyeket tanáccsal ellátják. Intézkedéseket javasolnak a környezetterhelés csökkentésére.

A törvény általános rendelkezései között foglalnak helyet a környezetvédelem szempontjából jelentős fogalmi meghatározások, majd rendelkezések következnek az ún. környezetelviselhetőségi vizsgálatról és a katasztrófa elleni védelemről.

A törvény 2. címe alatt a környezetterhelés korlátozásáról szóló szabályok következnek a következő tagolásban: levegőszennyezés, zaj, rezgés, és sugárzás (1. fejezet), környezetveszélyeztető anyagok (2. fejezet), hulladékok (3. fejezet), talaj terhelései (4. fejezet).

A törvény 3. címe a végrehajtásról, támogatásról és eljárási szabályokról szól. Meghatározott kivételektől eltekintve a törvény végrehajtása a kantonok feladata. Egyes kantonális végrehajtási előírások érvényéhez azonban a Szövetségi Tanács hozzájárulása szükséges.

A kantonok a környezetvédelmi kérdések elbírálására szakszerveket hoznak létre, vagy kijelölnek egy erre a célra alkalmas meglevő hivatalos szervet. A Szövetségi Környezetvédelmi Hivatal a szövetség szakmai szervezete a belügyminisztérium keretén belül.

A környezetvédelem területén különösen fontos, hogy bizonyos végrehajtási feladatokat közjogi testületekkel vagy magánszemélyekkel közösen oldjanak meg, különösen a kifejezetten műszaki területeken, amelyek ellenőrzése és felügyelete speciálisan képzett személyzetet és bonyolult műszereket igényel.

A szövetség támogatja a törvény szerinti feladatokat ellátó személyek képzését és továbbképzését. A szövetség anyagilag támogatja bizonyos környezetvédelmi feladatok megvalósítását. A jogtalanul felvett hozzájárulások visszakövetelhetők.

A törvény a környezetvédelmi törvénybe ütköző bizonyos cselekményeket vétségnek, másokat bűntettnek minősít.

A környezetvédelmi törvény a fennálló svájci törvényhozásra épül néhány, a környezetvédelmet érintő törvény módosításával. Feladata többek között a környezetvédelmi gyakorlat összhangba hozatala, a különböző végrehajtó szervek teendőinek koordinálása. A sajtóban már kifejezésre jutott az a kívánalom, hogy a jogszabályok egységes végrehajtása érdekében a végrehajtó szervek felé világos irányelveket kellene kibocsátani.[8]

[7] Nationalrat gegen beratende Umweltschutzkommission. Behandlung der Diferenzen beim Umweltschutzgesetz. Neue Zürcher Zeitung, 1983. 221. sz.

[8] Beat, *Haldimann:* Die Konkretisierung des Umweltschutzgesetzes. Neue Zürcher Zeitung, 1985. 196. sz. Magyarul ism: *Trócsányi* László. Jogi Tudósító, 1985. 23—24. sz.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Vékás Lajos
A gazdaság jogi alapjai I—II.
(Szerk.: Sárközy Tamás és Tamás Lajos)

I.

A kétkötetes, tíz szerző által írt munka *nagyigényű vállalkozás*: a közgazdászképzés komplex gazdasági jogi megalapozásához szükséges ismereteket kívánja összefoglalni. E célkitűzés érdekében — a Függelékben adott jogtani, államelméleti és államszervezeti alapismeretekre támaszkodva — a tankönyv a gazdaság egészére vonatkozó joganyagot tartja szem előtt, a gazdaságirányítási és vállalati jogot helyezve a feldolgozás középpontjába. A tankönyv ennek megfelelően amellett, hogy a gazdaságirányítás szervezetrendszerére és eszközrendszerére, továbbá a vállalati szervezetre vonatkozó jogot a maga teljességében kívánja bemutatni, áttekintést ad a munkaviszonyok jogáról, a vállalatok közötti kapcsolatok legfontosabb formáiról (versenyjog, szerződési jog), továbbá a vállalatok közötti perek alapvető rendelkezéseiről, s mindezeken túl kitér a népgazdaság körében felmerülő felelősségi problémákra is. Már elöljáróban leszögezhetjük: a tankönyv az igényes célkitűzést egészében véve színvonalasan valósítja meg, ha ez a nívó — a kidolgozás mélységét, tartalmi és stiláris gazdagságát tekintve — nem is egyenletes.

A tankönyv koncepcionális megalapozásával kapcsolatban — mind az alapelképzelést, mind a részleteket illetően — lehetnek vitatkozó észrevételek, a lényeg mégis vitán felül áll: a munka határozott szerkesztői elképzeléseket követ, tudatosan felépített koncepciót valósít meg.

A tankönyv érdemeinek felsorolásában feltétlenül élre kívánkozik az a *szerkesztői törekvés*, hogy a jogi ismeretek összefoglalásában a megszokottnál lényegesen nagyobb hangsúlyt kapjanak a fontosabb elméleti irányzatokat és történeti fejlődéstencenciákat összefoglaló részek, továbbá a tanulságos nemzetközi kitekintések. Ez a törekvés — s ez szinte természetes — nem valósul meg egyenletesen a különböző részekben. Maradéktalanul ural-

Vékás Lajos egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

ja az elméleti igény a tankönyv Alapvetését, kellően érvényesül továbbá ez a szemlélet a gazdaságirányítás szervezetrendszeréről és az állami vállalatok (általában a vállalatok) jogállásáról szóló fejezetekben. Más fejezetek viszont óhatatlanul túlságosan is kötődnek a megírás idején hatályos tételes szabályokhoz, helyenként egyenesen a részletszabályokhoz, s ez a körülmény a könyv szándékolt stabilitására nyilvánvalóan kedvezőtlenül hat.

A határozott elméleti igény ugyanakkor nem feltétlenül könnyíti meg a feldolgozás *tanulhatóságát*. Helyenként egyenesen az az olvasó benyomása, hogy az adott fejezet remek szintézis az adott problematikát már ismerő szakember számára, viszont meglehetősen nehezen fogható a társadalomtudományokban még csak kezdő lépéseket tevő, a közgazdasági és jogi ismeretek megszerzésében még egyaránt kevésbé jártas hallgató számára. Mindezzel együtt: a szerkesztő nemcsak a maga és szerzőtársai előtt tette magasra a mércét, hanem igényességet, intellektuális erőfeszítést kíván meg a könyv anyagát elsajátítani kívánó olvasótól is. S engedtessék meg még egy szkeptikus megjegyzés e gondolatkörben: úgy tűnik, hogy a tételes jogokra épülő elméleti igényű feldolgozások semmiképpen sem kerülhetik el az alapjukul szolgáló jogszabályanyag változása miatti viszonylag gyors avulást. Ezt illusztrálhatja e könyv kapcsán is — például — az állami vállalatok, a társulások, illetve társaságok szabályozásának módosulása stb.

II.

A könyv — bevallottan — nem úgy tárgyalja a népgazdaság jogát, mint önálló jogágat, mint egyfajta gazdasági jogot. Alapvető célja a munkának — a közgazdasági stúdiumokhoz illesztve — ismertetni a gazdaságra vonatkozó alapvető jogi tételeket. Ez a priméren didaktikai fogantatású szerkesztői alapelv azzal a természetszerű következménnyel jár ugyanakkor, hogy a tankönyvben *komplex szemléletben* és feldolgozásban szerepelnek — a hagyományos jogági tagozódás szerinti — alkotmányjogi (államjogi), államigazgatási jogi, polgári jogi, pénzügyi jogi, szövetkezeti jogi, munkajogi stb. tételek és ismeretek. Ez a feldolgozás — mint ahogy a szerkesztő is megállapítja — „alapvetően módszeri jellegű, főleg a komplexitásban mutatkozik meg, de nem érinti azt, hogy kétségbe vonnánk a jogi egyetemi oktatásban a jogágak szerinti oktatás indokoltságát, vagy hogy jogelméleti szempontból tárgyalnánk önálló jogágként a gazdasági jogot".

Ez a komplex feldolgozási módszer — megítélésünk szerint — feltétlenül (azaz általánosabb érvénnyel, tehát nemcsak a közgazdászképzés számára) helyesnek, gyümölcsözőnek tűnik az ún. különös részi problémák tárgyalásánál, mint pl. a népgazdaság körében alkalmazott alapvető szerződéstípusok joganyagának ismertetésénél. A termékforgalmazás, a beruházások, a műszaki fejlesztés, az árrendszer, a pénzügyi és külkereskedelmi szabályozók stb. anyagát e körben úgy törekszik feldolgozni a munka, hogy — a szerződések anyagának elsődlegesen polgári jogi szemléletmódján túllépve — egységbe kerülnek az államigazgatási jogi, a pénzügyi jogi, és a polgári jogi rendelkezések. Ez a megközelítési mód — nézetünk szerint — igencsak alkalmazható volna a jogászképzésben is: az ún. kötelmi jog különös rész anyaga nyugodtan oktatható volna az egyes szerződéstípusokhoz szervesen kapcsolódó államigazgatási jogi és pénzügyi jogi ismeretekkel együtt, azokkal szerves egységbe építve, komplex bemutatás formájában.

A tankönyv általában is példát ad arra, hogyan lehet és miként kell túllépni — adott esetben az oktatásban is — a *jogágiság* túlzásba vitt és sokszor még ma is mereven kezelt határain. Álláspontunk ebben a kérdésben messzemenően egyezik a bírált munka szerkesztésében követett elvvel. A jogág alapvetően és elsősorban tudományos kategória: a hozzávetőlegesen homogén tárgyra irányuló és egynemű szabályozási módszert alkalmazó jogi normák tudatosan egységbe foglalt és a jogrendszer egyéb normacsoportjaitól mesterségesen elhatárolt együttese. A kategória tudományos jellege alatt azt értjük, hogy a jogszabályok jogágakba sorolásának mindenekelőtt az — említett szempontok szerint — összetartozó normák közös törvényszerűségeinek feltárása, elemzése-kutatása adja meg az értelmét. Mindezt, természetesen, nem öncélúan, nem valaminő „tudomány a tudományért" hamis jelszó szerint képzelve el, hanem jogalkotási, jogalkalmazási és oktatási (didaktikai) követelmények szolgálatában. A jogági klasszifikáció tehát távolról sem abszolutum, hanem — világosan meghúzható — korlátok között érvényes, csak meghatározott funkciók betöltésére alkalmas csoportosítása a jogszabályoknak. Az életviszonyok nem fekszenek katonásan, „elvágóan" a jogágak Prokrusztesz-ágyában: sohasem voltak tökéletesen beilleszthetők a jogági szisztémába, még kevésbé azok a mai, egyre bonyolultabbá váló társadalmi viszonyok korában. A jogágak elhatárolásának erősen viszonylagos érvényessége ebből következően és ezen túl abban is megnyilvánul, hogy a jogalkotás, még inkább a jogalkalmazás (s egy életszerű, helyes didaktikai koncepcióra épülő oktatás is) szükségszerűen és léptennyomon túl kell lépjen a jogágazati sorompókon. Ma is alkotnak ugyan jogági kódexeket egy-egy összetartozó, azonos elveken alapuló normacsoport összefoglalására; de a jogszabályok zöme — közismert tény — nem jogáganként jelenik meg, hanem a — jogágak határaival mitsem törődve — különböző életviszonyok komplex rendezésére törekszik. Még közhelyszerűbb: a jogalkalmazói tevékenység alapvetően elszakad a jogszabályok jogágbasorolásától. Ami pedig a jogi oktatást illeti, itt sem lehet túlhajtani a jogági szemléletet; amennyire helyesnek tűnik változatlanul jogágazatok szerint tanítani a jogrendszer alapjait, ideértve az egyes jogágak módszertani sajátosságait, speciális elveit, alapvető intézményeit stb., annyira meggondolandó, hogy a joganyag — egyáltalában oktatásra érett — részletkérdéseit nem volna-e célszerűbb (az itt méltatott tankönyv módszerének analógiájára) a jogágak kereteit átlépve, funkcionálisan képzett csoportosításban tárgyalni.

A *tradíciók árnya* vetül ugyanakkor — véleményünk szerint — Sárközy Tamásnak e könyvben is kifejtett felfogására akkor, amikor ún. alapjogágazatok és *ún. keresztülfekvő jogágazatok* között kíván különbséget tenni. Nézetünk szerint a keresztülfekvő jogág kategóriája nem más, mint az általa joggal és helyesen bírált túlhajtott jogágazati szemlélet szemérmes meghaladása egy meglehetősen mesterséges, művi úton. Már önmagában azzal a megállapításával sem tudunk egyetérteni, hogy a hagyományos jogágazatok (az ún. alapjogágazatok) a jogrendszer „tisztán jogdogmatikai alapon történő vizsgálata" folytán különböztethetők meg egymástól. A keresztülfekvő („másodlagos vagy más néven összetett, komplex") jogágakról pedig Sárközy azt írja, hogy azok olyan jogterületek, amelyek „valamilyen jogon kívüli alanyra, tárgyra, tevékenységre irányítottan (pénz-pénzügyi jog, föld-földjog, munkavégzés-munkajog, mezőgazdaság-agrárjog,

termelőszövetkezet-termelőszövetkezeti jog) különböző alap-jogágazatokból származó jogi dogmatikát vegyítenek meghatározott célokra koncentráltan, komplexen". Sárközy maga is elismeri, hogy „ilyen keresztülfekvő másodlagos jogágakra nem jellemző a jogi homogenitás"; s azok „a politikai, gazdasági mechanizmusbeli változásoknak sokkal jobban kitettek". Megállapítja továbbá azt is, hogy a viszonylagos instabilitásuk következtében a keresztülfekvő másodlagos jogágak más jogágaktól való elhatárolása is rendszerint cseppfolyósabb, s az ilyen jogágak „egymáson is keresztülfekszenek".

Véleményünk szerint a jogintézmények, a jogszabályi anyag komplex kezelése sok szempontból célszerű és szükséges lehet. A jogi matéria vegyes tárgyalása indokolt lehet — nem utolsósorban — oktatási célból is. Nézetünk szerint azonban az ilyen heterogén jogintézményi és jogszabályi anyagot semmiképpen sem lehet jogágnak tekinteni, mindenekelőtt éppen a heterogén tárgy és módszer miatt lehetetlen egységes tudományos megítélés hiánya miatt. A heterogén, a vegyített joganyagot össze lehet foglalni (a szó jó értelmében véve: kompillálni lehet) a meghatározott sajátos cél érdekében; nem lehet azonban jogágnak tekinteni, méghozzá „keresztülfekvő, másodlagos, instabil" jogágnak sem. Az ily módon komplex egységben tárgyalt joganyagnak ugyanis nincsenek kutatásra, elemzésre érett közös törvényszerűségei; márpedig — mint jeleztük — a jogágiságnak ez az egyetlen értelme. A komplex joganyagot lehet rendszerezni, lehet célra irányítottan összefoglalni és bemutatni, de viszonylagosan homogén tárgy által indikált meghatározott egységes módszer híján *nem lehet jogági* elkülönítést értelmessé tevő módon tudományosan elemezni. Sárközy maga is felhívja a figyelmet arra a veszélyre, hogy a keresztülfekvő komplex jogág kialakításánál könnyen az elkülönítő-összefoglaló célnak rendelődnek alá a jogi elemek, könnyen „elhomályosul a szabályok jogágazati tartalma, elvékonyulnak a jogintézmények". Nézetünk szerint ez nem csupán elvi veszély, hanem a vegyítés, a „keresztülfekvés" elkerülhetetlen következménye. A gazdaságilag-politikailag, esetleg didaktikailag indokolt komplexitás tehát — véleményünk szerint is — mindunatlan és egyre inkább szükségessé teheti a különböző jogágazatokba tartozó jogi eszköztár egységes felhasználását, s — ennek megfelelően — bemutatását, összefoglalását. Az ilyen komplex felhasználás azonban nem eredményez jogágat, s a komplex kezelés létjogosultságának elfogadásához nincs is szükség a jogágiságot jelző „kutyabőrre": a meghatározott célra igénybe vett komplex joganyag minden további nélkül értelmes lehet, „legitimálható" jogági (adott esetben „keresztülfekvő, másodlagos" jogági) címke nélkül is. Ily módon egyaránt elkerülhető a jogágiság eléggé nem kárhoztatható túlzása, de a jogágfogalom parttalanná, s ezért jelentőségnélkülivé tétele is.

III.

Közismert, hogy a gazdaságra irányuló jogszabályi anyag *dogmatikai kidolgozottságának* szintje igen eltérő színvonalon áll. Az évezredes hagyományokra támaszkodó polgári jogi dogmatika a gazdaságra irányuló jogi szabályozásban is sok vonatkozásban felhasználható; ezzel szemben az államigazgatási jogi, pénzügyi jogi jellegű szabályozás feldolgozása lényegesen kidolgozatlanabb dogmatikai alapokra épül. Márpedig a kézikönyvszerű, méginkább a tankönyvszerű feldolgozásokhoz a dogmatikai alapok — a tárgyalás gerincének biztosításával — igen jelentős segítséget képesek biztosítani. A bírált munka egyes fejezetei éppen abban tűnnek ki, hogy megteremtik a szükséges absztrahálás dogmatikai hátterét. Ebből a szempontból kiemelkedő színvonalat mutatnak a vállalati joganyagot tárgyaló fejezetek, valamint a gazdasági társulásokról szóló részek. Noha itt a kereskedelmi jog már biztos alapokat épített, a mi mai viszonyaink közötti társulási jog kiépítése — köztudottan — még csak éppen folyamatban van.

A gazdálkodó alanyok problematikájának tárgyalása — szükségképpen — elvezet az állami gazdaságirányítási jogsítványok értelmezéséhez, s ezen keresztül az *állami tulajdonjogra* vonatkozó felfogások értékeléséhez. Közismert, hogy a 70-es évek elején éppen Sárközy Tamás kutatásai nyomán milyen élénk és termékeny viták bontakoztak ki — a jogtudományon túlmutató kérdésfeltevéssel és eredménnyel — e témakörben. Sárközy elveti az állam gazdaságirányító jogosítványainak azt a csoportosítását, amely — túlnyomónak tekinthető nézetként — három kategóriába sorolja az állam ilyen irányú jogait: gazdaságpolitikai irányító jogosítványokra, közhatalmi-hatósági jogosítványokra és tulajdonosi jogosítványokra. Sárközy ezt az alanyi szempontú osztályozást leegyszerűsítettnek tartja és a jogosítványok tartalmi vizsgálatát tekinti — kiegészítő ismérvként — fontosnak. E kiindulópont alapján azt a nézetet képviseli, hogy „az állam minden gazdaságirányító ténykedésében megnyilvánul tulajdonosi jellege, akkor is, amikor pl. a kormányzati, a funkcionális, az ágazati, vagy a regionális irányítás során formailag nem tulajdonosként, hanem a közhatalom birtokosaként cselekszik, pl. jogszabályt alkot". Álláspontja szerint „az állami tulajdonosi jogosítványokat nem lehet a vállalat-felügyelet egyes vállalatszervezési és más kötelező intézkedéseire leszűkíteni". Nézetünk szerint ez a felfogás az állami tulajdonfogalom (s általában a tulajdonfogalom) mérhetetlen kitágítását eredményezi. Ennek egyenes következménye a könyvben az állami tulajdonnal kapcsolatban elfoglalt álláspont. Sárközy szerint — valódi szocialista áruviszonyok között — az állami vállalatokat polgári jogi tulajdonosoknak, árutulajdonjog alanyának (és csak annak) kell tekinteni. Tulajdonosi jogosítványokat gyakorolnak ugyanakkor — e nézetrendszerben — az állami gazdaságirányításban részt vevő központi állami szervek is, elsajátítási-rendelkezési jogosítványokat, vagyis közgazdasági értelemben vett tulajdonos jogosítványokat. Ez a tulajdon — természetesen — nem árutulajdon, hanem közhatalmi formában jelentkező, más funkciójú tulajdon: államjogi jellegű gazdaságirányítási tulajdon. Az így felfogott állami tulajdon körében alapvetően háromfajta tulajdonosi jogosítványt kell megkülönböztetni: a vállalati szféra egészére vonatkozó (általános) stratégiai jellegű tulajdonosi jogok, egy-egy vállalatra vonatkozó konkrét stratégiai tulajdonosi jogok és a vállalati vagyonnal történő operatív gazdálkodással összefüggő taktikai jellegű tulajdonosi jogok körét. Ez a felfogás — s ez kétségkívül jelentős előrelépés a marxista tulajdonfogalom elméleti fejlődése során — elismeri a vállalatok árutulajdonosi jogát, s alkotmányjogi gazdaságirányítási értelemben biztosítja az állami tulajdon egységes és oszthatatlan felfogását. Nézetünk szerint hibája ugyanakkor, hogy az általános stratégiai jellegű tulajdonosi jogoknak a tulajdonfogalomba erőltetésével szinte teljesen megfosztja határozott fogalmi kontúrjaitól az állami tulajdonfogalmat. Ebből következik — egyéb nehézségek mellett — az a — szerző által is elismert — probléma,

hogy az államjogi tulajdon (az általános stratégiai jellegű tulajdonosi jogok vonatkozásában) szükségképpen kiterjed az egyébként állami tulajdonban nem lévő gazdálkodó alanyokra, így mindenekelőtt a szövetkezetekre és társulásaikra is. Mindezek folytán a magunk részéről helyesebbnek tartjuk azt a felfogást, amely az állami vállalatok polgári jogi áru-tulajdonjogát az állami gazdaságirányító szervek (főleg az ágazati minisztériumok, illetve a tanácsok) által gyakorolt olyan államjogi jellegű gazdaságirányítási tulajdonnal egészíti ki, amely csak az egy-egy vállalatra vonatkozó konkrét stratégiai tulajdonosi jogokat foglalja magában, az ún. általános stratégiai jellegű — vagyis a nem egy konkrét vállalatra, hanem a vállalati szféra egészére vonatkozó — jogosítványokat azonban nem az állami tulajdonjogból levezetett és nem is a tulajdonjog részjogosítványaként kezelt jogosítványként, hanem alapvetően az állam közhatalmi szerepéből levezethető gazdaságirányítási jogosítványként fogja fel.

IV.

Tankönyvek esetében — véleményünk szerint — már az is átlagon felüli színvonalat jelez, ha a tudomány adott állásához képest lényeges kérdésekben új nézetek közvetítésére kerül sor. A bírált munka nívóját — egyéb erényei mellett — az a tény is mutatja, hogy több alapvető kérdésben új — és logikailag többnyire zárt rendszerbe illeszkedő — nézetek kerülnek benne előadásra. A magunk részéről ezek közül két kérdésre vonatkozó szerzői álláspontal kapcsolatban láttuk szükségesnek aggályainknak, eltérő felfogásunknak hangot adni. Mondanunk sem kell, hogy vitatkozó észrevételeinkkel is inkább a munka egészével kapcsolatos elismerésünket kívántuk kifejezésre juttatni.

Vörös Imre

Csaba László:
Kelet-Európa a világgazdaságban*

„Még egy KGST-könyv" — mereng el kissé fanyalogva a közgazdasági szakirodalom nyomon követésére rá-utalt kívülálló, felnyitva a „Létező szocializmus: elmélet és gyakorlat" nemzetközi sorozatban megjelent munkát. Azután segítségére siet a „Bevezetés" és máris benne vagyunk a téma legizgalmasabb — egyébként gyakran régóta ismert és taglalt — kérdéseinek dzsungelében. Az izgalmat azonban nem önmaga a téma okozza, hiszen a KGST-vel kapcsolatos magyar közgazdaságtudományi álláspontok jó része szinte közhelyszerűen ismert, hanem a megközelítés újszerűsége, a gondolkodásmód frissessége. Mert valóban: mit lehet még újabbat mondani a már ismert integrációs működési problémákról?

Csaba László nemcsak azt igazolja, hogy lehet, de azt is, hogy az egyébként ismert problémákat is lehet *a konvencionálistól eltérően* felvetni és hátterüket, kiváltó okaikat másként megközelíteni. Mindenekelőtt a cím utal egy másfajta szemléletmódra: a szerző a KGST-t nem ömmagában, hanem *a világgazdaság alrégiójaként* tételezi, mint azzal szerves — elszakíthatatlan — kapcsolatban álló gazdasági integrációt, amelynek fejlődését csak a világgazdasági kapcsolatok, kölcsönös függőségi viszonyok összefüggésében lehet értelmezni. Ez a szemléletmód segíti hozzá a szerzőt számos új következtetés levonásához, illetve számos ismert jelenség újraértelmezéséhez. A mű *alapkérdése* ugyanis ez: hogyan járulhat hozzá a regionális integráció az offenzív exportorientációhoz. Azaz: hogyan illeszkedhet Kelet-Európa, mint a világgazdaság egyébként gazdasági integrációba tömörült alrégiója a világgazdaság egészébe?

Ennek során voltaképpen öt — egymástól szerkezetileg mindenesetre jobban elhatárolandó — kérdést taglal nyolc fejezetben, melyek a következők: *1.* a KGST monetáris rendszere; *2.* a tervkoordináció; *3.* a KGST, mint a világgazdaság alrégiója; *4.* világgazdasági alkalmazkodás az egyes kelet-európai országokban; *5.* A KGST jelene és jövője a 80-as években (javaslatok).

ad 1. A *monetáris rendszer* a szerző gondolatvilágában kiemelkedő helyet foglal el — három fejezetet szentel ennek a problémának. Talán azért, mert — mint fejtegeti — a pénzügyi probléma az integrációnak csak felszíni jelensége; a lényeg az, hogy a KGST *demonetizálódott* mechanizmusa okozza a pénzügyi szféra elégtelen működését. Már ezek a bevezető fejtegetések is több megállapítást a fejükről a talpára állítanak; komolytalanná válnak ugyanis azok a javaslatok, melyek a pénzügyi szférának a mechanizmus egészétől elkülönített fejlesztését, a transzferábilis rubel szerepének — összefüggéseiből kiszakított — „tökéletesítését" célozzák. A szerző érdekes összefüggésre mutat rá: tény, hogy a világgazdasági korszakváltás olyan rövidtávú intézkedésekbe kényszerítette bele a tagállamokat, melyek az integrációs mechanizmus monetarizálását, így a pénzügyi rendszer fejlesztését sem tették lehetővé. De vajon ez-e az ok? A szerző szerint *ez csak az okozat,* melynek *oka* az, hogy a Komplex Program annak idején olyan integráció mellett tette le a voksot, melynek koncepcionális keretében a válság kihívására *szükségképpen* csak naturális-nemmonetáris fogalomrendszerben gondolkodó *rövid távú szükségintézkedések* voltak csak lehetségesek (22. old.).

A *transzferábilis rubel szerepét* elemezve a szerző rámutat annak ismert technikai-elszámolási mivoltára és arra való képtelenségére, hogy a termékszerkezetet befolyásolják. A cél önmagában helyes: erősíteni kell a transzferábilis rubel pénzfunkcióit, ám a konvertibilitás kérdésében a szerző szkeptikus: ezt a nemzeti valuták konvertibilissé tétele után lehet csak megvalósítani. Ugyancsak meglehetősen szkeptikus — de sajnos nem vitatható — képet kapunk a csúszó árbázis — a bukaresti árelv — tapasztalatairól. A remény, hogy ily módon a világpiaci árak közvetíteni fogják annak értékítéletét, nem valósult meg; az árelv lényegében véve *a nemzeti jövedelmek tagországok közötti, a világgazdasági korszakváltás következményeit tükröző átcsoportosításának eszköze* (35. old.).

Ezzel összefüggésben a szerző hosszabb fejtegetést szentel a *kölcsönös előnyök* kérdésének. Kimutatja, hogy az ún. nyers- és fűtőanyagprobléma nem önmagában ezen iparág nagyobb állóeszköz-igényességének következménye. A túlfeszített iparosítás viszonyai között ez a szektor a feldolgozó iparhoz képest állandóan lemaradt, szűk keresztmetszetnek bizonyult, amihez járult a szovjet gazdaságnak a világgazdaságba való fokozódó bekapcsolódása éppen a nyers-, de főleg a fűtőanyagszektorban, amely a KGST-be exportálható árualapot tovább csökkentette. Monetáris közgazdasági környezetben a kereslet-kínálat egyensúlyának megbomlását az áremelkedés állítja helyre. A KGST-ben a megoldás — az árelv mellett — *a beruházási hozzájárulás*

Vörös Imre tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1984. 315. old.*

intézményesítése lett, *helyettesítve* adott fejletlen monetáris rendszer mellett *egy jelentékeny áremelést* (73. old.). Ilyen körülmények között a szerző vitába száll azokkal a nézetekkel, melyek szerint a késztemékexportőrök egyoldalú előnyökre tesznek szert; inkább arról lehetne beszélni, hogy az *értéktörvény sajátosan jut érvényre*. A beruházási hozzájárulás nem „veszteségtérítés" a nyersanyagtermelőnek, hanem a kölcsönös előnyök megvalósításának egyik eszköze (101. old.). A *következtetés*: helytelen önellátásra berendezkedni a költségek figyelmen kívül hagyásával; helyesebb lenne a nyers- és fűtőanyagproblémát egy általános exportoffenzív gazdaságpolitika részeként, a világpiaci versenyképességnek alárendelten kezelni (103. old.).

ad 2. A következő téma: *a tervezési együttműködés*. Az integrációs mechanizmus három eleme közül — tervezési együttműködés, intézményi rendszer, áru- és pénzviszonyok — nem véletlenül helyeződött az elsőre a túlsúly. Az utolsó elmaradásának körülményei ismertek; érdekes viszont a szerzőnek az intézményi rendszerrel kapcsolatos magyarázata. Míg a belső mechanizmusokban ez a döntő láncszem (leegyszerűsítve: a tervhivatalok, illetve a tervezésben döntő szerepet játszó egyéb intézmények), addig a KGST intézményrendszerét *indikatív* jelleggel működő testületek alkotják. A tagállamok ugyanis ezen a ponton juttatják azon egyetértésüket kifejezésre, miszerint az integrációnak nemzetekfölöttivé váló továbbfejlesztése — így pl. valamiféle, a tagállamokra kötelező nemzetközi gazdaságpolitika, közös tervhivatal gondolata — nem időszerű.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy a gyorsan változó paraméterekkel bíró, csúcstechnológiát képviselő termékek esetében a tervkoordináció jelenlegi naturális, anyagmérleges rendszere már nem megfelelő. A szerző javaslata (120. old.): adott körülmények között valóban nem az intézményrendszert, hanem a tervezési együttműködést kellene továbbfejleszteni, mégpedig a következő irányba. Át kellene térni a nem naturális, hanem az *értékbeni* tervezésre, amihez értelemszerűen az szükségeltetik, hogy a tagállamok irányítási rendszere is közgazdasági értékkategóriákkal gazdagodjon.

ad 3. Ezek után látja elérkezettnek a szerző az időt arra, hogy a KGST-ről, mint *a világgazdaság alrégiójáról* beszéljen. Szemben a Komplex Program régiószemléletével, amelyben a külső függőségi kapcsolatok nem játszanak különösebb szerepet, az alrégiókénti felfogás — globális szemléletben — régiónak magát az egész világgazdaságot tekinti (135. old.). A függőségi kapcsolatrendszerek e bonyolult szövevényében az egyetlen gazdaságstratégiai érték: az alkalmazkodókészség. Az integrációs mechanizmus bármilyen továbbfejlesztésének ezért ebből a szempontból van csak értelme.

ad 4. Ezek a gondolatok vezetnek át a kelet-európai régió *gazdasági fejlődésének összehasonlító* — államonkénti — elemzéséhez. A szerző következtetése ismét a fejéről a talpára állít egy, az unalomig ismételt hipotézist. Szerinte Kelet-Európában nem az ún. külgazdasági probléma az alapvető, hanem a fejlődés belső tényezői, melyek nem teszik lehetővé a külgazdasági kihívásra való megfelelő válaszadást. A világgazdasági korszakváltás csupán járulékos tényezője az általános — és a szerző szerint súlyosságában kiteljesedni még csak most kezdő — *„belgazdasági" problémáknak* (178. és 195. old.). A problémák nem konjunkturális jellegűek — derül ki az országonként nagyban-egészben hasonló problémákat feltáró elemzésből —, hanem sturkturális-intézményi okai vannak. Ezek megoldásának halogatása a helyzet automatikus romlását eredményezi. Tipikus felületi megoldás pl. az elsődlegesen importhelyettesítő gazdaságstratégia. A szerző szerint ennek éppen ellenkezője helyes: pl. a nyers- ás fűtőanyagproblémát is exportoffenzív integrációs gazdaságpolitikával, az ezt szolgáló reformokkal kell megoldani (207. old.).

ad 5. A KGST helyzetével és jövőjével foglalkozik az utolsó két fejezet. Az alapkérdésben: a világgazdasági nyitás vagy elzárkózás kérdésében a munka a voksot — előbbi fejtegetései logikus következményeként — egyértelműen a nyitás mellett teszi le. Szerinte a regionális integráció alapvető, *döntő funkciója* éppen az, hogy a világgazdaság alrégiójaként felfogott Kelet-Európát a globális világpiaci versenyképesség helyzetébe hozza, és így szolgálja *a világméretű munkamegosztásba való hatékony, sikeres bekapcsolódást.*

Annak azonban, hogy a regionális integráció az exportorientáció eszközévé váljon, két feltétele van (242. old.): *a)* a világgazdasági nyitás nem valósítható meg átfogó belső reformok nélkül; *b)* a belső reformoknak is csak a világgazdasággal szerves kapcsolatot kialakító, az alkalmazkodást segítő, kifelé forduló, integrációs modeli és mechanizmus esetén van értelmük.

A szerző aggodalmait tükröző „Reform és pragmatizmus" című utolsó fejezet a két utóbbi ötéves terv régiószintű meghiúsulásából indul ki (244. old.). Az 1985—90-re szóló tervkoordinációkból extrapolálhatóan ugyanakkor egyre nyilvánvalóbb, hogy a „nyersanyagot (bármilyen) késztermékért"-stratégia ideje a régión belül is lejárt. Itt is egyre inkább csak a világpiacon is versenyképes áruk értékesíthetők — a világpiaci versenyképesség kérdése tehát megindult az integráción belüli kiéleződés útján is.

A munka *végkövetkeztetése kettős*: egyfelől már *rövid távon* is szükséges — és elvileg lehetséges is — *a tervezési együttműködés* értékkategóriákra építő, egyben a világgazdaság követelményeit közvetíteni képes reformja. Az *alapkérdés* azonban, amit az integrációnak nem lehet megkerülni: a *piacprobléma* (267. old.). A jelenlegi naturálisan tervező, kötelező mennyiségi kontingensekkel dolgozó integrációs mechanizmusban lehetetlen szerkezetváltásban való érdekeltséget teremteni, a tervezési együttműködés és a struktúrapolitika összehangolása csak a nemzetközi-integrációs szintű — piaci viszonyok kibontakozásával emelhető minőségileg magasabb szintre. Ettől remélhető a szerző víziójának: egy, a világgazdaságba szervesen integrálódott, sikeres gazdasági közösségnek a megvalósulása.

Láng Ildikó

A Világbank hatása a nemzetközi jogra*

Wolfgang *Friedmann*, az 1972-ben elhunyt amerikai jogi polihisztor emlékére állították össze a szerkesztők a Jus et Societas című tanulmánykötetet. A kötetben publikált egyes írások átfogó képet adnak a jognak mindazon területeiről, amelyeket Friedmann kiterjedt munkássága felölelt. A tanulmányok között így találunk olyat, amely a világgazdasági rend jövőjével foglalkozik (R. A. *Falk*: The Future of World Order, 38—61. old.), olyat, amelyik a nemzetközi megálla-

---

Láng Ildikó előadó, Országos Vezetőképző Központ, Jog- és Igazgatástudományi Főosztály (Budapest).

* A. A. *Fatouros:* The World Bank's Impact on International Law. Jus et Societas. Essays in Tribute to Wolfgang Friedmann. The Hague (Boston) London. Martinus Nijhoff Publishers, 1979.

podásnak a jogforrási jellegét elemzi (R. Y. *Jennings*: Treaties és „Legislation", 159—168. old.), de találkozunk a nemzetközi bírósági gyakorlatot, közelebbről a társadalombiztosítási jogszolgáltatást tárgyaló írással (O. *Schachter*: Principles of International Social Justice, 249—277. old.) is. A példálózó felsorolással azt szerettük volna jelezni, hogy sokszínűségükből kifolyóan egységes kategóriákba nem sorolható tanulmányok milyen területeket érintenek.

A tanulmánykötetben szereplő 17 írás közül A. A. Fatouros írását emeltük ki, amely a Világbanknak a nemzetközi jogra gyakorolt hatásával foglalkozik. Választásunk oka az volt, hogy a magyar jogi irodalomban még nem találkoztunk olyan tanulmánnyal, amely a Világbank mint nemzetközi szervezet és a nemzetközi jog közötti kapcsolatot elemzi. Fatouros írása azt tárgyalja, hogy a Világbank létével és működésével milyen befolyást gyakorolt és gyakorol a nemzetközi jog fejlődésére. Közelebbről vizsgálatának tárgya *nem* a Világbank és a tagországok közötti, a hitelezési folyamatból fakadó *jogviszony*, hanem az a *befolyás*, amelyet a Világbank gyakorol a nemzetközi kapcsolatok menetének *jogi szabályozására*. (Maga a tanulmány egyébként egy Friedmann által vezetett kutatás részét képezi, amelynek tárgya a nemzetközi szervezetek hatása a tagállamok jogi berendezkedésére.) A tanulmány a Világbank tevékenységét négy olyan aspektusból közelíti meg, amelyek kézzelfoghatóan mutatják be a nemzetközi jogrend szerkezetére és működésére gyakorolt hatását.

Ezek a szempontok sorrendben a következők:

1. A Világbank mint a nemzetközi jog alanya.
2. A Világbank kifejezett jogalkotó tevékenysége.
3. A Világbank indirekt jogalkotó tevékenysége.
4. A Világbank gyakorlatának jogalkotó hatása.

Az első ponttal kapcsolatban a szerző három témakörrel foglalkozik: ezek nevezetesen a jogalanyiság és -mentesség problémája, a hitelegyezmények jogi jellege, és az a kérdés, hogy a nemzetközi jog mennyiben korlátozza a Világbank tevékenységét.

A *jogalanyisággal* kapcsolatban különösebb probléma nem merül fel; a Világbank jogalanyisága az Alapokmányban meghatározott, és funkciója által kötött és korlátozott. Ebből következően a funkció meghatározása a jogalanyiság érvényességének az előfeltétele.

A Világbankot megillető *előjogok*at és *mentesség*et az Alapokmány VII. cikkelye tartalmazza. A mentesség fő jellegzetessége, hogy a Világbankkal szemben a tagállamok mint hitelfelvevők nem támaszthatnak követeléseket. A *hitelegyezmények jogi jellegé*vel kapcsolatban a szerző megállapítja, hogy ha a Világbank mint a nemzetközi jog alanya kormányokkal köt megállapodást, tranzakciói során a nemzetközi jog előírásai alapján cselekszik, így ezek a megállapodások nemzetközi jogi szerződésnek tekinthetők. Abban az esetben azonban, ha a hitelfelvevő nem a tagország kormánya, felvetődik a kérdés, hogy a szerződéskötést a nemzetközi jog szabályozza-e, hiszen a másik fél nem rendelkezik nemzetközi jogalanyisággal. A megoldás kulcsa az, hogy ezekben az esetekben az illető ország kormánya az ún. „guarantee agreement"-tel kezességet vállal a hitelügyletben. Mivel a komplex tranzakciónak ez szignifikáns eleme, a hitelegyezmény maga is részesül abból a nemzetközi jogi jellegből, amely egyébként a Világbank és a tagország kormánya között létrejött megállapodás sajátja.

A szerző megállapítása szerint a Világbank hitel- és kezességi megállapodásait a nemzetközi szerződések új típusának kell tekinteni, amelyek részben hasonlóak, de ugyanakkor különböznek is a hagyományos értelemben vett diplomáciai egyezményektől.

Azzal kapcsolatban, hogy a *nemzetközi jog mennyiben korlátozza a Világbank tevékenységét*, a szerző az alábbi következtetést vonja le. Mint a nemzetközi jog alanya a Világbank a vele kapcsolatba lépő államok viszonyában a *nemzetközi jog szabta határokon belül* működik.

A Világbank esetében három tényezővel kell számolni. Egyrészt a Világbank „kooperáló" intézmény, amelynek célja nem áll ellentétben a másik fél érdekeivel. Másrészt a Világbank általi befolyásolás túlnyomóan technikai jellegű, amely a rendelkezésre bocsátott eszközök jobb felhasználásához kapcsolódik. Végezetül mivel a Világbank és a tagország közötti jogviszony egy konszenzus eredményeképpen jött létre, a Világbanknak az adott országban végzett szerződésszerű tevékenysége az állam beleegyezésével történik.

A nemzetközi jog alapelvei hatják át a nemzetközi szervezetek egymás közötti kapcsolatát is. Az Egyesült Nemzetek intézményei között figyelemre méltó eredményei mutatkoznak az együttműködési kötelezettség megvalósításának annak ellenére, hogy az intézmények és leányvállalataik kapcsolatában az elsőbbségért folyó harcnak bizonyos jeleit figyelhetjük meg.

E témakörben a szerző végezetül a Világbanknak a kormányokhoz való de facto viszonyát elemzi. A Világbank azon az álláspontón áll, hogy a tisztán jogi szempontból való megközelítés nem elegendő; minden esetben gondosan mérlegelni kell a lehetőségeket és a kockázatot, és fenntartja magának a jogot, hogy döntését bizonyos időre — a stabilitás beálltáig — elhalassza.

A tanulmány második részével kapcsolatban, amely a *Világbank kifejezett jogalkotó tevékenységét* elemzi, a szerző leszögezi, hogy a Világbank, mint minden tényező a nemzetközi élet területén, ajánlások, tervezetek, nemzetközi egyezmények és intézmények létrehozásával segíti elő a nemzetközi jog fejlődését.

Leányvállalatai, a Nemzetközi Pénzügyi Társaság (International Finance Corporation; IFC) és a Nemzetközi Fejlesztési Társaság (International Development Association; IDA) — amelyek mintegy kiegészítik a Világbank tevékenységét — felállításán túlmenően a Világbank két olyan intézmény létrehozásában működött közre, amelyek funkciója a különböző országok között felmerülő beruházási viták rendezése, illetve a beruházási biztosítások szabályozása. Végezetül a szerző ebben a részben említi azokat a területeket, amelyek esetében a Világbank kifejezetten elzárkózik az arra vonatkozó jogalkotói tevékenységtől. Ezek a területek egyrészről a külföldi beruházó korlátozott üzleti tevékenysége, másrészről az egyre szaporodó multinacionális vállalatok működése.

A *Világbank indirekt jogalkotói tevékenységé*vel kapcsolatban a szerző a stratégikus hitelmegtagadást tárgyalja. Az ún. negatív szankció alkalmazása az utóbbi időben egyre inkább a figyelem előterébe került, amelynek az a magyarázata, hogy egyrészt ez a nemzetközi jog egyik legvitatottabb kérdése, másrészt ezen e téren a Világbank álláspontja világosan leszögezett és következetesen gyakorolt. A Világbank minden esetben megtagadja a hitelt azoktól a tagországoktól, amelyek vagy nem tesznek eleget külföldi kötelezettségeiknek, vagy pedig megfelelő kompenzáció nélkül külföldi beruházóval kötött szerződést felmondanak.

A *Világbank gyakorlatának jogalkotó hatása* kapcsán a szerző a nem-

zetközi vitákban való közvetítést, a fejlődő országok számára különböző fejlesztési intézmények által nyújtott támogatás koordinálását, és az arra rászoruló tagországok számára a műszaki-gazdasági együttműködést emeli ki.

A tanulmány végén a szerző a teljesség igénye nélkül néhány *következtetést* kísérel meg levonni. A Világbank hatása a nemzetközi jogra egyenes következménye létezésének és tevékenységének; az ENSZ-szel való kapcsolatán keresztül a Világbank közreműködik abban, hogy világosan rendezzék az egyenlő jogú intézmények közötti hatásköri kérdéseket.

A nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt hatását a többé-kevésbé kifejezett jogalkotó tevékenysége során fejti ki másrészről. Ez nevezetesen az ICSID (International Centre for Settlement of Investment Disputes) létrehozatala, amelyen keresztül a külföldi tulajdon nacionalizálása és a külföldi támogatások kiegyenlítése vonatkozásában gyakorol hatást a nemzetközi jogra.

Horváth Pál

Nemzetközi tudományos konferencia a szocialista állam és jog keletkezéséről és fejlődéséről

1985. május 20—23. között Prágában került megrendezésre a jogtörténettudomány immár második olyan természetű nemzetközi tudományos konferenciája, amely egészében a szocialista állam- és jogtípus fejlődéstörténetét tárgyalta. E törekvés eredője volt ugyanis az az ugyancsak Prágában megrendezett tudományos konferencia, amely éppen egy évtizeddel ezelőtt (1975) hirdette meg először a legújabbkori történelem idevágó társadalmi tapasztalatainak a számba vételét (publikált kétkötetes anyagát ld. Vznik yvoj socialistického prava. Usporodal Karel Malý I—II. Praha 1976. alapján). A szocialista jogtípus módszeres jogtörténeti feltárása természetesen ismert ezt megelőzően is, az európai szocialista, ill. népi demokratikus országok sporadikusan felszínre kerülő fejlődéstörténeti tapasztalatai azonban valóban csak ez utóbbi kezdeményezésekkel párhuzamosan váltak szintetizálható tudományos eredményekké. Ezért van tehát különös jelentősége a nemrég lezajlott nemzetközi tudományos konferenciának, amely egyébként szélesebb értelemben a közép- és kelet-európai (ill. a délkelet-európai) országok jogtörténészeinek az eszmecseréjévé terebélyesedett.

A prágai Károly Egyetem rendezésében került sor ezúttal a környező országok jogtörténészeinek a nemzetközi találkozójára. A konferencia témája behatároltan a szocialista állam és jog keletkezése és fejlődése (Entstehung und Entwicklung des sozialistischen Staates und Rechtes) volt, amelyre vonatkozóan közel száz résztvevő szakember jelentkezett főként a szomszédos európai országok ismert jogtörténészei közül. A megnövekedő érdeklődés jele továbbá, hogy a résztvevők félszáznál is több referátumot mutattak be és azok felett a konferencia három szekciójában gyakran széles vita bontakozott ki. Az élénk eszmecsere arra utalt tehát, hogy a résztvevők nem egyszerűen az európai szocialista országok négy évtizedes fejlődésére visszatekintő (ünnepi) megemlékezésekre vállalkoztak, hanem a témakör módszeres vizsgálatának az általános, ill. különös jegyeit is feltárni törekedtek. Számunkra különösen nagy jelentőségű, hogy ez a nemzetközi tudományos konferencia tág teret adott a nemzeti jogrendszerek forrásokon nyugvó bemutatására és ezzel igazolta azokat a törekvéseket, amelyek az ún. „kellő történelmi távlatok" régi keletű fenntartásait elhárítva alapozó munkát végeztek a szocialista jogtípus fejlődéstörténetéhez.

A konferencia ezúttal csak felidézhető gazdag anyaga önmagában is arra utal, hogy a legújabb kori (ill. a jelenkori) történelem szülötteként megismert jogtípus fejlődése iránt felfokozott érdeklődés támadt az utóbbi évtizedek folyamán. Így az idevágó tudományos eredmények alapján az európai szocialista jog főbb regionális összetevői, ill. a nemzeti jogrendszerek egyaránt elemzés tárgyává lehettek és gazdagon felszínre kerültek azok az általánosítható társadalmi tapasztalatok is, amelyek szinte a jelenkor aktuális problémáinak a jobb megértéséhez is hozzájárulhatnak. Ez utóbbiak sem szoríthatták háttérbe természetesen a szocialista, ill. népi demokratikus jogfejlődés nemzeti vonásait (jellegzetességeit), számos esetben az előadók azonban az általános és a különös szoros történelmi kölcsönhatását bizonyító kutatási eredményeket mutattak be (ld. Melzer, H., Baranowski, G., Máthé G., Zavacká, K. stb. referátumok alapján). Mindez eleve rendkívül tanulságos alapot teremtett számunkra, hogy a témakör legfrissebb nemzetközi tapasztalatait hasznosítva a megoldásra váró feladatainkat szélesebb értelemben is előtérbe állítsuk. Ennek érdekében fel kell idézni a konferencia néhány fontosabb összetevőjét.

Az ismertetett rangos nemzetközi fórum jellemzőjeként mindenekelőtt utalni kell arra, hogy bár a szekciók sem regionális, sem pedig ágazati elkülönülést nem teremtettek, ennek ellenére a konferencia tárgyának a legalapvetőbb összetevői szembetűnően felszínre kerültek. Utaljunk ilyen értelemben az ún. előtörténeti tényezők szerepére. Ezek körében kapott méltán helyet a szovjet állam fejlődésének néhány fontosabb kérdése (Kleandrova, V. M.), a lenini tanítások történelmi szerepe (Gottwaldová, VI.) az európai népi demokratikus jog fejlődésében, ill. egyáltalán a szocialista állam és jog fejlődéstörténetének a periodizációs kérdései. Ilyen értelemben mindhárom szekcióban felszínre kerültek pl. az európai népi demokratikus, ill. szocialista átalakulás korszakhatárai, valamint a jogfejlődés főbb regionális jellemzői (ld. Kajtár I., Mosný, Pl. Pelikán, D., Sivák, Fl., Kovács K., Vašičkova, V. referátumok alapján). Különös érdeklődés kísérte pl. a délkelet-európai népi demokratikus rendszerek kibontakozásának a sajátosságait, vagy más esetben a szocializmusra való áttérés, ill. az ún. fejlett szocializmus korszakát (ld. Fally-Sell Dieter, Gläser, H., Vopalensky, T., Vojáček, L., Horváth P. stb.). Hasonlóan tanulságos társadalmi tapasztalatok összegzésére nyílt mód a különböző népfront, ill. nemzeti front képződményeknek a népi demokratikus átalakulásban játszott szerepére vonatkozóan (ld. Pelikán, Dr., Csizmadia A., Mlynský, J. stb. referátumok alapján).

Homogén államtörténeti szekció kialakítása nélkül is erőteljes közjogtörténeti kutatásoknak adott fórumot a prágai jogtörténeti tudományos konferencia, jelezvén egyben az idevágó vizsgálódások viszonylag megalapozottabb voltát, amely főként az ismert államjogtörténeti, ill. komparatív vizsgálódások nyomán keletkezett az utóbbi évtizedek folyamán. Talán ezért is az adott fórumon ezek a részletproblémák (népi szervek, központi és helyi igazgatás, a népképviselet fejlődése stb.) kerültek előtérbe (ld. pl.

Horváth Pál tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

Vopálka. VI., Zemandlová, L., Moravčik, C., Mozolik, P. stb. referátumok alapján). Különös színfoltja azonban ennek a kérdéskörnek pl. az egyes polgári demokratikus államintézmények kontinuitásának, ill. egyáltalán a kontinuitás, diszkontinuitás problémájának a megoldására való törekvés (ld. Adamová, K., Lingelbach, G., Jelowik, L., Saveljev, J. stb. referátumok alapján) a népi demokratikus átalakulás korszakában. Hasonlóan élénk visszhangot keltett az egyes antifasiszta mozgalmak konkrét történelmi (gyakran történelemformáló) szerepe a népi államhatalom kifejlődésében (ld. Klimko, J., Fally-Sell, Dieter, Mosný, P., Pelikán, Dr. Mertanova, St. stb. referátumok alapján). Egyes régiókban ugyanis az antifasiszta (népfelszabadító mozgalom egyben a népi demokratikus jellegű államiság megteremtésének a kezdeteivel azonosult (ld. pl. a jugoszláv, ill. az albán fegyveres népfelszabadító mozgalom esetében). Mindez tehát a hazai jogtudomány által nemrég közreadott közjogtörténeti forráskiadással (amelynek a legutóbbi kötete éppen „Az európai népi demokráciák alkotmányai" címmel ismeretes) együtt jó alapot adhat akár a magyar, akár pedig az összehasonlító (általános) alkotmányjog fejlődésének a rendszerezése. Ehhez képest a hagyományos jogágazatok fejlődésében jóval nagyobb lemaradásokkal küszködünk. A felidézett nemzetközi tudományos konferencia anyaga azonban ez utóbbi területeken is előrelépéseket hozott, amikor a főbb anyagi (büntető- és polgári) jogi ágazatokban csakúgy, mint a processzuális jogok (büntető, polgári és államig.) fejlődésének a vizsgálatában is alapozó tényezőnek bizonyult.

Előtérbe kerültek pl. a szocialista jog kialakulásának a kezdetei (ld. Szita J., Gläser, H., Mertanova, St., Dubsky, VI. Fally-Sell Dieter stb. referátumok alapján), ill. azok a sajátosan népi demokratikus jellegű változások, amelyek a kibontakozó új társadalmi formáció jogrendjét jellemezték a második világháború utáni években. A különböző antidemokratikus, ill. fasiszta jellegű jogelemek felszámolása és a régi jog (átmenetileg) felhasználható elemeinek továbbélése sem kerülte el a résztvevők figyelmét. Még nagyobb jelentősége van annak, hogy a konferencia anyagában igen értékes anyagi magánjogi, büntetőjog-történeti, ill. eljárásjogi ismeretek rendszerezésére került sor. Jobbára a III. szekció anyagában jelentkeztek az idevágó feldolgozások (ld. Szita J., Malý, K., Vysokaj, J. stb. referátumok alapján), amelyek pl. az anyagi magánjog, ill. a birtoklási-vagyonjogi viszonyok gyökeres átalakulásának a tapasztalatait összegezték. Sajnálatos viszont, hogy ez az alapozás már inkább csak reprezentatív jellegű volt. Ezt jelzi az a tény is, hogy csak a rendező csehszlovák jogtörténészek egy csoportjának a nemes törekvéseként (ld. Pinta, Zd., Schelle, K.) utalhatunk a konferencia büntetőjogtörténeti alapvetésére. A szocialista jogtípus fejlődését tárgyazó második prágai nemzetközi tudományos konferencia eredményei persze még így is arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a Károly Egyetem gondozásában feltehetően hamar publikussá eresztett ismeretek a jogtörténetírást meghaladó érdeklődés tárgyaivá lehetnek.

Sándor Tamás

Nemzetközi kereskedelmi jogi szeminárium Dubrovnikban

A világ számos egyetemét tömörítő Inter-University Centre (Dubrovnik) keretében immár második évben kerül megrendezésre egy, a nemzetközi kereskedelmi jog kérdéseivel foglalkozó szeminárium. A figyelemre méltó és csak örömmel üdvözölhető ötlet, hogy az Inter-University Centre-nek a legkülönfélébb tudományágakban szervezett rendezvényei között rendszeresen kapjon helyet egy, a nemzetközi kereskedelmi jog kérdéseivel is foglalkozó előadássorozat. Petar *Sarcevic* professzor (Rijeka-i egyetem, Svájci Jogösszehasonlító Intézet, Lausanne) nevéhez fűződik, aki a tavalyi, 1985-ös szemináriumot *Volken* professzorral (Bern-Fribourg), az idén márciusit pedig von *Hoffmann* professzorral (Trier) közösen szervezte.

Az eddigi két alkalommal a nemzetközi kereskedelmi jog két igen fontos, széles körű érdeklődésre számot tartó területe szolgáltatta a témát. 1985 márciusában a nemzetközi adásvétel kérdései kerültek megvitatásra, különös tekintettel az 1980. évi bécsi konvencióra, idén a nemzetközi választottbíráskodás problémái és ezen belül különösen az UNCITRAL 1985. évi szabályzata volt napirenden. Az előadásokat, amelyek szerencsés módon többségükben túlléptek a hagyományos kereteken és egyben élénk szakmai viták és konzultációk kiindulópontjává is váltak, neves, nemzetközileg jól ismert elméleti és gyakorlati szakemberek tartották. Felsorolásukra itt nincs mód, hiszen a két tizenkét napos szemináriumon összesen mintegy harminc témakörből hangzottak el előadások, de az érdeklődés felkeltésére talán elegendő lesz néhány kiragadott példa.

A nemzetközi adásvétel körében az előadások két jól érzékelhető részre tagolódtak. Az első csoport anyaga a nemzetközi kereskedelmi vétel általános problémáival foglalkozott. Ebben a részben adott elő többek között *Drobnig* professzor (Hamburg) az európai jogcsoportok szerződéses rendszereinek szabályozási megoldásairól, *Hellner* professzor (Stockholm) a nemzeti jogok és a szabványszerződések problémájáról, *Goldstajn* professzor (Zágráb) a nemzetközi kereskedelem szokványairól és autonóm szabályairól, *van Houtte* professzor (Louvain) a Közös Piaci és más vámrendszereknek az adásvételi szerződésekre gyakorolt hatásairól, *Sarcevic* professzor az adásvétel és a képviseleti szerződések kapcsolatáról.

Az előadások másik része a bécsi konvenció (CISG) egyes fejezeteit fogta át, megint csak néhány példát hozva említendők *von Hoffmann* professzornak a kockázat átszállásáról, *Enderlein* professzornak (Berlin) az eladó jogairól és kötelezettségeiről, *Migliorino* professzornak (Trieszt) a vevő jogairól és kötelezettségeiről, *Vilus* professzornak (Belgrád) a felek közös kötelezettségeiről, *Volken* professzornak a konvenció hatályáról, az értelmezés és a joghézag problémáiról tartott előadásai.

Az idén márciusban a nemzetközi kereskedelmi választottbíráskodás kérdéseiről tartott szemináriumon az elméleti problémák mellett különös hangsúlyt kaptak a gyakorlati kérdések, amit a téma praktikus jelentősége mellett magyaráz az a tény is, hogy a szervezőknek sikerült olyan előadókat felkérniük, akik amellett, hogy az elmélet neves művelői, maguk is hosszabb választottbírói gyakorlattal rendelkeznek. Ezért is keltett nagy érdeklődést többek között *Lew* professzornak (London) a kereskedelmi szerződések választottbíráskodási klauzuláinak megfogalmazásáról, *Lando* professzornak (Koppenhága) a választottbírósági kikötésekre irányadó jog problémáiról, *Mádl* Ferenc professzornak a választottbíróságok

---

Sándor Tamás tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

hatásköréről, *Sajko* professzornak (Zágráb) a külföldi választottbírósági határozatok elismeréséről és a végrehajtásáról, *Stoffel* professzornak (Lausanne) az eljárás befejezéséről és határozathozatalról szóló előadásai.

Ami a résztvevők körét illeti. Az Inter-University Centre által szervezett szemináriumok, illetve konferenciák posztgraduális jellegűek. Így volt ez ebben az esetben is, a résztvevők, akiknek a számát a rendezők ötvenben korlátozták, részben fiatalabb egyetemi oktatók, részben vállalati jogtanácsosok, kereskedelmi joggal foglalkozó ügyvédek közül kerültek ki. Legnagyobb számban természetesen — a „hazai pálya" előnyeit kihasználva — a jugoszláv kollégák voltak jelen, de érkeztek hallgatók az NSZK-ból, Svájcból, Hollandiából, Belgiumból, Svédországból, Olaszországból, Egyiptomból, Lengyelországból és Magyarországról, így nyugodtan mondhatjuk, hogy az a kétszer két hét nemcsak tárgyában, hanem személyi összetételében is nemzetközinek bizonyult. Úgy vélem, hogy e hasábokon szükségtelen annak bizonygatása, miért fontos és hasznos a nemzetközi kereskedelmi jog különféle problémáinak, új fejleményeinek és tendenciáinak megismerése. Mindenesetre tény, hogy a tavalyi szeminárium résztvevői közül szép számmal tértek vissza az idén, ami mellesleg jól mutatja a fokozott érdeklődést, nem kevésbé pedig a szervezők erőfeszítéseinek sikerét. A színvonalról pedig talán annyit, hogy az 1985-ös előadások anyaga kötetbe foglalva mostanában jelenik meg az Egyesült Államokban, az Oceana kiadónál.

A fenti pár soros ismertetés, amely persze nem adhatja vissza az előadások és az azokat követő kötetlen viták hangulatát és magas szakmai színvonalát, nem titkoltan azzal a szándékkal íródott, hogy felhívja a figyelmet erre a jövő évben is folytatódó rendezvényre és ezáltal esetleg lehetővé váljék néhány, a nemzetközi kereskedelem joga iránt érdeklődő fiatal magyar jogász részvétele.

N. N.

Kutatási együttműködés a civilisztika körében

1986. május 6-án az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében megbeszélés volt a civilisztikai kutatások összehangolásáról. A megbeszélésen jelen volt Petrik Ferenc miniszterhelyettes és Csalóczky György főosztályvezető az Igazságügyi Minisztérium részéről; a négy Állam- és Jogtudományi Kar polgári jogi tanszékének vezetője: Vékás Lajos (ELTE), Kemenes Béla (JATE), Tamás Lajos (JPTE), Novotni Zoltán (MNE); Sajó András az MKKE gazdasági jogi tanszékének egyetemi tanára; Sárándi Imre a JOTKI igazgatója; valamint az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete részéről Harmathy Attila igazgatóhelyettes és Németh Ágnes tudományos továbbképzési ösztöndíjas.

A megbeszélés résztvevői kölcsönösen tájékoztatták egymást a kutatásokról, az 1986—1990 időszak terveiről, a kodifikációs tervekről és megállapodtak az egyetemi, intézeti és igazságügyi kutatások szorosabb kapcsolatának megteremtéséről. A megállapodás értelmében összehangolt lépések megtételére kerül sor a Ptk távlati tervekben szereplő felülvizsgálatának elméleti megalapozása és egységes alapkoncepció kialakítása érdekében. Más igazságügyi és egyéb szervek, kiváló szakemberek segítségére is támaszkodva alapozó tanulmányok készülnek a következő öt év során és egy-egy jelentősebb tanulmány közös megvitatását is megszervezik. A kutatóhelyek kölcsönösen tájékoztatják egymást végzett munkájukról és a szervezésükben elkészült tanulmányokról.

Egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy rövid időn belül várható kutatások végzése az innováció, a vállalati szellemi tulajdon, a Ptk nemzetközi kereskedelem szempontjából történő elemzése, a társasági jog, a polgári jogi szabályozás alkotmányjogi háttere, a közszolgáltatás és a közüzem, a bankok és a bankok tevékenysége, a hagyományos kereskedelmi szerződések, a verseny témáiban. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete vállalta, hogy kutatói tanulmányozzák a polgári jogi kódex szerepét összehasonlító és történeti alapon, s az eredményekről beszámoló készül.

Геза Киленьи

Правовое положение научно-исследовательских институтов и руководство ими

В Венгрии подавляющее большинство государственных предприятий вышло из непосредственного руководства административных органов. Руководящие органы т. н. самоуправляющих предприятий самостоятельно решают вопросы, связанные с производством, а роль государственного управления ограничивается надзором за законностью, то есть контролем за соблюдением правовых норм. Тем самым в отношении трудовых организаций типа учреждения (школ, больниц, музеев, и т. п.) не имеется охватывающий закон, подобный закону о государственных предприятиях. Научные концепции также не являются едиными в том, что вообще можно ли создать такой закон. Однако имеется единогласие в том, что возможно и необходимо охватывающее регулирование правового статуса каждого из типов учреждений. Автор в настоящей статье предлагает концепцию регулирования научно-исследовательских институтов и важнейшие предметы создаваемого законодательного акта. Автор высказывается за широкую самостоятельность этих институтов.

Карой Бард

Легальность и уголовное преследование

Автор попытается выяснить понятие легальности. В ходе этого он указывает на различия между легальностью и производством экс оффицио и разделяет тезис легальности на элементы. Из этих последних подробно изучаются проблемы, связанные с обязанностью раскрыть преступление. Автор обращает внимание на конституционно-правовые дилеммы, вытекающие из селективного уголовного преследования, а также на проблему разделения властей между законодателем и правоприменителем. В связи с этим ставится вопрос об обоснованности жесткого придерживания тезиса безусловного уголовного розыска при условии, что это ставит перед органами уголовного розыска неразрешимую задачу.

Ференць Надь—Агота Черхати

Принуждение к выполнению общеполезной работы как новая альтернативная форма уголовно-правовых санкций

Первой из западно-европейских государств Англия ввела в 1972 году самостоятельную уголовно-правовую санкцию к принуждением к работе (Community Service Orders). В настоящей статье авторы показывают критиерии применения, практику, эффективность и оценку принуждения к выполнению общеполезной работы, которое, наряду с англо-саксонским правом, стало образцом для ряда буржуазных государств (например, Португалии, Франции). Авторы указывают и на то, что данная санкция является не только самостоятельным наказанием, а в ряде стран она выполняет также роль дополнительной или заменяющей санкции. Ее внедрение в Венгрии также кажется обоснованным.

Габор Тёрёк

Дискуссия о конкурсном праве в ФРГ

В статье излагается дискуссия о конкурсном праве в ФРГ и дается детальный анализ новой единой формы производства, предлагаемого в отчете комиссии, созданной в 1978 году.

Из богатой литературы автор настоящей статьи выделяет взгляды на производство реорганизации и соответствующую экономическую литературу.

С учетом подготавливаемого в Венгрии регулирования, в заключение автор выдвигает сводное предложение с целью, чтобы как можно больше производств реорганизации привели к успехам и в Венгрии.

Géza Kilényi

Die Rechtsstellung der wissenschaftlichen Forschungsinstituten

In Ungarn leiten die Verwaltungsbehörden die überwiegende Mehrzahl der Unternehmungen mittelbar schon nicht. Die Leitungsorgane der sg. Selbstverwaltungsunternehmen entscheiden schon selbst über die die Produktion betreffenden Fragen, und die Rolle der Verwaltung wird auf die Gesetzlichkeitsaufsicht, d. h. auf die Kontrolle, ob die Unternehmen die Rechtsregel einhalten oder nicht, beschränkt. Über die Arbeitsorganisationen institutscharkters (Schulen, Krankenhäuser, Museen usw.) verfügt ähnliches Gesetz, wie z. B. das Gesetz über die staatlichen Unternehmen, nicht. Es wird auch bestritten, ob ein solches Gesetz ausgearbeitet werden kann. Es gibt doch eine Übereinstimmende Meinung darüber, dass die umfassende Regelung einzelner Institutstypen notwendig und möglich sei. Der Autor skizziert den Gegenstand und Regelungskonzeption einer solchen rechtlichen Regelung, und nimmt für die erhebliche Selbstständigkeit der Institute Stellung.

Károly Bárd

Legalität und Strafverfolgung

Der Autor versucht die Klärung des Begriffes der Legalität, und beweist im Laufe deren die Abweichung von Legalität und Offizialität (Verfahren amtswegen), schliesslich erörtert die einzelnen Elemente der Legalität. Darunter erörtert die Studie am eingehendsten die Probleme, die die Aufklärungspflicht der Straftaten betrifft. Es wird auf die verfassungsrechtlichen Dilemmas hingewiesen, die sich aus der selektiven Strafverrolgung ergeben, sowie auf das Problem, welches sich daraus ergibt, dass eine gewisse Verschiebung der Macht zwischen dem Gesetzgeber und der Rechtsanwendung feststellbar ist. In Zusammenhang damit wird die Frage gestellt: ist begründet auf die These der bedingungslosen Strafverfolgung bestehen, wenn die Erfüllung dieser These für die strafverrolgenden Behörden eine unlösbare Aufgabe bedeutet.

Ferenc Nagy—Ágota Cserháti

Eine Übersicht über die neue alternative Strafrechtssanktionsform: Verurteilung auf Arbeit von Gemeinnutz

Unter den West-Europäischen Ländern hat zum ersten Male die Sanktion der Verurteilung auf Arbeit von Gemeinnutz England eingeführt, im Jahre 1972 (Community Service Orders — CSO). Die Studie stellt die tatsächliche Anwendungspraxis, Effektivität und Bewertung des CSO dar. Das CSO wurde Beispiel ausser dem angelsächsischen Rechtskreis auch für andere Rechtssysteme, wie z. B. Portugal, Frankrecich. Diese Sanktion ist nicht nur eine selbstständige Strafe, sondern spielt die Rolle einer ergänzenden oder ersetzenden Sanktion, deren heimische Einführung auch als begründet erscheinen kann.

Gábor Török

Diskussion über das Konkursrecht in der Bundesrepublik Deutschland

Der Artikel analysiert die Diskussion über das Konkursrecht in der BRD und erörtert die Vorschläge für eine neue einheitliche Verfahrensform. Der Autor macht den Leser vor allem mit den Stellungnahmen betreffend den sg. Reorganisationsverfahren bekannt und macht in Zusammenhang damit einen Ausblick auch auf die Wirtschaftswissenschaft. Im Schlussteil mach der Autor — in Zusammenhang mit der, sich in Vorbereitung befindlichen ungarischen rechtlichen Regelung — zusammenfassende Vorschläge mit dem Ziel, dass die Reorganisations-verfahren auch in Ungarn mit möglichst grosse Zahl zum erfolgreichen Ergebnis führen sollten.

Géza Kilényi

The legal status and the direction of scientific research institutes

Most of the state enterprises in Hungary ceased to be subjects to the direction performed by bodies of public administration: the so-called self-governing enterprises decide on questions of production themselves, whereas the role of public administration has been limited to the legality control, i. e. to supervise, whether the rules of the law are kept. On the other hand, there is no comprehensive law, similar to the Enterprise Act, concerning the work organizations of an institute type (schools, museums, hospitals etc.). The views in the literature are also differing on the possibility of such a regulation. The opinions agree, however, that it is possible and also necessary to regulate the different institute types in a comprehensive way. The author gives a sketch on the more important subjects of a regulation on the scientific research institutes and its conception, stressing the necessity of a basic independence of them.

Károly Bárd

Legality and criminal policy

The author makes an attempt to define the notion of legality in criminal justice. In the course of this he points out the differences between legality and officiality (to proceed ex officio), and also determines the elements of the principle of legality. The study deals among these with the duty of the state to investigate crimes, in details. It calls the attention to the constitutional problems being rooted in the selective criminal investigation, which also appear as problems concerning the distribution of power between the legislator and the applier of the law. The author challenges the principle of total criminal investigation, because its realisation is impossible by the overburdened criminal authorities.

Ferenc Nagy—Ágota Cserháti

A review on the community service orders, as a new alternative criminal sanction

Community service orders, as a selfstanding criminal sanction, was first established in Western Europe in England, in 1972. The study introduces its criteria, its practice, its efficiency and its evaluation. Community service orders became an example for some countries beyondt the Anglo-Saxon system of law (e. g. Portugal and France). The authors also point out, that this sanction is practised in numerous countries not only as a selfstanding, but a supplementary punishment. The introduction of this latter form into Hungarian law might be useful.

Gábor Török

Debates in the FRG on bankruptcy law

The study is a review on the debates concerning bankruptcy law in the FRG and analyzes the proposals for a new, uniform procedure, made by the report of the committee, established in 1978. The author concertrates mostly on the opinions concerning the re-organization procedure, also discussing the literature of economics here. The author finally makes proposals — having in mind the bankruptcy law now under preparation in Hungary — in order to make re-organizing procedures more efficient in Hungary, too.

ÁRA: 55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 759-011/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató. 86-2882. Szeged, 6720. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI). Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

Fq 5003 7/ET

XLI. új évfolyam 10. szám Budapest, 1986. október hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Budapest 5. Pf.

TARTALOM

TÖRŐ KÁROLY
A személyiségvédelem buktatói 461

ZOLTÁN ÖDÖN
A nemzetközi választott bíráskodás egyes kérdéseiről 467

ZAWADZKA, BARBARA
A szocialista választási rendszer demokratizálódásának útjai 473

WELLMANN GYÖRGY
Jogalkotási és jogalkalmazási kérdések a gazdasági munkaközösségekkel kapcsolatban 479

MARTONYI JÁNOS
A társasági jog egységesítése az Európai Gazdasági Közösségben 485

BROHM, WINFRIED
Szavatosság a tervezésért 492

Szemle

FAZEKAS JUDIT
A fogyasztóvédelem újabb eredményei az Európai Gazdasági Közösségben 500

PÓLAY ELEMÉR
A közrend elleni magatartások megítélése a római jogban 502

Jogirodalom—Jogélet

FALUDI GÁBOR
A vállalat jogi struktúrája 503

BALÁSHÁZY MÁRIA
Valóban átalakul-e a jogi személy elmélete a szervezetek komplex jogalanyiságának tanává? 506

Szalma József: A vagyoni jog alapjai (VÖRÖS IMRE). 509

Hanns Engelhardt: Bürger und Umwelt (SÓLYOM LÁSZLÓ) 510

PRUGBERGER TAMÁS
A KGST tagországok varsói környezetvédelmi konferenciájának magyar előadásai 511

СОДЕРЖАНИЕ: *Карой Тёрё:* Закавычки защиты личности. — *Эдэн Золтан:* О некоторых вопросах международных арбутражных судов. — *Барбара Завадска:* Пути демократизации социалистической системы выборов. — *Дьёрдь Вельман:* Вопросы правотворчества и применения права в связи с хозяйственными трудовыми коллективами. — *Янош Мартоньи:* Унификация права товариществ в ЕЭС. — *Винфрид Вром:* Гарантия планирования. — *Обзор: Юдит Фаэкаш:* Новые результаты защиты потребителей в ЕЭС. — *Элемэр Полаи:* Оценка повендения против общественного порядка по римскому праву. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Габор Фалуди:* Правовая структура предприятия. — *Мария Балашхази:* Превращается ли теория юридического лица в учение о комплексной правосубъектности организаций? — Салма Йожеф: Основы имущественного права *(Имре Вёрёш).* — Ханс Энгелхардт: Гражданин и окружающая среда *(Ласло Шойом).* — *Тамаш Пругбергер:* Доклады венгерских участников конференции в Варшаве стран СЭВ по охране окружающей среды.

INHALT: *Károly Törő:* Irrwege des Persönlichkettsschutzes. — *Ödön Zoltán:* Einige Fragen des internationalen Schiedsgerichtsbarkeit. — *Barbara Zawadzka:* Die Wege der demokratiesierung des sozialistischen Wahlsystems. — *György Wellmann:* Fragen der gesetzgebung und Rechtsanwendung im Zusammenhang mit der Arbeitsgemeinschaften der Unternehmen. — *János Martonyi:* Vereinheitlichung des Gesellschaftsrechts im EG. — *Winfried Brohm:* Plangewährleistungsrechte. — *Rundschau: Judit Fazekas:* Neuesten Ereignisse des Verbraucherschutzes im EG. — *Elemér Pólay:* Die Beurteilung des Verhaltens gegen die öffentliche Ordnung im römischen Recht. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben: Gábor Faludi:* Die Rechtsstruktur des Unternehmens. — *Mária Balásházy:* Wird aus der Theorie des Juristischen Persons eine Theorie der komplexen Rechtssubjektivität der Organe? — József Szalma: Gründe des Güterrechts *(Imre Vörös).* — Hanns Engelhardt: Bürger und Umwelt *(László Sólyom).* — *Tamás Prugberger:* Die ungarischen Vorträge der warschauer Umweltschutskonferenz der RWG Länder.

CONTENTS: *Károly Törő:* The traps of privacy — *Ödön Zoltán:* On some questions of international arbitration — *Barbara Zawadzka:* The ways of the democratization of socialist election systems — *György Wellmann:* Questions of legislation and jurisdiction concerning economic partnerschips of private persons — *János Martonyi:* The unification of company law in the EEC — *Winfried Brohm:* Warranties for planning. *Review. Judit Fazekas:* Recent developments of consumer protection in the EEC — *Elemér Pólay:* Acts against public policy under the Roman law. *Legal literature-legal life. Gábor Faludi:* The legal structure of enterprise — *Mária Balásházy:* Is the theory of juristic persons really transforming to the discipline of the complex legal subjectness of organizations? — József Szalma: The bases of the law of obligations *(Imre Vörös)* — Hanns Engelhardt: Bürger und Umwelt *(László Sólyom)* — *Tamás Prugberger:* Hungarian lectures presented at the conference on the protection of environment of the CMEA countries in Warsaw.

XLI. új évfolyam 10. szám Budapest, 1986. október hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Törő Károly

A személyiségvédelem buktatói

A személyiségvédelem viszonylag újkeletű jogintézmény. Nem csoda azért, hogy megvalósulásának az elmélet és a gyakorlat területén számos buktatója van. A kibontakozás érdekében indokoltnak látszik néhány jellegzetes tünet felvázolása.[1]

1. Beszélhetünk-e a személyiség polgári jogi védelméről?

Jogrendszerünkben hazánkban az utóbbi évtizedekben nagymérvű átalakulás történt. Jelentősen kiszélesedett a jogi szabályozás hatóköre, és ezzel párhuzamosan bekövetkezett a *joganyag újrafelosztása.* Egyre másra születtek új jogágazatok és átalakult a hagyományos jogágazatok szabályozási területe. A joganyag újrafelosztása elsősorban a magánjog-polgári jog szabályozási körét érintette.[2] Az elhatárolási ismérvek nem egyöntetűek és nem egyértelműek, ezért nehézséget okoz a személyiségvédelem elhelyezése a polgári jog szabályozási körében. Azok az elméletek, amelyek a polgári jogot a vagyoni viszonyok szabályozásának vagy az áruviszonyok jogi tükröződésének[3] tekintik, száműzendőnek tartják a személyiségvédelmet a polgári jog területéről.[4] Van olyan álláspont, amelynek az alapján abban az esetben is megkérdőjelezhető a személyiségvédelem polgári jogi jellege, ha a polgári jogot a jogviszony autonóm szerkezete határolja el más jogágazatoktól.[5] Korábban a polgári jogban az autonómiát, a felek szabad cselekvési lehetőségét a tulajdon biztosította, viszont szocialista viszonyok között a vagyoni autonómiára alapított polgári jog elveszítette perspektíváját. Van ezért olyan vélemény, hogy szocialista viszonyok között a személyiségi jog autonómiájának az alapja az alkotmányos szabadság intézményrendszere és nem a vagyoni önállóság, ezért nem lehet elkülöníteni az alkotmányjogi és a polgári jogi személyiségvédelmet.[6]

Mindezek szerint sajátos helyzet alakult ki. Jogalkotásunk és joggyakorlatunk ismeri: szabályozza és alkalmazza, — elméletileg mégis vitás, hogy beszélhetünk-e egyáltalán polgári jogi személyiségvédelemről. Ezek az ellentmondások — véleményem szerint — több okra vezethetők vissza. A különböző elméletek indokolatlanul tulajdonítanak túlzott jelentőséget a *jogágazati határvitáknak.* Figyelmen kívül hagyják, hogy a jogágazati tagozódás, mint bármiféle rendszerezés, mesterséges képződmény, valójában a jog természetes rendszerében nincsenek jogágazatok.[7] Hiba, hogy rendszerint egyetlen *varázsszóval* akarják jellemezni az egyes jogágazatokat, így a rendkívül sokrétű és sokágú polgári jogot is („vagyoni viszonyok", „áruviszonyok jogi tükröződése"). Kizárólag elméletileg kívánják megalapozni az esetleg önkényesen, elsősorban gyakorlati szempontokra tekintettel *kialakított,* illetve a gyakorlatban gyakorlati követelmények alapján *kialakult* jogágazati tagozódást.

Az emberi személyiség hatékony védelméhez *többirányú* és *többrétű* jogi védelemre van szükség, a

---

Törő Károly bíró, Legfelsőbb Bíróság (Budapest).

[1] Szerző ebben a tanulmányában a polgári jogi személyiségvédelem általános kérdéseivel (a jogvédelem lehetősége, a jogvédelem tárgya, korlátai, eszközei) foglalkozik. Külön tanulmány tárgyalja majd az egyes személyiségi jogokkal kapcsolatos hiányosságokat és ellentmondásokat.

[2] Vö.: *Törő* Károly: A polgári jog szabályozási rendszerének néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Jogtudományi Közlöny, 1972. 11. sz. 545—546. old.

[3] *Világhy* Miklós: Áruviszony és polgári jog. Állam és Jogtudomány, XII. évf. 3. sz. 445—473. old.

[4] *Samu* Mihály: A szocialista jogrendszer tagozódásának az alapjai. Budapest, 1964. 162—192. old., *Sárándi* Imre: Az áruviszony, a kollektívák és a joggal való visszaélés. Jogtudományi Közlöny, 1964. 3. sz., *Varga* Csaba: A jog és rendszere. Jogtudományi Közlöny, 1979. 5. sz. 253. old.

[5] Az autonóm struktúra elméletére ld.: *Eörsi* Gyula: A szocialista polgári jog alapproblémái. Bp. Akadémiai Kiadó, 1965. 7—20. old. A magánautonómiára a régebbi irodalomban ld.: *Bruckhardt:* Methode und System des Rechts. 1936. 170—173. old.

[6] *Sólyom* László: Polgárjog és polgári jog. Jogtudományi Közlöny, 1984. 12. sz. 666—667. old.

[7] *Törő* Károly: A személyiségvédelem helye és szerepe a polgári jog rendszerében. Magyar Jog, 1970. 7—8. sz. 84. old. 3. jegyzet. A jog valójában tudati jelenség, de elválaszthatatlan a társadalmi valóságtól. Viszont a társadalmi lét egészére érvényes, hogy nem az egyes részek egymással szembeni viszonylagos önállósága, hanem ezek összefüggése a döntő. *Lukács* György: A társadalmi lét ontológiája. Bp., 1976. II. fejezet. 1. pont.

személyiségvédelem nem lehet egy jogágazat kizárólagos feladata. Szükség van *alkotmányos* és *nemzetközi jogi* biztosítékokra.[8] A személyiségvédelemnek az *államigazgatási jog*ban is érvényesülnie kell. Kiemelkedően fontos szerepük van az államigazgatási jellegű szabályoknak — a polgári jogi szabályokkal párhuzamosan — a *környezetvédelem* területén.[9] Az emberhez méltó környezet biztosítása a személyiségi érdekek érvényesítésének az elengedhetetlen feltétele. A személyiség szempontjából fontos szerepük van a családi, rokoni kapcsolatoknak, a munka végzésének, a személyek társulásainak. Ezért a személyiségvédelmi célkitűzéseknek érvényesülniök kell — többek között — a *családjog*, a *szövetkezeti jog*, a *munkajog* területén is.

A személyiségvédelem legfontosabb érvényesülési területe a hagyományos *büntetőjogi védelem*[10] és a bizonyos fokig új keletű, de elemeiben mindig létezett *polgári jogi* védelem.

A polgári jogi személyiségvédelmet a polgári jogi jellegű szabályozási mód és a polgári jogi eszközök alkalmazása határolja el a más jogágazatoktól. Ezek elsődleges jellemzője az érték és az érdekkiegyenlítés, amelyre a személyiségi értékek és érdekek tekintetében is szükség van. E cél szolgálatában a polgári jog szabályai és szankciói elsősorban az egyenrangú személyek közötti jogviszonyt rendező jellegű és olyan helyreállító szabályok, amelyek a konkrét jogsértések konkrét orvoslását szolgálják. A személyiségvédelmet is szolgáló leghatékonyabb polgári jogi védelmi eszköz a kártérítés is elsősorban helyreállítást, érték- és érdekkiegyenlítést szolgál. Az érték- és érdekiegyenlítés követeli meg a jogviszonyban résztvevők széles körű — de nem korlátlan — jogalapító, illetve jogalakító szerepét, rendelkezési jogának a biztosítását.

2. Polgári jogunk védi-e általánosságban a személyiséget?

Nehézségekbe ütközik a *személyiségvédelem tárgyának* a meghatározása. A személyiség egységes és oszthatatlan. Ez a tény azt indokolja, hogy maga a személyiség szerepeljen a jogvédelem tárgyaként. A jog azonban nem alkalmas a személyiség közvetlen védelmére.[11] A jog csak a személyiség olyan megnyilvánulásait tudja védeni, amelyekkel kapcsolatban a személyiségi érdekek érvényesítése a jog eszközeivel befolyásolható. A jogvédelem tárgyaként ezért csak a személyiség egyes, a külső világban érvényesülő megnyilvánulásai szerepelhetnek. A jog nem közvetlenül a személyiséget védi, csupán egyes személyiségi értékeket és érdekeket. Ez nem jelenti, hogy a személyiség egysége megbontható. A különböző személyiségi értékek és érdekek soha nem szakadhatnak el, soha nem lehetnek függetlenek az *egységes és oszthatatlan személyiségtől*. Ez még az olyan tárgyiasult személyiségi értékre is vonatkozik, mint a szellemi alkotás.

A személyiségvédelem szabályozási körének a meghatározása is ellentmondásos. Lehetetlen előre felmérni, és jogszabályban meghatározni a személyiség minden megnyilvánulását, amellyel kapcsolatban jogi rendezésre van szükség, illetve lehetőség. Ez a tény általános körű személyiségvédelmet tesz szükségessé. Az általánosságban megfogalmazott személyiségvédelem előírása azonban csak deklaratív jellegű lehet, nehezen nyújt eligazítást a konkrét problémák megoldásához.[12]

A hatékony személyiségvédelem biztosításához szükség van egyes — meghatározott — személyiségi értékek és érdekek külön védelmére, illetve szabályozására. Ezek a külön szabályok azonban önmagukban nem elegendők, mert nem teszik lehetővé a személyiség minden — jogilag értékelhető — megnyilvánulásának a jogi védelmét.

A kielégítő megoldást csak az a szabályozás jelentheti, amely előírja a személyiség általános körű védelmét, de ezen belül egyes — a személyiségvédelem szempontjából jelentősebb — személyiségi értékek és érdekek védelmére külön szabályozást is ad.

Polgári törvénykönyvünk a *személyiség általános védelmét* nem írja elő, csak egyes külön meghatározott személyiségi értékeket véd.[13] A törvény tartalmaz a személyiségvédelemre vonatkozó általános szabályokat, ezek azonban csak a különös szabályok alkalmazásával kapcsolatos általános szempontokat és követelményeket határozzák meg.[14] Ezek az általános szabályok nem alkalmasak egyes személyiségi értékek és érdekekre vonatkozó hiányzó szabályozás pótlására, nem alapozzák meg a személyiség általános körű védelmét.[15]

A Ptk. 2. §-ának az (1) bekezdése csak utal — közelebbi megjelölés nélkül — a személyhez fűződő jogok és törvényes érdekek védelmére. A Ptk. 75. §-a (1) bekezdésének az 1. mondata azzal az általános rendelkezéssel, hogy a személyhez fűződő jogokat mindenki köteles tiszteletben tartani, lényegében csak a külön meghatározott jogok abszolút hatályát jelöli. Az a törvényszöveg pedig, amely szerint e jogok „a törvény védelme alatt állanak", valójában nem mond semmit. Azt jelenti, hogy a jog védi a jogot, aminek semmi jelentéstartalma nincs.[16]

---

[8] Az 1972. évi I. törvénnyel módosított 1949. évi XXIX. törvény (Alkotmány) 17., 18. §, 54. § (1), 57, 60, 63, 66. §-ai. Az 1977. évi. 8. sz. tvr.-el kihirdetett nemzetközi egyezmény.

[9] Vö.: A környezetvédelemről szóló 1976. évi. II. törvény. A környezetvédelem személyiségi vonatkozásaira ld. — többek között —: *Törő* Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. Bp. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, 1979. 699. old., 179—182. old.

[10] A büntetőjogi személyiségvédelmet szabályozza az 1978. évi. IV. törvény (Btk.) 166—183. §-a

[11] A személyiség a maga egészében nem vonható a jog birodalmába. A politikai és a társadalmi szempontok alapján kell eldönteni, hogy mit szabályozzon a jog és mi maradjon a társadalom önrendelkező erőinek a hatókörében. *Személyi* Kálmán: A névjog. Bp. 1915. 59., 61. old.

[12] Részletszabályokra van szükség, mert az általános jellegű, elméleti ízű kifejezés holt betű marad, amelyről a szakmabeli jogászt kivéve senki nem tudja, hogy legértékesebb kultúrjelenségek egész komplexumát jelenti. *Fazekas* Oszkár: Az eszmei javak jogi oltalma a Magyar Polgári Törvénykönyv javaslatában. Bp. 1914. 20., 24. old.

[13] Ptk. 76—83., 77. §.

[14] A személyiség általános védelme alatt a gyakorlat is azt érti, hogy a Ptk. 84. §-ában meghatározott jogvédelem eszközeit bármiféle személyiségi jog megsértése esetén alkalmazni lehet. Bírósági Határozatok, 1981. 2. sz. 57. jogeset.

[15] Nincs határozott jogszabályi alapja annak, hogy „polgári jogunk védelmet nyújt a személyiségi sérelmek minden formája ellen, tekintet nélkül arra, hogy a sérelem adott esetben valamely külön rendelkezésbe ütközik-e vagy sem". *Világhy—Eörsi*: Magyar polgári jog. Bp. 1965. I. rész, 144. old.

[16] Van olyan álláspont, amely szerint az általános személyiségi jog csupán olyan alapjog, amelyből az egyes alanyi jogok kiváltak. *Gierke:* Deutsche Privatrecht, Leipzig, 1935. I. 702—703. old.

Pedig a külön meghatározott egyes személyiségi értékek és érdekek korlátozott védelme nem elegendő. Vannak a személyiségnek a Ptk. által meghatározott szabályozási körébe nem vonható megnyilvánulásai, amelyek jogi oltalmára szükség lenne. Így pl. a Ptk. nem írja elő az ember mások által közvetlenül észlelt képének és hangjának a védelmét, a védelem csupán az erről tárgyiasult jelre, a képmásra és a hangfelvételre vonatkozik. Különösen hiányzik a személyiség egyedi jellegzetességeit, sorsát kifejező ún. életkép jogi védelme.[17]

3. *A személyiségvédelmi rendelkezés korlátai*

A személyiség polgári jogi védelmének a szabályai a legszorosabban kapcsolódnak a személyhez, ezért is jelöli ezeket a Ptk. személyhez fűződő jogokként. Ebből a sajátosságból fakad, hogy e jogok érvényesítése *kizárólag a személy joga,* és általában csak személyesen történhet.[18] Ezzel ellentmondónak látszik, hogy mégis a személy e legsajátosabban hozzá tartozó jogaival *korlátozottan rendelkezhet.*

Hazai jogunk a személyiségi jogok gyakorlását nem tekinti az angolszász jogi terminológiának[19] megfelelően az ún. magánszféra kizárólagos területének *(privacy),* nem biztosít a személy számára e jogok felett korlátozásmentes rendelkezést.

A korlátozás indokoltságának a megítélésénél a személy fogalmából és a személyiség rendeltetéséből kell kiindulni. A személyiség alapvető jellegzetessége a társadalomhoz való tartozás és egyben a társadalomtól való viszonylagos elkülönülés. A személy nem oldódhat fel teljesen a társadalomban, de nem is lehet a társadalomtól teljesen elszigetelt. A személyiség ellentmondások egysége: egyrészt a közösséghez való tartozást, másrészt az egyediséget, a mindenki mástól való elkülönülést fejezi ki. Részben állapot: azonosság, részben folyamat: állandó változás; a változás folyamatában valósítja meg a maradandóságot.[20]

A személyiség elkülönülését, a változást, a fejlődést, a szabadságot, az új értékek teremtését szolgálják azok a szabályok, amelyek jogalakítási lehetőséget, rendelkezést biztosítanak a személy számára személyiségi jogainak az érvényesítésére. A társadalomhoz való tartozást, a szükségszerűséget, a maradandóságot, az értékek megőrzését segítik elő azok a szabályok, amelyek — társadalmi érdekből — korlátozzák ezt a rendelkezést.

Ez a kettősség indokolja a személyiségi jogok érvényesítése tekintetében egyrészt a rendelkezés kizárólagosságát, másrészt a rendelkezési lehetőség korlátozását. Ez a korlátozás részben feltétlen, részben viszonylagos.

Feltétlen, minden esetben érvényesülő korlátot jelent, a személyiségi jogok jellegével függ össze, hogy a személyiségi jogról lemondani, a személyiségi jogot átruházni nem lehet.[21] A személy rendelkezési lehetősége a személyiségi jogok érvényesítése, gyakorlása körében érvényesül.[22] A személyiséget érintő magatartáshoz általában a személy hozzájárulására van szükség. Vannak olyan cselekvőségek, amelyek esetén a jog külön előírja a személy hozzájárulását, pl. személyes titkot jelentő adatok közléséhez, képmás, hangfelvétel nyilvánosságra hozatalához, műtéthez stb. A személyiséget érintő ilyen magatartás a személy hozzájárulása nélkül mindenképpen jogsértő. A hozzájárulás hiánya általában nem orvosolható, így pl. joggal való visszaélés címén bírósági határozattal nem pótolható.

A *személy rendelkezési jogának a korlátozását* jelenti, hogy a személy hozzájárulása sem zárja ki a személyiséget érintő magatartás jogsértő jellegét, ha a személy által megengedett magatartás társadalmi érdeket sért vagy veszélyeztet.[23]

Vitatható, hogy ilyenkor mit kell érteni társadalmi érdeken. Jelentheti-e ennek a szabálynak az alkalmazása a személyiségi érdekek és a társadalmi érdekek szembe állítását? Vannak akik ezt a nézetet vallják. Hangzott már el olyan vélemény, hogy a személyiségi érdekekkel szemben álló társadalmi érdek szempontjából kell elbírálni ilyenkor a hozzájárulás érvényességét.

Szerintem az ilyen szembeállítás megengedhetetlen. A személyiség a társadalomtól elválaszthatatlan, alapja a társadalmi elismerés, és megvalósítása csak társadalmi keretek között, a társadalom útján történhet. A társadalmat a társadalom tagjai alkotják, ezért a személyiség és a társadalom egymástól elválaszthatatlan. A személyiség léte a társadalomnak is létfeltétele. Ezért a személyiség és annak különböző megnyilvánulásai nem csupán az egyén, de a társadalom számára is értéket jelentenek. Ebből a szempontból kell — véleményem szerint — megvizsgálni, hogy társadalmi érdeket sért vagy veszélyeztet-e az a magatartás, amelyhez a személy hozzájárult.

Az a döntő, hogy a személy hozzájárulásával történt magatartás mennyiben sérti azt a személyiségi értéket, amelynek *a sértetlensége a társadalomnak is fontos érdeke.* A személyiségi értékek nem helyettesíthetők, ezért nem lehet egyéb társadalmi érdek alapján kizárni a „volenti non fit iniuria" elv alkalmazását.

A társadalmi érdekek sérelmét, illetve veszélyeztetését lehet megállapítani az életről, az egészségről, a testi épségről való lemondás esetében, ezek az egyéni értékek ugyanis a társadalomnak is létfeltételei. Ezért

[17] A kép és a hang, valamint az életkép jogi védelmének a hiányával foglalkozik a szerző „Hiányosságok és ellentmondások a személyiségvédelem körében" című munkája, amely később kerül közlésre.

[18] Ptk. 85. § (1).

[19] Az angolszász személyiségvédelmi elméleteket ismerteti *Sólyom* László: A személyiségi jogok elmélete. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 186—222. old.

[20] *Törő* Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. 19—29. old.

[21] Minden olyan nyilatkozat vagy szerződés, amely nemcsak korlátozza, hanem meg is semmisíti a személyiséget azzal, hogy másra ruházza át, semmis. Védelem a saját akarattal szemben. *Asztalos* László: A személyek polgári jogi védelme. A Polgári Törvénykönyv magyarázata. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981. 352. old.

[22] Véleményem szerint nem fogadható el a Ptk. 75. § (3) bekezdésének az olyan értelmezése, amely szerint a személyhez fűződő jogokról csak általánosságban nem lehet lemondani, de az egyes személyiségi jogokról lehet rendelkezni. *Asztalos* László: 21. jegyzetben idézett mű 351. oldal. Ezzel szemben — véleményem szerint — az egyes személyhez fűződő jogokról sem lehet lemondani, legfeljebb a jog gyakorlását lehet korlátozni. Egyébként amikor valaki hozzájárul képmásának a közléséhez, nem jogot korlátoz, különösen nem mond le képmáshoz fűződő jogáról, ellenkezőleg: jogot érvényesít. A személyiségvédelem körében a jogosított rendelkezési joga a jogok érvényesítésére vonatkozik. Ezt korlátozza a Ptk. 75. §-ának a (3) bekezdése.

[23] Ptk. 75. § (3) bek. 1. mondata.

az élet kioltásához vagy az öncsonkításhoz adott hozzájárulás érvénytelen. Ez nem vonatkozik természetesen az egészség visszaállítása, fenntartása végett szükséges orvosi beavatkozáshoz, műtéthez szükséges hozzájárulásra. Hasonlóan kell megítélni az egyéb személyiségi értékek és érdekek (pl. hírnév, becsület, emberi méltóság, képmáshoz, titokhoz való jog) érvényesítésével kapcsolatos hozzájáruló nyilatkozat érvényességét. Társadalmi érdeket sért — többek között — az olyan tevékenységhez, közléshez adott hozzájárulás, amely a személy valósághű társadalmi értékelését lényegesen befolyásolja. Ilyen eset, ha ezáltal pl. a személy környezete számára becstelenné, kiszolgáltatottá válik.

A személyiségvédelmi rendelkezés lehetőségével kapcsolatban az elméletben és a gyakorlatban bizonytalanság tapasztalható abban a kérdésben, hogy *a személy mennyiben van kötve egyoldalú nyilatkozatához.*

Polgári törvénykönyvünk a személyiségi jogokat abszolút hatályú jogokként szabályozza — a tulajdoni jogosítványokhoz hasonlóan. E jogok gyakorlásával kapcsolatos rendelkezés — amikor erre egyáltalán lehetőség van — egyoldalú nyilatkozattal történhet. Ezért, ha valaki hozzájárul pl. személyes titkának a felfedéséhez, képmásának a közléséhez vagy műtét végzéséhez, a hozzájárulás hatályosságának nem feltétele semmiféle elfogadó nyilatkozat. Minthogy e rendelkezés a személy kizárólagos, egyoldalú — csak személyesen gyakorolható — jogosultsága, újabb — akár pozitív akár negatív — rendelkezésre mindaddig lehetőség van, amíg a korábbi rendelkezés tényleges hatása meg nem valósult, pl. amíg a titkot fel nem fedik, amíg a képmást közzé nem teszik, a műtétet el nem végzik stb. Ez azt jelenti, hogy a személyiségi rendelkezést a személy újabb egyoldalú személyes nyilatkozattal bármikor visszavonhatja. A személyiséget érintő magatartáshoz szükséges hozzájárulás gyakorlása egyoldalú jogosítvány, ezt nem lehet kizárni, erre nem lehet szerződésben kötelezettséget vállalni. A hozzájárulás, illetve a hozzájáruló nyilatkozat visszavonásának a kizárása, a hozzájárulásra vonatkozó szerződéses kötelezettségvállalás a személyiségi jogok olyan korlátozását jelentené, amit a törvény nem enged meg.

Egyébként bármilyen kézenfekvő is, hogy az egyoldalú rendelkezés módosítása, visszavonása is hasonlóan — egyoldalú nyilatkozattal — történhet, vannak akik ezt kétségbevonják, a gyakorlat is ingadozik ebben a kérdésben.[24] Vannak akik az egyoldalú rendelkezés visszavonhatóságának a tagadását a rendeltetésszerű joggyakorlás általános követelményére,[25] illetőleg a szerződésre vonatkozó szabályok kisegítő alkalmazását előíró rendelkezésre alapítják.

A rendeltetésszerű joggyakorlás követelménye nem engedi meg a visszavonás kizárását. E követelmény érvényesítése végett ugyanis a Ptk. 75. §-ának a (3) bekezdése a személyiségi érdeket érintő nyilatkozat gyakorlását — és nem a visszavonását — korlátozza. A személyiségi érdekeket és jogokat érintő hozzájárulás nem érvényes, ha ellentétes társadalmi rendeltetésével (társadalmi érdeket sért vagy veszélyeztet). A személyiségi értékeket és érdekeket korlátozó hozzájárulás lehetőségét kívánja a törvény szűkebb körre szorítani. A jogintézmény célkitűzésével lenne ellentétes a visszavonás kizárása, amely nem a joglemondást, hanem a jogérvényesítést korlátozná.

A másik érv szerint az egyoldalú nyilatkozat visszavonására csak olyan okok alapján van lehetőség, amelyek *a szerződés megtámadására* lennének alkalmasak, tekintettel arra, hogy az egyoldalú nyilatkozatra is megfelelően kell alkalmazni a szerződés szabályait.[26] Ez az értelmezés nem veszi figyelembe, hogy a szerződésre vonatkozó szabályok *„megfelelő"* alkalmazása (Ptk. 199. §) szükségszerűen megköveteli a szerződés és az egyoldalú nyilatkozat közötti lényeges eltérések érvényre juttatását. A leglényegesebb eltérés, hogy a szerződés kétoldalú rendelkezést követel, az egyoldalú nyilatkozat pedig egyoldalú rendelkezést jelent. A szerződésre vonatkozó szabályok lehetővé teszik a szerződés megszüntetését ugyanolyan módon, ahogy a szerződés létrejött, ugyanazoknak a feleknek a rendelkezése alapján, akik a szerződést létrehozták. (Ptk. 319. § (1) bek.) E szabály megfelelő alkalmazása azt jelenti, hogy az egyoldalú nyilatkozat hatálya is megszüntethető a nyilatkozat létrejöttével azonos módon, tehát ugyanannak a félnek a rendelkezése alapján, aki a nyilatkozatot tette. Helyes — a szövegnek megfelelő — értelmezés szerint az egyoldalú jognyilatkozat hatálya hasonló alakban és módon tett egyoldalú nyilatkozattal megszüntethető. A Ptk. 319. §-a (2) bekezdésének a megfelelő alkalmazásával az egyoldalú jognyilatkozat hatálya — visszavonás esetén — a jövőre nézve szűnik meg. Ezért pl. ha a hozzájáruló nyilatkozat alapján történt közzététel után történik a visszavonás, ez nem érinti a már megtörtént közzététel jogszerűségét. Abban az esetben azonban, ha pl. valaki képmásának filmen történő ábrázolásához járult hozzá, a film vetítésének a megkezdése után is megtilthatja a jövőre nézve a további vetítést.

Ilyen jogértelmezést kívánnak a jogpolitikai szempontok is. A személy rendelkezési lehetőségének a megnyirbálása, az egyszer megtett nyilatkozathoz való feltétlen kötöttség nem segítené, hanem gátolná a személyiség érvényesülését, tehát az Alkotmány által is biztosított személyiségvédelmi célkitűzésekkel lenne ellentétes. Semmiféle körülmények között nem lehet megtagadni pl. a kockázatos műtéthez adott hozzájárulás visszavonásának a lehetőségét, de ez az egyéb személyiségi értékek esetében sem lenne megengedhető.

4. Hogyan szolgálja a nem vagyoni kártérítés a személyiség hatékony védelmét?

Legfontosabb, leghatékonyabb polgári jogi védelmi eszköz a kártérítés. Ezért a hatékony személyi-

[24] Riport közléséhez adott hozzájárulás visszavonása ellenére nem tiltotta el a Fővárosi Bíróság a közléstől a televíziót — Pf. 25. 034/1982.

[25] Hangzott el olyan vélemény, amely szerint, ha a riport készítése során a riportalany olyan rész kihagyását kéri, amely a riport készítője szerint közérdekű, de a riportalany számára „kellemetlen", a riport közléséhez való hozzájárulás visszavonása ellenére jogosult a sajtószerv (televízió) a felvétel közlésére. *Ilkey* Csaba: A személyiség jogainak védelme a tévében. Rádió- és Televízió Szemle, 1977. 2. sz. 136. old.

[26] *Ilkey* Csaba: Személyiség, társadalom, tömegkommunikáció, Jogtudományi Közlöny, 1984. 12. sz. 682. oldal. Nem ért egyet Ilkeyvel *Székely* László: A személyiségi jogok érdem szerinti elosztásáról, Jogtudományi Közlöny, 1985. 5. sz. 282—283. old.

ségvédelem nélkülözhetetlen feltétele a *kártérítés* alkalmazásának a lehetősége.[27] Erre mégis csak *korlátozott körben* kerülhet sor. Ezek a korlátok részben a kártérítés jellegéből és a személyiségvédelem sajátosságaiból adódnak, részben a jogszabályi rendezés, illetve a joggyakorlat szűkmarkúságának a következményei.

Kártérítésre több feltétel megvalósulása esetében kerülhet sor, ezek a feltételek részben objektív, részben szubjektív jellegűek. Szujektív feltétel, hogy a kártérítés bármilyen alakzatánál szerepel valamilyen formában a kártokozó magatartásának az értékelése. Általános szabály szerint kártérítésre csak a jog eszközeivel befolyásolható magatartás esetében kerülhet sor.[28] Ezért a legfontosabb polgári jogi eszköz, a kártérítés csak korlátozott körben alkalmas a személyiségvédelem szolgálatára. A személyiség ugyanis teljes körű, objektív védelmet kíván, a személyiséget ért sérelem orvoslására a jogsértő magatartásának az értékelésétől, a jogsértő szándékától, felróhatóságától függetlenül szükség van. *A kártérítés szubjektív feltételeinek a hiányában* csak a személyiségvédelem egyéb — objektív — eszközeinek az alkalmazására van lehetőség. (Ptk. 84. § (1) a)—d) pontok.) Ezek az eszközök nem mindig adnak hatékony védelmet, nem mindig orvosolják a jogsérelmet. Így pl. a személyes titok nyilvánosságra hozása esetén a jogsértés megállapítása vagy a nyilvános elégtételadás csak fokozza a jogsérelmet, mert bővíti azt a kört, amelyben a titok ismertté vált. Nem alkalmas az egészség vagy testi épség sérelmének az orvoslására sem a jogsértés tényének a megállapítása vagy nyilatkozattal történő elégtételnyújtás; nincs lehetőség a sérelmes helyzet megszüntetésére vagy a jogsértést megelőző állapot helyreállítására. Ez a körülmény a személyiségvédelem körében a kártérítés mind szélesebb körű alkalmazását indokolná.

A kártérítés azonban a polgári jogi felelősség objektív és szubjektív feltételeinek az együttes megvalósulása esetében is csak korlátozottan alkalmas a személyiségvédelmi célkitűzések szolgálatára. A kártérítés vagyoni eszközökkel szolgálja a jogilag sérelmes helyzet megszüntetését, a sérelem csökkentését, illetve elhárítását. A vagyoni eszközök elsősorban akkor alkalmasak a személyiséget ért sérelem orvoslására, ha a személyiség sérelme közvetetten vagyoni kárt is okozott, pl. az egészségkárosodás keresetkieséssel járt, illetve ha a nem vagyoni érdeksérelem vagyoni eszközökkel elhárítható vagy csökkenthető. Ezen a címen kell megítélni az egészség, testi épség helyreállításához, a külső megjelenésben okozott eltorzulás megszüntetéséhez, hatásának az enyhítéséhez szükséges költségeket.

E körön kívül *a vagyoni eszközök nem alkalmasak a nem vagyoni érdeksérelem kiküszöbölésére,* a személyiség sérelmét, a hírnév, a becsület, az egészség, a testi épség sérelmét nem lehet vagyoni eszközökkel helyreállítani. A személyiségi eszmei javak vagyoni eszközökkel nem helyettesíthetők, a hiányzó becsületet, a hiányzó végtagot, érzékszervet a pénz soha nem pótolhatja. Ezért a személyiséget ért nem vagyoni sérelem esetében a pénzbeli kártérítés (kárpótlás) nem küszöböli ki, csak *közvetett módon, viszonylagosan, megközelítően ellensúlyozza* az elszenvedett nem vagyoni hátrányt vagyoni eszközökkel. A személyiségvédelem körében a nem vagyoni kártérítés szükségszerűen csak korlátozottan alkalmas a jogsérelem orvoslására.

Jogi szabályozásunk és joggyakorlatunk a nem vagyoni kártérítés korlátozott lehetőségének az érvényesülését tovább korlátozza. Elvileg ugyan nem vagyoni kártérítésre a polgári jogi felelősség szabályai alapján bármiféle személyiségi eszmei érdeksérelem esetében sor kerülhet,[29] de csak *külön feltételektől* függően. E törvény rendelkezése szerint nem vagyoni sérelem okozása a polgári jogi felelősség feltételeinek a megvalósulása esetén sem elegendő a vagyoni kárpótlás megállapításához. Erre csak olyan nem vagyoni károsodás esetén kerülhet sor, amely a károsultnak a társadalom életében való részvételét vagy egyébként életét — jogi személynek a gazdasági forgalomban való részvételét — tartósan vagy súlyosan megnehezíti.[30]

Helyes jogértelmezés szerint a nem vagyoni kártérítés külön feltételei csak a kárpótlásra alkalmas nem vagyoni károsodás súlyát és mértékét kívánták meghatározni. A bírósági gyakorlat — ezzel ellentétben — ezt a rendelkezést akként értelmezi, hogy a nem vagyoni kártérítés megalapozására a polgári jogi felelősséget kiváltó magatartásból eredő közvetlen nem vagyoni érdeksérelmen túl *többlettényállás* megvalósulására is szükség van. Ez valójában azt jelenti, hogy nem a közvetlenül okozott nem vagyoni hátrány, hanem *csupán a közvetett* — többlettényállásban kifejezésre jutó — *károsodás fejében* van lehetőség kárpótlásra. Ha pl. valaki valamilyen károkozó magatartás folytán szemevilágát elveszítette, ez a tény a köztapasztalat szerint önmagában is az élet megnehezülését jelenti. A bíróságok mégis megkövetelik ilyenkor a nem vagyoni kárpótlás jogalapjaként annak a vizsgálatát, hogy a látás elvesztése milyen további következményeket idézett elő. Nem elégszenek meg annak a vizsgálatával, hogy a látásromlás önmagában olyan egészségkárosodást jelent-e, amely az életet súlyosan megnehezíti.

A bírósági gyakorlat a jogszabályi feltételek alkalmazásánál azzal is korlátozza a nem vagyoni kártérítés érvényesítését, hogy *vagylagos feltételek helyett együttesen* érvényesülő feltételeket követel meg. A Ptk. 354. §-a „tartós *vagy* súlyos" jogsértést kíván, tehát vagylagos feltételt határoz meg. Ezzel szemben a bírósági gyakorlat szerint a sérelemnek tartósnak *és* súlyosnak kell lennie,[31] azaz a két feltételnek együttesen kell érvényesülni. Ez a jogértelmezés is megnehezíti a nem vagyoni kártérítés iránti igények érvényesítését, de valójában nincs ellentétben a jogszabály rendelkezéseivel. Ugyanis ennek a jogértelmezésnek az az alapja, hogy a jogalkotó kifejezetten csak súlyos esetekben kívánta a nem vagyoni kártérítés alkalmazását, illetve, hogy a társadalom életében való részvétel

[27] Vö.: *Szerző:* A személyiségvédelem helye és szerepe..., 3. jegyzet 89—90. old.

[28] *Eörsi* Gyula: A szocialista polgári jog alapelvei. Bp. 1965. 217—229. old. A jogi felelősség alapproblémái, polgári jogi felelősség. Bp. 1961. 103—108. old.

[29] Az 1977. évi IV. tv. (Ptk. nov.) miniszteri indokolása: Részletes indokolás IV. rész II. Cím, 6. pont utolsó bek.

[30] Ptk. 354. § A jogintézmény mind szűkebb körre szorítása feudális eredetű törekvés. *Eörsi* Gyula: Változatok a sérelemdíj témájára. Állam- és Jogtudomány, 1983. 4. sz. 515. old.

[31] Legfelsőbb Bíróság 16. számú irányelve 2. pontjának az indokolása.

vagy általában az élet megnehezülése szükségszerűen csak tartós folyamat lehet.

A gyakorlatban egyébként még rendszerint a tartósság és a súlyosság együttesen sem elegendő a nem vagyoni kártérítéshez.[32] Általában a gyakorlatban akkor szoktak nem vagyoni kártérítést megállapítani, ha a kártérítésre okot adó *állapot végleges.*[33] Amikor a károsult megbénult, eltorzult, végtagját vagy érzékszervét elvesztette.

A nem vagyoni kártérítés alkalmazásának a korlátozott lehetősége akadályozza a hatékony személyiségvédelem kibontakoztatását. A nem vagyoni kártérítés feltételeként súlyos és végleges állapot, valamint többlettényállás igazolásának a megkövetelése azt jelenti, hogy a kártérítés mint a leghatékonyabb polgári jogi eszköz továbbra sem alkalmas a személyiséget közvetlenül ért sérelmek orvoslására, csupán az abból eredő közvetett sérelmeket orvosolja, és rendszerint csak akkor, ha ez a sérelem végleges.

Ezért a személyiségi értékek védelme a polgári jog körében — a vagyoni értékek védelmével szemben — továbbra is háttérbe szorul. Ez nem felel meg az alkotmányi rendelkezésen alapuló, az emberi személyiség elsődlegességét hirdető jogpolitikai szempontoknak.

Ha valakiről pl. sajtó útján alaptalanul azt híresztelik, hogy súlyos bűncselekményt — több millió forintos sikkasztást — követett el, elégtételadásul legfeljebb helyreigazító nyilatkozat közzétételét követelheti. Az esetleges nem vagyoni kártérítés feltételeként a személyiségi jogaiban sértett félnek kellene bizonyítania, hogy ez a jogsértés mennyiben akadályozta őt a társadalom életében való részvételben, és ez az akadályozás mennyiben tekinthető tartósnak (véglegesnek) egyben súlyosnak. Az ilyen bizonyítás lehetősége legtöbb esetben eleve kilátástalan. Hogyan lehet azt felmérni és bizonyítani, hogy a sajtóközlemény milyen hatást keltett az olvasók tudatvilágában, és ennek milyen további hátrányos következményei voltak. Legfeljebb ezért akkor van lehetőség kártérítésre, ha a sértett fél a közlemény hatására elveszítette az állását. Az ebből eredő kár azonban már vagyoni károsodást jelent.[34]

Ez az oka annak, hogy nem vagyoni kártérítés alkalmazására a gyakorlatban általában csak *az élet, egészség, testi épség sérelme* körében kerül sor, és ilyenkor is legtöbbször erőltetett, mondvacsinált többlettényállások alapján. Hasonlít ez a helyzet ahhoz a régi — 70—80 évvel korábbi — gyakorlathoz, amikor a nemi erőszak esetében nem a személyiségi sérelmet, hanem a „férjhezmenési esélyek csökkenését" tekintették az eszmei (nem vagyoni) kártérítés alapjának.[35]

A bírósági gyakorlat a nem vagyoni kártérítés alapjául elfogadható többlettényállások vizsgálatával kapcsolatban is nagyon következetlen. A *társadalom életében való részvételt* sokszor összetévesztik a *társas élettel,* illetve valamilyen különös társadalmi tevékenység lehetőségének az elvesztését követelik meg.[36] Ez a gyakorlat azt eredményezi, hogy a nem vagyoni kártérítés iránti igény megítélésénél hátrányos helyzetbe kerül, akinek a káresemény előtti helyzete is kedvezőtlen volt.[37] Hasonló testi sérülés esetén nem vagyoni kártérítést ítélnek meg annak a részére, aki hatalmi, vagyoni helyzeténél, ismeretségi körénél fogva társadalmi funkciókat töltött be, társasági életet élt, szórakozásokban, külföldi utazásokban vett részt.[38] De nem ítélnek meg nem vagyoni kártérítést annak, akinek erre a káresemény előtt sem volt lehetősége.[39] Általában semmire sem értékelik azt, ha a károsult számára korábban kizárólag a munka végzése, a családi kapcsolatok fenntartása jelentette a társadalmi életben való részvételt. Ez a gyakorlat nem csupán méltánytalan, de az állampolgári jogegyenlőséget is sérti, mert a *károsult társadalmi, vagyoni helyzetétől teszi függővé az igény érvényesíthetőségét.*

Különösen mostoha gyakorlatunk *az áldozat közvetlen hozzátartozóival szemben.* Nem tekintik önmagában a társadalmi életben való részvétel megnehezülésének, amikor a férj és a kiskorú gyermekek elveszítik a család legfontosabb támaszát és fenntartóját, az édesanyát.[40] Ilyenkor is csak a gyászt és fáj-

[32] Nem állapított meg a bíróság nem vagyoni kártérítést, amikor a károkozó magatartás folytán a 24 éves fizikai munkás felperes jobb lábának az izomzata sorvadt lett, csípőízületének a mozgása korlátozottá vált, ezért járása bicegő, tartós állásra, tartós járásra, guggolásra, gyakori hajlásra képtelen. Az indokolás szerint a mindennapi életben mutatkozó kisebb akadályok, kényelmetlenségek nem adnak alapot kártérítésre. Győr-Sopron Megyei Bíróság, Pf. 20. 398/1984/3.

[33] Nem állapította meg a bíróság az élet megnehezülését, amikor a káresemény folytán a felperes testfelületének 20%-án különböző hegnyomok (foltok, berepedések, durva ráncok, pikkelyes hámosodás) látszanak, deformált ujjköröm, lólábfej alakult ki, a csukló és a bokaízületek részleges beszűkülése akadályozza az írást, rajzolást, olló használatát, mozgást. Az elutasítás indoka az volt, hogy a 6 éves felperesnél még nem alakult ki a bőr végleges állapota, csak 18 éves korban állapítható meg, hogy a hátrányok elhárítására műtétet lehet-e végezni. Heves Megyei Bíróság Pf. 21. 013/1984/5. Más esetben a nem vagyoni kártérítés megállapításának az indokaként a Legfelsőbb Bíróság is arra hivatkozott, hogy a felperes állapota kialakult, végleges. Pf. V. 21. 435/1979/4. Volt olyan eset is, amikor a Legfelsőbb Bíróság azért nem látta a nem vagyoni kártérítést megállapíthatónak, mert lehetőséget látott arra, hogy a jövőben a társadalmi életben való részvétel, illetve az élet elnehezülése elkerülhető legyen. Pf. 21. 240/1979/3.

[34] Jövedelemkiesésből eredő vagyoni kár megtérítését rendelte el a bíróság, amikor a személyiséget sértő újságcikk hatására munkaképesség-csökkenést okozó személyiségkárosodás következett be. Fővárosi Bíróság, Pf. 25. 962/1983.

[35] *Pécsi* Mihály: Erkölcs helyett hozomány. Jogtudományi Közlöny, 1913. 5. sz. 40—41. oldal. Hasonló a nyugatnémet joggyakorlat, amikor a személyiségvédelmet, mint vállalkozói személyiségvédelmet kezeli, *Eörsi* 30. jegyzet, 516. oldal.

[36] A rokkant felperes, aki csak ülőmunkát tud végezni, és akinek a háztartásában él a csökkentlátó és egyébként is gondozásra szoruló anyja, elveszítette a feleségét, aki mindkettőjükről gondoskodott, aki őt és anyját a mindennapi élethez kötötte, halálával a helyzetük kilátástalanná vált. A bíróság nem állapított meg nem vagyoni kártérítést, mert a felperes eddig sem élt társadalmi életet, nem utazgatott, nem járt szórakozni. Somogy Megyei Bíróság, Pf. 20. 700/1984/2.

[37] Erre hívja fel a figyelmet *Hintsch* Zsuzsanna: A nem vagyoni kár megtérítésének egyes kérdéseiről. Jogtudományi Közlöny, 1984. 7—8. sz. 647. old. Ezzel ellentétben az olasz Corte di Cassazione szerint nem lehet figyelembe venni az áldozat gazdasági, társadalmi, kulturális helyzetét. Ismerteti Eörsi, 30. jegyzet, 520. old.

[38] A korábbi közéleti tevékenységet, párt- és társadalmi munkát vizsgálta, pl. a Legfelsőbb Bíróság, Pf. V. 21. 370/1973/3. sz. ítéletében.

[39] Ezzel a téves szemlélettel szemben állapította meg a Nagykőrösi Városi Bíróság: Nem válhat a károkozó előnyére, hogy a sértettnek a korábbi helyzete is kedvezőtlenebb, igénytelenebb volt. Pf 20. 452/1983/31.

[40] Nem találta megállapíthatónak a bíróság az életben és a társadalmi életben való megnehezülést az áldozat kiskorú gyermekeinél, bár elveszítették édesanyjukat, aki a család összetartója volt, akit az apa nem tud pótolni, és akinek elvesztése miatt a gyermekek visszahúzódóvá váltak, elmagányosodás érzése alakult ki náluk, iskolai előmenetelük, magatartásuk is romlott. Az elutasító ítélet indokolása szerint az anya halála a gyermekeknél nem oko-

dalmat látják megállapíthatónak, amely idővel halványodni fog, és el fog múlni, azaz nem végleges.[41]

zott kóros személyiségváltozást. Fejér Megyei Bíróság, Pf. 20. 154/1985/4. A baleset folytán magányossá vált felperesnél, akinek házastársa elvesztése miatt egyedül kell nevelnie 5 éves gyermekét, a Legfelsőbb Bíróság a nem vagyoni kártérítés feltételeként szükségesnek tartotta annak a vizsgálatát is, hogy a felperes személyi és egyéb körülményei részletezésével milyen konkrét tényekkel tudja alátámasztani a társadalmi életben való részvétel, illetve az élet elnehezülését. Pf. V. 21. 087/1979/5.

[41] Nem állapított meg nem vagyoni kártérítést a bíróság annak az idegbetegség és egyéb megbetegedés miatt 67%-ban csökkent munkaképes felperesnek, aki a káresemény következményeként férjének az elvesztése folytán teljesen társtalanná vált. Az indokolás szerint a felperes rokkantsága nincs okozati összefüggésben férje halálával. Fővárosi Bíróság, Pf. 21. 275/1985/2. Tévesen mellőzte a bíróság annak a megállapítását, hogy a rokkantság eredetétől függetlenül a 67%-ban rokkant, idegbeteg, egyedülálló személy számára egyetlen támaszt jelentő házastársának az elvesztése kétségtelenül az élet súlyos megnehezedésével jár.

Zoltán Ödön

A nemzetközi választott bíráskodás egyes kérdéseiről

I.

A választott bíráskodás fejlődéséről általában

1. A nemzetközi kereskedelmi forgalom nagymérvű felgyorsulásával, a kereskedelmi ügyleteknek széles körben egyre inkább nemzetközivé válásával együtt járt a *nemzetközi választott bíráskodás* jelentőségének nagymérvű megnövekedése. Különösen ez a helyzet a modern kapitalizmus viszonyai között, de ahogy a szocialista típusú államok is egyre jobban bekapcsolódnak a nemzetközi kereskedelmi forgalomba, úgy növekszik a választott bíráskodás jelentősége ezekben az országokban is.

A választott bíráskodás létjogosultságát nem mindig ismerték el, vagy legalábbis a jogviták rendezése e módjának nem tulajdonítottak olyan jelentőséget, mint manapság. Ma az elismerés nemzetközi szinten egyre mélyül és szélesedik. Ez egyrészt a nemzetközi kereskedelmi gyakorlat fejlődésének köszönhető, másrészt pedig annak, hogy a belső jogokban is egyre nőtt a választott bíráskodás tekintélye, bizonyos felértékelődésnek lehetünk tanúi szerte a világban. Ebből a szempontból komoly jelentősége van a rendes bíróságok és a választott bíróságok közötti viszony alakulásának.

A választott bíráskodáshoz való viszonyulást illetően a nemzeti jogrendszerekben bekövetkezett változás mellett *nemzetközi szinten* is változás állott be. Egyre inkább előtérbe került a választott bíráskodás úgy is, mint a nemzetközi szerződésekből eredő jogviták rendezésének útja. Egyre jobban fejlődésnek indult a nemzetközi választott bírósági gyakorlat, s a nemzetközi választott bíráskodás — különféle körülmények hatására — a nemzetközi kereskedelmi ügyletekből eredő jogviták eldöntésének szinte elsődleges módja lett. A korábbi bizalmatlanság után megtörtént a választott bíráskodás rehabilitációja. Sőt, bizonyos fajta együttműködés is kifejlődött a rendes bíróságok és a választott bíróságok között: a rendes bíróság egyes esetekben támogatást nyújt a választott bíróságnak.

Ez a fejlődés elsősorban *gyakorlati okokra* vezethető vissza. Az ipari forradalom nyomán tömegesen jöttek létre kereskedelmi ügyletek, s megsokasodtak az ezekből keletkezett jogviták. Ezek eldöntése sajátos kereskedelmi ismereteket igényel. Továbbá gyors döntésekre van szükség, mert a késlekedés hátráltatja a kereskedelmet és a gazdasági növekedést. De szerepet játszott a fejlődés alakulásában az is, hogy ezekben az ügyekben — szerződéses ügyekről lévén szó — közrendi megfontolások csak ritkán kerültek előtérbe. A választott bíráskodás tehát megfelelt a modern világ szükségleteinek, a kereskedők speciális igényeinek, a nemzetközi kereskedelem realitásainak.

A választott bíráskodás fejlődését és tekintélyének növekedését érzékelteti az egyes országokban a választott bíráskodás megítélésében és szabályozásában végbement változás.[1]

II.

A választott bíráskodás fejlődése egyes államokban

2. Régebben *Franciaországban* nem tekintették a választott bíráskodást a jogvita—rendezés autonóm módjának. A korábban hatályban volt 1925. évi december 31-i törvény megalkotói még attól féltek, hogy a választott bíráskodás előtt szabad út nyitása a rendes bírósági rendszer rombadőlésére vezetne a kereskedelmi jogviták szférájában. E helyzet megváltoztatásának kezdeményezése — érdekes módon — a rendes bíróságoktól indult ki, holott Franciaországban a kodifikált jog a fő jogforrás. Új szükségletek jelentkeztek, és azért már nem volt tartható az a felfogás, amely a választott bíráskodást „jogon kívülinek" vagy legalábbis a jog perifériáján elhelyezkedőnek tekintette. A változás hívei egyre nagyobb nyomást gyakoroltak a bíróságokra annak érdekében, hogy ezek a modern idők szellemének megfelelően töltsék ki a választott bíráskodással kapcsolatban jelentkező joghézagokat, s vigyék előre a fejlődést. A bírósági gyakor-

Zoltán Ödön ny. tanácselnök, Legfelsőbb Bíróság (Budapest).

[1] Ezt részletesen ismerteti Thomas E. *Carbonneau*: „Étude historique et comparée de l'arbitrage". Revue internationale de droit comparé, 1984. 4. sz.

latot az elmélet is támogatta, s a közös fellépésnek meg is volt az eredménye.

Az 1980. május 14-i rendelet gyökeresen átalakította a választott bírósági eljárást. Kifejezetten lehetővé teszi az olyan megállapodást (clause compromissoire), amelyben a szerződő felek szerződésből eredő jövendő vitáiknak választott bíróság döntése alá bocsátására kötelezik magukat. A rendelet tágítja a választott bíróság hatáskörét, s érvényre juttatja a felek autonómiáját. A feleket felhatalmazza arra, hogy a választott bírósági megállapodásban meghatározzák a választott bíróság elé vihető ügyeket, az eljárást, valamint az alkalmazandó jogot. Újrafogalmazza a rendes bíróságok szerepét a választott bírósági eljárásban. A rendes bíróságnak a hatásköre hiányát kell megállapítania választott bírósági eljárás kikötése esetén. Viszont a választott bírósági ítéletek ellen jogorvoslatnak van helye a rendes bírósághoz. A jogszabályalkotó ezzel kívánja kiküszöbölni a súlyos eljárási szabálytalanságokat és elősegíteni egyes közrendi megfontolások feltétlen érvényesülését.

Franciaországban az *1981. május 12-i rendelet* — amely a Code de procédure civile-t módosította — tartalmaz a *nemzetközi választott bíráskodásra* vonatkozó rendelkezéseket, amelyeket eléggé liberális és haladó szemlélet, a választott bíráskodás korszerű eredményeinek a figyelembevétele, s ennek megfelelően nagyfokú rugalmasság jellemez. Kiemelésre érdemes az a mód, ahogyan a rendelet a nemzetközi választott bíráskodás fogalmát meghatározza. Eszerint nemzetközi választott bíráskodásról van szó akkor, ha az nemzetközi kereskedelmi érdekeket érint. Ez a meghatározás azért figyelemre méltó, mert nem tartalmaz utalást a felek nemzetiségére, hanem arra az álláspontra helyezkedik, hogy valamely szerződés nemzetközi jellegét alapvetően az adott ügylet természete és gazdasági jelentősége adja meg. A szabályozást az arra való törekvés jellemzi, hogy érvényre juttassa a felek autonómiájának elvét, minél függetlenebbé tegye a nemzetközi választott bíráskodást a belső — a nemzeten belüli — ellenőrzéstől és elősegítse a választott bíráskodás önálló funkcionálását. A felek maguk választhatják meg a követendő eljárást és az alkalmazandó jogot. A választott bíró mindig köteles figyelembe venni a kereskedelmi szokásokat. A rendes bíróságnak csak támogató jellegű szerepe van, de ez is csak a jogszabályban meghatározott esetekben, ami a nemzetközi választott bíráskodásnak mintegy a nemzetek feletti jellegét jelzi. A választott bírósági határozat ellen csak a törvényben meghatározott esetekben van helye jogorvoslatnak (a választott bíróság erre vonatkozó érvényes megállapodás nélküli eljárása vagy szabálytalan összetétele, az alapvető eljárási, illetőleg nemzetközi közrendi szabályok megsértése).

A francia *bírósági gyakorlat* igyekszik érvényre juttatni a szabályozás említett célkitűzéseit, különösen a felek autonómiáját, s alátámasztani a választott bíráskodás jelentőségét és hasznosságát a nemzetközi kereskedelem területén. A gyakorlat ilyen irányú alakulására nagy hatással volt a Cour de cassation-nak a *Gosset-Carapelli* ügyben 1963-ban hozott ítélete, amely elismerte a választott bírósági eljárásnak való alávetés szabadsága elvét a nemzetközi szférában.

3. Angliában régebben a fél a választott bírósági döntés megsemmisítését kérhette a King's Bench-től ténybeli vagy jogi tévedés címén. A cél annak elérése volt, hogy ne legyenek legalábbis lényeges eltérések a választott bírósági és a rendes bírósági döntések között. Ez a szabályozás végeredményben a választott bíróságokat a rendes bíróságoktól tette függővé, választott bírósági autonómiáról szó sem lehetett. A helyzet annyira merevnek bizonyult a gyakorlatban, hogy ez szinte már az egész választott bírósági intézmény létét fenyegette, a jelentőségét mindenesetre nagymértékben csökkentette. A választott bíróságok sajátos módon igyekeztek védekezni: nem indokolták meg a döntéseiket, s ezzel gyakorlatilag kihúzták a talajt a jogi tévedés címén történő megsemmisítés alól, hiszen a döntések indokainak ellenőrzése valójában lehetetlenné vált.

A fejlődés jelentős állomása volt az 1950-ben kiadott *Arbitration Act,* amely már a választott bíráskodást a jogviták elrendezése alternatív módjának tekintette. A törvény szerint a választott bírósági ítéleteket ugyanolyan feltételek mellett lehet végrehajtani, mint a rendes bíróságokéit. Szűkült a jogorvoslati lehetőség. De ez a törvény is a rendes bíróságok jogi ellenőrzése alá helyezte a választott bírósági ítéleteket, mégpedig mind eljárási, mind pedig érdemi szempontból. A szóban levő törvény által teremtett helyzetet is sokan bírálták. Így felhozták különösen azt, hogy a választott bíróság elé vitt ügyeknek az általános érvényű jogszabályok alkalmazásával történő elbírálása nem feltétlenül kívánatos. Hivatkoztak továbbá arra, hogy a határozatok uniformizálása lehetetlen a kereskedelmi szokások rugalmassága és dinamizmusa következtében. Rámutattak arra is, hogy a szóban levő ellenőrzés illuzorikus és nem kívánatos a felek szándékára, valamint arra is tekintettel, hogy a választott bíráskodás egyik elismert módja a jogviták rendezésének.

A választott bíráskodásról szóló *1979. évi törvény* (Arbitration Act 1979.) korlátozta a rendes bíróságok ellenőrző szerepét, korlátozott fellebbezési jogot biztosított a High Court-hoz. Ez a jogorvoslat csak akkor vehető igénybe, ha az ellenérdekű fél hozzájárul, vagy pedig bírósági felhatalmazás alapján. Ez viszont csak akkor adható, ha a jogkérdés megoldása lényegesen érinti egy vagy több fél jogait. A High Court csak akkor kötelezheti a választott bírót az indokai kifejtésére, ha az egyik fél ilyen irányú kérelmet terjeszt elő az ítélet meghozatala előtt vagy ha valamilyen különös oka volt annak, hogy nem terjesztettek elő ilyen kérelmet.

Ma Angliában a választott bíráskodást nemcsak valamiféle megtűrt intézménynek tekintik, hanem a jogviták rendezése olyan módjának, amely a rendes bíráskodással párhuzamosan működik. Mindez a *nemzetközi* választott bíráskodáshoz való viszonyulást illetően is éreztette a hatását. Az angol jognak a nemzetközi választott bíráskodással szemben tanúsított engedékenységét jelzi, hogy az 1979. évi Arbitration Act megengedi az ún. kizáró megállapodásokat (exclusion agreements), amelyekkel a felek a rendes bíróságok beavatkozási lehetőségét korlátozták. Egyes esetekben (pl. a választott bíró hivatásbeli kötelességének megszegése, becstelenség, korrupció) azonban a bíróságok szankciót alkalmazhatnak (a választott bírósági ítélet megsemmisítése, új eljárás elrendelése, a választott bíró visszahívása). Érvénytelen a kizáró megállapodás a szerződéseknek a jogszabály által meghatározott körében. Ez a szabályozás bizonyos

feszültségre vezetett a rendes bíróságok és a választott bíróságok között, s élénk kritikát is kiváltott.

4. Az *Egyesült államokban* már az 1925. évi szövetségi Arbitration Act úgy tekintette a választott bíráskodást, mint a jogviták rendezésének egyik klasszikus módját.

A jelenleg hatályban levő *szövetségi törvény* ugyancsak liberálisan kezeli a választott bíráskodást. Elismeri a konszenzuális jelleget, minthogy a felek autonómiájának elvét tartja szem előtt. Szükségesnek tartja azonban, hogy a felek írásban nyilvánítsák ki azt a szándékukat, hogy lemondanak a rendes bírósági útról és választott bíráskodásnak vetik alá magukat.

A felek maguk alakíthatják ki az alkalmazandó eljárási szabályokat. Az esetleges visszaélések elkerülése és a választott bíráskodás hitelének megőrzése érdekében azonban egy korlát mégis van: nem lehet megsérteni az amerikai bírósági rendszer alapvető elveit.

A rendes bíróságok kötelesek elismerni a választott bíróságnak érvényes megállapodáson alapuló hatáskörét. Sőt, ha valamelyik fél a választott bírósági megállapodás ellenére nem kívánja a választott bíróság elé vinni a vitás ügyet, vagy nem hajlandó választott bírót jelölni, a szövetségi bíróság elrendelheti a választott bírósági eljárást, illetőleg választott bírót jelölhet ki. A törvény speciális rendelkezése szerint az érvényes választott bírósági megállapodás a rendes bíróság előtti minden eljárást félbeszakít.

A rendes bíróság csak korlátozott ellenőrzést gyakorol a választott bírósági ítéletek felett (korrupció, nyilvánvaló részrehajlás, hatalommal való visszaélés stb.). A nevezetes *Wilko-Swan* ügyben a Legfelsőbb Bíróság által hozott ítélet által elindított bírósági gyakorlat szerint a választott bírósági ítélet megsemmisíthető nyilvánvaló jogi tévedés miatt is. A gyakorlat ezt az esetet a hatalommal való visszaéléssel — mint a törvényben meghatározott megsemmisítési okkal — azonosítja. Erre azonban csak olyan egészen nyilvánvaló visszaélés esetén kerül sor, amely alkalmas arra, hogy a választott bírósági eljárás törvényességén súlyos csorbát ejtsen.

A szövetségi törvényhez hasonlóan a *Uniform Arbitration Act* (1955) is liberálisan kezeli a választott bíráskodást, elismervén annak az autonómiáját. A szövetségi törvénynél jóval teljesebb szabályozást ad. Ez a jogszabály — a szövetségi törvénytől eltérően — nem követeli meg a választott bírósági döntéseket illetően az egyhangúságot, kivéve ha a felek eltérően állapodnak meg vagy a törvény eltérően rendelkezik. Kimondja, hogy az ítéleteket írásba kell foglalni, s azokat mindegyik választott bírónak alá kell írnia. Nem rendelkezik az ítéletek indokolásának kötelezettségéről. Lehetővé teszi a választott bírósági ítéletnek a rendes bíróság által történő módosítását vagy megsemmisítését ugyanolyan okból, mint a szövetségi törvény.

Az Egyesült Államok csak vonakodva — több jogász-szervezet nyomására — ratifikálta (bizonyos fenntartásokkal) az 1958. évi New York-i Egyezményt, amely az idegen választott bírósági ítéletek elismerése és végrehajtásának megkönnyítése érdekében jött létre. A ratifikálás nyomán azután módosította a választott bíráskodásról szóló szövetségi törvényt. Ez utóbbinak a tág értelmezése útján a gyakorlat egyértelműen a nemzetközi választott bíráskodás tekintélyének növelését és továbbfejlesztését segíti. Ez a törekvés a Legfelsőbb Bíróság elvi jellegű döntéseiben is kifejezésre jutott, amelyek a New York-i Egyezmény céljának a nemzetközi kereskedelem fejlesztését tekintik. Különösen jelentős volt ebből a szempontból a *Scherk-Alberto Culver Co.* ügyben 1974-ben hozott határozat, amely nagy hatással volt a bírósági gyakorlat alakulására: a választott bírósági határozatok bírósági ellenőrzése valójában a közrend megsértésének eseteire szűkült.

5. A *szocialista államokban* különösen régebben eléggé nagyfokú idegenkedés volt tapasztalható a választott bíráskodással szemben, mégpedig különösen az egyes államokon belüli viszonyokban. A jognak mint az állami célok elérése eszközének az új társadalom felépítésében betöltött fontos funkcióját hangsúlyozták, amelyet bizonyos mértékben zavar a választott bíráskodás. Ez utóbbi ellen gyakran hangoztatott érv volt az is, hogy a szocialista típusú államokban nincs szükség választott bíráskodásra, mert a rendes bíróságok rendelkeznek mindazokkal az eszközökkel, amelyekkel biztosítható a jogviták gyors és igazságos eldöntése.

A fejlődés azonban — ha ez nem is nevezhető túl gyorsnak — a szocialista államokban is a választott bíráskodás jelentőségének egyre fokozottabb elismerése felé mutat. *Magyarországon* ma már több jogszabály teszi lehetővé belföldi gazdálkodó szervezetek egymás közötti vitájának választott bíróság elé vitelét [Pp. 360. §, a módosított 1978. (II. 1.) Mt. sz. rendelet 111. §-a, az ugyancsak módosított 32/1967. (IX. 23.) Korm. sz. rendelet 4. §-a].

Ami pedig a *szocialista országok egymásközti kapcsolatait* illeti, a választott bíráskodás jelentőségét különösen magas szintre emelte az 1973. évi 23. számú törvényerejű rendelettel kihirdetett *Egyezmény,* amely szerint (I. cikk 1. pont) az Egyezményben részt vevő országok gazdasági és tudományos-műszaki együttműködése során a gazdasági szervezetek között létrejött szerződéses és már polgári jogi kapcsolatokból keletkezett minden jogvitát — az állami bíróságok hatáskörének kizárásával — választott bíróság bírálja el. Ez az elbírálás az alperes országának vagy — a felek megegyezése alapján — az Egyezményben részt vevő harmadik országnak a kereskedelmi kamarája mellett működő választott bíróság feladata (II. cikk 1. pont).

Ez az Egyezmény tehát a KGST-országok gazdasági szervezetei között keletkezett említett jogviták eldöntését utalja választott bírósági hatáskörbe. A jelek arra utalnak, hogy egyre szaporodik azoknak az eseteknek a száma is, amelyekben a szocialista és nem szocialista állam vállalata között keletkezett jogvita választott bíróság elé kerül. A nemzetközi választott bíráskodás tehát ezekben a viszonylatokban is egyre nagyobb szerephez jut.

6. A nemzetközi választott bíráskodás jelentőségének növeléséhez nem kis mértékben járultak hozzá a különféle *nemzetközi egyezmények.* Ezek közül különösen kettő érdemel kiemelést, már csak azért is, mert eltérő koncepción épülnek.

A más államokban hozott választott bírósági ítéletek elismeréséről és végrehajtásáról szóló 1958. évi *New York-i Egyezmény* (Convention de New York) csak a post-arbitrális kérdéseket szabályozza, s nagymértékben tiszteletben tartja a nemzeti jogokat. Inkább csak arra törekszik, hogy egy nemzetközi doku-

mentumban foglalja össze a valójában már korábban kialakult tételeket. Szabályozza az elismerés és a végrehajtás feltételeit, formai követelményeit, meghatározza továbbá azokat az eseteket, amelyekben a végrehajtás elrendelése megtagadható.

Ezzel szemben az 1961. évi *Európai Egyezmény* (Convention Européenne) a nemzetközi választott bíráskodásnak mintegy az „érdemi" kérdéseit szabályozza (az Egyezmény alkalmazási területe, külföldiek választott bírónak jelölése, a választott bíráskodás szervezete, hatásköri kifogás, bírósági hatáskör, az alkalmazandó jog, az ítélet indokai, az ítélet megsemmisítése stb.). Az Egyezmény döntően a nemzetközi kereskedelemre, ennek összefüggéseire tekint s — mintegy függetlenítve magát a nemzeti jogoktól — a nemzetközi kereskedelem érdekeit helyezi a középpontba (pl. a feleket feljogosítja arra, hogy meghatározzák azt a jogot, amelynek az alkalmazásával kötelesek a választott bírák a vita érdemében dönteni). Ezzel összhangban levő belső választott bírósági szabályokat lát szükségesnek.

Az említett két Egyezmény párhuzamos léte és eltérő jellege, aspektusa egyébként bizonyos feszültséget is idéz elő nemzetközi szinten.

Itt is meg kell említeni a *KGST-országoknak* a választott bíráskodásra vonatkozó Egyezményét, amelyről az előbb volt szó.

A választott bíráskodás terjedése és jelentőségének növekedése szükségképpen vezetett *nemzetközi választott bírósági központi intézmények* létrejöttéhez. Az intézményesített választott bíráskodás térhódítása összefügg azokkal az előnyökkel, amelyek az ilyen intézmények igénybevételével együtt járnak. A felek készen kapják az eljárási szabályokat, azok megállapításával tehát nem kell foglalkozniuk. Az intézményi választott bíráskodás rendjén hozott ítéletek végrehajtása könnyebb. A felek a kereskedelmi ügylet jellegétől függően a vitájukkal a legmegfelelőbb intézményhez fordulhatnak. Az intézményesített választott bírósági szervezeteket a semlegesség jellemzi, amire feltétlenül szükség van a komplex nemzetközi kereskedelmi ügyletekből eredő problémák megoldásához. Ehhez ezek a szervezetek megfelelő — nemzetektől független — eljárási mechanizmussal rendelkeznek.

III.

A választott bíróság megalakulása

7. A választott bíráskodás fontos kérdése a *választott bíróság megalakulása.* Ezzel kapcsolatban az elsődleges probléma az, hogy a választott bíróság egy bíróból álljon-e vagy többől. Bőségesen hangzottak el már érvek, ellenérvek az egyik vagy másik megoldás mellett, illetőleg ellen. Az *egyesbíróság* mellett felhozható, hogy az olcsóbb, az eljárás egyszerűbb, zökkenőmentesebb, a döntés pedig gyorsabb. A *kollegialitás* mellett szól viszont az, hogy a testületi bíráskodás nagyobb garanciát nyújt az eldöntendő kérdések alapos megvitatására, az ellentétes nézetek ütköztetésére s ennek folytán a legmegfelelőbb ítéletek hozatalára. Egy választott bíró mint egyesbíró nehezen is vállalhatja azt a súlyos felelősséget, amellyel a nemzetközi választott bíráskodás területén a sokszor igen nagy ügyértékű jogviták eldöntése jár. Kollegialitás esetén — a véleményeltérésekre is figyelemmel — nagyobb az esélye a vitás ügy egyezségi rendezésének is.

Minthogy a választott bíráskodás körében is a fő cél csakis a jogvita minél helyesebb eldöntése lehet, ezért — úgy tűnik — a nyomósabb érvek a kollegialitás mellett szólnak. Túlságosan merev szabályozás volna azonban annak megtiltása, hogy a felek — akik mégiscsak az ügy urai — egyesbíró személyében állapodjanak meg. Erre rendszerint úgyis csak a kisebb jelentőségű, egyszerűbb ügyekben kerül sor. Ezért — a gyakorlati tapasztalatokra is tekintettel — helyeselhető a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett Választott Bíróság *Eljárási Szabályzata* által választott megoldás. Eszerint ugyanis a választott bíróság elé vitt ügyben három választott bíróból álló tanács vagy egyesbíró jár el. Egyesbíró azonban csak a felek megegyezése esetén bírálhatja el az ügyet. Az eljáró tanács megalakításának rendes módja az, hogy a felperes a keresetlevelében nevezi meg az általa felkért — a választott bírói névjegyzékből választott — választott bírót, az alperes pedig a választott bírósági titkárság által neki megküldött keresetlevél kézhezvételétől számított harminc napon belül — rendszerint válasziratában — jelöli ki az általa felkért választott bírót. A felek által jelölt két választott bíró választja meg azután az eljáró tanács elnökét.

A választott bíróság megalakításának említett rendszere esetén gondoskodni kell arról is, hogy mi történjék akkor, ha az *alperes nem jelöl választott bírót.* A választott bíróságot ilyenkor is nyilvánvalóan meg kell alakítani. Ennek többféle módja lehet. Az angol Arbitration Act az ún. *ex parte* választott bíráskodást honosította meg, amely szerint ha az alperes a számára megszabott határidőben nem jelöl választott bírót, ez esetben a felperes kívánhatja, hogy az általa jelölt választott bíró egyesbíróként járjon el. Hasonló a megoldás általában a common law országaiban. Az Egyesült Államokban a törvény más eljárást ír ugyan elő, a Legfelsőbb Bíróságnak a *Kentucky River Mills—Jackson* ügyben hozott ítélete szerint azonban a törvény nem tiltja, hogy a felek a kijelölés más módjában állapodjanak meg, így pl. az *ex parte* választott bíráskodásban.[2]

Nálunk sajátos a helyzet. A már említett Eljárási Szabályzat szerint ugyanis abban az esetben, ha az alperes harminc napon belül nem jelöl választott bírót, akkor ezt helyette a választott bíróság elnöke teszi meg. Nem helytálló tehát *René David*nak az az állítása, hogy Magyarországon a szóban levő esetben a felperes jelölhet választott bírót az alperes helyett.[3]

Nemegyszer sor kerül *egyesbírói* eljárásra is. Az egyesbíró kijelölésének nálunk a gyakorlatban rendszerint alkalmazott módja az, hogy a felperes a keresetlevélben kiválasztja a választott bíráját, majd az alperes a válasziratában javasolja, hogy a felperes által jelölt választott bíró egyesbíróként járjon el, ami ellen a felperes nem tesz észrevételt. A felek megállapodása tehát valójában hallgatólagosan jön létre.

Említésre érdemes, hogy a *magyar Pp.-nek* a választott bírósági eljárásról szóló XXIV. fejezete a választott bíróság összetételére vonatkozóan — bizonyára abból eredően, hogy az eseti választott bírósági

[2] Ismerteti René *David*: „L'arbitrage dans le commerce international". Paris, 1982. 321. old.

[3] René *David*: i. m. 321. old.

eljárást szabályozza — semmi rendelkezést nem tartalmaz (mint ahogyan egyébként számos más lényeges kérdést sem rendez).

IV.

A választott bírósági ítéletek indokolása

8. Napjainkban — az eddig elmondottakból is következően — egy nemzetektől független vagy nemzetek feletti, autonóm jellegű választott bíráskodás kialakulásának lehetünk tanúi. Megjelent a színen a nemzetközi választott bíráskodás intézménye, tért hódított a felek autonómiájának elve, a rendes bíróságok részéről a választott bírósági eljárásba történő beavatkozás lehetősége szűk keretek közé szorult. A választott bíróságokat nem kötik a nemzeti érdekek és a nemzeti joggyakorlat. Rugalmasan alkalmazzák az irányadó jogot, s nagymértékben figyelembe veszik a kereskedelmi szokásokat.

A nemzetközi választott bíráskodás ilyen fejlődése nyomán megnyílt a lehetőség arra, hogy a gyakorlat a nemzetközi kereskedelmi jog területén *állandóan érvényesülő jogelveket* fejlesszen ki, amelyek jól szolgálják a nemzetközi kereskedelem érdekeit, szem előtt tartják annak szükségleteit. A nemzetközi választott bírósági gyakorlat ily módon *alkotó jellegű* is, hasznosan járul hozzá a nemzetközi kereskedelmi jog fejlesztéséhez. Ebből a szempontból pedig igen nagy jelentősége van a *választott bírósági ítéletek indokolásának.*

A *New York-i Egyezmény* nem szól a választott bírósági ítéletek indokolásáról, az *Európai Egyezmény* VIII. cikke azonban vélelmet állapít meg. Eszerint vélelem szól a felek arra vonatkozó egyetértése mellett, hogy a választott bírósági ítélet indokolást is tartalmazzon, kivéve ha ellentétes megállapodás jött létre, vagy ha a felek olyan választott bírósági eljárásnak vetették alá magukat, amelynél nem szokás az ítéletek megindokolása, már amennyiben a felek vagy egyikük a tárgyalás befejezése, az ítélet megszerkesztése előtt nem kéri kifejezetten az indokolást.

A választott bírósági ítéletek indokolása feltétlenül kívánatos. Az az indok, amely korábban széles körben az indokolás mellőzéséhez vezetett, nevezetesen hogy az indokolás elhagyását a kereskedelem gyorsaságához fűződő érdekek teszik szükségessé, eltörpül azok mellett az indokok mellett, amelyek a választott bírósági ítéletek indokolását támogatják. Eltekintve attól, hogy a jogviták eldöntésének jellegéből folyik az indokolás szükségessége, a vitázó feleknek nyilvánvalóan jogos igényük van arra, hogy megismerjék a vitájukat eldöntő választott bírósági ítélet indokait azért, hogy ellenőrizni tudják, vajon a választott bíróság a döntésénél helyesen alkalmazta-e az irányadó jogot, szem előtt tartotta-e a nemzetközi kereskedelemben kialakult elveket, szokásokat, másrészt pedig azért, mert hasznos számukra annak ismerete, hogy hasonló kereskedelmi ügyleteknél a jövőben mihez kell magukat tartaniuk.

Régebben az indokolások elhagyása gyakorlatának kialakulásánál szerepet játszott az a szempont is, hogy a választott bírósági ítéletek indokolásának elmaradása esetén leszűkül a rendes bíróságok részéről jogi tévedés címén való megsemmisítés lehetősége. Ilyen manőverezésre ma már nincs szükség, mert a rendes bíróságok beavatkozási lehetősége amúgy is csak kivételes esetekben áll fenn.

Egyébként az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a feleknek komoly érdekük fűződik a kereskedelmi kapcsolataik fennmaradásához. Ezzel inkább az áll összhangban, ha e kapcsolatokból eredő viták eldöntését a felek választott bíróság elé utalják. Az ítéletek indokolásának pedig ebből a szempontból aligha van jelentősége, az indokolás léte aligha tartja vissza a feleket az üzleti kapcsolataikból eredő vitájuknak választott bíróság elé utalásától.

Az indokolás szükségességét támasztja alá az is, hogy az indokolt választott bírósági ítéletek alapján a választott bírósági gyakorlatban állandóan követett elvek, jogtételek alakulhatnak ki, amelyek precedensszerepet tölthetnek be s hatékonyan erősíthetik a *nemzetközi kereskedelmi biztonságot, valamint a joggyakorlat stabilitását.* Ehhez az arról való gondoskodás is szükséges, hogy a választott bírósági ítéletek *publikálás* útján megismerhetők legyenek, s így az említett funkciójukat valóban be tudják tölteni. Itt azonban jelentkezik egy probléma. A választott bíráskodás egyik fő „varázsa" éppen a titkosság. A felek nem szeretik, ha a kereskedelmi ügyleteik és az azokból keletkezett viták nyilvánosságra kerülnek. Olyan megoldásra van ezért szükség, amely az említett érdekeket képes megfelelően összeegyeztetni. A helyes gyakorlat alakítása érdekében valamilyen publikálásra szükség van. Ez azonban történhetnék úgy, hogy csak az elvi tételek kerülnének közlésre, s nem kerülnének nyilvánosságra a szerződő partnerek nevei, valamint olyan tényállásrészek, amelyekből a felek azonosíthatók volnának.

Van olyan álláspont is, amely szerint a választott bírósági ítéletek indokolása nem tölthet be hasznos szerepet, mert zavarja az adott eset sajátosságaihoz igazodó döntések hozatalát, valamint új jogelvek kialakulását. Ez az ellenvetés azonban eléggé gyenge lábon áll. Az egészen természetes, hogy a konkrét eset sajátosságait mindig figyelembe kell venni, s a korábbi döntésekben kifejezésre jutó jogtételt csak akkor lehet alkalmazni, ha ennek az említett sajátosságok nem mondanak ellent. Az is nyilvánvaló, hogy ha későbbi hasonló ügyek nyomán kiviláglik a gyakorlatban korábban már megfogalmazódott általános jellegű jogtétel valamiféle hibája, akkor a jogtételt megfelelően módosítani kell. Ezek a jogtételek azonban mindenképpen igen hasznosak lehetnek a választott bírák és a nemzetközi kereskedelmi gyakorlat orientálása szempontjából, s a fürdővízzel együtt kár volna a gyereket is kiönteni. Különösen nem állják meg helyüket az említett aggályok ott, ahol a kereskedelmi ügyletek nemzetközi egyezmény szabályai szerint jönnek létre, s ahol komoly érdekek fűződnek ahhoz, hogy ugyanazoknak a rendelkezéseknek az értelmezése és alkalmazása terén egységes gyakorlat alakuljon ki.

Ezért csak helyeselhető a *magyar perrendi szabályoknak* az az előírása, amely szerint a Pp.-ben szabályozott választott bírósági eljárásban a választott bíróság köteles az ítéletét megindokolni [Pp. 361. § (1) bek.]. A speciálisan szabályozott választott bírósági eljárást illetően is csak helyeselni lehet a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett Választott Bíróság Eljárási Szabályzatának az ítélet megindokolását előíró rendelkezését (32. §). Különösen vonatkozik ez a megállapítás azokra az esetekre, amikor a Válasz-

tott Bíróság a KGST-államok között létrejött egyezményen alapuló Általános Szállítási Feltételek alapján létrejött szerződésekből eredő jogvitákban dönt.

Sajnálatos viszont, hogy a Kamarai Választott Bíróság ítéleteinek elvi részei nem kerülnek — még szűkebb szakmai körben sem — *publikálásra,* így azok nem ismerhetők meg s ennek következtében a gyakorlat alakítása, fejlesztése terén nem is tölthetik be funkciójukat. Pedig milyen hasznos volna tudni, hogy a különböző választott bírósági tanácsok milyen gyakorlatot folytatnak az ÁSZF sok vitát kiváltó rendelkezéseinek alkalmazásánál, vagy pl. hogy milyen esetekben alkalmazták a magyar polgári jog szabályait olyan kérdések felmerülésekor, amelyeket az ÁSZF nem rendez. Természetesen az volna jó, ha minden KGST-tagországban hasonló publikációk történnének. Hiszen aligha kívánatos, hogy ugyanannak az egyezménynek a szabályait az egyes országok választott bíróságai különféleképpen értelmezzék és alkalmazzák.

V.

A rendes bíróságok és a választott bíróságok közötti viszony

9. Ha az egyes országokban *a rendes bíróságok és a választott bíróságok közötti viszony* mélységét illetően vannak is különbségek, közös vonásként állapítható meg, hogy a bírósági gyakorlat változtatott a választott bíráskodással szemben régebben tanúsított ellenséges magatartásán. A kétfajta bíráskodás közötti kapcsolatnak ma már inkább az *együttműködés* és a rendes bíróságok részéről történő *segítségnyújtás* a jellemzője. Kifejezésre jut ez abban is, hogy a rendes bíróságok részéről a választott bíróságok munkájába történő beavatkozás lehetősége gyakorlatilag lényegében technikai jellegű kérdésekre szűkült.

Mindennek ellenére azonban a választott bíráskodás kényes kérdése a rendes bíróságok részéről gyakorolható *ellenőrzés.* Ezt úgy is fel lehet fogni, hogy a bírósági ellenőrzés növeli a választott bírósági ítéletek törvényességébe vetett bizalmat s ezzel egyben a választott bírósági döntések, sőt az egész választott bíráskodás tekintélyét is.

Ezzel kapcsolatban felhozható, hogy a *nemzetközi választott bíráskodás* jellegével a belső, nemzeti bíróságok részéről történő felügyeletgyakorlás s ennek rendjén a választott bírósági ítéletek érvénytelenné nyilvánításának, hatályon kívül helyezésének vagy megváltoztatásának lehetősége nem fér össze. Ezáltal a nemzetközi választott bíráskodásnak éppen a nemzetközi jellege szenvedne csorbát. Ha csak korlátozott lehetőség volna is a rendes, nemzeti bíróságok részéről való beavatkozásra, ez szükségképpen arra vezetne, hogy a nemzeti bíróságok igyekeznének a beavatkozás lehetősége előtt minél szélesebbre tárni a kaput, ami végső soron a választott bíráskodás életképességét és önállóságát veszélyeztetné.

Más a helyzet az *államokon belüli* — nem nemzetközi jellegű — választott bírósági eljárást illetően. Itt helyénvaló annak lehetővé tétele, hogy a rendes bíróság pontosan meghatározott szűk körben érvénytelenné nyilváníthassa a választott bíróság ítéletét. Ha az adott ügy eldöntésére a választott bíróságnak nem volt hatásköre, a választott bírósági szerződésnek a választott bíróság megalakítására vagy a határozathozatalra vonatkozó rendelkezéseit megsértették, indokolatlanul nem hallgatták meg a felet, vagy ha a választott bírósági ítélet feltétlen alkalmazást kívánó szabályba (közrendbe) ütközik, ezek olyan okok, amelyek miatt a rendes bíróság részéről beavatkozásnak lehet helye.

Mindebből következően a *magyar Pp.-beli szabályozás* helyesnek tekinthető. Eszerint az ítéletnek a kézbesítéstől számított kilencven nap alatt keresettel lehet kérni az érvénytelenítését a Fővárosi Bíróságtól az előbb említett okokból. A bíróság ítélete kizárólag a választott bírósági ítélet, illetőleg egyezség érvényességének vagy érvénytelenségének a megállapítására terjedhet ki. A választott bíróság ítélete, valamint a választott bírósági egyezség ellen nincs helye törvényességi óvásnak (Pp. 362. és 363. §). E rendelkezésekhez annyit azonban hozzá kell tenni, hogy a közrend sérelme címén érvénytelenítésnek csak akkor van helye, ha a választott bírósági ítélet valóban feltétlen érvényesülést kívánó közrendi szabályt sért. A közrend sérelmét tehát szűken célszerű értelmezni.

Csak helyeselni lehet a magyar Pp.-nek azt a szabályát is, amely szerint az említett rendelkezések nem alkalmazhatók a *Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett Kamarai Választott Bíróság* eljárására. E Választott Bíróság ítéletének tehát nem lehet kérni az érvénytelenítését a rendes bíróság (Fővárosi Bíróság) előtt. Ugyanakkor viszont kimondja a törvény azt is, hogy a Kamarai Választott Bíróság részére — megkeresés esetében — az illetékes helyi bíróság jogsegélyt nyújt, mégpedig a bizonyítás lefolytatásával, valamint a választott bíróság által lefolytatott bizonyítás során szükséges kényszerítő eszközök alkalmazásával. [Pp. 364. § (1) bek.]

Ezekkel a szabályokkal kapcsolatban azonban egy problémát meg kell említeni. A Pp. szerint ugyanis helye van választott bírósági eljárásnak *magyar gazdálkodó szervezetek közötti jogviszonyból* származó vitás ügyben, ha törvény, törvényerejű rendelet vagy miniszter tanácsi rendelet ezt lehetővé teszi [360. § (1) bek. *c)* pont]. Felmerülhet a kérdés, hogy ha e rendelkezés alapján magyar gazdálkodó szervezetek közötti jogviszonyból keletkezett vitás ügyben választott bíróság jár el, mégpedig — jogszabály rendelkezése alapján — a Kamarai Választott Bíróság, vajon ilyen esetre is vonatkozik-e az a szabály, hogy a Kamarai Választott Bíróság ítéletének nem kérhető az érvénytelenítése.

Csupán a jogszabály szövegét véve figyelembe, azt kell mondani, hogy igen. De megfelel-e ez a jogalkotói akaratnak? Hiszen magyar felek közötti jogvita eldöntéséről van szó, s aligha van indoka annak, hogy ne érvényesüljenek pl. a magyar jogrendszer szerint feltétlen érvényesülést kívánó közrendi szabályok. Vagy miért ne kerüljön alkalmazásra a szóban levő esetben az a szabály, hogy a választott bírósági ítélet érvénytelenítését lehet kérni a Fővárosi Bíróságtól, ha a választott bírósági szerződés az ítélettel eldöntött vitára nem terjedt ki?

Úgy tűnik tehát, hogy a helyes megoldás az volna, hogy ha a Kamarai Választott Bíróság magyar felek közötti jogvitában dönt, az ítélet érvénytelenítésére vonatkozó szabályokat alkalmazni kell. E lehetőség kizárása csak akkor indokolt, ha a felek különböző országokhoz tartoznak, tehát legalább az egyik fél külföldi.

Zawadzka, Barbara

A szocialista választási rendszer demokratizálásának útjai

1. A szocialista választási rendszerek közös jellegzetességei és sajátosságai

A szocialista államok választási rendszerének alapvető közös jellegzetessége politikai egyöntetűségük: csak a szocializmust elfogadó politikai erők jelöltjei léphetnek föl, a szocializmus ellenségei pedig ki vannak zárva a választásokból. A szocialista választási rendszereknek ez a közös jellegzetessége a politikai erőviszonyok eredménye a mai világban, az aktív antiszocialista erők világméretű integrációjának és természetesen az egyes országokon belüli politikai erőviszonyoknak a következménye. Az antiszocialista erők világméretű integrációja azt eredményezi, hogy még szilárd politikai helyzetű konkrét szocialista országban sem érezheti magát az ember teljes biztonságban: minden legálisan működő ellenzék — bár kezdetben a szocialista rendszer keretein belül marad (mivel ez teljes mértékben lehetséges) — gyorsan az antiszocialista erők hatalmába kerül és intenzív külső segítség mellett azok legális képviseletévé válik. Ez a szabályszerűség már nemegyszer jutott kifejezésre különböző szocialista országokban.

Ennek meghatározó befolyása van a választási rendszer alakulására a szocialista államokban. A választásokon fellépő pártok, szervezetek, csoportosulások és társadalmi erők politikai egyöntetűsége képezi annak alapját, hogy egy közös jelöltlistával lépjenek fel. Azonban azok az erők, amelyek közös jellegzetessége a szocialista rendszer elfogadása, belsőleg különböznek egymástól, mivel a dolgozó nép különböző osztályait, rétegeit képviselik, különböző szakmai és területi közegeket képviselnek, különböző a vallásuk, életkoruk, életkörülményeik stb. Ez a különbség kifejezettebben érzékelhető azokban a szocialista államokban, ahol több politikai párt működik (Lengyelország, NDK, Bulgária, Csehszlovákia), azonban megvan az egypártrendszerű államokban is. A különböző társadalmi erőknek ez az érdekkülönbözősége a szocialista rendszer keretein belül — elméletileg — alapjává válhatna annak, hogy ezek a társadalmi erők a választásokon saját jelöltlistával lépjenek fel (például a kommunisták mellett parasztok, kisvállalkozók, keresztények, „zöldek" stb. listája). Ez azonban csak elméleti lehetőség. Az előbbiekben említett azon szabályszerűség, hogy a rendszer keretein belül levő minden legális ellenzék az antiszocialista erők ügynökségévé alakul át, azt idézi elő, hogy a szocialista országok nem vállalják azt a kockázatot, amelyet a választásokon való egyöntetű fellépés alapelvétől való eltérés jelentene. Ezért úgy vélem, hogy a szocialista választások még sokáig egy közös listára alapoznak majd. Nem is ennek az alapelvnek a megingatására tett kísérletek irányában kell keresni a demokratizálásuk útját. A szocialista választások ezen alapvető jellegzetessége a proletárdiktatúra kifejezése, a politikai egyöntetűség és azon politikai erők belőle eredő fellépése, amelyek elfogadják a szocializmust.

Valamennyi szocialista állam választási rendszerének közös jellegzetessége mellett tág területe van a lehetséges különbségeknek. Figyelembe véve azt ami alapvető és ilyen körülmények között szükséges is, a választási rendszer egyéb szféráiban és elemeiben lehet keresni olyan, a választási rendszert demokratizáló megoldásokat, amelyek az adott ország politikai és történelmi viszonyai között optimálisak.

Minthogy az adott politikai realitások mellett nem lehet különböző politikai programok között választani, a szocialista választások demokratizmusának kiszélesítését a következő szférákban kell keresni:

1) a választóknak nyújtott kínálat bővítése nem csak mennyiségi értelemben (a betöltendő mandátumok számát meghaladó jelöltek száma), de olyan értelemben is, hogy a jelöltek képviseljék lehetőleg minél szélesebb választékát a különböző társadalmi érdekeknek és azoknak a programoknak, amelyek az alapvető politikai egyöntetűség keretein belül helyezkednek el;

2) az állampolgárok befolyásának elmélyítése azon jelöltlista kialakítására, amelyet szavazásra bocsátanak (a jelölési folyamat társadalmasítása); ez nagyon lényeges szférája a választási folyamatnak, mivel a jelöltlista összetétele már korlátozza a választási lehetőséget a szavazás során, eredménytelenné téve szavazatleadását olyan személyekre, akik nincsenek felvéve ezekre a listákra;

3) annak lehetővé tétele az állampolgárok részére, hogy teljesen szabadon válasszanak a szavazás során és valamennyi leadott szavazat egyenlően hatékony legyen (a választások egyenlősége),

4) társadalmi ellenőrzés biztosítása a választások menetének törvényessége felett.

A szocialista államok ezeken a területeken keresik választási rendszerük demokratizálásának útjait. Különböző jogi megoldásokat és különböző politikai gyakorlatot alkalmaznak, különböző a választási rendszer demokratikus átalakításának eddig elért foka is. A szocialista államok választási rendszerei jobban különböznek, mint azok képviseleti rendszerei. Sajátságos a jelenlegi lengyel választási rendszer is, amelyet egyébként nem tartunk stabilizált rendszernek, hanem inkább átmeneti szakasznak a demokratizálás útján. Többek között a Lengyel Egyesült Munkáspárt programtervezete szól a választási rendszer további demokratizálásának szükségességéről. Az ilyen feladatra tekintettel különösen fontos a szocialista választási jog és rendszer helyzetének értékelése. Az alábbi áttekintés azokat az elemeiket foglalja magába, amelyek legnagyobb jelentőséggel bírnak a szocialista választások demokratizmusát jellemző, az előbbiekben említett ismérvek megvalósulása szempontjából.

Zawadzka, Barbara egyetemi tanár, a Lengyel Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete (Varsó).

2. A jelöltek állítására feljogosított alanyok

A választóknak nyújtott kínálat bővítése olyan értelemben, hogy a jelöltek az egyöntetű lista keretein belül lehetőleg sok részérdeket (környezeti, üzemi, területi, osztály-, réteg- stb. érdekeket) képviseljenek, a jelöltek állítására feljogosított alanyok listájának bővítése által biztosítható. Ez a jog minden szocialista államban megilleti a politikai pártokat és a tömegszervezeteket, amelyek jelölteket terjeszthetnek elő saját nevükben, vagy közösen — a népfront keretein belül. A román választási törvény jelöltek előterjesztésére felhatalmazott alanyként csak a Szocialista Egységfrontot említi. A változások azonban általában a felhatalmazott alanyok katalógusának bővítése irányában haladnak. Különös jelentősége van az ilyen meghatalmazás megadásának néhány olyan alany részére is, akik nem rendelkeznek politikai jelleggel, mivel ez lehetővé teszi mind az aktív, mind a passzív részvételt a jelölés folyamatában az olyan állampolgároknak, akik nem tagjai politikai jellegű szervezetnek, valamint az olyan személyek részére, akik a meghatalmazott szervezeteken kívül végeznek társadalmi tevékenységet. Magyarországon és a Szovjetunióban a jelölteket az állampolgárok jelölő gyűlései terjeszthetik elő (amelyeket Magyarországon kötelezően szerveznek a választókerületekben és megismételnek egészen addig, amíg legalább két jelölt érvényes előterjesztése meg nem történik, a Szovjetunióban pedig a vállalatoknál), szigorú megkötések nélkül az ilyen gyűlések számát és feltételeit illetőleg; a megszavazott jelölt elfogadásáról a gyűlésen levő választók szavazata dönt, emellett minden jelölt, aki megkapta a szükséges szavazatszámot, kötelezően nyilvántartásba kerül a választási bizottságnál, azután felveszik őket a jelöltlistára.

Annak ellenére, hogy ez a szabályozás kiváló feltételeket teremt a nagyobb számú személy jelölésére, a Szovjetunióban még nem került sor a választókerületben (ezek egymandátumosak) második jelölt bejegyzésére. A XXVII. Pártkongresszuson elhangzott referátumában M. Gorbacsov rámutatott a választási gyakorlat javításának szükségességére, mint a szocialista demokrácia fejlesztésének egyik feltételére. Lehetséges tehát, hogy ebben a gyakorlatban változásokat kell várni. Bulgáriában a választási törvény az adott választókerület választóinak együtt jogosítja fel jelöltek előterjesztésére. Annak ellenére, hogy ez a feltétel, főleg a kisebb helységekben teljesíthető, Bulgáriában sem volt még rá példa, hogy a választókerületben második jelöltet is bejegyeztek volna. Magyarországon már 1983 óta kötelező a kerületben legalább két jelölt előterjesztése. Különbözők a lengyel megoldások. A nemzeti tanácsok 1984. évi választási szabályzata feljogosította jelöltek állítására a politikai pártokon és a Nemzeti Újjászületés Hazafias Mozgalmának egységein kívül azokat a katolikus és keresztény szervezeteket is, amelyek alkotótársai a Nemzeti Újjászületés Hazafias Mozgalmának, a törvényben említett társadalmi szervezeteket (ezek közül nem mindegyiknek van deklarált politikai jellege), valamint „más társadalmi tömegszervezeteket", de ugyanúgy a városok és falvak lakossági önkormányzatát is. A jelöltek előterjesztésének joga így elérhetővé vált az állampolgárok összessége részére (a törvény értelmében mindenki a saját lakóhelyén levő lakossági önkormányzathoz tartozik), valamint minden társadalmi szervezet részére, amelynek tömegszervezet jellege van. A gyakorlatban azonban ezt a tág lehetőséget a párton kívüli és politikán kívüli alanyok nagyon csekély mértékben használták ki: amint ez az empirikus vizsgálatokból kitűnik (igaz, hogy részletvizsgálatokból), a Lengyel Egyesült Munkáspárt üzemi szervezetei vagy intézményei (helyi szintű bizottsággal) a jelöltek 30,9%-át javasolták azok közül, akikre a vizsgálat kiterjedt; 10,7%-ban megállapítható volt, hogy jelöltségüket a munkahely terjesztette elő. Mivel a vállalatok és intézmények mint ilyenek és a dolgozók önkormányzatai ugyancsak nem rendelkeztek a jelöltek előterjesztésének jogával, arra kell következtetni, hogy ez a meghatározás a munkahelyen működő szervezetek egyikét fedi: mint pl. a Lengyel Egyesült Munkáspárt, a szakszervezet vagy (ritkábban) a Nemzeti Újjászületés Hazafias Mozgalmának szervezete, tehát sok esetben van dolgunk párt általi jelöléssel is. A szövetséges pártok összesen a jelöltek nem egészen 20%-át terjesztették elő, a Nemzeti Újjászületés Hazafias Mozgalmához tartozó (egyébként igen kisszámú) katolikus és keresztény szervezetek 0,6%-ot; általános hatáskörű alanyok, azaz a lakosság önkormányzatai csupán nem egészen 5%-át terjesztették elő a vizsgált jelölteknek. Meg kell állapítani, hogy a jelöltek előterjesztésének jogi lehetősége a politikai pártokon kívüli alanyok részéről csak csekély mértékben lett kihasználva. Ez a politikai gyakorlat kérdése és az elkövetkezendő választási kampányok során javítani lehet rajta.

A Szejm-választásokon érvényes 1985. évi választási szabályzatban a jelöltek előterjesztésére feljogosított alanyok katalógusa még inkább bővült: a választási szabályzat tervezetének társadalmi vitája során elhangzott igényeknek megfelelően az Alkotmány rendelkezésének szó szerinti értelmét vették alapul, miszerint a választásokon jelöltek előterjesztésére jogosultak az állampolgárokat városokban és falvakban tömörítő „politikai és társadalmi szervezetek" és elismerték ezt a jogot a törvényben említett politikai pártokon, a Nemzeti Újjászületés Hazafias Mozgalmát alapító szervezetekben és a legfontosabb tömegszervezeteken kívül az összes országos hatáskörű társadalmi szerv részére is. A jelöltek előterjesztésének jogát azért nem korlátozták a tömegszervezetekre, mivel ilyen megszorítás nincs az Alkotmányban, az országos hatáskör megkövetelése viszont érthető a Szejm-választásokon. Lengyelországban kb. 300 különböző jellegű társadalmi szervezet van, és ezek közül sok élt a jelöltek előterjesztésének jogával. Ebben a népi akcióban kb. 2,5 ezer jelöltet szavaztak meg, figyelemmel a Szejm 465 mandátumára és a választási szabályzatnak arra a rendelkezésére, hogy a szavazólapokon két jelöltet neveznek meg egy helyre.

Ebben a helyzetben különösen élesen vetődik fel a megnevezett jelöltek vita előtti szelekciójának problémája. Ez a probléma különösen fontos olyan helyzetben, amikor a választójog megszabja a jelöltek számának felső határát, akik a választási listán szerepelhetnek. Lengyelországban jelenleg az ilyen szelekciót speciális választási szervek végzik, úgynevezett választási kollégiumok (konventek), amelyeket minden választókerület részére a Nemzeti Újjászületés Hazafias Mozgalmát alapító szervezetek képviselőiből állítanak össze. Ezek olyan politikai jellegű szervek, amelyek az

egykori nemzeti front bizottságának helyébe léptek, amely régebben ezt a szerepet betöltötte. Lényeges az, hogy a választójog nem szab meg semmi olyan kritériumot, amelyek ezen választási kollégiumok (konventek) irányítására lennének hivatottak, amikor azoknak a jelölteknek a szekcióját elvégzik, akiket előterjesztenek a választóknak a vita folyamán. Ez a lényeges döntés, amely már eleve kiszűri a felhatalmazott alanyok által érvényesen megszavazott jelöltek bizonyos részét, tehát a választási kollégiumok (konventek) szabad belátásától függ. Nem lehet nem észrevenni, hogy ez az intézmény biztosítja a választások politikai egyöntetűségét olyan személyek esetleges jelölése ellen, akik nem fogadják el a szocialista rendszert. De döntő mértékben olyan jelöltekről van itt szó, akikkel szemben nem lehet politikai jellegű fenntartás. A választási szerveknek tehát még más olyan kritériumokat kell alkalmazniok, amelyek ismeretlenek a választók számára és nincsenek azok ellenőrzése alatt.

E bevezető szelekció után az állampolgárok körében vitára bocsátják a jelölteket, olyan számban, amely meghaladja a választási listákra való felvétel lehetséges számát (azaz a mandátumok számának kétszeresét) — a tanácsválasztásokon 1984-ben kb. 50%-kal, a Szejm-választásokon teljes 100%-kal. Jogi szempontból a következő szükséges szelekció alapjaként a társadalmi vita eredményeinek kell szolgálniuk; feltételekhez kötéséről és eredményeiről a továbbiakban lesz szó. Itt jelezni kell, hogy a jelöltek állítása a Szejmbe, amire mint actio popularisra az 1985. évi választásokon sor került, felvetette Lengyelországban a kérdést: helyes-e a jelöltek javasolására felhatalmazni az országban működő valamennyi társadalmi szervezetet, amelyek közül nagyon sok távol áll a politika szférájától? Ha viszont választunk közülük (ami egyébként Lengyelországban az alkotmány fenti rendelkezésének módosítását igényelné), akkor milyen kritériumok szerint? Úgy tűnik, hogy a szervezetek tömegszervezetei mivoltának kritériuma nem lenne kielégítő, mivel léteznek olyan különösen fontos szervezetek az ország életében, amelyeknek nincs tömegszervezet jellege (például az alkotók egyesülete, a Lengyel Gazdasági Társaság, a Lengyel Jogászegyesület), de amelyeknek rendelkezniök kell ilyen joggal. Mindazon szervezetek kazuisztikus jegyzékbe foglalása, amelyeket megilletne a jelöltek előterjesztésének joga, mind pedig e jog megadása kritériumainak és az erről döntő alanyoknak a meghatározása (főleg a helyi választásokon, ahol ezzel a joggal kell rendelkezniök a helyi szervezeteknek is), nagyon nehéz lenne.

A jelöltkiválasztási eljárás demokratizmusának szempontjából a dilemma a következő: jobb-e, azaz jobban növeli az állampolgárok befolyását a jelöltlista összetételére, ha nagyon sok alanyt hatalmaznak fel jelölésre, ami a jelöltek nagy számát eredményezi, és ennek következtében fokozza a szelekciót végző szervek szerepét, vagy pedig az a jobb, ha a felhatalmazott alanyok felsorolását szűkítik és csökkentik a tetszőleges kritériumok alapján végzett szelekció szerepét. Úgy tűnik, hogy Lengyelországban leendő megoldásoknak nem szabad a feljogosított alanyok számának korlátozása irányába mutatniuk (ami egyébként nem felelne meg a jelenlegi alkotmányi előírásoknak), hanem a szelekció kritériumainak megállapítása és társadalmi ellenőrzése alá vonása felé kell haladni, bár azt is el lehetne fogadni, hogy vitára kell bocsátani minden megszavazott jelöltet. Akkor nőne a jelölő gyűléseknek mint a szelekciós mechanizmus egyik láncszemének szerepe. Még tovább menne az a megoldás, hogy a szavazólapokra fel kell venni mindenkit, akikkel szemben a jelölő gyűlések nem éltek fenntartással, ennek egyedüli kritérium a Nemzeti Újjászületés Hazafias Mozgalma programjának elfogadása lenne. Magyarországon, ahol elfogadtak ilyen megoldást, nem létezik az előzetes szelekció problémája. Lengyelországban, a megszavazott jelöltségek nagy száma miatt, az ilyen megoldás kéféle veszéllyel járna: 1. a szavazatok jelentős szóródása és második választási forduló szükségszerű szervezése, de ez csak technikai nehézség és leküzdhető; 2. megszűnik a politikai döntést hozó központok szoros ellenőrzése a szerv összetétele felett (erről az igényről, hogy minden egyes szerv összetételében pontosan visszatükröződjenek a társadalmi reprezentativitás kritériumai, mint például a végzett munka neme, az életkor stb., a választások nagyobb hitelessége érdekében le lehet mondani); figyelembe véve a fejlődés szocialista irányát biztosító létező mechanizmusokat (a szocializmussal szemben ellenséges szervezetek legális működésének lehetetlenségét), valamint annak megkövetelését, hogy a jelöltek deklarálják a Nemzeti Újjászületés Hazafias Mozgalma programjának elfogadását, és a hatalom irányítási rendszerének koalíciós jellegét Lengyelországban, vajon nem csupán a politikai összetétel formális-szervezeti aspektusairól van itt szó, azaz a párthoz való tartozásról? Érthető, hogy még a politikai szövetség feltételei mellett is a szövetség minden résztvevője minél erősebb saját pozícióra törekszik a hatalom rendszerén belül, ez azonban politikai úton érhető el, azaz a versengő jelöltek között a legjobbak előterjesztésével. A képviseleti szervek pártösszetételi arányának nem nagy eltolódása a koalíció keretein belül nem jelent fenyegetést az államhatalom szocialista jellegére. Ezért úgy tűnik, Lengyelországban a jelölési folyamat hitelességét növelni lehet.

3. A jelöltség társadalmi vitája

Minden szocialista államban a jelölési eljárás jogilag kötelező eleme a választás előtti jelölő gyűlések megtartása. Az országok többségében ezek voltaképpen csak konzultációk, amelyek nem kötelezik a végleges jelöltlistát kialakító szerveket, és ha a választók gyűlései nagyobb számú jelöltről adnak pozitív véleményt, mint amennyit fel lehet venni a szavazólapokra, ezek a szervek végzik el a szelekciót, hasonlóképpen mint Lengyelországban, a választási törvényben meg nem határozott kritériumok alapján. Csak Magyarországon és a Szovjetunióban követeli meg a választójog a szavazást a jelöltek támogatásának arányára vonatkozólag és minden olyan jelöltnek a választási listára való bejegyzését, aki elérte a gyűlés résztvevőinek az előírt szavazatszámát. A Szovjetunióban, mint már említettem, még nem volt példa egy kerületben egynél több jelölt bejegyzésére, ami a jelölő gyűlést megelőző informális szelekciós módszer létezését bizonyítja.

Lengyelországban a jogi megoldások ilyen mértékben nem következetesek. A nemzeti tanácsi választásokra vonatkozó választási szabályzat megállapítja,

hogy a jelölő gyűlésen a jelöltség visszavonására tett javaslatot nyilvános szavazáson, a gyűlés résztvevőinek szótöbbségével kell elfogadni. A Szejm választási szabályzata nem vezet be ilyen formális kritériumot, csak arra kötelezi a választási konventeket, hogy vizsgálják meg az azokra a jelöltekre vonatkozó véleményeket és megjegyzéseket, akiket a jelölő gyűléseken, vagy akár közvetlenül a választási konventeken, vagy más szervek és szervezetek gyűlésein ajánlottak. Azonban a törvényben előírt formális eljárási módot a fenntartások bejelentésének esetében, ami a nemzeti tanácsba jelölteket illeti, a gyakorlatban nagyon ritkán tartották meg. Ezt bizonyították a 96 jelölő gyűlésre kiterjedő megfigyeléseik. Bár a gyűlések többségében élénk vita folyt, az ritkán vonatkozott a jelöltségekre, hanem főleg fontos helyi ügyeket érintett. Csak minden ötödik gyűlésen (18,8%) terjesztettek elő fenntartásokat a bejelentett jelöltséggel kapcsolatban, ezek azonban gyakran általános jellegűek voltak (például a javasolt jelöltek között túl kevés a munkás, a földműves, vagy a fiatal stb.); meghatározott személyekre vonatkozó kifogásokat a megfigyelt gyűlések 10%-án jelentettek be, de szavazást csak 3 gyűlésen folytattak le; az esetek többségében a gyűlések vezetői a bejelentett fenntartásokat minden további intézkedés nélkül mellőzték. Más forrásból ismeretesek az olyan esetek, amikor a szervezők közvetlenül nem avatkoztak bele a szavazásba. A gyakorlatban tehát a jelölő gyűlések eredményeinek jogi hatálya mindkét választási kampánynál egyforma volt a jogi szabályozás jelentős különbségei ellenére, azaz a választási szervekre nem kötelező, konzultációs jelentőségük volt csupán.

Ebben a helyzetben a két választási kampányban a jelölő gyűlések nem nyújtottak egyértelmű előzményeket a szelekció számára végső jelöltlista megállapításánál. Tehát újból a választási kollégiumok (konventek) belátás szerinti elhatározásának kellett döntő szerepet játszania. De említsük meg, hogy itt arról volt szó, hogy a tanácsok választásain minden harmadik jelöltet törölni kellett azok közül, akik sikeresen túljutottak a vitán, a Szejmbe történő választásokon pedig a felét.

Ez a helyzet a választási kollégiumokat (konventeket) a jelölési folyamatban döntő szervekké teszi. Ezek sokkal nagyobb szerepet játszanak, mint azok a választók, akik kizárólag nem kötelező véleményeiket tudják bejelenteni. Ez nem felel meg a jelölési folyamat társadalmasításának, ami viszont az egy jelöltlistán alapuló választások demokratizálásának legfontosabb útja.

A jelölő gyűlések szerepe ebben az eljárásban annál inkább csekély, mert Lengyelországban csak a választók jelentéktelen részét gyűjtik össze. Az OBOP (Közvélemény Kutatóintézet) által végzett reprezentatív vizsgálatok során mindkét választási kampányt illetően (a vizsgálatok kb. 1000 személy mintáját foglalták magukban) olyan adatokat kaptak, amelyek nem hagynak ebben a kérdésben semmiféle kétséget. A nemzeti tanácsi választási kampányban a gyűléseken az egész vizsgált mintából csak 36 személy (kb. 3%) vett részt. Ezeknek a gyűléseknek a csekély hatóköre feltűnő, összevetve azzal a ténnyel, hogy főleg a Szejmbe történő választásokon a gyűlések többségükben tömegesek és nagyon aktívak voltak. Nyilvánvalóan csak a legaktívabb állampolgárokat tömörítették, a nagyobb tömeg viszont a gyűléseken, konzultáción és közös döntéseken kívül maradt. A leendő választások feladata tehát a választói gyűlések szerepének jelentős növelése a jelöltlisták kialakításában nemcsak a jogi szabályozás fejlesztése révén (a jelöltek állampolgári gyűléseken való támogatására vonatkozó ismérvek formalizálása, a választói kollégiumok és konventek számára a jelöltek szelekciója során kötelező ismérvek meghatározása és társadalmi ellenőrzés bevezetése a választási eljárás e szakasza felett), de szervezési és propagandamunka útján is: lényegesen bővebb információ a jelölő gyűlésekről és azok jelentőségéről, valamint a jelöltekről, nagyobb számú gyűlés szervezése az állampolgároknak megfelelő körülmények között.

4. A jelöltek száma a szavazólistákon és egyenrangúságuk problémája

Hogy a választások igazi választások legyenek, azaz a képviseleti szervek összetétele kialakításának aktusai, nem csupán népszavazás a kormányzó politikai erők mellett, az egy jelöltlistán alapuló szocialista választásokon a választóknak lehetőséggel kell bírniok arra, hogy nagyobb számú jelölt közül válasszanak. Minden jelenleg érvényes választási törvény a szocialista államokban megteremti ezt a jogi lehetőséget. Azonban ezt nem mindenütt egyformán használják ki. Bulgáriában, Csehszlovákiában és a Szovjetunióban idáig nem volt olyan eset, hogy az (egymandátumos) kerületben két jelöltet terjesztettek volna elő, igaz Bulgáriában előfordul, hogy nem választják meg az előterjesztett jelöltet, a nemzeti tanácsi választásokon 1983-ban kb. 20 ilyen eset volt. Ez kétségkívül ugyancsak egyik formája annak, hogy a választók részt vegyenek a képviseleti szerv összetétele kialakításában. Az NDK-ban az a gyakorlat, hogy a szavazólapon feltüntetett minden jelöltre lehet szavazni, és a választási lista további helyein jelöltek (a kerületek többmandátumosak), akik ugyancsak elérték az érvényes szavazatok többségét, nem kapnak mandátumot, hanem *pótküldöttek* lesznek (Nachfolgekandidaten) és akkor kapnak mandátumot, ha a megbízatás idején üresedés történik. Ez a rendszer, eleget téve annak a kritériumnak, hogy nagyobb számú jelöltet bocsátanak szavazásra, mint a betöltendő mandátumok száma, nem igényli szükségszerűen a választóktól, hogy döntést hozzanak. Ez egyébként annál kevésbé lenne drasztikus, mert a pótküldöttek az NDK-ban a küldöttekkel egyenlően vesznek részt a képviseleti szervben és a választási kerületben végzett munkában, csupán szavazati jog nélkül.

Romániában tízegynéhány év óta élnek több jelölt előterjesztésének lehetőségével, mégpedig egyre több választókerületben; 1980-ban a helyi tanácsi választásokon a választókerületek 78%-ában két jelöltet terjesztettek elő, a kerületek 10%-ában pedig hármat; a nemzetgyűlési választásokon ezek a számok 41%-ot és 10,5%-ot tettek ki. Magyarországon az 1983. évi választási törvény kötelezővé teszi minden választókerületben legalább két jelölt előterjesztését. Az 1985. évi választásokon ez a kötelezettség teljes mértékben érvényesült.

Lengyelországban 1957 óta kötelező a mandátumok számát az adott választókerületben 50%-kal

meghaladó számú jelöltet a választási listán szerepeltetni (többmandátumos kerületek). Ezt az előírást mindig teljesítették. Gyakorlati jelentősége azonban csekély volt más olyan előírásokhoz képest, amelyek úgy hangzanak, hogy a kihúzások nélkül beadott szavazólapot úgy kell tekinteni, mint az azon első helyeken feltüntetett jelöltekre adott szavazatot. Az 1960-as évek minden szavazását megelőzte a Lengyel Egyesült Munkáspárt vezetőségének a kihúzások nélküli szavazásra való felhívása azzal az indoklással, hogy az első helyeken szerepelnek a legjobb jelöltek (ami a lista további helyein szereplő jelölteket kétes megvilágításba helyezte). Ebben a helyzetben a szavazólapokon bármilyen módosítást végző választók száma minimális volt, és ezek a szavazatok nem eredményezhették a képviseleti szerv összetételének változását az előterjesztett javaslatokhoz képest; csak kivételesen történt és csak a községi tanácsi választásokon, ahol a választók leginkább ismerik a jelölteket és így a választás ügye iránt jobban el vannak kötelezve, hogy távolabbi, „nem mandátumos" helyről választottak jelöltet; ezenkívül a szavazás eredményeként megválasztott küldöttek sorrendje a kapott szavazatok száma szerint időnként más volt, mint a jelöltlistán levő sorrend. A hetvenes években az áthúzások nélküli szavazásra szóló felhívásokat már nem ismételték meg, de nem egyszer teljesen hiányzott a jelöltekről szóló tájékoztatás, s ez valamint a jelölő gyűlések úgyszólván csökevényes hatóköre azt eredményezte, hogy a választó a javasolt jelöltlistával szemben tanácstalan volt és a szavazólapot áthúzások nélkül adta be, a választáshoz szükséges előfeltételek hiányában. Ez az időszak a társadalomban nagy kedvetlenséget idézett elő a választásokkal szemben. Jelenleg tehát, a politikai rendszer reformálásának időszakában, módosításokra volt szükség a választási rendszerben. Tömegesen terjesztették elő valamennyi jelölt egyenrangúságának követelményét. Egyidejűleg a preferencia rendszerétől való eltávolodás aggodalmat keltett, főleg az utóbbi évek bonyolult politikai helyzetében.

A jelenleg elfogadott rendszer nagyon bonyolult. A választókerületekben a jelöltlisták fel vannak osztva az egyes mandátumokra és minden mandátumra két jelöltet jelölnek. A választónak csak az egyes mandátumon belül van választási lehetősége köztük, sorrendjük azonban preferenciális: ha a választó nem jelöli meg, hogy az adott mandátumon belül a két jelölt közül melyikre szavaz, a szavazatot a sorrendben első jelöltre adott szavazatnak kell tekinteni. A preferencia tehát megmaradt, a választási rendszer azonban komoly mértékben bonyolódott. Annál inkább, mivel egyidejűleg bevezették az országos listát a Szejmbe történő választásokon és a hasonló listát a vajdasági nemzeti tanácsi választásokon. A vajdasági lista az adott tanács mandátumainak 15%-át tartalmazhatta (és tartalmazta); az egy mandátumra két jelölt előterjesztésének szabályát elfogadva 30—60 név szerepelt rajta (a tanács létszámától függően), ami viszont még a jól informált választó részére is lehetetlenné tette a lelkiismeretes választást. A jelöltek a vajdasági listán is preferenciális sorrendben szerepeltek, bár külön mandátumokra való felosztás nélkül. Az országos lista a Szejmbe való választásokon az összes küldött valamivel több, mint 10%-át tartalmazta és ilyen számú mandátumot ezen a módon kellett betölteni. Csupán arról volt szó tehát, hogy ezt a listát a választók fogadják el.

Az országos lista és a hasonló elveken alapuló vajdasági listák nem tűnnek indokoltnak a sokmandátumos kerületeken alapuló választási rendszerben, ahol elő lehet terjeszteni különböző jelölteket, helyieket is, központiakat is, és különböző pártok és csoportosulások tagjait is. Az országos lista esetleges értelme (ami hivatalosan nincs megmagyarázva) még inkább kétségessé teszi kialakításának módját: nem annyira központi funkcionáriusok szerepeltek benne, akiknek a felmentése a konkrét választókerületekhez való kötöttség alól indokolt lehetne, hanem inkább olyan emberek, akik a Nemzeti Újjászületés Hazafias Mozgalmát alapító pártokat és szervezeteket, valamint azt alkotó közegeket képviselik, ezt a kormány koalíciós vezetési rendszerének kifejezéseként határozták meg. Természetesen a jelöltlisták összetételének kialakítása a választókerületekben ugyanezen a politikai elgondoláson alapult. Eközben sok központi funkcionáriust jelöltek a választókerületekben, ahol a választók kelletlenül fogadták őket: az országos lista készítésének ténye fokozta a nyomást „saját", helyi jelöltek választása érdekében. Függetlenül attól, hogy nincs is indok a lengyel választási rendszerben arra, hogy legyen országos lista, valamint hasonló vajdasági listák, ezek kétségtelenül bonyolítják a választási rendszert. Ez az állampolgárok részére érthetetlen. Négy héttel a nemzeti tanácsi választások előtt a reprezentációs vizsgálatba bevont válaszadók alig 10%-a volt helyesen tájékozódva a leendő szavazólapok számáról és szerkezetéről, vagyis felkészítve a lelkiismeretes szavazásra. Lengyel viszonyok között semmi meggyőző érv nem indokolja ezeket az újításokat és úgy tűnik, hogy nem szabad ezeket folytatni.

Ellenben a jelöltlisták felosztása a választókerületek helyett egyes mandátumokra — bár komoly mértékben bonyolítja a szavazási aktust — megkönnyítheti az eltérést a preferenciális rendszertől. Ez a technikai megoldás tükrözi egyébként a mandátumok felosztását az egyes pártokra és szervezetekre a Nemzeti Újjászületés Hazafias Mozgalmának szintjén. A választó a mandátum keretein belül csak ugyanazon párt és szervezet tagjai között választhat. Ebben a helyzetben semmiféle felsőbb szempontokkal nem lehet indokolni a preferenciák fenntartását meghatározott jelöltek javára. Tehát csak elő kell terjeszteni két jó jelöltet „párban", és hadd döntsenek róluk a választók, személyes és környezeti vonásaik, érdeklődési körük és szakmai illetékességük alapján. A választási listán szereplő valamennyi jelölt egyenrangú kezelése szükséges feltétele annak, hogy a választók valóban választhassanak, bármilyen preferencia meghatározott jelöltek javára csaknem odavezet, hogy nincs jelentősége nagyobb számú jelölt előterjesztésének.

Az európai szocialista államok közül csak Magyarországon tértek el a preferenciális rendszertől. A preferenciát fenntartják Lengyelországon kívül Romániában és az NDK-ban is. Más államokban az ügy nincs napirenden, mivel nincsenek meg a választási versengés előfeltételei. A preferencia megszüntetése Lengyelországban jelenleg a legfontosabb feladat a választójog demokratizálási folyamatában.

5. *A szavazás módja*

A választások kulminációs időpontjában, mint amilyen a szavazás, a választónak rendelkeznie kell azzal a lehetőséggel, hogy megfelelő módon és zavartalanul kifejezze akaratát. Ezt sok tényező befolyásolja, többek között a tájékoztatás azokról a jelöltekről, akik között a választó választhat, a választási aktus technikai ismerete. Ezeket az előfeltételeket, amelyek nélkülözhetetlenek a választási döntés meghozatalához és kifejezéséhez, a választási kampány során kellene biztosítani a választó számára.

Magyarországon kívül azonban minden európai szocialista államban úgy alakították ki a szavazás módját, hogy érvényes szavazatot adhat le a teljesen tájékozatlan és semmiféle döntést nem hozó választó is. Ilyen helyzetet teremt a választó által leadott olyan szavazólap érvényessége, amelyen nincs semmiféle megjelölés. Ennek akkor van helye, amikor a jelöltek száma meghaladja a mandátumok számát és ehhez a preferenciális rendszer társul (Lengyelország, Románia), és természetesen akkor is, amikor a jelöltek száma azonos a betöltendő mandátumok számával. Az ilyen passzív szavazás lehetősége segíti a preferenciális rendszert, kifejezi a választók passzivitásának elfogadását és jutalmazza a választási apparátus passzivitását, minthogy az áthúzás nélkül leadott szavazatok nagy száma növeli a vélelmezettel azonos választási eredmények elérésének esélyét. Nem szükséges a választók tájékoztatása, támogatásuk elnyerése. Ezért a preferenciális rendszer, amely lehetővé teszi a passzív szavazást, nem egyeztethető össze azzal a törekvéssel, hogy az állampolgárokat politikai alannyá tegyék. A passzív szavazás lehetőségének el kell tűnnie a lengyel választási rendszerből a preferenciális rendszerrel együtt. Magyarország példája azt bizonyítja, hogy a modern szocialista állam állampolgárai képesek az aktív szavazási aktust megérteni és azt végrehajtani.

A szabad választás szükséges feltétele a szavazás titkossága. Minden szocialista választási rendszer elismeri a titkosság elvét. Némelyek azonban ezenkívül olyan formulákat tartalmaznak, amelyekből kitűnik, hogy a szavazólapok kitöltése a függönnyel ellátott helyiségben a szavazási eljárás rutineleme. Az NDK és Lengyelország választási törvényei a választónak a titkos szavazáshoz való jogáról, nem pedig kötelezettségéről szólnak. A lengyel gyakorlatban, bár már régóta nincs felhívás a „kihúzások nélküli tüntető szavazásra", a szavazás nagyon gyakran nyilvános. Úgy tűnik, ez mindenekelőtt a rosszul informált választók tanácstalanságából ered, akik nincsenek abban a helyzetben, hogy a választási ajánlattal szemben állást foglaljanak, tehát csak egy döntéshez folyamodnak, beadják a szavazólapot kihúzások nélkül. Ebben a helyzetben nem fűződik érdekük ahhoz, hogy igénybe vegyék a titkos szavazást lehetővé tevő helyiségeket. Nem ritkán előfordul a szavazólapokon végzett nyilvános törlés, ami azt tanúsítja, hogy hosszú évek során kialakult a politikai kultúra bizonyos eleme. Ez bizonyítja a választások valóban szabad légkörét. Megerősítik ezt a reprezentációs vizsgálat következő eredményei: annak ellenére, hogy a választók 30%-ának meggyőződése, hogy a választásokon való részvétel kötelező Lengyelországban, csak 7% vár (de csak 3% biztos ebben) valamilyen közelebbről meg nem határozott kellemetlenséget a választásoktól való távolmaradás esetén. Amint a megfigyelt választói magatartásokból kitűnik, nem kelt aggodalmat az olyan preferenciáktól eltérő szavazás sem, amelyeket a jelöltlistákat összeállító választási szervek juttatnak kifejezésre.

Annak ellenére, hogy nem játszik szerepet a félelem mozzanata, a nyílt szavazás megengedhetőségét helytelennek kell tartani. Olyan helyzetekben, amikor a titkos szavazást szégyellnivaló dolognak tartják, sok szavazót feszélyezni lehet és vissza lehet tartani igazi preferenciáik kifejezésétől. Mindenekelőtt azonban nem zárható ki az erkölcsi nyomás és a törlés nélküli szavazásra való felhívások megismétlődése. A szavazási aktus kötelező titkosságának tehát társulnia kell a preferencia és a passzív szavazás megengedhetőségének rendszerétől való eltávolodással. Ez három, egymással kapcsolatban levő megoldás, amelyek döntő módon befolyásolják a választási rendszer arculatát, demokratizmusának fokát. Azonban nincsenek szükségszerű kapcsolatban a magasabb rendű kérdéssel: a hatalomnak a dolgozók és azok politikai képviseletének kezében való megtartásával. Magyarország jelenleg az egyetlen szocialista ország, amely következetesen elvetette a választójogi megoldásoknak ezt az egész rossz szindrómáját.

6. *A választások törvényességének jogi garanciái*

A választójog demokratikus megoldásait a jogsértésekkel szemben azok érvényesülése feletti állampolgári ellenőrzés jogi mechanizmusának megállapítása útján kell biztosítani. Ehhez a célhoz vezető egyik út a választási bizottságok szerepének fokozása, összetételük társadalmi jellege, valamint tevékenységük társadalmi ellenőrzése.

Nem minden törvény határozza meg részletesen a választási bizottságok összeállításának módját, nem valamennyien alkalmaznak egyforma megoldásokat. Minden szocialista országban a választási bizottság tagjai (valamint a választási elnökség tagjai Magyarországon és a választási igazgatóságok tagjai az NDK-ban) a népfrontokban résztvevő szervezetekből kerülnek kiválasztásra. Lengyelországban a választási bizottságokat a tanácsok elnöksége jelöli ki, az NDK-ban a végrehajtó bizottságok (az országos választási bizottság esetében az államtanács), Magyarországon a Hazafias Népfront megfelelő szervei. Csehszlovákiában, Romániában és a Szovjetunióban a választási törvények nem szabják meg azok kijelölésének módját („választási bizottság alakul..."). A választási bizottság vagy kijelölés útján, vagy a társadalmi szervezetek gyűlésein javasolt személyekből alakul (a Szovjetunióban és részben Romániában). Legtovább megy a választási bizottságok összetételének és megbízásának társadalmivá tételében a bolgár törvény, amely előírja, hogy azokat az állampolgárok gyűlésein kell megválasztani. Vannak más megoldások is, amelyek a választási szerveknek közbizalmi szervek jellegét adják: Magyarországon azok vezetői esküt tesznek az illetékes tanácselnök előtt, országos szervek esetén pedig az Elnöki Tanács előtt; az eskü szövege kötelezi a választási szerv tagját, hogy kötelezettségeit legjobb tudása szerint, a magyar nép érdekeinek, valamint a törvényi előírásoknak megfelelően végezze. A Szovjetunióban a választási törvény garantálja a választási

bizottságok tanácskozásainak nyilvánosságát (gyűléseiken ott lehetnek a hírközlési eszközök), valamint határozataik nyilvánosságra hozatalának kötelezettségét. A magyar és a szovjet törvény rendelkezik a választási szerv tagjának esetleges visszahívásáról. Ezek az utóbbi megoldások lényegesen növelik a bizottságoknak és más választási szerveknek, mint közbizalmi szerveknek szerepét és társadalmi ellenőrzést létesítenek a választási bizottságok munkája felett, amelyeket többek között a választások törvényessége fölötti felügyelet céljából hívtak létre, jelentősen csökkentik a választójog megsértésének veszélyét. Lengyelországban a választójog még nem lépett túl a választási bizottságok hagyományos keretein és formáján, más szocialista országok tapasztalatainak felhasználása ezen a téren még a jövő kérdése.

A választások törvényességének fontos biztosítéka az eredmények megtámadásának lehetősége. Ilyen lehetőséget a törvények négy szocialista országban vezetnek be. Az NDK-ban a választások érvényessége ellen fenntartással lehet élni megfelelő népfrontbizottság útján az illetékes tanácshoz, amely az ügyben dönt. Magyarországon a szavazatszedő bizottságok határozatai elleni kifogásokat a megfelelő szintű választási elnökségekhez lehet benyújtani. A bolgár törvény megteremti a lehetőséget azon kerületi választási bizottságok tevékenységének kifogásolására, amelyek a küldöttvisszahívási eljárással kapcsolatban létesültek. Legjobban biztosítják azonban a választások törvényességét a lengyel választási szabályzatok: a választók meghatározott választási cselekmények ellen indokolt kifogásaikat az Állami Választási Bizottsághoz küldhetik, amely az adatok beszerzése útján átteszi az ügyet a Legfelsőbb Bírósághoz. A tanácsi választások esetében az egész választási eljárás megtámadható, a Legfelsőbb Bíróság pedig dönt az ügyben. A Szejmbe történő választásokon a választások lefolyása feletti társadalmi ellenőrzés lehetőségei szerényebben vannak megszabva: a választási eljárás ellen csak a jelöltlista bejegyzésének időpontjától kezdve lehet óvást emelni; a jelentős korábbi szakaszok, mint a jelöltek előterjesztésének és megvitatásának folyamata, ki vannak zárva ezen ellenőrzés alól. Ez nem indokolt: az egész választási folyamatot alá kellene vetni a bírósági ellenőrzésnek.

7. Záró megjegyzések

A választási rendszer jogi normák, valamint politikai szokások és gyakorlatok összessége. A politikai szféra befolyása a választójog gyakorlásának módjára kivételesen nagy. Ezért a szocialista választási rendszerek demokratizálása útjának mind a választójog reformján keresztül, mind pedig olyan politikai szokások kialakításán keresztül kell vezetnie, amelyek elősegítik, hogy a választók valóban döntő szerepet játszhassanak a választási folyamatban.

Wellmann György

Jogalkotási és jogalkalmazási kérdések a gazdasági munkaközösségekkel kapcsolatban

A kisvállalkozási joganyag főként a polgári jogot — de más jogágakat is — érintő elméleti és gyakorlati problémái folytán immár ötödik éve áll a jogászi érdeklődés homlokterében. Ez idő alatt e jogterület olyan terebélyessé, szerteágazóvá vált (társasági formák, szövetkezeti formák, különféle üzemeltetési megoldások stb.), hogy átfogó tárgyalása egy cikk keretében már nem lehetséges. Ezért én most csak *a társasági formákkal* (gazdasági társaság, polgári jogi társaság, gazdasági munkaközösség, vállalati gazdasági munkaközösség) kívánok foglalkozni, amelyek jogi szabályozása egymásra épülő. E területen még mindig számos megoldatlan kérdéssel küszködik a jogalkotás, illetve a jogalkalmazás, amit egyrészt a gyakori jogszabály-módosítások, másrészt pedig a gyakorlatban felmerülő problémák viszonylag nagy száma jelez. E cikknek is az ad aktualitást, hogy 1986. január 1-jével több új jogszabály, illetve módosítás, iránymutatás lépett hatályba. A cikk első részében ezekhez kívánok néhány kritikai észrevételt fűzni, majd pedig a gyakorlatban felmerült legfontosabb jogalkalmazási kérdéseket igyekszem áttekinteni.

Wellmann György ügyész, Legfőbb Ügyészség (Budapest).

I.

1) A jogszabályi változások közül legfontosabb *a Ptk. társasági szabályainak módosítása az 1985. évi 25. sz. tvr. által.* Ezen belül a legjelentősebb módosítás az 568. § (4) bekezdésének kiegészítése a közös név alatti tulajdonszerzés, illetve a perképesség szabályával.

a) Tulajdonjogi szempontból a közös név alatt működő társaság a közös tulajdonnál fejlettebb, a jogi személy tulajdonához közelálló fejlettségi szintet képvisel: szervezett tulajdonközösség egy, a külső kapcsolatokban egységként jelentkező közösség csoporttulajdona. Annak ellenére, hogy e társaságoknál kimutatható egy több szempontból elkülönülten funkcionáló vagyon, a tételesjog és az ezen alapuló jogalkalmazási gyakorlat eddig mégis kizárta a közös név alatt működő társaságok tulajdonszerzésének lehetőségét, vagyis a közös név alatti jogszerzés lehetőségébe nem értette bele a tulajdonszerzés jogát. Ez a gyakorlatban a legnagyobb problémákat a székhelyül, telephelyül szolgáló ingatlanok megszerzésénél okozta az egyes tagokra vonatkozó ingatlanszerzési korlátozások folytán. Ezen változtatott most az 568. § (4) bekezdés módosítása, annak kimondásával, hogy a tár-

saság „közös neve alatt... tulajdonjogot szerezhet". Ha csak ezt a szakaszt szemléljük, nyelvtani és logikai értelmezés útján elvileg arra a következtetésre is juthatnánk, hogy itt maga a társaság szerez tulajdont (akár csak a régi közkereseti társaságnál). Ha azonban e szabályt egybevetjük az 570. § új (5) bekezdésével, látható, hogy nincs szó a társaság önálló tulajdonszerzéséről, a jogalkotó nem lépett túl a közös tulajdoni konstrukción. Erre utal az indokolás is (közzétéve az Igazságügyi Közlöny 1986. évi 2. számában), amely szerint: „A közös név alatt történő tulajdonszerzés nem jelenti azt, hogy új tulajdoni forma jön létre. A közös név alatt szerzett tulajdon a társaság közös neve alatt kerül a tagok közös tulajdonába. A társaság fennállása alatt a közös név alatt szerzett tulajdon a közös tulajdonnak egy sajátos fajtája." Megállapítható tehát, hogy a módosítás inkább formai, mintsem tartalmi. A jogalkotók a közös tulajdonnak egy olyan sajátos formáját kívánta kialakítani, amely bizonyos értelemben — főként az ingatlannyilvántartás vonatkozásában — a tulajdonosoktól elkülönülten funkcionál, bizonyos értelemben olyanként jelentkezik, mintha a társaság tulajdona lenne. Az még nem állapítható meg, hogy a gyakorlat mennyiben fogja igazolni ezt a jogalkotói elképzelést. Mindenesetre ez a megoldás további problémákat vet fel. Így pl. felmerül, hogy hogyan fog történni e tulajdon ingatlannyilvántartási bejegyzése? Ha a bejegyzés a társaság közös neve alatt fog történni, az egyes tagok nevének és az őket megillető hányadrészeknek a feltüntetése nélkül, akkor ez — amellett, hogy gyakorlatilag lehetetlenné teszi a konkrét tulajdonosok személyében bekövetkezett változások átvezetését — ellentmond a 27/1972. MÉM sz. rendelet 45. § (1) bekezdésének, ami szerint a közös tulajdonban lévő ingatlant a tulajdoni hányadok feltüntetésével kell bejegyezni. (E jogszabályhely közeli módosítása pedig nem valószínű, mivel az új illetékkódex kapcsán éppen most került sor e rendelet módosítására.) Nincs megnyugtatóan rendezve a tulajdonszerzési korlátozás kérdése sem. Erre nézve ugyan az indokolás véleményem szerint is helyes álláspontot rögzít (1. §-hoz fűzött indokolás utolsó bekezdése), e tételeket azonban nem itt, hanem jogszabályban kellett volna rögzíteni, azokkal a tulajdonszerzési korlátozást kimondó jogszabályokat kellett volna kiegészíteni. Összességében a közös név alatt történő tulajdonszerzés biztosítása mégis pozitív változásként értékelhető, egy lépésként a jogfejlődésnek azon az útján, ami remélhetőleg a közös név alatt működő társaságok *önálló tulajdonszerzésének*, tágabb értelemben pedig polgári jogi jogalanyiságuknak elismerése felé fog vezetni.

b) A Ptk. módosítás másik alapvető jelentőségű rendelkezése *a perképesség biztosítása* a közös név alatti társaságok számára. Korábban a perképesség hiánya rengeteg problémát okozott a bírói gyakorlatban. Többször foglalkozott e kérdéssel a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiuma, illetve annak Tanácselnöki Értekezlete is. Különböző megoldási kísérletek (PKT. 4/1979. sz. állásfoglalás analógiája, a képviselő peres féli minőségének megkonstruálása stb.) után végül is a PK. 441. sz. állásfoglalás (az új számozás szerint 141. sz.) adott iránymutató álláspontot a bíróságok számára. Alig néhány hónap elteltével ezt tette meghaladottá az új jogszabályi rendelkezés, jól példázva a jogalkotás és jogalkalmazás közötti együttműködés nem kielégítő voltát. Azt, hogy a jogalkotói elképzelések mennyire függetlenednek a jogalkalmazásban kialakult elvektől, még jobban mutatja a Ptk.-módosítás indokolása (amely egyébként megjelenése előtt nem került egyeztetésre). Ennek idevágó rendelkezése szerint (1. §-hoz fűzött indokolás 2. pont) a társaság közös név alatti perbenállása alapot ad arra, hogy a társaság valamennyi tagjára kiható ítélet szülessen a perben. Vagyis a bíróság nem csak a társaság közös vagyonára nézve hozhat marasztaló ítéletet, hanem — anélkül, hogy személy szerint perben álltak volna — a tagok külön vagyonára nézve is. A miniszteri indokolásnak ez az álláspontja — amellett, hogy egyáltalán nem következik a jogszabály szövegéből — ellentétes a PK. 141. sz. állásfoglalással, valamint a polgári peres eljárás és végrehajtási jog elveivel. Hiszen ezáltal olyan személyek magánvagyonára lenne végrehajtás vezethető, akik a perről esetleg nem is tudnak, s akik számára semmiféle jogorvoslat nincs biztosítva.

c) Nem hozott viszont megoldást a Ptk.-módosítás a közös pénzvagyonra vezetendő végrehajtás kérdésében. Jelenleg ugyanis a gmk közös pénzvagyonára nem vezethető végrehajtás, mivel a gmk takarékbetétje, illetve csekkszámlája a Ptk. 535. § (2) bek. alapján a magánszemélyek takarékbetétjével esik egy tekintet alá, vagyis titkos és végrehajtás alól mentes. (E kérdést bővebben tárgyalja a szerzőnek a Jogtudományi Közlöny 1986. évi 2. számában megjelent cikke.) A Ptk.-módosítás során eredetileg volt egy olyan elgondolás, amely a Ptk. 535. § (2) bekezdését kiegészítette volna azzal, hogy ez a rendelkezés nem vonatkozik a magánszemélyek társaságai által elhelyezett pénzeszközökre. Ez a kiegészítés azonban végül is sajnos kimaradt a módosításból. Márpedig amíg nem megoldott a gmk-k közös pénzvagyonára vezetendő végrehajtás kérdése, addig nincs igazi jelentősége a perképesség megadásának sem, hiszen a jogosultak számára valóban végrehajtható határozatot továbbra is csak valamennyi tag perlése fog jelenteni. A jelenlegi visszás helyzet megváltoztatásához olyan jogszabályi megoldásra volna szükség, amely a gmk-t a pénzforgalmi szabályok szempontjából nem a magánszemélyekkel, hanem a gazdálkodó szervezetekkel egy tekintet alá esőnek minősítené.

d) Számos kritikai észrevétel tehető az új *573/A* §-al kapcsolatban is. E szabály a polgári jogi társaság Ptk.-beli szabályai közé lett beiktatva, holott éppen a Pjt.-nél semmiféle jogszabályi tilalom, megkötés nincs a tagsági viszony létesítését illetően, tehát a tagsági viszony fenntartása nem ütközhet jogszabályba. Egyedül az az eset jöhet szóba, amit a jogszabályszöveg külön nevesít: ha a tagsági viszony fenntartását a munkáltató megtiltotta. Voltaképpen azonban ennek nincs jogszabályi alapja, mert a többször módosított 1/1976. (I. 31.) MÜM sz. r. 15/A §-a a polgári jogi társasági tagságról nem tesz említést. (Lásd erre nézve bővebben a szerzőnek a Magyar Jog 1983. évi 7. számában megjelent cikkét.)

A gmk-nál valóban szabályozni kellett az 573/A § szerinti esetekben a tagsági viszony megszűnését, de nem olyan komplikált módon, mint ahogy az történt. A jogszabály az azonnali hatályú felmondást kombinálja a kizárással. Ezzel kapcsolatban aztán számos kérdés vethető fel. Pl. mi fog történni akkor, ha a tag sem mond fel és a többiek sem zárják ki

őt? Alapot fog ez adni felügyeleti intézkedésre, és ha igen, akkor az államigazgatási szakhatósági ellenőrzés vagy a cégbírósági törvényességi felügyelet körében? Vagy: A kizárás ellen az 570/A § ide is befűződő szabálya folytán a tag a bírósághoz fordulhat. Kérdés, hogy milyen döntési lehetősége lesz a bíróságnak akkor, ha a kizárás alapja az, hogy a munkáltató mérlegelési jogkörben megtiltotta a tagsági viszony fenntartását? (Szerintem semmilyen.) Továbbá: Ha a munkáltató összeférhetetlenség címén bejelentési kötelezettség alá eső tagsági viszony fenntartását tiltja meg, akkor ez ellen a dolgozó a munkaügyi bírósághoz fordulhat. Ugyanakkor, ha a többi tag a munkáltatói döntés alapján az 573/A § (2) bek. szerint kizárja őt a gmk-ból, akkor ez ellen polgári bírósághoz fordulhat. Kérdés, hogy fog konkurrálni egymással ez a két bírói út? Látjuk tehát, hogy az 573/A § szerinti megoldás mennyire bonyolult és problematikus. Holott nézetem szerint az egész kérdést annak egyszerű jogszabályi kimondásával lehetett volna rendezni, hogy „megszűnik a tagsági viszony, ha annak fenntartása jogszabályba ütközik". Az ilyen „jogszabály erejénél fogva történő megszűnés" máshol is alkalmazott megoldás, hiszen a 28/1981. (IX. 9.) MT sz. r. módosított 20. § (3) bekezdése szerint az igazgatói hozzájárulás visszavonása esetén a vgmk ex lege szűnik meg.

Az 573/A §-al kapcsolatban megemlítendő még, hogy a vállalati gazdasági munkaközösségnél a tagsági viszony jogszabályba ütközése további esetkörként jelentkezik a munkaviszony megszűnése (a nyugdíjazás esetét kivéve). A módosítás folytán most ez az esetkör is az 573/A § (1) és (2) bekezdés szerinti eljárás alá esik, holott ezt a kérdést a Legfelsőbb Bíróság több határozatában (így pl. a BH 1985/11/428. számon közzétett eseti döntésében) már sokkal egyszerűbben rendezte, amikor kimondta, hogy a munkaviszony megszűnése — a nyugdíjazás esetét kivéve — a jogszabály erejénél fogva a tagsági viszony megszűnését eredményezi, akkor is, ha ezt a felek a társasági szerződésben nem kötötték ki. Az iránymutató eseti döntés és a módosított jogszabály ütközése elbizonytalaníthatja a gyakorlatot.

2) A kisiparról szóló 1977. évi 14. sz. tvr-nek az *1985. évi 24. sz. tvr*-rel módosított 24. § (2) bekezdése szerint a gazdasági munkaközösségek érdekképviseletét a KIOSZ látja el, kivéve a vgmk-kat, valamint „a belkereskedelmi tevékenységre létrehozott gazdasági munkaközösségeket". Ez a jogszabályi megfogalmazás nem nevezhető szerencsésnek, mert ellentétben van a 28/1981. (IX. 9.) MT sz. r. 1. § (2) bekezdésével, amely szerint kereskedelmi tevékenységet munkaközösség nem végezhet. A jogalkotó itt nyilván a „belkereskedelmi ágazatba tartozó tevékenységekre" létrehozott gmk-kat kívánta kivenni a KIOSZ érdekképviseleti hatóköréből.

3) A közös név alatt működő társaságokat alapvetően érintő, és szintén 1986. január 1-jével hatályba lépő új jogszabályok a bírósági cégnyilvántartásról szóló *1985. évi 16. sz. tvr.*, valamint a cégjegyzékről és a cégbejegyzésről szóló *6/1985. (XI. 6.) IM sz. rendelet*. Az új cégjogi szabályozás — amelyre már égető szükség volt — jó néhány korábbi problémára ad megfelelő megoldást. Így pl. szabályozza a cégjogi elveket, a cégbíróság jogkörét a társasági szerződések érvényességének vizsgálatánál, megoldja a cégnév védelmének kérdését, valamint a hatósági jóváhagyás és cégbejegyzés kettősségéből adódó egyes problémákat. Rendeződött több eljárásjogi kérdés is, így pl. a hiánypótlás kérdése, vagy a hivatalbóli törlés, amelyre eddig csak az 1927. évi III. tc. alapján volt lehetőség. Néhány kritikai észrevétel azonban itt is tehető. Bár a gyakorlatban nyilván nem fog gondot okozni, de megjegyzendő, hogy szerencsétlenül tág a jogszabály által adott cégfogalom (3. § a). E definíció ugyanis pl. bármely természetes személyre ráillik. Bele kellett volna venni a meghatározásba a „gazdasági, illetve kereskedelmi tevékenységet folytató" megszorító jelzést. Szerencsétlen a közös név alatt működő „társulat" szóhasználat is, jogunk ugyanis a „társulás" terminus technicust használja, a társulat megjelöléshez inkább a színtársulatot asszociáljuk.

A cégfogalom pontatlanságainál gyakorlati szempontból nagyobb gondot fog okozni a 6/1985. (XI. 6.) IM sz. r. 26. § (3) bekezdése, amely szerint: „A bejegyzési kérelemnek helytadó végzés ellen fellebbezésnek nincs helye. E rendelkezés az ügyész fellebbezési jogát nem érinti." Ez a meglehetősen egyedülálló szabályozás több problémát vet fel. Így pl.: mikortól jogerős a határozat? Mely időponttól kezdődik az ügyész fellebbezési határideje? Kell-e kézbesíteni az ügyésznek a határozatot? Az ügyész fellebbezési jogára tekintettel a fellebbezési határidő elteltéig a határozatot nyilván nem lehet jogerősnek tekinteni, bár ennek nincs különösebb gyakorlati jelentősége, mivel a 30. § (1) bekezdéséből következően a végzés alapján a bejegyzés az esetleges fellebbezést megelőzően már teljesíthető. Ugyanez a bekezdés a kézbesítést az „érdekeltek" számára írja elő. Pusztán a fellebbezési joga folytán azonban az ügyész nem tekinthető érdekeltnek — hiszen fellebbezési joga bármely polgári ügyben van —, így a cégbíróságot irányába nem terheli kézbesítési kötelezettség. Az ügyészi tudomásszerzés így csak a megfelelő munkakapcsolat kialakításán múlik. A fellebbezési határidő kezdetének megállapítása viszont végképp problematikus, mert ebben az esetben a Pp-nek az a főszabálya, hogy az eljárásban részt nem vett ügyész fellebbezési joga a felek fellebbezési jogához igazodik nem alkalmazható. A jogalkotó jószándékú egyszerűsítési törekvése ez esetben visszájára fordult, hiszen a korábbi szabályozás semmilyen problémát sem okozott (a felek nem éltek fellebbezéssel), viszont az ügyészi fellebbezési határidőt volt mihez igazítani. Még nincs tapasztalat arra nézve, hogy a gyakorlat hogy fogja megoldani ezt a kérdést. (Megoldást nyilvánvalóan a végzésről való mielőbbi ügyészi tudomásszerzés és a szükséges esetben a fellebbezés mielőbbi benyújtása jelenthet.)

Az új cégjogi szabályozás által behozott legjelentősebb új jogintézmény kétségkívül a cégbíróság törvényességi felülvizsgálati jogköre (Tvr. 12. §, 13. §, R. 33. §).

A jogalkotási előkészítő munkák során több igazságügyi szerv — így pl. a Legfőbb Ügyészség — részéről is hangzottak el olyan észrevételek, hogy a bírósági cégfelügyelet kialakítása megtöri a gazdálkodó szervezetek felügyeletének kialakult rendjét, olyan jellegzetesen nem bírói, hanem államigazgatási jellegű feladattal terheli meg a bíróságokat, amely meghaladja azok lehetőségeit. Vitatták azt a megfogalmazást is, hogy e felügyelet a közös név alatti társaságok „határozatainak" jogszerűségére terjed ki, mivel e társa-

ságok határozatokat gyakorlatilag alig hoznak. Azt, hogy a cégbírósági törvényességi felügyelet a gyakorlatban hogy fog funkcionálni, mennyire fogja beváltani a hozzá fűzött jogalkotói reményeket, az idő fogja eldönteni. Egyelőre konkrét tapasztalatokról még nincs tudomásunk. Az azonban már most látható, hogy pontos elhatárolás hiányában gondot fog okozni a cégbírósági felügyelet és a gmk-k feletti államigazgatási hatósági ellenőrzés párhuzamossága, illetve a közöttük levő esetleges hézagok. Ez azonban már átvezet a gazdasági munkaközösségekről szóló rendelet módosításának vizsgálatához.

4) A 65/1985. (XII. 30.) MT sz. rendelet éppen a hatósági ellenőrzéssel kapcsolatos 18. §-nál módosította leglényegesebben a 28/1981. (IX. 9.) MT sz. rendeletet. A hatósági ellenőrzés, amely eddig kiterjedt a jogszabálysértés esetére is, most — az új cégbírósági felügyelet folytán — lényegében „szakhatósági" ellenőrzésre korlátozódik, célja csak annak vizsgálata, hogy a gmk működése összhangban legyen a hatósági előírásokkal (pl. árképzési stb. szabályokkal) és a szakmai követelményekkel (amelyek egyébként több tevékenységnél, pl. házasságközvetítés, software nem is állapíthatók meg). A szakigazgatási szerv feloszlatási joga — amely eddig jogszabálysértés esetére is fennállt — most csak arra az esetre terjed ki, ha a gmk munkáját szakszerűtlenül, vagy rossz minőségben végzi. A szakhatósági ellenőrzés és a törvényességi felügyelet egymáshoz való viszonyában pl. felvethető, hogy melyiknek a hatókörébe tartozik az olyan gmk, amely a törvényesen bejegyzettől eltérő tevékenységi kört folytat (azt viszont szakszerűen és jó minőségben), vagyis működése (de nem „határozatai") jogszabálysértő? Vagy az a fentebb már jelzett esetkör, amikor a tagok nem élnek a Ptk. 573/A § (2) bekezdés szerinti kizárással? E kérdésekre is a gyakorlat adhat majd csak választ. A magam részéről azonban úgy vélem, hogy az új szabályozás alapján jogszabálysértő működés esetén egyedül a cégbíróságnak van hathatós eszköz a kezében: a Tvr. 13. § (1) bekezdés e) pont szerinti megszűntnek nyilvánítás, míg a szakigazgatási szerv feloszlatási joga (R. 18. § (4) bek.) sokkal szűkebb körű.

A gazdasági munkaközösségekről szóló rendelet módosítása kapcsán is említést kell tenni egy, a módosításból végül is kimaradt elgondolásról. A közvélemény és a szakemberek jó része szerint is a kizárólag a saját vállalata számára dolgozó vgmk-k esetében felesleges a hatósági jóváhagyás, a cégbejegyzés és a hatósági ellenőrzés. A módosítás tervezetében eredetileg szerepelt is ezek megszüntetése. Végül azonban ez az elképzelés nem ment keresztül, mivel azt több tárca is ellenezte. Az ellenvélemények — nézetem szerint is meggyőző — érvelése szerint egy ilyen változtatás a vgmk-k önálló vállalkozási jellegét még inkább formálissá tenné, erősítené a csak a vállalat számára dolgozó vgmk alakításában való érdekeltséget, nehezítené az elszámolás és az ellenőrzés rendjét. A vgmk léte ebben az esetben teljesen az igazgató tollvonásától függne, ellenőrizhetetlen bérkiáramlást tenne lehetővé. Minden alkalmi munkára, akár 2—3 napra is vgmk lenne alakítható, ami által a vgmk végleg „túlórabrigáddá", a bérgazdálkodás kötöttségei kijátszásának eszközévé válna.

5) Az új, illetve módosított jogszabályok mellett említést érdemel még a *2002/1985. (XII. 30.) IM sz. irányelv* egyes kisvállalkozások működésével kapcsolatos kérdésekről, valamint a *8001/1986. (II. 2.) IM sz. tájékoztató* az egyes kisvállalkozások által nem, vagy csak külön engedéllyel végezhető tevékenységekről. Ez utóbbi, mint egységes tilalmi lista régi hiányt pótol. A „tájékoztató" forma megfelelő, hiszen nem a tájékoztatónak kell, hogy kötelező ereje legyen, hanem a benne felsorolt jogszabályoknak. A tájékoztató nem taxáció (bár a bevezetőben használt „sorolja fel" kifejezés látszólag erre utal), hiszen bármely jogszabályi tilalom attól még nyilvánvalóan hatályos, hogy nem szerepel a tájékoztatóban. Egyébként is teljes körű és főleg időtálló tilalmi listát igen nehéz volna adni. A tájékoztatóban szereplő felsorolással kapcsolatban máris tehető egy észrevétel: nem szerepel tilalmazott tevékenységként a találmányok, illetve szabadalmak jogi ügyeinek intézése, pedig a Legfelsőbb Bíróság a Cégf. IV. 20. 334/1982. (BH 1983/4/154. sz.) eseti döntésében kimondta, hogy ilyen tevékenységet gmk nem folytathat. A Legfelsőbb Bíróság gyakorlata szerint ugyanis a társasági szerződés Ptk. 200. § (2) bekezdés szerinti érvénytelensége akkor is megállapítható, ha jogszabály arról rendelkezik, hogy valamely tevékenységet kik és milyen feltételek mellett, milyen szervezeti formában végezhetnek, s ezek a feltételek az adott társaságnál nincsenek meg. Márpedig a szabadalmi ügyvivőkről szóló 5/1976. (III. 30.) MT sz. rendelet (amelyet legutóbb a 3/1986. (II. 13.) MT sz. r. módosított) 2. § (1) bekezdés szerint szabadalmi ügyvivői tevékenységet csak állami költségvetési szerv vagy gazdálkodó szervezet, szabadalmi ügyvivői munkaközösség, ügyvédi munkaközösség vagy jogtanácsosi munkaközösség keretében végezhet az, akit a szabadalmi ügyvivők névjegyzékébe bejegyeztek.

A tájékoztatóban hivatkozott jogszabályok között is van egy, amelynek helyessége vagy legalább is ilyen értelmezése vitatható. A tájékoztató a 2/1983. (III. 8.) BkM sz. rendelet 7. § (2) bekezdésére utalással külön engedély alapján gmk által is végezhető tevékenységként jelöli meg a gazdálkodó szervezetek közötti ügynöki tevékenységet. Ugyanilyen iránymutatást tartalmazott már eddig is a Belkereskedelmi Minisztérium 8002/1982. BkM/19. sz. tájékoztatója is. A BkM ilyen tevékenységre nem egy engedélyt ki is adott. Pedig az ügynöki tevékenység a 10/1982. (V. 14.) BkM sz. r. melléklete és az egyes kereskedelmi tevékenységek gyakorlásáról szóló 2/1982. (III. 8.) BkM sz. r. bevezetője szerint is egyértelműen kereskedelmi tevékenységnek minősül, amit gmk még engedéllyel sem folytathat. Nézetem szerint a 2/1982. BkM sz. r. 7. § (2) bekezdésének nem lehet olyan értelmet tulajdonítani, amely alapot adna gmk számára ügynöki tevékenység folytatására. E jogszabályhely ugyanis arra nézve nem ad eligazítást, hogy melyek a gmk által folytatható tevékenységek. Ezt a gazdasági munkaközösségekről szóló jogszabály 1. §-a rendezi egyértelműen. A 8002/1982. BkM tájékoztató ehhez képest megengedhetetlenül szélesen vonja meg a gmk tevékenységi körét, amikor kifejezetten kereskedelmi tevékenység folytatására biztosít lehetőséget.

II.

A továbbiakban a bírói gyakorlatban, illetve az ügyészi tevékenység során felvetődött problémákat igyekszem áttekinteni, természetesen korántsem a teljesség igényével.

1. Felmerült, hogy az állami gazdálkodó szerv és szövetkezet által létrehozott gazdasági társaság tulajdona a Ptk.-ban szabályozott melyik tulajdoni formába sorolható be, tekintettel arra, hogy a Ptk. 91. § szerint a gazdálkodó szervezetek az állami és a szövetkezeti tulajdont jogi személyiséggel rendelkező társulat útján egyesíthetik. A felvetés jogos, mivel a Ptk. 91. § megfogalmazása valóban pontatlan, hiszen nyilvánvaló, hogy a gazdálkodó szervezetek az állami és a szövetkezeti tulajdont jogi személyiséggel fel nem ruházott formákban (pl. gazdasági társaság) is egyesíthetik. Az ilyen gazdasági társaság létrehozása eredményeként keletkezett közös tulajdont is társulási tulajdonként lehet értékelni, mivel minőségileg más elemeket mutat, mint a Ptk-nak az állampolgárok viszonyaira modellezett közös tulajdoni szabályai.

2. Lehet-e munkaügyi vitát kezdeményezni akkor, ha a gmk-, vgmk-tag munkáltatója megtiltja a tagsági jogviszony fenntartását? És ha igen, akkor a munkaügyi vita jogerős befejezéséig a tagsági jogviszony fenntartható-e? Kizárólag a lényegre szorítkozva (mivel e kérdést részletesen tárgyalja a szerzőnek a Magyar Jog 1983. évi 7. számában megjelent cikke): engedély megtagadása vagy visszavonása esetén (1/1976. MüM sz. rendelet 5. § (1) bek.), valamint bejelentési kötelezettség alá eső jogviszony létesítésének, illetve fenntartásának mérlegelési jogkörben való megtiltása (5/A § (2) bek.) esetén kizárt a munkaügyi vita. Van viszont helye munkaügyi vitának, ha a munkáltató az 5/A § (1) bekezdése alapján munkaköri összeférhetetlenségre hivatkozással tiltja meg a bejelentési kötelezettség alá eső jogviszony létesítését, illetve fenntartását (Legfelsőbb Bíróság M. törv. II. 10. 087/1983/3.). Mivel főszabályként (Mt 64. § (2) bek.) a munkaügyi döntőbizottsághoz benyújtott kérelemnek nincs halasztó hatálya, a munkaügyi vita kezdeményezése nem ad alapot a tagsági jogviszony fenntartására.

3. Ki lehet-e szabni magánszeméllyel, polgári jogi társasággal, gazdasági munkaközösséggel szemben gazdasági bírságot 1985. január 1. előtti cselekmény alapján? A 32/1984. MT sz. r. 12. §-a, amely szerint a rendelkezéseit a folyamatban lévő ügyekben is alkalmazni kell, arra enged következtetni, hogy igen. Mégis a gazdasági bírság szankciós jellege folytán inkább annak a büntetőjogi elvnek az analóg alkalmazása látszik helyesebbnek, amely szerint senkit sem lehet felelősségre vonni olyan cselekményért, amely az elkövetéskor nem volt szankcionált. (A kérdés az idő múlásával jelentőségét veszti.) Kiszabása esetén egyébként a gazdasági bírság egyetemlegesen sújtja a kisvállalkozás valamennyi tagját, és egymás közötti elszámolásukra tartozik, hogy a bírságból valójában kit mekkora összeg terhel.

4. Mivel a módosított 28/1981. MT sz. r. 4. § (3) bekezdés szerint a gmk a hatósági jóváhagyást követően jogosult a tevékenységét megkezdeni, előállhat olyan helyzet, hogy a cégbírósági elutasítás ellenére az érvénytelen szerződés alapján a gmk tovább folytatja tevékenységét, mivel a szakigazgatási szervnek nincs olyan kötelezettsége, hogy határozatát visszavonja. A 6/1985. IM sz. r. 22. § (3) bek. szerint a bíróság nyilvánvalóan azért értesíti a jóváhagyó határozatot hozó hatóságot, hogy az intézkedhessen határozata visszavonása, megváltoztatása iránt. Ha azonban ezt nem teszi meg, akkor csak az ügyészi óvás lehet az egyedüli megoldás. (A cégjogszabályok megalkotásakor a Legfőbb Ügyészség észrevételezte is, hogy ilyenkor a bíróság az ügyészt is értesítse, hogy az figyelemmel kísérhesse az államigazgatási szerv intézkedését, ez azonban nem került be a jogszabályba.)

5. Vállalati gazdasági munkaközösségeknél is mellőzhetetlen érvényességi feltétel-e a tagok vagyoni hozzájárulása, tekintettel arra, hogy kizárólag vállalati eszközökkel, berendezésekkel dolgozó vgmk-knál erre gyakorta egyáltalán nincs szükség? E kérdésben a Legfelsőbb Bíróság már adott iránymutatást a BH 1983. évi 12. számában 141. sorszám alatt közzétett eseti döntésében. E szerint a vagyoni hozzájárulás nem csak pénz, hanem bármilyen, a működéshez szükséges anyagi eszköz rendelkezésre bocsátásában is állhat. E tárgyi feltételek biztosítását pedig az R. 20. § (1) bekezdésére figyelemmel a vállalat is átvállalhatja, ennek azonban a társasági szerződésből egyértelműen ki kell tűnni. Ilyen esetben a vgmk-tagok vagyoni hozzájárulás teljesítésére nem kötelesek. Ezzel a rugalmas jogszabály-értelmezéssel a Legfelsőbb Bíróság nagyon helyesen igazította a Ptk. 573. § (1) bek. kogens szabályát a vgmk-k működése során felmerült gyakorlati igényhez.

6. Korlátozottan cselekvőképes személy vgmk-tagságához szükséges-e a Ptk. 14. § (1) bekezdés alapján a törvényes képviselő beleegyezése, illetve utólagos jóváhagyása, vagy a munkaviszonnyal való összefüggésre figyelemmel az MtV. 5. §-a az irányadó, amely szerint csak a 16 éven aluli első munkaviszonyához van erre szükség? Nézetem szerint egyértelmű, hogy korlátozottan cselekvőképes személy pjt-, gmk-, vgmk-tagságánál a Ptk. 14. § (1) bekezdését kell alkalmazni, hiszen itt nem munkaviszony létesítéséről, hanem polgári jogi társasági szerződésről van szó, amelynek tartalmához — amellett, hogy munkavégzésre irányul — számos speciális vagyonjogi elem is hozzátartozik. Százezer forint feletti vagyonbevitelnél pedig a Ptk. 19. § (1) bekezdés c) pont alapján még gyámhatósági jóváhagyásra is szükség van.

7. Ugyanilyen elv alapján a vgmk-tagsággal összefüggésben bekövetkezett baleset következményeinek elbírálásánál sem lehet a munkaviszonnyal való összefüggést pusztán azon az alapon megkonstruálni, hogy a vgmk-tagság előfeltétele a munkaviszony. Nem az Mt 62. §, hanem a polgári jog szabályai (Ptk. 339. §, 345. §) alkalmazandók tehát, és ebből következően az ilyen jogviták polgári bíróság hatáskörébe tartoznak.

8. A gyakorlatban számos vitás kérdés merült fel a vgmk kötelezettségeiért fennálló vállalati felelősség (R. 20. § (6) bekezdés) jogi jellegével kapcsolatban. A vállalat felelőssége nem kezesi felelősség, mivel a vállalatot a vgmk-val szemben nem illeti meg megtérítési jog a kifizetett tartozásokat illetően. A vállalat felelőssége mögöttes felelősség, amely azonban nézetem szerint nem akadálya a jogosult részéről a vgmk és a vállalat együttes perlésének, különösen olyan nagyösszegű követelés esetén, amikor előre látható, hogy a vállalat helytállására is sor fog kerülni. A vállalat R. 20. § (6) bekezdés szerinti felelőssége csak a vgmk-knak harmadik személyekkel szembeni felelősségére vonatkozik. A vállalat a vgmk-val elvégeztetett munkáért a saját megrendelője felé az alvállalkozóért való

felelősség szabályai (Ptk. 391. § (3) bek.) szerint felel. Nem felel a vállalat a vgmk-nak az állammal szemben fennálló adótartozásaiért. Úgyszintén nem felel a vállalat a vgmk-tag által a munkavégzés során harmadik személyeknek szerződésen kívül okozott károkért, mivel az R. 20. § (6) bek. szerinti felelősség nézetem szerint csak szerződéses kötelezettségekért áll fenn. (Akár csak a Ptk. 568. § (4) bekezdés szerinti korlátlan és egyetemleges felelősség, amely álláspontom szerint ugyancsak nem terjed ki a szerződésen kívüli károkozás esetére.) Az R. 20. § (6) bek. első mondatával kapcsolatban megjegyzendő még, hogy az ott írt korlátozott felelősség vonatkozik a vgmk-tagoknak a vállalattal szembeni felelősségére is, nincs helye tehát a vállalat és a vgmk közötti megállapodásban olyan kikötésnek, hogy a tagok felelőssége a vállalat irányában korlátlan.

9. Köztudott, hogy a vgmk-k az esetek nagy részében a vállalati alaptevékenységet folytatják munkaidő után, holott az R. 1. § (1) bek. szerint gmk csak a gazdálkodó szervezetek tevékenységét „kiegészítő" tevékenységre hozható létre. Ezen ellentmondás fölött azonban minden jogalkalmazó szerv szemet huny, ami annak a következménye, hogy a vgmk-k bevallottan nem az eredeti jogalkotói szándéknak megfelelően fejlődtek. A vgmk-k túlnyomó többsége a piacon, a gazdasági forgalomban nem jelenik meg, hanem kizárólag a saját vállalatával szerződik. Ez egyébként az előzetes vállalati hozzájárulás feltételeként is kiköthető. Az ilyen vgmk nem önálló vállalkozás, hanem inkább a vállalaton belüli munkaszervezés egy sajátos formája. A vállalat és a vgmk viszonyában sok a polgári jogtól idegen alá-fölé rendeltségi elem. Elég a vállalat vezetőjének arra a bármikor, indokolás nélkül gyakorolható jogára utalni, hogy a hozzájárulását visszavonhatja, ami a vgmk automatikus (ex lege) megszűnését eredményezi. A hozzájárulás megvonása olyan hathatós eszköz a vállalat kezében, amely lehetővé teszi, hogy — bár ez elvileg nem megengedett — akár a társaság belső ügyeibe (pl. a nyereség egymás közötti felosztásába, vagy a képviselő személyének megválasztásába) is beleavatkozzon.

10. A gazdasági munkaközösség képviseletével összefüggésben a gyakorlatban merült fel az alábbi, a szabályozás hiányosságára utaló probléma. Az R. 11. § (2) bekezdése szerint a képviselő megbízatását a tagok többsége megvonhatja, az új képviselő többségi akarattal történt kijelölését azonban már nem teszi lehetővé a jogszabály. Így ha pl. a megbízatásából elmozdított régi képviselő nem járul hozzá az új képviselő megválasztásához, akkor egyhangú döntés hiányában erre nem kerülhetne sor, s az ilyen helyzet csak az egyet nem értő tag kizárásával oldódhatna meg. Ezt a joghézagot a Legfelsőbb Bíróság úgy hidalta át, hogy egy eseti döntésében (Cégf. IV. 20. 185/1984.) kimondta, hogy bár „a képviselő megbízására vonatkozóan a jogszabály kifejezett rendelkezést nem tartalmaz, de az R. 11. §-ának (2) bekezdése megfelelően alkalmazandó arra az esetre is, amikor nem a megbízás visszavonásáról, hanem a megbízásról kell határozni". További kérdésként merült fel egy konkrét esetben, hogy törvénysértés-e ha a tagok a képviselői megbízás megvonását (illetve az új képviselő megválasztását) a társasági szerződésben kétharmados többséghez kötik. Véleményem szerint erre lehetőség van, hiszen itt a jogszabály az egyhangúság alóli kivételként az egyszerű többséggel is megelégedett, ehhez képest pedig a minősített többség (vagy akár az egyhangúság) kikötése olyan szigorúbb követelmény, amelynek szerződésben való vállalása csak a szerződő felek akaratán múlik. A képviselettel kapcsolatban megemlítendő még a Legfelsőbb Bíróságnak az a több eseti döntésben is kifejezésre juttatott álláspontja, amely szerint a képviseleti jog korlátozása csak oly módon lehetséges, hogy több tag csak együtt járhat el. A képviseleti jog bármely más módon történő korlátozása harmadik személyek vonatkozásában hatálytalan és a cégjegyzékbe nem bejegyezhető.

Martonyi János

A társasági jog egységesítése az Európai Gazdasági Közösségben

A vállalatok szerepe az integrációs célok megvalósításában

Az Európai Közösségek létrehozásának végső célja az egységes Nyugat-Európa megteremtése. E hosszú távú politikai célt az alapszerződéseket aláíró tagállamok túlnyomórészt gazdasági eszközökkel, a gazdasági integrációs folyamat megindításával és erősítésével kívánják elérni. A gazdasági szféra primátusa elkerülhetetlenné teszi az eltérő és ezáltal ellentétes gazdasági érdekek és az azokat megvalósítani hivatott nemzetközi apparátusok állandó ütközését és ez jelentős mértékben lassítja, sőt gátolja az integrációs folyamatot. A gazdasági integráció azonban ennek ellenére létezik és lassan, de folyamatosan erősödnek azok az elemek, amelyek a tagállamok között valóságos gazdasági közösséget hoznak létre.

E gazdasági közösség megteremtésének legfontosabb elemei a vámunió, a tagállamok egymás közti kereskedelmét gátló akadályok fokozatos és teljes lebontása, közös kereskedelempolitika a kívülálló országokkal szemben, a személyek, az áruk és a tőke szabad mozgása, ideértve a letelepedés szabadságát is, közös versenypolitika, közös mezőgazdasági politika, közös közlekedési politika és az e területeken kívüli gazdaságpolitika koordinálása. A valóságos közös piac megteremtésének egyik alapvető tényezője, hogy e piacon a *vállalatok hasonló versenyfeltételek mellett működjenek*, ami természetesen a jogi feltételek egymáshoz közelítésének, majd egységesítésének a követelményét is magában foglalja. Az *egységes versenyjog* és a *letelepedési szabadság* biztosítása csak az első feltételei annak, hogy a vállalatok ne nemzeti, hanem fokozatosan közösségi közegben működjenek, működésüket egyre nagyobb mértékben befolyásolják e közösségi környezet egységes feltételei és jogszabályai, méreteikben is lépjenek ki a tagállamok piacának szűk kereteiből és valóságos európai méretű vállalatokként szolgálják a nyugat-európai gazdasági unió megteremtésének ügyét.[1]

Az integrációs gondolkodásban tehát már a kezdet kezdetén igen jelentős szerepet kaptak az európai méretű — a mi szempontunkból transznacionális, tehát a tagállamok nemzeti határain túlnyúló — vállalatok. A hatvanas években az európai méretű vállalatok kialakításának az igénye tovább erősödött, elsősorban abban a megközelítésben, hogy a hatalmas amerikai versenytársak kihívására[2] nem francia, német stb. vállalatoknak, hanem európai vállalatoknak kell válaszolniok és ehhez kell megteremteni a szükséges közgazdasági és jogi feltételeket. Ebben a gondolkodásban tehát az európai transznacionálisoknak az integrációs folyamat egyik fő hordozójának a szerepét kellett volna betölteniök. Az európai társasági jog megteremtésére irányuló munkálatok ennek a gondolatnak a jegyében indultak meg és ezzel állottak összefüggésben e munka viszonylag gyors sikerével kapcsolatos várakozások is.[3] Ebben a gondolatrendszerben kiemelt szerepet kaptak a jogi tényezők, a jogi keretek különlegesen fontos voltát aláhúzó nézetek. Összefüggött ez azzal is, hogy maga az Európai Gazdasági Közösség a jog által és a jogi szabályozás keretei között jött létre, az integrációt a tagállamok a jogok és a kötelezettségek csiszolt és bonyolult építményeként hozták létre.

Az európai méretű vállalatok kialakulását és az ehhez szükséges jogi feltételek megteremtését a Római Szerződés — az egységes közösségi versenyjogon és a letelepedési szabadság biztosításán túl — két fő rendelkezésében kívánta előmozdítani.

Az *54. cikk 3/g.* pontja kimondja, hogy a Tanács a Bizottság javaslatára és a Gazdasági és Szociális Tanáccsal, valamint a Parlamenttel történő konzultáció után irányelvek formájában meghozza mindazokat az intézkedéseket, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a szükséges mértékben és *egyenértékűségük biztosítása céljából* koordinálják a társaságoktól az egyes tagállamok által megkövetelt, a társaság tagjai, valamint a harmadik személyek érdekeinek védelmére szolgáló biztosítékokat.

E rendelkezés nem más, mint a Római Szerződés jogközelítésre vonatkozó 100. cikkének a társasági jog területén történő alkalmazása. E *100. cikk* ugyanis azoknak a jogszabályoknak az egymáshoz közelítését tűzi ki célul, amelyek a *közös piac létrehozását vagy működését közvetlenül érintik*. Ez a rendelkezés egyébként az EGK-ban folyó jogegységesítési munkálatokat is meghatározott keretek közé szorítja. A közösségi jog így döntően csak azoknak a nemzeti szabályozásoknak az egységesítésére és közelítésére irányul, amelyek befolyásolják a gazdasági verseny feltételeit, gátolják a közös piacon belüli kereskedelmet, általában a transznacionális tevékenységet és a nemzeti jogszabályok eltéréseiből, a jogi eszközök tagállamonkénti differenciációjából fakadó hátrányos megkülönböztetéseket tartanak fenn. Az elsődleges cél tehát a versenyfeltételek egységesítése, valamint a személyek, áruk, szolgáltatások és a tőke közösségen belüli szabad forgalmával szembeni akadályok felszámolása. A társasági jog egyes területei — különösen az 54. cikk 3/g. pontjának említett szövege által kiemelt elemek, tehát a társaság tagjai és a harmadik személyek érdekeinek védelmét szolgáló biztosítékok — ebbe a 100. cikk által meghatározott körbe tartoznak. Az 54. cikk 3/g. pontja alapján a Tanács több irányelvet dolgozott ki és fogadott el, amelyek mindegyike

Martonyi János főosztályvezető, Külkereskedelmi Minisztérium (Budapest).

[1] Az integráció jogi feltételeiről, különös tekintettel a versenyjogra és a társasági jogra, a magyar irodalomban ld. elsősorban *Mádl* Ferenc: Az Európai Gazdasági Közösség joga. Bp. 1974.

[2] Jean-Jacques Servan-*Schreiber*: Le défi américain. Paris, 1967.

[3] Az európai társasági jog egyes területeiről ld. *Mohi* Csaba: Határokat átlépő vállalati egyesülések. Jogtudományi Közlöny, 1975. 1. sz.

jelentős mértékben alakította a tagállamok társasági jogát és előmozdította a közösségi szinten harmonizált társasági jog kialakításának folyamatát.

A társaságokat érintő másik rendelkezés a Római Szerződés *220. cikke*, amely a következőket mondja:

„A tagállamok a szükséghez képest tárgyalásokat kezdenek egymással abból a célból, hogy a honosaik részére biztosítsák a társaságok kölcsönös elismerését, az egyik országból a másikba történő székhelyáthelyezés esetén a jogi személyiség fenntartását és a különböző nemzeti jogalkotásokhoz tartozó társaságok egyesülésének a lehetőségét."

Ennek a cikknek az alapján a tagállamok több nemzetközi egyezmény megkötése érdekében kezdtek tárgyalásokat. 1968-ban született meg a *társaságok és a jogi személyek kölcsönös elismerésére vonatkozó egyezmény*, amely valamennyi tagállamban hatályba lépett. A részvénytársaságok nemzetközi egyesülésére vonatkozó egyezménynek eddig csak a tervezete készült el. A társaság jogi személyiségének a székhely egyik tagállamból a másikba történő áthelyezése esetére szóló fenntartására vonatkozó egyezménynek pedig még tervezete sincs.

A fenti két kifejezett rendelkezésen túl a társasági jog körébe eső rendelkezések meghozatalára, a társasági jog egységesítésére a Római Szerződés *235. cikkében* foglalt általános rendelkezés alapján is sor kerülhet. E több területen (például a kívülállókkal kötött kereskedelmi és gazdasági megállapodások terén) alkalmazott 235. cikk azt mondja ki, hogy ha a Közösség valamely célkitűzésének a megvalósításához közösségi fellépés szükséges, anélkül, hogy az alapszerződés az erre szolgáló hatáskört előírta volna, a Tanács a Bizottság javaslatára és a Parlamenttel történő konzultáció után egyhangú döntéssel meghozza a szükséges intézkedéseket.

Ennek a cikknek az alapján indultak meg már a hatvanas évek elején a valóban nemzetközi, szupranacionális „európai társaság" statutumának a létrehozására irányuló munkálatok, amelyek — mint ismeretes — eddig tervezeteken kívül más eredményre nem vezettek. A 235. cikk a jogalapja az Európai Gazdasági Egyesülés (European Economic Interest Grouping; Groupement Europen d'Interét Économique) létrehozására vonatkozó rendeletnek is, amelyet a Tanács 1985. június 27-én fogadott el.

A társasági jog harmonizálása irányelvek útján

Az irányelveknek a célja, hogy a nemzeti társasági jogok egymáshoz közelítését egy meghatározott területen, éspedig a társaság tagjai és a kívülállók részére nyújtott garanciák területén elősegítsék. A jogi feltételek harmonizációja tehát akként valósul meg, hogy ezek a biztosítékok az egyes tagállamokban „egyenértékűvé" válnak, a részvényesek és a társasággal kapcsolatba kerülő harmadik személyek (hitelezők stb.) az egyes tagállamokban azonos vagy legalábbis hasonló mértékű oltalomban részesülnek. Az irányelvek többsége nem érinti külön a több tagállamban működő vállalati csoportokat, egyes irányelvek azonban kifejezetten e vállalati csoportokra vonatkozó rendelkezéseket tartalmaznak, és ezért bizonyos értelemben a transznacionális vállalatok jogaként is felfoghatók. (Maga a jogi szabályozás persze ebben az esetben is nemzeti jellegű, ami nem más, mint a tagállamoknak az irányelvek alapján meghozott belső jogszabálya.)

Az első, 1968-ban elfogadott irányelv a társasági aktusok közzétételével, a társaság kötelezettségvállalásainak az érvényességével és magának a társaságnak az érvénytelenségével foglalkozik.

Az irányelv értelmében a részvénytársaságok és a korlátolt felelősségű társaságok (csak ezek esnek az alkalmazási körbe) kötelesek közzétenni a jogi és a pénzügyi helyzetükre vonatkozó fontosabb információkat, így az alapszabályukat, annak módosításait, az évi mérleget, a nyereségre és a veszteségre vonatkozó elszámolást stb.

A társasági kötelezettségvállalások érvényessége körében említést érdemel az a szabály, amely szerint az álakulóban levő, de jogi személyiséget még nem nyert társaság kötelezettségeiért az alapítók egyetemlegesen és korlátozás nélkül felelnek. Ugyancsak a jóhiszemű harmadik személyek védelmét szolgálja az a szabály, amely szerint a társaság e harmadik személyekkel szemben nem hivatkozhat arra, hogy a kötelezettség vállalása nem esik a társasági tevékenység körébe, kivéve ha jogszabály által meghatározott társasági működési kör túllépéséről van szó.

A társaság érvénytelenségére vonatkozó szabályok, így az érvénytelenség eseteinek, jogi hatásának meghatározása és az érvénytelenség bírói döntéssel történő kimondásának az előírása szintén a harmadik személyek érdekvédelmét, illetve ennek az érdekvédelemnek az egyenértékűvé tételét szolgálja.

A második, kizárólag részvénytársaságokra vonatkozó irányelv a társaság megalakításával, valamint az alaptőke létrehozásával, növelésével, csökkentésével, az osztalék fizetésével, általában a társasági tőkével összefüggő kérdésekkel („Kapitalrichtlinie") foglalkozik. A jogalap itt is a Római Szerződés 58. cikkének 2. pontja, a cél a társaság tagjainak és a kívülállóknak az érdekvédelme.

Ezt az irányelvet egyébként eddig csak az Egyesült Királyság és az NSZK alkalmazza.

A harmadik irányelv az azonos tagállamhoz tartozó társaságok egyesülésére vonatkozó nemzeti jogszabályok tartalmát kívánja egységesíteni. Szabályai csak a részvénytársaságokra alkalmazandók és egyaránt vonatkoznak a már létező társaság megszervezésével („acquisition, absorbtion") és új társaság létrehozásával történő egyesülésre. A kívülállók oltalmát van hivatva előmozdítani az egyesülés feltételeinek közzétételére vonatkozó kötelezettségek előírása. A munkavállalók érdekvédelmét szolgálja az a rendelkezés, amely szerint az egyesülésről és annak hatásáról a munkavállalókat tájékoztatni kell, akik az egyesülés tárgyában észrevételeket tehetnek. A részvényesek érdekeit pedig az az előírás szolgálja, amely szerint a részvények értékelését érdektelen, független szakértőknek kell elvégezniök.

Bár az irányelvet a Tanács 1978-ban elfogadta, és annak rendelkezéseit a tagállamoknak 1981. októberéig alkalmazniok kellett volna, a tagállamok általi alkalmazásba vétel csak késedelmesen és részlegesen történt meg.

A negyedik irányelv a közzétételi kötelezettséggel kapcsolatos technikai előírásokat részletezi, azaz az első irányelvhez kapcsolódik.

Az ötödik irányelv elfogadását a Bizottság még

1972-ben javasolta a Tanácsnak. Annak elfogadására mindeddig nem került sor. A társasági szervezetre („Strukturrichtlinie") vonatkozó, kizárólag a részvénytársaságokra alkalmazandó irányelvtervezet választási lehetőséget kíván nyújtani az NSZK-ban és Hollandiában fennálló dualista (azaz az igazgató tanács és a felügyelő bizottság szervezeti és hatásköri elkülönítésére alapuló) rendszer és az egységes igazgató tanácsra épülő monista rendszer között. A tervezet mindkét rendszerben biztosítani kívánja a vezető testületekben, tehát a társaság irányításában és felügyeletében a munkavállalók részvételét. Az 1000 munkavállaló feletti részvénytársaságoknak a dualista rendszerben vagy a felügyelő bizottsági helyek 1/3-át a munkavállalóknak kell biztosítaniok, vagy kollektív szerződés útján kell gondoskodniok a munkavállalóknak a felügyelő bizottságban való részvételéről, vagy a munkavállalók képviselői részére részvételi és konzultációs lehetőséget kell biztosítani. A monista rendszerben hasonlók az alternatívák, azzal a különbséggel, hogy felügyelő bizottság hiányában itt magában az igazgató tanácsban kell a munkavállalók részére — a tagállam nemzeti törvényhozása által meghatározott számban — helyet biztosítani.

Az ötödik irányelv komoly jogi problémákat vet fel, mivel az általa felállított követelmények nem állnak összhangban az angol társasági joggal. Az amerikai érdekekkel és gondolkodással is ellentétben áll minden olyan megoldás, amely olyan személyeknek (azaz a munkavállalóknak, illetve képviselőiknek) biztosít ellenőrzési lehetőséget, akik a társaságnak nem tulajdonosai és nem is tartoznak felelősséggel a tulajdonosok felé. Az elsősorban amerikai transznacionális vállalatok képviselői ezért erőteljesen bírálják a tervezetet és véleményük szerint az korántsem segítené, hanem éppen ellenkezőleg, akadályozná az európai méretű nagyvállalatok létrejöttét. Ezek a körök az ötödik irányelv tervezetében a transznacionális vállalatok ellen irányuló támadást látnak és összefüggést fedeznek fel e tervezet és az Európai Parlament által 1981 áprilisában elfogadott Caborn-jelentés[4] között, amely ugyan elismeri a transznacionális vállalatok hozzájárulását az EGK műszaki és gazdasági fejlődéséhez, e transznacionálisok fokozott ellenőrzését, bizonyos információk kötelező közzétételét, valamint a versenyszabályok és a munkavállalók érdekvédelmét szolgáló jogszabályok szigorúbb alkalmazását javasolja.

Az a tény, hogy a tervezetet mindeddig nem sikerült elfogadtatni, mutatja, hogy a transznacionálisok mikénti kezelésére és szabályozására nézve a Közösségen belül is eltérőek az álláspontok, mások a nagyvállalatok és mások a szakszervezetek érdekei és differenciált a helyzet az egyes tagállamok álláspontját illetően is.

A hatodik irányelvet a Tanács 1982 decemberében fogadta el. Az irányelv a részvénytársaságok több társaságra történő felosztásának eljárását és joghatásait szabályozza, éspedig itt is azzal a céllal, hogy az egyes tagállamokban egymással egyenértékű legyen a részvényesek, a hitelezők és a munkavállalók oltalma. A részvényesek oltalmát szolgálja többek között az a rendelkezés, amely szerint a több társaságra bomlás tervezetét közzé kell tenni és a részvények átváltásának árfolyamát független szakértőnek kell felülvizsgálnia.

A hetedik irányelv egyike azoknak a nagyon sok vitát kiváltott közösségi szabályozásoknak, amelyek kifejezetten a transznacionális vállalati csoportokat veszik célba. Lényege, hogy az ugyanahhoz a csoporthoz tartozó társaságoknak az elszámolását „konszolidálni" kell, azaz egységbe kell foglalni, annak érdekében, hogy tiszta és a valóságnak megfelelő képet lehessen kapni a csoport egészének pénzügyi helyzetéről.

Az elszámolások egységesítési követelménye akkor áll fenn, ha egyik vállalat egy másikban szavazattöbbséggel rendelkezik, vagy ha e másik társaság vezetőinek többségét jogában áll kinevezni vagy felmenteni. Fennáll ez a kötelezettség abban az esetben is, ha két vállalat az egyik feletti ellenőrzésre vonatkozóan szerződést („contrat de domination") írt alá. Ez tehát az első eset, amikor a közösségi jog a tényleges ellenőrzés tétele alapján megkísérelte meghatározni a vállalati csoporthoz való tartozás ismérveit.

Az egységesítést valamennyi leányvállalat elszámolására vonatkozóan el kell végezni, függetlenül attól, hogy azoknak az EGK-n belül vagy kívül van a székhelyük. A csoportot úgy kell tekinteni, mintha az egyetlen vállalat volna és a mérlegnek át kell fognia a csoporthoz tartozó társaságok egészét („bilan mondial").

A transznacionális — elsősorban amerikai — vállalatok részéről ezt az irányelvet is súlyos támadások érik. A kifogások középpontja, hogy az irányelv extraterritoriális hatályt teremt a maga számára, mivel a Közösségen kívüli vállalatokra vonatkozóan is adatok szolgáltatását követeli. Egyes szerzők szerint ez az extraterritoriális hatály nem áll összhangban a nemzetközi jog alapelveivel és nem alapozható meg a „közvetlen hatás" tételével sem, mivel a Közösségen kívüli társaságok üzleti tevékenységének adott esetben semmi Közösségen belüli hatása nincs.[5] További kifogás, hogy az irányelv áttöri azt a hagyományos társasági jogi tételt, hogy az anyavállalatot és a leányvállalatot két egymástól elkülönült egységnek kell tekinteni, még abban az esetben is, ha az anyavállalat tulajdonában áll a leányvállalat valamennyi részvénye és a két vállalat igazgatói és tisztségviselői azonosak. Az irányelv célja természetesen éppen az, hogy szakítson ezzel a hagyományos és formális megközelítéssel és a valóságos gazdasági és szociológiai helyzetnek megfelelően a csoporthoz tartozó társaságokat egy meghatározott szempontból egységként kezelje éspedig függetlenül attól, hogy ez elnyeri-e a transznacionális vállalati csoportok tetszését vagy sem.

Az irányelvet a Tanács 1983 júniusában fogadta el, de azt a tagállamoknak csak 1988-ig kell a nemzeti joguk részévé tenni. Maguknak a rendelkezéseknek az alkalmazására pedig 1990 előtt nem fog sor kerülni. (A kis- és középvállalatok esetében e határidő 2000.)

Ugyancsak a transznacionális vállalati csoportok szabályozására irányul a kilencedik irányelv tervezete is, amelynek elfogadására még nem került sor. A Bizottság által kidolgozott tervezet azt kívánja előmozdítani, hogy a konszernhez tartozó anyavállalat felel-

[4] Europäisches Parlament Sitzungsdokumente, Bericht über die internationale wirtschaftliche Tätigkeit von Unternehmen und Regierungen. 1981. május 15.

[5] Steven M. *Schneebaum*: The company Law harmonisation program of the European Community. Law and Policy in International Business, 1982. 2. sz. 313. old.

jen a leányvállalatok kötelezettségeiért. (Innen a német „Konzernrichtlinie" elnevezés.) Az irányelv az NSZK jogából ismert, úgynevezett „ellenőrzési szerződés" megkötésére kívánja az anyavállalatot rávenni, amely szerződés értelmében az anyavállalat egyes harmadik személyek (hitelezők, alkalmazottak, kisebbségi részvényesek) felé közvetlenül felel a leányvállalat egyes kötelezettségeiért. Arra az esetre, ha az anyavállalat ilyen szerződést nem köt, a tervezet előírja, hogy az anyavállalat vezetősége által a leányvállalatnak okozott károkért nem csak az anyavállalat felel, hanem az igazgatóság tagjait is egyetemleges és korlátlan felelősség terheli. A tervezetet szintén erőteljes kifogások érik és jelenleg nagyon csekély annak a valószínűsége, hogy az a közeljövőben a Tanács elé kerül.[6]

A tizedik irányelv szintén még csak tervezet formájában létezik. A különböző tagállamokhoz tartozó részvénytársaságok egyesülésének egyes kérdéseivel foglalkozó irányelv tervezetét a Bizottság 1985 januárjában készítette el. Ez az irányelv szorosan kapcsolódik a már említett harmadik irányelvhez, de míg az az ugyanabban a tagállamban honos részvénytársaságok egyesülésével foglalkozik, a tizedik irányelv a nemzetközi egyesülés egyes specifikus kérdéseit (közzétételi kötelezettség, hitelezők oltalma, az egyesülés érvénytelenségének esetei stb.) lenne hivatva rendezni. Ez az irányelv ugyancsak közvetlenül érinti a transznacionális vállalatokat és segíteni akarja az európai méretű nagyvállalatok megteremtésének a folyamatát. Mindaddig azonban, ameddig az egyesüléssel kapcsolatos alapvető kérdések rendezésére nem kerül sor, azaz nem rendezi egyezmény vagy közvetlenül alkalmazandó közösségi jogszabály az egyesülés útján létrejövő társaságok jogi státusát, nem lehet arra számítani, hogy a tizedik irányelvet a Tanács elfogadja.

Mind elméleti, mind pedig politikai szempontból különleges figyelmet érdemel a sokat vitatott, úgynevezett „Vredeling-javaslat", amelyet 1980-ban terjesztett elő a tervezet névadója, az EGB Bizottságának a foglalkoztatási és szociális ügyekért felelős tagja. E tervezetet később a Bizottság átdolgozta és a jelenleg a „Komplex szervezetű vállalatok, különösen a transznacionális vállalatok dolgozóinak tájékoztatása és a velük történő konzultáció" címet viseli. A tervezet a hetedik irányelvhez hasonlóan meghatározza az „uralkodó vállalat" („entreprise dominante") fogalmát, éspedig akként, hogy uralkodónak minősül az a vállalat, amely egy másik vállalatban közvetlenül vagy közvetve szavazattöbbséggel rendelkezik, vagy egy másik vállalat vezető vagy ellenőrző szerve tagjainak legalább felét jogosult kinevezni.

A tervezet az uralkodó vállalattal, illetve a tőle függő leányvállalatokkal szemben három alapvető kötelezettséget állapít meg. A vállalat mindenekelőtt köteles a leányvállalatai számára mindazokat az információkat átadni, amelyek az uralkodó vállalat és a leányvállalatok egészének a tevékenységéről világos képet adnak. Ezen túlmenően az uralkodó vállalat köteles a döntés meghozatala előtt 40 nappal mindazokról a tervezett intézkedéseiről tájékoztatni a leányvállalatot, amelyek a csoport valamely tagjára vonatkoznak, és amelyek „lényegesen érinthetik a dolgozók érdekeit". A leányvállalat vezetői kötelesek mindezeket az információkat a dolgozóknak, illetve ezek képviselőinek átadni és ez utóbbiak 30 napnál nem rövidebb határidőn belül véleményüket nyilváníthatják a tervezett intézkedésről. A konzultációnak az a célja, hogy megegyezés jöjjön létre. Ha a leányvállalat vezetői az alkalmazottak képviselőivel nem folytatják le a konzultációt, akkor ez utóbbiak jogosultak az anyavállalat vezetésével konzultálni.

Mindezek a kötelezettségek egyaránt vonatkoznak az EGK-n belüli és az EGK-n kívüli anyavállalatokra. Mivel ez az extraterritoriális hatály végrehajtási gondokat vethet fel, a tervezet gondoskodni kíván arról, hogy az irányelv a Közösségen kívül is érvényesüljön. Ha ugyanis a Közösségen kívüli anyavállalat nem biztosítja az irányelv által előírt információkat és konzultációt, akkor e kötelezettségek végrehajtásáért annak a Közösségen belüli leányvállalatnak a vezetése felel, amelyik a legnagyobb számú alkalmazottat foglalkoztatja. Az amerikai irodalom ezt a rendelkezést nevezi a „tűz társaságra" vonatkozó előírásnak. A legfőbb kifogás az extraterritoriális hatályon túl, hogy az információk előzetes átadása az amerikai jog által súlyosan tilalmazott, úgynevezett „insider trading"-et eredményezhet, azaz az információk címzettjei saját céljaikra használhatják fel azokat. A javaslat bírálói szerint annak elfogadása összességében az EGK-t külföldi tőkeberuházások számára a jelenleginél lényegesen kevésbé vonzóvá tenné.[7]

Az Európai Parlament egyébként a tervezeten 1982-ben lényeges módosításokat hajtott végre, többek között a kötelezően szolgáltatandó információk köréből kivette az üzleti és kereskedelmi titkokat, ideértve azokat az információkat, amelyek befolyással lehetnek a részvények árára.

A Vredeling-javaslat (amely egyébként nem a Római Szerződés 54. cikkének 3. pontján, hanem a 100. cikkén alapul) is azt mutatja, hogy az EGK — éspedig elsősorban a Bizottság — mindent megtesz annak érdekében, hogy csökkentse a vele szembeni, ma elsősorban a brit munkáspárt bal szárnya és a francia kommunista párt által táplált baloldali ellenérzést, azaz javítani akarja képét a baloldalon. A cél annak bebizonyítása, hogy a Közösség nem a „tőke Európáját" építi, hanem a munkavállalók érdekeinek is különleges figyelmet szentel. A munkásrészvétel fokozását biztosítani hivatott elképzelések viszont a tőke felzúdulását vonják maguk után és azonnal kiváltják a beruházások csökkentését kilátásba helyező vészjelzéseket.

A Római Szerződés 220. cikkén alapuló egyezmények

Az alcím többes száma a jövőt előlegezi; jelenleg ugyanis egyetlen ilyen egyezmény van hatályban, éspedig a társaságok és a jogi személyek kölcsönös elismeréséről szóló, 1968. február 29-i egyezmény. Az elismerés a letelepedés szabadságának a biztosítására épül, de annál többet jelent. A letelepedés szabadságát maga a Római Szerződés már biztosítja. Az 58. cikk ugyanis kimondja, hogy valamely tagállam

[6] Ld. Die Entwicklung des Gesellschaftrechts in Europa. Zeitschrift für Unternehmens und Gesellschaftsrecht, 1984. No. 1. 49. old.

[7] Ld. *Schneebaum* i. m. 323—327. old.

törvényhozásával összhangban alakult és a Közösségben alapszabályszerű székhellyel, központtal, vagy fő telephellyel rendelkező társaságokat vagy vállalatokat ugyanúgy kell kezelni, mint a tagállamok állampolgárait. (Az állampolgárok szabad letelepedését az 52. cikk biztosítja.)

Az egyezmény az általa felsorolt társaságok és jogi személyek részére jogszabály erejéből folyóan biztosítja az elismerést. Az elismerendő alanyok körébe tartozik mindenekelőtt minden polgári és kereskedelmi társaság, bármi is annak a jogi formája. Ide tartoznak a szövetkezeti társaságok is. Az elismerés szempontjából nincs jelentősége annak, hogy a társaság rendelkezik-e jogi személyiséggel vagy sem.

Az elismerésnek három konjunktív feltétele van:

— a társaság valamely tagállam jogával összhangban alakult meg;

— e tagállam a társaságnak megadja azt a képességet, hogy jogokat szerezzen és kötelezettségeket vállaljon;

— a társaság székhelye valamely tagállamban van.

A társaságokon kívül kiterjed az ipso jure elismerés a jogi személyekre is, éspedig mind a közjogi, mind pedig a magánjogi személyekre. Az elismerés feltétele a társaságok elismerésének három feltételén túl az is, hogy e jogi személyek fő- vagy melléktevékenységként ellenérték fejében gazdasági tevékenységet fejtenek ki.

Az elismerés korlátai sorában érdemel említést, hogy a tagállamok megtagadhatják az elismert társaságtól vagy jogi személytől azokat a jogokat, amelyeket a saját joguk uralma alá eső társaságok vagy jogi személyek nem élveznek.

A társaságok nemzetközi egyesülésére vonatkozó egyezmény tervezete már 1972 végén elkészült, de egyezményi rangra azóta sem emelkedett. A kérdés nagyszámú elméleti és gyakorlati nehézséget vet fel, mivel a különböző tagállamokhoz tartozó társaságok egyesülése, illetve az erre vonatkozó jogalap megteremtése nem ragadható ki az általános társasági jogi, adójogi és versenyjogi összefüggésekből. A társaságokra vonatkozó nemzeti jogok ugyanis különbözőek és jelenleg minden társaságnak természetesen valamely tagállam jogának uralma alá kell esnie. A már meglevő társaságok egyesülése tehát minden körülmények között az egyik társaság honosságának, a reá alkalmazandó nemzeti jognak a megváltozását igényli. „Nemzetek feletti" státusú társaság hiányában így valóságos egyesülésről nehéz beszélni, inkább arról van szó, hogy egy meglévő társaság megszerez egy másik társaságot. (Ez tehát az említett „acquisition", vagy „absorbtion" esete.)

A tervezet nem érinti a munkásrészvétel kérdését és ezzel mintegy megkerülni próbálja az egyik — mint láttuk — legérzékenyebb kérdést.

A 220. cikk előírja a társaságok egyik tagállamból a másikba történő átköltözése esetére a társaság jogi személyiségének a fenntartásáról szóló egyezmény kidolgozását is. A hatvanas évek közepén megindult munkálatok megszakadtak és tervezet kidolgozására sem került sor.

Az Európai Társaság („Societas Europea")[8]

Valóságos európai társasági jog akkor jönne létre, ha nemzetközi, azaz európai státusú társaságok alapítására nyílna jogalap. Ezek az európai társaságok egyetlen tagállamban sem lennének honosak, egyetlen tagállam nemzeti jogának sem lennének alávetve. Ez az európai, azaz közösségi jog által létrehozott társasági jogi forma más lenne, mint a valamely nemzeti jog által létrehozott európai társaság jogi formája még akkor is, ha ezeknek a nemzeti társasági jogoknak az egymáshoz közelítése, sőt egységesítése jelentősen előre haladna. Ugyanakkor világos, hogy ez az európai státusú, kizárólag a közösségi jogra épülő és azáltal szabályozott társaság működése igen sok gyakorlati nehézséget vetne fel, mivel minden lehetséges kérdésre kiterjedő, teljes közösségi jogi környezetet e társaságok számára még igen hosszú időn belül nem lehet megteremteni.

Az Európai Társaság megteremtésére irányuló munkálatok ma már közismert legfontosabb eseménye az volt, hogy Pieter Sanders erre a célra életre hívott munkacsoportja 1966-ban kidolgozta az Európai Társaság („Societas Europea") statutumát. E statutum alapján a Bizottság 1970-ben javaslatot dolgozott ki, majd azt 1975-ben módosította. E javaslat azóta sem lépett tovább és nem is lehet arra számítani, hogy ez néhány éven belül megtörténjék. A tervezet ezért jelenleg elsősorban elméleti szempontból érdekes, mivel átfogó szabályozást tartalmaz egy valóságosan nemzetek feletti társaságra vonatkozóan és vitathatatlanul némi befolyást gyakorol egyrészt a tagállamok nemzeti társasági jogának a fejlődésére, másrészt pedig e nemzeti jogok egymáshoz közelítését célzó, már vázolt munkálatokra.

A tervezet szerint az Európai Társaság létrejöttének a következő négy esete lehet:

— különböző tagállamokhoz tartozó részvénytársaságok egyesülése;

— különböző tagállamokhoz tartozó társaságok által létrehozott holding;

— különböző tagállamokhoz tartozó társaságok által létrehozott közös leányvállalat;

— európai társaságok által létrehozott leányvállalat.

A tervezet részletesen szabályozza a minimális alaptőkét, a székhelyet és a bejegyzést (ez az Európai Közösségek melletti Bíróságnál vezetett európai cégjegyzékbe történik), a társaság létrehozását, az alaptőkével és a részvényekkel kapcsolatos kérdéseket, a társaság szervezetét (igazgatóság, felügyelő tanács, közgyűlés). Részletes szabályozást kap a tervezetben a munkásrészvétel is.

A tervezetnek a társaságok csoportjával foglalkozó hetedik címe külön figyelmet érdemel. E cím rendelkezései mindenekelőtt meghatározzák a csoport fogalmát, amennyiben kimondják, hogy ha egy társaság egy másik társaságtól függ, vélelmezni kell, hogy az uralkodó társaság („enterprise dominante", „controlling undertaking", „herrschendes Unternehmen") és a függő társaság („enterprise dominée", „dependent undertaking", „abhängige Gesselschaft") válla-

[8] Az alapszabályt ld. a Bulletin des Communautés Européennes 4/75. sz. mellékletében.

lati csoportot (groupe, Konzern) alkot. A függés természetesen nem feltételez tulajdoni részesedést, a lényeg a valóságos, de facto kapcsolat a társaságok között.

Minden társaság köteles a vállalati csoportba történő belépését közzétenni. A csoport megalakulásának esetére részletes rendelkezések kívánják biztosítani a kívülálló részvényesek és a hitelezők oltalmát. A csoporthoz tartozó, ellenőrzött vállalat részvényesei a csoport létrejötte esetén több lehetőség között választhatnak; pénzbeli kártalanítást, azaz a részvényeik készpénz ellenében történő megvételét kérhetik, igényelhetik, hogy részvényeiket az uralkodó társaság a saját részvényeire cserélje, de azt is kérhetik, hogy az uralkodó társaság az ellenőrzött társaság részvényei utáni osztalék mértékét előre garantálja.

A hitelezők oltalmát egyetlen kiemelkedően fontos rendelkezés biztosítja. Ez pedig az, hogy az uralkodó vállalat felelősséggel tartozik az ellenőrzött társaság kötelezettségeiért. E felelősség érvényesítésének mindössze az a feltétele, hogy a hitelezőnek a függő társaságot írásbeli felszólítással késedelembe kell ejtenie és ezt követően fordulhat az uralkodó vállalathoz (239. cikk).

Az Európai Társaság létrehozásának gondolatát figyelemre méltó módon a külföldi transznacionálisok is támogatják. Az amerikai tőke számára ez a „Societas Europea" mintegy „federal corporation"-ként szolgálna és a vállalati tevékenység keretei számára további választási lehetőséget jelentene. A munkásrészvételre és a vállalati csoportokra vonatkozó említett rendelkezések természetesen itt sem keltenek lelkesedést a transznacionális vállalatok körében, a kifogások az Európai Társaságra vonatkozó tervezettel kapcsolatban is elsősorban a rendelkezések extraterritoriális hatályával és a külföldi (elsősorban amerikai) jogszabályokkal történő összeütközés veszélyével kapcsolatosak.

Az Európai Gazdasági Egyesülés

A közösségi társasági jog fejlődésének talán legérdekesebb és előreláthatóan a gyakorlat számára is fontos fejleménye az Európai Gazdasági Egyesülést létrehozó rendelet 1985 júniusában történt elfogadása.

A modellt a francia jogból ismert gazdasági egyesülés („groupement d'interet économique") szolgáltatta, amelyet az 1967. szeptember 23-i rendelet hozott létre és amely a gyakorlatban elsősorban a kis- és középvállalatok számára vonzó és széles körben alkalmazott jogintézménynek bizonyult. (Az intézmény felhasználása egyébként nem korlátozódott a kis- és középvállalatokra; a legismertebb és legsikeresebb egyesülések sorában az „AIRBUS Industrie"-t szokták emlegetni.)

Az egyesülés átmeneti kategóriát alkot a kereskedelmi társaság és a pusztán szerződésen alapuló tartós együttműködési formák között. Az egyesülés ugyanis rendelkezik jogi személyiséggel, jogokat szerezhet, kötelezettségeket vállalhat, szerződéseket köthet, bíróság előtt perelhet és perelhető. Célja ugyanakkor nem saját nyereség elérése, hanem a tagok tevékenységének a segítése. Ha az egyesülés termelő vagy szolgáltató tevékenységet fejt ki, akkor ezt csak a tagjai részére végezheti.

A rendeletben nem szabályozott kérdésekben az egyesülésre annak a tagállamnak a jogát kell alkalmazni, amelyben az egyesülést létrehozó szerződés által meghatározott székhely van. A veszteséggel és a nyereséggel kapcsolatos kérdésekben azonban a tagokra alkalmazandó adójogi szabályokat kell alkalmazni. Ez utóbbi rendelkezéshez az Egyesült Királyság ragaszkodott, éspedig abból a megfontolásból, hogy az egyesülést az azt létrehozó vállalatok ne használhassák fel az adórendelkezések kijátszásának a céljára. Ugyancsak nemzeti jogszabályok alá esik a felszámolás is, mindaddig, ameddig az egységes közösségi csődjogra vonatkozó, jelenleg tervezeti stádiumban levő EGK egyezmény hatályba nem lép.

A tagállamoknak a rendelet alkalmazásához szükséges végrehajtási rendelkezéseket négyéves határidőn belül kell meghozniok. Maga a rendelet azonban — mint minden közösségi rendelet — a tagállamokban kötelező és közvetlenül alkalmazandó. Az egyesülés tehát az első olyan sajátos forma, amely közvetlenül a közösségi jogban és nem a tagállamok nemzeti jogában nyeri a jogalapját.

A közösségi ipari körök az egyesülést láthatóan támogatják és vonzónak ítélik a kötöttségek és részletes előírások hiányát. Ennek alapján feltehető, hogy az egyesülés a gyakorlatban be fog válni és a gyakorlatban valóban segíti a tagállamok vállalatai közötti gazdasági együttműködés erősítését és hozzájárul a jogi, pénzügyi és lélektani korlátok fokozatos felszámolásához.

Néhány következtetés

Az EGK változóban levő szabályozásának az áttekintését az indokolta, hogy az Európai Gazdasági Közösség gazdasági és jogi integrációs folyamatainak a mi számunkra több szempontból különleges jelentősége van. Mindenekelőtt az EGK a legfontosabb külkereskedelmi partnerünk, tőkés külkereskedelmi forgalmunknak ugyanis több mint 50%-át a Közösséghez tartozó 12 állammal bonyolítjuk le. Ezzel összefügg, hogy elsősorban az EGK tagállamainak, pontosabban ezek vállalatainak a működő tőkéjére számítunk, ezeknek a vállalatoknak a részéről várjuk a magyarországi beruházásokat. Más oldalról a külföldön alapított magyar vegyesvállalatok nagy része is az Európai Gazdasági Közösség tagállamainak területén működik. Összességében tehát azt lehet mondani, hogy az EGK, mint a hozzánk legközelebb álló nyugat-európai országok folyamatosan létrejövő gazdasági uniója, döntő szerepet játszik a világgazdaságba történő integrálódásunk folyamatában, ennek az integrálódásnak a legfontosabb közege és közvetítője.

A közösségi jogfejlődés eredményeinek és nehézségeinek ugyanakkor a számunkra különleges elméleti és gyakorlati jelentősége is van. Tanulnunk kell a nyugat-európai integrációs folyamat sikereiből és kudarcaiból egyaránt. Nyilvánvaló, hogy a tapasztalatok értékelése és átvétele terén különös óvatosságot kell tanúsítanunk; ami például a keleti és nyugati integrációs folyamat összevetését illeti, világos, hogy igen jelentős eltérések állnak fenn, éspedig nemcsak a közgazdasági eszközök, az áru- és pénzviszonyok felhasználásának mértéke tekintetében.

Az áttekintésből láttuk, hogy a tagállamok társasági jogának egyes meghatározott területeken történő egymáshoz közelítése és bizonyos mértékű egységesítése rendkívül lassan halad előre. Méginkább ez a helyzet az európai társasági jog megteremtése terén, ahol lényegében nem sikerült még túllépni az előkészítő munkák körén. (Általános vélemény, hogy az „Európai Társaság"-ra még jó néhány évet, de inkább évtizedet várni kell.) Joggal vethető fel a kérdés, hogy voltaképpen mik ennek a viszonylagos kudarcnak az okai, melyek azok a tényezők, amelyek e lassú és bonyolult folyamatot gátolják.

Az egyik legegyszerűbb és legkézenfekvőbb ok, hogy az európai méretű társaságok a Római Szerződés aláírása óta eltelt közel három évtized alatt már létrejöttek és itt vannak Európában, anélkül, hogy ehhez közösségi jogi beavatkozásra vagy segítségre lett volna szükségük. Ezek a vállalatok persze nem nemzetközi státusú vállalatok, hanem valamely tagállam nemzeti jogának erejéből nyerik státusukat, de önmagában ez a körülmény a méretek növekedését, a vállalatok közötti együttműködés erősítését és vállalati csoportok (konszernek) kialakulását úgy tűnik, hogy lényegesen nem akadályozza. Ezek a nagy „európai méretű" vállalatok sok esetben nem mások, mint a leghatalmasabb amerikai központú transznacionális vállalati szervezetek európai társaságai, leányvállalatai. Az európai méretek tehát már itt vannak, más kérdés az, hogy a mögötte álló tőke elsősorban külföldi, éspedig amerikai.

Ezek a nagy multinacionális vállalati csoportok — mint láttuk — jórészt inkább ellenérzéssel, mint rokonszenvvel figyelik a társasági jog egységesítésének a körébe eső közösségi munkálatokat. A közösségi jogi eszközökben tehát nem elsősorban a nagyvállalatok határokon túli tevékenységét elősegítő, hanem inkább zavaró tényezőt látnak, tartanak a közösségi jogi köntösben jelentkező állami beavatkozás erősödésétől és természetesen ingerlik őket a munkásrészvétel erősítésére és közösségi szinten történő biztosítására irányuló erőfeszítések is. Mindennek az a következménye, hogy a nagyvállalatok csak ritkán segítik a brüsszeli munkálatokat és az esetek többségében inkább gátolják azokat. Társasági jogot alkotni a vállalatok ellen pedig nagyon nehéz feladat; ezt bizonyítják legalábbis az eddigi mérsékelt eredmények.

A másik ok, hogy az integrációban a szokásosnál lényegesen bonyolultabb és nehezebb az érdekegyeztetés. A tradicionális érdekszerkezetre, például a társaságokra vonatkozó gazdasági, politikai és jogi érdekek hagyományos szerkezetére ugyanis az integrációval kapcsolatos célok és érdekek is hatnak, az ellentétes érdekeket egy újabb érdek, éspedig az integrációs folyamat segítésével vagy akadályozásával kapcsolatos szempont keresztezi. Nem arról van szó, hogy egyes tagállamok általában véve ellenzik, gátolják az integrációt, más tagállamok pedig támogatják azt. (Ezzel a leegyszerűsítő felfogással gyakran lehet találkozni, aminek részben az a háttere, hogy az európai integráció távlati jövőjével kapcsolatban az egyes tagállamok politikai elképzelései között valóban vannak bizonyos eltérések.) A lényeg az, hogy a tagállamoknak egyes meghatározott kérdésekben áll érdekükben az integráció gyorsítása, a közös politikák erősítése, más kérdésekben pedig éppen ellenkezőleg, törekvéseik az integráció lassítására, a közös politikák gyengítésére irányulnak. Az érdekek tehát tagállamonként is differenciáltak, ugyanakkor a tagállamokon belül is fennmaradnak a hagyományos érdekellentétek. E hagyományos érdekek hordozói egyébként közösségi szinten is megjelennek, mind a szakszervezeteknek, mind pedig a gyáriparosoknak megvannak például a közösségi szintű szervezeteik. Mindez az érdekegyeztetés mechanizmusát a szokásosnál lényegesen bonyolultabbá és nehezebbé teszi.

Ebben az érdekegyeztetési mechanizmusban mind a tagállamok, mind pedig az érdekképviseleti szervek elsősorban a saját érdekeiket követik és kevéssé befolyásolják őket elvi vagy ideológiai megfontolások. Ezt természetesen az érdekek képviseletére és érvényesítésére hivatott apparátusok a legkevésbé sem szégyenlik. Mások is tanulhatnának abból, hogy egy integrációs folyamat minden területen történő és feltétlen előrevitele nem önmagában való és abszolút érték. Érdekeinek megvédéséről mindenkinek saját magának kell gondoskodnia és ez adott esetben történhet az integrációs folyamat egyes területeken történő lassítása útján is.

A kudarcok ellenére, pontosabban azoktól függetlenül a valóság az, hogy az európai méretű transznacionális szervezetek a regionális (közösségi) szabályozás hiányosságai ellenére is jelentős szerepet játszanak az integrációban. A sokat emlegetett nemzeti korlátok fennmaradása ellenére e transznacionális szervezetek közösségi jogi keretek nélkül is fontos és valóságos eszközei a gazdasági integrációnak. Az EGK esetében tehát a valóság az integrációs jogalkotás előtt jár.

Brohm, Winfried

Szabatosság a tervezésért*

I.
Kiinduló helyzet és kérdésfeltevések

1. A tervek stabilitásával és rugalmasságával kapcsolatos követelmények

A tervek nem elvontan hoznak létre egy kezdettől fogva általános érvénnyel bíró rendet, hanem cselekvési programot[1] adnak, amelyet az állami és magánberuházóknak kell végrehajtani, akik a tervek változatlan fennmaradásában érdekeltek. Ezzel szembenáll az a tény, hogy az ismeretlen tényezők nagy száma, a prognózisok bizonytalansága, valamint a gyors társadalmi változások a tervek folyamatos kiigazítását igénylik.[2] A stabilitás és rugalmasság közötti feszültségbe ágyazva rajzolódik ki a tervszavatosság problémája.

A Német Szövetségi Köztársaságban a legkülönfélébb területeken találkozhatunk tervekkel. Átfogó terveket azonban csak a terület- és településfejlesztés területén ismerünk.[3] Már e terveknek is jelentős gazdasági kihatásai vannak. A tartományok a tartományi fejlesztési tervekben többek között különböző szintű települési központokat és kiemelt területeket jelölnek ki. E kijelöléseket a következő tervezési szinten az úgynevezett területi (regionális) rendezési tervek tovább pontosítják. Végül a községek város- és községrendezési terveikben határozzák meg minden egyes telek felhasználási módját. Éppenséggel a városrendezési terveknél mutatkoznak meg e tervek gazdasági kihatásai, például, ha a városok úgy határozzák meg a telkek nagyságát, hogy a városközpontban nem lehet áruházakat létesíteni. A tervszavatosság kérdése akkor merül fel, ha az előbb említett városok utóbb terveiktől eltérnek, és esetleg mégis engedélyezni kívánják áruházak építését; vagy például ha egy sétáló övezet végén bevásárlóközpontot terveznek, s ezáltal az övezetben már korábban működő üzletek tulajdonosai a fennálló helyzetre tekintettel eszközölt befektetéseiket veszélyeztetve látják. Másik példaként hozhatók fel a városi vonzáskörzetek szélén fekvő kisebb községek, amelyeket egyre növekvő mértékben árasztanak el a városiak, akik viszonylag olcsó telekárak mellett a „zöldben" kívánnak családi házakat építeni, és még városi munkahelyeikre vezető — sokszor 80 km-t is elérő — hosszú úttól sem riadnak vissza. Amint nagyobb számban letelepedtek, nyomást próbálnak kifejteni régen letelepült, környezetzavaró üzemek, mint például fűrésztelepek, kőbányák és hasonlók bezárása érdekében. A községek megkísérlik e törekvések következményeit levonni, és zöldövezeteket terveznek az üzemek köré terjeszkedésük megakadályozása céljából vagy környezetvédelmi okokból akár be is záratják azokat. Itt merül fel az a kérdés, hogy az üzemek, amelyekre ily módon nyomást gyakoroltak, nem követelhetik-e a korábbi terv betartását vagy legalább a tervmódosításokkal okozott kár megtérítését?[4]

A gazdaság jogában — a gazdaság átfogó adóztatásától eltekintve — tervezési elemekkel adókedvezmények, vagy szubvenciók formájában találkozhatunk. A tervszavatosság problematikájának példája a Birodalmi Bíróság (Reichsgericht) által hozott híres „fagyasztott hús" ítélet.[5] A húszas években a birodalmi kormány a húsimportőrökkel folytatott hosszas tárgyalások után legalább 10 évre rendeleti úton importkönnyítéseket engedélyezett. A várakozásokkal szemben azonban a német hústermelés 2 év elteltével talpraállt. Erre megvonták az importkedvezményeket. Az importőrök nagyösszegű beruházásokkal létesített hűtőházai, amelyeket az importkönnyítésben bízva építettek, értéküket vesztették. Ehhez hasonló esetet kellett a Szövetségi Alkotmánybíróságnak is eldönteni.[6] Az úgynevezett „Berlinhilfe" idején a vállalatok öt évre forgalmi adómentességben részesültek. Három év után e kedvezményeket a cigarettaipartól megvonták, mert a pénzt sürgősen más támogatásra kellett fordítani.

Ilyen jellegű, egyfelől a szabályozás „fenntartásához", másfelől pedig „továbbfejlesztéséhez" fűződő érdekek összeütközésére a tervjogon kívül is sor kerülhet, például ha egy cég a KRESZ-ben előírt irányjelző-villogó gyártására áll rá, és az előírás módosítása miatt egész termelése hiábavaló lesz.[7] A tervezés során ilyen érdekösszeütközések különösen gyakran merülnek fel, ugyanis a tervek sorsa a végrehajtáson áll vagy bukik, tehát az állam a beruházók együttműködésére van utalva, akiket egyébként több csatornán keresztül is beruházásokra ösztönöz. Ebből következően különösen indokoltnak tűnik a tervek betartásába vetett bizalom jogi védelme.

Brohm, Winfried egyetemi tanár (Konstanz).

* A szövegben, ahol csak lehet, a magyar jogi nyelvben (még) nem létező „tervszavatosság" kifejezést használjuk a jog- és kellékszavatosság mintájára. Hogy a fogalom valójában mit jelöl, a cikkből pontosan megtudható *(a fordító)*.

[1] Vesd össze: E. H. *Ritter*: Grenzen der verwaltungsgerichtlichen Normenkontrolle. DÖV 1976. 802., 805. old.; *Korbmacher*: Plangewährleistung und Vertrauensschutz, WiVerw. 1979. 37., 44. old.; Szövetségi Közigazgatási Bíróság 26, 282 (285); 54,5 (9).

[2] Ennyiben a visszafordíthatóság (átalakíthatóság) minden egyes terv lényegi ismérve; vö.: *Burmeister*: Zur Staatshaftung für Planschäden der Wirtschaft. Die Verwaltung, 1969. 21., 36. old.; V. *Simson*: Planänderung als Rechtsproblem. in: J. H. *Kaiser* (szerk.): Planung I, 1965. 405., 419. old.

[3] Ld.: *Ernst/Hoppe*: Das öffentliche Bau- und Bodenrecht. Raumplanungsrecht, 1981.; *Brohm*: Entwicklungen im Raum- und Stadtplanungsrecht. 1979.

[4] Ld. közelebbről: *Brohm*: Der Schutz privater Belange bei Bauplanungen, Antragsbefugnis, Abwägungsgebot, Plangewährleistungsrechte, insbesondere für gewerbliche Interessen. NJW 1981. 1689., 1696. és köv. old.; ugyanő: Funkkolleg Recht, Planungs- und Entwicklungsverwaltung am Beispiel der „Raum- und Stadtplanung". Studienbegleitbrief 5, 1982. 35., 54., 63. oldalak, valamint ugyanő: Planungs- und Entwicklungsverwaltung am Beispiel „Raum- und Stadtplanung". in: Einführung in das öffentliche Recht- Verfassung und Verwaltung UTB. Szerk. Grimm stb. 1985.

[5] RGZ 139., 177. old.

[6] Szövetségi Alkotmánybíróság, 30., 392. old.

[7] Ld.: Szövetségi Legfelsőbb Bíróság, NJW 1968. 293. R. *Schmidt* megjegyzésével. NJW 1968. 791. old.

2. *Tervszavatossági igényvariánsok*

A bemutatott példák világosan mutatják, hogy a tervszavatossági jogban két kérdést élesen külön kell választani. Egyszer vizsgálandó, hogy az érintettek meghatározott előfeltételek mellett támaszthatnak-e igényt az eredeti terv betartására, tehát röviden „betartási igényről" beszélhetünk, vagy követelhetik-e legalább az új szabályozásra történő „rugalmas áttérést".[8] Abban az esetben, ha erre tagadó választ adunk, és a tervmódosítást megengedhetőnek tartjuk, az a kérdés, hogy azok, akik magatartásukat a korábbi tervhez igazították és a módosítás folytán kárt szenvednek, érvényesíthetnek-e legalább kárpótlási igényt. Gyakran használják a „tervszavatossági igény" kifejezést ebben a szűkebb, kárpótlási igényre utaló értelemben.

Kiemelendő, hogy a példa szerinti esetekben jogszerű tervmódosítás esetén keletkező kárpótlási igényekről van szó. A jogellenes tervmódosításokkal szemben az érintettek közvetlenül felléphetnek. Ha ilyenkor károk keletkeznek, a kártérítési igényeket az általános felelősségi jogi szabályok alapján kell megítélni, a tervszavatossági jog itt nem kerül szóba. Mégis, ezeket az eseteket is sokrétűen tárgyaljuk ebben az összefüggésben, a kép teljessé tétele céljából.[9]

3. *Jogpolitikai megközelítés*

Az állam tervszavatossági helytállásának gondolata igen csábító, ezért az irodalomban általánosan elfogadottnak tekinthető. Azzal érvelnek, hogy ha már az állam tervez, akkor működése tervszerűségéért helytállással tartozik, s e körben legalább az érintettek kárát köteles megtéríteni.

Ezzel a tervmódosítás kockázatát az államra, mint a tervszerű magatartás „okozójára" telepítjük. Ennek alátámasztására az az elv szolgál, amely szerint a hibás teljesítés következményei annak a kockázati körébe tartoznak, akinek a befolyási övezetéből erednek. Másfelől senki sem javíthatja ki saját hibáit a mások költségén. A beruházók szemszögéből ugyanezt hangsúlyozza az az érv is, amely szerint aki egy helyzet fennállásában bízva jogszerűen cselekszik, az védelemben részesül azzal szemben, aki a helyzetet létrehozta, majd megváltoztatja.[10]

Fölvetődik azonban a kérdés, vajon ez a nézet nem túlságosan civilista szemmel nézi-e az állam és állampolgárok viszonyát, úgy mintha két üzletfél magatartásáról, az általuk létrehozott helyzetről, és az ehhez való kötöttségről lenne-e szó? Ha az állam minden tervezéssel kapcsolatos kárért helytállással tartozna, nem válna-e végül az állami tervezés kivihetetlenné? Ez a következtetés üdvözölhető ugyan bizonyos politikai álláspontokból, de az alkotmányjogi helyzetnek nem felel meg. A szociális állam nem csak megengedi, hanem bizonyos mértékben szükségessé is teszi a társadalomformáló tervezést.[11] Ennyiben támaszthatók még kétségek, vajon a tervszavatossági igény legáltalánosabb gondolata elfogadható-e. Végül is a tervek olyan társadalmi-gazdasági keretfeltételeket teremtenek, amelyek az egyénnek csak lehetővé teszik az előnyös cselekvést, anélkül, hogy a tervezésből adódó nyereségek lefölözését is biztosítanák. Ilyen körülmények között e feltételek későbbi megváltoztatása nem látszik feltétlenül megengedhetetlennek, és az állam sem lehet kötelezhető kártérítésre.

4. *A tervek sokfélesége*

A fenti egy sajátságos, általában felfogott tervszavatossági igénnyel szemben felhozott jogpolitikai aggályokat felerősíti, ha belátjuk, hogy nem létezik a terv-tervezés egységes jogintézménye. Az állami terveket és tervezésszerű intézkedéseket sokkal inkább tartalmukban, a szabályozás „mélységében" és jogi formájukban megnyilvánuló sokféleség jellemzi. Ebből is adódik, hogy differenciálni kell.

a) Tartalmuknál fogva inkább a fennálló helyzethez kötöttek és stabilak a terület- és településfejlesztési tervek; úgymint a tartományi fejlesztési tervek, a regionális fejlesztési tervek és a helyi területrendezési tervek, mint a konjunkturális gazdaságpolitikai programok, amelyek a dolog természeténél fogva csak átmeneti célt szolgálnak. E kettő közé kell a strukturális gazdaságpolitikai programokat besorolni. Ennyiben már a tervek tartalmából is különböző következtetések adódnak, például a tervekbe vetett bizalmon alapuló jogvédelemre.

b) További megkülönböztetésre ad alapot az állami behatás intenzitása. E tekintetben alapvetően három tervfajtát különböztetünk meg, nevezetesen a tájékoztató (indikatív), befolyásoló (influenzierend) és a szabályozó (imperatív) terveket.[12]

A tájékoztató tervek tulajdonképpen adatokat tartalmaznak azzal a céllal, hogy a címzetteket megfelelő magatartásra ösztönözzék. Nem írnak elő sem jogokat, sem kötelezettségeket. A befolyásoló tervek meghatározott célokat kívánnak elérni adókedvezményekkel, szubvenciókkal és más közvetett szabályozó eszközökkel. A szabályozó tervek ezzel szemben kötelező parancsokat és tilalmakat tartalmaznak. Rögtön belátható, hogy a tájékoztató tervek esetében tervszavatosság nem jöhet szóba, ezzel szemben a befolyásoló és szabályozó terveknél a kérdést mindenképpen érdemes megvitatni.

c) A tervek jogi formája is különbözőképpen hat

---

[8] A tervfenntartásra irányuló igénytől meg kell különböztetni a terv konkrét esetben történő végrehajtására (betartására) irányuló igényt az ún. Planbefolgungsanspruch-ot. Ezt az igényt az építési jogban a szomszédok terjeszthetik elő telekmegosztás engedélyezésével szemben, vagy a gazdasági tervek területén a versenytárs perelhet ilyen címen. Az utóbbihoz ld.: *Egerer*: Der Plangewährleistungsanspruck. 1971. 111. old., vö.: *Oldiges*: Grundlagen eines Plangewährleistungsrechts. 1970.; *Ossenbühl*: Staatshaftungsrecht. 1983. 180. (184).

[9] Vesd össze: *Schenke*: Gewährleistung bei Änderung staatlicher Wirtschaftsplanung. AöR 101. (1976), 337., 372. old.

[10] Ez a visszatérő érvelés (vesd össze: *Burmeister* utalásait Die Verwaltung, 1966. 26., 28.) visszavezethető: *H. P. Ipsen*, Fragestellungen zu einem Recht der Wirtschaftsplanung, in: Planung I, 1965. 35., 60. oldalak, szerk.: J. H. Kaiser, Rechtsfragen der Wirtschaftsplanung, in: Planung II, 1966. 63., 106. és köv. oldalak, szerk.: J. H. Kaiser.

[11] Vesd össze: az Alkotmány II. fejezet 20. cikkely, IV. fejezet 109. cikkely, Szövetségi Alkotmánybíróság 4., 7. (17. és köv.) Investitionshilfegesetz); 50., 290. (336. és köv.) (Mitbestimmungsurteil).

[12] Ez a ma már általánosan elfogadott megkülönböztetés *Scheuner*: Verfassungsrechtliche Probleme einer zentralen Planung. in: Planung, I, 1965. 67. old., 83. és köv. oldalak, című művére vezethető vissza, amelyet a francia jog ihletett.

kötelező erejükre és stabilitásukra. Alkotnak terveket törvények, rendeletek, (önkormányzati) szabályrendeletek, de államigazgatási előírások és egyedi államigazgatási aktusok formájában is. Nem képzelhető el egységes tervszavatossági jogvédelem a tervmódosítás különböző eljárási szabályai miatt. Anyagi jogi szempontból nézve az államigazgatási aktusok esetében ismert egy erős, az aktus kötőerejére alapított jogvédelem a „visszavonhatósági tan" alapján,[13] jogszabályoknál ez az elv ily módon nem elismert és alkalmazhatatlan is lenne.[14]

5. Figyelembe veendő szempontok a tervszavatosság megállapításához

E sokféleség miatt világos, hogy — az irodalomban fellelhető „progresszív irányzat" elszigetelt nézeteivel szemben[15] — egy általános, minden tervfajtára egyaránt érvényes tervszavatossági igény fogalma aligha alkotható. Ez annál inkább így van, amikor egy ilyen általános jellegű igény megalapozásához olyan jogelvekre hivatkoznak, mint jogállam, jogbiztonság, bizalmon alapuló oltalom, vagy a „Treu und Glauben".[16] Ezek mind túl határozatlanok, folyékonyak ahhoz, hogy az állam általános tervszavatossági kötelezettségét, figyelemmel a tervek sokféleségére, igazolhassák.

Ennek alapján az irodalomban a többség által képviselt „hagyományos irányzat" szerint a tervszavatossági igényt az ismert, meglévő igények között kell elhelyezni.[17] Tehát felül kell vizsgálni a tervek betartására irányuló jogvédelem vagy a velük kapcsolatos kártérítés igényvariánsait a mindenkori tervfajták és tervformák szerint a hatályos, konkrét igényeket megfogalmazó jogi normák alapján. A tervszavatosság fogalma emellett természetesen jogpolitikai és jogrendszertani funkcióval is bírhat. Az egyes jogintézmények a tervszavatosság jelentőségét szem előtt tartva értelmezhetők, s ezen átfogó fogalom alá rendezhetők. Fordítsuk ezután figyelmünket a konkrét igények, mindenekelőtt a terv betartása iránti igény irányába.

II.
A terv betartásával összefüggő jogvédelem

1. A terv betartására irányuló igények

a) Tervfajták szerint

A terv változatlan betartására irányuló igény a tájékoztató tervek esetében természetszerűleg nem kerülhet szóba. Ezzel szemben az a kérdés tehető fel, hogy az állam köteles-e a valótlan, vagy az idő múlásával tévessé váló adatokat módosítani, felel-e téves adatok alkalmazása következtében keletkező károkért. Magától értetődően ilyen jellegű „államigazgatási jogkörben okozott kárért" való felelősség a BGB 839. §, illetve az Alkotmány 34. § alapján csak akkor jöhetne szóba, ha a károkozó jogilag köteles lenne a károsultat valós információkkal ellátni. Ez tájékoztató adatok széles körű közzététele esetében általában nemigen áll fenn, sokkal inkább azonban a címzettek meghatározott körének jogviszonyait befolyásolni képes adatok esetében. Azonban még ezekben az esetekben is csak akkor lehet az állami hatóságok vétkességét — amely a felelősség megállapításának további előfeltétele — a prognózisok bizonytalansága miatt kimondani, ha az adatok összegyűjtésénél gondatlanság mutatható ki.[18]

A fenti érveléssel a tájékoztató terveket a további vizsgálatból kirekeszthetjük, és figyelmünket a befolyásoló és szabályozó tervekre összpontosíthatjuk.

b) A tervek betartására irányuló igények helytelen kategorikus elutasítása

A tervek (változatlan formában történő) betartására irányuló igényt csak egy elenyésző kisebbség támogatja az irodalomban,[19] amelynek eddig nem sikerült felfogását széles körben elfogadtatni. Érvrendszerük túl magas absztrakciós szinten áll, és a felhívott jogelvek — mint már említettük — túl határozatlanok. Általában a tervek módosításigényességére tekintettel a terv betartására irányuló jogvédelmet az elmélet kategorikusan elutasítja, és jobb híján a kártérítési igénnyel foglalkozik.[20]

A tervek betartására irányuló igények kategorikus elutasítása azonban nem megalapozott. A bírói gyakorlat itt szakszerűbben differenciál, bár mostanáig tervszavatossági igényt sem tervbetartási, sem kártérítési igényként expressis verbis még nem ismert el. A kérdést azért is hagyhatta okkal nyitva, mert számos olyan általános jogintézmény létezik, amely e helyütt alkalmazható. Ezek túlnyomórészt a szabályozás jogi megjelenési formájához kapcsolódnak, és ennek alapján nyújtanak különböző jellegű védelmet a tervbetartásra. Az alábbiakban ezeket vizsgáljuk meg közelebbről.

c) A tervbetartási igények törvényi alapelvei

Ha a terv jogi normaként — tehát törvényi vagy rendeleti formában —[21] jelenik meg, a tervmódosítás-

---

[13] Vesd össze: Az Államigazgatási Eljárási Törvény 48—49. §§-ival.

[14] Vesd össze: A törvények valódi és látszólagos visszaható hatályának tanával, amely a jogállamiság elvéből fejlődött ki. Ehhez ld.: Szövetségi Alkotmánybíróság 11., 139. (145. és köv. old.); 14., 288. (297. és köv. old.); 36., 73. (82. old.); továbbá Maunz/Dürig, Kommentar zum Grundgesetz VII. fejezet (Rechtsstaatlichkeit) 20. cikkely, 65. és köv. vezető számok alatt.

[15] A haladó és hagyományos irányzat megkülönböztetéséhez ld.: *Egerer*: Plangewährleistungsanspruch. 49. és köv. oldalak; *Korbmacher*: Plangewährleistung und Vertrauensschutz. WiVerw. 1979. 37., 38. old.

[16] Ld. részletesen: *Schenke*: AöR 101. (1976); 337. és különösen 358. és köv. oldalak.

[17] Ez ma messzemenően elfogadott, vesd össze: *Ossenbühl*: Staatshaftungsrecht. 184. old.

[18] Ld. közelebbről: *Schenke*: hiv. m. 339. old. 8. lábjegyzet; vö. továbbá: K. *Zeidler*: Verhandlungen des 44. DJT, I. köt. 2. rész, 1962. 8. (20).

[19] Vesd össze: *Kriele*: Plangewährleistungsansprüche? DÖV 1967. 531., 534. és köv. oldalak; *Redeker*: Von der Nachbarklage zum Planbefolgungsanspruch (Plangewährleistungsanspruch). DVBl. 1968. 7. és köv. oldalak.

[20] *Hufnagl*: Gewährleistung bei Änderung Raumordnerischer Planungen. BayBVl. 1980. 166—167. old.

[21] Vesd össze a következő jogszabályok bírói gyakorlatával, törvények: Szövetségi Köztársasági Bíróság, 18., 254. (264. old., Wohnraumbewirtschaftung); Szövetségi Alkotmánybíróság 30., 392. (402., 404. old., Berlinhilfe); rendeletek: Szövetségi Legfelsőbb Bíróság 1968. (293. és köv. oldalak, Blinklicht); Szövetségi Alkotmánybíróság 45., 142. (168 RVO des BEM im Rahmen der

ra a jogszabályok visszaható hatályára vonatkozó elvek alkalmazandók.

A bírói gyakorlatban valódi és látszólagos visszaható hatályt különböztethetünk meg. Valódi visszaható hatályról van szó, ha a címzettre hátrányt jelentő jogszabályok már lezárt, a múltban befejezett tényállásba avatkoznak be. Példaként abból lehet kiindulni, ha egy már elért jövedelemre adott adókedvezményt utóbb megvonnak, vagy ha egy már korábban teljesített beépítési terv utóbb visszaható hatállyal olyan hasznosítási módot ír elő, amelyet a már fennálló hasznosítással szemben is végre kell hajtani. Az ilyen visszahatás a bírói gyakorlat alapján a jogállamisággal, különösen a jogbiztonsággal és az államba vetett bizalom oltalmával összeegyeztethetetlen.

A bíróságok előtt látszólagos visszaható hatállyal akkor találkozhatunk, ha egy jogi norma a jelenben zajló, még nem lezárt életfolyamatokra hat, és ezzel a jövőre nézve a címzett jogi helyzetét jelentős mértékben megváltoztatja. Ez volt például a helyzet akkor, amikor az állami támogatással épült bérlakások bérlőinek kiválasztására vonatkozó jogi szabályozás szigorodott, és immár az volt a vita tárgya, hogy a megépített lakóházak tulajdonosaira a szigorúbb rendelkezések[22] vonatkoznak-e, vagy hasonló volt a helyzet akkor is, amikor az úgynevezett „Berlinhilfe" öt évi forgalmi adómentességet irányzott elő, és a határidő lejárta előtt 2 évvel a cigarettákra vonatkozó mentességet megvonták.[23]

A látszólagos visszaható hatály megengedett, ha a változtatáshoz fűződő közérdek a jogi helyzet fenntartásával összefüggő egyéni érdekeknél többet nyom a latban.[24] Esetleg elvárható, hogy a jogalkotó „rugalmas átmenetet" engedjen.[25] Az érdekek összevetése során a bíróságok szóban igen erősen hangsúlyozzák az egyének államba vetett bizalma védelmének szükségességét, azonban az írott ítéletek mégis rendszerint a közérdeknek adnak elsőbbséget.[26]

d) A terv fenntartása, mint mérlegelendő érdek

Lényegében ugyanilyen eredményre jutnak a terület- és településfejlesztés jogában kialakult mérlegelési kötelezettség[27] alkalmazásával is, amely a jogállamiság alkotmányos rangú alapelvévé fejlődött. Ennek alapján kell rangsorolni a terv elkészítése folyamán a sokrétű köz- és magánérdekeket. A mérlegelésre a bírói gyakorlat különböző formális és tartalmi kritériumokat dolgozott ki. A releváns mérlegelési szempontok közé tartozik többek között a fennálló jogi és tényleges helyzet, valamint az ennek fenntartásához[28] fűződő érdekek méltányos figyelembevétele is.

Mindazonáltal ezen érdekek csak ritkán érik el a tulajdonjog vagy egyéb hasonló alanyi jog szintjét, azonban a mérlegelési kötelezettség nemcsak az ilyen jogokként manifesztálódó érdekek tiszteletben tartására vonatkozik, hanem ezen felül más védelemre érdemes magán- és közérdekekre is. Ebben az összefüggésben válik jelentőssé, hogy a tervek és tervjellegű aktusok olyan jogi és tényleges körülményeket alakítanak ki, amelyek lényegében meghatározzák azt a helyzetet, amelyben az érintettek alanyi jogai kifejthetik az állami intézkedésekkel szembeni védelmi funkciójukat. Ennek megfelelően az adott esetben a telek-„helyzethez" (jogi helyzethet) kötöttségéből[29] vezetjük le a tulajdonjog tartalmát, másfelől ha pl. atomerőművi szennyezés vagy közúti közlekedés egészséget vagy testi épséget sért, olyan társadalmilag elfogadott terhekről beszélünk, amelyek elviselése nem minősül alanyi jogok sérelmének.[30] Ennyiben kell tekintetbe venni az alaphelyzetet követő állapot értékelésénél a megváltozott alanyi jog érvényesítési lehetőségeket is.[31]

Ebből következik, hogy a korábbi helyzetet és a jogosultak e helyzetet alakító rendelkezési lehetőségeit magánérdekekként kell a mérlegelés során tekintetbe venni, és törekedni kell az érdekek kiegyenlítésére is. A gyakorlat azonban az előző esetekhez hasonlóan a közérdek tervváltoztatással kapcsolatos elsőbbségét ritkán vonja kétségbe.

A különböző normatív tervekre tehát összességében megállapítható, hogy az eltérő elméleti dogmatikai konstrukciók ellenére a gyakorlatban a tervek változatlan betartására irányuló jogvédelem lényegében gyenge.

e) Jogvédelem egyedi aktusokkal szemben

Erőteljesebb az olyan tervek „kötőereje", amelyek hozzájárulások, egyéb konkrét államigazgatási aktusok vagy szerződések formájában jelennek meg. Magától értetődő, hogy jótállás vagy más hasonló kötelezettség szóba sem kerülhet törvényi, vagy más jogszabályi formában kibocsátott átfogó tervek esetén. Ez alapvetően csak egyedi aktusokra korlátozódhat. E területen azonban igen erős betartásra irányuló védelmet élveznek a megszerzett jogokkal összefüggő, a címzettre előnyt tartalmazó aktusok visszavonásának tilalma vagy a „pacta sunt servanda" alapján a cím-

Europäischen Getreidemarktordnung). A helyi szabályrendeletek, különösen a beépítési tervek esetében *Korbmacher*, WiVerw. 1979. 37., 44. old. a bírói gyakorlatból gyengébb fenntartásra irányuló védelmet vezet le. Ez azonban alaptalan, mert a fennálló beépítési terv által megalapozott bizalom, illetve ennek védelme a tervjogi mérlegelés során számításba veendő; vö.: *Brohm*: NJW 1981. 1689., 1694. és köv. oldalak, és lásd lentebb.

[22] Közigazgatási Bíróság, 18., 254., 264. old.

[23] Szövetségi Alkotmánybíróság, 30., 392., 402. és köv. oldalak.

[24] A törvények valódi és látszólagos visszaható hatályához alapvetően lásd: Szövetségi Alkotmánybíróság 18., 429., 439. old.; 30., 392., 402. old.; 39., 128., 143. éés köv. oldalak.

[25] Vesd össze: Szövetségi Alkotmánybíróság, 43., 242., 288. s köv., továbbá: Szövetségi Alkotmánybíróság 45., 142., 178. old.

[26] Tulajdonképpen csak megfogalmazás kérdése, hogy a Szövetségi Alkotmánybíróság gyakorlata értelmében egy normának valódi vagy látszólagos visszaható hatálya van-e. Ehhez ld.: *Kriele*: DÖV 1967. 536. old.; *Kisker*: Die Rückwirkung von Gesetzen. Eine Untersuchung zum angloamerikanischen und deutschen Recht. 1963. és köv. oldalak; *Schenke*: AöR 101. (1976), 337., 365. oldalak.

[27] Vesd össze: Szövetségi Közigazgatási Bíróság 34., 301., 307. old.; 41., 67., 69. és köv., 71. és köv. old.; 44., 10. old., 45., 309., 322. old.; 47., 144., 154. old.; 31., 263., 271. old.; 48., 56., 63. old.

[28] Ld. részletesen: *Brohm*: Der Schutz privater Belange bei Bauplanungen. NJW 1981. 1689., 1694. és köv. oldalak. Hasonló eredményre jut *Degenhart*: Dispositionsschutz im Recht der Raumplanung. DVBl. 1980. 660. old.

[29] Vesd össze: Szövetségi Legfelsőbb Bíróság Határozatai 23., 30.; 60., 126.; 60., 145.; Szövetségi Köztársasági Bíróság, NJW 1962. 2172.; DVBl. 1971. 746. E bírói gyakorlat kialakulásához ld.: *Breuer*: Die Bodennutzung im Konflikt zwischen Städtebau und Eigentumsgarantie. 1976. 133. és köv. oldalak; *Ossenbühl*: Staatshaftungsrecht. 119., 124. és köv. oldalak.

[30] Ld.: Szövetségi Alkotmánybíróság 49., 89., 143. old.

[31] Degenhart: DVBl. 1980. Különösen 665. és köv. oldalak.

zettek. Ez azt jelenti, hogy e „tervek" a címzett hozzájárulása nélkül az általános szabályok szerint csak a közérdek súlyos károsodástól való megóvása okából módosíthatók.[32] Ennek során a címzett, amennyiben a terv betartásába vetett bizalma „oltalomképes", vagyoni hátrányát ki kell küszöbölni.[33]

Ezt, a jogszabályi formában megjelenő tervekhez képest igen erősnek mondható bizalmon alapuló védelmet az államigazgatás és az egyének között a konkrét államigazgatási aktusok és szerződések révén fennálló szoros kapcsolat indokolja. Továbbá az is számít, hogy az érintettek köre ezekben az esetekben meghatározható. A bizalomra épülő védelem kihatásai ez esetben tehát egyszerűbben átláthatók és behatárolhatók. Emiatt tehát az a veszély, amit az állam rugalmatlansága jelenthet, egyedi aktusok esetében jóval csekélyebb.

2. *A „rugalmas átmenettel" kapcsolatos igények*

a) Az aránytalanul súlyos jogkövetkezmények tilalma és a folyamatosság követelménye

Ha a betartásra irányuló védelem az érdekek mérlegelése során nem vezet a korábbi terv betartásra azt kell eldönteni, kifejthet-e legalább valamiféle gyengébb hatást, más szóval nyújthat-e „rugalmas átmenetet" például átmeneti rendelkezések, a jogszabály szigorát enyhítő záradékok beiktatásával, átállási segélyek, veszteségkiegyenlítés fizetésével, vagy más hasonló módon.[34]

Kétségtelen, hogy az ilyen jellegű, az új tervhez történő alkalmazkodást segítő intézkedéseket csak egészen szélsőséges esetekben lehet az aránytalanul súlyos jogkövetkezmények tilalmából (Übermassverbot) levezetni, mert e tilalomnak, amely szerint a személyes szabadságba és a tulajdonjogba csak akkor lehet beavatkozni, ha az feltétlenül szükséges, és a beavatkozásnak arányos mértékűnek kell lennie, egy alapjogi helyzet az előfeltétele. A tervek kiváltotta hatások azonban a gyakorlatban csak ritkán érintenek közvetlenül ingatlan tulajdonjogot vagy ipargyakorlást. Ennyiben tehát hiányzik az az alanyi alapjog, amelyet a tervváltoztatás csorbíthatna. Továbbá a fent elemzett tilalom meghatározott átvezető, enyhítő intézkedések megalapozásához túl határozatlan. Ugyan lehetetlenné teheti bizonyos negatív hatású konkrét, aránytalanul súlyos intézkedések meghozatalát (végrehajtását), azonban tevőleges pozitív intézkedések tételét nem indokolja.[35]

Ugyanez vonatkozik arra az esetre is, ha az állami cselekvés folyamatosságának jogállamiságból folyó követelményét akarnók jogalapnak tekinteni.[36]

Végül a „Treu und Glauben" elvéből levezethetnénk ugyan egy „körültekintő magatartásra" irányuló kötelezettséget,[37] ez azonban csak konkrét jogviszonyokban létező tájékoztatási és meghallgatási kötelezettségeket, azaz mellékkötelezettségeket és nem átmeneti rendelkezéseket, vagyis főkötelezettségeket megállapító jogi normákat alapozna meg.[38]

b) Mérlegelendő érdek

Mindazonáltal az a megfontolás, vajon a tervmódosítással célba vett eredmény kisebb beavatkozást igénylő változtatással ugyanúgy vagy legalább kielégítően elérhető-e, jogilag nem teljesen érdektelen. Amint említettük, a tervjogi érdekmérlegelési kötelezettség az alanyi jogi helyzetek tekintetbevételén felül egyéb, védelemre érdemes köz- és magánérdekekre is kiterjed. Ide tartoznak az alapjogok gyakorlásának keretet adó, tervekkel kialakított jogi és ténybeli „paraméterek", valamint a betartásukhoz fűződő érdek is. Ily módon jutnak érvényre mérlegelendő szempontokként az arányosság és a folyamatosság megőrzése. E fejtegetésekkel cseng össze a Szövetségi Alkotmánybíróság ítélete, amely szerint „a jogalkotónak meghatározott körülmények között alkotmányjogi alapon a törvénymódosítást össze kell kapcsolnia rugalmas átmenetet, illetve a megváltozott jogi helyzethez történő alkalmazkodást segítő rendelkezésekkel".[39]

3. *A terv betartása és rugalmas átmenet biztosítása többszintes tervezés esetén*

a) Állami tervezési szintek jogvédelme

A jogi helyzet tovább bonyolódik, ha különböző szervezetek — mint például a település- és építéstervezési jogban — több szinten, önállóan készítenek terveket. Ha a tartományi vagy regionális fejlesztési terveket módosítják, a községek rendezési terveiket ehhez igazítják.[40] Ezzel nemcsak tervezési költségek, hanem károk is keletkeznek, például ha a tervmódosítás következtében községi telekvásárlás, vagy kedvező fekvésű telkek ipari létesítményeknek történő átengedése, vagy más magánszemélyeknek nyújtott kedvezmények értelmüket vesztik. Ilyen esetben érdekhasonlóság áll fenn a községek, és azon ingatlantulajdonosok között, akiknek az ingatlanai a tervmódosítás folytán értéküket vesztették, tehát a tervbetartáshoz, vagy legalább a kíméletes átmenethez fűződő érdekeiket a tervjogi érdekmérlegelés során tekintetbe kell venni, jóllehet a községek alapjogokra nem tudnak

---

[32] Vesd össze: az Államigazgatási Eljárási Törvény 49., illetve 60. §-ával.

[33] Az államigazgatási aktusokra lásd: az Államigazgatási Eljárási Törvény végrehajtási rendelete 49. §-t. A szerződések esetében a kártérítési kötelezettséget ezen előírás analóg alkalmazása vagy az „enteignungsgleicher Eingriff"-re vonatkozó alapelvek alapítják meg, vesd össze például: *Kopp*: Az Államigazgatási Eljárási Törvény Kommentárja, 1980. 60. §, 19. vezető szám alatt.

[34] Ld.: *Lerche*: Übermass und Verfassungsrecht. 1961. 268. és köv. oldalak; Rechtsprobleme der wirtschaftslenkenden Verwaltung. DÖV 1961. 486., 489. old.; *Oldiges*: Grundlagen eines Plangewährleistungsrechts, 1970. 147. és köv. oldalak; *Salzwedel*: Verfassungsrechtlich geschützte Besitzstände und ihre „Überleitung" in neues Recht. Die Verwaltung, 1972. 11. és köv. oldalak; *Ossenbühl*: Staatshaftungsrecht. 190. és köv. old.; Szövetségi Alkotmánybíróság, 43., 242., 288., old. vesd össze: 45., 142., 178. old., és Szövetségi Alkotmánybíróság, NJW 1977. 1116. old.

[35] Vesd össze: *Maurer*: Allg. VWR 1983. 331. old.

[36] Vesd össze különösen: *Stern*: Staatsrecht. I. 2. kiad., IV. fejezet 20. § 4/g, 831. old. 419. lábjegyzet; *Degenhart*: Systemgerechtigkeit und Selbstbindung des Gesetzgebers als Verfassungspostulat. 1976, 70. és köv. oldalak.

[37] Vesd össze: Szövetségi Legfelsőbb Bíróság NJW 1960. 2334. old.; 1963. 644., 645. old., amelyekből egy fenntartásra irányuló igény levezethető.

[38] Vesd össze: *Schenke*: AöR 101. (1976), 346. és köv. old.

[39] Szövetségi Alkotmánybíróság 43., 242., 288. old.; 45., 142., 178. old.

[40] Ehhez részletesen *Brohm*: Verwirklichung überörtlicher Planungsziele durch Bauleitplanung. DVBl. 1980. 653. old.

hivatkozni.[41] Érdekeik védelemre érdemes volta a jogrend garantálta önigazgatási jogukból következik.[42] Ahogyan az alapjogok is a jogi és ténybeli „paraméterekhez" kötődnek, ugyanúgy alakul a községi tervezési egységek jogi helyzete. Ennek alapján a községek érdekeit közérdekként kell a mérlegelés során figyelembe venni.

b) Magánszemélyek tervbetartásra irányuló közvetett védelme a településtervezésben

Magánszemélyeket tartományi szintű tervek módosításával szemben csak a községi beépítési terv alapján illethet meg védelem. A bizalomra épülő védelem lényege tehát csupán a községhez való viszony, amelyet azonban kezdettől fogva beárnyékol a területfejlesztési tervek módosításának lehetősége és a község ehhez történő alkalmazkodásának kötelezettsége. Ennek alapján a magánszemélyeknek a helyi beépítési terv betartásához fűződő érdekei a tartományi tervek módosítása során nem nyomnak sokat a latban. Ez még azokra az esetekre is áll, amelyekben a védelem alapja a község által adott egyedi hozzájárulás. A területfejlesztési tervek esetében a mérlegeléshez csupán a községek tervbetartáshoz fűződő érdekei közvetítik a magánszemélyek fent részletezett érdekeit, emiatt érvényesíthetőségük igen csekély.

4. A jogsértés következményei (a tervbetartásra irányuló védelem figyelmen kívül hagyása)

a) Tervekkel szembeni jogorvoslatok

Ha a tervmódosítás az ismertetett elvek szerint a betartásra irányuló védelmi igények elégtelen tekintetbevétele miatt jogsértő, az érintettek számára elsősorban az jöhet szóba, hogy a tervmódosítás ellen milyen jogorvoslattal élhetnek. Ez a terv jogi megjelenési formájától függ. Az államigazgatási határozatok általában az elsőfokú közigazgatási bíróságok előtt keresettel megtámadhatók. Rendeletek és (önkormányzati) szabályrendeletek és — helyes felfogás szerint — közigazgatási (a címzettek szélesebb körét érintő) előírások esetében[43] a Közigazgatási Felsőbíróságoknál, illetve a Tartományi Közigazgatási Legfelsőbb Bíróságoknál úgynevezett „Normenkontrollverfahren"-t lehet kezdeményezni. Beépítési tervekre ez most szövetségi szinten is lehetővé vált.[44] Végül pedig törvényekkel szemben — ha alapjogot is érintenek — a Szövetségi Alkotmánybíróságnál alkotmányossági panaszt lehet benyújtani.[45]

b) Kártérítési igény a BGB 839. § alapján, összevetve az Alkotmány 34. §-ával

Államigazgatási jogkörben okozott kár megtérítése[46] vagy kisajátításszerű beavatkozás esetében kártalanítás csak akkor kerülhet szóba, ha a tervmódosítással szemben nincs helye jogorvoslatnak, vagy a kár már korábban keletkezett. Más esetben pedig, ha a károsult nem veszi igénybe a rendelkezésre álló jogorvoslatot, ezt a kártérítés összegének megállapításánál felróható közrehatásként kell értékelni.[47]

Az államigazgatási jogkörben okozott kár megtérítése iránti igény megalapozása a törvényi formában elfogadott tervek esetében jelentős nehézségekkel jár. A „törvényalkotói jogsértés" gondolatát részben elvi alapon már azért is elutasítják, mert a törvényhozó gúzsbakötéséhez, az állam csődjéhez vezetne.[48] Az irodalomban azonban a túlnyomó többség e félelmeket alaptalannak tartja. A felelősség megállapításának előfeltételei olyan határokat szabnak, amelyek a jogintézményt átfogható keretek között tartják.[49]

A BGB 839. § szövegezése alapján a károkozók közül az általános felfogás szerint a parlament ki van zárva. Egy erősen civilisztikai beállítottságú gondolkodás azonban a képviselőket felelősségi jogi szempontból aggályok nélkül államigazgatási tisztviselőnek tekintheti.[50] E felfogás azonban félreérti a törvényhozás és közigazgatás között fennálló, a funkción alapuló különbséget, amely nemcsak személyi, hanem eljárási jogi elemeket is magában foglal. Így nézetem szerint a BGB 839. §-t csak államigazgatási jogalkotásra, tehát rendeletekre és (a címzettek szélesebb körét érintő) előírásokra lehet alkalmazni. A törvényhozás, illetve egyes tagjai ellen támasztott, államigazgatási jogkörben okozott kár megtérítése iránti igény furcsasága jól látszik a Hamburgi Tartományi Bíróság egy ítéletéből.[51] A bíróság azt vizsgálta, hogy a munkabérekről szóló törvény azon tilalma, amely szerint a professzorok külön járandóságban nem részesülhetnek, megalapozza-e az érintettek kártérítési igényét. Itt végül is államigazgatási jogkörben okozott károk megtérítése iránti igények elbírálása törvényhozói kötelezettségek kimondásába csap át. És ezeket az igényeket bíróságok (Landgericht, Oberlandesgericht) bírálják el, amelyeknek erre aligha van hatáskörük.[52]

Ha e kifogásokon túl is tesszük magunkat, akkor is bizonyára az a helyes, hogyha a képviselők államigazgatási jogkörben okozott kárért való felelősségét nem hagyjuk annyiban. Ugyanis a fentiek semmi eset-

[41] Így véli azonban *Evers*: Das Recht der Raumordnung. 1973. 147. old. és hasonlóan *Kisker*: Vertrauensschutz im Verwaltungsrecht. VVDStRL 32. (1974), 149., 169. old.

[42] Ld.: *Stüer*: Abwägungsgebot, Mehrfachneugliederung und Vertrauensschutz. DVBl. 1977. 1., 8. és köv. old.; *Degenhart*: DVBl. 1980. 662. old.

[43] Ld.: *Brohm*: Verwaltungsvorschriften als administrative Rechtsquelle-ein ungelöstes Problem des innenrechts. in: Drittes deutsch-polnisches Verwaltungssymposion. Das Innenrecht der Verwaltung, 1983. szerk.: Brohm, 11. és köv. old.

[44] VwGO 47. §.

[45] Alkotmány I. fejezet 93. cikkely 4/a, a Szövetségi Alkotmánybíróságról szóló törvény 90—93. §§.

[46] A BGB 839. §, és ennek összevetése az Alkotmány 34. §-ával.

[47] BGB 839. §, vagy az Alkotmány 14. §, illetve az Allgemeines Landrecht 74—75. §§ összevetése a BGB 254. §-ával. Az utóbbihoz ld.: a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság NJW 1984. 1169. old., továbbá 1876., 1877. old., valamint 2516. old.

[48] Vesd össze: *Schack*: Entschädigung bei legislativem Unrecht. MDR 1953. 514., 518. old.; H. *Krüger*: Allgemeine Staatslehre. 1966. 794. és köv. old.; *Menger*: Zum enteignungsgleichen Eingriff und zur Amtspflichtverletzung durch Untätigbleiben des Gesetz- und Verordnungsgebers. VerwArch 63. (1972), 81., 85. old.; *Schäfer/Bonk*, Staatshaftungsgesetz, 1982. Bevezetés, 123. és 151. vezető számok alatt.

[49] *Scheuing*: Haftung für Gesetze. in: Festschrift für Otto Bachof, 1984. 343., 363. old.

[50] *Dagtoglou*: Ersatzpflicht des Staates bei legislativem Unrecht? 1963. 34. és köv. oldalak.; *Scheuing*: hiv. m. 356. old.

[51] DÖV 1971. 238. old.

[52] Lásd ezzel szemben: Alkotmány 100. §.

re sem zárják ki az államnak az Alkotmány 34. § szerinti felelősségét. Vitathatatlan, hogy a képviselők kötelesek az alapjogokat és az alkotmányjogi alapelveket betartani. Heves vita dúl azonban arról, hogy e kötelezettség harmadik személyek irányában is hatályos-e, más szóval fennáll-e a károsult címzettek irányában.[53] Az olyan törvényeknél azonban, amelyeket egyedi esetekre hoznak, vagy csupán intézkedéseket fogalmaznak meg törvényi szinten, az előző kérdésre igenlő választ adhatunk. Ha azonban a szabályozás absztrakt, az előző felfogás elfogadása ellen komoly kétségek hozhatók fel.[54] Az államigazgatási jogkörben okozott kárért való felelősség megállapítása majd minden esetben a vétkesség követelményén bukik meg. Végül még objektív felelősség esetében is a konkrét esetben az álláspontot a képviselők tájékozottságára vonatkozó ismeretek, a törvényhozási folyamat, és a törvény létrejöttére ható egyéb körülmények mérlegelése alakítja ki.

c) Kártalanítási igények kisajátításszerű beavatkozásokkal szemben

Az igény további jogalapja lehet a kisajátításszerű beavatkozás. A Szövetségi Legfelsőbb Bíróság gyakorlata szerint az érintettek kártalanításra tarthatnak igényt, ha a köz javára különösen nagy áldozatot kellett hozniuk. Mivel minden állampolgár elvárhatja, hogy az állam jogszerűen cselekszik, ennélfogva minden vagyoni értékű alanyi jog megsértését a polgári bíróságok különleges áldozatnak tekintik. A Szövetségi Alkotmánybíróság a kártérítési jog évtizedek óta gyakorolt kiterjesztő értelmezésével szemben álló döntést hozott 1981-ben az úgynevezett „Nassauskisungsentscheidung"-ban. Ebben az ítéletben arra hivatkozott, hogy az Alkotmány 14. § csak a kisajátítás előfeltételeit állapítja meg, de a kártalanítási igény jogalapjait nem tartalmazza.[55] Néhányan úgy vélték, hogy a kisajátításszerű beavatkozás jogintézménye ennyiben el is van intézve. Eközben a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság a Szövetségi Alkotmánybíróság döntését csak a szűk értelemben vett „valódi kisajátítás" eseteire tartja alkalmazhatónak. Az itt vitatott vagyoni jogokba történő jogellenes beavatkozásoknál az eddigi bírói gyakorlatot követi és az igények jogalapjának most csupán az 1794-es Allgemeines Landrecht 74—75. §§-ban foglalt „általános feláldozási igényt" tekinti.[56]

Eszerint tehát jogellenes tervmódosításokkal szemben támasztott kártérítési igények esetén nem lépnek fel nehézségek. Sokkal inkább azonban fellelhetők abban az alanyi jogi helyzetben, amely a „különleges áldozat" jogszabályi előfeltétele. Ilyen jogi helyzetek a tervmódosítás folytán bekövetkezett értékcsökkenések esetén egészen ritkán keletkeznek. A továbbiakban ezt fejtegetjük alaposabban, amikor is a szűk értelemben vett tervszavatossági igénnyel, azaz a jogszerű tervmódosítások nyomán keletkezett károkkal szembeni kárpótlási-kártalanítási igényekkel foglalkozunk. E jogintézmény — mint már említettük — specifikus kapcsolatban áll a tervszavatossággal, különösen akkor, ha a tervszavatossági jogban a jogellenes tervmódosítások jogkövetkezményeivel (kártérítési igények) együtt tárgyaljuk.

III.
Tervszavatossági igények mint kártalanítási igények

1. A pozitív jogi szabályozás

Az a gondolat, hogy a terv betartásába vetett bizalomra épülő cselekvések védelemre érdemesek, és az elkerülhetetlen tervmódosítások nyomán legalább az ezzel okozott károkat meg kell téríteni, számos jogi rendelkezésben került megfogalmazásra. Így a Szövetségi Építési Törvény (Bundesbaugesetz, BBauG) 39. § kártalanítási igényt fogalmaz meg, ha a beépítési terv módosítása nyomán olyan beruházások veszítik értéküket, amelyeket a tulajdonos a terv betartásába vetett indokolt bizalma alapján eszközölt. Ebbe a körbe tartoznak például az építésznek a tervért kifizetett díja, az építési telek vizsgálatának költségei, gazdaságossági számítások díjai, valamint az építés finanszírozásával kapcsolatos kiadások. A BBauG II 44. § kártalanításra nyújt lehetőséget az építési terv módosítása esetén hét éven belül még olyan értékcsökkenésért is, amely a tulajdonos mindennemű befektetése nélkül is pusztán a telekhasználat újból történő megállapítása nyomán következett be. Abban az esetben, ha a községnek ilyen jellegű kártalanítást kellett teljesítenie, mert beépítési terveit a tartomány vagy a régió településfejlesztési tervéhez kellett igazítania, a tartomány e kiadásokat megtéríti. Ezen felül a község a tulajdonában lévő ingatlanok értékcsökkenéséért is kártalanítást kap.[57]

Kártalanítási szabályokkal találkozhatunk még mindenekelőtt a telepengedélyek (Anlagegenehmigung) visszavonása esetén. Példaként hozható fel a BImSchG IV 21. §, amely e tekintetben a korábbi GewO 51. §-t váltotta fel. Ennek megfelelő szabályt tartalmaz az Államigazgatási Eljárási Törvény Végrehajtási Rendeletének 49. §-a (V VwVfG), amely az engedélyt (kedvezményt) tartalmazó államigazgatási aktusok visszavonásáról rendelkezik általánosságban.

Mindezek a tényállások a bizalomra épülő védelmet kártalanítási igények elismerésével váltják apró-pénzre egyes esetekben. No már most a kérdés az, hogy ezeken az eseteken felül létezik-e, igazolható-e egy általános kártalanítási igény? E kérdés, tekintettel arra a tényre, hogy a V VwVfG 49. §-a az államigazgatási aktusokra általános rendelkezést tartalmaz, gyakorlatilag csak azokra a tervmódosításokra tehető fel, amelyek jogi norma formáját öltik.

---

[53] Igenlő választ ad például *Haverkate*: Amtshaftung bei legislativem Unrecht und die Grundrechtsbindung des Gesetzgebers. NJW 1973. 441. old.; *Papier*: Zur Reform des Staatshaftungsrechts, DVBl. 1974. 573., 577.; uő. a Münchner Kommentar 3. köt. 2. félkötet 1980., a BGB 839. §-hoz 164. vezető szám alatt írott megjegyzése. Ezzel szemben a képviselők harmadik személyek irányában államigazgatási jogkörben okozott kárért fennálló felelősségét általában tagadják: *Maunz*: in: Maunz/Dürig, Grundgesetz, Stand 1983., az Alkotmány 34. §-a, 25. vezető szám alatt; *Bender*: Staatshaftungsrecht. 1974. 652. és köv. vezető számok alatt; kétségeit fejezi ki *Ossenbühl*: Staatshaftungsrecht. 1983. 64. old.

[54] Vesd össze: *Schenke*: hiv. mű 373. és köv. old.; *Scheuing*: hiv. mű 357. old. bő hivatkozásokkal.

[55] Szövetségi Alkotmánybíróság 58,300 = NJW 1982. 745. (Nassauskiesung).

[56] Szövetségi Legfelsőbb Bíróság NJW, 1984. 1169. és 1876., 1877. és 2516. old.

[57] Lásd például: az 1983. október 10-i Landesplanungsgesetz 16. §-t.

2. Általános jogalap kártalanítási igényre

Az említett pozitív jogi szabályok túl szűkszavúak és önmagukban is heterogének ahhoz, hogy belőlük a fent említett tényállásokra vonatkozó kártalanítás általános jogalapja levezethető lenne. Ezen kívül túlnyomórészt csak konkrét, az államigazgatási aktus által egyedivé tett jogviszonyokra vonatkoznak. Ez alól csupán az építési szabályzatok alapját képező tervek jelentenek kivételt, amelyek már természetüknél fogva is az egyes telkekre individualizálódnak.[58]

Ha megkíséreljük, hogy az általános kártalanításra vonatkozó jogintézményt olyan jogelvekből, mint a jogállamiság, a jogbiztonság, a Treu und Glauben és más hasonlók, vezessük le, ezzel szemben ugyanazok az ellenérvek hozhatók fel, mint a terv betartására irányuló igény hasonló elméleti megalapozásánál.[59] A lényeget tekintve ezek az elvek túl keveset mondanak. Egy általános igény megfogalmazásának ugyanakkor a tervek és érdekek sokfélesége is ellentmond. Ehhez jön még az is hozzá, hogy a jogbiztonság és a bizalomra épülő védelem alapelvei többnyire a bizalomra alapot adó helyzet megszüntetésével szemben védenek. Ennélfogva védekezési igényeket alapítanak meg, nem pedig kártalanítási igényeket.[60] Ennélfogva azt a kérdést, hogy a terv fennállásában való bizalom megrendülését mikor lehet az állam kárpótlási kötelezettségével ellensúlyozni, csak a hatályos pozitív jogi kártalanítási rendelkezések útján lehet meghatározni.

3. A hatályos „kártalanítási jog" rendszerezése

Ha ennek alapján megkíséreljük, hogy a tervszavatosság gondolatát a jogszerűen okozott „tervkárokkal" szemben támasztott kártalanítási igények értelmébe ágyazva a fennálló kártalanítási jogi rendszer segítségével juttassuk érvényre, az igény alapjának csupán a kisajátítási vagy a „feláldozási" jogot tekinthetjük. Ezt a megoldási utat választja a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság is. Ez — amit egyébként sokszor félreértelmeznek — nem áll ellentétben a Szövetségi Alkotmánybíróság és a Szövetségi Közigazgatási Bíróság gyakorlatával, amelyek a bizalomra épülő védelmet vallják.[61] Ugyanis e bíróságok a terv betartását és nem a kártalanítási igényt tartják szem előtt, és a kártalanítási igények elbírálására nincs is hatáskörük.

A Szövetségi Alkotmánybíróság utóbb követett gyakorlata alapján a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság a kártalanítási igényeket már nem alapíthatja az Alkotmány 14. §-ra. Emiatt az Allgemeines Landrecht (ALL) 74—75. §§-ban foglalt feláldozási tényálláshoz kell visszanyúlnia. E tényállás alkalmazásának előfeltétele, hogy a tervmódosítás nyomán az érintettnek különleges áldozatot kelljen hoznia. Ezen — ez egyszer a nem vagyoni károktól eltekintve — az alanyi, vagyoni értékű jogok csorbulását kell érteni. Törvényi formában megjelenő tervmódosítások esetén ez csak ritka esetekben valósul meg: először is kérdéses, hogy a tervtörvények a törvény címzettjeinek érdekeit szolgálják-e, más szóval őket e jogszabályok alapján alanyi jogok megilletik-e. A befolyásoló tervek esetében, mint például a szubvenciók vagy adókedvezmények, a kérdés főszabály szerint igennel válaszolható meg. A szabályozó tervek esetében, mint például a vámcsökkentés engedélyezése, a válasz inkább nemleges. Másodszor ennek az alanyi-közigazgatási jognak tulajdonjoggal azonos rangúnak kell lennie. A bírói gyakorlat szerint erről csak akkor beszélhetünk, ha e jogi helyzet létrejöttéért a címzett szolgáltatásokat is teljesített. E tekintetben még az olyan esetekben is, mint a Birodalmi Bíróság fent említett „fagyasztott hús" esete[62] kétségek merültek fel, bár a Birodalmi Kormány és a húsimportőrök közötti hosszas tárgyalások során a fagyasztott hús behozatalát legalább 10 évre megkönnyítették, e kedvezményt azonban már 2 év múlva megvonták. Tehát a hosszú, megelőző tárgyalások ellenére még itt is hiányzik a behozatali szabály és a hűtőházak építése közötti szoros tényállási kapcsolat. Csak gazdasági keretfeltételeket teremtő szabályok módosításának olyan egyszerű esetei jelentenek kivételt, mint például a behozatali vámok csökkentése, amely meghatározott körülmények között a belföldi ipart nehéz helyzetbe hozhatja.[63]

A kisajátítással azonos jogi helyzet meglétének további előfeltétele a jogi helyzet bizonyos stabilitása. Ez is hiányzik általában a törvény formájában megjelenő terveknél a tervekkel természetüknél fogva együttjáró korrekcióigényességük miatt. E stabilitás csak akkor lelhető fel, ha speciális stabilizáló hatású momentumok is találhatók a tényállásban.[64]

A Birodalmi Bíróság az említett „fagyasztott hús" ügyben ilyen értelemben döntött. A kártalanítási igényt elutasította azzal, hogy aki egy üzleti lépést tesz egy általános hatályú törvény által kiváltott helyzet alapján, az szerződés nélkül nem bízhat kártalanítási kötelezettség keletkezésében és alkotmányjogi biztosíték nélkül nem bízhat az alkalmazandó törvények változatlan fenntartásában, és azt a kockázatot maga viseli, hogy későbbi törvények a gazdaságot más irányba mozdítják és ezzel üzleti terveit zavarják, sőt vállalatának fennállását is veszélybe sodorhatják. E gyakorlat folytatásaként a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság több kártalanítási igényt is elutasított; így például a belföldi kekszgyárak a behozatali vámok csökkentése miatt nagy veszteséget voltak kénytelenek elszenvedni,[65] vagy a KRESZ módosítása miatt egy villogókat gyártó üzem termelését kénytelen volt átállítani.[66]

[58] Ez a beépítési terv „lebontásakor" jut kifejeződésre. A jogi normák az egyes végrehajtási aktusok tartalmát úgy állapítják meg, hogy főszabályként minden egyedi sajátosságuk a törvény szubszumálása. Ehhez lásd részletesen: *Brohm*: Rechtsschutz im Bauplanungsrecht. 1959. 61. old.; *Bartlsperger*: DVBl. 1967. 360. és köv. oldalak; *Bachof*: VVDStRL 30. (1972), 358. old.; R. *Scholz*: VVDStRL 34. (1976), 162., 188., 193., 198. old.; elutasító álláspontot képvisel a Szövetségi Közigazgatási Bíróság 11., 14., 17. old. és DÖV 1965. 169. old., azonban ellenkezőleg ld.: Szövetségi Közigazgatási Bíróság 50., 114., 119. és köv. old. A dogmatikai következményekre ld.: *Brohm*: hiv. mű, valamint Verkehrsberuhigung in Städten. 1985. 72. old.

[59] Ld. a szövegben a 19. és 20. lábjegyzetnél.

[60] *Burmeister*: Die Verwaltung. 1969. 21., 32. old. Az Államigazgatási Eljárási Törvény végrehajtási rendelete 49. §-ban foglalt szabály, amely a címzettre kedvező államigazgatási aktus visszavonását meghatározott feltételek között lehetővé teszi, azonban kártalanítási kötelezettséggel kapcsolja össze, nem bővíthető általános jogalappá.

[61] Ld.: *Korbmacher*: WiVerw. 1979. 43. old.

[62] Ld. 5. lábjegyzet alatt.

[63] Vesd össze: a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság 65. lábjegyzet alatti döntésével.

[64] *Schenke*: AÖR 101. (1976), 337., 350. old.

[65] A Szövetségi Legfelsőbb Bíróság döntései 45., 83. old. (Knäckebrot).

[66] Szövetségi Legfelsőbb Bíróság NJW. 1968. 293. old.

A Szövetségi Legfelsőbb Bíróság nézete szerint „valami mást csak akkor lehetne tekintetbe venni, ha az eset körülményei szerint egy olyan bizalomra épülő tényállás jönne létre, amely szerint egy vállalkozó a védővám további fenntartásában is azért bízhatna, mert őt a Szövetségi Kormány a védővám fenntartására való utalással nagy kiadásokra és beruházásokra ösztönözte.[67]

A tényállás előfeltételeiben megmutatkozó dilemmát csak az oldaná fel, ha egy elvárt vagyoni helyzet előnyeit a már bevezetett és gyakorolt ipargyakorlással összefüggő alanyi vagyoni értékű jogokhoz köthetnénk. Mostanáig azonban ez az út még nem belátható. A jövőben sem lesz valószínűleg járható. Máskülönben az állam azt a veszélyt vállalná, hogy reakcióképességét gyengítené. Ennek alapján a tervmódosítások során a kártalanítási igény is csak ritkán jut érvényre. Lehet, hogy ez nem tűnik kielégítőnek. Azonban a piacgazdaság és az állami tervezés olyan ellentmondásokat hordozhat, amelyeket nem mindig lehet általános érvénnyel feloldani. Viszonyuk feszültség, amely azonban fenntartásukhoz is szükséges.

[67] Szövetségi Legfelsőbb Bíróság döntései. 45., 83., 87. és köv. oldal.

SZEMLE

Fazekas Judit

A fogyasztóvédelem újabb eredményei az Európai Gazdasági Közösségben

Az EGK Tanácsa 1985. július 25-én direktívát hozott a tagállamok hibás termékek által okozott károkért való felelősségi szabályainak egységesítéséről.[1]

Világszerte kiemelt jelentőségű jogi és gazdasági feladattá váltak a fogyasztóvédelem és a termékfelelősség kérdései. A kérdéskör előtérbe kerülését az elmúlt évtizedben számos külföldi jogalkotási eredmény[2] és néhány hazai tanulmány is mutatja.[3] A fogyasztóvédelem szükségességét jogi és jogon kívüli tendenciák felerősödése objektíve indokolttá teszi. Ilyen változás a szerződéses kapcsolatokban a mellérendeltség klasszikus elvének háttérbe szorulása („természetesen" a fogyasztó hátrányára), de ilyen tendencia a fogyasztó kiszolgáltatottsága, egyes termékek fokozottan veszélyes jellege (korszerű vegyi eljárásokkal kezelt élelmiszer-ipari, kozmetikai cikkek hatásai, vagy a csúcstechnológia alkalmazásának hatásai).

Az országok közötti gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok általános elterjedése folytán nem elegendő a nemzeti fogyasztóvédelmi rend fejlesztése, de egyre sürgetőbb igény mutatkozik a fogyasztóvédelem nemzetközi egységesítésére. Mindezekre tekintettel különösen figyelemre méltó fogyasztóvédelmi dokumentumot fogadott el az EGK Tanácsa és úgy gondoljuk, hogy nem érdektelen a közösség új megoldásainak ismertetése.

Az EGK fogyasztóvédelmi határozatának előzményei

Annak ellenére, hogy az EGK alapokmányaiban a fogyasztóvédelem nem szerepel, a közösségben figyelemre méltó erőfeszítések történtek a fogyasztói érdekvédelem, különösen a hibás termékért való felelősség egységesítése érdekében.

A gazdasági közösség számos intézkedése tartalmaz a fogyasztók érdekeit közvetlenül érintő rendelkezéseket. Ezek közül érdemes megemlíteni a tagállamok közötti vámsorompó eltörlését, mely jelentősen bővítette a termékek és szolgáltatások választékát. A Római szerződés kimondja, hogy a közös agrárpolitikának biztosítani kell az élelmiszerellátás biztonságát és a „tisztességes árakat" a fogyasztók ellátásában. Az EGK versenyjogi szabályai tiltják a tisztességtelen eljárásokat, amelyek kedvezőtlen hatással lehetnek a fogyasztói árakra.

1972-től az EGK fogyasztóvédelmi politikája felerősödött, melyet jelez, hogy a közösség állam- és kormányfői az ugyanez év októberében Párizsban megtartott értekezletükön kiemelték, hogy a „gazdasági fejlődést elsősorban az életkörülmények javulásának kell tükröznie".[4] E politikai állásfoglalás nyomán az Európai Bizottság keretén belül létrehoztak egy környezet- és fogyasztóvédelmi szolgálatot később főosztályt, majd a Fogyasztók Tanácsadói Bizottságát.

1975. áprilisában a Miniszterek Tanácsa határozatot hozott a fogyasztók védelméről és tájékoztatásáról.[5] E határozatban kiemelték a fogyasztó jogát az egészségvédelemre és a biztonságra, a gazdasági érdekvédelem jogát, a fogyasztó kártérítésre való jogát, valamint a tájékoztatási, felvilágosítási és a képviseleti jogot. Kimondta a határozat, hogy e jogok érvényesülését speciális intézkedésekkel elő kell segíteni.

A 75-ös program meghirdetése óta számos intézkedés született a határozatban meghirdetett fogyasztói alapjogok konkretizálása érdekében. Ezek közül a legjelentősebb az 1981. május 19-én elfogadott új európai fogyasztóvédelmi program, mely kiemelte, hogy a fogyasztóvédelem két sarkköve az ár és a minőség. Ennek jegyében a termékfelelősség szabályozásának egységesítéséről a Közösség Tanácsa 1985. július 25-én meghozta a fent említett határozatát, melynek lényeges vonásait az alábbiakban kíséreljük meg bemutatni.

A hibás termékért való felelősség hatályos szabályai az EGK rendszerében

A határozat jelentős lépés az EGK tagállamai fogyasztóvédelemmel kapcsolatos törvényhozásának egységesítése érdekében, mely különösen azért vált szükségessé, mert az eltérő nemze-

Fazekas Judit egyetemi adjunktus, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

[1] Directive du Conseil du 25. juillet 1985. relative au rapprochement des dispositions législatives, réglementaires et administratives des Etats membres en matiere de responsabilité du fait des produits défectueux (85/374/CEE).

[2] Angliában: The Unfair Contract Terms Act 1977; The Cousumer Safety Act 1978; The Sale of Goods Act 1979; NSZK: ABG—Gesetz 1976; USA: Unfair Trade Terms Act 1977; Ausztria: Fogyasztóvédelmi törvény 1979; Svédország: Marketing Act 1971 mód. 1976; Hollandia: Általános szerződési feltételekre vonatkozó tv. 1980.

[3] A fogyasztóvédelem és termékfelelősség körében Weiss Emília, Zoltán Ödön, Lontai Endre, Kemenes Béla, Vékás Lajos, Bihary Tibor tanulmányai fémjelzik a magyar jogtudományban a téma iránti érdeklődést.

[4] La Communauté européenne et les consommateurs. Le Dossier de l'Europe 12/85.

[5] Az EGK miniszteri Tanácsának 1975. április 25. határozata.

ti szabályozások károsítanák a verseny érvényesülését, veszélybe kerülhetne a közös piacon belül a termékek szabad áramlása és különbségek mutatkozhatnának a fogyasztók védelmében a hibás áruk által okozott egészségi vagy vagyoni károk tekintetében.[6]

A határozat a fogyasztóvédelem hatékonyságának fokozása érdekében jelentős lépést tesz amikor kimondja, hogy „a termelő felelős az általa gyártott termék hibája folytán keletkező kárért" (1. cikk). Az objektív felelősség deklarálásával, a fogyasztói érdekvédelem szempontjából egy nagyon lényeges alapelv egységes alkalmazásához járul hozzá a határozat, mely szerint csak a termelő objektív felelőssége révén védhető meg a fogyasztó a modern gépesített tömegtermeléssel járó kockázatoktól. A direktíva alkalmazása szempontjából terméken (árucikken) mindenfajta ingó vagyont kell érteni. A szabályozás kizárja a felelősség köréből a mezőgazdasági és vadászati termékeket, kivéve, ha azok ipari feldolgozásra kerültek. Kiemeli a határozat, hogy az objektív termelői felelősségnek ki kell terjednie azokra a dolgokra is amelyeket lakóházak építésénél felhasználnak, illetőleg a lakóházakba beépítenek.

A direktíva a *termék fogalmát* kiterjeszti a villamos energiára is (2. cikk).

A határozat értelmezi az esetleges viták elkerülése érdekében a *„termelő"* fogalmát. E szerint termelőnek kell tekinteni a végtermék vagy alkatrész gyártóját, illetőleg a nyersanyag termelőjét. E körön kívül is termelőnek tekintendő minden olyan személy, aki termelőként lép fel azáltal, hogy neve, márkajeie vagy más megkülönböztető jegye az árun szerepel. Termelőnek tekintendő még minden olyan személy, aki a közösség területére árucikket behoz akár eladás, bérlet, leasing, ákár kereskedelmi tevékenysége során.

A termelő *felelősségét* növeli és a fogyasztó védelmét szolgálja az a kiterjesztő rendelkezés is, hogy amennyiben a termelőt nem lehet azonosítani, minden szállító termelőnek minősül. A szállító csak akkor mentesülhet a termelői felelősség alól, ha belátható időn belül a károsulttal közli a valódi termelő kilétét (3. cikk). A dokumentum kimondja, hogy ha több személy felelős a károkozásért a fogyasztó védelme az *egyetemleges kártérítési kötelezettség* előírását kívánja meg, tehát a károsult mindegyiküktől egyformán követelheti kárának teljes megtérítését (5. cikk). A fogyasztó érdekvédelme megköveteli, hogy a termelő felelősségét ne befolyásolja, ha a kár mások közreműködése révén keletkezett. Ez lényeges kikötés mert a termelő nem mentesülhet annak bizonyításával, hogy a közreműködő megválasztásában, utasításokkal való ellátásában gondosan járt el (8. cikk). Feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy a szabályozás az objektív felelősség elvét úgy határozta meg, hogy igazságos kockázatviselést teremtett a károsult és a termelő között. Ez azt jelenti, hogy a termelő felelős az ipari jellegű ingó dolgok hibája által okozott kárért, függetlenül attól, hogy ismerte-e vagy ismernie kellett volna-e a termék hibáját. A jogszabály azonban — ha csak szűk körben is — lehetővé teszi, hogy a termelő mentesülhessen a felelősség alól, ha bizonyítani tudja az őt kimentő tények fennállását. Mielőtt azonban a kimentési lehetőségeket felsorolnánk, tisztázni kell, hogy mikor tekintendő a termék hibásnak.

A direktíva értelmében egy termék akkor hibás, ha nem felel meg azoknak a *biztonsági követelményeknek,* amelyek jogosan elvárhatók. Ilyenek az áru kiszerelése, az árucikk felhasználási módja, a termék forgalomba kerülésének időpontja. Nem tekinthető a termék hibásnak pusztán azért, mert később egy nála tökéletesebb termék került piacra (6. cikk).

A termelő a kiterjesztően értelmezett objektív felelősség alól kimentheti magát, ha bizonyítja, hogy

— nem hozta forgalomba a terméket,

— a hiba a teljesítés, a forgalomba hozatal után keletkezett,

— a terméket nem elosztási célból és nem gazdasági szakmai tevékenysége körében gyártotta vagy terjesztette,

— a hiba a közhatalomtól származó imperatív szabályoknak történő megfelelés következménye,

— a forgalmazáskor a hiba felismerését a tudományos és technikai ismeretek szintje nem tette lehetővé,

— az alkatrész gyártója nem felel, ha a hiba annak a termékszerkezetnek tulajdonítható, amelybe az alkatrészt beépítették, vagy a késztermék gyártó által adott utasításoknak (7. cikk).

Figyelemre méltó a *bizonyítási teher* szabályozása is, ugyanis a 7. cikkben említett kimentési okokon kívül — melyet a termelő köteles bizonyítani — a károsult köteles bizonyítani a kárt és a hibát, illetve a kár és a hiba közötti okozati összefüggést (4. cikk).

Nem felelős a termelő a kárért, vagy kármegosztásnak lehet helye, ha a kár a termék hibájából és a károsult magatartása vagy olyan személy magatartása folytán keletkezik, akikért a károsult felelősséggel tartozik.

A fogyasztó védelme érdekében a direktíva széleskörűen határozza meg a *„kár"* fogalmát. A kár magában foglalja a halál vagy testi sérülés által keletkezett kárt és az anyagi kárt is, ez utóbbit azonban a magánhasználatra, vagy magán célú fogyasztásra szánt dolgokban keletkezett károkra korlátozza és egy viszonylagosan magas értékhatár (500 Ecu)[7] felett rendeli megállapíthatónak. Az anyagi kár érvényesíthetőségének értékhatárhoz kötésével a jogalkotó feltehetőleg a peres ügyek elszaporodását kívánta megakadályozni. E rendelkezés azonban továbbra is lehetővé teszi a törvényekben előírt fájdalomdíj vagy más nem vagyoni kártérítés (erkölcsi kár) alkalmazását (9. cikk).

Az utasítás a hibás termék által okozott károk megtérítését *határidőhöz* köti kimondva, hogy a jóvátételi eljárás határideje 3 év attól az időponttól kezdve, hogy a felperes észlelte vagy feltételezhetően észlelhette a kárt, ill. a hibát, vagy a termelő személyazonossága tudomására jutott (10. cikk). A szubjektív határidő mellett a direktíva az igényérvényesítés objektív határidejét 10 évre korlátozza (11. cikk).

Előremutató rendelkezést rögzít a határozat 12. cikke, mely szerint a termelő felelőssége nem korlátozható, vagy nem szüntethető meg semmilyen kontraktuális klauzulával. A nukleáris balesetekből származó károk megtérítését a 14. cikk kiemeli a határozat hatálya alól és kimondja ezen károk megtérítésére a tagállamok által ratifikált nemzetközi megállapodások vonatkoznak.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy napjainkban a tudományos technikai haladás felgyorsulása minden országban szükségessé teszi egy fogyasztói érdekeket előtérbe helyező termékfelelősségi szabályozás kialakítását. Az EGK fentebb ismertetett direktívája az objektív felelősség széles körű alkalmazásával előremutató lépés a fogyasztóvédelem hatékonyságának fokozása érdekében. Ezen túlmutatóan pedig abban rejlik jelentősége, hogy felhívja a figyelmet: a különböző gazdasági integrációkban az együttműködés hatékonyságának növelése érdekében hosszú távon elengedhetetlen a fogyasztóvédelmi jog egységesítése.

[6] Preambulum (1) bekezdés.

[7] Az Ecu az EGK 3180/78. számú rendeletében meghatározott pénzegység.

Pólay Elemér

A közrend elleni magatartások megítélése a római jogban

1. A kihágás, ill. mai kifejezéssel szabálysértés, mint jogi fogalom a római jogban ismeretlen volt, ami azonban egyáltalában nem jelenti azt, hogy a jelen kor rendészeti szabályai megsértésének megfelelő tényállások az antik Rómában nélkülözték volna a jogi megítélést, s hogy az ókori Róma híjával lett volna egy bizonyos rendészeti szervezetnek. Már a néptribunusi tisztség létrehozása (i. e. 494) előtt működtek az ún. *aediles plebis,*[1] akik — igaz ugyan, hogy csak a plebejusok vonatkozásában — az egész város területén rendőrhatósági jogkört gyakoroltak. Ez a jogkör általános jellegű volt, minden rendészeti vonatkozású ügyre kiterjedt, minthogy azonban a plebejusi *aedilis*-ek nem az egész *populus Romanus,* hanem csak a plebs tisztviselői voltak, a *leges Liciniae Sextiae* (i. e. 367) ezek mellé két patriciusi származású aedilist állítottak, akiknek hatásköre az egész *populus Romanus*-ra kiterjedt.[2] A patricius-plebejus osztályharc felszámolása után e két aedilist váltakozva választották hol egyik, hol másik osztályból. E két aedilist megillető hatalmi jelvények *(sella curulis, toga praetexta)* alapján *aediles curules*-nek nevezték, akik az *aediles plebis*-szel együtt látták el Róma rendészeti feladatait, s az *aediles curules* még ezen túlmenőleg felügyelői és bírái lettek a rabszolga- és az igásbarompiacnak is.[3]

Az *aediles plebis* és *aediles curules* rendőrhatósági feladatokat láttak el a Város határain belül. E rendészeti hatáskörükben *(cura urbis)* joguk volt pénzbüntetést *(multa)* is kiszabni. Feladatuk volt ezenkívül a városi lakosságot gabonával ellátni *(cura annonae),* s lényegében saját költségükön ünnepi játékokat rendezni *(cura ludorum).*

Az aedilisek fent említett rendészeti hatásköre azonban több oknál fogva nem jelenthette a Város közrendjének modern értelemben vett felügyeletét.

a) A hatalmi ágazatok szétválasztása az antik Rómában nem történt meg, s így azokat a magatartásokat, amelyeket az aedilisek *multa*-val sújthattak, ill. sújtottak, egyáltalában nem precizirozták. Az aedilisek az őket megillető *potestas* alapján szabadon mérlegelhették, hogy melyek azok a magatartások, amelyeket *multa* kiszabásával sújtanak, s melyek azok, amelyeket büntetlenül hagynak. Hiányzottak tehát azok a jogi normák, amelyek az aedilisek rendőri hatáskörét szabályozták volna, éppúgy, mint ahogy a magasabb rangú magistratusok *(consul, praetor)* imperiumát sem korlátozták lényegében. A *potestas* és *imperium* egyaránt hivatali hatalmat jelentett, azzal a különbséggel, hogy az *imperium* birtokosa általános parancs-kibocsátási hatalommal rendelkezett a *potestas* birtokosával szemben, akit ez csak meghatározott vonatkozásban illetett meg.[4]

b) Az aedilisek rendészeti hatásköre más funkciójuk viszonylatában meglehetősen másodrangú volt. A curulis aedilis-ek legfontosabb funkciója ui. a rabszolgapiac és az igásbarmok piaca *(forum boarium)* fölötti felügyelet volt, de e vonatkozásban is az itt gyakorolt rendészeti hatáskörük háttérbe szorult, mert elsőrendű feladatuk itt az volt, hogy edictumuk alapján *(edictum aedilicium),* az abban precizirozott normáknak megfelelően, vásárbírói funkciót gyakoroljanak. E funkciójuk nem vásárrendészeti feladataikhoz kapcsolódott, hanem sokkal inkább ahhoz a polgári törvénykezési funkcióhoz, amelyet általánosságban a praetorok gyakoroltak. A *curulis aedilis*-ek edictumukban a kötelező eladói garanciát szabályozták a piaci rabszolga- és igásbaromvételek vonatkozásában éspedig a jogi- és rejtett fizikai hibák tekintetében, s így rajtuk keresztül tartotta kezében az államhatalom a legfontosabb termelőeszközök (rabszolga, igásbarom) piaci forgalmának rendjét. E vonatkozásban a curulis aedilisek éppen olyan „Gerichtsherr"-ek voltak, mint a praetorok általánosságban. Sőt a *cura annonae* és a *cura ludorum* is nagyobb jelentőségű volt az államhatalom szempontjából, mint a városrendészet, hiszen a lakosság gabonával való ellátása politikailag sokkal fontosabb kérdés volt, mint az alsóbb néposztályok tagjaival szemben alkalmazott *multa*-eljárások. Ezeknek a rétegeknek gabonaellátás biztosításával való megnyugtatása politikailag sokkal lényegesebb volt, mint egyesek megbírságolása. De a sikeres, kiadós ünnepi játékok rendezése is sokkal jelentősebb volt a *curules aediles* számára, hivatali karrierjük szempontjából (a praetura, a konzulátus megszerzése), különösen azóta, hogy a *lex Villia annalis* (i. e. 180) a praetori, consuli tisztség elérését a curulis aedilisi tisztség előzetesen való betöltésétől tette függővé, mint a rendészeti hatáskör gyakorlása, különösen egy olyan társadalomban, ahol az elnyomott néposztályok legfőbb kívánságát a *„panem et circenses"* jelszó juttatta legpregnánsabban kifejezésre.[5]

2. A mai értelemben vett kihágásoknak, szabálysértéseknek megfelelő, jogilag precizirozott tényállásokat a római jogban tehát lényegében nem találunk, éspedig sem az anyagi („közigazgatási jog"), sem az eljárásjog területén. Ha egyáltalában ilyen modern kihágási, szabálysértési tényállásoknak megfelelő tényállások jogi precizirozásáról akarunk beszélni, úgy a római magánjog területén kell ezeket keresnünk. Ez pedig szükségképpen azt jelenti, hogy e tényállások a polgári peres eljárás keretében nyertek elbírálást. Mi volt oka ennek a jelenségnek?

a) A római jog tulajdonközpontú jog volt, amelynek centrumában a magántulajdon intézménye állott. E tényneк okszerű következménye volt, hogy a „rendészeti kihágásokban" a római jogászok elsősorban a magántulajdon megsértését látták.

b) E jogászi gondolkodásmódból okszerűen vezethető le, hogy a „rendészeti kihágások" a magántulajdonos személyét sértették. Azok a tényállások, amelyek a modern jogrendszerekben rendészeti kihágásoknak minősülnek, Rómában az egyes személyek megsértéseként kezeltettek, még akkor is, ha a posztklasszikus jogban e tényállások realizálásához a tettesnek a közrenddel való összeütközése *(adversus bonos mores)* nyert megkövetelést (Collatio legum Mosaicarum et Romanarum 2.5.1.). A római „rendészeti kihágások" tehát az egyes személyek ellen kellett, hogy irányuljanak.

3. Most pedig vizsgáljuk meg a római magánjog által precizirozott ilyen tényállások jogi megítélését, minősítését!

Az egyes személyeknek a közrenddel való összeütközéseit a római magánjog kötelemkeletkeztető tényállásként kezelte, amelyek az egyes sértet-

Pólay Elemér egyetemi tanár, JATE Állam- és Jogtudományi Kar (Szeged).

[1] *Dulckeit, G.—Schwarz, F.—Waldstein, W.:* Römische Rechtsgeschichte[6]. München, 1975. 37. old.

[2] *Lübtow,* U.: Das römische Volk. Sein Staat und sein Recht. Frankfurt a/M., 1955. 229—230. old.

[3] *Dulckeit—Schwarz—Waldstein* i. m. 83. old.

[4] *Kunkel,* W.: Römische Rechtsgeschichte[4]. Weimar, 1964. 26. old.

[5] *Söllner,* A.: Einführung in die römische Rechtsgeschichte[2]. München, 1980. 32. old.

tek személyében realizálódtak és ez összeütközések a rómaiak akciórendszerében deliktuális jellegű keresetek, vagy másféle actiók útján, polgári per keretében nyertek az államhatalom által elbírálást.

E kötelmek egy csoportja a tulajdonvédelemmel kapcsolódott.

a) Aki más fáját (olaj-, gyümölcsfa, szőlőtő) gyökerestől együtt kiírtotta *(succidere), „per vim, sciente domino"* (Paul.—D.47.7.8.3.), tehát gonosz szándékkal, esetleg bosszúból, a XII tábla értelmében minden egyes fáért (szőlőtőkéért) 25 font rezet kellett annak a károsult házközösség fejének, a pater familiasnak, akit e tett súlyosan sértett (Plin. nat. hist. 17.1.7.), fizetnie. Ezt a decemvirek az *iniuria* egyik tényállásaként szabályozták (VIII. 11.).

b) Ugyancsak a XII tábla teremtette meg az ún. *actio de pastu pecoris*-t, mint noxális keresetet, amelyet a törvénykönyv a megsértett házközösség fejének biztosított annak a háziállatnak, szarvasmarhának, lónak stb. tulajdonosa ellen, akinek az állata a „tilosba" belegelt (VIII. 7.), s ezzel az idegen vetés, az idegen mezőgazdasági ingatlan biztonságát sértette, veszélyeztette a római parasztállamban.

c) Ha az alább fekvő telken keresztül nem volt biztosítva az esővíz lefolyása a felsőbb fekvésű telekről és az utóbbi tulajdonosa ezáltal kárt szenvedett, a XII tábla részére *actio privata*-t biztosított (VII. 8. — Paul. D.43. 8.5.) kárai megtérítésére.

d) A városon belül tilos volt a temetkezés a XII tábla (X. 1.) értelmében. Új sírt nem lehetett ásni, csak a háztól legalább 60 lábnyi távolságra, de csak a háztulajdonos engedélyével.

e) A *praetor actio iniuriarum (aestimatoria)*-t adott azzal szemben, aki valakit vadász-, vagy halász tevékenységében — tehát egy tulajdonszerzési aktus *(occupatio)* közben — akadályozott. A pénzbüntetést természetesen az akadályozott kapta (Ulpian. — D.47.10.13.7.).

f) A kutak beszennyezése esetében, ha a cselekmény *contra bonos mores* történt, azaz ezzel a közrend, a város rendszeres vízellátása zavart szenvedett, a kút tulajdonosa *actio iniuriarum*-ot kapott a tettes ellen (D.47.11. 1.1.), éppúgy, mint amikor egy házból, vagy bármely ingatlanról valaki *„iniuriae faciendae causa"* a füstöt egy alacsonyabban fekvő ingatlanra áteresztí (D.47.10.44.). A *poena* összege természetesen a megsértett kúttulajdonosnak, ill. telektulajdonosnak jár.

4. Ez obligációk egy másik csoportját képezik azok, amelyek a közrend fenntartását voltak hivatva biztosítani, azonban anélkül, hogy itt a tulajdonvédelem szerepet játszott volna.

a) A szekérutak rendbentartása, ill. kikövezése a XII táblában valamilyen módon (?) elő volt írva a telektulajdonosok kötelességeként, éspedig azok vonatkozásában, akiknek telke a szekérút mellett feküdt. Ha a telektulajdonos a kötelességének nem tett eleget, úgy az, akinek az útja a kérdéses helyen vezetett, s az utat a fenti körülmények miatt nem tudta használni, a kötelességét elhanyagoló tulajdonos területén keresztül tetszése szerint áthajthatta szekerét húzó állatait (VII. 7.). *„Viam muniunto; ni eam delapidassint* — mondták a decemvirek — *qua volet iumento agito."* A kötelességét elhanyagoló telektulajdonos maga volt kénytelen az így előállott károkat viselni.

b) Az az ember, aki a színház, fürdők, nyilvános terek közrendjét megsértette, kitette magát annak, hogy a praetor ellene a színházi, közfürdői nyugalmában megsértett személy javára actio iniuriárumot adott. A tettest a *praetor* saját mérlegelése szerint a sértett kérelmének határain belül pénzbüntetéssel sújtotta, amelynek összegét természetesen a sértett kapta (Ulpian. — D.47.10.13.7.).

c) Egy tiszteletreméltó *materfamilias,* vagy szabadszületésű *(ingenuus)* fiatal szemérmetsértő „leszólítása", vagy ezeknek szótlan, de demonstratív kísérése szintén az *iniuria* egyik esetét képezte (Gai. 3.220.). Az *adtemptata pudicitia* fenti eseteiben a *praetor* a sértettnek actio iniuriarumot adott, s az iniuriát a sértettnek fizetendő pénzbüntetéssel sújtotta[6] a b) alattiaknak megfelelően (Ulpian.—D.47.10.15. 4.). E cselekmény ui. szintén a közrendet sértette.[7]

d) Sírgyalázás esetén a *praetor* minden polgárnak megadta az *actio de sepulchro violato popularis*-t. Ha a felperes az elhalt rokona volt, úgy a *praetor* a felperes kérelmének határain belül szabad mérlegelése alapján állapította meg a pénzbüntetést, míg ha a felperes idegen volt, úgy 100 aranyat kapott, ill. ennyivel sújtotta a *praetor* a sírgyalázót (Ulpian.—D.47.12.3. pr.).

e) Ha valaki egy tárgyat (pl. cégtáblát) felfüggesztett úgy, hogy az az arra járó személyeket az utcán lezuhanással fenyegette, *actio de positis vel suspensis*-t adott a *praetor* a felperesnek, s e kereset is *popularis actio* volt. Az alperes 10 aranyat volt köteles ez *actio* értelmében a felperesnek (s nem a közületnek, kincstárnak) fizetni (Inst.4.5. 1.).

f) Az *aediles curules,* mint Róma „rendőrfőnökei" előírták edictumukban, hogy a veszélyes állatot (kutya, medve, oroszlán stb.) tartó tulajdonos felelős azért, ha állata valakit az utcán, vagy nyilvános téren megsebesít. A kártérítést bírói mérlegelés szerint kapta a sértett, de ha a sérülés életveszélyt okozott, 200 arany volt a büntetés, amelyet a sérültnek kellett megkapnia (Ulpian.—D.21.1.42.)

5. Mindent összefoglalva megállapítható, hogy bár az említett tényállások valamennyien végeredményben az egyes személy megsértésében realizálódtak (korábban a házközösség fejének megsértésében), valamennyi tényállásban megtalálhatók a közrend, a „közcsend" biztosítására irányuló törekvés.

[6] *Pólay* Elemér: A személyiség polgári jogi védelmének történetéhez. Iniuria-tényállások a római jogban. Acta Jur. et Pol. Univ. Szeged, XXX. (1983) 58. old.

[7] *Pólay* i. m. 53—54. és 75—76. old.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Faludi Gábor

A vállalat jogi struktúrája

Ezzel a címmel rendeztek konferenciát 1985. augusztus 26—30-ig Budapesten az Eötvös Lóránd Tudományegyetem alapításának 350. évfordulójának alkalmából. A szervező az ELTE Jogi Karának Civilisztikai Tudományok Intézete volt. A rendezvény célja elsősorban az volt, hogy méltóképpen illeszkedjék az évforduló ünnepségsorozatába, és magas színvonalú tudományos vitával jelezze a rangos intézmény ünnepét. Másodsorban olyan tárgykört választottak a konferencia témájául, amelynek jelentősége mind Keleten, mind Nyugaton az elméletben és a gyakorlatban egyaránt vitathatatlan. Harmadszor a konferencia nem titkolt célja volt, hogy a polgári jog elméletének kelet—nyugati relációban működő nemzetközi fórumát is létrehozza. Tekintetbe vették,

Faludi Gábor egyetemi adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

hogy e jogág különböző tényezők hatására még semmilyen nemzetközi fórummal nem rendelkezik, és hasonló konferenciák bizonyára hozzájárulnának a tartalmasabb együttműködéshez különösebb formális keretek nélkül is. A résztvevők éppen ezért üdvözölték azt a javaslatot, amely szerint minden harmadik évben hasonló jellegű rendezvényre kerülne sor. Egyidejűleg nagy örömmel és egyetértéssel fogadták *Erlinghagen professzor* (NSZK) javaslatát, aki a Hamburgi Egyetem elnökének képviseletében tájékoztatta a résztvevőket arról, hogy Hamburg kész a következő, 1987-es konferencia megrendezésére. Mindennek alapján nem túlzás azt állítani, hogy az 1985-ös budapesti konferencia „az Első Nemzetközi Polgári Jogi Konferencia" volt.

Mire ez az ismertető megjelenik, a konferencia anyagát tartalmazó kötetet szétküldik, és az remélhetőleg a szakkönyvtárakban is hozzáférhető lesz. Ezért az ismertetés készítője — mivel abban a kedvező helyzetben van, hogy a kötet kéziratát a kezében tartja — kísérletet tesz arra, hogy egyidejűleg adjon számot a konferenciáról, és az arról szóló kötetről, amely egyébként nemcsak az elhangzott előadásokat tartalmazza, hanem a viták összefoglalóit, a megnyitó ünnepség leírását, a résztvevők listáját és az egész rendezvény programját is. A kötet e részletességére tekintettel eltekintünk a résztvevők felsorolásától (neveik az előadások ismertetése során kerülnek említésre), valamint a program leírásától. Mindenesetre kiemeljük, hogy a rendezvényen 17 ország képviseltette magát. Nem térünk ki minden előadásra, ez nyilvánvalóan oda vezetne, hogy elvesznénk a részletekben. Megkíséreljük a fő hangsúlyokat megtalálni.

A konferencia tárgyát négy témára osztották, amelyek az átfogó cím egy-egy aspektusát villantják fel. E témák a következők:

1. A vállalati formák.

2. Az állam és vállalat viszonya.

3. A vállalat belső szervezeti és vezetési rendszere.

4. A vállalat a külgazdaságban.

A résztvevők előadásaikat a témák valamelyikéhez készítették el.

A konferencia négy napig ülésezett, mindegyik napot egy témához tartozó előadások ismertetésének és a vitának szentelték. Mindazonáltal ez a megosztás csak munkamódszerül szolgált, mert a témák kölcsönös összefüggése mind jogalkotási, mind gyakorlati szempontból — nem beszélve a jogtudományról és fontos gazdaság- és jogpolitikai döntések előkészítéséről — nyilvánvaló. Ennek fényében a konferencia eredményét — mindenekelőtt a fent említett kötetet — a négy elkülönülő téma ellenére (a kötet 2—5. fejezetei) úgy összegezhetjük, hogy sokoldalú megközelítéssel ad átfogó képet a különböző országokban folytatott gazdálkodó tevékenység leglényegesebb jogi — társasági jogi — kereteiről.

Mindezek igazolására — bár követjük a konferencia napirendjét — a magyar résztvevők előadásait — tekintet nélkül arra, hogy melyik napon hangzottak el — az ismertetés végén tárgyaljuk. Ezzel is alá kívánjuk támasztani a témák kölcsönös összefüggéséről állítottakat.

Az első napi előadások a vállalati formákkal, a vállalat fogalmával, valamint a gazdálkodó tevékenység formáit szabályozó jogi aktusok jellegével foglalkoztak. Emellett kisebb-nagyobb szerepet kapott az állam gazdasági tevékenysége is. Ami a vállalat definícióját illeti, mindenképpen érdemes idézni *Buxbaum professzor (Egyesült Államok)* meghatározását, bár ő e definíciót — szerényen-óvatosan — hozzávetőlegesnek („tentatíve") tartotta: „An enterprise is a unit comprised of more than one person's labor, coupled with an investment of capital in the form of money or other property. It is engaged in a technically rational way in the allocation and through-put of factors towards the production of goods and services destined for others. It evidences at least a minimum internal differentiation of functions along the axis of degree of descretion in individual actor's assignments and along the axis of technical functional assignments" (a kötet 23. oldala; az alábbiakban a zárójelben lévő oldalszám a kötetre utal, annak megnevezését elhagyjuk). E definíció hozzávetőlegessége ellenére is azért érdemel kiemelést, mert a szerző szerint „rendszerközi" (inter-systematic, azaz különböző társadalmi rendszerek közötti) összehasonlítás célját szolgálja. *Kerner professzor (Csehszlovákia)* kihangsúlyozta, hogy a vállalat alapvető gazdasági egység, amely a termelési eszközöket és a munkaerőt kapcsolja össze. *Jokela professzor (Finnország)* szerint a vállalat jogi kereteit meglehetősen nehéz megvonni, már egy jogi vagy természetes személy — aki vagy amely képes jogi felelősséget vállalni — megléte is elegendő ahhoz, hogy vállalati tevékenységről lehessen beszélni.

A különböző vállalati formákról adott áttekintő és szemléletes kép bizonyára nagy mennyiségű, jól használható információt nyújt mind a jogalkotók, mind a gyakorló jogászok számára. Bizonyos országok a tulajdonosok korlátolt felelősségére épülő egységes társasági formát ismernek (Egyesült Államok — corporation, Svédország — joint stock company), míg más államok a korlátolt felelősségű társasági formák széles választékát kínálják (NSZK, Ausztria, Finnország, Hollandia). A piacgazdaságra épülő országok előadói egyöntetűen hangsúlyozták, hogy minden jogalany — beleértve az államot és bármely fizikai személyt is — jogosult arra, hogy bármely ismert jogi formában gazdálkodó tevékenységet folytasson. Hollandiában emellett még olyan forma is választható, amelyet a hazai jogszabályok nem ismernek. Az NSZK-ban pedig (és néhány más államban is) a vállalati formákat rendező jogi normák diszpozitivitása a jellemző. Mindenesetre érdemes a leggyakrabban alkalmazott vállalati formákat itt felsorolni: részvénytársaság (joint stock company), korlátolt felelősségű társaság (limited liability company), egyéni cég (sole proprietorship), közkereseti társaság (general partnership) és betéti társaság (limited partnership). A szövetkezeti forma, és az alapítványok szintén játszanak — nem számottevő — szerepet a gazdálkodó tevékenységben. A társasági jog kifinomult megoldásait jól nyomon lehet követni például az NSZK jogában, amely szerint egy úgynevezett „GMBH and Co., K. G." nevű betéti társaság is alapítható, amelynél az egyik tag egy korlátolt felelősségű társaság. Egy 1980-as módosítás szerint pedig már egy személy is alapíthat korlátolt felelősségű társaságot (Einmann—GMBH). Ami az állam gazdasági szerepét illeti, nyilvánvaló, hogy ez sokkal jelentősebb a tervgazdaságot folytató országokban. A jelentős közös vonás — a tervgazdálkodás — ellenére sem lehet azonban egységes szocialista vállalati-társasági formáról beszélni, igen lényeges különbségek mutathatók ki az egyes országok szabályai között. Minden jogi megoldás alapja a termelési eszközök társadalmi tulajdona. Az állami tulajdonban lévő különféle gazdálkodó egységek és a szövetkezetek különböző formái játszanak meghatározó szerepet. A csehszlovák gazdaságban a Gazdasági Kódex által szabályozott állami vállalat az uralkodó forma, bár 1965 óta gyáregységek is kaphatnak önállóságot (branch enterprise), és

tröszt is alapítható. 1974 óta pedig „konszernek" — kombinát típusú gazdálkodó szervezetek is — létrehozhatók. A bolgár, román és NDK megoldás nagyjában-egészében hasonló. A leghasználatosabb forma a kombinát, az alá tartozó vállalatokkal; *Posch professzor (NDK)* szerint: „In der Wirtschaft der DDR bilden die volkseigenen Kombinate mit den ihnen zugehörigen Kombinatsbetrieben (oder Betriebsteilen) die vorherrschende Form der Unternehmen" (99. oldal). Ugyanő hangsúlyozta, hogy „der Kombinatsbetrieb...eine ökonomisch und juristisch selbständige Einheit darstellt und demgemäss ebenfalls rechtsfähig und juristische Person ist" (99. oldal). *Wlodyka professzor (Lengyelország)* a gazdasági reform vállalati formákra gyakorolt hatásával foglalkozott. Egészen új formákat vezettek be: az úgynevezett vegyes vállalatokat, amelyek részvénytársaságként jönnek létre. Általában belföldi gazdálkodó szervezetek alapítják, de szívesen látják a külföldi tőkét is. Nemzetközi vállalatok alapítása is lehetséges. Megnőtt a magán gazdálkodó tevékenység mértéke, főképpen amiatt, hogy a szocializált szféra magánszférának adható megrendelései mértékére vonatkozó korlátokat eltörölték. Nemcsak az új formák jelentkezése tükrözi a változást, hanem az úgynevezett „klasszikus" állami vállalat jogi helyzete is drasztikusan változott. Dióhéjban a fejlődés lényege az önállóság látványos fokozódása.

Az első téma vitája nagyon sok kérdést érintett, de érdemes hangsúlyozni, hogy az érdeklődés főként a kombinátra vonatkozó elméleti kérdések köré összpontosult. *Posch professzor (NDK)* kiemelte, hogy különbséget kell tenni a „Rechtsfähigkeit" és a „Rechtspersönlichkeit" fogalma között. Az előző, szélesebb értelemben használt fogalom nemcsak a jogalanyiságot jelenti, hanem azt is, hogy az ezzel rendelkező alany a tervezésben, a gazdasági irányításban és a kooperációs kapcsolatok szervezésében való részvételre is jogosult. Az állami részvétellel működő részvénytársaságok is napirendre kerültek. *Tomandl professzor (Ausztria)* szerint az állami részvétel megváltoztatja a részvénytársaságok „klasszikus" jogi jellegét, *Popov professzor (Bulgária)* pedig utalt a hazájában alapított részvénytársaságokra, és megemlítette, hogy e jogintézmény megfelelő részletes szabályozása még megalkotásra vár.

Az állam és vállalat kapcsolatával (2. téma) tizenkét előadás foglalkozott, ezek közül nyolcat készítettek külföldi résztvevők. Feltétlenül kiemelendő *Daintith professzor (Nagy-Britannia)* előadása, amely hangsúlyozta az állam gazdaságban történő részvételének két fő formája — közhatalom és gazdálkodó részvevő — közötti különbséget. A közhatalmi tevékenység tekintélyes változáson ment keresztül a II. világháborús és az azt közvetlenül követő időszakhoz képest. Különösen a befolyásoló eszközök váltak kifinomultabbakká. A jogi szabályozástól eltolódott a hangsúly a konszenzuális módszerek irányába. Az előadó figyelmet szentelt annak a jogi problémának is, amelyet a jelenlegi kormány reprivatizáló gazdaságpolitikája idéz elő. Ennek eredményeképpen több esetben szembe kell nézni azzal, hogyan lehet ellenőrizni a magánkézben összpontosuló monopolisztikus üzleti hatalmat. *Erlinghagen professzor (NSZK)* országa „gazdasági alkotmányával" foglalkozott. Egyrészről kifejezésre juttatta, hogy az NSZK gazdaságát a „Soviel Lenkung über den Markt wie möglich, soviel Lenkung durch den Staat wie nötig" (217. oldal) elve hatja át, másrészről elemezte az állami beavatkozás eszközeit: a kartellellenes jogalkotást, az árszabályozást, az adó- és hitelpolitikát és a külkereskedelmi befolyásolást. Összegezve megállapította: „die Stimulierung privater wirtschaftlicher Initiative den Vorrang haben sollte vor staatlichen Massnahmen" (221. oldal).

Nyilvánvaló, hogy a szocialista országok részvevői álláspontja az állam és vállalat viszonyáról más hozzáállást tükröz, már csak az állami tulajdon dominanciája miatt is, bár az indirekt gazdaságirányítási módszerek terjedése és a gazdasági reformok széles körű bevezetése nyomán módszerbeli közelítések figyelhetők meg. *Hochbaum professzor (NDK)* az állam és a kombinátok (vállalatok) közötti gazdasági jogi kapcsolatot elemezte. Nagy teret szentelt a kombinátok és az alá tartozó vállalatok közötti sokoldalú, a tervezésre, az önálló gazdasági elszámolás rendszerére és a különböző operativitási szintű irányítási és ellenőrzési viszonyokra vonatkozó jogilag szabályozott kapcsolatoknak. Megemlítette azt is, hogy a gazdálkodó alanyok követelhetnek-e kártalanítást, ha a kár terv vagy utasítás teljesítése következtében áll be. *Laptyev professzor (Szovjetunió)* kiemelte, hogy az egyesülések és vállalatok önállóságát mind a tervezés, mind a gazdálkodás területén fokozni kell.

A második téma vitája egyrészt az úgynevezett közigazgatási szerződések jogi jellegének elemzése köré összpontosult, másrészt — többek között — azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a nyereséget nem termelő állami gazdálkodó egységek sorsa a szocialista gazdaságokban hogy alakul. Ami az első kérdést illeti, *Dreyfus professzor (Franciaország)* elmondta, hogy e szerződéseket sem az elmélet, sem a gyakorlat nem tekinti valódi magánjogi megállapodásoknak, hanem úgynevezett kvázi szerződéseknek, amelyek végül is — legalábbis az egyik alany oldaláról — államigazgatási aktusok eredményei. A második kérdéshez *Harmathy professzor és Mádl professzor (mindkettő Magyarország)* azt tették hozzá, hogy egy 1984-ben kibocsátott törvényerejű rendelet alapján az érintett gazdálkodó szervezetek bíróság előtt kártérítést követelhetnek az egyedi utasítás teljesítése következtében beállott kárért.

A konferencia 3. témáját a piacgazdasággal rendelkező országok küldöttei természetszerűleg a munkavállalómunkáltató viszonya szempontjából közelítették meg. *Miller professzor (Egyesült Államok)* megvizsgálta, hogy milyen jogokkal rendelkeznek a munkavállalók abban az esetben, ha munkaadójuk úgynevezett „nem gazdasági" okból mondja fel a munkaviszonyt. Elemezte, hogyan alakult a „employment-atwill" doktrina sorsa. Elsőként az úgynevezett „collective bargaining" elterjedése ütött rést a hosszú időn keresztül beszakíthatatlannak tűnt falon, azonban a dolgozók mindössze 19%-át képes ez a szakszervezetekhez kötött jogintézmény védeni. Másodikként említendő a munkajogi jogalkotás, amely meglehetősen, de az egyes államok jogában eltérően gyengítette a bírói gyakorlat által kifejlesztett fent említett doktrina egyeduralmát. *Pfaff professzor (NSZK)* részletesen elemezte a részvénytársaságok és korlátolt felelősségű társaságok belső szervezeti és vezetési rendszerét. Tanulmányának végén megkísérelte a tanulságokat per analogiam a tervgazdasággal rendelkező országokra alkalmazni (úgynevezett „Publikums—AG"-ket tételezve).

Popov professzor (Bulgária) beszámolt a legújabb jogi szabályozásról, amely 1982 óta új belső szervezeti egységeket hozott létre az állami vállalatoknál: a közgyűlést, a dolgozók küldöttgyűlését, a vállalati tanácsot.

A vita egyrészt az úgynevezett „Betriebsrat"-ok szerepével foglalkozott. Megkísérelte e jogintézményt elhelyezni az egyéb munkahelyi demokráciát

jelentő fórumok között. A továbbiakban *Buxbaum professzor (Egyesült Államok)* felvetette, hogy a dolgozók bevonása a vállalati ügyekbe szükségszerűen a termelékenység ellen hathat. Ezzel szemben *Miller professzor (Egyesült Államok)* azt emelte ki, hogy a dolgozók döntéshozatalba történő bevonása pozitív hatást gyakorol-e döntések végrehajtására. *Tomandl professzor (Ausztria)* felhívta a figyelmet a munkáltatók és munkavállalók közötti viták megoldásának „kemény" (amerikai) és „puha" (közép—európai) módozatai közötti különbségekre.

A negyedik témát a vállalat külgazdasági szerepének szentelték. *Drobnig professzor (NSZK)* egy meglehetősen új jelenséget állított előadása középpontjába („disregard of legal entities"), amely főképpen a részvénytársaságok gyors számbeli gyarapodásának a következménye. E jelenség lényege, hogy a korlátolt felelősség elvét egyre inkább áttörik, és a részvényesek is felelhetnek az RT tartozásaiért. *Matteucci professzor (Olaszország)* összehasonlító jogi szempontból vizsgálta meg azokat a külső és belső feltételeket, amelyek fennállása esetén a vállalatok kiléphetnek a nemzetközi piacra. Összegzésében a társasági jog harmonizációjának szükségességéhez jut el.

A szocialista országokból érkezett szerzők vizsgálták részben a külkereskedelem állami monopóliumának gyakorlati következményeit, így például *Enderlein professzor (NDK)* a külkereskedelmi joggal felruházott vállalati formákat elemezte, másrészt bemutatták a külkereskedelemben alkalmazott szerződéseket is, így *Kalensky professzor (Csehszlovákia)* az idevágó hazai jogszabályt elemezve megállapította, hogy az minden modern gazdasági szerződést átfog, és emellett nem hagyja figyelmen kívül a hagyományos külkereskedelmi „csatornákat" sem. Több előadás szentelt figyelmet a vegyes vállalatoknak, például *Rajsky professzor (Lengyelország)* áttekintette a lengyel gazdasági reform külgazdaságra gyakorolt hatásait, és ezek között döntő szerepe van az úgynevezett nemzetközi, illetve vegyes vállalatok alapításának. *Várady professzor (Jugoszlávia)* témájául kifejezetten a kelet—nyugati relációban alapított vegyes vállalatokat választotta, és plasztikusan szemléltette azokat a nehézségeket, amelyek az önigazgatási modellből adódnak, és csak úgy hidalhatók át, ha az „önigazgató" alkalmazottak szerződést kötnek a külföldi befektetővel. Ez a megoldás alapvetően különbözik a többi szocialista országban követett gyakorlattól, amely klasszikus társasági jogi formák alkalmazásával teszi lehetővé a külföldi tőkebefektetést.

A 4. témát követő vitából kiemelésre érdemes *Buxbaum professzor (Egyesült Államok)* dömpinggel kapcsolatos kérdése. *Mádl professzor (Magyarország)* felhívta a figyelmet a magyar vállalatok és a Közös Piac különböző országai között felmerült dömping-vitákra, amelyekből egyértelműen kiviláglott az állami vállalatok állammal történő azonosítását valló elméleti nézetek, és különösen az ilyen irányú gyakorlat tarthatatlansága.

A *magyar* résztvevők az 1968-ban bevezetett és azóta folyamatosan továbbfejlesztett gazdasági reform különböző jogi oldalait vették szemügyre. Természetesen főképpen az 1977-es Vállalati Törvény 1984-es módosítását, és az emögött meghúzódó gazdaság- és jogpolitikai koncepciókat vették górcső alá. *Sárándi professzor* és *Vékás professzor* közös előadásukban azt emelték ki, hogy a vállalati formák színes palettájáról a gazdálkodó alanyok a reform következtében minden esetben szerződéses alapon, és nem állami elhatározás nyomán választhatnak. *Eörsi professzor* arra helyezte a hangsúlyt, hogy a gazdaságirányítás átalakulása igényt teremt arra, hogy az állami irányítást elválasszuk a vállalatok vezetésétől (belső irányításától). *Harmathy professzor* a reform folytatásának szükségessége és a különféle akut gazdasági problémákból adódó sürgős állami beavatkozás jellege közötti kölcsönhatásra és feszültségre világított rá. *Madarász professzor* a gazdasági szabályozók jogi jellegét, változtathatóságát és változékonyságát elemezte. *Nagy professzor* e szabályozók közül az adórendszert emelte ki, és kritikusan vizsgálta a rendszer bonyolultságát és labilitását. *Lehoczkyné Kollonay Csilla* a munkahelyi demokrácia hagyományos fórumait hasonlította össze az új belső vezetési szervezeti formákkal, és megkísérelte a szerepeket elhatárolni. *Lontai professzor* a hangsúlyt a vállalati tanácsra helyezte, és hatáskörét elemezve többek között megállapította, hogy az az alapvető elv érvényesül, hogy a stratégiai döntéseket testülethez, az operatív döntéseket pedig az egyszemélyi felelős vezetőhöz telepíti a jogszabály. *Mádl professzor* azokból az elvekből indult ki, amelyeknek egy külkereskedelemre erősen orientált ország jogi szabályozását át kell hatni. Áttekintette a külkereskedelmi tevékenység folytatására irányuló jogosultságokat, és érdemes megemlíteni, hogy 12 formában lehetséges hatályos jogunk szerint külkereskedelmi jellegű gazdasági tevékenység folytatása. *Martonyi János* a Magyarországon alapítható közös vállalatok jogi kérdéseit tárgyalta. Előadása végén javaslatokat is terjesztett elő arra, hogyan lehetne vonzóbbá tenni a külföldi tőkebefektetést hatékonyabb és egyszerűbb (érthetőbb) jogi megoldásokkal.

Balásházy Mária

Valóban átalakul-e a jogi személy elmélete a szervezetek komplex jogalanyiságának tanává?

(Reflexiók Sárközy Tamás új könyvéhez)*

I.

A jogi személy a jogdogmatika egyik alapintézménye, annak ellenére, hogy a szocialista jogi elméletben zömmel tisztán polgári jogi feldolgozást kapott, a jogelméleti tankönyvek, illetve a kevés jogtani monográfia — ha egyáltalán foglalkozott ezzel a kérdéssel — a polgári jogi alapmegállapításokat vette át. A jogi személy elmélet kulcskérdése, hogy a jog hogyan tudja a szervezeteket integrálni a jogrendszer egészébe, hogyan képes a jog eszközeivel megragadni a szervezetek magatartását, milyen módon képes a szervezetekhez jogokat és kötelezettségeket rendelni, felelősségüket érzékelni. Aligha véletlen, hogy az elmúlt száz évben, amióta a múlt század végén megindult a vállalatok és az egyéb szervezetek kialakulása, a nyugati országokban (és főleg a kontinentális jogokban) e kérdéskörnek könyvtári irodalma lett, és amikor a szocialista tervgazdálkodás hagyományos tervutasításos rendszere jogi legitimálásra került a 30—50-es években, akkor Venediktov, Bratusz és mások számára alapvető kérdésként jelentkezett az állami gazdálkodó szervezetek jogalanyiságának megfelelő megoldása.

Némileg meglepő a szerző személye. Bár Sárközy az 1970-es, 80-as években írt munkáiban is igyekezett új jogdogmatikai konstrukciókat kialakítani (ld. az államjogi tulajdon — polgári jogi tulajdon kettősségét az állami tulajdonnál), ezek a könyvek erőteljesen

Balásházy Mária egyetemi adjunktus, MKKE Gazdasági Jogi tanszék (Budapest).

* A jogi személy elméletének átalakulása. Vizsgálódás a szervezetek komplex jogalanyiságáról. KJK, 1985.

gyakorlatra orientáltak voltak, akár az állami tulajdonjogról (1973), vagy a vállalati társulásokról (1972, ill. 1978), illetve a KGST országok nemzetközi vállalatairól (1978), vagy a gazdaságirányítás intézményeiről (1979), illetve a szocialista vállalatok jogi elméletéről (1981), akár a jogi felelősség a népgazdaságban való érvényesüléséről (1983) volt szó. Különösen a 80-as évek elejétől írt cikkei erőteljesen kapcsolódtak a magyar gazdaságirányítási reform fejlődésmenetéhez, új intézményeihez. Ezek után talán csodálkozást kelt, hogy a 80-as évek közepére Sárközy Tamás egy kifejezetten jogdogmatikai, jogi alapkutatási jellegű téma feldolgozásával jelentkezik a társadalomtudományi „könyvpiacon", olyan könyvvel, amelynek nincs köze a magyar gazdasági reformhoz, amely — legalábbis első látszatra — nagyon messze áll a gyakorlatban hasznosítható megoldásoktól. Egy jogász sosem tagadja meg önmagát?

II.

A könyv Bevezetése prekoncepcióval indít, helyesebben a hagyományos jogi személy tan legkirívóbb fogyatékosságainak felsorolásával. Ezek a szerző szerint a következők:

a) nem helyes az ember és szervezet civiljogi azonosítása, az emberi jogképesség mechanikus átvitele a szervezetekre,

b) nem helyes a jogi személy civiljogi jogtechnikai fogalomként való használata, mert ennek következtében — elsikkadnak a szervezeteken belüli viszonyok, — a jog nem képes a szervezetrendszerek problémáit kellően megérteni.

A szervezetek valóságos jogalanyisága túllép a civiljogon, más típusú jogalanyiságok is megnyilvánulnak,

c) ha pedig a jogi személy nem tisztán civiljogi fogalom, nem lehet tartani azt a dualizmust, mely szerint egy embercsoport vagy jogi személy és akkor jogképes, jogalany, személy, vagy nem jogi személy és akkor nem jogképes, nem jogalany.

Ezt követő fejezetekben a téma feldolgozása is sajátos. A jogi személy elmélet szokásos történeti felvezetése elmarad (ezt a szerző közismertnek feltételezi), jogdogmatikai fogalomelemzésre is alig kerül sor. Ehelyett a szerző az utóbbi 20 év nemzetközi irodalmának feldolgozására koncentrál, illetve a külföldi és a magyar gyakorlat azon — hagyományos dogmatika szempontjából rendhagyó, ugyanakkor a mindennapi életben igen elterjedt — jelenségeire koncentrál, amelyek „ha jogi személy akkor jogképes, ha nem jogi személy, akkor nem jogképes" tételt megkérdőjelezik, valamifajta más, esetleg relatív, avagy korlátozott jogképességek megjelenését jelzik.

A könyv I. része az „Elméletfejlődés Nyugaton" címet viseli és terjedelemben is a könyvnek több mint felét teszi ki. Az I. fejezet a klasszikus jogi személy elméletek mai irodalmi értékelésébe nyújt betekintést (29—69. old.). A II. fejezet talán a legérdekesebb ebben a részben, tudniillik a hagyományos elmélet főbb bomlási területeivel foglalkozik, így

a) elemzi azt a vitát, amely abban a kérdésben folyik, hogy a vállalat lehet-e maga jogalany (Unternehmen an sich), avagy a vállalat csak jogtárgy és a jogalanyiság a vállalathordozóhoz, azaz a tőkebefektetők társaságához fűződik (70—91. old.);

b) elemzi a kereskedelmi társaságok típusainak átalakulását a jogalanyiság szempontjából. Ennek kapcsán külön foglalkozik a polgári jogi, a közkereseti és a betéti társaság — általában jogi személyiségnek nem minősülő — jogalanyiságával, a kereskedelmi céghez fűződő jogalanyisági hatásokkal, az ún. egyszemélyi társaságok jogképességével (91—127. old.);

c) foglalkozik a jogi személy és nem jogi személy egyesületek, érdekképviseletek, alapítványok közti különbségek viszonylagosságával;

d) áttekintést ad a belső és nemzetközi (multinacionális vállatok) konszernjog fejlődéstendenciáival, a konszernvállalatok jogi személyiségének relativizálódásával, a konszern mint egész, mint egységes rendszer sajátos jogképességének kialakulásával, és ezzel kapcsolatban a jogi személyiség korlátozott felelősségének áttörésével, a felelősségátvitellel — ún. Disregard, Haftungsdurchgriff (138—158. old.);

e) elemzi a polgári jogi személyiség dinamikáját, azaz a keletkezési és leépülési folyamat sajátos jogképességi problémáit (pl. előtársaság) (159—167. old.);

f) annak a célkitűzésnek megfelelően, hogy ne maradjon egyszerűen a polgári jog körében, a monográfia átfogóan tanulmányozza a közjogi jogi személyiség kritériumait Nyugaton. Külön érdeklődésre tarthatnak számot a magyar olvasó részéről az államon belül az állami szervek közjogi jogképességének megteremtésére irányuló kísérletek. Ezek ugyanis összefüggnek egy differenciált államszervezet, illetve az állami szervek közti közigazgatási jogviszonyok kiépítésére irányuló törekvésekkel. Ezt a részt az állami vállalatok különböző formái sajátos jogképességére vonatkozó irodalom feldolgozása zárja (167—207. old.);

g) a nemzetközi jogi és a polgári jogi jogalanyiság dialektikáját a szerző a nemzetközi szervezetek, illetve a nemzetközi közjogi vállalatok jogképességének körében vizsgálja (207—218. old.);

h) végül a II. fejezetet az ún. emberi alkotmányos alapjogok jogi személyekre való vonatkoztatásával kapcsolatos irodalom elemzése zárja, azaz az ún. alkotmányjogi jogi személyiség megjelenése (218—228. old.).

Az I. rész III. fejezete a korábban elemzett bomlási folyamatokon alapuló új nyugat—európai elméletek átfogó feldolgozását tartalmazza. Itt a szerző szerint az alábbi fő csoportok figyelhetők meg:

— a jogi személyiséget relativizáló elméletek (Nass, Fabricius, Ostheim, Denninger),

— a szervezetelmélet behatolásának eredményeképp a komplex jogképesség tana (T. Raiser, Pawlowski, C. Ott, P. Nobel, John, Munnenhoff),

— a neoliberális iskola, amely modernizálva kívánja a hagyományos tanokat fenntartani (F. Rittner, E. Wolff, W. Fume).

Az I. rész irodalomfeldolgozása rendkívül impozáns, kiterjed az elmúlt 25 év szinte teljes e tárgyú irodalmára az államjog, az államigazgatási jog, a nemzetközi jog aspektusait is bevonva a tág értelemben vett civiljogi irodalom mellett. Emellett a szerző nem passzívan dolgozza fel ezt az anyagot, sajátosan osztályozza, értékeli azt, szinte valamennyi nézethez van valamilyen érdemi megjegyzése. Ami viszont kifogásolható, hogy mellékkérdésekben is olyan mérvű irodalommal dolgozik a szerző, amely az olvasó áttekintését megnehezíti, figyelmét a téma fővonulatáról eltereli.

III.

A könyv második része a jogi személyiség szocialista jogban betöltött helyével, problémáival foglalkozik. A VI. fejezet első része (269—288. old.) azt elemzi, hogy miért ment át a jogi személyiség „lappangva" a szocialista jogba, hogy miért nem alakult ki önálló elmélete a 30-as évek közepéig. Betekintést kapunk a hadikommunizmus, a NEP, a kétszektoros jogi, illetve az egységes gazdasági jogi elmélet jogi személyiséghez való negatív hozzáállásáról, de ez — mint a szerző kimutatja — nemcsak történelem, hiszen fel-fel buk-

kan a frissen szocialista útra lépő országokban (pl. Kuba, KNDK, indokínai szocialista országok, Kína). A VI. fejezet második része — mivel ezt is ismertnek tételezi fel — csak rövid összefoglalást ad mai szemmel nézve és kritikai alapon az ún. klasszikus szocialista jogi személy elmélet Szovjetunióbeli megszilárdulásáról 1936—1950 között, majd ennek népi demokratikus országokra való adaptálási folyamatáról (Knapp, Posch, Eörsi), illetve törvényhozási jelentkezéséről az 50-es évek végén, a 60-a évek elején (288—321.). A szerző igyekszik kimutatni, hogy — bár a korabeli szocialista elmélet élesen bírálta a burzsoá jogi személy elméleteket — technikailag, jogdogmatikailag a német pandektajogi konstrukcióval operáltak egészen más társadalmi-gazdasági tartalommal. A feldolgozás érdekessége, hogy beszámol arról a korabeli irodalomról is, amely eleve feltárta a Venediktov—Bratusz-Genkin féle felfogás belső ellentmondásait (Askanazij, Tolsztoj), a népi demokratikus országok törvényhozásai közti kisebb különbségeket (pl. a román—francia hatásra kialakult, saját névhez kötött jogképesség tana), a szervezeti jogalanyiság polgári jogi jogi személyiségen túllépő értelmezéseit (Venediktov későbbi munkái, Mickievics, Puskin).

A második rész második fejezete a klasszikus szocialista jogi személy elmélet felbomlási folyamatával foglalkozik a szocialista országokban (322—379. old.). Az első jelentős eltérés a hagyományos szocialista jogi személy elmélettől a jugoszláv megoldás volt, ahol a társadalmi önigazgatás erősítésével kapcsolatban a 60-as évek közepétől kezdve a súly egyre jobban a vállalaton belüli kisebb egységek — jogi személyiségnek nem minősülő — jogalanyiságára esik (322—328. old.). A KGST-országok többségében pedig az összetett nagy gazdasági szervezetek létrehozása kérdőjelezte meg a jogi személyiség kizárólagos jogalanyiási kategóriáját és polgári jogra szorítását (belső önelszámoló egységek jogalanyisága, kombinát vállalatok korlátozott jogi személyisége, gazdasági rendszerek jogalanyisága). Különösen a szovjet és az NDK-beli szerzők közti viták, így főleg a polgári jogi és a gazdasági jogi irodalom összecsapásának leírása igen plasztikus, részletes, szinte naprakész (336—356), de sok érdekes adalékhoz jutunk a csehszlovák, bolgár, lengyel és román irodalom köréből is (356—372. old.). Feltehetően ez a legteljesebb irodalomfeldolgozás, amely a KGST-országokban e témáról rendelkezésre áll. Emellett ezeket a folyamatokat a szerző mindvégig a magyar jogfejlődés szempontjából vizsgálja: mi az ami átvehető, mi az, ami a magyar gazdasági reform körülményei között is adoptálható a tervlebontást alkalmazó országok jogi megoldásaiból. Valószínűleg vitát fog kiváltani a szerző azon megállapítása, hogy függetlenül a KGST-országok többsége tervlebontásos, a jugoszláv önigazgatási és a magyar ún. tervszerű piacszabályozási gazdasági-társadalmi mechanizmus jelentős különbségeitől, a szervezetek jogalanyisága terén számos közös tendenciával találkozhatunk, sőt a szerző azt is megkockáztatja, hogy e területen — a termelőerők, a technika fejlődése, a szervezetrendszerek kialakulása, a szervezetek belső tagozódása és többdimenziós szabályozásának közös elemei miatt — a tőkés és szocialista államok is ugyanebben az irányban keresik a jogi megoldást. E tétel alátámasztását kívánja az is szolgálni, hogy hasonlóan a nyugati rész e tárgyú pontjához az V. fejezet is a KGST keretében létrejövő nemzetközi jellegű szervezetek jogalanyiságával kapcsolatos problémák leírásával fejeződik be (373—379. old.).

A szocialista része a monográfiának a VI. fejezetben az e tárgyú magyar gyakorlati problémák bemutatásával zárul (380—437. old.). E körben foglalkozik a szerző az ultra vires tan 1977-es feladásával, a vállalati kollektíva — vállalati jogi személyiségtől elkülönülő — munkajogi jogalanyiságának elismerési lehetőségével, a tröszt sajátos rendszerszerű jogalanyiságával, a leányvállalatok jogi személyiségének relativitásával, az ipari nagyvállalatok gyáregységeinek belső jogalanyiságával (380—408. old.). Áttekinti a vállalati társulásokkal, a kisvállalkozásokkal kapcsolatos jogalanyiási problémákat, kimutatja a tételes jogi szabályozásban fennálló belső ellentmondásokat, azokat az irodalmi kísérleteket, amelyek ennek feloldására irányulnak (409—420). Ezt követi a burkoltan már létező alapítványok, továbbá az egyesületek és érdekképviseletek jogképességének elemzése, az e tárgyú jogfejlődés kritikai feldolgozása (421—433. old.). Végül a fejezet a közigazgatási jogi személyiség létrehozására irányuló elméleti kísérletek ismertetésével zárul. A fejezet alapmondanivalója: a magyar elméleti és gyakorlati nehézségek alapoka és feloldási tendenciái megegyeznek az általános nemzetközi irányvonallal.

Összehasonlítva a „magyar" fejezetet a korábbi „nemzetközi" fejezetekkel, azt túl szűkszavúnak, nem kellően kifejtettnek érezzük. Látható, hogy a szerző az állami szektor, illetve az ipar specialistája, a szövetkezeti, illetve a kisvállalkozási jogalanyiási problémák körében nincs igazán otthon — pl. teljesen hiányzik a mezőgazdasági termelési rendszerek feldolgozása. Tekintettel arra, hogy a könyv nyomdai átfutása alatt ment végbe az állami vállalatok szervezeti reformja és még mindig késik a társulási kodifikáció, a szerző visszafogott feldolgozása érthető, ugyanakkor viszont az olvasó elsősorban a magyar problémák megoldása iránt érdeklődik.

IV.

A szerző a munka végén összefoglalja végkövetkeztetéseit. Ezek lényegében a következők:

a) a jogpolitikának mind az ember, mind a szervezet jogi perszonifikációjánál több jogágban kell egyszerre gondolkodnia,

b) ha több jogág jogalanyiási követelményeit figyelembe vesszük, nem csak a polgári jogi áruforgalmi igényeket, úgy nyilván egyfelől az ember és a szervezet jogképessége nem lesz azonosítható, továbbá a tradicionális dualizmus sem tartható, az ember és a jogi személynek nyilvánított szervezetek jogalanyisága között különböző embercsoportok sajátos jogalanyiságai is meghúzódnak,

c) a polgári jog körének elhagyása világossá teszi, hogy a jogképességet szervesen kiegészíti a kötelezettségképesség és a felelősségalanyiság. Ezt a hármas rendszert foglalja össze a szerző a jogállás kategóriájával, amely jogágazatilag differenciált, van egy alapvetően vertikális (alkotmányjogi) és egy alapvetően horizontális (polgári jogi) irányultsága,

d) a szervezetek jogalanyisága (egyébként az emberé is) tehát komplex, ezen belül a jogtudománynak ki kell alakítania a különböző jogági jogalanyiságok dialektikáját. A különböző jogági jogalanyiságok ugyanis nemcsak feltételezhetik, kiegészíthetik egymást, hanem egymástól el is válhatnak. A komplex jogképesség emellett nem statikus, hanem dinamikus fogalom, változik. Ennek a dialektikának, illetve átalakulásnak tudatos befolyásolása alapvető jogpolitikai feladat,

e) az ember és a jogi személyként elismert szervezetek mellett az embercsoportok sajátos komplex jogalanyiságát is el kell ismerni, mint ahogy a tételesjog ténylegesen sok esetben el is ismeri (pl. gmk-k Magyarországon). A csoport nem relatíven jogképes, nem rész-jogképes, nem rész-személy, ha-

nem önálló jogalanyiságot kaphat a jogalkotótól,

f) jogilag akkor lesz egy csoport szervezet, ha a jogrend jogi személyként elismeri. Az állami elismerés — bár vannak elméleti és gyakorlati előfeltételei — végső soron diszkrecionális, jogpolitikai megfontolásoktól függ. Éppen ezért a csoport és a szervezet jogalanyisága közötti határok esetlegesek,

g) a jogi személy fogalmát nem sajátíthatja ki a polgári jog, hanem a szervezet komplex jogalanyiságát, helyesebben jogágilag komplex jogállását, státusát fejezi ki,

h) elengedhetetlen a nagyobb szervezeteken belüli alegységek belső jogalanyiságának elismerése, de ez más jellegű, mint a külső jogalanyiság,

i) ugyancsak elengedhetetlen a társulásokkal, esetleg állami kényszertömörítéssel vagy más úton keletkező szervezeti rendszerek — tagok jogi személyiségétől független — jogalanyiságának kialakítása,

j) az állam is egy szervezetrendszer, amelynek lényege a szuverenitáshoz fűződő nemzetközi (és nem polgári jogi) jogalanyiság. Az állam egységes jogalanyisága azonban nem zárja ki, hogy az állam egyes szervei (népképviseleti, államigazgatási, bírói, ügyészi) önálló közjogi jogalanyisággal rendelkezzenek, amelyhez esetlegesen polgári jogi jogi személyiség járul. Más szóval az állam, illetve az állami szervek jogalanyiságánál nem a polgári jogi jogi személyiség az elsődleges. (Ez a tétel nem vonatkozik az állami vállalatra.)

Úgy vélem, hogy Sárközy Tamás jogállási, illetve komplex jogalanyiségi felfogása a hagyományos jogi személy elméletnél jobban lehetővé teszi a modern szervezetek korábbinál jóval bonyolultabb, egyszerre differenciáltabb és integráltabb világának megközelítését. A munka a jogrendszer totalitása alapján kívánja kifejezni a szervezetek jogalanyiságát. A magyar gazdasági élet problémái vonatkozásában — főleg Petrik Ferenccel vitatkozva — meggyőzően fejti ki Sárközy, hogy miért kell a polgári jogi jogi személyiség egyoldalúságát feladni (erre egészen más körülmények között és más okokból fogva a 30-as évek közepén már Moór Gyula is rámutatott), hogy nem arról van szó, hogy a polgári jogi jogi személyiséghez más jogági jogalanyiságok is járulnak, hanem a szervezet jogalanyiságának létrejöttét tisztán államjogi vagy államigazgatási jogi igények is kiválthatják. Ugyanakkor azonban a szervezetek komplex jogalanyiságán belül a különböző jogági jogalanyiságok dialektikája szerintem bővebb kifejtést igényelt volna, a szerző fejtegetései e téren igen vázlatosak.

Sárközy mindig is törekedett arra, hogy a társadalomtudományok különböző ágainak eredményeit beépítse a jogdogmatikába, lásd pl. a politikai gazdaságtani tulajdonfogalom beépítését a jogi tulajdonfogalomba vagy a tervgazdaságtan eredményeinek felhasználását a gazdaságirányítás jogában. Ebben a munkában főleg a szervezetszociológia, illetve a szervezettan elemeire próbálja építeni a jogi megoldásokat: ezen alapszik a könyvben a csoport jogalanyisága, vagy a szervezeti egységek belső jogalanyisága. Ugyanakkor azonban a szerző maga is elismeri, hogy tisztán szociológiai ismérvekkel a csoportot egyik irányban sem lehet megfelelően elhatárolni: sem a laza emberi jogközösségektől, sem a jogi személy szervezetektől. Marad a jogtechnikai megoldás: a jogalkotói vagy jogalkalmazói differenciálás. Ez azonban jogelméletileg aligha megnyugtató következtetés.

A magyar és általában a szocialista jogelmélet egyik legalapvetőbb jellemzője a filozófiai alapozás. Jelen esetben azonban — saját minősítése szerint — egy technokrata alkotásával találkozunk, aki könyörtelenül leszedi a jogi személyiségről a hozzátapadt mítoszt. Filozófia helyett közgazdasággal, szervezetszociológiával, szervezettannal és politológiával találkozhatunk. További érdekesség, hogy olyan szerző kíván jogelméletet kialakítani, aki több jogág tételesjogával, elsősorban a gazdaság területén részleteiben is foglalkozik. Ez a könyvnek nagy előnye, de egyben az érvelés szokatlanságával is jár. Az érvelés ugyanis zömmel rendkívül praktikus. Éppen ezért voltaképp a szerző itt sem tagadja meg magát: ebben az igen teoretikus témában is olyan elméleti megoldásokat keres, amelyek igen absztraktnak tűnnek, de végső soron szintén a gyakorlati hasznosítást célozzák. A szerző feltételezése ugyanis, hogy a közeljövő magyar politikai-társadalmi-gazdasági fejlődése a jogalanyiságot igénylő csoport, illetve szervezeti jelenségek jelentős szaporodásával, sokféleségének erősödésével fog járni és ehhez kell a jogi elméletnek segítséget nyújtania. Ezt a segítséget elméletileg ez a monográfia szerintem megadja.

Befejezésül: nyilvánvaló, hogy Sárközy felfogása a jogalanyiságról, következtetései vitathatók. Ugyanakkor azonban az is egyértelmű, hogy a magyar jogirodalom egy elsődleges és jogdogmatikai intézményre vonatkozó — modern nemzetközi tendenciákat feldolgozó, új szemléletű — alapmunkával gazdagodott. A könyv abba a sorozatba illeszkedik bele, amelyet Eörsi Gyula MTA Állam- és Jogtudományi Intézet-beli iskolája az elmúlt két évtizedben kialakított, nevezetesen a gazdasági-társadalmi élet jogi alapintézményeinek összehasonlító jogi alapon, nemcsak a civilisztikában gondolkodva, a magyar gyakorlati tapasztalatokra épülő feldolgozása, legyen szó akár a tulajdonjogról, a szerződésről, a felelősségről vagy a személyiségi jogokról. Remélhető, hogy „A jogi személy elméletének átalakulása" élénk visszhangot fog kiváltani a jogirodalomban és visszakapcsolásra kerül a jogpolitika részéről is.

Vörös Imre

Szalma József: A vagyoni jog alapjai*

A múlt évben a magyar nyelvű jogi oktatásban — igen jelentős munka jelent meg Újvidéken, Jugoszláviában. *Szalma József* egyetemi docensnek *a vagyoni jog, a kötelmi jog alapjairól* írott több, mint 400 oldalas munkája jelzi, hogy a polgári jog magyar nyelvű oktatása déli szomszédunknál immár szabályos egyetemi tankönyv igényével folyik.

Természetesen a munka érdeme nem ebben merül ki. Az olvasó olyan könyvet tart kezében, amely szerencsésen vegyíti magában a jugoszláv polgári jog *oktatásának* igényei által meghatározott *tankönyv,* a *tudományos kutatás* igényei által meghatározott *elméleti vagyonjogi bevezetés,* végül a *gyakorlat* igényei által meghatározott, konkrét jogesetek tömegének ismertetésével demonstrált *gyakorlati útmutató* vonásait. E hármas célkitűzés végül egymást támogatva valósul meg: a gyakorlati példák jól alátámasztják az elméleti fejtegetéseket, ez utóbbiak jó bevezetést nyújtanak a témában elmélyülő joghallgató, de a vagyoni jog, a kötelmi jog kérdéseivel foglalkozni kívánó kutató számára is.

Hogy ez a célkitűzés mennyire vezette már a kezdetek kezdetén is a szerzőt, azt — saját bevallása szerint — nehéz megállapítani, hiszen — mint

---

Vörös Imre tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* Forum. Újvidék, 1985. 428 old.

a könyv bevezetőjéből megtudjuk — a munka a szerző magyar nyelvű előadásainak a hallgatók által lejegyzetelt, magnóra vett anyagát alapul véve, előadásaiból „nőtt ki". Mindenesetre eme monografikus formájában szerencsés ötvözete a fenti három szempontnak.

A terjedelmes mű aligha engedi magát — mintegy „megerőszakolva" — néhány oldalon recenzeálni. Csak a tartalommutató tizenkét oldalt tesz ki. A könyv *öt nagyobb részre* oszlik. Az *első rész* újabb két fejezetre: itt fekteti le a szerző azokat az alapokat, melyekre minden kötelmi jogi műnek épülnie kell: a kötelmi jog fogalmát, annak társadalmi meghatározottságát, a kötelmi jogviszony struktúráját, végül a kötelem forrásait. Már itt is megfigyelhető a szerzőnek az általános polgári jogin túlmenő, mintegy „mellékesen" megjelenő közgazdasági érdeklődése: külön fejtegetések foglalkoznak a terv és a szerződés viszonyával, mint a kötelmi jog egészét, alapjait meghatározó problémával. A szerző kiemeli (36—37. old.), hogy a két lehetséges viszonytípus lehető harmonikus együttélését helyes megcélozni. A gazdasági fejlődés bebizonyította, hogy az egyik intézmény túlhangsúlyozása a másik rovására, „de különösen a terv hosszan tartó hangsúlyozása a piac és a szerződés figyelembevétele nélkül, káros következményekkel jár".

A *második rész „A kötelmi jog alapelvei"* címet viseli. Az alapelvek jogtechnikai jellegzetességeinek elméleti megalapozását azok felosztásának, majd az egyes alapelveknek a tárgyalása követi. Szalma József négy „elvcsomagot" képez: *a)* a szocialista önigazgató társadalom vagyoni viszonyaira jellemző szabályok és a korrektív elvek; *b)* a piacon való magatartás elvei; *c)* a károkozás tilalma; *d)* a kötelmi viszonyok szabályozási módszerét meghatározó alapelvek (diszpozitivitás, kogencia). Kiemelésre érdemes az első csoportból *a társadalmi* eszközökkel való rendelkezés elve, a szerző a jugoszláv tételes jog szabályainak elemzése alapján állítja fel a tételt: a társadalmi eszközökkel való szabad rendelkezés elve a dolgozóknak a társadalmi tulajdonnal szemben fennálló forgalmazási jogosultsága (106. old.). Az alapelv leszögezését követő fejtegetések természetesen nem kerülhetik meg a tulajdon jogi fogalma problematikáját. A szerző ezek elől nem is tér ki; dicséretére legyen mondva, hogy nem elégszik meg a sajátos jugoszláv koncepció felvázolásával, hanem rövid összehasonlító áttekintést ad a társadalmi tulajdon fogalmáról és jogi tükrözésének fejlődéséről az európai szocialista országokban is, ideértve azokat a vitákat, melyek a gazdaságirányítási rendszerek továbbfejlesztésével összefüggésben a társadalmi tulajdon tekintetében releváns következtetéseket vonnak le (107—109. old.).

A munka *harmadik* része foglalkozik a *kötelmek felosztásával,* míg a *negyedik* tér rá a kötelmi jog központi intézményének: *a szerződésnek* a taglalására. E legterjedelmesebb rész (171—303. old.) négy nagyobb fejezetre és számtalan alfejezetre, alcímre oszlik. Az első fejezet pl. a szerződés fogalmával foglalkozik, a második létrejöttével, a harmadik a szerződés tartalmával és joghatásaival, végül a negyedik a szerződések megszűnésével.

Lehetetlen lenne az ebben a részben tárgyalt számtalan kérdés akár csak egy töredékével is e helyen érdemben foglalkozni; a potenciális olvasó „étvágyát" inkább a témák felsorolásával kívánjuk felkelteni. A szerződés tartalmával és joghatásával foglalkozó fejezet pl. a szerződések felosztása keretében foglalkozik a nevesített-nevesítetlen szerződésekkel, az alaki kellékek szerinti, a kötelezettségek megoszlása szerinti (egyoldalúan-kétoldalúan kötelező, visszterhes, ingyenes szerződés), a szolgáltatások tartama szerinti, a szolgáltatások természete szerinti, a személy szerinti, a szerződéses kötelezettségek véglegessége szerinti (előszerződés, főszerződés), végül a jogcím szerinti felosztással.

Az *utolsó* — ugyancsak terjedelmes — rész a *károkozás-kártérítés* problematikáját foglalja össze. Mondanivalóját két: egy általános és egy különös részre osztja. Az elsőben foglalnak helyet a felelősség feltételei, a vétőképesség, a polgári jogi felelősség meghatározása mellett a kártérítési jog alapelvei. A „különös rész" a kár megtérítésével foglalkozik, mégpedig külön az anyagi és az erkölcsi kár megtérítésével.

Szalma József fejtegetéseit a jugoszláv jog szűk értelemben vett taglalásán következetesen és szándékosan messze *túlterjeszti:* az olvasó áttekintést kap a probléma *történeti-elméleti* alapjairól, méghozzá igen gazdag: mind a történeti áttekintéshez szükséges régebbi, mind a legmodernebb jogtudományi irodalom alapján. És ez alatt egyáltalán nem csak a jugoszláviai jogtudomány álláspontjának vázolását értjük. A régebbi magyar irodalom ismeretéről (pl. a Szladits-féle Magánjog) éppúgy bizonyságot tesz a szerző, mint a legújabb, a 80-as évek elejéig, közepéig terjedőről (pl. Eörsi Gyula, Mádl Ferenc, Peschka Vilmos munkái), de továbbmenve: a német, a francia és az angol jogirodalomban egyaránt meghökkentő jártasságot árul el.

Aligha túlzunk, ha az állítjuk: Szalma József munkájának ott a helye nemcsak egyetemeink jogtudományi karainak könyvtáraiban, de a témával — e hatalmas témával — behatóbban foglalkozni kívánó kutatók polcain is, mint ahogy nem becsülhető le az a par excellence jugoszláv pozitív joggal kapcsolatos hatalmas anyag sem, amelyet a jugoszláv jog alkalmazásával szembe kerülő gyakorlati jogászaink forgathatnak haszonnal. „A vagyoni jog alapjai" — talán túlságosan is szerény — címet viselő munka nem csak a jugoszláv jogtudományt, a jugoszláviai magyar nemzetiségi nyelven folyó polgári jogi oktatást gazdagította, hanem érzésünk szerint az egyetemes magyar civilisztikát is.

Sólyom László

Hanns Engelhardt: Bürger und Umwelt*

Így kellene környezetvédelmi és egyben jogpropagandát csinálni: az ember irigykedve veszi kézbe ezt a szép kiállítású, nagyon olcsó és óriás példányszámban megjelent kis kötetet, amely hatalmas információmennyiséget nyújt közérthetően és áttekinthetően. A szerző, Hanns Engelhardt, a Szövetségi Bíróság bírája, és az immisszió-jog területén neves szakértő, de sem magas közjogi méltóságával, sem tudósi működésével nem tartotta összeegyeztethetetlennek, hogy népszerű munkát írjon. A könyv — a sorozat jellegének megfelelően — azokra a kérdésekre koncentrál, amelyek általában mindenkit érintenek. Noha a német jog (sem) választja szét eleve az üzemekre és az „állampolgárokra" vonatkozó normákat — sőt, a sok kisüzem miatt ez itt jobban összefolyik, mint nálunk —, mégis természetszerűen elkülönül az a joganyag, ahol a polgár inkább szenvedő alany (s itt a könyv a nagy tömegeket érintő kibocsátók kötelességeit közli), s az a

---

Sólyom László tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* Beck—Rechtsberater im dtv. München, 1985. 317 old.

szűkebb, mindennapi szféra, ahol mindenki szennyező és a szennyezés által sújtott lehet. Érdekes, hogy ez utóbbi területen a hagyományos szomszédjogok világában találjuk magunkat, ahol csak az elnevezés, a betagolás az egész más szellemű „ipari" környezetvédelemben a „modern".

A szerzőnek nem általános elvekkel kellett foglalkoznia, hanem az érdeklődőkben felmerülő kérdésekre a legkonkrétabb választ adnia. Dolgát megnehezítette, hogy erre a szövetségi jog ismertetése távolról sem elegendő. Egyrészt foglalkoznia kellett a Közös Piac jogalkotásával is, másrészt pedig az egyes tagállamok — mint kiderül, ugyancsak eltérő — jogszabályaival. A könyv felépítése miatt az egyes témák többször is visszatérnek. Éppen ezért különösen elismerésre méltó, hogy a szerző nem vész el a törvények és rendeletek tengerében, hanem rendkívüli pontossága ellenére (vagy mellett) is csak a legszükségesebbet, de azt viszont mindig más-más oldalról ismerteti. (Megjegyezzük, hogy a teljes jogszabályszövegeket ugyanennek a sorozatnak két másik kötete tartalmazza.)

A könyv első száz oldala a környezetvédelmi jog „tárgyát" tekinti át; az alapelveken kívül itt találjuk a természet- és tájvédelemre, a vizekre, az immissziókra és hulladékokra vonatkozó alapvető szabályokat — függelékben még a „katonaság és környezetvédelem" joganyagát. A környezetvédelem hivatali szervezetét csak néhány oldalban ismerteti a szerző; ezt követi a két főrész: környezetvédelem mint polgári kötelesség, ill. mint polgárjog. A befejező fejezet a jogérvényesítés eszközeiben igazít el.

Lehet-e egy ilyen jogismertető könyvről úgy írni, hogy ne a német jogot recenzeáljuk, hanem a szerző munkáját? Hiszen a kitűnő válogatásról és súlypontozásról már volt szó. Ki kell még emelni néhány rövid megjegyzést, amellyel hirtelen távoli elméleti kérdésekre nyílik kilátás (pl. azokra a vitákra, hogy a természet *saját jogon* tart-e igényt a védelemre?). Vagy említhetjük a szerző csendes humorát, amellyel a környezetvédelmi jog belebonyolódását szemléli a kicsinyes ügyekbe — mindamellett lelkiismeretesen tárgyalva ezeket is, hiszen olvasóit nagyon is érdekelheti. (Ld. az arra vonatkozó joggyakorlatot, hogy melyik tagállamban hány órát és milyen hangosan szabad zongorán gyakorolni, vagy egy bíróság filozofikus ítéletindokolását a szomszéd fájáról áthulló lombok ügyében: „A lombhullás az ősz velejárója, s így az emberi élettel is együttjár...".) Valószínűleg a problémák aktualitása indokolja, hogy a nem dohányzók védelméről bőven olvashatunk, vagy a fűnyírógépek használatának megdöbbentően részletes szabályairól is. Mindemellett kínálkozik néhány olyan jogi megoldás is, amelyet érdemes kiemelnünk. Részletes joggyakorlatot közöl a szerző a környezetvédelmi alapelvekről. A gazdasági és környezetvédelmi igények összeegyeztetése nálunk is alapelv. Németországban két fogalom körül kristályosodott ki ez a téma: A védelemnek számolnia kell a technikai lehetőségekkel. Fontos azonban, hogy *„a technika állásának"* mércéje magasabb, mint az átlagos, sőt az élvonalhoz kell „lehetőleg közel" állnia. Ami a védekezés költségeinek *„gazdasági elviselhetőségét"* illeti, ennek egy szennyező berendezés *beindításánál nem lehet szerepe.* Vagyis a védekezés gazdaságossága az engedélyezésnél nem szempont, hanem csak a már engedélyezett berendezéssel szembeni követelmények szigorításánál kell erre tekintettel lenni (akkor sem mindig). — A német jog az immisszióval okozott károk között említi a testi-lelki jó közérzet romlását. Ennek mércéje azonban az *átlagpolgár,* egyéni érzékenységre, pláne túlérzékenységre a jog nincs tekintettel. (Ezzel elmarad az újabb svájci törvényhozás mögött, amely kifejezetten kiemeli a fokozott érzékenységűek, betegek, gyermekek, terhes nők védelmét — így érvényesítve a környezetvédelem egyik fontos eszméjét, a jövő generációkért viselt felelősséget.) Végül érdemes megemlíteni, hogy a mi gyakorlatunktól eltérően, az igazgatási engedéllyel összhangban álló szennyezés vagy károsítás a német polgári jog szerint sosem minősül jogellenesnek.

A könyv számunkra különösen érdekes és tanulságos része az, amelyik az egyéni pereken túlmenő érdekérvényesítési lehetőségekkel foglalkozik: a petíció jogával, a népi törvénykezdeményezéssel, a népszavazással. A petíció végül is nem hatékonyabb, mint a mi közérdekű bejelentésünk. Ezzel szemben a népi törvénykezdeményezés sokkal komolyabb eszköz. A törvényjavaslatot bizonyos számú támogató esetén (3000-től 120000-ig terjed ez a szám) a község- és városházakon további támogató aláírások gyűjtése céljából hozzáférhetővé teszik. Ha a választójogosultak 1/5, 1/6, vagy 1/10 része aláírja a listát, a parlament a törvényt kihirdeti; ha erre nem hajlandó, az eredeti javaslat fölött népszavazásra kerül sor. Ennek az eljárásnak kistestvére a helyi ügyekre vonatkozó polgári kezdeményezés. Az egész eljárás (alkotmány) bírósági kontroll alatt áll. Vannak esetek, amikor a jog önmagában nem segít. Ezért foglalkozik Hanns Engelhardt a környezetvédelmi mozgalmakat érintő jogi kérdésekkel is. Különösen figyelemreméltó, hogy a bírói gyakorlat megadja a tévedés jogát a mozgalmaknak. Abból indul ugyanis ki, hogy az információs monopólium általában a nagyberuházás tervezőinél, illetve az állami hivatal kezében van. A környezetvédelmi mozgalmak annak alapján lépnek föl, amit egyáltalán megtudhatnak. Nem lehet tehát nekik felróni, ha objektíve téves információk alapján mozgósítják a közvéleményt (és okoznak akár károkat is egyes vállalatoknak). Csak akkor felelősek, ha az állam vagy a beruházó bizonyítani tudja nyilvánvaló rosszhiszeműségüket. A Szövetségi Bíróság bírája végül a tüntetésekkel kapcsolatos joggyakorlatot ismerteti, s jótanácsokat ad a polgároknak arra nézve, hogyan viselkedjenek a tüntetés esetleges elfajulása esetén. A bírói gyakorlat mindenesetre még ezt a rizikót sem terheli a jóhiszemű környezetvédőre. Ha meggondoljuk, hogy nálunk még a környezetvédelmi populáris akciót sem sikerült 7—8 év alatt elméleti javaslatból legalább jogszabályjavaslattá tenni; továbbá ha felidézzük, hogy a spontán környezetvédelmi mozgalmakat sem a jog, sem a politika nem támogatja, ezt a könyvet azzal a sóhajtással tesszük le, hogy vajon mikor írhat majd nálunk egy legfelsőbb bírósági bíró hasonló hasznos tanácsadót?

Prugberger Tamás

A KGST-tagországok varsói környezetvédelmi konferenciájának magyar előadásai

A KGST-tagországainak környezetvédelmi albizottságai az 1985. évi soros ülésüket a szoros munkaprogramon túl kiterjesztették a *környezetvédelmi szabályok megsértéséért fennálló jogi felelősség* témakörének tudományos megtárgyalására. A tudományos vitát a KGST-nek Varsóban székelő „Környezetvédelmi Koordinációs Központja" rendezte meg 1985. okto-

Prugberger Tamás tudományos főmunkatárs, Szövetkezeti Kutatóintézet (Budapest).

ber 7. és 12-e között a lengyelországi Bialowierában. A magyar delegációt *Benkőné, Lodner Dorottya,* az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének tudományos munkatársa, mint a delegáció vezetője, *Süveges Márta,* az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának docense, *Miklós Katalin,* az Országos Környezetvédelmi és Természetvédelmi Hivatal (OKTH) jogi munkatársa, valamint *Prugberger Tamás,* a Szövetkezeti Kutatóintézet tudományos főmunkatársa képviselte. A következőkben a magyar delegáció tagjainak elhangzott előadásairól adunk kivonatos ismertetést.

1) Lodner Dorottya az államigazgatási jogkörben okozott környezetvédelmi felelősséget konkrét peres ügy kapcsán vizsgálta. A per tárgya az volt, hogy az OKTH a kipusztulás veszélye miatt nem engedélyezte a védettség alatt álló vidrák szaporodásának, a halgazdaságot fenntartó, szövetkezet részéről történő korlátozását. Az emiatt keletkező kár megtérítése érdekében indított pert a szövetkezet az OKTH ellen. Az elsőfokú bíróság elutasította a keresetet, mivel a vidra védett állat és ezért a hatályos jogi szabályozás nem tesz lehetővé kártérítést. A felperes fellebbezett és a másodfokú bíróság az elsőfokú bíróságot új eljárásra utasította. Állásfoglalása szerint az erdőkről és a vadgazdálkodásról szól 1961. évi VII. tv. (EVT) értelmében a vadászati jog az államot illeti meg, mivel a védett állatot is vadfajnak kell tekinteni, ezért a vadgazdálkodással és vadászattal kapcsolatos ilyen károkért a felelősséget az EVT 35. §-ának figyelembevételével a Ptk. kártérítési szabályai szerint kell megállapítani. A másodfokú bíróság döntésével szemben a Legfőbb Ügyész törvényességi óvást emelt. Ezt a Legfelsőbb Bíróság alaposnak ítélte és helyben hagyta az elsőfokú ítéletet. A Legfelsőbb Bíróság álláspontja szerint: az OKTH sem kártalanításra, sem kártérítésre nem kötelezhető, mert a pert nem az EVT, hanem a természetvédelmi szabályok alapján kell eldönteni. Ezek a védetté nyilvánított állat elfogását, elejtését hatósági engedélyhez kötik és a tulajdonosukat is a védett állatok oltalmazására kötelezik. A védettség a kártérítési felelősséget kizárja, mivel a védett állat károkozása esetében hiányzik a jogellenesség. A hatályos jogi szabályozás kártalanításra sem ad lehetőséget, csupán kisajátítás kérhető akkor, ha az ingatlan a természetvédelmi korlátozások miatt használhatatlanná válik.

Az előadó rámutatott, hogy a jelen perben két indokolt érdek ütközéséről van szó. Az egyik a kipusztulás veszélyével fenyegetett állatfaj megmentéséhez fűződő természetvédelmi érdek. A másik a gazdálkodáshoz fűződő *vállalati és általános társadalmi érdek.* Lodner hangsúlyozta, hogy mindkét érdeknek helyt kell adni, ezért a probléma feloldására a következő alternatíven alkalmazható megoldások vehetők számításba:

a) Ha az OKTH a védett állat élőhelyét természetvédelmi területté nyilvánítja és ez a halászati jog korlátozásával is jár, az 1982. évi 4. sz. tvr. 26. §-ának értelmében mezőgazdasági ingatlan esetében kártalanítás rendelhető el. Márpedig a halastó az előadó álláspontja szerint ilyennek minősíthető.

b) A védett állatok befogása és olyan más természetvédelmi területre telepítése, ahol szaporodásuk, tehát a faj megőrzésének lehetősége megfelelő.

c) Végezetül a védett állatok okozta kár megtérítésénél — a védett állatfajok oltalmára vonatkozó korlátozó rendelkezések mellett — a bíróságnak alkalmaznia kell a védett állat kártételei megelőzését szolgáló újabb előírásokat is. Kármegelőzés érdekében a természetvédelmi hatóság engedélyezheti a védett állatfaj egyedeinek a veszélyeztetett területről riasztással történő távoltartását. Túlszaporodás esetén a védett állatfaj állományának meghatározott mérvű csökkentését.

Az ilyen engedélyek megadására, vagy az azoktól való elzárkózásra államigazgatási határozattal kerül sor. Környezetvédelmi ügyekben azonban nincsen bírósági felülvizsgálatra lehetőség. Így marad az *államigazgatási jogkörben okozott kárért fennálló felelősség.*[1] Ahhoz azonban, hogy ez megálljon, két kritérium kell: jogellenes határozat és az államigazgatási jogkörben eljáró személy részéről fennálló vétkesség (felróhatóság). Az előadó álláspontja szerint az első kritérium a jelen esetben fennforog, mivel a *feladatkitűző norma,* azaz a nem elégséges engedélyező határozat nem alkalmas a kár elhárítására, illetőleg csökkentésére. A második kritériummal azonban már problémák vannak, ezért a megoldást a hazai szakirodalom ama irányzatában látja, amely az államigazgatási károkért fennálló felelősséget objektív alapokra kívánja helyezni.[2]

2. A következő előadást *Prugberger Tamás és Miklós Katalin* együtt tartották a környezetvédelmi felelősségről és szankcióról alkotott felfogás modernizálásáról. Az előadók a szakirodalom és a gyakorlati tapasztalás alapján annak megállapításából indultak ki, hogy a környezet és a természet — az ide vonatkozó két törvényben megállapított — polgári jogi, államigazgatási jogi és büntetőjogi szankciók alkalmazásával eredményesen nem védhető meg.[3] A kártérítést és a bírságot a szennyezést okozó vállalatok költségként számításba veszik.[4] A polgári jogi kárfogalom *lucrum cesans* és *damnum emergens* kategóriái a mikroökonomikus kárnál jóval kiterjedtebb biológiai-geográfiai és szociális kárt nem képesek érzékelni. A büntetőjogi felelősség felvetése pedig szinte ismeretlen.

Mindezt figyelembe véve a környezetet a szennyezéstől a felelősségnél és a szankcionalizálásnál korszerűbb megoldásokkal kellene megvédeni.

Közelebbi perspektívákat nézve, ennek egyik módja a biztosításaihoz hasonló kármegosztás lehetne egy erre a célra létesítő környezetvédelmi alapból. Ez a gépjármű-felelősségbiztosításhoz hasonló módon funkcionálhatna. A környezetvédelmi alaphoz minden környezetszennyező vállalat — hatósági határozat alapján — olyan arányban lenne köteles közadó módjára hozzájárulni, mint amilyenben környezetszennyezést okoz.

A környezetszennyezés elleni védekezés másik módja az lehetne, hogy az előbb javasolt módon képződő környezetvédelmi alap terhére igényelhető hosszúlejáratú hitelből lennének kötelesek a környezetszennyező vállalatok a tisztítóberendezéseket beszerezni, üzembe helyezni és felújítani. A folyamatos karbantartást saját erőre támaszkodva kellene megoldaniuk. Ha pedig e két variációban leírt kötelezettségnek valamelyik vállalat nem tenne eleget, az üzemleállítás radikális szankcióját kellene alkalmazni.

A magyar környezetvédelmi jog elindult ezen az úton, de azt csak félig járta be. Tételes jogi előírás van arra, hogy a környezetvédelmi bírságot környezetvédelmi alap létesítésére kell fordítani.[5] Bírságból azonban csak

[1] Vö.: *Szamel* L.: Az államigazgatási felelősség alapproblémái. I. M. Kiadv. Bp. 1982. 185. old.

[2] *Szamel:* Hiv. mű. 124—126. old.

[3] *Bakács—Szentgyörgyi:* Környezet, jog felelősség. VEAB Monogr. 13. k. Veszprém, 1980.; *Sólyom* L.: Környezetvédelem és polgári jog. Akad. K. Bp. 1982.

[4] *Kilényi* G.: A környezetvédelmi bírság. Jogtudományi Közlöny, 1985. 369. old.

[5] Környezeti kár-gazdasági veszteség. VEAB Monogr. 17. k. Veszprém, 1982.

nagyon csekély összeg gyűlik össze. Ezen az előbbiekben vázolt adókivetés segítene.[6] Helyes volna ezt az alapot önálló gazdasági és jogi intézményként funkcionáltatni, hogy minél hatékonyabban feleljen meg rendeltetésének. Ezt elősegítené, ha a környezetvédelmi alap alapítványi rangra emelkedne. Ennek megfelelően azt kellene elérni, hogy az alap, illetőleg alapítvány képviseleti és ügyintéző szervein keresztül saját nevében léphessen fel és vállalhasson jogokat, valamint kötelezettségeket. Ilyenformán a környezetvédelmi alap, mint általános komplex jogi személyiség, nemcsak a polgári jognak, hanem a közigazgatási és az alkotmányos jognak is intézményévé válhatna.

A környezetvédelem távlati megoldási módjait vizsgálva, érdemes felfigyelni a fejlett tőkés államokban kialakult és már sikeresen alkalmazott gyakorlatra. E felfogás képviselői Tokió és London légszennyezettségének radikális csökkentése alapján azt állítják, hogy a környezetvédelmi ráfordítások egyre kevésbé lesznek áldozatvállalások. Ellenkezőleg: egyre inkább hasznot hozó vállalkozássá válnak, mert a föld országainak lakossága környezetkímélő termelőeszközök és technológiák gyártását és üzembe helyezését igényli, s ezeket hajlandó megfizetni.[7] Eklatáns példa erre, hogy a nyugat—európai országok élelmiszerpiacán — az ipari úton tartósított és preparált termékek helyett — a fogyasztóközönség előnyben részesíti az őstermelőktől származó, hagyományosan termelt vagy előállított termékeket.[8] Ilyenként említi meg a nyugati környezetvédelmi szakirodalom a Szilícium völgyében folyó elektrotechnikai kísérleteket és a mikroelektronikai eszközök előállítását. Ezeknek a gazdaságban és az igazgatásban történő bevezetése a hagyományos eszközök és technikák környezetszennyező hatásait minimálisra csökkenti.[9] Emellett a fejlett tőkés országoknak már több éves gyakorlatához[10] hasonlóan, Magyarországon is vannak olyan, részben egyéni vállalkozások, részben gazdasági munkaközösségi vagy pedig kisszövetkezeti kezdeményezések, amelyek célja a környezet rendbetétele a hulladék összegyűjtésével és hasznosításával, feldolgozásával, értékesítésével.[11] Az ilyen irányú gazdasági ösztönzést segítő kedvező társadalmi atmoszféra, a szocialista országokban is helyettesítheti a környezetvédelmi felelősségfelvetés és szankcionálás jelenlegi eszközeit.

3. Süveges Márta előadása a földjogi felelősség alapproblémáit, a környezetvédelmi felelősség rendszerével összefüggésben tárgyalta. Kiindulva az általános fogalomból, az előadó utalt arra, hogy a felelősség a nevelést szolgáló, kivételesen igénybevett büntetésszerű eszközök alkalmazásában nyilvánul meg. A jogi felelősség fogalma ennélfogva a felelősségre vonás. A jogi felelősségi rendszer pedig azokból a felelősségre vonási formákból tevődik össze, amelyeket a jog különböző ágai szabályoznak. A felelősségi formákat a jogági szankciók jellemzik. Az előadó a mai magyar jogot illetően megkülönböztet:

a) össztársadalmi jellegű felelősséget, amelybe a közigazgatási, szabálysértési-bírságolási és a büntetőjogi felelősség is tartozik; *b)* kollektív felelősséget, mint amilyen a munkajogi és a termelőszövetkezeti, végül pedig *c)* relatív autonom jogalanyok közötti felelősséget, amelybe a polgári jogi felelősség tartozik.

Az előadó ezt követően e felelősségi formáknak a környezet, különösen a földvédelmi felelősség rendszerében való érvényesülését, jogi szabályozását, valamint gyakorlati alkalmazását vizsgálta. Elemzésének összegezéseként felvetette a komplex környezetvédelmi és földjogi felelősségi rendszer kidolgozásának szükségességét. Ez eredményes eszköze lehetne a környezet, ideértve a földek mennyiségi és minőségi védelmének. Ennek a felelősségi rendszernek a működéséhez előzetesen szükséges mind a természeti, mind a környezeti, mind pedig a földkár fogalmának a bevezetése, s a természet és a környezet objektumainak, valamint a földnek a közgazdasági értékelése.

Az előadó utalt arra, hogy a hatályos magyar jogban az itt érintett valamennyi területen a vonatkozó szabályok megsértése esetén, elsősorban államigazgatási, és csak másodsorban érvényesül a polgári jogi felelősség. Részletesen bizonyította, hogy mind a környezetvédelmi, mind a földjogi szabályok megsértéséhez fűződő vegyes államigazgatási, illetve polgári jogi szabályok és szankciók valójában beillenek a környezet- és természetvédelmi jognak, valamint a földjognak az úgynevezett „vegyes szabályozási módszerébe".

Előadásának második részében az előadó egy új földtörvény felelősségi szabályainak a lehetőségét összegezte három pontban:

A. A földtulajdon, földhasználat és földvédelmi szabályok szankcióinak megsértéséből eredő felelősségi szabályokat a földtörvény kodifikálása során nem lehet olyan önálló fejezetet alkotó felelősségi rendszerbe foglalni, mint ahogyan azt a Ptk. teszi a polgári jogi felelősség szabályaival. Ennek oka, hogy a földre vonatkozó szabályok, annak ellenére, hogy tárgyuk hasonló, módszerüket tekintve egyértelműen az *államigazgatási* vagy a *polgári jog szabályozási módszereit* alkalmazzák.

B. A *földhasználatra* vonatkozó szerződésekből eredő felelősség szabályai továbbra is a polgári jognak a szerződésszegés esetére megállapított felelősségi szabályainak a hatálya alá tartoznak. *A földvédelemre, a környezetvédelemre* vonatkozó előírások megsértése esetében pedig, vagyis a *szerződésen kívüli felelősségnél* a szabályokat a földtörvénynek a földvédelemre vonatkozó fejezete tartalmazza. Hogy ebben az esetben milyen mértékben érvényesülnek az államigazgatási felelősség formái, és milyen mértékben a polgári jogi kártérítés, annak eldöntése nem alapvetően a felelősségi alakzat kiválasztásával történik meg, hanem a *földérték* fogalmának a meghatározásával.

C. Kívánatos lenne azonban a földtörvénnyel létrehozni egy *új felelősségi formát,* amelyet úgy nevezhetnénk, hogy *az államigazgatási szervek felelőssége a jogszerűen okozott károkért, amelyek a telekhasználat korlátozásából erednek, továbbá, amelyeket az állam úgy okoz az állampolgároknak, hogy a föld személyi tulajdoni jellegét szünteti meg.* Lényegében a beépítési tilalommal okozott károkért való felelősségről, továbbá a föld személyi tulajdon formájának belterületi határmódosítással vagy zártkertrendezéssel történő megszüntetéséről van szó.

---

[6] Vö.: *Sárközy* T.: A jogi személy elméletének átalakulása. Közg. és Jogi Kiadó. Bp. 1985. 449—450. old.

[7] *Huber,* J.: Die verlorene Unschuld der Ökologie. S. Fischer Verlag. Frankfurt am Main, 1982.

[8] *G. Sceer:* Das Modell einer Bergbauern—Verbraucher Genossenschaft im Österreich: Die BERSTA, Referat für das Sozialministerium. Wien, 1983.

[9] *Huber,* J.: Hiv. mű. 188—208. old.

[10] *Huber,* J.: Hiv. mű. 74—76. old.

[11] Vö.: A Magyar Televízió „Felkínálom" című kéthetenkénti keddi adásában ismertetett 1975. II. félévi környezetvédelmi tárgyú vállalkozási javaslataival.

Карой Тёрё:

Закавычки защиты личности

В статье показываются некоторые противоречия гражданско-правовой охраны личности. К ним относится и то, что венгерское гражданское право в общем не защищает личность, его положения распространяются только на защиту отдельных личных интересов. Возможность личности для распоряжения является исключительной, но осуществление права распоряжения ограничено из-за общественных интересов. С политико-правовыми принципами несовместимо мнение, согласно которому в интересах общества можно ограничить то, чтобы заинтересованное лицо могло односторонне взять обратно осуществление права на защиту личности в качестве одностороннего юридидеского заявления. Самым эффективным средством гражданско-правовой защиты является возмещение вреда, но в сфере защиты дичности оно может применяться ограниченно по причине неимущественного характера защищаемой ценности, далее потому, что возмещение неимущественного вреда по венгерскому праву допускается только при наличии особых условий, и наконец, потому, что наша юридическая практика, необоснованно, еще усилила эти условия.

Эдэн Золтан:

О некоторых вопросах международных арбитражных судов

В первой части статьи говорится об увеличении значения международного арбитражного правосудия. Во второй части рассматривается развитие арбитражных судов во Франции, Англии, США и социалистических странах и представляются важнейшие международные соглашения в этой области. Третья часть посвящена порядку образования арбитражного суда, а в четвертой части рассматриваются спорные вопросы, связанные с мотивировкой арбитражного решения. В пятой части статьи автор изучает некоторые вопросы связей между обычными и арбитражными судами, подчеркивая, что в настоящее время эти связи уже характеризуются сотрудничеством и оказанием помощи со стороны обычных судов.

Károly Törő:

Irrwege des Persönlichkeitsschutzes

Die Studie stellt einige, im Bereich des Persönlichkeitsschutzes existierende Widersprüche dar. Ein solcher Widerspruch ist, dass unser Zivilrecht die Persönlichkeit nicht im Allgemeinen schützt — es befasst sich nur mit einigen Aspekten des Persönlichkeitsschutzes. Es ist eine ausschliesslich der Person zur Verfügung stehende Möglichkeit, über ihren Persönlichkeit zu disponieren, anderseits muss es aus gesellschaftlichen Gründen beschränkt werden. Der Verfasser weist darauf hin, dass das Recht der Person, seine Meinung und Entscheidung in Personalitätsfragen zu modifizieren, aus gesellschaftlichen Gründen nincht beschränkt werden könne. Die Studie befasst sich auch mit dem Problem, dass der Schadenerzatz, -die Wichtigste Sanktion des Zivilrechts-hier nur beschränkt angewandt werden kann. Es hat drei gründe: Einerseits das Immaterielle Charakter der Persönlichkeitsinteressen, zweitens die spezielle Voraussetzungen, welche im ungarischen Zivirecht zur anwendung dieser Sanktion vorgeschrieben sind, und drittens, dass diese Voraussetzungen in der Praxis noch erweitert Ausgelegt worden sind.

Ödön Zoltán:

Einige Fragen der internationalen Schiedsgerichtsbarkeit

Die Studie besteht aus Fünf Teilen. Im Ersten Teil wird festgestellt, dass die Bedeutung der internationalen Schiedsgerichtsbarkeit grösser geworden ist. Im Zweiten Teil schildert der Autor die Entwicklung der Siedsgerichtsbarkeit in einigen Ländern (Frankreich, England, USA, die Sozialistischen Länder) und berührt auch einige internationale Abkommen. Der Dritte Teil befasst sich mit der Entstehung des Schiedsgerichts. Der Vierte Teil berichtet über die strittige Fagen der Begründung von Schiedsgerichtsurteilen. Im Fünften Teil analysiert der Verfasser die Fragen und Aspekte der Zusammenarbeit der Schiedsgerichte, und der Ordentlichen Gerichte.

Károly Törő:

The traps of privacy

The article deals with the controversies, inherent in the rules of the civil law protection of the personality (privacy). One of them is the problem, that the Hungarian civil law in force does not give a general protection to the personality — it regulates only some specific interests connected with it. It is beyond question, that personality decisions should be exclusively made, but, on the other hand, the right to decide is to be exercised according to its social goals. The author points out, that the right of the person to change his mind and, hence, to change his decision on personality questions, must not be limited, as a consequence of social interests. The study also deals with the problem, that damages — the most effective sanction in civil law — are only exceptionally applied here. First, because of the non-pecuniary nature of the interests protected, second, as Hungarian law renders non-pecuniary damages to be paid under special conditions, and finally, that these conditions are — without reasons — further severed in the judicial practice.

Ödön Zoltán:

On some questions of international arbitration

The study consists of five parts. Part One states that the significance of international arbitration has grown to a great extent. Part Two reviews the development of arbitration in some countries (France, England, USA, socialist states) and according to international treaties and agreements. Part Three deals with the formation of the court of arbitration. Part Four contains the discussion of the questions concerning the motivation of decisions taken by a court of arbitration. Part Five explores the relation between arbitration and the ordinary courts.

ÁRA: 55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 759-011/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató. 86-3163. Szeged, 6720. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI). Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

Fq. 5003 FIET

XLI. új évfolyam 11. szám Budapest, 1986. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM Központi Könyvtára Telefon: 176-827 Telex: 224186 m... 1828 Budapest 5. Pf. 489

TARTALOM

BOYTHA GYÖRGY
A nemzetközi szerzői jogvédelem keletkezésének kérdései ... 515

TAKÁCS ALBERT
A jogállam társadalmi és jogi feltételei ... 521

BODNÁR ZOLTÁN
A Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenysége ... 530

TÖRŐ KÁROLY
Hiányosságok és ellentmondások a személyiségvédelemben ... 537

ÚJLAKI LÁSZLÓ
A méltányosság jogi konkretizálódása a magyar jogszabályokban és a bírói gyakorlatban a felszabadulás után ... 543

KENGYEL MIKLÓS
A jogvédelmi igény mint a polgári eljárás-jogtudomány „termékeny tévedése" ... 550

RITTNER, FRITZ
Az alapjogok alkalmazása jogi személyekre, különös tekintettel a vállalatokra ... 557

Szemle

TURKO, N. G.
A Szovjetunió tapasztalatainak felhasználása az európai szocialista országokban a helyi hatalmi szervek létrehozásánál és fejlesztésénél ... 562

GELARD, PATRICE
A decentralizálás Franciaországban ... 566

PÓLAY ELEMÉR
Személyi Kálmán emlékezete (1884—1946) ... 569

Jogirodalom — Jogélet

Nizsalovszky Endre: Tanulmányok a jogról (SZÉKELY LÁSZLÓ) ... 570

Sólyom László: A személyiségi jogok elmélete című könyvéről (KECSKÉS LÁSZLÓ) ... 574

Alois Troller: A jogi gondolkodás polgári és marxista—leninista perspektívából. Tárgy és módszerek (PESCHKA VILMOS) ... 577

CSILLAG GYÖRGY
A szellemi fogyatékosok joga ... 578

Kállay István: Úriszéki bíráskodás a XVIII—XIX. században (KŐHEGYI MIHÁLY) ... 579

PAP GÁBOR
Két tanulmány vitája a jogalkotás kérdéseiről ... 580

NOCHTA TIBOR
„Él-e a római jog?" — Tudományos ülés Pécsett Benedek Ferenc professzor 60. születésnapja tiszteletére ... 582

BOGDÁN TIBOR
A jogforrási rendszer szabályozásának aktuális kérdései ... 584

INHALT: György Boytha: Fragen der Entstehungschichte des internationalen Urheberrechtsschutzes. — *Albert Takács:* Gesellschaftliche und rechtliche Bedingungen des Rechtsstaats — *Zoltán Bodnár:* Die Rechtsbildungstätigkeit des Obersten Gerichts — *Károly Törő:* Unvollkommenheit und Widersprüche des persönlichkeitsschutzes. — *László Újlaki:* Die Billigkeit in den ungarischen Rechtsregeln und Gerichtspraxis nach der Befreiung. — *Miklós Kengyel:* Anspruch zum Rechtsschutz, ein „fruchtbarer Irrtum" der Zivilverfahrenswissenschaft. — *Fritz Rittner:* Die Anwendung der Grundrechte auf die juristischen personen, insbesondere auf Unternehmen. — *RUNDSCHAU: N. G. Turko:* Die Verwendung der Erfahren der Sowietunion bei der Gründung und den Weiterentwicklung der örtlichen Machtorgane in den europäischen sozialistischen Ländern. — *Patrice Gelard:* Die Dezentralisierung in Frankreich. — *Elemér Pólay:* Zum Gedenken an Kálmán Személyi (1884—1946). *RECHTSLITERATUR UND RECHTSLEBEN: Endre Nizsalovszky:* Studien über das Recht. *(László Székely)* — *László Sólyom:* Die Theorie der Persönlichkeitsrechte. *(László Kecskés)* — *Alois Troller:* Das Rechtsdenken aus bürgerlicher und marxistisch—leninistischen Perspektive. Objekt und Methode. *(Vilmos Peschka)* — *György Csillag:* Das Recht der geistig Beschrenkten — *István Kállay:* Gutsherrliche Gerichtsbarkeit im 18. und 19. Jahrhundert *(Mihály Kőhegyi)* — *Gábor Pap:* Debatte über zwei Studien, über die Fragen der Gesetzge bung *Tibor Nochta:* „Lebt das römische Recht?" Wissenschaftliche Sitzung in Pécs zu Ehren zum 60. Geburtstag von Prof. Ferenc Benedek. — *Tibor Bogdán:* Die aktuellen Fragen der Regelung des Rechtsquellensystems.

CONTENTS: György Boytha: Questions of the genesis of international copright protection — *Albert Takács:* The social and legal conditions of „law and order" — *Zoltán Bodnár:* The legislative activity of the Supreme Court — *Károly Törő:* Gaps and contradictions in privacy law — *László Újlaki:* The realization of equity aspects in Hungarian statutes and judicial practice after 1945 — *Miklós Kengyel:* The claim for the protection of rights as the „fertile mistake" of the tehory of civil procedure — *Fritz Rittner:* The application of basic rights on legal entities with special regard to the enterprises. *Review. N. G. Turka:* The application of the Soviet experiences with the establishment and development of local organs of state power in the European Socialist countries — *Patrice Gelard:* Decentralization in France — *Elemér Pólay:* In memoriam Kálmán Személyi (1884—1946). *Legal literature-legal life.* Endre Nizsalovszky: Studies on the law *(László Székely)* — On László Sólyom's book about the theory of privacy rights *(László Kecskés)* — Alois Troller: On the bourgeois and the Marxist—Leninist perspectives of legal thinking. Object and methods *(Vilmos Peschka)* — *György Csillag:* The law of the mentally ill — István Kállay: Manorial jurisdiction in the 18th and 19th centuries *(Mihály Kőhegyi)* — *Gábor Pap:* Debate of two studies on the topic of law-makeing *Tibor Nochta:* Does Roman law live? Scientific conference in Pécs in the honour of Professor Ferenc Benedek at his 60th birthday — *Tibor Bogdán:* Actual questions of the regulation of the system of the sources of law.

XLI. új évfolyam 11. szám Budapest, 1986. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Boytha György

A nemzetközi szerzői jogvédelem keletkezésének kérdései

1. Száz éves a Berni Unió

Az irodalmi és művészeti művek védelméről szóló Berni Uniós Egyezmény idén ünnepli születésének 100. évfordulóját. 1886. szeptember 9-én tíz állam: Belgium, Franciaország, Haiti, Libéria, Nagy-Britannia és Írország, Németország, Olaszország, Spanyolország, Svájc és Tunézia írták alá eredeti szövegét. Rá egy évre, 1887. december 5-én az Uniós Egyezmény mindeme országok viszonylatában hatályba lépett, kivéve Libériát, amely nem ratifikálta azt. Időközben a Berni Uniós Egyezményt hét ízben kiegészítették, illetőleg felülvizsgálták; a Berni Unió a nemzetközi szerzői jog fejlődésének, a nemzeti szerzői jogi törvények harmonizálásának felbecsülhetetlen értékű kohója lett. A Berni Uniós Egyezményt a Szellemi Tulajdon Világszervezete (az ENSZ Genfben székelő szakosított intézménye) adminisztrálja; ahhoz a mai napig 76 állam csatlakozott, a világ minden tájáról. A tagállamok mintegy kétharmada fejlődő ország. Magyarország 1922. február 14. óta részese a Berni Uniónak, amely rajtunk kívül még öt másik európai szocialista országot is tagjai közé sorol: Csehszlovákiát, a Német Demokratikus Köztársaságot, Lengyelországot, Romániát és Jugoszláviát.[1]

A Berni Unió önmaga is a szerzői jog hosszú időn át tartó fejlődésének eredménye. Amikor 1886-ban megszületett, a nemzetközi szerzői jogvédelem már több mint félszázada kétoldalú egyezmények keretében bontakozott. A Berni Uniós Egyezmény századik születésnapját azzal kívánjuk ünnepelni, hogy felelevenítjük létrejöttének előzményeit, majd, a Jogtudományi Közlöny következő számában, fogantatásának és születésének körülményeit.

2. A szerzői jogok védelmének territoriális fejlődése: a nemzetközi szerzői jog alapvető problémája

Már a szerzői jog keletkezési folyamatának röpke áttekintése is elvezet ahhoz a felismeréshez, hogy ezt a jogot államonként jelentős időbeli eltérésekkel és különböző módokon hívták életre, ahogy azt az egyes országok polgári fejlődéséből fakadó követelmények szükségessé tették. Ebből eredt az az általánosan elismert tény, hogy a szerzői jog az azt keletkeztető államok területére korlátozódó hatályú jogként bontakozott ki. Amíg például a névhez való jog vagy a személyes használatra szolgáló tárgyakon fennálló tulajdonjog minden további nélkül érvényesíthető államhatárokon túl is, addig a szerzői jog külföldön történő elismertetéséhez nemzetközi jogi érvényű intézkedésre van szükség. A szerzői jog territorialitása végső soron azt jelenti, hogy szerzői jogot nemzeti törvény külföldi javára csupán saját területi hatályának határain belül megjelentetett művekre nézve keletkeztet és az ily módon keletkezett jog csak a törvényhozó állam bíróságainak joghatósága alá eső műfelhasználókkal szemben *érvényesíthető*. Ennek megfelelően beszélhetünk a territorialitás genetikus és funkcionális vonatkozásairól.

A nemzetközi szerzői jog célja végső soron a territorialitás joghatásainak feloldása. A territorialitás azonban bizonyos vonatkozásokban megtartja jelentőségét külföldi felhasználókkal szembeni, nemzetközi jogi feloldása esetén is: a nemzetközi egyezményekben foglalt anyagi jogi szabályok általában nem irányadóak a mű származási országában, ahol felhasználására nézve továbbra is csak a nemzeti jog szabályai alkalmazandók. Ha meggondoljuk, hogy jelentős írók műveit már a XIX. század elején saját államuk határain túl is kiadták, szükségszerűen felmerül a kérdés, miért került sor a szerzők nemzetközi jogvédelmére csupán jelentős késéssel, a szerzői érdekek nemzeti törvényhozás útján biztosított védelmét követően? Megnyugtató válaszra csak akkor számíthatunk, ha a jogtörténet adatain túl a szerzői művek felhasználásával kapcsolatos társadalmi-gazdasági érdekek bonyolult szövedékének alakulását vesszük figyelembe. A szerzői jog kialakulásának nyomon követése szükségképpen azzal a felismeréssel jár, hogy az egyes államok nem egyszerűen a szerzők érdekeit tartották szem előtt, amikor a szerzői jogot intézményesítették;

Boytha György, a Szerzői Jogvédő Hivatal főigazgatója (Budapest).

[1] A Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok a mai napig csupán a másik nagy nemzetközi szerzői jogi egyezmény, az 1952-ben hatályba lépett és az UNESCO által adminisztrált Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény részesei (az Egyesült Államok ennek az egyezménynek az 1971-ben módosított szövegét is ratifikálta). A Kínai Népköztársaság még nem csatlakozott egyetlen nemzetközi szerzői jogi egyezményhez sem; szerzői jogi törvénye előkészületben van.

a szerzői jogvédelem kibontakozására nemzetközi téren is nagymértékben kiadói, illetőleg nyomdai érdekek nyomták rá bélyegüket.

Már a territoriális fejlődés csírái is nyomdászoknak biztosított kizárólagosságokból adódtak: a szerzői jog kristályosodásának magvát jelentő jogi kizárólagosságokat eredetileg nyomdász privilégiumok biztosították. A privilégium azonban feudális közjogi intézmény volt, amelynek hatálya az azt biztosító állam felségterületére korlátozódott. A későbbiek során territoriális korlátoknak maradtak alávetve a szerzői érdekek védelmére a német államokban a XVIII. században tett büntetőjogi intézkedések is.

Változást hozott a szerzői jogi felépítmény alakulásában az angol és francia fejlődés, amennyiben ezeknek az országoknak a törvényhozása a szerzői alkotásokra vonatkoztatott kizárólagos jogokat idővel már nem a nyomdász, hanem a szerző személyében keletkeztette, s ezt nem közjogi eszközökkel, hanem lényegében a polgári tulajdonfogalom magánjogi koncepciójának szerzői alkotásokra alkalmazásával tette: a nyomdász és más felhasználó már nem az uralkodótól, hanem a szerzőtől szerzett a műre vonatkozó kizárólagos jogot, magánjogi szerződéssel. Ezáltal elvileg és jogilag megnyílt az út a territorialitás feloldása irányában. Továbbra is nehézséget jelentett azonban, hogy a több államra kiterjedő nemzetközi védelem kialakítását az érintett országok eltérő gazdasági-társadalmi fejlődésének megfelelő, egyenlőtlen szerzői jogi fejlődés bonyolította. Az első német szerzői jogi törvények pl. mintegy fél évszázaddal később keletkeztek mint az 1791. és 1793. évi francia forradalmi szerzői jogi dekrétumok. Ezeket pedig közel száz évvel előzte meg az angol copyright születése. Ennek megfelelően az egyes államok szerzői jogainak tartalmi kiépítése is lényeges eltérésekkel történt. Az eltérő magánjogi fejlődés azonban még mindig nem magyarázza kielégítően a nemzetközi szerzői jogi védelem kialakulásának késlekedését. A XIX. század első felére már jelentős számú ország azonos célból kodifikálta szerzői jogát; másrészt mindmáig lényeges tartalmi eltérések találhatók olyan államok szerzői jogában is, ahol a nemzetközi szerzői jogvédelem hosszú múltra tekinthet vissza. Miért nem kerülhetett hát sor az egyes államok közötti kölcsönös szerzői jogvédelem elismerésére, mihelyt azokban a szerzői jog tulajdonjogi koncepciója uralkodóvá vált? A szerzők kezdettől fogva igényelték volna ezt. Nem úgy azonban valamennyi érintett ország kiadói.

3. A lipcsei nyomdászok XVIII. századbeli kezdeményezése utánnyomás elleni államközi védelem irányában

Az utánnyomással szembeni nemzetközi védelem bevezetéséhez fűződő kiadói érdekek az egyes országokban igen eltérően alakultak. Az idevágó érdekellentétek német nyelvterületen már a XVIII. században, tehát még a német szerzői jog születése előtt érezhetők voltak. A nyomdaipar kibontakoztatása terén Szászország jóval megelőzte a többi német államot és a szász kormányzat mindent elkövetett, hogy az ország nyomdászai külföldről is kapjanak megrendeléseket. Ennek érdekében a szász jogalakotó megkísérelte az engedély nélküli utánnyomásokkal szembeni kölcsönös védelem oly módon való kiépítését, hogy külföldi kiadók javára is általános utánnyomási tilalmat léptetett életbe, azzal a kettős feltétellel, hogy azok könyveiket Szászországban nyomassák és az érintett kiadók állama a maga részéről is megfelelő védelmet biztosítson szász nyomdai termékekre nézve. A szász kormány 1773 évi rendeletében a következők olvashatók: "...elrendeljük, hogy minden bel- és külföldi könyvkereskedő országunk bármely területén nyomott mindenféle könyve tekintetében ... utánnyomókkal szemben haladéktalanul jogi védelmet igényelhessen, az utánnyomás árusítását azonnal letiltsák és az utánnyomót az okozott kár megtérítésére az arra legalkalmasabb kényszerítő eszközökkel kötelezzék. Ilyen esetben azonban a felperes könyvkereskedőnek kellő módon bizonyítania kell, hogy a könyvön, fordításon, vagy más íráson fennálló kiadói jogokat ... a szerzőtől tisztességes módon megszerezte és, amennyiben külföldi, hogy hazájának területén a viszonosság alattvalóinkkal szemben érvényesül."[2]

Ennek a rendeletnek a nemzetközi vonásai mellett figyelmet érdemel a szerzőre történő hivatkozása is. Annak bizonyítása, hogy a védelmet igénylő fél a kiadás jogát a szerzőtől megfelelően megszerezte, elengedhetetlen előfeltétele volt az utánnyomással szembeni védelem igénylésének. Ez annak elismerését tükrözte, hogy ha az eredeti kiadás jogát már más személy szerezte volna meg, úgy a védelmet igénylő megbízásából végzett nyomdai munka önmaga is engedély nélküli utánnyomás lenne, annak minden piaci, illetőleg iparjogvédelmi következményével. A jogszerűség bizonyítékaként megfelelő privilégium, vagy a lipcsei Könyvbizottságban történt bejegyzés jöhetett szóba.[3]

A piaci verseny szabályozására irányuló igények tehát nemzetközi vonatkozásban is a szerző műve első kiadását illető engedélyének figyelembevételéhez vezettek. A nyomdászoknak saját helyzetük erősítéséhez mind a belföldi, mind a külföldi szerzők engedélyére szükségük volt már a fejlődés olyan szakaszában is, amikor országuk törvényhozása még nem biztosított szerzői jogokat. Figyelemre méltó, hogy az imént vázolt rendeletnek *J. Böhmer* először 1734-ben közzétett elmélete egyengette az útját, mely szerint a kéziraton fennálló tulajdon „cum omni jure" száll át a kiadóra, ezáltal a szerzőtől származtatott kiadói jogot eredményezve.[4]

A nemzetközi látókörű szász kezdeményezés lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy Lipcse Európa könyvkereskedői centrumává fejlődött. A XVIII. század utolsó harmadában a német könyvkereskedői tőke a Lipcsében kialakult központi könyvvásáron össz-

---

[2] A teljes szöveget közli von *Orelli,* Aloys: Der internationale Schutz des Urheberrechts. Hamburg, 1877. 11. old.

[3] A regisztrálás mint peres eljárás előfeltétele, vagy prima facie bizonyíték, még ma is él néhány, az angol szerzői jogi fejlődés hagyományait követő törvényben (pl. az Amerikai Egyesült Államokban vagy Kanadában) és elismerést nyert mint eljárásjogi előfeltétel az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezményben is. (III. cikk (3) bek.)

[4] J. H. *Böhmer:* Kurze Einleitung zum geschickten Gebrauch der Akten. Neue Auflage. Frankfurt a M., 1737, 524. old. A nyomdászok privilégiumoktól független, de még a szerzői jog elismerését megelőzően biztosított piaci kizárólagosságának német államokban történt jogdogmatikai megalapozására nézve lásd pl. *Pütter,* Johann: Der Büchernachdruck nach den echten Grundsätzen des Rechts. Göttingen, 1774. A szerzőt illető „jus personalissimum" tételezésével *Kant* lépett előre: Von der Unrechtmässigkeit des Bücherabdruckes. Berlinische Monatsschrift, Band 5, 1785. A ko-

pontosult.[5] A lipcsei könyvkereskedők már nem vettek részt a frankfurti könyvvásárokon és a lipcsében évente kantáta vasárnapon kezdődő könyvvásárok jelentősége állandóan nőtt, sőt, fokozatosan a frankfurti könyvvásárok elhalásához vezetett.[6]

A szász kísérlet, amely arra irányult, hogy utánnyomással szemben kölcsönös nemzetközi védelmet mozdítson elő viszonosságtól függő védelem egyoldalú deklarálásával, lényegében előnyök kínálásán alapult és sikere a többi állam állásfoglalásától függött. A kísérlet nem vezetett láncreakcióhoz és egyetlen más állammal sem eredményezett hézagmentes viszonosságot. A többi német állam inkább a külföldi irodalom akadálytalan utánnyomásából eredő előnyöket kívánta saját kiadói- és nyomdaiparának biztosítani. Az utánnyomások természetesen nem korlátozódtak német művekre, a korai XIX. század angol és francia regényeit is érintették. Ezek jelentették a kiadók legfőbb nyereségforrását. Naumburgban pl. M. *Paetz* sorozatban adta ki francia regények utánnyomásait, Bielefeldben *Vilhagen és Klasig* francia színdarabokkal járt el ugyanígy.[7] A külföldi művek engedély nélküli utánnyomása azonban magában Szászországban is tovább virágzott: a francia sajtó arról panaszkodott, hogy „az engedély nélküli utánnyomások szép napjaiban Brüsszel mellett Lipcse volt azok legfontosabb fészke."[8]

4. Porosz kezdeményezés: kétoldalú egyezmények; kiadói érdekek az engedély nélküli utánnyomások államközi tilalma mellett és ellene

Azok a kiadók, amelyeknek saját kiadásaik terjesztését aláásó külföldi utánnyomásoktól kellett tartaniuk, államközi egyezmények megkötését szorgalmazták, amelyektől más államokban is védelmet remélhettek. Ezzel szemben azoknak az országoknak a kiadói, ahonnan kevésbé származott külföldön is keresett irodalom és inkább külföldi művek utánnyomását helyezték előtérbe, ezt határozottan ellenezték. Ez az érdekösszeütközés leginkább olyan államok között igényelt rendezést, amelyek azonos nyelvterülethez tartoztak, irodalmuk fejlődése azonban eltérő fokon állt.

Az államközi szerződések megkötése irányában *Poroszország* 1827-ben tette meg a kezdeményező lépést. 1829-ig a német szövetség különböző államaival 32 szerződést kötött „a szerzői jogok kölcsönös védelméről".[9]

Bonyolultabb volt a helyzet más világnyelvek területén, így mindenekelőtt *Franciaország és Belgium* viszonylatában, ahol az utóbbi ország nyomdái engedély nélküli utánnyomásokkal egész Európában gyilkos versenyt támasztottak a francia kiadóknak, valamint *Anglia és az Amerikai Egyesült Államok* viszonylatában, mivel az utóbbi ország kiadói olvasóközönségüket a XIX. században főleg angol könyvek és folyóiratok olcsó "reprint"-jeivel árasztották el. Anglia számára azonban az írországi utánnyomások is kihívást jelentettek, nemcsak azért, mert az angol kiadók exportlehetőségeit tették tönkre, hanem azért is, mert az olcsó ír utánnyomásokat Angliába csempészték, az eredeti kiadások terjesztési lehetőségeit saját országukban is aláásva. Ennek a visszás helyzetnek azonban véget vetett a két állam 1800-ban bekövetkezett uniója, amikor Írország az angol törvények területi hatálya alá került.

„Világnyelvű" kiadások esetében az utánnyomás veszélye nem korlátozódott azonos nyelvet beszélő országokra. Ismeretes pl., hogy francia kiadók — így különösen Galignani Párizsban — angol szerzőket is utánnyomtak brit túristák és csempészet céljaira; ezek a kiadások természetesen jóval olcsóbbak voltak, mint az eredeti kiadás kötetei. Főleg Sir Walter Scott művei örvendtek engedély nélküli utánnyomásoknak.[10]

Az európai és tengerentúli utánnyomások zürzavara tehát mindenekelőtt francia és angol kiadókat érintett. Ezek a kiadók és az általuk kiadott művek szerzői lettek elsősorban az utánnyomásokkal szembeni nemzetközi védelem biztosításának szószólói. A XIX. század első felében lényegében arról volt szó, miképpen sikerül Franciaországnak és Angliának más államokat szerzői jogi egyezmények aláírására bírniuk, annak ellenére, hogy a legtöbb ország kiadói ilyen egyezmény megkötésével többet veszthettek, mint nyerhettek. Érdemes ezért behatóbban feleleveníteni a francia-belga és az angol-amerikai kölcsönös szerzői jogvédelem létrejöttének hátterét.

5. Franciaország gazdasági intézkedései a francia irodalmi tulajdon védelmét célzó kétoldalú egyezmények kikényszerítésére

Az 1814-ben bekövetkezett Bourbon restaurációt követően, mint ismeretes, Franciaországban ismét erős királyi cenzúrát vezettek be, melynek következtében ellenzéki szerzők kéziratainak egész sorát zárták el a nyilvánosságtól. Hollandiában azonban már régóta megvolt annak a lehetősége, hogy a francia királyok által nem tűrt műveket kiadják. Az 1815. évi bécsi kongresszust követően, amelyen Hollandiát és Belgiumot egyesítették, a francia művek nyomtatása Brüsszelben is kivirágzott. *Darras* megjegyzi, hogy a párizsi rendőrség indexe úgyszólván megegyezett a brüsszeli könyvkereskedelem katalógusával.[11] Többek között *Couvier* és *Béranger* műveit is Brüsszelben adták ki.

Első kiadások megjelentetése mellett azonban a belga kiadók Párizsban már megjelent könyvek utánnyomását is kibontakoztatták anélkül, hogy ehhez az eredeti kiadóktól vagy a szerzőktől engedélyt kértek volna. Így történt ez többek között *Chateaubriand* műveivel is, aki XVIII. Lajos francia király külügyminisztere volt. A király hiába tiltakozott személyesen is belga kollégájánál francia művek növekvő mennyiségű

rabeli jogi irodalom és szerzői jogtörténet kiváló áttekintését nyújtja Martin *Vogel:* Deutsche Urheber- und Verlagsrechtsgeshichte zwischen 1450 und 1850. Frankfurt a. M., 1978.

[5] *Winckler,* Lutz: Kulturwarenproduktion. Aufsätze zur Literatur- und Sprachsoziologie, Frankfurt/M., 1973. 31. old. A nyomdák és kiadók száma Lipcsében 1740 és 1790 között 18-ról 78-ra emelkedett (Breitkopf, J.G.: Über Buchmacherey und Buchhandel in Leipzig. Journal für Fabrik, Manufakturen und Handlung. 1793. 5. köt. 6. old.)

[6] *Kirchner,* J.: Lexikon des Buchwesens. I—IV. 1952—1956.

[7] *Darras,* Alcide: Du Droit des Auteurs et des Artistes dans les Rapports Internationeaux. 1877. 159—160. old.

[8] Journal des economistes. T. XLVIII. 111. old.

[9] *de Martens:* Nouveau recueil général des traités. Szerk. Ferederic Murhard. Göttingen, 1843. I. VII/1. 294—295. old.

[10] *Barber,* G.: Galignani and the publication of English books in France. 1800—52. (Library, XVI. Dezember 1961. 267. old. és köv.)

[11] *Darras,* i.m. 149. old.

engedély nélküli brüsszeli kiadása ellen. Az 1830. évi júliusi forradalom után, amikor Franciaországban már megszűnt a cenzúra, a belga kiadók merőben francia könyvek utánnyomására rendezkedtek be.

Miután 1831-ben Hollandia és Belgium ismét szétváltak, könyörtelen harc indult meg Franciaország és Belgium között az engedély nélküli utánnyomásokkal szemben védő egyezmény megkötése érdekében, illetve az ellen. 1836-ban Belgiumban két nagy társaság létesült, amely főleg utánnyomással foglalkozott, a *Société Typographique Belge* és a *Société Belge de Librairie.* Néhány éven belül további társaságok követték példájukat. Utánnyomásaikat elsősorban Olaszországba, Lengyelországba, Németországba, sőt mi több, az Amerikai Egyesült Államokba és Szíriába is exportálták. A vámhatóságoknál bejegyzett adatok tükrében a Brüsszelből exportált utánnyomások tömege 1834-ben 69 000 kg-ot, 1851-ben pedig már 366 000 kg-ot tett ki, tehát alig több mint másfél évtized alatt ötszörösére emelkedett. A franciák eleinte saját fennhatóságuk körében igyekeztek ezzel a jelenséggel megküzdeni, amennyiben megtiltották engedély nélküli utánnyomások francia területen eszközölt tranzitját. Az eredmény azonban csupán annyi volt, hogy a belga nyomdatermékek megkerülték Franciaországot, útjuk néhány kilométerrel meghosszabbodott.[12]

A francia kiadók és szerzők, akiktől nem kértek engedélyt az utánnyomáshoz és akiknek ezért nem is fizettek, egyre hevesebben követelték a nemzetközi védelem biztosítását. A belga kiadói vállalkozók ugyanakkor egyre hevesebben tiltakoztak ez ellen. Gazdasági kérdéseiket elméleti okfejtéssel kísérelték alátámasztani, a szerzői jog territoriális jellegére hivatkozással.[13] Franciaország ekkor olyan eszközökhöz nyúlt, amelyek Belgiummal szembeni általános gazdasági fölényéből adódtak. Kártyáit most már nem csupán a belga kiadókra korlátozódó hatással, hanem a belga ipar összérdekeit érintő módon játszotta ki. A Belgium számára előnyös kereskedelmi egyezményt csak azzal a feltétellel volt hajlandó aláírni, hogy egyidejűleg az irodalmi tulajdon kölcsönös védelmére szolgáló egyezmény is tető alá kerüljön. Ez hatott: bármily befolyásosak voltak is a belga kiadói körök, engedniük kellett a belga polgárság más csoportjainak még súlyosabban latba eső érdekeivel szemben. A szerzői jogi megállapodást 1852-ben aláírták és az 1854-ben hatályba lépett.[14]

Franciaország tehát rájött arra, hogy mint mellőzhetetlen kereskedelmi partner, miként használhatja fel kereskedelmi egyezményeit a francia könyvek utánnyomásával szembeni védelem kicsikarására. 1866-ban *Ausztriának* is tudomására hozta, hogy a kereskedelmi egyezmény aláírására csak akkor kerülhet sor, ha ugyanakkor szerzői jogi megállapodás is hatályba lép. Ausztria, amely ilyen szerzői jogi egyezményben nem igen volt érdekelt, hiszen Franciaországban az idő tájt osztrák szerzőket alig adtak ki, francia műveket viszont annál inkább terjesztették osztrák területen, csupán annyit tudott elérni, hogy a szerzői jogi egyezmény tartamát a kereskedelmi egyezmény hatályban maradásától tette függővé. Mivel 1877-ben és 1878-ban a kereskedelmi egyezményt csupán rövid időkre hosszabbították meg, az attól függő szerzői jogi egyezmény léte is csak ilyen rövid időszakokra hosszabbodott meg. A szerzői jogi egyezmény 1878-tól *Magyarországra* is kiterjedt. Önálló életet csak 1884. március 8-án kezdett, határozatlan időtartamra, mindazonáltal azzal a lehetőséggel, hogy az egyezményt egy évre előre bármelyik fél felmondhassa.

Svájc esete talán még figyelemreméltóbb. Hogy ne veszélyeztesse Franciaországhoz fűződő kereskedelmi kapcsolatait, a svájci kormány 1864-ben vállalta, hogy Franciaországgal irodalmi egyezményt ír alá, noha Svájcban 1883-ig egyáltalán nem létezett szövetségi szerzői jogi törvény. Az irodalmi egyezmény ennek megfelelően 34 olyan szakaszt tartalmazott, amelyet francia művek svájci védelmére dolgoztak ki és 16 olyan szakaszt, amely svájci művek franciaországi védelmét szabályozta.

Angliával Franciaország már 1851-ben szerzői jogi egyezményt írt alá, a két országból származó művek rendezett alapokon történő kölcsönös átvétele érdekében; ebben mindkét ország egyformán érdekelt volt.

Az évek során Franciaország 23 állammal írt alá kétoldalú szerzői jogi egyezményt. Egyidejűleg azonban megkísérelte, hogy az „irodalmi és művészeti tulajdon" koncepciójának elméleti következéseit a *szerzői jog univerzalitásának irányában* juttassa érvényre. Abból, hogy a Code Civil 11. §-a csak a szoros értelemben (stricto sensu) vett jogok elismerését teszi viszonosságtól függővé, a francia bíróságok viszont a szerzői jogot széles értelemben (lato sensu) vett jognak tekintették, a külföldi szerzők jogainak elismerése következett. Ezt a felfogást 1852-ben rendelet erősítette meg, annak hangsúlyozásával, hogy a külföldi szerzőket belföldiekkel egy tekintet alá kell venni.[15] Ezt a példát azonban csupán Belgium követte jelentős késéssel, 1886-ban. Ez a két kísérlet nem lehetett úrrá a gazdasági érdekkülönbségeken és nem vezethetett a szerzői jog általános elismeréséhez: a territorialitás mindmáig élő valóság, amelyet csak nemzetközi egyezménnyel, vagy ritkábban de facto viszonosság létesítésével és megállapításával lehet orvosolni. Ezt bizonyítja az is, hogy Belgium a külföldi szerzők védelmét egyoldalúan biztosító törvényét már 1921-ben, Franciaország pedig az említett rendeletet 1964. július 8-án hatályon kívül helyezte.

6. Nyomdászok és szerzők érdekei az amerikai utánnyomások elleni küzdelemben

Angliának nehezebben ment a dolog az *Amerikai Egyesült Államokkal,* mint Franciaországnak Belgiummal. Kézenfekvő volt, hogy az egykori angol gyarmati terület a brit irodalom fejlődését függetlenné válása után is érdeklődéssel figyelte, lakosai rendszeresen olvasták az Angliában kiadott könyveket és

[12] Uo. 146. old. és köv.

[13] B. *Haumann;* De la réimpression. 1851.

[14] Korai kétoldalú egyezmények szövegét lásd többek között *Pataille,* J.: Code International de la Propriété Industrielle, Artistique et Littéraire. Függelékben tartalmazza Franciaország és más országok nemzetközi szerződéseit és törvényeit (Paris, 1865); *Gesetze über das Urheberrecht in allen Ländern,* nebst den darauf bezüglichen internationalen Verträgen und den Bestimmungen über das Verlagsrecht. 2. Aufl. Leipzig, 1902; de *Martens,* G.: Nouveau recuell général des traités. stb.

[15] Eredeti szöveg (többek között): *Fliniaux,* Ch.: Legislation et jurisprudence cencernant la propriété littéraire et artistique. Paris, 1878.

folyóiratokat. Ezeknek a termékeknek a beszerzése azonban meglehetősen drága volt. Az angliai kiadók a szerzőktől megvásárolt kizárólagos copyright alapján már eleve abban a helyzetben voltak, hogy aránylag magasan állapítsák meg kiadványaik árát. Ehhez járultak még a magas szállítási költségek. Szükségszerű volt, hogy angliai kiadványok engedély nélküli utánnyomása az Amerikai Egyesült Államokban gyorsan elterjedjen.[16]

Utánnyomások kiadásait lényegesen olcsóbb áron lehetett előállítani és ennek megfelelően jóval magasabb példányszámban terjeszteni. Az Amerikai Egyesült Államok gazdasági depressziója ezt az 1837-43 években csak előmozdította: a válságokat a kiadók csak egyre olcsóbb árak megállapításával tudták túlélni, ez pedig csak már meglévő és az amerikai szerzői jog által nem védett művek utánnyomásával volt lehetséges. Az amerikai utánnyomások kapcsán a kiadványok új megjelenési formái és terjesztési módszerei alakultak ki. Angol műveket kötetlenül, magazinszerűen adtak ki, azokat újságárudákban terjesztették az utcán, vagy előfizetők részére küldték szét postán.

Amikor *Dickens* 1842-ben, Amerikából hazaérve, arra szólította fel a brit írókat különböző londoni újságok hasábjain, hogy ne küldjenek nyomdai lenyomatokat amerikai kiadóknak, mert azok „nagyon kényelmes életet biztosítanak maguknak más emberek agyából, miközben igen nehéznek találnák, hogy kenyerüket saját agyuk működtetésével keressék", az amerikai utánnyomók aránylag hevesen reagáltak: „Ha Dickens úr irodalmi hírével szemben dollárokat és centeket részesít előnyben ... alantas térítést egyébként erkölcsi megbecsülést igénylő helyzetben ..., úgy ez az ő baja ... született jellemhibáinak eredménye ..." Avagy: „Dickens vagy bolond, vagy kópé, közönséges, neveletlen ember."[17]

Angol könyvek utánnyomása mellett teljes brit folyóiratok reprint kiadásai is elterjedtek. Amíg pl. a *Blackwood's Magazin* Edinburgh-ból történő megrendelésének díja 11—12 dollárra rúgott, ezt a magazint amerikai utánnyomók 1844-ben 2—3 dollárért kínálták. Mivel az utánnyomók nem biztosíthatták maguknak a kizárólagosságot, könyörtelen verseny bontakozott ki köztük, ami az árak további csökkenésének irányában hatott. Az eredeti angol kiadók eleinte megpróbáltak lépést tartani és saját kiadványaikat is erősen leszállított áron kínálták, ám az amerikai importőrök (pl. *Wiley and Putnam* vagy *Mason and Tuttle*) így se tudtak 4 dollár alá menni. Az amerikai piac gyakorlatilag bezárult az angol kiadók előtt.[18] Az utánnyomók piaci versenye azonban kölcsönös szerzői jogvédelem nélkül is bizonyos megegyezésekhez vezetett az angol jogtulajdonosok és az amerikai utánnyomók között, pusztán a tények erejénél fogva. Valamely, még nyilvánosságra nem hozott mű birtoka nemzetközi téren is hozzásegíthet anyagi igények érvényesítéséhez. Mint az ókori szerzők kéziratait átadását, úgy most az angol írók is díjfizetéstől tehették függővé nyomdai levonataik gyors megküldését. Ezáltal a legtöbbet igénylő utánnyomó időbeli előnyökre tehetett szert az Amerikai Egyesült Államokban és elsőnek dobhatta piacra utánnyomását, aminek kétségtelenül megvoltak a maga előnyei. Ez sem eredményezhetett azonban jogilag biztosított, huzamosabb időn át tartó piaci kizárólagosságot és nem pótolhatta a nemzetközi szerzői jogvédelemmel járó előnyöket.[19] *Bulwer* kiadója, *Saunders and Otley,* ezért úgy döntött, hogy maga létesít fiókvállalatot New Yorkban, hogy saját kiadásait a londoni megjelenéssel egyidejűleg dobhassa piacra az Egyesült Államokban is. Számítása azonban nem vált be: *Harper and Brothers* a könyveit a gyorsan megszerzett nyomdai levonatok birtokában néhány nappal hamarabb adta ki. Az Evening Post hevesen tiltakozott a londoni cég beavatkozása és az amerikai könyvpiacra megkísérelt betörése ellen.[20]

Angol részről ezért mindenképpen el kellett érni a nemzetközi szerzői jogvédelem Amerikai Egyesült Államokbeli biztosítását. 1837. februárjában 56 brit szerző írásban kereste meg az amerikai kongresszust. A kilátások biztatóak voltak, *Clay* szenátor benyújtotta idevágó, 223. számú törvényjavaslatát, olvasásra. A javaslat előirányozta, hogy brit és francia szerzők az amerikai szerzői jogvédelmet azzal a feltétellel élvezhessék, hogy műveiket azok első nyilvánosságra hozatalát követő egy hónapon belül utánnyomják és kiadják az Amerikai Egyesült Államokban. Ebben a javaslatban merül fel először a belföldi nyomdaipar érdekvédelme nemzetközi szerzői jogvédelemmel kapcsolatban.

Az amerikai kiadók azonban nem elégedtek meg ennyivel. Bár a szenátorok első és második olvasásban egyhangúlag jóváhagyták a tervezetet, harmadik olvasásra és a képviselőházhoz való benyújtásra már nem került sor. Az utánnyomók ellentámadásba lendültek és a széles körű olvasóközönség érdekeire hivatkoztak. *Theodor Foster* utánnyomó az Evening Post hasábjain óva intette ügyfeleit egy angol-amerikai szerzői jogi egyezménytől, ami megfosztaná őket olcsó utánnyomások előnyeitől és azt eredményezné, hogy könyvekért többet kellene fizetniük mint az eddigi árak kétszerese. A későbbiek során már szenátorok is szót emeltek a kongresszusban a copyright-védelem nemzetközi kiterjesztése ellen; azzal az ürüggyel védték az amerikai nyomdászok érdekeit, hogy külföldiek védelme az utánnyomással szemben meghiúsítaná széles tömegek olcsó könyvekkel való ellátását.[21] *Nicklin*-kiadó adatokat hozott nyilvánosságra, melyek szerint az amerikai kiadók egynegyede külföldi könyvek utánnyomásából él és ez a hányad a külföldi szerzők védelme esetén előreláthatólag 90%-kal zsugorodna. A kiadók ellenkérelmet nyújtottak be

[16] A XIX. század közepén bekövetkezett fejlődést, az Amerikai Egyesült Államok-beli szerzői jogi védelem elérésére kifejtett brit erőfeszítéseket és az azzal szemben ható sokrétű amerikai érdekeket kiválóan feltárta James J. *Barnes,* „Authors, publishers and politicians the quest for an Anglo-American copyright agreement" című művében. (London 1974.) A továbbiakban elsősorban az általa nyilvánosságra hozott anyagokra építek.

[17] *Barnes* nyomán (28—29. old.) idézve, fordításomban. Eredeti lelőhelyek: Athenaeum, 1842. július 7. Brothers Jonathans Quarto Ed. II. 6. Aug. 1842, 410—11. old; New World Quarto Ed. V. 1842. Aug. 6.

[18] Bővebben *Barnes* 33. old. és köv.

[19] Így pl. az utánnyomó *Scott* 300 dollárt fizetett előzetes nyomdai ívekért („advance sheets") *Blackwoods*-nak, Edinburghban; *Casey and Lea* 250 dollárt, Walter Scott angol kiadójának a Canongate nyomdai levonatáért; *Harper and Bros* 50 fontot ivenként, Bulwer minden kötetéért (*Barnes* 43, 52, 53. old.)

[20] *Barnes* 57. old.

[21] Így pl. James *Buchanan* (Register of Debates in Congress, 24 th Cong. 2nd. Session XIII. 2. February 1837, 670—671. old.)

a kongresszushoz, melyet a könyvkereskedők vásárlóikkal is aláírattak.[22]

A Clay-javaslat közben a kongresszus szabadalmi bizottsága elé került, ahol 1838-ban leszögezték, hogy „Nemzetek viszonylatában sohasem tekintették a copyright intézményét tulajdonnak, olyan értelemben, mintha az jószág vagy áru lenne és az sohasem minősült külföldi értékesítéssel szembeni védelem tárgyának. Csupán olyan szabályozásokra került sor, amelyeket az egyes kormányok saját céljaikra megfelelőnek találtak anélkül, hogy elismerték volna bármely más kormány beavatkozásra vagy tiltakozásra való jogát[23]." Ezzel a bizottság lényegében a territorialitás elvét erősítette meg. A nemzetközi szerzői jogvédelemért a legismertebb írók is hiába szálltak síkra, *Irwing Washingtonnal* az élükön;[24] angol könyvek szabad utánnyomása továbbra is nehezítette számos hazai szerző kéziratának kiadását.[25] A szerzők érdekei és a saját nemzeti irodalom olcsó külföldi kínálattól mentes kibontakoztatására irányuló igények a kiadói érdekekkel szemben még sokáig nem érvényesülhettek.

1851-ben aztán a washingtoni brit követ, John F. *Crampton* ajánlatot kapott egy bizonyos „szervezettől" (organisation), amely vállalta, hogy a kongresszusban keresztül viszi a kölcsönös copyright-védelem ügyét, jelentősebb költség ellenében, amit később Lewis *Levin,* a „szervezet" egyik tagja 60 000 dollárban határozott meg. A „szervezet" az amerikai „claims agents" (igényérvényesítő ügynökségek) stílusában működött, amelyek magukra vállalták, hogy törvényjavaslatokat megbízóik érdekében sikerre visznek mind a szenátusban, mind a képviselőházban. A Crampton által említett „szervezet" titokban dolgozott és megfelelően hozzáfért a kongresszus minden számottevő tagjához. Előlegként 1000 fontot kért, a törvényjavaslat benyújtásakor esedékessé váló további előleg feltételével. Eltérően az 1837-ben benyújtott törvényjavaslattól, a „szervezet" csak angol-amerikai copyright-egyezmény tető alá hozására vállalkozott, mivel egy ilyen egyezmény hatályba lépése a külügyminiszter aláírásán kívül csak a szenátus jóváhagyásától függött. Ilyen elvi megállapodás alapján várta a „szervezet" az első előleg kézhezvételét.

Jellemző, hogyan reagáltak az angliai kiadók a szerzőknek arra a kérésére, hogy járuljanak hozzá az előleg összegéhez. *Bulwer* 1852. május 29-én Cramptonnak küldött levelében megírta, hogy „*Longman* úr és a legtöbb fontos kiadó leplezetlenül elzárkózott ...,más könyvkereskedők úgy nyilatkoztak, hogy a szerzők ügyéről van szó, amihez semmi közük... a szerzők viszont túl szegények ahhoz, hogy kellő összegeket jegyezzenek[26]." Mihelyt zsebbe kellett nyúlni és a siker érdekében valamit kockáztatni, a kiadók elfelejtették, hogy évtizedek óta fő célkitűzésüknek tekintették az Amerikai Egyesült Államokbeli utánnyomások leküzdését, hogy akadálytalanul exportálhassanak az USA-ba, vagy oda utánnyomási engedélyeket adhassanak díj ellenében. Most szerzőiket küldték a csatába, mindenekelőtt *Dickenst* és *Bulwert,* akik fejenként 100 fontot fizettek. Hogy a helyzetet mentse, *Crampton* követ 500 fontot bocsátott rendelkezésre, annak a reményében, hogy az angol kiadók ezt az összeget idővel meg fogják neki téríteni. Néhány kiadó aztán csakugyan fizetett is, így az erősen érintett Blackwood, John Murray és mások.[27] 1853. február 17-én aláírták a nemzetközi copyright-védelmet alapító államszerződést. Ez a szerződés rendelkezéseket tartalmazott az amerikai nyomdászok védelmére és azt is előirányozta, hogy a szerző a másik országban engedélyezni köteles művének olyan legalacsonyabb áron való kiadását, amelyen azt saját országában forgalmazzák. A szöveget később kiegészítették azzal, hogy a copyright a másik országban csak akkor érvényesíthető valamely mű vonatkozásában, ha azt első kiadását követően három napon belül ott is kiadják.

Az amerikai utánnyomók azonban ezekkel a kilátásokkal sem tudtak megbékélni. *Crampton* már március elején aggódva értesítette külügyminiszterét arról a felfedezéséről, hogy *Harper and Brothers* ügynököt küldött Washingtonba 50 000 dollár kíséretében, a szerződés meghiúsítása végett. A „szervezet" feloszlott, ellenkérelmek özöne árasztotta el a kongresszust. A szerződésből nem lett semmi.

Az angol kiadók részben amerikai művek utánnyomásával vigasztalódtak. Az *Illustrated London News* 1853. évi közlése szerint „az angol kiadók, kevés említésre méltó kivétellel, nagyobb irodalmi kalózok, mint az amerikaiak. Alig jelenik meg egy elfogadhatóan jó könyv az Amerikai Egyesült Államokban, az angol kiadók rávetik magukat és versenyeznek, melyikük tudja azzal a piacot elsőnek telíteni ... és az angol közönségnek olcsó „Tamás bátyák" állnak rendelkezésére. Közben az angol író minden eddiginél jobban leértékelődik hazájában és társadalmi rangsorolása egy fokkal mélyebbre süllyed[28]."

A kölcsönös, engedély nélküli utánnyomásoknak csupán 1891-ben vetett véget a „Copyright Statute" külföldi szerzők javára történő alkalmazásáról szóló törvény, bizonyos feltételek mellett.[29] E törvény alapján az Amerikai Egyesült Államok elnöke még ugyanabban az évben proklamálta, hogy a copyright-védelmet az Egyesült Államok viszonossági alapon brit állampolgároknak és alattvalóknak is biztosítja.[30] Az amerikai nyomdászérdekek védelme Anglia kitartó tiltakozása ellenére is a védelem feltétele lett: a könyvet külföldi szerzőnek is az Egyesült Államokban kellett nyomatnia ahhoz, hogy utánnyomása ellen az USA szerzői jogi törvénye védelmet nyújtson. Az ún. „manufacturing clause" tartalma többször módosult, ám azt az Egyesült Államokbeli törvényhozás csak 1986 júliusában helyezte hatályon kívül.

A szerzők nemzetközi jogvédelmének kétoldalú kölcsönösségeken alapuló rendszere ily módon túlterjedt Európán. A XIX. század végére interkontinentális méretekben bontakozott ki a nemzetközi szerzői jog, lehetővé téve a Berni Unio fogantatását és születését.

---

22 *Barnes* 67, 69. old.

23 Patent Committee Report, 25 June 1838.

24 *Barnes,* 76. old.

25 Copyright Law Revision. Report. July 1961. 113. old.

26 *Crampton* papers. Bodleyan Library, Oxford.

27 *Barnes* nyomán.

28 Illustrated London News. 12. Febr. 1853, 112. old. (H. *Beecher Stowe* mellett főleg *Washington Irwing* műveit adták ki utánnyomásban.)

29 United States Statutes at Large. 26. köt., 1106. old.

30 United States Statutes at Large. 27. köt., 981. old. Megújítva 1910. április 9-én, a szerzői jogi törvény 1909. évi revidiált szövegének hatályba léptét követően, majd 1915. január 1-én.

Takács Albert

A jogállam társadalmi és jogi feltételei

„Nehezebb az államot a joghoz hajlítani, mint a jogot az államhoz" (G. Dietze)

1. Nemcsak a könyveknek, az eszméknek is megvan a maguk sorsa. Így van ez a jogállam esetében is. A modern államfejlődésben olyan univerzális vonások figyelhetők meg, amelyek felvetik annak lehetőségét és szükségességét, hogy a jogállam eszméjét a modern — tőkés és szocialista — államiság aspektusából vizsgáljuk. Jogállam és szocialista állam? Az egykor még kérdés formájában is súlyos hibának számító összekapcsolás ma már kevésbé megbotránkoztató. Néha az irodalomban, s kivételesen a hivatalosnak számító politikai állásfoglalásokban is találkozhatunk arra utalással, hogy a jogállam — mint kategória — a szocialista államra is alkalmazható. A jogállam kategóriáját az 1977-es szovjet alkotmány politikai kommentárja a szocialista törvényesség általános — az állam minden szervére és valamennyi tevékenységére kiható — érvényesülésével kapcsolatban említi, hozzátéve azt, hogy ez a vonás az össznépi államot valódi jogi állammá teszi.[1] A burzsoá államjogi irodalomban létezik olyan felfogás, amely a Német Demokratikus Köztársaság alkotmányát úgy értékeli, hogy az a jogállam modelljét követi.[2]

A jogállammal kapcsolatos hosszú ideig tartó és jórészt még ma is megfigyelhető szocialista elutasítás magyarázata többrétegű. A jogállam értelmezésének és a fogalom alkalmazhatóságának egyik akadálya, ha a jogállam formai és materiális összetevőit az elmélet egymástól elválasztva, egymás rovására próbálja magyarázni, illetve érvényesíteni. Az így megosztott és lényegi vonásaitól megfosztott jogállam-fogalom könnyen eshet ideológiai torzítások áldozatául, amelyek vagy a jogállam eszméjével való visszaélésre, vagy annak vulgáris elvetésére vezethetnek. Ez a leegyszerűsítő felfogás mind a polgári, mind a szocialista államelméletben előfordult, ezzel is bizonyítva azt, hogy a jogállam értelmezésének kizárólagos helyességére ideológiai alapon nem lehet igényt formálni. A polgári államelmélet a jogállamot azokkal a jogi technikákkal és értékekkel azonosította, amelyeket a tőkés állam épített ki, illetve oltalmazott. Ezt a „külső" azonosítást a szocialista teória is átvette és elfogadta, s így a szocialista jogállam kategóriáját eleve értelmetlen fogalomnak ítélte. Időközben azonban megérlelődött a felismerés — s ebben jelentősen közrehatott az is, hogy a polgári elmélet enyhített korábbi merevségén —, hogy a *jogállam nem azonos egy megjelenési formájával,*[3] mert a jogállam tudományos értelemben nem deskriptív, hanem analitikus és kritikai kategória, amely a különféle társadalmi berendezkedésű és eltérő államideológiát valló államok minőségének elemzésére alkalmas.

A szocialista elméletben a jogállam elutasítása egy másik ellenvetésből is táplálkozott. A marxista filozófia alap és felépítmény viszonyát tárgyaló tételeit a szocialista államelmélet úgy értelmezte a maga számára, hogy a jogot kategoriális értelemben formának: a tartalmat jelentő társadalmi-gazdasági viszonyok formájának fogta fel. A tartalmat a lényeges, a formát a lényegtelen vonásokkal azonosította, s ebből a logikából azután tudományos elfogulatlansággal is okszerűen levonható volt az a következtetés, hogy a jogállam — mint az állami berendezkedés sajátos jogi konstrukciója — éppen az államiság lényegtelen vonásait domborítja ki a lényeges tartalmi (osztályszempontú) vonások helyett. A jogállam éppen ezért a tudományos államépítésben nem játszhat szerepet. A tartalom és a forma vulgáris felfogását azóta a szocialista irodalomban is mélyrehatóan bírálták, kimutatva e felfogás torzításait.[4] A tartalom és a forma — helyes — dialektikája alapján állítható, hogy a jogállam önálló, *más formában nem létező tartalmat* és önértéket is képvisel, ezért tartalmi szempontokra hivatkozással nem lehet száműzni az államelméleti gondolkodásból.

A jogállam elutasításának harmadik oka az volt, hogy a szocialista elmélet a jogállamot úgy értelmezte: ebben a felfogásban a jog hozza létre az államot. A jog és az állam ilyen viszonya a marxista államszemlélet alaptételeibe ütközik, ezért még azok a munkák is, amelyek szocialista relációban megengedhetőnek tartják a jogállam terminus használatát, szükségesnek vélik hangsúlyozni: a polgári jogállam felfogás azért nem fogadható el, mert abban a jog az állam „felett" áll.[5] A korábbi kétértelműségek után ma már a polgári jogállam-teoretikusok is markánsabban fogalmazzák meg az állam és a jog viszonyát, amelyet nem lehet úgy értelmezni, hogy a jogállam feltételei közepette a jog államalkotó szerepe érvényesülne. A jogállamban is az *állam alkotja* a jogot, az azonban kétségtelen, hogy a jog „kötőerejét", a megalkotott jog önkényt kizáró funkcióját a jogállamiság polgári szószólói mindig is fokozottan hangsúlyoz-

Takács Albert tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] B. N. *Ponomarjov* (red.): Konsztitucija SZSZSZR. Polityiko-pravovoj kommentarij. Moszkva, Izd. Polityicseszkoj Lityeraturi. 1982. 32. old.

[2] E. *Forsthoff:* Begriff und Wesen des sozialen Rechtsstaates (1954). In: *Uő.* (Hrsg.): Rechtsstaatlichkeit und Socialstaatlichkeit. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 1968. 192. old.

[3] U. *Scheuner:* Die neuere Entwicklung des Rechtsstaates in Deutschland (1960). In: *Uő.:* Staatstheorie und Staatsrecht. Berlin, Duncker & Humblot Verl. 1978. 206. old., E. *Benda:* Der soziale Rechtsstaat. In: *Uő.* — W. *Maihofer* — H.J. *Vogel* (Hrsg.): Handbuch des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland (Studienausgabe) Bd. 1. Berlin — New York, Walter de Gruyter Verl. 1984. 479—480. és 499—500. old.

[4] *Peschka* Vilmos: Ideológiai előítéletek a gazdaság és a jog viszonyáról. Jogtudományi Közlöny, 1979. 12. sz. 781—788. old.

[5] B. N. *Ponomarjov* (red.): Konsztitucija SZSZSZR. 32. old. 2. lj.

ták.[6] Az állam és a jog ilyen kapcsolata azonban nemcsak hogy összeegyeztethető a szocialista államelmélet tételeivel, hanem annak egyenesen szerves részét alkotja.

Az álláspontok megfogalmazásának egzaktabbá válásával, a vélemények letisztulásával együtt a jogállamiság megítélésében beállt egyfajta „szélcsend", amely azonban az egykori ideológiai töltésű viták lecsillapultával sem az ideológiák alkonyának szélcsendje. A jogállam fogalmának ma is van ideológiai töltése, s ez különböző attól függően, hogy polgári vagy szocialista jogállamról van szó. Az ideologikus szemlélet azonban nem gátolhatja a jogállam jelentőségének felismerését, társadalmi és jogi feltételeinek megítélését. A jogállam a *szocialista állam minősége számára is értékes* sajátosságokat jelent. A jogállam eszméjében megfogalmazódó követelmények nem idegenek a szocialista államtól sem, sőt éppen a hagyományosan vallott szocialista államelvek kiteljesedése irányába mutatnak. A jogállamban a társadalmi feltételek, az ezekben gyökerező, ezeket kifejező — elsősorban politikai — értékek és az ezekhez kapcsolódó jogtechnikai megoldások dinamikus egyensúlya valósul meg. Az említett elemek jogállami modell szerinti konstellációja a tőkés és a szocialista összefüggésekben egyaránt létrejöhet.

2. A jogállam terminus ma már a legkülönfélébb nyelvekben elterjedt megjelölés: az eredeti „Rechtsstaat" mellett találkozhatunk az „Etat de droit", a „Lawstate", a „Stato di diritto", az „Estató de derecho" elnevezésekkel is, valamint a tartalmilag ugyanezt jelentő „Rule of Law" fogalmával.[7] A jogállam fogalma tipikus német tudományos termék, noha maga a jogállamiság tartalma — kategoriális megnevezés nélkül — jókora történeti múltra tekinthet vissza. Mégis túlzás a jogállam ezeréves történetéről beszélni. A jogállam eszméjének megfogalmazásához a német filozófiában *Kant* és *Fichte* munkássága, valamint *Wilhelm von Humboldt* államelmélete tartalmazott olyan gondolati magvakat, amelyeket a jogállam kategóriáját megalkotó liberális-konstitucionalista teoretikusok sarjaztattak ki. A *francia forradalom* államépítési és alkotmányos gyakorlatában pedig olyan feltételek valósultak meg, amelyeket a jogállam eszméje — tiszta empíriaként — felszívott magába, sőt a fogalmi megragadás révén ki is sajátított. Az „Ember és polgár jogainak deklarációjá"-ban adott nevezetes meghatározás — „Az olyan társadalomnak, amelyben a jogokat nem biztosították intézményesen és amelyben a hatalmi ágakat nem választották szét, nincs alkotmánya" — az alkotmányos államot olyan új államformának fogta fel, amelyben a jog uralma valósul meg. Nem véletlen, hogy a jogállam terminust először (1813-ban) alkalmazó *Karl Welcker* a jogállamot az államfejlődés egy betetőző szakaszának tartotta, s a jogállamot maga is államformának fogta fel. A jogállamiság klasszikus teoretikusai közül *Julius Stahl* is határozottan azt az álláspontot képviselte, hogy a jogállam egy fogalmilag általánosított államformát jelent.[8]

A francia alkotmányozás hatására a jogállamelmélet megfogalmazói a jogállamiság alapvető feltételeként jelölték meg az írott alkotmány elfogadását. *Otto Bähr* szerint például az államfogalomnak a közösségben létező felsőséget nemcsak morálisan, hanem jogilag is uralnia kell, azaz az alkotmánynak az állam jogi alaprendjét meghatározó aktussá kell válnia. A jogállam és az alkotmányos állam gyökerei azonosak.[9] Ez a jelenség a későbbi fejlődésben is megfigyelhető. A francia, osztrák, de elsősorban német államelmélet hatása alatt kibontakozó orosz államelméletben az alkotmányos állam és a jogállam szintén ugyanazt az állami formát jelentette. Az orosz jogállamelmélet „atyja", a szentpétervári *V.M. Gesszen* a jogállam lényegét — 1917 legelején — úgy látta, hogy abban az állam az alkotmánynak van alárendelve.[10] Az alkotmányos állam és a jogállam ezekben az „eredeti" felfogásokban ugyanazt az állami minőséget írja elő: az állam meghatározott jogi rend keretében megvalósuló és e jogrend által uralt politikai létét. A jogállam tehát egy igen *széles* terjedelmű fogalomként jelent meg, amely az állami lét valamennyi lényeges vonatkozását felölelte, jóllehet a jogállam ekkori fogalmában az egyes összetevők, részelemek pontos megjelölésére, felsorolására még nem került sor. Az első időben az elméletalkotók a jogállam intézményi oldalára nem is fordítottak különösebb figyelmet részben azért, mert a jogállam célja tisztázatlan volt előttük (pl. *Stahl*), részben azért, mert egy részletező elméleti modellel nem akarták behatárolni a későbbi jogalkotás mozgásterét (pl. *Robert von Mohl*).[11]

A jogállam a fogalom genezisekor az alkotmány és az alkotmányos állam iránti kompromisszumos igény kifejezése volt,[12] ám e sajátossághoz rövidesen egy további is társult: a német államelmélet ugyanis a liberális polgári államért való küzdelem legfőbb céljának az igazgatási állam (Polizeistaat) elleni harcot tartotta.[13] Ezért a jogállam eszméjének legismertebbé vált — s ebben az értelemben „klasszikus" — megfogalmazásai a 19. század második felétől kezdve a fogalmat *leszűkítették,* s a jogállamot az igazgatási ál-

[6] C. B. *Gosnell* — L. W. *Lancaster* — R. S. *Rankin:* Fundamentals of American Government. New York — Toronto — London, McGraw-Hill Co. 1957. 58. old., K. *Hesse:* Rechtsstaat im Verfassungssystem des Grundgesetzes (1962). In: *Uő.:* Ausgewählte Schriften. Heidelberg, C. F. Müller Verl. 1984. 97. old.

[7] *Péteri* Zoltán: A Rule of Law fogalmának kérdéséhez. MTA ÁJI Értesítője, 1960. 2—3. sz. 207—208. old., K. *Stern:* Staatssrecht der Bundesrepublik Deutschland. Bd. l. (2. Aufl.). München, C. H. Beck Verl. 1984. 767. old., F. *Ermacora:* Allgemeine Staatslehre. Teilbd. l. Berlin, Duncker & Humblot Verl. 1970. 30. old.

[8] *Sztodolnik* László: A jogállam eszméjének színváltozásai. In: *Szabó* Imre (szerk.): Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről. Bp. Akadémiai Kiadó, 1963. 449. old., K. *Stern:* Staatsrecht. Bd. 1. 782. old.

[9] K. *Stern:* Die Verbindung von Verfassungsidee und Grundrechtsidee zur modernen Verfassung. In: G. *Müller* — R. A. *Rhinow*—G. *Schmid*—L. *Wildhaber* (Hrsg.): Staatsorganisation und Staatsfunktionen im Wandel. Festschrift für K. Eichenberger zum 60. Geburtstag. Basel—Frankfurt am Main, Helbing & Lichtenhahn Verl. 1982. 202—206. old., H. *Krüger:* Allgemeine Staatslehre. Stuttgart, W. Kohlhammer Verl. 1964. 783. old., C. J. *Friedrich:* Der Verfassungsstaat der Neuzeit. Berlin—Göttingen—Heidelberg, J. Springer Verl. 1953. 693. old., U. *Scheuner:* Die neuere Entwicklung des Rechtsstaates. 208. old.

[10] K. J. *Kuss:* Rechtsstaatliche Wurzeln in den osteuropäischen Staaten. In: P. *Häberle* (Hrsg.) Jahrbuch des öffentlichen Rechts. Neue Folge Bd. 34. Tübingen, J. C. B. Mohr Verl. 1985. 596. old.

[11] *Stahl* nézeteiről ld. R. *Gneist:* A jogi állam. Bp. MTA Könyvkiadó Hivatala. 1875. 20. old., *Mohl* felfogásával kapcsolatban ld. K. *Stern:* Staatsrecht. Bd. l. 770. old.

[12] *Kovács* István: Magyar államjog. I. köt. Szeged, JATE kiadása. 1977. 36—39. old.

[13] H. *Krüger:* Allgemeine Staatslehre. 777. old.

lam elleni harc fő ideológiai jelszavává tették. Az alkotmányos állammal azonosított kezdeti jogállamfelfogáshoz képest ez a jogállam-koncepció két irányban is leszűkítést jelentett. Ez részben abban mutatkozott meg, hogy a jogállamiság eszménye a közigazgatási törvényhez, illetve joghoz kötöttségére koncentrálódott. A kevésbé polgárosodott államokban — mint például Németországban is — a közigazgatás alkotmányos helyzete tisztázatlan volt. Okszerűen merült fel tehát a nézet, hogy a jogállam akkor valósul meg, ha a közigazgatás mérsékelt hatalom lesz, amelyet jogi korlátok zárnak közre, s a közigazgatás csakis a jog előírásai alapján, azokhoz kötve járhat el. Ez a fajta jogbiztonság azonban azt már nem igényelte, hogy a közigazgatás — tartalmilag — demokratikus hatalom legyen. *Rudolf Gneist* például úgy vélekedett, hogy a jogállamiság szempontjából elegendő, ha a közigazgatás a törvényekhez — tehát nem az uralkodó vagy a felsőbbség utasításaihoz — kötött, de az már nem szükséges, hogy a közigazgatás előjogai és kiváltságai is megszűnjenek.[14] Ugyanennek a logikának egy szélsőségesebb megnyilvánulása az a felfogás, amely szerint a közigazgatás korlátozására bármilyen tartalmú törvény alkalmas, s bárhogyan szabályozza is a törvény a közigazgatást, a jogállami minőséget ez nem érinti, mert a jogállamiság szempontjából a törvény tartalma zárójelbe tehető.[15]

A jogállamfogalom leszűkülésének másik iránya az volt, hogy a korábbi általános államelméleti megközelítések helyére egy jogtechnikai megoldásokban és pozitív jogi intézményekben gondolkodó szemléletmód lépett. Így vált például a közigazgatási bíráskodás léte a jogállam meghatározó vonásává.[16] Ennek a jogtechnikai szemléletmódnak a térnyerését — amely az alkotmányozási hullám megjelenésével úgyszólván törvényszerűen bontakozott ki — még jobban elősegítette a pozitivista jogfelfogás előretörése. A jogi pozitivizmus ugyanis a maga módszereivel és szemléletével a végrehajtó hatalom formális törvényhez kötöttségét minden más állami tevékenységi területnél inkább meg tudta ragadni. A pozitivista jogfelfogás eleve illetéktelen volt arra, hogy a jogszerűséget, a tevékenység jogi korlátait a politikától átitatott képviseleti vagy más kormányzati szervek működésében is vizsgálja. Így a közigazgatás jogszerűségére összpontosító pozitivista jogállamfelfogás egy apolitikus formaelvet rögzített.

A jogállam leszűkített felfogásának *korlátai* már akkor kezdtek előtünedezni, amikor a közigazgatást társadalmi szerepvállalása — melynek során egyszerű végrehajtó szervből aktív és hatalmas társadalomirányító szervezet lett — egyre kétségbevonhatatlanabbul politikai jelentőségű organizációvá tette. Világossá vált, hogy a közigazgatás törvényhez kötését nem lehet úgy biztosítani, hogy ennek során csak a közigazgatásra van a szabályozás figyelemmel. A formálisan joghoz kötött közigazgatás presztízsén letörölhetetlen foltot ejtett a fasizmus is, amely — nemzeti szocialista jelzővel — szintén használta a jogállam elnevezést, mondván, hogy a közigazgatás formális joghozkötöttsége a fasiszta államban is érvényesül. Az értékalapú jogfilozófiák kimutatták, hogy a jognak humánus és igazságos értékek szolgálatában kell állania, ellenkező esetben a törvényes jogtalanság — valójában önkényes — állapotáról van szó.[17] A jogállamról, s benne a jog uralmáról csak akkor lehet beszélni, ha az a jog, amely az állam szerveinek cselekvését vezérli és egyben megköti, az emberségesség és az igazságosság értékei előtt igazolja magát. A jogállam eszméje és eszménye tehát nem csupán jogintézményi megoldásokat jelent, hanem immanens *értékeket* is hordoz: a jogállamnak nemcsak a formális legalitás, hanem az értékelemeket nyíltan valló és követő legitimitás elvét is meg kell valósítania. E törekvés jegyében helyeztek a jogállam második világháború utáni teoretikusai mind nagyobb súlyt az *alapjogok* konstitutív szerepére, illetve az állam célkitűzéseiben foglalt értékek jogi kifejezésére.[18] A jogállam értékvonatkozásait nem individuális szemlélettel kell kezelni — ezt a modern társadalom sokszorosan összetett szerkezete az értékek torzulása nélkül nem tenné lehetővé —, hanem társadalmi összefüggéseiben kell azokat értelmezni. A modern jogállam csak szociális jogállamként létezhet.[19] Mindezek eredményeképpen a jogállam fogalmának terjedelme ismét *kiszélesedett,* a jogállam tevékenysége társadalmi hatásának felmérésével és értékelésével gazdagodott. A szocialista államelméletnek is egy széles tartományú, saját államértékeit és állami működésének hatásait egyaránt tekintetbe vevő jogállamfogalom szolgálhat hasznára. A szocialista állami működés vallott értékei, intézményi megoldásai és az állami tevékenység társadalmi összefüggései a jogállamiság keretein belül jól értelmezhetők, s a jogállam lehetőségeinek és feltételeinek átgondolása a szocialista állam sajátosságainak oldaláról az államélet tökéletesítéséhez is hozzájárulhat.

3. A jogállamiság fejlődéséből az derül ki, hogy a gyakorlatilag is hasznosítható jogállameszme követelményeinek megfogalmazásához, illetve a funkcionáló jogállam létrehozásához különböző társadalmi és jogi feltételeknek kell teljesülniük. A jogállamiság és feltételei között azonban nincs szükségképpeni reflexiós kapcsolat, tehát nem lehet azt állítani, hogy valamelyik feltétel megléte esetén a jogállam automatikusan létrejön, de azt sem, hogy valamely feltétel hiánya közvetlenül a jogállamiság hiányához vezetne. A jogállam feltételei és a jogállam autonómiája egyszerre és egymást támogatva léteznek.

A jogállam társadalmi feltételeit a társadalom *funkcionális differenciálódása* szempontjából kell értelmezni.[20] Ennek a differenciálódásnak az az alapve-

[14] U. *Scheuner:* Die neuere Entwicklung des Rechtsstaates. 200. old.

[15] O. *Mayer:* Deutsches Verwaltungsrecht. Bd. l. (3. Aufl.) München—Leipzig, Duncker & Humblot Verl. 1924. 70. old., W. *Jellinek:* Verwaltungsrecht. Berlin, J. Springer Verl. 1928. 84. old., K. *Stern:* Staatsrecht. Bd. l. 773. old.

[16] R. *Gneist:* A jogi állam. 208. old.

[17] G. *Radbruch:* Gesetzliches Unrecht und Übergesetzliches Recht (1946). In: *Uő.:* Rechtsphilosophie. (8. Aufl.). Stuttgart, K. F. Kohler Verl. 1973. 345. old., K. *Jaspers:* Wohin treibt die Bundesrepublik? München, R. Piper & Co. Verl. 1966. 71—73. old.

[18] H. P. *Ipsen:* Über das Grundgesetz (1950). In: *E. Forsthoff* (Hrsg.): Rechtsstaatlickeit und Sozialstaatlichkeit. 21. old., E. *Fechner:* Freiheit und Zwang im sozialen Rechtsstaat (1953). In: E. *Forsthoff* (Hrsg.) Rechtsstaatlichkeit und Sozialstaatlichkeit. 75. old.

[19] K. *Hesse:* Rechtsstaat im Verfassungssystem. 99—100. old., E. *Benda:* Der soziale Rechtsstaat. 520. old., U. *Scheuner:* Die neuere Entwicklung des Rechtsstaates. 219. old.

[20] N. *Luhmann:* Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verl. 1984. 37—39. old., T. *Parsons:* The Social System. New York—London, The Free Press (Paperback). 1964. 114—115. old.

tő vonása, hogy az elkülönült társadalmi rendszerek viszonylagos autonómiát nyernek célcselekvéseikben. A társadalmi rendszerek differenciálódása — noha a szemlélet hordoz magában bizonyos ideáltipikus vonásokat — a modern társadalom (s benne a modern állam) velejárója. A társadalmat mindig is jellemezte bizonyos differenciáció, ez azonban a modern — tehát a feudalizmussal lezáruló — korszak előtt hierarchikus-vertikális jellegű volt, s valódi, az elkülönült részrendszerek sajátszerűségeit megőrző differenciáció ekkor nem létezett, ez legkorábban a polgárosulással alakult ki. A társadalom funkcionális differenciálódása olyan folyamat, amely a komplexitás fokozódását jelenti. Ennélfogva ez a — *horizontális* — differenciáció teremti meg a további differenciálódás lehetőségét, így a horizontálisan tagolt társadalom belső sajátossága a dinamika, amely a tisztán hierarchikus struktúrákból hiányzik. A dinamikus társadalmi rendszerek magukban hordozzák a reprodukció képességét.[21] A modern társadalom differenciált struktúrájában van lehetőség — és persze egyben szükség is — arra, hogy a társadalmat egyneműsítő folyamatok helyére a differenciált társadalmi részrendszereket közvetítő mechanizmusokkal összekapcsoló különféleségek *integrációja* lépjen.[22] Az egyre komplexebbé váló társadalmi rendszerek integrációja spontán módon nem valósulhat meg. A társadalom integritásának, a differenciált részrendszereket átfogó egységének megteremtéséhez olyan metódusokat kell kialakítani, amelyek — a kezelhetőség érdekében, a szükséges esetekben — úgy képesek a komplexitást redukálni, hogy ezzel a rendszer működését ne érje hátrányos beavatkozás.[23]

A jogállamiság szempontjából a differenciált társadalom léte vagy nem léte nem közömbös. Éspedig nemcsak azért, mert a differenciációt a jogállam a maga eszközeivel elősegítheti, illetve gátolhatja, hanem azért is, mert a jogállam rá is szorul az autonóm rendszerek támogatására. Az integrációt vezérlő jogállamot társadalmi erők hordozzák és védelmezik, s maga az államilag intézményesített hatalom olyan erős, mint ezek a társadalmi erők.

A modern viszonyok között az állam és a társadalom relációjában tehát sajátos kölcsönös meghatározás és feltételezettség érvényesül. A mai jogállam átfogó tervező, szolgáltató, kiegyenlítő működési formái nélkül a társadalmi folyamatok lehetetlenné válnának, de — másfelől — a modern államra minden korábbinál inkább érvényes, hogy a társadalmi együttműködés és a sokoldalú függőségek rendszere által jellemezhető képződmény. A modern jogállam tehát olyan közegben funkcionál, amely feltételezi *az állam s a társadalom közeledését,* azt az állapotot, amelyet — ismert műszóval — refeudalizációnak nevezünk.[24]

Az állam és a társadalom egymásrautaltságának erősödése azonban nem jelenti azt, hogy e két szféra sajátos vonásai eltűnhetnének vagy bármelyik a másikat magába olvaszthatná, a differenciáció helyett a homogenizációs tendenciákat erősíthetné. A saját dinamika és *relatív autonómia* megőrzésére mindkét szférának szüksége van. A jogállamtól ez azt követeli meg, hogy társadalomirányítási funkcióit úgy építse ki: a társadalom autonómiájának keretet szabva annak szabadságát és dinamikáját engedje érvényesülni. Ez a jogállam önkorlátozásának elve, amely nem azt írja elő, hogy az állam vonuljon ki a társadalomból, hanem azt, hogy az állam ne szüntesse meg a társadalmat.

A modern társadalom funkcionális differenciációja — mint a jogállamiság feltétele és következménye — azt eredményezi, hogy az össztársadalmon belül elkülönül és viszonylagos autonómiája alapján intézményesül a politikai, a gazdasági, a tudományos, a vallási stb. szféra. Ezeknek a társadalmi részrendszereknek sajátos önreferenciájuk nyomán specifikus racionalitása alakul ki, amely a társadalomirányítási folyamatok során nem hagyható figyelmen kívül. Éppen a társadalmi rendszerek speciális racionalitása formálja ki azokat a közvetítő csatornákat, amelyek révén e rendszerekből információk nyerhetők, illetve amelyek felhasználásával a rendszerek — autonómiájuk sérelme nélkül — irányíthatók. Az egyes társadalmi részrendszerek és közvetítő mechanizmusaik szerepe és jelentősége nem azonos, koronként változó. A társadalom egészének funkcionálása szempontjából azonban valamelyik részrendszer tartósan nem nélkülözhető. Átmenetileg az egyes rendszerek sajátos racionalitása külső referenciák bekapcsolásával felfüggeszthető vagy módosítható. Ez az eljárás azonban — amely egyébként a társadalom létérdeke is lehet olykor — valamennyi más részrendszer racionalitását is érinti, így összességében is racionalitás-csökkentő tényező. A társadalmi részrendszerek racionalitásának korlátozása abba az irányba hat, hogy közöttük hierarchikus elrendeződés alakul ki. Erre figyelemmel a jogállamiság erősítését szolgálja, ha a társadalomirányítás a *részrendszerek hierarchizálódását akadályozza,* vagyis fenntartja a horizontális differenciációt. E törekvésben a jogállamnak fel kell használnia azokat a közvetítő csatornákat, amelyeket az egyes társadalmi részrendszerek autonómiájuk védelmére építenek ki.[25] A társadalmi rendszerek autonóm komplexitása és közvetítő mechanizmusaik funkcionálása között ugyanis egyenes az arány.

A jogállam számára releváns értékeket elsősorban a *politika* fogalmazza meg, ezért a társadalmi feltételek között a politika primér jelentőségű. Az államcélok politikai célok. A politika olyan cselekvési és intézményes rendszert jelent, amelyben bizonyos rögzített prioritások az elkövetkező döntések számára döntési premisszákul szolgálnak. A politika tehát döntés a döntésről. Politikáról általános társadalomelméleti értelemben csak akkor beszélhetünk, ha ebben a részrendszerben csak a döntési probléma és a megoldás feltételei determináltak.[26] A társadalomirányításnak

[21] N. *Luhmann:* Soziale Systeme. 258. old.

[22] R. *Smend:* Integration (1966). In: *Uő.:* Staatsrechtliche Abhandlungen und andere Aufsätze (2. Aufl.). Berlin, Duncker & Humblot Verl. 1968. 483. old., *F. Ermacora:* Allgemeine Staatslehre. Teilbd. I. 410—413. old.

[23] N. *Luhmann:* Soziale Systeme. 624. old.

[24] K. *Hesse:* Bemerkungen zur heutigen Problematik und Tragweite der Unterscheidung von Staat und Gesellschaft (1975). In: *Uő.:* Ausgewählte Schriften. 50—53. old., J. *Habermas:* A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Bp. Gondolat Kiadó, 1971. 205. old.

[25] T. *Parsons:* The Social System. 168. old., *T. Parsons:* Sozialsysteme (1968). In.: *Uő.:* Zur Theorie sozialer Systeme. Opladen, Westdeutscher Verl. 1976. 303—304. old.

[26] N. *Luhmann:* Politische Planung (1966). In: *Uő.:* Politische Planung. Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung (3. Aufl.) Opladen, Westdeutscher Verl. 1983. 68. old.

ilyen megjelenési formája a konkrét döntéseket nem teszi feleslegessé, mert nem teljes mértékig határozza meg azokat. A politikának ahhoz, hogy saját funkcióját teljesíthesse, két követelménynek kell megfelelnie. Egyrészt alkalmasnak kell lennie arra, hogy a döntési premisszákat a perspektivikus cselekvés igényével fogalmazza meg. A politika tehát nem oldódhat fel a többi társadalmi részrendszer elvárásaiban (noha azoktól természetesen nem is függetlenedhet egészen). Másrészt a koncepcionális döntések kereteinek meghatározásán túlmenően részletes, partikuláris döntéseket nem vállalhat magára, mert az ilyen — tulajdonképpen végrehajtási jellegű — döntések megvalósításához a politikának nincsenek meg a megfelelő eszközei. Így a politika beleolvad az igazgatásba, s ez az összefonódás mindkét rendszer racionális hatékonyságát csökkenti. A jogállam eszméje egyaránt feltételezi a szilárdan rögzített értékeken nyugvó politikai *célszerűséget* és a végrehajtás ugyancsak szilárd *jogszerűségét*. Ez adja meg a politikai és az állami cselekvésnek egyfelől a legitimációt, másfelől a kalkulálhatóságot, továbbá az önálló politikai és jogi felelősség alapját. Mindemellett a politikai rendszer — politikai akarat- és értékképződés szempontjából is jelentős — demokratikusságának, a közösségek és az egyének politikai biztonságának és szabadságának is feltétele, hogy a politika — miközben a saját autonómiáját érvényesíti — más társadalmi rendszerek autonómiáját ne szüntesse meg.

Anyagi értelemben — ennek minden következményével együtt — a társadalom meghatározó részrendszere a *gazdaság*. A modern társadalom értékmérőinek sorában a gazdasági teljesítőképesség egyre fontosabb szerepet játszik, hiszen a valódi szabadság megvalósulásához gazdasági feltételek is szükségesek. Olykor az irodalomban a gazdaság, illetve annak teljesítménye első számú legitimációs faktorrá is előlép.[27] Nem véletlen tehát, hogy a politikai aktivitások egyik elsődleges tárgya a gazdaság lett. Különösen így van ez a szocialista társadalomban, ahol a gazdaság eleve politikailag tételezett gazdaságként alakult ki.[28] A gazdaság jelentőségének növekedésével párhuzamosan a gazdaság bizonyos expanziója is végbemegy: a gazdasági érdekek és értékek politikai artikulációhoz jutnak.[29]

A politikai és a gazdasági szféra fokozódó egybeolvadásával párhuzamosan alakul az állam és a gazdaság kapcsolata. A modern jogállam olyan feladatokat vállal magára — részben kényszerűségből, részben értékeket követve —, amelyek csak jelentős teljesítményekre képes gazdaságra támaszkodva realizálhatók. Nyilvánvaló, hogy a „jóléti" állam a gazdaság produktivitásától függ. A jogállam gazdasági alapja nem egyszer s mindenkorra adott, hanem azt folyamatosan újra meg kell teremteni. A modern állam éppen saját forrásainak biztosítása érdekében tervezi, szervezi és irányítja a gazdaságot. Napjaink jogállama gazdasági állam.[30] A gazdasági államban is megmarad azonban a gazdasági és a politikai racionalitás alapvetően *eltérő természete és értékrendszere*. A gazdaság materiális racionalitásával és a gazdálkodó egységek szerint tagolódó partikuláris érdekeivel szemben áll a politikai-állami szféra formális racionalitása és univerzális értékekre alapított szemléletmódja. A gazdaság és a politika kétségkívül meglevő eltérései — sőt ellentmondásai — a társadalom működésében csak akkor okozhatnak komoly zavarokat, ha a politikai-állami rendszer a gazdaság mikrofolyamataiba is beavatkozik, s ezekre a mikrofolyamatokra is saját racionalitását kényszeríti rá. Ilyen esetben arról van szó, hogy a gazdaság önreferenciája és közvetítő mechanizmusai: azaz törvényszerűségei helyett politikai értékek és állami törvények vezérlik a gazdasági folyamatokat.

A makrogazdasági folyamatokkal más a helyzet. A makrogazdasági összefüggések tulajdonképpen a gazdálkodás környezetét formálják, így e folyamatokba — a megfelelő közvetítő mechanizmusok igénybevételével — más társadalmi részrendszerek beavatkozhatnak. A *makrogazdasági processzusokat* a jogállam is felhasználhatja annak érdekében, hogy saját célkitűzéseihez a szükségesnek ítélt gazdasági környezetet megteremtse. A makrogazdasági környezet alakítása során a jogállamnak a gazdasági szféra közvetítő mechanizmusát: a pénz- és értékviszonyokat kell felhasználnia. Ez az a biztos mérce, amely lehetővé teszi az államnak, hogy saját gazdaságirányító tevékenységét a gazdaság lehetőségeihez, s ne pedig „apriori" voluntarisztikus értékekhez igazítsa. A pénz — mint közvetítő — egyben a gazdaság adaptációs képességét is biztosítja, erősíti a gazdaság pluralitását és szabadságát, lehetőséget teremt annak az állapotnak a megvalósulásához, hogy a gazdaság saját racionalitását és logikáját követve a politikai célkitűzéseket és ezek értékszempontjait is megvalósítsa.[31]

A jogállam nem mindenható szuperállam. Az állam társadalmi szerepvállalásának — bármilyen vonzó célok szolgálatában álljon is az — kemény gazdasági korlátai vannak. A szociális feladatok ellátására ígéretet tevő jogállamnak tisztában kell lennie saját lehetőségeivel. A reális számvetéshez nem nélkülözhető, hogy az állam a gazdaságot gazdaságként kezelje. Csak ezen az úton kerülhető el az a helyzet, hogy az állam gazdasági lehetőségek híján közhatalmi úton próbáljon társadalmi kötelezettségeinek eleget tenni — ami a társadalom elbürokratizálódását eredménye-

[27] P. *Kevenhörster:* Legitimationsdoktrinen und Legitimationsverfahren in westlichen Demokratien. In: P. G. *Kielmansegg*—U. *Matz* (Hrsg.): Die Rechtfertigung politischer Herrschaft. Doktrinen und Verfahren in Ost und West. Freiburg—München, Karl Alber Verl. 1978. 95. old. K. *Hesse:* Der Rechtsstaat im Verfassungssystem. 102. old.

[28] *Szoboszlai* György: Az állam helye a szocializmus politikai rendszerében. In: *Schmidt* Péter (szerk.): A politikai intézmények fejlesztési irányai. Bp. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet kiadása. 1984. 63—64. old., 74. old., 82—83. old., *Beér* János: Alkotmányunk a szocializmus gazdasági alaptörvényének szolgálatában. Állam és Jog, 1953. 3. sz. 2. old.

[29] J. *Weber:* Interessengruppen im politischen System der Bundesrepublik Deutschland. München, Bayerische Landeszentrale für Politische Bildungsarbeit. 1976. 94. old., J. H. *Kaiser:* Die Representation organisierter Interessen. Berlin, Duncker & Humblot. 1956. 98. old., K. *von Beyme:* Gewerkschaften und Arbeitsbeziehungen im kapitalistischen Landern. München — Zürich, Piper & Co. Verl. 1977. 215—243. old., F. *Ermacora:* Allgemeine Staatslehre. Teilbd. 2. 598. old.

[30] L. *Fröhler:* Das Wirtschaftsrecht als Instrument der Wirtschaftspolitik. Wien — New York, Springer Verl. 1969. 21., 24. old., F. *Ermacora:* Algemeine Staatslehre. Teilbd. 2. 532—533. old., *N. Luhmann:* Soziale Systeme. 629. old.

[31] *Pokol* Béla: A modern tőkés állami beavatkozás természetének megértéséhez. Szociológia, 1984—1985. 1—2. sz. 104—105. old., H. J. *Papier:* Grundgesetz und Wirtschatsordnung. In: E. *Benda*—W. *Maihofer*—H. J. *Vogel* (Hrsg.): Handbuch des Verfassungsrechts. Bd. l. 646. old., K. *Stern:* Staatsrecht. Bd. l. 890. old.

zi —, illetve, hogy az állam a közhatalmi megoldásról is lemondva saját célkitűzéseit és értékeit feladja — ami viszont legitimációs válsághoz vezethet. A társadalmi szabadság és igazságosság eszményének egyik állapot sem használ, holott ezek a jogállamban alapvető értékek,[32] amelyek a jogállamiság számos más vonatkozását — például bizonyos állampolgári alapjogok érvényesülését — is érintik.

4. A jogállam kiépítésében *a jognak konstitutív szerepe van.* Hiába léteznek a jogállamiság társadalmi feltételei, sőt ideológiai igénye is, mindezek automatikusan nem alakítanak ki olyan államszerkezetet, jogrendet és állami működési módot, amelyek a jogállam eszményében megfogalmazott követelményeknek megfelelnének.[33] A jog konstitutív céltudatossága abban nyilvánul meg, hogy társadalmi előfeltételeit a jog maga is alakítja és a társadalmi előfeltételek sokrétű lehetőségéből képes azokat az elemeket kikülöníteni és hatásukban felerősíteni, amelyek saját cél- és értéktételezéseit támogatják. Az állam jogállami minőségének kialakítása során a jog nem egyszerűen a társadalmi feltételek által megérlelt formát adja a normához, hanem a társadalmi feltételek — mint ontológiai bázis — alapján a saját racionalitásához, a saját tartalmához választ megfelelőnek ítélt formát. A jogállam tekintetében is érvényes tehát, hogy a jog *saját külön tartalommal és formával* rendelkezik. Ebben az értelemben a jogállam jogi feltételei bizonyos mértékig leválaszthatók a társadalmiakról.[34]

A jogállamiság intézmények, eljárások és értékek egész hálózatát jelenti, s ebben a konstrukcióban az egyes összetevők kiegészítik és egyszersmind fel is tételezik egymást. A hatalom — legyen az politikai, gazdasági, ideológiai — *értékprobléma* is. Így a jog sem egyszerűen az uralmi pozícióban levő értékfelfogás transzformálása, hanem a hatalom kialakulásának, megjelenésének, formálódásának és összefüggéseinek erkölcse is.[35] A jognak a maga értéktételezéseivel ezt az erkölcsiséget ki kell fejeznie. A tapasztalatok azonban azt is mutatják, hogy nem elegendő a jogban az értékeket megfogalmazni, hanem az is szükséges, hogy az értékeket hordozó jogot általános érvénnyel, intézményes *garanciákkal* óvják a megsértőkkel szemben.

A jogállam értékei — noha a társadalmi integrációt szolgálják — alapjaiban a hatalom által elismert értékek. Nem arról van tehát szó, hogy a jogállam kizárólag a társadalmi harmónia állama. Végső soron a jogállam is osztályállam. Jellemzi azonban a jogállamot az a sajátosság, hogy az integrációt megvalósító jogot — s az abban foglalt értékeket — az integráció *valamennyi* — beleértve a hatalmi pozícióban levőket és a nyílt ellenzőket is — résztvevőjével szemben védelmezi, érvényesíti. A nyers hatalmi törekvésekkel vagy a hatalom előjogainak spontán felhasználásával szemben a jog uralmát, a konfliktusok kezelésében a *jog prioritását* testesíti meg a jogállam. A megalkotott jog általános mértéket jelent, így uralma, elsődlegessége az állammal és a politikával szemben is fennáll. A jogállam pozitív joga a politikai bizalom alapja, mert mindenkivel szemben meghatározott elvárásokat erősít meg.[36] Ebből a szempontból a jogállam az az állam, amely a jog lényegi sajátosságát: érvényességének általánosságát[37] a legnagyobb következetességgel valósítja meg. Ma, amikor az állam tevékenysége, s e tevékenység hatása a társadalom működésének és az egyén létének számos tekintetben feltétele, az állam eljárásait uraló jogrend annak akadályát is jelenti, hogy az állam feloldódjon a társadalmi és egyéni részérdekek esetlegességeiben, de azt is meggátolja, hogy az állam korlátok nélküli gondoskodó, paternalista hatalommá váljon. Ahhoz, hogy az állam társadalmi feladatait teljesíthesse és társadalmi szabadságot teremthessen, meg kell őriznie relatív stabilitását az állandóan változó társadalmi tényezőkkel szemben. A jogállam jogtechnikai megoldásainak viszonylagos kontinuitása adja a *jogbiztonságnak* azt a szintjét, amely a racionális társadalmi cselekvésnek nélkülözhetetlen vonatkozási pontja. Emellett a jogállami formák stabilitásának általános *demokratikus* jelentősége is van. A felgyorsult hatalmi folyamatok sodrában a jogállam jogi formái biztosítják azt az időt, amely lehetőséget teremt a tájékozódásra,[38] s ezzel némileg enyhíti a „hivatalos" és a „laikus" ismeretek — egyre fokozódó — távolságát. Mindezekre tekintettel a jogállami formalitásokra minden demokratikus államnak szüksége van.

A jogállam hatalomkorlátozó, stabilizáló és integrációs értékeket védő jogi megoldásai sorában kitüntetett hely illeti meg a *közigazgatási bíráskodás* jogintézményét. A polgári teoretikusok a közigazgatási bíráskodást a jogállamiság szerves összetevőjének fogják fel, s a jogállamiság megvalósulásának mértékét azzal mérik, hogy a közigazgatás bírói ellenőrzése milyen terjedelemben realizálódik.[39] A szocialista államelmélet, noha hangsúlyozza, hogy a közigazgatás jogszerű működésének és törvényességének feltételeit elsősorban magán a közigazgatáson belül kell megteremteni, ma már mind szélesebb körben elismeri a külső kontroll szükségességét is.[40] A közigazgatás tevékenységének bírói ellenőrzés alá vonása a jogok *processzuális* szemléletének következménye, amely a polgári államokban korábban, a szocialista államokban pedig a közelmúltban terjedt el. A közigazgatás jogszerűségének garanciáit nem lehet csupán a „felettes" szerv ez irányú kasszációs vagy reformatorius jogkörében: tehát a „belső" ellenőrzésben keresni. Egyrészt a közigazgatás demokratizálásának követelményei amellett szólnak, hogy a közigazgatás tör-

[32] E. R. *Huber:* Rechtsstaat und Sozialstaat (1965). In: E. *Forsthoff* (Hrsg.): Rechtstaatlichkeit und Sozialstaatlichkeit. 594. old., E. *Benda:* Der soziale Rechtsstaat. 483. old.

[33] *Lőrincz* Lajos: A közigazgatás kapcsolata a gazdasággal és a politikával Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1981. 28—29. old.

[34] *Peschka* Vilmos: Ideológiai előítéletek. 784. old., K. *Hesse:* Der Rechtsstaat im Verfassungssystem. 113—114. old., E. *Forsthoff:* Begriff und Wesen des sozialen Rechtsstaates. 176., 193. old.

[35] U. *Scheuner:* Staat (1965). In: *Uő.:* Staatstheorie und Staatsrecht. 37—38. old.

[36] N. *Luhmann:* Positivität des Rechts als Voraussetzung einer modernen Gesellschaft. In: R. *Lautmann*—W. *Maihofer*—H. *Schelsky:* Die Funktionen des Rechts in der modernen Gesellschaft. Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtstheorie. Bd. 1. Bielefeld, Bertelsmann Universitätsverl. 1970. 179—180. old.

[37] *Peschka* Vilmos: A jog és az állam kapcsolatának néhány mozzanata. Állam- és Jogtudomány, 1979. 4. sz. 565. old.

[38] A. *de Tocqueville:* A demokrácia Amerikában. Bp. Gondolat Kiadó, 1983. 529. old., H. *Heller:* Staatslehre. (2. Aufl.) Leiden, A. W. Sijthoff Verl. 1961. 205., 267. old.

[39] K.—J. *Kuss:* Rechtsstaatliche Wurzeln in den osteuropäischen Staaten. 658. old.

[40] *Rácz* Attila: A közigazgatási bíráskodás elvi kérdései. Állam- és Jogtudomány, 1983. 1. sz. 70. old.

vénysértései — amelyek közül a súlyosabbak egyenesen politikai jelentőségűek is lehetnek — ne maradjanak a közigazgatás belső ügyei. Másrészt megállapítható, hogy a közigazgatás legfelső szervei — amelyek a belső kontroll logikája szerint szintén ellenőrző szervek — alapvetően más irányú feladataik miatt nem alkalmasak a közigazgatás mindennapi tevékenységének folyamatos, rendszeres és elmélyült ellenőrzésére. A tapasztalatok arra mutatnak, hogy ez irányú jogköreiket ezek a szervek (pl. kormány, prezídium) nem is nagyon gyakorolják. A jogos érdekvédelem garanciáinak keresése — mondani sem kell — nem a közigazgatás iránti bizalmatlanság kifejeződése, hanem annak belátása, hogy az államszervezet munkamegosztásos rendje oly mértékben elkülönítheti és függetlenítheti a speciális tevékenységet folytató állami szervezetrendszereket, hogy éppen az — alkotmányosan és politikailag rögzített — államszervezeti elvek védelme érdekében nem mellőzhető az elkülönült szervezetek és tevékenységek külső kontrollja. A hatékony külső kontrollformák kiépítésének gyakorlata egyébként azt is mutatja, hogy külső ellenőrzés létezhet olyan államszervezeti modellben is, amely a hatalom megosztásának elvét vallja, de olyanban is, amely a hatalom egységének talaján áll. Mindezek alapján belátható, hogy a mai közigazgatással szemben, amely számos esetben mérlegelési jogkörben, határozatlan jogi fogalmakat kitöltve jár el, s a társadalom minden korábbinál jelentősebb viszonyait érintő döntéseket hoz, a társadalom, annak egyes részrendszerei és az egyén méltánylást érdemlő érdekeit külső kontrollal is célszerű és szükséges védelmezni. A közigazgatás bírói ellenőrzésének tárgyi terjedelmét tekintve az egyes államok között jelentős eltérések figyelhetők meg. A szocialista országok egy csoportjában a közigazgatási aktusok bírói felülvizsgálatára igen széles körben nyitott a lehetőség (pl. Lengyelország, Románia, Jugoszlávia, Bulgária), így annál meglepőbb, hogy a magyar szabályozás még mindig szűk körben és kivételesen engedi meg azt. Helytálló tehát az a megállapítás, hogy nálunk még nem épültek ki a közigazgatási jogalkalmazás egységes garanciái,[41] s ez végső fokon — a jogalkalmazás autonómiája folytán — a közigazgatás joghoz kötésének jogállami elvét gyengítheti.

A közigazgatás aktusok bírói felülvizsgálatának lehetősége — történjen az speciális közigazgatási bíróságok vagy rendes bíróságok keretében — elsősorban az *állampolgárok* jogainak és jogos érdekeinek védelmére alkalmas. A bírói felülvizsgálat intézményesítésének elsődleges indoka is ez volt, s ebben a tekintetben jelentősége továbbra is fennáll. Ma azonban, amikor a közigazgatás mind több politikai természetű (gazdaságpolitika, tudománypolitika stb.) döntést hoz, felmerülhet az az aggály, hogy vajon a bírói felülvizsgálat az ilyen közigazgatási aktusok ellenében is megfelelő garanciája-e a jogszerűségnek, a törvényességnek?[42] Az effajta kérdések megfogalmazásában főleg a neoliberalizmus mai képviselői (pl. Hayek) járnak az élen. A kétségek nem annyira a bíróság képességére vonatkoznak, hogy el tudja-e látni majd az új típusú tartalmak jogi szempontú felülvizsgálatát, hanem inkább azt a célt szolgálják, hogy a jogi racionalitást távol tartsák a gazdaság, a politika stb. bizonyos területeitől. Természetes, hogy az újabb feltételeknek megelelő jogi megoldásokat szüntelenül keresnie kell az elméletnek és a gyakorlatnak — s ez a közigazgatási bíráskodásra is áll —, úgy tűnik azonban, hogy e jogintézmény felett még nem szabad a vészharangot megkongatni, a közigazgatási bíráskodásban megtestesülő garanciára a mai államnak továbbra is szüksége van.

A közigazgatási aktusok bírói felülvizsgálata a *közigazgatás joghoz kötésének* jogállami követelményét szolgálja. E cél elérésére azonban a bírói jogvédelem lehetőségei önmagukban nem elegendők, s különösen nem a kontinentális államokban — ahol a bíró jogalkotó szerepét általában nem ismerik el. Ahhoz ugyanis, hogy a közigazgatás jogszerű, azaz joghoz kötött cselekvéséről egyáltalán szó lehessen, olyan jogrendszerre van szükség, amely képes arra, hogy a közigazgatás tevékenységi formáit jogilag megalapozza. Ha a jogrendszer ezt a követelményt nem teljesíti, akkor a bírói felülvizsgálati jog azt nem pótolhatja. Éppen ezért a közigazgatás jogi szabályozottságának magas foka a jogállamiságnak mindig feltétele volt,[43] mégpedig abban az értelemben, hogy a közigazgatás csak azt tehesse, amire jogszabályban előírt lehetősége van. A közigazgatásnak, mint a „cselekvésben levő államnak" a jogi szabályozása mindig elvi és gyakorlati problémák egész sorát vetette fel, de különösen ez a helyzet ma, a közigazgatás nagy funkcionális, szervezeti és létszámbeli növekedésének korában. Azokon a területeken, ahol a közigazgatás szerepbővülése a legszámottevőbb (gazdaságirányítás, hatósági szolgáltatás, szociális igazgatás stb.), találkozunk olyan feladatokkal, amelyek részletekbe menő szabályozása — kiváltképpen a hiánygazdálkodás viszonyai között — magát a közigazgatási cselekvést, s így a feladat ellátását akadályozná. Vannak tehát feladatok, amelyekkel kapcsolatban a határozatlan jogi fogalmak alkalmazása, a közigazgatás mérlegelési jogköre nem kerülhető el. Egyes esetekben ennek terjedelme bővebb, másutt szűkebb, így a közigazgatás joghoz kötésében nem lehet egységes mércét használni, hanem a joghoz kötés különféle fokozatával kell számolni.[44] A jogállamiság szempontjából azt azonban minden esetben meg kell követelni, hogy a közigazgatás csakis a jogszabályban megjelölt jogkörében járjon el, csak azt tegye, amit részére a jogszabály megenged. Bizonyos *feszültség* keletkezik tehát a jogállam, illetve a szociális állam és a gazdasági állam között, amelyet a jogállamiság — újabb feltételekkel is számoló — követelményei alapján kell feloldani.[45] A jogállam követelménye az állam közhatalmi tevékenységének *korlátait* rögzíti, az állami beavatkozás mértékét a jog, s nem

[41] *Rácz* Attila: A közigazgatási bíráskodás elvi kérdései. 77. old.

[42] H. *Coing:* Grundzüge der Rechtsphilosophie. (3. Aufl.) Berlin—New York, Walter de Gruyter Verl. 1976. 279. old.

[43] O. *Mayer:* Deutsches Verwaltungsrecht. Bd. l. 58. old., W. *Jellinek:* Verwaltungsrecht. 86. old.

[44] *Rácz* Attila: A törvényesség és a jogszabályhoz kötöttség a közigazgatásban. Jogtudományi Közlöny, 1983. 8. sz. 509., 511. old., U. *Scheuner:* Die neuere Entwicklung des Rechtsstaates. 209—210. old.

[45] W. *Weber:* Die verfassungsrechtliche Grenzen sozialstaatlicher Forderungen (1965). In: U. *Scheuner* (Hrsg.): Die staatliche Einwirkung auf die Wirtschaft. Frankfurt am Main, Athenäum Verl. 1971. 531. old., K. *Hesse:* Der Rechtsstaat im Verfassungssystem. 100. old., E. *Forsthoff:* Begriff und Wesen des sozialen Rechtsstaates. 173. old., *Rácz* Attila: Törvényesség és jogszabályhoz kötöttség a közigazgatásban. 513. old.

az aktuális társadalmi vagy gazdasági szükségletek határozzák meg. A joghoz kötés e módjának az állam valamennyi szervével szemben érvényesülnie kell, s a közigazgatás jogszerű eljárásának csupán az ad különös hangsúlyt, hogy a közvetlen társadalomirányító feladatok ellátása során elsősorban ez a szerv testesíti meg a közhatalmat.

A jogállam elve a *közhatalom* képében megjelenő, s közhatalmi minőségében korlátozott állam eszményét fogalmazza meg. A jogállam társadalomirányító tevékenysége tehát a közhatalmiság jegyében áll, s csak ezen belül, ennek alárendelve érvényesühet a társadalmi, gazdasági célszerűség. Ezt a sajátosságot a jogrendszernek is ki kell fejeznie, s kerülnie kell az olyan szabályozást, amely a közhatalmi vonásokat felismerhetetlenné vagy torzzá teszi. Az állam, illetve a közigazgatás például *gazdaságirányító* tevékenységét — a jogállam elvei szerint — csak közhatalmi alapon folytathatja. A polgári államok gazdaságpolitikai hajlandóságuk jogi alapjának: az ún. gazdasági alkotmánynak[46] tartalmi elemeit — legalábbis egy időben — az állampolgári alapjogokra építették, mert az állam közhatalmi cselekvésének korlátait legszemléletesebben így tudták kifejezni. Ezzel az analógiával volt a legtisztábban biztosítható a gazdaságra nézve az az elv, hogy amit a jogszabály kifejezetten nem tilt, azt szabad, illetve a gazdaságirányító állam szerveivel kapcsolatban az, hogy amit a jogszabály kifejezetten nem enged meg, az tilos. Az állam gazdaságirányító szervei és a gazdaság szférája közötti közhatalmi viszony jogi kifejezése lehetővé tette a gazdaság autonómiájának a jogállam elvei szerinti megítélését, illetőleg védelmét.[47] A szocialista államokban a közhatalmi alapokra fektetett gazdasági alkotmánykonstrukció — a gazdasági egységek önállóságának többszöri hangsúlyozása ellenére — a legutóbbi időkig nem érvényesült. A jog a *tulajdoni* formából vezette le az állam és a gazdaság viszonyának elveit. Ha az állam tulajdonosként viszonyul saját vállalatához, akkor tevékenységének korlátozásáról, a gazdasági alkotmányosságról — mint a jogállamiság egy sajátos területéről — nincs értelme beszélni.[48] Nálunk az állam és gazdaság viszonyának közhatalmi alapra helyezése nemrégiben (1984) kezdődött meg. Ezzel teremtődött meg az alapvető feltétele annak, hogy az állam gazdaságirányító tevékenysége törvényes alapokon, kellő garanciákkal övezetten (pl. bírói jogvédelem), társadalmilag ellenőrizhetően, nyilvánosan[49] — tehát a jogállam elvei szerint — bontakozzon ki.

Az a körülmény, hogy a jogállamnak feltétele egy olyan jogrendszer, amely az állam célkitűzéseit következetesen és adekvát formában meg tudja valósítani, a jogállamiság szempontjait a közigazgatáson túlra terjeszti ki, hiszen a jogalkotás nemcsak — s egyes felfogások szerint nem is elsősorban — közigazgatási feladat. A jogi feltételek számbavétele is azt mutatja, hogy a jogállamiság elvei a mai államélet valamennyi területét érintik. A jogállam elveinek kisugárzását éppen az egységes, vezérlő szempontjait konzekvensen megjelenítő jogrendszer biztosítja.

A jogállam megvalósulását támogató jogrendszer mellőzhetetlen vonása, hogy az *alkotmány normatív ereje* érvényesüljön. Ez a követelmény azt fejezi ki, hogy az alkotmány a maga egészében, illetőleg minden egyes tételében kötelező; a közvetett és a közvetlen érvényesülés igényével egyaránt fellép úgy a jogalkotásban, mint a jogalkalmazásban.[50] A jogállami jogrend szempontjából az alkotmány normatív erejének a jogalkotásban való érvényesülése az izgalmasabb probléma, mert a jogalkalmazásban realizált alkotmány valójában joghézagkitöltő szerepet játszik, tehát szubszidiárius jogforrás. A jogalkotással összefüggő probléma úgy exponálható, hogy az alkotmány a *törvényhozót* is köti, a törvényhozás korlátját jelenti. A törvényhozás azonban manapság politikai funkció teljesítését is jelenti, s így elvileg nem zárható ki, hogy a törvényhozásban a politikai realitások és célszerűségek hatalma erősebb, mint a hatalmi viszonyokat elsődleges jogi formában, azaz elvontan rögzítő alkotmányé.[51] Az alkotmány mint jogi alapnorma köti ugyan a törvényhozót, ám az alkotmányellenes törvények létrejöttének lehetősége pusztán e ténynél fogva nem zárható ki. Az alkotmány és a törvényhozás összhangjának intézményes garantálása, s különösen az összhang követelményének megsértése esetére szankciók megállapítása számos elvi és gyakorlati nehézséggel jár. A parlament ugyanis a maga egészében *nem felelős* működéséért. Az egyes tagoknak a politikai hatalom irányában fennálló felelőssége általános érvénnyel semmiképpen sem erősíti az alkotmány normatív vonásainak érvényesülését. A választók részéről realizálható felelősségre vonás — amely a népszuverenitás elvéből következik — pedig túlságosan közvetett és esetleges ahhoz, hogy a törvényalkotás folyamatos menetében az alkotmány megtartását ellenőrizhesse és annak szankcióját jelenthesse.

Az alkotmány normatív erejét garantáló s szankcionáló intézményi megoldásoknak nem a törvényhozáshoz, hanem *magához az alkotmányhoz* kell kapcsolódniuk. A jogalkotás alkotmányosságát ellenőrző szervek nem jogalkotó szervek, hanem — speciális ellenőrző tevékenységükkel — az alkotmány érvényesülését, alkalmazását segítik elő a törvényalkotásban. Így az alkotmányvédő szervek működése nem korlátozza jobban a törvényhozást, mint maga az alkotmány, hiszen éppen annak kötelező, normatív rendelkezéseit érvényesítik. Végül is tehát az alkotmány normatív ereje — beleértve ebbe intézményes védelmét is — teremt olyan helyzetet, hogy a törvényhozó szerv nem korlátlan, hanem az alkotmány által korlátozott hatalmat birtokol. A jogállami jogrendszer azon követelménye, hogy az alkotmány normatív ereje érvényesüljön, feltételezi az *alkotmányozó és a törvényhozó szerv, illetve tevékenység megkülönböztetését.* Éppen az alkotmányozó és törvényhozó szerv elhatá-

[46] H. D. *Jarass:* Wirtschaftsverwaltungsrecht und Wirtschaftsverfassungsrecht. (2. Aufl.) . Frankfurt am Main, A. Metzner Verl. 1984. 78. old., *Fröhler:* Das Wirtschaftsrecht. 7. old.

[47] H. D. *Jarass:* Wirtschaftsverwaltungsrecht und Wirtschgaftsverfassungs recht. 121. old.

[48] *Sárközy* Tamás: A gazdasági alkotmányosság lehetőségéről és szükségességéről Magyarországon. Valóság, 1986. 2. sz. 11. old.

[49] *Sárközy* Tamás: A gazdasági alkotmányosság. 15. old.

[50] *Beér* János: Népköztársasági alkotmányunk normatív jellegéhez (1959). In: *Uő.:* Szocialista államépítés. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1968. 47. old., K. *Hesse:* Die normative Kraft der Verfassung (1959). In: *Uő.:* Ausgewählte Schriften. 7. old.

[51] E. *Forsthoff:* Verfassungsprobleme des Sozialstaats (1954). In: *Uő.* (Hrsg.): Rechtsstaatlichkeit und Sozialstaatlichkeit. 155—157. old., K. *Hesse:* Die normative Kraft der Verfassung. 4. old.

rolásának igényét fejezik ki az alkotmány formalizálását megteremtő eljárások.[52] Ezeknek azt a célt kell szolgálniuk, hogy megakadályozzák a rendes törvényhozási eljárás során bekövetkező „hallgatólagos" alkotmánymódosítást, vagyis azt, hogy a törvényhozási eljárás egyben az alkotmányozás formai követelményeit is teljesíthesse. Az alkotmány normatív erejének biztosítása érdekében az alkotmányozó hatalom szervezeti és eljárási szabályait pontosan kell rögzíteni.

Az alkotmány kereteit — éppen normativitásának védelme okából — semmilyen cél érdekében nem szabad feloldani. Ezért például a gazdasági alkotmány megfogalmazására tett kísérletek, amelyek alapvetően a gazdasági joganyag sajátszerűségeinek elismertetése szándékával alkalmazzák a gazdasági alkotmány kategóriáját,[53] valójában az alkotmány normativitása ellen hatnak, s így saját megvalósulási esélyeiket is csökkentik. A gazdaság jogállami szabályozására természetesen szükség van, ezt azonban csak az alaptörvény-alkotmány normatív erejének talaján lehet elvégezni.[54]

Az alkotmány normatív ereje által meghatározott jogállami jogrendben a *törvények* kiemelkedő szerepének biztosítása fontos követelmény.[55] Elsősorban a törvények hivatottak az alkotmány konkretizálására, e feladatuk teljesítése során alapvetően hozzájárulnak az alkotmány integratív funkciójának megvalósulásához, meghozataluk társadalmi nyilvánossága folytán különösen alkalmasak lényeges viszonyok jogi rendezésére, az alkotmánynál konkrétabb tartalmuk és stabilitásuk miatt irányjelzői lehetnek a további jogalkotásnak. A törvények — említettek miatt — szükséges prioritásának és tekintélyének biztosítását szolgálja a jogforrási hierarchia felépülésének szabályozása, a jogalkotási szintek viszonyának garantálása. Mindez a törvények vezető szerepének érvényesüléséhez csupán a szükséges feltételt jelenti. Ha ugyanis a törvényalkotó — különféle okok miatt — nem hoz törvényeket, akkor a jogforrási hierarchia és annak védelme más jogforrások hierarchikus pozícióját védi legfeljebb, de nem a törvényekét. Ezért a törvények prioritása érdekében a hierarchia elvét ki kell egészíteni a törvényhozási útra *fenntartott tárgykörök* szabályozásával. Azokban a tárgykörökben, amelyek törvényi útra tartoznak, más jogforrási forma érvényesen nem rendelkezhet. Pozitív szabályozás kérdése, hogy mik azok a tárgykörök, amelyek kizárólag törvényhozás révén rendezhetők, így ebben a tekintetben az államok között jelentős eltérések figyelhetők meg. Többnyire azonban az a megoldás érvényesül, hogy — különféle értékszempontok alapján — a jelentős szabályozási köröket (pl. állampolgárok alapvető jogai) utalják a kizárólagos törvényhozásra.[56] A hierarchia elvéhez kapcsolt kizárólagos törvényhozás koncepciójának az a jelentősége, hogy az is a hierarchia megsértését jelenti, ha kizárólagosan törvényi szabályozásra tartozó kérdést bármely más jogszabály rendez. Természetesen a kizárólagos törvényhozási tárgyak megállapításának van egy — általánosságban nehezen kijelölhető — racionális határa, ám eddig a határig a törvényhozási tárgyak körének bővülése a törvényi forma presztízsét növeli.

A jogalkotó szervek hatásköri viszonyai a tényleges jogalkotás során teremthetnek a hierarchia elveinek, sőt az államszervezeti modell princípiumainak is ellentmondó helyzetet. Elegendő itt csupán a legfelső képviseleti szerv (törvényhozás) és ennek helyettesítő szerve (prezídium) néhány szocialista országban — köztük Magyarországon is — még megfigyelhető, gyakorlatilag *egybeolvadó hatáskörére* utalni. Ez az államszervezeti megoldás a törvényhozási tárgyak kategóriáját kiüresíti és összességében csekély mértékű törvényhozási tevékenységhez vezethet. A jogforrási hierarchiában a törvény funkciótlanná válik, mert — gyakorlatilag — korlátozás nélkül helyettesítheti más jogforrási forma (törvényerejű rendelet). Az alkotmány „legkizárólagosabb" törvényhozási tárgyként való felfogása[57] a törvény tekintélyét nem állíthatja vissza, sőt az alkotmány megkülönböztető vonásait mossa el az alkotmány elfogadása, megváltoztatása ugyanis nem törvényhozási útra tartozik, hanem ettől formálisan is elkülöníthető alkotmányozási eljárásra. Ebben a helyzetben törvényhozási tárgyak valójában nem léteznek, s nem az alkotmány előírásain, hanem a politikai vezetés szándékain múlik, hogy a törvények milyen tényleges szerephez jutnak. A törvények primátusának biztosítása a jogállam nem nélkülözhető feltétele. A jogrendszer stabilitásának, racionalitásának fokozásában a törvények szerepe meghatározó jelentőségű. A politikai és egyéb érdektörekvések is a törvényalkotás menetében kezelhetők a legdemokratikusabban, így a társadalmi és politikai demokrácia tökéletesítése is igényli a törvényi formájú jogalkotást. A törvény jogforrási rendszerbeli primátusának biztosítása érdekében meg kell teremteni a kizárólagos törvényhozási tárgyak — materiálisan és formálisan is kizárólagos — körét, amelyhez az út a prezidiális szerv helyettesítő jogkörének megszüntetésén keresztül vezet.

A jogforrási hierarchiában rögzített jogalkotási hatáskörök és eljárások megtartásának ellenőrzése — a tapasztalatok szerint — alkalmas a jogrendszer konzisztenciájának fokozására. Az ennek szolgálatában álló *normakontroll szervek* hatásköri és szervezeti modelljei között igen nagy eltérések mutathatók ki. A legtöbb államban a normakontroll feladatait több szerv végzi, meghatározott munkamegosztás szerint. A normakontroll intézményesítése során arra azonban szükség van, hogy a jogalkotást ellenőrző szervek egymáshoz kapcsolódásából olyan rendszer alakuljon ki, amely a *teljes jogalkotási mezőt* „lefedi". Enélkül

[52] *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. Akadémiai Kiadó, 1962. 46., 369. old., *Kovács* István: Magyar államjog. I. köt. 111—116. old., E. *Forsthoff:* Begriff und Wesen des sozialen Rechtsstaates. 175. old.

[53] K. *Ballerstedt:* Wirtschaftsverfassungsrecht. In: K. A. *Bettermann*—H. C. *Nipperdey*—*U. Scheuner:* Die Grundrechte. Bd. III/1. Berlin, Duncker & Humblot Verl. 1958. 46. old., H. D. *Jarass:* Wirtschaftsverwaltungsrecht und Wirtschaftsverfassungsrecht. 78. old.

[54] U. *Scheuner:* Wirtschaftslenkung im Verfassungsrecht des modernen Staates. In: *Uő.* (Hrsg.): Die staatliche Einwirkung auf die Wirtschaft. 21—26. old.

[55] *Beér* János—*Kovács* István—*Szamel* Lajos: Magyar államjog. (2. kiad.) Bp. Tankönyvkiadó. 1964. 87. old., O. *Mayer:* Deutsches Verwaltungsrecht. Bd. I. 65. old., E. *Benda:* Der soziale Rechtsstaat. 490. old.

[56] *Kovács* István: Magyar államjog. II. köt. Szeged, JATE kiadása. 1978. 112—114. old.

[57] *Bihari* Ottó: Államjog. Bp. Tankönyvkiadó, 1984. 215—216. old.

a jogalkotás teljes ellenőrzésének jogállami követelménye nem teljesül.

A jogállam feltételeinek sorában a legtöbb polgári szerző említi a *hatalmi ágak megosztásának* jogi intézményesítését.[58] A hatalommegosztás elmélete azzal, hogy egymástól elkülönített állami főfunkciókat különféle állami szervekre ruházott, s e szervek között egyensúlyi állapotot próbált teremteni, az államhatalom egészének mérséklésére törekedett. Hatalomkorlátozó funkciója révén az államhatalmi ágak megosztása — a polgári teoretikusok szerint — a jogállam szervezeti alapját képezi.[59] A polgári elméletben azonban olyan nézettel is találkozhatunk, amely a hatalommegosztás gondolatát eleve elhibázott mechanikus elképzelésnek tartja, amely az államélet valóságának megragadására mindig is kevéssé volt alkalmas, s nem is volt egyéb, mint a politikai liberalizmus ideológiai tiltakozása a feudális abszolutizmus ellen.[60] A valóságban az „államhatalom" megosztása meghatározott állami funkciók különböző szervekhez kapcsolását jelentette. Ez a modell a modern államban, amelyben a politika különösen a kormányzati szféra vonatkozásában mind meghatározóbb szerephez jut, még csekélyebb magyarázó értéket képvisel. A kormányzati szférában a funkcionális és a személyi összefonódás olyan helyzetet teremt, hogy a törvényhozás és a végrehajtás elkülönülése és szembenállása helyett ma már összefonódásukról, harmóniájukról lehet beszélni. Különösen áll ez a parlamentáris kormányformájú államokra. A pártpolitika befolyása a társadalmi pluralizmust is egyneműbb tömbökbe rendezi, s ennek a politikai tagolódásnak az alkotmányos intézményesítése is megkezdődött (pl. pártfrakciók szabályozása). Az állami funkciók tagolódása nem lineáris vonalak mentén megy végbe — mint ezt a hatalommegosztás klasszikus elmélete feltételezte —, hanem horizontális síkok szerint. Az elkülönülés új ismérvei szerint határolható el egymástól az államban a *politika kialakításának* szférája (policy determination), a *politikai döntések végrehajtásának* mezője (policy execution) és a *politikai ellenőrzés* (policy controll).[61] A modern államban egyre inkább a harmadik funkciónak: a politikai ellenőrzésnek jut a központi szerep, így a mai jogállamot sem annyira a megosztott hatalom, mint inkább az *ellenőrzött hatalom* vonásaival jellemezhetjük.[62] Az államhatalom funkcionális tagolódásának ezek a sajátosságai nem mondanak ellent a szocialista államelmélet elveinek sem, sőt a legújabb fejlődés során a szocialista államépítési gyakorlatban is megjelentek. A szocialista államiság alakulásának mai szakaszában alighanem a legfigyelemre méltóbb változások éppen a kontrollformák szerepének és jelentőségének megítélésében várhatók. A jogállamiság feltételeinek a szocialista állam szerkezete sem mond ellent.

[58] F. *Ermacora:* Allgemeine Staatslehre. Teilbd. l. 92. old., K. *Stern:* Staatsrecht. Bd. l. 792—796. old., E. *Benda:* Der soziale Rechtsstaat. 492. old.

[59] K. *Hesse:* Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland. (13. Aufl.) Heidelberg, C. F. Müller Verl. 1982. 190. old.

[60] K. *Loewenstein:* Political Power and the Governmental Prozess (2nd ed.). Chicago—London, The University of Chicago Press. 1965. 35—36. old.

[61] K. *Loewenstein:* Political Power. 42. old.

[62] K. *Loewenstein:* Political Power. 49—50. old.

Bodnár Zoltán

A Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenysége*

I.

A szocialista fejlődés első pillanataitól kezdve alapvető jelentőségű és nemcsak a jogtudomány keretein belül megrekedő, hanem olykor *a politika szférájába direkt módon is behatoló* — avagy éppen fordítva, az erre vonatkozó politikai direktívákat feldolgozni, a megfelelést biztosítani igyekvő — vita tárgyát képezte a bíróságok jogalkotó tevékenysége. A kezdeti időszak, a forradalmi jogtudat ideológiájának letűnését követő korszak apologetikus argumentációját, „a bíróság jogot nem alkothat, ezért nem is alkot" különös logikáját a pozitív jogi előírásoknak a valós helyzettel való azonosítását[1] utóbb egyre inkább egy tényfeltáró és kritikai szemlélet váltotta fel, az álláspontok pedig mindinkább polarizálódtak. Míg a kezdeti időszakban a bírói jogalkotás létezéséről és elfogadhatóságáról maga a jogtudomány sem foglalt egyértelműen állást, addig ma már a képletes frontvonalak meglehetős egyértelműséggel kirajzolódnak. Ily módon egyik oldalon a jogtudomány, míg a másikon a Legfelsőbb Bíróság helyezkedik el.[2] Jól felmérhetőnek tűnnek a stratégiai pozíciók is, amelyek szerint valóban elsősorban az alkotmányjog és a jogelmélet teszi bírálat tárgyává a Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenységét a tudomány szabadságánál fogva, és nem csupán jogesztétikai megfontolásoktól vezérelve, hanem figyelemmel annak társadalmi-politikai relevanciájára is.

Az egyik szélső póluson az alkotmányjog-tudomány képviselőit találjuk, akik az alkotmányosság elveire hivatkozva a Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenységének valamennyi formáját, módozatát tilalmazni, megszüntetni javasolják, egy, a társadalom

Bodnár Zoltán egyetemi tanársegéd, ELTE Pénzügyi Jogi Tanszék (Budapest).

* Észrevételek Kálmán György: Elvi irányítás vagy bírói jog. című cikkéhez. Jogtudományi Közlöny, 1985. 6. sz. 303—311. old.

[1] Ld. ilyen értelemben *Tiskevics.* I. S.: Jogforrások-e a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága teljes ülésének irányelvei? Cikkgyűjtemény a külföldi jogi irodalom köréből. 1955. 12. sz.; *Szamel* L.: A jogforrások. Bp. 1958. 113—115. old.

[2] Ez a megkülönböztetés csupán a könnyebb áttekinthetőséget szolgálja, s a legkevésbé sem jelenti azt, hogy a Legfelsőbb Bíróság komoly tudományos tevékenységet folytató bírái ne lennének részesei a jogtudománynak.

politikai rendszerében kellő súllyal bíró legfőbb államhatalmi-népképviseleti szerv és testületei aktív működését sürgetve és egyben feltételezve a Legfelsőbb Bíróság ilyen jellegű tevékenysége feletti alkotmányos kontroll erősítését szorgalmazzák; míg a másik szélső póluson, defenzív pozícióban a Legfelsőbb Bíróság áll, amelynek egyes képviselői a leghatározottabban tagadják az „elvi iránymutatások" jogalkotó jellegét. Ez utóbbi álláspont részben megérthető. A Legfelsőbb Bíróságnak nincs pozitív jogi felhatalmazása a jogalkotásra; mint legfelsőbb bírói fórumnak, rendeltetése kizárólag a jog alkalmazásában áll, ezzel együtt feltétel nélkül meg kíván felelni a szocialista jogelmélet hosszú időn át uralkodó azon értelmezésének, amely szerint a szocialista törvényesség elve azt is magában foglalja, hogy jogszabályok alkotására kizárólag és feltétlenül csak a jogszabályban erre feljogosított államhatalmi és államigazgatási szervek jogosultak, ennélfogva a bírói szervek nem. Ugyanakkor a bírói szervek az ítélkezési gyakorlat során, a *denegatio iustitiae* tilalma folytán rákényszerülnek a hatályos legislatio „kisegítésére, pótlására, kijavítására", *azaz jogalkotásra,* az elveknek való megfelelésre törekvés azonban e jogalkotó tevékenység nem kevéssé álszemérmes tagadására, jobb esetben terminológiai mesterfogásokra készteti a Legfelsőbb Bíróságot, a minden kétséget kizáróan alkotó jellegű „iránymutatásokat" is csupán jogfejlesztésnek, a legmagasabb rendű eszközökkel végzett jogértelmezésnek, alkotó jellegű jogalkalmazásnak stb. titulálva.

E két szélső pólus között számos közvetítő álláspont fogalmazódik meg, amelyek szerint a jogtudomány egyes képviselői a Legfelsőbb Bíróság irányelveinek, elvi döntéseinek, esetleg kollégiumi állásfoglalásainak legalizálását, az ún. jogforrási rendszerbe való beépítését javasolják,[3] illetve csupán a sajátos precedensrendszert tekintik elkerülhetetlennek, s az „elvi irányításban" megjelenő jogalkotást kiküszöbölhetőnek ítélik,[4] avagy mint *Kálmán György* teszi, a Legfelsőbb Bíróság „elvi irányító" tevékenységét a jogalkotás és a jogalkalmazás határterületére helyezi, s pusztán erőltetett terminológiai kérdéssé degradálja. Álláspontjának kiemelkedő jelentőségét éppen ez adja, hogy ti. *implicite elismeri, elfogadja* és — a mai helyzet valóságának is többé-kevésbé megfelelve — *szükségesnek ítéli a Legfelsőbb Bíróság ilyen fajta jogalkotó tevékenységét.*[5] Azzal azonban már nehéz lenne egyetérteni, hogy pusztán az alkotmányjog és a jogelmélet által erőltetett terminológiai vitáról van szó, annál is kevésbé, mert egyfelől úgy tűnik, hogy éppen a Legfelsőbb Bíróság szemérmes avagy álszemérmes hallgatása, e jogalkotó jelleg egyértelmű elismerésének hiánya éleszti ujjá folytonosan ezt a vitát, másfelől pedig megítélésem szerint valóban nem egyszerűen csak terminológiai kérdésről van szó.

Az alapkodifikációt, majd pedig a másodgenerációs jogszabályokkal végbement rekodifikációt követően is a jogirodalomban folyamatosan megújuló vitát áttekintve könnyen felismerhető, hogy a Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenységét bíráló, illetőleg az e tevékenységet — és téves *feltételezés szerint egyben a Legfelsőbb Bíróság tekintélyét is* — védelmező megnyilatkozások inkább a legalábbis nagyothallók párbeszédére emlékeztetnek, ahol az érvek és ellenérvek többnyire elcsúsznak egymás mellett avagy inadekvátak, s amint a vasúti sínek sem keresztezik rendszerint egymást, úgy a bírói jogalkotás kérdésében kifejtett álláspontok is — bárha ellentétes irányban — csupán párhuzamosan futnak egymás mellett.

II.

A meg nem értés alapvető okát abban látom, hogy a bírói jogalkotás kérdése egy igen összetett, többirányú és egyben több aspektusból is megközelíthető kérdéskomplexumot alkot, s a vita során a különböző álláspontokban e problémakör különböző síkjai egybecsúsznak, egybemosódnak, pontosabban szólva ezeket időnként egybemossák. Ez azonban a legkevésbé sem csupán napjaink jogtudományára jellemző, hiszen a jogalkalmazásról folytatott vitákban a századelőn *Somló Bódog* is azt kifogásolta, hogy a kérdés jogpolitikai, pozitív jogi és jogdogmatikai aspektusai gyakorta összekeverednek,[6] ily módon az egyik szemléletből következő kérdésfeltevést a másikból adódó következtetéssel igyekeznek megválaszolni, ami szükségképpen zavart és tisztázatlan helyzetet eredményez.

Másfelől tovább bonyolítja a kérdést, hogy a bírói jogalkotást általában és a Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenységének produktumait különösen, a tradicionális genetikai vagy gnoszeológiai jogforrásfogalmakra alapozott jogforrási hierarchiára vonatkoztatva próbálják meg értékelni és elemezni. Ami a jogdogmatikai megközelítést illeti, végső soron az egész problémakör gyökerei ide nyúlnak vissza, a jogalkotás és a jogalkalmazás egymáshoz való viszonyához, a jogforrás-fogalomhoz, a jog lényegének kutatásához. A bírói jogalkotás megítélésénél ez az absztrakció legmagasabb szintje, egyúttal itt jelentkeznek azok a kérdések, amelyek azután gyakorlati, alkotmányjogi stb. kérdésekkel keverednek. A Legfelsőbb Bíróság tevékenységének legitimálása érdekében tanulmányában *Kálmán György* is ezen az absztrakciós szinten kezdi el argumentációját, mintegy a további megállapítások elvi megalapozásaként.

A jogalkotás, jogalkalmazás és jogforrrásfogalom (jogforrástan) összefüggéseinek problematikája azonban ismét csak tovább bontható, s megítélésem szerint legalább két területet, az absztrakció kétfajta metszetét egymástól feltétlenül el kell választani.

Nevezetesen egyfelől a bírói döntés egyedi, individuális jellegének természetére, alkotó jellegére vonatkozó kérdéskört; másfelől pedig a jogalkotás és jogalkalmazás összefüggésének egy tágabb totalitásban elhelyezett, a jog keletkezésének és létezésének

[3] Ld. többek között *Peschka* V.: Jogforrás és jogalkotás. Bp. 1965. 486. old.; *Eörsi* Gy.: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975. 519. old.; *Kulcsár* K.: A jogszociológia alapjai. Bp. 1976. 267—269. old.; *Hartai* L.: A polgári peres eljárás szabályai és a Legfelsőbb Bíróság irányító szerepe. Jogtudományi Közlöny, 1964. 1. sz. 20. old.

[4] Vö. *Bodnár* Z.: Adalékok a bírói jogalkotás (elméleti) kérdéseihez. In.: Jogász Szövetségi Értekezések, II. Bp. 1984.

[5] Vö. *Kálmán* Gy.: hiv. mű 303—304. old.

[6] Vö. *Somló* B.: A jog alkalmazásáról. In.: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának Kiadványai. II. f. 1910/12. évi Szakosztályi előadások. 181—183. old.

működési mechanizmusait vizsgáló kérdésfeltevést.[7] Az első megközelítést középpontba állító és kizárólag a bírói döntés egyedi, eseti, individuális jellegét hangsúlyozó szociológiai irányzatok és az egzisztencialista polgári jogfilozófia végkövetkeztetése szerint az egyedül létező jog az eseti döntésben manifesztálódó jog. Ez az individualizáló megközelítés azonban szükségképpen nélkülözi a szélesebb körű társadalmi összefüggéseknek, a jognak mint különös magatartásirányítási rendszernek, mint résztotalitásnak, mint társadalmi komplexusnak[8] az értékelését. A szillogisztikus jogalkalmazásnak gyakorlatilag eleve kizárt voltánál fogva, a minden egyes eseti bírói döntésben fellelhető alkotó mozzanat értékelését, s ennélfogva a *részproblematikának ezt az első absztrakciós síkját le kell választani a Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenységére vonatkozó kérdésről, s a tisztánlátáshoz inkább a második problémasík viszonyainak elrendezése vihet közelebb.* A jogalkotás és a jogalkalmazás ezen szélesebb körű összefüggéseire vonatkoztatva a bírói jogalkotás elsősorban alkotmányjogi alapállású kérdése olyképpen fogalmazódik meg: vajon *jogforrások-e a Legfelsőbb Bíróság „elvi iránymutatásának" termékei?*

A jogforrásfogalmi problematika nem kis mértékben bonyolítja a Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenységének kérdését. A többnyire bichotomikus rendszerű, belső és külső, formális és materiális jogforrásokat megkülönböztető, genetikus vagy gnoszeológiai jogforrás-fogalmakkal operáló elméletek vagy a jogalkotás, vagy a jogalkalmazás oldaláról közelítik meg a jogforrást.[9] A bírói jogalkotás kérdésének megválaszolása előfeltételezi a jogforrás fogalmi definíciójának tisztázását. A jogforrásfogalmat nézetem szerint a jog keletkezése *és* létezése szempontjából kell vizsgálni; genetikus és ontologikus viszonyról van itt szó, s ennek megfelelően *a fogalom is genetikus és ontologikus karakterű.*

A jogforrás egy rendkívül összetett folyamatot jelent, amelynek bázisát a társadalmi viszonyok képezik a maguk totalitásában. Ez a folyamat több részfolyamatból — Grosschmid kifejezésével élve „létszakból" — áll, amelyek szervesen, s nem pusztán lineárisan kapcsolódnak egymáshoz. Elfogadva azt a jogfilozófiai gondolatsort, hogy a jogi norma egy Sollen jellegű objektiváció, a *Sollen* pedig a *Sein* sajátos — szükségképpen inadekvát — visszatükröződése,[10] továbbá, hogy a jog rendeltetése meghatározott társadalmi viszonyok rendezése e viszonyok hordozói, alanyai magatartásának szabályozása útján,[11] e magatartásokat pedig a *Sein*-ből, a társadalmi viszonyok valóságából meríti a jogalkotó — adódik a következtetés, hogy a jog kialakulásában, illetőleg alakulásában — rendkívül fontos szerepe van a megismerésnek.

Ez a megismerés a társadalmi viszonyok totalitása, a társadalmi viszonyokban érvényesülő törvényszerűségekre irányul, és értékmozzanatot tartalmaz. Egyrészt a „tény megállapításában".[12] Magában a megismerési folyamatban ki kell választani, hogy a társadalmi viszonyok belső fejlődése, alakulása folytán e viszonyok közül melyek igényelnek jogi szabályozást — törekednek a *non-ius*-ból a *ius*-ba —, és bírnak a jogalkotó számára relevanciával; másrészt melyek azok a társadalmi viszonyok, amelyeket a jogalkotó a tudatos társadalomalakítás, a „társadalmi mérnökösködés", avagy valaminő programjellegű jogalkotás[13] körébe von, amelyek tehát nem elsődlegesen a társadalmi viszonyok saját belső, önszabályozó mechanizmusa folytán válnak a szabályozás tárgyaivá, hanem relatíve külső erő hatására — értve ezalatt az elidegenített államot, az államhatalom birtokosát mint jogalkotót —, ami természetszerűleg nem szakítható ki a társadalmi viszonyok totalitásából, ennélfogva elkülönültsége relatív.

Fellelhető az értékmozzanat abban az előzőtől elválaszthatatlan részfolyamatban, amelyben a szabályozás tartalma kialakul, amelyben a jogalkotó meghatározza a társadalomalakítás irányát. Ezek a részfolyamatok a modern politikai rendszer feltételei között különösen, de egyébként a történelem megelőző periódusaiban is a hatalmi viszonyok által meghatározottan rendkívül összetettek, bonyolultak, kölcsönhatások és túlsúlyos mozzanatok komplex rendszerében mennek végbe.

További részfolyamat magának a szabályozásnak, a jogi normáknak a megalkotása, ami nem más, mint realizálása annak a folyamatnak, amit a jogfilozófia a társadalmi viszonyok tartalmi-jogi visszatükröződésében nyert nyersanyag formai normatív feldolgozásaként fogalmaz meg.[14] Ez a létszak statikus és dinamikus elemeket foglal magában, vagyis egyrészről a szervezeti rendszer elemeit, a jogot alkotó szerveket; másrészről ezeknek az elemeknek a működési mechanizmusát, tevékenységét, egymáshoz való kölcsönös viszonyukat. Ez a szervezeti rendszer az állam szervezeti rendszerét jelenti, de nemcsak az államhatalmi és az államigazgatási szervek rendszerét, hanem a jogalkalmazói szervezetet is, értve ezalatt a bírói szervezet egy részét (felső bíróságok) és bizonyos vonatkozásban az államigazgatási szervezet egy részét abban az állapotában, amikor úgynevezett jogalkalmazó tevékenységet végez, illetőleg e jogalkalmazói tevékenység tapasztalatainak konklúzióit levonva a normativitás igényével fogalmaz meg szabályokat.

E működési mechanizmus, tevékenység terméke a jogszabály. E létszakban születik meg, ölt valamilyen formát, jelenik meg valamely alakban a célzott társadalmi határok kiváltására szánt jogi norma, amely vagy megfelel a fennálló jogi rend tartalmi és formai szabályainak, vagy nem. Ebben a szakaszban is rendkívül fontos szerepet játszanak a hatalmi viszonyok, amennyiben az adott forma, amelyben a jogi norma megjelenik, egyúttal értékítéletet is jelent, s a jogszabályi hierarchia folytán megszabja más normákhoz való viszonyát, és jelzi az adott életviszonynak a jogalkotó által megítélt relevanciáját is.

[7] Ld. erre nézve újabban *Kulcsár* K.: A jogfejlődés sajátosságai: a jog mint eszköz. Bp. 1984.; *Peschka* V.: Gondolatok a jog sajátosságáról. Bp. 1984.

[8] Vö. *Lukács* Gy.: A társadalmi lét ontológiájáról. II. Bp. 1976. 208—231. old.

[9] Nem jelentenek igazi megoldást ebben a kérdésben a különböző közvetítő javaslatok sem. Vö. *Bodnár Z.:* A jogforrás fogalma. Fiatal Oktatók Műhelytanulmányai. 4. Bp. 1983. 89—92. old.

[10] Vö. *Peschka* V.: A modern jogfilozófia alapproblémái. Bp. 1972. 92. old.; *Lukács* Gy.: hiv. mű 216. old.

[11] Vö. *Peschka* V.: hiv. mű 93. old.; *Peschka* V.: A jogszabályok elmélete. Bp. 1979. 20—21. old.

[12] MEM. 4. köt. Bp. 1957. 107. old.

[13] Vö. *Kulcsár* K.: hiv. mű.

[14] Vö. *Peschka* V.: A modern jogfilozófia alapproblémái. 96. old.

A folyamat következő szakasza — amely egyben új folyamatoknak az előzőekben jelzett állapotát is jelenti — a jogszabálynak, a jogi normának az adott megformulázásban való léte, érvényesülése, realizálódása. Ezáltal a folyamat visszatér önmagába. A norma, illetőleg érvényesülésének vagy nem érvényesülésének következményei a társadalmi viszonyokban jelentkeznek, a társadalmi valóság részeivé, Sein-né válnak, s ezáltal az újabb szabályozás potenciális tárgyaivá. Ez vagy azt jelenti (jelentheti), hogy a jogalkotó — itt most a tipikus jogalkotásra az adott jogrendszerben *kifejezetten feljogosított* állami szerveket értve ezalatt — a társadalmi viszonyok más irányú alakítása céljából vagy a társadalmi viszonyok belső önfejlődését akceptálva más irányú szabályozást lát szükségesnek, és ennek megfelelően fogalmazza újra a normát, módosítja azt, vagy pedig megszünteti az adott regulációt. Jelentheti a Sein-né válás azt is, hogy a jogalkalmazás — elsősorban a bírói jogalkalmazás — során alakul ki újabb szabályozás, újabb norma, akár a módosítást vagy a szabályozás alá vonást tekintjük. Ez a folyamat is szükségképpen — bár hiányosan — magában foglalja azokat a részfolyamatokat, amelyek a tipikus jogalkotó szerveket kondicionálják a szabályozó tevékenységben, s jelentheti a regulációt követelő társadalmi viszonyok jogi szabályozás alá vonását (pl. analógia útján), a társadalmi viszonyoknak meg nem felelő normák „hozzáigazítását" („kijavítását") a társadalmi valósághoz (akár contra legem „értelmezéssel" is) vagy a jogrendszer öntisztító mechanizmusának érvényre juttatását (pl. belső kollízió esetén).

Mindezek a részfolyamatok rendkívül szorosan kapcsolódnak egymáshoz, s nem egyszerűen lineárisan követik egymást, hanem egymásba és önmagukba visszatérnek, egyszerre, egy időben léteznek.

Az itt vázlatosan leírni szándékolt folyamat lényegében nem más, mint a jog képződésének folyamata, amelynek alapján a jogforrás „kézi használatú"[15] definíciója úgy határozható meg, hogy a *jogforrás alatt a széles értelemben vett jogképződési folyamatot értjük.*

A jogforrásnak ettől az általános és elméleti fogalmától meg kell különböztetni *a jog megismerési forrásait,* azokat a formákat, amelyekben a jog megjelenik, s amelyekből a jogalkalmazó számára megismerhetővé válik. E megismerési forrásoknak egy adott jogrendszerben alapvetően két fajtájuk van: *a konstitucionális és a dekonstucionális megismerési források.* Míg az előbbiek alatt azokat a formákat értem, amelyek a széles értelemben vett legislatiós rendnek megfelelően jönnek létre, tehát azokat a joganyagot tartalmazó formákat, amelyeket az Alkotmány vagy abból folyóan más magas szintű jogszabály[16] által meghatározott rendben és tartalommal hoznak létre, addig az utóbbi azokat a jogi normákat tartalmazó aktusokat jelenti, amelyeket alkotmányi vagy egyéb jogszabályi felhatalmazás hiányában vagy kifejezett tilalom ellenére adnak ki. A szocialista jogrendszerben — egyéb sajátságos formák mellett[17] — tipikusan ilyenek a legfelsőbb bíróságok úgynevezett „elvi irányító" tevékenységének produktumai.[18]

A jogforrás ilyen elméleti és általános fogalmának megkonstruálását, s a megismerési források leválasztását nem — Ihering kifejezéssel élve — valamiféle „jogászi fogalommenyország" kialakítása indokolja, hanem az, hogy „a tudományos szóhasználat — mindig csak viszonylag elérhető — egyértelműsége életbe vágó kérdés a tudományok hatásának és fennmaradásának szempontjából..."[19]

III.

A Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenységének termékeit ilyképpen tehát nem a tradicionális értelemben vett jogforrás-problematika körében kell elhelyezni

A jognak mint magatartásirányítási rendszernek, mint a társadalmi ellenőrzés, a társadalomirányítás egyik eszközének immanens tulajdonsága az érvényesülésre, realizálódásra törekvés. A társadalmi viszonyok folytonos változása permanens korrekcióra, adaptációra kényszeríti az érvényesülésre törekvő jogrendszert, mely adaptáció legalábbis tendenciaszerűen meg is valósul,[20] mert ellenkező esetben az inadekvát jogi szabályozás nem érvényessé, a társadalmi valóságban nem érvényesülővé válik. Az adaptáció a jogi normarend megváltoztatását, a jogi normák alkotását, módosítását vagy megszüntetését, azaz *jogalkotást* jelent. Ennek leglényegesebb útja a törvényhozás és a rendeleti jogalkotás, más szóval a *tipikus jogalkotás.* Ezt mintegy kiegészíti a jogalkotásnak egy, az előzőhöz képest — eltérő módszerei, helyzete és rendeltetése miatt — *atipikus jogalkotás, a jogalkalmazói jogalkotás,* amelynek modelljeként a bírói jogalkotás szolgál. A jog mozgásának két iránya — egyes-különös-általános-különös-egyes —, amit egyfelől a tipikus jogalkotással, másfelől a jogalkalmazással szokás azonosítani, valójában *nem lineáris folyamat.* A kétfajta mozgást nem csupán a közös érintkezési pont, a jogi szabályozottság általánossága kapcsolja össze, hanem a társadalmi megvalósulás során mindegyik jelenti önmagát és részben a másikat is (pl. a törvényhozó a törvényalkotás során egyúttal jogalkalmazó is: alkalmazza a legislatio rendjét meghatározó normákat). A két tevékenység, a két folyamat mindegyike önmagába és a másikba folytonosan visszatér, mintegy *kettős spirálként* fejlődve, egy adott vertikumban átfedik, majd metszik egymást. E metszéspontok a tipikus jogalkotás aktivizálódását jelzik, rendszerint átfogó, mintegy — Eörsi kifejezésével élve — „keresztmetszetben történő adaptáció", a kodifikáció formájában, s e kodifikációs pontokat részleges adaptációk közvetítik egymáshoz, további részekre osztva a metszéspontok közötti szakaszt. A jogfejlődés e sajátos kettős spiráljának másik vonalát, az adaptációs folyamat másik metszetét a jogi normák realizálása során indukált *atipikus jogalkotás képezi.*

Az individuális eseti bírói döntés jogalkotó jelle-

[15] Vö. *Engels:* Anti-Dühring. Bp. 1950. 357. old.

[16] Nálunk az 1974. évi 24. sz. tvr. és az 1063/1974 (XII. 30.) Mt. sz. hat.

[17] Ilyenek például az államhatalmi vagy központi államigazgatási szervek és a társadalmi szervezetek vezető testületei által kiadott együttes határozatok (Mt. — KISZ KB vagy Mt. — MSZMP KB együttes határozat).

[18] A jogforrás fogalmáról lásd részletesen: *Bodnár Z.:* hiv. mű 56—109. old.

[19] *Lukács Gy.:* hiv. mű. 200. o.

[20] Vö. *Eörsi Gy.:* Összehasonlító polgári jog.

gére, valamint a felső bírósági iránymutatások „jogforrási" jellegére vonatkozó kérdésfeltevések leválasztása után itt újabb választóvonalhoz érkezünk. A kodifikációs metszéspontok közötti jogfejlődés, a tipikus jogalkotás részleges adaptációit meghaladó, vagy azokat kiegészítő, esetleges hiányukat pótló eszközét ugyanis a folytonos, mindennapi jogalkalmazás során a felső bíróságok által hozott eseti döntések jelentik, amelyek elvi jellegű megállapításokat, jogtételeket tartalmaznak. Paradoxonnal élve: *ez az atipikus jogalkotás tipikus esete,* amely a kezdettől fogva — amikor a bíró még valóban a szokásból „meríti" a jogot — jelen van nemcsak a common law típusú jogfejlődésben, hanem a kontinentális jogokban is, a jogrendszer egészét tekintve azonban eltérő jelentőséggel. Az ilyen értelemben vett precedensrendszer — éppen azért, mert kiküszöbölhetetlen, s mert a jog adaptációjának folytonosságát biztosító egyik legfontosabb eszköz — *nem idegen a szocialista jogrendszertől sem. Létezését, szükségességét a jogrendszer eddig is hallgatólagosan tudomásul vette,* s az elméletnek sem igen marad más választása, mint hogy elismerje.

Kálmán Györgynek valóban igaza van abban, hogy „senkinek sem jut eszébe kétségbevonni, hogy az alsóbb bíróságok számára ugyancsak eligazítást adó, konkrét ügyben hozott döntések jogalkalmazási tevékenységet foglalnak magukban".[21] Az ily módon megfogalmazott jogtételek valóban jogalkalmazáshoz kapcsolódnak, azonban *minden olyan esetben, amikor a Legfelsőbb Bíróság közzétett eseti döntései praeter legem vagy contra legem értelmezést tartalmaznak avagy a jogi analógia eszközeit alkalmazzák — legyen az analogia legis vagy analogia iuris*[22] —, *szociológiailag kötelező erejüknél fogva egyúttal normatív erőre tesznek szert, joggá válnak; az eseti döntést eredményező, egy konkrét jogvitát eldöntő tevékenység pedig egyúttal jogalkotást is magában foglal.* Ez még abban az esetben sem vitatható, ha utóbb a Legfelsőbb Bíróság eseti döntésében foglalt jogtétel beépül a kodifikációba vagy helyeslésre talál a jogtudomány körében.

IV.

Kevésbé ilyen egyértelmű a Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenysége egyéb formáinak — az értelmezésen túlterjeszkedő irányelvek, elvi döntések, kollégiumi állásfoglalások, tanácselnöki értekezleti állásfoglalások — kérdése. Ezeket a jog dekonstitucionális megismerési forrásainak, következésképpen a ma fennálló legislatios rend szempontjából *alkotmánysértőnek* tekintem. Az említett „iránymutatások" gyakran *praeter legem* vagy *contra legem* jogalkotó jellegűek, s megítélésük már szorosan kapcsolódik az adott társadalmi-politikai berendezkedéshez, az adott jogrendszerhez. Zweigert — Eörsi által idézett — találó kifejezése, a „wunderliche Gestalt"[23] helyénvaló, mert ezek valóban csodálatos alakzatok, s éppen ezekre nézve igaz, hogy a törvény-jog — bíró-jog viszonyában a kérdés csak úgy hangozhat, hogy „melyik felel meg jobban az adott társadalom igényeinek az adott szakaszban, mint a jogfejlesztés alapvető, fő módszere, és milyen területen, milyen mértékben kerül sor a másik módszernek mint kisegítő módszernek az alkalmazására".[24]

A mai helyzetet tekintve a Legfelsőbb Bíróság e csodálatos alakzataiban megjelenő jogalkotó tevékenységét alapvetően két tényező kondicionálja: *1. a tipikus jogalkotás fogyatékosságai; 2. a Legfelsőbb Bíróság bizonyos uralmi helyzete.* Az iránymutatásokban manifesztálódó jogalkotás szükségességét a magyar jogrendszerben kialakult jogalkotási technika alapozza meg. A keretjellegű törvényhozás, a rugalmatlan, mégis „túlszabályozó" államigazgatási jogalkotás, s jogszabályok nemritkán homályos, ellentmondásos megfogalmazása mind jogalkotásra kényszerítik a Legfelsőbb Bíróságot, akárcsak az adott életviszony nem egyértelmű politikai-társadalmi megítélése folytán, a felelősséget elhárítandó tudatosan meghagyott joghézagok és joghiányok kitöltésének szükségessége, s számos egyéb fogyatékosság, amelynek vizsgálata messzire vinne.

Következésképpen önmagában az, hogy a Legfelsőbb Bíróság irányelveiben, elvi döntéseiben, kollégiumi és tanácselnöki állásfoglalásaiban gyakorta jogot alkot, még nem elítélendő, s a Legfelsőbb Bíróság ez irányú jogalkotó tevékenységére vonatkozó bírálatok implicite a tipikus jogalkotás kritikáját jelentik, amennyiben az itt tárgyalt bírói jogalkotás végső causaját ennek hiányosságaiban lelhetjük föl.

A Legfelsőbb Bíróság ilyen jogalkotó tevékenységének mértéke, a kisegítő módszerként használandó csodálatos alakzatok mai súlya azonban már nem csupán a szükségesség, hanem a Legfelsőbb Bíróság uralmi pozíciója által is meghatározott. Itt válik fontossá az, hogy meg kell különböztetni az *objektív valóságot* és *annak kívánatos voltát.* Mert míg a kívánatos — megítélésem szerint — e csodálatos alakzatok kiküszöbölése lenne, addig az objektív valóság, a tipikus jogalkotás helyzete ezek szükségességét indokolja. Ugyanakkor azonban ez utóbbi esetben is a szükségességből adódó mérték vitatható, „a bírói jogfejlesztésnek az írott törvények, sőt írott jogszabályok sajnálatos, majdhogynem dzsungelje mellett lényegesen kisebb szerepet kellene betöltenie, mint amit ma nálunk betölt".[25]

A szükségesség mértékének megítélése természetszerűleg számos szubjektív tényezőtől függ. Úgy tűnik, megítélés kérdése, hogy az a tipikus bírói jogalkotás érintett területe, mértéke, jelentősége mennyiben felel meg az adott társadalom igényeinek az adott szakaszban. *De lege lata* szemlélve azonban *a kérdés lényege nem* ebben, ti. *a mérték elfogadhatóságában áll.*

A Legfelsőbb Bíróság effajta jogalkotó tevékenységének szükségessége még nem elégséges tényező annak legitimálásához, konstitucionálissá minősítéséhez. *Attól, hogy szükséges, a jogalkotásra vonatkozó hatályos magyar jogi normák szerint még nem válik jogszerűvé.*

[21] *Kálmán* Gy.: hiv. mű 304. old.

[22] Az analógia alkalmazásának alkotó jellegére nézve lásd részletesen *Bodnár* Z.: A jogi analógia és a bírói jogalkotás összefüggéséről. Jogtudományi Közlöny, 1985. 8. sz. 441—446. old.

[23] Idézi *Eörsi* Gy.: hiv. mű 517. old.

[24] Uo. 466. old.

[25] *Weiss* Emília. Idézi *Földi* A.: XIX. századi magánjogunk forrásai és irodalma. Zlinszky János kandidátusi értekezésének vitája. Jogtudományi Közlöny, 1985. 6. sz. 371. old.

A jog keletkezési folyamatáról a jogforrás fogalmának meghatározásakor mondottakra figyelemmel valóban nem kétséges, hogy a normatív módon megfogalmazott kollégiumi és tanácselnöki állásfoglalások a jogalkalmazói tevékenység részei — amint azt Kálmán György megállapítja[26] —, pontosabban szólva a jogalkalmazói tevékenységhez kapcsolódnak csakúgy, mint az irányelvek és az elvi döntések, amennyiben annak tapasztalatait hasznosítják. E két utóbbi alakzatra nézve az is igaz továbbá, hogy a reájuk jellemző sajátosságok — ti. a hierarchia csúcsán álló bíróság legmagasabb testülete hozza; követését törvény is kötelezővé teszi, közzéteszik a Magyar Közlönyben is[27] — még nem indokolják, hogy éppen ezt a tevékenységet kiragadjuk a Legfelsőbb Bíróság jogalkalmazási jellegű tevékenységének köréből és jogalkotásnak minősítsük. Adott esetben azonban egyfelől magam sem választom el a kollégiumi és tanácselnöki értekezleti állásfoglalásokat az irányelvektől és elvi döntésektől;[28] másfelől pedig valójában nem e formális ismérvek miatt, hanem a *bennük foglalt tartalom miatt tekintem ezek egy jelentős részét atipikus jogalkotásnak.*

Túl azon, hogy a jogi analógia alkalmazása szükségképpen jogalkotást jelent, az elvi irányítás limitált volta, egy-egy részkérdésre való korlátozása és a tételes jog keretei közé illeszkedése még nem eredményezi a jogalkotó jelleg negációját, mert — amint arra a jogi analógia kérdésénél utaltam[29] — itt a Legfelsőbb Bíróság ugyanolyan szerepben jelenik meg, mint a központi államigazgatási szervek, amelyek végrehajtási rendeleteikben egy magasabb szintű jogszabály részletkérdéseit szabályozzák az alapjogszabály rendelkezéseinek keretei között — avagy esetenként azokat túllépve.[30] A központi államigazgatási szervek ilyen tevékenységét pedig kétségkívül jogalkotásnak tekintjük. Csakhogy míg ezeknél a kellő jogszabályi felhatalmazás adott az alapjogszabályban, addig a „wunderliche Gestalt"-oknál ez a felhatalmazás hiányzik.

Amit *Kálmán György* tanulmányában leginkább vitat, az a Legfelsőbb Bíróság testületi iránymutatásainak illegitim és depolitizált voltára és helyettesítésének, kiküszöbölésének lehetőségére vonatkozó álláspontom.[31]

Ami az alkotmánysértő jelleget illeti, úgy tűnik, *túlzóan kiterjesztő* lenne az Alkotmány 47. §-ának olyan értelmezése, amely a jogalkotó és jogalkalmazó tevékenység „határvidékén" elhelyezkedő, következésképpen jogalkotó tevékenységet *is* magában foglaló „elvi irányítást" e törvényhely alapján legitimálná. Sem az Alkotmány, sem az 1972. évi IV. törvény (46. § (1) bek.; 47—48. §§.), sem pedig a jogszabályok kihirdetéséről szóló 1974. évi 24. számú törvényerejű rendelet és a végrehajtása tárgyában kiadott 1063/ 1974. (XII. 30.) Mt. számú határozat *nem tartalmaz olyan rendelkezést, amely felhatalmazná a Legfelsőbb Bíróságot arra, hogy bármely formában jogi normát alkosson.* Számos példából kitűnően azonban — elnevezésüktől függetlenül — az elvi irányítás ezen formái valóban jogszabályi jelleggel bírhatnak.[32]

A pozitív jogi felhatalmazottság hiányát a gyakorlatban a Legfelsőbb Bíróság történetileg megalapozott sajátos *uralmi helyzete* pótolja. Ez tette lehetővé, hogy az 1949. évi Alkotmány törvényi értelmezésének is tekinthető 1954. évi II. törvénnyel szemben — melynek 50. § (2) bekezdése csak az elvi döntést említette az elvi irányítás formájaként — a Legfelsőbb Bíróság 1964-ben a vitát lezárva úgy határozott, hogy az elvi döntés mellett mód van irányelv alkotására is.[33] Utóbb az 1972. évi I. tv. és a Bszt. is magáévá tette ezt az álláspontot.

Még inkább figyelemre méltó az 1983. évi II. törvénnyel módosított Alkotmány 21. § (3) bekezdése, amely az eredeti tervezettel ellentétben, az Országgyűlés szerveként működő Alkotmányjogi Tanács hatásköréből gyakorlatilag kivonja a Legfelsőbb Bíróság irányelveit és elvi döntéseit azáltal, hogy ezek végrehajtásának felfüggesztésére az Alkotmányjogi Tanács nem jogosult. Ily módon a Legfelsőbb Bíróság az Országgyűlés és az Elnöki Tanács *mellé* került, ami alkotmányjogi szempontból *legalábbis problematikus.* E rendelkezés okáról az alkotmánymódosító törvény indoklása hallgat. A hivatkozott törvényhely abból a szempontból is érdekes, hogy a Legfelsőbb Bíróság irányelveit és elvi döntéseit nemcsak a jogszabályok, hanem a *jogi iránymutatások köréből is* kiemeli, hiszen az egyéb jogi iránymutatások alkotmányosságának ellenőrzésére az Alkotmányjogi Tanács jogosult. Ugyanakkor *Kálmán György* — az értelmezés határainak megtartását feltételezve — a Legfelsőbb Bíróság iránymutatásait a miniszterek és országos hatáskörű szervek vezetői által kibocsátott általános jogi iránymutatásokkal rokonítja.[34]

Az említett uralmi helyzet igazolására végül álljon itt egy nem is túl régi gyakorlati példa. Az irányelvek és elvi döntések esetében elvileg azt kell feltételeznünk, hogy azok hosszabb-rövidebb időszakok jogalkalmazási tapasztalatain alapulnak, a jogalkalmazás gyakorlata során felmerülő vitás kérdések, *a jogi szabályozást követően* megjelenő új életviszonyok, illetőleg ezek módosulása miatt válik szükségessé megalkotásuk. Jogalkotásunk anomáliája is, hogy a Legfelsőbb Bíróságnál olykor hiányzik ez a tapasztalatszerzést biztosító időszak. Így történt ez a családjog 1974-es rekodifikációját követően, amikor a Legfelsőbb Bíróság *közvetlenül* a legális jog-jogalkotást követően „értelmezte" a törvényt, sőt azt kívánta, hogy a 9., 10. és 11. L. B. sz. irányelvek, valamint a XXXVII. sz. Polgári Elvi Döntés az új törvénnyel *együtt* jelenjenek meg a Magyar Közlönyben. Végül is azonban ezek az iránymutatások — feltehetőleg a „jogesztétikai igényeket kielégítendő" — a Csjt. májusi (MK 31. sz.) kihirdetését követően négy hónappal később (MK

[26] Vö. *Kálmán* Gy.: hiv. mű 304—305. old.

[27] Uo. 305. old.

[28] Vö. *Bodnár* Z.: A bírói jogalkotás. Jogtudományi Közlöny, 1984. 9. sz. 497—503. old.

[29] Vö. *Bodnár* Z.: A jogi analógia és a bírói jogalkotás összefüggéséről.

[30] Ez utóbbi esetben, ha a végrehajtási rendelet az alapjogszabályt lerontja, a formai szempontból konstitucionális végrehajtási rendelet a tartalmi hiba miatt ugyancsak a jog dekonstitucionális megismerési forrásává válik.

[31] Vö. *Bodnár* Z.: A bírói jogalkotás. 502. old.

[32] Vö. *Hámori* V.: A bíróság igazságszolgáltatási tevékenységének jogszabályhoz való kötöttsége. Jogtudományi Közlöny, 1983. 10. sz. 671. old.

[33] Az 1949. évi XX. tv. 38. §-a úgy fogalmazott, hogy a Legfelsőbb Bíróság irányelveket állapíthat meg, és elvi döntéseket adhat ki.

[34] Vö. *Kálmán* Gy.: hiv. mű 304. old.

68. sz.) jelentek meg a Magyar Közlönyben. Kérdés azonban, hogy vajon egy újonnan születő kodifikáció után hogyan maradhatnak olyan szabályozási problémák — és maradnak-e —, amelyek szükségessé teszik, hogy a Legfelsőbb Bíróság a törvényalkotással egyidőben értelmező rendelkezéseket bocsásson ki?

A jogot alkotó „iránymutatások" illegitim volta még egy, elsősorban az alkotmányjogászok által vitatott területen vizsgálható, nevezetesen a bírói függetlenséggel összefüggésben[35] (lásd Alkotmány 50. § (2) bekezdés). Itt kézenfekvőnek látszik az az ellenvetés, hogy az alsó bírósági bírák igénylik a jogalkalmazás során a Legfelsőbb Bíróság ilyenfajta segítségét, ily módon a mai helyzetet tekintve ez a bírói függetlenség alkotmányos elvének érvényesülésével szemben ható, erősebb igény már egy másik kérdéshez, a bírák erkölcsi és anyagi megbecsülésének, illetőleg a bírói kar rekrutációjának problémájához vezet el.

V.

A bírói jogalkotás megítélésére vonatkozó álláspontom végül is a következőkben foglalható össze:

1. A bírói jogalkotás kérdéseinek megválaszolásánál *el kell választani egymástól e problémakör különböző,* jogszociológiai, jogbölcseleti, alkotmányjogi stb. *síkjait.*

2. A Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenységének értékelésénél feltétlenül *meg kell különböztetni* a ma fennálló helyzetet, *az objektív valóságot,* és ennek kívánatos vagy helyesnek vélt voltát, vagyis ezen *objektív valóság megváltoztatásának lehetőségeit és az erre irányuló javaslatokat,* végső soron tehát a bírói jogalkotás *de lege lata* és *de lege ferenda szemléletű értékelését.*

3. Határozott különbséget kell tenni a Legfelsőbb Bíróságnak vagy a megyei bíróságoknak a „Bírósági Határozatok"-ban közzétett *eseti döntései és az úgynevezett „elvi irányítás" valamennyi egyéb formája között.*

4. A szocialista jogrendszerben is szükségszerűen és elkerülhetetlenül létezik egyfajta precedensrendszer. Ez a precedensrendszer a legkevésbé sem idegen a szocialista jogrendszertől, annak elveitől, mindezekkel nem összeegyeztethetetlen; megszüntetésére nincs semmiféle alkotmányos lehetőség és az nem is lenne indokolt.

5. A *mai* magyar jogalkotási gyakorlatot tekintve *a Legfelsőbb Bíróságnak* irányelvekben, elvi döntésekben, kollégiumi állásfoglalásokban, tanácselnöki értekezleti állásfoglalásokban megnyilvánuló *jogalkotó tevékenysége általában szükségszerű,* többnyire a kényszerítő körülmények által diktált, *ma is tapasztalható mértéke azonban már erősen megkérdőjelezhető.*

6. A Legfelsőbb Bíróság eseti döntésében megfogalmazódó jogtételben megjelenő jogon kívül *a bírói jogalkotás valamennyi egyéb formája alkotmánysértő és* számos, a Legfelsőbb Bíróságtól többnyire független feltétel biztosítása esetén *megszüntethető,* de bizonyos mértékben még az államhatalmi és államigazgatási szervek mai jogalkotási gyakorlata mellett is *radikálisan korlátozható.*

De lege ferenda természetszerűleg számos megoldás lehetséges. A *Kálmán György* által bírált javaslat nem csupán formális megoldást eredményezne, hanem az alkotmányjogi garanciákat is szem előtt tartva *tartalmi változást is igényel.*

A javasolt szignalizációs rendszer és ennek nyomán a tipikus jogalkotás szférájában megvalósuló részleges adaptáció alapvető lehetőségét a mai „elvi irányítás" feltételeként tételezett huzamosabb bírói gyakorlat biztosítja. Amennyiben elég idő áll rendelkezésre ahhoz, hogy a Legfelsőbb Bíróság kidolgozza — a bírói gyakorlat tapasztalatai alapján — a pozitív jog adaptációját, és azt a számos érintett meghívottal kibővített testület elé vitára bocsássa, úgy tűnik ez elegendő idő lenne arra is, hogy ez a folyamat a tipikus jogalkotás szervei által menjen végbe. Ezzel összefüggésben több kiegészítő megjegyzés is helyénvaló.

1. Meglehet, a tipikus jogalkotásban — az említett szignalizációt követően — végbemenő adaptáció gyakoribb jogszabályi módosításokat eredményezne, s ez a jogrendszer stabilitását gyengítené — ez azonban csak formai szempontból kifogásolható. *A Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenységével végzett részleges adaptáció ugyanis tartalmi szempontból, gyakorlatilag ugyancsak változást eredményez a jogi szabályozásban;* megváltozik a ténylegesen érvényesülő (érvényesíthető) jog, anélkül azonban, hogy ez a változás a jogszabályokban manifesztálódna. Számomra legalábbis kérdéses, hogy *vajon ez a fajta adaptáció nem eredményez-e méginkább jogbizonytalanságot, mint a legislatios rendnek megfelelően végzett jogszabálymódosítások?*

2. Ami a Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenységének depolitizált voltát, s ezzel szemben a tipikus jogalkotás előnyeit illeti, figyelemre méltó lenne annak a kérdésnek az empirikus vizsgálata, hogy vajon a Legfelsőbb Bíróság testületi ülésein a bírói kar és a meghívottak az előterjesztések megvitatásakor milyen aktivitást mutatnak, illetőleg a kérdés úgy is megfogalmazható, hogy vajon a Legfelsőbb Bíróság teljes ülése mennyivel aktívabb, mint az Országgyűlés mai plenáris ülései? Ugyancsak kérdéses — a jogtudatvizsgálatok talán választ adhatnának erre —, hogy a Legfelsőbb Bíróság által alkotott jogi normák inkább publikusnak tekinthetők-e, mint a tipikus jogalkotás során kimunkált jogszabályok.

Másfelől a szignalizációs javaslathoz — bár ezt Kálmán György elmulasztja megemlíteni — elválaszthatatlanul hozzátartozik annak feltételezése, hogy az Országgyűlés és annak állandó bizottságai *elvileg alkalmasak* a politikai érdekérvényesítésre, továbbá annak hangsúlyozása, hogy a legális érdekérvényesítési mechanizmus igénye nemcsak a Legfelsőbb Bíróság által alkotott jog vonatkozásában, hanem *a politikai rendszer egészére* nézve fogalmazódik meg.

Végezetül helyesebbnek tűnne, ha a Legfelsőbb Bíróság meglévő tekintélyét, az állami szervek rendszerében betöltött pozícióját nem jogalkotói hatáskörök megszerzése érdekében vetné latba, hanem abból a célból, hogy mind az államhatalmi szerveknél, mind az államigazgatás központi szerveinél olyan jogalkotási mechanizmus kialakítását ösztönözze, amelynek során ezek a szervek képessé válnak a társadalmi viszonyokban bekövetkezett változások jogi visszatükrözésére, a gyors adaptációra.

[35] Ld. különösen *Fűrész* K.: A bírói függetlenség alkotmányos elve. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1984.

Törő Károly

Hiányosságok és ellentmondások a személyiségvédelemben

Jogrendszerünk sokoldalú és hatékony védelemben kívánja részesíteni a személyiség érvényesítését, fejlődését és kibontakozását. E helyes célkitűzés megvalósítása során hiányosságok és ellentmondások tapasztalhatók a jogi szabályozás, illetve joggyakorlat területén. Ennek a tanúsítására szolgál az egyes személyiségi jogok néhány esetkörének a megvizsgálása.

1. Védi-e jogunk az emberi képet és hangot?

A személyiség fontos összetevője, az emberek közötti közvetlen kapcsolat nélkülözhetetlen eszköze a személy egyediségét kifejező, a személyt mindenki mástól elkülönítő jellegzetes testi valóság, az *ember külső megjelenése: képe és hangja.*[1]

Vitatható, hogy az emberi kép és hang érvényesítésével kapcsolatban lehet-e szerepe a jognak, továbbá, hogy hatályos jogunk mennyiben alkalmas e szerep megvalósítására.

Az ember testi tulajdonságai, egyedi jellegzetességei önmagukban ugyanis függetlenek a jogtól, jogi eszközökkel nem befolyásolhatók, ezért közvetlenül nem szolgálhatnak a jogvédelem tárgyaként. A kép és a hang azonban nem az ember közvetlen testi valóságát jelenti, hanem csupán mások, a környezet tagjainak a tudatvilágában való tükröződését, azaz az ember mint személyiség társadalmi megnyilvánulását. A személy egyedi képe és hangja *a személy számára külső világban* érvényesül. Ez a tény teszi szükségessé és lehetővé a jogi védelmet — abban a körben, amely körben jogi eszközök alkalmazhatók.

A polgári jog akkor valósítja meg kielégítően az egyedi emberi kép és hang védelmét, ha — a személyiség alapvető jellegzetességeire tekintettel — együttesen szolgálja a személy társadalomhoz tartozását és elkülönülését a társadalomtól. E követelmény megvalósítása végett a személy kizárólagos rendelkezéséhez kellene kötni a kép és a hang társadalmi érvényesítését, és mindenki mást el kellene tiltani attól, hogy ebben őt gátolja.

Hatályos polgári jogunk nem teszi lehetővé ezt a védelmet. Polgári törvénykönyvünk nem ismeri az egyedi emberi kép és hang közvetlen jogi védelmét. Az ember külső megjelenésével kapcsolatban kizárólag a képmás és a hangfelvétel védelméről rendelkezik. A kétfajta személyiségi érték nem azonos. Mindkettő az ember külső megjelenésének a társadalmi megnyilvánulását jelenti, de a kép és a hang ennek a közvetlen, a képmás és a hangfelvétel a közvetett tükröződése mások tudatvilágában.

A képmás és a hangfelvétel az ember képének és hangjának a külső tárgyi eszközökkel való észlelése, rögzítése és utánképzése. A *képmás és a hangfelvétel* az észlelt és az észlelő személyétől elkülönült tárgyi jel. Jogunk csak ezt a tárgyi jelet védi. Nem a közvetlenül észlelt, érzékelt személyiségi érték részesül jogi oltalomban, csak az ettől elkülönült, *tárgyiasult utánképzés.*

A Ptk a képmás és a hangfelvétel nyilvánosságra hozatalával kapcsolatos rendelkezési jogot, illetve a képmással és a hangfelvétellel kapcsolatos visszaélés tilalmát szabályozza. A Ptk 80. §-ának (2) bekezdése szerint a képmás és a hangfelvétel nyilvánosságra hozatalához az érintett személy hozzájárulása szükséges. A 80. § (1) bekezdése pedig azt állapítja meg, hogy a képmással és a hangfelvétellel való visszaélés a személyhez fűződő jogok megsértését jelenti.

A Ptk szabálya tehát a személy kizárólagos rendelkezési jogát leszűkíti a képmásra és a hangfelvételre, és kizárólag ezek nyilvánosságra hozatalához követeli meg a személy hozzájárulását. *Más képének, hangjának a kifürkészését,* a más utáni leselkedést, hallgatózást nem tiltja. Nem tiltja tehát *a rejtett kamera* és a *titkos lehallgatókészülék* alkalmazását sem. Elkészítésétől, keletkezésétől függetlenül csak a már meglévő képmás (hangfelvétel) nyilvánosságra hozatala vagy az ezzel történő visszaélés sért személyiségi jogot. A törvény szigorú értelmezése szerint nyugodtan készíthet tehát bárki észrevétlenül, rejtett fényképezőgéppel a zárt női napozón gyanútlanul heverésző hölgyekről aktfényképet, és azt elhelyezheti a szobája falán. Polgári törvénykönyvünk nem tiltja a rejtett hangfelvevő, hangrögzítő eszközök alkalmazását sem. A titokban készült hangfelvétel felhasználása, lejátszása is csak akkor jogsértő, ha nyilvánosságra hozatalt vagy visszaélést jelent. Szigorú szövegértelmezés szerint a személy nem részesül semmiféle védelemben az ellen, hogy róla — külső megjelenéséről, képéről, hangjáról — hozzájárulása nélkül felvételt készítsenek.

Véleményem szerint ez a szabályozás nem kielégítő. A személy külső megjelenését, egyedi képét és hangját is védeni kell az illetéktelen behatolás ellen. Hatékony személyiségvédelemről csak akkor beszélhetünk, ha *a személy saját maga jogosult meghatározni személyisége társadalmi érvényesülésének a határait,* ha saját maga dönthet arról, hogy képét, hangját elrejti vagy megmutatja. A helyes személyiségvédelmi célkitűzések megkövetelik, hogy senkinek a képéről, hangjáról hozzájárulása nélkül ne készíthessenek mások felvételt. A titkos lehallgatókészülékek, a rejtett kamerák alkalmazása illetéktelen behatolást jelent a személyiségi érdekkörbe, amellyel kapcsolatban a személyiségi rendelkezés kizárólagossága a személyiség megvalósításához nélkülözhetetlen.

Kétségtelen, hogy a jogszabályi rendelkezés hiányossága ellenére az elméletben és a gyakorlatban törekvések tapasztalhatók arra, hogy a képmás és a hangfelvétel felhasználásán kívül annak a készítésére — tehát a kép és a hang közvetlen védelmére — is érvényesüljön a személy kizárólagos rendelkezési jogosultsága.[2] Erre csak a képmásra és a hangfelvételre vonatkozó rendelkezések kiterjesztő értelmezése ad lehetőséget.[3]

Törő Károly bíró, Legfelsőbb Bíróság (Budapest).

[1] *Törő* Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 507—513. old.

[2] *Törő* Károly: A személyiségvédelem buktatói. Jogtudományi Közlöny, 1986. 10. sz.

[3] Vö. Legfelsőbb Bíróság, P IV 20 289/1984.

2. A képmás és a hangfelvétel védelmére vonatkozó gyakorlat ellentmondásai

A képmás és a hangfelvétel védelméről a Ptk egyértelműen rendelkezik. A gyakorlatban mégis vannak ezzel kapcsolatban is bizonytalanságok.

A képmás és a hangfelvétel *nyilvánosságra hozatalá*nak a feltétele az ábrázolt személy hozzájárulása. E hozzájárulás megadása vagy megtagadása személyiségi alanyi jog, amely kizárólagos és személyesen gyakorolható. A hiányzó hozzájárulást a bíróság ítélete sem pótolhatja semmiféle jogcímen, sem joggal való visszaélés, sem előzetes kötelezettségvállalás címén. A jogszabály közérdekből, illetve nyomós magánérdekből csak két kivételt enged: nincs szükség a nyilvánosságra hozatalhoz hozzájárulásra nyilvános közszereplés esetén, továbbá az eltűnt vagy a büntetőeljárás alatt álló személy képmásának a közléséhez a hatóság engedélye (intézkedése) alapján.

Általános jogértelmezési szabály, hogy a kivételes szabályt megszorítóan kell értelmezni. A gyakorlatban és az elméletben mégis tapasztalható mindkét rendelkezés kiterjesztő értelmezése.

Polgári törvénykönyvünk *az eltűnt személy,* továbbá a súlyos bűncselekmény miatt *büntetőeljárás alá vont személy* képmásának a közlését hozzájárulása nélkül is lehetővé teszi nyomós közérdekből vagy méltánylást érdemlő magánérdekből — a hatóság engedélye vagy rendelkezése alapján. Engedélyezésre az eltűnt személy felkutatását vagy körözését elrendelő, vagy az a hatóság hivatott, amely előtt a büntetőeljárás folyik.[4]

Bizonytalanság és ellentmondás tapasztalható *a közérdek értelmezésében.* Volt eset, amikor a bíróság az ábrázolt személy tiltakozása ellenére nem tiltotta el a televíziót a letartóztatott személyről készült felvétel közlésétől.[5] Vannak, akik a személy hozzájárulása nélküli közlést megengedő hatósági engedélyhez elegendőnek tartják a *televízió műsorközléséhez fűződő érdeket.* Volt eset, amikor ügyészségi engedélyt adtak arra, hogy az érintett személyről készült kép- és hangfelvételt a televízió műsoradásának a keretében közöljék, az érintett személy hozzájárulása nélkül.[6]

Ez a személyiségi érdeket sértő gyakorlat a sajtó (a televízió) szerepének a téves értelmezéséből ered. A *sajtó, a televízió nem hatóság,* tevékenysége nem hatósági feladat ellátását jelenti. A sajtó kétségtelenül nagyon fontos feladatot lát el a sajtótájékoztatás teljesítésével, de valójában mégis csak *szolgáltatást végez.* Jogi szempontból a *sajtótájékoztatás, a műsoradás polgári jogi szolgáltatás.* Az újság és más időszaki lap vagy a televízió előfizetésével, illetve egyes lappéldányok megvásárlásával polgári jogi viszony jön létre a felek között — a sajtószerv és az előfizető, olvasó, néző, hallgató között. Bármilyen fontos és közvetetten közérdekű szerepe is van a sajtó, illetve a televízió tevékenységének, a valójában polgári jogi szolgáltatást jelentő sajtótájékoztatás, műsorközlés érdekében nem lehet senkinek a jogait — különösen személyiségi jogait — egyoldalúan korlátozni. Ezért nem egyeztethető össze a személyiségvédelmi célkitűzésekkel, ha a televízió — műsorközlési érdekből — a büntetőeljárás alatt álló személyről riportot, dokumentumfelvételt készít és azt az ábrázolt személy hozzájárulása nélkül közli, különösen nem közölheti ezt a személy kifejezett tiltakozása ellenére. Az ilyen közlés nem szolgálhat közérdeket, sőt kifejezetten az alkotmányosan és nemzetközi egyezményben is védett személyiségi jogot és érdeket sért. Erre semmiféle hatóság nem adhat engedélyt.

Az értelmezési nehézségeket az okozza, hogy a jogszabály szövege túlságosan általános. A hatósági engedélyezéshez csupán közérdeket, illetve nyomós magánérdeket követel — közelebbi feltételek megjelölése nélkül. A helyes értelmezéshez a jogintézmény társadalmi rendeltetésének[7] és az engedélyezésre hivatott állami szerv (hatóság) feladatkörének a feltárására van szükség. A jogintézmény rendeltetése — *a személyiségi jogok korlátozásának a célja — az eltűnt személy felkutatása, illetve a büntetőeljárás eredményességének az előmozdítása.* Ez következik abból a szabályból is, hogy az engedélyezésre az a hatóság jogosult, amely az eltűnt személy felkutatását elrendelte, illetve amely előtt a büntetőeljárás folyik.[8] Ezeknek a hatóságoknak a feladatköre az eltűnt személy felkutatása, illetve a büntetőeljárás lefolytatása. A képmás, illetve a hangfelvétel műsorközlési érdekből történő sugárzása meghaladja ezt a kört, kívül esik a körözés, illetve a büntetőeljárás keretein. Ezért műsorközlési érdekből a képmás és a hangfelvétel közlését sem az eltűnt személy felkutatására hivatott, sem a büntetőügyben eljáró hatóság nem engedélyezheti, illetve nem rendelheti el.

Más a helyzet természetesen, ha pl. a televízióműsor egyben az ismeretlen vagy az eltűnt személyek felkutatását, a nyomozás munkájának az elősegítését is szolgálja. Ilyen eset pl. amikor a televízió „Kék fény" című műsorában közlik annak a fényképét, akit a rendőrség bűncselekmény elkövetésének a gyanúja miatt köröz.

Helyes jogértelmezés szerint a súlyos bűncselekmény miatt *büntetőeljárás alatt álló személlyel szemben* képmásának, illetve hangfelvételének a felhasználására hozzájárulása nélkül csak a *nyomozás, a bűnüldözés érdekében* kerülhet sor. Ilyen eset a büntetőeljárás alá vont, ismeretlen helyen tartózkodó személy fényképének a körözése. Ilyen eset a bűncselekményt elkövető személyek fényképének az elhelyezése a bűnügyi nyilvántartásban. A bűncselekmények nyomozása érdekében a nyomozó hatóság rendelkezése alapján megengedett a rejtett fényképezés és a titokban készült hangfelvétel is, és az így készült felvételeket fel lehet használni a büntetőeljárásban. A telefonlehallgatást azonban a távközlési titokra vonatkozó szabályok nyomozási érdekből súlyos bűncselekmény esetében sem teszik lehetővé.[9]

Az *ismeretlen helyen tartózkodó más személy* fényképének hozzájárulása nélkül történő közlésére *kizárólag felkutatása érdekében* kerülhet sor. Így a felkutatására illetékes hatóság rendelkezése vagy engedélye alapján fényképét körözni lehet a szokásos módon és eszközökkel (falragasz, hírlapi közzététel, esetleg televízióközlés). Más célú közlés engedélyezésére nincs lehetőség.

[4] Ptk 80. § (3) bek., 1978: 2. sz. tvr 2. §

[5] Fővárosi Bíróság, Pf 25 034/1982

[6] Ez történt a Fővárosi Bíróság előtt folyamatban volt 51 Pf 26 452/1982. számú ügyben.

[7] Vö. Ptk 4. § (1) és (3)

[8] 1978. évi 2. sz. tvr 2. §.

[9] 1964. évi II. tvr. 8. §.

A képmás vagy a hangfelvétel nyilvánosságra hozatalához nincs szükség az ábrázolt személy hozzájárulására *nyilvános közszereplés* esetén (Ptk 80. § (2) bek.)

E szabály részben elméleti, részben gyakorlati kérdéseket vet fel. Elméletileg kérdéses, hogy összeegyeztethető-e ez a felhatalmazás *az állampolgári jogegyenlőséggel,* a hátrányos megkülönböztetés tilalmával. A közéleti események szereplője, az államférfi, a közéleti vezető mindenki mással azonos módon tarthat számot személyiségi jogainak a védelmére. Elvileg tehát lehetővé kell tenni, hogy saját maga legyen jogosult dönteni arról: hozzájárul-e képmásának vagy hangfelvételének a nyilvánosságra hozatalához. A közélet szereplőjével szemben ennek a személyiségi alanyi jognak a korlátozása a polgári törvénykönyv, az Alkotmány és a nemzetközi egyezmény által tiltott hátrányos megkülönböztetésnek tűnik.[10]

Az ellentmondás látszólagos, mert a képmással és a hangfelvétellel való rendelkezés a személyiség elkülönülő mozzanatát fejezi ki, a képmáshoz és a hangfelvételhez fűződő jog *a személyiségi magánérdekkört* (divatos elnevezéssel „magánszférát") hivatott védeni. Ezért ez a védelem csak addig a határig érvényesülhet, ameddig a személyiség egyedi érdekköre, magánérdekeltsége terjed. *A közszereplés túlmutat ezen az érdekkörön.* Ez indokolja, hogy a képmás és hangfelvétel felhasználásával kapcsolatos kizárólagos rendelkezési jog közszereplés esetében nem érvényesül. Egyébként a közélet szereplőjének is joga van a közérdekű működés körén kívül magánéletre, és ennek a megóvására. Joggal tarthat igényt személyiségi jogai — a magánéletre korlátozottan a képmás és hangfelvétel feletti kizárólagos rendelkezés — védelmére. A képmással és a hangfelvétellel való visszaélés tilalma pedig a közszereplés esetére is vonatkozik. Senki nem jogosult pl. a közélet szereplőjének a képmását vagy a hangját eltorzítani. A közéleti ember sem köteles eltűrni, hogy róla — legalább hallgatólagos hozzájárulása nélkül — *torzképet* közöljenek.[11] Nem érvényesül tehát hátrányos megkülönböztetés, nem szenved tehát sérelmet a jogegyenlőség a *közélet szereplőjével szemben,* csupán a *személyiség magánérdekeltségének a területére korlátozódik,* tehát a polgári jogi személyiségvédelem érvényesülési körén belül hatályosul.

Vitás az elméletben és a gyakorlatban *a nyilvános közszereplés megítélése.* Vannak, akik nyilvános közszereplésnek tekintik azt is, ha valaki nézőként, hallgatóként részt vesz valamilyen nyilvános rendezvényen (színielőadáson, sporteseményen, kiállításon, hangversenyen). Bírósági ítélet indokolásában is olvasható ilyen megállapítás. Ez az értelmezés a törvényben meghatározott kivételes szabály meg nem engedhető kiterjesztését jelenti.

A törvény szerint a képmással és a hangfelvétellel való rendelkezés korlátozásának *két együttes feltétele van: a nyilvánosság és a közszereplés.* Külön-külön egyik sem elegendő. Önmagában az a tény, hogy valaki nyilvános helyen (az utcán, színházban, fürdőhelyen, tárlaton, sportpálya lelátóján, hangversenyteremben) megjelenik, nem engedi meg hozzájárulása nélkül képmása (hangfelvétele) közlését. Adott esetben a bíróság tévesen tekintette a nyilvános rendezvényen való részvételt közszereplésnek.[12] Ha valaki az utcán sétál, megnéz egy tárlatot, sportmérkőzést, színelőadást, ezzel nem vállal közszereplést, csupán magánemberként szórakozik. Igényt tarthat ezért arra, hogy a magánélethez való jogosultságát, képmással, hangfelvétellel való rendelkezési jogát tiszteletben tartsák.[13]

Az ellentétes álláspont képviselői arra hivatkoznak, hogy a képeslapok olvasói, a televízió nézői, filmhíradó nézői számot tartanak a közéleti események, fontosabb színházi, művészeti és sportesemények ábrázolására, és ilyenkor elkerülhetetlen, hogy azok is szerepeljenek a felvételen, akik csupán passzív szereplői az eseményeknek. Ennek a nehézségnek az áthidalása végett meg kell különböztetni a személy egyedi ábrázolásától az ún. *tömegfelvételeket,* amikor az ábrázolás módja nem egyéni, hanem tömegszerű, a felvétel összhatásában örökíti meg a nyilvánosság előtt lezajlott eseményt. Az ilyen felvételhez nincs szükség hozzájárulásra, arra azonban senkit nem jogosít fel a törvény, hogy pl. valakinek az arcát, alakját a tömegből kiemelve mutassák be hozzájárulása nélkül. Figyelembe kell venni a *részvétel és az ábrázolás módját és körülményeit* is. Egy nyilvános fürdőhelyen ma már elfogadottnak tűnik a test nagy részét szabadon mutató fürdőruha. Ez a tény azonban nem jogosítja fel sem a sajtót, sem a televíziót, hogy a résztvevőről felvételt készítsen és azt közölje a százezer példányos képeslapban vagy a televízió több milliós nézői előtt. Ha valaki egy macskakiállításon nézőként megjelenik, joggal tiltakozhat az ellen, ha a róla készült felvételt a macskatenyésztésről szóló szatirikus dokumentumfilmben vetítik.[14] Ha valaki egy hangversenyen önfeledten, magáról megfeledkezve hallgatja a zenét, részvétele senkit nem jogosít fel arra, hogy fényképet „Extázis" felirattal egy cikksorozat illusztrációjaként közöljék.[15]

3. *Van-e lehetőség az ún. életkép jogi védelmére?*

Hiányzik jogunkban *a személyiség egyedi jellegzetességeit, sorsát, életútját kifejező ún. életkép* jogi védelme. Külön jogszabályi rendelkezés és a személyiség általános védelmét előíró szabály hiányában[16] az életkép ábrázolásához — pl. regényben, eseményjátékban, szépirodalmi vagy szociológiai, illetve szociográfiai célú munkában — csak akkor van szükség a személy hozzájárulására, ha külön személyiségi jogosultságot (személyes titkot, hírnevet, becsületet, emberi méltóságot) sért.[17] Nem jogsértő a közlés, ha való tényeket tartalmaz, nem fed fel titkot, nem is tünteti fel a valóságot hamis színben, ha a feldolgozás módja

[10] Ptk 76. §, Alkotmány 61. § (2), 1976. évi 8. sz. tvr-el kihirdetett nemzetközi egyezmény 26. cikke.

[11] *Törő* Károly: Személyiségvédelem. l. jegyzet. 530—531. old.

[12] Pesti Központi Kerületi Bíróság, P 51 810/1982, P 51 655/1981.

[13] Minden jogi alap nélkül állapította meg a Fővárosi Bíróság, hogy aki nyilvános helyen megjelenik, nem kifogásolhatja, ha képmását tudósításban, riportfilmben közlik. Pf 21 000/1983.

[14] Legfelsőbb Bíróság, Pf IV 20 289/1984.

[15] Ellentétes döntés: Pesti Központi Kerületi Bíróság, P 51 655/1981.

[16] *Törő* Károly: A személyiségvédelem buktatói. 2. jegyzet.

[17] *Törő* Károly: Személyiségvédelem. l. jegyzet, 585. old.

objektív, értékítéletei megalapozottak. Mégis sértheti az ilyen ábrázolás e feltételek nélkül is a személy érdekeit, gátolhatja személyisége szabad érvényesítésében. Akadályozhatja környezetének a megválasztásában azzal, hogy *életének, sorsának az ismerete akaratán kívül kilép közvetlen környezetének a köréből,* azokkal is megismerteti őt, akikkel nem kívánja megismertetni magát. Az ilyen ábrázolás megengedése az érintett személy hozzájárulása nélkül még akkor is aggályos, ha valakit bűncselekmény miatt elítéltek és ezzel kapcsolatos a közlés. Ilyenkor ugyanis az a tény, hogy az ábrázolt személyt és tettét azok is megismerik, akik eddig nem tudtak róla, illetve akik tettét esetleg elfelejtették, a *kiszabott büntetésen fölül további büntetést jelenthet,* amit nem lehet a bűncselekmény elkövetésével és a kiállott büntetéssel szükségszerűen összefüggő hátrányos következménynek tekinteni.

Ha a személy saját maga dönthet, hogy engedi-e képmását nyilvánosságra hozni, különösen *indokolt lenne* saját rendelkezésétől függővé tenni, hogy jellemét, életét, sorsát a világ elé tárják. Véleményem szerint ezért esetleg kiterjesztő jogértelmezéssel megfelelő módon alkalmazni kellene a képmásra vonatkozó szabályokat a személy életképéről készült leírásra (szépirodalmi vagy tudományos feldolgozásra) is.[18]

4. Ellentmondások a hátrányos megkülönböztetés tilalmával kapcsolatban

Jogi szempontból a személyiség a társadalom által elismert és a jog által védett sajátos eszmei érték. Személyiségről csak akkor beszélhetünk, ha a társadalom egyenrangú tagjának ismeri el az embert, egyenlő feltételeket biztosít a társadalom tagjainak a társadalom életében való részvételre.[19] Ez az alapfeltétele a személyiség megvalósításának és megvalósulásának, amit a jognak — mint a társadalmi célok érvényesítési eszközének — is elő kell segítenie.

Ezért a hatékony személyiségvédelem fontos feltétele az egyenlő jogok és egyenlő kötelezettségek meghatározása, a törvény előtti egyenlőség, illetve az egyenlő törvényes védelem biztosítása. Ezeknek a feltételeknek a megvalósulása sem teszi azonban önmagában lehetővé, hogy a személy minden területen, minden vonatkozásban egyenlő feltételekkel vegyen részt a társadalom életében. Arról is gondoskodni kell, hogy a társadalom egyedeit az egyenlő jogok megvalósításában, az egyenlő törvényes védelem igénybevételében, személyisége szabad érvényesítésében — az indokolt törvényes korlátokon kívül — semmiféle hátrányos megkülönböztetés ne akadályozza.

E helyes célkitűzés megvalósításának számtalan akadálya van és jogi biztosítékainak a hatékonysága is vitatható. Ebben a körben csak néhány szempont felvázolására vállalkozhatom.

Minden társadalom alapja a társadalom tagjainak az értékteremtő tevékenysége, amelyek között a legfontosabb a munka. A társadalom fejlődése, a társadalmi érdekek érvényesülése végett szükség van a *munka, a megteremtett érték, a teljesítmény és mindezek alapját jelentő képesség és képzettség elismerésére.* Kérdés azonban, hogy a munka, a megteremtett érték, a teljesítmény, a képesség és a képzettség elismerése *nem jelent-e hátrányos megkülönböztetést* azokkal szemben, akik nem végeznek hasonló értékű munkát, nem hoznak létre hasonló értéket, nem érnek el hasonló teljesítményt, nem rendelkeznek hasonló képességgel vagy képzettséggel.

Az ellentmondás látszólagos, mert nem általában minden megkülönböztetést, csupán a törvény célkitűzéseit sértő megkülönböztetés jelent jogsértést. Az emberi egyedek megkülönböztetése egyébként önmagában indokolt és szükséges. *Minden ember egyetlen és mindenki mástól különböző személyiség.* Ez teszi a társadalmat élő, eleven emberi közösséggé. Ezért a társadalom kielégítő működéséhez szükség van a társadalom tagjainak a megkülönböztetésére, minden egyes ember testi, lelki, magatartásbeli személyiségjegyeinek az elismerésére, azaz a személyiség értékelésére. Személyiségvédelmi szempontból ez az értékelés akkor jelent jogsértést, ha valakinek kifejezetten és közvetlenül sérti a törvény előtti egyenlőséghez való jogosultsága érvényesítését, valakit gátol a mindenkit megillető törvényes védelem igénybevételében, valakit a jog előírásainak a megsértésével akadályoz abban, hogy személyiségét szabadon megvalósítsa. A jog szabályai egyébként sem lennének képesek arra, hogy eltüntessék az *egyes emberi egyedek közötti természetes különbözőségeket.* A jog csupán az *egyenlő esélyek* érvényesülésének az elősegítését tűzheti ki célul. Jogszabályaink ezen a téren sem kielégítőek.

Jogszabályaink rendelkezései szerint — a jogszabályok szövegének a szó szerinti értelmében — nem *általában* a személyiség érvényesítését, a jogok gyakorlását, a jogvédelmet sértő hátrányos megkülönböztetés tilos, csupán ennek pontosan meghatározott *esetcsoportjai.* Az Alkotmány, a Büntetőtörvénykönyv és a Polgári Törvénykönyv kifejezetten *csak a nem, a faj, a nemzetiség és a felekezet szerinti hátrányos megkülönböztetést tiltja.*[20]

Ha ezt a felsorolást kizárólagosnak tekintjük, a szabályozás nem felel meg sem a hatékony személyiségvédelem igényeinek, sem az államunk által — törvényerejű rendelettel kihirdetett — nemzetközi egyezményben vállalt követelményeknek. *A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának*[21] a 26. cikke ugyanis általánosságban írja elő az egyes személyek törvény előtti egyenlőségét és a törvényes védelmet gátló *minden megkülönböztetés* tilalmát. Hazai jogszabályainkkal ellentétben nem kimerítően, hanem csupán példaként sorolja fel a törvény által tiltott megkülönböztetés egyes esetcsoportjait. Ezek a *példák is szélesebb körűek, mint a hazai jogszabályaink zárt köre.* Nem elégszik meg az Egyezségokmány a nem, a faj, a nemzetiség és a felekezet szerinti megkülönböztetés kizárásával. Az Egyezségokmányban felsorolt tényállások között vannak olyanok, amelyek csak kiegészítik, pontosítják a hazai jogunkban is szereplő megjelöléseket. Így a faj mellett az Egyezségokmány utal a színre, a nemzetség mellett a nyelvre és a nemzeti származásra. Vannak az Egyezségokmányban olyan példák is, amelyek a hazai jogszabályaink

[18] Adott esetben a bíróság a hírnév és a becsület sérelmét látta megállapíthatónak, amikor egy várostörténeti tárgyú könyv a felperes korábbi vallásáról, annak a megváltoztatásáról és választott egyháza elhagyásáról számolt be — egyébként a valóságnak megfelelően. A Fővárosi Bíróság, 56 Pf 25 557/1982/7.

[19] *Törő* Károly: Személyiségvédelem. 1. jegyzet, 19—25. old.

[20] Alkotmány 61. §, Btk 156—157. §§, Ptk 76. §.

[21] Kihirdetve az 1976. évi 8. sz. törvényerejű rendelettel.

által nem ismert esetkörökre vonatkoznak. Az Egyezségokmány pl. nem csupán a felekezet (vallás) szerinti megkülönböztetést tiltja, hanem általánosságban minden vélemény, így a politikai *vélemény szerinti megkülönböztetést* is. Ennek a szabálynak fontos szerepe lehet a véleménynyilvánítási szabadság biztosításában. A hazai jogszabályi rendelkezések legkirívóbb hiányossága, hogy *hiányzik a társadalmi származás, vagyoni, születési vagy más helyzet alapján történő megkülönböztetés tilalma.* Törvény előtti egyenlőségről, minden személy egyenlő törvényes védelméről, a személyiség indokolatlan korlátozásoktól mentes érvényesítéséről nem beszélhetünk, ha különbséget lehet tenni ember és ember között társadalmi állás, származás, vagyoni, születési vagy más helyzet szerint.[22]

További eltérés, hogy az Egyezségokmány nem csupán a hátrányos megkülönböztetés, hanem bármiféle megkülönböztetés tilalmáról beszél. Ez szélesebb körű fogalom. Azt jelenti, hogy valakit pl. társadalmi állása, származása, vagyoni helyzete miatt nem csupán hátrányban, hanem előnyben sem lehet részesíteni.

Hazai törvényes rendelkezéseink hiányosságait — véleményem szerint — megfelelő jogszabályértelmezéssel át lehet hidalni. Az Egyezségokmány az állammal szemben ír elő kötelezettségeket. Szabályaiból közvetlenül senki számára nem származik közvetlen alanyi jogosultság vagy kötelezettség. A konkrét alanyi jogokat és kötelezettségeket meghatározó *szabályok értelmezésénél* azonban az Egyezségokmányban foglalt elveket is figyelembe kell venni. Különösen az a tény teszi ezt indokolttá, hogy az Alkotmány 54. §-ának az (1) bekezdése szerint — az 1972. évi módosítás óta — a Magyar Népköztársaság tiszteletben tartja az emberi jogokat. Az Egyezségokmány lényegében az emberi jogokat szabályozza. Így az Egyezségokmányban szabályozott emberi jogok tiszteletben tartása hazánkban alkotmányos parancs.

Mindezekre tekintettel véleményem szerint a *Ptk 76.* §-ának a hátrányos megkülönböztetést tiltó rendelkezéseit akként kell értelmezni, hogy *a szövegben lévő felsorolás csak példálózó jellegű.* A fel nem sorolt, de a törvény előtti egyenlőséget, az egyenlő törvényes védelmet, illetve a személyiség érvényesítését akadályozó egyéb hátrányos megkülönböztetés is sérti a személyhez fűződő jogokat.

A hátrányos megkülönböztetés egyes esetcsoportjain belül is tapasztalhatunk ellentmondásokat.

Polgári törvénykönyvünk felsorolásában szerepel — többek között — a *fajok közötti megkülönböztetés.* Ez a megjelölés önmagában is sérti az emberi méltóságot. Annak a tudomásulvételét, elismerését jelenti, hogy az emberiség nem egyetlen faj, hogy az emberiségen belül különböző fajokat lehet megkülönböztetni. Pedig a természettudomány tanítása szerint csak *egyetlen emberfaj létezik,* a ma élő emberiség egyetlen fajhoz tartozik.[23] A törvény szövegében a különböző fajok lehetőségére való utalás nem csupán természettudományos szempontból megalapozatlan, de társadalmi hatása is káros lehet. A jogszabály tiltja ugyan a hátrányos megkülönböztetést, de a szöveg maga is megkülönböztet; elfogadja a különböző fajok létét, és ezzel elősegíti a személyiségvédelmi célkitűzésekkel ellentétes megkülönböztetést ember és ember között.

A hátrányos megkülönböztetésre vonatkozó törvényes rendelkezések gyakorlati alkalmazása során a törvényszövegtől függetlenül is mutatkoznak problémák és nehézségek.

A törvény tiltja a *nemek szerinti hátrányos megkülönböztetést,* ez a tilalom azonban önmagában nem tudja a nemi különbségekkel kapcsolatos számtalan problémát megoldani. A nemek közötti, a nem szerinti megkülönböztetésre *sok vonatkozásban szükség van.*[24] Az ilyen megkülönböztetést önmagában nem lehet tilosnak tekinteni. Az ilyen tilalom ellentétes lenne a *természet rendjével* és teljesen értelmetlen volna. A személyiség megvalósítása nem lehet független a személyiség alapvető jellegzetességeitől, tehát az ember nemi hovatartozásától sem. A törvény ezért csak akkor szolgálja megfelelő módon a személyiségvédelmet, ha rendelkezései erre is tekintettel vannak. Sokan azt hiszik — különösen a női emancipáció kezdeti harcos időszakában volt divatos (bevallottan vagy be nem vallottan) ez a csalóka nézet —, hogy csak a sajátos női jellegzetességek, *a nők sajátos helyzete, szerepköre feláldozásával* lehet a nő azonos értékű a férfivel. A jog nem tűzhet ki ilyen célt. Valóban hatékony személyiségvédelemről csak akkor beszélhetünk, ha biztosítjuk, hogy a nő továbbra is nő maradjon, alkatával, testi-lelki jellegzetességeivel, *sajátos szerepkörében* — mint anya, mint feleség — is egyenértékűen vegyen részt a társadalom életében.

A polgári jog és a polgári jogi személyiségvédelem a nőkkel szemben semmiféle megkülönböztetést nem ismer. Ez nem jelentheti azt, hogy a gyakorlatban ne lenne szükség *fokozott figyelmet* fordítani pl. a női becsület védelmére, amely minden egészséges társadalom létalapja.

5. Hiányosságok a hátrányos megkülönböztetés terén a gyakorlatban

A hátrányos megkülönböztetés általános tilalmának a gyakorlati alkalmazásával kapcsolatban is vannak nehézségek, pl. a jogérvényesítés területén. Az alkotmányos elvek és a törvényes rendelkezések alapján kétségtelennek látszik, hogy a személyiségvédelem minden személyt egyenlő módon megillet. Mégis a múltban is érvényesültek és ma is tapasztalhatók olyan tendenciák, amelyek ezt kétségbe vonják. Vannak akik még ma sem tudnak elszakadni a volt Magyar Kúria 1933. évi eseti határozatában leszögezett elvi álláspontól, amely szerint pl. nem lehet elégtételre igénye annak, aki nem bír olyan erkölcsi értékkel, amely védelemben részesülhet.[25] Az 1959. évi Ptk hatályba lépése után is született olyan bírósági eseti állásfoglalás, amely szerint a jogkövetkezmények alkalmazásának a feltételeként azt is vizsgálni kell, hogy *a személyiségvédelem megilleti-e felperest* és milyen

[22] Az ilyen jellegű megkülönböztetést kívánta kiküszöbölni az egyes rangok és címek megszüntetéséről szóló 1947. IV. törvény.

[23] Valamennyi jelenleg élő ember nemcsak hogy egyetlen fajhoz, hanem ugyanahhoz az alfajhoz, a „Homo sapiens" alfajhoz tartozik. *Windelbrand,* A.: Emberősök, ősemberek. Gondolat, Bp. 1982, 121. old.

[24] Házastársak, élettársak esetén a nemek közötti eltérés jogi és erkölcsi feltétel, de nem hátrányos megkülönböztetés. *Asztalos* László: A Polgári Törvénykönyv magyarázata. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981. 352. old.

[25] Magyar Királyi Kúria 3444/1933. számú határozata.

mértékben.[26] Azóta a bírósági gyakorlat szakított ezzel a felfogással, mégis ma is vannak olyanok, akik szerint a személyiségvédelmet függővé kell tenni attól, hogy a jogait érvényesítő fél *méltó-e erre a védelemre.*[27] Ez az álláspont elvileg teljesen elfogadhatatlan, mert jogszabályaink szerint mindenki egyformán jogképes, a jogvédelem mindenkit egyformán megillet, nincs tehát lehetőség annak a vizsgálatára, hogy valaki „méltó-e" erre a védelemre. Gyakorlatilag mégis problematikus hogyan lehet a személyiségvédelmet a jogait érvényesítő fél személyes körülményeitől függetlenül érvényesíteni. Kétségtelen ugyanis, hogy a személyiség sérelme esetén a *jogsértés társadalmi hatása* függ a személynek a társadalomban betöltött szerepétől, attól a képtől, amely korábban a társadalom tagjaiban róla kialakult. Mégsem lehet a személyiségvédelmet, az egyes személyiségvédelmi eszközök alkalmazását függővé tenni a jogaiban sértett félnek a társadalomban betöltött szerepétől, személyének a társadalmi értékelésétől. Személyiségvédelemre bárki számot tarthat. Így pl. akit bűncselekmény elkövetése miatt börtönbüntetésre ítéltek, annak a személyes szabadsága korlátozott, de korlátozás nélkül megilleti pl. a lelkiismereti szabadság, a személyes titokhoz, a névhez való jog, és a személyes szabadság átmeneti korlátozásán kívül minden egyéb személyhez fűződő jog. A személyiségi jogok az ember legnagyobb értékeit védik. *Nem részesülhetnek korlátozottabb oltalomban,* mint a vagyoni jogosultságok. A vagyoni sérelem hatása sem egyforma mindenkinél. Mégsem lehet a vagyoni jogosultságok érvényesítését függővé tenni a jogosultra vonatkozó egyéb szempontoktól, pl. vagyoni vagy társadalmi helyzetétől. Különösen érvényes ez a szabály a személyiségi jogok érvényesítésére.

A személyiségi jogok érvényesítése tehát nem függhet a személynek a társadalomban betöltött szerepétől. Kérdéses azonban a gyakorlatban, hogy a jogérvényesítés módját ez mennyiben befolyásolhatja. A személyiség egységes, az egyes személyiségi értékek sérelme nem választható el a személyiség egészétől. Ezért kérdés, hogy az *egyes személyiségi értékeket ért sérelem* vizsgálható-e, elválasztható-e, *függetleníthető-e a személyiség egészétől,* vagyis a személyiségvédelmi perben fel kell-e deríteni mindazokat a körülményeket, amelyek lehetővé teszik, hogy a sértett fél személyét a maga teljességében vizsgáljuk. — Véleményem szerint erre nem kerülhet sor. A személyiség védelme mindenkit személyes körülményeitől függetlenül illet meg azonos mértékben. Ezért a személyiségvédelmi eszközök alkalmazásának a szükségessége és módja kérdésében sem lehet vizsgálat és bizonyítás tárgya a jogaiban sértett fél személyisége, életvitele, jellemrajza, egyéni értéke, társadalmi hasznossága. Mindezek vizsgálata azt jelentené, hogy a jogaiban *sértett felet állítjuk a vádlottak padjára.*[28]

Hátrányos megkülönböztetés az emberek általánosító értékelését eredményező *csoportosítása, kategorizálása,* besorolása bizonyos megkülönböztetést jelentő csoportokba, akkor is, ha ezeket kifejezetten nem nevezik *kaszt*oknak. Hátrányos megkülönböztetés valósulhat meg azáltal is, hogy az emberek egy részét *mesterséges elkülönítés*sel kirekesztenek bizonyos, a társadalmi érvényesülést befolyásoló csoportosulásból, az ún. *klikk*ek, a kívülállókat sértő érdekközösségek szervezése. Hasonló megítélés alá esik az oktatásban pl. — bevallottan vagy be nem vallottan — az ún. *elitiskolák* létesítése.

Hátrányos megkülönböztetés érvényesülhet *egyes intézmények* olyan *elnevezésében,* amely önmagában hátrányos elkülönítésre utal, ezáltal is akadályozza a társadalom életében való kielégítő részvételt. Ilyen elnevezések tapasztalhatók az oktatási, nevelési intézmények körében. Korábban a különleges feladatokat ellátó nevelési, oktatási intézményeket feladatkörük alapján jelölték meg. Így voltak gyógypedagógiai intézmények, kisegítő és foglalkoztató iskolák, osztályok, csoportok, mozgásjavító, beszédjavító iskolák és osztályok. Az újabb jogszabályok szakítottak ezzel a helyes módszerrel, és az egyes intézmények megjelölésénél nem az intézmény feladatkörét vették alapul, hanem az ellátási körébe tartozó *személyek társadalmilag hátrányos tulajdonságai szerinti megkülönböztetését,* csoportosítását. Így jöttek létre a fogyatékos, az értelmi fogyatékos, a mozgásfogyatékos, a hallásfogyatékos, a siket, a vak gyermekek, tanulók oktatását, nevelését ellátó intézmények.[29] Véleményem szerint ez az átkeresztelés súlyos hiba volt. Ez az elnevezés, ez a csoportosítás, megkülönböztetés, megjelölés *sérti az emberi jogokat, amelyek tiltanak bármiféle hátrányos helyzet szerinti megkülönböztetést.* Ezért sérti az Alkotmányt is. Egyébként sérti ez a megjelölés az 1976. évi 9. sz. tvr-rel kihirdetett „Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya" rendelkezését, amely szerint az iskolai nevelésnek — többek között — törekednie kell az *emberi méltóság érzetének a teljes kifejlesztésére.*[30] Az ilyen hátrányos csoportosítás, főleg megkülönböztetés és megjelölés nem segíti, hanem kifejezetten gátolja az emberi méltóság érzetének a kifejlesztését.

Nem érvényesülhet hátrányos megkülönböztetés az *orvosi, egészségügyi ellátás területén* sem. Ezért nem függhet az egyes egészségügyi intézmények igénybevételi lehetősége *a beteg társadalmi állásától, munkakörétől, hivatali beosztásától.* Ezért kifogásolható az olyan egészségügyi intézmény, amelynek *az ellátási körébe meghatározott társadalmi állású — elsősorban magasabb vezető beosztású — személyek tartoznak.* Az Alkotmány minden állampolgár életét, egészségét, testi épségét egyenlő módon védi.[31] Ezzel összhangban államunk minden polgárát egyenlő orvosi ellátásban kell részesíteni. Minden beteg számára egyenlő feltételek mellett kell biztosítani az állami egészségügyi szolgálat keretében a szükséges korszerű orvosi vizsgálatot és gyógykezelést. Megkülönböztetésnek az egészségügyi ellátás szervezésénél is csak orvosi-szakmai szempontok, a konkrét egészségügyi ellátás szükségessége és indokoltsága, a betegség jellege, a betegség

[26] Polgári Jogi Döntvénytár, II. köt. Bp. 1966. 36. old. 36. pont.

[27] *Ilkey* Csaba: Személyiség, társadalom tömegkommunikáció. Jogtudományi Közlöny, 1984. 12. sz. 684. old. Bírálja: *Székely* László: Személyiségi jogunk érdem szerinti elosztásáról. Jogtudományi Közlöny, 1985. 5. sz. 282—283. old. *Sólyom* László: Hozzászólás Ilkey cikkéhez. Jogtudományi Közlöny, 1985. 5. sz. 285. old.

[28] *Törő* Károly: Személyiségvédelem, l. jegyzet, 97. old.

[29] 1985. 17. számú törvényerejű rendelet 4. §.

[30] Az 1976. évi 9. számú törvényerejű rendelettel kihirdetett nemzetközi Egyezségokmány, 13. cikk 1. pont.

[31] Alkotmány 17. §.

foka és a betegnek a betegséggel összefüggő egyéni adottságai alapján lehet helye.

Önmagában nem jelent hátrányos megkülönböztetést, hogy *szervezési okokból* az egészségügyi ellátást a beteg lakóhelye — az üzemi ellátás tekintetében munkahelye — szerinti orvosi intézmények nyújtják. Nem lehet hátrányos megkülönböztetésnek tekinteni az államvasutak, a fegyveres erők és a fegyveres testületek részére szervezett külön egészségügyi szolgálat létét. A *rang, a cím, a társadalmi állás,* a munkahelyi beosztás vagy más előnyös helyzet alapján történő megkülönböztetés azonban az egészségügyi intézmények szervezésében megengedhetetlen.

A lakóhely szerinti szervezeti megosztás nem eredményezheti, hogy a betegek lakóhelyüktől függően különböző színvonalú ellátásban részesüljenek. Szükséges ezért, hogy minden egészségügyi intézmény rendelkezzen az ellátási körébe tartozó betegek kezeléséhez szükséges korszerű eszközökkel és képzett szakemberekkel. Ha ez hiányzik, át kell utalni a beteget más intézményhez.

Vannak esetek, amikor kényszerű a megkülönböztetés az orvosi ellátás körében. Vannak olyan *orvosi eljárások, amelyek alkalmazására csak korlátozott körben kerülhet sor,* mert pl. szervátültetéshez nincs elegendő megfelelő átültethető szerv, vagy mert a szükséges különleges műszer áll korlátozottan rendelkezésre. Ilyenkor a beteg kiválasztása, a betegek közötti sorrend meghatározása kizárólag a betegség súlyossága és a beavatkozás sürgőssége alapján történhet. A kiválasztás során sem érvényesülhet hátrányos megkülönböztetés. *Nem függhet a kiválasztás a beteg ún. társadalmi hasznosságától, korától, a beavatkozástól független esetleges testi fogyatékosságától,* mert az élethez, egészséghez, felgyógyuláshoz való jog érvényesítése szempontjából sem lehet különbséget tenni ember és ember között.

Újlaki László

A méltányosság jogi konkretizálódása a magyar jogszabályokban és a bírói gyakorlatban a felszabadulás után

1. A felszabadulást közvetlenül követően a kodifikált területeken, különösen a kártérítési jogban — bár természetesen megváltozott szemlélettel — tovább éltek az Mtj szabályai. A megújuló társadalom sokfrontos küzdelmet vívott politikai, gazdasági és kulturális hatalmának megszerzéséért és továbbfejlesztéséért, a tervszerűség meggyökeresztetéséért, az új feladatok ellátására alkalmas szervezetek kiépítéséért stb., de párhuzamosan sokat tett a fasizmus uralma idején joghátrányt szenvedettek sérelmeinek a méltányosságtól a legteljesebb mértékben áthatott jóvátételért (7590/1945. M.E., 4800/1945. M. E. sz. rendeletek) is. Érthetően azonban a legközelebbi stratégiai lépés nem a szoros értelemben vett polgári jogi vacuumok kitöltése, hanem a termelés és az ellátás megszervezése volt. Az erre irányuló jogi munkában jelentős szerep hárult az igazságügyi és a bírósági apparátusra. A jogalkotás fő feladata a kizsákmányolás lehetetlenné tételére és az ún. közületi gazdálkodás pozícióinak megteremtésére alkalmas aktusok kibocsátása volt. Ebben akkortájt nem kis szerep jutott a Gazdasági Főtanács jogszabályi erővel érvényesült, zömmel konkrét problémák eseti megoldását célzó határozatainak. Igazgatási-adminisztratív síkon oldotta meg a Gazdasági Főtanács az állami tulajdonba vagy kezelésbe vett vállalatok 1945 előtt keletkezett kölcsönös követeléseinek és tartozásainak — tényleg kádi-módszerekkel végbement — rendezését.

Az államosítás után sürgős feladatként jelentkezett a közületi vállalatok egymás közötti jogvitáinak rendezése, és ezek sorában annak a biztosítása, hogy a vonakodó vállalatot kötelezni lehessen az árucserét lehetővé tevő szerződések megkötésére. Az e célra létrehozott Közületi Egyeztető Bizottság már elnevezésében is magában viseli irányzatosságát: az egyeztetést, az érdekek összehangolásán alapuló döntést.

Az egyeztető bizottságok mellett a felszabadulás utáni években (sőt még az ötvenes években is) az időszerű, tömegesen és rendkívüli jelleggel felmerülő, részben polgári jogi, részben közigazgatási természetű — behatárolt körű — viták eldöntésére arbitrárius jellegű különböző egyeztető, választottbíróság-szerű és döntőbizottság-szerű szervek (vegyesbíróság, döntőbíróság, döntőbizottság, egyeztető bizottság stb.) jöttek létre.[1] Működésük jórészt efemer jellegű volt.

Határozottabb körvonalakat kapott a méltányosság eszméje az 1949. évi Alkotmány megalkotásával. Ennek kifejezett deklarálása természetesen nem alkotmányi feladat, de az a tény, hogy az Alkotmány külön kiemeli az ifjúság érdekeinek védelmét (16. §), valamint az anyaság és a gyermek fokozott törvényes védelmét (62. § (2) bek.), kétségtelenné teszi, hogy ezek a rendelkezések útmutatást adnak a jogalkalmazás számára is a méltányos ítélkezésre.

2. Magasszintű jogszabályi rendezettség állapotába a méltányosság gondolata a *Ptk megalkotásával* jutott 1959-ben. A Ptk bevezető rendelkezéseihez fű-

Újlaki László ny. tanácselnök (Budapest).

[1] Ezek részletes jogtörténeti és elméleti ismertetését ld. *Újlaki* László: Döntőbizottsági szervezet és eljárás. 1964. 23—47. old., *Újlaki* László: A gazdasági döntőbíráskodás alapjai és perspektívája Magyarországon. Jogtudományi Közlöny, 1968. 9. sz., *Újlaki* László; az állami döntőbizottság lényege. Jogtudományi Közlöny, 1970. 6. sz.

zött indokolás világosan kifejti, hogy elfordul a Treu und Glauben, a „jóhiszeműség és tisztesség" tőkés értelmezésű generálklauzulájától és e gyakran elmosódó, bizonytalan értelmű kategóriák helyébe a polgári jogi viszonyokban követelményként a szocialista együttélés, a kölcsönös együttműködés elvét szabja meg. *Szocialista viszonyok között ez a méltányosság modern kompozíciója és alapvető szabálya.* Erkölcsileg helyes, jogilag megfogható. Az együttműködés követelménye nem absztrakt frázis, hiszen a törvény rögtön utal is rá, hogy mit kell együttműködésen értenünk: elsősorban a kötelezettségek pontos teljesítését és a jogok rendeltetésszerű gyakorlását. Ezt közelebbről megvilágító szabály még a felek olyan magatartására utalás, amely tekintettel van az egyéni és a társadalmi érdek harmóniájára. Mércéül olyan magatartás szolgál, amely az adott helyzetben általában elvárható. Nem felel meg ennek az olyan magatartás, amelynél a jogokhoz való ragaszkodás már a joggal való visszaélésbe csap át. A törvény etikai követelményt szab meg a gazdálkodás területén is, tiltva a tisztességtelen gazdálkodást.

3. A most kifejtettekből kitűnően a magyar Ptk méltányossági intézményének három főbb hordozó eleme van:

a szocialista együttélés és kölcsönös együttműködés (A),

az elvárhatóság (B) és

a szolgáltatások és érdekek arányossága (C).

E belső körrel koncentrikus nagyobb körben helyezkedik el

kifejezetten a méltányosság szempontjaira utaló néhány szabály (a),

a súlyos helyzetbe kerüléstől, túlzott megterheléstől óvó szabályok (b),

az általános szabálytól az eset rendkívüli egyedi vonásai folytán eltérésre lehetőséget adó rendelkezések (c),

oltalomra érdemes jogalanyok kedvezményezése (d),

külön hivatkozás nélkül egész jogintézmények kölcsönös érdekvédelmen alapuló szabályozása (e), végül

a minden felsorolásnál mellőzhetetlen ún. vegyes kategória (f).

Mellőztük e rendszerbe állításnál azoknak a jogszabályhelyeknek a figyelembevételét, amelyeknél a rendezés szempontjául kifejezetten valami külön objektivált *érdek* van megadva.

A) A szocialista együttélésnek és a kölcsönös együttműködésnek a 4. § (3) bekezdésében megjelölt és az ennek megvalósítására szolgáló modus kifejtésével meghatározott általános, fő szabályát (miért is ne nevezzük generálklauzulának?) számos rendelkezés teszi konkréttá és élővé.

A 200. § (2) bekezdéséből megtudjuk, hogy (a társadalom érdekeinek szolgálata és) a szocialista együttélés követelménye nem jámbor óhaj vagy ájtatos jelszó, hanem olyan tételes norma, amely súlyos következménnyel, a szerződés semmisségével torolja meg a vele való szembefordulást. A szerződési „hűség" polgári értelmezése így szorul háttérbe a méltányosság szocialista koncepcióját megtestesítő szocialista együttélés törvénykönyvbe kodifikált és konkrét paranccsá vált követelménye mögött. Nem egy esetcsoportra korlátozott, kivételszerűen engedélyezett eltérés az általánostól, hanem maga az általánosság, amely a részletszabályokban válik konkréttá, foghatóvá. Ekként a megengedő szabály parancsolóvá, az eredetében enyhítésnek indult méltányos jog szocialista viszonyok között „szigorú" joggá lett.

Tovább nyomatékosítja (a társadalom érdekét és) a szocialista együttélés követelményét a 237. § (4) bekezdése, amely az ebbe ütköző szerződést kötő fél javára visszajáró szolgáltatásnak az állam javára való megítélését teszi lehetővé. Hasonló következménye van annak, ha az, akinek részére a jogalap nélküli gazdagodást vissza kellene téríteni, azt ... a szocialista együttélés elveivel ellentétes magatartásával maga idézte elő (361. § (3) bek.).

A szocialista együttélés primér rendezőelvként való érvényesülését tükrözi a 206. § (4) bekezdésének az a rendelkezése is, hogy amennyiben nem lényeges kérdésben a megállapodás kiegészítésre szorul, a bíróság a kiegészítést a forgalmi szokások és általában a szocialista együttélés követelménye alapján végzi el. A 438. § (1) bek. és a 441. § b) pontja fűz szankciókat a szocialista együttélés következményeinek a megsértéséhez.

Általános alapelv a szerződés teljesítésében az együttműködési kötelezettség (277. § (24 bek.), ehhez igazodik a teljesítés valamennyi mozzanatának szabályozása.

Az együttműködés jegyében ír elő a Ptk rendelkezéseinek egész sorában szankciókhoz kötött tájékoztatási, értesítési, figyelmeztetési kötelezettséget (159. § (3) bek., 302. § *b)* p., 367. § (1) bek., 464. § (2) bek., 477. § (1) bek., 493. § (3) bek., 495. § (1) bek., 497. § (1) bek., 501. § e) p., 515. § (2) bek., 581. § (1) bek.). Ez megtalálható egyéb jogszabályokban is (7/1978./II. 1.) MT sz. rend. 7. § (2)—(4) bek., 14/1978. (III. 1.) MT sz. rend. 7. § (2) bek.).

B) „Az adott helyzetben elvárható" az a kritérium, amelyet a Ptk igen józanul helyez a külföldi törvénykönyvek „Treu und Glauben", „Verkehrssitte", a „jóhiszeműség és tisztesség", a „jó kereskedő gondossága" stb. követelményei helyébe. Függetlenül a kétféle megoldás mögött húzódó és azonosításukat lehetetlenné tevő osztályháttértől, és ennek alapján erkölcsi tartalmuk tényleges súlyától, nézetünk szerint „az adott helyzetben általában elvárható" reális zsinórmérték, ténylegesen magában foglalja a méltányosság alapgondolatában bennrejlő azt a követelményt, hogy az emberek dolgaikban egymásra tekintettel járjanak el, mindenki úgy cselekedjék, ahogy azt a másiktól elvárja, egyfajta do ut des, vagyis feltétlen kétoldalúság, szolidaritás, amely nem vindikál a maga részére többet és mást, mint amennyi őt a másiktól megilleti. Nem enyhítés, nem kedvezmény és így *megvalósítja a római jogi méltányosság egyik alapelvét: quod uni iustum, alteri aequum.* Ekképp az a jogalany, aki úgy cselekszik ahogyan az általában elvárható, és akivel szemben ugyanígy cselekszenek, az egyenlőség ideáját valósítja meg, ami a szocializmusban nem frázis, hanem tényleges egyenlőség, nem lévén különbség ember és ember között.

Ugyanakkor tárgyilagosan le kell szögeznünk, hogy annak a megállapítása: mit lehet általában elvárni, nem kevésbé nehéz helyzetbe hozza a bírót, mint annak a körvonalazása, hogy mi tekinthető méltányosnak, Ezt ellenérvnek szánjuk azokkal szemben, akik a méltányosság, mint zsinórmérték elfogadása

ellen azon a címen hadakoznak, hogy az elmosódó értelmű, bizonytalan, megfoghatatlan, szabadjogi ítélkezésre csábítók, sőt misztikus.

Az adott esetben általában elvárható" specifikációi a Ptk-ban: 4. § (4) bek., 159. § (4) bek., 181. § (2) bek., 185. § (2) bek., 277. § (2) bek., 299. § (1) bek., 303. § (1) bek., 339. § (1) bek., 347. § (1) bek., 352. § (1) bek., 468. § (2) bek., 475. § (2), (4) bek., 501. § *e)* p.., 502. § (4) bek.

C) További vezérlő gondolat, ami — ha netán valaki elvontaknak, csak elvi súlyúaknak tekintené (nem azok!) a 4. § (3) bekezdésében foglaltakat — konkretizálása, tárgyi síkra vitele, kézzelfogható vagyoni formában való kifejeződése a fentebb *A) és B)* alatt meghatározott törvényi követelményeknek. Más szavakkal: válaszadás arra, hogy hogyan vizsgáznak az elvszerűen megszabott követelmények akkor, amikor a felek egymással szembeni *szolgáltatásairól van szó.*

Ha kerülni is akajuk az indokolásból kitűnő fogalmi vétó folytán a „méltányos" kifejezést, amit most csak egyszerűsítés miatt alkalmazunk, mégis ha tehát méltányos magatartást várunk el a jogalanyoktól, akkor méltányosnak kell lenniök *mértékükben* a szolgáltatásoknak is. Ez pedig azt a követelményt fejezi ki, hogy ezek terjedelemben, mennyiségben, pénzben, előnyben, fáradozásban stb. egyenlőek, értékükhöz mértek, arányosak legyenek, vagyis ne legyenek egymáshoz viszonyítva aránytalanok, legalább is ne feltűnően aránytalanok, ne haladják meg az „indokolt"-at, ne adjanak az egyik félnek indokolatlan egyoldalú előnyt (lehetséges indokolt egyoldalú előny? nincs itt pleonazmus?). Hátrányok megosztásánál ide volna vonandó a felek anyagi viszonyainak szembeállítása, ámde a magyar Ptk ezzel a külföldi (polgári) törvénykönyvekben túltengő alkalmazással szemben csak egy ízben (347. § (2) bek.) operál. Szélsőséges megterhelésektől kívánja megóvni a jogalanyokat a Ptk, amikor nem tudván mértékeket közelebbről meghatározni, a kétség esetében legigazságosabb, statisztikailag mindig helytállónak bizonyuló átlagos, közepes, szokásszerű mértéket jelöli alkalmazandónak, pl.: *középár* (226. § (3) bek., 366. § (1) bek., *megfelelő* eltartás, megfelelő kielégítés (586. § (1) bek., 589. § (3) bek.,), *illő* eltemetés (677. § (1) bek. *c)* p.), *szokásos mértékű* berendezési és felszerelési tárgyak (613. § (1) bek. *c)* p., (3) bek.), ajándékok (619. § (2) bek., 667. § (1) bek. c) p., 683. § (2) bek.), a dolog *értékéhez mért* találói díj (132. § (2) bek.), *túlzott mérték* (245. § (3) bek., 247. § (1) bek.). Operál még az *egyenlőség* mértékével is, ahol ezt kívánja a közelebbi arány megállapításának lehetetlensége (578. § (1) bek., 592. § (2) bek.), vagy a családtagi paritás szempontja az öröklési jogban (607. § (2), (3) bek., 608-610. §-ok).

A felsorolt §-okon kívül az értékarányosságot juttatják még kifejezésre a következő rendelkezések: 110. § (1) bek., 107. § (2) bek., 197. § (1) bek., 201. § (2) bek., 202. §, 209. § (1) bek. 236. § (2) bek. *c)* p., 237. § (2) bek.

4. Az e szorosabb mag körül elhelyezkedő — alapvetőnek, tulajdonképpeninek, legpregnánsabbnak nevezhető — szocialista értelemben vett méltányossági kompozíción kívül megfigyelhetünk a Ptkban olyan további csomópontokat, amelyek további kiágazásai a fentebb *A)—C)* alatt megjelölt követelményeknek. Bár — ismételjük — ezek is levezethetők az elvárhatóság, a szocialista együttélés és kölcsönös együttműködés princípiumaiból, ezek a kategóriák már elnevezéseikben is közel állanak a méltányosság nagy gyűjtőmedencéjében világszerte feltalálható méltányossági részelemekhez.

a) Itt van mindenekelőtt a *méltányos* és a *méltánytalan* kifejezések használata, amelyekkel — az indokolásban foglaltakkal szemben — a kódex mégis élni kénytelen. Két helyen a „méltányos" jelző az érdekre vonatkoztatottan jelenik meg (148. § (2) bek., 206. § (3) bek.), ami nyelvtanilag is kifejezi a két fogalom közötti szoros összefüggést. Másik két esetben a „méltányos" jelző pénzkövetelések összegszerűségének megállapítására jelöl ki félreérthetetlen támpontot (találói díj; 130. §, haszonbérmérséklés -elengedés: 455. § (2) bek.).

A „méltánytalan" jelzőt — szereplésének mindkét esetében (620. § (1) bek. 666. § (2) bek.) — a „súlyosan" módhatározó előzi meg, ismét nem értve ennek létjogosultságát. Az „egyszerűen méltánytalan" helyzet nem igényli már önmagában a törvényhozó beavatkozását?

b) A *C)* alatt tárgyalt rövid, ezért nem pontos megjelöléssel értékarányosításnak nevezhető szempont effektuálása úgy történik, hogy az értékaránytalanság miatt súlyos helyzetbe került vagy kerülhető felet a bíróság olyan helyzetbe hozza, amilyenben lett volna, ha a másik fél nem kötött ki volna uzsorás szerződéssel a maga részére aránytalan előnyt (237. § (3) bek.), vagy egyébként nem kötött volna ki túlzott mértékű foglalót (245. § (3) bek.), kötbért (247. § (1) bek.), bánatpénzt (320. § (2) bek.), vagy jogvesztés stipulálásával a kötelezettet túlságosan sújtó joghátrányt (250. § (2) bek.). Az orvoslás módja uzsorás szerződésnél a visszatérítés elengedése, foglalónál, kötbérnél és bánatpénznél azok összegének mérséklése.

Egyetértünk *Eörsi Gyulával,* hogy ha a bíróság a kárért felelős személyt rendkívüli méltánylást érdemlő körülmények alapján (339. § (2) bek.) az egyébként járónál kisebb összegű kártérítésben marasztalja, akkor nem a kártérítés mérsékléséről van szó, hanem *a felelősség* alól részben történő mentesítésről.[2] Ezzel szemben a szovjet Ptk 458. §-a (2) bekezdésének esetében *mérsékléssel* állunk szemben, mert a bíróság a kár *mértékét* csökkenti, ha a kár okozójának vagyoni helyzete ezt indokolja.

c) A méltányosság gyakorlásának legősibb eleme a jogszabály általánossága és a jogeset egyedisége között jelentkező kollízió megoldására törekvés a méltányosság jegyében.

Kétségtelen, hogy a Ptk rendelkezései e körben is levezethetők az elvárás, a szocialista együttélés és a kölcsönös együttműködés igen átfogóan szövegezett követelményeiből, a jelen *c)* pont alá általunk foglalt esetekben a Ptk azonban már széleskörűen él a külföldi törvénykönyvek által meghonosított causákkal és az általuk erre vonatkozóan kialakított specifikus kifejezésekkel.

Az idevágó esetek egyik — nagyobb — részében a törvény beéri azzal, hogy külön felhívja a bíró figyelmét *az eset körülményeinek, összes körülményeinek* figyelembevételére, mérlegelésére, méltánylására (ez csaknem szinonimája a mérlegelésnek), vagy-

[2] Összehasonlító polgári jog. 439., 440. old.

is értelemszerűen eltérést engedélyez a főesettől (24. §, 207. § (1) bek., 208. § (4) bek., 220. § (1) bek., 347. § (2) bek., 355. § (2) bek., 462. § (2) bek., 589. § (2) bek., 590. § (1) bek., 601. § (1) bek., 620. § (2) bek., 672. § (3) bek.). Csaknem azonos értelmű a 478. § (1) bekezdésének az *ügy természetéből* nyerhető következtetésre utalása.

„Az eset összes körülményeinek" hierarchiájából kiemelkednek a „rendkívüli méltánylást" érdemlő körülmények (339. § (2) bek.).

A most ismertetett kifejezésmódok némi aggályt kelthetnek arra nézve, hogy vajon szövegezésük eléggé megfontolt-e, hiszen a bírónak a jogszabály külön figyelmeztetése nélkül is hivatalból kell tekintetbe vennie az ügy összes körülményeit (vö. Pp 206., 217., 21. stb. §-ai). Ha azonban a külön figyelmeztetést úgy értékeljük, hogy a törvény egyes kiemelésre méltó szituációkban *külön is* biztosítani akarja az ügy egyediségének feltétlen érvényesülését, azt tágabb körben a jogalanyokhoz intézett és önkéntes jogkövetésre felhívó gesztusként is vehetjük: így tekintve az aggály veszít erejéből.

Az esetek másik csoportjában az inti a bírót az általános szabályok árnyékában az ügy egyedi vonásainak figyelembevételére, ha ezt az indokolja, hogy a szerződéskötés-kori körülményekhez képest valamiféle változás állott be, amivel a felek nem számol(hat)tak és így bomlik meg a jogok és kötelezettségek, az érdekek aránya. A gazdasági lehetetlenülés gondolatának korszerű változata jelentkezik, az érdekek méltányos összehangolásának bázisán kötött szerződés arányainak felborulása kíván orvoslást.

Így rendeli figyelembe venni a körülményekben beállott *lényeges változást* a 375. § (3) bek., az 524. § (1) bek., az 580. §, az 583. § (2) bek., az 595. § (1) bek., *a megváltozott vagyoni viszonyokat* az 590. § (3) bek., *a szerződéskötéskor nem ismert körülményt* a 466. § (2) bek., *az utóbb meghiúsult várakozást* a 649. § (14 bek. *b)* pontja, *a feltevés meghiúsulását* az 582. § (3) bek.

A szerződéses ár csak akkor emelhető fel, ha a szerződéskötés után *olyan tény vagy körülmény merült fel, amelyre a szerződés megkötésekor az adott helyzetben általában elvárható gondosság mellett sem lehetett számítani,* s amely folytán a szerződéses ár a szállító lényeges és jogos érdekét sérti (7/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet 5. § (1) bek. *c)* p.).

Nem maradhatott el a *fontos oknak* (571. § (3) bek.), az *alapos oknak* (585. § (3) bek.), az *indokolt esetnek* (143. § (1) bek.) a külföldi törvénykönyvekből jól ismert, individualizációra lehetőséget nyújtó, a merevségekbe hajlékonyságot bevivő causája sem.

d) Az e csoportba tartozó rendelkezéseket — nem teljes pontossággal — *oltalmi szabályokként* foglaljuk össze.

Ezek egyik kategóriája az, amelyben a jogszabály a szállítási és vállalkozási szerződés megrendelője *javára* szerződéskötési kötelezettséget ír elő népgazdasági szükségletek kielégítése érdekében (Ptk 205., 206. §, 7/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet 3. és 35. §-ai stb.). Ehhez hasonlóan közszolgáltatási szerződésnél a szolgáltató a szerződés megkötését csak jogszabályban meghatározott esetekben tagadhatja meg (388. § (2) bek.). Ez az oltalom magánszemély javára is fennáll.

Több esetben az oltalom a felek egyikének vagy általában másoknak javára áll fenn. Így, a bérbeadót megillető felmondási jogra vonatkozó rendelkezéstől a bérlő (albérlő) hátrányára csak jogszabály engedélyével lehet eltérni (450. § (1) bek.), a fuvarozó köteles megtagadni a mások személyét veszélyeztető vagy a társadalmi tulajdont, vagy mások vagyonát megkárosító feladói utasítás teljesítését (493. § (4) bek.), a biztosítási szabályzat és a felek szerződése a törvény kifejezett engedélye nélkül a biztosított, illetőleg a kedvezményezett hátrányára nem térhet el (567. § (1) bek.), semmis az a megállapodás, amely a társaság valamely tagját a nyereségből vagy a veszteségből kizárja (570. § (4.) bek.).

A megbízó oltalma megkívánja, hogy a megbízott a szerződés megszűnése után is tegye meg a halaszthatatlan intézkedéseket (482. § (2) bek.), illetve, hogy a felmondási idő megfelelő legyen (483. § (2) és (3) bek.).

Egyes esetekben a törvény az oltalom minimális mérvét szabja meg, így az ajándékot az ajándékozó visszakövetelheti annyiban, amennyiben arra létfenntartása érdekében szüksége van, és az ajándék visszaadása a megajándékozott létfenntartását nem veszélyezteti (582. § (1) bek.). Ugyanez a szempont, illetve mérték játszik szerepet a „szükségletek biztosítása" mellett (616. § (2) és 665. § (2) bek.) a 667. § (1) bekezdésének *e)* pontjában foglalt rendelkezésnél.

e) Vannak a magyar polgári jogban nem kis számmal olyan jogintézmények, amelyek nem tartalmaznak kifejezett figyelmeztetéseket a bíró számára arra nézve, hogy mérlegeljen helyzeteket, vagy a felek egyedi sajátosságait, hanem amelyek *egész felépítésükben,* rendszerükben, irányzatosságukban eleve *sugározzák a méltányos szemléletet,* az érdekhelyzetek arányosságba hozatalára irányuló törekvést, a túlzásoktól való tartózkodást, a kölcsönös belátás, a szolidaritás kívánalmát. Novák István a Pp ily irányú rendelkezéseit „burkolt" méltányosságnak nevezi; mi nem tartjuk ezt a kifejezést szerencsésnek, mert a jogalkotónak nincs szüksége arra, hogy szemérmesen rejtegesse méltányossági igyekezetét.

Ilyen intézmények: a szomszédjog (100—111. §), a felelős őrzés (196—197. §), a birtokvédelem (188—192. §), a szerződés teljesítése (277—294. §), a fiduciárius ügyletek (474—521. §) stb. Külön említjük meg a 167. §-nak azt a méltányossági szabályát, hogy ha valamely föld nincs összekötve megfelelő közúttal, a szomszédok kötelesek tűrni, hogy a jogosult földjeiken átjárjon, valamint az egyezségnek egymásnak kölcsönösen engedő szabályát (240. § (3) bek.). Méltányosság árad a valamely jogszabály hatálybalépésekor szükséges ún. átmeneti rendelkezések rendezési módjából is.

f) A méltányosság fogalmi körébe vonható vegyes alakzatok:

Az eset tárgyi ismérvein felülemelkedő bírói kogníciót kíván meg *a fél* feltehető *akaratának* (207. § (1) bek., 636. § (2) bek.), a felek feltehető szándékának (234. § (2) bek.), kétségtelen akaratának (675. § (3) bek.), az örökhagyó ellenkező akaratának (650. § (2) bek.) kipuhatolása.

Méltányosságot sugároz a tartási és az öröklési szerződéseknél a teljesítési zavarok *békéltetés* útján való — tehát békés, egyezségszerű — megoldásának

törvényi előírása (588. § (2) bek., 658. § (1) bek.). Szerepe van ennek a házassági pernél is (Pp 285. §).

Méltányosságot indikáló elem a *jóhiszeműség* (bona fides) és a *rosszhiszeműség* (mala fides) is, hiszen egyértelműen „méltányos" a jóhiszeműen eljáró jogalanyt „méltányosságban" részesíteni és a rosszhiszeművel szemben ilyen eljárásának következményeit levonni. E két kategóriára — bár a Ptk indokolása ezekről is igen tartózkodóan nyilatkozik — oly sűrűn hivatkozik a Ptk, hogy felsorolásuk nem szükséges. E kategóriák nem teljesen azonosak a méltányosságtartalmú Treu und Glaubennel, de annak összetevőiként felfoghatók.

Morális értékelés játszik szerepet az öröklési jog érdemtelenségi kategóriájánál (600. § *c)* pont stb.), nemkülönben az etikának a gazdaság területére is átvitt variánsánál, a tisztességtelen gazdálkodás tilalmazásánál (4. § (2) bek., 341. § (2) bek.) is. Ennek részletes szabályait (1. alább) az 1984. évi IV. törvény nyújtja.

Mérlegelési lehetőséget, bizonyos fokú mozgási szabadságot adnak végül a bíró kezébe mindazon rendelkezések, amelyeknél a bíró számára előírt jogalkalmazási tevékenységet a Ptk nem állító, kifejezetten utasító, hanem a -hat, -het bővítménnyel ellátott *megengedő alakban* szövegezi meg. Így pl. a bíróság a túlépítés következményeit a szomszéd választásától eltérően is megállapít*hatja* (111. § (1) bek.), a jogkörét jóhiszeműen túllépő képviselőt a szerződés megkötéséből eredő kár megtérítése alól mentesít*heti* (221. § (1) bek.).

Nem minden, a fentiek szerint szövegezett megengedő alakzat nyújt azonban tényleg belátásától függő szabad mozgásteret a bírónak; előfordul, hogy emögött a bírónak adott parancs rejlik. Példa erre a 206. § (2) bekezdése: A szerződéskötési kötelezettség körében a bíróság a szerződést népgazdasági érdekből is módosíthatja, megszüntetheti, felbonthatja vagy hatályában fenntarthatja. — Aligha lehet kérdéses, hogy ha a bíróság e körben a népgazdasági érdek sérelmét észleli, nemcsak hogy ily irányú kereseti kérelem alapján köteles a szerződést módosítani stb., hanem ez a kötelezettsége hivatalból is fennáll. E vonatkozásban csak annyi bírói mozgástér ismerhető el, hogy melyik orvoslási mód alkalmazása a legcélravezetőbb.

Ugyanezen a §-on belül a (3) és a (4) bekezdésben a -hat, -het bővítmény értelemszerűen helyes alkalmazásával találkozunk: a bíróság a szerződést meghatározott időre is létrehoz*hatja,* a szerződést kiegészít*heti.* Ezeknél valóban választási lehetőséget engedélyez a törvény a bírónak.

Ugyanez forog fenn olyankor, amikor a bíróság jogosult valamely jogkövetkezmény beálltának rendhagyó módon történő *felfüggesztésére* (pl. 143. § (1) bek., 161. § (3) bek., 170. § (1) bek.). Ezt a törvény nem parancsolja meg, hanem csupán megengedi, a bíró megítélésén áll, hogy él-e ezzel a lehetőséggel vagy nem, de erről az ítélet indokolásában köteles számot adni.

5. A Ptk hatálybalépését követően a méltányosság gondolatának fejlődése a Ptk által megjelölt ösvényen halad tovább, vagyis jogszabályaink nemigen élnek kifejezetten ezzel a fogalommal és nagyobb időközökben csak itt-ott merül fel a méltányosság egyik vagy másik eleme.

A jogpolitikai irányelvek felszólítják a jogalkalmazó szerveket a társadalmi, a csoport- és az egyéni érdekek összehangolására, a szocialista együttélés szabályainak érvényesítésére, a formális jogértelmezés, illetőleg jogalkalmazás megszüntetésére (I. 2., 3.1), a tisztességtelen haszonszerzés elleni fellépésre (III. 15.), a szocialista erkölcs követelményeinek a betartására (III. 20.), vagyis lényegileg magukban foglalják mindazokat a mozzanatokat, amelyek elemei a szocialista értelemben vett méltányossági gondolatnak. Csupán az államigazgatási jogalkalmazás irányelvei sorában utal arra, hogy a lehetőség szerint elő kell segíteni egyezség létrehozását (IV. 22.), és inti az államigazgatási szerveket arra, hogy vegyék figyelembe a társadalmi körülményeket, az egyéni megítélés követelményeit, és *indokolt esetben járjanak el méltányosan* (IV. 23.). Szabálysértési ügyekben figyelembe kell venni az elkövető személyi körülményeit és anyagi helyzetét (IV. 25.).

Sűrűn figyelmeztetnek az irányelvek a különféle érdekek tiszteletben tartására, védelmére.

A népgazdaság érdekei és a lakosság jogos érdekei fokozott védelmére hivatott 20/1973. (VII. 25.) MT sz. rendelet értelmében kiszabásra kerülő gazdasági bírság különös méltánylást érdemlő esetben a megszabott mértékek alatt is megállapítható, vagy a bírság kiszabása mellőzhető (7.§).

Az e rendeletet módosító 20/1979. (V. 26) MT sz. rendelet a most említett rendelkezést nem érintve, a tisztességtelen gazdálkodás ismérveként szabja meg — többek között — rendszeresen indokolatlan egyoldalú előnyt biztosító feltételek kikötését és ismételten indokolatlan egyoldalú előnyt biztosító általános szerződési feltételek használatát. Ez azt mutatja, hogy a méltányosság diktálta érdekarányossági szemlélet jogszabályi megfogalmazást kapott.

Az utóbb említett két rendeletet hatályon kívül helyező 32/1984. (X. 31.) MT sz. rendelet 6. §-a lényegileg fenntartotta a 20/1973. (VII. 25.) MT sz. rendelet 7. §-ának rendelkezését.

A szabadalmi törvény (1969. évi II. tv.) módosított 50. §-ának (4) bekezdése népgazdasági vagy méltánylást érdemlő egyéb érdekből a szabadalmi bejelentés közzétételét mellőzni engedi.

A tisztesség mint egyénre szabott morális követelmény társadalmi méretűvé tágul a Ptk 4. §-ának (2) bekezdésében, amelynek részletes szabályait aztán az 1984. évi IV. törvény adja meg. *A tisztességes gazdasági tevékenységet* védi meg, amikor fellép a tisztességtelen gazdasági tevékenység ellen. 1. §-a beismerése annak, hogy vannak esetek, amikor nem lehet meglenni generálklauzula nélkül és ez még nem jelent „menekülést" a generálklauzulába. Alkalmas a generálklauzulákkal szemben táplált fenntartások oldására, azzal, hogy az általános tilalom mellett példálózóan felsorol mindjárt néhány nevesíthető tényállást is. A törvény által védeni kívánt jogi érdek nem más, mint a fogyasztói érdek és a közérdek. Megsértői az „in dubio durius" elbírálása alá esnek, ami mintegy ellenképe a méltányosságra érdemes személlyel szemben gyakorlandó „in dubio mitius" eljárásnak.

Tartalmában konkrétan is helyet kapott a méltányos szemlélet, amennyiben 21. §-ában bevezeti az ún. közérdekű kereset intézményét. Ez azt célozza, hogy azzal szemben, aki tisztességtelen gazdasági tevékenységgel a fogyasztók széles körét érintő és jelen-

tős nagyságú hátrányt okoz, érdekképviseleti szervek pert indíthatnak a fogyasztók jogainak érvényesítése iránt még akkor is, ha a sérelmet szenvedett fogyasztók személye nem állapítható meg.

Ebben nem lehet fel nem ismerni azt a védelmi tendenciát, hogy a fogyasztói érdekvédelem akkor is megvalósulhasson, ha ennek útjában az egyéni jogérvényesítés nehézségei, a nem jogképzett károsultak perléstől való tartózkodása áll (a törvény Általános indokolásának 3/a pontja).

6. A méltányossággal kapcsolatos *bírósági gyakorlatra* áttérve mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a bíróság a Ptk előtt elzárkózott a méltányosságon alapuló felelősség általános elismerésétől, de kivételként érvényesülni engedte.

A Ptk hatályba lépése óta követett Legfelsőbb Bírósági gyakorlatot természetesen a Ptk által leszögezett méltányossági nézetek tartják határok között és az egyes állásfoglalások és határozatok egyfelől illusztrációit adják az idevágó, tömör megfogalmazású törvényi rendelkezéseknek, másfelől értelmezési továbbfejlesztéseket tartalmaznak.

Természetesen nincs módunkban a témát érintő teljes bírósági gyakorlatról számot adni, de remélhetőleg a legjellemzőbbekként kiválogatott szemelvényekben sikerül tükörképet adni a Legfelsőbb Bíróság irányító tevékenységében felfedezhető méltányossági jogalkalmazás főbb csomópontjairól.

6.1 Valamennyi vizsgált irányelvből, elvi döntésből, állásfoglalásból és konkrét határozatból kiviláglik a csak az általánost szem előtt tartó, a pusztán a törvény betűit betartani akaró, a csak a logikai szubszumpcióra alapozó bírósági ítélkezés elutasítása és az alsóbb fokú bíróságok ismételt figyelmeztetése *a differenciált ítélkezésre.* Valóban az általános bázisáról, de azért szilárdan annak alapján állva, nyomatékosan a különös felé irányítják a figyelmet: „... különösen figyelemmel kell lenni egyrészt az ügy jellegére, társadalmi összefüggéseire és arra a hatásra, amelyet az ügy az általa érintett társadalmi viszonyokra kifejthet, másrészt pedig „... a jogsértő személyi családi és vagyoni viszonyaira" — fejti ki a 7. sz. IE. Csaknem valamennyi egyéb aktus is konkrétan megjelöli az ítélkezést a szó legjobb értelmében egyénivé tenni alkalmas szempontokat, de nem marad ki egyikből sem annak leszögezése, hogy a bíróságnak „minden körülmény feltárásával és együttes mérlegelésével kell határoznia" (17. sz. IE.), a körülményeket alaposan fel kell derítenie (M. törv. I. 10242/1981. — BH. 1983. 2. 66.), messzemenően figyelembe kell vennie az adott eset sajátos körülményeit (16. sz. IE). Ugyanígy: PK 264., PK 382. áf. stb.

6.2 Feltétlenül szempontja a méltányos ítélkezésnek annak feltárása, hogy ki, illetve milyen érdek *érdemes védelemre.* Ilyen pl. a sérelmet szenvedett fél az uzsorás szerződésnél (7. sz. IE.), különleges, hatékony állami védelemre szorul a magát eltartani nem képes személy, jelesül a rászoruló szülő (8. sz. IE.), a házassági életközösség megszakadásakor alapvető szempont a gyermek érdeke (17. sz. IE.), a gyermek részére szükséges vagyontárgyak értékelésénél messzemenő méltányosságot kell alkalmazni (P. törv. II. 20 812/1981.—BH. 1982. 7. 290.). Nagy hangsúlyt kap a család védelme (PK. 391. sz. áf., P. törv. V. 21 067/1981.—BH. 1982. 7. 291.), ezen belül a gyes-en lévő anya védelme (MK 128. sz. áf.). Messzemenően támogatja a bíróság a fogyasztók érdekeit.

6.3. Éberen áll őrt a Legfelsőbb Bíróság afölött, hogy a *vagyoni előnyök és a hátrányok arányosan oszoljanak meg* a felek között, egyikük se jusson nagyobb előnyhöz, illetve ne szenvedjen aránytalan hátrányt. A 7. sz. IE szerint az állam javára szóló marasztalás ne idézzen elő olyan helyzetet, amelyben nagyobb hátrány éri vagy esetleg egyedül éri hátrány azt a felet, akinek magatartása kevésbé felróhatók, mint a másiké. Ugyanitt olvasható, hogy uzsorás szerződésnél elengedhető a visszatérítés, ha az a felet részletfizetés engedélyezése esetében is súlyos helyzetbe hozná. Ez önmagában is kívánalma a méltányosságnak, de a döntések fel is hívják gyakran ezt a szempontot. A 9. sz. IE. kétszer is hangsúlyozza, hogy a házassági vagyonjogi igények elbírálásánál egyik fél se jusson méltánytalan vagyoni előnyhöz, illetve hogy egyik házastárs sem juthat a másik terhére olyan vagyoni előnyhöz, amely a méltányossággal nem fér össze. Ugyanezt fogalmazza meg a 10. sz. IE. 7. pontja is.

Igen figyelemre méltó a PK 44. sz. áf., amely — egyik nézetből — szinte a méltányosság definíciójának tekinthető: „A károsult és a felelős személy viszonyának, valamint az eset körülményeinek és a törvényben előírt szempontoknak a figyelembevételével azt a kártérítési módot kell alkalmazni, amely a teljes jóvátétel elvének gyakorlati érvényesülését a legcsekélyebb sérelemmel és a legeredményesebben biztosítja".

6.4. A méltányosság természetesen nem merül ki csupán annak a szolgálatában, hogy a bíróság a feleket megillető *vagyonjogi igényeket* hozza egyensúlyba egymással. A bírósági aktusok igen gyakran élnek az „érdek" kifejezéssel, ámde ez sokkal többet fog át, mint a pusztán vagyoni érdeket. A vagyoni, az anyagi érdek csak egyik — bár igen jelentős — része annak az érdekhálózatnak, ami az embert embervoltának teljes kibontakoztatásában inspirálja, és aminek kielégítése őt ebben segíti. A társadalomban élő ember csak úgy boldogulhat, ha érdekeit összehangolja embertársaival és ezek szervezeteivel. Ez csak kölcsönös méltányossággal lehetséges és jogvita esetében a bíróság az, amely a felek megzavart jogviszonyaiban ezt javukra és ellenükre érvényesíti.

Ez a nyitja annak, hogy a bíróság döntéseinek motívumaként oly sűrűn utal az érdekre, éspedig nem ritkán a „méltányos érdekre", ezzel is kifejezve azt a szoros összefüggést, ami a két fogalom között kibogozhatatlanul fennáll. Különös hangsúlya van az emberek és intézményeik összességét kitevő társadalom, illetve a népgazdaság érdekeinek.

A pozitív vagy negatív társadalmi megítélés szintén teret nyit annak, hogy a bíróság a méltányosság, illetve a méltánytalanság szempontjainak érvényesítésével álljon az irányadó szocialista társadalmi felfogás mellé:"... a volt házastárstól a tartást érdemtelenség címén meg kell vonni, ha ... a szocialista együttélés szabályait ... olyan módon és mértékben sértette meg, hogy a szocialista társadalmi felfogás szerint a tartási kötelezettség fenntartása volt házastársára nézve súlyosan méltánytalannak mutatkozik" (V. sz. PED.). A PK 426. sz. áf. is erőteljesen kidomborítja, hogy milyen nagy jelentőséget kell tulajdonítani a társadalmi felfogásnak, a közfelfogásnak.

A Legfelsőbb Bíróság a döntések egész sorában domborítja ki kifejezetten, hogy a rendezésnél a méltányosságot tartotta szem előtt.

Nézzük meg a jellegzetesebb példákat:

A tartási szerződésekből eredő perekben a fő szempont a felek kölcsönös méltányos érdekeinek érvényre juttatása (PK 78. sz. áf.).

A különélő, illetőleg a volt házastársak közös lakása használatának rendezésénél a rendelkezéseket a családvédelmi érdekek figyelembevételével kell alkalmazni. Ha a körülményekben változás áll be, a bíróság a lakáshasználatot a korábbitól eltérően is rendezheti, amennyiben a fennálló helyzet valamelyik fél lényeges jogos érdekét sértené (PK 95. sz. áf.).

Jól szemlélteti a materiális és az egyéb érdek szembeállítását a GK 17. sz. áf., amely szerint kötbérmérséklésnél nemcsak a szolgáltatás tárgyának materiális értékét, hanem az ahhoz fűződő egyéb érdeket is figyelembe kell venni. Ugyanígy szerepel egymás mellett a népgazdasági érdek és a vállalati érdek (GK. 36. sz. áf.-ban, illetve a Gf. II. 31 003/1980. sz. ítéletben — BH. 1982. 4.), amely utóbbi szerint a bíróság a huzamos kapcsolat megszakítása esetén a népgazdaság és a felek méltányos érdekeinek figyelembevételével hozhatja létre a szerződést, valamint a vállalati érdeken belül a szállító és a megrendelő méltányos érdekeinek megkülönböztetése (GK. 15., GKT 63/1973. sz. áf.). A szerződő felek egyéni érdekeinek és a társadalom érdekének együttes figyelembevételére int a I. PGED sz. elvi döntés.

A társasházzá átalakítás folytán keletkező önálló tulajdoni részek kialakítása során is érvényesülnie kell a felek kölcsönös érdekeinek, egyik fél sem juthat a másik rovására előnyösebb helyzetbe (PK 10., PK 11. sz. áf., P. törv. I. 20 966/1981. — BH 1982. 6. 239.). (Ezt a jogesetet azért nem a vagyonjogi egyensúlyra való törekvést tárgyaló résznél említettük, mert a vagyoni érdeknek más érdekkel való összefonódását példázza. Szerepe van a vagyoni érdeknek is, de szerepet játszhat más szempont, pl. az, hogy egy béna tulajdonostárs földszinti lakást igényelhessen.)

A közös tulajdon megszüntetését bármelyik tulajdonostárs követelheti. E jogát azonban nem gyakorolhatja a tulajdonostárs, ha ezzel tulajdonostársa méltányos érdekeit súlyosan sértené (Pf. I. 21 151/1979.—BH. 1980. 7. 249., P. törv. I. 20 030/1981.—BH. 1982. 7.).

A házassági vagyonjogi viszonyok rendezésénél általános jellegű követelmény a méltányos érdekkiegyenlítésre törekvés (P. törv. II. 20 812/1981.—BH 1982. 7. 290., Eln. Tan. P. törv. 20 718/1979.—BH. 1980. 9. 336., P. törv. II. 20. 686/1980.—BH. 1980. 12. 474.).

6.5 A méltányosság diktálhatja a feleket terhelő *vagyoni kötelezettség mértékének mérséklését* is, de csak addig a határig menően, hogy ez más oldalról ne vezessen méltánytalanságra, más jogi érdek rovására. Így mondja ki a Gf. I. 30 721/1980. sz. ítélet (BH. 1982. 5. 207.,), hogy a gazdasági bírság összegének megállapításánál nem értékelhető különös méltánylást érdemlő körülményként az a tény, hogy az eljárás alá vont vállalat fejlesztési tevékenységet is végzett.

6.6 Annak megjegyzése mellett, hogy méltányosság szempontjainak érvényre juttatásához az anyagi jognak igen nagy segítséget tud nyújtani az eljárási jog, szükségesnek tartjuk felhívni a figyelmet néhány jelentősebb bírósági döntésre, amely általánosabb jelleggel tükrözteti a méltányosság kérdésében a magyar bírói felfogást.

A Gf. VI. 30 826/1979. (BH. 1980. 10. 401.) sz. ítélet leszögezi, hogy „A méltánytalanság mögött rendszerint olyan okok húzódnak meg, amelyek nem egyeztethetők össze az igazságosság követelményeivel". A P. törv. II. 20 616/1983. (BH 1984. 6. 225.) sz. határozat kiemeli azt a bírói törekvést, hogy „az igazság és a méltányosság elve érvényesüljön".

Figyelmet érdemel a PK 4. sz. áf. is: fokozott szigorúsággal kell vizsgálni az elbirtoklás törvényes kellékeinek a fennállását, és ennek a körében azt is, hogy az elbirtoklásra hivatkozó tulajdonostárs magatartása összeegyeztethető-e a tulajdonostársak jogaira és törvényes érdekeire vonatkozó jogszabállyal. Ez azt a törekvést juttatja kifejezésre, hogy egy ilyen rendkívüli jogintézménynél, mint az elbirtoklás, nem állhat meg a bíró a nagy általánosságot képviselő jogtétel betűinél, hanem szorgosan vizsgálni kell a többi érdekelt érdekeinek figyelembevétele mellett az absztrakt jogszabályra hivatkozó jogszerző magatartását.

Ideiktatjuk végül a GK 5. sz. áf.-t, amely a kölcsönös méltányosság „gazdasági nyelv"-re lefordított változatát szövegezi meg. Eszerint: „... a szerződés a konkrét és tényleges szükségletek, valamint a reális kielégítési lehetőségek mérlegelésén alapuló, az érdekek, előnyök, kockázatok és a felelősség figyelembevételével kialakított gazdasági megállapodás legyen".

6.7 A civilisztikai méltányosság bírói gyakorlatának ez a kivonatos áttekintése nem csak önmagáért való, nem csupán kommentár akar lenni a Ptk 4. §-a (3) bekezdésén és az ezzel kapcsolatos részletszabályokon alapuló jogalkalmazáshoz, hanem mást is sugall. Jelzi ugyanis azt az igényt, hog a szocialista Magyarország méltányossági képzetei nem rekedhetnek meg és nem is rekednek meg a méltányosságra vonatkozó valamiféle szűkre szabott fogalomalkotásnál, hanem a bíróságok inspiráló szempontokat gyűjtenek össze a további jogalkotás számára. Segít talán eloszlatni azt a felfogást is, hogy a méltányosság nem is igazi méltányosság, mert ebben csak az egyik felet részesíti, miközben a másik fél ezáltal méltánytalanságot szenved el. Ezzel szemben a felhívott döntések mindegyike sugározza a méltányosság eszméjének egyik alapkövetelményét: a kölcsönösséget.

Kengyel Miklós

A jogvédelmi igény mint a polgári eljárás-jogtudomány „termékeny tévedése"

I.

Bevezetés

Éppen egy évszázada annak, hogy Adolf *Wach* a neves lipcsei professzor „Handbuch des Deutschen Civilprozessrechts" című könyvében először foglalta össze a jogvédelmi igényről szóló tanítását.[1]

A jogvédelmi igény — a jogirodalomban évtizedek során kikristályosodott felfogás szerint — a feleknek az állammal szembeni igénye a jogi helyzetüknek megfelelő, kedvező jogvédelemre, éspedig ítéleti igény marasztalási, megállapítási vagy jogalakító ítéletre; végrehajtási igény az anyagi jogi igénynek a bírósági végrehajtás útján történő érvényesítésére, vagy biztosítási igény a követelések kielégítésének a biztosítására zárlat vagy ideiglenes intézkedés elrendelése révén.[2]

A jogvédelmi igényről szóló elmélet keletkezésétől fogva két táborra szakította a processzualistákat. A *többség* tagadja vagy legalábbis vitatja a létezését, mert nem ismeri el azt, hogy a felperes vagy az alperes az állammal, illetve a bírósággal szemben jogot formálhatna a kedvező döntésre. A *kisebbség* — *Wach* tanítását továbbfejlesztve — mind a mai napig újabb és újabb érvekkel próbálja igazolni az igény fennállását.[3] A jogvédelmi igény gondolata ma is sajátos *szellemi kihívást* jelent a polgári eljárásjogászok számára, ami azzal magyarázható, hogy a keresetjogi elméletek részeként közvetlen összefüggésben van a perjogi dogmatika számos alapvető — és mindmáig megoldatlan vagy vitatott — kérdésével. A jogvédelmi igény létezésének az elfogadása vagy elutasítása éppúgy érinti az eljárásjogba beágyazódott anyagi jogi elemek problémáját, mint a keresetjog magánjogias vagy közjogias szemléletét, a perelőfeltételek tanát, a jogvédelmi érdek megfogalmazhatósága körüli elméleti és tételesjogi bizonytalanságot, a bíró-felperes-alperes közötti jogviszony természetének a megítélését, a polgári per céljának és társadalmi rendeltetésének a mindenkori értékelését vagy az alkotmányosan garantálható jogvédelemnek a polgári per útján történő realizálódását. Hogy a jogvédelmi igénnyel foglalkozó perjogász mégis mentegetőzésre kényszerül a témaválasztás miatt — amint a Peter *Mes*nek a közelmúltban írott monográfiájából is kitűnik[4] — az a jogvédelmi igényt elvetők tudományos tekintélyéből és a felhozott érvek súlyából adódik. A szocialista eljárásjog-tudomány egyértelmű elutasító álláspontja miatt a hazai jogirodalom csak a tudománytörténet szintjén foglalkozik ezzel a kérdéssel.[5]

II.

Elmélettörténeti gyökerek

A jogvédelmi igényről szóló tanítás néhány évtizeddel azután született meg, hogy a polgári perjog kiszakadt a magánjog évezredes öleléséből és önálló jogággá vált. Az eljárásjog önállósulása szempontjából döntő lépésnek bizonyult a magánjogra épülő keresetjog-elmélet meghaladása, amely köldökzsinórként kötötte az eljárásjogot a magánjoghoz. Ezt a feladatot a XIX. század második felében túlnyomó részben a német jogirodalom oldotta meg.[6]

Mivel a kereset fogalma, sőt e fogalom kettős jelentése már a római jogban is ismert volt, nem tekinthető véletlennek az, hogy a keresetjoggal való tudományos igényű foglalkozás *a római jogi actio tanának az alapjairól indult.* A jogirodalomban „magánjogiasnak" minősített keresetjog-elmélet legnevesebb képviselője, *Savigny* a keresetet a magánjognak egy meghatározott tevékenységgel történő megsértéséből származtatta, amely a sértett és a sértő, vagyis a felperes és az alperes között egy új — a kötelemhez hasonló természetű — jogviszonyt hoz létre. Tanítása szerint *a keresetjog a magánjog részét képezi,* csupán a kereseti cselekmény (Klaghandlung), valamint annak feltételei és formája tartozik a perhez.[7] *Savigny* követői a keresetjognak az alanyi magánjoghoz való viszonyát sokféleképpen minősítették, abban azonban megegyeztek, hogy a keresetjog előfeltétele a felperes alanyi magánjogának a fennforgása, továbbá ennek a jognak a védelemre való rászorultsága a jog veszélyeztetésére, illetve megsértése esetére. Ezzel a keresetjog valamennyi megjelenési formáját megmagyarázni vélték.[8]

Ebből a szemléletből sarjadt ki *Windscheid* igénytana, amelynek többször megváltoztatott tézisei már fokozatos szembehelyezkedést jelentettek a magánjogi szemléletű keresetjog-elmélettel. Mivel ez az elmélet valójában csak a marasztalásra irányuló kere-

---

Kengyel Miklós egyetemi adjunktus, JPTE Állam- és Jogtudományi Kar (Pécs)

[1] *Wach,* Adolf: Handbuch des Deutschen Civilprozessrechts. (Handbuch). I. köt. Leipzig, 1885. 19—23. old.

[2] *Rosenberg,* Leo: Lehrbuch des Deutschen Zivilprozeßrechts. (Lehrbuch). Berlin, 1927. 259. old.

[3] A jogvédelmi igény híveinek és ellenzőinek a részletes felsorolását és bibliográfiai adatait lásd *Mes* tanulmányában. *Mes,* Peter: Der Rechtsschutzanspruch. Prozeßrechtliche Abhandlungen. Heft 28. Köln, 1970. 29—30. old.

[4] Mes a tanulmány bevezetőjében azt bizonygatja, hogy egy tudományos vizsgálat kiindulópontja nem minden esetben a jogintézmény praktikus vagy dogmatikus értéke, mivel egy fogalomnak mindig lehet jelentősége. (5. old.)

[5] Vö. *Farkas* József: Bizonyítás a polgári perben. Bp. 1956. 12—22. old., *Névai-Szilbereky:* Polgári eljárásjog. 3. kiadás. Bp. 1974. 293. old., *Novák* István: A kereset a polgári perben. Bp. 1966. 23—24. old., *Rátonyi* Tamás: A keresetjog meghatározásának kérdései. Polgári Eljárásjogi Füzetek. I. Bp. 1971. 5—6. old.

[6] Az olasz *Chiovenda* és a magyar *Plósz* Sándor kivételével a keresetjog-elmélet képviselői a XIX. század második felében a német jogtudósok köréből kerültek ki.

[7] *Savigny,* Carl Friedrich v.: System des heutigen Römischen Rechts. V. köt. Berlin 1841—1856. 4—6. old.

[8] Vö. *Langheineken,* Paul: Der Urteilsanspruch. Ein Beitrag zur Lehre vom Klagerecht. (Urteilsanspruch). Leipzig, 1899. 2. old.

set jogalapját tudta megindokolni, a megállapítási kereset kodifikálására irányuló szándék nyilvánvalóvá tette a *Savigny*-féle jogsértési teória tarthatatlanságát.[9] A megállapítási kereset jogi természete körüli vita igazi eredménye az lett, hogy a keresetjog problémája *a magánjogból a közjogba* tevődött át.

A polgári pernek a közjogi jogviszonyként való felfogását, amely *Bülow* érdeme volt, megelőzte a keresetjog alanyi közjogként való értelmezése. Ennek a kialakulását *Gerber* „Über öffentliche Rechte" című, 1852-ben megjelent tanulmány segítette elő, amely a „jogrendnek alávetett állam" gondolatához kapcsolódva hirdette meg az „alattvalóknak" az igényét az állammal szemben érvényesíthető jogvédelemre.[10] Az a gondolat, hogy „az állam, ha erre felhívják, megvédi a jogot úgy és ott, ahol azt találja", nagyon hamar beépült az — egymással egyébként rivalizáló — keresetjog-elméletekbe. *Winscheid,* aki a római jognak az actio-ról szóló tanítását, a *Savigny* által képviselt magánjogias szemléletű keresetjogelméletet és az alanyi közjogok tanát csak úgy tudta összeegyeztetni, hogy a kereset fogalmát kettéhasította, és az 1856-ban megjelent könyvében a keresetjogot már az állammal szemben érvényesíthető jognak nevezte, míg az ellenféllel szembeni jogot igénynek.[11]

A keresetjog magánjogi gyökereinek a végleges elszakítására a XIX. század utolsó harmadában került sor, amikor az ún. absztrakt keresetjogelmélet képviselői a keresetjogot függetlenítették a perbevitt magánjogtól. (Ezzel a kategorikus megállapítással azonban az elméletnek csak az iránya jellemezhető, nem pedig egyes képviselőinek a felfogása.)

Plósz Sándor — 1876-ban írott tanulmányában — a keresetet mint perindító cselekményt olyan közjogi jogosultságnak nevezte, amelynek révén az államtól peralapítás, az alperestől pedig perbebocsátkozás követelhető. A peralapításhoz *a magánjognak léteznie nem kell, elegendő azt állítani.* A keresetjog a bíróság igénybevételének a jogát jelenti, függetlenül a bírósági eljárás eredményétől: „A keresettel peralapítást követelek éspedig joggal vagy jog nélkül, az előbbi esetben a peralapítást keresztülviszem, az utóbbi esetben nem."[12] *Plósz* az absztrakt elmélet legkövetkezetesebb képviselőjének minősülhetne, ha nem tételezné fel a perjogi keresetjog mellett párhuzamosan létező *magánjogi keresetjogot* is, amelyet a magánjog immanens tulajdonságának nevez. Ennek a meglétét azzal indokolja, hogy a processzuális keresetjoghoz szükséges állítások alapjául valós jogoknak és tényeknek kell lenniük ahhoz, hogy a per megalapítható legyen. „Midőn a valóban létező jogoknak a kereshetőségéről szólunk, ezalatt ugyanazt a keresetjogot értjük, amelyet fentebb perbeli keresetjognak nevez-tünk."[13] A magánjogi keresetjog létezésének az elismerése ugyanakkor vitássá teszi a kereset közjogi jellegét. Ezt azzal hárítja el, hogy „a köz- és magánjog közötti különbség sok esetben összefolyik, az életben ezek a kategóriák nincsenek olyan élesen megvonva, mint ez az iskolában felállíttatik... Ha a polgári pert a köz- és magánjog között álló intézménynek tekintjük, akkor a keresetjog is ily a köz- és magánjog között fennálló intézmény[14]."

Degenkolb, aki egy évvel *Plósz* után tette közzé „Einlassungszwang und Urteilsnorm" című tanulmányát,[15] a keresetjogot ugyancsak függetlenítette a keresetben állított anyagi jog létezésétől. A keresetjognak az egyik oldala az alperesnek a felperessel szembeni — közjogi természetű — perbebocsátkozási kötelezettsége, másik oldala a felperesnek az állammal szembeni „ítéleti várománya", amely nem a kedvező, hanem csak a „törvénynek megfelelő" ítéletre szól. A kereset közjogi természetét azzal indokolta, hogy „a fél a rendezett jogállamban az önsegélyért kapja cserébe a keresetet, ez az ára annak, hogy az önsegélyről lemond".[16] *Plósz*hoz hasonlóan *Degenkolb* is túllép a keresetjog absztrakt felfogásán, amikor a kereseti állításhoz a felperes jóhiszeműségét, és az állítás jogilag jelentős voltát kívánja meg. Egy későbbi tanulmányában — a konkrét keresetjog képviselőivel vitatkozva — a per előtti absztrakt keresetjogot, mint a *perre való jogot* (Recht auf Prozeß) megkülönbözteti a „tiszta eljárásjogi keresetjogtól", azaz *a bíróság általi meghallgatás jogától* (Recht auf rechtliches Gehör).[17] Ez a szemlélet már előrevetítette a keresetjog dualisztikus felfogását, a keresetindítási és kereseti jog elválasztását.

Az absztrakt keresetjog-elmélet azzal mozdította elő a perjogi dogmatika fejlődését, hogy a keresetjogot függetlenítette a perbevitt anyagi jogtól. Ellenfelei elsősorban két sarkalatos pontját vették célba, nevezetesen a keresetindítás *jogosultság* jellegét és az alperes *perbebocsátkozási* kötelezettségét. Így pl. *Bülow* az egyik értekezésében *Degenkolb*bal szemben azt fejtette ki, hogy a felek a perben csak jogokat gyakorolnak, következésképpen az alperest a felperessel szemben semmiféle perbebocsátkozási kötelezettség nem terheli.[18] *Wach* nem vonta kétségbe azt, hogy a fennálló anyagi jog és jogvédelmi igény nélkül is lehet perelni, és a keresetjog azt is megilleti, akinek sem alanyi magánjoga, sem ehhez fűződő jogvédelmi érdeke nincs. Az ilyen keresetindítás azonban csak lehetőség (res merae facultatis), de nem jogosultság, és mégkevésbé egy meghatározott tartalmú ítéletre való jog. Ezért csak a keresetindítási lehetőséget fogadta el, az absztrakt értelemben vett keresetjogot „mint félrevezetőt és tudományosan terméketlent" figyelmen kívül hagyta.[19] Hasonló következtetésre jutott *Bacsó* Jenő

[9] A megállapítás iránti keresetet már a pandektajog is ismerte, sőt a gyökerei egészen a római jogig nyúltak vissza. Jelenlegi formájában először azonban az 1877. évi német polgári perrendtartás, a ZPO kodifikálta. Vö. *Weismann,* Jacob: Die Feststellungsklage. Bonn, 1879. 1—10. old.

[10] Vö. *Forsthoff,* Ernst: Lehrbuch des Verwaltungsrecht. Berlin-München, 1961. 169—171. old.

[11] *Windscheid,* Bernhard: Die Actio des römischen Zivilrechts vom Standpunkte des heutigen Rechts. Düsseldorf, 1856. 222. és köv. old.

[12] *Plósz* Sándor összegyűjtött dolgozatai: A keresetjogról. Bp. 1927. 31—32. old.

[13] *Plósz:* i. m. 44. old. (E felfogása alapján *Langheineken* az ún. vegyes teóriák képviselői közé sorolja. Vö. Urteilsanspruch, 6. old.)

[14] *Plósz:* i. m. 32. old.

[15] *Degenkolb:* Heinrich: Einlassungszwang und Urteilsnorm. Beiträge zur materiellen Theorie der Klagen inbesondere der Anerkennungsklagen. Leipzig, 1877. (Einlassungszwang).

[16] *Degenkolb:* i.m. 31—32. old.

[17] *Degenkolb:* Beiträge zum Zivilprozeß. Der Streit über den Klagerechtsbegriff. Leipzig, 1905. 46. old.

[18] *Bülow,* Oscar: Civilprocessualistische Fictionen und Wahrheiten, Archiv für Civilistische Praxis. LXII. 1879. 1—96. old.

[19] *Wach:* Handbuch, 23. old.

is: „Éppen az a körülmény, hogy az absztrakt keresetjog *mindenkit* megillet (tehát úgy a felperest, mint az alperest), teszi kétségessé annak jogi minőségét. Lehet-e jognak tekinteni azt, ami mindenkit megillet? Csak annyiban, amennyiben jognak tekintjük a személyiségből folyó jogosítványokat ... s általában a megengedett cselekvényeket. Mi a megengedett cselekvényeket, miután azoknál a szubjektív jogok kelléke hiányzik, jogoknak nem, hanem csak lehetőségeknek tekintjük."[20]

Egy évtizeddel az absztrakt keresetjog-elmélet után, a vele való vitában egy újabb elmélet született. A kategóriákban gondolkodó tudománytörténet szívesen állítja őket szembe, pedig helyesebb lenne egymás *kiegészítéséről* beszélni. A konkrét keresetjog-elmélet kialakulásához vezető utolsó láncszem *a kedvező ítéletre való igény megfogalmazása volt.* Ez *Wach*nak az érdeme, aki 1879 és 1888 között írott tanulmányaiban előbb *Degenkolb*bal majd *Bülow*-val vitázva a per tárgyaként a peres feleknek a jogvédelmi igényét jelölte meg, amely a kedvező döntésre, illetve ítéletre való igényt is magában foglalta.[21] A konkrét keresetjog fogalmát követői alkották meg, akik a keresetjogot a felperesnek az állammal, illetve a bírósággal szembeni kedvező tartalmú ítéletre való jogosultságaként határozták meg.[22]

III.

A jogvédelmi igény elemei és a keresetjogi dogmatika a századfordulón

1. A jogvédelmi igény és a konkrét keresetjog. A jogvédelmi igény — Wach eredeti megfogalmazása szerint — „az objektív jog által a peren kívüli tényálláshoz kapcsolt igény az állammal szemben, amely a jogvédelemhez fűződő érdeket a perrendnek megfelelő formában az alperessel szemben kielégíti, továbbá az ellenérdekű féllel szemben igény arra, hogy a jogvédelmi cselekményt eltűrje".[23] Ez az elmélet egyszerre jelentett szembefordulást a keresetjog magánjogias felfogásával és az absztrakt keresetjog-elmélettel is. A jogvédelmi igény nem az alanyi magánjog folyománya, és nem is az az absztrakt alanyi közjog, amely mindenkit megillet, aki megfelelő formában állítja, hogy igénye van a perbeli jogvédelemre. A jogvédelmi igény a magánjoggal szemben mind előfeltételeiben és alanyi vonatkozásaiban, mind tartalmában és kielégítésében *önálló,* és mint peren kívüli tényálláshoz kapcsolt igény *a per közvetlen tárgyát képezi.*

A jogvédelmi igény fogalma tágabb a keresetjogénál, mivel a kielégítésére a peren, illetőleg a bírói ítéleten kívül más állami jogvédelmi eszközök is szolgálhatnak, így pl. a végrehajtás, a zárlat, az ideiglenes intézkedés vagy a csődeljárás. A kívánt jogvédelem tartalma szerint különbséget lehet tenni az ítéleti, végrehajtási, biztosítási stb. igény között. A keresetjog a jogvédelmi igény egyik alfajának, az *ítéleti igénynek* felel meg, amely a feleknek a kedvező ítéletre való jogát jelenti. *Wach* a keresetjog helyett szívesebben használta az ítéleti vagy döntési igény kifejezést, hogy az absztrakt keresetjogtól való különbözőséget ezáltal is hangsúlyozza.[24] Az ítéleti igény és a keresetjog fogalma szinonimaként szerepelt *Langheinekennél*, aki először alkalmazta tudatosan a „konkrét keresetjog" kifejezést.[25] *Hellwig* ezzel szemben visszatért a „keresetjog" elnevezéshez.[26] A jogvédelmi igény elméletének nagy ellenfele, *Rosenberg* joggal kifogásolhatta a terminológiai bizonytalanságot: „...mindenki alkot egy saját nomenklaturát. Az ember azt hiszi, hogy XIX. század pandektajogi dogmatikájában rekedt, ahol a legnagyobb érdemnek számított újabb megkülönböztetéseket és elnevezéseket kitalálni."[27]

2. A jogvédelmi igény közjogi természete. Az a tény, hogy a felperes a perben egy ítéleti kérelemmel fordul a bírósághoz, és ezáltal mind tartalmilag, mind módja szerint olyat kér, amelyet számára az alperes nem teljesíthet, a jogvédelmi igénynek eleve közjogi jelleget kölcsönöz. Ennek a szemléletnek a gyökerei egyrészt az alanyi közjogok tanához, másrészt a polgári pernek a közjogi jogviszonyként való értelmezéséhez nyúlnak vissza.

Az alanyi közjogok tanának az elterjedése döntő hatást gyakorolt a közjogias szemléletű keresetjog-elméletek kialakulására. Egyre határozottabban körvonalazódott az állampolgároknak az állammal szembeni igénye a jogvédelemre, amelyet *Gerber* — a korábbi tanítását továbbfejlesztve — „a kölcsönös jogok és kötelezettségek kétoldalú viszonyában" már bizonyos mértékig az államhatalom alá vetettség ellentételeként határozott meg.[28] *Laband* az általános értelemben vett jogvédelem feladatát az állam kötelességévé tette, amiből az következik, hogy az egyénnek joga van az államtól jogvédelmet követelni.[29] Az alanyi közjogokról szóló elmélet hatását erősítette *Bülow*nak az 1868-ban megjelent alapvető munkája, amely a polgári pert közjogi jogviszonyként fogta fel.[30] Ennek nyomán alakultak ki a Savigny-féle magánjogias szemlélet meghaladására irányuló keresetjog-elméletek, amint azt az előbbiekben már részletesen felvázoltuk. A kereset közjogi jellegét mind az absztrakt, mind a konkrét elmélet képviselői elfogadták, sőt a megindokolásában is hasonló alapra helyezkedtek.[31] A közjogi keresetjog-elméletnek a — rövid időn belüli — két ágra szakadása azzal magyarázható, hogy jelentős nézetkülönbség alakult ki abban a kérdésben, hogy a keresetjog által elérhető jogvédelem kit, kivel szemben és milyen mértékben illet meg.

---

[20] *Bacsó* Jenő: A jogvédelem előfeltételei a polgári perben. Máramarossziget, 1910. 16. old. (Jogvédelem).

[21] Vö. *Wach,* Adolf: Defensionspflicht und Klagerecht. Grünhut Zeitschrift. VI. köt. Wien, 1879. 516—558. old., Preclusion und Contumaz. Grünhut Zeitschrift. VII. köt. Wien, 1880 131—172. old., Handbuch, 19—23. old., Der Feststellungsanspruch. Festgabe für Windscheid. Leipzig, 1885. 15. és köv. old.

[22] *Langheineken:* Urteilsanspruch. 8—13. old., Hellwig, Konrad: Klagrecht und Klagmöglichkeit. Leipzig, 1905. l. és köv. old. (Klagrecht).

[23] *Wach:* Handbuch, 19. old.

[24] *Wach:* Handbuch, 21—23. old.

[25] *Langheineken:* Urteilsanspruch, 8—13. old.

[26] *Hellwig:* Klagrecht, 61—67. old.

[27] *Rosenberg:* Lehrbuch, 260. old.

[28] Vö. *Simshäuser,* Wilhelm: Zur Entwicklung des Verhältnisses von materiellen Recht und Prozeßrecht seit Savigny. Bielefeld, 1965. 112. old. (Entwicklung).

[29] *Laband,* Paul: Das Staatsrecht des Deutschen Reiches. III. köt. Thübingen und Leipzig, 1901. 349. old.

[30] *Bülow,* Oscar: Die Lehre von Processeinreden und Processvoraussetzungen. Giessen, 1868. l. és köv. old.

[31] Az önsegélyről való lemondásért cserében *Degenkolb* szerint a mindenkit megillető keresetjog (Einlassungszwang, 31—32. old.), *Langheineken* szerint a meghatározott feltételek teljesülése esetén fennálló jogvédelmi igény jár (Urteilsanspruch, 17. old.).

3. A jogvédelmi igény alapja. A jogvédelmi igény elméletének elfogadtatásához meg kellett magyarázni az igény keletkezésének alapjait. A német perjogi dogmatika a századfordulón — elsősorban *Laband* és *Jellinek* hatására — a jogvédelmi igényt az önsegélyről való lemondásból keletkezett, általános jellegű állami jogvédelmi kötelezettség megnyilvánulásának tekintette.[32] Ettől eltérő felfogást képviselt az elmélet megalapítója, *Wach,* aki arra tett kísérletet, hogy a jogvédelmi igényt közvetlenül a törvény rendelkezéseiből vezesse le. (Ehhez azt feltételezte, hogy a polgári perrendtartás az „igény" fogalmát minden esetben a jogvédelmi igény értelmében használja.) Ez a próbálkozás azonban csak formalisztikus szóinterpretációt eredményezett, mert a jogvédelmi igény mind a ZPO, mind pedig a BGB fogalomkörén kívül esett.[33]

A jogvédelmi igény tanának XX. századi „utóélete" során keletkezett újabb magyarázatok — paradox módon — vagy az államjog szintjére emelték a problémát, vagy éppen ellenkezőleg, a magánjogi gyökerekhez nyúltak vissza.[34]

4. Az alperes jogvédelmi igénye. Ha a keresetindítást nem egyszerűen a felperes előtt nyitva álló lehetőségnek, hanem *jognak* tekintjük, ahogy azt az absztrakt keresetjog-elmélet képviselői tették, akkor — *Hellwig* szerint — azt is el kellene ismerniük, hogy az alaptalan kereset esetében az alperesnek perbeli joga keletkezik arra, hogy a kereset elutasítását kérje.[35] Ily módon a felperes absztrakt keresetjoga és az alperesnek az alaptalan kereset elutasítására való igénye olyan ellentmondásba került egymással, amelynek a feloldására a *Plósz-Degenkolb*-féle teória nem volt képes. Megoldási lehetőséget a konkrét keresetjog-elmélet kínált *az alperes jogvédelmi igényének az elismerésével.*

Ez az igény éppúgy a kedvező ítéletre irányul, mint a felperes jogvédelmi igénye, de az alperes esetében értelemszerűen az alaptalan kereset elutasítását jelenti (Freisprechungsanspruch). Ennek az igénynek a létezése azzal indokolható, hogy minden jogvitának szükségképpen az egyik vagy a másik fél győzelmével kell végződnie. Amennyiben a felperesnek a kedvező ítéletre való igénye megalapozatlan, *az alperesi oldalon keletkezik a jogvédelmi igény,* vagyis a bíróságnak az alperes javára kell döntenie.

Az alperes jogvédelmi igényének a létezéséről *Wach* és *Langheineken* is említést tesz, de nem magyarázzák meg részletesebben azt, hogy mit értenek alatta. Ezért a jogirodalom gyakran *Bülow*-nak tulajdonítja a felismerés elsőbbségét, aki tagadta a felperes per előtti ítéleti igényének a létezését, de elismerte azt, hogy a tárgyalás berekesztésével mind a felperes, mind az *alperes oldalán* igény keletkezik a kedvező ítéletre.[36] Az alperes igényéről *Hellwig* nyomán *Bacsó* is említést tesz, aki megállapítási igénynek nevezi azt: „Míg a felperes a jogvédelmet a kereseti kérelemhez képest vagy marasztaló, vagy megállapító, vagy jogállapot-változtató ítélet alakjában nyeri, addig az alperes, *mint ilyen,* a perben csak megállapító ítélet által való védelemben részesül, amiből következik, hogy az alperesnek, *mint ilyennek, jogvédelmi igénye* nem más, mint a jog a megállapító ítélet által való védelemre."[37]

5. Kivel szemben érvényesíthető a jogvédelmi igény? A jogvédelmi igény az állam ellen irányul, akitől — meghatározott feltételek esetében — a jogvédelmi cselekmények kikényszeríthetők. Annak ellenére, hogy az állam ezt a védelmet sohasem közvetlenül, hanem igazságszolgáltatási szerveinek a közreműködésével nyújtja, a jogvédelmi igény képviselői kezdetben következetesen az államot jelölték meg passzív alanyként, ezzel is hangsúlyozva az igény közjogi jellegét.[38] Ez a megfogalmazás később annyiban finomodott, hogy a jogvédelmi igény az állam és annak szerve, *a bíróság ellen is irányul.*

Wach feltételezése szerint a jogvédelmi igény *az alperessel szemben is érvényesíthető,* akinek tűrnie kell a jogvédelmi cselekményeket (Duldungspflicht).[39] Ehhez a felfogáshoz egyedül *Stein* csatlakozott.[40] A jogirodalom egyöntetűen elutasította az alperes jogvédelmi igényét: az alperes tűrési kötelezettsége sohasem a felperessel, hanem az állammal szemben áll fenn.[41] Ebből következik az, hogy az alperes a jogvédelmi igényt közvetlenül nem is elégítheti ki, csupán tárgytalanná teheti a jogvédelemhez fűződő érdek megszüntetése folytán. (Ez következik be akkor, ha pl. az alperes teljesít vagy egyébként felhagy a jogsértő magatartásával.) *Bacsó* szerint az alperes tűrési kötelezettségének a kimondása azért felesleges, mert a törvény in abstracto, a bírói ítélet pedig in concreto az alperest akarata és hozzájárulása nélkül amúgy is kötelezi. A felperes az államhoz fordul jogvédelemért, nem pedig az alperesshez, aki jogvédelmet amúgy sem adhatna, legfeljebb a jogvédelemmel szemben fennálló kötelezettségét teljesítheti.[42]

6. A jogvédelmi igény mint a per tárgya. A jogvédelmi igényt *Wach* azonosította először a per tárgyával, miután a perbevitt anyagi jogviszony mellett a felperes és az alperes jogvédelmi igényét is annak tekintette. A per tárgyának a megkettőzésére azért volt szükség, mert a jogvédelmi igény szerinte nem az anyagi jog „funkciója", és nem is az alanyi jog „közjogi oldala", hanem egy peren kívül fennálló tényálláshoz kapcsolt igény. A jogvédelmi igény akkor is fennállhat, ha jogról egyébként nem beszélhetünk. Példa erre a negatív megállapítási kereset, amelynek célja nem az alanyi jog megőrzése, hanem a felperes sértetlen jogi helyzetének a fenntartása.[43] Ugyanez a kettősség figyelhető meg *Langheinekennél* is, amikor az ítéletre való igényt a per közvetlen tárgyának, míg

[32] *Hellwig,* Konrad: Anspruch und Klagerecht. (Anspruch). Jena, 1900. 145—150. old.

[33] *Wach:* Feststellungsanspruch, 15. old.

[34] Vö. *É es:* Rechtsschutzanspruch, 86-89. old.

[35] *Hellwig:* Klagrecht, 26. és köv. old.

[36] *Bülow,* Oscar: Klage und Urteil. Eine Grundfrage des Verhältnisses zwischen Privatrecht und Prozess. Zeitschrift für Deutschen Civilprozess. XXXI. köt. 1903. 260—261. old.

[37] Bacsó: Jogvédelem, 35. old.

[38] *Langheineken* szerint a jogvédelmi igény az állam ellen irányul, hogy igazságszolgáltatási funkciója keretében a polgári jogvitákban jogvédelmet nyújtson. (Urteilsanspruch, 15—16. old.) *Bacsó* szerint a jogvédelmi igény a félnek a bírói hatalmat gyakorló állammal szemben fennálló közjogi jogosítványa. (Jogvédelem, 22. old.)

[39] *Wach:* Handbuch, 19. old.

[40] *Stein,* Friedrich: Der Urkunden und Wechselprozess. Leipzig, 1877. 48. és köv. old.

[41] Vö. *Langheineken:* Urteilsanspruch, 42—44. old., *Hellwig,* Konrad: System des Deutschen Zivilprozeßrechts, Teil l. Leipzig, 1912. 295—298. old.

[42] *Bacsó:* Jogvédelem, 23—24. old.

[43] *Wach:* Handbuch, 19. old.

a per alapjául szolgáló jogviszonyt a per közvetett tárgyának nevezi.[44]

A jogvédelmi igénynek a per tárgyával való azonosítása ellen *Hellwig,* majd *Schmidt* és *Stein* is fellépett, bizonyítva azt, hogy az állammal szembeni igény különbözik a felperesnek az alperessel szemben érvényesíthető igényétől. Ezt követően a jogirodalomban mintegy fél évszázadon keresztül nem merült fel az identitás kérdése.[45]

7. A jogvédelmi igény előfeltételei. Mivel a konkrét keresetjog, mint a kedvező bírói ítéletre való jog csak meghatározott feltételek fennállása esetében illeti meg a feleket, a perjogi dogmatika kezdettől fogva nagy figyelmet szentelt a jogvédelmi igény előfeltételeinek. *Wach* ezek közé sorolta az érvényre juttatandó jog vagy jogviszony anyagi alapját nyújtó tényállást, a jogvédelmi képességet, a jogvédelmi érdeket vagy az azzal egyező értelemben használt jogvédelmi szükségletet.[46] *Langheineken* — meglehetősen spekulatív módon — elválasztotta egymástól a jogvédelmi igény létezésének, illetve a „hatályos érvényre juttatásának" a feltételeit. Az előbbi csak a jogvédelmi érdektől függ, amelynek két tulajdonsága van: a konkrét tények általi *megindokoltság,* mint a jogvédelmi érdek alapja, és a jogrend általi *elfogadottság.* A jogvédelmi igény sikeres érvényesítése négy feltételtől függ: a tényállástól, a jogvédelmi igény jogilag jelentős voltától, valamint az anyagi és az eljárási szabályok megtartásától.[47]

Ennél sokkal jelentősebb eredményt ért el *Hellwig,* aki tisztázta a perelőfeltételeknek a jogvédelmi igény előfeltételeihez való viszonyát. Ez utóbbiakat *kereseti előfeltételeknek* nevezte (Klagvoraussetzungen), és a sikerrel járó kereset (ti. a konkrét keresetjog vagy a jogvédelmi igény) feltételeit értette alattuk. Az anyagi jogi előfeltételek közé sorolta azokat, amelyek a per tárgyára vonatkoznak, az eljárásjogiak közé pedig azokat, amelyeknek a hiánya esetében, éppúgy mint egy perelőfeltétel hiányánál, a bíróság az ügy érdemében határozatot nem hozhat. E hiány következménye azonban nem a per elutasítása, hanem a kereseté, annak megállapításával, hogy „a felperesnek ez idő szerint nincs joga az állam bíróságánál jogvédelmet kérni".[48]

Bacsó — e kérdésnek szentelt könyvében — a jogvédelem előfeltételei közé sorolta a tényállást, a tényállásnak a „polgári perútra tartozását", a perbeli jogképességet, a belföldi bíróság joghatóságát, a perviteli jogosultságot és a jogvédelmi szükségletet. Ezeknek a hiánya *a kereset elutasításához vezet,* míg a perelőfeltételeké a kereset visszautasításához.[49]

Stein lényegében *Wach* és *Hellwig* nézetét próbálta összeegyeztetni, amikor a jogvédelem feltételei közé azokat a körülményeket sorolta, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a felperes a jogvédelmi igénnyel rendelkezzen, vagy másképpen megfogalmazva: a bíró a felperes számára kedvező ítéletet hozzon. Ezek a feltételek: a *tényállás,* a tényállásnak a kívánt *jogvédelemre való képessége* és a *jogvédelmi szükséglet.* Ezek hiányában a jogvédelmi igény nem állhat fenn, a bíróságnak a keresetet megalapozatlanság címén kell elutasítania.[50]

A jogvédelem előfeltételei közül a *jogvédelmi érdek* (Rechtsschutzinteresse) vagy másképpen *jogvédelmi szükséglet* (Rechtsschutzbedürfnis) érdemel megkülönböztetett figyelmet. Ennek a fogalomnak a polgári perjogi dogmatikára gyakorolt hatása legalább olyan nagy volt, mint a jogvédelmi igényé. *Rosenberg,* a jogvédelmi igény teóriájának az egyik legkövetkezetesebb ellenfele, az elmélet művelői számára csak annyi mentséget talált, hogy „a polgári eljárásjog-tudományt a jogvédelmi szükséglet fogalmával gazdagították".[51] *Simshäuser* szerint a jogvédelmi szükséglet kérdése mind a mai napig búvóhelye a keresetjog megoldatlan problémáinak.[52] Ennek a részletezésére azonban e tanulmány keretei között nem vállalkozhatunk.

IV.

A jogvédelmi igény kritikája és újjáéledése

A jogvédelmi igényről szóló tanítás rövid időn belül a tudományos bírálatok középpontjába került. Bülow „Klage und Urteil" című tanulmányában vitatta azt, hogy a kereset benyújtása előtt bármilyen jog létezhetne a kedvező ítéletre, mivel az általános értelemben vett ítéleti jogosultság is csak a tárgyalás berekesztésekor keletkezik, amikor a bíróságnak *vagy a felperes vagy az alperes javára* kell eldönteni az ügyet.[53] *Wach* a válasziratában egyre jobban eltávolodott a konkrét érvektől,[54] magára vonva ezzel *Kohler* szenvedélyes bírálatát: „*Wach* védekezését olvasva az a benyomásom támadt, mintha egy holttestet galvanizálnának, mivel a jogvédelmi igény halott, már *Bülow* támadása előtt is életképtelen volt."[55]

A század első évtizedeiben tovább erősödött a jogvédelmi igénnyel szembeni kritika, élén *Rosenberggel,* az elmélet legkövetkezetesebb ellenfelével.[56] Időközben a konkrét keresetjog híveinek a száma is megfogyatkozott: csak *Goldschmidt* próbálkozott a „materielles Justizrecht" keretében a jogvédelmi igény továbbfejlesztésével.[57]

Az elutasítás és a bírálat mellett azt a törekvést is meg kell említeni, amely a konkrét és az absztrakt keresetjog-elmélet összeegyeztetésével kísérelte meg életben tartani a jogvédelmi igényt. Az ún. *vegyes teóriákat*[58] felélesztő *kettős keresetjog-elmélet* legjelentősebb képviselője Magyary Géza. volt.[59]

---

[44] *Langheineken,* Urteilsanspruch. 45. old.

[45] *Schwab,* Karl, Heinz: Zur Wiederbelebung des Rechtsschutzanspruchs. (Wiederbelebung) Zeitschrift für Zivilprozeß. 81. köt. 1963. 420. old.

[46] *Wach:* Handbuch, 19—20.; Feststellunganspruch, 15. és köv. old.

[47] *Langheineken:* Urteilsanspruch. 21—33. old.

[48] *Hellwig:* Anspruch, 141. old.; Klagrecht, 55. old.

[49] *Bacsó:* Jogvédelem, 114. old.

[50] *Stein:* Friedrich: Die Voraussetzungen des Rechtsschutzes. Festgabe für Fitting. Halle, 1903. 15. és köv. old.

[51] *Rosenberg:* Lehrbuch. 259. old.

[52] *Simshäuser:* Entwicklung. 128. old.

[53] *Bülow:* Klage. 258. old.

[54] *Wach,* Adolf: Der Rechtsschutzanspruch. Zeitschrift für Deutschen Zivilprozess. XXXII. köt. 1904. 25. old.

[55] *Kohler,* Joseph: Der sogenannte Rechtsschutzanspruch. Zeitschrift für Deutschen Zivilprozess. XXXII. köt. 1904. 25. old.

[56] *Rosenberg:* Lehrbuch, 256—261. old.

[57] *Goldschmidt,* James: Zwei Beiträge zum materiellen Justizrecht. München und Leipzig. 1914., Der Prozeß als Rechtslage. Eine Kritik des prozessualen Denkens. Berlin, 1925., Zivilprozeßrecht, Berlin, 1929. (Rechtslage)

[58] Vö. *Langheineken,* Urteilsanspruch, 6—8. old.

[59] *Magyary* Géza: Magyar polgári perjog. (évszám nélküli második kiadás) 357—359. old.

Bülow óta a jogvédelmi igénnyel szemben felhozott legnyomatékosabb ellenérv az, hogy a feleknek nincs joguk a bírói hatalmat gyakorló állammal szemben a kedvező tartalmú ítéletre. Nem található ugyanis egyetlen olyan jogforrás sem, amely az államnak vagy a bíróságoknak az erre vonatkozó kötelességét kimondaná. Azok a magyarázatok, amelyek az alkotmányos rendelkezéseket vagy a tételes jogszabályok valamelyikét jelölték meg a jogvédelmi igény alapjául, nem bizonyultak időtállónak.[60]

A modern államjogi teóriák hatásának köszönhetően a jogvédelmi igény teljes elutasítása helyébe az elmélet *árnyaltabb* megítélése lépett. Mivel a jogvédelmi igény nemcsak a kedvező ítéletre való jogot, hanem a feleknek egy tágabb értelemben vett igényét is jelenti az állammal szemben a jogvédelmi cselekmények teljesítésére, ez utóbbi összeegyeztethetőnek bizonyult az államnak az általános jogvédelem teljesítésére irányuló kötelezettségével. Ennek a felismerése lehetővé tette *a mindkét felet megillető, az általános értelemben vett jogvédelem teljesítésére irányuló és az állammal szemben érvényesíthető jog gondolatának az elfogadását.* Ez azt jelenti, hogy a bíróság mint az állam jogalkalmazó szerve köteles a perben az anyagi jogot alkalmazni, és a jogvitát — ennek megfelelően — a felperes vagy az alperes javára eldönteni. A jogvédelem teljesítése nem a bíróság szabad mérlegelésétől függ, és nem is kegy a felek számára — állapítja meg *Rosenberg* —, de ebből nem a kedvező ítéletre keletkezik igény, hanem a jogvédelmi kérés vizsgálatára és eldöntésére.[61] Ez az igény „Justizanspruch" (igazságszolgáltatási igény) elnevezéssel honosodott meg a német jogirodalomban. Többféle magyarázata közül meg kell említeni *Goldschmidtét,* aki olyan államjogi természetű igénynek tartja, amely a személyiség elismerésével minden további nélkül adott. Mivel a per előtt is fennáll, a kereset benyújtása csak kiváltja az igazságszoltáltatási igényt.[62] *Habscheid* szerint csak az igazságszolgáltatási tevékenység *megtagadása* esetén keletkezik igazságszolgáltatási igény.[63] Ez a felfogás összecseng *Savigny* túlhaladott jogsértési teóriájával, ahol a megsértett jog alakul át perelhető igénnyé. Az uralkodó felfogás szerint az igazságszolgáltatási igény, mint a feleknek az állammal szembeni igénye az igazságszolgáltatási tevékenység kifejtésére *a jogvédelem iránti kérelem benyújtásával keletkezik.* Ennél korábbi időpont, azaz a perelőttiség feltételezése esetében az igazságszolgáltatási igényt nem lehetne elválasztani az absztrakt keresetjogtól, vagyis attól a mindenki számára nyitva álló lehetőségtől, hogy az anyagi jog megsértésétől vagy veszélyeztetésétől függetlenül a bírósághoz fordulhasson. Az igazságszolgáltatási igény azonban nem res merae facultatis, hanem az igazságszolgáltatási tevékenység kiváltására irányuló alanyi közjog, amely alkotmányos alapokon nyugszik.[64]

A konkrét keresetjog-elmélet képviselői nagy gondot fordítottak a jogvédelmi igény *feltételeinek* a meghatározására, amelyeket — *Hellwig* hatására — elválasztottak a perelőfeltételektől.[65] Ez a különbségtétel a gyakorlatban használhatatlannak bizonyult és az egész elmélet egyik legsebezhetőbb pontjává vált. Ennek az oka az volt, hogy az egyébként logikusnak látszó magyarázatnak hiányzott a tételesjogi alapja, mivel a polgári eljárásjogi törvények sehol sem tesznek különbséget a perelőfeltételek és a jogvédelmi előfeltételek között. Ez a tény *önkényessé* teszi a joghatóságnak, a bírói útra tartozásnak vagy a perbeli jogképességnek, mint állítólagos jogvédelmi feltételeknek pl. az illetékességtől, a hatáskörtől vagy a res iudicata hiányától, mint perelőfeltételektől való elválasztását.[66]

A jogvédelmi igényről szóló tanítás nem egyeztethető össze azoknak az eljárási cselekményeknek a jelentős részével, amelyekkel a bíróság a peres felek magatartását szankcionálhatja. *Rosenberg* szerint ezek a cselekmények a jogvédelmi igény megsértését jelentik, márpedig nem lehetséges az, hogy ugyanaz a jog egyidejűleg kötelezhesse a bírót a jogvédelem teljesítésére és megsértésére.[67] Ez a belső ellentmondás állhat fenn akkor, ha pl. a bíróság az egyébként megalapozott keresetet azért utasítja el, mert a felperes a tárgyalást elmulasztotta, a követeléséről lemondott vagy a bizonyításával késedelmeskedett.[68]

Az alperes jogvédelmi igényéről szóló elmélet olyan ellentmondást hordozott magában, amely a konkrét keresetjog-elmélet híveit is megosztotta. A *Hellwig*nél kikristályosodott fogalmat a későbbiekben csak úgy lehetett megtartani, hogy a keletkezését a felperes alaptalan keresetének a benyújtásához, vagyis az alperes elleni „jogtalan támadáshoz" kapcsolták. Ezzel elveszítette a „per előtti és peren kívüli" jellegét, amely a felperes jogvédelmi igényének az egyik leglényegesebb meghatározója. A bírói gyakorlat azonban még ebben a formájában sem támasztja alá az alperes jogvédelmi igényének a létezését: ha a felperes keresete alaptalan, az alperesnek nem kell a jogvédelmi igényének a fennállását bizonyítania ahhoz, hogy a bíróság a keresetet elutasítsa.

Az a támadás, amely a század első évtizedeiben indult a jogvédelmi igény ellen, *Rosenberg* kritikájával jutott a csúcsponjára. 1927-ben megjelent híres tankönyvében a jogvédelmi igényről szóló elméletnek mind a gyakorlati jelentőségét, mind a teoretikus értékét tagadta, azt „tudományosan eredménytelennek"

[60] Az erre irányuló magyarázatokat *Rosenberg* „formalisztikus szóinterpretációknak" nevezte. (Lehrbuch, 257. old.)

[61] *Rosenberg:* Lehrbuch, 256. old.

[62] *Goldschmidt:* Rechtslage, 77—78. old.

[63] *Habscheid,* Walther: Der Anspruch auf Rechtspflege. Zeitschrift für Zivilprozeß. 67. köt. 1954. 188. és köv. old.

[64] A bírósághoz fordulás jogát a legújabb hazai jogirodalomban *Farkas* azonosította az absztrakt keresetjoggal. Vö. *Farkas* József: Az eljárásjog néhány alapvető elve és a polgári eljárásjog átfogó újraszabályozása. Jogtudományi Közlöny. 1985. évi 10. szám 559. old.

[65] Vö. *Bacsó:* Jogvédelem, 113—136. old., *Stein:* Voraussetzungen, 13. és köv. old.

[66] Nem ennyire egyértelmű a jogvédelmi szükséglet (jogvédelmi érdek) hovatartozásának az eldöntése, elsősorban a fogalom tisztázatlansága miatt. A század első évtizedeiben a kommentáríró *Stein* munkásságának a hatására a német bírói gyakorlat is hajlott arra, hogy a jogvédelmi szükséglet hiánya esetén a keresetet mint megalapozatlant utasítsa el. Jóllehet a tételesjogi szabályok hiányában a perelőfeltételek és a jogvédelem előfeltételeinek az elválasztását nem ismerhette el. A Reichsgericht 1923-ban módosított az álláspontján, kimondva azt, hogy egy igény jogosságát az anyagi jog alapján kell eldönteni, de az a kérdés, hogy a jogvédelem szükségessége fennforog-e, a perjogba tartozik, ezért a keresetet a jogvédelmi szükséglet hiánya esetében meg nem engedettség címén kell elutasítani. Vö. *Schwab;* Wiederbelebung, 426. old.

[67] *Rosenberg:* Lehrbuch, 258—259. old.

[68] Rosenberg érvelése mindazonáltal egy klasszikus liberálkapitalista polgári perrendtartás talaján áll, amely a felek magánautonómiáját tiszteletben tartva csak a jogvita eldöntésére, nem pedig az igazság kiderítésére törekszik.

minősítette, amely semmit sem oldott meg a a polgári eljárásjog lényeges kérdéseiből. Zavart teremtett a terminológiában, szembekerült a tételesjoggal és a bírói gyakorlat számára hasznavehetetlennek bizonyult. Ami a javára írható: hozzásegítette a perjogot ahhoz, hogy a magánjogi szemléletmódtól megszabadulhasson és a tudományt a jogvédelmi szükséglet fogalmával gyarapította, ennyiben egy „termékeny tévedésnek" bizonyult.[69]

Rosenberg hatására a jogirodalom jelentős része a jogvédelmi igény ellen foglalt állást, amelynek gyorsan fogyatkozó hívei már nem tudták az elméletet megújítani. *Stein,* aki a „wachi tanok legkövetkezetesebb képviselőjének" nevezte magát, a legutolsó munkájában feladta azt, míg *Goldschmidt*nek az anyagi és eljárásjog közötti határvonalat fellazító „anyagi igazságszolgáltatási joga" nem talált követőkre.[70] A harmincas évektől kezdve a jogvédelmi igény a *túlhaladott* elméletek közé került.

Tudománytörténeti áttekintésünket mégsem zárhatjuk le ezzel a megállapítással, mert *a hatvanas években a jogvédelmi igény gondolata újból feléledt* a német és az osztrák jogirodalomban, biztosítva ezzel az elmélet hatásának a napjainkig tartó kontinuitását. (Ez a fordulat váratlanul, de nem előzmények nélkül történt. Egy évtizeddel korábban *Schönke* majd követői a *jogvédelmi szükséglet* fogalmát helyezték vissza jogaiba.)[71]

A sort *Blomeyer* nyitotta meg, aki a tankönyvében állt ki a jogvédelmi igény mellett.[72] Egy évvel később a *Stein*-féle kommentárt folytató *Pohle* vette a védelmébe, aki a jogvédelmi szükségletről is az elsők között írt kismonográfiát.[73] *Habscheid* szerint a jogvédelmi igényt „biztos hely illeti meg a jogállam perjogi doktrinájában".[74] Ehhez *Bettermann* — a Szovetségi Köztársaság alaptörvényének 14. cikkelyére hivatkozással — alkotmányos alapot is talált.[75] *Schlosser* a jogalakító keresetet, mint az állam ellen irányuló alanyi közjogot azonosította a jogvédelmi igénnyel.[76] Az osztrák jogirodalomban a *Petschek-Stangl*-féle „Zivilprozess" fenntartás nélkül elismerte a jogvédelmi igényt, részletesen kidolgozva annak a felperes és az alperes oldalán fennálló feltételeit.[77]

A jogvédelmi igény elméletének újjászületésében egyaránt szerepet játszott a jogállamiság fogalmának az átalakulása, az állampolgári alapjogok jelentőségének a felértékelődése, és az a törekvés, hogy a polgári eljárásjog-tudomány megoldatlan kérdéseit megválaszolják. *Schwab* szerint a döntő motívum az volt, hogy a jogvédelmi igény gondolatának az elfogadását a bíróság és a felek viszonyának a jobb megértése szempontjából nélkülözhetetlennek tartották.[78]

Ezzel együtt ismét felszínre került a jogirodalom által elfogadott igazságszolgáltatási igény és a jogvédelmi igény elválaszthatóságának a problémája. *Blomeyer* támadta azokat, akik teljes határozottsággal utasították el az igazságszolgáltatási igény *jogvédelmi igénnyé való* kibővítésének lehetőségét: „A fél mindent kívánhat az államtól, csak azt az egyet nem, hogy a határozat azt tartalmazza, amit a törvény parancsol".[79] *Pohle* szerint a jogvédelmi igény a kedvezőbb jogi helyzet alapján illeti meg a felperest vagy az alperest. A kereset benyújtásával a felperes az „állítólagos jogvédelmi igényét érvényesíti, pontosabban csak állítja azt. Hogy fennáll-e, az attól függ, hogy az anyagi jog és a perjog a fél számára kedvező helyzetet alátámasztja-e[80]". A jogvédelmi igényről szóló újabb elméletek összehasonlítása megerősíti *Schwab*nak azt a megállapítását, hogy a modern tanítás nemcsak a korábbi képviselők gondolatait tagadta meg, hanem az ellenfelekét is.[81]

Ebben a vitában azonban egy újabb színfolt is megjelent: az érvek és az ellenérvek — túlnőve a perjog keretein — az államjog szintjére helyeződtek.[82] Ám ez sem volt elég ahhoz, hogy a jogvédelmi igény megítélése tekintetében a jogirodalomban lényeges változás következzen be: *az uralkodó felfogás továbbra is elutasítja* — igaz, a korábbihoz képest tompítottabb kritikai éllel.[83] A hetvenes évek jogszociológiai indíttatású reformtörekvései elterelték a figyelmet a keresetjoggal összefüggő dogmatikai kérdésekről.

A szocialista polgári eljárásjog-tudomány a burzsoá keresetjog-elméletekkel együtt kategórikusan utasította el a jogvédelmi igényt is.[84] A helyébe állított, de nagyon szűkszavúan kifejtett szocialista keresetjog-elmélet mindazonáltal nem tudott elszakadni az absztrakt és a konkrét keresetjog gyökereitől, amint azt a „processzuális" és „materiális" keresetjog megkülönböztetése is mutatja. Erre tekintettel a tanulmány szerzője nem tartja elvetendőnek azt a gondolatot, hogy a jogvédelmi igénnyel összefüggő kérdéseket (pl. az anyagi és az eljárásjog kapcsolatát, a jogvédelmi szükséglet, az igazságszolgáltatási igény, a bírósághoz fordulás jogának a kérdését stb.) a szocialista polgári eljárásjog-tudomány *újból vizsgálat tárgyává tegye.*

---

[69] *Rosenberg:* Lehrbuch, 259. old.

[70] Vö. *Mes:* Rechtsschutzanspruch, 29—30. old.

[71] Vö. *Schönke,* Adolf: Das Rechtsschutzbedürfnis. Studien zu einem zivilprozessualen Grundbegriff. Prozessrechtliche Abhandlungen. 17. köt. Detmold-Frankfurt—Berlin, 1950.; *Allorio,* Enrico: Rechtsschutzbedürfnis? Zeitschrift für Zivilprozeß. 67. köt. 1954. 321—343. old.; *Pohle,* Rudolf: Zur Lehre vom Rechtsschutzbedürfnis. Festschrift für Lent. München und Berlin, 1957. 195—235. old.

[72] *Blomeyer,* Arwed: Zivilprozeßrecht — Erkenntnisverfahren. Berlin-Göttingen Heidelberg, 1963. 4. és köv. old.

[73] *Stein-Jonas-Pohle:* Kommentar zur ZPO. 19. kiadás. Tübingen, 1964. Einl. E I. 3.

[74] *Habscheid,* Walter: Besprechung von Fasching, Kommentar zu den österreichischen Zivilprozeßgesetzen. Zeitschrift für das gesamte Familienrecht. 1967. 61. old.

[75] *Bettermann,* Karl August: Der Schutz der Grundrechte in der ordentlichen Gerichtsbarkeit. in Bettermann-Nipperdey-Scheuner: Die Grundrechte, Handbuch der Theorie und Praxis de Grundrechte. 3. köt. Berlin, 1959. 784. old.

[76] *Schlosser,* Peter: Gestaltungsklagen und Gestaltungsurteile. Bielefeld, 1966. 374. és köv. old.

[77] *Petschek-Stagel:* Der österreichische Zivilprozeß. Eine systemateische Darstellung. Wien, 1963. 237—262. old.

[78] *Schwab:* Wiederbelebung, 415. old.

[79] *Blomeyer,* Arwed: Der Rechtsschutzanspruch im Zivilprozeß. Festschrift für Bötticher. Berlin, 1969. 68. old.

[80] *Pohle,* Rudolf: Zum Rechtsschutzanspruch. in „Studi in onore die Antonio Segni". IV. köt. Milano, 1967. 108. és köv. old.

[81] *Schwab:* Wiederbelebung, 413. old.

[82] Vö. *Mes:* Rechtsschutzanspruch, 89—92. old.; *Blomeyer:* Rechtsschutzanspruch, 68—71. old.

[83] Vö. *Rosenberg-Schwab:* Zivilprozeßrecht. 12. kiadás. München, 1977. 12—14. old.

[84] Vö. *Gurvics, Kleinmann* és *Abramov* álláspontját. id.: *Farkas:* Bizonyítás a polgári perben. Bp. 1956. 17—19. old., továbbá *Haney,* Gerhard: Der kapitalistische Zivilprozeß und die imperialistische Theorie vom Rechtsschutzbedürfnis in ihrer Funktion der Zerstörung der bürgerlichen Gesetzlichkeit. Jena, 1961. 107. és köv. old. *Névai-Szilbereky:* Polgári eljárásjog. 3. kiadás. Bp. 1974. 293. old.

Rittner, Fritz

Az alapjogok alkalmazása jogi személyekre, különös tekintettel a vállalatokra

A. Bevezetés

A gazdasági jog rendszerének középpontjában a vállalat áll. Az azonban, hogy a vállalat milyen jogi pozícióban van, alapvetően az alkotmányos rendszertől, a modern alkotmányokban az alapjogoktól függ. Ennek következtében az a feladat, hogy egy rövidebb általános részben bemutassuk az alapjogok jogi személyekre történő alkalmazásának problematikáját alkotmánytörténeti és alkotmányjogi szempontból. Az ezt követő, valamivel hosszabb különös részben pedig azt a kérdést kell megválaszolni, hogy hogyan alkalmazhatók az alapjogok a vállalatokra.

Mindkét részben az NSZK-ban fennálló jelenlegi jogi helyzet ismertetése a cél, anélkül, hogy értékelésre vállalkoznánk. Ha ennek ellenére mégis sor kerül néhány kritikai észrevételre, kérjük az olvasó szíves megértését.

Feladatunk nemcsak az alkotmány szövegének, hanem a Szövetségi Alkotmánybíróság ítélkezésének ismertetése is, amely ebben a témakörben legalább 30—50 elvi döntést jelent. Ezek ismertetésére gyakran sor kerül majd, nem térünk ki azonban az ezekkel kapcsolatos elméleti vitákra.

B. Az alapjogok alkalmazása a jogi személyekre

I.

Jogtörténeti és jogösszehasonlító áttekintés

Az alapjogok alkalmazása a jogi személyekre csaknem egyidős az emberi és polgári jogokkal, valamint az újkori jogállamok alkotmányaival. Az első deklarációk és alkotmányok a 18. század végén és a 19. század elején azonban egyelőre csak a természetes személyre, az emberre gondoltak, amikor garantálták a szabadságot, az egyenlőséget és a veleszületett jogokat.

A német partikuláris alkotmányok — az 1818-as badeni és bajor, valamint az 1820-as hesseni és az 1848-as porosz alkotmány — viszont már panaszjogot adnak a jogi személyeknek az alkotmányban biztosított jogok megsértése esetére.[1]

Ez a jogi személyeket megillető panaszjog az 1919-es weimari alkotmányba is bekerült. Ezenkívül különösen a tulajdonhoz való jog garanciájára hivatkozhattak a jogi személyek.[2] A többi alapjognak a jogi személyekre való alkalmazása viszont igen vitatott volt.[3]

Ezt a kérdést — nem utolsósorban a náci idők tapasztalataira tekintettel — tisztázni kívánta az NSZK 1949-es alkotmánya és ezért 19. cikkének 3. bekezdésében kimondta: „Az alapjogok a belföldi jogi személyekre is vonatkoznak, amennyiben azok természetüknél fogva alkalmazhatók rájuk."

Ilyen jellegű nyomatékos meghatározás tudomásunk szerint semmilyen más alkotmányban sem található, olyan államokat is beleértve, amelyek a jogi személyeknek szintén alkotmányjogi védelmet biztosítanak. Vonatkozik ez az 1950-es Emberi Jogok Európai Konvenciójára is.[4]

II.

Az alkotmány 19. cikk 3. bekezdésének személyi hatálya

1. Bár az alkotmánytörvény 19. cikkének 3. bekezdése jogi személyekről beszél, alapvetően csak a *magánjogi jogi személyekre* alkalmazzák. A közjogi jogi személyek részben önálló alkotmányjogi védelmet élveznek, így különösen a községek (28. cikk 2. bekezdés), az egyházak (40. cikk), valamint az egyetemek, az egyetemi karok és a rádióállomások. Az alapjogok azonban lényegüknél fogva a legtöbb közjogi jogi személyre nem alkalmazhatóak: amennyiben ezek a jogi személyek közfeladatokat látnak el, amúgy is az államhoz tartoznak, úgy hogy hiányzik a „közvetlen hivatkozás az emberre"[5] (mint az alapjog hordozójára). Ugyanakkor az alkotmányjogi magánvédelem sem terjed ki a közjogi jogi személyekre. Az alaptörvény 14. cikkének tulajdon-alapjoga „nem közvetlenül a magántulajdont védi, hanem csak a magánszemélyek tulajdonát".[6]

2. Az alapjogok nyelvtani értelmezés szerint csak a belföldi jogi személyekre vonatkoznak, ugyanakkor azonban minden egyes embert védenek, egyesek csak minden német állampolgárt (8., 9., 11., 12., és 16. cikk). Külföldi jogi személyek az úgynevezett eljárási alapjogokra, a törvényes bírói fórumhoz való jogra (101. cikk 1. bekezdés) és a jogi meghallgatás garanciájára (103. cikk 1. bekezdés) hivatkozhatnak.[7]

Amennyiben a nemzetközi jogi szerződések külföldi jogi személyeknek biztosítják a belföldiekkel azonos elbánást, ebből még nem következik az anyagi alapjogok védelme.[8]

Rittner, Fritz tanszékvezető egyetemi tanár (Freiburg i. Br.)

[1] Vö. *Mutius:* Bonner-Kommentar 19. cikk 3. bek.

[2] Vö. RGZ 135, 308, 311; 136, 113, 124; 145, 369, 373.

[3] Az alkalmazás mellett van *Poetzsch-Heffter;* 430 old., ellene Karl *Schmitt:* Handbuch des deutschen Staatsrechts. II. köt. 591. és 594. old.

[4] Vö. *Golsong:* Das Rechtsschutzsystem der Europäischen Menschenrechtskonvention. 54. old.

[5] Ld: BVerfGE 362. 370; 61, 82, 101.

[6] Vö. BVerfGE 61, 82, 108.

[7] Vö. BVerfGE 61, 82, 104.

[8] Vö. OLG Koblenz: NJW 1985, 2038. és 2039. old. Ezzel ellentétben *Rowedder-Rittner:* GmbHG, 1985. valamint *Meessen,* JZ 1970, 206. old.

III.

Az egyes alapjogok alkalmazása

1. Az, hogy az egyes alapjogok „lényegüknek megfelelően" alkalmazhatók-e a magánjogi jogi személyekre, az alaptörvény 19. cikke 3. bekezdésének céljából következik, mely végeredményben „a privát, természetes személyek szabad kibontakozását" kell, hogy szolgálja. Ennélfogva a jogi személyt nem önmagáért és nem saját akaratából védelmezik, hanem azért, és addig, amíg a védelem az egyes jogi személyek céljának megvalósítását szolgáló tevékenység testületi kifejtéséhez szükséges.[9]

2. Ennek megfelelően vonnak ide csaknem minden alapjogot, kivételt csak az olyan alapjogok képeznek, amelyek kizárólag és közvetlenül az emberre vonatkoznak, így az 1. cikk 1. bekezdése (az emberi méltóság), a 2. cikk 2. bekezdése (az élet és a testi épség védelme), a 3. cikk 2. bekezdése (a nemek egyenjogúsága), a 6. cikk (a házasság és a család védelme), a 4. cikk 3. bekezdése (a honvédelmi kötelezettség megtagadása) és a 12. cikk 3. bekezdése (a kényszermunka tilalma).

C. Az alapjogok alkalmazása a vállalatokra

I.

Az NSZK gazdasági jogának alkotmányjogi alapjai

1. Az alaptörvény 19. cikke 3. bekezdésének nagy jelentősége van a gazdasági jogot, különösen a vállalati jogot illetően is, gazdasági alapnormának tekinthető. Ennek részletes kifejtése előtt az NSZK gazdasági jogának alkotmányjogi alapjairól kell rövid áttekintést adnunk. Az NSZK alkotmánya nem tartalmaz egyetlen külön bekezdést sem a gazdasági életről vagy a gazdasági jogról. Az alapjogok és sok más alkotmányos rendelkezés azonban keretet ad a gazdasági alkotmányjog számára, melynek részleteit a Szövetségi Alkotmánybíróság egy sor döntésben határozta meg.

2. Ennek megfelelően az alkotmánytörvény nem ír elő meghatározott gazdaságpolitikát vagy gazdasági alkotmányt a törvényhozónak és a kormánynak. „Gazdaságpolitikailag semleges",[10] messzemenő mérlegelést enged a politikai szerveknek és a felelősséget is rájuk hárítja politikájukért. „Az alkotmányos rend nyitottságának[11] korlátait az alkotmány, különösen az alapjogok rendelkezései jelentik. Ebből következik, hogy a törvényhozó és a kormány nem valósíthat meg bármilyen gazdaságpolitikát, illetve a gazdasági alkotmány bármely koncepcióját. Így a törvényhozónak és a kormánynak például a szociális állam elve szempontjából tilos a tradicionális liberalizmus, a laissez faire gazdaságpolitikájának gyakorlása.

Ezeket az alapelveket a Szövetségi Alkotmánybíróság már nem sokkal felállítása (1951) után meghatározta és azóta állhatatosan kitart mellettük. Ezek az alapelvek mindenekelőtt a gazdasági jogi törvényhozás számára bizonyultak mértékadónak.[12]

3. Az alkotmányos rend nyitottsága mellett az NSZK gazdasági jogát az alkotmány háromféle módon határozza meg:

— az *alapjogok* által, melyek, mint kitűnt, elsősorban az egyes embereket illetik meg,

— a *szociális állam elve* révén (Alaptörvény 20. cikk) mely az államnak a társadalmi viszonyok igazságos és kiegyensúlyozott alakítását írja elő,[13]

— az *alkotmány hatásköri szabályai* révén, mely a hatásköröket megosztja a szövetség és a tartományok között, meghatározva minden állami aktus hatásköri szabályait.[14]

Ebből adódik a vállalatok alkotmányjogi helye és funkciója a jogon, különösen a gazdasági jogon belül. Adottak az egyes emberek, akik alapjogaik gyakorlásával és a magánjog eszközeivel hozzák létre és vezetik a vállalatokat. A vállalatalapítás és vezetés szabadságát a szociális állam elve korlátozza, amely szabályozza pl. a munkavédelmi előírásokat, a munkaidőt, az üzemi alkotmányt és a kollektív szerződést, az ellátási és társadalombiztosítási jogot. Az államnak végül gondoskodnia kell egy helyes vállalati magatartás kialakításáról, pl. gátat kell vetnie a verseny jelentős mértékű korlátozását és túlságosan nagy gazdasági hatalom koncentrálódását előidéző folyamatoknak, valamint gondoskodnia kell a fogyasztók védelméről.

II.

Az alapjogok alkalmazása általában

1. Az alapjogok elvben mindenekelőtt a magánjogi vállalatokra alkalmazhatók. A vállalatoknak ez a köre azonban tágabb, mint a magánjog jogi személyeinek köre. Hiszen magától értetődően az egyéni vállalkozó, tehát a kereskedő vagy mezőgazda is vállalkozó, és már mint ember, illetve mint állampolgár az alapjogok alanya. Ezenkívül jogi személyek még a részvénytársaságok, a korlátolt felelősségű társaság, a bejegyzett szövetkezet, a biztosítási egyesületek, a jogképességekkel rendelkező egyesületek és a jogképes alapítvány.[15] Végül a Szövetségi Alkotmánybíróság a kereskedelmi társaságokat, a közkereseti társaságot és a betéti társaságot is a fent felsoroltakkal egyenlővé tette, bár ezek a német jog szerint nem jogi személyek. Ugyanez vonatkozik a BGB-társaságra is.[16]

2. Az alapvető korlátozás az egyes emberekre és az általuk alapított és vezetett jogi személyekre vonatkozóan az alapjogoknak a már korábban említett funkciójából adódik (lásd: B II. 1.): ezeknek meg kell valósítaniok „a privát természetes személyek védelmét a hatalom túlkapásaival szemben", ezenkívül biztosítaniuk kell „a közügyekben való szabad együttműkö-

[9] Vö. W.W. *Schmidt: Grundrechte und Nationalität juristischer Personen. 1966. 23. és 31. old., továbbá Dürig* (Maunz-Dürig-Herzog): Grundgesetz. 19. cikk 3. bek.

[10] Vö. BVerfGE 50, 290, 338.

[11] Uo.

[12] Vö. BVerfGE 4,7 (Investitionshilfegesetz) és BVerfGE 50, 290 (Mitbestimmungsgesetz).

[13] Vö. BVerfGE 22, 204.

[14] Vö. BVerfGE 44., 125., 147. és köv. old. továbbá *Rudolf:* NJW 1985 1606. és köv. old., valamint *Lerche-Pestalozza:* Die deutsche Bundespost als Wettbewerber. Verfassungsrechtliche Voraussetzung und Grenze. 1985. 26., 32., és 125. old

[15] Ld. BVerfGE 40, 348

[16] Vö. BVerfGE 10, 99

dés és együttalkotás lehetőségét és előfeltételeit".[17] Ezért nem áll minden további nélkül az alapjogok védelme alatt az államnak és egyéb közjogi testületeknek vállalati tevékenysége.

3. A vállalkozói szabadság, mely ezek szerint minden egyént megillet, a jogrendszer szempontjából a *privátautonómiához* tartozik és ezért a magánjogban megvan a maga sajátos alapja. Ez öt területre osztható:[18]

— az *alapítási autonómia* lényegében mindenkinek lehetővé teszi, hogy egyedül vagy másokkal együtt vállalkozóként tevékenykedjék;

— a *típusválasztás autonómiája* lényegében szabaddá teszi a jogi formák, nevezetesen a különböző társasági típusok közötti választást;

— a *szervezeti szabályok meghatározásának autonómiája* lehetőséget biztosít a résztvevőknek — a szerződések tartalmi szabadságához hasonlóan — a vállalat szervezeti jogi alapjainak szabad kialakítására;

— az *akaratképzés autonómiája* biztosítja, hogy a vállalat alapítója kívülállók közvetlen beavatkozása nélkül hozhat döntéseket, működhet (az első erre vonatkozó bírói döntés 1881-ből való.);

— a *megszüntetés autonómiája* — az első ellentéte — az alapítók, a tulajdonosok és a társasági tagok számára lehetővé teszi, hogy a vállalat megszüntetéséről szabadon dönthessenek.

Ez az öt jogosultság természetesen a törvény és közigazgatási aktusok által sokféleképpen korlátozott, valamint korlátozza ezeket a magánjog is. A törvényhozónak és a törvények keretei között a kormánynak és a közigazgatásnak az alaptörvény gazdaságpolitikai semlegességének megfelelően széles cselekvési tere van, ezt a cselekvési teret az alapjogok és az alkotmány egyéb rendelkezései korlátozzák.

4. Az alapjogok közül a gyakorlatban a következők szolgálják a vállalatok védelmét:

— a 2. cikk 1. bekezdése: az általános szabadságjog tétele;

— a 3. cikk 1. bekezdése: az általános egyenlőség tétele;

— a 9. cikk 1. bekezdése: az egyesülési szabadság;

— a 9. cikk 3. bekezdése: az ún. koalíciós jog, azaz a szakszervezetek és munkaadói szövetségek alakításának szabadsága;

— a 12. cikk 1. bekezdése: a foglalkozás megválasztásának szabadsága;

— a 14. cikk: a tulajdonhoz és az örökléshez való jog garanciája.

A továbbiakban a két utolsóként felsorolt alapjog ismertetésére térünk ki, mert témánk szempontjából ezek a legfontosabbak.

III.

A foglalkozási, iparűzési és vállalkozási szabadság

1. Az alaptörvény 12. cikk 1. bekezdése elsődlegesen a hivatásválasztás és a hivatásgyakorlás jogát biztosítja, emellett a munkahelyválasztás és a képzési hely választásának szabadságát is garantálja. A szabad foglalkozásválasztás és iparűzés jogát a belföldi jogi személyek is megkapják, míg bizonyos hivatásokat, mint pl. az orvosét, ügyvédét, gyógyszerészét a törvény szerint csak természetes személyek gyakorolhatják.[19]

A hivatás fogalma igen tág, semmi esetre sem korlátozódik a hagyományos foglalkozásokra, hanem átfog minden, az általános jogosultságon belül választott atipikus tevékenységet is.[20] A foglalkozási alapjog ezért tartalmazza az iparűzés szabadságát is,[21] amely a 19. század kezdete óta megtalálható a német alkotmányokban (pl. az 1818-as badeni alkotmány 18. szakasza, a weimari alkotmány 151. cikkének 3. bekezdése), ezt az alaptörvény azonban külön nem említi.

Az alaptörvény 12. cikkének 1. bekezdése ezért védi a *vállalkozói szabadságot,* a vállalkozónak azt a tevékenységét, mellyel vállalatot alapít és vezet. Ez a rendelkezés a kis-, közép- és nagyvállalatokra egyaránt vonatkozik.

A Szövetségi Alkotmánybíróság azonban a nagyvállalatok, különösen a nagy részvénytársaságok, illetőleg olyan részvénytársaságok esetében, melyeknek sok ezer vagy többszázezer részvényese van, megállapította, hogy ezeknél „az alapjog személyhez kötöttsége ... csaknem teljesen eltűnik" és hangsúlyozta, hogy „ezekben az esetekben a vállalati tevékenység messze túlmutat hatásaiban a saját vállalat gazdasági sorsán".[22] A bíróság ezért az ilyen nagyvállalatok esetében a vállalkozói szabadságnak erőteljesebb korlátozását tette lehetővé, mint a kis- és középvállalatoknál, pl. konkrétan a dolgozók egyetértési jogát (Mitbestimmungsrecht) illetően.[23]

2. Azt, hogy meddig terjed a hivatásválasztás és az ebben foglalt iparűzési és vállalkozási szabadság az egyes esetekben, az az Alkotmánybíróság gyakorlatából állapítható meg. A Bíróság a viszonylagosság (arányosság) alapelve szerint dönt és ezt három kritériumra bontja: az az alapjog-korlátozás, melyet például egy egyszerű törvény rendel el, azt a jogi érdeket kell hogy védje, amelynek védelmére a törvény hivatott; továbbá szükségesnek kell lennie, ami azt jelenti, hogy enyhébb eszközök nem elégségesek; végül pedig arányosnak kell lennie abban az értelemben, hogy a korlátozás megfelelő kapcsolatban legyen az alapjoggal és jelentőségével.[24] A Bíróság könnyebben engedélyezi a foglalkozáshoz és iparűzéshez való jog gyakorlásának korlátozását, mint a hivatali vagy ipargyakorlás hozzáférhetőségének korlátozását. Így pl. a joggyakorlásnak azok a korlátozásai, amelyeket a foglalkoztatottakra tekintettel hoznak, a gyakorlatban nem sértik meg az alaptörvényt.

A már említett Mitbestimmungsgesetz-en kívül megemlíthetjük a munkaidőre vonatkozó előírásokat, különösen az üzletek nyitvatartásának betartásáról és az éjszakai sütés tilalmáról.[25] A vállalatokat továbbá

[17] Vö. BVerfGE 61, 82, 101

[18] Vö. *Rittner:* Wirtschaftsrecht. 1979. 128. és köv. old.

[19] Vö. BVerfGE 21, 266; 30, 312; 50, 290, 363

[20] Vö. BVerfGE 7, 397; 13, 106

[21] Vö. BVerfGE 50, 290, 362

[22] Vö. BVerfGE 50, 290, 363

[23] Vö. BVerfGE 50, 290, 363, továbbá *Rittner:* Über die Zukunft des Unternehmensrechts. Festschrift Köhler, 1984. 226. és 233. old.

[24] Vö. *Hesse:* Verfassungsrecht. 14. kiad. 1984. 318 pont.

[25] Vö. BVerfGE 23, 56; 41, 370

kötelezheti az adójog, hogy mások adóját — nevezetesen az alkalmazottak és a bankok letéti ügyfeleinek adóját — visszatartsa, és azt az adóhatósághoz befizesse.[26] Végül a kőolajipari társaságok törvényileg kötelezhetők bizonyos állandó tartalékok tárolására kőolajipari termékeikből.[27]

Az előzőekkel szemben erőteljesebb védelmet élvez az alapjog olyan beavatkozások ellen, melyek a foglalkozás (hivatás) megválasztását csorbítják. Egy olyan törvény, amely különös előfeltételeket kíván meg a vállalatkénti bejegyzéshez, vagyis előfeltételeket állapít meg, csak akkor jogszerű, ha egy „nagyjelentőségű közösségi vagyontárgyat védelmez, olyat, amely az egyén szabadságánál is fontosabb". Ez természetesen kivétel nélkül egyéni cégeket és nem jogi személyeket érint. A törvény azonban pl. a biztosító vállalatoktól — amelyeket egyébként az NSZK-ban csak részvénytársaságok vagy biztosító egyesületek működtethetnek kölcsönösségi alapon — megkívánhatja, hogy meghatározott tőkével rendelkezzen, továbbá, hogy az igazgatósági tagok meghatározott tulajdonságokkal rendelkezzenek, abból a célból, hogy védje a biztosító ügyfeleinek és a biztosítottaknak az érdekeit. Ugyanilyen rendelkezések vonatkoznak a bankokra és az energiaszolgáltató üzemekre is.

Különösen szigorú az eljárás végül az olyan objektív engedélyezési előfeltételekkel, tehát olyan feltételekkel szemben, amelyekre az érdekelteknek nincs befolyásuk, a lehetőleg szabad foglalkozásválasztás és iparűzés biztosításának érdekében. Az olyan vizsgák, mint amilyenek korábban sok ágazatban jogszerűek voltak — így pl. a gyógyszertárakban, bankokban, biztosításoknál és az éttermekben is — éppen ezért alkotmányellenesek és semmisek.[28] Bizonyos kivételeket még engedélyeznek, nyomós okból, így pl. személy- és árufuvarozás területén.[29]

IV.

A tulajdon garanciája

1. A 14. cikk 1. bekezdése szerinti tulajdonjoggarancia elsődlegesen az egyének részére „biztosít szabadságot vagyonjogi területen és ezen keresztül lehetővé teszi saját életük felelős alakítását".[30] A tulajdon fogalmát — mint már azt a weimari alkotmány is tette — tágan kell értelmezni. Ez mindenekelőtt magában foglal számos magánjogi vagyoni jogot, továbbá társasági jogokat, szerzői, szabadalmi és védjegy-jogosultságokat, csakúgy mint a vállalkozók tulajdonjogát, azaz a jogi személyek tulajdonát.[31] Mindezek a jogi helyzetek az alaptörvény 14. cikk első mondatának megfelelően örökölhetőek is.

2. A tulajdont és különösen a vállalkozás keretében hasznosított tulajdont illetően számos korlátozás és kötöttség érvényesül. „A jogosultság tartalmát és korlátait a törvények határozzák meg" — rendelkezik az alaptörvény 14. cikk 1. bekezdésének második mondata. Ez azt jelenti, hogy a korlátozás általános és absztrakt szabályozás útján valósul meg. Az ilyen törvényi szabályok alkotmányjogi megengedettsége a tulajdon sajátosságától és funkciójától függ: amíg a tulajdon az egyén szabadságát biztosítja, a törvényhozó elé szigorú korlátokat állít az alkotmány. Minél inkább társadalmi jellegű a tulajdon, mennél több társadalmi funkciót lát el — mint pl. a vállalkozási úton hasznosított tulajdon — annál nagyobb mértékben érvényesül a „törvényhozó felhatalmazása a tartalom és korlátok meghatározására".[32] Így a nagyobb vállalatok és társaságok, amelyeknek dolgozói létszáma a 2000 főt meghaladta, el kellett hogy fogadják a bővített, majdnem paritásos egyetértési jogot munkavállalók részéről, még a tulajdon garanciájának szempontjai mellett is, míg a társasági tagok döntő befolyása a vállalkozás vezetésére minden esetben megmaradt.[33] A résztulajdonosoknak — részvényeseknek és más társasági tagoknak is — el kellett fogadniuk tulajdonuk ilyen korlátozását, tulajdonosi helyzetüknek az Alkotmánybíróság megállapítása szerint kisebb a személyi vonatkozása, mint az önálló vállalkozókénak.[34] Ezenkívül az alaptörvény 14. cikk 2. bekezdése szerint: „a tulajdon kötelez, használata a köz javát is kell hogy szolgálja".

Ezeket a mondatokat nem pusztán szociáletikai felhívásként értelmezik. Éppen a vállalkozók esetében gyakran figyelemreméltó jelentősége van, magánjogi kérdésekben is. Ha ugyanis pl. egy RT igazgatósága a köz javára figyelemmel meggátol egy, áremelést, vagy ha egy másik társaság igazgatósága egy a törvény által nem előírt technikát vezet be a környezetvédelem érdekében, úgy az igazgatósági tagok mindkét esetben társaságuk részvényeseivel, ill. felügyelőbizottságával szemben a fenti rendelkezésre hivatkozhatnak. Ennek gyakorlati következménye az, hogy az igazgatósági tagok nem sértették meg kötelezettségeiket és nem tartoznak kártérítéssel a társaságnak.

V.

A többi alapjog

A többi alapjog közül már csak a témánk szempontjából fontosabb jogokat érintjük: az alaptörvény 9. cikkének 1., 3. és 5. bekezdését, továbbá 2. cikkének 1. bekezdését.

1. Az alaptörvény *9. cikkének 1. bekezdése* az egyesülési jogot garantálja: „a jogot egyesülések és társaságok alapítására". Ez a jog a „szabad társadalmi csoportalakítás elvén" nyugszik.[35] Átfogja különösen a tőke- és személyegyesülések alapítását is. Ez tehát az egyénnek, természetesen csak belföldieknek rendelkezésére áll, olyanoknak, akik egyesületet vagy társaságot óhajtanak alapítani. Ugyanakkor az egyesüléshez való jogot önmagában is biztosítja, a „szervezet szabad meghatározását és szabad akaratnyilvánítást tesz lehetővé". Éppen ezért találóan ezt mint kettős alapjogot szokták emlegetni.[36]

[26] Vö. BVerfGE 22, 383
[27] Vö. BVerfGE 30, 313
[28] Vö. BVerfGE 7, 408; 11, 188
[29] Vö. BVerfGE 11, 184; 40, 219
[30] Vö. BVerfGE 50, 290, 339; 53, 290; 61, 82
[31] Vö. BVerfGE 50, 290, 341
[32] Vö. BVerfGE 50, 290, 340
[33] Vö. BVerfGE 50, 290, 346
[34] Vö. BVerfGE 50, 290, 346, lásd még Rittner: 23/alatt id. mű. 232. old.
[35] Vö. BVerfGE 38, 281, 302
[36] Vö. BVerfGE 13, 175; 30, 241; 50, 290, 354

Az alapjog éppen ezért nem ismer el semmiféle kényszerkartellezési törvényt, mint amilyet pl. a náci rezsim közvetlenül hatalomra jutása után, 1933 januárjában hozott. Épp oly kevéssé tűr meg egy „állandó korporatív rendet", olyat, amely az egyéneket a törvény által meghatározott szociális csoportba sorolná.[37] Másfelől előírja a nagyvállalatok esetében az egyetértési jogot a szakszervezetek részéről a felügyelőbizottságban, hogy biztosítva legyen a szakszervezetek mértékadó befolyása.[38]

2. Az alaptörvény *9. cikkének 3. bekezdése:* koalíciós alapjog. Ez egy lex specialis a munkavállalók és munkaadók számára, egy olyan alapjog, amely túlmutat a 9. cikk 1. bekezdésén, mivel külföldiekre is vonatkozik, korlátozás nélkül. Ennek alkotmányos alapjain nyugszanak mind a szakszervezetek, mind pedig a munkaadók egyesületei, amelyek közül az utóbbiak gyakorlatilag kivétel nélkül vállalatok egyesületei. Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az alapjogban benne foglaltatik a kollektív szerződés autonómiája, azaz a munkabérek és munkafeltételek alapvetően államtól független megállapítása megegyezés útján, anélkül, hogy a jelenleg érvényes kollektív szerződési rendszert önmagában garantálná.[39] A sztrájkjogot és a dolgozók kizárásának jogát is túlnyomórészt az alkotmányjogilag biztosított kollektív szerződési jog részeként ismerik el.[40]

3. Az alaptörvény *5. cikk 1. bekezdése,* a véleménynyilvánítás szabadsága több garanciát tartalmaz a vállalkozások számára is. Ez az alapjog ugyanis nemcsak az információs szabadságot biztosítja mindenki számára (1. bek. első mondata), hanem a „szabad sajtó" lehetőségét is garantálja.[41]

Ennek az alapjognak az alanyai „mindazok a személyek és vállalatok, akik, ill. amelyek a sajtó területén tevékenykednek".[42] Ez természetesen nem azt jelenti, hogy minden egyes sajtóvállalkozás alkotmányjogilag védett lenne. Az államnak azonban gondot kell fordítania arra, hogy a szabad sajtó intézménye fennmaradjon és szükség esetén el kell hárítania azokat a veszélyeket, amelyek a véleménynyilvánítás monopóliumából keletkezhetnek. A sajtószabadság mellett az Alkotmánybíróság elismeri a rádióadások sugárzásának szabadságát is, amely mindenekelőtt azt mondja ki, hogy a rádió (és a televízió) „sem az államnak, sem pedig egy vagy egyes társaságoknak nem lehet kiszolgáltatva".[43]

A rádió szervezetei, amelyek jelenleg még túlnyomórészt közjogi jogi személyek, kivételesen még az alaptörvény 5. cikk 1. bekezdése második mondatának védelmét is élvezi.

4. Az alaptörvény *2. cikk 1. bekezdése,* az általános szabadságjog csak szubszidiárius funkciót tölt be.[44] Ez a vállalatok szempontjából is gyakorlati értékű. Mindenekelőtt külföldi cégek számára van jelentősége, amelyek, mint utaltunk rá, az alaptörvény 12. cikkében meghatározott alapjogra nem hivatkozhatnak. Mivel az alaptörvény 14. cikke nem védi a vállalkozási szabadságot csak a tulajdont és más jogokat, ennyiben a 2. cikk 1. bekezdésének alkalmazására kerül sor. Ez átfogja különösen a gazdasági tevékenység szabadságát: „Nem korlátozható a vállalkozói kezdeményezés mozgástere".[45]

VI.

Az alapjogok alkalmazása a közjogi vállalatokra

Végül térjünk vissza még egyszer a közjogi vállalatok alkotmányjogi védelmének kérdésére, amelyet már az előzőekben (C II. 2.) érintettünk. E kérdésnek nagy gyakorlati jelentősége van, mert mind az állam, mind pedig a közigazgatási egységek ilyen vállalatok sokaságát üzemeltetik a különböző gazdasági ágazatokban. Amíg ezek a vállalatok a köz igényeit kielégítő feladatokat látnak el, nem hivatkozhatnak az alaptörvényre. Ez akkor is érvényes, ha a közjogi testület nem önmaga üzemelteti a vállalatot, hanem mint részvénytársaságot működteti (Eigengesellschaft).[46] Bizonyos kivételek érvényesülnek, mint említettük, a rádióállomások javára, éspedig azért, mert az alaptörvény 5. cikkének 1. bekezdése szerint különösen védett területen működik.

Amennyiben egy állam és a közigazgatási egységek érdekeltséggel rendelkeznek olyan vállalatokban, vagy pedig olyan vállalatokat működtetnek, amelyek nem a köz céljait szolgálják, azaz ún. fináncérdekeltségről van szó, semmi nem állhat annak útjában, hogy ezekre ugyanúgy alkalmazzák az alapjogokat, mint a magántársaságokra. Erről a kérdésről azonban jelen pillanatban még nincs bírósági döntés.

D. Összegzés és kitekintés

Ebben a zárófejezetben két kérdést kell feltétlenül megválaszolnunk. Az első, hogy mennyire hatékony az ilyen alapjogrendszer a gazdasági jogi kapcsolatok egészét illetően. Ezt biztosan nem lehet egyetlen mondattal megválaszolni, mivel minden alapjogrendszer tárgyilag is szorosan összefügg az állam alkotmányával. Mégis joggal mondhatjuk, hogy egy ilyen alapjogrendszer az állami apparátust — különösen a kormányzatot és az államigazgatást — nagymértékben tehermentesíti, amikor alapvetően az autonóm és önmagukban is alkotmányjogi védelem alatt álló vállalatokra bízza sok feladat megoldását.

A másik kérdés a vállalati jogra utal és a következőképpen hangzik: Milyen előfeltételeknek kell, hogy megfeleljen a vállalati, vállalkozói jog, hogy egy ilyen jellegű gazdasági jogi kapcsolatrendszer eredményesen működhessen? Számunkra úgy tűnik, hogy a válasz a jogi személy intézményében rejlik. A jogi személy a vállalkozás részére is garantálja a folytonosságot és az önállóságot. Ezért lehetséges a vállalatok, illetve a vállalkozók jogi személykénti kezelése.

Ez a fogalom véleményünk szerint annyira komplex, hogy sok irányba kiterjeszthető, kibontakoztatható, éspedig éppen akkor ha nem ideologizál-

[37] Vö. BVerfGE 50, 290, 353
[38] Vö. BVerfGE 50, 290, 360
[39] Vö. BVerfGE 50, 290, 369
[40] Vö. BAG NJW 1980, 1644. old., továbbá *Maunz-Dürig-Herzog-Scholz:* 9. cikk 321 pont. (lásd 9). alatt.
[41] Vö. BVerfGE 10, 121; 12, 260; 20, 157
[42] Vö. BVerfGE 20, 175
[43] Vö. BVerfGE 12, 262; 31, 327
[44] Vö. BVerfGE 23, 25; 32, 107
[45] Vö. BVerfGE 50, 290, 366
[46] Vö. BVerfGE 45, 63, 78

juk túl.[47] Minden komplexitás mellett ugyanakkor egységes is ez a fogalom, mivel szilárd magja van, ami három alkotórészből áll: *folytonosságból,* amelyet egy meghatározott feladat és cél szempontjából kell érteni, *alapvető önállóságból,* az akaratképzés és az önálló felelősség értelmében, valamint az emberek és a jogi személy *egyenrangúsága.* Ez nem zárja ki egy korlátozott jogképesség eseteit, még akkor sem, ha a korlátozás a jogi személytől idegen.[48]

Egy ilyen vállalati jog felveti végül a vállalat alapjogi jogalanyiságát, mégpedig akkor is, ha az állam alkotmánya lényegesen más alapelvekből indul ki, mint az NSZK-é. Egy olyan jogrendszer, amely a vállalatot az alapjogok alanyának tekinti, a gazdasági jognak alkotmányjogi szerepet biztosít, amelyet az a jövőre nézve is igényelhet.

[47] Vö. *Sárközy:* Die „juristische Person" in den sozialistischen Ländern. RabelsZ. 47. (1983) 1. és köv. old.

[48] Vö. *Rowedder-Rittner,* 8. alatt id. mű. 11. § 71. pont.

SZEMLE

Turko N. G.

A Szovjetunió tapasztalatainak felhasználása az európai szocialista országokban a helyi hatalmi szervek létrehozásánál és fejlesztésénél

V. I. Lenin nyilatkozatainak figyelembevételével, a Szovjetunió és a testvéri országok államjogi fejlődésének irányadó jogszabályaira és gyakorlatára támaszkodva, ebben a közleményben kísérletet teszek arra, hogy az alábbi három időmetszetben érintsem a kérdéseket: A szovjetek kezdeti tapasztalatainak hatása nem sokkal a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után, azután a szocialista világrendszerbe tartozó államok keletkezésének időszaka és végül, a helyi hatósági szervek jelenlegi fejlődési szakaszának néhány specifikus sajátossága az egyes európai szocialista országokban.

Közismert, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után az első ország, amelyben létrehozták a proletárdiktatúrát, Magyarország volt. Európában az Oroszországi Szovjetköztársaság nyomában létrejött a Magyar Tanácsköztársaság (1919. március), majd a Bajor Tanácsköztársaság (1919. április) és a Szlovák Tanácsköztársaság (1919. június). Mindegyikük nevében a nemzeti hovatartozás meghatározása után a „tanács" államforma jelölése állt, amely az első ivanovo-voznyeszenszki szovjetek nevéből ered. „A mag, amelyet az orosz forradalom elvetett, kikél Európában" — így értékelte V. I. Lenin ezeket az eseményeket (V. I. Lenin: Összes Művei, Kossuth, 1973. 38. kötet, 205. o.).

V. I. Lenin e kor európai történelmének bonyolult időszakában nagyra értékelte a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttét Európa közepén. „Amikor olyan gyermeket látunk, mint Magyarország, ahol már szovjethatalom van, akkor azt mondjuk, hogy mi már megtettük a magunkét nemcsak orosz, hanem nemzetközi méretekben is, és hogy mi kibírunk minden szörnyű nehézséget, hogy teljes győzelmet arassunk, hogy az Orosz és a Magyar Szovjet Köztársaság kiterebélyesedjék — Nemzetközi Szovjet Köztársasággá" (V. I. Lenin; Összes Művei. Kossuth, 1973. 38. kötet 253. o.).

Ebben a nyilatkozatban újra megnyilvánul a forradalom vezetőjének zsenialitása, forró meggyőződése az új rend elkerülhetetlen győzelmében. És bár a mi korunkban nincs szó Nemzetközi Szovjetköztársaságról — a lényeg végeredményben nem a név —, de már az emberiség egyharmada és a szocialista világrendszer határain belül több mint 150 millió lakossal még másfél tucatnyi állam lépett a szocialista orientáció útjára, a világszocializmus további bővülésének tartalékát képezve.

A fentebb felsorolt külföldi köztársaságok, sajnos, nem sokáig léteztek, így a Bajor Tanácsköztársaság 21 napig, a Szlovák 22 napig és a Magyar 133 napig (1919. március 21-től augusztus 1-ig) állt fenn.

A Magyar Tanácsköztársaság létezésének négy és fél hónapja alatt óriási munkát végzett az államjog szervezése területén; e munka során világosan megmutatkozott az oroszországi fiatal szovjet állam tapasztalatainak sokoldalú felhasználása. „A szovjet típus még nem jelent szovjeteket úgy, ahogy azok Oroszországban megvannak, de a szovjet típus nemzetközivé válik" — mondotta V. I. Lenin (V. I. Lenin: Összes Művei. Kossuth, 1973. 38. kötet, 153. o.)

Magyarország hatalomra jutott proletáriátusa, amelyet élcsapata — a kommunista párt — vezetett, óriási jelentőséget tulajdonított a forradalom győzelme alkotmányos megszilárdításának. Magyarországon 1919. márciusban ismertek voltak az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság legfontosabb jogszabályai. Az OSZSZK 1918. július 10-én elfogadott első alkotmányát már 1918. szeptemberében kiadták magyar nyelven. A Magyar Tanácsköztársaságba nagy mennyiségben érkeztek a Szovjetállam törvényhozását megvilágító hivatalos kiadványok. Szamuely Tibor, a Magyar Tanácsköztársaság hadügyi népbiztosának helyettese és közoktatásügyi népbiztosa, 1919. májusi moszkvai utazásáról hazatérve, ahol V. I. Leninnel tárgyalt, számos törvényhozási dokumentumot hozott magával. Ugyanúgy, mint az oroszországi fiatal szovjet állam, amely már fennállása harmadik hónapjának végén elfogadta az első alkotmányt, Magyarországon 1919. áprilisában, alig két héttel a proletáriátus hatalomra jutása után, elfogadták a Magyar Tanácsköztársaság ideiglenes alkotmányát, amely valamivel több mint két hónap után a Magyar Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság (1919. június 28-án közzétett) Alkotmánya váltott fel.

Magyar tudósok kutatásaikban megállapítják, hogy a Szovjetállam jogalkotóinak tapasztalatai nagy segítséget nyújtottak a Magyar Tanácsköztársaság jogalkotásának. A Magyar Tanácsköztársaság Alkotmányában ugyanazok az elvek találhatók, mint az OSZSZK Alkotmányában, egyes részeikben strukturálisan, sőt szöveg szerint is megegyezőek voltak.

Mind az egyik, mind a másik első részében az alaprendelkezéseket, a köztársaság céljait és feladatait határozták meg:

„A városi és falusi proletáriátus és a szegényparasztság diktatúrájának

Turko, N. G., a Szovjetunió Igazságügyi Minisztériuma Össz-szövetségi Szovjet Törvényhozási Tudományos Kutatóintézetének főmunkatársa (Moszkva).

megteremtése ..., az ember ember által való kizsákmányolásának megszüntetése és a szocializmus bevezetése" (az OSZSZK Alkotmánya) és

„A kapitalista termelési és társadalmi rend megszüntetése és a szocialista társadalmi és termelési rend felépítése (a Magyar Tanácsköztársaság 1919. évi Alkotmánya)."

„Az OSZSZK-ban... minden hatalom az ország — városi és falusi szovjetekbe egyesült — egész munkás lakosságát illeti meg" és

„A dolgozók a munkás-, katona- és paraszttanácsokban törvényeket hoznak, azokat megvalósítják és döntenek a törvénysértők sorsáról (a Magyar Tanácsköztársaság 1919. évi Alkotmánya).

Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság legfelsőbb szerve a szovjetek össz-oroszországi kongresszusa" és „A legfőbb hatalmi szerv a Munkás-, Katona- és Paraszttanácsok Országos Gyűlése".

Különös érdeklődésre tarthatnak számot a Magyar Tanácsköztársaság Alkotmányában az OSZSZK Alkotmányához hasonlóan megfogalmazott azon rendelkezések, amelyek a helyi tanácsokra vonatkoznak. A „Helyi Tanácsok" c. fejezetben, ez pedig a Magyar Tanácsköztársaság Alkotmánya közel egyharmadát teszi ki, többek között kimondták, hogy

1. A falvak és városok életével kapcsolatos kérdések eldöntése a helyi munkás-, katona- és paraszttanácsok hatáskörébe tartozik.

2. A falusi, városi, járási és megyei tanácsok kötelesek végrehajtani a felettes tanácsok határozatait, emelni a területükön lakó dolgozók anyagi és kulturális életszínvonalát és dönteni a területükön keletkező valamennyi helyi jelentőségű kérdésben.

3. A végrehajtó bizottságok felelősséggel tartoznak azoknak a tanácsoknak, amelyek ezeket a bizottságokat megválasztották.

Milyen ellentétesen van kifejezve ezekben a cikkekben a tanácsok teljhatalma a burzsoá államokban létező úgynevezett „helyi önkormányzathoz" viszonyítva, amelyek V. I. Lenin csípős megjegyzése szerint „mosdókagylók ónozásával" foglalkoznak.

Nagy figyelmet fordítottak a választási rendszerre, amelynek alapján alakultak meg a képviseleti szervek. Úgy mint az OSZSZK Alkotmányában, megfogalmazták a küldöttek visszahívásának elvét; az Alkotmány 68. §-a tartalmazta azon személyek kategóriáinak felsorolását, akik nem választhatnak és nem választhatók meg, nevezetesen:

„azok a személyek, akik nyereségszerzés céljából bérmunkát vesznek igénybe, azok a személyek, akik munkanélküli jövedelemből élnek" (az OSZSZK 1918. évi Alkotmánya).

„... a bérmunkaerőt nyereségszerzés céljára használják ki, nem munkából eredő jövedelemből élnek" (a Magyar Tanácsköztársaság 1919. évi Alkotmánya).

Nincs szükség az ilyen példák szaporítására. Minden okunk megvan arra a következtetésre, hogy a Magyar Tanácsköztársaság 1919. évi Alkotmánya megfelelt a szocialista alkotmányokra vonatkozó követelményeknek. Ugyanakkor nem volt hasonmása az OSZSZK 1918. évi Alkotmányának; az utóbbitól eltérően a Magyar Tanácsköztársaság 1919. évi Alkotmánya sokkal részletesebben szabályozta a szövetségi intézményekkel, a népgazdaság irányításával stb. kapcsolatos kérdéseket. Ez azt tanúsítja, hogy a Magyar Tanácsköztársaság Alkotmánya önálló jogalkotói tevékenység eredménye volt, amelynek folyamán elsősorban az oroszországi szovjet építőmunka tapasztalatait, valamint Magyarország nemzeti sajátosságait vették figyelembe (emlékeztetünk arra az elvi megállapításra, amelyet V. I. Lenin tett a Kun Bélához intézett táviratában: „Teljesen kétségtelen, hogy a magyar forradalom sajátos feltételei között hibás lenne a mi orosz taktikánk minden részletében való puszta utánzása" — V. I. Lenin: Összes Művei. Kossuth, 1973. 39. kötet, 208. o.). Az a tény, hogy az antant és a belső ellenforradalom egyesült erői megsemmisítették a Magyar Tanácsköztársaságot, nem tette lehetővé, hogy a Magyar Tanácsköztársaság Alkotmánya teljes erejével kibontakozzék. De az, ami megtörtént meggyőzően bizonyítja Szovjet-Oroszország tapasztalatainak nemzetközi jelentőségét már abban az időszakban, 1919 elején.

1945 után a szovjet nép Nagy Honvédő Háborúban aratott győzelme, valamint a népi demokratikus forradalom eredményeként számos közép- és délkelet-európai országban népi demokratikus államok keletkeztek. Fejlődésük során, a népi demokráciáról a szocialista forradalmakra való áttéréssel együtt, már az új szakaszban nagyobb méretekben nyilvánult meg ezekben az országokban az, hogy milyen nagy a nemzetközi jelentősége azoknak a tapasztalatoknak, melyeket a Szovjetunióban az ideig szereztek a szocialista államiság létesítése és megszilárdítása terén, beleértve az államhatalom helyi szerveinek megteremtésével és fejlődésével kapcsolatos tapasztalatokat is.

Ezeket a szerveket a különböző országokban különbözőképpen nevezik: Romániában — néptanácsoknak, Magyarországon — tanácsoknak, a Német Demokratikus Köztársaságban — népképviseleteknek, a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban — nemzeti bizottságoknak, a Lengyel Népköztársaságban — nemzeti tanácsoknak. De a lényegük egyforma — mindezek a szocialista típusú államok képviseleti szervei, amelyek keletkezését az ivanovo-voznyeszenszki munkásoknak köszönhetjük.

A tanácsok teljhatalmát az adott területi-közigazgatási keretek között — tehát az egész országban — a szocialista közösség valamennyi országában a törvényhozás erősítette meg.

Az 1954. évi magyar tanácstörvény megállapítja például, hogy a tanácsok az államhatalom helyi szervei, olyan képviseleti szervek, amelyek — a lakosságra támaszkodva — közvetlenül biztosítják a dolgozók aktív részvételét, kezdeményezését, ellenőrzését az államhatalom megvalósításában.

Elvileg ugyanígy határozta meg a nemzeti tanácsokat a lengyel törvény, amely rögzítette azt a szabályt, amely szerint a tanácsok az ország területi-közigazgatási egységeiben az egységes államhatalom helyi szerveit képezik.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzeti bizottságairól szóló törvény megfogalmazza azt a rendelkezést, hogy a nemzeti bizottságok a szocialista államhatalom és államigazgatás helyi szervei.

Aligha szükséges terjedelmes dokumentumanyaggal bizonyítani, hogy milyen hatást gyakorolt ezekre a megfogalmazásokra a Szovjetunió 1936. évi Alkotmánya és azok a későbbi jogszabályok, amelyek a testvéri országok helyi államhatalmi szervei keletkezésének és kialakulásának időszakában voltak hatályban. Elegendő egykét cikket idézni: 3. cikk. „A Szovjetunióban minden hatalom — a dolgozók küldöttei szovjeteinek személyében — a városi és falusi dolgozóké". 94. cikk. „A határterületeken, területeken, kerületekben, községekben ... az államhatalom szervei a dolgozók küldötteinek szovjetjei".

E munka keretei nem teszik lehetővé, hogy részletesen foglalkozzam az európai országokban a helyi államhatalmi szervek létrehozása és fejlődése

során a Szovjetunió tapasztalatainak felhasználását mutató számos más, szintén fontos vonással. Csupán azt kell megemlíteni, hogy ez a felhasználás egyáltalán nem jelentette intézményeink puszta másolását, mélyebb folyamatról van szó: tapasztalatainknak, a szovjet munka tökéletesítési elveinek és módszereinek tanulmányozásáról és megértéséről. Emellett a módszerek és az eszközök nem voltak statikusak: az egyes országok konkrét körülményei között, az adott társadalompolitikai helyzetben módosulhattak, de alapjukban szocialisták maradtak.

Az SZKP KB „Az oroszországi 1905—1907. évi forradalom 80-dik évfordulójáról" hozott határozatának jellemző sajátossága a jövőre irányultság. Ez a határozat nem csak a nyolc évtizeddel ezelőtt lezajlott óriási történelmi fontosságú események, a szocialista építés során a szovjet nép ez után elért eredményeinek értékelése, hanem a szovjet társadalom politikai rendszerének fejlesztésével kapcsolatos távlati feladatok, többek között a szovjetek munkájának tökéletesítése és szerepük növelése fő irányainak meghatározása is.

A szocialista közösség országaiban jelenleg lényegében hasonló, azon elvi irányok fő és alapvető medrében haladó folyamatok bontakoznak ki, amelyek a Szovjetunióban a szovjetek fejlődésére jellemzők és amelyek a szovjet tapasztalat nemzetközi hatására, de azokkal nem egészen egybeesve alakulnak ki.

A későbbiekben a szovjetek fejlődésének mértékében, a tanácsok testvéri országok jogszabályaiban rögzített teljhatalma egy új elemmel egészült ki: meghatározásukban megjelent az „önkormányzat" fogalom.

Például, a Magyar Népköztársaság 1971. évi törvényében a tanácsokat a szocialista állam demokratikus centralizmus alapján működő, a néphatalmat megvalósító államigazgatási és önkormányzati népképviseleti szerveként határozza meg.

A Bolgár Népköztársaság 1971. évi Alkotmánya rögzíti, hogy: „A községekben, járásokban és megyékben az államhatalom és a népi önkormányzat szervei a községi, járási és megyei néptanácsok".

A nemzeti tanácsokról szóló 1983. évi lengyel törvény a nemzeti tanácsokat az államhatalom képviseleti szerveinek és a társadalmi önkormányzat fő szerveinek nevezi.

Ha a legfontosabbról, arról beszélünk, hogy jelenleg milyen tendencia uralkodik a tanácsok munkájának fejlesztésében és tökéletesítésében, akkor ez a tanácsok hatáskörének állandó bővítése. Ez a folyamat, ha a Szovjetunióról van szó, a még 1961-ben az SZKP programjában megfogalmazott tételek medrében halad, amely megállapította: „Bővül a helyi szovjetek (a helyi önkormányzatok) jogköre. Ezek fognak végérvényesen dönteni minden helyi jelentőségű kérdésben" (A SZKP XXI. Kongresszusának anyaga. Kossuth, 1951—1952., 447. o.). Ugyanezt a gondolatot rögzítik az SZKP KB plénumának határozatai és a Szovjetunió 1977. évi Alkotmánya is.

Ez azt jelenti, hogy a szovjetek egyre teljesebb mértékben bontakoztatják ki a lakosság életének gazdasági, szociális és kulturális oldalait. Magyarországon például a tanácsok irányítása alatt működik jelenleg valamennyi nyolcosztályos általános iskola, a középiskolák 96%-a, a kórházak 80%-a, a szociális intézmények 94%-a, az óvodák 93 és a bölcsődék 86%-a, a művelődési házak többsége, vagyis a tanácsok egyre inkább teljhatalmú gazdáivá válnak a vezetésük alatt álló területeknek; annak következménye, hogy tovább bővül a tanácsok hatásköre, abban is megnyilvánul, hogy az állampolgár, egyes specifikus esetek kivételével, minden ügyét a helyi tanácsoknál oldhatja meg.

Ez azonban nem jelenti a tanácsok szerepének csökkenését az egész államra vonatkozó feladatok teljesítésében.

Az államjogi építőmunka egyes kérdései sajátos megoldásának, többek között a képviseletei rendszer tökéletesítésére szolgáló eszközök és módszerek keresésének sok példáját találhatjuk a szocialista közösség európai országaiban.

A Magyar Népköztársaság Országgyűlése 1983. decemberében új választójogi törvényt fogadott el. Elvileg mi újat hozott ez a törvény az eddig hatályos jogszabályba?

1. A törvény előírja, hogy a tanácsok és az országgyűlés képviselőinek választásánál a szavazólapra (az egyéni választókörzetekben) legalább két jelöltet kell felvenni.

A szavazólapra egynél több jelölt felvételének lehetősége már az 1966. évi választójogi törvényben is megvolt, ez azonban nem volt a törvény kötelező követelménye, hanem a választók akaratnyilvánításától függött.

Az 1966. évi törvény elfogadása után megtartott négy (1967., 1971., 1975. és 1980. évi) választás gyakorlata a következő képet mutatta. Az 1967. évi országgyűlési választásokon a 349 választókerület közül 9 kerületben állítottak egynél több jelöltet, 1971-ben 352 választókerületből 49-ben, 1975-ben 34-ben és 1980-ban 15 kerületben. Ugyanez volt észlelhető a helyi tanácsok választásánál is: 1967-ben 84 ezer kerületből 686 kerületben állítottak egynél több jelöltet, 1971-ben 3000-ben, 1973-ban 1707 és 1980-ban 1779 kerületben. Világosan nyomon követhető azon kerületek számának csökkenési irányzata, ahol egy képviselői helyre egynél több jelöltet állítottak.

Mivel magyarázzák a magyar kutatók ezt a tendenciát? A demokratikus hagyományok hiányával, amikor „harcolni" kellett a szavazatokért, a választási „kudarctól" való félelemmel, ami miatt számos jelölt lemondott a jelölésről. A magyar államférfiak, politikusok és tudósok véleménye szerint annak a rendszernek bevezetése, hogy a szavazólapra egy képviselői helyre legalább két jelöltet kell felvenni, fokozza a választók aktivitását.

A szavazólapra kettőnél több jelölt felvételének hasonló rendszere van jelenleg a Lengyel Népköztársaságban, a Német Demokratikus Köztársaságban, a Román Szocialista Köztársaságban és a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban is.

2. Az új választójogi törvény bevezeti a pótjelöltek intézményét (az NDK-ban és az LNK-ban ezeket képviselőhelyetteseknek nevezik). Kádár elvtárs 1980-ban egy választási gyűlésen tartott beszédében ezzel kapcsolatban a következőket mondotta: „Az országgyűlésbe egy képviselői helyre több jelölt állításának esete viszonylag nem gyakori, a helyi tanácsok választókerületeiben több ilyen található. Ennek oka, valószínűleg, a kérdéshez való helytelen viszonyulásban rejlik. Úgy gondolják, hogy az, aki nem kapta meg a választók szavazatainak többségét, az megbukott. Véleményem szerint minden ember, akit a választók gyűlése méltónak talált felelős poszt betöltésére, tiszteletet érdemel, még akkor is, ha neve nem állt a jelöltek listáján" (az MSZMP KB Tájékoztatója. Budapest, 1980., 2. sz., 23. o.).

A törvény előírása szerint, úgy mint korábban, a szavazáskor az a jelölt számít megválasztottnak, aki a szavazatok abszolút többségét kapta, vagyis legalább eggyel több szavazatot az 50 százaléknál. Itt az új az, hogy a másik jelölt, akire a választóknak legalább

25 százaléka szavazott, pótképviselő lesz. A fő képviselő visszahívása, lemondása, választói jogának elvesztése vagy halála esetén a pótképviselő automatikusan, pótválasztások kiírása nélkül, elfoglalja a helyét.

3. A törvény az országgyűlési képviselők választásához egyéni választókerületek mellett bevezeti az úgynevezett országos választási listát is. Ennek az előírásnak bevezetését a törvényhozó azzal indokolta, hogy az országgyűlés képviselői között vannak olyan személyek, akiknek politikai, társadalmi, tudományos, kulturális vagy vallási tevékenysége nem kapcsolódik egyéni választókerülethez, és lényegében országos érdekeket képviselnek. Az országgyűlési képviselők túlnyomó többségét (352-t) éppúgy, mint azelőtt, az egyéni választókerületekben fogják választani. De 35 képviselőt (vagyis az összes képviselők 10 százalékát) pótlólag az ország valamennyi választója országos választási lista alapján fogja választani.

Az említett előírás egyébként a testvéri országok államjogi fejlődésében a kölcsönhatás példájául szolgál. A helyi hatalmi szervek választásáról szóló 1984. évi lengyel választójogi törvény megállapította, hogy amíg az elsőfokú nemzeti tanácsok — vagyis a falusi, városi, járási — választásoknál a választások egyéni választókerületenként folynak le, addig a vajdasági tanácsok képviselőinek 15 százalékát egységes vajdasági listán választják, amelyre a Nemzeti Újjászületés Hazafias Mozgalmának vajdasági tanácsa állít jelölteket és azokat a vajdaság valamennyi választója választhatja meg.

Jelenleg viszont a lengyel szejmben köztársasági választólista bevezetésének kérdéséről tárgyalnak, ahhoz hasonlóan, ahogy ezt az 1983. évi magyar választójogi törvény megállapította, de a szejm képviselőinek választásánál azzal a különbséggel, hogy erre a listára az összes képviselők 15 százaléka, vagyis a szejm 460 képviselőjéből megközelítően 70 kerülne fel.

4. A választójogi törvénnyel és a tanácstörvény kiegészítésével bevezetett új intézménnyé válik az úgynevezett falusi elöljáróság. A Magyar Népköztársaság alkotmánya lehetővé teszi, hogy több község közös tanácsot alakítson. Az országban jelenleg 674 önálló községi tanács és mintegy 700 közös községi tanács működik.

A közös községi tanácsokhoz tartozó falvakban — ha a tanács nem az adott faluban tartózkodik —, a falu közös tanácsba tartozó küldöttei falusi elöljáróságot alakítanak. Ezekben a falvakban a régebben fennállott tanácstagi csoportok nem rendelkeztek semmiféle felhatalmazással. Az új szabályozás szerint a falusi elöljáróságok reális lehetőséget kapnak arra, hogy az ott élő és dolgozó lakosság érdekében tevékenykedjenek. A falusi elöljáróságok külön apparátus nélkül fognak működni, de bizonyos felhatalmazásokkal felruházva, amelyeknek keretei között joguk van önálló döntéseket hozni és bizonyos pénzalappal rendelkezni.

5. Lényegesen új vonásokat tartalmaz a képviselők visszahívásának szabályozása. A korábban hatályos törvényhozás tartalmazta a képviselők visszahívását szabályozó előírásokat, de azok elég határozatlanok voltak. A törvény most megállapítja, hogy a képviselők visszahívásához az adott választókerületbe tartozó választók legalább 10 százalékának javaslata szükséges. A visszahívás az egyéni választókerületben nem a korábbi nyílt, hanem titkos szavazással történik. A visszahívási javaslat akkor tekinthető elfogadottnak, ha a szavazásban a választókerület választóinak több mint fele részt vesz és a szavazatoknak több mint felét a visszahívás mellett adták le.

Összehasonlításként rámutatunk arra, hogy a Lengyel Népköztársaságban a visszahívás kérdésének felvetéséhez az adott körzetbe tartozó választók legalább egyharmadának javaslata szükséges. A választók maguk döntik el, hogy nyílt vagy titkos választást tartanak-e és a javaslat a szavazatok többségével fogadható el.

6. A törvény — a helyi feltételektől, a települések jellegétől, a lakosság számától függően — előirányozza a tanácsok számszerű állományának 20—25 százalékos csökkentését. A törvényhozó úgy véli, hogy a tanácsok létszámának még 1954-ben megállapított felső határa — a községi tanácsokban kb. 100, a városi és megyei tanácsokban kb. 150, a fővárosi tanácsban pedig kb. 201 személy — megnehezíti tevékenységüket és nem teszi azt elég hatékonnyá, formalizmust és parádézást szül. Az említett előírás bevezetésének célja a tanácsok munkás jellegének erősítése.

Az 1983 decemberében hozott választójogi törvény 1985. április 8-án lépett hatályba, a küszöbönálló tanács (és országgyűlési) választások időpontjának — 1985. június 8. — bejelentésével együtt.

A Magyar Népköztársaság példája azt mutatja, hogy milyen különböző képpen lehet megközelíteni az egyik vagy másik szocialista országban a tanácsmunka tökéletesítésével kapcsolatos konkrét feladatok megoldását. És mivel vitathatatlan különbségek vannak ezen országok között a gazdaságban, a kultúrában, a történelmi és politikai hagyományokban, ezért a megközelítések különbsége is magától értetődő, még akkor is, ha számunkra valamikor úgy tűnt, hogy a fejlődés egyformább lesz.

Végül, nem szabad figyelmen kívül hagyni a testvéri országokban szerzett tapasztalatok visszahatását a Szovjetunió államjogi fejlődésére. A Szovjetunió Legfelső Tanácsa rendkívüli ülésszakán, amelyen jóváhagyták a Szovjetunió új — 1977. évi — Alkotmányának tervezetét, megállapították, hogy a Szovjetunió új Alkotmányának tervezetében ilyen vagy olyan formában kifejezésre jutottak a testvéri államok alkotmányait jellemző momentumok, ugyanúgy, ahogy ezek alkotmányai is magukba szívták a szovjet törvényhozás korábbi tapasztalatait (Konsztitucija obscsenarodnogo goszudarsztva, M., Politizdat, 1978., 90 o.).

A Szovjetunió tapasztalatait tanulmányozva, az adott specifikus körülmények között alkalmazva azokat, megosztva tapasztalataikat és merítve a testvéri országok tapasztalataiból, a szocialista világrendszer minden állama gazdagítja a szocialista államépítés kollektív tapasztalatainak kincsestárát. A Szovjetunióban a szocializmus építése során a tanácsok munkájának tökéletesítése és továbbfejlesztése, a külföldi szocialista országokban a tanácsrendszer megszilárdítása a testvéri államok sajátosságainak figyelembevételével a jövőben is növelni fogja azon szovjetek tapasztalatainak nemzetközi jelentőségét, amelyek létrehozásának nyolcvanadik évfordulójáról ezekben a napokban emlékezünk meg.

„Megteremtettük az állam szovjet típusát és ezzel új világtörténelmi korszakot nyitottunk a proletáriátus politikai uralmának, amely felváltja a burzsoázia uralmának korszakát" — írta V. I. Lenin. „Az állam szovjet típusát csak több ország munkásosztályának gyakorlati tapasztalatai alapján sikerül majd végigvinni" (V. I. Lenin: Összes Művek. 44. kötet, 418 o.).

Ezt a feladatot a földgolyó kiterjedt területein, a szocialista világrendszer keretei között napjainkban oldjuk meg.

A testvéri országok államjogi építé-

sének területén a testvéri országok tapasztalatainak tanulmányozása továbbra is az ország főiskoláinak és tudományos kutatóintézeteinek igen fontos feladata marad.

Az 1905—1907-es években a dolgozók körében keletkezett, a bolsevista párt által támogatott és elismert, a lenini lángésszel megvilágított szovjetek, mint a proletárdiktatúra államformája, óriási nemzetközi hatást gyakoroltak a munkásosztály egész további harcára. Ez a hatás ma is él.

Gelard, Patrice

A decentralizálás Franciaországban

Franciaországban a decentralizálás története a francia forradalom óta meglehetősen ellentmondásosnak tűnik. Bár az Alkotmányozó Nemzetgyűlés egyik forradalmi követelése — a királyi önkényuralom reakciójaként — Franciaország federálása, vagyis decentralizálása volt, a Konvent, a jakobinizmus és a bonapartizmus ezzel ellentétben főként központosított struktúrákat teremtettek Franciaországban. A restauráció, a második köztársaság és a második császárság fenntartották ezt a központosítást, megőrizve a prefektusi intézményt, amely lehetővé tette a községek és megyék tevékenységének szoros ellenőrzését.

Csak a harmadik köztársaság nagy decentralizáló törvényei, a megyékről szóló 1871. évi és a községekről szóló 1884. évi törvények teremtették meg a lehetőséget, hogy Franciaország óvatosan elinduljon a decentralizálás útján. Óvatosan, mert nyomasztóan nehezedik a decentralizált önkormányzatokra, a megyékre és községekre a központi hatalom felügyelete; e jogkör felhatalmazza a prefektust és a megyék tekintetében a Minisztertanácsot a decentralizált önkormányzatok törvénybe ütköző igazgatási intézkedései hatályon kívül helyezésére, valamint arra, hogy az önkormányzati szervek nem kielégítő működése esetén helyettük intézkedjen vagy hogy előzetes engedélyt adjon minden jogszabály jellegű intézkedéshez. Óvatosan azért is, mert a megyék és községek pénzügyi autonómiája még hosszú ideig csekély és teljes mértékben az állami szubvenciótól és segélyektől függ.

Decentralizációnk történetét azonban még egy másik ellentmondásos momentum is jellemzi. Franciaországban a községi és helyi függetlenség szorgalmazása kezdetben nem baloldali és nem is köztársasági eszme; a helyi autonómia inkább hagyományos és konzervatív eszméket látszik takarni, ugyanakkor amikor az állam fejlődése haladónak és újító szelleműnek tűnik. A jakobinus hagyomány itt szembenáll a „girondista federalizmussal". Mégis a köztársasági állam fejleszti ki a XX. század elején a decentralizálás új formáját. Ekkor nem területi, hanem ágazati és specializált decentralizálásról van szó: közintézmények létesülnek előbb az igazgatás terén (kórházak, állami középiskolák, egyetemek), majd sui-generis közintézmények (kereskedelmi kamarák, önálló kikötők) és végül ipari és kereskedelmi jellegűek.

Azonban sem a harmadik, sem a negyedik köztársaság nem fejleszti a helyi autonómia struktúráját: a felügyeleti funkció a helyi autonómia ellenőrzésének egyik fontos eleme marad, a prefektus, aki egyúttal a központi hatalom képviselője[1] a megye végrehajtó hatalma marad, a régiók kialakításának terveiről (több mint húsz készült a század eleje óta) lemondanak és azokat a régi királyi provinciák visszaállítására irányuló szándéknak tekintik. A felszabaduláskor létrehozott köztársasági biztosok intézményét, majd az 1947-ben létesített IGAMES-t (Inspecteurs généraux de l'administration en mission extraordinaire — rendkívüli közigazgatási főfelügyelők) mélyen áthajta a centralizmus. Csupán a tengerentúli önkormányzatok élveznek bizonyos autonómiát: a területek bizonyos belső autonómiát, a megyék bizonyos jogot a különbözőségre.

Az ötödik köztársaság jelentősen előbbrevitte Franciaország decentralizálását. E fejlődés okai szerteágazóak (a külföld példája: a német „Länder", az olasz, a spanyol vagy a belga régiók, a brit „self-government"; a régiók fejlesztésével és a területfejlesztés tervezésével összefüggő gazdasági szükségszerűségek; a tengerentúli területek gyarmatosításának felszámolása; azok az igények, amelyek a hatalom gaullista koncepciójából és a Szocialista Pártnak a decentralizálás problémája megítélésében történt fejlődéséből fakadnak). Bár az 1958. évi alkotmány gyakorlatilag egyetlen rendelkezést sem szentel a decentralizálásnak, az eredmények látványosak.[2]

1. A területi decentralizálás

a) A hagyományos decentralizálás. Az 1958. évi alkotmány csak négyfajta területi önkormányzatot ismert: a községet, a megyét, a tengerentúli megyét és a tengerentúli területet. Ezek a harmadik köztársaság kezdete óta decentralizált önkormányzatok. Az 1982. évi törvények előtt ezen önkormányzatok jogi helyzete a következő volt:

A község. az 1884. évi törvény (az 1977. januári és márciusi rendelettel módosított községi közigazgatási törvény) óta Franciaország községi közigazgatása a 36 000 községben (a legkisebbtől a legnagyobbig) ugyanazokon az elveken nyugszik. A községet a 6 évre választott Községi Tanács és a Községi Tanács által saját tagjai közül megválasztott polgármester igazgatja. A polgármester nem csupán végrehajtó hatalma a Községi Tanácsnak, hanem az állam képviselője is (rendészeti hatáskör, anyakönyvvezető, közrendészeti felügyelő) és gyakorolja saját hatáskörét. A község hatáskörébe tartozik minden, ami a községet érinti. A Községi Tanács tanácskozásai és a polgármester intézkedései azonban alá vannak vetve a prefektus ellenőrzésének (felügyeletének), akinek joga van a törvénytelen rendelkezéseket semmisnek nyilvánítani, a polgármester helyett intézkedni, a jogszabályjellegű intézkedésekhez előzetes engedélyt adni, felfüggeszteni a polgármestert tisztségéből vagy a Községi Tanács feloszlatását kérni. A község pénzügyi

Gelard, Patrice egyetemi tanár, Politikai Tanulmányok Intézete (Párizs).

[1] A népszavazás során elvetett 1946. áprilisi alkotmánytervezet előirányozta a megyei prefektusok végrehajtó funkciójának megszüntetését. Ezt a tervezetet valósítják meg az 1982. és 1983. évi törvények.

[2] Csupán az alábbi alkotmányos rendelkezések vonatkoznak a decentralizálásra: Az Alkotmány XI. fejezete: A területi önkormányzatok (72—76. cikkek). Valójában csupán a 72. cikk vonatkozik a decentralizálásra, aláhúzva, hogy „A (területi) önkormányzatok választott tanácsaik útján szabadon és a törvényben megállapított módon önkormányzatot gyakorolnak". Az Alkotmány 34. cikke, amely szerint törvénynek kell meghatároznia a helyi testületek választási rendszerének szabályait, a közintézmények kategóriáinak megalakítását, a helyi önkormányzati szervek szabad önigazgatásának, hatáskörének és anyagi forrásainak alapelveit. Bibliográfia: A közigazgatási jog kézikönyveken (Vedel, Rivero, Waline, Debbash, de Laubadère stb.) kívül egy újonnan megjelent mű érdemel említést: François et Yves Luchaire: Le Droit de la décentralisation. Paris, P.U.F. Collection Themis, 1983. 512 old.

autonómiával rendelkezik, amennyiben megszavazza költségvetését, de nagymértékben függ az állam szubvencióitól és segélyeitől (ezek pénzügyi forrásainak 50—70%-át teszik ki).

Párizsra ebben az időben külön rendszer vonatkozik. Rendelkezik Tanáccsal, de a Tanács határozatainak végrehajtása Szajna megye prefektusa, a helyi rendőrség pedig a rendőrfőnök hatáskörébe tartozik. Minden kerületben a kormány által kinevezett polgármesterek az anyakönyvvezetői funkciót töltik be. 1976. május 6. óta Párizs megyei jogú város, Tanács igazgatja és a Tanács választja meg a polgármestert.

A megye. Az 1871. évi törvény óta a megye szintén decentralizált önkormányzat, de a községgel ellentétben a megye nem választotta meg végrehajtó szervét. A Főtanácsot hat évre választották, tagjainak felét háromévenként újból választották. A Főtanács az elnök megválasztására szorítkozott (az elnök hatásköre csupán az üléseken való elnöklés volt) és arra, hogy megválassza az adminisztratív bizottságot, amelynek feladata volt ügyelni arra, hogy a prefektus végrehajtsa a Főtanács döntéseit. A községekkel ellentétben a megyéknek nem voltak saját tisztviselőik, miután az állam hivatalai látták el ezt a szerepet. Valójában a prefektus volt a megye végrehajtó hatalma: az állam képviselője és egyúttal a Főtanács döntéseinek végrehajtó szerve.

A tengerentúli megyék. A megyékhez hasonlóan voltak megszervezve és csupán néhány sajátossággal rendelkeztek (a francia törvényeknek a helyi körülményekhez való hozzáigazításának joga, a prefektus szélesebb körű rendészeti hatásköre, a tengerentúli megyékben illetőséggel bírók joga arra, hogy helyben teljesítsenek katonai szolgálatot, a bánya- és földjog sajátosságai, a prefektus joga a nem kívánatossá vált tisztviselők visszahívását, illetve áthelyezését követelni). Ez a rendszer a hagyományos négy tengerentúli megyében (Guadeloupe, Martinique, Guayana és Réunion), Saint-Pierre és Miquelon-ban és bizonyos mértékben a Mayotte-szigeten volt érvényben. Elvben a tengerentúli megyék nem hivatottak arra, hogy függetlenné váljanak, jogi szempontból az anyaország területének szerves részei.

A tengerentúli területek. Ezek belső autonómiával rendelkező önkormányzatok. Franciaország hatásköre a külpolitikára, a honvédelemre és a pénzre korlátozódik. Területi Tanács igazgatja őket, ez választja meg a kormányt. Franciaországot a Főbiztos képviseli. E területek arra hivatottak, hogy vagy függetlenné váljanak (mint Dzsibuti vagy a Comore-szigetek), vagy beolvadjanak Franciaországba tengerentúli megye formájában (mint Saint-Pierre és Miquelon). Jelenleg a tengerentúli területek Új-Kaledonia, Francia Polinézia, Wallis és Futuna szigetek és az ausztrál és délsarkvidéki (lakatlan) földterületek.

b) Az újabb fejlődés. A község, éppúgy, mint a megye, a francia forradalom folyamán létrehozott területi önkormányzat, amely már nem felel meg a jelenlegi gazdasági követelményeknek. A község túlságosan kicsinek, bizonyos esetekben pedig túlságosan nagynak bizonyult, a megyét egyre inkább olyan struktúrának tekintik, amely szűk volta miatt gazdasági téren nem hatékony. Ezért új közösségek jelentek meg:

A községek társulásai. Több formát alkalmaztak: a községek egyesülése (kb. 800); községek tömörülése *községi társulások* formájában speciális céllal vagy többféle céllal (SIVOM), a *városi körzetek,* amelyek vagy a városkörnyéki kis községeket és a főtelepülést fogják egybe, vagy több vidéki községet. A körzetek hatáskörébe tartoznak kötelező jelleggel a lakásügy és a tűzrendészet, valamint a SIVOM hatáskörébe utalt egyéb ügyek (a környezet egészségesebbé tétele, az útügyek, az iskolai létesítmények és a közlekedés). Végül az 1966. december 31-i törvénnyel létrehozott *városi közösségek* magukban foglalják az adott városi település összes községeit; a városi közösségek kétszintű községi igazgatással rendelkeznek, mivel a községi hatáskörök többségét a közösségre ruházták át.

A régió. Régiók létesítése régi követelés Franciaországban. 1964-ben hozzák létre a regionális igazgatási kerületeket (C.A.R. — Circonscriptions administratives régionales). 22 régiót létesítettek, élükön a régió prefektusa áll (aki a régió székhelye megyéjének prefektusa); munkájában magas funkcionáriusokból álló tanácskozó testület, a regionális gazdasági fejlesztési bizottság (CODER — Commission de développement économique régionale) támogatja. Ezek az első régiók nem decentralizált önkormányzatok és a CODER-nak csak konzultatív funkciója van; azonban az állam decentralizálja funkciói egy részét, átruházva ezeket a régió prefektusára. 1969-ben de Gaulle tábornok az 1969. április 27-i népszavazással tényleges regionális decentralizálást akart végrehajtani, olasz mintára. Ezt azonban elvetették, minden valószínűség szerint azért, mert maga után vonta a (feleslegessé vált) megyék felszámolását és a Szenátus újjászervezését, ami a helyi választott tisztségviselők általános tiltakozását váltotta ki.

1972-ben Pompidou köztársasági elnök újból felveti a régiók kérdését olyan regionális közintézményeket létesítve, amelyek saját anyagi forrásokkal és specifikus hatáskörrel rendelkeznek (a területfejlesztés és a tervezés terén). Továbbra is a prefektus gyakorolja a végrehajtó hatalmat de a közvetett szavazási módszerrel megválasztott regionális gyűlés (a Regionális Tanács) tanácskozó testületté válik és tevékenységét egy a vállalatok, szakszervezetek, a kereskedelem, a mezőgazdaság stb. képviselőiből álló *gazdasági és szociális kozultatív bizottság* segíti.

c) Az 1982. évi reformok. A 110 javaslat között, amelyeket Miterrand, mint köztársasági elnökjelölt felvetett, az egyik kifejezetten előirányozta a decentralizálás fejlesztését. Gaston Deferre bel- és decentralizációsügyi miniszter jelentős, az összes területi önkormányzatot érintő reformot szavaztat meg a parlamenttel.

A reform főbb pontjai. Az 1982. március 2-i törvények, amelyeket az 1982. július 22-i törvény (a községek, megyék és régiók jogai), az 1983. január 7-i törvény (hatáskörök átruházása), az 1983. július 22-i törvény (a hatáskörök megosztása), az 1983. december 29-i törvény, valamint az 1982. július 12-i és 22-i körlevelek és az 1982. március 15-i és 1983. február 18-i rendeletek egészítenek ki, alapvetően átalakították a francia decentralizálás rendszerét, még akkor is, ha e reformok még nem teljesek és csak részben valósultak meg.

A reform főbb pontjai a következők: *a prefektusok végrehajtó funkciójának megszüntetése,* mivel a prefektusok köztársasági megbízottak lettek, már csupán az állam képviselői; a regionális tanácsok és a (megyei) Főtanácsok elnökei, éppúgy, ahogy a polgármesterek a községben, körzetük végrehajtó hatalmává válnak. Ezáltal megjelenik egy regionális vagy megyei közfunkció, amely segíti az Elnököt végrehajtó feladatai teljesítésében.

A felügyelet megszüntetése: megszűnik az igazgatási intézkedések feletti felügyelet (az előzetes ellenőrzés vagy utólagos érvénytelenítés); ezentúl

a közigazatási bíró az, aki a valamely hatalmi túlkapás ellen hozzá benyújtott fellebbezés alapján érvénytelenítheti a területi önkormányzat törvénytelen vagy szabályellenes igazgatási intézkedéseit. Ezzel egy időben megszűnik a prefektus által gyakorolt célszerűségi ellenőrzés és a közvetett felügyelet. A decentralizált hatóságok azonban kötelesek eljuttatni a prefektushoz igazgatási aktusaikat abból a célból, hogy a prefektus esetleg fellebbezéssel fordulhasson a közigazgatási bírósághoz.

Pénzügyi bíróság felállítása: az 1982. július 10-i két törvénnyel kiegészített 1982. március 2-i törvény előirányozza *Regionális számvizsgáló-kamarák* felállítását. Ezek tagjai az Országos Közigazgatási Iskolát végzett, pályázat útján kiválasztott magisztrátusok, akiket nem lehet áthelyezni és állásuktól megfosztani. E kamarák hármas hatáskörrel rendelkeznek: betekintési jog bármely iratba, kihallgatási és vizsgálati jog; közbelépnek, ha a megszavazott helyi költségvetés nincs egyensúlyban, nem fedezi a kötelező kiadásokat vagy jelentős deficitet mutat; a számadások feletti bírósági ellenőrzés gyakorlása.

A hatáskörök átruházása a községre: Az 1983. január 7-i törvény kiszélesíti a községi hatáskört a tervezés, a területfejlesztés és területrendezés, a városrendezés, az építési engedélyek kiadása, a lakásügy, a szakmai képzés területén. Viszont nem tartozik többé a községek hatáskörébe a bírósági helyiségek fenntartása és megszabadulhatnak rendészeti kötelezettségeiktől állami rendőrség felállítását igényelve: zendülés esetén a felelősség ezentúl az államra, nem pedig az községre hárul.

A megyére az alábbi hatásköröket ruházták át: területfejlesztés, városrendezés, lakásügy, szakmai képzés és iparitanuló-képzés, rendőrség.

A régió hatáskörébe került a tervezés, a területfejlesztés és a beruházások koordinálása, a városrendezés, a műemlék- és tájvédelem, a lakásügy, a képzés és az audiovizuális ügyek.

A pénzügyi átruházások, az állam hatáskörének átruházása a községekre, megyékre és régiókra növelik a helyi önkormányzatok terheit. A decentralizálásra vonatkozó törvények, bár hiányosan, de intézkedtek ezen új terhek kompenzálásáról vagy anyagi források, vagy anyagi javak, szolgáltatások, személyzet átadása útján. Pénzügyi téren előirányozzák vagy állami adó átadását (bizonyos járandóságok átruházását a községekre és megyékre, különböző illetékek vagy díjak átruházását a megyékre vagy régiókra) vagy általános decentralizálási dotáció juttatását (állami szubvenció formájában).

2. Ágazati vagy szakosított decentralizálás

A területi decentralizálás mellett — amely mindent összevéve klasszikus — Franciaországban végbemegy a decentralizálásnak egy jelentős formája a közszolgáltatások terén: ez a közintézmények decentralizálása.

A közintézmények, amelyek akár közigazgatásiak, kulturálisak, ipariak vagy kereskedelmiek, vagy sui generis jellegűek (mint az egyetem), lényegében az állam felosztott részei. Hasonlóan a területi önkormányzatokhoz, autonómok mind az igazgatásuk, mind költségvetésük szempontjából; alá vannak vetve az állam ellenőrzésének (felügyeletének) vagy esetleg a területi önkormányzatának, amely alá tartoznak. Igazgatási módjuk közintézményenként különböző, azzal, hogy többé vagy kevésbé alá vannak vetve vagy a közigazgatási, vagy a magánjog szabályainak. De eltérően a területi önkormányzatoktól, a közintézmények szakosítottak, tehát nincs általános közigazgatási hatáskörük.

Az egyetemek példája e tekintetben különösen jellemző.

*

A francia jog és politika története a nemzet és az állam egységének veszélyeztetésével gyanúsított helyi önkormányzattal szembeni tartós bizalmatlanság története. Éppen ezért meglepő, hogy a decentralizálás terén Franciaországban egy évszázad óta létrejött legfontosabb reformot a Szocialista Párt hozta létre, az a párt, amely ragaszkodik az állam szerepéhez és hatalmához és nemigen gyanúsítható centrifugális törekvésekkel.

A közintézményeknek köszönhetően az állam azonban már régóta megértette a decentralizálás követelményeit; de a közintézmények, szakosított voltuk és működési módjuk folytán nem veszélyeztették Franciaország jogi egységét és intézményeinek egységét. Egészen más a helyzet az 1982. és 1983. évi törvényekkel, amelyek jelentős hatáskört ruháznak a helyi önkormányzatokra és átalakítják a francia közigazgatási rendszert.

A létrehozott felépítmény korántsem végleges, a pénzügyi átruházások még nem teljesek, a regionális tanácsok választásáról szóló törvényt csak rövid ideje szavazták meg és az új intézmények csak lassanként jönnek létre. Aggodalmat és bírálatot váltanak ki, és ezek néha inkább politikai jellegűek, mint objektívek. Így például a kísérletképpen létrehozott korzikai Regionális Tanács, amelyet általános szavazati jog alapján választottak meg, kudarcot jelentett, tekintettel az arányos képviseleti rendszerre, mint választási rendszerre: a többség hiányában megbénított tanácsot a kormánynak fel kellett oszlatnia. A megyei és regionális struktúrák létrehozása a tengerentúli megyékben kevéssé felel meg az intézmények dualitása következtében; kétségtelenül súlyosabb probléma a terhek megsokszorosodása a megyei vagy regionális közfunkciók kialakulása következtében és még nyugtalanítóbb egyes hatáskörök — például az építési engedélyek kiadásának — átruházása a polgármesterre. A felügyelet megszüntetése és az utólagos bírósági ellenőrzéssel való helyettesítése nem feltétlenül jelent biztosítékot az állampolgárnak a visszaélések vagy túlkapások ellen. Végül egy három, sőt egyes esetekben négy szintre decentralizált közigazgatás nem nagyon tűnik megfelelőnek. Az oktatás terén az alsófokú oktatás a község, a (községi) középfokú iskolák (collèges) a megye, az állami középiskolák (lycées) a régiók hatáskörébe tartoznak, de az állam megőrzi hatáskörét a felsőfokú oktatás tekintetében, kivéve a folyamatos szakmai továbbképzést és a kutatások egy részét, amelyek regionális hatáskörbe kerülnek. Ezeket a példákat a végtelenségig lehetne folytatni.

Mégis, az új decentralizálás lassanként létrejön és újabb ellentétet mutat fel: lehetővé teszi a parlamenti ellenzéknek, amely többségben van a megyék és régiók nagyrészében és győzött az 1983. évi községi és 1982. évi megyei választásokon, hogy helyi bázisokat teremtsen magának, amelyek lehetővé teszik, hogy fokozott politikai eszközökkel induljon ismét a hatalom megszerzésére. Így a decentralizálás magában rejti a kockázatot, hogy esetleg egy ellenhatalom szerepét játsza az államhatalommal szemben.[3]

Franciaország túlságosan közpon-

[3] Gelard professzor cikke az 1986-os nemzetgyűlési választások előtt készült. E választások eredményeképpen, mint ismeretes, a nemzetgyűlés többségét a jobboldali pártok képezik. *(Szerk.)*

tosított volt és községi és megyei rendszerünk reformra szorult. Az új törvények a helyi szabadságjogok, tehát a demokrácia nevében olyan folyamat kezdetét jelzik, melynek befejeztével nem biztos, hogy a demokrácia lesz a nyertes. Egy valami azonban biztosan következik mindezekből az új reformokból: az, hogy bár a hatalom így közelebb kerül az állampolgárhoz, az adófizető azonban biztosan több adót fog fizetni.

Pólay Elemér

Személyi Kálmán emlékezete (1884—1946)

Nem régen volt születésének 100., s ez évben van halálának 40. évfordulója. Személyi Kálmán a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának neves professzora, a magyar jogi romanisztika kiváló képviselője volt, indokolt tehát, s a magyar jogtudomány nagy alakjainak megbecsülése ezt kötelességünkké teszi, hogy most, halálának 40. évfordulóján életművéről megemlékezzünk.

Nagyváradon született 1884. január 19-én. Édesapja a nagyváradi kir. jogakadémián a statisztika professzora, édesanyja gyakorló pedagógus és pedagógiai szakíró volt: így Személyi a tudományos és pedagógus pályára való elhivatottságát az otthon légköréből hozhatta. Jogi tanulmányait a budapesti egyetemen az 1902—1907-es években végezte, s itt avatták 1907-ben az állam- és jogtudományok doktorává. Diplomájának megszerzése után ügyvédjelölti praxist folytatott, s közben 1 esztendőn át a berlini jogi kar hallgatója is volt. 1909-től, ügyvédi vizsgájának letételétől 1915-ig, a nagyváradi jogakadémiára tanárrá történt kinevezéséig ügyvédként működött e városban. 1918-ban a pozsonyi egyetem jogi karán szerzett először magántanári képesítést. A nagyváradi jogakadémiának az impériumváltozás folytán történt megszűnése sajnálatos módon egyelőre véget vetett jogtanári pályájának. 1920-tól 1938-ig ügyvédi gyakorlatot folytatott. Tudományos pályafutása azonban ezzel nem szakadt meg, mert 1921-ben a budapesti jogi karon is magántanári képesítést szerzett „Római jog"-tárgykörből, s egymásután jelentek meg római jogi és magánjogi monográfiái, tanulmányai, sőt kitűnő római jogi tankönyve. Tudományos és oktatói kvalitásainak elismerését jelentette az is, hogy 1928-tól kezdve a budapesti kar tanszékvezető-helyettesítéssel bízza meg. Élete nagy vágya, hogy tudományos munkásságát ismét katedrán folytathassa, csak 1938-ben teljesül, amikor is a szegedi jogi kar Római Jogi Tanszékére ny.r. tanári kinevezést kap. Itt 1940 őszéig működik, amikor is a Kolozsvári Jog- és Államtudományi karra nyer kinevezést a Római Jogi Tanszékre. E karnak 1942/43. tanévben dékánja, majd prodékánja volt. 1945-ben újból a szegedi jogi karra nyer kinevezést, s itt működik 1946. augusztus 13-án bekövetkezett haláláig.

Tudományos munkássága mind a római jog, mind pedig a magyar magánjog tekintetében jelentős, s átfogja a személyek jogát, a tulajdonjogot, de elsősorban a kötelmi jogot. 1915-ben, jogakadémiai tanárrá történt kinevezésekor tisztában van azzal, hogy a nagyváradi jogakadémia professzorának lenni — amelyen egy Balugyánszky Mihály, egy Karvassy Ágoston, egy Kautz Gyula, sőt egy Hajnik Imre, egy Zsögöd (Grosschmid) Benő és egy Bozóky Alajos működtek — kötelez.

Jogakadémiai tanári pályájának kezdetét tekintélyes monográfia: A névjog (Budapest, 1915. 180 old.) jelzi, amelyben tanúságot tesz nagy római jogi, magyar jogtörténeti és magánjogi műveltségéről, s kitűnő elméleti és gyakorlati jogászi felkészültségéről. Hangsúlyozza, hogy a római jogban nem beszélhetünk ún. személyiségi, hanem csupán csak személyi jogról, hiszen e jogrendszer csak a jogalanyt védte, de — annak ellenére, hogy bizonyos személyi javak (testi épség, becsület, jóhírnév stb.) magánjogi védelmének gyökerei itt is megtalálhatók az actio iniuriarum érvényesülése útján — a személyi javak átfogó magánjogi védelme hiányzott, s helytelen az, „midőn egyes írók a ‚személyiségi jog' fogalmát mindenáron bele akarják magyarázni a Digestákba, a római jogba" (24.1.). Ugyanakkor kimutatja, hogy a régi magyar jog bizonyos mértékben (s így a homagium is, mint magánbírság) magában hordja a személyiségvédelem magánjogi karakterének csíráit. Hangsúlyozza, hogy az a tény, hogy bizonyos személyi javaknak abszolút szerkezetű magánjogi védelmet kell nyújtani, önmagában nem indokolja, hogy egy készülő polgári törvénykönyvben ez a dologi jogok keretében nyerjen szabályozást: e szabályozás a személyekről szóló részben helyezendő el, mint azt a svájci, a német kódex, s a magyar Ptk-tervezet II. szövege is teszi, szemben az OPTK-val. A névjogot illetően megállapítja, hogy „jogéletünkben felmerült ugyan a szükséglet, hogy névjog különösen bitorlás ellen védelmet nyerjen, de ez csak a cégül való használat ellenében tudott joggyakorlatunkban meggyökeresedni, egyéb vonatkozásokban a névjog még nem érvényesül fennálló jogunkban" (176.1.). A mű tehát messze túlterjed a névjog problematikáján, s a személyiség magánjogi védelmét de lege ferenda tárgyalja. A személy jogának tárgykörébe tartozik „A nő magánjogi helyzetéről" (Nagyvárad, 1918.) c. tanulmány is.

A második kutatási területe a tulajdonátruházás egyik fontos kérdése, az ún. rendelkezési jog problematikája. Elidegenítés és rendelkezés. Római jogtörténeti és magánjogi tanulmány (Nagyvárad, 1918. 217 old.) c. impozáns monográfiája a római alienatio és a modern jogok ún. rendelkezési jogának összevetését adja, megállapítván, hogy az „elidegenítés" sem a római, sem a magyar magánjogban, s a pandektistáknál sem szilárdult önálló fogalommá, nem kristályosodott önálló jogintézménnyé, bár a tudományban éppúgy, mint a kodifikációkban (BGB, magyar Ptk tervezet) mintegy „átvonul". Rámutat arra, hogy az archaikus római jogban a gyám (gondnok) tulajdonosi helyzetbe jutott, s csak utóbb vált ki hatalmi köréből az adminisztratív jogkör, amely az alienatiót is magában foglalta. Szemléltetően tárja elénk az elidegenítési tilalmak eseteit (peres tárgy, hozományi telek, bona adventitia, hagyománytárgy elidegenítési tilalma, végrendeletileg, szerződésileg, hagyatéki hitelezők kérelmére elrendelt ilyen tilalom), s vázolja azt, hogy az alienatio jogintézménnyé alakítása tekintetében talán csak Iustinianus tett bizonyos lépéseket. A magyar magánjogot illetően vitázik Szászy-Schwarz Gusztávval, aki az alienatiónak ma megfelelő rendelkezés fogalmát a hatalmasság fogalmának körébe utalja a jogügyleti képességgel együtt. Jogügyletet ui. mindenki köthet elvileg, de egy jog felett rendelkezni (felmondás, lemondás, végrendelkezés) csak a rendelkezési hatalom megléte esetében lehet. Célkitűzése a szerzőnek az, hogy a rendelkezés egységes fogalma a folyamatban levő kodifikáció érdekében megalkottassék.

Harmadik kutatási területe a római kötelmi jog volt. Még jogakadémiai tanár korában publikálta „Az enged-

Pólay Elemér egyetemi tanár, JATE Állam- és Jogtudományi Kar (Szeged)

mény történetéből" (Nagyvárad, 1918.) c. és „A solutio jogi természetéről" (Nagyvárad, 1917.) c. tanulmányát. Ez utóbbiban rámutat arra, hogy a római jogban a teljesítés maga nem szüntette meg ipso iure a kötelmet, csak a formális kötelemfeloldó szerződés. Keresztény eszmék hatása a' római kötelmi jog kifejlődésére (Szeged, 1939. 72 old.) c. műve annak az Itáliában kialakult irányzatnak vetülete, amelyet Riccobono, Albertario, Roberti, Biondi stb. képviseltek. A szerző hangsúlyozza, hogy a keresztény ideológia inkább csak a római családjogban érezteti hatását, „a vagyonjogi fogalom joga, a dologi és a kötelmi jog kevésbé hívta ki az egyházatyák hitbuzgalmát, mint a jogalanyokra és a családjogi intézményekre vonatkozó jog" (12.1.). Megállapítja azonban, hogy amíg a „humanitas" Cicero korában a műveltséget, emelkedett cselekvést, a szenvedés férfias tűrését jelenti, a keresztény császárok idején jelentése inkább: kímélet, emberiesség. Az olasz irányzat hatása alatt a keresztény ideológia hatását látja megnyilvánulni az adós helyzetét enyhítő szabályokban, a laesio enormisban, a diligentia quam in suis rebus-koncepcióban, az erkölcsi kötelezettségek (rokontartás) jogi szabályozásában, a joggal való visszaélés tilalmában. Vétkességi fokozatok értékelése a római jogban (Kolozsvár, 1943.) c. tanulmányában megállapítja, hogy a culpa-fogalom a lex Aquilia alkalmazása során, a köztársaság végén jelenik meg: a szubjektív vétkességet inkább csak a dolus jelentette, míg a culpa és custodia a szerződési jog szempontjából hibás, objektíven értékelendő magatartást jelez. A culpa-fogalom tagozódása szerinte a posztklasszikus kor produktuma. S hogy a kötelmi jog volt kedvenc kutatási területe, bizonyítja a Szladits-Magánjog IV. kötetében az alaptalan gazdagodásról és a dolgok felmutatásáról írt két tanulmánya (Budapest, 1942.) is.

Római jogi kutatómunkájának kiemelkedő produktuma „Az interpolációs kutatómódszer" (Pécs, 1929. 134 o.) c. methodikai monográfiája. Ostorozza a századforduló során kialakult ún. Interpolationenjagd-ot, rámutatván arra, hogy az interpolációkutatás nem lehet öncél, hanem csak eszköz a római jogi szövegek rétegeződésének feltárásához. Nagyszámú forráshely-exegezis alapján megállapítja, hogy első feladata a romanistának a Iustinianus előtti interpolációk feltárása, ami a) a leírási és olvasási hibák, *b)* rövidítések helytelen értelmezéséből származó balfogások, *c)* a klasszikus szövegekbe Iustinianus előtt belefoglalt glosszák és *d)* szándékos szövegváltoztatások megállapítása útján valósítható meg. Az így kontrollált szövegek originális, vagy nem eredeti volta külső (több forrásszöveg összehasonlítása, a leges geminatae kiszűrése, a gaiusi-, jusztiniánuszi Institutióknak, esetleg a Codexnek a Digestával való összevetése) és belső eszközökkel (stiláris sajátosságok, bizantin latinság kimutatása, betoldást eláruló mondatkapcsolások feltárása, exegezis útján megállapítható tárgyi támpontok) dönthető el vagy valószínűsíthető. E kutatómódszer helyes alkalmazása a kutatót szükségképpen arra készteti, hogy a szövegeket újabb és újabb kontroll alá vesse, s így újabb eredményekre juthat.

Végül, de nem utolsósorban a római jog területén kifejtett didaktikai munkájáról! Ha Marton Géza római jogi tankönyve hazánkban „a tankönyv" volt, úgy elmondhatjuk, hogy Személyi 1932-ben Nyíregyházán publikált kétkötetes Római jog-a (620 old.) „a kézikönyv" volt a magyar romanisták számára. A szövegek forrásszerű megjelölése a vonatkozó interpolációkritikával, a szekundér irodalom lábjegyzetekbe foglalt (irodalmi vitákat tükröző) közlése és értékelése, a római jogi intézmények modern kódexekben (Code Civil, OPTK, BGB, svájci Ptk., Codice Civile, az 1928. évi Mtj) fellelhető vetületeinek feltárása és elemzése rendkívül inspiratív erőt jelentett a kutató számára. Szemelvények és feladatok római jogi gyakorlatokhoz (Kolozsvár, 1941. 76 old.) c. munkája a római jogi gyakorlatok tartásában ma is jó segítséget nyújthat. Utolsó műve a „Római jogi szakszótár" sajnos korai, 63 éves korában bekövetkezetett halála miatt már nem jelenhetett meg, de publikálása ma is segítséget nyújthatna a romanisták számára (MTA Könyvtár. Kézirattár, Ms 10 300. sz. alatt).

Személyi Kálmán alakjának megrajzolásánál nem mulaszthatjuk el hangsúlyozni a jogtudós, a gyakorló jogász, s a humanista embertípus minden pozitív tulajdonságának összefonódását a kiváló tudós és didaktikus személyében. A gyakorlattól soha elszakadni nem akaró, nem tudó iuris consultusról emlékezünk akkor, midőn életművét méltatjuk, s hangsúlyozzuk állásfoglalását: „a történeti fejlődés ismerete nélkül nincs jogtudás". „A jogban a humánumnak kell érvényesülnie; az élő jog ettől az alaptól nem szakadhat el, mint ahogy nem szakadhatunk el családunktól, nemzetünktől". Így idézte Schneller Károly professzor, a szegedi jogi kar 1945/46. tanévi dékánja a nagy romanista és civilista jogászi és tudományos hitvallását Személyi Kálmán fölött 1946. augusztus 16-án tartott búcsúbeszédében.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Székely László

Nizsalovszky Endre: Tanulmányok a jogról

Túlzás lenne azt állítani, hogy a hazai jogi könyvkiadás elkényeztetné olvasóit. Nem is elsősorban az egyre csökkenő példányszámokra, a permanens hiányt jelentő színvonalas szakkönyvekre gondolunk, hanem arra a sajnálatos jelenségre, hogy mind ritkább ünneppé avatódik egy-egy valóban értékes, jelentős elméleti tárgyú tanulmánykötet, monográfia megjelenése a szűkös könyvpiacon. A kifejezetten praktikus célt szolgáló kézikönyvek kínálata még csak megfelelne a kívánalmaknak — eltekintve attól a kínos mellékkörülménytől, hogy ezek is lehetetlen késésekkel kerülnek forgalomba —, ám a jogirodalom elvontabb témáinak megjelentetése terén a helyzet egyenesen aggasztó. Bizonyos jogtudományi „műfajokat" pedig — túlzás nélkül állíthatjuk — a kihalás veszélye fenyeget jórészt éppen a publikációs lehetőségek korlátozott volta miatt. Hogy csak szűkebb szakterületünkről hozzak fel példákat: hová tűntek el a gyűjteményes vagy válogatott életmű kiadások a civilisztika széles tudományterületéről? Vagy mikor jelent meg utoljára magyarországi tudományos munka a civilisztika tudománytörténetének köréből? Hol vannak az egykor nagy népszerűségnek örvendő, neves jogtudósok munkásságának tisztelgő emlékkönyvek? Az egyetlen kiadás előtt álló emlékkönyv, amely Beck Salamon emlékének adózik, idestova másfél éves késedelemmel jelent meg, s hiába erőltetjük emlékezetünket, az utóbbi egy-két évtizedben más emlékkönyv nem került a könyvesboltok polcaira. Szomorú, de úgy tűnik, erről a magyar jogtudo-

Székely László egyetemi tanársegéd, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

mányban nagy hagyományokkal rendelkező „műfajról" már csak múlt időben beszélhetünk.

De könyvkiadásunk anomáliáin túl, nem lett-e maga a civilisztika is a kelleténél közönyösebb a saját múltja iránt? Nem hanyagoljuk-e el vétkesen saját tudományterületünk történetének rendszeresen ápolását, amely nélkül — a tapasztalatok legalábbis ezt mutatják — egyetlen társadalomtudomány sem lehet meg tartósan zavarok nélkül. A megjelenő egyes dolgozatok, monográfiák foglalkoznak ugyan szűkebb tárgyuk szerint intézménytörténettel, ezek részint tartalmazhatnak tudománytörténetet is, de ezt hiba lenne civilisztikatörténettel azonosítani. E veszteségeket ráadásul olyan időben kell jóváírnunk, amikor a társadalomtudomány valamennyi ága fokozott érdeklődéssel fordul saját múltja felé, egyre-másra jelennek meg az egyes ágazatok tudománytörténeti múltját összefoglaló alapmunkák. Vajon nincs-e összefüggés a jogtudomány utóbbi időben tapasztalt elbizonytalanodása, önmaga tudományos objektivációs mivoltába vetett hitének megingásához vezető identitás-zavara és az előbb vázolt „emlékezetkieséses" hiányjelenségek között? Alighanem van, mégpedig nem is laza. Senki sem állíthatja, hogy az elmúlt évtizedek jogirodalmi termése nem hozott volna kiemelkedő jelentőségű eredményeket a civilisztika, s ezen belül is a polgári jog területén, de jogos az aggodalom, hogy a központi forrásokból finanszírozott ilyen-olyan kutatási fő- és alirányok bőséges termése csak meglehetősen laza szálakkal kötődik a civilisztika kérdésfeltevéseinek hagyományos rendszeréhez. Ami égetően hiányzik, az a szintetizáló tudományos elme talán kevéssé népszerű, az elismerés külső jeleit inkább nélkülöző szisztematikus rendszerező munkája, amely képes lenne — éppen a tudományág genezisének birtokában — a jelenleg kevéssé koherens részeredmények „laza szálainak" szorosabbra fűzésére a civilisztika és a polgári jog alaptanainak immanens elmélete érdekében. Ehhez persze elsőként az ilyen kutatói, tudósi attitűd becsületét kellene visszaállítani, ami persze nem csak könyvkiadási kérdés.

De addig is, míg a várva-várt jobb idők „nagy szintézise" be nem következik, vajon mi tart minket vissza attól, hogy legalább tudományágunk legkiválóbb művelőinek életművét — ha csak egy-egy válogatás erejéig is — újra és újra hozzáférhetővé tegyük az ifjabb jogásznemzedékek számára. Ilyen válogatott gyűjteményes kiadás nem csak a régi magánjog neves művelőinek „járna ki", hanem az idő múlásával egyre inkább a közelmúlt kiemelkedő professzorai is megérdemelnék időtálló munkáik újbóli megjelentetését. Nem az ő munkásságuk emléke csorbul az ilyen kötetek híján, hanem mi, az élők leszünk kevesebbek nélkülük.

E hosszúra nyúlt bevezető zsörtölődés után igazán örömmel folytatnám soraimat azzal, hogy az Akadémiai Kiadó ezúttal rácáfolt a fent leírt és bírált gyakorlatra Nizsalovszky Endre akadémikus tanulmányainak megjelentetésével. Ez a kötet akár az első lehetett volna a régebbi jogtudósok munkáit újra megjelentető gyűjteményes munkák sorozatában, ha egyáltalán létezne ilyen kiadói szándék. De a valóság ezzel szemben sajnos az, hogy ez a kötet is eredetileg még a szerző életében kellett volna, hogy megjelenjen, saját maga még foglalkozott a dolgozatok válogatásával és önálló kötetbe szerkesztésével. A válogatott művek gyűjteményes kiadásának tervéből csak a magyar jogi könyvkiadás lassúságának köszönhetően lett emlékkötet. S hogy legalább mint ilyen megjelent, ahhoz is a szerkesztők — Mádl Ferenc és Peschka Vilmos — az egykori tanítványok odaadó és áldozatos munkája szükségeltetett, akik szeretve tisztelt professzoruk hozzájuk intézett utolsó kérésének mindenben eleget téve gondját viselték a készülő kötetnek és elősegítették annak megjelenését.

A kötet — a szerkesztők előszaván kívül — öt részre tagolva adja közre Nizsalovszky akadémikus több százra rugó tudományos publikációinak legjavát a jogelmélet, a jogtörténet, a polgári jog, a családi jog, valamint az orvostudomány és a biológia fejlődésének a polgári és a családi jogra gyakorolt hatásának vizsgálata köréből. Már a kötet szerkezete is jól mutatja, hogy Nizsalovszky Endre milyen rendkívüli sokoldalú tudósi egyéniség volt, akinek munkássága ilyen széles ívben ölelte át a jognak, a jogi folyamatoknak és intézményeknek a legkülönbözőbb vizsgálódási aspektusait. Ráadásul az előbbi felsoroláshoz hozzávehetjük még az önálló részt nem alkotó nemzetközi magánjogi írásokat is, amely tudományág területén a szerző ugyanolyan otthonossággal mozgott, mint a szűkebb szakterületének számító polgári, illetve családi jog kérdésfeltevéseinek világában. A kultúr-antropológia a reneszánsz embertípus tulajdonságainak meghatározásában írta le azt a hallatlan sokoldalúságot, nyitottságot, szintetizáló képességet, amely a korszak kiemelkedő tudós és művészegyéniségeit jellemezte. Ebben az értelemben talán nem túlzás azt állítani, hogy Nizsalovszky Endre halálával az utolsó reneszánsz alkatú jogtudós távozott körünkből, azóta is betöltetlen hiányt hagyva maga mögött. De nemcsak a gondolkodás kimagasló átfogó képessége hitelesíti a reneszánsz embertípus hasonlatát, hanem a munkásság egészét átható mély, örökké általános értékeket kereső humanizmusa is. Pedig az elmúlt évtizedek történései a jogtudomány területén sem ennek az alkatnak kedveztek, így a ritkaságban rejlő értéket még külön javára írhatjuk.

A szerkesztők a kötetet alkotó dolgozatfüzér első darabját Nizsalovszky Endre jogelméleti tárgyú írásai közül válogatták, híven ahhoz a szerkesztési elképzeléshez, hogy a gyűjteményes összeállítás a jogtudomány legáltalánosabb és legelvontabb kérdéseit tárgyaló tanulmányokkal indítva a jogtörténeti dolgozatok során át a szerző alapvető kutatási területét képező polgári jogi és családjogi kérdéseket elemző művekkel záródjék. A kötet első, 1936-ban született dolgozata az érdekkutató jogtudomány helyét, szerepét és lehetőségeit igyekszik kijelölni a század 20-as, 30-as éveinek jogtudományi áramlatainak és iskoláinak — az utókor számára szinte áttekinthetetlenül sokszínű — világában („Fogalomkutató és érdekkutató jogtudomány, a szabadjogi iskola és a tiszta jogtan"). A szerző által nagyrabecsült Ph. Heck munkásságának bemutatásán keresztül plasztikus képet kapunk az elsősorban német jogtudományi irányzatként fellépő érdekkutatás kialakulásának és fejlődésének egyes állomásairól, elméletének és módszertanának kiépüléséről, s nem utolsósorban az irányzat képviselőinek állásfoglalásain keresztül az érdekkutató módszer viszonyáról a német jogtudomány más áramlatai által kiépített elméletekhez. Különös érdeme e dolgozatnak az a realista, a tisztázást és eligazodást elősegítő szándék, amellyel a szerző a témát kezeli s amely átlagon felüli otthonosságot igényel a 30-as évek jogtudományi vitáinak területén. A tanulmányt olvasva olyan érzése támadhat az embernek, mintha egy elfogultságmentes, korrekt „haditudósítást" tartana kezében, naprakész információkkal a frontok éppen adott, pillanatnyi helyzetéről egy olyan háborúból, ahol a harcot a szembenálló iskolák és irányzatok a jogtudomány

hagyományos és újabb keletű fegyvereivel vívják. A szerző biztos kézzel vázolja fel az eligazodási pontokat, veti térképre az állóháborúra berendezkedett irányzatok elméleti lövészárkainak rajzolatát, mintha csak légifelvételt látnánk a jurisprudencia körüli csatározások német frontjáról. Nizsalovszky érdeme, hogy nem éri be az érdektelen megfigyelő kétségkívül kényelmesebb szerepével, hanem a német iskolák bemutatásán túl, azok egyoldalúságát kritizálva a magyar magánjog és a korabeli jogtudomány helyzetére vonatkoztatja azokat, s a hazai adaptáció, a módszertani értelemben vett hasznosság szempontjából is szemügyre veszi vizsgálódásának tárgyait. Állásfoglalása — elvetve a szabadjogi iskola és a Kelsen-féle tiszta jogtan ihlette jogtudomány hazai művelésének lehetőségét — akár tudósi ars poetica, máig is ható érvényes üzenet lehet: „A jogtudománynak csak akkor van önálló létjogosultsága, ha alkalmazott tudományként áll fenn, egyébként semmi egyéb nem lehet, mint a filozófia rendszerének egy fejezete. De mindenesetre tisztában kell lennünk azzal is, hogy tanítványainkat az élet számára neveljük, és így a Kelsen-féle tiszta jogtani alapon kapott anyagnak az élettel való kapcsolatba hozása nekik utóbb igen súlyos feladatot jelentene, ha tanulmányuk anyaga a számukra végeredményben nem is jelentene pusztán ballasztot. A gyakorlati élettel kapcsolatban nem álló elmélkedésekben találhatunk logikai örömet, szellemi gyönyörűséget, de ezen az úton nem tölthetjük be azt az igazi hivatásunkat, hogy az ügyvéd, a bíró előtt haladva olyan eszközökkel és olyan helyeken törjünk utat, amilyen eszközökkel és ahol a konkrét ügyek intézésével elfoglalt gyakorlati ember tőlünk várja a kezdeményezést, az útbaigazítást." (36. old.)

Nem kisebb mélységű elméleti problémát elemez a szerző következő, 1931-ben íródott jogelméleti tárgyú dolgozata „Látszat a jogban" címmel. A tanulmány azokat a magánjogi tényállásokat veszi vizsgálat alá „... amikor maga a törvény, maga a jogszabály részesít bizonyos igényeket tudatosan az anyagi igazsággal szemben oltalomban, és tudatosan, intézményesen hagyja veszni más személynek az anyagi jog szerint tagadhatatlanul fennálló és elismerten jogvédelmet érdemlő érdekeit. Ezek a jogtételek elsősorban azok, amelyeket a nyugati kultúra rohanó gazdasági élete tett szükségessé, s amelyek a forgalom biztonsága érdekében rést ütöttek a jogbiztonságon, s ezzel a szó legszigorúbb értelmében vett anyagi igazságon." (40—41. old.)

Remek érzékkel éri tetten a szerző azokat a magánjogi jelenségeket, amelyeket összefoglaló néven a monopolkapitalizmus kialakulásának hatásaként szokás definiálni, s amelyek számos klasszikus burzsoá magánjogi elvet és jogintézményt rontottak le a század első évtizedeitől kezdődően: a szerződési akarat egyszerű jogtechnikai elemmé válása, a birtok favorizálása a tulajdonnal szemben, az átruházással való tulajdonszerzés nem tulajdonostól stb. Nizsalovszky ebben a körben is az érdekek mérlegelésének és összevetésének paradigmáját tartja helyesnek, s ezen az alapon a látszatok védelmének germanista szélsőségeit visszaszorítani javasolja azokra a területekre, ahol azokat a forgalmi élet igénye feltétlenül indokolja. A tanulmány már csak azért is megérdemli az olvasó megkülönböztetett figyelmét, mert a szerző által vizsgált egyes magánjogi tényállások lényegében azonos formában megtalálhatók a hatályos Ptk-nkban, bár senkinek nem jutna eszébe ezeket az imperializmus magánjogi kártevéseinek minősíteni.

A jogtörténeti dolgozatok közül elsőként a „Szalay László kodifikációs külföldi kapcsolatai és a sioni epizód" című, 1964-ben született tanulmányt közli a kötet. Problematikájának középpontjában a jogtudós Szalay életművének csupán egy, nem túlságosan nagy jelentőségű részlete áll: közreműködése a svájci Valais kanton polgári törvénykönyvének megalkotásában, amelyről a korábbi életrajzírók és munkásságának méltatói is rendre megemlékeztek, de Nizsalovszkyé az érdem, hogy helyszíni levéltári kutatások eredményének felhasználásával sikerült megvilágítania a gazdag életpálya addig homályban maradt epizódját. A dolgozat kiemelten foglalkozik Szalay elvi álláspontjával a különböző népek jogfejlődésének kölcsönhatásairól és ezzel kapcsolatban a jogösszehasonlítás lehetőségével. Vizsgálja Szalay véleményét a kodifikátor személyére, kiválasztására, külföldi szakértő meghívására vonatkozóan. Igyekszik tisztázni a szerző azt a nyitott kérdést, hogy ténylegesen milyen mértékben vett részt a neves magyar jogász a törvénykönyv megalkotásában, az előkészítés mely stádiumában kapcsolódott be a munkálatok folyamatába, a végül elfogadásra került tervezet milyen mértékben viseli magán Szalay közreműködésének nyomát.

Feltétlen kiemelést érdemel a szerző módszerének brilliáns logikája, amelyekkel a homályos összefüggésű tényeket a történések lehetséges sora szerint összerendezi, kiválóan felhasználja a kimerítő kutatásainak rendelkezésre álló anyagait és imponáló biztonsággal mozog az idegen nyelvű levéltári anyag sok veszélyt rejtő közegében. Szalay munkásságának méltatásából mindvégig kiérződik a szerző nagyrabecsülése és alapvető emberi szimpátiája, de ennek ellenére tud tárgyilagos maradni, és legfőképp tiszteli a tényeket. Nem kis erény ez manapság sem...

Nem kevésbé izgalmas jogtörténeti tanulmány a kötet következő darabja, az 1967-ben keletkezett „Eötvös József és a notaperek" című sem. Ez az írás is csak látszólag történeti tárgyú, valójában sokkal inkább jogelméleti kérdéseket feszeget a szerző — mégha Eötvös egykori szerepének vizsgálata ürügyén is. Minden jogtörténeti vonatkozása ellenére a dolgozat alapkérdése a törvényértelmezés problémája, nevezetesen az, kinek van joga a törvények kötelező erejű értelmezésére egy adott létező jogi renden belül. A múlt század 30-as 40-es éveinek hatalmi politikai konstellációja mellett érthető csak meg, hogy ez a látszólag száraz jogelméleti kérdés milyen húsbavágó, az emberi és politikai jogokat alapvetően érintő, életteli probléma volt. Jól mutatja ez a dolgozat is Nizsalovszky tudósi alkatának azt a tulajdonságát, hogy a legelvontabb jogi kérdések tárgyalásában is képes volt belevinni azokat a tágabb összefüggéseket, felfedni azokat az értékeket, amelyek megmutatásához a hideg tárgyi szakszerűségen túl az időtálló, az általános értékek feltétlen tisztelete is szükséges, s nem utolsósorban emberi tartás. Talán ezért is érzi úgy az olvasó, hogy nem egyszerűen egy tárgyszerű elemzést tart a kezében, amely Eötvös József szerepét igyekszik tisztázni a szólásszabadsági sérelem néven ismert reformkori politikai és jogi csatározások keretei között, hanem védőbeszédet a mérsékelt, forradalmárrá válni ugyan nem tudó, de az igazságra fáradhatatlanul törekvő, a haladásnak a maga módján elkötelezett, ellenzéki politikus mellett. S ez — a dolgozat tárgyilagos hangnemén is átsugárzó — szimpátia a szerző részéről, kortól és időtől függetlenül létjogosultságot követel az Eötvöséhez hasonló emberi és gondolkodói álláspont számára. Talán nem véletlenül.

A polgári jogi dolgozatokat az 1958-ból származó, a „Polgári jogko-

difikációja" című tanulmány vezeti be. Ebben az írásában a szerző áttekinti az egyetemes jogfejlődés kodifikációinak történetét a XII táblás törvényektől, a nagy polgári kódexeken keresztül, egészen napjainkig. Részletesen ismerteti az egyes korok jogtudományi álláspontját a kodifikáció mellett, illetve ellen, felvázolja azokat a társadalmi, politikai összetevőket, amelyek megmagyarázzák a különböző vélemények kialakulásának körülményeit. A marxista jogelmélet teljes fogalmi apparátusát felsorakoztatva kritizálja az egyes burzsoá jogtudományi iskolák nézeteinek egyoldalúságát. Ebben az összefüggésben helyezi el és értelmezi a szocialista jogfejlődést megelőző magyar magánjogi kodifikációs törekvések egyes állomásait, illetve ezek kudarcát. Végezetül a magyar szocialista polgári jogi törvénykönyv megszületésének körülményeiről szól, a környező népi demokratikus országok hasonló jogalkotási munkálatainak sorába illesztve a kódexet.

1968-ból, az akkor új gazdasági mechanizmusnak nevezett gazdaságirányítási reform bevezetésének évében született a kötet következő dolgozata, amely az állami vállalatok forgalmi viszonyainak változásait veszi vizsgálat alá a megváltozott irányítási viszonyokra tekintettel. A mai olvasó, közel két évtized múltán — különösen ha nem érett fejjel érte meg az 1968-as gazdasági mechanizmus bevezetését megelőző és követő politikai és tudományos vitákat — hallatlanul fontos információkhoz juthat e tanulmány révén elsősorban azzal kapcsolatban, hogy milyen volt az a gazdaságpolitikai és társadalmi közeg, amelyben a reform első hulláma kibontakoztatásra került. Ez a dolgozat talán éppen ezek miatt a „háttér" információk miatt aktuális igazán, s úgy vélem a szerző eredeti szándékától függetlenül többet tudhatunk meg művéből a gazdasági reformunk kezdeti lépéseinek bizonytalan társadalmi hátteréről, mint számos, kifejezetten ezzel a témával foglalkozó szerző munkájából. Maga a tanulmány részletesen feltérképezi azt a gazdasági és jogi környezetet, amelybe az állami vállalatok kerültek 1968. jan. 1-jétől, vizsgálja a szerződési rendszer egészét, az állami vállalatok jogalanyiságának kérdését, a szocialista állami tulajdonjog elméleti problémáit, a gazdaságra vonatkozó joganyag elhelyezkedését a jogrendszer egészén belül.

„Az előadóművész jogállása" (1963) című tanulmányt olvasva az az érzése támad az embernek, hogy nem is egy, a kultúrtörténetben jártas jogtudós, hanem egy jogtudományban is otthonosan mozgó jeles művészettörténész vagy esztéta munkáját tartaná kezében. Ámulatba ejtő műveltségről tanúskodik ez a dolgozat, amely történetiségében mutatja be az előadóművészek jogi védelmének kiépülését az egyes nemzeti jogrendszerekben, illetve az ilyen törekvések koordinálását célzó nemzetközi intézmények kialakulását. Túl azon, hogy a tanulmány milyen értékekkel bír, mint jogtudományi értekezés, egyetlen momentumra hívnám fel az olvasó figyelmét, amely alighanem jól megvilágítja Nizsalovszky akadémikus tudósi és emberi alkatának egy lényeges tulajdonságát. A szerénységről van szó. Arról a szerénységről, amely az igazán művelt és sokoldalú emberek sajátja, akik számára a műveltség nem a társasági csillogás eszköze, nem hamis póz, amellyel agresszivitásukat szublimálják, nem talmi „külcsíny", hanem belülről megélt tartás, szolgálat és intellektuális alázat. Ez a fajta szerénysége sugárzik a szerzőnek ebből a dolgozatából, amely gazdag tárháza ugyan a kultúrhistográfiai utalásoknak, de a lenyűgöző műveltségbeli gazdagság egy pillanatra sem válik öncélúvá, nem tolakszik szemérmetlenül a tulajdonképpeni mondanivaló elé, Nizsalovszky tökéletes arányérzékkel uralja tárgykörét, körülbelül azzal a gesztussal, amit Ady fogalmazott meg: „Én voltam az úr, a Vers csak cifra szolga,". Erre a szerénységre szokás — tán ide nem illő profanitással — azt mondani, hogy „van mire ...".

A III. része a kötetnek két nemzetközi magánjogi tárgyú írással zárul, az 1966-ban keletkezett „Az öröklési viszonosság és a devizajog", valamint az 1958-ból származó „A vétel nemzetközi szabályozása" című dolgozatokkal.

Nizsalovszky akadémikus szerteágazó kutatási területei között kitüntetett szerep illeti meg a családjogi témákat, amelyek a tudósi életmű — túlzás nélkül állíthatjuk — legkiválóbb darabjait ihlették. Ebben a válogatásban az 1973-ban készült „A családpolitika jogalkotási eszközei" című dolgozat képviseli a szerző ezen a téren alkotott munkáit. A nagyon szerencsésen kiválasztott tanulmány egy távlati kutatási tervtéma megalapozását szolgáló dolgozat, s ezért — gyakorlati hasznosságán túl — kiválóan alkalmas arra, hogy reprezentálja a szerző átfogó anyagismeretét, biztos témakezelését, kiváló szintetizáló képességét. A családjoggal mint tudományos diszciplinával foglalkozók számára ez az írás ma is „megkerülhetetlen", mert a jogág olyan átfogó, általános kérdései körül teremt továbbépíthető és továbbgondolható elméleti rendet, amelyek nélkül a téma kezelése végül is gondolati anarchiába süllyedne. Feltétlen említést érdemel az a szerzői törekvés, hogy a családjogi kutatási területének teljesebb feltérképezése érdekében bátran alkalmazza a szociológia tartalmi és módszertani eredményeit, ami a dolgozat keletkezésének idején egyáltalán nem volt annyira magától értetődő, mint manapság. Ebben a szemléletben tekinti át az európai tőkés és szocialista országok családjogi jogalkotásának újabb törekvéseit, elemzi a családi viszonyok jogi szabályozásának olyan kategóriáit, mint a házasság, a rokoni kapcsolatok, a család, illetve vizsgálja, hogy a hatvanas évek alkotmányjogi és családjogi kodifikációs eredményei milyen változásokat hoztak létre e fogalmak jogi intézményi arculatában.

Külön fejezetet szentel a szerző ebben a dolgozatában a családjog önálló jogágisága sokat vitatott problémájának, nemzetközi összehasonlító kutatásainak eredményét is az olvasók elé tárva. Figyelemre méltó, s ma is megszívlelendő az az álláspont, ahogy Nizsalovszky ezt a „kényes" kérdést tárgyilagosan, józan pragmatizmussal, mintegy „meghaladja": „A magam részéről társadalmi szükségletet látok arra, hogy azok a tudományágak és társadalmi szervek, amelyek szintén hivatottak a család ügyeivel foglalkozni, az ezeket érintő jogszabályokat egyszerre és egészként tudják szemlélni, és ne legyenek kénytelenek számukra idegen jogterületen keresni a családra vonatkozó jogszabályok teljes megértésének lehetőségeit.

Ha valaki ezt a nézetemet magáévá teszi, de a családjogban a polgári jognak csupán jogtechnikai érdekből elkülöníthető részét látja, az lényegében velem mégis egy úton fog járni." (225. old.)

A jogterület átfogóbb problémáinak elemzése után a szerző a legégetőbb egyes részletkérdések tudományos vizsgálatát végzi el. Foglalkozik az igazi feladatuk betöltésére alkalmatlan — elsősorban a nagyon fiatal korban kötött — házasságok kérdésével, a népszaporodás és népességpolitika problémáival, a házassági vagyonjog rendezésének elveivel. Ma is aktuális — sőt, talán még időszerűbb — Nizsalovszky álláspontja a házasságok felbontásával kapcsolatos eljárásjogi formalizmusok kiküszöbölését ille-

tően, s mind a mai napig nem valósult meg az a javaslata sem, amely széles körű családvédelmi intézményhálózat létrehozását ajánlotta a még megmenthető házasságok időleges válságának elhárítására, a sokkal szerényebb eredménnyel kecsegtető bontóper megindítása helyett. Lehangoló, hogy a közel másfél évtizeddel ezelőtt íródott dolgozat ezen a téren minden vonatkozásban sürgetően időszerű, ami természetesen a családjogi jogalkotás adósságait illető kritika, s nem a szerző munkásságának időállóságával kapcsolatos értékítélet. Bár valószínű, hogy az ilyen maradandóság ellen éppen ő tiltakozna a leghevesebben.

A dolgozatot a család és a házasság védelmére hivatott jogi intézmények és más jogágak családvédelmi rendeltetésű eszközeinek bemutatása zárja, széles nemzetközi összehasonlító kutatásokra támaszkodva.

A kötet utolsó részét alkotó két dolgozat („A modern biológia és orvostudomány hatása a polgári jogra", „A születésszabályozás egyes változatainak jogi vonatkozásai") a fiatalabb jogásznemzedék számára valószínűleg nem szorul bemutatásra, mert ezek az izgalmas természettudományos, jogi és morális problémákat felvető tanulmányok — mint Nizsalovszky életművének utolsó nagy témaköre — monográfia formájában ma is nagy népszerűségnek örvendenek, s más, ilyen tárgyú átfogó feldolgozások híján, egyedüliként közkézen forognak. Ismertetésükre tehát aligha van szükség, ezek az írások Nizsalovszky talán legismertebb munkái. Egy dologról azonban nem lehet nem szót ejteni. Nizsalovszky Endre akadémikus 1894-ben született, a szerv- és szövetátültetés jogi vonatkozásai, valamint az orvostudomány és a biológia fejlődésének a polgári és családjogra gyakorolt hatásainak vizsgálata pedig nagyjából a hatvanas évek végén kezdi foglalkoztatni. Akárhogy nézzük is, úgy a hetvenes éveinek kezdetekor. Az idős tudós, aki a józan hétköznapi várakozások szerint tudományos pályájának zenitjén már túljutva saját korábbi munkásságának ápolásával és szerény továbbfejlesztésével kéne, hogy foglalkozzék, learatnia a férfikor áldozatos munkájának jól megérdemelt termését, fogja magát, és fiatalokat megszégyenítően vakmerő vállalkozókedvvel olyan ismeretlen kutatási területek felé vág ösvényt, amelyeket az ő expedíciója előtt joggal tartottak a civisztika „fehér foltjainak". Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az ilyen vállalkozásokhoz, amelyek messze maguk mögött hagyják a kitaposott elméleti ösvények megszokott biztonságát, hallatlan szellemi frissesség szükséges, nyitottság és rugalmasság. Ezeket a tulajdonságokat pedig általában el szokás vitatni a hetvenes éveiket taposó emberektől, mint akik már menthetetlenül rabjaikká váltak saját korábbi, jól bevált gondolati sémáiknak. Kell-e frappánsabb cáfolat az ilyen vélekedésekre, mint Nizsalovszky Endre példája. A hetvenes éveinek derekán járó kutató úttörőszerepre vállalkozott amikor a rohamos léptekkel fejlődő orvostudomány és biológia eredményeinek nyomába eredve megpróbálta a jogtudomány több évtizedes adaptációs lemaradását valamiképpen behozni. Lehet, hogy születnek még jelentős eredmények ezen a területen a jövőben is, lehet, hogy a természettudományok robbanásszerű fejlődése meghaladottá teszik Nizsalovszky eredményeit, de hogy az ő ilyen tárgyú munkáié volt Magyarországon a fiatalos szellemi úttörés érdeme, ezt senki sem vitathatja el. S ebben az értelemben nagyon is fiatalon távozott közülünk.

S végezetül még egyetlen gondolat. Tudom, hogy nem szokás ilyen kérdésekről is írni a recenziók keretében — legalábbis a jogtudományi sajtóban —, de mivel jócskán kritikával illettem hazai jogi könyvkiadásunkat írásom elején, hadd szóljak befejezésül néhány dicsérő szót az Akadémiai Kiadó e kötetéről. Ez a könyv ugyanis *szép*. Szép abban az értelemben, amelyhez a legkevésbé vagyunk hozzászokva, azaz remek mű a borító és kötésterv, jó a tipográfia, szép a papír. Röviden: jólesik kézbe venni. Az egyre emelkedő könyvárak mellett pedig ez sem utolsó szempont.

Kecskés László

Sólyom László „A személyiségi jogok elmélete" című könyvéről*

Az olvasói érdeklődésmezők közül az emberirányúak a legélénkebbek. Érdekli, izgatja az olvasót, hogy kiről, milyen emberről is van szó az írásban, ha pedig nem kap elég adatot, információt erről, akkor még találgatni is képes. A törvénykönyvek esetében is fennáll bizonyos fokig ez a helyzet. Képzeletében ki ne látta volna már maga előtt a büntető törvénykönyvek legendásnak hihető AKI-jét, kiről a pragrafusok összeolvasásával egy roppant erős, elnyűhetetlen és nevelhetetlen szuperbűnöző képe áll össze. Vagy itt vannak a polgári törvénykönyvek. Ezeknek az alakjai szimpatikusabbak és árnyaltabbak persze. Micsoda sokszínűség! Hol a „Hausvater" alias „bonus et diligens paterfamilias", hol a „jó gazda", hol a „burzsoá" vagy a „citoyen", illetve a „merchant", a „reasonable man", a „grazsdanyin", az „Untertan", a „fogyasztó", a „vállalkozó" vagy éppen a „tulajdonos" biccent felénk a lapokról. Vannak olyan kódexek, amelyeket egy-egy ilyen alak megpróbál teljesen kisajátítani magának, másoknál viszont az a probléma, hogy a különböző karakterek annyira keveredtek, hogy szinte elvész a típus. A magyar polgári törvénykönyv emberképe például meglehetősen halványnak tűnik. Nem elég erős abban a szocialista jelleg, — tényleg hihetjük, hogy kódexünkben helyenként egy „denaturált burzsoá" lézeng a paragrafusok között.

Ha az egyes polgári törvénykönyvek olvasása közben nyitva marad az a kérdés, hogy milyen ember a jogszabályi hipotézisekbe sűrített általános jogalany, akkor jól tesszük, ha Sólyom László 1983-ban megjelent „A személyiségi jogok elmélete" című könyvét vesszük le a polcról. Más témákkal összefüggésben is gyakran eljutunk idáig. Recenzens például már több civiljogi alap- és részletkérdés kapcsán tanult az említett könyvből, de mégis csak nagyon nehezen és csak mostanában gyűjtött erőt és főleg bátorságot ahhoz, hogy a könyv egészének és jelentőségének méltatásával foglalkozzék.

Származik szerencsére némi előny is abból, hogy ez az ismertetés a bevezetőben említett gátlásokból adódóan egy kissé megkésett. Érintheti így ugyanis már nemcsak a könyv szűkebb értelemben vett anyagát, hanem annak utóéletét, meglévő és feltételezhető hatásait is. Beszámolhat például arról is, hogy ez a könyv „Die Persönlichkeitsrechte" címmel 1984-ben az Akadémiai Kiadónál németül is megjelent.

Amikor Sólyom László nevét a személyiségi jogokkal kapcsolatban említjük, akkor mindenképpen többről van szó, mint egy puszta könyvről. Vagy más megfogalmazásban: Só-

---

Kecskés László egyetemi adjunktus, JPTE Állam- és Jogtudományi Kar (Pécs)

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1983.

lyom Lászlóról azt, hogy ő az utóbbi években a személyiségi jogokkal foglalkozott, az emberek többnyire nem a „Személyiségi jogok elmélete" című könyvéből tudják, hanem inkább a széleskörűen ismertté vált „Mit szabad és mit nem?" című népszerű tanulmányából (Valóság, 1985. évi 8. szám), valamint más vitacikkeiből, nagy sikerű nyilvános előadásaiból és nem utolsósorban bizonyos általa „próbapereknek" tekintett ügyekben adott jogi tanácsaiból. Szóval Sólyom és a személyiségi jogok kapcsán ma már nemcsak egy könyvről, hanem egy jelenségről is lehet beszélni. Ez hozta meg egyébként Sólyom professzornak, a korábban inkább befeléfordulva, de eddig is igen nagy tudományos sikerrel dolgozó fiatal tudósnak, a szakmai körökön túli széles elismertséget és népszerűséget. Sorsszerű ugyanakkor, hogy Sólyom népszerűségének nem elsősorban a könyv, hanem inkább az azt kísérő említett jelenség a forrása. Magyarázható ez a magyar értelmiség véleményindukciós pályáinak különös sajátosságaival is, meg persze azzal is, hogy „A személyiségi jogok elmélete" című könyv nem könnyű olvasmány. Főként azért nem, mert Sólyom könyvében mindvégig több síkot működtet. Kettő közülük különösen szembeötlő: a filozófiai-politikaelméleti, valamint a jogintézményi-dogmatikai. Tovább rétegezik a művet az állam-egyén és az egyén-egyén kapcsolatrendszereinek vonulatai, de az is, hogy a Szerző témájával összefüggésben az államkép, az emberkép és a tulajdonkoncepció alakulását is nyomon követi, mégpedig több jogi kultúra és jogrendszer fejlődésvonala mentén is. Szinte versenyezteti egymással a jogrendszereket. Bizonyos részeket a Szerző „apróbetűsként" ajánl olvasni, másokat hangsúlyosan összegez, de a „szerzői utasításokkal" el nem látott értekező szövegrészek is nagyon sokszínűek. Újabb szintek adódnak abból is, hogy az elődök tanai, nézetei közé Sólyom betagolja a saját gondolatait is, máshol pedig a saját koncepció bizonyítására hívja elő a klasszikusokat. Az angol, az amerikai, a francia, a német, a svájci és a szovjet filozófiai, politikaelméleti és jogtudományi gondolatvilágba beleilleszkedni a magyar olvasónak nem könnyű de nagy élmény és ekkor még visszavan a különböző síkok összeolvasása és az összhangzatok meghallása. Sólyom segít ebben. Visszatérően, többször néhány oldal erejéig kifejezetten szolgálatára áll az olvasónak. Ezeken a helyeken a klasszikusok háta mögött ki-kiszól és plasztikusan magyarázza a személyiségi jogok történetében addig történteket. Ezekből a részekből áll össze a munka téziseinek rendszere.

A személyiségi jogoknak igen gazdag irodalma van. Újabban különösen sok cím utal erre a témára. A szerzők nagy része elméleti igénnyel lát munkához, de aztán mégis megelégszik azzal, hogy saját országának ítélkezési és jogalkotási újdonságait a meglévő alkotmányjogi és polgári jogi doktrinákhoz és gyakorlati irányokhoz illesztgesse. Kevesen vannak kik a dolog velejéig jutottak, így a személyiségi jogok lényege több ponton még napjainkban is kínál kutatnivalót. A személyiségi jogok összehasonlító jogi vizsgálata pedig ez ideig szinte teljesen hiányzott. Túlnyomóan egyfajta reflexív, kommentár jelleg érvényesül a szakírók tevékenységében ezen a területen. A modern, élő jogban a személyiségi jogok forrongásban vannak és egyre fontosabb szerepet harcolnak ki maguknak. A tények ilyetén alakulását követi és konstatálja a szakirodalom, de ezen túl, illetve ennél előrébb már nemigen lép. Ritkán jelennek csak meg olyan tanulmányok, amelyek valóban az élre törnek és a gyakorlatnak is irányt mutatnak. Sólyom László nagyjából a fentiek szerint jellemzi a kialakult jogirodalmi helyzetet és ehhez képest öntudatosan, de szerényen jelöli meg saját törekvéseit. Úgy véli, hogy célját már akkor is elérné, ha sikerülne olyan kérdéseket megfogalmaznia, amelyek a további elméleti munka orientálására szolgálhatnak. (9. old.)

Ez a könyv alapvetően más úton jár, mint a témakör szokásos elméleti feldolgozásai. Sólyom Lászlónak az ugyanis a véleménye, hogy a „személyiség" fogalmából való kiindulás, a személyiség pszichológiai vagy egészen általános „társadalmi" elemzése, majd „belehelyezése" a jogba — minden látszat ellenére — formális megközelítés marad. A kifejezetten „jogi" elemzések pedig hagyományan formai, rendszertani kérdésekre szorítkoznak. Sólyom nem a „személyiségből", hanem a személyiségi jogból, mint jogi kategóriából indul ki és ennek értelmét és működését vizsgálja különböző társadalmi körülmények között.

A könyv első fejezete a személyiségi jogok fogalmával és a fejlődés irányaival foglalkozik. Kifejti itt a Szerző, hogy célja a személyiségi jogok tartalmi vizsgálata. Ez azzal jár, hogy a személyiségi jogokat az egész polgári jog fejlődésébe kell illesztenie, beleértve különösen magának a polgári jognak a „politizálódását" is. (15. old.)

Kimutatja, hogy a személyiségi jogok védelmének elismerése tartalmilag az állam beavatkozását jelenti a liberalizmus szabad gazdaságába. „Az általános személyiségi jog tehát keletkezése szándékában, ideológiájában és a gyakorlatban is: védőintézmény, amely gazdaságilag egyenlőtlen helyzetekben — a mai divatos kifejezéssel — a „gyengébbet" védi. Politikai modellje ugyanaz, mint az objektív felelősség akkori elterjedésének vagy általában a versenyjognak." (22. old.) Sólyomnál tehát a személyiségi jogok témául választása sem a véletlen műve. Korábbi könyvei („A polgári jogi felelősség hanyatlása" 1977, „Környezetvédelem és polgári jog" 1980) és fontos tanulmányainak hosszú sora is azt jelzi, hogy Sólyom civiljog-filozófiájának sarkalatos alaptétele az „equilibrium" igény.

A második fejezetnek az a fő kérdése, hogy van-e története a személyiségi jogoknak. Az első megközelítésben kézenfekvőnek tűnő igenlő válasszal szemben a kontinuitás problémái vetnek alapot az aggályoknak. Vigyáznunk kell arra, hogy a történelemben előrehaladva személyiségi jogok címszó alatt mindig ugyanarról van-e szó. A bizonytalanság a személyiségi jog fogalmának határozatlanságából is adódik. „Lehet-e a történeti vizsgálódás vezérfonala a „személyiségi jog", amely a 18. században inkább jogfilozófiai kategória, az utóbbi száz évben viszont (a kontinensen, és elsősorban a svájci és német jogban) polgári jogi jogintézmény, amellyel párhuzamosan és egyre inkább összeolvadva alkotmányjogi személyiségvédelemről is beszélhetünk?" (46. old.)

Hobbes, Locke és Rousseau társadalomfilozófiájának exkluzív tárgyalása képezi itt a törzsanyagot, úgy hogy Sólyom László elsősorban a tulajdon és szabadság összefüggésének alakulására koncentrál. Ez a módszer — különösen Rousseau esetében — egyfajta kívülről eredő tematikai korlátozást is hoz, de az esetleg ebből eredő tartalmi veszélyeket Sólyom nagy műgonddal úgy oldja ki, hogy a szabadság és tulajdon részkérdéseinek kiemelésével nem sérti meg az egész rendszer összhangját.

A kodifikációk története azt mutatta meg, hogy a „veleszületett" személyi jogok a kialakuló (a közjogtól különváló) kapitalista magánjog számára így közvetelenül használhatatlanok

voltak. (120—122. old.) Az, hogy „az emberrel veleszületett" személyi jogok sokasága helyébe a polgári jogban az általános jogképesség lép, már a 19. századi német jogtudományban elfogadott vélemény volt. „Nem figyelt fel azonban senki a tulajdon hasonló szerepére. A kapitalizmus kibontakozásával párhuzamosan a tulajdonjog egyre határozottabban az autonóm cselekvés garanciájaként funkcionál, mind az állammal, mind más individuumokkal szemben. A tulajdon szabadságát ekkor elsősorban az állami beleszólás elleni biztosítékként hangsúlyozzák. Hogy miért és hogyan szívhatta magába a tulajdon a személyiségvédelmi funkciókat, csak akkor érthető, ha a tulajdon- és személykoncepciót is történetiségben nézzük. (122—123. old.)

Sólyom László az autonómia természetével és határaival kapcsolatban két tényezőt emel ki. Az egyik az előre feltételezett emberkép szükségessége és meghatározó szerepe, a másik pedig az autonómia „társadalmi" volta, azaz ellentétessége az izolációval.

Sólyom a polgári fejlődés különböző útjait mély és újszerű komparatív szemléletben vázolja fel. Különösen érdekes a könyvnek az a részlete (102—107. old.), ahol is Sólyom attól sem riad vissza, hogy Eörsi Gyula „Összehasonlító polgári jog"-ának monumentális tablóján is kiigazítson néhány képet. Kimutatja itt, hogy a tételes jog és a jogfilozófia alakulásának determinációi ugyanazzal a képlettel nem magyarázhatók. Bizonyítja, hogy az összehasonlító polgári jog azon alapvető szignifikáns tézise, miszerint az angol polgári átalakulás „korai", elhúzódó, kompromisszumos, a francia polgári forradalom pedig „klasszikus" lefolyású volt a személyiségi jogok körében, ahol elméletekről van szó, pontosan fordítva látszik. Angliában és főleg Amerikában találjuk meg ugyanis a tulajdon és személyiség azonosságának egyenes útját — míg Franciaország csak azután ér ide, hogy a radikális elmélet és a forradalmi gyakorlat ingája messze kilengett, hogy a totális hatalom igényével mindkettőt szétzúzza. Az angol forradalom korai volta itt ugyanis hatalmas időbeli előnyt jelent; két fejlődési út különbsége a már birtokon belüli, berendezkedő, illetve a politikai hatalomért harcoló polgárság pozíciójának különbsége.

A harmadik fejezetben indítja szerző könyvének szűkebb értelemben vett polgári jogi vonalát. Innentől már az egyén-egyén relációké a főszerep. A személyiségvédelemnek ebben az ágában, vagyis az injuriajogban az állam csak mint semleges külső segítség szerepel. Az indítás itt római jogi, és az indító 40—50 oldallal kapcsolatban Sólyom azt üzeni olvasóinak, hogy tekintsék ezt a részt „apróbetűsnek", de a polgári jogot kereső olvasó itt egészen biztosan nem teszi le a könyvet, sőt nem is ugorja át a római injuriajogot. Ugyanebben a fejezetben kerül bemutatásra a személyiségvédelem útja a common law-ban.

A negyedik fejezet címe: Az általános személyiségi jog. „Tulajdonos" és „személy". Itt az osztrák és a svájci jog anyagai mellett főként a német jogfejlődés kerül előtérbe. Az osztrák civilisztika útjáról (hanyatlásáról) a Szerző nemcsak azért beszél részletesen, hogy megindokolja a vizsgálódás színterének áthelyezését Németországba, hanem azért is, mert az itt jelzett okok hiánya, illetve azok ellentétei fontos szerepet játszottak abban, hogy a 19. századi német jogtudomány megőrizte a személyiségi jogok kategóriáját, sőt tovább lépett és kidolgozta az általános személyiségi jog fogalmát, amely a mai személyiségi jogok egyik alapvető forrása lett. A svájci joggal pedig azért foglalkozik ez a fejezet, mert az általános személyiségi jog Svájcban került először törvénybe.

A politikai-filozófiai síkon fekvő második fejezet olvasása közben még hiányolhattuk, hogy nem volt szó a klasszikus német filozófiának a személyiségi jogokat érintő nézeteiről. Azon a helyen Szerző egyrészt azzal nyugtatott, hogy a klasszikus német elmélet témánkban csak az angol és francia fejlődés reflexióit nyújtotta, másrészt pedig már ott utalt arra, hogy a német filozófia a személyiségi jogok egy teljesen új fejlődési szakaszának a kortársa. A 120. oldalon található utalás itt a negyedik fejezetben teljesedik ki. A filozófiai és a jogi sík ebben a fejezetben ötvöződik a legerősebben.

Az elvont szabadság korlátozásának gyökereit Savigny és Jhering jogi gondolkodásában mutatja ki Sólyom. (258—259. old.) A szabadság önkorlátozásai később fontos szerepet játszottak az önálló személyiségi jogvédelem kialakulásában is. Jhering római példákon nyugvó tipológiája megegyezett a 19. századi francia és svájci gyakorlattal. Általában a személyes szabadságot korlátozó szerződések semmisek voltak. Nem lehetett így élethosszíglani szolgálati szerződést kötni, személyes teljesítésre szóló szolgalmat alapítani és hasonló kötöttségekben megállapodni. Ezek az elvek nyilvánultak meg abban is, hogy a valamilyen cselekvésre vagy tűrésre szóló kötelmek nem voltak természetben kikényszeríthetők, hanem kártérítésbe fordultak át. Nyilvánvaló, hogy a feudális függőség szerződéses folytatásának tilalmáról, illetőleg a munkaerő felszabadításáról volt szó. Ugyanez az objektív érdek, pontosabban a liberális redszer működőképességének fenntartása védi a személy szabadságát mások akaratának szabadságával szemben is. De eredetileg csak puszta intézményvédelemről van szó és nem szubjektív személyiségi jogról. (259—260. old.) Technikailag alapvető változás akkor következik be, amikor a szabadság korlátai az akarat urának jogosultsága helyett a másik személyt tekintve, annak védelme szempontjából nézik.

A személyiség aktív, hatalmi szemlélete ezzel fordul passzívra, védelmet igénylőre. A „szabad kibontakozás" ezzel kezdi meg elválását anyagi garanciájától, a tulajdonjogtól és azt állami védelemmel pótolja. (261—262. old.) Az így beinduló fejlődésvonalon válik szemléletessé többek között az is, hogy „a kérdés áttolódik a mit szabad — mit nemről, a mit véd az állam — mit nem problémájára". (272. old.) „Ez pedig nyilvánvaló hangsúlyváltás az autonóm uralomról egy olyan (nem erkölcsi, mint a korábbi germanistáknál, hanem egyszerűen) jogrendre, amelybe a személy, különböző szerepeinek megfelelő jogokkal és kötelezettségekkel, vagyis meghatározott védett zónákkal beilleszkedik." (272. old.)

A német képletekkel indító, de aztán egyre inkább általános, egyetemes képletűvé váló negyedik fejezetnek fontos tanulsága az is, hogy „(a) személyiségi jog új funkciója csakis akkor bontakozhat ki, ha a személyiségi jog végleg szakít eredeti és egyben osztálytartalmával, a tulajdonos-személy azonosítással. Ekkor válik alkalmassá arra, hogy új ideológia hordozója legyen." (279. old.)

Könyvének ötödik, záró fejezetében Sólyom László nem a „történeti mezbe öltöztetett elvi vizsgálódások" tanulságkereső összefoglalására törekszik. Megtette ő ezt már korábban, ott ahol kellett, az eredeti összefüggések láncolatában. Ilyen hosszú út után azonban szükséges legalább a kiindulás, a mai személyiségi jogok „revizitációja". A záró fejezet így a személyiségi jog jelenkori elvi problémáit tekinti át, a történeti távlatokon iskolázott szemmel. (313. old.) A személyiségi jogok lényegét a bennük rejlő ellent-

mondások feltárásával ragadja itt meg a Szerző: *a)* Tömegigény, átlagos védelem — egyéni, kivételes teljesítmény; *b)* A jogi szabályozottság kiterjedése — jogmentes magánszféra; *c)* Öngarancia — szervezeti, szabályozási garancia; *d)* „Normatív ítélkezés", általános magatartási szabályok — egyénre szabott méltányos védelem. Közülük most csak a *c)* pont alatt említettekhez fűzünk észrevételt.

„A klasszikus személyiségi jogok eredetileg olyan viszonyokat tételeznek föl, amelyekben a felek szemtől szemben állnak: a még személyes világ idilljének fonákja ez: pletykák, sértegetések, bosszúállások, megesett lányok, elhagyott menyasszonyok" (316. old.) A jognál fontosabbak voltak a jogon kívüli szabályozók, az erkölcsök, szokások. A sértő és a sértett igen gyakran ugyanabból a környezetből származott, erőkülönbségük nem volt aránytalan és így volt lehetőség a jogon kívüli elégtételre. Sólyom rámutat arra, hogy a századelőig a nyilvánosság szerkezete is más volt, de az időközben végbement szociológiai változások — szerintünk legalábbis — nem szüntették meg teljesen a személyiségi jogsértések informális elintézési szokását. A különböző magyarországi panaszcsatornák szinte már dugulnak a sértettségi és hosszú alapú akciók anyagaival. A család, a falu és a kis városok informális regulatív szerepe csökkent némileg az utóbbi évtizedekre, felerősödött viszont a szakmai-munkahelyi kollektívák, különösen pedig a főnök-beosztott viszonylatok ilyen irányú érzékenysége és manipulálhatósága. A megesett lányok, az elhagyott menyasszonyok stb. nem tűntek el teljesen a színről, hanem más ruhát hordanak mint hajdanán és napjainkban elsősorban a szakmai-munkahelyi vonulatok pletykaéhes buckái mögött keresnek revansterepeket. Érdemes lenne — szerintünk legalábbis — ezen a részterületen is továbbkutatni. A személyiségi jogi konfliktusok informális csatatereri ugyanis napjainkban is léteznek, csak éppen más domborzati viszonyokat tükröznek, mint régebben. Ebből adódóan pedig manapság nagyobb a takarás a kutatók előtt, mint mondjuk a századelőn, amikor a kisvárosok újságjaiból sokmindent ki lehetett olvasni.

A személyiségi jogok „revizitáció"-ja is megmutatta, hogy a személyiségi jogokat nem érdemes önmagukban, elszigetelten szemlélni. A személyiségi jogok és a polgári jog összefüggését nem célravezető rendszertani kérdésre korlátozni. Sokkal inkább az hoz eredményt, ha a személyiségi jogokat a polgári jog fejlődésének és változásainak egészébe illesztjük. A személyiségi jogok kiépülése, mai fontossága éppen e fejlődés egyik jellemzője és viszont: a személyiségi jogok a maguk részéről megvilágítják és segítenek értelmezni a fejlődés egészét. Csak példaképp említjük a polgári jog egyre kifejezettebb védőfunkcióját, amely a személyiségi jogvédelem, a fogyasztóvédelem és a környezetvédelem intézményeiben bontakozik ki. Mindegyiket jellemzi egy olyanfajta „általánosság", hogy a konkrét ügy jelentősége az érintett feleken túlnőhet, hogy a védelem hatása másokra is kiterjedhet, az ilyen védelem igénybevétele ennek megfelelően leválhat a szubjektív jogsérelemről. A bíró szerepe is más hangsúlyt kap, mint a kétszemélyes jogviták rendezésénél. A bírói tevékenység szervező, általános szabályozó, szélső esetben jogalkotó oldala egyrészt azért kerül előtérbe, mert az ilyen ügyekben gyakran szükségszerű az államigazgatási határozatok felülvizsgálata, másrészt pedig mert a bírónak mindkét fél oldalán igen általános és alapvető érdekeket kell konkretizálnia és mérlegelnie. (Pl. „termelési érdek" a környezet tisztaságával vagy a fogyasztók pozíciójával szemben: a személyiségi jogok esetében mindkét oldalon alkotmányos jogok állhatnak.) Az érdekmérlegelés gyakran közvetlenül is politikai természetű, közvetve mindig. Ebben a perspektívában az anyagi jog és a perjog fejlődését csakis együttesen vizsgálhatjuk. (330—331. old.)

Sólyom László „A személyiségi jogok elmélete" című könyvével szemléletet alakít és alighanem dogmatikai divatot is teremt. Annak is nagy valószínűséget adhatunk — ha a mértékadó értékeléshez szükséges tudománytörténeti távlatok egyelőre még hiányoznak is —, hogy „szerény kérdéseivel" és illedelmes „understatement"-jeivel a személyiségi jogok elméletének paradigma-szintjére is hatott. A régi gondolkodási modell helyén új paradigmát dolgozott ki és ezt javasolja követni. Sólyom László könyvének hatásaként az is várható, hogy a személyiségi jogok fontossága, súlya megnövekszik majd jogi gondolkodásunkban. Az elkövetkező szakaszban alighanem lesznek intézmények, intézménykörök, amelyeket a személyiségi jogvédelemre, a személyiségi jogokra építünk majd. Jogéletünk több területén vannak olyan kihívások, amelyekre a válaszok — az első megközelítésekben legalábbis — a személyiségi jogok bázisán látszanak összeállni, rendeződni. Ilyen például az egészségüggyel és az adatvédelemmel összefüggő jó néhány kérdés. A speciális területeket érintő jogalkotásoknál, de a polgári törvénykönyv és az alkotmány majdani továbbfejlesztésénél is hasznosítható lesz a Sólyom László által kiépített személyiségi jogi szemlélet. Vigyázni kell azonban a gyakorlatban is és az elméletben is arra, hogy a Sólyom által létrehozott gondolatívek nehogy túlfeszüljenek. Ez az aggály pedig ismételten a tudós különleges nehézségeire is figyelmeztet. A tudósnak manapság úgy tűnik akad dolga számos, még azt követően is, hogy műve elkészül. A mindenkor gondot okozó, kényelmetlen menedzselési próbatételek mellett arra is figyelemmel kell lennie, hogy szabályozhassa művének utóéletét. Utóbbi különösen azért nehéz, mert ehhez eszközök nemigen vannak. Szinte reménytelen így hát a tudós küzdelme azért, hogy művét helyesen értelmezzék, ne értsék félre. Bízunk benne, hogy jelen recenzió megjelenése is nem ennek a harcnak a teljes kilátástalanságát bizonyítja.

Peschka Vilmos

Alois Troller: A jogi gondolkodás polgári és marxista-leninista perspektívából. Tárgy és módszerek*

A minap 80. születésnapját ünneplő Alois Troller, a szellemi alkotások jogának világszerte elismert művelője, ismét érdekes jogfilozófiai tanulmánnyal lepte meg a fenomenologikus jogfilozófiát figyelemmel kísérő olvasóit. Mert Troller — mint ismeretes — nemcsak a szerzői jog terén alkotott jelentős műveket, hanem nagy joggyakorlati tapasztalatát (évtizedeken keresztül ügyvédi praxist folytatott) időnként jogfilozófiai általánosításokba és absztrakciókba szublimálta, amelyről számos jogfilozófiai monográfiája tanúskodik. Ezek a jogfilozófiai munkák a fenomenologikus jogfilozófia pregnáns megnyilvánulásai. Sorukba illeszkedik most megjelent műve is, amely a polgári és a marxista-leninista jogi gondolkodást vizsgálja, s feladatának azt tekinti, hogy a joganyagban, a tárgyban és a módszerben

Peschka Vilmos akadémikus, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* Das Rechtsdenken aus bürgerlicher und marxistisch-leninischer Perspektive Gegenstand und Methoden. (Schulthess Polygraphischer Verlag. Zürich, 1986. 1—80. old.)

meglévő közös vonásokat és különbözőségeket feltárja. (3., 77. o.). A szerző e célra irányuló módszere: azoknak a polgári és marxista-leninista koncepcióknak a feltérképezése és leltározása, amelyek a jogképződés két alapvető elemére, az anyagra, amiből a jog lesz és a módra, ahogyan az anyagból a jogot formálják, vonatkoznak (9—10. o.). Ez a feldolgozás — hangsúlyozza a szerző (9. o.) — nem ideológiai jellegű, nem kritikai és nem is célja a két jogi gondolatrendszernek a szembeállítása: az értékek és értékelések távol tartására törekszik.

A polgári és a marxista-leninista jogfilozófiai koncepcióknak 1970-től napjainkig terjedő, rövid áttekintése lényegében a jogi gondolkodás tárgyára és módszerére vonatkozik. A polgári perspektívákat vizsgálva a természetjogtannak a jog a pozitív jogon kívül elhelyezendő alapelveire, a jog helyességére és egyáltalán az értéknek és az értékeléseknek a jogban jelentőségére koncentrálását emeli ki; majd a jogi pozitivizmusnak döntően két irányát különbözteti meg, egyfelől azt a jogi pozitivizmust, amely a rendet mint társadalmilag tervezett és végrehajtott valóságot tekinti, másfelől azt a jogi pozitivizmust, amely a nyelvben objektivált rendet kizárólag mint gondolati objektumot ragadja meg. (19. o.); ezek sorában a törvénypozitivizmus a jogi gondolkodás kizárólagos tárgyának a törvényt tekinti, amint hogy Kelsen „tiszta jogtana" a jogi gondolkodás tárgyát a pozitív jogi normákra redukálja; az analitikus jogi gondolkodás, illetve a matematikai joglogika tárgya egyfelől a nyelvben megragadott normák, másfelől a formalizált normanyelv; az amerikai és a skandináv jogi realizmus a jogi gondolkodás tárgyának a bírói magatartást és az erről szóló prognózist, illetve a bíró normatív ideológiáját tartja. Az érdekkutató és értékelő jurisprudencia szerint a jogi gondolkodás nem más, mint az érdekek értékelése. A hermeneutika, az argumentatio és a topika pedig megegyeznek abban, hogy mindhárom számára a jogi gondolkodás tárgya a nyelvben objektivált kijelentések a jogrendről. Végül Troller a fenomenologikus jogfilozófiát tárgyalja, s megállapítja, hogy szemben a jog idealista fenomenológiájával, amely szerint a jogi gondolkodás a jogra mint az emberek közötti történésekből absztrahált szellemi lényegiségekre irányul, a kritikai realista fenomenológia, amelynek a szerző is híve, a jogi gondolkodás tárgyának a konkrét jogi cselekvésrendszert tekinti: *„Az általános fogalomnak mint konkrét jogi cselekvésrendszernek és nem mint absztrakt eszme- vagy szóképződménynek a megragadása a jogi gondolkodás számára központi jelentőségű"* (38—39. o.). Troller munkájának alapvető tétele ugyanis, hogy a tulajdonképpeni jogi gondolkodás tárgya az emberek közötti viszonyok. Ez minden jogrendszer számára egyaránt érvényes. Még konkrétabban és világosabban fejti ezt ki a jog fogalmával, azzal kapcsolatban, hogy mit ért jogon a szerző. A jog — írja (14. o.) — az emberek közötti viszonyok rendje, amelynek általánosan kötelező kényszerítő eszköz áll a rendelkezésére. A jog nemcsak az elgondolt és a nyelvben objektivált rend valamennyi jelenségformájában (törvény, rendelet, szerződés, ítélet, végrendelet stb.), hanem a megélt rend (törvények szerinti cselekvés, szerződések teljesítése stb.) is. Ezzel kapcsolatban nem állhatjuk meg, hogy meg ne jegyezzük, a jognak ilyen tág felfogása voltaképpen a társadalmi lét és viszonyok teljességét felöleli.

Minthogy a marxista jogelméletben is elterjedt az a nézet, amely a jogot ilyen kiterjesztően érti, nem meglepő, ha Troller a marxista-leninista jogi gondolkodást vizsgálva az egyik pontot, ahol — megítélése szerint — a polgári és marxista felfogás találkozik, abban találja, hogy mindkét jogi gondolkodás számára a társadalmi viszonyok összessége jelenti a jogi gondolkodás tárgyát. A különbséget abban látja, hogy míg a polgári rendszerek már régen kifejlődtek s így a jogi gondolkodásnak nem kell az alapokig hatolnia, hanem beérheti a részterületek elemzésével, a jogi gondolkodás evolúciós kifejlesztésével, addig a szocializmus új rend, új társadalmi viszonyok kialakítására irányul, a polgári rend tagadása, következésképpen a jogot tekintve creatio ex nihilo. (49—50. o.) Troller nemcsak a jogi gondolkodás tárgyában, hanem a jogi gondolkodás módszerében is megtalálni véli azt a mozzanatot, amely közös a polgári és a marxista-leninista jogi gondolkodásban. Ez — bármennyire is meglepő — nem más, mint a marxista visszatükröződési elmélet és a fenomenologikus lényeglátás, alapvető egyezése. Mindkettő — írja a szerző (55. o.) — minden tudományos megismerés számára érvényes módszer. Minthogy máshelyütt ezt már többször megtettük, nem szükséges és nem is lehetséges itt annak részletes kifejtése, hogy a szerzőnek ez az álláspontja a marxista visszatükröződési elmélet félreértésén alapul. Elég annyit megjegyezni, hogy míg a marxista visszatükröződésben a jelenségek objektívek, addig — mint azt Troller nyomatékkal hangsúlyozza — a fenomenologikus megismerésben a külső, objektív világ éppen a tudatban, az észlelésben, a fenomenologikus intencionalitás következtében válik jelenséggé, értelmi képződménnyé. A továbbiakban a szerző a marxista-leninista jogi gondolkodást vizsgálva, a marxista jogelméleti munkák alapján a lét és a legyen (Sein és Sollen) viszonyát, az ideológia szerepét és a jogtudat fogalmát elemzi. E vizsgálódások során is talál közös pontot a polgári és a marxista-leninista jogi gondolkodásban: azt a nézetet, hogy a lét és a legyen nem választható el egymástól.

A tanulmány záró megállapítása, hogy mind a jogi gondolkodás tárgyának ontológiai meghatározásában, mind a jogi gondolkodás módszereként alkalmazott ismeretelméleti alapelvekben adott a konvergencia a polgári és marxista-leninista jogi gondolkodás között.

Csillag György

A szellemi fogyatékosok joga*

Noha a lakosság mintegy 3%-a szellemi fogyatékos (ezen belül a középsúlyosak aránya 4%, a súlyos szellemi fogyatékosoké pedig kb. 1%) s ez nem csak önmaguk, hanem szűkebb-tágabb környezetük számára is életmód-meghatározó jelenséggel bír, a szerencsés, mert egészséges és nem érintett többség erről nemigen hajlandó tudomást venni. Jól példázza ezt a magatartást, hogy 1981 Magyarországán az ENSZ által meghirdetett „fogyatékosok éve" a mozgássérültek, tehát a fogyatékosságok egyik fajtájában szenvedők évére „fogyatkozott". Nem egy recenzió feladata e sajátos össztársadalmi feledékenység okait kutatni, legfeljebb arra az összefüggésre kívánok utalni, hogy a társadalmi tolerancia és segítés bizonyos szintje alatt a szellemi fogyatékosok nem lépnek ki az intézetek és lakások falai mögül, s mivel e szegregáció

Csillag György tudományos munkatárs, Országos Vezetőképző Központ (Budapest).

* *Susan C. Hayes-Robert Hayes:* Mental Retardation. Law, Policy, Administration. The Law Company. Melbourne, 1982.

folytán a mindennapokban nem találkozik velük, a szerencsés többség nem is érzékeli reálisan a szellemi fogyatékossággal éles sajátosságait: terheit, örömeit. Ennek hiányában persze a tolerencia, s a segítőkészség gyarapodásában is csak módjával reménykedhetünk.

A realitások érzékelése nélkül könnyen alakul ki az a nézet, hogy ezen a területen tulajdonképpen, vagy a „lehetőségekhez mérten" minden rendben van: nincsen sem mód, sem szükség arra, hogy a társadalom és szervei, így — egyebek között — a jogalkotó, jogszolgáltató szervek szembesüljenek a szellemi fogyatékosság és a szellemi fogyatékosok sajátos problémáival. Plasztikusan fejeződik ki ez a gondolat Edward St. John Q.C. egy, 1978-ban Sydneyben tartott konferencián elhangzott szavaiban: „the mentally handicapped had nothing to say to the law, ... therefore the law had nothing to say either, for it had never been asked".

Nagyfokú tolerancia, s ennek szolgálatában álló (nem csupán jogokat biztosító, hanem azok érvényesülésének valós lehetőségét is megteremtő) jogi eszköztár szükséges ahhoz, hogy a „szerencsés többség" a mindennapokban is érezhesse a fogyatékosok jelenlétét, hogy a kirekesztettség, a gettó az integrációs deficit helyett a be- és elfogadottság, az integráció legyen az osztályrészük. Integráció, amely mind az egészségeseknek, mind a fogyatékosoknak elemi érdeke s joga.

A tolerancia elsajátítása természetesen az élet egyetlen területén sem könnyű, miként ezt a szellemi fogyatékossággal kapcsolatos egyik leghíresebb NSZK-beli ügy (NJW 1980, 1169) s az annak nyomán támadt vita.

A tényállás szerint egy utazási szerződés jogosultja — egyebek között — arra hivatkozva követelt (és kapott) díjcsökkentést az utazási irodától, hogy a tengerparti szállodában vele egyidejűleg egy másik iroda által utaztatott testi és szellemi fogyatékos svéd gyermekek számára szokatlan viselkedése zavarta a pihenését. Ítéletében a bíróság kiemelte, hogy a szellemi fogyatékosok viselkedése bizonyos körülmények között meghiúsíthatja az arra nem számító és „érzékeny" ember pihenését, s a kötelezett akkor járt volna el elvárható módon, ha úgy választja meg a szállodát, hogy ne tegye ki a jogosultakat ilyen konfliktusoknak. A fogyatékosok érdekvédelmi szervezete ugyan — ellentétben a megfelelő svéd szervezettel, amely az ENSZ Emberi jogok egyezményében foglaltak megsértéséről beszélt — óvakodott attól, hogy az ítéletet a szellemi fogyatékosokkal szemben ellenségesnek minősítse, de neves szakértők, így elsősorban Scholler müncheni professzor (JZ 1980, 62) keményebb álláspontot foglalt el. Rámutatott, hogy az ítélet nem csupán amorális, hanem kifejezetten jogellenes. Érveléséből csupán a közjogi elemeket kiemelve: a szellemi fogyatékosság tolerálása, a szellemi fogyatékosok integrációja zavartalanságának elősegítése nem csupán széplelkek óhaja, hanem a jogrendből adódó alkotmányos kötelezettség, amely a magánjogi viszonyokra is kisugárzik. Mint mindenkinek, a fogyatékosnak is joga van környezete birtokbavételére, a társadalmi, kulturális és gazdasági életben való részvételre, lehetővé kell tenni, hogy számára lehetséges és elfogadható módon kontaktusba léphessen környezetével.

Az integrációs igényeknek megvannak ugyanakkor a maguk természetes határai, de hogy hol, azt nem könnyű meghúzni. Biztos azonban, hogy nem ott, ahol a vitatott ítélet — hangsúlyozza Scholler professzor — már csak azért sem, mert a perbeli szállodában a fogyatékosok aránya nem haladta meg lényegesen a társadalom egészéhez viszonyított arányukat. Az „integrációs (ezen belül: oktatási, foglalkoztatási, szabadidő eltöltési stb.) deficit" felszámolásának a morális követelményeken túl jogi előírásokkal is egyre inkább alátámasztott követelése hatja át Susan C. Hayes pszichológus, és Robert Hayes, egy pszichológus jogász és a University of New Wales professzora könyvét. A szerzők ugyan szerényen, a szellemi fogyatékossággal kapcsolatos ausztrál jog, szociálpolitika és közigazgatás feldolgozása (és kialakítása) kezdeteként aposztrofálják művüket, de a common law több más államának (Anglia, USA) jogát, törekvéseit is bemutató több mint 400 oldalas könyv sokkal több ennél. Teljeskörű áttekintést nyújt a szellemi fogyatékosság okairól, a fogyatékosok orvosi kezelése, nevelése, élet- és munkafeltételei, szociális ellátása, segélyezése jogáról, valamint sajátos alkotmányjogi közigazgatási jogi, magánjogi és büntetőjogi problémáikról.

A gyakorlatból vett problémák elemzésén átsüt a szerzők mélyen humánus meggyőződése, hogy a jogrend köteles megteremteni mindazokat a feltételeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a szellemi fogyatékosok is élvezhessék az emberi és polgári jogok összességét. Ehhez nem elég a jogok garantálása, arra is szükség van, hogy a fogyatékosok — közvetlenül, vagy megfelelő gyámolító intézmények útján, a jog újabb eszközeit, így a populáris akciók egyes típusai, a class action és a representative action felhasználásával — ki tudják kényszeríteni jogaik érvényesülését, valamint arra is, hogy a szociálpolitika a hagyományos szegregáció helyett aktívan segítse a fogyatékosok társadalmi integrációját. Jellemző példája ennek a szellemi fogyatékosok foglalkoztatása. Noha a — szociálpolitikai gyakorlatban is — fejlett tőkés országokban a segélyek viszonylag tisztességes életszínvonal fenntartására adnak módot, s a munka sokkal kevésbé központi társadalmi érték, mint nálunk, s ennek megfelelően a „munkához való jog" fennállásáról sem beszélhetünk, általános törekvés tapasztalható rendszeres foglalkoztatásukra. Ennek célja tehát elsősorban nem a létfenntartási költségek megosztása az állam, a család és a fogyatékos személy között, hanem társadalmi integrációjuk elősegítése. Ennek érdekében a szegregált foglalkoztatás mellett/helyett egyre nagyobb súlyt képviselnek azok a formák, ahol az állam előírja, hogy a munkahelyek valamilyen hányadát fogyatékosokkal kell betölteni (Angliában és Hollandiában a 2%-át, feltéve, hogy a foglalkoztatottak száma több, mint 200%), illetőleg erre adózási módszerekkel ösztönöz (néhány skandináv országban a kedvezmények mértéke eléri, sőt meghaladja a fogyatékos bérét), másutt pedig, pl. az USA-ban azt a megoldást követik, hogy csak olyan cég kaphat közszállításra megrendelést, amelyik igazolni tudja, hogy az állások betöltésénél előnyben részesíti — egyebek között — a különféle fogyatékosokat.

A kötet — a kézikönyvszerű és a tudományos felhasználást egyaránt segítve — jogszabály-, precedens-, irodalom- és tárgyszójegyzék egészíti ki.

Kőhegyi Mihály

Kállay István: Úriszéki bíráskodás a XVIII—XIX. században*

Az úriszék tartása a földesúrnak nemcsak joga, hanem kötelessége is volt és mindig a földesúr nevében, annak érdekeit képviselve ítélkezett. Ép-

Kőhegyi Mihály tudományos főmunkatárs, Türr István Múzeum (Baja).

* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 485 old.

pen ezért igen feltűnő, hogy e fontos és széles körben elterjedt intézményről a kortársak alig tudtak valamit. Eckhart Ferenc, immár klasszikussá vált munkájában, amely *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században* címet viseli, kénytelen volt magához az iratanyaghoz nyúlni, mert a XVIII—XIX. század nagy jogtudósainak műveiben gyakorta hiába kereste az úriszékre történő utalásokat, s ha talált is ilyeneket, azok csupán jogszabályok idézésére terjedtek ki és jogeseteket egyáltalán nem hoztak. Mindez persze érthető, hiszen az uradalmi levéltárak inkább elrejtették, mintsem feltárták az úriszék működését bemutató jegyzőkönyveket és iratokat. Ez az oka annak, hogy 1945 előtt, néhány próbálkozástól eltekintve (Szojka Kamill, Holub József, Sinkovics István), a földesúri bíráskodás oly fontos kezdeteiről, kibontakozásáról nem rendelkezünk egységes képpel. Eckhart Ferenc, Varga Endre és Degré Alajos mellett éppen a szerző korábbi tanulmányai jelentettek eligazítást a kérdés után érdeklődőknek. Kállay Istvánnak, negyedszázadot meghaladó levéltárosi pályafutása alatt bő lehetősége volt, az úriszéki jegyzőkönyvek mellett, más iratfajták — végrendeletek, szerződések, osztálylevelek — áttekintésére is. Éppen ezért a levont következtetések általános érvényűek és az egész országra kiterjeszthetők. (Sajnálatos, hogy a Duna—Tisza közéről, valamint a Dráva és a Maros vonalától délre — Erdélyt is beleértve — alig maradtak fenn úriszéki jegyzőkönyvek s ez a terület továbbra is fehér foltja marad kutatásunknak).

Miként egyéb úrbéri vonatkozásban, az úriszéki ügyekben is a vármegye volt a felügyeleti hatóság. A vármegyén keresztül kerültek az úriszékhez a felsőbb (királyi, helytartótanácsi) rendeletek, rendelkezések. A földesúr természetesen nem vette jó néven, ha jobbágyai vagy más alattvalói közvetlenül a vármegyéhez fordultak panasszal. Különösen a nagybirtok érezte terhesnek a megye beavatkozását, igyekezett azt korlátozni, próbált megszabadulni tőle. Az iratanyagból kiviláglik, hogy a megye csak ritkán lépett fel az úriszékkel szemben, akkor is leginkább felsőbb nyomásra. A panaszt tevő jobbágyok mellé Mária Terézia már 1765-ben advocatus kirendelését írta elő s ezt az 1795:12. tc. általánossá tette.

A földesúr nevében bíráskodó úriszék nem volt helyhez kötve, hanem a szükségnek megfelelően ülésezett. Az úriszékek nem voltak egymásnak alárendelve, hanem egyformán és közvetlenül a földesúrnak tartoztak felelősséggel. Szervezetük az uradalmak kormányzatának rendjéhez igazodott, azaz minden igazgatási egységnek megvolt a maga bírói fóruma. A XVI—XVII. századhoz képest a későbbiek során számuk csökkent, majd 150 körül állapodott meg. Évi két-három alkalommal ülésztek. A közbülső időben az ügyészek, a jegyzők, az írnokok és a tisztek a következő sessiót készítették elő, vagy az előző ítéleteit hajtották végre. Ezek természetesen az uradalom személyzetéhez tartoztak, ami nem meglepő, hiszen a több évszázados magyar jogfejlődés során a közigazgatás és a bíráskodás sohasem vált el teljesen egymástól. Ebből kifolyólag az úriszék, a jogszolgáltatás mellett, bizonyos birtokigazgatási tevékenységet is kifejtett, ami általános ügyekre, szabályalkotásokra, utasításokra és személyi ügyekre terjedt ki. Az uradalmak területén élő kézművesek, mezővárosok, nagyközségek, céhek a földesúr joghatósága alatt álltak, aki ezt a joghatóságot egyrészt a birtokkormányzat, másrészt az úriszék útján gyakorolta ugyan, de ezek a zárt testületek maguk között igyekeztek elintézni kisebb ügyeiket s csak ha megegyezni nem tudtak kerültek feljebb.

Az úriszéki peres eljárás jórészt szokáson alapuló szabályainak rögzítése sohasem történt meg, de ez nem jelenti azt, miként ezt eddig vélték kutatóink, hogy a teljes jogtudatlanság lenne rá jellemző. Annyi azonban igaz, hogy a büntetőperek nagyobb részét sommás eljárásban tárgyalták. Az eddigi szakirodalom egybehangzóan állítja, hogy a sommás eljárás a polgári ügyekben teljesen háttérbe szorult és még az úriszéken is csak az írásbeli perrel vegyesen alkalmazták. A nagyszámú úriszéki forrás áttekintése azonban ennek éppen az ellenkezőjét: a sommás eljárásnak a polgári ügyekben való széles körű elterjedését mutatja a szerző vizsgálódásai szerint. Érthető ez, hiszen a töménytelen úrbéri per már a XVIII. század második felében a sommás eljárás egyik válfaja volt, de különösen az lett az 1791:35. és 1792:12. tc. után, melyek szerint a jobbágy úrbéri panaszát a földesúrnál tartozott első fokon bejelenteni, s csak ha nem nyert orvoslást fordulhatott — gyakran a vármegye kezdeményezésére — az úriszékhez. A XVIII. század jobbágyvédő politikájából fakadt, hogy a fellebbezés útja a megyén keresztül a helytartótanácshoz, illetve a kancellárián át egészen magához az uralkodóhoz vezetett.

A büntetőeljárás a XVIII. század elején nem különült el élesen a polgáritól. Szabályozva sem volt, így csak a megmaradt perekből rekonstruálható. Az 1730-as évektől változáson megy keresztül az eljárás, mert ettől kezdve az előkészületi szakasz megnövekedett és előtérbe került a nyomozó elv, amely igyekezett összegyűjteni a perbe fogottak elítéléséhez szükséges bizonyító anyagot vizsgálat, tanúkihallgatás, helyszíni szemle, esetleírás stb. útján. A polgári peres eljárás nagy hasonlóságot mutat a vármegyei eljárással.

A vizsgált korszak úriszéki gyakorlatára a korábbi századokhoz viszonyított enyhülés volt a jellemző. A gyakran halálbüntetéssel járó esetekért (házasságtörés, paráznaság, állatlopás) az 1800 évek körül már csak tömlöc és korbács járt. A XIX. század első felében ez az enyhülés tovább tartott. A büntetés célja az elrettentés és a példaadás volt, ezért a testi büntetéseket gyakorta a nyilvánosság előtt hajtották végre. Egyre szaporodtak azok a perek, melyekből — a felvilágosodott abszolutizmus államának segítségével — a jobbágyok kerültek ki győztesen.

Kállay István könyve hatalmas adattömegével, illetve az ezekből levonható mértéktartó következtetések tucatjával olyan mű, amely jogtörténetünk maradandó alkotásai közé tartozik.

Pap Gábor

Két tanulmány vitája a jogalkotás kérdéseiről

A Magyar Tudományos Akadémia *Államtudományi Kutatások Programirodája* az 1985-ös évben hosszabbtávú kutatási programot indított el, amelynek az elnevezése: „Az alkotmány továbbfejlesztésének tudományos megalapozása". A program nyitánya *Szamel Lajos:* „A jogforrási rendszer alkotmányos szabályozása" és *Rácz* Attila: „A törvényesség, a jogszabályalkotás szintjei és a közigazgatás" címet viselő tanulmányai voltak.

Szamel professzor tanulmánya a jogforrási rendszer alkotmányos szabályozását vizsgálva első részében nemzetközi összehasonlítást végzett el. Néhány szocialista ország (Szovjetunió, Csehszlovákia, Románia, NDK, Bulgária és Kuba) alkotmányait áttekintve a következő főbb jellemzőket állapította meg: a szocialista alkotmá-

Pap Gábor egyetemi tanársegéd, Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

nyok a jogforrási rendszer gerincét szabályozzák, nem térnek ki azonban minden részletre. Így pl. az egyes jogalkotó szervek különböző aktusainak rendeltetésére, vagy arra, hogy mely jogforrásokat kell egyáltalán az alkotmányban szabályozni. Rögzítik a jogforrások hierarchiáját, amelynek élén mindenütt az alkotmány áll, majd utána a törvény következik; megállapítanak bizonyos törvényhozási tárgyakat, ám sok országban a legfőbb képviseleti-államhatalmi szerv ülései között az azt helyettesítő és belőle alakult szűkebb testület törvényhozási tárgyat is szabályozhat; megállapítják a törvénykezdeményezés és elfogadás módját, de nem részletezik magát a törvényhozási eljárást és a népszavazást; általánosnak mondható a végrehajtó és államigazgatási szervek eltiltása az életviszonyok primer szabályozásától; az utasítási jogot nem kifejezett formában, hanem a szervezeti hierarchia rögzítésével közvetve szabályozták; a legfelsőbb bíróságok elvi döntései és irányelvei egy alkotmányban sem jogforrások.

A jogforrások alkotmányos szabályozásának jellegzetességeit európai tőkés országok (NSZK, Svédország, Ausztria, Franciaország, Belgium, Olaszország) alkotmányaiban is áttekintette a szerző az alábbi tételeket állapítva meg: a tőkés alkotmányok sem szabályozzák a jogforrási rendszer egészét, a fő hangsúly a törvényhozó és a végrehajtó hatalom jogalkotó hatáskörének megosztásán van; közvetve rendezik a jogforrási hierarchiát az akotmány primátusát különleges eljárási garanciákkal biztosítva, fenntartják a törvényhozás elsődlegességét a törvényhozási tárgyakat meghatározva, a végrehajtó hatalomnak csak akkor engedi meg az életviszonyok eredeti szabályozását, ha erre a törvényhozó hatalomtól felhatalmazást kap, a rendeletalkotói jogkör további korlátját állítják fel azzal, hogy a törvényhozói felhatalmazás meghatározott időre, tárgykörre és célra szól; nem vonnak éles határt a közigazgatási rendelet és a normatív utasítás között, a jogalkotási eljárást részletesen szabályozzák és speciális alkotmányvédő szerveket hoztak létre, a jogalkalmazói szervek döntéseinek nem tulajdonítanak jogforrási jelleget.

A tanulmány második része a magyar alkotmány jogforrási kérdéseit elemzi. A jogforrási rendszer védelme érdekében Szamel professzor kívánatosnak találja az egyes szervek jogalkotói hatáskörének pontos megállapítását és az alkotmányban külön fejezetben történő szabályozását. Szintén kívánatos lenne a népszavazás jelenleg csak formálisan létező intézményébe egy részletes alkotmányi szabályozással életet vinni.

Az alkotmány alaptörvény jellegét a hatályos rendelkezésnél több védelem illetné meg: a népszavazás itt is hasznosítható lenne, az alkotmányt módosító törvényeket kifejezetten ilyenként kéne megjelölni. A törvénynek a jogforrási rendszerben elfoglalt kiemelkedő helyét erősen megkérdőjelezi a NET törvényerejű rendeleteinek jelenlegi szabályozása. Az alkotmány által felsorolt törvényhozási tárgyak a valóságban nem az országgyűlés kizárólagos hatáskörében tartozóak. Ilyennek csak az alkotmányozás tekinthető. Az Elnöki Tanács törvényerejű rendeleteit úgy kellene szabályozni az alkotmányban, hogy törvényt ne módosíthasson és ne helyezhessen hatályon kívül, valamint a felsorolt törvényhozási tárgyakban ilyet ne alkothasson. Ezen elképzelés mellett a törvényesség és a szocialista népképviselet elvi okai és az országgyűlés törvényhozói munkájának és az állampolgári jogok biztosításának gyakorlati, politikai okai szólnak. Az Elnöki Tanács törvényerejű rendelete az előbbi tételeknek megfelelően: nemzetközi szerződéseket hirdetne ki, törvényeket léptetne életbe, elsődlegesen szabályozná a törvényhozási tárgyakon kívüli életviszonyokat.

A mostani homályos viszony helyett az alkotmányban egyértelműbben kellene rendelkezni az országgyűlés és a NET normatív határozatáról kimondván, hogy mely kérdéseket lehet, ill. nem lehet határozati formában szabályozni.

Problémás a rendkívüli helyzetben létrehozandó Honvédelmi Tanács jogalkotói hatáskörének jelenlegi nagyon tág megállapítása. A Minisztertanács rendeleteinek is új helyet jelöl ki a tanulmány, amennyiben azok csak magasabb jogszabályok végrehajtását látnák el. Két területen meglenne az eredeti szabályozás lehetősége: ha az iure delegato történne, valamint a gazdasági élet viszonyainak operatív rendezésében. A Minisztertanács határozata és rendelete közötti különbséget szintén magában az alkotmányban kellene megállapítani.

A miniszteri rendelet és az államtitkári rendelkezés egyrészről kiiktatható a jogforrási rendszerből, ezzel ténylegesen is növekedne a kormányzati munka felelőssége, másrészről megtartható oly módon, hogy megalkotásukra csak akkor kerülhetne sor, ha azt konkrét kötelezettségként miniszter tanácsi rendelet kimondja. Ha a fenti módon szabályozott jogforrási rendszer létrejönne, úgy a mai törvényhozói gyakorlat és eljárás tarthatatlanná válna, különös tekintettel a törvényhozási tárgyak széles körű és garanciális meghatározására. Vagyis hosszabb ideig ülésező országgyűlésre lenne szükség és a törvényhozási eljárás részletesebb alkotmányi megfogalmazására. A tanácsok jogalkotói hatáskörét a jelenlegi tartalommal az alkotmányban kellene szabályozni. Szamel Lajos véleménye szerint a szokásjogot a jogalkalmazás területén kell meg nem engedetté nyilvánítani az alkotmányban. A bírói és államigazgatási szervek gyakorlatának jogforrási jellegét felesleges az alkotmány szintjén tiltani, az ellenük való védekezésnek nem is ez a módja.

A harmadik fejezet foglalkozik a jogforrási rendszernek az alkotmányban nem szabályozott elemeivel. A szerző megállapítja, hogy nem szabad jogalkotó hatáskört adni a társadalmi szerveknek, elég ha egyetértési, ill. véleményezési joguk van. A kormánybizottságok jelenlegi, elveiben helyes szabályozását, mely szerint nem jogalkotó szervek, pontosabban kellene rögzíteni.

A gyakorlat is igazolta, az elmélet is helyesli a tanács vb. általános érvényű határozatának és a hasonló funkciójú tanácselnöki rendeletnek a jogforrási rendszerből történő kiiktatását. A rendészeti szervek normatív aktusait is kívánatos lenne egyértelműen kiszorítani a jogforrások közül.

Rácz Attila tanulmánya első részében elméleti és jogtörténeti fejlődésében vizsgálta a közigazgatás jogi szabályozottságát. A közigazgatás alkotmányos szinten történő szabályozása teljesen általános, bár az egyes államok különböző megoldásokkal élnek ezen a területen. Mégis elsősorban az alkotmány az a jogforrás, amely egy állam közigazgatásának szerveit, szervezeti formáit és működési módját meghatározza.

A közigazgatás alkotmány általi kötöttsége általános volta miatt feltételezi a részletes törvényi és más jogi szabályozást. A törvényen alapuló közigazgatás azt jelenti, hogy az igazgatási jogszabályok konkrét törvényi felhatalmazás alapján szülessenek meg. Erre két lehetőség áll rendelkezésre: az egyik, hogy a „blanketta"—felhatalmazást kerülni kell, a másik, hogy pontosan meg kell határozni a törvényhozásra tartozó tárgyköröket. Ez utóbbi alkotmányunkban elég szűkkörűnek mondható. Ugyanakkor köve-

telmény kell, hogy legyen a törvény szabályozó szerepének erősítése, a magatartási szabályokat törvény és ne végrehajtási szabályok állapítsák meg. Ehhez kapcsolódik a törvényerejű rendeletek kérdése. Ez a jogszabályi forma általánosan ismert az európai szocialista országokban, de sehol sem alkalmazható olyan tág keretben, mint nálunk. Szükség lenne a NET helyettesítő jogkörét korlátozni: csak az országgyűlés szabályozhassa a szélesebben megállapított törvényhozási tárgyakat és törvényt módosítani, hatályon kívül helyezni is csak ő legyen jogosult. A NET csakis halaszthatatlan esetben legyen jogosult törvényt módosítani, ám ezt a módosítást jóvá kell hagyatni az országgyűléssel.

A következő részben a szerző a központi közigazgatási jogszabályalkotást elemezte, megállapítva, hogy a közigazgatási jogszabályok nem egyszerűen mennyiségi túlsúlyban vannak, hanem primer módon szabályoznak társadalmi viszonyokat és a két jelenség együttesen vezet a törvényi szintű jogalkotás leértékelődéséhez. Ennek gátját jelentené, ha a közigazgatás szervei konkrét törvényi felhatalmazás, ill. kötelezettség alapján új magatartási szabályokat nem tartalmazó végrehajtási rendeleteket adnának ki, ami feltételezi az életviszonyok szabályozására feljogosító általános felhatalmazás kiküszöbölését.

Az autonóm rendeletalkotás a közigazgatás szerveinek alkotmányos jogszabályalkotó tevékenysége, ami a Minisztertanács esetében szükséges, de miniszteri szinten megszüntetése helyes lenne. A jogforrásokról rendelkező jogszabályok hiába próbálták elhatárolni a rendelet és a normatív utasítás tárgykörét, címzettjeit, közvetve ez utóbbiak mégiscsak vonatkoznak az állampolgárokra is és nem puszta belső normák. Ezért az egész normatív utasítási rendszert vissza kellene szorítani az elvi keretek közé, ha megszüntetésük egyébként nem lehetséges. Hasonlóan súlyos gond a jogi iránymutatások túlburjánzása, amelyek sajnos nem a jelenlegi szabályozásnak megfelelően látnak napvilágot.

A helyi szervek rendeletalkotása — bár némi anomáliák tapasztalhatók a hatályos szabályozásban — nem lépik túl az elvi és gyakorlati követelmények által megszabott kereteket. Mindezek ellenére szükséges lenne a tanács autonóm rendeletalkotói jogkörét a jelenleginél jobban körülhatárolni. Szintén tisztázandó a tanács vb. és vezető funkcionáriusok utasítási jogának terjedelme, tárgyköre és címzettjei. Ugyancsak pontatlanul van szabályozva a tanácsi szerveknek jogi iránymutatások kiadására szóló feljogosítása, ami helyi szinten csak bonyolultabbá teszi a jogértelmezést.

A két tanulmányt 1986. április elsején az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének könyvtárában *vitatták meg* a hazai jogásztársadalom képviselői. A vitaülésen *Kilényi* Géza elnökölt, mint a fentebb említett kutatási program vezetője. A tanulmányok a tudományos ülés gondolatindítói voltak, a hozzászólók a tárgykörről alkotott véleményüket fejtették ki.

Madarász Tibor, az ELTE egyetemi tanára szerint a politikai rendszer megújulása szükséges, hogy a szocialista országokhoz mért lemaradásunkat be tudjuk hozni. A népszavazás számára kivitelezhetetlen megoldásnak tűnt. A törvényhozási tárgyak bővítését és védelmét tartja kulcskérdésnek egyetértve a NET jogalkotói hatáskörének visszaszorításával. A kormány és a miniszterek hatáskörét jobban kellene elhatárolni, egyúttal a gazdasági élet szabályozása törvényhozási tárgy legyen. A normatív utasítás csak ott legyen megengedett, ahol hierarchikus viszonyok vannak. A jogi iránymutatások jelenleg bujtatott jogszabályalkotásnak tekinthetők, amit meg kell szüntetni. *Fonyó* Gyula, a Minisztertanács Tanácsi Hivatalának elnökhelyettese szükségesnek tartja az ajánló jellegű iránymutatásokat. A helyi jogalkotás szükséges és indokolt, ám az alkotmányban kellene a pontos keretet megállapítani. A NET jogalkotó hatáskörét egyértelmű korlátok közé kellene szorítani az alkotmányban. *Zsuffa* István, a Minisztertanács Titkárságának osztályvezetője szerint a törvényerejű rendelet valójában államigazgatási norma. A NET és az országgyűlés hatáskörét kell oly módon elhatárolni, hogy a NET törvényt ne módosíthasson. Végre kellene hajtani az országgyűlés szerepének növeléséről szóló határozatokat. A rendeleti jogalkotás törvényi megkötése jogilag nem megvalósítható, a felhatalmazás alapján kiadott végrehajtási rendelet lesz a tényleges szabályozás hordozója. A normatív utasítás rendeltetése szabályozás az irányítás jogán — ezt kell elérni. Társadalmi szerveknek nem szabad jogot alkotni, ezért állami, államigazgatási és ágazati feladatokat ne lássanak el.

Csalótzky György, az Igazságügyi Minisztérium főosztályvezetője szerint teret kell adni az állampolgárok csoportjainak érdekeik kinyilvánítására. Az érdekeltek az őket érintő viszonyok szabályozásába szólhassanak bele.

Berényi Sándor, az ELTE egyetemi tanára is a mellett emelt szót, hogy a NET jogalkotó tevékenységét korlátozni kell a helyettesítő jogkör megszüntetésével. Mivel az ágazati irányításért a miniszter visel felelősséget, a közigazgatási jogalkotásban itt van a hangsúly. A miniszter végrehajtási szabályokat alkosson. A normatív utasítást oly módon kell korlátozni, hogy biztosítva legyen az irányított szerv önállósága.

Ficzere Lajos, az ELTE egyetemi tanára szerint nagyon fontos lenne a rendeleti és a határozati forma elhatárolása. A NET törvénymódosítási lehetőségét meg kellene szüntetni, a kormány pedig csak a törvények keretei között végrehajtási jellegű jogszabályokat adjon ki. A miniszterek felelősségük miatt önálló jogalkotói területet kéne, hogy kapjanak.

László Jenő, az Igazságügyi Minisztérium főosztályvezetője elmondotta, hogy a jogforrási rendszer korszerűsítése a kormányzati munka korszerűsítése is legyen. A jogforrások az államszervezet hierarchiájához igazodnak és nem a tényleges irányítási hierarchiához. Az alkotmány tételei nem puszta jogtételek, ami értelmezési gondot jelent. Ezért szükséges az alkotmányos szabályok jogibbá válása. Fontos lenne a közigazgatási jogalkotás törvényi alapjainak a megteremtése. A normatív utasítás visszaszorítása a rendeleti jogalkotás szerepét növelné meg.

Nochta Tibor

„Él-e a római jog?" — Tudományos ülés Pécsett Benedek Ferenc professzor 60. születésnapja tiszteletére

Tudományos ülés keretében egy-egy rövid előadással köszöntötték 1986. április 26-án Benedek Ferencet a római jog professzorát 60. születésnapján a Pécsi Jogi Kar zsúfolásig megtelt olvasótermében volt tanítványai — ma valamennyien a tudományos élet ismert alakjai.

A pécsi egyetemen az utóbbi emberöltőben olyan egyéniségek tanították a római jogot, akiket tanítványaik rendkívüli módon szerettek, tiszteltek. Ennek számtalan jelét láthattuk az elmúlt évtizedekben a mostanában 100 éves

Nochta Tibor egyetemi tanársegéd, JPTE Állam- és Jogtudományi Kar (Pécs).

és az ülésen is megjelent Óriás Nándor professzor esetében. Aztán felnőtt néhány újabb generáció, akik a most 60 éves Benedek professzorral kapcsolatban éreznek hasonlóképpen.

Ezekkel a gondolatokkal nyitotta meg Kecskés László egyetemi adjunktus, kandidátus az ünnepi ülést. Rövid bevezetőjében kiemelte, hogy e Benedek professzor személyének szóló tudományos összejövetel tisztelgés a római jog előtt is, amely nemcsak a tudományos kutatók számára jelent segítséget egy-egy jogintézmény forráshelyének tanulmányozásához, de valamennyi jogászi hivatás gyakorlása során megbízható támaszul is szolgál.

Az egykori tanítványok közül Varga Csaba az MTA ÁJI tudományos főmunkatársa, kandidátus „Fictio" címmel tartott előadása lényegileg egy elméleti dilemmáról szólt, amely nézete szerint az egymástól elhatárolható történelmi korszakokban a fictio értékelésében konzekvensen tapasztalható. A fictio mint sajátos jogtechnikai eszköz az általa vázolt történeti tömbökben más és más jelenségekkel mutatott azonosságot, vagy lényegi összefüggést. Ily módon az elméletben vagy a jogalkotással, vagy a méltányossággal, esetenként magával a jogi dogmatikával való kapcsolatában nyert kifejezést. Véleménye szerint a tudományos irodalomban a fictio megítélése két alapvető ágra bontható. A felfogások egy csoportja Gaiustól eredeztetve elméletét, elismeri a fictiót mint joggyakorlati inspirációt, és ismeretelméleti kategóriát. Az e tanítást tagadók: Stammler, Kelsen, Kant, Moór Gyula álláspontja szerint a fictio csupán egy terminológiai konvenció: nem Sein kategória. Az előadó nézete szerint tágabb és mélyebb horizont felé való mozgás szükséges a dilemma megfejtése érdekében. Emellett látni kell azt a történelmi dialektikát is, amely a fictio lényege megértéséhez elengedhetetlen. Nevezetesen: amikor fictio alkalmazására kerül sor, gyakorlatilag a tényektől a normatív anyaghoz való érkezés játszódik le; — a fictio „bevezetése" lényegileg tényállás-manipulálás. Ebből fakadóan Varga Csaba különösen hangsúlyos szerepet tulajdonít a jogalkalmazás és jogértelmezés folyamatának. Elgondolása alapján az eset tényeitől való közelítés a normatív mezők felé egy romanista hagyomány, amely nem számol a bíró szerepével. Ellenben a normatív szférából való kiindulás természetes velejárója a fictio alkalmazásának. A „békítő végeredmény" megtalálása szerinte a romanista hagyományokat sem nélkülözheti.

Takáts Péter kandidátus, az MTA ÁJI főmunkatársa „Laesio enormis" címmel tartott előadása bevezetőjében utalt arra, hogy a laesio enormis mint árugazdaságra profilirozott intézmény a római jogban is jelentős szerepet játszott, és e jelentősége fennmaradt a szerződési jogunkban ma is. Ennek mintegy igazolását jelenti a hatályos Polgári Törvénykönyvünk 201. § (2) bekezdésében található szabály a szolgáltatás és ellenszolgáltatás szerződéskötéskori feltűnő aránytalanságának esetéről, valamint a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának közelmúltban megjelent 267. számú állásfoglalása, amely kiegészülve az említett törvényhellyel a gyakorlati jogalkalmazásban jelentkező vitára okot szolgáltató tények helyes irányú értékeléséhez ad kapaszkodókat. A laesio enormis eszméje él tehát ma a polgári jog egyik sarkalatos intézményeként a szocialista jogtípusban is. Ahogyan ezen intézmény életét figyeljük a letűnt korok szemüvegén át, teljességgel igazoltnak véljük azokat a gazdasági, társadalmi alapösszefüggéseket, amelyeket Takáts Péter észrevetetett a hallgatósággal, Diocletianus és Maximilianus császárok isz. 285-ben, illetőleg 293-ban jegyzett rescriptumai alapján bizonyítottnak látja, hogy a laesio enormis szabálya a justinianusi kodifikációt megelőzően is létezett Rómában. E szabály „tápláló forrása" ugyanis a gazdasági válság és az annak nyomán fellépő infláció volt, amely a Római Birodalomban a kisbirtokok eladósodását eredményezte. Az intézmény mint „jogi fék" e folyamat ellen volt hivatott hatni. Bár el-eltűnt ugyan Takáts Péter szerint a későbbi jogfejlődés egyes szakaszaiban, abban a pillanatban felbukkant, amikor a jogalkotónak közbe kellett lépnie a szerződések megkötésénél jelentkező érték-ár disszonancia felszámolására. A laesio enormis intézménye felerősödésének alapvető okát adott korban Takáts Péter okfejtése alapján abban kell keresnünk, hogy: „egy gazdasági dekonjunkturális szituáció — teret engedve az ideológiai befolyásolás túlburjánzásának — az ár és érték megfelelőség eltorzítását okozza". Ugyanakkor a gazdasági prosperitás a jogalkotó „hátralépése" mellett az intézményt „pihenteti". Rendeltetése alapvetően nem változott e tényállásnak, akár a római, vagy a zsidó jogban, akár a mai polgári jogban vizsgáljuk. Olyan szerződési intézmény, amely az arányosság és az igazságosság kategóriája is.

Sólyom László egyetemi tanár, a tudományok doktora az injúriákról szóló előadásában hangsúlyozta, hogy a római jogi gondolkodásnak egy „többarcú injúriafogalom" felelt meg. Ennek oka, hogy a római jogban egyfelől a jogsértések pontosan katalogizáltak voltak, másfelől az injúria mint generálklausula is csábította a római jogászokat. A változatos és színes képet mutató injúriajog kifejezője volt minden jogellenes tettnek, dologkárosításnak és becsületsértésnek. Bár Rómában elsősorban a személyes sérelmek orvoslására volt hivatott, a közrend, közerkölcs védelme eszközeként is alkalmazást nyert. Méltatta az előadó az injúria jog későbbi sorsát is, ennek során rámutatott, hogy elsősorban német hatások következtében politikai megfontolásokból a polgári jogból „kiszorult" és oda „évszázadokon át nem térhetett vissza". Ennek fő oka Sólyom László szerint az, hogy „a német elmélet szándékosan sokáig különtartani igyekezett az államot az egyéntől, a személyiségtől". Ennek ellenére a „visszatérés" természetesen más alapokon a XIX. századi Németországban is bekövetkezik. Sólyom professzor történetiségében értékelve a római jogi injúria-fogalom változását, ezt követve a személyiségi jogok „mai állapotáról" is szólt. Nézete szerint a személyiségi jogok érvényesíthetőségének hátterében valahol az adott politikai rendszerben kialakult állam és egyén viszonyának milyensége húzódik meg. Az ő értékelése alapján a személyiségi jogokban rejlő politikai, társadalmi lehetőségek bátrabb kiaknázására van szükség, bár hozzáfűzte, hogy „a túl jól sikerült állami defenzió" szűkíteni képes e lehetőségek teljes kibontakozását. Andrássy György egyetemi adjunktus „interpretatio" címmel elhangzott előadásában Marx munkásságának a római joghoz illeszkedő mozzanataira hívta fel a hallagatóság figyelmét. Rámutatott, hogy Marx gondolatvilágának immanens részeivé váltak azok a római jogi ismeretek, melyekbe egyetemi tanulmányai során nem kisebb jogtudósok, mint Savigny vezették be. Hangsúlyozta, hogy a római jog Marxra gyakorolt hatásának nyomon követésére több út kínálkozik, majd kiemelte a pozitív marxi történelemelmélet és a római jog összehasonlító vizsgálatában rejlő lehetőségeket. A továbbiakban ezt az utat járva azon marxi gondolat elméleti hátteréről beszélt, mely szerint világtörténelem nem mindig létezett, a történelem mint világtörténelem — eredmény. Rámutatott, hogy a kapitalizmust megelőző

történelmet Marx — Rousseau és Kant felfogásához hasonlóan — nem tekintette világtörténelemnek. Nem tekintette annak, mivel nézete szerint a kapitalizmus előtti civilizációk — köztük a római is — törzsi-közösségi szerveződésűek voltak, s a társadalomszerveződésnek ez a módja kizárta egy világtörténelmi összefüggés kialakulását. Ezt követően hangsúlyozta, hogy igen szoros megfelelés mutatható ki a törzsi-közösségi társadalomszerveződés Marx által felvázolt logikája és a római jog bizonyos alapvető intézményeinek — így a rabszolgaságnak, a ius civile és a ius gentium párhuzamos létének stb. — logikája között. Ez a logika fejeződik ki pl. abban a szabályban, hogy római polgár római területen nem lehetett rabszolgává, valamint abban, hogy a régi civiljogi elv értelmében még béke idején is rabszolgává lesz az idegen, akinek állama nem áll Rómával szerződéses védelmi viszonyban.

Kengyel Miklós egyetemi adjunktus, kandidátus „Actio" címmel tartott előadásában a polgári eljárásjog „egy a maga nemében egyedülálló jogintézményeként" jelölte meg a keresetjogot; amely, mint az anyagi jogot az eljárási joghoz kapcsoló intézmény, néhány szálával a romanista örökséghez is kapcsolódik. E római jogi hagyomány, ami a XIX. század eleji keresetjogi elméletek alapjául is szolgált, elmondásában az érvényesítendő jogot teljességgel a keresethez passzintotta. Az „ahány jog — annyi kereset" elve sokáig töretlenül valósult meg a jogfejlődésben. Kengyel Miklós elmélettörténeti áttekintésével a legfontosabb állomásokat vonultatta fel az actiok joga történeti „pályafutásából". Külön hangsúlyozta, hogy a XIX. század első harmadától annak derekáig a történeti jogi iskola reprezentánsai Ludwig Keller, Brackenhoeft, Wachter és Savigny írásaiban figyelhető meg a keresetjog magánjogias szemléletű tárgyalása, mintegy a római jogi hagyomány továbbéltetéseként. A továbblépést és egyben az „actiok jogának széthullását" az előadó Windscheid és követői munkásságának tulajdonítja. Ebben az elmélettörténeti vonalban Kengyel Miklós álláspontja szerint új perspektívákat az absztrakt, majd a még későbbi konkrét keresetjogi elméletek tártak ki. Összefoglaló megállapításai szerint bármelyik elméletcsoportot is vesszük szemügyre az actiok tanából, megfigyelhető, hogy a keresetindítási jog mellett mindig létezett egy materiális értelemben vett keresetjog, amelyet — „a kereseti kérelemnek megfelelő — ítéletre való jogként lehet meghatározni".

Kecskés László „fiscusról" elhangzott előadásában elsőként a római állam jogi statusa körüli vitákról szólt. Hangsúlyozta, hogy e polémiák azzal kapcsolatban élénkek, hogy a római állam jogi személynek volt-e tekinthető, vagy sem. Az ő nézete szerint „bár a jogi személy eszméjének néhány „csírája" az állam gazdasági tevékenységében megjelent, igazából „megeredni" nem tudott, mert a római jog az állam jogi személyiségének teljes következetességgel való állításáig sohasem jutott el". Bizonyos utat megtett a római jogi gondolkodás ez irányba, erre példa a fiscus intézménytörténete, amelyből két fontos körülményt emelt ki Kecskés László:

— a fiscus nem vált jogi személlyé,

— a fiscus lényegében abszolút immunitást élvezett és így nem vált az állami kárfelelősség megalapozásának eszközévé.

Az, hogy a fiscus nem lett jogi személlyé, elsősorban a római jogi személytan erős korporációs szemléletével magyarázható. A „populus Romanus" is mint jogi személy, a császár pedig szintén mint jogi személy, mégpedig mint „egyszemélyes jogi személy" volt a fiscusi vagyon tulajdonosa. A fiscusi vagyon tehát mint a mögötte álló jogi személyek tulajdona jelent meg és nem mint önálló, elkülönült szervezeti tulajdon. A fiscus vagyonjogi önállóságának eszméjét kiszorította az a tény, hogy az állam a császár személyében testesült meg. A fiscus csak elvileg állt a magánjogi szabályok hatálya alatt. A fiscus önálló jogalanyiságának a tételét még csak a fiscust megillető privilégiumok sem szilárdíthatták, mivel ezek közül sokat kiterjesztettek a császár magánvagyonára is.

Az, hogy a fiscus nem válhatott eszközzé az állami kárfelelősség kialakítása szempontjából, az egyértelműen és logikusan következett a római császárság hatalmi mechanizmusából. Más történeti korokban sem volt képes a fiscus ezt a funkciót erős államhatalommal szemben kibontakoztatni. Erre az állításra hozott előadásában Kecskés László még példákat a német, a francia és a szovjet jogtörténetből. Végezetül pedig arra mutatott rá, hogy a fiskusi jelenség a gazdaságelméletben is hatni látszik, bár itt az elmélettörténeti vonal szerinte csak halványabban húzható meg. A tudományos ülés befejezéseként Takáts Péter meleg szavakkal mondott köszönetet az egykori római jogi diákkörösök nevében Benedek Ferenc professzornak. Külön hangsúlyozta azt, hogy „a tanítványok" ma is mélyen érzik tevékenységük során Benedek professzor iskolateremtő munkájának pozitív hatásait. Ezt követően Óriás Nándor a Pécsi Jogi Kar nyugalmazott római jog professzora beszélt a jogászi hivatástudat fontosságáról és a római joggal való személyes élményeiről.

Benedek professzor záró gondolataiban megköszönte volt tanítványainak, hogy előadásaikkal bizonyosságát adták: nemcsak szellemi, de érzelmi szálakkal is kötődnek a római joghoz, amely — ahogy megfogalmazta — „Él és kiolthatatlan mécsesként megtermékenyítően hat ma is a jogászi gondolkodásra!"

Bogdán Tibor

A jogforrási rendszer szabályozásának aktuális kérdései

A Magyar Tudományos Akadémia Közigazgatás-tudományi Bizottsága 1986. április 1-én vitát rendezett *Szamel* Lajos: „A jogforrási rendszer alkotmányos szabályozása, és *Rácz* Attila: „A törvényesség, a jogszabályalkotás szintjei és a közigazgatás" című tanulmányáról.*

A tanulmányoknak és a tudományos vitának különleges aktualitást adott az a tény, hogy jelenleg folyik a jogforrási rendszer újraszabályozására vonatkozó koncepció kidolgozása, illetve megkezdődött az alkotmányreform előkészítésének tudományos megalapozása.

Az állam- és jogtudomány hazai képviselői az elmúlt években — sőt évtizedekben — folyamatosan kritikai elemzés tárgyává tették a jogforrási rendszer szabályozásának több tartalmi elemét, illetve a jogforrási rendszer szabályozásának módját. A vitára bocsátott két tanulmány az eddigi kutatási eredmények felhasználásával, szintetizálásával — a tőkés és a szocialista országok jogforrási rendszereinek széles körű összehasonlító elemzése alapján — a magyar jogforrási rendszernek azokat a problémáit exponálja, amelyek a jogforrási rendszer újraszabályozása során megoldásra várnak.

Bogdán Tibor főelőadó, Igazságügyi Minisztérium (Budapest).

* A két tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Államtudományi Kutatások Programirodájának a megbízásából készült.

A vita során a résztvevők — eleget téve az elnöklő *Kilényi* Géza felkérésének — nem egyszerűen a tanulmányok opponálására vállalkoztak, hanem részletesen kifejtették álláspontjukat a tanulmányokban tárgyalt fő kérdéskörökben. A vita azt bizonyította, hogy a legtöbb lényegi kérdésben a tudomány képviselői azonos vagy egymáshoz igen közel álló véleményre helyezkednek, s ennek eredményeképp — más társadalomtudományi kérdésektől eltérően — a jogforrási rendszer újraszabályozásával kapcsolatban egy egységes államtudományi koncepció körvonalai rajzolódnak ki.

A tanulmányoknak a nemzetközi kitekintésből leszűrt, fontos általánosítható *következtetése* — s ezt a vita résztvevői is megerősítették — az a megállapítás, hogy a magyar jogforrási rendszer szabályozása, szabályozásának módja — akár szocialista, akár tőkés viszonylatban összehasonlítva — korszerűtlen. Ennek alátámasztására röviden tekintsük át azokat az általános érvényűnek tekinthető külföldi szabályozási tendenciákat, amelyeket a két tanulmány bemutat.

A szocialista és a tőkés alkotmányok általában a jogforrási rendszer alapvető kérdéseit szabályozzák, tartalmilag sok tekintetben hasonló módon. A szabályozás két fő területe: a jogforrások hierarchikus rendjének megállapítása és az ún. kizárólagos (a legfelső államhatalmi képviseleti szervek részére fenntartott) törvényhozási tárgykörök meghatározása. A jogforrási rendszer hierarchiájának csúcsán mindenhol az alkotmány és a törvény áll. Az alkotmány és a törvény után következnek hierarchikusan a törvényerejű rendeletek, a minisztertanácsi rendeletek és a miniszteri rendeletek. A kizárólagos törvényhozási tárgykörök meghatározásának az a rendeltetése, hogy kijelöljék azokat az életviszonyokat, amelyek kizárólagos vagy elsődleges szabályozására csak a legfelső államhatalmi képviseleti szerv jogosult. Ezekben a tárgykörökben a végrehajtó hatalom szerveinek csak akkor van szabályozási jogköre, ha erre a törvény külön felhatalmazást ad. Sőt, ennél tovább menve, tipikusnak mondható az az alkotmányos megoldás, hogy a minisztertanács, valamint a miniszterek és más országos hatáskörű államigazgatási szervek vezetői általánosan kötelező jogszabályt csak a törvény — esetleg törvényerejű rendelet — keretében és végrehajtására alkothatnak.

Az *utasítási jogról*, illetve a *normatív utasításokról* általában nem rendelkeznek az alkotmányok, ez azonban nem azt jelenti, hogy a normatív utasítási jog ne létezne. Az utasítási jog a közigazgatási hierarchia alkotmányos rendezettsége miatt feltételezhető akkor is, ha az alkotmány kifejezetten nem szól róla.

Sem a szocialista, sem pedig a tőkés alkotmányok nem tulajdonítanak jogforrási jelleget a bíróságok és más jogalkalmazó szervek eseti *döntéseinek* vagy gyakorlatának, azonban a tőkés országokban az alkotmánybíróságok vagy más elnevezésű, de hasonló funkciójú szervezetek, befolyása — a jogalkotás törvényességét ellenőrző és megítélő jogkörük révén — jelentős a jogalkotásra.

Végül említést érdemel, hogy a tőkés és a szocialista alkotmányok számottevő eltérést mutatnak a törvényhozási eljárás alkotmányos szabályozásában, ugyanis általában a tőkés alkotmányok ezt a kérdéskört jóval részletesebben szabályozzák.

A két tanulmány szerzője és a vita résztvevői — figyelemmel a külföldi alkotmányos megoldásokra is — a magyar jogforrási rendszer egyik legneuralgikusabb pontjának *a törvény és a törvényerejű rendelet viszonyát*, alkotmányos szabályozását tekintik. A szocialista országok közül Magyarországon a legszélesebb az államfői testület, az Elnöki Tanács törvényerejű rendelet alkotási jogköre, ugyanis ezt a hatáskört az Országgyűlést általánosan helyettesítő jogkörében gyakorolja — az alkotmány módosításának kivételével — korlátlanul. Ennek eredményeképp a törvény és a törvényerejű rendelet a magyar jogforrási rendszerben tulajdonképpen azonos szinten elhelyezkedő jogforrás, vagyis az Elnöki Tanács törvényerejű rendelettel törvényt pótolhat, módosíthat, hatályon kívül helyezhet, illetve törvény végrehajtását felfüggesztheti. A magyar jogalkotás gyakorlatában — eltérően a nemzetközi gyakorlattól — a törvényerejű rendelet kibocsátás nem tekinthető rendkívüli jogalkotásnak, ugyanis évente háromszor-négyszer annyi törvényerejű rendelet kerül megalkotásra, mint ahány törvény.

A tanulmányok ebben a kérdéskörben arra a *következtetésre* jutottak, hogy indokolatlan a jogalkotásban az Országgyűlés és az Elnöki Tanács egyenrangú hatáskörét fenntartani, vagyis *szükségesnek tartják az Elnöki Tanács általános helyettesítő jogkörének a jelentős korlátozását, esetleg megszüntetését.* Ennek érdekében indokolt az alkotmányban meghatározni azokat a *kizárólagos* törvényhozási tárgyakat, amelyek szabályozásában *nem* járhat el az Elnöki Tanács helyettesítő jogkörben, illetve meg kell szüntetni annak lehetőségét, hogy törvényerejű rendelettel törvény hatályon kívül helyezésére vagy törvény végrehajtásának felfüggesztésére kerüljön sor. Ebből egyébként az is következik, hogy az Elnöki Tanács az alkotmányban meghatározott saját hatáskörében adhatna ki rendeleteket. Az Elnöki Tanács Országgyűlést helyettesítő jogkörét rendkívüli jogalkotásként látszik célszerűnek szabályozni oly módon, hogy törvényerejű rendelettel törvényt csak halaszthatatlanul szükséges esetben lehessen módosítani. Mindehhez további garanciális szabályként indokolt hozzáfűzni azt, hogy a törvényerejű rendeleteket az Országgyűlés következő ülésén jóvá kell hagyatni, ellentétben a jelenlegi szabályozással, mely szerint csak bemutatási kötelezettség van.

A vita résztvevői egyetértettek a tanulmányok szerzőivel abban, hogy szükséges és indokolt a kizárólagos törvényhozási tárgyak alkotmányi meghatározása és az Elnöki Tanács Országgyűlést általánosan helyettesítő jogkörének a megszüntetése.

Madarász Tibor kiemelte, hogy az Országgyűlés és az Elnöki Tanács között a jogalkotásban jelenleg csak „technikai" munkamegosztás van, amit a jogforrási rendszer újraszabályozása során meg kell szüntetni.

Zsuffa István véleménye szerint nem elégséges a kizárólagos törvényhozási tárgyak meghatározása, hanem szükséges a törvények tartalmáról és mélységéről is rendelkezni, ugyanis fennáll annak veszélye, hogy tovább növekszik a keretjellegű törvények száma.

Berényi Sándor arra hívta fel a figyelmet, hogy véleménye szerint az Elnöki Tanács jogalkotó gyakorlata már ma sincs összhangban az alkotmánnyal, ugyanis az a törvényerejű rendeletek nagy száma miatt nem tekinthető az Országgyűlés helyettesítésének.

A tanulmányok és a vita másik lényeges kérdésköre a közigazgatási jogalkotás volt. A szocialista és a tőkés országokban egyaránt megfigyelhető tendencia, hogy növekszik a jogalkotáson belül a közigazgatási szervek jogalkotó tevékenységének az aránya, bár ahogy már jeleztük ez főleg a törvények végrehajtására vonatkozó szabályozást jelent.

A tipikusnak tekinthető külföldi szabályozási módoktól eltérően, a hatályos magyar szabályozás szerint a *Minisztertanács* szinte teljes körben — kivéve az alkotmányban törvényhozási tárgyként említett néhány tárgykört — elsődlegesen jogosult az életviszonyok szabályozására, sőt a miniszteri és államtitkári szintű jogalkotásban sincs kizárva az életviszonyok eredeti szabályozásának lehetősége.

E kérdéskörben a tanulmányok szerzői és vita résztvevői arra az álláspontra helyezkedtek, hogy *a közigazgatási jogalkotásnak nem lehet feladata az életviszonyok elsődleges szabályozása,* s ennek megfelelően a jogforrási rendszer újraszabályozása során rögzíteni kell, hogy a Minisztertanács csak a törvények és törvényerejű rendeletek keretei között, azok végrehajtására bocsáthat ki jogszabályt, illetve életviszonyokat csak törvény vagy törvényerejű rendelet konkrét felhatalmazása alapján szabályozhat elsődlegesen. Ugyanez az álláspont alakult ki a miniszteri és államtitkári jogalkotással kapcsolatban is azzal az eltéréssel, hogy elképzelhető olyan megoldás is, hogy miniszteri rendeletet, illetve államtitkári rendelkezést csak minisztertanácsi felhatalmazás alapján lehessen kiadni.

A normatív utasításokkal kapcsolatban a tanulmányok arra az álláspontra helyezkednek, hogy az állami irányításban bekövetkezett változások, a vállalati önállóság növekedése indokolttá teszi az utasításos jogalkotás *megszüntetését,* ugyanis a jelenlegi gyakorlatban az utasítás már nem tekinthető a hierarchikus irányítás eszközének.

A vita résztvevői közül többen kiemelték, hogy a jogforrási rendszer újraszabályozása során tisztázni kell a miniszteri rendelet és az államtitkári rendelkezés viszonyát, illetve a határozathozatali és utasítási jogot, mint a hierachikus irányítás eszközét egzakt módon el kell határolni a jogszabályalkotástól. A vita során az említetteken kívül még szó esett a népszavazás intézményének hasznosítási lehetőségeiről a jogalkotásban, és a tanácsi rendeletalkotás kérdéseiről.

Карой Тёрё:

Недостатки и противоречия в защите личности

По венгерскому праву не запрещается использование скрытой камеры и аппарата для подслушивания, но запрещается использование сделанных таким путем портретов и звукозаписей. Право на разрешение публикации портрета или звукозаписи также ограничено, однако на практике имеются тенденции к расширению этих ограничений. По мнению автора данной статьи, публикацию портрета или звукозаписи лица, против которого возбужден уголовный процесс, нельзя допускать без его согласия в интересах информации печати или ведения программы, только с целью содействия уголовному розыску, преследованию. В случае публичного выступления публикация портрета или звукозаписи без согласия заинтересованного лица допускается только в случае, если поведение данного лица выйдет за пределы частных интересов.

Ласло Уйлаки:

Юридическая конкретизация справедливости в венгерских законодательных актах и судебной практике в период после освобождения

Вслед за освобождением в определенное время еще продолжали существовать правила справедливости (уважительных обстоятельств) проекта частно-правового кодекса, потом ГК создал современную социалистическую композицию справедливости в виде принципа социалистического общежития и взаимодействия. Другими носителями идеи справедливости были максима ожидаемости и стремление к пропорциональности между услугами и интересами. Находящиеся в этой сфере частные правила, с одной стороны, категорически укайзывают на справедливость с другой же стороны в их структуре, системе и устремленности и без этого отражается подход к справедливости. Этому служит также стремление судов к дифференцированному осуществлению правосудия.

György Boytha

Fragen der Entstehungsgeschichte des internationalen Urheberrechtsschutzes

In 1986 feiert die Berner Union ihr hundertjaehriges Bestehen. Das internationale Urheberrecht ist bereits vor der Gründung der Berner Union als Gefüge von bilateralen Abkommen entstanden. Seine Geburt und Entwicklung waren weitgehend durch die hinsichtlich Nachdruck und Übersetzung auslaendischer Literatur laenderweise abeichenden Interessen der Verleger bestimmt.

Sachsen, bezüglich Buchmacherei den anderen deutschen Staaten im 18. Jahrhundert entschieden voraus, sicherte unter Voraussetzung der Gegenseitigkeit schon in 1773 auch auslaendischen Buchhaendlern Schutz gegen Nachdruck ihrer in Sachsen gedruckten Bücher. Diese Verfügung diente dem Druckgewerbe; um aber den Schutz von Nachdrucken zu vermeiden, wurde verlangt, dass der klagende Buchhaendler nachweisen soll, sein Verlagsrecht vom Urheber ableiten zu können.

Ab 1827 setzte dann Preussen erfolgreich den Abschluss gegenseitiger Vertraege zwischen den Staaten des Deutschen Bundes durch, zur Unterbindung des Nachdrucks im gesamten deutschen Sprachraum.

Frankreich konnte nur durch Koppelung des Abschlusses für die Partnerstaaten wichtiger Handelsabkommen mit der Schutzgewaehrung für französisches literarisches Eigentum im Ausland einschlaegige Übereinkünfte erzielen.

England geleng es nur in 1891 den Schutz gegen Nachdruck in den Vereinigten Staaten durchzusetzen, um den Preis, dass die englischen Rechtsinhaber ihre Bücher binnen einer kurzen Frist in den USA nachdrucken liessen.

Die in 1886 unterzeichnete Berner Konvention baute auf diese weltweite Entwicklung.

Károly Törő:

Unvollkommenheit und Widersprüche des Persönlichkeitsschutzes

Unser Recht verbietet den Gebrauch der Geheimkamera und des geheimen Abhorchgerätes nicht, es verbietet nur den Gebrauch die mit den genannten Geräten gemachten Aufnahmen. Das Recht, über die Veröffentlichung von Bild- und Tonaufnahmen zu disponieren, hat auch seine Grenzen. In der Praxis kann man Tendenzen der Auflockerung dieser Grenzen beobachten. Der Verfasser ist der Meinung, dass es nicht möglich sei, die Bild- und Tonaufnahmen der Person, gegen die ein Strafverfahren geführt ist, ohne seine Einwilligung der Presse und anderer Medien zu Verfügung zu stellen. Nicht dies ist der Fall, wenn es im Verfahren selbst nötig ist, die Aufnahmen zu veröffentlichen. Im Fall des offiziellen Auftretens kann man die Bild-oder Tonaufnahmen ohne Einwilligung des Betroffenen nur dann veröffentlichen, wenn dieser die Sphäre der Privatinteressen überschreitet.

László Újlaki:

Die Billigkeit in den ungarischen Rechtsregeln und Gerichtspraxis nach 1945

Nach 1945 lebten eine Zeit lang die Billigkeitsregeln des Entwurfes des ungarischen Privatrechtsgesetzbuches weiter. Später ist die neue sozialistische Billigkeits-

auffassung in den Prinzipien des sozialistischen Zusammenlebens und der gegenseitigen Kooperation des neuen ZGB aus dem Jahre 1959 ausgestaltet worden. Weitere Bestandteile der Billigkeit sind die Maxime des Erwartens, und Gleichmässigkeit der Dienstleistungen und Interessen. Die übrigen Teilregeln weisen entweder ausdrücklich auf die Billigkeit hin, oder sind im Aufbau und System nach billigkeitsorientiert. Dasselbe drückt sich in der differenzierten Gerichtsbarkeit aus.

György Boytha:

Questions of the genesis of international copyright protection

The Berne Union celebrates in 1986 its hundredth anniversary. International copyright protection had been developed as a network of bilateral agreements early before the establishment of the Berne Union. Its birth and unfolding have been widely determined by the interests of the publishers, considerably differring in various countries regarding reproduction and translation of foreign books.

Saxony, in the 18th century definitely ahead of the other German states regarding publishing, granted, subject to reciprocity, already in 1773 protection to foreign booksellers against reproduction of their publications printed in Saxony. This provision was intended to serve the printers' interests; in order to prevent, however, the protection of illicit reprints, the bookseller who was going to sue in Saxony, had to offer evidence of his having acquired the right to publish the book from the author thereof.

From 1827 on Prussia succeeded in introducing reciprocal agreements between the States of the German Bund, in order to prevent reprints in the whole German language area.

On the other hand, France could initially achieve the protection of French literary property abroad only through making the signing of commercial treaties indispensable to its respective partnersconditional on agreement concerning copyright protection.

The protection of English publications against reprints in the USA could have been secured only in 1891, at the price of accepting the so called manufacturing clause.

This world-wide development paved the way for the establishment of the Berne Union.

Károly Törő:

Gaps and contradictions in privacy law

Our law does not prohibit the hidden cameras and microphones, only the use of the pictures and records so made. There also are limits to the right of the person to decide about the publication of his picture or voice, but in the practice there is a trend to loosen these boundaries. According to the author, the law must not permit the publication of the picture and the taped voice of persons under criminal investigation for the sake of mere publicity in the press or in other broadcasting media. This should be permitted only in order to help the criminal proceedings. The picture and the taped voice of a person may be published in case of his public appearance, if his activity exceeds the limits of private interests.

László Újlaki:

The realization of equity aspects in Hungarian statutes and judicial practice after 1945

The equity rules of the 1928 Bill of Hungarian Private Law existed for years after the liberation until they gave way to the up-to-date socialist concept of equity, based on the principles of co-operation and socialist co-existence elaborated by the Civil Code of 1959. Further sources of equity are the standard of expected behaviour and the trend to harmonize the different intests and to secure the adequacy of performance and counter-performance. Equity is served by the endeavour of the courts to pass differentiated judgments, as well.

ÁRA: 55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 556-894. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató. 86-3557. Szeged, 6720. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI). Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

F 05003 F/E 1

XLI. új évfolyam 12. szám Budapest, 1986. december hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

TARTALOM

BOYTHA GYÖRGY
Az irodalmi és művészeti alkotások védelmét szolgáló Berni Unió fogantatása és születése 587

BÉKÉS IMRE
Dogmatika és büntetőpolitika 593

SZILÁGYI PÉTER
A jogi felelősségi rendszer sajátosságai és alapkategóriái 597

SÁRKÖZY TAMÁS
A kínai gazdasági reform jogáról I. 605

SZILÁGYI SÁNDOR
A szövetkezetek státusváltozásairól 614

SIMÓ TIBOR
Két település — két szövetkezeti modell 620

Szemle

VÖRÖS IMRE
A biztosításfelügyelet rendszerei — koncepciók 624

TANKA ENDRE
A japán földviszonyok modernizációs gyökerei 628

Jogirodalom—Jogélet

Gazda I.—Kövesdi D.—Vida S.: Találmányok, szabadalmak (LONTAI ENDRE) 634
Vékás Lajos: A nemzetközi magánjog elméleti alapjai (ZOLTÁN ÖDÖN) 635
Hösl: Ütköző érdekek vizsgálata a német versenyjogban (VIDA SÁNDOR) 637
Karl Ucakar: Demokrácia és választójog Ausztriában (IJJAS JÓZSEF) 638

MARX KÁROLY
GAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
Központi Könyvtár
Telefon: 175-627 Telex: 22-6[illegible]
1828 Budapest 5. Pf. [illegible]

СОДЕРЖАНИЕ: Дьердь Бойта: Идея и возникновение Бернской Унии о защите литературных и художественных произведений — *Имре Бэкэш:* Докматика и уголовная политика — *Петер Силадьи:* Особенности и основные категории системы юридической ответственности — *Тамаш Шаркёзи:* О правовом регулировании хозяйственной реформы в Китае — *Шандор Силадьи:* Об изменениях в статусе кооперативов — *Тибор Шимо:* Два населенных пункта — две модели кооператива — *Обзор: Имре Вёрёш:* Концепции о системах надзора за обеспечением — *Эндре Танка:* Корни модернизации земельных отношений в Японии — *Юридическая литература:* И. Газда—Д. Кёвеш—Ш. Бида: Изобретения, патенты (*Эндре Лонтаи*) — Лайош Бэкаш: Теоретические основы международного частного права (*Эден Золтан*) — Хёшл: Изучение соприкасающихся интересов в германском конкурентном праве (*Шандор Виба*) — Карл Укакар: Демократия и избирательное право в в Австрии (*Йожеф Ийаш*).

INHALT: *György Boytha:* Empfängniss und Geburt der Berner Union zum Schutz von Werken der Literatur und Kunst *Imre Békés:* Dogmatik und Strafpolitik *Péter Szilágyi:* Die Eigenschaften und Grundkategorien der rechtlichen Verantwortlichkeit *Tamás Sárközi:* Über das Recht der Wirtschaftsreform in China I. Allgemeiner Überblick der chinesischen Rechtsentwicklung und der Wirtschaftsreform *Sándor Szilágyi:* Über die Statusveränderungen der Genossenschaften *Tibor Simó:* Zwei Ortschaften — zwei Modelle der Genossenschaften RUNDSCHAU: *Imre Vörös*: Die Systeme der Versicherungsaufsicht — Konzepzionen *Endre Tanka:* Die Wurzeln der Modernisation der japanischen Bodenverhältnisse RECHTSLITERATUR: I. Gazda—D. Kövesdi—S. Vida: Erfindungen — Patente *(Endre Lontai)* Lajos Vékás: Die Theoretischen Grundlagen des Internationalen Privatrechts *(Ödön Zoltán) Hösl:* Untersuchung anstossender Interessen im deutschen Wettbewerbsrecht *(Sándor Vida) Karl Ucakar:* Demokratie und Wahlrecht in Österreich *(József Ijjas).*

CONTENTS: *György Boytha:* Conception and birth of the Berne Union for the protection of literary and artistic works — *Imre Békés:* Dogmatics and criminal policy — *Péter Szilágyi:* Particularities and basic cathegories of the system of legal liability — *Tamás Sárközi:* On the law of the Chinese economic reform, Part One: A general view of the Chinese legal development and the economic reform — *Sándor Szilágyi:* On the changes of the status of co-operatives — *Tibor Simó:* Two settlements — two co-operative models. *Review. Imre Vörös*: The systems of insurance supervision — conceptions — *Endre Tanka:* The roots of modernization in the land law relations in Japan. *Legal literature.* Gazda I.—Kövesdi D.—Vida S.: Inventions, patents *(Endre Lontai)* Lajos Vékás: The theoretical foundations of private international law *(Ödön Zoltán)* Hösl: The investigation of conflicting interests in German competition law *(Sándor Vida)* Karl Ucakar: Democracy and elections in Austria *(József Ijjas).*

XLI. új évfolyam 12. szám Budapest, 1986. december hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Boytha György

Az irodalmi és művészeti alkotások védelmét szolgáló Berni Unió fogantatása és születése*

1. A klasszikus kétoldalú szerzői jogi egyezmények legfontosabb megoldásai és azok társadalmi-gazdasági motivációja

Poroszország, Franciaország és Anglia példája nyomán[1] a XIX. században más európai országok is kétoldalú szerzői jogi megoldásokra törekedtek. Mire a Berni Unios Egyezmény 1886-ban megszületett, már több mint száz kétoldalú egyezmény került tető alá, és ezek közül 33 még mindig érvényben volt.[2] A Berni Unió olyan jogintézményekre épült, amelyek a korábbi kétoldalú egyezmények keretében kristályosodtak ki.

1.1. A viszonosság elve. A viszonosság követelménye, amely mindmáig a szerzői jogok nemzetközi védelmének legfontosabb alapfeltétele és a szerzői jogi territorialitás feloldásának irányadó módszere, kezdettől fogva a conditio sine qua non erejével érvényesült. Tartalmát tekintve a viszonosság csak ritkán jelentette a kölcsönös műfelhasználások kiegyenlített arányát, bár ezt olyan országok, amelyek több irodalmat importáltak mintsem exportálni tudtak volna, mint pl. a XIX. században Németország Franciaországgal szemben, többször is követelték. A viszonosságot első ízben az utánnyomással szemben felajánlott védelem feltételeként igényelték, amint ez az 1773. évi szász rendelet „reciprocum" követelményében jutott kifejezésre. Ez az ipari fölényre épített egyoldalú ajánlat azonban, mint láttuk, nem vezetett hézagmentes nemzetközi védelemhez.[3] Ehhez a nemzetközi szerzői jog korai időszakában az irodalom és könyvkiadás különböző fejlettségi fokain álló európai országok egymás közti viszonylatában a gazdasági fölény teljes bevetésére volt szükség olyan államokkal szemben, amelyeknek a kiadói leginkább külföldi könyvek utánnyomásából gazdagodtak. A nemzetközi szerzői jogi viszonosság gondolata a nemzetközi közjogban gyökerezett és az irodalmi művek cseréjének tényszerű kiegyenlítetlenségéből adódó kereskedelmi következményeket kívánta jogi téren ellensúlyozni.

A viszonosság azonban, mint jogi fogalom, kétértelmű. Egyaránt felfogható *alaki* és *anyagi* értelemben. Alaki viszonosságról van szó akkor, amikor a szerződő államok egymás viszonylatában azonos elvek szerint járnak el a jogalkalmazás terén anélkül, hogy kötelezve lennének azonos tényállások mellett tartalmilag is azonos eredmény biztosítására. Az alaki viszonosság ezért egyazon kollíziós norma kölcsönös alkalmazásaként is felfogható. Azonos kollíziós szabály határozza meg, kinek a jogát kell a másik javára alkalmazni: a mű származási országának (a szerző hazájának vagy a mű első kiadása államának) jogát, vagy, éppen ellenkezőleg, annak az államnak a jogát, ahol a művet utánnyomják vagy másképpen felhasználják, ahol tehát a külföldi védelmet igénylik. A kölcsönösen alkalmazandó jog az első esetben a *lex loci originis,* a második esetben a *lex loci protectionis.*[4]

Boytha György a Szerzői Jogvédő Hivatal főigazgatója (Budapest).

* A nemzetközi jogvédelem keletkezésével lapunk előző számában foglalkoztunk. (Szerk.)

[1] Vö.: *Boytha,* György: A nemzetközi szerzői jogvédelem keletkezésének kérdései. Jogtudományi Közlöny, 1986. október.

[2] *Ladas:* The International Protection of Literary and Artistic Property I—II. Harward Studies, International Law. New York, 1938. XIX. *Majoros,* Ferenc: La raison d'être actuelle et future des réglementations bilatérales en matiére de droit d'auteur. Revue Internationale de Droit Comparé, 1969. 513. old. Majoros műve figyelmet érdemel a kétoldalú egyezményeken alapuló joggyakorlat elemzése miatt is.

[3] Ld. 1. sz. lábjegyzetben i. m.

[4] Lásd *Boytha,* György: Reciprocity in International Copyright Law. (Questions of International Law. Szerk. Gy. Haraszty; Hungarian Branch of the International Law Association, 1968. 37. és köv. old.

A szerződő államok már az első kétoldalú egyezményekben is a lex loci protectionis alkalmazása mellett döntöttek: ez maradt mindmáig a nemzetközi szerzői jogban uralkodó szabály. A szerződő államok általában annak az államnak a jogát tekintik irányadónak, amelynek a területén a felhasználás történik. A mű felhasználója jobban ismeri saját jogát, más államok kiadói vagy szerzői igényeinek saját országának joga szerint kíván eleget tenni.

A lex loci protectionis elterjedt alkalmazása vezetett a *belföldiekkel való egyenlő elbírálás* (régime national) nemzetközi szerzői jogi elvének kristályosodásához, amely tartalmilag annyiban megy túl a védelemre kötelezett állam jogára utaló kollíziós norma funkcióján, hogy nem egyszerűen a nemzeti jog alkalmazását rendeli el, hanem a külföldi szerző belföldiekhez történő asszimilálását igényli. A régime national alkalmazása kizárja a nemzeti jog esetleg külföldiekre vonatkozó különleges szabályainak érvényesítését. Kizárja a renvoi nyitott kérdéseit is, mert egyértelműen a nemzeti jogok anyagi szabályaira utal; szokásos szövegezése szerint másik szerződő állam szerzőjét ugyanazok a jogok illetik meg, amelyeket a védelmet nyújtó ország törvénye a belföldieknek biztosít.

A belföldiekkel való egyenlő elbírálás értelmében vett viszonosság *alaki marad,* mivel minden állam saját jogát alkalmazza másik állammal való kapcsolataiban, miközben ennek a viszonos eljárásnak az anyagi eredményei eltérőek lehetnek a szerződő államok nemzeti törvényeinek különböző tartalmához képest. A lex loci originis elvének alkalmazása ezzel szemben egyazon mű vonatkozásában külföldön is ugyanannak a jognak, nevezetesen a mű származási országa jogának alkalmazásához vezetne, különböző államok viszonylatában azonban ez sem eredményezne anyagi viszonosságot, hiszen a jogi eredmény ez esetben attól függne, melyik érintett államból származik a védendő mű, és különböző államokból származó művekre nézve egyazon országban is eltérő megoldásokhoz vezethetne. A lex loci originis elv esetében ezen kívül újabb nehézségekkel is számolni kell a művet felhasználók szempontjából: aligha várható el a kiadóktól és más felhasználóktól, hogy esetenként más és más külföldi joghoz igazodjanak. A lex loci originis elv alkalmazását ugyan 1889-ben a többoldalú Montevideoi Egyezmény keretében elfogadták a szerződő államok, ez az egyezmény azonban lényegében nem kerül alkalmazásra. Magyarország viszonylatában pl. csak Bolíviával való szerzői jogi kapcsolatainkra irányadó.

A nemzetközi szerzői jog tehát gyakorlatilag *világszerte a belföldiekkel való egyenlő elbírálás* elvére épült fel. Már *Poroszországnak* a német szövetség országaival létesített első kétoldalú megállapodásai is ezt az elvet tartalmazták. További két korai kétoldalú egyezmény, az *Ausztria és a Szárd Királyság* között 1840-ben és *Franciaország és Szardínia* között 1843-ban kötött szerzői jogi megállapodás ugyancsak ezt az elvet tartalmazta. A későbbi kétoldalú megállapodások közül figyelmet érdemel a *Németország és Franciaország* között 1883-ban kötött szerződés, amely már első szakaszában leszögezte, hogy a szerződést kötő államokban a másik állam szerzőit kölcsönösen azok az előnyök illetik meg, mint a saját állampolgárokat, és a szerzői jog megsértésekor a másik állam szerzőjének éppúgy védelem és jogsegély nyújtandó, mintha a jogsértést belföldi szerzővel szemben követték volna el.

Az alaki viszonosságot azonban már kezdettől fogva bizonyos kiigazításoknak vetették alá, az *anyagi viszonosság* irányában. A szerzői jog államonként különböző fejlődése sok tekintetben egyenlőtlen védelmi szintet eredményezett, és ahol ez a szerződő államoknak módjukban állt, megkísérelték, hogy a másik állam által nyújtott védelem szintjét meghaladó védelem nyújtását a maguk részéről is kizárják.

Ez azonban nem sikerült minden esetben, minden vonatkozásban. Az Amerikai Egyesült Államokkal szemben egyetlen kétoldalú kapcsolat keretében sem került sor a másik állam védelmi szintjének az amerikai jog korlátaihoz igazodó csökkentésére: az Egyesült Államok európai partnerei saját törvényeik alapján messzebbmenő védelmet biztosítottak az amerikai copyright-jogosultaknak, mint amilyet az amerikai törvények alapján ott maguk igényelhettek. Ez így volt még a védelmi idők tekintetében is.

Az európai államok között azonban az anyagi viszonosság, mint korrekciós elv, néhány szabatosan körülírt vonatkozásban, így mindenekelőtt a szerzői jogok oltalmi idejét illetően, érvényre jutott. Ebben a vonatkozásban az anyagi viszonosságot, már néhány korai kétoldalú egyezményben is, *viszonyító kollíziós norma* biztosította, amely előirányozta, hogy a belföldiekkel való egyenlő elbírálást kölcsönösen csak addig biztosítják a szerződő államok, amíg a védendő jogok a származási országban még hatályban vannak (így rendelkezett pl. a német—francia szerződés 1883-ban). Ennek az elvnek az alapján azt kell tehát vizsgálni, melyik állam joga biztosítja a rövidebb védelmi időt, hogy aztán ezt a rövidebb időtartamot alkalmazzák a hosszabb idejű védelmet nyújtó másik állam szerzőinek az ügyeire is; ily módon mindkét érintett államban azonos eredményre jutnak. A kétoldalú megállapodásokban azonban hosszú ideig szokásos volt a rövidebb védelmi időt jure conventionis előírni, a védelmi időre vonatkozó közvetlen rendelkezés formájában.

A korai kétoldalú egyezményekben más törekvéseket is találunk az anyagi viszonosság irányában: az 1851. évi *francia—angol* szerződés úgy szólt, hogy a szerződő felek kölcsönösen csak olyan felhasználással szemben nyújtottak védelmet, amelyre nézve a másik államban saját állampolgáraik is oltalmat igényelhettek. Hasonlóképpen rendelkeztek az *Olaszország* által *Franciaországgal és Németországgal* 1884-ben kötött szerződések. A fejlődés később az anyagi viszonosság ilyen általánosabb formájának az érvényesítésével szemben hatott, hiszen az nemzetközileg a nemzeti védelmi szintnek a legalacsonyabb védelmi szinthez tendálását eredményezte volna. Ma az anyagi viszonosság — mint a védelem előfeltétele — általában csak különleges tényállások tekintetében nyerhet polgárjogot, mint pl. a Berni Uniós Egyezmény értelmében a „droit de suite" elismerése szempontjából (ám ebben az összefüggésben is csak a részesedésre vonatkozó igény biztosítását, nem pedig az igényelhető részesedés mérvét és számítási módját tekintve); vagy az ízlésminták szerzői jogi védelme esetében. Általános szabály lett viszont az anyagi viszonosság a védelmi idők összemérése terén.

1.2. A kiadói és nyomdaipari érdekek érvényre juttatása. Az első kétoldalú megállapodások jövőbe mutató megoldásai mellett jócskán találhatók bennük olyan rendelkezések is, amelyeket a fejlődés kirostált, annak idején azonban híven tükrözték a nemzetközi szerzői jog kibontakoztatását motiváló érdekeket. Nem csupán az első szerzői jogi egyezmények fejlődéstörténete, hanem azoknak a tartalma is azt bizonyítja, hogy a szerződő államokat nem annyira a szerzők védelmének gondolata, mint inkább a kiadói és nyomdaipar érdekeinek előmozdítása vezette.

Az 1856. évi *francia—szász* szerződésben a védelmet pl. a kiadói igény bejegyzésétől tették függővé. A bejegyzés iránti folyamodványt a kérelmezőnek, mint a mű kiadójának és „tulajdonosának" kellett aláírnia,[5] a szerző szellemi alkotása mint a kiadó-vállalkozó szerzett tulajdona jutott a nemzetközi piacra.

Az a mindmáig érvényes elv, hogy a valamely művön fennálló jogokat valamelyik szerződő államban történt első kiadás esetén a többi szerződő államban akkor is védeni kell, ha a szerző nem a szerződő állam alattvalója, az 1883. évi *német—francia* szerződésben még leplezetlenül a kiadó javára nyert kifejezést. A tulajdoni koncepció logikus következményeként a belföldiekkel való egyenlő elbírálás elvét a szerződés szerint „olyan művek kiadói javára is" alkalmazni kellett, amelyek a két ország egyikében jelentek meg, noha szerzőjük harmadik országhoz tartozott (2. szakasz).

A kétoldalú irodalmi egyezményeket erősen befolyásoló nemzetközi kereskedelmi érdekek sok esetben a *legnagyobb kedvezmény elvének* előírásából is kitűntek, ezt a záradékot több, francia részről kezdeményezett egyezménybe az egyidejűleg aláírt kereskedelmi megállapodásokból vették át.[6] A legnagyobb kedvezmény elvét ma már nem alkalmazza a nemzetközi szerzői jog.

1.3. Fordításokkal szembeni védelem. A korai kétoldalú egyezményekben figyelmet érdemel a fordításokkal szembeni védelem szabályozása. A nemzeti törvények alapján alkalmazandó védelmi idők nemzetközi téren csak az eredeti nyelveken történt utánnyomásokra voltak irányadók. A fordítás jogának védelmi idejét mindenkor jure conventionis állapították meg, rövid időtartamra és feltételektől függően. A korai *osztrák—szárd* megállapodás úgy rendelkezett, hogy a mű csak akkor védett fordítással szemben, ha a szerző erre nézve fenntartotta magának a jogot és a művet egy éven belül a szóban forgó fordításban meg is jelentette (2. szakasz). Az 1872. évi *francia—porosz* szerződésben úgy állapodtak meg, hogy a fordításokkal szembeni védelmet csak öt évre biztosítják a szerződő felek, erre az időre is csak akkor, ha az eredeti művet a másik országban három hónapon belül bejegyezték és a szerző a fordítás jogát a címoldalon fenntartotta, a fordítás megjelenésére nézve egy éven belül intézkedett és az három éven belül meg is jelent. A védelmi időt 1870-ben tíz évre emelték. Ezt a védelmi időt tartotta fenn 1883-ban a *francia—német* szerződés is.[7] A félreértések elkerülése végett ennek az egyezménynek a 9. cikke úgy rendelkezett, hogy „a két ország egyikében belföldi vagy külföldi művekről készült fordításokat egy tekintet alá kell venni az eredeti művekkel... avégből, hogy a fordítót az általa készített fordítás vonatkozásában illesse védelem, nem pedig azért, hogy az első fordító kizárólagos fordítói jogot nyerjen."

Nyilvánvaló, hogy az eredeti kiadót kevésbé zavarta kiadványának fordításban történő megjelentetése, mint eredeti nyelven való utánnyomása. Az eredeti kiadó mindenekelőtt saját kiadásának bel- és külföldi terjesztésében volt érdekelt, saját maga általában nem adta ki a művet fordításban is. Ezzel szemben általában érdekelt volt külföldi művek fordításban való kiadásában és ennek megfelelően tudomásul vette azt is, hogy más nyelvű kiadók külföldön az ő kiadásával is hasonlóképp megtalálják számításukat. Az első kétoldalú szerzői jogi egyezmények egyaránt tükrözik a kiadók utánnyomásokkal szembeni klasszikus félelmét és azt a törekvésüket, hogy külföldi művek lefordításával is gyümölcsözővé tegyék vállalkozásukat. A szerzőknek viszont a fordítással szembeni védelem talán még fontosabb lett volna, mint az utánnyomás tilalma, nemzetközi téren elsősorban ez tett volna nekik jó szolgálatot. A szerzők javára szóló, hosszabb ideig tartó és megszorító feltételektől független, fordításokkal szembeni védelem azonban akkoriban ellentmondott volna a fordításokat nyomtató kiadók érdekeinek, ezért csak jelentős késedelemmel válhatott a szerzői jog általánosan elismert elemévé. Időbe telt, amíg a kiadók is belátták, hogy általános érvényű és hosszabb védelmi idő a nemzetközi piacokon fordítások megjelentetése kapcsán is erősítheti helyzetüket.

2. A nemzetközi irodalmi és művészeti társaság (ALAI) és az irodalmi és művészeti műveken fennálló jogok nemzetközi védelmének előmozdítása, érdekegyeztetés a fordítási jog tekintetében

A szerzői jog nemzetközi védelmének fokozatos kiépítése természetesen az érintett szerzőket is állásfoglalásra ösztönözte. Hogy lehetőségeiket áttekintsék és érdekeiket eredményesebben érvényesíthessék, bekapcsolódtak az 1878-ban a francia írók társaságának (Société des Gens de Lettres) kezdeményezésére szerzők, tudósok és kiadók által közösen alapított nemzetközi irodalmi társaság (Association Littéraire Internationale) munkájába. A társaság 1884 óta mint nemzetközi irodalmi és művészeti társaság (Association Littéraire et Artistique Internationale (ALAI), Paris) mozdította elő a nemzetközi szerzői jogi védelem ügyét.[8] Victor Hugo díszelnökletével a nemzetközi irodalmi és művészeti „tulajdon" alapelveinek védelmére és terjesztésére alakult.

[5] Vö. *Pataille,* J.: Code International de la Propriété Industrielle, Artistique et Litteraire függelékben tartalmazza Franciaország és más országok nemzetközi szerződéseit és törvényeit. (Paris, 1865.)

[6] Pl. a francia—spanyol egyezmény 6. cikke, a francia—olasz egyezmény 10. cikke stb. Bővebben lásd *Majoros:* La raison d'être... 518. old.

[7] A fordítással szembeni védelmi időknek a különböző nemzetközi egyezményekben előirányzott mértékét összehasonlító módon sorolja fel *Majoros:* Position moderne des problèmes du droit de traduction international c. tanulmányában. Revue Internationale de Droit Comparé, 1971. 97—100. old.

[8] Általában ld. *Masouyé,* Claude: The Role of ALAI in the Development of International Copyright Law (Copyright, No. h. 120. old. és köv. A társaság első tíz évének történetét részletesen

Az ALAI alapszabályainak megfelelően feladatának tekinti, hogy rendszeres kapcsolatokat szervezzen valamennyi ország szerzői és irodalmi társaságai között és nemzetközi jellegű irodalmi intézmények alapítására ösztönözzön. A szövetség a szerző tulajdonjogát örökös természetjognak tartotta, amit a törvényhozónak nem létesítenie, hanem garantálnia kell. A szerző joga nemcsak őt és örököseit, hanem más jogutódát is időbeli korlátozás nélkül illeti meg. A szövetség azt javasolta, hogy a törvényes védelmi idő lejártát követően bárki engedély nélkül többszörözhesse a művet, ezt azonban csak az örökösöket vagy más jogutódokat illető ellenérték fejében tehesse. Végül hangot adott annak a nézetének, hogy az örökösök ne akadályozhassák meg új kiadások létrejöttét, feltéve, hogy ilyenre vonatkozóan megfelelő jogdíjajánlatot kapnak. A szövetség ily módon a művek terjesztésével kapcsolatos kiadói érdekekre is tekintettel volt.

A világ minden tájáról származó híres szerzők mellett, akik a szövetség különböző kongresszusain a díszelnökség tagjai voltak — köztük Oroszországból (noha ez az ország távol tartotta magát a nemzetközi szerzői jogvédelem rendszerétől) olyan írók, mint Turgenyev, Dosztojevszkij vagy Tolsztoj; Magyarországról Jókai Mór vagy Arany János — neves kiadókat is találunk: így például a szövetség irodájának elnökségében George Hachette személyében, akit az 1880. évi libanoni kongresszuson alelnökké választottak.

A szövetség egyértelműen felismerte, hogy olyan országokban, ahol a saját irodalom aránylag kevésbé fejlett, a törvényhozó, noha elismeri a szerzők jogait, a fordítással szembeni jog gyakorlására alig enged teret. Jules *Lermina,* a szövetség örökös titkára 1879-ben kénytelen volt tudomásul venni, hogy bár a fordításnak elvileg a többszörözéssel azonos elbírálás alá kell esnie, ez a követelmény gyakorlatilag csak azzal a feltétellel volt érvényesíthető, hogy a fordításra jogosult öt éven belül a fordítást valóban meg is jelenteti. Hivatkozás történt arra, hogy a fordítás a népek közötti kapcsolatok fontos előmozdítója és a szövetségnek óvakodnia kell attól, hogy máról holnapra olyan új rendre való áttérést követeljen, amelynek keretein belül a fordításokat korlátlanul meg lehetne tiltani.[9]

Az 1890. évi lisszaboni kongresszuson az irodalom különböző fejlettségi fokán álló országok érdekösszeütközései egyértelműen kidomborodtak.[10] Az *Osztrák—Magyar Monarchia* részéről Alfred *Friedmann* doktor a franciák szemére vetette, hogy nem érdeklődnek külföldi irodalom iránt, noha szerinte az is feladatuk lenne, hogy jelentős külföldi szerzők, mint Schiller, Goethe vagy Shakespeare műveit népszerűsítsék. *Németország* képviseletében *dr. Conrad* olyan véleményekre utalt, amelyek szerint a szövetség csak francia művek terjesztésével törődik, noha azok „más irodalmak nagy kárára" egyébként is uralják mindenfelé a piacot. Követelte, hogy külföldön, és különösképpen Franciaországban, bizottságok létesüljenek német drámák előadásának és német könyvek kiadásának előmozdítására, hogy ezzel viszonozzák Németország külföldi művek terjesztése terén tett szolgálatait. A *francia* Louis *Ulbach* ezzel szemben azt panaszolta, hogy francia műveket világszerte torzítva fordítanak, és különösen az angoloknak vette rossz néven, hogy a francia darabokat meghamisítják. Hivatkozott egy bizonyos Thomas Shadwell-re, aki ráadásul azzal dicsekedett, hogy saját rendezésében tökéletesítette Molière: „Fösvény" c. drámáját. Ezután a hollandokat vette pellengérre, akik engedély nélkül fordítanak és csak egymás közt állapodnak meg a piaci verseny kiéleződésének elkerülése érdekében. A *magyar* szerzők arról panaszkodtak, hogy műveik megjelentetéséért alig kapnak valamit, mert kiadóik a mindig rendelkezésre álló és lényegesen olcsóbb fordítás lehetőségeihez folyamodnak.

A kongresszus határozatai között az a felismerés is szerepelt, hogy a fordításokkal kapcsolatos jogfenntartás címoldalon való feltüntetése nem várható el a szerzőtől a megfelelő jogvédelem biztosításának feltételeként. Ezzel kapcsolatban egyhangúlag leszögezték, hogy valamely, a szerző által nem engedélyezett fordítás mindenképpen engedély nélküli többszörözéssel esik egy tekintet alá.

A szövetség ilyen módon a fordításhoz való jog kérdésében túlmutatott a korabeli kétoldalú államközi egyezmények tartalmán. Ezzel természetesen még messze nem alkotott nemzetközi jogot: a lisszaboni eredmény azonban nyomatékos állásfoglalás volt, amelyet többé nem lehetett figyelmen kívül hagyni, még akkor sem, ha azzal szemben később magán a szövetségen belül is szót emeltek, így például a hollandok 1883-ban az amszterdami kongresszus alkalmával.

A fordításoknak a művek utánnyomásához hasonló szerzői jogi elbírálása iránti követelményt a francia állam csakhamar hivatalosan is felkarolta és jelentős franciairodalom-exportra tekintettel államközi szinten is hangoztatta. A nemzetközi szerzői jogban azonban ez az asszimiláció mindmáig nem ment végbe maradéktalanul: bizonyos fenntartások és kényszerengedélyezési rendszerek napjainkban is érvényesülhetnek fordításokkal kapcsolatban.

3. Az első többoldalú szerzői jogi egyezmény nem kormányszintű előkészítése, a különböző érdekek nemzetközi egymásra hatásának jegyében

Az első nemzetközi szerzői jogi egyezmények olyan megoldásai között, amelyek a további fejlődés pilléreinek bizonyultak, a *többoldalúság csírája* is fellelhető: az Ausztria és a Szárd Királyság között 1840-ben létesült szerződésben a két szerződést kötő állam a többi olasz kormányt és Tessin Kantont is felhívta, hogy az egyezményhez csatlakozzanak. A szerződés előirányozta, hogy a csatlakozás merő közlésével minden további nélkül szerződő felekké válhatnak. Többségük csatlakozott is a szerződéshez,[11] így abban a nemzetközi szerzői jogvédelemre irányuló első több-

összefoglalta *Pouillet,* Eugéne: Ce que nous avons fait en dix ans című művében, „Association Littéraire et Artistique Internacionale, Son histoire — ses traveaux" című gyűjteményes kiadványban. (Párizs, 1889. 340—365. old.)

[9] E. *Pouillet* Association Litteraire... kötetben (8. sz. lábj.) 348. old.

[10] J. *Lermina* Association Litteraire... kötetben (8. sz. lábj.) 73. old. és köv.

[11] *Darras Alcide:* Du droit des auteurs et des artistes dans les rapports internationeaux. 1877. 144. old.

oldalú kísérlet megtestesülését láthatjuk. A Berni Unióhoz vezető út azonban még hosszú volt.

Az irodalmi és művészeti tulajdon brüsszeli kongresszusa 1858-ban szorgalmazta a szerzői jogi alkotások többoldalú nemzetközi védelmének kiépítését.[12] A döntő lökést azonban a későbbiek során ALAI adta. 1882-ben Rómában tartott ötödik kongresszusán Paul *Schmidt* a lipcsei könyvkereskedők szervezete (Börsenverein) megbízásából kért szót. Kifejtette, hogy a szellemi tulajdon védelme iránti igény minden országban egyaránt fennáll, ennek az igénynek csak akkor lehet maradéktalanul eleget tenni, ha a kormányok küldöttei az irodalmi tulajdon tekintetében is megegyeznek a nemzetközi postaegyezményhez hasonló Unió létrehozásában, és azt minden szerződő államban életbe léptetik. Schmidt hangsúlyozta, hogy egy ilyen Uniónak valamennyi érintett érdekcsoport elképzeléseire és igényeire kell épülnie, nem csupán az írók, hanem a kiadók, könyvkereskedők, zeneszerzők és zeneműkiadók érdekeire is.[13]

A következő évben az ALAI már behatóbban foglalkozott a tervbe vett nemzetközi Unió elvi kérdéseivel. Konferenciáját Bernben szervezték *Numa Droz* elnökletével, aki a svájci államtanács tagja és a mezőgazdasági és kereskedelmi minisztérium vezetője volt. Svájc akkor csupán néhány éve léptette életbe szövetségi szerzői jogi törvényét. Ezt követően késedelem nélkül a szerzői jogi védelem nemzetközi kiépítésére fordította figyelmét. Nem véletlen, hogy az idevágó kezdeményezés sorsát a kereskedelem ügyeiben illetékes kormánytag kezébe helyezték. Numa Droz eredményesen tett eleget a feladatnak, és a rendezett nemzetközi kulturális csere kibontakoztatásában elévülhetetlen érdemeket szerzett. A konferencián a vita főképpen három fontos kérdés körül bontakozott ki. Mi legyen az uniós egyezmény címe, milyen kapcsoló elvek határozzák meg az egyezmény alkalmazását, és miképpen rendeződjék a fordításokkal szembeni védelem?

Az *egyezmény címét* illetően parázs vita támadt arról, hogy a védelem tárgyaként a szellemi tulajdon vagy inkább a szerző jogai kerüljenek-e említésre. Végül Louis *Ratisbonne* javaslatát fogadták el, és a tervezett címet a következőképp szövegezték: „Egyezménytervezet a szerzők jogainak védelmét szolgáló általános unió létesítéséről".[14] Látni fogjuk, hogy ez a címjavaslat később nem tarthatta magát, a piacszerű tulajdoni koncepció hangsúlyozásához fűződő érdekek túlságosan erősek voltak ahhoz, hogy a nemzetközi védelmet kifejezetten a szerzők jogaira vonatkoztatva lehetett volna meghatározni.

Kapcsolóelvként Carl *Batz* nyomatékosan a kiadó székhelyét javasolta az akkoriban érvényben lévő német—francia megállapodásra hivatkozva, még olyan esetekre nézve is, amikor a kiadott mű szerzője valamely nem az unióhoz tartozó állam alattvalója. Ez az álláspont a német kiadók érdekeit tükrözte, amelyek továbbra is aránylag sok importirodalmat adtak ki. A javaslatot *Dambach* professzor is támogatta, aki úgy vélte, hogy a kiadó székhelyének kapcsolóelve a könyvkereskedelem számára elsőrendű fontosságú feltétel. A franciák ezzel szemben a szerző állampolgárságának kapcsoló elvét javasolták, és arra hivatkoztak, hogy francia írók művei sok esetben külföldön jelennek meg először, mint például *Victor Hugo* számos Angliában kiadott kézirata: ha például Anglia nem csatlakozna az Unióhoz, ez a jelentős szerző az említett regényei vonatkozásában az Unió tagállamaiban védelem nélkül maradna.[15]

Figyelemre méltó, hogy még az ALAI körein belül is az első kiadás helyének kapcsoló elve került felül, és csak a Berni Unió 1967. évi Stockholmi Revíziója során irányozták elő a tagállamok valamely uniós szerző jogainak kölcsönös védelmét először nem uniós országban megjelent műve vonatkozásában is.

Fordítások vonatkozásában a német *Teichmann* a sok fordítást megjelentető német kiadók érdekeitől indíttatva úgy nyilatkozott, hogy más nyelvekre való fordításokkal szemben továbbra is csak rövidebb időtartamra terjedjen a védelem. Akkoriban nemzeti törvény csak Franciaországban és Spanyolországban biztosított fordítások vonatkozásában feltétel nélkül ugyanolyan tartamú védelmi időt, mint utánnyomások esetében. Annál figyelemre méltóbb, hogy Teichmann javaslatát a konferencián 17 szavazattal 4 ellenében elvetették, jelentős támogatást nyújtva ezzel a francia álláspontnak. A későbbiek során azonban ez a haladó eredmény az uniós egyezmény szövegében nem verhetett minden további nélkül gyökeret.

4. A Berni Unió alapítására összehívott diplomáciai konferenciák. Egyezmény születik a szerzői alkotások felhasználásával kapcsolatos nemzetközi érdekviszonyok figyelembevételével

Az egyes nemzetek különböző mérvű irodalmi kínálata, a szerzői alkotások nemzetközi piacának alakulása és az eltérő szerzői, illetve felhasználói érdekek nemcsak az ALAI keretében indult nemzetközi eszmecserét befolyásolták. A társadalmi tényállások bonyolult valóságtartalma szükségképpen rányomta bélyegét a Berni Uniós Egyezmény diplomáciai előkészítő munkálataira is, noha az evégből összehívott előkészítő konferenciákat a szerzőkre hivatkozással, a szerzői jog nyelvén tartották. Az elfogadott normák csak társadalmi-gazdasági összefüggéseikben érhetők.[16] A szerzők és a műveiket közösséghez közvetítő felhasználók kölcsönös társadalmi függőségének keretében a szerzőknek csak akkor és annyiban lehetett jogokat biztosítani, amikor és amennyiben a műveket terjesztő felhasználók érdekei is biztosítva voltak. Mihelyt azonban szükségessé vált szerzői jogok biztosítása, a törvényhozóknak egyre fokozódó mértékben kellett arra is ügyelniük, hogy a szerzői alkotások gyümölcsöztetéséhez fűződő felhasználási érdekek gazdasági és jogi érvényesítése ne ássa alá a szerzők jogvédte ér-

[12] Hivatkozik rá, többek között, Paul *Wauwermans,* La Convention de Berne (revisee á Berlin) pour la Protection des Oeuvres Litteraires et Artistique c. műben. (Bruxelles—Leipzig, 1910.)

[13] *Lermina,* i. m. 122. old.

[14] Uo. 152. old.

[15] Uo. 158. old.

[16] A jogi szabályozás és a társadalmi viszonyok közötti kapcsolatokra nézve az érintett szempontból ld. különösen: F. *Engels,* Brief and Conrad Schmidt. 1890., okt. 27.; továbbá Th. *Geiger:* Vorstudien zu einer Soziologie des Rechts. 2. kiad. Neuwied am Rhein, 1970. 57—58. old.

dekeinek érvényesülését, a szerzői jogok rendeltetésszerű gyakorlását. A Berni Unió létesítésével foglalkozó *első előkészítő konferencia* 1884. szeptember 8-tól 19-ig Bernben ült össze, a *második* ugyanott 1885. szeptember 7. és 18. között. A *harmadik* konferenciára, amelyen a Berni Uniós Egyezményt aláírták, 1886 szeptemberében került sor. Mindegyik konferenciát a Svájci Kormány hívta össze. Ezekre a konferenciákra mindenekelőtt a német és francia érdekellentétek nyomták rá bélyegüket.[17]

A német küldöttség eredetileg anyagi jogilag egységes nemzetközi szerzői jogvédelem létrehozását szorgalmazta. Hamarosan be kellett azonban látnia, hogy a résztvevő államok elképzeléseinek sokfélesége ezt nem teszi lehetővé. Így azután a konferencia a meglévő nemzeti törvényekre és kétoldalú egyezmények megoldásaira nyúlt vissza.

Az uniós *egyezmény címét* illetően hamarosan kiéleződött a vita. A franciák visszavonták egyetértésüket az eredeti javaslattal, amely a védelem tárgyaként a szerzők jogait (droits d' auteur) jelölte meg. Szerintük ez a megjelölés francia nyelven félreérthető, alatta általában jogdíjakat értenek, a szerzői jogokat helyesen az irodalmi és művészeti tulajdon fogalma jelöli.

Ezzel szemben a német küldöttség a német államokban kibontakozott szerzői jogi szemlélet és az 1865. évi bajor törvény terminológiájával összhangban a „szerzői jog" megjelölés megtartásához ragaszkodott. Az egyik francia küldött, Louis *Renault* professzor, aki egyben a nem sokkal előbb önállósult Tunéziát is képviselte, nem volt hajlandó az irodalmi és művészeti tulajdon fogalmától tágítani. A német küldöttség azzal fenyegetődzött, hogy elhagyja a konferenciát, ha ez a jogilag helytelen és túlhaladott terminológia kerül elfogadásra. A helyzetet a svájci házigazda kompromisszumos javaslata mentette meg: a küldöttek eltekintettek mind a tulajdonfogalom, mind a szerzői jogok említésétől, ehelyett az irodalmi és művészeti alkotások védelmére való utalás került az egyezmény címébe. Ez az önmagában pontatlan meghatározás tehát végső soron Németországnak és Franciaországnak az irodalmi csere európai fejlődésében kialakult különböző helyzetére és az azzal összefüggő érdekek eltérő szerzői jogi tükrözésére vezethető vissza. A Berni Egyezmény célját kifejező felirat ily módon inkább a műemlékvédelem sajátos esetére látszik utalni, semmint az egyezmény valódi tartalmára, amely a szerzői érdekek jogi védelmének nemzetközi biztosítását hivatott szolgálni.

Az egyezmény alkalmazásának *kapcsolóelvét* illetően a konferencia azt a nyilvánvalóan kiadócentrikus szabályozást fogadta el, mely szerint az egyezményben biztosított védelem valamennyi uniós ország szerzőjének először valamelyik uniós országban kiadott műve vonatkozásában az érintett kiadó javára érvényesül. Ezt a kiadók javára szövegezett szabályt (III. cikk) csak az eredeti szöveg 10 évvel később, 1896-ban, Párizsban bekövetkezett revíziója során szövegezték át a szerzők javára szólóan oly módon, hogy az olyan szerző, aki egyetlen uniós országnak sem alattvalója, ugyancsak védelmet élvez az egyezmény alapján olyan műve vonatkozásában, amelyet először valamelyik uniós országban jelentetett meg.[18]

Ami a *fordításokkal* szembeni védelmet illeti, az előkészítő konferenciákon reménytelennek tűnt a helyzet. A Svájci Államtanács javaslata ugyan előirányozta, hogy a fordítás joga a szerzőt az eredeti művekre vonatkozó védelem egész tartamára megillesse, ezt a javaslatot azonban csak a francia delegáció, azon kívül Haiti — ahol francia a hivatalos nyelv — és természetesen Tunézia támogatta. A német küldöttség az 1883. évi német—francia megállapodáshoz tartotta magát, és keresztülvitte, hogy a Berni Uniós Egyezmény eredeti szövege szerint a fordításhoz való jog csak az eredeti mű megjelenését követő 10 éven át illette a szerzőt. A német delegációnak csak azt a feltételt kellett ejtenie, hogy a fordítást a határidőn belül meg is kelljen jelentetni ahhoz, hogy ez a 10 éves védelmi idő egyáltalán alkalmazást nyerjen. A fordításokkal kapcsolatos védelmi idő korlátozásának kérdésében Németország egy sor más országra is hivatkozott, maga mögött tudván Európa valamennyi irodalmat importáló államát. A kiadói motívumokkal szemben ezekben az államokban a szerzők nem tudták saját érdekeiket érvényre juttatni. Szerzői Jogi Unió alapításával kapcsolatban ez annál inkább feltűnő, mivel az irodalom alkotásainak felhasználásával szembeni nemzetközi védelem a legtöbb országban elsősorban fordítással szembeni védelmet jelent.[19] A Berni Uniós Egyezmény eredeti szövegében még erőteljesen érvényesült a kiadók utánnyomással szembeni védelmének történeti szempontja, a szerzői jogok védelmének átfogó koncepciója még korántsem tudott minden tekintetben áttörni.

A franciák következetes tulajdoni felfogása más területeken is összeütközésbe került a németek szerzői jogi koncepciójával. A német küldöttség javasolta, hogy vonják meg a *művek szabad felhasználásának* körét; a franciák ebben a tulajdonjog korlátozását látták. A két nézet közti szakadékot ismét Svájc hidalta át; az egyezmény az egyes nemzeti törvényhozókra bízta, hogy meghatározott körben szabályozzák a szabad felhasználás eseteit. (Átvétel szöveggyűjteményekbe; szokásos idézet terjedelmét meghaladó átvitel stb. (X. cikk.)

A franciák a védendő művek felsorolásában a *fényképeket* is fel akarták tüntetni: a német delegáció akkoriban kétségbe vonta, hogy ez a francia találmány szerzői jogilag számításba jöhetne. A konferencia végül szintén a nemzeti törvényhozóknak engedte át a döntést abban a kérdésben, hogy a fénykép műalkotásnak tekinthető-e vagy sem (záró jegyzőkönyv 1.

[17] Actes de la Conférence Internationale pour la Protection des Droits d'Auteur. Bern, 1884.; Actes de la 2me Conférence Internationale pour la Protection des Oeuvres Littéraires et Artistiques. Berne, 1885. Actes de la 3me conférence Internationale pour la Protection des Oeuvres Littéraires et Artistiques. Berne, 1886.; továbbá d'*Orelli,* Aloys: La conférence internationale pour la protection des droits d'auteur, réunie á Berne du 8 au 19 Septembre 1884. (Revue de Droit International et de Legislation Comparée. Bruxelles—Leipzig, Tome XVI, 1884, 533—550); valamint La deuxieme conférence internationale pour la protection des oeuvres littéraires et artistiques, réunie a Berne du 7. au 18 Sept. 1885. (Revue de Droit International et de Législation Comparée. Bruxelles—Leipzig, Tom. XVIII. 1886. 35—38.)

[18] *Röthlisberger,* Ernst: Die Berner Übereinkunft zum Schutze von Werken der Literatur und Kunst und die Zusatzabkommen. Bern, 1906.

[19] Vö. *Majoros:* Position moderne... (2. sz. lábj.) „Sur le plan international le droit de traduction littéraire n'est autre chose que le droit d'auteur lui-même". (103. old.)

pont). Az olyan cikkek mögött, amelyek valamely kérdés rendezését nemzeti törvényhozóknak engedik át, általában olyan érdekösszeütközések húzódnak meg, amelyeket a konferenciák során sem sikerült áthidalni.

A műveket felhasználó iparnak kedvező rendezések körében végül megemlítendő, hogy a Berni Uniós Egyezmény eredeti szövege szerint a *hanglemezgyártók* szabadon felhasználhattak védett zeneműveket (záró jegyzőkönyv 3. pont). A hanglemezgyártók helyzetét a korai nyomdászokéval lehetett összehasonlítani, azokból az időkből, amikor az utánnyomás még nem jelentett reális veszélyt. 1886-ban a lemezgyártó ipar még korántsem volt olyan fejlett, hogy piaci versenytől kellett volna tartania; Edison csak 1878-ban találta fel a fonográfot. A hangfelvétel-készítőknek még fontosabb volt a művek szabad felhasználása, mint kizárólagos jog szerzése hanglemezeik terjesztését illetően. Másrészt a zeneműkiadók sem tudták még az új találmány jövőbeli jelentőségét kellően felmérni, és nem támasztottak igényeket az általuk kiadott zene lemezeken történő rögzítésével és terjesztésével kapcsolatban.

*

A Berni Unió tehát 1886. szeptember 9-én a nemzetközi szerzői jog hosszú keletkezési folyamatának eredményeként, egyben azonban a nemzetközi szerzői jog folyamatosan differenciálódó fejlődésének kristályosodási magvaként jött létre. 1887. december 5-én Belgium, Franciaország, Haiti, Nagy-Britannia és Írország, Németország, Olaszország, Spanyolország, Svájc és Tunézia ratifikációi alapján lépett életbe. Franciaország, Nagy-Britannia és Spanyolország ratifikációi akkori gyarmataik, illetve tengeren túli birtokaikra is érvényesek voltak, anélkül, hogy ezek a területek (például Ausztrália, Dél-Afrika, India, Kanada, Új Zéland vagy a Fülöp-szigetek, Kuba) akkoriban az Unió önálló tagjaivá váltak volna. A tagállamok létszáma időközben 76-ra emelkedett.

A nemzetközi szerzői jogok keletkezésének történetéből az a mindmáig érvényes tanulság adódik, hogy a szerzői érdekek hatékony védelme nem érhető el a műveket felhasználó ipar érdekeinek egyidejű védelme nélkül. Ügyelni kell azonban arra, hogy a műveket felhasználók érdekeinek védelme ne hozza hátrányba a szerzőket, akik igen sokszor előnytelenebb tárgyalási pozíciókból kötik szerződéseiket, mint műveik felhasználói.

Minden, valamely szerzői alkotást a társadalom széles köreihez közvetítő felhasználói tevékenység végső soron a szerző alkotó munkájára épül. Társadalmi érdek, hogy a szerző már megalkotott műve felhasználásáért megfelelő ellenértéket kapjon, és biztosítva legyenek annak a feltételei, hogy folyamatosan újabb műveket is alkosson. A szerző kizárólagos joga egyúttal annak is biztosítéka, hogy a művek láncolatos nyilvánossághoz közvetítése az első felhasználás jogosításától kezdve a további másod- és harmadfelhasználások során is rendezett módon történjék; egyidejű engedély nélküli felhasználások ne interferálhassanak és ne vegyék elejét a mű különböző formákban való további felhasználása lehetőségének. A tapasztalat azt mutatja, hogy ez leginkább úgy érhető el, ha valamely mű sokrétű felhasználásának menetében a jogok nem valamelyik közbülső felhasználó kezében összpontosulnak, hanem a szerző differenciált jogaként az alkotó vagy örököse kezében maradnak.

Ennek a követelménynek a jegyében kell a szerzői jogok és az úgynevezett szomszédos jogok: az előadóművészek, hangfelvétel-készítők, a rádiók és televíziók jogainak nemzetközi védelmét is fejleszteni. A szerzői alkotások nyilvánossághoz közvetítésében közreműködő egyik érdekcsoport jogait sem lehet a szerzői jogok rovására előnyben részesíteni anélkül, hogy ez ne ártana a művek zavartalan terjesztéséhez fűződő társadalmi érdekeknek.[20] Az immár 100 éve fejlődő Berni Unió ennek a felismerésnek megfelelően bizonyult a szerzői alkotások nemzetközi cseréje egyik legfontosabb garanciájának.

[20] Ld. *Boytha,* Gy.: Nutzungsorientierte Entwicklung im internationalen Urheberrecht (Festschrift für Eugen Ulmer zum 70 Geburtstag, GRUR Int. 1973. 6/7); *Boytha,* Gy.: A nemzetközi szerzői jogi és szomszédjogi egyezmények komplex összefüggései. Jogtudományi Közlöny, 1981. 12. sz. 994. old. és köv.

Békés Imre

Dogmatika és büntetőpolitika*

I.

1. A jogtudományoknak — így a büntetőjog tudományának is — van története, dogmatikája és politikája. Megfelelő általánosítással a tudománytörténet a múlt, a dogmatika a jelen, a jogpolitika a jövő időalakjához kötődik. Ezek az időalakok nem kronológiai kategóriák, hanem szűkülő-táguló dimenziók. A múlt nem egyszerűen a „volt", hanem a jelen oka és a jövő lehetősége, a „jelen" nem a van, hanem a „lett" kategóriája, a jövő, a múltból és a jelenből következő variációk egyikének kiteljesedési folyamata.

A tudománytörténet, a dogmatika és a jogpolitika érdeklődésének időrendi elhatárolása sematikus és a dogmatika-jogpolitika relációban a kivételek tömegével könnyen cáfolható. A büntetőpolitikának a jelenben is átfogott és a dogmatika által nem művelt területe a törvényhozás, társadalompolitikai közvetítéssel a megelőzés, továbbá a büntetésvégrehajtás és az

Békés Imre, tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE Büntetőjogi Tanszék (Budapest).

* Előadás a Bűnügyi Oktatók Találkozóján, 1986. június 13-án — az ELTE-n.

utógondozás. Ezzel szemben dogmatikai tantételekből is származnak de lege ferenda következtetések, illetőleg jogpolitikai célkitűzések a dogmatikai törvényértelmezés köntösében jelennek meg. A dogmatika—büntetőpolitika eltérő időalakokhoz kötöttségét a funkciók különbözősége indokolja, e funkciók különbségét pedig a tudománytörténet, illetőleg a társadalmi gyakorlat magyarázza.

2. A dogmatika célja a hatályos joganyag fogalmi megragadása, a jogi fogalmak jelentéstartalmának meghatározása és e fogalmak ellentmondásmentes rendszerének kiépítése. A dogmatika funkciója de lege lata érvényesül, de tantételei és következtetései de lege ferenda is hatnak, s büntetőjog-tudományi ihletésű jogpolitikai célkitűzésként érvényesülnek. Ha a hatályos jog alakulására csak a dogmatika gyakorolna befolyást, a büntetőjog fejlődése társadalmi és politikai tartalmaktól mentes „önmozgás" volna, a jogfejlődés mozgatói pedig a jogtudósok lennének.

Az európai jogi dogmatikai gondolkodás történelmileg alakult ki és gyökerei az európai kultúrtörténetbe nyúlnak vissza. „Jus est ars boni et aequi", „Jus praecepta sunt: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere jogelvekben Ulpianusnál megjelenik és a római jog praxisában él a jognak, mint a jó és a méltányosság művészetének a felfogása, illetőleg az emberi méltóság és a saját jog gyakorlásának eszméje. A jog nem mint a hatalom eszköze, hanem mint korlátja, illetőleg mint az egyéni szabadság hordozója jelenik meg. A jognak a jóról mintázott eszményiesített képét mutatja az indoeurópai nyelvekben a jobb kéz szerinti, illetőleg az egyenes irány szerinti jellemzése (Recht, Droit, Diritto, Derecho, Pravo), a magyar nyelvben pedig maga a jo(g) szó.

Az európai népek jogában — és a jogelőtti, az emlékezetet meghaladó szokásokban — etimológiailag tehát értéktartalom rejlik. Az evidencia szól amellett, hogy értéktartalmat hordoz a bibliai 10 parancsolat, a görög városállamok és az Imperium Romanum joga is. Az európai kultúra és az európai jogi kultúra történelmi előzményekre épül, a görög, a római, a bizánci kultúrára, a keresztény középkorra, a humanizmus és a reneszánsz korára, a reformációra, a felvilágosodásra, a francia forradalom korára és a XIX. századra. Az egymást követő történelmi korszakok során, illetőleg egy-egy időszakban érvényesült Európa nagy részén a régi római jog, majd a kánonjog és a római jog recepciója folytán annak jogegységet vagy joghasonlóságot formáló hatása, illetőleg került sor az európai tudományos gondolkodás sémáit befolyásoló egyetemek alapítására. Bologna, Oxford, Párizs, Salamanca, Padua után a XIII—XIV. sz.-ban uralkodói divattá vált az egyetemalapítás, szokássá a diákság külföldre vándorlása és a külföldön tanulás.

A római jog recepciója és a latin jogászi nyelv megkönnyítette az amúgy is bizonytalan határokon túlterjedő együttműködést, a regionális és a partikuláris jogok kiterjedését és utánzását. A fejlődés az egykori Karoling birodalom határaival övezett régióban és az azzal szomszédos Közép-Kelet Európában zajlott le, míg a tatár uralom alá vetett orosz föld, a török igájába kerülő Balkán, illetőleg a mórok hódította Ibériai félsziget — ez utóbbi csak részben és időlegesen — a fejlődésfolyamatból kiszorult. A mohácsi vészt követően Magyarország is kirekedt az európai fejlődésből, s oda csak a XVIII. század folyamán tért vissza. A magyar jogi gondolkodást a Habsburg birodalomhoz kötöttség ténye, a XVIII. század utolsó harmadában a nagyszombati egyetem Budára költözése, a történelmileg kialakult jog, a felvilágosodás eszméinek behatolása, majd a nyugati kodifikációk megismerése vonta be az európai kultúra hatókörébe. A nemzeti büntetőjog megteremtésére törekvés egyik célkitűzése volt a reformkornak, ez a célkitűzés az az 1943/44. évi javaslatok zátonyra futása után a kiegyezést követő évtizedben a Btk. megalkotásával vált valósággá. A német nyelv széles körű hazai ismerete, továbbá a német és a magyar kodifikáció időbeli közelsége a XIX. század utolsó harmadában és a XX. század folyamán kaput tárt a német jogtudomány felé; a német jogtudósok állásfoglalásai az argumentum erejével vonultak be a magyar szerzők műveibe.

A dogmatika az írott joghoz, a dogmához kötött. Kifejlődésének előzménye a kodifikáció. A XIX. századi kodifikációk: 1802. évi osztrák, az 1810. évi francia, az 1813. évi bajor, az 1851. évi porosz, az 1858. évi osztrák, az 1871. évi német, az 1889. évi olasz, hazánkban pedig az 1878. évi Btk. teremtették meg alapjait. A nagy kodifikációk mintául szolgáltak a nemzeti kódexek megalkotására és befolyásuk túlterjedt a határokon, sőt az európai kontinensen is. Ahol a kodifikáció történelmi okok folytán elmaradt — így Angliában és az angolszász jogterületen —, művelése nem alakult ki.

II.

3. A dogmatikai rendszeralkotás területe a büntetőjog általános része, ezen belül a bűncselekménytan. A rendszer alapkérdései a Liszt—Beling-féle bűncselekmény-fogalom kiépülése óta a jogellenesség, a tényállásszerűség és a bűnösség. A háromtagú bűncselekmény-fogalom tulajdonképpen 4 tagú, hiszen a cselekményhez, mint e fogalomrendszer alapjához kapcsolódnak a jogellenesség, a tényállásszerűség és bűnösség kérdései. Más megközelítésben a cselekmény mint a valóságban egységet alkotó jelenség tagoltatik a bíró számára az említett három kategóriába.

A századforduló táján kiépült klasszikus bűncselekmény-fogalom — amely a jogi pozitivizmus elveit követte — alapkategóriái ma is élnek, jelentéstartalmuk azonban megváltozott. A 20-as években az újkantiánus irányzat értékorientált rendszere jutott uralomra. Ez az irányzat a jogellenességet és a jogellenességet kizáró okokat a materiális jogellenesség tanával, a bűnösséget pedig az axiológiai bűnösséggel magyarázta. A tényállásszerűség, illetőleg a tényállás is elveszítette értékmentes szemléletét, mert a jogilag védett jogtárgy sértéséből teleologikus levezetést nyert. A normatív bűnösségi tanból nőtt ki az elvárhatóság fogalma és a norma-adekvát magatartás elvárhatósága, mint a bűnösségi kategória ismérve. A jogellenesség és a bűnösség értékkategóriakénti felfogása a formális és a materiális ellentétpárok szembeállításához vezetett.

A második világháború után Welzel finális cselekménytana szembefordult a dogmatikai fogalmak elrendezésének hagyományos rendjével, és jelentős szisztematikai fellendülést hozott. A finális cselek-

ménytan a magatartás ontológiai struktúrájából indult ki és a cselekménybe ültette át a szándékot. A gondatlanság helyét sokáig kereste, mert a szándék áthelyezése után nem hagyhatta meg a bűnösség fogalmi körében. Végül is a bűnösség Welzelnél tisztán normatív kategóriává vált, mert elemei a jogellenesség tudatának lehetősége és a norma-adekvát magatartás elvárhatósága. A finalitásból kinőtt szociális cselekménytan a cselekmény ontológiai struktúráját közelítette annak társadalmi hatásirányához, objektív hatóképességéhez. A Welzel utáni büntetőjogi dogmatikában megjelent és a mai nyugatnémet irodalom széles körben elfogadottnak látszik (Roxin) a szándék kettős szerepe, jogellenességi ismérv is és bűnösségi kritérium is.

A német dogmatika Welzel halála után elveszítette érdeklődését a finális cselekménytan iránt, és a belőle folyó következtetéseket — gondoljunk a tilalomban való tévedésre és a Schuld- és a Vorsatztheorie vitájára — más levezetéssel oldotta meg.

A német dogmatikusok közül Mezger tanai az NSZK-n kívül is hatottak. Svájci (Schulz), osztrák (Nowakowski), olasz (Bettiol), spanyol (Revesa), portugál (Correira), holland (Remmeling) tankönyvek ismertették a finalizmust, de szembefordultak vele és részben Mezgert, részben az újabb német teóriákat követik.

A francia jogtudományban a jogellenesség és a bűnösség tana nem alakult ki. A bűncselekmény fogalmon belül (element constitutív) megkülönböztetik az element legal-t, a materiel-t és a moral-t. Az objektív ismérveket az element materiel, a szubjektíveket az element moral körében tárgyalják. Egyes szerzőknél az element legal köre fogja át a jogellenességet kizáró okokat (Merle-Vitu), míg mások (Stefani-Levasseur) a büntethetőséget kizáró okokat a bűncselekmény fogalmán kívül, a reponsabilité pénal címszó alatt ismertetik.

A német büntetőjogi dogmatikát az egyes ismérvek vándoroltatása, a fogalmi piramis kiépítése, a fogalmak jelentéstartalmának ismételt megváltoztatása és átértékelése, új szisztéma kiépítése lehetőségének a kutatása jellemezte. A bűncselekménytan területén érvényesülő német dogmatikai gondolkodás jól ismert, tárgyalt, sokszor elfogadott volt a felszabadulás előtti magyar irodalomban. A cizellált dogmatikai rendszerek hatottak a felszabadulás utáni magyar monográfiák szerzői közül — a bűncselekmény tanával összefüggésben — Viskire, Földvárira, Tokajira és Békésre.

III.

4. A konkrét dogmatikai problémák ismertetése helyett tekintsük át a rendszeralkotás indokait. Liszt szerint „a büntetőjog-tudomány soronlévő feladata, hogy tisztán jogi technikai szemlélettel, fogalmi általánosítással ragadja meg a bűncselekményt és a büntetést, s a törvény előírásait zárt rendszerré fejlessze. A jogtudománynak szisztematikus tudománynak kell maradnia, mert a rendszerben csak az ismeretek rendje nyújt biztos uralmat a valóságon". Enélkül a jogalkalmazás a véletlennek lenne kitéve. Welzel tankönyve utolsó kiadásában írja: a büntetőjog tudománya, mint rendszerező tudomány az igazságos ítélkezés alapja. Jeschek szerint a bűncselekmény fogalmának szisztematikus tagolása nélkül az ítélkezés hangulati megfontolásoktól függne. A jogtudomány feladata a jogbiztonság garantálása. Ez a megállapítás — szerinte — a dogmatikai rendszer megváltoztatása esetén is érvényes.

A dogmatikával szemben támasztott tudományos igények: a fogalmi rendnek, az ítélkezés egységességének és egyenletességének a biztosítása, a jogi szabályozás feletti uralom. Az ítélkezés kivonása a rögtönzések köréből és előre kiszámíthatóvá tétele. Liszt szerint: mindaddig, amíg ragaszkodunk a nullum crimen, nulla poena elvéhez, addig elsődleges jelentősége lesz a szigorú törvénymagyarázat művészetének.

Ugyancsak Liszt értékelése szerint a „szigorú törvénymagyarázat művészete" szembe dolgozik a kriminálpolitikának, mert a Btk. nem a közösséget, hanem az az ellen támadót védi és az egyes személy (az elkövető) érdekeit az államhatalom érdekei elé helyezi. A frappáns levezetés szerint a Btk. a bűnözők Magna Chartája.

5. A felszabadulást követően a magyar büntetőjog-tudomány új dogmatikai tantételekkel ismerkedett meg, és arra törekedett, hogy a német doktrínából merített elméleteit az új tanítással összefüggésbe hozza. Így került a jogellenesség kategóriája elé a társadalomra veszélyesség fogalma, s maradt meg a jogellenesség is, de csak zárójelben. Hasonló sorsra jutottak a korábban jogellenességet kizárónak minősített azok az okok is, amelyek mai ismereteink szerint a társadalomra veszélyességet és csak zárójelben a jogellenességet zárják ki. A tilalomban való tévedés, a Verbotsirrtum, társadalomra veszélyességben való tévedéssé alakult át. Végül a mindent átfogó általános törvényi tényállásba bekerültek a bűncselekmény-fogalmi kategóriák is és a tényállási ismérvek is. A törvényi tényállásokban le nem írt fogalmak: a jogtárgy és a társadalomra veszélyesség maguk is tényállási ismérvekké degradálódtak. A megbélyegzett normatív bűnösségi tan helyét a helyesnek nyilvánított pszichológiai doktrína foglalta el.

A dogmatikai rendszeralkotás nehézségei a fordításokból megismert szovjet büntetőjogi tantételek és a régi, beidegződött doktrína konfliktusából támadtak. Ezek a nehézségek azonban csak a tudományon belül adódtak és aligha veszélyeztették a jogbiztonságot. A tudományos gondolkodást mindazonáltal megnehezítette és megfélemlítette az általtudomány és a haladó tudomány jelszó szerinti szembeállítása, elvont dogmatikai absztrakcióknak — mint pl. a perszonális jogellenesség — súlyos és reakciós gyakorlati következményekkel való indokolatlan felruházása.

A valóságban is érzékelhető változást nem a dogmatikai rendszer belső válsága, hanem a büntetőjog szerepének átértékelése és a kriminálpolitika új arculata vonta maga után. A felszabadulást követő évek irodalmában megjelent a jognak mint eszköznek, a büntetőjognak pedig mint harci, azaz ütő- vágóeszköznek a felfogása. Ebben az összefüggésben a büntetőjog elveszítette garanciális funkcióját, a hatalom korlátozását és az egyén jogait védő szerepét. A dogmatika leértékelődött, jogászi szőrszálhasogatássá vált, a harci eszköz pedig tetszés szerinti célpontok el-

len fordulhatott. Fordult is: büntetőjogi eszközökkel próbálta sikerre juttatni az elhibázott gazdaságpolitikát és meggyőzni az elégedetlenkedőket vagy engedetlenkedőket. A kriminálpolitikából a politika kriminalizálása alakult ki. A büntetőpolitika az egységes állami politika egyik ágazataként jelentős szerephez jutott a személyi kultusz biztosításában, az állampolgárok megfélemlítésében, számos ártatlan ember ártalmatlanná tételében. Liszt klasszikus tétele megfordult: nem a dogmatika dolgozott a kriminálpolitikával szemben, hanem a kriminálpolitika a büntetőjog tudományával szemben.

A személyi kultuszt követő esztendőkben megjelenő dogmatikai munkák nem egyszerűen a büntetőjog belső logikai összefüggéseit keresték, hanem a jogászi gondolkodás tisztaságába és méltóságába vetett hitet élesztették újjá a büntetőjog-tudomány híveiben. Ezzel jelentős szolgálatot tettek a büntetőjog garanciális funkciója elismertetésének.

IV.

6. A ma elméletében a dogmatikát és a büntetőpolitikát nem állíthatjuk szembe egymással. Liszt a jogi pozitivizmus korszakában még abból indult ki, hogy a büntetőjog teljes anyaga kimerül a hatályos jogban, s mint ilyen ellenáll minden jogon kívüli törekvésnek. A társadalmi igények nem érvényesíthetők a jog belső, rendszergondolkodási kényszerével szemben. Ebben a rendszergondolkodási kényszerben a joganyag művészi kezelése biztosítja nemcsak formailag, hanem tartalmilag is a nullum crimen sine lege elvének érvényesülését. Liszt gondolatmeneteiben a kriminálpolitika mindazonáltal létező realitás, sőt, a „büntetőjog vezérlő csillaga", a bűnözés elleni küzdelem célszerű össztársadalmi eszközeinek mozgósítója. Ez a kriminálpolitika azonban áthághatatlan korlátba ütközik, magába a büntetőjogba, amely így szükségképpen a bűnözőt is védi. Innen ered szellemes következtetése: minden dogmatikai munka szemben áll a kriminálpolitikával.

A mindenkori kriminálpolitika empirikus alapon törekszik a deviáns magatartások kezelési elveinek kialakítására, a garanciális igényű büntetőjog-tudomány pedig jogi módszerek rendszertani-fogalmi kidolgozása útján kívánja meghatározni a bűncselekmény előfeltételeit.

A kérdés: behatolhat-e a kriminálpolitika a dogmatikába? Érvényesíthet-e a bíró jogpolitikai célkitűzéseket az értelmezés során, s ha igen, nem lazul-e fel az előre kiszámítható állásfoglalást garantáló logikai rendszer, s nem nyomul-e a helyébe a konkrét szituáció igényeit kifejező eseti döntés?

A modern külföldi irodalom egyértelműen a kriminálpolitikai szempontú értelmezés szükségessége mellett foglal állást. Jeschek szerint „nem szabad szem elől téveszteni egy absztrakt fogalmi konstrukció veszélyét, ha a bíró nem méri fel a konkrét szituációból származó igényt". Schafstein szerint a kriminálpolitikai szempontú értelmezést minden fogalmi konstrukciótól függetlenül kell elvégezni és a dogmatikai interpretáció csak kiegészítő kontroll. Igény azonban, hogy a jogi kötöttség és a kriminálpolitikai értelmezés ne mondjanak egymásnak ellent.

7. A kriminálpolitika a jogi szférán kívül foglal helyet, s nem a büntetőjoggal, hanem annak társadalmi tartalmaival és céljaival foglalkozik. A dogmatikától független területe a jogalkotás és a büntetésvégrehajtás. A dogmatikával érintkező területe a jogalkalmazás soráni értelmezés és a büntetéskiszabás.

Nehéz volna azt állítani, hogy a magyar joggyakorlatban az értelmezés és a büntetéskiszabás tisztán vagy akár elsősorban dogmatikai kérdés. A dogmatikailag levezetett minősítési megoldások mögött is kriminálpolitikai szempontok rejlenek: van-e menekülési kényszer vagy kitérési kötelezettség jogos védelem esetén; mely feltételekkel önkéntes az elállás vagy alkalmatlan az eszköz kísérlet esetén; hol húzódnak a társtettesség és a bűnsegély határai; mi a rövid időköz a folytatólagos egység körében; alkothatnak-e halmazatot az üzletszerűen elkövetett bűncselekmények, avagy törvényi egységbe olvadnak. Ha utánagondolunk, a legtöbb dogmatikainak tűnő levezetés nem a fogalmi rendszer belső logikájából, hanem társadalmi igények mérlegeléséből fakad. A kriminálpolitika visszahat a dogmatikára, mert a hasonló szituációkra vonatkozó azonos bírói ítélkezés olyan típusmegoldáshoz vezet, amely dogmatikai tételként látszik érvényesülni. A kriminálpolitika és ennek folytán a joggyakorlat változása esetén döbbenünk csak meg: a típusértékelés nem volt sem kritikát, sem időt álló, a dogmatikától kölcsönzött fénye lekopott róla. Ugyanakkor tény, hogy a kriminálpolitikai töltést nem hordozó, tisztán dogmatikai levezetések gyakorlati értéke csekély: a megengedett kockázatvállalásról vagy a szociális adekvenciáról a jogellenességet kizáró okok tanával kapcsolatban írottak nem befolyásolták a joggyakorlatot.

A bírói jogértelmezésben a dogmatikai kérdések megoldása során is benne kell foglaltatnia a társadalmi-gazdasági tartalmakat hordozó büntetőpolitikának. A bírói interpretációban kifejeződő kriminálpolitika a társadalmi igényeket azonban a büntetőjog értékrendszerén át szűri meg és dogmatikailag kontrollálja. Napjaink joggyakorlatával szemben a kriminálpolitikai szemlélet és a dogmatikai gondolkodásmód egysége a követelmény.

8. A büntetőpolitika szuverén területe a törvényhozás. A technikai értelemben vett kodifikátort dogmatikai megfontolások, illetőleg dogmatikai megfontolások is vezetik, a kriminálpolitikust a bűnözés arányainak visszaszorítása, veszélyesebb szerkezeti formáinak felszámolása, a megelőzés szempontjainak érvényesítése, a bűnözés ellen folytatott állami küzdelem hatékonyságának biztosítása vezeti. A büntetőpolitika nem a konkrét szituációból, hanem a bűnözésből mint társadalmi jelenségből indul ki. A dogmatika a büntetőpolitikai célkitűzések kontrollálója és jogi köntösbe öltöztetője.

Az állami — jogalkotási — büntetőpolitika önmagában nem rendelkezik értékrenddel, a büntetőjog pedig nem mondhat le értékorientációiról. A mai jogéletben a kriminálpolitika és a büntetőjog-tudomány konfliktus forrásai abból adódnak, hogy a büntetőpolitikát ki-ki olyannak tekinti, mint az emberek zöme a labdarúgást: azt hiszi, ért hozzá. Könnyen születnek a büntetőjogi igényeket figyelmen kívül hagyó jelszavak, erkölcsi és jogi elveknek alá nem rendelt programok, biztos sikert hirdető, de nem kontrollált

ajánlások, illetőleg a gazdasági kényszerhelyzetből merített és gyorsan változó döntések. A büntetőpolitika egy-egy részterületét esetenként a Nemzeti Bank, a Vám- és Pénzügyőrség, a Belkereskedelmi vagy az Ipari Minisztérium kívánja kisajátítani. Más oldalról a büntetőjogot kriminológiai elméletek ajánlásai célozzák de lege ferenda alakítani. Egy-egy időszakban jelszószerűen jelenik meg a dekriminalizáció, a visszaesés szigorúbb kezelése, vagy éppen a második gazdaságban kifejtett és jogilag engedélyezett tevékenység kriminogén faktornak minősítése. Egyébiránt a büntetőjog ma Európa-szerte kriminológiai programok invázióinak keresztüzében funkcionál.

9. Ha a büntetőpolitikát nem az állami politika egyik gyakorlati ágának tekintjük, hanem a bűnügyi tudományok egyik lehetséges leágazásának, úgy a büntetőjog, a büntetőeljárási jog és a kriminológia érintkezési pontjainál helyezkedik el. Kutatásai kiterjednek a bűnözés okaira, a büntetőjog intézményeinek de lege ferenda alakítására, a szankciók hatékonyságának vizsgálatára, az anyagi büntetőjog eljárásbeli alkalmazásának feltételeire, és a megelőzés és a reszocializálás intézményeire és módszereire. Hazánkban ma az említett tárgykörökkel elsősorban a kriminológia foglalkozik.

10. A gyakorlati büntetőpolitika a törvényhozás szintjén szuverén. Bizonyos határokat mégsem léphet át, a büntetőjog egyes alapelveit nem sértheti.

a) Nem sértheti a tett-felelősség elvét, nem vehet igénybe büntetőjogi eszközöket és intézményeket a kedvezőtlennek minősített prekriminális helyzetek felszámolására és antiszociálisnak prognosztizált személyek jogainak korlátozására — cselekmény nélkül.

b) Nem sértheti a bűnösségen alapuló felelősség elvét és nem térhet át a tárgyi okozásért való felelősségre.

c) Nem boríthatja fel a garanciarendszert, ragaszkodnia kell a jogbiztonsághoz, a nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege elvéhez, nem vezetheti be az analógiát és nem ruházhatja fel visszaható hatállyal a súlyosabb elbírálás lehetőségét biztosító büntető jogszabályt.

d) Nem sértheti a Magyar Népköztársaság nemzetközi egyezményekben vállalt kötelezettségeit.

e) Nem mondhat le a büntetőjog etikai igényeiről, az emberi szabadság és méltóság oltalmazásáról és az emberiességről.

f) Nem sértheti a büntetőeljárás alapelveit.

g) Tekintettel kell lennie arra, hogy ami célszerűnek látszik, nem biztos, hogy jogos is.

Szilágyi Péter

A jogi felelősségi rendszer sajátosságai és alapkategóriái

A jogi felelősség jogelméleti elemzése során abból kell kiindulnunk, hogy *az általában vett felelősséget* mint az egyének és közösségeik kapcsolatát sajátosságok jellemzik:

1. Az ember meghatározott objektumért és ezáltal a társadalmi folyamatok alakításáért való felelőssége olyan társadalmi jelenség, amelyik társadalmi viszonyokhoz, közvetlen vagy dologilag leplezett (tárgyak, intézmények stb. által közvetített) emberek közötti kapcsolatokhoz kötött. Minden felelősség magában véve is egy meghatározott fajtájú társadalmi viszony, egyén és közösség viszonya.

A felelősség mint társadalmi viszony az egyén és közösség olyan viszonya, amelyben kifejeződik a közösségnek az egyénnel szembeni elsődlegessége, dominanciája, az egyénnek a közösségtől való függősége. A felelősség azonban nem azonos egyszerűen a politikai, szakmai, családi függőségi viszonyokkal, hanem a felelősség ezeknek a viszonyoknak egyik oldala.

Előzőekből következik, hogy az ember sajátos felelőssége meghatározott társadalmi viszonyokban való helyzetével attól függetlenül megvan, hogy ő arról tud-e vagy sem. Mindig a szubjektum magatartásától okozatosan függő objektumokért való felelősségről van szó. Ez azt jelenti, hogy az objektumért való felelősséget a szubjektum magatartása közvetíti, az értékelésnek mint a felelősségi viszony tartalmának alapját a szubjektum magatartása képezi, vagy az egyén és közösség viszonyát az egyik oldalról az egyén magatartása közvetíti.

A felelősség az okozatos függőség társadalmi viszonyait értékoldalukról ragadja meg, azaz az okozatosan függő objektumot csupán általában mint társadalmi értéket ragadja meg, és a szubjektum magatartását ehhez az értékhez viszonyítva ítéli meg.

A felelősség mint értékviszony normákban objektiválódik, amely normák további értékelések alapjául szolgálnak. A felelősségi viszonyokat is, éppúgy mint minden más társadalmi viszonyt, meghatározott emberi magatartások hordozzák, a normarendszereket mint objektivációkat meghatározott emberi magatartások termelik, tartják fönn, termelik újjá. A felelősségi viszony esetében ezek a magatartások mindenekelőtt a tényleges értékelést kifejező, azt megvalósító magatartások. A felelősségi viszonyok tehát szükségképpen a tényleges értékelés viszonyai is, ami egyben azt is jelenti, hogy potenciálisan a negatív értékelés viszonyai is. A felelősségi viszonyok tehát szükségképpen a lehetséges (méghozzá: reálisan lehetséges) felelősségre vonás, szankcionálás viszonyai, de nem feltétlenül a megvalósult felelősségre vonás, szankcionálás viszonyai.

A felelősség mint társadalmi viszony szorosan összefügg a szabadsággal. A társadalom intézményei, csoportjai, individuumai többek között a követelések

Szilágyi Péter, egyetemi docens, ELTE Jogelméleti Tanszék (Budapest).

és értékelések fórumai is, amelyek előtt a szubjektumnak helyt kell állnia, hogy a társadalmi követelményeknek hogyan és mennyiben felelt meg. A társadalmi felelősség mindig szükségszerűen egy ilyen fórum előtti felelősség is, ami maga után vonja a fórum által történő értékelést, az elítélést vagy elismerést. A felelősségi viszony tehát abban az esetben sem csupán interperszonális viszony, ha az perszonális viszonyként jelenik meg, hanem lényegét tekintve mindig a közösséghez fűződő viszony, amelyben a közösség is mindig jelen van. Mivel a felelősségi viszony a reálisan lehetséges értékelés viszonya is, ezért a közösséget képviselő harmadik személyek mint értékelő fórumok reális lehetőségét is szükségképpen magában foglalja.

*2. A jogi felelősségi viszony*ban az általában vett felelősségi viszony lényegi jegyei sajátosan jelennek meg. A jogi felelősségi viszony *a)* mint egyén és közösség viszonya osztályjellegű viszony; *b)* mint értékviszony osztályérdekeken alapul; *c)* mint normatív viszony az állam által alkotott vagy szankcionált jogi normák által közvetített viszony; *d)* mint intézményesített viszony hatalmi viszony; *e)* mint a szankcionálás viszonya az állam által alkalmazott legális fizikai kényszer reális lehetőségét magában foglaló viszony.

3. A vázolt sajátosságok következtében a jogi felelősségi viszonyokat még a következő lényegi jegyek jellemzik: a jogi felelősségi viszonyok osztályellentmondásokat kifejező viszonyok, amelyek ugyanakkor ezeket az osztály-ellentmondásokat látszólag eltüntetik, elleplezik azáltal, hogy individuális konfliktusokká transzformálják azokat; ezt a jellemző vonásukat úgy érik el, hogy koherens és egyben differenciált rendszert alkotnak; ez a differenciálódás mindenekelőtt a különböző szintű közösségek differenciálódásában és differenciált kezelésében, a különféle társadalmi viszonyok és magatartások formalizált megkülönböztetésében, valamint az értékjelleg alapjául szolgáló közösségek, az értéktételező közösségek és az értékelő fórumok lehetséges elválásában nyilvánul meg; a differenciálódás különféle megnyilvánulásai a rendszer koherenciáját is megőrizve fogalmi differenciálódásban is kifejeződnek, ami esetenként jogi konstrukciók kialakításához vezet; a jogi konstrukciók alkalmazása révén a jogi felelősségi viszonyok bizonyos fokig mesterségessé, művi jellegűvé válhatnak, lehetővé válik kiterjesztésük elsődlegesen lényegüket tekintve nem felelősségi jellegű viszonyokra; a fogalmi differenciálódás következtében a jogi felelősség viszonyai összetett, bonyolult és többszörös közvetítéssel jellemezhető viszonyok, mind az egyes felelősségi viszonyok belső tagoltságát, mozgását, mind pedig egymással való kapcsolatukat tekintve; ugyanakkor ezek a közvetítések egymással összhangban vannak, vagyis rendszert alkotnak.

Összegezve: a jogi felelősségi viszonyok rendszere a társadalom jogi rendszerének alrendszere, mint az osztályérdekeket és állami akaratot kifejező jogi visszatükröződés kategóriáin alapuló, annak funkcionálását, mozgását kifejező komplex közvetítésrendszer.

4. Az előzőekben a jogi felelősségi rendszert mint a társadalom jogi rendszerének az alrendszerét határoztuk meg, másrészt pedig utaltunk arra, hogy a jogi felelősségi rendszer közvetlen társadalmi hatása a felelősségi szankciók hatásában fejeződik ki, vagyis a jogi felelősségi rendszernek mint alrendszernek az „output"-ját a szankció és a szankcionálás képezi. Ebből viszont az következik, hogy a jogi felelősségi rendszer célját, értelmét, funkcióját az a szerep adja meg, amelyet a *szankcionálás és a szankció* a jogi rendszer egészében betölt.

A jogi felelősségi rendszer funkcionális elemzése során tehát a jogi szankció szerepét és hatását kell megvizsgálnunk. Ezt azonban nem szűkíthetjük jogi rendszer és a jogi szankció kapcsolatára, hanem általában a normatív rendszerek és a szankcionálás kérdését kell szem előtt tartanunk. A normatív rendszerek a társadalmi normák mint sajátos objektivációk köré szerveződő objektivációs rendszerek. Alapvető sajátosságaikat a társadalmi normák sajátosságai szabják meg. Meghatározó jellemző vonásuk a szankció, a szankcionálás. Ezért a normatív rendszerek társadalmi rendeltetése, funkciója elsősorban a szankcionáláson keresztül érthető meg még akkor is, ha a későbbi fejlődés, a normatív rendszerek differenciálódása, az újabb közvetítő láncszemek előtérbe kerülése ezt az eredeti összefüggést elfödi.

A szankcionálás és ezen keresztül a normativitás társadalmi rendeltetésének, a társadalmi totalitásban betöltött funkciójának a megértését nagymértékben megkönnyíti, ha figyelembe vesszük azokat a megállapításokat, amelyeket az emberi társadalom keletkezésére és azon belül a primitív normativitás szerepére vonatkozóan a tudomány föltárt: a társadalmiság kialakulása és léte elválaszthatatlan a normativitás kialakulásától és létezésétől, mivel a normativitásban nyilvánul meg az, hogy a (még inkább állati) viselkedés döntően biológiai determináltságát fölváltja a (már inkább emberi) magatartás döntően társadalmi meghatározottsága.

5. A protonormativitásnak nevezhető kezdetleges normativitás egyrészt előírta a társadalmi követelményeknek megfelelő magatartást, vagyis magatartásszabályt tartalmazott; másrészt a közösség által alkalmazott fizikai hátrány révén abban az irányban befolyásolta a közösség tagjait, hogy azok a normát megtartsák, vagyis szankcionálásban nyilvánult meg. A hátrány révén történő magatartásbefolyásolás még nem szankcionálás, a szankcionálásnak további föltétele az is, hogy a hátrány okozására valamilyen norma megsértése miatt kerüljön sor. A szankcionálást tehát legkezdetlegesebb formájában is kettős összefüggés jellemzi: egyrészt a magatartásszabályhoz és ezen keresztül a múlthoz, másrészt pedig a magatartás tudaton keresztül történő befolyásolásához és ezen keresztül a jövőhöz kapcsolódik.

A társadalmi fejlődéssel szükségessé vált a normativitás megszilárdulása, időbeli generalizálódása, állandósulása, vagyis újabb szükségletként önállósult a már kialakult kezdetleges normatív rendszerek újratermelése, fönntartása. Mivel a protonormatív rendszerek a szankcionálás révén objektiválódtak, ez a szükséglet a szankcionálás iránti szükségletként jelent meg. A fejlődésnek ezen a fokán tehát a szankcionálás társadalmi szerepe kétirányú: egyrészt döntő mértékben befolyásolnia kell a közösség tagjainak aktuális magatartását, másrészt biztosítania kell az adott normatív rendszer újratermelését, további fönnmaradását.

A felelősségi rendszer további fejlődésére a szankció és a szankcionálás differenciálódása gyako-

rolt jelentős hatást. A kompozíció kialakulása a felelősségi rendszer fejlődésének több vonatkozásban is lényeges csomópontja: egyrészt összekapcsolja és rögzíti a normatív rendszer fejlődésének eddigi eredményeit, másrészt jelzi a további fejlődés lehetőségeit és problémáit. A kompozíciót megvalósító emberi magatartások — a megegyezés, illetve a gazdasági jellegű szolgáltatás követelése és teljesítése — ugyanis közvetlenül nem juttatják kifejezésre a teljesítés hátrányos jellegét, és így szankcionálásjellegét, vagyis normatív tartalmát sem. A magatartás-befolyásolás eszközeinek a kompozíciók formájában megnyilvánuló fejlődése, finomodása problematikussá tette a normatív elvárás további érvényességének a kifejezését, az adott normatív rendszer újratermelését, további fönnmaradását. A megoldást a normában megfogalmazott szankciónak és az önmagukban véve nem szankcionáló magatartásoknak az összekapcsolása biztosította, vagyis a szankcionálást immáron a hátránynak a normában történő meghatározása és kilátásba helyezése, a szankció közvetítette.

A szankció közvetítő szerepe nemcsak azért jelentős, mert ily módon egymásnak ellentmondani látszó követelmények együttes kielégítése vált lehetővé, hanem azért is, mert a szankció általi közvetítés önmagában igen különböző (és a későbbi fejlődés során még inkább differenciálódó) magatartásokat von egységbe, vagyis különnemű emberi magatartásokat egyneműsít. Mindez azt jelenti, hogy a fejlődésnek ezen a fokán beszélhetünk csak a szó igazi értelmében véve normatív rendszerről, és hogy itt a normatív rendszer központi eleme, túlsúlyos mozzanata, alapvető kategóriája a szankció. A szankció biztosítja a normatív rendszer — ezen belül a normák — érvényességét, kötelező erejét, a normativitás fönnmaradását, újratermelését; a szankció biztosítja a normatív rendszer egyneműségét; és végül a szankció köré szerveződik a normatív rendszer mint objektivációs rendszer, mivel a rendszert hordozó, fönntartó emberi magatartások, kommunikációk elsődlegesen és közvetlenül a szankcióhoz kapcsolódnak.

A kompozíció csomópontjellege tehát abban is kifejeződik, hogy a kompozíció intézménye és az ahhoz kapcsolódó eljárási formák teszik lehetővé és biztosítják, hogy a társadalom normatív rendszere differenciálódjék és döntő fontosságú elemeiben jogi rendszerré alakuljon. Lehetővé válik a folyamatosság megőrzése, vagyis azoknak a funkcióknak a további, az új körülményeknek megfelelő ellátása, amit korábban a szankcionálás önmagában ellátott: lehetővé válik, hogy a normatív rendszer megfelelően alkalmazkodjék környezetének változásaihoz, mindenekelőtt az áru- és pénzviszonyok kibontakozásához, az osztályviszonyok kialakulásához és a nemzetiségi kötelékek lassú fölbomlásához; ily módon egyre inkább előtérbe kerülnek és döntővé válnak azok az elemek, amelyek a megszakítottság mozzanatát fejezik ki a normatív rendszer fejlődésében — vagyis az osztályjelleg, az állami jelleg és az eljárás mint forma.

6. A törzsi-nemzetségi társadalom még nem jogi normáinak a jogivá válása a politikai hatalomhoz kötődő eljáráson keresztül történt, az állami jellegű eljárás megléte vagy hiánya vált a leglényegesebb különbséggé, a jog megkülönböztető jegyévé. Ennyiben a jog kialakulása a társadalmi normák differenciálódásával járt. Az ebben a tekintetben megnyilvánuló különbség, ill. azonosság ugyanakkor más, korábban lényeges különbségeket elhalványított, és ennyiben a jog kialakulása differenciált formák és szokások egységesülését is jelentette, és ezt az egységet az eljárás teremtette meg.

A normatív rendszer egységének a biztosítása az eljárás belső differenciálódását és sajátos kommunikációs stílus és a jogi dogmatika kialakulását igényelte.

Az állami eljárással tehát megszületett az a forma, amelynek keretei között, a jogi dogmatikával pedig az a közeg, amelynek közvetítésével a jogi rendszer további fejlődése lezajlik, ahol és ahogyan a jogi rendszer társadalmi környezetének változásait földolgozza, azokra reagál, azokhoz alkalmazkodik.

Az osztálytársadalmak és az állam kialakulásával a szankciók differenciálódása tovább folytatódott, mivel a társadalmi státuszok differenciálódása és a jogviszonyok, jogi pozíciók bonyolultabbá válása a szankcionálás újabb formáit tette lehetővé. Ennek a fejlődési tendenciának az eredményeként kialakultak a szankciónak, illetve a szankcionálásnak azok a főbb típusai, amelyek egyben az újabb szankciók kimunkálásának a kereteit, határait is jelzik. A szankciók főbb típusait az okozott hátrány jellege szerint különböztetjük meg egymástól.

A szankciók differenciálódása, a reparáció szempontjának megjelenése és mind hangsúlyosabbá válása a jogi felelősségi rendszer funkcióinak kibővítését, új funkciók megjelenését eredményezte. Ily módon vetődött föl a jogi rendszer egysége, koherenciája biztosításának és adekvát differenciálódásának a kérdése. Ezeknek a problémáknak a megoldása a jogviták eldöntésére szolgáló eljárás keretei között, a jogi dogmatika közegében történt, ami a jogi rendszer, ill. a jogi felelősségi rendszer további differenciálódásához, a felelősségre vonhatóság önállósulásához, objektiválódásához vezetett.

*7. A jogi felelősségre vonhatóság*ot, mint sajátos viszonyt a következő vonások jellemzik: *a)* a jogi felelősségre vonhatóság a jogi felelősségi viszony egyik mozzanata; *b)* a jogi felelősségre vonhatóság a jogi szankcionálhatóság egyik esete; *c)* a jogi felelősségre vonhatóság a represszív szankcionálást közvetítő normatív viszony; *d)* a jogi felelősségre vonhatóság normatív tartalmú értékviszony: a jogsértés és a jogszabály formájában megfogalmazódott társadalmi követelmény közötti viszony, amelynek tartalma egyben jogi normatartalom is, amely így a jogszabálytól függ, amelynek tartalmát a jogszabály írja elő (de nem föltétlenül a jogelméleti értelemben vett írott jog formájában); lényegében tehát az értékelt emberi magatartás és a jogszabály, mint értékmérő közötti objektív — és ezért az értékelő, a jogalkalmazó szubjektumától független — viszony; mint értékviszony az értékmérőtől indul ki és az emberi magatartáshoz vezet, azokból metsz ki meghatározott kört.

A jogi felelősségre vonhatóság magában hordja a jogszabályok általi további közvetítettség tendenciáját, hogy tartalmát a kodifikált jog sajátos jogászi konstrukciói szabják meg. A jogi felelősségre vonhatóság a magatartás szubjektív mozzanatait, felróhatóságát is kifejező értékviszony. A jogi felelősségre vonhatóságnak a jogi rendszerben betöltött szerepe vagy-

is társadalmi rendeltetése és egyben alapvető funkciója a represszív szankcionálás hatékonyabbá tétele.

A jogi felelősségre vonhatóság, mint értékviszony közvetlenül és nyilvánvalóan ugyan a jogellenes magatartás negatív értékelését juttatja kifejezésre, ez a negatív értékelés azonban a társadalom (pontosabban: az uralkodó osztály, ill. annak vezető rétege) pozitív értékrendszerét is magában foglalja, mivel az értékelés annak alapján történt.

8. A jogi felelősségre vonhatóság e sajátosságainak megfelelően a jogi felelősségre vonhatóságot kifejező kategóriák funkciói a következők: *a)* a represszív szankció megállapításának a racionalizálása, alkalmazásának minél hatékonyabbá tétele; *b)* a jogi rendszer — mindenekelőtt a szankcionálási gyakorlat — legitimitásának, igazságosként való elfogadásának a biztosítása; *c)* a jogi felelősség értékmozzanatainak ismételt, a normasértés ellenére történő kinyilvánítása, ily módon a jogi rendszer további érvényességének, normativitásának a kifejezésére juttatása.

Annak a már elemzett sajátosságnak a következtében, hogy a jogi rendszer további fejlődésének domináns tényezőjévé az eljárás vált, a jogi felelősségre vonhatóság kérdésének a verbalizálódása ellenére csak igen lassan és következetlenül történt meg a jogi felelősségre vonhatóságot, ill. annak különböző formáit és oldalait kifejező kategóriáknak a tudatosítása és fogalmi tisztázása. Nem tudatosodott megfelelően, hogy a jogi felelősségre vonhatóságnak és az azt kifejező, ahhoz kapcsolódó kategóriáknak a legfontosabb alapvető funkciója a represszív szankció alkalmazásának hatékonyabbá tétele; továbbá, hogy ez a célkitűzés a jogi felelősségre vonhatóságnak mint a jogi felelősségi rendszeren belül viszonylag elkülönült sajátos viszonyt közvetlenül kifejező normatív kategóriának és ezen jogi felelősségre vonhatóság előfeltételeinek határozottabb kategoriális elkülönítése révén valósítható meg.

A jogi felelősségre vonhatóságnak ez az előtérbe kerülése a jogelmélet elodázhatatlan feladatává tette ennek a tendenciának a tudatosítását és tudományos megalapozását, amit röviden a represszív szankciók hatékonyabbá válásaként jelöltünk meg. Ez a feladat mindenekelőtt a jogi felelősségre vonhatóság előfeltételeinek az elemzése révén oldható meg, ami viszont előkérdésként föltételezi a represszív szankció, ill. szankcionálás mibenlétének vizsgálatát.

9. A represszív szankció sajátosságainak a föltárása szempontjából lényeges a társadalmi viszonyokra orientált és a magatartásra orientált jogi szabályozás megkülönböztetése. A represszív szankció, a magatartásra orientált jogi szabályozás eszköze, alapvető sajátossága preventív jellege.

A represszív szankció második lényeges sajátossága nevelő jellege. Ez nem azonos pusztán a nevelő célzattal, hanem a nevelő hatás kiváltására való alkalmasságot, ennek az alkalmasságnak a fölismerését és a célszerűség alapján való általánossá válását jelenti. A nevelő hatás nem azonosítható az oktató hatással, a tanulást kiváltó hatással. A nevelés ennél lényegesen több, magában foglalja a társadalom értékrendszerének az elfogadtatását is, beleértve az ezen az értékrendszer alapján történő értékelés és önértékelés készségét is. A szankció nevelő hatása szempontjából az önértékelés a döntő. Ez föltételezi annak tudatosítását a jogsértőben, hogy magatartása eltér a társadalmilag elvárhatótól.

A represszív szankció tehát eleve nem alkalmas a magatartás olyan mozzanatainak a befolyásolására, amelyek nem tudatosíthatók. A represszív szankció hatásmechanizmusa ezen túl — az értékelő mozzanatok miatt — a társadalmi környezet által föltételezett.

A represszív szankció harmadik lényeges sajátossága a hátrány okozására való irányultság. E sajátosság főbb elemei, illetve a hátrányokozás hatékonyságának főbb kritériumai a következők:

— a hátránynak olyannak kell lennie, hogy annak következtében az érintett lényegesen rosszabb helyzetbe kerüljön, mint a jogsértés elkövetése előtt volt;

— a lényegesen rosszabb helyzet megítélésénél a hátrányt azzal az előnnyel kell összevetni, amit az érintett a jogsértéssel elért vagy elérni kívánt;

— a hátrány elveszti represszív jellegét, ha az tömegméretekben másokra áthárítható (pl. biztosítás révén v. mint üzemi költség) vagy kompenzációval jár (elismerés az eredményességért);

— az alkalmazott eszköznek a hátrányt objektíve kell okoznia, vagyis a hátrány mint célkitűzés önmagában még nem elégséges feltétele a represszivitásnak, még akkor sem, ha ez a célkitűzés kifejezetten nevelő célzatú;

— a hátránynak ugyanakkor — a szankcionálásnál kifejtetteknek megfelelően — motiváltnak és célzatosnak kell lennie;

— a hátránynak — a nevelő hatás érdekében — a társadalomban uralkodó igazságosság fölfogásra kell támaszkodnia, azzal meg kell egyeznie és ennek megfelelően a szankcionálás gyakorlatának kellőképpen áttekinthetőnek kell lennie;

— a represszív szankció alkalmasságához a szankció sajátosságaiból következően az is hozzátartozik, hogy kellően általános legyen, vagyis hogy csaknem mindenkivel szemben, ill. csaknem minden meghatározott típusú jogellenes magatartás esetében alkalmazható legyen;

— az alkalmazott eszköznek általánosan igen nagy valószínűséggel kell hátrányt okoznia, vagyis nem érinti a represszív jelleget, ha egy adott esetben az alkalmazott szankció az érintett személy számára valójában nem okoz hátrányt és fordítva, a hátrány esetenkénti okozása még nem jelent represszivitást;

— a hátránynak nagy valószínűséggel meg kell valósulnia, vagyis végrehajthatónak kell lennie.

A jogi rendszer vázolt fejlődése, a jogi felelősségre vonhatóság viszonylagos elkülönülése azzal a következménnyel járt, hogy a jogi felelősségi rendszerben megvalósuló értékelési folyamat döntő mozzanatává, fő kategóriájává a felelősségre vonhatóság önmagában — ténylegesen megvalósuló szankcionálás nélkül is — alkalmas a jogi rendszer normativitásának megőrzésére, újratermelésére. Ily módon a jogi felelősségre vonhatóságnak a jogi rendszerben elfoglalt helye egy újabb látens funkcióval gyarapodott, aminek a tartalmát a tényleges szankcionálás funkcionális tehermentesítése, az egyébként diszfunkcionálissá váló szankcionálás más káros következmények nélkül is mellőzhetővé tétele képezi. A jogi felelősségre vonhatóság szerepének ez a megnövekedése továbbá azzal a következménnyel járt, hogy mindinkább fölvetődött

az a kérdés, hogy mikor célszerű a felelősségre vonhatóság, illetve annak tételes jogi rögzítése — ami viszont a jogi felelősségre vonhatóság feltételeinek a tisztázását jelenti.

A jogi felelősségre vonhatóság vázolt tartalma nem azonosítható annak feltételeivel. Ez utóbbi arra a jogalkotás szempontjából fontos kérdésre ad választ, hogy meghatározott represszív szankció alkalmazása és így kilátásba helyezése milyen esetben, milyen feltételek mellett célszerű. Ezért a jogi felelősségre vonhatóság feltételei elsődlegesen a jogi visszatükrözés kategóriáját képezi: tartalmának konkretizálására a jogalkotás mint másodlagos tételezés folyamatában, a másodlagos tételezés logikájának, célszerűségének megfelelően kerül sor.

10. A jogi visszatükrözés nemcsak hogy nem ismeretelméleti értelemben vett visszatükrözés, hanem azon túlmenően nem is pszichikai, hanem társadalmi jelenség, sajátos társadalmi, objektivációkban megnyilvánuló visszatükrözés. Az objektivációk, objektivációs rendszerek — és így a jogi rendszer és az abban megnyilvánuló jogi visszatükröződés — és az objektivációs folyamatok — így a jogképződés és az abban megnyilvánuló jogi visszatükrözés — megértésének a kulcsa az objektiváló tevékenységben keresendő, vagyis esetünkben a jogalkotó tevékenységben. Ez utóbbi pedig mindenekelőtt intézményesítő tevékenységként, vagy másként kifejezve, másodlagos teleológiai tételezésként jellemezhető. Az közvetlenül mások magatartásának az alakítására irányul és csak mások magatartásának a közvetítésével irányul a tárgyi és tárgyiasult világra. Ez a közvetítettség, ez a kettősség mind az intézményesítő tevékenység tárgyában, mind pedig a céltételezés mozzanatában kifejeződik. Az intézményesítő tevékenység tárgyának a kettősségét illetően különbséget kell tennünk egyrészt a szabályozandó társadalmi viszony mint a jogi szabályozás tulajdonképpeni elsődleges, mégis közvetítettként megjelenő tárgya, másrészt pedig a jogszabály címzettjeinek a magatartása, mint a jogi szabályozás követlen tárgya között. Az intézményesítő tevékenységre jellemző közvetítettség a céltételezést illetően a teleologikus tételezések sajátos törvényszerűségeinek megfelelően fejeződik ki. Mivel a teleologikus tételezésben az oksági folyamatok sajátos megfordítása megy végbe, esetünkben a vázolt közvetítések sajátos megfordításával állunk szemben. Ennek megfelelően a jogi visszatükrözés belső struktúráját, főbb szakaszainak egymásutániságát a társadalom politikai-jogi rendszerére jellemző közvetítések sajátosságai szabják meg. Ezt figyelembe véve a jogi visszatükrözés folyamatának három fő szakaszát különböztetjük meg: az ún. politikai szakaszt, az ún. jogpolitikai-normatív szakaszt és az ún. jogdogmatikai szakaszt.

A jogi visszatükrözés politikai szakaszát meghatározó célkitűzés a társadalmi viszonyokra vonatkozik. E szakasz tartalmát annak a célkitűzésnek a kialakulása képezi, amit röviden a társadalmi viszonyok politikai minősítésének nevezhetünk és ami a társadalmi viszonyok fogalmi megragadásának és értékelésének a mozzanatát tartalmazza. Az értékelésnek az eredményeként politikai célkitűzések fogalmazódnak meg, amelyeknek tartalma abban foglalható össze, hogy az adott társadalmi viszonyt politikailag közömbösnek, vagy politikailag relevánsnak, ez utóbbi esetben pedig társadalmilag kívánatosnak (megőrzendőnek, erősítendőnek — fejlesztendőnek, létrehozandónak), vagy társadalmilag nemkívánatosnak (fölszámolandónak, visszafejlesztendőnek), vagy problematikusnak (korlátozandónak, korrigálandónak, módosítandónak) minősítik. A meghatározott, körülhatárolt társadalmi viszonyok minősítésének és az ebből fakadó célkitűzésnek ezen társadalmi viszonyok jogi alakításának három fő típusa: a konzerváló, a korlátozó és a kialakító-fejlesztő típus felel meg.

A jogi visszatükrözés jogpolitikai-normatív szakaszának tartalma abban foglalható össze, hogy annak során először a társadalmi viszonyok már korábbi politikai minősítése alapján a tipikus magatartások jogpolitikai minősítésére, majd a jogpolitikai minősítés normatív követelménnyé nyilvánítására kerül sor. A tipikus magatartások jogpolitikai minősítése azt jelenti, hogy azokat annak a kritériumnak az alapján értékelik, hogy vajon meghatározott jellegű jogi szabályozást indokolttá tevő mértékben társadalomra veszélyesek (ill. társadalmilag kockázatosak, hasznosak vagy szükségesek-e). Ez a kritérium azonban igen összetett, így a — már meghatározott politikai értékelésen nyugvó — jogpolitikai értékelés sikeres elvégzését, az értékelés során végbemenő kommunikáció megfelelő mederben tartását, az „értelmes diskurzust" nagymértékben megkönnyíti, ha a jelzett minősítési problémát három további, egymással szorosan összefüggő kérdésre bontjuk, amelyeket röviden úgy jelölhetünk, mint

a) a magatartások elvont politikai minősítése a politikailag releváns és ezen belül a társadalmilag szükséges, a társadalmilag hasznos, a társadalomra elvontan, objektíve veszélyes és a társadalmilag kockázatos magatartások megkülönböztetése;

b) a politikailag releváns magatartások szabályozásának szükséges, de egyben elégséges szintje;

c) a politikailag releváns tipikus magatartások különböző jogi eszközökkel való szabályozásának lehetősége és lehetséges hátrányaik.

Ezeknek a szorosan összefüggő kérdéseknek az állandóan egymásra vonatkoztatott és mind konkrétabb megválaszolásán keresztül oldható meg a tipikus magatartások megközelítően adekvát jogpolitikai minősítésének a problémája.

A jogi visszatükrözés jogpolitikai-normatív szakaszának az absztrakttól a konkrét felé való mozgás eredményeit összefoglaló, a magatartás jogpolitikai minősítését kifejező és a további mozgást megalapozó egyik, a jogi felelősségi rendszer szempontjából döntő fontosságú kulcskategóriája a *magatartás konkrét társadalomra veszélyessége.* (Ez nem azonos a magatartás már említett elvont objektív társadalomra veszélyességével: ez utóbbi az önmagában vett magatartásnak pusztán a külvilágban kifejtett hatását fejezi ki, elvonatkoztat a jogi szabályozás sajátosságaitól és lehetőségeitől, azokkal szemben közömbös.) Az mint összefoglaló kategória kifejezi és megszüntetve megőrzi az adott magatartás elvont társadalomra veszélyességét, a magatartás jogi szabályozásának szükségességét, a magatartás jogi szabályozásának a lehetőségét, valamint azt, hogy a magatartásnak a jogi szabályozása a társadalom számára elviselhető, kifizetődő. A jogi felelősségre vonhatóság föltételeinek tartalmát tehát részben a magatartás jogpolitikai minősí-

tésének eredménye, a magatartás konkrét társadalmi veszélyessége képezi. E kategória tartalma ugyanakkor igen összetett, ami viszont nagymértékben megnehezíti, hogy közvetlenül és változatlan formában szolgáljon alapul a jogi visszatükrözés további menete számára. Ezért e kategóriát ismételten összetevőire kell bontani, ami viszont nem lehet azonos az előző folyamat fő szempontjainak megismétlésével, hanem annak a jogi visszatükrözés további menetének, mindenekelőtt a jogszabályi megfogalmazhatóságnak a sajátosságaihoz és követelményeihez kell igazodnia. Ezen az alapon elsődlegesen a konkrétan társadalomra veszélyes magatartások objektív és szubjektív mozzanatait kell megkülönböztetnünk. A jogi felelősségre vonhatóság föltételeinek tartalmát vizsgálva figyelembe kell vennünk azt is, hogy a magatartás jogpolitikai minősítésének a célja, értelme — a jogi rendszer közvetítésrendszer jellegének megfelelően — nem önmagában, hanem a normativitás megalapozásában és racionalizálásában kereshető. Ennek a racionalizálásnak a magva pedig nem más, mint meghatározott magatartásoknak és meghatározott szankcióknak az adekvát — vagyis racionális — és kötelező erejű — vagyis normatív — összekapcsolása.

Ezért a jogi felelősségre vonhatóság föltételeinek tartalmába az indokolt, alkalmas és érvényesíthető jogi szankciók is beletartoznak — természetesen még nem föltétlenül érvényes pozitív jogi alakban. Ennek a kérdésnek a megválaszolása is az előzőekhez hasonló értékelési folyamat alapján történik. Ennek részletezésére azonban nem térünk ki, mivel a szankció indokoltsága, alkalmassága nem választható el a magatartás jogpolitikai minősítésétől, a szankció érvényesíthetőségének kérdése pedig távolabb esik témánktól.

11. A jogi felelősségre vonhatóság föltételeinek a következő összetevőit különböztetjük meg tehát az előzőekben vázoltak alapján: *a)* indokolt, alkalmas és érvényesíthető jogi szankciók; *b)* a konkrétan társadalomra veszélyes magatartás, a maga külvilági megnyilvánulásában; *c)* a magatartás konkrét társadalomra veszélyességét megalapozó szubjektív mozzanatok, vagyis a magatartás elvárhatósága.

A jogi felelősségre vonhatóság föltételeinek ezen összetevőit a magatartás konkrét társadalomra veszélyességével, mint a jogi felelősségre vonhatóság föltételeinek tartalmával összekapcsolja az, hogy együttesen kifejezik mindazt, amit ez utóbbi kategória.

A jogi felelősségre vonhatóság föltételeinek összetevői ugyanakkor a további elemzést megfelelően orientálják, mivel eléggé egyértelműek, a további elemzések számára viszonylag egyszerű és viszonylag elkülöníthető, és így hasznos absztrakciókat lehetővé tevő kiindulópontot nyújtanak. Ezért egy sajátos nyelvi-gondolati átrendezés és a szankcióval való közvetlen gondolati összekapcsolás eredményeként az előzőekben vázolt összetevők egy új mozzanatot is tartalmaznak, a magában vett, szabatos nyelvi formában még ki nem fejezett jogi normativitás minőségét. Ez az új vonás tehát a jogi visszatükrözés megismerő és racionalizáló mozzanatai vonatkozásában nem a tartalom, hanem a minőség nóvuma (vagyis a megismerés és a racionalizálás kérdései új, más minőséget nyernek), a jogi visszatükrözés gyakorlati-akarati mozzanatai szempontjából pedig nem a puszta matéria, hanem a megformált tartalomnak és a tartalom megformálásának a nóvuma. Ennek az „ugyanaz, de mégis más" rejtélyének az alapja az, hogy a konkrét társadalomra veszélyesség komplexitásának éppen ez a hármas összetevőkre bontása jár együtt azzal a gondolati átrendeződéssel, amely majd az állami jogalkotó tevékenység során megvalósuló nyelvi kifejeződésében, megfogalmazásában — vagyis: hatalmi viszonyokat teremtő objektiválódásában, tehát társadalmilag érzékelhető és elsajátítható megjelenési formájában — egyértelműen és mindenki számára világosan normatív. Ennek a gondolati-nyelvi átrendeződésnek az alapján válik a politikai törekvés és a jogpolitikai minősítés meghatározott személyekhez szóló és meghatározott jogkövetkezményeket kilátásba helyező normává, a magatartások jogpolitikai minősítése ezáltal válik azok normatív minősítésévé, vagyis tilos, megengedett, ajánlott, általánosan kötelező magatartássá vagy sajátos feladattá nyilvánításává. Ily módon válik a társadalomra veszélyes magatartás jogellenessé, az elvárhatótól való eltérést okozó szubjektív mozzanat felróhatóvá. Mindez az itt elemzett minőségi változás azt is jelenti, hogy a magatartás normatív minősítése a jogi visszatükrözés jogpolitikai—normatív szakaszának befejező mozzanata, azt a jogi visszatükrözés jogdogmatikai szakasza követi.

12. A jogi visszatükrözés jogdogmatikai szakaszában a jogszabály megszövegezésére és pozitív jogi tételezésére kerül sor. E szakasznak mindenekelőtt a következő követelményeket kell kielégítenie: *a)* jogpolitikai megalapozottság, a jogpolitikai—normatív szakasz eredményeinek a megőrzése, az azokhoz való hűség; *b)* a megfogalmazások megfelelő szintű általánossága; *c)* a megfogalmazások szabatossága; *d)* a jogszabályok tömörsége, ismétlések minimalizálása, a jogszabályszerkesztés ökonomikussága; *e)* a jogrendszer koherenciájának biztosítása; *f)* a jogszabály címzettjeinek és a jogalkalmazóknak a megfelelő orientálása.

E követelményeknek megfelelően a jogi felelősségre vonhatóság közvetlen előfeltételét képező, a társadalomra konkrétan veszélyes tipikus magatartások a jogszabályok nyelvi formájában számos jogtételre széttöredezetten jelennek meg és együttesen teszik ki a tételes, jogilag rögzített jogi felelősségre vonhatóság elemeit. Ezeknek a jogtételeknek, ezeknek az elemeknek a rendezésére, összefoglalására, általánosítására van szükség az áttekinthetőség biztosítása érdekében, ami a jogi felelősségre vonhatóság föltételeinek említett három összetevője alapján a tételes jogi felelősségre vonhatóság három általános elemének — röviden: a jogi felelősségre vonhatóság elemeinek — a megkülönböztetését indokolja.

A jogi felelősségre vonhatóság elemei a következők: *a)* A jogszabályban kilátásba helyezett szankció; *b)* a jogi felelősségre vonhatóság objektív elemei, vagyis a konkrétan társadalomra veszélyes magatartás külvilági megnyilvánulásait rögzítő jogszabályi meghatározások, más szóval a magatartás objektív jogellenessége; *c)* a jogi felelősségre vonhatóság szubjektív elemei, vagyis a magatartás konkrét társadalomra veszélyességét megalapozó szubjektív elemeit és mozzanatait rögzítő jogszabályi meghatározások (beszámíthatóság és felróhatóság). A jogi felelősségre vonhatóság elemei feltételeinek összetevőitől abban különböznek, hogy nyíltan, nemcsak magábanvalóan juttatják

kifejezésre a jogi normativitást, ezért nemcsak a jogalkotás megalapozásának kategóriái, hanem a tételes jog földolgozásának kategóriái is.

A magatartás jogellenességének pozitív jogi megfogalmazása a jogi visszatükrözés eredménye, és mint ilyen, a valóságnak, pontosabban valamilyen valóságos magatartásnak a sajátos visszatükröződése, amelynek egyik lényeges vonása a kauzális összefüggések lerövidítése. A jogellenesség tételes jogi megfogalmazásai különböznek egymástól abban, hogy ez a lerövidítés milyen mértékben vihető keresztül.

1. A jogi felelősségre vonhatóság szubjektív elemeinek két nagyobb csoportját — a beszámíthatóság és a felróhatóság elemeit — különböztetjük meg.

A magatartás beszámíthatósága annak a jogi formában való kifejeződése, hogy az adott magatartás a felelősségre vonhatóság szempontjából, a felelősségre vonhatóság hatásmechanizmusa szempontjából is emberi magatartásnak tekintendő, és így azzal összefüggésben a jogi visszatükrözés jogpolitikai—normatív szakaszában a magatartás konkrét társadalomra veszélyességének a megállapítását célzó értékelési kérdések egyáltalán fölvethetők. A beszámíthatóság a jogi felelősségre vonhatóság hatásmechanizmusának azt a sajátosságát tükrözi vissza, hogy az az önértékelés képességére támaszkodik, és azt használja föl a magatartás befolyásolására. A beszámíthatóság tartalma ennek megfelelően a magatartás két szubjektív elemét, az adott magatartást egyáltalán lehetővé tévő két képességet foglal magában: az önértékelés képességét és a magatartás tudatos irányításának a képességét, más szóval az akarás képességét.

A magatartás felróhatósága, annak jogi formában való kifejeződése, hogy a konkrétan, a maga komplexitásában társadalomra veszélyes magatartásnak van olyan szubjektív mozzanata, amelyik ezt a társadalomra veszélyességet megalapozza, amelynek következtében a magatartás nem felelt meg a társadalom elvárásainak, eltért a társadalmilag elvárhatótól, ezért a magatartás konkrét és komplex társadalomra veszélyességében kifejeződő jogpolitikai—normatív értékelés erre a szubjektív mozzanatra vonatkozóan is megfogalmazandó. Hangsúlyozom, hogy a magatartás fölróhatósága összetett, több szempontú értékelés eredményeinek a szubjektív mozzanatokra koncentrált és így egyoldalú megfogalmazása, de önmagában nem az értékelés eredménye. Az összetett értékelési folyamat főbb szempontjainak és a represszív szankciónak a sajátosságai alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a *felróhatóság* hagyományos típusainak az alkalmazása a felelősségi viszonyok számos területén nehézségeket okoz, ezért a felróhatóság árnyaltabb elemzésére és tipizálására van szükség. Ezért célszerűnek látszik a felróhatóság 5 alaptípusának (szándékosság, tudatosság, fegyelmezetlenség, figyelmetlenség és hanyagság) és ezeken belül további altípusoknak a megkülönböztetése.

a) Szándékosság esetén a jogsértő tudatában volt magatartása társadalomra veszélyességének, illetőleg jogellenességének és azt akarta is, érzelmileg magatartása társadalmilag elítélt következményeivel azonosult. Kifejezett, a személyiségbe beépült társadalomellenes beállítódással állunk szemben, a negatív megítélés alá eső pszichikai hiba, az antiszociális beállítódás kétszer is megnyilvánul: egyszer formálisan, a jogi norma elutasításában, másodszor tartalmilag, a társadalomra veszélyes következmények igenlésében. A szándékosság legfontosabb altípusai: konok szándékosság, irányzatos szándékosság, előre kiterveltség, egyszerű egyenes szándékosság, rögtönös szándékosság, befolyásoltság.

b) Tudatosság esetében a jogsértő tudatában volt magatartása társadalomra veszélyességének, illetve jogellenességének, noha nem kívánta magatartása társadalomra veszélyes következményeit, mégsem tanúsított felismerésének megfelelő magatartást. Tudatosan szegte meg a jog előírásait, azokkal nem azonosult, a joggal — és azon keresztül a társadalommal — szembeni beállítódása negatív volt. Ezt a pszichikai viszonyulást a jog általában a súlyos vagy tudatos gondatlanság kategóriájával fejezi ki. Mivel ebben az esetben a társadalomra veszélyes magatartás bekövetkezésének közvetlen oka és a felróhatóság lényege a felismerésnek megfelelő magatartás elmaradása — vagyis az érzelmi-akarati és az ismereti mozzanat közötti ellentmondás —, a tudatosságon belüli altípusokat azon az alapon különböztethetjük meg, hogy a felismerésnek megfelelő magatartás miért maradt el, és ez az elmaradás mennyiben köszönhető az érzelmi-akarati, és mennyiben az ismereti mozzanatoknak. A legfontosabb altípusok: közömbösség, könnyelműség, figyelmetlen kockáztatás.

c) A fegyelmezetlenség az indulati cselekmények felróhatósági alakzata, a tételes jog általában kevés figyelmet szentel neki, ezért tartalma is kevéssé kimunkált. Elkülönítésének az indokát abban látom, hogy ezekben az esetekben nem célkövető, szükséglet-kielégítő, racionális magatartás szubjektív mozzanatával állunk szemben. E felróhatósági forma alapját az adja, hogy az ember indulatait, helyesebben azt, hogy viselkedését teljesen indulatainak rendelje alá — különösen az indulat kitörésének, elhatalmasodásának kezdeti szakaszában — nagymértékben, ha nem is korlátlanul fékezni tudja, és a társadalom — a jogi normák útján is — elvárja, hogy az emberek a mindennapi együttélés során azt a képességüket gyakorolják. A jogsértő tehát adott esetben ismeri a társadalom jogilag is kifejezésre juttatott elvárásait, az indulatok fölerősödésének időszakában a társadalomra veszélyes következmények lehetőségét és mégsem tanúsít ennek megfelelő magatartást.

d) Figyelmetlenség esetében a jogsértő nem ismerte föl ugyan magatartása társadalomra veszélyességét, illetve jogellenességét, ez az ismereti hiányosság azonban fölróható magatartásának, figyelmetlenségének az eredménye, mivel a tőle elvárható és elvárt körültekintést elmulasztotta. A figyelmetlenség lényegének megértését nagymértékben megkönnyíti, ha figyelembe vesszük szociológiai tartalmát. Ezekben az esetekben egy leplezett kötelező norma megszegéséről van szó. A felróható pszichikai hiba az, hogy a normával szembeni negatív beállítódás az előírt tevőleges magatartás motívumának a hiányát vagy gyöngeségét idézte elő. Ezeknek a motívumoknak a háttérbe szorulása azonban elsősorban annak következménye, hogy a magatartás rutinjellegűvé vált, ami együtt jár a figyelem ellanyhulásával, másfelé irányulásával. A felróhatóságnak ez a típusa is javítható represszív szankcióval, hiszen annak kilátásba helyezése alkalmas a rutinból való kizökkentésre, a figyelem, a foko-

zott körültekintés motívumának megerősítésére. A represszív szankció alkalmazhatósága és méginkább célszerűsége azonban ezen a területen erőteljesen korlátozott. Ugyanis a rutinnak pozitív funkciója is van, hiszen az ember képtelen állandóan fokozott figyelmet tanúsítani, annak időbeli és idegrendszeri korlátai vannak, ezért a túlzott követelmények könnyen visszájukra fordulhatnak. Ezért a jogi szabályozásnak önmérsékletet kell tanúsítania, hogy represszív szankció kilátásba helyezésével mikor követeli meg kategorikusan a fokozott figyelmet.

2. Hanyagság (különleges védekezés elmulasztása) esetében a jogsértő valamilyen sajátos — de jogszerű — tevékenységet folytat, és ezért neki felróható azon társadalomra veszélyes következmények objektíve meghatározott köre, amelyet ez a sajátos tevékenység idézett elő.

Az előző esetekhez hasonlóan itt is a magatartás előzményeihez való pszichikus viszonyról van szó. A jogellenes magatartás előzménye azonban jelen esetben az, hogy a jogsértő elmulasztott kifejteni valamilyen, a jogsértés lehetőségét kizáró és a társadalom által elvárt különleges védekezést. Ily módon olyan helyzetbe került, amelyből már negatív megítélés alá eső pszichikai viszonyulás nélkül is nagyobb valószínűséggel következhet be jogsértés.

3. A felróhatóság vázolt típusait és pszichikai viszonyulások ezeknek megfelelő fajait összefoglalva megállapítható, hogy minden esetben valamilyen (jogi vagy társadalmi együttélési) norma ismeretéről és azzal szembeni negatív (vagy nem eléggé pozitív) beállítódásról van szó.

4. A jogi visszatükrözés jogdogmatikai szakaszában kifejezésre jutó megfogalmazásbeli ökonómia követelményének és a jogi felelősségre vonhatóság ezen összefüggésben vizsgált elemeinek az elemzéséből következik, hogy ökonómia említett követelménye és a társadalmi fejlődés által előidézett újabb szabályozási szükségletek közötti kölcsönhatás azzal a következménnyel jár, hogy elsősorban a jogi felelősségre vonhatóság objektív elemei vonatkozásában, de kisebb mértékben a szubjektív elemek vonatkozásában is az azonos jogi normát alkotó jogtételek száma megnő és emellett ezek a jogtételek a technikailag rendezett jogszabályanyagban igen gyakran egymástól távol helyezkednek el. Ez a következmény megnöveli a nyelvi-logikai értelemben ellentmondásos jogi szabályozás valószínűségét, másrészt nagymértékben csökkenti a jogrendszer áttekinthetőségét és ezzel megnehezíti orientációs funkcióját. Ellentmondásba kerül az adekvátság, hűség, szabatosság és az ökonómia követelménye a koherencia és az orientáló szerep követelményével és ezzel új formában, a pozitív jog szintjén jelenik meg a jogi rendszer egységének és differenciáltságának az ellentmondása. Ennek az ellentmondásnak a föloldása olyan sajátos *elméleti kategóriák* útján lehetséges, amelyek a differenciáltságot megőrizve megszüntetik a rendezetlenséget, kifejezésre juttatják a dogmatikai megfogalmazás által elfedett jogpolitikai összefüggéseket. Ezek a tételes jogi fogalmak és tételek rendezésére, földolgozására és ugyanakkor a jogalkotás orientálására szolgáló kategóriák természetesen nem lehetnek a tételes jog kategóriái, hanem csak meghatározott gyakorlati funkciót betöltő elméleti kategóriák.

A jogi rendszer fejlődésének az előbbiekben vázolt tendenciái következtében napjainkban a jogi felelősségre vonhatóság elemeinek az összekapcsolása vált szükségessé, mindenekelőtt a sajátos pozícióhoz, sajátos minőséghez kapcsolódó huzamosabb tevékenységre vonatkozó jogi szabályozás esetében. Ennek a szerepnek az ellátására szolgál a jogi felelősség kategóriája.

5. A jogi felelősség a jogi felelősségi rendszer egyik alapkategóriája, amelynek terjedelmét úgy határozhatjuk meg, hogy az egy meghatározott és a pozitív jogban megfogalmazott általános státuszt betöltő, sajátos minőséggel jellemezhető (pl. ember, magyar állampolgár, gépjármű-üzembentartó, vállalatigazgató stb.) jogalany magatartása, tevékenysége által kiváltható felelősségre vonhatóság pozitív jogi elemeinek összessége, vagy ami ugyanaz: az előbbiekben meghatározott státuszhoz kapcsolódó, jogi normákban rögzített és a felelősségre vonhatóság megállapítása szempontjából releváns jogok, kötelezettségek és feladatok összessége. A jogi felelősség tartalma egyrészt a benne foglalt jogok, kötelezettségek és feladatok jogpolitikai egységét, normativitásuk egymásra vonatkoztatottságát és összhangjuk szükségességét, másrészt pedig azok pozitív tételezettségét fejezi ki, rejtve hagyva a represszív szankció és a kényszer alkalmazásának lehetőségét.

A jogi felelősség kategóriájának funkciója az egység és differenciáltság előzőekben vázolt ellentmondásának a megoldása, ennek során a jogalkotás és a jogalkalmazás orientálása és a jogalanyok számára tevékenységük jogi kereteinek az áttekinthetővé tétele. További — látensnek tekinthető — funkciója a jogi felelősségi rendszer társadalmi és jogi kapcsolatainak a kiszélesítése, a jogi felelősségi rendszer objektiválódott viszonyai sajátos elsajátításának a megkönnyítése (pl. felelősségbiztosítás, felelősség figyelembevétele a munkabérben, felelősségvállalás stb.). További funkciója, hogy nyíltan és közvetlenül kifejezésre juttatja a jogi felelősségi rendszer pozitív és direkt értéktartalmát, és ezt a pozitív értéktartalmat a szankcionálás számára közvetíti. Ezáltal válik a represszív szankcionálás a szó valódi értelmében vett felelősségre vonássá, válik tudatosan hangsúlyozottá az önértékelés mozzanata. A jogi felelősség ily módon lehetőséget teremt a felelősségtudat fejlesztésére, a jogi felelősségi rendszer hatékonyabb nevelő szerepének kibontakozására. Mindezek következtében a jogi felelősségi rendszer döntő, a rendszer fejlődését elsősorban befolyásoló, a rendszer inputjaként működő kategóriájává mindinkább a jogi felelősség válik.

A jogi felelősségi rendszer alapkategóriái tehát a represszív jogi szankció, a jogi felelősségre vonhatóság, a jogi felelősségre vonhatóság feltételei, a jogi felelősségre vonhatóság elemei és a jogi felelősség.

Sárközy Tamás

A kínai gazdasági reform jogáról I.

A kínai jogfejlődés általános áttekintése és a gazdasági reform

Bevezetés

Mind Nyugaton, mind a szocialista országokban nagy érdeklődést keltett az a *kb. 10 év óta tartó politikai-társadalmi-gazdasági reform,* amely a Kínai Népköztársaságban Mao Ce-tung halála, illetve az ún. négyek bandájának hatalomtól való megfosztása, azaz lényegében 1976 óta végbement. Magyar szempontból a kínai gazdasági reform azért különösen fontos, mert nem a tervlebontásos rendszer gazdasági nagyszervezetek uralkodó szerepére alapozott átalakítása felé tartanak, mint a legtöbb KGST-ország, hanem a piacgazdaság tervgazdálkodásba való beépítését tűzték ki célul (vagy ahogy ezt Kínában újabban nevezik „tervezett szocialista árugazdaság", „szocialista tervgazdálkodás piaci alapon"), azaz — egészen más örökség után, illetve gazdasági-politikai feltételek között, de — *lényegében ugyanazt,* mint a magyar gazdasági reform. Az is eléggé ismert, hogy míg a 40—50-es években a szovjet, a 60—70-es években a jugoszláv és a román tapasztalatok iránt volt a szocialista országok közül kínai részről a legnagyobb érdeklődés, a 80-as évek fordulójától a magyar közgazdasági és jogi megoldások iránt nyilvánul meg a legerősebb kínai információs igény. Kínai szakértők gyakran hangoztatják is, hogy a 80-as évek gazdasági jogszabályainál sok magyar megoldást beépítettek, a legfontosabb magyar jogszabályokat kínai nyelvre lefordították.

A magyar politikai, illetve közgazdasági irodalomban főleg Polonyi Péter és Tálas Barna révén a kínai modernizációs folyamat számos lényeges elemével megismerkedhettünk, és olyan kiemelkedő magyar közgazdász is publikált a kínai gazdasági reformról, mint Kornai János. Ugyanakkor jogirodalmunkban szinte teljes a *hallgatás* a kínai megoldásokról. Ezt az űrt szeretné az elkövetkezendő cikksorozat — legalábbis a gazdasági jog terén — kismértékben kitölteni.

A cikksorozat két tanulmányból álló átfogó áttekintéssel kezdődik, amely nemcsak a gazdasági jog kérdéseire van tekintettel. Erre azért van szükség, mert a gazdasági jogi szabályozásnak alkotmányjogi alapjai vannak, és a kínai törvényhozási folyamat Magyarországon egyáltalán nem ismert. Az áttekintés igyekszik nem egyszerűen leíró lenni, hanem megpróbálja kimutatni a magyar és a kínai gazdasági reform jogának azonos és eltérő vonásait. Ezt követően a gazdasági szerződéseket, illetve a vállalati jogállást külön cikkekben elemezzük.

A szerző nem „Kína-szakértő" (nem is kíván az lenni), valamint nem „professzionista jogösszehasonlító" — a magyar gazdasági reform jogának fejlesztési igényei vezették a kínai jogi megoldások tanulmányozásához. A cikksorozat megítélésénél azt is figyelembe kell venni, hogy zömmel másodlagos forrásokból dolgoztam (német, angol, orosz tanulmányokból és fordításokból), illetve kínai jogászoktól-kutatóktól nemzetközi konferenciákon, konzultációkon szerzett információkra alapoztam. A cikkekben feldolgozott anyag végül alapvetően *jogalkotási* beállítottságú, viszont teljesen ellentmondó információk vannak az új kínai jogszabályok valóságos hatályosulásáról a jogalkalmazásban, a mindennapi életben. Bár 1980 óta az új jogszabályokat rendszeresen nyilvánosságra hozzák, a kínai jog jelentős része — főleg külföldiek előtt — még mindig titkos. Mindezen korlátozottság arra int, hogy az olvasó kellő óvatossággal kezelje a cikkekben szereplő adatokat. Mégis úgy gondolom, hogy az elkövetkezendő tanulmányok mind elméleti, mind gyakorlati szempontból hasznosíthatók lesznek, a kínai gazdasági jogfejlődésből szerintem sokat tanulhatunk.

Végül megemlítjük, hogy ott, ahol német vagy angol anyagokból dolgoztam, ott a kínai szavak német és angol írásmódját használtam, egyébként a szövegben a kínai nevek a Magyarországon szokásosnak megfelelően szerepelnek.

1. Az 1949 előtti hagyományokról

A kínaiak közismerten hagyománytisztelőek, a tradícióknak egyébként is nagy szerepük van a jogfejlődésben. A kínai gazdasági reform jogi megoldásaira ennek megfelelően nemcsak az 1976 után kialakult politikai és gazdasági koncepciók, hanem a kínai jog *korábbi elméletei, konkrét gyakorlati tapasztalatai is* jelentős hatással vannak. Például abban a vitában, hogy mennyiben kell a törvényhozást a gazdasági reform, a „négy nagy modernizáció" érdekében felhasználni, állandóan felbukkannak azok az érvek, amelyek az 1911-ig fennálló ún. császári Kína viharos, a feudális széttagoltság, illetve a központi hatalom ciklikus fölénybe kerülése közben lezajlott kétezer éve alatt az ún. konfuciánusok és a legalisták közötti vitákban forrtak ki. Már az 50-es évek elején is — amikor pedig a szocialista jogrendszer alapjait a Visinszkij-i tanítások alapján Liu Sao-csi vezetésével kódifikáció útján kívántak lerakni — ezzel az ún. „extern", vagy „formális" modellel szemben Mao Ce-tung akkor még burkolt támogatásával jelentkezett az a konfuciánusi hagyományokat tápláló irányzat, amely (nem tudatosan felújítva a 20-as években a Szovjetunióban uralkodó Pasukanisz—Sztucska-féle ún. jogszociológiai irányzat érveit is) a mindennapi gyakorlatban megnyilvánuló „természetes erkölcs" szerepét hangsúlyozva fellépett a törvényhozással szemben. 1976 után pedig ez az utóbbi irányzat — Teng Hsziaoping törvényhozást és jogrendet sürgető híveivel szemben — azt hangsúlyozta, hogy a gazdasági reform, a modernizáció a *szokásjog és a jogalkalmazási gyakorlat* útján is alátámasztható jogilag. (Ebben a

Sárközy Tamás tanszékvezető egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (Budapest).

vonatkozásban a korábban domináló német törvényhozási hagyományokkal szemben még a Tajvan-on és Hongkongban az elmúlt 40 évben megerősödött angol-amerikai esetjogi gyakorlat átvételének pozitív tapasztalataira is utaltak. Az is más kérdés, hogy a konfuciusi államelmélet tényleges követői sokszor politikailag résztvevői voltak a „Konfucius elleni kampányoknak", az eszmei rokonságot tehát tagadták.) Többen megállapítják, hogy a *kulturális forradalom jogi nihilizmusa* elképzelhetetlen lett volna a kínai történelemből adódó tömegtámogatás nélkül, és a 80-as évekbeli kínai törvények is — mint látni fogjuk — a szokás, az erkölcs szerepét, mint „mögöttes", mint jogi „normahiányt", illetve keretnorma tartalmát kitöltő matériát — a gazdasági jogban is — a többi szocialista országhoz képest *jóval erősebben* hangsúlyozzák.[1]

Max Weber munkáiban erőteljes hangsúlyozást kapott a kínai császárság Csin dinasztiától (i. e. 221—206) számított kb. 2000 éves történetének *formalitásellenes, patriarchális* alapvonása. Csekély a jogalkotás, mert a jog belső jellegű, etikai, a körülményekhez igazodva a materiális igazság dominál benne, így az antiszociális magatartás külön törvény nélkül is büntetendő. A kínai jog Weber szerint tradicionalizmusa ellenére sem precedensjog, hiszen nincs központi felső bíróság, a kínai bíró patriarchális ítélethozó, nincsenek hivatalos precedensgyűjtemények. A kínai császárságban Weber a jóléti állam jegyeit véli felfedezni gyenge központi közigazgatási hatalommal. Ugyanakkor a kínai jogban nem válik el a vallási és a profán jog, szokásjogi jellege ellenére nem valamifajta isteni természetjog, mint az iszlám.[2] Ugyanakkor a Kínával foglalkozó jogi szakértők kétségbe vonják Weber információinak és erre alapozó véleményének megalapozottságát és utalnak arra, hogy már a VII. századtól kezdve, főleg a Han és Csin dinasztia korából fejlett kodifikációs technikáról árulkodó törvény és precedensgyűjtemények maradtak fenn.[3] Ez a véleményeltérés is mutatja, hogy a tradicionális kínai jog fejlődését (amely a római jog európai hatásához hasonló hatást gyakorolt Kelet-Ázsiában — Japán, Korea, Szingapur)[4] az etikai és a törvényességi irányzat híveinek harca határozta meg, és korszakonként változtak az erőviszonyok közöttük.

Az időszámítás előtti V. századból származó konfuciusi államfilozófia szerint az állami-társadalmi rend alapvetően csak *etikai* normákon alapulhat. A társadalom tagjai egymáshoz, családhoz, államhoz való viszonya morális elvek, a képzett emberek erénye, erkölcsi érzéke, az „ideális császár akarata" által meghatározott, a törvények veszélyesek, mert megtörhetik a történetileg kialakult tudat és erkölcs hatalmát, legfeljebb kiegészítő jelleggel funkcionálhatnak. Ez az erkölcsi irányzat („Li") meglehetősen idealista és konzervatív. Ezzel szemben a negyedik század óta jelentkező legalisták szerint az ember a társadalmi-állami életben igényli a *törvényi jogot* („Fa"). Az ember természetéből fakadnak az emberek közti konfliktusok, amelyek állam általi jogi rendezést kívánnak, mert egyébként káosz keletkezik. Az államnak hierarchikusan kell felépülnie, élén az államfővel, mint alapvető törvényhozó hatalommal. A törvényben persze az erkölcsi elvek is megnyilvánulnak, de a törvény időhöz, konkrét szituációkhoz, igényekhez is kötött. Szükség van a jogbiztonságra, a törvény a mérték, mint általános objektivizáció. Lehet, hogy a törvény rossz, de még mindig jobb ez esetben is, mintha semmi sem lenne. A legalista irányzat tehát racionális, reálpolitikusabb, bár a nyugat-európai jogpozitivista iskolákkal szemben erőteljesebben hangsúlyozza, hogy — reagálásként a kínai történelemben igen gyakori polgárháborús, kaotikus állapotokra — a törvény alapfeladata a társadalmi béke fenntartása.[5] A gazdaságban törvényi szabályok főleg a büntető és a pénzügyi jog terén jelentkeztek, a szerződési jogot viszont az erkölcsi elemekkel átszőtt szokásjog uralta,[6] és ez a sajátos vegyülés egészen az 1900-as évekig fennmaradt.

A kínai jog XX. század eleji reformjára alapvetően külpolitikai okokból a nyugati hatalmak nyomására került sor a XX. század fordulóján, hasonlóan Törökországhoz vagy Japánhoz modern (azaz abban a korban a lehető legfrissebb) jogot kívánnak behozni. Erre a *recepcióra* nem a lakosság túlnyomó többségének igényei alapján kerül sor, *nincs is szerves kapcsolatban a régi kínai joggal,* éppen ezért — bár nyilván e szempontból a jog különböző területei között különbségek vannak — tényleges érvényesülése a külkereskedelem szféráján kívül meglehetősen csekély volt.[7] Ez tette lehetővé, hogy a szocialista Kína hatóságai 1949 őszén az összes e tárgyú törvényt hatályon kívül helyezték, ez aligha járt különösebb megrázkódtatással. Más szóval az *európai szocialista országoktól eltérően* a tőkés korszak törvényeit a kínai népi demokrácia a gazdaság terén is teljesen mellőzhette, ugyanakkor azonban a feudális, sőt a rabszolgatartó, avagy a sajátosan ázsiai termelési módból származó régi kínai szokásjogi hagyományok jelentős mértékben továbbhatottak a szocialista korszakban is.[8] A kínai tőkés kodifikáció ugyanis a világ egyik legrégibb kiépített rendje, a konfucianizmus 2000 éves hagyományaival szemben kívánt fellépni — nem sok ered-

[1] Ld. J. A. *Cohen*—R. R. *Edwards—Fu Mei—Chang Chen:* Essays on China s Legal Tradition. Princeton. 1980. 35—45. old., G. *Kaminski:* Zu den neuesten Entwicklung im chinesischen Rechtswesen. A Chinas neuer Weg zum Recht című kötetben. Wien, 1982. 48—50. old.

[2] Ld. M. *Weber:* Konfuzianismus und Taoismus. Gesammelte Aufsätze. Bd. I. 4. kiad. Tübingen, 1977. 278. és köv. old. A kínai sajátos természetjogról ld. *Jyun-hsyong Su:* Das chinesische Rechtsdenken im Licht der Naturrechtslehre. Freiburg. 1966., Hyung J. *Kim:* Fundamental Legal Concepts of China and the West. A Comparative Study. Washington/London, 1980. II. fejezet.

[3] Ld. K. *Bünger:* Marx Webers Aussichten über Recht und Justiz im kaiserlichen China. Orients Extremus, 1972. 12. sz. 11—22. old.

[4] Ld. K. *Bünger:* Die Rechtsidee in der chinesischen Geschichte. Saeculum. 1952. 2. 100—203. old., O. *Franke:* Die Geschichte des chinesischen Rechts. Berlin/Leipzig, 1930. 5—7. old.

[5] *Tong-schung Tai:* Der chinesische Legalismus unter besonderer Berücksichtigung seiner rechtspositivischen Elemente. Mainz, 1969., K. *Kirfel:* Das Gewohnheitsrecht in China. Sinologica, 1951. 3. 52—64. old.

[6] Ld. pl. H. von *Senger:* Kaufverträge im traditionellen China. Zürich, 1980., O. *Haas:* Gewohnheitsrechtliche Vertragstypen in China. Bonn, 1941.

[7] Ld. *Yuvoon Chen:* Zur Übernahme europäische Rechte in China. Mitteilungen des Instituts für Orientforschung. 1963/64. 9—10. 400. old.

[8] Más szóval viszonylag könnyű volt állítani azt, hogy a viszonylag „rendszersemleges" tartalmú Kuomintang gazdasági szakjogszabályok mögött is az osztályellenesség húzódik meg. Ld. F. *Münzel:* Das Recht der VR China. Darmstadt, 1982. 5—7. old.

ménnyel. Főleg a statusjog, a család- és örökjog terén az új jogalkotás lényegében papíron maradt, így pl. az 1950-es családjogi törvényt a népi Kína is rendkívül nehezen tudta érvényesíteni és az örökjog terén még a 70-es években is erős volt a tradíciók hatása.[9]

A szocialista átalakulásig végbement *ún. kapitalista törvényhozás három szakaszra bontható:* az első 1902—1911-ig még az utolsó mandzsu császári dinasztia uralmának idejére esik, a második 1912—1927 közötti időszak, amelyre a különböző polgári kormányok rivalizálása a jellemző. A legtöbb törvény 1928—1937 között a Kuomintang-rezsim idejére esik, amely a nyugati hatalmakkal kötött szerződések alapján kiterjedt kodifikációt kezd egy erre 1928-ban létrehozott törvényhozási főhatóság bázisán, amelynek a gazdaságon kívül a legfőbb eredménye az 1935-ös Büntető Törvénykönyv, illetve a Polgári Törvénykönyv IV—V. köteteként a családjogi és az örökjogi törvény 1931-es hatályba léptetése.[10] Elsősorban azonban *kereskedelmi jogot* recepiálnak, mégpedig alapvetően *német mintára és japán közvetítéssel* (de pl. a családjogot a svájci jog mintájára szabályozták). A német hatás tehát Kína esetében nem „professzor-export" következménye, mint a svájcié Törökországban, hanem alapvetően annak eredménye, hogy Japánban 1896-ban német mintájú Polgári Törvénykönyvet fogadtak el.[11]

A gazdasági élet alapvető törvénye a *Polgári Törvénykönyv,* amelynek öt kötete közül az első három együtt foglalja össze az általános magánjogot és a kereskedelmi jogot, a negyedik kötet a családjogot, az ötödik kötet az örökjogot tartalmazza. A Polgári Törvénykönyvnek a század eleje óta több tervezete készült (1911-es, illetve 1925-ös tervezet), mindegyik német mintára öt kötetre bomlott (általános rész, kötelmi jog, dologi jog, családjog, örökjog), 1928 után az 1925-ös tervezet átfogó átdolgozásra került és bár a kódex rövidült 1522 §-ról 1125 §-ra, az eredetileg külön készülő Kereskedelmi Törvényt a szerkesztők *behelyezik* a Ptk.-ba. Ennek eredményeként a kötetek §-számának egymáshoz viszonyított aránya alapvetően megváltozott.[12] A kereskedelmi jog és a magánjog egységesítését főleg azzal indokolták, hogy a kereskedők Kínában sohasem különültek el, mint Európában, de utalás történt a svájci, illetve angol—amerikai tapasztalatokra is. Ettől függetlenül azonban a kereskedelmi jog számos területét külön törvényekben szabályozták.[13] Emellett a Polgári Törvénykönyvet kiegészítette egy polgári eljárási és bírósági szervezeti törvény, valamint az a nemzetközi magánjogi törvény, amelyet még 1918-ban fogadtak el.[14]

A kínai Ptk. általános része 1929. október 10-én, kötelmi és dologi jogi része 1930. május 5-én lépett hatályba. A dologi jogi rész legfőbb értéke a kínai hagyományos feudális intézményekkel szembeni fellépés volt (kiegészülve az 1928. július 18-i földtörvénnyel),[15] ezt aztán a Kuomintang feletti győzelem után szocialista irányba fejlesztettek tovább. A kötelmi jogi részben a *kereskedelmi szerződések fölénye* a mindennapos állampolgári ügyletekkel szemben mind az általános részben, mind a különös rész felépítésében megnyilvánul (pl. az adási kötelmeknél kiemelten szerepelnek a számlaszerződések, szabályozásra kerül a bizományi, az ügynöki, a raktározási, a fuvarozási és szállítmányozási szerződés, valamint a társasági szerződésből kiemelten a csendes társaság) —, ez kétségkívül hatással volt az 1981-es gazdasági szerződési törvényre. A jogi személyek általános szabályozása kiterjed a kereskedelmi társaságokra, egyébként külön fajként csak az egyesületet és az alapítványt rendezték. A jogi személyek a törvény keretei között abszolút jogképesek, de főszabályként a koncessziós elv alapján nyilvántartásba való bejegyzéssel nyerik el jogképességüket (25—30. §). A törvény bevezető rendelkezései — szemben a japán Ptk.-val, amely általános elveket egyáltalán nem tartalmaz — úgy próbálják a hagyományokkal való kapcsolatot megteremteni, hogy kimondják: ha egy polgári jogi eset a törvény által nem szabályzott, a szokás az irányadó, ennek hiányában az általános jogelvek (1. §). A szokást azonban csak akkor lehet alkalmazni, ha a közrenddel, illetve a jó erkölccsel nem ellentétes (2. §). Ezeknek a rendelkezéseknek hatását is észre lehet venni a gazdasági szerződésekről szóló 1981. december 13-i törvény bevezető rendelkezéseiben, sőt az 1985-ös Polgári Jogi Alapelvekben is.[16]

2. Az 1949—1978 közötti hullámzás

A kínai kommunista párt által katonailag elfoglalt területeken már a 20—30-as években felbukkan-

[9] Ld. *Pen Tien Lin:* Vergeiselung und dingliche Sicherungsrechte im chinesischen traditionellen Privatrecht. München, 1976. 21—23. old.

[10] Ld. K. *Bünger:* Fünfzig Jahre Rechtsreform in China. Übersee Rundschau 1950. 1. S 28—29.

[11] Bár ezt a japán civil jogtudományban újabban többen vitatják (ld. pl. M. *Okuda:* Zivilrecht und Zivilrechtswissenschaften in Japan seit der Rezeption europäischen Rechte im 19 Jahrhundert. A Grundprobleme des Privatrechts in Japan című tanulmánykötetben. Köln, 1985. 2—14. old. Okuda szerint a japán Ptk. az általános összehasonlító jogtudomány terméke), a többségi nyugati álláspont szerint Japán 1896-os Ptk.-ja a német BGB első tervezetét követi (ld. pl. J. E. *Becker:* The Principles and Practice of the Civil Code of Japan. 2. kiad. Washington, 1979. I. köt. 11—15. old.). Ezzel szemben a kínai Ptk.-ban a japán Ptk. szövegével vegyítették a német BGB végleges szövegét ld. V. A. *Riasanovsky:* Chinese Civil Law. Tientsin, 1938. 3—5. old. Pl. a kínai társasági szerződés, illetve a japán társasági szerződés definícióját mind a két törvénykönyvben a 667—668. § tartalmazza (de a részletszabályok a kínai Ptk.-ban 10 §-sal bővebben kerültek rendezésre), mind a kettőben egy németnél erősebb Gesamthand jellegű vagyonegyesítő, jogi személyiséget megközelítő változat került elfogadásra. Mind a kínai, mind a japán jog alapjellemzője — éppen a bírói szervezet nem kellő kiépítettsége miatt — hogy a bírói eljáráson kívüli egyeztetés, sajátos választott bíráskodás rendkívül elterjedt. (Erről ld. M. *Oki:* Schlichtung als Institution des Rechts. Ein Vergleich von europäischen und japanischen Rechtsdenken. Rechtstheorie. 1985. 2—3. old.)

[12] 1925-ös tervezet I. kötet 223, II. kötet 521, III. kötet 310, IV. Kötet 243, V. kötet 225 §-t, a végleges Ptk. I. kötet 152, II. kötet 604, III. kötet 210, IV. kötet 171, V. kötet 88 §-t tesz ki. Más szóval a kötelmi jog volt az egyetlen terület, ahol a joganyag bővült.

[13] Ld. pl. az 1914. március 3-i törvényt a kereskedők jogállásáról, az 1929. december 26-i törvényt a kereskedelmi társaságokról, az 1920. december 30-i törvényt a biztosításügyről, az 1931. február 28-i törvényt a bankokról, az 1929. október 3-i törvényt a tőzsdéről, az 1930. március 3-i törvényt a Kereskedelmi Kamaráról, az 1929. október 30-i törvényt a váltó és csekkjogról stb.

[14] A Ptk. általános, valamint a polgári és a kereskedelmi jog viszonyának jellemzését ld. K. *Bünger:* Zivil und Handelsgesetzbuch sowie Wechsel und Scheckgesetz von China. Marburg, 1934. 13—22. old.

[15] Ld. H. *Böhling:* Chinesisches Sachenrecht. Jena, 1934.

[16] A kínai 1929—1931-es Ptk. szövegét ld. The Civil Code of the Republic China. I—V. köt. Shanghai, 1931.

nak — szovjet szakértők által is közvetítetten — a korabeli szocialista jog egyes elemei, ezek azonban nem képeznek egységes rendszert. A 30-as években már Mao Ce-tung által vezetett kommunista felszabadító hadsereg és a Kuomintang kormány között váltakozó ellenséges, illetve szövetségi viszonyok is befolyásolták azt, hogy a Kuomintang jogszabályaiból mit alkalmaztak a „kommunista területeken", illetve hogy emellett a kínai népi jogi hagyományok, illetve a kommunista eszmékből következő jogi elemek mennyire érvényesültek. Mindenesetre ebből a meglehetősen kaotikus állapotokból származó előnyök befolyásolták *Mao Ce-tung alapvető jogi nihilizmusát,* ez főleg a kulturális forradalom időszakában került előtérbe (ld. a „népi felszabadító hadseregtől tanulni" jelszót), Mao államtanában döntő szerepet játszó *„ellentmondáselmélet"* is egy 1937-ben tartott előadásból származik, amelyet először kínai nyelven 1952-ben publikáltak, persze az akkori viszonyokra aktualizáltan.

A Kínai Népi Demokratikus Köztársaságot 1949 októberében kiáltják ki és egyben teljesen eltörlik a Kuomintang-törvényhozást. Az ún. újraépítési időszak 1953-ig tart, ezt követően már belépünk az átfogó tervgazdálkodás korába. A kínai újabb jogirodalom 1954-ig a népi demokratikus jogrend kiépítésének, alapjainak lefektetéséről, az 1954-es szocialista alkotmány alapján pedig annak kibontakozásáról beszél.[17] Úgy gondolom azonban, hogy az 1949—1958 közti szakaszt témánk szempontjából együtt tárgyalhatjuk, továbbá bár politikai szempontból az 1966—76 közti kulturális forradalom és 1976-ban a négyek bandájának bukása a határkő, a jogfejlődés szempontjából szerintem az 1958—78 közti 20 év különíthető el.

Az első időszakban igen kiterjedt törvényhozási tevékenység folyt, így 1950-ben a házassági és a földreformtörvényt, 1951-ben a szakszervezeti törvényt és a munkavédelmi rendeletet bocsátják ki. 1954-ben jelenik meg az erőteljesen az 1936-os sztálini alkotmány szellemét és szerkezetét átvevő *kínai alkotmány,* amely 1975-ig — annak ellenére, hogy Mao Ce-tung deklarált támogatásával a kulturális forradalom időszakában sok területen ténylegesen lerontják — formálisan hatályban maradt. Ehhez kapcsolódva bocsátják ki 1954-ben a Népi Gyűlés (parlament) szervezetére, a helyi népi kongresszusokra és bizottságokra, valamint a bíróságok és ügyészségek szervezetére vonatkozó törvényt. Kezd kiépülni a Szovjetunióra emlékeztető központi államigazgatási rendszer és ezen belül a gazdasági alágazati minisztériumok fölényén alapuló gazdasági igazgatási szervezet — ez az a szervezetrendszer, amelyet *mielőtt még megszilárdult volna* a kulturális forradalom szétvert.[18]

A gazdasági jog terén zömmel *„kísérleti", „ideiglenes"* alacsony szintű szabályozásokra került sor. Emögött akkor még senki sem látott „jogellenes" ideológiai álláspontot, szinte természetes volt, hogy a tervgazdálkodás indulásakor a társadalmi tulajdon viszonyait csak átmeneti jelleggel lehet rendezni. Az alkotmány kimondotta a tervgazdálkodás alapelveit, a társadalmi és főleg az állami tulajdon elsődlegességét, a részletek érthetően nem jelentek meg törvényi szinten, csak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek (a kollektivizálási folyamat 53—56 között zajlott le alapvetően) minta-alapszabályát hagyta jóvá 1956-ban törvény (az ipari szövetkezeteket 1950-ben ideiglenes szabályzat rendezte). Így a gazdasági szerződésekről 1950-ben hoztak ideiglenes szabályzatot, amelyben még a szabad szerződéskötés elemei is megnyilvánultak (összesen 11 §-ban tizenkét különböző szerződésfajtát szabályoz), az 1963-as alapfeltételek viszont már a klasszikus tervszerződési — elsősorban szállítási szerződési — rendszert tükrözi. A tervjog előírásai is rendkívül gyakran változtak a Minisztertanács ideiglenes előírásai által, így 1952-ben, 1953-ban és 1955-ben jelentek meg erről jogszabályok, ez utóbbi már egy rendkívül részletes hagyományos tervlebontásos rendszert fejez ki. A kiterjedt (bár nem teljes mértékű) államosítás után (hiszen az ún. nemzeti burzsoáziával akkor még meghirdetett együttműködés keretében sok kisebb magánvállalat, illetve állami betársulással rendelkező ún. félállami vállalat a 60-as évekig működött) az állami vállalatokról, illetve önelszámolásukról ideiglenes szabályzat rendelkezett 1951-ben, ez még — akárcsak az 1961-es vállalati szabályozás — a jogi személy terminológiát használta. (A jogi személy — fa shön — fogalma a kínai jogszabályokból az 1960-as évek elején eltűnt, és tételesjogilag a 80-as évek elején bukkan fel újra.)

Úgy tűnik tehát, hogy az 50-es évek közepére a kínai tervgazdálkodás joga a 30-as évek közepén kialakult *szovjet modellt veszi át,* és az ún. *nemzeti sajátosságok* nagyjából-egészében az európai népi demokráciákban megtűrt mértéket *jelentős mértékben nem haladják meg.* Talán érdekes megemlíteni, hogy egy 1958-ban megjelent szovjet munka a következőkben látta a kínai polgári jog sajátosságait:

a) a teljes korábbi burzsoá törvényhozás hatályon kívül helyezése, annak ellenére, hogy a viszonylag nagyszámú magán, illetve félállami vállalat de facto kereskedelmi társasági formában működik. Az igen nagyszámú falusi és városi kisárutermelőre tekintettel a kínai jog nem különböztet személyi és magántulajdon között,

b) viszonylag kisebb méretű központi törvényhozás, Kína méreteire és sajátos nemzetiségi összetételére tekintettel a helyi jogalkotás, a bírói gyakorlat és a szokásjog jelentősebb szerepe, a jogi normák jórészének kifejezetten ideiglenes vagy kísérleti jellegűnek való deklarálása.[19]

[17] Ld. *Wu Da Jing:* Das sozialistische Rechtssystem und die Rechtstheorie. A Chinas neuer Weg zum Recht című kötetben 13—15. old.

[18] Ld. *Terng Yaw Lin:* Wirtschaftsverwaltung der VR China. Köln, 1978.

[19] Ld. Grazsdanszkoe pravo sztran narodnoj demokracii. Red. D. M. Genkin. Moszkva, 1958. Kinával a II. fejezet foglalkozik, szerzője V. S. Pozdnjakov. A szovjet és a kínai jog azonosságairól és eltéréseiről szóló nyugati elemzést ld. R. *Heuser:* Recht und Rechtstheorie in der VR China. Juristische Schulung, 1973. 540. old., F. *Fischer:* Entwicklung der marxistischen Staats und Rechtstheorie der Sowjetunion bis Stalin und in der VR China. A Studien zum chinesischen Recht című sorozat II. kötetében. Bochum, 1980. 7—36. old., D. C. *Buxbaum:* Preliminary Trends in the Developement of the Legal Institutions of Communist China. The International and Comparative Law Quarterly, 1962. 11., F. *Michael:* The Role of Law in Traditional, Nationalist and Communist China. The China Quarterly, 1962. 9., M. J. *Meijer:* Marriage Law and Policy in the Peoples Republic of China. Hongkong, 1972.

Két további jellemzőt tegyünk azonban ehhez még hozzá. Az egyik, hogy a kínai állami vállalati szabályozásban a *vállalatvezetésben való dolgozói részvétel eleve jelentősebb szerepet kapott.* Kezdettől fogva működött a felülről kinevezett igazgató elnöklete mellett egy dolgozói küldöttekből álló „vezető bizottság", amely alapvetően az igazgatói döntések munkásellenőrzésére volt hivatott (hasonlóan a 70-es évek elején kialakult román és bolgár megoldásokhoz). A másik, hogy a *kínai pártelőírások sok esetben közvetlenül is átvették a jog szerepét,* a párt politikai normái az 50-es évektől kezdve nem egyszerűen csak politikai irányvonalat fejeztek ki, hanem a gazdaság részleteit is szabályozták, mégpedig §-okba foglalva, ezáltal a politikai és a jogi normák közti különbség teljesen elmosódott.[20]

Az elméleti küzdelem a jogalkotás kérdésében 1956 körül kezdődik, összekötve a „Virágozzék száz virág, versenyezzen száz iskola" liberálisnak tűnő jelszavával (akkor még nem lehetett látni, hogy a virágoknak azért kellett kivirágozniuk, hogy a fejeket le lehessen vágni). Már 1954-től kezdődően Liu Sao-csi körül tömörülő ún. technokraták egy erős szovjet mintájú központi párt és államapparátus kiépítéséhez kapcsolva erőteljesen hangsúlyozzák egy *átfogó és kodifikált szocialista jogrendszer* kialakításának szükségességét. Ennek keretében felmerül — és részben tervezetek is készülnek — egy Btk. és Be., illetve Ptk. és Pp. létrehozásának igénye, a Ptk.-ba a gazdaság jogának jelentős része bekerülne. 1956 végén írja meg híres — és később sokat támadott — cikkét a sangháji Jang Csao-lung professzor „Osztályjelleg és a jog öröklődése" címen.[21] A szerző követeli a *társadalmi folyamatok jogiasítását,* még a pártnormák által szabályozott területeken is. Emellett a gazdaság jogában beszél elsődleges és másodlagos normákról és míg az elsődleges normákban valóban az osztályharc, a proletár-osztályakarat dominál, addig a másodlagos technikai kérdésekben sokat át lehet venni a tőkés jogokból is, pl. a jogforrási hierarchia tanát, a jogegyenlőséget és jogegységet, a bírói függetlenséget stb.

Bár 1975—76-ban kínai politikusok és jogászok hivatkoztak Mao Ce-tungnak 1956-ban, illetve az 1961—64-es viszonylag konszolidált periódusokban mondott olyan beszédeire, amelyben mintha ezt a törvényhozási folyamatot támogatta volna, mindez látszatnak bizonyul. Mao részben a kínai tradíciók, részben a marxizmus klasszikusainak eredeti álláspontja („minden jog végsőfokon polgári jog" — Marx), illetve a 20-as évek elejének szovjet álláspontja alapján *lényegében szemben áll a kodifikációval,* és a nagyobb jogszabálytervezetek a kulturális forradalom 1965—66-os beindulása előtt is rendre elvéreznek. (Például a Ptk. 1957-es, illetve 1964-es tervezete.) Mao Ce-tung 1957. február 27-i beszédében már fellép a „virágozzék száz virág" elgondolással szemben és kimondja: „aki ellenség, azzal szemben a proletárdiktatúra nem ismerhet jogegyenlőséget". Kiderül, hogy a „kísérleti", „ideiglenes" jogi előírások gyakorlata mögött Mao mélységes szkepszise húzódik meg a joggal szemben. Mao Ce-tung 1958-ban meghirdeti a *„nagy ugrást előre",* amelynek eredményeként a mezőgazdaságban átfogó naturalizmust vezetnek be, a termelőszövetkezetek sajátos politikai-gazdasági-hatalmi egységet képező *népi kommunákba* olvadnak. A „népen belüli ellentmondások kiéleződése" jegyében és a mindent átfogó naturális „kommunista tervezés" illúziója által vezetve megindul *1957-től a jogászok elleni kritika,* a legtöbb már ekkor „átnevelő munkatáborba" kerül, jóval a kulturális forradalmat megelőzően.[22] „A törvényhozó nem állhat a nép felett" — mondja Mao. Az árucserével összefüggő jog, általában az áruviszonyok a kommunista társadalomban el nem viselhető burzsoá maradványok, az igazgatási jog viszont az állami és a pártbürokrácia terméke, amelyet a nép, a tömegmozgalom nem viselhet el. A „legnagyobb termelékenységi erő a forradalmi osztály", amely a permanens forradalmi tömegmozgalom jegyében az ellentmondásokat *jogon kívüli eszközökkel* rendezi el — a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket is a tételes joggal szemben „forradalmi bátorsággal" és „önkezdeményezéssel" terelték a forradalmi bizottságok, a vörösgárdisták népi kommunákba.

Igen ám, de a „nagy ugrás előre" gazdasági összeomlással, nagyméretű éhínséggel jár a 60-as évek elejére, és így átmenetileg korrekció kezdődik, pl. a kollektív fegyelem helyébe ismét a „szerződésszerű csere", a munkajog részleges érvényesülése, a vállalati önelszámolás és jogi személyiség lép.[23] Látható ez a tervjogban is, ahol az 1958-ban a népi kommunákra modellezett decentralizált tervezést már az 1960-as, de főleg az 1963 márciusi előírások ismét visszavezetik a hagyományos központi tervmetodikára. (Nem véletlen, hogy az 1958-as norma a KB és az MT közös állásfoglalása volt, ezzel szemben a 60-as és a 63-as jogszabály a Tervhivatal ideiglenes előírása.) Időközben azonban részben kiéleződik a Szovjetunióval a burkoltan már régen feszült viszony (1960-ban hazahívják a szovjet szakértőket, 1963-ban deklarálják a nyílt szakítást) és a nagy ugrás okozta károk miatt relatíve háttérbe szorított Mao ismét ellentámadásba megy át a „technokrata pártelittel" szemben („a főhadiszállást bombázni"), előre menekül a kulturális forradalomba, „a forradalmi rendetlenségbe". Már 1962—1965 között a szovjet, illetve kelet-európai gazdasági reformkísérleteket revizionizmusnak bélyegzik, majd 1965 őszén kitör a „tömegek kulturális forradalma", amely csúcsát 1967—68 körül éri el, amikoris Liu

[20] Ld. H. von *Senger:* Partei, Ideologie und Gesetz in der VR China. Bern, 1982. 93—126. old. A kínai pártnormák egyik jellegzetessége, hogy a politikai irányvonalat Mao Ce-tung ellentmondáselméletének megfelelően a részletes szabályozás előtt jelszószerű, de ellentmondásban kifejezett rövid formában adják meg. Pl. „Ami a marxizmus—leninizmusban általános, azt a kínai forradalom konkrét gyakorlatával összekötni" stb. (Ezt hívja Senger „Polaritätsnorm"-nak.)

[21] Ld. a cikket a Huadong zhengfa xuebao 1956. 3. számában (26—34. old.)

[22] Ld. erről a korszakról M. *Klein:* Zur Rechtsentwicklung in der VR China. A Studien zum chinesischen Recht című sorozat IV. kötetében. Bochum, 1985. 39—53. old., *Chi Wen Sun:* Introduction to Basic Problems in the Civil Law of the People s Republic of China. A Chinese Communist Ideology című kötetben. California Press, 1968. 193. és köv. old.

[23] Kínai jogi tankönyvek az 1960-as évek elején ismét használják a jogi személyiség és a tervszerződés fogalmát. Ld. pl. *Ji Caizheng:* Zonghe caizheng jihua jiunlun. Peking, 1961. I. fejezet, *Xing Zongjiang:* Gongye giye caivn. Peking, 1964. 12—16. old.

Sao-csi mellett a vezető állami és pártkáderek tömegeit ölik meg, illetve zárják vagy börtönbe, vagy kényszermunkatáborba. Tíz év alatt ténylegesen szétverik a párt- és államapparátus jelentős részét, szervezetében és személyi állományában egyaránt.

1966—1976 között a Népi Gyűlés nem ülésezett rendszeresen, törvényhozási tevékenység egyáltalán nem folyt. A jogalkalmazás a tömegek „jogtudata" alapján a tömegekből ad hoc kikerülő népi bírók által folyt, az ügyészség beolvadt a rendőrségbe, a hivatásos ügyvédséget megszüntették, a védőt is a bíróság a nép soraiból nevezte ki (sokat vesznek át formailag a párizsi kommune-ből). Tisztán polgári jogi eljárás, különösen vállalatok között szinte sohasem folyt, polgári ügyek zömmel büntetőügyekhez kapcsolódva jelentkeztek, hiszen alig van állampolgári tulajdon. Megszűnt a hivatásos jogászképzés, a jogi szaklapok felszámolásra kerültek, az esetleges párt- és államigazgatási normákat nyilvánosan nem tették közzé. Mao azon jelszavának megfelelően, mely szerint „ami nem lett széttörve, azt nem lehet felépíteni" nyíltan eltérnek a törvényektől, a pártbizottságok számottevő részét a forradalmi bizottságok, a „vörösgárdisták" terrorizálják, az állami és pártkáderek jelentős részét eltávolítják, jórészét megölik, illetve kényszermunkatáborba kerülnek, a központi politikai és államigazgatási szervezet megsemmisül (pl. kínai politikusok interjúi szerint Pekingben az állami és pártkáderek, a vállalatvezetők, illetve a felsőoktatásban tevékenykedők kb. 1/4-e ellen foganatosítottak büntetőintézkedést).[24] Bár a kínai jogászok a 70-es évek végén még a jogi nihilizmust Lin Piao, illetve a négyek bandája művének állították be, akik a jogrendszert szubjektív uralmuk akadályának látták, eléggé nyilvánvaló — ugyan kínai részről még korainak látják a nagy kormányost és folyamúszót nyilvánosan deheroizálni, de a 80-as években lassan már ez is hangoztatásra kerül —, hogy a kulturális forradalom csak legkirívóbb megnyilvánulása a volt Mao Ce-tung eszmerendszerének, amelyet (függetlenül a napi politikai taktikázástól és az ellentmondás fő- és mellékoldalainak borzasztóan dialektikusnak látszó, pillanatnyi politikai érdekektől vezető felcserélgetésétől)[25] voltaképp a 30-as évektől kezdve egészen 1976-ban bekövetkezett haláláig képviselt.

A Mao-i eszmerendszert érdekes *kettősség* jellemzi. Először külpolitikai vagy a politikai módszerek szempontjából erőteljesen „sztálinista", így Sztálin jegyében fordul szembe a „revizionista" Hruscsovval. Egy totális naturális tervlebontási rendszer híve, aki a gazdasági ösztönzés, az áru- és pénzviszonyok legkisebb növelését, tervgazdálkodásba való beépítését a kommunista eszmék elárulásának látja (így lesz Liu Sao-csi-ből „kínai Hruscsov" és számos kínai elméleti közgazdászból „libermanista áruló"). Másik oldalról azonban a sztálini központosított „államigazgatási államisággal" szemben az eredeti marxi—lenini kommuna típusú állam híve, irtózik a centralizált párt és állami apparátussal járó bürokratizmustól, szervezeti elkülönüléstől. Mao meglehetősen anarchista és a kínai tradícióktól átitatott konzervatív gondolkodó, a kulturális forradalom tömegmobilizálása — amellett, hogy ezúton leszámol közvetlen politikai ellenfeleivel — egyben bosszú is azzal a párt- és államapparátussal szemben, amely a „nagy ugrás" időszakában oly keveset tudott megvalósítani az ő messianisztikus utópikus álmaiból.[26] Emellett a nacionalista és az európai szokásoktól, fogalomrendszertől irtózó Mao permanens forradalmát, mint kínai utat szembe kívánta állítani a „szovjet típusú etatizmussal" és nyíltan is követendő *mintaként* kívánta állítani az ázsiai, afrikai és latin-amerikai szocialista mozgalmak számára.[27] Ez a szembeállás a jog vonatkozásában is látszik, hiszen az akkori vezető jogászok zömmel szovjet egyetemekről kerültek ki, a 20-as évek hagyományaival szemben a Szovjetunióban átvettek olyan „burzsoá jogi fogalmakat", mint a jogi személy vagy a szerződés (ez utóbbi helyett pl. Kínában a kulturális forradalom alatt a „kooperációs megállapodást" használták). A bírói függetlenség, a nullum crimen sine lege vagy az ártatlanság védelme is burzsoá elvvé vált, amelyet a „szovjet szocialrevizionisták" átvettek. (Arról persze nem esett szó, hogy ezeket az elveket az 1936-os sztálini alkotmány is rögzítette.) Az állami tulajdon a Szovjetunióban nem az egész népé, hanem egy privilegizált rétegé — fogadja el Mao a gyilaszi megállapítást.

Az államapparátussal szembeni harccal függ össze, hogy Mao a zömmel parasztságból álló „nép" és a hadsereg szerepét mindig felértékelte, a *„tömegvonalnak"* kell a politikai és ideológiai harcot, az ellentmondások feloldását meghatároznia. Mao *autarchiára* építése persze összefüggött a kínai tradíciókkal és adottságokkal, a város és a falu közti különbségek megszüntetését az elmaradottság általánossá tételével, ún. mezőgazdasági-ipari közbenső szektor létrehozásával is elő lehet segíteni a népi kommunák által, a specialisták hatalmának megdöntését pedig a döntések decentralizálásával és a tömegek döntési hatalmának kiépítésével. Mindezt a „két szuperhatalom közé kerülés" jelszavával erőteljes militarizálódásra is fel lehetett használni (nem véletlen, hogy a 80-as években végbemegy a kínai hadsereg, illetve a népi milicia létszámának igen lényeges csökkentése, az álkatonatisztek jelentős részének más pályára — pl. utcaseprő —

[24] Ld. Han Jou-tung professzorral, a Társadalomtudományi Központon belül működő Jogtudományi Intézet igazgatóhelyettesével készült 1978-as interjút. Studien zum chinesichen Recht I. köt. 30. old. Hasonlóan *Vu Ta-csing* hivatkozott cikkében: i. m. 16. old. vagy *Tao Xijin:* Einige Fragen bei der Arbeit am Entwurf des BGB-s. Rabels Zeitschrift, 1982. 3. (eredetileg a sanghaji Minzhu Yu fazhi-ban. 1981. 9. 2—7. old.)

[25] Pl. 1964-ben Mao „egy kettőre bomlik" ellentmondástézisével „szemben" Jang Hsziao-csen vezető kínai filozófus a pekingi egyetemen „kettő eggyé egyesül" címmel folytatott dialektikus materializmus kurzust. 1964—65-ben a filozófust erős sajtótámadások érték, majd „átnevelésnek" vetették alá és csak 1979-ben került elő egy kényszermunkatáborból. Eléggé tipikus kínai professzor-sors a 60-as évek közepétől, a megvadult „álegyetemisták" valamilyen okot biztos találtak, hogy árulónak, ellenforradalmárnak, revizionistának stb. bélyegezzék. Hangsúlyozni kell, hogy ezeket a politikai pereket, utcai programokat, az állampolgári jogok tömeges megsértését ma Kínában sem egyszerűen a személyi kultusz megnyilvánulásának, hanem egyenesen fasisztoidnak tartják (éppúgy, mint a magyar politikai újságírás néhány év késéssel a Pol Pot rendszert Kambodzsában).

[26] Ld. Mao utasítását a sanghaji kulturális forradalom lebonyolítására a „Mao intern" című cikkgyűjteményben. München, 1977. 177. old.

[27] A Szovjetunióval való szembenállás szerepét a kulturális forradalom okai között ld. S. R. *Schram:* The Political Thought of Mao Tse Tung. London, 1979. 25—41. old., H. J. *Schurmann:* Ideology and Organisation in Communist China. Berkeley, 1968. 77—89. old., átfogóan a Mao-i gondolatkörről. K. *Mehnert:* Der Maoismus. Etwas neues unter der Sonne? Darmstadt, 1970.

való átirányítása, de pl. kb. 60000 erre alkalmas katonatiszttel próbálják az igazságügyi szervezetet is feltölteni). A nyugati és a szovjet típusú „etatista féldemokrácia" helyett Mao „közvetlen tömegdemokráciáról" beszél, ahol az alapvető döntéseket maguk a tömegek hozzák meg (ún. véleménytársadalom), mert „minél nagyobb a kaosz, annál jobb a politikai helyzet". „Hosszú menetelés", „gerillaharc" kell a gazdaságban is, a termelők közvetlen felelősségére kell alapozni, káros az egyszemélyi „technokrata" vállalatvezetés, nem kell anyagi érdekeltség, nem szükséges teljesítményorientált társadalom, hanem a permanens forradalom során kialakuló erkölcsi értékek (ld. a konfuciusi hatást), azaz a szolidaritás, a munkaeuthanázia, az osztálytudat, a tömegtámogatás segít abban, hogy a kapitalizmus restaurálása helyett eljussunk a kommunizmushoz.

Az 1970-es évek elején a kulturális forradalom lanyhul, hátrányos gazdasági következményei egyre jobban megnyilvánulnak. A hatalomban valahogy és kivételesen bennmaradt „technokraták", így elsősorban Csou En-laj már kezdik kihozni a táborokból azokat az embereket, akikkel az állam normális működését biztosítani lehet — így kerül Teng Hsziao-ping is vissza a vezetésbe. Olyan értelmezés is felbukkan a kulturális forradalom apálya kapcsán, hogy a Mao utódlására törekvő Lin Piao látta elérkezettnek az időt arra, hogy saját embereivel töltse fel a párt- és az állami apparátus megürült helyeit, valószínű azonban, hogy a társadalom döntő többsége fáradt bele a „tömegmozgalomba". Ugyanakkor azonban az öregedő Mao és főleg felesége, Csiang Csing támogatásával még a vörösgárdisták az utcán vannak, sajátos politikai harc indul meg, amelynek első vesztese a kulturális forradalom egyik valamikori irányítója, Lin Piao.

Ebben a helyzetben jelentkezik 1972-ben az ún. *Konfuciusszal szembeni kritika,* amely ismét felveti a jog szerepét Jang Zsung-kuo (munkatáborból kijött filozófiaprofesszor) híres cikkében méltatta a legalistákat, akik Konfuciusszal szemben nem az erkölcsre alapozták a kormányzást, hanem a szigorúan betartott jogszabályokra. Konfucius eszméi behatoltak a kommunista párt gyakorlatába és ez Jang szerint helytelen. A Konfucius elleni kampányt Csou En-laj és a pragmatikusok támogatták a kulturális forradalomban felemelkedett radikális ideológusokkal, így elsősorban az ideológia irányítója Csang Csun-csiaóval szemben. Teng Hsziao-ping 1975-ös téziseiben, amelyben a gazdasági modernizálást, a gazdaság hatékonyságának növelését, az ellátás javítását javasolta, a szocialista jogrendszer megszilárdítása kifejezetten szerepel. Más kérdés, hogy ekkor még Teng is Mao 1956-os jog szerepét elismerő kijelentésére hivatkozik, illetve, hogy a radikálisok a Konfucius elleni harcot megkísérelték visszafordítani Csou En-laj csoportja ellen.

A *két politikai irányvonal* tehát már kialakul és látványosan csap össze az *1975-ös január 15-i alkotmány* körüli harcban. Azt, hogy egyáltalán alkotmányt alkotnak, a „pragmatikusok" sikerének látszik, de az alkotmány tartalmában még erősen visszatükröződnek a kulturális forradalom elvei. Mindenekelőtt az 1954-es alkotmány 106 §-ából mindössze 30 marad, kimarad a szövegből az állampolgárok jogegyenlősége, a törvényesség és a bírói függetlenség elve. Az állampolgári jogok és kötelezettségek között első helyen szerepel a kommunista párt vezető szerepének biztosítása (!?), ugyanakkor megjelennek a kulturális forradalom jellegzetes intézményei. Így a 11. § kötelezi az állami szerveket a „tömegvonal követésére", deklarálja az alkotmány a nép közvetlen részvételét a politikai döntéshozatalban, „különleges jogát a nagy vitákra és a tacepaókra (13. §), a sztrájkjogot a bürokrácia elleni harcban (28. §). Ugyanakkor az alkotmány erősíti a jogi formákat, felhasználható arra, hogy később visszatérjenek a törvényhozás normális menetéhez.

Előre látható volt, hogy a két vonal kompromisszuma sokáig nem tartható, 1975—76-ban a politikai harc kiéleződik. Csou En-laj 1975 márciusában kormányprogramként hirdeti meg a *négy nagy modernizálást* (ipar, mezőgazdaság, hadsereg, tudomány), 76 áprilisában tömegdemonstráció zajlik le Peking főterén a „radikálisokkal" szemben, a tüntetőkkel szemben fegyveresen is fellépnek. Mao Ce-tung még egyszer, utoljára beveti tekintélyét a „radikálisok" mellett, Csou En-laj 1975 márciusában meghal, Teng Hsziao-ping-et ismét kivetik a hatalomból.

De Mao Ce-tung is meghal 1976 őszén és a hatalmat a radikálisok nem tudják megtartani. 1976 októberében letartóztatják Mao özvegyét, és a további három vezető „radikális" politikust („négyek bandája") és Hua Kuo-feng vezetésével *átmeneti szakasz* kezdődik, amelyben a gazdasági és politikai modernizáció, a jogrendszer helyreállításának hívei Teng Hsziao-ping-gel az élen egyre nagyobb szerepet játszanak. 1978-ban a kulturális forradalom legkirívóbb intézményei kikerülnek az alkotmányból, de később ez is kevésnek bizonyul és 1982 decemberében teljesen új alkotmányt fogadnak el.[28] 1975—78 között a jogrendszer helyreállításának igényét még sok kritika éri, 1978-tól válik csak teljesen egyértelművé, hogy a *gazdasági és politikai reform, modernizáció, valamint a demokratizálás egyik alapfeltétele a törvényhozás,* a gazdasági jog aktív szerepe. Politikailag 1979-ben deklarálják a kulturális forradalom előtti jog hatályosságát, ha ez nem áll ellentétben a 78-as alkotmánnyal és megindul a törvényhozási folyamat is. Ennek áttekintése előtt azonban szükségesnek tűnik összefoglalni a kínai reform alapeszméit.

3. A gazdasági-politikai reform (modernizáció) alapvonásai

1986-ban számos nyugati sajtóorgánum megemlékezett a kínai gazdasági reform 10 éves évfordulójáról. Kínai szakértők szerint viszont az 1976—78 közti időszak inkább a *tervgazdálkodás elemi rendje helyreállításának szakasza* volt, és tervutasításos gazdaság meghaladásának, azaz egy szűkebb értelemben vett gazdasági reformnak a KKP KB 1978. decemberi plé-

[28] A 70-es évek első felének, illetve az 1975-ös alkotmánynak értékelését ld. F. *Münzel:* Das Recht der VR. China, 14—22. old., O. *Weggel:* Am Vorabend einer Gesetzgebung Renaissance. China aktuell. 1978. 574. old., A. *Arndt:* Recht und revolutionäre Politik. Überlegungen zur systematischen Einheit der politischen Theorie Mao Ce-tung. Studien zum chinesichen Recht. II. köt. 37—81. old.

numának határozata, illetve a KB 1979. áprilisi munkaértekezlete nyomán alakult ki.[29]

Nyilvánvaló, hogy először a konszolidáció elemi feltételeit kellett megteremteni a kulturális forradalom után, hiszen a gazdasági veszteségek rendkívül jelentősek voltak.[30] Ebben a konszolidációs szakaszban meglehetősen széles körű és éles viták zajlottak le a továbbhaladás irányát illetően, erőteljesen felmerült egy modernizált tervutasításos rendszer alkalmazása is, hasonlóan a KGST-országok többségének fejlődéséhez.[31] Ezt követően azonban a kínai reform a „tervgazdálkodásba beépített piacgazdaság", azaz a magyar reformhoz hasonló irányba fordult (összefüggésben Hua Kuo-feng távozásával a pártfőtitkári tisztségről), természetesen jelentős ideológiai viták között. Meg kellett győzni a kételkedők többségét, hogy most nem egy ellentétes irányú túlhajtásról, jobboldali elhajlásról van szó — mint Liao Csi-li írja: ez a reform a „szocialista rendszeren belüli forradalom", célja a szocializmus erősítése.[32] Ugyanakkor azonban természetesen ma is vannak kételkedők, ellenfolyamatok, amelyeket konkrét gazdasági nehézségek is erősítenek.

A kínai gazdasági reform tehát még egyáltalán *nem lezárt, végleges folyamat,* az 1980 óta eltelt 6 évben is ciklikus fejlődés volt tapasztalható.[33] Ennek ellenére a következőkben megkíséreljük eddigi fő jellemzőit felsorolni, hiszen a tradíciók mellett nyilván az új gazdasági jogi jogalkotást elsősorban ezek determinálták (ott, ahol a jogi szabályozást a következőkben részletesen nem elemezzük, az alapvető joganyagra is utalunk.)

a) A kínai reform *viharos gyorsasággal* indult, pl. ami a mezőgazdaságban 5 év alatt lezajlott, nevezetesen a népi kommunák túlnyomó többségének tényleges felszámolása és családi parasztgazdaságok kialakítása egy ilyen méretű és óriási népességű országban, az valóságos csodának tekinthető. Ebben nyilván szerepet játszott a kulturális forradalom hatásaként a megújulás iránti elemi erejű igény és eufóriás lelkesedés. Ugyanakkor az is befolyásoló tényező volt, hogy Kína igen szegény, elmaradott ország: a 80-as évek elején az egy főre jutó termelés devizaárfolyamokon és folyó árakon mérve kb. 1:30 volt a fejlett ipari országokhoz képest. Eléggé nyilvánvaló lehetett a kínai reformerek előtt, hogy a parasztság érdekeltségének megteremtése, termelőkedvének újjáélesztése nélkül a 60-as évek elejéhez hasonló éhínség fenyeget. Ezt a problémát azonban a 80-as évek közepére sikerült megoldani: mezőgazdasági termékekből a megfelelő ellátást ilyen óriási lakosság számára is biztosítják, a parasztság életszínvonala jelentősen nőtt, a hiánygazdaság e területen lényegében leépült. Ez pedig egy tradicionális agrárgazdaságban, ahol a parasztság a társadalom túlnyomó többségét teszi ki, alapvető jelentőségű.

b) A magyar reformtól eltérően a *mezőgazdasági és az ipari reform Kínában elméletileg egyszerre indult,* de a hasonló vonás, hogy a mezőgazdasági reform mérve ténylegesen messze meghaladja az iparét, az állami vállalatok helyzetének igen nagy óvatossággal éppen csak meginduló megváltoztatását. Bár kétségkívül leegyszerűsített az a nyugati vélemény, mely szerint a kínai mezőgazdasági reform messzebb jutott, mint a magyar, viszont az iparban, az állami szektorban fordított a helyzet, az kétségtelen, hogy egy átfogó és sajátos mezőgazdasági átalakulás ment végbe, amely igen nagy gazdasági sikereket hozott. A kínai mezőgazdasági rendszernek egyelőre nincs egységes jogi szabályozása (a lehetőségeket az Államtanács 1979 januári rendelete nyitotta meg), számos kísérleti forma működik egymás mellett, de a *mezőgazdasági termelőszövetkezethez való sajátos kötődés* mindegyiknél megnyilvánul, ez lehetséges háztáji gazdaságként, brigádszerű szakosított belső vállalkozásként vagy másként. A sok vállalkozási formának közös lényege, hogy *„termelési felelősségi rendszer"* jön létre és a termelés alapvetően családi parasztgazdaságokra alapozódik. A parasztgazdaságok és a tsz kapcsolata sajátos megállapodásokon nyugszik (amelyek egyelőre sokszor mellőzik az írott jogi formát), e megállapodásokat sok közgazdasági szerző *tartós ingatlan-haszonbérletnek* minősíti, hiszen 10—30 évre szóló megállapodások is létrejönnek. Hogy ezek a megállapodások jogi szempontból mennyire minősíthetők bérleti szerződésnek az vitatható, és az is, hogy mennyire alulról kialakuló spontán folyamat ez — a Polgári Törvénykönyv tulajdonjogi részének részletes kimunkálása feltehetően jogi szempontból jobban értékelhetővé teszi ezt a Dániel Zsuzsa—Kornai János által már most „világtörténelmi jelentőségű"-ként értékelt változást.[34] A falu reformjához hozzátartozik továbbá a részben közös, részben állampolgári vagy vegyes tulajdonban álló kereskedelmi szolgáltató, ipari vagy építőipari kisüzemek tömeges létrejötte, amelyek egyben a mezőgazdaságban felszabaduló munkaerő felszívásának egyik útját is jelenthetik.

c) A mezőgazdasági és az ipari reform egymástól való elválása mellett különösen jellemző a *külkereskedelmi terület éles elkülönülése a belső gazdaságtól.* A külgazdaság — Magyarországgal ellentétben — a reform előfutára volt, 1978 óta egy sajátos többszintű külkereskedelmi szervezet alakult ki, a külföldiek beruházásait különböző közgazdasági, szervezeti és jogi intézkedésekkel segítik elő. Kelet-Ázsiára jellemző módon sajátos gazdasági övezeteket hoztak létre, ezekre különjogot állapítottak meg, vegyes tulajdoni

[29] *Liao Csi-li:* A kínai gazdasági rendszer reformjának helyzetéről. Társadalomkutatás. 1984. 1. 20. old., J. D. *Solinger:* Three Visions of Chinese Socialism. Boulder, 1984.

[30] A kínai statisztikai hivatal elnökének Li Cseng-zsuinak ezzel kapcsolatos „Kínai gazdasági helyzete a belső kaosz tíz évében" című cikkét (Jingji Janjin, 1/1984.) ismerteti, J. *Erling:* VR. China — Wirtschaftsentwicklung während der Kulturrevolution. Osteuropawirtschaft, 1984. 2. sz. 153—163. old. További információk: E. *J. Perry—C. Wong:* The Political Economy of Reform in Post Mao China. Cambridge, 1984.

[31] Ld. *Jung Csung-fu:* Fortschritte und Ausblicke der theoretischen Wirtschaftsforschung seit 1980. Wirtschaftsjahrbuch VR China. 1982, *C. C. Lin:* The Reinstatement of Economics in China today. China Quarterly, 1981. 3. sz.

[32] Ld. *Liao Csi-li:* i. m. 26—27. old.

[33] Ld. *Dániel* Zsuzsa—*Kornai* János: A kínai gazdasági reform magyar közgazdászok szemével. Valóság, 1986. 4. sz., F. *Levcik:* Die chinesische Wirtschaft nach der Kulturrevolution. Wirtschaft und Gesellschaft, 1982. 3. sz.

[34] Ld. erről T. *Heberer:* Zur Problematik der gegenwärtigen Landwirtschaftsreform in der VR China. Osteuropawirtschaft, 1985. 1. sz. 30—46. old., a magyar irodalomban *Jordán* Gyula: Kína mezőgazdasága ma — változások és tendenciák. Közgazdasági Szemle, 1985. 10. sz.

viszonyokkal, kedvezményesen szabályozott munka- és pénzügyi joggal. Ezek a *különleges gazdasági övezetek élesen elkülönülnek tehát a belső gazdaságtól* jogi szabályozásukat tekintve is. A külföldi beruházásokat központi szervezet támogatja (China International Trust and Investment Corporation), és a joint venture törvény is az első gazdasági jogalkotásokhoz tartozik (1979. július 1-i törvény),[35] a joint venture gazdasági feltételeit többször is módosították (1980, 81, 83, 85) a külföldi partnerek javára (ld. a törvény jelenleg hatályos végrehajtási rendeletét 1983. szeptember 20-ról, illetve az Államtanács 1985. április 11-i ideiglenes előírásait az adó csökkentéséről a gazdasági különleges övezetekben és a 14 tengeri kikötőben). A kínai területen külföldi partnerrel működő vállalatoknak *egy közös vagyonú és egy kooperatív válfaja* egyaránt szabályozásra került, emellett tisztán külföldi tulajdonú vállalatok is működési engedélyt kaphatnak (1984 végén kb. 2000 ilyen vállalat működött). Az elkülönülést az is jelzi, hogy a kínai vállalatok külföldi vállalatokkal kötött szerződéseire — nagy viták folytak és többszöri átdolgozás után — a gazdasági szerződési törvénytől elkülönülő önálló törvényt hoztak. *(1985. március 21-i külkereskedelmi szerződési törvény,* amely 1985. július 1-én lépett hatályba), amely mind a jogválasztás, mind a szerződési feltételek szempontjából a feleknek igen nagy szabadságot adott, amely szükségképp a gazdaságilag erősebb nyugati partnereknek kedvez. A kínai gazdasági reformban tehát — a magyartól eltérően — nem annyira a külföldi hitelek, hanem az igen erős *termelőtőkebehozatal* játszik jelentős szerepet.[36]

d) Az előzőek már jelzik a kínai gazdasági reform egyik — egyébként a magyarhoz hasonló — alapproblémáját, hogy az egyes részreformok egymástól *elszakadnak,* ez egyébként áll a közgazdasági szabályozórendszer egyes elemeire, pl. az adó- vagy a beruházási, vagy a munkaügyi, vagy a bankreformra is. Természetesen ez az összhanghiány *szükségképp adódik a folyamatos reformmegvalósítás követelményeiből,* továbbá az adottságokból, hiszen pl. rendkívül nehéz egy munkaerőpiacot kialakítani, amikor a falusi lakosságra évtizedeken keresztül szinte a „röghözkötöttség" viszonyai voltak a jellemzők (engedélyhez kötött utazás), az állami vállalatoknál is tradicionálispatriarchális kötöttség uralkodik a munkaszerződési, munkajogi viszonyok helyett, amely a „vas-rizsescsésze", a „közös kondérból való evés" viszonyaival szorosan összekötődött. A folyamatos és egyben ciklikus fejlődéssel függ alapvetően össze, hogy főleg a gazdasági igazgatási és tervjogban, a gazdasági szabályzókkal kapcsolatos joganyagban változatlanul az *„ideiglenes",* a *„kísérleti"* szabályozás dominál, és igen gyakran változik is — remélhetőleg ez ma már nem a jogi nihilizmus maradványa. De a gazdasági jog jelentős részének túlzott elasztikussága, a lyukak, a módosítások stb. összefüggenek azzal is, hogy a *reform számos alapelve* nem tisztázott, a reform a rövid távú gazdaságpolitikai követelményekre is tekintettel *igen pragmatikus* — kínai szerzők szerint is hiányzik az átfogó stratégiai végkoncepció.[37]

e) Az előzőek már jelzik, hogy Kínában a reform szorosan összefügg a *gazdaság többszektorúságának helyreállításával,* a kisüzemi-kisárutermelő gazdaság lehetőségeinek visszaállításával, illetve kibővítésével. A kulturális forradalom ideje alatt az állami tulajdon szinte az egész gazdaságot átfogta, a termelőszövetkezetek beolvadtak az alapvetően állami jellegű népi kommunákba, a kisárutermelő szektort falun és városban egyaránt igyekeztek teljesen felszámolni, az állampolgári személyi tulajdon a 70-es évekre a 0-hoz közelített. Tekintettel az ázsiai hagyományokra a kisárutermelés-kiskereskedelem felszámolása durván sértette a lakosság többségének értékrendszerét, és talán ez magyarázza, hogy miért tudott a 70-es évek végén a kisipar-kiskereskedelem olyan gyorsan, tömegméretekben újjáéledni. A falun kialakult formákról, az állami, a kollektív, illetve a családi tulajdon sajátos vegyüléséről már beszéltünk, az Államtanács 1981. november 23-i rendelete a városi kisipar lehetőségeit alapozta meg jogilag (4 alkalmazottban és 5 tanulóban maximálva a családon kívüli foglalkoztatottak számát). A nyugati sajtó természetszerűen ezeken az állami vállalatokon és szövetkezeteken kívül — az egyébként igen sok formájú — állampolgári vállalkozásoknál „reprivatizálásról" beszél,[38] és — a magyar kisvállalkozásokhoz hasonlóan — Kínán belül is felmerültek olyan vélemények, hogy ez a folyamat kapitalizmushoz vezethet, kizsákmányolást jelent. Főleg Teng Hsziao-ping beszédei-interjúi utaltak arra — ami ezután az 1982-es alkotmányban kifejezésre is jut —, hogy a totális államosítás nem felel meg a kínai termelési viszonyok, illetve termelőerők állapotának, *jelentős méretű sokformájú kistermelői-kiskereskedelmi szektort kell működtetni,* már az állami szektor normális funkcionálása érdekében is. De az alapcél nem ez, hanem az állami tulajdon jövedelemtermelő képességének növelése, ez zömmel szocialista vállalatokhoz kötődő *kisegítő-kiegészítő* gazdaság. Az uralkodó kínai felfogás egyébként tagadja ezen új formák magántulajdoni jellegét, ennek megfelelően a jogalkotás is a kisárutermelőket-kiskereskedőket *„szocialista munkásoknak"* minősíti. (A kialakuló félben lévő sajátos félállami-állampolgári vállalatok formáit a vállalati jogállással foglalkozó cikkben részletesen elemezni fogjuk.)

f) Ami az *állami szektort* illeti, Kínában is a merev tervlebontásos rendszer kritikájából indultak ki. Megállapították, hogy a vállalati önállóság igen csekély, a vállalati és az államigazgatási szervek hatáskörre összefonódik, a túl sok és ágazatilag, illetve területileg szétaprózódott gazdaságirányító szerv nem alkalmas a népgazdasági érdek közvetítésére, sem vállalati, sem egyéni szinten nincs anyagi érdekeltség, a gazdaságirányítás és a vállalati működés összefonódása el-

[35] A kínai törvény szövegét ld. Commerciel Laws and Business Regulations of the People s Republic of China. Hongkong, 1983. 326. old., értékelését O. *Weggel:* Der institutionelle Rahmen der internationalen wirtschaftlichen Beziehungen der VR. China. A Chinas neuer Weg zum Recht című kötetben 191—216. old.

[36] Ld. S. *Messmann:* Die Joint Venture in China — die Erfahrungen der Volkswagenswerkes. Wolfsburg, 1985.

[37] Ld. *Liao Csi-li:* i. m. 26—27. old. Ezen egyébként aligha lehet csodálkozni, hiszen a lassan 20 éves magyar gazdasági reformnál is hasonló jelenségek tapasztalhatók. Ld. *Gombár* Csaba—*Lengyel* László: A társadalmi reform kérdéseihez. Társadalomkutatás, 1986. 1. sz.

[38] Ld. pl. O. *Weggel:* Die Wandel des Eigentumsbegriffs in der VR China. A Chinas neuer Weg zum Recht című kötetben. 338—355. old.

mossa a felelősséget. Kínai szerzők felróják a vállalati teljesítmények szubjektív megítélését, a vállalatok nem produktív feladatokkal való megterhelését, állami pénzügyi terhek önkényesen vállalati kollektívákra való átnyomását. Felvetik, hogy a hatalmi koncentráció, a hivatali visszaélések és a demokrácia elnyomásának körülményei között az állami tulajdon a tömegektől jelentősen elidegenedett, valóban *szocialista jellege alacsony fokú*[39] A reform egyik alapfeladata a termelőerők modernizálása, 2000-re Kína fejlett ipari országgá való fejlesztése, de legalább annyira célozza az állami tulajdon szocialista jellegének növelését a vállalati önállóság fokozása, szakképzett vállalatvezetés kialakítása, illetve a dolgozók vezetésbe való bevonása révén, a szocialista demokrácia kibontakoztatásával. Ehhez persze — mint ahogy ezt korábban főleg Teng Hsziao-ping hangsúlyozta, de amely a miniszterelnök Csao Ce-jang 1984 májusi parlament által elfogadott reformprogramjának kiemelt részét is képezte — a *káderpolitika gyökeres megváltoztatása szükséges.* Valóban Kínában hihetetlen szellemi pezsgés indult meg, az információéhség óriási, a felsőoktatást átfogóan átalakították, kínai diákok és szakértők lepték el a fejlett országokat. Erre szükség van, hiszen a kínai értelmiség jórészét fizikailag is megsemmisítették, egész generációk estek ki a kulturális forradalom következtében.

[39] Ld. a Renmin Ribao e tárgyú vezércikkét 1980. november 11. (Nyersfordítás.)

Szilágyi Sándor

A szövetkezetek státusváltozásairól

(Egy szövetkezeti egyesülés-beolvadás margójára)

I.

1. Kérdésfelvetésünk és témánk vizsgálata szövetkezetelméleti megközelítést igényel, minthogy szinte egyformán érinti a politika, a gazdaság és a jog területét, illetve az elemzések komplexitása és jellege ebbe az irányba mutat. Előre kell bocsátani azt is, hogy nem, pontosabban nem jellegzetesen és tisztán jogi problémával állunk szemben, mert — a szövetkezeti jogi elemzéseknél egyébként nem szokatlan módon — a jogi aspektus jelen esetben is csak rész az egészből, így annak elszigetelt kezelése legfeljebb a felszíni jelenségek megragadását tenné lehetővé.

Az elméleti vizsgálódás előtt ismerkedjünk meg röviden egy konkrét esettel, amely alkalmasnak tűnik témánk *gyakorlati jelentőségének és problematikájának* szemléltetésére is.

2. Egyik településünkön *kisszövetkezet* alakult, amely tevékenységi körében nagyobbrészt és döntően *lakossági szolgáltatásokat* végzett, illetve kis volumenű ipari termelő tevékenységet folytatott. Gazdálkodását a korlátozott piac, a kapacitás szűk keresztmetszete és ebből adódóan az elégtelen fejlesztési lehetőségek, valamint szerény jövedelmezőség jellemezete, a minimális fejlődés perspektíváját is kizárva. A kisszövetkezet vezetése — mérlegelve és elemezve a helyzetet — arra a következtetésre jutott, hogy a gazdálkodás stabilitását és rentábilitását hosszabb távon önerőből megoldani nem tudja, ezért meg kell vizsgálni — szűkebb környezetében — egy esetleges *fúzió lehetőségeit* is.

A térségben immár évtizedek óta működött egy *mezőgazdasági termelőszövetkezet,* amely jelentős ipari és szolgáltató ágazataival hosszabb ideje jelen volt a városban, és a szóban forgó kisszövetkezet számára — részben mint konkurrens gazdálkodó szervezet is — ismert volt a piacon. Gazdálkodását a „több lábon állás" jellemezte, ipari és szolgáltató tevékenységére szervezett üzemágai a jó eszközellátás és felszereltség következtében eredményesen működtek, de ez az értékelés a termelőszövetkezet egészére is vonatkoztatható volt. Kézenfekvőnek tűnt, hogy a két szövetkezet érdeke és vezetésének véleménye találkozott a gazdálkodás közösen történő folytatásának célszerűségéről, s úgy döntöttek, hogy — feltéve természetesen a tagság majdani egyetértését — előzetes tájékozódás végett kölcsönösen megkeresik érdekképviseleti, illetve állami törvényességi felügyeleti szerveiket, valamint a helyi politikai szerveket, azok elképzeléseikkel kapcsolatos álláspontjának megismerése érdekében.

3. Az ügyben szükséges politikai természetű előkészítő szakasz után az állami törvényességi *felügyeletet* gyakorló két érintett szerv véleménye lényegileg megegyezett. A hatályos szövetkezeti jogszabályokra hivatkozva kizártnak tartották annak lehetőségét, hogy két *különböző* (mezőgazdasági és ipari) ágazatban működő szövetkezet egyesülhessen vagy egymásba beolvadjon.[1] További indokként hozták fel, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezet *magasabb* szövetkezeti típust képvisel, mint a kisszövetkezet, amelyet

Szilágyi Sándor egyetemi adjunktus, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc)

[1] Az illetékes állami törvényességi felügyeleti szervek — az előkészítés során kifejtett vagy közzétett — jogértelmezése szerint: *a)* az 1967. évi III. törvény hatálya *csak* a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre, a halászati termelőszövetkezetekre és a mezőgazdasági szakszövetkezetekre terjed ki; *b)* a kisszövetkezetekre, a módosított 25/1981. (IX. 5.) Mt. számú rendelet 9. §-a szerint az 1971. évi III. törvény (Szvt.) és az ipari szövetkezetekről szóló 1971. évi 32. számú törvényerejű rendelet rendelkezéseit kell alkalmazni; *c)* kisszövetkezet nem folytathat — tevékenységi körében — mezőgazdasági tevékenységet; *d)* az alkalmazandó jogszabályok nem rendelkeznek a személyi hatályon túli *státusmódosulás* megengedhetőségéről, így — normatív felhatalmazás hiányában — az egyesülésre vagy beolvadásra jogszabály lehetőséget nem biztosít.

szintén kizáró feltételként értékeltek. Állásfoglalásaik lényege, hogy gazdálkodásuk közös folytatására — *egyesülés* vagy *beolvadás* útján — *jogszabályi lehetőség nincs.*[2]

Sajátos álláspontra helyezkedtek az *érdekképviseleti* szervek is. A *mezőgazdasági* termelőszövetkezet érdekképviseleti szerve lehetségesnek, sőt kívánatosnak tartotta a közös gazdálkodás folytatását, de ennek egyetlen járható útját a *beolvadásban* látta (a kisszövetkezet terhére). Indokolása szerint a jelenlegi jogi szabályozásból eredően mezőgazdasági termelőszövetkezet ipari termelőszövetkezet tevékenységét is folytathatja, de ez ellenkező értelemben nem lehetséges, mert ipari termelőszövetkezet mezőgazdasági termelőszövetkezet alaptevékenységébe eső tevékenységet nem folytathat. Következésképpen egy esetleges státusváltozás esetén a mezőgazdasági termelőszövetkezet primátusa érvényesül, minthogy azt követően az ipari tevékenység legfeljebb a szövetkezet tevékenységi körét bővíti és ágazati szinten jelenik meg a belső szervezetben, mint önálló üzemág vagy üzemegység.

A kisszövetkezet érdekképviseletét ellátó *ipari* szövetkezeti érdekképviseleti szerv nem látott lehetőséget sem az egyesülésre, sem pedig a beolvadásra. Álláspontja szerint ugyanis akár egyesülés, akár beolvadás esetén a kisszövetkezet vagyontömege mindenféle kompenzáció nélkül *kerül át a mezőgazdasági ágazatra,* s ezzel saját ágazatát „veszteség" éri. Egyébként is gondot jelent — hangzott az indokolás további része —, hogy mi lesz a kisszövetkezet által *igénybe vett állami támogatások sorsa,* mert az ágazatvállalással *elszámolási nehézségek* merülhetnek fel. Ilyen körülmények között a megoldásra egyetlen lehetőséget látott, nevezetesen azt, hogy a kisszövetkezetet — az önkéntes megszűnés kimondását követően — *fel kell számolni,* mert a felszámolási eljárás lefolytatását követően esetlegesen megmaradó, fel nem osztható vagyont az Országos Tanács rendelkezésére kell bocsátani, így akármilyen kevés is az, *ágazaton belül marad.*[3]

II.

1. A szövetkezetek csoportosítása (osztályozása, kategorizálása) régóta vitatott a szövetkezetelméletben, és gyakorlatilag ma sem tekinthető lezártnak, sem a tipizálás ismérveit, sem a *típusok* számát illetően.[4]

Az egyes típusokon belül természetesen *tovább tagozódnak* a szövetkezetek, aminek fő rendező elve gazdasági céljuk és tevékenységük (tevékenységi körük) lehet. Az ilyen alapon történő osztályozás megfelelhet a népgazdaság ágazati tagozódásának is, de nem esik azzal egybe. Sajnos, mind az 1967. évi mezőgazdasági termelőszövetkezeti, mind pedig az 1971. évi szövetkezeti jogi kodifikáció — természetesen történeti okokból — ágazati szemléletű volt, illetve tág teret engedett az ágazati elv (szabályozás) túlzott érvényesülésének, és erre, mint elméleti alapra támaszkodott. Minden árutermelő társadalom gazdaságában léteztek és léteznek ágazatok, amelyek nem különülnek el egymástól élesen, sőt nagyfokú mobilitást mutatnak egymás iránt. A gazdaságban, mint makrokörnyezetben a szövetkezetek is jelen vannak és más szervezetekkel együtt működnek, persze az egyes ágazatokban igen eltérő súllyal, gondoljunk csak a mezőgazdasági, illetőleg az ipari szövetkezetek ágazati szerepére. A *gazdaság struktúrájában* azonban — társadalmi rendszerektől függetlenül — *permanens átrendeződési folyamatok* zajlanak le, meghatározó jelleggel mindig a fejlődés irányába mutatva. E folyamatokat valamely rendező vagy annak vélt elvek legfeljebb késleltetni tudják, de megállítani nem. A ma különösen felgyorsult műszaki-technikai fejlődés oly mértékben *relativizálta* az ún. ágazati (csoportosítási, osztályozási) elvet, hogy abba mint elméleti kiinduló pontra, tudományos igénnyel építkezni nem lehet. Ezt elsősorban *igazgatási-irányítási kategóriaként* lehet felfogni, amelynek talán a szükségesnél is nagyobb súlya van a jogalkotásban és ilyen áttételen keresztül a szövetkezetekre nézve is. Ma már aligha lehet vitatni, hogy ilyen mértékű felerősödésének okát elsősorban a direkt gazdaságirányítás szocialista koncepciójában kell keresni. Nem hisszük, hogy — különösképpen ma Magyarországon — a szövetkezetek döntő többségének tevékenységét (és magukat a szövetkezeteket) elméletileg vagy gyakorlati tevékenységük alapján egyértelműen, be lehetne erőszakolni egy-egy ágazat kereteibe. Jellemző példaként elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket és a fogyasztási, értékesítési és beszerző szövetkezeteket jelölhetjük meg. Hatályos szövetkezeti jogunk szerint tiltó rendelkezés hiányában — néhány kivételtől eltekintve — a gazdaság bármely ágazatában működhetnek szövetkezetek.

---

[2] Itt a joggyakorlat elméleti alapjainak *tisztázatlansága* tapasztalható. (Megjegyzésünk konkrét esetre vonatkozik, tehát nem tekintjük azt általános érvényűnek.) A szövetkezeti mozgalom évtizedeken keresztül küszködött — és küszködik ma is — a *„magasabb-", illetve „alacsonyabb"-rendűség* negatív fikcióival, mind külső, mind belső viszonyait illetően. Esetünkben ennek a beidegződésnek a továbbéléséről van szó, melynek felszámolásához a jogtudománynak — de más tudományágaknak is — hatékonyan hozzá kell járulnia.

[3] „Ágazati szemlélet" a javából, *de hol van itt az érdekképviselet?* A motívumra csak következtetni lehet (de elfogadni nem): *a)* Az érdekképviseleti szerv quasi „vároményosnak" tekinti magát az egyes szövetkezetek vagyona tekintetében a megszűnés esetén; *b)* Az ágazatutódlással a „távozó szövetkezet" fenntartási hozzájárulásától *elesik* (?), csökken a szövetségi szolgáltatásokat igénybe vevők köre, következésképpen a bevétel is. Mindehhez ad annyit, a szövetségi tagság az *önkéntességen* alapul, tehát „ágazaton belül" sem kötelező. Ami a konkrét esetet illeti, elmondhatjuk, hogy az érintett szövetkezetek súlyos „státusharcot" vívtak meg, amelyet megnyertek, de győzelmük phiruszi győzelem lett, mert végül is a „magasabbrendűség" elve alapján a kisszövetkezet *beolvadt* a mezőgazdasági termelőszövetkezetbe.

[4] A magyar szövetkezetelmélet — attól függően, hogy a szövetkezeti viszonyok melyik elemét vette alapul — a rendszerezés és ennek függvényében a típusok több változatát munkálta ki. Ennek összegzését adja Nagy László A szövetkezeti jog alapkérdései c. munkájában (Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 98—100. old.). Az itt közölt álláspontok közül — a tipizálás ismérveit illetően — magunk is azzal értünk egyet, amelyik a tagnak a szövetkezeten belüli helyzetét tekinti meghatározónak, tehát azt, hogy a szövetkezet a tag számára egyben a társadalmi termelőtevékenységben való részvétel szervezeti formáját jelenti-e vagy sem. Ehhez képest megkülönböztetünk termelői típusú és fogyasztói típusú szövetkezeteket, illetve ezek vegyes típusát. Más-más elméleti alapnál kiindulva ezt az álláspontot képviseli pl. Erdei Ferenc, Bak József, Hegedűs István és Prugberger Tamás is, így a jogirodalomban ez tekinthető szélesebb körben elfogadottnak. A hatályos szövetkezeti jog a típus, ágazat és forma kategóriáival rendszerez. E terminológiákról lásd: Nagy László: Az új gazdasági mechanizmus és a szövetkezeti jog továbbfejlődésének elvei, kodifikációs és gyakorlati kérdései. MJ. 1969. 6—7. sz., 393. old.

Értelmetlen dolog valamely ágazatba beskatulyázni őket.

A szövetkezetek rendszerezésének másik kategóriája a *forma,* amely a szövetkezetek csoportosításának más vetületben érvényesülő rendező elve, illetőleg kategóriája. A formai elkülönülés megnyilvánulhat:

— a tagi (személyes és vagyoni) közreműködés gazdasági céltól függő eltérő módjában;

— a tevékenységi körben manifesztálódó szakmai elkülönülésben.

Ebben a szemléleti megközelítésben vitathatónak tartjuk azt a jogirodalmi álláspontot, mely szerint a forma (mint osztályozási kategória) a *fokozatosság* alapelvének érvényesítését juttatja kifejezésre.[5] Amennyiben ugyanis a tevékenységi körben megnyilvánuló *szakmai elkülönülés önálló formaképző erővel* bír, a fokozatosság szövetkezeti alapelve a vizsgált viszonylatban irreleváns. Ellenkező esetben — a „tevékenységi körben manifesztálódó szakmai elkülönülés alapján" — arra is gondolhatunk, hogy pl. a földművelés, mint tevékenység, egy „alacsonyabb" fokozatot képvisel a gazdasági tevékenységek körében, az ipari termelés pedig „magasabb" fokozatot. (Mondjuk azért, mert az egyik a társadalmi fejlődés korábbi, a másik pedig későbbi szakaszában jelent meg stb.)

A fokozatosságot a magunk részéről alapjában véve *szervezési,* és nem működési szövetkezeti alapelvnek minősítjük. Kimunkálása Lenin nevéhez fűződik, és a mezőgazdaság szocialista átalakításához kapcsolódik. A parasztokat úgy kell bevonni a szocialista építésbe, hogy az árucserét szolgáló legegyszerűbb értékesítési szövetkezettől a legbonyolultabb termelési formáig fokozatosan valósítsuk meg a kollektivizmus elvét.[6]

Tekintettel arra, hogy a téma meghaladja a jelen kereteket, csak a kérdés exponálására szorítkozhatunk. Nincsenek „alacsonyabb" és „magasabb" formák vagy típusok, csak szövetkezetek vannak, amelyeknek mindenkor összhangban kell lenniük a szövetkezet gazdasági céljával, a szövetkezők által elérni szándékolt céllal, ami ugyanakkor már a *lehetséges* típust és formát is determinálja, s ebben az értelemben a típus is és a forma is *kifejezheti a fokozatosságot.* (Mint Lenin is értelmezte, amikor a parasztságot az árucserét szolgáló *„legegyszerűbb"* szövetkezeteken keresztül — amelyek értelmezésünkben fogyasztási *típusúak* — látta lehetségesnek bevonni a kollektivitás körébe stb.) Nézetünk szerint tehát legalábbis félreértés a *termelő*szövetkezeti típust vagy formát a „legmagasabbrendűnek" minősíteni, mert itt másról van szó. Erdei Ferenc rámutatott, hogy „...a szocialista társadalom feltételei között mind a mezőgazdasági és ipari termelőszövetkezetek, mind az egyéb típusú szövetkezetek (fogyasztási, értékesítő, takarék-, lakás- stb. szövetkezetek) szocialista jellegű intézmények, különlegesen szocialista típusúnak tekinthetők azonban a termelőszövetkezetek; ezek között is kiemelkedő szerepük van a mezőgazdasági ág uralkodó szervezeti formáinak, s *ezek létrehozásának folyamatában van különös szerepe a megszervezés fokozatosságának*".[7]

A szövetkezeti típus vagy forma tehát nem „rendűség" kérdése.

2. Visszatérve a kiinduló gondolathoz, kíséreljük meg beilleszteni a *kisszövetkezetet* a már ismertetett elméleti rendszerbe. A kisszövetkezetet a termelő („munka") típusba lehet és kell besorolni, amit a hatályos jog is kétségtelenné tesz, továbbá még azt is, hogy a kisszövetkezet *termelést* vagy szolgáltatást végez,[8] tagja pedig a tagsági viszonya alapján vesz részt a társadalmi munkamegosztásban, azaz a tagsági viszony a tag számára egzisztenciális jelentőségű. Az 1981. évi jogszabályalkotás tehát a termelő (munka) típusú szövetkezetnek egy *új önálló formáját* teremtette meg a kisszövetkezetek elismerésével. A termelő típuson belül ismert más szövetkezeti formáktól való elkülönítése a kisszövetkezeteknek alapvetően *mennyiségi* szemléletű és így relatív (100 fős taglétszám) és talán csak az egyszerűbb önkormányzati és üzemi (vállalati) szervezetben ragadható meg, sőt a normatív szemléletű szabályozás leképezi ugyanezt a kisszövetkezeten *belül is* 30 főhöz kötötten.

Megismételve immár a kérdést, hogy mezőgazdasági termelőszövetkezet és a kisszövetkezet egyesülhet-e egymással, vagy egymásba beolvadhatnak-e, arra csak egyértelmű válasz adható: *igen.*

Mindkét szövetkezeti jogi személy *azonos típusba* tartozik, közöttük csak *formai* különbség van, ezért egyesülésüknek akadálya nem lehet, de a *hatályos jog sem* állít akadályt a fúzió útjába. Az 1967. évi III. törvény XIV., és az 1971. évi III. törvény III. fejezete mind elveikben, mind pedig tartalmukban gyakorlatilag megegyeznek, néhány ágazati specialitást nem számítva. Az 1967. évi III. törvény kormányszintű végrehajtási rendelete egyesülés esetén az ágazati miniszter előzetes hozzájárulását kívánja meg, a helyi állami törvényességi felügyeleti és érdekképviseleti, majd országos érdekképviseleti szerv véleményének figyelembevételével.

Az előbbi jogszabályi rendelkezések logikai értelmezése is igazolja igenlő véleményünket. Nézzük először az egyesülés ellentétpárját, a *szétválást* és alkalmazzuk az argumentum a contrario logikai elvét. Azonnal kitűnik, hogy semmiféle akadálya nem lehet annak, hogy például egy mezőgazdasági termelőszövetkezet ipari termelést vagy szolgáltatást végző üzemága (ágazat, részlege stb.) vagy akár az ún. nem alaptevékenységet végző vállalatrésze — a jogszabályi feltételek fennforgása esetén — a termelőszövetkezetből *kiváljon,* illetve szétváljanak *új szövetkezetek* alapítása vagy *más* szövetkezetbe való beolvadás céljából. Ez nyilvánvaló módon jelentheti egy *kisszövetkezet alapítását* is, mégpedig ha ez így van, akkor a folyamat *ellenkező irányban is* végbemehet.

Ugyanezt az eredményt kapjuk, ha a maiore ad minus elvét alkalmazzuk az értelmezés során. Mind a Tv. 129/A. §-a (1967. évi III. Tv.), mind a Szvt. 48. §-a (1971. évi III. Tv.) azonos módon szabályozza a más ágazati tevékenységet, illetőleg más szövetkezeti formát jelentő *átalakulás lehetőségét.* Ebben az egyenletben egyértelműen az *átalakulás a több* az egyesüléshez viszonyítva, mert az átalakuló szövetke-

[5] Vö. Nagy László: i. m. 111. old.

[6] *Lenin:* Beszéd a kommunák és az értelek I. Kongresszusán. Ld. Lenin a szövetkezetekről. KK, Bp. 1953. 137—141. old.

[7] Vita a szövetkezetek elméleti kérdéseiről (vitacikk). Társadalmi Szemle, 1968. 2. sz.

[8] *Prugberger* Tamás: A szocialista kisvállalkozás szövetkezeti formáinak jogi alapproblémái. SZKI Közlemények. Bp. 1983. 171. sz. 12—15. old.

zeti jogi személy egy ágazatban megszűnik, illetve onnan kikerül vagy új formát (más formát) vesz fel, míg egyesülés esetén a változás az ágazaton belül megy végbe; a szövetkezeti ágazati jellege *vegyessé válik, a forma változatlan megtartása mellett.* Ha pedig a *több* jogszerű és lehetséges, a *kevesebbtől* sem tagadhatjuk meg ezt a hatást. Véleményünk szerint ilyenkor — tehát az általunk taglalt esetben is — pusztán egy *vegyes forma* jön létre és funkcionál tovább. Ezen a tényen még a beolvadás sem változtathat, mert — minimum a jövedelemszabályozás és jövedelemelvonás szintjén — a jog is értékeli a bekövetkezett változást. Egyebekben pedig a mezőgazdasági termelőszövetkezetek primátusa — egyébként sincs ilyen — nem érvényesül, mert a *materiális rendező elv ebben a szituációban kizárólag a racionális gazdaságosság és a tagsági akarat* lehet.

Következésképpen: azonos szövetkezeti típuson belül — legalábbis a termelő típus esetében — az egyes szövetkezeti formák közötti státusváltozásoknak — legyen az egyesülés vagy beolvadás — akadálya nem lehet, és a szövetkezeti jogszabályok e körben gyakorlatilag ennek megfelelően rendelkeznek. Az *ágazati szemlélet* persze e folyamatokkal *ellenkező irányú reakciókat indukál,* de ezeknek semmiféle politikai, jogi vagy elméleti alapjuk nincs, illetve azokat elméletileg megalapozottnak nem tekinthetjük.

3. Szélesebb spektrumban — az átalakulásban és a megszűnésben megvalósuló státusmódosulások körében — továbbgondolkodva, arra a megállapításra juthatunk, hogy a fokozatosság elvének a korábban írtak szerinti értelmezése gúzsba köti az egész jogintézményt, mert *egyirányúvá és irreverzibilissé* teszi a mozgások-változások irányát. Átalakulásra főszabályként akkor van lehetőség, ha a szövetkezet tevékenysége, illetőleg a tagok személyes és vagyoni közreműködésének módja *végleges jelleggel* megváltozott.[9] A termelő típuson belül maradva: valóban ilyen esetekben került sor átalakulásra pl. a mezőgazdaságban? Nem! Ha kellett, hatalmi eszközökkel kényszerítették a szövetkezeteket az „alacsonyabb formából" a „magasabb" felé, anélkül, hogy az átalakulás objektív feltételei fennálltak volna. Ilyen megközelítésben persze a *visszafelé* irányuló átalakulás *kizártnak* tekinthető — legalábbis jogilag —, de valóban így kell ennek lennie? Továbbra is a mezőgazdaságban maradva: gondoljunk a számos kedvezőtlen termőhelyi adottságú termelőszövetkezetre, amelyek esetében a veszteségrendezési (szanálási) eljárás sem vezet eredményre vagy legfeljebb vegetálnak. Ha lehetőség lenne rá, talán egy egyszerűbb (nem „alacsonyabb) formában rentábilisan tudnának gazdálkodni, pl. a szakszövetkezeti formában, és ezzel tudnánk lényegileg (nem bürokratikus, a formai igények kielégítésére koncentráló szemléletben) megvalósítani a *fokozatosság* sarkalatos alapelvét.[10]

A fejlődés ugyanis soha nem egyenesvonalú és töretlen, s az, hogy előreszaladtunk, még nem jóváthetetlen, ha ezt felismerjük és végrehajtjuk a szükséges korrekciót. Ezért nem szerencsés az átalakulás egyik feltételeként „a tevékenység *végleges* megváltozását" megjelölni, mert ez nem mond semmit. A gazdálkodás, a gazdálkodási *körülmények, feltételek megváltozása* már jobban közelít a valósághoz, mert így értékelni lehet ennek objektív és szubjektív elemeit is. Meggyőződésünk, hogy számos mezőgazdasági termelőszövetkezetben még ma sincsenek meg az *objektív feltételei* a termelő formának, vagy a gazdálkodási körülmények változása folytán annak fenntartása *nem lehetséges.* A „végleges" jelleg tehát e körben (mint mindenütt) nagyon is relatív fogalom.

4. Tekintettel arra, hogy szoros összefüggést vélünk kapcsolatukban felfedezni, itt térünk rá a szövetkezet *megszűnésére,* mégpedig a *feloszlatásban* megjelenő megszűnésre, pontosabban azon változatára, amelyet az elrendelt *szanálás eredménytelensége idézhet elő.* (A szövetkezet megszűnésének ezen jogcímét szabályozó szövetkezeti jogi rendelkezések időközben hatályukat vesztették.) A jogalkotó a *statikus szabályozás módszerét* választotta, amit nem nevezhetünk szerencsésnek.

A feloszlatás most tárgyalt esetét *kivételesnek és legvégső lehetőségnek* — elkerülhetetlen lehetőségnek — tekintjük. Alkalmazására csak akkor látnánk lehetőséget, ha a veszteségrendezési eljárás során vizsgálat tárgyává tennénk, hogy az érintett szövetkezet *más típusban vagy más formában sem* gazdálkodhat eredményesen. A döntés értelmében ez lehet akár időleges, akár végleges, bár ez utóbbi tekintetében kételyeink vannak általában is. Nem vitás, hogy mutatis mutandis a *szövetkezet megőrzése* népgazdasági, csoport és egyéni érdeket is szolgál, az anyagi tehermentesítésről nem is szólva. Sorrendiséget is megjelölve, alternatívaként ajánlható a jogi szabályozás számára elsősorban a *formaváltás,* a feltételek hiányában *vegyes típus* létrehozása, esetleg — ha ez elkerülhetetlen — *a típusváltás* lehetősége. A lehetséges ellenérvek ismeretében már itt célszerű jelezni, hogy a *nemkívánatos visszarendeződési folyamatok kiiktatása érdekében* megfelelő jogi *garandák* építhetők ki érdemi és szigorúan zártrendszerű állami ellenőrzés megvalósulása alapján. Ilyen körülmények között természetesen a gazdaságirányítás és a gazdasági szabályozórendszer szintjén is le kellene vonni a konzekvenciákat, hogy divatos szóhasználattal éljünk, „szabályozó csomagterveket" kellene a szövetkezetek számára biztosítani.

III.

1. A továbbiakban — mint témakörünk környezeti tényezőjét — megkíséreljük áttekinteni az állami irányítás, illetőleg a szövetkezeti vállalati gazdálkodás, valamint az érdekképviselet körében tapasztalható releváns folyamatokat, abból a szempontból, hogy mennyiben fokozzák vagy gyengítik szövetkezeteink modernizációs (megújulási) készségét, illetőleg konzisztens rendszerről (hatásokról stb.) beszélhetünk-e a

[9] „Véglegességről" természetesen csak abban az értelemben lehet szó, hogy huzamos időre érvényesülnek a kialakított, s a szövetkezeti viszonyok arculatát meghatározó (s a jog által is relevánsnak tekintett) új szövetkezeti kapcsolatok. Ez azonban nem jelentheti a társadalmi-gazdasági viszonyok változásának-fejlődésének „végleges" lezárását. (Ld. a következőket is.)

[10] A „visszafelé" irányuló átalakulásra egyébként van precedens, Bács-Kiskun megyében veszteségesen működő mezőgazdasági termelőszövetkezet — felszámolás helyett — szakszövetkezetté alakult. Lásd: Kossuth Rádió 1986. május 5. 12[45] Utak és ösvények... Szanálás helyett szakszövetkezet? — Vita a Közgazdaságtudományi Egyetemen.

komplex módon értelmezett szervezeti-intézményi oldalon.

Úgy tűnik, a szövetkezetekkel szembeni bizalmatlanság elemei esetenként még manapság is fellelhetők: az önálló kezdeményezést néha gyanakodva fogadják (pl. az egyesülés vagy a beolvadás „alulról" történő kezdeményezését), quasi „kijátszottnak" érzik magukat az illetékesek (degradálónak tartva a „közreműködői" vagy a „résztvevői" státust). Ugyancsak a hagyományokon nyugvó, szinte öntudatlan cselekvési automatizmus a gazdaságban végbemenő vagy végbemehető szervezeti módosulások egyik részelemének, nevezetesen a vezető kiválasztásának a túldimenzionálása.

Az ehhez hasonló reagálások lelassíthatják az egyébként objektíve szükséges és indokolt gazdasági folyamatokat, a bizonytalansági tényezőket erősíthetik és morális, illetőleg anyagi következményeik is könnyen beláthatók. Mint ismeretes, szövetkezeti mozgalmunk történeti fejlődése során a státusmódosulások általában bizonyos politikai koncepcióktól függően és azoknak alárendelten mentek végbe. Ennek elméleti alátámasztást adott az 50-es években a mezőgazdaságban a „magasabbrendű" szövetkezet (termelőszövetkezet) fogalma, majd a 70-es években az „optimális üzemméret" kialakítására irányuló kampányszerű egyesülési és beolvadási folyamat, amely mindkét szövetkezeti típust érintette, bár legmarkánsabban a mezőgazdasági, ipari és fogyasztási formáknál tetőzött. Félreértés ne essék, nem fanyalgunk most a szövetkezeti demokrácia, a tagsági vezetés és önkormányzat megsértése miatt, mert az akkor meghozott döntések és azok alapján végrehajtott folyamatok gazdaságpolitikai pozitívumai (igaz: negatívumaikkal együtt) jól kitapinthatók ma is, de az is tény, hogy ma (a 80-as évek közepén) az alapvetően megváltozott külső és belső gazdasági környezetben másféle problémákat kell megoldanunk, s ez a feladat más módszereket is igényel. Törvényszerű, hogy a termelőerők mindig gyorsabban fejlődnek, mint a termelési viszonyok, tehát a kiegyenlítődés egy későbbi fázisban következik be az utóbbi javára, csakhogy éppen a fáziseltolódásnak az időtartama nem érdektelen számunkra. Ezért ezt a fáziseltolódást az ésszerűség határai között az optimálisra kell csökkenteni.

Az előbbiek figyelembevételével a következő szemléleti módosításokat látnánk kívánatosnak:

— a történetileg kialakult és többé-kevésbé megszilárdult módszerek modernizálásra és „dinamizálásra" szorulnak, azokat összhangba kell hozni a folyamatos és dinamikus átalakulásban lévő *gazdasági és társadalmi környezet* igényeivel;

— a gazdaságpolitika alakítása során meg kell szüntetni a *tulajdoni szektorokra* épülő — sokszor diszkriminatív, illetőleg protekcionista jellegű — befolyásokat közvetítő elbánás maradványait;

— tudatában kell lenni annak is, hogy a gazdasági változás és fejlődés törvényszerűen nem hagyja érintetlenül a *gazdaság* kialakult *szervezeti* kereteit;

— támogatni és gyors döntésekkel segíteni szükséges a szövetkezetek módosulásait, mert ezek sajátos helyzetük és méreteik folytán igen érzékenyek a gazdasági folyamatok változásaira;

— a jelzett összefüggésben biztosítani kell a gazdasági célszerűség, valamint a szövetkezeti *önkormányzat* és *demokrácia* tiszteletben tartását, illetőleg a személyi kérdéseket ezeknek alárendelten kell kezelni;

— a központi akaratot „rá kell dolgozni" a helyi valós adottságokra és igényekre.

2. Témakörünkben a *törvényességi felügyeletet* csak közvetetten és áttételesen, *jogalkalmazói tevékenységként* értékeltük. Ez természetesen erősen körülhatárolja szerepét, lehetőségeit és felelősségét is, amely a hatályos jog által erősen korlátozott és esetleges is. Egyértelmű az Szvt. (1971. évi III. Tv.) 113. § (2) bekezdésében megadott negatív feladatmeghatározás, mely szerint „...nem terjed ki a törvényességi felügyelet a szövetkezet gazdasági műveleteinek és a szövetkezet szervei döntéseinek gazdasági-célszerűségi szempontból való felülvizsgálatára, továbbá az olyan egyedi ügyek érdemi elbírálására, amelyekben tagsági vitának van helye". Teljesen megegyezően rendelkezik a Termelőszövetkezeti Törvény 124. § (2) bekezdése is.

Utalnunk kell itt az egyesülésben és a beolvadásban megvalósuló módosulásoknál jelzett ama körülményre, hogy mezőgazdasági termelőszövetkezet esetén be kell szerezni az ágazati miniszter előzetes hozzájárulását, és — vulgárisan fogalmazva — ún. „gazdaságossági számítást" kell készíteni a módosulás várható hatásairól. Aligha vitatható, hogy bármiféle szövetkezeti státusváltozás generálisan *gazdasági* (célszerűen gazdasági) döntés, ami a *tagság akaratán* alapul és megjelenési formája (esetünkben) *közgyűlési* határozat. Ezzel elméletileg szemben áll az előbbi jogosítvány, minthogy a szövetkezeti szervek döntéseinek „gazdasági-célszerűségi szempontból" való felülvizsgálását a törvény *kirekeszti* a törvényességi felügyelet köréből. (A MÉM a funkcionáló rendszerben II. fokon eljáró államigazgatási szerv.) Véleményünk szerint az ún. ágazati-szakmai felügyeletbe semmiképpen sem fér bele a jelzett jogkör, mert az itt nyilvánvalóan „rendszeridegen" elem.

Megjegyezzük azt is — az ágazati szabályozással, az ágazati szemlélettel összefüggésben —, hogy az egyébként kívánatos *egységes* állami törvényességi felügyeleti rendszert az *ágazati elv* szükségtelenül *feldarabolja,* rontja az egységes jogalkalmazás kialakulásának lehetőségét, végső soron egyik tényezője a jogbizonytalanságnak is. Ezzel kapcsolatban is felvethető az állami törvényességi felügyelet szervezeti koncepciója felülvizsgálatának időszerűsége, az *egységes szervezeti struktúra* kialakításának szemléletében.

3. Természetesen magának a *szövetkezeti mozgalomnak* is képesnek kell lennie arra, hogy kitermelje magából a modernizációs készséget és állandóan lépést tartson a gazdasági és társadalmi környezet átalakulásával. Ebbe a körbe tartozónak tekintjük a szükséges szervezeti konzekvenciák (státusmódosulások) levonásának képességét is. El kell kerülni a megelégedettséget, ösztönözni szükséges a megújulási törekvéseknek a reformszemléletet.[11]

[11] „A szövetkezeti mozgalom sok képviselőjének is szerepe van abban, hogy a reformmozgalom elhanyagolta a szövetkezés problémáit, és így eddig nem vette igazán számba a szövetkezésben rejlő lehetőségeket sem. A mezőgazdasági szövetkezetek sikereivel jogosan büszkélkedve gyakran elhangzik, hogy kialakultak azok a formák, amelyek révén vállalati működésük el tudja érni a szükséges rugalmasságot, a nagyüzemek integrálni és lendíteni tudják a

Témánk kapcsán érdemes emlékeztetni arra is, hogy — az Alkotmányban rögzített alapelvekre építkezve — a Szövetkezeti Törvény is deklarálja a *típusszabadságot*. A társadalmi, gazdasági fejlődés már eddig is számos új szövetkezeti formát termelt ki (üdülő-, műhely-, kisszövetkezet stb.) és az állampolgárok anyagi jólétének folyamatos és fokozatos emelkedésében mindenképpen számolnunk kell a szövetkezés fokozott szerepével. Az egyéni és társas kisvállalkozások tovább színesítik a palettát, hiszen éppen ez az a közeg, amelyből újabb és újabb szövetkezetek nőhetnek ki. Társadalmi és mozgalmi érdek ezért a szövetkezés kapuit szélesre tárni és a különböző típusok formái sokaságával *kollektív perspektívát* mutatni a lehetséges szövetkezők számára. Ebben a szemléletben alapvető jelentősége van annak is, hogy a meglévő formák továbbfejleszthetők, modernizálhatók legyenek, hogy a már funkcionáló szövetkezetek képesek legyenek recipiálni a fejlődő és egyre differenciálódó folyamatokat és jelenségeket, azoknak stabil és rugalmas vállalati kereteket biztosítani. Ez természetszerűen időszakonként fokozott mobilitást feltételez, amely szervezeti téren két irányban is megmutatkozhat.

a) Az *egyik* lehetséges irány a *kifelé* ható, amely szövetkezetek, esetleg más szervezetek (szövetkezeti formák stb.) *között* fog végbemenni, és eredményeképpen a *típusokon belül* a vegyes formák sokasága alakulhat ki. Ennek jelenleg csak a termelő típusban vannak meg a jogi lehetőségei. Hogy mennyire erős a gazdaságban a „nyitáskényszer", azt az is mutatja, hogy az objektív körülmények nyomására fel kell oldani a kisszövetkezeti forma „ágazatzártságát" és a termelő típus egyik elismert formájaként, a mezőgazdasági ágazatban is lehetővé kell tenni. Némi áttétellel ide illeszthető a szakcsoporti szabályozás revideálása is.

Véleményünk szerint a *fogyasztói típust is* meg kell szabadítani a szemléleti és jogi korlátoktól. Nézzünk egy példát erről a területről is.

A lakáspolitikai koncepcióban bekövetkezett alapvető irányváltást követően, reálisan lehet számolni a lakásszövetkezeti forma erőteljes térhódításával, növekedésével. A *tevékenységi kör igen szűk szabályozása* következtében azonban ma kizárt, hogy egy lakásszövetkezet hitelezési tevékenységet folytasson, minthogy erre önálló forma áll rendelkezésre, de a jog csak *elkülönítve* engedi a *többes* fogyasztói tagsági minőséget, *vegyes tagságot, illetve szövetkezeti formát nem.* Így a lakásfenntartó szövetkezetek az üzemelési és felújítási hozzájárulásból származó, igen jelentős nagyságrendet képviselő pénzeszközeiket kötelesek az Országos Takarékpénztár székhelyük szerinti illetékes fiókjánál e célra vezetett számlán kezelni, sőt a felújítási hozzájárulást, mint elkülönített alvagyont, a jogszabály által meghatározott ütemezés szerint kell átutalással teljesíteni. (1985. évtől, a területileg illetékes takarékszövetkezetnél is megnyitható a bankszámla, illetve jogfolytonosan átvihető, átadható.) Jogi értelemben tehát a *lakásfenntartó szövetkezet, közgazdasági* értelemben pedig az egyes *tagok* betéttulajdonosok.

Tegyük fel, hogy a szövetkezeti tag személyi hitelt kíván felvenni az OTP-től, amely kialakította azt a gyakorlatot, hogy elsősorban annak hitelez, aki takarékbetétet helyez el nála. A tag nem rendelkezik takarékbetét-könyvvel, ezért kölcsönigénylését részben vagy egészben elutasítják, mert a „lakosság bankja" a tag tulajdonosi minőségét nem ismeri el. Hasonló elbánásban részesül a tag, ha lakásának felújítására kíván hitelt felvenni. Bizonyos — az átadástól számított — időtartamon belül az OTP szóba sem áll vele, mondván, a lakás még új, nem kell felújítani, vagy bizonyos (pl. luxus) beruházásokat nem finanszíroz hitellel. Többen — szakemberek is — leírták már jó néhányszor, hogy a szövetkezeti tagság „tulajdonosi tudata" és „kötődése" csökkent, „elidegenedtek" a szövetkezeti tulajdontól. Aligha igényel különösebb magyarázatot, hogy az ilyen tulajdontól nem lehet „elidegenedni", mert elidegenedni csak attól lehet, amelyhez kölcsönös kötelék fűzte a feleket. A gazdaság világában hosszú ideig egyébként sem lehet „mellébeszélni", inkább el kellene dönteni, hogy a tagság, illetve a szövetkezet rendelkezési joga csak deklarált és formális vagy valóságos legyen-e. Ilyen szemléletben nem látjuk megvalósulni *a vállalati tevékenység és a kölcsönös támogatás és együttműködés szövetkezeti alapelveit sem.* Ma a lakásszövetkezetek ténylegesen nem gazdálkodnak, legfeljebb „működnek", amit a tagi befizetésekből finanszíroznak és felújítási alapot képeznek, amelyet nem használhatnak, csak „felhasználhatnak". Specialitásukból eredően kiválóan alkalmasak lennének különféle pénzügyi gazdálkodási feladatok ellátására, mert tevékenységi körükből eredően, egy permanensen növekvő tőke felett rendelkez(hetné)nek. A gazdálkodás eredményét illetően nem merülhetnek fel anomáliák, mert az a felújítási alap körében célvagyonként megköthető, esetleg kisebb hányadával a fenntartási költség csökkenthető. A mai rendszerben ugyanis a felújítási alap képzésének mértéke elégtelen, amit az amortizáció folyamatosan felemészt, a hivatalos kamatlábak pedig az inflációs ráta alatt maradnak.

„A gazdasági és társadalmi célok eredményesebb megvalósítása érdekében a szövetkezet és tagjai, továbbá a szövetkezetek egymást — az önsegély és a kölcsönös segítség elvének érvényesítésével — sokoldalúan támogatják" (Szvt. 10. §). Ez a többirányú és jogilag is releváns kapcsolat fennáll (?) a tag és a szövetkezet között is, tehát egy tipikusan *szövetkezeti jogviszonyt* keletkeztet. Milyen alapon tagadható meg ez a lakásszövetkezet és a tagja között (pl. a kölcsönnyújtás tekintetében)? A felújítási alap kizárólag a szövetkezeti tulajdonban álló ingatlanrészek amortizációját ellentételezi, így a személyi tulajdonban (tagi tulajdonban) lévő lakások felújítására felhasználni nem lehet — *kölcsön* formájában sem. Látható, hogy a pénzügyek terén különösen nehezen haladható meg a gazdaságirányítás korábbi koncepciója — a szövetkezeti szektorban is. Aligha vitatható a „vegyes" *lakásfenntartó—takarékszövetkezeti forma* gazdaság- és szövetkezetpolitikai célszerűsége, s bizonnyal hozzájárulhatna a szövetkezeti bankrendszer alapjainak

kistermelést, gondoskodni tudnak tagjaikról stb. Van, aki szerint még a szövetkezeti formák szükséges változatossága is létrejött; nincs szükség újabb szövetkezeti típusokra, kisszövetkezetekre, új vállalatformákra. (Ennek hatása, hogy például a kisszövetkezeti szabályozás nem terjed ki a mezőgazdaságra, a mezőgazdasági profilú szövetkezeti szakcsoport szabályozása kisebb autonómiára ad lehetőséget, mint az ipari-szolgáltatási szakcsoporté.)" A Szövetkezeti Kutatóintézet vitaanyaga. Valóság, 1984. 2. sz. 18. old.

megteremtéséhez is. (Az önfinanszírozás valósággá válna és ez erősítené a lakáspolitikában is előtérbe állított szövetkezést.)

A vázoltak szerint természetesen egy lakásfenntartó —fogyasztási forma is kialakíthatónak tűnik. Ebben a viszonylatban ugyanis a tagsági csoportok érdekmotiváltak, valóságosak, ami például a jelenleg működő takarékszövetkezetek esetében általában nem mondható el, mert a jótékonyság nem igényel szövetkezeti formát, az osztalék pedig (mértékében) nem motivációs tényező.

b) A mobilitás és modernizáció *másik* iránya a jelenlegi *szövetkezeti vállalati szervezetre* összpontosul. A „kihívás" — az állami vállalati szférából — megtörtént. (Lásd az „önkormányzó" vállalati formákat stb.) Tekintettel arra, hogy a külső és belső oldal nem nélkülözheti az összhangot, a belső szervezetet érintő főbb kérdésköröket is kiemeljük:

— fokozni kell a belső szövetkezeti szervezet *„vállalkozásérzékenységét"*, biztosítva, hogy az érdekeltség legyen a rendező elv, amely egyszerre szétválasztja és össze is kapcsolja a kisebb struktúrákat;

— a „szentesi" és „baksai modell" elméleti tapasztalatait felhasználva újabb kísérleteket célszerű kezdeni és napirenden kell tartani az *önelszámolás és belső jogalanyiság fejlesztését;*

— a szövetkezeti belső *vállalkozási lánc* kialakítása során a *szövetkezeti jog uralma alatt* álló, annak sajátosságaiból fakadó intézményeket kell kidolgozni, tehát a közvetítő elem *ne kívülről* és más jogágak intézményeit felhasználva érje a közös gazdaságokat (ez már a tagsági jogviszony tartalmát is érintheti);

— a fentiek egyben elkerülhetetlenné teszik a vezetési és irányítási szervezeti viszonyok (rendszer) *tartalmi* vizsgálatát, több vonatkozásban átértékelését is.

E körben is hangsúlyoznunk kell, hogy a szövetkezeti vállalati szervezetet a *többszörösen vegyes formák* rendszerének irányába kell fejleszteni, képessé téve az állampolgárok és tagok termelői és fogyasztói (akár együttesen vagy egyszerre jelentkező) „minőségének" befogadására, az álszövetkezés lehetősége nélkül. Ezzel egyébként hozzáigazítanánk a szervezeti viszonyokat a szubjektív szinten már tömegesen teljesedésbe ment változásokhoz. (Pl. a vidéki lakosság körében az egyes állampolgár akár valamennyi lehetséges szövetkezeti forma hordozója is lehet mindkét típusban, egzisztenciálisan a mezőgazdasági termelőszövetkezetekhez kötötten.)

4. Az előbbiek alapján kézenfekvőnek tűnik, hogy a jogtudománynak, illetőleg a jogalkotásnak tegyünk javaslatot a megoldásra, amely voltaképpen elkerülhetetlen, de a téma feldolgozottságának jelen állapotában és az adott keretek között nem tekinthető reálisnak. Az bizonyos, hogy az új körülmények egy *új szövetkezeti törvény* létrehozását igénylik, amelynek napirendre tűzése természetesen a szövetkezeti mozgalmon kívül eső folyamatoktól is függ. Ezért a magunk részéről is a megnyugtató szabályozást biztosító tudományos viták szükségességét hangsúlyozzuk.[12]

Az adott keretek közötti rövid áttekintéssel talán sikerült érzékeltetni, hogy a „szövetkezettipológia" sarkalatos kérdéseit vettük célba, a típus, a forma és ezek változásainak szűkebb szelvényét. A kérdést alapvető társadalmi-gazdasági és elméleti jelentőségűnek és aktuálisnak, ily módon rövid távon megoldást igénylőnek tekintjük. Az elméleti munka feladata — megítélésünk szerint — elsősorban az lehet, hogy alakítson ki korszerű és gyakorlatilag megvalósítható álláspontot a szövetkezetek kategorizálása vagy csoportosítása (típusok és formák) tekintetében, különös súlyt fektetve a kor követelményeit jobban kifejező — és a szövetkezeti mozgalomra minden korban inkább jellemző — „vegyes" típusok, illetve formák kialakíthatóságára. Ebben a szellemben kell átértékelni a szövetkezetek státusváltozásaira vonatkozó hatályos jogi normák rendszerét, illetőleg ehhez kell biztosítani a szilárd elméleti (szövetkezetelméleti) alapokat.

[12] *Nagy* László: A szövetkezeti jogi alapintézmények de lege lata és de lege ferenda. MJ, 1985. 12. sz. 1080—1087. old.

Simó Tibor

Két település — két szövetkezeti modell

Kollégámmal — Módra Lászlóval — vizsgálatot folytattunk két *eltérő gazdasági modellben* szerveződő település társadalmában. Az egyik modellnek a 12,2 ezer lakosú Tiszakécskét tekintettük. Tiszakécske olyan település — 1986. január 1-től város —, amelynek gazdasága adaptált modell, — erősen iparosodott, mezőgazdasága az átszervezés idején artyel típusú szövetkezetbe és szovhoz típusú állami gazdaságba szerveződött. Van gimnáziuma, nagyszámú értelmisége, nyaranta művésztelepe, Tiszapartja üdülőterülettel, thermálvízzel, stranddal, van vezetékes gáza is. Olyan, mint a „szocialista álom", ilyennek álmodják hazánkban a (kis) várost. A múltban (Ókécske) magas agrárkultúrája, szőlő-gyümölcstermelő község volt, Móricz Zsigmond „Boldog faluja" (1936). A másik modellnek Soltvadkertet tekintettük, amely agrártelepülés, kevés iparral, általános iskolával. Van egy csapadék-vízgyűjtő tava üdülőterülettel. A múltban is magas színvonalú szőlő-gyümölcs termelést folytattak. Gazdasága azonban eltérően Tiszakécskétől nem adaptált, hanem a hazai érdekviszonyokon alapuló szövetkezeti modellben szerveződött. A publicisztikában ilyen címeken írnak róla: „Gazdag falu a homokon" (Kritika, 1980/7).

Simó Tibor ny. tudományos főmunkatárs, MSZMP Társadalomtudományi Intézet (Budapest).

A két település főbb adatai:
(1980-as népszámlálás)

	Tiszakécske	Soltvadkert
Lakossága (fő)	12 150	7 610
Területe (ha)	13 000	10 000
Keresőkből: (%)		
Iparban	43,2	19,7
Mezőgazdaságban	31,1	58,7
Kereskedelemben foglalkoztatottak	6,8	6,7
Felsőfokú végzettségű a lakosság %-ában	2,4	2,3
Háztáji, kisegítő, tagi stb. gazdaság (ha)	2 115	5 181

Vizsgálatunkban számos kérdésre kerestünk választ. Ilyen kérdésekre: milyen a magyar társadalom struktúrája, hogyan szerveződik, milyen különbségeket differenciál a két modell.

Vizsgálatunkat is kísérletnek szántuk. Nem a hagyományos módon (pl. a munkajelleg-csoportok szerint, hanem tíz dimenziós, klaszteranalízisen alapuló vizsgálatot végeztünk. Ez kissé leegyszerűsítve: korábban a társadalom rétegeződését egy dimenziósnak vették, s eleve ezt tartva *a* rétegeződésnek, az embereket besorolták a megfelelő kategóriákba (segéd-, betanított-, szakmunkás, szellemi, értelmiségi stb.). Mi abból indultunk ki, hogy az egyén társadalmi helyzete nem egyetlen, hanem a társadalomban viselt számos státusza és szerepe alapján lehetséges. Ez az álláspontja Kolosi Tamásnak is, aki először végzett többdimenziós (hét-), klaszteranalízisen alapuló kutatást a makrotársadalomban.

Mi azonban nemcsak a társadalom működését, illetve alakulását, hanem a *két gazdasági modellen differenciálódó társadalom alakulását is* vizsgáltuk.

Egy rövid írás keretében nincs mód arra, hogy a vizsgálatot ismertessük, mindössze két lényeges kérdésre térek ki vázlatosan. Mindkét kérdést vizsgálatunk során fedeztük fel és először e helyen kerülnek ismertetésre.

A két településen egyharmados minta alapján kérdőíves vizsgálatot végeztünk, amelynek alapján 10 társadalmi dimenzióban elfoglalt számos társadalmi pozíció alapján (lakás, vagyon, képzettség-kultúra stb.), klaszteranalízis segítségével, településenként 6—6 státuszcsoporthoz jutottunk. A részletes adatokat tartalmazó tábla a következő oldalon található:

Státuszcsoportok 1. sz. táblázat

Sorszám	Dimenziók: fő/%	Lakás	Lakóhelyi infrastr.	Vagyon	2. gazd.	Képz. kult.	Sz. idő	Preszt. a településen	Preszt. m. helyen	M. meg. oszt.	Intézm. hely	Össz.
Tiszakécske												
1	400/24.7	67,2	22,5	43,7	7,8	30,6	28,3	8,1	12,7	3,9	6,4	231,2
2	396/24.5	51,2	31,6	41,6	18,0	16,4	24,8	7,1	11,2	1,9	2,5	206,3
3	73/4.5	38,8	23,4	11,3	2,8	32,0	26,1	7,1	12,6	1,3	4,4	162,8
4	244/15.1	31,5	41,7	37,3	15,8	8,7	19,0	1,5	1,0	1,0	1,5	159,0
5	412/25.5	47,1	21,8	35,6	7,7	13,9	15,8	1,1	1,4	1,0	2,4	147,8
6	93/5.7	29,8	32,9	4.8	6,9	14,5	19,8	3,3	5,7	1,3	2,4	121,4
Ö.	1618/100.0	49,8	27,3	36,1	11,5	19,6	23,0	4,9	7,6	2,2	3,6	187,4
Soltvadkert												
1	133/13.1	72,5	21,5	44,5	12,5	31,8	30,9	9,1	13,9	4,0	7,2	247,9
2	261/25.7	65,2	22,5	47,4	22,2	10,1	25,4	7,3	11,1	2,1	2,6	224,9
3	151/14.8	35,7	39,6	39,9	23,3	11,2	21,2	4,7	8,2	1,8	2,2	187,8
4	186/18.3	56,8	20,9	41,6	15,7	15,5	21,8	1,4	0,4	1,0	2,4	177,5
5	133/13.3	43,3	22,1	29,3	5,2	20,9	23,7	6,5	10,9	2,6	2,9	167,4
6	151/14.8	33,6	31,1	25,8	4,9	9,1	15,8	0,4	0,7	0,9	1,1	123,4
Ö.	1017/100.0	52,6	25,8	39,3	15,1	17,7	23,2	5,0	7,6	2,1	2,9	191,3

Az első megállapításunk a vizsgálat alapján: mindkét településen *a hierarchikus társadalomrétegeződés megszűnt.* A státuszcsoportok között — mint ezt az 1. sz. táblázat mutatja — nem hierarchikus kapcsolatot, hanem *nagyfokú státusz-inkonzisztenciát* találtunk. Vagyis olyan társadalmat találtunk, ahol a különböző helyzetű csoportok úgy differenciálódnak, hogy egyes társadalmi dimenzióban hol *jobb pozícióban* vannak mint a náluk magasabb, *hol kedvezőtlenebb helyzetben* vannak, mint a náluk alacsonyabb státusszal bíró csoportok. Sőt! — a legjobb és a legrosszabb helyzetű csoportokról sem mondhatjuk el, hogy minden társadalmi dimenzióban a legkedvezőbb, vagy legkedvezőtlenebb helyzetben vannak.

Kérdéses azonban, hogy a két településre korlátozott vizsgálat reprezentálja-e a magyar társadalmat? Elmondható-e, hogy a magyar társadalom már nem hierarchikus társadalom? A két település, bár sok vonatkozásban hasonlít a makrotársadalomhoz, *nem* reprezentálja azt. Arra a kérdésre azonban, hogy hierarchikus-e *a magyar társadalom,* azt válaszolhatjuk, hogy *nem hierarchikus.* Állításunk alátámasztására néhány makrovizsgálatra hivatkozhatunk. Ilyenek az 1970-es évek második felében a Társadalomtu-

2. sz. táblázat

A társadalmi státuszcsoportokat meghatározó tényezők pontszámai 1981-ben

Státuszcsoport	Fogyasztás	Kultúra	Érdekérvényesítés	Lakás	Terület	Anyagi helyzet	A munkamegosztásban elfoglalt hely	Összesen
Elit	5,2	6,0	4,9	6,5	5,7	5,8	5,7	39,8
Városias felső réteg	5,0	5,5	5,6	3,3	5,6	4,9	5,3	35,2
Falusias felső réteg	4,3	5,1	5,5	5,7	3,7	4,3	5,3	33,9
Falusi jómódú munkások	4,4	4,1	4,7	3,1	2,8	4,9	4,0	28,0
Városi jómódú munkások	4,6	4,2	4,1	6,0	4,7	4,4	3,5	31,5
Az érdekeit rosszul érvényesítő középréteg	4,2	4,2	1,9	4,3	5,5	3,9	4,3	28,3
Az érdekeit jól érvényesítő középréteg	4,0	3,9	5,0	3,0	4,6	3,2	3,8	27,5
Az érdekeit érvényesíteni tudó falusi alsó réteg	3,0	2,9	4,3	2,6	2,2	3,0	3,5	21,5
Jó anyagi helyzetű falusi alsó réteg	3,2	2,5	1,7	3,4	2,8	4,7	2,9	21,2
Városi alsó réteg	2,4	2,4	2,4	3,9	5,3	2,8	3,4	22,6
Enyhén hátrányos helyzetűek	3,4	2,0	1,7	2,6	2,8	2,1	2,8	17,4
Hátrányos helyzetűek	1,5	1,4	1,5	1,7	2,4	2,0	2,5	13,0
Átlag	3,6	3,5	3,5	3,6	3,8	3,7	3,8	25,5

dományi Intézet koordinálásával folytatott struktúravizsgálatok.

A vizsgálatok azt mutatták, hogy az *osztályhierarchia* összetöredezett, az *osztálykülönbségek leépültek.*[1] Számos más vizsgálat is azt bizonyította, hogy pl. a fővárosi és a falusi ipari munkások között lényegesen nagyobbak a különbségek, mint a falusi munkások és termelőszövetkezeti tagok között. Konkrét vizsgálat alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a különböző szocialista tulajdon (állami, szövetkezeti) nem differenciál osztálykülönbségeket.[2]

Többdimenziós makrovizsgálatot Kolosi Tamás irányításával végeztek a Társadalomtudományi Intézetben.[3] Kolosi Tamás tanulmányában két fontos megállapítást tesz a témakört illetően: *1.* a magyar társadalom hierarchikus, *2.* a különböző rétegeket (státuszcsoportokat) a státusz-inkonzisztencia jellemzi.[4]

Amennyiben Kolosi Tamás státuszcsoportjait vizsgáljuk, úgy arra a következtetésre jutunk: megállapítása a státusz-inkonzisztenciáról jogos, az azonban olyan mértékű, hogy hierarchiáról már nem beszélhetünk. Egyetlen réteg sincs, amelynek helyzete minden társadalmi dimenzióban konzisztens lenne. Még a két szélső póluson elhelyezkedő státuszcsoport a leginkább — de nem minden dimenzióban — konzisztens. Az „elit" érdekérvényesítési státusz indexe kevesebb, mint az utána következő két csoporté, a „hátrányos helyzetűek" területi státuszindexe jobb, mint a néggyel magasabb helyzetű státuszcsoporté. A státusz-inkonzisztenciának megvannak a maga előnyei és hátrányai, ezekre azonban most nem térhetünk ki.

Ami a két településen folyó vizsgálatot illeti, arra a következtetésre jutottunk, hogy egy *„középosztályosodási"* folyamat megy végbe. Nem olyan egyértelműen, mint Nyugat-Európában, másképpen történik. Egy országos vizsgálat alapján azt mondhatjuk ilyen különbség, hogy a felfelé mobilok között a harminc éven aluliak alulreprezentáltak, s még inkább a 60 éven felüliek. Továbbá a felfelé mobilok között *minden harmadik* helyzete lett *konzisztens módon kedvezőbb, a lefelé* mobiloknak viszont a *felénél konzisztens a lesüllyedés.* A felfelé történő mozgás *kisebb mérvű* státuszjavulást hoz magával, mint amilyen státuszromlást eredményez a lefelé mobilitás. Az egyenlőtlenségek újratermelődése így inkább bizonyos csoportoknak, a társadalomban kedvezőtlen helyzetűeknek, ebből a helyzetből kiemelkedni nem tudóknak a társadalom egészétől való leszakadása, mint más csoportoknak, a társadalom csúcspozícióit elfoglalóknak, vagy ezt a helyzetet megtartani képeseknek a társadalom egésze fölé emelkedése.[5]

Milyen vagyoni különbségeket differenciál a két gazdasági modell

A modern társadalmak kormányzatainak célkitűzései között — társadalmi rendszerre való tekintet nélkül — fő helyen szerepel az állampolgárok jólétét szolgáló törekvés. Ugyancsak a hatalom legitimálásához tartozik a társadalmi különbségek okozta feszültségek mérséklése. Ebben a mezőnyben a naiv jó szándéktól a tudatos demagógiáig sok minden fellelhető. A kezelés fő útja az, hogy különböző alternatívákat biztosítsanak a különböző helyzetű társadalmi csoportoknak, másrészt a társadalom szociális gondoskodása kísérje azokat, akik átmenetileg nehéz helyzetbe, vagy a társadalom perifériájára sodródnak.

A társadalmi különbségek közül a legjelentősebbek a vagyoni, hatalmi és kulturális különbségek. Ebben az írásban a vagyoni különbségekkel foglalkozunk. A kérdés számunkra az volt: *melyik modell vezet a jobb módú társadalomhoz, s melyik differenciál nagyobb vagyoni különbségeket?* A két település stá-

[1] Társadalmi struktúránk fejlődése. I—III. köt. Bp. 1981. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

[2] *Simó* Tibor: Metszetek az agrártársadalom struktúrájából. Bp. 1985. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

[3] Ld.: Rétegeződés-modell vizsgálatok köteteit. Bp. 1981—1986. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

[4] *Kolosi* Tamás: Státusz és réteg. Rétegeződés-modell vizsgálat. III. Köt. 1984. Társadalomtudományi Intézet.

[5] *Róbert* Péter: Státusz-mobilitás a magyar társadalomban. Bp. 1985. kandidátusi értekezés. Kézirat. Társadalomtudományi Intézet.

tuszcsoportjainak vizsgálata azt mutatja, hogy a csoportindexek magasabbak Soltvadkerten, mint Tiszakécskén. Amennyiben a két település *státuszcsoportjait* egybecsúsztatnánk, úgy a tiszakécskei elit csak a második, a második csoport a negyedik, a további középrétegek a 8—9—10. helyre kerülnének. A *vagyoni helyzet* indexei is Soltvadkerten a magasabbak, a tiszakécskei elit harmadik, a középrétegek a 7—8—11. helyre kerülnének. A vagyon leginkább látható jele a családi ház (lakás), s a lakásindexek is magasabbak Soltvadkerten. A vizsgálatba vontakat megkérdeztük, hogy szerintük kiknek van a legszebb háza a településen. A sorrend, a szavazatok arányában a következő:

Tiszakécskén

1. szakember
2. gazdasági vezető
3. kőműves
4. kereskedő
5. kisiparos
6. szolgáltatásban dolgozó
7. mezőgazdasági fizikai
8. szellemi foglalkozású

Soltvadkerten

1. kisiparos
2. mezőgazdasági fizikai
3. kőműves
4. szakember
5. szellemi foglalkozású
6. gazdasági vezető
7. szolgáltatásban dolgozó
8. kereskedő

Figyelemre méltó sorrend, amelyből csak a mezőgazdasági fizikai foglalkozásnak „helyezésére" hívjuk fel a figyelmet.

A vizsgálat legnagyobb meglepetését a legkedvezőbb és legkedvezőtlenebb státuszcsoportok közötti vagyoni különbségek megoszlása okozta. Egyrészt mert a jólét bármilyen kívánatos politikai célkitűzés a szocialista társadalomban, valamilyen fenntartás, pejoratív jelző igencsak társult hozzá. Méginkább vonatkozik ez a vagyonra, vagyonosodásra. Címszavakban: „frizsider-szocializmus", „kispolgáriasodás", „ügyeskedés", „spekuláció" stb.

A vizsgálat során a legnagyobb meglepetést az okozta, hogy a korábban „szocialistábbnak" tartott, adaptált gazdasági modellen szerveződő társadalomban — *Tiszakécskén* — azt találtuk, hogy a legkedvezőbb és a legkedvezőtlenebb helyzetű státuszcsoport között *9-szeres,* a hazai érdekviszonyokra szervezett gazdasági modell — *Soltvadkerten — 1,7-szeres vagyoni különbséget differenciált.*

Hogyan lehetséges, hogy egy korábbi, adaptált szocialista modell szerint szerveződő város társadalmában sokszorosan nagyobbak a vagyoni különbségek, mint az ettől eltérő, a hazai érdekviszonyokra, árutermelésre szerveződő modellben?

Ami a strukturális viszonyokat illeti, az első modell még a naturális redisztribuciónak megfelelően szerveződött. *Tiszakécske* gazdaságában az ipar játsza a fő szerepet. Társadalmát a *munkavállalói (bérmunkás) viszony* jellemzi, 177 önálló és segítő családtagja (a szövetkezeti dolgozók segítő családtagjának száma 5 fő) kivételével, minden aktív kereső *munkaszervezeti hierarchiába tagozódik.*

Soltvadkerten a gazdaság főszereplője a mezőgazdaság, amely nem adaptált naturális termelésre, hanem *kezdettől fogva a hazai érdekviszonyokra, árutermelésre szerveződő modell volt.* Fő profilja a szőlő-gyümölcstermelés, különösen az 1982. évtől válságos időket élt át. A község társadalmát az jellemzi, hogy bár nagy többsége itt is a szocialista szervezetekben, intézményekben dolgozik (212 az önálló és segítő családtagja), a *munkavállalói viszony mellett a szakszövetkezetekben jelentős az „alvállalkozók" száma.* A szakszövetkezetekben ugyanis a szőlőtermelők megtartották a szőlő-gyümölcs ültetvényeket családi művelésben, ahol a termés 90%-a a tagé, 10%-a a szövetkezeté. *A családi művelésben dolgozó tagok nem tagjai a munkaszervezeti hierarchiának. A szövetkezet, mint fővállalkozó biztosítja a termelés infrastruktúráját, a tag pedig anyagiakat és munkáját fekteti be, vállalkozik, kockáztat.* A gépi munkát, vegyszerek beszerzését, feldolgozást, a palackozást, értékesítést a szövetkezet végzi. A szolgáltatásokért a tag fizet, vagyis a fővállalkozó szövetkezet és az alvállalkozó tag közötti kapcsolat korrekt, üzleti, partneri kapcsolat. A tagok másik csoportja tagja a szövetkezet munkaszervezeti hierarchiájának, de ugyanakkor szőlőgyümölcs ültetvénye is van, amelyet szabad idejében művel.

De nemcsak erről van szó. Soltvadkerten csaknem mindenkinek (munkásnak, értelmiségieknek) van valamilyen módon szőlője. A tagi, háztáji, kisegítő egyéni gazdaságok területe 5181 hektár, Tiszakécskén 2115 ha. Mezőgazdasági területért (kertet is beleértve) Tiszakécskén 2935 fő 1503 ezer Ft-tal, Soltvadkerten 3367 fő 3185 ezer Ft-tal adózik. Tiszakécskén a második gazdaságot nem preferálták a '80-as évekig. Soltvadkerten minden rendű, rangú embernek, a párttitkártól a pedagógusig, a mérnöktől a munkásig, csaknem mindenkinek van szőlője. Az 1970-es évek második felében a MÉM kizáratta a kettős foglalkozásúakat a szakszövetkezetekből, — ily módon nem mindenki tartozhat a szakszövetkezetekbe, mint Badacsonyban, vagy Tokajban, ahol megtartották a kettős foglalkozásúakat. Amennyiben azonban valaki szőlőültetvényhez akar jutni, akkor munkájával, amennyiben rendelkezik anyagiakkal, úgy új ültetvény létesítésével is vállalkozhat a szakszövetkezetekben. Ma már Tiszakécskén is a különböző foglalkozású emberek szakcsoportba lépve telepítettek szőlőt a szövetkezet földjén. Soltvadkerten a régi szőlőtermelés folytatódott, a régi szőlőtermelők nem deklasszálódtak, helyben maradtak. A falusi társadalom újratermelési mechanizmusa olyan, hogy valamilyen módon nemcsak ültetvényhez juthatnak — bármi is legyen a foglalkozásuk —, hanem ha vállalják a szakadatlan kemény munkát, több alternatíva közt választhatnak — s nagyobb érdekeltséggel — mint Tiszakécskén.

Megítélésünk szerint azokat a tapasztalatokat, amelyeket a szakszövetkezeti modell működése nyújt, ma már a társadalomirányítás sem nélkülözheti. Azért sem, mert hatékonyabb gazdasági szervezet, mind az állami gazdaságnál, mind a termelőszövetkezetnél. Milyen lesz a jövő? Ez attól függ, hogy a társadalom hogyan válaszol a krízis és korszerűsítés kettős

A 100 Ft költségekre jutó eredmények[6]

Szektor	1981.	1982.	1983.	1984.
	években			
Állami gazdaságok	8,70	7,54	7,21	7,76
Termelőszövetkezetek	11,90	11,84	8,73	8,46
Szakszövetkezetek	10,30	12,63	10,59	10,77
Összesen:	11,15	10,76	8,37	8,32

[6] *Misi* Sándor: Felgyorsult differenciálódás. Gazdálkodás, 1986. 3. sz.

kihívására. Az azonban tény, hogy a jobb módú, horizontálisan szerveződő árutermelőbb, nagyobb érdekeltségű, vállalkozóbb modell kisebb vagyoni különbségeket differenciál, mint az eredetileg szocialistábbnak tartott, vertikálisan szerveződő „bérmunkás" modell.

A szakszövetkezetek országosan felülmúlják az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek hatékonyságát. A szakszövetkezetek egyetlen lényeges dologban, a belső viszonyrendszerükben (alvállalkozói viszony) különböznek az állami gazdaságoktól, illetve a termelőszövetkezetektől (bérmunkás viszony).

SZEMLE

Vörös Imre

A biztosításfelügyelet rendszerei — koncepciói

I.

Tipizálás

A biztosításfelügyeleti rendszereket koncepcionális hátterük szerint három csoportba oszthatjuk. E csoportok a következők:

a) ún. nyilvánossági rendszer,

b) normatív felügyeleti rendszer,

c) anyagi állami felügyeleti rendszer.

ad a) Az ún. *nyilvánossági rendszer* a biztosításfelügyelet legenyhébb formája; lényege az, hogy időnként a biztosítók kötelesek mérlegüket közzétenni és tevékenységükről beszámolót készíteni, ebben a tiszta formájában azonban sehol sem alkalmazzák.

ad b) A *normatív felügyeleti rendszerben* már állami felügyeletet létesítenek, de ennek hatóköre korlátozott; lényege az, hogy bizonyos jogszabályi-normatív feltételeket szabnak meg mind a biztosítási tevékenység engedélyezése, mind pedig folytatása terén. Az első a koncessziókötelezettséget, a második pedig egy korlátozott törvényességi felügyeletet jelent. Az állami felügyelet ezek betartásán túlmenően más formában a biztosítók üzletpolitikájába nem avatkozik bele. Ez a rendszer van érvényben pl. Hollandiában, továbbá Angliában.

ad c) Az *anyagi állami felügyeleti rendszer* lényegesen túlmegy a normatív felügyeleti rendszeren. Ennek koncepcionális alapja az, hogy az iparűzés szociális szempontú korlátozása folytán sem lehet megelégedni a koncesszió-kötelezettséggel és a törvényességi felügyelettel. Ezen túlmenően az egész üzletvitel *állandó, folyamatos felügyelete, figyelemmel kísérése szükséges,* ahol az állami beavatkozásnak — hiszen mint annyi más intézménynél, itt is erről van szó — nem feltétele a törvénybe ütközés. A felügyeletet gyakorló hatóságot felhatalmazzák, hogy a *biztosítottak védelmének gazdaságpolitikai premisszája* megvalósítása érdekében — de szigorúan a felhatalmazó jogszabály keretei között, és az az által szabott feltételek betartásával — *beavatkozzon,* különféle intézkedéseket tegyen. Következésképpen az anyagi állami felügyelet rendszerében a felügyeleti hatóság *egyébként törvényes magatartás esetén is interveniálhat;* ennek csupán az a feltétele, hogy a felhatalmazó jogszabály alapján (pl. ebbe ütköző magatartás esetén) fellépésének feltételei meglegyenek. Látható, hogy az anyagi felügyeleti rendszer intézkedései ezért gyakran *diszkrecionális* alapúak. Az anyagi állami felügyeleti rendszer mintapéldája a *német—osztrák* biztosításfelügyelet.

Az anyagi felügyeleti rendszer gazdaságpolitikai alapja *kettős:* egyrészt az alapításra, másrészt a biztosítási szerződések tartalmára vonatkozik.

A biztosításfelügyelet kialakulásában a liberálkapitalista — többé-kevésbé korlátlan — gazdasági cselekvési szabadság korlátozása játszott szerepet. *Egyfelől* meg kellett akadályozni a szédelgő vállalatalapítást, *másfelől* pedig fel kellett lépni az olyan törekvések ellen, amikor a biztosítók egyoldalú előnyöket tartalmazó módon kezdték alakítani a biztosítási szerződések tartalmát. Mindkét aggályos jelenség ugyanazt az igényt: *a biztosítók állami felügyeletének* igényét hívta életre. Ezek a gazdaságpolitikai megfontolások ugyan mindhárom felügyeleti rendszer általános koncepcionális alapjául szolgáltak, azonban legkövetkezetesebben az anyagi állami felügyelet, ezen belül is a német—osztrák biztosításfelügyelet rendszerében jelennek meg.

II.

Az anyagi állami felügyeleti rendszer mintapéldája: a német és az osztrák biztosításfelügyeleti rendszer

1. Általános áttekintés

1.1. Jogforrások. A német biztosításfelügyelet alapját a biztosítók és takarékpénztárak felügyeletéről szóló 1931. június 8-i törvény képezi (Gesetz über die Beaufsichtigung der privaten Versicherungsunternehmen und Bausparkassen vom 8. 6. 1931. RGBl. 1. 315. old. — rövidítése: *VAG*). Említést érdemel még a biztosítási szerződést szabályozó Gesetz über den Versicherungsvertrag (1908. május 30-i törvény — rövidítése: *VVG*).

Tekintettel arra, hogy az *Anschluss* után 1938-ban a VAG-ot Ausztriában is bevezették, az a mai napig ott is hatályos jog. Alkalmazása tekintetében azonban — figyelemmel az azóta mindkét országban végbement jogfejlődésre — nem jelentéktelen *eltérések* vannak.

1.2. A biztosításfelügyelet szervezete. A *német* rendszer központi *hatósága* az 1951-ben életre hívott Szövetségi Biztosításfelügyeleti Hivatal (Bundesaufsichtsamt — BAA — für das Versicherungs- und Bausparwesen), melynek eljárására az általános államigazgatási eljárási szabályok irányadóak, néhány, a biztosításfelügyelet specifikumából adódó eltéréssel. A BAA mellett egy szakértői testület tevékenykedik.

Vörös Imre tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

Ausztriában a biztosításfelügyelet a pénzügyminisztérium egyik osztályaként működik; tevékenységéért ennek megfelelően a pénzügyminiszternek tartozik felelősséggel.

1.3. A biztosításfelügyelet és a kartellhatósági felügyelet kapcsolata. A *német* biztosításfelügyelet csak néhány kérdésben érintkezik a kartellhatósági felügyelettel: a biztosítókat bizonyos szűk körű kartellbejelentési kötelezettség terheli, továbbá kiterjed rájuk a piaci uralommal kapcsolatos visszaélési felügyelet.

Más a helyzet *Ausztriában,* ahol a biztosításfelügyeletet *teljesen függetlenítették a kartellhatóságtól;* a versenykorlátozások elleni törvényt biztosítókra *nem* lehet alkalmazni.

2. A VAG koncepciója — kapcsolata a magánjoggal és az államigazgatási joggal

2.1. A VAG jogpolitikai céljai. A biztosításfelügyelet bevezetését alapvető *közérdekű* szempontok, így különösen a biztosítási szakma korrekt, megbízható fejlődésének biztosítása, másfelől viszont az *egyéni* biztosítottak érdekeinek hatékonyabb védelme tette szükségessé, hiszen utóbbi egy biztosító üzletpolitikájának megítélésére aligha képes. A biztosítási tevékenység sajátossága ugyanis, hogy a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás *időben elválik.* Ez viszont felveti a biztosítási szerződések *teljesítése* folyamatos figyelemmel kísérésének igényét.

A figyelemmel kísérésre *két* lehetőség van: egyfelől engedélyhez kellett kötni magát az *alapítást* (koncenssziós rendszer), másfelől szükségessé vált a biztosítók *tevékenységének,* üzletpolitikájának folyamatos felügyelete a hozzá kapcsolódó *korrektív beavatkozási* lehetőséggel együtt. A szakirodalom azonban nem győzi hangsúlyozni, hogy mindez *a szerződések teljesíthetőségének biztosítását,* védelmét szolgálja, de semmiképpen sem a biztosítási szakma konkrét gazdaságpolitikai, még kevésbé politikai jellegű irányításának lehetővé tételét. Ezen túlmenően a felügyelet beavatkozása sohasem vezethet azonban konkrét üzleti-vállalkozói funkciók magához vonásához.

2.2. Kapcsolat a magánjoggal és az államigazgatási joggal. A VAG által a biztosításfelügyelet számára biztosított államigazgatási jogosítványok közvetlenül vagy közvetetten *kihatnak a polgári jogi* biztosítási szerződésekre (a felügyelet a VVG alapján pl. mérlegelheti adott esetben a díj „méltányos" voltát). A VAG-on alapuló egyedi államigazgatási aktusok csak egyes biztosítókat, vagy egyes jogviszonytípusokat (biztosítási típusokat) érintenek, míg a VVG államigazgatási jogi rendelkezései közvetlenül hatnak ki a biztosítási szerződésekre általában.

Mindenesetre ez a polgári jogi viszonyokat alakító államigazgatási tevékenység annyiban sajátos, hogy közjogi, de — mint a szakirodalom hangsúlyozza — *nem kizárólag adminisztratív-utasító jellegű.* Tevékenységének jelentős része ugyanis *orientálásban, ajánlásban,* egyet nem értés kifejezésre juttatásában, bizonyos előnyök megvonásában nyilvánul meg. Ez a gyakorlatban azért hatékony, mivel a biztosítók nagy súlyt fektetnek a felügyelettel való jó kapcsolatra. Ily módon a par excellence hatósági-közhatalmi szankciók igénybevételére ritkán kerül sor (van olyan, amelyiket még egyáltalán nem alkalmaztak).

Ezzel összefüggő kérdés, hogy a biztosítók milyen *jogvédelmet* élveznek a biztosításfelügyelet intézkedései ellen. Mind az NSZK-ban, mind Ausztriában az első lépcső a *szolgálati úton történő felülvizsgálat.* Ehhez kapcsolódik a rendes *fellebbezési* lehetőség, végül a *közigazgatási bírósági út* igénybevételének lehetősége.

3. Koncesszió és folyamatos felügyelet

A továbbiakban megkíséreljük röviden összefoglalni a biztosításfelügyelet *két oszlopát:* az engedélyezési rendszert és a biztosítási tevékenység folyamatos felügyeletét.

4. Az engedélyezési (koncessziós) rendszer

4.1. Általános áttekintés. A koncessziós rendszer lényege, hogy a VAG alapján a biztosítási *tevékenység kifejtését engedélyhez kötik* a szédelgő alapítások megakadályozása érdekében. Ez az alapállás abból folyik, hogy a német—osztrák rendszer az anyagi állami felügyelet elvi alapján áll. A koncessziót kérelemre adják (felőle a BAA dönt), de ha valaki engedély nélkül biztosítási tevékenységbe fog, a felügyelet legfeljebb felszólíthatja kérelem benyújtására (erre közvetlenül nem kényszerítheti, ám határozattal tilthatja meg a tevékenység kifejtését, valamint büntetőeljárást is indíthat). Ugyanakkor a hatóság eme diszkrecionális jogával az engedélyt kérőnek az az *alanyi joga* áll szemben, miszerint a VAG-ban foglalt feltételek teljesítése esetén korlátlan és visszavonhatatlan engedélyt *kell* kapnia. Az engedélyben a felügyelet bizonyos feltételeket szabhat, illetve a kérelem bizonyos pontjait elutasíthatja.

Az engedélyezési eljárás lényege az ún. *üzleti terv* benyújtása, amelynek jelentősége óriási. Egyfelől ez képezi a koncesszió alapját, másfelől a folyamatos felügyelet is alapvetően arra irányul, hogy a biztosító az üzleti terv szerint fejti-e ki tevékenységét. Ezzel kapcsolatos a felügyelet több beavatkozási jogosítványa is.

4.2. Az üzleti terv. Az üzleti terv három részből áll: *a)* jogi feltételek; *b)* pénzügyi feltételek: *c)* technikai feltételek.

ad a) Jogi rész

aa) A jogi rész ismét két részre tagolódik: egyfelől az *alapító okiratra,* másfelől a biztosító *általános üzleti feltételeire.* Az alapító okirat tartalmára nézve magában a VAG-ban (9. §), illetve az Aktiengesetz-ben foglalt előírások irányadóak. Az általános üzleti feltételek tekintetében a kontroll ily módon magában a biztosításfelügyeletben is kettős: egyfelől a VAG tartalmaz előírásokat, másfelől viszont a koncesszió maga.

ab) A biztosító *jogi formájára* nézve a VAG bizonyos megszorításokat tesz: bizonyos biztosítási fajtáknál pl. csak a részvénytársasági formát engedi meg.

ac) A VAG a *biztosítási fajták elválasztásának* elvi alapján áll és különkülön előírásokat tartalmaz egyes biztosítási fajták üzleti tervére nézve. Ebből következik a felügyelet azon jogosítványa, hogy mérlegelés tárgyává tegye: milyen biztosítási tevékenységet, továbbá hogy milyen mértékű melléktevékenységet engedélyez. Ma már a tevékenységek elválasztásának elvét azonban sokan *bírálják.* Főleg az elválasztás elvi alapját vonják kétségbe; azt a biztosított—védelmi szempontot, hogy az egyes biztosítási fajták keretében befolyt összegeket csak az adott fajtához tartozó károk fedezésére használhassák fel. A bírálók rámutatnak azonban arra, hogy ez a kérdés egyszerű számviteli-könyveléstechnikai kérdésként kezelendő, és megoldható; profilírozásra nincs szükség. A biztosítási fajták VAG-beli elválasztásának elvét nagyban-egészben meghaladottnak lehet tekinteni.

Ausztriában egyébként a gyakorlatban már nem is követik a VAG fenti előírását és a problémát az említett könyvelési technikával oldják meg.

ad b) Pénzügyi rész

Az üzleti terv pénzügyi része azon dokumentumok összessége, melyek igazolják, hogy a biztosító a tervezett tevékenységhez szükséges *pénzügyi eszközökkel rendelkezik.* E rész vizsgálatának célja ugyancsak a szédelgő alapítás megakadályozása, ezzel párhuzamosan a biztosítottak érdekeinek védelme. Alapvetően a pénzügyi rész vizsgálata képes biztosítani, hogy a biztosítási szerződéseket folyamatosan teljesíteni legyen képes.

ad c) Technikai rész

Ebben a részben olyan technikai jellegű kérdéseket kell tisztáznia a tervnek, mint pl. a biztosítási díjak (11—12. §). Ezek azonban csak a jobban előre kalkulálható élet- és betegségbiztosításra érvényesek. Dologbiztosítás esetén — ahol a kockázat matematikailag nem kalkulálható és nagymértékben változó — a díj nem része az üzleti tervnek.

A koncesszió iránti kérvényt csak a VAG-ban *taxatíve* felsorolt kétféle tényállás esetén lehet *elutasítani.* Mivel azonban mindkét tényállás igen általánosan, *generálklauzula-szerűen* van megfogalmazva, a VAG tág teret enged a biztosításfelügyelet *diszkréciójának.* A két tényállás közül az első (8. § (1) bek.) szubjektív, a második (8. § (2) bek.) objektív.

A *szubjektív* tényállás a VAG szerint akkor szolgálhat elutasítás alapjául, ha a vállalkozás tulajdonosai vagy vezetői a velük szemben támasztott követelményeknek nem felelnek meg (szakmai felkészültség, képzettség, erkölcsi feddhetetlenség).

Az *objektív* tényállás értelmében elutasításhoz vezet, ha az üzleti terv nem biztosítja kielégítően a biztosítottak érdekeinek védelmét, vagy pedig nem látszik biztosítottnak a biztosítási szerződésből a biztosító számára adódó kötelezettségek tartós, folyamatos és kielégítő teljesítése.

5. A biztosítási tevékenység folyamatos felügyelete

5.1. A biztosítási tevékenység folyamatos felügyelete az anyagi felügyelet koncepciójának logikus folyománya. Ebben a rendszerben a felügyelet nem csak a koncesszióban jelenik meg, hanem azt követően is érvényesül az üzleti tevékenység egészének folyamatos felügyelete formájában. Ennek lényege *a)* az üzleti terv betartása feletti őrködés, továbbá adott esetben az üzleti terv hozzáigazítása a változó feltételekhez. A felügyelet emellett *b)* nem csak számszaki ellenőrzést végez, hanem adott esetben a biztosító üzleti tevékenységét — a biztosítottak védelme érdekében — célszerűségi szempontból is ellenőrzi. *c)* Felügyeletet gyakorolnak a biztosító tőkebefektetései, valamint az egyes elkülönített alapok terhére teljesített kifizetések felett is. *d)* Ellenőrzést gyakorol végül a felügyelet a fúziók felett is, hiszen ez az üzleti terv módosítását jelenti.

A folyamatos felügyelet *célja* hármas: arra irányul, hogy a biztosító tevékenysége

a) összhangban legyen a törvényes előírásokkal, az üzleti tervvel és a jó erkölccsel;

b) a tevékenység ne veszélyeztesse a biztosítottak érdekeit;

c) a biztosító anyagi helyzete biztosítékot nyújtson arra, hogy a biztosítási szerződések teljesítése rendben, akadálytalanul történjen.

5.2. A folyamatos felügyelet a felügyeleti hatóság részére *kettős eszköztárat* jelent: egyfelől joga van a biztosító tevékenységének folyamatos *vizsgálatára,* másrészt viszont *beavatkozási* lehetőségekkel rendelkezik.

A *vizsgálati lehetőségek* a következők: a felügyelet egyfelől tudakozódhat és vizsgálatokat folytathat a biztosító üzletmenete tekintetében, másfelől vizsgálhatja az egész népgazdaságban lejátszódó folyamatoknak a biztosítóra gyakorolt hatását (VAG 81. § (1) bek.).

Mindenesetre a vizsgálat csak figyelemmel kísérést jelent, ami egyben azzal is jár, hogy nem csak a szabálytalanságot elkövetőkre, hanem *minden* biztosítóra vonatkozik.

5.3. A beavatkozási lehetőségek-jogosítványok hivatalból illetik meg a felügyeleti hatóságot a felügyelet voltaképpeni céljának: a biztosító *fizetőképessége* fenntartásának elérése érdekében. A beavatkozás *generálklauzulája* egyben a biztosításfelügyelet „lelke" a VAG 81. § (2) bek. 1. fordulata, mely szerint a felügyelet olyan „utasításokat adhat, melyek alkalmasak arra, hogy az üzletmenetet a törvényes előírásokkal és az üzleti tervvel összhangba hozzák, illetve azon szabálytalanságokat megszüntessék, melyek a biztosítottak érdekeit veszélyeztetik, vagy az üzletmenetet a jó erkölcsökkel összeütközésbe hozzák". A legtöbb beavatkozás ezen a szakaszon alapszik. Mindenesetre a felügyelet csak utasíthatja a biztosítót, de saját maga nem jogosult üzleti cselekményeket végezni. A generálklauzulát a 81. § (2) bek.-ének további fordulataiban további *konkrét nevesített* tényállások követik.

5.4. A beavatkozás *tényállásai* tehát a következők.

a) Törvénysértés a biztosító tevékenységében (81. § (2) bek. 1. fordulat első fele). Törvény alatt ehelyen különösen a VAG-ot, a VVG-t, és ennek végrehajtási utasításait kell érteni. A törvénysértésnek tartósnak, elvi és nagy jelentőségűnek kell lennie, mivel egyedi, kisebb jelentőségű törvénysértések nem adnak alapot a beavatkozásra. Elegendő mindamellett az is, ha a törvénysértés közvetlen veszélye fennáll.

b) Eltérés az üzleti tervtől (81. § (2) bek. 1. fordulat első fele). A viszonyítási alap természetesen a végül is engedélyezett üzleti terv; a beavatkozás egyéb feltételei egyébként azonosak az *a)* pont alattiakkal.

c) Szabálytalanságok a biztosító tevékenységében (81. § (2) bek. 1. fordulat második fele). E tényállás *két alcsoportra* oszlik: egyfelől olyan szabálytalanságokról van szó, melyek a biztosítottak érdekeit veszélyeztetik, másfelől olyanokról, melyek folytán a biztosító üzleti tevékenysége összeütközésbe kerül a jó erkölcsökkel. Látható, hogy itt már nem kifejezett jogszabálysértésről, vagy az üzleti tervtől való eltérésről van szó; sőt: adott esetben a biztosítottak érdekeit a tényállás alapján a felügyelet az üzleti terv módosítása révén védi.

Mindenesetre a felügyelet intézkedésének, utasításának *hatálya* nem terjed ki a már meglévő szerződésekre, csak a *jövőbeli* szerződésekre. Követelheti ugyanakkor a felügyelet a megbízhatatlanná vált elnökségi vagy felügyelőbizottsági tag visszahívását. A szakirodalom ezt a tényállást, az általa nyitott beavatkozási lehetőséget az egyik legrugalmasabb eszköznek tekinti, ugyanakkor utal arra, hogy a beavatkozás rugalmasságát annak fakultatív, diszkrecionális jellege biztosítja.

d) Biztosítás összekapcsolása kölcsönügyletekkel (81. § (2) bek. 2. fordulat). A felügyelet megtilthatja ezek összekapcsolását, feltéve, hogy a biztosítási összeg a kölcsön összegét meghaladja. Ezen esetben ugyanis a tényállás a *c)* pont alatti „szabálytalanságok" nevesített esetévé válik.

e) Kedvezmények nyújtása (81. § (2) bek. 3. fordulat). A felügyelet adott esetben megtilthatja kedvezmények nyújtását, vagy ilyent tartalmazó biztosítási szerződések meghosszabbítását; akár az egyes biztosítási ágak tekintetében, akár mindegyikre nézve, általános érvénnyel. A mérlegelés alapja itt is a jóváhagyott üzleti terv — beavatkozásra az attól eltérő módon adott kedvezmények adnak alapot. A tényállás megvalósításának azonban itt is feltétele az, hogy a *c)* pont alatti feltételek fennálljanak (a magatartás a biztosítottak érdekeit veszélyezteti, illetve a jó erkölcsökbe ütközik).

Az alapelv itt is az, hogy az utasítás (a tilalom) nem érinti a biztosítási szerződés polgári jogi érvényességét, mivel azt a biztosítóhoz intézik és a biztosítottnak ebből hátránya nem származhat.

6. Szankciók

6.1. Pénzbírság. A felügyelet utasításainak követését pénzbírság kiszabásával kényszerítheti ki (81. § (3) bek.). Meg kell azonban jegyezni, hogy a biztosítók és a felügyelet közötti viták általában a felügyelet orientáló „javaslatainak", „irányelveinek" szellemében általában elintéződnek és bírság kiszabására ritkán kerül sor.

6.2. Az üzleti terv módosítása (81/a §). E szankció két alesetre oszlik:

a) A felügyelet az engedélyezett *üzleti terv további alkalmazását megtilthatja* (81/a § 1. fordulat), más szóval: megtilthatja a jóváhagyott üzleti terv alapján további biztosítási szerződések megkötését és követelheti az üzleti terv módosítását. Az intézkedés hatálya szintén csak a jövőbeli biztosítási szerződésekre terjed ki. A szankció alkalmazásának itt már nem a „szabálytalanságok" fennforgása a feltétele, sokkal inkább az, hogy a biztosítottak érdekei nincsenek kellően védve, illetve nem látszik biztosítottnak, hogy a biztosító a biztosítási szerződésekből származó kötelezettségeit tartósan teljesíteni tudja. Azt jelenti ez, hogy a felügyeleti hatóság a meglévő üzleti tervet az adott megváltozott körülmények között (összevetve a jóváhagyáskorival) már nem hagyná jóvá.

b) A 81/a § 2. fordulata tartalmazza a legmélyebbre hatoló, a biztosító üzletpolitikájába legdrasztikusabb beavatkozást lehetővé tevő szankciót. Ennek alapján ugyanis az esetben, ha ez a biztosítottak érdekeinek védelme érdekében szükséges, a felügyelet *az üzleti tervet* a biztosító közreműködése nélkül, tehát *saját hatáskörében módosíthatja vagy hatályon kívül helyezheti.* Teheti ezt már fennálló, illetve még le nem bonyolított szerződések tekintetében is. Általános szakirodalmi vélemény szerint azonban a beavatkozásnak az okozott érdeksérelemmel *arányosnak* kell lennie.

A beavatkozás *civiljogi hatása* ugyanis kiterjed a *fennálló* biztosítási szerződésekre és lényegét tekintve ezek *igazgatási úton történő módosításának* tekinthető — az üzleti tervnek közvetlenül a felügyelet által végrehajtott módosítása, vagy hatályon kívül helyezése ugyanis nyilvánvalóan közvetlenül érinti e szerződéseket. Értelemszerű következménye e szankció konstrukciójának az, hogy a *biztosítottnak önmagában* azon az alapon, hogy helyzete az üzleti terv felügyelet általi módosítása révén hátrányosabbá vált, *nincs felmondási joga,* hiszen így éppen a pl. szanálási célzatú felügyeleti beavatkozás sikerét veszélyeztetné, illetve hiúsíthatná meg. Természetesen a felügyelet úgy is határozhat, hogy felmondási jogot ad. E súlyos szankció alkalmazására mindazonáltal alig akad példa.

Vitatott a szakirodalomban az a kérdés, hogy ilyen esetben a *biztosított* — mint a felügyelet eljárása által „érintett *fél*" — *részt vehet-e az eljárásban,* és milyen jogvédelemre van igénye, lehetősége (pl. maga is megtámadhatja-e bíróság előtt az igazgatási aktust). Ugyancsak vitatott, hogy e szakasz alapján lehetőség van-e a *díjak emelésére.* A szakirodalom többsége afelé hajlik, hogy nem.

6.3. Az általános üzleti (biztosítási) feltételek módosítása (1940. nov. 29-i rendelet). A felügyeleti hatóságnak e rendelet alapján — mely a VAG-ot és a VVG-t kiegészíti — joga van az általános üzleti feltételeknek egységesen minden biztosítóra nézve történő módosítására. Ezt megteheti már fennálló szerződések tekintetében is azzal azonban, hogy alapjául megváltozott jogszabályoknak vagy üzleti feltételeknek kell szolgálnia.

6.4. Különmegbízott kiküldése. E szankció szokásjogi alapon alakult ki; a VAG nem tartalmazza és alapja itt is a biztosítottak érdekeinek védelme. Mindenesetre az üzleti terv módosításához vagy hatályon kívül helyezéséhez képest kevésbé radikális beavatkozás.

6.5. Fizetési tilalom és a szolgáltatások csökkentésének elrendelése (VAG 89. §). Mindkét szankció célja a biztosító *csődjének elkerülése,* vagyis a felügyeleti hatóság beavatkozásával történő szanálás.

Fizetési tilalmat a felügyelet csak átmenetileg — tehát meghatározott időtartamra — rendelhet el „a biztosítottak érdekeinek védelme érdekében".

A *szolgáltatások csökkentésére* (89. § (2) bek.) csak az életbiztosításban kerülhet sor — ez súlyosabb beavatkozás, mint az időleges fizetési tilalom, azonban azon a megfontoláson alapszik, hogy biztosítottak érdekében még mindig kedvezőbb megoldás, ha a biztosítási szerződések — bár csökkentett biztosítói kötelezettségekkel — fennmaradnak, mintha a biztosító csődbe menne. A szolgáltatások csökkentése időben sem korlátozott, mivel nyilvánvalóan egy hibás üzleti terv, illetve tevékenység tartós korrigálásáról van szó.

6.6. Az üzletvitel megtiltása (87. §). Ez az ismertetésünk befejezéseként tárgyalt szankció a koncesszió ellenpontja: alapja az, hogy a vállalat a további üzleti tevékenység szempontjából megbízhatatlanná vált — akár egyes biztosítási ágak, akár egész tevékenysége tekintetében.

A szankció alkalmazásának *feltétele* vagylagosan az, hogy a biztosító a koncesszió feltételeinek nem felel meg, vagy a törvény, illetve az üzleti terv alapján őt terhelő kötelezettségeit súlyosan megsérti, végül: olyan súlyos szabálytalanságokat követ el, melyek sértik a biztosítottak érdekeit, illetve a jó erkölcsökbe ütköznek.

E súlyos szankció azt jelenti, hogy a biztosító *nem köthet új szerződést,* és a *régieket nem hosszabbíthatja meg.* Ha mégis köt, a biztosítottnak emiatt felmondási joga van (e jog a szakirodalomban vitatott).

Felhasznált irodalom

Kraus, Heinz: Versicherungsaufsichtsrecht. Springer Verlag, 1971.
Kommentar zum GWB (Hrsg. Immenga—Mästmäcker). Verlag C.H. Beck. München, 1981.
Beck'sche Kurzkommentar Versicherungsaufsichtsgesetz. 8. kiad. München, 1978.
Goldberg—Müller: Versicherungsaufsichtsgesetz.
Baude: Versicherungs-Staatsaufsicht in Mitteleuropa. 1933.
Kimball-Pfennigstorf: Allgemeine Versicherungsbedingungen unter Staatsaufsicht. Eine rechtsvergleichende Studie. 1968.

Tanka Endre

A Japán földviszonyok modernizációs gyökerei

A kiélezett relatív földszűkösség, másrészt a túlnépesedés miatt az élelmiszertermelés és -fogyasztás közt hosszú távon is növekvő feszültség olyan alaptények, amelyek a japán földviszonyok történeti útját nemcsak sajátossá, hanem — a termőföld társadalmi értékrendje, az ésszerű földhasznosítás és a földvédelem szempontjából egyaránt — az európai fejlődés számára is tanulságossá teszik. A japán földtulajdoni és földhasználati viszonyok mai strukturális dilemmáinak megismeréséhez a történelemben legalább az *ázsiai termelési mód meghaladásának* korszakáig kell visszamennünk.

I.
A modernizáció kezdete

1. 1868-ban a vér nélküli Meidzsi forradalom új szakaszt nyitott Japán történelmében: a társadalmi modernizáció, a polgári átalakulás és kapitalizálódás időszakát. A több évszázados „ázsiai elzárkózás" politikájának kudarca a fenyegető gyarmati függőség elhárítására egyetlen alternatívát hagyott az országnak: fokozott erőfeszítéssel felzárkózni a fejlett nyugati kapitalizmushoz. A *nemzeti függetlenség* megőrzésének létérdeke tehát egybeesett a *gazdasági növekedés* hosszú távú kényszerével, ezért az osztályellentétek mellett is a társadalmi haladás katalizátoraként szolgálhatott. Ugyanakkor ez a prioritás — új osztálykompromisszum árán, a földesurak és a csíráiból kifejlődő polgári elemek szövetségével — elodázhatatlanná tette a pseudo-feudális társadalom reformokkal való gyors átalakítását. E társadalmi mozgás „felülről", az uralkodó osztály hatalmi átstrukturálódásából indulása, továbbá a kereskedelmi és ipari tőke, a polgárság fejletlensége[1] már előrevetítette a feudális elemek, a patriarchális hagyomány- és értékrendnek tartós uralmát.

1.1. Milyen *történelmi funkciók hárultak a japán mezőgazdaságra* az eredeti tőkefelhalmozás és gyorsított ütemű iparosítás korszakában? A modernizáció kihívását vállaló bármely ország az iparosításhoz szükséges többlettőkét külső erőforrásból (pl. gyarmatosítás) vagy saját gazdaságából biztosíthatja. Mivel Japán csak az utóbbi forrással számolhatott, a stratégiai ágazatok (bányászat, kohászat stb.) megteremtéséhez szükséges tőkét az agrárszektorból kellett kipréselnie. A gazdasági fellendülés eléréséig tehát a mezőgazdaságnak kellett — előteremteni az iparosítás anyagi fedezetét, — biztosítani a modernizáció adminisztratív kiadásainak pénzforrását, — a nyersanyagok és gépek külföldről importálásához szükséges devizát megtermelni, — olcsó munkaerőtömeget adni az ipar számára, — a munkaerőt és általában a lakosságot olcsó élelmiszerrel ellátni, — felvevőpiacot teremteni a fejlődő iparágak termékei számára.

1.2. A fenti funkciók egymással ütköző racionalitásokat is hordoznak, emiatt egyidejű, együttes érvényesítésük esetenként *diszfunkcionális hatásokra* vezetett. Így történelmi következményeiben rendkívül lényeges — mint a poroszutas kapitalizálódás egyik ismérve —, a *munkaerőnek mélyen az értékén aluli megvásárlása:* ez az ipari tőkét ugyan magas profit mellett tartósan kizsákmányolható, olcsó bérmunkássereghez juttatta, azonban eleve útját állta a hazai fogyasztói piac rugalmas bővítésének. Az elszegényített parasztság és éhbérért dolgozó ipari proletariátus a japán ipari termékek számára nem jelenthettek dinamikusan növekvő, fizetőképes keresletet.[2] A mezőgazdaság a jelzett funkcióinak döntően az *adóprés fokozásával* tett eleget. 1873-tól a kormány a mezőgazdasági összterméknek 1/3-át vonta el földadó formájában.[3] Ennek ellenére 1878—1912 között a mezőgazdasági össztermelés 121%-kal nőtt. 1890 és 1914 közt Japán nemzeti jövedelmének gyarapodását alapvetően az agrárszektor teljesítménynövekedése magyarázza.

1.3. Az eredeti tőkefelhalmozás terhei tehát zömmel a mezőgazdaságra hárultak, az iparosítás sikere pedig az évezredes patriarchális adóprés zavartalan működtetésétől függött. E meghatározottság önmagában behatárolta a *földviszonyok* további sorsát: azok *kapitalista fejlődése sem törhette át a pseudo-feudális földtulajdon-földhasználat elsajátítási intézményrendszerét.* A Meidzsi-kor uralkodóosztálya — a polgári átalakulás lázas sietségű reformjai közepette — világosan látta, hogy a kizsákmányoló adórendszer fenntartása létkérdés, annak a hagyományokkal szentesített, ősi struktúráját nem szabad megbontani, ehelyett olyan földbirtokpolitika kell, amely az adószedőket, a földtulajdonosokat védi és a földadó behajtását garantálja. A *kapitalizálódástól tehát éppen a földviszonyok* — a polgári fejlődés elsődleges erőforrása — *kaphatták a legkevesebbet,* mert a társadalmi átalakulás felemás jellege elsődlegesen az agrárszektor megbénításában, a pseudo-feudális elemek változatlan uralma miatti stagnálásában csapódott le. Amint *Kajita* találóan megfogalmazza: „a modernizáció fénye nem jutott el a földművelőkig".[4]

2. Amennyire valóság lett a mezőgazdaságnak a gazdasági növekedés oltárán „feláldozása", az eredeti tőkefelhalmozás jegyében tartós kiszipolyozása — amely folyamat értelemszerűen a kisparaszti tömegeket sújtotta a legkönyörtelenebb, drasztikus következményeivel —, az *ideológia* azt olyannyira igyekezett leplezni. Az 1880-as és 90-es években kibontakozott *Hotokusha*-mozgalom (szó szerint: „az erény visszafizetése") a *nagybirtok társadalmi presztízsét* erősítette. Apológiája szerint a mezőgazdaság prosperitása és a társadalmi stabilitás főként a nagy földbirtokosoktól függ, akik leginkább érdekeltek a technológiai innovációban és a kereskedelmi infrastruktúra beruházásaiban. A kisparaszti tömegek növekvő lázongása mellett az uralkodó elit szupremáciáját nyíltan érvényesítő ideológia azonban nem élvezhetett tartós egyeduralmat. Bár a Meidzsi államgépezet változatlanul a földesúri előjogoknak szerzett érvényt, a Hotokusha-mozgalmat csakhamar kiszorította a kis-

---

Tanka Endre tudományos csoportvezető, Igazságügyi Minisztérium (Budapest).

[1] Így a családi háztartásokból létrejött kereskedelmi-pénzügyi konszernek, vállalkozások, a *zaibacuk* csak a XIX. sz. végére erősödtek meg.

[2] Több szerző közvetlen összefüggést észlel az eredeti tőkefalhalmozás kényszere, a hazai felvevőpiac hiánya és az imperialista expanzió, a *militarizmus* kifejlődése között. *Kajita* még némi ciklikusságot is lát abban, hogy Japán a fejlett ipari államokkal folytatott piacszerző versenyben a XIX. sz. végétől mintegy 10 évenként háborúkba sodródott. (1894: kínai—japán; 1904: orosz—japán; 1914: világháború; 1913: mandzsuriai agresszió. — Masaru *Kajita:* Land Reform in Japan. Agr. Development Series 16. Tokyo, 1965. 8. old.

[3] Pl. 1888—1892 közt az állami bevételek 85,6%-a a mezőgazdasági földadóból eredt.

[4] 2. sz. i. m. 5. old.

árutermelő farmert, a *kistulajdonost* eszményítő nézet. A *nohonshugi* felfogás (szó szerint: „a mezőgazdaság az alap") az agrárszektort vallja nemzetfenntartónak, amelynek leglényegesebb eleme a *jisakuno,* vagyis a kistulajdonos földműves. Ez az ideológia — amely a századforduló után antikapitalista színt öltött — talán reakciósabb töltésű és még inkább retrográd, mint elődje. A társadalmi berendezkedés igényeit illetően ui. a patriarchális, autark, független faluközösség ideáljáig megy vissza és elutasít bármely állami-politikai intézményt, amely annak hagyományos rendjét bomlasztja. Ezzel az árutermelés, az áru-pénzviszonyok létjogosultságát — történetietlenül — tagadja. Emellett azt az illúziót kelti, hogy a kistermelő paraszt *erkölcsileg* emelkedik ki a japán társadalomból, így csak ezen az alapon (és nem a termelési viszonyokban elfoglalt helye alapján) követelheti a rákényszerített igazságtalan értékrend megváltoztatását.[5] A szociális demagógia mögött nem nehéz felfedezni a militarizmus kelepcéjét: az elmélet igazán reakciós magva és veszélyessége épp ebben rejlik. Tény, hogy a Meidzsi-korszak végén ez az ideológia látszólag túllépett a szólamokon, amikor néhány kormányjavaslat született a bérlők kiszolgáltatottságának enyhítésére. Az országgyűlés azonban e kezdeményezéseket rendre leszavazta.

II.
A Meidzsi földreform

1. Földmagántulajdon—köztulajdon. 1871-ben a kormány deklarálta a rendi kiváltságok megszüntetését, a parasztok szabad költözködési jogát, továbbá azt, hogy a földművesek bármely földet jogosultak művelni és az általuk művelt földet megválthatják. Az állam a volt földtulajdonosok részére — földmegváltás címén — életjáradékot biztosított. 1872-ben jogszabály vezette be a *földmagántulajdont.* Egyidejűleg megszüntették a feudális jellegű terhelési és elidegenítési tilalmat, a földet forgalomképessé tették és a tulajdonos — elvileg korlátlan — rendelkezési jogát ismerték el. A földadó 1873-ban történt bevezetése szükségessé tette a földmagántulajdon közhiteles nyilvántartását, vagyis a telekkönyv intézményesítését.[6]

Az új földpolitika néhány éven belül *felszámolta a köztulajdont,* amely az évezredes szokásjog erejére támaszkodva a faluközösségek nélkülözhetetlen erdő- és legelőgazdálkodási forrásául szolgált. E lépést a földnyilvántartás technikai igénye siettette, mivel az az állami és a magánföldtulajdon éles elhatárolását követelte. Az 1872. évi törvény még *három földtulajdoni formát* különböztetett meg: az állami, a magán- és köztulajdont. Az utóbbi kiterjedt a közös erdőkre, legelőkre és minden olyan közös használatú földre, amelyre meghatározott tulajdonjogot nem nyilvánítottak ki. A faluközösség által használt és köztulajdonban tartott erdőre, legelőre a közföld minőségét okirattal tanúsították. 1876—1881 közt azonban a köztulajdon kategóriáját megszüntették és a korábban így minősített valamennyi földterület vagy magán-, vagy állami tulajdonba került. A közföldek elsajátításának jogi technikája az volt, hogy vitás tulajdoni helyzet esetén a kormány tulajdonjogát kellett megállapítani. E folyamat eredményeként 1890-ben az állami tulajdonba került erdők és természetes legelők összterülete 17 millió 588 ezer hektárra nőtt. *Ogura* szerint ez a terület mintegy egymillió hektár legelőt tartalmazott, amely alkalmas volt állattenyésztésre.[7] A köztulajdonnak a mezőgazdaság kapitalizálódásával történt „elnyelése" *kettős negatívummal* járt. Közvetlen hatása a *talajerő-utánpótlás* gyengülése, illetve leromlása. (Tömegesen megfosztották a bérlőket és tulajdonos parasztokat a szervestrágya korábbi forrásától.) Távolabbi — még kedvezőtlenebb — következménye pedig a *japán állattenyésztés elsorvadása. Ogura* e fordulatban látja a mai legelőhiány történelmi gyökerét: a Meidzsi állam az annektált közföldeket csaknem ingyen részben a fellázadt (patrónus és megélhetési forrás nélkül maradt) szamurájoknak, részben az újonnan kinevezett, magasabb rangú kormánytisztviselőknek juttatta. Ezek némelyike ugyan próbálkozott a nagyobb üzemméretű gazdálkodással, illetve állattenyésztéssel, azonban többnyire sikertelenül és farmjaik a történelmi viharokat aligha élték túl.[8]

2. Földadó. 1873-ban a kormány megszüntette a feudális adóterheket és bevezette a termőföld becsült értékének 3%-át kitevő, készpénzben fizethető éves földadót. A helyi különadók az adókulcsot további 1%-kal növelhették. Látszatra az új adórendszer korszerű volt, hiszen a földértékelést és nem a terménybecslést (hozadékot) választotta alapul, vagyis a naturális mutatókat igyekezett meghaladni. Valójában azonban a *pénzbeli adózás a földesurak kiváltsága és élősdi elsajátításuk fő eszköze lett.* A földadó ui. csak a földtulajdonosok javára vált pénzszolgáltatássá. A tulajdonos és bérlő viszonyában az állam a földhasználat díjának, a *földbérnek* a meghatározását a felek „szerződési szabadsága" körébe utalta. Az eredmény: a relatív földszűkösség alapján megszilárdult tulajdonosi monopólium pusztán társadalmi súlyával könnyen kikényszerítette (később politikai hatalmával rögzítette) a korábbi kizsákmányolás mércéjével azonos, *természetbeni földbért.* Ez pedig az *éves rizstermés fele* volt.[9] Mivel ezen felül a bérlőt terhelték a trágyázás, a vetőmag stb. tetemes költségei is, a maradványtermés értékesítéséből befolyó jövedelem nagyobb részét elnyelte az újratermelés beruházási hányada és csak kisebb részét fordíthatta a bérlő saját létfenntartására. Valójában a *gazdálkodással elért jövedelem a bérlő munkaerejének az újratermelését sem fedezte.*

---

[5] Yokoi *Tokiyoshi* szerint bármely ország életképessége a középosztály családjainak erényeitől (szorgalom, engedelmesség, bátorság stb.) függ. „Ilyen tulajdonságokra van szükségük a katonáknak a haza védelmére... Ezért a földművesek, akik legközelebbi kapcsolatban állnak a földdel, a legjobban szeretik azt és a hazát... Az ország megalapozása a konzervativizmus tevékenysége... Az egyetlen népréteg, amely különösen konzervatív, a földművesekből áll." (in: Susan Deborah *Chira:* Cautious Revolutionaries. Occupation Planners and Japan's post-war Land Reform. Agr. Policy Research Center, Tokyo, 1982. 10. old.)

[6] A telekkönyvezést megelőző földkataszter felvétele nyíltan a korábbi tulajdonosok érdekeit védte. Az uzsorakölcsönnel terhelt földek automatikusan a jelzálogjogosultak magántulajdonába kerültek. Az új rendezés elvetette a sogunátus évszázadai alatt a szokásjoggal megerősített *tartós birtoklás* elismerését. Míg korábban a földtulajdonos az ún. „örökbérletet" nem mondhatta fel, most — sommás eljárásban — a bérlőt a földtől tetszése szerint megfoszthatta, még ha azt a bérlő és jogelődjei akár évszázadok óta megszakítás nélkül birtokolták.

[7] Takekazu *Ogura:* An Introduction to the Characteristics of Japanese Animal Husbandry. (in: Toward Structural Reform of Japanese Agriculture. ed. by Ogura. Food and Agr. Policy Research Center, Tokyo, 1983. 94. old.)

[8] 7. sz. i. m. uo.

[9] A patriarchális adóprés olajozott működésére jellemző, hogy még az 1941. évi felmérés adatai szerint is ilyen mérvű naturális bért teljesített a rizsföldek csaknem valamennyi és a hegyi ültetvények 52%-ának bérlője. Vö. 2. sz. i. m. 13. old.

Emiatt csupán két út nyílt a bérlő számára: földvásárlással felemelkedni a földtulajdonosok közé és így meggazdagodni, illetve felhagyni a földműveléssel és a nyomor elől az iparba menekülni. A bérlő földtulajdonszerzése azonban merőben irreális lehetőség volt.[10] Ténylegesen a magas földárak és az inflációval összefüggő rohamos eladósodás miatt a bérlők tömegesen csődbe jutottak, ezért az olcsó ipari munkaerő-sereget gyarapították.

3. A kormánynak fizetett földadó csökkenése és a bérlőktől szedett rizsbér növekvő árakon történt értékesítése az inflációval párosulva tőke-akkumulációs katalizátorai lettek a *földbirtokszerkezet átalakulásának.* Az új földadóval szembeni lázadások (pl. az 1877-es Satsuma-felkelés) hatására és további adóforrások bekapcsolása (pl. likőradó, vámjövedék, cukorfogyasztási adó stb.) alapján 1878-ban a kormány a földadót 2,5%-ra csökkentette. Az iparosodás fejlődésével e pénzadó fokozatos mérséklése folytatódott. Ugyanakkor 1869—79 közt a bankjegyforgalom már hatszorosára felhígult. Az inflációval az árak magasra szöktek, tehát a földtulajdonosok a bér címén megszerzett, változatlanul a termés felét kitevő rizst mind drágábban adták el, viszont az inflálódás előtti, sőt csökkenő mércéjű földadót kellett fizetniök. Egyoldalúan előnyös helyzetbe igazán 1871 után az ún. Matsukata Masayoshi-féle *defláció* hatására kerültek. Az új pénzügyi egyensúly radikális árcsökkentéssel operált, amely a rizst sem kímélte: a rizsárak leestek, a földadó és a földbér rizsérték hányadosa viszont nőtt. Emiatt a bérlőnek a földbér fejében több rizst kellett adnia és mint eladó kevesebb pénzt kapott érte a piacon. A magas földbérek és a 15—30% arányú uzsorakamat a kistulajdonosok és bérlők tömeges tönkremeneteléhez vezetett: földjeik árverésre, eladásra, illetve a tulajdonos részéről visszavételre kerültek.[11] *E folyamat automatikusan teljesítette a termőföldalap újraelosztását a Meidzsi állam új földesurai javára.* A földkoncentráció még a századforduló előtt felgyorsult: 1882—1892 közt az új bérbeadások aránya 34%-ról 40%-ra nőtt, 1900-ra pedig már a földalapnak közel 50%-át bérlők művelték.[12] A földtulajdoni koncentráció azonban távolról sem jelentett üzemméret-bővülést, mert a földtulajdonosok gazdasági érdeke a földalap szétszórtsága és minél nagyobb számú kisparcellás bérlet létesítése mellett szólt.

III.

Jogi rendezés

1. Az új típusú agrároligarchia gazdasági hatalma a politikai erejével együtt nőtt.[13] Nem véletlen tehát, hogy az 1898-ban hatályba lépett *Meidzsi Magánjogi Kódex* — mint a földviszonyok osztályuralmi stabilizálásának elsődleges eszköze — jogintézményeivel nyíltan a földtulajdonosok hatalmi túlsúlyát és érdekeik egyoldalú érvényesítését szolgálta. A szegényparaszt bérlők jogfosztását a *földbérlet szabályai* tették teljessé. A szokásjoggal megerősített ún. „állandó bérlet" intézményét a Kódex egészében elvetette: a határozott idejű bérlet maximuma 20 év volt, míg folyamatos bérletet legfeljebb 15 évre lehetett érvényesen kötni. E szabályok jogcímet teremtettek a bérlőnek földjétől való megfosztására még akkor is, ha ugyanazt a területet ő vagy családjának jogelődjei akár évszázadok óta művelték. A bérlő a használaton felül a földre semmilyen más jogot nem gyakorolhatott. A határozatlan idejű bérletet — amely Japánban rendszerinti volt — a tulajdonos bármikor felmondhatta és a földjét visszavehette. Ha a tulajdonos a földjét harmadik személynek eladta vagy azt részére egyébként átruházta, az új tulajdonos a bérlőt tetszése szerint kivethette a bérletből, mert arra nézve a bérlőt még birtokvédelem sem illette meg. Valójában tehát az érvényesen létrejött bérlet (mint szerződési kötelem) a tulajdonos rendelkezésétől függően nemcsak harmadik személyek irányában vált hatálytalanná, hanem a *két szerződő fél közt sem bírt kikényszeríthető kötőerővel:* a bérlő sem a vele szerződött, sem az újabb földtulajdonossal szemben nem tudta a szerződés alapján érvényesíteni birtoklási és használati jogát. Érvénytelenségre hivatkozva a tulajdonos a földet külön felszólítás nélkül is elvehette a bérlőtől. Ugyanakkor a bérlő a szerződés megszüntetését csak akkor kezdeményezhette, ha jövedelme egymást követő két éven belül nem érte el a kikötött bér összegét, amelynek teljesítése egyébként a jogszabályban is előírt elsődleges fizetési kötelezettsége volt. A Kódex a bérlői jogok közül csupán a talajjavításra fordított hasznos beruházás megtérítési igényét ismerte el.[14] A *jog tehát intézményesítette a bérlő teljes kiszolgáltatottságát,* a földesúrnak való alávetettségét, a természetbeni bér mértéktelen fokozhatóságát, jogvita esetén pedig nyíltan a tulajdonos pártjára állt.

2. E normatív rendezéshez tárgyilagos szerzők hozzáfűzik, hogy az a gyakorlatban távolról sem jelentette a bérlők szüntelen zaklatását avagy a létbizonytalanságtól való örökös rettegésüket. (Nyilvánvaló, hogy a termelői biztonságnak az újratermelés folytonosságát fenntartó minimuma a földtulajdonosnak is alapérdeke volt.) Rossz termés esetén több tulajdonos gyakorolta a bércsökkentés kegyúri jogát és a bérlők zöme határozatlan időtartamú, illetve tulajdonváltozás melletti bérletnél is folytathatta a jogviszonyt.[15] Csakhogy milyen áron? A megnyomorított bérlőnek puszta létfennmaradása függött a földtulajdonos kegyétől. *Kajita* szerint éppen ez a jog által szentesített, hierarchikus gazdasági pozíció, a kizsákmányolás intézményesítése határozta meg a bérleti viszony két alanyának szociológiailag eltérő attitűdjét: az eltompult, igábatört *szervilizmust* a bérlő oldalán és az ősi értékrendből átmentett *paternalizmust,* a gondoskodást is átfogó atyai fennsőbbséget a földesúr részéről.[16] Mivel a klasszikus árucsere a termelők — munkamegosztásból eredő gazda-

[10] Nasu *Shiroshi* 1942-re vonatkozó számítása szerint a mezőgazdasági munkásnak 12 és fél éven át napi bérének a felét kellene összegyűjtenie ahhoz, hogy bérlő lehessen. A létfenntartási költségek mellett ilyen „hőstett" kizárt. A *bérlő* pedig csak 72 évi takarékoskodással juthatna a föld vételár összegéhez. (in: Andrew J. *Grajdanzev:* Statistics of Japanese Agriculture. New York, Inst. of Pacific Relations, 1941. 12. old.)

[11] Egyedül 1883—1885 közt az adófizetés elmulasztása miatt 212 505 család veszítette el földjét. E családok 78%-a a nem fizetés okának nyomorba jutását jelölte meg. (in: Ann *Waswo:* Japanese Landlords, The Decline of a Rural Elite. Berkeley, Univ. of California Press, 1977. 127—129. old.)

[12] Kajita 2. sz. i. m. 7. old.

[13] A porosz parlamentarizmus mintájára alkotott Meidzsi Alkotmány alapján 1890-ben először megnyitott kétkamarás parlamentben a 300 mandátumból 129 jutott a földesuraknak.

[14] Takekázu *Ogura:* Agricultural Development in Modern Japan. (Tokyo, Fuji Publishing Co. Ltd. 1963. 126—127. old.)

[15] Tadashi *Fukutake:* Japanese Rural Society. (trans. by Ronald P. Dore, Ithaca, Cornell Univ. Press, 1972. 8—14. old.

[16] Kajita 2. sz. i. m. 14. old.

sági elkülönültségen alapuló — tevékenységcseréinek formális *egyenértékűségét* tételezi, eltérő érdekeik összekapcsolása pedig csak a mellérendeltség alapján lehetséges, kétségtelen, hogy a *japán földbérlet csupán formájában lehetett* — ott is erősen torzított — *polgári jogviszony. Tartalmában* viszont a *pseudo-feudalizmus* atavisztikus jegyeinek továbbélése a lényegi összetevő. Hogy az ázsiai termelési mód évezredes adóprésénél semmivel sem könyörületesebb Maidzsi adórendszer mennyire kiszipolyozta a japán parasztot, az ipari forradalom igazi mártírját, azt a szak- és szépirodalom adatok halmazával bizonyítja. A földbérlő — hiába volt köztudottan a társadalom legszorgosabb munkása — a kisparcella és az uzsorabér mellett nem tudott kitörni a nyomorból. Mint a legszegényebb réteghez tartozót, félhektárosnak vagy vízivó parasztnak csúfolták *(gotan byakusho, mizunomi byakusho),* nyomorán kívül a társadalom megvetésével is meg kellett küzdenie. Iszonyú elnyomorítása miatt az életkörülményei jóval közelebb álltak az állati, semmint az emberi sorshoz.[17]

Japán expanziós, agresszív külpolitikája a századfordulótól még inkább fokozta az agrárproletariátus kizsákmányolását, hiszen az imperialista rablóháborúk a hadipotenciál kiépítését, az ipari háttér, az infrastruktúra erősítését követelték. Találóan jellemzi e történelmi szakaszban a japán mezőgazdaság szerepét *Napier,* aki szerint az agrárszektor a „fölfalt Prometheus", az iparosítás meggyilkolt áldozata.[18] Az I. világháború *politikai fordulatot* hozott az osztályharcban. A földmunkások és kistulajdonosok mindinkább öntudatra ébredtek és szervezetten szálltak szembe a kizsákmányolás fokozódásával.[19] Az antiimperialista parasztmozgalmak mellett negatívum, hogy a földművelésből megélni képtelen, elnyomorított paraszti tömegek a militarizmus „ágyutöltelékét" adták: kilátástalan sorsuk elől a társadalmi felemelkedéssel kecsegtető hadseregbe menekültek.

IV.

A Meidzsi földviszonyok technikai-gazdasági relációi

1. A *földmagántulajdon* létrejötte — még a patriarchális adóprés ballasztjával is — nem lebecsülhető motorja lett a mezőgazdasági termelékenység növelésének. Mivel az állam beruházó tevékenységét — az agrárszektorból kisajtolt pénzforrásokkal fedezve — az iparosítás egészében lekötötte, a századfordulóig a mezőgazdaság technikai innovációjában lényegében nem vállalt finanszírozó vagy menedzseri szerepet. A tudományos-technikai forradalom (TTF) mezőgazdaságban levezetése tehát a termelők aktivitására hárult, így döntően a *tulajdonosi elsajátítás profitérdekeltségére* kellett támaszkodnia. Ezt az alaptényt a szerzők egy része túlértékeli: az agrároligarchia pozitív szerepét kinagyítva hajlamosak megfeledkezni arról, hogy egyidejűleg élősdi elsajátításuk vált a fejlődés legerősebb gátjává.[20] Az új termelési kultúra kialakulását, a modern farm management elterjedését a földesurak nyereségorientáltsága kétségkívül gyorsította. Miután azonban e funkciókat fokozatosan az állam vette át, a kizsákmányoló elsajátításból fakadó retrográd szerepük a termelékenység hatékonyságának visszafogásában is mindinkább megnyilvánult.[21]

2. A japán mezőgazdaság múlt századi *modernizációs folyamatában* három lényegesebb tényező szembetűnő. Nevezetesen: a) a technikai-gazdasági innováció *saját mintára* épült; b) a folyamatot az *„alulról" kiinduló* társadalmi mozgás határozta meg: a TTF vállalkozói zömmel a parasztság különböző rétegeiből kerültek ki; c) a modernizáció viszonylag korai szakában kiütköztek a fejlődés egyre erősödő *gátjai: technikailag* az agrárstruktúra torzulása (visszahúzó termelési és földbirtokszerkezet, a hatékonyságot rontó apró üzemméret stb.), *társadalmilag* pedig a földtulajdon és tulajdonlás élősdi jellege, a tényleges termelő biztonságának szavatolása helyett a bérlő kizsákmányoló viszonyban megvalósult alávetettsége.

2.1. A japán mezőgazdaság technikai megújulása nem saját alapú, szerves fejlődésként, hanem *idegen minta* másolásával kezdődött. A hivatalos állami politika a 80-as évektől a hazai mezőgazdaságba igyekezett átültetni a fejlett amerikai és európai gépi agrártechnika bevált elemeit. Csakhamar kiderült azonban, hogy a technológiai import a japán mezőgazdaság számára nem járható út: a vetésforgó módszereit és nagyüzemi gépi technikáját sem az árasztásos rizstermesztéssel, sem annak szétaprózott, kisüzemi földbirtokszerkezetével nem lehetett egyeztetni.[22] E gyors kudarc — noha az állam innovációs aktivitásának visszaszorulásával járt — alapfeltétele lett a japán agrárszektor *önálló útkeresésének.* Végeredményben az ezt követő fejlődés — most már a hazai társadalmi környezethez saját mintán alapuló adaptív és innovatív alkalmazkodás — vezetett arra, hogy az eredmények a mezőgazdaság modernizációját igazolják.

2.2. E folyamat igazi *vállalkozói* az egész országból és a parasztság egészéből (tehát az 1—2 hektáros kistulajdonosokból és a még szegényebb rétegekből is) kikerült ún. *„veterán farmerek"* voltak. Termelési tapasztalataik elterjesztését, a technológiai módszerek információcseréjét nem a kormány támogatta, hanem öntevékenyen kezdeményezték. Aktivitásuk a kereskedelmi tőke térhódításával mind tágabb körre terjedt. Az agrárszektor több ágában az újítás, a hatékonyság igényével léptek fel. (Pl. fajtanemesítés, a szántás fejlesztése, gépesítés stb.) Szerepüket az állam csak a századfordulótól vette át fokozatosan, a modern kísérleti állomások kiépítésével. *Isobe* mozgalmuk jelentőségét abban látja, hogy az elősegítette a Japán különböző részein kifejlődött, eltérő hazai technológiák integrálását, innovációját és rendszerezését. Fogyatékossága viszont, hogy semmiben nem jutott közös nevezőre és nem hozott ésszerű sztenderdet. Emiatt a veterán farmer technológiák eltérő elemeinek szintézi-

[17] Ilyen jellemzést ad pl. Soseki *Natsume* író és Yokota *Hideo* agrárpolitikus. (in: Thomas R. *Havens:* Farm and Nation in Modern Japan. Agrarian Nationalism, 1870—1940. Princeton Univ. Press, Princeton, 1974. 123—124. old.)

[18] Ron Wells *Napier:* Prometheus Absorbed: The Industrialization of the Japanese Economy, 1905—1937. (Ph. D. Dissertation, Harvard Univ. May, 1979. 3—7. old.)

[19] Bércsökkentési viták, szakszervezeti mozgalom. (in: Ronald P. *Dore:* Land Reform in Japan. London, Oxford Univ. Press, 1959.)

[20] Thomas C. *Smith:* The Agrarian Origins of Modern Japan. (Stanford Univ. Press, Stanford, 1959. 78. old.)

[21] Kajita 2. sz. i. m. 15. old.

[22] Toshihiko *Isobe:* Farm Management System (NOHO) and Labour Absorption in Japanese Agriculture: A Case Study of Yamagata Prefecture. (in: Labour Absorption in Agriculture. The East Asian Experience. National Inst. of Agr. Economics, Tokyo, 1980. 90. old.

se az importált agrártudományra hárult. Az állam a bizonyítottan hatékony új, agrotechnikát a törvény szigorával védte.[23]

2.3. A parasztság erőfeszítéseiből kinövő megújulás egyik jelentős szervezeti jegye a földművesek önkéntes, saját kezdeményezésű, a termelést fellendítő *csoportszervezkedése.* Ez az intézmény sem előzmény nélküli: a faluközösség tagjainak évezredes egymásrautaltsága a kollektíva tudatot — a munkamegosztás fejlődése mellett is — nemcsak fenntartotta, hanem a gazdasági kihívások új helyzetében a hagyomány kohéziós hatásával még erősítette is. Az anyagi és szellemi tőkeakkumulációt, az összefogást nem egyszerűen a gazdasági racionalitás, hanem a *túlélés kényszere* diktálta: az állam nem nyitott forrást a mezőgazdasági infrastruktúra megteremtéséhez, az egyszerű újratermelést is nehezítő, könyörtelen adóprés mellett pedig annak létrehozása pusztán egyéni felhalmozásból kilátástalan volt. A század végén sorra alakultak a *mezőgazdasági fejlesztő társulatok („Mura Kanno-Kai"),* amelyek a faluközösség valamennyi tagját egyesítették. A farmerek önálló csoporterőfeszítésén belül a földtulajdonosi profitérdekeltség munkált. Minőségi többlet viszont a *döntési* mechanizmus új, demokratikus arca: a társulatokban még az 1—2 hektáros kistulajdonosok és kétlaki részes farmerek is éltek a döntési joggal.[24]

2.4. Az össznépesség, a mezőgazdasági népesség, a farmháztartások száma és a mezőgazdasági munkaerő 1885—1923 közötti alakulása együttesen az *agrárszektor dinamikus fejlődési trendjét* jelzik. *Isobe* szerint ez két tényezőnek tulajdonítható: részben a munkaintenzitás innovációval összefüggő fokozódásának, részben a munkamegosztás mezőgazdaságon belüli és azon kívüli fejlődésének. Az utóbbi folyamatot tükrözi a faluközösségek *patriarchális családmodelljének bomlása* is. A családfő munkája a gazdálkodás irányítására szűkült, míg a termelést (szántást, aratást stb.) leszármazó örököse vagy állandó mezőgazdasági munkások végezték. A Meidzsi kor mezőgazdaságát — a pseudo-feudális időszaktól eltérően — a lófogatú mélyszántás, a jól csatornázott rizsföldek, a bőséges trágyázás, a terjedő gépesítés és a szükséges munkaerő rendelkezésre állása jellemezték.[25]

2.5. Melyek azok az okok és tények, amelyek a *japán mezőgazdaság modernizációját* már a növekedési pálya kezdetén *visszavetették?* Egyikük kézenfekvő: az *élősdi földtulajdoni rendszer. Kajita* óva int attól, hogy a japán földbérletet — amint ez az amerikai utasfejlődésnél evidens — bárki is a japán földviszonyok modernizációs mutatójának tekintse. A Meidzsi földbirtokrendszer ui. félfeudális. „Így minősíthető, mert bár egyfelől az iparosodás figyelemre méltó mértékben előrehaladt a faluközösségekben, másfelől a földbéreket változatlanul olyan magas arányban tartották fenn, mint a feudalizmusban."[26] Az új osztálykompromisszum — a jogi szemfényvesztés szokásos trükkjével — csak a jogviszonyok absztrakciós szintjén hozott „forradalmi változást": a földbirtokosokat feudális kiváltságaiktól megfosztotta, de csak azért, hogy az elsajátítás valóságában megőrizhessék kizsákmányolási monopóliumukat.[27] A polgári jog pedig (főként a szóbeli bérletnél) a „bérlői" státusba emelkedett paraszt kifosztásában és elnyomorításában nem egyszer túltett feudális elődjén. Csupán a földbér és a helyi különadó együttesen a termés 75—80%-át vitte el. *Isobe* rámutat, hogy „a parazita földtulajdon a magas, természetbeni bér kikényszerítésével nem nyújtott jobb életszínvonalat a földművesnek, mint a középkor".[28] *Wakukawa* szerint e bérleti rendszer semmivel sem könyörületesebb a középkori robotnál. „Az adósságbavert, adókkal sújtott, alultáplált, viskóban tengődő bérlő elnyomorítottsága már semmihez sem hasonlítható."[29]

2.6. E tényekhez azonban még hozzá kell tenni a *földmagántulajdon monopóliumának* a relatív földszűkösség talaján *különösen* éleződő tendenciáját. A földtulajdon, illetve a földdel való rendelkezés társadalmi presztízse főként a naturálgazdálkodás kereteiben megrekedt vagy gazdaságilag egyébként elmaradott országokban fokozott.[30] Japán a perdöntő bizonyíték viszont arra, hogy a földtulajdonnak az elsajátításból másokat kizáró jellege a túlnépesedés és növekvő földhiány, mint sajátos társadalmi-természeti körülmények alapján — töretlen gazdasági növekedés és az ipari civilizáció megteremtése mellett is — *történetileg tartósítani képes a földtulajdonosnak a társadalom egyéb* (nem tulajdonos) *tagjai felett gyakorolt hatalmát.* E tendenciatörvény érvényét aligha érinti, hogy az a Meidzsi-korszakban a történelmi pályának még csak a kezdetén, ráadásul egyértelműen retrográd módon, mint az ázsiai termelési mód „történetietlen" atavizmusa jelentkezett: a pseudo-feudalizmus földviszonyaihoz hasonlóan a földbirtok *nagysága* határozta meg tulajdonosának társadalmi helyzetét, továbbá fennmaradtak azok a *prekapitalista,* hierarchikus, patriarchális *viszonyok,* amelyek évezredek során — az elsajátítás átörökített rendje szerint — a földtulajdonosok és a nincstelenek között újratermelődtek.

2.7. A parazita földtulajdoni rendszer önmagában túl általános oksági tényező ahhoz, hogy a mezőgazdasági modernizáció „fékező mechanizmusát" belülről láttassa. A japán agrárfejlődés lehetőségeinek megvalósulását ui. számos *különös körülmény* együttható okként lassította, illetve kizárta. Nevezetesen:

2.7.1. A technikai-gazdasági innováció a beruházások megtérüléséhez, a gépesítés kihasználásához, a profitnövekménnyel járó termelékenység emeléséhez a technikai haladást segítő, korszerű *földbirtokszerkezetet* követel. Az üzemméret objektív igényei a bérleti rendszer „parancsuralma" alatt azonban mégcsak kifejezésre sem juthattak. Mivel a *földbérlet* üzembővítés és tőkebefektetés hiányában is — munka nélkül — kizsákmányoló elsajátítással elérhető, magas életszínvonalat garantált a földtulajdonosnak, így társadalmi szinten korán kialakult az a *marginális üzemméret,* amely felett a tulajdonos érdekei egyaránt kizárták a föld saját művelését, a termelési szerkezet korszerűsítését és az üzemméret növelést. Ez a területi mér-

[23] Így a rendőrség büntette meg azokat a földműveseket, akik továbbra is az elavult, állandó rizs-palántázás módszerét alkalmazták. (Vö. *Isobe:* 22. sz. i. m. 92. old.)

[24] Isobe 22. sz. i. m. 92—94. old.

[25] Isobe 22. sz. i. m. 92—93. old.

[26] Kajita 2. sz. i. m. 12. old.

[27] Land Reform in Japan. (ed. by Agricultural Land Bureau, The Ministry of Agriculture and Forestry, Japan, April 1966. 1. old.)

[28] Isobe 22. sz. i. m. 96. old.

[29] Seiyei *Wakukawa:* The Japanese Farm Tenancy System. (in: Japan's Prospect. ed. by Douglas Haring, Cambridge, Harvard Univ. Press, 1946. 163. old.

[30] Galbraith Indiát hozza fel erre példának, ahol a mezőgazdaság az össztermelésből 70—80%-ban részesült s ennek megfelelően a földtulajdon tényleges hatalmat jelent a gazdasági tevékenység domináns szektorában. (J. K. *Galbraith:* Az új ipari állam. KJK, Bp. 1970. 85. old.)

ce *5 cho,* vagyis közel 5 hektár volt. Ekkora földterület bérbeadása — főként a földrészletek nagy szóródása és minél több bérlő közti osztódása esetén — a tulajdonosnak már olyan mérvű jövedelmet nyújtott, mintha a földön saját maga gazdálkodik.[31] A szakirodalom ehhez az összefüggéshez fűzi azt a tendenciát, hogy a *tulajdonosok minél nagyobb számban igyekeztek a bérlőket uralmuk alá hajtani* és e célból a bérbeadott területeket — az ésszerű földhasználat igényeivel mit sem törődve — „atomizálták". A szétszórt kisparcellák ui. lehetővé tették számukra a marginális bér emelését és a bérlők jövedelemhányadának a létminimumra szorítását.[32] A *földhasznosítás szuboptimális jellegét* fokozta a közföldeknek a faluközösségektől történt drasztikus elvétele, amely a bérlőket korábbi ingyenes talajerőutánpótlási forrásától (takarmány, zöldtrágya) fosztotta meg.

2.7.2. A földviszonyok modernizációjának egyik ellenlábasa lett az *állami földpolitika,* amely az éleződő osztályharcra ambivalens módon reagált. A japán kapitalizmus monopolszakaszba érkeztével a mezőgazdaság és ipar kiegyensúlyozatlan fejlődése a Meidzsi-korszak végétől felszította a tulajdonos-bérlő konfrontációt. A bérlők számára mind nyilvánvalóbb lett, hogy a kereskedelem (rizsértékesítés) szektorális feltételeinek romlása a kisüzemi művelésre való növekvő input mellett is olyannyira a létminimumra szorítja a jövedelmezőséget, hogy képtelenség a nyomorból kitörni. Másrészt az áruviszonyok terjedésével a bérlők egyre inkább felismerték saját *munkaráfordításuk értékét.* A bérlők öntudatra ébredését erősítette a mezőgazdaság és az ipar jövedelemviszonyai közötti növekvő diszparitás. A 20-as évektől felduzzadt *bérlőviták-ban* (bércsökkentési igény, ill. a felmondás érvénytelenítése) a bérlőkön kívül azok a kistulajdonos (kétlaki) részfoglalkozású farmerek is részt vettek, akik az élősdi földtulajdon korlátozásában még társadalmi esélyt láttak a felemelkedésre.

Ilyen helyzetben a földpolitika a *kistulajdonos (jisakuno) demagóg eszményítését,* gyakorlatilag pedig az *agrároligarchia latens ártámogatását* választotta konfliktusfeloldó eszköznek. Az *1921. évi Rizstörvény* olyan protekcionista pénzügyi intézkedéssorozatot léptetett életbe, amely hosszabb távra *kizárólag a rizstermesztésben* tette a termelőket érdekeltté. Ez kettős negatívummal járt. Részben azzal, hogy — a marketing rizsre sztenderdizált, egysíkú fejlesztése miatt — a szegényparasztok számos mezőgazdasági munkaalkalomtól elestek. Másrészt a gabonatermesztés — amely a rizs mellett fő növénytermelési ág volt — mindinkább elsorvadt és a *rizs-monokultúra* uralma alakult ki.

2.7.3. Az új rizspolitika a termesztés gyors növekedése után relatív stagnálást hozott.[33] Ennek okát *Isobe* — mint a modernizáció újabb hátrányát — a *trágyázási technika* megváltozásában látja.[34] A történelmi kihatású földhasznosítási negatívum azonban e technikai kérdésen jóval túlmutat: a japán mezőgazdaság a TTF kínálta vetésforgó lehetőségét elvetette, így lemondott róla, hogy a talajtermékenységet hosszú távon a termesztett növényfajták változtatásával tartsa fenn. Ehelyett a műtrágyának a veteményre való közvetlen alkalmazásával a *rövid távú output maximalizálására* törekedett. A termelési szerkezet „elszürkítése", a gabonatermesztés elsorvasztása és a rizs-monokultúra ilyen áron megszilárdítása alapvető okai annak, hogy a japán mezőgazdaság napjainkban a világ egyik legdrágábban termelő ágazata.

2.7.4. A mezőgazdaság iparosodása és a TTF jórészt visszájára fordította azt a kedvező folyamatot, amely a *munkaerő-kapacitás* biztosítása és a *munkamegosztás differenciálódása* terén a Meidzsi innováció fellendülési szakában kibontakozott. A magas földárak és a termelőt szipolyozó földbérek miatt a földművelésből mind nehezebben lehetett megélni, így az agrárszektor engedni kényszerült az ipar munkaerő-elszívó hatásának. Ehhez járult, hogy a műtrágya kiterjedt használata és a fokozódó gépesítés (pl. rizscséplőgépek) a csúcsidőkön kívül mind szűkebb térre szorították a foglalkoztatási lehetőségeket. Ezért a patriarchális család bomlásával előállt munkamegosztás sorvadásnak indult: a családtagok nem találtak a mezőgazdaságban rendszeres kereső foglalkozást. Az *üzembővítés* irányában pedig nem hatottak gazdasági ösztönzők, amelyek — korszerű termelési és üzemszerkezetet kiépítve — az állandó mezőgazdasági munkások munkaerejét leköthették volna. A technikai fejlődés ilyen feltételek közt felgyorsította a *részfoglalkozású,* 1—2 hektár földdel rendelkező *tulajdonosok növekedési tendenciáját.* A szétszórt kisparcellákon állandósult, államilag dotált rizs monokultúra ugyan nem biztosította a kétlaki tulajdonosok megélhetését, azonban — a gépesítés és az agrotechnika segítségével — mindinkább lehetővé tette, hogy a gazdálkodást *mellékfoglalkozásként* folytassák és fő jövedelmüket az iparban szerezzék meg. A részfoglalkozású földművelés kiterjedése lényeges történelmi gyökere a japán mezőgazdaság hatékonysági követelményei tartós kudarcának, az intenzifikálás XX. századi „zsákutcájának".

A jelzett tendenciák — az élősdi földtulajdon és a korszerűtlen földbirtokszerkezet halmozott hátrányaival összefonódva — a 30-as években *elmélyülő strukturális válságba* sodorták a japán mezőgazdaságot. A továbblépés tehát a *földviszonyok gyökeres reformját* követelte.

---

[31] Kajita a földbérek és az üzemméret alakulásának 1890—1937 közötti elemzése alapján a fenti korrelációt bizonyítottnak találja. Eszerint „ez az egyik oka annak, hogy Japánban miért olyan kevés földtulajdonos művel 5 cho-nál több földet saját maga." (2. sz. i. m. 13. old.)

[32] S. N. S. *Cheung:* The Theory of Share Tenancy. (Univ. of Chichago Press, 1969.) és Toshihiko *Isobe:* Farm Land Prices in Transition. (in: Nogo Soko Kenkyu, 1970/4. 44. old.)

[33] 1872—1882 évtizedéhez képest 1913—1917 közt 70% arányban nőtt a rizstermesztés. E növekmény kb. 50%-a a termelékenység hozamemelkedéséből, 20%-a új földek művelésbevételéből állt elő. Az 1938—1942 közti termelés viszont már csak 15%-kal haladta meg az 1913—17 közöttit, ugyanakkor a növekmény 10%-a termelékenységi, 5%-a extenzitási (új földek művelése). Ld. *Isobe:* 22. sz. i. m. 97—98. old.)

[34] A Taisho-korszaktól (1912—25) a műtrágyák használatának terjedése a rizstermés minőségét rontotta. (Üszög, megdőlés, fagykár a késői érés miatt stb.) Ennek ellensúlyozásaként nem került sor technológiai vagy termelésszerkezeti váltásra, hanem fajtanemesítéssel igyekeztek a monokultúrát fenntartani. A minőségromlásokat a műtrágyával szemben toleránsabb rizsfajták termesztése sem gátolhatta meg. (*Isobe:* 22. sz. i. m. 100. old.)

JOGIRODALOM

Lontai Endre

Gazda I.—Kövesdi D.—Vida S.: Találmányok, szabadalmak*

1. Az innovációs megközelítés alapvető fontosságának fel- és elismerésével párhuzamosan megnövekedett az iparjogvédelem intézményrendszerének jelentősége is. Örvendetesen megmutatkozik ez a kodifikációban, az (elsősorban posztgraduális) oktatásban éppúgy, mint az iparjogvédelem területét érintő publikációk számának növekedésében. Az elméleti igényű, elvi kérdéseket tárgyaló írások mellett külön kiemelést érdemelnek az oktatás céljait szolgáló jegyzetek és kézikönyvek, így az OTH—MIE közös kiadásában megjelent (immár több mint 15 kötetből álló és a felsőfokú iparjogvédelmi tanfolyamok anyagát képező) jegyzetsorozat, az Iparjogvédelmi Kézikönyv új kiadása stb.

Ebbe a sorozatba illeszkedik szerencsésen a recenzeált mű is, amely tiszteletreméltó hagyományokra tekint vissza. A nagy szakmai tekintéllyel rendelkező „szerzői trió" 1963. óta immár hetedik alkalommal bocsátja a szakmai közönség használatára — és bírálatára — azonos című és tárgyú (de mindig átdolgozott és korszerűsített tartalmú) művét.

2. A kézikönyv által tárgyalt anyag bővebb, mint arra a főcímből következtetni lehetne. Nem csupán a találmányok és szabadalmak, hanem átfogóan a műszaki alkotások oltalmával és hasznosításával összefüggő kérdéseket kívánja bemutatni és elemezni. (Ez kitűnik egyébként a könyv alcíméből — Műszaki alkotások jogvédelme és értékesítése — is.)

A mű 12 fejezetre bontva tárgyalja anyagát. Az I—V. fejezetek a szoros értelemben vett szabadalmi joggal foglalkoznak (ehhez kapcsolódik a találmányokkal és szabadalmakkal kapcsolatos nemzetközi megállapodásokat bemutató VI. fejezet). A VII. és VIII. fejezetek a know-how és más rokon kategóriák (engineering, műszaki segítségnyújtás) jogi kérdéseit vizsgálják, míg a IX. és X. fejezetek a műszaki alkotások hasznosítását, forgalmát szervező — belföldi és nemzetközi — szerződések problémáit elemzik. Végül a XI. fejezet a feltalálók díjazásával, a XII. pedig a találmányi-szabadalmi (tágabban: iparjogvédelmi) tevékenység infrastruktúrájával (szervezeti, személyi, információs feltételek) összefüggő normákat és gyakorlatot mutatja be.

3. Az I. fejezet rövid történeti és gazdaságpolitikai bevezetőt nyújt. Áttekinti a szabadalmi jog nemzetközi és magyar történeti fejlődését és megvilágítja a szabadalmi jog szerepét a magyar gazdaságirányítási rendszerben. A II. fejezet a szabadalmazható találmány fogalmával, a szabadalmazhatóság feltételeivel, valamint a kizárásokkal foglalkozik, külön pontban világítva meg a növény- és állatfajták szabadalmazhatóságának sajátos feltételeit. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg a recenzens, hogy — bár a kézikönyv elsődleges célja nyilvánvalóan a hatályos jogi szabályozásról és az arra épülő jogalkalmazói álláspontokról történő korrekt tájékoztatás, aminek a szerzők messzemenően eleget is tesznek — néhány, az elméletben vitatott kérdés megvilágítása (pl. a termékoltalom bevezetésének célszerűsége, a software jogi oltalma, a mikrobiológia terén létrejött alkotások szabadalomjogi értékelése stb.) célszerűen gazdagíthatta volna az olvasók általános iparjogvédelmi informáltságát. A III. és IV. fejezetek a szabadalmazással összefüggő eljárási szabályokat, mind az OTH hatáskörébe tartozó államigazgatási, mind a bírósági eljárás sajátosságait mutatják be. Az V. fejezet a szabadalmas jogállásának, a szabadalmas jogainak és kötelességeinek tárgyalására vállalkozik, különös — és indokolt — részletességgel a találmány szolgálati jellegével kapcsolatos problémák bemutatására (kivéve a díjazás kérdéseit, amelyekkel a XI. fejezet foglalkozik).

4. A VII. és VIII. fejezet szerzője Gazda István, aki a magyar irodalomban elismerten a legtájékozottabb „gazdája" a know-how problémakörének. Számos kérdésben továbbgondolva elméleti álláspontját és elmélyítve érvelését, fejti ki véleményét a know-how fogalmáról (a recenzens hiányolja ezzel kapcsolatban Világhy álláspontjának ismertetését), jogi oltalmának jellegéről, variánsairól. „Az innovációs eredmények megvalósításával, illetve átadásával kapcsolatos kiegészítő tevékenység" címet viselő VIII. fejezet viszonylag részletesen foglalkozik az engineering és a műszaki segítségnyújtás kérdéseivel. Logikus, a gyakorlat számára igen hasznos instrukciókat nyújtó elemzései és osztályozásai ellenére — legalábbis a recenzens számára — nem teljesen meggyőző a szerző elhatárolási kísérlete az utóbbi kategóriák és a know-how között.

5. Ugyancsak Gazda István a szerzője a IX. és X. fejezeteknek, amelyek igen részletes, mind elméletileg, mind a gyakorlat tapasztalataival megalapozott tájékoztatást adnak a — bel- és külföldi — licenciaszerződések jellegzetes feltételeiről, ezek variánsairól, a gyakorlat neuralgikus pontjairól. Különös érdeklődésre tarthat számot a „Szerződéses szabadság korlátozása a licencia- és know-how-szerződéseknél" c. pont (244—249. old.), amelyben a szerző az 1984. évi IV. tv. rendelkezései fényében elemzi a nemzetközi licenciaszerződésekben szokásos korlátozó feltételeket.

6. A XI. fejezet részletesen mutatja be a feltalálók díjazására, a díjazási szerződések feltételeire vonatkozó hatályos jogi normákat, a feltárható szerződéses és bírósági gyakorlatot. A díjszerződés kötelmi jogi elemzése mellett foglalkozik a díjalap és a díjkulcsok kérdéseivel, az ún. eszmei díjazással, a vonatkozó pénzügyi előírásokkal.

7. A XII. fejezet igen hasznos információkat nyújt a műszaki fejlesztés, közelebbről a találmányi tevékenység szervezeti feltételeiről, a gazdálkodó szervezetek ezzel kapcsolatos feladatairól, a szabadalmi tájékoztatás jelentőségéről, forrásairól, célszerű módszereiről, valamint az iparjogvédelmi szakemberek (iparjogvédelmi ügyintéző, szabadalmi ügyvivő, iparjogvédelmi szakértő) szerepéről. A műszaki alkotások hasznosításával kapcsolatban bemutatja az Innovációs Alapot (azóta: Innofinance) és más hasonló „felkaroló" szervezeteket, valamint utal a gazdasági munkaközösségek ezen a területen kifejthető tevékenységével kapcsolatos problémákra.

8. A könyvet több mint 80 oldalas függelék egészíti ki, amely jól áttekinthetően csoportosítva mutatja be a találmányokkal-szabadalmakkal kapcsolatos bírósági gyakorlatot.

9. A szerzők értékes, a könyv témájául tűzött terület minden lényeges kérdését felölelő, színvonalas és megalapozott álláspontokra építő művet bocsátottak a szakmai közönség rendelkezésére. A feldolgozás jól alkal-

---

Lontai Endre tudományos osztályvezető, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* KJK, Budapest, 1985. 371 old.

mazza a terület komplexitásából szinte szükségszerűen folyó módszereket, a jogi elemzéseket kellő közgazdasági, gazdaságpolitikai alapokra építve, megvilágítva a történeti fejlődést és a szükséges mértékben nemzetközi kitekintést is nyújtva. Az elsősorban praxis-orientált, kézikönyv-jellegből folyik, hogy alapvetően a gyakorlat tájékoztatási, vitás esetekben eligazítási igénye dominál, de a szükséges mértékben kitérnek a fejtegetések a jogalkotási és jogalkalmazási döntéseket megalapozó elvi-elméleti kérdések elemzésére is. Jól áttekinthető, megalapozott érvelésű, gazdag gyakorlati — és a szükséges mérvű irodalmi — forrásokra támaszkodó, a szerzők korábbi hagyományaihoz méltó művet tarthat kezében az olvasó. (Magától értődik, hogy az egyes fejezetek, illetőleg szerzők nem azonos mértékben és arányban alkalmazzák a hivatkozott módszereket; esetenként a hazai megoldások bemutatása a kizárólagos, máshol szélesebb nemzetközi kitekintést kapunk; az elméletileg vitatható kérdések vizsgálata sem mindenütt azonos súllyal jelentkezik.)

10. Az ismertetett mű értékéből, gyakorlati használhatóságából mit se von le a recenzens néhány kifogása.

Az egyik hiányérzet arra vezethető vissza, hogy a könyv az újítások kérdéseit alig érinti. Ezt a „bővítést" — megítélésem szerint — messzemenően indokolta volna a műszaki alkotások skálájának teljes áttekintése, az egyes alkotásfajták közötti határvonal elmosódása, számos közös probléma felmerülése. Ezzel kapcsolatban utalok arra a közismert gyakorlati problémára, hogy az újítások nem egyszer „nőnek át" találmánnyá, vagy hogy a vállalati akkumulált know-how forrása nem kis mértékben az újítási tevékenység. Ezekre az összefüggésekre — a könyv célkitűzéseinek logikája alapján is — kívánatos lett volna kitérni.

A mű belső arányai esetenként vitathatók. Így különösen a szoros értelemben vett szabadalmi jogi részek tűnnek a kívánatosnál lakonikusabbaknak (erre részben fentebb is utaltam).

Bizonyos — nem jelentős — pontatlanságok is felfedezhetők. Ezek egy része nyilvánvalóan a nyomdai átfutás és a jogalkotói „buzgalom" — hazánkban alig feloldható — szinkronhiányára vezethető vissza (pl. az Innovációs Alap megváltozott státusa, a jövedelemadóra vonatkozó jogszabályok módosulása stb.), de esetenként bizonyára a végső „összefésülés" maradt el. Így pl. a járásbírósági fórumra történő hivatkozás, az Szt. 19. § (2) bekezdésének — az 1983. évi módosítás folytán — 32/A. §-sá való továbbfejlesztése (193. old. c/a 264. old.), 5 KGST szerződésminta említése (csak 4 van!), a növényfajta fajtajutalékának nemesítői hányada beszámítása (módosult!). Nem pontos információt ad a könyv a belföldi — nem külkereskedelmi vonzatú — licenciaszerződések kapcsán a választottbírósági klauzulát illetően (195. old.); a Pp. 360. § (1) bek. c. pontja szerint — kifejezett jogszabályi felhatalmazás hiányában — ilyen feltétel érvényesen nem köthető ki.

Sem elvi-elméleti, sem tételes jogi alapon nem lehet egyetérteni azzal az állásponttal, amely a közreműködővel kötött szerződést munkaszerződésnek minősíti (262. old.). A közreműködővel kötött szerződés polgári jogi szerződés, ennek eljárási konzekvenciáival.

Zoltán Ödön

Vékás Lajos: A nemzetközi magánjog elméleti alapjai

1. Az 1978-ban megjelent művében a brazil *Haraldo Vallado* azt írta a nemzetközi magánjogról, hogy ez „az ember őrangyala a nemzeten kívüli viszonyaiban". S az ilyen őrangyalra a modern világ viszonyai között valóban nagy szükség van. A technika, amely — mint tudjuk — legyőz teret és időt egyaránt, az utóbbi évtizedekben soha nem tapasztalt lendületet vett, ami szükségképpen a nemzetközi kapcsolatok soha nem látott mértékű kiterebélyesedésére vezetett. Ez természetesen azt is jelenti, hogy izgő-mozgó világunkban bőséges alkalom nyílik a nemzetközi jog világába tartozó konfliktusok keletkezésére. Már ebből is következik, hogy csak a legnagyobb örömmel lehet üdvözölni minden olyan művet, amely a nemzetközi magánjog problámáit veszi — avatott kezekkel — bonckés alá.

Ezt az örömet szerzi meg olvasóinak *Vékás Lajosnak* a Tankönyvkiadó gondozásában a legutóbbi időben megjelent — Mádl Ferenc, a téma másik kitűnő professzora által lektorált — műve a nemzetközi magánjog elméleti alapjairól. Joggal indítja a szerző a fejtegetéseit *Zweigert*-nek arra a megállapítására utalással, amely szerint a nemzetközi magánjog elmélete „a jogtudományok atomfizikája". Valóban, a nemzetközi magánjog elmélete „nehéz" kérdésektől terhes, s ezeknek az igényes feldolgozása — joggal mondható — rendkívüli feladat. Ezt alátámasztja az a cél is, amelyet a szerző maga elé tűz. *A* szerző ugyanis a vizsgált kérdésekre adott válaszaival a jogágazat elméleti alapjainak az újragondolásához kíván segítséget nyújtani. Azt vizsgálja: hol tart ma a nemzetközi magánjog, melyek tudományának új irányai, mennyiben képes e jogterület megfelelni a kor követelményeinek, képes-e megújulásra, elméleti alapjainak kiszélesítésére, s ha igen, hol lelhetők fel ezek a lehetőségek. Mindez pedig valójában a nemzetközi magánjog egész elméleti problematikáját jelenti.

A szerző a művében a feladatát mesterien oldja meg. Feltárja az olvasó előtt azt az elméleti környezetet, amelyben a nemzetközi magánjog problémái felmerülnek, majd egyre mélyebbre hatol az analízisben. A kollíziós normák rendszerére épülő nemzetközi magánjog Savigny-féle alaptételeiből kiindulva vizsgálat alá veszi a nemzetközi magánjog tudományának, jogalkotói és jogalkalmazói gyakorlatának új irányait, miközben nagy súlyt helyez a kritikai elemekre. A nemzetközi magánjog új irányai mögött a jogág elméleti alapkérdéseit kutatja: a nemzetközi magánjog normatani sajátosságait, az anyagi jog és a kollíziós jog viszonyrendszerét, az igazságosság és a nemzetközi magánjog viszonyát, majd mindezek alapján a nemzetközi magánjog funkcióképességét, fogalmát és határait.

2. Egy recenziónak nem lehet célja a mű tartalmának részletes ismertetése. Az azonban bizonyára igen, hogy — kellő mértéktartással — említést tegyen a szerző által tárgyalt olyan kérdésekről és egyes olyan megállapításokról, amelyek jelzik a mű gazdag és mély tartalmát, s ezért az olvasáshoz egyben akár aperitifként is szolgálhatnak.

A szerző a felvetett kérdéseket öt fejezetre bontva elemzi:

Az *I. fejezet* exponálja a nemzetközi magánjog *alapproblémáit* a jogág új irányainak bemutatása kapcsán. Ez a fejezet amolyan talajelőkészítés a későbbi vetéshez, ami azonban nem gátja annak, hogy a szerző igen fontos megállapításokat tegyen pl. a nemzet-

Zoltán Ödön az állam- és jogtudományok doktora (Budapest).

közi magánjogi kodifikáció fontos kérdéseivel: a rugalmasság és az előreláthatóság viszonyával, az egyoldalú kollíziós normák rendszerének előnyeivel és hátrányaival, a generálklauzulák által a bíró számára adott felhatalmazás parttalanságával, az anyagi igazság érvényre juttatására irányuló törekvésekkel, a javasolt megoldások negatívumaival, a közrendi záradéknak a külföldi jogszabályok diszkriminációjára való felhasználhatóságával kapcsolatban.

A *II. fejezet* a nemzetközi magánjog *normavilágával* kapcsolatos kérdéseket tárgyalja. A szerző itt vizsgálja az anyagi és a kollíziós nemzetközi magánjog érintkezési pontjait. Megállapítja, hogy a tényállások nemzetközi jellegére tekintettel alkotott sajátos belső normák és a nemzetközi egyezmények kölcsönös függésben vannak a kollíziós nemzetközi magánjoggal. A kollíziós normákat nem lehet elvi jelleggel kirekeszteni a nemzetközi egységes jog szabályrendszeréből.

A kapcsoló szabály normatani sajátosságait vizsgálva a szerző arra az álláspontra helyezkedik, hogy a kapcsoló szabály normatételét az illető külföldi jogrendszer anyagi jogi szabályai teljesítik ki teljes normává. A szerző ebben a fejezetben foglalkozik az imperatív szabályokkal is. Arra az eredményre jut, hogy sem tartalmuk, sem céljuk alapján nem állíthatók fel olyan általános, absztrakt szempontok, amelyekből a jogi normák feltétlen érvényesülési „igényére" biztonsággal következtetni lehetne. Ez pedig óhatatlanul nagyban veszélyezteti a kollíziós jogi kapcsolás előreláthatóságát, általában a jogbiztonságot, mint a nemzetközi magánjogi igazságosság egyik fontos összetevőjét és garanciáját.

A *III. fejezet* az *anyagi jog és a kollíziós jog* kérdéseit tárgyalja. Megállapítja, hogy a társadalmi viszonyok átalakulásának hatása elsősorban az anyagi jogi változásokon keresztül éri el a kollíziós nemzetközi magánjogot. Az anyagi jogi célok és elvek áthatnak a kollíziós nemzetközi magánjogba. A kollíziós jog változását rendszerint csak az új életviszonyokra alkotott új anyagi jogi normák váltják ki. Az anyagi jog és a kollíziós jog diszharmóniájának gyökereit mindig a kapcsoló szabály hipotézisének megfogalmazásában kell keresni.

A szerző ebben a fejezetben foglalkozik a minősítés kérdésével is. Véleménye szerint a minősítési probléma lényegét a kapcsoló szabály hipotézisének értelmezése, keresztmetszetének bemérése, befogadóképességének megállapítása jelenti. Ezért nem lehet célravezető a minősítési eljárást egyetlen anyagi jog — akár a lex fori, akár a lex causae — szemüvegén át nézve lefolytatni. A szerző azt vallja, hogy a kapcsoló szabályok felépítésének jellegzetességei, a kapcsoló szabály nyitottságából adódó követelmények az anyagi jogok iránti rugalmas fogékonyságot igénylik a minősítési folyamat során is.

Az „Igazságosság és nemzetközi magánjog" című *IV. fejezetben* a szerző olyan fontos és érdekes kérdésekre keresi és ad választ, mint az, hogy mi egyáltalán a *„nemzetközi magánjogi igazságosság"*, milyen viszony áll fenn a „nemzetközi magánjogi igazságosság" és az „anyagi jogi igazságosság" között, hogyan hat a kollíziós jogi módszer az anyagi jogi igazságosság megvalósulására,. igazságossági vagy méltányossági követelményeket támasztanak-e a nemzetközi magánjoggal szemben egyes reformjavaslatok. S e kérdések megválaszolását — dicséretes módon — a jogfilozófiai háttér felvázolása előzi meg, s éppen ez a jogfilozófiai megalapozás teszi lehetővé a helyes megközelítést és válaszadást. A szerző megállapítja azokat a sajátosságokat, amelyek a jog igazságossága és a jog legalitása közötti kapcsolatrendszerben a kollíziós nemzetközi magánjog területén mutatkoznak.

Kifejti azt a véleményét, hogy a kollíziós kapcsoló szabályok próbája a kapcsolás sikere, vagyis a kiválasztott anyagi jog adekvátsága. Kritikailag értékeli az uralkodónak tekinthető elméleti felfogást, amely anyagi jogi igazságosság és ún. „nemzetközi magánjogi igazságosság" között tesz különbséget. A szerző kísérletet tesz arra, hogy megtalálja azt az optimális mezőt, amelyben a jogbiztonság, az előreláthatóság és az anyagi jogi igazságosság követelményei leginkább összehangolhatók.

A kollíziós nemzetközi magánjog elméleti alapproblémáinak áttekintése után a dolgozat *V. s egyben utolsó fejezetében* a szerző a nemzetközi magánjog *funkcióképességével, fogalmával és határaival* foglalkozik. Olyan érdekes kérdésekre keresi itt a választ, mint az, hogy szükség van-e még egyáltalán nemzetközi magánjogra, használható-e a mai személy- és vagyonforgalom jogi igényeinek kielégítésére a többoldalú kapcsoló szabályokra épülő, „hagyományos" nemzetközi magánjog.

Arra a következtetésre jut, hogy a többoldalú kapcsoló szabályok kollíziós joga képes a megújulásra, a korszerűsödésre, továbbá hogy a nemzetközi magánjogi tényállások eldöntésénél nem helyes egyetlen módszer kizárólagos alkalmazása. A módszertani monizmus ideálja helyett célszerűbb és helyesebb egy tudatosan vállalt és tudományosan választott módszertani pluralizmus gyakorlati megvalósítása.

A mű végül a joganyag rendszertani problémáinak elemzése alapján a szerinte helyesnek tartott rendszerre — részben alternatív — javaslatot tesz.

3. A mű elmélyült tudományos munka, gondolati anyaga rendkívül bőséges, s az — egyebek mellett a jogösszehasonlítás módszerét is alkalmazó — elemzések arról tanúskodnak, hogy a szerző teljesen otthonosan mozog a nemzetközi magánjog berkeiben. A rendkívül gazdag jogirodalmi ismeretekről tanúskodó művében a szerző sokrétűen tárja fel és veti össze a különféle álláspontokat, s a felmerülő problémákat kritikus szemmel, de egyben továbbgondolkodásra is késztetően veszi vizsgálat alá. Mit sem von le a mű értékéből az, hogy a szerző egyes megállapításai esetleg vitára is indítanak. Az elméleti alapok gondos számbavételéről, nagyfokú elemzőkészségről és a téma kimunkálásának lelkiismeretességéről tanúskodó mű a jogirodalom kiváló alkotása, amely jelentősen továbbfejleszti a nemzetközi magánjog elméletét. Jelentősége messze túlterjed a magyar határokon, a művet a nemzetközi magánjog külföldi művelői is sok haszonnal forgathatják.

E megemlékezés hiányos volna annak megemlítése nélkül — mert ez is a mű kiemelkedő értékei közé tartozik —, hogy a szövegezést, a szerző stílusát a plasztikus, ízes kifejezésmód, a gondolatok megformálásának, szavakba öntésének eleganciája jellemzi. Ez pedig különösen egy nehéz fajsúlyú, az olvasásnál is feszített figyelemkoncentrációt igénylő műnél nem elhanyagolható körülmény.

A mű hasznosságát fokozza a 288 jogirodalmi alkotást felsoroló „Irodalomjegyzék".

Vida Sándor

Hösl: Ütköző érdekek vizsgálata a német versenyjogban*

Mióta *Jhering* az érdekek küzdelméről szóló híres munkáját[1] megírta, mind a német jogalkotásban, mind a jogalkalmazásban fontos helyet foglal el az érdekek vizsgálata. Mutatja ezt, hogy az elmúlt száz esztendő alatt a német joggyakorlatban és elméletben ez a tanítás mit sem vesztett vonzerejéből: a szabadjogi iskola képviselői már a századfordulón kimutatták, hogy a jogalkalmazó számol döntése következményeivel, nevezetesen azzal, hogy az milyen hatással van a felekre. Napjainkban pedig már társadalmi makrokövetkezményekről van szó, amit az NSZK bíróságai szívesen említenek is.[2]

Egy fiatal német jogász, *Hösl* most egy sajátos területen vizsgálja ennek az elvnek a bírósági gyakorlatban való érvényesülését, a versenyjogban, pontosabban a tisztességtelen verseny elleni törvénynek[3] a megtévesztő tájékoztatásáról szóló 3. §-a vonatkozásában. A témaválasztást a szerző a könyv első mondatában azzal indokolja, hogy a versenyjog által tiltott cselekmények között nincs még egy, amelyik az NSZK bíróságait olyan gyakran foglalkoztatná, mint a megtévesztő tájékoztatás tilalmának megszegése. (1981-ben a versenyjogi perek 33%-a, 1982-ben pedig azok 34,6%-a indult ilyen tényállás alapján.)

E tilalmat persze a magyar jog is ismeri és az utóbbi évek bírósági gyakorlatában néhány ilyen ítélet is előfordult.[4] Az érdekütközés, ill. az ütköző érdekek vizsgálatának, mérlegelésének kérdése azonban a mi bíróságainkat eddig nem foglalkoztatta. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy ilyen elmélyülten, ilyen differenciáltan mint az NSZK bírósági gyakorlatában, az érdekek súlyozása más országokban sem mutatható ki. Megjegyzendő, hogy *német viszonylatban is új joggyakorlatról van szó,* amely néhány évtizedes múltra tekint csupán vissza. A német versenyjogi ítélkezésben jelentkező ez az új elem elsősorban arra vezethető vissza, hogy az NSZK bíróságai világviszonylatban is a legszigorúbb mércét alkalmazták (és alkalmazzák sokszor ma is) a megtévesztő megjelölés eltiltása vonatkozásában, amikor abszolutizálták a forgalom védelmét és már 10%-os megtévesztési veszély esetén is eltiltották a megtévesztő tájékoztatást. Ezen felül a német bírósági gyakorlat a tájékoztatás „csalogató" hatását (Anlockung) olyan kiterjesztően is értelmezte még, hogy ha a tájékoztatás, abban a vonatkozásban, amelyben eltér a valóságtól, alkalmas volt arra, hogy a vevők vásárlókedvét valamilyen formában befolyásolja, úgy ez a körülmény már elegendő, hogy a bíróság a megtévesztést megállapítsa és szankcionálja.

Ez a nemzetközi viszonylatban is egyedülállóan szigorú bírósági gyakorlat nem számolt azonban azzal, hogy a versenytárs érdekeitől eltérő, azzal ellentétes egyéb érdekek figyelmen kívül hagyása, bizonyos esetekben méltánytalan eredményre vezethet. Az új joggyakorlatot az tette időszerűvé, hogy az ötvenes években az NSZK Legfelsőbb Bíróságának több olyan ügyben kellett határoznia, amelyekben más érdekek nagyobb súllyal estek latba, mint a felperes versenytárs érdekei (vagyis az általa kifogásolt megtévesztő tájékoztatás), ami több esetben azt eredményezte, hogy a jogalkalmazó e másfajta érdekeikre figyelemmel nem adott helyt a keresetnek.

Elzárkózott például a Legfelsőbb Bíróság az elől, hogy a felperesével összetéveszthető árujelző (a felperesi stilizált ikerpárhoz hasonló két halász ábrája) használatának megszüntetése tárgyában intézkedjék, mivel a felperes az 1930-ban hozott ítélet végrehajtását csak 1949-ben kérte, s a közben eltelt hosszú idő alatt az alperes számára saját árujelzője komoly üzleti értékre emelkedett. Egy másik esetben az alperes ötven esztendőn át használt valótlan szövegű kereskedelmi nevet (Első Kulmbachi Serfőzde — holott sem nem az első, sem nem a legnagyobb volt a városban). E vonatkozásában az NSZK Legfelsőbb Bírósága azt mondotta, hogy alaposan meg kell vizsgálni, vajon valóban sérti-e a közérdeket a kifogásolt cégszöveg használata, figyelemmel a használat hosszú időtartamára is.

Az ütköző érdekek mérlegelése teljes intenzitással az NSZK Legfelsőbb Bíróságának a „zománclakk" (Emaillack) megjelölés tárgyában hozott 1958. évi határozatában jut kifejezésre. Az ítélet megállapítja ugyan, hogy a kifogásolt árujelző valótlan utalást tartalmaz (a lakk ugyanis nem zománctartalmú), az árujelző használatának eltiltására a bíróság szerint azonban csak akkor kerülhet sor, ha az a közérdeket jelentős és komoly mértékben sérti. Az ütköző érdekek mérlegelése tekintetében pedig a bíróság arra a következtetésre jutott, hogy sem a vevők, sem pedig a tág értelemben vett fogyasztók érdekét a kifogásolt megjelölés nem sérti, azonfelül pedig e megjelölés használatának eltiltása komoly értéket képviselő szerzett jogok (wertvoller Besitzstand) sérelmét jelentené, továbbá a más megnevezésre való áttérés az alperes számára jelentős többletköltséget okozna, a vevőknél pedig zavart idézne elő.

Az ütköző érdekek súlyozásának szükségességét hangsúlyozó több hasonló hangvételű ítéletet követően az NSZK Legfelsőbb Bírósága a húsízesítőre használt GLUTAMAL védjegy eltiltása (a GLUTAMAT rendeltetésjelzővel való összetéveszthetőség miatt) tárgyában hozott ítéletében állapította meg *elvi éllel,* hogy ilyen jellegű perekben *az ellentétes érdekek súlyozása, mérlegelése* is *szükséges.* A felperes keresetét elutasító határozatának indokolásában a bíróság azt mondotta, hogy e kérdésben való állásfoglalás alkalmával három különböző érdekre kell tekintettel lenni: elsősorban az átalános közérdekre, figyelemmel arra is, hogy az adott perben élelmiszeripari termék védjegyéről van szó. Másodsorban a versenytársak érdekeire, harmadsorban pedig azoknak a vevőknek érdekeire, akik a védjegy címzettjei. Ezért ha annak veszélye látszik fennforogni, hogy a megtévesztő megjelölés használatának eltiltása különösen komoly következményekkel jár, nagy gondossággal kell mérlegelni egyrészt a vevők érdekeit, másrészt az alperes érdekeit. Minthogy az adott esetben a felperes korábban vezette be GLUTAMAL védjegyét, mint ahogy a GLUTAMAT rendeltetésjelző használata elterjedt, az alperes védjegyét a közönség jobban ismeri, mint a ha-

---

Vida Sándor szaktanácsadó, Danubia Szabadalmi Iroda (Budapest).

* F. E. *Hösl:* Interessenabwägung und rechtliche Erheblichkeit der Irreführung bei § 3 UWG. C. Heymanns Kiadó. Köln, 1986. Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Patent-Urheber- und Wettbewerbsrecht kiadványsorozata, 65. köt. 385 old.

[1] Der Zweck im Recht. I. 1877, II. 1884.

[2] Vö. *Sajó* András: Megjegyzések a jogtudományról, JTK 1981. 12. old.

[3] Gesetz gegen den unlauteren Wettbewerb. 1909. az 1965. és 1969. évi törvénymódosításokkal.

[4] „A közönség szavazott, a zsűri döntött, legjobban költöztet a FŐSPED" — jóllehet sem a közönség nem szavazott, sem semmiféle zsűri nem létezett, így döntést sem hozhatott. Vö. *Vörös* Imre: A szocialista piaci magatartás joga. Bp. 1981. 332. old.

sonló rendeltetésjelzőt, s ezért az alperes védjegyének nincs is vevőcsalogató hatása. Ezenfelül annak sincs akadálya, hogy a felperes a GLUTAMAT helyett a maga részéről az ugyancsak elterjedt GLUTAMINAT rendeltetésjelzőt ne használja. Ezenfelül a vevőket is zavarná, ha a bíróság kötelezné az alperest, hogy a szakmában jól ismert GLUTAMAL védjegy helyett most más megjelölés használatára térjen át.

Az ütköző érdekek súlyozásának, mérlegelésének követelménye azonban az ítélkezés számára korrekciós szabály csupán. *Nem alkalmazta* ezt a korrekciós szabályt a bíróság például — Hösl szerint is helyeselt módon — az ún. *„Piros-fehér-zöld" perekben,* amelyeket a Terimpex indított olyan német húsiparosok ellen, akik hosszabb időn keresztül használták a magyar nemzeti színeket, zászlószerű elrendezésben, német eredetű szalámi megjelölésére. Az elsőfokú bíróság által elrendelt fogyasztói véleménykutatás ugyanis azt mutatta ki, hogy az NSZK lakosságának 12%-a magyar eredetű, 21%-a olasz eredetű, 17%-a pedig egyéb külföldi eredetű szalámira gondol, aminek következtében nemzeti színeink használatával az áru eredete vonatkozásában a német lakosság igen jelentős hányadát megtévesztették.[5]

Az ehelyütt csak vázlatosan ismertetett bírósági gyakorlat feldolgozása és dogmatikai értékelése alkalmával Hösl arra a következtetésre jut, hogy a legújabb német ítélkezési gyakorlatban a bíróság a jogilag releváns megtévesztés szankcionálását egy további — szerinte normatív — feltételtől teszi függővé, ez pedig az érdekek súlyozása, mérlegelése. Ezért a gyakorlatban a bíróság differenciál a versenytársak, valamint a közönség érdekei, s ezek védelme között, s adott esetben figyelembe veszi az alperesnek szerzett jogai fenntartásához fűződő érdekeit is. Mindezek alapján azután a bíróság, az eset konkrét körülményeire figyelemmel, az ütköző érdekek vizsgálatát követően azt is mérlegeli még, hogy a perben kifogásolt megtévesztő tájékoztatás jogilag releváns-e vagy sem.

A magunk részéről az ismertetett könyvben feldolgozott bírósági gyakorlathoz csupán azt a megjegyzést fűzzük, hogy az a társadalomban ütköző érdekek és társadalmi következmények figyelembevételét juttatja kifejezésre. Ez az ítélkezési gyakorlat ugyanakkor a bíróságokkal szemben is igen magas fokú elvárást támaszt; feltételezi, hogy a bíróság képes és alkalmas arra, hogy döntése társadalmi követelményeivel tudatosan, megalapozottan számot vessen. Úgy tűnik, hogy a megtévesztő tájékoztatással kapcsolatos versenyjogi ítélkezésben a német bíróságok ezt a következményszemléletet sikerrel érvényesítik. Érdekes lenne tudni, hogy a polgári jog más ágaiban is hasonló-e a helyzet — erre persze az ismertetett könyvből nem kaphatunk választ, s ez nem is a szerző feladata —, e kérdés megválaszolásához könyvtárnyi irodalom átlapozása lenne szükséges.

Az itt felvázolt német bírósági gyakorlat alighanem több magyar olvasóban felveti a jogbiztonság kérdését. Ha csak az NSZK-ban szerzett jogaink, például védjegyeink oltalmára gondolunk, kérdéses, hogyan lehet ilyen bírósági gyakorlat mellett felmérni egy megindítani kívánt per esélyeit. Melyik lesz az az ügy, amelyre a német ügyvéd kolléga nem azt fogja előzetesen válaszolni, hogy az „határeset"? Ezt a kérdést persze nemcsak mi vetjük fel. Néhány perben, amelyben az alsóbíróságok nyomatékosabb érdekekre való hivatkozással elzárkóztak a megtévesztő megjelölés eltiltása elől, a felperesek fellebbezésükben ugyancsak a jogbiztonság szempontjaival érveltek. Az ismertetett könyvben hivatkozott ilyen perekben azonban a felsőbíróságok, beleértve az NSZK Legfelsőbb Bíróságát is, elzárkóztak a jogbiztonságra alapított érvelés elfogadása elől, s az alsófokú bíróságok által nyomósabbnak ítélt érdekek védelme mellett foglaltak állást. Ezekhez az ítéletekhez Hösl azt a megjegyzést fűzi, hogy addig amíg a tisztességtelen verseny elleni törvény 3 §-ával kapcsolatosan a jogbiztonság fogalma nincs pontosan meghatározva, addig arra a megtévesztő tájékoztatással kapcsolatosan nem lehet eredménnyel hivatkozni. Ezt az okfejtést a magunk részéről már nehezebben tudjuk követni. Minthogy azonban a jelen írás célja nem az NSZK-ban követett versenyjogi ítélkezés bírálata, megelégszünk annak megjegyzésével, hogy ezen a ponton elhatároljuk magunkat.

Mindent összevetve, Hösl tanulmánya gondos anyaggyűjtést, áttekinthető feldolgozást tükröz, értékes információtartalmú, dogmatikailag is lelkiismeretesen, sikeresen felépített könyv.

[5] Az ítéletet, valamint annak értékelését a német irodalomban ismerteti: *Vida* Sándor: A védjegy pszichológiai és jogi megközelítésben. Bp. 1985. 190—205. old.

Ijjas József

Karl Ucakar: Demokrácia és választójog Ausztriában

A politikatudomány vagy a politikai tudományok kérdéséről, különösen mibenlétükről, az elmúlt évtizedben Magyarországon is számos vita folyt. Az egyik alapvető (és természetesen elsődleges) problémát, amely a viták során felmerült, az jelentette, hogy a politológia saját kutatási tárggyal, terminológiával és módszertannal rendelkező önálló társadalomtudomány-e, avagy a politikummal foglalkozó tudományágak (pl. történelem, szociológia, pszichológia, jogtudomány, közgazdaságtan) eredményeinek valamilyen — sajátos szempont alapján történő — szintézise. Ezen probléma eldöntésére nem tartjuk illetékesnek magunkat, viszont megítélésünk szerint a formálódó magyar politikatudomány számára — saját mibenlétének tisztázása szempontjából is — hasznosnak és termékenynek bizonyulhat az, ha részben a magyar politikai gondolkodás tradícióiból (a teljesség igény nélkül néhány név: Eötvös József, Jászi Oszkár, Bibó István), részben pedig a külföldi politológia eredményeiből (akár az empirikus, akár a kritikai irányzatról van szó) tapasztalatokat merít.

A külföldi, pontosabban az osztrák politológiai irodalom egyik legújabb alkotása *Karl Ucakar: Demokratie und Wahlrecht in Österreich* című monográfiája, amely 1985-ben jelent meg Bécsben. A munka tudományos-ideológiai hátterét a polgári demokráciákban az 1970-es és 1980-as években jelentkező, a „legitimációs válságról" szóló polémia alkotja. (Gondoljunk itt például a Német Szövetségi Köztársaságban Hennis és Habermas között lezajlott vitára.) A „demokratikus legitimitás krízise" pedig tulajdonképpen csak ideológiai reflexiója annak a strukturális átrendeződésnek, amelyet — 1973. óta — a világgazdasági recesszió jelez egyfelől, a jóléti állam „devalválódása" másfelől. Ebben a bonyolult szituációban — és a neokonzervatív korszellem ellenében — kísérel meg Ucakar tudományos és baloldali választ adni a polgári de-

Ijjas József egyetemi adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

Verlag für Gesellschaftskritik, Wien, 1985. 656 old.

mokrácia legitimációs válságának problematikájára, de nem absztrakt filozófiai szinten, hanem a konkrét osztrák valóság talajáról kiindulva.

Ucakar elméleti alaptétele az a gondolat, hogy a demokratizálódás történelmi folyamatát — különösen a politikai rendszer keretein belül — két aspektusból kell vizsgálni: a társadalmi átalakulás eredőjeként kialakuló politikai áramlatok „participációs nyomása" („Partizipazionsdruck") felől egyrészt; a mindenkori államhatalomnak az ezen kihívásokhoz alkalmazkodó „legitimációs szükséglete" („Legitimationsbedarf") felől másrészt. Nagyon leegyszerűsítve a kérdést úgy is fogalmazhatnánk, hogy Ucakarnál a demokrácia „a participáció általi legitimáció" formájában jelenik meg. Megjegyzendő, hogy a demokrácia ilyen felfogása régebbi keletű. Már a középkori városok átvették azt a római jogi tételt, mely szerint: „Quod omnes tangit, ab omnibus debet approbari". A szerző azonban ennél természetesen árnyaltabban elemzi alapfogalmait, nevezetesen a demokráciát, a legitimációt és a participációt. Megállapítja például, hogy az államhatalom elsődleges és alapvető igénye a stabilitás, s ennek rendelődik alá a legitimációs szükséglet is. Ebből következik, hogy a participációs nyomás csak addig érvényesülhet (és addig használható fel legitimációs célokra), ameddig az államhatalom biztonságát nem veszélyezteti.

Ebből az elméleti alapállásból kiindulva a szerző megkísérli azt a — jogdogmatikailag is pontosan körvonalazható — intézményi struktúrát meghatározni, amelyben mind a participáció, mind a legitimáció a legjobban tükröződik; következésképpen vizsgálódásának középpontjába az osztrák választási rendszer fejlődését helyezi. A választási rendszer kategóriáját egészen tág értelemben használja, amely felöleli a parlamenti választás alapelveit; az aktív és a passzív választójogot és ennek korrelatívumát, nevezetesen a választási kötelezettséget; a többségi vagy arányos választási rendszert; a választási eljárást (névjegyzék összeállítása és korrigálása, választási kampány, választási bíráskodás).

Az intézményi struktúra meghatározása után — a további konkretizálás érdekében — megjelöli az osztrák politika- és alkotmánytörténet azon szakaszát is, amely vizsgálódása szempontjából releváns. Ez az intervallum a felvilágosult abszolutizmustól napjaink jóléti államáig tart, kronológiailag tehát 1740-től (Mária Terézia trónra lépésétől) 1983-ig (az eddig utolsó parlamenti választásokig).

Ezt az időszakot a jobb áttekinthetőség érdekében — alkotmányjogi szempontból — több alkorszakra bontja. Az első alperiódus (1740—1867.) az abszolutizmus és az alkotmányosság közötti átmenetet tárgyalja, amelynek alapvető politikai-jogi dokumentumai a Pillersdorf-féle alkotmány (1848.), a kremsier-i alkotmánytervezet (1848—1849.), az olmützi alkotmány (1849.), az októberi diploma (1860.), illetőleg a februári pátens (1861.), végül pedig a decemberi alkotmány (1867.). A második alperiódus (1867—1882.) a liberalizmus „tündöklése és bukása", főbb dokumentumai pedig az 1873-as, illetőleg az 1882-es (ún. Taaffe-féle) választójogi reform. A harmadik alperiódus (1882—1918.) a modern tömegpártok és az általános választójog kialakulását elemzi, melynek fő mérföldkövei az 1896-os Badeni-féle, illetőleg az 1907-es Beck-féle választójogi reform. Az utolsó alperiódus pedig a mai Ausztria (1918—1983.) választási rendszerének főbb tendenciáit vizsgálja.

A munkahipotézis dogmatikai és történelmi konkretizálása után röviden jellemeznünk kell a feldolgozás rendszerét és módszerét is. Ucakar mindenekelőtt vázolja azt a táradalmi feltételrendszert és mozgásteret, amely behatárolta és meghatározta a politikai áramlatok és államférfiak cselekvési lehetőségeit. Ezek után pedig ábrázolja azokat az „uralkodó eszméket" és politikai motívumokat, amelyek az adott korszakban a politikai cselekvők tevékenységét irányították.

Ebben a szociológiai és ideológiai közegben kerül sor a választási rendszer változásait reprezentáló jogszabályok keletkezésének — a politikai erők „játéka" által meghatározott — leírására. Ezt követi a jogszabályok — rendkívül alapos — dogmatikai elemzése. Végül pedig a fenti jogszabályoknak a — szintén a politikai erők „játéka" által meghatározott — gyakorlati érvényesülése. A rendező elv tehát a kronológia (jogalkotás, jogszabály, jogalkalmazás), amely azonban szerencsésen egyesíti a történelmi és a dogmatikai szempontokat; a főbb mérföldköveket reprezentáló jogforrásokból pedig kibontakozik a választási rendszer fejlődésének (vagy éppen visszafejlődésének) intézménytörténeti tendenciája. Véleményünk szerint éppen ez a megközelítési és ábrázolási mód az, amely a monográfia legfőbb értéke és nóvuma.

A szerző biztosan kezeli forrásait is, amelyek közül legfontosabbak a jogszabályok, illetőleg a történelmi és a modern szakirodalom.

A monográfia általános ismertetése után röviden szeretnénk jellemezni az új Ausztria (1918—1983.) választási rendszerének fejlődésével kapcsolatos fejezeteit is. Ez — megítélésünk szerint — azért is tanulságos elméleti szempontból, mivel a kortörténet és a politikatudomány közötti kapcsolódási pontokra világít rá.

Az új Ausztria megalapításakor (1918. október 30.) az Ideiglenes Nemzetgyűlés egyik alapvető feladatának tekintette, hogy az Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívását készítse elő. Ehhez — a dolog természeténél fogva — elengedhetetlen volt egy új, a kor követelményeinek megfelelő választási törvény kidolgozása. Ezt a jogszabályt az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1918. december 18-án fogadta el, s ennek alapján zajlottak le 1919. február 16-án az alkotmányozó nemzetgyűlési választások. Az új választójogi törvény legfontosabb sajátossága volt, hogy az általános választójogot a nőkre is kiterjesztette, illetőleg a többségi választási rendszerről az arányos választási rendszerre tért át. (Megjegyzendő, hogy mind a mai napig az utóbbi, tehát az arányos választási rendszer hatályos Ausztriában.)

1920-ban, még a ma is hatályos alkotmány elfogadása előtt, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés új választójogi törvényt fogadott el. Ennek nóvuma az volt, hogy — a maradékszavazatok figyelembevétele céljából — bevezette a második mandátumelosztási eljárást.

Már az új alkotmány elfogadása után, 1923-ban (tekintettel az új választásokra) egy új választójogi törvényt fogadtak el. Ennek döntő nóvuma az volt, hogy az első mandátumelosztás során a Hagenbach—Bischoff-féle módszer érvényesült, a második során pedig a d'Hondt-féle. (Az 1920-as választójogi törvény szerint mindkét elosztás az utóbbi alapján történt.) Ez az — immáron harmadik — választójogi törvény volt az alapja a két világháború közötti osztrák választásoknak. (Egyébként — bizonyos módosításokkal — szintén ezt a választójogi törvényt léptették ismét hatályba 1945-ben, mégpedig a jogfolytonosság demonstrálása céljából.)

Különböző módosítások után 1970-ben a kisebbségi szocialista kormány

vitt keresztül egy új választójogi törvényt, amely a mai napig hatályos. Ebben a döntő változás az, hogy az első mandátumelosztás a Hare-féle, a második pedig továbbra is a d'Hondt-féle módszer alapján történik.

Mindezek alapján megállapítható, hogy az új Ausztriában a különböző választójogi törvények (1919., 1920., 1923., 1970.) rendelkezései szerint a választási rendszer alapja a — politikai erőviszonyokat jobban tükröző — arányosság, legfeljebb — éppen az arányosság jobb érvényesítése érdekében — a mandátumelosztás módszerei változtak meg (d'Hont, Hagenbach—Bischoff, Hare). A politológia nyelvén úgy is fogalmazhatnánk, hogy az arányos választási rendszer — jóllehet az utóbbi időben gyakran bírálták — az új Ausztria politikai jogrendszerének és kultúrájának konstans elemévé vált.

Ucakar monográfiája — megítélésünk szerint — az elmondottak alapján nemcsak a politikatudomány és a kortörténet, hanem a mai Ausztria megértése szempontjából is jelentős mű.

György Boytha:

Empfaengnis und Geburt der Berner Union zum Schutz von Werken der Literatur und Kunst

Der Weg zur Gründung der Berner Union wurde weltweit durch zweiseitige Urheberrechtsabkommen vorbereitet. Diese basierten bereits auf Inlaenderbehandlung und dienten praktisch zur Abwehr des Nachdruckes; sie sicherten kaum irgendwelchen Schutz gegen Übersetzungen. Die Verleger waren daran wenig interessiert und befürworteten eher, ungeachtet der Urheberinteressen, freie Übernahmemöglichkeiten in anderen Sprachen.

An den von der Urheber und Verleger gleichwohl vertretenden ALAI veranstalteten inoffiziellen Konferenzen zur Vorbereitung der Berner Union gewannen ebenfalls oft Verlegerinteressen die Oberhand: so zum Beispiel sollten laut der Urfassung nicht die Urheber, sondern die Verleger der Verbandstaaten hinsichtlich ihrerseits verlegter Werke von Autoren verbandsfremder Staaten geschützt werden.

Hinsichtlich Überseztung sah diese Fassung bloss eine verlegerfreundlich kurze Schutzfrist von 10 Jahren vor.

Die Entstehungsgeschichte des internationalen Urheberrechts zeigt, dass kein Schutz von Urheberinteressen ohne den Schutz von Werknutzeranliegen erzielt werden kann. Dieser Entwicklungsprozess beweist aber zugleich, dass es jeweils darauf geachtet werden muss, den Interessenschutz der wirtschaftlich in der Regel schlechter gestellten Urheber durch den angestrebten Schutz der Werknutzer nicht verdringen zu lassen.

Péter Szilágyi:

Die Eigenschaften und Grundkategorien der rechtlichen Verantwortlichkeit

Der Author analysiert zuerst das Verantwortlichkeitsverältniss als ein Verhältniss zwischen dem Einzelnen und der Gemeinschaft im allgemeinen, danach überblickt er die Eigenschaften des rechtlichen Verantwortlichkeitsverhältnisses. Er stellt fest, dass das Rechtsverantwortlichkeitsverhältniss in der Entwicklung immer differenzierter zu einem besonderen Verhältniss der Rechtsverhältnisse geworden ist, was auch in der Differenzierung des Kategoriesystems zum Ausdruck kommt. Dementsprechend unterscheidet der Autor unter den folgenden Grundkategorien des Rechtsverantwortlichkeitssystems: die repeessive Rechtssanktion, die Möglichkeit der Verantwortlichmachung, seine Vorbedingungen und Besandteile und die rechtliche Verantwortlichkeit selbst.

Tamás Sárközi:

Über das Recht der Wirtschaftsreform in China I. Allgemeiner Überblick der chinesischen Rechtsentwicklung und der Wirtschaftsreform

Die Studie ist die Erste in einer Reihe von Artikeln. Sie gibt Informationen über die Eigenschaften des chinesischen Handelsrechts vor 1945, über die Anfänge der sozialistischen Rechtsentwicklung, und über die tieferen Gründe, warum die Kulturrevolution sich gegen das Recht gewandt hat. Danach erörtert der Artikel die Grundprinzipien der am Anfang der 70-er Jahre beginnenden Wirtschaftsreform, und seine Wirkung auf das Recht.

György Boytha:

Conception and birth of the Berne Union for the protection of literary and artistic works

The Berne Convention was preceded by early bilateral agreements on copyright. These agreements were based already on the principle of national treatment, with the intention to prevent reprints rather than to offer protection against translations; publishers of most countries preferred free access to foreign works for translation purposes and not much care was taken of authors' interests in this regard either. It took considerable time till France, the main exporter of literature to other language areas of those years succeeded in carrying through the assimilation of translations to mere reprints.

In the course of the nongovernmental international meetings aiming at the establishment of a multilateral convention for copyright protection initiated by the International Literary and Artistic Association (ALAI) representing likewise authors as also publishers, the outcome was again strongly determined by users' interests. So e.g. the protection of works of authors of states not party to the multilateral convention but first published in a country belonging to the Union, was explicitely provided for in the first Act of the Berne Convention in favour of the publisher, disregarding the author. Against translations the original Act of 1886 granted protection for ten years only.

The genesis of international copyright law shows that no protection of authors' interests can be achieved without corresponding protection of the interests of the users of the work. The development of copyright offers, however, also the moral that proper care should be taken to avoid suppression of the interests of the economically generally weaker positioned authors by provisions as desired by the users of their works.

Péter Szilágyi:

Particularities and basic cathegories of the system of legal liability

The author first deals with the liability relation in general, as a relation between individual and community, then it reviews the particularities of the legal liability relation. He states, that in the course of the development legal liability relations became more and more differentiated and at last a particular part of the legal system, which is also expressed by the differentiation of the system of cathegories. Accordingly, the study points out as basic cathegories of the system of legal liability the repressive sanction, the capacity of being liable and the conditions and elements of it, as well, as the legal liability itself.

Tamás Sárközy:

On the law of the Chinese economic reform, Part One: A general view of the Chinese legal development and the economic reform

The study belongs to a series of articles. It informs about the peculiarities of the Chinese trade law before 1945, about the first period of Socialist legal development, as well, as about the deeper roots of the illegality prevailing under the cultural revolution. After this, the study deals with the basic principles and the effects of the economic reform on the law, having begun at the end of the seventies.

ÁRA: 55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 759-011/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató. 86-3878. Szeged, 6720. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI). Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422